De Gids. Jaargang 48

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1884

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001188401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

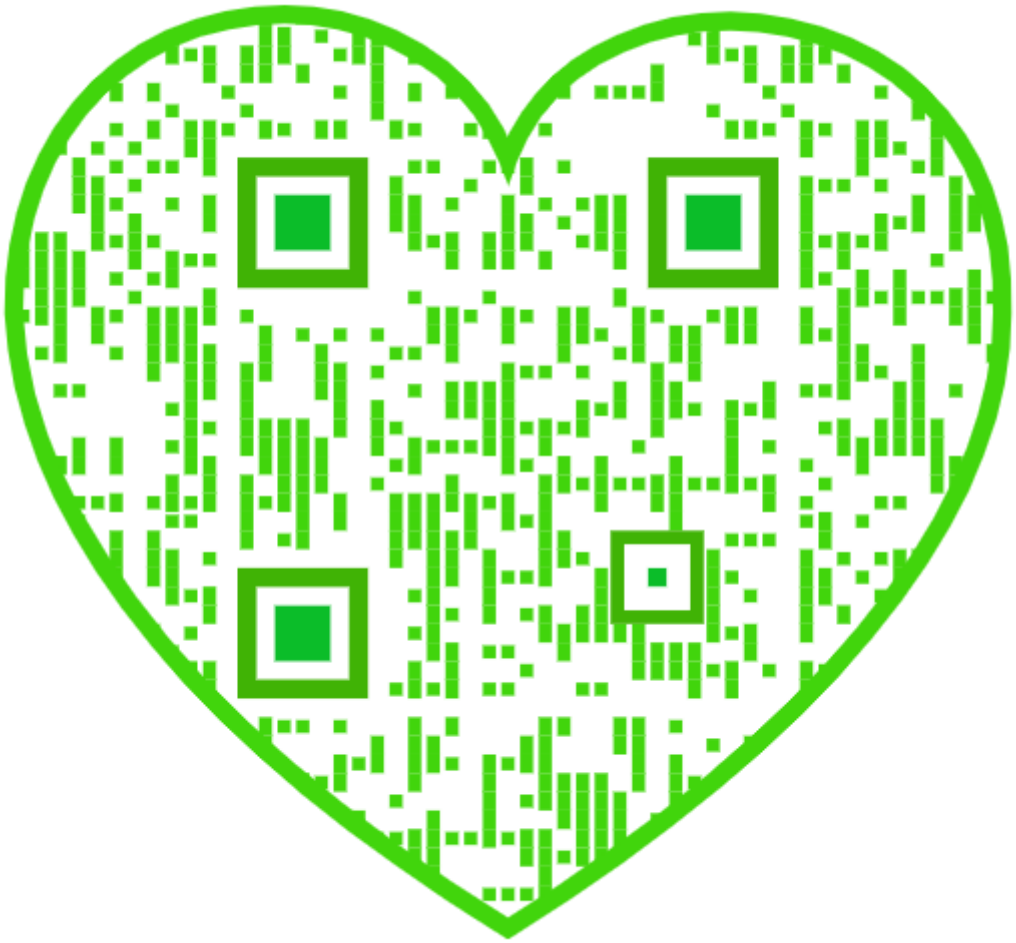

Een wilde vogel.

I.

Op het marktplein te ....., een aanzienlijke Nederlandsche stad, heerschte den 12^{den} Januari een ongewone drukte en beweging. In de deur van den schouwburg, een vierkant en stijlloos blok steen, welks front, zwaar en log, als een reusachtige dobbelsteen uit den gevellijn der belendende huizen naar voren springt, in de deur van dien schouwburg verdrong zich de menigte. Elboog aan elboog stonden de lieden; en slipten aan 't plaatsbureau er enkelen door, dan ontstond in 't portaal een geschuifel en slifferen van voeten, een roeiende beweging der armen, een rekken van halzen, gevolgd door een zucht van verruiming: ziezoo, dat schuift op.

De naam op dat gele affiche, ter weerzij van den ingang op den gevelmuur geplakt, die naam zou volstaan om den toeloop te verklaren. 't Is de naam van een zanger, wiens roem op dit oogenblik de faam door de wereld bazuint. En boven den zijnen zie ik een grooteren prijken:

Beethoven-Fidelio.

Maar hoe wijd ook vermaard deze zanger, hoe lokkend 't program van den avond, hij zou zich vergissen, die daaraan en daaraan alleen het onstuimige dringen en vechten om plaatsen der menigte toeschreef. De stad heeft nog meer en nog beter te doen dan den kunstenaar te *hooren*. Zij maakt zich gereed in den zanger een burger te huldigen, die binnen haar muren het levenslicht zag. Hier werd hij geboren, die morgen 't publiek zal verrukken, en allen kunstkeurigen minnaars

der musica genietingen bereiden als maar zelden gesmaakt worden.

Een glimp van de schittering zijns roems valt op zijn bakermat terug. Men voelt zich gestreeld dat de ster uit hun midden is opgegaan, zij 't dan ook uit een achterbuurt. Zijn oude moeder herinnert men zich. Op eens werd het vrouwtje het voorwerp en mikpunt van veler oplettendheden. De burgemeester in hoogsteigenen persoon heeft het moedertje opgezocht, haar een plaats in zijn loge geboden. Dit opmerkelijke feit, in verband met 't trompetten van 't plaatselijk dagblad, bracht de buurt in beweging.

Nieuwsgierige buren liepen 't vrouwtje de stoep plat.

Het oudje is van dit alles zoo zenuwachtig geworden, dat ze geen raad met zichzelve weet. Jaar in, jaar uit heeft ze op haar zoon zitten wachten. Nu hij eindelijk komen zal maakt de vreugde haar van streek. 't Is nu twintig jaren geleden dat ze hem goê dag kuste, toen hij wegging naar Duitschland. Wie had ooit gedacht dat haar jongen, haar eenige, een zanger zou worden. Wie had ooit kunnen droomen dat de stem van den bengel, den wildebras, die de eerzame burgers en neringdoenden uit hun middagslaapje wakker schrikte, een geluid zou ontwikkelen, waar rijken en grooten en vorsten naar hunkeren, als naar 't fijnst en het edelst banket.

Muziek? Ja hij hield van muziek. Maar Frans was te wild en te speelsch voor de kunst, had de orkestmeester gezegd.

- Dien jongen prikken de broodkruimels; hij weet van baldadigheid niet wat hij aanvangen zal. Ik dank voor dien snaak in 't orkest.

En hij was er uit weggejaagd om een grap met den horen, waar de buurt wel een week om gelachen had.

De dikke, blasbleeke Roos, die den horen blies, had even een oogje geloken; 't was tien maten rust. Daar had Frans hem zijn zakdoek in den horen gestopt. En... tik ging de stok des kapelmeesters. Roos greep naar zijn horen - en zette zich schrap voor zijn solopartij. Hij blies en hij perste; zijn gezicht werd zoo rood als een kreeft en zijn doppen van oogen zoo groot als billartballen. Geen geluid!

‘Wat duivel is dat dáár; wat scheelt nu dien horen?’ riep Schwab de kapelmeester. Daar vloog de doek het koper uit, gevolgd door een schreeuw van 't metaal, die 't gansche orkest aan het schateren bracht. De bas sloeg van 't lachen zijn strijkstok aan stukken, de eerste viool lag te stuiptrekken op zijn lessenaar. ‘'t Orkest uit, jij bandrekel, jij taugenichts,’ schreeuwde Schwab, die den schuldige onmiddellijk ontdekt had.

Dat er een virtuoos in dien wildzang stak! Hij zou schoolmeester worden, toen scheepsklerk; hij was over de achttien toen; ik weet niet wie 't eerst, in den vogel, voor spreeuw in een kooitje beknipt, den leeuwerik ontdekte. Maar 't deurtje vloog open en de vogel ontsnapte. Geen stadgenoot was het, een vreemde, die zijn moeder bepraatte haar eenigen te geven aan de kunst.

‘Als 't voor zijn geluk is, in Gods naam dan.’

‘Voor zijn geluk? ... Maar mijn beste vrouwtje, die jongen heeft goud in zijn keel. Wat de kosten der opleiding betreft, daar sta ik voor in,’ had gulgoed de Maecenas gesproken.

‘'t Is vriendelijk van u,’ zei de burgervrouw, ‘Mijnheer neme 't niet kwalijk, ik wil 't liever zelf doen. Het kleine beetje geld dat mijn goeie man me naliet, dat spaarduitje is voor den jongen. Ik heb niemand in de wereld dan Frans. Als ik oud word, mijnheer, en mij zelve niet meer redden kan, zal de jongen zijn moeder wel bijstaan. Dankje vriendelijk, mijnheer, maar ik wou 't liever zelf doen.’

Daar was geen verwrikken aan. 't Gespaarde geld werd ingebrokt. Frans vertrok naar het buitenland. Zij heeft haar jongen tweemaal, driemaal weêrgezien, maar met lange tusschenpoozen. Sinds hij naar Petersburg vertrok niet meer. De kosten, die zij maakte, wierpen rente af; Frans hield wat hij beloofde en werd welhaast een Meistersinger. Zijn moeder werd het bang om 't hart bij de verhalen die ze hoorde, van de koude in dat verre land, van de afgevroren neuzen, van de beeren die er door de straten liepen.

Doch haar zoon schreef terug:

- Wees gerust, lieve moeder. Zoolang ik nog zingen kan bijten die dieren mij niet. Als mijn stem eens verroestte, dan zouden ze gevaarlijk worden. Doch daar is vooreerst nog geen

kans op. Ook moet ge u niet over mijn neus verontrusten. Ik grijp hem bij de punt - als 't hard vriest - en wrijf hem met sneeuw tot hij glimt als de schil van een Hollandschen appel. De neuswijze lieden in Holland, die u zóó aan het tobben brachten, zou ik raden mijn voorbeeld te volgen: zich zelven bij den neus, in plaats van anderen bij den hunnen te nemen.

Zóó waren zijn brieven: vol grappen. 't Opgeschroefde der vroolijkheid van sommige epistels zouden scherpziender oogen ontdekt hebben. Toch merkte het vrouwtje, haren eenvoud ten spijt, en hoe weinig begrip van de wereld ze ook had, dat haar zoon in zijn voorspoed iets kwelde, iets faalde, ze wist zelve niet wat.

Zijn Hollandsch verbasterde gaandeweg. Soms moest ze de hulp van den schoolmeester inroepen. Zelfs deze kon er vaak niet uit wijs worden.

Ook werden zij schaarscher die brieven, en korter. Daar gingen maanden voorbij dat ze niets van hem hoorde. Dan kwam er wêer een, die zoo hartelijk was, dat de oogen haar schemerden, en zond hij haar geld, veel meer dan ze noodig had. Dit bracht ze in de spaarbank, belegde 't voor hem. Men kon toch nooit weten!

De buurman, haar vraagbaak bij dergelijke zaken, de drogist van den hoek, greep de gelegenheid aan, om zijn meening te zeggen over 't zondige leven van Frans. Hij zong in de huizen der ijdelheid, foei, voor half naakte vrouwen, ontuchtige liederen. Dan ware 't toch beter dat hij dominé geworden, in tempelen des Heeren tot stichting der vromen zijn stemme verheven had. Ze liet hem niet uitspreken, ze beefde van boosheid. Toen wees ze den witdas de deur. Of David niet danste voor de arke! Of David geen harpspeler geweest was! En wat deed haar jongen dan anders? Zong ook hij niet voor prinsen en koningen?

En een brandend, een smachtend verlangen greep 't moedertje aan. Ze schreef dat hij komen moest, dat ze 't nu niet langer kon uithouden. Hij beloofde en suste zijn moeder. Toen kwam er een reis tusschenbeide met een prins van den bloede. Daar trad hij in Dresden op en zong hij in Weenen en Hamburg. Nu scheen het of 't uurtje van weêrzien geslagen had.

Maar een schitterend aanbod riep hem weg naar Italië, en van daar, in vereeniging met andere artisten, ging het door naar Amerika. Hier verkreeg hij, na een roemvolle kunstreis, in een hoofdstad der staten een engagement, zoo voordeelig, dat 't afslaan wel waanzin mocht heeten. Voor vier jaren, schreef hij, ben ik verbonden en dan ben ik rijk en vlieg ik naar Holland. Hij keerde ook terug naar Europa, maar over Brazilië; nam zijn weg naar oud Holland, over Lissabon, Madrid en Munchen en Weenen. Zijn roem vloog hem overal vooruit. Nu zou ze hem dan werkelijk weerzien. Vijf en veertig was ze oud toen hij 't huis verliet; op haar vijftigste jaar had ze voor 't laatst hem gezien en sedert in vijftien jaren niet meer. O de jongen had het bont met zijn moeder gemaakt! Nu was er een einde aan het lange verlangen.

Toen de dag begon te naderen liep ze af, liep ze aan, heen en weer door haar huisje. Het moedertje had maar geen rust. Ze spreidde als van ouds hem zijn bed en keerde wel tienmaal terug om de kussens eens op te schudden. De groote span tijds tusschen gisteren en heden viel weg. Ze knoopte haar herinnering met 't vooruitzicht aaneen; zoo scheen heel dat afzijn, die scheiding, een droom. Ook voorzag zij haar provisiekast, want aan niets mocht 't den jongen ontbreken. Ze toog er op uit, karbies aan den arm. Wat ze mede bracht ontpakte ze met bevende vingers, bekeek het en keurde 't en lachte tevreden. Was nu alles wel klaar en in orde? Had ze niets vergeten? Den dag dat hij kwam stond ze pal voor het venster, en tuurde en tuurde over de koperen roe der geplooide gordijntjes in de eenzame straat.

Inmiddels had de sneltrein de grenzen overschreden, stoof hij voort langs het tweebeenig spoor, door het winterig landschap. Het grijsgrauwe zwerk hing zwaar naar omlaag, zwaar van de sneeuw. Lichte, donzige vlokken zweefden weldra door 't luchtruim. Eerst een enkele dartele, toen velen, toen kwamen ze bij duizenden, sierlijke, huppelende, zwevende vederen. Zoo dekt met voorzichtige, teedere, nauw voelbare beweging der vingeren de moeder haar sluimerend kind, als de hemel de

kluiten overspreidde met den wit wollen deken, dien ze langzaam, behoedzaam van boven liet zakken.

Velden en akkers dekte hij toe en trok in zijn moedwil den kerktoren een slaapmuts over de ooren, die helder wit afstak op de loodblauwe lucht. De trein holde voort in suizende vaart, een inktstreep beschrijvend op het blinkend velijn der landouwen, hijgend en gillend, een rookkolom uitblazend, of een wedlooper onder 't rennen zwaaide met de pluim van zijn hoed.

In een coupé eerste klasse, door het bont van een kostbaren pelsjas voor de koude beschut, zat een reiziger alleen. Half nieuwsgierig, half droefgeestig gleed zijn oog over de eenzame vlakte, of volgde in haar dwarreling de dansende sneeuwvlokken. Het was een man in de kracht van zijn leven, de veertig genaderd of even voorbij. Toch grijsde zijn haar aan de slapen en grauwde hem 't blond reeds aan snorbaard en lokken. Er was in 't gelaat iets dat aantrok en afstootte, naar gelang zich de spieren des aangezichts vertrokken. De opslag der oogen was open, innemend. In rust hadden die oogen iets droomerigs, lusteloos, maar voer een gedachte voorbij aan den geest, dan schoten ze vol licht en vol leven. Het benedenste gedeelte van 't gelaat was met 't bovenste in tegenspraak. Om lippen en neusvleugels lag een zinnelijke trek, die in sommige oogenblikken, zoo verbeelden wij ons, aan zijn lach iets onaangenaams moest bijzetten.

't Ontcijferen van gezichten levert eigenaardige bezwaren. Want er wonen meerdere menschen in den mensch, die op 't gelaat afwisselend verschijnen of dooreenspelen. Dezen kon men 't aanzien dat zijn ziel niet altijd in de hoogten had gezweefd, maar over moerassen gestreken had. 't Vermoeide der trekken, de schaduw onder de oogen gelegerd, getuigden er van. Maar de oogen waren zacht en gevoelvol en diep. Een man met hevige driften en beweegbaar gevoel.

De reiziger strekte zijn hand uit naar het grauwe papier dat naast hem op 't kussen lag. Hij wikkelde 't los - een kadetje kwam te voorschijn. ‘Kadetchen’ riep hij luid, met Hoogduitsch accent, en herhaalde: ‘Kadetchen’. Hij lachte, schudde zijn hoofd, bekeek het, lachte nogmaals en beet er in. 't Was 't eerst wat hem in Holland verwelkomd en de dagen der jeugd

in herinnering teruggeroepen had, dat leuke, dat slappe, dat gemoedelijke broodje. Van het bord, waar het rustte naast andere oudbakken broeders, had hij 't weggegrepen. Zóo'n kadetje met roggebrood! Daar zag hij zich zelven bij moeder voor het raam, het broodje in zijn mond stoppen, de heete koffie naar binnen gieten, een oogje ten venster uit op de straat, waar de zoon van den verwer hem wenkte en wachtte. Zij waren de schrik van de buurt met hun tweeën. En al zijn oude jongensstreken, geheel het vergetene, verbleekte verleden doemt plotseling op. Hij smakt zijn pelsmuts in een hoek van den wagen, strijkt het haar zich uit de oogen, vleit zich gemakkelijk in 't kussen, eet langzaam, nadenkend zijn broodje op. En gelijk hij daar ligt, speelt er zon, glijdt er schaduw over 't bewegelijk gelaat, lacht hij stil bij zich zelven of strijkt zich met een zucht over de oogen.

De naam van zijn vaderstad schrikte hem uit zijn mijmeren op; snel grijpt hij het kleine valies en stapt uit. Verbaasd staat hij rond te zien. Hoe is alles veranderd! Een fraai, ruim station heeft het oude, het houten vervangen. ‘Wegwijzen, mijnheer?’ Danke, kereltchjen! Op het wenken van een zweep schudt hij eveneens ontkennend. De koetsier geeft zijn knol een nijdigen zweepslag, en sjokt zonder vrachtje of fooitje naar huis. Onze reiziger steekt met haastige schreden het plein over, op de lange rij huizen toe, die 't in 't ronde omzoomt. Spiegelruit aan spiegelruit en rijkversierde puien! Twee straten ontspringen op 't plein en voeren in verschillende richting ter stad in. Besluiteloos loopt hij van de een naar de andere, denkt na, staat te weifelen, en slaat zich met de hand voor het hoofd.

- Aber, das ist ja lächerlich ...!

Op goed geluk kiest hij de eerste de beste. Die buigt in een pleintje uit, met een vierkant gebouwtje er op, welks blauw leien puntdak over den gevel vooruitspringend, door baksteenen zuilen gedragen wordt.

- De hoofdwacht!

Een straal van herkenning schiet den wandelaar uit de oogen. Maar zijn dat dezelfde soldaten? Waar bleef toch de hooge, de glimmende sjako?

Nu versnelt hij zijn pas, want hij voelt zich weêr wegwijs, te huis. Het is hem te moede of alles en allen hem aangapen, de huizen, de menschen. Daar krijgt hij een welkomst, een

sneeuwbal. Eén stuift hem langs de ooren. Een tweede! Die treft! Hij staat stil en ziet om. 't Is een dienstmeid die 't kooltje hem stoofde. Ginds staat ze op haar stoep, de handen in de zij, melk en bloed, jong en jolig, een Hollandsche deerne, wit voorschoot, witte konsen in klompen. Hoe ze schatert en wijst op den heer, dien ze poeierde!

Zoo krijgt men zijn treken t'huis!

Daar is nu de gracht waar de hoofdkerk verrijst. De huizenrij helt er voorover. Er zijn trapgevels onder, die kantig zich afteekenen op 't luchtvlak dat opklaarde, scheurde. Een schel, een valsch licht giet de zon over huizen en gracht. Alles vlamt als in goudglans gedompeld. Dat 's Holland! En ja, gindsche schuiten in 't walwater vastgevroren, het luikje, waar 't hoofd van den schipper uit opduikt, het kronkelend, blauw wolkje uit den schoorsteen der kombuis - dat is ook oud Holland. Nu nog weinige schreden. Dat zijstraatje in. Daar ginds ligt zijn huis. Hij ontroert als hij 't speurt uit de verte. Zijn stappen wordt loopen. De bovendeur gaat open. Een hoofd kijkt er over, een lief, oud grijs hoofd in de nette gepijpte kornet. Met één sprong is hij bij haar op stoep. Haar gezicht kruipt weg in zijn pelsjas. Twee bevende armen omknellen hem.

- Ben ik doch weer daar, Mutterchen!

Het antwoord is snikken. Ze gilt 't bijna uit van de blijdschap.

- ‘Te lange - ja - te lange - slechte jungen,’ hokt 't hem uit de keel. Maar ze trekt hem naar binnen en toe valt de deur.

II.

In vaders armstoel moest hij zitten, den eikenhouten met lederen rug. De koperen tabaksdoos zijns vaders staat in zijn bereik; daarnaast in den koker sigaren. 't Zijn beste, verzekert ze. Het dekblad vertoont zeer bedenkelijke vlekken, de punt heeft een sierlijken draai als de kuif van een fatterigen kapper. Hij hoest van die rook zonder geur.

‘Sie schmecken ganz kostlijk,’ zegt vroolijk die veinzaard.

't Doet moeder pleizier.

O Rembrand, waar zijt ge met uw etsnaald! Daar zit ze, bij het kacheltje, de handen in den schoot. Zulke handen wist gij ons aandoenlijk te teekenen met een trek van uw tooverstijft, zulke oude, eerbiedwaardige, door eerlijken arbeid

gekromde. Ze rusten op haar knieën, de vingers ontsloten, de palmen naar boven gekeerd, een gebaar dat gebed wordt. Het breiwerk ontglipte haar. Beneden op den vloer stoeit de poes met het rollende kluwen. Moedertje merkt niet hoe de wolbal zich afwint, om de poot van de tafel en stoelen zich wart. Ze zit in elkander gedoken, en over den rand van het brilglas, op den punt van den neus haar gegleden, met stille gelukkige oogen, verzadigt ze zich aan het kijken naar hem. Twee banden grijs haar verdeelen zich op 't voorhoofd. Een blosje van vreugde tint de holte der wang. Om den ingevallen mond, door een netwerk van plooien omtrokken, speelt de goedige glimp van haar hart. De lippen, al zwijgt ze, bewegen zich zacht.

Hij moet alles vertellen. Ze lacht om 't verbasterde Hollandsch. 't Wordt beter onder 't praten en woordje voor, woordje na vloeit de taal hem weer toe. Nu gaat ze zich zelve in 't verleden verdiepen, en komen, een zwak van de grijsheid, de onde verhalen terug. Of hij zich zijn vader nog herinneren kan?

‘Je lijkt op je vader. 't Is of 'k hem daar nu zie zitten. Maar zoo forsch als mijn Hein ben je niet. Die had op zijn veertigste jaar geen grijs haar. Een gevelde eikenboom, zeî de patroon toen God.... hem me afnam...

't Was twee jaar na het feest op de fabriek. Dat zal me tot mijn einde voor oogen staan. Je vader zat naast den patroon. Onder de vlaggen zaten ze. En de patroon sprak hem aan, daar ze allemaal bij waren. Als ik een rijk en welvarend man werd, zei de patroon, dan dank ik dat naast God aan jou, Beumer. Geef me je eerlijke hand, Beumer, en ontvang mijn dank voor al de aanwezigen hier. En mannen, wie drinkt met mij de gezondheid van mijn braven meesterknecht? Daar kwam een hoerah! 't Was of de tent zou invallen. Want ze hielden allen van hem, daar was niemand op de fabriek, die niet van hem hield. ‘Kijk, hier is de medalje van vader’ - ze gaat naar de latafel en haalt daaruit een doosje, van verschoten marokijn. ‘Ik poets hem iederen Zondag op; hij blinkt nog als toen je vader er meê t'huis kwam. Als hij dat eens had mogen beleven, dat je kruissen van de koningin kreegt.’ Ze ziet naar zijn knoopsgat.

- ‘Die medalje is meer dan mijn kreuzen’ zegt de ander,

terwijl hij het zilver beschouwt en glimlachend hoofdschudt.

- ‘Maar je hebt ze toch verdiend, jongen?’
- ‘Ja - ja met mijn keele. Der vater bekwam 't met zijn hart.’

- ‘En nu moet je me eens zeggen’ vaart 't moedertje voort zoodra ze weêr rustig op haar stoel zit. Nu moet je mij eens zeggen, waarom je niet trouwt. 't Is niet goed zoo alleen door de wereld te loopen. Ik denk dat alle meisjes je hebben willen, nu je zoo'n groot en rijk heer geworden zijt.

- ‘Glaubst, mütterchen?’

‘Neen, 't is niet goed’ zegt ze hoofdschuddend. ‘Ik meen’ en ze ziet hem met vriendelijken ernst in de oogen, ‘een eerlijke trouw. Kijk, als ik dat geluk nog eens beleven mocht om in 't doophek te zitten en je te zien trouwen. Trouwen ze daar ook als christenmenschen in dat vreemde land en... zijn er wel dominés?

- ‘O viele, viele,’ hij lacht bij zich zelven, ‘maar anders ausgeputzt - angekleedet.’

‘Ik ben zoo oud en zoo alleen,’ zegt 't moedertje. ‘Ik heb zoo jaren eenzaam in mijn kamertje gezeten. Als God me dat nog eens verleenen wilde, dat je mij een kindje op de knieën legde.....’

Terwijl ze voortpraat glijdt zijn veel bewogen leven, vizioensgewijze, hem voorbij. Daar is de schouwburgzaal, het licht der kronen, stroomend over 't rijk verguldsel. Gesneden uit den purperen achtergrond, omraamd door 't schemerend goud op wit der logeranden, een wemelen van gezichten en toiletten, 't flonkeren der steenen op 't matte wit van hals en schouders. En - plek waarheen van zelf zijn oog zich richt, die bleeke, donkere, vorstelijk schoone vrouw, zoo trotsch naar voren tredend uit de schaduw van haar loge. Hij ziet den ranken, blanken hals, die fier verrees op smalle, week geronde schouders. Een arm van sneeuw leunt op het rood fluweel, en achteloos knijpt de kleine hand de gouden kwasten van de logedraperie. Zijn hart hing aan de fijne vingertoppen, die 't glad ivoor eerst aaiden voor ze 't geeselden, en iedere harteklop begeerde haar, wanneer daar starren gleden onder 't franje uit, dat op die groote, sombere wreede oogen zonk.

En naast haar staat, met wroeging wêer herkend, de man die hem omhoog hief, haar gemaal, zijn machtige beschermer, die hem zijn huis ontsloot, wiens stroeve hoogheid heuschheid werd voor hem, - dien hij, door hartstocht meegesleept, verried.

Lafaard die hij was, dat hij haar haten wilde en niet haten kon, dat hij bleef smeeken om hetgeen hij niet meer durfde eischen, dat hij zich in 't aangezicht liet striemen, toen het speelgoed haar verveelde en zij hem van zich stiet. *Retournez à vos besognes, histrion!*

De hartstocht, die de zinnen hem ontvlamde, en 't hart verscheurde, smert na. Wat was zijn woest, losbandig leven anders dan een vruchteloos pogen den schoonen démon te vergeten, die langs hem henen zweven blijft.

Als goede 't oude schepsel dat hem zit aan te staren met haar trouwe, liefdevolle oogen eens wist.... En of zijns vaders eerlijk handwerk niet opweegt, honderdmalen, tegen 't leven dat hij leidde, zóó leeg; bij zooveel kunsttriomfen, zóó rijk aan smart en schande; spijt al den roem zóó ijdel; zóó arm aan ieder kruimpje echte liefde en genegenheid naast 't ruisschen van den lof, den roes, dien hij zich drinkt, door nijd hem meest vergald.

Wat is hij dan een instrument, een voorwerp van verstrooiing en vermaak, waarmede een wuft publiek een oogwenk solt, om straks het weg te werpen als men een gebarsten vedel doet.

Hij hoort niet wat zijn moeder zegt, maar 't wordt hem wonderlijk te moede, bij 't luisteren naar haar stem die zacht, gedempt als uit de verte tot hem komt. Zijn oog zwerft door het kluisje, warm en licht, waar alles zoo bekend, zoo vreemd vertrouwelijk hem aanblikt, toeknikt: de blauwe borden op den schoorsteenmantel, de oude chiffonnière met de gedreven koperen knoppen en Willem II te paard er boven - kijk, nog zwaait hij met zijn steek - het staal van 't haardstel, spiegelend blank geschuurd; ginds in den hoek de oude stoof waar hij zijn knikkers in bewaarde; zijn schooltasch ook, zijn boeken op

het rek geschikt. Hier heeft de tijd stil gestaan en alles is een droom.

Zoo vreemd en toch zoo eigen! En moeders leventje gleed kalm daarheen. Hij zwierf en keerde in 't nest, dat hem geen week kan houden, trekvogel die hij werd, maar waar te keeren voor een korte wijl 't gevoel van veiligheid hergeeft en vrede, zoolang ontbeerd. Daar is op de wijde wereld, die hij doorkruiste, maar één wezen dat hem lief heeft met een liefde, die van geen verflauwen weet, die geeft en niets in ruiling vraagt, die nooit vergat en 't al vergaf, wie zijn talent niets is en zijn persoon alles, en ach - dat is die kleine burgervrouw, daar in haar stoel, het zacht gezicht door 't lampje vriendelijk beschenen.....

'Wanneer je s' avonds in je wiegje lag,' vaart moeder voort, 'dan kwam je vader sluipen van zijn stoel en vóór ik 't merkte had hij zijn hoofd in den kap van de wieg gestoken. Dan kuste hij je op de kleine handjes en met het prikken van zijn baard' - het moedertje lacht en schudt het hoofd bij 't zoet herdenken - 'maakte hij je wakker. Dat was de eenige keer dat ik wel eens boos werd op den man. Ik kan 't niet laten, zei je vader.'

'Laat mij aan uwe voeten zitten, mutter, en denken dat ik nog een kleine Bube sei.'

En hij zet zich aan haar knie, met iets van den ouden ondeugd in zijn blauwe oogen. En terwijl hij daar zoo zit en kijkt in 't vuur en zij haar vingers door zijn haren windt, zegt moeder: 'Nu moest je eens iets voor je moeder zingen, jongen.'

'Ick wil dir een wiegenlied singen, Mutter.'

Zacht, mezzo voce, neuriet hij het voor zich henen, 't onsterfelijk lied van Brahms. Die weeke, schoone stem vertolkt de fraaie strofen met een gevoel als minst de kunst, maar meest het hart er in kan leggen:

> 'Morgen früh, wenn Gott will, wirst du wieder geweekt.'

En 't vrouwtje luistert - roerloos zit ze - en luistert. 'Zoo

moeten de engelen gezongen hebben bij de wieg van onzen lieven Heiland', prevelt ze zacht.

III.

Den volgenden avond is de klok niet koud van zeven of 't geratel der rijtuigen begint. De schouwburg heeft zijn deuren wijd geopend voor 't uitgezocht publiek dat heden er verschijnt. Langs de trap, die naar de loges voert, beweegt zich een stoet van fraai gekapte vrouwen. Een fijne geur drijft in de gangen. Gemompel van veel stemmen vervult 't gebouw. - Daar komt verlegen, ietwat schuw in 't ronde blikkend, een oud klein juffertje de logedeuren langs. De heer, die haar geleidt, vraagt plaats voor haar. Men glimlacht, fluistert, wijkt ter zijde. Ze draagt een kleedje van zwart merinos, van boven aan den hals door 't sneeuwwit kraagje afgesloten. Merkbaar bevend laat ze zich geleiden tot waar de deur der loge opengaat, een groepje dames oprijst bij haar komen. Daarachter 't schel verlicht gordijn, een stuk van den kristallen luchter. Ze treedt verschrikt terug, maar haar geleider troont haar vriendelijk binnen. Een schoone dame reikt haar heusch de witgeschoeide hand, en lieve meisjeskopjes knikken minzaam.

- 'Hier achter in den donker, op dat krukje - neen, niet vooraan.'

'Daar zaagt ge niets' zegt de oudere dame. 'Hier, hier is uw plaats. Ge moet uw zoon toch kunnen *zien* en niet maar hooren, moeder. Kijk, ik kom naast u zitten. Is 't zoo niet goed?'

Ze weet niet hoe ze 't heeft. Men is zoo voorkomend voor haar. En alles danst haar voor de oogen, de menschen, 't licht, 't gewemel in de zaal. De dame aan haar rechte wijst haar 't een en ander. Ze spreekt met geestdrift over haren zoon. Hoe gelukkig zulk een kind te hebben, zoo begaafd en zoo beroemd!

'Ja, wel gelukkig!' 't Moedertje beaamt het met een knik,

maar veel gaat haar daarbij door 't hart, dat ze aan dien Eénen zeggen kan - maar ook aan niemand anders.

Daar begint de Ouverture, eerbiedig aangehoord. 't Gordijn gaat op, men luistert, doch verstrooid. De aandacht is verdeeld. Alles wacht op hem.

Als de kerkerscène komt, weêrklinkt een zacht applaus, lang aangehouden. Van de steenen bank en uit de diepte van het duistere tooneel verheft zich flauw de stem van Florestan. Nauw klinken de eerste noten door de stille zaal of 't wonderschoone timbre van die stem heeft het publiek getroffen.

> In das Lebens Frühlingstagen
> Ist das Glück von mir entflohn.

Of de man op 't tooneel van zijn eigen smart en levenservaring in 's meesters toonschrift legt? Dit is niet slechts buitengewoon, het dringt tot in de ziel. Verteederend smelt de liefde voor de menschen, op nieuw ontwaakt aan moeders hart, ineen met 't beeld der vrouw, gelijk hij zich die droomde, goed en schoon. Het heimwee naar een reiner drift dan hem vervoerde, naar een hooger heil dan hij genoot, vloeit over in zijn zang. En als 't geluid van lieverlede zwelt, tot 't uitbreekt in dien vollen klankenvloed, waar Florestan den zaligen droom herdenkt, die straks hem troostte, sleept hij de luisterende schare mede. Men vergeet een wijle dat men leeft. Aan zich zelve ontvoerd hangt gansch de ziel aan 't oor en denkt en voelt in tonen.

't Was maar een zeer gewone zangeres, die hem ter zijde stond. Maar hij nam haar mede en omhoog. De genius der muziek werd vaardig over beiden, toen zij het zoetste, teêrste, innigste vertolkten dat ooit een menschenhart ontroerde; 't aandoenlijkste en wegsleependste uitstortten in gezang, dat ooit de harp ontvloot diens goddelijken meesters. De stemmen verhieven zich, jubelden, stegen, als vogels ten wedvlucht in 't zonnige blauw, om straks zich te hervinden, te omarmen - te kweelen dat zielsgeluk van 't zalige wederzien. O wondre macht der kunst, als ze, uitdrukking gevend aan hoogeren zin, openbaring geworden van 't edelst zielsverlangen, een schaar van alledaagsche menschen op het breed van haar ontplooide vleugelen neemt, en met wiekslag op wiekslag ver boven 't gewone, ja, boven hen zelven verheft.

Toen de gordijn voor 't laatst omlaag zonk en weêr rees stond het verrukt publiek als één man op. Een gejuich verhief zich dat geen einde scheen te nemen. Daar vloog een krans, een tweede; daar sneeuwde 't kransen aan zijn voeten. Hij zag ze komen, zag ze vallen, en hij was zich diep bewust dat hij den grooten meester nimmer zóó verstaan, hem nimmer meerder recht had laten wedervaren.

Er was iets in zijn hart gevloeid, gedaald, dat warmte had gegeven aan zijn zang. En was 't geen onverdeerbre gunst van Boven hem verleend, de menschen zóó in 't hart te grijpen, zóó te roeren? Verdween zijn eigen smart niet voor den dienst van haar die hem ten tolk verkoos en tot haar priester wijdde? Bij al wat hij verloor, bleef hem zijn kunst niet bij, de hooggeliefde? Bleek, het trotsche hoofd omhoog geheven, stond hij daar; zijn oogen dwaalden door de zaal en bleven rusten op de plek, waar 't goede, oude schepsel hem zat toe te knikken en te zegenen door haar tranen. Toen, maar half bewust van 't geen hij deed, de aandrift volgend van 't bewegelijk kunstenaarsgevoel, greep hij de kransen aan zijn voeten op en strekte beide armen naar zijn moeder uit. Een deel van het publiek ziet hem dit doen, begrijpt hem. Het keert zich zijwaarts om. Sterker word 't gejuich, het handgeklap. En daar zit ze. Haar oude handen trillen op het blad papier, waarvan ze niets begreep dan dat *zijn* naam er op staat. Het kinneke beeft op het zijden lint. Een floers komt 't vrouwtje voor de oogen. Men spreekt haar aan, maar zij verstaat niet wat die menschen zeggen.

'Breng me weg, als het u belieft, breng me weg', is 't eenig antwoord. Als in een droom liet zij zich weggeleiden, door rijen menschen heen, die naar haar kijken, en komt eerst tot zich zelve, als ze in het rijtuig zit, waar na een pooze wachtens zijn armen haar omknellen en zijn stem haar blijder tegenklinkt:

'War doch heute wieder ein guter Mensch Mutter!'

J.H. HOOIJER.

Het Hebreeuwsche spreukenboek.

Het boek der Spreuken, uit het Hebreeuwsch vertaald en met aanteekeningen en eene inleiding voorzien, door Johns. Dyserinck. Haarlem, De Erven Loosjes. 1883.

I.

Had de heer Dyserinck het advies willen volgen van enkele oude rabbijnen uit vroegeren tijd, hij zou dit spreukenboek misschien onvertaald gelaten hebben. Volgens hen toch verdiende het de eer niet van te worden opgenomen in de verzameling der kanonieke geschriften, die het derde deel van den Joodschen bijbel zou uitmaken[1]. Er waren, meenden zij, tegenstrijdigheden in den bundel; het ontbrak dien aan een positieve geloofsleer; bovendien was de moraal niet overal correct, en de schildering der ontucht wat stout[2].

Gelukkig echter voor ons heeft die oppositie het pleit niet gewonnen, en is het geschrift daardoor bewaard gebleven. Men nam in aanmerking dat het, behoudens enkele kleine uitzonderingen, in zijn geheel toch wel godsdienstig en zedelijk was. Wat de bedoelde aanstootelijke uitspraken en uitdrukkingen betreft, die konden, naar het scheen, met behulp der exegese wel anders verklaard worden. Zoo iets toch lag geheel op den weg der vroegere uitlegkunde, die ook nog door Calvijn[3] en na hem werd beoefend. Zij hield steeds rekening met het

1) Men weet dat de rangschikking der boeken daarin nogal verschilt van die in de Statenoverzetting en de meeste andere vertalingen.
2) Zie Noack, Die Sprüche Salomo's, SXLVI. Nöldeke, Die alttestamentliche Literatur, S. 165.
3) Zie Dr. A. Pierson in zijne lezenswaardige inleiding tot de *Nieuwe Studiën over Johannes Kalvijn*, blz. XV.

geloof, en verlangde van ‘de Schrift’ dat deze de vastgestelde waarheid leerde.

Onze tegenwoordige methode verschilt in dit opzicht sterk van de vroegere. Wij vragen niet naar hetgeen wij wenschen dat er staan zou, maar naar wat er staat. Zoo behoort het ten minste; en wie thans in deze leer nog niet zuiver is, zondigt tegen eene als juist erkende theorie. Met de *analogia fidei* en dergelijke houden wij ons niet langer op. Onze dogmatiek, indien wij er eene hebben, geven wij in dit kapittel geen stem meer. Want wij willen die oude schriften voor zich zelve laten spreken. Van hen te eischen dat zij overal onze denkbeelden uitdrukken, schijnt ons in één woord ongerijmd. Kortom, het i n l e g g e n behoort voor ons tot het verleden; goed u i t leggen is ons eenig streven.

Dat dit een moeilijk werk is, behoeft geen betoog. Niet slechts de oude taal levert allerlei bezwaren op, maar de teksten zijn dikwijls ook hopeloos bedorven, hetzij door de slordigheid der afschrijvers, hetzij met opzet. Verder zijn vele toespelingen op oude toestanden, gelijk deze schriften overal bevatten, niet terstond en voor ieder verstaanbaar. In het Spreukenboek komt daar nu nog bij dat dit tot een genre van literatuur behoort, hetwelk de diepzinnigheid en duisterheid niet schuwt. Men is er dan ook sinds jaar en dag mee bezig. Zij die Hebreeuwsch verstaan, hebben zelfs *l'embarras du choix*, want het aantal commentaren is groot.

Doch de Nederlandsche lezer, die genoemde taal niet meester is, bevindt zich in minder gunstige omstandigheden. Hij kan de Statenoverzetting of die van Van der Palm ter hand nemen, benevens de daarbij gevoegde aanteekeningen. Maar beide, ofschoon verdienstelijk voor hun tijd, zijn thans in menig opzicht verouderd. Vooral de tekstcritiek is daarin stiefmoederlijk bedeeld. Men hield zich maar aan de eenmaal vastgestelde lezingen, zonder eerst te vragen of die juist waren. Zoo kon men vaak den zin der woorden niet weergeven, eenvoudig omdat ze geen zin opleverden.

Het was derhalve een goed denkbeeld van den geleerden en ijveringen Vlissingschen predikant Johs. Dyserinck, dat hij de rijpe vruchten van nieuwer onderzoek op dit gebied ten behoeve van belangstellende landgenooten samenlezen wilde. Zoo iemand, dan was hij daartoe de aangewezen man. Niet slechts

omdat hij zich door zijne vroegere studiën over gelijksoortige onderwerpen - ik denk aan zijne bewerking van de Psalmen, de Apokriefen des O.T. en Jezus Sirach - het vertrouwen des publieks had verworven. Maar ook omdat hij gewoon is, zich volkomen op de hoogte te houden van al hetgeen er in deze wetenschap omgaat, en zonder vooroordeel of menschenvrees bereid om wat zij aan het licht brengt kloekmoedig te aanvaarden.

Dyserinck is gevormd in scholen van voortreffelijke godgeleerden, die buitengewoon veel werk van het Oude Testament maakten. Bovenaan sta hier de naam van den genialen leermeester, wien wij allen zooveel te danken hebben, de naam van Kuenen. Doch ook aan anderen herinnert de schrijver op het titelblad en in de voorrede met het volste recht.

Het boek is opgedragen aan Prof. Hoekstra. Een ouder ambtgenoot van hem was Van Gilse, wiens uitnemende bijdragen tot de exegese en critiek den roem van het Doopsgezind Seminarie in deze eeuw niet weinig verhoogd hebben. De oudtestamentische studiën zijn daar inheemsch en geliefd. Ook onze hooggeschatte De Hoop Scheffer beoefent ze nog steeds met zijn bekend talent. Ik stel er prijs op, hem en den waardigen Vorstman van Gouda in het bijzonder te vermelden, omdat ik van nabij weet, hoeveel Dyserinck voor zijne vertaling der Spreuken en niet het minst voor het vaststellen der juiste lezingen aan deze geleerden verplicht is.

Onder de gunstigste auspiciën derhalve is een geschrift in de wereld gekomen, waaraan inderdaad behoefte bestond. Moge de schrijver er veel genoegen van beleven! Het is waar dat de gouden tijd voorgoed voorbij schijnt, dien Van der Palm nog gekend heeft. Zelfs de acht lijvige deelen van zijn *Salomo* werden in den loop van dertig jaren driemaal herdrukt. Op zooveel belangstelling valt nu niet meer te rekenen; het grootste deel van het hedendaagsch publiek houdt zich met gansch andere lektuur bezig. Uitgaven als deze geschieden tegenwoordig slechts bij wijze van proefneming, van wier wel-slagen zich niemand verzekerd houdt. ‘Voor rekening van den vertaler’ wordt er bijgevoegd, een *sapienti sat*, dat geen toelichting behoeft. Men moet erkennen dat de Erven Loosjes voor het uitwendige uitmuntend zorgden; druk en uitvoering zijn keurig. Desniettemin schijnen zij, blijkens die mededeeling op den om-

slag, geen groot debiet van het boek te verwachten. En aangezien deze heeren als goede boekverkoopers geacht kunnen worden de kaart des lands volkomen te kennen, is bedoeld bericht een teeken des tijds.

Toch heeft m.i. zelfs in onze dagen eene poging als deze nog wel eenige kans op succes. Want het Hebreeuwsche Spreukenboek is en blijft een merkwaardig eeuwenoud getuigenis van vroegere wijsheid. Het is uit een letterkundig oogpunt belangrijk, maar ook nog wel om eene andere reden. 'Weitaus die meisten Sprüche sind wirkliche Gründsätze fürs Leben', schreef de Straatsburger Hoogleeraar Reuss terecht[1], 'gesund, kräftig, alles Lobes werth.' Ik geef toe dat dit geen regel zonder uitzondering is, en dat niet alle hier aangevoerde motieven even verheven zijn. Ook is door het verbinden van hetgeen niet bijeen behoort, de zin der gezegden soms duister geworden. Er zijn veel te veel herhalingen in het boek, daar men aan onderscheiden bronnen ontleende, die dezelfde spreuken bevatten; zoo komen enkele twee- en driemaal voor. Voeg daarbij dat, gelijk Van der Palm reeds heeft opgemerkt[2], sommige gedeelten niet van eentonigheid zijn vrij te pleiten; dan hebt ge de gebreken genoemd, die het Spreukenboek, als ieder menschenwerk, aankleven.

Daartegenover echter staan zoo vele kostbare eigenschappen, dat zich de hooge ingenomenheid van velen met het geschrift uitnemend verklaren laat. Het geeft een reeks nuttige levensregelen, door welke zich ieder gerust kan laten leiden. Het vloeit over van vernuftige opmerkingen, die de vrucht van ervaring en nadenken zijn. Daarbij komt meestal een schoone, ja schitterende vorm, die den fijnsten smaak kan bevredigen. De spreukdichters behooren tot de beste stilisten der oudheid. Hunne geestesrichting heeft bovendien veel aantrekkelijks voor ieder, die in eenvoudige plichtsbetrachting meer heil voor de menschen ziet dan in de mysteriën der dogmatiek.

II.

De Spreuken van Salomo, den zoon van David, den koning van Israël - zoo luidt het

1) Die Geschichte der Heiligen Schriften des A.T., S. 494.
2) *Salomo*, Dl. IX, Voorbericht.

opschrift der geheele verzameling. Het kan niet ontkend worden dat deze titel, zoo zonder nadere toelichting, geschikt is om den lezer op een dwaalspoor te brengen. Onder spreuken verstaan wij korte gezegden, die in puntigen vorm eene gedachte uitdrukken. Doch wie het Spreukenboek openslaat, wordt juist in den beginne verrast door redeneeringen, die alles behalve beknopt zijn. Ik beweer niet dat daarom de naam, dien het werk in het oorspronkelijke draagt, onjuist is, maar alleen dat de vertaling ervan door S p r e u k e n den zin niet uitput. Het Hebreeuwsche woord beteekent ook eigenlijk iets anders, en omvat veel meer.

Er is onderscheid tusschen de eerste negen hoofdstukken en de daarop volgende deelen. Zijn deze uitsluitend gnomisch, gene zijn oratorisch bovendien. Zij bevatten vermanende toespraken tot aanprijzing van deugd en godsvrucht; en waarschuwingen tegen het najagen der zonde, waarbij vooral aan de ontucht gedacht is. Blijkbaar had de schrijver in het bijzonder het oog op jongelieden, die aan veel verleiding blootgesteld zijn en in den strijd des levens maar al te vaak bezwijken. Aan het einde dezer afdeeling genaderd, moet de lezer tot het besef zijn gekomen dat in het oog van dezen spreukdichter wijsheid het allerhoogste goed, maar tevens dat zij zeer practisch is. Niet geleerdheid of theoretische kennis, maar het leven volgens gezonde beginselen prijst de leeraar zijnen toehoorders aan. Deze wijsheid is ontleend aan de ervaring, welke z.i. bewijst dat deugd en zedelijkheid de eenige zekere waarborgen voor ons waarachtig geluk zijn. In zeer gekuischte taal wordt dit telkens gezegd, en de lof van die wijsheid gezongen in dezen trant:

> Heil den mensch, die wijsheid erlangt
> En die zich inzicht verwerft.
> Want beter is het, haar te gewinnen dan zilver,
> En beter dan goud hare opbrengst.
> Kostbaarder is zij dan paarlen,
> Al uwe kleinoodies evenaren haar niet.
> Lengte van dagen is in hare rechterhand
> En in hare linkerhand rijkdom en eere.
> Hare wegen zijn aangename wegen
> En al hare voetpaden vrede.
> Voor die haar grijpen is zij een levensboom,
> Gelukkig is hij, die haar vasthoudt[1)].

1) III: 13-18.

Doch opeens[1] wordt een andere toon aangeslagen. Van nu af volgen die korte gezegden, gewoonlijk uit slechts twee regels bestaande, welke het oorspronkelijk spreukdicht uitmaken. Van deze vinden wij hier eene opeenvolgende reeks; verzen, waarvan de correspondeerende helften in eene bepaalde betrekking tot elkander staan[2]. Daaronder zijn goede bekenden van ons, die door hunne juistheid en schoonheid populair werden, zooals:

Gerechtigheid verhoogt een volk,
Maar de zonde is een schandvlek der natiën[3].

De gedachtenis van den brave is tot zegen,
Maar de naam der goddeloozen vergaat[4].

Een bedriegelijke weegschaal is een gruwel voor God,
Maar zuiver gewicht is zijn lust[5].

Beter een schotel moes, waarbij liefde,
Dan een vetgemeste os, waarbij haat is[6].

Koud water voor een versmachtende ziel
Is eene goede tijding uit een ver land[7].

Beter te wonen op den hoek van een dak,
Dan eene twistzieke vrouw tot gezelschap[8].

Doch ook onder degene, die minder bekend zijn, treft men vele aan, die het hadden verdiend te worden.

Zoo volgen eenige bladzijden. Dan worden de korte uitspraken weer afgebroken door gezegden, welke meer den vorm van voorschriften hebben[9]. De derde persoon maakt hierbij plaats voor den tweeden, in dezen trant:

Houd toch geen verkeer met een driftkop
En ga bij een heethoofd niet binnen,
Opdat gij zijne manieren niet overneemt
En uwe ziel niet in een strik valle[10].

Straks wisselen deze waarschuwingen weer met spreuken af,

1) X: 1.
2) Zie over die verhoudingen Dyserinck p. II. Het parallelisme is antithetisch synthetisch of synoniem.
3) XIV: 34.
4) X: 7.
5) XI: 1.
6) XV: 17.
7) XXV: 25.
8) XXV: 24.
9) XXII: 17-XXIV: 22.
10) XXII: 24 v.

waarvan ons nog een tweede bundel aangeboden wordt[1], die ‘de mannen van Hiskia’, naar het heet, bijeenbrachten. Niet zonder bevreemding vernemen wij ten slotte ook gansch andere betuigingen, die wij in dit verband allerminst hadden verwacht:

> Ik ben dommer dan iemand,
> Zonder menschenverstand;
> Ik leerde geen wijsheid,
> Godskennis bezit ik niet[2],

waaraan nogmaals vermaningen en vergelijkingen toegevoegd zijn. Op de laatste bladzijden ontvangt een ons onbekende koningszoon lessen van zijne moeder[3], en wordt in een zeer fraai alphabetisch lied de lof eener goede huisvrouw bezongen[4].

Men ziet dus, dat wij hier een bont allerlei hebben, hetwelk echter tot één genre van literatuur behoort, door de Hebreën met den naam van ‘wijsheid’ aangeduid. Uit dien hoofde heette het boek dan ook oudtijds bij de Rabbijnen en de christelijke kerkvaders ‘h e t B o e k d e r W i j s h e i d’. Daarin laten zich, gelijk wij zagen, verschillende deelen onderscheiden, welke verhouding tot elkander Dyserinck beknopt uiteengezet heeft. Had hij voor geleerden geschreven, dan zou daarover vrij wat meer te zeggen zijn geweest; maar de aard van zijn boek bracht mee dat hij zich in dit opzicht beperkte.

Doch hier deed zich de vraag voor, of dit alles werkelijk van ééne hand zou zijn? Volgens het opschrift is daaraan geen twijfel: koning Salomo, zoo leert dit, heeft het Spreukenboek geschreven. Desniettemin waren reeds in Van der Palm's tijd, gelijk hij schrijft[5], ‘vele geleerden van oordeel dat onder deze spreuken niet weinige zijn, waarvan Salomo de auteur niet is en die dus ten onrechte op zijnen naam staan aangeschreven’. Van der Palm zelf bestrijdt dat gevoelen nog krachtig. Maar in onzen tijd zijn er weinig deskundigen, die den Salomonischen oorsprong van deze verzameling in haar geheel

1) Hoofdst. XXV-XXIX.
2) XXX: 2 v.
3) XXXI: 1-9.
4) XXXI: 10-31. Het alphabetisch karakter ging natuurlijk, als zoovele eigenaardigheden, in de vertaling verloren.
5) *Salomo*, Deel VIII, blz. 4.

of zelfs van het meeste, dat hier voorkomt, verdedigen[1].

Ook Dyserinck niet, en terecht. Wel leefde de genoemde Koning van Israël in de herinnering van het nageslacht als de beroemde 'Vader der Wijsheid' voort. Wij bezitten dienaangaande eene overlevering in het boek van de geschiedenis der Israëlietische Koningen, hetwelk, zooals het daar ligt, uit de 6de eeuw v. Chr. dagteekent; maar de traditie, waarop ik doelde, kan ouder zijn. 'Van alle volken kwamen er', zoo lezen wij daarin[2], 'om de wijsheid van Salomo te hooren! Tot alle koningen der aarde was het gerucht ervan doorgedrongen, en de gansche aarde zocht het aangezicht van Salomo, om de wijsheid te vernemen, die God in zijn hart had gelegd.' Ofschoon dit bericht, gelijk ieder ziet, aan overdrijving lijdt, is het toch wel mogelijk dat Salomo met enkele vorsten uit den omtrek in het oplossen van vraagstukken gewedijverd heeft. Niet alleen Israëlietische[3], maar ook niet-Israëlitische schrijvers verhaalden daarvan later nog een en ander. Zoo zouden de monarch van Jeruzalem en die van Tyrus elkander raadsels hebben opgegeven met de bepaling dat wie de oplossing niet vond den ander een som gelds betalen zou. Op deze wijze verloor eerst de Feniecische vorst Hiram veel, totdat een zijner wijze onderdanen, Abdemon genaamd, hem te hulp kwam. Deze wist niet alleen Salomo uitnemend bescheid te geven, maar legde ook hem problemen voor, met welke hij op zijn beurt verlegen zat en die hem diensvolgens veel kostten[4]. Aan zulke legenden kunnen historische feiten ten grondslag liggen, ofschoon wel niemand voor hunne juistheid zal durven instaan. Wij weten allen wat de sage vermag.

Doch gesteld zelfs dat al deze mededeelingen volkomen be-

1) Het getal neemt vooral af, sedert ook de beroemde Frans Delitzsch deze traditie heeft prijs gegeven. 'Auch noch heutzutage fehlt es nicht an solchen,' schrijft hij, 'welche wie Stier das Spruchbuch vom ersten bis zum letzten Capitel für altsalomonisch halten, gleichwie Klausz und Randegger alle Psalmen ohne Ausnahme als von David verfaszt zu erweisen gewagt haben. Aber seit die historische Kritik auch auf biblischem Gebiete zur Geltung gekommen ist, erscheint jene blinde Hingabe an die noch dazu misverstandene Ueberlieferung als kaum erwähnenswerthe Unkritik.'
2) I Kon. V: 11, 14. X: 23-25.
3) I Kon. X: 1-13.
4) Zie Fl. Josephus, Joodsche Oudh., VIII, 5, 3; in de vertaling van Dr. W.A. Terwogt, blz. 200.

trouwbaar geacht konden worden, dan zou het toch zeer voorbarig zijn, alleen op grond daarvan tot den Salomonischen oorsprong van het Hebreeuwsche Spreukenboek te besluiten. Immers wat men in dit geschrift ook aantreffe, raadsels of charades, wier oplossing moeite kost, zal men er tevergeefs in zoeken.

Evenmin strookt de inhoud van dat werk met hetgeen nog in de zesde eeuw vóór onze jaartelling door de Israëlieten zelven aangaande het karakter van Salomo's spreuken geleerd werd. Men beweerde toen namelijk dat de wijze koning er drieduizend (!) zou hebben vervaardigd over 'de boomen, van den ceder op den Libanon af tot de hyzop toe, die aan den wand groeit; over het vee en de vogels, de kruipende dieren en de visschen'[1]. Wat men zich onder deze natuurspreuken te denken hebbe, is niet geheel zeker. Maar zooveel staat vast dat het Spreukenboek zeer arm is aan gezegden, die tot de rubriek zouden kunnen gebracht worden; en dat het de enkele, die het bevat, toevallig niet aan Salomo, maar aan een anderen wijze toekent, b.v.:

> Drieërlei is mij te wonderbaar,
> En vierderlei begrijp ik niet:
> Den weg van den arend in het luchtruim,
> Den weg van eene slang op eene rots,
> Den weg van schepen in het midden der zee
> En den weg van een man bij eene vrouw[2].

Wij maken bij deze gelegenheid tevens met een der eigenaardige vormen van het Semietisch spreukdicht kennis. Het is de zoogenaamde getalspreuk, welke wij hier voor ons hebben, d.i. eene spreuk, ingeleid door twee opvolgende cijfers - hier *drie* en *vier* - waarvan het grootste de rangorde van die uitspraak aanduidt, op welke de nadruk ligt. Zoo ook in eene andere dierengnome:

> Drie zijn er, die een schoonen gang hebben,
> En vier een statigen tred:
> De leeuw, een held onder de dieren
> En die zich omkeert voor niemand;

1) I Kon. V: 12 v.
2) Spr. XXX: 18 v.

De haan, die trotsch zich verheft, en de pauw,
En de koning met zijn duizenden bij zich[1].

Nog eens, ware het boek Salomonisch, dan zou stellig het genre, waarin de vorst heet uitgemunt te hebben, niet het minst vertegenwoordigd, en het weinige, dat er van voorkomt, niet op een anderen naam gesteld zijn.

Men zal misschien opmerken dat het opschrift nog een paar maal herhaald wordt. Ook verderop lezen wij dat wij hier spreuken van Salomo hebben[2]. Het is waar; maar wat bewijst dit? Dat ook die aanteekeningen zijn neergeschreven onder den invloed eener jongere traditie, welke door de oudere niet wordt bevestigd. Bovendien noemt het boek zelf op eenige plaatsen anderen als de vervaardigers der spreuken. Behalve Agur en Lemuël, wier namen raadselachtig zijn, komen meer dan eens 'de wijzen' in het algemeen als zoodanig voor[3]. Deze voorstelling heeft alle kans van juist te zijn, te meer daar het Spreukenboek geen wel samenhangend geheel, maar eene compilatie uit onderscheiden auteurs is.

Daarbij komt nu nog dat menig hier medegedeeld gezegde niet wel op Salomo's lippen zou gevoegd hebben, indien de oud-hebreeuwsche overlevering aangaande zijn persoon nog eenige waarde heeft. Hij wordt ons geschilderd als een machtig vorst. Van zoo iemand verwacht men niet allerlei beoordeelingen van het koninklijk gezag; allerminst ongunstige, gelijk hier vele geboekt zijn.

Wie kan zich b.v. Salomo, die het juk des volks zwaar maakte[4], die het uitputte door schattingen en heerendiensten, denken met deze uitnemende woorden op de lippen:

Een koning geeft steun aan het land door gerechtigheid,
Maar wie steeds belasting heft, richt het te gronde[5].

Salomo was rijk; wie verwacht dus van hem uitspraken te

1) XXX: 29-31. Hier zijn een paar tekstverbeteringen aangebracht. In plaats van *de pauw* vertaalt Dyserinck: *de bok*. Maar dit dier heeft geen bijzonder fraaien gang of statigen tred, en voegt dus niet in het verband. De verklaring van het Hebr. *taïs* door *pauw* vindt steun in de Indische, Grieksche, Perzische en Arameensche talen, die dezen of een anderen vogel met een dergelijk woord aanduiden.
2) X: 1. XXV: 1.
3) XXX: 1. XXXI: 1. I: 6. XXII: 17. XXIV: 23.
4) I Kon. XII: 4.
5) Spr. XXIX: 4; zie nog XVI: 12-15, XVII: 11, XIX: 10, 12. XX; 2, 8, 26, 28. XXI: 1. XXII: 11. XXV: 2, 5, 6. XXVII: 2, 15, 16. XXIX: 2, 12, 14.

hooren, in den geest waarin hier sommige wijzen het woord voeren, uitspraken die van weinig ingenomenheid met het bezit en de bezitters van aardsche schatten getuigen, zooals:

> Smeekgebeden stamelt de arme,
> Maar de rijke antwoordt hardvochtig[1].

En nog eens: 'koning Salomo had vele vrouwen lief'[2]. Hij veroorloofde zich zelfs de weelde van een harem. Zal hij als tot parodie op zich zelven, den lof der monogamie gezongen en zijne onderdanen in dezen trant toegeproken hebben:

> Verheug u over de vrouw uwer jeugd,
> Een lieflijke hinde en bekoorlijke gazelle!
> Haar boezem make u altijd dronken,
> Vermei u in haar liefkoozing steeds!
> Waarom zoudt gij u aan eene andere verslingeren,
> Den schoot eener vreemde omvatten?[3]

Het eenige wat nog zou kunnen gevraagd worden is dit: hoe kwam men er toe, al die spreuken op Salomo's naam te stellen, indien ze toch niet van hem waren? Bij deze vraag voegt slechts één antwoord, t.w. men heeft ze aan den wijzen koning toegeschreven, om een typischen naam te hebben, die het genre met één beteekenisvol woord kenschetste. 'Das Alterthum liebte es ja, gewisse Personen zu Trägern ganzer Literaturmassen zu machen,' schrijft Nöldeke terecht[4]. Op dezelfde wijze werd Mozes de groote Wetgever, David de Psalmdichter van Israël. Ook bij andere volken ontbreekt het niet aan voorbeelden. Zoo zijn onder de Hindoes Kalidasa, onder de Arabieren Kalief Ali, onder de Grieken Homerus, Orpheus, Esopus, Pythagoras wereldberoemde namen geworden, die eigenlijk meer zekere soorten van letterkunde aanduiden, dan de auteurs der geschriften, daarin vervat[5].

III.

De spreuken zijn dus van wijzen. Hoeveel wijzen er toe

1) XVIII: 23; zie nog XI: 28. XV: 16. XVI: 8. XIX: 4, 6, 7. XXI: 17. XXII: 1, 2.
2) I Kon. XI: 1.
3) V: 18^{b}-20; zie nog XII: 4. XVIII: 22. XIX: 14. XXII: 14.
4) Die alttest Literatur S 155.
5) Ed. Reuss, La Bible, VI, 152.

hebben samengewerkt, of, beter uitgedrukt: van hoevelen hier gezegden opgenomen zijn, kunnen wij nu niet meer uitmaken. Evenmin laat zich met zekerheid zeggen, wanneer de aanvang en het einde hunner werkzaamheid valt. Toch verdient voor de tijdsbepaling der hier opgenomen bundels wellicht het volgende de aandacht.

De bijeengevoegde spreuken dagteekenen in dezen vorm uit een tijd, toen de godsdienst van alle polytheïsme gezuiverd was en een beslist monotheïstisch karakter had aangenomen. Zulk eene opvatting is eerst algemeen geworden door de werkzaamheid der Jahveprofeten, die de afgoderij en den beeldendienst bestreden, en eene te uiterlijke godsvereering afkeurden. Vóór en in de Babylonische ballingschap won deze richting wel veld, maar zij had toen nog niet gezegevierd. In de Spreuken daarentegen is zij meester van het terrein; hier, bij het vurigst Jahvisme, geen zweem van polemiek meer. De Baäls en de 'hoogten' zijn beide overwonnen. Men krijgt den indruk dat Israël het over de hoofdzaak eens is, en dat geen mensch de knie meer voor een afgod buigt. Dit verplaatst, gelijk gezegd is, in latere dagen.

Andere verschijnselen wijzen op denzelfden tijd. De woorden *Wet, gebod, Woord van Jahveh* en dergelijke worden hier meer dan eens gebezigd in den zin, dien vooral jongere geslachten daaraan hechtten, toen de Mozaïsche instellingen algemeen gezag erlangd hadden[1)]. Wel komt in deze geschriften het woord *thora*, dat later alleen *wet* beteekent, ook in den meer antieken zin van *onderricht* voor. Maar het andere spraakgebruik in sommige gezegden bewijst dat de bundels zijn gesloten in een tijd, toen het vrije profeten- en wijzenwoord van vroeger reeds door het geschreven voorschrift vervangen waren.

Met deze onderstelling strookt ook de schets der zeden, die wij hier vinden. Het huiselijk en maatschappelijk leven, dat door alles heenschemert, is een zoodanig als de Israëlieten eerst na de ballingschap leidden. Overal waar sprake is van het huwelijk, wordt de monogamie ondersteld. Geen spoor meer van de vroegere gewoonten, die wij uit de verhalen van Genesis en de andere historische boeken kennen. Ieder man heeft slechts één vrouw, die zijn schat en zijn kroon heet[2)]. 'Or,

1) Zie XIII: 13. XIX: 16. XXVIII: 4, 7, 9. XXIX: 18. XXX: 6. Kuenen, Hist. critisch Onderzoek, III, 90.

2) XII: 4. XVIII: 22. XIX: 14. XXXI: 10v.

nous savons que, dans le sein du peuple juif,' schrijft Ed. Reuss terecht[1], 'les progrès de la civilisation, et peut-être aussi un peu les malheurs publics et personnels, ont fini par faire tomber en désuétude les antiques usages. Mais tout cela n'arriva qu'après l'exil.'

Natuurlijk sluit dit alles de mogelijkheid niet uit dat menige oude spreuk in de verzamelingen opgenomen werd. Reeds onder Hizkia is men begonnen op schrift te vereeuwigen, wat van de vroegste tijden af door wijzen gesproken was en nog in den mond des volks leefde[2]. Maar de bundels, die wij in het Spreukenboek bezitten, bevatten, behalve die oudere bestanddeelen, ook vrij wat van lateren datum. Men is blijven dichten, omwerken en uitbreiden. Ja zelfs bewijst de Grieksche vertaling van het boek, die nog meer spreuken dan de Hebreeuwsche tekst bevat, dat men daarmede zeer lang voortgegaan is.

Wat van de spreukenbundels in engeren zin geldt, is vooral van toepassing op het eerste gedeelte, dat zich door zijn lange toespraken en reden onderscheidt[3]. Wel heeft Dr. Hooykaas in zijne nog altijd lezenswaardige dissertatie over de *Wijsheid der Hebreën* indertijd vooral den hoogen ouderdom van dit geschrift bepleit. Maar ofschoon ik gaarne hulde doe aan het talent en de geleerdheid, waarvan die bewijsvoering blijken draagt, geloof ik toch dat voor het tegenovergesteld gevoelen nog meer valt te zeggen. Eene dergelijke personificatie als hier wordt aangetroffen, laat zich beter aan het einde dan aan het begin van deze letterkunde denken. Hoe lang moeten reeds de wijzen onder Israël het woord gevoerd hebben, voordat men hen als het ware kon oplossen in eene zoo stoute prosopopee? Als een soort van godin daalt de wijsheid uit hooger sferen om de menschen te vermanen en te waarschuwen:

> Zij laat zich hooren op straat,
> Op de pleinen verheft zij hare stem,
> Op de tinnen der wallen roept zij,
> Aan den ingang der poorten spreekt zij hare woorden[4].

Dit is meer dan eene rhetorische figuur of dichterlijke beeldspraak. Het is een metaphysische voorstelling, als die

1) Bible, p. 155.
2) Zie XXV: 1.
3) Spr. I-IX.
4) I: 20 v., met een tekstverbetering; anders Dyserinck.

Wijsheid ten slotte Gods eerste schepsel heet, dat onder zijn toezicht de bouwmeester van het heelal werd[1]. Neemt men verder in aanmerking dat, gelijk Delitzsch aanwees[2], de eerste negen Hoofdstukken der *Spreuken* afhankelijk zijn van het boek Deuteronomium, hetwelk eerst in de Babylonische ballingschap zijn tegenwoordigen vorm erlangde, dan ligt het besluit voor de hand dat ook dit gedeelte bij lange na zoo oud niet is als men tot heden toe gemeend heeft. En vergelijkt men het met de volgende bundels, dan lijdt het wel geen twijfel, of het is zelfs na deze vervaardigd, en als een soort van inleiding aan de verzameling toegevoegd.

Wat die bundels betreft, welke allerlei losse gezegden bijeenvoegen, hunne inrichting is zeer eigenaardig. Oorspronkelijk hingen de opgenomen spreuken niet samen. Laat zich desniettemin hier en daar verband aanwijzen, dan is dit het werk der verzamelaars, en meestal in de overeenkomst van gelijkluidende woorden gelegen. Zoo zijn, om iets te noemen, een aantal gezegden bij elkander geplaatst, die het een en ander over God of over den koning in het midden brengen. Men ging daarbij meestal op den klank af, en zelden met den inhoud te rade.

Het karakter der Hebreeuwsche poëzie komt in al deze spreuken sterk uit. Want poëzie zijn ze; en het is daarom goed ze in verzen of dichtregels gedrukt uit te geven, gelijk nu Dyserinck gedaan heeft. Dat wij hier gebonden stijl hebben, blijkt niet uit het rijm of de quantiteit der syllaben. Want daardoor onderscheidt zich het Hebreeuwsche vers niet van het proza. Maar het komt uit door het parallelisme of de wijze waarop de versleden tot elkander in eene bepaalde verhouding staan, en door het getal der in elk gebezigde woorden. Al zijn wij de wetten voor de maat niet op het spoor, zekere rythmus valt nooit te miskennen. In de vertaling laat zich deze niet altijd goed weergeven. Ook Dyserinck, ofschoon hij er naar heeft gestreefd, is dit lang niet altijd gelukt.

Houden wij de twee groote bundels[3] naast elkander, dan

1) VIII: 22-31, vgl. Reuss t.a.p. blz. 156.
2) In Herzog's R.E. S 710. Commentar S 29.
3) X: 1-XXII: 16 en XXV-XXIX; wat tusschen de beide bundels inligt, XXII: 17-XXIV: 34 bevat toevoegselen tot de eerste verzameling van andere handen.

treft ons o.a. dat de zoogenaamde Hizkia-verzameling ettelijke spreuken van drie en meer versleden bevat, terwijl in de andere niets dan tweeregelige uitspraken opgenomen zijn. Dit heeft aanleiding gegeven tot de onderstelling dat de rangorde waarin die bundels nu geschikt zijn, tevens hunne chronologische volgorde bepaalt.

Dyserinck is echter van een ander gevoelen. Volgens hem bevat de Hizkiabundel de oudste spreuken. Hij beroept zich voor deze meening op de omstandigheid, dat de hierin opgenomen gezegden ‘pittiger van inhoud, rijker aan beeldspraak en oorspronkelijker van gedachte zijn dan die van de andere verzameling.’ De qualificatie schijnt mij zeer juist; en niet minder de opmerking dat de Hizkiabnndel veel rijker is aan sprenken, die ‘overeenkomstig het oorspronkelijk karakter der wijsheidsleer, zich buiten het gebied van den godsdienst bewegen.’ Het is waar dat deze laatste slechts enkele gezegden telt, die b.v. melding van Israël's God maken, terwijl in den anderen de naam Jahve telkens genoemd en zijne vreeze sterk aanbevolen wordt.

Dat de spreuken van den grooten bundel over het geheel regelmatiger en netter zijn, bewijst eer voor dan tegen deze onderstelling. Want de hoogste kunst wordt slechts door oefening bereikt en wijst dus dikwerf op latere ontwikkeling.

Iets anders echter volgt naar veler gevoelen uit een zeer opmerkelijk verschijnsel, hetwelk ieder, die de bundels oplettend vergelijkt, in het oog springt. Het is hierin gelegen dat het oordeel over koningen en grooten in de eerste verzameling bijzonder gunstig en in de tweede bijna altijd ongunstig luidt. Met het oog op deze omstandigheid heeft men aldus geredeneerd: het optimisme van den grooten bundel verplaatst ons in den goeden ouden tijd, toen de Israëlieten nog met de monarchie dweepten. Eerst latere droevige ervaringen, zegt men, kunnen die sympathie hebben uitgedoofd.

Ik voor mij zou echter aan dit argument niet veel waarde hechten, daar mij de juistheid der bewering betwistbaar schijnt. Het is niet waar dat in den eersten tijd der koningen algemeene tevredenheid heerschte. Over Salomo b.v. klaagde het geheele noorden; reeds bij zijn leven had hij opstanden te dempen, en na zijn dood viel de meerderheid hem af. Daarentegen was een Jozia zeer geliefd bij zijn volk, en verklaarde men van hem

nog in later dagen dat vóór of na hem nooit een vorst regeerde als hij. Aangaande de eeuwen na de ballingschap laten zich dergelijke opmerkingen maken. Onder de elkander opvolgende buitenlandsche regeeringen hebben de Israëlieten het beurtelings goed en kwaad gehad. Dit hing af van de vorsten, de landvoogden en de tijdsomstandigheden. Ik geef gaarne toe dat de spreukenverzamelaar van den Hizkiabundel waarschijnlijk reden had om ontevreden met het toenmalig bestuur te zijn. Want het kan wel niet toevallig zijn geweest dat hij juist die gnomen over vorsten uitkoos, welke hen in een ongunstig daglicht stelden. Evenzeer mag het waarschijnlijk heeten dat de andere bloemlezing vervaardigd is door iemand, die de koningen van een betere zijde had leeren kennen. Maar daarom behoeft laatstgenoemde niet de oudere geweest te zijn. Wie b.v. den tijd der laatste Perzische vorsten beleefde heeft slechts anarchie en wanbestuur aanschouwd[1]. In de volgende eeuw heerschten de Egyptische Lagiden over Judea; zelden heeft het een zoo gelukkigen tijd als onder de drie eersten uit dit geslacht gekend[2]. Ik beweer natuurlijk niet dat dit zekere data voor de spreukenverzamelingen zijn. Want nauwkeurig kunnen wij die niet bepalen. Het eenige wat ik op grond van het boven gezegde meen te mogen beweren - ofschoon ik erken dat de meesten er anders over denken - is dat de beide spreukenbundels na de ballingschap zijn ontstaan. Voorts dat de Hizkiabundel ouder dan de andere is, gelijk hij ook oudere spreuken bevat. Dat het eerste deel des boeks jonger dan de pas genoemde is, wordt tegenwoordig vrij algemeen toegestemd.

IV.

Verplaatsen wij ons thans met onze verbeelding nog een oogenblik in het midden der wijzen, wier nalatenschap in deze bundels vervat is. Al teekenden zij zelven de gezegden niet op, het geheugen van tijdgenoot en nazaat bewaarde ze. En toen ze gevaar liepen vergeten te worden, brachten jongeren ze bijeen, en stelden ze te boek. Vermeerderd en gewijzigd naar de tijdsomstandigheden, dat spreekt vanzelf.

1) Zie Dr. H. Oort, Geschiedenis der laatste eeuwen, I, 9 v.
2) Oort, t.a.p., bladz. 34.

Zoo zijn wij in staat gesteld nog kennis te maken met eene eigenaardige ontwikkeling der oudheid, waarvoor in onze eigen wereld geen plaats meer is.

Op de markten, in de straten, op de pleinen der steden, en ook wel aan de hoven der vorsten, trof men die wijzen aan. Vooral de brandpunten van het gezellig verkeer, de poorten, werden door hen bezocht. In en vóór deze toch vergaderde het volk, en werd handel gedreven. 'Hier trof men niet alleen de voorbijgangers en wandelaars aan, die de stad binnentraden of verlieten; maar men deed er ook de zaken af, besprak met elkander het nieuws van den dag, en wie iets te vertellen had of lust gevoelde, zich met anderen te onderhouden, ging er heen; want hij was zeker er gezelschap te vinden'[1]. Kortom, 'de poort' was markt, beurs en societeit te gelijk; bovendien werd er recht gesproken.

Op dit tooneel bewogen zich de wijzen te midden huns volks.

Oorspronkelijk waren het de ouden van dagen, de grijsaards, die hier hunne lessen uitdeelden; maar allengs bleek het dat niet slechts hooge jaren en lange ervaring, dat vooral doorzicht, aanleg en vernuft noodig waren. De naam 'wijze' wordt een titel, dien ook jongeren dragen, iedereen die wat weet en wat leert.

Practische waarheden verkondigden die wijzen, in korten, dichterlijken, gnomischen vorm. Van hetgeen wij wetenschap noemen, is daarbij geen sprake. Ten onrechte houden velen deze wijsheid voor een soort van wijsbegeerte. Doch 'de poort' was geen Academie of een Stoa. De philosophie was vreemd aan den Semietischen geest. L e v e n s vragen stelden die Hebreën aan de orde, geen afgetrokken of geleerde quaesties. Het is waar dat men, om het vernuft te scherpen, zich ook met aardigheden, vergelijkingen, woordspelingen en raadsels vermaakte. Doch het was vooral om leering te doen. Hetgeen men in de natuur en in de maatschappij opmerkte, werd tot zedespreuken verwerkt, die vaak door puntigheid en beeldspraak uitmuntten. Op ieder gebied des levens bewogen zich die mannen. Zij stelden voor oogen wat men begeeren en zoeken, wat men vermijden en vlieden moest. Zij stelden in het licht, wat het lot, de zekere uitslag van eene bepaalde daad of handel-

1) Dr. Hooykaas, t.a.p., blz. 123.

wijze zijn zou. Zij uitten hun gevoelen over de menschelijke samenleving en hare eigenaardige verhoudingen. Zij rieden hoe men zich in verschillende omstandigheden te gedragen had. Zij deelden voorschriften mede. Zij spraken toe, zij vermaanden, zij waarschuwden[1].

Nog eens, wij kunnen ons van zulk eene maatschappij ter nauwernood een begrip vormen. In onzen tijd, nu de drukpers regeert; nu de gansche wereld lezen en schrijven kan; nu wij als overstroomd worden door boeken, tijdschriften en dagbladen, krijgt het g e s p r o k e n woord een steeds geringer beteekenis. Maar hoe oneindig groot moet zijne waarde geweest zijn in die lang vervlogen dagen, toen de gedachte nog bijna geen ander voertuig had dan de spreektaal. Toen bracht en verkondigde onder de Hebreën de wijze alles in spreukvorm, wat hij langs geen anderen weg ingang kon doen vinden. Het wijzenwoord vergoedde het gemis aan lektuur. Van daar dat het verstomde, naarmate meer geschreven en gelezen werd; het moest wijken voor de letterkunde en voor de schriftgeleerdheid. Toch heeft dit spreukdicht zeer lang gebloeid. Nog het Nieuwe Testament en de Talmud bevatten parabelen en gnomen.

Natuurlijk hebben wij van deze wijsheid, zooals ze eeuwen lang in Israël beoefend is, slechts een zeer gering deel in handen. Misschien juist zooveel om ons een flauw denkbeeld te vormen van hetgeen op dit gebied omging. En niet alleen zijn de bloemlezingen klein, vergeleken met hetgeen er mondeling geleerd is; maar zij bewegen zich ook in één bepaalde richting, de godsdienstig-zedelijke, terwijl er nog vrij wat andere geweest zijn.

Van huis uit was de wijsheid stellig meer wereldsch, dan ze ons nu uit de verzamelingen tegenklinkt; wereldsch ook in dien zin, dat ze meer met het nut of de utiliteit dan met zeer verheven beginselen te rade ging. Nog ligt - ik wees er boven reeds op - aan sommige spreuken, die wij bezitten, een min of meer verfijnd egoïsme ten grondslag, dat het eigenbelang of het '*comme il faut*' tot richtsnoer neemt. Zoo wordt vaak tegen het borgspreken gewaarschuwd om de moeilijkheden, die men zich zoodoende berokkent[2]. Elders wordt het omkoopen

1) Hooykaas, blz. 124 v.
2) VI: 1-5. XI: 15. XVII: 18. XX: 16. XXII: 26.

of gunstig stemmen van rechters door geschenken - een in Israël zeer verbreide gewoonte - meer aanbevolen dan afgekeurd[1].

Doch zulke gezegden vertegenwoordigen, althans in ons Spreukenboek, de minderheid. Een grooter aantal stelt hooge zedelijke eischen. Ook heeft de meer godsdienstige richting, die men allengs volgde - kon het in Israël anders? - de moraal volstrekt niet geschaad. Integendeel, indien men een bewijs wil voor de stelling dat de zedelijkheid zeer wel bloeit in het licht van een veredelden godsdienst, men kan dat aan het Spreukenboek ontleenen, ook aan die gedeelten welke zeer religieus geschreven zijn. Nergens b.v. wordt de waarheidsliefde dringender aanbevolen, en daarentegen de valschheid dieper verfoeid, dan door de spreuk:

> De mond der waarheid houdt altijd stand,
> Maar de leugentong slechts zeer kort[2].

Hoe wordt de laster ten toon gesteld, en het genoegen, dat de menschen in achterklap hebben, door de opmerking:

> De woorden des kwaadsprekers zijn als lekkernijen,
> Zij dalen diep in het binnenste neer[3].

Met nadruk wordt de oprechtheid aanbevolen:

> Wie in oprechtheid wandelt, gaat zeker,
> Maar wie zijn wegen krom maakt, verdwaalt[4].

En meer dan eens de barmhartigheid, b.v. aldus:

> Wie zijn oor toestopt voor het schreien van armen,
> Zal zelf roepen, en niet worden verhoord[5].

Opmerkelijk is ook, hoe de wijzen op zachtmoedigheid aandringen; hoe zij waarschuwen tegen het aankweeken van vijandschap en haat:

> Wie water loslaat[6] is een die strijd aanvangt,
> Voor dat gij de tanden laat zien, staak den twist[7].

1) XXI: 14. Anders XVII: 23
2) XII: 19; vgl. XII: 22. XIII: 5. IV: 24.
3) XVIII: 8. XXVI: 22.
4) X: 9, met een kleine verandering in het laatste Hebr. wood.
5) XXI: 13 vgl. XXII: 9. XIX: 17. III: 27 v.
6) Door eene sluis te openen.
7) XVII: 14. Anders Dyserinck. - Vgl. X 12. III: 30.

Ja zelfs wordt de g r o o t m o e d i g h e i d tot plicht gesteld, die het beneden zich acht, kwaad met kwaad te vergelden. Zoo vernemen wij:

> Zeg niet: 'gelijk hij mij deed, zoo doe ik hem,
> Ik vergeld den man naar zijne daden'[1].

en:

> Als uw vijand valt, wees niet blijde[2],
> Als hij struikelt, juiche uw hart niet!

Dit zijn slechts enkele proeven[3], maar genoeg om te doen zien dat de hier geleerde wijsheid inderdaad uitnemend mag heeten. Tevens blijkt er overvloedig uit dat zij geen wijsbegeerte maar levenswijsheid was.

Ik geef echter gaarne toe dat niet alle wijzen zich hiertoe hebben bepaald. Daar waren er, die, gelijk de dichter van het boek Job en de Prediker, door nadenken kwamen tot het stellen van problemen, welker oplossing nooit zal gelukken. Deze raakten het Gods- en wereldbestuur, de bestemming van den mensch en de beteekenis des levens. In strijd met de ervaring scheen de eeuwenoude leer, die ook de schering en den inslag van het Spreukenboek vormt, dat de goeden beloond en de boozen gestraft werden. Indien dat zoo was, waarom leerde dan de werkelijkheid dikwijls het tegendeel? Of kwijnden niet veel braven in het ongeluk weg, en daalde menig slecht mensch niet met eere ten grave? zoo vroegen sommigen. Ook hen trof, als ieder, de zeer ongelijke verdeeling van rijkdom en armoede, grootheid en oneer. Welke waren de motieven voor deze willekeur? Hoe ze te rijmen met een rechtvaardig wereldbestuur?

Zoo volgden reeds vóór eeuwen de levensraadselen elkander op, en lieten de denkers geen rust. Menig hunner heeft zich daarover moe gepeinsd, of, gelijk een het uitdrukte, 'zich afgemat om God en is stomp geworden.' In de verrukkelijkste taal heeft zich die twijfel soms geuit, in zangen, die klassiek zijn van inhoud en vorm. Onsterfelijk is en blijft het klaaglied

1) XXIV: 29.
2) XXIV: 17.
3) Bruch, Weisheitslehre der Hebräer, S. 145-158.

van Job[1)], dat het schoonste en misschien het hartverscheurendste bevat wat ooit door een wanhopig mensch is geschreven. Inderdaad, hij was de laatste wijze niet, die aan alle weten op dit gebied vertwijfelde, toen hij uitriep:

> Maar de wijsheid - waar haar te vinden,
> En waar is nog plaats voor de kennis?
> Geen sterveling weet tot haar den weg,
> Men vindt haar in het land der levenden niet!

Doch de meesten overtraden de grens der practijk niet, en bepaalden zich alzoo tot het voor den mensch bereikbare. Wat in ons spreukdicht werd vereeuwigd, was regel, het andere hooge uitzondering.

En ten slotte waren allen het hierover eens dat aan godsvrucht en deugd moest vastgehouden worden. Ook de Prediker wil dat men ‘zijn Schepper gedenkt,’ ook de Jobeïde leert:

> Zie, de vrees des Heeren is wijsheid,
> Het kwaad te ontvlieden is wetenschap[2)].

Hoe hooge vlucht dus ook de bespiegeling nam, en welke afgronden men peilde, het eindresultaat was toch meestal bevredigend, dank zij den grooten invloed der practische richting, die in dit Spreukenboek hare uitdrukking vond.

J.C. MATTHES.

1) Job III.
2) Job XXVIII: 28.

Shakspeare-schetsen.

I.

Brutus.

De *Julius Caesar* is voor de Shakspeare-lezers, - hoe schaarsch zijn hunne gelederen nog! - een hunner meest geliefkoosde stukken; het mag zich zelfs verheugen bij velen in een bijzondere gunst te staan. Ook de tooneel-direkteuren voeren het gaarne op, omdat het stuk in hooge mate het publiek boeit en onderhoudt. Bij ons hebben indertijd de Meiningers hun reeks van voorstellingen er mede begonnen en het heeft niet weinig tot hun succes bijgedragen.

Die voorliefde is zeer verklaarbaar: het stuk is klaar en duidelijk door alle deelen heen: nergens stoot men op duistere plaatsen, moeielijk te vatten toestanden of karakters - geen gewoon verschijnsel bij Shakspeare -: de stijl is krachtig en toch zonder veel inspanning voor ieder, die Engelsch kent, verstaanbaar; - een nog zeldzamer verschijnsel bij hem -: verder is de inhoud bekend en heeft een dubbele aantrekkelijkheid: als historie en als dichtstuk, en de personen, die er in optreden, verdienen onze bewondering en sympathie; ten slotte worden in geen stuk misschien zooveel edele gedachten en gevoelens uitgesproken. De bouw en de stijl munten uit door een zekere soberheid en strengen eenvoud en daardoor treedt dit stuk wellicht nader tot de zoogenaamde klassieke tragedie dan andere van Shakspeare; men vindt hier niet zoozeer dat weelderige en opbruisende, het sterke koloriet en de geweldige antithesen, die Shakspaere met kwistige hand uitgestort heeft over den Lear, Othello, Antonius en Cleopatra e.a. De reden dezer zelfbeperking van Shakspeare is, geloof ik, dat de menschelijke hartstochten hier niet het hoogste woord voeren; het

zijn meer hunne gezindheden, hunne zedelijke en politieke beginselen, die de drijveeren van hunne daden zijn. Wij staan hier niet voor de diepten en draaikolken van het menschelijk hart, waarin het geluk en het lot des menschen als in een maalstroom wordt rondgeslingerd, totdat meestal slechts splinters en schuim op de oppervlakte terugkeeren.

Den inhoud van den *Julius Caesar* trok Shakspeare, zooals bekend is, uit een Engelsche vertaling van Plutarchus' levens van Caesar en Brutus. Men kan bij Plutarchus den geheelen inhoud vinden: de samenzwering tegen het leven van Caesar met hetgeen er aan voorafging, den moord aan dezen gepleegd en het lot der beide voornaamste samenzweerders Brutus en Cassius, tot hun nederlaag en dood in den slag bij Philippi; bijna alle bijzonderheden, details en episodes, welke Shakspeare op het tooneel brengt, vindt men ook daar, já zelfs heeft hij op sommige plaatsen Plutarchus' woorden letterlijk gevolgd. Oppervlakkig gezien, zou hier dus van verdichting geen sprake zijn, en zou Shakspeare's verdienste slechts hierin kunnen bestaan, dat hij Plutarchus' verhalen geschikt en geplooid heeft tot een poëtisch en dramatisch geheel, m.a.w. er het leven heeft ingeblazen en het bruikbaar gemaakt voor de opvoering. - Ziedaar alles! - Van *zoogenaamde verdichting* valt hier weinig te bespeuren; en die lieden, zooals er niet weinigen in den lande zijn, die nog in de vaste overtuiging leven, dat de dichter zijn poëzie aus dem Blauen haalt of wel uit zijn mouw schudt als een knap goochelaar een kom met goudvisschen, hokus-pokus-pas, moeten wel zeer verontwaardigd zijn over zulk een letterlijke navolging, die zelfs geheele woorden en zinnen sans gêne van een ander overneemt. Plagiaat, plagiaat! - schreeuwen zij, - de groote Shakspeare, de man met de eindelooze fantasie, heeft gecopieerd naar een ander! En de arme Shakspeare zou op al die beschuldigingen moeten antwoorden met Molière: je prends mon bien où je le trouve; of, in het hollandsch, dat de kunst nu eenmaal leeft van roof en plunder, en dat haar wetboek geen diefstal kent, omdat diefstal daar onmogelijk en onbestaanbaar is.

De lieden van de hokus-pokus-pas-theorie, moeten zich met dit antwoord tevreden stellen, en uitroepende: ‘Was ist an dem Wicht denn Originales noch zu nennen’, verder huns weegs gaan. Het is nu eenmaal zoo en niet anders.

Inderdaad, bij geen ander zijne stukken - uitgezonderd de historie-spelen, - heeft hij zooveel uit de bron geput; en zoo een verstandig mensch, geen aanhanger van de leer der poëtische goochelkunst, vroeg: waarom juist hier die strenge overneming en elders niet? zou ik, bij gebrek aan een beter, geen ander antwoord weten dan dit, dat Shakspeare bij den Julius Caesar alle gegevens, welke Plutarchus hem aanbood, gebruiken kon, en niet noodig had uit zich zelven - d.w.z. uit zijn voorraad van herinneringen uit het leven en de lektuur verkregen, - andere in te lasschen, een toevallig voordeel voor hem misschien, dat hem bij het bewerken zijner andere stukken niet in die mate ten deel viel.

Ik zal mij niet lang ophouden met het bespreken van het bekende punt, waarover zeer vele uitleggers van gevoelen verschillen, of en in hoeverre Julius Caesar de hoofdpersoon der tragedie is en of de eenheid van het stuk er niet door verbroken wordt, dat deze reeds in het midden der derde akte sterft. Slechts ééne opmerking: Is niet Caesar, zoo niet altijd op het tooneel, dan toch in onze verbeelding de figuur, om welke de andere zich groepeeren, zoodat wij het geheele stuk door tot aan het slot steeds aan hem moeten denken en het beeld van Caesar in onze gedachten blijft leven, waar wij Brutus en Cassius of Antonius zien handelen. Wie hier over gemis aan eenheid zou klagen, dien zou ik de vraag willen doen, of dan zijn smaak bij de lezing door een zekere onsamenhangendheid, een al te groote losheid der deelen is gekwetst geworden, - of wel na Caesars dood de verdere loop der handeling hem onverschillig heeft gelaten, als te vreemd aan het voorafgaande; zoo niet, - en ik maak mij niet ongerust dat het antwoord anders zou klinken, - waarover zich dan te beklagen? Maar dit daargelaten, ik wil mij in deze schets met niets anders bezig houden dan met het karakter en de geschiedenis van Brutus, wien, - zoo al het stuk niet naar hem genoemd is, - toch door de lezers de eerste plaats wordt aangewezen als de meest belangwekkende figuur; en in verband met hem wil ik eenigszins uitvoerig bespreken de beide redevoeringen van Brutus en Antonius in Akte III. c. 2, en hoofdzakelijk die van den laatsten, omdat zij met recht bekend staat als een meesterstuk van oratorische kunst.

Marcus Brutus, de groote republikeinsche samenzweerder,

is steeds bewonderd geworden als een der edelste mannen uit Shakspeare's dichterwereld.

> This was the noblest Roman of them all:
> All the conspirators, save only he,
> Did that they did in envy of great Caesar;
> He only, in a general-honest thought,
> And common good to all, made one of them.
> His life was gentle; and the elements
> So mix'd in him, that Nature might stand up
> And say to all the world, ‘This was a man!’

In deze woorden spreekt Antonius aan het eind van het stuk als het ware het grafschrift uit, dat op het monument van den grooten Romein behoorde gebeiteld te worden, en welk lezer stemt niet in met Antonius en erkent niet dat aan de nagedachtenis van dien held zonder overschatting is gegeven wat daaraan toekwam.

Brutus was een edel mensch in dien zin, dat hij geen kleingeestige, ijdele, zelfzuchtige en lage begeerten kende, waardoor maar al te dikwijls 's menschen daden bestuurd worden; onbaatzuchtig en koninklijk waren de drijfveeren van zijn handelen in die mate, dat hij zich der wereld kon toonen zooals hij was, zonder gevaar van valsch beoordeeld te zullen worden. Hij is een dier zeldzame menschen, die niets te verbergen hebben, wier hart klaar en doorschijnend is als het water eener bron, bij welke geen troebel vuil of plantenwoeker verhindert tot op den bodem te zien. Bij hem waren geen kronkelwegen, schuilhoeken of verborgen holen aanwezig; zijn hart lag bloot voor ieders blik, zelfs het scherpst en tot kwaad zoeken meest geneigd oog kon in dezen diamant geen barst vinden. Een man dus uit één stuk, zelf edel denkend en handelend, edel denkend over anderen en over de wereld waarin hij geplaatst was, - en tegelijk een staatsman, een man van de daad. Shakspeare toont ons nu wat de levensloop van zulk een man wordt te midden van den woeligen, hartstochtelijken kamp der politieke partijen, waarin hij gedwongen werd een hoofdrol op zich te nemen.

Onze bekendheid met Brutus begint bij het feest der Lupercalia (Akte I). Brutus is toeschouwer daarbij; niet uit belangstelling of nieuwsgierigheid, - want zijn ernstige aard vindt weinig vermaak in dit volksspel - maar omdat Caesar, wiens gezelschap hij zocht, zich daarbij bevindt, of misschien

slechts uit toeval is hij daarheen gegaan. In zichzelven gekeerd en stilzwijgend onttrekt hij zich aan de algemeene vreugde, en half onwillig geeft hij toe aan den aandrang van zijn boezemvriend Cassius, die zich moeite geeft hem aan zijn eenzaam gepeins te onttrekken en tot meer mededeelzaamheid uit te lokken. De levendige en spraakzame Cassius klampt hem nu aan, en dwingt hem te luisteren naar zijne grieven en misnoegen over den zwaren druk der tijden, over Caesars ondragelijke heerschzucht, over het verlies der oude vrijheid en het verval van den fieren, zelfstandigen geest der Romeinsche burgerschap. Hoewel hij zijne plannen ter hervorming van al die gebreken in staat en maatschappij slechts ten halve openbaart, weet hij toch dadelijk Brutus' sympathie daarvoor op te wekken; en deze leent, hoewel zonder zijn medewerking aanstonds te beloven, toch reeds een goedgunstig oor aan hetgeen Cassius hem ontvouwt. - Ondertusschen is het Lupercalia-feest op een onaangename wijs verstoord geworden: de plannen van Caesars vleiers om hem op dezen dag de kroon op te zetten, zijn mislukt door den blijkbaren weerzin van het volk, dat geen koning wil hebben; Caesar zelf, genoodzaakt de faire bonne mine à mauvais jeu, keert zeer ontstemd huiswaarts en kan ternauwernood zijn drift over de teleurgestelde hoop onderdrukken; en ieder gaat zijns weegs, velen in het geheim verheugd over het mislukken van den coup d'état. De spotvogel Casca vertelt verder op zijn eigenaardigen, ironischen trant aan Brutus en Cassius, hoe de zaak zich eigenlijk heeft toegedragen. Het volgend tooneel is rijk aan dramatisch effekt, waartoe deels de mise-en-scène, deels en het meest de schrikwekkende verhalen van Casca bijdragen. Vreemde voorteekenen, bovennatuurlijke verschijningen, donder en bliksem: dat alles werkt samen om ons in de ware stemming te brengen, waarin wij met gespannen verwachting uitzien naar een onzekere en grootsche gebeurtenis, die nog in de toekomst ligt verscholen, en dat kan geene andere zijn dan de samenzwering der ontevredene republikeinen, die zich thans verder zal ontwikkelen[1].

(1) Een dergelijk tooneel, waarin de dramatische stemming geprepareerd wordt, vindt men in Akte I, c. 1 van den Hamlet, een volstrekt niet overbodig stuk, niettegenstaande er tooneeldirekties zijn, die in hunne wijsheid het goedvinden deze scène te schrappen, vermoedelijk omdat zij aan de regie eenige moeite veroorzaakt en den gevierden akteur toch geen gelegenheid schenkt uit te blinken.

Van Brutus zien wij hier niets. De IIe Akte verplaatst ons nu in zijn woning, en het is daar, dat Shakspeare ons in een zijner meesterlijke monologen den man doet kennen, wiens medwerking de samenzweerders niet kunnen ontberen, zullen hunne plannen slagen; hem, dien zij als het schild noodig hadden, waarachter zij hunne door nijd en eerzucht gerichte pijlen tegen Caesar en den staat konden afschieten. De bedoelde monoloog (Akte II, c. 1) kan met de beste van Shakspeare vergeleken worden. Zij herinnert mij altijd aan het ‘to he or not to be’ van Hamlet, en het heeft steeds mijn aandacht getrokken, dat tusschen beide in stijl, zinbouw en karakter een treffende gelijkenis bestaat.

Zij heeft het nadenkende, eenigszins slepende en verwijlende dat men ook in Hamlet's alleenspraak hoort en dat uitmuntend past bij den toestand, die bij beide, Hamlet en Brutus, wel niet dezelfde is, maar toch vele punten van overeenkomst aanbiedt: het verdiept zijn in afgetrokken gedachten over zich zelven en de wereld, het overleggen wat er te doen staat.

> It must be by his death; and for my part,
> I know no personal cause to spurn at him,
> But for the general. He would be crown'd;
> How that might change his nature, there's the question:
> It is the bright day that brings forth the adder;
> And that craves wary walking. Crown him? - that; -
> And then, I grant, we put a sting in him,
> That at his will he may do danger with.
> Th'abuse of greatness is, when it disjoins
> Remorse from power: and, to speak truth of Caesar,
> I have not known when his affections sway'd
> More than his reason. But 't is a common proof,
> That lowliness is young ambition's leader,
> Whereto the climber-upward turns his face;
> But when he once attains the upmost round,
> He then unto the ladder turns his back,
> Looks in the clouds, scorning the base degrees
> By which he did ascend: so Caesar may;
> Then, lest he may, prevent. And, since the quarre
> Will bear no colour for the thing he is,
> Fashion it thus; that what he is, augmented,
> Would run to these and these extremities!

> And therefore think him as a serpent's egg,
> Which, hatch'd, would, as his kind, grow mischievous;
> And kill him in the shell.

Dergelijke monologen bij Shakspeare hebben meestal iets duisters, iets geheimzinnigs. De gedachten worden dikwijls niet volledig uitgesproken, de zinnen zijn abrupt en worden half afgewerkt door nieuwe verdrongen; de woorden zijn met de meeste zorg gekozen, het zijn die welke de hoofdzaak der gedachte uitdrukken, terwijl het niet strikt noodige, wat al te duidelijk maakt, wegblijft. Shakspeare gebruikt dan gaarne werkwoorden in den infinitivus of imperativus met of zonder voornaamwoorden, om aan te duiden op welk punt de sprekende persoon al zijne gedachten verzamelt.

Door aanwijzende voornaamwoorden als *that* en *there, these and these extremities* b.v., en persoonlijke als *he*, wordt de hoofdzaak aangeduid; daarmede wordt het belangrijke als het ware met den vinger aangewezen. Schijnbaar is dit duister en onafgewerkt, maar onze verbeelding verstaat het halve beter dan het geheele en blijft bij die hoofdgedachten verwijlen en houdt zich daarmede evenlang bezig als de spreker zelf. Met de voornaamwoorden weet Shakspeare te tooveren; zij spelen een zeer gewichtige rol in zijne alleenspraken. De stijl is hier overigens vrij eenvoudig; hij gaat een kalmen gang, neemt geen hoogere, meer dichterlijke vlucht aan door het gebruiken van uitroepen, apostrofe's, metaforen, hyperbolen, enz., de poëtische kenmerken die meer op het terrein van den hartstocht behooren. Vergelijkingen daarentegen zijn volkomen op hun plaats, want tot het maken daarvan is eenige kalmte noodig. Het bijzondere van de dictie is hierin gelegen, dat de stroom der gedachten zich ongelijk beweegt: nu eens zeer langzaam, slechts enkele veelzeggende woorden uitbrengend, gevolgd door een pauze; dan in eens een vlugge vaart aannemend met een lange periode, waarop dan dikwijls weêr een korte, die de gedachte van de vorige samenvat, volgt, als de conclusie, waartoe de spreker gekomen is. Op die wijze, beurtelings langzaam en snel, vloeien de woorden en zinnen van de lippen des sprekers. Ziedaar het natuurlijke karakter van dergelijke monologen; natuurlijk zeg ik, want, wat doet Shakspeare? Niets anders dan zijne personen overluid te laten den-

ken en dit luid denken zoo nauwgezet mogelijk, - altijd voor zoover de kunst dit toelaat - naar den vorm, dien het in de werkelijkheid aanneemt, in dichtregels te brengen. Dit is, geloof ik, het geheim van Shakspeare's eigenaardige monoloogstijl, dien men alleen bij hem en nergens anders vindt. Men vergelijke, zoo men wil, met deze beide monologen ook deze: in Othello die van Jago, vooral I, 3 en II, 2, Macbeth I, 7 en andere; men zal vele eigenaardigheden terugvinden. Daartegenover staan de gepassionneerde monologen, - maar daarmede hebben wij hier niet te maken. Ik heb zoo even den stijl van Brutus' monoloog vergeleken met dien van Hamlet, maar bestaat er niet - zou ik willen vragen - een vrij sterke familie-gelijkenis tusschen de sprekers zelve, bestaat er niet een groote geestverwantschap tusschen den Romein en den melancholieken prins van Denemarken? Dat in en met zich zelven leven, - zich steeds overgeven aan een eigen wereld van gedachten, - zich voortdurend rekenschap willen geven van wat men gevoelt en wat men doen zal, - dat leven in beschouwingen en filosofeeren doorgebracht, - die vastgewortelde neiging om mensch en wereld meer als voorwerpen van studie te beschouwen dan als realiteiten, waarmede men moet leeren omgaan en waaraan men zich moet leeren aansluiten, omdat men nu eenmaal in hun midden geplaatst is, - kortom, die idealistische en onpraktische aard, die voor twee derde Hamlet's wezen uitmaakt, is die aan Brutus, staatsman en partijhoofd als hij is, wel vreemd? Wij behoeven bij deze vraag niet stil te staan; het zal in den loop van het stuk genoeg blijken, dat Brutus in idealisme en onpraktischen zin voor Hamlet niet veel behoeft onder te doen. Brutus wordt nu in zijne overpeinzingen gestoord door de komst der samenzweerders, die in hunne mantels gedoken en het gelaat verborgen door den diep over de oogen getrokken hoed, het vertrek binnentreden. Die vermomming, die geheimzinnigheid hinderen Brutus.

> O conspiracy,
> Sham'st thow to show thy dangerous brow by night,
> When evils are most free? O, then, by day
> Where wilt thou find a cavern dark enough
> To mask thy monstrous visage?

Dat het edelste deel der Romeinen, zij, in wier hart de laat-

ste vonk der vrijheidsliefde nog niet uitgebluscht is, moeten rondsluipen als dieven in den nacht uit vrees voor ontdekking, - dat grieft hem, den rondborstigen, wiens daden het volle daglicht kunnen velen. Nog helderder schittert die open, mannelijke inborst in het volgend gesprek, waarin de aanslag op Caesar beraamd wordt. Cassius stelt voor dat allen zich bij eede zullen verbinden tot het volvoeren der grootsche taak. Maar Brutus wil van geen eeden hooren.

> No, not an oath; if not the face of men,
> The sufferance of our souls, the time's abuse, -
> If these be motives weak, break off betimes,
> And every man hence to his idle bed; enz.

Welk een adeldom der ziel! welk een kracht van overtuiging! - maar hoe weinigen brengen het tot die hoogte, voor hoevelen blijkt niet het plechtig uitgesproken eeds-formulier krachtiger dwang dan het besef van de deugdelijkheid der zaak en het gegeven mannenwoord. Iets verder bespeurt men de kloof, die Brutus van de deelgenooten scheidt. Ook Antonius moet sterven, hij moet als offer vallen naast Caesar, want hij heeft Caesar lief en zou zijn dood wellicht willen wreken.

Cassius, met dieper menschenkennis begaafd dan zijn vriend, raadt het aan; hij noemt Antonius a shrewd contriver, en doorziet welken invloed deze eens zou kunnen uitoefenen

> and, you know, his means,
> If he improve them, may well stretch so far
> As to annoy us all:

Brutus verzet zich daartegen, zijn ziel komt op tegen nutteloos bloedvergieten en het maken van schuldelooze slachtoffers.

> Let's be sacrificers, but not butchers, Caius

En

> Let's kill him boldly, but not wrathfully;
> Let's carve him as a dish fit for the gods,
> Not hew him as a carcass fit for hounds.

Edel gedacht, - wie gevoelt het niet? Maar helaas! - het woord moet mij van de lippen, - geheel onuitvoerbaar, een hersenschim den idealist kenschetsend, die den politieken moord, het afschuwwekkend en niet te verdedigen middel om tot de vrijheid te geraken, tenzij misschien in tijden van duldeloozen dwang en onderdrukking, - tot een daad van schoon-

heid wil verheffen. Caesar moest als een offer aan de goden worden aangeboden: - hoe was de uitkomst? Bedekt met gapende wonden, in een plas van bloed, als een deerniswaardig en terugstootend schouwspel lag de groote Caesar aan den voet van Pompejus' standbeeld; - was dat meer dan a carcass fit for hounds? Men maakt geen revolutie met lavendel-olie, - heeft eens een revolutionnair gezegd, en evenmin kan de moord aan een tiran gepleegd ooit gelijken op een reukoffer; het is altijd een wilde slachterij. Brutus begreep dat niet; - evenmin begreep hij het karakter van Antonius. Antonius, wuft en lichtzinnig, violen latende zorgen en het leven genietende met slempers en nachtbrakers, schijnt den strengen asceet en denker als iemand, bij wien geen enkele ernstige gedachte kan verblijf houden, als iemand van te oppervlakkigen aard om hem eenige aandacht waardig te keuren. Hoe vergiste hij zich! Welk een energie en ware hartstocht sluimerde er onder dat ondoordringbaar floers van luchthartigheid; - hoe staat hij in eens op voor den verbaasden blik van Brutus, die van dien kant geen gevaar duchtte!

Het volgend tooneel tusschen Brutus en zijn vrouw Portia is een der schoonste stukken. Nergens in den geheelen Shakspeare, - en laat ons er bijvoegen in de geheele moderne litteratuur - is de liefde zoo idealistisch en verheven van aard voorgesteld en toch realistisch geschilderd; zoo bovenaardschrein en vrij van alledaagschheid vertoont zij zich hoogst zelden.

> O ye gods,
> Render me worthy of this noble wife.

Deze liefde is noch jeugdig en onstuimig als die van Romeo en Julia, noch hartstochtelijk als die van Othello en Desdemona, noch sensueel als die van Antonius en Cleopatra; zij is kalmer en zekerder en staat hooger; zij is, wat men noemt, het verbond der zielen, - dat noch rampspoed, noch haat van anderen of eigen drift kan verbreken; zij is onaantastbaar en heeft niets te vreezen. De volgende scenes gaan wij vlug voorbij, de gesprekken van Calphurnia, die door angstige droomen gekweld Caesar wil terughouden van het bezoek aan het Capitool; - Caesar, eerst zich schamend toe te geven aan bakersprookjes, daarna zwichtend voor den angstigen aandrang zijner vrouw, totdat Decius komt en alle voorgevoelens weet weg te praten; -

Portia's zenuwachtige spanning over den afloop; - Caesar, die de waarschuwing van Artemidorus in den wind slaat, omdat zij hemzelven betreft, en hij eerst aan zich zelven te denken gewoon is, wanneer hij niet meer aan den staat behoeft te denken, en die zoodoende zijn verderf onvermijdelijk tegemoet gaat; - eindelijk de senaatsvergadering zelve, de verzoekschriften die Caesar worden aangeboden, en Caesars antwoord; - wij slaan dit alles over om daarheen te komen, waar de handeling het hoogste punt bereikt heeft: den moord van Caesar. De slag is nu geslagen.

De indruk op de ontzettende daad volgende is die van algemeene verwarring. Men rent en vlucht her- en derwaarts, roept elkander toe in afgebroken zinnen wat het eerst te binnen schiet, todat langzamerhand de bezinning terugkeert en de zenuwen tot bedaren komen, en men den toestand kalm kan aanzien. Een oogenblik wordt nog gewijd aan stille beschouwing: de val van den gevreesden in een omziens geschied en de lang gedorste vrijheid zoo op eens herkregen, - waarlijk, stof genoeg tot gedachte! Maar dan ook geen tijd van dralen meer; er moet gehandeld worden, snel en vaardig zelfs, waarvan de eerste proeve gevorderd wordt door de komst van Antonius. Deze, na eerst voorzichtigheidshalve zijn dienaar gezonden te hebben tot de beramers van den coup d'état, ten einde zich te vergewissen van hunne gezindheid jegens hem en na door Brutus gerustgesteld te zijn dat hem geen gevaar dreigt, verschijnt thans zelf in de raadzaal. Buiten staat bij den aanblik van Caesars lijk zijne aandoeningen te beheerschen, zijn zijne eerste woorden gericht tot het lijk zijns geliefden meesters: een onmiskenbaar teeken van diepen rouw en gehechtheid, dat slechts aan Brutus' oogen ontsnapt. De geestdrift voor de vrijheid, het doel dat in zijne oogen de daad voor ieder rechtvaardigt, blaakt zoo sterk op dit oogenblik in Brutus' hart, dat hij niet zien kan op welk geheel verschillend standpunt Antonius staat, hoe zwak de band moest blijken, waarmede hij Antonius aan zich en de zijnen poogde te binden. Cassius ziet het beter in. Ideale droomen, - en dan in zulk een bloedig kleed gestoken, - zal Antonius daarvoor buigen? Een dwaas, die het gelooft.

> Your voice shall be as strong as any man's
> In the disposing of new dignities,

fluistert Cassius op lokkenden toon, en Antonius ware de vurige jonge man niet geweest, zoo hij voor dien toon de ooren had gesloten. Maar de indruk verdwijnt voor het alles-beheerschend gevoel, dat het de moordenaars zijns vriends zijn, in wier bebloede handen eigen behoud en staatswijsheid hem nopen, hoe ongaarne ook, de zijne te leggen. Geduld slechts! - zij zullen het gevoelen hoe zeer hij zich bezoedeld acht door die aanraking. Hij buigt zich nu voor het onvermijdelijke van het oogenblik en acht het roekeloosheid zijn toorn thans den vrijen teugel te laten. Onjuist zou het zijn, dit opzettelijke valschheid te noemen, - al handelt oprechtheid anders. Zijn smart kan hij echter niet geheel verkroppen, en voor het scherp gehoor van Cassius spreekt daaruit de innerlijke afkeer van de geheele moordenaars-bende te duidelijk, dan dat hij het zich zou kunnen ontveinzen. De argwanende Cassius vraagt hem dus op den man af, of hij op Antonius als een der hunnen rekeen mag. Op deze dreigende vraag is het geruststellend antwoord, dat hij gaarne vrienden wil zijn, echter onder zeker voorbehoud.

> Friends am I with you all, and love you all;
> Upon this hope, that you shall give me reasons
> Why and wherein Caesar was dangerous.

Maar een bede voegt hij er aan toe: hij wil als Caesars vriend op de markt in het redenaarsgestoelte een lijkrede houden, zooals de gewoonte dat medebracht. En Brutus begaat de onvergeeflijke fout, deze bede toe te staan en luistert niet naar Cassius' dringende waarschuwing dit te weigeren. Wat kwaad steekt er in, denkt hij, dat ook Antonius spreken zal; immers hij zelf zal het eerst het woord voeren en door zijne welsprekendheid het volk van Rome overtuigen van hun goed recht, en wat Antonius spreken zal, geschiedt slechts met hunne toestemming, welke men hem, om billijk te zijn, niet onthouden mag. Die hardnekkige idealisten, die in de wereld niets dan principes willen zien, - hoe blind zijn zij soms voor de eenvoudigste dingen. Ten overvloede drukt hij nog Antonius op het hart wat de afspraak is: hij zal geen kwaad van Brutus en de partijgenooten mogen spreken, nadrukkelijk verklaren, dat Brutus hem verlof gaf tot het woord en geduldig afwachten tot deze het redenaarsgestoelte verlaten heeft en zijn beurt gekomen is om het te beklimmen. Klinken zij niet haast kinder-

achtig - die vermaningen, waaraan Antonius zich storen zal voor zoover het hem lust? Is het niet, alsof men tot een kind hoort spreken, op dezen trant: wanneer Antoniusje gehoorzaam wil zijn en zoet oppassen, dan mag Antoniusje ook eens doen wat Brutus doet. Was Antonius dan een kind, dat hij zich door vermaningen uit de kinderkamer zou laten leiden?

In de 2de scène dezer Akte verzamelt zich het volk om naar de woorden der beide redenaars te luisteren. Opmerkelijk is het, dat Shakspeare Brutus in proza, Antonius daarentegen in poëzie laat spreken. Wat mag wel hiervan de reden zijn? Ik ben niet overtuigd, dat ik den waren grond van dit verschil in vorm ontdekt heb, en ik wil mijne meening, die ik gaarne ruil voor een betere, niet hooger stellen dan zij waard is, een subjektieve opvatting. Ik kan in Brutus' rede niet meer zien dan een korrekt geschreven stuk proza, dat meer het karakter van een betoog dan van een oratorisch stuk draagt, een stuk waaraan de hoogere vlucht der gedachten, de diepere uitingen van het gevoel vreemd blijven, en waarvan de voordracht zich gelijkmatig en zonder verheffing moet voortbewegen. Is deze opvatting juist, dan moet de vorm noodzakelijk proza zijn. Plutarchus verhaalt in zijn leven van Brutus, dat deze een korten, lakonieken, eenigszins sententieusen stijl schreef. Waarschijnlijk heeft Shakspeare deze vingerwijzing gevolgd. Ik kan het niet helpen - hoe groote vereering ik Brutus ook toedraag - zijne woorden doen mij zelfs aan Polonius denken.

‘Romans, countrymen and lovers! hear me for my cause; and be silent, that you may hear: believe me for mine honour; and have respect to mine honour, that you may believe: censure me in your wisdom; and awake your senses, that you may the better judge.’

En: ‘As Caesar loved me, I weep for him; as he was fortunate, I rejoice at it; as he was valiant, I honour him: but as he was ambitious, I slew him: there is tears for his love; joy for his fortune; honour for his valour; and death for his ambition.’

Men leze eens daarnaast het volgende:

> Pol.
> My leige, and madam, - to expostulate
> What majesty should be, what duty is,
> Why day is day, night night, and time is time
> Where nothing but to waste night, day, and time.

En verder:

> Madam, I swear, I use no art at all.
> That he is mad, 't is true: 't is true, 't is pity;
> And pity 't is 't is true: a foolish figure;
> But farewell it, for I will use no art. - (Hamlet, II, 2.)

Nu zal het wel niemand in de gedachte komen, eene gelijkenis te willen zoeken tusschen de personen van Brutus en Polonius, - de laatste even karakterloos en behaagziek als de eerste mannelijk en door strikte trouw aan beginselen eerbiedwekkend is. Ik denk er ook niet aan. Maar het associatievermogen van onzen geest, dat ons menigmaal parten speelt, laat mij niet met rust voordat ik de oorzaak van die associatie te weten ben gekomen. Beider spreektrant schijnt mij gezocht en stijf, er is iets schoolmeesterachtigs in als van iemand, die zich voorgenomen heeft op een zeer statigen toon te spreken, omdat de gewone wijze hem te ordinair is. Dat schijnt mij de overeenkomst te zijn; overigens is Polonius langwijlig en wawelt als een recht oud wijf, wat niemand van den wijsgeer Brutus zou willen zeggen.

Brutus' rede is een korte, bondige redeneering, uit een aaneenschakeling en opvolging van syllogismen bestaande, welke alleen het logisch denkend verstand op prijs kan stellen, doch wier indruk geheel moet verloren gaan op het volk, dat, hoewel met min of meer gezond verstand begaafd, nooit gewoon is in de strenge vormen der logica te denken. En onder het woord ‘volk’ versta men *hier* niet: gepeupel, maar allen, die te Rome en elders niet geleerd en zich geoefend hebben streng en scherp te denken, welke verder hunne gaven of oordeel mogen wezen, m.a.w. *allen*, met uitzondering van zeer weinigen. Brutus tracht nu de schare te overtuigen in de eerste plaats van zijn goed recht in het plegen van de daad, en ten tweede van het nut, dat daaruit zal voortvloeien voor het algemeen, en naar dit doel streeft hij langs den weg van het koele betoog; elke kunstgreep waardoor hij het gevoel der menigte zou ontvonken en bezielen versmadend, wil hij zijne denkbeelden alleen door bewijs en wederlegging van het tegendeel ingang doen vinden.

Helaas, geen slechter methode had hij kunnen kiezen. Het scheen hem onbekend te zijn, dat het volk gewoon is zijne gedachten samen te koppelen zonder zich aan eenige logica ter

wereld te storen, dat het in de eerste plaats gevoelt, - grillig, veranderlijk, onberedeneerd, wie merkt het niet op? - maar hartelijk en diep toch, dat het wil bewogen, in het gemoed getast, geschokt, geëlectriseerd worden. Hoe is hier dat lange, strenge betoog ten eenenmale ongepast als een waar hors d'oeuvre? en behoorde het niet veel meer te huis in de gehoorzalen der Akademie, des noods als exempel tot vorming van leerlingen in de dialektiek.

Het kan ons niet verwonderen, dat de goede lieden den wijsgeer met open mond aanstaren, wellicht uit bescheidenheid luisterende zonder hem te kunnen volgen. Brutus heeft in hunne oogen gelijk, - zonder twijfel, maar hij zou het ook met minder zuivere logica gekregen hebben, want Brutus is een eerbiedwaardig man, en de menigte, bij wie het: *wie heeft het gezegd?* veel zwaarder weegt dan: *wat heeft hij gezegd?* juicht hem toe, hoe weinig zij ook moge begrepen hebben. Eigenlijk heeft zij niets begrepen van dit fraaie betoog, en dienaangaande wordt hem niet de geringste illusie gelaten. ‘Laat Brutus Caesar zijn’, roept er een; hem, die het volk de vrijheid teruggaf, wil men aanstonds de macht geven diezelfde duur gekochte vrijheid weer te ontnemen. Kan er een bedroevender teeken zijn, hoe luttel zijne woorden hebben uitgewerkt?

Maar getuigt het niet van een zekere kortzichtigheid - zou ik durven vragen, - van een blind zijn voor het proza in de de natuur des menschen, dat, hoe pijnlijk en ontmoedigend ook voor een verheven gemoed, toch niet weg te wisschen is, - van een onvruchtbaar streven, hart en geest van minder begaafden of ontwikkelden tot zich te willen verheffen, in plaats van tot hen af te dalen, - kortom, zien wij hier niet tot de voeten uitgeteekend den man, voor wien zijn idealisme wel een beminnelijke, maar tevens - zooals wij zien zullen - een noodlottige leidsvrouw wordt op den hobbeligen weg der werkelijkheid?

En nu volgt Antonius, de wilde jonge man, die zich tot dusver met ernstige zaken weinig inliet. Deze redevoering, waarin hij de jeugdige arendsvlerken voor het eerst uitslaat en zich stout boven de wolken verheft, is een meesterstuk, zoo voortreffelijk, dat het uitspreken van deze enkele rede hem dadelijk onder de grootste redenaars doet tellen. Mirabeau, Pitt en Burke zouden het zich tot eer gerekend hebben haar te hebben uit-

gesproken. Zij is belangwekkend genoeg om in de onderdeelen na te gaan. Dachten wij bij Brutus' woorden een oogenblik aan Polonius, Antonius' overredingskunst roept ons het beeld van een niet minder begaafde gestalte van Shakspeare voor den geest: Jago. Jago's meesterschap in het plooien en kneden van Othello's geest is Antonius in niet geringer mate eigen.

Hij bewijst in deze rede hoe juist *hij* - niet Brutus - de geboren volksmenner is, hoe hij de wufte en bewegelijke schare in den aanvang tot oplettendheid weet te dwingen, aan zijne lippen te boeien, den loop harer gedachten weet te leiden, haar gevoel levendig te maken en te dwingen hem te volgen, waarheen hij gebiedt. Beider taktiek is dezelfde. Zij berust op deze grondregels: kalm en met uiterste behoedzaamheid aanvangende, vermomt hij in het begin zijn ware bedoeling, alsof het er hem slechts om te doen ware de woorden zijns voorgangers te bevestigen, trekt daarna enkele voorname beweringen zijns tegenstanders in twijfel of oppert eenige bedenkingen daartegen en opent zoodoende voor de verbeelding zijner toehoorders een verschiet vol nieuwe beelden, die de oude verdringen omdat zij met deze niet tegelijk kunnen bestaan. Hij neemt zich wel in acht al te voorbarig iets te willen bewijzen en laat het liever aan zijn gehoor over den waren zin zijner woorden, die hij met den mantel der ironie bedekt, op te sporen, en zelf de conclusie te trekken uit de premissen, die hij slechts aangeeft.

Hoe zeer steekt deze methode af tegen die van Brutus: in plaats van een dorre opsomming van sluitredenen, gevolgd door een haastige conclusie, de levendige en machtige prikkeling van gevoel en verbeelding. Le secret d'ennuyer est celui de tout dire, - wie is daarvan meer overtuigd dan Antonius! - Dit kunstig spel met half uitgesproken meeningen, met de terugkeerende gedachte, die telkens wordt opgenomen en dan weder losgelaten, met dat in schijn tegenspreken van zich zelven, vooral die nu eens nauw voelbare, dan weder scherp vlijmende ironie, geestig en onweerstaanbaar door hare herhaling, steeds afwisselend van toon, - vormt een geheel, dat zelfs den koelsten, den meest doordenkenden geest moet medesleepen, verwarren, verbijsteren, zoodat alle tegenwerping van het logisch verstand voor die toovermacht zwicht en bezwijkt.

Uit vier groote stukken bestaat zijn redevoering; het begin is waardig en edel. Antonius komt als vriend om Caesar de

laatste eer te bewijzen, - pleit het niet voor zijn trouw hart? moet het volk denken, - niet om kritiek te oefenen en te berispen, zegt hij.

> Friends, Romans, countrymen, lend me your ears;
> I come to bury Caesar, not to praise him.
> The evil that men do lives after them;
> The good is oft interred with their bones;
> So let it be with Caesar. The noble Brutus
> Hath told you Caesar was ambitious:
> If it were so, it was a grievous fault;
> And grievously hath Caesar answer'd it.
> Here, under leave of Brutus and the rest, -
> For Brutus is an honourable man;
> So are they all, all honourable men, -
> Come I to speak in Caesar's funeral.
> He was my friend, faithful and just to me:
> But Brutus says he was ambitious;
> And Brutus is an honourable man.

Reeds driemaal vinden wij in deze weinige regels het woord *honourable*, - het komt niet minder dan tienmaal in de geheele rede terug, - en dezen welverdienden eeretitel, dien het volk den rechtvaardigen Brutus gaf, gebruikt Antonius als het metaal, om daaruit het zwaard te smeden, dat aan Brutus een doodelijke wonde zal toebrengen.

> He hath brought many captives home to Rome,
> Whose ransoms did the general coffers fill:
> Did this in Caesar seem ambitious?
> When that the poor have cried, Caesar hath wept;
> Ambition should be made of sterner stuff!
> Yet Brutus says he was ambitious;
> And Brutus is an honourable man.

Brutus heeeft gezegd dat Caesar eerzuchtig was en dat zijn eerzucht hem ten val bracht. Antonius wil dit bestrijden. Hoe? Door drie trekken uit Caesars leven aan te halen, die ons zouden verbieden aan zijn eerzucht geloof te slaan. Caesar vulde Rome's schatkist met de schattingen door den overwonnen vijand bijeengebracht; Caesar leed met den arme, vertroostte en steunde hem. Is daarmede nu Caesars eerzucht weggecijferd? In gemoede, neen. Wat bewijst die schijn van

onbaatzuchtigheid? De geschiedenis levert voorbeelden te over, hoe menig despoot langs den weg der volksgunst door een open oog en gevoelig hart voor de behoeften des volks te toonen den alleenheerscherszetel beklom. ‘Ambition should be made of sterner stuff.’ Het kan zijn, doch de ondervinding heeft geleerd dat zoo het hart al geen meêwaren met den geringen man gevoelt, de politiek toch raadt het te veinzen; het is immers hetzelfde en de uitkomst is gelijk: de arme kromt dan gewillig de schouders onder den volksman en maakt het hem licht de hoogste sport te bereiken. Laat hij het eens op andere wijs beproeven, hij tuimelt nog voor hij den halven weg heeft afgelegd omlaag. Logisch is dus Antonius' betoogtrant niet; premissen en conclusie hangen niet samen. De wijsgeer Brutus zou de eerste geweest zijn, om met een minachtend schouderophalen er het onlogische van op te merken. Maar, wat deert het Antonius of het weinig logisch is, of het geen stand houdt tegen Brutus' zuivere syllogismen. Met zijn publiek voor zich, kan hij zich over die fouten heenzetten. Denkt het volk logisch? Hij weet wel beter. Het derde staaltje van Caesars onbaatzuchtigheid, de potsierlijke vertooning met de koningskroon op het Lupercalia-feest door Casca zoo geestig gepersifleerd, was toen reeds berekend om het volk zand in de oogen te strooien; en daar toen ter tijd de handige pantomime niet de gewenschte werking had, schiet er niets over, dan er het eenig overschietend profijt van te trekken: Caesars afkeer van den koningstitel er mede te bewijzen. De goede gemeente, die er het fijne nooit van gevat had, laat het zich gaarne aanleunen. Caesar was niet eerzuchtig: hij weigerde immers de kroon, met eigen oogen aanschouwden wij het. Die herinneringen schijnen Antonius week te stemmen, het kost hem inspanning zijne tranen te weerhouden, hij kan zijn smart niet onderdrukken en hij heeft een oogenblik noodig om zich te herstellen, ten einde te kunnen voortgaan.

Is het komedie, of ernst? Laat ons aannemen, dat het het laatste is; maar, is het komedie, dan is zij goed gespeeld.

Het volk zelf is bewogen door die diepe droefenis, welke Antonius niet bedwingen kan bij de gedachte aan Caesars weldaden. Kan hij daardoor anders dan winnen in het hart des volks? Ziedaar één stap gedaan: men sympathiseert met hem. - Dit is nu het eerste deel, de aanloop in de rede.

In het tweede, - het eerste was nog vrij eenvoudig, - ontwikkelt hij fijner dialektiek, wendt hij slimmer zetten, doortastender grepen aan. De ironie wordt voelbaar; met het ‘honourable men’ geeselt hij Brutus en de samenzweerders ten bloede toe.

Bewonderenswaardig slim is de toespeling op Caesars testament. Wat staat er eigenlijk in? Denk niet dat Antonius zoo dom zal zijn, het nu reeds te zeggen. Dit geheimzinnige, allesbelovende testament, - waarvan hij de opening belooft maar telkens verschuift, - het is er mede als met het gesloten pakje, dat er zoo verlokkelijk uitziet en vermoedelijk een cadeau bevat, hetwelk de vader voor de begeerige oogen zijner kinderen doet blinken. Raad nu eens wat daar in zit! maar zoodra de gretige handen worden uitgestoken om het te grijpen, trekt hij het snel terug. Uitmuntend speelt de ironie door dit deel heen. Maak open, maak open toch, - zoo schreeuwt het van alle kanten.

> Have patience, gentle friends (zegt Antonius), I must not read it;
> It is not meet you know how Caesar lov'd you.
> You are not wood, you are not stones, but men;
> And, being men, hearing the will of Caesar,
> It will inflame you, it will make you mad:
> 'Tis good you know not that you are his heirs:
> For, if you should, o, what would come of it!

Eventjes, eventjes maar heeft hij het papieren omhulsel weggetrokken en gunde een enkel kijkje, kort maar en - flap! daar ging het weêr dicht. ‘'Tis good you know not that you are his heirs.’ Het openen, - te gevaarlijk! men zou zich kunnen bezeren, één onhandige aanraking is voldoende om onherstelbaar kwaad te stichten. En dan:

> I fear I wrong the honourable men
> Whose daggers have stabb'd Caesar! I do fear it.

Die honourable men! hoe werkt die herinnering op dit oogenblik - zij zouden er door lijden. - Meent toch niet, goede lieden, dat ik hen zou willen benadeelen. Daarvoor ben ik hier immers niet opgetreden, ik spreek toch met toestemming van Brutus en de anderen: mag ik hun dan leed doen? Zulke ironie *moet* men verstaan, zulk sarkasme dringt door tot de stompste hersenen. Het walgt het volk reeds hem telkens van

die honourable men te hooren gewagen. Honourable men? verraders, schurken, moordenaars, - ziedaar het antwoord, het bewijs dat men Antonius verstaan heeft. Laat uw logica varen, o Brutus! en spreek zoo tot het volk, gij zult er bij winnen. Zal Antonius thans het testament voorlezen? Het is maar een schijnbelofte; het goede oogenblik is nog niet gekomen; nog een poos wachtens en het middel werkt zekerder, het is de beste pijl in den koker, die tot het laatst bewaard moet worden. Hetzij ingeving of berekening, hij heeft het volk Caesars lijk en de wonden nog niet getoond, en van dat schouwspel verwacht hij veel. Dit zal nu voorafgaan. Theatraal effekt zal de hartstocht van het volk doen rijpen, de smeulende vonk in laaien gloed doen overslaan, en, zoo het hem gelukt den brand te ontsteken, wee dan Brutus en de zijnen, zij zullen voor de om zich heen grijpende vlammen moeten vluchten.

Dit derde deel van Antonius' redevoering is niet het kunstigste, maar het schoonste, het indrukwekkendste van het geheel. Welk een warmte, welk een bezieling in die rede; ondersteund door het schelle effekt met Caesars mantel, waarin de haat der samenzweerders zijne bloedige sporen heeft achtergelaten, moet het gevoel van den redenaar zich onwederstaanbaar aan zijn gehoor mededeelen. Het zijn echt oratorische grepen, die men in dat stuk bewonderen moet: die invallen en uitroepen, die parades en gestes met den mantel, alles te samen kunstmiddelen, maar die slechts de volleerde redenaar weet in toepassing te brengen, - de volleerde redenaar, ja, maar ook die op effekt werkt en niet schroomt elk middel daartoe dienstig aan te wenden, zal men aanmerken; niet de redenaar, die enkel door kracht van taal en stijl, helderheid en waarheid van gedachten, soberder middelen dan deze, zijn gehoor tracht te winnen. Volkomen waar. Maar tegenover het volk zijn deze vormen der welsprekendheid de beste, beter dan schoonheden van taal en stijl, die het toch niet waardeeren kan; - en passen deze vormen niet uitmuntend bij het onderwerp? Die opgewekte herinneringen aan Caesars zegepralen, aan den luister, dien hij over den Staat verspreidde, aan den band der vriendschap, die Brutus aan Caesar hechtte, en dien Brutus naar hooger doel ziende, niet telde, die schijnbare ondankbaarheid en snoode vergelding van Caesars weldaden, - hoe een-

zijdig ook de beschouwing zij, er steekt waarheid in, - dat alles is hier te rechter plaatse, berekend om het licht bewogen volksgemoed, - dat enkel gevoel heeft voor wat op de oppervlakte ligt en koud is voor hetgeen daaronder ligt verborgen, al zijn het ook schatten en het bovenste klatergoud - te doen gloeien van haat en afschuw jegens die moordenaars. ‘This was the most unkindest cut of all.’ Dat moet ieder toestemmen; natuurlijk! of denkt ge wellicht, dat de menigte besefte, welk een heftige tweestrijd tusschen vaderlandsliefde en persoonlijke toeneiging er in Brutus hart gestreden was eer hij tot de daad besloot. Het volk zou geen volk zijn, wanneer het zoo ruim, zoo edel gevoelde. Wie den band des bloeds en dien der dankbaarheid of menschelijkheid met moedwil verscheurt, van hem wendt het volk zich af, die is in zijn oogen veroordeeld, al mogen ook hooger idealen, vrijheid en eergevoel hem daartoe gedwongen hebben. Idealen van vrijheid, eergevoel, politieke zelfstandigheid en eigenwaarde, - fraaie woorden! zeggen de meesten, maar ‘Was kauf Ich mich dafür?’ en zij dommelen voort in hun gemakzucht en schuwen elke hand, die hen tracht wakker te schudden. Bij de Romeinen resumeerde zich het streven van het algemeen in twee woorden: panem et circenses. Welnu, zijn wij sedert dien tijd er op vooruitgegaan; is het in Europa beter geworden, met Holland te beginnen? Men moet al een optimist quand même zijn, om op die vraag zonder dralen ja te antwoorden.

In het laatste deel der rede neemt Antonius weer het wapen ter hand, dat hij zoo meesterlijk hanteert: de ironie.

> Good friends, sweet friends, let me not stir you up
> To such a sudden flood of mutiny.
> They that have done this deed are honourable; -
> What private griefs they have, alas, I know not,
> That made them do't; - they're wise and honourable,
> And will, no doubt, with reasons answer you, enz.

Voelen moeten zij, in merg en been moet het doordringen, hoe ‘honourable’ de mannen zijn, die deze daad gedaan hebben, het woord moet hun onvergetelijk in de ooren blijven galmen, hun ondragelijk worden, voortjagen tot wraakneming.

Ironie klinkt hier door alles heen; ik ben geen redenaar als Brutus, zegt Antonius, ik ben maar een eenvoudig man, die zijn vriend liefheeft, ik spreek maar zoo platweg, - die be-

scheiden Antonius! - maar was ik Brutus, dan zou ik eerst uwe driften opzweepen, zoodat de steenen zelfs in opstand zouden komen. Nu, al is dan Antonius minder streng logicus dan Brutus, de eerepalm der welsprekendheid zal men hem daarom niet ontzeggen. Zijn doel heeft hij bereikt. De woelige massa, tintelend van ongeduld en ter nauwernood nog luisterende naar de woorden der redenaars, is gereed tot daden over te gaan. Halt, - roept Antonius, vergeet gij dan het testament, waarvan ik u sprak? Het volk, reeds bijna weggesneld om zijne woedende driften te koelen in het plunderen en branden van de huizen der samenzweerders, keert terug. De nieuwsgierigheid en het egoïsme, - dat ten slotte de beste prikkel is, krachtiger dan het medelijden, - drijven het terug. En nu volgt de voorlezing van Caesars testament, waarin hij een deel zijner bezittingen en van zijn vermogen aan het Romeinsche volk vermaakt heeft. Daarmede is Antonius zijn zaak zeker, en nu laat hij hen begaan.

Ziedaar dan Antonius' redevoering. Elk onderdeel, hebben wij gezien, is op zichzelf reeds een meesterstuk; toch verdient m.i., nog de meeste bewondering de opeenvolging en rangschikking, de overgang van het eene deel op het andere en de juiste plaatsing.

Wij nemen nu afscheid van Antonius en keeren terug tot Brutus, dien wij verlieten. Er is een keer gekomen in de loopbaan van den edelen Romein; de wolken hebben zich samengepakt en werpen donkere schaduwen op hem af. Hij moet zich wel bitter teleurgesteld gevoeld hebben. Daartoe was het dan gekomen, daarvoor had hij Caesar, ook *zijn* vriend, opgeofferd en zijn geweten met een moord bezwaard, opdat het volk in zijn blinde woede, als de slaaf van den volkmenner Antonius, de schoone vrijheid, zoo duur gekocht, zou wegwerpen, blind voor de waarde van het kleinood. Welk een misrekening, welk een ontgoocheling! Wie plukken de vruchten van den coup d'état? Antonius en de jonge Octavianus, die meesters te Rome een tiranuie voeren, nog veel drukkender dan die van Caesar; verbanningen, vogelvrijverklaringen en politieke misdaden zijn aan de orde van den dag. Ook Brutus en Cassius hebben moeten vluchten; hun eenig heil berust thans op hunne wapenen. Te Philippi staan nu de legers tegenover elkaâr, en daar zal de beslissende slag geslagen worden. De IVde Akte verplaatst ons nu in het legerkamp van Brutus. De schoone

scène tusschen Brutus en Cassius, met recht zoo algemeen geliefd, stelt beider karakters in scherp afstekende kleuren tegenover elkaâr. De strenge, eerlijke, onbuigzame Brutus, die van geen geven en nemen wil weten, waar het zijne beginselen geldt, al mogen de benarde omstandigheden ook dringend raden tot toegevendheid, - en de praktische, doortastende, driftige Cassius, die minder nauw ziet en zich voegt naar de omstandigheden: het is wel een der fraaiste antithesen, die er te vinden zijn.

Cassius heeft zich geld in de handen laten stoppen door de bewoners van Sardes, die daarmede den oorlog willen afkoopen, en - wat erger is - hij heeft om in het nijpend geldgebrek te voorzien, geld van arme landbouwers afgeperst.

A la guerre comme à la guerre, - dacht Cassius waarschijnlijk; al te nauw moet men niet zien, en, voorzeker, men kan het erger doen dan Cassius. Den beginselvasten Brutus zijn die feilen zijns vriends een doorn in het oog. Onbewimpeld geeft hij hem daarover zijn misnoegen te kennen; het komt tot hooge woorden; de sneldriftige Cassius, die zich niet veel laat zeggen, stuift op en antwoordt vrij heftig, maar Brutus, die Caesar gedood heeft om der wille der rechtvaardigheid, is niet van zins die door Cassius te laten vertreden.

> Bru. - Remember March, the ides of March remember:
> Did not great Julius bled for justice' sake?
> What villain touch'd his body, that did stab,
> And not for justice? What, shall one of us,
> That struck the foremost man of all this world
> But for supporting robbers, shall we now
> Contaminate our fingers with base bribes,
> And sell the mighty space of our large honours
> For so much trash as may be grasped thus?
> I had rather be a dog, and bay the moon,
> Than such a Roman.

Welke schoone woorden, welk een edele ziel openbaart zich daarin. Maar is het praktisch, politiek? Helaas, de ondervinding leert, dat men in het staatsbestuur, ten minste in tijden van geweldige beroeringen als deze, met zulke edele gevoelens al zeer weinig tot stand brengt. Goethe heeft gezegd, dat men in de wereld, - en in de wereldgeschiedenis ziet men het in duidelijker trekken bevestigd, - aanbeeld of hamer moet zijn. Daartusschen is geen keus; en met de beginselen van Brutus, met

zijn getrouwheid aan het ideaal, heeft men de allermeeste kans op het aanbeeld te gaan gelijken. Zulke naturen slagen niet in de wereld; hun eenig loon is de eerbied, dien zij anderen soms afdwingen, zooals hier aan Cassius. Brutus is streng en hard in zijne terechtwijzingen; toch verdraagt Cassius die omdat hij bewondering voor hem gevoelt, en hij weet dat het alleen Brutus' liefde tot de rechtvaardigheid is, die zóó tot hem spreekt. I do not like your faults. Daarom keert zijn drift ten slotte om in bedroefdheid, dat zijn vriend, dien hij oprecht liefheeft, op zoo bitsen toon tot hem spreken kan, en daarmede ontwapent hij zijn toorn en Brutus doet zelf de eerste stap tot verzoening. Ik sla de dwaze episode met den dichter over, waarvan het mij niet duidelijk is, wat zij hier te maken heeft, dan alleen als een geestige tegenstelling. Iets verder zien wij, hoe de strenge wijsgeer den mensch toch niet uitgeschud heeft; ook Brutus is een speelbal van de slagen der fortuin. En welk een slag! Portia is gestorven, - ook die ramp nog bij al de andere. Hoe stil en gelaten draagt hij die smart, en hoe diep treffen de enkele woorden, die hij over haar spreekt.

Een minder groot dichter dan Shakspeare had hoogstwaarschijnlijk van deze schoone gelegenheid gebruik gemaakt om eenige meer of minder fraaie jammerklachten en aandoenlijke uitroepen hier te plaatsen, uit bezorgdheid dat het schouwburgpubliek het treffende niet goed voelen zou. Shakspeare daarentegen versmaadt hier alles wat naar pathos zweemt en laat het stilzwijgen spreken. Shakspeare schijnt nooit bang geweest te zijn koel te schijnen, iets waarvoor de meeste moderne tooneeldichters en - schrijvers gewoonlijk zeer bang zijn; voor niets zijn zij meer bevreesd dan in de groote scènes beneden het onderwerp te blijven en den akteur geen gelegenheid te geven het publiek door hartstochtelijke tirades te schokken en te verbazen, om daarna met bravo's ontvangen en teruggeroepen te worden; - zie Sardou en Dumas passim - en voor de schouwburgbezoekers is voorstelling van den hartstocht hetzelfde als schoonheid en poëzie. In den tijd van Shakspeare was het niet beter, getuige zijne tijdgenooten, die met pathos in hunne stukken te koop loopen en er zooveel van slijten als het publiek maar wil aannemen. Maar Shakspeare dacht er anders over.

Brutus tracht de vlijmende smart te verdooven door slechts aan de zorg voor de krijgszaken te denken. Het plan de cam-

pagne wordt opgemaakt, en Brutus' voorstel wint het tegen het beter weten van Cassius, die echter te veel eerbied voor hem koestert, om zich openlijk tegen zijn plan te verzetten.

De idealist zet zijn wil door. Aan het slot van de Akte is een zeldzaam schoone scène. In de doodsche stilte van den nacht verdrijft Brutus zijne sombere gedachten met de lektuur van een zijner geliefkoosde filosofen, terwijl zijn jongen, Lucius, door den slaap overmand, vruchteloos beproeft door muziek zijn meester wat op te vroolijken. Er ligt in de tegenstelling tusschen de grootsche gestalte van Brutus en den beminnelijken knaap, die trouw zijn meester gevolgd is, de vriendelijke bezorgdheid van den meester en de aanhankelijkheid van den dienaar, een teederheid en fijnheid van gevoel, zoo roerend als alleen een Shakspeare ons kan laten gevoelen. Ongaarne zou ik die scène uit het stuk missen; na de hartstochtelijke emoties van den twist tusschen Brutus en Cassius en de smart over Portia's dood, werkt die stille zachtheid zoo streelend en weldadig. Plotseling verandert het tooneel. Door den snellen overgang dubbel ontroerd, sidderen wij bij de verheven verschijning van Caesars geest; een rilling van angst en majesteit doortintelt ons bij het optreden van die spookgestalte: Brutus' booze geest, zooals hij zich noemt, - een dreigend voorteeken voor den ophanden zijnden slag.

Er schiet ons thans niet meer over, dan het slot van de loopbaan van den idealist te vertellen. De slag op de velden van Philippi moet beslissen over de toekomst van Rome. Van dezen zal het afhangen of de vrijheid op den Idus van Maart gewonnen, en bijna weder te loor gegaan door het wanbestuur der driemannen te Rome, nog gered kan worden, of dat het Romeinsche volk voortaan gedoemd blijve tot slavernij en blinde onderworpenheid aan den machtigen Octavianus. Was het al niet verstandig van Brutus, den geheelen inzet op een enkele kans te wagen, Cassius bederft het nog meer door zijn overijling. De troepen van Cassius zijn door Antonius verslagen; Cassius, diep ontmoedigd, ziet in de verte op den heuvel een verwarden hoop krijgsvolk de tenten binnendringen en er zich meester van maken. Onzeker of het vriend of vijand is, dien hij daar het veld ziet winnen, beveelt hij Titinius spoorslags daarheen te rijden om te verkennen en even spoedig terug te keeren met de tijding. Cassius, die sterk bijziende is, laat zijn dienaar Pindarus den

door het veld rennenden Titinius met de oogen volgen, totdat hij de tenten bereikt, onder het gewoel raakt, omsingeld wordt - en, zooals Pindarus gelooft, door den vijand gevangen.

Een noodlottige dwaling, begrijpelijk evenwel. Voor Cassius is nu alle hoop verloren: de tenten, die hij zag innemen, zijn die van Brutus en Titinius is door den vijand gevat. Wanhopig stort hij zich in zijn zwaard. Een oogenblik daarna keert Titinius terug en heldert het misverstand - te laat, helaas! - op: het waren Brutus' troepen, niet die des vijands, die hij bij de tenten zag, en Titinius, dien hij door vijanden omsingeld waande, werd door zijne strijdmakkers met gejuich begroet. De gedeeltelijke overwinning, door Brutus' leger behaald, is niet meer dan een flauwe, laatste opflikkering der uitgaande kaars. Een nieuwe aanval van Octavianus' troepen en Brutus en de zijnen worden teruggedreven. Er is geen redden meer aan; de edele Lucilius tracht vergeefs Brutus de vlucht gemakkelijk te maken door zich gevangen te geven en Brutus' naam als den zijnen te noemen. Niets kan hier meer baten; het laatste overschot der Romeinsche vrijheid vlucht op een alleenstaande rots, een zwakke schuilplaats; weldra zal de vijand hen ook van daar verdrijven. Welke andere keus dan een vrijwillige dood schiet er over? tenzij zij aan de slavernij de voorkeur willen geven, - maar dat kan geen Brutus. Voor het eerst ontrouw aan zijne beginselen, - immers bij het afscheid van Cassius had hij, stoïcijnsch filosoof als hij is, zijn afkeer van den zelfmoord uitgesproken als iets lafs, den man onwaardig, - dwingt hem nu de ijzeren dwang van het noodlot, dat geen anderen weg open laat, het voorbeeld van Cassius na te volgen. Alles wijst hem daarheen: Caesars geest, die hem toewenkte, dat hier het einde gekomen was, zijn eigen melancholie, die hem een langer leven, zonder vrijheid, als nutteloos en zonder hoop deed beschouwen, die hem naar den dood als een welkome verlossing deed verlangen. Waarom dus nog langer getalmd? Niemand wil echter den edelen man den vreeselijken dienst bewijzen, hem het sterven gemakkelijk te maken. De vijand dringt echter; sterven of vluchten. Snel neemt Brutus afscheid van zijne vrienden met de volgende schoone regels:

> Farewell to you;.....
> Countrymen,
> My heart doth joy, that yet, in all my life,

I found no man but he was true to me,
I shall have glory by this losing day,
More than Octavius and Mark Antony
By this vile conquest shall attain unto.
So, fare you well at once; for Brutus' tongue
Hath almost ended her life's history:
Night hangs upon mine eyes; my bones would rest,
That have but labour'd to attain this hour.

en daarna werpt hij zich door Strato geholpen in zijn zwaard.

Dat zijn dus de laatste gedachten van den edelen man: de herinnering aan de trouw zijner vrienden, van wie geen enkele hem ooit verried, het ware geluk dat hij gesmaakt heeft, hoe somber en vreugdeloos dan ook verder zijn leven moge geweest zijn, evenals soms een eenzame verfrisschende palm te midden van een afmattend eentonige zandwoestijn staat.

Ik zal mijne beschouwing besluiten met enkele zinsneden aan te halen uit het voortreffelijke boek van Edw. Dowden:

‘Brutus' Leben war, wie es das Leben solcher Männer sein muss, trotz seiner unglücklichen Schicksale ein gutes Leben. Er hatte Niemand gefunden, der ihm nicht treu gewesen wäre. Und dann hatte er Portia gekant. Es war dem Idealisten beschieden in der positiven Welt kein günstiges Geschick zu finden. *Für ihn aber würde das wahre Misslingen die Untreue gegen sein Ideal gewesen sein*. Ein Misslingen der Art widenuhr ihm nicht. Octavius und Mark Anton bleiben bei Philippi Sieger. Aber der reinste Siegerskranz ruht auf der Stirn des Verschwörers, der die Niederlage erleidet.’

Dit is treffend juist geoordeeld, dunkt mij. Moreel superieure menschen, die door karakter en een eerlijk leven boven hunne omgeving uitsteken, kunnen in eigenlijken zin nooit mislukken. De wereld moge hen van alle kant aangrimmen, de tanden laten zien, hen zelfs ophitsen en afjagen als de jachthonden het hert, totdat het wankelend en bezwijkend onder de vermoeienis neêrstort, - dat *kan* de wereld; maar het hert sterft een edelen dood in het vrije woud, terwijl de jachthonden straks, als de jacht is afgeloopen, in het hok worden opgesloten en misschien met de karwats krijgen.

Brutus is een man van strenge zedelijke beginselen en een idealist. Dowden noemt hem als staatsman een Girondijn. De vergelijking is niet kwaad, maar zij gaat slechts ten halve op.

Indien Brutus lid ware geweest der Nationale Conventie, had hij niet als Vergniaud voor den dood van Lodewijk XVI gestemd; integendeel, met de kracht der edelste verontwaardiging had hij zich verzet tegen dat even onrechtvaardig als schandelijk vonnis.

‘Shakspere's Bewunderung,’ zegt Dowden, ‘für die grossen Männer der That kennt keine Grenzen, weil er in erster Linie nicht ein Mann der That war. Er ist streng gegen alle Idealisten, weil er wusste, dass er nur allzuleicht den Neigungen eines Idealisten unterliegen konnte. Wenn Shakspere fühlt, dass er zu rasch in die Höhe schiesst, hält er sich zurück, gerade wie Gärtner es mit einer Pflanze thun, um unten Schösslinge anzusetzen und so an Stärke und Ausdehnng zu gewinnen. Wenn sein Fühlen idealistisch zu werden beginnt, gebietet er ihm Halt, um ihm durch eine fruchtbarere Beziehung zu der Wirklichkeit mehr Kraft und Umfang zu geben. Wenn seine Ideeen abstract und begrifflich werden wollen, taucht er sie in das Concrete, um sie so reicher und lebenskräftiger zu machen. Gegen seine Neiging zum Idealisiren verwerthet Shakspere fortwährend seinen Humor, da er entschlossen ist, sich nicht aus der Welt der Wirklichkeit und zwar aus der Gesammtheit derselben heraustreiben zu lassen. Aber seine Strenge gegen Idealisten hat auch eine Beimischung von leidenschäftlicher Zärtlichkeit. Er zeigt uns unerbittlich, wie ihnen Alles misslingt, aber während ihnen Alles misslingt, müssen wir sie doch auch lieben.’

Het kan, vind ik, niet beter gezegd worden, wat het eigenaardige van Brutus is: het idealisme, en hoe Shakspeare dat opvat. Wij hebben het ideale in de menschelijke natuur, - hoezeer het menigmaal aan het onpraktische verwant is, en hoewel de vorm dikwijls hoekig en kantig, ook wel zeer ruw kan zijn, - toch het liefste; want het is het eenige, dat ons ‘die arme Staubnatur’ met medelijden en toegevendheid doet aanzien. En de enkele dingen, waarop het menschdom zich verheffen mag, hebben wij in den regel aan de idealisten te danken. Columbus, Galilei, Copernicus, Newton, Wilberforce, de mannen der Fransche REvolutie, Kant en Rousseau, - het waren allen idealisten. Zoo het werkelijk waar is, dat het idealisme uit de harten van ons geslacht hoe langer hoe meer verdwijnt, - zooals sommigen beweren, en wat nog te bewijzen valt, - dan is dat een bedroevend teeken, en zou het op een

onvermijdelijken achteruitgang wijzen. Zonder idealen kan de mensch het niet stellen, evenmin als hij zou kunnen ademhalen in een lucht zonder zuurstof, maar evenals de natuur den mench in een atmosfeer geplaatst heeft, die meer deelen stikstof dan zuurstof bevat, zoo moet ook de mensch meer aandacht wijden aan de werkelijkheid dan aan het ideaal. Niet het idealisme is verkeerd, maar wel het uitsluitend zich overgeven daaraan, blind voor de dingen der werkelijkheid. En dit schijnt nu Shakspeare op zijn dichterlijke manier in zijn Brutus te hebben willen zeggen.

M.P. DE HAAN.

Luthers volgelingen te Amsterdam.

Voor eenige weken is ook te Amsterdam de vierhonderdste verjaardag van Luthers geboorte herdacht, en die herdenking heeft, ook buiten den beperkten kring waarin zij als feest werd gevierd, genoeg de aandacht getrokken om de veronderstelling te wettigen, dat er thans nog eenige belangstelling zal worden gevoeld voor het onderwerp van dit opstel.

Geen partij vormende op staatkundig of kerkelijk gebied, geen richting vertegenwoordigende in kunst of wetenschap, geen kenmerken dragende in zeden of kleederdracht, geen onderscheid makende in handel of levenswijs, wandelen de Lutherschen ongemerkt rond tusschen de andere bevolking onzer stad, en waar men bijv. rekening houdt met het groote cijfer Amsterdammers dat den Israëlitischen godsdienst belijdt, daar heeft men zelden of nooit aanleiding om er aan te denken dat het cijfer der Lutheranen bijna even groot is.

Hieruit blijkt al dadelijk dat de volgelingen van vader Luther niet gewoon zijn zich als zoodanig op den voorgrond te plaatsen of vast aaneengesloten côteriën te vormen - iets wat in onzen tijd misschien tot de zeldzamer wordende verdiensten begint te behooren. Maar door te groote bescheidenheid blijft wel eens iets goeds achterwege. Zoo zou bijv. een gouvernementeel man in onzen tijd kunnen vragen, indien er, na het Gereformeerde en na het Katholiek ‘Program’, ook eens een Luthersch ‘Program’ was in 't licht verschenen, of hij zich daar ook beter mede zou hebben kunnen vereenigen, en of de beste *modus vivendi* tusschen Kerk en Staat niet te vinden is in het 28ste artikel van de Augsburgsche Confessie: ‘Want de geestelijke macht.... mag geenszins in een vreemd ambt vallen...

noch ook de wereldlijke wetten en gehoorzaamheid aan de overheid opheffen, *noch aan de wereldlijke macht de wet voorschrijven, noch zich met het bestuur van wereldsche zaken bemoeijen*.'

Maar het is nu eenmaal niet anders: de meerderheid der Protestanten in ons land behoort tot het Kerkgenootschap, waarvan Calvijn als stichter wordt beschouwd en niet tot dat hetwelk men naar Luther noemt. -

Wij vernamen onlangs dat de held van Wittenberg het graniet uit de rots te voorschijn heeft gehaald voor het beeld der kerke Christi en in machtige trekken de gestalte in beeld bracht, maar dat Calvijn het beeld nog fijner, nog keuriger, nog zuiverder afwerkte[1)], waaruit dan zou volgen dat onze vaderen die meer in alle bijzonderheden fijn afgewerkte, meer gepreciseerde, scherp begrensde beeltenis de voorkeur gaven, boven de ruwe omtrekken en schetsachtige lijnen waartoe Luther zich bepaalde.... omdat hij niets wilde tusschen God en's menschen geweten, niets - ook geen theologische subtiliteiten, en geen geächeveerde kerkelijke organisatie, en geen tucht in den zin der Gereformeerde Confessie, niets van dat alles, omdat hij voor zich genoeg had - en meende dat ieder mensch genoeg had - aan de overtuiging: gerechtvaardigd te zijn, uit genade, door het geloof.

Luthers onverzettelijkheid is, meer dan eenige andere zijner karaktertrekken, van zoo algemeene bekendheid geworden, dat het zijne vrienden goed doet, door de boven aangehaalde opmerking van Gereformeerde zijde, de aandacht gevestigd te zien op de omstandigheid, dat die onverzettelijkheid alleen de hoofdpunten betrof, en dat Luther op bijzaken vrijgeviger was dan de meeste kerkstichters of hervormers.

Het gebied waarop Luther geenerlei inbreuk wilde dulden, was minder uitgestrekt - het gebied van 't onverschillige was bij hem veel ruimer, dan men gewoonlijk meent. Vasten, biechten, Latijn gebruiken bij den kerkedienst, ongehuwd blijven uit godsdienstig beginsel, beelden in de kerk gebruiken, en wat niet al, waren zaken die, volgens Luthers persoonlijk gevoelen, konden worden in acht genomen of achterwege gelaten, naarmate van de behoeften en wenschen der gemeenten of personen. Karakteristiek is daardoor dan ook nu nog het groote

1) Dr. A. Kuyper, *Tractaat van de Reformatie der kerken*. Pagina XIII.

onderscheid van de Luthersche godsdienstoefeningen in Holland en in Duitschland. Karakteristiek was ook in dat opzicht de feestviering te Amsterdam in de Novemberdagen van 1883. In de Oude Luthersche Kerk op 't Spui: een versierd kerkgebouw, koorgezangen, strijk-muziek; in de Hersteld Luthersche Kerk op den Kloveniersburgwal: bloemen noch draperiën en de unisono-zang der geheele gemeente.

En dit was geen zaak van verschil in principe; want de Hersteld Luthersche gemeente heeft, door hare jaren lang aan de zangvereeniging ‘Excelsior’ bewezen gastvrijheid en door hare schitterende Kerstfeestvieringen, getoond evenmin als de zustergemeente van gevoelen te zijn, dat wat oog of oor streelen kan uit de kerk verbannen moet blijven; 't was hier alleen het echt Luthersch beginsel: noch het nalaten, noch het gebruiken van al deze dingen is hoofdzaak; onze godsdienst verdraagt zich met Puriteinschen eenvoud even goed als met bisschoppelijke praal.

En zooals 't in 't uiterlijke is, zoo is 't ook in 't innerlijke. Voorzeker aan vormendienst en letterknechterij, aan dorre rechtzinnigheid en spitsvondig woordenziften heeft het ook in de Luthersche kerk niet ontbroken; maar de echte Luthersche leer legt geen juk op in zaken door God vrijgelaten en eert de Christelijke vrijheid, mits maar het grondbeginsel ongeschonden blijve: ‘De mensch gerechtvaardigd uit genade door het geloof, zonder werken der wet,’ of, om in een andere terminologie te spreken: Alle streven naar volmaking is nutteloos en wanhopig, wanneer niet vooraf de verwijten van het geweten tot zwijgen zijn gebracht, door het vertrouwen op de verzoening met een (niet als idee maar als persoon bestaande) macht, oneindig hoog verheven boven de menschelijke natuur. Van dit standpunt uit, scheen al het gescharrel en getob der menschen om in eigen kracht zich gemoedsrust te verschaffen, aan Luther tamelijk ondeduidend, om 't even of 't zich als de zelfkwellingen van de monniken of als de ‘bevindingen’ der geestdrijvers openbaarde. Van dit standpunt zou hij bij den *categorischen Imperativ* geen baat gevonden hebben, en over het idealisme zonder ideaal zou hij de schouders hebben opgehaald. Misschien zou hij zelfs dergelijke principes met den naam van inblazingen van den Duivel hebben bestempeld, een uitdrukking, waaraan men in Luthers zestiende-eeuwsche taal moet

wennen, en die *au fond* niet anders bewijst dan dat Luther de menschheid te lief had om haar afdwalingen aan haar zelve toe te schrijven, maar liever aan den invloed eener booze macht, buiten haar staande, dacht.

Luther had zijn grondbeginsel in jarenlangen strijd met zijn nauwgezet geweten veroverd, in den Bijbel had hij het ontdekt, en nu gaf hij het ook niet op, noch wilde iets laten vallen van wat met dat beginsel en met Gods woord, waarin hij het gevonden had, in verband stond. Het overige was hem onverschillig. Hij wilde wel ‘met een geschoren kruin gaan en een monnikskap dragen, als het den Paus lief was en voor de eendracht nuttig kon zijn,’ maar als men hem vraagt, om voortaan in de Schrift voor: *dat is*, te lezen: *dat beteekent*, dan bemerkt hij dat hier weder een eerste schrede wordt gedaan op den weg, om in de plaats van het ondubbelzinnige woord dat men leest, den zin te schuiven dien men er, als resultaat van menschelijk nadenken, gaarne in zou willen lezen, en hij stoot de broederhand terug van hen die dat willen, al wordt hem die ook met tranen aangeboden en al is hij die haar aanbiedt ook niemand minder dan Ulrich Zwingli.

Die teruggestooten broederhand heeft een groote rol gespeeld in de kerkelijke geschiedenis der zestiende eeuw. Velen hebben de klove zoeken te dempen, maar zij bleven in de minderheid, en weldra was beslist dat de Protestantsche Christenheid gesplitst moest blijven in twee groote afdeelingen: de Luthersche en de ‘Gereformeerde.’

Toen de Hollandsche burgerijen het Pausdom verwierpen, schaarden zij zich onder de banier der laatste.

Vanwaar dit feit? - Wanneer het waar is dat een volk den godsdienstvorm aanneemt, die het best aan zijn nationaal karakter past, dan mocht toch het Luthersche kerkbegrip aanspraak maken op de sympathie der Hollanders. Het halsstarrig vasthouden aan de hoofdzaak, met vrijgevigheid in bijzaken, past uitnemend in het Hollandsche volkskarakter; de nuchtere beschouwing van zaken, die den Hollander kenmerkt, moest hem behagen doen scheppen in Luthers eenvoudige, klare uiteenzetting der waarheid; zijn rond en opgeruimd humeur moest hem aantrekken tot Luthers blijmoedig geloof. Voeg hierbij de omstandigheid dat het aangrenzende,

stamverwante Noord-Duitschland bijna eenparig de Luthersche leer had aangenomen en dat juist met die gewesten, en met de Luthersche koninkrijken van het Noorden, Holland en vooral Amsterdam, de levendigste handelsbetrekkingen onderhield, dan kan de vraag niet uitblijven: hoe is het mogelijk dat de volkskerk in Holland niet Luthersch werd, maar Gereformeerd?

Onder de antwoorden op die vraag komt in de eerste plaats in aanmerking het antwoord, dat men ook geven kan op de vraag naar de redenen van het - nog op 't jongste letterkundig congres te Amsterdam wel in herinnering gebrachte maar niet verklaarde - feit, dat de Duitsche letterkunde, behalve in de laatste honderd jaar, geenerlei invloed heeft uitgeoefend op de Hollandsche. Het was niet uit Noord-Duitschland dat men in Holland gewoon was nieuwe denkbeelden en beschaving, vooruitgang in wetenschap en ontwikkeling in kunst te ontvangen. Dat alles kwam sinds eeuwen (en, nog twee eeuwen lang, ook later) steeds uit het zuiden. De stroom der Renaissance vond zijn weg uit Italië, niet over den St. Gothardpas, maar door Frankrijk en Bourgondië, naar de Nederlanden. Aan geen Duitsche, maar aan Fransche en Noord-Italiaansche hoogescholen studeerden onze jongelieden, die hun vaderland moesten verrijken met wat buitenlandsche verlichting opleverde. Is 't dan wonder dat ook de nieuwe godsdienstbegrippen gereeder ingang vonden, toen zij van de boorden van de Rhône werden ingevoerd, dan toen ze uit het verachte en als half barbaarsch beschouwde Noord-Duitschland kwamen?

Maar er is meer. Zonder verzet tegen de overheid - dat was genoeg gebleken en bleek steeds opnieuw - kon de hervorming nu eenmaal in Nederland niet zegepralen, en dat wekte weinig of geen gemoedsbezwaar bij de Calvinisten, die in Genève de republiek hadden leeren kennen, of onder de Hugenooten den Souverein hadden leeren minachten. Geheel anders stond het bij hen die het Luthersche principe waren toegedaan. De Lutherschen mochten ‘om vrome overheden’ bidden, het verzet tegen *niet* vrome overheden had Luther hun niet geleerd. Hadden niet de Leipzigers, op raad van Luther, hunne begeerte lange jaren moeten intoomen om de hervorming in te voeren, totdat hun wettige Hertog George gestorven was. En te Spiers en te Augsburg had men ook niets gevraagd dan het recht der landsheeren om in hun staten den godsdienstvorm in te voeren waar-

aan zij de voorkeur gaven, terwijl den onderdanen niet veel anders gelaten werd dan het recht om het land te verlaten, wanneer zij een anderen godsdienst dan dien van den landvorst openlijk wilden uitoefenen (*Cujus regio ejus religio!*). De Luthersche hervorming beoogde dan ook meer het omzetten eener geheele landskerk, dan het oprichten van plaatselijke kerkgemeenten.

Uit de geschiedenis is dan ook genoeg bekend hoe de Luthersche Duitsche vorsten, ondanks alle pogingen van Prins Willem I, niet tot eene feitelijke ondersteuning van de zaak der Nederlandsche Protestanten waren te bewegen. Men moge dit grootendeels kunnen toeschrijven aan vrees om den Keizer te mishagen en aan eene vredelievendheid, die haar oorsprong vond in traagheid en egoïsme - het kan niet ontkend worden dat, althans bij des Zwijgers vriend, den edelen Landgraaf Willem van Hessen, wel degelijk gemoedsbezwaren wogen, toen hij den Prins ontried de wapenen tegen Spanje op te vatten. Maar het is dan ook geen wonder dat de Prins en zijn broeders, hoe weinig zij ook in 1567 met het toen door den beeldenstorm bezoedelde Calvinisme ophadden[1)], tot de overtuiging kwamen dat zij alleen bij *die* richting de *thatkraft* vonden voor hun doel noodig, zoodat zij van de Hugenooten en van de naar Engeland en Oost-Friesland uitgeweken Calvinisten de hulp aannamen die Duitschland hun weigerde, en steeds minder weerstand boden aan den invloed, die op hunne godsdienstige denkwijze uitgeoefend werd door vurige en bezielde voorstanders van het Calvinisme, als Marnix, Taffin, Villers enz.

Wanneer dit het geval was bij de Nassausche vorsten, die van jongs af door zoovele banden aan de Luthersche kerk verbonden waren, behoeft men zich niet te verwonderen dat ook onder de burgerij de sympathie voor het orthodoxe Lutherdom door de omstandigheden niet begunstigd werd.

Nog eene andere politieke reden werkte het Calvinisme in de hand. Andr. Pauw vestigt in zijn *Europa's Lutherdom*[2)], pag. 261, daarop de aandacht.

Hij veronderstelt namelijk dat de Hollandsche patriciërs, die in 1572 en 1578 de regeering in handen namen, in de meer hierarchische organisatie der Luthersche kerk een gevaar zagen

1) *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, II 307, 402, 455.
2) Amst. 1744.

voor theocratie en voor clericalen invloed, dat zij niet in die mate meenden te behoeven te vreezen in het presbyterisch beginsel der Calvinistische kerkorde. Van heerschzucht van Gereformeerde leeraars had men toen dan ook nog geen ondervinding; maar over de Luthersche had een Hamburger burgemeester al aan voorname Amsterdamsche uitgewekenen zijn nood geklaagd[1)].

De hoofdoorzaak echter was dat niet Luther, maar Calvijn, voor de Nederlanden het juiste oogenblik trof.

Toen Luther zijn stem voor 't eerst verhief, weerklonk die even luid in Holland als in Duitschland, en er waren zoovelen dien wat hij verkondigde zoo klaar als de dag scheen, dat Amsterdam (waar Luthers bijbelvertaling onmiddellijk in 't Hollandsch werd overgezet en uitgegeven) met vliegend vaandel, de schout Jan Huybrechtsz. aan 't hoofd, tot Luther zou zijn overgeloopen, zoo goed als Hamburg en Lubeck, als het even vrij was geweest als deze. Dit was echter het geval niet. De Nederlanden behoorden tot Keizer Karels erflanden, waar hij niet slechts in naam, maar in werkelijkheid souverein was. Op Nederlandschen, niet op Duitschen, bodem vloeide dan ook het bloed der eerste martelaren voor de Luthersche zaak, de Antwerpsche monniken Voes en van Esch, straks door den pastoor van Woerden en den Amsterdamschen priester IJsbrand Schol gevolgd. Later breekt ‘de pest der Lutheranye’ op nieuw uit; maar de dwaasheden der Wederdoopers in 1535 komen de Pausgezinden te hulp, om eene reäctie te weeg te brengen, en alle verzet tegen de macht der kerk wordt bij de geboorte in bloed gesmoord. Zoo bleef Holland na 1517, bijna een halve eeuw lang, nog Roomsch. Maar ondertusschen had de niet zoo licht ontvlambare Hollandsche volksgeest den tijd gehad de zaken door te denken en het resultaat der pogingen van den grooten landgenoot Erasmus en van anderen, om de kerk in de kerk te hervormen, af te wachten. Maar ook om die pogingen te zien mislukken! Het Trentsche concilie had de Roomsche kerk geconsolideerd en .... gepetrifieerd. En nu kwam, met der Edelen oppositie tegen Granveile, eindelijk een schemering van hoop aanlichten voor hen, die zich ontworstelen wilden aan het juk der door de Landsregeering gesteunde kerk. Er was slechts

1) Brandt I, 593.

een vonk noodig om de lang opgehoopte brandstoffen te doen ontvlammen, slechts een stem om de sluimerende volksmeening te wekken. Maar die stem kwam in 1560-1566 niet uit 't Oosten, maar uit het Zuiden

Wat de Luthersche zendelingen en de mannen die de hervorming in Duitschland hadden leeren kennen niet vermochten in 't eerste vierendeel der eeuw, toen strenge plakkaten den voortgang stuitten der nieuwe leer, dat brachten vijftig jaar later, zoodra er uitzicht bestond op verslapping in de handhaving dier plakkaten, de kweekelingen der Geneefsche hoogeschool tot stand. De versche geestdrift der Calvinisten, wier groote leermeester juist in dit tijdperk Génève beheerschte en door gansch Frankrijk zijn invloed gevoelen deed, trof het juiste oogenblik. De Luthersche kerk in Duitschland was echter in die jaren sinds lang geen ‘zendingsgemeente’ meer[1)]. Ingeslapen op den Augsburger godsdienstvrede, vergenoegde zich het Duitsche Protestantisme met de behaalde overwinningen, zonder naar nieuwe te trachten. Maar bovendien verkeerde in het tijdperk dat de Hervorming zich in Nederland baan brak, de Luthersche kerk in Duitschland in een treurigen toestand van scheuring en verwarring, die met het opkomen van het Calvinisme niet alleen samentrof, maar er ook ten deele door werd teweeg gebracht. Want Calvyn, die meer eerbied had voor Luther dan voor Zwingli, had zijn instemming betuigd met de Augsburgsche confessie, zoo als die door Melanchton later was uitgelegd. Doch dit wekte juist het wantrouwen der echte Lutheranen, die nu, in hun ijver om de Confessie onvervalscht te handhaven, veel verder gingen dan Luther zelf zou gegaan zijn. De Luthersche kerk bevond zich bovendien toen in die periode, waarin de Gereformeerde kerk een halve eeuw later (tijdens de Arminiaansche twisten) verkeerde: de periode waarin men - eenige rust verkregen hebbende van de zijde der tegenstanders, tegen wien men groote beginselen eendrachtig heeft gehandhaafd - die beginselen aan een nauwlettender onderzoek gaat onderwerpen en juister wil omschrijven, waarover men dan onderling aan 't twisten raakt, doordien geschilpunten vroeger over 't hoofd

1) Karakteristiek is de klacht van Lodewijk van Nassau aan zijn broeder Jan in October 1566 (*Archives* II 402): ‘wir nicht viel geschikter Leuth unnder den Confessionisten haben, undt lauffen uns die Calvinisten mit der viele irer bücher und geschicklichkeit der leuth gantz und zuemal das vorteil ab. Gott muesz helffen!’

gezien of als van onderschikt belang beschouwd, dan een beteekenis krijgen die een verbitterden strijd doet ontstaan. Een strijd, waarbij ieder op zijn beurt in de engte gedreven, door de hardnekkigheid waarmede zijn tegenstander hem de uiterste consequenties zijner stellingen voorhoudt, òf met een verbitterd gemoed die consequenties accepteert, òf zich door de spitsvondigste woordenzifterij zoekt te redden.

Voorzeker - de uitkomst heeft het bewezen - de kiemen van het *odium theologicum* lagen in de Gereformeerde kerkleer zoo goed als in de Luthersche, maar in het derde vierendeel der zestiende eeuw had het Calvinisme voor 't oogenblik ontegenzeggelijk *le beau rôle*, en kwam ten tooneele, niet slechts als versche strijdkracht tegen het Pausdom, maar ook als de gewenschte eenheidsvorm voor de protestantsche kerk.

De kerkgenootschappen waren in dien tijd nog niet zoo scherp begrensd als wij ze thans kennen. De Zwitsers stonden zoo goed als de Saksers, op den algemeenen bodem der Augsburgsche Confessie, en het Calvinisme vertoonde zich minder als een opkomend nieuw kerkgenootschap, dan wel als een stelsel in de Protestantsche kerk, dat door sommigen werd beschouwd als een juister afronding van Luthers werk, waarmede zich ieder Protestant kon vereenigen; door anderen als een gevaarlijke secte, die door rechtzinnige Lutherschen moest worden verafschuwd. In Duitschland dreef hier de eene, ginds de andere meening boven; zij die van het Calvinisme niets wilden weten leden in de Paltz en te Bremen de nederlaag. Hun invloed in de Nederlanden werd daardoor ook niet versterkt, en zij slaagden in 1566 dan ook alleen te Antwerpen, onder de daar in grooten getale woonachtige Duitschers en Oosterlingen (zooals men toen de inboorlingen der Hanzeesteden en Oostzee-landen noemde), eene zuiver Luthersche gemeente te stichten die weldra duizende leden telde. Ongelukkig kwam een der heftigste ijveraars en partijhoofden uit de twistende Luthersche kerk, Mattheus Flacius Illyricus, zich aan haar hoofd stellen en het duurde niet lang of de nog ternauwernood verkregen godsdienstvrijheid werd door Lutherschen en Gereformeerden gebruikt om elkander te verketteren[1].

1) Het is den Antwerpschen Lutherschen wel eens kwalijk genomen, dat zij in 1567 hunne diensten aan Prins Willem I aanboden om, zoo noodig gewapenderhand, de rust in de stad te bewaren. Waar echter de Prins op dat oogenblik van meening was dat toegeven aan de heftige Calvinisten de goede zaak in groot gevaar zou hebben gebracht, kan men er de Lutherschen niet hard over vallen dat zij hem steunden. Ook te Amsterdam viel in dien tijd iets dergelijks voor; ook daar bood zich de ‘Oostersse natie’ bij de regeering aan om haar bij te staan. Maar uit het besluit op deze aanbieding genomen (*Vroedschap-Resol.* van 25 April 1567), om hen te stellen onder de bevelen der gedeputeerden van de schutterij, aan welker hoofd Pauw en de Roodenburchen stonden, blijkt genoegzaam, dat dit niet anders was dan een uitvloeisel van het eenparig besluit van de burgerij van alle gezindheden, om het legertje van Brederode niet in de stad toe te laten.

Niemand kon zich hieraan meer ergeren dan Prins Willem I, die het voor zich zelven geheel eens was met Willem van Hessen, dat slechts de Roomschgezinde tegenstanders nut trokken uit ‘den verfluchtten zanck so under unsernn Theologis *de modo praesentiae* entstandenn’, daar zij er aanleiding uit namen om het aan de eenvoudigen voor te stellen ‘als ob die Lutterischen und Calvinischen weitter von einander werenn als Himmel undt Erden’ en daarom ook wenschten dat de predikanten vermaand werden ‘von der subtilen disputationibus ab zu stehen undt durch solch gezanck die Christliche Kirche nit zu trennen[1)]. Met dit doel werd in Nov. 1566 ook te Breda gewerkt, alwaar echter die van de Augsburgsche Confessie naar niets luisteren wilden, terwijl de Calvinisten wel tot vereeniging geneigd waren. Met dat al bleek het dat de laatsten, waar zij zich op de Augsburgsche Confessie beriepen, altoos de gewijzigde bedoelden en van de latere Luthersche belijdenisschriften niets wilden weten, gelijk dan ook hun raadsman Beza in een brief aan Taffin alle ‘détours’ had afgeraden[2)]. Zoo bleef men tegenover elkander staan. Behalve te Amsterdam.

Dáár toch werd het Evangelie in milden zin en met ruime opvatting gepredikt door de Noord-Hollanders, Jan Arendsz en Scheltius. Was hunne avondmaalsbediening al niet op Luthersche leest geschoeid, Arendsz verklaarde toch openlijk aan zijne gemeente met het 10e en 13e artikel van de Augsburgsche Confessie in te stemmen. Wel moest hij hierover veel hooren van de Antwerpsche Calvinisten, die hem zelfs met den ban dreigden, maar de Amsterdamsche Gereformeerden ergerden er zich niet aan en de meer Lutherschgezinden schijnen zich er evenzeer bij

1) *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, II. 392.
2) *id.* II, 477, 242.

te hebben nedergelegd; althans er is mij tot heden geen spoor voorgekomen van eenige afzonderlijke Luthersche gemeente te Amsterdam in 1566 en 67[1)].

Wel verzocht de, ook te Amsterdam talrijke, 'Oostersche natie' om de Olofskapel voor hunne godsdienstoefeningen te mogen gebruiken, maar zij stelden zich tevreden dat dit verzoek eerst tot op de komst des Prinsen werd aangehouden en later naar de Gouvernante werd verwezen[2)]. De man die, als Agent van den koning van Denemarken en tegelijk een der aanzienlijkste burgers van Amsterdam, de aangewezen persoon was om aan hun hoofd te staan, was de algemeen geachte Adriaan Pauw. Hij was de hervorming in 't algemeen toegedaan; maar hij had niet met zijne medeburgers en handelsvrienden samengewerkt tot invoering der Hervormde 'preke' te Amsterdam en hij vond in de avondmaalsbediening van Jan Arendz niet dàt wat eene Luthersche avondmaalsbediening moet zijn. Toch zien wij hem niet het voorbeeld volgen der Antwerpenaars, en eene afzonderlijke Luthersche gemeente stichten, waarvoor hij wel anders een vergaderplaats had kunnen vinden, al was het nu juist niet de Olofskapel. Integendeel hij gaat bij de Gereformeerden in het Minderbroeders-klooster ter kerke en laat er zelfs een kind doopen. Dit was juist in dezelfde Januariedagen van 1567, toen Prins Willem uit Amsterdam den merkwaardigen brief aan den keurvorst van Saksen schreef, over de goede hoop om de vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden tot stand te brengen[3)] en Pauw zelf behoorde ongetwijfeld tot de 'gutter verstendiger und friedtliebender leuthe' met wier hulp en raad 'die dinge alhier zu Ambsterdham albereit dahin gebracht und befurdert' waren 'das sie de nahmen der Augspurgischen Confession ahnnhemen und sich deroselben gemesz verhalten willen'. Nu het hem te Amsterdam gelukt is, zegt de Prins verder, hoopt hij dat het ook te Antwerpen zal doorgaan.

1) De Mennonieten hebben wèl in die dagen hunne eigene vergaderingen, zelfs met avondmaalviering, gehouden (Sententie van Huybert Jausz Appelman, bij Marcus, Sententien van Alba, pag. 197).
2) Vroedschapsresolutie, 26 Oct. 1566 en 2 Jan. 1567. Dat het verzoek werd afgewezen op grond van de instemming die Jan Arendsz betuigd had met de Augsburgsche Confessie - zoo als Wagenaar schrijft - is uit de Vroedschapsresol. niet te lezen.
3) *Archives*, III, 4.

Die hoop werd echter niet vervuld, en weldra kwam de reactie, in den vorm van vrees voor het in aantocht zijnde leger van Alba, en joeg Lutherschen en Gereformeerden op de vlucht.

De Amsterdammers verzamelden zich in de ballingschap meest te Embden en indien er nog eenig verschil over de leer was geweest, zal het gemeenschappelijk ongeluk er toe hebben bijgedragen het uit te wisschen. Althans, als in 1578 het rad keert en de Protestanten op 't kussen komen, zien wij ook Adriaan Pauw plaats nemen in den Raad. Ook van andere Amsterdammers, al waren zij oorspronkelijk de Luthersche gevoelens toegedaan, blijkt niet dat zij eenige pogingen hebben gedaan om eene Luthersche Gemeente op te richten[1)]. Niemand verzette zich tegen de kerkorde, waarvan de grondslagen te Wesel in 1568 en te Embden in 1571 gelegd waren, en waarin men, zoo 't schijnt, die van eene algemeene Protestantsche kerk meende te mogen zien, in den zin als waarin die door Prins Willem was bedoeld. Te meer kon men zich daarin vinden, daar de verschilpunten, die nauwlettende theologen mochten kunnen aantoonen, de meeste burgers koud lieten of door hen gerekend werden tot de zaken, waaromtrent men binnen de grenzen van een zelfde kerkgenootschap, aan ieder zijn individueel gevoelen vrij laten kon.

Die eendracht en verdraagzaamheid duurde echter maar een jaar of tien. De predikanten der heerschende kerk zagen al spoedig de noodzakelijkheid in om zich schrap te zetten tegen het insluipen van allerlei beginselen, die streden tegen de leer die zij voor onontbeerlijk ter zaligheid hielden. Omgekeerd waren er dan weder leeken die zich in hun prediking niet vinden konden en naar een kerkje op hun eigen hand verlangden. Voor zooverre zij *Ubiquitisten*, d.i. besliste aanhangers van Luthers avondmaalsleer, waren, vonden zij steun toen, nadat Antwerpen in 1585 door de Spanjaarden was veroverd, een deel der Antwerpsche Lutherschen - die daar in 1576 hunne van de Gereformeerden afgezonderde gemeente weder hadden opgericht - naar Amsterdam de wijk had genomen. Weldra was een zolder van het pakhuis de Pot, aan 't Spui

1) Hetgeen Paauw in zijn *Europa's Lutherdom* (Amst. 1744) pag. 322, daarover uit von Zesen aanhaalt is ten eenemale onjuist. Von Zesen spreekt volstrekt niet van 1578, maar alleen van 1566.

bij het Boeren-verdriet (toenmaals nog aan den stadsmuur), voor de bijeenkomsten der Lutherschen ingericht en een voorganger in den persoon van Andries Nesscher aangesteld.

Maar tegelijkertijd en om dezelfde reden waren, óok uit Antwerpen, goede Gereformeerden naar Amsterdam overgekomen, o.a. Ds. Plancius, en de stedelijke regeering werd opgeëischt de hand te houden aan de verbintenis bij de Unie van Utrecht aangegaan, dat in Holland ‘geene andere religie openlijk mocht worden geëxerceerd dan de tegenwoordige Evangelische Gereformeerde relegie.’ En diensvolgens werden de godsdienstoefeningen in ‘de Pot’ door den Schout verboden (9 Jan. 1588).

De Lutheranen vroegen met ondeugende naiviteit om, als zij niet meer in 't pakhuis mochten vergaderen, hun dan een andere plaats aan te wijzen. De stedelijke regeering verlangde hun geloofsbelijdenis, waarvoor zij de Augsburgsche confessie met de Apologie inleverden. Daarop verscheen de Vroedschapsresolutie van 20 Februari 1588, waarin verklaard werd dat hetgeen te Amsterdam in de openbare kerk werd geleerd, niet met de Augsburgsche confessie en de Apologie in strijd was en dat men dus geene prediking kon toelaten van mannen die niet wettig beroepen en geadmitteerd waren. Tot recht verstand der zaak is het noodig te herinneren dat het beroep van predikanten van de groote Kerk onder goedkeuring der Burgemeesters geschiedde, zoodat dezen bewaarlijk konden toelaten dat er buitendien eene gemeente ontstond met predikanten, welker beroep buiten hen omging. Indien het aanhangers van twee verschillende geloofsbelijdenissen had gegolden dan ware de zaak (wat de verhouding tot het Burgerlijke Bestuur betrof) uit te maken geweest, door het beroep der Luthersche predikanten ook aan de goedkeuring van Burgemeesters te onderwerpen, maar dit ging ook niet, daar beide partijen zich op de Confessie van Augsburg beriepen[1]. Men verwees dus de Lutheranen

1) ‘Een Luthersche kerk.. naast een... Gereformeerde kerk in één zelfde stad, haar leden in dezelfde straten tellende, is niet gelijk het behoort.’ Ik citeer dit niet uit een twistschrift van 1600, maar uit Dr. A. Kuyper, *Tractaat van de Reformatie der Kerken. Amst.* 1883, pag. 37. Gelukkig staat er bij: ‘ook al moet het om 't gebrekkige van den toestand, soms tijdelijk geduld’ en: ‘zelfs dan, als bij volkomene overeenstemming in de belijdenis nochtans om uitwendige oorzaken, twee kerkformatiën in één zelfde stad of dorp naast elkaar staan, mag... de ééne aan de andere het recht op den eerenaam van kerk niet betwisten.’

naar de Staten van Holland. Deze antwoordden dat zij op 't oogenblik wel wat anders te doen hadden dan deze zaak te onderzoeken, maar den Burgemeesters van Amsterdam zouden aanschrijven de Lutherschen ‘tot op nadere gelegenheid *in hunne huizen* ongemolesteerd te laten.’ Een paar jaar later moesten de Lutherschen opnieuw dreigementen aanhooren, waaraan echter evenmin veel gevolg gegeven werd. Zij wisten dan ook wèl van zich af te spreken, getuige de merkwaardige zinsnede in hun adres aan de Staten, van 1591: ‘Er zijn in deze landen vele duizenden menschen die aan de reformeerde religie (alzoo zij haar noemen) twijfelen en naar de waarheid haken; maar onvermids dezen zwaren bedwang en dreigementen mogen zij tot de regte erkentenisse des heils niet geraken; deze zuchten en klagen dagelijks tot God dat zij niet weten mogen, hoedanig de religie is waarom zij de zware lasten en perikel des krijgs zoo langdurig dragen moeten.’

Men gaf het van weerskanten niet op. De Luthersche vonden nu eenmaal geen bevrediging voor hun gemoed in de avondmaalsbediening en de leer der gereformeerde predikanten, die ‘hunne rede in het stuk van de praedestinatie te weinig en in 't stuk van het Avondmaal te veel gebruikten.’ En zij waren bereid om de verbanning te ondergaan die, als straf voor het afstaan hunner woningen voor de godsdienstoefeningen hunner gemeente, bij de vroedschapsresolutie van 1 Juni 1596 opnieuw werd bedreigd. Aan Augustijn Peyn werd een voorbeeld gesteld, en het verzoek om vrije uitoefening der religie in 1596 opnieuw gedaan, werd den 9^{n} April in de vroedschap afgeslagen. Uit de kerkelijke ordonnantie die de Lutherschen inmiddels in 1597 vaststelden, blijkt dan ook dat aan het vergaderen op eene vaste plaats geen denken was, en dat de godsdienstoefeningen niet meer in de Pot, maar beurtelings in daartoe geschikte huizen der gemeenteleden moesten gehouden worden, waarvan de ‘knaap’ (koster) daags te voren aanzegging deed aan predikant en leden, tevens een teeken (waarschijnlijk een penning) als toegangsbewijs uitreikende, terwijl in de godsdienstoefening niet gezongen mocht worden, en men ‘stillekens en ieder voor zich’ daar heen en weder naar huis gaan moest,

‘om onzer wedersaek erswille’, en omdat de Magistraat geen openlijke godsdienstoefeningen lijden wilde.

Volgens die ordonnantie[1)] werd de gemeente bestuurd door een consistorie, bestaande uit de predikanten en vier ‘gedeputeerden’ (ouderlingen), waarvan de helft om 't andere jaar door de gemeente werd gekozen, uit een dubbeltal door 't consistorie voorgedragen. De predikanten werden gekozen door de gemeente, uit eene nominatie gemaakt door het consistorie, waar later de Diakenen bij kwamen; zooals dit thans nog bij de Hersteld Lutherschen geschiedt.

De eerste geordende ‘predikant’, die eene academische opleiding had genoten, schijnt geweest te zijn Adolf Fischer of Visscher, die in 1593 uit Rhein-brohl beroepen werd (vroeger had hij ook te Antwerpen gestaan). Hij redde de gemeente van het verval, waarin zij dreigde te geraken door het verschil van gevoelen tusschen de beide ‘dienaren’, die haar tot nog toe hadden geleid: Andries Nesscher en Joost van de Populiere.

Van theologische twisten onderling zou men allicht meenen dat eene dergelijke gemeente onder 't kruis zou verschoond zijn gebleven. Dit was echter niet het geval: - nog voor het einde der eeuw was de gemeente verdeeld in Ubiquitisten en Flacianen.

De zieketrooster Joost van de Populiere was het hoofd van de laatstgenoemden; althans zoo vertelde men hem, maar de goede man, gedrongen tot een schrijftelijke verklaring of hij de erfzonde, met Flacius, voor de *substancie* dan wel, met de rechtzinnige leeraars, voor een *accidens* der menschelijke natuur hield, antwoordde dat hij die vraag beantwoorden zou, zoodra men hem in den Bijbel, boek, kapittel en vers zou aanwijzen, waarin hij die vreemde woorden vinden kon.

Misschien was 's mans eenvoud juist de reden dat er waren, die zich meer door hem gesticht voelden, dan door zijn geleerder ambtgenooten. Er bleef althans een klein kuddeke van Flacianen of Populieristen bestaan tot aan zijn dood en de Burgemeesters hadden daardoor met *twee* Luthersche gemeenten rekening te houden, toen de ergste en zwaarste storm tegen de Lutherschen opstak, in de eerste jaren der 17e eeuw.

1) Zij is in haar geheel te vinden in Prof. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente* (Amsterdam 1856), aan welk verdienstelijk werk ik een aantal bijzonderheden ontleende.

Ds. Plancius, geprikkeld door een ‘bitter lasterschrift’, door de Lutherschen uitgegeven, had in zijn predikatie op Hemelsvaartsdag 1603 scherp gepolemiseerd tegen verschillende ketterijen der Ubiquitisten en Flacianen, volgens hem wel te onderscheiden van de echte Martinisten, die van de Augsburgsche confessie niet afweken. Op die preek antwoordden de Lutheranen, niet slechts met eene geloofsbelijdenis, waarin zij die kettersche gevoelens verwierpen, maar ook met het inroepen van de hulp van den Hamburgschen theol. doct. Philippus Nicolai, die daarop een van die bittere theologische strijdschriften in de wereld zond, waarvan de oude Burgemeester Hooft vertelt dat zij in dien tijd ‘telcken jare tweemael bij de catalogen van den Franckfoortsche missen werden bevonden van nieuws door verscheyden autheuren uytgegeven te wesen, dye deen dander en elckander met groote confidentie condemneren’. De conclusie van het boek van Nicolai was dat de Calvinistische religie de leeken Goddeloos, Christeloos, roekeloos, hemelloos, hulpeloos en troosteloos maakte[1].

Nu was de tijd wel niet verre dat de Nederlandsche Gereformeerden elkander onderling dergelijke liefelijkheden naar 't hoofd zouden slingeren, maar niettemin behoeft men zich niet te verwonderen dat het geschrijf van den Hamburger veel kwaad bloed zette, en dat velen zijner Amsterdamsche geloofsgenooten hem alles behalve dankbaar waren, te meer toen de bedreiging dat ‘de Burghemeesteren en de Raedt nu wel eens haere aengheboorene goedertierenheyt, sachtmoedicheyt ende mededoochsaemheyt’ tegenover ‘haere ondersaten ende inwooneren’ niet langer zouden kunnen gebruiken[2], bewaarheid werd. Nu de Martinisten zich verstoutten niet alleen wederom ‘groote vergaderinge soo van vermogende als van veele gemeene handwercxluyden te maecken, maer daerenboven eenighe heftige propoosten ende boucxkens, streckend tot oneenicheyt van de gemeene ruste en tot lasteringe van de gereformeerde religie, te voeren ende uyt te geven’[3], achtte de Vroedschap het hoognoodig aan de resolutie van 1595 de hand te houden. En toen de Lutherschen, ‘God meer gehoorzamende dan de menschen,’

1) W(alich) S(ienwertsz. Roomsche mysterien ontdeckt. Amst. 1604, pag. 73, recto.
2) id. pag. 86, verso.
3) Woorden van de Vroedschaps-resolutie van 26 Jan. 1604.

toch voortgingen, werden de voornaamsten hunner[1] ten stadhuize ontboden, waar zij vrijmoedig te kennen gaven het verbod niet te kunnen noch zullen nakomen[2]. ‘Hadden zij hun godsdienstoefening willen nalaten,’ zeiden zij onder anderen, ‘dan hadden zij wel te Antwerpen kunnen blijven’. De predikant Adolph Visscher sprak met niet minder standvastigheid, zoodat de Burgemeesters, vrij ontstemd, werkelijk de ouderlingen op staanden voet de stad deden verlaten, zonder hen zelfs 24 uur te laten om order op hun zaken te stellen (24 April 1604).

Of het de volgende maand was of de volgende week dat zij de stad weder binnenkwamen, en of het door dezelfde poort was, waardoor zij uitgegaan waren, dan wel door een andere, weet ik niet, maar zooveel is zeker dat reeds in Juli de godsdienstoefeningen weder gehouden werden, en ‘Mijn Heer de Schout’ ze op 21 November 1605 voor het laatst bemoeielijkte. - Geloofsvervolging was een plant die op Hollandschen bodem niet kon tieren. Het toenemen der gemeente in getalsterkte en rijkdom, hun buitenlandsche relatiën en de voorspraak van vreemde vorsten zal op de stedelijke regeering ook wel eenigen invloed hebben uitgeoefend. Hoe het zij, nu de Lutheranen voldoende hadden bewezen dat zij in geenen deele voornemens waren ooit tot eene vereeniging met de groote kerk te komen, schikte de regeering zich vrij gemakkelijk in het onvermijdelijke, al kon men zich niet begrijpen dat zulke betrekkelijk geringe dogmatische geschilpunten zoo zwaar bij die lieden wogen. Plancius en zijne collegaas moesten het dus aanzien dat bij de ‘ver-

1) Aan het hoofd stond de oudste ouderling Joris Rentorff. Wagenaar, en Kok (Vaderlandsch Woordenboek) noemen hem Joas Rendorp en laatstgenoemde ziet in hem den stamvader van de Amsterdamsche burgemeestersfamilie van dien naam, daardoor te kennen gevende dat de Rendorpen in later tijd, om in de regeering te komen, tot den heerschenden godsdienst zouden zijn overgegaan, zooals zulks door sommige Doopsgezinde familiën is gedaan. Volgens de Genealogie van Bicker stamt echter de patricische familie Rendorp af van Joachim Rendorp en Lijsbeth Pietersdochter Bicker, wier zoon Herman Rendorp, die voorkomt op het schuttersstuk van Warner v.d. Valckert (no. 107 van de schilderijen op 't Archief), de vader was van Joachim Rendorp, die in 1650 vroedschap werd.

2) Aangaande de heldhaftige houding van de ouderlingen der groote gemeente, vond ik het verhaal, door Domela Nieuwenhuis uit een oud handschrift medegedeeld, volkomen bevestigd door het rapport der Burgemeesters, geboekt in de Vroedschapsresolutie van 24 April 1604 (op 't stedelijk archief). Van den predikant der Flacianen (Populiere) hadden de Heeren ‘goede hope hij zon obedieeren, om zijn groote modestie en bedroufft en becommert gemoet.’

maningen' der Doopsgezinden en bij de geheime misbedieningen der Papisten, ja bij de scholen der Joden, nu ook nog de conventikelen der Martinisten oogluikend werden toegelaten.

Had men sinds 1599 al weder gewaagd in het pakhuis te vergaderen, thans werd een huis, dat reeds naast 'de Pot' gehuurd was, er bij aangetrokken, en in 1605 bezat de gemeente reeds drie geordende predikanten (alle uit de Rijnstreek afkomstig), terwijl de arme gemeenten in andere Hollandsche steden door Amsterdam werden ondersteund[1)].

De houding der Lutherschen bleef onberispelijk. Zij mengden zich te Amsterdam niet in de twisten der Gomaristen en Remonstranten, zij beklaagden zich niet over hunne uitsluiting uit de regeering, zij trachtten geen proselieten te winnen uit de staatskerk. De gemeente nam trouwens genoeg in aantal toe door de immigratie uit Duitschland en de Noordsche koninkrijken, zoodat het cijfer der kinderen die bij de gemeente gedoopt werden, in de twintig jaren van 1597 tot 1617 vertiendubbelde, en sinds 1641 zelfs tot boven de 1000 klom. Het ontbrak dan ook niet aan de middelen om gebruik te maken van de vrijheid, die ten tijde van Prins Frederik Hendrik aan alle gezindheden, zoo al niet officieel, dan toch met alle oogluiking werd toegestaan, en eene fraaie kerk te bouwen, op het terrein zelf dat tot nog toe voor de godsdienstoefeningen werd gebruikt. Op Kerstdag 1633 werd die kerk door den uit Leipzig afkomstigen predikant Casparus Pfeiffer ingewijd.

Model van een Protestantsche kerk kan men het gebouw niet noemen; maar, in aanmerking genomen dat het op een grondvlak staat van zeer onregelmatigen vorm, dat het aan twee kanten door huizen ingesloten is en aan een toren niet gedacht kon worden, om de ergernis die dit aan de aanhangers der heerschende kerk zou gegeven hebben[2)], moet men erken-

1) De eenige gemeente die ouder is dan de Amsterdamsche is die van Woerden, waar in den spaanschen tijd de Luthersche religie ongehinderd in de stadskerk werd uitgeoefend, omdat de stad aan den hertog van Brunswijk in pand gegeven was, en waar men in 1572 de Geuzen niet binnen liet, dan op accoord dat de stad bij de Angsburgsche confessie zou mogen blijven. Het zou ons te ver leiden om de latere geschiedenis van deze gemeente en van de wijze waarop de stadskerk in handen der Gereformeerden kwam, hier zoo uitvoerig te behandelen, als de belangrijkheid daarvan voor de kenuis der verhouding der beide kerkgenootschappen in de zestiende en zeventiende eeuw verdient.

2) Om die reden moest ook de altaartafel achterwege blijven, die reeds ten geschenke aangeboden was, en die anders in een Luthersche kerk, waar de avondmaalsbediening, meer dan de prediking, de belangrijkste godsdienstige handeling is, niet mag ontbreken.

nen dat de (ons onbekend gebleven) bouwmeester er van gemaakt heeft, wat er van te maken was. Van binnen maakte de kerk met haar fraai gebeitelden eikenhouten kansel, met haar rijkdom van koperen kronen, met haar bontbeschilderde spreukenborden en met haar op dwergzuiltjes rustende gaanderijen een aangenamen indruk, en was practischer ingericht dan de gereformeerde kerken die Hendrik de Keyser in dat tijdvak bouwde.

Het kon niet missen of de, in uitwendigen bloei steeds toenemende gemeente, bleef in den loop der zeventiende eeuw niet vrij van de twisten en kibbelarijen, die van belangstelling in godsdienstige aangelegenheden het onafscheidelijk gevolg schijnen. De eerste oorlog ontstond toen de kinderen en kleinkinderen der stichters zich, als geboren Hollanders, trachtten te ontworstelen aan den overheerschenden invloed van het Duitsche element, dat, door de doorloopende toestrooming van vreemdelingen, zoo sterk was, dat nog in 1664 van de gemeente kon gezegd worden, dat ‘unter ihnen die Hochdeutsche sprache deren sie meist alle kündig ..... fast mehr im schwange gehet als die Niederdeutsche’[1], en tien jaar later bij het bouwen van de nieuwe kerk een nijdig spotlied[2] aldus aanving:

Hoe stoffen en raasen
Hoe snoeven en blaasen
Hoe juychen en toeten
Die *Moffen en Knoeten*
Noe se aan haer Karke
Soo vlitig sien warken enz.

De predikanten waren alle geboren Duitschers (behalve misschien Adolf Visscher de Jonge, die omstreeks 1648 Luthers Bijbelvertaling in 't Hollandsch overbracht) en kweekelingen van Duitsche hoogescholen. Bij hunne predikatiën gebruikten zij de Hoogduitsche taal; slechts met de grootste moeite werd

1) Phil. von Zesen, *Beschreibung der stadt Amsterdam*, pag. 301.
2) *De Loeterse Troffelslag*, voorkomende in het liedeboekje ‘*den vermakelijeken Opdisser*.’ Amsterdam, 1677.

daaraan in 't midden der zeventiende eeuw langzamerhand een einde gemaakt. Eerst in 1666 beriep men, in Coenraad Hoppe, een Amsterdammer, aan wien ook de opleiding van toekomstige leeraars werd opgedragen.

Er bestond te dien tijde ook nog eene Deensch-Noordsche gemeente, die in een pakhuis op Uilenburg vergaderde. De voorganger, Christiaan Abel, wenschte wel als predikant der Luthersche gemeente erkend te worden, maar het consistorie vertrouwde hem niet. Hij bleef echter prediken, later op den hoek van de Peperstraat, en kreeg eenig tractement van de stad, zoodat hij zich bij de Burgemeesters als Gereformeerd schijnt te hebben voorgedaan, hetwelk hem (volgens sommige berichten) toen hij later in Denemarken was teruggekeerd, het hoofd zou hebben gekost.

Andere geschillen ontstonden over de keuze van de plaats voor een tweede kerk, die door de uitbreiding der gemeente noodig was geworden. Het voornemen was deze nieuwe kerk in de Elandsstraat te stichten, ‘daartoe reets eenige huyzen waren afgebroken, maar mits de dwars-drijvende, stijfzinnige kerkbroederen (daar deze gemeente geen gebrek van heeft) zich hier tegen stelden en hun lieten voorstaan deze plaats te verre van de handt te wezen’[1] kocht men (na, van 1659 af, het pakhuis de Kroon op de Brouwersgracht als hulpkerk gebruikt te hebben) huizen op 't Singel bij de Stroomarkt, en bouwde aldaar van 1668 tot 1671, naar het plan van den architect Adriaan Dortsman, de prachtige koepelkerk.

Die kerk moest echter in de eerste jaren van haar bestaan een en andermaal ten schouwplaats strekken van zeer onstichtelijke tooneelen, veroorzaakt door den grooten twist over het beroepen van predikanten. Op dogmatisch gebied liep de twist meestal over haarkloverijen en onbewezen beschuldigingen. De meeste hatelijkheden ontstonden echter uit personeele kwesties, en uit de pogingen der gemeenteleden om hun recht weder te doen gelden in het kiezen der predikanten. Eene verandering in de kerkelijke ordonnantie door het kerkbestuur in 1684 eigenmachtig gemaakt, bracht dit recht over op eenige, bij loting, uit de contribueerende leden aangestelden. De ontevredenen hierover waren meest orthodoxe aanhangers van de oudere

1) Jz. Commelyn, in Domselaar c.s. *Beschr. van Amst.* 1665, IVe Boek, pag 96,

predikanten Colerus[1)] en Vos, terwijl de meerderheid van 't kerkbestuur, onder aanvoering van Ds. Paulus Weslingh, het met de vrijzinnigen hield. De laatsten zegepraalden door de krachtige ondersteuning der Burgemeesters, die de wijziging der ordonnantie goedkeurden, en pogingen om eene afgescheiden gemeente op te richten in 1685, en later nog meermalen, feitelijk beletten. De twist, die ook buiten Amsterdam het geheele kerkgenootschap had verscheurd, en allerlei scherpe en hatelijke pamfletten en spotprenten had in 't leven geroepen, werd daardoor eindelijk gesmoord, de gemeente bleef van haar recht om tot het beroep van predikanten mede te werken tot op den huidigen dag verstoken, en het kerkelijk leven ging in tot de zoete rust der achttiende eeuw.

De opwekking, die in de Duitsche kerk als reactie optrad tegen de dorre rechtzinnigheid, schijnt de Hollandsche Lutheranen koel gelaten te hebben. - Zij waren te veel Hollanders geworden dan dat Spener en Zinzendorf bij hen veel sympathie zouden gevonden hebben: voor mystiekerij was men te beredeneerd en van het piëtisme behoefde men hier geen weldadigheid te leeren. Immers, al hadden de Lutherschen in den eersten tijd wel eens schampere opmerkingen moeten hooren, dat zij wel geld over hadden voor hun kerken en orgels, maar de zorg voor hun weezen en armen aan de burgerlijke armenzorg der ‘Aalmoezeniers’ overlieten, de grond tot die verwijten werd weggenomen door de stichting van het Weeshuis op de Lauriergracht (1678), dat in 1757 vergroot werd, en in 1811 vereenigd met het in 1770 opgerichte Oude Mannen- en Vrouwenhuis op de Muidergracht bij de Kerkstraat. Ook de eigenaardig Hollandsche instelling der hofjes ontbrak niet in de Luthersche gemeente. Het deftigste is het Brantsen-Rushofje, in 1733 gesticht uit de nalatenschap van den rijken koopman Christoffel van Brants, den vertegenwoordiger van den Russischen keizer, die in 1717 de eer had Peter de Groote en zijne gemalin op zijn vorstelijke buitenplaats Petersburg bij Nichtevecht te ontvangen.

Zulke leden moesten noodwendig het aanzien der gemeente verhoogen. De scheidsmuren, die in het maatschappelijk leven

1) Dit was de predikant die, later in den Haag staande, het bekende werkje over Spinoza schreef, waarin zoovele bijzonderheden over de laatste levensjaren van dien wijsgeer bewaard zijn gebleven.

Lutherschen en Gereformeerden mochten hebben gescheiden, vielen dan ook langzamerhand om, evenals de scherpe kanten van vijandige dogmatiek afslepen. Maar van regeeringsambten bleven de Lutherschen uitgesloten. Tot op zekere hoogte gold daardoor ook van hen wat van de Mennonieten bekend is, en ook van de Katholieken is opgemerkt, dat zij juist daardoor minder afgeleid werden van hunne ‘zaken’ en van het werken aan de vermeerdering van hun geldelijk vermogen. De dissidenten begonnen in rijkdom en aanzien de leden der staatskerk boven 't hoofd te groeien, en naarmate zij in de tweede helft der achttiende eeuw ijverig deel namen aan de ontwikkeling die de wetenschap begon te populariseeren, zich op den voorgrond stelden bij de organisatie van geleerde en kunstlievende maatschappijen en den toon gaven in de periodieke litteratuur, werd het steeds moeielijker den invloed, dien zij feitelijk op den gang van zaken uitoefenden, hun officieel te onthouden. De omwenteling van 1795 maakte dan ook aan die uitsluiting een einde.

Dit alles betreft natuurlijk slechts de aanzienlijken onder de Lutheranen. Het gros, vooral de Duitschers, Denen en Noren, die voortdurend zich te Amsterdam kwamen nederzetten, vergenoegden zich met een zeer beschieden werkkring; de laatsten trof men het meeste aan in de vakken welke een varensgast die aan wal wil blijven pleegt ter hand te nemen, de eersten beoefenden de handwerken, die geboren Hollanders beneden zich of.... te vermoeiend vonden. Zoo kwam de vleesch houwerij, de broodbakkerij en andere bedrijven bijna geheel in hunne handen; ook de suikerraffinaderij, waaruit hunne nederige en onvermoeide werkzaamheid een tak van industrie schiep, die, in een tijdvak waarin de handel achteruitging, krachtig medewerkte om de welvaart van Amsterdam voor ondergang te behoeden.

Of de Luthersche gemeente vele notabiliteiten op het gebied des geestes heeft voortgebracht durf ik niet zeggen. Ik heb de doopboeken niet nagesnuffeld om te zien welke Amsterdamsche dichters of geleerden, toonkunstenaars of schilders, van Luthersche ouders geboren waren. Zooveel is zeker, geen Gellert of Paul Gerhardt is te Amsterdam opgestaan om de Luthersche geloofsleer in schoone liederen te vertolken, geen Joh. Seb. Bach om haar in eene *Maathäus-passion* de hoogste uiting der toonkunst te wijden.

Dat ook de kanselwelsprekendheid zich in de 18e eeuw in

de Luthersche kerk niet boven het gewone peil der andere Hollandsche kerken verhief, mag men billijkerwijze opmaken uit het feit, dat in het jaar 1760 alle zes de Amsterdamsche predikanten grijsaards waren van meer dan zestigjarigen leeftijd. Later legde men er zich meer op toe om jeugdige krachten aan de gemeente te verbinden. Mannen als Vorstius en Deiman werden, ook buiten de kerk, met eere genoemd. Maar nu verzeilde men op een andere klip. De meer vrijzinnige richting, die vooral op de Duitsche Hoogescholen onder de godgeleerden de heerschende werd, oefende, in overeenstemming met de denkwijze der achttiende eeuw, niet geringen invloed uit onder de Luthersche predikanten. Vooral de jongere helden tot het rationalisme over en waren niet vrij te pleiten van zekere, in dien tijd niet ongewone, handigheid om liberale begrippen onder orthodoxe bewoordingen in te smokkelen. Dit wekte wantrouwen en misnoegen bij die gemeenteleden, welke aan hun kerkgeloof gehecht waren. Eenigen hunner leverden in 1786 een acte van beschuldiging in, waarin ze sommige leeraars o.a.: verweten ‘dat zij zich bijna heesch schreeuwden om de *deugd* aan te bevelen, terwijl zij hare zuivere bronwel: het geloof, toestopten,’ enz. De predikanten antwoordden: dat zij in dit stuk ‘niets anders vonden dan de zichtbaarste bewijzen van onkunde en kwaadwilligheid.’ Dat een twist, op die wijze begonnen, niet zeer vatbaar was om in der minne te worden bijgelegd, laat zich denken. Het eindigde dan ook daarmede dat, toen in 1791 het consistorie weigerde, in plaats van een overleden orthodoxen predikant, een van diezelfde richting te beroepen, een groot deel der ge. meente, benevens een der predikanten, Ds. Hamelau, zich afscheidde en eene ‘Hersteld Luthersche’ Gemeente oprichtte. De stedelijke regeering was toen blijkbaar anders gezind dan in 1685; want zij gaf onmiddellijk het gevraagde verlof tot godsdienstoefening aan de zich afscheidenden, verleende hun het gebruik van de Gasthuiskerk op de Oude Turfmarkt en van de Nieuwe Walenkerk (toen op den hoek van 't Molenpad) en verkocht hun het Dolhuis op den Kloveniersburgwal met eenige aangrenzende perceelen, om daar hunne eigene kerk te bouwen. Staatkundige redenen waren aan de welwillendheid van 't stadsbestuur niet vreemd, daar men toen in het tijdperk der Orangistische reactie tusschen 1787 en 1795 verkeerde en de meeste Hersteld-Lutherschen als warme Oranjeklanten bekend

stonden, terwijl vele leden van het Luthersche Consistorie zich ijverige ‘Patriotten’ hadden getoond.

De ‘Herstelden’ brachten met vervonderenswaardige offervaardigheid in korten tijd groote kapitalen bijeen, om uit de rente een drietal (later een viertal) predikanten te onderhouden en besteedden bovendien circa ƒ 120.000 aan hunne kerk, die 20 Aug. 1793 werd ingewijd. Hoewel het onderling gehaspel, dat aan nieuw opgerichte gemeenten eigen schijnt, in de eerste jaren niet ontbrak, bleef het genootschap in stand, verbond zich met de Luthersche gemeenten van eenige andere steden tot een Hersteld Luthersch kerkgenootschap en mag zich tot op dit oogenblik in gewenschten bloei verheugen. De predikanten worden door de gemeente bij algemeen stemrecht gekozen.

De Luthersche kerk als geheel beschouwd heeft door de splitsing niet geleden. Drie kerkgebouwen, terwijl het anders wel bij twee zoude gebleven zijn, pleiten voor de belangstelling door wedijver gewekt; bij de liefdadige inrichtingen valt hetzelfde op te merken. Pogingen tot hereeniging zijn wel in 't werk gesteld: maar terecht heeft men geoordeeld, dat ‘wanneer in hetzelfde kerkgenootschap de één ernstig en met nadruk, dát als hoofdzaak voordraagt en verdedigt, wat een ander ontkent of met onverschilligheid, ja zelfs met minachting, behandelt,’ slechts ‘de kiem van nieuwe verdeeldheden en nieuwe scheuring’ wordt gelegd.

Maar wel heeft de tijd de verbittering van het einde der vorige eeuw doen plaats maken voor wederzijdsche achting en waardeering, en nu de verschillende richtingen, die historisch door elk der beide kerkgenootschappen worden vertegenwoordigd (en die waarlijk in onzen tijd nog niet uitgestorven zijn), door geen onwillig gedragen boei aan tegenovergestelde richting geketend, zich vrij kunnen ontwikkelen, kan men veilig, wat wenschelijkheid, noodzakelijkheid en mogelijkheid betreft, eene hereeniging der beide Luthersche gemeeten op dezelfde lijn stellen, als die van Nederland en België.

Groot voordeel hebben daarentegen de beide kerkgenootschappen getrokken uit de in de laatste jaren tot stand gekomen organisatie, waardoor èn predikanten èn leeken zonder vele formaliteiten kunnen overgaan tot en zich aansluiten bij die gemeente, met welke zij in godsdienstige meening overeen-

stemmen. Tengevolge der ‘over- en weder-beroepbaarheid’ heeft de Amsterdamsche Herstelde Luthersche gemeente niet minder dan drie harer vier tegenwoordige predikanten gerecruteerd uit leeraars van buiten-gemeenten, die door geboorte tot het andere Luthersche kerkgenootschap behoorden, maar de gevoelens der ‘Herstelden’ waren toegedaan; en omgekeerd zijn de kansels van den Haag en Arnhem, van Leiden en Delft, van Leeuwarden en Deventer met jongelieden uit de Amsterdamsche Herstelde gemeente bezet, omdat men in die gemeenten, hoewel tot het kerkverband der ‘Evang.’ Lutherschen behoorende, rechtzinnige predikanten verlangde.

Te Amsterdam kwam de Evangelisch Luthersche of ‘oude Luthersche gemeente,’ zooals het volk ze noemt, den schok der splitsing spoedig te boven; zij stichtte in 1817 een seminarie waarvan Joan Melchior Kemper, wiens familie de Luthersche gemeente in deze eeuw tot geen gering sieraad heeft gestrekt, de eerste curator werd en zag de ronde kerk, die in 1822 plotseling in vlammen opging, weldra herbouwd.

Over de buitengemeenten bleef men door den financieelen band van het in de achttiende eeuw gestichte, ‘liefde-fonds,’ eene voogdij uitoefenen, die de beroepsvrijheid wel eens aan banden legde[1)].

In de wetenschappelijke wereld worden vele Luthersche namen met eere genoemd. Prof. Domela Nieuwenhuis was een specialiteit op het gebied der kerkhistorie. Ds. Lublink Weddik betrad onder 't pseudoniem van oudoom Jacob op verdienstelijke wijze de baan der letterkunde. Wat Prof. A.D. Loman voor de muziek en hare geschiedenis doet is van algemeene bekendheid. De verdiensten van Prof. Martens op theologisch gebied zijn, door zijne benoeming tot hoogleeraar aan de stedelijke universiteit, erkend. En aan welsprekende kanselredenaars heeft het der Luthersche kerk in deze eeuw nooit ontbroken.

Wat de leer betreft: ‘Vader Lentz,’ de Hoogduitsche predikant, die, eenige dagen voor het laatste Lutherfeest, zijn emeritaat nam, heeft nog altijd de vaan der Augsburgsche confessie hoog gehouden, maar overigens konden zich de predikanten der Amsterdamsche Evang. Luth. gemeente met de theologische richting, sinds 't midden dezer eeuw als de moderne bekend,

1) Domela Nieuwenhuis. *Gesch. der Amst. Luth. Gem.*, pag. 158.

goed verdragen. Of juister gesproken geene andere richting werd door het kerkbestuur tot het predikambt toegelaten.

Het kerkbezoek is er wel niet op verbeterd; maar het ligt eenigszins in den aard der zaak dat dit bij de Herstelde zustergemeente beter stand hield. Wie de moderne begrippen is toegedaan meent allicht dat die zich óók wel baan zullen breken al worden zij niet door zijn kerkgaan bevorderd. Toch zal hij en evenzeer ieder geloovig Christen gaarne toegeven dat het wenschelijk is dat er gelegenheid besta om zich gemoedelijk te hooren toespreken, al is het juist niet in confessioneelen geest. Eene 'vrije gemeente' heeft daarom voorzeker in onzen tijd reden van bestaan. In hoeverre nu juist een kerkgenootschap dat zich naar Luther noemt, daarvoor een passend kader is, is eene vraag voor verschillende beschouwingen vatbaar.

Luistert men naar de stemmen die tijdens het feest van 1883 uit de Luthersche kerk opgaan, dan hoort men aan den eenen kant jammeren, dat de Synode der Evangelisch Luthersche kerk niet alleen *de Augsburgsche* confessie, maar *elken zweem* van confessie, als band der gemeenschap heeft opgeheven, en daardoor eigenlijk zelf de *kerk* als zoodanig heeft opgelost en ontbonden, slechts geïsoleerde personen overlatende die aan de Luthersche belijdenis vasthouden, terwijl men aan den anderen kant[1)] hoort erkennen: 'Luthers schriftbeschouwing, zijne christologie, zijn geloof aan de werking van het sacrament' enz., 'aanvaarden wij niet meer'. Onwillekeurig komen dan den onpartijdigen toehoorder de woorden weder op de lippen die da Costa, naar aanleiding der feestviering van 1817, sprak:

> Neen, Luthers vrijheidszin was de uwe *niet*. Gij sticht Een ander werk
> en op een andren grond..

En men is geneigd, behoudens allen eerbied voor dat andere werk en voor dien anderen grond, zich de vraag te stellen of het niet goed gezien was van Ds. Hamelau, toen hij in 1791 de Luthersche kerk te Amsterdam 'herstelde'. Ja, vervolgt de 'Evangelisch Luthersche' gemeente nog verder den weg door haar in de laatste twintig jaar betreden, dan zal men weldra hooren vragen of er buiten de Hersteld Luthersche

1) In de November-Aflevering van dit Tijdschrift, pag. 217.

eigenlijk nog wel eene Luthersche gemeente te Amsterdam bestaat?

Maar vormen en namen verouderen, het wezen blijft. Of Luther, hoe groot man ook in de zestiende eeuw, met zijn kinderlijk geloof in een persoonlijk God, met zijn nauwgeze ten door schuldgevoel gepijnigd geweten, met zijn onvoorwaardelijken eerbied voor de Heilige Schrift, met zijn 'door en door kerkelijke natuur', de man is van *onzen* tijd, dat meen ik te mogen betwijfelen, al zingt men zijn liederen en al sleept men met zijn buste uit het eene locaal naar het andere. Maar of hij niet de man van de *toekomst* zal zijn, als weder eene andere wereldbeschouwing het veld doet ruimen aan die welke in de laatste twee eeuwen zich voortdurend uitbreidde - wie zal het beslissen? - *L'avenir est à Dieu!*

D.C. MEIJER JR.

Victor de Laprade.

I thought you meant To be an artist, - lift your audience To see your vision!

George Eliot.

Onder de schrijvers, die men lief heeft en wier werken op ons karakter en ons leven den diepsten invloed hebben, behooren, geloof ik, in de eerste plaats die dichters - wellicht van den tweeden rang - wier werk het hart van hem die 't schreef doet kennen, en in wier woorden, beelden, idealen de schrijver telkens weer den man ons toont.

Men kent slechts wel wat men bemint, doch hier staat tegenover dat men ook blind kan blijven voor grootere volmaaktheid en genie, die ons betrekkelijk onbewogen laten. Het zou mij dus onmogelijk zijn den dichters, die ik in mijn jeugd vereerde, den weldoeners, die mij leerden geestdrift te gevoelen, te hopen en gelooven, hun juiste plaats onder de onsterfelijken van den zangberg aan te wijzen. Ik weet niet, om alleen van Holland's dichters te gewagen, of soms Da Costa grooter dichter is dan Bilderdijk; wel weet ik dat zijn lierzangen als psalmmuziek mijn jongenshart eens opwaarts hieven. De diepe indruk, toen verkregen, maakt voor onbevooroordeeld richten mij onbekwaam.

Dit is ook het geval wanneer 'ik zou hebben te beslissen of Peter de Génestets rang in onze letterkunde zoo hoog is als wij in onze jonge jaren meenden. Ik kan alleen getuigen dat zijn gedichten door zangerigen eenvoud en natuurlijkheid, door diep gevoel en teederen humor een altijd frissche vreugd voor mij gebleven zijn. We hebben ze nog lief gelijk voor twintig jaren, als de levensvolle uitdrukking van zijn persoonlijke ervaring, zijn vroom gemoed en schalkschen geest. Als Iersche melodiën wekken ze een traan en een glimlach ... de jonge

dichter werd voor honderden van ons een vriend en broeder .... en daarom zijn wij niet in staat om zonder hartstocht, onbewogen, kalm hem te vergelijken met enkele dichters, die na hem hun volk tot stem poogden te dienen.

Dus kan ik evenmin voor Victor de Laprade, den Franschen dichter die in de afgeloopen week is overleden, bedaard het rangnummer gaan zoeken, dat hem zijn plaats wijst onder de dichters dezer eeuw. Hij wist niet minder dan Da Costa en de Génestet zijn lezer zich tot vriend te maken. De poëzie van dezen dichter uit Provence, die de natuur zoo innig lief had, is de uiting van zijn fier karakter en de geschiedenis van zijn nederig leven. Zonder hem of de zijnen ooit gezien te hebben, kende ik hem, zijn kinderen, de eikenbosschen en heidevelden waar hij met hen wandelde; ik wist hoe goed en eerlijk van hart en oprecht godsdienstig hij was, hoe innig verontwaardigd hij kon zijn over laagheid en wreedheid, hoe zijn poëzie gedeeltelijk ontsprong uit zijn vermogen om sympathie te gevoelen voor groote en edele daden en gedachten. Hij toonde in zijn gedichten dat de geheimzinnige betoovering der natuur, die hij rusteloos bestudeerde, hem tot dichter geadeld had, en zijn ridderlijke eerbied voor zijn ouders, zijn teedere liefde voor zijn kinderen, zijn geestdrift voor zijn vaderland werkten mede om voor hem ons hart te winnen.

Geen kritische studie over zijn talent vermag ik dus te schrijven, maar ik wensch aan te duiden wat wij weleer in hem bewonderden en waarom hij ons steeds tot vriend gebleven is.

Het is een voorrecht voor een schrijver om Victor de Laprade in te leiden bij lezers die hem nog niet kennen. Want hij vertegenwoordigt het goede, groote, krachtige Frankrijk, waarvan zij niet het bestaan vermoeden, die het volk van *le beau pays de France* beoordeelen naar Parijs en Parijs naar de boulevards.

Geboren in het jaar van den veldtocht naar Rusland onder het puntig dak van een ouderwetsch huis te Montbrison, werd hij door zijn vader, die aldaar als doctor gevestigd was, opgevoed. Wie die vader was zal hij ons vertellen in verzen die ons hem zelf doen kennen. In zijn laatsten en schoonsten verzen-bundel '*le Livre d'un père*' verhaalt hij aan zijn kinderen welke edele figuren hun grootouders waren, wier portretten in de huiskamer hangen.

Pour que du vieil honneur ta maison soit le temple,
Suspends-y ces portraits, mes témoins, mon exemple.

zegt hij tot zijn kinderen.

Je cherchais dans leurs yeux à lire mon devoir;
J'y trouvais le conseil et le don de vouloir.
Ainsi, depuis vingt ans, je travaille et je pense
Sous leurs yeux bien-aimés. J'y vois ma récompense,
Ils me parlent sans cesse, et tous mes vers heureux,
Les vers où vous pleurez, me sont dictés par eux.

Nu brengt hij zijn zonen en dochters eerst voor het portret van zijn vader, dan voor dat van zijn moeder.

Hier is *le graud père*:

Voici l'aïeul, voici mon père au doux visage;
Le coeur d'un chevalier et la raison d'un sage!
Il a connu, chéri les aînés d'entre vous,
Et vous avez joué quatre sur ses genoux.
Ses traits sont-ils restés dans vos jeunes mémoires?
Gardez-les bien! ainsi que mes vieilles histoires
Et les tendres conseils, les baisers, les secrets
Que vous avez reçus devant ces chers portraits.
Pour chauve et blanc qu'il soit, admirez sur sa face
La fraîcheur, la clarté, signes de bonne race.
Un sang vif et léger, et riche de soleil,
Anime de sa peau le fin tissu vermeil;
Cette lèvre sans fiel, d'une grâce infinie,
Mince et ferme, au besoin lancerait l'ironie;
Cet oeil plein de douceur, mais qui semble attristé,
Limpide, a ses éclairs d'ardeur et de gaîté.

Vieux Français d'autrefois, en sa forte croyance
Inflexible, il avait, pour autrui, l'indulgence.
Joyeux dans la dispute et de propos charmant,
Ses ennemis l'aimaient, l'admiraient franchement;
Heureux de le contraindre à rompre le silence,
Tous à l'envi s'offraient à sa courtoise lance.
Tant qu'il vécut, réglant notre heureuse maison,
Il était ma justice, il était ma raison.
Ses notes, sur mes vers, par un goût sûr guidées,
Coupaient court aux écarts du style ou des idées.

Critique et fin lettré, quoique docteur savant,
Il jugeait, il pensait lorsque j'allais rêvant.
A l'Icare étourdi qui part à tire-d'ailes,
Sa main sage attachait le poids des grands modèles,
M'enchaînait prêt à fuir dans le vague horizon,
Et faisait du bon sens mon heureuse prison.
Il croyait, peu sensible aux couleurs entassées,
Qu'un mot juste suffit aux plus grandes pensées,
Que l'âme la plus haute est simple en ses discours
De mon âpre hyperbole il modérait le cours,
Prisant dans nos combats, pour la plus juste cause,
La générosité par-dessus toute chose,
Il fut mon maitre en tout; c'est de lui que j'ai pris
Les dogmes que je sers, la langue que j'éeris.

Tous vantaient sa raison qui jamais ne dévie,
Son esprit clair, charmant, loyal comme sa vie,
Acéré sans venin, gai sans être moqueur...
Mais que serait-ce, enfants, s'ils avaient vu son coeur
De ses jeunes travaux connu la longue histoire,
Son obscur dévouement, plus noble que la gloire!
Écolier, orphelin à seize ans, ses labeurs
Soutenaient sans fléchir une mère et deux soeurs.
Le pain était amer, les soucis étaient rudes...
Et rien ne l'arrachait à ses chères études;
Il donnait intrépide à son double devoir,
Tout le jour au métier et la nuit au savoir.
Dans l'âge où mollement j'assemblais quelques rimes,
Il scrutait la nature et ses secrets intimes,
Voulant suivre en son art, jusqu'au plus haut degré,
Son père, le savant qu'il avait adoré!
Car, s'oubliant, il fit deux parts de sa carrière;
Ses aïeux, puis ses fils, eurent sa vie entière.
Jeune homme, il travaillait, docile à cette loi,
Pour sa mère, et vieillard, il travaillait pour moi.
Un jour, dans la vigueur de ses vertes années,
Du prix de ses efforts à peine couronnées,
Près de toucher au but, mûr pour les dignités,
Il dut choisir: l'honneur et les serments prêtés,
Obéis sur-le-champ, obéis avec joie,
Des succès, des honneurs lui fermèrent la voie...
Et pour penser demain à ce qu'il pensait hier,
A son vieux roi fidèle, il resta pauvre et fier.
Tel fut l'homme de coeur, père de votre père;

Vous porterez son nom dignement, je l'espère.
Si l'un de vous forfait au sang dont il est né,
Moi qui vous l'ai transmis, je serai condamné.

Om de Laprade te leeren kennen moet men ook even de zachte, teedere moeder aanschouwen, die haar zoon godsdienst leerde lief hebben en onzelfzuchtig leerde zijn, op de eenig mogelijke wijze, d.i. door zelve daarvan het voorbeeld te geven.

Een paar trekken van het portret der *grand mère* mogen een denkbeeld van haar geven:

Notre secours est là, dans l'aïeule en prière,
Dans l'âme qui respire en ce divin portrait,
Dans le profond amour qui luit sous sa paupière,
Dans ses douleurs de sainte où le ciel apparaît!

Quand le peintre - un ami digne de la connaître -
Qui m'avait vu pleurer, qui la voyait souffrir,
Pour l'immortaliser prit son pinceau de maître,
L'Éternité pour elle était prête à s'ouvrir.

L'art n'a rien oublié dans cette image d'elle.
Tout son amour de mère en ses yeux est écrit;
Et l'on prend ce portrait, si simple et si fidèle,
Pour la Madone en pleurs aux pieds de Jésus-Christ.

Invoquez-la! Jamais une mère, une sainte,
N'eut dans un coeur plus humble un amour plus profond;
En tous vos jours d'épreuve invoquez-la sans crainte,
Sûrs qu'elle vous écoute et que Dieu lui répond.

C'est d'elle que je tiens les ardeurs du poète,
Ce souffle intérieur prompt à me ranimer,
La hauteur des désirs, l'espérance inquiète
Et le don de souffrir avec celui d'aimer.

Si parfois vous sentez, en relisant mes pages,
Courir un doux frisson dans vos coeurs attendris,
Si vous en devenez plus aimants et plus sages,
C'est qu'elle avait pensé les choses que j'écris.

C'est elle qui bénit, invisible patronne,
La maison toujours pleine et les enfants nombreux,
Et des douces vertus qui formaient sa couronne
Y maintient le parfum et le répand sur eux.

Soyons à son exemple, à son culte fidèles,
Aux plus humbles devoirs assidus chaque jour,
Afin d'aller ensemble, emportés sur ses ailes,
Rejoindre les aïeux dans l'éternel amour.

De liefde voor zijn vader en moeder was hem tot beweegkracht en de wijze waarop hij over hen spreekt brengt soms de heilige boeken der Chineezen in herinnering. Hij zegt:

Jadis j'avais rêvé d'ennoblir mes ancêtres,
Je me réglais sur eux, je les prenais pour maîtres...
Il me serait, au prix des efforts que je fis,
Bien doux d'être à mon tour ennobli par mes fils.

en in het schoone gedicht '*Nos morts nous aident*' wordt de eeredienst der edele dooden nog duidelijker aangeprezen:

Vivons avec nos morts, et prenons-les pour juges;
Ayons-les chaque soir pour conseils, pour refuges;
Sachons que nos combats sont livrés sous leurs yeux,
Qu'un secours éternel nous vient de nos aïeux,
Et qu'à travers les temps chaque effort méritoire
Établit d'eux à nous un partage de gloire.
Non, la mort ne rompt pas pour le père et l'enfant
Le commerce du faible avec le triomphant;
Ils peuvent s'entr'aider vaillamment l'un et l'autre,
Et les mondes meilleurs touchent encore au nôtre.

Ayez dans vetre coeur, ayez vos morts présents;
Les pleurs qu'on donne aux morts sonts des pleurs bienfaisants.
Gardez-moi bien, amis, ma place tout entière,
Et ma si douce part d'amour et de prière,
Et cet autel secret chaque soir rallumé....
Ainsi que je les garde à l'aieul tant aimé.
Heureux qui vit dans l'ombre, à ses tombeaux fidèle
Et trouvant chez ses morts son guide et son modèle!
Une chaîne d'aïeux, c'est une chaîne d'or
Qui s'enlace à nos flancs et nous dirige encor,
Et par qui, sans broncher, soutenus à la taille,
Nous marchons droits et forts à travers la bataille;
Par qui l'on prend au ciel un invisible appui,
Par qui Dien nous soulève et nous attire en lui.

De eeredienst der ouders werd door hem gepredikt met woord en voorbeeld.

De liefde welke gij aanbidden moet is de ouderlijke liefde, zeggen de Chineezen, dat is de eerste en hoogste vorm waarin liefde zich op aarde vertoont. Ge adelt uwe ouders door een leven te leiden dat hun tot eer is. Hun liefde is het verwezenlijkt ideaal der zedelijkheid, want die man is braaf en edel die jegens zijn medemenschen dezelfde onbaatzuchtige, zelfopofferende ijver, belangstelling en liefde toont welke ouders voor hun kinderen koesteren. Doch een hooger opwaarts trekkende kracht was die aanbidding der ouderlijke liefde voor de Laprade dan voor de Chineezen, want niet de vermolmde overblijfselen der dooden worden door hem als relieken vereerd, maar de zielen die der duisternis van de groeve ontvloden zijn. Doch voor het overige leidt die liefde ook hem tot zelfoverwinning, plicht en godsdienst. Voor den dichter was de liefde voor de ouders wat ze was voor den zich ontwikkelenden mensch, namelijk het eerste instinkt dat hem tot aanbidding en besef van een hooger Wezen leidt.

Dichterlijke naturen zijn de studie van geleerden overwaardig; ze duiden evenals die van kinderen het getrouwste en oorspronkelijkste de instinkten en adspiraties aan, welke de voorgeslachten eeuwen en eeuwen geleden tot beschaving en edele ontwikkeling brachten.

Waarschijnlijk zijn weleer de ruwe volken tot godsvereering gebracht, door aanbidding der ouders en aanbidding der natuur. Het is daarom vooral opmerkelijk in een Katholiek Fransch dichter der 19de eeuw waar te nemen, hoe diezelfde oude gevoelens hem tot beweegkracht en steun strekten.

Volgens zijn vrienden is die liefde voor de natuur in Provence ontloken, toen hij te Aix in de rechten studeerde, na eerst te Lyon, waar zijn vader *professeur de clinique* was, zich op de geneeskunst te hebben toegelegd. Zijn vader echter vond zijn gezondheid niet krachtig genoeg voor de zware taak van den geneeschеer en zond hem naar het zuiden.

In een brief aan den heer Barral deelt de Laprade dit in de volgende woorden mede:

‘Mes travaux littéraires ont à peine interrompu dans ma famille la tradition médicale. J'ai moi-même étudié la médecine à l'école secondaire de Lyon, où mon père était professeur de clinique.

Mais il jugea bientot que mes pauvres nerfs, qui m'ont toujours tourmenté, étaient trop délicats pour des études aussi sévères et pour le séjour des hôpitaux. Il m'envoya loin des brouillards de Lyon faire mon droit à la Faculté d'Aix en Provence; c'est là que j'ai commencé à rimer.

Mais j'ai toujours porté un ardent intérêt à tout ce qui se rattache aux études médicales. Quand j'ai dû me faire recevoir docteur ès lettres pour rentrer dans l'Université, j'ai pris pour sujet de ma thése latine *De Philosophia Hippocratis*, et mon père, qui était un lettré aussi érudit qu'il était savant médecin, m'a beaucoup aidé dans ce travail.'

Een zijner vrienden, de heer Léo, deelt mede dat de Laprade in Provence de natuur leerde begrijpen en liefhebben.

Sur les hauts plateaux du Forez, tout parfumés de bruyère, par les étroits sentiers serpentant aux flancs de la montagne, dans les gorges profondes, au bord des torrents qui bouillonnent, Laprade avait déjà bégayé confusément dans sa petite tête d'enfant ces vers qui devaient sortir plus tard de sa plume, si majestueux et si ailés. Dès qu'il connut la Provence, il fut ébloui; comme l'a dit un autre fils de cette riante contrée:

> Il eut, pour ce pays au ciel bleu, la tendresse
> Qu'on a pour l'Italie et qu'on a pour la Grèce.

Et il est permis de croire que les quatre années qu'il passa en pleine adolescence ne contribuèrent pas peu au développement de son éducation poétique.

Il avait le sentiment de la nature. Tout la force de Laprade est dans ces seuls mots, c'est la son secret.

Laprade était un rural, il aimait les paysans, leurs jeux, leurs fêtes, il se mêlait à leurs joies et partageait leurs deuils. En dépit de sa constitution chétive et délicate, ce souffrant

> Avait pour les forêts des amours fraternelles.

Ce maladif, ce frêle, a toujours subi la fascination grandiose et mystérieuse de la nature. La fièvre de l'océan le bouleversait et l'effrayait autant que la colossale inertie des montagnes. Il ressentait "cette ivresse des champs" dont parle George Sand. Il comprenait le charme pénétrant des solitudes, entendait la voix du silence, recevait les confidences des bois et prenait part

à la tristesse immense des chênes fracassés par le tonnerre du ciel ou frappés au coeur par la cognée des hommes. Dans une remarquable étude, M. de Ponmartin a justement dit de lui: ‘En face de ces spectacles gracieux ou sauvages, délicieux ou sublimes, Victor de Laprade était plus qu'un spectateur, un témoin, un admirateur, un peintre; il était un *initié*!’

En wat heeft de natuur gesproken tot de dichterziel van dien vertrouwde, van dien *initié?* De bijnaam welken men hem gaf van ‘*catholique panthéiste*’ duidt dien invloed het best aan. De natuur doet hem, gelijk ze het Wordsworth deed, telkens den Schepper in het geschapene aanbidden; het eindige doet hem droomen van het oneindige; het is de natuur die hem aan het bovennatuurlijke doet gelooven. Hij spiritualiseert de natuur, waarin hij de openbaring ziet der Godheid. Zijn boek, ‘*le sentiment de la Nature avant le christianisme et chez les modernes*’ is een symphonie, geen mathematisch betoog. Het heeft de critici, die het bespraken, soms kregel gemaakt, daar ze het zoo moeielijk vonden den schrijver te classificeeren, en hem het etiquette *rationalist* of *geloovige* om den hals te binden. Het is een dichterlijke waardeering van hetgeen het gevoel voor de natuur gedaan heeft voor godsdienst en kunst, en is wel geschikt om den toorn te wekken van methodische geleerden, die ongelukkig zijn als ze iemand niet kunnen rangschikken onder een bekend soort, in 't daartoe bestemd loketje. In plaats van ten slotte zich de kosten van een nieuw loketje te getroosten, en daarboven ‘*Catholique Panthéiste*’ te schrijven, ware het beter geweest, zoo ze met gothische letters hem zijn plaats hadden aangeduid onder die dichterlijke geesten, die vrome gemoederen, welke de Roomsche kerk in de middeleeuwen opbouwden. Niet pantheisme, maar het jonge, ontzagvolle bewustzijn van God's alomtegenwoordigheid, vervult hem op de bergen en in de wouden. Hij gevoelt dezelfde aandoeningen en overtuigingen, die de bouwers der gothische kathedralen weleer tot hun hoogste werk in staat stelden.

Opmerkelijk is het dat zijn oprechtheid, zijn moedig medeleven van zijn eigen tijd, dezen geloovigen katholiek iets van de bezieling mededeelden der oude geloovige kunstenaars.

Een waar kunstenaar kan zich niet los maken van zijn eeuw. De Laprade is een van het groote geslacht van 1830. Hij heeft den vleugelslag gevoeld van de romantiek, van de machtige

beweging, welke aan de Fransche letterkunde krachten en gaven hergaf, welke haar sinds lang ontbraken.

De nieuwe zieners braken muren af en sloegen vensters in, gedreven door hun dorst naar het oneindige, hun afkeer van het gekunstelde en onware. Ze brachten de schaduwen van den nacht, de geheimzinnige diepten van het woud, door de Gothische bouwers zoo geliefd, in de poëzie. Wilde overdaad, stoutmoedige kracht, onvolmaakt maar enthousiast streven, treffende en grootsche nabootsing van de natuur kenschetsten het werk der revolutionairen, die voor een wijle smaakvollen eenvoud, afgeronde volmaaktheid tegelijk met eng dogmatisme en vormendienst verbanden, doch oorspronkelijkheid, frissche verbeelding en gevoel voor de natuur heroverden door den moed van hun jong reuzenhart, dat niet bevreesd was zich belachelijk te maken of vulgair te worden geacht.

Die vleugelslag, welke de letterkunde aan het gekunstelde en onware ontvoerde, bracht den geloovigen katholiek de Laprade uit de overversierde Jezuietenkerken in de natuur, in de open lucht der bergen. Doch hij bad, waar de romantische school droomde. Zijn godsdienstig gevoel werd daardoor weder primitief en frisch.

Hoe groot is het verschil tusschen hem en Chateaubriand!

Chateaubriand predikte het Christelijk geloof en *les idées religieuses*, doch deed het niet in het belang van zielen, die hij troosten of redden wilde, of uit drang om innig gevoel te uiten, ‘*mais dans l'intérêt du beau style*.’ Men gevoelt dat hij geen overtuiging of geestdrift heeft; hij laat ons koud, zijn hart is ledig.

Doch de Laprade is naïef geloovig en innig godsdienstig geworden te midden van de natuur, die altijd frissche, nieuwe openbaring van de Godheid.

Zijn prozageschriften en gedichten getuigen er van dat dus zijn Godsbesef grootscher en edeler is geworden, gelijk dit in de middeleeuwen ook geschiedde met de oude bouwmeesters.

Het Christendom der middeleeuwen aanbad den mensch geworden God en zijne moeder. In menschelijke vormen was de godheid nu gehuld en geen verbeelding was zoo traag of onontwikkeld, die zich de moedermaagd en den gekruisigden Heilland niet kon voorstellen. Doch tevens werd van God den Vader weder de hooge majesteit erkend als van een geest zonder begin of einde, ontastbaar, alomtegenwoordig, eeuwig de zelfde,

van wien al het geschapene slechts het beeld is en tot wiens eer de hooge hemelen getuigen. De aanbidding van dien heiligen, eeuwigen God gaf majesteit en geheimzinige hoogte aan de oude kathedralen, waarin de vormen en de kleuren der natuur zich paarden aan de Christelijke symboliek. Boven de laan van meer dan levensgroote heiligen, die als schildwachten den opgang tot het koor bewaken, stijgen de bundels zware en lichte pijlers, door rand noch beeld gebroken, glad omhoog tot in het halfduister van het bezielde woud van steen. Het hartstochtelijk symbolisme van de bewoners der groote wouden, die, gejaagd door het bewustzijn van het oneindige, naar een verhevene uiting voor hun Godsvereering zoeken, toont zich in de vlammende boogvensters, die het licht der ondergaande zonnen in de kathedraal doen gloeien.

Het schemerdonker der hooge gewelven is vol mysterie. Al de lijnen der kathedraal stijgen en springen als woudboomen ten hemel. De gouden Gothische toren-spitsen verheffen zich hooger dan menschenhand ooit zulke bevallige, lichte bloesems der kunst omhoog hief; ze rijzen stralend op in den blauwen hemel, als waren zij, die hen daar stelden, door vlengels gedragen in hun verlangen naar 't oneindige.

Niets eng dogmatisch en bekrompen kenschetst de groote openbaringen in steen van den godsdienst van het onzienlijke, die een kort begrip van het geschapene geven. De dichter dezer eeuw die hun verwant is, schoon de bronzen poorten van de middeleeuwen reeds lang gesloten zijn, is geen ‘*catholique pantheiste*’, maar een katholiek uit den ouden tijd, die God vooral in het heiligdom van de natuur aanbidt, en die, moedig en nadenkend, behoort tot den bloeitijd van het katholicisme, toen ‘la vie religieuse’, gelijk de Montalembert zegt, ‘loi d'être le refuge des faibles était au contraire l'arène des forts.’

Wie Laprade wil waardeeren leze de beide deelen van zijn: *Le sentiment de la Nature*. Met een dichter de natuur te bestudeeren is leerrijk voor hen, die, hoezeer vervuld met diepen eerbied voor de natuurwetenschappen, geen protoplasme kunnen liefhebben en geen teeltkeuze kunnen aanbidden, maar toch een steun willen hebben voor hun zedelijke natuur, toch kracht willen vinden om lage instincten te overwinnen, toch een uiting zoeken voor hun gevoelens van ontzag, aanbidding, liefde en veneratie.

Hoort hoe de Laprade u noodigt:

Changeons, pour ces deux mois, de livres et de maîtres.
Que l'encre et le papier se reposent un peu.
Loin de ces sombres murs, sous les pins et les hêtres,
Étudions ensemble à l'école de Dieu.

Nous reviendrons pâlir sur les oeuvres de l'homme;
La classe aujourd'hui s'ouvre à travers les buissons.
Après les hauts penseurs de la Grèce et de Rome,
Les oiseaux des forêts nous offrent leurs leçons.

Vous le savez, amis, leur sagesse est bien douce;
Elle entre au fond du coeur avec l'air embaumé.
Nous lirons sans effort, dans l'herbe et dans la mousse,
Le poëme éternel sur ce globe imprimé.

A cette heureuse école on apprend mille choses;
Le disciple endormi s'y retrouve, au réveil,
Savant comme le chêne et frais comme les roses,
Rien qu'en ouvrant son âme aux rayons du soleil.

On s'instruit dans les champs, rien qu'à s'y laisser vivre,
Rien qu'à n'y pas fermer obstinément les yeux,
Rien qu'à toucher du doigt les feuillets de ce livre,
En écoutant le maître avec le coeur joyeux.

Car l'esprit ne vit pas du maigre pain des livres;
Il se nourrit encor de soleil, de grand air,
Des fluides sacrés dont les forêts sont ivres,
Des atomes ardents qui gonflent notre chair.

Il s'anime au contact des choses animées,
Au galop des coursiers, à l'odeur des prés verts,
En passant de l'école aux campagnes aimées,
Et de ces chiffres morts au vivant univers.

Tout savoir n'est pas fait de calculs et d'étude;
La vie excelle, enfants, à nous le dispenser.
Il est bon de gravir par quelque sentier rude,
De sentir et de voir autant que de penser,

Ce vaste mont, fendu de la base à la crête,
Des temps amoncelés nous trahit l'épaisseur;
Cette plante me livre une vertu secrète;
La ruse de l'oiseau se transmet au chasseur.

Partout c'est un conseil inculqué par l'exemple;
Et le soir, en rentrant, disciples des forêts,
Pleins du vivant esprit qui souffle dans ce temple,
Nous savons mieux prier, voyant Dieu de plus près.

Venez donc et montons à travers les bruyères,
Aspirant l'air chargé de parfums et d'accords
Qui des flots et des fleurs porte en haut les prières.
Nous travaillons pour l'âme en exercant le corps.

Toute vertu s'accroît de leur mâle équilibre,
Dans ces temps de bassesse et d'appétits sans frein,
Il faut, pour rester juste, il faut, pour rester libre,.
Un ferme coeur servi par des membres d'airain.

Aussi bien qu'un penseur le sage est un athlète;
Un fier combat l'attend, à toute heure, en tout lieu.
Il faut, pour lui forger une armure complète,
Que la sainte nature aide l'esprit de Dieu.

Allons nous raviver, nous récréer en elle!
Nous reviendrons plus forts et mieux prêts au combat,
Si nous pressons du coeur la terre maternelle
Qui relève son fils dès que l'ennui l'abat.

Armons-nous, mes amis, pour les luttes prochaines,
Du souffle des hauts lieux sous les pins toujours verts;
Allons respirer l'air que respirent les chênes...
Les livres sont fermés et les bois sont ouverts.

De Laprade had met de bouwers der Kathedralen - met wier gevoel voor de natuur ik het zijne vergelijk, zonder dat ik hem als evenknie beschouw - eveneens zekere vrees voor de natuur gemeen.

De Grieksche Goden, die de natuur bevolkten zonder er deel van uit te maken, die de lachende meesters waren der bosschen en stroomen, waren door den Onzichtbaren God der Christenen verdreven, en werden nu demonen geacht. Gelijk deze demonen de aarde aan den mensch betwisten, pogen monsterachtige dieren en duivels van steen op de daken en ommegangen van de torens de Kathedraal aan de heiligen en engelen te betwisten.

De Laprade erkent dat de vrees der kerk voor de natuur, haar angst voor de natuurwetenschap een groote fout was; hij betreurde het dat de theologie die wetenschap, als eene andere Hagar, uit de kerk en in de woestijn van het materialisme gedreven had, zoodat het talrijk nakroost van Ismaïl steeds de hand ophief tegen de kinderen van Abraham, doch niettemin gevoelde hij die vrees soms zelf, wanneer de natuur hem de

kerk te eng deed vinden, en God de Vader, dien hij in Zijn werk aanbad, zijn aandacht te veel aftrok van de kapellen en nissen waar de heiligen vereerd werden.

Hij heeft in een schoone vergelijking, die tevens naief is als de drakenkoppen op de kathedralen, die vrees voor de natuur geopenbaard.

‘Avec leur instinct profond des grandes lois morales et ce don merveilleux de les personnifier sous les formes les plus élégantes, les Grecs nous ont admirablement représenté les séductions et les dangers d'un sentiment trop libre de la nature extérieure. Si profond était le sens divinatoire des mythologues primitifs, qu'ils semblent même avoir entrevu qu'entre les arts, la musique est celui qui correspond an monde extérieur et nous attire dans les piéges de la nature, en nous enivrant de ses accords. L'histoire du naturalisme se dévoile tout entière dans cette vieille fable des Sirènes, si souvent redite et si peu comprise. Une voix melodieuse se fait entendre, le sein d'une déesse apparaît sur les flots dans son éblouissante nudité. Comment résister à cet appel magique de toutes les harmonies? Le poëte a coupé le câble qui retient son navire, il s'élance, il poursuit la nymphe harmonieuse, et, de proche en proche, il est entrainé dans le gouffre et dévoré. Faut-il donc fuir l'enivrante apparation, se priver tout à fait de ces révélations d'une beauté inconnue, d'un art si attrayant et si nouveau? Il n'est qu'un moyen d'en jouîr sans péril, de lui dérober ses secrets enseignements sans être victime d'une curiosité imprudente. Faites-vous, comme le héros grec, attacher fortement au rivage; supportez les liens de fer qui vous enchaînent à l'inébranlable tradition; acceptez d'être contraint par une autorité divine à l' héroïsme dont vous seriez prompt à vous départir, vous ne conserverez la liberté de votre àme qu'au prix de ces entraves mises à votre corps.’

Uit zijne gedichten blijkt dat de taak om de harmoniën van het zichtbaar heelal in overeenstemming te brengen met de dogmata van de onwankelbare traditie soms te zwaar voor hem was. Doch zijn eerlijke poging om uit de legenden troost en kracht te putten, en in onderwerping en geduld het einde van bezwaren en ongerustheid te vinden schaadt niet aan zijn poëzie, daar de poging oprecht is, en hij niets zegt dat hij niet gevoelt. Er is zelfs iets bijzonders roerends in dat streven naar groo-

ter kennis van de natuur en wijder horizons van den vromen dichter, die met zijn vriend, den ridderlijken bisschop van Orléans, gehaat werd door Veuillot en andere dwingelanden der Roomsche kerk.

Het gedicht dat ik van hem aanhaalde toont hoe hij er genot in vond om op de bergen en in de wouden aan schoolsche geleerdheid en dwang te ontsnappen, *pour rester libre*.

Ik zou een groot aantal zijner gedichten kunnen aanhalen, waaruit dezelfde liefde voor de natuur spreekt.

Schoone landschappen met verre gezichtseinders waren voor hem zichtbaar gemaakte muziek, die hem in een zekere stemming bracht, doch geen gebeeldhouwde gedachten, geene fijngeteekende figuren, geen dramatische handelingen voor zijne oogen tooverde. Zijne *harmonies* en *symphonies* en *idylles évangéliques* blijven steeds onbestemd en wazig.

Dezelfde voorliefde voor déclamatie, welke men zoowel in Bossuet als in Rousseau opmerkt, onderscheidt ook de welsprekendheid van Laprade. Hij mist de klassieke eenvoud en soberheid van de Musset, zoowel als zijn hartstocht die onweerstaanbaar medesleept. Er is niets onweerstaanbaars in de kunst van de Laprade, die noch dramatisch, noch plastiek is; niettemin heeft wat Sainte Beuve '*le charme poétique de son oeuvre*' noemt menigeen diep getroffen. De aandoening welke hij ondervindt is soms mystiek en vaak onbestemd; ze is waar, ze is gevoeld. *Les voix du Silence* heet een zijner bundels en 't is een welgekozen naam. Hij poogt een stem te geven aan veel dat sprakeloos is, doch niettemin rechtstreeks door hart en door verbeelding zich laat verstaan. Hoe vol stemmen is de stilte van den starrenhemel, is het kalme meer in de diepte der wouden, is de smart, die zwijgt. Den dichter blijft het voorrecht de tolk te zijn van wat naar uiting zoekt.

Echos des invisibles mondes
Qu'on découvre sur les hauteurs,
Sourd travail des âmes profondes,
Hymnes sacrés sans auditeurs,
Pensers dont les mots sont à naître
Noms perdus ou renouvelés,
Voix de l'enfant et de l'ancêtre,
Temps futurs et temps écoulés,
Parlez!

Esprits cachés, esprits sons nombre,
  Arbres émus, coeurs palpitants,
Qui murmurez, tout bas, dans l'ombre,
  Des accords discrets que j'entends,
Terre qui vis, âme qui pense
  Soupirs de partout rassemblés,
Voix féeondes, voix du silence,
  Dont les lieux déserts sont peuplés,
    Parlez!

Hij is er ongetwijfeld in geslaagd menigen zachten en teederen stem te doen spreken, menigen hemelschen droom, menig ideaal visioen te vertolken. Er is iets bijzonder reins en ridderlijks in zijn gedichten, die uitrusten te midden van een koortsachtige, overspannen letterkunde. Ik weet er al geen beter voorbeeld van aan te halen dan het lied der Sylphen, in zijn *Tour d'Ivoire*. Deze *Tour d'Ivoire* is een zijner schoonste gedichten, dat een van de coupletten in herinnering brengt, waarin de Laprade elders de jeugd van Frankrijk toespreekt. Hij wenscht zich zijn jonge jaren terug, niet om 's levens lente te verbeuzelen,

Non! c'est pour y tenter la cime inaccessible
Ou les héros d'Arthur cherchaient le Saint-Graal,
A vous, audacieux qui pouvez l'impossible.
A vous d'y découvrir, d'y ravir l'idéal.

Met een dier ridders van koning Arthur gaat de dichter in het betooverde woud, dat door afschuwwekkende demonen bewoond is, den ivoren toren zoeken, waar de ideale geliefde troont, die hem tot verdediger der zwakken, tot kampioen der onschuld kiezen zal, en die zijn wapenrusting vastgespt, gelijk de ware, edele vrouw steeds doet.

Geen gedicht kan van Laprade's liefelijke dichtgave, van zijn reine dichterziel een juister denkbeeld geven. Het is een voorjaars-droom der ideale liefde. In dit gedicht, dat een zestigtal bladzijden inneemt van de aantrekkelijke uitgave van Laprade's gedichten door Alphonse Lemerre, komt deze *Chanson des Sylphes* voor, die, in verband met het geheele gedicht, op zoo frissche en teedere wijze een echo geeft aan de zachte muziek van *le matin de l'amour:*

A l'heure où le ciel se colore
Des premières roses du jour,
Où le coeur s'éveille et s'ignore,
Tâchez d'éterniser l'aurore.
Restez au matin de l'amour.

A l'heure où le flot, sur la grève,
S'enfle et meurt sous un rayon d'or;
Où la fleur s'ouvre et se soulève,
Où l'esprit n'est plus dans le rève
Sans être dans la vie encor.

Où l'avenir a des mirages,
Où l'horizon riche et lointain
Se prête aux plus folles images;
Où l'oeil bâtit dans les nuages,
Où l'àme arrange le destin.

Restez dans l'aube, à l'heure fraîche
Où la fleur garde son velours.
Laissez son duvet à la pêche,
Fi du glouton qui se dépêche
De la flétrir sous ses doigts lourds.

N'abrégez pas la saison verte
Où nul frelon n'a dérobé
Le miel de la rose entr'ouverte,
Où dans la vigne encor déserte
Nul fruit des rameaux n'est tombé;

Où, pur de tout désir profane,
L'amour est sauvé des douleurs,
Et peut, d'une aile diaphane,
Toucher au lis sans qu'il se fane,
S'y poser sans courber ses fleurs.

Où, dans son indécise enfance,
On ne sait de quel nom charmant
Pudeur, amitié, confiance,
Sous cette robe d'innocence
Baptiser ce doux sentiment;

Où l'on se cherche sans mystère,
Où l'on se rencontre sans peur;
Où, chaque soir, dans sa prière,
L'un peut dire à Dieu: C'est mon frère,
Quand l'autre lui dit: C'est ma soeur.

A l'heure ou le ciel se colore
Des premières roses du jour,
Où le coeur hésite et s'ignore,
Tâchez d'éterniser l'anrore
Restez au matin de l'amour.

Ofschoon het moeielijk zou zijn om, plotseling opgeschrikt uit de lezing van een van Zola's werken, of pas teruggekeerd van een vaudeville in 't Palais Royal, zulk een ochtendlied uit 's levens voorjaar te waardeeren, zoo zal deze frissche bloesem van de ideale poëzie toch zeker het hart treffen van allen, die zich '*la grace virginale, l'amoureuse chasteté*' van jonge liefde kunnen herinneren of voorstellen. Als een vogelenlied midden in den storm klinkt het gedicht den Franschen in het oor. De Pontmartin getuigde er van dat het hem verjongde en hem de muziek van Chopin deed hooren.

Eene andere idylle van de Laprade, niet als *Psyché* aan de Grieksche of zooals zijn meeste andere idyllen aan de Christelijke traditie ontleend: *Pernette*, heeft hem de meeste lezers gewonnen.

Het is een verhaal uit 1815, toen de geallieerden Frankrijk binnenvielen, en dit land iets van het leed lieten ondervinden dat de Fransche troepen overal in Europa hadden veroorzaakt.

Pierre en Pernette zijn een Fransche Hermann en Dorothea. Pierre is een eenige zoon en reeds enkele keeren door zijn moeder vrijgekocht van den dienst. Hij zal gaan huwen met Pernette, de dochter van een oud soldaat van het jaar II der Republiek, toen de dorpsgeneesheer het bericht brengt dat de geallieerden Frankrijk binnendringen en dat Napoleon alle jonge mannen naar het leger roept. Pierre vlucht naar de bergen, ook op raad van den veteraan, die niet wil dat hij den veroveraar dient. Ten slotte verdedigt hij toch zijn bergen tegen den vijand, wordt doodelijk gewond, en wordt op zijn sterfbed met Pernette vereenigd.

't Is een aandoenlijk gedicht, hier en daar een weinig te theatraal, maar rijk aan schoone verzen, schilderachtige natuurbeschrijvingen, en treffende episodes. De verzen waarin het huwelijk van den stervenden held met de getrouwe geliefde ons worden verhaald, hebben heel wat harten geroerd.

Toen na den dood van Alfred de Musset de Laprade, zonder strijd, eenstemmig als zijn opvolger werd verkozen in de *Académie*, waren het vooral zijne idyllen die hem de deuren ontsloten. De heer Vitet, die hem ontving, kenschetste dan ook in de volgende woorden zijn talent: ‘S'il me fallait d'un mot, indiquer ce qui vous distingue de vos frères en poésie, je dirais que vous portez dans l'idylle le souffle et la grandeur épiques. Vous n'en excluez pas la grâce et la fraîcheur, c'est bien encore l'idylle, mais il s'y mêle un sens profond, je ne sais quelle gravité qui semble appartenir au lyrisme des premiers âges. L'esprit des psaumes est dans vos pastorales, de vos concert champêtres sortent des hymnes et des prières, et ce mélange de mélodies contraires, de modes opposés, de lydien et de dorique, s'accomplit avec vous sans efforts ni systèmes. C'est votre instinct que ces hardis contrastes: le sentiment de la nature vous les suggère, vous ne les créez pas.’

Zijn eerbied voor de gave van het lied, zijn fiere manier ‘*de prendre la poésie de haut*,’ maakten hem in den aanvang alle dichters tot vriend. Toen zijn *Psyché* het licht had gezien, was Béranger een van de eersten, die hem de hand kwam drukken. Béranger's brief is kenschetsend voor beiden:

‘Permettez, monsieur, qu'un vieux chansonnier se réjouisse aussi de votre apparition. Vous avez pris la poésie de haut, et le vulgaire des lecteurs ne sentira peut-être pas d'abord tout ce qu'il y a d'élevé dans vos idées et dans votre style. Ce style nous ramène à une école plus sage, sans être cependant un retour exagéré vers notre ancienne manière. Votre pensée philosophique sait renouer l'alliance avec la Grèce antique, sans rompre avec le grand principe du progrès dont les modernes se glorifient. Tout cela est d'un esprit trop distingué pour ne pas faire espérer de votre avenir littéraire une suite d'ouvrages aussi bien pensés que bien écrits. Vos vers ne seront pas que des vers, et les bons vers paraîtront toujours préférables aux beaux vers, chose assez rare en tout temps...’

Op welk eene humane wijze wist de beminnelijke Béranger kritiek te oefenen! De Laprade vertoefde vooral in den aanvang te uitsluitend op de hoogten, en maakte zijn poëzie wat al te onbegrijpelijk voor hen, die den levensstrijd in het gewoel te strijden hebben, en die aan afgetrokken onderwerpen en wijsgeerige denkbeelden geen uitsluitende aandacht kunnen schenken.

Doch weldra zouden de schandalen en lafhartigheden van het tweede keizerrijk hem van de bergen in het strijdperk lokken. Niet minder dan Victor Hugo walgde hij van de lieden, die, door een misdaad aan het bestuur gekomen, de vrijheid onderdrukten en bekladden wat ze niet konden vernielen. Hij geeselde de helden van het Tweede Keizerrijk met de strimen der satire in zijn *Poèmes Civiques* en zijn *Tribuns et courtisans*. Hij verontschuldigde zich toen hij de zweep opnam:

> Pardonne-moi lecteur, ce monde où je te mène;
> Nous habitions jadis un tout autre domaine;
> Sur de libres sommets nous prenions nos ébats.
> On nous a tant crié: 'Plus bas, plus bas, plus bas!'
> Qu'il a fallu se mettre au niveau de l'époque:
> Nous y voilà! .... tant pis si ce goût est baroque.
> Donc, il faut être humain, vrai, réel, actuel,
> Quitter enfin la lune et le septième ciel,
> Savoir sou temps, le voir tel qu'il est, et le peindre.
> Je l'ai fait cette fois, on ne peut plus se plaindre:
> Tout ce monde est fort plat, fort laid, fort dégoûtant.
> Et l'homme de Décembre en doit être content.
> J'ai peint d'après nature, étant fort incapable
> De rien imaginer en matière semblable.
> Ces fidèles portraits des grands et des petits
> Ne sont pas brevetés ... mais je les garantis
> Rien n'est là de mon eru, je vous le certifie;
> J'ai fait tout bonnement de la photographie.

Een van zijn hekeldichten, dat den diepsten indruk maakte en in 1861 werd overgenomen, niet alleen in de dagbladen der oppositie maar in de voornaamste buitenlandsche couranten, heette '*les Muses d'état*' en beschreef de verlaging waartoe de keizerlijke regeering de letterkunde poogde te doemen. Zeer scherp was de dichter vooral tegen Sainte Beuve, een der eenige letterkundigen van naam, die iets met het tweede Keizerrijk wilden te maken hebben.

Circenses.

> Muses, les Dieux s'en vont et... les badauds arrivent!
> Soyez de votre temps, vivez pour ceux qui vivent;
> Assez prêché; voici les trois coups de marteau:

Vouz montiez a l'autel, grimpez sur le tréteau:
Descendez à jamais de ces hauteurs glacées
Qu'attristent la prière et les mâles pensées;
Où l'homme sent toujours un Dieu peser sur lui;
Où règne la pudeur... je veux dire l'ennui:
Amusez-vous! veillez aux plaisirs de l'empire;
C'est à vous de trouver le petit mot pour rire!
Les nouveaux arrivants se montrent délicats;
De grâce, épargnez-nous tous les mots à fracas:
L'honneur, la liberté, le droit que l'on supprime,
Tout cela dans les vers, n'est bon que pour la rime.

Un peuple d'électeurs, aménagés dûment,
De suffrage et de pain ne vit pas seulement;
Pour rester bons amis, compères, camarades,
Donnons-lui, quelquefois, Bobèche et des parades.

Nous n'avons plus le cirque et les gladiateurs,
Des cochers bleus et verts, des tigres pour acteurs;
Nous avons le roman, les chroniques, les drames
On peut, avec cela, contenter bien des âmes.
Dans un Etat réglé tout sert dorénavant,
Tout, le poète même et le singe savant.
Pour que l'on pense bien il faut que l'on s'amuse.
C'est là ta raison d'être et ta noblesse, ô Muse!
Et c'est pourquoi, muni d'un visa du parquet,
Nous t'élevons un temple, Apollon-Bilboquet!

O grand siècle! ô bonheur dont nous ferons l'épreuve!
Un jour viendra, ce jour rêvé par Sainte Beuve,
Où les Muses d'Etat, nous tenant par la main,
Enrégimenteront chez nous l'esprit humain.
Selon le numéro, selon l'arme et le grade,
Tels, conscrits aujourd'hui, marchand les pieds déchaux
Qui seront colonels, peut-être maréchaux,
Suivant qu'ils useront, dans le panégyrique,
De prose tempérée ou de prose lyrique.

Noble temps, et sur qui mon vers ne saurait mordre
Où la plume demande au sabre son mot d'ordre;
Où les canons rayés vomissent des pamphlets;
Où l'on fait souffleter son Dieu par ses valets;
Où les proscrits, tous eeux qu'une injure aiguillonne,

Sont insultés eucor après qu'on les baillonne;
Où le joug est nié par qui s'atelle au char;
Où l'on se croit tribun, quand on n'est que mouchard!

Allons, gladiateurs, armés de l'éeritoire,
Au cirque!... Non, j'ai tort, je vieux dire à la foire,
Histrions! le licteur vons défend des sifflets.
Gagés par le prêteur, applaudis des valets,
Dites, en vous rangeant chacun par rang de taille:
'César, sois salué par ceux qui font ripaille!'

Sainte Beuve en César antwoordden te gelijk. De eerste met een scherp artikel, waarin hij de Laprade beschreef als 'un poète distingué, dont la lyre a deux ou trois cordes', wat een juiste kritiek was, doch waarin hij hem tevens het recht ontzegde om het keizerrijk te hekelen, daar zijn zwager Mr. de Pardieu een gunsteling en vice-precident van het *conseil d'Etat* was, welke hatelijkheid onzinnig en Sainte Beuve onwaardig was. César antwoordde door de Laprade zijn inkomen als hoogleeraar aan de Universiteit te ontnemen.

Na deze nederdaling in het strijdperk, waardoor hij geen dichterlijke lauweren, maar de achting der eerlijke lieden won, wijdde de Laprade zich weer geheel aan de poezie en de letterkunde.

Tijdens den oorlog leed hij, aan een pijnlijk ziekbed gekluisterd, ondragelijke smarten, daar hij niets vermocht te doen voor het benarde vaderland. Hij luchtte zijn gevoel in hartstochtelijke verzen, doch zijn woeste en overdreven haat tegen de Duitschers kon in zijn poezie geen uiting vinden, ofschoon het gedicht '*Bons Allemands*' tintelt van felle verbittering.

Liever lezen we zijn diepgevoelde hulde aan de nagedachtenis van Dupanloup, den bisschop van Orleans, zijn medestrijder voor het oude katholieke geloof.

De la France et du Christ, nous qui suivons l'enseigne.
Sachons bien quel vaillant repose en ce cercueil;
De nos jours où le bras fléchit, ou l'honneur saigne,
Jamais soldats sans chefs n'ont mené si grand deuil.

La bataille est plus âpre et le péril augmente!

Où sont le fier évêque et le fier chevalier
Qui nous illuminaient dans la sombre tourmente
Et nous guidaient d'un geste ardent et familier.

Dans nos combat pour Dieu, pour les libertés saintes,
Le mitre étincelait à côté du haubert;
Et ces chères clartés parmi nous sont éteintes....
Dupanloup a rejoint, là-haut, Montalembert!

Ah! celui-là, c'était un évêqne, un apôtre
Tendre et fort, vigilant à garder son troupeau;
C'était un coeur français battant comme le nôtre
Un citoyen fidèle au pays, au drapeau!

Celui-là n'a jamais, d'ineptes flatteries,
Encensé devant Dieu les vainqueurs de hasard;
Pour quelques pans de mur ou quelques broderies,
Il n'abaissa jamais sa croix devant César.

Il la porta bien lourde à ses fortes épaules;
Etant, comme jadis ses saints prédécesseurs,
Un rude champion du paysan des Gaules
Contre les proconsuls et les envahisseurs.

Hij teekent in de volgende coupletten ons verder den grooten bisschop, van wien Renan in zijn levensherinneringen zulk een aanschouwelijke en aantrekkelijke voorstelling geeft. Doch het proza van Renan wint het in de afbeelding van de Laprade's verzen.

De Laprade werd na den oorlog, letterlijk tegen zijn wil, tot afgevaardigde verkozen, doch de ziekte waaraan hij sinds jaren leed, stond hem niet lang toe op deze wijze zijn land te dienen.

Omringd door zijn kinderen, sleet hij zijn laatste levensjaren, te midden der natuur welke hij liefhad, en in de enkele oogenblikken, waarin zijn lichaamslijden hem betrekkelijk met rust liet, schreef hij zijn schoonste werk: '*le Livre d'un père*'.

P.J. Stahl noemt het te recht: un des plus nobles recueils de poésie qu'on puisse mettre sous les yeux, qu'on doive essayer de faire pénétrer dans l'âme de l'enfance et de la jeunesse française. De verzen zijn door een vader voor zijn kinderen geschreven. Het zijn de laatste woorden, waarmede hij, die zich voelde sterven, in de taal der groote dichters afscheid van zijn dierbaren neemt.

Hij heeft kinderen lief en zong hun in een van zijn eerste bundels reeds toe:

L'enfant est le roi parmi nous
  Sitôt qu'il respire;
Son trône est sur nos genoux
  Et chacun l'admire.
Il est roi, le bel enfant!
Son caprice est triomphant
  Dès qu'il veut sourire.

C'est la gaitê du manoir,
  Jadis solitaire;
Les yeux éclipsent, le soir,
  Notre lampe austère.
C'est la primeur du verger,
L'agneau blane cher au berger,
  La fleur du parterre.

Il fait de ses cheveux d'or
  L'anneau qui nous lie;
Il fait qu'on espère encor,
Il fait qu'on oublie.
Lorsqu'un orage a grondé
Que les pleurs ont débordé,
  Il réconcilie.

C'est pour lui qu'on a semé,
Qu'on remplit la grange;
Le pain blane reste enfermé
  Pour le petit ange.
C'est pour lui, joyeux garçon,
Que chacun dit sa chanson,
  Pour lui qu'on vendange.

In *le Livre d'un père* treffen de gedichten aan de kinderen echter dieper, want het zijn niet langer kinderen in 't algemeen, maar zijn eigen lievelingen die hij bezingt, en van wie hij ons de portretten teekent. Zijn ze niet aantrekkelijk de volgende coupletten uit zijn gedicht *A un grave écolier*, waarin hij aan zijn zoon, een degelijken, ernstigen schooljongen, die blokt en werkt, leert hoe hij moet liefhebben, hoe hij zich niet moet schamen aan zijn ouders zijn liefde te toonen?

Monsieur l'écolier sérieux,
Vous m'aimez encor, je l'espère?
Levez un moment vos grands yeux;
Fermons ce gros livre ennuyeux,
Et souriez à votre père.

Il est beau d'être un raisonneur,
De tout lire et de tout entendre,
De remporter les prix d'honneur!....
C'est, je crois, un plus grand bonheur
D'être un enfant aimant et tendre.

Lorsqu'on a fait tout son devoir,
Que la main est lasse d'écrire,
Quand le père est rentré, le soir,
Avec les soeurs il faut savoir
Jouer, causer... même un peu rire.

Avant de savoir l'allemand,
La physique et le latin même,
Aimez! c'est le commencement;
Aimez sans honte et vaillamment,
Aimez tous ceux qu'il faut qu'on aime.

Mais il est trop peu généreux
D'aimer tout bas et bouche close.
A ceux que l'on veut rendre heureux,
Des souhaits que l'on fait pour eux
Il faut dire au moins quelque chose.

Les vrais bons coeurs sont transparents;
On y voit toute leur tendresse.
Ah! chers petits indifférents,
Gâtez un peu vos vieux parents;
Leur bonheur est dans vos caresses!

En wil men nu even ten slotte ook nog kennis maken met zijn dochtertjens, die 's morgens vroeg voor *le petit ménage du perè* komen zorgen, die de kamer in orde brengen van den zieken vader, terwijl boven zijn hoofd de jongens stoeien en luidruchtig spelen op hunne slaapkamer?

Un petit dogit frappe à ma porte;
J'en connais le son argentin:
'Entrez!...' je sais que l'on m'apporte
Mon bonheur de chaque matin.

Les voilà! toujours les premières
A remplir ce joyeux devoir...
On entend là-bas les grands frères
S'ébattre en leur bruyant dortoir.

Mais en avril comme en décembre,
Toujours, épiant mon réveil,
Les deux soeurs entrent dans ma chambre,
Plus exactes que le soleil.

Et, si noire que soit la brume,
A leur sourire familier,
Une vive chlarté s'allume
Dans mon coeur, dans mon atelier.

Ma nuit, ma triste nuit, s'envole;
Leur voix douce m'a raffermi
Avec cette simple parole:
‘Père, avez-vous un peu dormi?’

Longtemps je les garde embrassées;
Et quels bons rires entre nous!
Mais voilà mes deux empressées
Que s'échappent de mes genoux.

Car on veut tout remettre en place,
Livres, papiers, tout l'attirail,
Pour que l'ordre et la bonne grâce
Ornent ma table de travail.

L'encrier, garni de ses plumes,
M'invite et prend un air charmant;
Sur mes rayons les gros volumes
S'alignent par enchantement.

Sur les bronzes de l'étagère,
Sur les cadres d'or du trumeau,
Comme une hirondelle légère
On fait voltiger le plumeau.

La bruyère, en sa porcelaine,
Le tapis et ses larges fleurs,
Le blason du coussin de laine,
Tout reprend de vives couleurs.

Et tandis qu'on passe et repasse,
Sur mes genoux, en fredonnant,
On revient, et vite on embrasse
Le front du père rayonnant.

Moi, j'ai vu fuir, sous ces doigts d'ange,
Les spectres de ma longue nuit;
Mon esprit goûte un calme étrange
Dans la chambrette qui reluit.

Een opstel over een dichter, waarin men zijn verzen niet aanhaalt, is een volière gelijk waaraan de vogels ontvloden zijn. Ik heb daarom dezen weinig bekenden zanger zich zelven aan de lezers van de Gids laten voorstellen. Hij heeft in Frankrijk een grooten kring gevonden die hem liefheeft, doch ‘son talent n'a pas mordu sur la genération’, gelijk Ed. Scherer te recht van hem opmerkte. Hij heeft niet onder woorden gebracht wat zijn tijdgenooten het diepst gevoelen, het vurigst hopen; hij is geen *enfant du siècle* geweest, gelijk de veel grootere dichter dien hij in de Académie opvolgde. Zijn godsdienst was niet voor hem, als voor een Da Costa, een bezieling, die den zanger meesleept, tot profeet verheft, en tot heilige lierzangen dwingt.

De Laprade zocht niet meer; hij had gevonden.

Doch hij was niettemin een waar dichter, wiens godsdienst hem hielp te leven, te lijden en te sterven: hij was een kunstenaar, die, volgens George Eliots voorbeeld en voorschrift, gepoogd heeft zijn lezers op te heffen om hun zijn visioen te doen zien.

Een versregel van Corneille, welken hij vaak aanhaalde in zijn gedichten, was het motto van zijn leven:

‘Faites votre devoir, et laissez faire aux dieux.’

Wanneer ik mij het groote leger der letterkundigen en kunstenaars van het hedendaagsche Frankrijk poog voor te stellen, dan zie ik de Laprade als een der hoofden van de *reserve*, die verspreide troepen verzamelen en bijeenhouden. Hij is een opvolger van de Lamartine; hij houdt, terwijl de kinderen der eeuw in de voorhoede strijden, den standaard op van eenvoudigen godsdienstzin, van liefde voor de natuur, van huiselijke deugden.

Hij was een man van karakter, wiens gedichten een beweegkracht zullen blijven voor dien grooten, ernstig arbeidenden, godsdienstig gezinden middelstand, welken Frankrijk gelukkig nog bezit, als kern van zijn kracht.

Door zedelijke waardigheid te winnen gelukte het aan ons ras om zich aan barbaarschheid los te worstelen, en elke dich-

ter en kunstenaar, die in deze eeuw leeft en werkt om zulke waardigheid te blijven winnen, en wat reeds gewonnen is voor ons te behouden, verdient dankbare hulde.

Hij was het hoofd van Frankrijk's *reserve*, die ongetwijfeld in later tijd weder 's lands voorhoede zal uitmaken. Steeds, wanneer er voor de bedreigde haardsteden en altaren gestreden wordt, zal men den moedigen zanger, die het heilige vuur brandende hield, dankbaar herdenken:

> Cher pays, je m'en vais dormir sous tes grands chênes,
> D'un inutile amour j'emporte les remords,
> Pourtant, s'il faut livrer des batailles prochaines,
> Parmi tes bons soldats compte anssi tes vieux morts!

Kerstmis, 1883.

CHARLES BOISSEVAIN.

Severo Torelli.

Drama in vijf bedrijven, van François Coppée[1].

Personen:

Barnabo Spinola, Condottiere in dienst der Republiek van Florence, Gouverneur van Pisa.
Gian Battista Torelli, Pisaansch edelman.
Severo Torelli, zijn zoon.
Renzo Riccardi, } Pisaanche edellieden, vrienden van Severo.
Ercole Balbo, } Pisaansche edellieden, vrienden van Severo.
Lippo Malatesta, } Pisaansche edellieden, vrienden van Severo.
Sandrino, een jong goud- en wapensmid.
Fra Paolo, monnik.
De hoofdman der Gerechtsdienaars.
EEN VERBANNENE.
Donna Pia, vrouw van GIAN BATTISTA TORELLI.
EEN PAGE VAN DEN GOUVERNEUR.
EEN DIENAAR VAN TORELLI.
Portia, minnares van Spinola.
Catarina.
EEN VROUW UIT HET VOLK.
DE ZUSTER VAN SANDRINO (zwijgende persoon).
Mannen en Vrouwen uit het volk, Hellebardiers, Gerechtsdienaren, Gevangenen.

(Pisa, 1494.)

1) Voor het eerst vertoond in het 'Théatre National de l'Odéon' te Parijs, den 24en November 1883.

Eerste bedrijf.

De Lungarno te Pisa. - Op den achtergrond de Ponte di Mezzo. - Rechts het Paleis-Torelli, daarnaast de ingang van een kleine kerk. - Links een eenvoudige woning, met wijngaardranken begroeid en tot werkplaats en winkel dienende van een goud- en wapensmid. - Een schoone herfstdag.

Eerste tooneel.

RENZO RICCARDI, ERCOLE BALBO, LIPPO MALATESTA, SANDRINO, de zuster van SANDRINO.

Bij het opgaan van het scherm loopen Renzo Riccardi en Ercole Balbo in gesprek over het plein, terwijl Lippo Malatesta zich voor den winkel links ophoudt, waar de jonge, nauwelijks 16jarige, Sandrino, hem wapens en gouden sieraden toont. Sandrino's zuster (zwijgende persoon) zit voor de deur.

ERCOLE BALBO.
Dus is het twintig jaar sinds Pisa 'l schelmstuk zag?

RENZO RICCARDI.
Juist twintig jaar. Toen werd, bij 't krieken van den dag,
't Schavot hier opgericht. Florence had de banden
Nog nauwer toegehaald; Spinola's bloed'ge handen
Bestuurden Pisa. - Liet de hel het ondier los? -
Spinola, op zijn paard, in d'ijzren krijgsmansdos,
Zat voor bij 't wreed gericht, omringd door tal van wachten.
Het volk stond zwijgend daar, in somber, bang verwachten,
Toen 't drietal burgers, zwaar geboeid, de nek ontbloot,
't Noodlottige plankier betrad, bereid ten dood,
Dicht naast den beul, die koud zijn blik in 't rond liet dolen.
Een hunner, - 'k was als kind stil onder 't volk verscholen -
Een knaap van twintig jaar - 'k zie nog hoe hij daar stond -
Had tartend, als ten spel, een bloemknop in den mond;
Hij wierp dien weg, toen hem het teeken was gegeven,
Boog naar de zijde van het volk, kalm, zonder beven,
Viel op de knieën, en - o eeuwge smaad en schand! -
Zijn jeugdig hoofd viel naast de ontloken bloem in 't zand.
De tweede, een reus, wien 't bloed was naar 't gezicht gevlogen,

Had op het lauwe blok het krachtig hoofd gebogen;
Maar welk een rauw gebrul klonk over 't marktplein, als
De bijl te stomp bleek voor dien breeden stierenhals!
Tot driemaal poogt de beul 't hoofd van den romp te houwen,
En toen hij 't eindelijk triomflijk geeft te aanschouwen,
Hoe bleek zag toen 't gelaat de ontzette menigte ân!
't Was nu Torelli's beurt, van hem, den edelman,
Die als de reinste en beste in Pisa werd geprezen.
Een dof gemompel, als een stormwind opgerezen,
Ging door de menigt' heen en won allengs in kracht;
Daar stak de dwingeland Spinola, onverwacht,
Als was zijn wreedheid moe van in het bloed te baden,
De hand omhoog en riep: ‘Genoeg, ik schenk genade!’

ERCOLE.
Waarom dat?

RENZO.
Ja, wie weet? de sluwert dacht misschien
Alreeds de voorboôn van een volkstumult te zien.

ERCOLE.
Hoe hield Torelli zich?

RENZO.
Eerst werd hij rood van tooren;
Maar toen hij 't blij gejoel van 't juichend volk mocht hooren,
- Nooit scheen hij grooter en nooit fierder edelman! -
Toen plaatste hij zich voor Spinola, den tiran,
En sprak: ‘Spinola, waar me uw machtig welbehagen
Genâ schenkt, neem ik ze aan - al wacht 'k geen beter dagen -
Maar voor een gift, aanvaard door mij of mijn geslacht,
Wordt steeds een wedergift den schenker toegebracht:
Ik schenk u ook genâ, ik staak den strijd, 'k ontwapen;
Aan deze zij dus kunt ge voortaan veilig slapen.
Maar mij is 't, mij alleen die deez' belofte bindt,
En schenkt mij God een zoon, dan, wacht u voor mijn kind!’

ERCOLE.
't Was fier voorwaar, maar stout, haast zonder wedergade.
Wat deed Spinola?

RENZO.
Wel, hij schonk hem toch genade....
Maar met zijn medelij was 't sinds dien dag gedaan;

Nooit, nooit vergaf hij meer. Torelli bleef voortaan
In 't oud paleis, en daar, streng elk gerucht vermijdend,
Zich aan zijn vrouw en aan zijn oude boeken wijdend,
Als ongevoelig voor de rampen van zijn land,
Bleef hij zijn woord getrouw, eens op 't schavot verpand.
Men meende, dat zijn taak op aard was afgeweven,
Maar een'ge maanden na dien dag, waarop zijn leven
Op 't spel gestaan had, na dien dag van bittren hoon,
Schonk hem zijn Pia, zijn geliefde vrouw, een zoon,
Severo, wien hij heel zijn diepen haat vermaakte,
Een heldenziel, die reeds als kind van liefde blaakte
Voor vrijheid, wien de trouw aan 't arme vaderland
In 't jong en fier gemoed onwrikbaar is geplant.
Gij hebt het kunnen zien: hij leeft in 't vast vertrouwen,
Dat niets 't volvoeren der bedreiging kan weerhou'en,
Eens door zijn vader op 't gevloekt schavot gedaan.
Het volk gelooft het even vast als hij. Welaan,
Dat nu ook allen, die de hoop in 't harte kweeken,
Dat eenmaal onze stad haar kluisters zal verbreken
En vrij weer worden als weleer, - dat wie 't gelooft,
Dien knaap van twintig jaar erkennen als hun hoofd.

ERCOLE.
't Zal mij een eer zijn hem mijn vriend te mogen heeten;
Maar in de jaren, die 'k te Rome heb gesleten,
Had 'k aan dien bangen strijd te zelden meer gedacht...
Wie, wie bevrijdt ons van der Florentijnen macht?

RENZO.
Severo.

ERCOLE.
Geve 't God!

LIPPO MALATESTA, ***voor den winkel van den wapensmid.***
Renzino! zie eens even
Dien fraaien Spaanschen dolk, hoe kostlijk fijn gedreven.
Bezat ge er zoo een, dan hadt ge onlangs in 't duel
Uw tegenman gedood.

RENZO, ***naderbij tredend.***
Laat zien; wat kost hij wel?

SANDRINO.
Twintig dukaat.

ERCOLE.
Niet slecht; maar 'k zoek wat meer g'orneerd is....

SANDRINO.
Zie hier dan eenen, die geheel gedamasceerd is....
Beschouw dat lofwerk, zie dien knop, hij draagt
Mercurius; wellicht dat deze u meer behaagt.

ERCOLE.
Maar dat's volmaakt; ik zag geen schooner van mijn leven;
Daar had de Medicis een schat u voor gegeven.

SANDRINO.
Hem had ik 't nooit verkocht.... Ik ben goed Ghibellijn.

ERCOLE.
Hoe nu? De kunstenaar?....

RENZO.
Gij schijnt verbaasd te zijn.
Hij 's wees; zijn vader was de kundigste onzer smeden;
Verleden jaar is de arme aan koortsen overleden;
Gij kent, waardeert zijn kunst. Hij woont, na 's vaders dood,
Hier met zijn zuster, en verdient voor haar het brood.
Het meisje is mooi en braaf; de knaap, als gij kunt merken,
Is vol talent. Komaan, laat hem voor u wat werken,
Gelijk 't gebruiklijk is bij 't jonge en rijke volk.

ERCOLE.
Welaan, hij smede mij terstond een fijnen dolk,
En voorts een gouden ring. De een om mijn man te raken,
En de ander om mijn lief op nieuw het hof te maken.

SANDRINO.
Ik dank u, eedle Heer.

ERCOLE, ***tot Sandrino's zuster.***
Wat oogen! Sakkerloot!
Die wonden wisser nog dan dolk of degenstoot.

Op een wenk van haar broeder staat Sandrino's zuster op en treedt het huis binnen.

RENZO.
Ge ziet, ze is mooi en braaf.

ERCOLE.
Zelfs schuw en ingetogen.

Op dit oogenblik treedt de Hoofdman op, omringd van mannen en vrouwen uit het volk. Een gevangene loopt tusschen twee gerechtsdienaars.

Tweede tooneel.

DEZELFDEN, DE HOOFDMAN, CATARINA. DE GEVANGENE. MANNEN EN VROUWEN UIT HET VOLK.

LIPPO, *hen ziende*.
Weêr ongelukkigen!

RENZO.
De schelm ziet valsch uit de oogen,
Die hoofdman.

ERCOLE.
Vrienden, zegt, wat is hier aan de hand?

RENZO.
Niets. Zie oplettend toe: dat is Spinola's trant.

DE HOOFDMAN, *tot zijn gerechtsdienaars*.
Die man daar achter slot!

CATARINA.
Heb mêelij!

DE HOOFDMAN.
Ruimbaan, mannen!
Maak plaats, vervloekt gespuis, of 't zal hier anders spannen.

CATARINA.
Neen, neen, heer Hoofdman, niet alzoo... Ach, hoor mij aan...
De lasten zijn te zwaar; 't kan zoo niet langer gaan...
Een goud-dukaat per hoofd!.. Hoe we onze krachten spanden,
Wij hadden nimmer nog zoo'n groote som in handen:
Ja, dikwijls zijn wij zonder brood.. en, lieve God!
Ik heb vier kleintjes te verzorgen...

DE HOOFDMAN.
Achter slot!

CATARINA.
Maar, Heer! Men vraagt u slechts wat tijd. Als u de ellende,
De bittre armoê, die ons jaren foltert, kende,...
Belasting op den wijn, belasting op het zout -
Op alles... O, genâ voor hem, mijnheer de Schout.
Hij heeft Florence niets misdaan. Ach, medelijden!
Hij groet den Gouverneur, als hij hem uit ziet rijden;
En nooit, nooit heeft hij hem beleedigd of gekrenkt.
Een viertal kinders en geen geld, - heer Schout, dan denkt

Men aan wat anders! Ach, hij zal u 't geld wel geven,...
Wanneer hij werk heeft,... als hij heeft om van te leven...
Maar als ge ons hem ontneemt, dan Heer, stijgt onze nood
Nog hooger, en dan rest ons slechts de hongerdood!...
In naam der moeder Gods!

DE HOOFDMAN, ***haar terugstootend.***
Terug! 'k word ongeduldig.

ERCOLE, ***snel naar voren tredende.***
Zoo'n lage schurk!.... Hoeveel is de arme vrouw u schuldig?

DE HOOFDMAN.
't Is twee dukaten.

ERCOLE.
Hier, hier zijn ze... Los dien man!

Catarina en haar man werpen zich aan de voeten van Ercole.

CATARINA.
O goede Heer!

ERCOLE, ***tot den Hoofdman.***
En nu, lakei van den tiran,
Van hier terstond! Of 'k zal je breeden rug gaan meten,
En zien of die zoo hard soms is als je geweten.
Een stok!

RENZO, ***hem bij den arm vattend.***
Pas op toch!

DE HOOFDMAN.
'k Raad u zelf uw weg te gaan,
Want als ge 't wagen dorst aan mij de hand te slaan,
Dan zon ik, heerchap, u een andre route wijzen!

RENZO, ***tusschenbeide tredend.***
Heer Schout, deze edelman komt pas van verre reizen.
(*Zacht.*) Hier dit is zijn excuus.

Hij stopt den Hoofdman een beurs in de hand.

ERCOLE, ***verstomd.***
Hoe?

RENZO.
Stil, laat mij begaan.

De Hoofdman en de gerechtsdienaars af.

ERCOLE.
Is 't reeds zoover met ons?

SANDRINO, ***tot Catarina en haar man.***
Wilt even binnen gaan;
Een goed glas wijn zal van den schrik u beî genezen.

ERCOLE.
Bij God! zoo'n knecht!... Wat moet dan wel de meester wezen!...
Mij dunkt dat men u hier al aardig heeft getemd!

LIPPO.
Schort op uw oordeel; zij 't ook veel wat u ontstemt.
Kom naar Sandrino, daar zal 't beter u bevallen.

ERCOLE.
Mijn arme vaderstad, wat zijt gij diep gevallen!

Zij gaan allen in het huis van Sandrino; de menigte heeft zich verspeid.

Derde tooneel.

GIAN BATTISTA TORELLI, SEVERO.

Gian Battista Torelli, een man met wit haar en witten baard, komt op, leunende op den schouder van zijn zoon.

GIAN BATTISTA.
Severo, 'k deed niet goed, op uw herhaalden raad
U te verzellen.... Neen, 'k vind bij de zon geen baat;
Zij heeft mij niet verwarmd; want bij het tal van rampen
Waarmeê 'k mijn vaderland reeds jaren lang zag kampen,
Waar ik het volk aanschouw, der slavernij gewijd,
Is 't koud hier in mijn hart, mijn zoon, koud voor altijd.
Kom laat ons huiswaarts gaan.

SEVERO.
Helaas, ik zie uw lijden,
Mijn beste vader. 'k Durf haar nauwlijks te bestrijden
De nobele eenzaamheid, waarin ge u hebt gehuld,
De trouw, waarmede ge uw belofte hebt vervuld.
Maar altijd thuis, alleen, 't moet uw gezondheid schaden.
Men ziet het u reeds aan. Toe vader laat u raden;
De dokter schreef het voor: ga in de frissche lucht.
Wanneer gij 's avonds bij het haardvuur peinst en zucht,
In droeve erinn'ring uw gedachten laat verzinken,
Dan zie ik tranen vaak in moeders oogen blinken.

Neen vader, 'k bid u, blijf nog wat en keer nog niet;
't Is goed, dat gij van daag van 't heerlijk weer geniet.
De zuivre, kalme lucht zal u uw kracht hergeven.
Schep, vader, nieuwen moed en nieuwen lust in 't leven.

GIAN BATTISTA.
Hoe gaarne gaf ik u gehoor, Severo; maar 't besluit
Staat vast; 't is beter dat ik mij voor altoos sluit
In mijn geliefd palcis, waar andre erinneringen,
De beeltenissen van mijn fier geslacht, me omringen.
Daar, daar vergeet ik soms, mijn veelgeliefde zoon,
Dat Pisa dood is, en dat ik nog leef, o Goôn!
In zulk een eenzaamheid kan de oude man vergeten,
Dat Pisa tachtig jaar in boeien heeft gesleten.
Toen 'k uitging, wat heeft 't eerst mij pijnlijk toen verrast?
De ellende van een volk in lompen; zelfs geen mast
Ziet me in de haven; 't gras groeit welig om de steenen.
Zie al die aadlijke paleizen om u henen:
Gescheurd is 't wapenschild - hun eignaars zijn verjaagd -
Een stad der dooden is 't, waar stil de worm aan knaagt.
En overal de leeuw, 't symbool der Florentijnen,
In marmer pralend op onze openbare pleinen! ...
Severo, ginder heeft mijn arm gebeefd, niet waar?
Dicht bij het oud paleis, op 't stille marktplein .. Daar,
Daar stond 't gevloekt schavot; daar werd ik diep vernederd
Door de genade van den Guelf! Hoewel er sedert
Een lange, bange tijd is overheen gegaan,
't Bloed van mijn vrienden grijnst nog van de straat mij aan.
Dat doodt mij, dat, die drom herinneringen!
Zoo even nog, toen wij voorbij dat standbeeld gingen,
Hoe bonsde 't in mijn hart, hoe diep werd ik ontsteld!
Het is Sismondi's beeld, van den Pisaanschen held,
Den overwinnaar van Sardienje, nooit volprezen - - -
Vernield! ... Zal voor dien schelm dan niets meer heilig wezen?
In 't schennen van dit brons beleedigde zijn hand
De roem van onze stad en de eer van 't gansche land.
Onzinnig denkbeeld, om dien man, die mij het leven
Wou laten, nog genâ voor zijn genâ te geven!
Sismondi, eedle held! hoe fier klinkt nog uw taal!
'k Benijd uw lot, 'k benijd tot uw verminkt metaal.

Uw hoofd ten minste viel in glorierijke dagen,
En ik, ik moet mijn hoofd nog op mijn schouders dragen!

SEVERO.
Mijn vader, 'k bid het u, bedaar. Heel Pisa noemt
U groot en edel als geen ander; en het roemt
De daden, die uw vlekkeloozen naam vereeren;
Het weet uw houding te bewondren, te waardeeren.
Toen voor Spinola gij uw zwaard hebt afgelegd,
Toen heeft zijn zegel aan die daad Godzelf gehecht;
Het hoogste huwlijksheil werd sedert u beschoren:
Een erfgenaam van 't fier geslacht werd u geboren -
Ik zag het levenslicht, geroepen tot de taak,
Het werk der vrijheid van mijn land, het werk der wraak.
Het volk begrijpt het, en door aan uw deugd te denken,
Wil het aan mij, uw zoon, zijn vol vertrouwen schenken;
Het bouwt op mij, zooals 't op u eens heeft gebouwd;
Gij zijt het, die 't in mij thans liefheeft en vertrouwt.
Doorwandel met uw zoon, mijn vader, Pisa's straten,
En 't volk, dat onder 't juk den dwingland leerde haten,
Het volk begrijpt wat eens, als 't uur der wraak zal slaan,
De leeuwenwelp zal zijn, ziet het den leeuw slechts aan.

GIAN BATTISTA.
Dank, mijn Severo, dank. Als ik genezen konde,
Zon 't door uw woord zijn; gij giet balsem in de wonde.
Vergeef den onden man, als aan den dood gelijk.
't Is mij als nam de zon voor 't slavenland de wijk;
De lucht, die een tiran inademt, kan ik vloeken.
Laat mij mijn stille kluis daarginds weer op gaan zoeken;
Ver van het schouwspel van geheel een land in rouw,
Leef 'k daar tot aan mijn dood, mijn duren eed getrouw,
Met uwe moeder, met mijn Pia, 't heilig wezen; -
En zoo 'k het ooit verlaat, als uit den dood herrezen,
Dan zal 't den dag zijn, als Severo, als mijn kind
Zijn naam aan deze wraak, aan dien triomf verbindt,
En mij, aan 't hoofd van 't volk, omstuwd van vrijheidskreten,
De stukken brengen komt van Pisa's slavenketen!

Hij bestijgt de trappen van het paleis, en klopt met den klopper op de deur, die hem door een dienaar geopend wordt.

O zon! ontvang vandaag mijn allerlaatsten groet.

Hij wuift zijn zoon met de hand vaarwel.

SEVERO, *alleeu*.
Kom, vallen wij voor hem de Moeder Gods te voet.

Hij treedt de kerk binnen.

Vierde tooneel.

BARNABO SPINOLA, PORTIA, RENZO RICCARDI, ERCOLE BALBO, LIPPO MALATESTA, SANDRINO, DE HOOFDMAN, MANNEN EN VROUWEN UIT HET VOLK, EEN PAGE.

Op het oogenblik dat Severo de kerk is binnengegaan, komen Renzo, Ercole en Lippo uit den winkel, vergezeld van Sandrino.

SANDRINO, *tot Lippo*.
Dus neemt gij 't wapen?

LIPPO.
Ja, 't is juist naar mijn begeeren;
Maar op de kling moet gij nog dit devies graveeren:
'Voor 't recht kom ik er uit, met eer keer ik er in.'

SANDRINO.
Ik breng 't u morgen nog, volkomen naar uw zin.

Men hoort gejoel, en eenige kinderen, door een page opgejaagd, komen over de brug hard aanloopen.

DE PAGE.
Plaats voor den Gouverneur! .. Plaats!..

ERCOLE.
Hé, wat moet dit leven?

RENZO.
Ercole, straks zult gij den man zien. Wacht slechts even!
De page gaat voorop en jaagt het volk vooruit.

DE PAGE, *terwijl hij het volk op zij dringt*.
Op zij, gespuis! maakt plaats!....

Barnabo Spinola komt, schitterend gekleed, over de brug aan. Portia vergezelt hem. Twee rijen hellebardiers bewaken hem. De hoofdman en zijn dienaren sluiten den stoet.

RENZO, ***tot Ercole.***
Daar is hij, de schavuit.

ERCOLE.
Nu, hij is goed bewaakt.

RENZO.
Dat spreekt; hij hecht aan 't leven.
Al wat in Pisa huist schijnt argwaan hem te geven.
Men proeft zijn spijzen steeds te voren, en hij drinkt
Uit glas, dat als m'er gif in giet aan stukken springt.

ERCOLE.
Die vrouw?...

RENZO.
Is Portia. Elk kent haar hier. Zij raakte
Beroemd door Vinci, die haar naakte beeltnis maakte.
Waar zij ook henen gaat, daar gaat Spinola meê,
En 't regent van ons goud op deze Danaé.

ERCOLE, ***lachend.***
Och, was ik maar dukaat!...

RENZO.
Ercole, wees voorzichtig ...
Als 'k goed gezien heb, wendt juist hierheen zijn gezicht zich.

Gedurende deze samenspraak is Spinola langzaam naar voren getreden, terwijl hij met Portia spreekt, die hem glimlachend aanhoort; daarna geeft hij den hoofdman een teeken en zegt hem zacht eenige woorden, terwijl hij naar het huis van Sandrino wijst.

DE HOOFDMAN, ***Spinola antwoordende.***
Die blonde knaap daar, met dat blozende gelaat.

SPINOLA.
Sandrino!

Sandrino maakt een gebaar van verwondering.

Ja, 'k richt mij tot u; want inderdaad
'k Wensch u te kennen, vriend. Wil dus wat nader treden,
Mijn fraaie jonkman. 'k Meen, wij hebben alle reden
Ons te beklagen over u. Men zeide ons, dat
Dit onherbergzaam land, dat deze sombre stad,
Gelijk een roos soms naast een donkren muur wil groeien,
Een jong en kundig man, een waar artist ziet bloeien,
Die 't goud en 't zilver drijft, met zulk een waar talent,
Als sinds Brunelleschi hier nauwlijks was bekend,

Wiens vaardge hand reeds menig kunstwerk heeft geschapen,
Als kleinood voor de vrouw, voor d'edelman als wapen.
En zulk een kunstenaar, als gij zijgt, kende ik niet.
Gij kwaamt tot mij niet - 'k zoek u op, gelijk gij ziet.
Ik kom hierhenen met de Schoonheid tot geleide;
Een Florentijn beschermt den kunstnaar t'allen tijde.
Die logge lomperts hier, het is genoeg bekend,
Begrijpen niets van kunst. Wis hebben ze u miskend.
't Zijn kramers, die alleen op wat zij wel verdienden
De blikken richten. Ik behoorde tot de vrienden
Des grooten Medicis, en goud geef 'k voor uw waar.
Gij hebt een zuster, die zeer mooi moet zijn, niet waar?
Geen sombre blikken - dat staat slecht voor jonge knapen;
Toon mij het zusjen en verkoop mij fluks een wapen.

SANDRINO.
'k Zeg, excellentie, u in de eerste plaats mijn dank,
Maar mijne zuster, die gij zien wilt, is sinds lank
Niet meer bij mij; en al wat gij daar ginds ziet hangen
Is reeds verkocht. Ik kan dus niet aan uw verlangen
Voldoen.

RENZO.
Die nooble knaap!

SPINOLA.
'k Hoor 't met verwondering.
Gij hebt dus niets voor mij? Ik kan geen enklen ring
Voor Portia, voor mij geen ponjaard van u koopen?
't Is wel een vreemd geval! 't kan soms al wonder loopen!
Daar ligt toch heel wat fraais...

SANDRINO.
't Is alles reeds verkocht.

SPINOLA.
Genoeg, brutale schelm! Ik had reeds achterdocht...
Men had 't mij wel gezegd: die wapens, fijn gedreven,
Zijn slechts bestemd om mij een wissen dood te geven.
Ah, zoo! gij tart mij dus? maar weet, gij kleine slang,
Dat wie me in 't aangezicht beleedigt, zich dat lang
Nog heugt, en dat de straf dra volgt op het beleed'gen.
Ga, hoofdman, doe uw plicht.

ERCOLE, ***zacht tot zijn vrienden, terwijl hij de hand aan zijn degen slaat.***
Wij zullen hem verded'gen,
Niet waar?

PORTIA, ***tot Spinola, de hand op zijn arm leggende.***
Laat toch dit kind met vreê, en hoor naar mij.
Ik treed hier op voor hem; ik kies hier zijn partij.
En vraagt ge mij: waarom? dan zou ik kunnen zeggen:
Omdat 'k 't wil. Gij zoudt u moeten nederleggen
Bij dit bescheid... maar neen - waarom het u verbloemd? -
Een andre schoonheid hebt ge in mijn gezicht geroemd.
Trouwlooze, die gij zijt! hoe nu, gij durft het wagen
Hem naar zijn zuster, naar haar schoonheid hier te vragen?
Richt gij in Pisa soms een harem in? Welaan,
'k Zal als verdediger haar dan ter zijde staan,
Die schoonheid, die gij zoekt... En daarom ongetrouwe!
Verkies ik, dat de knaap zijn zuster bij zich hou'e,
Of - hoe 't mij spijten moog - ik weiger u voortaan
Al wat gij vraagt: gij raakt mijn hand zelfs niet meer aan.

SPINOLA.
Gij schertst toch, Portia?

PORTIA.
Neen waarlijk, 't zijn geen grappen.
Het zou wat fraais zijn, als 'k u eenmaal moest betrappen,
Onwaardge, die mij plaagt met uwen wuften zin,
In andrer arm, terwijl ik u alleen bemin.

SPINOLA, ***glimlachend.***
Ik kan geen enkele gunst mijn Portia onthou'en -
't Zij.

ERCOLE, ***ter zijde.***
Leve 't goede hart van zulke... goede vrouwen!

SPINOLA, ***tot Sandrino.***
Vergeet het echter niet, vermeetle jonge man,
Dat men Spinola niet tweemaal beleed'gen kan.

Tot de edellieden:

En gij, meneeren, 'k zie hoe drie paar fijne handen
Al van verlangen om het zwaard te trekken branden.
Geduld slechts, vrienden! 't Is van daag niet alle dag.
Weet, dat Florence's leeuw, die soms eens sluimren mag,

Ontwaken kan, en dat, als gij zijn stem zult hooren,
Zijn klauw u drukken zal zoo zwaar als ooit te voren!...
Kom, Portia, kom meê, wij keeren naar 't paleis.

Spinola neemt Portia bij de hand en vertrekt met zijn geleide.

Vijfde tooneel.

DEZELFDEN, behalve SPINOLA en PORTIA, later SEVERO.

ERCOLE, *tot Sandrino*.
Hier, dapp're! neem mijn hand, dat 'k u mijn dank bewijz'...
Al is zijn lichaam klein, 'k zeg dat zijn inborst groot is.

RENZO.
Welnu, mijn vriend, gij ziet dat Pisa nog niet dood is....

Severo treedt uit de kerk en vertoont zich op het voorplein.

Wees zeker, dat de beul zijn straf niet zal ontgaan.

SANDRINO, *tot een groep lieden, die op den achtergrond zijn blijven staan*.
Zie, makkers, daar is hij! Daar komt Severo aan!

Zij komen Severo te gemoet.

Wij groeten u.

SEVERO, *hen met de hand groetende*.
Heb dank. Het ga u wel, mijn vrinden.

SANDRINO.
Daar is de man, in wien wij onzen wreker vinden;
De zoon Torelli's, op wien Pisa reeknen kan!

SEVERO, *tot eene vrouw, die een klein kind draagt*.
Arm vrouwtje! 'k weet, gij hebt eerst onlangs uwen man
Verloren, en gij zijt nu zonder geld of have.
Daar hebt gij wat voor u, daar neem dit aan, mijn brave.

Hij reikt haar zijn beurs.

DE VROUW UIT HET VOLK.
Mag 'k nog iets vragen?

SEVERO.
Spreek, wat kan ik voor u doen?

DE VROUW.
Geef dan mijn kleine kind een kus.

SEVERO, ***hel kind een kus gevend*****.**
Daar neem dien zoen,

En dat een goede geest hem leide op al zijn wegen!

DE VROUW.
Die kus op 't vcorhoofd - o, dat brengt het knaapje zegen!

SANDRINO, ***tot het volk.***
Wat is hij goed, niet waar, zoo gaat het elken dag.

EEN VERBANNENE, ***tot Severo.***
Een dienst....

SEVERO.
Wel?

DE VERBANNENE.
Dat 'k uw hand slechts even drukken mag....

Severo reikt hem de hand.

O, dank.

SEVERO.
Wat scheelt er aan? Gij lijdt? Ik zie u weenen.

DE VERBANNENE.
Ik ben verbannen.

SEVERO.
Gij?

DE VERBANNENE.
Zoo aanstonds trek ik henen,
Doch 't is of 'k thans niet meer zoo ongelukkig ben.
Hij vertrekt.

SEVERO, ***ter zijde.***
Wat hebben zij mij lief! O alles doe 'k voor hen
En voor mijn vader!

Hij treedt nader bij de groep gevormd door Renzo en de andere edellieden. Het volk verwijdert zich.

LIPPO.
Vriend, gij zijt te lang gebleven.
De gouverneur was op dit plein; hij kwam zoo even
Ons hier beleedigen.... Hoe kookt mij nog het bloed!

SEVERO.
'k Prijs mij gelukkig, dat ik hem niet heb ontmoet.
'k Heb dien Spinola steeds tot heden toe ontweken,
En hem nog nimmer in 't verfoeid gelaat gekeken.

RENZO, ***op Sandrino wijzende.***
Dien armen jongen viel het laffe monster aan.

SEVERO.

En hij?

RENZO.
Hij wist, zoo goed als gij, zijn man te staan.

SANDRINO.
Als eerlijk Ghibellijn.

RENZO.
Als man, zoo fier als moedig!
En zonder Portia, die 't dreigend onweêr spoedig
Wist af te wenden, waar 't cachot ons toegedacht.

SEVERO.
Ik had niets minder van dien braven knaap verwacht..
Sandrino! laat mij u mijn gouden ketting geven...

SANDRINO, ***verlegen*****.**
Heer, die is veel te fraai... ik droeg nog van mijn leven...

SEVERO.
Gij maakt, op uwe beurt, een kleinigheid voor mij.
Dat deze ruil een blijk van onze vriendschap zij....

Hij geeft hem een wenk om hen alleen te laten.

SANDRINO, ***terwijl hij vertrekt, ter zijde*****.**
Ik zal, tot dank, voor hem een keurig wapen smeden.

Zesde tooneel.

DEZELFDEN, behalve SANDRINO.

ERCOLE, ***tot Severo*****.**
Severo, toen ik, nu haast zeven jaar geleden,
Naar Rome ging, toog 'k heen met wanhoop in 't gemoed;
En 'k had er reden voor. Ik wist maar al te goed,
Dat Pisa voor den dag der wraak, die eens moet rijzen,
Geen enkel volksman uit zijn midden aan kon wijzen,
Om als zijn opperhoofd, zijn leider, op te treên -
'k Zag heden u aan 't werk. Godlof, het heeft er een.

SEVERO.
Welaan, men kieze mij. En dat de dag genake,
Die aan het beulenwerk voor goed een einde make!
Door al wat naam en rang, door al wat wapens draagt
Zij thans een poging - zij 't een uiterste! - gewaagd.

Men geev' me een teeken, men gebied' slechts - ik ben vaardig.
Ik plaats mij aan het hoofd, al ben ik 't nauwlijks waardig.
Hoe wensch ik, dat die dag, waarop dit volk ontwaakt
En Pisa's kluisters breekt, thans eindelijk genaakt!
Die droom, mijn vrienden, komt mij telken nacht bezoeken:
Onze oude vrijheid zie 'k herrijzen uit de doeken
Des doods, zij breekt den steen die 't marmren graf omsluit,
'k Roep op Spinola's lijk Pisa's bevrijding uit.
Maar 'k zie nog verder: 'k zie Florence in woede ontsteken,
De Guelfen keeren weêr om 't monsterdier te wreken,
Ons weêr te keetnen en te werpen in den nacht...
‘Wacht op een gunst'ger tijd!’ zoo roept men - en ik wacht.
Want de opstand heeft helaas! zijn onbezonnen dagen,
Waarvan Italiëns historieblaân gewagen:
Op Medicis is 't staal der Pazzi afgestuit;
Vergeefs werd Sforza eens der martelaren buit.
De dwinglandij moest steeds den dwingland overleven.
Maar dat het eindlijk sla, het uur dat 'k heel mijn leven
Gewacht heb. Als de Guelf, belust op ander bloed,
Zijn leeuwenklauw slechts half op Pisa rusten doet,
En elders tracht den weg der tirannie te banen -
Dan - ongekend genot! o vreugd! o vreugdetranen,
Die de gevangne schreit bij 't godlijk zonnelicht! -
Dan geef 'k het teeken, dan volvoer ik 't eerst den plicht,
En, als de volkstribuun weleer in Rome's staten,
Vlieg ik verwoed vooruit, alleen, door Pisa's straten,
En 'k voer, als waar 't een vlag, der vrijheid te gemoet,
Mijn hand, mijn eigen hand, rood van Spinola's bloed!

ERCOLE.
Welnu, het oogenblik, waarop, als in uw droomen,
De Dom 't bevrijdingsuur zal slaan, ik zie het komen....
Wij hebben thans een hoofd!... 't Werd tijd. Want ziet, er dreigt
Onzen tirannen thans gevaar. Uw vreugde stijgt,
Als gij vernemen zult, dat weldra Fransche troepen,
Door Zijne Heiligheid den Paus herwaarts geroepen,
Ons naadren, als één man om hunnen Vorst geschaard,
Met vliegend vaandel en met uitgetrokken zwaard.
De Fransche Koning zal het eerst in deze landen
- Naar Napels gaat zijn tocht - het krijgsvuur doen ontbranden.

Hij die in ons, als in een vriendenbent, gelooft,
Schenkt ons zijn kracht'ge hulp; hij heeft het ons beloofd.
Hij nadert, zeg ik u, hij naakt, van God gezonden!
Zijn leger snelt hierheen; 't is hier in weinig stonden;
Pietro de Medicis is door zijn komst ontseld.
En wij, wij voelen 't hoe de wind der vrijheid zwelt,
Die, halmen buigend of het hovelingen waren,
Van 't Noorden nadert langs den weg der adelaren!

SEVERO.
Hoe, Frankrijk's koning komt?

ERCOLE.
Ik ben er zeker van.

SEVERO.
Dan 't zwaard getrokken en gericht op den tiran;
Dan moeten overal der burgers vrijheidskreten
De Fransche krijgers in ons midden welkom heeten.

RENZO, ***tot Severo*****.**
Gij zult ons hoofd zijn in dit algemeen gevaar.

SEVERO.
Om 't eerst te sterven, ja...

LIPPO.
Wees stil, men nadert.... Daar
Is Portia.

Zevende tooneel.

DEZELFDEN, PORTIA.

PORTIA.
Nog altijd hier? 't Schijnt zoo te moeten,
Dat wij elkaar van daag herhaaldelijk ontmoeten.
Maar 'k zie gij zijt in druk gesprek, en 'k spoed mij voort.

Zij wil vertrekken.

RENZO.
Ja, schoone Portia, gij hebt gelijk; gij stoort
Een ernstig onderhoud. Maar 't zij zoo, wij waardeeren,
Dat voor Sandrino ge u zoo moedig wildet weren.

Hij 's onze vriend; en nu uw weg den onze ontmoet,
Nu brengen we u, oprecht, ons aller dankbren groet.

PORTIA.
Gij draagt dus Portia geen haat toe?... 'k dacht daar even...

LIPPO.
Uw minnaar haten wij; U wil men graag vergeven.

RENZO.
Eerst om uw hart...

ERCOLE.
En dan nog om uw lief gelaat.

PORTIA.
't Is zeer galant.

Zich tot Severo wendend, dien zij voortdurend heeft aangezien.

Maar gij, die daar zoo zwijgend staat,
Hebt gij voor Portia geen enkel woordjen over,
Dat om haar mond een lach van trotsche vreugde toover'?

SEVERO.
Ik ken geen halfheid, noch in liefde, noch in haat.
Uw gril heeft onzen vriend gered, en inderdaad
Die gril was goed, dat is door de uitkomst wel gebleken.
Ik dank u dus.

PORTIA, ***droevig, ter zijde*****.**
Hij heeft mij zelfs niet aangekeken.
Luid. Vaartwel, meneeren.

Zij vertrekt, een teederen blik op Severo werpend.

Achtste tooneel.

DEZELFDEN, behalve PORTIA.

RENZO.
Nu, die was voor u die blik
Zoo teêr.

SEVERO.
Wat raakt het mij, op zulk een oogenblik..
Aan onze plannen!... Dus, om tot den dood te strijden,
Besluiten we ons vereend aan deze zaak te wijden?

DE DRIE JONGE MANNEN.
Ja.

SEVERO, ***tot Ercole.***
Dringt de tijd?

ERCOLE.
Gewis, want Frankrijks koning naakt.
Zorg dat ze in korten tijd, thans vrij en onbewaakt,
Gereed staan op hun post, het oog aan 't schietgat, allen,
Wanneer de Franschen in Toscanen binnevallen.

SEVERO.
't Zal zijn. Dat 's Hemels vuur Severo's hoofd verzeng,
Als ik 't Pisaansche volk niet snel in opstand breng.

LIPPO.
Maar uit den slaap, waarin 't dit slavenjuk deed raken,
Kan slechts een donderslag 't gepeupel wakker maken.
Er moet, dit meen ik vast, er moet een daad gepleegd,
Wanhopig, schrik'lijk, een die 't gansche volk beweegt
Ten strijd te trekken, die tot in zijn ingewanden
Een heilge woede, een gloênde geestdrift doet ontbranden,
Die 't in de waapnen brengt, gelijk een enkel man.

SEVERO.
En deze daad... zij is?..

ERCOLE.
De moord van den tiran.

SEVERO.
Ik zie, mijn vrienden, tot mijn vreugde, dat gij me allen
Verstaan hebt. 't Geldt dien man, dien dwingland - hij moet vallen.
De stad zal opstaan, als gij voor haar flikkren doet -
O zaligheid! - uw dolk rood van Spinola's bloed.
Dat 's onze plicht; die taak vertrouwen wij elkander.
Zijt gij bereid?

DE DRIE JONGE MANNEN.
Wij zijn 't.

SEVERO.
Zoo tref hem de een na de ander.
Wij zweren dus, hoe streng hem ook zijn wacht bewaakt,
't Zij ik hem dood, of dat uw dolk den dwingland raakt,
Met vastberaden hand het moordtuig te hanteeren?

DE DRIE JONGE MANNEN.
Ja, allen!

SEVERO.
Dat wij 't in de wonde zullen keeren?

DE DRIE JONGE MANNEN.
Ja.

SEVERO.
Hem te worgen, waar hij ook vertoeven mag,
Zelfs in zijn slaap, op straat, in huis, bij nacht, bij dag,
Zelfs voor het altaar! - trots des priesters ongenoegen!
Wij zweren, dat hem 't zwaard zal treffen in de voegen
Van 't harnas, in 't gelaat, den hals, den schonder, daar
Waar 't ons slechts mooglijk is.

DE DRIE JONGE MANNEN
Wij zweren 't.

SEVERO.
O, niet waar,
't Is een rechtvaardig werk, dat wij vereend volbrengen?
Niet waar, mijn vaderland, dit beulenbloed te plengen
Is schoon? Gij zult mijn hand, thans nog zoo zwak en klein,
Temet versterken met de kracht van een Romein?
Gij zult aan deze daad, niet waar, uw zegen geven?
U wreken was het doel - gij weet het! - van mijn leven;
En om die grootsche taak volkomen waard te zijn,
Hield ik mijn jonkheid kuisch en 't jonge harte rein.
- O neen, geen wett'ger moord pleegde iemand ooit te voren!

LIPPO.
Maar wien van ons is thans de kostlijke eer beschoren
Ons offer met den dolk het eerst op zij te trêen?

RENZO.
Mij, als den edelste....

ERCOLE.
Mij, als den oudste.

SEVERO
Neen,
Ik zal het zijn! mij volgt het volk langs al de wegen,
Die ik het aanwijs. Mij, mij is 't alleen genegen;
En als Severo sterft terwijl hij hem doorsteekt,
Dan volgt het u, opdat gij hunnen leider wreekt.
Ik geef den eersten stoot!

ERCOLE.
't Is recht.

SEVERO.
En mocht ik vallen,
Wijl hij in 't leven blijft, dan zweert mij, at gij allen
De taak, die eedle taak, die ons geviel, vervult,
En ieder op uw beurt het monster treffen zult.
De vorm van zulk een eed kan nooit te plechtig wezen.
'k Wil dat mijn ziel, hetzij zij, hemelwaarts gerezen,
In zaalger oorden toeft, 't zij ze in de helle zwerft,
Weet dat Spinola door uw wissen dolksteek sterft!
Ik wil een borg, maar een geducht en heilig beide...
Wij zweren...

Men hoort een schelletje klinken.

Luister!...

Op de brug verschijnt Fra Paolo, een hostiekelk dragende en voorafgegaan door een knaap die een schelletje in beweging brengt.

Op de hostie, de gewijde!

Negende tooneel.

DEZELFDEN. FRA PAOLO.

SEVERO.
Ha, 't is Paolo, 't is de broeder kloostervoogd.
Ik weet dat hij, als wij, Florence haat. Gepoogd
Of hij ons helpen wil. Ziet, makkers, hij treedt nader.

Tol Fra Paolo, die op de kerk is toegetreden en reeds de eerste treden van het voorplein heeft bestegen.

Heer monnik, slechts één woord.

FRA PAOLO.
Wat is 't?

SEVERO.
Eerwaarde Vader,
Gij kent ons allen... Weet, dat ons een machtig doel,
Dat wij niet zeggen, zelfs niet voor den priesterstoel,
Verbindt voor 't vaderland, ons heilig als deez' tempel.
Toon ons de hostiekelk, hier, vader, van den drempel
Der kerk. De handen strekken we uit. Geen enkel woord
Komt over onzen mond - in vrede trekt gij voort.

FRA PAOLO.
Dus houdt ge een priester staand', voor 't heilig Huis des Heeren,
En wenscht op 't Sacrament, dat hij hier draagt, te zweren?

SEVERO.
Op God zelf!

FRA PAOLO.
Weet, Hij gaf dit ernstige gebod:
'Roept nimmer ijdlijk aan den naam van mij, uw God.'

SEVERO.
Heer prior, 't werk is rijp en onze zaak rechtvaardig.

FRA PAOLO.
Gij noemde 't vaderland; dat is een offer waardig,
Mijn zonen. 't Is genoeg. Ik sta 't u toe. Maar weet,
't Is een geduchte, 't is een eeuwigdurende eed,
Waarvoor geen uitkomst is, waarvoor het al moet zwichten.

Hij heft de hostiekelk in de rechterhand omhoog.

Dit 's Christus lichaam, hier.

De jonge mannen buigen een knie ter aarde en met gebogen hoofd, strekken zij, zwijgend, de rechterhand naar de hostiekelk uit, ten teeken van hun eed.

Zoo moge God u richten!

J.N. VAN HALL

Een dag van weelde.[1)]

‘O, zoete Rhône, voere uw stroom ons mede,
Nu hoog de zonne in wolkloos ether stijgt!

De gondel, langs de boorden afgegleden,
Zoek' thands het ruime van uw klaren vloed!
Wat is in 't uur van onverstoorde vrede

Ons 't wieglend drijven, 't wieglend drijven zoet!’

Aldus de zang, dien bij het spelevaren
Zoo knaap als jonkvrouw luid weêrtrillen doet,

En aan het toongetoover huwt der snaren.
De zonne blaakt; een zijden tente beidt
Al wie er loom ter siësta zich vergaêren,

Als elk in donzen kussens neêr zich vlijt,
Terwijl de vloed met murmelziek geklater
Het lied der gondelieren begeleidt...

En maar bij wijl' der maagden blij geschater,
Gelijk een zilvren vooglentriller, klinkt...
En, paerlen sprenklend, uit het blauwend water

De roeispaan rijst, on zachtekens weêr zinkt...
Hoe in den gouden gloed der zonnestralen

1) Zie *Santa-Chiara* en *Een Star van Hope* in *de Gids* van Okt, en Nov. '83.

't Verguldsel dier gekromde stevens blinkt,

Die met de bontste bloemfestoenen pralen!
En over 's vaartuigs boorden hangt en zwiert
Een rijk tapijt, dat bij het nederdalen

De zware plooyen tot in 't water sliert.
Een jonkvrouw buigt zich om in 't nat te blikken,
Of dit der schoonheid tot een spiegel wierd,

En poogt wat rozen zich in 't hair te schikken.
Eene andre sluimert, mijmrens-, minnensmoê,
Of doet heur hoofd de maat der zangen knikken,

Of wuift er loom zich met een pluimbos toe.
Dan, wat haar, trots het straffe zonnegloren,
Zich in de hitte koestrend marren doe,

De schaûw der tent heeft Laura zich verkoren.
Zij rust er onder 't opgebeurd gordijn,
In zalig niets-doen, in gedroom verloren,

En 't zonlicht glanst door 't gloeyend karmozijn
Des paviljoens haar rozig-scheemrend tegen,
Heur koonen tintend met een teedren schijn,

Haar hoofd omweemlend met een stofgoudregen.
Omwarreld van het weeldrig korenblond
Is haar ter zijde 't aanzicht neêrgezegen,

Een kelk vol dauw gelijk bij d'uchtendstond.
Niet slanker pleegt de zwaan zijn hals te dragen,
Wen, op het meir zich spieglend, hij dien rondt,

Dan ze om heur hoofd den arm zich heeft geslagen.
Er sluimert vuur in 't donker oog, dat smacht;
De mond, half open, schijnt een kus te vragen:

Volbloeide roze, die den vlinder wacht.

Als uit een vollen korf vloeit, nauw ontloken,
Haar uit den schoot een geurenszoete vracht

Van bloemen, die heur vingren speelziek kroke n.
Petrarca, als verrukt aan haren voet
In zijne fulpen kussens neêrgedoken,

Doortrilt een weelde 't eerst zoo bang gemoed.
Hij blikt haar toe, en bij de taal dier oogen,
Wier teêrheid wisselt met der minne gloed,

Wordt Lauraas bonzend harte blij bewogen.
Heur hand doorwoelt de bloesems in haar schoot;
Zij voelt den blos zich op haar wang verhoogen,

Schoon nog geen woord zijn lippen overvloot.
En 't wierd den jonkman, of ze bij dit blozen
De zoetste vreugde, 't zoetst geluk hem bood;

Niet langer scheen der jonkvrouw ziel bevrozen;
Plooit niet heur mond zich als tot zaalgen lach?
Geen koude lelie meer, maar zachte roze,

Herschiep zij zich in slechts een enklen dag!
En toch, hoe de eenzaamheid, die niets verstoorde,
Nu hen geen dartle schaar te zamen zag,

Ze bijkans tot bedwelmens toe bekoorde,
Ze zwegen... 't golfjen murmelde om de kiel...
De middagzonne, die op 't vierigst gloorde,

Was zacht van gloed, waar ze in de tente viel...
De half-verflenste bloemen geurden, geurden,
Als slaakten ze in den amber ook haar ziel...

En toch, ze zwegen... Telken male kleurde
Het rozerood weêr 't sneeuwwit aangezicht,
Wen schuw omhoog zij heure wimpers beurde,

En steeds op haar zijn blikken zag gericht;
Maar telken maal had in 't hartstochtlijk gloeyen
Hij toch voor 't eerste liefdeswoord gezwicht;

Zijn tonge snoeren als onbreekbre boeyen;
Mocht aan 't festijn, bij snarenspel en zang,
Een woordenpraal zijn lippen ook ontvloeyen,

Thands blijven die gesloten, bleek en bang,
Hoe ook de jonkvrouw, trots heur maagdlijk schromen,
In 't diepst der ziel naar weêr een lied verlang'!

O, zalig uur! O, hemelscheppend droomen!
Als mijmrend werpt heur bloemen ze in den vloed,
En ziet de golf ze kabbiend overstroomen,

Tot die op 't water weêr ze rijzen doet.
Hun hoofden neigen zich, hun blikken staren;
Het spel wordt beiden wedergaêloos-zoet;

Glimlachend volgen zij de dartle baren,
Terwijl zijn adem, zacht gelijk een zucht,
De lokjens trillen doet dier zijden hairen,

Die koon beroert, zoo donzig als een vrucht...
Is 't Laura niet, of van Francescoos lippen
De teêrste kussen, weeldevol genucht!

Haar in de lokken, op de wange glippen?
Hoe heimlijk lacht ze, als zij heur bloemenschat
Met beide handen strooyend, laat ontslippen,

Tot golf bij golf verkeert in bloem en blad!

Geen cymbels sloegen meer, geen luite kweelde,

Toen 't gondellied verstomde, zingensmat;

Niet een, die lieflijk peep of lustig veêlde,
Toen 't vaartuig stil lag in het knakkend riet,
En elk ontwaakte als uit een droomenweelde.

Nog zoet-bekoord door 't wieglen op den vliet,
Heft uit heur kussens zich de loome schare,
En tuurt verlangensvol naar 't blond verschiet,

De zonne wars en wars van 't spelevaren.
Ginds lokt de koelte van het loovrendak;
Ginds luwen zoeltjens door citroenenblaêren,

En bloesemsneeuw zijgt neêr van tak bij tak.
't Is zoeter in het lommer om te dwalen,
Dan loom te dobbren op het watervlak

In 't blakend vier der middagzonnestralen.
Dies spoedt een ieder zich om uit de boot
Ten groenen Rhône-oever af te dalen,

En elke minnaar zoekt zijn tochtgenoot'.
Wat lange reis, voor men in koele schaûwe,
Bij klare bron, die waar uit rots zij sproot,

Heur druppels paerlen deed in zilvren dauwe,
Op mos gevlijd ten leste poozen mag,
Wijl in 't verschiet de heuvelklingen blauwen

Of 't landschap in een mist van stofgoud lag!
In paar bij paar, in dartle bonte troepen
Tijgt thands de zwerm, naar waar ze een Eden zag,

En 't luid gejubel klinkt bij 't schertsend roepen.
Met hoofscher vreugd, die niet dit schaatren duldt,
Te mid der maagden, die zich rond haar groepen,

Treedt Laure in rozigkleurge wijl gehuld,

Heur pluimenwaayer boven 't hoofd geheven,
De zon ten scherm, die 't lokkig blond verguldt.

Gelijk eene elve schijnt ze voort te zweven;
Of ze in 't gemoed ook zich tot roos herschiep,
Heur schoon blijkt nog de lelie haar te geven;

Zoo fier en slank, als er niet eene liep.
Francesco, trotsch, schrijdt voort aan heure zijde,
Waar met een glimlach hem de jonkvrouw riep,

Toen hij slechts volgde, schuchter en bescheiden.
Vrij spotten schalke knaap en dartle maagd,
Dat hem die gunst tot Lauraas ridder wijdde,

Hem, zanger, wie de liere maar behaagt,
Hij roemt met hoogmoed zich heur uitverkoren,
Die, haar ter weer, voor kling nog speer versaagt!

Gevonden is het oord, waar 't middaggloren
Het flauwst zijn pijlen door 't geblaêrte schiet,
En 't beekjen laat zich zangzoet-babblend hooren,

Als 't in den groene half verholen vliet.
In schaûw van oleander en van ceder,
Op 't mostapeet, dat koele rustplaats biedt,

Vlijt elk, tot hijgens toe vermoeid, zich neder.
Violen geuren; 't zoeltjen zwerft door 't loof,
En waait de teêrste twijgen heen en weder,

En zweeft dan voort op blanken bloesemroof.
Ginds springt, alom heur zilverstof verstuivend,
Een bronne uit die met veile omrankte kloof,

Als glinsterende slange voort zich schuivend
Door weeldrig groen op blinkend kiezelpad;

Zich eerst in floers van slingerplanten huivend,

Tot zij met zilvren voet te voorschijn trad.
Ze laat van rots tot rots heur water vallen,
Dat diamanten in den ronde spat,

Dat borrelt tot het sparkelt van krystallen;
Hier zachtkens-murmlend, of 't van liefde smacht,
Om verder vroolijk-klatrend voort te schallen,

Zoo blijde, of ginds de bronnimf schatrend lacht!

‘O, dat we ons hier ten oever nedervlijen!
De plek is koel, en 't mos fluweelig-zacht!’

Aldus Petrarca tot de jonkvrouw. ‘Sprije,
Madonna, hier ik u een bloemenspond!’
En beiden gaêren zich in 't spelemeyen

Wat schoonst er bloeit en zoetst er riekt in 't rond.
Maar dan: ‘mij dorst!’ zoo lispt zij, en ze beuren
Elkander leliekelken aan den mond,

Waar 't bronnat in gekruid wordt als met geuren.
Als zij hem laaft, kust hij haar snel de hand,
En zij, verschrikt: ‘Of 't iemand mocht bespeuren!’

Dan zwerven ze aan dier beek geschulpte rand,
Steeds zich verwijdrend, nu ze verder dolen,
Terwijl het loof zoo dicht zijn tent reeds spant,

Dat ze in een lustprieel als zijn verscholen.
Niet gloort de zon meer met haar gloeyendst vuur;
Ze is reeds ter kim in purprend goud verholen;

't Is 't domlig, rustaanbrengend schemeruur;
Er suist een aarzlend hijgen door de twijgen,

De sluimerzang dier zwijmlende natuur;

Dan ligt zij aêmloos in een naamloos zwijgen,
Tot lied op lied den nachtegaal ontvliet,
Die paerle aan paerl' tot zangen schijnt te rijgen...

't Is Laure, alosf een weelde in 't hart haar schiet;
't Is, nu hun oogen plots elkaêr ontmoeten,
Of heel heur ziel zij in dien blik hem biedt,

En als verrukt valt hij haar voor de voeten.
‘O, duld’ - hoe beeft zijn stem! - ‘dat 'k op de knie
Aanbiddend u als mijn godinne groete!

O, duld, dat steeds mijn Muze ik in u zie.
Bezielt ge mij! Ze wil heur wieken strekken,
De nauw me in 't hart ontwaakte Poëzie!’

Een hemelsch licht verklaart heur englentrekken;
In 't gitzwart oog weêrspeelt een zachte straal:
‘Dat dan mijn kus bezieling in u wekke!’

Het lieflijk andwoord wordt hem englentaal...
En zie, ze buigt het blonde hoofd voorover...
Kweelt niet reeds orgelend de nachtegaal

Een zang van liefde in 't zachtkens-wisplend loover?
Ruischt, nu heur mond hem kuisch op 't voorhoofd kust,
Niet heel het woud van 't zilver zanggetoover?

Dec. '83.
LOUIS COUPERUS.

Nederland als polderland.

Nederland als Polderland, door A.A. Beekman, Oud Genie-Officier, Leeraar aan het Gymnasium te Zutfen. Zutfen, W.J. Thieme en Co.

Wie zich op aardrijkskundig gebied beweegt, zal wel overtuigd zijn dat Nederland zelf, hoe klein ook, nog een half ontgonnen veld is; hoe vreemd het schijne, valt er voor den beoefenaar der geografie van ons land nog veel te onderzoeken en dus nog veel te leeren.

Onze geologische kennis is nog alles behalve volkomen, zelfs zeer gebrekkig; men meende op de door Dr. Staring behaalde lauweren te kunnen rusten, ofschoon deze duidelijk had verklaard slechts globaal den toestand van de bovenste korst te hebben ontsluierd; de ethnografie is zoo weinig tot haar recht gekomen, dat de eerste sporen op dat terrein nog kunnen behaald worden, welke verdienstelijke geschriften trouwens reeds het licht mochten zien; de kennis van het klimaat begint zich eerst langzamerhand uit de omhullende windselen los te werken. Eene ‘Heimathskunde,’ zooals Zwitserland, Beieren en enkele andere Duitsche Staten bezitten, zooals zelfs Finland kan aanwijzen, is in Nederland niet te vinden. Geen mensch beschreef ons vaderland zooals Dr. Veth Java beschreef.

Het is treurig, maar waar, vooral te bejammeren omdat er misschien wel iemand te vinden ware, die zulk een taak met goed gevolg zou kunnen volbrengen, wanneer ten minste ijver, belangstelling, algemeene bekendheid met het land en lust tot plaatselijk onderzoek de gegevens zijn om zulk een man te vormen. Wij willen geen naam noemen, al meenen wij dat velen den bedoelden persoon wel zullen herkennen, en voegen er bij dat het wel wenschelijk zou wezen, dat belangstellenden en vooral Vaderlandsche genootschappen de handen in één sloegen om hem in de gelegenheid te stellen er rustig al zijn tijd en kennis aan te wijden.

Natuurlijk moet zulk een arbeid voor een zeer groot deel steunen op de gegevens van verschillende deskundigen, die eene studie maakten van een der onderdeelen, en juist daarom zijn wij zoo ingenomen wanneer wij zulk een werk begroeten kunnen. Dit is thans het geval met het boekdeel van den Heer Beekman, die met volhardenden ijver en even prijzenswaardig overleg eene compilatie leverde, welke allicht zoo hoog mag geschat worden als een volkomen oorspronkelijk, geheel op eigen onderzoek gegrond werk.

Wie hoort den naam van ons land noemen en denkt niet aan water; aan door eb en vloed bewogen water; aan water dat met krachtig geweld uit de Alpen of uit Frankrijk afgevoerd, onze woonsteden en rijke landsdouwen komt bedreigen; van water, dat in massa's van den hemel stroomende, ons heerlijk weiland in een drassigen poel zou herscheppen als wij niet steeds gereed stonden het door de hulp van stoom of wind weg te ruimen. Eene goede, nauwkeurige, duidelijke hydrografie van ons Vaderland is derhalve een nuttig en een noodig werk. De schrijver ondernam dien arbeid, wij zullen straks zien met welk resultaat en in de eerste plaats op welke wijze. Die taak is niet gemakkelijk, want het schijnt wel dat men tot nog toe de geringe helling van onzen bodem eene voldoende verontschuldiging achtte om er zich niet lang mede bezig te houden. Toch is dit niet juist; niet alleen is het verval onzer hoofdrivieren gelukkig nog aanzienlijk genoeg om haar water zeewaarts te voeren, en in zoover leveren zij geene bijzondere gezichtspunten op, maar de hydrografie van Nederland wordt vooral belangwekkend door den vreemdsoortigen toestand waarin ruim een derde, en wel het rijkste gedeelte van den bodem verkeert, dat is dat de oppervlakte lager ligt dan de rivieren en de gewone vloed, weshalve al de doorsnijdende vlieten, weteringen en slooten kunstmatig het overtollige water moeten lozen. Nergens treft men over zulk eene uitgestrektheid zoo lage gronden aan, althans niet zoo kunstvaardig ontgonnen en doorkruist door zoovele en zoo aanzienlijke rivierarmen.

Zijn arbeid zou nog veel moeielijker zoo niet onmogelijk zijn geweest, indien het Rijk niet sedert jaren een Waterstaatskaart uitgaf, die bereids voltooid is over het grootst gedeelte van ons polderland, en eenig in haar soort is. De verbazend gecompliceerde wijze waarop de lage polders zich van hun overtollig water

ontlasten, - hoe soms volstrekt niet de naaste of kortste weg kan gevolgd worden, - het met merkwaardig overleg in het leven geroepen stelsel van sluizen, duikers, beeren, overlaten, stuwen, enz., vindt men op die schoone kaartbladen ontsluierd voor ieder, die met eenig geduld en oordeel deze geheimzinnigheden wil navorscher. Onze schrijver had die hulp noodig en trok er dan ook uitnemend partij van, zoowel wat zijn tekst als wat zijne kaarten betreft.

De Heer B. tracht in de eerste plaats ons duidelijk te maken, dat niet alleen de buitenlander maar ook de Nederlander een verkeerd begrip heeft van ons rivierstelsel; hoe moeilijk het is de menschen in dit opzicht tot de waarheid te bekeeren, bleek ons meermalen, maar zelden zoo duidelijk als voor korte jaren toen de vermaarde geograaf E. Reclus op zijne vraag, hoeveel water de Rijn aan onze grenzen binnenvoerde en hoeveel water hij te Katwijk loosde, duidelijk en voldoende werd ingelicht, dat eigenlijk geen druppel van den echten ‘Vater Rhein’ te Katwijk terecht kwam, en toch blijkens zijne overigens belangwekkende beschrijving van Nederland in zijne Nouvelle Géographie Universelle niet volslagen bekeerd werd. Met volle recht wijst de heer B. er dus op, dat reeds te Wijk-bij-Duurstede de Kromme Rijn door sluizen van den Rijn zelven is afgesloten, en derhalve slechts bij mondjesmaat een aandeel van zijn water afvoert; dat diezelfde operatie zich bij Utrecht herhaalt en werkelijk de Vecht nog enkele percenten Rijnwater opneemt en medevoert, doch dat daar geen sprake van kan zijn bij den Ouden Rijn, welke menigwerf bij Katwijk veel hooger spiegel heeft dan te Utrecht en derhalve zonder eenigen twijfel geen ander dan in de tusschenliggende polders opgevangen water in zee uitloost.

Zulke toestanden dient men grondig te kennen, wil men zich eene juiste voorstelling maken van de afwatering hier te lande, en die kennis is van groot belang, niet alleen voor den ingenieur en zijne ondergeschikten, niet alleen voor den geograaf en den dilettant, maar in de eerste plaats voor alle landbewoners, met name van die van ons polderland, die zeer zeker dikwerf minder zwarigheden zouden opperen tegen een krachtig en steeds tot werken bereid stoomgemaal, indien ze recht goed begrepen, dat voor eene aanmerkelijke oppervlakte geen sprake is van natuurlijke waterlozing en het zelfs hoogstgevaarlijk is uitsluitend vertrouwen te

stellen in van den zeer grilligen wind afhankelijke watermolens.

Het eerste gedeelte van het boek is gewijd aan een overzicht van ons stroomenstelsel, toont zoo duidelijk mogelijk aan dat Nederland in een geheel bijzonderen toestand verkeert, daar het verval der groote rivieren van het oosten naar het westen wel 12 m. en van het zuidoosten naar het noordoosten zelfs ruim 40 m. bedraagt, doch dat die stroomen voor een groot gedeelte door polderland vlieten, dat in den regel vrij wat lager ligt dan hunne bedding. Moge dus de hydrografie in algemeenen zin genomen hoogsteenvoudig zijn, - wij kunnen immers allen het Rijn- en Maaswater zeewaarts zien vloeien, - geheel anders wordt dit wanneer wij wat nauwlettender toezien en de vraag moeten stellen: hoe wordt dat lage land ontwaterd? - Daar kunnen evenmin de stroomende rivieren als de doeltreffendste draineerbuizen van dienst zijn.

Het is juist de oplossing van dit vraagstuk, welke aanleiding heeft gegeven tot het schrijven van dit werk; en opgehelderd met overzichtskaarten, gegrond op de reeds vermelde Rijks-Waterstaatskaart, is door den auteur een zeer duidelijk tafereel geleverd van hetgeen rondom ons gebeurt, maar door zoo weinigen wordt doorgrond.

Dat hij de werkkring der rivieren tot zijn recht laat komen en niet schroomt met de ‘sagen’ te breken, maar het prozaïsch heden op den voorgrond plaatst; - dat hij de poëzie van Borger een gevoeligen slag toebrengt, wanneer hij den Ouden Rijn beschrijft als eene aaneenschakeling van sluisbekkens, dikwerf onderling van niveau verwisselend; - dat hij blijkbaar ons polderland te goed acht om alleen door kikvorschen bewoond te worden, en dus met ingenomenheid alles vermeldt wat wordt aangewend om de weelderige akkers en grazige weiden boven water te houden; dat zal wel niemand hem euvel duiden, vooral omdat hij dit duidelijk en zaakrijk doet.

In een tijd waarin alles genivelleerd wordt, alle eigenaardigheden worden uitgewischt, onze steden als twee druppelen water op buitenlandsche zustersteden gaan gelijken, onze polders en droogmakerijen met stoom worden doorvlogen, is het voor elk welmeenend vaderlander welkom ons overleg, ons geduld, onze kloekheid in eene juiste omlijsting aanschouwelijk te zien voorgesteld, en het is derhalve vooral het eerste of algemeene gedeelte, dat wij met genoegen aan ieder beschaafd Nederlander ter lecture aanbevelen; het tweede gedeelte, uit den aard der zaak vrij wat lijviger, be-

handelt de onderdeelen van dat polderland, ieder op zich zelf en zoo beknopt mogelijk.

Hier vindt de weetgierige ongetwijfeld veel nieuws; menig gemeentebestuur, ieder heemraad, vele ingenieurs zullen dit gedeelte dikwerf met vrucht kunnen raadplegen, hetzij om het geheugen te ververschen, hetzij om den weg te vinden op een hun nog onbekend terrein. Dit deel onderscheidt zich door nog nauwgezetter studie en niet minder zorgvuldige behandeling.

Natuurlijk zijn er wel aanmerkingen op dezen arbeid te maken, en dat heeft het gemeen met ieder ander menschelijk werk. Wij voor ons zouden het gaarne hebben gesplitst gezien in twee deeltjes, omdat werkelijk, hoe juist de beide afdeelingen aan elkander sluiten, hoe goed geheel ze samen vormen, eene afzonderlijke verkrijgbaarstelling het debiet althans van het algemeen gedeelte zou verveelvoudigen. Zonder toch te beweren, dat ieder ‘volleerde’ jongen den inhoud van dat gedeelte moet van buiten kennen, zouden wij wel wenschen, dat allen eenigermate met den inhoud bekend waren, en dat althans ieder leeraar en onderwijzer het op zijn duimpje kende; voor velen onder hen blijft de vraag naar den prijs evenwel een hoofdvraag. En wat het tweede gedeelte betreft: de ingeland, de heemraad, de opzichter, de molenaar, de ingenieur zal uit zijn gezichtspunt het eerste deel wellicht ballast noemen en liever een boekske ter hand nemen dat meer uitsluitend inlicht omtrent hetgeen hij in zijne betrekking wenscht te weten en eigenlijk moet weten, wil hij zijne adviezen en zijn stem op goeden grond afgeven; iets dat tegenwoordig veel te wenschen overlaat; - en geen wonder, want wááruit zou een leek, plotseling geroepen tot het medebesturen van eenigen polder, zijne wetenschap putten?

Trouwens ook uit het inleidend algemeen gedeelte kan zoo iemand veel leering putten: één voorbeeld slechts, op blz. 101 voorkomend. ‘Om zich nu eenigszins duidelijk te kunnen voorstellen wat in polderland regenval kan beteekenen, bepale men zich eens tot het geval dat de regen de verdamping per etmaal met 1 mM., dat is dus niet bijzonder veel, overtreft. Eén mM. hoog op het land geeft een waterlast van 10 M^3 per hektare en per etmaal, dus van 10000 M^3 per 1000 H.A. en per etmaal of 7 M^3 op die oppervlakte per minuut. Daar nu één paardekracht van een stoomwerktuig de kracht is die 75 K.G. per seconde en

4,5 M^3 water per minuut 1 M. hoog kan opvoeren, zoo is dus in dit geval 7/45, 14/9 paardekracht per 1000 H.A. en per M. opvoerhoogte noodig om het water in den polder op het bepaald peil te houden, dat is geen waterbezwaar te hebben.'

Doch die regenval bedraagt weleens tien mM. per etmaal meer dan de verdamping en ook daarop dient het polderbestuur te rekenen, al is het niet strikt noodig dat in één etmaal wordt weggemalen wat in één etmaal valt; daar dit 15,5 paardekracht per 1000 H.A. zou vorderen, heeft Rijnland, in vele opzichten een uitnemend voorbeeld gevende, gezorgd althans twee derden van die hoeveelheid te kunnen wegvoeren in één etmaal. Tot welke cijfers men komt is ook belangrijk te vernemen: volgens eene opgave van 1868 (vóór de stichting van het 4e stoomtuig) voerde Rijnland jaarlijks af 190,000,000 M^3 water kunstmatig en 300,000,000 M^3 natuurlijk, d.i. door loozing door de uitwateringsluizen. Eerbiedwaardige getallen!

Een werk aankondigende, dat wij met vooringenomenheid begroeten en welks inhoud ons bij de doorbladering steeds beter beviel, hoe meer wij te huis geraakten in de opvatting des schrijvers, kan het geenszins in onze bedoeling liggen met eene loupe naar onjuistheden te zoeken en die dan hier breed uit te meten. Evenwel willen wij een paar vragen stellen of opmerkingen maken.

Wij meenen te weten, dat het Haartelsche gat (blz. 25) is afgedamd en de Welplaat aan Putten is verbonden; stellig weten we, dat men bezig is met de droogmaking van het Naardermeer, sedert 1629 een plas met biezen.

Is het alleen eene vrucht der verbeelding dat de bodem der groote rivieren nog voortdurend zou verhoogen? Ligt de bedding van de Lek en andere stroomen niet hooger dan al het aangrenzend land, en wijst dit niet op verhooging ná de indijking, en kan het ook eigenlijk wel anders, wanneer men het gering verval in aanmerking neemt[1)] Blz. 45 r. 16 v.b. staat oostelijk, lees westelijk deel van Utrecht; de vingerwijzing op het belang der Lekdijken is hier overigens recht van pas en duidelijk.

De opgaven omtrent de verdamping komen niet overal met elkander volkomen overeen, trouwens de bepaling van het juiste bedrag

1) De kundige beschrijver van 'Stadt und Land Bremen', Professor Buchenan, is ook van ons gevoelen; zie Deutsche Rundschau für Geogv. & Stat., Heft 3, 1883.

is hoogstmoeilijk; de gemiddelen over 99 jaren op den huize Zwanenburg waargenomen, worden op blz. 100 meegedeeld.

Zou de meerdere waterlast in Delfland niet in onmiddellijk verband staan tot den kleinen boezem? (blz. 109.)

Delfland 30000 H.A. en boezem 386 H.A.

Rijnland 77150 H.A. en boezem 3550 H.A.

Noord-Holland levert buiten de genoemde Zeepolders benoorden het IJ nog vrij wat meer bouw-en warmoeziersland op; de schrijver denke slechts eens aan het kostelijk Drechterland enz.

Blz. 178 vermeldt het Monnikenmeer, maar de Noordmeerpolder is vergeten.

Van meer belang is het dat de indijking van den Noordpolder op Texel geheel met stilzwijgen wordt voorbijgegaan, zelfs op de kaart mistten wij dien; thans zal er op dat eiland dus wel sprake wezen van het ‘Waterschap der 30 (vroeger 29) gemeenschappelijke polders.’ (blz. 419.)

Wij stipten dit aan om te bewijzen dat wij het boek, althans het algemeen gedeelte, nauwgezet doorlazen, opdat men te meer vertrouwen in onze verklaring moge stellen: dat het geheele werk met veel zorg is saamgesteld, en met oordeel op den voorgrond is geplaatst wat het noodigst is te weten.

Het zij ons vergund o.a. opzettelijk te wijzen op de juiste omschrijving van den Ouden Rijn (blz. 137), waardoor men eene geheel andere voorstelling krijgt dan de vroegere beschrijvingen uit de beste leerboeken geven. Zoo wordt de hooghartigheid van de vroegere besturen van het zooveel gewicht in de schaal leggend Rijnland geschiedkundig aangetoond. De vele verbeteringen in de afwatering van Waterland, allen in de laatste jaren tot stand gebracht, zijn door den schrijver niet verzuimd te vermelden. De groote invloed en de gecompliceerde werkkring van Schermerboezem ten opzichte van een zeer aanzienlijk deel van Noord-Holland worden duidelijk uiteengezet. Wat calamiteuze polders zijn en waar men die alleen vindt, kan men op blz. 257 lezen; beknopt maar helder. Hoe men ook hooggelegen droogmakerijen in ons land, met name in Friesland, aantreft, geeft de schrijver op en hij wijst tegelijk aan dat eene bedijking wel degelijk uitsluitend kan dienen om het polderwater geheel in eigen macht te hebben.

Hij toont ons ook zeer duidelijk aan hoe slecht de afwatering van den grooten Frieschen boezem (± 267,000 H.A. land met

27,000 H.A. boezem) steeds was, daar de hoofduitwatering in het N.O. ligt, terwijl de meeste meren in het Z. en Z.W. zijn te vinden, weshalve het recht gelukkig is, dat met kracht de hand aan 't werk is geslagen om door verruiming der verbindingskanalen tusschen Sneeker- en Bergumermeeren en de monding van de Ee in de Lauwerszee de geregelde doorstrooming te bevorderen.

Zoo konden wij nog op menige hoogstbelangwekkende beschrijving wijzen, maar men kan uit het meegedeelde reeds bespeuren, dat de schrijver geen vreemdeling in ons vaderland is, geen navraag en bespreking met deskundigen schroomde, geen bronnenstudie te lastig oordeelde.

Het boek bevat niet minder dan de inhoud opsomt, en dat is:

1. Algemeene bepalingen en beschouwingen.
2. De hoofdrivieren en de zee.
3. Vorming van den bodem.
4. Eigenlijke hydrografie.
5. Verklaring van algemeene begrippen.
6. Topografie.
    - A. Het Hollandsch-Utrechtsch Polderland.
    - B. De Geldersch-Noordbrabantsche rivierkleipolders.
    - C. De Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden, de zeeklei van Noordbrabant en Zeeuwsch-Vlaauderen.
    - D. Het Friesch-Groningsch-Overijselsche Polderland.
    - E. Zuiderzeekusten tusschen Zwartewater en Gooiland.
    - F. De eilanden in de Noordzee en in de Zuiderzee.

Hieraan heeft de schrijven drie interessante bijlagen toegevoegd, die de waarde van het werk, uit een militair oogpunt beschouwd, zeer verhoogen; zij handelen over kunstmatige onderwaterzettingen, over Nederland in 1672, en over de nieuwe Hollandsche waterlinie, allen onderwerpen, die ook vangroot gewicht zijn voor de bestuurders van polders en waterschappen, en derhalve een waardig geheel vormen met het werk.

Nog rest ons, al is het met een enkel woord, de kaarten en platen te bespreken, die het werk letterlijk versieren, met name de 2e, 3e en 4e kaart. Ze zijn in zulk een boek onmisbaar, want met één oogopslag maken zij ons duidelijk, wat dozijnen blad-

zijden nog niet half zoo goed zouden doen. Zelfs een vluchtige beschouwer zal er op zien met hoeveel zorg de schrijver ook dit gedeelte van zijn arbeid bewerkte, hoeveel te meer zullen zij den gezetten navorscher bevredigen.

Recht gelukkig is het, dat de technische uitvoering volkomen gelijken tred houdt met des auteurs zorgvuldigheid. Den uitgever komt dus een woord van lof toe, daar hij niet schroomde een degelijk en zeer net uitgevoerd boekwerk, niettegenstaande de aanzienlijke kosten, op waardige wijze met kaarten te versieren.

Indien nu alle belangstellende deskundigen zich mochten willen beijveren den schrijver in kennis te stellen met de overtredingen waaraan zijn pen zich wellicht hier en daar onwillekeurig heeft schuldig gemaakt, dan is Nederland stellig binnen enkele jaren een standaardwerk rijker geworden. Moge het talrijke belanghebbende publiek deze bereids zoo wèlgeslaagde proeve inmiddels op den waren prijs stellen.

Den Haag.
J. KUYPER.

‘Oud-Holland.’

Oud-Holland. Nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz. onder Redactie van Mr. A.D. de Vries Az., *Onder-Directeur van 's Rijks Prentenkabinet* en Mr. N. de Roever, *Adjunct-Archivaris van de Gemeente Amsterdam*. 1ste jaargang. Afl. 1-3.

‘In onzen tijd van grondig critisch onderzoek is bronnen-studie een vereischte geworden. Wie nu de archieven, de papieren gedenkteekenen van het voorgeslacht, wil ter zijde stellen, geeft het bewijs niet op de hoogte van zijn tijd te zijn, een tijd die aan traditien en overgeleverde begrippen en uitspraken van autoriteiten niet meer waarde hecht, dan ze zullen blijken te verdienen. Staat de wegwijzer van den historicus alzoo in de richting van het archief, met dien van den oudheidkundige is het voorzeker niet anders. Waar elders dan in de kostbare en uit dit oogpunt althans nog onbewerkte bronnen, die een archief kan aanbieden, zou hij voor de duizende vragen, die zich aan hem opdoen, het antwoord vinden?’

Deze woorden, door Mr. DE ROEVER op bl. 62 van het tijdschrift, dat ik bespreken ga, geuit, en die als voorrede voor het geheele werk aangemerkt mogen worden, verdienen onverdeelde beaming. Zijn zij in het algemeen waar voor den beoefenaar van geschied- en oudheidkunde, in dubbele mate is dit het geval voor hem, die nieuw licht zoekt aan te brengen door het leven te beschrijven van de merkwaardige mannen van het voorgeslacht. Eene goede levensbeschrijving te geven is een uiterst moeielijke taak, want het leven van elk individu bevat tal van waaroms? die slechts beantwoord kunnen worden bij eene nauwkeurige

kennis van de vaak schijnbaar onbeduidendste bijzonderheden. Men beproeve slechts eens het leven te beschrijven van een tijdgenoot, dien men persoonlijk gekend heeft, om al de zwarigheden te begrijpen, reeds daaraan verbonden, zwarigheden, die zich als in eene meetkundige reeks vermenigvuldigen, naarmate men verder verwijderd is van het tijdvak waartoe dat leven behoorde.

Heeft men nu nog te doen met personen, die openbare ambten of bedieningen bekleed hebben, dan zijn er ook buiten de archieven vaak genoeg gegevens te vinden, om daaruit een levensbeeld op te trekken. Maar geldt het mannen, wier leven aan kunst of letteren gewijd was, dan is de biograaf, die de archieven niet raadplegen kan, genoodzaakt zich te behelpen met de zoo weinig betrouwbare berichten en overleveringen van bloedverwanten of vrienden, zoo hij al gelukkig genoeg is zulke bronnen aan te treffen.

Van daar dat de makers onzer biografische woordenboeken, ook al deden zij hun best, om zoo goed mogelijk werk te leveren - en helaas! dat deden zij niet altijd - ons toch slag op slag teleurstellen en op een dwaalspoor helpen. Intusschen mag ter hunner verschooning bijgebracht worden, dat men van hen, die duizende levens te behandelen hadden, niet vergen kan, dat zij even zoovele monografiën leveren zouden.

Het vonnis in de woorden van Mr. de R. vervat, treft dan ook meer mannen als VAN LENNEP, VAN VLOTEN, BUSKEN HUET, BEETS, VOSMAER, HAVARD, enz. die er naar streefden alles bij elkander te brengen, wat over dezen of genen kunstenaar te vinden was en daarbij verzuimd hebben zich van de archieven te bedienen. En Mr. de R. had recht om zoo te spreken, want hij leverde het bewijs, hoe rijk die mijn is, welke onbewerkt bleef.

Evenzoo heeft hij op eene andere plaats het ‘doen uitkomen hoe weinig er op archaeologisch gebied eigenlijk in het Amsterdamsch archief is gewerkt en hoe dankbaar die arbeid zou zijn, van (voor?) een ieder die zich met het samenstellen eener monografie over een der groote, helaas uitgestorven, industrien wilde bezighouden.’... ‘Had slechts het lot den archiefbewaarder gegeven twintig handen en tien hoofden, om alles wat hem belang inboezemt te doorzoeken, aan te teekenen en te verwerken, dan zou hij op 't stadhuis heel wat tot stand kunnen brengen.’ (bl. 63).

Ja mits hij den moed en het geduld heeft van de redacteurs van ‘Oud-Holland,’ om dien rijstenbrijberg door te eten, die in

den vorm van doop-, huwelijks- en begrafenis registers, boeken van rooimeesters, pui-boeken, boeken van verponding, registers van huisoverdrachten, enz. enz. daar gereed ligt. En dan onder nog ééne voorwaarde: mits hij genoeg ervaren zij in het archief-wezen, om b.v. niet de namen van den oom en de schoonmoeder van den schilder METSU in plaats van K e y s e r en d e G r e b b e r te lezen K u y p e r en d e G r e l l e s, zooals HAVARD overkwam (bl. 78).

Laat ons nu zien wat de twee éénhoofdige en tweehandige bestuurders van het tijdschrift, onder medewerking van de heeren J.H.W. UNGER, D.C. MEIJER JR., J.F. VAN SOMEREN, J.F. GEBHARD JR. en twee ongenoemden aan het licht gebracht hebben. Ik laat mij daarbij niet weêrhouden door de reeds op eene der eerste bladzijden te lezen woorden: ‘Wie critiek wil uitoefenen mag niet beneden den gecritiseerde staan, maar moet zijn onderwerp beter meester zijn dan hij.’ (bl. 2) Want men kan zoowel het goede waardeeren als onjuistheden opmerken, ook al staat men beneden den beoordeelde. Vroeger plachten de schrijvers te zeggen (wat evenmin opging):

> Die dit werk wil laken
> Moet zelf een beter maken.

‘Oud-Holland’ wordt geopend met een stuk, dat den vrij pikanten titel draagt: *Een huwelijk van Rembrandt, waarvan de afkondiging twee eeuwen na zijn dood heeft plaats gehad*.

‘Tal van jaren, eeuwen bijkans,’ zoo laat Mr. DE ROEVER zich hooren, ‘was REMBRANDT's persoonlijkheid miskend, verduisterd door scheeve voorstellingen, praatjes en overleveringen, die klaarblijkelijk niet door een den meester toegenegen geest waren uitgestrooid en geboekt. Thans (echter) staat de krachtige zeventiende eeuwsche gestalte ons voor de oogen onder het licht, dat zij verdient. 't Is VOSMAER's verdienste, dat hij ze ons schetste’ (in zijn *Rembrandt, sa vie et ses oeuvres*). Maar Vosmaer was niet de man van eigen bronnen-onderzoek: hij bouwde slechts voort op de grondslagen van het onderzoek van anderen. Van daar dat ook door hem melding is gemaakt van een tweede (of zoo men wil derde) huwelijk van REMBRANDT met zekere CATHARINA VAN WIJCK, waarvan geen woord waar is, en dat aan R. het vaderschap over twee kinderen toegedicht is, wier moeder hij mogelijk nooit gezien heeft.

Het al of niet bestaan van dat huwelijk is voor de beoordeeling van het karakter en de kennis van de levensomstandigheden des schilders geene onverschillige zaak. De verhouding tot HENDRIKJE JAEGHERS (of STOFFELS) zoude bij het bestaan van dat huwelijk onder een geheel ander licht verschijnen; hij zoude in behoeftige omstandigheden gestorven zijn; zijn familiekring zoude met 2 kinderen en eene schoonzuster CATHARINA BLANCKENHOFF vermeerderd worden, waarvan men tot dusver niets wist, enz.

Maar juist deze tweede echtgenoot met al den aankleve van dien, verdwijnt als sneeuw voor de zon, bij de ontdekking van Mr. de R., dat de post in het begrafenis-register, in fac-simile door hem medegedeeld, verkeerd gelezen, of liever onjuist verstaan is. Catharina met haar twee kinderen toch, die de verklaring in de doodboeken der weeskamer aflegde, door de tante gestaafd, dat zij zonder middelen achtergebleven waren, behoorde niet bij REMBRANDT VAN REYN, die er *boven* geboekt was, maar bij JAN THEUNISZ BLANCKENHOFF, die er *onder* stond.

Zoo brengt één post uit een begrafenis-register een geheelen ommekeer te weeg in de beschrijving der laatste levensjaren van een man als REMBRANDT. Reeds eenmaal heeft iets dergelijks plaats gehad, toen SCHELTEMA ontdekte, dat IMMERZEEL den grooten schilder vijf jaar te vroeg ten grave had laten dalen, door van RUYNEN voor VAN RIJN aan te zien.

Het aangehaalde begrafenis-register bevat de opgave, dat bij R.'s dood de voogdij over twee kinderen opengevallen was. Naar het oordeel van Mr. de R. waren dit zijn dochter CORNELIA en het kind van R.'s reeds overleden zoon TITUS bij MARGARETHA VAN LOO. Hieraan knoopt de schrijver eenige mededeelingen vast aangaande het gezin van Titus, het geslacht van diens vrouw, waarvan hij eene genealogie geeft, en het vermogen van REMBRANDT. En zoo geeft hij vastheid en zekerheid aan menige lijn van het beeld, dat het nageslacht zich aangaande den meester en zijne naaste omgeving gevormd heeft.

Bij dezen arbeid sluit zich geheel aan een artikel van Mr. DE VRIES in de 3^{e} afl. over CORNELIA VAN RIJN en haren echtgenoot CORNELIS SUYTHOF. Hetgeen tot dus ver bekend was aangaande deze dochter van REMBRANDT bij HENDRIKJE JAGHERS, bepaalde zich tot het feit, dat zij op 30 Oct. 1654 in de Oude kerk gedoopt werd. Hier wordt ons echter haar huwelijksacte 3 Mei

1670 en hun beider testament 5 Oct. van dat jaar medegedeeld, beide hoogst merkwaardige stukken, al ware het slechts, omdat ze het bewijs leveren, dat de 24jarige schoonzoon van REMBRANDT ook tot het St. Lucas-gilde behoorde. Bij het huwelijk assisteerde aan den kant der bruid R.'s kunstvriend ABRAHAM FRANSZ, dien men als apotheker leert kennen. Uit het testament blijkt, dat de jonge lieden op het punt stonden naar Indië te vertrekken en de nasporingen van Mr. de V. hebben doen zien, dat SUYTHOF cipier der burgergevangenis te Batavia geweest is. Reeds genoeg, om de waarde van deze bijdrage te doen uitkomen.

Nog verzuimde ik melding te maken van het slot der eerste bijdrage van 'Oud-Holland.' CATHARINA VAN WIJCK, zoo meedoogeloos door Mr. de R. gebannen uit het gezin van REMBRANDT, geeft den schrijver daar en later (in de 2_e Afl.) eene gewenschte aanleiding, om het een en ander mede te deelen over ha ren echtgenoot JAN THEUNISZ BLANCKENHOFF, die onder den naam van JAN MAAT een goeden naam als zeeschilder verwierf. De sterfdag van dezen merkwaardigen man, tot dusver zwevend tusschen 1669 en 1674, wordt vastgesteld op 2 Oct. 1669, zoodat het beweren van den schilder JOHANNES VOORHOUT - van wien in het voorbijgaan ook eenige levensbijzonderheden aangeteekend worden (blz. 87) - dat hij JAN MAAT in 1674 te Hamburg zag, een sprookje blijkt te zijn.

Het testament en sterfjaar van Gabriël Metsu is de tweede bijdrage tot de geschiedenis der schilderkunst, welke men in 'Oud-Holland' aantreft. Mr. de V. heeft daarmede eene welkome bijdrage geleverd tot de kennis van het zoo weinig bekende leven van dezen jonggestorven doch grooten genre-schilder.

'Er is, in het leven van niet weinige onzer groote kunstenaars, veel wat voor het oog van den belangstellenden zoon der 19e eeuw met een dichten sluijer bedekt is.' Met deze woorden vangt Mr. de R. zijn artikel aan over *Meindert Hobbema*, waarin hij aantoont, hoe het te verklaren is, dat men van dezen schilder in een tijdvak van 40 jaar slechts één stuk weet aan te wijzen en waarom hij op 30jarigen leeftijd het penseel reeds nederlegde, om het slechts nu en dan na lange jaren van rust weder ter hand te nemen. HOBBEMA nl. was bevriend met CORNELIS REYNST, wiens vader LAMBERT REYNST van zijne burgemeestelijke macht gebruik maakte, om den schilder met het wijnroeiers-ambt te begunstigen (1668), hetwelk hem in staat stelde

een huwelijk aan te gaan, maar ook tevens schijnt genoodzaakt te hebben het schildersberoep vaarwel te zeggen. Gelukkig misschien voor den schilder, maar jammer zeker voor de kunst! Onder de bijzonderheden, welke de schrijver verder ten beste geeft, verdient opgemerkt te worden, dat JAN VAN KESSEL en HOBBEMA kunstvrienden en waarschijnlijk beide leerlingen van RUYSDAEL waren.

Twee kleine stukjes aan het slot der 2e afl. zijn getiteld *Iets over de kinderen en de begraafplaats van Anthonie Palamedesz* en *Otto Marseus*. Het eerste, van Mr. de R., doet zien dat P. niet te Delft, zooals men steeds gemeend heeft, maar te Amsterdam op 1 Dec. 1673 in de Oude kerk begraven werd en brengt eenige data en facta uit het leven zijner kinderen aan het licht. Het andere, van Mr. de V., bevat een sterk bewijs voor de boven uitgesproken stelling, dat berichten van nabestaanden dikwijls den biograaf deerlijk op een dwaalspoor brengen. Niettegenstaande toch HOUBRAKEN van de weduwe vernomen had, dat MARCELIS (MARSEUS) na 12 jaar met haar gehuwd te zijn geweest, in 1673, ruim 60 jaar oud overleed, blijkt uit zijne acte van ondertrouw met MARGRITA GIJSELS van 25 April 1664, dat hij in 1620 geboren is, en uit zijne begrafenis-acte, dat hij 22 Juni 1678 ter aarde werd besteld en alzoo na een huwelijk van 14 jaar op 58jarigen leeftijd gestorven is. De ware naam van dezen in het buitenland vooral gewaardeerden schilder van insecten, planten en kruipende dieren blijkt geweest te zijn OTTO MARSAEUS VAN SCHRIECK en zijne wieg schijnt in Nijmegen gestaan te hebben.

Aan deze kleine bijdragen gaat eene grootere van Mr. de V. vooraf, gewijd aan *Willem Schellinks, Schilder-teekenaar- etser- dichter*, welke ik het laatste bespreek, omdat ik met hem van de schilders afstap, om over te gaan tot de teekenaars, etsers en graveurs. De genealogische bijzonderheden, welke we hier vernemen, betreffen zijn 3 broeders en zijne vrouw MARIA NEUS wed. DANCKERT DANCKERTS, die hij 1667 huwde. Maar meer nog wordt ons gegeven over hetgeen S. op zoo onderscheiden kunstgebied gewrocht heeft. Slechts enkele punten mag ik aanstippen. Zijne schilderijen zijn zeldzaam; Mr. de V. noemt er vier in het buitenland en ééne hier te lande. Als teekenaar met krijt of pen, met sepia of O.I. inkt en als etser stelt de schrijver hem vrij wat hooger dan als schilder, en de teekening ‘De buitenplaats van Burgemeester Pancras,’ welke als proeve zijner kunst het opstel

vergezelt, geeft een goed denkbeeld van den meester. Zijne etsen treft men aan in het liederenboekje, ‘Olipodrigo’ getiteld; tot dus ver was door niemand de aandacht hierop gevestigd.

Als dichter stond S. zeker niet beneden de kunstvrienden, tot wier kring hij behoorde en waarin men o.a. aantreft GEBRAND VAN DEN EECKHOUT den schilder - door VOSMAER slechts voor een naamgenoot des schilders gehouden - DAVID QUESTIERS, HIERONYMUS SWEERTS (Jeroen Jeroense), de makers der liedeboekjes dier dagen zooals De olipodrigo, De nieuwe Hofsche Rommelzoo, Amsterdamsche Vreughde stroom, De nieuwe Haagsche Nachtegaal en Klioos kraam, in alle welke bundels ook van S. gedichten te vinden zijn. Ook met TENGNAGEL schijnt hij in betrekking gestaan te hebben, op wiens dood hij een niet onaardig gedicht maakte (bl. 220).

Eene zeldzame ets van CORNELIS FLORISSEN VAN BERCKENRODE, verkleind in O.H. wedergegeven, is de aanleiding voor een bijdrage van den heer D.C. MEIJER JR., getiteld *Het oude doolhof te Amsterdam*, omdat die plaat de verwarring helpt wegnemen, welke er tusschen de doolhoven ontstaan was, welke elkander opgevolgd zijn. Eene eigenaardige aantrekkelijkheid heeft dit onderwerp zeker voor den Amsterdammer, die zich uit de dagen zijner jeugd die uitspanningsplaats met genoegen herinnert, maar ook voor niet Amsterdamsche lezers is het niet onbelangrijk te zien hoezeer de amusementen van weleer met die van heden overeenstemmen. Marionetten, fonteinen, bedriegertjes, automaten, wassenbeelden, muziek enz. vermaakten toen evenals nu de jeugd - en de groote menschen. Zelfs voor BETJE VAN MEURS is eene JAANTJE STRUYCK gevonden. Behalve tal van bijzonderheden over de heerlijkheden, welke het oude doolhof opleverde, geeft de schrijver het een en ander over DAVID LINGELBACH, ALBERT VINCKENBRINCK en andere kunstenaars, wier arbeid er tentoongesteld was. Bovengenoemde *Plaatsnijder en Landmeter C.F. van Berckenrode en zijn famielje* leverden voorts de stof op voor eene bijdrage van Mr. de Vries, die ons den weg wijst in den doolhof, door vroegere biografen gesticht ten aanzien van het geslacht FLORISSEN.

Nog ééne bijdrage tot de geschiedenis der graveerkunst valt er te vermelden, namelijk die welke door Mr. de V. aan *Het portret van Willem Barentsen* gewijd is.

Gelijk bekend is weten wij aangaande dien koenen noordpoolvaarder slechts zeer weinig en doet dat weinige juist het verlangen naar meer ontstaan. Dit opstel draagt tot bevrediging van dat verlangen bij, door ons het portret van B. te geven, door als den mogelijken naam zijner vrouw CLAESGEN LENERTS aan de hand te doen en door een post uit de poorterboeken mede te deelen, waardoor de vraag rijst, of niet aan Haarlem de eer toekomt van B. te hebben zien geboren worden. In het voorbijgaan krijgen we ook in deze bijdrage weder bijzonderheden aangaande andere personen, zooals ABRAHAM DE KONINCK, WILLEM DE BAUDOUS, e.a. die niet te versmaden zijn.

Aan de geschiedenis der Nederlandsche kunst paart 'Oud-Holland' op waardige wijze die der vaderlandsche letterkunde. Ook op dit gebied is nog veel duisters, dat voor licht moet plaats maken, deels omdat de bibliographie en de archiefbronnen nog te weinig aan het woord waren, deels ook omdat nog te weinig studie is gemaakt van de dichters van den derden rang, wier voortbrengselen uit een aesthetisch oogpunt terzijde kunnen gelegd worden, maar niettemin voor de geschiedenis der letterkunde vaak onschatbare gegevens bevatten.

Had reeds de Vondel-tentoonstelling van 1879 doen zien, hoezeer de bibliografie door VAN LENNEP verwaarloosd was, de rubriek *Vondeliana*, door de H.H. DE VRIES en UNGER in O.H. geopend, levert daarvan op nieuw het bewijs. *Vergeten gedichten van Joost van den Vondel* - en daaronder waarlijk schoone! - worden in de 1e, *Vondel's handschriften* in de 2e afl. behandeld. Acht gedichten bij BRANDT, VAN LENNEP noch VAN VLOTEN voorkomende en tal van wetenswaardigheden hebben de schrijvers in die twee artikelen ten beste gegeven en op vele andere mag men nog rekenen. Immers zij hebben grond voor hun beweren; 'voor VAN LENNEP is alles wat met de Nederlandsche schilder- en graveerkunst in verband staat een gesloten boek. Hij heeft zich bijna nimmer de moeite getroost een der kunstwerken door VONDEL bezongen te gaan zien en toch was zeker het meerendeel van die kunstwerken zelfs in de stad zijner inwoning te vinden. Had hij b.v. aan de graveurs en hunne werken eenige aandacht geschonken, van hoe menig gedicht had hij daardoor den oorspronkelijken tekst en het juiste jaar van

vervaardiging kunnen opsporen, van hoe menig persoon die hij in VONDELS omgeving aantrof, had hij een schets kunnen geven, van wien hij nu heeft verklaard niets te weten.'

En wat de handschriften betreft vernemen we, dat van deze, ongeveer 50 in getal, aan VAN LENNEP slechts 30 bekend geweest zijn. Is het dan wel wonder dat de 'Vondeliana' belangstelling wekken?

De dichter van De Roemster van den Aemstel wordt door Mr. de V. besproken. Gelijk men zich herinneren zal is dit gedicht van de lijst der werken van ANNA ROEMERS VISSCHER geschrapt en, zij het ook niet zonder aarzeling, gesteld ten name van M. VAN VELDEN. Het bewijs te leveren voor de juistheid hiervan door op de overige werken van dien dichter een beter licht te doen vallen is het doel der verhandeling.

Een verjaard verjaarfeest is de titel van een uitvoerige verhandeling van Mr. de R., waaruit blijkt, dat het feest ter eere van ANNA ROEMERS VISSCHER, in 1884 te vieren, verzet behoort te worden tot het einde van 1883 en waarin voorts de genealogie van het geslacht VISSCHER behandeld wordt.

Nog ééne studie, die zich zuiver op letterkundig gebied beweegt, valt te vermelden. Zij betreft *Mattheus Gansneb Tengnagel*, volgens Witsen Geysbeek 'de morsigste en onhebbelijkste rijmer der geheele 17e eeuw' en van wien Dr. J. TEN BRINK gezegd heeft, dat hij de ellendige beruchtheid verworven heeft, eene chronique scandaleuse van vele zijner letterkundige tijdgenooten te hebben nagelaten. Doch dit belet niet, gelijk de heer UNGER terecht opmerkt, dat zijne werken voor ons onschatbare bronnen voor de kennis van den maatschappelijken toestand van het Amsterdam dier dagen opleveren. Van zijn levensgeschiedenis was niets bekend. Thans blijkt, dat hij een zoon was van den schilder JAN TENGNAGEL en MEYNSJE dochter van SYMON PINAS en dat hij op 10 Jan. 1613 gedoopt is. Een der doopgetuigen was FRANSCISCO BADENS, de leermeester van BREDEROO. We vernemen voorts, dat hij te Leiden als student in de rechten ingeschreven is, wie zijn broeders waren, met welke letterkundige vrienden hij verkeerde, welke werken zoowel met als zonder zijn naam het licht zagen (bibliografische bijlage) en wat niet al, in één woord meer dan men hopen mogt bij eene eerste poging, om ons den dichter te leeren kennen.

De geschiedenis der vaderlandsche nijverheid wordt door vier artikelen vertegenwoordigd. Het eerste bestaat uit *Bijdragen tot de geschiedenis van de Amsterdamsche Potten- en Plateelbakkerijen* en wordt door een viertal afbeeldingen opgeluisterd. ‘Ieder’ zoo spreekt daarin Mr. de R., ‘ieder, die U, waarde lezer! een schoon stuk aardewerk zal laten zien, zal u daarbij tegelijk vertellen, dat het een product van Delftsche nijverheid is, ofschoon er geen geringe kans bestaat, dat het voorwerp Delft nooit heeft gezien. Immers in vele steden van ons land waren plateelbakkerijen en in Amsterdam moeten er een menigte hebben bestaan. Te Delft vond men echter het grootste aantal. Of nu al de Delftsche fabriekanten juist de schoonste vormen hebben geleverd, acht ik nog niet bewezen.’ Gelijk men weet heeft HENRY HAVARD eene belangrijke bijdrage geleverd tot de geschiedenis der Delftsche bakkerijen. Hij kon dit vooral doen door het vinden van eene lijst der fabrieksmerken in het Delftsch archief. Mr. de R. heeft zonder zulk een document eene verhandeling bijeengebracht, welke zonder twijfel op menig punt nog aanvulling behoeft, doch reeds zooveel wetenswaardigs bevat, dat ik mij noode onthoud van aanhalingen. Doch ik moet mij bekorten.

Eenige bescheiden betreffende de koninklijke porseleinfabriek te Berlijn (1780-1782) sluiten zich eenigermate bij het vorig artikel aan. Deze fabriek in den Thiergarten bij Charlottenburg was niet minder bekend, dan de beroemde fabrieken van Meissen en Sèvres, en een paar prijslijsten van het daar vervaardigde, zooals zij hier afgedrukt worden, zijn niet onaardig.

Een vorstelijk geschenk, door onze Republiek in 1613 aan den Sultan van Turkije vereerd uit dankbaarheid voor de ons in 1612 verleende handelsrechten, gunt ons *een blik op de vaderlandsche nijverheid in den aanvang der zeventiende eeuw*. Dat geschenk bestond uit eene in 16 kisten gepakte bloemlezing uit de voortbrengselen der vaderlandsche nijverheid, waarvoor meer dan twintigduizend gulden besteed werd; kostbare meubelen en tapijten, prachtige zijden en fluweelen stoffen, fraaie linnens, hooggeschatte porseleinen en wat niet al werden den Grooten Heer aangeboden, om hem een goed denkbeeld te geven van onze handelsartikelen. Voor de noodige toelichtingen bij de lijst hiervan, heeft Mr. de R. zorg gedragen.

Door den heer J.F. VAN SOMEREN werd een nog weinig besproken gebied betreden in zijn *Iets over Magnus Hendricksz en Hendrick Magnusz, ‘vermaarde boekbinders’ der* 17e *eeuw*. Eene proeve

van hun arbeid, in plaat medegedeeld, geeft een goed denkbeeld aangaande de hoogte, waarop deze kunst destijds hier te lande stond. Onder meer zegt de schrijver, dat de hier te lande van 1480-1550 gebonden boeken en handschriften, alle gevat zijn in houten stempelbanden en dat de banden met à jour bewerkt metaalwerk, die in Duitschland zoo dikwijls voorkomen, hier eene zeldzaamheid zijn. Met het oog hierop meen ik te mogen wijzen op den fraaien, met metaal beslagen 16e eeuwschen band, die op de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling voorkwam.

Geven de schrijvers van O.H., zooals ik herhaaldelijk opmerkte, in bijna elk artikel meer dan het opschrift er van doet vermoeden, evenzoo bevat het tijdschrift eenige stukken, die de titel, strikt genomen, niet doet verwachten. Vooreerst eene belangrijke bijdrage van den heer UNGER, tot de geschiedenis der toonkunst: *Constantijn Huygens en de familie van Eyck*. We maken daarin meer van nabij kennis met Jhr. JACOB VAN EYCK, den beroemden, maar blinden Utrechtschen organist-klokkenist-fluitist, den merkwaardigen man, aan wien met de gebroeders HEMONY de eer der uitvinding van het klokkegieten (op vasten toon) blijkt toe te komen, en die des avonds op den S. Janstoren de Utrechtsche juffers door zijn fluitspel placht te vermaken. Hij blijkt een neef van HUYGENS geweest te zijn en vooral door eenige brieven van hem mede te deelen is de schrijver in staat, het leven van den grooten musicijn in een helderder licht te stellen, dan tot heden het geval was.

Op zuiver genealogisch gebied beweegt zich de ongenoemde schrijver van het stukje getiteld: *Maarten Luther*, waarin aangetoond wordt, dat het beweren van de Nederlandsche LUTHERS, dat zij met den grooten Hervormer verwant zijn, niet zoo ongerijmd is. Immers, uit eene acte van 27 Juni 1534 is gebleken, dat destijds en reeds eenige jaren vroeger, te Amsterdam een MARTEN LUYDTER, LUYTER of LUYTHER woonde, die de stamvader van het Hollandsch geslacht en een bloedverwant van den Duitschen Dr. M. geweest kan zijn.

Ten slotte heb ik nog twee geschiedkundige bijdragen te vermelden en mijn verslag is ten einde. De eene, *De Ruyter's lijk*

en begrafenis van Mr. de V. bevat, behalve de lijst der begrafeniskosten van den zecheld, een paar brieven van CONST. HUYGENS, waarin deze aan den Prins schrijft, dat hij zich niet heeft kunnen kwijten van de opdracht, om de RUYTERS weduwe te gaan complimenteeren, daar de zoon gezegd had, 'dat moeder niet heel wel en was, datse haer vermits dit groote gewoel daer mede het heel huys besett was, bovendien in een klein onfatsoenlyck kamertjen had geretireert etc.' HUYGENS beschouwde dit slechts als voorwendsels om de formaliteiten te ontgaan. Ook had hij vernomen, dat zij een val gedaan had, terwijl zij bezig was, 'met haer blauwe voorschoot te droogen op te hangen' 'V(otre) Altesse' voegt hij er snaaksch bij, 'peut juger quelle sorte de duchesse douarière ce peut estre, qui encor depuis la mort de son mary a tousiours continué sa coustume d'aller au marché le panier au bras'.

De andere geschiedkundige bijdrage is getiteld: *Eene raadselachtige bladzijde bij Geeraert Brandt, opgehelderd door Bontemantel*. De schrijver hiervan, Mr. J.F. GEBHARD JR., heeft in Nijhoff's Bijdragen voor 1879 uit de aanteekeningen van Burgemeester HANS BONTEMANTEL reeds eenige bladzijden medegedeeld; wat hij thans geeft verdient evenzeer de aandacht. Het betreft een bericht in zijne 'Historie der Reformatie' II. 872 betreffende de Regeeringsverandering te Amsterdam na den val van Oldebarneveld's partij. Het is eene aardige bijdrage tot de kennis van hetgeen achter de coulisses placht te geschieden, om eene plaats in de regeering te bekomen, en behoort gevoegd te worden bij de drie anecdoten, door COENRAAD DROSTE opgeteekend en door Prof. R. FRUIN aangehaald bl. 519 zijner aanteekeningen op diens 'Overblyfsels van gheheugchenis.' Zij geven leven aan de doode letter der zoogenaamde Contracten van correspondentie.

Ik heb getracht een denkbeeld te geven van den rijkdom van zaken, die in 'Oud-Holland' te vinden zijn. Toch heb ik er mij toe moeten bepalen, om uit elke bijdrage slechts een paar hoofdpunten aan te stippen. Geene bladzijde bijna of zij bevat gegevens tot aanvulling of verbetering van wat vroegere schrijvers in woordenboeken en elders geboekt hebben. Aan schrijvers en uitgevers beide zij dan ook van harte toegewenscht, dat het land van Rembrandt doorslaande blijken geve van die ingenomenheid met hun

arbeid, waarop zij zoo rechtmatig aanspraak hebben. Doch welk ook het lot van het tijdschrift zijn moge, zij kunnen zich overtuigd houden reeds met dezen éénen jaargang een werk geleverd te hebben, waarmede de beoefenaar van geschied- en oudheidkunde niet nalaten mag telkens en telkens rekening te houden.

Mr. J.I. VAN DOORNINCK.

Letterkundige kroniek.[1)]

Camera Obscura van Hildebrand. Veertiende, met zorg herziene druk. (Volksuitgaaf.) Haarlem, De Erven F. Bohn. 1883.

A Jove principium. Deze eerste kroniek in den nieuwen jaargang beginne met een hartelijk welkom, den nieuwen ‘met zorg herzienen’ druk van H i l d e b r a n d 's Camera Obscura toegeroepen.

H i l d e b r a n d moge nog steeds als motto op den titel Horatius' versregel plaatsen:

Nec lusisse pudet, sed non incidere ludum,
(Ik schaam mij 't spelen niet, wèl 't altijd door te spelen),

toch vangt ‘het spel’ nu reeds voor de veertiende maal weder aan, en het Nederlandsch publiek wordt niet moe van het telkens weêr met geestdrift te begroeten. Hoe de lectuur van jong en oud, van geleerden en ongeleerden, van zwaarmoedigen en blijmoedigen, van geloovigen en ongeloovigen uit-een moge loopen, de Camera Obscura hebben allen gelezen en herlezen. Zijn er sedert de eerste uitgaaf ruim 44 jaar verloopen, telkens heeft een nieuw geslacht, in welke sympathieën en antipathieën het ook met zijn voorgangers mocht verschillen, de uitspraak van een vorig bevestigd en de ‘Camera’ vooraan geplaatst in de rij zijner lievelingswerken.

De Camera Obscura is een klassiek werk. Het was dit, al meen-

1) De letterkundige kroniek zal, evenals in 1883, ook voortaan het werk zijn van de leden der Redactie, en in de eerste plaats van den Redacteur-Secretaris. De niet onderteekende stukken zijn van de hand van laatstgenoemde; de andere leden der Redactie zullen de door hen gestelde aankondigingen met hunne initialen onderteekenen.

den de ‘Letteroefeningen’ dat het slechts voor korten tijd de aandacht zou wekken, reeds van den aanvang af, *par droit de naissance*, door den stijl en de taal, door de waarheid van teekening, den gezonden geest en den onuitputtelijken humor, welke er in uitblonken; het is het geworden *par droit de conquête*.

Voor *de Gids* is deze nieuwe uitgaaf dubbel belangrijk, omdat, blijkens de voorrede, vele van de wijzigingen, welke et in zijn aangebracht, en waarop het ‘met zorg herziene druk’ van den titel doelt, het gevolg zijn van ‘de voortreffelijke monographie’ (aldus wordt zij door Hildebrand genoemd), welke de heer Johs. Dyserinck in December 1881 in dit tijdschrift aan ‘de Camera’ wijdde. Men herinnert zich hoe in dat opstel de geschiedenis van het boek, zijn lotgevallen ook in den vreemde, uitvoerig en met groote nauwkeurigheid, werden verhaald; hoe, door vergelijking van de verschillende uitgaven onderling, de zinstorende drukfouten, die er binnengeslopen waren, de uitlatingen en de verbeteringen, welke er achtereenvolgens in hadden plaats gevonden, door den schrijver met zeldzame vlijt waren opgespoord. Van deze studie nu is door Hildebrand gebruik gemaakt bij de uitgaaf van dezen nieuwen druk. Naar hij ons in de voorrede mededeelt, is ‘bij de zuivering der drukproeven, van elk der opstellen nu weder de eerste druk tot grondslag gelegd, al het gaandeweg verdwenene, voor zooveel het niet opzettelijk geschrapt of opgeofferd was, aan zijne vroegere plaats hersteld, en zijn tal van (niet slechts *druk*) fouten weggenomen, menige gebrekkige of min gelukkige uitdrukking door een juistere en betere, maar vooral een goede hoeveelheid onduitsche woorden door vaderlandsche taal vervangen.’

Dus is onze ‘Camera’ thans nog krachtiger, nog beter toegerust voor den levensstrijd, dien ook de boeken - *habent sua fata* - te strijden hebben.

Zoo ga het dan weder zijn weg, dit prettige, opwekkende, gezonde Hollandsche boek. De lieve Suzette Noiret stele opnieuw duizenden harten, de ‘charmante’ van der Hoogen ga voort de verontwaardiging te wekken van alle nobele jonge mannen. Robertus Nurks is onsterfelijk, als ‘onze zeug, die ebigd heit’, en als het buikje van Mr. Hendrik Johannes Bruis. En terwijl wij zoo voor de ... ja, voor de hoeveelste maal? bladeren, en, bladzij voor, bladzij na, blijven lezen in dit kostelijk boek, krijgen al die figuren weêr leven voor ons; herinneren wij ons den tijd - hoe

ver reeds achter ons! - waarin zij voor het eerst voor ons optraden en gestalten voor ons verkregen, die wij nooit meer zouden vergeten - en zouden wij er haast toe kunnen komen hen te benijden, wien het genot wacht van de ‘Camera’ - onze ‘Camera’ - voor de *eerste* keer te mogen lezen.

Gustave Droz, *Tristesses et Sourires*. Paris, Victor Havard, 1884.

Ook al hadden wij niet juist de *Camera Obscura* uit de hand gelegd, dan nog zou de grootmoeder, die, in het nieuwe boek van den ook bij ons door zijn *Monsieur, Madame et Bébé* bekenden en geliefden D r o z , ons het genot gunt van haar ‘tristesses et sourires’, ons die andere grootmoeder te binnen hebben gebracht, de schoonmoeder van Jan Adam Kegge, de beminnelijke oude vrouw, die de nagedachtenis van haren kleinzoon William, van haar ‘lieven Bill’, zoozeer in eere houdt. Gij herinnert u, hoe Hildebrand, de bibliotheek binnenkomende, haar daar aantreft, terwijl zij half overluid in het Engelsch een plaats uit Paulus' brief aan de Romeinen leest. En als het gesprek op William komt, hoe blijkt het dan dat zij nog met dien jonggestorvene, haar oogappel, leeft, hoe zij telkens zijn brieven herleest, die zij op verschillende plaatsen in haar Bijbel heeft gelegd.

Ook de Grootmoeder, ons door Droz geteekend, die hare indrukken en herinneringen, op ongeregelde tijden op het papier geworpen, aan hare erfgenamen opdraagt, leeft grootendeels in het verleden. Zij woont, vrij eenzaam, buiten, met het beeld van den echtgenoot, die haar is voorgegaan, in haar hart, en zij zet, in gedachte, het gesprek voort, dat zij, òf op de bank aan het einde van het park (*le banc de grand-père*, zooals de kleinkinderen ze noemen), òf elken avond aan het hoekje van den haard met hem placht te houden. Ook zij is, als mevrouw E. Marrison, een godsdienstige vrouw, met dit onderscheid, dat de schoonmoeder van Kegge het is op protestantsch-engelschen trant, terwijl de ‘Baronne’ van Droz een katholieke is uit het land van Voltaire.

Aardig is het om te zien, hoe zij èn met haar ongeloovigen dokter, èn met haren, op zijn manier geloovigen abbé omspringt.

Op den dag der processie ‘des Rogations’, drie dagen voor

Hemelvaartsdag, wanneer bij het begin van de lente de zegen over den oogst wordt ingeroepen, ziet zij niet ver van de kapel het koetsje van dokter Ferou aankomen; zij laat den dokter roepen en deze komt, zoo snel als hij kan, aanrijden juist op het oogenblik als de processie zich in beweging zet. Op de vraag, wat de barones van hem verlangt, antwoordt zij:

'Chut, Ferou, chut! je vous conterai cela tout à l'heure; votre bras, je vous prie, je ne me sens pas très bien.

De sorte qu'il a suivi la procession jusqu'au petit pont. Et comme il y a là une croix de pierre devant laquelle on s'agenouille pour recevoir une dernière bénédiction, il a du faire comme tout le monde.

Le diable, surpris sans parapluie par une averse d'eau bénite, n'aurait pas eu une physionomie plus comique que la sienne...'

Daarop volgt eene beschrijving van dien goeden dokter, die met medelijden en ernst het voorzienigheidsgeloof van de barones beschouwt, en schijnt te overleggen op welke plaats hij de mostaardpleister moet leggen om haar van die denkbeelden te genezen. Wat, volgens de barones, Ferou vooral in de Voorzienigheid hindert, is hare geheimzinnigheid. 'Dieu lui aurait dit simplement: "Ferou voilà mon plan", qu'il eût fait des concessions.' En dan zet zij in gedachte haar strijd tegen Ferou's atheïstische denkbeelden voort. En toch, wanneer het haar onverhoopt eens gelukt den dokter te bekeeren, welk een leegte zou haar dat geven! Want zulke discussies zijn haar een genot; zij hoeft er behoefte aan; zij gevoelt zich na zulk een gesprek opgewekter dan ooit.

Toch heeft ook die godsdienstige vrouw hare aanvallen van twijfel, oogenblikken waarin de tegenstrijdigheden, welke de wereld verdeelen, haar geen rust laten, waarin zij, na God met al den gloed van een oprecht geloof te hebben aangebeden, aan het philosopheeren gaat als madame d'Houdetot, de vriendin van Jean Jacques; waarin zij, na met aandacht Bossuet te hebben gelezen, Helvétius nog zoo dom niet vindt en in Voltaire bekoorlijkheden ontdekt. Zij verfoeit de wetenschap, die alles wil vervangen, terwijl zij van niets den sleutel heeft; en toch trekt die wetenschap haar aan, en in de gesprekken met den dokter critiseert en analyseert zij op hare beurt, om te bewijzen, dat de critiek en de analyse het ongeluk van onzen tijd zijn.

Hoor haar babbelen met den abbé, een man, die na gedurende

twintig jaren eene diplomatieke betrekking aan het Pauselijke hof met groot talent te hebben bekleed, in plaats van tot loon der door hem bewezen diensten een hooge geestelijke waardigheid aan te nemen, zich op het platteland heeft teruggetrokken. Het is een gevaarlijk man die abbé, met zijne vrij ‘laxe’ moraal. Uit deze ‘bout de causerie’ tusschen hem en de barones kan men er wat van vernemen:

Rêver - zegt hij - rêver uniquement l'exquis et le poursuivre avec acharnement, c'est fort bien, mais il y a mieux à faire.

- Et quoi donc?

- Devenir passable tout simplement. Les imperfections ne sont pas un obstacle à bien vivre; il me semble même qu'un bon petit défaut, dont on connaît le fort et le faible, peut devenir un excellent conseiller; si toutefois on est assez modeste pour écouter ses avertissements. ‘Ne saute pas ce fossé; tu y tomberais encore, et tout le monde se moquerait de toi.’ Voilà ce que murmure le défaut et ce qu'il est salutaire d'entendre.

‘- En un mot, vous sauvez les gens par la crainte du ridicule?

- Ce n'est pas le plus noble des mobiles humains, je vous le concède, mais il ne faut pas trop regarder à la limpidité du remède qui nous soulage. Le bâton est tordu? Qu'importe s'il vous aide à marcher.

- De sorte que si le diable en personne m'offrait son bras pour me conduire au paradis et me menait en effet jusqu'au seuil.....

- Il ne fera pas cela, baronne, et vous irez sans lui, mais s'il le faisait, il faudrait remercier ce vaurien: une politesse en vaut une autre, comme on dit.’

Deze en dergelijke beschouwingen van den geestelijke hebben intusschen weinig vat op de oude dame. Zij wordt er in haar oordeel omtrent haar tijd en haar tijdgenooten niet toegevender door. Zij heeft heel wat aanmerkingen over den toon, waarop door de hedendaagsche Fransche jongelieden over de vrouw wordt gesproken, over de wijze waarop thans in Frankrijk huwelijken tot stand komen, over de opvoeding in de internats, over den telegraaf, die het landschap zoowel als de taal bederft; zij vraagt of de publieke geest er door wint en de vaderlandsliefde er door bevorderd wordt, ‘lorsque dans toutes les chaumières ils auront rempla cé le rameau de buis bénit par un buste de Voltaire en zinc avec mécanique intérieure jouant la *Marseillaise* sous la pression du doigt.’

Met dat al is zij zich niet bewust tot de ontevredenen te be-

hooren. ‘Dieu m'a fait la grâce - zegt zij - de me rendre par nature assez étrangère à la maladie du mécontentement. Je m'indigne, je m'emporte, je fais tapage, il est vrai; c'est ma santé; mais au fond dans l'intimité de moi-même, ce qui s'appelle à huisclos, c'est autre chose.’ Zij is er van overtuigd, dat er in de wereld nog veel goeds is en dat er, voor wie het maar op wil zoeken, ook nog wel geluk te vinden is. ‘Ce n'est qu'en ramassant soigneusement les miettes du bonheur, que l'on arrive à être heureux.’ Wat hare ontboezemingen vaak donker kleurt, is eene zekere mélancolie. ‘La mélancolie n'est pas de la tristesse; ou, si vous le voulez, c'est une tristesse souriante; à moins qui ce ne soit une joie qui a envie de pleurer.’

De oude dame moge al eens wat breedsprakig zijn en een enkele maal in herhalingen vallen; dat is haar leeftijd eigen; erkend moet het worden, dat het iets bijzonder aantrekkelijks heeft een geestige en scherpzinnige vrouw van haar jaren haar rijk gemoed te hooren uitstorten, haar te hooren doorslaan desnoods. En al moge er dan een eenigzins zwaarmoedige tint liggen over de tafereelen, die zij ons afschildert, het zijn als de kleuren van een herfstlandschap, of als die, welke de avond van een schoonen dag ons te genieten geeft, en voor wier poëzie geen menschenhart ongevoelig mag zijn.

Nieuwe studiën over Johannes Kalvijn **(1536-1541), door A. Pierson. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1883.**

Een geschrift als het bovenvermelde zou recht hebben op eene opzettelijke studie in *de Gids*, en wij zouden dan ook zeker niet gewaagd hebben het onder deze rubriek, in slechts enkele bladzijden, aan te kondigen, wanneer wij niet overtuigd waren, dat dit boek meer beoogt dan alleen een wetenschappelijk doel. In den politieken strijd, welke in ons Vaderland aan de orde is, en waarbij zoovelen, in het duister tastend, zich met woorden en nog eens woorden plegen tevreden te stellen, moet alles wat strekken kan om de beginselen, welke aan dien strijd ten grondslag liggen, toe te lichten, ons welkom zijn. En uit wiens handen zouden wij zulk eene bijdrage liever ontvangen dan uit de handen van een geleerde als Dr. A. P i e r s o n , die, tot de Bronnen opgeklommen

de gaaf bezit om datgene wat hij er vond op heldere, degelijke, bevattelijke wijze voor den belangstellenden lezer te resumeeren.

Prof. Pierson toont ons aan, dat de Hervorming te Genève tot op den dag dat Kalvijn er zich vestigde (tusschen 28 Augustus en 5 September 1536) een zaak was der Overheid en van eenige leidslieden der openbare meening, die vooral door staatkundige redenen gedreven werden. ‘Die Hervorming - zegt de schrijver in de Inleiding - vertoonde tot dusver een negatief karakter. Zij is een kader, maar dat nog zoo goed als niets bevat. Aan dien vorm een inhoud te geven, de staatkundige beweging te voeden en te veredelen door haar te verbinden met een godsdienstige opwekking; de bevolking van Genève op een hooger trap van zedelijke ontwikkeling te brengen, was de taak die de omstandigheden elken prediker aanwezen, inzonderheid elken prediker, afkomstig uit het buitenland, en dientengevolge aan de staatkundige verwikkelingen en partijschappen vreemd.’ En nu vraagt de geleerde schrijver: ‘Heeft Kalvijn die taak vervuld? Heeft Kalvijn die taak begrepen? Heeft hij aan de lucht der vrijheid den wasdom der zedelijkheid toevertrouwd, of een werk verricht, dat slechts de mislukte nabootsing moet heeten op kleiner schaal juist van datgene in het katholicisme, waartegen het protestantisme het meest gekant moet zijn, wanneer het zijn reden van bestaan wil behouden?’ Uit den vorm van deze vraag blijkt genoegzaam, in welken geest de schrijver haar zal beantwoorden.

Merkwaardig is al aanstonds in het 1ste hoofdstuk Pierson's voorstelling van Kalvijn's strijd met Caroli, den eersten predikant te Lausanne, door wien hij openlijk van onrechtzinnigheid ten aanzien van triniteit en kristologie werd beschuldigd. Tot nog toe heeft men steeds verkeerd onder den indruk van de smaadredenen door Kalvijn tegen Caroli uitgesproken. Prof. Pierson beziet de zaak in een ander licht. Volgens hem heeft Caroli beter en vroeger dan Kalvijn ingezien, hoe weinig radikaal de Hervorming der 16e eeuw bereid, of in staat was te werk te gaan. Caroli had de Hervorming omhelsd, omdat hij in haar een soort van nieuw-katholicisme meende te zien, gekant tegen misbruiken, maar geroepen en gezind om de oude christelijke leerstukken te handhaven. Als eerste predikant te Lausanne tracht hij zeker oppertoezicht te houden op de kerken zijner omgeving, ook op Genève. Kalvijn en Farel blijken hem een veel radikaler opvatting van de

Hervorming te vertegenwoordigen, eene die onmiddellijk wil putten uit den Bijbel, gelijk zij zelve dien verstaan. Caroli ziet hierdoor zijn eigen hervormingsplan bedreigd en om dat plan scherp te doen uitkomen, verkondigt hij van den kansel zijn leer omtrent het gebed voor de dooden, welk gebed, volgens hem, de opstanding kon verhaasten. Als hij daarvoor door Viret, straks ook door Kalvijn, ter verantwoording wordt geroepen, beschuldigt hij op zijne beurt Kalvijn en Farel van minachting voor de oude symbolen en van Arianisme. Op de kerkvergadering te Bern worden Kalvijn c.s. vrijgesproken. Men had daar niet te beslissen over de vraag of rechtzinnigheid bestaanbaar was met geringschatting van de oude symbolen, maar *of de beschuldigden als Arianen waren aan te merken*. Bij deze vrijspraak gaf echter de synode van Bern Caroli in zoover gelijk, dat zij zijn eisch aangaande de *rechtsgeldigheid* van de oude symbolen overnam, door de confessie van Bazel te doen onderteekenen. Daarentegen werd de leer van Caroli over het gebed der dooden te Bern als anti-evangelisch veroordeeld en hij zelf om deze leer afgezet. Kalvijn heeft, volgens Pierson, tusschen Caroli's betrekkelijken triumf en zijne nederlaag op de Bernsche Synode niet behoorlijk onderscheiden. Caroli's veroordeeling is in geen enkel opzicht eene erkenning van de juistheid van Kalvijn's beginsel. Het slot van dezen strijd resumeert Pierson aldus: ‘Nog woont Caroli een vergadering van het Consistorie bij, dat de strijdende partijen tot verzoening hoopt te brengen. Het hoopt dat niet zonder eenigen grond. Kalvijn en Farel hebben de Confessie van Bazel immers onderteekend: Wat zal Caroli dan zijn beschuldiging van Arianisme langer staande houden? Caroli denkt er anders over; wantrouwt misschien, en niet zonder reden, het gebruik, dat Kalvijn van dat terugnemen der beschuldiging zal willen maken; en eer, wegens de mislukte poging tot verzoening, de zaak andermaal voor den Senaat komt, verlaat hij heimelijk in den vroegen morgen de stad, God dankende, dat hij haar achter den rug heeft. Bern denkt er niet aan, hem de afreis te bemoeilijken of hem te achterhalen ten einde hem over de grenzen te brengen. Men laat hem gaan.’

Uiterst leerzaam voor de kennis der beginselen van het Kalvinisme is het resultaat van Pierson's onderzoek omtrent het geschil van Kalvijn met den raad van Genève in 1538, vooral als men de houding van den Hervormer in deze vergelijkt met die, welke hij

tegenover Caroli had aangenomen. Pierson karakteriseert die houding aldus: ‘Tegenover Caroli handhaaft hij een beginsel gekant tegen formulierdwang; reehtzinnigheid mag, volgens hem, niet afhankelijk gemaakt worden van de overeenstemming met eenig menschelijk geschrift. Niettemin legt hij de gemeente van Genève een belijdenis op. Hij zelf wil niet zweren bij het werk van Athanasius, maar de gemeente moet zweren bij het werk van Kalvijn.’ En dat is de man, dien men als den man van het vrije onderzoek heeft geroemd! ‘Kalvijn - zegt Pierson - is de man geweest, die van de roomsche leer, zelve op alle punten het uitvloeisel van Bijbel e n o v e r l e v e r i n g, een deel heeft genomen; dat deel het ware Christendom heeft genoemd en dat ware Christendom uitsluitend in de eerste der twee genoemde bronnen, den Bijbel, heeft willen terugvinden. Het Kalvinisme heeft dientengevolge de kennis van den Bijbel en van de Christelijke oudheid in den weg gestaan, door zich vóór die oudheid te stellen en aan de wereld te verkondigen, dat wie het Kalvinisme zag, het oorspronkelijke Christendom aanschouwde.’

In het hoofdstuk ‘Kalvijn als exegeet’ komt Pierson tot de slotsom, dat de meening, als zou er met Kalvijn in de geschiedenis der exegese van het Nieuwe Testament een nieuw tijdvak beginnen, op geen degelijken grondslag berust. Kalvijn kan niet gezegd worden, zich door zijne methode van zijn voorgangers te onderscheiden.

Wij hebben slechts kortelijk de aandacht op Pierson's geschrift willen vestigen. Zij die in het hier behandelde onderwerp belang stellen, behooren het werk zelf ter hand te nemen en te bestudeeren. Zullen sommige onderdeelen dezer studie, gelijk de schrijver ten opzichte van de vergelijkende studie van Kalvijn met andere exegeten wenscht, een of ander jeugdig beoefenaar der Theologie opwekken om haar voort te zetten? Zal dit geschrift tegenspraak uitlokkend, wellicht de aanleiding zijn, dat uit den boezem der Universiteit op kalvinistischen grondslag eindelijk eens eenige grondige studie over Kalvijn het licht zal zien?

Louis Gonse, *L'art Japonais*. Paris A. Quantin, 1883. 2 vol.

Het uitnemend sierlijke werk, dat wij hierbij aankondigen, heeft voornamelijk de bedoeling om ons goed te doen begrijpen, hoe verkeerd wij doen, wanneer wij de voortbrengselen en uitingen der Japansche kunst tot het gebied der curiositeiten en rariteiten rangschikken. Voor ons Hollanders is die les inzonderheid merkwaardig. Tot op het jaar 1868 zijn *wij* de bemiddelaars geweest tusschen Japan en Europa en hebben onze veilingen der Oost-Indische Compagnie en der Nederlandsche Handelmaatschappij de grillig vreemdsoortige producten van Japansche kunst en kunst-industrie over Europa uitgestrooid. Eerst door de groote revolutie van 1868 in Japan is dat veranderd. De handel en de havens werden toen voor *alle* natiën van Europa opengezet. Het bemiddelaarschap, de makelaardij van ons land eindigde dus voor goed. En het eerste gevolg van die openzetting van Japan voor Europa was wel dit, dat men in Europa tot de overtuiging kwam, Japan en zijn kunst verkeerd te hebben beoordeeld. Meer en meer bleek het, dat zeer veel van wat wij Hollanders aan het verbaasd publiek als éénige Japansche kunst hadden afgeleverd, toch eigenlijk in veel gevallen een kunst van een bijzonder allooi of karakter was geweest. Japan hield er (zie Gonse II, p. 274 en 301) een soort van uitvoer-kunst op na, die wel niet onverdienstelijk was, maar niet geheel de hoogte weêrgaf, waartoe zich die kunst verhief, wanneer zij voor eigen inheemsche aristocratie werkte.

Gonse poogt ons nu van die *beste* Japansche kunst een denkbeeld te geven, door achtereenvolgens hun schilder- en teekenkunst, hun beeldhouwwerk, hun bewerking der metalen, hun lakwerk, hun weefsels en hun plateelwerk na te gaan. Hij heldert zijn beschrijving op door afbeeldingen van het allerfraaiste, dat hij zelf te Parijs heeft bijeengebracht of door anderen heeft zien verzamelen, en hij geeft dit alles weêr in twee kwarto-deelen, vol etsen, chromolithografiën, heliogravures, typografische aquarellen en houtsneeën. Het wemelt in zijn boek van illustraties. Het allerfijnste en allersierlijkste wordt u voorgesteld. Gij wordt niet moede die deelen te doorbladeren en gij geeft u gewonnen, wanneer de auteur u afvraagt, of de Japansche kunst niet tot de zeer hooge kunsten mag gerekend worden.

Trouwens wij Amsterdammers, die in het jaar 1883 onze Koloniale en Internationale tentoonstelling er op nahielden, gingen in deze zomermaanden als van-zelf haast het liefst naar die afdeeling ter rechterzijde achter in het hoofdgebouw, waar de Japansche kunst in al haar rijkdom zich ontplooide. Wij traden langs China's uitstallingen: en verbazing beving ons, doch - wij gingen voorbij. Maar eens in de Japansche afdeeling aangeland, bleven wij staan en waren wij van het zien en waardeeren van al die bronzen, plateelen en aardewerken, van al die gelakte voorwerpen haast niet te verzadigen. Het uur der sluiting sloeg en wij toefden nog te midden der Japanneezen. Wij droomden een Japanschen droom.

Want het werd ons duidelijk dat die Japansche kunst onder de Oostersche kunstopenbaringen voor een deel de plaats vervult die de Fransche onder onze Westersche kunsten inneemt.

Hoofdeigenschappen der Japansche kunst zijn smaak en sierlijke bevalligheid (gratie). De Japanneezen zijn geboren decorateurs. Hun decoratief talent is weergaloos. En bij dat decoreeren is de opvatting, de geest van een Japansch kunstenaar naief en terzelfder tijd uiterst verfijnd. Gonse omschrijft (Vol. II pag. 270) uitstekend het Japansch temperament als een ‘composé étrange de naïveté et de raffinement.’ De Japanneezen zijn daarbij haast de eerste coloristen der wereld. Hun kunst is - als men wil - impressionistische kunst, in zooverre het hun om den indruk in de eerste plaats te doen is. Vreemde en doodgewone doch meestal onvoorziene motieven worden, met een enkelen zekeren, wissen trek, die alleen de quintessens van het voorgestelde weergeeft, door hen los neêrgeworpen. Dat schijnt bij den eersten oogopslag grotesk; maar weldra bemerkt men met welk een berekening juist die lijn, juist die kleur is gekozen. Zóó alleen, zoo als het daar volgens hun opvatting onze oogen treft, is er vaart en beweging in het voorwerp, en tintelt het van leven. Zóó alleen is alle banaliteit verbannen. Let men eindelijk op het eigenlijke werk der handen, ‘la main d'oeuvre,’ dan kent onze bewondering geen grenzen. Onze beste Europeesche ‘artisans’ staan met open mond dat werk aan te gapen; van zulk een techniek, van zulk een wonderbare vaardigheid, van zulk een behandeling bijv. van metaal hadden zij zelfs geen denkbeeld.

Gonse geeft zich veel moeite de historische ontwikkeling der Japansche *schilderkunst* na te gaan. Men weet dat de Japanneezen - zelfs zij die een zeer bescheiden huishouden voeren - hun

woning steeds versieren met zoogenaamde *kakemonos*, schilderingen op zijde of op papier, die men gewoonlijk oprolt, doch bij feesten of bezoeken uitgespreid aan den wand hecht. Wanneer de rol smaller maar langer is, noemt men het *makimono*: en zulk een rol is wel de primitieve vorm van een Japansch boek. Welnu, van de negende eeuw af is er een breede rij van schilders, die deze schilderwerken voor Japan penseelden. In de 15e eeuw worden de vaste lijnen van die Japansche schilderschool als het ware vastgesteld. Twee groote stroomingen loopen naast elkander tot in het midden der 18e eeuw: de keizerlijke school van Tosa, echt Japansch en zuiver nationaal en de school van Kano, die eerst Chineesche invloeden onderging, doch, dank zij het genie van Sesshiu Tanyu en Naonobou, even inheemsch en individueel werd als die van Tosa. Met Kôrin, Okio en Goshin vereenigen zich die twee richtingen tot één stijl, die vooral op een meer eenvoudige en gezette studie van de natuur en de realiteit zich toelegt. Van dien tijd af, het einde der 18e en het begin der 19e eeuw, dagteekenen Sosen een voortreffelijk dierenschilder, Shiountshio en Toyokouni verrukkelijke coloristen, Yosai de dichter-schilder, Hiroshighé de landschapsschilder en Hokonsaï de grootste schilder van het Japansche leven.

Hokousaï, die van 1760 tot 1849 leefde, bekroont de ontwikkeling der Japansche schilderkunst. Hij is de laatste en schitterendste schakel van een progressieve keten van tien eeuwen. In volkomen zelfstandigheid, zonder zweem van conventie of systeem, gaat hij zijn weg. Op duizenderlei wijze heeft hij *kakemonos* voor de Japansche maatschappij geleverd. Zijn werk is een encyclopedie van het levend Japan, ‘la comédie humaine du Japon.’ Het boek van Gonse nu is vol van al die motieve van Hokousaï. Allerlei typen en tooneelen van het volksleven worden ons naar Hokousaï's schetsen medegedeeld. Schetsen en teekeningen, die ons dikwijls aan die van Gavarni doen denken. Want hij heeft even als deze Franschman kracht, bevalligheid en gang en boven alles een onuitputtelijke verscheidenheid van motieven. Gij ziet bij hem, zoo als bij al die Japansche teekenaars, de figuren haast altijd in volle actie in beweging: dat kromt zich den rug, dat torscht, dat lacht, dat danst, dat schreeuwt, dat vecht, dat maakt muziek, dat vischt, dat drink: - in één woord dat leeft. Al wat het oog van den schilder in Japan heeft aanschouwd, wordt vliegenssnel weêrgegeven. De hand is zoo zuiver, zoo zeker, dat er nooit van inspanning haast

sprake kan zijn. Spelend is het tafereel door de fantasie ontstaan. Hokousaï zelf is nooit de man geweest der grooten of der aristocratie. Hij kwam voort uit het volk, en heeft gewerkt als hij zijn kost moest verdienen. Hij was zeker een weinig ‘bohémien’ en is eerst op het laatst van zijn leven de beroemde man geworden. Hij teekende zoo als een Rembrandt etste: allereerst als studie en genot van zich zelven. Humorist was en bleef hij altijd. Toen hij ging sterven, schreef hij aan zijn vriend Takaghi dezen brief: ‘Koning Ema (de vorst der onderwereld) is wel wat oud geworden en denkt er aan zich uit zijn zaken terug te trekken. Hij heeft zich dus een mooi buitenhuis laten bouwen en komt mij vragen om een kakemonos voor hem te schilderen. Ik moet dus wel vertrekken over een paar dagen, en als ik heen zal gaan, neem ik mijn teekeningen met mij. Ik zal een kamer huren op den hoek van de straat der onderwereld, en recht gelukkig zal ik zijn u te ontvangen, als gij gelegenheid hebt daar eens later aan te kloppen.’ Hij zelf is zijn leven lang arm gebleven. Eerst na zijn dood is zijn talent door de grooten gewaardeerd en thans wordt elk zijner ‘croquis’ met goud betaald. Siebold heeft in den goeden tijd enkele van zijn beste geïllustreerde serieën, tusschen de jaren 1823-1830, in Japan kunnen opkoopen, toen die teekeningen nog voor weinig geld te krijgen waren, en het is daaraan te danken, dat men te Leiden zich op de beste wijze een denkbeeld kan vormen van wat Hokousaï bijv. ook in houtsneê kon tooveren. Allerlei leerlingen had hij op het laatst van zijn leven om zich heen: de beste daarvan is Hokkei; maar op geen enkelen viel ten volle de mantel van den meester. Hokousaï blijft alléén en Japansch onvertroffen.

Maar Gonse stelt zich niet tevreden de schilderkunst der Japanneezen te beschrijven: ook de andere kunsten worden bezien en beoordeeld.

Na een korten blik op de architectuur in Japan te hebben geslagen: - een architectuur van hout, waarbij slechts op twee zaken wordt gelet, de pittoreske plaatsing van het huis in het landschap of te midden van het geboomte (de ‘mis eens cène’) en de decoratie - gaat Gonse de beeldhouwkunst in Japan ons voorstellen.

Een ieder weet wat dit beteekent. Hij gaat spreken over de Japansche *bronzen*. Door de verzameling van Cernuschi is vooral in de laatste tijden meer bijzonder de aandacht op dien tak van

hun kunst gevallen. Toen Cernuschi na zijn reis door Japan in Parijs terugkwam, met dien overvloed van bronzen voorwerpen, die hij thans beloofd heeft aan de stad Parijs te vermaken, toen hij daarop de bronzen kunstwerken van Seïmin, van Töoun van Teyïo en van zooveel anderen liet zien, kwamen natuurlijk in dat Parijs de heer Barbedienne en zijn 'maitre fondeur' Garnier de collectie opnemen. Barbedienne nu staat, zoo als elk toegeeft, onovertroffen in Europa. Maar hij moest zelf bekennen dat in veel opzichten de Japansche kunstenaar hem nog de baas was geweest, en wat meer zegt, sinds dien tijd heeft hij in de studie der Japansche bronzen geheimen uit het verre Oosten pogen te betrappen, om zijn eigen werk nog volkomener te maken.

Vooral in de 17e en 18e eeuw stonden in Japan de groote meesters in het brons op. Boven allen steekt wellicht uit Seïmin, de Benvenuto Cellini in het bewerken der schildpadden. Licht heeft men hier of daar één dezer schaaldieren in brons van den grooten meester gezien. Wie ze niet gezien heeft, weet niet hoever het weergeven der natuur in brons kan gaan. En let wel: het voorwerp is niet op de natuur *gemouleerd* zoo als men wel eens meende: neen het is bewerkt op het model in was: met het stylet, den 'ébauchoir' en den duim. De geheele dierenwereld heeft vooral den Japanneezen bij het bewerken van dit brons aangetrokken. Hier is het een krab of een karper, dáár een hert in hoog 'relief' tegen een bronzen vaas aangebracht, ginds een kat of hond, een roofvogel, een valk op een rots, een raaf, een groote schreeuwende gans, hanen, eenden, of een groep kikvorschen die uw bewondering vragen. En wilt gij stouter voorstelling, sla dan eens uw oog op de beelden en groepen, waarin de 'parfums' worden gebrand. Let eens op de draken. Gonse geeft deel II pag. 66. - op ⅕ der ware grootte - een ets van zulk een draak van Töoun, een kunstwerk van den eersten rang. Fantastisch grijnst het dier ons aan: de bek is open: het lichaam trilt in zijn wendingen: in woede spant en kronkelt het den rug: het spuwt en vervolgt u tot in den droom. Naast en boven zulke 'brule-parfums' komen dan in aanmerking de afbeeldingen van menschelijke figuren: o.a. een Sennin (speelsche geest) op een tijger, een pelgrim op een ezel, de twee wijsgeeren Hauzan en Jattokou, en vooral het beeld van Bankouroubé, den weldoener van zijn volk, dat levensgroot in 1783 is gegoten. Hij is genomen als een bejaard man, zittend: het ééne been hangt neder, hij houdt

zijn stok in de hand: de uitdrukking van het gelaat is kalm en eenigszins droevig. - De beschouwing van dit beeld voert dan als van zelf tot de studie van het grootste beeld in brons, dat door hen is gegoten, namelijk het beeld van Bouddha, dat in den tempel te Nara omstreeks het jaar 789 van onzen jaarkring is geplaatst. De god zit op de lotus-bloem, hij is als verzonken in overdenking van het absolute, de rechterhand is open opgeheven, de linkerhand uitgestrekt op de knieën. De plooien van het afhangend kleed zijn breed en golvend. De bouw van het lichaam is streng correct. Over het geheel ligt een kalmte, een eenigszins droomerige ernst, nog verhoogd door het gebaar van de opgeheven hand, die het volk schijnt te zegenen. Men zal het kolossale van dit beeld begrijpen, wanneer men hoort dat het beeld ongeveer 30 meters hoog is en 450,000 kilogram weegt.

Inderdaad staat dat Japansche werk in brons zoo hoog mogelijk. Daar de Japanneezen geen steen of marmer ter hunner beschikking hadden of gebruikten al hun huizen zijn van hout, vertegenwoordigen de bronzen voorwerpen hun groote plastiek. Van het kleinste onbeduidend nietigste voorwerp tot het hoogste in rang hebben zij alles in dat brons weêrgegeven. En alles is met dezelfde zorg en liefde bearbeid. Een door een visscher in de zee smadelijk weggeworpen biezen korfje, waarin een kreeft zijn verblijf heeft gevonden, wordt (door hen in brons verwerkt) een kleinood van den hoogsten prijs. Hun kleinere beelden doen (volgens Gonse II p. 66) soms, wat den vorm betreft, aan die van Tanagra denken.

Op dezelfde volkomen wijze als de Japanneezen het brons bewerken, bearbeiden zij ook het metaal. Wij hebben hier op het oog de Japansche sabels. Een Japansche sabel is tegelijk de scherpste kling, dien men zich denken kan, en tevens het fijnste kunstwerk ter wereld. Wat scherpte en hoedanigheid van kling betreft, is de Japansche sabel een geweldig wapen: met een enkelen slag velt men daarmede het hoofd van een man; zelfs de beroemde degens van Toledo staan ver beneden het Japansche wapen. Uit het oogpunt der kunst is nu datzelfde wapen het keurigste speelgoed dat het oog kan verrukken. Met een weêrgaloozen smaak worden al de onderdeelen van dien sabel bewerkt en versierd. Een onderdeel is er, dat zeer bijzonder de bewondering van alle kenners trekt, het is de zoogenaamde *garde* (‘en forme de rondelle plus ou moins saillante’) die de als stootplaat hand moet beschermen. Op die metalen ‘garde’

worden op de fijnste wijze alle mogelijke voorstellingen geciseleerd. Een studie dier ‘gardes’ is een studie der Japansche ciseleerkunst. Het werk van Gonse geeft op verschillende heliogravures de voortreffelijkste van die stootplaten weder. Niet mogelijk is het de gratie en het volmaakte cachet van dien Japanschen arbeid te beschrijven. Het émail is dáárin door hen tot den hoogsten luister gebracht. Van tijd tot tijd worden die ‘gardes’ door den kunstenaar ‘à jour’ bewerkt, bijv. in den vorm van tot elkander zwemmende visschen of van in elkander hakende kreeften of kleine zeemonsters. Dan worden die dieren, op die kleine ronde ruimte, weder zoo echt natuurlijk en levend voorgesteld, dat zij de geweldige moeielijkheid, die de kunstenaar overwonnen heeft, zelfs niet doen vermoeden. Hoe is het mogelijk in een metaal, dat men slechts zeer langzaam en met kleine telkens herhaalde slagen moet bewerken, den schijn te verkrijgen en te bewaren van een in volle vrijheid los neêrgeworpen schets? De Japanneezen verstonden die kunst: en evenzeer het geheim om de fijnste schilderij op die metalen stootplaat te ciseleeren. Bloemen, boomen, dieren, figuren, tafereelen: alles wordt daarop gevonden. Het schitterendste decoratietalent komt hier tot zijn recht. De Japansche kunstenaar is hier éénig: ‘le plus humble artisan - zegt Gonse II p. 159 - au milieu de cette universelle floraison de l'art, est encore supérieur dans l'emploi technique des métaux à tout ce que nous pourrions lui opposer en Europe.’ Geen onzer werkliedenkunstenaars in Europa kan zulk een vereeniging van volmaaktheid in de uitvoering, van smaak, en van takt om de grenzen der versiering tot de uiterste spanning uit te zetten, aanwijzen.

Wij kunnen Gonse hier niet verder op den voet volgen. Wij moeten onze lezers verwijzen naar het werk zelf. Trouwens het boek verrast op alle wijze de nieuwsgierigheid van den onderzoeker. Bij gelegenheid der ‘sculpture’ zijn alleraardigst de uitweidingen over het beeldhouwwerk in hout, over de maskers, over zoogenaamde kleine pijpen, en eindelijk over de *netzkés*, de (meestal ivoren) breloques, die aan een zijden koord vastgehecht, dienen om sommige zaken van dagelijksch gebruik (den tabakszak, de medicijndoos enz.) aan den gordel te bevestigen. Die *netzkés* behooren tot de zeer gezochte sieraden in Japan en in Parijs. Op de verwonderlijkste wijze hebben de Japanneezen daarbij weder hun kunstvaardigheid

betoond[1]. De meest uitdrukkingsvolle figuurtjes zijn tot dat doel door hen uit ivoor gesneden.

Het boek van Gonse geeft ten slotte drie hoofdstukken over het lakwerk, de geweven stoffen en het zoogenaamde aardewerk. Dat over het *lakwerk* is natuurlijk het meest belangrijke. Want het bearbeiden van het lak is altijd de roem der Japanneezen geweest. Dat was hun nationale arbeid bij uitnemendheid. Hoe zij de gom uit den boom (de rhus vernicifera) wisten te trekken, hoe zij dat vernis dan bewerkten, hoe zij het vermengden en het eindelijk op de dunne kleine plankjes lijmden, is altijd hun groot geheim, hun eigen groote kennis geweest. Met oneindig veel geduld moest die arbeid verricht worden. Enkele lakken van groote waarde komen eerst na het werk van eenige jaren klaar. Maar dan is ook het Japansche lak onverderfelijk. In 1874 leed het stoomschip de Nijl, dat de Japansche kunstwerken naar de tentoonstelling van Weenen bracht, schipbreuk, dicht bij Yokohama, en de lading bleef meer dan een jaar in zee rusten. Toen men de kunstwerken weer naar boven bracht, zag men, dat de oude goede lakwerken, niettegenstaande de lange indompeling in het zilte water, onaangedaan gaaf te voorschijn kwamen, terwijl al de meer moderne schielijk gemaakte producten geheel en al vernietigd waren. Een goed Japansch lak is dan ook de treffendste tegenstelling; schijn van de breekbaarste broosheid en tegelijk onverwelkelijke duurzaamheid. Van al de lakken, die in bonte verscheidenheid van kleur ons verrukken, waardeeren de Japanneezen het meest het echte zwarte lak, dat helder en zuiver als een spiegel moet schitteren; het gouden lak stellen zij daar beneden. Natuurlijk is de incrustatie van dat lak, hetzij met ivoor of schildpad, of metaal, of mozaiek, de zaak van de grootste waarde, en de Japanneezen munten daarin uit. De reeks van hen, die als beroemde decorateurs dier lakken optreden, gaat eenigszins paralel met de Japansche schilderschool. Hun groote schilders bearbeidden tegelijk het lak. In het begin der 18e eeuw hebben vooral de beroemde schilders Korin en Ritsouô de meest oorspronkelijke motieven op die lakken weten te brengen. Men spreekt nog altijd van het goud van Korin, wanneer men den

1) Kanemonos noemt men ze, wanneer de agrafen en knoopen, die bijv. beurzen, zakken of dergelijke zaken moeten sluiten, van metaal zijn. Ook dat metaal is dan met decoratief werk voorzien.

meer doffen doch geconcentreerden glans van het gouden lak wil aanduiden. Zijn decoratief is grootsch, breed en als uit één worp. In Japan is een echt lak van Korin spijs voor het fijnste verhemelte. Ritsouô was haast meer ‘incrustateur’; de door hem bewerkte gelakte doozen zijn wonderschoon door hun eenvoud en door de overwonnen bezwaren. Aardig is het, hoe in de opvolging dier meesters zich een geschiedenis van het lakwerk vertoont. Van de groote mannelijke concepties daalt de smaak op het einde van de 18e eeuw af tot al die haast vrouwelijke verfijning en verweekelijking, die aan de tijd van Lodewijk XV in Frankrijk doet denken.

Over de geweven stoffen kunnen wij kort zijn. Men begrijpt de rol dezer categorie bij een volk, dat altijd een waren hartstocht heeft gehad voor weelderige sierlijke gewaden. Het invoeren van den zijdeworm in Japan in de vijfde eeuw is een der meest heugelijke feiten van hun geschiedenis. Vroeg in de 16e eeuw kwam de roep der Japansche zijde tot Europa. Reeds op dit tijdstip had Japan niets meer in de kunst der zijdebewerking te leeren. Voor ons is uit het oogpunt der kunst hier het belangrijkst een klein onderdeel der zijden stoffen, wij bedoelen de *foukousa's*. De foukousa is een vierkant stukje zijde, min of meer rijk versierd volgens den rang en het fortuin der eigenaars, dat gebruikt wordt om het geschenk te omwikkelen 'twelk men iemand toezendt. Ook de in een gelakte doos vervatte brief wordt soms op die wijze met een foukousa aan zijn bestemming bezorgd. Natuurlijk wordt de foukousa steeds teruggegeven: en die teruggave is het ‘accusé de réception’. De foukousa's met haar heerlijk borduursel zijn nu de fijnste schilderijtjes waarop het oog kan turen. De weêrschijn van de zijde, de volmaaktheid der uitvoering van het werk, de sierlijke motieven aan geheel de natuur ontleend, de gloed der kleuren van kunstenaars uit een volk dat met recht tot de allereerste coloristen der wereld mag gerekend worden, maken het bezit van zulk een foukousa in Parijs tot het meest benijde kleinood. ‘Le foukousa Japonais - zegt Gonse II p. 236 - mis sous verre et encadré, est le plus somptueux ornement que puisse faire entrer dans son intérieur le raffinement d'un délicat.’ De verfijnde kunstkenner de Goncourt heeft het ons trouwens in zijn boek over de inrichting van zijn eigen huis geleerd!

In het boek van Gonse is het laatste onderwerp, de plateelkunst, bewerkt door den heer Bing. Wij stippen hier slechts aan

wat hij betoogt, en wel voornamelijk dit, dat wij hier wèl moeten onderscheiden tusschen het eigenlijke porselein en het aardewerk (la poterie). In het porcelein blijven de Chineezen de meesters: van een Japansch standpunt neemt het porcelein slechts een bescheiden plaats in; het matigt zich niet de karakteristieke en overheerschende rol aan, die het in China vervult. Geen dwaling was grooter dan die onzer voorvaderen, die in het Oud-Japansch, het porcelein van Arita, de eenige vertegenwoordiging zagen van de Japansche ceramiek. Neen, om de Japansche kunst hier naar waarde te schatten, moet men juist het zuivere aardewerk, en de decoratie daarvan, gaan bestudeeren. En die studie loont de moeite. De decoratie van het aardewerk interpreteert elk dichterlijk of dwaas idee, dat den kunstenaar door het brein schiet. Alles wordt een motief voor de plastiek. De vogel die door de ruimte klieft, de bloem die tegen den muur opklimt, het huisje van den werkman, de schalksche houding van den voorbijganger, de figuren uit de legende, alles wat den blik of de aandacht treft, wordt op geestig vroolijke wijze - haast als improvisatie - weêrgegeven. Natuurlijk gaf het gebruik van de thee een grooten stoot aan de bewerking van dit aardewerk. Ook hier zijn de namen der groote kunstenaars in het vak bewaard. Ninseï (van Kioto), die tegen het einde van de zestiende eeuw werkte, is de grootste aller Japansche ceramisten. Wij behoeven hier over dit onderwerp voor onze lezers niet verder uit te weiden, daar zij geen Hollanders zonden zijn, wanneer zij niet enkele soorten van dat aardewerk, en wel voornamelijk het Satzouma, zouden kennen.

En zoo nemen wij afscheid van Gonse's boek en van de Japansche wereld.

Heeft men een tijd lang in dat boek gelezen en geleefd, dan wordt men er door vertrouwd met al die Japansche voorstellingen. Men leeft haast te midden der vroolijke Hoteï's of Shoki's, der deftige Lakans (priesters van Bouddha), der stoere Dharma's (hermieten), der geestige Sennins. Men ziet op tot den berg Touziyama, tegenover Yeddo, bezongen door al de dichters, achtergrond van allerlei schilderijen en decoratiën; men wil wandelen over de brug te Yeddo; men geniet van al die sneeuw-effecten; men strijkt met den arm langs al dat bamboes-riet en bladen. Hier aan den tempel bespeurt gij de dikke wangen van een Ouzoumé; daar bewondert gij in al haar kleur-getoover de bevallige nieuwjaarsbegroetingen der Japansche groote wereld. De daïmio's staren u trotsch aan. De

danseressen met haar golvende kleederen pogen u te bekoren. Daar glijden in haar grillige gondels langs den oever de verleidelijke schoonen. In uw verbeelding ziet gij de pedant neuswijze kraanvogels en ooievaars door die woelige tooneelen stappen. Ver in de verte wordt de afschuwelijke ceremonie voltrokken van den *harakiri*, als de Japannees zijn buik moet opensnijden. Dit alles gaat voorbij uw oogen en uw gedachten wanneer gij het boek sluit.

Wat echter blijft, is de Japansche decoratieve kunst. Een kunst, die zeer zeker niet de volledige waarheid afbeeldt, zooals een zuivere spiegel weerkaatst en op zich neemt wat er voor staat. Integendeel. Het is een vrije, levendige, spiritueele interpretatie van de natuur. Het is een streven (dat meestal gelukt is) om alleen de quintessens van een voorstelling weer te geven; het zoogenaamde *croquis* der Japanneezen toch geeft alleen de essentieele lijn aan waar het op aankomt en verwaarloost de andere trekken en deelen. Al wat het oog aanschouwt, wordt als in vogelvlucht, van uit een hoog gezichtspunt bezien, en dan met zoo weinig omslag mogelijk, met vier of vijf lijntjes, bevallig en vliegend snel door den kunstenaar, die zich niet met de onbeteekenende détails der zaak ophoudt, geteekend. Halve tinten komen niet veel voor. Trouwens wij zijn in het Oosten. Men is als bevreesd voor het volle licht, en knipoogt; men ziet de natuur aan met den blik van iemand die de oogleden half toesluit, maar nu ook alles verwonderlijk scherp waarneemt. Voeg daarbij, dat aan den teekenaar enkele gegevens door de conventie, de traditie, aan de hand worden gedaan: dat hij deze zonder veel na te denken volgt, en dan de andere partijen van zijn werk goed bestudeert, en deze diepe studie toont bijv. in een onberispelijk *raccourci*. Die kunstenaar is voorts een colorist zonder weerga. De uitdrukking van het gelaat, de snit der kleeding zijner figuren moge eenvormig zijn: maar al de verscheidenheid van zijn talent komt uit in den glans der elkander aauvullende kleuren en nuances. Ten slotte: de kunstenaar is bovenal humorist. Door zijn wereld, over zijn bewegelijke flguurtjes trilt een fijne lach. Hij strooit als 't ware korrels peper over zijn werk, opdat telkens een lichte prikkelende kleine schok u uit uwe dommelige rust zal opwekken.

Wij komen dadelijk in een vroolijk humeur, wanneer wij de teekeningen der Japansche kunstenaren in een boek als van Gonse bekijken, en dank zij die opgewekte stemming, zijn wij het niet met Gonse eens, wanneer hij van tijd tot tijd weemoedig wordt en uitroept

dat de echt Japansche kunst met de revolutie van 1868 zou geeindigd zijn. Neen, de godin der Japansche smaak, Kouanon, zittend op haar over de golven schietende visch, zal de archipel van Nippon niet verlaten.

H.P.G.Q.

Tractaat van de reformatie der kerken aan de Zonen der reformatie hier te lande op Luther's vierde eeuwfeest aangeboden door Dr. A. Kuijper. Amsterdam, Höveker en Zoon 1883.

Toen Bulwer met het schrijven der laatste dagen van Pompei bezig was, had hij - naar men zegt - de kamer, waarin hij arbeidde, geheel in den stijl van een Pompeiaansch woonvertrek laten inrichten. Zijne verbeelding kon zich daardoor gemakkelijker in de romeinsche omgeving blijven bewegen. Het schijnt wel dat Dr A. Kuijper in meer geestelijken zin hetzelfde heeft gedaan. Hij heeft zoo geheel geleefd onder Calvinistische godgeleerden der zeventiende eeuw, dat hij geëindigd is zich met hen te vereenzelvigen. Zijn laatste geschrift heeft, door vorm en zelfs hier en daar door inhoud, den schijn als ware het voor hen geschreven. Wanneer bijv. Dr. Kuijper op bladz. 187 uitroept: ‘Liever gaan wij voor niet-gereformeerd door en blijven volhouden dat men ketters niet moet ter dood brengen, dan dat men ons den gereformeerden naam late tot den prijs van mee het ketterbloed te helpen vergieten’, en eenige zinsneden verder de hoop uitspreekt, dat zijne tegenstanders voor de consequentie van hun stelsel zouden terugdeinzen, ‘als de Burgemeester hunner woonplaats eens feitelijk een ketter op het schavot of op den brandstapel liet brengen’, dan is men inderdaad geneigd te denken dat des schrijvers levendige verbeelding hem heeft doen wanen den voorzitter der Dordrechtsche Synode, vertaler van Beza's verdediging van het dooden der ketters, in levenden lijve tegenover zich te zien. Dat er toch thans een nieuwe Bogerman zal opstaan, die Dr. A. Kuijper den naam van gereformeerde onwaardig zal keuren, omdat hij de niet-gereformeerden in Nederland (minstens een paar millioen) niet door beulshanden wil doen ombrengen, kunnen wij moeielijk aannemen. Deze vraag, zoowel als de meer onschuldige op bladz. 76 behandeld, of de

deputati Synodi in 1806 het recht hadden de gezangen in de Hervormde kerk in te voeren, om van geene andere te spreken, mogen geschikte onderwerpen zijn voor een dispuutcollegie; de studenten der vrije Universiteit kunnen er over redetwisten, om zich zoodoende in de kunst van debatteeren te oefenen; - hun leermeester heeft, naar onze meening, reeds getoond die kunst genoeg machtig te zijn dan dat hij zich nog, tot eigen oefening, met het behandelen van dergelijke volkomen onpraktische strijdvragen zou behoeven bezig te houden. En indien die vragen van gereformeerd kerkrecht ook voor enkelen belang mogen hebben, dan is het ons toch nog niet recht duidelijk, waarom zij besproken mocten worden in een taal die met allerlei zeventiende-eeuwsche woorden en uitdrukkingen is aangezet. ‘Lamenterende en dolerende kerken’, ‘kerke Christi’, ‘ofte’, ‘extra ordinairlijk’ en dergelijke archaïsmen kunnen toch moeilijk als versieringen worden beschouwd. Onder de weinig ontwikkelde leeken der Hervormde kerk zijn er, die te goeder trouw aan het gebruik van dergelijke verouderde bewoordingen waarde hechten. Maar voor hen schreef Dr. Kuijper zijn afgetrokken en hier en daar vrij diepzinnig betoog zeker niet, en wij mogen toch ook van hem niet verwachten, dat hij er zich toe wil leenen om de vooroordeelen van vrome, maar onwetende en ietwat bekrompen menschen te stijven. Ook hier heeft de zeventiende-eeuwsche dampkring waarin Dr. A. Kuijper geleefd heeft, onwillekeurig invloed op hem gehad. Een dergelijke navolging in kleed en vormen is evenwel, naar ons oordeel, minder aanbevelenswaard. De les van Horatius dat men, om Cato's deugden na te volgen, geen toga van ouderwetsch snit behoefde te dragen zooals hij in zijnen tijd droeg, heeft ook voor onze dagen hare toepasselijkheid nog niet geheel verloren.

D.B.

***Litterarische Schetsen en Kritieken*, door Dr. Jan ten Brink. Leiden, A.W. Sythoff.**

Van tijd tot tijd ontvangen wij onder bovenstaanden titel een bundel, bevattende een of meer opstellen, door Dr. Jan ten Brink op verschillende tijdstippen in verschillende tijdschriften en weekbladen geschreven. Hoe die bundels elkander opvolgen, blijkt niet,

want zij zijn niet genummerd en elk deel begint weder met bladzijde 1. Voor zich zelven schijnt de schrijver de verschillende bundels genummerd te hebben; althans in het laatst door ons ontvangen deel wordt bij een opstel over Flaubert in een noot naar Deel I verwezen. Een inhoudsopgaaf vindt men in geen van de zes (?) tot heden verschenen deelen. Het gemis daarvan doet zich vooral gevoelen bij den bundel *Haagsche Kleinigheden*, die uit 25 hoofdstukken bestaat, en waarin de voorvallen van den dag, in de residentie en daarbuiten, op zeer onderhoudende, vermakelijke en vaak recht geestige wijze, in causerie-vorm, worden behandeld. De Haagsche typen, als Mevrouw Sidonie de Roggeveen née de Plankman, de gravin van Diedenhoven, de referendaris van Stuivezant, de jonge de Beaumont, weten door de manier waarop zij het nieuws van den dag bepraten, aan deze schetsen een kleur en een leven te geven, die ze bijzonder boeiend maakt. Daartusschen vlecht de schrijver een warm geschreven karakteristiek van het talent van Robert Hamerling met een duidelijk overzicht van verschillende zijner werken, een weemoedige herinnering aan den balling Armand Barbès, dien hij jaren lang heeft gekend, schetsen uit den Fransch-Duitschen oorlog, - alles vol leven en afwisseling.

De overige stukken, welke in deze bundels voorkomen en over Bulwer, Dickens, Victor Hugo, Gautier, Vondel's Leeuwendalers, de Reinaertsagen, over eenige Nederlandsche schrijvers van onzen tijd en nog over ettelijke andere zaken en personen handelen, mogen al niet door buitengewone diepte van opvatting uitmunten, zij mogen al niet veel nieuwe gezichtspunten openen omtrent de onderwerpen welke er in worden besproken, al wie op een onderhoudende wijze, door iemand die, dank zij een groote belezenheid en een stalen geheugen, geheel op de hoogte is, ingelicht wil worden omtrent de voornaamste wetenswaardigheden der nieuwere literatuur, omtrent menschen en boeken, kan hier terecht.

Het nadeel eener onveranderde uitgaaf van stukken, die jaren geleden geschreven zijn - het jongste der tot heden verschenen stukken is van 1872 - is, dat zij op het oogenblik, waarop men ze leest, gedeeltelijk al weer verouderd, of althans onvolledig zijn geworden. Slechts op zeer enkele plaatsen geeft een zeer schraal nootje het bewijs, dat Dr. ten Brink over dezen herdruk zijn oog heeft laten gaan.

Van Gustave Flaubert bijvoorbeeld valt na de uitgaaf der Souve-

nirs van Maxime Du Camp en van de brieven van George Sand weder heel wat meer te vertellen dan Dr. ten Brink hier meêdeelt. Op dit oogenblik begint de *Nouvelle Revue*, in haar nummer van 15 December 1883, de openbaarmaking van allerbelangrijkste brieven van Flaubert aan zijn ‘chère maître’ George Sand, waarin de auteur ven Madame Bovary ons menig merkwaardig kijkje in zijn werkplaats en in zijn hart gunt. Juist over datzelfde boek, *L'éducation sentimentale*, waarover ten Brink's schets in den laatst verschenen bundel handelt, wordt in deze brieven herhaaldelijk gesproken. Ten Brink schreef reeds in 1870: ‘Men verhaalt wonderlijke dingen van de vlijt, de zorg, de inspanning des auteurs, die negen jaren doorbracht in een herhaald vijlen, polijsten, schrappen van dezen roman.’ Uit de brieven blijkt hoe hij er op gezwoegd en geblokt heeft. Wij vinden ontboezemingen als de volgende:

‘Mon roman va *piano*. A mesure que j'avance, les difficultés surgissent. Quelle lourde charrette de moellons à trainer! ....

J'en ai encore pour deux ans, au moins. Comment diable faites vous pour trouver la liaison de vos idées? C'est cela qui me retarde’. En elders: ‘Mon sempiternel roman m'assomme parfois d'une façon incroyable! .... Je travaille à mon roman comme plusieurs boeufs. J'espère au jour de l'an, n'avoir plus que cent pages à écrire, c'est à dire encore six bons mois de travail.’ Een diner op een buiten in de buurt brengt hem vier dagen lang uit zijn doen. Aan een bezoek te Nohant, waartoe George Sand hem uitgenoodigd heeft, valt niet te denken; dat zou hem een maand achteruit zetten.

Deze nieuwe bescheiden zullen Dr. ten Brink wel weer stof leveren voor een derde en een vierde schets over den auteur van Salammbô. Wellicht vindt Dr. ten Brink later tijd om al deze schetsen om te smelten tot eene of andere magistrale studie, waarin wij een volledig beeld van Gustave Flaubert ten voeten uit te zien krijgen.

In afwachting daarvan zullen velen zich zeker gaarne vergenoegen met deze en andere schetsen van den begaafden, onderhoudenden schrijver te lezen, of te herlezen.

Hendrik Conscience, zijn leven en zijne werken geschetst door Pol de Mont Haarlem, W. Gosler. 1883.

Juist een jaar geleden verscheen in *De Gids* het eerste gedeelte eener studie van Pol de Mont over Hendrik Conscience. Het is deze studie, welke, met enkele bijzonderheden aangevuld en vermeerderd met een paar hoofdstukken, waarin Conciences ziekte, de onthulling van zijn standbeeld, zijn sterfbed en de hulde hem na zijn dood gebracht, behandeld worden, het net uitgevoerde boekdeel vormt, onlangs door den uitgever W. Gosler te Haarlem in het licht gezonden. Een fraai portret in lichtdruk, en een ets, Conscience op zijn sterfbed voorstellende, verhoogen met twee facsimile's van zijn handschrift, de aantrekkelijkheid van dit werk.

In 1847 trachtte Dr. Heremans de uitgaaf van een Belgischen nadruk der gedichten van Beets te verdedigen door te wijzen op den schandelijk hoogen prijs der Hollandsche boeken, waarin hij een grooten hinderpaal zag voor de uitbreiding der nederlandsche letterkunde. De Gentsche geleerde zou zeker thans die beschuldiging niet zoo kras meer durven uitspreken en allerminst na kennis te hebben gemaakt met dit voortreffelijk uitgevoerd werk van een vlaamsch letterkundige over een vlaamsch romandichter, dat zich door een inderdaad voorbeeldig lagen prijs onderscheidt.

De heer W. Gosler, die na zijn loopbaan als dichter en redacteur van een tijdschrift (Astrea) te zijn begonnen, zich thans als uitgever heeft gevestigd, zal, zoo voortgaande, een waardige plaats innemen onder de nederlandsche uitgevers, die hart hebben zoowel voor het uiterlijk als voor het innerlijk der boeken, die zij in de wereld zenden.

Nieuwe Drentsche Volksalmanak voor het jaar 1883, onder redactie van Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen. Assen, van Gorcum en Comp.

Wij verzuimden nog steeds de aandacht te vestigen op deze vernieuwde poging om Drenthe een almanak te bezorgen. Wie zou die poging niet toejuichen? Elk Nederlander stelt belang in de provincie Drenthe. De ondheidkenner om haar Hunnebedden, de

jachtliethebber om haar uitstekend wild, de kunstenaar om haar bruine heiden en schilderachtige, ongesnoeide eiken, iedereen, die het wel meent met zijn land, om de arbeidzaamheid en den ondernemingsgeest harer bewoners.

Wij hopen, dat deze almanak, die zich voornamelijk met de geschiedenis, en de oudheden van Drenthe en de eigenaardigheden in zeden en gewoonten der Drenthenaren bezighoudt, en die zijn mengelwerk overigens alleen voor de letterkunde, niet voor godgeleerdheid en staatkunde openstelt, ook buiten Drenthe zijn lezers zal vinden.

Oldenbarnevelts graf.

‘Dem Verdienste seine Kronen!’ Het is alsof dit woord van Schiller aan het thans levend geslacht steeds luider in de ooren klinkt. Zoo de levenden niet altijd de eerekroon erlangen, waarop uitstekende verdiensten aanspraak geven, beijvert men zich toch in alle beschaafde landen toenemend om de nagedachtenis van afgestorvene groote of rijk begaafde mannen te eeren. Overal ziet men standbeelden of gedenkteekenen verrijzen voor den staatsman of den krijgsheld, die het geluk of den roem van zijn vaderland verhoogde; voor den geleerde, die de grenzen van het gebied der wetenschap uitbreidde; voor den kunstenaar, den dichter, wiens voortbrengselen den wellust uitmaken van een dankbaar nageslacht. Niet zelden wordt op die wijze eene schuld gekweten, door lauwheid of bekrompenheid eeuwen lang onvoldaan gelaten. Het is een verblijdend verschijnsel, niet slechts omdat erkentelijkheid plicht is, maar ook omdat die openbare huldiging van uitstekende verdiensten in een ontvankelijk gemoed dergelijke gevoelens kan opwekken als de borst van Caesar vervulden, toen hij voor het standbeeld van Alexander stond. Toch mengt zich ook hier, zooals in alle menschelijke zaken, wel eens onkruid onder de tarwe. Terwijl stille, minder schitterende verdiensten vergeten worden, huldigt men een veroveraar, wiens loopbaan gekenmerkt werd door nutteloos vergoten bloed; staatzucht en de volkswaan van den dag mengen zich in het spel; eene wispelturige menigte sleept heden door het slijk wat zij gisteren vereerde; dolzinnige partijzucht schenkt zelfs aan geheel onwaardigen de eerekroon. Nog dezer dagen heeft men te Abbeville een standbeeld van Labarre opgericht, niet omdat die ongelukkige jongeling iets

hoegenaamd heeft verricht wat navolging verdient, maar omdat het door de Fransche republikeinen nuttig werd geoordeeld de gruweldaad, meer dan eene eeuw geleden door ontaarde geestelijken gepleegd, in 't geheugen te houden. Te Parijs heeft men het zien gebeuren, dat de zuil op het plein Vendôme, bestemd om de Napoleontische zegepralen te verheerlijken, van het standbeeld des Keizers, dat op den top prijkte, werd beroofd om het tot een Hendrik IV om te smelten; en dat, eene halve eeuw later, dezelfde zuil, na in den oorspronkelijken toestand te zijn hersteld, onder het vreugdegejoel van een door volksmenners opgeruid gepeupel werd omver gehaald. Dáár is het reeds zoo ver gekomen, dat aan het borstbeeld van een der driemannen van het schrikbewind, Saint-Just, als om echten burgerzin in te prenten, eene eereplaats is aangewezen in de vergaderzaal van den gemeenteraad. Dáár laat het zich voorzien, dat nog eenmaal de zoenkapel voor den gerechtelijken moord van Lodewijk XVI plaats zal moeten maken voor een monument ter eere der commune-mannen, die onder hunne regeermiddelen het petroleum rangschikten.

Dergelijke buitensporigheden zijn in het bezadigd Nederland niet te duchten. Geen standbeeld prijkt op onze pleinen, waarheen niet voortdurend met belangstelling of eerbied wordt opgezien. Geen wankelt op zijn voetstuk, zelfs niet het beeld, dat op de Haarlemsche groote markt de aandacht trekt en dat ik althans - een oud-Haarlemmer, die, op het gevaar af van door een verduitscht Nederlander verketterd te worden, nog altijd aan de zoogenaamde Coster-legende waarde hecht - niet gaarne zou zien verdwijnen. Desniettemin wordt ook hier te lande wel eens aanleiding gegeven tot den wensch, dat er een doodengericht kon bestaan, 't welk met onverbiddelijke gestrengheid de verdiensten van afgestorvene mannen van beteekenis wikte en woog, en dan onherroepelijk besliste, wie hunner de eer van een standbeeld waardig is en wie daarvoor het eerst in aanmerking komt. Zoo is onlangs met groote plechtigheid te Utrecht het standbeeld van Graaf Johan van Nassau ingewijd. Niemand kan het wraken, dat men de nagedachtenis heeft gehuldigd van den trouwhartigen, godvruchtigen Nassauër, die zijn goed en het bloed zijner zonen gewillig ten offer bracht voor het heil van ons volk en die zooveel bijdroeg tot het stichten der Unie, waarop meer dan twee eeuwen lang,

als op eene onveranderlijke grondwet, het staatsgebouw der Vereenigde Nederlanden heeft gerust. Maar zoo een doodengericht, als waarvan wij droomden, te raadplegen ware, zou dan de uitspraak niet zijn, dat indien de hoofdbewerker der Unie van Utrecht een standbeeld verdiend heeft, die eer evenzeer, zoo niet in hooger mate, toekomt aan hem, wien men het bovenal te danken had, dat de pijlbundel, door de Unie gewrocht, omklemd bleef door den leeuw met het zwaard; - aan 'den grootsten staatsman, die ooit ons land bestuurd heeft, naast Prins Willem den grondlegger van onzen Staat, den stichter onzer republiek;'[1] - aan Johan van Oldenbarnevelt? - Evenzoo prijkt sinds eenige jaren in een uithoek van 's Gravenhage het standbeeld van Baruch de Spinoza, tegenover de nederige woning, waarin deze zijn aan wijsgeerige overpeinzing gewijd leven ten einde bracht. Ook zij, die zich nog niet hebben kunnen overtuigen, dat hij in het doorgronden van het onbegrijpelijke geslaagd is, maar den gewichtigen invloed niet miskennen, door zijne geschriften op de begrippen van wijzen en denkers uitgeoefend, waardeeren het, dat het rusteloos streven des merkwaardigen mans naar het vinden der waarheid door landgenoot en vreemdeling openlijk is vereerd. Maar indien het nu eens aan Spinoza's schim vergund werd rond te waren op de plek, waar zijn aardsche werkkring eindigde, zou hij dan, na een blik op zijn eigen standbeeld te hebben geworpen, niet overal uitzien naar dat van zijn weldoener, den achtbaren raadpensionaris, tegen wien hij zoo hoog opzag, en als hij het nergens ontdekte, onzen landaard beschuldigen van ondankbaarheid jegens zijne groote mannen? In de oude republiek, hoe karig ook in sommige andere opzichten, was het regel, dat op staatskosten een marmeren gedenkteeken gesticht werd voor vlootvoogden, doch dan alleen als zij in 's lands dienst gesneuveld waren. Zou dergelijk beginsel niet toe te passen zijn op Oldenbarnevelt en de Witt, die beide, na het bewijzen van onschatbare diensten aan hun vaderland, op jammerlijke wijze omkwamen, omdat zij met te groote hardnekkigheid bleven voorstaan, wat zij voor dat vaderland heilzaam keurden?

In weerwil van dit alles ben ik ver van te verwachten, dat gedurende mijnen reeds zoo hoog geklommen leeftijd op de aan-

1) Fruin, Tien jaren van den tachtigjarigen oorlog, 1861, bl. 67.

geduide wijze aan de beide groote staatsmannen recht zal worden gedaan. Een meer bescheiden wensch heb ik sedert lang gekoesterd, dien namelijk, dat op eene voor ieder zichtbare wijze de plek, waar hun gebeente rust, mocht kunnen worden aangewezen, zoodat wanneer de vreemdeling vroeg naar hun graf, niet langer een weifelend antwoord behoefde te worden gegeven. Met opzicht tot Johan de Witt zou dit, meen ik, het geval kunnen zijn.

Het staat vast, dat in den tweeden nacht na het moordtooneel van 20 Augustus 1672 het mishandeld lijk van den Raadpensionaris, te gelijk met dat van zijn broeder, in een grafkelder werd ter aarde besteld, dien hij in de Nieuwe Kerk te 's Gravenhage bezat. Daarin rustte toen reeds het stoffelijk overschot zijner gade en van drie zijner kinderen. Noch toen, noch in lateren tijd werd eenig opschrift geplaatst op de zerk, die dit graf bedekt. Men zou dan ook de juiste plek, waar het ligt, niet kunnen aanwijzen, indien de kerkboeken niet op den weg hielpen. Daarin wordt deze grafkelder met het nommer 77 aangeduid, welk nommer, in verband met andere gegevens, heenwijst naar het midden der kerk in de nabijheid van den predikstoel. Nog in 1758 stond dit graf ten name van Johan de Witt, den raadpensionaris. Hoogstwaarschijnlijk werd het gedurende het tijdperk van 1672 tot 1758 slechts ééne enkele maal geopend, en dat wel om het hart van den raadpensionaris op te nemen, waarmede zijne moordenaars zulk een verfoeielijk spel hadden gedreven. Uit aanteekeningen, waarvoor de archieven van het Hof van Holland zijn geraadpleegd, blijkt, dat dit Hof den 25sten September 1675 den advocaat-fiscaal gelastte ‘om het hart van den heere de Witt van onder den zilversmid Verhoef op te halen en te *doen begraven*,’ en dat die advocaat-fiscaal nog nader den 21sten December van hetzelfde jaar door het Hof gemachtigd werd ‘om de huisvrouw van Verhoef *bij gijzeling* tot de overgifte te constringeeren.’[1)] Brengt men dit in verband met een gezegde van den levensbeschrijver der gebroeders de Witt (van der Hoeven II 377), dan is er geen twijfel aan, dat de overgifte destijds heeft plaats gehad en dat het hart des grooten mans in het aangeduide

1) Retroacta van het ambt van Raadpensionaris, onder het raadpensionarisschap van Stein verzameld en thans in het Rijks-archief bewaard.

graf met het stoffelijk overschot is vereenigd, waarvan het wreedaardig was afgescheurd. Nu heeft men wel in lateren tijd een verhaal in omloop gebracht, volgens hetwelk de lijken der gebroeders de Witt, om hunne asch voor verdere stoornis te beveiligen, door hunne vrienden naar eene verborgene plaats zouden zijn gebracht, zoodat hunne begrafenis in de Nieuwe Kerk niet of slechts in schijn zou hebben plaats gehad; doch naar mijne innige overtuiging bestaat geen grond hoegenaamd voor dit vertelsel. Het zou nauwelijks vermelding verdienen, indien niet een vreemdeling, die zich met de geschiedenis van Johan de Witt bezig houdt, daardoor verleid ware geworden om te schrijven, dat zoowel de dag zijner geboorte als de plaats, waar hij begraven ligt, onbekend zijn (Geddes, the administration of Johan de Witt I 30). Bij hetgeen ik vroeger in dit tijdschrift over dit punt schreef (‘Gids’ 1853, blz. 272), kan ik thans nog voegen, dat het kerkboek, waarin de aanteekening voorkomt omtrent het begraven van de lijken der twee gebroeders op 22 Augustus 1672, sedert is teruggevonden, en dat mij brieven in handen zijn gekomen, waaruit blijkt, dat de bekende ‘Gedenkwaerdige stukken’ mct medewerking van den beminnelijken zoon van den Raadpensionaris zijn bijeengebracht. In de daarin voorkomende familie-aanteekeningen leest men op bladz. 41, dat de beide lijken 's nachts tusschen 21 en 22 Augustus 1672 ‘ter aerde gebraght zijn in 't graf van den heer Raedtpensionaris in de nieuwe kerck in den Hage.’ Er is nauwelijks twijfel aan, dat indien latere overbrenging naar elders had plaats gehad, de jongere de Witt daarvan in dit geschrift melding zou hebben gemaakt.

Is alzoo het graf van Johan de Witt met genoegzame zekerheid aan te wijzen, waarom wordt dan niet door een of ander opschrift die plek gekenmerkt en daardoor tevens eenige hulde aan den grooten staatsman gebracht? Eene Haagsche vereeniging van beoefenaren der geschiedenis, die thans, helaas, nog enkel in naam bestaat, is voor andere beroemde Nederlanders in dien geest werkzaam geweest. Zij heeft in het koor der Groote Kerk van de residentie, in de onmiddellijke nabijheid van het graf van Constantijn en Christiaan Huygens, een steen met vergulde letters doen plaatsen, waarop die grafplaats wordt aangeduid. Evenzoo heeft zij in de Haagsche Kloosterkerk in de pilaar, die zich nevens het graf van Nederlands eenmaal

zoo geliefden volksdichter verheft, een marmeren steen doen metselen met het opschrift: ‘Jacob Cats.’ Waarom zou dat voorbeeld niet met opzicht tot Johan de Witt te volgen zijn?

Het zou niet aangaan Oldenbarnevelts nagedachtenis thans reeds op die wijze te eeren, daar, niettegenstaande velerlei pogingen om de zaak tot klaarheid te brengen, steeds onzekerheid heerscht omtrent de vraag, waar 's mans gebeente rust. Ook ik heb mij met dit vraagstuk bezig gehouden en gevoel mij genoopt de uitkomsten van mijn onderzoek openbaar te maken. Mijn geschrijf kon aanleiding geven tot het aan 't licht brengen van eene of andere onverdachte getuigenis, die de zaak beslist.

Omtrent hetgeen met Oldenbarnevelts lijk is voorgevallen, onmiddellijk nadat het hoofd des grijzen staatsmans op het Haagsche binnenhof den 13^{den} Mei 1619 gevallen was, bestaan uitvoerige en zekere narichten, in lateren tijd aangevuld door een merkwaardig, gelijktijdig stuk, dat Prof. Fruin in de Kronijk van het Utrechtsch historisch genootschap heeft openbaar gemaakt (Jaargang 1874 bladz. 780). Met de ruwe overhaasting, die de terechtstelling kenmerkte, werd het lijk op het schavot als weggestommeld in eene van slecht hout gemaakte kist, voor een ander ter dood veroordeelde bestemd geweest. Daarna werd die kist door Statenboden naar de naburige hof kapel gedragen. Dààr was Oldenbarnevelts familiegraf, en in dat graf kon en behoorde hij, naar de meening der Staten-generaal en der rechters, begraven te worden. In de kapel bleef de kist staan, nauwlettend door zeven Statenboden bewaakt, tot den volgenden morgen ten drie ure. Toen werd in het kerkgebouw eene nieuwe eikenhouten kist binnengebracht, die Oldenbarnevelts oudste zoon, Reinier, heer van Groeneveld, op een van de rechters ontvangen wenk, had doen vervaardigen. In deze betere kist werd het lijk, na in een linnen laken en een wassen kleed te zijn gewikkeld, overgebracht. De grafkelder werd omstreeks halfvijf uren geopend; de kist daalde daarin neder; de zerk werd op het graf gelegd, en naar het scheen zou omtrent de plaats, waar het stoffelijk overschot van Oldenbarnevelt rustte, geen twijfel meer kunnen bestaan. Bij deze begrafenis waren, behalve de Statenboden, ook een kapitein

van 's Prinsen lijfwacht, eenige bedienden van Oldenbarnevelts zonen en van zijn schoonzoon van der Myle en - eene oude vrouw tegenwoordig. De naam der laatste wordt niet vermeld: misschien had zij vroeger weldaden van den lands advocaat genoten en gevoelde zij zich gedrongen om, even als die schoenlapper, die de lijken der gebroeders de Witt hielp verzorgen, ‘uit loutere liefde’ in dit plechtig oogenblik tegenwoordig te zijn.

Het familiegraf in de hofkapel behoorde niet aan Oldenbarnevelt zelven, maar aan zijn schoonzoon van der Mijle. Deze had het oorspronkelijk bezeten in gemeenschap met zijne neven, Mr. Adriaan Hogerbeets en Mr. Dirk Modé, doch werd later daarvan, bij minnelijke schikking, eenig eigenaar. Dr. Schotel heeft onder de papieren van van der Mijle een geschrift opgedolven, waaruit blijkt, dat dit graf in zeker thans verdwenen kerkboek onder nommer VIII werd vermeld. (Dordrecht door Dr. Schotel, 1858, blz. 34.) Overigens sprak de tijdgenoot niet ten onrechte van Oldenbarnevelts familiegraf: zijne vooroverledene dochter Geertruida was daarin begraven.

Dat Oldenbarnevelts zonen niet in persoon de laatste eer aan hunnen vader hielpen bewijzen, laat zich verklaren: zij beschouwden de begrafenis in de hofkapel als een onrecht te meer, jegens den hooggeplaatsten staatsman gepleegd. Toen zij namelijk in den ochtend van den 13^{den} Mei vernomen hadden, dat het doodvonnis uitgevoerd zou worden, haastten zij zich om met hunne moeder en zusters een verzoekschrift aan de rechters in te dienen, waarbij verlof werd gevraagd om het lijk binnen Oldenbarnevelts heerlijkheid Berkel te begraven. Om dit verzoek ingang te doen vinden, wezen zij op de groote diensten, zoo lange jaren achtereen door Oldenbarnevelt aan het gemeene vaderland bewezen, er bijvoegende, dat zoo iets ‘in gelijke concurrentie aan anderen van zijne qualiteit altijd vergund was geworden.’ Zij beloofden voorts, dat de begrafenis eerlijk, maar met de minste ceremonie zou plaats hebben. De rechters sloegen het verzoek af, zich daarbij ook beroepende op een denzelfden dag door de Staten-generaal genomen besluit, waarvan echter in de notulen van dat staatslichaam geene aanteekening is gehouden. Tevens werd uitdrukkelijk bevolen, dat de familie zich van de gewone begrafenisceremoniën, zooals klokkeluiden en het uithangen van familiewapens, zou hebben te onthouden. Die uitslag was te voorzien. Wat bewoog dan

de leden van het in rouw gedompeld gezin zich deze nieuwe weigering, deze nieuwe vernedering op den hals te halen? Hoe konden zij een oogenblik onderstellen, dat de Staten-generaal of hunne gedelegeerden eene openlijke, plechtige begrafenis van den ter dood veroordeelde zouden toelaten, die bij de toenmalige stemming des volks onvermijdelijk tot ergerlijke tooneelen, ja, tot bloedvergieten aanleiding zou geven? Waarom zich niet tevreden gesteld met het bijzetten van het lijk in het familiegraf, nevens dat eener geliefde, te vroeg overleden dochter, in een kerkgebouw, destijds als bij uitsluiting, ook wat de grafsteden betreft, voor aanzienlijken bestemd?

Het antwoord op deze vragen is, meen ik, in het karakter van Oldenbarnevelts kinderen te zoeken. Zij hadden veeleer de zwakheden of gebreken dan de voortreffelijke hoedanigheden van den vader overgeërfd. Deze was hooghartig, fier op zijne adellijke afkomst, waarop toch meer dan ééne smet kleefde, geneigd om door eene bijna vorstelijke levenswijze zijn aanzien te verhoogen. Het door hem bewoonde huis, dat hij in het Haagsche Voorhout ter vervanging van het huis van Aremberg had doen bouwen, kon in uiterlijk aanzien wedijveren met het toenmalig stadhouderlijk kwartier[1]. In het bekende schotschrift: ‘De gulden legende van den nieuwen St. Jan’ wordt vermeld, dat in dit woonhuis het gouden en zilveren vaatwerk ieder in de oogen blonk (blz. 16). Er bestaat grond om dit gezegde voor meer dan een kwaadwillig verzinsel te houden. Toen de gade en kinderen van Oldenbarnevelt, na de inhechtenisneming, het den grijsaard in zijne gevangenkamer zoo geriefelijk mogelijk trachtten te maken, lieten zij niet enkel tapijten behangsels, stoelen en ander huisraad daarheen brengen, maar ook ‘een silver vergult lampet met becken.’ (Resolutiën Staten-genelaar 26 Mei 1619.) In hetgeen wij omtrent die kinderen en hunne gezinnen vermeld vinden, straalt telkens trots op hooge geboorte door. ‘Sterf als een edelman!’ was het laatste woord, door Anna van Brandwijk aan haren gemaal Groeneveld toe-

1) Dit huis maakt thans een deel uit van het ministerie van finantiën. Het is nog kenbaar, maar de voorgevel heeft zijn oorspronkelijk karakter verloren, sedert men in deze eeuw, door ik weet niet welk Wandalisme gedreven, de saterkoppen heeft weggebeiteld, die daarop waren aangebracht. De beide beelden, die aan de hoeken prijkten (dat der kracht en dat der voorzichtigheid) waren reeds vroeger weggenomen.

geroepen, toen deze zijn einde te gemoet ging. Hij voldeed aan dien afscheidsgroet: met opgeheven hoofde, ridderlijk uitgedost, het rapier op zijde, stapte hij naar het schavot. Toen diezelfde Anna, een paar jaren later, hare adellijke of liever patricische afkomst zoover vergat, dat zij een huwelijk met den roturier Westerbaen wilde aangaan, riepen de bloedverwanten de tusschenkomst van het Hof van Holland in om eene verbintenis te beletten, die, zeiden zij, tot oneer van haar, hare kinderen en geslacht en tot schade dier kinderen zou strekken. Door zulk een geest bezield, achtte Oldenbarnevelts gezin alleen de kerk van zijne heerlijkheid Berkel waardig om zijn gebeente te bewaren. Bij de vermelding van anderen van gelijke qualiteit, aan wie steeds zoo iets vergund was geworden, dachten zij waarschijnlijk vooral aan Egmond en Hoorne, doch vergaten daarbij, dat dezen in hunne voorvaderlijke heerlijkheden begraven waren, terwijl Oldenbarnevelt eerst in 1600 de heerlijkheid Berkel had gekocht.

Nog lang na 1619 schijnt niemand aan de mogelijkheid gedacht te hebben, dat Oldenbarnevelts overschot niet in de hofkapel bewaard was gebleven. Toen den 29sten Maart 1623 het lijk van den onthoofden Groeneveld in het daar aanwezig familiegraf was bijgezet, werd in gelijktijdige geschriften vermeld, dat hij '*bij zijn vader*' begraven was. Aitzema herhaalt dit met zooveel woorden (I 169). Evenzoo leest men van Cornelis van der Myle, dat deze, na in 1642 overleden te zijn, in het familiegraf ter aarde werd besteld, waarin zijn schoonvader rustte. Wtenbogaert schreef in zijne 'Kerckelijke historie,' in 1646 in 't licht gekomen, doch eenige jaren vroeger geschreven, dat Oldenbarnevelts lijk, na de terechtstelling, werd gebracht 'in de capel op 't Hoff ende aldaer gestelt *tot de verweckinge uyt den doode*' (bl. 1216). Zulk eene krachtige uitdrukking zou een man als hij, bij uitnemendheid bekend met al wat de zaak der Remonstranten betreft, niet gebezigd hebben, als bij hem slechts de minste twijfel bestond, of Oldenbarnevelt dààr of op eene andere plaats de opstanding verbeidde.

Nochtans heeft allengs de meening of de overlevering veld gewonnen, dat het lijk later naar Berkel vervoerd en in de kerk van dat dorp begraven is. Nergens echter vindt men eenige aanwijzing omtrent het tijdstip, waarop dit zou hebben

plaats gehad. Van Wijn, die aan de overlevering eenig gewicht hechtte, erkent in zijne Bijvoegsels op Wagenaar (X 102) dat hij daaromtrent niets bepaalds heeft kunnen opsporen. Hij schijnt zich te hebben gevleid, dat de resolutiën der Staten-Generaal, die hij niet volledig had kunnen raadplegen, daaromtrent licht konden geven. Die resolutiën, welke ik voor dit mijn onderzoek doorbladerd heb, vermelden echter, ook na 1619, niets wegens deze zaak. Intusschen woog ook bij van Wijn het zoo even aangehaald gezegde van Wtenbogaert zwaar. Hij komt daardoor tot de slotsom, dat het lijk '*in 't vervolg*,' dat is na het schrijven van Wtenbogaert, naar Berkel kan vervoerd zijn; 'waarvan ik, zegt hij, niet geheel vreemd ben.' Ongelukkig duidt hij met geen enkel woord aan, op welken grond, op welke getuigenis dat niet vreemd zijn steunde.

Wat daarvan zij, de slotsom, waartoe van Wijn kwam, acht ik niet zeer aannemelijk. Heeft de overbrenging inderdaad plaats gehad, dan moet die in 1619 of weinig later zijn geschied. De overlevering, waarvan straks nader, gewaagt van een vervoer ter sluiks, met alle voorzorgen om het geheim niet te doen uitlekken. Dit doet er aan denken, dat Oldenbarnevelts gezin, niet langs wettigen weg tot zijn doel kunnende geraken, het door list heeft trachten te bereiken. Zoo iets zou ten volle gestrookt hebben met hetgeen wij van de stemming weten, waarin de kinderen des grijzen staatsmans, door hunne moeder aangemoedigd, na het doodvonnis voortdurend verkeerden. In hunne hooggaande verbittering trotseerden zij niet enkel met grootmoedige fierheid de beulen huns vaders, maar achtten zij zich gerechtigd met alle mogelijke wapenen Maurits en hunne overige vijanden te bestrijden. De moordaanslag van Willem, den heer van Stoutenburg, was het heilloos uitvloeisel van deze stemming. De in den laatsten tijd openbaar gemaakte brieven van dien ongelukkige werpen op hem een veel gunstiger licht dan waarin hij bij gelijktijdige schrijvers voorkomt; maar toch blijkt ook daaruit, dat hij het misdadige van zijn gedrag nimmer heeft leeren inzien. Zelfs de dochters van Oldenbarnevelt waren van gelijken geest bezield. Met eenigen weerzin leest men in de brieven der gade van Hugo de Groot, dat Maria, van der Mijles huisvrouw, na den aanslag, met hevigheid uitvoer, niet tegen hare broeders,

maar tegen de meerderheid der Remonstranten, omdat dezen de samenspanning verfoeiden (Brieven van M. van Reigersbergh, bladz. 37). Alsof sluipmoord immer te rechtvaardigen ware en alsof het niet eene eerekroon was voor eene schandelijk verdrukte, maar echt-christelijke broederschap, dat zij met hare vreedzame beginselen de bloedwraak niet kon overeenbrengen! Bij de aangeduide gemoedsgesteldheid van Oldenbarnevelts kinderen moest het denkbeeld hen streelen met opzicht tot zijne laatste rustplaats de vijanden huns vaders te kunnen verschalken. Voor zoover daartoe omkooping noodig was stonden de middelen hun ten dienste. In weerwil der verbeurdverklaring van goederen, bij het doodvonnis uitgesproken, waren zij in 't bezit van een aanzienlijk vermogen gebleven. Maar is het te gelooven, dat zij in zulk een opzet, zoo zij het inderdaad hebben gesmeed, hebben *kunnen* slagen; dat als onder het oog van Prins Maurits, die door den kapitein van zijn lijfwacht toezicht op de begrafenis had doen houden, in de tegenover zijn kwartier gelegene hofkapel, in strijd met het uitdrukkelijk verbod der rechters is gehandeld? Gesteld het ware gelukt, door een duisteren nacht begunstigd, zonder dat de wachters op het binnenhof het bemerkten, de kist uit het graf te lichten; gesteld het vervoer naar Berkel had zonder verhindering plaats gegrepen, zou het dan zoo gemakkelijk gevallen zijn, in dat dorp de nieuwe begrafenis te doen plaats hebben? Zonder medewerking van kerkmeesteren, van leden van het dorpsbestuur, was het nieuwe graf niet te openen, en dat bestuur was zeer zeker niet op de hand der Remonstranten. De secretaris van Berkel, Coorenwinder, was, na langjarigen dienst, wegens zijne Remonstrantschgezinde gevoelens afgezet en ongetwijfeld door een vurigen Contra-remonstrant vervangen. Of zijn misschien andere onderstellingen mogelijk? De rechters, de Staten-generaal kunnen, door vernieuwden aandrang bewogen, op hunne vroegere weigering teruggekomen zijn; Prins Maurits kan oogluikend hebben toegelaten wat hij aanvankelijk afkeurde. Maar is zoo iets waarschijnlijk bij de hardheid, die de Prins, na de terechtstelling, tegen de beide zonen van Oldenbarnevelt deed blijken, wien hij hunne betrekkingen ontnam; zou men het verbod hebben ingetrokken, nu het hoofdbezwaar daartegen bleef bestaan, ja zelfs zich nog krachtiger dan te voren deed gelden? Eene min of meer plechtige begrafenis, eene huldi-

ging van Oldenbarnevelt als heer van Berkel zou toch thans gezweemd hebben naar een herstel van eer des onthoofden staatsmans en rechtstreekschen tegenstand van de zijde des gepeupels hebben kunnen uitlokken. Na den mislukten aanslag van 1623 viel minder dan ooit aan zoo iets te denken: de kracht van Oldenbarnevelts nagelaten gezin was gebroken; de overblijvende leden hadden andere zorgen dan het overbrengen van zijn lijk naar de plaats der eere. Eenige jaren later werd het anders. De gemoederen waren allengskens bedaard; de gematigde Frederik Hendrik zou hoogstwaarschijnlijk, indien dit hem verzocht ware, geen zwarigheid hebben gemaakt om het vervoer van het lijk naar Berkel toe te staan. Maar liet zich zulk een aanzoek thans nog verwachten? Behalve de huisvrouw van van der Mijle en misschien dien staatsman zelf, was er geen enkel lid der familie meer, dat geacht kon worden groot belang in het verheerlijken van Oldenbarnevelts adeldom te stellen. Haar zuster Anna was, in weerwil van den tegenstand der familie, met den burgerlijken Westerbaen gehuwd. Haar schoonbroeder Reinout van Brederode, heer van Veenhuizen, had reeds lang een tweede huwelijk aangegaan. Van de nakomelingen van 's lands advocaat waren verder, behalve de dochter van dezen Reinout, die met Theophilus van Cats was gehuwd, niet dan de drie kinderen van Groeneveld, thans onder de hoede van hun stiefvader Westerbaen, over. Gesteld echter er bleef bij Oldenbarnevelts nakomelingen genoeg familietrots over, om het eens gekoesterd plan te verwezenlijken, zouden zij dan niet teruggedeinsd zijn voor het denkbeeld om te doen wroeten in een graf, dat thans, nevens het lijk van den onthoofden vader, ook dat van zijn onthoofden zoon verborg?

Deze en dergelijke redeneeringen zijn intusschen voor het verwerpen of aannemen der overlevering niet beslissend. Het aan 't licht komen van eene tot nu toe onbekende bijzonderheid, van een nergens geboekt feit kan alle kracht daaraan ontnemen. Te recht is dan ook vroeger en later door vereerders van 's lands advocaat op nadere nasporing, op plaatselijk onderzoek te Berkel en in de Haagsche hofkapel aangedrongen. In het tweede jaar der Bataafsche vrijheid (1796) scheen er uitzicht, dat de zaak tot klaarheid zou worden gebracht. De burger Cornelis Nozeman wendde zich den 27sten October van dat jaar aan de Nationale Vergadering, met een verzoekschrift, waarbij

hij in den opgewonden stijl van dien tijd op volkomen herstel van Oldenbarnevelts eer aandrong. Hij wilde plechtige herroeping van het uitgesproken doodvonnis, vernietiging van de verbeurdverklaring der goederen en schadeloosstelling der afstammelingen voor het geleden verlies. Voorts een opzettelijk onderzoek of het afgeslagen verzoek der weduwe en kinderen om het ontzield lichaam binnen de heerlijkheid van Berkel te begraven, naderhand is ingewilligd. Bleek dit niet het geval te zijn geweest, dan verlangde Nozeman, dat daaraan nog ‘met eene vaderlandsche statie, buiten koste van den lande worde voldaan.’ Het bezwaar, dat het, na het tijdsverloop van 177 jaren, niet gemakkelijk zou vallen, uit een graf, waarin verscheidene andere personen begraven waren, het gebeente van 's lands advocaat op te delven, schijnt bij dezen ijveraar niet opgekomen te zijn. Ten slotte wilde hij, dat boven Oldenbarnevelts grafstede in de kerk van Berkel een monument werd gesticht, in welks opschrift zoowel van ‘de snoode bloedraden’ als van ‘de herstellers zijner eer’ werd gewaagd. De Nationale Vergadering stelde dit verzoekschrift in handen van eene commissie van vijf leden, waarvan Pieter Vreede de eerstbenoemde was (Dagverhaal III 487). Eenige dagen later, den 4 November, kwam bij de vergadering een tweede verzoekschrift wegens deze zaak in. Het was door den burger Pieter Pijpers onderteekend, die daarbij te kennen gaf, dat hij dadelijk na de omwenteling het plan had gevormd om eene inschrijving te openen tot het oprichten van een gedenkteeken ter eere van Oldenbarnevelt binnen diens geboorteplaats Amersfoort; dat hij van de uitvoering van dit ontwerp tot nu toe was teruggehouden door de bekrompene finantiëele omstandigheden, waarin het vaderland verkeerde; maar dat hij thans, nu de Nationale Vergadering het denkbeeld om op die wijze de nagedachtenis van 's lands advocaat te huldigen scheen te omhelzen, dat denkbeeld ten krachtigste ondersteunde. Het gedenkteeken moest echter, volgens hem, niet te Berkel, maar te Amersfoort worden opgericht. De geboorteplaats had daarop veel meer aanspraak dan de begraafplaats, te meer nog omdat, gelijk de burger Nozeman had moeten erkennen, omtrent deze laatste zooveel onzekerheid heerschte. De Nationale Vergadering verzond ook dit verzoekschrift aan de reeds benoemde commissie, haar tevens versterkende door de toevoeging van den burger van Lielaer, ‘als

zijnde een der naastbestaanden van den verdienstelijken Johan van Oldenbarnevelt' (Dagverhaal III 523). Die commissie bracht nimmer verslag uit. Ik vermoed evenwel dat zij een bepaald onderzoek te Berkel heeft ingesteld, en wel op grond van eene mededeeling, die ik van een geacht godsdienstleeraar te 's Gravenhage (den Heer Herman de Ridder) ontving. Deze had, vijf en twintig jaren of daaromtrent geleden, ter gelegenheid dat weder eens het oprichten van een standbeeld voor Oldenbarnevelt ter sprake was gekomen, opzettelijke nasporingen wegens 's mans begraafplaats gedaan. Hij had zich daarvoor naar Berkel begeven en was daar in aanraking gekomen met een hoogbejaarden, thans reeds lang ontslapen koster. Deze had hem verhaald, dat lang geleden, in 1780, 1790 of omstreeks dien tijd - door wien zeide hij niet of was hij vergeten - van de betrokkene familiën verlof was gevraagd om den grafkelder der Heeren van Berkel, die zich in de kerk van Berkel bevindt, te openen; dat dit verlof was verleend, maar dat men geen spoor van het lijk van Oldenbarnevelt of, zooals hij het uitdrukte, van een onthoofde gevonden had. Overigens gewaagden zoowel die koster als andere ingezetenen van het dorp van de overlevering, dat het lijk op geheimzinnige wijze, in een wagen met omwoelde wielen, daarheen was gebracht, waarbij dan door sommigen nog, zonderling genoeg, van een vervoer naar Amersfoort werd gesproken; evenals of de weg daarheen over Berkel lag!

Nog altijd leeft in het geheugen der dorpelingen de overlevering voort. Naar hetgeen de burgemeester van Berkel, de Heer P. van den Burgh Jr., op een verzoek om inlichting, mij in 1878 schreef, verhaalt men dáár steeds elkander, dat Oldenbarnevelts familie op heimelijke wijze, te midden der nachtelijke duisternis, het lijk naar Berkel heeft doen brengen; dat, om geen gerucht te maken, de wielen van den lijkwagen met lederen banden omwonden en de hoeven der paarden omkleed waren; en dat men er in geslaagd is om de kist in den grafkelder te doen nederdalen. De burgemeester voegde er bij, dat hij aan de overlevering geen geloof sloeg. Ook hij had getracht zekerheid te verwerven, maar die niet verkregen. Met een vroegeren predikant der plaats had hij de kerkelijke registers geraadpleegd, doch daarin geen enkele aanteekening gevonden, tot deze zaak betrekkelijk. Onmogelijk echter achtte

hij het niet, dat de familie, opdat de overbrenging geheim zou blijven, de betaling van begrafenisrechten had weten te ontduiken, althans zorg gedragen, dat daarvan geen schriftelijk bewijs bleef bestaan. Ook omtrent de begrafenis van andere leden van Oldenbarnevelts geslacht, die heeren van Berkel geweest zijn, in den voor dezen bestemden grafkelder, had hij niets kunnen opsporen.

Van slechts één enkel beschaafd man is mij gebleken, dat hij aan de overlevering onvoorwaardelijk geloof sloeg. Het was Mr. J.J. van Hees van Berkel, die zich ook wel van den Tempel noemde en in 1854 overleed. Deze hield, ook volgens een in mijn bezit zijnde aanteekening, vol dat het lijk in den grafkelder te Berkel rustte. Er bestaat wel eenige reden om aan zijne getuigenis gewicht te hechten. Hij was, zooals uit geschriften van zijne hand blijkt, niet van historischen zin ontbloot en door zijne afstamming van de latere bezitters der heerlijkheid Berkel in de gelegenheid om op de hoogte der zaak te zijn. Mijn geloof in zijne getuigenis is echter vrij wat verzwakt, sedert ik uit een brief van een zijner academievrienden heb gezien, dat hij als student volhield, dat het lijk in eene kist lag met een glas in het deksel boven het hoofd. Is het denkbaar, dat zulk een toestel voor een niet gebalsemd lijk, bij de overbrenging in eene derde kist, kan zijn gemaakt? Is de bijzonderheid overeen te brengen met eene in diep geheim volbrachte begrafenis? En hoe komt het, dat niemand te Berkel thans iets van zulk eene kist met een glas in het deksel weet?

Maar niet alleen te Berkel, ook te Overschie dingt men naar de eer van de laatste rustplaats van 's lands advocaat te kunnen aanwijzen. De burgemeester der laatstgenoemde gemeente, de heer C.A.J. Wijnaendts, gaf mij in 1879 daaromtrent breedvoerig inlichtingen. Hij deelde mij het afschrift mede van een nog in het archief van Overschie berustend stuk van 7 Juni 1679, waaruit blijkt, dat toen reeds in het koor der hervormde kerk zich een grafkelder bevond, met een zerk, waarop Oldenbarnevelts familiewapen (een zilveren ankerkruis in een rood veld; een ijzeren vuurkorf, waaruit roode vlammen opstijgen tot helmteeken) was uitgehouwen. Die grafkelder had, zooals destijds aan kerkmeesteren der hervormde gemeente uit de verklaring van den grafmaker

Jacob Maertense en van den diender van den baljuw van Hogendorp gebleken was, aan den heer van Oldenbarnevelt toebehoord, en wel als eigenaar van de heerlijkheid of hofstad Roodenrijs, die hij te gelijk met Berkel bezat en onder Overschie gelegen is. De diender had meermalen uit den mond van den baljuw vernomen, dat zelfs ‘de gemelde Barneveld’ in de bedoelde grafstede begraven was. Naar aanleiding van deze verklaringen besloten de kerkmeesteren in 1679 om den grafkelder te stellen op den naam dergenen, die toen eigenaren van de hofstad Roodenrijs waren. - De burgemeester Wijnaendts berichtte mij verder, dat de familie, die thans in 't bezit is van den Tempel - almede eene der Oldenbarneveltsche heerlijkheden - zich sterk maakte stukken te kunnen vertoonen, waaruit bleek, dat de staatsman in de kerk te Overschie begraven lag. Hij had echter geen inzage van die stukken kunnen erlangen, maar meermalen van leden der familie vernomen, dat zij, op grond van mededeelingen van voorzaten, aan het feit niet twijfelden, onder bijvoeging, dat het deksel der kist van een glas was voorzien, en dat het lijk daarin lag ‘*met het hoofd in den arm*.’ Volgens een ander verhaal evenwel was die kist, wegens den slechten toestand, waarin zij zich bevond - op welk tijdstip blijkt niet - door eene andere vervangen. De burgemeester noodigde mij uit de zaak te Overschie te komen onderzoeken en zou dan, daar hij tevens kerkmeester is, den grafkelder doen openen. Ik werd verhinderd aan de uitnoodiging te voldoen; maar las onlangs in het verslag, door de vereeniging voor geschiedenis en kunst te Rotterdam over hare verrichtingen in 1882 uitgebracht, het volgende: ‘Met het Nederlandsch hervormd kerkbestuur van Overschie werden onderhandelingen geopend tot het doen van opsporingen in het koor der kerk omtrent de grafstede, waarin volgens eene te Overschie bestaande overlevering, de beroemde staatsman Johan van Oldenbarnevelt zou kunnen begraven zijn. Ofschoon van dit kerkbestuur de meest gewenschte medewerking en van den Burgemeester van Overschie, den heer C.J.A. Wijnaendts, de zeer gewaardeerde hulp werd ondervonden, was het resultaat van het ingesteld onderzoek, dat op 6 en 7 November (1882) plaats had, zonder gevolg. De grafkelders, die gevonden zijn, werden opgenomen en in teekening gebracht, terwijl het verslag omtrent de bevinding in het archief der vereeniging werd nedergelegd.’

Niet enkel Berkel en Overschie, ook Amersfoort wordt als de plaats genoemd, waar het gebeente van Oldenbarnevelt rust. Motley schrijft in zijn ‘Life and death of John of Barneveld,’ II 448, dat het lijk wel aanvankelijk in de hofkapel is bijgezet, maar dat vervolgens als eene gunst aan de weduwe en kinderen is toegestaan om het van daar te vervoeren en op eene voegzame wijze in het familiegraf te Amersfoort te begraven. Waaraan de begaafde vreemdeling deze lezing ontleende, blijkt niet. Misschien is zij eene bloote vergissing. Indien in de geboorteplaats des staatsmans slechts een zweem of schaduw daarvan bekend ware geweest, zou de burger Pieter Pijpers zeer zeker in zijn verzoekschrift aan de Nationale Vergadering het feit als een alles afdoend argument hebben doen gelden.

Vraagt men, welke der drie lezingen dan nog het meest de waarschijnlijkheid voor zich heeft, dan ben ik geneigd te antwoorden, dat ik ze alle evenzeer verwerpelijk acht en dat men hier te doen heeft met eene volkslegende, waaraan allengs meer gezag is toegekend dan zij verdiende. Ook de heer Frederiks, die zich vroeger met het vraagstuk bezig hield, toonde zich niet vreemd van dit gevoelen. Oldenbarnevelt, maar vooral ook zijn onverdiend, jammerlijk uiteinde, zijn strompelend betreden van het hofschavot, met het stoksken in de hand, is in 't geheugen, in de verbeelding des volks blijven voortleven. Men wist, dat zijne gade en kinderen op het begraven binnen eene zijner heerlijkheden hadden aangedrongen en daaruit werd het misverstand geboren, dat het lijk inderdaad daarheen vervoerd is. Te Berkel en te Overschie geloofde men dit te eer, omdat men er prijs op stelde dààr de laatste rustplaats des vereerden staatsmans te kunnen aanwijzen. Die lijkwagen, door paarden getrokken, waarvan de hoeven omwoeld waren, dat glas op de kist, dat afgehouwen hoofd in den arm doen aan de romantische versierselen denken, waardoor volksverhalen zich kenmerken Zij slingeren zich als parasieten om een historisch feit. Nog uit onze eeuw zouden voorbeelden van zulk eene half-onwillekeurige vervalsching der geschiedenis hier te lande aan te voeren zijn: men denke aan de verdichtsels, waarmede het heldhaftig gedrag van den Prins van Oranje bij den slag van Waterloo en de zelfopoffering van Van Speijk in volksverhalen is omzoomd.

Nog iets anders komt zeer in aanmerking. Groeneveld liet twee zonen na, waarvan de oudste, naar zijn grootvader, Johan van

Oldenbarnevelt heette. Deze Johan, die reeds veel vroeger door erfenis van zijnen oudoom in 't bezit van den Tempel was gekomen, werd in 1624 met de heerlijkheden Berkel en Roodenrijs verlijd. Na zijn overlijden, in 1633, gingen de heerlijkheden op zijnen broeder Jacob over en van dezen, in 1639 te Parijs gestorven, op zijne zuster Françoise, met den heer van Naaldwijk gehuwd. Het is zeer mogelijk, dat de jongere Johan in den grafkelder te Overschie zijne laatste rustplaats gevonden heeft, en dat de baljuw van Hogendorp dus terecht aan zijn diender heeft kunnen verzekeren, dat een man van dien naam daar begraven lag, al ware het dan ook niet de landsadvocaat zelf. Evenzoo kunnen latere afstammelingen des beroeraden mans te Berkel begraven zijn, en verklaart het zich dus allezins, dat het familiewapen in de kerk van dat dorp hing nevens ‘de fraaie tombe,’ die daar, zoo als de ‘Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden,’ VI, 554, vermeldt, in 1708 voor de heeren der heerlijkheid gemaakt werd.

In 1770 scheen zich de gelegenheid te openen tot opzettelijk onderzoek in de hofkapel zelve, of deze Oldenbarnevelts gebeente nog in haren schoot verborg. Dat gebouw was toen nog altijd de Waalsch-hervormde kerk van 's Gravenhage; de leden van het stadhouderlijk gezin woonden er gew oonlijk de godsdienstoefening bij. Op zekeren morgen werd de toenmalige Prinses van Oranje, terwijl zij, in de voor het hof bestemde bank gezeten, den leeraar aanhoorde, door een verdacht gekraak verschrikt, dat zich onder die bank liet hooren en bij haar het vermoeden deed ontstaan, dat geheel het gebouw, 'twelk nu reeds vijf eeuwen heugde, wel eens kon instorten. Hare bezorgdheid over de hechtheid van het kerkgebouw vond weerklank en er werd, om daaromtrent zekerheid te verwerven, tot het opbreken van den vloer en het bloot leggen der fundamenten besloten. Bij dat werk ontdekte men, dat de grafsteden van Graven en Gravinnen van Holland, in vroegere eeuw nevens het hoofdaltaar der toenmalige hofkapel gebouwd, nog ongeschonden in wezen waren. Deze ontdekking baarde bij hen, die in zulke zaken belang stellen, opzien. Gecommitteerde Raden van Holland droegen aan twee oudheidkundigen, W. Baron van Lijnden en Mr. J. Visser, de taak op om omtrent die grafsteden

en wat zij inhielden nasporingen te doen. Die beide geleerden, aan wie zich andere, zooals van Wijn en Frese, aansloten, kweten zich met ijver van hunne taak. De vier grafsteden werden geopend; er kwamen looden kisten aan het licht, waarin, naar men alle reden had te onderstellen, de stoffelijke overblijfselen van Hertog Albrecht van Beijeren en van zijn eerste gemalin besloten waren; nog een andere, die een verwonderlijk goed bewaard gebleven, gebalsemd lijk bevatte, zonder dat echter met eenige zekerheid was uit te maken, welken Graaf of welk ander aanzienlijke men daarin voor zich zag. Alleen bleek uit zijne wonden dat hij een gesneuveld krijgsman was. Ook meende men iets ontdekt te hebben van hetgeen nog in wezen was van de schoone Jacoba van Beijeren, die, even als haar vader Willem IV, in de hofkapel hare laatste rustplaats vond, Eenige haarlokken of, zooals men het noemde, een haartuil werden aan haar toegeschreven. Vooral van deze ontdekking werd door sommigen groote ophef gemaakt. Eene schilderij werd vervaardigd, waarop het aan het licht komen van dien haarbos, in tegenwoordigheid van enkele oudheidminnaars, werd afgebeeld, welke schilderij ook in plaat uitgaat. - Toen het onderzoek in het gewezen koor was afgeloopen, werd het ook tot het schip der kerk uitgestrekt, waar Oldenbarnevelts familiegraf zich bevond en misschien omtrent hetgeen dit graf inhield, eenige zekerheid was te verwerven. Nauwelijks echter waren de nasporingen in die richting aangevangen, of zij werden op last van Prins Willem V voor goed gestaakt. Een aanzienlijk bewoner van 's Gravenhage, die een grafkelder in de kapel bezat en er bezwaar in zag, dat het stoffelijk overschot zijner voorouders zou worden aangeroerd, had zich tegen deze opgravingen verklaard. De goede Prins meende te recht, dat zulke bezwaren geëerbiedigd moesten worden.

Toen, een tiental jaren geleden, tot het afbreken der voormalige hofkapel besloten werd, kon het doen van nasporingen in haren bodem door niemand meer worden betwist. Eene eeuw was verloopen en zelfs de namen der eigenaren van de daarin aanwezige grafkelders waren niet meer bekend. Ware het gebouw in zijn oorspronkelijken toestand bewaard gebleven, zooals het aan de Graven van Holland tot bedehuis strekte en met beelden dier graven, graftombes en ander sieraad prijkte, de oudheidminnaar zou het ondergaan van dit gewrocht van

middeneeuwschen bouwtrant hebben moeten betreuren. Maar van de oude hof kapel was nagenoeg niets meer over. Bij de hervorming van haar inwendige praal beroofd, sedert door een fellen brand geteisterd, werd zij bij herhaling vernieuwd en vergroot. Onder koning Lodewijk was zij weder eene Roomsch-Katholieke kerk geworden; maar als men die kerk binnentrad, ontwaarde men aan de kale muren, op den effen vloer geen enkele herinnering uit den ouden tijd: zelfs de laatste overblijfselen der graftombe, door Albrecht van Beijeren voor zijne eerste gemalin gesticht, waarop men in de vorige eeuw nog wijzen kon, waren verdwenen. Toen dus het plan tot algemeen herstel der maar al te zeer vervallen gebouwen van het binnenhof tot uitvoering kwam, begreep de regeering te recht, dat de hofkapel, die aan het brengen van eenheid en samenhang in dat plan in den weg stond, niet behoefde te worden gespaard. De Roomsch-Katholieke gemeente werd voor het gemis van haar kerkgebouw schadeloos gesteld; het herstellingswerk ving aan en was in 1879 zoo ver gevorderd, dat met het afbreken der kapel een begin kon worden gemaakt. De toenmalige Minister van Waterstaat, de heer Tak van Poortvliet, wilde echter niet, dat die kerk voor goed verdween, zonder dat nog eenmaal onderzocht werd, of zij nog historische merkwaardigheden bevatte, zonder dat nog eenmaal een blik in dien gewijden grond werd geworpen, die thans, nu gebouwen voor staatsdienst bestemd daarop zouden verrijzen, aan alle verdere nasporing ontsnapte. Hij deed mij de eer aan mij met dat onderzoek te belasten. Gaarne volbracht ik die taak, waarbij ik mij echter liet voorlichten door drie mannen, veel meer op de hoogte der vaderlandsche oudheidkunde dan ik (de heeren van den Bergh, de Stuers en Campbell) en den zeer gewaardeerden bijstand genoot van den heer Arnold Ising, wiens prachtwerk: ‘Het binnenhof’ van zijne onvermoeide nasporingen op dat terrein getuigt. Wat in de grafelijke grafsteden gevonden werd, die thans nog eenmaal en dat hoogstwaarschijnlijk voor het laatst werden geopend, zal ik hier niet ontvouwen: een uitvoerig verslag van onze bevinding is in de Staatscourant van 24 Juli 1879 medegedeeld. Evenmin als onzen voorgangers gelukte het ons omtrent de personen, wier stoffelijke overblijfselen te voorschijn kwamen, eenige zekerheid te verwerven. Het gebalsemd lijk van dien gesneuvelden krijgsman was nog even goed bewaard gebleven

als eene eeuw te voren. Het lag daar voor ons, tengevolge der balseming bruinzwart gekleurd, maar nog zoo krachtig, nog met zulke kennelijke gelaatstrekken, dat men bijna geneigd zou zijn geweest te vragen: Wie zijt ge geweest? Waar zijt ge gesneuveld? en een antwoord uit dien half geopenden mond met de witte tanden verwacht zou hebben. Terwijl alle andere grafschriften, die men hier vroeger vond, verdwenen waren, bleef een enkel opschrift gespaard. Op eene zeer beschadigde looden kist, door welker reten men gebeente en eenig blond haar kon onderscheiden, was namelijk te lezen, dat daarin Françoise van Egmond rustte, in 1589 gestorven, eene der dochters van den in de geschiedenis van onzen vrijheidsoorlog zoo vermaarden Egmond. Met belangstelling las ik dien naam, omdat mij het tragisch uiteinde van deze jonkvrouw bekend was. Zij stierf als slachtoffer van de ruwe gewoonte, in haren tijd ook onder jongelieden van aanzienlijken stand in zwang, om bij een tochtje naar 't zeestrand hunne juffers tegen wil en dank naar zee te dragen, daar aan den slag der golven bloot te stellen en dan, nat als zij waren, in het zand te wentelen. Terwijl zij met een talrijk gezelschap te Scheveningen langs het strand wandelde, gevoelde zij zich onverhoeds aangegrepen door een Duitschen graaf, die in 't leger van Prins Maurits diende en tot het gezelschap behoorde. Hij hief haar op en droeg haar, in weerwil van haren tegenstand, in zee al dieper en dieper. Daardoor beangst spande zij alle krachten in om zich uit de forsche armen des krijgsmans los te rukken, maar bij die worsteling bezeerde zij haren bloot gewoelden boezem aan 't gevest van zijn degen, en wel zoo ernstig, dat zij niet lang daarna aan de treurigste aller kwalen - den kanker - bezweek. (Kronyk van Egmond 95, Heemskerk, Batavische Arcadia 32.)

Maar wat was er nu van Oldenbarnevelts graf? Wat van het vraagstuk of zijn gebeente daarin nog rustte? Vóór ik de kerk binnentrad had ik eenige, hoewel eene zeer flauwe hoop gekoesterd, daaromtrent iets te zullen kunnen ontdekken. Toen ik echter mijn oog liet gaan over den bodem van het schip der kerk, die thans geheel open lag, verdween dat uitzicht ten eenenmale. Ik had mij voorgesteld, dat de grafkelders hier, zooals gewoonlijk, in reeksen gemetseld zouden zijn, zoodat ik het nommer VIII zou kunnen wedervinden. Het was wel niet waarschijnlijk, maar toch mogelijk, dat op den wand van dien kelder, op een later

op de kist gespijkerd metalen plaatje eenig opschrift te lezen was. Nu bleek echter, dat de grafkelders zonder eenige regelmaat waren aangelegd; dat die, waarnaar ik zocht, dus niet was aan te wijzen; en dat over 't geheel bij vroegere verbouwingen der kerk of bij het op nieuw bevloeren daarvan ruw was te werk gegaan. De zerken, die de graven bedekt hadden, waren, ofschoon meerendeels van opschriften voorzien, van de grafsteden, waartoe zij behoorden, weggenomen, onder het zand bedolven of opeengestapeld. Overal lagen doodsbeenderen en doodshoofden verspreid. Het sprong in het oog, dat al had men geheel dezen doodenakker willen omwoelen, die arbeid vruchteloos zou zijn. Het onderzoek werd dus gesloten; de grafelijke grafkelders werden, nadat de daarin aanwezige overblijfselen zoo goed mogelijk voor verder bederf waren beveiligd, weder toegemetseld; eene dikke zandlaag werd over den bodem der kerk gespreid en al wat daarin verborgen lag, verdween voor goed uit het menschelijk oog.

Nu echter ontstond de wensch, dat als ook de hofkapel zelve voor goed verdwenen zou zijn, voor volgende geslachten op in 't oog vallende wijze de plek werd aangewezen, waar zij gestaan heeft en dat de gelegenheid te baat werd genomen om eenige hulde te brengen aan den staatsman, wiens gebeente daarin, zij het ook tijdelijk, heeft gerust. Die wensch vond bij den Minister Tak van Poortvliet instemming. In den gevel van het nieuwe gebouw, dat aan de noordzijde van het binnenhof verrees, is een gedenksteen gemetseld, met het volgend opschrift:

‘De voormalige hofkapel in MDCCCLXXIX verbouwd.’

‘In de kelders dezer kapel zijn de grafsteden van Graven en Gravinnen van Holland en werd het lijk van Johan van Oldenbarneveld[1)] den XIV Mei MDCXIX bijgezet.’

1) Door een misverstand is Oldenbarnevelts naam op den steen op de vroeger gebruikelijke, thans op grond van 's mans gewone handteekening verworpen wijze gespeld. Daar de naam ontleend was aan de ridderhofstad Olden-Barneveld, laat die vroegere spelling zich verdedigen.

Sedert eenige maanden is de verbouwing van het binnenhof voltooid. Wie het door de Stadhouderspoort binnentreedt, ziet zich door indrukwekkende gebouwen van onderscheiden bouworde omringd, terwijl aan de buitenzijde de daken en torens daarvan zich behagelijk spiegelen in den hofvijver. Na de voltooiing valt, meer dan vroeger, de gedenksteen aan den voorbijganger in het oog. Ook de vreemdeling, die een oogenblik op dit punt verwijlt, ziet op duurzaam arduin den naam gegrift van den staatsman, die steeds ‘Holland onder 't hart had gedragen’. Die naam prijkt met eere nabij de zaal, die de oude raadzaal der Staten van Holland, het hoofdtooneel van 's mans werkzaamheid, verving, weinige schreden van de plek, waar het hofschavot werd opgeslagen.

December 1883.
D. VEEGENS.

Heinrich von Kleist.

Er zijn echte en valsche diamanten; en wie geen verstand van de zaak heeft, zal de echte niet zoo aanstonds van de valsche kunnen onderscheiden. Evenzoo is er echte en onechte poëzie; en het onderscheid tusschen beide valt ook niet aanstonds aan iedereen in het oog. Maar bij de diamanten heeft men in den koopprijs een waardemeter, die geen vergissing of dwaling toelaat en die elkeen dwingt om aan de echte boven de onechte de voorkeur te geven. Bij gemis van zulk een waardemeter ziet men in de poëzie somtijds het tegenovergestelde gebeuren. De koopers en eigenaars van valsche diamanten zijn er dan ook op verre na niet zoo goed aan toe als de beminnaars en bewonderaars van nagemaakte poëzie. Immers, de eersten weten zeer wel dat hunne steenen niet veel waard zijn; zij weten dat er echte bestaan van hooge waarde; zij zien misschien met heimelijken spijt een echten steen aan de hand of op de borst van een ander flonkeren: en zouden zeker met groot genoegen hun namaaksel tegen echte juweelen verruilen. Maar de beminnaars van het onechte in de poëzie zijn daar ten volle meê tevreden; zij vermoeden niet van verre, dat er echte waar bestaat, waarop hun namaaksel slechts in eenige geheel uiterlijke trekken gelijkt, terwijl het er wezenlijk niets hoegenaamd meê gemeen heeft. Evenmin vermoeden zij tot welken duren prijs echte poëzie verkregen wordt. Zij stellen zich voor dat Faust en Don Juan - werken, die zij kennen van hooren zeggen - in vrije uren bij wijze van dichtlievende uitspanning zijn geschreven, even goedsmoeds en geleidelijk als een notariëele acte geschreven wordt door den candidaat-notaris. De dichter, aan wiens leven en werken hier eenige bladzijden worden gewijd, doet ons met bijzondere duidelijkheid zien, hoe duur echte poëzie te staan komt.

Hiermeê geef ik te verstaan, dat de dichtwerken van Kleist door mij onder de echte worden gerekend. Voorloopig gelde dit als losse bewering, die naar believen aangenomen of verworpen kan worden. Evenwel kan er aanstonds op een verschijnsel gewezen worden, waardoor de bewering eenigen steun vindt. Sedert den dood van Kleist zijn er ruim zeventig jaar verloopen. Dit tijdperk is ruimschoots voldoende om onechte poëzie voor goed uit den weg te ruimen. Het zou niet moeilijk zijn om aanstonds eenige tijdgenooten van Kleist te noemen, wier werken in der tijd door het groote publiek bewonderd en geprezen werden, maar die sedert lang in hopelooze vergetelheid zijn weggezonken. Hetzelfde tijdperk is echter ook voldoende om aan echte poëzie, die bij haar ontstaan roekeloos veronachtzaamd of door een samenloop van ongelukken op den achtergrond gehouden werd, allengskens den rang aan te wijzen, die haar toekomt. Dus ongeveer is het met Kleist en zijn dichtwerken gegaan. Geboren tooneeldichter, heeft hij niet eens de voldoening mogen smaken om een enkel van zijn stukken vertoond te zien. Wel is waar is zijn blijspel ‘De gebroken kruik’ één enkelen keer, den 2^{en} Maart 1808 te Weimar op het tooneel verschenen; maar met den allerongelukkigsten uitslag. Hoe onverdiend en door welke oorzaken zal later blijken; thans voeg ik er nog slechts bij, dat in denzelfden tijd en op datzelfde tooneel, dat onder de opperleiding van Goethe stond, zwakke producten van August en Friedrich Schlegel, van Werner en van Müllner herhaalde keeren onder algemeene toejuiching vertoond zijn geworden. Latere tijden hebben Kleist van die beschimping gewroken. Zijn blijspel en zijn voornaamste treurspelen hebben zich op de meeste duitsche schouwtooneelen een eereplaats veroverd. Van zijn tijdgenooten, bovengenoemd, valt dat niet te vermelden.

Kleist heeft derhalve de voldoening niet mogen smaken - hoogste loon voor den echten dichter - dat zijn werk door zijn tijdgenooten werd begrepen en gewaardeerd en dat vele harten deelden in de verrukking, die hemzelven had bezield. Maar, vraagt misschien iemand, aan wien de schuld? Al is Kleist hier te lande nog niet zoo bekend als in zijn vaderland, zooveel weet men toch, dat deze dichter in den bloei van zijn leven verkozen heeft dat leven weg te werpen. In den namiddag van den 21sten November 1811 viel hij door een

pistoolschot van eigen hand. Nauwlijks vier en dertig jaar oud, pleegde hij die daad, omdat hij, te spoedig, wanhoopte aan zijn vaderland en zijn staat, aan de wereld en zich zelven. Nog slechts twee jaren, en hij had zijn zes en dertigsten geboortedag kunnen vieren door meê te strijden op het slagveld bij Leipzig. In de verdediging van zijn vaderland had hij eervol kunnen vallen en geen smet zou kleven aan zijn nagedachtenis. Of ook, hij had het leven kunnen behouden, hij had den dag der bevrijding aanschouwd. In de eerstvolgende jaren hadden zijn Hermannsschlacht en zijn Prinz von Homburg, onder veranderde omstandigheden, hun weg naar het tooneel gemakkelijk gevonden. De zege, de roem, de algemeene geestdrift hadden hem tot nieuwe werken bezield. Zijn inzicht in de tooneeltechniek, van natuur reeds zoo bewonderingswaardig, zou door een weinig ondervinding en routine tot de hoogste volmaaktheid gevoerd zijn. Welke heerlijke werken had men van zulk een geest en van zulk een talent niet mogen verwachten. Dan zou hij die klassieke schoonheid en volmaakte afronding hebben bereikt, die thans nog aan zijn werken ontbreekt, en waarvan het gemis belet dat zij in den allerhoogsten rang geplaatst worden. Zijn stoute droomen zouden dan vervuld zijn geworden en zijn eerekrans zou geen dorre bladeren, geen vóór den tijd geknotte bloesems toonen, maar zich in al zijn kleurenpracht hebben ontplooid.

Maar wat beteekenen zulke gissingen tegenover het leven van Kleist, zooals het in de werkelijkheid voor ons ligt? Een leven inderdaad, waarvan men zich met ontevredenheid en weerzin zou afwenden, als men geen oog had voor het edele en voortreffelijke, dat te midden van alle uitwendige verwarring en ellende komt doorbreken. Een reeks van fouten en misslagen, op den voet gevolgd door even zooveel rampen en ongelukken; een rusteloos en doelloos heen en weer trekken van het eene eind van Duitschland naar het andere; groote plannen en nog grooter teleurstellingen; ondoordachte voornemens even spoedig opgegeven als opgevat; ondernemingen, goed begonnen, maar door gemis aan standvastig volharden niet geslaagd; een stemming van geest en gemoed, die telkens van het eene in het andere uiterste valt; stoute verwachting, fiere moed, juichende verrukking, eerlang afgewisseld door diepe neerslachtigheid, vernederend zelfverwijt en droefenis tot den dood. Daarbij een

dichtgaaf, even krachtig als buitengemeen; maar die telkens door allerlei in- en uitwendige oorzaken belemmerd, teruggedrongen of op doolwegen geleid wordt; zoodat ten slotte dezelfde hemelgave, die anderen getroost en boven alle leed verheven heeft, voor hem de rampen nog hielp verzwaren. Ook moet niet vergeten worden, in welk een tijdperk zijn leven viel; de vreemde overheersching, de diepe vernedering van Duitschland, en, na den slag bij Jena, van Pruissen, zijn vaderland in engeren zin. Kleist gloeide van vaderlandsliefde en stond nog in den bloei van het leven, toen vaderland en staat voor hem bijkans wegzonken in het niet. Goethe kon op dien gevorderden leeftijd, die berusting pleegt aan te brengen, te midden van het algemeene ongeluk, verstrooiing zoeken in de studie der Chineesche letteren; bij Kleist kon van zulk een kalmte nog in lang geen sprake zijn. In Goethe's jeugd vielen de oorlogen en overwinningen van Frederik den Groote, wier glans op geheel Duitschland afstraalde, Duitschland tegenover Europa in eere bracht en bij elken duitscher het nationaal zelfgevoel wekte en steunde. De jeugd van Kleist viel te zamen met de diepe vernedering van Frederiks tweeden opvolger; met de smadelijke onderdrukking, natuurlijk gevolg van inwendige verdeeldheid, waardoor Duitschland voor Europa ten spot werd. Natuurlijk moest dit eenigen invloed uitoefenen op de dichtwerken, die Kleist desniettegenstaande tot voltooiing bracht. Wij begrijpen dat Goethe zich niet geheel bevredigd kon gevoelen door werken, waarin hij juiste evenredigheid en schoone afronding miste en dat hij ten slotte zijn oordeel over Kleist in de volgende woorden kon samenvatten: ‘Niettegenstaande mijn zuiver voornemen van oprechte deelneming verwekte Kleist bij mij toch altoos een zekeren weerzin en afschuw, even als een lichaam, van natuur welgebouwd en tot de schoonste ontwikkeling bestemd, dat door een ongeneeslijke kwaal is aangetast.’

Wat wij van Kleists leven weten is weinig genoeg, maar toch voldoende voor het recht verstand en de juiste beoordeeling van zijn dichtwerken. Zijn levensgeschiedenis berust

hoofdzakelijk op brieven van hemzelven, lang na zijn dood uitgegeven. Berichten van tijdgenooten, die hem gekend hebben, zijn schaarsch. Niemand heeft hem meer van nabij gekend, dan zijn zuster (eigenlijk halve zuster) Ulrike, en deze heeft hem nagenoeg veertig jaren overleefd. Maar zij heeft omtrent haren broeder altoos het diepste stilzwijgen bewaard. Zijn treurig uiteinde had haar te diep getroffen. Als iemand over hem begon te spreken, dan was het aanstonds: ‘ach, spreek niet over hem, het grieft mij te veel.’ Adolf Wilbrandt heeft uit de genoemde bronnen de stof geput voor een uitvoerige biografie[1]. Zijn verhaal berust op zorgvuldige studie, en zijn oordeel over den dichter en zijne werken op zaakkennis en hartelijke ingenomenheid. Wilbrandt is zelf tooneeldichter van beteekenis; onder zijn directie staat tegenwoordig het Burgtheater te Weenen. Men mag hem dus bij uitstek voor bevoegd achten om over een tooneeldichter en zijn werken te oordeelen. Deze biografie wordt aangevuld en op eenige punten verbeterd door Theophil Zolling, den redacteur van het Berlijnsche weekblad ‘die Gegenwart’. Deze heeft, met veel moeite en navraag, nog eenige merkwaardige brieven van Kleist in handen weten te krijgen en daarvan gebruik gemaakt voor eenige opstellen, voorkomende in de nommers 34-38 van den jaargang 1883 van genoemd weekblad. Zolling verklaart dat de kans zeer gering is om nog iets nieuws omtrent Kleist te vinden. Op grond van die verklaring mogen wij de acten voor gesloten houden en een beknopt overzicht beproeven.

Heinrich von Kleist behoort tot een geslacht van ouden adel, dat in Oost-Pruissen gevestigd was. Van hetzelfde geslacht was een andere von Kleist, Ewald Christian, auteur van een beschrijvend dichtstuk ‘der Frühling’. Het dichtstuk is lang vergeten, maar de dichter heeft bij de nakomelingschap nog andere brieven van aanbeveling. Hij behoorde tot de vrienden van Lessing en men houdt het er voor dat de majoor in Minna von Barnhelm, in eenige trekken ten minste, naar hem geteekend is. Ewald Christian diende onder Frederik den Groote en woonde den slag van Kunersdorf bij. Gewond van het slagveld weggedragen, bezweek hij eenige dagen later te Frankfort

1) Heinrich von Kleist. Von Dr. Adolf Wilbraudt. 1863.

aan de Oder. Ongeveer twintig jaar later werd Heinrich von Kleist in dezelfde stad geboren (18 Oct. 1777). Zijn vader, Joachim Friedrich, was generaal; zijn moeder, een geboren freule von Pannwitz, was een officiers-dochter. Zij was de tweede vrouw van Joachim Friedrich en werd stiefmoeder over twee dochters, Wilhelmine en Ulrike, geboren uit zijn eerste echt met Elize von Wulffen. Van adel zijn en tot de armee behooren was toen in Pruissen nagenoeg hetzelfde. Heinrich von Kleist was derhalve door afkomst en geboorte, volgens overgeleverd staats- en familierecht, bestemd om de militaire loopbaan te volgen en geen ander doel voor zijn streven en eerzucht te kennen dan een hoogen rang bij de armee. Maar de natuurlijke aanleg van zijn geest en gemoed zou hem met onweerstaanbare kracht naar een geheel ander doeleinde drijven. De tweespalt was reeds bij de geboorte voorhanden en zijn levensgeschiedenis is de geschiedenis van den bitteren en wanhopigen strijd die uit die oorspronkelijke tweespalt te voorschijn moest komen.

Frankfort aan de Oder was in het laatste kwartaal der vorige eeuw een stille, provinciale garnizoensstad, omsloten door hooge en sombere wallen. Zij telde ongever tienduizend inwoners en was in het bezit van een universiteit; maar deze was van geen groote beteekenis noch druk bezocht. Aan die omgeving in de eerste jeugd heeft men voor een deel Kleists latere zwaarmoedigheid willen toeschrijven; mijns inziens met weinig recht. Het blijkt niet dat Kleist voor zulke indrukken zeer gevoelig was, of ooit op de manier van Rousseau en zijn talrijke volgelingen met de zoogenaamde natuur heeft gedweept. Even als Lessing hield hij het met de menschen en verkoos over het geheel het verkeer met vrienden en kameraden boven eenzame omdoling in velden en bosschen. Wel is waar had hij later, telkens als hij bezig was met een van zijn dichtwerken, behoefte aan de diepste stilte en eenzaamheid; maar als het werk voltooid, en het tijdperk der productie voor een poos weer gesloten was, kwam aanstonds een even groote behoefte aan mededeeling en verkeer onder menschen weer boven.

In zijn tiende jaar werd Kleist naar Berlijn gezonden om bij den predikant Catel uitgerust te worden met de kleine mate van wetenschap, die vereischt werd om, als jonker, in de armee opgenomen te worden. Een jaar daarna overleed zijn vader;

zes jaar later ook zijn moeder. Op vijftienjarigen leeftijd werd Kleist bij het leger ingedeeld. Toen zijn moeder gestorven was nam een tante, vrouwe von Massow, de zorg voor het ouderlooze gezin, zes meisjes, op zich. In de oude, voorvaderlijke woning werd het huishouden op den gewonen voet voortgezet. Het huis was gelegen tegenover de ouderwetsche Marien-Kirche, en is door Kleists halve zuster Ulrike bewoond gebleven tot op haren dood in 1849. Het is tegenwoordig een hotel en draagt den naam: ‘Zum Prinzen von Preussen.’

Intusschen maakte Kleist in 1795 met de armee een marsch naar de Rhijnstreken. Na den vrede, tusschen Frankrijk en Pruissen te Bazel gesloten, kwam hij, bevorderd tot vaandrig, te Potsdam in garnizoen te liggen. Hier klom hij eerlang tot den rang van tweede luitenant. Als jong militair was hij in den eersten tijd al wat men wenschen kon. Voorkomen en manieren voldeden aan de strengste eischen der militaire étiquette. Vroolijk en vol levenslust, muzikaal en met een goede stem begaafd, was hij in de beste gezelschappen altoos welkom. Maar het eentonige en werktuigelijke garnizoensleven deed weldra den strijd uitbreken tusschen zijn eigenlijken aanleg en het beroep, waarin hij niet zoozeer getreden als geraakt was. Een liefdesbetrekking, die op teleurstelling uitliep, werkte, naar men zegt, mede. Meer en meer werd hij afkeerig van zijn beroep. Wat hem ontevreden maakte, wist hij in den beginne waarschijnlijk zelf niet recht. Dat zijn eigenlijke aanleg dichterlijk, en wel dramatisch, was, is hem eerst veel later duidelijk geworden. Voorloopig openbaarde zich die aanleg nog slechts in het algemeen als een streven en haken naar kennis en beschaving. Hij begon dan ook al spoedig, zooveel zijn militaire plichten slechts toelieten, onder leiding van den conrector van het gymnasium, de wetenschappen te beoefenen waarmeê in dien tijd nog de grond voor alle studie werd gelegd: oude talen, mathesis en philosofie, dat is: logica en metaphysica. Maar natuurlijk moest hij nu weldra ondervinden dat zijn in het oog loopende ijver voor de wetenschappen bij zijn oversten wantrouwen en bij zijn kameraden spotlust opwekte. Het werd hem duidelijk, dat hij als militair het doel, dat hem duister voor den geest zweefde, nooit zou kunnen bereiken. Zijn besluit stond weldra vast om ontslag uit den dienst te vragen. Dit kon natuurlijk niet geschieden dan in

overleg met voogd en familie. Als Kleist niet zelf een aanschouwelijk verhaal van die onderhandelingen gegeven had, zouden wij ons haar verloop toch gemakkelijk kunnen voorstellen. Het talent voor kunst, letteren of poëzie vindt meestal den eersten en hardnekkigsten tegenstand in de familie. Het is de gewone strijd van een nieuwe en frissche natuurkracht tegen overlevering en gewoonte, van onervaren geestdrift en hartstocht tegen ondervinding en beredeneerd overleg, van talent, dat nog in het onzekere rondtast, tegen positieve wereldwijsheid, die zeker is van haar zaak en geen andere dan winstgevende talenten laat gelden. Daarbij komt, dat men in den beginne nauwelijks met zekerheid kan weten, of men met wezenlijk en volledig talent, of wel met half talent, misschien zelfs met louter schijntalent te doen heeft.

Kleist stond tegenover zijn familie niet geheel afhankelijk en hulpeloos. In zijn aandeel aan het erfelijk vermogen bezat hij een kapitaal, dat wel is waar niet aanzienlijk, maar toch voldoende was voor zijn eerste voornemens. Deze waren juist niet buitensporig of ongerijmd. Hij wenschte eenvoudig, eerst een jaar in zijn geboortestad en vervolgens nog een of twee jaar aan een grootere en meer bezochte universiteit te studeeren. Maar in welk vak? Hier lag het eigenlijke geschilpunt tusschen Kleist en de zijnen; het geschilpunt, waaruit verdeeldheid en breuk moest ontstaan.

Ofschoon in één opzicht van zijn familie onafhankelijk, was Kleist het in alle andere opzichten zooveel te meer; en wel door eigen gehechtheid. Hij koesterde nog ten volle dien ouderwetschen eerbied voor den familieband, die bij den adel als een kostbare plant wordt onderhouden en aangekweekt. Het blijkt dan ook niet, dat hij zich ooit over voogd of familie heeft beklaagd of in liefde en eerbied jegens de zijnen tekort is geschoten. In een brief aan een vriend heeft hij den geheelen loop van de zaak aldus verhaald:

‘Toen ik met mijn besluit voor den dag kwam, maakte men tegenwerpingen; vroeg, welk een studievak ik dacht te kiezen; want dat het mijn voornemen was om te studeeren met het oog op een broodwinnend ambt, daaraan twijfelde niemand. Ik stond verlegen; men liet mij de keus tusschen rechten en staathuishoudkunde. Ik toonde geen afkeerigheid van die vakken, maar wist toch geen keus te doen. Men vroeg mij, of ik re-

kenen kon op connectiën ten hove. Eerst ontkende ik dat met eenige bedeesdheid; maar spoedig werd ik stoutmoediger en zeide, dat ik mij, naar mijn tegenwoordige begrippen, zou moeten schamen op zulke connectiën te rekenen. Men glimlachte, ik gevoelde dat ik te veel had gezegd. Zulke dingen moet men zich wèl in acht nemen vrijuit te zeggen. Nu begon men allengskens te twijfelen, of het wel raadzaam was om mijn voornemen uit te voeren. Men zeide nu, dat ik reeds te oud was om te studeeren. Daarover moest ik bij mijzelven lachen, omdat ik mijn noodlot reeds vooruitzag van als scholier te zullen sterven, al zou ik ook als grijsaard ten grave dalen. Nu bracht men in herinnering, dat mijn vermogen niet zeer groot was; dat ik op mijn nieuwen levensweg weinig vooruitzicht had op brood; het allerzekerste daarentegen op den ouden. Het lot, dat mij wachtte, om jaren achtereen een droge wetenschap te beoefenen, vervolgens jaren achtereen als referendaris, zonder brood, met droge bezigheden gekweld te worden, om dan eindelijk na lang wachten een sober stuk brood te verwerven, werd mij met zulke zonderlinge kleuren afgeschilderd, dat ik mijzelven voor den grootsten dwaas had moeten houden, als het mij ooit in den zin was gekomen om mijne tegenwoordige kansen, die vrij gunstig stonden, tegen zulk een levensplan te verruilen. Maar al die bedenkingen troffen mijn besluit niet. Geenszins uit ontevredenheid met mijn stoffelijk lot, niet uit gebrek aan brood, of speculatie op brood, maar uit neiging tot de wetenschappen, uit zucht naar ontwikkeling en beschaving van den geest, die, naar mijn overtuiging, in den militairen stand niet te verkrijgen is, verlaat ik dien stand.’

Ofschoon nu dat studeeren enkel om te studeeren, en zonder oogmerk op een erkend en broodgevend maatschappelijk vak, door voogd en familie voor ongerijmd en hersenschimmig werd gehouden, moest men toch ten slotte toestemmen, en Kleist ontving tegen Paschen 1799 zijn ontslag uit den militairen dienst. Nu schreef hij op nieuw aan denzelfden vriend, thans opgetogen en vol van hoop. Hij begint met een uitweiding over deugd en geluk. Voor de idealen die hem voor den geest schemeren, gebruikt hij de termen, die toen in gebruik waren. Hij is in zijn beschouwingen in het geheel niet oorspronkelijk, maar toont, dat hij het worden kan, door er naief voor uit te komen, dat hij zelf niet recht weet, wat die woorden: deugd

en geluk, eigenlijk beteekenen. Hij beroept zich eindelijk op het gevoel, dat in zijn borst gloeit, en dat toch onmogelijk een ijdele droom wezen kan. Ten slotte komt hij met meer bepaalde bekentenissen voor den dag. ‘Van den militairen stand - dien ik toch nooit van harte toegenegen was geweest, omdat er in dien stand iets is, waar mijn geheele natuur tegen opkomt - had ik eindelijk zulk een afkeer gekregen, dat het mij bijkans onmogelijk werd, mijne militaire plichten te vervullen. De modellen van discipline, die door alle kenners bewonderd werden, achtte ik gering; de officieren hield ik voor drilmeesters, de soldaten voor slaven. Als het regiment zijn kunsten vertoonde, dan scheen mij dat een levend gedenkteeken van dwingelandij. Tevens begon ik levendig te gevoelen, welk een slechten invloed mijn toestand had op mijn karakter. Dikwijls moest ik straffen, waar ik gaarne vergiffenis had geschonken; of ik schonk vergiffenis, waar ik had moeten straffen. In beide gevallen achtte ik mijzelven strafschuldig. In zulke oogenblikken moest natuurlijk de wensch ontstaan om een stand te verlaten, waarin ik onophoudelijk door tegenstrijdigheid van beginselen werd gemarteld, en waarin ik altoos in het onzekere verkeerde, of ik als mensch of als officier moest handelen. Want de plichten van beide te vereenigen, houd ik, bij den tegenwoordigen toestand van de armee, voor onmogelijk.’

Ofschoon Kleists beschouwing over den militairen stand voor ons hoofdzakelijk in aanmerking komt als uitdrukking van zijn eigen gemoedstoestand, en haar zakelijke waarde in het midden kan gelaten worden, dient men zich toch bij die woorden: *tegenwoordige toestand der armee*, de volgende hoofdpunten te herinneren: de gemeene soldaat onderworpen aan het kommando van adellijke officieren; zweepslagen als gewoon tuchtmiddel; ruwheid en onwetendheid bij het meerendeel der hoogere en lagere officieren, die hun honden en paarden beter behandelden dan hunne manschappen en met soevereine minachting den spot dreven met die zaken, waar Kleist de hoogste waarde aan hechtte.

Zoo had Kleist dan den eersten stap gezet op zijn nieuwen levensweg, zonder te vermoeden hoe ruw en steil ook deze weg voor hem zou worden. Hij nam opnieuw zijn intrek in het huis waarin hij geboren en kind geweest was, en vatte aanstonds zijn taak op met al den ernst, met al die aan pedan-

terie grenzende nauwgezetheid, die den noord-Duitscher en Brandenburger eigen is. Hij verdeelde zijn tijd en bepaalde de hoeveelheid van wetenschappelijke stof, die hij zich binnen een aangewezen tijdsbestek meende te kunnen eigen maken. In de meetkunst en de oude talen werden de begonnen studiën voortgezet. Voor de wijsbegeerte werd Kants ‘Kritiek der zuivere rede’ ter hand genomen. Wat hij eigenlijk wilde en welk ideaal hem voor den geest zweefde kunnen wij tegenwoordig misschien met meer duidelijkheid omschrijven dan hij zelf het toen had kunnen doen. Onbewust gehoorzaamde Kleist, toen hij met zooveel ijver aan het studeeren ging, aan een bepaalde richting van den tijdgeest. Hij schaarde zich onder een banier en gehoorzaamde aan een leus, die, van klank verschillend, maar altoos van dezelfde beteekenis, telkens opnieuw door bezielde voorgangers luide was aangeheven. Rousseau had gesproken van ‘de natuur,’ Herder, van de ‘humaniteit,’ Goethe, van ‘Bildung;’ Schiller had een methode aangewezen om daartoe te geraken en brieven geschreven over ‘de aesthetische opvoeding van den mensch.’ Wat men bedoelde en nastreefde was: dat de mensch, vrij, onbelemmerd door vormen en banden van overlevering en gewoonte, de lichamelijke en geestelijke vermogens die in hem liggen, tot gelijkmatige en evenredige ontwikkeling zou brengen en daardoor zijn bijzonder persoonlijk wezen zou vormen tot een schoon en wélafgerond geheel. Men wilde niet meer weten van de positieve godsdienst en zedeleer van vroeger; van dat stelsel van leeringen, plichten en deugden, dat door overlevering en op gezag ontvangen en aanvaard, werktuigelijk aangeleerd, onder gedurigen dwang van wet en tucht onderhouden en beoefend moest worden. In plaats daarvan wilde men innerlijke ontwikkeling, en meende langs dien weg menschen te kunnen vormen, die even deugdzaam en rechtvaardig als vroeger, maar tevens ‘schoon’ zouden zijn. Men heeft deze leer het ‘evangelie der schoonheid’ genoemd; en hare eerste verkondigers en aanhangers meenden daarmede terug te keeren tot het grieksche ideaal. De voorstelling van dat ‘grieksche ideaal’ was verkregen door min of meer willekeurige en oppervlakkige generalisatie; met voorbijzien van de karakteristieke verscheidenheid die het oud-grieksche leven allerwege aanbiedt. Ook besefte men toen nog niet recht, hoe zeer juist in het tijdperk van den

hoogsten bloei, het grieksche leven in zijn voornaamste uitingen, ook in kunst en poëzie, door stipte gehoorzaamheid aan overgeleverde en zeer positieve wetten en regels geleid werd. Maar wij hebben hier niet na te gaan, wat er in de schoonheids-zedeleer van dien tijd gebrekkigs en eenzijdigs is; het zij genoeg in de hoofdzaak te hebben aangewezen, welk doel en welk ideaal Kleist, in overeenstemming met vele voortreffelijke tijdgenooten, nastreefde.

In 1796 verscheen Goethe's roman ‘Wilhelm Meisters Lehrjahre,’ een boek dat weldra door de ingewijden als de bijbel van den nieuwen eeredienst der schoonheid werd beschouwd. De ontwikkeling en vorming van den goeden en schoonen mensch wordt hier in een bekoorlijk dichtverhaal aanschouwelijk voorgesteld. Eerst na lange voorbereiding, langs vele omwegen, door velerlei ervaringen, en onder gedurigen, schoon onmerkbaren bijstand der meergevorderden, kan het schoone doel worden bereikt. Maar als eenmaal het meesterschap is verworven, als de schoone en goede mensch, volmaakt van geest, van leest en leden, gevormd of liever geboren is, dan treedt hij van zelf mede in den eersten rang; hij maakt dan een deel uit van de keurbende, die de eigenlijke en wezenlijke opperleiding der menschelijke zaken in handen heeft. Een bijbel onderstelt een gemeente; en zulk een gemeente begon zich dan ook, tegen het slot der vorige eeuw, allengskens te vormen. Het was het begin der duitsch-romantische school, die te Berlijn, onder leiding van de beide broeders August Wilhelm en Friedrich Schlegel, Tieck, Varnhagen en Schleiermacher haar oorsprong nam. Het ligt in den aard der zaak, dat het schoonheidsevangelie ook door vrouwen omhelsd en gepredikt wordt. Wij vinden deze dan ook in den romantischen kring te Berlijn even sterk vertegenwoordigd als de mannen. De voornaamste van deze vrouwelijke evangelisten waren Caroline Boehmer, Dorothea Veit, Rahel en Henriette Herz. Door de kracht der keurverwantschap werden Caroline en Dorothea uit het huis en de armen van hare eerste mannen in die van de broeders Schlegel gevoerd. Rahel werd de echtgenoot van Varnhagen; tusschen Schleiermacher en Henriette vormde zich een bijzondere band door gezamenlijke lectuur der samenspraken van Plato. In dezen romantischen kring werd Goethe, met terzijdestelling van Schiller, als een god vereerd. Maar, zooals het gewoon-

lijk gaat, uit de premissen van Goethe werden weldra conclusiën getrokken, die de auteur niet had bedoeld, en uit zijne woorden werd een systeem toebereid, dat de oorspronkelijke gedachte misvormde.

Hiermeê is het letterkundig tijdperk aangeduid waarin de dichterlijke ontwikkeling en het optreden van Kleist valt. Men rekent hem dan ook tot de dichters der romantische school; chronologisch juist, maar naar het wezen der zaak niet zoo geheel. Doch hierover later; keeren wij thans naar Frankfort terug. Met eenige verwondering merkt men op, dat er in Kleists brieven van 1799 weinig sprake is van letterkundige studie en lectuur. Meetkunst en wijsbegeerte staan altoos op den voorgrond. Het is evenwel niet waarschijnlijk dat hij aan poëzie en letteren geen aandacht zou hebben geschonken, en onverschillig gebleven zou zijn voor de dichtwerken die zijn tijd hem aanbood. Uit zijn eigen stukken blijkt grondige studie van Goethe en Schiller, en vooral van Shakespeare. Maar een sterk lezer en verslinder van vele boeken is Kleist zeker nooit geweest. Menschen van oorspronkelijken en vruchtbaren geest kunnen niet veel lezen, omdat het gelezene aanstonds hun eigen gedachten te veel in beweging brengt. Zeer veel werk evenwel maakte Kleist in dezen tijd van de taal, en wel niet enkel van het innerlijke en logische bestanddeel, maar ook van uitspraak en voordracht. Men heeft wel eens beweerd, dat er in ieder duitscher een schoolmeester steekt; zooveel is zeker dat Kleist nu en dan in zijn leven, nooit in zijn dichtwerken, onmiskenbaar paedagogische trekken vertoont. Niet alleen zocht hij zelf goed te spreken en te denken, maar hij trachtte de beoefening van die deugd en kunst ook onder de zijnen krachtig te bevorderen. De taal, die bij hem aan huis door al die zusters, nichten en vriendinnen, en over 't geheel door de inwoners van Frankfort aan de Oder gesproken werd, was, naar het schijnt, alles behalve zuiver hoogduitsch. Zij zweemde sterk naar den platten tongval en beleedigde een fijn gehoor door ruwe en boersche klanken. Om nu die dagelijksche taalschennis ten minste uit zijn eigen kring te verbannen, besloot Kleist formeele taalkundige voorlezingen te houden. Een zaal werd te huis als collegekamer ingericht en op bepaalde uren verzamelde zich een kleine schare om zich door den jongen privaat-docent te laten onderrichten. De leermeester verstond

geen scherts en eischte ten strengste onverdeelde aandacht en belangstelling. Het auditorium was leergierig en volgzaam; maar eens op een morgen werd - verschoonlijk vergrijp - de aandacht van sommige hoorderessen een oogenblik afgeleid door een voorbijtrekkend bataillon. Aanstonds werden de lessen door Kleist gesloten en eerst aanhoudend bidden kon hem bewegen om ze weer te openen.

Onder de zusters van Kleist vergt Ulrike onze bijzondere aandacht. Zij was, zoo als wij zagen, een dochter uit het eerste huwelijk en eenige jaren ouder dan Heinrich. Zij was de eenige in de familie die haren broeder eenigermate begreep, gevoel had voor zijn idealen, en aan de echtheid van zijn roeping geloofde. Zooveel zij vermocht heeft zij hem bijgestaan en een groot deel van haar vermogen voor hem opgeofferd. Men moet zich evenwel haar niet voorstellen onder het beeld van een teedere, zachte, toegeeflijke, troostende liefdezuster. Zij was veeleer een echte generaals-dochter; dapper en onverschrokken, vastberaden en verstandig, daarenboven eenigszins avontuurlijk en van jongs af aan bezield met den wensch om een deel van de wereld te zien, iets te beleven en eenig gevaar te bestaan. Naast haren broeder geplaatst, vertegenwoordigt zij in karakter en handelwijs den mannelijken, haar broeder den vrouwelijken aard. Een weinig vooruitloopend op hetgeen later over Kleist, als dichter, te berichten valt, moet ik bij deze gelegenheid er op wijzen, dat bij hem de mensch met den dichter niet in overeenstemming was. Verbeelding, denkkracht, gevoel, kortom alle dichterlijke vermogens, zijn bij hem gespierd, forsch en mannelijk. Werkt hij als dichter, dan schijnt hij geen pen te gebruiken als werktuig, maar in marmer te beitelen of in metaal te gieten. In het leven daarentegen toont hij zich al te dikwijls wankelmoedig en overgevoelig, kortom van vrouwelijke zwakheid.

Tegen het einde van zijn studiejaar te Frankfort trad Kleist nog met een ander meisje in nadere verbintenis. Naast hem woonde de generaal von Zengge. Achter beide huizen lagen tuinen, waarschijnlijk slechts door een beukenhaag of lage schutting gescheiden. Des zomers kwamen elken morgen de hoboïsten van de militaire kapel in den tuin van den generaal een koraal blazen. Eenige jaren later spreekt Kleist nog van de verheven indrukken, die hij van deze muziek ontving,

als hij des morgens reeds vroeg in zijn tuin bij zijne boeken zat. De oudste dochter van den generaal, Wilhelmine genaamd, was van Kleists leeftijd. Zooals men ziet ontbreekt er nu niets anders dan een onverzoenlijke vete tusschen de beide familiën om een hartstochtelijke liefde en een vernieuwing der geschiedenis van Romeo en Julia te voorschijn te roepen. Die vete ontbrak; maar de liefde ontstond desniettemin; evenwel zonder groote hartstochtelijkheid. Kleist kwam den generaal van tijd tot tijd bezoeken; hij bevond zich wél in dat huis en voelde zich ten slotte meer en meer door Wilhelmine aangetrokken. Zij was van een geheel ander karakter dan Ulrike; bescheiden, zachtaardig; bij adellijke geboorte van burgerlijke gezindheid; niet bedeeld met buitengewone geestesgaven, maar toch bevattelijk en belangstellend. Kortom zij behoorde tot die personen, die men soms eenigszins uit de hoogte ‘zeer ordinair’ pleegt te noemen; ofschoon het niet recht duidelijk is, hoe de buitengemeene lieden zouden kunnen bestaan, indien zij niet door de alledaagsche deugden en dagelijksche diensten van de gewone menschen gesteund werden. Wilhelmine schijnt tegen Kleist hoog te hebben opgezien; natuurlijk streelde dit zijn trots en eigenliefde. Andere oorzaken werkten mede om hem meer en meer te boeien en zoo kwam het dan ten slotte tusschen hen beide tot een verklaring en stille verloving. Kleist toonde bij deze gelegenheid een minder aangenamen karaktertrek, die later sterker en sterker bij hem te voorschijn trad. Hij wenschte de verloving geheim te houden en verlangde dat Wilhelmine aan dien wensch zou toegeven. Het kwam hem niet in den zin, hoe ongerijmd zijn eisch en hoe onmogelijk die geheimhouding was in een klein provincie-stadje. Wilhelmine heeft, naar het schijnt, een oogenblik toegegeven; maar natuurlijk duurde het niet lang of de toestemming van ouders en verwanten moest gevraagd en de verloving publiek gemaakt worden. Kleist en Wilhelmine werden, zooals de duitschers het noemen: bruid en bruidegom. Twee jaar later werd dat engagement door een tweeden ongerijmden eisch van Kleist, waaraan deze keer niet voldaan werd, verbroken.

Ook tegenover zijn bruid begon Kleist spoedig den paedagoog te spelen. Men zou bijkans zeggen, dat hij voor haar dezelfde soort van genegenheid koesterde, die de beeldhouwer koestert voor de stof, die hij wenscht te boet-

seeren. Hij waardeerde haar, omdat zij zich zoo gewillig en volgzaam toonde voor zijn pogingen om haren geest te vormen en te beschaven. De brieven, die hij, na zijn vertrek van Frankfort, aan Wilhelmine geschreven heeft, zijn grootendeels bewaard gebleven en bestaan sedert vele jaren in druk. Zonderlinger minnebrieven zijn er zelden geschreven. Telkens worden haar lessen en regels voorgehouden, waarnaar zij zich te richten heeft om tot een hoogeren trap van ontwikkeling te geraken. Men bewondert het engelachtig geduld, waarmeê Wilhelmine zulk een vormings- en beschavings-methode op zich laat toepassen, maar trekt tevens het besluit dat ook hare liefde voor Kleist niet zeer hartstochtelijk kan geweest zijn.

In de lente van 1800 ging Kleist, niet naar een andere universiteit, zooals hij zich eerst had voorgenomen, maar naar Berlijn, dat toen nog geen universiteit bezat. Waarschijnlijk had hij moeten toegeven aan den aandrang der familie die, door zijn engagement, een middel te meer bezat om hem naar haren zin te leiden. Volgens hare opvatting schoot er voor hem, nadat hij den militairen stand had verlaten, geen andere loopbaan over dan de civiele staatsdienst. Bezat Berlijn ook al geen universiteit, dan waren er toch vakscholen voor de verschillende takken van den staatsdienst. Te Berlijn kon hij derhalve ook studeeren en tevens aanstonds plaatsing vinden bij een of ander ministeriëel departement, al was het voorloopig nominaal en onbezoldigd. Te Berlijn had Kleist zijn opwachting gemaakt bij den minister van financiën, von Struensee, en was door dezen als volontair op het bureau voor de tollen en accijnsen geplaatst. Kleist kon er echter niet toe besluiten om een definitieve plaatsing te zoeken of aan te nemen. Hij wilde vrij zijn en veel tijd hebben om zich aan zijn gewone studiën, en inzonderheid aan het systeem van Kant te kunnen wijden. Op die wijze kwam er natuurlijk niet veel van voorbereiding en bekwaming tot het financiëele vak.

Te Berlijn en in het naburige Potsdam leerde Kleist eenige jongelieden kennen, wier trouwe vriendschap hem levenslang is bijgebleven, ook in zijn tegenspoed: von Brockes, von Pfuel en Rühle von Liliënstern. Zij waren, zoo als de namen aanwijzen, van adel. Het is hier de plaats om een oogenblik te verwijlen bij een omstandigheid, die in de geheele Duitsche

literatuur van dien tijd van beteekenis is, maar voor Kleist in bijzondere mate. Van de verhouding, die in de achttiende eeuw in Duitschland tusschen adel en burgerij bestond, kan men zich tegenwoordig nauwelijks meer een volledig denkbeeld vormen. Beide standen waren gescheiden door een muur, die, schoon onzichtbaar, ijzersterk en hemelhoog was. Die verhouding nu werd door den invloed der literatuur sterk gewijzigd; maar de staat van zaken werd daardoor slechts meer ingewikkeld. De geheele nieuwere literatuur in Duitschland is uitgegaan van den burgerstand. Nu doet zich het vreemde verschijnsel voor, dat dezelfde menschen, die, als niet adellijk, door den adel ontkend en verworpen worden, tevens als menschen van geest en talent, als dichters en schrijvers van beteekenis, door sommige hoog adellijke kringen en aan sommige duitsche hoven worden gezocht, gelokt, gevleid en geliefkoosd. De grootste duitsche vorst van dien tijd, Frederik de tweede, deelde in die vereering voor de letterkunde; daar hij echter aan het bestaan van een duitsche letterkunde niet geloofde, moest hij zijn heil bij de franschen zoeken. Werden nu duitsche letterkundigen aan een der duitsche hoven voor goed verbonden, dan moest hun een adelbrief van keizerswege bezorgd worden. Eerst door dien brief werden zij ten volle ‘hoffähig’; in dien brief bezaten zij een doorloopende toegangskaart tot alle adellijke gezelschappen; aan dien brief ontleenden zij het onschatbaar voorrecht om het gulden voorzetsel ‘von’ voor hun naam te mogen schrijven. Nu geraakte echter de duitsche adel, met zijn vereering voor poëzie en letteren, in een nieuwe tegenstrijdigheid. Men vereerde die zaken en had middelen gevonden om met lieden, die daarin uitmuntten, in aanraking te komen. Maar ze te beoefenen, zich geheel daaraan te wijden - dat kon toch enkel aan lieden van lage afkomst toegestaan worden; voor iemand van hooge geboorte viel daar niet aan te denken.

Dat in het oog houdend, kunnen wij ons met meer duidelijkheid den vreemden en tegenstrijdigen toestand voorstellen, waarin Kleist geraakte, toen hij meer en meer van zijn dichterlijke en dramatische roeping zich bewust werd. Ontsproten uit oud-adellijken stam, opgevoed in adellijke denkbeelden, zeden en levenswijs, van jongs af aan, in en buiten zijn familie, met lieden van adel verkeerende, was hij door duizend banden aan dien stand verbonden. Ook mogen wij het er voor houden, dat

de brandenburgsche adel van dien tijd, hoe ruw en onwetend menig edelman ook wezen mocht, zich door menigen edelen trek van den burgerstand onderscheidde en in menig opzicht ver daarboven stond. Van bekrompen standsvooroordeel kan bij een geest als Kleist bezat geen sprake zijn; maar voor het overige zaten hem de adellijke trekken, voortreffelijke zoowel als minder prijzenswaardige, in het bloed. Het verkeer met de lieden van zijn stand, de plichtplegingen door de adellijke étiquette gevorderd, heeft hij steeds onderhouden en in acht genomen. Zijne wezenlijke en intieme vrienden vindt hij onder den adel. Had het van hem afgehangen, nooit had hij met de zijnen gebroken. Maar nu wordt hij door een onweerstaanbare neiging voor de poëzie van zijn stand losgescheurd. Zijn geest drijft hem een levensweg in te gaan, die volgens adellijke denkwijs een edelman onwaardig is. Volgt hij dien weg, dan moet hij in dedurige aanraking komen met letterkundigen; hij geraakt in een kring van lieden, die in meerdere of mindere mate door talent en geest uitmunten, maar toch hun burgerlijke afkomst, voor het scherpe oog van den geboren edelman, in tallooze kleingeestige, bekrompene, onmanierlijke trekken op stuitende wijs verraden. In dubbelen zin is derhalve Kleist niet op zijn plaats; onder den adel niet, omdat zijn liefde voor poëzie en letteren te ver gaat; onder de letterkundigen niet, omdat hij van adel is. Slechts één weg ziet Kleist zich geopend om zoowel zijn innerlijke aandrift te bevredigen, als de zijnen te verzoenen. Die weg is: zich in de poëzie een naam te verwerven, waarvan de glans en roem de eerste namen van dien tijd evenaart of overstraalt. Als hem dit gelukt, als hij een dichtstuk schrijft, dat voor Don Carlos en Wallenstein, voor Egmont en Tasso niet onderdoet, dan kan hij de zijnen en den geheelen brandenburgschen adel fier te gemoet treden; dan bezit hij een hoogeren adelbrief, waarvoor hun vooroordeel zal moeten wijken.

In zulk een tweestrijd met zichzelven bracht derhalve Kleist te Berlijn zijn tijd door. Aan den eenen kant drong hem alles om zoo spoedig mogelijk een post te aanvaarden, ten einde de zijnen tevreden te stellen en Wilhelmine te kunnen huwen; terwijl aan den anderen kant een onweerstaanbare neiging, wier doel en strekking nu meer en meer duidelijk begon te worden, hem daarvoor deed terugdeinzen als voor ballingschap

en dood. Zijn onrust werd in den loop van dien zomer al grooter en grooter. In Augustus houdt hij het niet langer uit; onverwacht verschijnt hij te Frankfort. Een bepaalde reden voor dat bezoek weet hij niet aan te geven. Hij beroept zich op vermoeidheid, afmatting, spanning, die eenige verstrooiing vereischte. Plotseling, gelijk hij gekomen was, verklaart hij eenige dagen later, weer te moeten vertrekken. Hij verzekert, dat hij een verre reis moet ondernemen, een reis waar voor hemzelven en nog een ander persoon veel van afhangt. Kortom, zonder verdere opheldering te geven, is hij weer weg en na eenigen tijd verneemt men, dat hij Berlijn verlaten heeft. Ulrike en Wilhelmine ontvangen brieven: hij is met zijn vriend von Brockes op weg naar Frankrijk; misschien gaan zij nog verder. Omtrent het doel van de reis geeft hij geheimzinnige wenken, waaruit niemand wijs kan worden. Het eenige, wat hij bepaald te kennen geeft, is, dat hij op den eersten November weêr te Berlijn zal zijn.

De geheele zaak liep eindelijk daarop uit, dat de beide vrienden over Dresden en Baireuth naar Würzburg gingen en in dat stadje een maand vertoefden; dat vervolgens von Brockes naar Dresden terugkeerde, terwijl Kleist over Erfurt en Leipzig in allerijl naar Berlijn reisde, waar hij daar ook op den eersten November terug was. Aan gissingen omtrent de beweegreden tot dezen tocht laten de duitsche biografen van Kleist het niet ontbreken. Ik weet niet of wij in het geheele geval wel iets anders te zien hebben, dan een plotseling toegeven aan een dringende zucht naar verstrooiing en beweging; een zucht, opgewekt door het aanhoudende peinzen, denken, weifelen en en twijfelen gedurende den laatsten zomer. Achter die geheimzinnige wenken in de brieven aan zijn zuster en zijn bruid, zou ik niets anders willen zoeken dan een onhandige poging, om een glimp van noodzakelijkheid en redelijken grond bij te zetten aan een tocht, die haar beiden vrij avontuurlijk en onbezonnen moest voorkomen.

Na zijn terugkeer naar Berlijn, vinden wij Kleist aanvankelijk in hoog gespannen stemming. Meer dan te voren staat de dichterkrans in al zijn heerlijkheid hem voor den geest. Hij schijnt vast besloten om alles aan alles te wagen en dien krans te verwerven. Hij schrijft aan zijne zuster: ‘Ik gevoel geen de minste neiging om een post te zoeken.

Vóór mijn reis was dat anders; thans heeft zich de gezichteinder voor mijn geest en hart oneindig uitgebreid.' Aan Wilhelmine: 'Gij moet u moeite geven om alle vooroordeelen te bestrijden. Ik ben vast besloten om den geheelen adel van mij te werpen. Vele mannen zijn gering begonnen en hebben op koninklijke wijs hun loopbaan besloten. Shakespeare was een stalknecht en is de bewondering der wereld. Al moet gij ook één soort van eer missen, u valt misschien nog eens een andere ten deel, die hooger is.' Gedurende den volgenden winter zien wij hem op nieuw geslingerd tusschen twee doeleinden; ten halve toegevend aan hetgeen de wereld, dat is: zijn wereld van hem eischt; maar intusschen, voor zoover als hij dat onder zulke omstandigheden vermag, zich met de volle kracht van zijn geest toewijdend aan de studiën, die hem boven alles dierbaar zijn. Von Struensee was bereid hem een vaste aanstelling te geven en begon er op aan te dringen, dat hij aan zijn talmen een eind zou maken. Van een vaste aanstelling wilde Kleist nog niet hooren; maar hij verzocht toch om dien winter de zittingen van het polytechnisch genootschap te mogen bijwonen. De leden van dit genootschap moesten ambtenaren zijn, en hielden zich bezig met die wiskundige en staathuishoudkundige studiën, die bij het departement van financiën te pas komen. Niet zonder moeite kreeg Kleist de gevraagde vergunning en woonde voortaan geregeld de zittingen bij. Een voorval van weinig beteekenis, maar zeer kenmerkend, moet hier niet voorbijgegaan worden. Het behoorde tot de gewone werkzaamheden van het genootschap om over nieuw uitgekomen boeken, tot het vak behoorende, verslag uit te brengen. Eens op een avond bracht een der leden een fransch werk over mechanica, een boekdeel van tamelijken omvang, ter tafel. Hij sprak over het werk, dat hij nog slechts doorbladerd had, in algemeene termen, en gaf te kennen, dat het, naar zijne meening, wel het een en ander behelsde, dat voor het genootschap van belang zou zijn. De voorzitter vroeg, of hij het voor nuttig hield, dat een der leden het werk opzettelijk doorlezen zou. Toen de vraag toestemmend beantwoord werd, wendde zich de voorzitter tot Kleist en zeide: 'Welnu, mijnheer von Klist, dat is juist iets voor u; neem het werk om het door te lezen en er vervolgens aan het genootschap verslag over uit te brengen.' Dit eenvoudige voorstel

werkte op Kleist als een donderslag. Door ieder ander zou die opdracht, die zonder eenigen twijfel welgemeend was en slechts bedoelde om Kleist in de gelegenheid te stellen zich jegens het genootschap verdienstelijk te maken, zonder eenige bedenking aanvaard zijn geworden. Ware de taak later onuitvoerbaar gebleken, dan zou ieder ander wel een reden van verontschuldiging gevonden, het werk aan een ander overgedragen, of op welke wijze dan ook zich daarvan bevrijd hebben. Kleist was daartoe te eerlijk en te degelijk; anderen zullen zeggen: te onnoozel en te zwaartillend. Welke kolossale evenredigheden het nietige voorval in zijnen geest aannam, ziet men uit zijn bericht aan Ulrike: ‘Wat er op dat oogenblik in mijn ziel omging, kan ik met geen woorden beschrijven. Zulk een werk vereischt op zijn minst een jaar studie; het boek is nieuw; de waarde nog niet beslist; het geheele boek door te lezen zou mijn geheele studieplan verstoren. Voor den eersten keer sedert twee jaren had ik weer een chef tegenover mij; in de eerste verlegenheid wist ik niets anders te doen dan om het hoofd te knikken. Naderhand ergerde ik mij daarover zooveel te meer; ik herinnerde mij met vreugde dat ik nog vrij was en besloot het boek ongelezen te laten, mocht er van komen wat wilde.’

Kleist bezocht dezen winter nog dikwijls gezelschappen en kwam ook met den romantischen kring in aanraking. Maar de toon, die hier heerschte, beviel hem in het geheel niet en herinnerde hem te veel aan het hôtel Rambouillet en de satire van Molière. Een professor uit Frankfort, wiens voorlezingen Kleist den vorigen winter had bijgewoond, kwam te Berlijn, zocht zijn gewezen toehoorde op en bracht hem in geleerde kringen. Ook hier hield Kleist het niet lang uit. Hij vond, dat de geleerden te veel op rupsen geleken, van welke ieder op zijn eigen blad zit en zijn eigen blad het beste vindt, maar zich om den boom niet bekommert.

Op zulk een wijs kon Kleist niet blijven voortleven. In strijd met zijn familie, met den adel, met het polytechnisch genootschap, met de geleerden, met de letterkundigen, in strijd bovenal met zich zelven, moest hij op de een of andere manier aan dien toestand ontkomen om niet krankzinnig te worden. Daar zulke aandoeningen der ziel door den lijder zelven aan de omgeving en aan uitwendige oorzaken worden toegeschreven, doen zij gewoonlijk de begeerte ontstaan om van plaats

te veranderen en ver van huis en vaderland rust en verademing te zoeken. Ook bij Kleist wortelde dit denkbeeld vast. De reis naar Würzburg was slechts een voorspel geweest. Hij moest verder, hij moest Berlijn, moest Duitschland verlaten; moest in een ander land en onder een ander volk gaan wonen. Hij nam zich voor om naar het zuiden van Frankrijk te gaan. In de eene of andere kleine stad, niet ver van de Zwitsersche grenzen, wilde hij zich voorloopig neerzetten. Hij zou daar met geringe kosten kunnen leven, deels van de rest van zijn vermogen, deels van onderwijs in de duitsche taal. Hij zou dan ruimschoots vrijen tijd en tevens de rustige stemming van gemoed vinden om het dichtwerk te schrijven, dat hem voor den geest zweefde. Slaagde hij daarin en vond zijn stuk bijval, dan was hij op weg om verder, door onverdeelde toewijding aan de dichtkunst en het tooneel, eer en roem te winnen en tevens een bescheiden maar onafhankelijk bestaan. Dit plan zoekt hij nu ook aan Wilhelmine van Zengge aannemelijk te maken, want hij stelde zich voor, dat zij hem als gade naar Frankrijk vergezellen of volgen zou. Van hare volkomene toewijding hield hij zich vast overtuigd; dat hare ouders en verwanten zich met eenig recht tegen zulke plannen zouden kunnen verzetten en dat Wilhelmine reden zou kunnen vinden om de ouderlijke wenschen en waarschuwingen over hare liefde en toewijding te doen zegevieren, daaraan schijnt hij niet gedacht te hebben. In Maart van het volgende jaar (1801) stond het voornemen bij hem vast om te vertrekken.

In een brief aan Wilhelmine stelt Kleist de zaak zóó voor, alsof zijn wanhopige toestand eigenlijk bewerkt was door de studie van Kant. De slotsom van de kritiek der zuivere rede, toen hem die ten volle duidelijk was geworden, zou zijn wanhoop ten top hebben gevoerd; zoodat hem nu niets anders overschoot dan vrijwillige verbanning naar een vreemd land. Even alsof hij aan gene zijde van de duitsche grenzen aan de resultaten van de duitsche wijsbegeerte zou kunnen ontsnappen. In een beschrijving van eigen zielstoestanden moet de factor der zelfbegoocheling in rekening gebracht worden. De brief doet ons echter zulk een diepen blik slaan in het binnenste gemoed van den schrijver, dat wij er in 't kort kennis van moeten nemen.

Kleist begint met te verhalen, dat hij reeds in zijn vroege jeugd zich het denkbeeld had eigen gemaakt, dat volmaking

het einddoel der schepping is. Bij de tegenwoordige meer positieve denkwijze, kunnen wij ons nauwelijks voorstellen, hoe een menschenbrein zich ooit door zulk een afgetrokken begrip, zonder bepaalden inhoud, heeft laten bekoren. Bij iemand als Kleist, zouden wij zeggen, die zooveel dacht en nadacht, had toch eens de vraag moeten opkomen: volmaking, waarin en waartoe? Hoe het zij, Kleist hield nu eenmaal aan dat denkbeeld vast en leidde daaruit af, dat: waarheid op te zamelen en in beschaving voorwaarts te schrijden van trap tot trap, het eigenlijke levensbeginsel voor den mensch behoorde te zijn. ‘Ik weet niet,’ schrijft hij aan Wilhelmine, ‘of gij u zult kunnen voorstellen, hoe heilig deze gedachten mij waren. Zij waren mij heilig genoeg om er de grootste offers voor te brengen. Nu werd ik bekend met de zoogenaamde Kantiaansche wijsbegeerte en ik moet u nu de hoofdgedachte van dat stelsel mededeelen, daar ik niet behoef te vreezen, dat die gedachte u zoo diep en zoo smartelijk zal schokken, als met mij het geval was.’

‘Als alle menschen met groene glazen voor de oogen geboren waren, dan zouden zij moeten oordeelen, dat alle voorwerpen, die zij zien, groen waren, en zij zouden nooit kunnen beslissen of hun oogen de zaken aan hen toonden zoo als zij waren, of er iets bijvoegden, dat niet in de zaken maar in het oog zelf lag. Zoo is het ook met het verstand. Wij kunnen nooit beslissen of datgene, wat wij waarheid noemen, inderdaad waarheid is, of enkel maar waarheid schijnt te zijn. Is het laatste het geval, dan is die waarheid, die wij verzamelen, na den dood niets meer en al ons streven om een onvergankelijk eigendom te verwerven, is vruchteloos.’

‘Indien de spits van deze gedachte uw hart niet treft, moet gij toch niet glimlachen over een ander, wiens binnenste zich daardoor ten diepste getroffen gevoelt. Mijn eenige, mijn hoogste doel is weggezonken; ik heb er geen meer.’

‘Sedert dat mij die overtuiging voor de ziel stond, dat er hier beneden geen waarheid te vinden is, heb ik geen boek meer aangeraakt. Werkeloos ben ik in mijn vertrek heen en weêr geloopen, voor het raam gaan zitten, naar buiten gegaan. Een inwendige onrust dreef mij eindelijk naar koffiehuizen en herbergen; ik heb concerten en schouwburgen bezocht om mij te verstrooien; ik heb zelfs, om mij te verdooven, dwaasheden

begaan. En toch was de eenige gedachte, waarmeê mijn ziel, bij al die woelige beweging, zich met gloeienden angst bezig hield, slechts deze: uw eenige, uw hoogste doel is weggezonken.'

Het slot van den brief is dan, dat hij Wilhelmine's goedkeuring zoekt te winnen voor zijn plan, dat echter in elk geval reeds vaststaat, om naar Frankrijk te gaan. Hij wenschte alleen te reizen, en had enkel aan zijn beide intiemste vrienden, von Brockes en von Pfuel, kennis van zijn voornemen gegeven. Maar hij had vroeger eens aan Ulrike beloofd, dat hij haar meê zou nemen als hij eens een reis naar het buitenland maakte. Ulrike was moedig en ondernemend, verveelde zich waarschijnlijk in het stille Frankfort en bezat genoeg vermogen om zich een enkelen keer de weelde van een verre reis te veroorloven. Alleen reizen was echter in dien tijd voor een jonge dame, hoe moedig zij ook zijn mocht, een bedenkelijk werk; daarom had zij zich die belofte laten geven, en wachtte met verlangen op het tijdstip dat zij vervuld zou worden. Kleist was dus verplicht haar te schrijven en uit te noodigen. Wel is waar hoopte hij in stilte, dat zij nog van hare reisplannen zou afzien of door hare zusters en vriendinnen teruggehouden zou worden. Ook gaf hij te verstaan, dat het aanzienlijkste deel in de reiskosten voor hare rekening zou moeten komen. Maar zijn hoop faalde; na drie dagen was zij reeds te Berlijn en gereed om hem op staanden voet te vergezellen.

Had Kleist ook maar een derde deel van de kordaatheid zijner zuster bezeten, het leven zou hem niet zoo buitengemeen zwaar gevallen zijn; maar hij was intusschen alweer in allerlei moeilijkheden geraakt. Zijn geheimhouding had niet gebaat, zijn plannen waren uitgelekt; iedereen te Berlijn wist dat hij naar Parijs ging. Van alle kanten ontving hij reeds brieven, pakketten, bestellingen van allerlei aard voor Parijs en omstreken. Alleen reizend, had hij het misschien zonder pas kunnen stellen, maar, door zijn zuster vergezeld, kon hij daar niet buiten. Hij moest derhalve bij het ministerie van buitenlandsche zaken een pas vragen. Deze werd niet afgeleverd zonder bepaalde aangifte van de plaats van bestemming en het doel der reis. Kleist verklaarde, dat hij naar Parijs wilde om wat te leeren. In ruimeren zin was dat waar: maar natuurlijk verstond iedereen het zoo, dat hij een poos aan de universiteit te Parijs

wilde studeeren. Voor de medische, chemische en mathematische studiën stond die hoogeschool hoog aangeschreven. In de meening dat Kleist mathesis of chemie wilde studeeren, zonden dienstvaardige vrienden brieven van aanbeveling bij beroemde mannen in die vakken. Kleist werd daardoor niet weinig in verlegenheid gebracht. Van de verwachtingen die men omtrent hem toonde te koesteren, vormde hij zich een schrikbeeld, dat hem met angst vervulde. Hij vroeg zichzelven af, of hij de afgelegde verklaring wel verantwoorden kon; en als hij tot verkeerde opvatting zelf aanleiding had gegeven, meende hij ook verplicht te zijn aan de opgewekte verwachting te voldoen. Reeds peinsde hij er over of hij niet maar in ernst te Parijs mathesis of chemie zou gaan studeeren en twijfelde er aan of hij zijn Duitsche vrienden wel weer onder de oogen zou durven komen, tenzij als meester in een van die beide vakken. Zoo werd het genoegen en voordeel, dat hij zich van de reis had voorgesteld, hem bijkans ontnomen, voordat zij nog begonnen was. Was hij alleen geweest, dan had hij misschien de geheele zaak weer opgegeven; maar nu zijn zuster reeds overgekomen was, moest hij zich willens of onwillens op weg begeven.

Het was omstreeks het midden van April 1800. Spoorwegen waren nog in een ver verschiet; het was al veel, als men hier of daar een goeden straatweg aantrof. Wie, zoo als Kleist, met een dame reisde, kon zich niet blootstellen aan de moeiten, die met de gewone reisgelegenheden verbonden waren, maar moest zich van eigen rijtuig voorzien. De gewone weg was, om paard en rijtuig te koopen en weer te verkoopen als de plaats van bestemming bereikt was. Natuurlijk had men daarbij een bediende noodig, die tegelijk als koetsier dienst kon doen. Kleist kocht derhalve een geschikten reiswagen en een flink tweespan, nam een koerier, tevens koetsier, in dienst en aanvaardde den tocht. Deze duurde ongeveer drie maanden, zoodat de beide reizigers tegen het midden van Juli te Parijs aankwamen. Zij namen hun weg over Dresden, Leipzig en Halle, over het Hartzgebergte, naar Cassel, Göttingen, Frankfurt am Main en Mainz. Hier gingen zij scheep en voeren den Rhijn af naar Keulen; vandaar ging het over Aken en door België naar Parijs.

De brieven van Kleist aan Wilhelmine en aan Caroline von Schlieben, een jonge dame, die hij te Dresden had leeren kennen, geven ons een bij uitstek duidelijke voorstelling van het leven, door een paar jongelieden van adel op zulk een pleizierreis geleid. Alle haast en spoed is natuurlijk buitengesloten. In elke stad van beteekenis vertoeven zij zoo lang als het hun belieft, zoowel om de merkwaardigheden in oogenschouw te nemen als ook om bezoeken af te leggen. De bezoeken gelden in de eerste plaats adellijke verwanten en bekenden, familiën aan welke zij groeten over te brengen of brieven te bestellen hebben. Elk bezoek geeft weêr aanleiding tot andere; van plaats tot plaats worden er nieuwe betrekkingen aangeknoopt en de kring van verwanten en vrienden breidt zich meer en meer uit. De geheele duitsche adel van dien tijd schijnt één groote familie uit te maken. Kleist en zijn zuster worden in alle adellijke huizen, die zij betreden, met open armen ontvangen, gelogeerd, onthaald, op gezelschappen en danspartijen genoodigd. Zij verzuimen echter ook niet om in elke stad burgerlieden van naam en beteekenis te bezoeken. Zoo brachten zij te Halberstadt een bezoek aan den dichter Gleim, destijds hoogbejaard, maar die weêr jong scheen te worden in de herinnering aan Ewald Christian von Kleist, den liefste van al die vrienden, die reeds sedert lang door den dood van hem gescheiden waren, maar wier aandenken, door beeltenis en andere overblijfselen, met bijkans godsdienstigen eerbied in zijn ‘tempel der vriendschap’ door hem bewaard en in eere gehouden werd. Door burgerlieden werden de jonge baron en de freule met gelijke voorkomendheid als door den adel, maar met meer eerbied bejegend. Ulrike durft en mag zich vrijheden veroorlooven, die een burgermeisje van dien tijd niet in den zin zou hebben gekregen. Te Leipzig krijgt zij lust om een voorlezing van professor Platner bij te wonen. Zij trekt manskleêren aan en neemt plaats op de collegebanken midden onder de studenten. Zulk een verkleeding was over 't geheel bij haar niets ongewoons. Op dezelfde wijs heeft zij bij een latere gelegenheid, in gezelschap van haren broeder, een bezoek gebracht aan den dichter Wieland.

Aan kleine ongelukken, maar die zeer licht noodlottig hadden kunnen worden, ontbrak het ook niet. In een klein stadje, niet ver van Frankfort am Main, sloegen hun paarden op hol, schuw ge-

worden door het plotseling geschreeuw van een ezel. De koerierkoetsier had zich een oogenblik verwijderd; Kleist zat met zijn zuster alleen in het rijtuig. Te vergeefs trachtte hij de teugels te grijpen; de wagen sloeg om, een rad en de disselboom braken stuk. Als door een wonder kwamen de beide reizigers met den schrik vrij; met een paar goudstukken en een halven dag oponthoud was de schade geboet. Te Mainz gingen zij scheep om naar Keulen te varen. Men moet vooral aan geen salonboot denken, maar aan een ouderwetsch vrachtschip voor passagiers en goederen, enkel door den stroom gedreven; bij gunstigen wind, misschien met een weinig zeil. Den eersten dag kwamen zij zonder tegenspoed van Mainz tot Coblenz. Den volgenden morgen ging het verder, maar toen ontstond er zulk een storm, dat de stuurman op een geschikt punt aan den oever bleef liggen om beter weer af te wachten. Zij lagen daar den geheelen dag; eerst des avonds tegen elf ure bedaarde de wind een weinig, zoodat de stuurman het wagen durfde om verder te gaan. Nauwlijks waren zij in het midden van de rivier gekomen of de storm stak met zooveel geweld weer op, dat de schippers het vaartuig niet konden regeeren. Kleist schrijft over dit voorval aan Wilhelmine: ‘De golven, die op deze breede rivier van meer beteekenis zijn dan op de Oder, pakten het schip in de flank en slingerden het zoo geweldig heen en weer, dat het geheele reisgezelschap in den grootsten angst geraakte. Iedereen, ik ook, klemde zich vast aan hetgeen hij te grijpen kon krijgen. Ach! er is toch niets, dat meer weerzin wekt dan die vrees voor den dood. Het leven is het eenige eigendom, dat dan alleen iets waard is als wij het voor niets achten. Het leven is verachtelijk als wij het niet gemakkelijk kunnen laten varen; hij alleen kan het voor groote doeleinden gebruiken, die het gemakkelijk en met vreugd van zich zou kunnen werpen. Wie het zorgvuldig bemint is reeds zedelijk dood, want zijn hoogste levenskracht, de kracht om het leven te kunnen offeren, verkwijnt terwijl hij zorgvuldig het leven kweekt. En toch hoe onbegrijpelijk is die wil, die over ons regeert! Dit raadselachtig bestaan, dat wij bezitten, zonder te weten van wien het komt noch waarheen het voert; dat eigendom, waarvan wij niet weten of wij er vrijelijk over beschikken mogen; dat niets waard is, als het ons iets waard is; dat ding vol tegenstrijdigheden: zonder diepte en peilloos; arm en ledig

en overvloedig rijk, eerbiedwaardig en verachtelijk, op velerlei wijs te verklaren en ondoorgrondelijk, een ding, dat men soms zou wenschen weg te werpen even als een vervelend boek - zijn wij niet genoodzaakt het te beminnen? Wij moeten beven voor de vernietiging, die toch niet zoo vol van kwelling wezen kan als het bestaan somtijds is, en menigeen, ofschoon hij het treurige geschenk des levens beweent, moet het toch door spijs en drank onderhouden en de uitblussching verhoeden van een vlam, die hem verlicht noch verwarmt.'

Deze brief toont genoegzaam, in welk een stemming Kleist gedurende die reis verkeerde. Niemand kan aan zichzelven ontsnappen en in plaats van verstrooiing vond Kleist in ieder voorval en elke ontmoeting slechts nieuwe stof voor twijfelmoedige mijmeringen over het leven en de bestemming van den mensch. Te Parijs werd het niet beter. Hij ontmoette er Alexander von Humboldt en den Pruissischen gezant Lucchesini. Van beiden ontving hij brieven en aanbevelingen aan de aanzienlijkste mannen en de voornaamste geleerden. Naar het uitwendige ontbrak derhalve aan Kleist en zijn zuster niets van al datgene, wat een verblijf in die wereldstad vruchtbaar en aangenaam had kunnen maken. Zij vonden inwoning bij mevrouw de Lalande, de dochter van den beroemden astronoom. Juist toen zij aankwamen werd het jaarlijksche herinneringsfeest gevierd van de bestorming der Bastille. De volksspelen en openbare vermakelijkheden gaven al aanstonds aanleiding tot klachten over de lichtzinnige wuftheid van het volk en het kortzichtig onverstand van de regeering. Eenige weken later, nadat Kleist die menschen en de stad wat meer van nabij had leeren kennen, schrijft hij aan Wilhelmine: 'Ik kan niet beschrijven welk een indruk ik ontvangen heb bij het eerste gezicht van die diepe zedeloosheid, gepaard met de hoogste wetenschap. Waartoe zal het noodlot dit volk voeren? De hemel weet het; het is rijp voor den ondergang, meer dan eenig ander volk van Europa. Somtijds denk ik, als ik de bibliotheken bezichtig, waar in prachtige zalen en in fraaie banden de werken van Voltaire, Helvetius en Rousseau op een rij staan: welk nut hebben die werken gedaan? Heeft een enkele van die schrijvers zijn doel bereikt? Hebben zij het rad kunnen tegenhouden, dat in steile vaart ten afgrond rolt? Ach, hadden al degenen, die goede boeken geschreven hebben,

slechts de helft van al dat goede gedaan, dan zou het er in de wereld beter uitzien.'

Ongeveer vier maanden vertoefde Kleist te Parijs. Te vergeefs beproefde hij echter zijn geliefkoosde wetenschap van vroeger, de wiskunde, weer op te vatten; te vergeefs, belang te stellen in de chemie. Wel is waar bezocht hij een poos de lessen van de beroemdste hoogleeraaren in die vakken; maar hij bemerkte weldra dat hem dat niets baatte. Het resultaat, dat hij voor zichzelven uit de studie van Kant had getrokken, boezemde hem een afkeer in van wetenschappen, waarin hij slechts verstandsbegoocheling kon zien en die hem het ware wezen der dingen niet openbaarden. De eigenlijke grond van zijn ontevredenheid en innerlijken tweestrijd lag echter dieper en zijn opvatting van Kant was slechts het gevolg van een aanleg, die langs anderen weg, dan den wijsgeerigen, tot oplossing van het levensraadsel moest komen. Zijn geest ging gedurende dit geheele tijdperk zwanger van een groot drama: Robert Guiscard, een stuk dat tot twee- en driemalen toe begonnen, ten deele voltooid, vernietigd en op nieuw begonnen is. Van dit werk is niets overgebleven dan een kort fragment, dat onder de verzamelde werken van Kleist is afgedrukt. Wieland, de dichter van den Oberon, heeft echter in het voorjaar van 1803 een veel grooter gedeelte door den auteur zelven hooren voordragen. Kleist was destijds bij Wieland, te Osmanstädt, gelogeerd en liet zich op een namiddag, niet zonder moeite, tot die voordracht bewegen. De indruk was overweldigend; Wieland verklaarde later Aeschylus en Shakespeare vereenigd gehoord te hebben.

Dit verklaart den toestand des geestes waarvan Kleists brieven, uit Parijs aan Wilhelmine geschreven, zulk een welsprekend getuigenis afleggen. Zij toonen een onophoudelijken en afmattenden tweestrijd tusschen het eerzuchtig streven naar een verheven doeleinde en den wensch naar stil geluk en kalm levensgenot, zooals dat in beperkten kring aan de groote menigte der stervelingen te beurt schijnt te vallen. Het doeleinde is de voltooiing van dat treurspel, waarmeê Kleist de schuld hoopte af te doen, die ieder mensch, naar zijn overtuiging, verplicht was aan het menschdom te betalen. Als nu het werk, waarmede hij in den geest altoos bezig is, goed vordert, als het schoone geheel in zijn voornaamste omtrekken hem meer en

meer duidelijk voor oogen treedt, als deelen en onderdeelen hun bepaalde gedaante beginnen te krijgen, als enkele tooneelen, geheel afgewerkt in de schatkamer van het geheugen weggeborgen of aan het papier toevertrouwd kunnen worden, dan zijn de brieven vol moed en hoop en bevatten geheimzinnige wenken van een toekomstig geluk en hooge eer, waaromtrent op het oogenblik nog geen nadere verklaring kan worden gegeven. Als daarentegen de scheppende kracht des geestes bij poozen verzwakt of stokt, als de stemming door invloeden van buiten gedrukt en belemmerd wordt, dan zijn die brieven vol van mistroostige opmerkingen en twijfelmoedige klachten. Neemt de mismoedige stemming de overhand, zoodat hij aan de voltooiing van het dichtstuk begint te wanhopen, dan zinkt het schitterend vooruitzicht allengskens weg in duisternis en nacht; dan komt het verlangen naar rust en stillen vrede in den meest beperkten levenskring weer boven; dan wordt de stem der eerzucht, als influistering van een vijandelijken daemon, gesmoord. Maar dan mag hij ook vaderland, familie en vrienden niet wederzien; ver van hen verwijderd, wil hij dan op een vergeten plek zijn nederige haardstede oprichten; hij wil dan, onbekend en onberoemd, als de geringste knecht, van handenarbeid levensonderhoud vragen voor zichzelven, voor vrouw en kind, en zich tevreden stellen met het kalme en eentonige geluk, dat het deel moet zijn van diegenen aan wie hooger eerzucht niet vergund is.

Ingespannen geestesarbeid vereischt in den regel diepe eenzaamheid en stilte. Bij Kleist althans was dat het geval; maar het leven te Parijs en de gedurige tegenwoordigheid van Ulrike kwam aan die behoefte weinig te gemoet. Dat Ulrike's tegenwoordigheid hem op den duur hinderlijk was, heeft hij verraden in een brief aan zijne vriendin te Dresden. Na een kort verhaal van de reis vervolgt hij: ‘Ik zou op deze reis zeer gelukkig en tevreden geweest zijn, indien - indien - Ach! lieve vriendin, Ulrike is een edel, verstandig, voortreffelijk, grootmoedig meisje, en ik zou niets van dat alles moeten zijn, als ik dat niet wilde gevoelen. Maar hoeveel goeds zij ook bezit, hoeveel zij ook geven kan - men kan niet rusten aan haren boezem. Zij is een vrouwelijke heldenziel en behoort tot haar geslacht enkel naar het lichaam; zij is een meisje, dat naar de juiste spelling schrijft en handelt, naar de maat speelt en denkt. Maar, laat ik zwijgen;

zelfs de minste berisping is te veel voor een wezen, dat geen andere fout heeft, dan dat zij te groot is voor haar geslacht.'

Welk grooter of kleiner aandeel nu Ulrike aan de zaak moge hebben, zooveel is zeker dat Kleist ten slotte met den 'Robert Guiscard' niet verder kon en het werk moest opgeven. Kleist beweegt zich in uitersten; zijn leus is: alles of niets. Voor den dichter en kunstenaar is die leus van hooge waarde om hem tot de hoogste krachtsinspanning te drijven, zijn geestdrift in volle vlam te zetten en werken te doen ontstaan van onvergankelijke schoonheid. Maar in het dagelijksche leven is die leus een bron van gedurige teleurstelling en bittere pijn. Toen Kleist geen mogelijkheid zag om zijn treurspel te voltooien, zonk hij aanstonds weer van het hooge standpunt, dat ten halve bereikt was, in de laagste diepte terug. Wat op het oogenblik onmogelijk was, scheen voor altoos en volstrekt onmogelijk. Hij deed afstand van alle eerzuchtige plannen en besloot in vollen ernst, op het land een stil leven te gaan leiden. De rest van zijn kapitaal was voldoende om een paar bunders land te koopen en zich als boer in te richten. In Zwitserland waren tegenwoordig voor geringen prijs goede landerijen te krijgen; daarheen derhalve, om voortaan, onder boeren en daglooners, een stil en vergeten leven te leiden. Natuurlijk vond dit plan bij Ulrike krachtigen tegenstand; zij toonde aan dat daarmeê zijn laatste middelen verloren zouden gaan, daar hij immers, met het boerenbedrijf ten eenenmale onbekend, onmogelijk hopen kon op goeden uitslag. Zij bracht hem onder het oog dat de dichterlijke neiging, thans in wanhoop opgegeven, eerlang weer boven zou komen om hem slechts des te meer ongeschikt te maken voor dat boerenleven, waarvan hij, naar louter inbeelding, zich een geheel verkeerde voorstelling had gevormd. Alles te vergeefs; wel verre van zich te laten afbrengen van zijn voornemen, kwam Kleist zelfs tot bittere woorden, waarvoor hij in latere brieven met bitter berouw vergiffenis moest vragen.

Tegen het midden van November verlieten zij Parijs. Kleist bracht zijn zuster tot Frankfort am Main; vandaar reisde zij alleen naar huis; hij naar Zwitserland. Aan Wilhelmine gaf hij schriftelijk kennis van zijn voornemen; hij rekende op hare goedkeuring en verwachtte dat zij in het volgende voor-

jaar naar Zwitserland zou komen, om zijn vrouw te worden en het idyllische leven op zijne, vooralsnog slechts denkbeeldige landhoeve te deelen. Toen hij nu van Wilhelmine een brief terugkreeg, waarin eenige bescheiden bedenkingen tegen het avontuurlijke plan werden geopperd, ontstak hij in hevigen toorn, bewaarde een tijd lang een diep stilzwijgen en schreef toen een koelen brief, waarvan de hoofdinhoud was: dat zij hem niet begreep, hem nooit had bemind, en dat hij nooit naar Pruissen zou terugkeeren. Hiermede was deze betrekking afgebroken en Wilhelmine von Zengge ontsnapte aan de echtverbintenis met een man, die de macht heeft bezeten om haren naam te vereeuwigen, maar verstoken was van het talent om een vrouw bij haar leven gelukkig te maken. Eenige jaren later werd zij de vrouw van Wilhelm Krug, den uitlegger van Kant en zijn opvolger als hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de universiteit te Koningsbergen.

In het begin van het volgende jaar (1802) vinden wij Kleist in Zwitserland, te Bazel, te Bern en te Thun, bezig met te zoeken naar een geschikt landgoed en met het lezen van werken over landbouw. Te Bern vond hij in Heinrich Zschokke een landsman, die voor eenige jaren zijn pruissisch vaderland met Zwitserland had verwisseld en thans, als zwitsersch burger, reeds zooveel crediet bij den Bondsraad bezat, dat deze hem als regeeringscommissaris naar Bern had gezonden, waar het volk oproerig dreigde te worden, om de gemoederen tot bedaren te brengen. Zschokke was van geboorte een Maagdeburger, zes jaar ouder dan Kleist, van burgerlijke afkomst. Vroeg ouderloos, had hij bijtijds geleerd om alleen op zichzelven te steunen. Hij was met voogd en familie in geschil geraakt, had hun kortweg vaarwel gezegd en zich reeds op jeugdigen leeftijd alleen door de wereld geholpen. Eenige jaren later verzoende hij zich weêr met de zijnen: studeerde theologie, koos de rationalistische zijde, en had om die reden in Pruissen, onder het reactionaire ministerie Wöllner, geen aanstelling als predikant kunnen vinden. Met kort beraad had hij toen zijn vaderland verlaten, en was naar Zwitserland gegaan. In zijn tweede vaderland heeft hij zich, gedurende een lang leven, in verschillende burgerlijke ambten, inzonderheid als schoolopziener,

verdienstelijk en in ruime mate zijn hem de belooningen en eerbewijzen ten deel gevallen, waarop een zoo wèl besteed leven aanspraak mocht maken. Als vruchtbaar en populair schrijver van romantische, historische en stichtelijke werken heeft hij bij zijn leven een alom bekenden naam bezeten. Al hebben die werken geen blijvende waarde, zij leggen toch getuigenis af van een uitgebreide en veelzijdige praktische werkzaamheid, en vormen slechts een klein onderdeel van deze. Tegenover Kleist staat Zschokke bijkans in elk opzicht in scherp contrast. Als schrijver is hij even vlug met de pen, even oppervlakkig, even breedsprakig en licht verstaanbaar, als Kleist langzaam, bedachtzaam, bondig, diepzinnig, nadenken en studie vereischend. Maar zoover als hij op dit punt bij Kleist achterstaat, even zoover is hij hem vóór in het leven en in de praktijk. Hier beweegt hij zich vlug en gemakkelijk en ontsnapt met één stouten sprong aan al die tegenstrijdigheden en verwikkelingen, waaruit Kleist zich niet weet te redden. Als Kleist door tallooze bedenkingen wordt gefolterd en de strikken, die hem knellen, draad voor draad zou willen ontwarren, is Zschokke aanstonds gereed om den knoop, als het niet anders gaan wil, met één slag door te hakken.

Niettegenstaande, misschien juist door die tegenstrijdigheid van aard en karakter, werden Zschokke en Kleist, zoo al geen intieme vrienden, toch goede kameraden. Voor Kleist was het een groot voordeel, dat Zschokke zich met vriendschappelijke toewijding zijner aannam en daardoor de plaats vervulde, die onlangs door Ulrike ledig gelaten was. Zschokke heeft hem, gedurende zijn verblijf in Zwitserland, menigen vriendendienst bewezen en hem aanstonds bij zijn komst in de gelegenheid zoeken te stellen om op de voordeeligste manier zijn landbouwplannen ten uitvoer te brengen. Natuurlijk moest Zschokke spoedig bemerken dat er in Kleist geen boer stak. Hij bezat echter het gezag en de bevoegdheid niet om hem met nadruk af te raden en tegen te houden; hij moest hem laten begaan en het aan hem zelven overlaten om door schade wijs te worden. Juist van pas kwamen thans de politieke gebeurtenissen tusschenbeide en verrichtten bij Kleist het werk, dat Ulrike te vergeefs had beproefd. Bonaparte, thans Consul voor zijn leven, legde het er op toe om Zwitserland, onder den naam van Helvetische republiek, tot een fransch wingewest te

maken. Hij had de aristocratische partij op zijn hand en kwam juist in dezen tijd met fransche soldaten tusschenbeide om met geweld een einde te maken aan volksopstanden, die hier en daar waren uitgebroken. De staat van zaken was van dien aard, dat velen reeds een inlijving van de zwitsersche republiek bij de fransche begonnen vooruit te zien. Zschokke werd door die donkere vooruitzichten bewogen om zich voor het tegenwoordige uit het politieke leven terug te trekken en Kleist werd geheel afgeschrikt van zijn plan om in Zwitserland landeigenaar te worden, daar hem dit wellicht spoedig tot franschman en onderdaan van Bonaparte maken zou. In een brief, uit Thun aan Zschokke geschreven, den 21sten Maart 1802, geeft hij dezen kennis van zijn veranderd voornemen. ‘Levendig gevoel ik hoe gegrond uw wensch is’ (te weten: om de politiek vaarwel te zeggen) ‘nu er zulk een nacht van verwarring over uw ongelukkig vaderland dreigt los te breken. Ik behoef niet te zeggen dat ik aan den allemans-Consul denk, aan den *Cousin de la Suisse* (daar hij toch zooveel roem draagt op de verwantschap). Mij jaagt reeds het denkbeeld schrik aan, dat ik, in plaats van zwitser, door een goochelaarskunstgreep franschman zou kunnen worden.... Onder deze omstandigheden denk ik er niet aan om in Zwitserland land te koopen. Ik heb een klein eiland in de rivier de Aar gehuurd, met een wel ingericht huisje, dat ik dit jaar denk te bewonen. Daar zal ik afwachten hoe de zaken loopen. Over een paar weken ga ik die woning betrekken, maar vóór dien tijd kom ik nog een dag of wat te Bern.’

Zoo ging derhalve het plan van de zwitsersche boerderij te niet. In plaats daarvan vond Kleist op zijn eiland een stil en eenzaam toevluchtsoord, waar hij twee lentemaanden, de gelukkigste misschien van zijn leven, heeft doorgebracht. Een visscher, met vrouw en dochter, was de eenige medebewoner. Deze lieden voorzagen in de dagelijksche bediening. Kleist had juist aanleiding en stof gevonden voor een dichtwerk, dat hem gedurende die twee maanden bezig hield. Hij was door Zschokke bevriend geworden met Ludwig Wieland, een zoon van den bekenden dichter. Wieland was verzwagerd met Gessner, een boekhandelaar en uitgever te Bern. Gessner was even als Ludwig Wieland van dichterlijken stam. Zijn vader was de bekende idyllendichter, die omstreeks het midden der vorige

eeuw, gedurende dat tijdperk van diepe rust en stilte, dat aan den storm der revolutie voorafging, door zijn landelijke tafereelen, gestoffeerd met edeldenkende herders en herderinnen, zoovele teedere harten heeft bekoord. Gessner, de zoon, had zijn eigen leven idyllisch weten te richten; hij was vader van een talrijk en aanvallig kroost en in zijn gastvrije en gezellige woning brachten Zschokke, Wieland en Kleist menig uur door in letterkundige gesprekken en wederzijdsche mededeeling van hun jongste werken en ontwerpen.

Eens op een middag kwam hun een prent in handen, waarvan het onderwerp hun aandacht trok. Het was een kopie in steendruk van een fransche schilderij; ofschoon het origineel door onze vrienden voor een werk uit de hollandsche school werd gehouden. De prent droeg het opschrift: *La cruche cassée*; het onderwerp wordt door Kleist met de volgende woorden beschreven: ‘Men ziet een rechter met alle deftigheid op zijn rechterstoel zitten; vóór hem staat een oude vrouw met een gebroken kruik in de hand; zij schijnt een uiteenzetting te geven van het onrecht, haar aangedaan. De aangeklaagde, een jonge boerenknaap, wordt, als overtuigd van schuld, door den rechter bedreigd en verdedigt zich nog maar zwak. Een meisje, waarschijnlijk als getuige in de zaak betrokken, staat tusschen de oude vrouw en den boerenknaap en trekt aan haar voorschoot. Zij staat bedeesd, bedremmeld en verlegen, even als iemand, die een valsch getuigenis heeft afgelegd. De klerk, die aan de tafel het protokol zit te schrijven, kijkt den rechter wantrouwend van ter zijde aan.’

Deze prent gaf aan de vrienden aanleiding tot een dichterlijken wedstrijd. Zij kwamen overeen dat ieder van hen op het thema, door de prent aangeboden, een stuk zou schrijven in eigen gekozen genre. Wieland schreef daarop een satire, Zschokke een novelle, en Kleist zijn blijspel ‘Der zerbrochene Krug’. Zijn stuk bleek de beide andere zóóver te overtreffen, dat de mededingers zelve aanstonds aan zijn werk den prijs toekenden. Dit blijspel nu is het, waaraan Kleist gedurende die twee maanden in zijn kluizenarij op het eiland heeft gewerkt. Maar waarschijnlijk niet enkel hieraan. Ofschoon stellige berichten ontbreken, leiden toch verschillende sporen tot het vermoeden, dat hij hier tegelijk den ‘Robert Guiscard’ voor den tweeden keer onder handen heeft genomen. Maar ook

thans werd de dichterlijke arbeid in zijn gelukkigen voortgang gestuit door een ernstige ziekte, die den dichter dwong zijn eenzaam verblijf te verlaten en naar Bern te gaan om verpleegd te worden. De ziekte wordt toegeschreven aan bovenmatige inspanning der hersenen; en bij de hartstochtelijke hevigheid, de onverdeelde aandacht en rustelooze volharding, waarmeê Kleist een eenmaal ondernomen dichtwerk tot voltooiing zocht te brengen, is dat geenszins onwaarschijnlijk.

Eerst in Augustus was Kleist buiten gevaar en in staat een korten brief naar huis te schrijven om bericht te geven van zijn toestand. Toen dat bericht ontvangen was, ijlde Ulrike, die nu niet meer tegen alleen reizen opzag, naar Bern om haren broeder, tot zijn volledig herstel, te verzorgen en vervolgens terug te geleiden naar het vaderland. Naar het schijnt waren de middelen van Kleist nagenoeg uitgeput, waarschijnlijk had hem ook het langdurige ziekbed verzwakt, zoodat hij aan den zachten aandrang der zijnen toegaf en zich liet bewegen om weer naar Berlijn te gaan. Zijne verwanten bleven natuurlijk steeds wenschen, dat hij van zijn buitensporige loopbaan en doellooze zwerftochten terug mocht keeren en evenals ieder ander edelman den gewonen en gebaanden weg van den staatsdienst bewandelen. Het is merkwaardig met hoeveel geduld en volharding de familie van Kleist haar doel in het oog houdt en van elke gunstige gelegenheid gebruik maakt, gewoonlijk door bemiddeling van Ulrike, om het afgedoolde schaap weer naar de kooi te lokken. Met Kleist moet het echter altoos eerst tot het alleruiterste komen, voor dat hij er in toestemt om zich voor de staatskar te laten spannen; en is hij eenmaal onder het juk, dan duurt het gewoonlijk ook niet lang meer of hij tracht zijn riemen weer los te scheuren.

Zoo ging het ook thans weder. In het najaar van 1802 was hij genoegzaam hersteld om te kunnen reizen. Hij ging derhalve met zijn zuster op weg naar Berlijn; maar toen zij Jena hadden bereikt, kreeg Kleist berouw, dat hij zich reeds zoover had laten meêsleepen en verklaarde kort en goed, dat hij dien winter nog te Weimar wilde doorbrengen. Hij schaamde zich om in berooiden toestand voor zijn verwanten te verschijnen en koesterde de stille hoop, dat hij dien winter zijn ‘Robert Guiscard’ zou kunnen voltooien. Toen Ulrike zich overtuigd had, dat hij niet te bewegen was om verder te gaan, bege-

leidde zij hem zelve nog naar Weimar, bracht met hem een bezoek aan den ouden Wieland te Osmanstädt en keerde toen alleen naar Frankfort terug. Kleist bezocht Schiller, die hem welwillend te gemoet kwam; hij bezocht ook Goethe; maar dit eerste bezoek was tevens het laatste. Eenige weken leefde hij te Weimar, vrij eenzaam en afgezonderd; tegen het einde van het jaar kwam Wieland hem bezoeken en bewoog hem om meê te gaan naar Osmanstädt en een poos bij hem te blijven wonen. Kleist stemde toe en bleef twee maanden bij Wieland. In dien tijd valt de voorlezing van de tooneelen uit ‘Robert Guiscard.’ Een jaar later gaf Wieland in een brief eenige mededeelingen over Kleist. Hij schildert hem af als stilzwijgend, afgetrokken en verstrooid. Hierbij is in aanmerking te nemen, dat Kleist zonder eenigen twijfel aanhoudend bezig is geweest met zijn treurspel. Het is bekend dat sommige dichters het vermogen hebben bezeten om groote gedeelten, ja zelfs geheele werken in gedachten te voltooien en in het geheugen te bewaren. Ook Kleist bezat zulk een merkwaardige kracht en vasthoudendheid van geheugen, dat hij langen tijd, zonder pen en papier, onafgebroken in gedachten aan een begonnen dichtwerk kon voortwerken. Uit de schildering van Wieland blijkt ook de hartstochtelijke hevigheid, waarmeê Kleist, na lang stilzwijgen, soms op eenmaal aan het onderdrukt gevoel kon lucht geven. Toen Wieland, na die voordracht uit den ‘Guiscard,’ meer door stille verrukking en ademlooze opgetogenheid, dan door woorden en luide toejuiching, zijn onverdeelde goedkeuring en bewondering te kennen gaf, ontroerde Kleist zoo hevig, dat hij met tranen in de oogen voor den grijzen dichter neerknielde en hem dankend de hand kuste.

De warme deelneming van Wieland kon evenwel niet beletten, dat Kleist bij poozen weer tot moedeloosheid verviel. In zulk een zwaarmoedige vlaag verliet hij in het voorjaar van 1803 zonder bepaalde reden het gastvrije huis te Osmanstädt, bracht eenige sombere dagen te Weimar door en ging toen naar Leipzig. Uit deze stad schreef hij een wanhopigen brief aan Ulrike; bleef evenwel altoos doorwerken aan zijn treurspel en nam bij zekeren Kerndörffer lessen in de kunst van voordracht. Van Leipzig begaf hij zich naar Dresden, maar zonder dat zijn stemming er beter op werd. Wel is waar vond hij hier vrienden en vriendinnen, die met hart en ziel

aan hem gehecht waren, von Pfuel, Rühle von Lilienstern en mevrouw von Schlieben, met hare dochters, Caroline en Henriette: maar zij konden hem natuurlijk niet helpen aan het eenige, dat hem, voor het oogenblik ten minste, rust zou verschaft hebben, de voltooiing van ‘Robert Guiscard.’ Onophoudelijk kwelde hem de gedachte aan zijne verwanten met vrees en begeerte; vrees, dat zij zich om hem, onwaardige en machtelooze, bovenmate zouden bekommeren; begeerte, om door een schitterend succes als dramatisch dichter zijn zonderling bestaan voor hen te rechtvaardigen. Dat zulke gedachten en bijoogmerken niet bevorderlijk konden zijn aan de voltooiing van zijn dichtstuk, is te begrijpen; de muze is jaloersch en duldt niet dat hare lievelingen andere goden hebben nevens haar. Te vergeefs kwamen Ulrike en andere verwanten naar Dresden om hem gerust te stellen en te bemoedigen; de zwaarmoedige stemming nam de overhand en hij moest ten slotte weer hulp zoeken in hetzelfde middel, dat hij reeds eenige keeren, hoewel met gering gevolg, had beproefd: een reis. Deze keer was het von Pfuel, die hem begeleidde. De beide vrienden vertrokken omstreeks het midden van Juli en wandelden naar Zwitserland en boven-Italië. Zij brachten het tot Milaan; van hier namen zij de terugreis aan in de richting op Genève. Uit deze stad schreef Kleist den 5^{den} October aan Ulrike. In dezen merkwaardigen brief, waarvan elke regel de diepste verslagenheid verraadt, zegt hij zijn treurspel en tevens zijne familie vaarwel; hij heeft andermaal zijn dichtstuk niet kunnen voltooien en mag nu, zoo hij meent, de zijnen nimmer wederzien.

‘De hemel weet, mijn dierbaarste (en ik wil sterven als het niet letterlijk waar is), hoe gaarne ik een druppel bloed uit mijn hart zou willen geven voor elke letter van een brief, die luiden kon: “mijn dichtstuk is af.” Maar gij weet wat het spreekwoord zegt van hem, die meer doet dan hij kan. Ik heb thans een *half duizend* achtereenvolgende dagen, de nachten meestal medegerekend, toegewijd aan de poging om, bij zooveel eerekransen als zij reeds bezit, nog éénen voor onze familie te veroveren; thans roept onze heilige beschermgodin mij toe, dat het genoeg is. Terwijl zij mij, ontroerd, het zweet van het voorhoofd wischt, roept zij mij troostend toe, dat onze naam onder de sterren geschreven zou zijn, als elk van hare lieve zonen zooveel voor haar gedaan had. Laat het dus genoeg

zijn. Het noodlot, dat aan de volken elken aanwas tot hun beschaving toemeet, wil, geloof ik, in onze noordelijke hemelstreek de kunst nog niet rijp laten worden. Dwaas zou ik ten minste handelen, als ik nog langer mijn krachten wilde besteden aan het werk, waarvan ik ten slotte weet dat het voor mij te zwaar is. Ik treed terug voor iemand, die nog niet leeft en buig mij, eeuwen te voren, voor zijnen geest. Want het werk, waarvan ik het denkbeeld had opgevat, is zonder eenigen twijfel een lid in de reeks der menschelijke uitvindingen en reeds groeit ergens de steen, die tot gedenkzuil zal gehouwen worden voor dengene, die eens die vinding uitspreken zal.'

'En zal ik dan nooit tot ulieden, mijne liefsten, terugkeeren? O, nooit! moedig mij niet aan. Als gij het toch doet, dan kent gij dat gevaarlijke ding niet, dat men eerzucht noemt. Thans kan ik er over lachen als ik mij een pretendent met rechtmatige aanspraken voorstel onder een menigte menschen, die zijn geboorterecht tot de kroon niet erkennen; maar, ik zweer het u, de gevolgen voor een gevoelig hart zijn niet te berekenen. Mij doet reeds de gedachte ijzen.'

'Maar is het geen onwaardige zaak, dat het noodlot zich verledigt om een zoo hulpeloos wezen, als de mensch is, op doolwegen te lokken? En moet men het niet bijkans zoo noemen, als het ons, om zoo te zeggen, aandeelen toewijst in goudmijnen, die, als wij aan het graven gaan, geen echt metaal bevatten? Mij gaf de hel mijne halve talenten; de hemel geeft den mensch het geheele, of in 't geheel geen.'

'Ik kan u niet zeggen, hoe groot mijn smart is. Van harte gaarne zou ik naar een oord gaan, waar nooit een mensch komt. Er heeft zich een zekere onrechtvaardige verbittering tegen de menschen van mij meester gemaakt; bijkans kom ik mijzelven voor als onze zuster Minette, als zij in een geschil gelijk heeft en geen woord kan uitbrengen.'

De brief eindigt met de mededeeling, dat hij zich naar Parijs wil begeven en daar, zonder lang te kiezen, wil aangrijpen wat zich hem aanbiedt. Te Parijs geraakte hij met von Pfuel in een hevigen woordentwist, even als twee jaren te voren met Ulrike. Langer samen te blijven werd daardoor voor hen beiden onmogelijk. Zonder afscheid begaf zich Kleist, na al zijn papieren verbrand te hebben, te voet en zonder pas naar Boulogne. Zijn plan was, dienst te nemen bij het fransche

leger, dat in die stad werd verzameld met het oog op een landing in Engeland. Uit St. Omer zond hij op den 26sten October nog een laatsten afscheidsgroet aan Ulrike.

'Mijn waarde Ulrike! wat ik nu ga schrijven, kan u misschien het leven kosten, maar ik moet, ik moet het volbrengen. Ik heb te Parijs mijn werk, zoover als het klaar was, doorgelezen, verworpen en verbrand; en nu is het uit. De hemel weigert mij den roem, onder alle aardsche goederen het grootste; even als een eigenzinnig kind werp ik al het andere weg. Ik *kan* mij uw vriendschap niet waardig toonen en kan zonder die vriendschap niet leven; ik werp mij in den dood. Stel u evenwel gerust - ik zal den schoonen dood sterven in den slag. Ik heb de hoofdstad verlaten en ben naar de Noordkust gegaan; ik neem dienst bij het fransche leger; spoedig zal het leger naar Engeland oversteken; aan den overkant dreigt ons allen de ondergang; ik juich bij het vooruitzicht op het heerlijke graf. Gij, geliefde, zult mijn laatste gedachte zijn.'

Dit voornemen kwam niet tot uitvoering. Kleist ontmoette, op den weg naar Boulogne, een afdeeling rekruten en bood aan om voor een van hen in de plaats te treden. Afgewezen ging hij verder en trof vervolgens op den weg een bekende aan, een chirurgijn-majoor van de fransche armee, die hem verwonderd vroeg, hoe hij hier kwam en wat hij zocht. Toen hij gehoord had dat Kleist, zonder pas, naar Boulogne wilde, maakte hij hem opmerkzaam op het levensgevaar, waarin hij zich onbedacht begeven had en verhaalde hem dat nog onlangs, onder gelijke omstandigheden, een pruissisch edelman te Boulogne voor een russich spion gehouden en gefusilleerd was. De majoor nam Kleist onder zijn bescherming en bracht hem als zijn bediende naar St. Omer terug. Hier schreef Kleist om een pas aan den pruissischen gezant te Parijs, den markies Lucchesini. Vier dagen later ontving hij den pas die naar Potsdam luidde en die hem dus, tegen zijn wil en dank, toch naar huis dreef. Hij bracht het echter niet verder dan tot Mainz; zijn krachten waren uitgeput, even als het vorige jaar in Zwitserland; en hij verviel in een zware ziekte, die een maand aanhield. Hij werd in behandeling genomen door den vrijheer von Wedekind, professor in de geneeskunde te Mainz, die hem, nadat het gevaar geweken was, ter verpleging naar een dorpspredikant, ergens in den omtrek van Wiesbaden zond.

Aan dezen predikant, die zich om inlichting aangaande het gestel en den gemoedstoestand van zijn patiënt tot Wieland had gewend, zond deze den brief, boven vermeld, waarin hij een uitvoerig bericht geeft van Kleists verbijf te Osmanstädt. Uit denzelfden brief vernemen wij, dat Kleist zich thans had voorgenomen om te Coblenz bij een schrijnwerker het handwerk te leeren en voortaan, onberoemd en vergeten, met handenarbeid een leven te rekken, dat hem zonder waarde toescheen nu zijne dichterdroomen voor het oogenblik in rook waren opgegaan.

(*Wordt vervolgd*).

D.E.W. WOLFF.

Symbool en werkelijkheid in de Evangelische geschiedenis.

Wie geen vreemdeling is in de kerkgeschiedenis, weet, dat onder de strijdvragen, die de Christenen in de oudheid verdeeld hielden, deze op den voorgrond stond: wat dunkt u van den Christus; is hij een mensch of een God? Is hij Gods zoon in eminenten en exceptioneelen zin en dus de eenige in zijne soort, de eengeborene des Vaders? of is hij de zoon Davids in de genealogische beteekenis van dien term en dus van zuiver menschelijke, zij het ook van hooge, vorstelijke afkomst?

Eveneens is het overbekend, dat al zeer vroegtijdig de quaestie ten voordeele van Christus' godheid beslist is en dat allen, die hem eenvoudig mensch noemden, reeds voor omstreeks zeventien eeuwen als ketters door de zich katholiek noemende kerk zijn veroordeeld. Wel bleven nog eeuwen lang verschillende quaesties over de verhouding tusschen het goddelijke en menschelijke in den Christus de hoofden en harten der christelijke theologen in beslag nemen, doch men kan gerust zeggen, dat het leerstuk van Christus' godheid steeds als het katholieke axioma werd vastgehouden en dat het debat slechts betrekking had op de wijze, hoe men zich de combinatie van het goddelijke en menschelijke in den persoon van Jezus Christus zou moeten voorstellen, m.a.w. in welken zin men het begrip mensch op den Christus kon toepassen, zonder te kort te doen aan den eerbied, dien men den goddelijken Verlosser verschuldigd was. Zelfs de reformatie der zestiende eeuw, hoe diepgaande en radicaal zij ook zijn mocht, liet dit axioma onaangetast, en het feit, dat een Michaël Servetus, die het durfde aanranden, naar het oordeel niet alleen van Kalvijn maar ook

van Melanchton door deze ketterij den vuurdood had verdiend, bewijst genoegzaam de impopulariteit der Sociniaansche ketterij in protestantsche kringen.

Intusschen gelijk alle ketters, zoo hadden ook deze bestrijders van het kerkelijk dogma hun letter, en de door de reformatie gewekte geest van onderzoek moest vroeger of later op revisie aandringen van het vonnis, hetwelk de loochenaars van Christus' godheid als vijanden van het Christendom buiten de kerk had geplaatst.

Zoo is het inderdaad geschied. De geheele protestantsche theologie heeft geen belangrijker quaestie aan te wijzen dan de christologische en deze heeft zich gaandeweg steeds duidelijker herleid tot die, welke reeds in de tweede eeuw onzer jaartelling aan de orde was, namelijk tot de vraag, of het christendom in zijn ontstaan goddelijk te noemen is in dien zin dat de persoon van zijn stichter buiten en boven het geheele geslacht der menschen moet geplaatst worden.

Oogenschijnlijk was voor het rationalisme en de historische kritiek in het laatst der vorige eeuw deze vraag reeds beslist. Doch in waarheid is er niet minder noodig geweest dan de arbeid van geheel onze negentiende eeuw om het denkbeeld populair te maken, dat de gewijde geschiedenis, evenmin als de ongewijde, historie mag heeten dan na verwijdering van de bovenmenschelijke factoren, welke de religieuse fantasie daarin had doen optreden.

In David Friedrich Strausz begroeten wij niet den eersten, maar den meest begaafden modernen criticus, die het bewijs zocht te leveren, dat de oudste christelijke oorkonden zelve als onwraakbare getuigen kunnen opgeroepen worden voor de waarheid van het beginsel der hedendaagsche historische kritiek; anders gezegd, dat het christendom, mits uit de oorspronkelijke bronnen te voorschijn geroepen, zich voordoet als zonder het rechtstreeksch ingrijpen van een bovenmenschelijken persoon ontstaan. In hoofdzaak kwam de bewijsvoering hierop neder, dat aangetoond werd, eensdeels: de oude oorkonden, ofschoon vol mythologische bestanddeelen, bevatten in zich eene historische kern, die heenwijst naar eene menschelijke persoonlijkheid, aan welke de stichting des christendoms wordt toegeschreven; ten andere: deze zuiver menschelijke geschiedenis is voldoende om daaruit de geheele volgende ontwikkeling van het christendom te verklaren.

Ofschoon Stransz zelf zijn arbeid, aan de kritiek der evangelische geschiedenis gewijd, niet anders beschouwde dan als de samenvatting en afronding van hetgeen zijne voorgangers hadden geleverd, bleek het al spoedig dat deze afsluitende recapitulatie te gelijker tijd de inleiding was tot eene nieuwe periode van onderzoek omtrent dezelfde zaak, welke in die dagen toen de resultaten van de voorafgaande kritiek behoorlijk konden worden overzien, zich slechts in een nieuw licht vertoonde, zoodat de oplossing van nieuwe meer ingewikkelde problemen noodzakelijk bleek. De Tubingsche school, die het beruchte Leben Jesu had doen ontstaan, verklaarde bij monde van haren meest competenten vertegenwoordiger, Ferdinand Christian Baur, dat over de eigenlijke beteekenis en waarde dezer kritiek eerst na een behoorlijk onderzoek der geraadpleegde oorkonden kon geoordeeld worden. Want, hoe onbegrijpelijk het mocht schijnen, Strausz had zich aan den arbeid gezet tot het opmaken van het eindresultaat der kritische onderzoekingen nopens den historischen inhoud der evangeliën, vóór en aleer hij voor zich zelven tot zekerheid was gekomen aangaande den oorsprong van het vierde Evangelie, d.i. van eene oorkonde die in zake de biographie van Jezus zich om zoo te zeggen als de allerbelangrijkste op den voorgrond stelt. Strausz, die bij den aanleg zijner grootsche compositie was uitgegaan van de onechtheid van het Johannes-evangelie, maar in gebreke was gebleven die onechtheid opzettelijk te betoogen, trachtte later door gedeeltelijke omwerking van zijn Leben Jesu, het verkregen resultaat als wettige vrucht van wetenschappelijke studie te handhaven, doch kwam bij de vierde uitgaaf van zijn boek tot de overtuiging, dat hij door de gedane concessie (de mogelijke echtheid van het Johannes-evangelie) groote schade aan zijn werk had toegebracht, of, zoo als hij zelf het uitdrukte, dat hij bij het hanteeren van zijn zwaard zijn wapen stomp had gemaakt en daarom bij de vernieuwde uitgave gezorgd had de scharen uit het lemmer te slijpen, door de laatste uitgave aan de eerste gelijk te maken.

Geen wonder voorwaar dat van nu aan door de vrienden der kritiek met vurig verlangen werd uitgezien naar Tubingen, van waar het licht moest opgaan over het thans alles beheerschende vraagstuk: de echtheid van het Johannes-evangelie.

Hoe heeft dat vraagstuk jaren lang ons bezig gehouden!

Thans, nu deze quaestie voor de aanhangers der moderne wetenschap geen quaestie meer is, komt ons het Johanneïsche probleem haast onbeduidend voor, als wij ons behoorlijk rekenschap geven van de hoofdzaak waarom het dan toch der wetenschap bij het verschijuen van het beroemde Leben Jesu te doen was, en die door Ullmann op den titel van zijn strijdschrift tegen Strausz, in twee woorden: h i s t o r i s c h o d e r m y t h i s c h ? werd gekenschetst. Was Strausz uitgegaan van de onderstelling, dat de mythologische nimbus waarin Jezus naar de voorstelling der evangelisten was verschenen, genoegzaam verklaard werd uit het geloof zijner aanhangers, die nu eenmaal de overtuiging hadden, dat in hun meester de beloften der profeten vervuld waren, na verwijdering van het Johanneïsche incident kwam de oude grondvraag wederom met alle kracht voor den dag, en deze luidde: waarop rustte dan toch de overtuiging van Jezus' vrienden, dat hij de Christus was, indien de qualiteiten van den Oud-Testamentischen Messias hem nog moesten worden toegedicht? ‘Wat onderstelt het geloof in eenen gekruisigden Messias?’ Zoo formuleerde Ullmann het vraagstuk dat van nu aan als het groote probleem den geschiedvorschers werd voorgelegd.

Nadat in hoofdzaak de Johanneïsche vraag beantwoord was, scheen aanvankelijk den Modernen eene groote voldoening op hun arbeid, die thans immers zoo zeer vereenvoudigd was, te zijn weggelegd. Of was het niet een dankbaar werk, aan de gemeente de verzekering te kunnen geven: zie, de man, wien gij steeds met vrome geestdrift als uwen Heer hebt gehuldigd, treedt thans als een waardiger voorwerp uwer vereering voor U, nadat de hem niet voegende bovennatuurlijke tooi hem ontnomen is en hij in het ongekunstelde licht der waarheid, in al de schoonheid van zuiver menschelijke grootheid en reinen zielenadel verschijnt? Nu eerst scheen de ware grond, waarop het Christendom gesticht was, blootgelegd en daarmede tevens de eerbiedwaardigheid dier stichting in het volle licht geplaatst. Die wereld van schitterende mirakelen, waarin de mythologische heros wandelde, loste zich op als een nevelbeeld, waarachter eene schoonere werkelijkheid al hare aantrekkelijkheid voor ons vroom gemoed begon te openbaren.

Was het Strausz in den grond slechts daarom te doen geweest, dat hij de wording van het christologische dogma mocht

opsporen, of liever, dat hij eene genetische verklaring vinden mocht voor het geloof der Christenen in den Christus als den bovenmenschelijken factor in de verlossingsgeschiedenis; had hij zich aanvankelijk tevreden gesteld met het negatieve resultaat, dit nl. dat een onpartijdig onderzoek der evangeliën noodzakelijk leiden moest tot de erkenning van het door en door mythologisch karakter der aloude Christusvoorstelling: deze geheele beweging sloeg in eene positieve om, van het oogenblik dat de moderne theologie door eene kerkelijke partij of liever door eene partij in de kerk werd aanvaard. De moderne gemeente namelijk gebruikte de mythische bestanddeelen der evangeliën tot hare positieve stichting, niet alleen door de religieuse gedachten daarin nedergelegd zorgvuldig te verzamelen, maar ook door de mythologische eigenschappen van den grooten heros op te vatten als waarachtige getuigenissen aangaande den werkelijken stichter van het Christendom. Dit laatst bedoelde oogmerk bereikte zij met behulp van de zoogenaamde symbolische verklaring. Wat hier met deze uitdrukking wordt te kennen gegeven, moge een voorbeeld duidelijk maken. In alle vier evangeliën wordt aan Jezus reeds in zijne eerste of Galileesche periode tal van wonderdadige genezingen, ja zelfs meer dan ééne opwekking uit den dood toegeschreven. De oudere theologen, katholieken zoowel als protestanten, ook waar zij geen oogenblik de realiteit dier mirakelen in twijfel trokken, waren in het geheel niet afkeerig van het denkbeeld, dat de desbetreffende verhalen nevens de rechtstreeks historische ook eene symbolische verklaring toelieten, neen vereischten, in zoover de zinnelijk waarneembare, op een gegeven tijd en plaats verrichte wonderen tegelijkertijd de afspiegeling waren van bovenzinnelijke verlossingswaarheden en van onveranderlijke eigenschappen des Verlossers, die als Heer en Koning voortgaat zijn Kerk te besturen. Wie kennis wil maken met deze orthodoxe Christus-symboliek, raadplege het Leben Christi van Joh. Nepomuk Sepp, Priester en Professor in München, van het jaar 1843, en den commentaar op het Johannes-evangelie van den fanatieken Lutheraan Hengstenberg in Berlijn. Tusschen deze en de symbolische interpretatie der moderne theologen ligt eene ontzaglijke kloof. De laatste toch ziet in de evangelische wonderverhalen slechts in zoo ver historische realiteit, als onder den poëtischen, plastischen vorm het leven van een vromen menschenvriend, die door

reine leer en heiligen wandel de zondige wereld van hare kwalen bevrijden, uit den zedelijken dood verlossen wilde, verborgen ligt. Niet alle schriftverklaarders, tot deze school behoorende, gaan in de toepassing dezer symbolische exegese even ver. Daar zijn er, die b.v. in de verhalen van het uitdrijven der daemonen uit de bezetenen, dat aan Jezus wordt toegeschreven, niets anders zien dan de zinnelijke afbeelding van het historische feit, hierin bestaande dat òf door Jezus zelf, òf door zijn Apostel Paulus het heidendom van zijn geloof aan de valsche goden verlost werd. Anderen daarentegen achten het niet onwaarschijnlijk, dat aan Jezus de gave van het exorcisme werd toegeschreven, op grond van plotselinge genezingen, door hem met goed gevolg op kranken van geest beproefd. Allen komen hierin overeen dat de symbolische verklaring een wettig en heilzaam middel is tot het vinden van de historische kern in de mythologisch gekleurde berichten der evangelisten, allen maken een ijverig gebruik van deze methode om het van elk supranaturalisme afkeerige geslacht der hedendaagsche vromen met den Jezus der evangeliën te verzoenen en bij hen den eerbied voor het Christendom en diens stichter te onderhouden, te louteren en te verhoogen.

Men begrijpt licht van hoe groote waarde het vinden van den symbolischen sleutel was voor hen, die niets liever wenschten dan hun Christendom te behouden, mits ontdaan van zijne boven-d.i. tegennatuurlijke inkleeding. Te zwaar was hun de eisch: geloof in den Christus, die ofschoon als mensch onder menschen omwandelende, met bovenmenschelijke krachten toegerust, door een enkel woord krankheden van allerlei aard genas, gestorvenen terugriep in het leven, duizenden hongerenden met een paar brooden verzadigde niet alleen, maar daarbij zorgde, dat nadat allen verzadigd waren, het overschot grooter was dan de oorspronkelijke voorraad. Hoegenaamd geen bezwaar konden zij hebben tegen eene voorstelling als deze: de stichter van onzen godsdienst was een man van echte vroomheid en tevens begaafd met een genialen blik op den mensch, zijne hoogste belangen, zijne geestelijke nooden en zijne diepste behoeften. Zóó rijk aangelegd was zijne natuur, zóó edel het gehalte zijner godsvrucht, dat van hem en zijn onderwijs rijke zegen uitging voor allen, die licht en troost, raad en steun, lafenis en verzadiging voor hart en leven noodig hadden. Voor hem bestonden geen ongeneeslijke kwalen, want hij had de

bron van het kwaad in 's menschen dwaalziek en oproerig hart ontdekt, en niet meer dan het woord van liefdevolle terechtwijzing was noodig om de oogen, de ooren, de harten te openen en het leven zelf te doen wederkeeren in het graf van traagheid, moedeloosheid en onverschilligheid. En hoe meer de gezegende leeraar gaf, des te meer groeiden de schatten van spijs en verkwikking aan, waarover zijne discipelen konden beschikken.

Zoo werd in waarheid het symbolisme in de hand der Modernen de tooverstaf, waarmede de anders waardelooze stof in goud werd omgezet. Het vroeger aanstootelijke werd stichtelijk; het ongelooflijke waar, het onverteerbare gezond voedsel voor geest en gemoed.

Inderdaad er was reden tot blijdschap. Hoe ver had men het oude rationalisme achter zich! Het rationalisme met zijn angstvallige, kleingeestige, onnatuurlijke palliatieven; met zijne onwetenschappelijke methode, zijne halve kritiek, zijne gebrekkige bronnenkennis; waartoe had het geleid? Immers tot eene opvatting vau het oorspronkelijke Christendom, welke natuurlijk wilde zijn, maar in waarheid de onnatuurlijkheid zelve mocht heeten; tot eene beschouwing van den stichter, waarbij deze gedurig zich vertoonde in het dubbelzinnige licht óf van een door dweepzieken waan verleide, óf van een geslepen misleider der schare; tot eene vervanging der oude tooverwereld door eene nieuwe, die van onwaarschijnlijkheden wemelde. Men denke maar aan dien Galileeschen rabbi van het rationalisme, die wel is waar geen wonderen doet, maar toch door weloverlegde en behendig uitgevoerde kunststukjes den schijn er van aanneemt; die wel is waar zeggen kon: wie overtuigt mij van zonden? maar niet altijd de paden des rechts als de rechte paden tot zijn doel insloeg; die wel is waar aan het kruis werd genageld, maar daarom nog niet aan het kruis stierf; die wel is waar door de zijnen als den overwinnaar van graf en dood werd vereerd, maar inderdaad slechts als een uit den schijndood tot bezinning teruggekeerde, eenige dagen of weken zijn kruis overleefde.

Hoe heeft het symbolisme onzen dampkring gezuiverd! Hoeveel waardiger is de gestalte, waarin voor ons de Christus verschijnt, nadat wij hebben leeren inzien, dat hij zijne glorie noch door complotten, noch door misleiding en vertoonmaken

maar alleen door zedelijke verdiensten en geestelijke grootheid veroverd heeft. Wat deert het ons, dat de kerstnacht, zoowel als de opstandingsmorgen den glans van het bovenaardsche heeft verloren? Even weinig inderdaad als het den bewonderaar van Shakespeare hinderen zal, dat bij de opvoering van de kunststukken des dichters van geschilderde decoraties gebruik wordt gemaakt. Hier en daar, zoo gij wilt, fictie, optisch bedrog, zinsbegoocheling, maar alles te goeder trouw, zonder kwaad opzet, integendeel met de beste bedoelingen en met aanwending van de binnen het bereik liggende middelen zoo goed mogelijk tot stand gebracht. Weten wij eenmaal, dat de groote meester van Galilea op een te hoog standpunt van zedelijke grootheid staat om behoefte te hebben aan het voetstuk der verdichting, gelijk die bij de samenstelling der geboorte en opstandingslegenden is werkzaam geweest, dan begroeten wij in die plomp geteekende, bontgekleurde tafereelen niet zonder een glimlach van ingenomenheid het werk van dankbare vereerders, die nu eenmaal niets beters konden geven dan dat, waartoe hunne eigenaardig begrensde kunst hen in staat stelde. En zoo de orthodoxie ons verweet, dat wij dan toch de realiteit prijs gaven van de historische feiten, als die der wonderbare geboorte en der opstanding ten derden dage, eene realiteit, waardoor deze geschiedenis tot heilige geschiedenis, deze feiten tot waarachtige heilsfeiten worden gemaakt, - wij bleven kalm bij die aantijging, in het volkomen vertrouwen, dat voor den waren Christen, d.i. voor den vromen mensch, in den grond slechts ééne realiteit genoegzaam gewaarborgd is, te meer daar deze realiteit de draagkracht scheen te bezitten om er het gansche gebouw van ons gelooven en hopen, van ons leven en streven op te vestigen, de realiteit namelijk onzer zedelijke gemoedservaringen zelven, welke ons in onmiddellijke gemeenschap brengen met den geest van heiligen ernst en reine waarheid, die uit Jezus' woord en daad ons tegenkomt. Wij waren sterk tegenover de orthodoxie met ons beroep op het getuigenis van ons eigen gemoed en het daarin levende ideaal van den menschenzoon, die, omdat hij uit God geboren is, het verderf niet kan zien en in geen graf kan besloten blijven.

En toch, en toch...., de orthodoxie werd niet bekeerd, de moderne Jezus-beschouwing vermocht de oudere niet te ver-

dringen. Eene antipathie als die, welke door alle eeuwen heen katholieken en ketters verdeelde en hun het samenwonen in ééne kerk onmogelijk maakte, houdt nog steeds orthodoxen en modernen gescheiden. Katholieken en protestantsche conservatieven kunnen elkander de hand reiken, wanneer het er op aankomt, eene moderne instelling als de hedendaagsche Staatsschool te bestrijden; de aanraking tusschen orthodoxe en moderne protestanten is voortdurend van dien aard, dat de gedachte, als hadden zij één geloof en één Heer, eene onwaarheid blijkt. Wie gemeend mocht hebben, dat het symbolisme de brug zou kunnen worden, door middel waarvan de gemeenschap tusschen beiden zou kunnen worden hersteld, hij zag zich tot dusverre bedrogen. Want als bij instinct voelen de orthodoxen, dat aan het symbolisme der modernen juist datgene ontbreekt, wat het in rechtzinnige oogen christelijk zou maken, namelijk de erkenning van Christus' godheid. Wel zijn de modernen gereed en bereid, den Stichter des Christendoms met de meest vereerende namen toe te spreken, maar dat hij zou zijn hun goddelijke Verlosser, aan wien zij het heil, het behoud hunner ziel eeniglijk te danken hebben, neen, dat kunnen zij niet verklaren, zonder hunne belijdenis door omschrijving onverstaanbaar te maken.

Laat mij trachten mijne bedoeling nog duidelijker uit te spreken. Beschouwen wij in de samenstelling *Jezus-Christus* den eersten term als de aanduiding van den menschelijken persoon, den tweeden als die van de waardigheid, hem door de gemeente toegekend, dan zal door de orthodoxen aan den eersten term de beteekenis van adjectief, aan den tweeden die van substantief worden gehecht; bij de modernen is het juist omgekeerd. Voor de eersten is de combinatie *Jezus Christus* = God, die mensch of vleesch is geworden; anders gezegd: God, die menschelijke eigenschappen heeft aangenomen, in menschelijke gestalte zich heeft geopenbaard. Voor de modernen is *Jezus-Christus* = een mensch, die wegens zijn buitengewone eigenschappen door het dankbare nageslacht als een bovenmenschelijke, dus goddelijke weldoener vereerd is geworden. Nog korter uitgedrukt: voor de orthodoxen is Jezus Christus God met menschelijke attributen; voor de modernen is hij mensch met goddelijke attributen.

Het verschil schijnt wanhopig groot; de kans, dat de ge-

scheiden broeders elkander nog eenmaal als belijders van denzelfden godsdienst zullen erkennen, schijnt al bizonder gering te mogen heeten. Indien de modernen blijk willen geven van hunne bizondere ingenomenheid met de wetenschap als met die macht, welke aan onze waardeeringsoordeelen het eenzijdig subjectieve karakter, voor zoo ver dit ons menschen mogelijk is, ontneemt, dan zal telkens weer van hunnen kant het initiatief tot betere verstandhouding en onderlinge waardeering moeten worden genomen. Wat mij betreft, ik geef den moed nog niet op; ik ben overtuigd, dat het symbolisme, mits behoorlijk opgevat en toegepast, ons nog belangrijke diensten kan bewijzen bij dit vredewerk, dat de toewijding van aller krachten eischt en verdient.

Zal echter tot heeling van de breuk tusschen christenen en christenen het symbolisme den gewenschten dienst bewijzen, dan moet het, naar ik meen, dieper dan tot heden opgevat en consequenter worden toegepast. Ons allen is het te doen om het volkomen juiste antwoord te vernemen op deze twee vragen: vooreerst, wat is het christendom naar zijne oorspronkelijke bestemming en in de diepste kern van zijn wezen? ten andere: heeft het christendom onze volkomen sympathie; omhelzen wij het van ganscher harte?

Het vinden van dit juiste antwoord gaat echter met bijna onoverkomelijke bezwaren gepaard. - Gaat onze christelijke belijdenis ons ter harte, dan zullen wij onwillekeurig datgene wat ons godsdienstig bestaan eigenaardig kenmerkt, met het christendom in objectieven zin vereenzelvigen, en wij zullen daarom als door een onverbiddelijk noodlot gedwongen zijn, om de eerste der beide vragen zoo te beantwoorden, dat daardoor tevens de bevestigende beantwoording der tweede is gegeven. Zijn wij daarentegen, om welke reden dan ook, onverschillig geworden voor de eer, aan het dragen van den christennaam verbonden, dan zal het ons ook aan de belangstelling ontbreken, om de uiterst moeielijke vraag naar wezen en bestemming des christendoms tot oplossing te brengen. Het is daarom van het allergrootste belang, dat er tusschen allen, die prijs stellen op de christelijke belijdenis, zekere samenwerking blijve bestaan, zooveel althans, dat de divergeerende partijen met elkander voeling houden en invloed op elkander kunnen oefenen. Die wenschelijke toestand zal te eer intreden, naar-

mate de gemeenschappelijke oorsprong van alle richtingen duidelijker aangewezen en levendiger erkend wordt. De studie van het symbolisme nu moet, dunkt mij, meer dan iets anders er toe medewerken, om dit uitgangspunt van alle christelijke richtingen en partijen op het spoor te komen, en zoodoende tot die hoogere eenheid op te klimmen, waarin ten slotte allen, in wie iets van het ware christendom leeft, elkander als geestverwanten kunnen ontmoeten. Heb ik in het voorafgaande onderzoek de symbolische verklaring der evangelische geschiedenis, gelijk ze heden ten dage bij de modernen in zwang is, als eene door de geheele ontwikkeling der moderne theologie noodzakelijk gewordene doen kennen, ik wil thans trachten in het licht te stellen, dat de lijnen verder moeten worden doorgetrokken, om tot eene meer bevredigende oplossing te komen van het hangende vraagstuk, en daarmede tevens nader te komen tot de ware bronnen, waaruit het christendom is voortgekomen.

Het door Baur aan de orde gestelde debat over de echtheid en het historische karakter van het Johannes-evangelie is thans, gelijk wij zagen, in moderne kringen tot rust gekomen, in zoover het groote pleit algemeen in die kringen wordt geacht beslist te zijn. De vergelijking tusschen de drie eerste evangeliën (gewoonlijk synoptici genoemd) en het vierde of Johannesevangelie had genoegzaam aangetoond, dat de symboliseerende richting, reeds in de eerste duidelijk waarneembaar, in Johannes zijn rust- en eindpunt had bereikt. Het verschil tusschen de synoptici en Johannes was in ieder geval groot genoeg gebleken om de onechtheid van den laatste ten deele ook te bewijzen door zijn afwijking van de oudere berichtgevers. Bij den vierden evangelist was de historische traditie, waarvan de synoptici nog zooveel hadden vastgehouden, geheel prijs gegeven; de werkelijke leeraar van Nazareth had plaats gemaakt voor een begrip - dat van den Logos der joodsch-alexandrijnsche theosophie -, de mensch Jezus voor den vleeschgeworden God-logos of Logos-god. Nadat het verschil tusschen het Johanneïsche en synoptische Jezusbeeld genoeg in het licht was gesteld om het resultaat onweersprekelijk te maken, dat het Johannes-evangelie geen biographie, maar eene dogmatiek moet

heeten, geen verhaal van een menschenleven, uit de pen van een ooggetuige gevloeid, maar het product van reflexie en bespiegeling over de herkomst en het wezen des christendoms, van de hand van een veel later levende; deed zich al spoedig de behoefte gevoelen, om wederom eens nauwkeuriger de punten van overeenkomst tusschen het synoptische en Johanneïsche symbolisme in het oog te vatten en te onderzoeken in hoe verre hier van een principieel verschil sprake kon wezen. Van lieverlede vermenigvuldigden zich de bewijzen, dat ook de synoptici symboliseeren. Immers, terwijl zij den Galileeschen leeraar sprekende en handelende doen optreden, als ware hier sprake van een mensch met menschen verkeerende, geven zij voortdurend te verstaan, dat de lezers hier niet aan een mensch, een individu, een concreten persoon, een exemplaar van het genus waartoe wij zelven behooren, hebben te denken, maar aan een hooger wezen, moge dan ook niet overal, niet altijd, niet aanstonds duidelijk zijn of hier gesproken moet worden van een vergoddelijkten mensch dan wel van een vermenschelijkten God. Hier dus vertoonde zich reeds de vraag, hoe in den stichter des christendoms de menschelijke en de goddelijke factor met elkander ééne persoonlijkheid hebben gevormd, eene vraag die in de eerste eeuwen nog niet op bevredigende wijze zou beantwoord worden. Immers, men kan zeggen, dat de oplossing van dit probleem de taak is geweest der Christologie van alle eeuwen. Beschouwen wij de genesis van dit probleem in verband met de wording des christendoms, dan formuleert zich voor ons het hedendaagsche vraagstuk aangaande het symbolisme der synoptici aldus: uit welke historische feiten verklaart zich de ook aan deze evangeliën ten grond liggende voorstelling, volgens welke de nieuwe orde van dingen in de religieuse wereld in het wezen der zaak slechts aan één persoon is dank te weten?

De moderne theologie, die geroepen is dit vraagstuk op te lossen, gaat daarbij uit van de onderstelling, dat in de synoptische evangeliën, en niet in het Johannes-evangelie, de stof te zoeken is, waaruit de historische persoon, hier benoodigd, kan geconstrueerd worden. Zij nam aan, dat de hier aanwezige kern van werkelijk historische overlevering slechts behoefde gescheiden te worden van dogmatische bijmengselen, om ons in het bezit te stellen eener volkomen betrouwbare biographie van

den stichter der eerste Messias-gemeente, welke gemeente dan weder de elementen in zich bevatte ter verklaring van de wording der christelijke kerk. Intusschen wij weten het, de behoorlijke uitwerking van dit programma liet zich vooralsnog wachten. De waarborgen voor de betrouwbaarheid van de z.g. biographische bizonderheden bleven ontbreken. De synoptische stof, aan eindelooze, altijd gevariëerde kunstbewerking onderworpen, verzette zich constant tegen deze behandeling, daar het gedurig op nieuw bleek, dat óf het verkregen resultaat niet langs zuiver wetenschappelijken weg werd verkregen, óf niet voldoende was om het ontstaan des christendoms te verklaren.

Ik geloof dat wij ons niet te zeer moeten verwonderen over den tot heden verkregen uitslag, maar veeleer daarover, dat men zoo lang zich aan de illusie overgaf, als had men de hoofdbezwaren, aan de onderneming verbonden, reeds overwonnen. Bedenken wij maar, dat de evangelische verhalers geheel doordrongen blijken van de overtuiging, dat de held van hun epos niet behoorde tot den kring, binnen welken de moderne kritiek hem meende te moeten zoeken. Ik meen dan ook, dat wij vóór alle dingen ons volkomen bewust moeten worden van deze, ik zou haast zeggen: vijandige verhouding tusschen de evangelisten en hunne moderne uitleggers. De eersten verklaren van het begin tot het einde: de Jezus, van wien wij getuigen, was meer dan een mensch; hij was Gods zoon, ten gevolge van onmiddellijke inwerking Gods uit eene menschelijke moeder in het aardsche leven geroepen; niet gebonden aan de wetten van menschelijke zwakheid, feilbaarheid, kortzichtigheid, zondigheid en sterfelijkheid, en alleen daarom onze Meester en onze Verlosser, omdat hij met meer dan menschelijke middelen ons kon helpen aan de kennis der waarheid en de zekerheid van ons eeuwig zieleheil. De beoefenaars der moderne kritiek daarentegen zeggen: ‘wij willen alles eer gelooven, dan hetgeen gij ons van dit bovenmenschelijke als eigendom van een enkel persoon verzekert. Aan uwe goede trouw willen wij niet twijfelen; doch moeten u bepaaldelijk ons geloof weigeren, waar gij den stichter van het christendom ons teekent als een wezen met bovenmenschelijke eigenschappen toegerust en toch op een bepaalden tijd en op bepaalde plaatsen in menschelijke gestalte en als werkelijk mensch optredende. Wij kunnen niet aannemen dat ook maar het kleinste mirakel, uwen held toegeschreven,

inderdaad heeft plaats gehad; maar wij zijn er zeker van, dat uw geloof aan de mirakelen van dezen Jezus op natuurlijke wijze, d.w.z. onder den invloed der natuurwetten, welke zoowel het physieke als het moreele leven, zoowel de materiëele als de geestelijke wereld beheerschen, is ontstaan. Die wetten waren u niet voldoende bekend; daarom viel het u moeielijk, neen, was het u onmogelijk, in de traditiën omtrent den vereerden meester, waarheid en schijn, realiteit en verdichting behoorlijk te onderscheiden. Dit verhindert ons echter niet te erkennen, dat uwe waarneming en waardeering in zoover juist waren, als zij u de overtuiging schonken, dat hij, dien gij uwen Heer en Meester noemt, in het wezen der zaak de stichter van het Christendom verdient genoemd te worden. Gewapend met onze kennis van natuur en geschiedenis, zullen wij de fouten, door u begaan, verwijderen, zonder daarom iets te verwaarloozen of weg te werpen van hetgeen uwe mededeelingen aan bruikbare materialen voor de kennis van Jezus en zijne stichting in zich bevatten. Hebt gijlieden de buitengewone geestes- en gemoedsgaven van uwen held en den invloed zijner verschijning in fantastische, soms mythologische tafereelen geschetst, wij voelen ons, met de wapenen der kritiek toegerust, in staat door dat symbolische kleed henen de historische werkelijkheid, het naakte proza van de waarachtige feiten terug te vinden. Goedschiks of kwaadschiks zult gij ons de geschiedenis verhalen van eenen mensch van gelijke bewegingen als wij, al hebt gij ook op elke bladzijde uwer evangeliën met duidelijke letters geschreven: waarlijk hier is meer dan Salomo, meer dan alle wijzen en profeten; hier is de geliefde zoon des Vaders, de wijsheid Gods zelve!’

Er ligt in dit streven der moderne kritiek iets, wat eerbied afdwingt. Met volkomen juistheid zagen deze wakkere onderzoekers in, dat onder de oppervlakte van dit mythologische epos een ondergrond moet schuilen van historische realiteit, en dat het rusteloos maar tevens bedachtzaam omwoelen van den bodem in het eind tot de ontdekking van eenige overblijfselen der werkelijke oudheid zou voeren.

Alleen hierin bedrogen zij zich, dat de begraven wereld zich zoo dicht onder den beganen grond zou bevinden. Zij namen niet genoeg in aanmerking dat de verschillende trekken van het synoptische Jezusbeeld bezwaarlijk aan één historischen per-

soon konden worden toegekend, indien men althans de regelen eener onpartijdige kritiek met gestrengheid in toepassing wilde brengen. Dat niet alle bizonderheden, in deze traditie voorkomende, in dezelfde mate aanspraak hebben op betrouwbaarheid; dat bij onderlinge vergelijking der bestanddeelen verschillende lagen en formaties te onderscheiden zijn; dat zelfs binnen den kring dezer drie oudste kanonische evangeliën de onmiskenbare sporen van elkander kruisende en bestrijdende Christusbeschouwingen zijn aan te wijzen; dat alles werd gereedelijk erkend. Men verzuimde niet, met groote vlijt en nauwgezetheid, door scheiding van het heterogene en groepeering van het gelijksoortige zich rekenschap te geven van de wijze, waarop deze oud-kerkelijke compositiën tot stand kwamen. Men schroomde niet, ter verklaring der onmiskenbare verschijnselen, in deze litteratuur voorkomende, zijne toevlucht te nemen tot de onderstelling van opzettelijke alteratie der oorspronkelijke oorkonden, en zoodoende ten eenenmale te breken met het liefelijke denkbeeld, dat wij in de evangelische verhalen met den eenvoud en de naïveteit zelve te doen hebben. Maar al deze bewijzen van disharmonie en onderlinge tegenspraak in de synoptische verhalen waren niet voldoende om den ijver der navorschers te verlammen en hun het geloof te ontnemen, dat het wel gelijkend beeld van Jezus als den waren stichter van het christendom van uit dezen chaos te voorschijn zou treden. Kon men, ondanks alle aangewende pogingen, er niet in slagen, in al de trekken, die men ten slotte voor historisch moest verklaren, een persoon te erkennen, die zich zelven in allen deele gelijk was gebleven, wat nood? Was in dit resultaat niet eene aanbeveling gelegen van deze synoptische traditie in haar geheel, in zoover zij ons in staat stelde, de sporen eener echt menschelijke ontwikkeling in den stichter des christendoms terug te vinden, en was derhalve dit gebrek aan eenheid, vergeleken met de onveranderlijkheid en de bovenmenschelijke harmonie van den Johanneïschen Christus, niet een afdoend bewijs voor het historisch karakter der synoptici?

Maar ook de langen tijd met ingenomenheid omhelsde meening dezer theorie van Jezus' menschelijke ontwikkeling gaf niet, wat zij beloofde. Al staat er Luc. II: 52 van den twaalfjarigen Jezus geschreven, dat hij toenam in wijsheid en in leeftijd; al worden den dertigjarigen leeraar nu eens woorden en

daden toegeschreven, die van joodsch particularisme getuigen zoowel als van zekere minachting voor Samaritanen en heidenen, dan weder gezindheden toegekend, die het ruimste universalisme in hem onderstellen; daaruit en uit andere soortgelijke verschijnselen volgt nog geenszins, dat de moderne Jezusbiographie het recht had hare schets van Jezus' menschelijke ontwikkeling als eene op wettige wijze verkregene uitkomst van historisch onderzoek aan te bieden. Integendeel, eene nauwlettende beoordeeling harer methode dwingt ons tot de erkenning, dat zij in hare eenzijdige ingenomenheid met hare nieuwe hypothese, vaak op kleine détails een onbehoorlijken nadruk legde, om over gewichtige bezwaren, die hare beschouwing in den weg staan, d'un coeur léger heen te glijden.

Geven wij ons behoorlijk rekenschap van hetgeen in deze beschouwing hoofdzaak mag heeten, dan komt het hierop neder, dat men zich den leeraar van Nazareth voorstelt, in den aanvang zijner openbare werkzaamheid met joodsche vooroordeelen behept en eerst langzamerhand zich verheffende tot de grootsche gedachte zijner Messiaansche roeping in universalistischen zin. Kan men nu zeggen, dat aan onze synoptische evangeliën zulk eene onderscheiding van verschillende phasen in Jezus' bewustzijn ten grond ligt? Zooveel is duidelijk, dat aan den Jezus dezer evangeliën twee geheel verschillende rollen zijn toebedeeld, namelijk die van den aankondiger of heraut van het aanstaande Messiasrijk en die van den verschenen Messias zelven. Mag men nu dit dualisme eenvoudig zoo interpreteeren, dat het herleid wordt tot de openbaring van twee ontwikkelings-phasen in denzelfden persoon, in wien dan slechts het nog niet gerijpte en het aan zichzelf ontdekte Messiasbewustzijn behoefde onderscheiden te worden? Ik geloof het niet. De Heilige Geest, die gezegd wordt de maagdelijke moeder te hebben overschaduwd en op den zoon te zijn nedergedaald vóór zijn openlijk optreden, bewijst genoegzaam, dat de evangelisten zelven van zulk eene krisis in het bewustzijn van hunnen held niets hebben willen weten. De teekenen der Messiaswaardigheid vertoonen zich in den vorm van wonderbare werken, onmiddellijk na zijn optreden voor het volk. En als hij den beslissenden stap gaat doen, die, zooals men meent, het gevolg is van eene inwendige krisis, waardoor het ware Messiasbesef in hem ontwaakt, dan heet het: ik ga naar Jerusalem om daar te sterven;

m.a.w. dan blijkt het, dat hij zoover mogelijk verwijderd is van het denkbeeld, als zou hij zelf bestemd zijn om de rol van Messias, d.i. van koninklijken redder van zijn volk op zich te nemen. Hebben de evangelisten ons eene ontwikkeling in het inwendige leven van hunnen held willen schetsen, dan bestond deze hierin, dat Jezus eerst al den luister en de waardigheid zijner hemelsche heerlijkheid, al de goedheid en de reinheid van zijn inborst, al de verborgen wijsheid van het evangelie des hemelrijks aan zijne galileesche landgenooten wilde openbaren, en eerst daarna zich opgewekt heeft gevoeld om in Jerusalem zich van al zijne heerlijkheid te laten berooven en door zijn eigen volk te laten dooden. Maar wie kan in zulk eene uitwendige groepeering der biographische stof eene aanduiding zien van eene onderscheiding van twee stadiën in de inwendige ontwikkelingsgeschiedenis van dezen Jezus?

Vatten wij met den Hamburger geleerde Reimarus, wiens beschouwingen door Lessing als fragmenten van eenen onbekende uit de manuscripten der Wolfenbuttelsche bibliotheek werden uitgegeven, het plan van Jezus als de berekening van een volksmenner op, die eerst in Galilea zich een aanhang moet vormen om eenige kans van slagen in de hoofdstad te kunnen hebben, dan is er ten minste aan de reis naar Jerusalem de beteekenis gegeven van eene belangrijke époque of overgangsphase, tegelijk in het inwendige en uitwendige leven van dezen agitator. Zooals de zaken voor de moderne theologen liggen, is er niets minder gemotiveerd in de evangelische geschiedenis dan juist die allergewichtigste stap, welke dan ook door de Synoptici niet anders kan worden gekarakteriseerd dan met de absoluut goddelijke, d.i. volstrekt onverklaarbare noodzakelijkheid van de vervulling zijner Messiastaak, gelijk die wordt gezegd door de profeten beschreven te zijn. Er is zeker geen verhevener onderwerp voor een muzikaal drama dan het verhaal van de passie volgens de evangeliën. Maar er is tevens geen gedeelte der evangelische geschiedenis, waarin de moderne kritiek met zoo onoverkomelijke bezwaren heeft te worstelen, als zij, aan haar programma getrouw, zich eene klare voorstelling wil maken van den leeraar van Nazareth op het oogenblik, dat hij het culminatiepunt van zijn Messiasbewustzijn wordt gezegd bereikt te hebben. Trouwens hoever wij hier van werkelijke biographie verwijderd zijn, geeft b.v. Mattheus

XVI, 21 niet onduidelijk te kennen, als hij de lijdensperiode van Jezu's leven aanvangt met de opmerking: van toen af begon Jezus de jongeren aan te toonen[1)], dat hij naar Jerusalem zou moeten gaan om daar te sterven. Immers, dat hier niet de biograaf, maar de dogmaticus aan het woord is, behoeft geen betoog.

Denk u een Israëliet in de dagen van Pontius Pilatus, d.w.z. in een tijd, waarin de vertegenwoordiger van het Romeinsche gezag door het meest brutale geweld elk teeken van spontaan patriotisch leven in het land, door hem bestuurd, onderdrukte en in bloed smoorde. Denk u dien Israëliet zoo als onzen modernen Jezus, wars van alle politieke ambitie, in het diepst zijner ziel overtuigd, dat zijne levenstaak in niets anders gelegen was, dan in de aanbeveling eener vroomheid, die niets te maken had met verzet tegen den keizer, eener vroomheid, zoo ver verheven boven de berekeningen en de verwachtingen van het nationale particularisme en tegelijker tijd zoozeer de gewelddadigheden van het zelotisme verafschuwende, dat zij het lijdelijk berusten in het aangedaan geweld als hoogste deugd voor den burger van het Godsrijk kon aanprijzen. Denk u dien leeraar toegerust met een geloof aan den adel der menschheid en eene daaraan geëvenredigde menschenliefde zoo ruim, zoo verheven, dat voor hem de deugden van heidenen en Samaritanen eerbiedwaardiger waren dan de nauwgezetheid van Pharizeeën en Schriftgeleerden; tollenaars en lichtvaardige vrouwen voor God minder verwerpelijk dan de handhavers der joodsche heiligheid. - Denk u dit alles zoo, en vraag dan, hoe deze man in Jerusalem kon verschijnen in het karakter van een messias, dat wil zeggen: met eene leuze, die hem, geheel in strijd met zijne bedoelingen, tot een vriend van het oproer en een vijand van het romeinsche gezag moest maken. Wat heeft deze verheven vriend der menschheid in den tempel zich te ergeren aan eenige daar ingeslopen misbruiken? Moest zulk een ijver voor het huis Gods hem zelven, d.i. het binnenste heiligdom zijner humanistische vroomheid, niet verstoren en vernielen? Of is ook deze synoptische voorstelling van Jezus als tempelreiniger onhistorisch, wat ter wereld zullen wij dan toch hem voor daden toeschrij-

1) Marc. VIII, 31 *leeren*. Lucas IX, 22 *zeggen*. Bij alle drie onmiddellijk na de belijdenis van Petrus. Bij alle drie: de Christus (des Menschen zoon) *moet* lijden en sterven.

ven, die hem in de oogen van eenen Pilatus suspect maakten? Immers, dat de houding, door dezen Romeinschen sabreur volgens de vier evangeliën jegens den Jerusalemschen clerus en het straatvolk aangenomen, de onmogelijkheid zelve is, kan toch niet langer ontkend worden. Dat loven en bieden, dat prijsgeven van een voor onschuldig verklaarde aan de woede zijner vijanden, dat willens en wetens plegen van eenen justitiëelen moord, nog bekroond door de naïeve bekentenis, ten aanhoore van het volk, dat hij verachtte, geuit: ‘ik vind geen schuld in hem, daarom..... moet gij het maar weten; ik zal u intusschen in de gelegenheid stellen het slachtoffer uwer onzinnige woede als een naar Romeinsch recht des doods schuldig bevondene aan het kruis te doen nagelen!’ Waarlijk, als wij niets van dezen procurator wisten, dan hetgeen de evangeliën van hem vermelden, wij zouden zeggen: hoe is het mogelijk, dat een Romein zoo ongelijk aan zich zelf kan worden, zoo alle kenmerken van den Romeinschen aard kan verliezen? Nu wij door Flavius Josefus omtrent dezen procurator zijn ingelicht, kunnen wij veilig zeggen: de lijdensgeschiedenis, althans voor zoo ver daarin Pontius Pilatus als hoofdpersoon betrokken is, verdient geen geloof.

Suspect moet dus Jezus in Pilatus' oogen geweest zijn, zou hij voor de kruisstraf in aanmerking komen.

Zoo er eenige deugd was, waardoor de Romeinen zich onderscheidden, het was hunne rechtvaardigheid. Wil dat zeggen, dat er geen tirannen waren onder proconsuls en legaten; geen wet- en rechtverkrachters onder de veldheeren en procuratoren, met het bedwingen van onrustige provinciën belast? Wij weten wel beter. Doch met de berichten van Flavius Josefus vergeleken, zijn die der evangeliën toch waarlijk niet als de meer betrouwbare aan te merken. Pilatus is geheel in zijn rol, wanneer hij kort proces maakt met iemand, die tijdens zijn aanwezigheid te Jerusalem als de aanlegger van een opstand tegen het gezag wordt gegrepen. Te minder omstandigheden zal hij met den gegrepene maken, wanneer het blijkt, dat hij met eene schare van aanhangers uit den vreemde naar de hoofdstad is opgetrokken, zich eene soort van vorstelijke hulde laat welgevallen en daarenboven op het religieuse fanatisme van het volk zich beroept. Doch wat heeft zulk een gewaande Messias te maken met den modernen leeraar van Nazareth,

den zachtmoedigen vredestichter, den vriend van het openbaar gezag, den prediker van onderwerping aan den Caesar en aan diens handlangers, de publicani?

Alleszins natuurlijk mag het heeten, dat wij meer sympathie gevoelen voor den Galileeschen bergprediker dan voor den Jerusalemschen agitator; doch, is dit wel genoeg om van den laatste te zeggen: met hem heeft het christendom niets te maken? Is het ons om reëele geschiedenis te doen, erkennen wij dan zonder omwegen, dat de kruisiging van een pseudo-Messias onder Pontius Pilatus niets vreemds en verwonderlijks aan zich heeft, mits men zich dezen ongelukkige denke als een patriot gelijk Judas de Gauloniet, Theudas en andere demagogen en zeloten van die dagen, en niet als een cosmopoliet, die zijn geloof aan den adel der menschheid heeft veroverd door de ervaring, dat het geloof van heidenen en Samaritanen dat van Israël in gehalte overtrof.

Wil dat nu zeggen, dat wij den oorsprong des christendoms alleen moeten en mogen verklaren uit de volksbewegingen, door de pseudo-messiassen bestuurd en door de Herodessen en de Pilatussen slechts tijdelijk onderdrukt? Welk eene eenzijdigheid zou dat wezen! Neen, de Messiasgemeente zou de katastrophen van 70 en 130 nauwelijks hebben overleefd, indien zij geen anderen stichter hadde gehad dan een door religieus fanatisme aangeblazen joodschen patriot. Altijd weer zullen wij ons getrokken voelen naar de vriendelijke gestalte van den zachtmoedigen leeraar, het ware tegenbeeld van den ruwen zeloot; altijd weer zullen wij in de woorden van eeuwig leven, van behoudende liefde, van kinderlijk geloofsvertrouwen en mannelijke zelfopoffering, veel liever dan in de daden van ruw geweld of in de stille verwenschingen van machtelooze wraakzucht, door bekrompen volkstrots ingegeven, de eigenlijke wortels zoeken van een christendom, dat bestemd was, de antieke wereld te veroveren. Doch evenmin als de berg der zaligsprekingen, is die der transfiguratie op de kaart aan te wijzen. Evenmin als Bethlehem is Nazareth de geboorteplaats van hem, aan wien wij uitsluitend hebben te denken, als het hart ons dringt tot dankbaarheid voor de schoone en verheven gedachten, die wij in onze evangeliën vinden. De combinatie van het galileesche menschheids-evangelie met de jammerlijke tragoedie van Golgotha is niet te begrijpen, als de natuurlijke

vrucht van een enkel menschenleven, niet ontstaan uit den onmiddellijken indruk, dien dat leven op de tijdgenooten maakte; die combinatie onderstelt meer dan één menschelijken factor: onderstelt een langdurig voorbereidingsproces in een om zoo te zeggen praehistorisch tijdvak, waarvan de concrete werkelijkheid grootendeels voor het nageslacht verloren ging.

Bij de groote schaarschte van werkelijk historische gegevens uit dien christelijken voortijd, hebben wij de uiterste zorg aan te wenden om van dat weinige niets te doen verloren gaan en veeleer daarvan zooveel partij te trekken als mogelijk is. Zulk een precieus datum bezitten wij in hetgeen ons èn bij Flavius Josefus èn in de evangeliën over Johannes den Dooper is verhaald. Dat deze Johannes een veel grooter aandeel in de stichting des Christendoms heeft gehad dan gewoonlijk wordt aangenomen, leert de ernstige overweging van enkele in de evangeliën voorkomende bizonderheden. Typisch komt mij de verklaring des Doopers in Joh. I, 20 voor: hij erkende het en loochende het niet, en erkende: ik ben de Christus niet. Waartoe deze battologie, deze omhaal van woorden, zou men zeggen, indien het niet was om een algemeen aangenomen gevoelen opzettelijk te verdringen? ‘Van de dagen van Johannes af’ beteekent in christelijke kringen hetzelfde als: sedert het ontstaan van het nieuwe geloof. Jezus treedt op met de leuze: ‘bekeert u, want het hemelrijk is nabij,’ en doet derhalve hetzelfde als de Dooper. En ofschoon hij voor den hoogepriester in het verhoor zich voor den Messias verklaart, blijkt het uit den vorm dier verklaring, dat de terechtstaande de verschijning van den Messias, als de Wolkenman van Daniël (Matth: XXVI, 64) Dan. VII, 13 nog aanstaande rekent. Trouwens wat is het anders dan eene voorbereiding tot het aanstaande Messiasrijk, wanneer de Jezus der synoptici nog in de laatste dagen vóór zijn sterven als profeet optreedt van het naderende Messiasrijk (Matth. XXIV). Wat is het anders dan de Johannesrol, die Jezus vervult, wanneer hij zijne jongeren uitzendt om in de steden en vlekken van Galilea de bevolking de komst van den Messias aan te kondigen. Geen wonder dan ook, zou men zeggen, dat deze bevolking geen oogenblik eraan dacht, om Jezus, in wiens naam Petrus en de anderen de boodschap van het naderende Christusrijk hadden gebracht, met den Messias zelven te identificeeren, maar veeleer deze boden voor Johannesleerlingen hield. Zoo beschouwd,

wordt ons het anders volkomen raadselachtig verhaal Matth. XVI, 13 vlg. doorzichtig genoeg.

Wat is het anders, wanneer ook Herodes Antipas Jezus met Johannes den Dooper vereenzelvigt? Wat wil in den grond het gezantschap van Johannes uit den kerker, Matth. XI, met die zonderlinge vraag: 'zijt gij het die komen zou?' Immers ook daar schemert dezelfde oude traditie door, dat hetgeen in die dagen in Galilea voorviel, geenszins het karakter droeg van eene Messiasverschijning en zelfs op den heraut en voorganger van den Messias, op den nieuwen Elia, den indruk maakt van niets meer dan eene herhaalde aankondiging en voorbereiding. Wij kunnen nog een stap verder doen in de geschiedenis, om de bevestiging te vinden van dezelfde traditie, volgens welke de tijd van Pontius Pilatus geenszins als die van de komst des hooggeloofden was aan te merken, maar dat integendeel deze geheele periode als die van Johannes den Dooper gesignaleerd moest worden, wanneer wij met al het gezegde het verhaal van Apollos als Johannesjonger, Hand. XVIII, 24 vlg., in verband brengen. Zoo toch komt er zin in het anders onzinnige datum Hand. XVIII, 25: 'deze (Apollos) leerde nauwkeurig over Jezus, doch kende alleen den doop van Johannes.'

Vatten wij al deze verschijnselen en data in onze gedachten tot één beeld te zamen, dan komen wij tot deze voorstelling:

Voor het bewustzijn van het joodsche volk is Johannes de Dooper de man geweest, die aan de religieuse beweging van zijnen tijd den stempel zijner persoonlijkheid gaf. De boetprediker, die als zoodanig ook bij Flavius Josefus in duidelijk sprekende trekken te voorschijn komt, vervult de harten zijner tijdgenooten met hoog ernstige gedachten en dwingt hen om de oorzaken van het bestaande kwaad, zoowel als de middelen tot herstel, niet buiten, maar in zichzelven te zoeken. Dit réveil, hoe eerbiedwaardig ook wegens de zuiver ethische motieven, kon in een theocratisch aangelegde natie moeielijk ten eenenmale vreemd blijven aan politieke beroeringen en moest daarom als van zelf den argwaan van Herodes den tetrarch opwekken, die dan ook den aanlegger van het complot aanstonds uit den weg ruimde. De beweging door den Dooper gewekt, was echter door deze executie in het geheel niet geëindigd. Daartoe was zij te diep geworteld in de harten der beste patriotten en had zij te groote, te algemeene sympathie gevon-

den onder de ernstige vrienden van de aloude religieuse traditiën der profeten. Telkens met geweld onderdrukt, vertoonde zij zich gedurig in nieuwe vormen, nu eens als een tamelijk onschuldig geloof aan het ideaal der toekomst, dan als het in daden zich uitende protest van eene door al de ellende der onderdrukking tot het uiterste gedreven menigte; nu eens als een wachten en hopen op uitredding door God, dan weder als een onstuimig verzet tegen ondragelijk geweld, maar altijd als een zuiver nationale Joodsche zaak, altijd onder den invloed van en beheerscht door de groote gebeurtenissen die elkander in Palestina van 30-70 afwisselden en aan dit tijdvak der geschiedenis het karakter geven van eene voortdurende omwenteling op maatschappelijk en politiek gebied.

Het is het kennelijk streven van alle Evangelisten, om den held van het christelijke epos geheel los te maken van deze locale en tijdelijke omgeving, van deze nationale Joodsche gebeurtenissen. Zij stellen hem voor als den boven al die concrete en particuliere belangen hoog verheven geest, als den uit hoogere sferen gedaalden Godszoon, die, ook waar hij als menschenkind verschijnt, ver boven de kinderen der menschen, als des menschen zoon (d.i. de hemelsche of ideale mensch) verheven, van uit dat hoogere hemelsche standpunt het verledene met het tegenwoordige en het toekomende, de belangen van Joden met die van Samaritanen en heidenen in zijne beschouwing te zamen vat. Voor de scharen, d.i. voor het gros der natie, is hij een zoon van Jozef den handwerksman; is hij de leerling van Johannes; is hij de voor de listen en lagen des duivels blootstaande woestijnbewoner; is hij de door zijn eigen volk aan Rome tot den kruisdood overgeleverde weêrlooze misdadiger. Alleen voor de ingewijden en uitverkorenen is hij de zoon des heiligen Geestes, de met dien geest gedoopte, de overwinnaar van Saten, de Heer der engelen en daemonen, de overwinnaar van graf en dood.

Is het nu eene juiste exegese, die dezen goddelijken held, na hem van zijne goddelijke attributen beroofd te hebben, voor den stichter van het Christendom verklaart en in éénen adem hem mensch noemt en volbrenger eener bovenmenschelijke taak? Met welk recht wijken wij hier van de regelen af, die de nauwgezette beoefening der geschiedenis ons voor de interpretatie der mythologie heeft aan de hand gedaan?

Zie hier dan, naar ik meen, de ware beteekenis en den omvang der vraag: wat is symbool, wat realiteit in de Evangelische geschiedenis?

Tot nog toe deden wij, Modernen, alsof slechts hier en daar van de door en door symbolische trekken, gelijk zij aan den vierden evangelist eigen zijn, ook in de synoptici iets gevonden werd. De waarheid is, dat ook in hoofdzaak de synoptici door het symbolisme beheerscht worden. Bij Matth. XVI, 13 vlg. vinden wij, gelijk wij zagen, een der hoofdepoques; daar is de plaats in het Evangelie, waar de hoofdcaesuur moet gezocht worden. Hier treffen wij den overgang aan tot het beslissende deel van Jezus' leven, den ingang tot het heilig mysterie van het werelddrama. Welnu, waar is het symbolisme zoo met handen te grijpen als juist daar? Nemen wij dan ook hier de proef met den symbolischen sleutel! Matth. XVI, 13 vlg. lezen wij dat onmiddellijk na den dood des doopers *de menschen* zeggen dat des menschen zoon is = Johannes de Dooper of de tweede Elia of de profeet die het Godsrijk zou aankondigen. *Volgens de menschen* is dus het Messiasrijk, d.i. de gemeente, die haar middenpunt vindt in het geloof aan den Messias, door Johannes den Dooper gesticht. Slechts enkelen, zoo als Petrus, hebben de hoogere goddelijke beteekenis en daarmede tevens den waren auteur van het nieuwe geloof erkend. Hun toch is de Christus zelf verschenen. Vleesch en bloed, d.i. de omgang met menschen heeft hun het goddelijk mysterie van het Messiasrijk niet geopenbaard, maar de Vader in de hemelen opende hun de oogen, dat zij door den tijdelijken schijn der dingen henen hunne eeuwige beteekenis, d.i. hunne toekomstige ontwikkeling konden ontdekken.

Men lette wel op: de grondgedachte is hier niet: Petrus en de zijnen hebben in den Meester, met wien zij verkeerden, de eigenschappen ontdekt, die den Messias moesten onderscheiden. Immers, de Messiasdaden waren voor aller oogen verricht; en dat Petrus en zijne geestverwanten boven de religieuse begrippen van hun volk verheven zouden zijn geweest, wordt weersproken door Matth. XVI, 23, waar Petrus' gebrek aan inzicht in het ware Evangelie ten duidelijkste wordt ten toon gesteld en veroordeeld. Neen, de grondgedachte is: het christendom naar zijne wezenlijke beteekenis als wereldgodsdienst is niet door een mensch, zij hij ook, als

de Dooper, aan een profeet, aan eenen Elia gelijk, maar door God zelf gesticht. Nu is niets meer in strijd met de israelitische vroomheid dan de gedachte dat een mensch door zijne daden en deugden goddelijke eerbewijzing zich zou kunnen waardig maken. Philo drukt deze echt israelitische overtuiging uit, wanneer hij zegt: ‘wel kan God, gelijk het O.T. leert, in menschelijke gedaante op aarde verschijnen, maar nooit kan een mensch tot goddelijke waardigheid zich ongestraft verheffen; het verheffen van een mensch tot een voorwerp van cultus is altijd de goddeloosheid zelve.’ Niets is dus onwaarschijnlijker dan de bewering der moderne kritiek, als zou de vereering van den mensch Jezus als den Zoon Gods ontstaan zijn uit de waardeering van de persoonlijke eigenschappen van eenen vromen leeraar. Het ebionitisme, d.i. het judeo-christianisme, heeft zich altijd tegen elk euhemerisme van dien aard verzet. Het oudste christendom als vrucht van israelitischen bodem is dan ook zeker geheel vreemd geweest aan het denkbeeld, dat zij, die het aanstaande godsrijk hadden aangekondigd, zelve aanspraak zouden maken op een soort van cultus. De christologie van het N.T. kon eerst in eene volgende generatie ontstaan, en wel in kringen, die door grieksch-romeinsche denkbeelden sterk geïnfluenceerd waren. Zulk eene adaptatie en assimilatie kon eerst plaats hebben nadat het messias-geloof had opgehouden eene oorlogsverklaring te zijn tegen Rome. Onmogelijk is het zeker niet, dat menig israeliet reeds vóór 70 zich eene betere toekomst voor zijn volk heeft gedacht, zonder daarbij te speculeeren op den ondergang van het Rome der Caesars. Doch in geen geval kan zich eene gemeente van aldus gezinde vromen als eene messias-gemeente hebben doen gelden in de dagen, toen de strijd op leven en dood tusschen Palestina en Rome gevoerd werd. In dien tijd droeg het christendom nog het nationale costuum der apocalyptiek. Zoo ergens, dan spreekt uit deze apocalyptiek de geest van een geslacht, dat Romeinen en Grieken als vijanden Gods haatte en daarom dan ook door Romeinen en Grieken als incarnatie van het odium generis humani werd verfoeid.

Uit dit wederzijdsche odium is zeker allerminst het Christendom, zooals wij het in zijne wereldhistorische beteekenis kennen, ontstaan. Integendeel die geboorte kan niet anders dan uit het tegenovergestelde beginsel, dat van wederzijdsche waar-

deering, verklaard worden. Mij dunkt, hier had, zoo ooit en ergens, een huwelijk plaats uit innige liefde en met voldoende huwelijksgift van beide zijden. Van den Joodschen kant kwam het groote kapitaal der ethisch-religieuse en profetische litteratuur en historische overlevering omtrent het vrome maar altijd geplaagde volk, dat zich Gods zoon wist (Jesaja XLII en LIII). Van den Grieksch-Romeinschen kant kwam de vormkracht der kunst, der wetgeving en der wetenschap, het organiseerend talent en de virtuositeit van het abstracte denken. Israël leverde de stof, de Grieksch-Romeinsche beschaving den vorm. De moeder was eene Israelitische maagd, de vader de geest der menschheid zoo als die leefde in het zich realiseerende ideaal van Romeinsche wereldmacht en Grieksch-Romeinsch humanisme. Israël gaf den zoon Gods als theocratisch koning der toekomst; het grieksche idealisme leende zijne hulp tot ontwikkeling van het begrip van preëxistentie; uit de combinatie van beiden ontstond de goddelijke persoonlijkheid, die onmiddellijk uit God ontstaan, op het providentieele oogenblik in menschelijke gedaante verschijnt onder menschen, om hun Gods eigen gedachten en de verwezenlijking van hun heiligste en heerlijkste verwachtingen aan te brengen. Israël gaf het heroïsme en het martelaarschap van een aan het godsgebod met kinderlijke trouw hangende natie; van de andere zijde werd de godsdienst van het diepst vernederde, onder Rome's wet vertrapte, vrome volk als de godsdienst van eenen gekruisigden God aanvaard, en de in deze kringen nieuwe en vreemde geschiedenis van het oorspronkelijke christendom als de geschiedenis van een vergoddelijkten mensch opgevat. Van beide zijden was de liefde de vrucht van waardeering en de waardeering te oprechter, naarmate zij door ernstiger miskenning en verongelijking was voorafgegaan.

Men bedriegt zich, indien men meent, dat deze dingen vreemd en ongehoord zijn en slechts de waarde bezitten van den eersten den besten grilligen inval. Hier en daar mogen de consequenties door mij een weinig verder zijn doorgetrokken, sinds lang is men het in moderne kringen daarover eens dat het Jezusbeeld onzer Evangeliën voor een goed deel uit symbolische trekken en vormen bestaat en slechts in zoover eene eenheid vertegenwoordigt als de katholieke kerk, die de Evangelische verhalen

tegen het eind der 2e eeuw kanoniseerde, zelve eene eenheid vormde, iets wat zeker niet zonder eigenaardig voorbehoud kan beweerd worden. Immers die katholieke kerk was niet anders dan een door compromis tusschen verschillende christelijke partijen tot stand gebrachte vereeniging, Nu verdient het zeker onze aandacht in hooge mate, dat deze oud-katholieke kerk omstreeks het jaar 200, toen zij voor het eerst den kanon des Nieuwen Testaments ging vaststellen, niet in het allerminst zich schijnt bekommerd te hebben over de vraag: aan welke van beide Evangelische traditiën, aan de synoptische of Johanneïsche, de voorrang was toe te kennen, waar het aankwam om de bizonderheden van het openbare leven des Heeren met nauwkeurigheid te leeren kennen. Het ontbreekt niet aan documenten uit dien tijd, waaruit is op te maken, uit welke hoofdartikelen het credo der toenmalige katholieke kerk was samengesteld. In al de zoogenaamde geloofsformules volgt, evenals in het later opgestelde en onder den titel van apostolisch symbool officieel geworden formulier, de belijdenis omtrent de passie onmiddellijk op die, welke op de geboorte betrekking had. De oudste oorkonde, die wij bezitten over den kerkelijken kanon des N.T.[1)], verdedigt het gelijktijdig opnemen en gelijkstellen der vier Evangeliën met het motief dat zij, ofschoon in enkele opzichten onderling verschillende, toch voor het geloof der geloovigen geen verschil opleverden, daar zij allen hetzelfde verklaarden ‘over de geboorte, het lijden, de opstanding, het verkeer (des Verrezenen) met zijne jongeren en zijne tweevoudige verschijning, eerst in den vroegeren staat der verachting, dan in dien der toekomstige koninklijke macht.’ Alleen dus die stukken in de Evangelische geschiedenis, die wij tot de bij uitstek mythische bestanddeelen rekenen te behooren, maakten integreerende deelen uit van het katholieke geloof. Het geheele openbare leven, met uitzondering alleen van het lijden, werd stilzwijgend voorbijgegaan; natuurlijk niet omdat de gemeente bij de kennis daarvan geen belang had, maar omdat het verschil daarover geheel beheerscht werd door het licht, waarin de geboorte, het lijden, de opstanding enz. werden beschouwd. Deze katholieke kerk dus heeft geen bezwaar

1) Het zoogenaamde Murathorische fragment, waarschijnlijk dagteekenende van het jaar 190 of daaromtrent.

gezien in het gelijktijdig kanoniseeren der vier Evangeliën, omdat in die allen het openbaar leven des Heeren in de lijst van de goddelijke afkomst en de goddelijke verheerlijking na het lijden was geplaatst. Wat ons zooveel moeite baart, het brengen van harmonie namelijk tusschen de elkaar bestrijdende verhalen der Evangelisten, bekommerde deze katholieke christenen al zeer weinig, nadat zij er in waren geslaagd de eigenlijke hinderpalen, die voor hunne orthodoxie in de Evangeliën der Ebionieten (oude Joodsch-Christelijke partij) en der Gnostieken (de radicale bestrijders van het Oude Testament) gelegen waren, uit den kerkelijken kanon te verbannen.

Die heftige bestrijding van de oud-christelijke Evangeliën door de katholieken is een feit, waarvan het gewicht voor de waardeering van het historisch karakter der kanonische Evangeliën inderdaad belangrijk mag heeten. Die bestrijding was zoo radicaal, dat deze kettersche geschriften tot op kleine fragmenten na zijn verdwenen. Vat men het weinige, dat deze fragmenten opleveren, te zamen en voegt men daarbij, wat conservatieve mannen als Papias en Hegesippus uit oud-christelijke traditiën over Jezus en zijne eerste aanhangers hebben opgeteekend, dan verkrijgt de vaak uitgesproken gissing omtrent het eenzijdig apocalyptisch karakter van het oudste christendom een hoogen graad van waarschijnlijkheid. Behelst deze verklaring voor mijne lezers iets raadselachtigs, ik voeg er dan nog dit bij, dat naar deze oud-christelijke overleveringen de stichter der gemeente zoo niet uitsluitend dan toch bij voorkeur zich heeft bezig gehouden met de voorbereiding tot en de aankondiging van het aanstaande Messiasrijk, hetwelk met echt oostersche beeldspraak en in vormen, die ook voor de minst ontwikkelde schare sterke aantrekkingskracht bezaten, door hem werd geschilderd. Eene legende, door Hegesippus ons bewaard, en die al den schijn heeft van uit goede bronnen te zijn gevloeid, verhaalt dat eenige lieden uit het vaderland van Jezus en aan hem vermaagschapt, door den argwanenden Domitianus (dus ongeveer 60 jaren na Jezus' dood) naar Rome gedagvaard om zich te verantwoorden over hunne politieke en religieuse denkwijze, het kort begrip of programma hunner nog zeer primitieve gemeenschap in slechts één artikel nederlegden. Dat artikel luidde: ‘wij gelooven, dat het Messiasrijk aanstaande is.’

Dat dit geloof werkelijk de kern is geweest van het oudchristelijke geloof, wordt zijdelings bevestigd door onze synoptische evangeliën op al die plaatsen, en zij zijn zeer talrijk, waarin Jezus van den Messias in den derden persoon spreekt en daardoor het vermoeden wekt, dat hij, de groote leeraar, zich zelven onderscheidt van den grooten koning, die verwacht werd. De plastische kunst der Synoptici was ontoereikend, hunne theologische ontwikkeling niet ver genoeg gevorderd, om de sporen van dit rudimentaire geloof te doen verdwijnen. Hoe weinig behoefte aan historisch decorum zij gevoelden, of, laat mij liever zeggen: hoe gering hunne bekwaamheid was bij de constructie van het beeld, dat zij ontwierpen, hoe onbeholpen de techniek was, die aan hun mozaïek-arbeid het karakter van eenheid, den indruk van een voltooid kunstwerk moest geven, openbaart zich voor den opmerkzamen lezer op elke bladzijde hunner geschriften. Uitspraken van den religieusen geest, die oorspronkelijk den vorm droegen van godspraken naar de wijze der oude profeten, worden zonder schroom den leeraar in den mond gelegd, alsof hij uit het bewustzijn, ik zeg niet: van den Messias, maar van God zelf gesproken had. De oude wijzen, de spreukendichters, hadden zich de hoogste levenswijsheid als een goddelijke persoonlijkheid gedacht in de onmiddellijke nabijheid der Godheid zelve en als naast Gods troon staande, met hem sprekende, met hem de belangen der wereld overwegende, met hem de plannen tot heil der vromen tot rijpheid brengende. Zij hadden die goddelijke wijsheid voorgesteld, sprekende over zich zelf, hare goddelijke voortreffelijkheid, hare nederige zachtmoedigheid verkondigende, om de menschen voor zich te winnen en van hunnen dwazen eigenwaan, van hunne wereldsche bekommeringen te verlossen. Zij hadden die wijsheid Gods doen optreden als de over Israel wakende voorzienigheid, die niet moede wordt, telkens weer de afgedwaalden te waarschuwen, de verstrooiden te verzamelen, de weerspannigen te kastijden, de moedeloozen op te beuren, den vermoeiden rust te geven. Sedert de dagen van den Dooper had men, onder den indruk van de bloedige geweldenarijen, tegen de vrome patriotten door Antipas en Pilatus gepleegd, vuriger dan ooit den God der Vaderen gesmeekt, dat hij eindelijk toch de hope Israëls zou vervullen. Is het wonder, dat evenals de beloofde zoon Davids de type werd van den Koning-verlosser, zoo ook de

gepersonifiëerde wijsheid Gods hare trekken moest leenen voor het beeld van den idealen leeraar der toekomst, die door verheldering van het religieuse bewustzijn de komst van den beteren tijd zou verhaasten? Welnu, de hooge eigenschappen van deze goddelijke Sophia of Chokma, van deze verpersoonlijkte wijsheid Gods moesten op den stichter des Christendoms worden toegepast, van het oogenblik dat de overtuiging gevestigd was: de grondslagen van de ware Godskennis en godsvrucht zijn gelegd, want het geloof, dat het Hemelrijk komen moet, leeft en kan niet beschaamd wooden.

Dat aanvankelijk dit geloof bij de aanhangers des Doopers heeft bestaan en het middelpunt is geweest voor de eerste Messiasgemeente, is ons reeds gebleken uit de hiervoren aangestipte in het N.T. bewaarde traditiën aangaande de Johannesjongeren. Al kennen wij de inwendige geschiedenis dezer Johannesgemeente niet meer in hare bizonderheden, zooveel staat wel vast, dat zij, ofschoon met het christendom, opgevat als wereldgodsdienst, in oorzakelijk verband staande, daarmede niet te vereenzelvigen is, naardien haar de geest van dat ruimere humanisme ontbrak, hetwelk de ideale leeraar volgens Matth. XI, 7 vlg., 18, van den stuggen asceet, den somberen boetprediker der woestijn onderscheidde. Ligt in deze erkentenis voor de historische kritiek nu ook de noodzakelijkheid om in Jezus van Nazareth de verwezenlijking te zien van dit ideaal, en daarom tevens de oplossing van het groote probleem, hoe het christelijk universalisme is ontstaan? Zoo lang het ons niet gegeven is, door den symbolischen sluier der evangelische verhalen henen, althans zóó veel van de werkelijkheid te ontdekken, dat wij daarin het materiaal vinden voor de constructie eener historische persoonlijkheid, wier trekken de eenheid van de menschelijke individualiteit op sprekende wijze vertegenwoordigen, zoo lang mogen wij, vrienden der historische kritiek, de gestelde vraag niet bevestigend beantwoorden.

Volgens den vierden evangelist heeft Jezus zelf op onmiskenbare wijze zijne identiteit met den prae-existeerenden Messias uitgesproken in deze praegnante formule: Vóór Abraham was, ben ik (Joh. VIII, 58). De meening, dat zulk een getuigenis over Jezus' lippen ooit is gekomen, wordt zelfs in de kringen der conservatieve theologen met steeds grooter aarzeling geuit. Doch is de afstand tusschen den vierden en den eersten evangelist wel zoo

heel groot, als wij bij Matth. XI, 25 vlg. den leeraar van Nazareth zien optreden in het karakter van de wijsheid Gods en hem de uitdrukkingen hooren gebruiken, waarmede volgens de spreukendichters die Wijsheid Gods de menschen uitnoodigt om bij haar, die niet schroomt hare nederige zachtmoedigheid, hare liefelijke bescheidenheid luide te roemen, de ware rust voor hun gemoed te komen zoeken? Kunnen wij zeggen, dat het een mensch is, die bij denzelfden Mattheus verklaart: zie, ik zend tot u profeten en wijzen en schriftgeleerden, en eenigen uit hen zult gij dooden en kruisigen ... Jerusalem! Jerusalem! gij, die de profeten doodt en steenigt, die tot u gezonden zijn, hoe menigmaal heb ik uwe kinderen willen bijeenvergaderen, gelijk eene hen hare kiekens bijeenvergadert onder de vleugelen, en gij hebt niet gewild![1)].

Ook daar, waar Jezus als volksredenaar optreedt en van den populairen vorm der parabelen bij zijn onderwijs zich bedient, hebben wij ons, als wij op de verklaring van Matth. XIII, 13, Marc. IV, 11 vlg. en Luc. VIII, 10 afgaan, de zaak niet zoo eenvoudig te denken als men gewoonlijk aanneemt. Deze parabelen toch moeten niet dienen, om de volksmenigte op bevattelijke wijze met den diepen zin der geestelijke waarheden, in het evangelie neergelegd, bekend te maken. Neen, deze leeraar verklaart uitdrukkelijk, dat hij dezen vorm kiest, omdat de schare het mysterie van het hemelrijk niet doorzien kan, niet doorzien mag. Alleen in den intiemen kring der zijnen deelt de goddelijke leeraar de verklaring zijner beeldspraken mede, iets wat wel geschikt is, onze verbazing op te wekken, wanneer wij in aanmerking nemen,

1° dat de verklaring der gelijkenissen, door Jezus aan zijne jongeren gegeven, zou men zeggen, de bevatting van den eenvoudigsten hoorder niet te

1) Zie Matth. XXIII, 34 vlg. De vergelijking met Luc. XI, 49 maakt het hoogst waarschijnlijk, dat de eerste evangelist aan Jezus eene verklaring over Jerusalem in den mond heeft gelegd, die oorspronkelijk aan de wijsheid Gods werd toegeschreven. Dat deze wijsheid werkelijk als hypostase of persoonlijk wezen werd gedacht, leert b.v. Spr. VIII, 1 vlg., 22 vlg, 30 vlg. Dat Mattheus t.d.p. Jezus op eigen gezag deze godsspraak laat uitbrengen, bewijst hij door het weglaten der aanhalingsformule: ‘daarom zegt de wijsheid Gods’, die wij bij Lucas XI, 49 nog aantreffen. Hier was dus volgens Mattheus een boven alle profeten verhevene aan het woord. De zieners des O.T. toch, ofschoon op last van hun God sprekende, maken steeds onderscheid tusschen hun eigen persoonlijkheid en den God, wiens woord zij verkondigen.

boven ging (zie Matth. XIII, 18 vlg., Marc. IV, 14 vlg., Luc. VIII, 11 vlg.); ten andere omdat het uit dezelfde evangeliën blijkt, dat ten slotte ook de jongeren den eigenlijken zin des evangelies niet vermochten te vatten. Zoo voortreffelijk nu dit alles met de doorgaande voorstelling der evangelisten strookt, volgens welke de goddelijke leeraar volstrekt verheven was boven zijn volk en zijn tijd, en daarom dan ook door zijne omgeving niet kon worden begrepen, zoo onvoldoende is de gangbare exegese, die uit de evangelische verhalen juist het tegendeel wil afleiden, en ons wil doen gelooven, dat ons hier een leeraar wordt geteekend, die de gewone menschelijke middelen te baat neemt, om door zijn gehoor volkomen begrepen te worden. Terecht, naar ik meen, heeft men de schoonheid van de meeste gelijkenissen, door de synoptici bewaard, hoog geroemd. Doch het gaat niet aan, uit die schoonheid af te leiden, dat niemand anders dan de stichter des christendoms ze heeft voorgedragen. Het feit alleen, dat enkele der allerschoonste en heerlijkste, en tevens der meest sprekende en daarom het gemakkelijkst in het geheugen te bewaren gelijkenissen, zooals die van den verloren zoon en den barmhartigen Samaritaan, slechts in één der vier evangeliën zijn opgenomen, dwingt ons tot voorzichtigheid, terwijl de groote vrijheid, waarmede de evangelisten, blijkens het verschil hunner redactiën, bij het reproduceeren der parabelen zijn te werk gegaan, ons het volle recht geeft, om de juistheid te ontkennen van het oordeel, dat door den onmiddellijken indruk van oorspronkelijkheid werd ingegeven.

Nu is het volkomen waar, dat de vereenzelviging van Jezus met den praeëxistenten Zoon Gods bij de synoptici nog niet, gelijk bij Johannes, door Jezus uitdrukkelijk als een bewust getuigenis omtrent zich zelven voorkomt. Ook mag voorzeker niet worden voorbij gezien, dat met de Johanneïsche voorstelling vergeleken, de synoptische veel duidelijker sporen draagt van uit zeer verschillende overleveringen en bespiegelingen te zijn samengesteld. Noopt dit verschijnsel ons tot herhaald en nauwkeurig onderzoek van de oudste oorkonden, ten einde toch niets verloren te laten gaan van hetgeen daar wellicht nog verborgen ligt als bruikbaar materiaal voor onze kennis van het alleroudste Christendom, wij mogen van den anderen kant ook niet voorbij zien, dat zelfs de schijnbaar duidelijkste teekenen

van zuiver historische overlevering aangaande Jezus, in de synoptische verhalen aanwezig, bij nadere overweging voor dit doel niet volkomen betrouwbaar zijn. Wat ons boven alles voor het historisch onderzoek noodig is te weten, n.l. welke de houding was, door dezen leeraar ten opzichte van de groote religieuse en nationale strijdvragen van het toenmalige Jodendom aangenomen, wij worden nauwelijks iets daarvan gewaar. Nu eens vermoedt men in hem den nauwgezetten Farizeër, die geen tittel noch jota der wet wil verwaarloosd zien, en Samaritanen en heidenen met groote minachting bejegent; den trouwen zoon zijns volks, die met de geloovigen naar de hoofdstad opgaat om het groote feest te vieren; den ijveraar voor de eer van het heiligdom te Jerusalem, die van verontwaardiging gloeit bij het aanschouwen van de daar heerschende bedrijvigheid; den geestverwant der ontevreden Galileërs, die den Heer van zijn land, viervorst Herodes, met het schampere ‘die vos’ aanduidt (Luc. XIII, 32); - dan weder blijkt het, dat Jezus zeer verre verheven is boven al de kleingeestigheden der schriftgeleerden en Farizeën, die hij met de smadelijkste benamingen bejegent; dat hij geheel los is van de wet op den sabbath en de reinigingen, los ook van elk vooroordeel, dat den jood als zoodanig boven Samaritaan of heiden plaatste; dat hij met zijn stoutmoedig: ‘hier is meer dan de tempel’ (Matth. XII, 6) toont ontgroeid te zijn aan den eerbied voor het nationale heiligdom en dan ook wegens aanslagen tegen den tempel voor het gericht wordt gesleept; dat hij wel verre van gemeene zaak te maken met de politieke malcontenten, integendeel hen terechtwijst met zijn kort bescheid: ‘geeft den keizer, wat des keizers is.’

In den geest der verhalers zelven kunnen wij zeker deze dissonanten niet beter oplossen dan door ze te doen samenvloeien in de hoogere harmonie, welke door middel van de symbolische verklaring ons wordt geopenbaard. Inderdaad, deze leeraar staat te hoog om hart te hebben voor de vragen van den dag, die zijne tijdgenooten in beslag hadden genomen. Meent gij hem te verstaan, als gij zegt: hij was een vroom Israëliet, die zwoer bij de letter der wet; hij was een ordelievend burger, die zelfs eerbied koesterde voor de rechten van den keizer, hij was een echt conciliant, een uitermate bezadigde liberaal, die de heilige gebruiken en wetten van zijn volk

onaangetast liet, ja zelfs voor aanranding trachtte te beveiligen? Hoe bedriegt gij u! Ziet gij dan niet, dat hij, de schepper van een nieuwe orde van zaken, die den godsdienst der wereld hervormen zal, slechts eerbied heeft voor de letter van de wet en profeten, omdat hij alleen, hij voor het eerst den zin kent, den hoogeren, geestelijken zin, waarin zij waarlijk vervuld kunnen worden? Ziet gij niet in, dat voor het geestelijke oog van dezen ziener deze eeredienst voorbijgaat, deze tempel der verwoesting wordt overgegeven, en dat zijn tempelreiniging niets is dan eene zinnebeeldige handeling, waarmede hij aantoont, dat het zedelijk bederf tot in het heiligdom der uitverkoren natie is doorgedrongen? Ziet gij niet in, welk eene goddelijke ironie er ligt in die eenvoudige antithese: ‘geeft Gode wat Godes is, en den keizer, wat den keizer toekomt,’ waar dat woord bestemd is voor hen, die meenen godsdienstig te zijn, als zij hunne armzalige penningen den keizer weigeren?

Met hoeveel behoedzaamheid men moet te werk gaan bij het beproeven van het historisch gehalte der evangelische overleveringen, blijkt uit tal van voorbeelden. Ik wil er althans enkele hier kortelijk vermelden.

In het bekende verhaal van den rijken jongeling, die, hoe heilbegeerig ook, het van hem geëischte offer niet vermocht te brengen, vinden wij een klein verschil tusschen de evangelisten bij de vermelding van de eerste woorden, tusschen Jezus en den jongen man gewisseld. Terwijl Marcus en Lucas den jongeling Jezus doen naderen, met de vraag: ‘goede Meester! wat moet ik doen?’ waarop dan Jezus antwoordt: ‘Wat noemt gij mij goed? Niemand is goed dan God alleen’, luidt de vraag bij Mattheus: ‘Meester! wat zal ik goeds doen?’ en het antwoord: ‘Wat vraagt gij mij naar hetgeen goed is? Goed is er maar één.’ Is het nu juist, met de meeste uitleggers te zeggen: bij Marcus en Lucas hebben wij de oorspronkelijke werkelijkheid; bij Mattheus daarentegen is de omwerkende hand zichtbaar, die de menschelijke bescheidenheid des goddelijken meesters en de tegenstelling tusschen hem en den alleen goeden God verwijderde? Maar is het dan zooveel natuurlijker te noemen, bij de onderstelling, dat wij hier waarlijk met een mensch van gelijk bewegingen als wij te doen hebben, dat hij bij die onschuldige vriendelijkheid van het ‘Goede Meester’ aanstonds daarin de bedoeling vermoedt, dat men hem met

God gelijk stelt? Inderdaad, de gevolgtrekking, dat wij bij Marcus en Lucas de werkelijkheid voor ons hebben, is al bizonder overhaast.

Iets dergelijks valt op te merken bij de vergelijking tusschen de verschillende berichten der evangelisten aangaande een bezoek, dat Jezus van zijne bloedverwanten ontvangt, terwijl hij geheel in zijn werk verdiept is. Marcus is het, die alleen aan dit verhaal de opmerking laat voorafgaan, dat de zijnen Jezus wilden vatten, omdat zij hem voor waanzinnig hielden (Marcus III, 21). Wederom vraag ik: zal men in die bizonderheid het bewijs moeten zien, dat wij ook hier bij Marcus de werkelijkheid terug vinden? De strekking der geheele pericoop is duidelijk genoeg deze: het christendom, in zijn idealen stichter vertegenwoordigd, wordt door de joodsche schoolwijsheid als uitzinnigheid veroordeeld en tot in des stichters onmiddellijke omgeving ten eenenmale miskend. Dat deze voorstelling als symbolische en niet als plat reëele waarheid moet worden opgevat, komt mij hoogst waarschijnlijk voor. In de wijze, waarop wij dit conflict tusschen Jezus en zijne aardsche maagschap door alle evangelisten geschetst vinden, zou ik voor mij liever het streven zien doorstralen om het christendom los te maken uit de al te nauwe betrekking, waarin het volgens de overlevering, die Jacobus den broeder van Jezus tot eersten bisschop van Jerusalem maakte, tot het jodendom had gestaan. De eigenlijke waarheid, door de evangelische verhalers bedoeld, komt naar mijne overtuiging eerst door deze onderscheiding tot haar recht.

Nergens meer dan in de lijdensgeschiedenis is de symbolische sleutel onmisbaar om ons den waren zin te openen. Wij staan eenvoudig voor eene ongerijmdheid, als wij ons den leeraar van Nazareth naar de moderne opvatting voorstellen als een vroom mensch, die te kwader ure in Jerusalem het offer wordt van misverstand en kwaadwilligheid. Zulk een vergrijp aan de onschuld moge diepen indruk maken op het gemoed van de vrienden des martelaars, hoe zullen wij in eene gebeurtenis, die, helaas! zoo weinig zeldzaam is in de jaarboeken van ons geslacht, de oorzaak kunnen zien, die alleen voldoende was om het geloof aan de verzoening der zondige

wereld door het bloed des kruises te doen ontstaan? Hoe machteloos staan wij, modernen, met ons ongeloof aan Jezus' zondeloosheid en zijne verrijzenis uit de dooden, tegenover het onwedersprekelijke feit, dat het geloof aan de verzoenende kracht van het bloed van Golgotha een van de meest essentiëele artikelen der oudste christelijke belijdenis uitmaakt? Zulk een geloof kan voorwaar niet ontstaan, indien er geen onschuldig bloed vergoten ware bij de grondvesting der nieuwe religie. Maar de onvergelijkelijke waarde, aan dat bloed als verzoeningsmiddel voor de gansche menschheid gehecht, verklaart zich slechts, wanneer de wereldhistorische beteekenis van de bloedige feiten, die de worsteling tusschen de groote machten der oude wereld ten tijde van het ontstaan des christendoms vergezelden, in de schaal onzer beoordeeling wordt gelegd.

Om het aloude christelijke verzoeningsgeloof recht te verstaan, hebben wij zeer zeker velerlei voorafgaande religieuse stroomingen en gedachtereeksen in de oude wereld te hulp te roepen. Doch al onze pogingen zullen vruchteloos blijven, zoolang het ons niet mag gelukken het geheim te ontdekken, waardoor de joodsche en de heidensche strooming in ééne bedding werden te zamen gebracht. Zou eene nieuwe positieve macht in het religieuse leven geboren worden, gelijk die zich vertoonde in het jeugdige Christendom met zijn wereldverzakend, den dood trotseerend geloof; zou uit den afgehouwen joodschen stam een nieuwe frissche loot ontspruiten, die bestemd was, om een boom te worden, forscher en schooner dan de eerste, een ware reuzenboom, onder welks lommer de voormalige vijanden van het jodenvolk verkwikking zouden komen zoeken, dan moest het beste, wat er in de oud-testamentische vroomheid school, in zulk eene gestalte zich vertoonen, dat het vroeger verachte en versmade geloof bekoorlijk en begeerlijk kon worden in de oogen der verachters en door dezen met den gloed van innige liefde kon worden omhelsd. Men verzwaart het probleem noodeloos, wanneer men eenzijdig den nadruk legt op de ergernis, die volgens de paulinische uitspraak 1 Cor. I, 23 het kruis voor de joden bevatte. Eenzijdig toch is het in de hoogste mate, voorbij te zien, dat geen natie zoozeer als de joodsche, door haar hoog ontwikkeld religieus leven zoowel als door de buitengewone rampen die haar hadden geteisterd, voorbeschikt en in staat was gesteld, om de onweerstaanbare macht van het vrij-

willig en geduldig gedragen lijden ten toon te spreiden. Ook Griekenland heeft aan de menschelijke smart eene verheffende, zelfs eene stichtelijke zijde weten te ontdekken. Doch gelijk de onverzadelijke behoefte aan aesthetische streeling de Grieken, zoo belette het fortuin der wapenen, het succes der veroveringspolitiek de Romeinen, om zich in de heilige diepten van de smart te begeven, totdat de geweldige schokken, die in de eerste eeuw onzer jaartelling het colossale wereldrijk doortrilden, vooral in de lagere standen der maatschappij de gemoederen voor hoogeren zedelijken ernst vatbaar maakten. Wat de joden betreft, in de dagen hunner bezoeking, onder de slagen, hun door het Rome der Caesaren toegebracht, hebben zij zich verkwikt aan het beeld van den man der smarten, hun door den tweeden Jesaia[1)] geteekend. Hun eerbied voor dien idealen knecht Gods, die geen gestalte had noch heerlijkheid, door wiens striemen en wonden genezing zou komen voor velen, die eerbied overleefde den haat, waarmede zij een tijd lang tegen den grooten lijder des N.T. vervuld waren. Gelukt het aan het historisch onderzoek, met nauwkeurigheid aan te wijzen de plaats waar, den tijd wanneer en de omstandigheden waaronder de overlevering aangaande Jezus van Nazareth met dit ideaal van den lijdenden Godsknecht tot een geheel is samengesmolten, dan mag men zeggen, dat in hoofdzaak is gevonden, wat ons, kinderen der negentiende eeuw, in de wordingsgeschiedenis van het christendom boven alles belang inboezemt. Dan zullen wij voorzeker beter in staat zijn, het christelijk geloof aan de kracht van het voor achttien eeuwen gebrachte zoenoffer naar zijn eigenlijke beteekenis en waarde te doorzien. En mogen wij ook dan nog niet volkomen met vormen en uitdrukking van dat geloof ons kunnen vereenigen, van zijne eerbiedwaardige strekking zullen wij ons inniger doordrongen kunnen voelen dan voor dezen.

Zoo meen ik dat het dieper indringen in het symbolisme der Evangeliën onze moderne kritiek tevens in staat zal stellen, den historischen achtergrond dier verhalen beter te leeren kennen. In den grond is het doel van ons onderzoek geen ander dan dat, hetwelk de moderne biographie van Jezus zich gesteld heeft. Niet van revolutie trouwens, maar van

1) Zie Jesaia LII en LIII.

evolutie is ook op dit gebied der wetenschap heil te verwachten. Niet tot stilstaan, veel minder tot omkeeren moeten wij onderzoekers worden opgewekt, al klinkt ook het altijd herhaalde aandringen op herziening van het onderzoek ons dikwijls, ingenomen als wij zijn met de verkregen resultaten, als een ontmoedigende afkeuring van onzen arbeid in de ooren. Het ‘reculer pour mieux sauter’ moet telkens weer in toepassing worden gebracht, indien wij gewaarborgd willen zijn tegen overijling in onze gevolgtrekkingen, tegen eenzijdigheid in onze beschouwingen. Het lijdt geen twijfel: heeft de Christelijke gemeente omstreeks het jaar 100 in Jezus van Nazareth den Christus erkend, zij deed het met het uitdrukkelijk voorbehoud, dat het voorwerp harer dankbare vereering niet was een menschelijk, maar een goddelijk wezen. Zij deed het tevens in het stellige bewustzijn, dat deze Christus eerst na zijn dood zijne volle heerlijkheid openbaarde. Zoo beschouwd is de geheele Evangelische geschiedenis niets anders dan de vrucht van het apologetische streven dier gemeente, om haar goed recht te staven op haren Christuscultus, door de aanwijzing van de in het verledene liggende kiemen van haar geloof. De geheele geschiedenis der moderne evangeliekritiek en der Jezus-biographie is daar, om te bewijzen, dat bedoelde Christelijke gemeente bij de samenstelling van het Christusepos nauwelijks te beschikken had over iets, wat, eigenlijk gezegd, aanstonds bruikbaar materiaal voor eene Jezus-biographie heeten mag.

De angst, die bij vele, overigens der vrije wetenschap niet vijandige, Christenen bestaat voor de voorloopige, grootendeels negatief schijnende resultaten der symbolische beschouwing, moet, waar hij zich in moderne kringen openbaart, als een ziekteverschijnsel bestreden worden. Voorwaar, wij hebben niet gering te denken over de waarde van het in de oude Evangeliën geschetste beeld van den Stichter en den Heer der gemeente. Intusschen veel is er wat tot de overtuiging dringt dat de symbolische verklaring bij machte zal blijken te zijn, niet alleen om ons de genesis der Evangelische verhalen bloot te leggen, maar wel degelijk ook om den diepen zin en de volle schoonheid dier verhalen ons te doen genieten. En wat zeker van niet minder beteekenis is, zij weerlegt de anders voor de hand liggende en door de moderne theologie niet ontzenuwde aanklacht tegen het Christendom, als ware deze vorm van

godsdienst naar oorsprong en wezen onafscheidelijk van menschendienst.

‘Symbool en werkelijkheid’ schreef ik aan het hoofd van dit opstel. Had het niet moeten heeten: ‘Symbool of werkelijkheid?’ Zoo, dunkt mij, zal deze en gene vragen en misschien er bij voegen: de strekking dezer beschouwingen is om aan te toonen, dat het antwoord op dit alternatief naar de meening van den schrijver kan samengevat worden in deze formule: geen werkelijkheid, alles symbool; m.a.w. dat al wat in de Evangeliën aangaande Jezus wordt medegedeeld, door middel der symbolische verklaring uit het rijk der werkelijkheid moet verwijderd worden.

Men bedriegt zich. Mijne bedoeling was slechts, in het licht te stellen hoeveel onzekerheid, hoeveel onjuistheid er is te vinden in hetgeen men tegenwoordig pleegt uit te geven voor wetenschappelijke kennis aangaande den stichter des Christendoms. Voor hen, die van ganscher harte de beginselen der hedendaagsche wetenschap omhelzen en ernst genoeg bezitten om de ware oorzaken te willen doorgronden, waarom het Christendom niet alleen de oude wereld veroverd heeft, maar ook een groot deel van de hedendaagsche wereld nog geboeid houdt, voor hen, dacht ik, is het meer dan tijd, dat zij leeren inzien wat op het tegenwoordig standpunt der wetenschap, door middel van den symbolischen sleutel, voor onze kennis van de werkelijkheid dezer allerbelangrijkste geschiedenis te verkrijgen is.

Men heeft mijne bedoeling juist begrepen, indien men uit mijne woorden deze conclusiën trekt:

1°. De hier beschreven, thans aan de orde zijnde symbolische verklaring moet met meer consequentie, dan tot heden geschiedde, op de Evangelische geschiedenis worden toegepast.

2°. Voor het oogenblik gaat het niet aan, van hen die op modern wetenschappelijk standpunt staan, een beslissend antwoord te eischen op de vraag: Is de stichting des Christendoms door eenen menschelijken leeraar, die onder Pontius Pilatus gekruisigd werd, eene historische realiteit? Immers aan deze vraag moeten twee andere voorafgaan; *vooreerst:* welken zin hecht men hier aan den term Christendom? Wordt daarmede bedoeld de nationaal joodsche of de internationaal uni-

versalistische beweging; bedoelt men het Christendom der apocalyptiek, dat het heil van de wereld verwacht van de bekeering tot een, zij het ook gewijzigd jodendom; of wel, bedoelt men dat Christendom, hetwelk in den val van het jodendom de providentiëele voorwaarde zag voor de verwezenlijking van het Godsrijk, dat voor al, wat mensch heet, bestemd was? *Ten andere*: in welken zin spreekt men hier van stichting? Denkt men daarbij bij voorkeur aan het uitspreken van nieuwe godsdienstige gedachten en beginselen, of aan de kiem van een nieuw organisme; denkt men aan een persoon in wiens bewustzijn de idee van een nieuwen wereldgodsdienst is opgekomen of aan eenen zoodanige wiens woorden, daden en lotgevallen bedoelde idee bij anderen hebben doen ontstaan en tot rijpheid gebracht?

Indien mijne beschouwing heeft kunnen strekken om de noodzakelijkheid van deze onderscheidingen ons levendiger te doen beseffen, dan zal het doel bereikt zijn, dat mij bij het schrijven dezer bladzijden voor den geest stond.

A.D. LOMAN.

Een rit met den ‘Ouden tijd.’

Het is onverbiddelijk Novembersch weêr. Een modder op de straten, alsof de wateren pas van de oppervlakte der aarde waren wechgevloeid en het geen wonder zoû wezen zoo men een Megalosaurus tegenkwam, omtrend een voet of veertig lang, als een reuzenhagedis den Holbornheuvel opwaggelende. Een zachte, zwarte motregen van schoorsteenrook, met roetvlokken zoo groot als volwassen vlokken sneeuw - sneeuw, zoû men zeggen, in den rouw gegaan om 't overlijden van de zon. Honden, van den modder nauwelijks te onderscheiden en paarden, beslikt tot hunne oogkleppen. Oveal mist. Mist over de rivier, waar zij noch tusschen weiden en groene eilandjes doorstroomt; mist over de rivier, waar zij bezoedeld en ontreinigd tusschen lange reeksen schepen afvloeit. Mist over de moerassen rechts, mist over de heuvelen links. Mist, de kombof van het kolenschip ingekropen, hangende over de werven, tragelijk neêrzwevende tusschen het want der zeekasteelen; mist in de oogen en kelen van de ‘veteranen der zee’ te Greenwich, kuchende bij hun vuurtje; mist in den kop, in den steel van de pijp des grimmigen zeekapiteins in zijne bedompte hut, en boosaardig de teenen en vingertoppen nijpende van den rillenden kajuitsjongen op het dek. Wie een oog slaat over de bruggeleuning ziet een uitspansel van mist beneden zich; en rondom hem is alles mist, als ware hij in een luchtbal opgestegen te midden van wolken en nevel[1)].

Bedrieg ik mij - of is dit ten naasten bij het troostelooze, afschrikkende tafereel dat acht van de tien met eenige verbeeldingskracht begaafde Nederlanders bij het woord: LONDEN, voor hun geestesoog zich zien ontrollen?

1) Dickens, Bleak House I. 1.

Helaas - of gelukkig? - dit nevelig, bemodderend, huiveringaanjagend Londen kan *ik* mij niet zonder moeite voorstellen. Londen! Maar dat wil zeggen: zonneschijn, vroolijkheid, levenslust. Eens - het was uit den gouden bol der Pauluskerk - eens heb ik er ook neêrgezien op een zee van nevel; maar het was een nevel van den rook uit millioenen schoorsteenen, een zilverblauwe, onafzienbare sluier met goud doorstikt. Heerlijke nevel! De heer A. beweert dat gij dood en verderf in u draagt voor de menschelijke long; de heer B. betuigt dat hij in Londen moet geweest zijn, maar Londen niet gezien heeft wegens uw nijdigen blinddoek; de heer C.... Maar wat gaan deze heeren ons aan! Wie ontkent dat Londen zonder dezen zonnigen nevel duizenden tooverachtig fraaie effecten missen zoû, acht ik een misdeelde en beklagens waard. Mij aangaande, ik behoef slechts de oogen te sluiten om een zonsondergang te zien in de Oxfordsche straat waarmede een schilder fortuin zoû hebben gemaakt - ja, mits hij wat hemelsch licht in zijn penceel had.

Londen; het ideale, het in goud en gloed badende Londen, dat ik het eenzijdig voorrecht heb alleen te kennen, had op den onvergetelijken Augustusdag in den jare ons' Heeren 1883 waarvan ik nu verhalen ga, zichzelf overtroffen en wij namen het onzen omnibusconducteur half kwalijk, dat hij juist op een dag als dezen verzuimd had bloemen in zijn knoopsgat te steken.

'De Kelder van het Witte Paard, mijnheer!'

Wij stapten uit. Links en rechts strekte zich 'Piccadilly' met zijne fraaie winkels, zijne clubs en wat niet al uit. Misschien hadden we, als oprechte Hollanders, aan den Schoolmeester gedachtig moeten zijn en althands voor den vorm eens omzien naar 'het koffihuis *de Koe*.' Edoch, de schim van Mina moge het ons vergeven! onze gedachten waren elders: wij zochten het *Witte Paard*.

Het 'Witte Paard' namelijk is een hoofdquartier der wijd vermaarde 'Coaching Club'; en de getallen harer rossen, de uitgestrektheid harer stallen, de doorluchte namen harer hoogadellijke voorzitters en beschermers, zijn zij niet geschreven in het boek der wetenswaardigheden van Charles Dickens den Jongen?[1)].

1) Dictionary of London, in voce: *Coaches*.

Hier is het. Over half elf reeds! Te laat wellicht? Ik vloog eenige trappen op en vraagde haastig aan een paar zwartharige en zwartoogige buffetdametjes of ik terecht was voor de diligence. Het was of een tikje van de zon daarbuiten tintelde in die spotzieke oogen.

'De k e l d e r , mijnheer! De kelder is - hieronder.'

Beschaamd afgedropen daalde ik eenige trappen àf.

'De diligence - -?' stamelde ik.

- In orde, mijnheer! Waarheen?

De stem klonk bemoedigend en ik zag op. Het was een zwaar gebouwd man met het voorkomen van een stalknecht die het tot waard gebracht maar door zijne spoorlooze liefde voor alkoholhoudend bier tot diligence-boekhouder afgetakeld was. Zijn linkeroog was opgezwollen en uitgedoofd. Misschien was hij jockey van beroep en bij de laatste wedrennen te Epsom...

'Waarheen? Ah - Richmond.'

- In orde mijnheer. Maar waarom niet naar Virginia Water?

Virginia Water!

Er lag in die woorden - met de engelsche uitspraak - iets onbeschrijflijk welluidends en aanlokkelijks. - En het was slechts, zeide de anderhalf-oogige, een rit van drie uur...

Ik offerde mijne zeventien *shillings* per hoofd, zag onze namen boeken en zocht weder de aarde, *per riveder il sole*. 'Over vijf minuten komt hij,' riep de onderaardsche mij noch na.

En hij kwam!

Het was een plaatjen uit 'Pickwick' - maar zulk een gitzwart als spiegels blinkend vierspan heeft de goedhartige dikkert nooit aanschouwd. In vollen draf komt het daar aanrijden - een zwierige draai - en het gevaarte staat als een muur.

Een ouderwetsche, grijsgeschilderde postwagen. De plaatsen binnen zijn ingenomen door hoopen overjassen. Bovenop vier banken elk met vier zitplaatsen. Achterop leest gij: 'The old Times,' en op de portieren: James Selby.

Is het niet of de heer James Selby zèlf uit den Pickwick is wechgeloopen? Beweer, zoo ge wilt, dat er iets... nu ja, iets z i j d e l i n g s c h in zijne blikken ligt hetwelk niet voor hem inneemt: maar welk een manskerel is hij! En wat staat

dat grijs en dat geel van zijn lange jas, zijne slopkousen, zijn cylinderhoed hem goed bij zijn welgevuld, keurig geschoren, blozend gelaat, zijn grauw, hier en daar wat roestkleurig hair en zijn tevreden lach!

De knechts dragen een trapjen aan en een oogenblik later zijn wij bovenop gezeten - een zwenk van de onmetelijke zweep en het vierspan vliegt over het asphalt, het Groene Park links, den vermaarden ‘Hoek van het Hydepark’ rechts voorbij, den Kensingtonschen weg op.

Onze koetsier heeft - de waarheid moet gezegd zijn - een eenigszins hoogen rug; maar hij bezit bleeke, regelmatige trekken en is ongetwijfeld een fatsoenlijk man: hij heeft een paar guinjes betaald om het genot te mogen smaken dit vierspan te rijden. Naast hem zit iemant met een fraaier gevormd gelaat en beter gebouwd, maar minder innemend misschien; doch ook zijne roode konen staan aardig bij zijn wit hair en witte bakkebaarden en hij is, gelijk zijne onschoone maar welwillende kleindochter ons mededeelt, bekend als ‘de beste menner van Londen.’ Naast de kleindochter zit een onbeduidende neef en achter ons, met twee of drie andere heeren, de pioenrooswangige, steeds lachende eigenaar der diligence, de heer Selby.

‘Toeteroetoeteroetoe!’

Het geschal wordt voortgebracht door een roodkoperen bazuin ter lengte van anderhalven meter misschien, door laatstgenoemden uit een fuikachtige, ter zijde van het rijtuig hangende, met wandelstokken en andere zaken gevuld mande te voorschijn gehaald en aan zijne vleezige lippen gezet. Toeteroetoeteroetoe - en de steenkoolwagens, en de omnibussen, en de vigelantes, al wat er rolt en rijdt, op een vogelvluggen ‘hansom’ na, misschien, wijkt uit. Onze borst zwelt van ongemotiveerden trots, daar wij zien hoe de omnibusmenners als een éenig man ons - dat wil zeggen den heer Selby en zijn koetsier, benevens den grijzen Jehu naast hem - met diepen oodmoed groeten; en niet zonder verontwaardiging merken wij op dat de hansomjagers niet alleen dit volstandig nalaten maar zich zelfs niet verledigen naar ons om te zien.

‘Toeteroetoe, toeteroetoe - Ho! Ho! Mijnheer!’

Het vierspan staat.

‘Wat is er aan de hand?’ roept de voerman, zich omkee-

rende: ‘Ik hoor uw musiek - maar wat zijn de w o o r d e n van 't lied?’

- Passagier, mijnheer.

De passagier, een rijzig, ietwes fatterig jongmensch met lange blonde Batavier-knevels, was reeds gezeten en - voorwaarts ging het.

De Hammersmithsche weg; de Koningstraat ... Maar als wij op het punt zijn links af te wenden, houden wij ons het hart vast. Straatmakers zijn op den woeligen viersprong aan het werk; hier een handkar, een reeks door forsche brouwerspaarden met rinkelende bellen getrokken steenkoolwagens ginds, overal voetgangers - halt, roekelooze, halt, gij begaat twintig moorden tegelijk!

In 't minst niet. Eenigszins, ja, matigen de vurige rossen hun draf, gehoorzaam aan de vingers die de leidsels tokkelen als de snaren van een instrument; of zij zelf leven en gevoel had buigt, wijkt, zwenkt de ‘coach,’ nu rechts, dan links, rakelings langs dit oude moedertjen, op een hairbreed van deze schutting, openingen door die de helft te smal schenen ... de lange zweep beweegt zich even en als in triomph zwaaien wij den hoek om en terwijl wij noch zoeken naar onzen adem trappelen de hoeven reeds op de Hammersmithsche brug over de Theems en spoedig daarna gieren wij de ruig met varens overgroeide ‘Common’ van Barnes langs.

Hoe groen en stil en frisch is het buiten! Londen ligt als een droom achter ons en hier zijn wij te Richmond. Tal van geestige kijkjes die wij zouden willen vasthouden - ziet gij de accacia wuivend over dien grijzen muur? het uitlokkend verschiet tusschen deze reeks van sparren? dit met klimop omgroeide venster? - zij dwarrelen ondereen en tusschen dat alles door denken wij aan Henry Esmond en gaan allerlei gestalten uit de wereld der historie en der verbeelding ons voorbij...

Daar staan we.

Wisselen! Nu reeds? Een geheel versch vierspan, even vurig, even rank en fraai van lijf en leden is gereed; in weinige minuten zijn de dampende, met schuimvlokken bedekte zwarte wechgeleid en hebben de vier donkerbruine hunne plaats ingenomen, knabbelend op het bit, stampend met de hoeven, als verlangend de halzen rekkend tot den loop. Middelerwijl hebben de heeren zich wat vertreden of eene verfrissching opgezocht

aan het buffet van 't logementje. Lachend en pratend komen zij terug, onder hen de heer James Selby, met een gloeiend, bij zwart af roode roos op de grijze borst. Hij haalt met een bedenkelijk gelaat zijn goud horloge uit.

‘Acht minuten te laat!’ prevelt hij.

Acht minuten. De ‘beste menner van Londen’ neemt thands met een zenuwachtig rukjen aan zijne handschoenen de teugels; Selby zet zich naast hem en onze eerste koetsier belast zich met de bazuin. De stalknechts springen op zij - voorwaarts!

De oude heer rijdt goed, doch hij mist de kalmte van onzen eerste. Ook schijnt hij, wanneer wij Richmond door zijn, eene bizondere verkeurdheid te hebben om de scherpe bochten van den smallen, zeer bochtigen straatweg met onverhoedsche, scherpe draaien te trotseeren, zoodat onze Hollandsche harten om de vijf minuten in onze kelen springen. Maar de kleine oogen schieten blikken als naalden uit, de dunne lippen zijn op elkaâr geklemd, een hoog blosje kleurt de gevulde wangen en we moeten ons inhouden om niet ‘hoera’ te roepen, als we bedenken, dat het een zeventigjarige is, die daar eene kunst ten beste geeft, waarop hier nauwlijks iemant schijnt acht te slaan.

Richmond verlatende, gaan wij weder over de Theems. Het eene bekoorlijke tafereel, het eene geestige woninkje, bevallig geboomte, golvende veld volgt het andere, in de herinnering achtergebleven als eene reeks van dooreensmeltende panorama's, hier en daar met een trotschen zwartgroenen ceder alleenstaande op een fluweelig smaragden gazon, een groep statige beuken, breedgetakt tot aan den grond, een wit landhuis, een spits torentjen op den voorgrond. Links breidt het voor ons zoo goed als onzichtbaar park van Richmond zich uit, rechts ligt Twickenham; een breed, prosaiesch houten bord staart ons aan en verkondigt met ijskoude onverschilligheid, dat ‘Strawberry Hill’ te koop is...

Strawberry Hill! Slechts een zweem van geelgrijze torentjes en kanteelen of wat het zijn mogen, zien wij grillig door 't geboomte schemeren. Voor veertig jaren reeds is de gansche verzameling kostbare snuisterijen, die het rijke, het diletteerende, het zelfzuchtige, het sarkastische, het geestige wereldkind Horace Walpole er samenbracht, naar alle windstreken verstoven; maar het ‘aardig speelgoedhuis’ staat er noch, waar hij met eigen pers zijne

tooneelstukken, katalogussen, anekdoten en wat niet deed drukken; waar hij die kwaadaardige gedenkschriften boekte en die weêrgalooze brieven, glinsterend van vernuft, als juweelschrijnen vol kleine diamanten; - het huis, waaromheen douairières woonden, ‘talrijk als platvisschen in menigte’, en waar de schim van Pope onder zijn venster voorbijgleed in het maanlicht, terwijl hij zat te schrijven aan den eenigen man, voor wien hij ooit in waarheid wat gevoelde, generaal Conway.

Strawberry Hill te koop! Of het bord er noch staat? Dan wel, heeft een festijnlievend ‘alderman’ der City het goed gekocht om er zijne zomerpenaten onder te brengen? Wellicht dreunen ook dáar eerlang de mokers der Vandalen...

Plotseling stoot de koperen bazuin de onmenschelijkste geluiden uit, tot groot vermaak van al de passagiers. Een hunner, door zijn morgendrank te Richmond of de kruidige buitenlucht min of meer uitgelaten geworden, beproeft zijne kunst. Vruchteloos echter put hij de kracht zijner longen uit, tot de aderen van het bloedrood gelaat zwellen en de oogen puilen uit hunne kassen: hij slaagt er niet in, iets voort te brengen, dat naar eenige melodie zweemt.

Onverhoeds wordt hem door den op non-activiteit gestelden menner het instrument uit de handen gerukt en het reeds zoo dikwijls vernomen waarschuwend signaal galmt in enkele forsche tonen door de lucht. Het geldt een boerekinkel, die in een logge kar over den lang niet breeden weg voortsjokt, zonder zich om ‘koets’ of koetsgelijke te bekommeren.

Het signaal baat niet en de mislukte dilettant zet een gezicht van spottende verbazing. ‘Noch eens,’ zegt de op den Kensingtonschen weg opgestegen jonge mensch, zijn Batavierknevel om den vinger windende. En weder schalt het signaal: te vergeefs. Selby verroert zich niet, maar mompelt iets tusschen de tanden. Het rennend vierspan is de kar op de hielen. Voor de derde maal schettert het ‘bespraakt metaal’ met iets gillends en toornigs in zijn klank. De Batavier legt de handen op de knieën. De dilettant schuift onrustig heen en weêr. De trompetter werpt met een halven vloek zijn instrument ter zij. De dames zien elkaâr bezorgd aan en grijpen zich vast aan de leuningen. De hoofden der voorste paarden raken bijna de kar: daar grijpt de oude heer de teugels vaster op, de tooverzweep geeft een wenk, en als een slang schiet het vierspan de

kar om en voorbij en de wirrelende wielen schuren het karrerad langs, dat het gansche logge voertuig met paard en kinkel, smadelijk ter zijde geslingerd, slechts door een heg voor kantelen bewaard wordt. En terwijl de schichtig geworden vier in dollen galop voortstuiven en de hooge postwagen heen en weder zwaait als een boot in de golven, richt zich Jehu in zijne volle lengte op, om, dreigend de vuist met de saâmgeklemde leidsels schuddende, den ongelukkigen boer die met gapenden mond in de kar overeindstaande ons nastaart, eene imprecatie toe te donderen, waarvan althans wij niet het allergeringste verstaan. Middelerwijl verwaardigt zich Selby niet eens om te zien; zijn onverstoorbare lach speelt hem om de mondhoeken en de bries voert ons, achter hem zittenden, de verrukkelijke geuren toe van zijne donkerroode roos.

Doch zie hier het Bushy-park met zijn onvergelijkelijke laan van kastanjeboomen, zoo aardig in het verschiet besloten met den karpervijver en zijn - is het een fontein, of een monument dat daar zoo grillig oprijst uit het water?

Met fierheid zien wij opwaarts en rondom ons naar dit indrukmakend gedenkteeken van Willem den Derden. Welke boomen, welke lanen! Hier en daar zit eene schoone op een bank of op het gras te lezen. Tusschen de stammen grazen rustig herten en reeën en heffen de slanke nekken op om ons na te zien met hunne groote, weemoedige oogen.

Het hek van Hampton Court; Hampton Court, met zijn schilderijen, zijn doolhof, zijn romeinsche keizers, zijn wonderwijnstok, zijne eeuwenheugende herinneringen, voor ons in de eerste plaats door de nagedachtenis gewijd aan den vorstelijken held uit het Huis van Oranje, maar classiek ook door de namen van Wolsey, Cromwell, Stuart ... Zie, daar vertoont zich de gevel van rooden baksteen, en hier is weder de Theems. Terwijl het vierspan op de brug iets vertraagt, genieten wij, te kort! van het bekoorlijk landschap, de schilderachtige boomgroepen op en aan het water, stralend en vonkelend in de zon en waarop ranke kano's en snelle gieken wemelen als een schare van vogelen.

Helaas, ook dit vliegt voorbij als een visioen en in gestrekten draf gaat het voort door afgemaaide akkers waar de schoven noch te velde staan en het geel der stoppels zoo kleurig aftoont bij de steeds tot den voet bebladerde boomen, hier

en ginds bevallig en statig midden in de akkers zich verheffende tegen den blauwen hemel. Minder grootsch, maar ook minder stijf en rijker in verscheidenheid van opgaand hout dan het Bushy-park is het Oatlandspark, dat wij thans bereiken, om na een overfraaien schaduwrijken oprit voor het deftig hôtel stil te houden.

Hier is alles leven en beweging. Rustende ‘wielrijders,’ aankomende en vertrekkende gasten, met koffers bestapelde vigelantes, bedienden in zwierige livereien van blauw en zilver krioelen dooreen. Het is ditmaal een ‘lange rek’ geweest en wij springen allen ijlings onze hooge zetels af.

Het gouden horloge rust reeds in de holle handpalm Selby's.

‘Zes minuten ingehaald!’ luidt zijn orakeltaal; en goedkeurende knikjes vallen den zeventigjarige ten deel. Als wij op onze beurt echter het oogenblik gekomen achten om hem een welgemeend compliment te maken over de wijze waarop hij door de dochtige straten en wegen van Richmond reed, andwoordt hij kortaf: ‘Niet de moeite waard om van te spreken!’ draait zich op zijn hiel om en bestelt een kop thee.

Eenige oogenblikken later ligt Oatlands Park achter ons en voert James Selby, de taak om de ontbrekende twee minuten in te halen blijkbaar niemant anders toevertrouwende, in hoogst eigen persoon ons door eene reeks van fraaie landschappen, o.a. langs het vorstelijk ingericht krankzinnigengesticht van den kwakzalver-koning Holloway, over Chertsey en Thorpe naar den eindpaal van den rit, het hôtel ‘de Tarweschoof.’

Geheel op zichzelf, te midden der bosschen, aan den grooten weg naar Egham, ligt het daar. Twee allerbeleefdste ‘waiters’ in zwarten rok en witte das ontvangen ons en in een kleine koele eetzaal staat de tafel voor het ‘lunch’ gedekt. De snikheete schildpadsoep smaakt ondanks de warmte voortreffelijk en daarop zet onze eerste koetsier, aan het hoofdeinde der tafel, het mes in een reusachtigen schapebout, ieder naar keuze van het ‘roode’ of het ‘gare’ gedeelte aanbiedende. Aan het benedeneinde heeft Selby met den Batavier en een tweeden kennis plaats genomen en vóor het schapevleesch bij hen aanlandt, is reeds een flesch champagne voor hen ontkurkt en een bierglas vol bruisende ‘Roederer’ door ieder hunner geledigd.

‘Het beste goedjen om je te verfrisschen in de warmte,’ merkt de Batavier aan, zich welbehagelijk den knevel wisschende;

waarop hij in éénen adem vraagt of Selby soms weet hoe het met den geledebraakten Brown gaat, die bij dezelfde gelegenheid van het paard viel als waarbij Smith den nek brak. Het hierop met korte, afgebroken volzinnen gevoerde gesprek is voor oningewijden in het edele ‘sport’ vrij raadselachtig en wij gevoelen ons bij den champagne met bierglazen drinkenden diligence-eigenaar onder ons nederig fleschjen ‘ale’ maar half op ons gemak. Ook haasten wij ons, na de milde portiën appelpastei verorberd te hebben waarmede de heer Selby ons eigenhandig bedeelt, naar buiten. Aan de deur op het knallen van de vierde flesch champagne even omziende, ontwaren wij noch hoe laatstgenoemde zich den wijn smakelijker poogt te maken door een bordvol klein gesneden rauwe latuw met ontzachlijke hompen kaas te verslinden.

Het is omtrend half drie in den namiddag. De in de zon bakerende straatweg is wit, de boomen aan den weg zijn grijs van stof. Geen windje roert zich en het is doodstil. Gelukkig hebben wij slechts enkele schreden te gaan en treden door een klaphek het parkbosch in. Op een groot bord staat uitvoerig vermeld hoe het Harer genadige Majesteit de Koningin behaagd heeft de wandeling in het park aan het publiek welwillend te vergunnen, maar nu ook van gezegd publiek verwacht dat het zich op de paden zal houden enz. Wij doen alzoo met groote gedweeheid, ofschoon wij, evenmin als het gezeggelijke Jantje, door iemant gezien worden. Ook is het pad bekoorlijk en al te kort. Wij staan verrast stil.

Virginia Water! Het Laachermeir is fraai en wie, noch niet door Zwitserland verwend, voor het eerst van Brohl daarheen wandelt, wordt bij 't gezicht van het blauwe water door 't geboomte onwillekeurig getroffen. Maar bij dezen aanblik op het kunstmatig meir van den hertog van Cumberland beteekent het niets! Zooverr's het oog reikt, zien wij over een zacht rimpelenden spiegel van vloeiend zilver, links en rechts door afwisselend geboomte omringd. Een enkele roeiboot schijnt in de verte te hangen in licht, en op den roodbruinen oever links bewegen zich, onder enkele hooge olmen, tamme kastanjes met glinsterende bladeren, beuken, eiken, rhododendrons, enkele wandelaars. De grond aan onze voeten vertoont een kleurig tapijt van wilde bloemen. Vóor ons, ter rechter zijde aan den smaller toeloopenden arm van het meir, op een

vooruitspringend gedeelte van den oever, onder een groep dennen die uit een stuk van Calame daar schijnen overgeplant, liggen twee verloofden te dwepen en te droomen. Als schuldige indringers sluipen wij hen voorbij en kiezen ons een plekje, waar welig geurende thijm tot neêrvlijen lokt.

Stoorloos is de stilte; geen vogelslag, geen bladgeritsel; zacht ruischt slechts, niet verre achter ons, een kleine waterval. Wij zien naar de verloofden onder de dennen en, zoo wij ons best niet deden om er ons met scherts en lach tegen te verzetten, wij zouden waarlijk... ons bezondigen aan een vers!

SOERA RANA.

Unger's laatste etsen.

Die K.K. Gemälde-galerie in Wien. Radirungen von William Unger. Text von Carl von Lützow. Lieferung I-XIX.

In het December-nummer van den jaargang 1879 van dit tijdschrift hebben wij de aandacht trachten te vestigen op de etsen, die Unger naar de schilderijen der Belvedère van Weenen begon te leveren. Er waren toen negen afleveringen gereed. Sinds dien tijd zijn nog tien afleveringen aan het werk toegevoegd, die allen het veelzijdig talent van den grooten kunstenaar doen waardeeren. Wij willen 't wagen van den voortgang van dit werk eenig denkbeeld aan onze lezers te geven.

Toen wij in 1879 den indruk van het toen voltooide poogden samen te vatten, beperkten wij ons tot de etsen naar schilderijen uit de Venetiaansche en Vlaamsche school.

Van de *Venetiaansche* school waren toen ter tijde afgewerkt één ets naar Gorgione, één naar Palma Vecchio, vier of vijf naar Titiaan en één naar Paul Veronèse. Welnu, thans zijn uit de Venetiaansche school daarbij gekomen vijf nieuwe etsen naar Titiaan, één naar Paul Veronèse, één naar Lorenzo Lotto en één naar Tintoretto.

De vijf etsen naar Titiaan zijn in elk opzicht Unger waardig. Het is vooreerst de Madonna met de kersen. Deze schilderij behoort tot de eerste periode van Titiaans schilderleven, misschien is zij in 1508 voltooid. Reeds kwam de ontwikkeling van zijn talent tot zekere rijpheid, maar al de bevalligheid der jeugd siert toch nog de voorstelling. De zoo licht mogelijk getinte Madonna zit

tegen een donkeren, rijken troonhemel, terwijl vóór haar op een tafel het Christuskind haar kersen aanbiedt. Haar rechterhand houdt het kind vast, terwijl de linkerhand ook een takje kersen omvat, die de kleine Johannes, tegen de tafel staande, haar schijnt te vragen. Ter zijde van den troonhemel staan Jozef met den stok, Zacharias met den tulband. Verrukkelijk schoon is het Christuskind en het teeder gemodelleerde hoofd der Madonna zelve. - In de tweede plaats treffen wij het portret van doctor Parma aan, zoo als het gewoonlijk wordt genoemd. Niet allen zijn het er over eens dat dit beeld van Titiaan is. Doch de beste kenners schrijven het toch onzen schilder toe en plaatsen het in zijn eerste periode. Het is een bijna levensgroot portret ten halven lijve uitgevoerd: voor drie vierden wendt het hoofd zich links. Men ziet alleen naar dat hoofd: een donkere mantel, die door de linkerhand even wordt vastgehouden, verbergt het overige lichaam. Maar het hoofd, glad geschoren, fijn besneden, ernstig en scherpzinnig, trekt vooral de aandacht door een wonderfijnen, doorschijnenden eenigszins afhangenden haardos. Dat haar vormt haast een aureool, en van dat waas uit zien de scherpe oogen, omhuifd door donkere wenkbrauwen, u vorschend en toch niet onvriendelijk aan. De traditie zegt dat het een beeld van Titiaan's geneesheer is. Zeker stelt het een geleerde voor. - Wordt reeds aan de echtheid van dit beeld getwijfeld, sterker doet zich die twijfel hooren ten opzichte van het werk, dat in de derde plaats door Unger's ets ons nu wordt weêrgegeven. Wij bedoelen de voorstelling der overspelige vrouw. Crowe en Cavalcaselle, in hun werk over Titiaan II, blz 453-455, betwisten vooral de aanspraken om dit doek tot Titiaan's werken te rekenen. Het is waar, dat de zeven hoofdfiguren, die er op voorkomen, niet allen afgewerkt schijnen en dat de vrouw zelve niet sterk tot ons spreekt. Doch daarentegen is de Christus meesterlijk en geheel en al hetzelfde type, hetwelk ons als de Christus met de penning zoozeer verrukt in het Museum te Dresden. - In de vierde plaats geeft Unger ons een ets naar het portret van Keurvorst Johann Friedrich van Saksen, dat door Titiaan omstreeks 1547, dus op het einde van zijn tweede schildersperiode, is vervaardigd. Titiaan was toen te Augsburg de gast van Karel V, in wiens gevolg de keurvorst als krijgsgevangene, na den slag bij Muhlberg, moest vertoeven. De keurvorst was ongemeen zwaar en gezet. Titiaan stelt hem voor zittend in

een leuningstoel, omgeven door een pels, met den hoed of baret in de linkerhand. Daar is een groote voornaamheid in dit beeld. Als een meesterwerk worden altijd beschouwd de dikke doch welgevormde handen. Men wil opmerken dat Titiaan in dit portret eenigszins de Duitsche wijze van schilderen (men denke aan Dürer) zou hebben op zijde gestreefd. - Eindelijk geeft Unger ons van Titiaan een ets naar een schilderij uit zijn allerlaatste periode, de Diana en Calisto. Hoe hier de jachtgodinnen in slanke fijne naaktheid, zoo verschillend van de volle naaktheid door Rubens gepenseeld, zich in het bad bewegen en de arme Calisto van haar misdrijf overtuigen, is door Unger meesterlijk getroffen.

De ets naar Paul Veronèse geeft ditmaal de kleine schilderij bekend onder den naam van de Madonna met de vrouwelijke heiligen. Twee nonnen (de linksche jong, de rechtsche iets ouder) in het eenvoudig zwart geestelijk gewaad, worden, terwijl zij knielen, aan de Madonna voorgesteld door de heilige Barbara en de heilige Catharina, beiden met palmtakken in de hand. Het talent van den schilder, (hij, de decorateur bij uitnemendheid!) komt vooral uit in de houding en in de kostbare kleurrijke kleeding dier heilige martelaressen. Het blonde Christuskind voldoet niet zoo volkomen. Doch de innige blik van de rechtsche geestelijke zuster, tot wie het Christuskind nederziet, is van verrassende werking.

Voorts behooren dan tot de Venetiaansche school een ets naar Lorenzo Lotto en een naar Tintoretto.

Lotto, evenals Gorgione, Palma en Titiaan, een leerling van Giovanni Bellini, heeft van 1476-1556 geleefd en den grootsten tijd van zijn leven in Venetië doorgebracht. Hij was te Treviso geboren. Zijn wijze van schilderen, het vergeestelijken van elken hartstocht, zijn smeltende tinten, herinneren aan den trant van Correggio. Vandaar dat soms zijn schilderijen en zelfs het portret, dat Unger's ets thans weêrgeeft, aan Correggio worden toegeschreven. Het stelt de beeltenis voor van een jong edelman in Venetiaansche kleeding en met bout omzoomden mantel, die, met den linkerarm op een met een groen kleed overdekte tafel geleund, in eenigszins gebogen houding vóór ons staat, alsof hij ons iets wilde bewijzen of aantoonen. Het gelaat is edel, doch wat lijdend of ziekelijk. Dikwijls heeft men naar den man gezocht, dien dit portret moest voorstellen: men dacht geruimen tijd dat het Ulysses Aldrovandi moest zijn; doch die onderstelling is onhoud-

baar gebleken. Hoe het zij, het is een zeer kostbaar portret en Unger heeft dat schoone gelaat met de regelmatig afvallende donker blonde haren - op het midden van het hoofd gescheiden -, den niet al te zwaren baard, en de uit de geplooide manchetten te voorschijn komende fijngevormde handen, waarvan er één een gouden dierenklauw vasthoudt, terwijl de ander, aan den kant van het hart, het bont van den mantel aanraakt, voortreffelijk geëtst.

De ets naar Tintoretto is genomen naar het portret van den doge Nicolò da Ponte, die van 1578-1585 aan het hoofd der republiek stond. Toen hij doge werd was hij 88 jaren. Tintoretto leefde van 1512-1594 en was zelf dus reeds bejaard, toen hij de beeltenis van dezen grijzen staatsman vervaardigde. Het is een grootsch doek. De grijze doge, met den witten, in tweëen gedeelden, lang afhangenden baard, zit, omgeven met den hermelijnen mantel en gedekt met de roode met goud omzoomde muts, het teeken zijner waardigheid, op een rijk versierden leuningstoel. Het magere gelaat, met den langen sterk naar beneden gebogen neus, getuigt nog van mannelijke energie. Slechts de matte glans der oogen, van welke het rechter bijna het gezicht schijnt te hebben verloren, wijst aan, dat de dagen van het einde niet zoo verre meer zijn. De ééne hand tast in den gordel van zijn rijk kleed, de andere hand houdt een zakdoek vast en schijnt tegen de knie te rusten. Het geheele beeld oefent een geheimzinnigen invloed op uw voorstelling, wanneer gij eenigen tijd daarop hebt gestaard. Het laat u niet los. Gij denkt aan den bloei van Venetië: aan den tijd, toen een wenk van dat doffe oog, als het opflikkerde, geheel de Middellandsche zee deed trillen: aan geheel de wereldwijze en wreede politiek der roemruchtige republiek aan de Adriatische zee, met haar lagunen, haar rialto en haar zwijgende kerkers. Een stuk geschiedenis rijst voor u op en gij blijft mijmeren.

Van de *Vlaamsche* schilderschool vestigden wij in 1879 vooral het oog op de vijf uiterst belangrijke etsen naar Rubens, genomen naar het altaarstuk van den heiligen Ildefons, naar een Pietâ, naar het beeld van Helène Fourment, naar een groot landschap en naar het Venusfeest. Sinds dien tijd heeft Unger nog vijf etsen naar Rubens geleverd. Twee daarvan, voorstellende het wonderwerk van den Heiligen Ignatius van Loyola en dat van den

Heiligen Xaverius, zijn eigenlijk etsen naar origineele schetsen van Rubens. Zij werden in 1620 door hem geschilderd, toen hem (hij was 43 jaren) de opdracht werd gegeven, om voor de Jesuïtenkerk te Antwerpen kolossale schilderijen, ter eere van Loyola en Xaverius, te vervaardigen. Naar de zeer afgewerkte schetsen werden de twee groote composities, die ook in de Belvedère zijn, geschilderd. Om ons zeer echte Rubensen te genieten te geven (want aan de groote composities werkten de leerlingen mede, terwijl de schetsen geheel en al van den meester zijn), om verder ons een blik te gunnen in de techniek van Rubens, in zooverre hij, bij het overbrengen van de beelden der schets op het afgewerkte doek, hier en daar en overal, ter wille van het decoratief, houdingen en standen wijzigde en omkeerde, heeft Unger deze twee etsen behandeld. Zij geven geen volledig kunstwerk weêr, maar leveren ons de best mogelijke studies. - Daarentegen zijn de drie volgende etsen afbeeldingen van volkomen afgeronde schilderijen van Rubens uit zijn bloeiendste schildersperiode. Allereerst de schoone allegorie der vier werelddeelen. Het is een groepeering van vier paren figuren: vier riviergoden en vier vrouwelijke gestalten: de Nijlgod en de zwarte Afrikaansche: de Donaustroom en de schoone Europa: de Amazonenstroomgod en America: en eindelijk (*last not least*) de Ganges en de heerlijk schoone Asia. Vóór hen allen stoeien een paar kinderen en staan een krokodil en een tijger elkander te belagen. Alles is forsch en breed en Rubens waardig. De jonge vrouw die Asia voorstelt en de tijger zijn meesterstukken van den grandioosen schilder. - Merkwaardig is ook (al volgt het geheel Rubens' gewone manier) de ets naar de jacht van Meleager en Atalante op het wilde zwijn. Atalante en haar gezellinnen rukken op tegen het vervaarlijke dier; zoo even heeft zij den pijl afgeschoten; nu komt ook Meleager met zijn lansstoot den strijd voleindigen. De kamp is bloedig en dramatisch; een jager heeft reeds den dood beloopen: alles woelt en beweegt zich. Unger geeft dit alles goed weder en doet de schilderij tot haar recht komen: een schilderij, waaraan echter de leerlingen van Rubens veel hebben gearbeid. - Het voortreffelijkst schijnt ons echter de laatste ets toe, waarop de ontmoeting van den heiligen Ambrosius en keizer Theodosius is weêrgegeven. Keizer Theodosius heeft woedend huisgehouden in den krijg, hij heeft de be-

woners van Thessalonika in den circus gelokt en zonder mededoogen allen gruwzaam laten neêrsabelen. De bisschop van Milaan, Ambrosius, sluit hem nu uit de gemeenschap der kerk. Eerst na zware boete zal hij weder kunnen ontvangen worden. Zie, daar komt de keizer vóór de deuren der kerk met zijn krijgsknechten: de wilde natuur is getemd, de forsche nek is gebroken. En uit het voorportaal der kathedraal nadert de grijze bisschop in vol ornaat met zijn geestelijken. Daar is iets zeer roerends in die ontmoeting. De keizer is het wilde maar edele menschelijke dier dat zich buigt. Met smeekenden, kinderlijk hartstochtelijken blik ziet hij op tot den kerkvorst: deze weert hem wel af met de hand, maar in den ernst der oogen, in de zachtheid der trekken ziet men de naderende vergiffenis, voorspelt men de oplossing. Het is een wonderschoone dialoog, die hier door het penseel is beproefd en door de ets in znivere echo wordt herhaald. De kleeding van keizer en bisschop en gevolg gaf daarbij aanleiding tot de rijkste effecten van kleur en tint; terwijl Rubens zich bijna hier overtroffen heeft in nauwkeurigheid en glans van détail.

Naast Rubens draagt, in die latere afleveringen van Unger, uit de Vlaamsche school Rubens' leerling, Anton van Dijck, de palm weg.

Zeer zeker in *Anton van Dijck* hebben wij niet den meester met zijn gezonde ziel in een gezond lichaam, ‘zetelende in de kalmte zijner macht, het glanzend, volledig ideaal aanschouwend met rustige tevredenheid’ (Max Rooses): neen, wij vinden bij den leerling veeleer iets koortsachtigs, iets weeks, iets onrustigs, iets wat bij wijlen aan de natuur van een Byron of een Schumann doet denken. Maar daartegenover staan verdiensten van de hoogste orde. Wat bevalligheid, fijnheid en teederheid betreft, overtreft soms de leerling zelfs den meester. Scheppingskracht, geniale oorspronkelijkheid mogen bij Rubens veel hooger staan: van Dijck is ontvankelijk van gemoed zooals geen ander. Als hij portretten schildert, leest hij de personen, die daar vóór hem zitten, in de ziel, en voert hij hun beeltenis op tot de hoogste distinctie, tot het ideaal, dat zij in 't leven hadden kunnen bereiken. Het portret wordt dan de fijnste openbaring van deze of gene levensopvatting. Een Karel de eerste van Engeland, een Aerschot, een burgemeester van der Borcht, zijn portretten, maar tevens onvergankelijke

typen. Voeg daarbij dat de stijl van zijn penseel - als men 't zoo noemen mag - de zwierigste en keurigste is, dien een schilderschool kent, en men kan begrijpen dat het van Dijck gelukte om de fijnste en schitterendste kanten der menschelijke natuur weêr te geven.

Hij leefde slechts twee en veertig jaren. Na eerst getracht te hebben Rubens volkomen na te volgen, hetgeen hem niet goed afging, en na een kort verblijf in Engeland, trok hij, 24 jaren oud, in 1623 de Alpen over naar Italië. Dáár in Italië had de grootste omkeer in zijn talent plaats. De meer materieele krachtvolle opvatting van Rubens, die hij zelf nog had overdreven, week toen bij hem voor het idealisme der Italiaansche school. De warme gulden tonen, die wij van dien tijd af in zijn schilderijen bewonderen, zijn herinneringen aan de kleur van een Titiaan. Zachte harmonie tusschen heldere tonen te brengen outleent hij aan een Correggio of Paul Veronèse. Van Dijcks dichterlijke, fijne, eenigszins weeke aard vond in Italië haar volkomen aanvulling. Want let wèl, dat van Dijck geen navolger der Italianen werd, hij bleef zich zelf, veredeld slechts door wat de kunst van het Zuiden hem openbaarde. Het moet voor van Dijck een heerlijke tijd geweest zijn. Wie het geluk heeft gehad de paleizen van Genua te hebben bezocht - paleizen verrukkelijk door het perspectief der trappen en portalen - zal zeker even als wij getroffen zijn geweest door die heerlijke van Dijcken, die dáár nog in de hooge zalen u aanstaren. Hoe schittert in het oude roode huis van het geslacht Brignole-Sale de markies Brignoli te paard u tegen! Hoe glansrijk en statig in haar weelderig gewaad staat daar die jonge markiezin, la marchesa Adorno di Brignoli! In het paleis der Balbi's, niet verre van daar, wachten u, als gij de hooge trappen zijt opgeklommen, dezelfde verrassingen, dezelfde wonderschoone portretten der Balbi's, door van Dijck in die dagen van zijn kunstenaarsreis op het doek getooverd.

Unger heeft uit dien Italiaanschen tijd van van Dijck een ets geleverd naar een jong veldheer, waarschijnlijk een Venetiaansch krijgsman. De kop is jeugdig en fraai, de wapenrusting van staal en goud. De kleur van het geheel is zoo warm en de opvatting zoo voornaam en edel, dat het stuk onwillekeurig aan Titiaan doet denken en dat het ons doet begrijpen waarom de Italianen van Dijck den ‘pittore cavaliéresco’ betitelden.

Toen van Dijck uit Italië terugkwam, bleef hij, vóórdat hij voor goed naar Engeland vertrok, vijf jaren in Antwerpen. Hij kwam toen, ook door den omgang met Rubens, tot zijn hoogste ontwikkeling. Zijn stijl bevestigde zich. Aardig is het de tegenstelling van zijn wijze van schilderen tegenover die van Rubens nu op te merken. De lichtspeling is bij hem stiller dan bij Rubens. Ook de figuren zijn aandoenlijker en gevoeliger. Iets droomerigs ligt er bij wijlen in zijn schemering met haar donkeren achtergrond. Alles is bij den leerling zachter bewogen, in fijner vormen gekleed, dan bij den forschen meester. Unger heeft uit die periode drie etsen naar van Dijck, uit de collectie van de Belvedère, ons kunnen voorleggen: het zijn de Madonna met den Heiligen Herman, de Simson en Delila, en de Heilige familie. Al deze drie etsen zijn verrukkelijk schoon. In de eerste zien wij de voorstelling, hoe de heilige Herman Jozef uit de hand der Madonna, die hem met hare engelen verschijnt, een ring ontvangt als symbool van het geestelijk huwelijk. Hij is gekleed in den mantel der Premonstratenser orde en knielt. Zij drukt met haar spitse vingertoppen even zijn geopende rechterhand. De schilderij is in 1627 geschilderd. Opmerkelijk is het vrome gelaat van den heilige, het kastanjebruine haar der Madonna en vooral haar schoone handen met de lange fijne vingeren. - Uit dien zelfden tijd dagteekent de schilderij Simson en Delila. Dit is een meer dramatisch bewogen compositie en herinnert in de samenstelling sterker aan den invloed van Rubens. De schilder kiest het oogenblik, dat Simson, wien de haren zijn afgesneden, door de krijgsknechten, die nog voor hem beven, wordt gegrepen. Delila met haar roode lokken stijgt juist op van het rustbed en schijnt haar hand nog verlangend uit te strekken naar den goedhartigen reus, dien men knevelt. Hij ziet zoo smartelijk uit naar haar schoon gelaat, dat medelijden poogt te veinzen. Doch de kracht is weg. De vuist is machteloos. Verloren is alles voor den armen Simson. Hij is voor de verleiding der schoone vrouw bezweken. - Eindelijk geeft Unger ons de voorstelling der heilige familie, die omstreeks de jaren 1625-1627 door van Dijck moet zijn geschilderd. Maria houdt het Christuskind op haar schoot en het kind liefkoost den ouden Jozef, die ter zijde staat. Het is de schoonste groep, die gij u denken kunt. Doch hoe verschilt zij in opvatting van een werk van Rafael. Het gelaat, hoe ernstig liefelijk,

drukt niet die verheven innige stemming uit, die dáár altijd treft. Neen, hier bij van Dijck is het de jonge moeder, die haast onverschillig zijwaarts naar boven ziet en wier linkerhand met fijne, bijna hoofsche bevalligheid een doekje van 't kind opheft. Het hoofd van het Christuskind is in de schaduw gehouden. Smeltende tinten glijden over alles heen. Het geheel vormt een meesterlijke schilderij, die Unger met zijn etsnaald heeft evenaard.

Nog twee portretten van van Dijck heeft Unger willen leveren. Het ééne, geschilderd omstreeks het jaar 1630, heeft tot onderwerp prins Rupert van de Pfalz. Het stelt den jongen prins - den lateren wilden en fieren aanvoerder der cavalieren - voor als opgeschoten knaap van 12 jaren, in zwart Spaansche dracht, waartegen het goud van het degengevest en van den gordel afsteekt: een jachthond staat ter zijde. Iedere trek spreekt hier van den jongen aristocraat. Het schoone, trotsche en toch eenigszins droomende gelaat van den jongen is meesterlijk weergegeven. Men onthoudt den blik van dien jongen prins. Hij zal later veel harten ook van schoone vrouwen veroveren. - Het andere stelt een de leden van den Engelschen adel voor; een cavalier uit het hof van Karel I, waarschijnlijk in 1634 geschilderd. Glansrijk is de kleeding. Over een wit zijden buis hangt aan den linker schouder de mantel. Edel en waardig is gestalte en houding. Maar wat het meest de aandacht trekt is de met bruine lokken omgeven kop, het schoon gewelfde voorhoofd, de fijn gebogen neus, de edel gevormde mond, en voor alles de zachte heldere oogen.

Voorwaar van Dijck mag wel - als men tegenover hem Rubens en diens klassieke forschheid prijst - de schilder der romantische richting in de Vlaamsche schilderschool genoemd worden.

Unger heeft van die Vlaamsche school nog verschillende etsen naar andere meesters uit de Belvedère gegeven. Wij kunnen ze niet allen beschrijven en noemen ze slechts op. Het is een ets naar een jacht op wilde zwijnen van Snijders, twee etsen naar Teniers (een dorpskermis en het binnenhuis van een boerenwoning), twee etsen naar Pieter Breughel, den boeren-Breughel (een kermis en een herfstlandschap), een ets naar Lucas Achtschellinck en Gonsales Coxques (Rudolf van Habsburg en den priester), een ets naar Craesbeeck (een taveerne) en een naar Lucas van Valkenburg (een winterlandschap).

Voorts heeft Unger zich ook gewaagd aan een beeld uit de

Vlaamsche school vóór de Hervorming en heeft hij een meesterstuk ons geschonken in een ets naar Jan van Eyck's portret van den Kardinaal di Santa Croce. Het fijne netwerk van zenuwen en plooien op dat hoofd is bijna als anatomische les, wonderscherp en toch slechts even aangeduid, door Unger's etsnaald weêrgegeven. Het schijnt haast een niets, een spinneweb van lichte ijle kreuken en dunne krassen, en is toch zoo stevig, zoo vast, dat men individualiteit en karakter van dien geestelijke uit de ets opmaakt.

Wij spraken slechts van de Venetiaansche en Vlaamsche scholen, omdat de schilderstukken uit die twee scholen een hoofdelement vormen der collectie van de Belvedère. Naast de etsen naar schilderijen uit de Venetiaansche school geeft Unger in dit prachtwerk etsen naar enkele andere *Italiaansche meesters*. Wij wijzen slechts op de ets naar Mantegna (den haast als beeldhouwwerk opgevatten heiligen Sebastiaan), de twee etsen naar Correggio (de Io en de wolk en voorts de Ganymedes), de ets naar Rafael (de Madonna in het groen), de etsen naar Annibale en Agostino Carracci, de etsen naar Moroni, Bassano, Furini en Feti. - Evenzoo worden de etsen uit de Vlaamsche school begeleid door die uit onze *Hollandsche school*. Wij stippen slechts aan de etsen naar Frans Hals, Jan Steen, Gerard Dou, Terburgh, Frans van Mieris, Wouwerman, Ruysdael, Hobbema, de Vlieger, van de Capelle en eindelijk naar den eenigen Rembrandt. Van de drie etsen naar Rembrandt - een portret van zich zelven, een afbeelding van een zingenden jongeling en het portret zijner moeder - is de laatste een waar wonderwerk. Wat bij het hoofd van van Eyck's hardinaal slechts even is aangeduid, is hier op dit gelaat door diepe groeven, rimpels en vouwen ingegrift. Dat is de oude eerbiedwaardige vrouw, voor wie het leven een lijden was, dragelijk alleen door het voorgevoel van het hemelsche. Zij staat en ziet voor zich uit, eenigszins naar boven. Doch hoe zijn de handen, die bevend op den kruk leunen, gekromd! Hoe zijn de lippen ingekrompen, ja verdwenen! Ze is zoo levensmoe, zoo gebrekkig. De mond zonder tanden is half geopend. Zij zucht. Doch een glans van daar boven valt over de wang van die oude vrouw. Ziekte en dood zijn overwonnen. Onsterflijk is Rembrandts' moeder, door het licht van haar zoons penseel.

Van twee schilderscholen, waarvan Unger uit deze Belvedère-

collectie etsen heeft geleverd, moeten wij echter, om den rijken schat, die hier ons wordt aangeboden, goed te doen waardeeren, meer in 't bijzonder melding maken. Wij bedoelen de Spaansche en Duitsche school[1].

Wat de *Spaansche* schilders betreft, geeft Unger ons drie etsen naar Velazquez en één naar Murillo. Verbazingwekkend en treffend is altijd die Spaansche schilderkunst der 17e eeuw. Zij begint eerst, wanneer de Italiaansche haar hoogste toppunt heeft bereikt en allengs aan het uitbloeien is. Zij beslaat een afzonderlijke plaats. Aan de inwerking der Renaissance is zij geheel vreemd. Wel kan men nagaan, dat de Vlaamsche en Venetiaansche schilderkunst op de Spanjaarden eenigen indruk heeft gemaakt, maar overigens ontwikkelt zich die school zelfstandig en oorspronkelijk in haar grootsch naturalisme. Haar bakermat staat vast op de aarde, doch in een atmosfeer vol gloed. Andalousië is vooral het vaderland dier schilders, en binnen de muren van Sevilla zagen zoowel Velazquez als Murillo het levenslicht.

Velazquez - Don Diego Rodriguez de Silva y Velazquez zoo als zijn weidsch klinkende naam luidt - was in 1599 aldaar geboren, ontving er zijn opleiding vooral van Pacheco en ging, toen hij zich reeds als schilder een naam had verworven, in 1623 naar Madrid. Daar werd hij de gunsteling van den alvermogenden minister, den hertog van Olivarez en door dezen aan Koning Philips IV, den kunstlievenden vorst bij uitnemendheid, verbonden. Tot aan zijn dood in 1660 is hij aan het hof van Spanje gebleven. De koning liet hem slechts twee malen, eens in 1630, later in 1650, een kunstreis naar Italië maken, maar overigens was hij, met allerlei hofambten vereerd, bij den koning. En de schilderkunst heeft hier den koning beloond. Op allerlei wijze heeft Velazquez portretten van den koning, van de koninklijke familie en van het hof geleverd: slechts afgewisseld door grootsche doeken, die tooneelen aan het hof of krijgsdaden van Spanje voorstellen, en door studiën van het Spaansche volksleven. Want Velazquez is, naar de aardige uitspraak van Théophile Gautier, zoowel de schilder der aristocratie als de schilder van het ‘canaille’ Inderdaad is hij de schilder der volle realiteit. Geen cherubs of engelen bezoeken hem in zijn atelier. Geen vizioenen van het

1) Van de oud-Fransche school heeft Unger één ets gegeven, en wel naar de schilderij van Gaspard Poussin, het graf van Caecilia Metella.

bovenaardsche vervullen zijn brein. Maar de trotsche Spaansche grooten, maar de statig fiere princessen treden in zijn werkplaats, en vragen hem een portret. Hij staat door de gunst des konings bijna als gelijke, als evenknie, tegenover hen. Met een weêrgaloos koloriet, dat in het clair-obscur uitmuntte, en eigenlijk slechts van twee of drie tonen gebruik maakte, penseelde hij die beeltenis, gaf daaraan al de ‘grandezza’ waartoe de figuur was op te voeren, zonder zich echter om versiering of verfraaiing der vrouwelijke schoonheid te bekommeren, en leverde dan de persoon, onder de wijding der kunst, aan volgende eeuwen over.

De collecties van Frankrijk, Duitschland en Italië hebben helaas weinig stukken van Velazquez. Men moet naar Madrid gaan om dien schilder te genieten, om las Lanzas (de overgave van Breda), las Meninas, las Hilanderas, enz., enz. te bestudeeren. Toch heeft de Belvedère enkele stukken van hem, en Unger heeft getracht ze weêr te geven.

De eerste ets is naar de schilderij, die omstreeks 1640 is vervaardigd en een voorstelling bevat van zijn eigen familie. Dat gezin is zoo naturalistisch mogelijk weêrgegeven. Noch de vorstelijke glans, dien Rubens op zulk een tafereel van zijn huis wist te tooveren, noch de blijde lach, dien Frans Hals en Rembrandt daaraan weten mede te deelen, zijn hier te vinden. Neen, de groep is eenvoudig en stil geschilderd, zoo als zij daar stond. Op den voorgrond staan vijf kinderen en twee vrouwen. De oudste van die vrouwen, loopende naar de 40 jaar, is de gelukkige echtgenoote van Velazquez, doña Joana, de dochter van den schilder Pacheco. De andere is des schilders oudste dochter doña Francisca, voor eenige jaren gehuwd met een leerling van haar vader (del Mazo Martinez), waarschijnlijk iets over de 20 jaar oud. Doña Joana zit en heeft aan haar rechterzijde de twee kleinste kinderen bij zich. Doña Francisca staat tusschen de drie anderen: achter haar schuilen twee mannelijke figuren, van welke de één haar echtgenoot Mazo is. In de diepte - de kamer, waar de groep vóóraan staat, eindigt in een soort van achtergalerij - ziet men op den rug Velazquez zelven aan het schilderen, tot wien een dienstbode een klein kind brengt, dat de armpjes naar hem uitsteekt. Nu zijn de vrouwen in de verste niet schoon en daarbij in kleeding wonderlijk zelfs toegetakeld: aan de kinderen is geen waas van bevalligheid geschonken. Maar alles tintelt van waarheid. De natuur is op heeter daad betrapt. De jongen, die met zijn

zusje het midden vormt tusschen de twee volwassen vrouwen, spreekt tot u. Breed is alles geschilderd als met een penseel van Frans Hals. De verdeeling van het licht is bij uitstek fraai.

Behalve van dat groote schilderij geeft Unger ons etsen naar twee kinderportretten, beide van kinderen van Philips IV, waarschijnlijk voor den grootvader Keizer Ferdinand III gemaakt. Het eene portret stelt een vierjarigen blonden jongen voor - denkelijk is het Philips Prosper - die met het handje steunende op een leuningstoel, waarop een kleine Boloneezer hond ligt, rustig voor ons staat en met zijn donkere kijkers ons aanstaart. Het andere portret verbeeldt een meisje van ongeveer denzelfden leeftijd, de infante Margaretha Theresia, de latere echtgenoote van Keizer Leopold. Is de eerste schilderij bekend door haar koloriet, een harmonie van roode kleuren in alle schakeeringen, een ware toonladder der roode kleur: de tweede is daarin eigenaardig, dat zij een der teerste en elegantste figuren van onzen schilder weergeeft. Het kleurenaccoord is hier veel zachter dan op het vorige doek. Het kind is in rose en zilverbrocaat gekleed, staat op een smyrna-tapijt en leunt tegen een tafeltje met lichtblauw zijden kleed, waarop een vaas met heerlijk geschilderde bloemen staat. De bloemen (rozen, leliën en chysanthemen), de blonde lokken van 't kind, de blauwe oogen, de lichte ziveren tinten, alles werkt mede om deze schilderij te verheffen tot een zeldzaam stuk poëzie. Op zijn manier vertolkt Velazquez hier het idëeele in den mensch. Hij heeft geen waas, geen aureool noodig. Het ethérische behoeft niet als bijzaak of sieraad toegevoegd te worden. Neen, uit het wezen zelf der voorstelling moet het licht ontschieten.

Bij Murillo, die van 1618-1682 leefde, zijn de engelen en heiligen wèl dikwijls bezoeken komen brengen. Hij zelf heeft een zeer rustig leven geleid, geen avonturen gehad. Behalve een kortstondig verblijf in Madrid, waar hij zich onder de leiding van Velazquez stelde, is hij al zijn leven in Sevilla gebleven. Hij is de schilder der blondste en lichtste kleuren geworden. Zijn teekening moge eenigszins onvast zijn: door de betoovering der kleureffecten wint hij dadelijk weder zijn pleit. Ook bij hem is de grondslag natuurlijke waarheid: zijn beelden uit het Sevillaansch volksleven toonen trouwens zijn kracht: hij duikt in de donkerste wateren van het realisme, maar om telkens als een zwaan blank weder naar boven te komen. In zijn voorstellingen van het kerkelijk leven

toont hij zich de teederste der Christen schilders. Een altijd frissche inspiratie geeft hem telkens nieuwe vizioenen te schilderen. De compositie is dan wel eens vluchtig, maar de totaalindruk is zoo machtig, omdat de schilder zich met al zijn aandacht en liefde aan de voorstelling heeft overgegeven. En zijn wonderschoon koloriet, daar hij van de kleur haast een zelfstandige draagster eener subjectieve gewaarwording maakt, redt alles. De Belvedère-collectie bevat slechts ééne schilderij van hem, die door de ets van Unger wordt weergegeven. Het is een beeld van Johannes den Dooper als knaap. Hij staat in een rotsachtig landschap naast een lam, dat hij vasthoudt met zijn linkerhand. In zijn rechterhand draagt hij als stok een kruis, waarvan een strook afhangt met de woorden: ziehier het lam Gods. Het lijf is voor de grootste helft met een dierenvacht bekleed. Het hoofd is met lange donkerbruine lokken bedekt en groote zwarte oogen zien ernstig u aan.

Aan de schilderstukken uit de *Duitsche school* is, voor zooverre zij in de Belvedère te vinden zijn, tot ons groot leedwezen niet de hoogste eer door Unger bewezen. Zijn etsen naar oud-duitsche schilders zijn weinig in getal. Wij kunnen slechts de hoop koesteren, dat Unger in de volgende afleveringen ons iets meer zal leveren naar Dürer en Holbein. Tot nog toe heeft hij zich bepaald tot één ets naar Dürer en tot twee naar Holbein. Het zijn reeds karakteristieke stukken, maar tegenover Italianen, Spanjaarden, Hollanders en Vlamingen hebben de oud-Duitsche schilders recht om met wat luider stem mede te spreken. Het is waar: die oud-Duitsche schilderkunst mist de aantrekkelijkheid van haar zusters in andere landen. Een zeker waas van bevalligheid: een schalksche trek van blijde vroolijkheid ontgaat haar: haar coloriet is niet zoo levendig: maar zij is zoo ernstig in haar streven, zoo grondig in haar arbeid, dat zij er in geslaagd is een kunst-openbaring te leveren, van welke men allereerst gaat getuigen dat zij waarheid bedoelt en weêrgeeft. Deze Duitsche kunstenaars weten niet te spelen met het leven, maar onder smart en strijd bewerken zij hun kunst en verheffen zij hun eigen persoonlijkheid.

In de allereerste plaats mag dit wel gezegd worden van Albrecht Dürer die van 1471-1528 in Neurenberg leefde en werkte.

Als wij Dürer goed willen leeren begrijpen gaan wij naar

Neurenberg, doorwandelen wij de smalle straten, langs al de huizen met puntige daken en over elkander gestapelde verdiepingen, die nog aan de vijftiende en zestiende eeuw doen denken, bewonderen wij in het voorbijgaan de kunstige fonteinen en de Laurenskerk met haar wonderwerken van Krafft en Veit Stoss, stappen wij over de oude brug, wandelen wij langs 't Raadhuis en de Sebalduskerk met haar apostelen-monument van Peter Vischer, tot dat wij komen op de plaats waar nu Dürers standbeeld oprijst en niet verre van daar zijn huis gelegen was. Dáár in die oude rijksstad hoorde hij thuis: dáár leeft alles nog van zijn herinneringen: daar hebben wij de lijst, waar zijn leven en genie in gevat was, daar wandelt hij nog rond. Doch de werken van zijn schilderstalent vinden wij het best in de musea van München en Weenen. Bezit München o.a. zijn grootsche vier apostelen, zijn eigen portret en zijn altaarstukken: Weenen bezit zijn voorstelling der Drieeënheid, zijn marteldood der tienduizend heiligen, zijn madonna's en zijn portret van keizer Maximiliaan. Unger heeft tot nog toe slechts een ets geleverd naar dat portret van Maximiliaan. Het dagteekent uit den tijd van Dürer's hoogsten bloei. Hij zelf, ongeveer 47 jaren oud, was na vele worstelingen, ook van materieelen aard, gekomen tot den rang, dien hij kon en wilde bereiken. Sinds zijn huwelijk met de schoone, niet altijd beminnelijke, Agnes Frey in 1492 was hij wel eenigszins bemiddeld, maar steeds had hij toch hard moeten werken om voor zijn vader en moeder te kunnen zorgen en voor zijn broeders iets te kunnen doen. Naast de schilderkunst had hij vooral zich toegelegd op graveeren in houtsneê en koper, en wonderwerken daarin geleverd. Die graveerkunst dreigde ieder oogenblik zijn lust tot schilderen uit te dooven. Doch na een groote kunstreis in Italie, vooral in Venetië van 1504-1507, begon hij, in Neurenberg teruggekeerd, met des te grooter ijver weder aan het schilderen en leverde hij de groote schilderijen die wij van hem in de Belvedère bewonderen. Dit duurde tot 1512. In dat jaar 1512 kocht hij zijn huis en leerde hij keizer Maximiliaan kennen, die op zijn zwerftochten door het rijk de oude rijksstad bezocht. Van dien keizer kreeg hij allerlei opdrachten, met name den last om het bekende triomfboek van des keizers leven en tochten te maken: opdrachten die hij met vuur aanvaardde, doch die de keizer (steeds *argent court*) dan weder vergat te betalen. Toch bleef Dürer dien keizer hartelijk lief hebben en Maximiliaan be-

loonde hem, door hem te Augsburg in 1518 bij zich te ontbieden en hem de eer te gunnen zijn keizerlijk portret te maken. Het is dat portret, hetwelk Unger in zijn ets ons voorlegt. De schilderij kwam eerst gereed in 1519, na den dood van den keizer, die den 12^{en} Januari 1519 stierf. De keizer is bijna levensgroot genomen, ten halven lijve; hij is gekleed in een lak-rooden mantel met pelskraag en bont omzoomd. Een soort van baretvormige, breede plaatte zwarte hoed bedekt het hoofd. In de linkerhand draagt hij, als symbool van de vruchtbaarheid en van den overvloed onder zijn regeering, een aangebroken granaatappel. Doch de aandacht concentreert zich natuurlijk op het hoofd. Maximiliaan was ‘de laatste ridder’ zooals hij genoemd werd, haast de don Quichote onder de Duitsche keizers. Maar al zijn rennen en jagen langs bergen en dalen en stroomen en steden, om het verdeelde Duitschland tot een éénheid, een Rijk, te vormen, had hem niet veel gebaat. Daarom zagen de oogen dan ook nu zoo moede voor zich. Het magere gelaat heeft weinig kleur meer: de tint is geelachtig met bijna bruine schaduwen. De breede gebogen arendsneus en de gesloten mond boven de iets uitspringende onderkaak schenken nog den indruk van wilskracht; doch de grijze haren, eenigszins golvend en vrij lang uit den hoed langs de wangen nedervallend, geven te kennen dat het jagen naar het ideaal tot het verleden behoort, dat de keizer niet heel veel meer zou kunnen tot stand brengen. Het beeld is vast en scherp geteekend. Zeer schoon zijn die haren, wier doorschijnendheid en sierlijke lokkenvorm door Dürer (en hij was juist hierin een meester!) verwonderlijk fraai is weêrgegeven. Over de geheele uiterlijke verschijning ligt een trek van weêmoed, overeenstemmend met een leven vol grootsche aspiraties en telkens brekende illusies. Ook Dürer zou zijn geliefden keizer niet zeer lang meer overleven. Wel genoot hij nog van eene reis in 1521 door de Nederlanden, en spande hij nog eens al zijn krachten in, om als schilder zijn vier apostelen te scheppen, van welke vooral de geweldige Paulus in zijn rooden mantel - thans te München - ons met ontzetting vervult: doch als hij zijn graveerwerk ter hand nam teekende hij die raadselachtige Melancolia, die ook van onbevredigden wetensdorst getuigt en van menschelijk zwoegen dat geen resultaat geeft. Hij stierf in 1528.

Naast Dürer roemt de oud-Duitsche schilderschool op Holbein. Holbein was in Augsburg geboren en wèl opmerkelijk is het, dat

juist de twee zuid-duitsche rijkssteden, Neurenberg en Augsburg, het levenslicht gaven aan die zeer groote Duitsche schilders. Waar de ontwikkeling en welvaart en vrijheid het grootst was in Germanje, daar traden ook die hooge kunstenaars op. Holbein zou anders niet lang in zijn vaderstad blijven. Hij werd er 1497 geboren, doch trok reeds 1515 naar Bazel, waar hij zich vestigde. Hij werd dáár allengs vertrouwd met de mannen van het humanisme, werd door hen om zijn geniale scheppingen - zijn doodendans, zijn muurschilderingen - ten zeerste gewaardeerd en begon nu allengs zijn portretten, bijv. van Amerbach en zijn altaarstukken (de Madonna van Burgemeester Meyer). Ook Erasmus zat weldra voor zijn ezel en bleek een zijner dankbaarste beschermers. Erasmus toch bracht hem in kennis met Thomas Morus en deze riep hem in 1527 naar Engeland. Sinds dien tijd bleef hij met korte tusschenpoozen tot aan zijn dood in Engeland. Hij schilderde dáár de reeks van portretten, die zijn roem en zijn voordeel uitmaakten. Alle klassen der samenleving zaten beurtelings voor hem als model. Rijke kooplieden, gezeten burgers, kerkvorsten, geleerden en edellieden lieten door Holbein hun beeltenis maken. En die portretten waren allen even eenvoudig en even goed. Zij droegen de groote kenmerken van waarheid en soberheid en ernst. De menschen werden volkomen afgebeeld zoo als zij waren, zonder overvloedig bijwerk, zonder zweem van conventie of effect-bejag. Zoo leefde Holbein in Engeland en geholpen door Thomas Morus en diens vrienden had hij een zeer gelukkig bestaan, al was de vrouw en het huisgezin in Bazel gebleven. Zijn aanzien zou echter nog stijgen. Koning Hendrik VIII, die zoo even Anna Boleyn had verstooten, om zich in Mei 1537 in den echt te begeven met Jane Seymour, riep in het begin van datzelfde jaar Holbein in zijn dienst en eischte nu van hem allerlei schilderwerk en allereerst portretten van zijn omgeving. Hij heeft aan dien koninklijken wil zes jaren kunnen voldoen, totdat hij in 1543 te Londen stierf.

Unger nu heeft twee etsen naar portretten van Holbein uit de Belvedère-collectie kunnen geven, schilderwerken uit de laatste periode, toen hij in dienst was van Hendrik VIII. Het eerste portret is de beroemde schilderij met het beeld van Jane Seymour. Zij was slechts 23 jaar toen zij den koning huwde en stierf reeds het volgende jaar in het kraambed, na het leven te hebben gege-

ven aan den kroonprins, die later Eduard VI zou worden. De koning had haar hartstochtelijk lief. En het was vooral de zachtheid van haar aard, die den koning aan haar hechtte. Zien wij toch Holbein's portret, dan kunnen wij bezwaarlijk aan zeer groote schoonheid gelooven. Doch alle tijdgenooten spreken van haar bescheidenheid, van haar vriendelijken zin, en die hoedanigheden zijn door Holbein dan ook goed uitgedrukt. Zij staat daar voor ons, met gesloten lippen, met de handen rustig in elkander gelegd, met vasten, doch zachten blik, met een helderen opslag der oogen. Aan enkele van haar schoonheden, de doorzichtigheid van een teeder ‘teint’, de hoogblonde wenkbrauwen, heeft de schilder alle recht doen wedervaren; en door de jonge koningin in al de pracht van een rijke vorstendracht te hullen, heeft hij des te sterker op het contrast van haar weinig opzichtigen aard den nadruk gelegd. Erkend moet het worden, dat in het schilderen van den glans der kleeding, van al de juweelen en paarlen, van het goud en het zilverbrocaat, van het purper, van de vierkante versierde muts, van geheel het costuum, Holbein zich zelven haast overtroffen heeft. - Wij voor ons, als wij te kiezen hadden, zouden echter haast de voorkeur geven aan het portret, dat in de tweede plaats door Unger naar Holbein is geëtst. Dit keer is het geen voorname edelvrouw: neen, slechts een eenvoudige doch welgestelde vrouw uit de burgerklasse. Haar handen, men ziet het aan de eenigszins harde kanten, hebben gewerkt. De kloeke blauwe oogen zien vriendelijk voor zich uit. Over de gansche persoon ligt iets ernstigs, iets behagelijks. Haar aanziende denken wij aan zondagsrust, aan kalmte na den arbeid. De huisvrouw legt de handen nu inéén. Morgen komen weder de zorgen, de moeiten. De kleeding is, zonder rijk te zijn, toch welgekozen, Een wit kapje met goud omboord, met een afhangenden sluier, omlijst het kastanjebruine haar; fijne manchetten komen uit de rood fluweelen mouwen te voorschijn. Alles geeft een helderen, knappen, en tegelijk vredigen indruk.

Dürer en Holbein zijn het zoo waard op zich zelven en naar eigen aanleg en ontwikkeling bestudeerd te worden. Zijn zij inderdaad onderling geheel verschillend - volgens de opmerking van Thausing (in zijn Wiener Kunstbriefe p. 82) loopt de lijn en richting van Dürer uit op Rembrandt, die van Holbein op Rubens - zoo zij toch met hun beiden te-zamen wat de Duitsche schil-

derkunst in haar strenge mannelijke teekening, in haar forsche soms hoekige grootheid, in haar speculatieve richting, en tegelijk in haar samenhang met de diepste opwellingen en uitingen van het gemoedsleven, vermocht.

In verhouding tot de hoogte en omvang dier twee zuilen der Duitsche school zijn de afmetingen der werken van de andere Duitsche schilders niet zeer groot. Toch zijn de verdiensten van enkele dier kleinere duitsche schilders niet gering. Unger geeft als voorbeeld een ets naar een portret van Christoph Amberger, die waarschijnlijk van 1510 tot 1563 in Augsburg leefde en voortreffelijke portretten heeft geleverd. Ofschoon hij ook in Italië studiën heeft gemaakt, zoo volgde hij toch in alle opzichten als voorbeeld meester Holbein. Het portret door Unger's etsnaald weêrgegeven, stelt een man in zijn beste jaren voor, die met de oogen eenigszins links gewend, u aanziet. Het krachtig bloeiend gelaat met breeden gebogen neus en ernstig saamgetrokken lippen is door blond hoofdhaar en baard omgeven. Een lage baret dekt het hoofd. Hij is gekleed in een zwarte met licht bruin bont omzoomden pels. In de saâmgevouwen handen houdt hij zijn handschoenen. Het is een voortreffelijk beeld. Vastbesloten en rustig ziet de man ons aan. Amberger heeft als herinnering aan zijn Italiaansche kunstreis de dagteekening zelf in het Italiaansch op zijn schilderij gesteld: ‘1535 di Marso.’

Wij hebben uit den rijken schat van Unger's etsen naar schilderijen uit het Weensch Museum slechts enkele grepen gedaan. Wij hadden geen ander doel, dan om onze lezers op te wekken die platen zelven eens ter hand te nemen. Gaarne zouden wij nog willen vermelden, dat in den tekst van von Lutzow's ophelderende verklaring enkele juweeltjes van Unger's etskunst zijn verspreid: maar wij vreezen reeds te erg van het geduld onzer lezers te hebben misbruik gemaakt. Die alles wil vertellen kan van één zaak zeker zijn: dat hij op weg is te vervelen.

H.P.G. QUACK.

Francesco de Sanctis.

Meer nog dan een' doorluchtig man beweent Italië een' teederen zoon, wiens zielsdrift nooit verflaauwde, wiens onschuld zich schaamde over elken smaad, over iedere schandvlek, die de menschheid in deze roemzuchtige en naar vordering strevende eeuw ontsierde.

Eenvoudig, liefderijk, afgetrokken als een kind, had F r a n c e s c o D e S a n c t i s het ideaal in zijnen verhevensten vorm omhelsd. Uit geestdrift voor de kunst werd in hem eerbied voor de vrijheid geboren, en uit de vrijheid ontwaakte het gevoel voor orde; orde geleidde hem tot wetenschap, weetgierigheid maakte hem tot leeraar. Eene reeks van ontwikkelingen, alle even noodzakelijk als vruchtbaar, voerde hem schrede voor schrede tot de opperste leiding van 't openbaar onderwijs.

Noch eerzucht, noch de onoverwinnelijke drijfveer van een organisatorisch talent heeft hem zijne plaats in de Regeering verschaft; veeleer de reinheid van zijn karakter, zijn vertrouwen in de natie, zijn geloof aan vooruitgang als inborst der geschiedenis.

Dat vertrouwen was gestaafd en gestaald in eene wijsbegeerte, die zich door bespiegeling in het rijk der werkelijkheid onderscheidde en meer degelijkheid bezat dan de meesten, die zich op klapwiekende denkbeelden in de lucht verheffen.

Wie echter De Sanctis als kunstrechter gekend heeft, niet slechts uit zijne in 't licht gegeven proeven, maar in den meer omvattenden arbeid, dien hij op den leerstoel voorstond, weet hoe luttel het bij de beoordeeling zijner werkzaamheid om Hegel of realisme te doen is. De kritiek van De Sanctis staat buiten en boven alle schoolsche verdeeldheid. In 't gesprek verstond hij 't den wijsgeer

zijne iridiseerende veêren te plukken of de stroohalmen van den realist te ontvlammen. Bij hem ontvielen den wijsgeer de hersenschimmen en den natuurslaaf begaf zijne droge of ruwe ontleding, want hij versmolt de daad en 't denkbeeld, den kunstenaar en zijn werk.

Hij deed meer en beter. Op den leerstoel, terwijl hij nederig streefde den dichter te vertolken en te ontvouwen, werd hij zelf scheppende kunstenaar. Zijne verklaring was noch natuurkundig, noch wijsgeerig, noch bespiegelend, noch proefondervindelijk; zij was eenvoudig de verheerlijking der kunst. Wanneer hij over den *Orlando furioso* sprak, dan scheen niet meer De Sanctis de spreker te zijn, het was of Ariosto zelf herrees om het geheim zijner vinding te onthullen, alsof de dichter zelf zijne bewondering voor zijn' eigen' helden verried, de betoovering prijs gaf, die de schoonheid zijner edelmoedige vrouwen hem zelven aandeed, de schalksche boert waarmede hij 't verledene afbrak en zijne stoute voorspelling van de zegepraal, die de mensch over tijd en elementen behalen zou; dit alles scheen Ariosto in persoon te ontvouwen, en De Sanctis smolt met den dichter samen. Hoe zeer de redenaar van den geest van Hegel's kunstleer bleek doordrongen te zijn - de eenige kunstleer, die een stelselmatig gebouw had opgetrokken-, nooit sprak hij als iemand, wien een stelsel geboeid hield. Zijn gids was de kunst; van 't stelsel was niets overgebleven behalve de gebaren. En zelfs deze schenen den schoolschen dwang te bestrijden. Het was vermakelijk te zien - op zulke oogenblikken nam De Sanctis Ariosto's plaats weêr in -, het was vermakelijk te zien, hoe hij, van den inhoud en het inhoudende sprekend, den linker wijsvinger om den rechter slingerde en dan op eens eene stoute beweging naar 't oor uitvoerde, als of hij door het trommelvlies in de hersens wilde boren.

Intusschen hing de jeugd en menig hoog ontwikkeld man aan zijne lippen, en zoo het mogelijk is dat van die toehoorders iemand Ariosto niet herlezen heeft, het is onmogelijk dat één hunner den Orlando furioso of Francesco De Sanctis zou vergeten hebben.

De lessen, waarvan hier gewaagd wordt, werden te Zurich gehouden, alwaar De Sanctis van 1856 tot 59 aan de polytechnische school hoogleeraar in de italiaansche letterkunde geweest is.

In de eenzaamheid dier halve ballingschap - want De Sanctis

was te Zurich geen vluchteling meer - kon men zijnen beschouwelijken trant en zijn kinderlijk wezen gadeslaan. Het mocht gedeeltelijk van het min gezellig leven, gedeeltelijk van de geringe bekendheid zijner taal afhangen, dat De Sanctis dáár om zoo te zeggen in een cel woonde, in een cel die geenszins een besloten kamertje was, omdat hij ze overal met zich rond droeg. T'huis was het een aardig vertrek vol kanarievogels, voor welke hij zorg droeg als ware hij een niet meer jeugdig meisje; buiten was het de mooie Limmatbrug, waarop hij de voorbereiding voor zijne les voltooide, en de cel vergezelde hem op den leerstoel, waar hij gewoonlijk een kwartier te vroeg verscheen en somtijds met de jongelingen, die hij nader kende, een vroolijk gesprek aanknoopte.

De Sanctis was evenwel te zeer Italiaan om buiten Italië het middelpunt van zijnen werkkring, den omtrek van zijnen invloed te vinden. In Italië wachtte hem een ruim veld. Het staatkundig leven, dat al de beste krachten inspande, kon zijn verheven vaderlandsliefde, zijn rechtschapen karakter, zijne vastberadenheid en bedaardheid niet missen.

Francesco De Sanctis was geroepen om te zaaien op den grond, dien zijn onderwijs vruchtbaar had gemaakt.

Wanneer een arts het gestel eener moeder wil beoordeelen, dan geeft hem niets beter troost, dan haar omringd te zien van gezond en dartel kroost; blozende en vroolijke kinderen zijn een spiegel, waarin hij den aard en den aanleg der moeder herkent. Zoo schitteren beeld en inborst van een leeraar in de schaar zijner leerlingen. Een ieder die in Italie het voorrecht gehad heeft, scholieren van De Sanctis te kennen, vrouwen of mannen, weet meer van de macht van zijnen smaak dan zij, die hem alleen bewonderd hebben in kiesvereenigingen, waar zijne redevoeringen vaak aan eene bladzijde van Sterne herinnerden, of ingenomen waren met zijne welsprekendheid in 't parlement, met zijne menschenkennis als minister; zijne leerlingen leggen nog beter getuigenis van hem af dan zelfs die scherpzinnige en smaakvolle ‘proeven’, waarin hij aan Gervinus de geschiedkundige beteekenis van Leopardi en Manzoni onder 't oog bracht.

Allen die 't geluk genoten hebben met De Sanctis nader bekend te zijn, huldigen zijne zuivere en belanglooze vriendschap, zijne vaderlandslievende zachtzinnigheid, zijne opgetogenheid voor Italië, waar hem overal stralen zijner poëzy toelonkten, waar hij

zijn edel karakter en zijne volharding zonder dweepzucht als in een' spiegel zag, waar hij de zegeningen zijner deugd ondervond, die hij zelf niet kende, en gelukzalig, dankbaar tevreden de liefde inzoog, die hij even onbewust inboezemde als hij er nimmer aan gedacht heeft, welk een' weeklacht door 't gansche land zijn dood zou doen verheffen. Want De Sanctis stond niet stil bij het *lacrymae rerum*. Hij ging zijnen weg rechtop en oprecht, zonder schroom en zonder omzien. Zijn blik zag alleen terug om in de geschiedenis het licht der waarheid en schoonheid te ontsteken.

Rome, 4 Januari 1884.
JAC. MOLESCHOTT.

Naschrift.

Francesco De Sanctis werd in 't jaar 1818 te Morra (Principato Ulteriore) in 't koningrijk Napels geboren. Vaderlandsliefde en begaafdheid maakten hem reeds vroeg bij de Bourbonsche Regeering gehaat en gevreesd. Gevangenis en ballingschap waren het lot zijner schoonste mannelijke jaren. Na den kerker in 't *Castello dell' Uovo* (1850-53) kwam zijn verblijf op Malta, te Turijn en te Zurich. Hier en ginds prijkte hij als leeraar der italiaansche letterkunde. Uit Zwitserland keerde hij 1859 naar Turijn terug, om krachtig deel te nemen aan de herrijzing van zijn vaderland. Reeds 1860 werd hij minister van 't openbaar onderwijs te Napels, 1861 te Turijn in 't ministerie van Cavour en Ricasoli, en op nieuw 1878 te Rome met Cairoli. Hij overleed te Napels den 29 December 1883. De laatste eer, die hem den 4 Januari j.l. op schitterende wijze bewezen werd - geheel het land nam er deel aan -, was eene plechtige hulde in 't oog van allen, die hem volkomen wisten te waardeeren, eene openbaring voor hen, wien de geleerde den minister of de afgevaardigde den schrijver verborgen hield.

De *Saggi critici* en de *Storia della letteratura italiana* zijn de hoofdwerken, die De Sanctis in 't licht gegeven heeft, maar zijne werkzaamheid is in tal van kleine schriften verspreid. Zijn invloed is onmetelijk, omdat zich de golven van zijn kring al verder en verder uitbreiden.

Aurora Leigh,

door Elisabeth Barrett Browning.[1)]

Eerste zang.

Aan 't schrijven van veel boeken is geen einde,
En ik, die veel in rijm en proza schreef
Voor andren, wil nu schrijven voor mijzelf,
Mijn leven schrijven voor mijn beter ik,
Als wie zijn beeltnis schildert voor een vriend,
Die ze in een lade bergt en weer beziet,
Nadat zijn vriendschap lang reeds is verflauwd,
Om saâm te houden wat hij was en is.

Ik, die zoo schrijf, zij noemen mij nog jong, -
Ik liet, landinwaarts reizend, 's levens kust
Zoover niet achter mij, of 'k hoor nog steeds
Dat ruischen van 't Oneindige daarginds,
Waartegen in zijn slaap de zuigling lacht,

1) Voor korten tijd is van *Aurora Leigh*, het bekende hoofdwerk van Mrs. Elisabeth Barrett Browning, bij den uitgever Tjeenk Willink van de hand van Mej. H. Mercier een prozavertaling verschenen. Om den nederlandschen lezer nevens den inhoud ook den oorspronkelijken vorm van het gedicht te leeren kennen, bied ik hem bescheiden deze rythmische overzetting van den eersten zang, waarbij ik gaarne beken mijn arbeid op meer dan ééne plaats naar dien van mejuffrouw Mercier te hebben verbeterd.

M.v.W.

Als 't lachjen ons verwondert, - niet zoover
Of 'k zie nog aan de deur der kinderkamer
Mijn moeder staan met opgeheven hand,
‘Stil, stil - wat is dat voor een leven hier?’
Terwijl mij tegenlachten haar lieve oogen,
Als nam zij deel, in strijd met eigen woord,
In 't wilde kinderspel. 'k Voel nog de hand
Mijns vaders, toen ze ons beiden had verlaten,
Als hij mijn krullen uitstreek op zijn knie,
En hoor nog 't daaglijksch schertswoord van Assunta
(Geen fijner scherts was zoo hem naar den zin),
Hoe menige gouden kroon er wel mocht gaan
Aan zulke krullen? O mijn vaders hand,
Strijk zwaar, strijk zwaar die arme lokken neder,
Druk 't kinderhoofdje vaster aan uw knie!
Te jong nog ben ik om alleen te staan.

Ik schrijf. Mijn moeder was een florentijnsche;
'k Was even vier, toen sloten zich voor mij
Haar reinblauwe oogen reeds; mijn levenslicht
Was 't sprankje ontnomen aan een lamp die kwijnde
En daardoor uit moest gaan. Zwak was ze en teer;
Te veel was haar de vreugd van 't levenschenken,
Haar doodde moederweelde. Had haar kus
Mijn lippen langer mogen drukken, dan
Misschien had hij de onrustige ademhaling
Gestild, verbroederd en verzoend mijn ziel
Met dit bestaan. Zooals het was, gevoelde ik
Een ledig in de wereld, een behoefte
Aan moederzorg. Als 't blatend lam, dat 's avonds
Na 't sluiten van de schaapskooi buiten bleef,
Liep ik haar zoeken, - rustloos als een vogel,
Die, 't nestje ontvlucht, iets mist, maar zelf niet weet
Waarom hij 't koud heeft. Ik, Aurora Leigh,
Ik werd geboren om mijn vader droever
Te maken en mijzelf niet overblij.
Een vrouw alleen weet kindren op te voeden,
Zij heeft een lieven, teedren, dartlen slag
Van linten strikken, schoentjes passen, onzin

Uit zoete woordjes saâm te rijgen, zin
In beuzelpraat te kussen, - kleinigheên,
Koralen, waar men 't leven op graveert.
Door deze leert men 't kind in aardig spel
Der liefde heilgen ernst. 't Krijgt niet te vroeg
Een strakken plooi, maar ziet de godsvlam eerst
Als in een rozenhaag, waar zij geen bloem,
Geen enkle zengt, - 't neemt liefde waar en wordt
Met haar vertrouwd. Dit goed doen moeders ons.
De vaders hebben - 'k voelde 't in den mijne -
Niet minder lief, maar toch met zwaarder hoofd,
Een wil, die meer zich verantwoordlijk kent,
Zoo dwaas niet, maar juist hierin minder wijs;
Zoo gaf God moeders 't recht gemist te worden.

Mijn vader was een deftig Engelschman,
Wien na een dorre jeugd, in eigen land
Met schoolwerk, wet, en dorpskout doorgebracht,
Op eens door sterken hartstocht overstroomd,
Zijn gansch bedaard en wijsbesteld verleden
Ontzonken was in één kort oogenblik.
't Was te Florence, waar hij voor een maand
't Geheim der waterkeering van da Vinci
Was komen zoeken, en hij stond misschien
Verstrooid een Engelsch vraagstuk te overpeinzen,
Zooals... of 't volk belasting, die 't verfoeit
Maar noodig heeft, met rechterhand of linker
Betalen moet, - daar trok in 't zuidlijk zonlicht
Langs 't groote plein van de Santissima
Een priesterstoet voorbij (ter nauwernood
Door 't Britsche phlegma met een blik verwaardigd)
Met kruizen en banieren, psalmgezang
En maagden witgesluierd, 't hair met rozen,
Wier slanke pols, voor zulk een last te teer,
Op 't glinstrend klaar en trillend etherblauw
De zware kaarsen schuin liet overhellen,
De witte was afdrupplend op haar pad
Naar 't kerkgebouw, waar haar de hostie wachtte;
Daar in die lange rij van jonkvrouwen en priesters

Sloeg één gelaat aan 't zijne als een cymbaal
En wekte in 't hart den sluimerenden galm,
Loste in muziek zijn wezen op. Aldus
Ontving ook hij zijn heilig sacrament
Des nachtmaals in dit uur; want hij beminde.

En zoo bemind, verliet ze ons. Wie hem zagen
In de eerste vaag van smart als weduwnaar
En hulploos vader, met zijn kind in de armen,
Zijn moederlooze kleine van vier jaar,
Bevreesd om met zijn groote mannenhanden
Mijn krullen aan te raken, of hij 't goud
Beneevlen zou, - den droeven mond geplooid
Tot zulk een pijnlijk lachje, alsof hij wist,
Dat ik moest sterven zonder dit, en nochtans
Er nauwlijks kracht toe vond, - die hem zoo zagen,
Zij noemden 't een gezicht om steenen zelfs
Van deernis te doen schreien. Ter gedachtnis
Heeft hij in Santa Croce haar een woord
Gewijd, ‘ween om een kind, nog zelf te jong
Om veel te weenen nu haar moeder stierf’.
Waarbij thans nog de lach in de oogen taant
Der vrouwen, als ze in 't klooster voor de zon,
Die de piazza schroeit, een toevlucht zoeken,
Met frissche kindren hangende aan haar kleed.
Daarna verliet hij ons Florence en zocht
Voor zich, zijn babblend kind en zwijgend leed
Een schuilplaats in 't gebergte bij Pelago.
‘Natuur is ook een moeder,’ dacht hij, ‘meer
Dan andren hebben moederlooze kleinen
Behoefte aan haar. Pans witte kudde komt
Met de uiers vol van mystische overpeinzing
En weesjes, die, als 't mijne, moedermelk
Niet laven mag, voedt zij.’ Zoo hoorde men
Hem beuzlen in zijn schoolsche taal, want eindlijk
Tooit zelfs de prozamensch zich met zijn smart,
Als met een schuinen hoed, een bloempje in 't lint.
Zoo, kind en vader, leefden we in 't gebergte
Veel jaren lang, Gods stilte buitenshuis,

Terwijl wij binnen niet te luide spraken
En de oude Assunte een kruis sloeg, als zij vuur
Ontstak, en, eensklaps flikkrend uit het hout,
De vlam mijn moeders beeltnis leven deed.

De schilder had haar na den dood gemaald;
Toen hij 't gelaat, de handen en den hals
Voltooid had, had haar cameriera, schuw
Voor 't engelsch doodskleed, hem 't brocaat gebracht,
Door haar voor 't laatst gedragen bij de Pitti.
Iets droevers schildren ware haar signora
Te kort doen, zwoer zij. Daarom vreemd, zeer vreemd
Was de indruk, dien het maakte, en uren lang
Placht ik als kind met opgetrokken kniên
Er voor te zitten op den grond en half
In vrees, half in aanbidding op te zien
Naar dat portret, - dat bovenaardsche leven
In zwanenwitheid rijzende uit het rood
Der stijve zijde, of dit daaraan geen deel
Meer had, noch macht, die het weerhouden kon
De kluisters te verbreken. 'k Zat zoo uren.
Assunta's schroom wees mij als 't stille wee
In de oogen van mijn armen vader steeds
In deze richting. Mijn gedachten dwaalden
Daarheen bij elke hoogre vlucht. En 'k leerde
Naarmate ik ouder werd, al wat ik laatst
Gezien, gehoord, gedroomd, gelezen had,
Of 't gruwzaam, schoon, grotesk of roerend was,
Ik leerde 't al, verward en onbewust,
Met dat gelaat verbinden ... dat nochtans
Niet anders werd, in mystisch evenwicht
Met alle vormen, haat, bewondring, vrees, -
Dat beurtlings demon, engel, fee en heks was,
Een koene Muze, een vreeslijk Noodlot tartend,
Een teedre Psyche, wie de liefde ontvlucht,
Een roerlooze Medusa, 't melkwit voorhoofd
Met adders dicht omkronkeld, waar als zweet
Een slijmrig vocht uit afdruipt; of weer straks
Een Stabat Mater, zwaarden in de borst,

Waar 't wichtje zoog; of Lamia van schrik
Verstijfd in 't maanlicht, eer zij huivert, krimpt
En wervlend tot de onreinen zijgt; of wel
Mijn eigen moeder in haar laatsten kus
Haar laatsten glimlach drukkend op de lipjes
Van 't kind, welks hoofdje vaders hand daartoe
Neêrdrukte op 't bed, - of mijn gestorven moeder
Met kus noch glimlach, te Florence in 't graf.
Al welke beelden, 't peinzend kinderhart
Weerspiegelen zag, in dat portret vereend,
Zooals de tegenstrijdigheên van dood
En wissling gansch in 't effen schoon geheim
Des eeuwgen Levens smelten en vervloeien.

Terwijl ik op mijn moeders beeltnis zoo
Mijn kinderhersnen krank staarde, arme kleine!
Gaf mij mijn vader, die, als Lazarus,
Door liefde was bevrijd van de oude vormen,
De zweetdoeken der ziel, maar nog geen tijd had
Te leeren loopen, spreken, weer vertrouwd
Te worden met het zonlicht, - die zijn vrijheid
Herkregen had, maar geen beweging nog, -
Die leefde als in verbijstring, met gedachten
Maar doelloos, - wien de liefde had gemaakt
Tot meer dan een gewoon, niet had voltooid
Tot een uitnemend mensch, - gaf hij mij les
In wat hij 't best geleerd had, eer hij stierf
En mij verliet, - in liefde en smart. En daar
Wij boeken bij ons hadden, zielenraad
Met kracht van woorden stemmende in 't geruisch
Der dennen en der waatren, wees hij mij
Uit boeken al de onwetendheid der menschen,
En hoe God in zijn hoogen hemel lacht,
Als eenig mensch zegt ‘Hierin ben ik wijs,’
Of ‘Dit versta ik,’ ‘Hierin faal ik nooit.’
Hij zond de scholen school en toonde mij,
Hoe om een enkle dwaling de één een dwaas,
Een ander wijsgeer heet, die 't dwalen waagt
Op groote schaal en tot een stelsel bouwt.

Men zegt mij, dat ik op mijn lieven vader
Gelijk, ofschoon mijn voorhoofd breeder is,
Mijn trekken smaller zijn en teerder, - bleeker
En even ernstig haast; maar somtijds speelt
Het licht er over van mijn moeders glimlach
En maakt ze tot iets schooners dan zij zijn.

Zoo bleef ons leven negen jaren lang
Bij God verborgen in 't gebergte. Ik was
Pas dertien jaar, groeide uit onzichtbre wortlen
Door lente's stomme macht gelijk een plant,
Toen ik op eens gewekt werd tot het leven
In al zijn volheid, al zijn nood en pijn,
Met sterkgevoelend, zwoegend, brandend hart
Bij 't lijk eens vaders. 't Leven, met den dood
In botsing, schiet geweldige bliksemstralen.
Zijn laatste woord was ‘Heb veel lief, mijn kind,
Heb lief, heb lief!’ - (toen had zijn lijden uit)
‘Heb lief mijn kind.’ Eer ik geantwoord had,
Hield de adem op, en niemand had ik meer
Om lief te hebben in de wijde wereld.

Hier sloot mijn kindschheid. Ik herinner mij
Wat later kwam, als menschen, die na koorts
Den gang van 't ijlen trachten na te gaan
En telkens op gesloten deuren stuiten;
Stille, eindelooze dagen, hier en daar
Met messen vlijmend, doffe duisternis,
Door vlammen in de zij gespoord, totdat
Ze als een gepijnde draak zichzelf verslond.
Ten laatste heugt mij, dat een vreemdling kwam,
Die met gezag, maar ('k meende) zonder recht,
Bevelen gaf en uit Assunta's armen
Mij wegnam, hoe zij losliet met een gil,
Terwijl, door 't leed verbaasd, als kindren zijn,
Mijn vaders stilte nog te versch in de ooren
Om iets terug te roepen, ik de kade
Aanstaarde, waar zij stond, droef kermend stond,
Mijn arme Assunta! Toen, de witte muren,

De blauwe heuv'len, mijn Itaalje, wijkend
Van 't siddrend dek, als een, die toornig 't kleed
Terugtrekt, dat een smeekling grijpen wil;
Toen onverbidd'lijk tusschen hen en mij
De zilie zee, die 't stoomschip met mijn wanhoop
Omhoog stuwde en ons naar de sterren wierp,
Als hun ten prooi. Zoo reisden wij tien nachten,
Tien dagen over 't diep, en geen dier nachten,
Of dagen, die 't gewoon gelaat van dag
Of nacht vertoonde; zon en maan, ontrukt
Aan de aarde en haar verzoenend groen, staroogden
Blind, hongrig, onnatuurlijk; zelfs de lucht
(Waar zij haar stolpnet zakken liet op zee,
Alsof geen hart haar levend mocht ontsnappen)
Geleek, door 't bittre zeeschuim overspat,
Niet langer op dien heilgen hemel, waar
Mijn vader heenging. Alles nieuw en vreemd;
't Heelal tot vreemdling aan een kind geworden.

Toen land, toen Eng'land! O wat zagen mij
Die koude klippen ijzig aan. Kon daar
Voor mij een thuis zijn in die roode huizen
Zoo leelijk door den mist? En toen ik 't eerst
Van vreemde lippen zonder kus voor mij
Mijn vaders taal vernam, toen weende ik luid,
En lachte dan en weende weer en weende,
Totdat ik iemand bij mij hoorde zeggen:
‘De zeeziekte is dat kind in 't hoofd geslagen.’
De spoortrein voerde ons mee. Mijn vaders Eng'land
't Groote eiland, was het dit? De grond bezat
Zelfs 't groen niet in gemeenschap, veld van veld,
Als mensch van mensch, gescheiden. Laag en zwaar
Hing zelfs de hemel, of men met de hand
Hem aan kon raken en dit durven zou,
Zoo ver af was hij van Gods rein kristal.
't Was alles dof en neevlig en bezoedeld,
Of Shakespeare en de zijnen al het licht
Naar zich getrokken hadden, - nergens hart
In steen of heuvel om met sterke kleur

Te gloeien, op 't onzijdig hemelgrauw
Een stoute lijn te teeknen.
Nog, mij dunkt,
Zie 'k op den trap aan d'ingang van haar landhuis,
Mijn tante staan, tot mijn ontvangst gereed.
Kalm stond ze en recht, de vlechten dichtgewonden
Om 't niet zeer breede voorhoofd, als ten toom
Voor de gedachte, die toevallig nog
Mocht wagen op te komen; 't bruine haar
Door de ijskoû van haar leven wit besprenkeld,
(Zij was niet oud, schoon de oudre van mijn vader),
De neus wat scherp, maar fijngevormd, de mond
Zacht en gesloten, om de hoeken slechts
Een ietwat bittre trek, ontstaan door 't uiten
Van nooit beantwoorde genegenheên
Of laffe halve waarheên, kleurlooze oogen, -
Licht hadden ze eenmaal kunnen lachen, nooit,
Neen nooit zichzelf vergeten in dien lach -
En wangen, waar een blos uit vroeger zomers
Bewaard bleef als een roosjen in een boek,
Gedachtnis meer dan sieraad, - is zijn bloei
Vergaan, zijn tijd om te verwelken ook.

Zij had een, laat ons 't noemen, schaadloos leven
Geleid; zij noemde een rustig, deugdzaam leven
Wat leven nooit geweest was, (maar om dit
Te weten, had zij niet genoeg geleefd);
Haar omgang, grondbezitters uit den omtrek,
De predikant, soms de *lord-lieutenant*,
Uit hooger sferen even op hen neerziend,
Dat niet hun ziel encanailleeren mocht,
En in de laagte de apotheker, eens
Per jaar bezocht, ten blijk van needrigheid.
Een Dorcaskrans liet speelruimte aan haar gaven
Van rokken naaien en van kousen breien,
Want, allen broeders zijnde naar het vleesch,
Behoeven we allen één flanel (alleen
De qualiteit behoorlijk te onderscheiden); -
Een leesgezelschap hoedde haar verstand,

Vrij van de nieuwerwetsche hebb'lijkheid
Kritieke vragen op 't tapijt te brengen.
Zij leefde als 't vogeltje in een kooi gekweekt
En vond van 't ééne stokje op 't andre springen
Voor vogels vreugde en bezigheid genoeg.
Och hemel, welke dwaze schepsels toch,
Die leven in het groen en bezieën pikken!

En ik, arm vogeltje uit het wild, zoo straks
Eerst uitgevlogen, naar haar kooi helaas
Werd ik gebracht. Zij kwam mij te gemoet.
Heel lief. Vul 't zaadbakje aan en breng schoon water.

Kalm stond zij op den trap om mij te ontvangen,
In rouwgewaad. 'k Sloeg de armen om haar hals;
Geen zuigling, die naar ieder kleurig pluisje
Meer blindlings grijpt, om dichter naar zich toe
Het nieuwe licht te halen. Vaders woord
Ruischte onbewust me in de ooren, als de zee
In schelpen ruischt, ‘Heb lief, mijn kind, heb lief.’
Zij daar, in 't zwart om mijn verlies, zij zou
Mijn liefde voelen - eens was zij zijn zuster.
'k Hield haar omkneld. Een oogwenk scheen ze ontroerd,
Zij stiet mij niet terug, maar kuste mij
Met koude lippen, trok mij zachtkens voort
Den gang door in de kamer.
Hier gekomen
Wrong zij gebiedend met een vreemden schok
Van smart en drift mijn handen los en hield
Mij op armslengte van zich af, met oogen,
Staalgrijs als bloote dolken, mijn gelaat
Doorzoekend, - ja doorpriemend door en door,
Door voorhoofd, wangen, kin, als om een moordnaar
Te ontdekken in mijn argloos rein gezichtje,
Zoo hier niet, mooglijk daar toch. Toen, heraadmend,
Zocht zij, maar vruchtloos, haar gewone kalmte,
En zeide mij niet bang voor haar te zijn,
Op zulk een toon, alsof zij mij verbood
Te liegen of te vloeken, - ‘van mijn vader

Had zij gehouden, zou van mij ook houden,
Als ik 't verdiende.' O zoo lief.
'k Heb later
Begrepen wat zij dacht. Zij had gevreesd
Op mijn gelaat mijn moeder weer te vinden
En daarom 't ondervraagd. Want zij, mijn tante,
Had op haar wijs mijn vader liefgehad
Met warmte, maar gehaat had zij mijn moeder
Met der zachtaardigen zwakke bitterheid,
Mijn moeder, de toscaansche, wier bekoring
Een wijzen man van 't wijze pad geleid,
Een goeden had vervreemd van dure plichten,
Die haar, zijn zuster van de heerschappij
Beroofd had in zijn huis, die aan zijn pachters
Tekort gedaan, zijn vaderland bestolen,
Hemzelf tot waanzin had gebracht, zoowel
Door liefde als smart, door leven als door sterven.
Reeds had zij jaren lang gepeinsd welk soort
Van vrouw ter voeding van haar soort van haat
Wel passen mocht. Zoo was nieuwsgierigheid
Zelf haat geworden, en al 't idealisme,
Waartoe ze in staat was, had haar haat vergroot,
Tot deze, aldus gekweekt, in 't eind de liefde
Waar ze uit was voortgekomen, overtrof
In gloed en kracht, en een besef, zooal
Van zonde niet, toch van betwistbre deugd
In 't effenglad geweten rimpels trok,
Als in de kerk men drong tot Christenzin.

Zoo was de zuster van mijn vader dan
Voor mij de haatster van mijn moeder. Voortaan
Deed zij haar plicht aan mij (wat ik waardeer,
Als tot haar sprekend, in haar eigen woord)
Haar plicht, in ruime mate, nooit beknibbeld,
Doch altijd toegemeten. Zij was mild,
Goedhartig, te beleefd voor teederheid,
Gaf steeds mij de eerste plaats, als vreesde zij,
Dat straks Gods heiligen uit den hemel neêrzien
En zeggen zouden, 'Hier hebt ge iets verzuimd,

Daar 't u aan liefde ontbrak.' Helaas geen moeder
Vreest ooit haar kindren driftig toe te spreken,
Zij weet, dat liefde liefde zal verstaan.

En ik was in 't geheel een volgzaam kind,
Gehoorzaam en gedwee. Waarom ook niet?
Te weinig leefde ik, dan dat 's levens feilen
De mijne konden zijn. Er lag voor mij
Meer echt warm leven in mijn vaders graf
Dan in gansch Eng'land. *Daar*door uitgestooten,
Waar ik zoo gaarne mij had vastgehecht,
(Men zegt, dat mij zijn testament verwees
Naar zijn geboorteland) dacht ik aan niets
Dan stil te liggen, waar ik, als op rotsen
Een handvol zeewier, neergeworpen was,
En toe te laten, dat zij met haar speld
Naar een bepaald model mij prikte, vezel
Van vezel scheidend, teeder blad van blad,
Mijn druipnat weefsel droogend tot geen spoor
Van zeezout daarin overbleef.
Zoo ging het.
Mijn fraaie krullen bond ik in tot vlechten,
Omdat zij hield van gladgestreken haar.
'k Leerde af mijn zoete woordjes italiaansch,
Die nog bij iedre golving van het hart
Als leliën op mijn engelsch kwamen drijven,
(*Che che* of *Bene*) omdat zij wenschte, dat
Mijn vaders kind mijn vaders taal zou spreken;
De preeken leerde ik, de belijd'nisschriften
Van Nice tot aan Athanasius,
De Geloofsartieklen met den Cathechismus
En de tractaatjes *tegen* onzen tijdgeest,
(Buonaventures 'Liefde's Prikkel' niet),
Ook menig populair kort overzicht
Van een onmensch'lijk wreede leer, wel nooit
Verkondigd door Johannes, omdat kunde
Bij vroomheid in haar smaak viel. Onderwezen
Werd mij 't klassieke fransch zoo zuiver mooglijk
(Van Balzac en Neologisme vrij)

En evenzoo 't hoogduitsch, omdat zoo'n reeks
Verkregen kennis haar behaagde, - mits
Van talen, niet van boeken. Algebra
En meetkunst leerde ik ook, streek even vluchtig
Den cirkel van de wetenschappen langs,
Omdat zij hechtte aan deeglijkheid bij vrouwen.
'k Leerde al de vorstenhuizen uit Oviedo,
Hoe 't Birmah-rijk inwendig werd bestuurd,
Hoeveel de spits van Chimborasso hooger
Dan die van Teneriffe is, welke stroom
Bevaarbaar is, die saamvloeit met de Lara,
En welke telling er te Klagenfurt
Plaats had in anno vijf, - omdat zij hield
Van zeker inzicht in voorname feiten.
Ik leerde veel muziek, - maar van een soort,
Die vast in Johnsons dagen zoo onmooglijk
Geweest is, als nog heden wenschlijk waar, -
Een sierlijk handenglijden, een de zielen
Der hoorders met ondenkbre vingervlugheid
Meeslepen door een wilden notenstorm
Tot schettrend sloteffect; ook teeknen leerde ik....
Costumen naar een fransche staalplaat, zedig
Omplooide nereïden (met een smeur
Flauwzoete goddlijkheid); ik waschte landschap
In waterverf naar de natuur (of liever
Ik waschte de natuur uit 't landschap weg).
Ik danste de Cellarius en polka,
Spon glas en zette vogels op en kneedde
Uit was figuren, want een meisje moet
Talenten hebben, meende zij. Ik las
Een aantal boeken over vrouwlijkheid,
Bewijs dat vrouwen, zoo zij nimmer denken
't Aan andren kunnen leeren, (een bewijs
Voor ongetrouwde tantes of de schrijfster) -
Geschriften stoutweg bogende op haar recht
't Gesprek der mannen, mits dit niet te diep ga,
Te volgen, zelfs een lief ‘met uw welnemen’
Of ‘'t is zoo’ te antwoorden, - haar vlug begrip
En fijnen tact, haar waarde in 't bijzonder,

Haar zendingsvaardigheid in 't algemeen,
Zoolang zij zich stilhouden bij den haard
En nooit ‘neen’ zeggen, als de wereld ‘ja’ zegt,
Want dit ware erg, - haar englenmaat van deugd,
Vooral van nut om kousen mee te mazen
En huislijke egoïsten aan te kweeken, -
Haar wondre macht, in 't kort, tot afstand doen
Van macht op elk gebied. Ze erkende toch
Dat zij de vrouw bij voorkeur vrouwlijk zag,
En vond de vrouw in Eng'land, met een zuchtend
Goddank (daar zijn er die God nimmer danken
Dan met een zucht), een toonbeeld voor 't heelal.
Ten laatste leerde ik nog de kruissteek, daar
Ze ongaarne zag, dat ik met leege handen
Den avond werkloos sleet. Mijn herderin
Was iets voor 't minst (hebt dank o herdersheilgen!)
Zij keek met oogen als haar muiltjes rood,
Door een vergissing in de zij, verliefd;
't Hoofdje onverpletterd door den ronden hoed,
Die sprekend op de schildpadschaal geleek,
Waardoor een treurspeldichter werd gedood.

Der vrouwen arbeid is een zinnebeeld.
Wij werken, werken, prikken onze vingers
En brengen wat? tot stand, - een paar pantoffels
Mijnheer, voor als gij moê zijt, of een bankje,
Waar ge over struiklen en u ergren kunt....
‘Vervloekt dat ding!’ of anders op zijn meest
Een kussen, waar ge op leunen kunt en slapen
En van iets droomen, dat we om uwentwil
Wel gaarne waren, maar niet zijn. Helaas!
Dit pijnigt meest, dit - dat men ons in 't eind
Ons loon naar werken uitbetaalt, misschien.

(Hervatten wij!) Als 'k op die vormingsjaren
Terugzie, twijfel 'k soms of Brinvilliers
Meer leed dan ik, toen hij de martelproef
Van 't water onderging, toen stroom na stroom
Zijn machtelooze keel bedroop en de aadren

Deed bersten. Zwakker zielen zijn bezweken
Door zoo'n behandling, andren weggekwijnd
Tot ziek'lijk, walmend licht. Ik hield het uit.
'k Stond met de onzichtbre wereld in betrekking
En haalde uit de natuur mijn warmte en voedsel,
Zooals onze aarde zon voelt in den nacht,
De zuigling ook in 't donker zeker zuigt.
't Mij opgedrongen leven hield ik buiten
't Inwendig leven, met zijn volle ruimte
Voor hart en longen, voor verstand en wil,
Door vormendienst onschendbaar. God, heb dank,
Heb dank voor deze gift van uw genade!

Eerst voelde ik nog geen ander leven dan
Geduld, - ik deed wat zij mij zeide zonder
Den lust voor meer, ik zat waar zij mij plaatste,
Den rug naar 't venster, dat ik toch vooral
De groote linde op 't grasperk niet zou zien,
Die wel met opzet uit de bosschen scheen
Gekomen met een boodschap aan ons huis, -
Voorzichtig liep ik over de tapijten
Haar lage kamers door, als mocht ik niet
Aan 't hooren van mijn eigen schreden merken,
Dat leven in mij was. Ik las haar boeken,
Voor Romney Leigh, haar neef, was ik beleefd,
Leende ook haar predikant een luistrend oor,
Schonk thee voor haar bezoekers, en bij 't wisslen
Der kopjes hoorde ik fluistren ('k bloosde dan
Van vreugde) - ''t Italiaansche kind, al zijn
Haar oogen blauw en haar manieren stil,
Kan hier niet aarden. Ze is nog bleeker nu
Dan toen wij laatst hier kwamen; zij zal sterven.'

'Zal sterven.' Bij dit woord bloosde ook mijn neef,
De jonge Romney Leigh van toorn, trad nader
En beet mij fluistrend toe: 'Nu zijt gij stout.
Gij wenscht te sterven, uw ondeugend licht
Te laten uitgaan, wilt voor ons de wereld
In scheemring hullen.' Fier zag ik hem aan.

Wist hij dan niet, dat, zijnde wie ik was,
'k Natuurlijk wenschen moest om heen te gaan
Zoover een doode kan? Er zijn toch menschen,
Om wie, wanneer zij sterven, niemand treurt.
Hij keerde mij den rug toe en ging heen,
De deur dichtwerpend eer zijn hond kon volgen.

Hij, die zoo deed, was Romney, Romney Leigh.
Ik heb mijn neef tot hiertoe niet genoemd,
En echter was hij mij een soort van vriend;
Een paar jaar ouder, afgetrokken, stil,
Verlegen... teeder als hij er aan dacht,
Wat ver van vaste regel was, vroeg ernstig,
En tevens jong reeds meester van Leigh Hall,
Wat als een nachtspook op zijn jonkheid drukte,
Een schaduw wierp op elk genot daarvan,
Hem foltrend door een aaklig sterk besef
Van algemeenen nood en grievend onrecht,
Waarbij 't bezit tot misdaad werd. Vrij dikwijls,
Sinds hij van de academie huiswaarts kwam,
Stak hij den heuvel over naar mijn tante
En bracht ons blauwe druiven uit zijn kassen,
In de eene hand een boek - vol statistiek
(Zoo vaak ik 't opsloeg) al die bokken tellend,
Wier baard de hel bij voorbaat tegengroeit,
Waar op den Oordeelsdag hun plaats zal zijn.
En zij, zij had hem bijna lief, - ja liet
Zelfs toe, dat hij om mij soms scheen te zuchten;
Te lichter viel hem dan het vriendlijk zijn,
Want hij was sterk in 't zuchten. Ongestoord
Liet zij hem somtijds mijn muziekboek sluiten,
Mij 't naaiwerk uit de handen nemen, onder
Een voorwendsel mij mee naar buiten troonen,
Waar in den hoek ter zuidzij van het huis
De zoete vijgen rijpten, even zwart
Als tegen een toscaansche rots. Of wel
't Hoofd wendde ze af, stond op om iets te halen
En liet mij vrij met hem te spreken, slechts
Om zijnentwil, dit spreekt van zelf.

Somtijds
Was 't of hij alles wel had willen doen
Om mij te redden, zoo zag hij mij aan.
Eens zat ik over vrouwenwerk gebukt,
Toen hij op eens, want zoo dichtbij mij stond hij,
Zijn hand legde op mijn hoofd, als regen zacht, -
Maar ik sprong op en schudde haar als vuur
Van me af, die hand eens vreemden, die de plaats
Mijns vaders in te nemen waagde en toch
Zoo zacht kon drukken.
'k Nam hem aan als vriend,
Voordat ik hem als vriend had leeren kennen.
't Werd later beter, erger ook: wij kwamen
Elkaar te na, wij zagen ons verschil
Van te dichtbij! Altijd zag Romney Leigh
Om naar de wormen, naar de goden ik.
Hij had een goddlijke natuur; de goden
Zien neder, achten niet zichzelf, en zeker
Is 't goed, dat ik gedenk, hoe in dien tijd
Ik ook een worm was en hij op mij neerzag.

Een weinig door zijn hulp misschien, doch meer
Door iets in mij, schoon zeker niet mijn wil,
Ik stierf niet. Langzaam als uit een bezwijming,
Wanneer het leven in den vorm des doods
Terugkeert met een dof besef van scheiding,
Een wee gevoel van stremming en van pijn
En een geraas in de ooren als van wagens
Die zich verwijdren, al naarmate 't lichter
Op aarde wordt ... zoo, langzaam, trapsgewijs
Ontwaakte ik, en .... waar was ik? In de wereld;
Ik was er tot een doel, dat ik daarom
De moeite waard moest achten.
In het huis
Had ik een kamertje zoo groen, zoo groen
Als een ligusterhaag, waarin een vogel
Zich 't nestje bouwt, al is 't maar bruingeel stroo;
Kleed en behangsel groen, groen de gordijnen
Om 't smalle ledekant en groen de plooien

Om 't venster met al 't frissche buitengroen
Daarachter. 't Hoofd kon men niet buiten steken,
Of de ochtenddauw drupte uit de kamperfoelie,
Maar deze doop wijdde in tot de genade
En 't voorrecht van te zien .....
De linde 't eerst,
(Haar kende ik wel genoeg, - mijn morgendroom
Werd dikwijls door haar bijen weggegonsd;)
Daarachter 't grasperk, eerst een breeden boog
Om 't huis beschrijvend, verder door de heesters
Aflekend in een stroom van zodengroen,
Tot het te loor ging in de acaciaas,
Waarboven de ongeregelde olmenrij
Uitstak, langs den omheinden weg geplant,
Die 't landgoed afsloot, 't weeldrig woekren stuitend
Van zandbes en laurier. Zoo gansch verscholen,
Ver in de laagte lag de weg, dat nooit
Een vreemde landlooper of paardendrijver
Uit Wales, die met zijn wilde poneys langs kwam,
Kon raden waar de zoete geur van steeg,
Van pachterswoning of van dameslandhuis,
Al kon zijn kromme stok de laagste ranken
Bereiken van het bloeiend doorngewas,
Dat afhing van den muur. En door de toppen
Der olmen zag men 't golvend heuvelland
Doorstreept met heggen (machtige eiken soms
De lijn verbrekend om zich te vertoonen);
Daartusschen steeg de rook op uit Leigh Hall,
Zoo stil als de adem stijgt bij vriezend weêr
Uit stommen mond, en wees waar in 't geboomte
Neef Romney's slot verscholen lag, terwijl
Nog verder zich een hoogvlakte vertoonde,
Een voorgebergte zonder water. Was
De dag beneveld, zag men niets, of meende
Een wolk te zien, maar anders tot een aambeeld
Gebruikte haar de krachtige avondzon,
Tot ze al de hemelsferen had vervuld
Met vurige schichten, nacht en duister tartend; -
En was in 't eind die strijd des ondergangs

In lijdlijk zachten glans tot rust gebracht,
Zoo zag men tegen 't goud des avondhemels
(Ach de achtergrond van mijn Giotto!) duidlijk
De schapen langs den zuivren, scherpen omtrek
Bewegen, klein als muisjes, die een heks
Laat op en neer gaan langs haar rooden draad.

Geen trotsch natuurschoon. Mijn kastanjewouden
Van Vallombrosa niet, aan afgrondsrand
Hun sporen hechtend; niet mijn watervallen;
In stoute sprongen klaatrend met hun kreet
Van vreugde of angst, de sidderende dennen
Langs stortend als een blanke ziel, geworpen
Naar de eeuwigheid en trillende in den tijd.
Neen waarlijk niet mijn ongetelde bergen,
Die, saâmgezeten in den tooverkring
Denzelfden electrieken stroom gevoelen,
En, hijgende uit hun volle, diepe harten
Zich welven onder 't vormend hemelruim,
Al wachtend op zijn wenk en zijn gemeenschap.
Itaalje is één, - iets anders Engeland.

Op Engelsch grondgebied verstaat men 't woord,
Hoe Adam vóór den zondeval een tuin
Bewoonde. Als ruikers liggen tusschen heggen
De velden ingebonden, heuvlen zijn
Oneffen vlakten, vlakten effen perken,
Aan 't snoeimes leent zich 't rond en week geboomt',
En zoekt ge een wildernis, gij vindt er hoogstens
Een park. 't Is een natuur getemd en mak
Als 't pluimdier in uw schuur, dat nimmer dreigt
Met klauw of snavel, naar geen aadlaarsnest
Hoog in de wolken lokt, maar dat u kaaklend
Afleidt van meer verhevene overpeinzing
En denken doet aan de eieren voor 't ontbijt.

Zeg liever een natuur, die zacht vertrouwlijk
U nadert, als een hond of kind zou doen,
Uw hand raakt, aan uw kleed trekt, u bescheiden

Herinnert aan zijn liefde en zijn nabijheid,
Uw innigste gevoel uitwendig na.

'k Kon niet ondankbaar wezen, waar ik zoo
Gesmeekt werd en geholpen. In de kamer,
Die 'k noemde, zat ik vroeg, eer 't huis ontwaakte
En laat, als allen rustten. Eenzaam dan
Haalde ik den zegen in van die natuur.
Met stille schreden, in een bladgeritsel,
Een straal, een zuchtje naderde bij mij,
En naast mij maakten de engelen plaats voor hem.
De maan kwam, en haar zilvren schijnsel wiesch
Mijn kamer rein van dwaze nachtgedachten.
De zon kwam, en zij sprak: ‘Zal ik mijn licht
Ontsteken over dezen lindeboom,
En gij niet toezien? 'k Doe de vogels zingen -
Ei luister! maar uw stem verneemt God nooit
Dan 's avonds als gij nederligt en weent.’

Dan roerde mij iets aan. 'k Ontwaakte dan
Wel langzaam, langzamer dan ik nu schrijf,
Maar eindlijk toch geheel; 'k ontwaakte en sloeg
Mijn ziel als 't venster open, liet de lucht
En 't uitzicht mij hun evangelie brengen,
Herscheppen wie ik was. O Leven, Leven,
Hoe vaak verwerpen we u en zeggen ons, -
‘Genoeg, genoeg van 't Leven! - hier is reden
Er mee te breken; - doen wij 't niet, onszelf
Onteeren wij; 't heeft ons gekrenkt, verminkt,
Ons heiligste gevoel verkracht: vaarwel
O Leven!’ Zoo, als stoute kindren bergen
Wij 't hoofd en wanen alles afgedaan. -
Dan roept ons 't Leven toe op wondertoon
Met nieuwe stem, van boven, van beneden,
Of van rondom, een roepstem der Natuur
Of van de Liefde noemen wij 't misschien,
Onszelf misleidend, min beschaamd de smart
Dan haar vergoedingen te erkennen. Toch
Het Leven roept - het Leven heeft ons weêr.

En ik, zoo jeugdig nog, was niet onwillig.
'k Gewende mij vroeg op te staan, ten einde
Den morgen te zien lichten in het donker,
Te hooren hoe de stilte blad voor blad
Ontsloot gelijk een bloem. Eerst lustloos speelde
Mijn hand door 't venster met de kamperfoelie,
Maar spoedig deed ik 't met een soort van liefde,
In dwaze opwelling van gevoel, waarbij
Ik glimlachte om mijzelf, een droevig lachje,
Tot 'k mij betrapte op glimlachen van vreugd.

Voor vreugde vatbaar zijn, leidt in verzoeking.
Voortaan scheen 't mij de moeite waard om 't zwaard,
Welks scherpe punt gericht was op mijn leven,
Te ketsen, 's morgens, als nog alles sliep,
Onhoorbaar als de droomen van de slapers,
De trappen af te sluipen en naar buiten
Te ontsnappen, als een ziel aan 't lichaam, dan
De heesterpaden door snel af te glijden
Op den omheimden weg, een paar uur lang
De heuvlen rond te zwerven en in huis
Terug te zijn, eer men er was ontwaakt.

Of anders zat ik in mijn groen vertrek,
Mijn leven levend, mijn gedachten denkend
En mijn gebeden zonder predikant
Uitstortend voor mijn God, mijn boeken lezend,
Niet vragend of 'k er nut uit trekken kon.
Let wel, geen zelfzucht strekt ons ooit tot voordeel,
Zelfs bij geen boek, waar wij bereeknen, zooveel
Gelezen moet zooveel gewonnen zijn.
Veeleer waar we edel aan ons zelf niet denken,
Ons storten in de diepte van een boek,
Stoutweg, de ziel vooruit, begeerig naar
Zijn waarheidszout en schoonheid, - daar eerst vinden
Wij dat, wat in het boek waarachtig is.

'k Las veel. Aan wat uit menig boekdeel eens
Mijn vader leerde, leende op 't zelfde blad

Thans liefde sterker nadruk. Theophrastus
Werd door 't gedenken aan zijn oogen teeder,
De mijne schoten vol bij Alian.
Hij had me ook wat Latijn en Grieksch geleerd,
Zooals hij worstlen mij of 't spel van vijven
Geleerd had, had hij 't zelf verstaan, - zoo hoopt
De schipbreuk'ling wien niets rest dan zijn napje
Met geitenkaas en roode bessen 't vol;
Of zoo doet ieder mensch, die één maar liefheeft;
Hij geeft al wat hij heeft, omdat hij 't heeft,
Niet omdat hij 't van waarde acht. Dus mijn vader;
Gelijk die vrouwen, die den knaap Achilles
Een sluier spelden om 't vermetel voorhoofd,
De witbeschuimde rotsen met haar lach
Vervullende als muziek, zoo wond ook hij
Zijn dochtertje in zijn groote mannenjas
En vroeg niet of zij paste.
Las ik eerst
Slechts ter gedachtnis, 'k las uit hoop weldra.
'k Trad eenzaam voort langs 't pad mij door mijn vader
Gebaand (te plotsling afgebroken, waar
Hij 't pak des vleesches neergelegd en zich
Verwijderd had); door 't doornig kreupelhout
Drong zich mijn kinderhart om 't grazig lommer
Van 't hoog geboomte te bereiken. Ach,
Als 't kindje in 't bosch, maar zonder broertje bij mij!
Mijn eigen deernis vliegt als 't roodborstje
Terug en dekt met blaadren dat verleên.

Ontzettend groot gevaar, waar geen om weent,
Wanneer een jonge pelgrimsziel alleen
Den tocht aanvaardt, aan geen gevaren denkend,
Zijn klaren blik door 't licht des daags verblind,
Om, vreemdling in de boekenwereld, daar
Zijn weg te vinden. Gij! - gij noemt dat schoon,
Klapt in de handen, roept - een mooie dag!
Gij drijft hem voort, of 't ergst wat kon gebeuren
Was al te lang te rusten bij een bron.
En toch, o zie! - al heet zij boekenwereld,

Zij is de wereld, en de wereldlingen,
Die daar zijn, weten minder van genade
En oefnen grooter macht. Als englen zijn
De booze geesten er gevleugeld, nooit
Treft er een mes, of 't is in eeuwig vuur
Gescherpt om 't leven eener ziel te schaden;
Het schoone schijnt er door zijn schoonheid waar,
Het zwakke schijnt er onrecht door zijn zwakheid;
Macht heeft er recht, schoon tegen Michaël
Gewapend; meenge kroon dekt kale schedels.
't Is waar, dat in de boekenwereld ook
Gods heilgen niet ontbreken, koningen,
Die de asch der graven uit hun haren schudden,
Onwankelbare waarheid durven blikken
In 't wisslend aangezicht des Tijds. 't Is waar
Ook profeteeren hoort men langs de wegen,
En menig ziener tart des hemels vlam
Op eigen hoofd met sterken martlaarsmoed,
Dat hij de menschheid even voor mag lichten.
Maar wacht! - wie oordeelt? - wie op 't eerst gezicht,
Die Saul nauwkeurig onderscheidt van Nahash,
Juist bij de zonde koning Saul verlaat
Voor David? die verschil hoort van trompetten,
Waar zij zoowel voor Alarie als Karel
Den Groote schettren? wie wijst toovnaars aan
En onderkent van zieners slangbezweerders?
Dat kind daar? Liet gij 't op een oorlogsveld
Omzwerven, met zijn reinen lach gewend
Naar het geschut, of in een grafgewelf, -
Waar tocht zijn toortslicht dooft en om hem heen
Iets mompelt in de duisternis? Geen kind.

'k Las goede en slechte boeken - enklen goed
En slecht te gader (want niet altijd maakt
Een goed doel een goed boek: vaak riekt de grond
Door welbestuurde spaden opgedolven
Bij 't spitten van een wijngaard), boeken, waar
Gods wezen zoo bepaald door wordt omschreven,
Dat straks de mensch aan de andre zij der lijn

Zijn twijfel zich ziet vormen, atheïst wordt
Door onderstelling; zedekund'ge boeken
Vervelend tot losbandigheid, geniale,
Waardoor de mensch onteerd wordt, vroolijke,
Die weenen doen wanneer de zon schijnt, droeve,
Die maken dat men lacht als iemand weent
Om één kwaad meer in dit ontaarde leven.

De boekenwereld is toch ook de wereld,
Zoo schrijf ik, en, goddank, als de andre vindt
Zij hoede en steun in Gods Voorzienigheid:
Wel eenig worstlen met de branding, wel
Een wijle aêmechtig zwemmen door de diepte -
Soms snakte ik in mijn ziel naar lucht en kreet,
'Red mij o God, wanneer gij zijt,' en echter
Ik werd gered, ook dan, en voortgestuwd
Van de eene in de andre dwaling bracht de golfslag
Mij telkens nader bij de waarheid, die
Te midden stond.
Zoo peinsde ik. Al die zielsangst
In 't dicht gewoel der meeningen, vooruit
En achteruit gedrongen, op en neêr,
Nu struiklend, opgestooten straks.... misschien
Is 't beste er van, dat hij tot fier vertrouwen
Op eigen aandrift dwingt, - alleen bewijst,
Dat sterker dan de sterkste redeneering
De onmiddellijke stem der rede spreekt.
Beproef het, - stel der redeneerkunst ladders
Aan 's hemels muur - klim sport voor sport! - 't gezicht
Gaat sneller nog; die straal, die van u uitgaat,
Hoe weet gij niet, waarom kunt gij niet zeggen,
(Zijt gij zoo zeker, dat een mensch als gij
Recht heeft tot onderzoek?) zij voert u op
Zoo recht en snel als 't licht, zoo hoog als God.

Het zwaantje vindt het water, maar de mensch
Wordt in onwetendheid geboren van
Zijn element, tast eerst in 't blinde rond,
Door bloedzonde afgetrokken, 't geestesoog

Verdonkerd en verbijsterd door de zinnen.
Daar veelt hij somtijds in de duisternis
Iets reppen; dan, heb eerbied, wees gehoorzaam:
Die stomme trek van onvolkomen leven,
Zij is 't orakel van een levend God,
Zij wijst op een Hiernamaals. Hij die zegt,
De ziel is een nog onbeschreven blad,
Hij noeme liever haar een palimpsestus,
Profetenhandschrift uitgewischt, bedekt
Door dat eens monniks, - openbaringsblad
Beschreven door een Longus! wie nauw toeziet
Op den onkuischen tekst ontdekt misschien
Een zuiver, edel spoor van 't eens geschreevne,
Een haal der alpha of der omega
Van de oude schrift.
O boeken, boeken, boeken!
'k Had van een zolderkamertje 't geheim
Ontdekt, met boekenkisten volgehoopt,
Waarop mijn vaders naam, hoog opgestapeld
En ruim gepakt, waar ik, steeds in en uit
Door 't reuzenrif van mijn verleden kruipend,
Als door de ribben van een mastodon
Een muisje wipt, nu hier dan daar eens knaagde
Aan deze of gene doos, gejaagd, verhit
En zegevierend, 't eerste, beste boek
Door de oopning trekkend. En hoe voelde ik ze onder
Mijn peluw kloppen, 's morgens in het donker,
Een uur voordat de zon mij lezen liet!
Mijn boeken! Eindlijk, want de tijd was rijp,
Vond ik de dichters.
Zooals de aarde in woede
Opbruist, wanneer 't inwendig vuur haar hart
Geraakt heeft, beurzen, tempels, eerezuilen
En sterrewachten omstort, tot de vrijheid
Zich zuivert van haar eersten staat - zoo liet
Mijn ziel haar banden varen bij den eersten
Gewijden vingerdruk der poëzie
En hief zich op, verrast, van de eeuwge machten
Door nog een tweede wereld overtuigd.

Hoe nu, Aurora Leigh, gij schrijft van dichters
Aldus en lacht niet? van die brave leugnaars,
Die wakend droomen, zon en maan vergrooten,
Waarzeggen uit hun thee.
Zoo schrijf ik, ja,
Van de een'gen, die Gods waarheid blijven spreken,
Volstrekte waarheid overstellen aan
Waarheden, die betrekklijk, vergelijkend,
Of tijdlijk zijn, - in 't heerschend schemerdonker
Der vormen aan den lichtzoom van Gods kleed
Vasthouden; de een'gen die der menschheid leeren
Naar 't vlottend schaduwbeeld op 't vleeschlijk schut
Den waren mensch te meten, edel, fier,
Een maat, die, zegt de apostel, niet verschilt
Van die der englen. Waar gewone menschen
Spoorwegen leggen, telegraafdraân spannen,
Regeeren, zaaien, oogsten, middagmalen,
Der wereld bonte pronktapijten stoffen,
Dat zacht zal gaan hun vorst of president,
Daar grijpt de dichter met zijn donderstem
Hen onvoorziens in 't hart, - ‘Dit is de ziel,
Dit is het leven, in den hemel wordt
Dit woord gesproken, God is over ons!
Wat doet gij?’ Hoe bij 't woord die werkliên allen
Opschrikken, op en om zich zien, een oogwenk
Gevoelen, dat, al is tapijten stoffen
Een aardig handwerk, 's levens hoogste taak
Een andere is.
Mijn dierbre, beste dichters,
Ben ik dan één met u, dat ik u dus
Beminnen moet, - of één slechts door mijn liefde?
Mag ik uit al dien thymgeur aan mijn voet
Besluiten, dat ik uw gewijden heuvel
Persoonlijk heb betreên, of wel getuigt
Die slechts, dat door mijn droomen uw gewaad
Geruischt heeft en zijn geur er heeft verspreid?
Wanneer mijn vreugd, mijn smart, mijn hoop, mijn denken
Gelijk zijn aan de noten van een dwarsfluit,
Volkomen stom, tenzij welluidend, dan

Zijt gij de spelers, o mijn muziekanten, -
En zou daar waarlijk geen geluid zijn zonder
Uw blazen? Of is de muziek de mijne,
Zooals men stem en adem van een mensch,
Hem ingeblazen door den Levenblazer,
De zijne noemt? Ziehier een punt van twijfel
Voor 't neevlig jaargetij.
Maar nog stond hoog
De zon, toen ik voor 't eerst mijn polsslag voelde
Melodisch worden, 't rhythmisch klankgewoel
In bloed en brein op woorden uitgedreven,
Als wind, die de elzen bleekt, hun onderkant
Naar boven keert, totdat zij zwellend trillen.
O vreugde o zegepraal des dichters, die
't ‘Ja,’ ‘neen’ van man of vrouw, een menschlijk woord
Van hoop op dit of dat, zoodanig uitspreekt,
Dat straks als een bijzondere openbaring
't Uw ziel doorblaakt en aan de harten schudt
Van al de mannen en van al de vrouwen
In deze wereld, of een uit den dood
Verreezne met van blijdschap stralende oogen
Van dingen sprak, vergoddlijkt in zijn woord,
Hoezeer gemeenzaam! Hem, den dichter, spreker,
Hem zwelt daarbij de borst van weelde hoog;
De zwoegende engel in zijn vleesch trilt in hem
En stemt verwant met al de ontelbre geesten
In 't licht aan gene zij des tijds.
O leven,
O poëzie, - die leven zijt in 't leven!
Die hooger leven kent dan klopt in 't bloed,
Voor hooger waarheid gloeit dan die der zinnen! -
O poëzie, mijn leven, aadlaar, die
Mij hebt geroofd met klemmende arendsklauw
Nog van Zeus' bliksem warm, en neergezet
Op daarvrenden Olympus met zijn reeks
Van lichtende aangezichten tot een schenker,
Die al die godenhoofden laven mag
Tot eeuwig lachen, - zelf half dronken van
Hun oogen, die mij aanzien over 't schuim!

O hoe die goden blikken!
't Is genoeg,
Mijn Ganymedes. Eens of tweemaal rondgaan
Is ons vergund; dan zinkt de gouden beker
Aan Heres voet, en zwijmen wij terug
Naar de aarde, - vinden ons voorover liggen
Te midden van gevallen dennenappels,
Van dauw verkleumd, terwijl de honden keffen
En meenge herder schimpt ‘wat deert dien knaap?’
De dichters kennen van die op en neders.

Maar ben ik dichter? Vorstlijk is de naam;
Ik durf niet als een koningin hem schrijven,
Schoon enkle malen iets van 't vorstlijk bloed
Mij te doortintlen schijnt, met een besef
Van macht en pijn, - met de erfelijke builen
En koortsen eigen aan 't geslacht. En echter,
Ik waag het niet. 't Valt licht een dwaas te zijn
En met een kroon van stroo te willen doorgaan
Voor een Bourbon; de zaak is te algemeen.

Zoo meenge vurige ziel slaat rijm op rijm,
Zooals zij staal op staal zou slaan, als dit
Haar voorgekomen was, uit heeten drang
Om iets te doen. Zoo meenge teedre ziel
Snoert, als een kind dat madeliefjes rijgt,
Verliezen aan een rijmdraad, - 't werk verwelkt
Naarmate zij zich moeite geeft. Ook schiet
Bij maagd en jongling 't leven al te vaak
In tamme verzen de eerste wilde loten,
Eer zij zich nederzetten bij hun wijnstok
En leven gaan voor nut. Helaas, al kweelen
Haast alle vogels 's ochtends, 't zwaluwtjilpen
Is 't zingen van den heiligen leeuwerik niet.

Toen echter dacht ik niet aan deze dingen,
't Ontleedde niets, niet eens mijzelf. Ontleding
Komt later. Onzen eersten indruk geeft
Ons de natuur in 't vol gezicht der zon,

Zoodat haar wonder ons de scheemrende oogen
Doet neerslaan, ons de vorm ontgaat door 't licht.
'k Leefde in die dagen, schreef omdat ik leefde, -
Vroeg geen vergunning buiten die; mijn hart
Klopte in mijn hoofd. De sterke stroom van 't leven
Verbrak zijn kluisters, - welk mijn buurmans veld
En welk het mijne, wat ging mij dit aan?
Wij spelen met den grensgod haasjen over
In onze jeugd; de liefde buiten ons
En binnen in ons maken één geheel;
Of wij beminnen of bemind zijn, weten
Wij nauwlijks: zoo met iedere andre kracht;
Hetzelfde schijnt ons lijden en bedrijven:
Bij 't eerste rollen van den levenswagen
Zien wij niet of het woud beweegt of wij.

Zoo stortte ik als de meeste jonge dichters
Mij in een stroom van eigen leven uit
Door andrer aadren, bracht van levend dieht
Slechts levenlooze navolging tot stand
En stelde aanspraaklijk 't levende voor 't doode,
Vergreep me aan de natuur. ‘O raak niet aan,
Proef niet, behandel niet,’ - wij, die jong schrijven,
Wij zijn te wettisch, slaan op onze harp,
Als kenden wij geen eisch tot harmonie,
De duimen wond; de Muze roepen we aan,
‘O Muze, goedertieren Muze,’ - als dook
Zoo vaak als hertgewei haar hoofd met oogen
En purpervlecht voor ons uit takken op.
Hoeveel gemaakts bij zooveel goede trouw!
Hoe flauwe vrucht van edel streven! oden
Gerekt en koud uit zulk eene fellen gloed! -
Idyllen, waar de schrijver van de koeien
Zou schrikken, als hij ze, de vliegen afslaand
Door 't slijk zag plassen! - leerdicht op de hielen
Den meester nagewenteld, - namaak epos
Van zulk trompetten schril, waarmede een kind
Met opgeblazen rozenwangen moeder
Aan 't lachen maakt, - aandoenlijke elegieën,

En minnezangen, opgeraapte ruikers
Gelijk, te slapper naar zij warmer zijn.
Dit alles in geluk'ge morgenuren
Geschreven met een morgenhart, dat opspringt
Van liefde, sterk zich voelt tot ondernemen,
Zwak is tot kunst alleen. Als 't jeugdig bloed
Door de oude vormen gudst, dan siddren deze.
De leedren wijnzak, min of meer versleten,
Scheurt, als de nieuwe wijn haar binnenstroomt.
Spaar 't oude leêr! - stort niet den nieuwen wijn.

Vreemd, bij de ziel van Keats, van hem, die nooit
Met menschen trapsgewijze ontwikklingsgang
Gemeen had, maar grootsch wentlend om zichzelf
De steren doorvloog in een twintigtal
Volkomen jaren en dan stierf, niet jong,
(In hem het leven van een langer leven
Herleid tot éénen droppel, als een traan
Gevallen op der aarde koude wang
Om eeuwig daar te branden), bij die sterke,
Ongeëvenaarde ziel, mij schijnt het vreemd
En moeilijk te verstaan, dat jonge dichters
Reeds bijna allen schrijven of zij oud zijn.
De zestienjarige Pope was zestiger,
De baardelooze Byron academisch,
En andren evenzoo. 't Kan zijn, dat dezen
Niet lang, niet diep genoeg in geestverrukking
Verkeerden om tot helderziendheid reeds
Te zijn gekomen, - dat zich in 't visioen
Herinnering nog mengt en 't troebel maakt.

Of wel, misschien is nooit de Muze Sfinx
Voor ons te vinden, eer ons voor en achter
De woestenij des weedoms heeft omringd. -

Ik schreef als de andren valsche poëzie
En hield haar voor de ware, omdat ik waar was,
Als ik ze schreef. Licht schreef ik ware sinds
Met minder zelfvoldoening.

't Kon 't versnellen
Van mijn inwendig leven niet verbergen
Voor die 't bewaakten. Somtijds scheen een licht
Door 't venster, dat door hen niet was ontstoken.
Door wien? Mijn vaders zuster zag met schrik
Hoe mij de ziel uit de oogen straalde. Wel
Kon zij niet zeggen, dat me een ziel te hebben
Niet paste, maar 't was klaar hoe 't haar verdroot,
En zij een ziel te dragen door een wereld,
Waarin zooveel gestort salpeter lag,
Een hoogst gevaarlijk iets vond. Somtijds vroeg zij:
'Aurora, hebt ge uw werk al af van morgen?
Is dat boek uit? en vind ik u gereed
Om te gaan haken, zeg?' - alsof zij zeide:
'Ik weet er hapert iets; ik maalde u nog
Niet fijn genoeg om u te kunnen kneden
En bakken voor huishoudelijk gebruik
Tot flinke korst; de regen is te vroeg
Gedrongen in mijn schuur en 't koren schiet.
Gij groent zoo schaamtloos als in de open lucht;
't Is waarlijk of gij groeit.' Dan antwoordde ik,
Of zij mijn werk ook wilde nazien, lezen
Mijn uittreksel van 't boek, of beter vond,
Dat ik ging haken? Daarop dreef ik dan
Mijn onvermoeide haaknaald om den draad,
Totdat de kant afgolvend zich vermeerde
Van uur tot uur. Mij maakte dit niet treurig;
Mijn ziel zong bij een ander werk haar lied
Aan gene zijde van den muur der zinnen,
Zoo ongedeerd als 't leeuwerikje kweelt
Waar 't opvaart uit ons oog in wervelkringen
Van blauwe lucht en glans.
Zoo bij den arbeid,
Gedwongen of oorspronklijk, werkte steeds
't Inwendig leven vormend op 't uitwendige;
't Bracht maatslag in mijn ongeregeld bloed,
Verfrischte met den dauw van zachte droomen
Mijn gloeiend voorhoofd, rondde naar den sfeervorm
Der ziel mijn tenger, kwijnend lichaam, tintte

Mijn wangen met een flauwen blos. Ik trok
De wenkbrauw samen boven mijn blauwe oogen,
Die 'k in den spiegel grooter worden zag,
En zeide: ‘Aurora, ja, wij willen leven
En sterk zijn. Laat de honden ons vervolgen, -
Wij sterven toch niet.’
Wie waar leven leeft,
Geeft ware liefde. Ik kreeg dat Eng'land lief.
Vaak, eer de dag was aangebroken, of
Als 's middags mij een heimlijke uitweg bleef
Ontvluchtte ik aan mijn jagers, naar de heuvlen,
Mijn stille heuvlen, als 't gejaagde hert,
Dat, siddrend van zijn wilden, bangen loop
Te water gaat. En was ik dan ontsnapt,
En de eene groene helling strekte zich
Na de andre tusschen 's vijands huis en mij,
Dan waagde ik uit te rusten of te dwalen,
Een rust verzoet door 't treden over 't gras
En 't letten op des bodems lichtste golving,
(Alsof Gods vinger, toen hij England schiep
Wel had geraakt, maar nergens had gedrukt,)
Zulk op en neer van groen, - niet al te sterk,
Een kabblend land met van die kleine heuvlen,
Waarnaar de hemel neigt en 't graanveld klimt;
Valleitjes vol van geurige orchideeën
En 't lieflijk ruischen van onzichtbre beekjes,
En open weiden, waarin 't glinstrend wit
Der madeliefjes nauw viel te onderscheiden
Van blanken dauw, een mythische olm of eik
Uitstekend hier en daar, in evenwicht
Op 't wonder rustend van zijn eigen lommer.
Ik dacht, wel was mijn vaders land het waard
Ook van mijn Shakespeare 't land te zijn.
Meestal
Ging ik alleen, als 't mij niet was vergund,
Soms met verlof, als derde bij een wandling
Van Romney met zijn vriend, met Carrington,
Den jongen schilder, wien de wereld hard valt,
Een dwaas noemt, wijl hij aanneemt, dat een lichaam,

Is 't goed geschilderd, tevens van een ziel
Ons 't beeld vertoont, als bij den Grooten Meester.
Genoeglijk wandlen! want, als hij soms zeide
‘De laatste maal, toen 'k in Itaalje was,’
Dan klonk dit als verwijderde muziek,
Te ver af om de tonen te onderscheiden, -
Doch zoet om naar te luistren.
Vaker nog,
Als Romney lust had, wandelden wij samen
En lazen, praatten, twistten, al naar 't viel.
Wij waren geen gelieven, pasten zelfs
Als vrienden slecht bijeen: zeg vorschers, elk
Op ander spoor, zeg denkers, die 't oneens zijn,
Hij, met wat is vervuld, ik, met wat zijn kan,
Te veel misschien.
Maar och, de lijsters zongen,
En door mijn polsen en de jonge blaadjes
Der olmen suisde 't lied. 'k Stond stil en hief
Den vinger op en maakte hem opmerkzaam,
Dat, hoe verkeerd de wereld wezen mocht,
Zooals hij zeide, er toch nog lijsters zongen.
Zijn blik verzachtte zich, terwijl ik sprak, -
Hij hoorde me aan, weemoedig lijdzaam, niet
Onvriendlijk, en in stroom van woorden luchtte ik
Mijn geestdrift, roemde 't gansche schoone landschap,
Als dichters plegen, hemel, wolken, veld,
Met de viooltjes veilig in 't verborgen,
De sleutelbloempjes om haar goud gezocht,
Met de onbesnoeide heggen, waaruit koeien
Doldriftige horens en geduldige bekken
Opstaken door de treur-eschtakken heen, -
Die heggen, levend van insecten, vogels
En groote, witte vlinders, of de meidoorn
Zelf levend werd en omzwierde op den wind;
Met heuvlen, dalen, wouden, door den mist
Met zilverfloers omtogen, hoeven, schuren,
Door heuvlen ingesperd, en 't grazend vee
In de besproeide dalen, en den rook
Die opsteeg uit de schoorsteenen in 't bosch,

Terwijl de geur der bloemen in de tuinen
Alom met dien der boomgaarden versmolt.
‘Zie,’ zeide ik, ‘zie! Is God niet hier op aarde?
Wordt Hij verlaagd door iets van wat wij doen?
Wie zegt nog, dat aan de armen en misdeelden
Niets overblijft dan koude en armoê? Zie!’
En 'k sprong tot over de enkels diep in 't gras,
Klapte in de handen, alles noemde ik schoon.

In den beginne, toen God had gezegd,
Dat alles goed was, was ons 't kwaad nabij,
Zoo zegt de Schrift; maar wij, wanneer wij zeggen
Van eenig ding hoe 't goed en heerlijk is,
Dan is, terwijl wij spreken, 't kwaad er reeds;
Verlos ons van den booze, bidden wij.

M. VAN WALCHEREN.

Letterkundige kroniek.

Haagsche Hopjes van Piet Vluchtig. Haarlem, de Erven F. Bohn. 1883.

Het is stil, doodstil op de Nederlandsche boekenmarkt. Sedert Wallis' *Vorstengunst* verscheen er geen enkele oorspronkelijke roman van eenige beteekenis; de poëzie teert op Emants' meesterlijke *Godenschemering*. Is de bron der fantazie opgedroogd? Lezen wij te veel om zelven nog iets te kunnen scheppen? Vertalen wij te druk om nog oorspronkelijk werk te kunnen leveren?

Verschafte ons het buitenland niet enkele werken, waarop het de moeite waard schijnt de aandacht te vestigen, wij zouden in de verzoeking komen een *Relâche* aan te kondigen - en betere tijden af te wachten.

P i e t V l u c h t i g moge het ons daarom vergeven, wanneer wij eerlijk bekennen, dat wij in dezen letterkundigen komkommertijd met nog meer graagte dan wij het anders wellicht gedaan zouden hebben de hand uitstrekten naar de versnapering, die hij ons in den vorm van *Haagsche hopjes* aanbiedt. Er is in den titel van het boek zoowel als in het pseudoniem van den schrijver als een toeleg te bespeuren om de critiek, die zich soms met een al te ernstig gezicht aan het keuren van deze lettervrucht mocht zetten, te ontwapenen. Die voorzorg intusschen was overbodig. Wij zetten het den zwartgalligste deftig te blijven bij de lezing van *Een Spoedstuk* en niet spoedig in de beste stemming te geraken door deze voortreffelijk geslaagde schets uit de Haagsche ambtenaarswereld en de ministerieele bureaux. Photographisch getrouw weergegeven vinden wij er de kijkjes uit dat gedeelte van het Haagsche leven, dat zijn middelpunt vindt in een der departemen-

ten van algemeen bestuur - photographisch getrouw, maar met een kunstenaarshand geretoucheerd. Kan men in Zijne Excellentie, 'Van der Hummes' den onbuigzamen, lastigen minister, die op den laten avond zijn departement op het Binnenhof in rep en roer brengt voor een stuk, dat moet worden afgeschreven, niet mistasten; naar het leven geteekend zijn ook de boden, die wij, in het 2e hoofdstuk van *Een spoedstuk*, in den gang van het huis van den minister heen en weer vinden loopen.

'Zij antwoorden op de namen van Stok en Knop, zijn sedert meer dan vijf en dertig jaar in hunne betrekking werkzaam en paren aan een zeer gepast besef van eigenwaarde, eene onmatige onbeleefdheid tegenover individuën, die het voorrecht missen binnen den kring der ministeriëele bureauwereld zich te bewegen.

Een bode aan een departement van algemeen bestuur, die in dienst zijnde de insigniën zijner waardigheid draagt,.... is iemand, die voor een klerk zijn neus optrekt, voor een adjunct-commies weinig respect heeft, een commies niet zonder onderscheiding behandelt, een hoofdcommies velit, een Referendaris naar de oogen ziet, voor den Secretaris-Generaal beeft en voor den Minister buigt. Knop en Stok, oud-onderofficieren van 't jaar 35, maken geen uitzonderingen op dien regel.....

..... Er klinkt een bel zoo zwaar van toon als luidde een een domklok.

Langzaam staat bode no. 2 van de houten gangbank op en knort, met een vingergebaar naar den breeden trap in het midden van den gang: Niet recht frisch van avond, da's nou al de dertiende maal.

- "Ik zeg maar je weet onder van der Hummes van dienst doen," antwoordt bode Knop. En bode Stok herneemt:

- "Wat? (met een handzwaai van onbeschrijfelijke minachting in de lucht) voor een dienstdoender nog niet uit te houden!" - en bode Stok is ondertusschen reeds den trap opgeloopen. Op een ruim portaal gekomen, klopt hij tegen een deur, wacht eenige seconden en treedt dan met een vriendelijk gezicht binnen.

- "Heeft men u last tot binnentreden verstrekt?" vraagt een man, achter een langwerpigen tafel gezeten, op zeer afgemeten en weinig luiden toon.

- "Ik dacht dat u "binnen" riep. Excellentie," zegt de bode min of meer bedremmeld.

- “Gij hebt onjuist gedacht,” antwoordt de Excellentie, “men zal u nader waarschuwen.”

Na deze woorden verdwijnt bode Stok uit de kamer en vat post op het portaal in de nabijheid der deur.

De Minister ziet gedurende eenige minuten eenige papieren door en spreekt dan op denzelfden afgemeten toon van zoo even, doch iets harder: “Binnen!”

Bode Stok, die juist tot troost voor het “dienstdoen” een pruimpje tabak heeft genomen, laat op 's Ministers stem tengevolge zijn ontsteltenis zijne koperen tabaksdoos uit de handen vallen, die met gedruisch de onbedekte vloer van het portaal raakt. Eene korte verwensching, een haastig toetreden op de kamerdeur, een gelaatswrong, die betrokken in heldere lucht omtoovert en bode Stok staat andermaal voor de tafel des Ministers. Zonder op te zien zegt Zijne Excellentie: “Er zij u minder gerucht aanbevolen.”

- “Ja, Excellentie ik kon....”
- “Reeds genoeg. Heeft men mij de heeren Stipterveld en Burman ontboden?”
- “Bode Knop is d'rect naar de heeren geweest, Excellentie.”
- “Op welk uur?”
- “Een uurtje of wat geleden, Excellentie; ja, laat 'reis kijken, een, twee.... ja, wel toch effectief een uurtje....”
- “Men hernieuwe thans het bericht aan de heeren.”
- “Zeer wel Excellentie, maar....”
- “Men hernieuwe mij het bericht,” valt de Minister op kalmen maar beslisten toon in.

Buigend verwijnt bode Stok, nog bij het afdalen van den trap mompelend: Een dienstdoender.’

Men moet het talent bewonderen, waarmede Piet Vluchtig de eenvoudige gebeurtenissen, welke hij ons verhaalt, zonder overdrijving, zonder de personen die hij er in laat optreden tot karikaturen te maken, heeft weten te dramatiseeren, de eenheid van handeling in acht nemend en onze belangstelling gaande houdend tot het einde toe.

Een waardig tegenhanger van dit voortreffelijk tafereeltje vinden wij in de schets *In den Komkommertijd*, welke in 1880 in *de Gids* werd opgenomen. Wij zouden vreezen de trouwe lezers van dit tijdschrift te beleedigen, wanneer wij hun hier citaten

gingen voorleggen uit deze schets, die zij nog zoo betrekkelijk kort geleden lazen. Alleen herinneren wij hun het schoonmaakstersduo waarmede het stuk opent, den hengelenden 1sten klerk Lanser, de beschrijving van het 'Torentje' en zijn bewoner, den kamerbewaarder en trouwen Bijbellezer Marcus van Loon. Hun, die in 1880 nog niet tot de lezers van *de Gids* behoorden, raden wij aan het aardige stukje in den thans verschenen bundel op te slaan. Ook in deze schets deinst de schrijver niet terug voor het geven van het zeer duidelijk signalement van een bekend Minister, destijds door hem den 'onverschrokken hoofdman eener tot onmacht gedoemde politieke partij' genoemd - een epitheton dat de latere schrijvers onzer politieke geschiedenis op gepaste wijze zullen behooren aan te vullen.

Naast de beide genoemde schetsen treffen wij in dezen bundel aan: *Si j'étais Excellence* met eenige goedgeslaagde ministerieële audientietypen, een *Memoriaal van een Haagschen Schutter*, waarin verschillende species van den door den Schoolmeester vereeuwigden rustbewaarder voor ons defileeren, en twee minder beteekenende stukjes *Vuurwerk* en *Junior en Senior*.

Het is voornamelijk in de détailschildering, in het weêrgeven van kleine tooneeltjes uit het bureauleven of van sterk sprekende typen, dat Piet Vluchtig uitmunt, - de intrigue, die door zijn schetsen heen loopt of die hij er aan vastknoopt, is soms vrij alledaagsch. Vandaar dat *Een Spoedstuk*, waarin een eigenlijke intrigue gemist wordt, van de zes schetsen de kroon spant, en dat van *In den komkommertijd* het eerste gedeelte het beste is.

Onze landaard, ons klimaat en nog het een en ander maken de Nederlandsche romans- en novellenschrijvers wel eens wat zwaar op de hand. Hun ernst is vaak zwaarmoedig, hun scherts log en lomp, hunne verhalen zijn niet zelden tot vervelens toe uitgesponnen. Te meer waardeeren wij daarom deze *Haagsche hopjes* van Piet Vluchtig, die van nauwkeurige en verstandige waarneming getuigend, los en levendig geschetst, onderhoudend verhaald, hun weg verdienen te vinden overal waar de zin voor gulle scherts en frisschen humor door de grauwe luchten en de woeste stormen van dezen karakterloozen winter nog niet op de vlucht is gejaagd.

Herinneringen van vroeger en later leeftijd en aan merkwaardige land- en tijdgenooten, door Mr. H.v.A. Tiel, H.C.A. Campagne en Zoon. 1884.

Dit boek is een vervolg op de: *Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte over de tweede helft der* 18e *en het begin der* 19e *eeuw.* Het verwijt, bij het verschijnen van dat geschrift door velen niet ten onrechte uitgesproken, dat de naam des schrijvers verborgen werd gehouden, zou hier met minder recht worden gedaan. Vooreerst omdat het thans geen geschiedkundige bijzonderheden meer geldt, waarvan de juistheid aan de beoordeeling der oudste tijdgenooten zelfs ontgaat, vervolgens, omdat voor een aandachtig lezer geen buitengewone kritische blik vereischt wordt, om den naam des schrijvers te raden. Het spreekt van zelf dat wij, nu Mr. H. van A. voor het groote publiek verborgen schijnt te willen blijven, dien naam niet zullen noemen. De lezers der ‘Herinneringen’ zullen - zij mogen al of niet weten van wien die afkomstig zijn - van het boek een aangenamen indruk overhouden. Een grijsaard, die veel gezien en veel beleefd heeft, hoort men altijd gaarne, vooral wanneer hij niet optreedt als een ‘afgeleefde aan 's grafkuils boord bezweken’, bij wien ‘geen betrekking de vonk des levens meer aanblaast’, maar als een man die zich alleen daarin van zijne jongere tijdgenooten onderscheidt, dat hij, bij gelijke belangstelling in alles wat om hem heen plaats greep en plaats grijpt, geleerd heeft dat een lange levensloop dikwerf op eenmaal uitgesproken oordeelvellingen doet terugkomen.

Essays on Parliamentary Reform, by the late Walter Bagehot M.A. and fellow of University College, London. Kegan Paul, Trench & C°., London.

De lezers van *de Gids* zullen zich herinneren hoe, in September 1877, eenige maanden na Bagehot's overlijden, Mr. N.G. Pierson, op uitnemende wijze, aan de verdiensten en eigenaardige hoedanigheden van den Engelschen staathuishoudkundige in dit tijdschrift hulde bracht. ‘Mij dunkt,’ zoo schreef hij, ‘de lezing en herlezing van Bagehot moet nuttig zijn voor allen, die zich

praktisch en theoretisch met staatszaken bezig houden.' Dat men er in het vaderland van Bagehot ook zoo over denkt, blijkt uit den herdruk dezer opstellen, van welke de beide eerste, over Parlementshervorming en de geschiedenis van het Parlement vóór zijn hervorming in 1859 en 1860, in de toenmaals bestaande National Review verschenen, terwijl het laatste, over de Reform act van 1867, door den schrijver als voorrede werd toegevoegd aan den tweeden druk van zijn boek over de Engelsche constitutie, dat in 1872 verscheen. Thans, nu de regeling en uitbreiding van het stemrecht in Engeland weder aan de orde van den dag is gesteld, meenden de uitgevers het Engelsche publiek een dienst te doen, met het Bagehot's denkbeelden over deze gewichtige aangelegenheid andermaal onder de oogen te brengen. Niet alleen het Engelsch publiek, maar ook het vastelandsch publiek, en meer in het bijzonder het Nederlandsche, zal intusschen met belangstelling van dit boek kennis nemen. Het zal er voorzeker veel in aantreffen dat niet op eigen toestanden toepasselijk kan worden gemaakt. De regeling van het kiesrecht in Engeland, verschilt in zoovele opzichten van wat hier te lande geldt, en, als vaststaande, algemeen wordt aangenomen, dat vragen die bij het Engelsche stelsel op den voorgrond treden, voor ons alle praktische waarde missen. Maar naast die meer bijzondere beschouwingen, die zeker voor ieder die in de Engelsche staatsinstellingen belang stelt, een onderhoudende lektuur zullen opleveren, vindt men in Bagehot's opstellen een schat van algemeene opmerkingen, aan de waarneming der eigenschappen van den mensch, als maatschappelijk wezen ontleend, die in elk land en bij elke natie der overweging waard zijn.

Vooral nu de staatkundige toestand van ons vaderland er toe leidt dat vraagstukken van grondwettig staatsrecht, niet het minst dat der kiesbevoegdheid, hoe langer hoe meer onder de algemeene aandacht zullen worden gebracht, zal niemand, die over deze vragen licht verlangt, den tijd betreuren aan het lezen dezer opstellen besteed. Hij zal bij Bagehot een geheel eigenaardig licht vinden, dat hem waarschijnlijk den blik zal doen slaan op die zijden van het vraagstuk, welke hij te voren onopgemerkt liet, omdat zij door hen, die hem tot nog toe voorlichtten, in het duister werden gelaten. Ik stel mij toch voor, dat bijvoorbeeld een belangstellend lezer van de Staatkundige Brieven van Mr. S. van Houten, voor wien die brieven den grondslag zijner staatkundige overwegingen

uitmaken, bij het kennis nemen van Bagehot's beschouwingen in een geheel nieuwen kring van denkbeelden wordt binnengeleid. Bezwaren, waaraan hij misschien nooit gedacht had, zullen thans voor zijnen geest oprijzen. Zoo zij in zijne denkwijze geen verandering brengen, zullen zij hem ten slotte toch door veelzijdiger nadenken een vaster overtuiging geven. Wie het bijvoorbeeld in het afgetrokkene onwedersprekelijk moet achten, dat een werkelijke volksvertegenwoordiging slechts door deelneming van het geheele volk te verkrijgen is, zal die stelling aan een vernieuwd onderzoek gaan onderwerpen, wanneer hij de bewering leest, dat invloed, gegeven aan zekere personen, natuurlijk gebruikt zal worden door die personen naar hunne eigen inzichten, doch dat dit, even natuurlijk, niet het geval is, wanneer die personen geen eigen inzichten hebben. Wanneer dus staatkundige invloed gegeven wordt aan hen, die niet weten waartoe die invloed moet dienen, dan geraken zulke menschen in het bezit van een werktuig, waarvan zij de waarde niet kennen en dat zij niet kunnen gebruiken om er een door henzelven gewild doel mede te bereiken. Het werktuig wordt dan niet door hen gehanteerd, maar door de personen die door toevallige omstandigheden invloed op hen kunnen en willen uitoefenen.

Bagehot maakt van deze eenvoudige opmerking gebruik voor een zeer scherpzinnig, geschiedkundig betoog. Waaraan - zoo vraagt hij - is het toe te schrijven dat in den aanvang der achttiende eeuw het stamhuis van Hanover den Engelschen troon heeft kunnen behouden tegenover de Stuarts? De laatsten hadden op hunne zijde het meerendeel der grondbezitters en bijna de geheele geestelijkheid, terwijl de erfopvolging der Hanoversche vorsten alleen werd voorgestaan door den hoogen adel, en de kooplieden en neringdoenden in de groote steden. De oorzaak die de landjonkers en de geestelijken deed berusten in de leiding welke de hooge adel aan de staatszaken gaf, was voornamelijk hierin gelegen, dat hun de macht ontbrak om hun wil door te zetten. Was er destijds een stelsel van uitgebreid stemrecht geweest, zij zouden zeer zeker niet berust hebben. Door hun grooter aantal en hun meerdere aanraking met het volk, zouden zij in de gelegenheid zijn geweest om scharen van kiezers, die van de zaak zelve weinig of geen begrip hadden, voor de Stuarts te laten stemmen. Het meest onontwikkelde deel der Engelsche natie zou den doorslag hebben

gegeven in deze gewichtige beslissing, en het einde zou zijn geweest, dat geen vrije staatsinstellingen in Engeland zouden hebben kunnen wortel schieten, maar dat een onbeperkt monarch, gesteund door de overmacht der plattelandsbevolking, den Engelschen troon zou hebben beklommen.

Ik erken dat dergelijke nabetrachtingen over geschiedkundige gebeurtenissen altijd groote ruimte voor tegenspraak overlaten, en dat zij voor het bepalen van ons oordeel omtrent de wenschelijkheid van staatkundige hervormingen, slechts een betrekkelijke waarde hebben. Toch zijn ze nuttig voor hen, die zich bij voorkeur door afgetrokken bespiegelingen laten leiden; zij geven een weldadige afleiding, die van een eenzijdig partijkiezen terughoudt. Wanneer bijvoorbeeld Mr. van Houten, om nogeens op zijne Staatkundige Brieven terug te komen, zegt, dat koning Willem I in 1814 ‘door zich te verbroederen met een kleiner kring adellijken en patriciërs, ons land in een permanenten grondwetsstrijd heeft gestort’, dan zal ook die lezer, die in de grondwetten van 1814 en 1815 niet de hoogste uiting van staatkundige wijsheid ziet, wel doen met zich de vraag te stellen, wat het gevolg zou zijn geweest, indien destijds eens een zeer ruim stelsel van rechtstreeksche verkiezingen in Nederland ware ingevoerd. Met vrij groote zekerheid zal hij kunnen aannemen, dat de Noordelijke gewesten naar de Staten-Generaal leden zouden gezonden hebben, wier monarchale denkbeelden even rechtzinnig waren, als de clericale van de Zuidelijke leden. Wat er bij de eigenaardige verhouding tusschen Noord en Zuid uit zou zijn voortgevloeid, is onmogelijk te gissen, maar naar alle waarschijnlijkheid zou in het Noorden een regeeringsstelsel in den geest van dat van het Tweede fransche Keizerrijk, een alleenheerschappij gesteund door de democratie, wortel hebben geschoten. Ik meen te mogen veronderstellen dat de staatkundige ontwikkeling der natie onder die omstandigheden niet veel grooter vorderingen zou hebben gemaakt. Men zal hiertegen natuurlijk kunnen aanvoeren, dat deelneming aan de regeering een natie altijd ontwikkelt, dat juist door die steeds toenemende ontwikkeling elk volk - naar de geliefdkoosde uitdrukking - van lieverlede in zijne staatsinstellingen ingroeit, en dat ook ons volk, door een vroegtijdiger rijpverklaring, veel vroeger in werkelijkheid rijp geworden zou zijn. Maar hier hebben wij juist weder met een van die algemeene instellingen te doen, die men maar al

te veel geneigd is als volstrekte waarheid aan te nemen, zonder zich de moeite te geven van door waarneming van bestaande toestanden, te onderzoeken of die waarheid wellicht ook betrekkelijk zij. Democratische instellingen ontwikkelen een volk. Ongetwijfeld; maar de vraag blijft, of die ontwikkelende kracht, die in het algemeen niet te ontkennen is, op allen den invloed heeft, dat hunne voorstellingen omtrent het algemeen belang juister worden. Heeft zij dien invloed niet, heeft zij op de meerderheid een anderen invloed, dan wordt die ontwikkeling niet meer het middel waardoor men verkrijgt wat men zich als einddoel had gesteld, namelijk een goede en rechtvaardige regeering. Mr. N.G. Pierson heeft, in zijn zoo straks reeds aangehaald artikel, van Bagehot gezegd, dat hij tot die menschen behoorde, die nooit een waarheid uitspreken of zij gevoelen terstond, dat er een andere en niet minder belangrijke waarheid is, die er tegenover staat. De juistheid van die karakterteekening kan ten opzichte der waarheid, die ons thans bezighoudt, blijken. Ook Bagehot erkent volkomen dat een volksregeering het volk ontwikkelt, dat zij in alle kringen een zekere belangstelling in staatszaken opwekt, maar hij voegt aan deze opmerking dadelijk twee andere toe. Vooreerst zegt hij moeten wij niet vergeten dat het bevorderen dier ontwikkeling slechts een nevendoel is en dat wij de voordeelen eener goede regeering niet weg moeten werpen alleen met de hoop om zoodoende de volle ontwikkeling te bevorderen, en vervolgens oppert hij de meening, dat het leven onder een goede regeering toch misschien nog meer ontwikkelt, dan het op gezette tijden medewerken tot een slechte.

Er is één waarheid, of liever gezegd één feit, waarvan de waarheid voor Bagehot de grondtoon is bij al zijne redeneeringen over kiesbevoegdheid en stemrecht. Het is het maatschappelijk verschijnsel, dat de statistiek ons niet behoeft te doen kennen omdat wij het ook zonder de hulp van haar mikroskoop met bloote oogen kunnen waarnemen, dat namelijk de arme en onbeschaafde klasse de groote meerderheid vormt in elke maatschappij. Om dat verschijnsel in zijn geheelen omvang te doen waarnemen wijst Bagehot er op dat in Engeland en Wales volgens een opgave van het jaar 1857 het aantal huizen waarvan de huurwaarde 10 pond en meer bedroeg 990.000 was. Van 572.000 huizen was de huurwaarde minder dan 10 pond, maar niet onder 6 pond; terwijl

1.713.000 huizen een huurwaarde hadden van minder dan 6 pond. Gaf men dus het kiesrecht aan allen die een huis in eigendom of in huur hadden, dan zou de grootste helft der kiezers in huizen beneden 6 pond en twee derden in huizen beneden 10 pond wonen. Onwetendheid en armoede zouden dus in een veel gunstiger verhouding komen dan beschaving en ontwikkeling. Nu begrijp ik - zegt Bagehot - dat men, op grond van afgetrokken begrippen, volhoudt dat het rechtvaardig is dat de onwetenden heerschen over de ontwikkelden, maar dat men dit zou doen op grond van doeltreffendheid, begrijp ik niet. Wij kunnen gelooven dat het rechtmatig is ons te onderwerpen aan de gevolgen van een dergelijke regeling, maar wij zullen het er wel over eens zijn, dat de gevolgen verderfelijk zullen wezen. Wenscht Bagehot daarom aan die lageren standen allen invloed op de regeering te onthouden? Integendeel; hij acht het noodzakelijk dat niet te doen en daarom zoekt hij naar een oplossing waardoor zij invloed erlangen zonder door hun bloote getalsterkte den invloed der hoogere standen tot nul te brengen. Zijne oplossing is eigenaardig. Hij zou aan enkele kiesdistricten, bijvoorbeeld in sommige groote steden, een zeer uitgebreid stemrecht willen geven. Op die wijze zouden er een vijftigtal leden in het parlement zitting nemen waarvan men de zekerheid had dat zij hunne zetels aan de stemmen der arbeidende klasse te danken hadden.

Dat er tegen deze oplossing groote bezwaren bestaan, ontken ik evenmin als ik beweren zal dat door de redeneeringen van Bagehot het vraagstuk over algemeen stemrecht beslist wordt. Maar ik herhaal wat ik in den aanvang zeide, bij zulke samengestelde vraagstukken als de praktische staatkunde dagelijks ter oplossing voorlegt, is veelzijdige beschouwing onontbeerlijk.

‘Of de resultaten waartoe Bagehot komt waarheid behelzen,’ schreef Mr. N.G. Pierson, ‘laat ik in het midden; zij trekken mij aan omdat zij de vrucht zijn van empirisch onderzoek. Met de methode der speculatieve wijsbegeerte heeft hij radicaal gebroken.’ De lezing van Bagehot's geschriften is dan ook daarom zoo nuttig, omdat zij er ons onwillekeurig toe brengt om zijne methode te gaan toepassen, en om de regels die wij op grond vooral van verkregen kennis, bij de beoordeeling van maatschappelijke en staatkundige vraagstukken gewoon zijn te volgen, door waarneming van feiten aan de ervaring te gaan toetsen. Al overtuigt Bagehot's

betoog niet, het te volgen zal voor de meeste lezers een aangename en mij dunkt voor allen een nuttige inspanning zijn.

d.B.

De Patriot J.H. Swildens, publicist te Amsterdam, daarna Hoogleeraar te Franeker. Zijn arbeid ter volksverlichting geschetst door Mr. W.B.S. Boeles. Te Leeuwarden bij A. Meijer, 1884.

Zelden heeft een biograaf den inhoud van zijn werk zoo volledig en zoo kort in een titel samengevat, als in dit geval Mr. Boeles, de bekwame en onvermoeide schrijver van de geschiedenis der voormalige Hoogeschool te Franeker.

Had hij dien titel aldus aangevuld: Schrijver van het *Vaderlandsch A.B. Boek*, van het *Politiek Belangboek* en van het *Godsdienstig Staatsboek*, dan zou de lezer, na de lezing van die geschriften, nagenoeg alles geweten hebben wat hij behoefde om Swildens in onze letter- en staatkundige geschiedenis eene plaats aan te wijzen; na de lezing dier geschriften, zeg ik..... *but there's the rub:* ik geloof niet dat er velen zijn in onzen tijd, die het zoover zouden brengen, al gaf men hun de bedoelde werken cadeau. En daarom zij men Mr. Boeles dubbel dankbaar voor de moeite die hij zich gegeven heeft, om ons den publicist Swildens uit diens geschriften te doen kennen.

Wij hebben die onderneming gedeeltelijk te danken, gelijk de schr. in zijn '*Woord vooraf*' zegt, aan de omstandigheid, dat toen hij met het bewerken van de *Levensberichten der Franeker Hoogleeraren* gevorderd was tot Mr. J.H. Swildens, geen enkele gedrukte biographie als leiddraad hem ten dienste stond. Reeds die omstandigheid bewijst dat het noodlot den ongelukkigen patriot na zijn dood eenige vergoeding heeft willen schenken voor de hardheden, die hij tijdens zijn leven te verduren gehad heeft. Want men kan niet voorzichtig genoeg zijn in de keus van zijn biograaf, en Swildens heeft het met Mr. Boeles zeer gelukkig getroffen. Vooreerst heeft hij in dezen een ijverig, nauwkeurig opspoorder gevonden van al wat op zijn leven betrekking had; in de tweede plaats een geschiedkundige die, met den patriottentijd wel ver-

trouwd, zijn held in de lijst van dien tijd zijne juiste plaats kon (of had kunnen) aanwijzen; - eindelijk een man, die klaarblijkelijk sympathie heeft voor het streven van dengeen, wiens leven hij beschrijft. Vooral dit laatste is van belang: want, al is het onderscheid tusschen panegyriek en biographie scherp in het oog te houden, als eerste vereischte tot recht verstand van iemands leven en doen, stel ik, dat men met hem medegevoele. 't Geen niet wil zeggen, dat men het altoos met hem eens behoeft te zijn.

Inzonderheid bij eene karakterstudie is die eigenschap voor den biograaf onmisbaar: want het is meer als zoodanig, dan als historische bijdrage, dat ik dit boek belangwekkend acht. Ik althans kan niet vinden, dat Swildens als historisch personage veel beteekent. Na zijn studietijd en na eene langdurige buitenlandsche reis te Amsterdam zich vestigende, brengt hij daar weldra tot stand, wat als de groote daad van zijn leven kan worden vermeld: de uitgifte namelijk van het *Vaderlandsch A.B. Boek*, het eerste en met ongeloofelijke zorg bewerkte model van een populair leer- en leesboek, met het daarbij behoorende verslag van de redenen, die den schrijver tot de uitgifte hebben bewogen; een boek dat als de prototype der latere leer- en leesboeken op de lagere scholen kan beschouwd worden, en als zoodanig noodwendig een grooten invloed gehad heeft op de opleiding der volgende geslachten. In de zestien of zeventien volgende jaren en ook na 1797, in welk jaar hij als Hoogleeraar in het Natuurrecht te Franeker wordt beroepen, - schrijft hij, hetzij uit eigen beweging of op aanstoot van anderen, een zeer groot aantal brochures en boeken, op het gebied van staatkunde en van maatschappelijke en godsdienstige opvoedkunde, geeft ook tijdelijk een politiek blad uit, - en is zeker een van de ijverigste penvoerders van de gematigd patriotsche partij. Maar dat hij als zoodanig, hetzij op de handelingen der partij zelve, of op den algemeenen loop van zaken, invloed gehad heeft, blijkt nergens. Dat zijne denkbeelden, ten minste op het gebied van het onderwijs, ten slotte gezegevierd hebben en belichaamd zijn in de schoolwet van 1806, is veel meer te danken aan de krachtige hulp van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, en aan den invloed van mannen als van der Palm, van den Ende en R.J. Schimmelpenninck, dan aan de veelvuldige geschriften die aan Swildens' pen ontvloeiden, en waarvan het debiet, te oordeelen naar 'tgeen Mr. Boeles er van mededeelt, zelden zeer groot geweest is.

Mr. Boeles is het in dezen denkelijk niet met mij eens: en dat komt voornamelijk daarvan, dat hij Swildens houdt voor den vader van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Als men het stoffelijke uit dat vaderschap geheel elimineert, dan wil ik zulks niet ontkennen: het *Bericht van den oorsprong des Vaderlandschen A.B. Boeks* was in 1781 verschenen, en het is niet onwaarschijnlijk dat dat boek in den kleinen vriendenkring te Edam ter sprake gekomen is, waar Jan Nieuwenhuijzen in 1783 het denkbeeld ontwikkelde om een Genootschap op te richten tot populariseering van maatschappelijke en wetenschappelijke kennis. Van een enger verband, van een verband van oorzaak en gevolg, gelijk Mr. Boeles het noemt, blijkt noch uit de eigen woorden van Swildens, waar deze de oprichting der Maatschappij bespreekt, noch uit de door Swildens gecorrigeerde drukproef van de circulaire, die het voorloopig plan der oprichting bevat, en door Mr. Boeles onder de nagelaten papieren van Swildens is teruggevonden. ‘Dr. Nieuwenhuijzen,’ zoo redeneert onze schrijver (blz. 105), ‘moet hem die proef dus verstrekt hebben, ten einde de inzichten van Swildens daarin door hem zelven te doen teruggeven. En daarmede hebben wij dan het onzes inziens voldingend bewijs, dat de Nieuwenhuijzen's niet alleen door de gedachte van Swildens zijn bezield geworden, maar dat zij zich over de uitvoering van hun plan met hem in aanraking hebben gesteld.’ Indien dat het geval ware geweest, dan zou de door Swildens gecorrigeerde proef wel aan den bezorger der uitgave, M. Nieuwenhuyzen, teruggezonden, en dus niet onder de papieren van Swildens gevonden zijn. Bovendien zou Nieuwenhuijzen allicht eenige der zeer wel gemotiveerde verbeteringen overgenomen hebben, welke Swildens vooral op den aanhef der circulaire had aangeteekend: terwijl de circulaire zooals zij werkelijk is rondgezonden, geen enkele afwijking vertoont van hetgeen Mr. Boeles eene drukproef noemt[1)].

Tot nader bewijs dus houd ik laatstgemeld stuk voor de circulaire, die Swildens evenals zoovele anderen in den lande ontving, en waarop hij tot eigen genoegen de verbeteringen aanteekende, die hij er in gewenscht zou hebben.

Er zijn trouwens meer gevallen in dit boek, waar Mr. Boeles

1) Zie het belangrijke opstel van Dr. Th. Jorissen in den Volksalmanak van 't Nut voor 1884, dat met den aanhef der circulaire begint, blz. 1.

een eenigszins gewaagden sprong doet, van het zekere in het onzekere Zoo spreekt Swildens in 1797 van een ‘uitvoerig plan van radicaale en regelmatige Volksverlichting,’ door hem in 1785 aan verscheidene Patriotsche Regenten voorgedragen. Dat plan is onder de nagelaten papieren niet te vinden, en herhaaldelijk vroeg onze schr. zich af, wat toch in dat stuk kon zijn vervat. ‘Met volkomen zekerheid, voor ons ten minste,’ schrijft Mr. Boeles op blz. 134, ‘hebben wij het gevonden in’ een anonieme brochure in 1785 te Leiden, bij den patriotschen uitgever L. Herdingh verschenen. Doch uit het verslag dat hij van den inhoud der brochure geeft, en uit de artikelen der *Ontwerp-Vereeniging ter bevordering eener grondwettige herstelling van het Staatswezen*, die de slotsom er van uitmaken, - verkrijg ik volstrekt niet die volkomen zekerheid, waarin Mr. Boeles zich verheugt. Het plan waarvan Swildens spreekt, had ten doel algemeene volksverlichting, - de brochure van 1785 de organisatie der patriotsche partij tot een staatkundig geheel: ongetwijfeld is Swildens in beide richtingen werkzaam geweest, - maar daarom behoeft een politieke brochure, die waarschijnlijk van zijne hand is, nog niet met een opvoedkundig plan verward te worden, dat hij verklaard opgesteld te hebben.

Ook zijn er eenige gewichtige staatkundige stukken, waarvan het auteurschap door onzen schrijver zonder voldoende zekerheid aan Swildens wordt toegekend: zoo in 1786 de *Acte van onderlinge verbindtenis tusschen Vaderlandlievende Regenten ter handhaving der Republikeinsche Constitutie* (blz. 140), in Februari 1795 de Proclamatie der Representanten van het volk van Amsterdam (blz. 199); in laatstgemeld geval wil Mr. Boeles zelfs tegen de uitdrukkelijke verklaring van Swildens in, aan dezen de redactie der proclamatie toegekend hebben, alleen omdat hij een geestverwant en vriend was van R.J. Schimmelpenninck, den toenmaligen voorzitter der Amsterdamsche Municipaliteit.

Neemt men nu in aanmerking dat de vraagteekens die ik hier meen te moeten plaatsen, juist betrekking hebben op het auteurschap van geschriften, die een merkbaren invloed gehad hebben op den loop der gebeurtenissen, - terwijl die invloed niet blijkt waar Swildens onbetwist als auteur optreedt, - dan zal men mij ten goede houden, dat ik Swildens niet als een belangrijk historisch persoon beschouw.

Als karakterstudie evenwel, als weergevende het wezen, in zijn

uiterlijk optreden en in zijn innerlijk bestaan (gelijk Beets het noemt), van een politiek schrijver uit den patriottentijd, heeft het boek van Mr. Boeles in mijn oog hoogere waarde.

In onze dagen hoort men, vooral in verkiezingsperioden, dikwijls iemand als een man uit één stuk roemen: Mr. Boeles zou zeker niet aarzelen, Swildens dien eeretitel te geven, - en inderdaad leeren wij dezen kennen als een man, die zijn groote werkkracht en zijn omvangrijke kunde gewijd heeft aan de edele zaak der volksverlichting en der vrijheid, zooals hij die begreep, als een man, wiens ijver door geen geldelijke opoffering, door geen kleinachting, door geen ontbering werd afgekoeld, waar hij gelegenheid vond zijne denkbeelden te verspreiden.

Die denkbeelden hebben in ons Vaderland op den duur gezegevierd: de verzoening der oude partijen op staatkundig en kerkelijk gebied, eerst onder het Staatsbewind beproefd, later onder Willem I tot stand gekomen, de organisatie van het volksonderwijs door de wet van 1806, zijn nagenoeg de vervulling geweest van hetgeen Swildens reeds in de jaren 1780-1793 gewild heeft. Uit dit oogpunt beschouwd, is hij een *representative man* van zijn tijd.

Te moeilijker schijnt de verklaring van het ook door Mr. Boeles opgemerkte verschijnsel, dat Swildens bij zijn eigen geestverwanten nooit zeer in tel is geweest: men gebruikte zijn immer vaardige pen, maar men kocht zijne brochures niet, men vergold ook op andere wijze zijne bemoeiingen niet, men liet hem op zijn misthoop zitten, gelijk hij zelf eens zegt. Van waar die verwaarloozing?

Mr. Boeles wijt haar aan twee oorzaken: te groote bescheidenheid bij Swildens, ondankbaarheid bij zijne geestverwanten. Het laatste beaam ik: politieke partijen zijn bijna altoos ondankbaar. Maar dat Swildens te bescheiden geweest is, klinkt mij vreemd in de ooren, na de lezing der veelvuldige uittreksels uit zijne geschriften, die onze schr. mededeelt. Bescheidenheid acht ik de minste zijner ondeugden. ‘Ontzettende ingenomenheid met zichzelf, pedanterie in zinbouw en woordenkeus’ worden hem verweten in zekeren toelichtenden *Catalogus eener belangrijke verzameling kinderboeken, kinderspelen en kinderprenten*, die dezer dagen te Utrecht is geveild; met den opsteller van dien catalogus, den Heer G.v.R., ben ik het volkomen eens, en indien Swildens in den omgang diezelfde eigenaardigheden aan den dag gelegd heeft, dan is het

zeer verklaarbaar, als zijne tijdgenooten niet op zijne medewerking, nog minder op zijn gezelschap gesteld zijn geweest. Nu is gemakkelijkheid in den omgang geen onmisbaar vereischte, om binnen den kring eener partij invloed te erlangen: er zijn partijhoofden geweest, wier gezag uitsluitend op het onbeperkte vertrouwen berustte, dat hunne volgelingen in hunne wilskracht, hunne onverschrokkenheid stelden. Doch ook deze eigenschappen van den *leader of men* schijnen Swildens ontbroken te hebben. Hij bezat, naar deze biographie te oordeelen, die soort van lijdelijken moed, die '*excellent passivity*', zou Carlyle zeggen, welke iemand in staat stelt om armoede en ontbering ten dienste van een beginsel te doorstaan: maar ik vind toch ook enkele trekken, die mij onvereenigbaar schijnen met den door Mr. Boeles een paar malen gebruikten naam van 'held dezer levensbeschrijving.'

Zijn godsdienstige overtuiging, welke sterk afwijkt van die der heerschende Staatskerk, houdt hij langen tijd zorgvuldig verborgen. Mr. Boeles (blz. 27 noot) schrijft dat toe aan dezelfde beweegredenen, welke in 1784 Joan Derck van der Capellen tot den Pol aan den redacteur van de Post van den Neder-Rhijn den raad deed geven, om het punt der tolerantie voorloopig te laten rusten. Capellen verzekerde dat het bij velen kwaad bloed zou zetten. Hij oordeelde het 'in ons land gevaarlijk op de Kerkelijke en Burgerlijke Vrijheid tevens te werken. De eerste moet - en zal van zelf de laatstgemelde volgen.'

Doch de gevallen staan niet gelijk: bij Capellen, erkend leider van de anti-stadhouderlijke partij, doch overigens in 't leerstellige der Staatskerk veel naderbij staande dan Swildens[1)], bij Capellen was eene raadgeving als de hier bedoelde eene daad van politieke berekening: bewijzen te over had hij geleverd dat, waar het zijne opvatting der waarheid gold, hij daarvoor uitkwam, zonder iemand te ontzien. Bij Swildens is het geoorloofd te denken aan vrees om zich bij de aanhangers der heerschende kerk te compromitteeren. En deze indruk wordt versterkt, wanneer ik in een fragment der autobiographie van Swildens, door Mr. Boeles medegedeeld, het volgende lees (blz. 145): 'Zoo zat ik toen midden in alle de patriotsche wer-

1) Zie het door mij uitgegeven aanhangsel van de *Brieven van en aan* J.D. v.d. Capellen tot den Pol, No. 27*b* van de *Werken van het Histor. Genootschap* blz. 30, 31.

kingen en geheimen van dien tijd' - d.w.z. in Februari 1787 toen de patriotsche partij in Holland oppermachtig was, en niemand van een tegenomwenteling droomde, 'het tractement (als secretaris van het Collegie van geconstitueerden te Amsterdam) was gesteld op 3000 gld., - doch ik wilde hoegenaamd geen tractement (hoezeer ook na verloop van 4 maanden aangeboden) ontvangen, zoolang dat Collegie geen constitutioneel stadscollegie was. Ook onderteekende ik niets, maar liet den President (de Graaf van Hogendorp) altijd onderteekenen. En dit alles kwam 8 maanden daarna (in September 1787) wonderlijk gelukkig te pas; want toen was er geen *secretaris in forma* geweest, en dus waren er ook geene Notulen op te eischen; waarlijk een groot geluk; - en mijn doen was ook berekend *in omnem eventum*, uit vooruitziende omzichtigheid, - en de Heeren Geconstitueerden waren, toen de Pruissen kwamen, ook gerust, want er waren geene notulen te produceeren, en dus ook niet op te eischen.'

Het geheele gezelschap, maar de secretaris vooral, schijnt er voornamelijk op bedacht geweest te zijn, zich zoo mogelijk te dekken, zij 't ook ten koste van den President, die alles onderteekende! Die 'vooruitziende omzichtigheid' is kostelijk! Zij verklaart, indien verklaring nog noodig was, hoe 't komt dat de patriotsche partij het in September 1787 zoo treurig afgelegd heeft!

In zooverre is deze karakterstudie ook eene bijdrage tot de kennis van den tijd.

J.A.S.

***Weltgeschichte*, von Leopold von Ranke. *Theil* II, III, IV. *Leipzig*, Duncker & Humblot. 1882, 1883.**

Sedert in 1881 de aandacht in dit tijdschrift op het eerste deel van Ranke's Wereldgeschiedenis gevestigd werd, zijn weer drie deelen van dat werk verschenen, - of eigenlijk zes deelen, naar ons spraakgebruik, daar wij, de Franschen en de Engelschen een deel een deel, een *volume* een *volume* noemen, en niet, zooals sommige duitsche auteurs, een aantal banden, ieder met een afzonderlijke pagineering, onder den naam van deel samenvatten; hetgeen niet strekt om zulk een werk in 't gebruik gemakkelijk te maken.

Welnu dan, van Ranke's *Weltgeschichte* zijn weer eenige deelen verschenen, die achtereenvolgens de Romeinsche Republiek en

hare wereldheerschappij, den keizertijd te Rome, de eerste eeuwen van den keizertijd te Constantinopel, en den oorsprong der eerste romaansch-germaansche rijken behandelen.

Meer en meer blijkt, dat dit werk bestemd is de kroon te zetten op de werkzaamheid van Ranke's geheele leven. Het is de uitkomst, de slotsom van een nagenoeg zeventigjarige studie der geschiedenis van alle volken, die van invloed geweest zijn op de vorming der hedendaagsche beschaving. Jaren, misschien wel dertig of veertig jaren geleden aangevangen en telkens bijgewerkt, heeft het werk zijne eindredactie in den allerlaatsten tijd ontvangen. Dit blijkt voornamelijk uit het gebruik der nieuwste bronnen, die eerst in deze laatste jaren ter kennis van den schrijver kunnen gekomen zijn; voor de redactie van het laatste deel is zelfs eene *date certaine* te vinden. Aan 't verhaal van Attila's dood voegt de schrijver de woorden toe: ‘die Welt athmete auf, wie so oft bei dem Verschwinden eines Gestirns, von welchem man Unglück erwartete’, en in eene noot teekent hij aan: ‘Geschrieben am 2 Januar 1883, als die Nachricht von dem Tode Gambetta's durch die Welt fuhr.’ (Dl. IV. Afdg. I, blz. 302.)

Wel is waar zou niemand deze *juxtapositie* van namen verwacht hebben bij den geschiedvorscher, die in onze eeuw het beste model geleverd heeft van onbevooroordeeld en objectief historisch onderzoek; van een schrijver, die ook in dit werk nog sprekende bewijzen geeft, dat zelfs zijn evangelisch geloof hem geen parten speelt bij het waardeeren van den oorsprong van het christendom (Dl. III, Afdg. I. bl. 160). Doch het ‘Deutschthum’ gaat bij velen, ook van de besten, sedert 1870 het christendom (of althans de christelijke liefde) zeer aanmerkelijk te boven.

Dit daargelaten zijn deze zes banden een blijvend gedenkteeken van hetgeen de historische wetenschap (of de historische kunst?) in onze eeuw tot stand heeft kunnen brengen. Vergelijkt men die met de wereldgeschiedenissen, die tot dusver verschenen zijn, dan valt dadelijk in het oog, hoe zeer èn doel èn methode bij Ranke van die zijner voorgangers verschillen. Laatstgenoemden, - ik heb hier de schrijvers der bij ons meest bekende wereldgeschiedenissen op 't oog, Becker, Weber, Duruy, vooral Schlosser, - trachten in min of meer beknopten vorm alle of althans de meest belangrijke gebeurtenissen weer te geven, die sedert den aanvang der geschiedenis bij elk volk der aarde in 't

geheugen zijn bewaard. Ranke stelt zich ten doel den loop der beschaving, de ontwikkeling van het menschdom na te gaan, en den weerstand waardoor die ontwikkeling tegengehouden of gewijzigd is; en dit niet slechts in de geschiedenis van elk volk, maar vooral ook in de werking en tegenwerking der natiën onderling. Daar de europeesche beschaving het middenpunt vormt van zijn onderzoek, brengt hij de geschiedenis der verschillende volken eerst binnen den kring van zijn onderzoek, naarmate die op de ontwikkeling der europeesche beschaving van invloed geweest zijn. Van daar dat de Chineesche en de Hindoesche geschiedenis, hoe belangrijk ook op zich zelf, tot dusver in Ranke's wereldgeschiedenis niet wordt vermeld. Neemt men echter in aanmerking dat beschaving, *Cultur*, bij Ranke het religieuse en het staatsleven, de grondslagen van het recht en die der maatschappij omvat (Dl. I, voorrede, bl. VII), dan ziet men dat zijne taak, ook in vergelijking met die zijner voorgangers, omvangrijk genoeg is.

Om haar te vervullen, heeft hij een weg gekozen, dien geen dier voorgangers, zelfs niet die verbazend geleerde melancholicus Schlosser, zoo consequenent heeft gevolgd. Hij heeft de oorspronkelijke schriftelijke bronnen, - en met het schrift, zegt Ranke, begint eerst de geschiedenis, - aan een zelfstandige en vergelijkende critiek onderworpen, waarvan hij de uitkomsten in een aantal monographieën achter sommige der tot dusver verschenen deelen plaatst. Die bijlagen, *Analecta*, vormen ruim een zesde van het geheele werk. Daar zij als toelichting dienen van het standpunt waarop de verschillende schrijvers stonden, zijn zij tot recht verstand van het geheel onmisbaar; en al vindt men hier geen *historia litteraria* in den uitgebreiden zin van 't woord, bevatten deze opstellen toch veel meer dan enkele teksteritiek en zijn zij, ook wat den vorm betreft, zeer genietbaar.

Het spreekt van zelf, dat de resultaten van Ranke's studie geheel andere zijn, dan hetgeen wij ons uit de geschiedenissen, welke wij in vroeger of later tijd gelezen hebben, herinneren. Personen, die wij nauwlijks bij name kennen, spelen in deze wereldgeschiedenis een belangrijke rol; - namen die ons sedert onze kindsche jaren in de ooren weerklonken, worden nauwlijks genoemd, of om andere reden genoemd, dan wij tot dusver vermoedden. Vooral in de twee jongstverschenen banden, die de periode der volksverhuizing behandelen, wordt ons menige verrassing bereid. Niet altoos is dat aan-

genaam; ik beken eenigszins teleurgesteld geweest te zijn toen ik tot op het einde van het laatste deel, dat mij ver in de zevende eeuw bracht, nog niets gelezen had van den val van het Westersche keizerrijk, dat toch volgens alle orthodoxe geschiedenissen in 476 opgehouden heeft te bestaan, tegelijk met de regeering van den laatsten Augustus, Romulus bijgenaamd Augustulus. Het kost moeite, van de illusiën der jeugd afscheid te nemen, maar ik heb het hoofd moeten buigen, toen ik bespeurde dat men den val van het Westerschromeinsche Rijk evengoed zestig jaar vroeger als zesfig jaar later kan plaatsen; want vóór den laatsten zoogenaamden *Augustus* waren er al vele geweest die niet meer dan den schijn der macht bezeten hadden, terwijl na Romulus Augustulus, in Theoderik nog eens een heerscher verrees, die de geheele werkelijke macht van een Westroomschen Keizer heeft uitgeoefend zonder den titel van Augustus te voeren.

De eenige ernstige grief die ik tegen de wijze van voorstelling der behandelde stof bij Ranke heb, is, dat hij den lezer te weinig met jaartallen tegemoet komt: wel ben ik mij bewust in deze af te wijken van het thans vrij algemeen aangenomen gevoelen, dat jaartallen geen anderen dienst moeten doen dan dien van een steiger om een huis in aanbouw. Voor mij blijven zij een vereischte om orde te handhaven in de massa feiten, die een werk als dit mij te verwerken geeft. Alleen door het schema eener goede chronologie kan ik eene geschiedkundige periode overzien. En dit geldt vooral, waar, gelijk in deze laatste banden, van een drie- of viertal eeuwen sprake is, in welke de eenheid van impulsie die het romeinsche *imverium* in de vorige tijdvakken tot stand bracht, voor een chaos plaats maakt, waarin tallooze volksstammen het Rijk overstelpen en omwoelen, stammen die onder denzelfden naam dan hier, dan daar gevestigd zijn, die in het eene hoofdstuk als bondgenooten, in het volgende als felle vijanden van den oostroomschen Keizer worden voorgesteld.

Ik schrijf het gedeeltelijk hieraan toe, dat de lezing van deze laatste deelen der *Weltgeschichte* mij veel meer vermoeid heeft dan die der vorige.

J.A.S.

Meinardus.

De heer Meinardus wilde den dood. Maar - het was fataal - de dood scheen den heer Meinardus nog niet te willen.

Waaróm Meinardus een einde wenschte aan zijne nog in lang niet volgetelde dagen? - Eene vraag, gemakkelijker te stellen dan te beantwoorden. Want de mensch is geen drukbalans; of, zoo hij er eene is, dan is hij er eene op welke geene rekening valt te maken. Leg hetzelfde gewicht op duizend ruggen, zoo zult gij bij elk individu een verschillend cijfer aflezen. Een centenaar lood is wel niet zwaarder dan een centenaar veeren; doch wat het ééne schouderenpaar als veeren draagt, dat torscht het andere als lood; en evenzoo, wat voor het ééne zeilschip eene nutte ballast is, die zijne vaart in evenwicht houdt, dat is voor het andere de óverlading, welke het topzwaar kantelen doet en naar den bodem sleurt. Laat ons op dit stuk, gelijk op de meeste andere stukken, een weinig voorzichtig zijn met ons oordeel.

Zóóveel zij gezegd (om dan toch iets te zeggen), dat de persoon, met wien wij ons gaan bezighouden, in geestelijken zoowel als in lichamelijken zin niet bijster breed van schouders en wezenlijk ietwat slap van knieën was, en dat hij desniettemin van des noodlots ongenâ een pak te dragen had gekregen, misschien wèl wat te zwaar in verhouding tot zijne krachten. Sinds vrouw en zoon hem moesten ontvallen, wandelde hij verlaten op deze aarde, met geld genoeg om den losprijs te kunnen betalen van de heilrijke slavernij des arbeids, doch niet met genoeg speelschheid van geest om verstrooiing te kunnen vinden in zekere vernuftige liefhebberijen, noch met het noodige zelfbehagen om zich op den duur te kunnen vermeien in de beschouwing van zijne persoonlijke beteekenis te midden van

het overige des Heelals. Zijne gemoedsstemming worde gekenschetst als die van iemand wien het rechte lief is en die het licht bemint, maar wiens blik door eene onzalige magneetkracht steeds heengetrokken wordt naar de scheefheid der dingen en naar des levens donkeren kant. Er zijn voor deze soort van *strabismus* nog geene rectificeerende brilleglazen geslepen; en de arts, die haar zou willen genezen, zou het mes moeten zetten in die verborgene gangliën der ziel, welke de mensch, tot zijn geluk of tot zijn wee hier beneden, reeds ter wereld meebracht uit den moederlijken schoot. Doch ten overvloede leed mijn onheldhaftige held aan eene dier kwalen, die werkelijk den best gestemden na verloop van tijd in de armen drijven van de machten der duisternis: aan eene chronische hoofdpijn, samengaande, hetzij als oorzaak of als gevolg, met eene hardnekkige slapeloosheid. Elken dag schier was hem het hoofd zoo zwaar, alsof niet de aardkloot hem, maar hij den aardkloot droeg. En, erger nog, elke nacht brak voor hem aan als eene verschrikking. Vergeefs dat hij de oogen look; geen klokkeslag ontging hem; geen tikken van den houtworm, geen knabbelen van de schuwe muis, geene ritseling, geen zucht van het geestenuur bleef hem gespaard; stap bij stap moest hij den somberen reus begeleiden, die dagelijks, bij zijne eeuwige vlucht voor de zonne, zijnen zwarten mantel rondom den aardbol sleept; en wanneer eindelijk de ure aanbrak, waarop alle schepsel verkwikt zich weder opmaakt voor het aangezicht van den morgen, dan eerst zonk hij, wentelens moede, in eene looden, van wilde droomen vaak doorwoelde verdooving, uit welke de middagklok hem wakker schrikken deed, met pijnlijk kloppend brein meestal, matte leden en geradbraakte zenuwen, als een die geworsteld heeft met eenen Incubus.

Dit was het - en wellicht nog het een en ander meer, hetwelk ons niet gegeven is te bevroeden. Gij sterke nu, met uwen breeden rug en uwe ijzeren heupen - dunkt u misschien dit alles eene kleinigheid, met welke gij vangbal spelen zoudt langs uwen weg - wel dan, geluk daarmede! Voor Meinardus echter was het eene kemelvracht, en hij wenschte het vàn zich te schudden.

Wat gemakkelijker, zal men vragen, dan het bevredigen van dien wensch? - Niets inderdaad; de levensvijandige stoffen en krachten om ons heen staan altoos bereid, ons snel en zeker

dené én en laatsten dienst te bewijzen. En nochtans, wat feitelijk in ons leven het gemakkelijkst is - het ophouden met leven - wordt, door eene zonderlinge dwarsdrijverij van onze natuur, veelal het moeielijkst. Niet, dat de heer Meinardus nog weifelde; o neen: het stond bij hem vast, dat hij met elken dag, dien hij zich nog getroostte te ademen, eene nieuwe onmogelijkheid vergde van zijne eigene duldzaamheid, een nieuw onrecht pleegde aan zichzelven. Het doel aldus lag hem zoo duidelijk het slechts behoefde voor oogen. Alleen de weg er heen, het middel er toe - helaas, hier rezen de bedenkingen. Dáár was het, daarginds, dicht genoeg bij, om zoo te zeggen voor het grijpen. Doch het ééne pad, om er te komen, liep door water, het tweede door vuur, het derde door bloed, het vierde door eenen afgrond, het vijfde door eenen grimmigen nevel, van welken niemand zeggen kon welke akeligheden hij verholen hield. Er waren wel twintig van die paden: en elk scheen zoo zijne eigenaardige onaannemelijkheden op te leveren. Inderdaad, de keus viel moeielijk.

Zij viel te zwaarder nog, omdat den heer Meinardus drie hoedanigheden eigen waren, die zich met eene ruiterlijke, doortastende opvatting van den zelfmoord bezwaarlijk lieten rijmen: eerzucht namelijk, teergevoeligheid, en eene neiging tot het romaneske. Indien de dood aan zijn leger verschenen ware en tot hem gezegd had: ‘Hier ben ik: uw wensch is verhoord: volg mij’ - dan zou hij hem afgeweerd hebben als een weerbarstig kind. Hij wilde sterven - doch op zijne wijze. Hij wilde sterven - doch niet pijnlijk, en, zoo het kon, met een weinig gerucht, met eenen dramatischen nagalm. Boven eenen alledaagschen dood scheen hem toch het rekken van zijn treurig bestaan nog verkieselijk. Aan de gewone hulpmiddelen van hen die des levens genoeg hebben, kon hij niet zonder afgrijzen denken. Van mes en strop, van den kogel en van het kille drenkelingschap deed zijne weeke verbeelding hem gruwen. De gifbeker had voor hem veel aantrekkelijks, doch miste almede in zijne uitwerking te eenenmale den stralenkrans der romantiek. Hadden zijne betere beginselen het hem niet verboden, hij zou het uiteinde hebben willen zoeken van eenen Herostratus. Vijanden had hij niet: anders zou hij den dood verkozen hebben van eenen Simson. Het liefst ware hij gesneefd als een Schaffelaar, een Herman de Ruiter, een Jan van Speyk. Doch

wáár bood zich, helaas, in deze stelselmatige eeuw tot zulk een heldendom nog de gelegenheid?

Het gevolg van deze overgroote kieskeurigheid op het stuk van sterven was, dat de heer Meinardus van dag tot dag nog leven bleef, steeds pijnlijker evenwel, steeds moeder, steeds dieper onder den druk van het besef, dat zijne onbeslotenheid toch niet lang meer kon duren, en dat met snelle schreden de ure naderde, in welke zijn bestaan hem volslagen onduldbaar zou worden en hij eene keus zou m o e t e n doen uit de middelen om zich er van te verlossen.

Een lauwe, dompige September-avond begon zijne nevelige wieken saam te vouwen over de Venetiaansche lagunen. Het zwerk scheen met regen te dreigen, en de talrijke toeristen, die zich langs de winkels onder de kolonnade van het Marcusplein verdrongen, zouden, naar het zich verwachten liet, althans dézen avond de Doge-stad niet aanschouwen bij die ietwat avontuurlijke verlichting, welke honderd phantasieën in olieen in waterverf hen onafscheidelijk van haar hadden leeren droomen. Desniettemin, en ondanks de reeds late ure ook, zag men eenen heer van gezetten leeftijd en statigen bouw zich loswikkelen uit het bonte gewoel, de Piazza oversteken, dwars door de trippelende duivenzwermen heen, en de kleine deur van de Campanile binnentreden, ten einde dit gevaarte te bestijgen. Hij werd bij dezen uitstap vergezeld van den onvermijdelijken geleider; - want niemand wordt (om eene straks te bevroeden reden) alléén tot het inwendige van den beroemden toren toegelaten: men dient òf met eenen makker te zijn, òf zich het gezelschap te getroosten van eenen der huurlingen, die zich tot dit doel aan den ingang beschikbaar houden; en zoo was dan den bedoelden vreemdeling als metgezel een babbelzieke oude ten deel gevallen, die, getrouw aan zijn program, onder het opwaarts wandelen langs het vierhoekig zich omhoog kronkelende hellend vlak, niet naliet den bezoeker te onthalen op de beschrijving van een half dozijn akelige zelfmoorden, binnen dezen ten hemel gerichten koker bedreven. Rampzaligen hadden zich, van verschillende hoogten, over de beschotten langs het gangpad heengeworpen, en - ‘poef!’ riep het manneken, terwijl hij een gebaar maakte alsof hij zelf over de

omheining wilde heenduikelen - ‘poef! daar beneden op de zerken vond men hen met verpletterden schedel terug - dood als pieren, Signore! - al hunne beenderen gebroken, de hersens weggespat - dood, verzeker ik u, Signore - dood, dood, terdege dood!’

De reiziger hoorde deze verhalen met eene meewarige belangstelling aan, en met een hoofdschudden, dat meer leedwezen dan afkeuring scheen te kennen te geven.

‘Dit is het dus’, sprak hij, in een tamelijk vloeiend Italiaansch, ‘wat mij het genoegen bezorgt van uw geleide? Het hoogwijze stadsbestuur van *Venezia la bella* waakt alzoo in úw persoon, o goede vriend, met vaderlijke bezorgdheid over mijn leven?’

‘*Si si, Signore*, zóó is het’, antwoordde de oude. ‘Het laat zich niet ontkennen dat het eene *grande attrazzione* is van onze Campanile. Gisteren nog had ik hier eenen heer uit Holland, die blijkbaar om niets anders gekomen was. Aan de *bellissima vista* daar boven gunde hij nauwelijks eenen blik; maar van de plek - zoo aanstonds wijs ik u haar - waar de schoone jonge Signorina uit Padova zich naar beneden stortte, was hij haast niet weg te krijgen. Hij tuurde er naar en vroeg mij allerlei bijzonderheden, alsof hij grooten lust had het na te doen. Intusschen hebben wij begrepen dat het al wèl was geweest, en dat het nu niet weer moest gebeuren. Het zou ons anders in discrediet kunnen brengen. De wereld is ergdenkend. Zij zou kunnen meenen dat wij het er op toelegden - dat wij, God vergeve mij, er de hand in hadden!’

‘Zeer waar. Maar vertel mij eens’, hernam de vreemdeling, zijn gelaat in eene sombere plooi trekkend: ‘Wat zoudt ge wel zeggen als i k het nu eens wilde doen?’

‘Dan - neem mij niet kwalijk, Signore - dan zou ik, zeer tot mijne spijt, mij verplicht zien het Uwer Excellentie te beletten.’

‘Hoe nu, vriend? Zeer tot uw spijt?’

‘Gewis. Als mensch is mijne leus: vrijheid voor allen! Als *conduttore* beschouw ik elken heer, die zoo beleefd is zich hier en niet elders bij de meerderheid te gaan aansluiten, als een weldoener van mijn huisgezin. Maar als ambtenaar ken ik niettemin mijnen plicht - en die plicht, Signore, is mij heilig!’

‘En als ik’, hernam de ander, met een onheilspellend bliksemen van zijne brilleglazen en eene dreigende daling van zijne basstem - ‘als ik u nu eens, zooals gij daar staat, als mensch, als *conduttore* en als ambtenaar, in mijne armen nam en éérst er over heen gooide?’

‘Santa Madonna!’ riep de kleine man, die meende dat het ernst werd en reeds een paar schreden was achteruit geweken - ‘*di grazia!* wat krijgt Uwe Excellentie in het hoofd? - Ik ben een arme drommel - en Uwe Excellentie is oud genoeg om te weten wat zij wil. Geen mensch kan zeggen dat Matteo Pompa zich ongevraagd in een andermans zaken mengt. Leve de vrijheid! Verkiest Uwe Excellentie volstrekt te springen - wel, des Hemels wil geschiede - zoo springe zij alléén!’

De reiziger schreed lachend verder, en het oude snaakje, nog altijd omtrent 's mans bedoelingen niet volkomen gerust, dribbelde hem schuchter op eenigen afstand na.

Reeds was het tweetal, de zacht glooiende spiraalgang volgend, den eersten omloop genaderd, en Matteo Pompa, van zijnen schrik hersteld, verhaalde met macht van woorden en gebaren hoe de groote Napoleon hier indertijd was opgeklommen te paard - toen plotseling des ouden redestroom werd afgebroken door een noodgeschreeuw uit de diepte, blijkbaar afkomstig van niemand anders dan de jonge dame, aan wie daar omlaag het ambt is toevertrouwd van portierster.

‘*Arrêtez, Mossiou!*’ klonk de niets minder dan malsche stem dier juffer: ‘*On ne monte pas comme ça! Mossiou, Mossiou, où allez-vous? Ola, Matteo, sta attento! Mattco, un maniaco! ferma, ferma!*’

‘*Diavolo!*’ riep de oude man, terwijl hij naar beneden draafde: ‘daar hebben we het al! Onraad! Ik kom, ik kom, ik kom!’

De vreemdeling ijlde hem na. Hij was pas enkele wentelingen afgedaald, toen hij bij het vale schemerlicht, dat door eene der muurgleuven brak, getuige werd van een tragi-komisch schouwspel. Over het houten beschot, halverwege reeds boven den zwarten afgrond, hing eene menschelijke gedaante, en aan de beenen van die gedaante trok, neen, hing op zijne beurt met alle macht Matteo Pompa. - ‘Help, help!’ gilde de oude: ‘Ongelukkige, laat af, om Godswil! Gij zult vallen, gij zult tot moes vallen, en de duivel haalt uwe ziel! Help, Signore, help!’ - Maar of hij sjorde en zich pal zette, de

worsteling was te ongelijk. Met de kracht der razernij wrong de zelfmoordenaar zich al verder over de balustrade; het eene been na het andere rukte hij los uit den machteloozen greep van den nietigen grijsaard, tot aan de dijen reeds zweefde hij in de eeuwigheid - eene seconde nog, en de dood had hem tot prooi. Daar greep hem met ijzeren vuisten de vreemdeling, en sleurde hem rugwaarts met onweerstaanbare macht. Krampachtig omknelden zijne vingers nog den rand der schutting. Toen lieten zij los - en kreunend, met de handen voor het gelaat, zonk Meinardus op de knieën.

Maar een oogenblik later sprong hij op, en keerde zich woedend naar zijnen redder. - ‘Mensch!’ riep hij, in zijne moedertaal: ‘ben ik niet vrij om te sterven?’

‘Volkomen’, antwoordde de vreemdeling in het Duitsch: ‘volkomen vrij. Alleen dient men tijd en plaats daartoe met eenig overleg te kiezen.’

‘Wat heb ik met u te doen?’

‘Met mij niets. Ik hielp slechts, uit menschenplicht, dezen braven man, die van overheidswege is aangesteld om te zorgen dat hier geene onbehoorlijkheden geschieden. Gij zoudt den stumper wezenlijk in ongelegenheid hebben geholpen.’

‘Wie zijt gij, mijnheer?’

‘Dat wil ik u gaarne zeggen, zoodra gij eerst wat tot bedaren gekomen zijt. Hier’ - en hij schonk uit eene kleine zakflesch een tinnen kroesje vol - ‘hier, drink dit uit. Het smaakt niet leelijk, en het zal u goeddoen. - - En gij, vriend’, voegde hij den nog aan al zijne leden bevenden oude toe, terwijl hij hem eenige lire in de hand stopte - ‘gij kunt nu wel heengaan. Ik zorg voor dezen heer.’

Matteo dankte en maakte zich uit de voeten. Inmiddels had de heer Meinardus met eene onwillekeurige beweging het kroesje gegrepen en aan zijne lippen gebracht. Nog kon hij den vreemdeling diens tusschenkomst niet vergeven, nog smartten zijne leden hem van dien ruwen, reddenden greep; hadde hij zijne eerste opwelling gevolgd, hij zou den man het bekertje voor de voeten gesmeten en nogmaals met eenen wanhopigen sprong de veege afschutting tusschen leven en dood bestormd hebben. Maar hij voelde zich zoo mat, zóózeer eener flauwte nabij, en de drank riekte zoo opwekkend, en daarbij had de vreemde heer in zijne

heldere oogen zoo iets intelligents, in zijne trekken zóóveel trouwhartigheid, in zijne forsche en toch kalme houding zoo iets eerbiedwekkends, dat hem de wil ontzonk tot weerstaan. Hij ledigde dan den kroes, en terwijl de zacht prikkelende drank hem inwendig met eene weldadige warmte doortintelde, besloot hij, voor het oogenblik althans, den last des levens weder te aanvaarden.

'Kom', sprak tot hem de vreemdeling, en stak den arm zacht onder den zijnen - 'kom, waarde heer, gij moet niet boos op mij wezen. Ik begrijp zeer goed dat ik u daar even eenen grooten ondienst heb gedaan: want als men eenmaal zóó ver is, dan keert men niet gaarne terug. Maar toch ziet gij zelf wel in, dat ik onder de gegeven omstandigheden, met dien lastigen ouden snapper er bij, bezwaarlijk anders handelen kon. Gij moet mijne tusschenkomst dan ook niet verkeerd opvatten. Ik ben noch een commissaris van politie, noch een Kwaker, noch zelfs een dilettant-zedenprediker. Ik ben arts. Mijn naam is Schlesinger, dr. Schlesinger, uit München.'

Meinardus boog, reeds half met den man verzoend, en maakte zich mede bekend.

'Gij hebt het dus', voer de spreker voort, 'met mij in dit geval bijzonder gelukkig getroffen. Sommige lieden, in mijne plaats, zouden van u levenslange dankbaarheid vergen; andere zouden u eene cel willen bezorgen in een krankzinnigengesticht; niet weinigen ook hadden zich in gemoede geroepen geacht u te onthalen op eene boetpredicatie over het zoogenaamd zondige van uw pogen. Ik doe niets van dit alles. Ik kan, zoo noodig, met uwe daad volkomen sympathiseeren. Let wel: zoo noodig. Het al dan niet noodige is op dit stuk mijn éénig criterium.'

Meinardus keek den man met stille bevreemding aan. Sprak hij in ernst; of school er onder zijne gemoedelijkheid eene ader van sarcasme? - Hoe dit ware, des doctors welluidende stem en bedaarde spreektrant hadden op zijne geschokte ziel eene sussende werking, en onbewust liet hij zich door zijnen zonderlingen metgezel langzaam opwaarts geleiden, tot plotseling het schemerdonker in de torengang vervangen werd door eenen vloed van licht, en de wereld van aarde en hemel, die hij gedacht had nooit weer te zullen aanschouwen, nogmaals in wijde, wijde heerlijkheid voor zijne verbijsterde oogen uitgespreid lag. Zij stonden onder de zuilengalerij, die de oudvermaarde spitse

schraagt, de slanke, groene pyramide, van wier top de blinkend gulden seraph den horizon beheerscht.

‘Wat dunkt u?’ zeide dr. Schlesinger tot den nog altoos zwijgenden Meinardus: ‘Als wij hier eens een weinig trachtten te bekomen van den schrik? - Wij hebben nog een goed half uur vóór de sluiting. De frissche lucht zal u opknappen; en het uitzicht - - gij weet wel, het *vedére e poi morire* mag van Venetië gelden zoo goed als van Napels; doch voor zoover m i j n e ervaring reikt, pleegt na het zien, van het ééne zoowel als van het andere, de wensch tot leven zich toch sterker te doen gevoelen dan het verlangen naar den dood. Misschien vindt ook bij u die werking plaats ..... Maar gij zijt moede. Hier is eene bank; laat ons wat gaan zitten.’

De avond was, gelijk reeds gezegd, niet juist schoon te noemen: dat is, niet schoon voor het louter zinnelijke oog, dat slechts behagen schept in lach en glans en spel van bonte kleuren; doch op hen die schoonheid kunnen vinden in de mijmerende, ja zelfs in de droeve trekken van een bemind gelaat, moest ook onder deze dompige, zwaar betrokken lucht dit onvergelijkelijke beeld van stad en land en zee eene overweldigende bekoring oefenen. Onze reizigers waren zóó gezeten, dat zij het gansche noordelijke halfrond van het panorama konden overzien. Loom hing het zwerk; zelfs op deze hoogte repte zich geen zuchtje. Venezia, parelblank nog onder dezen somberen hemel, lag aan hunne voeten, als een droom zoo stil, hare schoonheid te spiegelen in den rimpelloozen plas; en de smalle spoorwegdam, welke haar ééniglijk aan den vasten wal verbindt, geleek een kabel, dien zij straks, wanneer de nachtwind van de bergen kwam gestreken, zou laten glippen, om, machtige zeilen doende zwellen van hare honderd torenmasten, gelijk eene hoofdstad van de geesten der wateren statig heen te vlotten in het nevelgrauwe verschiet. Ver op de lagunen sidderde hier en daar het reeds ontstoken lichtje van eenen visscher. Aan den noordelijken horizon, wijd over de schemerige vlakte, op welke de slaap des doods scheen neergezegen, teekende zich dof, van de broedende wolkgestalten slechts door hare scherpere vormen te onderscheiden, de geweldige slagorde der Tiroler Alpen. Westelijk doorglom het avondrood den dikken dampensluier met eenen regen-voor-spellenden, mat rossigen gloed; en oostwaarts henen, over de zee, waar eene looden wolkenbank haar grauw ineen deed vloeien

met het grauw der uitgewischte kimme, stuiptrokken onophoudelijk weerlichtflitsen, blauwe glimpen strooiend op het roerloos gespreide watervlak en op de spookachtig bij dit kaatslicht opdoemende toppen van het Istrische voorgebergte. - Het al was het beeld van eene grenzenlooze zwaarmoedigheid; niet dat der zacht glimlachende melancholie, die zelfs den glanzendsten avondstond eigen is - maar van dien onuitsprekelijken weemoed, wiens stille toon ons doortrilt alsof de natuur zelve wanhoopte aan hare bestemming; alsof zij nadacht over de verre maar toch onafwendbare ure van haren dood; alsof, haar leven moede, in het duister van den dalenden nacht, op welken geen dag meer volgen zou, de gansche schepping zich ging oplossen.

Sprakeloos hadden de beide reizigers eene wijle rondgetuurd. Eindelijk brak de doctor het lange stilzwijgen af.

‘Uw vaderland is Holland, is het niet?’ vroeg hij. ‘Heb ik u dat daareven niet hooren zeggen?’

Meinardus knikte toestemmend.

‘En gij hebt geen gezin?’

‘Alles dood. Ik ben alleen op de wereld.’

‘Dan zijn wij in zóóver lotgenooten..... Mag ik vragen - - indien gij het onbescheiden vindt, dan zijt gij natuurlijk vrij om niet te antwoorden - mag ik vragen: wat bewoog u tot dit uiterste?’

Meinardus zweeg.

‘Gij zijt te oud voor de razernij van vrouwenmin, en verslaafdheid aan alcohol teekent uw wezen niet’, hernam de doctor.

Een pijnlijke glimlach was het éénige bescheid op deze opmerking.

‘Armoede kwelt u niet?’ vroeg de doctor weer, met eenen blik op de zeer stemmige doch onberispelijke kleeding van zijnen buurman.

‘De menschen noemen mij rijk’, luidde het antwoord.

‘Ten onrechte?’

‘O neen.’

‘Kleeft er dan wellicht bloed aan dien rijkdom?’

Meinardus voer omhoog. - ‘Mijn God!’ riep hij - ‘waarom denkt gij zoo iets van mij?’

‘Ik denk dat er om geld méér moorden gepleegd worden zònder, dan mèt bloedstorting.’

‘Stel u gerust,’ antwoordde Meinardus: ‘aan geen mensch heb ik mij ooit vergrepen, dan aan mijzelven.’

‘Wel,’ voer de ander voort, ‘dan zijt gij ziek. Ziek van geest - hypochonder - wat slechts het gevolg kan wezen van eene knagende, hardnekkige lichaamskwaal. Insomnia. Raad ik het niet?’

‘O ja!’ zuchtte Meinardus, de hand boven de oogen drukkende: ‘ik kan niet slapen - en ik heb hoofdpijn, altoos hoofdpijn! Mijn zenuwleven is als geradbraakt - en mijn hart, mijn hart is een knekelhuis ..... Ziet ge,’ vervolgde hij, voor het eerst eenen blik latende weiden over het grootsche landschap rondom - ‘mijne gemoedsgesteldheid is als deze avond, als deze natuur. Het drukt mij, het drukt mij, gelijk deze wolkenmassa de zwoegende aarde!’

‘En toch slaat de natuur onder dien druk de hand niet aan zichzelve,’ hernam de doctor.

‘Tracht zij het niet? Tracht zij het niet?’ riep Meinardus: ‘Zie slechts daar ginds die bliksemflitsen!’

‘Het zijn de pijlen met welke zij den engel des doods verjaagt. Morgen herleeft zij Morgen breekt de zon weer door!’

‘Maar zij is sterk, zij is gevoelloos! En ik - - o God!’ kermde Meinardus, ‘die pijn, die pijn! - O God, dat ik sterven, dat ik toch sterven kon!’

Zijn gelaat zonk in zijne handen, en krampachtig, tranenloos snikte hij.

‘Welaan, mijn vriend,’ sprak de doctor, terwijl hij den ongelukkige bij de hand vatte en die met warmte drukte: ‘sterven k u n t gij. Nog ken ik u slechts ten halve; doch mijn blik in uw wezen zou mij deerlijk moeten bedriegen, indien ik u niet te goed mocht achten voor den dood van den waanzinnige, van den delirium-lijder, van den misdadiger - te goed om uw leven te eindigen met een bloedig spektakelstuk voor het op akeligheden verzotte gepeupel. Kom! gij zijt alleen in deze stad, niet waar? evenals ik. Ga met mij mee, en laat ons als mannen samen spreken.’

Meinardus volgde hem gelaten. - ‘Het is goed,’ prevelde hij: ‘Gij hebt gewild dat ik nog leve. Doe met mij wat u behaagt.’

‘Om u de waarheid te zeggen: ik zocht u,’ zoo begon dr.

Schlesinger, toen hij op zijne net gemeubelde kamer aan de Riva dei Schiavone zijnen gast in den hoek der sofa had geschoven, na hem vooraf gedwongen te hebben - g e d w o n g e n inderdaad - eenige versterking tot zich te nemen in den vorm van spijs en drank. - ‘Ik zocht u’, begon hij.

‘Gij zocht mij?’ vroeg Meinardus verbaasd.

‘Dat is - ik zocht uws gelijken. Vijf heb ik er reeds gevonden. In u denk ik, of hoop ik - ofschoon ik het om uwentwille weer n i e t hoop - den zesden getroffen te hebben.’

‘Hoe den zesden? Wie zijn die vijf?’

‘Menschen,’ antwoordde de doctor, ‘die waar en eerlijk sterven willen. Hoort gij wel, mijnheer Meinardus? W a a r e n e e r l i j k! - - Daarom, of gij de zesde zult kunnen wezen, zal afhangen van den aard uwer antwoorden op hetgeen ik u vragen zal. Ik dien u te onderwerpen aan een volledig verhoor. Wilt gij u dit laten welgevallen?’

‘Vraag toe maar!’ riep Meinardus met moedeloos gebaar: ‘Ik zie niet in wat ik voor u verzwijgen zou.’

‘Wel, vooreerst dan, en nogmaals: waaróm wilt gij sterven?’

‘Gij weet dit alreeds,’ luidde het antwoord. ‘Ik wil sterven omdat het leven mij eene onophoudelijke marteling is. In den laatsten tijd is mijne pijn nog verergerd en mijne rusteloosheid toegenomen. De kundigste artsen heb ik geraadpleegd, de strengste kuren beproefd - vergeefs. Morphium en chloral hebben mijne zenuwen verwoest, mijn gemoedsleven tot de uiterste prikkelbaarheid gespannen - zonder mij slaap te kunnen bezorgen. Furiën jagen mij heen door den nacht, en in het ochtenduur zet zich op mijne borst eene looden nachtmeer. Er is voor mij slechts ééne genezing: de dood.’

‘Ik begrijp het,’ hernam de doctor, na eenig nadenken. ‘Maar wacht u voor overijling, waar gij aan den afgrond staat van het onherroepelijke! - Is er in uw leven geen tegenwicht van vreugde, van goeds: niets dat u kan troosten en geduld doen oefenen onder uw lijden?’

‘Wat zou het wezen? - Al die mij lief waren, zijn mij ontnomen - en ten slotte het liefste van alles: de hoop op wedervinden!’

‘Dit is treurig, ja - en ik voor mij, ik kan u evenmin troosten als genezen. Het is droevig, zich alléén te voelen staan, wanneer men te oud geworden is om nog eene nieuwe liefde

aan te knoopen - te oud ook om zichzelven recht van harte meer lief te hebben. Doch voor iemand die rijk is, zooals gij, bestaan er toch krachtige opbeurders van een bedrukt en eenzaam gemoed. Gij hebt smaak in reizen, naar het schijnt?'

'Smaak? Ha ha! als Ahasverus in het wandelen! Mijne rampzalige rusteloosheid zweept mij de wereld rond!'

'Verheugt u dan niet de schoonheid der aarde?'

'Voor mij, sedert de Gods-idee in mij verduisterd werd, de schoonheid van een witgepleisterd graf! - een graf van al wat leefde, leeft en leven zal.'

'Voelt gij u niet aangetrokken door des levens poëzie, door de macht der kunst, door de beschouwing der natuur in hare wonderen?'

'Poëzie, poëzie!' riep Meinardus bitter - 'wie heeft er vijftig jaren geleefd en geleden en rondgezien in de wereld, en gelooft nog aan des levens poëzie, anders dan in phrasen! - - Kunst? Wat is kunst anders dan eene schoone bedriegster: eene willige courtisane van den rijke, die haar betalen kan met goud, maar voor den arme, die juist hare gunst het meest behoeven zou, eene hoovaardige en ongenaakbare hofdame! Eene verleidster der dwaze, warmbloedige jeugd! Eene eeuwige Tantalus-plaag voor den ellendigen kranke! - - En wat de zoogenaamde wonderen der natuur betreft - ik haat uwe natuur! Ik haat haar, die valsche, die onder hare verlokkendste vormen de doodelijkste pestkiemen broedt! Ik haat haar, die redelooze oorzaak van ons jammerlijk bestaan, van al onze onbevredigbare verlangens en ongeneeselijke kwalen! Ik haat haar, die blinde, onrechtvaardige, meedoogenlooze dwingelandin, die behagen schept in het voortplanten van misvormingen, terwijl zij hare liefelijkste creaturen bestemt om door eenen wreeden tand verscheurd of door eenen giftigen ademtocht vermoord te worden. Ik haat haar!'

'Bedaar, mijn goede heer, bedaar!' zoo suste hem Schlesinger: 'Is er iets onwijsgeeriger, dan dat aldus de leem opstaat tegen den pottebakker? - Mij dunkt, gij moet deze zelfde natuur wel zéér hebben liefgehad, om aldus tegen haar te kunnen uitvaren?'

'O ja, o ja! Ik heb haar aangebeden als eene schoone moeder, gelijk ik voor den geest des Scheppers geknield heb als voor eenen heerlijken vader. Maar beiden hebben zij mij ver-

loochend in mijnen nood. De vader verhult voor mij zijn aangezicht; de moeder foltert mij. O afgoden van mijne onnoozelheid!'

'Vermoogt gij dan achter dit schijnbaar woeste drijven, achter dezen chaos van tegenstrijdigheden niet de mogelijkheid te erkennen van eene redelijke, rechtvaardige en zelfs liefdevolle Oppermacht?'

'Ik kan het niet! Ik heb het beproefd, eerlijk en ernstig beproefd, met goeden wil en vurig haken. Het is mij niet gegeven geworden.'

'Zeer wel. Gij kunt dus ook den zelfmoord niet beschouwen als een vergrijp aan de wetten van het universum, of aan den wil van een mogelijk Opperwezen?'

'Vergrijp? - Hoe zou ik mij aan wetten vergrijpen, die ik niet kennen mag? Hoe aan den wil van een Opperwezen, dat dien wil voor mij achter ondoordringbare raadselen verborgen houdt? - Vergrijp? Ei wat! indien er tusschen mij en eene hoogere Macht sprake kan wezen van vergrijp, dan beweer ik dat die Macht zich vergrijpt aan m i j , door mij tot drager te maken van deze wreede, onverdiende en nuttelooze pijn!'

'Niets doet u alzoo terugdeinzen voor eenen willekeurig gezochten dood?'

'Niets. Integendeel, de dood is mijn God. De dood alleen is mij goed, is mij barmhartig. Hem wil ik zoeken. Ik ben het moe' - en woede joeg eenen koortsigen gloed naar des sprekers wangen - 'ik ben het moe, mij nog langer doelloos te laten martelen. Al wat ik verlang, is pijnloosheid. Ik wil sterven!'

'En voelt gij geen wee over den vervlogen droom der herrijzenis?'

'Hoe zou ik dat, daar ik niet geloof aan eene eeuwige goedheid? - In de overtuiging dat een leven op eene andere ster niet beter zou kunnen zijn dan het leven op déze, maar slechts een hervatte kamp tegen overmacht, een hernieuwd smachten naar het onbereikbare - in die overtuiging leg ik mij hoopvol neder ter vernietiging.'

Dr. Schlesinger zweeg eenige minuten, terwijl hij zijne oogen vorschend op de ineengedoken gestalte tegenover hem gevestigd hield.

‘Het is wel,’ hernam hij: ‘gij hebt duidelijk genoeg gesproken. Ik wenschte dat ik u bekeeren kon: dat ik u hoop kon teruggeven door licht, evenals levenslust door gezondheid. Doch met smart moet ik bekennen dat mijne eigene beschouwingen en verwachtingen omtrent het groote raadsel van ons bestaan mij tot geene andere slotsom voeren, dan de uwe. Alleen, daar ik gezond ben, kan ik persoonlijk in het leven nog veel aangenaams vinden; en op de natuur, wier boek ik vermoedelijk grondiger dan gij heb bestudeerd, sla ik eenen minder verbolgen blik. Dit belet mij intusschen niet om, zoo noodig, gelijk ik u reeds gezegd heb, met uw besluit mee te gaan; en nu gij mij hebt aangetoond dat die noodwendigheid wezenlijk bestaat, dat inderdaad in úw geval de dood verkieselijk boven het leven is, nu zij het verre van mij, uw zoeken te weerstreven. Gij zult sterven - dit is uitgemaakt. De vraag blijft thans nog slechts: op welke wijze. Hoe denkt gij daarover?’

‘Om het even!’ sprak Meinardus - ‘mits het niet smartelijk zij. Lang, al te lang heb ik geweifeld. Ik ben een lafaard: ik vrees pijn, ik walg tot in den dood zelfs nog van het vulgaire. Eene vreeselijke overspanning en - ik kom er voor uit - misschien ook een ziekelijke trek naar sensatie, joeg mij daareven dien toren op. Ik meende dat de val mij bedwelmen zou vóór ik neersmakte op den bodem, dat het pijnloos wezen zou, en ietwat heroïsch tevens. Maar nu ik terugdenk aan dat oogenblik zwevens boven de donkere kolk, nu sidder ik er van. Kom, gij zijt arts. Geef mij een half ons laudanum mee. Ik zal heengaan, mij te bed leggen - en eindelijk zal ik eens slapen!’

‘Halt!’ riep de doctor - ‘dit kan u geen ernst wezen. Gij kunt mij toch door het slaken uwer boeien niet in ongelegenheid willen helpen. Indien ik u thans gif verschafte, dan zou ik schuldig zijn tegenover de rechtbank van het maatschappelijk gevoel niet alleen, maar schuldig ook tegenover de wet. Ik zou zelfs de verdenking kunnen beloopen van u te hebben vermoord.’

‘Het is waar! Laat mij dan maar aan mijzelven over!’

‘Gij koestert toch,’ vervolgde dr. Schlesinger, zonder op dezen uitroep acht te slaan - ‘gij koestert toch, wil ik hopen, nog wel het besef van zekere verplichtingen tegenover uwen medemensch?’

‘O zeker!’ antwoordde Meinardus: ‘ik zweer u, ik zou mijn kruis niet afschudden, indien ik wist dat het op de schouders vallen moest van een ander. Zoo er ééne deugd in mij was, dan is het déze geweest, dat ik elken medemensch beschouwd heb als een metgezel in nood, als een varensmakker op de wrakke hulk, die ons allen, over eene zee vol verschrikkingen, heenvoert van het ééne nevelland naar het andere. De goeden heb ik bewonderd, met de slechten heb ik deernis gehad; en kon ik al niet voor vele m e n s c h e n mijn treurig hart ontsluiten - voor de m e n s c h h e i d heeft dat hart altoos warm en liefderijk geklopt.’

‘Zóó is het recht!’ hernam met geestdrift de doctor. ‘De mensch is aan zichzelven luttel verplicht; aan de Godheid, zoolang zij nalaat zich onmiskenbaar te openbaren, niets; maar aan de menschheid - a l l e s : want aan de menschheid alléén heeft hij het vele of het weinige goede, dat hij geniet, te danken; de menschheid alléén is voor hem eene verstaanbare realiteit; de menschheid alléén verdient zijn medegevoel, en voor de menschheid alléén vermag hij iets. Dit leerstuk gelijkt, wanneer men op den klank slechts afgaat, eene nieuwe hemelbestorming - een driest verwaten manifest der revolutie, om, na de koningen der aarde, nu ook den Heer des Hemels vervallen te verklaren van zijnen troon. In waarheid echter behelst het slechts eene geleidelijke, en, naar ik geloof, strikt rechtmatige voleindiging van hetgeen er aan voorafging. Eén voor één hebben wij al de attributen en consequentiën van het christelijk godsbegrip afgebroken. De beurt komt thans aan dit godsbegrip zelf. Voor den God des Christendoms is thans op zijne beurt de godenschemering aangebroken - en voor eenen grooteren God, beter in overeenstemming met de behoeften van onzen tijd, daagt straks het morgenrood. In afwachting nu, dat wij dien nieuwen God zullen kunnen dienen - eilieve, mijn vriend, dienen wij een weinig elkander, opdat wij niet terugzinken van het met zooveel arbeid en opoffering gewonnen standpunt van beschaving en vermogen ten goede: opdat wij niet van nieuws af verwilderen. Wat dunkt u?’

‘Uwe leer bekoort mij’, sprak Meinardus. ‘Lang heeft zij mij voorgezweefd, lang gegist en gekiemd in mijn binnenste; doch mijn geest was niet wakker genoeg om haar te formuleeren, en nog veel minder waren mijne krachten toereikend

om haar in toepassing te brengen. Thans is het te laat!'

'Dat is het niet!' viel de doctor in: 'De tijd is dáár: gij kunt het oogenblik grijpen, indien gij slechts zeker zijt van uwen wil.'

'Ik versta u niet. Wat verwacht gij van mij?'

'Luister. Gij, die zelf gade en kind hebt liefgehad en met hen gelukkig zijt geweest, erkent gij, levensmoede, dat er, ondanks en te midden van al den jammer dezer wereld, vele menschen zijn wien het leven lief is?'

'O ja! o ja!'

'Gij ook, die zelf de foltering hebt doorstaan van uwe dierbaren ontijdig uit uwe armen te moeten laten wegscheuren - kunt gij deernis voelen met al die rampzaligen, wier gansche levensgeluk door eenen enkelen slag verwoest wordt, als zij plotseling, in den bloei der jaren, hun liefste door den worgengel zien omgebracht? - Kunt gij in de stilte van dezen nacht de hartbrekende kreten vernemen, die door onschuldige lippen worden uitgestooten naar den killen, ijlen sterrentrans - dat wanhoopskoor, dat aanzwelt met elke wenteling der aarde, en dat de stormen klagend ronddragen van pool tot pool?'

Meinardus drukte de handen tegen zijne slapen.

'En zoo gij dat kunt - zeg, zijt gij dan tot eene d a a d bereid om, indien het wezen mag, de som dier smart althans éénigermate te helpen verminderen?'

'Man!' riep Meinardus - 'gij maakt mij warm. Gij wekt in mijn binnenste gevoelens en stemmen, die ik er dood in waande. Wijs mij den weg. Zeg mij wat ik doen kan. Mocht ik door mijn nietswaardig leven - -'

'Neen,' viel de ander hem in de rede - 'zóó groot een offer wordt er niet van u gevergd. Voor de menschheid te l e v e n , dit vraag ik u niet. Ik vraag van u, van u die sterven w i l t - ik vraag van u dat gij voor haar s t e r f t . En wanneer ik u verzeker dat uw dood, die door gansch Europa een heldendood zal worden geacht, minder smartelijk zal wezen dan die welken gij u toedacht in gindschen toren, niet smartelijker althans dan die welken millioenen menschen reeds vóór u sterven moesten - zoo gelooft gij mij, niet waar? - Wat zegt gij? Dunkt de martelaarskroon u niet schooner dan de ongewijde hoek van den zelfmoordenaar?'

Meinardus was opgestaan en naar het geopende venster ge-

treden. Over de breede wateren, nog altoos onbewogen, lag dikke duisternis; de weerschijn van een enkel baken slechts, op de Punta della Salute, sidderde als een bloedroode pijl op den zwarten spiegel. Doch het naderende onweder vuurde uit het zuiden flits op flitse af, bij wier phosphorisch glanzen het prachtgevaarte van San Giorgio Maggiore, de eilandkerk, telkens opflikkerde aan de verre overzijde, hel verrijzend en verschietend als een visioen van verborgen heerlijkheid. En gelijk dit trotsche lichtbeeld in den zwarten nacht, zoo rees in het donkere gemoed van dezen zoeker naar den dood de glorie-gestalte van zijn voor het menschdom heilrijk martelaarschap. Tusschen hem en die beiden echter rolde een diepe en donkere stroom.

‘Dr. Schlesinger,’ zoo sprak hij: ‘na eene ontmoeting als de onze mag ik mij van plichtplegingen ontslagen achten. Ik ken u niet. Gij kunt een dweper zijn, een monomaan of een kwakzalver - en ik zou misschien een gevaarlijk spel met u spelen, indien niet alles, wat ik daarbij verliezen kan, juist datgene ware wat ik w i l verliezen. Doch uwe persoonlijkheid boezemt mij een sterk vertrouwen in. Beschik dus over mij. Wat hebt gij met mijn lichaam voor?’

‘Eene geneeskundige proefneming, die strekken moet ter bestrijding van eene der geduchtste ziekten. Het doet mij leed, en misschien wekt het opnieuw uwen argwaan - maar ik mag u haar karakter en doel nog niet verklaren.’

‘Goed,’ hernam Meinardus: ‘Ik vermoedde iets dergelijks, en ik ben tot uwe orders. Meer verlang ik ook voor het oogenblik niet te weten. Ik voel, het is beter voor mij, dat ik omtrent den aard der zaak in onzekerheid blijve totdat gij met uwe toebereidselen, die gij wellicht nog te treffen hebt, niet waar?’ -

- ‘Zeker,’ antwoordde dr. Schlesinger.

- ‘Welnu, totdat gij met uwe toebereidselen geheel gereed zult zijn. Gij spraakt van nog vijf andere personen. Houden ook die zich beschikbaar tot uw doel?’

‘Ja.’

‘Wie en waar zijn zij?’

‘Wanneer gij te bestemder plaatse verschijnt, zult gij hen ontmoeten. Daar zal u ook alle twijfel - een zeer verklaarbare twijfel, ik moet het erkennen - omtrent mijne positie en vertrouwbaarheid ontnomen worden. Gij zult er drie welbekende

medische specialiteiten aantreffen van Duitsche en Italiaansche hoogescholen.'
'Noem mij tijd en oord, bid ik u.'
'Ik kan dus op u rekenen? - Uwe hand!'
'Hier is zij.'
'Uit vrijen wil?'
'Uit vrijen wil.'
'Over zes dagen dan, te Meran, in het hotel *Erzherzog Johann*.'
Zoo scheidden zij.

II.

Het ware moeielijk, de gestemdheid te ontleden, in welke Meinardus de reis van Venetië naar Meran volbracht. Die gestemdheid toch was eene zonderlinge, voor hemzelven onontwarbare mengeling van half tegenstrijdige gemoedsbewegingen.

Aanvankelijk had hij nog een weinig met argwaan te kampen. Als die geheimzinnige vreemdeling eens een bedrieger was? - Doch om wat? Wat viel er met bedrog, van welken aard dan ook, aan hem, Meinardus, te verdienen? - 'Indien deze man,' dacht hij, 'iets kwaads in zijn schild voerde, dan zou hij er toch mij allerminst mee kunnen schaden. Neen, hij is rechtschapen! Van het eerste oogenblik af voelde ik mij door zijnen eenvoudig ernstigen toon, door zijne waardige en mij toch zoo sympathieke persoonlijkheid gesust en aangetrokken. Ik voel dat hij mijn laatste vertrouwen verdient: ik wil het hem schenken. 't Is waar - hij kan eerlijk zijn, en toch een dwaas, die mij de eeuwigheid zal inzenden op avontuur. Maar iets zal ik in elk geval moeten afwachten. Het zal alles ook spoedig genoeg blijken.'

Aldus zich over eene flauw gerezen bedenking op dit stuk heenzettende, verdiepte hij zich met geheel zijne ziel in het uitzicht op het menschenreddende martelaarschap, op den wetenschappelijken heldendood, hem door den Duitschen arts voorgespiegeld. Hoe zou dit toegaan? Wat beoogde dr. Schlesinger? Welke operatie zou hij hem en die vijf anderen - groote God! waren er dan op de wereld nog v i j f anderen zooals hij? -

doen ondergaan? - Toch niet iets (Meinardus huiverde) waarbij het kerfmes te pas zou komen? Vivisectie *in corpore nobili*, zoo lang het onuitgesproken ideaal van sommige physiologen? - Neen; de man had immers verzekerd dat het niet pijnlijk wezen zou: niet pijnlijker althans, dan - o hemel! dacht Meinardus, hoe heb ik dáártoe ooit den akeligen moed kunnen vatten? - niet pijnlijker althans, dan de val zou geweest zijn in dien toren; niet pijnlijker ook dan eene soort van dood, welke millioenen menschen reeds gestorven w a r e n . Uiterst vage aanduidingen. Het kon - laat eens zien - het kon een experiment wezen ter bestrijding van longtering, de ziekte door welke Meinardus zijne gade en zijnen zoon verloren had. Hoe daarmede echter de dood van zes personen gemoeid kon zijn, dit bleef hem raadselachtig. Het kon ook ..... Doch waartoe aldus in den blinde gegist! Wat het ook ware - het eind zou voor de slachtoffers, indien de doctor waarheid sprak, ontwijfelbaar schoon en roemrijk wezen. Want zelfs al mocht de door Schlesinger gehoopte uitkomst niet verkregen worden, dan nog zou een ieder, die het geval beoordeelen kon, het streven voor de daad laten gelden, en eenen immortellenkrans neerleggen op de graven van het edele zestal, dat, vergeefs helaas, zich voor de wetenschap der heelkunst ten offer had laten brengen. Beantwoordde daarentegen de doodelijke proefneming aan des doctors verwachting, veroverde hij voor zichzelven den rang van eenen tweeden Jenner - o, dan was de onsterfelijkheid ook weggelegd voor zijne gesneuvelde vrijwilligers. De pers zou hunne namen uitschallen over de wereld. Weldoeners der lijdende menschheid zouden zij heeten - koene martelaars op een vruchtbaarder veld dan dat van het geloof - helden, Winkelrieds, die kalm en glimlachend gesneefd waren, de spietsen des doods omknellend en samendrukkend in hunne eigene borst, ten einde voor hunne natuurgenooten eene bres te openen tot ontspringen.

Dit vooruitzicht vuurde hem aan gelijk den krijgsman, die, om verraden min het leven moede, nauw het oogenblik verbeiden kan, wanneer hij zich zal mogen storten in het dichtste van het vijandelijke gedrang, daarbij bezield van slechts éénen wensch: een vaandel te veroveren, dan eenen doodelijken kogel te ontvangen, en in het graf te dalen met het versch gewonnen eeremetaal nog op zijne borst. Doch terwijl hij, onder den

prikkel van dezen gedachtenloop, de lengte van tijd verwenschte, die hem nog van de glorierijke offerstonde gescheiden hield, bekroop hem toch ook af en toe, gelijk een schuifelende worm, eene aanvechting van spijt, dat hij zèlf van dezen voor hem weggelegden roem zoo niets aanschouwen noch vernemen zou. Ook was het hem - wonderlijke kronkelingen in het menschelijk gemoed! - of hij door zijnen aanstaanden edelen dood ook reeds zijn leven min of meer geadeld voelde, of er iets zwol in zijne borst, of er iets forscher klopte in zijne polsen, bij het besef van de plotseling verhoogde waarde zijner individualiteit. Immers indien hij thans, binnen die zes dagen, eens eenen natuurlijken dood kwam te sterven, dan zou zijn overlijden een verlies wezen voor de wetenschap, voor de menschheid: en derhalve was, gedurende die zes dagen althans, zijn leven kostbaar inderdaad. Hij achtte zich dan ook verplicht het te behoeden. Hij dwong zichzelven tot eten; de vermoeienissen der reis, welke hij bij voorkeur niet langs de Brennerbaan, doch over Belluno en dwars door de schilderachtige Ampezzaner Alpen genomen had, bezorgden hem eenigen slaap; zijne zenuwpijnen lieten een weinig af; het oog zijns geestes ontsloot zich min of meer voor de schoonheden van deze heerlijke bergstreek; kortom, tegen het einde van den tocht, terwijl hij het sluitpunt van zijne treurige bestemming reeds naderde, voelde hij zich beter dan sedert maanden het geval was geweest, en van drang tot zelfmoord voor het oogenblik volslagen genezen. Zou hij zich dan van zijne verbintenis tegenover dr. Schlesinger ontheven hebben gewenscht? Hij dacht er niet aan. Want juist zijn onherroepelijk stervensplan was het, dat hem in het leven nog dit laatste matte welbehagen vinden deed; en hij wist het, nauwelijks zou hij dat plan hebben laten varen - wat trouwens reeds zijn eergevoel niet minder dan zijne eerzucht hem verbood -, of ditzelfde leven zou hem weder op de schouders gereden hebben als een Oude van de Zee, een drukkend, hatelijk onding, dat hij weer met geweld van zich zou trachten af te schudden. Werd dan de zwak ontbrandende tweestrijd tusschen eene roemrijke zelfopoffering en een wellicht dragelijker geworden voortbestaan hem soms een weinig pijnlijk - toch bleef de roeping tot het eerstgenoemde beslist in hem zegevieren. ‘Wie zijn leven behouden wil,’ dacht hij, ‘die zal hetzelve verliezen; en wie zijn leven ver-

liezen wil om der menschheid wille,' zoo varieerde hij het bijbelwoord, 'die zal hetzelve behouden.' Deze tekst, over welken hij dikwijls vruchteloos had gepeinsd, werd hem nu eerst duidelijk, en met klimmende geestdrift schreef hij zichzelven de rol toe van eenen nieuwen Christus, die, onaanmatigender en dus grootmoediger dan de op goddelijke volmacht bogende Nazarener, zich ter bezegeling van eene nieuwe blijde boodschap aan het kruis zou laten nagelen.

De avond begon te vallen, toen hij moede zich ter ruste zette voor de schamele herberg te Marling, het laatste dorpje aan het over het gebergte zich kronkelende pad, dat hij - met eenen hemzelven onbegrijpelijken wandellust zijnen Baedeker tot leidsman kiezend - te voet, als ware hij een jeugdig toerist, van Bozen af betreden had. De avond van den zesden dag. Hoe verschillend van dien bewusten te Venetië! Verschillend, gelijk het wiegelied eener gelukkige moeder verschilt van hare stille, van ingehouden snikken doorwoelde wanhoop bij haar lievelings ziekbed. Een wiegelied inderdaad zong de natuur haren schepselen voor. In de diepte van de breede, naar drie hemelstreken zich vertakkende vallei, lag te midden van zijnen blanken dorpenkrans het vriendelijke stadje. Hoog aan de overzijde bliksemde het roode zonnegoud in de vensterkens van Schloss Tirol. Geel van spa gerijpte akkers, groen van vruchtbare wijngaarden, duister van sombere wouden, glorende bergtoppen in het rond - het mengde al zijnen adem ineen tot eene zalige harmonie, die nauw hoorbaar ruischend opwaarts trilde naar de reeds verbleekende velden des aethers.

Doch daar binnen in de kleine herberg drong van al die liefelijkheid geen sprankje. In de gelagkamer tredende, om zijne vertering te betalen, vond Meinardus daar de vensterblinden gesloten, en in het duffe vertrek, dat riekte als een grafgewelf, geen ander licht dan het treurig geflikker van eene walmende oliepit onder het crucifix. Twee vrouwen zaten daar, moeder en dochter naar men kon meenen. De oudste, wit van haren, zat met het hoofd in de handen voorovergedoken op de bank tegen de reusachtige porceleinen kachel. De jongere, met breiwerk bezig, stond op, toen de vreemde heer over den drempel trad. Zij was tenger van gestalte, en haar mager gelaat, waarop de versuffing te lezen stond van lange, moedelooze treurigheid, leek als blanke was

het rossige schijnsel door te laten van het vlammetje in den hoek.

‘Wat ben ik schuldig voor den wijn?’ vroeg de wandelaar.

‘Zestien kreuzer, Herr,’ antwoordde de jonge vrouw zacht. De oude keek niet op; zij zat als versteend.

‘Een schoone avond,’ hernam de reiziger.

‘Is het?’ gaf het meisje ten antwoord, alsof zij er niets van wist. - ‘Ja waarlijk,’ liet zij er op volgen, terwijl zij door de even geopende deur eenen matten blik naar buiten wierp: ‘een schoone avond.’

‘En gijlieden zit hier zoo in het duister? Schuwt gij het licht der laatste zomerdagen?’

‘Stil, heer, stil!’ fluisterde het meisje, met eenen schichtigen blik op hare moeder, die zich nog altoos niet verroerd had: ‘Stil! Hier is geen zomer. Hier is nooit zomer geweest!’

‘Hoe?’

‘Stil! Wij hebben eenen doode in huis.’

Daar richtte eensklaps de oude vrouw zich op, met starende oogen en saamgenepen mond. - ‘De zesde!’ riep zij heftig - ‘de zesde! - En die daar,’ voer zij voort, den arm uitstrekkend naar hare dochter - ‘die daar - -’

‘Moeder!’ snikte het meisje, bleeker nog dan te voren - ‘wat gaat gij beginnen?’

‘Die daar, zeg ik, zal de zevende zijn!’ -

‘Wat was het?’ vroeg Meinardus deelnemend.

‘Tering,’ stamelde het meisje. ‘Mijn laatste broeder - -’

Doch de oude liet haar niet uitspreken. - ‘Wat het was? Wat het was?’ riep zij met gedempten doch akeligen nadruk -: ‘Gij komt uit Meran, heer, en gij vraagt nog wat het was?- Sterven dáár de vreemden niet, de rijke vreemden, die uit Duitschland komen om ons kerkhof te mesten? Haha! het kerkhof wordt vet, het kerkhof wordt vet! - Zes en één is zeven, zes en één is zeven!’ - en terwijl hare stem tot een prevelen daalde, zonk zij terug in hare vorige houding, en roerloos zat zij weder bij het lichtje onder het beeld van den gekruisigde, wiens geknakte hoofd vol wonden machteloos nederblikte op hare smart.

Meinardus ging. Eene wolk lag er op zijn voorhoofd; doch in zijne oogen schitterde een vuur.

‘Kom,’ sprak hij tot zichzelven - ‘dit was eene vingerwijzing! Mijne roeping wenkt mij. Ginds ligt het doel, het einde! - Gij valsche!’ riep hij, rondblikkend hoe het laatste

avondlicht als zegenend zijnen glimlach spreidde over de ter sluimering zich neigende wereld - ‘gij valsche, wat lonkt gij weer, alsof gij eene dochter waart der eeuwige goedheid? Moordenaarster, wat gifkiemen heeft uw zonneschijn heden weer uitgebroed? Hoevele argeloozen, die gij met uwen glans naar buiten loktet, hebt gij heden weder beslopen met den adem des doods? - O werkster van Siwa, den verdelger, ik bind den strijd met u aan. Ik ga die moeder en haar zevental wreken. Eén offer breng ik u, om er u honderdduizend te ontweldigen. Gij wreede schikgodinne, neem u in acht! De genius der menschheid zal eindelijk nog over u zegevieren!’

III.

Professor Simoni was een dier weinige gelukkigen, die zich aan de wetenschap wijden en zelfs eer met haar inleggen kunnen, zonder dat zij van haar behoeven te leven. De éénige zoon van een schatrijk bankier, had hij zich door eene werkelijk veelomvattende kennis en een paar schitterende verhandelingen eenen leerstoel in de Münchener hoogeschool en eenen met onderscheiding genoemden naam in de medische faculteit verworven. Toch beoefende hij de wetenschap minder als een sober arbeidend vakman, dan als een dilettant en *feinschmecker*; dat wil zeggen, hij wierp zich, met de vrijmachtigheid van iemand die zich door niets gebonden had te achten, bij voorkeur en schier uitsluitend op hare phantastische zijde - op de studie van die verschijnselen der natuur en die werkingen der therapeutiek, over welke nog het dichtst de sluier rustte van het onverklaarbare. Hoe raadselachtiger, hoe geheimzinniger een vraagstuk was, des te meer trok het hem aan. Voor vreemde en vaak gewaagde proefnemingen had hij zijnen tijd, zijn geld en eene onbegrensde belangstelling veil. Zijne schraler gezegende collega's betichtten hem achter zijnen rug wel eens van eene neiging tot charlatanerie; doch daarbij kon misschien een weinig stoffelijke naijver in het spel zijn geweest. 's Mans scherpzinnigheid en zijne, zij het dan ietwat grillige of onstelselmatige, toewijding aan de belangen der wetenschap stonden intusschen boven alle bedenking; en het grootmoedige gebruik, dat hij van zijnen rijkdom maakte tot het bevorderen van de

meest uiteenloopende wetenschappelijke ondernemingen, mits deze slechts gericht waren op de navorsching van het nog onbekende en min of meer een aanstrijksel droegen van het avontuurlijke, verzekerde hem, in het openbaar althans, den lof zelfs van zijne benijders.

Een zijner vlijtigst beoefende nevenvakken was de mineralogie. Zijne prachtige verzameling kristallen, ertsen en versteeningen had in Duitschland nauwelijks hare wedergade; en om nu deze liefhebberij, te gelijk met zijnen hartstocht voor eene grootsche en toch niet àl te ongastvrije bergnatuur, volop te kunnen bevredigen, had hij zich in het hart van het Tiroler land, dicht bij de onuitputtelijke geologische schatkameren van het Dolomiet-gebergte, en toch niet te ver van den spoorweg die hem voor zooveel het hem lustte in gemeenschap deed blijven met de brandpunten der menschelijke en der professorale gezelligheid, een oud ridderslot gekocht, op hetwelk hij, soms eenzaam, soms ook wel met een paar wetenschappelijke en toch van gepaste levensvreugde niet afkeerige vrienden, vrij geregeld zijne zomervacantie placht te slijten. Deze burgt, Klobenstein geheeten, lag, halfweg ongeveer tusschen Bozen en Meran, hoog op eene rotstop van datzelfde middengebergte, over hetwelk Meinardus bij zijnen wandeltocht van eerstgenoemde stad reeds was heengetrokken. Torenloos en grauw, zoodat zij op eenen afstand meer eene gekartelde rotstinne dan een werk van menschenhanden geleek, viel zij van den weg af luttel in het oog. Wat zij echter bij zoo menig naburig bergslot aan indrukwekkende gestalte tekortschoot, dat maakte zij dubbel goed door haren schier nog ongerepten staat, die haar na slechts geringe herstellingen tot een recht bewoonbaar verblijf kon doen dienen aan eenen vertroetelden zoon der hedendaagsche beschaving, en door hare overheerlijk schoone ligging. Uit hare vensters en van hare bolwerken zweefde het oog als in adelaarsvlucht uren wijd opwaarts en afwaarts over het zonnige, in zuidelijke vruchtbaarheid prangende Etschdal. Naar het westen heen vond de blik zich beperkt door de boschrijke, met stoute golvingen omhoogrollende terrassen van den Nonsberg. Doch te onbelemmerder mocht hij zuidwaarts dwalen over het Italiaansch getinte landschap, tot waar de veelgespitste wonderbouw der blanke, door elke avondzon in rooksleur gebade Fassaner Dolomieten zich opstapelde tegen den gezichteinder;

of, verrukt en huiverend, mocht hij aan de bleekere noorderkim de schemerende sneeuwdommen zoeken van de reuzen, die het Oetzthal ompantseren met hunne mantels van ijs.

Het was in dit romantisch en van alle menschelijke woonsteden afgezonderd verblijf, dat Meinardus, den ochtend na zijne aankomst te Meran, door dr. Schlesinger werd binnengeleid. De doctor, die hem in het hotel getrouwelijk opwachtte, had hem stil maar hartelijk begroet.

‘Gij zijt stipt’, sprak hij: ‘haast tot op de minuut.’

‘Stiptheid’, antwoordde Meinardus, met eenen glimlach, ‘is eene deugd niet slechts in koningen - -’

‘Maar ook in helden. Juist! - Doch het komt mij voor dat uwe wangen minder hol staan en uwe oogen minder dof. Hoe is het? Nog steeds dezelfde?’

‘Ja - en neen’, antwoordde Meinardus.

‘Verklaar u.’

‘Zes dagen heb ik gewandeld in de schaduwen des doods, en toch onder den vollen zonneschijn des levens - en zie! mijn afkeer van het leven is zwakker geworden, en sterker toch mijn lust tot sterven.’

‘Zóó moet het wezen’, luidde het antwoord: ‘In wat kracht tot leven eerst zullen wij den w a r e n moed tot sterven vinden.’

Verder spraken zij weinig. Wat viel er ook te zeggen? Elk had genoeg aan zijne eigene gedachten. Eene poos nog zaten zij bij elkander op het hooge balkon, en tuurden zwijgend in den met starregoud besprenkelden herfstnacht. Ook des ochtends, bij hunne wandeling bergopwaarts naar Klobenstein, wisselden zij te nauwernood eenige onbeduidende woorden. Alleen deelde Schlesinger zijnen metgezel mede, dat al de overige personen, van wie hij gesproken had, reeds te bestemder plaatse waren aangekomen, en dat dus, indien zij allen bij hun besluit volhardden, niets hem beletten zou om dezen zelfden avond nog aan het werk te tijgen. Bij dit zeggen keek hij Meinardus scherp in de oogen - maar Meinardus verbleekte niet, en antwoordde dat hij bereid was. De doctor zelf bleef aan den weg herhaaldelijk stilstaan, om rond te blikken over het lachende landschap, of even te staroogen in het wazige verschiet, of mijmerend eene schoone bloem te beschouwen, of te luisteren naar het klateren van eene stortbeek, naar de muziek van eenen vogel in

het sparregroen. Het was of hij mede afscheid nam van de aarde en hare liefelijkheden.

Op het slot aangekomen, werd Meinardus door den doctor aan de aanwezigen voorgesteld. Daar was de gastheer, professor Simoni, en naast hem een in de wetenschappelijke wereld mede welbekend patholoog, professor Hartroth; en voorts dr. Paoli, van de hoogeschool te Bologna. Daar waren twee heeren in het zwart: een magistraatspersoon en zijn griffier. Daar waren eindelijk, op den achtergrond verspreid, vier schaduwachtige gestalten, die elkander en Meinardus met schuwe belangstelling gadesloegen, en die de doctor bij elkaar inleidde als ‘spitsbroeders’: - Olofski, een Russisch edelman uit Lijfland; Altorf, een Zwitsersch industrieel; Hiensen, een jonge Deen uit Aalborg, en advocaat Perello, een Triëster.

‘Ik laat het,’ sprak dr. Schlesinger, ‘aan de heeren zelven over, elkander met hunne lotsomstandigheden al dan niet nader bekend te maken. Hetgeen elk hunner mij in het bijzonder toevertrouwde, komt mij natuurlijk niet over de lippen. Gewis echter zou het zonderling, zou het van spitsbroeders onbroederlijk wezen, indien zij schouder aan schouder, om zoo te zeggen, zich gingen stellen voor den mond van het kanon, zonder elkander eenen blik gegund te hebben in hun afgesponnen leven. Wij staan hier samen tegenover eene geweldige overmacht. Hoe hartelijker wij ons aaneensluiten, des te sterker zullen wij wezen.’

‘Doctor Schlesinger, één woord,’ zoo liet Meinardus zich hooren: ‘Gij spreekt van spitsbroeders. Dáár staan er vier. Mijzelven reken ik de vijfde. Doch er zouden er zes wezen. Is de zesde weggebleven?’

‘Hoe kunt gij zoo vragen, waarde heer!’ antwoordde de doctor: ‘De zesde ben ik zelf - natuurlijk immers! - Ik sta wel met geen uwer onder hetzelfde gesternte. Mij is de adem nog niet bitter in den mond. Maar zoudt gij mij in staat achten mijn buurmans leven gereedelijker aan mijn oogmerk ten offer te willen brengen, dan mijn eigen? Neen, neen! Niemand is er weggebleven. Wij verschenen alle zes als mannen op het appèl.’

‘Zóó is het,’ nam nu professor Simoni het woord. ‘Wij zijn voltallig; en daarom stel ik voor dat wij beginnen met aan tafel te gaan. Een goed soldaat trekt, zoo hij het laten kan, niet nuchter in het gevecht; en nooit heb ik menschen

hartiger zien spijzen, dan onze Beieren op dien ongeluksdag bij Coulmiers, weinige uren vóór elk hunner den kogel verwachten kon. Laat mij u den weg wijzen, heeren!'

Het was nochtans geen hartige, en evenmin een gezellige maaltijd, die daar in de koele, ondanks den middagzonnegloed slechts sober verlichte ridderzaal gehouden werd. Gegeten werd er weinig; gesproken nog minder. Aanvankelijk trachtte ieder den schijn aan te nemen van onbevangenheid; doch niemand slaagde daarin, en weldra gaven de meesten deze pijnlijke komedie op. Vergeefs poogde de gastheer, met hulp van Hartroth en Paoli, door opgewekten kout de gedachten der dischgenooten te verstrooien. Dr. Schlesinger bleef in zichzelven gekeerd; de beide justitie-mannen gevoelden zich blijkbaar niet in hun element; en de vijf overigen, meer den wijn dan de spijzen toesprekend, volhardden somber in hunne half schuwe, half wantrouwende geslotenheid. Eindelijk kon Meinardus, die zenuwachtig bij het onwillige gesprek nu en dan een woord in het midden geworpen had, deze spanning niet langer verdragen.

'Doctor,' zoo richtte hij zich tot Schlesinger: 'mag ik u eene vraag doen?'

De doctor knikte toestemmend.

'Zijt gij werkelijk gereed?'

'Ja.'

'En is dit dus onze laatste maaltijd, ons laatste samenzijn in het gewone leven?'

'Zoo gij wilt, ja.'

'Wel, zouden wij den eindelijk mogen vernemen ..... Mij dunkt dat langer uitstel dan - -'

'Geen uitstel, neen!' brak de grijze Zwitser los, nadat hij zijn glas met ééne teug had geledigd: 'geen uitstel nu meer! Deze onzekerheid is de hel. Doctor Schlesinger, wat hebt gij voor? Bij God! mijne revolver zou barmhartiger zijn geweest, dan gij. Nu drie maanden heb ik om uwentwille voortgeleefd, met die smet op mijn hoofd, met die smet op mijn hoofd! - Ja, mijne heeren, gij moogt het allen vernemen. Ik was fabrikant. Met mijne welvaart niet tevreden, heb ik door eene dolle speculatie alles ten gronde gericht: mijne bloeiende zaak, mijn huisgezin en het geluk van mijne éénige dochter. Mijne vrouw stierf van hartzeer; mijn schoonzoon, de baron - een baron, ja! - mijn schoonzoon de baron vervloekte mij; en hij

had er het recht toe: want ik had hem mijne dochter gegeven om zijnen titel, en hij had haar genomen om mijn geld: het was een eerlijk contract - en ik was het die het verbrak. Schaamte dreef mij weg uit de stad mijner inwoning, waar ik veertig jaren lang de kroon had gedragen van de algemeene hoogachting. Ik was te oud om van nieuws af te beginnen, te onteerd om het vertrouwen weer te vinden. Ik was te laf om gebrek te lijden. Reeds had ik het pistool tegen mijne slaap gedrukt, toen deze man hier - vergeef mij, doctor! - mij overreedde om hem mijn leven af te staan ten nutte van eene heldhaftige onderneming. Ik gaf mij gevangen. Uitstel op uitstel dwong hij mij af. Maar nu is de maat vol. Hoe dan ook, heden moet het gedaan zijn, of ik neem mijne vrijheid terug. Ik zond gisteren de laatste flarde van mijn bezit aan mijn rampzalig kind. Morgen zou ik moeten gaan bedelen!'

'Welnu, ik ben tot uwen dienst,' hernam de doctor: 'Ik zeide u reeds dat het mijne schuld niet wezen zal, indien het heden niet is. Doch ik bid u, laat ons niet heftig worden bij eene aangelegenheid die de grootste zelfbeheersching gebiedt. Met verlof van onzen edelen gastheer' - professor Simoni boog het hoofd met minzamen ernst - 'zal ik langs de rij de omvraag doen ..... Gij, vriend Altorf, hebt daar duidelijk genoeg gesproken; en een andere brave' - hij wees Meinardus aan - 'heeft mij heden ochtend reeds *carte blanche* gegeven. Aan u dan, heer Olofski! Verlangt gij dat het heden zij?'

'Wèl, wèl, mij wèl!' mompelde de Rus, en over zijne houten tronie gleed een wrange grijnslach, terwijl hij zijne rechterhand oplichtte en den blik vestigde op het litteeken van eene wonde, die veroorzaakt scheen door eenen beet. - 'Mij wèl! Zeven maanden reeds heb ik het verwacht, en nòg is het niet gekomen. Maar komen moet het toch, komen moet het: want al de gebeten schapen hebben het gekregen, en ook Roeska, mijn arm paard - - en als ik wèl voel, dan is het waarachtig of mij hier in het polsgewricht reeds eene loome pijn, en of mij hier in de keel bij het slikken ..... ja ja, doctor!' viel hij uit, opspringend met sidderende leden en doodsangst in de oogen - 'ja ja, heden nog! Het mocht mij anders nog overrompelen! Heden nog! in elk geval heden nog, doctor!'

'Het is goed. En gij, Henrik Hiensen?'

'Heden, morgen, gisteren - wat maal ik om tijd!' riep,

voor het eerst den mond openend, op schellen toon de witblonde Jutlander. ‘Zijt gij vergeten wat ik u gezegd heb, op dien avond dat gij mij betraptet - - nu, dat kan onder òns blijven. Maar zijt gij het vergeten? Heb ik u niet gezegd dat het gansche leven mij als zaagsel is op de tong? Dat van der jeugd af spijs noch drank ooit smaak heeft gehad voor mij; dat geene vrouw mij ooit heeft kunnen bekoren; dat mijn oog blind is voor kleuren, mijn gehoor doof voor melodie; dat alles grauw en dof en genotloos voor mij is - en dat ik slechts ééne drift ooit heb gekend: roemzucht, dorst naar faam, mijnen naam tot eenen zegen of tot eenen schrik te maken onder de menschen. Vermaard of berucht, vervloekt of bezongen - het is mij om het even. Laat de wereld opzien bij het noemen van Henrik Hiensen, laat haar den adem inhouden van bewondering of van afgrijzen - en wat vraag ik naar dood of naar leven, naar heden of naar morgen, haha!’

‘En ook gij eindelijk, Signor Perello?’ wendde zich Schlesinger tot den Italiaan, die, aldus toegesproken, verbijsterd rondkeek, alsof hij plotseling wierd opgeschud uit eenen droom. De doctor moest zijne vraag herhalen: ‘Zijt ook gij bereid, Signor Perello, heden avond nog uwe verbintenis na te leven?’

‘Verbintenis? verbintenis?’ - Eerst van lieverlede scheen de bleeke, verwilderd uitziende man zich den staat van zaken te herinneren. - ‘O zeker!’ riep hij met gejaagde stem, meer fluisterend dan sprekend: ‘heden avond nog, zeker! Hoe eer hoe beter. Ik heb haast, doctor! ik heb geen tijd te verliezen. Met elken dag zie ik den nevel dikker worden om mij heen, en rooder, rooder! Ha! het erfspook van mijn huis, het nadert, het nadert snel! Mijnen grootvader, den broedermoorder, heesch het op zijn vijftigste jaar aan de galg. Mijnen vader joeg het op zijn vijf-en-veertigste, met handen die nog rookten van mijn moeders bloed, over de klippen van Trevigno duizend voet diep in de zee. En mij, mij zal het, vijf jaren vroeger alweer - dat is binnen weinige maanden ..... O God! het drijft mij nú soms al of ik iets dat mij dierbaar is vermoorden moet! Ik heb haast, doctor! Ik heb grooten haast!’

‘Met eenparige stemmen dus?’ vroeg, na eene korte pauze, dr. Schlesinger op plechtigen toon.

‘Heden!’ dreunde het sombere koor.

‘Dan’, sprak de doctor, ‘dan is het oogenblik aangebroken

tot de openbaring van het geheim, welks onthulling uw goed vertrouwen mij tot dusver kwijtschold. Ik dank u allen voor dat vertrouwen. Haast zou ik er ijdel op mogen zijn, wijl ik niets had om het u in te boezemen, dan mijn eerlijk gezicht en mijn eenvoudig woord. IJdel .... indien niet alle ijdelheid hier ware buitengesloten, behalve die ééne, die geheiligd wordt door den offerdood. Laat mij u zonder veel omwegen uiteenzetten wat ik van u vraag.'

De spreker was onder dezen aanhef verbleekt. Hij zweeg, sloot de oogen, hijgde naar lucht en scheen zich innerlijk te moeten samenrapen, om te kunnen voortgaan. Daarna begon hij, te midden eener ademlooze stilte, op zachten doch allengs aanzwellenden toon als volgt:

'Er is eene pestilentie, wier naam, slechts fluisterend uitgesproken, het menschdom al sidderen doet. Acht malen reeds in eene halve eeuw heeft zij Europa van vreeze en jammer ineen doen krimpen, de woningen geledigd, de graven overvuld. Elders, waar zij inheemsch is, buigt men zich onder haren geesel met eene stompe gelatenheid, die akeliger nog is dan noodgebeden en angstgeschrei. Overal laat zij hare baan bezaaid met de lijken der jongen en krachtigen; overal gaat haar een machteloos huiveren vooraf, overal volgt haar het weegeklag der van hunne liefsten verlatenen. Haar greep is zoo fel, zoo verraderlijk, zoo geheimzinnig. Opnieuw ligt zij op den loer om ons werelddeel te bespringen. Gij kent haar allen, amper aan haar ontsnapt: - de cholera.'

Bij het vernemen van dit woord zag men vier der vreemdelingen eene verschrikte beweging maken. Het was of er een schok hun door de leden voer; of zij elkander aanzagen, om, zoo één hunner ware opgerezen, diens voorbeeld te volgen en gezamenlijk op de vlucht te slaan. Meinardus alleen bleef kalm en hief de oogen opwaarts, zich verwonderend hoe het mogelijk was dat van alle plagen, welke hij zich in de laatste dagen voor den geest geroepen had, juist deze ééne aan zijne verbeelding was ontsnapt.

'Gij ontstelt, mijne heeren', hernam de doctor - en dat is mijne schuld: want onwillekeurig, als door de kracht eener algemeene gewoonte, maalde ik u van deze ziekte een verschrikkelijk beeld. De gestalte echter, in welke zij optreedt voor het vervaarde oog van de massa, is niet die waarin zij zich

vertoont aan den blik van den kalm beschouwenden mensch. Wat toch heeft zij, met haren ruwen aanval, hare snelle uitputting, haren spoedig toegedienden genadestoot - wat heeft zij in waarheid, voor den man die sterven kan, ontzettends? Zij martelt niet: zij maakt af, zij velt neder, gelijk een ridderlijk strijder zijnen tegenstander doet. Vreeselijk in haar naderen voor de levenslustige menigte, demonisch wreed in haar losscheuren van wat de liefde verbond, brengt zij toch den wijze het kortste, het meest gewenschte uiteinde. Gij ontstelt. Doch hoe zou het wezen, indien ik u de worgende diphteritis had genoemd, of de brandende typhus met haren stoet van helsche koortsvisioenen, of de langzaam uw vleesch wegvretende kanker? - Ik bid u, laat mij verder spreken.

In Hindostan, haar vaderland, heb ik de cholera nagevorscht. Honderdmaal mengde zich haar adem met den mijnen, honderdmaal stak ik, nog onbeschermd, mijn hoofd in haren muil: - zij heeft mij niet gewild. Ik trachtte het geheim van hare macht haar af te dwingen. Hoe ik daarbij te werk ging, doet hier luttel ter zake. Genoeg, dat ik na jarenlangen arbeid, na tallooze en met de grootste zorgvuldigheid verrichte onderzoekingen, de kiem, de oorzaak der noodlottige krankheid meen gevonden te hebben in een microscopisch wezen, eenen *bacillus*, die, eenmaal langs zekere kanalen in het menschelijk organisme toegang verkregen hebbende, zich met onbegrijpelijke snelheid daarin vermenigvuldigt, het bloed vergiftigt en het leven verderft.

‘Meent niet dat ik bij deze mededeeling mij voor u op het voetstuk plaats van eenen ontdekker. Ik volgde eenvoudig het spoor, mij door anderen, grooteren dan ik, gewezen. Heb ik u den arbeid te herinneren van eenen Pasteur, eenen Koch - om van andere verdienstelijke mannen op dit gebied niet eens te gewagen? De uitkomsten, door die mannen verkregen, lieten, reeds toen ik aan het werk toog, nauwelijks meer twijfel, of het beginsel van alle besmettelijke ziekten is een parasiet; en veelbelovend doemde ook toen reeds de groote waarschijnlijkheid voor ons op, dat de voor het hoogere organisme zoo doodelijke voortplanting van die verschillende parasieten kan tegengegaan worden langs twee wegen: hetzij tijdige inoculatie met het contagium, waardoor het lichaam, krachtens eene nog onverklaarde wet, voor eene latere en heviger besmetting wordt gevrijwaard - hetzij rechtstreeksche bestrijding van het een-

maal opgeloopen contagium in het lichaam zelf, door het toedienen van eene voor de voortplanting der parasietische kiem belemmerend werkende zelfstandigheid: een tegengif alzoo.

Staan wij een oogenblik bij dezen tweesprong stil.

De eerste onzer beide wegen, de preventieve, werd met den schitterendsten uitslag door Jenner betreden ten opzichte van de pokken, door Pasteur met betrekking tot het miltvuur. Doch wat de cholera betreft, opent zich naar dezen kant voorshands geen uitzicht op redding. Aangenomen immers al, dat ook tegenover deze ziekte de heilzame kracht der inoculatie kon bewezen worden - op welk een heir van bezwaren zou men dan toch bij de toepassing niet stuiten! Hoeveel vrees, afkeer en wantrouwen zou men niet te overwinnen hebben, alvorens men de meerderheid van het menschdom zou hebben overreed om zichzelven en hunne kinderen bij wijze van behoedmiddel met het cholera-gif te doen inenten! En dit in onzen tijd nog wel, nu zelfs aan de gezegende vaccinatie allerlei dom en valsch vooroordeel eenen verbitterden oorlog heeft verklaard!

Ons blijft alzoo de tweede weg: de defensieve, die afgaat op de bestrijding van het contagium in het lichaam door middel van een tegengif. Dit was de weg, dien mijn hooggeachte vriend en collega hier, doctor Paoli, insloeg, nadat hij tot de ontdekking was geraakt dat zwavelzure alkaliën, in het bloed gespoten, krachtig reageerend werken tegen de contagia van moeraskoorts, onderbuikstyphus, kraamvrouwenkoorts en pokken. Dit ook was de weg, langs welken ik zelf gekomen ben, of meen gekomen te zijn, tot eene methode, welke, van het defensieve stelsel uitgaande, te gelijk ook het preventieve in zich sluit. Bij mijne onderzoekingen vond ik namelijk, dat elk micro-organisme, zelfs het taaiste, onderworpen is aan den doodelijken invloed van de eene of andere gifstof; tevens, dat er tot het in werking brengen van dien doodelijken invloed slechts eene uiterst kleine hoeveelheid van deze specifieke gifstof noodig is; en eindelijk (wat voor ons het meeste belang heeft), dat ook eene zoodanige materie, welke in normalen toestand voor het bestaan van een microscopisch wezen de gunstigste voorwaarden oplevert, hare geschiktheid als medium van voortplanting te eenenmale verliest, zoodra zij ook zelfs maar met een minimum van de bedoelde giftige zelfstandigheid is bezwangerd. Vergunt mij, u de zaak met een voorbeeld te verduide-

lijken. De vermenigvuldiging van zeker microscopisch plantje, den *aspergillus niger*, wordt, in het vocht waarin deze schimmelsoort tiert, volslagen tegengegaan door de toevoeging van slechts één zestienhonderdduizendste gewichtsdeel *nitras argenti*; en wanneer ik dit vocht vooraf met slechts één zestienhonderdduizendste gewichtsdeel *nitras argenti* aanmeng, dan zullen de daarin overgebrachte kiemen van *aspergillus niger* er onlevensvatbaar in blijven. Welnu: gesteld eens dat deze *aspergillus* een menschen-parasiet ware, die in het menschelijk bloed het uitverkoren medium vond tot zijne voortplanting, en die bij machte was om door zijne snelle vermenigvuldiging de samenstelling van dit sap zóódanig te wijzigen, dat de dood er uit volgen moest - dan zou het inspuiten van slechts vijf milligram *nitras argenti* in de aderen van eenen volwassen man toereikend zijn tot de zekere beteugeling van dit contagium in het lichaam van dien man. Gesteld verder eens, dat deze *aspergillus* het contagium van de cholera ware, dan zou diezelfde inspuiting bij den mensch niet alleen als geneesmiddel, doch, vóór het opdoen der besmetting aangewend, ook als b e h o e d m i d d e l strekken tegen de cholera. - Begrijpt gij mij wel? Bevroedt gij niet reeds waar ik henen wil?'

Allen zwegen. Of die vijf gefronste voorhoofden nog n i e t begrepen, of dat zij nog niet begrijpen w i l d e n - wie kon het zeggen?

'Hoort mij verder aan,' vervolgde dr. Schlesinger. De cholera kan inderdaad niets anders wezen dan het werk van zulk eenen parasiet, zulk een levend, onbegrijpelijk snel in het bloed zich vermenigvuldigend micro-organisme; en bij gevolg, ook de cholera moet kunnen worden afgeweerd door dezelfde methode, zoo even ten opzichte van den *aspergillus niger* aangeduid: dat is, door in het menschelijk bloed eene zelfstandigheid te mengen, welke, zonder den mensch te schaden, deze vloeistof ongeschikt maakt voor het leven der anders zoo welig daarin voortwoekerende kiem. Dit k a n niet anders! zeg ik: dit m o e t kunnen!... Wèl op beslisten toon durf ik spreken, dunkt u niet? - Helaas, het doel van mijn leven of van mijnen dood zal dan eerst bereikt zijn, wanneer ik, of een ander voor mij, beslister en korter nog zal mogen uitroepen: het i s !

'Toen Columbus al de gegevens had saamgevat, die hem

deden besluiten dat er land moest liggen aan de overzijde van den ongemeten oceaan, toen riep ook hij: “het k a n niet anders, het m o e t zoo wezen!” Doch dat andere woord - “het i s !” - dit kon hij eerst uitspreken nadat de grootmoedigheid van eenen vorst hem schepen had geleend tot het oversteken van dien oceaan. Zóó nu staat het tot op dezen oogenblik ook met mij en mijne mede-pionniers op het gebied der germinologie. In de afscheidingen van meer dan vierhonderd choleralijders heb ik denzelfden specifieken *bacillus* aangetroffen: en ik ben overtuigd, voor mijzelven overtuigd, dat deze *bacillus* niet het gevolg, maar werkelijk de oorzaak is van het ziekte-proces. En méér dan dit. Ik ken de stof, wier aanwezigheid, zelfs in uiterst geringe mate, de voortplanting van dien vreeselijken parasiet in eene overigens tot zijne ontwikkeling zoo gunstig mogelijk gemengde substantie volkomen verhindert: en overtuigd, voor mijzelven overtuigd ben ik alweder, in deze stof het tegengif te hebben gevonden, dat, in de aderen van den mensch gespoten, hem voor de werking van het contagium onontvankelijk maken zou. Doch hier - hier stuit ik. Hier sta ik als Columbus aan het strand, turend naar het westen, met het oog des geestes die nieuwe wereld aan den overkant zoo helder reeds aanschouwend - maar machteloos nog om haar te betreden. Want hoe sterk in mij die innerlijke overtuiging omtrent de waarheden welke ik meen te hebben nagespeurd ook wezen moge - het positieve, tastbare bewijs daarvan kon ik tot dusver niet leveren, omdat er tusschen mij en dit bewijs nog het breede water lag van menschelijke zelfopoffering. Mijne heeren, dat water moeten wij oversteken - en onze schepen, het moeten onze lichamen zijn. Verstaat gij mij?’

Eene zenuwachtige trilling, die den kring der luisterenden doorliep, was het éénige antwoord.

‘Welaan! ik moet duidelijk zijn tot het einde. Mijn meester, Pasteur, en mijn vriend, Paoli, hebben de waarheid hunner ontdekkingen met betrekking tot miltvuur en besmettelijke koortsen kunnen toetsen aan en staven met de hulp van experimenten op schapen, konijnen en andere diersoorten. Ik echter kan dit niet ten opzichte van de cholera. Want een noodlot heeft gewild dat het contagium dezer ziekte op de lagere dieren niet overplantbaar zou wezen. Vandaar, dat ik m e n s c h e n o f f e r s behoef tot het erlangen van mijne groote zekerheid.

Ik had, wel is waar, mij kunnen bepalen tot het beproeven der louter defensieve werking van mijn tegengif; doch, behalve dat mij dit in Indië - op enkele, inderdaad met gunstig gevolg bekroonde, uitzonderingen na - belet werd door het fatalisme van den oosterling, behalve dat ik daarvoor in Europa de verschrikkingen zou moeten afwachten van eene nieuwe epidemie, zou mijn werk slechts ten halve verricht mogen heeten, indien ik het menschdom tegen den geduchten vijand ook geene p r e v e n t i e v e bescherming verzekeren kon. Ik heb alles gewild, of niets. Naar het hoogste streef ik - het zwaarste verg ik daarvoor. Daarom begon ik met mijn eigen leven beschikbaar te stellen. Daarom zocht ik ú - en ik vond u, gij verlorenen, die uw kostbaar bestaan - kostbaar immers met het oog op wat ik thans daarmede voorheb - nutteloos wildet wegwerpen, gelijk een afgedragen kleed op eenen mesthoop. Daarom richt ik tot u, ten overstaan van deze waardige mannen, die mijne getuigen en helpers zijn, de plechtige vraag: zijt gij bereid, uit vrijen wil, u mèt mij aan deze beslissende proefneming te onderwerpen?'

Meinardus stond op, en opende den mond om te spreken. De vier overigen bleven zwijgend zitten, met de hoofden naar den grond.

'Twee woorden nog', hernam de doctor, terwijl hij Meinardus met een gebaar het zwijgen oplegde: 'Twee woorden nog - en wel de belangrijkste. Niet jegens u allen, moet gij weten, kan ik mijne belofte gestand doen; ik maak mij er inderdaad een verwijt van - doch ter wille van mijn oogmerk moest ik deze misleiding wel begaan. Voor drie onzer bestaat er namelijk eene zeer groote levenskans - neen, zoo mijn schoonste vertrouwen mij niet bedriegt, en onvoorziene factoren mijne berekening niet verijdelen, eene volkomene z e k e r h e i d van leven. Dit zal u duidelijk worden wanneer ik u uiteenzet volgens welke methode wij te werk zullen gaan. Het is ons hoofdzakelijk te doen om eene vergelijkende proefneming, uit welke niet alleen de identiteit van den bewusten *bacillus* als oorzaak der cholera, maar bovenal ook de behoedende kracht van mijn preservatief blijken zal. Aanstonds dus, volgens uw verlangen, beslist het lot wie onzer àl, wie niet met dit antisepticum beschermd zullen worden. Het drietal dat de hoogste nummers trekt, ontvangt van dr. Paoli, een zeer bedreven practicus bij

dergelijke bewerkingen, eene aderlijke inspuiting met mijn behoedmiddel, terwijl de overige drie ònbeschermd blijven. Daarna gaan wij allen ter ruste; en wie vreezen mocht niet te zullen kunnen slapen, dien staat een matig gebruik van narcotische middelen ter beschikking. Morgen echter, in de vroegte, kom ik u wekken, en voor ons alle zes, beschermden en onbeschermden, breng ik dan eenen ochtenddrank, die de kiemen zal bevatten van het door mij verzamelde en uit Bengalen meegebrachte contagium. Verder laat men bij ons allen het proces onverhinderd zijnen loop: bij het ééne drietal tot schier onfeilbaren dood, bij het andere tot een ongedeerd heerijzen na hoogstens eene lichte ziekelijke aandoening. Professor Simoni, professor Hartroth en doctor Paoli fungeeren bij het gansche experiment als medische waarnemers, terwijl gindsche beide heeren' (hij wees op de twee rechterlijke ambtenaren) welwillend op zich genomen hebben om toe te zien dat hier niets wederrechtelijks geschiede en om van alles een actestuk op te maken. Geneesmiddelen - aan welke trouwens mijne ervaring mij alle waarde doet ontzeggen - zijn onverbiddelijk buitengesloten; doch aan de zorgvuldigste verpleging door eenige ervaren ziekenoppassers zal het ons overigens niet ontbreken. Zij die zich vrijloten en aan de ziekte ontsnappen - als apostelen treden zij de wereld in, om te getuigen van eene nieuwe verlossing. Zij die sneven - zij zullen hebben wat zij zochten. Daar buiten in den luchtigen hof, met de heerlijke bergen in het ronde, zullen zij hunne rustplaats vinden; en hun gedenkteeken, het schoonste en onvergankelijkste dat een sterveling begeeren kan, vinden zij, weest dáár verzekerd van, in de annalen der wetenschap en in de harten hunner dankbare medemenschen.

'Mijne heeren', zoo eindigde dr. Schlesinger - 'ik moet zelfs den flauwsten schijn vermijden van drang op u te oefenen, van u te willen overrompelen, of van u gebonden te willen houden aan eene wellicht overijld en in elk geval zonder kennis van den aard harer strekking afgelegde belofte. Ik ontsla u van die belofte; ik verlang niets van u, dan met uwen volkomen vrijen en op schrift te bezegelen wil. Gaat dus, en beraadslaagt met uzelven. Al de deuren van dit slot staan open; in het omliggende sparrebosch kunt gij u verliezen zonder dat iemand u opmerkt; verscheidene paden

voeren van deze hoogte de wijde wereld in; niemand zal u bespieden zoo gij die zoekt, niemand u volgen zoo gij die inslaat. Ziet! de wijzer staat op vier. Over twee uren, wanneer de klok zes slaat, wacht ik u terug in deze zaal. Komt gij - dat zal uw jawoord wezen op mijne vraag. Komt gij niet, dan is dat uw zwijgend neen - dan zal het wezen alsof wij elkander nooit gekend hadden - - vaartwel dan!'

Het vijftal stond op, en verwijderde zich.

IV.

Ook dr. Schlesinger, van het spreken vermoeid, trok zich terug in zijne kamer. Hij meende daar nog bezigheid te zullen vinden; doch het was alles gereed. Niemand inderdaad kon voor zijnen dood minder aanstalten te maken hebben, dan hij. Gebeden had hij niet op te zenden, schulden niet te vereffenen, afscheidsbrieven aan vrienden en bloedverwanten niet te schrijven. Ook met zijne collega's waren alle schikkingen getroffen, en de wetenschappelijke bescheiden, welke op zijne onderzoekingen en op den verwachten uitslag daarvan betrekking hadden, berustten reeds veilig in de handen van den man die meer dan iemand anders willig en bij machte was er de noodige openbaarheid aan te geven: professor Simoni. Toen hij dus zijne praeparaten en toestellen, die trouwens van den eenvoudigsten aard waren, nog eens had nagezien, bleef hem wezenlijk niets anders te doen, dan, voor het open venster gezeten, den tragen voortgang der wijzers tot den zesden klokkeslag te verbeiden.

Naar buiten tuurde hij dan, over de noordwaarts zich buigende vallei, aan welke de westelijke bergwal den zonneschijn reeds had onttogen. In de diepte, over de dampende akkers en gaarden, had zich een blauwig waas gespreid, door hetwelk de voorwerpen in het dal slechts mat geteekend heenschemerden; doch de bergen rondom baadden zich in het avondgoud met wonderbare helderheid; boven de oostelijke keten hing de jonge maan gelijk een sikkel van blinkend goud; en opwaarts was de lucht zóó klaar, dat de eerste starrevonken reeds haar tintelen mengden in het amber van den nog hel verlichten hemel. Des doctors oogen dronken dit schouwspel in; en zijne ooren laafden zich aan de heilige stilte, die de wereld scheen

te vervullen, die zelfs daar omlaag de stem scheen bevangen te hebben van de eeuwig bruisende rivier. Nooit had hij de schoonheid dezer aarde inniger gevoeld; nooit had het leven hem gevleid met aantrekkelijker beelden van nog te smaken geluk, dan op dit oogenblik nu hij het alles ging verlaten..... Maar w a s dit zoo? Was dit beslist? Bestond er ook voor hem niet eene levenskans? Hij zou immers mee het lot over zich laten vonnissen, en zoo hem dit gunstig wezen mocht - wel, vertrouwde hij dan zelf niet op de kracht van zijn eigengevonden behoedmiddel?..... O zeker, zeker deed hij dat. Maar het grillige wezen, dat men ‘het lot’ noemt, had hem nooit bijzonder toegelachen; en daarom, hij wist het wel: indien er uit eene bus een prijs te trekken viel en eene niet - een prijs: het leven, en eene niet: de dood - hij wist het wel wat zijne hand daaruit dan te voorschijn halen zou. Hij wist het - en hij kon berusten: h i e r vooral, waar immers zijn dood waarlijk geene n i e t, maar op zichzelven reeds een prijs zou wezen, om welken vele heldenzielen hem benijden zouden. Hij had de wereld lief; doch juist om dier liefde wille ging hij van haar scheiden. Hoe betrekkelijk licht moest hem ook dit scheiden vallen. Niemand hield hem terug: van geen menschenhart behoefde hij zich met smart en bezorgdheid los te rukken; en wat het zich losmaken van zichzelven betrof - was het, een weinig vroeger of een weinig later, niet onafwendbaar? en zou het hem later, onverhoeds en ongelegen wellicht, niet méér moeite kosten dan thans, nu hij uit vrijen wil reisvaardig stond tot een edel doel? - Neen, hij vreesde de ontbinding niet, noch wat er op haar volgen kon. Inderdaad, het was hem onmogelijk, zich over dit laatste ernstig te bekommeren. Indien er iets onvergankelijks in hem was, dan zou dit onfeilbaar zijne rechte plaats vinden in de schepping, om weder deel te hebben aan haar wondervolle leven; en zoo niet - wat kon het hem deren, daar hij het immers niet weten zou? - Aan de natuur vertrouwde hij zijnen geest, gelijk de Christen zijne ziel beveelt in de handen van eenen hemelschen Vader. In háár had hij geleefd: in háár durfde hij sterven. Haar vleide hij niet om een paradijs, noch duchtte hij haar wegens eene hel; hij verwachtte slechts dat zij ook aan hem haren plicht zou doen volgens hare onwankelbare wetten. Met háár had hij al zijne dagen doorgebracht; hij had haar nagespeurd in hare donkerste

hoeken, maar ook in hare glanspunten van schoonheid en van zinnenweelde; en zoo hij haar thans bij haar snoodste vernielingswerk met hare eigene wapenen zocht te bedwingen, het was niet als een wrevelige weerspanneling, gelijk Meinardus, maar als een liefhebbend discipel, overtuigd, dat zij voor elke wonde, die zij slaat, in haren schoot een heilmiddel verborgen houdt, hetwelk zij wil dat wij zoeken.

Voor zichzelven dus kon hij, ondanks zijnen nog krachtigen levenszin, het leven zonder spijt of vreeze afleggen. Dan echter rees er in hem eene andere gedachte: de gedachte aan zijne vijf lotgenooten. Was zijn geweten ook zuiver ten opzichte van hetgeen hij doen ging met dézen? - Het was waar, zonder hem zouden zij allen reeds des doods zijn geweest; maar had hij daarom het recht, hen nu, ten deele althans, terug te voeren naar de duistere poort? Hoe zou de wereld daarover wel denken? Zou zij niet, zij die de kostelijkste gaven der wetenschap niet dan al hoofdschuddende aanvaardt..... Doch neen! zij mocht over zijne daad moraliseeren zooveel zij wilde - te gelijk zou zij hem dankbaar wezen, en ten slotte zou zij hem toejuichen. En zijne eigene conscientie verweet hem ook hierin niets. Hoe, moet een veldheer gelauwerd worden omdat hij onversaagd de beste zonen van zijn land ten dood voerde voor de vrijheid? - en zou een arts dan misdadig moeten heeten wanneer hij zich aan de spits stelt van eene zelfopofferende schaar tegen eenen ergeren jammer dan het verlies der vrijheid zelfs ooit wezen kon? Uit wie ook bestond hier die schare? Uit lieden voor wie de dood eene weldaad wezen zou. Twee hunner waren vermoedelijk door geene menschenmacht te redden, wijl op hen de greep rustte van de meest demonische aller bezoekingen: hydrophobia en erfelijke razernij. De derde hunkerde naar pijnloosheid, de vierde naar vergetelheid; de vijfde werd voortgezweept door eene zinnelooze roemzucht, die, op het punt van misdadig te worden, thans bevrediging zou vinden in een heilrijk sneven. Weg hier dan met de angstvallige bedenkingen eener onbuigzame moraliteit! Nooit werd er iets groots bereikt zonder het brengen van een offer; en hier, zoo ergens, mocht het doel de middelen heiligen, al waren dan in het afgetrokkene die middelen zondig!

Terwijl hij zoo peinsde in de zacht vergrauwende schemering,

werd er aan zijne deur geklopt - en Meinardus trad binnen, met verslagenheid op zijn gelaat.

‘Ha!’ riep Schlesinger: ‘is het al tijd?’

‘De klok heeft zes geslagen.’

‘Kom dan, kom!’

‘Waar wilt gij heen?’

‘Naar beneden, waar de anderen ons wachten. Kom!’

Een bittere trek krulde Meinardus' lippen. - ‘De anderen? - Wij zijn nog slechts met ons tweeën, doctor.’

‘Hoe? Wat zegt gij? De anderen - -?’

‘Gij ziet hen nooit terug. Zij zijn allen heengegaan.’

‘Heengegaan?’

‘Ik stond op het hoogste terras, en ik zag - -’

‘Wat zaagt gij?’

‘Ik zag hen allen langs verschillende paden den berg afdalen, vluchtend alsof er een spook hun op de hielen zat.’

‘De ellendigen! Alle vier? Ook den grijzen Altorf?’

‘Hij wendde noordwaarts zijne schreden.’

‘Ook Olofski met den dollehondsbeet?’

‘Op windhondsvoeten spoedde hij zich westwaarts heen.’

‘En Perello, den maniacus, die zulk eene haast had om te sterven?’

‘Met woeste gebaren draafde hij het oosten te gemoet - gelijk Henrik Hiensen, wien het leven als zaagsel is op de tong, zich ijlend verloor in de stoppelvelden tegen het zuiden!’ -

Een honend schateren brak van des doctors lippen. - ‘En gij’, riep hij - ‘was er voor u geen vijfde hemelstreek?’

Meinardus drukte hem de hand.

‘Welaan, gij éénig getrouwe!’ hernam Schlesinger: ‘zoo zullen wij ons door deze nietswaardigen de haast verdiende kroon niet van het hoofd laten rooven! Tusschen ons beiden dan, edele vriend, tusschen ons beiden!’

Zij traden in de ridderzaal, waar zij den gastheer en zijne gezellen hen wachtende vonden. Men wist hier reeds alles.

‘Mijne heeren’, sprak de doctor, ‘uwe taak is verlicht, en onze proefneming zoo goed als waardeloos geworden. Maar tóch willen wij haar dóórzetten. De loten, Paoli! - Gij weet het’, zoo wendde hij zich tot Meinardus: ‘wie het hoogste nummer trekt, wordt ingespoten met het preservatief; de andere blijft onbeschermd.’

‘Ik weet het’, luidde het antwoord.

Meinardus trok 5, en zijn gelaat werd somber. Maar toen er op des doctors opengevouwen papiertje eene 6 te lezen stond, toen straalde zijn oog van koortsige geestdrift.

‘Laat ons oversteken!’ riep Schlesinger.

‘Nooit!’

‘Ik smeek u er om!’

‘Niet voor de zaligheid!’

‘Gij wilt dus sterven?’

‘Ik wil sterven. En ik wil dat gij leven zult.’

‘Dan, Paoli, aan het werk!’

De nacht voltooide zijnen stillen gang over de bergen. Hanengekraai, door de valleien weergalmend van dorp tot dorp, wekte den dageraad in het warm ontvlammende oosten, en blijde, met altoos jong gejuich, begroette der vogelen koor den eersten zonnestraal, die de kruinen doortintelde van het woud.

En een nieuwe herfstdag, even zonnig als die van gisteren, deed de sneeuwspitsen flonkeren, de blauwe meren lachen, de watervallen zich tooien met feeënsluiers van zevenkleurig gaas. De wandelaars loofden de schoone wereld; op het veld hieven de maaiers vroolijke zangen aan bij het ruischend nederzijgen van het laatst geoogste graan. Daar boven echter, binnen de zware muren van den Klobenstein, stonden drie geleerde mannen, bedroefd en machteloos, om de sponden van twee ongelukkigen, die in de weeën lagen van hun worstelen met den dood.

En na nogmaals drie van die wonderschoone dagen - want zeldzaam liefelijk was het afscheid van dien zomer -, legde men éénen dier twee onder de zoden van den kleinen hof ter ruste. Op zijnen grafsteen beitelde men onopgesmukt zijnen naam: Friedrich Schlesinger.

Vier weken later, bij het vallen van de eerste sneeuw, daalde Meinardus den berg af. Geknakt nog door den greep des verdelgers, aan welken hij te nauwernood ontging, doch van zijn zenuwlijden volslagen genezen, is hij opnieuw de wereld ingetreden - en in helpen, wáár hij kan, schijnt hij thans eerst het doel zijns levens gevonden te hebben. Treft hij eenen rampzalige, die de hand aan zichzelven wil slaan, zoo zoekt hij hem

te weerhouden. - ‘Vriend,’ spreekt hij tot hem: ‘gij hebt recht misschien. Maar doe niet alzóó. Een menschenlijf heeft waarde. Zie rond, zoek, of gij over het uwe niet waardiger beschikken kunt, dan door het weg te werpen gelijk een afgedragen kleed op eenen mesthoop. Want wie zijn leven behouden wil, die zal hetzelve verliezen; doch wie zijn leven verliezen wil om der menschheid wille’ ..... Dan echter denkt hij aan doctor Schlesinger: hij denkt dat ook in d i t woord de reddende waarheid niet besloten ligt - en treurig vervolgt hij zijnen eenzamen weg.

C. VAN NIEVELT.

De Surinaamsche goudvelden.

> .... Vis aurea tinxit Flumen, et humano de corpore cessit in amnem, Nune quoque jam veteris percepto semine venae Arva rigent auro madidis pallentia glebis.
> Ovidii Metam. lib. XI.

Ovidius verhaalt hoe aan Koning Midas, toen hij wenschte bevrijd te worden van de voor kort nog zoo vurig begeerde, maar weldra met nog veel meer hevigheid verwenschte gave om al wat hij aanraakte in goud te veranderen, vergund werd zich daartoe af te wasschen in een stroom, wiens wateren die merkwaardige eigenschap overnamen en daarna steeds, wanneer ze 't omliggende land overstroomden, gouddeelen in menigte achterlieten.

Wanneer de dichter niet met zooveel nauwkeurigheid de plaats had aangewezen, waar dit wonder geschiedde, dan zou men allicht geneigd zijn om het er voor te houden dat de rijkst bekende goudstreek op aarde als tooneel van die eigenschapsverwisseling moest worden beschouwd en dat de Zuid-Amerikaansche goudzone, die zich uitstrekt van het binnenland van Brazilië tot in Venezuela en ook de Guyanas doorsnijdt, eenmaal door de wateren der rivier, waarin Koning Midas zich baadde, overstroomd werd. Dáar toch vindt men het El-dorado vóór drie eeuwen door de Spanjaarden ontdekt, daarna vruchteloos door Sir Walter Raleigh en de zijnen gezocht en dat sedert gebleken is zoo rijk aan 't edel metaal te zijn.

Wie dus streken bezoeken wil rijk aan goud, hij trekke naar de Guyanas en wie daarbij verscheidenheid van in-

drukken en afwisseling in levenswijze verlangt, kieze dan S u r i n a m e met zijn bovenlanden en zijn lage kuststreken. Daar toch wordt men in staat gesteld om de meest verheven natuurtafereelen te aanschouwen en tevens het meest alledaagsche onder de oogen te hebben.

Men kan er buffels jagen met Indiaansche stammen; - stroomversnellingen en watervallen op- en afvaren in de ranke booten der boschnegers; - het spoor van tijgers volgen en van wilde zwijnen; - door goudkoorts gedreven en dorstend naar snel fortuin zijn geluk gaan beproeven in de goudvelden en daarbij gezondheid en zelfs leven op 't spel zetten; - bij dat al soms de hardste ontberingen en de zwaarste vermoeienissen trotseeren; - en tevens, zoo men niet geheel ongevoelig is voor de genietingen van de tafel, geen weerstand weet te bieden aan de verleidelijk geopende armen van 't luierstoel en ook niet afkeerig om, onder 't aanhooren van wat schutterij-muziek, te luisteren naar de leuterpraatjes en nieuwtjes van 'n klein stedeke, behoeft men zich ook deze genoegens niet te ontzeggen.

Wie de wonderen der heerlijke schepping wenscht te aanschouwen, zooals die slechts in de maagdelijke oerwouden van Z u i d - A m e r i k a , niet ver van den evenaar, te vinden zijn, des avonds het helder schitterende Z u i d e r - K r u i s ter kimme wil zien dalen en 't zilveren licht van V e n u s zich wil zien weerspiegelen in den donkeren vloed, - en die toch al het eigenaardige van het leven in een kleinsteedsch plaatsje ongaarne zou missen; - in één woord: wie het meest verheven poëtische van de natuur in al haar oorspronkelijkheid en rijkdom en het meest plat alledaagsche van een bij uitstek prozaïsch menschdom nevens elkaar wil zien, vindt daartoe in S u r i n a m e gelegenheid, zooals wellicht nergens anders ter wereld.

De reis van P a r a m a r i b o naar de goudvelden behoort ontegenzeggelijk tot die zaken, welke - zooals een geestig schrijver het uitdrukt - bij uitstek geschikt zijn om de meer edelmoedige zijde van 's menschen karakter tot ontwikkeling te brengen, in zoo ver men het genoegen van dien tocht veeleer aan zijn naaste zal gunnen dan het voor zich zelf te begeeren.

Verbeeld u, gedurende soms drie volle weken in een inlandsche boot - c o r j a e l - te moeten doorbrengen, bij afwisseling blootgesteld aan de hevige tropische zonnestralen, die zich in

de rivier weerkaatsend u aan twee kanten verbranden, en aan de harde slagregens, die in minder dan geen tijd, de boot en al wat er zich in bevindt, druipnat maken, zonder daarbij evenwel eenige koelte aan te brengen. Dat alles, zonder andere beschutting dan aan de achterzijde van de boot een laag afdakje van gevlochten palmblâren, waaronder men wel kan liggen, maar niet zitten en waaromtrent men zich gedurig de pijnlijke vraag stelt, of het daarbinnen benauwder dan wel daarbuiten heeter is; het antwoord op welke vraag telkens wederom ‘in malam partem’ wordt uitgewezen, zoodat men binnen zijnde steeds naar buiten verlangt en nauwelijks buiten is of men wenscht weêr onder dak te zijn. Overigens is het zich verplaatsen in die boot geen gemakkelijke zaak, want ze is zóó vol met lotgenooten en met provisiën van allerlei aard, noodig voor de reis en het verblijf daar b o v e n - zoo als de gouddelver de bosschen aanduidt -, dat het dikwijls eenvoudigweg onmogelijk is om zich buiten dat afdakje te begeven vóórdat de bemanning - even als in de rijstebrij-berg kinderlijker overlevering - zich letterlijk een weg gegeten heeft door de opgestapelde levensmiddelen heen. Bij die ongeriefelijkheden van hitte, vocht en gebrek aan ruimte, komt nog dat de minste beweging in zoo'n corjael, waarvan de meesten uit één boomstam vervaardigd zijn, de boot doet overhellen tot ongerief voor de roeiers en tot gevaar voor 't geheel.

Natuurlijk gaat men met vloed uit en roeit tot aan het doorbreken van de eb, waartegen, daar 't getij op de Surinaamsche rivieren bijzonder hevig is, niet op te werken valt. Zoo mogelijk tracht men dan op de een of andere plantage een onderkomen te vinden. Gelukt dit niet en moet ge bijvoorbeeld tegen den avond door eb overvallen, halt maken en het anker uitwerpen, dan, wanneer een ieder naar verademing en een weinig rust snakt, komen de muskieten, bij duizendtallen, in dichte drommen uit het struikgewas, dat aan den oever groeit, opzetten en maken u het leven zuur en bitter, zoo als slechts muskieten dat kunnen doen.

Wanneer de boot dan stil ligt, verneemt men niets dan het tergend gegons dezer insecten, en het klappen van de vlakke hand op de zwarte huid, waar men tracht deze venijnige bloedzuigers te vellen. Daarbij nog het eigenaardige geluid: half zucht, half gesteun, dat de neger uit, wanneer hem iets

kwelt en eindelijk het kabbelen van de riviergolfjes tegen de boeg. Is de zon eenmaal onder, dan is 't wel meteen donker en ook minder warm, maar bij de muskieten valt aan slapen niet te denken en er blijft niets anders over dan lijdzaam het doorbreken van den vloed af te wachten, wanneer de roeiers op nieuw hun taak zullen kunnen aanvaarden onder 't genot van een gezang zóó barbaarsch, zóó onwelluidend, zóó van alle liefelijkheid en melodie ontbloot, dat wie daaraan nooit was blootgesteld, zich van die pijniging eenvoudig geen denkbeeld kan maken. Brulapen zijn daarbij vergeleken leeuwrikken, en tijgers nachtegalen. En hoewel die negers uren lang onvermoeid door kunnen roeien, doen zij dit slechts flink en c o n a m o r e wanneer zij daarbij hun valsch vlijmend falsetto en schrik aanjagende bas kunnen doen hooren. Daarom ook waagt men het nooit dat zoogenaamde zingen te verbieden, al zou men er ook ziek van worden en al is daardoor ook alle conversatie onmogelijk.

Intusschen had ik het geluk den tocht naar de goudvelden voor verreweg 't grootste gedeelte op vrij wat aangenamer wijze af te leggen dan in zoo'n uitgeholden boomstam. De M a r i e n b u r g , het stoombootje van de Handelmaatschappij, zou den mijningenieur bij dat lichaam in dienst de rivier opbrengen, zoover dit doenlijk was en men had de welwillendheid mij toe te staan den tocht met dezelfde gelegenheid te maken. Zoodoende zou de reis ettelijke dagen verkort worden.

Om 6 uur 's ochtends zouden wij vertrekken, maar wie met Paramaribo en de daar geldende gebruiken bekend is, weet ook dat dit op z'n allerminst één uur later beteekent. Op 't laatste oogenblik toch ontbreekt er altijd den een of ander van de bemanning, zoodat er iemand moet worden uitgezonden om den afwezige te zoeken. Als de eerste in den tusschentijd zich aanmeldt, dan dient er weer een ander te worden afgevaardigd om den tweede te halen. Zoodoende gaat er gewoonlijk veel kostbare tijd verloren. - Niet dat men over 't algemeen zeggen kan dat de tijd in Paramaribo zoo kostbaar is. Integendeel moeielijk zou men een plaats kunnen aanwijzen waar dit, behalve op mail-dagen, zoo weinig het geval is, maar met betrekking tot 't getij, dat intusschen verloopt, is dit bijvoegelijk naamwoord hier toch zeer ter plaatse. - De omstandigheid

dat de manschappen er in den regel niets tegen hebben om de genoegens van het stadsleven te blijven smaken, terwijl de gezagvoerder met onvoltallige bemanning niet wil noch kan vertrekken, is dan de zeer natuurlijke oorzaak van oponthoud, 'twelk, zoo als ik zou kunnen getuigen, niet alleen uren maar soms dagen duurt. Ditmaal was ons later vertrek te wijten aan een verwarring van denkbeelden omtrent de Koloniale- en Politie-steiger. Terwijl de ingenieur met pak en zak, trommels, blikken en instrumenten aan laatstgenoemde plaats op de boot stond te wachten, lag het stoomertje te hijgen en te fluiten aan den kolonialen steiger, maar na vele boodschappen heen en weer werd ook deze moeielijkheid opgelost, en eindelijk om kwart voor achten stoomden wij de rivier op.

Wie zich nu verbeeldt dat men zoo maar terstond, alleen omdat men zich op een rivier in de tropen bevindt, een schoon, trotsch of hartverheffend natuurtafereel te aanschouwen krijgt, vergist zich ten zeerste. - Integendeel: Iets leelijkers kan men zich niet voorstel len. De rivier is in de nabijheid van de stad ongeveer een kilometer breed, zoodat men weinig van den overkant onderscheiden kan en de zoomen zijn dicht begroeid met m o k o - m ó k o , een struikgewas, waarvan de neerhangende takken wortel schieten in de modder en op nieuw takken voortbrengen. Groen krijgt men eigenlijk niet te zien, want het brakke water geeft aan dat alles een doffe en bruinachtige kleur en bij laag tij wordt men daaronder het vette, zwart glinsterende slijk gewaar. Daar ook ziet men aan de takken meermalen eenige oesterschelpen hangen, welk gewas aan den nieuweling dan, tot zijn niet geringe verbazing, als de o e s t e r b o o m vertoond wordt. Achter de moko-móko komt hier en daar een kleine b o s c h - p a p a j a te voorschijn en mogelijk om het uur ziet men daarboven de vervallen schoorsteen van een vroeger wellicht bloeiende, maar thans helaas! gewoonlijk verlaten plantage uitsteken, als een gedenkteeken aan het vergankelijke van aardschen voorspoed en rijkdom. Eentoniger en doodscher tafereel zou men vruchteloos elders zoeken. In één opzicht herinnert zoo'n Surinaamsche rivier levendig aan een ouderwetsche Hollandsche vaart, alleen op oneindig grooter schaal. In plaats van vervallen thee-tuinen en koepels vindt men plantages die elkander niet binnen weinige minuten maar om het uur opvolgen. De namen intusschen, de Hollandsche, de echte, zijn geheel de-

zelfde. Ook dáár vindt men: Lust en rust, Rust en werk, Weltevreden, Zelden rust, Buitenzorg, Schoonoord en Jagtlust. Ook minder liefelijke benamingen als: Onvergenoegd, Zwarigheid, Meerzorg en Nijd en spijt ontbreken niet.

't Is inderdaad merkwaardig na te gaan, hoe de Nederlander niet alleen die namen, maar ook verder de zeden en gewoonten uit het moederland hier heeft overgeplant, zonder daarbij te letten op de totaal verschillende eischen van land en klimaat. Vooral treft dit bij 't aanschouwen van huizen, die eerder in 'n klein Hollandsch stadje schijnen thuis te hooren dan op ± 6 graden N.B. van den evenaar.

Op de rivier is alles stil. Van leven geen spoor. Alleen ziet men bij verre tusschenpoozen soms een corjael of tentboot en, nadert men de oevers, dan mogelijk een enkelen slaperigen stinkvogel of hakka (havik). De thans reeds met volle kracht schijnende zon doet hare koesterende stralen op pijnlijke wijze gevoelen en het genot van den luchtstroom wordt aanmerkelijk getemperd door de extra hitte en de warme vetlucht veroorzaakt door den stoomketel, waar wij onmiddellijk achter zitten. Wij trachten ons eerst met lezen en dan met praten wakker te houden, maar te vergeefs. Weldra overvalt ons de weldadige slaap, zoodat we, terwijl het dappere bootje stevig doorstoomt, onbewust gevoerd worden langs de eentonige boorden en de meest alle verlaten plantages, totdat de slaperige natuur voor de hongerige moet wijken en het etensuur slaat; bij welke gelegenheid wij tot de ontdekking komen dat er vergeten is brood meê te nemen, een verzuim van zoo ernstigen aard, dat een ieder de aansprakelijkheid daarvoor ver van zich afwerpt.

Bij ons eten, dat uitmuntend gereed gemaakt is door den machinist, gebruiken wij nu cassave-koeken, een spijze die zeer veel overeenkomst heeft in vorm en smaak met joden-paasch-brood, maar wat taaier en zoo mogelijk nog zouteloozer is.

Weldra komen wij te Phaedra en hier begint er al aanmerkelijke verandering in 't ons omringend tafereel te komen. De rivier is veel smaller, de boorden zijn frisch groen. Hier en daar vertoont zich een palmboom en een machtige rots verheft zich uit de rivierbedding. Te Phaedra woont de neger-familie Rigot, die het geheim bezit van een tegengif tegen slangenvenijn, een middel uit kruiden samengesteld en, naar men zegt,

met allerlei minder smakelijke ingrediënten en onder heidensche tooverspreuken toebereid. Hoe dit ook zij, in Suriname heb ik niemand ontmoet, die aan de deugdelijkheid van dat middel twijfelde en weinigen die geene wonderen wisten te verhalen van de uitwerking. Lieden, die door de gevaarlijkste slangen, de o e r o e k ó e k o e - s n é k i en anderen, gebeten waren en waarvan een arm of been reeds sterk opgezwollen was en die als reddeloos verloren beschouwd werden, genazen door dit middel in weinige uren geheel. Het wordt à ƒ 1 verkocht in eivormige stukken, groot genoeg om twee- of driemaal dienst te doen en, - al is de vergelijking ook niet verheven -, gelijkt het nergens zoo zeer op als op een pruim tabak, die op non-activiteit is gesteld en opgedroogd[1)].

Om tot gebruik geschikt te zijn moet het gedurende eenigen tijd op alcohol (rum of cognac) getrokken worden en bij verwonding wordt dan de eene helft ingenomen en de andere op de wond gelegd. Onder de negers wordt als voorbehoedmiddel ook veelal eene inenting aan de plosen toegepast. Onder hen bestaat het geloof, ook door verscheidene Europeanen gedeeld, dat geen slang de macht bezit om iemand, die ingeënt is, te bijten. Op dat gebied worden zúlke sterke stukken verteld, dat het niet een ieder gegeven is die zoo maar zonder meer aan te nemen: o.a. dat als een ingeënte onder een boom door loopt, waarin slangen zich bevinden, deze er geparaliseerd uitvallen, en dat, als zoo iemand er een aanpakt, de slang onmiddellijk verstijft enz. enz. Ook zijn er, naar men zegt, onder de negers slangenbezweerders, evenals in Azië. Ongelukkig heb ik er geen kunnen vinden, hoewel ik er moeite toe deed.

Toen wij Phaedra verlieten, was het vier uur en daar nu de zon wat minder brandt, kruip ik van onder de houten tent en neem onder leiding van den stuurman het roer in handen. Hier is het niet meer voldoende om te trachten buiten den felsten stroom te blijven, maar men moet de rivierbedding en de ligging der onder water verborgen rotsen nauwkeurig kennen om niet elk oogenblik aan den grond te zitten. Een stuurman

1) Merkwaardig dat dit middel nergens anders, ook niet in de naburige koloniën bekend is, waar men veel overlast van gevaarlijke slangen heeft. Op Demerare, Trinidad en Martinique liet ik dit middel achter om er proeven mede te nemen. Ook is het thans naar Java gestuurd. Van de uitkomsten vernam ik nog niets.

moet een buitengemeen goed geheugen bezitten in deze rivieren, die al naarmate het jaargetijde, van gedante en vaarwater veranderen, zoodat er dan op sommige punten over de 40 voet verschil in waterstand is en men in den regentijd over plaatsen kan komen die in den drogen tijd blijken oevers te zijn met tamelijke boomen bewassen[1]. Zoo moet men in elk jaargetijde een geheel anderen koers volgen en uit allerlei kleine teekens en aanwijzingen, die een leek geheel ontgaan, opmaken, op welk oogenblik van het seizoen elk der onder water verborgen rotsen gevaarlijk wordt, zoodat de vaart moet gewijzigd worden om die te ontwijken.

Daar rijst op eenmaal voor ons in de verte de blauwe berg van B e r g e n d a a l . Het terrein aan beide kanten is nu zacht golvend geworden en daar geen brak water zoo hoog de rivier opkomt, al wordt ook de vloed in den drogen tijd nog te Bergendaal bespeurd, is het groen vlak aan de oevers van een prachtige kleur. Hier ziet men breedgebladerde struiken, hooge palm- en kokosboomen, die zich daarachter verheffen, de prachtige hooge b o l l e t r i e met hare roode bloesems, den tonkaboom met zijn welriekende vrucht, en zoo vele anderen. En dat alles aaneengestrengeld en verbonden door de talrijke klimplanten, waaronder ook de sierlijke vanille, vormt een door verschillende kleuren gebroken groene massa, zóó dicht en ondoordringbaar, als men 't zich bij ons niet kan voorstellen.

't Is bijna donker als wij Bergendaal naderen en de oever is dicht bezet met nieuwsgierigen, die op 't hooren van de stoomfluit zijn komen aanloopen om te weten wat de komst van de S m o k o - S i p i beduidt. Met de vlet komen wij aan wal en ons wordt het huis aangewezen van den Moravischen broeder, die hier gevestigd is en ook hooger op, te G a n s e e en verder, bij de boschnegers, als zendeling optreedt. Zijne vrouw is ziek, maar dat belet hem niet ons zeer gastvrij te ontvangen en ons aan te bieden en voor te zetten al wat er in huis is.

In den tusschentijd hadden onze jongens de hangmatten opgehangen en nadat een hongerige schaar van halfwilde honden en katten, die echter in volkomen eensgezindheid samen leefde,

1) Van zoodanige rivieren en de bezwaren aan de vaart verbonden, krijgt men een uitmuntend denkbeeld door Mark Twain's Life on the Mississipi.

het huis uitgejaagd en de kamer, waar wij ons bevonden, door luiken bijna hermetisch gesloten was, konden wij ons ter ruste begeven. Uit die rust werden we den volgenden ochtend gewekt door het binnenstormen der hondenfamilie, die met zooveel woede naar ons blaft en hapt, - 'tgeen in de tropen waar de hond lui en lusteloos wordt, vrij ongewoon is - dat wij dankbaar waren buiten hun bereik te hangen.

Na een heerlijk bad in de rivier, waarbij wij niets vermoedden van de zoetwater-haaien, die daar, naar men zegt, in menigte zijn, en na een haastig ontbijt, nemen wij afscheid van onzen vriendelijken gastheer, die ons als leeftocht op weg, een brood meegeeft, een zeer welkome gave. Dit was 't lekkerste brood dat ik in de West te eten kreeg; het was gebakken door de vrouw des huizes, voor wier beterschap wij onze beste wenschen aanboden.

Dat er stoom op was, hadden wij reeds aan 't fluiten gehoord. Weldra waren wij aan boord, terwijl de geheele bevolking bij elkaar stond om ons te zien weggaan. Opmerkelijk was, in vergelijking met den vorigen avond, het toilet der dames, die zich thans hadden versierd met al het schoone dat ze bezaten, terwijl het gisteren, op z'n zachtst genomen, h o o g s t eenvoudig geweest was. De oorzaak van deze vertooning was niet ver te zoeken. Midden in ons bootje tusschen de steenkolen in en even donker van kleur, zat een vrouwspersoon op de prachtigste wijze uitgedost. Deze dame, familie van onzen kapitein en die er in de stad, wat luchtigheid van dracht betreft, wel zal hebben uitgezien als andere negerinnen, had, om hare bovenlandsche zusters de oogen uit te steken, zich getooid met hals- en armbanden en met paentjes en hoofddoeken, zóó veelkleurig en zóó ampel, dat van hare duistere tronie weinig meer zichtbaar was dan de schitterend zwarte oogen en de helderwitte tanden. De landelijke schoonen van Bergendaal nu hadden voor die dame uit de stad niet smadelijk willen onderdoen, zonder een poging om te toonen dat ook zij op de hoogte van de mode waren en er zich naar wisten te gedragen. Men kan verzekerd zijn dat hier te Bergendaal de snit van het paentje, de plooien van den rok en de fijnere nuances in het knoopen van den hoofddoek werden nagegaan en het geheele toilet met niet minder angstvallige zorg nagevolgd, dan dit onder de meest beschaafde dames in Europa gebruikelijk is.

Boven den blauwen berg, - van wiens door 't verbranden der struiken kaal gehouden kruin men een uitgestrekt vergezicht heeft op 't omliggend landschap en van waar men het verre Toema-Koema gebergte aan de Braziliaansche grenzen zien kan - wordt de rivier weer een eind weegs merkelijk nauwer, terwijl het aangrenzende land steeds meer met heuvelen bezet is en rotsachtiger wordt. Daar te Bergendaal heeft men het eerst en wel reeds langer dan een eeuw geleden naar goud en andere metalen een onderzoek ingesteld, maar de mijngang, met veel moeite gegraven, stortte in en kostte aan een veertigtal lieden het leven, zoodat, vóórdat eenig resultaat was verkregen, de arbeid gestaakt werd, die verder niet meer is hervat.

Na een uur of drie stoomens komen wij te Brokopondo en juist voor het politie-station raakt ons bootje aan den grond. Onmiddellijk stappen wij over in de corjael, die wij met de bemanning niet zonder moeite in Bergendaal gehuurd en op sleeptouw hadden genomen. Hier treft men de eerste stroomversnellingen aan en vaak zou men denken dat de tocht in plaats van uren en dagen, weken en maanden zou moeten duren, zóó langzaam vordert men met het pagaaien tegen den fellen stroom. Daarbij is het op de blad-stille rivier zóó warm dat men er onmachtig van wordt. Intusschen, die eenigen tijd in Suriname vertoefde, heeft geleerd onder velerlei omstandigheden zijn ziel in lijdzaamheid te bezitten; zoo trachtten ook wij te doen, en om een uur of drie komen wij, na de monding der Sara-kreek ingevaren te zijn, aan het kamp van den neger-kapitein Bakoe.

Wij stappen aan wal en vernemen weldra dat Bakoe t h u i s is. De weg naar 't dorp voert over een k r e e k (beek). Om den overkant te bereiken moet men over een t i m b a [1], de eenvoudigste brug ter wereld; een boomstam of stuk hout namelijk, die van oever tot oever ligt. Deze timba nu is vierkant bekapt, mogelijk 25 voet lang en ¾ voet breed, in z'n soort bijzonder mooi en degelijk; zelden vindt men ze zoo goed. Vaak treft men ronde, dunne boomstammen aan, die onder uw last zwiepen en waarvan de weggesleten bast heeft plaats gemaakt voor de gladde ronde houtoppervlakte, vet van de modder die kleeft aan de voeten der negers.

Op eenigen afstand van Bergendaal loopt er een wel 36 voet

1) Van het Engelsche t i m b e r , vermoed ik, zoo als ook kreek van c r e e k .

breede kreek, waarvan de eene oever zeker 'n voet of zestien hooger is dan de andere, en de helling dus vrij aanzienlijk. Daarover ligt een timba, die ik niet licht zal vergeten. Men had er een soort van leuning aan gemaakt, een bewijs dat de overtocht zelfs voor negers niet gemakkelijk is, maar toen wij met die natuurbrug kennis maakten was de leuning weggebroken. De kreek ligt vrij diep tusschen de oevers en de bedding is ruim met rotsen en steenen voorzien, zoodat een val, zoo al niet zeer gevaarlijk, toch zeker niet tot de aangenaamste gewaarwordingen zou behooren. Men moet zoo iets ondervonden hebben om te begrijpen hoe volkomen machteloos en onbeholpen men zich gevoelt als men zich zoo tusschen hemel en aarde, met het luid stroomende water daaronder, moet voortbewegen over een dunne, gladde, zwiepende boomstam, waaraan elke beweging eene schommeling meedeelt en waarop v a s t e n v o e t te verkrijgen eene onmogelijkheid is. Met den houwer in de éene, het geweer in de andere hand gelukte het mij, gedeeltelijk kruipende er over te komen, zoowel in 't gaan als in 't terugkomen. Ik geloof echter niet dat ik dat stuk nog eens zou kunnen bestaan. Maar toen m o e s t het wel, zoo ik althans den tocht niet wilde opgeven. Ook die tocht zal bij mij in herinnering blijven. Men had ons gezegd dat de afstand tot zeker p l a c e r , - zoo noemt men een goudveld - ongeveer drie uur gaans was. 't Was in 't laatst van den regentijd en wij zonken vaak tot onze knieën, bij elken stap tot over de enkels, in de modder. Eenmaal zelfs zóó diep dat ik er aan begon te twijfelen of wij wel ooit verder zouden komen. Het vermoeiende van dergelijken tocht is juist in dat inzinken gelegen en niet minder in de pogingen die men telkens doet om voor de volgende voetstap een plek te vinden, waar men, met een steen of een boomwortel tot steunpunt, iets minder diep in de brei zal terecht komen. Men kan er zich een flauw, maar ook maar een zéer flauw denkbeeld van maken, als men het vergelijkt met het loopen door diep mul zand, alleen met dit onderscheid, dat daar de vette dikke modder aan voeten en beenen blijft kleven en ze ó zoo zwaar maakt; en dat alles bij een temperatuur van gemiddeld over de 80° fahrenheit.

Zoo tobden wij zonder echter den moed te verliezen vijf uren voort, blij, wanneer een doorwaadbare kreek de gelegenheid aanbood om ons wat van de zware kleverige modder te

ontdoen. Toen echter begonnen wij te vreezen dat we verdwaald waren, tot welke veronderstelling, met het oog op onze gidsen, een paar mulatten jongens uit Bergendaal, alle aanleiding bestond. Tot overmaat van ramp kon één van hen niet verder voort, belast als hij was met onze bagage, zoodat wij, om die niet in den steek te laten, daarvan zelf een deel moesten dragen. Aan terugkeeren viel niet te denken en om aan den regen blootgesteld in 't bosch te overnachten was voorwaar geen aanlokkelijk vooruitzicht!

Wij sukkelden dus maar steeds zoo goed en kwaad als 't ging voort, zóó vermoeid dat wij 't zeker geen half uur meer zouden hebben uitgehouden, toen wij op eenmaal het placer voor ons zagen n a n e g e n u r e n z w o e g e n s ! Onze vreugde bij aankomst werd wel eenigermate getemperd door de omstandigheid dat het placer v e r l a t e n was, maar die teleurstelling woog op dit oogenblik in geenerlei wijze op tegen het genot van onze hangmatten onder een open schuur te kunnen opslaan en te betrekken. Dat wij onverrichterzake denzelfden tocht nog eenmaal moesten doen, begon ons pas den volgenden dag pijnlijk te treffen, en den daarop volgenden, toen wij op weg togen, nog pijnlijker.

De moeilijkheid nu bij de vierkant beslagen t i m b a bij 't dorp van Bakoe bestond dáarin, dat ze een scherpen in plaats van een vlakken kant aan de bovenzijde vertoonde, zoodat men over 't soort dak moest loopen, gevormd door twee vlakke kanten. Terwijl ik aarzelde of het ook wijzer kon zijn om te trachten de diepe kreek te doorwaden, kwam de kapitein zelf aanzetten. Ik sprak hem in zeer gebroken neger-engelsch aan, een taal daar ik 't nooit heel ver in gebracht heb, maar waarin ik toen nog bijzonder zwak was. Mijn reisgenoot kende er, zoo mogelijk, nog minder van. Een vriend in Paramaribo die Kapt. Bakoe goed kende, had mij een introductie-brief aan hem meegegeven in een groote enveloppe en verzegeld met een buitengewoon groot lak. Bakoe was kennelijk met het uiterlijk dier missieve ingenomen, maar 't bleek weldra dat hij zich zonder hulp den inhoud niet kon eigen maken, zoodat ik dan ook zoo vrij was die voor te lezen. Ze was in bloemrijken, tropischen stijl gesteld en begon met de groetenis van den schrijver aan den kapitein en zijn vier vrouwen, informeerde

daarna naar den welstand van al de zijnen en ging toen voort met te melden dat een vriend van den schrijver, een Europeaan (bakrà-kóndre) uit Holland - iemand die het aangezicht van den grootsten aller groote grammans, voor wiens bevelen zelfs de groote gramman te Paramaribo (in foto) en vele andere grammans sidderden en beefden, met eigen oogen aanschouwd had - dat dit groote personage Kapt. Bakoe nu met een bezoek kwam vereeren en dat Bakoe den schrijver niet tot schande moest maken, maar den brenger met eer en onderscheiding ontvangen en hem alle hulp verleenen, die hij mocht noodig hebben enz., waarvoor eeuwige dankbaarheid beloofd werd; ten blijke waarvan schrijver dezen brief met eigen naam onderteekende en met het zegel zijner vaderen verzegelde! Na het lezen begon Bakoe ons nogmaals zeer vriendschappelijk de hand te schudden, waaruit wij opmaakten dat de indruk bevredigend was. Later is gebleken dat de man buitengemeen vereerd was met dezen brief, want toen hij een paar maanden daarna in de stad kwam, droeg hij dat schrijven steeds met zich rond en gewoonlijk in de hand. Hij bracht ons verscheidene bezoeken, steeds vergezeld van een zijner vrouwen, die, terwijl hij op een stoel zat, op den grond plaats nam en onmiddellijk de kleine versnaperingen, die wij meenden te mogen aanbieden, zooals wij en sigaren, in ontvangst nam en op straat voor hem uitdroeg. Op den breedsten weg loopen boschnegers of indianen trouwens nooit naast, maar steeds achter elkaar, gewend als ze zijn aan de smalle boschpaden.

Wij werden nu uitgenoodigd om het kamp te bezoeken. Met behulp van een geïmproviseerde leuning in den vorm van een liane, die ik door twee negers boven langs de timba strak liet houden, kwam ik behouden over de kreek en in het dorp, dat er uitzag als alle andere boschnegerdorpen. De woningen bestaan grootendeels uit een van palmbladen vervaardigd dak, dat in plaats van op muren of stijlen op den grond schijnt te rusten. Gewoonlijk worden muren als overtollige luxe beschouwd, maar als ze er zijn, bestaan ze uit klei en zijn maar een paar voet hoog. Eenvoudiger woningen zijn moeilijk denkbaar. In de buurt van zoo'n dorp vindt men kleine tuintjes - g r o n d j e s noemt men ze in Suriname - waar bananen, maïs en soms een beetje rijst geteeld wordt.

Onze komst maakte weinig indruk. Men is er hier aan gewend

elk oogenblik goudzoekers te zien, die bij Kapt. Bakoe steeds etappe maken.

Op de andere rivieren en ook hooger op aan de Suriname is dat anders. Toen wij met het stoombootje van de Handelmaatschappij in de B o v e n - C o t t i c a bij Kapt. B r o k o - m a k k a kwamen, maakte onze komst vrij wat meer beweging. Vrouwen en kinderen sloegen verschrikt op de vlucht bij 't zien van de s m o k o - b o t o , die ze wellicht nog nooit aanschouwd hadden.

Broko-makka kwam ons bij die gelegenheid te gemoet met een hooge zijden hoed met oranje-cocarde op, precies als van een livreiknecht. Hij had geen tijd gehad om zich met de overige teekenen zijner waardigheid te tooien, zoodat hij er met dit eenige kleedingstuk in onze oogen allerkoddigst uitzag. Later bracht hij ook de lange rotting met grooten zilveren knop, waarop het Nederlandsche wapen prijkt, te voorschijn.

Men weet dat deze boschnegers weggeloopen slaven zijn, die de kolonie lang en veel beoorloogd hebben en waarmede meer dan eens vrede gesloten werd, niet zoozeer uit een zwak philanthropisch beginsel als wel omdat de ondervinding geleerd had, dat men niet bij machte was ze uit te roeien. De laatste vrede werd in 1760 gesloten en sedert erkenden deze lieden in zekeren zin de souvereiniteit van het gouvernement. In zekeren zin zeg ik, want deze opperheerschappij beteekent weinig meer dan het recht om hun jaarlijks eenige geschenken te mogen aanbieden en ze verder met rust te laten.

Wanneer men bedenkt dat de geheele uitgestrektheid van Suriname - meer dan 2500 □ geogr. mijlen groot - begrensd door de Corantijn en de Marowijne en doorsneden door de Niekerie, Coppename, Coesowine, Saramacca, Suriname, Commewijne en Cottica rivieren enz., één reusachtig bijna ondoordringbaar woud vormt - behalve een smalle strook die langs het strand loopt en waar de plantages liggen - waar deze weggeloopen Afrikanen in 't huis waren, en dat daarentegen geheel onbekend was aan de koloniale troepen, dan zal men licht begrijpen dat, hoe zeer het ook tegen de borst moest stuiten om een vrede te sluiten met oproerige slaven en hun recht van bestaan en van onafhankelijkheid daardoor te erkennen, men ten slotte innig dankbaar mocht zijn op zóo goedkoope wijze van de strooptochten dezer lieden bevrijd te worden.

Het was er echter verre af dat met dezen vrede alle moeilijkheden met weggeloopen slaven zouden opgehouden hebben. Telkens - en het moet helaas erkend worden, door de wreedheid hunner meesters daartoe genoopt - liepen er weer slaven 't bosch in, die door patrouilles achtervolgd, soms gevangen genomen werden, maar ook dikwijls er in slaagden hun vrijheid te behouden. Bij de emancipatie heeft zich nog menige kwestie voorgedaan omtrent het uitbetalen van de schadevergoeding voor weggeloopen slaven. Deze boschnegers gingen dan op roof uit en plunderden plantages, waarbij ook aan den kant der overheerschers menig leven verloren werd. Op een der plantages in de Suriname ontmoette ik den beruchten neger-kapitein B r o o s , die vroeger zoo wreedaardig te werk ging, maar die er nu in geenen deele meer bloeddorstig, en eer goedhartig en joviaal uitzag.

Over 't algemeen zal men moeten erkennen dat deze arme lieden, in aanmerking genomen wat zij van de blanken ondervonden hadden, al zeer gematigd zijn te werk gegaan.

De verschillende stammen[1)] staan ieder onder een g r a m m a n , die van het gouvernement een zeer klein tractement geniet (ongeveer ƒ 150, geloof ik), en op aartsvaderlijke wijze regeert, recht hebbende over leven en dood. Het is nog maar weinige jaren geleden dat de gramman van de Saramacca een paar zijner onderdanen, die misdaan hadden, levend liet begraven, zonder zich daarbij ook maar in 't minst om de hoogere machten te Paramaribo te bekommeren.

Nu een ieder de gelegenheid gehad heeft op de Amsterdamsche tentoonstelling deze natuurkinderen te zien, die weer vervallen zijn tot den oorspronkelijken barbaarschen staat: de mannen forsch en prachtig gebouwd, wier spierweefsel, even als bij een ras-paard, door de getatoueerde huid heen zichtbaar is; de vrouwen met hare hoogst eenvoudige kleedij, de menigte scheidingen in het kroezige haar, dat tot kurkentrekkers gevormd wordt; en de kleine kinderen, die door een arm of een breeden band gesteund te paard zitten op moeders heup - behoeven ze wel niet nader beschreven te worden. De tentoon-

1) Voor bijzonderheden over de boschnegers zie: B e s c h r i j v i n g v a n G u y a n a o f d e w i l d e k u s t i n Z u i d - A m e r i k a van Mr. Jan Jacob Hartsinck. Amst. 1770 en o.a. ook: Geschiedenis van Suriname door J. Wolbers, Amst. bij De Hoogh, 1861.

gestelde exemplaren waren echter beneden het middel matige.

't Is een goedaardig volk, dat weinig ondeugden kent. Sedert de opkomst van de goud-industrie is er echter een bijgekomen: namelijk geldzucht. Om góud schijnen zij echter niet te geven en geen moeite te doen om dat machtig te worden, maar ze laten zich zwaar betalen voor het brengen van de booten der goudzoekers over de watervallen en stroomversnellingen, soms tot ƒ 50 per boot. En toch weten zij met dat geld geen raad, daar ze, als een geweer en verscheidene paentjes voor hunne vrouwen hun eigendom is, met wat kruid, lood en dram, alles bezitten waar een boschneger-hart naar verlangen kan. Dat geld wordt dan door hen begraven op veilige plaatsen. Iemand gaf voor, gezien te hebben hoe Bakoe òver de ƒ 8000 aan tienstuiver-stukjes (b a n k n o t i)[1] in zakken had. Als dat zoo doorgaat dan moet er weldra gebrek aan zilvergeld in de Kolonie komen, tenzij deze rijkaards het voorbeeld van een hunner stamgenooten volgen, die in de stad een ouderwetsch zilver thee-servies zag en er onmiddellijk, na den prijs gevraagd te hebben, twee dergelijke bestelde! Zoo komt ook tot hen een zekere - al is het dan ook niet de hoogste - beschaving en weldra zal men bij de boschnegers a f t e r n o o n - t e a kunnen gaan gebruiken! Hoe hooger men echter de rivieren op komt, hoe minder kans daarop bestaat en het is nog niet lang geleden dat daar aan een wetenschappelijke expeditie door de boschnegers de verdere doortocht belet werd. Indianen en ontvluchte veroordeelden uit Cayenne worden in de hoogere bovenlanden door hen nog in slavernij gehouden, zoo als sommigen, die ook van daar weer ontsnapten, getuigen.

Behalve met jacht en visscherij houden de lager wonende boschnegers zich op met het vellen van boomen, die zij uit het bosch sleepen en in vlotten naar de stad brengen, waar het hout duur betaald wordt. Men zegt dat zij de aangenomen bestellingen trouw uitvoeren, maar zij schijnen geen begrip te hebben van tijd en de levering laat soms een paar jaar op zich wachten!

B u k o - m a k k a nu ontving ons bij die gelegenheid zeer

1) De kleinste vorm van p a p i e r e n g e l d vroeger in Suriname in gebruik was *ft* 0.50.

hartelijk en de grootste der woningen werd ons als logies aangewezen om te overnachten.

De o b i a of afgod, die er zijn gewoon verblijf scheen te hebben, werd er zonder veel plichtplegingen uitgezet. 't Was dan ook maar een eenvoudig blok hout met vlechtwerk omwonden, staande op een voet van klei. Men kreeg den indruk dat zij zich eigenlijk over 't ding schaamden. De kapitein werd door ons aan tafel genoodigd. Hij liet zich niet onbetuigd en nam voor zijn rekening twee derde van 't geen er te krijgen viel. Bij den wijn, die ter zijner eere werd gedronken, trok hij een gezicht, waarop men te vergeefs zooveel ingenomenheid zocht met dien drank, als het gevolg van hoogere ontwikkeling zou geweest zijn. De d r a m (inlandsche rum), die ons eenvoudig maal besloot, smaakte hem beter. Terwijl wij aan tafel zaten, kwamen vrouwen en kinderen schuchter van achter de woningen uit kijken. Langzamerhand toonden zij zich minder schuw en toen er een schetsboek te voorschijn werd gehaald en van den dapperen hoofdman A g i d e n g , die in den rouw was en daarom een witten doek om 't voorhoofd droeg, net alsof hij aan hoofdpijn leed, een portret werd gemaakt, waarbij vooral de doek tot z'n recht kwam, schaterden zij van 't lachen en waren er verscheidene dames die wel wilden poseeren. Het trok onze aandacht dat bij de meesten op gezicht en armen de duidelijkste bewijzen van het gebruik van p o u d r e d e r i z zichtbaar waren, en wij begrepen niet hoe de sporen eener verwijfde beschaving tot in de oerwouden van Zuid-Amerika waren doorgedrongen; maar 't raadsel werd opgelost toen men ons meedeelde dat zij t o m - t o m gemaakt hadden en dat hare bezigheid van daag r i j s t - s t a m p e n was geweest.

't Was langzamerhand 6 uur geworden en van alle kanten kwamen er in corjaelen uit de naburige dorpen stamgenooten aanzetten, die ons voorbij hadden zien varen of de schelle stoomfluit gehoord en begrepen dat er nu van avond bij B r o k o - m a k a wel feest zou zijn. Vreemd was het in deze omgeving te zien, hoe elk hunner kwam aanzetten met een spiksplinter nieuw petroleum-lampje van 't laatste model! Hun groet bestond in 't over den grond heen en weer schuiven van de voeten, vooral van den rechter, waarbij zij een grijnzend gezicht zetten. Weldra nam het feest een aanvang; 't was een nationale dans, waarbij twee muziekanten, die zich neerhurkten met den rug

tegen ons paleis aan, het orkest vormden. De instrumenten waren d r o m - d r o m s , zijnde uitgeholde palmstammen ongeveer drie voet hoog en waarvan het eene uiteinde met een ruw vel overtrokken was. Op dit vel wordt met de handpalmen en vuisten geslagen en een sterk, maar zeer onwelluidend geraas gemaakt, dat dan eens langzaam en dan weer sneller van tempo is, maar waarin althans voor Europeesche ooren geen melodie of takt te herkennen is. Vóor de muziekanten werd door de toeschouwers een wijde kring gevormd. In 't midden brandde een groot vuur, dat een phantastisch roode gloed op het geheele tooneel wierp. De dansenden, aanvankelijk alleen mannen, traden ieder voor zich afzonderlijk op. Een aanvoerder met een hoofdtooisel van veêren deed eenige passen, eerst langzaam dan sneller, zwaaiende met hoofd en armen. Dit werd door anderen nagedaan. De bewegingen en geluiden van allerlei dieren werden hierbij nagebootst. De tijger, de koni-koni, de buffel, de haan, elk kreeg een beurt. Nu begonnen zich ook eenige vrouwen te wagen, met fraaie paentjes en kleurige hoofddoeken uitgedost. Thans werd het een wilde boel. Men scheen te wedijveren wie het hardst kon schreeuwen en de vreemdste en vlugste bewegingen maken. En zoo krioelden er soms tien, soms twintig menschen dooreen, zonder elkaar ooit te raken en elk hunner hield vol, totdat hij of zij uitgeput op den grond zonk. Bij wijlen dansten er twee of drie ook tegenover elkaar en dan werd men sterk - les extrèmes se touchent - aan den Parijschen c a n c a n herinnerd. Dezelfde curieuse bewegingen met hoofd, lijf, armen en beenen zag men ook hier. De muziekanten speelden maar steeds dapper door, terwijl men hun nu en dan een dronk reikte en dan weer eens met groote doeken afwischte.

Bij dit feest lieten de feestvierenden zich wel niet onbetuigd aan het verorberen van sterken drank: de mannen van dram, de vrouwen van s w i t i - s ó p i , een soort likeur. - Bij de negers heet elke sterke drank s ó p i en een dronkaard s ó p i - m a n -. Maar de opgewondenheid was, zoo ver wij konden zien, hier veeleer een gevolg van den dans dan van 't drinken.

Toen wij dat 'n uur of twee, drie hadden aangezien en meermalen in gevaar waren geweest van in brand te worden gestoken, daar de dansenden telkens uit 't vuur brandende houten opraapten en rondzwaaiden, zoodat er een regen van vonken ontstond, vroegen wij aan onzen gastheer

verlof ons ter ruste te mogen begeven, omdat wij den volgenden ochtend vroeg op jacht moesten. Wij betrokken onze hangmatten, nadat onze woning van varkens, honden en eenige nieuwsgierige kinderen gezuiverd was. Dàt ging gemakkelijk genoeg, maar bij 't feest dat voortduurde te gaan slapen viel niet zoo licht, vooral daar ons dak van de energieke bewegingen der muziekanten trilde. Eindelijk toch gelukte ook dat en ik werd wakker door het plotseling ophouden van alle geluid, toen het feest een einde nam. 't Zal toen zoowat half drie geweest zijn en ik begon mij juist te verheugen dat ik nu nog een paar uur rustig kon slapen, toen de Indiaan, die ons op de jacht vergezellen zou, de allervervaarlijkste geluiden begon te maken. Hij was bezig aan een soort van altaartje zijn geesten aan te roepen om ons een goede jacht te bezorgen. De antwoorden der geesten gaf hij z e l f , dan eens met een zware bas-stem en dan weer in een scherp falsetto. Om bij deze geluiden, hoog en laag, nu eens smeekend, dan weer gebiedend, soms toornig en soms aanmoedigend, in te slapen, viel nog moeilijker dan bij het eentonige geraas van straks. De goede man had zich trouwens al die moeite kunnen besparen, want wij kwamen den volgenden dag platzak van de jacht thuis, en had hij 's nachts goed gerust dan was mogelijk de uitkomst bevredigender geweest!

Toen wij om vijf uur opstonden, waren niettegenstaande 't nachtelijk feest ook de meeste boschnegers reeds op. 't Was aardig te zien hoe ze malkaar 's ochtends begroeten. Zij stappen op elkaar toe en daarbij even links uitwijkende, strekt ieder den rechterarm uit en drukt dien als morgengroet den ander zacht tegen 't lijf. Daarbij blijven ze mogelijk één seconde stil staan en laten een zacht knorrend geluid hooren.

Nauwelijks waren wij vertrokken, of bij de hut die wij verlaten hadden, bij de landingsplaats, enz. werden aan stokken kleine doekjes uitgehangen om de booze geesten te bezweren die een gevolg van onze komst konden zijn.

Toen ik aan kapt. B a k o e had te kennen gegeven dat ik gaarne nog dienzelfden avond naar de landingsplaats van het placer B o n n e E s p é r a n c e wilde komen, was hij terstond bereid om met mij naar den waterkant terug te keeren, waar

een corjael en een neger werden aangewezen om mij onmiddellijk met pak en zak verder op te brengen. Intusschen vroeg ik verlof om den kapitein een weinig dram te mogen aanbieden, 't geen mij goedgunstig werd toegestaan, en terstond van achter een boom kwamen als met een tooverslag de drie grootste flesschen te voorschijn, die ik ooit aanschouwde, en werden ze met groote behendigheid uit mijn d a m e - J e a n n e gevuld. Toen ik mijn verlangen te kennen gaf om een kip te koopen, bood men er mij vrij spoedig een aan voor een rijksdaalder. Nu heb ik niet veel verstand van kippen, zoo lang ze nog in leven zijn, maar toch beviel mij deze niet bijzonder en dan ook vond ik den prijs wel wat hoog. Ik bood daarom de helft, en voor dat de woorden nog goed uit mijn mond waren, werd mij het dier overhandigd. De meest geroutineerde kleer-koop had het niet anders of beter gedaan! De verkooper zei daarop met een ernstig gelaat, dat die kip weldra m o e d e r zou worden! Dat klonk aandoenlijk, vooral daar ze voor 't souper zou moeten dienen en ik had haast om 'n andere kip gevraagd, toen ik mij bedacht dat het ten slotte toch maar neerkwam op het leggen van een ei, 't geen een kip wel eens meer overkomt. 's Avonds zou helaas blijken dat de man zich minstens eenige generaties moest vergist hebben en dat hij in plaats van moeder: meer-dan-bet-overgrootmoeder had moeten zeggen, want taaier kluifje viel mij nooit ten deel.

Toen mijn boeltje en ik wel in de corjael gepakt waren, bleek het dat er voor mijn jongen geen plaats in was, want toen ook hij er nog in kroop, kwam het water tot binnen één duim van den rand. Voor hem werd toen een andere boot gereed gemaakt. Nu ging het de S a r a - k r e e k snel uit en daarna langzaam en zorgvuldig de S u r i n a m e op. De ongelukkige kip, aan één poot vastgebonden, als voorziende haar naderend einde, fladderde telkens op om de vrijheid te herwinnen en bracht eens, door in de rivier te recht te komen, ons equilibrium in groot gevaar. Tegen half zes hadden wij ons doel bereikt en na onzen gidsen, die uitmuntend gepagaaid hadden, wat tabak en een flesch dram te hebben vereerd, vond ik een vriendelijk welkom bij den wachter, die te midden van zijn varkens en kippen een eentonig maar gemakkelijk leven leidt. Daar aan den waterkant worden de levensmiddelen en al het benoodigde voor het placer opgeslagen, om later naar

gelang der behoefte in kleinere partijen op de hoofden der werklieden door het bosch te worden vervoerd. Onder het afdak van de hut, door den wachter bewoond werd, de hangmat opgehangen en de nacht doorgebracht.

's Ochtends vergezelde onze gastheer ons een eind weegs, op een breed opengekapt pad, waarlangs de boschnegers met ongeloofelijk veel inspanning en moeite en met zeer primitieve gereedschappen de door hen gevelde boomen sleepen. Daar waar de weg naar het placer niet meer te miskennen viel, nam hij afscheid. Voor een ongeoefend oog is het volgen van een boschpad niet altijd gemakkelijk, en is men eenmaal de kluts kwijt, dan hangt het af van een bloot toeval of men den weg ooit weer vindt. - Gelukkig was dit pad niet moeilijk te volgen, anders bestond er alle kans dat mijn jongen, een pas uit B a r b a d o s aangekomen neger, en ik, beide leeken in 't vak, verdwaald zouden zijn. Want ook nu aarzelden wij meer dan eens, hoe wij moesten gaan, daar het meermalen voorkwam dat wij aan een tweesprong stonden. Dikwijls gebeurt het toch dat men, om boomen te ontwijken, die met meerdere tegelijk over het pad gevallen zijn en met takken door slingerplanten omwoeld een ondoordringbaren muur vormen, een nieuw pad moet maken dat het oude verder op weer bereikt. Voor hem die den weg niet kent, levert, als deze hindernis nog niet in 't zicht is, zoo'n tweesprong een moeilijk probleem op, want, even als weleer bij Hercules, kan hier alles van de te nemen beslissing afhangen. Dezelfde moeielijkheid doet zich voor, wanneer de een of ander, goed met het pad bekend, een afwijking heeft gemaakt om een gemakkelijkeren of korteren weg te vinden. - Wij hadden 'n uur of drie te gaan en ditmaal was, daar de droge tijd reeds sedert een paar weken was ingetreden, de weg slechts op enkele plekken moerassig. Twee dingen treffen vooral bij het doortrekken dezer bosschen. Vooreerst hunne dichtheid en ondringbaarheid, zoodat men zelden tien pas ver het bosch in kan zien en dan ook steeds met den houwer in de hand loopt, om weg te kappen wat den doortocht verspert. En ten tweede de doodsche stilte die er heerscht. Behalve van tijd tot tijd 't eentonig geluid van een vogel, hoort men niets en men krijgt niets levends te zien als de reusachtige, prachtige blauwe vlinder, die zóo langzaam en bedaard vliegt, dat men meent die met de hand te kunnen

vangen, totdat.... men 't probeert! - Wij moesten verscheidene vrij steile heuvels bestijgen en eigenaardig genoeg ging de weg altijd recht over den top; men trachtte nimmer door een omtrekkende beweging het klimmen te vermijden. En toch is dat bestijgen van zelfs kleine hoogten in dit klimaat zeer bezwarend. In een oogenblik is men buiten adem en hij, die in staat is zonder moeite of vermoeienis uren lang hooge bergen, zooals in Zwitserland bijv., te beklimmen, zou 't hier geen kwartier uithouden, zonder te moeten rusten. Van tijd tot tijd ging ik dan ook maar op een boomstam of een rots zitten, daarbij zorg dragend niet te veel in de buurt van mieren te komen of van de m a k á - p a l m . Voor namen heb ik ongelukkig een zeer slecht geheugen, maar die naam heb ik onmiddellijk en voor goed onthouden; daarvoor was de zoo pijnlijke indruk bij de eerste kennismaking borg. Deze fraaie plant, die in vorm veel heeft van onze varens en tot 15 voet hoog groeit met verscheidene stengels op één wortel, is voorzien van buitengemeen scherpe en lange doorns. Ze komt in 't bosch bijna overal voor, en heeft men bij d'eene of andere moeilijkheid op den weg, bij een misstap of bij diepe modder, een steun noodig, dan zoekt men die een eersten keer van zelf bij de b o e s i m a k a , maar een tweeden keer zal men 't niet meer doen, evenmin als bij de brandnetel ten onzent.

Onder 't rusten in die droomige, dampige, broei-kas-warme stilte heeft men dan tevens gelegenheid een oog te slaan op den prachtigen tropischen wasdom, die u aan alle kanten zoo kwistig omringt, maar waarvan onder 't gaan niet te genieten is, omdat men onophoudelijk de oogen op het pad moet houden om de plaats te bepalen waar men den volgenden voetstap zetten zal. De ceder, de mahonieboom, de letterhoutboom, de locus en honderden andere strekken hier hunne trotsche kruinen ten hemel[1)], allen bezet met een menigte parasieten en behangen en omwonden met klimplanten, die hier dik als zware stammen grotesk verdraaide vormen vertoonen en dáar dun als koorden soms twee en driehonderd voet recht van de hooge takken neerhangen.

1) Men zie het artikel ‘over Surinaamsche houtsoorten’ van Jhr. C.A. van Sypesteyn, in het eerste deel van ‘West-Indië,’ een tijdschrift, waarvan helaas slechts twee jaargangen verschenen. In die leerrijke bijdrage worden 77 soorten genoemd als de m e e s t v o o r k o m e n d e .

Het trof mij onder de planten daar in wilden staat, kennis te maken met het kruidje r o e r - m e - n i e t, dat ik vroeger nooit anders dan in onze broeikassen gezien had. ‘Ik kan dit wonder slechts toeschrijven aan een soort stuipen van de plant zelve’, zegt een oud schrijver over de kolonie van deze p r e c i e u s e r i d i c u l e onder de planten, die flauw valt als men ze maar even met den vinger aanraakt.

Eens hoorden wij op weg een vervaarlijk gedruisch en gekraak op nog geen dertig passen afstand, als van een zwaar dier, dat langzaam zijn weg door 't bosch heenbreekt, en ijlings zond ik den jongen om te trachten het monster behoedzaam te omtrekken en mijn kant uit te jagen. Echter te vergeefs en ik vermoed, dat mijn waarde B a r b a d i a a n zijn taak nog behoedzamer opvatte en trachtte te volvoeren dan in de bedoeling lag en op eerbiedigen afstand bleef van het verdachte geluid. Trouwens, de man was slechts met een houwer gewapend en had niet, zoo als ik, een geweer. Op alle tochten vergezelde mij dat wapen, maar als ik naga hoe uiterst zelden - behalve op eigenlijke jachttochten - zich de gelegenheid aanbiedt om daarvan gebruik te maken, dan meen ik te mogen betwijfelen of het wel de moeite waard is zich den last van het dragen te getroosten.

Eindelijk tegen den middag hooren wij in de verte de doffe slagen van een bijl. Met nieuwen moed gaat het berg-op berg-af en na een half uur ongeveer, komen wij bij de bedding van een kreek aan een plaats, die men bezig is open te hakken. Daar zit met hoogen boschhoed op - een van die echte castoren roovers-hoeden met breeden rand en minstens éen voet hooge kruin - de directeur van het placer. Verder draagt hij een licht geweven borstrok en overigens, behalve het meest onmisbare kleedingstuk, niets. Kousen en schoenen worden in het bosch als aanhangsels van een verwijfde beschaving versmaad en ter zijde gesteld, en is men eenmaal zoo ver, dat steenen en doornen geen noemenswaarden indruk meer maken, en heeft men de vrees voor slangen en schorpioenen afgelegd, dan is er waarlijk onder de omstandigheden geen beter en gezonder dracht. Maar dráagt men schoenen, en 't moet erkend worden dat een verwijfde beschaveling een harden proeftijd moet doormaken, om zich in dit opzicht overeenkomstig de bedoelingen van de natuur in te richten - men probeere het maar eens

op 'n schelpenpad bijv. - dan doet men 't best dikbezoolde zeildoeksche schoenen te dragen, waaruit het water, dat men overal ontmoet, ook weer onmiddellijk wegloopt. Men is ook dan wel niet geheel gevrijwaard tegen de maká-doorn, maar door pijnlijke ondervinding onderwezen, leert men die weldra, als ware 't een schuldeischer, vermijden!

Door den directeur, een fraai type van een Kreool[1)], word ik op de vriendelijkste wijze welkom geheeten en onmiddelijk naar het kamp geleid. Weldra komen wij daar aan, langs de plaats der werkzaamheden, maar voor 't oogenblik ben ik veel te vermoeid om daar naar om te kijken.

Gewoonlijk bestaat de woning van een goudzoeker uit een op vier of meer palen rustend dak van gevlochte palmbladen. Eenvoudiger en luchtiger kan het niet, dat zal men moeten toegeven. Toch is het niets ongewoons, wanneer men één zijwand vindt, die dienen moet als beschutting aan den windkant, maar t w e e wanden behooren tot de zeldzaamheden en iemand, die zijn verbeelding langs d r i e wanden zou durven laten zweven, zou worden aangezien voor een bedorven kind der fortuin. En hier waren er, bij al wat den goudzoeker heilig is! v i e r, en daartusschen nog een beschot, zoodat de woning uit twee vertrekken bestond. Laat mij nu maar terstond bekennen dat deze ‘kapitale heerenhuizinge van alle moderne gemakken voorzien’ ook op eene galerij kon bogen, die langs twee zijden van de woning liep, en tevens zeggen dat ik nooit aangenamer gelogeerd heb. Nadat het goud is binnengedragen en opgeborgen, dat dien dag gevonden is en juist honderd gram bedraagt, gaan wij aan den avondmaaltijd, die uitmuntend smaakt, en daarna een sigaar rooken.

Ondertusschen is de lucht betrokken en komt er een echt tropisch onweer opzetten van een kracht zooals ik er maar zelden heb bijgewoond. Terwijl het regenwater langs de helling van den heuvel - of van den berg, want in Suriname even als bij ons heet elke verhevenheid een berg - afstroomt, hoort men tusschen het ratelen en knetteren van de onweerslagen in, het doffe gedreun van neerploffende boomen. Men weet hoe in deze bosschen de boomen over 't algemeen zeer wrak staan, hoe die

1) Oorspronkelijk iemand uit Europeesche ouders in de Westersche tropen geboren. In Suriname en ook in andere W.-I. Koloniën wordt de uitdrukking gebruikt voor al wat niet inheemsch zijnde, in de kolonie is voortgebracht. Zoo spreekt men van een k r e o l e n - m u i l e z e l, van k r e o l e n - r i j s t, enz.

reuzen geen pinwortel hebben en van de grootste boomen het onderste deel van den stam zich hoog boven den grond op de wortels verheft, zoodat men onder dien stam tusschen de uitstaande wortels heen kan kruipen en hoe, waar deze eigenaardigheid sterk ontwikkeld is, die opening soms een gezochte schuilplaats aanbiedt. Wil men in 't bosch een kamp aanleggen, dan begint men met de daartoe gekozen plaats open te w a a i e n , zoo als de term is, dat is te ontdoen van al wat er groeit. Men kiest zoo mogelijk een heuvel, omdat men dan minder last van 't water heeft en daar het ook gezonder is dan op den lageren bodem. Dan worden de boomen en het struikgewas zoo ver dit mogelijk is door brand vernield en bijl en houwer voltooien later het zuiverings-proces. Op die open plek worden dan de noodige gebouwen gezet. Een Europeaan zou zeker voor schaduw een paar mooie boomen in de onmiddellijke nabijheid van zijn woning laten staan, totdat hij door de aanwezigheid van insecten of door een plotseling bezoek van den hoogen gast in huis tengevolge van een windstoot, tot andere gedachten zou komen. Op de B o n n e - E s p e r a n c e nu had men steeds verzuimd eenige dezer gevaarlijke buren te vellen en thans verkeerden wij in de niet benijdenswaarde onzekerheid of die ook zonder meer bij ons zouden komen invallen. Tot onze geruststelling zagen wij bij het schitterend flitsen van den bliksem ze nog telkens de hooge kruinen fier in de lucht verheffen en hevig schudden als protest tegen de verraderlijke windvlagen, die hen en ons in 't verderf wilden storten. Een woest geschreeuw van de negers, dat op een hevig gekraak en geplof volgt, doet ons vermoeden dat in hun buurt een woning door een boom is getroffen. Gelukkig hadden ze die schuur, dicht aan den rand van 't bosch gelegen, zoo even verlaten om een veiliger schuilplaats te zoeken. Weldra rollen de slagen doffer en vermindert de hevigheid van den wind, zoodat alle gevaar voor 't oogenblik geweken is. Na een voor mij hoogst leerrijk gesprek over goud en al wat aan 't zoeken en vinden daarvan verbonden is, begeven wij ons ter ruste. Hoewel ik, zooals elk reiziger in Suriname, mijn hangmat bij mij heb, neem ik het aanbod van mijn gastheer aan om er een van hem te probeeren. Is men eenmaal aan het slapen in een hangmat gewoon, en een nieuweling heeft eenigen tijd noodig om te leeren hoe de juiste l i g g i n g is: - namelijk half-dwars en niet met het hoofd

naar het eene en de voeten naar het andere steunpunt gericht -, dan zal men die gewoonlijk boven een bed verkiezen; maar tusschen de eene hangmat en de andere is een hemelsbreed verschil en 't is lang niet aan iedereen gegeven er een te s c h e e r e n , n.l. het samenstel van koorden, dat het lichaam aan de touwen verbindt, te schikken en daaraan de gewenschte lengte te geven. De hangmat van mijn gastheer nu was uitmuntend geschoren en ik herinner mij niet ooit beter geslapen te hebben.

Den volgenden morgen vertoont zich mijn barbadiaan in een treurigen toestand. Twee zijner vingers, verscheidene teenen en ook zijn neus is bebloed. De v a m p y r s hebben hem als nieuweling eens onder handen genomen. Aan waarschuwing had het hem niet ontbroken en daar hij geen deken bezat, had ik hem mijn reisdeken geleend, een daad van opoffering die hij beter op prijs had moeten stellen. - In 't bosch kan het tegen den ochtend soms vrij kil zijn en vochtig is 't er altijd, zoodat een deken zeer noodig is. - Daar stond hij nu met een meewarige grijns op z'n gelaat, een aller-ongelukkigst schouwspel, aan alle uiteinden bloedend! Gelukkig was het bloedverlies gering en was, toen de wondjes waren afgewasschen en met houtasch ingewreven, spoedig weer alles in orde bij mijn C e t e w a y o , want zoo hadden eenige kennissen hem gedoopt, om zijn gelijkenis met de portretten van dien vorst, die toen ter tijde in alle illustraties voorkwamen. - Soms kunnen die boschvleermuizen menschen en vee deerlijk havenen, en wil het noodlot dat zij zich op een slag aâr vestigen, dan zou men wel eens dood kunnen bloeden. Er zijn voorbeelden van. Zij weten zich zoo onmerkbaar aan hun prooi vast te hechten, dat men er niet van wakker wordt. Het zekerste middel om van die plaag verlost te blijven, is om met licht te slapen en de extremiteiten te bedekken.

Om half zes wordt door den opzichter op een soort waldhoorn reveille geblazen en wij gaan in de kreek een bad nemen. Van de genietingen, in een tropisch klimaat te smaken, is een frisch bad in helder water zeker niet een van de minste, maar in Suriname hebben de Hollanders en hunne afstammelingen dat voorrecht, evenmin als in 't vaderland, naar waarde leeren schatten.

Na den ontbijt, waar ons uitmuntend brood, eene ongewone weelde in 't bosch, wordt voorgezet, gaan wij naar 't werk

kijken. Om er te komen moeten wij over een wildernis van omgehouwen en omgevallen boomen, die hot en her door elkaar liggen, een geheel dat meer geëigend schijnt om dienst te doen als gymnastiek-kweekschool voor jonge apen, dan als een weg voor menschelijke wezens.

Maar alvorens de goudwinning, zooals die hier plaats vindt, te beschrijven, dient er wel een enkele opmerking vooraf te gaan omtrent de wijze waarop dit metaal in deze streken voorkomt.

De theoriën omtrent de herkomst van het goud zijn vele en daarbij zijn er die in waarschijnlijkheid niet onderdoen voor het verhaal van Ovidius, in hoofde dezes vermeld. Echter wordt, geloof ik, vrij wel algemeen aangenomen dat d' een of andere natuur-omwenteling het goud heeft aangebracht, of althans een aanmerkelijke wijziging heeft gebracht in den toestand en de positie die het oorspronkelijk moet gehad hebben.

Waar het hier als erts voorkwam, was het in kleinere stukken en in steensoorten, waarvan nog niet is uitgemaakt dat zij hier eigenlijk thuis behooren, maar meestal wordt het in fijne deelen als stofgoud of in kleinere stukjes - pepites - gevonden. Omtrent de geologische gesteldheid van den bodem is betrekkelijk nog maar weinig bekend, omdat het zoo zelden gebeurt dat deskundigen deze streken bezoeken; maar Dr. T. Voltz schreef daarover ongeveer het volgende[1]. Het kustland bestaat uit blauwe klei, die dikwijls met lagen geel zand

1) Tijdschrift West-Indië I bl. 155. - In deel II op bl. 80 van dat tijdschrift vindt men het volgende: 'Langs den oever der Siparinie-rivier in Fransch Guyana en evenzeer daartegenover op den linker Marowyue-oever breidt zich een heuvelreeks uit, die uit een steensoort bestaat, welke door Voltz op geene audere plaats in Suriname aangetroffen is geworden. Het zijn dunschilferige leijen, graauwrood en geel van kleur, brokkelig, rijk aan kwartsaderen tusschen de afscheidingen der lagen en met veel bruin ijzererts aan de oppervlakte. In weerwil van een vlijtig nazoeken vond Voltz daarin geene versteeningen. Hij meent dat de steensoort tot de diorietvorming behoort en veel overeenkomst heeft met het gesteente van Maranham in Brazilië, waarin onlangs, zooals men zegt, zeer rijke en uitgestrekte goudbeddingen zijn aangetroffen.
Wie moet hier de gedachte niet treffen? Vlak bij te langen tijd door de Nederlanders bewoonde, doch thans verlaten post Armina, de wetenschappelijke man, in een bouwvallig schuitje, met slechts drie Indianen, den bodem herkennende die welligt Californische rijkdommen bevat.' Dit werd geschreven in 1857. Er verliepen sedert dus negentien jaren voor dat in Suriname het eerste goud gevonden werd!

afwisselt en hier en daar kalkbanken, zoogenaamde schelpritsen insluit. De alluviën van het kustland worden bij post-G e l d e r l a n d aan den rechter oever der Suriname en bij de plantage W o r s t e l i n g J a c o b 's aan den linker vervangen door g r a n i e t. De oppervlakte van den graniet is tot op ruim vier ellen verweerd. De veldspaat is als klei weggespoeld, slechts de kwarts met den glimmer is overgebleven en vormt een bodem van een verblindend witte kleur die ten hoogste onvruchtbaar is. Boven P h a e d r a begint zich d i o r i e t (Grünstein) te vertoonen. Dit houdt aan tot aan 't begin der S a r a - k r e e . k. Waarschijnlijk vormt die dioriet een breede strook die van het Oosten naar het Westen geheel Guyana doorsnijdt. Althans S c h o m b u r g k heeft datzelfde gesteente op gelijke hoogte in B r i t s c h G u y a n a aangetroffen. Graniet blijft echter het hoofdgesteente. De dioriet is aan de oppervlakte geheel verweerd en bevat b r u i n i j z e r e r t s.

Ook meldt deze geleerde nog dat hij op een eilandje in de Suriname, dat uit schilferglimmer bestaat, een menigte kleine granieten gevonden heeft. Deze nu komen ook voor in de M a r o w i j n e, waar men ook beweert diamanten gevonden te hebben. Aan den blauwen berg vond Dr. V o l t z een veldspaatsteen, die sporen van koper en pyriet bevatte. Meer dan dit verhaalt Dr. Voltz, die trouwens nooit ver heeft kunnen doordringen, niet. Een nader wetenschappelijk onderzoek zou zijn nut kunnen hebben en tot klaarheid kunnen brengen of het juist is, dat, zooals men beweert, de bodem van Suriname steenkolen en ook lood bevat[1)].

Het goud nu dat men tot nog toe in Suriname vond was bijna uitsluitend alluviaal en bevindt zich in soms microscopisch fijne deelen in de klei-laag (g r a v i e r), die onmiddellijk onder de bovenlaag of humus ligt. Die goudhoudende laag nu wordt g e w a s s c h e n, dat is door de werking van 't water worden alle zelfstandigheden minder zwaar dan het goud verwijderd, terwijl dit door z'n specifiek gewicht zinkt en opge-

1) Thans, nu door zooveel meerdere aanraking met de boschnegers de waarschijnlijkheid op tegenstand bij verder doordringen aanmerkelijk verminderd is, zou een onderzoekingstocht in de binnenlanden meer kans van slagen opleveren. Zou het ook op den weg van het A a r d r i j k s k u n d i g G e n o o t s c h a p kunnen liggen zoodanig onderzoek te bevorderen?

vangen wordt in de daarvoor bestemde werktuigen. Goudhoudende kwartz-aderen heeft men hier nog niet gevonden. Wel is aan de boven-Saramacca beproefd een kwartz-ader, die men vermoedde dat goudhoudend was, te bewerken, maar tot nog toe, naar ik vernam, zonder resultaat. Voor 't oogenblik zou trouwens het bewerken van kwartz eene onmogelijkheid zijn, althans bijna overal. Hoe zou men de noodige machineriën in ranke booten over de vallen, en daarna nog een paar dagreizen ver door de moerassige bosschen sleepen?[1)]

In Cayenne, waar men met die moeilijkheid der stroomversnellingen niet te kampen heeft, is naar de placer S t . H e l i e een weg aangelegd, die 600,000 francs moet gekost hebben, eene uitgave die door de uitkomsten gebleken is volkomen gewettigd te zijn.

De werktuigen nu, in Suriname in gebruik, zijn drieërlei: De s l u i c e , de l o n g - t o m en de b a t t é .

Vooreerst de s l u i c e . - Men stelle zich voor een zeer lange, anderhalf voet breede houten goot, vierkant en van boven open, geplaatst op een helling, niet sterker dan noodig is, om het daardoor stroomend water toe te laten, klei, aarde en kleinere steenen naar onderen door te spoelen. Het boveneinde rust op een in de kreekbedding opgeworpen dam, die daarboven een water-reservoir vormt, en 't wordt afgesloten door een klein sluisje, vanwaar de naam! Het geheel rust op in of langs de kreekbedding geslagen palen en bestaat uit in elkaar passende deelen van ongeveer 15 voet lengte, die b o x e s genaamd

1) Zie hier wat mijn reisgenoot, de ingenieur, omtrent een en ander schreef: ‘Het opsporen van dergelijke kwartz-aderen of gangen is hier niet raadzaam, want hiervoor zouden Europeesche mijnwerkers, machines enz. noodig zijn, in één woord een enorm kapitaal en dan zelfs is een resultaat nooit met zekerheid te verwachten. De ondervinding heeft geleerd dat de veronderstelling onjuist is dat rijke alluviën een gevolg van rijke gangen zouden zijn, omdat het alluviaal goud op eene natuurlijke wijze geconcentreerd wordt. In andere goudlanden, bijv. Californië, veroorzaakt het opsporen van een gang geen moeite, omdat dezelve als een witte muur aan de kale en onbegroeide rotsen zichtbaar zijn en het oog reeds in de verte treffen. Hier is het anders gesteld; eene weelderige vegetatie bedekt alles en nergens is het gesteente zichtbaar. Dit gesteente is zelfs nog diep geheel doorweekt, waardoor de gangen geene bepaalde richting meer volgen, de aanwezig geweest zijnde kwartsen zijn weggespoeld en liggen in alle mogelijke richtingen verspreid. Het nasporen is hierdoor uiterst moeilijk en mocht men ook een gang vinden, dan kan men nooit weten of het aanwezige goud de enorme kosten zal dekken.’

worden. Elke box is aan het lager uiteinde voorzien van een losse, vierkante ijzeren plaat, die in den bodem ingevoegd en met gaten voorzien is. Die bodem is gewoonlijk twee planken dik en aan 't uiteinde van de box neemt dan de ijzeren plaat de plaats van de bovenste plank in, zoodat 't geheel éene oppervlakte vormt. Bovendien zijn op den bodem van elke box een of twee dwarslatjes van een centimeter hoogte aangebracht en bevestigd door een enkele in 't midden geslagen nagel, om welke de lat als om een spil kan draaien. Een sluice kan uit een willekeurig aantal boxes bestaan, maar minder dan drie en meer dan zes worden zelden gebruikt. Wanneer men 's ochtends tegen half zeven aan 't werk gaat, wordt de sluis opengezet en het water spoelt de aarde, klei en steenen, al wat door de werklieden in de goot wordt geworpen, naar onderen. Vooraf heeft men tegen de riggels of latten en onder de ijzeren platen wat kwik aangebracht, waardoor het stofgoud wordt gehouden en geämalgameerd. Eenige werklieden maken den grond los met 't houweel, de anderen werpen het losgewerkte in de sluice, waarop een paar jongens te paard zitten om de zware steenen er uit te pikken en die, waaraan goud te bekennen is, ter zijde te leggen. Zoo gaat het werk door tot vijf uur of half zes; alleen tegen 12 uur rusten de negers om en om een half uur, zonder dat daarom het werk ophoudt.

Is er weinig water voorhanden, dan wordt er gewerkt met de long-tom. - Dit is een groote langwerpige houten kist, waarvan een der smalle zijden is verwijderd en vervangen door een schuins naar buiten staande ijzeren plaat, waarin gaten. Hieronder is een miniatuur-box aangebracht, zeer kort, maar even breed als de ijzeren plaat. In deze kist nu wordt de goudhoudende massa geworpen; daarbij wordt met een kalabas water gevoegd en 't geheel wordt met schop en houweel gekneed tot een brei, die langzaam door de gaten in de ijzeren plaat een weg vindt. Het goud bezinkt dan in de kleine box en de steenen worden met de hand uit de longtom verwijderd. Met de sluice verwerkt men in denzelfden tijd ongeveer viermaal meer materie dan met de long-tom. - Is het werk voor dien dag afgeloopen, dan wordt de watertoevoer afgesloten, de latten worden omgezet, de platen uitgenomen en al wat thans nog dáaraan of aan de wanden der boxes kleeft, wordt zorgvuldig met

een klein borsteltje en wat water naar onderen gebracht en onder de sluice opgevangen in een b a t t é , die dan met meer dan gewone zorg gewasschen wordt. De zilverachtige massa, die daarin dan overblijft, wordt overgebracht in een zeemleeren lapje, waaruit het nog aanwezige losse kwikzilver door drukking wordt verwijderd. Wat dan rest, wordt in een open braadpan boven 't vuur gehouden, totdat de kwik verdampt is.

Voor 'n leek is het onbegrijpelijk dat het water, dat de sluice vrij krachtig doorstroomt, geene fijne gouddeelen zou meesleepen, waar zelfs kleine steenen worden doorgespoeld, maar door herhaald onderzoek en na-wasschen van al wat uit de sluice komt, heeft men bevonden, dat althans zóó weinig goud verloren gaat, dat er nauwelijks meer sporen van te vinden zijn en het na-wasschen zeker de moeite niet loont.

Men zal begrijpen dat op deze wijze pas na afloop van het dagwerk een denkbeeld kan gevormd worden van de hoeveelheid, die gewonnen werd, behalve in 't geval dat de vondst van een grootere pepite of van een bijzonder rijk stuk kwartz van merkelijken invloed op de uitkomst zijn moet. Zoo werd mij een bijna zuivere p e p i t e getoond, die ± anderhalf kilo zwaar was. Ik meen dat dit het grootste stuk is dat ooit in de kolonie gevonden werd en 't behoeft nauwlijks gezegd, dat zoodanige vondsten tot de zeldzaamheden behooren.

De aangename en onaangename verrassingen zijn dan soms zeer sterk en het verschil van den eenen dag op den ander kan zeer aanzienlijk zijn. Zoo heb ik in de boeken op een placer gezien dat de productie van den eenen dag op den ander van 600 tot op 58 gram daalde! De kreek, of althans dat gedeelte er van, blijkt dan dikwijls uitgeput te zijn en men zal weer een nieuw placer moeten gaan opzoeken. Heeft men dus ook nog zoo'n rijk terrein in bewerking, toch zal men, wil men met voordeel blijven werken, altijd in den drogen tijd moeten zoeken naar andere plaatsen, rijk genoeg om te ontginnen, ten einde steeds wat in voorraad te hebben en met kans op goeden uitslag het kamp te kunnen verleggen naar een andere plek.

Thans dient nog het derde werktuig, de b a t t é , beschreven te worden. - Eigenaardig is het dat geen dezer instrumenten een hollandsche benaming heeft en het cosmopolitische karakter van de goudindustrie is te herkennen aan de vele talen, waaraan zij hare termen ontleent. - Dit is een houten bak van

anderhalve voet doorsnede, in vorm sterk gelijkend op een hoed van echt chineesch model, zoo als sommige jongere dames ze voor een paar jaar droegen, of ook op een van die groen geverfde bakken, waarin ten onzent erwtjes gedopt en soms ook aardappelen geschild worden. Alleen de binnenwand loopt bijna in een rechte lijn van 't middenpunt naar den bovenkant en is maar zeer licht gebogen. Aan het middenpunt is de bak iet of wat uitgehold, echter niet meer dan noodig om een kleine erwt te bevatten.

De batté wordt het meest gebruikt bij 't prospecteeren, dat is het instellen van een onderzoek naar den rijkdom van het terrein. Daartoe graaft men, liefst in de nabijheid van een kreek, een gat, verwijdert den bovengrond en vult den bak met de laag, die goud moet inhouden. Zoo gevuld wordt de batté in een ondiepe plaats even onder water gezet, zoodat de hoog opgestapelde massa van boven vrij, maar de batté-rand goed onder water is. Dan wordt die massa met de handen flink gekneed en daarna aan de batté eene snel draaiende beweging gegeven, zoodat door de middenpuntvliedende kracht langzamerhand alles verwijderd wordt behalve het goud, dat door zijn gewicht bezinkt in de holte. Vindt men bij dit wasschen dat de batte één tiende gram goud inhoudt, dus ter waarde van ± ƒ 0.14[5], en is door verschillende proefnemingen gebleken dat de bodem in den omtrek minstens even rijk is, dan acht men in 't algemeen dat terrein goudhoudend genoeg voor bewerking. Echter zal men, al naarmate de terreinsgesteldheid, den waterrijkdom van de kreek, de min of meer gunstige ligging met betrekking tot de naaste landingsplaats aan de rivier en de vraag hoe vele dagreizen die plaats van de stad afgelegen is, zich met min of meer goud per batté kunnen tevreden stellen. Dit hangt zóozeer af van de plaatselijke omstandigheden, dat het niet te doen is daarvoor een norm vast te stellen. Men zal dit begrijpen als men hoort dat een zak rijst, die in de stad ƒ 15 kostte, in de Sara-kreek voor ƒ 50 verkocht werd en dat van de zeven booten met levensmiddelen die door de boschnegers over de vallen en stroomversnellingen worden geholpen, er gemiddeld één verongelukt.

Dit prospecteeren heeft in den drogen tijd plaats, eensdeels omdat in den regentijd het bosch te moerassig is voor

dat werk, anderdeels omdat zelfs geen neger-gezondheid er tegen bestand is om dag en nacht aan één stuk doornat te zijn, want bij dit werk moet men 's nachts de hangmat onder de boomen ophangen en is, waar men dagelijks verder trekt, van het maken van een kamp uit den aard der zaak geen sprake. Ook is in den drogen tijd beter over den water-rijkdom der kreeken te oordeelen, want al is de bodem nòg zoo rijk, als er geen water in de buurt is om dien te bewerken, dan is het onmogelijk het goud daaruit te verkrijgen. Goed prospecteeren is niet een ieders werk, al behoeft men ook geen mijn-ingenieur te zijn om er slag van te hebben. Men moet daartoe echter eenige ondervinding hebben van de wijze waarop het goud in en bij de kreeken voorkomt en ook een oog hebben voor kreekbeddingen die met den loop der tijden zich verlegd hebben.

Er zijn vooral drie moeilijkheden, waarmede de goudzoeker in Suriname te kampen heeft. Vooreerst de gezondheidsfactor, ten tweede de onbetrouwbaarheid van de personen met het toezicht belast, en eindelijk, de lange, moeilijke en soms gevaarlijke weg naar de goudvelden, die, al naarmate den afstand, van 8 dagen tot drie weken duurt. De rijkste placers echter zijn op den grootsten afstand in de Sara-kreek gevonden.

Die gezondheidsfactor beheerscht wel voor een groot deel de goudwinning in Suriname. Ten slotte is het sterkste en meest taaie gestel niet bestand tegen een leven in 't bosch, ook al worden de grootste voorzorgen genomen. De uit de moerassen opstijgende dampen veroorzaken al zeer spoedig de gevaarlijkste koortsen. Dan moet de lijder, die soms op den tweeden dag reeds niet meer staan kan, zóo hevig en afmattend kunnen de aanvallen zijn, het koste wat het wil, worden vervoerd. En ter eere van de negers moet worden erkend dat ze tot die taak onder de moeilijkste omstandigheden steeds bereid gevonden worden. En 't is geen gemakkelijke zaak om met z'n zessen een ziek man in zijn hangmat aan een lange paal of sterke bamboes soms een dag of wat door 't bosch over bergen en kreeken te dragen, langs een pad, dat voor een enkel persoon soms reeds zoo moeilijk te begaan is. En de arme lijder, wiens hoofd nu eens hooger en dàn weer lager hangt dan zijne voeten, en niettegenstaande de grootste zorg

vaak in onzachte aanraking komt met omgevallen boomen en met steenen en rotsen, en voor wien de hangmat geen beveiliging is tegen de makà-doorn, is op zoo'n oogenblik minder te benijden dan jongelieden met avontuurlijken inborst allicht meenen, wanneer zij zich het leven van den goudzoeker voorstellen. Is men eenmaal aan den waterkant. dan is 't ergste achter den rug. De zieke wordt achter in de boot gelegd, de p a g a a i s worden opgevat en er wordt geroeid met een ijver die aan 't ongeloofelijke grenst. Er zijn voorbeelden van dat bij zoo'n gelegenheid negers d a g e n a a n é é n s t u k hebben doorgeroeid. En is de zieke eenmaal in de stad, dan wacht hem 't zij bij vrienden, 't zij in het militair hospitaal, een uitstekende verpleging, zoodat hij ook gewoonlijk weer herstelt, 'tgeen niet belet dat de koorts spoedig daarop den patiënt gewoonlijk opnieuw aangrijpt. Intusschen komen er inderdaad slechts weinige gevallen met doodelijken afloop voor, hoewel de gezondheid na eenige koortsaanvallen een gevoeligen knak krijgt en soms totaal vernield wordt. Weldra ziet zoo iemand er als een wandelend geraamte uit. Tijdens mijn verblijf in de kolonie werd de eigenaar van een placer in korten tijd driemaal ziek van de goudvelden weggedragen. Hij liet zich echter daardoor niet afschrikken om er steeds weer heen te gaan en is thans voor zijne volharding beloond door een vondst van een kreek, naar ik hoor, zóo rijk, dat in één maand 300 kilo gewonnen is! Ik moet er echter voor waarschuwen om niet te veel te hechten aan de cijfers die men zoo hoort noemen, want men is in Suriname zeker niet minder dan elders tot vergrooting geneigd en de gelukkige vinder zal zelden aan iemand opgeven hoeveel hij vond.

Zeker is het dat men, door ondervinding geleerd, te Paramaribo in 't algemeen dezen factor der gezondheid niet licht telt. Op den avond vóór mijn vertrek verklaarde een welbekend ingezeten dat, al bood men hem tienduizend gulden, hij de reis niet zou willen ondernemen en verscheidene verstandige en bezadigde lieden trachtten mij van mijn voornemen af te brengen, door mij te wijzen op de gevaren van de boschkoortsen. Even waar is het dat, op een paar na, die klein begonnen zijn, de eigenaars van placers die bronnen van hun geluk of ongeluk nooit bezocht hebben. Ik spreek hier niet van de weinige vreemdelingen, die opzettelijk kwamen met het doel om goud te zoeken, 't zij voor

zichzelf, 't zij voor een maatschappij, maar die behoeft men trouwens maar éenmaal aan te zien om te weten dat zij in 't bosch geleefd hebben. Overigens, het uiterst geringe getal van hen, die in de stad blijvende een r e n t e g e v e n d placer bezitten, heeft weinig kans sterk te vermeerderen, want zoo érgens dan geldt bij de goud-industrie de spreuk van ‘het oog des meesters’, en toch juist híer moet men, om eigen gezondheid en leven niet op 't spel te zetten, gewoonlijk alles overlaten aan personen, van welke men soms w e e t en soms ook slechts v e r m o e d t dat zij onbetrouwbaar zijn.

De gewone wijze waarop men tot nog toe te werk ging, was de volgende. Men koos bij 't d o m e i n op de kaart een plek, waarvan men om d' eene of d' andere reden i d e e had, soms met evenveel grond als een speler die in een loterij 't eene nummer boven 't andere verkiest, maar gewoonlijk toch omdat er in de buurt goud gevonden was. De pacht werd aangevraagd voor het terrein dat op een kaart zóó duidelijk afgebakend werd voorgesteld, dat men allicht zou meenen dat er geen de minste moeite moest zijn om die plaats onmiddellijk te vinden. - Volgens 't nieuwe reglement kan men, alvorens pacht aan te vragen, gedurende een jaar het uitsluitend recht verkrijgen om op een bepaald terrein naar goud een o n d e r z o e k in te stellen.

Nu werd er een e x p e d i t i e uitgerust en de leiding daarvan opgedragen aan een mulat of soms ook aan een neger, in één woord aan iemand, die voor dit doel te vinden was. Daar de vraag vrij groot en 't aanbod van hen, die ook maar eenigszins in aanmerking konden komen, vrij gering was, omdat lieden die d' een of andere vaste betrekking, hoe gering ook, vervulden, zich hiertoe moeielijk lieten vinden, moest men zich voor verreweg 't meerendeel met sujetten behelpen, omtrent wier goede trouw en ijver zelfs de verhardste optimist zich maar geringe illusies kon maken. Naarmate van het aantal neger-arbeiders - want Europeanen en zelfs mulatten kunnen in de goudvelden niet werken - dat in dienst werd genomen, en naarmate van den afstand, varieerden dan de kosten van zoodanige expeditie, om van één tot drie maanden te prospecteeren, tusschen de ƒ 600 en ƒ 2000. Ik twijfel er aan of men onder of zelfs voor die ƒ 600 een geheel bijeen kon krijgen dat den naam van een e x p e d i t i e zou worden waardig

gekeurd, maar voor ƒ 1500 was men vrij goed ingespannen. De pachter deed gewoonlijk bij 't vertrek van de boot zijne laatste vermaningen, aanmoedigingen en beloften bij den waterkant hooren en de expeditie was onder weg. Nu wensch ik niet te doen gelooven dat de gehuurde leider van zoodanige onderneming nimmer of nooit door een gevoel van plicht zou zijn bezield geweest, of geijverd zou hebben voor de belangen van zijn lastgever, maar ontegenzeggelijk behoorde zoodanig geval tot de uitzonderingen, die den regel van 't omgekeerde bevestigen. Gewoonlijk was de chef onbetrouwbaar, lui en onverschillig, zelfs voor eigen voordeel, en zijn onderhoorigen waren met dezelfde eigenschappen behebt, alleen in nog sterkeren graad. Ook achtten deze lieden de kans op goeden uitslag, die ook hun ten bate zou komen, gewoonlijk zóo gering, dat zij hunne natuurlijke vadsigheid daaraan niet ten offer brachten. Als men nu nagaat dat alle contrôle op de gangen en verrichtingen van de expeditie ten eenemale onmogelijk was en gewoonlijk slechts door een toeval te constateeren viel of zij al of niet op de aangeduide plaats geweest was, laat staan nog er g e w e r k t had, dan kan het niet anders dan bevreemden dat zoo vele expedities nog steeds werden uitgerust. Maar het beetje goud, dat bij terugkomst werd vertoond als resultaat der expeditie - de p r o s p e c t i e s , zooals men de hoeveelheden, die bij het wasschen van elke batté verkregen worden, noemt - was dan juist voldoende om er den pachter toe te brengen, ten einde het eerste offer niet doelloos te doen zijn, een nieuwe expeditie uit te rusten. Intusschen gebeurde het maar al te vaak dat de expeditie nooit op het te onderzoeken terrein voet zette, 't zij omdat de moeite te groot werd geacht en 't gemaklijker was om hier of daar aan den waterkant de hangmat op te hangen en de provisies te verorberen, 't zij omdat het inderdaad niet gelukte het gepachte terrein te vinden, en er dan toe werd overgegaan om tegen den tijd dat drink- en etenswaren opraakten, van een ander stuk grond de noodige prospecties mee te brengen, prospecties die aanleiding zouden geven tot een volgende onderneming, waarvan het resultaat weer zou zijn een nieuwe, thans wellicht l a a t s t e expeditie, die, zoolang er geld in kas was of op welke wijze dan ook kon verkregen worden, weer werd opgevolgd door eene a l l e r l a a t s t e voorstelling. Tot nog toe heb ik van g e e n r i j k p l a c e r

aan een particulier toebehoorende vernomen, dat niet gevonden werd bij zoodanige onherroepelijk laatste expeditie!

Maar geheel afgescheiden van onverschilligheid en onwil en zelfs bij ijver en goede trouw kan het licht gebeuren dat de prospecteerenden nooit het gepachte terrein bereiken. En dit zal niet verwonderen, wanneer men zich rekenschap wil geven van de moeilijkheden, die het bepalen van de juiste ligging door iemand, die geen landmeter is, moet inhebben, over een uitgestrektheid dicht bosch van honderd duizenden hectaren, waarin de eenige vaste punten van uitgang, vaak ver van elkaar gelegen, sterk kronkelende rivieren en beekjes zijn, en waar nergens een overzicht, al is het dan ook maar over een zeer beperkt deel dier gronden, te verkrijgen is. Zoolang men nog op de rivier is, valt het na eenige oefening met de kaart in de hand niet zoo moeielijk te bepalen waar men zich bevindt, maar moet de tocht soms dagen worden voortgezet in 't bosch, waar de afstanden dienen berekend te worden naar den tijd benoodigd om een weg af te leggen dien men zelf moet openkappen, en die om allerlei hindernissen te voorkomen vaak sterk kronkelt, dan is die plaatsbepaling soms zeer moeilijk. Is het wonder dat onder zulke omstandigheden het dikwijls voor sommigen eenvoudigweg onmogelijk is te weten, of zij zich al of niet op het gepachte gebied bevinden, en dat soms geheel te goeder trouw A bij B werkt, en deze C weer om zijn goud brengt, terwijl C zich aftobt om goud te vinden voor D? Op zoodanige vergissingen rekenende, was het tot nog toe geen ongewone zaak om een terrein te pachten grenzende aan, of in de nabijheid van anderen, waarop geprospecteerd werd, en dan de geringe jaarlijksche pacht - ƒ 0.10 per hectare - te betalen in de hoop dat te eeniger tijd mocht blijken dat de buurman, meenende voor zich te werken, een rijke kreek had ontdekt voor hem, die, minder ijverig, maar met meer geduld, eenvoudig op die tijding wachtte om te beginnen met een exploitatie die hem anders wel wat gewaagd voorkwam. Ook is het een gewoon verschijnsel dat kleine pachtgronden worden genomen, grenzende aan terreinen, die als rijk bekend staan, ten einde in de gelegenheid te zijn de taak van den buurman, wien het niet gemakkelijk valt zijn geheele terrein te bewerken, wat te verlichten. En bij uitgestrektheden van pachtgronden van duizende hectaren, zoo als er zijn, kan

er soms heel wat tijd verloopen voordat men dezen gedienstigen ijver gewaar wordt en kan temperen.

Dat er op deze wijze al heel wat goud gestolen werd, weet een ieder en men weet u ook met bewonderenswaardige nauwkeurigheid op te geven hoe veel, waar en door wien. Uit discretie acht ik het beter hier namen, plaatsen en hoeveelheden te verzwijgen. Alleen dient er op gewezen, dat aan zoodanige handelwijze in Suriname niet dat opprobium en niet die afkeuring verbonden is, als wellicht uit een streng zedelijk oogpunt of ook uit een eenvoudig strafrechtelijk standpunt wenschelijk kon worden geacht. Het aleätoire karakter van de goud-industrie, dat meêbrengt dat hier iets ontnomen wordt dat de rechthebbende misschien nooit zelf zou gevonden hebben en zeker nooit zal missen, moge wel de onbewuste aanleiding tot deze minder strenge beoordeeling zijn. De omstandigheid daarenboven dat meestal de m o g e l i j k h e i d van goede trouw nog altijd bestaat en dat het tegendeel slechts hoogst zelden te b e w i j z e n is, zal hier wel het hare toe bijdragen. Over de onveiligheid van eigendom in dézen zin is meermalen geklaagd en de politie-macht voor de goudvelden - één brigadier en twee marechaussées aan de S u r i n a m e, één marechaussée aan de M o r o w i j n e en aan de S a r a m a c c a n i h i l - over een uitgestrektheid van 500,000 hectaren verspreid liggend pachtgebied en van het daartusschen gelegen terrein, geheel bestaande uit dichte boschgronden, kan wel niet anders als m o d e s t genaamd worden! Om echter op dit punt eenige zekerheid van eigendom te verkrijgen, zou elk pachtgebied behoorlijk door opengekapte lijnen moeten worden begrensd en ook dan nog (er zijn bekende voorbeelden van) kan een verschil in meeting - waarvan, als men op de daaraan verbonden moeilijkheden let, wel kan gezegd worden dat zij tot nog toe over 't algemeen verwonderlijk juist schijnt geweest te zijn - van ook maar weinige meters een waarde van tonnen gouds van den een op den ander doen overgaan. Daarbij zou dan de politiemacht op eene formatie dienen gebracht te worden, waaraan thans niet te denken valt.

Wat overigens de veiligheid van alle andere eigendommen en van personen betreft, daarover is, voor zoover mij bekend is, nooit geklaagd en daaromtrent is men op de goudvelden even veilig als in de rustigste onzer provinciën, waar trouwens óok wel eens een diefstal voorkomt. Nooit zijn er in de Suri-

naamsche bovenlanden tooneelen van roof of moord voorgekomen, zooals op andere goudvelden. In dit opzicht zijn de Guyanas van veel betere conditie dan vroeger Californië en Australië, waar de Europeesche avonturier slechts een schop en houweel noodig had om zijn geluk te beproeven, terwijl hier, waar het tropisch klimaat den Europeaan belet met eigen handen te graven, en nog andere moeilijkheden zich voordoen, men althans over zekere geldsom moet kunnen beschikken om goudzoeker te worden, en dus niet voor een ieder die gelegenheid openstaat.

Dat onder de pachters verder allerlei middelen werden aangewend om elkaar rijke, of rijkgewaande, placers te ontfutselen en, bij 't vinden van rijke prospecties in elkaars buurt, te trachten, den mededinger te beletten in de stad te komen voordat men zelf voor het nemen van de pacht had kunnen zorgen, is genoegzaam bekend. Men sneed de touwen van booten los, zoodat ze wegdreven, de pagaais of riemen werden gestolen en mocht de mededinger op de vallen schipbreuk lijden, dan werd hij onverbiddelijk aan zijn lot overgelaten.

Een van de minst aangename ondervindingen was voorzeker, om, als men ten gevolge van de ongunstige rapporten van zijn opzichter een terrein niet op nieuw had ingepacht, te vernemen dat diezelfde opzichter dat terrein had genomen en nu bezig was er zijn fortuin te maken! En dit soort van bedrog kwam dikwijls voor.

Bedenkt men nu dat er in Paramaribo geen man of vrouw was die - niet tot den allerarmsten stand behoorende - geen eigen placer of althans een aandeel in een placer had, en dat de meesten één of meer expedities hadden uitgezonden en, op zeer weinige uitzonderingen na, er geld op hadden verloren, dan kan men nagaan dat bij slechts zeer weinigen, de gouddorst die zich van hen had meester gemaakt, bevredigd en gelescht werd.

Op deze wijze is - het valt niet te ontkennen - een groot deel van den middenstand, die in de laatste jaren toch maar weinig welvaart kende, verarmd, terwijl daarentegen eenige zeer weinigen rijk zijn geworden. Zijn de laatsten echter met den vinger aan te wijzen, de eersten zijn in verhouding tot hen legio. Men verlieze intusschen niet uit het oog, dat meer dan een, die in de goudvelden winsten behaalde, deze ten bate der kolonie besteedde door aankoop van plantages of door het op

touw zetten van eene onderneming van algemeen nut, zooals de rivierdienst op de Suriname bijv. Dat dit voordeel tot nog toe echter in geenen deele tegen de nadeelen opweegt, daarvan is men ook over 't algemeen in de kolonie zelve overtuigd. Zelfs sprak ik in 1882 verscheidene bezadigde lieden, die beweerden, dat in de goudindustrie tot op dien tijd, alles gerekend, meer verloren dan gewonnen was[1]. Deze meening komt mij met het oog op de waarde van drie millioen, die toen reeds als gevonden was aangegeven, minder juist voor, al waren de onkosten, verbonden aan het verkrijgen van dat bedrag, ook zeer hoog. Zeker is het intusschen dat de winsten, door enkelen tot nog toe behaald, gering zijn in vergelijking tot de fortuinen elders in het zoeken naar goud verkregen.

Na afloop van het werk en als de productie van den dag zorgvuldig gewogen en geborgen was, werd de avond, onder 't genot van een concert van reusachtige kikkers of ook soms van brulapen, met aangenamen kout gekort.

Zoo bracht ik een dag of wat op het placer door en genoot in den vroegen morgen van de koelte der bosschen en bewonderde steeds meer de ontzachelijke werkkracht der negers, die gewoonlijk al zeer flink werken op de goudvelden, al zijn zij er elders ook niet zoo licht toe te krijgen. Het geheele leven op de goudvelden is er een naar hun hart. Vooreerst is er, behalve altijd zingen, niets dat zij zoo graag doen als roeien en hiertoe bestaat op den weg heen en weer zoo ruime gelegenheid, dat zelfs een neger daarmede tevreden kan zijn. Dan verteert hij in 't bosch niets, daar hij door den pachter gevoed wordt, zoodat zijn geheele loon, gewoonlijk ƒ 1.25 à ƒ 1.50 per dag, over drie of meer maanden te gelijk uitbetaald wordt

1) Trekt men van de verkregen waarde aan goud (± acht ton per jaar in de laatste jaren) de onkosten der expedities en van het ontginnen der terreinen af, en deelt men daarna het overblijvende met het gemiddelde aantal pachters in die jaren (± 270), dan zou men, aangenomen dat elk der pachters ééne expeditie had uitgerust en slechts gedurende drie maanden met 10 man bijv. had laten werken, ongetwijfeld tot dit resultaat komen. De waarheid is echter dat op lange na niet alle pachters jaarlijks expedities uitstuurden of lieten werken. Toch verklaarde de Proceureur-Generaal in 1882 in de koloniale Staten, dat jaarlijks ongeveer 1000 werkleiden 3 a 4 maal uit de stad naar de goudvelden vertrokken. Bij eene zeer matige berekening van onkosten zou dan al bitter weinig winst van die acht ton overblijven.

als hij in de stad terugkeert, en dan leeft hij er op los, even als een matroos dat doet, en rust niet, voordat al zijn geld op is. Daarop verhuurt hij zich weer, er alleen voor zorgende dat hij met kerstmis weer in de stad is, niet zoozeer uit een diepgevoelde godsdienstige overtuiging, als wel omdat er dan 't meeste pleizier wordt gemaakt. En dan heeft het goudzoekersleven toch ook dáarom zoo groote aantrekkelijkheid voor onzen zwarten broeder, o m d a t er goud te vinden is en dat niet a l l e e n door hem, die er recht op heeft. Wanneer men in de buitenwijken van Paramaribo een oog slaat op de massa nette, nieuw geverfde - en dat wil daar veel zeggen - woningen, die sedert de goud-industrie aldaar als paddestoelen uit den grond verrezen zijn, en die allen toebehooren aan hen, die met die i n d u s t r i e in betrekking staan, dan zal men wel, als men overigens de levenswijze dezer lieden kent, toegeven dat er vrij veel goud gevonden wordt door hen, die er g e e n recht op hebben. Ik vrees wel dat men zal moeten erkennen, dat ook op hunne zedelijke ontwikkeling deze goud-koorts juist niet gunstig kan werken, al moet men dan ook beamen dat zij in 't algemeen geenszins op déze gelegenheid gewacht hebben, om hoogst vrijzinnige denkbeelden omtrent het mijn en dijn te koesteren, en ook.... toe te passen.

Men schat dat in Cayenne ongeveer een vierde van het gevonden goud door de negers wordt genaast. In onze kolonie moet het er nog lang zóo erg niet uitzien, al zou men ook verkeerd doen daaruit tot minder goeden wil bij de onzen te besluiten. Alleen de gelegenheid is minder goed.

Op een Donderdagmorgen brak ik op. De trommel, die ik had meegenomen, werd op 't hoofd van een neger geplaatst, en niettegenstaande dit meubel zóo zwaar was dat er daartoe twee kerels noodig waren en de drager het onmogelijk eigenhandig aftillen kon, was de man, die te gelijk met ons vertrok, zonder spoor van vermoeienis aan den waterkant geruimen tijd voor dat wij aankwamen!

Van den gastvrijen directeur nam ik een hartelijk afscheid en de onder-directeur of opzichter was zoo vriendelijk mij naar den waterkant te vergezellen. Zoo in aangenaam gezelschap afgelegd, kwam de weg vrij wat minder vermoeiend en minder lang voor dan den eersten keer, en na 'n uur of drie loopens,

waarbij ik de onvermoeidheid van mijn tochtgenoot bewonderde, kwamen wij weer bij den wachter aan.

Na een zeer eenvoudig middagmaal en een korte siesta begeven wij ons in een corjael, dat aan den waterkant vastgemeerd ligt, om aan de A r o e s a - b a n j a - v a l l e n een bezoek te brengen. Deze zijn mogelijk een anderhalf uur gaans hooger op in de rivier gelegen. Wij gaan met ons vieren; behalve den opzichter ook de wachter en een boschneger, die goed met de rivier bekend is. Er is zeemanschap toe noodig om in de corjael plaats te nemen, want de minste beweging kan ze doen kantelen. Al is het dan ook niet absoluut noodig om hier, even als in een ‘s u d d e n d e a t h’, de scheiding in 't midden te dragen, althans wanneer men niet met de lokken van een Absalom gezegend is, toch wordt door elke zijwaartsche beweging het evenwicht gestoord. Zij die wel eens in een giek gevaren hebben, zullen dit begrijpen en weten ook dat als men eenmaal zit en de boot goed op het water ligt, 't ergste voorbij is en dat men er vrij spoedig aan went zich geene bewegingen te veroorloven dan alleen die in de richting van de boot. Eenige uren aan één stuk zoo bijna roerloos zonder steun voor den rug in de brandende zon te moeten zitten op een lat of plankje, dat zelden veel breeder is dan 'n paar centimeter, behoort bepaaldelijk tot die pijnlijke ondervindingen, die men moet hebben doorleefd om ze geheel naar waarde te schatten. Hebben daarbij de muskieten vrij spel, dan komt de natuurlijke mensch in zijn aangeboren verdorvenheid er allicht toe om zich uitdrukkingen te laten ontvallen, die men te vergeefs in den catechismus zou zoeken! Gelukkig echter zijn er op deze hoogte in de Suriname geene muskieten, al komen ze hooger op en in de Sara-kreek ook weer voor. Op raad van een vernuftig vriend nu had ik een ouden matten stoel van de achterpooten ontdaan en nam dien op al mijne tochten mee. In een corjael geplaatst nam een der latten die de boorden samenhoudt, de plaats van die geamputeerde pooten in en een ieder die de watertochten in de binnenlanden kent zal begrijpen van hoe uitstekend nut dat meubel mij geweest is. Overal waar mijn goede Cetewayo met dien stoel op het hoofd z'n grinnikend bakkes tusschen de sporten als in een kooi vertoonde, verwekte dat schouwspel den algemeenen lachlust. (Ook als basis voor het overige wat er zoo te dragen valt werkte

de stoel zeer praktisch en diende uitmuntend om veldflesch, patroontasch, of een waarloos kleedingstuk aan op te hangen.) Dat ik dien stoel hier ter sprake breng, is niet alleen uit edelmoedigheid tegenover toekomstige reizigers, die van die vernuftige vinding zouden kunnen profiteeren, maar ook omdat hij ons bij deze gelegenheid bijna in 't verderf stortte.

Al waren wij ook in den drogen tijd, toch was de stroom zoo snel dat zelfs onze lichte corjael, die geheel onbeladen was, maar langzaam vooruitkwam. In 't begin pagaaide ook ik, zoo goed en zoo kwaad als 't ging, mede, maar moest dit spoedig laten, daar al mijne aandacht en krachten vereischt werden om ons evenwicht te bewaren, of liever te herstellen, wanneer de felle stroom het dreigde te verbreken. Er zijn op deze plaats in de Suriname vele grootere en kleine eilanden en aan alle kanten verheffen zich uit de bedding rotsen en riffen, die de stroomversnellingen veroorzaken, en komen deze in ritsen dwars over den stroom voor, dan worden daardoor de kleine watervallen gevormd, waarover alleen boschnegers een boot kunnen brengen.

Bij 't opvaren zoekt men natuurlijk die doorgangen, waar het minste water staat en waar de boot maar net even door kan, omdat de stroom er uit den aard der zaak minder sterk is. Bij 't opvaren daarentegen neemt men het breedste en diepste vaarwater en - binnen zekere grenzen - de zwaarste vallen, ten einde minder kans te loopen om te stooten op onder water verborgen rotsen of boomstammen, die tusschen de rotsen zijn beklemd geraakt.

De ervaren boschneger nu kent, hoe ongeloofelijk het ook moge klinken, elk dezer rotsen en weet met juistheid te bepalen, zoowel in den drogen als in den regentijd, langs welken weg en doorgang hij bij elken verschillenden waterstand een boot van een bepaalden diepgang brengen kan. Het beklemde hout echter kent hij natuurlijk slechts gedeeltelijk en daarom is dit voor de vaart veel gevaarlijker dan rotsen, waarvan ook, al zijn ze niet zichtbaar, gewoonlijk aan de water-oppervlakte iets te bespeuren valt.

Onafhankelijk overigens van de min of meer snelle strooming, die door de ligging en hoogte der rotsen bepaald wordt, moet de schipper zijn weg zóo kiezen, dat hij telkens in de gelegenheid is de boot te verlaten en, staande op een rots of in de

bedding, door een flinken stoot meer kracht bij te zetten dan dit met de pagaai mogelijk is.

Zij, aan wie wij ons lot hadden toevertrouwd, hadden zich dan ook weldra van alle overtollige kleeding ontdaan en hun toilet gereduceerd tot het allernoodzakelijkste, - een term die hier niet, zooals gewoonlijk bij ons, c u m g r a n o s a l i s moet worden aangenomen. - De eene bevond zich voor, de andere achter in de boot, die ze telkens met ongeloofelijke behendigheid verlieten, om, soms tot aan de knieën en soms tot aan het middel en nog dieper in den stroom staande, ze met meer kracht vooruit te kunnen brengen.

Die vaardigheid was zoo volkomen, dat ik meermalen niet wist of onze achterman zich in of buiten de corjael bevond. Om op de plaatsen, waar tot uitstappen te veel diepgang is, tegen de stroomversnellingen op te komen, tracht men telkens zooveel mogelijk onder de luwte - om 't zoo uit te drukken - van een eilandje of een rots te komen, waar het van beide kanten toestroomende water bijeenkomt, één oogenblik als ware 't stil staat en dan een teruggaande beweging aanneemt, om dan vlak onder de oorzaak van den tegenstand een kolk te vormen. Dan moet in die kolk het vaartuig in evenwicht gehouden worden en van daar uit gaat het dan in zijdelingsche richting dwars door den fellen stroom heen naar een volgende schuilplaats. Zelden ondervond ik iets dat de zenuwen zoo in spanning houdt. Meer dan eens scheelde het weinig, of onze bemanning, die zich buiten bevond, was door de kracht van het element meegesleept en verscheiden malen zag ik in mijne verbeelding de boot kantelen en de ongelukkige equipage een speelbal der golven. Ik trachtte mij dan te troosten met de opgaven der statistiek, die bewijzen dat men bij zoodanig ongeval maar zelden het leven verliest, een troost intusschen die in zulke oogenblikken zelden zooveel geruststelling aanbrengt als waarop ze rechtens aanspraak zou mogen maken. Eens werd de stuurman, die buiten boord stond, door de kracht van het water van de been gesleurd en had op dat oogenblik zijn metgezel zich niet met alle kracht aan een stevig boompje, dat tusschen twee rotsen in groeide, kunnen vastklemmen, dan was de tocht - althans naar boven - meteen uit geweest. In 't begin liep er bij elken schok, die de boot kreeg, als ze tegen een rots stootte of daarover schuurde, een rilling langs mijn rug, maar ook daaraan

gewent men snel en na een poos krijgen die huiveringen zelfs iets aantrekkelijks. Toen wij bijna aan 't eind van onzen tocht gekomen waren en goed en wel in een kolk onder een rots beland, wipt op eens mijn achterpooten-looze stoel, die door de ondergane schokken ongemerkt achteruit geschoven was over de lat die tot steun diende, tot ons aller groote ontsteltenis plotseling achterover, zoodat ik met mijn hoofd tusschen de voeten van mijn vriend, den opzichter, en met de beenen in de lucht te recht kwam! 't Was een hachelijk oogenblik en in mijne verbeelding hoorde ik het water reeds in mijne ooren suizen, maar gelukkig had de achterhoede de corjael al verlaten en kon die, stevig op een rots staande, het evenwicht herstellen. Met eenige moeite werd ik weer op mijn troon hersteld, die ik thans niet, zoo als ik gaarne gedaan had, voor het veiliger plankje kon verwisselen, zonder mijn dierbaren stoel aan de golven prijs te geven. Onze tocht duurde óver de drie uur, totdat wij de A r o e s a - b a n j a in 't gezicht kregen. Onderweg waren wij een boschnegerdorp gepasseerd, voor 't welk een twintigtal corjaelen op stroom lagen. Gewoonlijk krijgt men van den waterkant uit die dorpen niet te zien, althans niet in den drogen tijd, wanneer ze niet op een hoogen oeverkant gebouwd zijn; maar de grootte kan zoo ongeveer geschat worden naar het aantal corjaelen, die er gemeerd liggen. Ook stond op een nakende rots midden in de rivier een roodhuid te visschen met pijl en boog. De pijlen waren lang en sterk, met een ijzeren weerhaak voorzien. Er was er één bij, waarvan de punt aan een hun zijde-achtig koord bevestigd was en die als harpoen kon worden gebruikt. Een groote visch, wel 'n pond of zes zwaar, leverde het bewijs van zijn bedrevenheid.

't Zal zoowat half zes geweest zijn toen wij op ongeveer honderd en vijftig passen van den wal genaderd waren en men verklaarde dat het niet wel mogelijk zou zijn om dien avond nog verder te komen. Ik moet gulweg erkennen dat er geene sterke bewijsredenen noodig waren om mij dit grifweg te doen aannemen, en dat mijn lust op den val in onze corjael te b e s t i j g e n , op dat oogenblik niet ontembaar was. Ook wilde ik gaarne gelooven dat, zooals beweerd werd, het gezicht van onderen, waar wij ons bevonden, oneindig fraaier en indrukwekkerder was dan van boven de vallen. In elk geval moest het zoo voor ons rustiger en voor al de daarbij betrokkenen aan-

genamer zijn dan de schipbreuk, die ik mij bij ons ‘rustloos voorwaarts streven’ als vrij wel onvermijdelijk voorstelde. Wij klampten ons dus vast aan een zwaren boomstam, die tusschen twee rotsen beklemd was geraakt, en ik trachtte een zeer onvolkomen potloodschetsje van de A r o e s a - b a n j a te maken. De eigenlijke waterval, buiten de onmiddellijk voorafgaande en daarop volgende stroomversnellingen, was toen, geloof ik, nauwelijks anderhalve meter hoog en mogelijk honderd meters breed. De indruk van de vallende watermassa was dus zeker niet overweldigend en kan niet op éénen dag genoemd worden met zoo menigen bekenden waterval in Europa[1)], maar wel was het geheele tafereel dat wij voor ons zagen buitengemeen treffend.

In de verte boven den val de donkergroene zoomen van de steeds smaller wordende rivier, waarin menig liefelijk lachend eiland en donkere rots zich verheft. Daarboven komen even de toppen van purper blauwe bergen te voorschijn. Rechts en links zijn beide oevers bezet met het dichte oorspronkelijke woud, hier en daar gebroken, waar een duistere plek het bewijs levert dat de een of andere reus bezweek en zijne eertijds trotsch uitgebreide armen thans machteloos en nederig uitstrekt over den stroom, als smeekend om verder te worden gespaard en niet door zijn kracht te worden meegesleurd. Aan den oeverzoom de weelderig tropische breedgebladerde planten naast de ranke stammen met zwaren breedgepluimden top. Daarnevens en daarachter de overige boschbewoners, wier takken zwaar met parasieten bezet alle kleuren, tinten en schakeeringen van groen vertoonen. Daarover heen kruipen in phantastische vormen de slingerplanten, die neerhangend in den stroom zich doen wiegen op de langs den oever minder snelvlietende golven. Daartusschen de sneeuwwitte muur, gevormd door het loodrecht vallende water, waaruit hier en daar een donkere rots te voorschijn treedt. En op den voorgrond de vallende, hijgende, bruisende stroom, helderwit, waar in den weg staande riffen worden aangeloopen, ebbenzwart, waar zonder tegenstand diepe kolken worden be-

1) De P o t a r o , een zijtak van de E s s e q u e b o , vormt in de bovenlanden van B r i t s c h - G u y a n a een waterval van 822 Eng. voeten hoog en van 240-400 voet breed, al naarmate van 't jaargetijde. Deze grootste der bekende watervallen, t h e K a i e t e u r o f o l d m a n s ' f a l l genaamd, werd in 1870 door een Mr. Brown ontdekt. Bezoekers zijn schaarsch, daar de reis van G e o r g e t o w n daarheen 'n week of drie duurt!

reikt. En die voorgrond afgewisseld en gebroken door rotsen, waarvan sommige de zwarte kale koppen maar even boven het woelig element verheffen, terwijl andere reeds groen bewassen zijn met jonge struiken, die in weinige dagen te voorschijn traden. Daarboven onder de roodgetinte avondwolken, die overal in het water zich sterker of zwakker weerspiegelen, trekken de schelkleurige parkieten in paren dwars over de rivier. En dat alles verlicht en beschenen door den purpergloed van de ondergaande zon!

Maar hoe schoon ook die aanblik was - en ik moet erkennen dat onder de weinige zaken, die in de tropen niet tegenvallen, een zonsondergang met die heldere kleuren en prachtige licht-effecten een eerste plaats inneemt - wij moesten onverbiddelijk terstond den terugtocht aanvaarden, wilden wij niet dat de duisternis ons te midden van de rotsen overviel. De corjael, van voren losgelaten en van achteren nog even aangehouden, zwaait om en nu gaat het in pijlsnelle vaart de rivier af, langs den weg, waar de stroom het zwaarst, de vallen het sterkst en het water het diepst is. Aan den boeg ligt de boschneger half geknield tegen de neus van de boot met de pagaai te sturen. De moeilijkste taak is voor hem, want de ander aan den achtersteven kan betrekkelijk maar weinig richting geven aan het vaartuig, dat zijn beweging ontleent aan het water dat nog sneller dan de corjael vooruitschiet. Toen wij bij de eerste sterkere stroomversnelling kwamen, begonnen onze zwartjes voor en achter zoo hard tegen elkaar te schreeuwen en te gillen, dat een oningewijde moest denken dat ze ‘ongenoegen’ hadden, waartoe het oogenblik al zeer slecht gekozen scheen. Door de wijze echter waarop zij met de pagaaien zwaaiden kwam men alras tot het denkbeeld, dat het verschil van meening, voor zoover het bestond, moest loopen over den te volgen koers. Dit was onder de omstandigheden alles behalve geruststellend, maar toen bij kleine vallen hetzelfde zich steeds herhaalde, zonder dat dit schijnbaar verschil van gevoelen ook verschil van handelen meebracht, kwam ik weer wat bij en kon mij overgeven aan het opwekkende gevoel van de snelle beweging[1)] en aan het bewonderen van de handigheid der boschnegers.

1) Die snelle nederwaartsche beweging herinnert levendig aan het ‘rutschen’, zoo als dat bijv. in de zoutmijnen van het S a l z k a m m e r g u t geschied. Ook wel aan het afglijden van een helling in een prikslee.

Waar het water zich tusschen twee rotsen een weg baant, werkt het zich aan beide kanten tegen de rotswanden op en dan vormt er zich, als de doorgang smal is, in 't midden een geul. Juist midden in die geul moet de boot gestuurd worden, wil men niet de kans loopen van kantelen, en hoe vreemd en hoe dwars nu de ligging onzer corjael soms, om hindernissen te vermijden, zijn moest, vóordat wij den eigenlijken val bereikten, steeds lag ze recht in de geul als wij tusschen de rotsen inkwamen, zóo recht dat tot tweemaal toe het water van beide kanten tegelijk binnenstroomde. Dit werd er echter weer spoedig met een kalabas uitgehoosd. Eens kwamen wij, om een overhangenden boomstam te ontwijken, in terugstroomend water en vandaar in een kolk waar de corjael als een tol in ronddraaide. Toen wij weer in den stroom kwamen, was er een oogenblik dat de boot aan voor- en achtereind door verschilde stroomingen zoo gewrongen werd, dat ik dacht dat ze midden door moest breken, maar ook aan dat gevaar, dat trouwens niet groot was, want onze boomstam zat nog stevig in elkaar, ontkwamen wij, en vijfentwintig minuten nadat wij ‘keert’ gemaakt hadden, lagen wij, thans in volkomen duisternis, aan den waterkant bij het wachterskamp.

Gedurende den ganschen nacht werden telkens aan d' overkant van de rivier geweerschoten gelost. Daar bevond zich een boschnegersdorp en er werd een doodenfeest gevierd. Wat feestvieren en het verorberen van sterken drank bij zoodanige gelegenheid betreft, doen de boschnegers bij geen beschaafde natie, zelfs niet bij de Ieren onder. Die feestelijkheden duren soms 8 tot 12 dagen, al naar gelang van den rang van den gestorvene, maar onmiddellijk na den dood heeft er eene plechtigheid plaats, die wel vermelding verdient. Het is bij hen nu eenmaal aangenomen, dat niemand, wat men bij ons noemt, een n a t u u r l i j k e n d o o d sterft, maar dat het overlijden steeds het gevolg is van misdaad, die gewoonlijk in vergiftiging of o b i a -toovermiddelen bestaat.

Om nu tot de ontdekking van den schuldige te komen, wordt het lijk op een plank of in een open kist met een kleed bedekt rondgedragen op het hoofd van een der naastbestaanden. Zoo gaat het door het dorp langs alle hutten heen, totdat de woning bereikt wordt van den misdadiger. Daar krijgt de doode het zóo kwaad, dat de drager heen en weer begint te zwaaien en

ten slotte valt het lijk, niet meer in staat de pijnlijke aandoeningen opgewekt door de nabijheid van de moordenaarswoning te dragen, ter aarde, waardoor dan tevens de schuldige is aangewezen! Onnoodig te zeggen dat deze zelden tot de uitverkoren vrienden van den drager behoort!

Vroeger werd die misdaad, naar men zegt, wel eens met den dood gestraft, maar tegenwoordig bestaan de onkosten van zoodanige euveldaad slechts in een boete geëvenredigd aan het aanzien en den rijkdom van het slachtoffer en zijn gewaanden moordenaar.

Den volgenden morgen moest er vroeg worden opgebroken, omdat de stoomboot H e n r i mogelijk reeds om tien uur van B r o k o p o n d o de reis naar de stad zou aanvaarden en ik gaarne van die gelegenheid wenschte gebruik te maken.

Het lag me nog te versch in 't geheugen hoe ik een vorig maal in een kleine corjael met een zeer povere bemanning in Bergendaal saamgeraapt, de reis naar de stad had gemaakt. Wij gingen tegen den avond onder weg en de fraaie nacht onder den helderen sterrenhemel was zeer genietbaar, al moest ik dan ook hard parelen om de manschap aan te moedigen en zelf wakker te blijven, want ik wist dat als ik maar even zou knikkebollen er een werkstaking plaats zou vinden. Maar o! de daarop volgende dag en die ondragelijke hitte op de stille rivier, toen wij bij 't doorbreken van den vloed niet verder konden en moesten blijven blakeren op het water te midden der muskieten, daar er geen gelegenheid was om aan land te stappen! Voor wie weten wil, of hij ook maar eenigen natuurlijken aanleg voor een zonnesteek bezit, is zoodanige gelegenheid onbetaalbaar!

't Was dan ook nog bij maanlicht dat ik, na een hartelijk afscheid van onze tochtgenooten van den vorigen dag, met Cetewayo, den wachter, en twee kippen die de directeur van 't placer mij meegaf, in de kleine corjael plaats nam om de rivier af te varen. Was de zonsondergang den vorigen avond prachtig geweest, de zonsopgang was, geloof ik, nog indrukwekkender. Langzaam week het stille bleeke maanlicht voor de korte ochtendschemering, de bode van den zonnegod, die zich reeds vlak onder de kimme bevond. Weldra maakt die kleurlooze dageraad plaats voor de warmere tinten van het groote licht des daags, terwijl de hemel plotseling als met één

penseelstreek, die tevens de verbleekende starren uitwischt, bedekt wordt met een rozenrooden gloed, die de blauwe bergkruinen verlicht en zich weerspiegelt op de phantastische vormen der riviernevelen, welke de koele ochtendwind voor zich uitjaagt. Aan alle kanten ontwaken de bontgevederde vogels, die in paren de rivier overtrekken om het dagelijksche voedsel te zoeken. Op grooten afstand zien wij eenige buffels de rivier overzwemmen en met spoed voert ons de snelvlietende stroom afwaarts. Zelden genoot ik een stiller, hartverheffender schouwspel dan die zonsopgang in de binnenlanden van Zuid-Amerika. Hoe menigmaal ik de zon ook zag opgaan - ook daar waar zulks b e h o o r t , zooals op de R i g i bijv. - en daarbij ook dikwijls veel genoten heb, werd dat genot toch gewoonlijk aanmerkelijk getemperd door allerlei ongemakken: door verkleumde ledematen en de niet te miskennen ongeriefelijkheid verbonden aan het in het donker opstaan en, dáar waar de verwachting het hoogst gespannen was, vooral door het bijzijn van bleeke, slaapdronken, allerongelukkigst uitziende menschen, die, zoo men ze ten schavot had geleid, allicht wat meer zorg aan hun toilet hadden besteed, maar er zeker niet hopeloozer en miserabeler hadden kunnen uitzien! Hier van al dat onbehagelijke geen spoor! In deze koude, doffe, vochtige dagen, waarin geen zonlicht en nauwlijks daglicht ons deel is, nu de noordwestewind wreedaardig om ons heen guurt, is het een genot een terugblik te slaan op dat heldere vroolijke klimaat, waar men het, ja! zeer dikwijls te warm, maar nooit koud heeft, waar een rilling onbekend is, waar elke luchtstroom een genot en de noord-westenwind een zegen is!

Wij varen de monding der S a r a - k r e e k voorbij zonder den machtigen boa-constrictor te zien, die, volgens de boschnegers, hier huist en door hen als een godheid vereerd en met allerlei geschenken begiftigd wordt. Bij de meeste onbeschaafde volken schijnt de slang te worden beschouwd als bevattend den geest van een bovennatuurlijk wezen, en in Suriname wordt nog op meer dan een plantage de een of andere groote slang vereerd en aan die godheid offers gebracht van wild, bananen en dram. Niettegenstaande de prediking van het Christendom, en bij een zekere mate van geloof in het verkondigde, blijft bij zeer velen ook in de stad en op plantage wonende negers nog gehechtheid bestaan aan den ouden godsdienst, aan hun o b i a en hun

l o e k o e - m a n (waarzegger). Ziet men hier en daar midden in de rietvelden den prachtigen k a n k a n t r i e (silk-cottontree) nog in verheven eenzaamheid staan, 't is omdat men er de negers niet toe kon brengen om den afgodsboom te vellen. Zijn hunne goden ook minder verheven, minder dichterlijk dan de goden van Griekenland, het kost hun niet minder moeite om daarvan afstand te doen dan weleer den Hellenen, en nog zijn er om en bij de stad plaatsen, waar, niettegenstaande de strengste verbodsbepalingen, des nachts de afgodische dansen om den heiligen boom worden uitgevoerd. Dat in deze duisternis althans éénig licht is gekomen, dat ook voor den neger iets van den dageraad van het Christendom en de daaraan verbonden beschaving is opgegaan, is wel bijna geheel uitsluitend te danken aan die moedige en ernstige voorvechters op de baan der verlichting en beschaving: de H e r n h u t t e r s . Voor meer dan anderhalve eeuw trokken zij zich het lot van de indiaansche stammen aan, zonder intusschen veel indruk te kunnen maken op dit onverschillige en vadsige ras, dat gedoemd schijnt te vergaan door dien vloek der beschaving: de sterke drank, zonder verder van die beschaving eenige weldaad te kunnen deelachtig worden. Later wijdden de M o r a v i s c h e broeders hunne krachten aan de boschnegers en aan de slaven; maar onze voorouders, die in sommige deelen van de Oost het Christendom op de wijze van Karel den Groote te vuur en te zwaard trachtten in te voeren, dachten er in de West, ten opzichte hunner slaven, geheel anders over en zeer lang werd de prediking van het evangelie aan de slaven verboden. In 1776 werd de eerste neger door de Hernhutters gedoopt en thans telt hun gemeente in de kolonie over de 23000 leden, en van de 5000 schoolgaande kinderen worden er over de 2000 door hen onderwezen. Eere zij dezen wakkeren en nijveren lieden, die niet alleen predikers en zendelingen zijn, maar in elken tak van nijverheid, dien zij beoefenen, uitmunten en die hun land verlieten, om onder vele ontberingen in een Nederlandsche kolonie een taak te aanvaarden, die wij Nederlanders ongedaan lieten of althans te laat en met zoo veel minder ijver opvatten!

Om half tien waren wij reeds te B r o k o p o n d o , waar wij den hoogen, steilen oever opklouterden, om de woning van den brigadier te bereiken. Daar toont men mij op den muur een

teeken, dat de hoogte aangeeft, die het water in den laatsten regentijd bereikte. Thans is de rivier nog lang niet op zijn laagste punt en het verschil is nu reeds zeker over de veertig voet. Van de stoomboot nog geen spoor, maar wel zijn er verscheiden gouddelvers, alle negers in fraai zondagscostuum, die hier op de boot wachten. Eenigen onder hen zijn hier reeds een dag of wat, zonder zich echter in 't minst ongeduldig te maken. Anderen weer zijn gekomen om te halen wat de boot hun brengen moet. Een paar boschnegers zitten onder een grooten boom pijlen van punten te voorzien; bij hen hoort een alleraardigst klein boschnegerinnetje van een jaar of zeven dat, trotsch op den fraaien hoofddoek dien zij in deze geciviliseerde streek dragen mag, zingend rondstapt met den tred van een tooneel-heldin.

Om twaalf uur komt de brigadier aanzetten. Hij is vermoeid en ontstemd. 't Eerste is duidelijk zichtbaar, 't tweede is niet minder duidelijk hoorbaar! Het eerste uit zich in loomheid van gang en bewegingen, het tweede in al te groote kracht van taal! Hij is zoo vriendelijk om, als hij mij bemerkt, die aandoeningen te verbergen, en spreekt mij aan als ‘luitent’. Kennelijk houdt hij mij voor een der militaire leden van de commissie, belast met de taak om door plaatselijk onderzoek de aanspraken van d e J o n g versus H i j m a n s uit te maken. Hij heeft in die streken een tocht van 'n veertien dagen gemaakt met het doel om de goudzoekers te verjagen, die op het betwiste terrein werkten. Hij heeft er vele gevonden, hij heeft ze gedreigd, ze gekalangeerd, proces-verbaal tegen hen opgemaakt, maar niets mocht baten. Hij wist wel, of althans meende zeker te weten, dat zij zich op het bewuste pachtgebied bevonden en, 't was zeer duidelijk dat, al was dat ook niet het geval, van het dozijn ploegen, die daar naast elkaar werkten, er maar een of hoogstens twee op eigen grond k o n d e n zijn, maar elk der opzichters haalde een kaart te voorschijn en toonde aan dat hij een terrein in pacht had en beweerde dat hij zich dáarop bevond. Al de anderen waren dieven en de brigadier zou hem veel pleizier doen met ze weg te jagen! Toen de eerste dit zeide, klonk het vrij rationeel, maar toen ieder volgende opzichter hetzelfde liedje zong, kreeg onze brigadier het te kwaad. Was het wonder dat hij eenigszins ontstemd terugkeerde?

Toen de boot er om één uur nog niet was, werd het duidelijk dat het lage water de vaart boven Bergendael niet gedoogde en dat wij per corjael daarheen zouden moeten trekken. Om vier uur kwam dan ook een buitengewoon groote corjael aanzetten met een allerongelukkigst zwakke bemanning, die tien uur noodig had gehad om van Bergendaal te komen. Daar de stoomboot den volgenden morgen vroeg van die plaats moest vertrekken, was er geen tijd te verliezen en spoedig werd de lading gelost, waaronder de meest heterogeene voorwerpen zich bevonden: bananen, ham en kaas, maar ook een klok en photographiën aan het adres van een boschneger! Voor de twee goudzoekers, die vier dagreizen ver gekomen waren en twee dagen hadden gewacht om levensmiddelen te halen, was niets aanwezig. Nu konden ze tot de volgende week wachten! Die corjael te lossen was een kleinigheid, maar ze weer te laden was niet zoo gemakkelijk. Behalve de vrachtgoederen waren er elf passagiers en aanvankelijk scheen men te twijfelen aan de mogelijkheid om ons allen te bergen, maar ten slotte kwamen toch allen en kwam alles in de boot en werd de tocht aanvaard.

Onzeewaardiger, topzwaarder, gevaarlijker corjael zag ik nooit. Elk oogenblik schepten wij water en daarbij was het rotte vaartuig nog lek! Van den zonsondergang op de rivier genoot ik ditmaal minder en weldra was het pikdonker. Het gevoel dat een flinke beweging van een der opvarenden ons kon doen schipbreuk lijden en ons dwingen om te trachten den thans onzichtbaren, maar zeker onherbergzamen oever zwemmende te bereiken, was niet bemoedigend. Ook een andere gewaarwording was niet aangenaam. Nog nooit had ik zóo dicht tusschen negers gepakt in gezeten en in de duisternis kwam mij onwillekeurig het avondlied van Vader Cats te binnen:

> ‘Al ziet men geen kleuren,
> Men wordt toch door geuren
> Verkwikt .....’

Nu, v e r k w i k t was hier eigenlijk het woord niet, maar dat maakte de zaak niet beter. Al is het zeker ook geen aanlokkelijk of smakelijk onderwerp, toch meen ik wel met een enkel woord gewag te moeten maken van die hoogst onaangename eigenschap, de huid-uitwaseming, waaraan elke neger in hooge

mate en bijna elke mulat, hoeveel in mindere mate, onderhevig is, en wel omdat dit zeker een van die factoren is, waarmede de Europeaan in gindsche streken heeft rekening te houden. Is het al niet aangenaam om beäasd te worden door en ten prooi te strekken aan insecten van allerlei aard en familiaar te moeten omgaan met mieren, spinnen en kakkerlakken; in mijn oog is het andere euvel zeker het zwaarste van de twee. Er is geen ontkomen aan, overal geurt het u tegen. In de boot, als ge geroeid wordt. Aan tafel, als men u bedient. Al uw voedsel, door die handen toebereid en aangedragen, is er als 't ware van doortrokken. Een Weensch professor moet, naar ik voor eenigen tijd las, eene studie van huid-emanaties gemaakt hebben, vooral in verband met de psychische eigenschappen van den mensch, en het zoover gebracht hebben, dat hij door zijne bijzondere waarnemingen na een kort onderhoud kan bepalen, of zijn patiënt talent voor schilderkunst dan wel aanleg voor wiskunde heeft, en een dief of een moordenaar speurt hij reeds van verre. Ik weet niet of volgens hem de intensiteit en het minder streelende van zoodanige uitwaseming ook in rechtstreeksche verhouding staat tot de mate van ontwikkeling der slechte eigenschappen en tot de zwaarte der misdrijven, waartoe dan bij het individu de hebbelijkheid bestaat. Mocht dit ongelukkigerwijze zoo zijn, dan gaan onze donkere broeders inderdaad een duistere toekomst te gemoet! Overigens beweert men dat men ook hieraan vrij spoedig gewent en trouwens zijn alle olfactorische aandoeningen ten zeerste subjectief. Zoo zou ontegenzeggelijk de vergrijsde Utrechtsche voddenraper die, na zijn geheele leven onder zijn waren te hebben overnacht, in het hospitaal opgenomen werd en daar bezweek, omdat hij niet tegen de lucht van 't schoone linnen bestand was, onmiddellijk weer zijn bijgekomen als men bij zijn sterfbed maar een onvervalschten Afrikaan gebracht had!

Ook aan deze beproeving kwam ten slotte een einde en even na middernacht bereikten wij, thans bij helderen maneschijn, Bergendaal, waar ik aan boord van de ‘Henri’ overnachtte.

Terwijl er 's ochtends stoom op gemaakt wordt, is er nog even tijd om ‘kopje onder’ te doen in de rivier en voor zonsopgang zijn wij onder weg, terwijl van den oever ons talrijke ‘adieussies’ worden nageroepen. In het eerste half uur worden wij meermalen onaangenaam aangedaan door het schuren van de

kiel op den zandigen bodem, zonder dat dit echter tot ongevallen of oponthoud aanleiding geeft, maar alleen tot de opmerking dat in de volgende week de boot niet verder zal kunnen komen dan tot P h a e d r a .

De Henri heeft dan ook, meen ik, ongeveer 4½ voet diepgang. 't Is een spiksplinternieuw bootje, uiterst geschikt voor een koud of getemperd klimaat, maar niet berekend voor de tropen. De glazen kast, die voor eerste-klasse-passagiers bestemd is, bevindt zich aan 't achtereind en heeft het volle genot van de vette warme lucht der machine en van de sintels, die in milden overvloed uit den schoorsteen neervallen. Het is onverklaarbaar dat de ondernemende man, die deze vaart heeft ingesteld en daartoe deze schroefboot met groote onkosten uit Engeland heeft laten komen, geen ‘Sternwheeler’ uit het naburige Noord-Amerika heeft besteld, ingericht voor een warm klimaat en met een diepgang, die in staat zou hebben gesteld om ten allen tijde vrij wel tot Brokopondo door te stoomen. Naar ik vernam was er voor een paar jaar een stoombootje in de kolonie dat geheel overeenkomstig de plaatselijke eischen door een praktisch Surinamer - o rara avis! - ontworpen was. Maar ongelukkig moest de eigenaar het vaartuig verkoopen en natuurlijk werd het niet in de kolonie gekocht, maar doet nu uitmuntend dienst in Venezuela.

Tegen tien uur stoppen wij aan de J o d e n - S a v a n n a h , om de ruïnes van de oude Synagoge - in 1685 gebouwd - en de begraafplaatsen te bezichtigen. Deze vestiging, sedert lang verlaten door de levenden, biedt nog steeds een gastvrije schuilplaats aan de dooden. De meest orthodoxe Israëlieten worden er, naar men mij meldde, nog begraven. Langs een zandig, door guava- en andere struiken beschaduwd, kronkelend pad komen wij bij den bouwval, die op korten afstand gezien den indruk maakt van een machtige, uit klimplanten en parasieten opgetrokken pyramide. Op handen en voeten en met den houwer in de hand moet men zich een doortocht banen om, wat van de prachtige bouworde nog overbleef, van binnen te bezien, maar helaas! het loont nauwlijks de moeite en onwillekeurig roept men uit: Ichabod! de eere is geweken!

Daarbuiten hebben zich op de beide begraafplaatsen de marmeren en steenen zerken beter gehouden, en op menigen grafsteen prijken nog fiere oude namen van hen, die uit

Europa verdreven, aan de overzijde van den oceaan een toevluchtsoord vonden, waar religie-haat onbekend was, en zij weer tot eer en aanzien konden geraken. En, evenmin als elders lieten die nijvere lieden zich in de kolonie onbetuigd. In den goeden ouden tijd bezaten zij van de 400 plantages er over de 100 en wellicht was er toen ter tijde geen land, waar Joden zooveel hadden in te brengen en op zoo gelijken voet stonden met de hen omringende Christenen. En hoewel hun geslacht nog ruimschoots en zeer overvloediglijk vertegenwoordigd is in Paramaribo, hebben velen het geloof hunner vaderen verlaten; de meesten zijn verarmd en even als van de synagoge op de Savannah geldt ook van hen: Ichabod!

Op de Savannah is ook een indiaansch kamp, waar wij eenige koel-kruiken koopen en waar ik met veel moeite ook een boog en wat pijlen machtig word. Elkeen is in de gelegenheid geweest zoowel de Indianen als de koelkruiken op de tentoonstelling te bewonderen, zoodat eene uitweiding daarover overbodig zou zijn. Alleen éene bijzonderheid wensch ik te vermelden. De grootste der hoogst eenvoudige hutten was als kraamkamer ingericht. In zijn hangmat bevond zich de kraamheer en steunde zachtkens als men hem toesprak. Twee zijner vrienden hadden hunne hangmatten in de buurt opgehangen om hem gezelschap te houden.

De kraamvrouw met het gisteren pas verschenen wereldburgertje in een diminutief hangmatje op den rug gebonden, maakte het zich druk met 't bereiden van het ziekenkostje voor den ‘malade imaginaire’, die intusschen niet te zwak was om met buitengewone graagte een flesch dram aan te nemen, die ik hem, bij ontstentenis van de baker, in plaats van den meer gebruikelijken gulden meende te moeten aanbieden.

Van deze curieuse gewoonte, die men trouwens bij verschillende volken aantreft, wordt door Herlein[1)] op de volgende wijze gewag gemaakt: ‘Ter zelver tijde als de Vrouwe verlost is/ gaat de man in 't Bedde leggen om hem te beklagen en den gelegenen te maken/ gewoonte/ die hoewel zij wild en belachelijk is niettemin gevonden wordt naar men zegt onder de Boeren in eene provintie

1) Nauwkeurige Beschrijvinge van Zuriname. Leeuwarden, bij Meindert Ingema, 1718.

van Fankrijck en zij noemen dat: faire la couvade.'[1] Van de kinderen zegt die schrijver: 'Zij swagtelen hare kinderen niet/ maar laten haer de vrijheid om te verroeren na haar gemak in kleine amakken/ en niettemin - hoort het, o gij plattelandsche bakers! - hare leden worden er niet mismaakt door/ maar haar gants Lighaam is volkomen welgemaakt.' Daarop volgt: Alle de vrouwen spreken met wie zij willen. Maar de man derft hem niet onderhouden met d' Ouderen van zijne Vrouwe/ als in buitengewone gelegentheden. Welk een diepte van menschenkennis ligt er in die wijze bepaling opgesloten! En toch is deze schrijver maar middelmatig met hunne ontwikkeling ingenomen, want hierna vervolgt hij: 'Borgerlijcken ommegang of deugt te leeren/ dit moet men niet van deze arme wilden verwagten/ die geenen anderen Leitsman hebben als haar verstand/ dat blind is en vervult met dikke duisternissen; nog anderen regel in alle de handelingen van haer leven/ als d' ongeregeltheid en de wanschikkelijkheid van hare ondeugende en bedorven nature.' Men ziet: van zijn hoog christelijk standpunt op ze neêrziende, spaart hij ze niet, die arme heidenen! Een tijdgenoot van H e r l e i n , dr. P h i l i p F e r m i n[2], zegt met voor onze ooren zonderling klinkende logica van hen: 'De vrouwen zijn niets dan der mannen slaven/ 't welk zonder twijfel een gevolg is van den geest der vrijheid/ die onder dit volk heerscht/ dat niet dulden kan dat men er de minste inbreuk op poge te maken.' Deze schrijver meldt nog een curieuse bijzonderheid van de Caraïben: 'Eenigen drogen hare Dooden aan 't vuur/ de beenderen ten laatsten gebrand en de huid wordt de Vrouw aangeboden om van haar als eene Reliquie bewaart te worden.'

Nu deze heeren schrijvers hier toch ter sprake zijn gebracht, kan ik ze niet laten gaan, zonder een paar staaltjes van hunne kinderlijke naïveteit voor een oogenblik aan de vergetelijkheid

1) In de Revue Britannique van Nov. 11. wordt van een volkstam in China, de M i a o s , gemeld, dat bij hen dezelfde gewoonte bestaat. Daar zegt de schrijver: 'On en donne pour raison que le mari doit supporter les mêmes desagréments que sa femme.' Hoe naïef van die heeren der schepping!

2) Nieuwe algemeene beschrijving van de Colonie van Suriname. Harlingen, ter drukkerij van V. van der Plaat Jr., 1770.

te ontrukken. Elk onderwerp wordt door hen behandeld, maar 't is er dan ook dikwijls naar. Van de tijgers zegt d' een: Men moet ze niet te zeer vertrouwen/ en van de slang maakt d' ander zich nog al gemakkelijk af met: Dit Dier is zo schoon dat het onmogelijk zou zijn om er eene regte beschrijving van te geven. De minder gevaarlijke species zijn blijkbaar van meer nabij bestudeerd, zooals uit 't volgende blijkt: ‘Alle vogelen komen van eieren. Derzelver leevenswijze/ verscheidenheid van soort en oneindige menigte van kleuren verdienen de aandaeht van eenen wijsgeer/ terwijl deze onderwerpen de nieuwsgierigheid der geenen prikkelen/ die er van onderricht zoeken te zijn.’ Herlein beschrijft nog: ‘Een Vogeltje wat grooter als een rijsken/ dat nooit van Zee afgaat/ als het Wijfjen d' Eijeren wil leggen vliegt het omhoog uit 't gezicht zo dat die Eij/ terwijl het aldus door de lucht nederdaalde eer het in zee viel door de hitte van de Lugt wordt uitgebroeid en daar na door de Zee het Schepzel gevoed wordt/ dat ongemeen in de Natuur te beseffen is.’ Nu, dit l a a t s t e zal men wel willen toegeven. Die schrijver ontging dan ook zijne belooning niet. Een vriend nam de taak op zich om hem die te doen toekomen in een langademig gedicht, waarvan de twee volgende verzen 'n denkbeeld mogen geven:

Hoe stelt mijn Zangnijmph best haer Snaaren
of vlegt een geurige Lauwerkroon/
En drukt ze Herlein op zijn Haaren
met zoet verheven trant en toon/
Door 't werk dat hij ons komt te geven/
Daardoor zijn Lof kan eeuwig leven.

De vruchtbaarheid van het Geboomt
de vischrijkheid der Waterzaalen;
De Krokodil/ daar elk voor schroomt!
die komt hij ons ook af te malen.
De planten/ gommen en nog meer
Vertoont hij klaar na ons begeer.

Na onderweg nog een plantage van den eigenaar der boot te hebben bezocht, bereikten wij tegen 't vallen van den avond de stad.

Zijn inderdaad de moeilijkheden en gevaren aan de goudwinning in Suriname verbonden, zooals die thans bestaat, van velerlei aard en niet licht te tellen; - m o e i l i j k h e d e n wat betreft de lange, kostbare en bezwaarlijke reis naar de goudvelden, het bepalen van de juiste ligging van het pachtgebied en vrij wel de onmogelijkheid om dat terrein te overzien en te bewaken; g e v a r e n , vooral met betrekking tot de gezondheid van hen met het toezicht belast en in meer algemeenen zin voor het zedelijk peil van hen rechtstreeks bij de zaak betrokken en voor de kolonie in haar geheel, - toch zou men mij verkeerd verstaan wanneer uit al het voorgaande werd opgemaakt, dat in mijn oog deze zoogenaamde goud-industrie voor de kolonie geen voordeelen zou kunnen opleveren, even als zij ongetwijfeld reeds een bron van inkomsten was voor de koloniale kas[1)]. Zij kan dit m.i. echter alleen onder deze voorwaarde: dat zij verstandig worde beoefend en niet worde ondernomen dan met genoegzaam kapitaal en onder leiding van alleszins betrouwbare personen, wier gezondheid althans eenigermate tegen het boschleven bestand is. Zoodanige vereischten te vereenigen is, voor-

1) Voor 't overzicht van de gondindrustrie, van de gevonden hoeveelheden en de baten in de koloniale kas gevloeid zie men het uitmuntende verslag van den Oud-Gouverneur van Suriname, Jhr. van Sypestein. Kol. Verslag. 1882 Bijlage P.
De volgende cijfers, voor 't meerendeel aan dat verslag ontleend, mogen eenig denkbeeld geven van den omvang van de goudindustrie gedurende de acht jaren, dat ze bestaat.

	Aantal hectaren in pacht.	**Opbrengst der pacht.**	**Waarde, die aan goud werd uitgevoerd.**	**Uitgaande rechten geheven.**
1876	207.554	ƒ 20.755	ƒ 49.900	
1877	166.761	ƒ 16.676	ƒ 293.880	
1878	197.602	ƒ 19.760	ƒ 407.059	
1879	346.781	ƒ 34.678	ƒ 679.914	
1880	452.473	ƒ 45.247	ƒ 917.870	ƒ 45.893
1881	526.368	ƒ 52.636	ƒ 849.435	ƒ 42.471
1882	588.600		ƒ 784.084	ƒ 39.204

Aan het traceeren van wegen was tot Mei 1882 ƒ 30.931 besteed, zoodat het directe voordeel voor de koloniale kas tot op dien datum ƒ 280.132 was. Voorwaar geene onaanzienlijke bate op het Surinaamsche budget. Als indirecte voordeelen komen de invoerrechten op levensmiddelen in de goudvelden benoodigd in aanmerking.
Volgens de nieuwsbladen was van 1 Jan.-3 Dec. 1883 voor eene waarde van ƒ 832.376 als uitgevoerd aangegeven.
In Cayenne, waar de goudwinning van 1868 dagteekent, werd in de laatste jaren gemiddeld voor een waarde van 5½ millioen franes uitgevoerd.

waar, geen gemakkelijke zaak! Wel kan door het tot stand komen van maatschappijen onder solide directie een minder gevaarlijke afleiding aan de goudkoorts gegeven woorden, maar hij, die, in 't bezit van slechts weinig kapitaal - en voor zulk een is de verleiding, in deze natuurlijk veel sterker - mocht willen trachten het goud, dat in de maagdelijke bosschen van Suriname nog verborgen ligt, aan den schoot der aarde te onttrekken, heeft, vrees ik, even weinig kans op winst als de houder van één enkel lot in de Amsterdamsche tentoonstellingsloterij, en is hij toch besloten zijn geld in zoo precaire onderneming te wagen, dan zou ik hem in gemoede aanraden veel liever aan de speelbank te Monacco te trachten zijn slag te slaan. Daar althans zal hij met zijn geld niet tevens zijne gezondheid in de waagschaal leggen.

Of de aanwezigheid van het edel metaal voor deze kolonie een geluk kan genoemd worden, meen ik dus met reden te mogen betwijfelen. Wellicht zal men hiertegenover aanvoeren dat er gevallen bekend zijn, waar juist de aanwezigheid van het goud landen tot bloei en voorspoed heeft gebracht, en men zal wijzen op C a l i f o r n i ë en A u s t r a l i ë , die ontegenzeggelijk hun opkomst te danken hadden aan den toevloed van landverhuizers, die er kwamen om goud te zoeken. Men vergete daarbij intusschen niet, dat die beide gewesten, z o o l a n g er nog goud in den bodem aanwezig was, zeker niet konden gelden als voorbeelden van zedelijkheid, beschaving en gezonde welvaart en dat de tooneelen van roof, moord en bandeloosheid, die daar onder 't schuim van Europa's bevolking plaats vonden, wereldberucht zijn geworden. Eerst later, toen de stroom van landverhuizers daarheen zijn vasten loop had genomen en toen zij, die er gekomen waren met het doel om goud te zoeken, dit niet meer vindende, zich neerzetten om den bodem te beploegen en landbouw en veeteelt uit te oefenen, hetgeen daar in meer gematigde luchtstreek mogelijk was, is de toestand ten goede gekeerd. In de tropen echter, op zoo korten afstand van den evenaar, onder geheel andere omstandigheden, bestaat zoodanige mogelijkheid niet.

Nu echter eenmaal deze rijkdom in den bodem aanwezig was, nu diende er wel naar gestreefd te worden - laat staan of het al mogelijk zou geweest zijn om het zoeken naar goud te beletten en die schatten ongebruikt te laten liggen -

om voor het verkrijgen daarvan die voorwaarden vast te stellen. welke aan de geringste nadeelen de grootste voordeelen zouden verbinden.

Aan den onlangs afgetreden Gouverneur J h r . v a n S y p e s t e y n komt ontegenzeggelijk de eer toe in dat opzicht met de beschikbare middelen al het mogelijke te hebben gedaan voor de goudindustrie en die ten bate van de koloniale kas te hebben productief gemaakt. Dat ook de koloniale staten daarbij hunne ernstige medewerking hebben verleend kan ons blijken uit de discussies, gevoerd bij de vaststelling van de in 1882 op dit punt uitgevaardigde verordening, waarbij verschillende verbeteringen in den toestand werden gebracht. Thans zal er, volgens de begrootingsstukken voor 1884[1)], naar gestreefd worden om ook het politie-toezicht te v e r b e t e r e n - het woord is euphonistisch en officieel! - eigenlijk, hierboven werd het reeds aangetoond, moest men zeggen: althans e e n i g politietoezicht tot stand te brengen. Door zoodanig toezicht kunnen de belangen van de pachters ook met betrekking tot onbetrouwbare opzichters beschermd worden.

Maar ten aanzien van het algemeen en in meer beperkten zin van de koloniale kas valt, ook nu nog, naar 't voorkomt, van overheidswege wel wat te doen. De bepaling in de nieuwe verordening, dat de pachter na de twee eerste pachtjaren ƒ 0.25 in plaats van ƒ 0.10, en na het vierde jaar ƒ 0.50 per hectare zal moeten betalen, zal reeds in dubbelen zin goed werken, vooreerst door van in werking zijnde placers meerdere baten te verkrijgen en anderdeels door menig pachtgebied weer open te stellen, dat soms jaren lang onbewerkt bleef door den pachter, die de geringe pacht bleef betalen in de hoop van òf weldra het noodige geld voor eene expeditie bijeen te scharrelen, òf wel dat een buurman, in zijn onwetenheid op dat pachtgebied werkende, aldaar een rijke kreek zou ontdekken, welke vondst ter oore van den pachter gekomen, hem in staat zou stellen om voor de ontginning geld te verkrijgen.

Ook verscheidene andere bepalingen zijn ongetwijfeld verbeteringen. Ten bate van de koloniale kas echter zou men er wellicht nog wel een paar wijzigingen in kunnen brengen. Men

1) Op de begrooting is voor politie ƒ 12.410 meer uitgetrokken. Daarvan is ƒ 10.000 bestemd voor een gebouw voor de politie aan de S a r a m a c c a . Dus. voor meerder t o e z i c h t ook thans nog juist geen overdaad!

weet dat sedert 1880 ook van goud evenals van andere koloniale producten een uitvoerrecht van 5% geheven wordt. Dat dit recht gemakkelijk te ontduiken is, zal men licht begrijpen als men nagaat, dat voor eenige duizenden guldens goud in een reiszak kan worden meegenomen zonder dat die in 't oog vallend zwaar behoeft te zijn, en zal men zeer zeker beamen, wanneer men Suriname kent en de wijze van contrôle op den uitvoer aanschouwd heeft. Nu kan men aannemen dat vrij wel al het goud dat gevonden wordt ook wordt uitgevoerd. Wat in de kolonie blijft om daar verwerkt te worden is zoo miniem, dat dit bedrag niet in aanmerking behoeft te komen.

Hoe zou het zijn, wanneer men dus, in plaats van een u i t v o e r r e c h t van 5%, eenvoudig datzelfde bedrag wilde heffen van al het goud dat gevonden wordt? Aan politie-stations op de rivieren zouden de hoeveelheden doorgevoerd goud kunnen geconstateerd worden. Dàar het goud door te smokkelen zou vrij wat minder gemakkelijk zijn dan tegenwoordig bij uitvoer. Overigens zou men de pachters een dienst bewijzen met de bagage en kleeding van de werklieden met zorg te onderzoeken. Op poging tot ontduiking zou een flinke boete en verbeurdverklaring van het te smokkelen goud gesteld kunnen worden. Daarenboven zou de persoon, die zich meermalen aan zoodanige poging had schuldig gemaakt, het verblijf in de goudvelden kunnen worden ontzegd. Kon men dan voor eerlijke ambtenaren zorgen, dan mag worden aangenomen dat de koloniale kas bij zoodanigen maatregel wel zou varen.

Vervolgens zou, naar ik meen, eene zoogenaamde p r o g r e s s i e v e h e f f i n g niet onbillijk zijn. Zoolang de pachter weinig of geen goud vindt en daarbij hooge onkosten beloopt, is zelfs de luttele som, die men thans voor de pacht betaalt, reeds een last, waarmede rekening dient gehouden te worden, maar wordt inderdaad een rijke vondst gedaan van dien aard, dat de gemaakte onkosten daartoe in geen de minste verhouding staan, dan is het niet meer dan billijk dat men daarvan een evenredig grooter deel afdrage aan den Staat, die toestaat en de gelegenheid aanbiedt om op zijn grond zoo grooten rijkdom te verwerven. Die hoogere schatting zal niet zwaar drukken op hem, die op zoo goedkoope wijze schatten verwierf. Een schaal zou kunnen worden vastgesteld en alle goud dat boven een vast te stellen bedrag gedurende het jaar door denzelfden pachter of van één

pachtgebied gewonnen werd, nog boven die 5 % kunnen getroffen worden met een extra percentage dat in rechte reden zou moeten staan tot de gewonnen hoeveelheid. De contrôle zou te verkrijgen zijn eensdeels uit de boeken op het placer, anderdeels door den doorvoer aan de politiestations. De toepassing zou ongetwijfeld voor politie en toezicht onkosten na zich sleepen, welke onkosten echter in ruime mate zouden worden opgewogen door de baten.

Maar welke schitterende uitkomsten de goud-industrie ook in den vervolge nog moge opleveren, de stoffelijke welvaart van de Kolonie kan in het gunstigste geval, hierboven aangeduid, slechts zeer tijdelijk[1)] daardoor gebaat worden, en op het zedelijk peil van de ingezetenen kan het niet anders dan een nadeeligen invloed uitoefenen, denzelfden invloed dien de nabijheid van een speelbank heeft, waar dan ook steeds verstandiglijk aan naburige inwoners de gelegenheid tot spelen ontzegd werd. Zoo heeft men er ook in Demerare over geoordeeld en hoewel men, zooals men mij mededeelde, het zoeken naar goud aldaar niet verboden heeft, en er zelfs in 1880 een verordening op is vastgesteld, toch zijn de daarin opgenomen bepalingen zoo bezwarend en weinig bemoedigend voor den goudzoeker, dat, op een zeer enkele uitzondering na, niemand zich in Britsch-Guyana nog aan de goud-industrie heeft gewaagd.

In de fabelen der oudheid ligt dikwijls een diepe zin verscholen, waarvan de uitdrukking somwijlen kinderlijk naïef en eenvoudig is.

Zoo ook hier, waar O v i d i u s door het voorbeeld van koning M i d a s wil aantoonen, dat dorst naar goud en zelfs de verzadiging daarvan geen waar geluk kan aanbrengen.

Moge die overtuiging ook in Suriname gevestigd worden en daarbij ook deze: dat op andere wijze de kolonie tot bloei en tot vroegeren welstand te brengen is.

1) Men denke aan zoo menige stad in Amerika, die in korten tijd door de aanwezigheid van goud- en zilvermijnen tot bloei en rijkdom kwam, om daarua, als de mijnen uitgeput waren, in verval te geraken en soms zelfs geheel verlaten te worden!

Wat te dien aanzien de goudvelden niet vermogen, zoeke men in de duizenden vruchtbare akkers, die slechts wachten op de noodige werkkrachten om met woekerwinst de kosten en den arbeid daaraan besteed, terug te geven. Dat het bewijs voor die stelling in Suriname niet ver behoeft gezocht te worden, is overbekend.

De kolonie is gelegen tusschen twee uitersten; een uiterste van bloei en welvaart aan de eene zijde: Demerare; en een uiterste van achteruitgang en verval: Cayenne, aan de andere.

In Britsch-Guyana wordt geen goud gewonnen, maar worden al de beschikbare krachten aan den landbouw gewijd, en bloeiender toestand is moeilijk denkbaar. In Fransch-Guyana wordt uit gebrek aan werkkrachten bijna geen akker meer bebouwd en heeft men zich in de armen van de goud-winning geworpen, en al is er ook veel goud gevonden, toch blijft de kolonie arm en vervallen.

Met twee zulke sprekende en leerrijke voorbeelden voor oogen, kan de keuze wel niet moeilijk zijn voor een land, dat denzelfden rijken bodem en dezelfde ligging heeft als de twee genoemden.

Dat men dit ook in Suriname meer en meer inziet, daarvoor staan ons borg de krachtiger pogingen, vooral weer in den laatsten tijd aangewend, om nieuwe werkkrachten te verkrijgen. Mochten die pogingen, met aanbieding van vrij aanzienlijke opofferingen van de zijde der belanghebbenden gedaan, gelukken, dan behoeft voorzeker aan de toekomst der kolonie niet getwijfeld te worden. Daarbij ontzegge het moederland aan deze Nederlandsche bezitting zijne hulp niet! Dan kan Suriname wederom worden wat het vroeger was: zelf een voorbeeld van welvaart, en een bron van welvaart voor Nederland.

W. Elout van Soeterwoude.

Heinrich von Kleist.

(Vervolg en slot van pag. 264).

Zoo zien wij derhalve in het leven van Kleist telkens dezelfde verwikkelingen en ontknoopingen terugkeeren: opvatting van een grootsch dichtontwerp, waaraan alle krachten gewijd worden (immers er bestaat geen de minste grond om te twijfelen aan de volle waarheid van hetgeen hij aan Ulrike schreef omtrent dat ‘halfduizend dagen, de nachten meestal meêgerekend’); vervolgens uitputting der kracht en overtuiging van de onmogelijkheid om het voorgestelde doel te bereiken; eindelijk, moedeloos haken naar een vergeten bestaan onder de allereenvoudigste levensvoorwaarden. Menschen van praktijk en van gezond verstand zullen over den onpractischen droomer en zijn werken zonder resultaat de schouders ophalen. Anderen zullen zeggen, dat hij zijn dichterlijk ideaal wat minder hoog had moeten stellen. NOg anderen, dat hij zijn eerzucht had moeten betoomen en meer aan het werk, minder aan den roem denken. Waarschijnlijk zijn hem zulke verstandige lessen ook bij zijn leven nu en dan gegeven, maar de zedemeesters hebben vergeten hem, bij de lessen, de kracht te verschaffen om ze na te komen.

Evenmin echter als Kleist vroeger in Zwitserland boer was geworden, evenmin werd hij thans schrijnwerker te Coblenz. Toen hij tegen het begin van Juni (1804) geheel hersteld was en weer in staat om de toekomst met bedaardheid te gemoet te zien, kwam hij allengskens tot het inzicht dat er voor hem toch niets anders overschoot dan terug te keeren naar het vaderland en de zijnen. De hevige smart over het herhaald mislukken van zijn dichtwerk lag thans in een verleden, waarvoor zijn langdurige ziekte als het ware een

gordijn getrokken had; de hartstochtelijke wanhoop was verdoofd en verzwakt; hij leerde het denkbeeld verdragen om Ulrike en de andere verwanten weêr te zien, al moest hij ook voor hen verschijnen als een arend met geknotte vleugels. Hij begaf zich derhalve op weg en kwam omstreeks het midden van Juni te Potsdam aan. Von Pfuel lag daar in garnizoen; hij had te Parijs, na het vertrek van Kleist, van den pruissischen gezant vernomen, dat deze om een pas had gevraagd en waarschijnlijk reeds op weg naar huis was. Op dit bericht was ook von Pfuel huiswaarts gekeerd. Onverwacht trad Kleist op een morgen bij hem binnen; een omarming, een handdruk en de oude vriendschap was hersteld. Ulrike, aanstonds gewaarschuwd, was na weinige dagen ook ter plaatse om haren broeder te begroeten en zich met hem omtrent de toekomst te beraden. De levensdraad van den teruggekeerden zwerveling moest nu weêr aangeknoopt worden. Kleist was, na eenige schijnbaar geheel verloren jaren, weêr op hetzelfde punt, als destijds te Berlijn, toen hem een post bij het ministerie van financiën werd aangeboden, dien hij niet besluiten kon aan te nemen. Het eenige onderscheid was, dat hem thans niets werd aangeboden en hij zich moest getroosten om te solliciteeren. Het kostte hem eenige moeite om gehoor te vinden. Men wist in de regeeringskringen, dat hij aan het schrijven was geweest, en nog wel in dichtmaat. Dlt werd als een bedenkelijk teeken beschouwd. Daarenboven had de koning den brief in handen gekregen, dien Kleist uit St. Omer aan Lucchesini had geschreven, toen hij om een pas vroeg. Deze brief, geschreven in een oogenblik van wanhoop, die aan zinsverbijstering grensde, had den koning geen gunstige meening van Kleist kunnen geven. Evenwel kon aan iemand van zijn stand en afkomst een postje van weinig beteekenis niet geweigerd worden. Juist om dezen tijd zou majoor Gualtieri, die Kleist reeds van vroeger kende en hem zeer toegenegen was, als pruissisch gezant naar Spanje gezonden worden. Er was een poos sprake van om Kleist, als attaché, mede naar Spanje te zenden; misschien meende men, dat hij in het land van Don Quixote het best geborgen was. Hier kwam echter niets van; men zond hem ten slotte, in plaats van naar het uiterste westen, naar het uiterste oosten, naar Koningsbergen, niet ver van de russische grens, met een aanstelling als commissaris bij de domeinen-

kamer aldaar. Van te voren was hem echter door den generaaladjudant des konings, von Könneritz, met duidelijke, schoon onzuiver uitgesproken woorden te verstaan gegeven, dat hij zich, als staatsambtenaar, van het maken van verzen te onthouden had. Kleist had zich moeten getroosten om den post, met die vermaning als toegift, te aanvaarden.

Het jaar 1804 liep ten einde, toen Kleist te Koningsbergen aankwam, waar hij dien winter tamelijk eenzaam en afgezonderd leefde. Er waren ongeveer drie jaren verloopen, sedert hij van zijn voormalige bruid gescheiden was, die thans, gehuwd met professor Krug, te Koningsbergen woonde. Het kon niet missen of Kleist moest haar nu en dan in gezelschappen ontmoeten, ofschoon de ontmoeting voor geen van beide partijen bijzonder aangenaam kon zijn. Door bemiddeling van een zuster van Wilhelmine, vroeger de vertrouweling der beide gelieven en door Kleist gewoonlijk het ‘goudzusje’ genoemd, werd op zekeren avond het vriendschappelijk verkeer weer aangeknoopt. Kleist werd aan Krug voorgesteld en tot bezoek van zijn huis uitgenoodigd. Van die uitnoodiging werd spoedig druk gebruik gemaakt. Al de herinneringen van vroeger kwamen bij Kleist weer boven en met de herinneringen ook, tot op zekere hoogte, de vroegere gewoonten. De zucht om te leeren, te vormen en te beschaven was door Kleist nog niet afgelegd. De laatste jaren hadden hem in grondige kennis van poëzie en kunst een heel eind verder gebracht. Sommige van zijn vroegere meeningen en overtuigingen waren daardoor slechts zooveel te vaster en krachtiger geworden. Nog altoos was hij vol van het denkbeeld, dat goed denken, goed spreken, goed lezen, goed voordragen een zaak van beteekenis was. Hij vond het zeer ongerijmd om te meenen, dat de kennis van het alfabet de kunst van lezen van zelf reeds insloot. Hij hechtte nog altoos groote waarde aan het overluid lezen. Een wél geschreven stuk, in dicht of proza, goed voor te dragen, vereischte, naar hij meende, evenveel verstand, begrip, gevoel, bekwaamheid en kunst als de voordracht van een goed zang- of muziekstuk. Het was een zaak, die opzettelijk en met inspanning van alle krachten moest aangeleerd worden. Hij hield zich zelfs bezig met het zoeken van een stel teekens en figuren, waardoor een schrijver kort maar duidelijk, in schrift en in druk, zekere wenken voor

de voordracht zou kunnen geven, evenals de componist dat pleegt te doen in de kopie van zijn muziekstukken.

Zooals men ziet liep Kleist vooruit op hetgeen Legouvé, in onze dagen, zoowel mondeling door onderwijs en voorbeeld als door geschriften, voor de kunst van lezen heeft gedaan. Maar bij Kleist was dat alles slechts een onderdeel van zijn hoofdwerkzaamheid, die voor een poos tot gedwongen stilstand gebracht kon worden, maar waarheen aangeboren talent hem vroeg of laat moest terugvoeren. Die vasthoudendheid zelve en die warmte van overtuiging, waarmeê hij ook thans even als voor jaren te Frankfort, op luid lezen en goede voordracht aandringt, kenmerkt den geboren tooneeldichter. Wij besluiten daaruit dat Kleist nooit een drama enkel voor stille lectuur heeft geschreven, maar dat hem reeds bij de eerste opvatting der stof en vervolgens onder de bewerking, het dichtstuk altoos zóó voor den geest heeft gestaan, als het zich bij een goede vertooning op het tooneel zou voordoen. Aanstonds in dien vorm derhalve, waarin het echte drama zijn laatste en hoogste voleinding ontvangt.

Door het verkeer bij Krug aan huis werd Kleist van lieverlede weer tot de dichtkunst teruggevoerd. Wel is waar was hem van hooger hand het ‘verzenmaken’ verboden, maar van schrijven in proza had niemand gesproken; dit veld kon hij dus betreden zonder aan zijn ambtsplichten te kort te doen. Hij begon novellen te schrijven, voltooide het verhaal ‘de Marquise von O....’ en schreef een gedeelte van zijn ‘Michael Kohlhaas.’ Het duurde echter niet lang, of hij keerde ook weer tot de dichtkunst in engeren zin, tot het ‘verzenmaken’ terug. Het eerste gedicht, dat hij na zoo lange rust weer schreef, zou men op het eerste gezicht voor onbeduidend kunnen houden; immers het is slechts een vertaling of navolging van Lafontaines fabel: les deux pigeons. Bij nadere beschouwing bemerkt men echter, dat er in dat kleine stuk meer ligt, dan men oppervlakkig zou zeggen. Dichters zijn wonderlijke wezens: blind voor het tegenwoordige; helder ziende in het verleden en de toekomst. Onverschillig voor hetgeen zij bezitten, werpen zij soms loszinnig weg wat hun toebehoort, om later, als tijd en afstand tusschenbeide zijn getreden, met spijt te erkennen welk een kostbaar goed zij verloren hebben. Zoo ging het Kleist, toen hij zijn vroegere bruid, die hij roekeloos had verstooten, terugvond

en haar kon gadeslaan in haar bescheiden huis, waar die nederige deugden, die zij in volle mate bezat, geluk en tevredenheid verspreidden over al wat binnen haren tooverkring kwam. Aan dit gevoel heeft Kleist uitdrukking gegeven in zijn bewerking van Lafontaines fabel. Het was hem niet te doen om een duitsche kopie te geven van het fransche origineel; waarschijnlijk kende hij fransch genoeg om te begrijpen welk een hopelooze onderneming het zou wezen om met de onvergelijkelijke kunst en bevalligheid van het model te wedijveren in een andere, geheel verschillende taal. Hij gaat derhalve te werk als een componist, die een melodie van een vroegeren meester overneemt, maar die melodie begeleidt met harmoniën, waardoor de bekende tonen een nieuwe beteekenis krijgen. Het verhaal van Lafontaine laat het gevoel doorschemeren, maar valt niet in den zwaarmoedigen toon. De doffer die zijn duifje zoo onbezonnen heeft verlaten, moet daar wel is waar zwaar genoeg voor boeten; maar zijn tegenspoeden zijn toch niet van dien aard, dat zij ons bijzonder diep treffen, en als hij berooid en deerlijk toegetakeld terugkeert en alles ten slotte nog goed afloopt, dan zijn wij meer geneigd om te glimlachen dan om tranen te storten over zijn rampen. Kleist zet echter al aanstonds de oorspronkelijke melodie in een meer sombere toonaard, en laat ze vervolgens hooren onder een begeleiding van accoorden, die aan elken trek van het oorspronkelijke lied meer nadruk en ernstiger beteekenis geven. In het begin volgt hij zijn model bijkans op den voet: de doffer, afkeerig van weeke rust, wil uitgaan op avonturen; zijn gaaike zoekt hem terug te houden en bepleit welsprekend haar zaak; maar te vergeefs:

Das Wort bewegte einen Augenblick
Den raschen Vorsatz unsers jungen Thoren,
Doch die Begierde trug, die Welt zu sehn,
Und das unruh'ge Herz den Sieg davon.
Er sagte: Weine nicht! zwei kurze Monden
Befriedigen jedweden Wunsch in mir.
Ich kehre wieder, Liebchen, um ein kleines,
Jedwedes Abentheuer, Zug vor Zug,
Das mir begegnete, dir mit zu theilen:
Es wird dich unterhalten, glanbe mir!

Nauwlijks echter is hij vertrokken, of hij moet de straf voor zijn vergrijp ondervinden:

Aus des Horizontes Tiefe
Steigt mitternächtliches Gewölk empor,
Gewitterregen häufig niedersendend.
Ergrimmte Winde brechen los -.

Hier begint Kleist meer en meer van zijn model af te wijken; hij laat het verhaal varen van de verschillende avonturen die de reiziger ondervindt, om met zooveel te meer nadruk te verwijlen bij den toestand van geest en gemoed, die zich van hem meester maakt en hem met bitter berouw doet boeten voor zijn koelheid en trouwloosheid.

Er sieht die Pracht der Welt und Herrlichkeiten,
Die schimmernden, die ihm der Ruhm genannt,
Und kennt nun Alles, was sie Würd'ges beut,
Und fühlt unsel'ger sich als je, der Arme,
Und steht, in Oeden steht man öder nicht,
Umringt von allen ihren Freuden da.

Eindelijk maakt hij zich op om terug te keeren; rept vol ijver de vleugels, en als hij, te huis gekomen, de verlatene terugvindt, zinkt hij voor haar neer:

Und schluchzt in endlos heftiger Bewegung,
Und küsset sie und weiss ihr nichts zu sagen -
Ihr, die sein armes Herz auch wohl versteht!

In den epiloog sluit Kleist zich weer enger aan het origineel:

Ihr sel'gen, die ihr liebt, wollt ihr verreisen?
O lasst es in die nächste Grotte sein!
Seid euch einander selbst die Welt, und achtet
Nicht eines Wunsches werth das Uebrige!
Ich auch, das Herz einst eures Dichters, liebte;
Ich hätte nicht um Rom und seine Tempel,
Nicht um des Firmamentes Prachtgebäude
Das lieben Mädchens Laube hingetauscht!
Wann kehrt ihr wieder, o ihr Augenblicke,
Die ihr dem Leben einz'gen Glanz ertheilt?

Hiermeê beleed derhalve Kleist zijn onrecht tegenover Wilhelmine en, voor zoover dat nog mogelijk was, boette de dichter de schuld, die de minnaar op zich had geladen. Nadat hij nu echter op nieuw den weg der dichtkunst had betreden, was het moeielijk om niet verder te gaan. Voorloopig bleef het echter nog bij voorzichtige schreden; het is alsof hij zijn eigen krachten niet durft vertrouwen en behoefte gevoelt om aan de hand van een voorganger te wandelen. Thans was het Molière, dien hij tot leidsman koos; hij bewerkte den Amphitryon op dergelijke wijze als Lafontaines fabel; niet als nauwgezet vertaler, maar als oorspronkelijk dichter, die het werk van zijn voorganger gedeeltelijk overneemt, gedeeltelijk verandert, aanvult en bijwerkt, met dezelfde vrijheid alsof hij zijn eigen werk onder handen had; kortom: uit eigen geest het werk van den voorganger op nieuw te voorschijn brengt.

Door deze werken was intusschen de lust en tevens de kracht tot oorspronkelijke productie weer ontwaakt en gesterkt en Kleist liet zich nu door niets meer terughouden om aan den aandrang van zijn geest toe te geven. Hij nam thans zijn blijspel: ‘der zerbrochene Krug’ weer onderhanden. Dit stuk was, zooals wij reeds zagen, in 1802 in Zwitserland begonnen en in de hoofdtrekken afgewerkt; een jaar later was het te Dresden op papier gebracht en thans werd er de laatste hand aan gelegd. Hiermede liep het jaar 1805 ten einde; maar bij Kleist had wederom de afkeer van zijn verplicht werk bij de domeinen-kamer de overhand genomen en zijn besluit was rijp om op nieuw zijn ontslag te vragen. Zijn chef was von Altenstein, destijds Oberfinanzrath, later minister. Deze begreep zijn geest en karakter, zoodat Kleist met hem, als met een vriend kon verkeeren. Von Altenstein kwam zijn wenschen te gemoet en bood hem onbepaald verlof aan; maar Kleist hield wederom vast aan zijn stelregel: alles of niets. Hij had op nieuw zelfvertrouwen gewonnen en berekend, dat hij bij onverdeelde toewijding aan de dichtkunst gemakkelijk van het honorarium zijner werken zou kunnen bestaan. Op dat vooruitzicht liet hij zijn post varen, tot groote ontevredenheid natuurlijk van zijn zuster Ulrike. In het voorjaar van 1806 vinden wij hem dus weêr, naar het uitwendige in denzelfden staat als eenige jaren vroeger te Berlijn, gereed om op nieuw den worstelstrijd te aanvaarden om den krans der dramatische poëzie.

Hiermede zijn wij aan een keerpunt in het leven van Kleist gekomen, dat gelegenheid aanbiedt om een overzicht te nemen over het geheel, voordat wij in korte trekken het verdere beloop schetsen. Veel meer dan vroeger het geval was, beginnen thans de politieke gebeurtenissen op het hart en den geest van Kleist te werken. Toen de pruissische staat in zijn grondvesten geschokt en dicht bij den ondergang gebracht werd, trok Kleist zich niet terug naar het schimmenrijk der romantische poëzie, maar gaf meer en meer aan zijn dichterlijken arbeid een richting op het algemeene staatsbelang.

Het leven van den dichter Kleist gelijkt op een onvoltooid drama. Het eerste bedrijf, dat een tijdperk van zes jaren omvat (1799-1805), is afgespeeld met zijn aanstelling als ambtenaar bij de domeinen-kamer. Wat hij in dit eerste tijdperk tot stand heeft gebracht, het treurspel ‘die von Schroffenstein’ en het blijspel ‘der zerbrochene Krug’, staat in gewicht en beteekenis ten achteren bij hetgeen hij niet tot stand heeft kunnen brengen, zijn ‘Robert Guiscard’. Natuurlijk kan een werk, waarvan wij slechts een klein fragment kennen, in zijn wezenlijke beteekenis door ons niet ten volle begrepen worden. Maar, al is de verbazende arbeid, door Kleist aan dit drama besteed, voor ons zonder resultaat gebleven, in het leven van den dichter zelven zijn de resultaten duidelijk zichtbaar. Hoeveel hij voor zijn eigen ontwikkeling uit dien arbeid gewonnen heeft, blijkt genoegzaam uit de zekerheid en gemakkelijkheid van greep, waarmede hij in het tweede tijdperk van zijn dichterlijk leven werken als ‘die Hermannsslacht’ en ‘der Prinz von Homburg’ te voorschijn brengt. Dit resultaat ligt echter minder voor de hand en is later te voorschijn getreden; het onmiddellijke en aanstonds zichtbare gevolg van zijn ingespannen arbeid aan den ‘Guiscard’ trad aan het licht in die uitputting en neerslachtigheid, waarin hij zich weerloos overgaf aan den eisch om de dichtkunst vaarwel te zeggen en zijn geest aan banden te leggen binnen de vier wanden van zijn bureau.

Met het verbreken van die banden begint het tweede bedrijf in het levensdrama van Kleist. Het is op nieuw een zesjarig tijdperk en de handeling, oppervlakkig beschouwd, toont een sprekende gelijkenis met die van het eerste bedrijf. Het algemeene resultaat, het zichtbare gevolg, is hetzelfde: inspanning van alle krachten, zonder dat het laatste doel bereikt wordt;

zonder dat de goedkeuring der wereld den arbeid bekroont; zonder dat algemeene bijval het zegel drukt op de voltooide werken. Op nieuw teruggeslagen, geeft de dichter in een ongelukkig oogenblik alles verloren en rukt met eigen hand het scherm naar beneden.

Op het eerste gezicht schijnt dus dit tweede bedrijf een herhaling van het eerste; een verlenging van een reeds ten halve mislukt leven, om voor de tweede keer geheel en al te mislukken. Als het inderdaad zoo was, zou het nauwlijks de moeite loonen om het verhaal van dat leven voort te zetten. Het zou dan niet enkel een onvoltooid, maar tevens een slecht drama moeten heeten; immers een drama, waarin de klimmende beweging gemist wordt. Nauwkeuriger beschouwing toont echter duidelijk dat dit geenszins het geval is, maar dat het leven van Kleist, in wezenlijk gehalte, in dit tweede tijdperk zeer aanmerkelijk op het eerste begint te winnen. Het mislukken ligt in het eerste tijdperk hoofdzakelijk bij Kleist zelven. Bij den ‘Guiscard’ schoten ten laatste zijn eigen krachten te kort; hetzij dan omdat het dichterlijk ideaal te hoog was gesteld, of wel, omdat er in de keus van het onderwerp een misgreep was begaan. In het tweede tijdperk zien wij bij hem zelven een wasdom van kracht, die wij na zulk een tusschenpoos van uitputting en doffe werkeloosheid niet verwacht zouden hebben. Die politieke gebeurtenissen, die zooveel hebben bijgedragen tot het uitwendig mislukken van zijn dichterlijke en letterkundige ondernemingen, hebben zijn geest versterkt en verhelderd. Van het oogenblik af aan dat Kleist te Koningsbergen uit zijne verdooving begon te ontwaken, heeft hij die gebeurtenissen moedig onder de oogen gezien en aanstonds met volkomen helderheid den wezenlijken staat van zaken, in zijn oorzaken en gevolgen, doorschouwd. Maar, wel verre van zich af te wenden, heeft hij vervolgens met hart en ziel de zaak van zijn land en volk omhelsd, en met al de krachten en middelen, die hem ten dienste stonden, medegeholpen om den volslagen ondergang te keeren. Kleist is in die dagen inderdaad een duitsche Tyrtaeus en Aeschylus geweest; Tyrtaeus in zijn krijgszang ‘Germania an ihre Kinder,’ Aeschylus in zijn drama ‘die Hermannsschlacht’; met dit onderscheid evenwel, dat Aeschylus een reeds behaalde zege kon bezingen, terwijl Kleist slechts een toekomstige overwinning kon helpen voorbereiden. Desniettemin is in de duitsche literatuur

zijn ‘Hermannsschlacht’ zonder weerga: een tooneelstuk, zoo trek voor trek uit den werkelijken staat van zaken voortgekomen, en tegelijk van zulk een zuiver dichterlijk gehalte, dat het, eenvoudig als dichtstuk, iedereen moet boeien. Zijn ‘Prinz von Homburg’ eindelijk, naar onderwerp en strekking overeenstemmend met de ‘Hermannsschlacht’, staat als dichtstuk nog hooger. Dit laatste werk van Kleist, dat zijn stof aan de Brandenburgsche geschiedenis ontleent en de heldenfiguur van den grooten keurvorst verheerlijkt, draagt geen spoor van uitputting, maar toont den dichter in zijn volle kracht op den rechten weg naar de volmaaktheid. Kan er nu van mislukken sprake zijn, als een dichter van schrede tot schrede in kracht toeneemt en telkens beter en schooner werken voortbrengt?

De beide laatste tooneelstukken van Kleist zijn enkel en alleen in dien zin mislukt, dat zij veel te schoon en te stont waren om toegelaten te worden op tooneelen, die onder de contrôle stonden van den franschen keizer. Had Kleist, in plaats van vaderlandsche helden te verheerlijken, Napoleon willen bewierooken, dan had hij misschien het kruis van het eerelegioen gekregen. Had hij zedestukken in den trant van Iffland, kluchten of tranenwekkende intrigue-stukken in den trant van Kotzebue geschreven, dan had hij de groote menigte bekoord en goede zaken gemaakt. Had hij eindelijk, in den trant van de romantische dichters, fatalistische stukken geschreven en onderwerping gepredikt aan een oppermachtig noodlot; of ook, naar sprookjes, beuzelachtige drama's vervaardigd, waarin zorgvuldig elke aanraking met de werkelijkheid vermeden werd; zelfs aldus had hij op het tooneel van dien tijd succes kunnen behalen en een talrijke partij had hem als geniaal dichter bewonderd. Kleist deed niets van dat alles; hij deed iets beters, maar vond geen ingang. De groote menigte noemt dat ‘mislukken,’ maar ongetwijfeld zijn er reeds onder Kleists tijdgenooten geweest, die er geheel anders over oordeelden. Jammer maar, dat het beter oordeel zich niet altoos duidelijk laat hooren; terwijl het oordeel der groote menigte zich op velerlei wijze nadrukkelijk en onaangenaam laat gevoelen.

Het jaar 1806 werd door Kleist doorgebracht te Koningsbergen, met letterkundigen arbeid. Het was het jaar, waarin Pruissen eindelijk ook gedwongen werd de wapens op te

vatten tegen Napoleon, om zich te vrijwaren tegen inbreuken en schennis van gesloten verdragen. Te Jena en Auerstädt viel in October de beslissing, die Pruissen machteloos aan de voeten wierp van den overwinnaar. Kleist lag in dien tijd op het ziekbed. Aan zijne zuster had hij sedert lang niet geschreven; haar misnoegen over hetgeen zij als desertie uit den staatsdienst beschouwde, had verwijdering veroorzaakt. Het algemeene ongeluk liet geen ruimte voor bijzondere grieven; op den 24^{en} October knoopte Kleist de briefwisseling weer aan en schreef de volgende regels:

'Mijn dierbaarste Ulrike, hoe verschrikkelijk zijn deze tijden! Hoe gaarne wenschte ik, dat gij aan mijn bed zat en ik uw hand kon drukken; ik voel mij reeds gesterkt als ik aan u denk. Zult gijlieden vluchten? Men vertelt immers dat de fransche keizer alle hoofdsteden ter plundering heeft bestemd. Aan zulk een razernij van boosheid kan men ternauwernood gelooven; maar hoe zeer is alles uitgekomen, wat wij een jaar geleden reeds vooruit zagen! De geheele koerant van heden had men toen reeds kunnen schrijven. Pfuel was, kort voordat de oorlog begon, adjudant geworden bij generaal Schmettau, die bij Saalfeld gesneuveld is. Wat er van hem geworden is, weet ik niet. Van Rühle heb ik ook sedert drie weken geen bericht. Zij stonden beide bij het legercorps van Hohenlohe, dat omsingeld is, naar men zegt, en afgesneden van de Elbe. Men kan er zonder tranen niet aan denken. Als allen evenzoo gezind zijn als Rühle en Pfuel, dan geeft niemand zich over ..... Schrijf mij toch, of gijlieden van plan zijt, zooals ik bijkans vermoed, om naar Schorin te gaan. Misschien kom ik daar dan ook; geen beter oogenblik voor mij om ulieden weer te zien, dan het tegenwoordige. In het gevoel van het algemeene ongeluk zouden wij elkander omhelzen, vergeven en liefhebben; de laatste troost, die den mensch in zulke vreeselijke oogenblikken overblijft. Het zou verschrikkelijk zijn als deze dwingeland zijn rijk kon grondvesten. Slechts een klein deel der menschen begrijpt, hoe verderfelijk het is onder zijn heerschappij te komen. Wij zijn de onderworpen volken van de Romeinen. Hij heeft het gemunt op een uitplundering van Europa, om Frankrijk rijk te maken. Maar wie weet, hoe de Voorzienigheid het zal bestieren.'

Het eerste gevolg van de nederlaag was, dat het pruissische

hof en de regeering zich van Berlijn verplaatste naar Koningsbergen. Welken invloed die omstandigheid op Kleist teweegbracht, zien wij uit een brief, den 6^{en} December door hem aan zijn zuster geschreven.

'Uw brief heeft mij, afgezonderd als ik ben van al mijne vrienden, even alsof zij allen te gronde waren gegaan, onuitsprekelijke vreugd veroorzaakt. Liefde, vereering en trouw heerschen weder zoo levendig in mijne ziel als ooit. - Ik gevoel mij veel beter dan vroeger. Het komt mij voor dat het algemeene ongeluk de menschen opvoedt; ik vind hen wijzer, warmer en hun beschouwing van de wereldsche zaken grootscher. Nog daareven maakte ik die opmerking bij Altenstein, dien voortreffelijken man, voor wien mijn ziel zich eerst thans met volkomen vrijmoedigheid kan ontvouwen. Hij is mij komen opzoeken, daar ik mij ongesteld voelde; wij kunnen als twee vrienden samen spreken. Aan onze koningin kan ik niet zonder ontroering denken. In dezen door haarzelven ongelukkig genoemden oorlog wint zij meer, dan zij in een geheel leven van vrede en geluk gewonnen zou hebben. Men ziet haar een waarlijk koninklijk karakter ontwikkelen. Zij heeft de groote zaak omvat, waar het thans op aankomt; zij, die voor eenigen tijd nog met niets anders bezig scheen, dan met de zucht om in de danszaal of op den wandelrit te behagen. Zij verzamelt alle groote mannen om zich, die door den koning veronachtzaamd worden, en van welke toch alleen de redding nog komen kan; kortom, zij is het, die alles wat nog niet neergestort is, staande houdt.'

Twee vrouwen hebben in die bange tijden de eer van Duitschland opgehouden en den overwinnaar zelven ontzag afgedwongen: de groothertogin Louize van Saksen-Weimar, en haar naamgenoot, de koningin van Pruissen. De eerste, die, na den slag bij Jena, in hare hoofdstad was gebleven, terwijl alles gevlucht was wat ontvluchten kon, werd door Napoleon, toen zij hem aan de trap van het slot afwachtte, begroet met de woorden: 'Mevrouw, ik zal uwen man verpletteren.' Eenige dagen later zeide Napoleon van haar: 'dat is eerst een vrouw; die is niet bang voor onze batterijen.' De Koningin van Pruissen heeft met evenveel grootheid van ziel, bij nog dieper vernedering misschien, hare waardigheid tegenover den overwinnaar opgehouden en in het diepste ongeluk niet gewanhoopt aan

behoud; ja zelfs met volle zekerheid gerekend op een omkeer van zaken, dien zij niet heeft mogen beleven. Wat Kleist betreft, hij bezit den onbetwistbaren roem, dat koningin Louize hem in zijne beteekenis heeft erkend, en hem gesteund heeft zooveel zij vermocht. Kleist, van zijn kant, heeft haar gehuldigd in een sonnet, dat hier ter plaatse niet mag ontbreken. Het is het eenige sonnet, waaraan Kleist zich heeft bezondigd; en als het in den vorm niet geheel voldoet aan de eischen van den allerkeurigsten franschen smaak, dan moge het toch ingang vinden om de edele gedachte en het diepe gevoel dat uit de regels spreekt:

Erwäg' ich, wie in jenen Schreckenstagen
Still Deine Brust verschlossen, was sie litt,
Wie Du das Unglück, mit der Grazie Tritt,
Auf jungen Schultern edel hast getragen;

Wie von des Kriegs zerriss'nem Schlachtenwagen
Selbst oft die Schaar der Männer zu Dir schritt;
Wie trotz der Wunde, die Dein Herz durchschnitt,
Du stets der Hoffnung Fahn' uns vorgetragen;

O Herrscherin, die Zeit dann möcht' ich segnen!
Wir sahn Dich Anmuth endlos niederregnen,
Wie gross Du warst, das abndeten wir nicht.

Dein Haupt scheint wie von Strahlen mir umschimmert;
Du bist der Stern, der voller Pracht erst flimmert,
Wenn er durch finstre Wetterwolken bricht.

Intusschen was Kleist weer druk bezig aan een oorspronkelijk drama, dat reeds tegen het einde van 1806 zijn voltooiing begon te naderen. Het was het treurspel ‘Penthesilea.’ Voor dat hij echter daarmeê gereed kwam, moest hij eerst nog in eigen persoon een proef ondervinden van de Napoleontische geweldenarij tegenover de onderworpelingen, door een half jaar als krijgsgevangene in fransche vestingen door te brengen. Hij had in Januari 1807 met twee officieren, Gauvain en Ehrenberg, Koningsbergen verlaten, om over Berlijn naar Dresden te gaan. Hier wenschte hij zich voorloopig te vestigen, omdat die stad thans voor letterkundigen arbeid gunstiger voorwaarden en omgeving aanbood dan Koningsbergen. Te Berlijn werden

Kleist en zijn beide vrienden aanstonds voor den franschen gouverneur, generaal Clarke, ontboden. Ofschoon hunne passen in orde waren, werden zij toch, men weet niet om welke reden, voor krijgsgevangen verklaard en drie dagen later over Mainz, Straatsburg en Besançon naar het fort du Joux, in het Juragebergte, gebracht. Den 5^{en} Maart kwamen zij aan; vijf weken moesten zij op het fort in strenge bewaking doorbrengen, en slechts met groote moeite kreeg Kleist van den commandant vergunning, om dagelijks eenige uren beweging in de vrije lucht te mogen nemen. Ulrike en de andere vrienden van Kleist hadden intusschen niet stil gezeten en hunne pogingen bewerkten ten minste, dat de gevangenen naar Châlons sur Marne overgebracht werden, waar de gevangenschap minder hard en streng was. Maar eerst in Juli zond generaal Clarke bevel om de gevangenen los te laten, met order tevens, dat Kleist zich naar Berlijn moest vervoegen om voor hem te verschijnen. Van schadevergoeding of betaling van reiskosten was geen sprake. Door bemiddeling van zijn vriend Rühle ontving Kleist uit Dresden het honorarium voor zijn 'Amphitryo', die eenige maanden te voren aldaar gedrukt was. Met dit geld, de genoegens van de gevangenschap niet meêgerekend, mocht Kleist het misverstand of de luim van den franschen gouverneur betalen.

Zoo kwam Kleist in den zomer van dit jaar te Dresden aan en hier schenen nu eindelijk eens betere dagen voor hem aan te breken. Onder de grootere steden van Duitschland bood de hoofdstad van Saksen, in dien tijd van politieke schipbreuk, de veiligste haven aan voor allen, die ten minste de geestelijke goederen, de duitsche taal, wetenschap en letteren, hoopten te redden. De Rhijnprovinciën waren overstroomd van Franschen; de duitsche vorsten in die streken waren vasallen geworden van Napoleon. Te Kassel werd, in het hart van Duitschland, een fransch koninkrijk gevestigd. Pruissen was machteloos gemaakt en binnen enge grenzen beperkt; de universiteit te Halle opgeheven; Berlijn door de Franschen bezet. De keurvorst van Saksen had den vorigen winter, terwijl hij zich aan het bondgenootschap met Pruissen en Rusland onttrok, een afzonderlijken vrede met Napoleon gesloten, zich bij het Rhijnverbond gevoegd en ter belooning den koningstitel gekregen, benevens vergrooting van grondgebied ten koste van Pruissen. Naar zijne hoofdstad kwamen thans uit den naburigen staat velen

samenstroomen, die of geen heil meer van de politiek verwachtten, of ten minste voor het tegenwoordige zich zelven van alle werkzaamheid op politiek terrein uitgesloten zagen. Zoo vond Kleist te Dresden vele pruissische vrienden van vroeger terug; onder hen Rühle en von Pfuel, die reeds van te voren in de beste kringen nieuwe vrienden voor hem geworven en gezorgd hadden, dat zijn werken bekend werden. Hij zag dus aanstonds een terrein voor zich bereid, dat hij slechts in bezit behoefde te nemen. De fransche en de oostenrijksche gezant, Bourgoign en Buol, ontvingen hem met open armen. Hij werd bevriend met Körner, die door de intieme betrekking, waarin hij tot Schiller had gestaan, in alle letterkundige kringen het hoogste aanzien genoot. Tieck en Varnhagen kunnen hier ook aanstonds genoemd worden, ofschoon deze eerst in den zomer van het volgende jaar te Dresden kwamen wonen. Ook von Gentz, die later als geheimschrijver van Metternich befaamd is geworden, maar thans tot de ijverigste vijanden van Napoleon behoorde, reisde in dien tijd menigmaal tusschen Weenen en Dresden heen en weêr. Beroemd als publicist en algemeen gezocht om zijn gezellige en diplomatische talenten, bezat von Gentz een uitgebreiden invloed, dien hij ten voordeele van Kleist begon aan te wenden, nadat hij met bewondering eenige van zijne werken gelezen had. Door zijn toedoen won Kleist ook in Oostenrijk een aantal vrienden.

Onder degenen, die zich in dien tijd te Dresden ophielden, was ook een zekere Adam Muller, thans vergeten, maar destijds in het bezit van een buitengewonen naam. Daaraan dankt hij zelfs een plaatsje in de annalen van Goethe, die op het jaar 1806 van hem aanteekent: ‘ik las, ja bestudeerde, de voorlezingen van Muller, maar met verdeelde gewaarwordingen. Immers aan den eenen kant ontdekte men daar een voortreffelijk vernuft; maar aan den anderen kant merkte men vele onzekere schreden op, die, bij noodzakelijk gevolg, den besten aanleg van lieverlede op valsche wegen moesten voeren’. Muller had te Dresden voorlezingen gehouden over duitsche poëzie, die met buitengewone toejuiching ontvangen waren. Hij behoorde tot die soort van lieden, bij wie vernuft en talent vrij wat verder reiken dan kennis en studie. Als zulke lieden een gunstig voorkomen en eenig talent van spreken bezitten, dan

verkrijgen zij de schitterendste uitkomsten, als zij, voor gemengden kring, mondeling en voor de vuist, hun kleinen voorraad van wetenschap ontvouwen, maar dat kleine door redekunstige wendingen groot doen schijnen.

Met dezen Muller geraakte Kleist weldra in nauwe verbintenis; een verbintenis, die ten slotte voor Kleist verderfelijk is gebleken. Vraagt men hoe Kleist, die naar geest en aanleg in alle opzichten het tegendeel was van Muller, zich zoo nauw aan hem heeft kunnen aansluiten, dan is de verklaring gemakkelijk genoeg te geven. In het algemeen kan men zich reeds beroepen op de wet van aantrekking door tegenstrijdigheid; maar er bestonden in dit geval nog een aantal bijzondere oorzaken. Tusschen Kleist en Muller had thans wederom iets dergelijks plaats als vroeger tusschen Kleist en Zschokke. Het komt mij niet in de gedachte om Muller met Zschokke op gelijke lijn te stellen; maar in beider betrekking tot Kleist zijn toch zekere punten van overeenkomst. Hoe laag bij den grond de geest van Zschokke ook was, hij bezat toch een zekere burgerlijke degelijkheid, een duchtig arbeidsvermogen, een geest van volharding en bestendigheid, die hem ten slotte in staat stelde, al was ook zijn richting eenzijdig en bekrompen, om uitgebreid nut te stichten en zijn naam achtingswaardig te maken. Met Zschokke vergeleken heeft Muller alle aanspraak op den naam van ‘Windbeutel;’ maar ongetwijfeld was hij veel meer dan Zschokke in staat om persoonlijk te verblinden en voor zich in te nemen. Tegenover Kleist bezat hij wederom het overwicht van vlugge en behendige beweging in practische zaken. Daarbij kwam dat Muller zich in den laatsten tijd had opgeworpen als bewonderaar en lofredenaar van Kleist. Door Muller was ook von Gentz met Kleists werken bekend gemaakt. Nu bezat Muller in dien tijd zooveel naam, dat zijn patronaat voor de belangen van Kleist hoogst voordeelig, en zijn bewondering hoogst streelend voor zijn eerzucht en eigenliefde moest wezen. Die bewondering was overigens meer vurig en geestdriftig, dan oordeelkundig, en derhalve voor Kleist van weinig nut.

Adam Muller wist Kleist te winnen voor een onderneming, waarvan het ontwerp inderdaad een goeden blik voor zaken verried. Kleist bezat nog verscheiden handschriften van waarde, tooneelstukken en novellen, die hij op de voordeeligste wijs in

het licht zocht te geven. Muller haalde hem over om zijn eigen uitgever te worden, een boek- en kunsthandel op te richten en daaraan aanstonds een nieuw letterkundig maandschrift te verbinden. Hierin konden zijn werken voorloopig bij gedeelten gedrukt worden, voordat zij afzonderlijk het licht zagen. De onmiddellijke voordeelen van zulk een onderneming sprongen in het oog, en de tijdsomstandigheden schenen daarvoor bij uitstek gunstig. Tusschen Pruissen en Frankrijk was de vrede geteekend; de vreemde legers begonnen allengskens weer af te trekken; de rust scheen wederom voor een poos gewaarborgd. Hoe drukkend de maatschappelijke en staatkundige toestand van Duitschland in die dagen ook was, de vreemde overheersching had toch ook enkele voordeelen meêgebracht. Zij had beweging gebracht in een al te trage en logge massa, en in elke tusschenpooze van rust openbaarde zich de onverdelgbare levenskracht van het duitsche volk in een verdubbelde, zij het ook soms woelige en koortsachtige werkzaamheid op geestelijk gebied. Voor een letterkundig tijdschrift was het terrein vrij, en wie het wagen durfde en talent genoeg bezat, mocht hopen met zulk een orgaan een kring van lezers en een invloed te winnen, zooals weinige jaren vroeger de Horen van Schiller bezeten hadden.

Kleist was voor het plan van Muller spoedig gewonnen. Rühle en Pfuel werden aandeelhouders en verschaften kapitaal. Onder den schitterenden naam van ‘Phoebus’ werd de nieuwe boek- en kunsthandel geopend. Dezelfde naam werd gegeven aan het nieuwe tijdschrift. Prospectussen werden verzonden, medewerkers gezocht en gewonnen; waaronder namen als: Wieland, Goethe en Johannes von Muller. De lijsten van inteekening begonnen zich te vullen en Kleist mocht met eenigen grond verwachten dat het cijfer van drie duizend, dat Schillers Horen bezeten hadden, bereikt of overtroffen zou worden. Een teekenaar van naam, Ferdinand Hartmann, hoogleeraar aan de academie te Dresden, nam op zich om van tijd tot tijd aan de nummers van het tijdschrift het sieraad van een werk zijner teekenpen toe te voegen. De inhoud van het tijdschrift zou niet enkel dichterlijk, maar tevens wijsgeerig zijn. Het wijsgeerig gedeelte nam Muller voor zijn rekening, die door het publiek, dat zijn voorlezingen bezocht, voor een groot wijsgeer werd gehouden en zelf in die meening deelde.

Hij had dien roep hoofdzakelijk te danken aan eenige formules, die hij steeds bij de hand had om ze, met min of meer talent of vernuft, te pas en te onpas, bij allerlei zaken aan te wenden.

Zoo kon, met het begin van 1808, het eerste nummer van ‘Phoebus’ onder schitterende vooruitzichten het licht zien. De inkleeding was rijk en sierlijk. De omslag vertoonde den zonnegod op zijn vierspan; de zinnebeelden van poëzie en kunst: lier en lauwerkrans; de horen, vóór den zonnewagen, rozen strooiend. Als titelplaat had Hartmann een teekening in omtrek geleverd naar zijn eigen schilderij: de drie vrouwen aan het graf des Heeren. De inhoud beantwoordde aan het veel belovend uiterlijk. Een dichterlijke voor- en narede van Kleist, naar aanleiding van de titelplaat; een fragment van ‘Penthesilea’; eenige opstellen van Muller; eindelijk een dichtstuk uit de nalatenschap van Novalis. In de volgende nommers gaf Kleist achtereenvolgens nog verscheiden bijdragen van hooge waarde; een fragment uit den ‘Robert Guiscard’; de novelle ‘die Marquisin von O....’, die hij te Koningsbergen geschreven had, en twee nieuwe novellen: ‘das Erdbeben in Chili’ en ‘die Verlobung in St. Domingo.’ Duurzaam succes had bereikt kunnen worden, als Kleist genoeg practische bekwaamheid had bezeten om alleen de redactie te bezorgen, of als hij een beteren compagnon had gehad. Door verschillende oorzaken beleefde het tijdschrift niet meer dan een enkelen jaargang en daarmeê ging een onderneming te niet, die het kind was geweest van al te ongelijke ouders; de vader, een echte en oorspronkelijke dichtgeest; de moeder, ijdelheid en inbeelding.

De eerste van die oorzaken was: een geschil tusschen Kleist en Goethe. Kleist had gehoopt dat Goethe, die hem zijn medewerking voor den ‘Phoebus’ had toegezegd, tevens zijn schouwburg zou leenen voor de vertooning van ‘Penthesilea’ en ‘der zerbrochene Krug.’ Hij zond hem die beide stukken toe; het blijspel werd aangenomen, maar het treurspel kwam terug met een brief van Goethe, waarin deze onbewimpeld verklaarde dat de eerste indruk bij het lezen van dat drama niet gunstig was geweest. ‘Mit der Penthesilea,’ schreef hij, ‘kann ich mich noch nicht befreunden. Sie ist aus einem so wunderbaren Geschlecht und bewegt sich in einer so fremden Region, dass ich mir Zeit nehmen muss, mich

in beide zu finden.' De toon van den geheelen brief is vriendschappelijk en ongedwongen. Goethe eindigt met de volgende woorden: 'Verzeihen sie mir mein Geradezu: es zeugt vou meinem aufrichtigen Wohlwollen. Dergleichen Dinge lassen sich freilich mit freundlichen Tournüren und gefälliger sagen. Ich bin schon zufrieden, wenn ich nur etwas vom Herzen habe. Nächstens mehr.' Door Kleist werd deze brief zeer euvel opgenomen. Hem trof enkel de weigering om 'Penthesilea' aanstonds ten tooneele te voeren. Hij zag voorbij dat Goethe nog in het geheel geen eind-oordeel over het stuk uitsprak, maar duidelijk liet doorschemeren dat hij het nog meer van nabij wilde leeren kennen en dat hij toenadering uitlokte en beloofde. In dit geval stond Kleist blijkbaar tegenover Goethe in het ongelijk; meer recht tot ontevredenheid gaf hem eenigen tijd later de opvoering te Weimar van zijn blijspel. Voor de vertooning biedt dit blijspel in één bedrijf eenige moeielijkheid. Het is te lang om in eens afgespeeld te worden; maar aan den anderen kant duldt de handeling niet dat het spel afgebroken wordt. Tegenwoordig helpt men zich gewoonlijk door een gedeelte weg te laten; te Weimar had men de toevlucht genomen tot een verdeeling in drie bedrijven. Het is niet bekend of Goethe zelf die verdeeling had voorgeslagen; in elk geval had hij ze toegelaten. Het stuk maakte fiasco en die uitslag kon met eenig recht aan de willekeurige verdeeling toegeschreven worden. Hiermede was voor Kleist de maat volgemeten en hij beschouwde Goethe voortaan als zijn doodvijand. Onverstandig genoeg gaf hij zijn gemoed lucht door in de eerstvolgende nummers van 'Phoebus' Goethe aan te vallen met puntdichten, een letterkundig genre waarvoor hij weinig aanleg bezat. Zijne epigrammen waren dan ook niet geestig genoeg om Goethe te benadeelen, maar wel grof genoeg om al het nadeel op het hoofd van den auteur te doen neerkomen. Het spreekt van zelf dat Goethe thans met Kleist en zijn 'Phoebus' niets meer te maken kon hebben.

Door Goethe te trotseeren, trotseerde Kleist nagenoeg het geheele letterkundige Duitschland. Aan den 'Phoebus' onttrokken zich de beste medewerkers en Kleist bleef met een compagnon, aan wien hij weinig steun had, alleen voor de taak zitten. Zoo moest het met het tijdschrift meer en meer achteruit gaan. Daarbij kwam dat de druk en de onzekerheid der

tijden slechts bij korte tusschenpoozen een blijmoedige en onverdeelde belangstelling in letterkundige zaken toeliet. Sedert den vorstendag te Erfurt in October 1808, en Napoleons verbond met Alexander van Rusland, scheen de fransche heerschappij in Duitschland gevestigd; maar de gebeurtenissen in Spanje wekten geheime hoop en Oostenrijk scheen gezind om daar partij van te trekken.

Kleist zag zich dus genoodzaakt om tegen het einde van het jaar tijdschrift en boekhandel te laten varen. Hij vond gelegenheid om van zijn zaak zonder al te veel schade af te komen. Gewonnen had hij evenwel ook niets, behalve eenige onaangename ervaringen; een zaak, die voor hem niet veel waarde kon hebben, daar hij er toch niet wijzer door werd. In denzelfden tijd had hij nog een andere gunstige kans verspeeld. Hij had een pupil van Körner leeren kennen, een jonge en rijke dame, die hem toegenegen werd en bereid was hem haar hand te schenken. Toen de verloving reeds zoo goed als verzekerd was, stelde Kleist aan zijn aanstaande bruid den eisch om een briefwisseling met hem te houden, waarvan haar voogd niets zou mogen weten. Toen dit geweigerd werd, liet hij drie dagen verloopen en keerde toen terug om zijn eisch te herhalen. Op nieuw teruggewezen keerde hij nog tweemalen terug, eerst na drie weken, vervolgens na drie maanden, om telkens weer denzelfden eisch te doen. Voor den laatsten keer afgewezen, ging hij heen om niet terug te keeren.

Dit voorval legde bij Kleist de kiem tot zijn tooneelstuk ‘Käthchen von Heilbronn’; dat een tegenhanger vormt tot zijn ‘Penthesilea.’ In beide stukken is een vrouw de hoofdpersoon, en in deze twee figuren, Penthesilea en Käthchen, ontvouwt Kleist het denkbeeld, dat hij zich van het vrouwelijk karakter in zijn beide tegenovergestelde trekken, had gevormd. In Penthesilea wordt de vrouw geschilderd in haren heldenmoed, in hare ontembare fierheid, die zich niet onderwerpt dan na eerst onderworpen te hebben. In Käthchen daarentegen treedt de keerzijde van het vrouwelijk karakter aan het licht; de ootmoed en zelfverloochening, waarmeê zij zonder voorbehoud voor den geliefden man, als voor haren heer en meester, nederbuigt.

Terwijl Kleist in den zomer van 1808 aan dit stuk bezig was, kwam Tieck te Dresden wonen en tusschen hem en Kleist ontstond er weldra een vertrouwelijk letterkundig verkeer. Vol-

gens het getuigenis van Tieck was Kleist in die dagen ernstig en stilzwijgend, ver verwijderd van alle ijdelheid, maar niet vrij van zekeren trots en fierheid. Als dichter was hij pijnlijk nauwgezet en niet licht met zijn eigen werk tevreden, dat dan ook slechts langzaam vorderde en eerst na veel veranderingen met moeite tot voltooiing kwam.

Intusschen werd tegen het slot van dit jaar en het begin van het volgende (1809) de politieke toestand meer en meer gespannen. De gebeurtenissen in Spanje, de opstand te Madrid, de verdediging van Saragossa, werkten krachtig op de stemming in Duitschland. Blücher schreef in dien tijd, met gebrekkige spelling, maar met geen gebrek aan heldenmoed: ‘Mein Rath ist zu den Waffen unsere und die gantze deutsche Nation aufzuruffen, den Vaterländischen Boden zu verteidigen, die Waffen im allgemeinen nicht ehender nieder zu legen, bis ein Volck, das uns unterjochen wollte, vom diesseitigen Rheinufer vertrieben sei; jeder Deutsche der mit den Waffen wider uns getroffen werde, habe den Tod verwürkt; ich weiss nicht, warum wihr uns nicht den Tihrollern und Spaniern gleich achten wollen!’ Zulk een gezindheid vond weerklank bij Kleist, die weinig ophad met de langzaam werkende middelen, waarvan de in dezen tijd opgerichte ‘Tugendbund’ heil verwachtte. ‘Käthchen von Heilbronn’ was voltooid, het tijdschrift gestaakt; met de volle kracht van zijn geest wijdde hij zich thans aan den dienst van het vaderland. Met even stoute als sprekende trekken teekende hij het beeld van den tegenwoordigen toestand in zijn ‘Hermannsschlacht’, een stuk dat met vrij wat minder moeite en in vrij wat korter tijd geschreven werd dan het naast voorafgaande. Terzelfder tijd legde hij den raad, dien Blücher gegeven had, aan Germania in den mond, en schreef dien hartstochtelijken krijgszang, die getrouwer en krachtiger dan eenig ander schriftelijk gedenkteeken uit dien tijd, de stemming der gemoederen uitdrukt. Een paar koepletten van dezen zang mogen hier niet ontbreken:

Von des Maines Regionen
Von der Elbe heit'ren Au'n,
Die der Donau Strand bewohnen,
Die das Oderthal bebaun;

Aus des Rheines Laubensitzen,
Von dem duft'gen Mittelmeer,
Von der Riesenberge Spitzen
Von der Ost- und Nordsee her -

Zu den Waffen, zu den Waffen!
Was die Hände blindlings raffen;
Mit dem Speere, mit dem Stab,
Strömt ins Thal der Schlacht hinab!

Wie der Schnee aus Felsenrissen,
Wie auf ew'ger Alpen Höh'n
Unter Frühlings heissen Küssen
Siedend auf die Gletscher geh'n:
Katarakten stürzen nieder,
Wald und Fels folgt ihrer Bahn,
Das Gebirg' hallt donnernd wieder,
Fluren sind ein Ocean -

So verlasst, voran der Kaiser,
Eure Hütten, eure Häuser,
Schäumt, ein uferloses Meer,
Ueber diese Franken her!

Toen nu in April de oorlog door Oostenrijk werd verklaard, hield Kleist het te Dresden niet langer uit. Hij begaf zich, om dichter bij het oorlogstooneel te zijn, op weg naar Weenen. Te Praag betrok hij voorloopig een kwartier en besteedde daar zijn tijd met het schrijven van politieke pamfletten. De overwinning door den aartshertog Karel van Oostenrijk te Aspern behaald, wekte zijn hoogste geestdrift. Hij schreef zijn ‘Katechismus der Duitschers, nagevolgd naar het Spaansch’ in zestien hoofdstukken, wier opschriften: ‘over Duitschland’, ‘over de liefde tot het vaderland,’ ‘over den aartsvijand,’ ‘over hoogverraad,’ enz. den inhoud en de strekking van het geheele stuk te kennen geven. Hij ontwierp een plan voor een politiek weekblad, onder den titel ‘Germania,’ ten einde een vast orgaan te hebben, waarin hij de herlevende hoop en den opgewekten moed zou kunnen aanblazen en in volle vlam zetten. Kortom, hij was werkzamer dan ooit en voelde zich gelukkiger dan ooit. Kortstondige vreugd; zes weken na de zege bij Aspern verijdelde de nederlaag van Wagram elke blijde verwachting,

en trof natuurlijk daar het zwaarst, waar de verwachting het hoogst gespannen was geweest.

Na deze gebeurtenissen ontvlamde nog eenmaal in den geest van Kleist het reine vuur der dichtkunst en deed hem zijn ‘Prinz von Homburg’ schrijven. Voor het overige valt er niets meer van hem te berichten, waarbij het niet pijnlijk is te verwijlen. Hij keerde terug naar Berlijn en werd daar redacteur van een weekblad, ‘die Berliner Abendblätter’. De zaak bezorgde hem weinig voordeel, maar zooveel te meer verlegenheid en moeite. Voor een groot deel was dat te wijten aan Adam Muller, die toen ook te Berlijn woonde en met wien Kleist aanstonds weer een druk verkeer had aangeknoopt. Meer en meer kwam hij onder den noodlottigen invloed van Muller, die weldra zijn blad begon te misbruiken ter bereiking van persoonlijke oogmerken. Door zijn toedoen geraakte Kleist in een onverkwikkelijken strijd met von Raumer, destijds staatsraad en geheimschrijver van den minister von Hardenberg. Het weekblad leidde gedurende één jaar een kwijnend leven; toen moest de uitgave gestaakt worden. Met Kleist ging het meer en meer achteruit, niet enkel in stoffelijken zin; verbittering en doffe wanhoop vermeesterde zijn ziel. Nog een enkelen keer bezocht hij in den zomer van 1811 zijn zuster Ulrike te Frankfort. Ulrike heeft over die ontmoeting het diepste stilzwijgen bewaard; maar dat stilzwijgen zelf verraadt, hoe pijnlijk zij geweest is. Kleist ijlde terug naar Berlijn, in een stemming die een voornemen tot rijpheid bracht, waarmeê hij zich in gedachten reeds sedert lang gemeenzaam had gemaakt.

Op eenigen afstand van Potsdam, aan den oever van een klein meer, wijst een gedenksteen de plek aan, waar in den namiddag van den 21sten November 1811 Heinrich von Kleist, eerst, op haar verzoek, zijne vriendin Henriette Vogel, vervolgens zich zelven door de borst schoot. De schoten waren gelost met vaste hand en de dood was oogenblikkelijk geweest. Op de plek zelve werd voor beide het graf gedolven. Men vond een afscheidsbrief aan Ulrike, den vorigen nacht door Kleist geschreven, waarvan de slotwoorden luiden: ‘Wat een zuster, wat een mensch doen kon, hebt gij aan mij gedaan; de waarheid is, dat er voor mij op aarde geen hulp was.’

Iedere dichter van beteekenis geeft in zijn werken een beeld van zich zelven. In Kleist leerden wij iemand kennen van een ernstig karakter, een geest, die behagen schept in de strengste der wetenschappen; een ziel, vatbaar voor den vurigsten hartstocht; een dichter, die zich het hoogste ideaal voor oogen stelt en het met ontembare hevigheid najaagt; die aan de bereiking van dat ééne doel de uiterste inspanning van geest en ziel ten koste legt en niet ophoudt voordat het laatste grein van kracht is uitgeput. Wij zagen hem over het geheel een hard en moeitevol leven leiden, in gedurigen strijd met zichzelven, geslingerd tusschen uitersten, alles ten zwaartste tillend, steeds bereid om alles voor alles te wagen. Voor vermaak en verstrooiing was hij blijkbaar niet geschapen; daar hij meestal in zich zelven gekeerd was, zwaarmoedig peinzend over onoplosbare vraagstukken, spitsvondig elken zielstoestand ontledend en begeerig om van elk verschijnsel den diepsten grond te peilen.

Dat zulk een dichter treur spelen schrijft, schijnt natuurlijk; wij verwonderen ons ook niet, als hij soms bij de schildering der hevigste hartstochten alle perken te buiten gaat, en evenals een Webster of Marlowe, behagen schept in het afgrijselijke. Maar menigeen zal misschien met verwondering vragen hoe zoo iemand een blijspel heeft kunnen schrijven. Een blijspel is in de duitsche literatuur een vreemde zaak; maar nog vreemder schijnt het dat juist Kleist een der weinige duitsche blijspelen heeft moeten schrijven. Intusschen bewijst deze omstandigheid slechts op nieuw, dat treurspel en blijspel nauw verbonden zijn; dat het in den grond een en dezelfde zaak is, van verschillende kanten beschouwd. Minna von Barnhelm en Emilia Galotti zijn immers ook van een en denzelfden schrijver; in Faust wisselen tragische en komische tooneelen met elkander af; en ook in de stukken van Schiller vloeit een komische ader, als hij in Kabale und Liebe den hofmaarschalk Kalb en den muzikant Miller, of in Wallensteins lager den capucijner-monnik en den wachtmeester teekent.

Het blijspel van Kleist ‘der zerbrochene Krug’ is voor ons dubbel merkwaardig omdat het in zekeren zin een hollandsch stuk is. Wij herinneren ons, dat het geschreven werd naar aanleiding van een prent, die door Kleist voor een kopie naar een oud-hollandsche schilderij werd ge houden. Het stuk speelt in een dorp bij Utrecht, dat Huisum genoemd wordt. Wel is

waar zal men een dorp van dien naam bij Utrecht te vergeefs zoeken; even te vergeefs als de dorpen Holla en Hussahe, die volgens de dichterlijke geografie van Kleist ook ergens in die buurt moeten liggen. De tijd der handeling valt in de zeventiende eeuw, nog voor het einde van den spaanschen oorlog; maar de chronologische gegevens, die hier en daar in het stuk voorkomen, zijn al even fantastisch als de geografische. Niet veel beter is het gesteld met de algemeene voorstelling van staatkundige en maatschappelijke toestanden en inrichtingen in de Vereenigde provinciën. De hoofdpersoon van het blijspel is een rechter ten platten lande: Dorfrichter Adam. Aan welk nederlandsch ambt, in dorp of gemeente, dat ‘dorprechterschap’ moet beantwoorden, is mij niet duidelijk geworden; maar waarschijnlijk heeft Kleist aan een duitschen of zwitserschen dorpsambtman gedacht, die de waardigheden van schout, kantonrechter en gemeente-ontvanger in zijn persoon vereenigt. Hoe dat zij: de dorpsrechter Adam houdt elken eersten dag der week rechtszitting en zulk een zitting wordt in het stuk voorgesteld. Zij wordt gehouden op den eersten Februari, in tegenwoordigheid van den raadsheer Walter uit Utrecht, die, op last van de Hoogmogende Heeren Staten, inspectie houdt over de rechtspleging ten platten lande en onderzoekt of de kassen en registers in orde zijn. Voorts is er sprake van de overrompeling van den Briel, door de Watergeuzen, onder commando van den Prins van Oranje; van conscriptie en loting; van lotelingen, die op verraderlijke wijs, tegen hun wil, naar Indië gezonden worden; en meer dergelijke zaken, die juist geen getuigenis afleggen van nauwkeurige studie der Nederlandsche geschiedenis. Nog andere bijzonderheden zijn in strijd met de onderstelling dat het stuk in Holland speelt. Een der personen, een boerenjongen, gebruikt de volgende vergelijking:

> Als stürzte sich ein Schlossenregen
> Von eines Bergs zehn Klaftern hohen Abhang.

Zulk een vergelijking zou een zwitsersche boer kunnen maken, maar geen hollandsche boerenknaap, die nooit een berg gezien, veel minder een sneeuwstorm of hageljacht in het gebergte bijgewoond heeft. Op een andere plaats wordt gezinspeeld op zekere openbare boetedoening in de kerk, waarbij de boe-

teling verschijnen moet met een soort van dwangjuk op de schouders. Zulk een kerkelijke strafoefening is misschien hier of daar in Duitschland in gebruik geweest, maar, zoover mij bekend is, hier te lande niet. Elders worden echt hollandsche trekken niet in alle bijzonderheden op zijn hollandsch uitgewerkt. Het is bekend met welk een bijzondere ingenomenheid op oud-hollandsche schilderijen en niet minder in tooneelstukken en andere dichtwerken alles behandeld wordt, wat met eten en drinken in verband staat. Met welk een innig hartsgenoegen wordt daar gestoofd en gebraden, welke dampen en geuren uit kelder, keuken en provisiekamer waaien u daar te gemoet! Als er een smulpartij te schilderen valt, dan is Jan Steen recht in zijn element; Huygens niet minder, als hij een ‘grijzen dutter’ kan afschilderen:

> Met de schenen voor de vlam;
> Met de tanden in de butter,
> In den beuling, in de ham,
> In de nieuwejaarsche weggen.

Deze trek ontbreekt ook niet in het blijspel van Kleist. De dorpsrechter Adam houdt er een geheelen winkel op na van eet- en drinkwaren, die opgestapeld liggen in hetzelfde heiligdom, waar hij zijn schrifturen, registers en kasboeken bewaart. In den loop van het stuk biedt hij den raadsheer Walter een ontbijt aan en geeft bij die gelegenheid een beknopt overzicht van zijn victualiënlijst. Sommige van de artikelen daar genoemd, zullen evenwel eerder aangetroffen worden op een ontbijttafel te Frankfort aan de Oder, dan in een dorp bij Utrecht.

Intusschen behoort dit alles slechts tot de inkleeding, en deze wordt door de grootste dichters beschouwd als een bijzaak, waarmeê zij willekeurig mogen omgaan. De hoofdzaak in een drama zijn de personen met hunne karakters, aandoeningen, hartstochten en handelingen; als het daarmeê in orde is, kan men voor gebrekkige inkleeding een oog sluiten. Wie zou Shakespeare kunnen lezen, als hij verplicht was zich er over te ergeren dat Hector een plaats van Aristoteles citeert, of dat klokken met slagwerk zich laten hooren in den tijd van Julius Caesar? De uiterste nauwkeurigheid in de inkleeding heeft immers toch geen waarde, als de personen levenlooze poppen in plaats van menschen zijn.

Het hollandsch karakter van Kleists blijspel ligt dan ook niet hoofdzakelijk in de inkleeding, maar in de fiksche, krachtige en karakteristieke teekening, het sprekende en rijke koloriet, waarmeê de figuren zich voorstellen. De tooneelfiguren uit de duitsch-romantische school lijden over het algemeen sterk aan bleekzucht en bloedarmoede; maar de personen van Kleist blozen van overvloedige gezondheid. Met het oog op die karakterteekening hebben de Duitschers het werk van Kleist vergeleken met werken uit de oud-hollandsche schilderschool en in zijn boeren en boerinnen overeenkomst gevonden met figuren van een Ostade en Jan Steen. Als het oud-hollandsche blijspel in Duitschland meer bekend was, dan zouden zij zeker ook trekken van overeenkomst hebben gevonden tusschen zijn stuk en den Warenar of het Moortje.

Een andere eigenaardigheid van het blijspel ‘der zerbrochene Krug’ ligt in de strenge eenheid van tijd en plaats, die de dichter verkregen heeft, door de handeling als het ware om te keeren en van het einde naar het begin te laten loopen. Deze omstandigheid vereischt gebiedend, dat het stuk in één adem afgespeeld worde; een eisch, waaraan bij de eerste opvoering te Weimar niet is voldaan. Het onderwerp is het volgende: Vrouw Maarte, een weduw, bezit een kruik, een erfstuk, rijk beschilderd met figuren, voorstellende de overdracht van de regeering over de Vereenigde provinciën door Karel aan Philips. Deze kruik, die in de slaapkamer staat van haar eenige dochter Eefje, is op zekeren avond aan scherven gevallen of geslagen. Vrouw Maarte beschuldigt den boerenknaap Ruprecht, Eefjes vrijer, van de wandaad; maar Ruprecht weet al te wel, dat een ander de schuldige is. Hij is op den bewusten avond tegen tien uur naar Eefjes woning gegaan om nog een uurtje venstervrijaadje te houden. Maar in den tuin achter het huis heeft hij Eefje hooren fluisteren en spreken met iemand anders en beiden vervolgens naar binnen zien gaan. Woedend stormt hij nu ook naar binnen, vindt Eefjes kamerdeur gesloten, trapt haar open en ziet nu iemand, dien hij niet herkent, door het venster ontsnappen. Hij heeft nog slechts den tijd om den vluchteling met de deurklink, die hij losgerukt heeft, een paar tikken toe te brengen; de verdere vervolging wordt hem belet, doordien hem een handvol zand en gruis in de oogen geworpen wordt. Verblind tuimelt hij terug, terwijl de

vreemde indringer zich uit de voeten maakt. Als hij de oogen weer kan openen, ziet hij Eefje ontsteld en verbijsterd staan, terwijl de kruik, van den schoorsteenmantel gevallen, aan scherven op den vloer ligt. Intusschen komen, op het gerucht, vrouw Maarte, benevens eenige buren en buurvrouwen toeschieten. Vrouw Maarte houdt Ruprecht voor den kruikbreker; Eefje, die van ontsteltenis nauwelijks spreken kan, schijnt te knikken en toe te stemmen; Ruprecht overlaadt Eefje met verwijtingen. Hij heeft den vreemden gast niet herkend; maar zijn verdenking is gevallen op een medeminnaar van vroeger, den schoenmaker Levert. De wezenlijke toedracht der zaak is deze: de dorsprechter, een vrijgezel van gemiddelden leeftijd, heeft een begeerig oog op het mooie Eefje geworpen. Daar deze niets van hem wil weten, neemt hij een list te baat. Ruprecht is voor eenige dagen in de loting gevallen en zal, naar het heet, te Utrecht in garnizoen komen te liggen. Nu maakt de rechter Eefje wijs, dat de Heeren Staten in 't geheim besloten hebben om de afdeeling, waartoe haar vrijer behoort, naar Indië te zenden en toont haar de aanschrijving, een nagemaakte, die hij daaromtrent beweert ontvangen te hebben. Gaat Ruprecht naar Indië, dan kan zij zoo goed als zeker zijn, dat hij binnen het jaar voor het doodelijke klimaat zal bezwijken. Nadat de dorpsrechter haar op die wijs angst en schrik heeft aangejaagd, biedt hij aan om haar door tusschenkomst van zijn vriend, den garnizoensdokter, een attest te bezorgen, waardoor Ruprecht vrijstelling zou kunnen krijgen. Onder dit voorwendsel is hij op den bewusten avond aan haar huis gekomen en heeft haar kamer weten binnen te dringen, kwanswijs om het attest met naam en voornaam nauwkeurig in te vullen. Dan komt Ruprecht aanstormen en dwingt hem om in allerijl den aftocht door het venster te nemen.

Deze fabel wordt nu door Kleist op de volgende manier op het tooneel gebracht. Op den dag na deze gebeurtenissen wordt er rechtszitting gehouden. Op denzelfden dag komt de raadsheer Walter op zijn inspectie-reis naar Huisum. Hij heeft juist te voren te Holla grove misbruiken ontdekt, zoodat de dorpsrechter aldaar geschorst heeft moeten worden. In tegenwoordigheid en onder het toezicht van den raadsheer verschijnen nu voor den dorpsrechter Adam de partijen: vrouw Maarte met de gebroken kruik, Eefje, Ruprecht en Ruprechts vader,

Veit Tumpel. Het protokol wordt geschreven door Adam's klerk, Licht genaamd, die de ware toedracht der zaak aanstonds kan opmaken uit de deerlijk toegetakelde figuur waarmeê de rechter dien morgen in de gerechtskamer verschenen is; zonder pruik, die bij den sprong uit het venster in de wijnranken aan het spalier is blijven hangen, met bezeerden voet, en met schrammen en blauwe plekken in het gezicht. Bij de behandeling der zaak komt nu allengskens, na veel verwarring en misverstand, met opzet bewerkt door de leugens en draaierijen van den dorpsrechter, de ware toedracht aan het licht.

Indien de vernuftige manier te bewonderen is, waardoor Kleist een handeling, die reeds afgeloopen is, toch langs een omweg door de personen zelve, die er in betrokken zijn, op het tooneel weet te brengen; niet minder bewondering verdient de vindingskracht, waarmeê hij, uit die bekende prent, een dramatische stof heeft weten te halen, die in al haar deelen en onderdeelen aanleiding geeft tot echt komische tooneelen. Het echt komische heeft een ernstigen achtergrond; en deze ontbreekt in het stuk van Kleist niet. De kern van de fabel komt hierop neêr, dat een rechter vonnis moet vellen in een zaak, waarin hij zelf de eenige schuldige is. Een ieder ziet dat uit hetzelfde gegeven het treffendste treurspel had kunnen ontstaan. Den ernstigen achtergrond laat Kleist doorschemeren, maar zonder in het minst afbreuk te doen aan den aard en de werking van het blijspel. Zijn personen, hoe klein hun aantal ook is, geven rijke verscheidenheid aan het eenvoudige onderwerp en brengen, langs den natuurlijksten weg, verrassende wendingen in de handeling te weeg. Dit geschiedt door hun scherp geteekend karakter en door de verschillende verhouding, waarin ieder van hen zich bevindt, zoowel tot het feit, als tot de andere personen, die er in betrokken zijn. Als het stuk begint, zijn enkel de rechter en Eefje met de ware toedracht der zaak bekend. De eerste heeft alle mogelijke beweegredenen om troebel water te maken en te verhinderen dat de waarheid aan het licht komt. Hij speelt het geheele stuk door de hoofdrol, en er wordt een komische kracht van den eersten rang ten toon gespreid in de onbeschaamde maar vernuftige logens, de behendige grepen, de verrassende listen en sluwe zijsprongen, waarmeê deze oude zondaar aan de rechtvaardige straf

voor zijn vergrijp zocht te ontsnappen. Eefje verkeert nog in angst omtrent Ruprecht en spreekt, om hem te redden, het woord niet uit, dat aan het rechtsgeding aanstonds een eind had kunnen maken. Vrouw Maarte houdt Ruprecht voor den schuldige en moet bij die meening volharden, of anders van haar dochter het allerergste denken. Ruprecht weet dat een ander de kruik gebroken heeft en laat Eefje, die toch enkel om zijnentwil niet spreken durft, zijn jaloerschen toorn gevoelen. Zijn verdenking is gevallen op den schoenmaker Levert en in die valsche meening speelt hij kaarten uit, die den schelm van een rechter voor een poos zijn spel helpen winnen. Ook de beide personen, die den rechter ter zijde staan, de klerk en de raadsheer, werken ieder op karakteristieke wijs mede aan de ontwikkeling. De klerk begrijpt aanstonds hoe de vork in den steel zit, maar mag, als ondergeschikt beambte, niet op den voorgrond komen en moet zich vergenoegen met min of meer duidelijke wenken. De raadsheer Walter vertegenwoordigt het hoogste landsbestuur en voert de zaak van het recht en de waarheid, maar in zijn hart is tevens plaats voor menschlievendheid en mededoogen. De loop van het rechtsgeding en de misslagen, door den dorpsrechter bij de leiding der zaak begaan, brengen hem weldra op het rechte spoor. Hoe sterker zijn vermoeden tegen Adam wordt, hoe meer hij zich zelven bedwingt, en hij verklaart hem niet eerder voor schuldig, dan wanneer hem de onwedersprekelijke bewijzen zijn geleverd.

Behalve deze hoofdpersonen zijn er nog eenige ondergeschikte figuren, die ter rechter tijd leven en beweging brengen in het drama. Vooreerst een paar dienstboden van den rechter, Griet en Lijs, die aan het begin van het stuk, als Adam tot zijn schrik vernomen heeft, dat de raadsheer in aantocht is, in rep en roer worden gejaagd, de eene om een pruik te halen, de andere om opruiming te houden op het kantoor, dat tevens voor provisiekamer dient. Tegen het slot treedt er een nieuwe getuige op: Brigitta, de moei van Ruprecht, wier verklaring de ontknooping te weeg brengt, maar eerst na een nieuwe allerkoddigste verwarring. Zij is den vorigen avond, tegen wil en dank, getuige geweest van Adams overijlde vlucht; maar den persoon niet herkennend in de besneeuwde lindelaan bij het schemerlicht van den winternacht, heeft zij in haren schrik

gemeend den duivel te zien. Tevens brengt zij de pruik die zij toevallig dezen morgen aan het spalier heeft gevonden. Hare verklaring en de pruik, snijden den dorpsrechter, na een laatste wanhopige poging om zich te redden, den pas af voor verdere uitvluchten, en als eindelijk Eefje zelve hem aanwijst als den schuldige, springt hij op en rent de deur uit. Ruprecht grijpt hem nog bij den mantel; maar als een andere Jozef laat de rechter zijn mantel in den steek en maakt zich uit de voeten. Terwijl men hem in de verte ziet weghinken, zoo snel hij hinken kan, sluit het stuk met de verzoening der partijen; maar vrouw Maarte verklaart, dat zij voor haar gebroken kruik recht zal zoeken bij de eerstvolgende zitting van het hof te Utrecht.

Een schets van de handeling en de karakters kan niet meer dan een flauw schaduwbeeld geven; en er blijft ten slotte niets anders over dan naar het werk zelf te verwijzen. Soms kan een uittreksel tot proef strekken van stijl en bewerking; maar bij dit blijspel is de keus moeilijk. Het stuk is van matigen omvang, maar zeer vast en stevig van weefsel. Het sluit in al zijn deelen en onderdeelen zoo goed ineen, dat ieder deel slechts in verband met al het overige behoorlijk kan worden opgevat, zoodat men eigenlijk het geheele stuk reeds vrij goed moet kennen om elk onderdeel in zijn geheele beteekenis en schoonheid te kunnen waardeeren. Over den stijl behoeft tegenover hollandsche lezers niet uitgeweid te worden; diezelfde beeldende kracht, dat zakelijke, dat gespierde en gekleurde, kortom, al die deugden, die zij kennen uit den Warenar en andere hollandsche stukken, kunnen zij bij Kleist terugvinden. De taal van het stuk is zuiver hoogduitsch, maar zoo nauw mogelijk aansluitend aan de volkstaal en ver verwijderd van het afgetrokkene der boekentaal. Er komen enkele ongewone woorden en uitdrukkingen in voor; ook het platte wordt niet al te angstvallig vermeden. In een blijspel met personen uit de mindere volksklasse zijn enkele karakteristieke platheden niet misplaatst. Karakteristiek is ook het hameren op één woord en het spelen met zin en klank, in het tooneel waar vrouw Maarte optreedt met de stukken van de kruik onder den arm, en haar tegenpartij met toornigen ijver voor de balie daagt. De dorpsrechter heeft zich een oogenblik verwijderd, om zich in ambtsgewaad te steken; de raadsheer en de schrijver houden

zich op den achtergrond. De optredende personen, vrouw Maarte en hare dochter, Ruprecht en zijn vader Veit Tumpel, zijn dus een poos zoo goed als alleen op het tooneel en vrouw Maarte begint op de volgende wijze uit te varen:

Ihr Krugzertrümmerndes Gesindel, ihr!
Ihr sollt mir büssen ihr!

VEIT.
Sei sie nur ruhig,
Frau Marth'! Es wird sich alles hier entscheiden.

MARTHE.
O ja, entscheiden! Seht doch den Klugschwätzer!
Den Krug mir, den zerbrochenen, entscheiden!
Wer wird mir den geschiednen Krug entscheiden?
Hier wird entschieden werden, dass geschieden
Der Krug mir bleiben soll. Für so'n Schiedsurtheil
Geb' ich noch die geschied'nen Scherben nicht.

VEIT.
Wenn sie sich Recht erstreiten kann, sie hört's,
Ersetz' ich ihn.

MARTHE.
Er mir den Krug ersetzen -
Wenn ich mir Recht erstreiten kann, ersetzen!
Setz' er den Krug mal hin, versuch' er's mal,
Setz er'n mal hin auf das Gesims! Ersetzen -
Den Krug, der kein Gebein zum stehen hat
Zum liegen oder sitzen hat, ersetzen!

VEIT.
Sie hört's - was geifert sie - kann man mehr thun
Wenn einer ihr von uns den Krug zerbrochen,
Soll sie entschädigt werden.

MARTHE.
Ich entschädigt!
Alsob ein Stück von meinem Hornvieh spräche.
Meint er, dass die Justiz ein Töpfer ist?

Het blijspel van Kleist, waarin hij zich voordoet van een zijde, die den hollandschen lezer bekend en gemeenzaam is, lokte

uit tot een eenigszins uitvoerige beschouwing en gaf aanleiding tot eenige opmerkingen, die voor een deel ook op zijn andere werken van toepassing zijn. Met dezelfde vernuftige vindingrijkheid en met die degelijkheid van stijl, waarmede hij in ‘de gebroken kruik’ een zaak van weinig beteekenis van de vroolijke zijde beschouwt en als blijspel behandelt, behandelt hij in zijn andere tooneelstukken en novellen ernstige onderwerpen op ernstige wijs. Eén werk van Kleist is er echter, dat nog een afzonderlijke vermelding vereischt, te weten: ‘das Käthchen von Heilbronn.’ Wij hebben in Kleist, den dichter, het tegendeel leeren kennen van een fantast of droomer. Hoe zwak, wankelmoedig, onzeker en besluiteloos hij zich soms als mensch betoonen moge; als dichter is hij niets van dat alles. Zijn poëzie geeft zulk een indruk van vastheid en degelijkheid, dat zij bij voorkeur aan beeldhouwwerk in metaal of marmer doet denken. Met het oog hierop mag men vragen, hoe Kleist gerekend kan worden onder de dichters der duitsch-romantische school, wier tooneelstukken op die van Kleist gelijken als chineesche schimmen op oud-hollandsch schilderwerk. Hij heeft dit te danken aan het romantische onderwerp van zijn ‘Käthchen von Heilbronn’ en aan de romantische trekken, die in dat stuk voorkomen. Geen dichter blijft geheel onafhankelijk van zijn tijd en omgeving, maar gelijk een bergstroom den weg volgt, dien de natuurlijke gesteldheid van den bodem hem aanwijst, zoo wijzigt zich de meest oorspronkelijke aanleg min of meer naar den geest en de eischen van het tijdperk, waarin die aanleg zich ontwikkelen moet. Het bovengenoemde tooneelstuk werd geschreven te Dresden in 1808, in het jaar, waarin Kleist met het hoofd der duitsch-romantische school persoonlijk in aanraking kwam. Bijkans onder de oogen van Tieck heeft Kleist dit stuk geschreven; hij heeft zich zelfs door Tieck laten overhalen om in de teekening van een der hoofdfiguren eenige wijzigingen aan te brengen, die aan het dichtstuk geen voordeel hebben gedaan. Naar stof en onderwerp is dit stuk van Kleist door en door romantisch. Het speelt in de middeleeuwen en opent met een zitting van het veemgericht. In de beide vrouwelijke hoofdpersonen: Kähtchen en Kunigunde, herkennen wij aanstonds twee figuren die in verscheiden duitsche sprookjes de hoofdrol spelen: de koningsdochter, die haar eigen afkomst niet kent en de diepste vernedering moet ondergaan

voordat zij in haren rang wordt hersteld; en daartegenover de boosaardige vijandin, die haar vervolgt; fee, stiefmoeder, of medeminnares. Zulk een romantisch onderwerp brengt natuurlijk een groot aantal romantische trekken mede, als het ernstig en naar den aard der romantiek wordt behandeld. De duitsche romantiek wendt zich bij voorkeur naar de nachtzijde van het leven. Hare vertolkers nemen de bezweringsformule over, die door Tieck in een van zijn stukken aan de, als persoon voorgestelde, romance in de mond wordt gelegd:

> Mondbeglänzte Zaubernacht,
> Die den Sinn gefangen hält,
> Wundervolle Märchenwelt,
> Steig auf in der alten Pracht!

De nacht met haar schemerdonker is de moeder der droomgezichten en bovenaardsche verschijnselen, der onzichtbare stemmen en betooverende geluiden, die geheimzinnig uit de diepste stilte opkomen, zich uitbreiden, stijgen, dalen en weêr wegsterven in stilte en duisternis. Zulke geheimzinnige zaken komen nu ook in het stuk van Kleist voor, en ik moet vreezen, dat de hollandsche lezer, die in de literatuur een zeer rationeelen smaak huldigt, hieraan reeds meer dan genoeg heeft en niets verder van dit tooneelstuk verlangt te weten. Te verwonderen is dit geenszins; daar immers aan Tieck zelven, den grootmeester der romantische orde, de romantiek van Kleist al te romantisch toescheen; zoodat hij door een ter kwader ure gegeven en al te bereidwillig opgevolgden raad aanleiding gaf tot die rationalistische wijziging in sommige tooneelen, waarvan boven gesproken is. Nu is echter het merkwaardige van de zaak, dat in ‘Käthchen von Heilbronn’ een romantisch onderwerp behandeld wordt in den trant en den stijl, dien wij uit het blijspel van Kleist hebben leeren kennen; dat wil zeggen: geheel alsof het onderwerp de werkelijkheid zelve was. Ongelijksoortige elementen zijn hier derhalve tot één geheel verbonden; en het wonderbare van de zaak is, dat die verbinding op zulk een wijs tot stand wordt gebracht, dat er evenredigheid en samenstemming is in het geheel. Zoo treedt Kleist in dit stuk op als de echte vertegenwoordiger der duitsche romantiek op dramatisch gebied. Hem is inderdaad gelukt, wat de overigen,

met Ludwig Tieck aan het hoofd, gewild, maar niet gekund hebben: de romantiek op het tooneel te brengen. De personen van Kleist leven: bij de overigen zijn het bleeke schimmen. De oorzaak is niet ver te zoeken. Terwijl Tieck en zijne medewerkers hun uiterste best deden om romantische stukken te schrijven, waren en bleven zij in den grond echte rationalisten. Tegenover die romantiek, waar zij zooveel ophef van maakten, ontbrak het hun aan geloof des harten en innige overtuiging. Romantiek en sprookjes waren voor hen een doos met speelgoed, dat zij naar willekeur meenden dooreen te mogen werpen om er vertoon meê te maken. Voor Kleist waren die oude fabelen en verhalen voorwerpen van de innigste vereering, en achter die vreemde en fantastische trekken, onder dat grillige en soms groteske omhulsel zag hij de allerschoonste en allerwezenlijkste werkelijkheid.

Van ‘das Käthchen von Heilbronn’ kan onmogelijk een overzicht, kan zelfs geen uittreksel gegeven worden, zonder het werk te benadeelen, en bij degenen, die het niet kennen, scheeve voorstellingen op te wekken. Het staat of valt in zijn geheel, gelijk het door den dichter zelven gegeven is; en het kan ook alleen diegenen bevredigen, die zich de eigenaardige voorwaarden en onderstellingen, waarop het rust, kunnen laten welgevallen. De lezer moet, zonder zichzelven geweld aan te doen, kunnen deelen in de stemming van geest en gemoed, waarin het dichtstuk opgevat en uitgewerkt werd. In de overige werken van Kleist treedt het romantische element veel minder sterk op den voorgrond; bijkans in het geheel niet in de ‘Hermannsschlacht;’ in geringe mate in sommige novellen; eenigszins meer in den ‘Prinz von Homburg’. Deze werken zullen gemakkelijk in gunst komen bij al degenen, die zich kunnen vinden in de voorstelling, dat de duitsche literatuur niet is uitgeput met de werken van Ebers en Hamerling. Lichte lectuur zijn de werken van Kleist juist niet; hij is altoos bondig en zinrijk, gaat recht op de zaak af, gebruikt niet meer woorden dan noodig, en versmaadt allen redekunstigen tooi. Beeldrijk is zijn stijl in den zin van: gebeeldhouwd; als echt dichter denkt Kleist altoos door middel van de verbeeldingskracht en het voorstellingsvermogen, en houdt altoos de eigenlijke en zinnelijke beteekenis der woorden in het oog.

De eigenaardige en voor een deel tegenstrijdige trekken, die Heinrich von Kleist, als mensch en dichter, in zich vereenigt, maken hem tot een der merkwaardigste figuren in de duitsche letterkunde. Onder de dichters van zijn tijd komt hem een zeer hooge rang toe; maar de invloed dien hij uitoefende staat in omgekeerde verhouding tot de voortreffelijkheid van het werk dat hij leverde. Voor een deel staat hij met zijn tijdgenooten op denzelfden bodem; maar in sommige dingen onderscheidt hij zich van hen zoozeer, dat hij tot een geheel anderen tijd schijnt te behooren. In dat deel der dichtkunst, waarin de duitsche literatuur eenig is, in het lied, beteekent hij niets; daarentegen spreidt hij een buitengemeene kracht ten toon waar zij het zwakst is, in het drama. Dat alles maakt hem min of meer raadselachtig; maar juist zulke personen bezitten voor de later levenden een onweerstaanbare aantrekkingskracht. Dit blijkt dan ook uit de klimmende belangstelling, die den dichter Kleist in onzen tijd te beurt valt. Voor korten tijd gaf Biedermann een nieuwe, meer volledige uitgaaf van Kleists brieven aan Wilhelmine. Grisebach belooft een nieuwe uitgaaf van al zijn werken; een uitgaaf, waarin de tekst, door zorgvuldige vergelijking van de oorspronkelijke drukken, op hechten grondslag zal vastgesteld worden.[1)] Bij ons vinden duitsche dichtwerken het best ingang, als zij niet rechtstreeks over Keulen en Düsseldorf, maar, langs een omweg, door Frankrijk en over Parijs worden ingevoerd. Voor weinige maanden is ‘der zerbrochene Krug’ te Parijs, bij Didot in het licht verschenen, in het fransch vertaald door Alfred de Tostalot en versierd met houtsneêgravuren naar de teekeningen van Adolf Menzel. Binnengeleid en voorgesteld door de Tostalot, zal Kleist eerder toegelaten worden, dan als hij alleen komt, en nog bereidwilliger als hij daarenboven vergezeld wordt door Menzel, die zijn portefeuille met teekeningen meêbrengt. Maar dat zij zoo 't wil; wat echt en degelijk is vindt ten slotte ook van zelf zijn weg.

D.E.W. WOLFF.

1) Deze nieuwe uitgaaf is thans, in twee deelen, verschenen bij Philip Reclam, te Leipzig.

Hermann Schlegel.

Wij hebben hem zoo even grafwaarts gebracht, den Nestor der Nederlandsche dierkundigen. Want Nederlander mag hij genoemd worden, al was hij in 1804 te Altenburg in Saksen geboren, hij, die in 1830, toen de meesten onzer nog slechts ‘in potentia’ bestonden, reeds met het studenten-vrijwilligerkorps van de Leidsche Akademie mede uittrok in den tiendaagschen veldtocht. Nederlander, ook omdat zijn zestigjarig verblijf op Nederlandschen bodem hem geheel tot een der onzen gemaakt had.

Gevoel ik behoefte de lezers van *de Gids* met enkele trekken uit zijn leven, met enkele bijzonderheden omtrent zijne persoonlijkheid bekend te maken, dit heeft meer dan ééne reden. Vooreerst: wanneer komt eene persoonlijkheid in al zijne eigenaardigheden ons levendiger voor den geest, dan kort nadat zijn verscheiden ons ter oore kwam? Inzonderheid wanneer die persoonlijkheid zoo veelzijdig, die geest zoo oorspronkelijk als de zijne, dat leven zoo rijk aan afwisseling en toch steeds op één doel gericht was.

In de tweede plaats drijft boetvaardigheid mij zijner nagedachtenis openlijk hulde te brengen. Boetvaardigheid, omdat ik mij bewust ben hem meermalen ergernis te hebben gegeven, omdat ik er geen geheim van maakte, dat over twee punten, voor hem van overgroot gewicht, de evolutie-theorie en de beste wijze waarop in een zoölogisch museum de voorwerpen bewaard moeten worden, onze meeningen ongeveer lijnrecht tegenover elkander stonden.

't Was een romantisch verhaal als hij 't ons deed, het verhaal hoe hij als opgeschoten knaap het ouderlijk huis en 't vooruitzicht om geelgieter te worden ontvluchtte en zich met een luttele reispenning naar Weenen begaf, gedeeltelijk te voet. Hoe hem te Weenen aan 't Keizerlijk 'Naturalienkabinet', ook toen reeds een beroemde verzameling, al dadelijk een goed onthaal te beurt viel en hoe hij daar weldra bijna als kind des huizes werd opgenomen in het gezin van den Freiherr von Schreibers. Hoe hij met de freuletjes stoeide en aan hunne zuidduitsche ooren, bij een dispuut over een staartlooze hagedis, het verschil tusschen het noordduitsche 'Schwanz' en het zuidduitsche 'Schweif' op humoristisch-magistralen toon demonstreerde.

In Weenen, in 't begin der 'zwanziger Jahre,' beloofde zijn ideaal, ontdekkingsreizen in de tropen, der vervulling nabij te zijn. Toen den directeur aldaar door onzen Temminck gevraagd werd of hij iemand kon aanbevelen om eene natuurkundige reis in Nederlandsch O.-Indië te ondernemen, viel zijn aandacht dadelijk op den jongen Schlegel, en dezen was het of zich met dat vooruitzicht de hemel voor hem opende. Spoedig werd de reis naar Holland aanvaard, en de weg genomen over het ouderlijk huis, waar vrede moest gesloten worden met den vertoornden vader. Aandoenlijk was het verhaal hoe die vrede inderdaad tot stand kwam en treffend de beschrijving van de teleurstelling, die de van ijver blakende aspirant-reiziger moest ondervinden, toen hij, te Leiden aangekomen, met het bericht ontvangen werd, dat de voor hem bestemde opdracht reeds door een ander, door Hasskarl, zou vervuld worden! Zoo bleef hij dus voorloopig te Leiden, werd aan het museum verbonden en maakte zich daar spoedig zóó onmisbaar, dat weldra niemand er meer aan dacht hem als reiziger uit te zenden: zijne diensten in Europa waren daarvoor van te hooge waarde.

Twintig jaren later was hij inderdaad de spil waaromheen de museumsaangelegenheden draaiden. De directeur Temminck liet de leiding van den algemeenen gang van zaken met volkomen vertrouwen aan zijn conservator over en woonde zelf meestentijds op zijne buitengoederen op eenigen afstand van Leiden. In de vroegste morgenuren, die in zijn geboorteland op hooger prijs gesteld worden dan in de meer slaap behoevende Nederlanden, was Schlegel reeds op het museum te vin-

den en teekende hij met groot talent en met zeldzame volharding al de groote platen van het beroemde standaardwerk, de ‘F a u n a J a p o n i c a’, zelf op steen. Zelfs vele platen in het groote werk over den Indischen Archipel verraden zijn meesterstift. Ook de grovere werkzaamheden vonden hem even bereid en even volhardend. Wie onzer jongere dierkundigen, opgevoed achter het microscoop en verwend door de laatste verfijningen der techniek, zou hem dien tocht naar het zeestrand nadoen, waar dagen lang in het aangespoelde reuzenlijk van een walvisch moest worden gehouwen en gegraven, om er ten slotte een ongeschonden skelet van te verkrijgen en waar, eer nog het traanrijke lichaam tot eene ver van welriekende, half vloeibare massa was overgegaan, van het dier een nauwkeurige schets naar het leven moest genomen worden. Op deze schets kon de teekenaar zich nog jaren lang beroemen als de eenige diewerkelijk naar de natuur genomen was, en die er dus aanspraak op mocht maken ons de juiste proportiën van de verschillende deelen van het walvischlichaam weêr te geven. Tegen zwaren arbeid en lichaamsbeweging heeft Schlegel nooit opgezien; de laatste werd volop genoten telken Zaterdag, wanneer jachtexpedities eene gewenschte afwisseling met de werkzaamheden in het studeervertrek opleverden. Ook wanneer de jacht niet geopend was, werden de Zaterdagen op dezelfde wijze besteed; een bijzonder verlof om ten bate van de verzamelingen van het museum ook in dien tijd te jagen, opende daartoe de gelegenheid. De groote volledigheid van de Leidsche verzamelingen waar het inlandsche vogels geldt, is voor een goed deel aan deze tochten te danken: menigmaal werd op de Haarlemmermeer een vaartuig door bladeren en takkebossen in een drijvend eiland herschapen, omdat het dikwijls alleen op die wijze mogelijk bleek ook de schuwere luchtbewoners onder schot te krijgen.

Zijn groote rijkdom dankt het museum intusschen in de eerste plaats aan de uitgebreide en talrijke bezendingen uit Nederlandsch Indië. Wat daarvan niet opgezet werd - ook in het opzetten was Schlegel een meester en vormde hij een school van kundige, onovertroffen preparateurs - werd veelal ten ruil met andere musea bestemd en verrijkte zoodoende de verzameling weder met unica uit andere werelddeelen. Trouwens Schlegel ging er betrekkelijk zelden toe over een voorwerp tot ruil te bestemmen. Waar anderen, die op een min-

der vèrziend standpunt staan, meenen dat, in een museum als het Leidsche, iedere soort genoegzaam vertegenwoordigd is wanneer daarvan mannetje en wijfje, desnoods met een jong exemplaar en met enkele variëteiten, aanwezig zijn, zag hij, dat langs dezen benepen weg het groote vraagstuk: ‘Wat is de species?’ nooit zou kunnen opgelost worden. Daarvoor moest men beschikken over een zoo groot mogelijke reeks, waarin alle afwijkingen, zelfs de geringste - dikwijls niet de minst belangrijke! - vertegenwoordigd moesten wezen. Hoe juist dit breede inzicht in den aard van het vraagstuk geweest is, wordt duidelijk zoodra men bedenkt dat het antwoord, dat door de evoluiteleer op deze vraag gegeven wordt, evenzeer, wil men het toetsen, beschikken moet over een zoo groot mogelijk aantal exemplaren van verschillende herkomst, van verschillend jaargetijde en van verschillenden leeftijd. Weinig dacht Schlegel, die van den beginne een verklaard tegenstander van de evolutieleer geweest en tot aan zijn dood gebleven is, dat hij, door het bijeenbrengen dezer reeksen, onschatbaar materiaal vergaarde, dat nog maar wacht op den blik van een talentvollen volgeling van Darwin, om ten bate dezer theorie in het veld te worden gebracht.

Schlegel's voortdurende tegenstand tegen de leeringen van Darwin rustte niet op gemoedsbezwaren van dogmatischen aard; zij was gegrond op werkelijke onoplosbare moeilijkheden, die naar zijne overtuiging door de feiten, zooals wij ze kennen, aan de verklaring, die Darwin daarvan geeft, worden in den weg gelegd. Bezwaren van die zijde geuit, door een die de verspreiding der diersoorten en hunne wijziging in verschillende wereldstreken zóó ten volle overzag, hebben zonder twijfel dubbel gewicht. Toch mogen wij vragen of, zoo hij in zijn latere levensjaren de reuzenschreden door de evolutietheorie, vooral op het gebied van embryologie en palaeontologie afgelegd, van nabij had kunnen volgen, zijne meeningen niet zouden gewijzigd zijn. Dat dit niet het geval mocht wezen, bewijst wel dat zijn overtuiging op hechten grondslag rustte. Voor ons jongeren, die ons zoo spoedig p i e d s e t p o i n g s l i é s aan de nieuwe leeringen hadden overgegeven, was hij eene heilzame waarschuwing om ook aan de zwakkere zijden der evolutietheorie in haren tegenwoordigen vorm, volle aandacht te schenken. Hij vertegenwoordigde de oude school, les vieux de la vieille, die pal bleven staan voor

de leer van de standvastigheid der soort, en met gespannen aandacht volgden wij dikwijls zijne bewijsvoering, al konden wij ze niet meer als ten volle geldig erkennen. Trachtten wij hem te betoogen dat de evolutieleer zich als een schoon en afgerond geheel aan ons vertoonde en eischten wij van hem dat hij ons eene andere cosmogenie daarvoor in plaats zou stellen, die ook hemzelven voldoen kon, dan antwoordde hij met de bekende Duitsche spreekwijze: ‘Hier stehen die Ochsen am Berge.’ Was de vergelijking weinig vleiend en daarom min gelukkig gekozen, wij begrepen zeer goed dat de groep van ernstige natuuronderzoekers, door hem in dit epitheton saamgevat, juist door den ernst hunner overtuiging en door hunne huivering om eene theorie te omhelzen zoolang deze nog niet a l l e moeilijkheden verklaren kan, eerbied moesten afdwingen aan ons, die jong en opgewonden, dikwijls met jeugdige voortvarendheid oude traditiën over boord wierpen en ze door nieuwe vervingen, om morgen tot de oude terug te keeren of weder door een derden stroom van denkbeelden te worden medegesleept. Dankbaar herdenk ik dien louterenden invloed.

Reizen naar het buitenland en bezoeken van beroemde vreemdelingen aan het museum hadden tengevolge dat door het werkzame leven binnen Leiden's muren de gezichtskring niet beperkt werd, waartoe ook de kunstzin, meer bijzonder de hartstocht voor muziek bij Schlegel het hunne bijd roegen. De reis naar München, die ondernomen werd nadat eene periode van aanhoudenden arbeid aan de Fauna Japonica die afwisseling noodig en tevens mogelijk gemaakt had, was de reis, die den grondslag legde voor Schlegels voorliefde voor studiën op bouwkundig gebied, eene voorliefde die hem tot in zijn laatste levensjaren is bijgebleven, ook nadat de toonkunst haren scepter in zijne woning reeds lang had nedergelegd. Het moderne München was toen in zijn opkomst en de groote bouwwerken door koning Ludwig ten uitvoer gelegd waren òf reeds verrezen òf nog in wording. Aan de hand van de bouwmeester zelf werden zij in bijzonderheden bestudeerd. Zwitserland met zijn ongeëvenaard natuurschoon was vervolgens aan de beurt en de indrukken daar opgedaan overweldigend.

Ook reizen naar Parijs werden - somtijds in gezelschap van Temminck - ondernomen. Daar werden met de geleerden van den Jardin des Plantes vriendschapsbanden gesloten die aan het Leidsche museum in latere jaren nog menige aanwinst ver-

zekerden. Hoe levendig herinneren wij ons nog het incident van 1875, toen bij het derde eeuwfeest van Leiden's Hoogeschool ook de eerwaardige ‘doyen’ van den Jardin des Plantes, de grijze Milne Edwards, naar ons vaderland was afgevaardigd en zijn ouden vriend Schlegel in ons Museum bezocht. Een uitgelezen gezelschap was daar bijeen en het gesprek valt op de onschatbare verzamelingen kort te voren door den zendeling David in de binnenlanden van China voor het museum van den Jardin des Plantes bijeenverzameld, waaronder een nieuwe aapsoort die, in tegenstelling van de meesten zijner natuurgenooten, in het met sneeuw bedekte hooggebergte leeft en dan ook met een dikken langharigen pels voorzien is, vooral de belangstelling van Schlegel had opgewekt. Milne Edwards, in den verderen loop van het gesprek vernemende dat Schlegel in die dagen tot ridder van den Nederlandschen leeuw was benoemd, en niet bekend met den eigenaardigen karaktertrek van zijn gastheer, die, als echt naturalist, ridderkruisen niet als juiste soortskenmerken beschouwde, en wel eens de verzuchting had uitgesproken ‘de vouloir mourir la boutonnière vierge’, wenscht Schlegel van harte geluk met deze onderscheiding. ‘Comment, zegt Schlegel, vous y attachez une pareille importance? Moi, j'aimerais mieux avoir votre singe que mon lion!’ Dewoordspeling en de origineele gedachte die er aan ten grond lag, maakten een zichtbaren indruk op den Franschen geleerde en met de gave zijner natie eigen om steeds ‘prompt à la réplique’ te zijn en daaraan toch een ridderlijke hoffelijkheid te verbinden, antwoordde hij onmiddellijk: ‘Vous l'aurez!’

Zoo staat dan tegenwoordig het exemplaar van Rhinopithecus Roxellanae in de kasten van het museum te Leiden, de eenige die het behalve het Parijsche museum bevatten, en is die aap eene blijvende en schitterende herinnering aan het ridderkruis waarmede de borst van den directeur versierd was.

Het was tijdens zijne reizen naar Parijs dat Schlegel kennis maakte met Heine; deze ontmoeting stond hem nog in menige bijzonderheid helder voor den geest, evenals van het in zijn jongere jaren samentreffen met Mendelssohn Bartholdy. Onder de Fransche geleerden die hij zijne vrienden noemde mag vooral niet vergeten worden Lucien Bonaparte, de prins van Canino, de welbekende voortreffelijke ornitholoog, die zoo dik-

wijls in het museum te Leiden zijne studiën kwam voortzetten en dan veelal bij Schlegel domicilie koos.

Trouwens ook in zijn geboorteland had zich Schlegels roem op dierkundig gebied ras verbreid, naarmate zijne hoofdwerken het licht hadden gezien. Toen te Berlijn Lichtenstein als directeur van het museum was overleden, werd Schlegel uitgenoodigd zijne plaats te komen vervullen. Hij bedankte, maar beval den jongeren Peters aan. De vriendschapsband tusschen deze twee is nooit verflauwd en eerst verbroken toen in 1883 Peters zijn leermeester in het graf is voorgegaan.

Heb ik reeds met een enkel woord vermeld hoe Schlegel door zijn ijverig verzamelen van geheele reeksen van exemplaren derzelfde diersoort zijn tijdgenooten vooruit was - thans wordt door de directeuren der overige groote musea zooveel mogelijk in dezelfde richting gewerkt - en een fundament legde dat aan de Leidsche verzameling een blijvende, onschatbare waarde voor de zoölogische wetenschap der toekomst geeft, ook in een ander opzicht heeft zijn naam in de geschiedenis van het Rijks-museum niet minder gewichtige beteekenis.

Hij was het die onder moeilijke omstandigheden strijd voerde tegen den officiëelen vertegenwoordiger der dierkundige wetenschap aan de Leidsche Hoogeschool, tegen den algemeen beminden en ver buiten de grenzen van ons vaderland beroemden Jan van der Hoeven. Dat hij dien strijd aanvaardde werd hem reeds dadelijk door alle vereerders van dezen zeer euvel geduid; dat hij hem won en dat Jan van der Hoeven zijn betrekking als opperdirecteur van het museum vrijwillig nederlegde, verhoogde de verbittering en heeft Schlegel veel vijanden en geen vrienden bezorgd. En toch, nu sedert welhaast vijfentwintig jaren verloopen zijn, moeten wij een oogenblik stilstaan bij de vraag of Schlegel's handelwijze in deze zaak slechts eene uiting was van autocratie en strijdlust, waardoor aan een beroemd geleerde afbreuk gedaan en hem de voet werd dwars gezet, dan wel of hier een hooger beginsel in het spel was, waarvoor Schlegel heeft pal gestaan, ook toen de publieke opinie zich algemeen tegen hem verklaarde. Ons schijnt het laatste het geval te zijn en tevens dat hij daarmede het museum een dienst heeft bewezen, dien men eerst in de toekomst vol-

komen naar waarde zal weten te schatten. Deze meening verdient meer bijzondere toelichting.

Voor het onderwijs in de zoölogie, eene ‘aanschouwelijke’ wetenschap bij uitnemendheid, is het van groot gewicht dat de docent gelegenheid vinde het gesproken woord toe te lichten, niet alleen met afbeeldingen, maar ook met de voorwerpen zelve. Spreekt hij over *Crustacea*, zoo zullen gedroogde of op spiritus bewaarde kreeften, krabben, garnalen, enz. tot opheldering (somtijds ook van onderdeelen van hun maaksel) dienst moeten doen. Behandelt hij de osteologie, dan zijn werkelijke geraamten van zoogdieren en vogels onmisbare vereischten. Zoo vindt men dan ook aan iedere universiteit van Europa eene verzameling van zoölogische voorwerpen, voor het gebruik bij het onderwijs bestemd en meer of minder volledig, al naarmate de sommen die daaraan ten koste zijn gelegd. Zijn zoodanige collecties voor docenten en studeerenden onmisbaar, voor eene diepere studie van eenig onderwerp op dierkundig gebied hebben zij betrekkelijk geringe waarde. Zij zijn wat de Engelschen zoo juist noemen: representative collections. Men ziet het verschil tusschen deze en verzamelingen van zuiver wetenschappelijke beteekenis zooals ze hierboven met een enkel woord geschetst zijn. Wil men eene vergelijking maken die hetzelfde denkbeeld van het gebied der wetenschap op dat der kunst overbrengt, men vergelijke de noodzakelijke verzameling van voorbeelden en gipsafgietsels aan iedere teekenschool aanwezig met de historische schilderijen- en prentverameling zooals slechts de voornaamste hoofdsteden er bezitten. In de eerste wordt het gebrokene of defect geraakte gemakkelijk vervangen of verwijderd, in de laatste daarentegen zijn juist deze somtijds de stukken van waarde die met zorg verpleegd moeten worden, is aan vervangen in de meeste gevallen niet te denken, en worden met een lofwaardig conservatisme zelfs de minder in het oog vallende stukken, 't zij om hunne historische waarde, 't zij om hun belang voor vergelijkende studiën, blijvend in eere gehouden. Van daar de welsprekende naam conservator, die aan ambtenaren bij zoodanige instellingen meestentijds gegeven wordt. Een dergelijke verzameling ten dienste van het onderwijs te stellen is eene miskenning van de beteekenis van beiden. Geen hoogleeraar aan de Akademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam verlangt voor zijn onderwijs de vrije beschikking

over de schatten van het trippenhuis, geen docent in de vaderlandsche historie aan onze universiteiten over die van het rijksarchief. Wel is voor grondige, voor voortgezette studie hetgeen in beiden is bijeengebracht onmisbaar, maar deze studie ligt, naarmate zij ernstiger en degelijker is, ook des te verder van het onderwijs af.

Het opperdirecteurschap over het museum, bekleed door den universiteits-hoogleeraar in de dierkunde, met welke motieven ook ingesteld, moest er zonder twijfel op den duur toe leiden, dat het karakter van het Leidsche museum meer en meer tweeslachtig worden zou. Om daarvoor te waken en om de gevaren hierboven aangeduid eens vooral, ook in de toekomst, te keeren, trad Schlegel tegen van der Hoeven op. Over het verloop van dien strijd kunnen wij heenstappen: de einduitkomst was dat het karakter van het museum als nationale en zuiver wetenschappelijke centraalverzameling gehandhaafd bleef.

Intusschen blijft hetzelfde gevaar ook in de toekomst, nadat Schlegel is heengegaan, bestaan, althans zoolang het Rijksmuseum in eene universiteitsstad gevestigd is. Zoo er al geen sprake van kan zijn thans, nu de omvang der verschillende vakken met ieder jaar zoozeer toeneemt, een hoogleeraar met het directeurschap te belasten, eene andere vraag is of juist die voortgaande splitsing van leervakken niet te eenigertijd aanleiding zou kunnen worden om den directeur onder het corps der doceerende hoogleeraren op te nemen. Dit nu zou ontwijfelbaar aan een krachtigen bloei van het museum, in de natuurlijke richting waarin het zich tot heden ontwikkeld heeft en als de evenknie erkend wordt der musea te Londen, Parijs, Weenen en Berlijn, afbreuk doen. Niemand kan twee heeren dienen!

Wij komen hierdoor als vanzelf op een terrein dat met omzichtigheid moet betreden worden. Het antwoord op de vraag: langs welken weg kan de bloei en de krachtige vooruitgang van het museum in de toekomst het best bevorderd worden? is zeker niet gemakkelijk te geven. De meening heb ik wel hooren uitspreken dat alleen de beambten aan het museum verbonden en enkele buitenlandsche geleerden daarvan voor hunne studiën nut trekken en dat van de benaming ‘doode beestenspel’, door de Leidsche jeugd aan de verzamelingen gegeven, het adjectief in toepasselijkheid het substantief

haast nog overtreft. Zelfs zijn in de volksvertegenwoordiging enkele stemmen opgegaan die op vermindering van het personeel aandrongen. Deze uitingen mogen niet voorbijgezien worden waar men in de toekomst van het museum tracht te lezen. Zij wijzen op eene leemte die bestaat en die toch moet aangevuld worden wil het museum ook nog een toekomstigen bloeitijd tegemoet gaan. Die leemte is de betrekkelijk geringe belangstelling van het groote publiek in deze nationale verzameling. Is daarvoor eene geldige verklaring te vinden? Is daarin verbetering te brengen?

De verklaring is niet ver te zoeken. De methode volgens welke tegenwoordig de voorwerpen in het museum voor het publiek zijn tentoongesteld is de streng wetenschappelijke. Ieder dier staat op de plaats die hem in het systeem toekomt en *alle* dieren, zoowel waar er twintig of meer van eene species of waar er slechts een enkele vertegenwoordiger van aanwezig is, zijn opgezet en zóó gerangschikt dat de kasten op elkander volgen als de bladen van een boek, en dat hij die langs al de kasten heeft geloopen, nu ook het natuurlijk systeem van het dierenrijk van A tot Z heeft doorbladerd.

Ik behoef er niet op te wijzen dat zoodanige rangschikking wetenschappelijk juist en voor de beambten, die met het plaatsen of met het opzoeken van de exemplaren belast worden gemakkelijk is, maar ieder die het museum wel eens bezoekt en geen vakzoöloog is, zal mij bekennen dat deze hoogere machts-vorm van de Arke Noach's wel den indruk bij hem heeft nagelaten van eindelooze variëteit, van grooten rijkdom en van vlijtige rangschikking, maar dat tevens de wandeling langs ‘mijlenlange kastenreeksen,’ zooals Huxley zich uitdrukt, voor het groote publiek niet leerzaam doch eentonig, ja afschrikwekkend is. Althans zoolang hetgeen in die kasten gerangschikt is niet levendiger tot hem spreekt dan thans.

Het is een moeielijke vraag hoe hierin doeltreffend wijziging te brengen is en het ligt niet op mijn weg dienaangaande hier in bijzonderheden te treden. In het buitenland heeft men in enkele musea reeds een voortreffelijk en navolgenswaardig voorbeeld gegeven. Zooveel is zeker, dat men op die wijze de belangstelling van het publiek in het museum, die, vooral sedert de opkomst der diergaarden, belangrijk verflauwd is, weder zou kunnen opwekken en dat men het bezoek

aan het museum leerzaam en aantrekkelijk zou kunnen maken, in hooger mate zelfs dan in eene diergaarde ooit mogelijk zal wezen. Zoo kan een kostbare verzameling, wier onderhoud jaarlijks een niet onbelangrijke som op het budget vordert, er in ruime mate toe bijdragen om algemeene kennis te verspreiden, om belangstelling in de dierenwereld van ons vaderland en van onze koloniën op te wekken. Zoodoende heeft zij naast hare hoofdbeteekenis als internationale stapelplaats van de diersoorten, die den aardbodem bevolken en waarvan er zoovele uitsterven en door andere verdrongen worden, ook nog beteekenis voor het groote publiek en kan van haar een opvoedenden invloed uitgaan. Voordrachten, door de beambten gehouden, kunnen dien invloed verhoogen en er toe bijdragen, dat de instelling ook voor het onderwijs vrucht drage.

Dat de verplaatsing van de geheele instelling naar een groot centrum als Amsterdam of 's Gravenhage dit doel in veel hooger mate zou bevorderen, behoeft hier alleen aangeduid, niet nader uitgewerkt te worden.

Moge voor de vervulling van de plaats, door Schlegel ledig gelaten, gevonden worden de zelfstandige directeur, buiten het hooger onderwijs, die gezonde hervormingen, als in den geest van den tijd liggen, met krachtige hand weet door te zetten en die tevens door wetenschappelijke verdiensten op het gebied van systematische zoölogie en door warme liefde voor dien tak van het menschelijk weten, ook in het buitenland als waardig opvolger van Schlegel beschouwd wordt. Zijn taak is veelledig en waarlijk niet gemakkelijk.

Vatten wij nu nog in enkele trekken het beeld van Schlegel samen zooals het staat afgedrukt in de herinnering van hen die met hem gewerkt hebben en die meer nabij met hem in aanraking zijn gekomen.

Schlegel was een man van zeldzame werkkracht, die aan onverschrokken doortastendheid eene groote humaniteit paarde. Deze en de breedte van zijne opvatting waar het de beoordeeling van personen en toestanden goldt, dankte hij aan zijne veelzijdige beschaving. Persoonlijke ijdelheid, zucht om zich naar voren te dringen of om te poseeren als geleerde van naam, ontbraken hem ten eenenmale, al was hij hooghartig waar hij zijne wetenschap en hare resultaten verdedigde tegen keffers, die zijne stichting als

nutteloos, zijne opvattingen als verouderd en bekrompen uitkreten.

Een groot vijand van eenzijdigheid, was hij daarentegen een warm vriend van de natuur en deze vriendschap sloeg over tot hartstocht, waar het de afspiegeling van de natuur betrof die hij binnen de wanden van zijn museum had saamgebracht. Voor het museum heeft hij geleefd en in het museum heeft hij gewerkt, tot enkele weken vóór zijn dood zijn toestand zoodanig verergerde, dat ook het rijtuig, dat hem dagelijks derwaarts bracht, moest afbesteld worden.

Strijdende is hem het zwaard uit de handen gevallen. Mogen anderen het oprapen om het even kloekmoedig te hanteeren, en zijne hoofdeigenschappen, liefde voor de zuivere wetenschap, liefde voor het museum als zelfstandige instelling en onvermoeide werkzaamheid, mede deelachtig zijn.

A.A.W. HUBRECHT.

Utrecht, 21 Januari 1884.

Kinder-idylle.[1)]

Zwart was heur stralend oog, haar lokken zwart,
Wild zwierend om de bruin-gebloosde wang,
Wanneer bij 't spel de morgenfrissche lip,
Gelijk een bloem om 't peerlend hart ontplooid,
Zoo tartend krullen kon. ‘Kom meê, kom meê!’
En 'k schoot haar door de gaarde na. Waarheên?
Verdwenen was ze. Of neen! De smalle sloot
Vereischte nauw een sprong. Gewis, hier liet
De hagedoorn een oopning... Zie, daarginds
Glipte iets de zee van 't ruischend graanveld in...
Daar fladdert in de verte een roode slip,
Schalk wenkend uit der halmen deinend goud....
Ha! Vind ik u dan hier, klein heksje? - Stil,
Gedoken aan den hollen greppelkant,
Trok ze in der haast de zwellende aren neêr
En maakte, soms eens omziend met een lach,
Begeeriglijk de weeke korlen prijs,
Tot halm bij halm, noch flus verleidlijk zwaar
En onder 't wicht der eedle vrucht gekromd,
In ijle fierheid thands het hoofd opstak.
‘Gestolen wateren zijn zoet!’ Ik gleed
In dart'len moedwil aan haar zijde neêr
En roofde van haar roof. Als 't klaatren zacht
Der duinbeek klonk het murm'len van haar stem -
Half door de vrees des wachters van het veld

1) Fragment uit een grooter gedicht, hetwelk, met eenige andere van kleiner omvang, eerlang onder den titel: *Met een Meeuwepluim*, het licht zal zien.

Gedempt! - daar voor de leus haar vlugge hand
Den buit te veilgen zocht... De vette kluit
Zond geuren op door smachtend gras en mos;
En stoeiens moê lag 'k droomend uitgestrekt
En snoof in volle teug weêr 't koeltjen op
Met prikk'lend zout gekruid: den wind der zee.
En 'k droomde van de zee; wijl 't sluimrig oog
Van korenbloem en klaproos 't rood en blauw
In 't weemlend blond zag wieglen, als ter sluik
Van tikjes zon gekust. De leeuwrik zong
In 't peilloos, peilloos meir van licht omhoog,
Blijde als de stem der Hoop, die 't jonge hart
Van verr' het lokkend lied der toekomst zingt.
;

SOERA RANA.

Kleopatra.

Geluidenlooze stilte heerscht alom.

Gelijk een zilvren sterre trilt het licht
In 't melkwit alabaster van de lamp,
En de olie barnt met zwijmlend-zwoele geuren.
Het zilver-scheemrend schijnsel bleekt zoo bleek,
Dat het de schaduw niet verdrijft, maar blauwt....

En in de kussens der vergulde sponde
Verheft zich de vorstin, heur naakten boezem
Opbeurend, moede lenend op den arm,
Die rank zich rondt.... De blik van 't fulp-zwart oog,
Amandelvormig, met gedoofden straal,
Lonkt droomrig onder sluyerende wimpers.
Het zwarte hair, zoet-riekend naar de myrrhe,
Zijn warrelende paerelkluisters slakend,
Omwoelt in vloeyend git heur goud-gebruinde
En weelderige tors.... De paerels zijgen
In drup bij drup haar uit de lokken, strenglen
Zich in de bloedrood-sparklende robijnen
Der keetnen, om heur slanken hals geslingerd.
Het purpren floers, met glanzen als doorweven,
Omwolkt in zijn doorzichtig waas heur leden,
Haar goudkleur tintend met een rozengloor,
Met een juweelen gordel om het middel
Bevestigd....
Droomend van den dood, die wenkt,
Heft zich Kleopatra op hare sponde,

En staart met reeds verwezen blikken in
Den bloemenkorf, die bloeit aan hare voeten.
Dan strekt zij plots de glanzige armen uit,
Doorwoelt de bloemen.... 't is of geur bij geur
In drupplen van haar blonde vingers zijgt....
Tot zij verbleekt, maar toch niet deist....
Daar zwiert
Met cierlijk-kronkelende bocht en ronding,
Met gluiprig, flikkrend oog, en tong, zoo spits
En puntig-fijn, als waar' ze een gulden naald,
Een emerauden slang uit 't bed van geuren,
En slingert langzaam-slippend, zachtkens-schuiflend,
Op vochten, killen buik steeds verder glijdend,
Zich rond den ronden arm gelijk een spang....
Een snoer smaragden mengelt zich weldra
Met haar robijnen en haar blanke paerels....
Het is alleen een schittrend kleinood meer,
Waar zij zich mede tooit....
En 't geurenlied
Zweeft loomgewiekt, een droom des paradijzes,
Bedwelmend op, en toovert vizioenen
In 't starrenschijnsel, luchtend uit de lamp....

Jan. '84.

LOUIS COUPERUS.

Koloniale litteratuur.

***De opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het Oud-Koloniaal Archief, uitgegeven en bewerkt* door Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge. *Elfde deel, uitg. en bew.* door M.L. van Deventer. 's Gravenhage, 1883.**
***De particuliere landerijen en de geschiedenis*, door C.H.F. Riesz. Batavia, 1883.**
***Een bezoek aan 't paleis te Buitenzorg, in den jare* 1900 *en zooveel*, door J.A. Uilkens. 's Gravenhage, 1883.**

Onder de geschriften, in de laatste vijfentwintig jaren over de geschiedenis van Nederlandsch-Indië verschenen, neemt stellig de eerste plaats in de reeks van onuitgegeven stukken uit het Oud-Koloniaal Archief, die wij aan de zorgen van den te vroeg overleden adjunct-archivaris Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge te danken hebben. Iederen beoefenaar van de Indische geschiedenis zijn de tien boekdeelen bekend, van 1862 tot 1878 verschenen, die de schatkamer van het archief ontsloten hebben. De uitgave van elk boekdeel was eene belangrijke gebeurtenis, niet het minst door de keurige overzichten, welke aan de medegedeelde stukken voorafgingen. Modellen van onpartijdige navorsching, maar toch met gloed en geestdrift nedergeschreven, brachten zij telkens nieuwe gezichtspunten aan, of verwijderden oude, verkeerde voorstellingen. Nieuw licht ging op over inwendige en uitwendige geschiedenis van Nederlandsch-Indië, en zoodoende werden zij de hoofdbron, waaruit voortaan bij voorkeur zal worden geput.

De dood van Jhr. de Jonge, nog in de kracht van zijn leven,

was dan ook een zware slag. Wel mocht men hopen, dat zijne taak door anderen zou worden voortgezet, maar de vraag was, of er iemand te vinden zou zijn, waardig in zijne voetstappen te treden en geschikt het begonnen werk in den geest van den ontwerper voort te zetten. Want dat was wel het eerste vereischte, aan zijnen vervanger te stellen, wilde men niet de eenheid verbreken, en als het ware een pannen dak op een Griekschen tempel plaatsen. En die taak was niet gemakkelijk. Wel kan men onder hen, die onze archieven beheeren, mannen vinden, in staat om de juiste keuze te doen uit dat, wat het Koloniaal Archief bevat, maar de voortreffelijkheid van den arbeid van de Jonge: de uitnemende overzichten, zouden in andere handen misschien een anderen geest ademen, en ontaarden in eene droge en dorre opeenstapeling van allerlei, wat wel in den tekst, niet in de toelichting behoorde.

Het scheen dan ook dat voorloopig niemand die taak aandurfde. Vijf jaren verliepen sedert de uitgave van het laatste deel, en ofschoon men vernomen had, dat de Heer Robidé van der Aa de taak had aanvaard, waarvoor hij zeker volkomen zou zijn berekend, mits het ‘festina lente’ niet al te eenzijdig opvattende, was toch die termijn zelfs voor zijne bedachtzame en bezadigde werkwijze te lang. Ik vreesde dan ook, dat er vooreerst van de voortzetting niets meer zou komen, tot nu onverwachts het elfde deel verscheen, door den Hr. v. Deventer bewerkt.

Met vreugde heb ik het begroet, en ook na het nauwkeurig te hebben gelezen en doorlezen, is die blijdschap onvermengd gebleven, en haast ik mij te verklaren, dat het werk aan goede handen is toevertrouwd en niet ver van het peil verwijderd, waarop de Hr. de Jonge het gebracht had. De overzichten van den Hr. v. Deventer zijn helder en goed geschreven: zij bevatten slechts eene vingerwijzing van 't geen in den tekst verscholen is, maar tonen tevens voldoende aan, welke nieuwe gezichtspunten zich openen, welke verkeerde voorstellingen uit den weg kunnen worden geruimd.

Ofschoon het tijdperk, in dit deel beschreven, in belangrijkheid moet achterstaan bij enkele anderen, vroeger behandeld, is het toch zeker niet van gewicht ontbloot. Daarin wordt toch de onderwerping van het geheele eiland Java voltooid door de verovering van den Oosthoek, vroeger reeds aan de Compagnie afgestaan, maar door hen, die er geen gezag hadden uitgeoefend, terwijl zij, die dit wel bezaten, niet geneigd waren het uit handen te geven. De ge-

wone voorstelling van de vermeestering van den Oosthoek is deze, dat zij plaats had door eene zeer geringe macht (vier soldaten en één tamboer, die op een buffelkar zittende, door duchtig trommelen den vijand verjoegen), maar dat kort daarop een opstand zou zijn uitgebroken, die niet dan door de bijna geheele uitroeiing der bevolking en de verwoesting der veroverde landen zou zijn gedempt. Uit de stukken toont de Hr. v. Deventer aan, dat deze voorstelling onjuist is en dat de ontvolking van een deel dier streken van vroegere dagteekening is, terwijl de verschillende gebeurtenissen, bij die verovering voorgevallen, in het ware daglicht worden gesteld. Het 24ste hoofdstuk is grootendeels daaraan gewijd, en beschrijft, hoe het in 1768, doch niet zonder krachtigen tegenweer, der Compagnie mocht gelukken, zich van het bezit der nieuwe wingewesten te verzekeren, en hoe in 1771, vooral door Balineeschen invloed, opnieuw verzet uitbrak, die niet dan door geweldige inspanning werd onderdrukt. In dien tijd, - soms beschouwd als een periode van volkomen overwicht der Hollandsche troepen - werd een leger van 5000 man niet minder dan 13 maanden voor eene inlandsche vesting opgehouden: een bewijs te meer, dat het ook in die tijden niet zoo gemakkelijk was, den inlander te onderwerpen, als men wel eens beweerd heeft. Leerzaam is het ook, te vernemen, hoe men den opstand voor een deel moet toeschrijven aan een minder gelukkige keuze van den nieuw aangestelden regent, van Javaansche afkomst, terwijl de bevolking grootendeels onder Balineeschen invloed verkeerde, 't geen opnieuw aantoont, dat het bij die hooge inlandsche ambtenaren *niet enkel* op persoonlijke eigenschappen aankomt. Het kan dan ook als een meesterstuk van den gezaghebber van den Oosthoek, Luzac, worden aangemerkt, dat het hem gelukte, een regent te vinden, die door bekwaamheid uitmuntte, maar tevens door zijne afstamming uit Balemboangsche familie en door verbinding met het huis van Madoera grooten invloed op de bevolking uitoefende. Hij mocht er, beter dan andere regenten, in slagen, zijn regentschap in korten tijd tot zekeren graad van ontwikkeling te brengen.

Schijnbaar alzoo had de Compagnie in die dagen het toppunt van hare macht bereikt, daar Java nu geheel aan haar was onderworpen. Zelfs buiten dat eiland durfde zij opnieuw de hand uitstrekken, en de geschiedenis van hare nederzettingen op de westkust van Borneo, haar door den sulthan van Bantam afgestaan, be-

wijst dat de Hooge Regeering toen nog veel durfde ondernemen, en dat het hare dienaren niet aan de noodige bekwaamheid en diplomatischen takt ontbrak, - al werd het verkregene een oogenblik door de onberadenheid van een harer ambtenaren in de waagschaal gesteld. Ofschoon eigenlijk buiten het plan van het werk liggende, verhaalt de Hr. v. Deventer ons in dit deel den loop dier gebeurtenissen, die slechts met een lossen draad aan de geschiedenis van Java zijn vastgeknoopt. Wij zijn er hem dankbaar voor, omdat hij op nieuw gelegenheid gevonden heeft, licht te verspreiden, en met verkeerde doch algemeen aangenomen voorstellingen te breken.

Het tweede en laatste hoofdstuk van dit deel behandelt de geschiedenis van het bestuur en de administratie, door de Hooge Regeering te Batavia gevoerd. Groot is de lof, dien de schrijver aan den Gouverneur-Generaal van der Parra toezwaait, terwijl hij met kracht tegen de stelling opkomt, dat in dit tijdperk de landzaat hoegenaamd niet in aanmerking kwam bij den Souverein. Zoo gesteld is zij zeker onjuist. Om dit aan te toonen is het voldoende met den heer v. Deventer na te gaan, wat de Regeering bepaalde, om der bevolking de verplichte opbrengst van producten gemakkelijker te maken, en om de onmiddellijke betaling aan den inlander te bevorderen, en er op te wijzen, hoe zij al te groote knevelarijen der regenten tegenging. Maar toch dunkt mij, dat de schrijver te veel de lichtzijde alleen deed uitkomen, en door enkel uit de stukken van het archief te putten, te eenzijdig geworden is. Nu krijgt men toch onwillekeurig den indruk, alsof niets dan goed het deel der inlandsche bevolking is geweest, 't geen zeker niet geheel met de waarheid overeenkomt.

De finantieele toestand der Compagnie wordt, naar aanleiding der winst- en verliesrekeningen van den handel over 1776-1777 en 1778-1779 terloops in dit hoofdstuk behandeld. Het was er mede als met den geheelen inwendigen toestand: schijnbare bloei, doch in werkelijkheid reeds achteruitgang. Dat dit, niettegenstaande de groote en toenemende handelswinsten, hoofdzakelijk aan toeneming der uitgaven en inkrimping van den omvang der handelszaken te wijten was, toont de Hr. v. Deventer nader aan, terwijl hij vooral wijst op de verandering in handelspolitiek, die het bestuur van van der Parra kenmerkt. In tegenstelling toch met de beginselen door Mossel voorgestaan, bevorderden de besluiten van 1771 en 1774

den particulieren handel, die spoedig in omvang toenam; weldra zelfs te veel naar de zienswijze der Hooge Regeering, zoodat zelfs Samarang Batavia naar de kroon stak. Eindelijk vinden wij in het overzicht enkele niet onbelangrijke mededeelingen over het muntwezen en het onderwijs, waaruit blijkt, dat beide takken van administratie geenszins werden verwaarloosd, al kan juist niet gezegd worden, dat vooral het onderwijs zich in grooten bloei verheugde. Toch werden toen de eerste grondslagen gelegd voor een, nu gelukkig meer en meer toenemend leven op het gebied van wetenschap, dat echter eerst onder Raffles de ware bezieling ontving. Rademachers naam ontbreekt dan ook niet in deze bladzijden, die warme en welverdiende hulde aan het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen toebrengen.

Doch genoeg, om aan te toonen, hoeveel belangrijks er in dit deel voorkomt. Wenschen wij den Hr. v. Deventer, dat het hem gegeven zal zijn, zich langen tijd met even goeden uitslag als thans, aan den door hem voortgezetten arbeid te wijden en zijn naam dus duurzaam te verbinden aan eene onderneming, die nu reeds de rijkste vruchten voor de wetenschap heeft opgeleverd.

Ook de schrijver van het in de tweede plaats genoemde geschrift stelt zich ten doel, mede te deelen, wat in archieven bewaard is, maar alleen voor zoover dit op een bepaald onderwerp betrekking heeft en met een door hem zelf aangekondigd doel: de landeigenaars op Java tegen beweerde willekeur der regeering in bescherming te nemen. Men weet, hoe onder de Compagnie en onder de landvoogden Daendels en Raffles groote stukken land door de Hooge Regeering werden vervreemd, en wel zoo, dat aan de koopers verscheidene rechten tegenover den lande werd verzekerd en hun bovendien de bevoegdheid werd gegeven, zekere heffingen van de inlandsche opgezetenen en hunne landen te eischen. In 1836 werden de rechten en verplichtingen van de landheeren, de regeering en de opgezetenen van een groot deel dier landen door een reglement vastgesteld, 't geen, naar men beweerde, noodzakelijk werd gemaakt door de knevelarijen, waaraan eerstgenoemden zich schuldig maakten en door den slechten toestand, waarin de inlandsche bevolking dier landen verkeerde. Doch ook dat reglement was niet in staat, alle geschillen, tusschen regeering en landheeren oprijzende, te voorkomen; - van tijd tot tijd werden zij in de gerechtszaal gebracht

en dat was ook dit jaar het geval, toen er door de regeering enkele aanspraken op het water, ter besproeiing der landerijen benoodigd, werden geldig gemaakt, en voor den rechter gehandhaafd.

De heer Riesz wenscht nu aan te toonen, dat de regeering, door zoo te handelen, zich aan onrecht schuldig maakte, en daartoe den rechtstoestand der verschillende landen te beschrijven, die achtereenvolgens in particuliere handen zijn geraakt. Daartoe is het zijn voornemen om ‘de geschiedenis dier landen in het algemeen, en die van de verschillende onderdeelen daarop betrekking hebbende, van de onderscheidene daaraan verknochte rechten en lasten afzonderlijk te bespreken en zoodoende als het ware en volledig overzicht voor Regeering, ambtenaren en landeigenaren samen te stellen.’

Niemand zal minder dan ik ontkennen, dat zoodanig werk groot nut kan opleveren, al zal de kring van belangstellenden uit den aard der zaak zeer klein zijn. Maar het moet ondernomen worden zonder bijbedoeling: om een pleidooi voor of tegen de landheeren is het ons niet te doen, maar om een geheel objectie verhaal van het ontstaan en den omvang der rechten, welke op die landerijen worden uitgeoefend. En nu vrees ik, dat wij dat werk van dezen schrijver niet zullen verkrijgen.

Ik wensch goed te worden verstaan. Ik ben er ver van verwijderd, de waarheidsliefde van den geachten schrijver ook maar in het minst te verdenken. Maar waar wij, zooals hier, te doen hebben met uittreksels uit officieele stukken, wordt zoo licht voorbijgezien, wat in het oog van hem, die eene zaak verdedigt, weinig of niets tot die zaak afdoet, maar voor een geheel onpartijdige allicht van belang is. En dat de Heer Riesz geen onpartijdige is, blijkt wel uit het geheele geschrift. Het is een doorloopend pleidooi, dat op zeer goede gronden kan rusten, maar toch den indruk geeft, dat het geen geschiedenis is, die kalm, en zonder op zijwegen af te dwalen, mededeelt, wat gebeurd is, zonder zich om de gevolgen te bekreunen. Om met den schrijver mede te spreken geeft hij mij, voor een historicus, te veel ‘aan gemoedstemmingen lucht, een zeer gevaarlijk en zelfs misleidend iets.’

Dit voorbehoud meende ik te moeten maken, omdat men, zoolang niet de officieele stukken in hun geheel toegankelijk zijn, niet kan beoordeelen, of de geheele waarheid gegeven is. Dat er niets dan waarheid gegeven wordt - en zelfs naar des schrijvers beste overtuiging de waarheid in haar geheel - valt niet te betwij-

felen. En als zoodanig is het een belangrijke, ofschoon niet gemakkelijk te volgen bijdrage tot de wording dier particuliere landerijen, welke thans veel meer dan een half millioen opgezetenen tellen. Nog belangrijker echter beloven de volgende afleveringen te worden, terwijl voorzeker tegenspraak niet zal uitblijven, indien het blijkt, dat de Heer Riesz zich mocht hebben vergist. Intusschen zal wel niemand, die in die landerijen belang heeft of belang stelt, verzuimen, van deze aflevering kennis te nemen, en waarschijnlijk zal hij, evenals ik, moeten erkennen, niet weinig daaruit te hebben geleerd, al moet hij ten slotte ook mijn voorbeeld volgen en genoodzaakt zijn, het eindoordeel tot later op te schorten.

Van het verleden tot de toekomst in het jaar 1900 en zooveel is een vrij groote sprong: niet grooter echter dan de Hr. Uilkens gewaagd heeft, die ons eensklaps in dat jaar te Buitenzorg verplaatst in het paleis van eenen *Engelschen* landvoogd; dan toch is, volgens de droombeelden van den schrijver, het bestuur over Java door eigen schuld aan de Nederlanders ontvallen, en in handen van de Engelschen geraakt, die zich haasten om goed te maken, wat door onze dwaasheid bedorven is. O, ik zou den Hr. Uilkens kunnen benijden om zijn geestigen inval, die zich zoo heerlijk leent, om zoowel tekortkomingen als het goede van ons koloniaal bestuur te schetsen; om ruimen teugel te vieren aan den lust tot humor en satire, den vinger op de wonden te leggen, en inderdaad een spiegel aan den tegenwoordigen bestuurder voor te houden, die hem zou noodzaken zichzelven te herkennen en te herzien. Hij had daartoe niet anders behoeven te doen, dan ons den inval der Engelschen te beschrijven; hunne zegepraal, noodzakelijk gevolg van verwaarloozing en demoralisatie van het Indische leger, te schetsen, en dan te schilderen, hoe zij den toestand vonden, en hoe zij die, met aanwending van Engelsche begrippen, trachten te verbeteren; niet altijd echter, zooals met zekerheid kan worden voorspeld, met goeden uitslag. Het is waar, een boekdeel ware dan niet te veel geweest, maar geschreven door een kenner van Indië, zou het indruk hebben gemaakt en zeker menigeen de oogen hebben geopend voor het verkeerde, dat onze koloniale politiek ruimschoots aankleeft.

Maar hoe heeft de Hr. Uilkens zijn zoo benijdenswaardig denkbeeld uitgewerkt. In stede van ons te doen *zien*, hoeveel gebrekkigs

nu bestaat, en hoe de Engelschen het zouden aanleggen, om dat te veranderen, wordt men getuige van een samenkomst van den Gouverneur-Generaal en een Engelschen reporter, die in droge, vervelende gesprekken het een en ander mededeelen, en zeggen hoe de eerste het bij zijne komst in Indië vond, en hoe hij verbeteringen wilde aanbrengen, of aangebracht heeft. Dat in die gesprekken heel wat voorkomt, 't geen overweging verdient, zal ik zeker niet ontkennen, al wordt er geen enkele fout in het bestaande aangetoond, die niet reeds lang is besproken, en al zijn de middelen, die door de Engelschen worden aangewend, bijna allen direkt uit Indische of Nederlandsche bladen en geschriften in het Britsche hoofd gevaren. Doch dat zou alles niets beteekenen, want de gebreken zijn er, - enkele dier middelen zijn uitstekend, maar de grootste feil van het werk is, dat het niet overtuigt, en hen, die weinig van Indië weten, niet doet *voelen* dat het nu verkeerd is, - dat er verbeterd moet worden. Want het boekje is toch zeker wel voor hen geschreven, die zich weinig met Indië bezig houden, - voor anderen is er toch niet veel nieuws uit te leeren. En hoe anders zou voor genen de indruk zijn geweest, wanneer de Heer Uilkens geschilderd had, in plaats van ons een praatje te laten aanhooren. Zoo geeft hij ons een vrij juiste kritiek van het inlandsch onderwijs, die echter overbekend is, en niet veel indruk zal maken. Doch schets nu dat onderwijs, zooals het in werkelijkheid bestaat, zooals het door een Engelschman beoordeeld zou worden; doe grepen uit hetgeen gij om u heen kunt opmerken, en stel u de Engelschen voor, bezig om volgens hunne methode - ook niet zonder groote gebreken - te werken, en ge zult een beeld hebben ontworpen, dat treft, en den lezer doet uitroepen: inderdaad, dat was verkeerd, en dit was juist gezien, en ge zult hem hebben overtuigd dat, en aangetoond, wat er veranderd moet worden, en dat is toch uw doel, niet waar?

Maar de Heer Uilkens heeft dien weg niet ingeslagen, die trouwens vol voetangels en klemmen ligt. 't Geen hij heeft willen geven was eenvoudig een overzicht van 't geen op het oogenblik volgens zijne meening in de administratie van Indië verkeerd is, en hoe dat kan worden verbeterd. Als gewoonlijk is hij het best geslaagd in de aantooning van het gebrekkige, dat, ofschoon over het algemeen juist aangegeven, vrij los en oppervlakkig is neergeworpen. Maar de voorgeslagen verbeteringen, hoevele er onder ook mogen

zijn, die werkelijk dien naam kunnen dragen, zijn niet allen van waaghalzerij vrij te pleiten, vooral op finantieel gebied. Zelfs Lord Chamouny, - de Gouverneur-Generaal, die komen zal - heeft niet van allen even goede verwachtingen, zooals hij trouwens van tijd tot tijd uit zijn rol valt en Engelsche schrijvers in een andere taal aanhaalt, dan die, welke hij met zijn landgenoot gewoonlijk bezigt. Mag dus van den Heer Uilkens getuigd worden, dat de wil goed was, en dat 't geen hij bijbracht niet onverdienstelijk is, boven het middelmatige verheft zijne bijdrage zich niet, 't geen te meer te betreuren is, omdat het thema, door hem gekozen, met talent bewerkt, een boek zou hebben voortgebracht, dat eene eerste plaats in de rij der werken over Nederlandsch Indië zou hebben ingenomen.

Leiden, December 1883.
P.A. VAN DER LITH.

Letterkundige kroniek.

Een wakker Amsterdammer, een die de hoofdstad hartelijk liefhad en voor haar en voor het behoud van haar eigenaardig architectonisch karakter in de bres sprong waar hij kon, was Mr. A.D. de Vries Azn., de jonge geleerde wiens vroegen dood, op 8 Februari jl., allen die Nederlandsche kunst en letteren liefhebben, oprecht zullen betreuren. Wat de onderdirecteur van het Prentenkabinet in het Rijksmuseum, de Redacteur van *Oud-Holland*, voor de kennis der vaderlandsche kunst in het algemeen en der graveerkunst in het bijzonder gewrocht heeft, zal zeker elders worden uiteengezet; hier mag dankbaar herinnerd worden, dat hij ook voor de Nederlandsche letteren van geestdrift gloeide niet alleen, maar met ongeëvenaarden ijver en stalen volharding telkens nieuwe bijzonderheden betreffende die geschiedenis wist op te sporen, of door scherpzinnige bronnenstudie oude dwalingen op dat gebied wist te bestrijden. En dat hij wat hij vond niet angstvallig voor zichzelven behield, zou menig jong geleerde kunnen getuigen, aan wien hij met zeldzame belangeloosheid de aanteekeningen, welke hij omtrent dezen of genen persoon verzameld had, afstond.

Er ging van dezen tengeren jongen man, met zijn fijnbesnaard en daardoor prikkelbaar gemoed, een kracht uit, die, zich ook aan anderen mededeelende, menig goed en groot werk tot stand bracht. Met de heeren D.C. Meijer Jr. en P.H. Witkamp bewerkte hij, als 24jarig student, den fraaien catalogus van de Historische Tentoonstelling in den zomer van 1876, in de zalen van het Oûmannenhuis gehouden. Met den heer Meijer werd hij daarna de ziel van het Oudheidkundig genootschap. Op een der Dinsdagavondbijeenkomsten, van 1876 tot 1881 om de 14 dagen ten huize van Prof. Alberdingk Thym gehouden, en waar meestal Vondel bestu-

deerd werd, rijpte het denkbeeld om Vondels sterfdag (5 Februari 1879) te vieren; de hoogst belangrijke tentoonstelling van Vondel's werken, bij die gelegenheid georganiseerd, was het werk van de Vries. Ook het denkbeeld der Hooft-feestviering van 1881 ging van den Dinsdag-avondkring uit, en in de Hooft-commissie werd alweder de Vries de spil, waar alles om draaide. De voortreffelijke bewerking van het Hooft-nummer van *Eigen Haard* was in hoofdzaak zijn werk.

De onzelfzuchtigheid, de Vries eigen, belette hem niet voor zijn gevoelen uit te komen en met open vizier te strijden, waar hij er gelegenheid toe vond. Wat kon hij zich warm maken waar men, naar zijn oordeel, de kunst te na kwam, waar, ter bevrediging van de eischen van het verkeer (gelijk het heet), de hand werd geslagen aan hetgeen, in zijn oog en in dat van velen met hem, tot het eigenaardig schoone van het oude Amsterdam behoort! Velen, die niet gewend zijn zich voor iets ter wereld op te winden, hebben vaak geglimlacht om dat ‘opgewonden standje,’ dat zulk een ‘drokte’ maakte over een smalle gracht met leelijke oude huizen of over een verkeerden naam, waaronder eene of andere schilderij gecatalogiseerd was. Zij echter, die nog wat hechten aan geestdrift voor kunst en letteren, zij, die van oordeel zijn dat ons lieve vaderland nog wel wat van die opgewonden jonge mannen kan herbergen, wier opgewondenheid als bij A d r i a a n d e V r i e s gepaard gaat met een edelmoedig karakter en degelijke kennis, staren met weemoed op dezen doode, die zijn vaderland en zijn vaderstad zoo liefhad, en houden zijn naam in trouwe herinnering.

***Lachen, lieven, lijden*, Gedichten van H.Th. Boelen. Haarlem, J.J. van Brederode, 1883.**
***Uit eigen en vreemde gaarde*, Gedichten van G. Jonckbloet. Amsterdam, C.L. van Langenhuijsen, 1884.**
***Eenzame Bloemen*, Sonnetten, Liederen, Etsjes door Hélène Swarth. Roeselare, De Seyn Verhougstraete.**

Het is meer dan een jaar geleden, dat wij op deze plaats verslag gaven van den dichterlijken oogst in ons vaderland over het jaar 1882 en met ingenomenheid de aandacht vestigden op het nieuwe

leven, dat zich in Noord en Zuid vertoonde. De jonge dichters, wier verzen wij toen trachtten te kenschetsen, hebben sedert geen nieuwe bundels het licht doen zien. Wij beklagen ons daar niet over. Al verwachten wij van Pol de Mont, die zich met een drietal bundels, slag op slag, als den *primus inter pares* deed kennen, van Coens en Waalner, van Fioredella Neve en van Hemkes nog menig krachtig en liefelijk lied, wij vragen niet ongeduldig naar telkens nieuwe proeven van hun talent, maar wachten met vertrouwen naar de vruchten, die, met zorg door hen gekweekt, in de volheid der tijden ons in den schoot zullen vallen.

De oorspronkelijke poëzie werd in 1883 alleen waardig vertegenwoordigd door Emants, aan wiens *Godenschemering* de Gids warme hulde bracht, en door dien nog zeer jongen dichter, die in dit tijdschrift in zijn welluidende en fijn geciseleerde terzinen proeven gaf van een talent, dat met vrucht bij Potgieter ter schole ging, en dat, in zelfstandigheid winnende en steeds nieuwe bezieling puttend uit de wereld om zich heen, bestemd schijnt om zich een plaats te veroveren onder de beste nederlandsche dichters onzer dagen.

In de laatste weken werd onze aandacht achtereenvolgens voor de drie dichtbundels gevraagd, wier titels wij hierboven afschreven.

Het eerst noemen wij de gedichten van H.Th. Boelen, die door de diensten, welke hij reeds aan onze letterkunde bewees, de oudste brieven kan doen gelden. Het zijn vooral zijn oorspronkelijk drama *Maria van Utrecht* en zijne metrische vertaling van Grillparzer's *Saffo*, welke den heer Boelen een goeden naam hebben doen verwerven in de nederlandsche letterkunde. Wij herinneren dit te liever omdat wij vreezen, dat de thans in het licht gegeven, keurig uitgevoerde dichtbundel, tot vermeerdering van zijn letterkundigen roem slechts weinig zal bijdragen. Het grootste gedeelte der hier verzamelde gedichten bestaat uit vertalingen uit het fransch. Wie zich aan dergelijken arbeid waagt, dient, onder meer eigenschappen, - waaronder wij bijv. rekenen een natuurlijke en door studie geoefende smaak, een evenzeer aangeboren en door oefening gescherpt gevoel voor de fijnheden en eigenaardige wendingen der fransche taal - een zeker zintuig te bezitten, dat hem waarschuwt voor die gedichten, welke, ook waar men over het grootste meesterschap in taal en vorm heeft te beschikken, absoluut onver-

taalbaar zijn. Ware de heer Boelen in het bezit geweest van zulk een zintuig, dan zou hij zich waarschijnlijk niet gewaagd hebben aan iets als *L'épopée du lion*, van Victor Hugo, of, in een ander genre, als *les Ecrevisses* van Jacques Normand.

Hoe het met den smaak van onzen dichter gesteld is, kan al aanstonds blijken uit een van de eerste bladzijden van den bundel. De opdracht *Aan mijne gade* eindigt met deze regels:

> Uw liefde wist voor mij een ruiker te vergaren
> Die immer frisscher wordt. Blijf 'k op die bloemen staren,
> 'k Verlies dan wel mijn haar, doch nooit mijn poëzij!

Ontstemd door zulk een wanklank aan het slot van een, naar wij mogen veronderstellen, ernstig gemeend gedicht, slaan wij het blad om en vinden een tweede oorspronkelijk gedicht: *Aan de Fransche muze*, dat tot inleiding zal moeten dienen van de vertolkingen naar Lamartine, Hugo, Béranger, de Musset, Barbier enz., welke volgen. In welke gespierde, diep gevoelde en rijk geschakeerde verzen zal de dichter Boelen ons de Fransche muze schetsen, die hij liefheeft, en die hij in al haar kracht en liefelijkheid weet te waardeeren?

Luister slechts:

> Dartlend langs de slingerpaden
> Is uw kleedje wel wat kort.
> Waar gij ons wat veel doet raden
> Raken we in de limonade
> Waar ge soms ondeugend wordt.

Hoe hebben wij het nu? Houdt de heer Boelen ons voor den gek, of is dit een staaltje van de ‘populaire poëzij’, waarvan de dichter in zijn voorrede spreekt, die ‘het volk (moet) veredelen en verfrisschen’?

Te verwonderen is het niet, dat iemand, die zulke verzen kan schrijven en, wat erger is, laten drukken, er niet tegen opziet een stukje als *les Ecrevisses* te vertalen. In het Fransch is dit versje, dat op toestanden zinspeelt, die wij hier te lande, in dien vorm, niet kennen, een grap, die, door Coquelin met het oorspronkelijk komisch talent hem eigen voorgedragen, zijn uitwerking nooit mist. Maar voor welk een publiek heeft de heer Boelen deze vertaling

geschreven, waarvan wij - in steê van aan onze ergernis lucht te geven - het eerste couplet der vergetelheid willen ontrukken?

'k Ben veertig jaar, een oude vrijer,
'k Heb steeds te Durgerdam gewoond.
Mijn horizon was nimmer wijer
Dan wat zich in mijn land vertoont.
'k Kon van Parijs toen niets meer weten
Dan wat het boekjen er van zee,
'k Wist niet dat men daar kreeft ging eten
In 't 'Cabinet particulier.'

De heer Boelen heeft een zonderlinge manier om met de Fransche dichters, die hij heet te vertalen, om te springen. Niet alleen dat hij hun platheden in den mond legt, die men in 't oorspronkelijke te vergeefs zoekt, maar hij ziet er niet tegen op om uit hunne gedichten geheele regels weg te laten. Zoo worden in den aanhef van *Vooruit* (*l'Epave*) de 17 regels, waarmede Coppée het gedicht inleidt, tot 6 regels herleid, zoo heeft *De laatste kus* naar Theuriet in het oorspronkelijke 110 regels, in de vertaling 92 regels; ook in andere gedichten missen wij geheele strofen.

Dergelijke vrijheden zou men den dichter kunnen vergeven, indien hij zich in zijne vertalingen - van zijne oorspronkelijke poëzie zwijgen wij verder geheel - inderdaad dichter had getoond; indien hij, ook waar de striemen en wonden niet te verbergen waren, die elke overbrenging van een kunstwerk in eene andere taal in meerdere of mindere mate achterlaat, althans de stemming, wij zouden haast zeggen den toonaard, had weten te behouden, waarin die gedichten in het oorspronkelijke geschreven zijn. Dit is hem echter slechts een enkele maal gelukt. Telkens valt hij uit den toon, nu eens door een stoplap, dan weêr door een platte uitdrukking, straks door een prozaïsche wending.

Men verschoone ons van het doen van aanhalingen uit deze gedichten. Liever wijzen wij er op een waarin, zelfs in den moeilijken vorm van het sonnet, de fouten, waarvan wij spraken, vermeden zijn en de toon van het oorspronkelijk gedicht vrij goed bewaard is. Het is de vertaling van *l'Epée* van Sully Prudhomme. Jammer dat aan het slot de beteekenis van de fransche regels

Jusqu'à l'heure où la chair se fera de cuirasses,
Plus fortes que le fer, avec le droit Sacré,

is misverstaan. Wij laten het gedicht hier volgen:

Het zwaard.

Waartoe 't Veerkrachtig staal, zoo scherp gepunt, zoo glad?
Het snijdt niet door den grond de breede, diepe voren,
Het velt den woudreus niet, kan door geen rotswand boren,
't Bestrijdt geen kwaal, 't ontdekt ons nooit der kunsten schat.

Is 't nuttig werktuig? Neen. De man die deugd bezat
Heeft steeds die vlijm veracht als dienaar van den tooren.
Waar 't wapen rust alleen doet vroolijkheid zich hooren.
Azuur-bepurperd staal, wat zijt ge? Meld ons dat!

'Zwaard is mijn naam. Grijp me aan om 't knekelhuis te vullen,
Des kunstnaars beitel zal een menschenkind onthullen,
Zooals zijn wil beveelt. 'k Ben beitel van den vorst!
'k Steek ieder jaar weêr af de bloem der menschenrassen,
Totdat men eindlijk smeedt zóó krachtige kurassen,
Dat noch het godlijk recht, noch 't staal dringt door die borst.'

Bescheidener en zich de grenzen van zijn talent beter bewust, treedt de heer G. J o n c k b l o e t , leeraar aan het Gymnasium te Sittard, voor ons op. Bij een vroeger uitgegeven bundel verzen schijnt een 'heusch inleider' de wat voorbarige belofte te hebben gedaan, dat de Limburgsche dichter weldra met 'stoute lierzangen' voor het publiek zou optreden. De heer Jonckbloet heeft zich daardoor echter niet laten weerhouden om andermaal een 'bundeltje meest kleine lyriek' - gelijk hij het noemt - in het licht te geven. 'Ne forçons point notre talent' - die eenvoudige en toch zoo vaak in den wind geslagen waarschuwing heeft hij zich te rechter tijd herinnerd, en daaraan hebben wij het te danken dat ons in dezen bundel wel geen verzen worden aangeboden, die een stoute vlucht nemen, of diepe, verrassende gedachten verbergen, geen verzen, die door ongemeenen bouw, door het gebruik van antieke rythmen of door wat voor bijzonders ook de aandacht trekken, maar eenvoudige, welluidende liederen, uit een godsdienstig gestemd gemoed gevloeid, blijmoedig gezongen, nu eens met een glimlach om de lippen, straks met een traan in het oog. 'Ne forçons point notre talent' - dat wil echter niet zeggen, dat de dichter zich niet zou mogen inspannen om door een fijne schakeering, een smaakvol beeld zijn liederen te kleuren, en, door zich over te geven aan den stroom zijner bezieling, ze te doen tintelen van frisch, opwekkend,

eigen leven. In dit opzicht schiet de heer Jonckbloet nu en dan te kort. Het jonge bloed schijnt dan trager te vlieten, en een onbeteekenend lied, zonder geest of verheffing, komt den oogst uit eigen en vreemden gaarde vermeerderen, zonder dien te verrijken.

Ook hier geven wij, liever dan van het minder gelukte, van het betere in dezen bundel een voorbeeld en kiezen daartoe het gedicht

Frissche lok.

Frissche lok van blonde haren,
Spelend op dat prettig hoofd,
Hoeveel zorgelooze jaren
Zijn uw dartlen nog beloofd?

Zult gij lang nog vroolijk zwieren
Langs die levensluste kruin,
Frisch als bloemen, die daar tieren
In een frisschen lentetuin.

Zal op 't aangezicht de kommer
Nooit den glimlach doen vergaan,
En uw vroolijk wieglend lommer
Sluik en glad ter neder slaan?

Op het voorhoofd nooit een kreukje,
Half slechts door uw zwier bedekt,
Klappen dat een pijnlijk deukje
Droefheid in het harte wekt?

O zij door geen bange zorgen
Nog uw dartelheid gestoord!
Golf en zwier, van daag en morgen,
Blij en vrij en vroolijk voort!

Spelen moog' de hand der jaren
't Grijs, dat ernst en zorg verkondt,
Frissche lok van blonde haren,
Strooien door uw lachend blond!

Spelensmoede, kalm en edel,
Sier eenmaal als zilvren kroon,
Dartle gij, een achtbren schedel,
Onschuld, deugd en vreugd ten loon!

De derde in de trits is Mejuffrouw H é l è n e S w a r t h . Terwijl in ons land de dames romancières elkander verdringen, behooren de dichteressen tot de zeldzaamheden. Reeds dit zou een

reden zijn om de jonge dichteres, die ons hare *Eenzame Bloemen* aanbiedt, met sympathie te begroeten. Er is echter nog iets wat haar bij ons aanbeveelt. Mej. Swarth, hoewel een Amsterdamsche van geboorte, schreef hare eerste dichterlijke proeven in het Fransch (*Fleurs du rêve, les Printanières*), en is eerst sedert weinige jaren er toe overgegaan, om wat hart en hoofd vervult in hare moedertaal uit te storten. Het is dus een bekeerde, met wie wij hier kennis maken; geen wonder dat wij haar met meer vreugde tegemoet treden dan wij het vele anderen zouden doen, die de bekeering niet noodig hadden. En eindelijk - wat alles afdoet - Mej. Swarth heeft onmiskenbaar talent.

De *Eenzame Bloemen* bestaan uit honderd kleine gedichten, waarvan het uitvoerigste nog geen veertig regels lang is. Een sprekende persoonlijkheid leeren wij uit deze verzen nog niet kennen. Een onbestemde, ietwat conventioneele weemoed, een even onbestemde liefdedrang, soms wat eentonig, vaak, ook wat de dichtmaat betreft, in Heine'schen trant, met Heine'sche *réminiscences*, zangerig en vloeiend, klinkt u uit dezen bundel tegen. Dit geldt vooral van de rubriek liederen, die uit 67 nummers bestaat. Daar vinden wij liedjes als dat met den volgenden aanhef:

> De wolken drijven langs den hemel
> Als blanke zwanen op een meer,
> En 't vloeiend goud der zonnestralen
> Daalt op de groene velden neer.

of als dat andere (XXVI):

> Daar bloeide een bloemetje op mijn pad....
> Waar is 't gebleven?
> O wen ik nog mijn roosje had,
> Ik zou herleven.
>
> Daar zong een vogel in mijn hart,
> Een lieve zanger,
> Waar is zijn lied van heil of smart?
> - Hij zingt niet langer.
>
> Daar blonk een sterretje in mijn ziel
> Met hel geflonker.
> De glans verdween, de sterre viel....
> Nu is het donker.

Nu moet ik licht en geur en zang
Voor eeuwig derven.
De weg is lang, mijn hart is bang,
O laat mij sterven!

Slechts een enkele maal klinkt de toon wat minder weemoedigsentimenteel, gelijk in den aardigen val van het slot van XLIX.

Hij heeft gevleid en gesmeekt:

Mijn liefje, mijn schatje, kom meê naar het woud!
Daar zullen wij stoeien en kozen ....

Maar *zij* antwoordt:

Och laat mij alleen met mijn innig verdriet,
Vraag niet wat mijn vreugde kwam rooven.
Ik mag u niet volgen, daar moeder 't verbiedt.
Zij zegt mij: - Die knapen, geloof ze toch niet! -
En 'k wou u zoo gaarne gelooven!

Hooger, ook door den vorm, staan de sonnetten, waaruit bovendien nu en dan hartstochtelijker toon, warmer bezieling tot ons spreekt. Als voorbeeld van hetgeen Mej. Swarth in dezen dichtvorm kan leveren, volge hier het vijfde sonnet uit den bundel:

En dwarlend dalen witte, wilde vlokken
In 't hart der blanke bloem, te vroeg ontsloten.
De sneeuwjacht geeselt wreed haar jonge loten;
Zij voelt zich diep tot in haar wortels schokken.

Tot geurend bloeien liet zij zich verlokken,
Toen zonnestralen door de wolken schoten,
In 't bottend loof de blijde vinken floten
En 't voorjaarswindje speelde met mijn lokken.

Zoo wilde ook eens mijn ziel haar knop ontvouwen,
Blauw was de hemel, goud de zonnelach;
't Was in April, een uitgelezen dag.

De bloemenkelk borst open, vol vertrouwen;
De ontwaakte wereld scheen een paradijs.
- Plots werd de bloem gevuld met sneeuw en ijs.

Men kan van gevoelen verschillen over het meer of min gelukkige van sommige door Mej. Swarth gekozen beelden. Zoo wil ons deze vergelijking:

De blanke maan bloeit tusschen wolken,
Een lelie in een marmeren vaas,

evenmin bevallen als die andere:

> Aan elken grashalm beeft een droppel dauw
> Als vonkelende wijn in groene glazen.

Minder betwistbare vlekjes, gelijk de manke versregel in den vierden regel van Lied XXXVI, of eene min juiste constructie, zal Mej. Swarth's ‘lieve meester en vriend’ Pol. de Mont, aan wien zij haar bundel opdroeg, haar zeker onder de oogen brengen. Minder zeker zijn wij er van dat ‘de meester’ aanmerking zal maken op *dichterzwingen*, een uitdrukking die wij toch ongaarne het burgerrecht zouden zien verkrijgen.

Het smakelooze rood, groen en blauw gekleurd omslag van haar bundeltje mogen wij der dichteres natuurlijk evenmin toerekenen als het onoogelijk vignet tegenover den titel, waarop een logge boerendeern prijkt, met een onherkenbaar instrument (parapluie of spade?) gewapend. Wij hebben alleen met hare verzen te doen, en erkennen gaarne dat die een verrassende belofte bevatten. Mej. Swarth vergete niet, dat belofte schuld maakt.

***De aanspraken der ‘Vrije’ Universiteiten naar aanleiding van* Dr. Schaepmans *rede van 11 December II.*, beoordeeld door Dr. C.B. Spruyt, hoogleeraar te Amsterdam. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. 1884.**

De aanspraken der bijzondere inrichtingen voor hooger onderwijs op het recht om graden te verleenen, zijn in Nederland eerst meer opzettelijk besproken na de vestiging der Vrije Universiteit te Amsterdam. Een nieuw vraagstuk derhalve, waarover het groote publiek nog weinig heeft nagedacht. Het zou niet onmogelijk wezen, dat uit een algemeen begrip van vrijheid en billijkheid, menigeen met den eersten oogopslag niet ongunstig voor die aanspraken gestemd ware. Daarom doet het ons groot genoegen dat een man als Dr. C.B. Spruyt, wiens beschouwingen men altijd gaarne leest, zelfs al deelt men die niet, de vraag heeft toegelicht. Uit zijn helder en zonder eenige vooringenomenheid geschreven betoog, zal men ontwaren, dat voor de praktijk, de vraag eigenlijk niet hierop nederkomt, of men aan de Vrije Universiteiten het recht om

graden te verleenen wil schenken, maar of men aan de rijks-universiteiten dat recht wil ontnemen. Ontnemen, in dien zin, dat het recht alle waarde mist en alleen strekt om iemand een wetenschappelijken titel te geven, dien hij voor zijn naam mag schrijven, maar die hem niet de minste bevoegdheid geeft.

Om toch - zooals de Minister Heemskerk het snedig uitdrukte, - aan ieder die doceert, en door eenige zijner vrienden of vereerders met den titel van professor bedeeld is, het recht te verleenen, om bevoegdheid te geven tot het uitoefenen van allerlei maatschappelijke betrekkingen, zou de ongerijmdheid zelve zijn. Wat men zou kunnen erlangen is het stelsel, waarmede men in Belgie zoo gehaspeld heeft, de staatsexamens, door examen-commissiën, waarin dan, zoo goed als dit mogelijk is, het staatsonderwijs en het bijzonder onderwijs beide gelijk vertegenwoordigd zijn. De invoering van dat stelsel zou, gaarne zeggen wij het den heer Spruyt na, er alleen toe strekken ‘om den alouden roem van Nederland op wetenschappelijk gebied voor goed te doen tanen.’ Groot gevaar bestaat er gelukkig niet voor, nu wij nog slechts één vrije, zoogenaamde universiteit hebben, die in waarheid niets anders is, dan een hoogere school voor godgeleerdheid, letteren en rechtsgeleerdheid, en dus, wat hare uiterlijke inrichting betreft, niet eens op gelijken voet kan worden gesteld met onze rijksuniversiteiten. Het kan echter geen kwaad reeds bij voorbaat te waarschuwen, vooral nu het stelsel dreigt aangeprezen te zullen worden door hen, die anders in den regel tegen staatsexamens te velde trekken.

Dr. Spruyt heeft mijns inziens volkomen gelijk, wanneer hij zegt dat zij, die door het eigenaardige hunner wetenschappelijke richting, de kans missen om als hoogleeraar aan een rijksuniversiteit te worden geplaatst, in de gelegenheid moesten worden gesteld om aan die universiteiten hun licht te doen schijnen, en, zoo zij het vermogen, dat der staatshoogleeraren te verduisteren. Intusschen zal, in de eerste plaats, de regeering wel doen met zich bij de keuze van hoogleeraren te verheffen boven de kleingeestige vrees voor den invloed van radicale meeningen, in welken zin dan ook, die zij wel van hare spreekgestoelten kan weren, maar wien zij daarom het zwijgen niet kan opleggen.

Niet, dat ik het dwaze denkbeeld zou willen verdedigen om van het onderwijzend personeel onzer hoogescholen met opzet een

soort van staalkaart te maken van alle mogelijke richtingen. Geen enkele richting heeft uit zichzelve recht om aan de hoogescholen vertegenwoordigd te worden; maar de wetenschap heeft er in het belang van het vaderland recht op, dat hare uitstekendste beoefenaars aan de hoogescholen verbonden worden. De talentvolste en kundigste mannen moeten geroepen worden om de slotsom hunner studiën in de academische gehoorzalen te ontwikkelen, zonder er acht op te slaan, of die studiën hen tot Calvinisten, Ultramontanen of Unitariers, tot legitimisten of tot republikeinen, tot kathedersocialisten of volgelingen van Adam Smith, tot homoeopathen of tot allopathen hebben gemaakt. Ik vrees intusschen dat die richtingen, van welke in onze dagen de strijd tegen het openbaar hooger onderwijs uitgaat, er juist niet naar verlangen, dat hunne woordvoerders aan de rijksuniversiteiten geplaatst werden, hetzij dan als hoogleeraren, hetzij als privaatdocenten. Niets zou gemakkelijker geweest zijn dan de Calvinistische godgeleerden der Vrije Universiteit in onze vier academiesteden cursussen te laten houden zonder daarvoor collegegelden te heffen. Het zou aan de Nederlandsche Calvinisten geringer geldelijke opoffering hebben gekost, dan de instandhouding eener volledige hoogeschool zal eischen. Wel zullen de hoogleeraren der Vrije Universiteit, zoo zij eenigen invloed op de maatschappij hopen uit te oefenen, het oog moeten slaan op de studenten der Amsterdamsche universiteit, en ik kan mij dan ook moeielijk voorstellen, dat bijvoorbeeld de schrandere rechtsgeleerde, die dezer dagen zich de benoeming tot hoogleeraar aan de Vrije Universiteit liet welgevallen, dat gedaan heeft in het vooruitzicht dat alleen de studenten in de rechten aan die universiteit zijne lessen zouden volgen. Maar in het algemeen schijnt het uitoefenen van invloed naar buiten, door de voorstanders van het bijzonder hooger onderwijs, minder begeerlijk te worden geacht, dan het voorrecht van een eigen school te bezitten, waarin men volkomen heer en meester is.

Ik betwijfel het daarom, of vooralsnog een betere wettelijke regeling van het stelsel der privaatdocenten, zooals Dr. Spruyt die verlangt, de gevolgen zou hebben die hij zou wenschen. Men zou ‘zijn krachten blijven verspillen aan het drillen van geestverwanten aan de vrije universiteiten.’ Waarom? - Het is moeielijk er een antwoord op te geven. Vermoedelijk omdat men meent zijne partij zuiverder te zullen bewaren, zoo men haar binnen de muren van

een eigen veste met een staf van beproefde aanhangers aan het hoofd, besloten houdt. Men wil liever arbeiden voor een kleine keurbende, die men van alle andere invloeden kan vrijhouden, dan te midden der maatschappij, die door allerlei wind van leering beroerd wordt. Dat doet men bij het lager onderwijs, waar men afzonderlijke scholen voor honderden sticht, maar het godsdienstig onderwijs voor de duizenden die op de openbare school gaan, verwaarloost; dat doet men voor het hooger, waar men zijne geldelijke en wetenschappelijke krachten uit het gansche land te zamen brengt, om die aan de opleiding van 29 jongelieden te besteden.

Dit afgezonderd optreden is in alle opzichten een betreurenswaardig verschijnsel. Terecht zegt Dr. Spruyt: ‘Nederland is niet groot genoeg om sommige zijner zonen te kunnen missen.’ Maar de elementen die het moet missen zijn veel minder in staat om op zich zelve, geheel zelfstandige inrichtingen te vormen, die eenige wetenschappelijke beteekenis kunnen hebben. Enkele talenten zullen aan die inrichtingen een zekeren luister geven, in het algemeen zal men zich met middelmatigheden of nog minder moeten tevreden stellen. Naar geleerden toch zoekt men niet, maar in de eerste plaats naar mannen, die de formulieren van het kerkelijk geloof willen onderteekenen.

Maar nog een ander gevolg van de opluiking van het bijzonder hooger onderwijs hebben wij te betreuren; in mijn oog het rampzaligste, namelijk de mindere waardeering van ons hooger onderwijs door de natie. Zoo lang onze hoogescholen bestaan, waren zij in zeker opzicht de trots van het gansche volk. Ieder Nederlander verheugde zich in den roem die van hen uitging. Niemand kan den omkeer ontkennen dien de openbare meening op dit punt in de laatste jaren heeft ondergaan. Eerst door de Calvinisten, daarna door de Katholieken, is het zaad van wantrouwen tegen onze universiteiten met milde hand gestrooid. Er zijn wellicht geen twee mannen in ons land, die in ruimer kring op het bloote gezag van hun woord worden geloofd, dan Dr. A. Kuyper en Dr. Schaepman. Sinds ons hooger onderwijs door hen wordt aangevallen en veroordeeld, zijn talloos velen, die over de waarde van dat onderwijs niet kunnen oordeelen, onze universiteiten gaan beschouwen als inrichtingen, die meer schade aanrichten dan nut stichten, en die in elk geval de geldelijke offers die de natie zich voor hen getroost, niet waard zijn. Daarbij komt dat onder hen, die geneigd

zouden wezen met klem tegen dergelijke beschuldigingen op te komen, er velen zijn die, ontmoedigd door de gebreken in onze wet op het hooger onderwijs, en gedrukt door de bezwaren der schatkist, de opgewektheid missen om krachtig te getuigen van hunne ingenomenheid. Vandaar een zekere impopulariteit van ons hooger onderwijs; inderdaad een bedenkelijk verschijnsel. Wat zal ons het gunstig oordeel beten van het klein getal der wetenschappelijke mannen, die onze hoogescholen van nabij kennen en kunnen waardeeren; wat de stemmen uit het buitenland, die bij elke gelegenheid luide verkondigen dat aan de Nederlandsche universiteiten de aloude vermaardheid luisterrijk gehandhaafd wordt? Indien de onverschilligheid van het meerendeel der landgenooten de vijandelijke houding van minderheden aanmoedigt, zou de tijd nog weleens kunnen aanbreken, dat, niet als weleer, de buitenlandsche geleerden het tot een eer rekenden naar Nederland te worden geroepen, maar dat de Nederlandsche geleerden aan roepstemmen naar het buitenland gehoor gaven, omdat zij daar voor hunne studieën de hulpmiddelen zouden vinden, die de vaderlandsche karigheid hun onthield.

Laat ons evenwel hopen, dat wij hier te doen hebben met een voorbijgaand verschijnsel. Ik heb er nog goeden moed op, dat de Nederlandsche natie, al kan zij zich niet, door volledige kennisneming van den arbeid onzer hoogleeraren in alle vakken, van hunne werkzaamheid overtuigen, toch liever op gezag van Dr. Spruyt zal willen gelooven, dat liefde tot den arbeid en hartelijke belangstelling in de waarheid bij hen in ruimen mate worden aangetroffen, dan dat zij van Dr. Schaepman, die vermoedelijk nimmer een Nederlandsche collegiezaal heeft bezocht, zal aannemen dat alleen de financieele prikkel de Nederlandsche hoogleeraren kan weerhouden van luiheid en werkeloosheid.

d.B.

De Heilige Ontkommer of Wilgeforthis. Een geschiedkundig onderzoek door Mr. L.A.J.W. Baron Sloet. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1884.

De lezers van de Gids zullen het mij niet ten kwade duiden, indien ik het vermoeden uit, dat voor de meeste hunner de hei-

lige Ontkommer een onbekende grootheid is. Zij zullen hunne nieuwsgierigheid volledig kunnen bevredigen door de lezing van het hier aangekondigde geschrift, waarin de Heer Sloet met noeste vlijt en groote nauwgezetheid, alles heeft bijeengebracht wat omtrent deze heilige en hare vereering te vinden is. Oorspronkelijk een heidensche godin, later door de legende tot dochter van een koning van Portugal gedegradeerd, die den marteldood leed voor hare belijdenis van het Christendom, is de Heilige Ontkommer voor ons dubbel belangrijk, omdat zij hier te lande in de middeleeuwen in hoog aanzien was. Zij zou volgens de overlevering te Steenbergen begraven zijn. Merkwaardig genoeg ligt in de nabijheid van Steenbergen het dorp Poortugael. Dat deze naam eenigen invloed heeft gehad op de legende van de H. Ontkommer, of omgekeerd, ligt voor de hand. De Heer Sloet heeft bij zijne onderzoekingen een aangename voldoening kunnen smaken. In het jaar 1706 werd door G. Cuperus die in de Acta Sanctorum het leven der heilige beschreef, een onderzoek ingesteld, door middel van katholieke priesters in de Nederlanden, aangaande de vereering der Heilige Ontkommer te Steenbergen. Dit onderzoek leidde echter tot niets. De Heer Sloet, die een nieuw onderzoek instelde, heeft gevonden wat voor 177 jaar verborgen bleef. Het is hem gebleken dat vóór de hervorming een beeld der heilige te Steenbergen werd bewaard, dat door zijne wonderdoende kracht talrijke bedevaartgangers lokte. Zoo blijkt het weder dat voor den onvermoeiden navorscher altijd nog wel een aartje te lezen blijft.

***Le Magasin litteraire et scientifique*, 1 ére année, No. 1, 15 Janvier 1884. Gand. Typogr. S. Leliaert. A. Siffer et Cie.**

Van een nieuw in het Fransch geschreven Belgisch tijdschrift, dat voorloopig om de drie maanden verschijnen zal, en *Le Magasin littéraire et scientifique* genaamd is, werd ons de eerste aflevering toegezonden. Uit het warm geschreven Avant-propos vernemen wij dat de stichters van het nieuwe *Magasin* in de eerste plaats de beleedigde en vervolgde Kerk, de miskende en belasterde katholieke waarheid wenschen te verdedigen. Die waarheid - roepen de stichters uit - de wetenschap verstoot haar, de geschiedenis ver-

minkt haar, de politiek tracht haar te verstikken, het recht overlaadt haar met onrechtvaardigheden. De oprichters van het tijdschrift willen plaats nemen te midden van de roemrijke strijders, die hen zijn voorgegaan. Men hoort, de toon is strijdlustig genoeg. Toch willen zij in hun orgaan geen enkele materie buitensluiten. Want zij schrijven pour ‘les gens du monde’, en moeten daarom trachten *interessant* te zijn. Uit een artikel van een der stichters, H. de Baets, vernemen wij nog dat het intellectueel leven te Gent, alwaar het Magasin verschijnt, te wenschen overlaat, dat men zich daar in de sleur van de ‘vie d'affaires’ beweegt en - gelijk de schrijver het uitdrukt - zich tevreden stelt met een ‘empirisme de routine.’ Het nieuwe orgaan schijnt derhalve uit Gent de beginselen te willen verspreiden, welke de *Revue Générale* uit Brussel verkondigt. Al zijn die beginselen de onze niet, wij mogen niet verzwijgen, dat de geestdrift, waarmeê de oprichters hunne taak aanvaarden, onze sympathie heeft. Dat de katholieken in onze moderne maatschappij op het gebied van kunst en letteren, zoowel als op dat der politiek, een geheel eigene plaats innemen en een afzonderlijke groep vormen, is een feit waaraan niet te veranderen valt. Dat zij binnen dien kring in het volle licht der openbaarheid hunne beginselen met kennis en talent verdedigen, is al wat men van hen kan eischen. Alleen aan dien eisch zal men het nieuwe tijdschrift mogen toetsen, dat wij naar deze eerste aflevering nog niet wenschen te beoordeelen.

Slechts zij vermeld, dat het smaakvolle omslag, door Theophile Lybaert geteekend, van den artistieken zin der leiders van het Magasin Littéraire et Scientifique een zeer gunstig getuigenis aflegt.

Eervol teruggetreden.

Dominee Bernardus Schipperus zat in zijne studeerkamer op zijne gewone plaats voor de met boeken en papieren overdekte schrijftafel. Er was sedert zijne geboorte in hetzelfde jaar, waarin de Munstersche vrede gesloten werd, meer dan eene halve eeuw verloopen, maar hij was een kloeke vijftiger. Hoewel tusschen zijne zwarte haren zich grijze begonnen te vertoonen, toch had de tijd ze nog niet gedund; van de kruin zijns hoofds kronkelden de donkere lokken langs zijne slapen en zijn nek neder.

Zijne groote, bruine oogen hadden nog niets van hunne helderheid verloren; zijn mond was nog niet ingevallen; het forsche en breede gelaat getuigde van gezondheid en kracht en, zoowel wanneer hij stilzweeg als wanneer hij sprak, teekenden de plooien en trekken, welke er elkander afwisselend op zichtbaar werden, vooral schranderheid en vastberadenheid.

Hij droeg noch een deftigen rok, noch een eenvoudigen huistabbaard; zijn kamizool was hem genoeg, want, hoewel men September schreef, de dag was warm geweest en de naderende avond had, althans in dit vertrek, nog geene koelte aangebracht.

Hij had zijne huishoudster binnengeroepen en zij stond, een paar schreden van de kamerdeur verwijderd, tegenover hem. Toen zij binnenkwam, had hij zich achteruit in zijn leuningstoel geschikt en aldus, met rug en armen leunende, maar rechtop zittende, richtte hij zijne oogen scherp op haar.

‘Leentje!’ zeide hij op een zachten maar nadrukkelijk verwijtenden toon, ‘Leentje, gij hebt mij jaren lang tot mijne groote tevredenheid gediend; ik ben steeds van oordeel geweest, dat gij getrouw mijne huishoudelijke zaken woudt be-

hartigen, maar ik vrees, dat ik thans reden heb, om u in hooge mate mijn ongenoegen te kennen te geven.'

Magdalena Jonkers dacht er niet aan, om, als door schuldbesef verslagen, het hoofd te buigen of de oogen naar den vloer te richten. Zij bleef vrijmoedig en met de uitdrukking van onverholen verwondering haar heer en meester aanzien.

Reeds menig jaar diende zij hem. Dominee Schipperus was nooit gehuwd geweest en toen Leentje bij hem in dienst trad, had hij geheel het beheer der huishouding aan haar overgelaten. Hij had dat kunnen en mogen doen. Niet alleen nam zij met nauwgezetheid hare plichten waar, zij schikte zich ook naar de gewoonten, welke den ouden vrijer langzamerhand eigen werden. Bovendien beloonde zij het vertrouwen haar geschonken met eene dienstbaarheid, zoo zorgvuldig, dat zij dikwerf wenschen en begeerten raadde, nog éér zij werden uitgesproken.

Zij had zich daardoor ook een zeker gezag in het huis, zelfs over den persoon van Dominee Schipperus weten te verwerven, maar dat gezag was tot nauwkeurig afgebakende grenzen beperkt. Op zijn dienstwerk evenmin als op zijne studie gunde haar meester haar niet den geringsten invloed. Nauwelijks mocht zij nu en dan over een persoon, met wien hij iets te verhandelen had, of over een maatregel, welken hij gepast achtte, een bescheiden oordeel uitspreken. Hoogst zelden werd voor de eene of andere gemeentezaak hare hulp door hem ingeroepen en dan nog vorderde hij gehoorzaamheid; hij duldde geen bondgenootschap.

Geheel ongewoon was het haar dus niet bevelen te ontvangen en ten uitvoer te brengen, over wier gepastheid en rechtmatigheid niet met haar was beraadslaagd, maar nog nooit was zij daartoe opgeroepen door zulk eene verwijtende opmerking, als haar thans werd toegevoegd.

Zij was ook niet gezind om zich eenige verdenking of beschuldiging van ernstigen aard te laten welgevallen en met buitengewone vrijmoedigheid antwoordde zij: 'Ik weet niet, dat ik iets gedaan heb, waarover Uw Eerwaarde boos of ontevreden zou kunnen zijn.'

'Gij weet toch zeer wel,' hervatte haar meester op denzelfden ernstigen toon en met denzelfden verwijtenden oogopslag, 'dat gij tegen mijn zin handelt, als gij in den een of anderen winkel, misschien wel in meer dan één, schulden maakt.'

‘Ik, schulden maken? Ik, de winkelwaren, die ik haal, niet betalen?’ Leentje werd verontwaardigd en bedroefd; het was aan hare stem te hooren, in haar gelaat te zien. Zenuwachtig frommelden hare handen vouwen in haar voorschoot. Haar kornetmuts, die, daar het zon- noch feestdag was, door geen lintje werd vastgehouden, danste op haar trillend hoofd.

Onverbiddelijk bevestigde echter Dominee Schipperus: ‘Ik moet er iemand van verdenken. Er worden waarschijnlijk op mijn naam schulden gemaakt. Doet gij zelf het niet, dan zal oude Jans of Gerrit het doen, maar naar uw eigen wensch zijt gij voor hunne dienstbaarheid verantwoordelijk.’

‘Jans, de schoonmaakster, dat sloof? Denkt Dominee, dat zij het geld, dat ik voor eene boodschap meêgeeft, opsteekt? Daar is zij veel te braaf toe! En Gerrit? Dominee kent hem te goed. Al is hij onderkoster van de groote kerk, hij is zoo dom, dat hij in staat zou zijn, zelf het mij te vertellen, indien hij mij had willen bedriegen!’

Dominee Schipperus liet zich echter door deze tegenwerpingen van de ongegrondheid zijner verdenking niet overtuigen. Hij nam een folio vel papier op, dat voor hem op de tafel lag, toonde het Leentje en vroeg: ‘Gij weet, dat ik dit straks ontvangen heb?’

‘Ja,’ zeide Leentje; ‘het mag een uur geleden zijn, toen heeft één van de stadsboden het hier gebracht.’

‘Juist,’ ging haar meester weder voort. ‘Het bevat een bevel voor mij, om morgen ochtend te negen uur op Burgermeesterskamer te komen. Ik heb zitten raden en gissen, wat de Heeren mij kunnen te zeggen hebben. Het éénige, verstaat gij? het éénige, wat ik bedenken kan, is: eenige winkeliers zullen er zich over beklaagd hebben dat ik mijne schulden niet betaal, en de Heeren zullen mij willen vermanen om orde op mijne zaken te stellen.’

‘Maar Dominee!’ riep Leentje uit, die, daar zij eene veel betere oplossing bedenken kon, nog niet begreep, dat haar meester aan die sommatie geene andere beteekenis wilde toekennen, ‘daarvoor zal een andere reden zijn. De Heeren zullen u willen spreken over....’

‘Ik zeg, Leentje!’ De huishoudster mocht de grenzen, welke aan haar gezag en hare vrijmoedigheid gesteld waren, ook thans niet overschrijden. Dominee Schipperus viel haar in de rede:

‘Ik zeg, dat ik niets anders gissen kan noch wil, dan dat in den een of anderen winkel op mijn naam schulden zijn gemaakt. Het kunnen wel zeer onbetamelijke schulden zijn, bij een barbier of in eene herberg, maar ik wil dat zeker weten, éér ik morgen ochtend naar Burgermeesterskamer ga. Ik verlang geene tegenspraak en ook geene andere verklaring van deze, mij door den magistraat toegezonden, sommatie.’

Leentje verstond die woorden; zij begreep ook het bevelend gebaar van de naar haar uitgestrekte rechterhand, ook den scherpen blik haar toegeworpen en zij zweeg. Zij was echter slim genoeg om te overwegen, dat Dominee met deze zonderlinge opvatting van het geval zijne bedoelingen moest hebben, maar zij nam de nederige houding aan van iemand, die er slechts aan denkt om te luisteren en te gehoorzamen.

‘Gij gaat er dus aanstonds op uit,’ beval haar meester. ‘Gij gaat rond in de voornaamste winkels, ook in eenige kleinere; zelfs acht ik het noodig, dat gij ook in een paar barbierswinkels en in eene enkele herberg mijne boodschap overbrengt. Gij zult daar overal vermelden, dat ik tegen morgen ochtend negen uur gedaagd ben op Burgermeesterskamer en gij vraagt wie iets van mij te vorderen heeft?’

‘Maar niemand heeft iets van u te vorderen!’ merkte Leentje nog eens aan.

‘Dat zegt gij,’ klonk de berispende terechtwijzing, ‘maar gij weet het, evenmin als ik, zeker, éér gij hebt rondgevraagd. Ik wil gelooven, dat gij geene schulden zoudt kunnen aanwijzen, maar niemand mag mij van zulk eene wanordelijkheid in mijne huishouding ook maar verdenken.’

‘Wie zou er u van verdenken?’ meende Leentje.

‘Dat is de vraag niet,’ hernam Dominee, thans met eene openhartigheid, die haar aanwees, dat zij zijne bedoeling wel begrijpen mocht, indien zij slechts, zonder meer te praten, zijn bevel gehoorzaamde. ‘Gij zult doen, wat ik u gezegd heb. Het is Woensdagavond. Dan is er gewoonlijk veel volk op de been. Gij zult overal, waar dat maar gepast kan zijn, mijne boodschap overbrengen, luid genoeg, dat zij door al de aanwezigen kan worden vernomen en het antwoord blijft dan ook wel niet een geheim!’

‘t Is wel, Dominee!’ zeide Leentje onderworpen.

‘Als gij dan te huis komt,’ eindigde haar meester, ‘brengt

ge mij verslag, eerlijk verslag, zoodat ik morgen ochtend goed weet, waaraan ik mij te houden heb.'

Leentje beloofde het en verliet het vertrek.

Toen zij, een half uur later ongeveer, de straatdeur uitging, wreef Dominee Schipperus zich vergenoegd de handen. Hij rekende er terecht op, dat de maatregel, welken hij beraamd had, doel zou treffen.

Hij wist zeer wel, dat hij geene schulden had, dat niemand voor geleverde waren betaling van hem vorderen kon. Leentje onderzocht dat ook niet. Zij vroeg er niet naar. Het vermoeden was zelfs voor haar eigen eer als huishoudster te krenkend. Zij hield zich echter bij hare thuiskomst, alsof zij zich een nauwkeurig onderzoek getroost had.

Voor haar geweten verontschuldigde zij die veinzerij met de opmerking, dat Dominee, indien hij niet wilde misleid zijn geworden, wat openhartiger nog voor zijne ware bedoeling moest zijn uitgekomen.

Zij had toch eindelijk die bedoeling best begrepen en ook geholpen om haar te doen bereiken. De geheele stad ongeveer wist namelijk dien Woensdagavond, dat Dominee Schipperus den volgenden morgen te negen uur voor de Burgemeesters op het stadhuis verschijnen moest.

Op dien Donderdagmorgen, vroegtijdig, de klok had nauwelijks zeven geslagen, werd over de zaak, die om negen uur in Burgemeesterskamer aan de orde zou komen, een gesprek gevoerd door het echtpaar, waarvoor de uitslag dier beraadslaging van het hoogste gewicht was. Het huis, door hen bewoond, stond, hoewel niet in eene armoedige wijk, toch op eene gracht, die door geen der aanzienlijken of vermogenden tot woonplaats zou verkozen zijn, en waarheen ook Dominee Schipperus niet gaarne zou zijn verhuisd. Het zag er ook zoowel van buiten als van binnen zonderling uit.

De voorgevel was met zorg en kunst gemetseld en betimmerd, maar wat indertijd goed was aangelegd, bleek niet goed onderhouden. De stoep was van gewone straatklinkers, waartusschen echter figuren van roode Waalmoppen waren ingewerkt. Het patroon kon waarlijk niet onbevallig heeten, maar eenige steenen waren weggebrokkeld, door langdurig gebruik

of door eene zware vracht verpletterd en de gaten waren niet gestopt, aan herstelling scheen niet gedacht.

Een knap timmerman had de straatdeur geleverd en ook de raamkozijnen, beneden één rechts en één links van die deur. Zelfs was voor sierlijk snijwerk de beitel er aan te pas gekomen, maar het was hier en daar of door een onopzettelijken stoot, of door eene baldadige hand beschadigd. Ook hing de koperen klopper aan de bovendeur scheef, alsof er nu en dan eene al te zware vracht aan werd opgehangen en het scharnier daardoor verbogen was.

De luifel, hoewel flink breed vooruitgebouwd, bood geene volkomen veilige schuilplaats meer voor den regen. Het lekte er onder, want er was eene plank uitgevallen.

In de drie ramen van de bovenverdieping waren enkele glasruiten gebroken. De bewoner had de openingen gevuld met geolied papier, in het lood vastgehecht, en op dat papier had hij een paar zijner buren, wier zonderlinge lichaamsbouw den lachlust kon opwekken, afgebeeld.

Boven die verdieping liep een trapjesgevel spits naar boven uit. Op eenige trapjes lagen nog de goed gehouwen deksteenen, gelijk er bij den bouw op allen waren aangebracht. Van anderen waren zij echter verdwenen en al stond het Mercuriusbeeld op den hoogsten top met een ijzeren stang aan de vorst van het dak verbonden, het begon ook al te waggelen, als de wind eens wat hevig opstak. Voorts, die gevel was behoorlijk gevoegd en geverfd geweest, maar het was zeker jaren geleden, dat de truffel en de verfkwast er over heen waren gegaan.

Gelijke sporen van vervlogen welvaart vertoonden zich ook overal binnen dat huis. Hier en daar iets, een wand, een vloer, eene leuning, ook een meubel, een versiersel, met goeden smaak bewerkt; maar daarnaast niet weinig, dat aan verwaarloozing en verarming denken deed.

Het voorhuis, dat zich ook langs het raam links van de straatdeur uitstrekte, had in den vloer afwisselende ruiten van wit marmer en blauwe hardsteen. Er waren er echter gebarsten; er waren er zelfs gebroken. Noch op dien vloer, noch aan de halverwege met keurige tegeltjes bekleede wanden, noch aan de zoldering, nergens was iets tot versiering of gemak, niets zelfs maar voor dagelijksch gebruik neergezet of opgehangen.

In het kleine vertrek achter het rechter benedenraam stond

een palmhouten tafeltje van smaakvollen vorm en verdienstelijke bewerking, maar van de vier pooten was er een gebroken. Het kon dus niet vast blijven staan, of het moest tegen den wand geschoven worden en alzoo steun vinden. Er lag echter eene portefeuille op, met uitmuntende kopergravuren en op den eenigen stoel daarbij stond een paneeltje, met onmiskenbaar kunsttalent beschilderd.

Achter het voorhuis lag de binnenkamer, waar het gezin gewoonlijk verblijf hield, en daarachter was nog een kleiner vertrek; maar zoowel hier als daar hetzelfde veral en toch enkele stukken van waarde; een fraai gebeeldhouwde stoel maar met een gescheurd kussen; een goed gedreven maar een weinig scheef verbogen koperen kandelaar. Voor de bedsteden hingen geene gordijnen, maar deurtjes, met ebbenhout ingelegd; op eenige plaatsen schenen er echter de splinters afgerukt.

De trap, die naar boven leidde, stond in het voorhuis, en aan de leuning was door den maker veel zorg besteed, maar van de gebeeldhouwde stijlen waren een paar gebarsten; één was geheel gedwenen.

Op de bovenachterkamers was eigenlijk niets meer te vinden dan eene met sober beddegoed gevulde bedstede, terwijl op de bovenvoorkamer aan de straat allerlei voorwerpen, gedeeltelijk zonder orde of regel, stonden en lagen en opeengestapeld waren.

De ruimte voor de ramen werd ingenomen door een graveurswerktafel en door een graveursdrukpers. Op de groote tafel, die in het midden der kamer stond, lagen graveurswerktuigen, ook eenige half bewerkte en eenige nog geheel ongebruikte koperen platen; daarbij papieren, schoone en beschreven vellen; boeken, sommige dicht, andere opengeslagen en op en over elkander geschoven; ganzenpennen, een inktkoker, een tabakspot, een vuurkomfoor, een half uitgerookte pijp.

De achterwand werd geheel ingenomen door eene boekenkast. Er hingen gordijnen noch deuren voor en dus was het duidelijk zichtbaar voor welke verschillende doeleinden die bergplaats al gebruikt werd. Op eenige planken waren ook boeken gerangschikt, maar op andere lagen rollen papier en stonden flesschen, verschillend in vorm en grootte; dan verfpotten en houten bakken met allerlei gereedschap, met kwasten en penseelen en borstels.

In den hoek naast die kast was een schildersezel ter zijde

geschoven, waarop het bijna voltooid allegorisch blazoen voor een liefhebberijtooneel te zien was. Aan de beide zijwanden der kamer hingen ook niet alleen prenten met en zonder lijsten, en schetsen in olieverf, tevens een paar tooneelkostumen, eene viool en eene guitaar; van de laatstgenoemde waren echter de snaren gesprongen. De houten vloer, door geen tapijt of mat bedekt, gaf nog juist genoeg ruimte, dat één persoon zich door de kamer kon bewegen, maar was eigenlijk ook eene bergplaats. Van de vier stoelen waren gewoonlijk slechts twee bruikbaar, wel niet geheel gaaf; het trijp was verkleurd en ook gescheurd, maar die twee waren althans niet gelijk de andere overladen met allerlei ongelijksoortige voorwerpen, die, zoo goed en zoo kwaad het ging, er op lagen of er aan hingen. En op die twee, van eikenhout, met hooge rugleuningen en stevige, net gedraaide pooten zaten, op den een bij de drukpers de heer, en op den ander bij de groote tafel de vrouw van dit zonderlinge huis.

De man was dichter bij de zestig dan bij de vijftig. Zijne haren en zijn baard hadden het donkerbruin reeds verwisseld voor die vale kleur, die den overgang vormt tot zilverwit, maar zijne zware wenkbrauwen waren nog niet verkleurd, evenmin als zijne zwarte oogen verdonkerd. Op zijn goed gevuld en toch niet vol gelaat lag eene uitdrukking van snedigheid met opgeruimdheid gepaard. Het getuigde van een levenslust, die zich niet door tijdelijken tegenspoed, zelfs niet door voortdurende zorgen liet verdooven en eer kon overslaan tot lichtzinnigheid dan wijken voor droefgeestigheid. Hij was luchtig gekleed in een blauwen borstrok, waaraan, hoewel bestopt en gelapt, geen enkele der vereischte beenen knoopen ontbrak en die er frisch uitzag. Voorts droeg hij een nog al versleten sergiebroek, donker grijze kousen en muilen.

De vrouw had de vijftig nog niet bereikt. Hare blonde haren, die onder de ook al gestopte maar helder witte floddermuts uitkwamen, waren nog van dat prachtige blond, dat, naar het licht er op valt, meer grijs of meer rood schijnt en toch altijd tusschen die beide kleuren blijft zweven. Haar voorhoofd was niet zoo hoog als dat van hem, doch in het zijne hadden zich vaste rimpels gevormd, terwijl op het hare er nog slechts zelden een zichtbaar werd. Het was zeker voorheen marmerglad geweest, toen haar gelaat nog een zuiver ovaal vertoonde, toen hare ooren nog fijne schelpjes geleken, toen hare lippen nog teeder en hare neusvleugels nog doorschij-

nend waren. Dat alles was zwaarder, grover, kantiger geworden, maar de blos der gezondheid was nog niet verdwenen. Als haar man met een schertsend woord uit zijn breeden mond haar tevens met zijne zwarte oogen, langs zijn haviksneus heen, een schalkschen blik toewierp, dan antwoordde zij met hare schitterend blauwe oogen, tusschen lange wimpers, onder zachte wenkbrauwen. Met een hartelijken lach wipte haar neus dan nog wat meer omhoog en de ongeschonden rijen van de tanden in den nog frisschen mond werden behagelijk zichtbaar. Het was haar als hem aan te zien: het leven had wel onmiskenbare sporen achtergelaten, maar wat het ook had opgeleverd, tot hoofdbrekende zwaarmoedigheid had hunne ervaring hen niet kunnen stemmen.

Beiden waren burgermanskinderen van af komst. Van hunne vaders of grootvaders had geen enkele op het regeeringskussen gezeten, maar uit hunne familie was ook eigenlijk nooit iemand aan de armen vervallen. Haar vader was Mr. koperslager geweest en zijn vader Mr. verwer en glazenmaker. Toen Jacobus Vermeulen en Catharina Berg jaren geleden in het huwelijk traden, scheen de toekomst, welke zij te gemoet gingen, noch zorgverwekkend, noch schitterend. Zij waren beiden gezond en flink van lijf en leden. Zij kregen een behoorlijk burgerlijk uitzet mede en vestigden zich in hetzelfde huis, dat zij ook thans nog bewoonden.

Vermeulen was plaatsnijder, ook kunstgraveur; hij had steeds meer besteld werk, dan hij af kon, en Kaatje deed geene eischen, die boven haar stand gingen.

In weerwil daarvan bleven toch in den loop der jaren finantieele zorgen hun niet gespaard. Zij verstonden het niet hunne uitgaven altijd te regelen naar hunne inkomsten. Het hielp zelfs niet, dat er nu en dan een erfenisje kon gebeurd worden. Op hun huis lag eene kusting, die er ruimschoots de waarde van vertegenwoordigde; zij kon niet alleen nooit worden afgelost; het was tevens gelukkig, dat de vermogende geldschieter niet aandrong op de stipte betaling der verschuldigde rente.

Indien Jacob en Kaatje naar een verontschuldiging gezocht hadden, zouden zij kunnen gewezen hebben op het zestal kinderen door hen verwekt en grootgebracht, maar zij dachten aan geene verontschuldiging. In geen geval zouden zij haar in die omstandigheid gezocht hebben. Zij hadden, naar hunne

zienswijze, nooit met de kinderen getobd; zij beleefden er niets dan pleizier aan. De oudste was kunstschilder en zwierf ergens in Italië rond; dan volgden twee dochters, die gehuwd en met hunne mannen nog al ver weg naar andere steden vertrokken waren; de vierde, weder een zoon, had de plaatsnijderskunst van zijn vader geleerd en hield zich meestal te Parijs op; nommer vijf was zijn geluk bij de Compagnie in Oost-Indië gaan zoeken. Eens of tweemaal in het jaar zonden zij, alle vijf, brieven, hartelijke brieven en eens of tweemaal in het jaar schreef Vermeulen terug, met de groetenissen van moeder en van de broers en zusters aan elkander. De zesde was nog in huis, een knappe meid van vijftien jaar, en die zou ook haar weg wel vinden. Neen, de kinderen gaven geen zorg en hadden ook nooit zorg gegeven!

Eigenlijk hadden Vermeulen en zijne vrouw nooit geweten waar hun geld bleef. Zij hadden er zich ook zelden over bekommerd. Eerst in de laatste tijden hadden zij aanleiding gevonden, om er nu en dan eens over te spreken, zoo ernstig als hun mogelijk was. Vermeulen was in zijn vak een zeer bekwaam man; jaren lang had en hield hij de gave van goed en vlug te werken. Niet alleen had hij kunstplaten in den handel gebracht, die aan den veldwinnenden smaak voor allegorische voorstellingen voldeden, ook van aanzienlijke en geleerde personen waren door hem portretten gegraveerd, die met graagte ontvangen en betaald werden. Bovendien had hij nog een ander talent, dat hem van tijd tot tijd eenige winst opleverde. Hij schreef wel eens een blijspel, eene klucht; althans hij stelde nu en dan zulk een tooneelstuk samen en vervulde zelf somtijds bij de opvoering eene hoofdrol. Dat gebeurde niet alleen in de plaats zijner inwoning, ook in twee, drie naburige steden. Niet altijd, maar toch dikwijls, gaf dat buitengewone verdiensten, hoewel, Kaatje ging op zulke partijtjes nog al eens mede, en kon bij de thuiskomst met het gewonnen geld de eene schuldeischer worden tevreden gesteld, meestal trad terstond een ander in zijne plaats. De jongelui hadden zich toch ook moeten vermaken, en met zorgvuldig overleg was er niets berekend.

Geëerd en geacht in den strikten zin der woorden waren Vermeulen en zijne vrouw in hunne woonplaats dus niet. Zij mochten eer arm dan rijk heeten en zijne talenten gaven hem

in staat noch kerk eenigen invloed. Onder hunne standgenooten was zelfs het meerendeel niet gunstig voor hen gestemd. Zij telden weinige vrienden onder die burgerij, die in nering en ambacht evenals in huiselijke zaken op orde en nauwkeurig geldelijk beheer gesteld was, die zich elken Zondag verdiepte in de godgeleerde vraagstukken, welke op de kansels behandeld werden en die zelfs in eene gezellige bijeenkomst gaarne nog eens overwoog hoe door den een of anderen predikant een gewichtige tekst of eene belangrijke afdeeling van den Catechismus verklaard was. Dat men voor en door de graveerkunst leefde, dat kon er ook nog door, maar wie daarbij even trouw de komedie als de kerk bezochten, al was voorts op het zedelijk gedrag van zulke menschen rechtstreeks niets aan te merken, en wie dan bovendien zich ook nog zorgeloos in geldelijke zaken betoonden, zij schaarden zich immers bij dat loszinnig volkje van allerlei slag, dat men ontwijken moest, indien men niet met hen in de eeuwige toekomst het ergste wilde te vreezen hebben!

De mindere man, die Vermeulen en zijne vrouw kende, dacht over 't algemeen er anders over en droeg hun een goed hart toe. 't Was ook waar, dat wie bij hen bedelde, nooit geheel ongetroost werd weggezonden en wie uit hunne buurt, door den nood gedreven, om een maal eten aanklopte, kon gewoonlijk van hetgeen hij ontving aan een anderen hongerlijder nog iets afstaan.

Vooral onder de aanzienlijken echter waren velen Vermeulen en zijne vrouw zeer gunstig gezind. Zeker, het finantieel beleid in dat gezin liet te wenschen over, maar hoe menigen vroolijken avond was men verschuldigd aan het talent van den geestigen kluchtspeldichter en tooneelspeler en hoeveel fraaie prenten had hij vervaardigd! Daar kwam bij, dat men uitnemend goed wist hoe met die, zeker berispelijke, zorgeloosheid, onbegrensde goedhartigheid gepaard ging en de liefdevolle verhouding van al de leden van dat gezin onderling, van vader en moeder allereerst en ook van de ouders en de kinderen tot elkander was bij niemand verdacht. Onder de aanzienlijken waren er dan ook maar weinigen, die niet van tijd tot tijd eenige geldelijke ondersteuning aan dat gezin verleend hadden. Het geschiedde altijd op kiesche, eigenaardige wijze, nu eens als eene schenking, waartoe men, naar het heette, zich verplicht gevoelde, omdat een geleverd kunstwerk de verwachting, met welke

de prijs vooraf bepaald was, had overtroffen. Dan weder noemde men het eene leening, welke men als een vriendschapsbewijs wilde aangemerkt hebben, op welker aflossing niet sterk zou worden aangedrongen. Evenwel, in de laatste tijden was deze en gene zich gaan onttrekken, waarschijnlijk omdat de bron van vernuftige invallen voor eene klucht wat trager bij Vermeulen begon te vloeien, en ook zijne hand met het graveerijzer wat minder vlug werd. De meeste zijner oude vrienden bleven hem echter getrouw en door hen was thans een plan ontworpen, dat zij door hunne macht en hun invloed ook dachten te kunnen volvoeren, een plan, dat ten doel had Vermeulen en zijn gezin, in allen gevalle voor de eerstvolgende jaren, boven nijpende, geldelijke zorgen te verheffen.

Over dat plan zaten op dien Donderdagmorgen reeds vroegtijdig man en vrouw te praten. Catharina was op verzoek van Vermeulen naar boven gekomen en toen zij zich bij hem had nedergezet, deed hij haar niet weinig ontstellen, door te zeggen:

'Ik wil het niet doen, zonder dat gij er van weet, Ka! maar ik ga straks naar Burgemeester van der Kolk; om acht uur, tegen half negen vind ik hem nog te huis. Ik ben voornemens voor den mij toegedachten post te bedanken.'

Het was wel een bewijs van de ontroering, door deze mededeeling bij zijne huisvrouw veroorzaakt, dat zij tot antwoord slechts met eene bevende stem de vraag kon uitspreken: 'Wilt ge dat aan Burgemeester van der Kolk gaan zeggen?'

'Ik kan hem het best in vertrouwen nemen en de reden van mijne handelwijze blootleggen,' hernam Vermeulen.

Dat wist Catharina ook wel. De jongste burgemeester behoorde onder de warmste vrienden van Vermeulen. Hij had te Leiden gestudeerd en was daar Meester in de Rechten geworden in denzelfden tijd, waarin Dominee Schipperus daar de theologische lessen bijwoonde. Naar zijne geboorteplaats teruggekeerd had hij zich onder de leiding zijns vaders in handel en fabriekzaken geoefend. Hij had zich gevestigd, was gehuwd en eindelijk erfgenaam geworden van een belangrijk fortuin, van eene geëerde firma en van aanzienlijke eereambten. De kusting op het huis van Vermeulen was in zijn bezit en hij was voor het innen der renten steeds uiterst vrijgevig, ook uit vriendschap voor den dichter-graveur, maar tevens omdat hij aldus nog eenigermate eigenaar van dat huis bleef. Het was namelijk door zijn

overgrootvader gebouwd, die het bij toenemende welvaart had verlaten om eene weidscher ingerichte woning, op een aanzienlijker stand gelegen, te betrekken.

Catharina wist dus, dat Vermeulen met geen der andere Burgemeesters zoo vertrouwelijk kon overleggen als met Mr. van der Kolk, maar de drijfveer, welke haar echtgenoot tot het haar medegedeelde besluit gebracht had, begreep zij volstrekt niet.

‘Welke reden kunt ge hebben,’ vroeg zij, ‘om niet aan te nemen, wat de Heeren ten onzen voordeele beschikken?’

‘Hoor eens, Ka!’ zei Vermeulen met een glimlach; ‘'t is eigenlijk al te gek, vindt ge toch ook niet? dat ik Rentmeester van de kerk- en weesvoogdij zal worden.’

Zijn glimlach werd niet beantwoord. ‘Ik vind,’ verzekerde Catharina, ‘dat die post ons uitnemend zal te stade komen.’

‘Ja zeker!’ hernam hij. ‘Maar ik kan toch niet eischen, dat ik om geldelijk vermogen of om finantieel beleid zal worden aangeprezen?’

‘Niemand kan ons van oneerlijkheid beschuldigen,’ merkte zij scherp aan.

‘Neen, maar ....’ Vermeulen streek, thans met een bedenkelijk gelaat, zijne haren glad, zonder den volzin te voleindigen.

‘Och kom,’ riep Catharina uit, hoewel een weinig geërgerd, toch met een bemoedigenden hoofdknik; ‘ik begrijp, wat er aan hapert. Gij ziet tegen het werk op. Het zal ook ongewoon, vreemd aankomen, maar ik zal immers helpen en in moeielijke gevallen raadpleegt gij Burgemeester van der Kolk. Bedanken? Nu wij met dat postje boven alle zorgen uitraken! Bedanken? En de Heeren willen het zoo en de Kerkeraad keurt de keuze goed; ten minste wij weten, dat de stemming niet in ons nadeel kan uitvallen!’

‘Dat mag zoo wezen,’ Vermeulen's gelaat behield den ernstigen plooi, ‘maar toch zijn in den kerkeraad en onder de burgerij er velen geducht tegen!’

‘Dominee Schipperus en zijn aanhang?’ raadde Catharina. ‘Nu ja! die heeft het niet op ons begrepen.’

‘Dat is altijd zoo geweest, schoon ik niet weet, dat ik ooit den man iets heb in den weg gelegd,’ verklaarde Vermeulen. ‘Ge weet wel, Ka! van al de vijf andere Dominees heb ik de portretten gegraveerd, maar hij weigerde, hoewel het hem, evenmin als de anderen, een duit behoefde te kosten. Ik verkocht

er zooveel van, dat de rekening toch best uitkwam. Maar hij, door zoo'n komediant wou hij zich niet laten konterfeiten, zei hij!' Vermeulen glimlachte al weder en dezen keer deed zijne huisvrouw hem bescheid.

'Hij heeft ook nog geen ander kunnen vinden, om zijn eerwaardig gelaat in koper te brengen!' merkte zij triomfantelijk aan. 'Woudt gij ons door hem uit het veld laten slaan? Gij wordt Rentmeester! De Heeren zullen het hem laten aanzien! Dominee Schipperus? Wel, ik herinner mij, dat ik hem in mijne jonge jaren nog gekend heb. Ik zou zelfs eens een avond met hem kermis houden! Hij was toen pas een maand of wat op studie te Leiden, maar dat was een avondje! Ik moest voor hem zingen uit het "Aendachtig" Liedboek.'

'En gij hadt het "Amoureus" in den zak?' plaagde Vermeulen vroolijk.

'Neen, daarmede zijt gij den volgenden avond gekomen. Nu, ik zeg niet, dat ik berouw heb, omdat ik mij liet overhalen.'

'Ge zijt mij halfweg tegemoet gekomen, Ka!'

'Wat eene verbeelding nog na zooveel jaren, Jacob! Ik wou mijne schade inhalen. 't Was mij dan ook een vervelend avondje geweest met dat studentje! Ik kende hem wel en ik had er niet veel verwachting van, maar het viel mij nog bitter tegen.'

'Burgemeester van der Kolk zegt, dat hij later in Leiden een aangename en vroolijke kerel is geworden en dat hij nog zijn gezelschap waard is, maar hoe dat zij, hij maakt het ons thans zoo lastig, dat ik mij voor de burgerij begin te schamen.'

'Wat heeft hij dan gedaan?'

'De beide laatste Zondagen heeft hij rechtstreeks over mijne benoeming gepreekt, haar voor een schandelijk bedrijf van den Magistraat uitgekreten en zoo goed als ronduit gezegd, dat ten voordeele van een ijdelen grappenmaker de kerk en de weezen zouden beroofd worden.'

''t Is vriendelijk!' erkende Catharina, wel een weinig ter neergeslagen.

'En nu wou ik,' zeide Vermeulen, 'aanstonds maar even uitloopen en aan de zaak een einde maken. Ik wil zulk eene beschuldiging niet verdragen. Wij kunnen ons zulk eene verdenking bij de burgerij niet laten aanleunen. Als ik bedank, heeft niemand iets te zeggen.' Vermeulen zat rechtop, fier in zijn stoel.

‘Dat is waar!’ stamelde Catharina onderworpen.

‘Als dan Burgemeester van der Kolk mijn besluit kent,’ ging Vermeulen voort, ‘kan hij daarvan gebruik maken en de Heeren kunnen Dominee Schipperus naar huis zenden, als hij straks, om negen uur, op Burgemeesterskamer komt.’

‘Op Burgemeesterskamer? Waarom komt hij daar?’

‘De Heeren hebben hem ontboden. Dat wist gisterenavond reeds de geheele stad. Niemand twijfelt er ook aan, of het onderhoud moet mij en den post van Rentmeester gelden.’

Catharina's moed en opgeruimdheid herleefden, maar zij lei het voorzichtig aan.

‘Als gij meent, dat het aan de Heeren aangenaam zal zijn, indien gij hun aldus het werk uit de handen neemt, dan hebt gij het mis,’ vermaande zij bedaard.

‘Maar dat bedoel ik niet!’ verzekerde Vermeulen.

‘Het heeft er toch den schijn van,’ hernam zijne slimme huisvrouw. ‘Zij willen den man, die zich meer aaninatigt dan hem toekomt, tot rede brengen, maar éér zij nog daartoe kunnen komen, zoudt gij voor hem de vlag strijken. Dat moogt gij niet doen!’

‘Niemand kan mij toch kwalijk nemen, dat ik op mijne eer sta?’

‘Neen, maar wel, dat gij hen zoudt hinderen, die juist met een eervol en voordeelig ambt ons willen begunstigen. Gij zoudt wijken, terwijl zij ons willen handhaven?’

‘t Is kwaad vechten tegen een Dominee!’ zei Vermeulen.

‘Zeker voor ons,’ hernam Catharina, ‘maar meent gij, dat Burgemeester van der Kolk voor hem op zij gaat? En dan de oude Heer van Steenderen? Gij moogt niet gaan bedanken.’

‘Maar ik wil niet verdacht worden, dat ik mij ten koste van de kerk en de weezen zou bevoordeelen!’

‘Men kan weten wat gij zult te doen hebben. Burgemeester van der Kolk, die jaren lang uit liefde den post heeft waargenomen, zegt: er is veel te doen! Bovendien, indien de Heeren het met Dominee Schipperus niet kunnen klaren, dan kunt ge nog bedanken. Maar nu reeds? Het zou onbehoorlijk voorbarig zijn.’

‘Kaatje, Kaatje!’ zei Vermeulen, ‘als ik er bij de burgerij inloop, is het mijne schuld niet.’

‘De mijne dan; dat zal ik afwachten.’

‘Ik zal dienen te gehoorzamen, denk ik.’

‘Zeker, beste man! Maak dat blazoen voor het gild af, liever dan zulk eene dwaze boodschap te gaan brengen. Maar mag ik nog iets zeggen?’ Glimlachend zag zij hem aan en wees naar eene teekening, die op de tafel lag. ‘Die Apollo wordt te dik.’

Vermeulen nam ook deze terechtwijzing weer vroolijk op. ‘Hij is toch niet dikker, dan ik aldus uitgeteekend wezen zou.’ Met een schalkschen blik zag hij zijne huisvrouw aan.

Zij betaalde met gelijke munt. ‘Apollo werd ook nooit zoo'n oude kerel! Dicht bij de zestig.’

Maar Vermeulen kreeg een hartelijken kus en daarna verliet zij het vertrek.

Over den afloop van het onderhoud op Burgemeesterskamer zou de huisvrouw van Vermeulen waarschijnlijk reeds niet zoo gerust zijn geweest, indien zij Dominee Schipperus maar naar het stadhuis had zien gaan. Juist zooveel minuten vóór negen uur, als hij noodig had, om, met statigen tred voortstappend, daarheen te komen, verliet hij zijne woning.

Hij was keurig in het effen zwart gekleed; het jaargetijde was nog niet zoover naar den winter gevorderd, dat hij een mantel had moeten omslaan en het van pas om de leden sluitende gewaad kleedde voortreffelijk zijn flinke, mannelijke gestalte. Boven de hagelwitte, stijve en glad gestreken halskraag kwam zijn forsch gelaat sprekend uit. Hoewel hij de scherpziende oogen onder den rand van den vilten flaphoed meest neergeslagen hield, toch bemerkte hij zeer wel, dat hij niet door ontruimde of ontvolkte straten liep. Onder den linkerarm droeg hij een bijbel, niet juist een in folio, een bescheidener in quarto, maar het kwam hem te pas, dat hij den rechterarm vrij bewegen kon. Zijn maatregel had doel getroffen. Onophoudelijk had hij rechts en links een eerbiedigen groet, ook wel met een bemoedigend woord gepaard, van vrienden en geestverwanten te beantwoorden. Leentje was niet vergeefs met de haar opgedragen boodschap den vorigen avond de stad doorgegaan.

Eindelijk stapte hij de trappen van het stadhuis op, en liep de breede voorgang door naar het vertrek, waar de stadsboden hun verblijf hielden. Toen het klokkespel van den stad-

huistoren het slaan van negen uur aankondigde, liet hij zich bij de Heeren aandienen.

Hij werd ook verwacht. De drie Burgemeesters met den Secretaris bevonden zich reeds eenige minuten in hunne kamer. Wie daar voor de eerste maal in zijn leven binnenkwam en eenig gevoel had voor achtbaarheid in schoone vormen uitgedrukt, bracht ook onwillekeurig door bewonderend rond te zien eene rechtmatige hulde. De zaal bestond uit een groot, langwerpig vierkant. De eene, smalle zijde kwam met drie ramen aan de straat uit. Dicht daarbij stond de met groen laken bekleede tafel. Links van die tafel ter zijde van het derde raam bevond zich in den eenen breeden wand eene deur, die naar het vertrek van den Secretaris leidde en aan het andere einde van dienzelfden wand de deur, waardoor men van een portaal de zaal binnenkwam. Tusschen die twee deuren was eene klok geplaatst, een meesterstuk van gesneden en glad gewreven notenboomhout, met eene groote, massief gouden wijzerplaat.

Tegenover die klok prijkte de prachtige marmeren schoorsteen. De breede, vooruitspringende, zwarte mantel rustte op twee witte kolommen en daaronder, wat achterwaarts geschoven, stond het koperen haardstel tegen een wand van kunstig geschilderde tegeltjes, welke, daar er nog geen vuur brandde, de ijzeren plaat nog niet bedekte. Boven den schoorsteenmantel was een schilderstuk aangebracht, eene allegorische voorstelling van het verbond der stad met handel en nijverheid. Het was in overeenstemming met het door de hand bewerkte tapijtbehangsel, dat in verschillende tafereelen den oorsprong en aanwas der thans bloeiende plaats te aanschouwen gaf. De vloer was van stevige en gladde eikenhouten blokken tot ruiten en sterren ineengevoegd. De zoldering vormde een gewelf van vier vakken, die, zich versmallende, in één punt samenliepen, juist in het midden tusschen de vier hoeken van de zaal en aan de daar vastgehechte stalen haak hing eene zware koperen lichtkroon. Door den schoorsteen werd een gedeelte van dat gewelf gebroken, maar niet zoo hoog, of het wapen der stad had er behoorlijk kunnen geplaatst worden en in de drie andere vakken waren de wapenschilden opgehangen van die drie burgemeesters, die, toen deze zaal werd gebouwd en ingericht, het roer der regeering in handen hielden.

De klok sloeg negen en de secretaris zat reeds aan de groene

tafel, maar de drie Burgemeesters bleven nog staan praten bij het middelste raam.

‘Het zal moeite kosten,’ had de jongste, namelijk van der Kolk gezegd, ‘om Schipperus van zijn ongelijk te overtuigen.’ De oudste, de heer van Steenderen, had echter geantwoord: ‘Ik zal hem het een en ander in herinnering brengen, dat, naar ik meen, zijn toon wat lager stemmen zal.’

Hij was een echte aristocraat van ons oud gemeenebest. Meer dan eene eeuw geleden, toen de stad de zijde van den grooten Zwijger koos, was zijn overgrootvader op het kussen gekomen. Ook zijn grootvader en zijn vader hadden geregeerd op kleine tusschenpoozen na door de omwentelingen van 1618 en 1672 veroorzaakt. Ze hadden geregeerd, gelijk ook hij het verstond, oppermachtig, maar zij hadden de vruchten van den rijkdom, welken de handel hun aanbracht, niet alleen zelf genoten; zij hadden ze ook in de stad, over welke zij als het ware den schepter zwaaiden, tevens met vorstelijke vrijgevigheid laten genieten. Hij volgde hun spoor. Hij zag Dominee Schipperus gaarne van tijd tot tijd bij zich aan huis, gaarne nu en dan aan zijn tafel, maar hij verstond geen gekscheren, als iemand, naar hij meende, zijn gezag te na kwam, of als de kerkelijken den magistraat in den weg traden.

‘Het is opmerkelijk,’ merkte de derde, die eigenlijk naar de jaren de tweede burgemeester in rang was, aan, ‘dat de andere predikanten zich volstrekt niet over deze zaak hebben uitgelaten.’

‘Dat is te begrijpen,’ antwoordde de Heer van Steenderen. ‘Zij allen hebben eenige verplichting aan Vermeulen. Hij heeft hunne portretten gratis gegraveerd en op zijne manier er loffelijke epigrammata onder geschreven.’

‘Er is van morgen, dunkt mij, buitengewoon veel volk op straat,’ hernam dezelfde spreker. Hij was naar ziel en lichaam een klein, onbeduidend mannetje, tot zijne waardigheid verkozen alleen om hem met zijn groot kapitaal in de stad te houden. Hij had zich vóór die verkiezing een paar maal laten ontvallen, dat hij wel kon verhuizen naar Amsterdam, waar hij machtige bloedverwanten had.

De Heer van Steenderen achtte de laatste opmerking geen antwoord waardig en zelfs, toen van der Kolk haar bevestigde, wendde hij zich minachtend van de ramen af. Wat raakte

het hun, Burgemeesters, of er, zeker toevallig, wat meer of wat minder volk op de been was!?

Maar een bode diende Dominee Schipperus aan. Zijn Eerwaarde mocht binnenkomen.

De predikant had zijn hoed in de bodenkamer neergelegd; blootshoofds, maar met zijn bijbel stevig onder den linkerarm, stapte hij den drempel der zaal over, liep naar de groene tafel en groette de Heeren, die reeds plaats hadden genomen. De heer van Steenderen zat als voorzittend burgemeester tusschen de beide andere, en hij wees rechts tegenover hem aan Dominee Schipperus een daar reeds opzettelijk geplaatsten stoel aan.

‘Wil Uw Eerwaarde maar plaats nemen?’ vroeg hij.

Niet te nederig en evenmin al te vrijpostig, beleefd maar zonder een zweem van kruipende onderdanigheid, zette Dominee Schipperus zich neder en richtte zijne blikken niet over de Heeren heen naar de ramen, alsof hij door naar de lucht te zien angstige verlegenheid te ontveinzen had; hij sloeg de oogen ook niet neer; de Heeren, die van de ramen afgekeerd zaten, konden duidelijk uit geheel zijne houding opmerken, dat hij zich voor dien strijd, tot welken zij hem hadden opgeroepen, behoorlijk toegerust gevoelde. Hij legde den bijbel op het rechterbeen, dat hij over het linker geslagen had en wachtte, met de linkerhand op dat boek gesteund, de toespraak, die tot hem zou gericht worden, den aanval, bedachtzaam af.

De heer van Steenderen gevoelde zich door die houding reeds eenigermate getergd, als het ware uitgedaagd. Hij begon echter nog kalm: ‘Wij hebben u uitgenoodigd om eens hier te komen, Dominee! daar wij over eene belangrijke zaak met u wenschen te spreken.’

‘Ik meen,’ merkte Dominee Schipperus op gelijken kalmen toon aan, ‘dat ik door de Heeren op dit uur ontboden ben naar het recht, dat hun, als magistraat, tegenover mij, als burger, toekomt.’

Dit antwoord beviel den heer van Steenderen reeds niet bijzonder en met wat meer klem hernam hij: ‘Ik geloof, dat Uw Eerwaarde zich over onze stad niet te beklagen heeft, noch over de regeering, noch over de burgerij.’

De predikant bewoog zachtkens het hoofd. Het kon als eene erkentelijke toestemming worden opgevat, ook echter tegelijk als eene vriendelijke bemoediging voor den burgemeester om voort te varen.

De heer van Steenderen streek met de rechterhand langs zijne grijze haren en richtte een, ondanks zijn hoogen leeftijd, nog scherpen blik op den predikant, terwijl hij hem toevoegde: ‘Uw Eerwaarde zal zich nog kunnen herinneren, hoe vrijgevig hier de Latijnsche school voor u is toegankelijk gesteld. Het is u, hoewel niet hier in de stad, maar in een naburig dorp geboren, vergund geworden zonder eenige betaling al de klassen te doorloopen. Daarna heeft u, als bursaal met het studiefonds dezer stad begiftigd, in het Statencollegie te Leiden gewoond. Ik meen te mogen zeggen: jaren lang is van hier uwe opvoeding, uw onderwijs, uwe studie bekostigd.’

‘Het is alles gebeurd, gelijk u gelieft te zeggen, mijnheer van Steenderen,’ bevestigde Dominee Schipperus, zonder een oogenblik te aarzelen: ‘uw vader was toen burgemeester. Ik zal hem nooit vergeten; ik bewaar zijne nagedachtnis met onverzwakte dankbaarheid. Vergun mij echter ook, met bescheidenheid, iets in herinnering te brengen? Zoowel te Leiden als hier was men algemeen van oordeel, dat de weldaden, welke ik genoot, niet kwalijk aan mij besteed waren.’ De predikant zag eerst den oudsten burgemeester stout in het gelaat en liet vervolgens langzaam den blik afdwalen naar den jongsten.

De heer van der Kolk kon niet nalaten even met het hoofd bevestigend te knikken. Dominee Schipperus had wel niet met hem tot denzelfden vriendenkring in Leiden behoord, maar zij waren toch tijdgenooten en goede bekenden geweest, en van der Kolk wist, dat Schipperus zich boven velen op een goed gebruikten studententijd beroemen mocht.

Dat wist de voorzittende burgemeester ook; hij kon het niet ontkennen; hij wilde het echter ook niet uitdrukkelijk toestemmen. Liever ging hij met de herinneringen, welke hij noodig oordeelde, voort. ‘Toen dan later,’ zeide hij, ‘nadat door Uw Eerwaarde op een paar kleinere plaatsen uw dienstwerk begonnen en voortgezet was, hier eene vacature ontstond, heeft de stad u niet vergeten. U is hier beroepen en de ontvangst u hier te beurt gevallen, de bejegening jaren lang door u hier ondervonden, hebben, dunkt mij, niets te wenschen overgelaten. Kortom, Uw Eerwaarde mag over onze stad tevreden zijn!’

Dominee Schipperus was terstond met zijn antwoord gereed: ‘Ik ben hoogst dankbaar voor veel goeds, dat ik hier geniet,

dankbaar vooral voor de waardeering en de vruchten van mijn arbeid. Ik heb dat ook bewezen; de Burgemeesters weten, dat ik tweemaal een beroep naar aanzienlijker gemeenten dan deze heb afgeslagen.'

De heer van Steenderen zag met een veelbeteekenenden blik den heer van der Kolk eens aan. Hij bedoelde niet rechtstreeks een verwijt, maar toch, waarom had de jongste burgemeester daar aanstonds dien Dominee, die zoo dapper zijn woord wist te doen, met zooveel vriendelijke vertrouwelijkheid toegeknikt?

De heer van der Kolk stond op. Verbeeldde hij het zich, of was het wezenlijk bijzonder rumoerig op straat? Hij zag naar buiten. Inderdaad, eene menigte mannen en vrouwen had voor het stadhuis post gevat. Er waren juist niet vele aanzienlijken, maar niet weinig gegoede burgers onder. Wat beteekende dat? Hij sloeg het raam open. De straat was vol, ook met allerlei lui van minder slag en toen hij schouderoptrekkend zich afkeerde, klonken eenige stemmen van de straat luider. Duidelijk hoorde hij roepen: 'Is het daar boven nog niet gedaan? Komt onze Dominee nog niet buiten?'

Hoewel hij juist tegelijk het raam sloot, toch hoorde ook de heer van Steenderen die stemmen, evenwel zonder de woorden te kunnen onderscheiden. 'Wat is er te doen?' vroeg hij aan van der Kolk, die zijne plaats weder innam.

'Er staat wat nieuwsgierig volk hier voor de deur,' antwoordde de jongste burgemeester op onverschilligen toon, 'en een paar straatjongens uit den hoop schreeuwen wat hard.'

'Wij zullen den bode bevelen, dat hij uit onzen naam aan de dienaars van den Schout zegge een wakend oog te houden.'

De heer van Steenderen liet de tafelschel klinken.

'Ik zeide het al,' herinnerde zijn ambtgenoot, op wiens mededeeling straks geen acht geslagen was; 'reeds voor een half uur was er veel, bijzonder veel volk op straat.'

'Dat 's waar ook,' stemde de heer van Steenderen met nederbuigende toegefelijkheid toe; daarna gaf hij aan den binnengetreden bode zijne bevelen en keerde zich dan weder tot Dominee Schipperus: 'Als Uw Eerwaarde dus de verplichting erkent, welke u aan onze stad heeft; de dankbaarheid, welke u zoowel aan den magistraat als aan de burgerij verschuldigd is, dan zal het u niet verwonderen, dat Burgemeesters u hun

leedwezen, ik moet zeggen hun ongenoegen wenschen te kennen te geven over de houding, door u in de laatste weken en dagen tegenover hen aangenomen.'

'Ik ben niet zeker, Burgemeester!' antwoordde Dominee Schipperus, 'dat ik Uwe Edelheid goed begrijp. Mag ik daarom u verzoeken de tegen mij ingebrachte beschuldiging wat nauwkeuriger aan te duiden?'

De oudste Burgemeester richtte een alles behalve vriendelijken blik op den predikant, terwijl hij aan het verzoek voldeed.

'Uw Eerwaarde heeft niet alleen hier en daar in een bijzonder onderhoud met verschillende personen u hoogst ongunstig uitgelaten over de keuze, welke de Burgemeesters verlangen, dat voor den post van Rentmeester der Kerk- en Weesvoogdij zal gedaan worden, u heeft zelfs op den kansel een paar maal daarover gesproken op eene wijze die, ronduit gezegd, noch van achting, noch van dankbaarheid, maar wel van onvriendelijkheid en zelfs van vijandschap getuigt.'

Dominee Schipperus bleek echter op de beschuldiging voorbereid. 'Voorwaar!' zeide hij ook met klem, 'voorwaar!' hij sloeg den medegebrachten bijbel bij eene door een perkament blaadje aangewezen plaats open en hield hem aldus met beide handen vast: 'Ik mag voor de Burgemeesters die vraag herhalen eens door den Apostel Paulus tot de Galaten gericht, het 4de hoofdstuk, het 16de vers: ben ik dan uw vijand geworden u de waarheid zeggende?'

De heer van Steenderen beet zich op de lippen van ergernis en ook zijn medeburgemeesters was het aan te zien, dat dit antwoord hun niet beviel. Er ontstond een oogenblik van pijnlijke stilte in de zaal, maar juist daardoor werd het rumoer op straat duidelijker hoorbaar en de bedoeling was niet twijfelachtig van die kreten: 'Laat gij daarboven hem nog niet los? Komt onze Dominee haast weer vrij?'

Toornig schelde de voorzitter weder. 'Is aan mijn bevel niet voldaan?' vroeg hij bits den binnentredenden bode af.

'Zeker, Edel Achtbare! Maar er zijn slechts twee dienaren van den Heer Schout beneden. Zijn Edelheid zelf is vroeg in besogne de stad uitgegaan. De twee mannen beneden weten geen raad, daar hunne kameraden zich naar gewoonte door de stad verspreid hebben.'

‘Maar er is toch ook geen oproer!’ merkte de Burgemeester minachtend aan.

‘Neen, Edel Achtbare! maar er staat vrij wat volk voor het stadhuis.’

‘Zeg gij dan, dat wij, Burgemeesters, de menigte gelasten uitéén te gaan.’

De bode boog stilzwijgend en vertrok. De man durfde er niet voor uitkomen, dat hij van de boodschap, welke hij moest overbrengen, weinig baat verwachtte.

De heer van Steenderen wendde zich weder tot Dominee Schipperus: ‘Uw Eerwaarde kan dien bijbel wel gesloten houden; het is ons thans niet om teksten uit de Heilige Schrift te doen! Wij willen u ons ongenoegen over uw gedrag te kennen geven. Ook verwachten wij, dat Uw Eerwaarde zich voortaan wat onderdaniger voor den Magistraat betoonen zal en dat wij geene aanmerkingen meer zullen hooren op eene keuze, die door ons is gedaan en die ook door den breeden Kerkeraad zal worden goedgekeurd.’

Dominee Schipperus sloeg zijn bijbel dicht; nam, nog altijd kalm, zijne vorige houding weder aan, maar sprak onbeschroomd: ‘Niet om mijnentwil heb ik dezen bijbel medegebracht, Burgemeester! maar om uwentwil! Als ik mijne antwoorden tot de Heeren aan de Heilige Schrift ontleen, dan weten zij uit naam van welken Heer en Meester ik spreek, en....’

‘Och wat?’ viel de heer van Steenderen hem in de rede, ‘wij hebben Vermeulen dat postje toegedacht en de Kerkeraad zal het met ons eens wezen. Wij bevelen u dus de burgerij niet langer door uwe tegenspraak te verontrusten. En voorts zijn wij niet gediend met dwaze praatjes, al zouden zij dan ook ernstig klinken, omdat zij aan den bijbel zijn ontleend.’

Het speet de twee bijzittende Burgemeesters, dat hun voorzitter zich zulk een heftigen uitval veroorloofde.

De heer van der Kolk kuchte eens uit verlegenheid; de andere stond op en liep naar de ramen. Hij zag ook eens naar buiten. De volksmenigte had zich nog niet verstrooid; zij was integendeel aangegroeid en het rumoer nam, juist toen hij voor een der ramen trad, zoo geweldig toe, dat hij het opende en zich over het kozijn naar buiten heenboog. Hij was er aan gewoon, dat voor zijn rijkdom en zijne waardigheid steeds ontzag werd betoond. Ook thans merkte hij op, dat eenige burgers, op wie

hij de oogen vestigde, de hand aan den hoed brachten, maar zij verwijderden zich niet, zij bleven toch staan.

Verontwaardigd week de kleine man terug en hij kon dus hooren wat Dominee Schipperus op den bitsen uitval van den heer van Steenderen antwoordde:

‘Het gaat altijd zoo, Burgemeester! Ik heb reeds menigmaal wijsheid voor dwaasheid hooren uitmaken. Als een Apostel of een Evangeliedienaar spreekt van rechtvaardigheid en matigheid en het toekomend oordeel, dan waren er door alle eeuwen heen en er zijn ook altijd nog, die hem toevoegen: gij raast!’

‘Zacht wat!’ beet de oudste burgemeester nijdig den predikant toe: ‘Gij zijt de Apostel Paulus niet!’

‘En Uwe Edelheid is, Godlof! niet de landvoogd Festus!’ was het snedige antwoord.

Deze woordenwisseling ergerde hem, die nog was blijven staan. Hij naderde weer het raam en boog zich nog eens over het vensterkozijn. Wat gebeurde thans op straat?

Eene koopvrouw, die op een handwagen appelen rondventte, was toevallig de straat langs het stadhuis ingekomen en terstond opgemerkt. Half uitgelokt door eenige kleine koopen, welke haar winst verschaften, half voortgedrongen door een paar loszinnige gasten, gelijk bij zulke gelegenheden altijd aanwezig zijn, zij stond eindelijk voor het stadhuis, tegenover Burgemeesterskamer. Misschien werd zij door de aandringende menigte tot het deelnemen aan een dollen streek overgehaald, misschien ook werd zij door eene goede handgift van dezen of genen welgestelden burger tot verdraagzaamheid gestemd, zij liet althans toe, dat hare appels werden weggegrepen en dat er van de eene hand in de andere overgingen.

De kleine man aan het raam stond besluiteloos; zou hij, schatrijk en burgemeester, terug wijken voor die broodvechters, voor dat gepeupel, waaruit men hem toeriep: ‘Duurt het nog langer daarboven? Moeten wij onzen Dominee komen halen?’

De heer van Steenderen lette er ook op, dat het straatrumoer toenam, maar hij bleef zitten en vergenoegde zich met op een bevelenden toon te vragen: ‘Zoudt gij het raam maar niet sluiten, collega?’

‘Aanstonds!’ antwoordde de collega onwillig. Men zou toch immers zulk een man, als hij was, ontzien? Schandelijk! Daar

vlogen reeds eenige appelen in de hoogte, al waren zij nog niet rechtstreeks op hem gericht.

Intusschen had Burgemeester van der Kolk het woord genomen: ‘U kan toch niet vergen, Dominee! dat ik bij voortduring dien post zal blijven waarnemen. Jaren lang heb ik het met liefde gedaan, maar waarlijk! mijne bezigheden noodzaken mij dat werk aan een ander over te dragen.’

‘U verdient ook grooten dank voor hetgeen u gedaan heeft, Burgemeester! en wie u over uw besluit hard kan vallen, zou uwe verdiensten grovelijk miskennen.’

Aan de oprechtheid, waarmede Dominee Schipperus die beleefde woorden uitsprak, viel niet te twijfelen, zoodat de Heer van der Kolk reeds meende, dat hij het rechte middel om tot een vergelijk te komen gevonden had en om het overleg te bekorten nog slechts had te vragen: ‘Verklaar u dan ook niet langer tegen de keuze, welke wij in vereeniging met den breeden kerkeraad wenschen te doen?’

‘Het is een bijzonder gelukkig geval geweest, Burgemeester!’ hernam Dominee Schipperus, ‘dat u zonder eenige belooning die betrekking zoo lang heeft willen waarnemen. Dat kan iedereen begrijpen, maar om nu.....’

‘Och, Uw Eerwaarde zal zeggen,’ sprak van der Kolk overredend, ‘dat wij een ander man konden gekozen hebben? 't Is waar, maar er is toch op Vermeulen zoo heel veel niet aan te merken en wij helpen er hem en zijn gezin mede.’

‘Ik beweer,’ hield Dominee Schipperus vol, ‘dat iemand, die ook ten gevolge van een minder ernstigen levenswandel en van nog minder nauwgezette godsdienstigheid in bekrompen omstandigheden is geraakt, de rechte man niet heeten mag voor zulk een gewichtigen post.’

‘Toch weet ik waarlijk niet,’ merkte de heer van der Kolk op, ‘dat Vermeulen zich ooit jegens iemand of in eenige zaak oneerlijk gedragen heeft. Bovendien wij zullen een nauwkeurig toezicht over de gelden houden, zoodat....’

‘Houd toch op!’ barstte plotseling Burgemeester van Steenderen los. Zijn toorn over den onoverwinlijken tegenstand van Dominee Schipperus werd nog aangezet door het steeds toenemend rumoer op straat, en hij kon zich niet langer bedwingen. ‘Houd toch op!’ De oude heer sloeg met de vuist op de tafel en zijne stem klonk heesch van gramschap. ‘'t Is ook

met dezen Dominee het oude liedje: Stadsbedelaar, die nu opgewassen, zijn voedsterheeren durft verbassen!'

Dominee Schipperus rees van zijn zetel op, doodsbleek, maar hij behoefde de beleediging hem toegevoegd, niet terstond met eene andere te beantwoorden; dat deed het volk op straat voor hem.

Eerst waren een paar appelen op het kozijn van het openstaande raam terecht gekomen en hadden den Burgemeester, die nog niet naar zijne plaats was teruggekeerd, doen wijken. Thans vlogen er over het kozijn, de zaal binnen, geene doodelijke of kwetsende, maar bezoedelende en uittartende kogels, tegen de hooge rugleuningen der zetels; één rolde zelfs over de groene tafel; en woest, ruw, dreigend werd het geschreeuw: 'Dominee Schipperus, kom er uit! Laat hem los daar boven!'

'Maak nu maar, dat ge weg komt!' snauwde de heer van Steenderen den predikant toe, doch daarna wat beleefder: 'Uw Eerwaarde kan vertrekken!' want Dominee Schipperus pakte zich niet voort.

Hij keerde zich niet van de tafel af; rechtop en moedig, met het hoofd in de hoogte stond hij voor den verlaten zetel en hoe diep de toepassing van Vondel's hekelend woord getroffen had, bleek aan zijne trillende lippen, hoewel hij nog zweeg en uit die vlammende blikken, welke hij op den Heer van Steenderen richtte.

'Ik zeg,' herhaalde de oudste Burgemeester, 'de zitting is opgeheven. Uw Eerwaarde kan gaan!'

Dominee Schipperus had zijn bijbel weer onder den linkerarm genomen. De rechterhand strekte hij echter waarschuwend uit naar de drie Heeren, die thans ook naast elkander aan de andere zijde der tafel stonden.

'Ik ga niet heen,' zeide de predikant langzaam; hij haalde diep adem, want de booze lust was bij hem opgekomen om meer te eischen dan hij mocht en het had hem een oogenblik van zwaren strijd gekost, om aan zijn gezond verstand boven den ruw getergden hartstocht gehoor te geven, maar hij zou toch de voldoening, welke hem toekwam, vorderen.

'Ik ga niet heen,' verklaarde hij, 'tenzij één der Burgemeesters mij uitgeleide doet en op de stoep, aan de straat, ten aanzien der volksmenigte, mij een eervollen afscheidsgroet geeft.'

De twee andere Burgemeesters zouden zeker geweigerd heb-

ben aan die voorwaarde te voldoen, hoewel er nog steeds heele en halve appelen tegen het raam, dat de secretaris gesloten had, aandansten en het getier buiten aanhield.

‘Ik kan verdacht worden,’ ging Dominee Schipperus voort, ‘van hier ontboden te zijn, om eene berisping te ontvangen. Wel zal niemand vermoeden, hoe onverdiend en schandelijk ik hier beleedigd ben, maar ik wil, ik sta er op, dat ook niemand er aan zal kunnen twijfelen, of ik hier ben bejegend met die hoogachting, op welke ik, krachtens mijn ambt, aanspraak heb.’

Burgemeester van der Kolk was plotseling verschrikt opgestaan, toen de heer van Steenderen zijn toorn in zulke onbetamelijke woorden lucht gaf. Tegenover zijn ouderen ambtgenoot had hij echter de partij van den predikant niet rechtstreeks durven opnemen, maar thans achtte hij zich gerechtigd om zonder nader overleg te handelen.

‘Ik zal Uw Eerwaarde geleiden!’ zeide hij, en ging den predikant voor, díe ook volgde zonder de andere Heeren meer een afscheidsgroet of een blik waardig te keuren.

Langs de bodenkamer, waar Dominee Schipperus zijn hoed terugvond, liepen zij het portaal over, de gaanderij door. Zij daalden de trap af en op de stoep gekomen, stilzwijgend steeds, reikte Burgemeester van der Kolk aan Dominee Schipperus de hand. Zij werd niet afgewezen, maar toch slechts flauw gedrukt. Daarop namen de beide mannen ten aanzien der volksmenigte voor elkander de hoeden af. Burgemeester van der Kolk keerde binnen het stadhuis terug. De predikant richtte zijne schreden naar zijne woning.

Op den avond van dienzelfden dag bevond Dominee Schipperus zich weder in zijn studeervertrek. Hij was na zijne thuiskomst dien morgen niet meer uitgegaan. Met zijne dienstboden, ook met Leentje, had hij slechts een enkel woord gewisseld. Hij was ook niet in de lezing van het een of ander geleerd werk verdiept geraakt. Zelfs zijne gewone uitspanningslectuur kon hem niet bezighouden.

Ja, hij had Virgilius ter hand genomen, maar het verhaal van Aeneas, waarmede de Trojaansche held zijn eigen smart vernieuwde, had den predikant niet kunnen boeien. Hij vergastte er zich toch gewoonlijk altijd mede, zoo gaarne en

zoo dikwijls, dat hij het bijna geheel van buiten kende!

Hij had ook afleiding gezocht bij Homerus. Dat tooneel, waar Priamus knielt voor Achilles en hem bezweert om het lijk van Hector voor eene eervolle begrafenis af te staan, het bleef immers altijd aangrijpend, al lagen de onsterfelijke verzen vast in het geheugen? Vergeefs!

De gebeurtenis van dien morgen vervulde steeds zijn geheugen en beroerde zijn gemoed. Hij kon bij niets anders zijne aandacht bepalen. In diep gepeins liep hij, met de armen achterwaarts over de lendenen geslagen, de kamer op en neder.

Neen! hij kon de beleediging van den heer van Steenderen nog niet vergeten. Ruw en onverdiend was zij hem toegevoegd, maar als een verwijt van schandelijke ondankbaarheid had zij toch pijnlijk getroffen. Dominee Schipperus mocht echter, zonder zichzelf al te hoog te schatten, zich boven haar verheven achten. Dat hij den Heer van Steenderen tot dien onbetamelijken uitval aanleiding gegeven had, dat kon hij daarentegen niet ontkennen en daarover meer na te denken dan over de ondervonden beleediging zelf, strookte, ook al had niets bijzonders hem daartoe gedrongen, geheel met zijn karakter.

Aan kleine zielen ontneemt de geeselslag van een hatelijk woord het besef en het gevoel van alles, wat er niet rechtstreeks mede in verband staat. Zij worden tot wraak aangezet ook door de behoefte om zich daardoor te ontworstelen aan een overstelpend wee, dat hen voor elk genot onvatbaar maakt, omdat het hen geheel in beslag neemt. Een grootsch karakter laat zich niet aldus overmannen. Het kan ook wraak eisçhen, hevige wraak, zeventigmaal zevenmaal, maar het wordt doof noch blind voor de waarschuwing, die in het vijandig woord verborgen ligt. Het doet er zijn voordeel mede, daar het zich tot ernstige zelfbeproeving vermaand gevoelt.

Daartoe had Dominee Schipperus bovendien eene bijzondere aanleiding gevonden onder weg, van het stadhuis naar zijne woning. Toen hij Burgemeester van der Kolk verliet, had hij eerst met zelfvoldoening zijne oogen her- en derwaarts gericht. Zijn aanhang had hem niet verlegen gelaten. De geheugenis van dezen morgen zou vooreerst op Burgemeesterskamer niet verloren gaan en tot bedachtzaamheid tegenover hem stemmen. Toen hij echter nauwkeuriger rondzag en de menigte als het ware monsterde, werd die aangename gewaarwording van den

eersten aanblik terstond een weinig getemperd. Daar ginds, zeker! daar drentelden zij heen en weder, of stonden in groepjes bijéén, die gegoede burgers, die leden van den kerkeraad, die min of meer beschaafden, op wier tegenwoordigheid hij, tot een protest tegen de aanmatiging van den magistraat, gerekend had. Zij hadden zich echter, een enkele uitgezonderd, niet vooruitgedrongen. Uit de verte wuifden zij hem met de handen toe en namen de hoeden af.

Wie Dominee Schipperus het dichtst bij het stadhuis opeengedrongen zag, wie het allernaast hem omringden, zij behoorden tot den minderen man, wiens bondgenootschap gewoonlijk weinig beteekent, naar de mindere mate van verworven kennis en beschaving. Grootendeels was het zelfs dat gepeupel, dat grauw geweest, waarvan de toejuiching zeer dikwijls ook eene goede zaak onteert. De predikant herinnerde zich, terwijl hij onrustig door zijne studeerkamer heen en weder liep, hoe pijnlijk hij dat dien morgen gevoeld had, en hij gevoelde het thans nog.

In de hartstochtelijke overspanning, tot welke het onderhoud in Burgemeesterskamer hem opwond en terwijl hij, zoolang het hem mogelijk was, het voorkomen van kalme bezadigdheid bewaarde, had hij niet bedacht, hoe onwaardig die handelwijze was, welke zijne bondgenooten zich veroorloofden. Thans noemde hij zelf dat werpen van appelen, half rijp en half rot, tegen en door de ramen van het stadhuis een schandelijk bedrijf, en hij wist ook, wie zij waren, die vooral er zich op zouden beroemen, dat zij om zijnentwil den magistraat getart en gesard hadden. Hij had ze gezien en gehoord. Zij hadden hem op straat toegejuicht en zich voor hem op hun onbetamelijk gedrag verhoovaardigd. Het was eene havelooze bende geweest; hij had er zelfs een paar eerst onlangs ontslagen boeven bij opgemerkt, en het was hem niet ontgaan, wat onder dien troep besproken werd: dat er na zulk een fraai begin van den dag eenige kannen bier en brandewijn op staan konden! O, hij had het niet aldus bedoeld, toen hij den vorigen avond zijne huishoudster door de stad rondzond, maar hij kon voor zich zelf thans het verwijt niet smoren, dat de maatregel, welken hij zich veroorloofd had, tot gevolgen had geleid, welke hij had kunnen en moeten voorzien, en over welke hij zich in zijne eenzaamheid diep schaamde!

Toen Dominee Schipperus voor zich zelf tot die bekentenis

gekomen was, zette hij onwillekeurig het werk der zelfbeproeving voort. Geldt de wet der inertie ook niet op geestelijk gebied? Wie zich in één geval tegen de stem van het geweten verzet, verhardt zich gemakkelijk meer en meer; wie eens van harte schuld bekent, komt er vervolgens lichter toe, om eigen zwakheid en overtreding in te zien.

De predikant verweet zich, dat, hoewel hij het niet rechtstreeks had bedoeld, toch door den maatregel, welken hij zich had veroorloofd, gemeen volk tegen de wettige overheid was opgezet. En dan verder, wat de zaak zelf betrof? Zijn tegenstand tegen dat voornemen der Burgemeesters, dat door den breeden Kerkeraad waarschijnlijk zou worden goedgekeurd, was immers volkomen gewettigd? Maar moest het dan stellig onmogelijk worden geacht, dat Vermeulen die betrekking bij de Kerk- en Weesvoogdij eerlijk en trouw zou waarnemen? De man had van sparen geen verstand en zijne luchthartige onbezorgdheid had hem meermalen in finantieele moeielijkheden gebracht, maar Burgemeester van der Kolk had toch naar waarheid opgemerkt, dat men hem zelfs van de minste oneerlijkheid niet kon beschuldigen! Ja, Vermeulen was meer verzot op eene komedie-voorstelling, dan begeerig naar eene kerkbeurt, maar minachting voor den godsdienst had hij toch nooit getoond, zijne kinderen laten doopen en ter Catechisatie gezonden. Ook zou niemand hem zelf of één der zijnen juist een onzedelijken levenswandel kunnen verwijten.

Kon, zoo begon Dominee Schipperus zichzelf thans af te vragen, kon op zulk een man niet juist die geregelde werkzaamheid, welke men hem wilde opdragen, een heilzamen invloed uitoefenen, op hem en zijn gezin? En als Burgemeester van der Kolk, gelijk hij beloofde, op het geldelijk beheer der Kerk- en Weesvoogdij een wakend oog bleef houden, waarom mocht dan met de voordeelen aan het Rentmeesterschap verbonden, die man niet gezegend worden, aan wien waarlijk in meer dan één opzicht noch talent, noch werkzaamheid konden worden ontzegd?

Van dat talent had Dominee Schipperus niet willen gediend zijn. Hij was immers ook niet verplicht geweest, het voorbeeld zijner ambtgenooten te volgen? Hij had niet toegestaan, dat Vermeulen hem portretteerde, die komediant, die ....!

Wat? Er was toch niet nog eene reden geweest? Er was

toch nog niet iets anders, iets door niemand vermoed, door Dominee Schipperus nog nooit overwogen, nooit voor zichzelf bekend, maar iets, dat hem tegen Vermeulen ongunstig stemde?

De predikant schrikte van zijn eigen gedachten. Wrevelig over hetgeen hij eerst nog minachtend slechts dwaasheid noemde, staakte hij zijne wandeling door de kamer en zette zich bij de tafel, waarop twee kandelaars met brandende kaarsen stonden.

Hij begon zijn bijbel te doorbladeren; hij moest den volgenden Zondagvoormiddag preeken; welken tekst zou hij kiezen?

Hij liep de Heilige Schrift als het ware met zijn geheugen eens door. Dan sloeg hij het Oude, dan het Nieuwe Testament op. Van tijd tot tijd las hij zelfs eenige verzen, een verhaal, eene gelijkenis, maar de zonderlinge geestverwarring, tot welke zijne zelfbeproeving geleid had, openbaarde zich telkens in het onrustig omslaan der bladen, als hij nauwelijks eenige woorden van een eerst hem gepast toegeschenen vers of kapittel gelezen had.

Misschien had hij een kwartier of een half uur lang aldus zitten tobben, toen de kamerdeur langzaam geopend werd.

Leentje trad over den drempel, naar gewoonte rustig en bescheiden. Zij vermoedde niet welken indruk hare boodschap maakte: ‘Dominee! Daar is vrouw Vermeulen! Zij wenscht u te spreken.’

‘Vrouw Vermeulen?’ Hij meende het uit te roepen, maar zijne stem zonk flauw weg. ‘Vrouw Vermeulen? Wat wil zij! Wat komt zij hier doen?’

Leentje kon zich waarlijk niet weerhouden van even te glimlachen. Dominee zat zeker bijster in de geleerdheid verdiept. Van waar anders zulk eene onnoozele vraag?

‘Dat is, dunkt mij, best te begrijpen,’ antwoordde zij vrijmoedig; ‘maar wil ik zeggen dat zij later, morgen of overmorgen, eens terugkomt?’

De predikant hield zijne oogen strak op den bijbel gericht. Kort beraad slechts was hem gegund. Hij had zich dien morgen op het stadhuis als een man gehouden. Hij stond er voor bekend en hij stelde daarop prijs, dat hij met een zelfstandig en onaf hankelijk karakter bevorderde wat hij voor goed hield, en bestreed wat niet met zijne beginselen strookte. Zou hij ook thans, alleen tegenover zijn eigen geweten, thans een man zijn? Was de verdenking, tot welke hij, God alleen wist langs welken gedachtengang, tegen zichzelf gekomen was, gegrond of ongegrond?

Hij kon het antwoord op die vraag ontwijken. Hij kon een onderhoud met vrouw Vermeulen verschuiven tot de volgende week, het zelfs voor onbepaalden tijd weigeren, maar de waarheid, de volle waarheid, zij mocht tot beschaming of tot zelfvoldoening leiden, zij zou hem dan vooreerst en in geen geval tot zijn voordeel verborgen blijven.

Hij hief het hoofd op. ‘Verzoek vrouw Vermeulen hier te komen,’ zeide hij, en Leentje ging met die uitnoodiging, welke zij trouwens terstond verwacht had, de kamer uit.

Weinige oogenblikken later trad vrouw Vermeulen binnen. Dominee Schipperus had even den tijd gehad om op behoorlijken afstand van zijn eigen zetel een stoel te plaatsen, welken hij met een beleefden maar koelen groet, met weinige woorden haar aanwees. Zij zette zich neder, eene vrouw van zekeren leeftijd maar niet vervallen, eene huismoeder van een vrij talrijk kroost, nog frisch en welgedaan, die beproeven wilde met vriendelijke woorden een gewichtig doel te bereiken, maar die, indien zij haar zin niet kreeg, zich misschien ook een enkel scherp woord zou veroorloven. Zij droeg geene huif, daarvoor was het weer nog te zacht; de gewone muts met breed uitstaande strooken dekte haar hoofd. Den avondmantel, dien eene haak nog al dicht om haar hals vastsloot, had zij omgehouden; zij schikte zich gemakkelijk op den aangewezen stoel, boog zich daarna vriendelijk een weinig voorover en begon nederig maar niet verlegen: ‘Uw Eerwaarde zal wel kunnen raden over welke zaak ik kom spreken?’

Dominee Schipperus boog ook even en knikte, niet stuursch maar toch deftig. Hij begreep de reden van hare komst, natuurlijk! maar zij kon niet raden waarom haar de toegang tot dit vertrek eigenlijk niet was ontzegd.

Met aandacht had de predikant haar, na dien kermisavond in zijn eerste studentenjaar, nooit weer gadegeslagen of aangehoord. Vermeulen en zijne vrouw woonden niet in die stadswijk, waarin hij voor zijn ambt meest werkzaam was, en hij had nooit eenigen lust gevoeld om hun huis binnen te treden. De gedachte daaraan was zelfs nooit bij hem opgekomen, evenmin als hij er ooit op eenige wijze toe was uitgenoodigd.

Thans, terwijl zij daar zat, begon hij met zijne oogen opmerkzaam op haar te richten. Jaren geleden had hij haar gekend, zelfs wel een vertrouwelijk uurtje met haar doorgebracht; maar neen!

dat was het jonge meisje niet meer, waarmede hij op een kermisavond langs de woelige straten had gewandeld, en dat op eene stillere gracht eerst samen met hem en daarna, op zijn dringend verzoek, alleen gezongen had. Dat deerntje zag hij niet, dat zoo plaagziek en toch zoo welwillend hem had aangestaard, toen hij haar nog al weer uit het ‘Aendachtig Liedboek’ eene bladzijde voorhield. Zij was meer gezet, forscher, ook grover geworden en toch...!

‘Het spijt mij erg,’ ging zij op denzelfden vriendelijk innemenden toon voort, ‘dat Uw Eerwaarde dan van ons zulke kwade gedachten heeft. Ik begrijp niet, waarom u zoo boos tegen ons gestemd blijft!

Dominee Schipperus antwoordde vergoelijkend: ‘Als ik Vermeulen niet geschikt oordeel voor den post, welken hij begeert, dan wil dat nog niet zeggen, dat ik boos tegen hem gestemd ben, of dat ik bijzonder ongunstig over hem denk.’

‘Och, dat heb ik ook al gezegd,’ hervatte zij bemoedigd; ‘ik heb mijn man daar straks nog aangeraden om eens naar u toe te gaan, maar hij was er niet toe te bewegen. Uw Eerwaarde spreekt er van, dat hij dien post bij de kerk- en weesvoogdij begeert? 't Is waar, wij hebben er om gevraagd, en u weet ook wel, dat de Regeering en de Kerkeraad ook grootendeels gunstig over ons denken, maar Vermeulen wil er thans voor bedanken. Vooral na hetgeen van morgen is voorgevallen heeft hij te veel eergevoel zegt hij, om al de verdenkingen, die door u tegen hem zijn opgewekt, te verdragen. Dominee Schipperus heeft het zoo aangelegd, zegt hij, dat iedereen hem, misschien zelfs op straat, zou durven uitjouwen, indien hij tot Rentmeester werd benoemd. Toen zei ik, dat ik dan eens naar Uw Eerwaarde zou toegaan om te vragen, of er niet wat aan te doen is?’

‘Wat zou er aan te doen zijn!!’ Indien Dominee Schipperus met geheel zijne ziel was geweest bij de zaak, welke zij kwam bespreken, hij had die woorden, gedeeltelijk als vraag, gedeeltelijk als uitroep, zich niet laten ontglippen.

Wat er aan te doen was? Dat wist vrouw Vermeulen eigenlijk volstrekt niet. Toch redeneerde zij voort, maar hoewel de predikant scheen te luisteren, hij verstond haar slechts ten halve.

Hij had zijn stoel een weinig ter zijde geschoven, zijne oogen van haar af en strak op zijne boekenkast gevestigd. Zooveel licht gaven de vetkaarsen, dat daar op de planken de gouden

letters op de ruggen van eenige boeken konden onderscheiden worden. Daar beneden stonden eenige folianten, zooals Joh. Calvini Institutiones Rel. Christ., en Theod. Bezae Novum Testamentum, en juist daarboven kwartijnen, de Acta van de Dortsche Synode, en het Compendium van Voetius, maar Dominee Schipperus zag noch die letters, noch die boeken zelf, noch iets van die geheele kast!

Vrouw Vermeulen had vriendelijk smeekend hem aangezien, en, terwijl zij voortsprak, deed de toon van hare stem zijn hart sneller kloppen. Hij zag, hij hoorde niet haar, die vrouw, die reeds vele jaren met Vermeulen gehuwd en de moeder van een reeds volwassen kroost geworden was, die thans tegenover hem zat; hij zag een jong meisje weer, met lieve, zachte, blauwe oogen; hij hoorde weer eene klankrijke, bekoorlijke stem; hij was weer een jongeling en zij weer die jonge maagd, in wier vertrouwelijk gezelschap hij enkele zalige uren had doorgebracht.

Dwaasheid! Belachelijk spel der verbeelding bij een man, die meer dan de middaghoogte des levens bereikt had! Hij verweet het zich. Komaan, hij zou zich vermannen! Waarom zag hij haar niet weer flinkweg aan? Hij wendde ook het hoofd tot haar, maar schuw, alsof hij te vreezen had, dat het tooverbeeld zijner herinnering in werkelijkheid tegenover hem kon zitten, bleef hij zijne blikken van haar afgericht houden. Want hare oogen straalden hem steeds even vriendelijk tegen en in hare stem lag steeds dezelfde mnziek, terwijl zij alles, wat zij bedenken kon, bijbracht om haar doel te bereiken: Zijn Eerwaarde zou er wel iets op weten!

Hij? Hij kon er niet eens over nadenken! Hij was in zulk eene verwarring van denkbeelden en aandoeningen geraakt, dat het hem onmogelijk zou geweest zijn, met eenig overleg een plan, hoe eenvoudig ook, te beramen. In zijne herinnering was hij overweldigd door een hartstocht, welke, naar hij had gemeend, zich nooit bij hem kon doen gelden, en elke poging, welke hij aanwendde om zich van zijn zielstoestand rekenschap te geven, verbijsterde hem. Hij was zichzelf volkomen een raadsel!

Liever zou hij op ditzelfde oogenblik gestorven zijn, liever zonder beraad zich aan een noodlottigen doodsstrijd hebben onderworpen, dan een enkel woord tot vrouw Vermeulen te richten, dat haar eenig vermoeden geven kon van wat bij hem

omging. Hij was een te krachtig man, om ook thans niet eene wacht voor zijne lippen te kunnen houden en hij was ook inderdaad ver van eenigen misdadigen hartstocht voor haar, gelijk zij daar bij zijne tafel zat. Toch beefde hij onder dat hartroerend spel zijner herinnering en hoewel hij liever voor eeuwig zou zijn verstomd, dan eene zinspeling op de ontmoetingen in hunne jeugd te wagen, slechts met de uiterste inspanning zijner wilskracht kon hij op zijn stoel blijven zitten. Wat zou hij zeggen? Wat kon hij doen?

Zij hield zich, alsof zij hem nooit in eene andere betrekking dan als predikant gekend had. Hij zou, beredeneerde zij stilzwijgend, van eene ontmoeting in een vroeger tijdperk zijns levens zich nauwelijks iets meer kunnen te binnen brengen. Het had ook niet zooveel te beteekenen gehad en zij zou gevreesd hebben hem te beleedigen en haar zaak te bederven, indien zij van een kermisavond had gesproken. Dominee Schipperus was zulk een deftig man geworden!

Zij zette echter, steeds even vriendelijk, hare pleitrede voort. Zij poogde den predikant aan het verstand te brengen, hoe gettrouw de begeerde post door Vermeulen zou worden waargenomen; zij zou hem immers getrouw helpen!

Van oneerlijkheid of van een onzedelijk leven in een ander opzicht waren zij en haar man toch nooit te beschuldigen geweest. Zij hielden veel, 't was waar! veel van de komedie, maar zij hadden daarom de preek waarlijk niet verzuimd, er ook trouw hunne kinderen heengebracht en voor kerk en armen steeds naar hun vermogen bijgedragen!

Bovendien Burgemeester van der Kolk zou immers vooreerst op den loop der zaken een wakend oog houden. Er was veel gebeurd, dien dag, dien morgen bijna te veel misschien, maar Zijn Eerwaarde zou er nog wel iets op weten!

Dominee Schipperus liet haar eerst voortgaan, maar het viel hem zwaar. Er moest toch een einde aan dit onderhoud komen. Hij vermande zich en stond op. Hij dwong met geweld zijne stem tot vastheid, hoewel hij vrouw Vermeulen nog niet durfde aanzien, terwijl hij zeide: ‘Dat gij hier gekomen zijt, bewijst, dat gij eenig vertrouwen hebt op mijne billijkheid. Ik verzoek u dat vertrouwen te bewaren. Na u gehoord te hebben, wil ik over de zaak nog eens nadenken. In het begin van de volgende week zult gij mijn besluit vernemen.’

Zij begreep, dat zij haar afscheid kreeg, maar zij had gaarne een meer bemoedigend woord vernomen.

‘Hoe meent Uw Eerwaarde dat?’ vroeg zij, terwijl zij, van haar stoel opgerezen, hem volgde naar de kamerdeur, welke hij opende. ‘Moet ik het er voor houden, dat mijn bezoek vruchteloos is geweest?’

Maar zij verschrikte bijna van den strengen blik, waarmede hij haar eindelijk weder kon aanzien, toen hij antwoordde: ‘Vruchteloos? Neen, waarachtig niet! maar vraag nu nog niet mijn besluit.’

Stilzwijgend liepen zij de gang door. Hij deed haar uitgeleide tot de stoep zijner woning. Statig, met een korten afscheidsgroet liet hij haar gaan. Zij waagde ook slechts nog een enkel vriendelijk woord. En toen keerde hij naar zijne studeerkamer terug.

Thans kon hij beproeven met ernst zichzelf te beoordeelen en het kostte hem ook weinig moeite meer. Vele redenen had hij kunnen opgeven, waarom hij weigerde zich evenals zijne collegaas door Vermeulen te laten portretteeren, maar de ware, de ten slotte alles afdoende reden was hem zelf niet duidelijk geworden. Hij had niet verlegen gestaan, om zijne afkeuring te rechtvaardigen, toen het de benoeming van Vermeulen tot Rentmeester der kerk- en weesvoogdij gold, maar waarom het hem eindelijk ook te zwaar was gevallen, om, gelijk menig ander welgezinde, over de bezwaren heen te stappen en de waarborgen, die voor den goeden gang der zaken aangeboden werden, ook aan te nemen, dat had hij zelf niet geweten. Hij had dikwijls, half in ernst, half in scherts gezegd, dat hij met de kerk was getrouwd en dat de Theologie zijne eenige geliefde was, maar wat hem na zijne jongelingsjaren voor vrouwelijke bekoorlijkheid ongevoelig had gemaakt, waardoor hij eigenlijk een oud vrijer geworden was, dat had hij zichzelf nooit bekend.

Thans doorzag hij zijn eigen gemoed. Er kunnen in eene menschenziel, als het ware, diepe plooien, donkere schuilhoeken zijn, waarin gevoelens verborgen liggen, slotsommen van levenservaringen, bedekt, begraven, vergeten. Toch oefenen zij hun invloed in het leven uit, en wie, zonder hen op te merken, toch door hen zijn geleid, vinden zich bij de ontdekking plotseling pijnlijk verrast.

Zoo gaat het thans Dominee Schipperus. Hij bekent zich zelf: indien hij die vrouw als jong meisje niet had ontmoet, hij zou misschien, waarschijnlijk gelukkig gehuwd zijn! Indien hij Vermeulen niet als haar echtgenoot kende, hij mocht niet met hem zijn bevriend geweest, hij zou niet met de gestrengheid thans betoond, tegen hem zijn opgetreden!

Wat zal, wat kan hij doen? Ja, hij kan bij de eens gekozen gedragslijn volharden. Dat schijnt ook tegenover den kerkeraad en de burgemeesters en de burgerij het eervolst. Indien vrouw Vermeulen dan nog eens terugkomt, hij kan weigeren haar te woord te staan. Niemand leest in zijn hart immers, gelijk hij zelf nu! Voor haar moet het toch in der eeuwigheid een gesloten boek blijven!

Wat zal hij doen? Hij staat stil en steunt met beide handen op de tafel en staroogt. Zal hij een man zijn en blijven, in den edelen zin des woords een man, allereerst meester over zichzelf? Een oogenblik nog!

O, Dominee Schipperus! dat kan althans het begin van een goed einde wezen! Juist! Draai het slot van de deur uwer kamer af! Men mag u niet kunnen storen! Gij moet alleen overleggen, alleen met uw geweten, alleen met uw God Gij doet wel! Gij knielt neder en gij bidt!

Den volgenden Zondag was de kerk, waarin Dominee Schipperus de morgenbeurt moest vervullen, buitengewoon goed bezocht. Meestal had hij eene breede schare van toehoorders, en hetgeen des Donderdags was voorgevallen, had ook velen daarheen gedreven, die of dikwijls aan één zijner collegaas de voorkeur gaven, of in een getrouw kerkbezoek geen smaak vonden. Behalve zijne getrouwe volgelingen waren er dus vele nieuwsgierigen opgekomen, ook de Schout om op te letten of hij den predikant misschien wegens eene opwekking tot gewelddadig verzet tegen den magistraat voor de Schepenbank zou kunnen dagen. Van de Burgemeesters was alleen van der Kolk aanwezig; de beide anderen hadden zich niet gewaagd aan de scherpe woorden, op welke zij meenden te kunnen rekenen.

De schrandere hoorders merkten echter terstond op, dat de voorganger althans niet begon met eene bestraffende en hatelijke terechtwijzing. De tekst, welken hij aanwees om er

zijne rede aan vast te knoopen, beantwoordde reeds niet aan veler verwachting. Er klonk terstond iets zachtzinnigs, iets ootmoedigs in die woorden uit het derde hoofdstuk van den Zendbrief van Jacobus: ‘Wij struikelen alle in vele.’

Men luisterde echter eerst, zonder nog met ongeduld naar de eene of andere toespeling te verlangen. Men begreep dat de redenaar begon zooals het behoorde, namelijk met eene algemeene belijdenis van zedelijke zwakheid en zonde, waartegen niemand iets had in te brengen, maar welke ook niemand met bijzonderen ernst voor zichzelf toepaste.

Toen hij echter voortging, maakte zijne toespraak een onverwachten indruk. Hij was een goed redenaar, soms wat heftig ook van toon, maar hij sprak thans kalm, met eene stem, geevenredigd naar den zachtzinnigen en nederigen ernst van het door hem met zorg overdachte en geschreven opstel. Er waren er onder zijne toehoorders, die zich terstond aan die zachtmoedigheid ergerden; aan wie het toescheen dat hij, terwijl hij aldus voortging, het geloof en tevens het gezag der openbaring prijs gaf. Evenwel, de meesten werden medegesleept door de edele, mannelijke oprechtheid, welke in zijne woorden doorstraalde en waarmede hij allen uitnoodigde, om ook oprecht voor zichzelf te zijn. Hij ontzag, hij spaarde niemand; evenmin viel hij den een of anderen stand bijzonder hard. Er was niemand voor wien hij niet den vinger op de wond legde en al daalde hij niet tot ongepaste mededeelingen af, men kon er niet aan denken om hem te verwijten, dat hij zichzelf spaarde.

Leentje, zijne huishoudster, zat met een kloppend hart te luisteren. Zij dacht niet aan de zwakheden en kleine gebreken, welke zij gedurende hare veeljarige dienstbaarheid natuurlijk bij haar meester had opgemerkt. Zij verweet zich, dat zij op Woensdagavond de boodschap, welke hij haar had opgedragen, onvolledig overal overgebracht had. Zij had nergens gevraagd: of er van Dominee nog iets te betalen stond. Waartoe kon dat moedwillig verzuim wellicht aanleiding gegeven hebben?

Burgemeester van der Kolk had het scherpe woord, door zijn ambtgenoot van Steenderen den predikant toegesnauwd, hoogst onbetamelijk geoordeeld. Thans ging hij verder; hij begon bijna het zichzelf als eene persoonlijke beleediging aan te trekken. Hij kwam er zelfs toe om te overwegen, of het eigenlijk wel

eene gepaste en welvoegelijke maatregel geweest was, dat men over die zaak van Vermeulen Dominee Schipperus op Burgemeesters kamer had ontboden?

De meeste toehoorders hadden voor den predikant tegen de Burgemeesters partij getrokken, hetzij alleen door hunne aanwezigheid op de straat voor het stadhuis, hetzij tevens door ruwe kreten en feitelijkheden. Zij begonnen zich thans te schamen over die houding door hen dien Donderdagmorgen tegen den magistraat aangenomen. Ook het verwijt, dat anders hun licht op de lippen zou zijn gekomen tegen hem, die hen als het ware daartoe had opgeroepen, werd thans gesmoord. Dominee Schipperus stelde zichzelf niet boven, maar naast, ja eigenlijk zelfs, naar de hoogere verplichting, welke hij als voorganger te vervullen had, beneden hen.

Toen de kerkbeurt was afgeloopen, wandelde de predikant naar gewoonte een singeltje om. Burgemeester van der Kolk had er schik in om te zorgen, dat hij hem tegenkwam en een enkel woord met hem kon wisselen. De ontmoeting had plaats juist bij het ingaan van ééne der stadspoorten,

‘Dat was eene mooie preek van morgen!’ zei de Burgemeester.

‘Zoo?’ Dominee Schipperus nam de toegestoken hand aan, maar sprak slechts dat ééne woord: ‘Zoo?’

‘Het was eene beste preek!’ hernam van der Kolk hartelijk. ‘En zal ik nu eens bewijzen, dat ik haar goed begrepen heb? Ik zal het doen, Schipperus! met woorden, die ons beter passen dan die gij Donderdag morgen van denzelfden dichter hebt hooren aanhalen!’

‘Welke woorden meent ge, van der Kolk?’

Zij zagen elkander in de oogen, zoof link, zoo oprecht, zoo welmeenend als mannen, bij wie het hart op de rechte plaats zit, elkander kunnen aanzien, wanneer zij in een edel gevoel, over een goed plan samenstemmen. Toen zeide van der Kolk de regels op uit één der reien van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel: ‘Al wie door ootmoed wordt herboren, is van het hemelsche geslacht!’

Zij wandelden naast elkander de stad in, een paar straten langs. Zij wisselden nog slechts weinige woorden. Zij bespraken niets bijzonders en toch, toen zij afscheid namen voor het stadhuis, weder bijna op dezelfde plek, waar zij den verleden

Donderdag elkander gegroet hadden, wisten ook beiden, dat de vrede gesloten was. Vermeulen zou den begeerden post krijgen, zonder dat er hatelijke overmacht te verdragen of lastige tegenstand te overwinnen zou zijn.

Onder de burgerij nam men grootendeels met die uitkomst ook genoegen. Het gold in dien tijd voor de meesten: als Kerk en Staat het met elkander eens worden, dan, wat de Heeren wijzen, dat zullen wij prijzen!

Maar een groot jaar later deed Vermeulen voor het eerst rekening en verantwoording als Rentmeester van de kerk- en weesvoogdij. Alles was opperbest in orde en aan den maaltijd, waarmede naar gewoonte die werkzaamheid besloten werd, zat onder de genoodigden ook Dominee Schipperus aan.

Er werden sommige merkwaardige toasten geslagen. Zoo dronk de oude heer van Steenderen op Dominee Schipperus. Zonder al te veel te vleien zeide hij toch zooveel goeds, als hij maar bedenken kon, van dien kweekeling der stad, die de christelijke gemeente reeds vele jaren thans met zijne uitstekende gaven trouw bleef dienen. Ook het laatste spoor van gevoeligheid over de beleediging hem eens door denzelfden spreker toegevoegd moest bij den predikant wel worden uitgewischt.

Daarna en ook daardoor werd de toon van het gesprek nog vroolijker. Men schertste en plaagde elkander. Een kwartier later misschien maakte van der Kolk onwillekeurig met goedhartige spotternij Schipperus er opmerkzaam op, dat hij de eenige oud vrijer aan tafel was.

‘Geef mij eens terstond de bokaal aan,’ zeide de predikant. Met hartelijke woorden dronk hij de gezondheid van de vrouwen van al de aanwezige Heeren.

Toch meende ieder te moeten begrijpen, dat hij vooral op de vrouw van Vermeulen had gedoeld. Het was namelijk bij de rekening en verantwoording uitgekomen, dat zij haar echtgenoot in zijn ambt trouw ter zijde stond en dat vooral op hare aanwijzing en door hare hulp vele verbeteringen bij de verpleging der weezen waren ingevoerd.

Zoo vatte ook Vermeulen zelf den heildronk op en hij antwoordde met een verzoek: ‘Als Uw Eerwaarde ook op mijne

vrouw heeft gedoeld, en dat durf ik vast gelooven,' zeide hij, 'dan weet ik, hoe ik voor en met haar antwoorden moet. Ik houd er mij bovendien van overtuigd, dat al de aanwezige heeren uit naam van hunne vrouwen zoowel als voor zichzelf met mijn antwoord genoegen nemen en mijn verzoek ondersteunen. Geef thans uwe toestemming, Dominee, dat ik ook u, evenals uwe collegaas, zal mogen portretteeren?'

Ondubbelzinnig was de bijval, waarmede dat verzoek werd bekrachtigd. 'Zeg ja! zeg ja,' klonk het van alle kanten der tafel.

Dominee Schipperus weifelde een oogenblik. Hij zelf was ook nog blijven staan. Zijwaarts, rechts tegenover hem stond Vermeulen. De predikant sloeg de oogen neder en zag voor zich.

Zit er nog iets in zijn hart, dat er niet blijven mag? Moet nog een klein, maar giftig worteltje uitgerukt? O, het is hem, alsof uit het verre verleden twee vriendelijke, blauwe oogen hem aanzien en eene onvergetelijke, klankrijke stem smeekt: 'Sta het verzoek nu toch toe!'

Ziet! Vermeulen houdt in verwachting het gevulde glas naar den predikant gericht. Dominee Schipperus heft het hoofd op en zijn gelaat straalt vroolijk. Hij vult zijn glas ook bijna tot den boord; hij laat het tegen dat van Vermeulen klinken. Luid, hartelijk, op den blijden toon, die bij eene overwinning past, zegt hij: 'ja!' Hij herhaalt: 'ja!' en de daverende toejuiching van al de dischgenooten bezegelt dat voor hem zoo veelbeteekenend woord.

Leiden.

W.P. WOLTERS.

Jan van Rijswijck.

Dichter, dagbladschrijver en volksredenaar.

Geen eigenaardiger figuur leverde de Vlaamsche beweging op, gedurende haar vijftigjarig bestaan, dan den man, wiens naam ik aan het hoofd dezer bladzijde schreef; geen, die een meer afzonderlijke plaats inneemt, en geen ook, in wien de geest en de trant van het Vlaamsche, of juister gesproken van het Antwerpsche volk, zich trouwer weerspiegelt. Met zijn broeder Theodoor vormt hij het eenige genietbare luimige dichterpaar, dat onze gewesten in deze eeuw voortbrachten; als dagbladschrijver was hij ongeëvenaard van luim en kleur; als volksredenaar was zijn woord het machtigste, het medesleependste, dat in onzen levenstijd en in onze streken weerklonk. Zijn naam was gemengd in gebeurtenissen van groot gewicht op politiek gebied; zijn woord heeft stormen in menigte doen opstaan, die rond zijn hoofd en dat van anderen loeiden; zijn levensloop was fel bewogen, zijn einde tragisch. Hij was iemand, die veel bemind en veel gehaat heeft en zelf beurtelings uitbundig toegejuicht en doldriftig is uitgejouwd geworden; maar dien vriend en vijand voor een rijkbegaafd man, voor eene belangwekkende persoonlijkheid moesten houden.

Hoe komt het dan, mag men zich afvragen, dat vijftien jaar na zijn dood nog niemand Jan van Rijswijck tot een onderwerp zijner studie genomen hebbe?

De vraag schijnt mij niet onoplosbaar.

Vooreerst waren de tijden, waarin hij leefde, zoo onstuimig en de strijd, waarin hij gewikkeld was, zoo verwoed, dat lang na zijn heengaan de gemoederen nog niet kalm genoeg waren, om zonder vooringenomenheid en zonder wrok een oordeel over

hem te vellen. De mannen, met wie hij kampte, zij aan zij, of borst tegen borst, en wel eens beurtelings in de twee tegenovergestelde houdingen, leefden nog; de strijd duurde nog voort, en moeilijk ware het geweest zonder partijzucht te schrijven over den man, die er een zoo aanzienlijk deel aan genomen heeft.

Daarbij kwam misschien een zekere minachting voor de vakken, door hem beoefend. Van den dichter viel het niet moeilijk te spreken; men had maar na te volgen wat er over zijn broeder Theodoor gezegd werd en hier en daar een toetsje te veranderen, om een heel fatsoenlijk stuk werk te leveren. Maar dagbladartikels voor letterkundig werk gaan houden, en de weinig akademische toespraken, tot het woelige publiek der volksvergaderingen gericht, eene plaats inruimen onder de gewrochten der welsprekendheid, dit scheen een meer gewaagd stuk.

Die redenen waren echter niet bij machte ons te doen afzien van ons ontwerp eene schets van van Rijswijcks beteekenis in onze letteren aan te leggen. Wel integendeel!

Wij houden het er voor, dat de strijd, door hem medegestreden, buiten den engeren kring getreden is, waarin hij toen gevoerd werd. Menschen en denkbeelden, die in zijnen tijd tegenover elkander stonden, zijn nog niet verzoend; maar het tijdelijke, het toevallige doel, dat hen in het harnas joeg, behoort tot de geschiedenis. En daar behoort voor ons van Rijswijck ook toe. Tegenover hem, zoowel als tegenover zijne vrienden en vijanden, voelen wij ons onbelemmerd en vrij als tegenover mannen uit het verleden.

Wij hebben overigens geen plan een woord meer over de staatkunde te reppen dan volstrekt noodig is, om het figuur van onzen dichter-dagbladschrijver in al zijne eigenaardigheid te doen uitkomen.

Dit schijnt ons dan ook stof genoeg op te leveren. De man muntte uit in vakken, waaraan men ter nauwernood den naam van kunst durft geven: luimige poëzie, dagbladschrijven, voor het volk spreken. Men heeft ongelijk. Het zijn drie uitingen der gedachte, welke misschien meer dan eenige andere vat hebben op de groote menigte; drie machtige zwaarden van den geest dus, moeielijk te hanteeren, en meer dan alledaagsche gevatheid en moed vereischende van wie ze bezigt. Indien deze vakken minder beoefend worden, is

het wel, omdat zij zooveel zeldzamer gaven vergen. Kleuteren aan een vers, een kind van eigen verbeelding troetelend bakeren en opsmukken om het aan de menschen te bewonderen te geven, is wat andere pret dan dagelijks voor het vuur te staan, waar de koeken gebakken worden, die de courantenlezers als hongerige Cerberussen verslinden, of op te treden voor dat andere toomeloos dier, dat u heden naar het Capitolium voert en u morgen in den afgrond smijt. Wisten wij, waar een halfdozijn flinke dagbladschrijvers en volksredenaars meer te krijgen, wij zouden zegaarne tegen een gelijk getal smachtende dichters en idealistische of realistische romanschrijvers uitwisselen.

Laat ons ten minste, nu wij er geen zes bezitten, den knapsten, dien wij gehad hebben, niet vergeten.

I.

Jan van Rijswijck werd te Antwerpen geboren den 14^{n} december 1818. Hij was een tweelingbroeder van Michiel, die jong stierf. Zijn andere broeders waren Theodoor, de gevierde volksdichter, en Lambert, de gekende zilverdrijver; zijn vader, Jan Cornelis, was stofverwer van beroep en tevens beambte bij het Bureel van Weldadigheid, op lateren leeftijd inwonend bestuurder of vader van het weesjongens- of knechtjeshuis te Antwerpen.

Vader van Rijswijck was de leermeester zijner kinderen; wat er zich in zijne jongens ontwikkelde, lag bij hem in de kiem. Zijn doodsbeeldeken vermeldt, dat hij 81 jaar oud werd en den 26^{n} februari 1871 stierf; het geeft ons ook zijn portret te aanschouwen, gegraveerd door Jozef Nauwens. Zijne trekken waren ongemeen schoon, zijn voorkomen eerbiedwaardig. Hij is voorgesteld met witten das en een hemd *à jabot* en lijkt meer op een rustend staatsminister dan op een nederig burgerman. Men moet aandachtig toezien om den omslag van zijn vest niet voor het grootlint van de eene of andere koninklijke orde te nemen.

In zijn leven was hij wat zijn uiterlijk laat vermoeden, een nauwgezet, ordelijk man, een deftig Vlaamsch burger van den ouden eed, voor wien onberispelijk gedrag en goede naam het hoogste goed waren; een vader, die voor zijne zoons zeker niets anders of beters droomde dan dat zij treffelijk door de wereld zouden komen.

Hij vermoedde niet, dat, terwijl hij hun door woord en daad de regelen van een reinen en degelijken levenswandel voorhield, hij in hun jong hart een sprankel neerlegde, die zou opvlammen en hun naam beroemd, maar hunne levensbaan vreeselijk hobbelig, en hun uiteinde ongemeen treurig maken. Want vader van Rijswijck, met zijn stemmig uitzicht en zijn bescheiden lot, was een schrijver en een kunstenaar op tijd en stond en binnen paal en perk. De dichters van oud en nieuw Holland lezen en aan zijne kinderen leeren smaken; aan dezen, en aan zijne kleinkinderen naderhand, van die onvervalschte sprookjes vertellen, die het jonge volk eens duchtig doen rillen, was zijne gelief koosde uitspanning. Hij leerde zijnen zonen, eer zij de kinderschoenen ontwassen waren, de poëzie en de edele rijmkunst hoogachten en liefhebben. In rijm spreken was hem eene gewone liefhebberij, en, wanneer hij den zijnen eenen brief zond, was deze geregeld in verzen.

Hij was daarbij een zeer bedreven schoonschrijver, die eerst naar den krullerigen schoolmeesterstrant gelegenheidsgedichten of pronkbladen in de boeken der kerkelijke broederschappen versierde, en later, toen de mode veranderd was, allerlei figuren met de pen teekende. Penseel en verfdoos waren hem even weinig vreemd. Wilde hij zijnen kinderen of kleinkinderen eens recht veel genoegen doen, dan schilderde hij hun een landschap met hoef of kasteel en met het een of ander figuurtje, en schreef er dan een vers bij.

Ik bezit zoo'n blaadje. Het verbeeldt een ridderslot, met grachten omgeven, een vierkante toren boven den ingang, een ronde daarnevens, een boerenwoning daarachter, een bootje in den wal en groen op de boorden. Daaronder staan vier en twintig verzen te lezen in dezen trant:

> Valt mij het Brusselsch lot ten deel,
> Dan bouw ik buiten zoo'n kasteel;
> Dan neem ik een boerin tot wijf,
> Die kennis heeft van schup en rijf.

Zulke ex-tempore's kleurde en rijmde hij bij honderden.

Een brief aan een zijner kleinzoons draagt voor titel: ‘Grootvaders papiertje komt Jan bezoeken’ en begint aldus:

Nu, Jan, zeg eens, hoe dat het gaat,
Sinds gij terug zijt in uw pensionaat
En weer papier en inkt en boeken moet hanteeren,
Uw hersens bezighoudt met leeren en studeeren.
- Wel, grootvaâr, het gaat goed, ik werk zooveel ik kan.
- Da's braaf! Ga zoo maar voort. Dit hoor ik gaarne, Jan!

En dan volgen de grootvaderlijke vermaningen in den spreuklievenden en woordenrijken trant, die den trouwen lezer van Cats eigen was.

De bescheiden verzenmaker zal wel dubbel trotsch geweest zijn, wanneer zijne zonen en leerlingen een zoo ongemeene populariteit verwierven; hij zal wel toestemmend geknikt hebben, toen Jan hem in den 'Voorzang' van *het Woord Gods* de vraag toestuurde:

O zeg, zaagt gij dan niet met zoet genot,
En droomend op een voorgespiegeld lot,
Den roem der poëzie ons wenken?
En, met een fier verheven hoofd,
De vaderlandsche harp in onze ontplooide vingren,
Het loof ons om den schedel slingren
Der lauweren, die de kunst belooft?

En toch zou de diep geloovige man den hemel wel gebeden hebben, dat die kransen de slapen zijner jongens niet mochten bedekken, hadde hij geweten wat scherpe dorens er onder dit loof zouden schuilen.

In het huisgezin van dien man was Jan opgegroeid. Het kan niet anders of ook hij moet zich al jong beproefd hebben in het rijmen in schrift of voor de vuist. Het is nauwelijks te gelooven en toch waar: hij, de onuitputtelijke en onvermoeibare dichter en schrijver van later dagen, werd dertig jaar oud, zonder dat hij, buiten zeer enkele versjes in tijdschriften, iets in druk gaf.

Het schijnt wel, dat de eerbied voor zijnen ouderen broeder en de vrees van met zijn eigen rijmen al te zeer beneden die van zijnen voorganger te blijven, hem, zooals hij dit in de voorrede van zijnen *Volkslust* getuigt, zoolang hadden doen aarzelen, eer hij zijne krachten als luimig dichter beproefde.

Op een plechtig en treurig oogenblik ging hij de verbintenis aan de stappen zijns ouderen broeders te volgen. Het was

op de begraafnis van Theodoor den 10^{n} mei 1849. Men wilde, men eischte, zoo verhaalt Jan, dat ik in de plaats van den overledene zou optreden als volksdichter. Ik *kon*, ik *mocht* die zware taak niet op mij nemen, omdat het mij aan de noodige bekwaamheden scheen te mangelen. Maar een der aanwezigen[1)] had een delicaat middeltje uitgedacht, dat mij in een valschen toestand bracht, namelijk hij brak een blad van den lauwerkrans, dien hij op de kist wierp en wendde zich tot mij zeggende: ‘Zie, de volkslier ligt wel verbrijzeld; doch het is uwe zending de verbrokene snaren weder aan te knoopen.’ Toen gaf hij mij het blaadje, en, zonder te weten wat ik deed, tastte ik werktuigelijk toe en nam het aan.

‘Dat was een plechtige verbintenis! bij zulk een graf!’

En op die tooneelmatige wijze werd de jonge dichter tot volkszanger gewijd.

Tot dan toe was Jan weinig bekend; hij had gewone lagere studiën thuis bij vader en in eene stadsschool gedaan en was toen, evenals Conscience vóór hem, ondermeester geworden. Eerst was hij gehecht aan eene lagere stadschool; in 1848, aan de lagere hoofdschool te Antwerpen; tusschen in was hij een tijd koopmansklerk geweest. Van 27 mei tot 23 september 1848 gaf hij met zijn broeder Theodoor een hekelend blad in verzen uit, *de Filter* genaamd. In het nummer van 24 juni kwam er een vers voor, waarin den koning de liefdadige raad werd gegeven terug naar Londen te vertrekken, vanwaar hij ons gezonden was, indien hij 's lands zaken niet beter wist te besturen.

Het stuk was zoo oneerbiedig mogelijk voor den vorst; toon en gedachte waren beleedigend. Wel bracht het volgende nummer eene vergoelijkende uitlegging en de verklaring des dichters, dat hij geen republikein was en den bestaanden regeeringsvorm niet had willen aanvallen. Maar wat in andere tijden misschien door den beugel had gekunnen, werd in het revolutiejaar ernstig opgenomen, en bij ministerieel besluit van 8 juli 1848 kreeg de hekelende ondermeester zijn ontslag. Op dertigjarigen ouderdom bevond hij zich op straat zonder broodwinning. Hij heeft dan de zeven magere koeien van Egypte niet in droom, maar in volle wezenlijkheid gezien. Hij won het dagelijksch brood,

1) De dichter Prudens van Duyse.

met of zonder toespijs, door het rijmen van gelegenheidsdichten. Wat hij al verzen geschreven heeft voor bruiloften, eerste communie's, jubile's, uitvaarten en andere dergelijke omstandigheden, zal niemand ooit te weten komen en niemand ook zal bij die onwetendheid iets verliezen.

Jan was een van Rijswijck en die naam was in Antwerpen gelijkluidend met verzenmaker. Aan rijmlievende klanten zal het hem dus niet ontbroken hebben.

Het was, zooals wij zagen, korts na zijn ontslag uit het schoolmeestersambt, dat hij de verbintenis aanging als dichter op te treden, en nu volgden de kleinere en grootere stukken elkander met korte tusschenpoozen op.

In 1849 verschenen *Eene Wandeling in de Expositie, Lijkrede op Koning Willem II* en *Lijkrede op Eduard Joseph Geelhand*; in 1850, *Opwekking tot Liefdadigheid, de Antwerpsche Longchamps* en *Van Dijck in verlof*; in 1851, *Volkslust*; in 1855, *het Woord Gods, Eene Hemelhistorie* en *Mengelpoëzij*; in 1857 *Tollens*; in 1861, *de Politieke Zweepslagen*.

Jan van Rijswijck had de gewoonte, waar de gelegenheid zich aanbood, de jongste voorvallen van staatkundig of bijzonder belang in verzen te behandelen, die hij dan in het een of ander dagblad plaatste. Waren er kiezingen op handen, had een volksvertegenwoordiger of franskiljon een domme daad bedreven of een verwaand woord gesproken, de zweep werd uit den hoek gehaald en kletste rond de ooren van wien 's dichters gal had geroerd. Trouwde er een vriend, werd er een liefdadigheidsfeest gegeven, of kwam men slechts voor de pret bijeen, immer was Jan van Rijswijck, evenals vroeger zijn broeder Theodoor, de verteller en keuvelaar, wiens geestige sprookjes en guitige spotternijen of kalme filosofeeringen men het liefst aanhoorde.

In het *Handelsblad* van Antwerpen plaatste hij van 1849 tot 1857 gewoonlijk zijne bespiegelingen op de gebeurtenissen van den dag, en op oudejaarsavond placht hij voor dit blad een nieuwjaarsvers te schrijven. Wanneer hij zelf *de Grondwet* uitgaf, plaatste hij natuurlijk daar eerst zijne gelegenheidstukken in. Niet zelden schreef hij in zijne courant het een of ander stadsnieuwsje in rijm. Wanneer de tijden ernstiger en zijn rol gewichtiger werden, verstomde zijn lied. Gedurende de laatste acht jaren zijns levens, van 1861 tot 1869, blijft

de prozaschrijver alleen aan het woord en laat de dichter niets meer van zich hooren.

Bij ieder ander zou het met recht verwondering baren, maar bij onzen van Rijswijck, wiens leven zoo rijk is aan tegenstellingen, komt het minder vreemd voor: hij, die vroeger zoo bescheiden zweeg en zich op den achtergrond hield, geraakte meer dan wie ook verzot op schrijven en drukken, eens dat hij er mee begonnen was. Niets liever doet hij dan zich als dichter voor te stellen en zijn publiek te onderhouden over de reden, waarom hij schrijft of waarom hij het zoo en niet anders doet. Niet alleen voert hij zichzelven aldus ten tooneele in zijne voorredenen, maar in den aanhef van een aantal stukken weidt hij ook uit over hetgeen een dichter is in 't algemeen en over wat een dichter hij is in 't bijzonder.

En wat voor een soort van dichter was hij dan wel? In de voorrede van zijnen eersten bundel leert hij het ons:

> Wilt ge, alvorens in te schrijven,
> Tot 'nen waarborg voor uw schijven,
> Weten wat het boek bevat?....
> 't Zijn de kindren mijner luimen,
> Om de geesten op te ruimen
> Van het volk in land en stad.
>
> 't Is een bundel met gedichten,
> Die, ik hoop het, nut zal stichten
> Onder 't volk, waar hij behoort;
> En die de verfranschte gasten
> Eens naar hunne ziel zal tasten
> Met een fel gepeperd woord.
>
> Die al lachende zal leeren,
> Hoe ge u wenden moet en keeren;
> Wat er goed is en wat kwaad;
> En hoe het met vele dingen,
> Bij de dwaze stervelingen,
> Net als in een gekhuis gaat.

Een volksdichter werd hij dus; een, die al lachend leerde; een hekelaar, wiens vorm vaak ruwer was dan zijn gemoed.

Maar hij sloeg ook wel eens een anderen toon aan. Zijne poëzie was als die zijns broeders scherp afgedeeld in twee verschillende vakken: het luimige en het ernstige; de laatste soort, geleerd in de boeken en geschreven voor geletterden; de eerste, afgeluisterd op straat of in huis en gezongen voor het volk.

Er waren geen meer overtuigde, verstokte en verblinde klassiekers dan de van Rijswijcks, eens dat zij ernstige verzen aan het schrijven waren; er waren geen driester doortasters in de onverbloemde waarheid, geen onverschrokkener opvoerders van het volkselement dan die zelfde mannen, wanneer zij den luimigen trant aansloegen. Het stijfste is niet deftig genoeg, waar zij de schoolsche cither spannen; het gemeenzaamste niet los genoeg, wanneer zij voor het volk zingen.

Het een en ander lag wel wat in den aard van hunnen huiselijken kring en van hunne omgeving daarbuiten. Vader van Rijswijck dweepte vooral met groote, hoogdravende dichters: Vondel, Feith en Helmers. Daarbij kwam dan Cats, en in lateren tijd schijnt ook Tollens tusschen de huisgoden geplaatst geweest te zijn. Dezen las het hoofd des gezins; aan hunnen eeredienst gewende hij al vroeg zijn rijmelend kroost. Waar hij zelf de pen ter hand nam, was alles gemoedelijk, jokkend, bescheiden: een gekeuvel in verzen zonder andere aanspraak dan een meer dan gewone gevatheid in het rijmen, en een degelijk huisbakken zedeprediken.

Ook de zonen sloegen een lossen, luchtigen toon aan, behalve in de oogenblikken, waarop zij, hunnen natuurlijken aanleg vergetend, zich lieten bedwelmen door de droomen van hoogeren roem en zich waagden aan verheven poëzie.

In hun huis werd de scheidingsvore tusschen de poëzie voor het dagelijksch leven en die voor de plechtige omstandigheden wat dieper dan elders gegraven, maar ook rondom hen gaapte die kloof. Voor het grootste deel van het lezend en letterlievend publiek van dien tijd moest een vers, om dien naam te verdienen, er heldhaftig uitzien. Stoute woordkoppelingen, opgeschroefde denkbeelden, ridderlijke helden en tranerige heldinnen waren sterk gevraagd. Bilderdijk, de romantische verhalen van Beets, de vaderlandsche zangen van Tollens waren lievelingslektuur. Het ongeletterd publiek daarentegen liet zich gemakkelijkst verleiden door snedige en koddige gezegden, door een overvloedig of kunstig rijm, door het gemak van verzen uit de mouw te schudden.

Voor de eenen was iemand, die in rijm schreef, een sterveling door het noodlot uitgekozen en door die sombere godheid met den vinger aangeraakt en aldus gewijd of gedoemd om in hoogere en geheimzinnige kringen te leven. De beste dichters van dien tijd stelden zich gaarne voor als overheerscht en voortgedreven door de godheid, door welke zij bezield en bezeten waren. En het publiek, te goeder trouw, of vrijwillig begoocheld, liet zich die voorstelling welgevallen. Dit verhief de zangerenschaar in hare eigen oogen en in die harer omgeving boven het gewone peil; zij was wat meer en wat anders dan de prozamenschen en mocht ook wat meer en wat anders doen dan dezen. Men was in den bloeitijd der romantiek, der schilders en letterkundigen met lange haren en breede dassen, met woeste helden en losse zeden.

Voor de anderen daarentegen was de dichter een prettige kerel, een soort van grappenmaker met kluchtige invallen en koddige of snedige woorden, die op alles wat geestigs wist te zeggen en overal, waar hij zich liet hooren jok en lach medebracht. Gemakkelijk rijmen was zijn hoogste verdienste, in rijm kunnen spreken zijn onbetwistbaar kenmerk. De tijd der rhetorikale kniedichters was, zooals men ziet, nog niet uitgebloeid en ofschoon sterk aan het wegsterven, zijn die eigenaardige zeden ten onzent nog niet geheel verdwenen. Wie goed wilde zoeken zou hier en daar nog wel een koppel herbergmakkers of huisvrienden aantreffen, die, tot groote bewondering en pret hunner aanhoorders, een half uur lang in rijm kunnen praten en in dien vorm allerlei min of meer gelukte aardigheden ten beste geven. Wil men nu nog een bewijs der ongemeene dichterlijke begaafdheid van Theodoor van Rijswijck leveren, dan haalt men voor de honderd-en-zooveelste maal weer eens aan, dat iemand, die hem wilde bot zetten, hem een rijm vroeg op het woord ‘bliksem’ en dat ‘de Door’ onmiddellijk daarop inviel met den rijmenden regel

> ‘Geef hem een klets of 'k geef ik z' hem.’

Die handigheid in het verzengieten, die kunst om een snaaksch verhaal luchtig in te kleeden en te doorspekken met koddige invallen en welgelukte zinspelingen, die welbespraaktheid, doorkruid met eenige schimpschoten op de machtigen der wereld

en de belachelijkheden van den dag, bezat Jan van Rijswijck in hooge mate.

Zijne kunst wortelde diep in onzen volksaard. Met al hare genietbare en minder genietbare hoedanigheden was zij Vlaamsch, door en door Vlaamsch, van niemand afgeleerd, het trouwe beeld van eigen zienswijze, de trouwe weerspiegeling van de kleine wereld, waarin zij werd geboren en opgroeide.

Is het te verwonderen, dat zij populair was? Wat van Rijswijck schreef was geene poëzie of proza voor liet volk; het was de poëzie van het volk, zooals de menigte die zou gemaakt hebben, indien zij genoeg kennis van taal en regel, en geest genoeg bezeten had. Hij daalde niet af tot zijne lezers, omdat hij op zijnen natuurlijken stand er zich maar juist zoover boven verhief als noodig was om er niet mede vermengd te worden. Zijne taal, zijn geest, zijne denkbeelden, zijn haat en liefde, zijne oordeelen en zijne vooroordeelen waren die van het groote publiek, met het enkel onderscheid, dat er ligt tusschen een opgewekten en scheppenden geest en een ongeschaafd en onbegaafd mensch.

Men hield van hem om al die eigenaardigheden; men had hem lief, omdat hij in zijne verzen evenals in zijne gesprekken de gulle, snaaksche gezel was, die al lachend en vertellend en sprookjes scheppend en aardigheden uitventend het leven doorging, overal opgeruimdheid en vroolijkheid verspreidend. Wie het volk kan doen lachen trekt het tot zich en oefent er gezag op uit. Jan van Rijswijck nu was een der geestigste praters, wier aandenken in onzen leeftijd is bewaard gebleven. Ik heb hem persoonlijk slechts weinig gekend, maar herinner mij toch wel, dat gedurende de enkele uren, welke ik met hem doorbracht, hij het hooge woord voerde en onuitputtelijk was in kwinkslagen, anekdoten, woordspelingen en wat dies meer.

In het *Hôtel du Rhin*, bij Krütwig aan de Werf, ontmoette ik hem. Het was een der oudste Duitsche herbergen der stad, die bij het bouwen der nieuwe kaaien verdwenen is. Een groep Vlaamschgezinden en levenslustige burgers hadden er hunnen zetel opgeslagen en Jan van Rijswijck troonde er één of meer keeren per dag in hun midden, met zijne lange pijp, zijnen malschen lach, zijne sappige woorden. In den winter vereenigde men zich in de voorste der twee herbergzalen; in den zomer

zat men aan de deur, den rug tegen den gevel, het oog naar de rivier, die men daar in alle hare pracht, met al hare beweging van op- en afvarende schepen zag.

Onze dichter was een hartstochtelijk liefhebber van al wat met de scheepvaart in betrekking stond. Ik geloof, dat wie hem niet thuis vond, zoo goed als zeker was hem aan de Schelde te vinden. Er was geen touwtje of geen stangetje aan het tuig van een schip of hij kende het bij naam, en gaarne pakte hij dan ook met die kennis uit.

Zijne verzen waren in den trant van zijne gesprekken, altijd luimig, altijd lustig, vol grappige invallen; geschreven improvisaties, die iedereen terstond moest begrijpen en die berekend waren om het groote publiek te behagen.

Jan hield van zijn publiek, zooveel als zijn publiek van hem. Of hij zijne Antwerpenaars kende, en hunne zeden en hunne wijze van zeggen en van zien, en hunne overleveringen en hunne helden van hoogere en lagere klas, en hunne straten met al de huizen en winkels en de namen hunner bezitters! Wanneer hij dan aan het vertellen of rijmen ging, schoten al die menschen en zaken ongenoodigd en in dichten drom hem te binnen, en zijne verhalen en al hunne bijzonderheden, zijne beschouwingen en bewijsgronden drongen diep door en kittelden het hart zijner toehoorders, als zoovele familie-overleveringen, die met een enkel woord een heele wereld van beminde figuren en gekende voorwerpen voor hart en oog opwekken. Zijne personages gaan niet naar ‘de herberg,’ maar naar ‘de Klok’ of naar ‘Dikke Mee;’ zij halen hunnen ‘fijnen zwaren’ niet ‘in den tabakswinkel,’ maar bij ‘Beukelaer;’ hun vleesch niet bij ‘den beenhouwer,’ maar bij ‘Crabeels’ of ‘Moorkens.’ Kleinsteedsche poëzie, zal men zeggen; ja, maar tevens waarheid en leven.

Ook zijne taal had die passendheid, die echtheid en schilderachtigheid. Hij had ze geleerd in den omgang met zijn medeburgers; hij was kunstenaar genoeg om te beseffen wat al kleur, wat al kracht en oorspronkelijkheid er lag in de spraak van den ongeletterde, wat een gewenschten vorm zij leverde voor zijne eigen opvattingen, wat bijsmaak zij gaf aan de eenvoudigste zijner gezegden. Maar kende hij het Antwerpsch in den grond, en beminde hij het, ook het Nederlandsch was hem innig lief, en met ernst had hij zich op de studie der algemeene taal toegelegd. In zijn proza zoowel als in zijne poëzie, weet hij

met de meeste gevatheid partij te trekken uit zijne kennis van de algemeene en van de plaatselijke taal, de volkspraak verheffend door haren omgang met het deftigere woord, de geschreven taal smijdiger en kleuriger makend door de levende en schilderende uitdrukking der gesprokene.

Ook het wel en het wee zijns volks was het zijne. De ongenadige spotter vertedert telkens, wanneer er een nood te lenigen is, en wordt een bijtende hekelaar, wanneer er een onrecht te herstellen, een gevaar voor het openbaar welzijn te voorkomen valt. Geen onderwerp behandelt hij zoo herhaaldelijk en zoo afgewisseld als de opwekking tot de liefdadigheid. Met waarheid mocht hij van zich zelven getuigen:

‘Schonk mij het lot geen goud, geen schat,
Ik gaf toch alles wat ik had:
Ik zong en bad
Voor hen die leden;
Ik gaf mijn zangen en gebeden.
Dit is mijn goud, dit is mijn schat.’

Om de mildheid der gegoeden dezer aarde voor hunne noodlijdende medemenschen op te wekken, vindt hij zijne roerendste tonen, zijne vernuftigste parabels.

In ‘eene Hemelhistorie’ verhaalt hij van twee zielen, die voor het goddelijk gerecht verschijnen. St. Peter teekent hun goed en hun kwaad aan. De eerste heeft tot haren last al de groote en kleine zonden, waaraan een losbandig menschenkind zich kan schuldig maken. Van het kwaad waren er volle manden; van het goed slechts een heel klein paksken en niettemin woog dit weinige goed tegen het vele kwaad op. De afgestorvene was liefdadig geweest; hij werd in den hemel toegelaten. Na hem kwam een andere, die heele balen met daden van godsvrucht op zijn actief had; maar op zijn passief stond hardvochtigheid voor den arme geboekt: hij werd aan den vorst der hel ten prooi gegeven.

Want, wie geen hart voor den minderen man heeft, is 's dichters vriend niet. Hij heeft een ouden, diep ingewortelden haat tegen allen hoogmoed en verwaandheid, tegen alle voorrecht, tegen alle ongelijkheid, wij zouden haast zeggen tegen alle macht en alle gezag.

Ieder, die op eene hoogere plaats staat, komt hem voor als een vijand des volks, als een verbruiker van wat anderen be-

hoort; de bekwaamheid der grooten, hunne eerlijkheid, de oprechtheid hunner inzichten zijn hem verdacht. Katholiek en liberaal zijn voor hem slechts bedriegelijke uithangborden, waar volksbedrog achter schuilt; bij de eene zoowel als bij de andere partij is eigenbelang de bijzonderste drijfveer.

Van Rijswijck geloofde weinig in de menschen, en schreef gaarne hunne daden aan onedele beweegredenen toe; hij hield weinig van loven en oneindig meer van aftakelen. Geheel zijn leven heeft hij zich op standpunten gesteld, waar hij afgezonderd van de anderen stond. Zelfs in de dagen, waarop zijn invloed onbeperkt scheen, waren zijne denkbeelden niet degene van zijne aanhangers. Zijne liefde voor waarheid en vrijheid, zijn haat voor bedrog, schijnheiligheid en baatzucht, tot het uiterste gedreven, ontaardden soms in kwellende wantrouw, in stugge achterdocht, in immer gewekte verdenking van wat hem omgaf. Met die geaardheid was hij veroordeeld tot een eeuwigen strijd, waarin hij scherp toesloeg en niet minder ruwe slagen ontving. En zoo werd de levensbaan van den man, dien men allicht voor een der benijdenswaardigste menschen zou gehouden hebben, een der hobbeligste en treurigste, die men zich verbeelden kan.

Maar wij dwalen af en hadden nog iets over den dichter te zeggen. Tot nu toe spraken wij hoofdzakelijk over zijne luimige verzen. Over zijne ernstige gedichten mogen wij beknopt zijn: zijne gelegenheidsdichten van korteren en langeren adem verheffen zich niet boven het middelmatige; zijn uitgebreid dichtwerk het *Woord Gods* is eene amplificatie op gekende grondgedachten, met hier en daar een brok frissche en ware poëzie. Al zijne stukken van dezen aard zijn blijkbaar nagalmen van gelezen dichtwerken; zij zijn noch gevoeld noch geleefd en laten ons zoo koud als de dichter zelf onder het schrijven bleef.

Wanneer wij ze poëzie noemen, overdrijven wij ten hunnen gunste en van meer dan een der luimige stukken mogen wij hetzelfde zeggen. Van Rijswijck liet zich ook in zijne verzen, voor het volk geschreven, al te dikwijls medesleepen door zijn gemak van zeggen en rijmen, en gaf dan woorden en klanken in plaats van kunst en gevoel. In zijne verhalende gedichten is hij breedsprakig en staan soms zijne verzen weinig boven berijmd proza; in zijne hekelende *Zweepslagen* daarentegen is hij pittig en snedig.

Hij is zeer ongelijk dus; maar toch zat er in hem een dich-

ter en nog wel een veelzijdige. Waar hij aan het schertsen en spotten of grappen aan 't vertellen is, ontvouwt hij meestal een rijkdom van verbeelding, een levendigheid van geest, een kleurigheid van toon, die van hem een meester in dit weinig beoefende vak maken.

Een voorbeeld. Men verwacht de komeet van 13 juni 1857. In plaats van te bidden en zich te beteren, gaan de menschen in hunne boosheid voort. De dichter duwt hun toe:

‘Gaat voort, ze zal u wel verrassen,
Al vreest ge er nu zoo weinig voor.
't Zij in de kroeg of op 't kantoor,
Of aan uw middagmaal gezeten.
Zij komt - Pardoef! .... en onder 't eten
Valt uwe kop in de telloor.

Dan zult ge schreeuwen, roepen, kermen:
Och! Jan, stel spoedig een rekwest
In verzen op, en doe uw best;
Door rijm wordt toch zooveel verkregen;
Gij kunt onz' Heer misschien bewegen,
Hij ziet u liever dan de rest.

Maar 't is dan ook voor niet gefloten.
Ik trek er uit, ik ben 't hier moê....
- Dood?! - Neen, ik zal u zeggen hoe:
'k Ben bezig met al in te pakken,
En eer de staartster af komt zakken,
Ben ik al lang, met klikken en klakken,
Te voet naar de ander wereld toe.

'k Heb mijn conscientie laten wasschen,
En zuiver maken, voor dien tijd,
Van alle zonden en verwijt;
Nu hangt ze uiteen om wat te drogen;
Komt zien en overtuigt uwe oogen,
Zij is zoo blank, zoo wit als krijt.

Ik heb mijn schriften gansch doorsnuffeld
En alles puntig en getrouw
Veroordeeld voor de keukenschouw
Wat reuk heeft, of wat al te waar is,
En waarop Mechelens vicaris
't *Imprimi potest* weigren zou.

Ik wil van alles zuiver wezen.
Mijn schulden .... Schulden? Och kom aan,
Wel als de wereld moet vergaan,
Wat maken bakker of aptheker?
En toch, onz' Heer bemoeit zich zeker
Met die bedriegers! - 'k Laat dat staan.

Neen neen, de ziel, het hart moet zuiver
Van boozen wrok, van haat en nijd.
Gij allen die mijn vijand zijt,
Wat gij mij deedt en hebt misdreven,
't Is u van harte gansch vergeven,
De hand!.... Ik scheld u alles kwijt.

Bij voorbeeld, ik vergeef van Duyse,
Dat hij in eene vrouw verkleed
Beging wat nooit een dichter deed:
Vermomd collega's aan te tasten[1].
'k Vergeef hem ook al de andre lasten,
Waar zijn geweten onder zweet...

Nu volgt in bonte rij de opsomming van al wat hij vergeeft, en om te toonen hoe grootmoedig hij is, somt hij al het kwaad op, dat ieder zijner vijanden bedreef en dat hij hun kwijtscheldt. Grappig gevonden, geestig gezegd!

Uit zijne ernstige verzen zouden wij er ook wel aanhalen die zich gunstig onderscheiden. Zoo in *het Woord Gods* de strofen, waarvan de eerste luidt:

Ik vraag den leeuwerik, die met ontplooide zwingen
Voor mijne voeten opstijgt uit het gras,
Wie of zijn meester was,
Die hem dit wonder lied heeft leeren zingen?
En hooger stijgt hij op en schooner klinkt zijn lied,
Dat hij uit meer verheven kringen
Als vloeiend diamant op de aarde nedergiet[2].

En heel de zevende zang, zijnen zoon toegezongen, in gemoedelijkeren toon opgevat, en met den lieven aanhef:

1) Zinspeling op een vers door Van Duyse geschreven in antwoord op het stukje ‘de Kruisjacht’ en onderteekend ‘Eene vrouw.’
2) *Het Woord Gods*. Bladz. 45.

Jongen lief! op uwe jaren,
Weet ge niet wat u hier wacht;
Wat u 't lot heeft toegedacht:
Zorgloos spartelt ge in het wiegje;
Moeder zingt, en gij .... gij lacht!

Jan van Rijswijck kon ook wel ontroerd zijn en ons ontroeren. Wat hij schreef op die oogenblikken, toen hij alleen luisterde naar wat zijn hart hem zegde, is echt dichterlijk en, wonder genoeg, wanneer hij uit het volle gemoed zingt, is het gewoonlijk eene weemoedige aandoening, die hem heeft aangegrepen. Zoo mag men zijne *Trilogie aan Tollens* tellen onder de diepstgevoelde zangen, welke onze letterkunde bezit. Als hadde het rouwen over het heengaan van den vereerden dichter zijn hart verteederd, spreekt hij niet enkel bewondering voor dezes talent en smart om zijn afsterven uit; maar in eenen adem geeft hij lucht aan de genegenheden, die hem zelven diepst in het hart wortelen: liefde voor zijne kunst en hare roemrijke beoefenaars, liefde voor het groote Nederland, liefde voor zijnen engeren huiskring:

Wacht, graver, vul den kuil niet dicht,
En spreidt er nog geen zoden over:
Hij is te dierbaar, die er ligt!...
Wacht, graver, maak den kuil niet dicht:
Het Zuiden brengt hem nog een loover.

U niet alleen trof zijne dood,
Aan IJsel-, Maas- en Amstelboorden,
U grieft alleen geen rouw en smart,
Ook in het Zuiden klopt het hart
Zoo Nêerlandsch als in 't Broeder-Noorden.

Gij hadt hem wel in uwen schoot;
Gij bleeft wel aan zijn woord gekluisterd
Bij ieder tooverend akkoord;
Maar ook het Zuiden heeft gehoord,
En wij, wij hebben meegeluisterd.

Zijn lied dreef om op Neerlands lucht,
Die met de zilvren tonen speelde,
En ons een galm heeft toegevoerd;
En hebbe 't lied u eerst geroerd,
Denkt niet, dat het ons minder streelde.

Hij had de snaren zijner harp
Ook diep in 't Zuiden vastgevezen;
Nooit heeft hij 't speeltuig opgetild,
Of België's grond heeft meegetrild,
Bij elken toon er uit gerezen....

Wij breken af; want schreven wij voort zoover de rijke, innige tonen ons lokken, wij namen alle drie de stukken der *Trilogie* over.

In enkele zijner gedichten spelen ernst en luim dooreen en komen beurtelings aan het woord. Hij begint spottend en lachend; maar allengs overweldigt het gevoel hem en half weemoedig klinkt dan de toon, die uit het hart opwelt.

Zijn *1857 of de Nieuwe Ton* is een treffend staaltje van dien trant. Deze tweeslachtige stukken zijn misschien in 's dichterswerk de beste, omdat zij de meest ware zijn. In zijne hoogdravende, zoowel als in zijne luimige verzen speelt hij al te dikwijls eene rol en zet zijn gezicht in kunstmatige plooi; hier is hij geheel zichzelf, hij denkt luid op en vergeet zijn publiek. Hij vergelijkt in de *Nieuwe Ton* het menschelijk leven bij eenen kelder.

Een kelder, die vol tonnen ligt,
Van voren klaar aan het gezicht
  Door 't lampken ('t daggeflonker);
Maar achter is 't een duister gat,
Geen mensch ontdekt zijn laatste vat,
  Zoo diep is 't er en donker.

De tonnen liggen op een rij,
En ieder is een jaargetij.
  Wij maken ze allen open,
En leven daaglijks van hun nat,
En levend zien wij vat voor vat
  Allengskens ledig loopen.

Het laatste is eindlijk leeggepompt:
Dan klopt men en de Brouwer komt
  Met al zijn rekeningen.
Gelukkig is de brave dan,
Die zijn kwitantie vragen kan
  En niets heeft af te dingen.

Mijn kelder is een kromme gang,
God weet hoe diep, God weet hoe lang!
  Reeds dronk ik vele tonnen

En stiet ze hol en leeg ter zij
Sinds 't eerste vat of jaargetij
Werd in mijn wieg begonnen.

Dan was ik nog zoo klein en slap;
Ik kon alleen niet aan den tap,
Maar moeder ging mij voren.
Zij hield mijn kruikje bij de kraan,
En bracht mijn mondje er zachtjes aan;
Geen dropje ging verloren.

Rein was het vocht van elken dronk,
Dien moeder in den beker schonk:
Wat is er slecht voor kinderen!
Geen teug of hij is honigzoet.
Geen zorgen plagen hun gemoed,
Geen rampen, die hen hinderen.

Het kraantje lekt, het vaatje loopt
Zoo zoetjes en de tijd ontknoopt
Zijn dagen en zijn weken;
En eindelijk, het jaar is om,
Het eerste vat is ledig - kom,
Het tweede ras ontsteken.

Ik sukkelde van moeders schoot,
En werd een bengel stout en groot,
Een haantje, dat al kraaide;
Ik vluchtte roekloos uit den nest,
Zoodat ik evenals de rest,
Mijn eigen kraantje draaide.

Ik stond alleen voor mijne ton,
En dronk en tapte wat ik kon,
Nu aangename teugen,
Dan bittere, en ik ondervond,
Dat, zijn alle vaten rond,
Niet alle vaten deugen.

Maar toch het ging mij lustig af,
Wat of de ton mij schonk en gaf.
Ik was geen koffiebrander!
Als ik een bitter poensel kreeg,
Ik dronk het even vroolijk leeg
En snakte naar een ander.....[1)]

1) *Handelsblad* van 31 december 1856.

Ziedaar bewijzen genoeg, dunkt mij, om mijn beweren te wettigen, dat er in Jan van Rijswijck wel degelijk een dichter zat, die ons vaak wat meer te bewonderen geeft dan zijne vaardigheid in rijmen en jokken, en die ook op andere plaatsen en in andere tijden dan de stad en de omstandigheden, voor welke hij de meeste zijner verzen schreef, waardeering verdient.

II.

Wij zagen reeds, dat Jan van Rijswijck in 1848 *de Filter*, een dagblad in verzen, uitgaf. Vroeger nog werkte hij en zijn broeder Theodoor mede aan *de Schrobber*, een liberaal spotblad, dat opgericht was om den katholieken *Roskam* te bestrijden en dat van 1 juni 1847 tot 4 maart 1848 verscheen. Zijn ontslag als onderwijzer, ten gevolge van een zijner artikels in *de Filter*, was de eerste, maar, helaas! niet de laatste der onaangenaamheden, die hij zich door zijne vrijpostige dagbladschrijverij op den hals haalde. Hij werd er echter niet door afgeschrikt van het vak, en de eenige vaste bezigheid, die hij later nog ter hand nam en in de laatste twaalf jaren zijns levens uitoefende, was het journalisme.

Den 26sten april 1852 was hij in het huwelijk getreden met Isabella Tielemans, modiste van beroep, die aan het hoofd eener winstgevende zaak stond. Vijf kinderen waren de vruchten van dien echt. Drie dezer stierven jong; de twee thans nog levenden zijn: Jan, advokaat, lid van den provincialen en van den stedelijken raad, en Anna, tegenwoordig Mevrouw Florent van der Ven.

Na zijn broeders dood hield hij zich meer en meer met staatkunde bezig. In den beginne en tot in 1857 was het vooral als strijder voor de rechten der Vlaamsche taal, dat hij zich deed kennen. Zoo treffen wij hem in 1856 als secretaris van het *Nederlandsch Kunstverbond* aan, en in deze hoedanigheid stelde hij het manifest op, dat genoemde kring uitgaf ter gelegenheid van de vijf-en-twintigste verjaring der troonbeklimming van Leopold I. Van dit meest krasse aller vertoogschriften ging hij zelf met zijne vrienden, Emanuel Rosseels en Leonard de Cuyper, den kroonprins een exemplaar aanbieden, tijdens een bezoek, door den troonopvolger aan Antwerpen gebracht.

Met dezelfde twee partijgenooten ging hij het toelichten aan den heer P. de Decker, minister van Binnenlandsche Zaken. Dit manifest en deze mondelingsche verklaring gaven aanleiding tot de instelling der gekende en zeer verdienstelijke grieven-commissie.

In augustus 1857 liet Jan van Rijswijck het prospectus verschijnen van een dagblad, waarvan hij opsteller en uitgever zou zijn. Eenige rijke gematigde liberalen deden hem de noodige middelen aan de hand en den 5^{n} september daaropvolgende kwam het eerste nummer der *Grondwet* uit.

Het was een dier bescheiden bladen, zooals er vroeger en later wel meer in Vlaamsch-België verschenen. Gelijk de meeste dezer moet het moeite gehad hebben om zijne kosten te dekken en had het slechts een plaatselijken invloed.

Wat het van elk ander onderscheidde, was de stempel van oorspronkelijkheid, van persoonlijkheid, dien de opsteller er wist op te drukken. Zijn programma was niet alledaagsch; het was gematigd liberaal, maar stelde het belang van het algemeen, toffelijk zoowel als zedelijk, boven de belangen van eenige partij. Het was radikaal Vlaamschgezind en volksgezind in eenen tijd, toen deze denkwijze geen rol speelde in de politiek, en daarbuiten ook geen talrijke aanhangers telde. De opsteller was weinig belezen in de vraagstukken, welke een degelijk dagbladschrijver dient te behandelen; om er zich een denkbeeld van te vormen bezat hij niets meer dan zijn gezond oordeel en zijne zuivere inzichten; om ze bij het publiek te doen ingang vinden beschikte hij over geen andere macht dan zijne onuitputtelijke fantazie, zijn ronden lach en zijn scherpen hekel. Dit was inderdaad al veel; de tijd zou leeren, dat het niet genoeg was.

Waren letterkundige gaven en geestige stijl voldoende om een dagblad te doen lukken, van Rijswijck hadde fortuin gemaakt met zijne *Grondwet*. Nooit vóór of na hem toch werd ten onzent een blad in zoo geestigen en genietbaren trant geschreven. Wat hij aanraakte kreeg leven en aanschouwelijkheid: zijne hoofdartikels waren beelden of groepen uit de werkelijkheid, voor het oog des lezers ten tooneel gevoerd; zijne redeneeringen werden gedramatiseerd, zijne bewijsvoeringen geschilderd, zijne polemiek in brons gegoten.

Hij, zoowel als zijne trouwe lezers, waren verlekkerd op een

stadsnieuwsje, met geuren en kleuren verteld. Men moet dan ook zien wat hij leverde in dit vak. Een gebroken been, een gestolen brood, een opgepakte dronkaard of schavuit, een gestoorde bruiloft of een krakeelend echtpaar waren voor hem geen onderwerpen, die in veldwachterstaal en in twee regelen werden afgedaan; neen, voor elk standje werd ruim baan gemaakt; het publiek werd opgeroepen om te hooren en te zien hoe de zaak zich had toegedragen en wat aardigheden de luimige journalist er ten gelieve van het kransje belangstellenden over ten beste wist te geven.

Jan was een onverbeterlijke hekelaar; hij was, bijvoorbeeld, de beste der echtgenooten en vaders, en echter geloof ik niet, dat er iemand zooveel schimpschoten op het huwelijk gelost heeft, zoo ongenadig, om niet te zeggen zoo onkiesch, de vrouwen afgetakeld heeft als hij.

En denkt niet dat er iets boosaardigs achter dien spot- of scheldlust schuilt. Hoegenaamd niet, het is louter jok, onweerstaanbare jeukte om een aardigheid te zeggen, hoe onaardig die dan ook voor den besprokene mocht klinken. Hij moest lachen, schertsen, knipjes voor den neus of kletsen om de ooren geven aan al wat zich rondom hem bevond: aan zijn vrienden, aan hen, die hij innig liefhad, zoowel als aan hen, die hem tegen de kar reden.

Wat de klappen waren, die hij aan zijn vijanden uitdeelde, kan men begrijpen. In de polemiek vergat hij zijnen eigenaardigen trant niet; hij bleef kunstenaar, verteller, en schilder; maar de trekken, die zijne pen teekende, sneden door vel en vleesch. Zijn woord wordt vlijmend, zijn vergelijkingen striemend; als een wervelwind van smaad en spot doet hij de zweepslagen rond de ooren der tegenpartij gieren. Zoo is, om maar een voorbeeld te noemen, een zijner antwoorden aan een Antwerpsch dagbladschrijver, toen van grooten invloed, nu van het tooneel verdwenen, echt dramatisch van adem en vorm. Bedoelde persoon had vroeger met vrouw Justitie overhoop gelegen, en deze had hem kosteloos verblijf in een harer paleizen geschonken. Hij was naderhand te Antwerpen opsteller geworden van verscheidene Fransche en Nederlandsche bladen, die de richting van van Rijswijck bestreden. Op een gegeven oogenblik had die man een der zonen van Theodoor van Rijswijck aangevallen, omdat hij in den schouwburg *de Brabançonne* had uitgefloten.

De dagbladschrijver had den knaap deze daad vooral zwaar toegerekend, omdat dezes moeder een pensioen uit de staatskas genoot. Jan antwoordde op den aanval, tegen zijnen lichtzinnigen neef gericht, in een artikel, dat *de Hond en het Kapmes* heet, en aldus luidt:

'Wanneer een hond te huis geen eten genoeg krijgt, loopt hij langs de straat om rotte krengen te zoeken, die hij dan afknaagt. Zulke honden gelijken goed aan dagbladschrijvers, die hun blad met geene ordentelijke artikels vullen kunnen en de toevlucht moeten nemen tot lage en verachtelijke persoonlijkheden, die ieder deftig man kwetsen.

Soms gebeurt het ook, dat zulke honden hier of daar, als ze voorbij een beenhouwer komen, de tanden in een stuk goed vleesch zetten, maar dan komt de slachter met zijn kapmes en loopt den rekel na en zit hem op de huid.

Zoo heeft *de Avenir*, die eerlooze gazet, die niet aast dan op stinkende nieuwskrengen, zijne tanden weer gezet in den naam van van Rijswijck. Aan dat vleesch mag hij niet raken, dat is te ordentelijk voor zulken hond. En daarom komt de beenhouwer met zijn kapmes.

Het betreurenswaardig geval in den Nederlandschen schouwburg tusschen een officier en een van Rijswijck was koren op den molen van den *Avenir*. Dit moest hij exploiteeren ten voordeele van Chazal[1)], ten nadeele van Antwerpen, ten nadeele van 't recht der burgers, ten nadeele der kandidatuur van Jan van Rijswijck.

De kiezingen bewezen echter, dat het volk niets zoozeer veracht dan een Antwerpsch kind, dat zijne moeder helpt verraden en verkoopen.

Dit ontmoedigde den *Avenir* niet. In zijn laatste nummer neemt hij met zichtbare wellust een artikel over uit het *Journal de Liège*, een artikel, dat hij misschien zelf opgestuurd had om het te kunnen overnemen. Daar zet hij weer zijne tanden in den naam van van Rijswijck. En dat mag M.O. niet doen - waarachtig dat mag hij niet.

De jonge heer, zegt hij, die *de Brabançonne* gefloten heeft, heeft zijn opvoeding ten koste van den staat genoten.

Dit is geene oneer, geene schande.

1) Toenmalige minister van oorlog, met wien de Antwerpenaars overhoop lagen.

Hier komt de beenhouwer met zijn mes.

Ha, hond! ge bijt daar in een stuk goed vleesch!

Wanneer een verdienstelijk man, een man, die roem en luister over zijn land, over zijne stad verspreid heeft, te vroeg sterft, en hulpbehoevende kinderen achterlaat, dan moet de Staat die kinderen helpen, de natie wil het, en de Staat doet niets anders dan eene schuld betalen.

Kan dit ooit gelden als een verwijt voor die kinderen? Het publiek zal antwoorden.

Maar als er kinderen ten koste van den Staat OPGEVOED worden, dan zijn er ook groote menschen, die ten koste van den Staat GEVOED en onderhouden worden; bij voorbeeld in de gevangenhuizen, waar zij zitten, niet omdat hun vader een verdienstelijk man was, maar omdat zij zelf oneerlijke, slechte kinderen waren, menschen, die de maatschappij uitspuwt en opsluit, om ze te beletten van nog grootere schelmen te worden.

Mag zulk een door den Staat in de gevangenis GEVOED man de kinderen van een, helaas! te vroeg gestorven genie verwijten, dat zij met hulp van den Staat opgevoed zijn geworden? Mag zulk een hond zijn tanden in zulk vleesch zetten?

Dat het publiek oordeele.

De beenhouwer gaat voort.

De weduwe van Theodoor van Rijswijck, van den onsterfelijken volksdichter, die eeuwig een parel aan Antwerpens kroon zal blijven, trekt van den Staat een pensioen zoo groot als dat van eenen pompier, die 25 jaren dienst heeft. En daarom beweert de *Avenir*, dat de zonen dier weduwe ondankbaar zijn, als zij ten behoeve der grillen van 't ministerie geen afstand doen van al hunne vrijheden als burger en als mensch.

Ha, rekel van een hond! ge zoudt mogelijk willen, dat de Staat dit pensioen introk en de weduwe van een ordentelijk groot man strafte, omdat een harer zonen misschien eene onvoorzichtigheid beging?

Houd uwe tanden van dat vleesch af! Zoek krengen op de straat en knaag daaraan, maar raak niet aan de weduwe van een man, wiens nagedachtenis in Antwerpen, in gansch Nederland zal geëerbiedigd blijven.

Eens heeft men op de deur der gevangenis den naam van O. gelezen. Eens zal men op den voet van een standbeeld den naam lezen van Theodoor van Rijswijck.

Hier is den hond de kop gekloven. De beenhouwer hangt zijn kapmes weer weg.'[1)]

Hoor nu hoe die kopkliever het over een anderen boeg weet te wenden, waar hij zijnen gewonen, gemoedelijken gang gaat. Hij wil aan zijne lezers doen begrijgen, dat de politiek in alles niet baas moet spelen, en discht hun te dier gelegenheid de volgende parabel op:

Daar was eens....

'Daar was eens een baron. Geen nieuwbakken baron, hoort ge, neen een oudbakken baron, en die had eksteroogen, kruisvoeten en meer andere onplezierige dingen aan zijne loopers.

Die baron nu, had eene opinie: hij was razend verzot op labboonen[2)]. Maar nu moest de Baron toch schoenen hebben, want een baron op bloote voeten is maar een armzalig ding. Hij liet een stievelmaker komen en zei:

"Spinaal, maak me een paar flinke schoenen."

"Goed, heer baron, ik zal u de maat nemen."

"Maar kent gij mijn voet? Ik heb eksteroogen, ik heb ..."

"Heer baron, ik ken mijn stiel[3)], laat me begaan."

"Ja maar ik wil een schoenmaker van mijne opinie. Eet gegaarne labboonen?"

"Neen, heer baron."

"Loop dan naar de weerlicht."

Er werd een andere schoenmaker gehaald, die gaarne labboonen at. De baron liet zich de maat nemen. De schoenen kwamen tehuis, maar de baron had ze niet zoodra aan, of hij schreeuwde als een mager varken. Zijne eksteroogen staken, zijne kruisvoeten zaten gepletterd en hij gooide zijn schoenen uit met een paar nobele vloeken.

"Haal mij den anderen schoenmaker! riep hij, die daar niet van mijne opinie is, die geene labboonen mag."

Spinaal kwam terug, maakte de schoenen, en de baron wandelde er mee op zijn gemak. Spinaal kende zijn stiel en wist naar de voeten te werken, al was hij geen liefhebber van labboonen.

Wat is daaruit te leeren? Antwoord: dat een gemeenteraadsheer onze schoenmaker is, en dat als hij naar onzen voet, naar onze belangen werken kan, het niet noodig is, dat hij labboonen mag, of anders gezegd, dat hij van de associatieklik is.'[4)]

1) *De Grondwet* van 8 december 1862.
2) Labboonen = tuinboonen, *fèves de marais*.
3) Stiel = ambacht.
4) *De Grondwet* 29 october 1860.

Wij zegden, dat van Rijswijck zijn stadsnieuwsjes, ook de alleronbeduidenste, wist te dramatiseeren. Hij schreef er eenige duizenden in den trant der volgende.

Er was een wever van een trap gevallen. Dit wordt vermeld en dan gaat het voort:

‘Men heeft hem naar 't gasthuis vervoerd en na aldaar 24 uren lijdens doorgebracht te hebben, liet de arme wever de schietspoel zijner dagen los en viel van 't getouw des levens. Zijn stuk was af, en hij moest het bij den eeuwigen fabrikant indragen, die nu tegen den dag der rechtvaardigheid zal zien of ketting en inslag kristelijk waren en of het garen wel met den sterkpot der deugd onderhouden werd.’[1)]

Er was een diefegge in de doos gestopt:

‘Dezen morgen wandelde een politie-agent met een soort van mamezel naar den kant van het stadhuis. De liefde scheen voor niets tusschen die wandeling te zijn, want men beweerde, dat het meisje de langevingerziekte had en naar het dievengasthuis moest.’[2)]

Er was een koperen melkstoop gestolen:

‘Dezen morgen was er in de Lange Nieuwstraat een melkboerin, die niet wist, dat de dieven geen koper in hun oogen kunnen verdragen. Zij liet hare hondenkar staan om bij een kalant een halven liter koffiewitsel te gaan dragen en gelastte den hond van goed op te letten.

“Hou! hou!” zei de hond.

Middelerwijl kwam er een dief en schamoteerde den koperen stoop achter uit het karreken weg. Toen de sloor terug kwam, zag zij, dat zij bestolen was.

“Wel mardjus, riep ze tot den hond, hebde dan niet gezien dat ze een stoop gestolen hebben.”

“Hou! hou!” antwoordde de hond, 't welk in hondentaal zeggen wil: “Ba sjarnidjus! neen. Ik kan langs mijnen staart niet zien, lompe trekmuts; let zelf op de stoopen.’[3)]

De menschen hadden in Antwerpen overlast van de leurders; van Rijswijck komt hier tegen op:

Er bestaan voor een burgerskind nog veel kwelduivels op de wereld, onder anderen de leurders, die, in plaats van te roepen,

1) *De Grondwet*. 3 november 1858.
2) *Id.* 24 september 1857.
3) *Id.* 7 februari 1863.

het gemakkelijker vinden deur voor deur aan de bel te hangen, en dit is zoo vroolijk, dat ge er messen zoudt tegen trekken.

'Zie, ik sta mij te scheren en men belt! Toevallig is er niemand bij der hand. Wie mag het zijn? God weet! ei, ei, dat *'s embêtant*. Ik knoop haastig mijn jas toe, gooi een half gevouwen doek rond den hals en loop beschaamd en verlegen naar voor, open, en een lange Putsche koof steekt haren kop binnen: "Geen matten noodig." - "Loop naar de weerlicht! beroerd wijf." Al grommende ga ik weer binnen, zeep op nieuw in en nauwelijks ben ik half geschilderd of *tingelinge linge ling*! Zoo boos als een onweer loop ik naar de deur. Een pannelap steekt zijnen neus tegen mijn gezicht: "Niks te vertinnen." Ik heb meer trek om den vent te vermoorden dan om .... Maar ik stil mijne gramschap, zeg "Verroest, vent," en laat hem drijven.

't Kan nog erger zijn.

De meid is uit met boodschappen en de vrouw zegt: "Toe, houd het klein eens een oogenblikje, ik moet even boven iets halen." Nauwelijks is de vrouw boven of de bel gaat. Daar sta ik met een schreeuwend kind op den arm en mijnheer A. wordt verwacht. Zou hij het misschien zijn? Kristene zielen! Wat doen? Kort en goed; ik leg het arm schaap in der haast op den grond, waar het ligt te schreeuwen als een mager varken en ronddraait als een meuldenaar[1] op zijnen rug. Bedremmeld oen ik en 't is een magere Vlaming met "schuu' feen leewaad!"

Zou de policie niet een middeltje kunnen vinden om die vrienden, die kwelduivels van de bel te houden?'[2]

Een zonderlinge dagbladtrant, wij geven het toe; maar eigenaardig in den hoogsten graad en niet minder oorspronkelijk. Het is geene fijne, noch ver gezochte geest, het zijn aardigheden en kwinkslagen, opgeraapt zooals zij daar bij der hand lagen; maar het is bij niemand, bij vreemden noch eigenen afgezien en het is door en door Vlaamsch, van Rijswijcksch. Er ligt een aanstekelijke goede luim in, een schat van opmerkingen, van pittige woorden, verzameld op onzen bodem, en kunstig en onbedorven ten beste gegeven.

Ik weet niet of van Rijswijck Poirters gelezen had. Ik zou denken van neen, als ik zie, dat hij geen enkelen keer den schrijver van het *Masker van de Wereld* aanhaalt; ik zou

1) Meikever.
2) *De grondwet*, 15 januari 1878.

zeggen van ja, als ik overweeg wat sprekende overeenkomst er ligt tusschen den Jezuïet der XVIIe eeuw, den meest populairen onzer oude schrijvers, en den volksdichter en dagbladschrijver der XIXe, den meest populairen spreker en letterkundige in het Antwerpen onzer dagen.

De gang der gedachte en hare inkleeding, de heerschappij over de taal, de hekelende jolige zin, stemmen in beiden volkomen overeen. Poirters' hoofdstukken zijn kranten-artikels, zijn verzen zijn innig verwant aan van Rijswijcks liederen; Poirters was een befaamd prediker; van Rijswijk een volksredenaar zonder weerga. Beiden geloofden diep aan hun eigen credo en hekelden ongenadig de andersdenkenden.

Van Rijswijck's politiek programma bevatte niet veel punten. Hij diende zijn leven lang een paar idealen, die hij als kind had leeren liefhebben, die hem als jongeling begeesterd hadden, voor wier verwezenlijking hij in zijne mannenjaren streed. Hij was Vlaamschgezind en volksgezind, ijverend voor de rechten van den Nederlandschen stam in België en voor de belangen der mindere burgerij.

Die belangen vatte hij gewoonlijk in nog al bekrompen zin op, en onder dit opzicht ook behoorde hij tot zijn publiek. Alle vraagstukken van hoogere of algemeene politiek lieten hem tamelijk koud; maar de aangroei van handel en nijverheid, de bloei van neringen en ambachten, alles wat den burger gelegenheid geeft tot geldwinnen en zekerheid van het gewonnen niet te zien verloren gaan, maken hem warm. ‘Over een stuiver hout kunt gij uwen pot koken; maar aan honderd gulden politiek kunt gij uwe handen nog niet warmen,’ meende hij.

De belangwekkendste klas voor hem was die, tot welke hij zelf behoorde en met wie hij jaar in jaar uit omging: de burgerij. ‘De burgerij, dat is de bloem van 't volk; de rest .... zemelen en kortmeel’ zoo schrijft hij en zoo denkt hij. De derde stand, de nijverige, vooruitstrevende, echt Vlaamsche mannen, die met werken en zorgen hunnen bescheiden weg hebben gemaakt en nog maken, zijn voor hem de grondvesten en de zuilen van den Staat. Spreek hem van geene legers, van geene sabeldragers, vestingen of kanonnen, van dien ‘moordenaarswinkel’ heeft hij een diepen afschuw; de macht van den Staat ligt volgens hem in de liefde der burgerij voor zijne instellingen.

De moedertaal van het Vlaamschsprekend België moet ge-

eerbiedigd worden; zoo luidt het tweede punt van zijn programma. Wie haar minacht, beleedigt hem; wie hare rechten krenkt, is zijn vijand. Strijdend voor zijne taal, voldeed hij aan de twee machtigste gevoelens, die hem bezielden: liefde tot het hoogste kenmerk van zijnen stam, haat tegen het onrecht, hem en zijn volk aangedaan.

Zijn droombeeld was het vereenigde Nederland onder het huis van Oranje; maar de tijden, waarop die droom kon verwezenlijkt worden, waren voorbij. In het binnenste zijns harten kon hij treuren over dit feit; in woorden kon hij uitvaren tegen de aanvoerders der omwenteling van 1830; nooit dacht hij er aan in daden op te staan tegen den regeeringsvorm zijns lands of anderen iets dergelijks aan te raden.

Ziedaar het politiek credo, waar van Rijswijck als dichter voor ijverde, dat hij als dagbladschrijver zou verdedigen.

De Grondwet werd gesticht in September 1857, toen, tengevolge van het voordragen der kloosterwet, de strijd tusschen katholieken en liberalen voor het eerst in volle hevigheid ontbrand was. Er was blijkbaar geene plaats voor de idealen van onzen dichterlijken dagbladschrijver in den toenmaligen strijd over de vraag of de priesterlijke macht zou overheerschen of gekortwiekt worden. In den beginne was de rol van het nieuwe dagblad dan ook uiterst bescheiden. Alhoewel het de stelling voorstond, dat een weinig oppositie in den gemeenteraad nuttig was, verdedigde het toch de liberalen, die in 1857 het bewind der stad in handen hadden. Toen in hetzelfde jaar de Kamers ontbonden werden, verdedigde het nogmaals de liberale lijst, die er dan ook in haar geheel doorkwam. Vóór de kiezing van 10 december 1857 telde Antwerpen drie katholieke en twee liberale volksvertegenwoordigers; dien dag werden er vijf vrijzinnigen gekozen.

Weldra echter rees er in Antwerpen eene vraag van het uiterste gewicht op, die jaren lang heel de politiek der stad en zelfs des lands zou overheerschen.

III.

Onmiddellijk na de omwenteling van 1830 was Antwerpens handel eerder achteruit- dan vooruitgegaan. De schok was hevig geweest voor de Scheldestad. Hollandsche kapitalen en werkkrachten waren uitgeweken; de tijden waren onzeker en gering

de lust en de gelegenheid om gewichtige ondernemingen op touw te zetten. Van lieverlede verbeterde echter de toestand en na 1839, toen de scheiding geheel voltrokken en de vrede verzekerd was, keerde het vertrouwen en de werklust in de gemoederen terug. Antwerpen ondervond spoedig het uitwerksel van dien verbeterden toestand.

De oude stad was nog immer in hare vestingen der XVIe eeuw gesloten. Deze dagteekenden uit een tijdperk van ongemeenen bloei en waren een tijdlang ruim genoeg voor de wassende bevolking. Vijf en twintig jaar na de breuk met Nederland begon de gemeente zich echter daarbinnen beklemd te gevoelen. Zij spatte uit naar buiten en eene nieuwe wijk, de vijfde, ontstond aan gene zijde der oude wallen. Maar de wetten der krijgsmacht waren streng. Binnen een wijden kring rond de vestingen mocht niets anders opgetrokken worden dan houten loodsen, die dan nog op het eerste bevel der genie moesten afgebroken worden. Met de immer wassende buitenmuursche bevolking wies ook het ondragelijke van dien toestand en het ongeduld om van den knellenden band der vestingen ontslagen te worden.

Wel had men de krijgswet eenen tijd lang oogluikend laten ontduiken, maar op het oogenblik, dat de aangroei der bevolking de slaking der banden met den sterksten aandrang deed eischen, besloot men van hooger hand haar in al hare gestrengheid toe te passen. Napoleon III had zich juist meester gemaakt van het gezag in Frankrijk en deze gebeurtenis had bij het Belgisch Staatsbestuur bezorgdheid verwekt voor onze onafhankelijkheid. Antwerpen werd zeer bepaald aangeduid om in tijd van nood tot schuilplaats te dienen voor ons stamhuis en onze regeering. Vandaar uit zou men hulp van Engeland afwachten, en die poort moest ten allen prijze voor den machtigen en gunstig gezinden bondgenoot opengehouden worden.

In 1853 werd door het ministerie van oorlog het verbod uitgevaardigd woningen te bouwen in den omtrek der oude vestingen van Antwerpen en der omliggende forten. De burgerij verhief natuurlijk de stem tegen dien zoo ontijdigen maatregel; zij begon met eerbiedige vertoogen, zij ging weldra over tot dringender eischen, met onstuimigheid uitgesproken. Deze eerste beweging leidde tot het ter studie leggen eener uitbreiding van den Antwerpschen vestinggordel.

Langzaam ging het werk echter vooruit; het duurde tot in

1858, eer iets tot rijpheid kwam. Toen werden gelijktijdig twee plans voorgedragen; het eene ging uit van het gouvernement en moest alleen de vergrooting der stad aan de noordzijde ten gevolge hebben; het andere was opgemaakt door den heer Keller en zou eene algemeene achteruitschuiving der vestingen verwezenlijkt hebben. Gedurende gansch dit tijdverloop en tijdverlies was het ongeduld der bevolking niet verminderd, en liberale zoowel als katholieke bladen rieden hunne lezers aan zich niet met ijdele beloften te laten paaien, maar meetings te beleggen, om op het staatsbestuur drukking uit te oefenen. Er was eehter verschil van meening: een der liberale bladen stelde zich voorloopig tevreden met de gedeeltelijke vergrooting ten noorden; de commissie der 5^{e} wijk, die de belangen der buitenmuursche inwoners in handen had genomen, zoowel als de gemeenteraad, ijverden voor de algemeene uitbreiding.

Van Rijswijck hield in zijne *Grondwet* staan, dat het best van al ware geene vestingen hoegenaamd meer te hebben, de oude af te breken en door geene nieuwe te vervangen.

'Geen kanons, zoo schreef hij den 23^{n} mei 1857, rond onze huizen, onze schepen, onze entrepots, rond de schatten van het land en van de geheele koophandelswereld: eene bemuurde stad is eene ongelukkige stad, en daarom mag eene stad geene vesting en eene vesting geene stad zijn.'

Bij gebrek aan eenig vooruitzicht op de verwezenlijking van dit droombeeld, verdedigde hij met de overgroote meerderheid der burgerij de uitbreiding der stad langs alle zijden. Alles te vergeefs. De minister bleef bij zijn besluit en droeg zijn ontwerp van beperkte vergrooting voor. Het werd echter in augustus 1858 door de kamer van volksvertegenwoordigers verworpen. Groote vreugde hierover in de stad; de burgemeester Loos, na deze stemming uit Brussel terugkeerende, werd triomfantelijk ingehaald door de bevolking. Het was een eerste overwinning, door de vastberadenheid van Antwerpen op de willekeur van het ministerie behaald.

In augustus 1859 diende het gouvernement een ontwerp van algemeene vergrooting der stad in. Dit werd door de kamers aangenomen en den 8^{n} september werd de wet gestemd, die de uitvoering voorschreef. Onmiddellijk daarop sloeg men de hand aan het werk.

De bevolking van Antwerpen had dus de vervulling harer wenschen bekomen. Bijna twee jaren lang heerschte nu de

rust in de stad; maar naarmate de onteigeningen hunnen gang gingen en de werken vorderden, deden zich andere redenen tot ontevredenheid op.

De eerste was dat de gronden, in den omtrek der nieuwe vestigen gelegen, met krijgsdienstbaarheden werden getroffen, waarvoor den eigenaren geene schadevergoeding was toegekend. Een tweede, dat het noorderkasteel, vlak tegen de haven en dokken opgericht, eene schrikverwekkende uitgebreidheid kreeg. Het besloeg toch 132 hectaren en geleek meer aan eene krijgstad dan aan een versterkingswerk. Eindelijk vernam men uit eenen brief door den minister van Oorlog, den 5^{n} december 1861 aan het gemeentebestuur van Antwerpen geschreven, dat rond dit kasteel, langs de buiten- en de binnenzijde der stad, de gronden op eene uitgestrektheid van 585 meters met krijgsdienstbaarheden geslagen waren. Door die onzinnige toepassing eener oude wet werd het bouwen en graven op die plaats ten strengste verboden en alle uitbreiding voor de Antwerpsche havenwerken onmogelijk gemaakt. Daarbij kwam nog, dat deze bepalingen geen ander doel konden hebben, en ook geen ander hadden volgens den minister van oorlog, dan de verdediging van het noorderkasteel tegen eenen vijand, die alreeds meester van de stad zou zijn, te vergemakkelijken.

Wel verminderde de minister bij brief van 28 februari 1862 den omtrek der krijgsdienstbaarheden binnen Antwerpen tot 250 meters rond de nieuwe sterkte; maar hij achtte nog altijd noodig, dat hare bezetting een aanval van de zijde der stad kon terugslaan. Het noorderkasteel was de laatste schuilplaats van het Belgische gouvernement en leger, en die moest men langs alle zijden en tot het uiterste kunnen verdedigen. Dat de stad zou platgeschoten worden, dat al de schatten, binnen hare muren samengestroomd, vernield zouden worden in dergelijken strijd, daarom scheen men zich in hooger kringen weinig te bekreunen. Een zoo ergerlijke miskenning van al de belangen der burgerij deed den beker overloopen en hij stroomde lang en geweldig.

In juli 1860 zond de provinciale raad een vertoogschrift aan den koning en aan de Kamers om te vragen, dat men een billijke schadevergoeding zou toestaan aan de eigenaars, wier gronden met krijgsdienstbaarheden werden getroffen; een wensch, die reeds een eerste maal in 1855 door den gemeenteraad was uitgedrukt. Een jaar verliep en nog was geen antwoord inge-

komen. Den 22^{n} october 1861 liet van Rijswijck in *de Grondwet* een artikel verschijnen, waarin het verzoek van den provincialen raad met klem werd ondersteund. Zes dagen later had eene eerste bijeenkomst van belanghebbenden plaats in eene herberg aan het station van den Ouden God te Mortsel. Van Rijswijck voerde er het woord en stelde voor inlichtingen in te winnen nopens het vertoogschrift, door den provincialen raad het jaar te voren verzonden. Aldus werd beslist.

Den 2^{n} november daaropvolgende had er te Antwerpen in *den Pelikaan* bij het station eene eerste meeting van protestatie tegen de krijgsdienstbaarheden plaats. Van Rijswijck sprak er op zeer vastberaden toon. Eene tweede meeting volgde; zij werd gehouden in de groote benedenzaal der Cité. Er heerschte een zoo zachtzinnige toon, dat *de Grondwet* ze eene mystificatie noemde. Eene nieuwe meeting greep in hetzelfde lokaal plaats den 10^{n} februari 1862. Nu begon het te spoken en van Rijswijck toonde zich voldaan over den geest, die in deze volksvergadering geheerscht had.

Die voldoening is gemakkelijk te verklaren; hij zelf had er het hooge woord gevoerd en had doorgetast, zooals hij dat doen kon. Hij had uiteengezet, dat, indien de Antwerpsche volksvertegenwoordigers geene ruit durfden uitslaan, zij opgehouden hadden de stad te vertegenwoordigen; dat er dan anderen dienden gekozen te worden met meer haar op de tanden; en dat, indien de kamer niet luisteren wilde, men zich tot den koning hoefde te wenden en hem te zeggen:

‘Sire, wij kunnen u niet verbergen, dat een gouvernement, rustende op onrechtvaardigheid, op wankelenden grond staat.

Sire, het kan Uwer Majesteit niet onbewust zijn, dat de liefde van het volk tot den vorst niet groeien kan op het veld, waar brutaal onrecht wast.

Sire, de laatste schuilplaats uwer dynastie moet in onze harten wezen; daar zou zij veiliger schuilen dan achter batterijen, die wij vervloeken en die, u beschermende, ons moeten verdelgen.’

Ziedaar de taal van den volkstribuin, recht op het doel afgaande, diep stekend tot naar den wortel van het kwaad. Wat gaf hem schadevergoeding voor krijgsdienstbaarheden; de vestingen waren door zich zelven, altijd en overal, een kwaad; aan den oorlog moest den oorlog verklaard worden. Bij meer dan een van de overige sprekers kon men dezelfde stemming waar-

nemen en de uitbundige toejuichingen, welke deze heftige taal begroette, bewees, dat de rechte snaar geroerd was. Van Rijswijck en eenige anderen werden benoemd tot medeleden der Commissie van Krijgsdienstbaarheden, die de leiding der gansche beweging op zich genomen had, en ‘de Meeting’, dat is de vastberaden, de onverzoenbare bestrijding van den overlast, dien Antwerpen van de krijgsmacht te lijden had, was geboren.

Die strijd werd gevoerd binnen en buiten de parlementaire vormen; niet enkel de hoofden der partijen, de aanzienlijken, zij die tot dan toe stem hadden, waar gehandeld werd over zaken van algemeen belang, namen er deel aan; neen, hij werd gestreden door heel de bevolking en spreidde zich veel verder uit dan het afgepaald gebied, waarop hij ontstaan was.

Zestien dagen na de hooger herdachte meeting besloot de Liberale Associatie eenparig de Commissie van Krijgsdienstbaarheden te steunen en een rekwest aan de kamers te zenden, vragende niet enkel eene nieuwe wet op de krijgsdienstbaarheden, maar ook de afbraak der binnenfronten van het Noorder- en van het Zuiderkasteel, als leverende deze een bestendig en onmiddellijk gevaar voor Antwerpen op. Den 10^{n} maart, nieuwe meeting, waarop Van Rijswijck het vertoogschrift der Liberale Associatie verdedigt.

Ter zelfder tijd hield de gemeenteraad zich met de vraag herhaaldelijk bezig. Zijne zittingen van 14 en 22 maart 1862 waren belangrijk en dramatiek in de hoogste mate. De heer Gheysens stelde voor de geheele slechting der twee kasteelen te vragen. Burgemeester Loos beval gematigdheid aan en wilde zich vergenoegen met de krijgsdienstbaarheden binnen de stad te doen opheffen. Hij en enkele andere gemeenteraadsheeren zouden zich neergelegd hebben bij het behoud der versterkingen, zooals men ze toen uitvoerde, zich schikkende in het onvermijdelijke, zich onderwerpende aan de wetten des lands.

De meerderheid echter dacht er anders over en stemde een verzoekschrift aan koning en Kamers, waarbij de afbraak der kasteelen gevraagd werd.

De Liberale Associatie sloot zich aan bij de beslissing van den gemeenteraad en geheel Antwerpen, op een zeer klein getal uitzonderingen na, was het eens in zijn eischen en in zijn krachtdadig verzet tegen het ministerie.

Tot de andersdenkenden behoorde de senateur Gustaaf van Havre, die zijn ontslag indiende, als deelende hij niet meer geheel de zienswijze zijner lastgevers.

Den 23^{n} april hield men eene nieuwe meeting in de Variétés. Van Rijswijck stelde voor twee der vertegenwoordigers van Antwerpen af te zetten, twee anderen tijd te geven om tot inkeer te komen en den vijfden bedankingen te stemmen. Hij achtte het onzin de slechting der kasteelen te vragen, omdat die slechting gelijk stond met de afbraak van al de vestingen, en dat het dus beter was maar in eens klaar en duidelijk te zeggen, dat men van geen wallen rond Antwerpen gediend was.

'Zoo ge aan eenen molenaar zegdet, sprak hij: zaag de wieken van uwen molen af, want, als die dingen aan 't draaien zijn, loop ik gevaar er een klap van te krijgen, want mijn huis staat er dicht bij. Wat zou de molenaar antwoorden? Wel de vent zou u bezien en zeggen: Mijnheer, loop gij naar de weerlicht! Zonder de wieken kan mijn molen niet draaien en dient hij tot niets meer.

In hetzelfde geval staan wij met minister Chazal. De kasteelen zijn de knoop, de sleutel van zijn fortenkraam rond Antwerpen. Heel 't verdedigingstelsel steunt op de twee kasteelen; zonder de kasteelen valt gansch de combinatie in duigen. Hoe kan hij in de afbraak der kasteelen toestemmen?

Wel ingezien, kalm overwogen, als men de kasteelen afbreekt zijn wij wel van *een zeker* gevaar verlost, dan zijn wij wel van den typhus genezen, maar dan hebben wij den kanker nog, den batterij-kanker. Dat is ver van gezond te wezen.

Zoolang er batterijen rond de stad bestaan, zitten wij gevangen als ratten in een val, waarin wij vroeg of laat zullen sterven. De kasteelen zullen ons den slag van gracie geven, nadat wij reeds geradbraakt zullen liggen. In 1858 heeft men ons wijs gemaakt, dat de groote enceinte alle gevaar verwijderde. Maar sinds 1858 hebben de oorlogmakers, de bloedhonden, de duivels in menschenvellen, die men somtijds koningen noemt, kanons uitgevonden, die twee uren ver dragen. Een Armstrongkanon kan van den toren van Wijneghem[1)] Ons-Lieve-Vrouwentoren bombardeeren. Die berekening is gemaakt.

Ziedaar onze veiligheid; ziedaar de bescherming, die wij van de groote enceinte te wachten hebben.

1) Een dorpje op een paar uren afstand, ten oosten van Antwerpen, gelegen.

Is 't dan geene dwaasheid te gelooven, dat onze wonden gezalfd zijn met de afbraak der kasteelen?

Wat geeft het mij, vanwaar de bom komt, die op mijn huis valt, van Wijneghem of van 't Noorderkasteel?

Wij handelen zoo onnoozel als de borstkwalige, die zei: Als ik de maand maart kan uitsukkelen dan vrees ik niets meer. Maar hij stierf den eersten april.

Hoort mijnheeren, wij moeten met open kaart spelen. Ik ben overtuigd, dat Antwerpen verplicht is de af braak te vragen van al de vestingen: kleine enceinte, groote enceinte, kasteelen en heel den moordenaarswinkel. Dat kunnen we verkrijgen; maar de afbraak alleen der twee kasteelen zullen wij niet verkrijgen: 't zijn de wieken van den molen van Chazal.'

Men kan zich moeilijk een denkbeeld vormen van den onstuimigen bijval, dien deze beeldrijke taal en die zoo gemakkelijk te bevatten en zoo radikale redeneeringen bij de ontelbare menschenmassa verwierven.

Al spoedig bewees Antwerpen, hoe gespannen de toestand, hoe beraden de geesten waren. De Kamer had het verzoekschrift van den gemeenteraad verworpen. Toen men in de vervanging van den ontslaggevenden senateur Gust. van Havre moest voorzien, besloten de Liberale Associatie, de Commissie van Krijgsdienstbaarheden en de katholieke kiesmaatschappij, bij wijze van protest tegen het ministerie, zich in deze kiezing te onthouden. Zoo zag men het ongehoorde feit gebeuren, dat er van de 6662 kiezers slechts 151 kwamen stemmen, waarvan 40 met witte briefjes. De verkozene verklaarde zijn mandaat niet te aanvaarden.

Dien dag vierde de Meeting haren schoonsten triomf. Geheel de stad was als één man opgestaan en had uit ééne borst gesproken op de meest ondubbelzinnige wijze. Voor dien vasten wil moest men in hooger kringen bukken, en van toen af was de volledige zegepraal der beweging nog slechts een kwestie van tijd.

Maar de strijd zou nog lang en heftig zijn. De toorn en de wrok, in hooger kringen ontstoken door den opstand van Antwerpen, was zonder palen. De opschudding, het gansche land door verwekt, en de haat tegen de onbuigzame stad niet minder. De kamp tegen het ministerie zou misschien niet zoo zwaar geweest zijn, maar de nu eens bittere, dan weer schimpende aanvallen van het grootste deel des lands en van heel de liberale pers; de afzondering, waarin men leefde, de vijandschap,

die men overal ontmoette, en die zich dagelijks in woord en daad lucht gaf, dit alles vergde taaier geduld en vasteren wil.

Een geestig woord door een chroniqueur van *l' Office de Publicité* in die dagen geschreven, schetst nog al treffend den toestand, waarin de Scheldestad toen verkeerde en den toon, waarop men elders van haar sprak. Bertram was eene tentoonstelling van hofbouw te Doornik gaan bezoeken en vertelde van de menigte, die daar samengestroomd was: ‘Ik ontmoette er, schreef hij, Franschen, Duitschers, Engelschen, Belgen, Antwerpenaren, Hollanders, kortom, menschen uit alle landen van Europa.’ Antwerpen was in den ban van het land geslagen.

En toch heeft de Meeting geëindigd met zegepralen. Wanneer de samenspanning opgehouden had, namen hare eischen plaats in het programma der liberale zoowel als in dat der katholieke partij, en beurtelings verwezenlijkte de eene of de andere er een artikel van, nu eens met de hulp van een ministerie der rechterzijde, dan weer met den steun van een liberaal kabinet.

De krijgsdienstbaarhed naar de binnenzijde dezer stad zijn nu opgeheven, die naar den buitenkant zijn vergoed; de kasteelen zijn geslecht en telkens, wanneer er weer eene nieuwe voldoening gegeven werd aan de oude eischen der Antwerpenaars, hoorde men geen enkele stem meer opgaan om een der punten van het vestingstelsel te verdedigen, die men zoolang voor noodzakelijk verklaard had.

Maar de gevolgen dezer beweging hebben zich niet bepaald tot de inkrimping der krijgslasten; op een ander gebied zijn zij niet minder gewichtig geweest voor stad en land.

De Meeting was een wettige opstand van eene gemeente tegen het staatsbestuur; zij had tengevolge het optreden van een klas der burgerij, welke tot dan toe van alle deelneming aan het staatkundig leven was verstoken gebleven; zij bewerkte bovendien een der gewichtigste zegepralen, behaald door de Nederlandsche taal sedert het bestaan van het koninkrijk België.

Zij was, ja, niet bijzonder ordelievend, en hare sprekers verloren nog al gemakkelijk uit het oog, dat de Grondwet den koning boven alle verantwoordelijkheid verheft; hare taal was krachtig tot ruwheid, en hare beradenheid ging tot hardnekkigheid. Maar de opstoot, dien zij aan de gemoederen gaf, was gunstig. Voor een vrij land ligt er toch grooter gevaar

in gedwee het hoofd te bukken voor elke willekeurige en onrechtvaardige behandeling, dan zijnen tegenstand in heftige vormen lucht te geven; burgers met harde nekken zijn betere bestanddeelen van den Staat en leveren meer waarborg voor vrijheid en welvaart op dan mannen met plooibare ruggen. In Antwerpen herleefde in die jaren tot een zeker punt de oude geest der gemeentevrijheid, de roem der Vlaamsche geschiedenis in de middeleeuwen, het zout, dat in later tijden ons land voor volslagen ontaarding en bederf gevrijwaard heeft. Die geest is blijven voortbestaan ook na de Meeting. De stad, die zich niet van haar stuk liet brengen door de minachtende en vijandige bejegening van hooger hand, door het schimpen en verwijten der overige deelen des lands, wist sedertdien meer dan eens naar hare stem te doen luisteren en hare belangen te doen eerbiedigen, waar deze werden in gevaar gebracht.

Met de Meeting trad een nieuw bestanddeel der burgerij in het politiek leven op. Volgens een eeuwenheugend gebruik en eene algemeen geëerbiedigde overlevering moest men, om in den raad van gemeente of staat te zetelen, behooren tot een der aanzienlijke familiën of ten minste een meer dan middelmatig fortuin bezitten. Patriciërs-familiën bestonden wel niet in den naam, maar inderdaad trof men hier iets soortgelijks aan en was de kring der huizen niet groot, die het voorrecht genoten candidaten voor alle kiezingen te leveren.

De Meeting brak met die overlevering af; zij was eene beweging uit geheel het volk ontstaan, door geheel de burgerij gesteund; zij kon de indeeling in standen en beroepen niet blijven eerbiedigen. Hare sprekers waren mannen uit de meest verschillende klassen; geen wonder, dat ook hare gekozenen dit waren. Zij bracht in den gemeenteraad menschen uit den middelbaren stand, zonder noemenswaardige fortuin; zij bracht in de Kamer mannen als Gerrits, een koopmansklerk; als de Laet, een dagbladschrijver, die broodbakker was geworden.

Ook die hervorming in het openbaar leven is bewaard gebleven en geen kiezerscollege zou te Antwerpen nog zijnen steun weigeren aan een kandidaat van begaafdheid, omdat hij tot een lageren maatschappelijken stand behoort.

Wij mogen het hier wel aanstippen: heel deze beweging zoo krachtdadig en in hare gevolgen zoo heilzaam, heeft met den oneindig gewichtigeren opstand der zestiende eeuw een punt van

overeenkomst. Onze burgerij had sedert 1830 lijdzaam genoeg het opdringen eener vreemde taal geduld, en had voor zich zelve weinig aanspraak op staatkundige macht gemaakt; maar toen hare geldelijke aangelegenheden in het spel kwamen, stond zij manhaftig recht en ving onbeschroomd den strijd aan. Met de verdediging harer stoffelijke welvaart nam zij ook die harer verhevenere belangen ter hand en de zegepraal werd voor beiden terzelfder tijd behaald.

Een ommekeer in den staat van zaken, die heel natuurlijk met het optreden der burgerklas gepaard ging, was de herstelling der moedertaal in een deel althans harer rechten binnen Antwerpen. Tot in 1861 was de taal van het bestuur en van het staatkundig leven daar nagenoeg uitsluitelijk Fransch geweest. De meeting nam het Nederlandsch voor de hare aan. Wanneer men tot gansch de burgerij sprak kon men niet langer nog alleen de taal der hoogere klas, der uiterst geringe minderheid, bezigen; en de taal, waarvan men zich als hefboom had bediend om het volk tot verzet aan te sporen, kon men niet gevoegelijk op nieuw tot de rol van verstootene doen afdalen. Deze herstelling van het Nederlandsch in zijne eer gebeurde al spoedig, zonder slag of stoot, zonder afspraak en zonder betwisting. De eerste volksvergaderingen werden gedeeltelijk in 't Fransch gehouden. Op die van 10 februari 1862 gebruikte de voorzitter d' Hane de Steenhuyse deze spraak en toen men hem in de rede viel, deed van Rijswijck hem het woord behouden. Een paar andere sprekers bedienden zich van dezelfde taal; maar den volgenden dag verscheen er een protest van Vlaamschgezinde zijde tegen het gebruik van het Fransch. De Meeting van 10 maart werd dan ook in 't Nederlandsch geopend. Daarop wilde de voorzitter lezing geven van een vertoogschrift, in het Fransch gesteld; maar hierin werd hij door blijken van misnoegen verhinderd: men wilde de vreemde taal niet meer dulden en van toen af gebeurde alles dan ook in het Vlaamsch. Slechts een enkelen keer maakte men eene uitzondering voor sprekers, uit andere steden gekomen.

Toen de gekozenen der Meeting hunne plaats innamen op het stadhuis, legden de meesten hunner den eed in de moedertaal af, en sindsdien spraken immer een deel der gemeenteraadsheeren Nederlandsch in de openbare beraadslagingen. In de zitting van 2 mei 1864 werd beslist, dat geen beambte van stadswege kon

aangesteld worden zonder deze taal machtig te zijn en in die van 27 augustus 1866 werd zij tot officiëele taal der stad uitgeroepen. Dit is aldus gebleven. In elke der staatkundige partijen wordt ook aan de Vlaamschgezinden eene aanzienlijke plaats ingeruimd. Geen politiek man of geene partij zou er nog durven aan denken terug te keeren tot de toestanden van vóór 1860.

De Vlaamschgezinden namen overigens een belangrijk deel aan den strijd tegen den militairen overmoed: niet alleen waren zij uit den aard hunner strekkingen geroepen om de belangen der minderen en die der gemeente voor te staan; zij gaven daarbij nog het voorbeeld tot samenspanning voor een gemeenschappelijk doel, zonder rekening te houden van de bestaande partijen.

Den 30^{n} october 1860 moest er eene kiezing plaats hebben voor den gemeenteraad. De liberalen hadden de meerderheid op het stadhuis en alles liet voorzien, dat ook ditmaal de kandidaten der Liberale Associatie zouden gekozen worden. De kamp werd dus hoofdzakelijk en hartstochtelijk gevoerd in den schoot der Associatie zelve. De liberale Vlaamschgezinden hadden de kandidatuur van Gerrits voorgedragen.

Ik woonde de openbare zitting bij, waarop deze laatste zijn geloofsbelijdenis aflegde; het was de eerste, die ik bezocht en de indruk, dien de spreker op mij maakte, is mij nog levendig bijgebleven. Gerrits was een man van uitstekende verdienste, zeer helder van geest, kalm en zelfs twijfelzuchtig van gemoed; een spreker, die overtuiging baarde door klaarheid van bewijsvoering, door scherpte van aanval en door de warmte, die hij uit diepe overtuiging putte. Hij was radikaal vrijzinnig en Vlaamschgezind. Deze laatste hoedanigheden mochten eene uitmuntende aanbeveling zijn in veler oogen; niet aldus in die der meerderheid van de Liberale Associatie dier dagen. Gerrits had daarbij nog een gebrek, dat men hem moeilijk kon vergeven: hij was een volkskind en had het niet verder gebracht dan tot handelsklerk.

Op dien avond van october 1860 weerde hij zich dapper in de Associatie. Hij was lang en mager, met zwart haar en baard, en een bleeke gelaatskleur, die den borstlijder verried. Hij werd warm in de uiteenzetting zijner geliefkoosde denkbeelden en de bijval, dien hij inoogstte, was groot. Ik dweepte met hem; dien nacht sliep ik niet; ik wist niet, dat een mensch zoo spreken kon. Helaas, den volgenden dag, den 15^{n} october,

wanneer het op stemmen aankwam, verwurgden de heeren in stilte de kandidatuur, welke niemand den moed had gehad te bestrijden. Gerrits had wel een edel hart en een helder hoofd; de zaak der vrijzinnigheid hadde wel in hem een dapperen en sterk gewapenden verdediger gevonden; maar het was slechts een klerk, en dan nog een Vlaamschgezinde en een radikaal! Wat kon men met zoo iemand aanvangen?

Nooit beging de Liberale Associatie grover fout; voor geene ook boette zij zwaarder.

De verontwaardiging was dien avond groot onder de liberale Vlaamschgezinden; zij staken de hoofden bij elkander en kwamen tot het besluit, dat zij van de vrijzinnige partij, zooals zij toen ingericht was, niets te hopen hadden. Zij besloten zich dan ook af te zonderen en een bond te stichten, waarin Vlaamschgezinden van alle denkwijze zouden treden. Van deze beslissing dagteekent het beraden optreden der verdedigers der moedertaal ten onzent in het politieke leven. De tijdsomstandigheden, waren hun buitengewoon gunstig en aan die gedaanteverwisseling heeft de Vlaamsche beweging den vooruitgang te danken, welken zij sedertdien onafgebroken gemaakt heeft.

Den volgenden dag gaf Julius de Geyter zijn ontslag uit het midden-comiteit der Liberale Associatie; in maart 1861 werd de Nederduitsche Bond gesticht, die zooveel tot het gelukken der Meeting bijdroeg, en nog immer even hardnekkig de Liberale Associatie bestrijdt.

Welke was de rol, die van Rijswijck speelde in de Meeting? Gewis een belangrijke. In zake van vestingen en militarisme waren het zijne oude en gelief koosde denkbeelden, die hij uiteenzette en ingang deed vinden. Zeker, de radikale oplossing, die hij voorsloeg, af braak van alle vestingen, werd niet aangenomen; maar den geest van krachtdadig en hardnekkig verzet deed hij doordringen in de menigte. Zijn ingeboren wrevel tegen alle willekeur, tegen alle onmannelijke onderworpenheid en tegen alle overdreven ontzag voor de aangestelde machten was geheel in overeenstemming met de gevoelens der Meeting. In hoeverre hij deze gevoelens had ingegeven, of deze slechts deelde, is moeilijk te bepalen; onbetwistbaar is het, dat hij met forschen adem de vonken dier gemoedstemming aanblies en ze deed ontvlammen en opflikkeren. Hij toonde het eerst ten onzent welk machtig middel de taal des volks is om denkbeelden te zaaien onder

de menigte, om haar te overtuigen en te leiden, en hij droeg er het meest toe bij om aan het Nederlandsch in het openbaar leven eene plaats te doen teruggeven, welk het sedert langen tijd verloren had. Hij was de eerste strijdende, radikale flamingant, die tot lid van den gemeenteraad werd gekozen, evenals hij de eerste burgerman was die daar zitting nam.

Zijne welsprekendheid was de machtigste hef boom, door de Commissie der Krijgsdienstbaarheden aangewend om het volk in beweging te brengen. Hij was noch de leider, noch het hoofd der Meeting; zijne denkbeelden werden nooit volkomen gedeeld en meer dan één aanzag hem zeker met een wantrouwend oog. Want zijne bedoelingen waren ontbloot van alle eigenbelang; hij streed voor zijne overtuiging, niet voor personen, en berekende noch voorzag waar de weg, dien hij insloeg, henen leidde. Hij was geen politiek man, die cijfert en schippert en wat geeft en wat neemt om langs de wateren van het mogelijke en het geoorloofde zijn scheepje in veilige haven te brengen.

Maar hij was de fakkeldrager, die licht en warmte verspreidde; de machtige harpenaar, die met forsche hand de snaren der gemoederen knelde en ze deed trillen en klinken, dat het kletterde. Men had sedert menschengeheugen geen tweede voorbeeld gezien van zulk eene macht, door het woord uitgeoefend. In de Variétés, in de onmetelijke ruimte, gevormd door de vereeniging van den schouwburg en de concertzaal, waren bij elke meeting duizende toehoorders samengepakt, terwijl er aan de deur nog dichte drommen stonden, die geen toegang konden vinden. Wat een gejoel en gejuich, wanneer Jan van Rijswijck verscheen! Zijn figuur was populair in Antwerpen. Hij was rijzig van stal. Hij droeg een zwartlakenschen frak, tot boven dichtgeknoopt, en een zwartzijden halsdoek, waarvan de breede tippen hem op de borst zwierden. Er lag iets puntigs en stekeligs op zijn gelaat; hij had een fijnen, ferm vooruitspringenden neus, een kinnebaard, die naar voren krulde, en op de slapen een paar blesjes, die naar voren gestreken waren; hij had in zijne jeugd zijn ééne oog verloren en het andere flikkerde levendig uit de diepe kast. Hij droeg een hoed in vorm van kachelpijp, recht omhoog, met smalle boorden, en wat naar achter geschoven. Wanneer hij dien cylinder afnam, zag men een hoog voorhoofd, geheel kaal. Om zijn mond speelde een glimlachje, waaruit opgewektheid en luimige hekel spraken. Het was een aanvallige,

maar ook een aanvallende persoonlijkheid, die even goedig kon schertsen als bijtend kon schimpen en schelden.

De natuur had hem begaafd met eene volle basstem, die helder en zwaar de grootste zalen doorklonk en het rumoerigst publiek overheerschte. Hij had eene rustige manier van spreken, niet gejaagd, noch koortsig, maar met zekeren stoot zijne slagen toedienend en met zijn onveranderlijk glimlachje zijne scherpste pijlen afschietend.

In zijne redevoeringen, evenals in zijne couranten-artikels, was het bij hem een vast stelsel immer met beelden en vergelijkingen zijne gedachte uit te drukken. Hij had te zijner beschikking een onuitputtelijken vooraad van vertelseltjes of parabels, en, had hij er geen bij de hand, dan vond hij er een uit of behielp zich met een kwinkslag. Dit verschafte hem het dubbel voordeel zijne denkbeelden ook voor de minst ontwikkelden zijner toehoorders duidelijk en zijnen vorm ook voor hen genietbaar te maken. Hij was als spreker een soort van tooner eener rarekiekkast met zijne aanhoorders voor toeschouwers. Uit zijne rijke verbeelding en herinnering haalde hij de meest afwisselende poppenstellen voor den dag, die hij voor zijn publiek deed optreden, leven en spreken, om wier aardige kleedij en houding en kluchtige woorden hij deed lachen, en wier levendigheid en afwisseling zijn gehoor niet tot adem liet komen. Wanneer zijne redeneering afgeloopen was, had men alles zien gebeuren, waarvan hij de mogelijkheid of waarschijnlijkheid had willen bewijzen; men onthield het denkbeeld met den naam en de daad der pop, die er voor gespeeld had.

Maakte hij zich warm, iets wat ook wel eens gebeurde, dan was hij niet minder schilderachtig, en bezigde dan soms eene matelooze beeldspraak, die door hare uitbundigheid zelve het publiek sterker aangreep.

‘Wanneer ik mij aan de Werf, aan onze haven bevind, sprak hij eens, en een schip in volle zeilen zie komen opdagen, dan zeg ik, gelukkig en tevreden, tot mij zelven: daar komt goud, daar komt geld, daar komt werk, leven voor ieder; het is de welvaart, die komt aangedreven met zeilen en masten. En dan voel ik mijn hart kloppen van geluk en aandoening.

Maar, wanneer ik dan naar buiten de stad ga en daar het goud *in* den grond zie delven en moordtuigen, kasteelen en batterijen *uit* den grond oprijzen, voel ik mij het hart aan stuk-

ken nijpen en denk dat men het graf van onze koophandelstad aan 't delven is. Als ik hoor spreken van de verzanding der Schelde, dien gouden stroom, die ons schatten aanbrengt, en zie, dat het gouvernement lijdelijk, lamlendig alles zijnen gang laat gaan, dan voel ik mij het harte verzanden! Is het dan verwonderlijk, dat ik hier spreken kom? Ik, die reeds genaamd werd een verzadigde te zijn! Is het verwonderlijk, zeg ik, hier te komen spreken voor Antwerpen? *Maar, mijnheeren, had ik een volkaan van uitstortingen, een oceaan van overtuigingen, ik zou er hier de zaal mede vullen cm de rechtvaardige zaak onzer stad te verdedigen*'[1)].

Wij zijn verplicht onze aanhalingen te nemen uit *de Grondwet*, die regelmatig van Rijswijcks redevoeringen mededeelde. Maar de gedrukte tekst moest noodzakelijk slechts eene samenvatting, eene matte kopie van het tintelend en gloeiend gesproken woord zijn.

In zijne kwinkslagen treft men soms een zekeren luimigen bluf aan, die even goedig deed glimlachen, als de spreker hem goedrond uitventte.

'De tijd is nog niet gekomen om Antwerpens vragen toe te staan,' zegt hij, en gaat dan voort: 'Het kabinet gelijkt hier aan zekeren rechter, die, toen een beschuldigde onder de galg stond, bevond, dat de man onplichtig was en zegde: "Het is waar, er moet iets voor gedaan worden, maar de tijd is niet gekomen; laat hem ons maar ophangen en dan zullen wij later wel onderzoeken wat er te doen is: de waardigheid van den rechter eischt zulks." Zoo is het ook het geval met de waardigheid van ons kabinet. De waardigheid van een kabinet! *Ik heb de groote geleerden Newton, Descartes en anderen doorlezen, den Dictionnaire de l' Académie doorbladerd om er in te zoeken naar de waardigheid van een kabinet in een Constitutionneel land en ik heb er het woord niet in gevonden*. De waardigheid van een ministerie, in een land als het onze, is niets anders dan het uitvloeisel van de waardigheid des volks.'[2)]

Die trant van redeneeren en bewijzen greep het publiek onmiddellijk en diep aan. Het was alles zoo treffend, zoo tastbaar. Men waande de vlammen al boven de dokken en stapelplaatsen te zien uitslaan, de bommen al door de lucht te hooren

1) Meeting van 23 januari 1863.
2) Meeting van 7 maart 1863.

snorren, wanneer van Rijswijck het gevaar, dat de vestingen en kasteelen voor de stad opleverden, afschilderde. Men trappelde van woede, wanneer hij, op den hem eigen grinnikenden toon, den overmoed van ministers en sabeldragers geschetst had; men borst in kreten van ‘hoe! hoe!’ uit, wanneer de namen van Chazal en van Frère Orban genoemd werden.

Wanneer het volk de Variétés verliet, was het opgewonden als kokend water, dat bobbelend en kissend uit den ketel ontsnapt. In dichte drommen, die heele straten vulden, doorkruiste het de stad, zingend, fluitend, jouwend. Wij jonge lui hadden eene pret van belang, wanneer wij zoo, tusschen een dubbele rij burgerwachten, eene avondwandeling met heel veel gewoel en gejoel mochten maken. De stad had maanden en jaren lang de koorts.

Van Rijswijck beleefde van 1861 tot 1863 een heerlijken tijd; het waren voor hem jaren van onmetelijken invloed, van blakende volksgunst. Als man van overtuiging moet hij zoo ruim mogelijk genoten hebben bij het zien der zegepraal, door zijne denkbeelden behaald. Als kunstenaar moest hij gevleid zijn bij het nagaan, hoe hij met de macht zijns woords de duizenden, die daar vóór hem stonden, kon medesleepen, doen gisten en tot bedaren brengen; hoe heerlijk hij spelen kon op de snaren van het volksgemoed.

Wanneer wij op een afstand van twintig jaren zijne woorden en daden nagaan, dan zien wij, dat hij inderdaad en in de eerste plaats een kunstenaar en geen politieke aanvoerder was. Hij was en bleef een letterkundige, in de staatkunde verzeild, die meer gehoorzaamde aan de ingevingen zijner verbeelding, aan de opvattingen van het oogenblik, dan hij naar een vooraf bepaald doel schreed langs de wegen, die tusschen personen en omstandigheden door daarhenen leidden. Waar hij dacht de veldoverste te zijn, was hij niets anders dan de wapenkoning met den schilderachtigen dos en de klinkende bazuin, die vooraanstapt in de dagen van groot vertoon; maar wiens stem niet medegeldt, waar beschikt wordt over de leiding van den krijg en het sluiten der verdragen; een, op wien men met trots en ontzag nederziet, zoolang hij de banier draagt, die men hem toevertrouwde, maar wien men alle gezag ontkent, wanneer hij zijn woord in de plaats van dat zijner lastgevers wil spreken.

Alras moest van Rijswijck dit ondervinden. In weinige

dagen geraakte hij geheel zijne populariteit en gansch zijnen invloed kwijt. Het speeltuig klonk nog altijd even prachtig, de aanhoorders van vroeger luisterden er niet meer naar en korts na zijn hoogsten triomf werd de meest populaire man de meest verlatene.

Maar dit vereischt voortzetting van de geschiedenis der Meeting.

Na de algemeene onthouding van 20 mei 1862 bleven de verschillende politieke gezindheden te Antwerpen eenen tijdlang hand in hand voortstrijden tegen de krijgslasten en het ministerie. Achtereenvolgens boden de stedelijke raad, de provinciale raad en de Kamer van Koophandel den koning een vertoogschrift aan. Den 7^{n} november werd het eerste dezer lichamen door Leopold I ontvangen, maar het antwoord van den vorst op de uiteengezette grieven der stad was niet van aard om den Antwerpenaren eenige hoop op voldoening te laten.

De verbittering steeg nu ten top. Van Rijswijck ried in *de Grondwet* ontslaggeving van den Gemeenteraad bij wijze van protest aan. In de zitting met gesloten deuren van 8 november namen inderdaad 21 leden hun ontslag. De overigen, een derde deel van den raad uitmakende, met den burgemeester aan het hoofd, helden naar meer gematigde handelwijze over en volgden dit voorbeeld niet.

Toen de afgetredenen moesten vervangen worden, predikte van Rijswijck algemeene onthouding. De Liberale Associatie deinsde terug voor dat uiterste middel en besloot de ontslaggevers te herkiezen. Daarop trad de Meeting met eigen kandidaten op. Zij stelde 13 der 21 aftredenden voor en voegde hun nagenoeg geheel de Commissie der Krijgsdienstbaarheden toe. In de kiezingen, die plaats hadden van 2 tot 5 december, werden de kandidaten der Meeting, tegen die der Associatie, met verscheidene honderden stemmen meerderheid benoemd. Jan van Rijswijck was onder het getal der gekozenen. Hij bleef deel maken van den gemeenteraad tot het einde van 1866.

Zoo ontstond de breuk tusschen deze twee politieke machten, en van dan af dagteekent de hardnekkige en verwoede strijd, die jaren lang tusschen hen voortduurde. Bij de Meeting waren gebleven al de katholieken, een groot deel der liberalen, waaronder het meest vooruitstrevende deel der partij, en de Nederduitsche Bond, bestaande uit de Vlaamschgezinden van alle denkwijzen. Achtervolgens bemachtigde de Meeting de zetels

in al de gekozene lichamen: Gemeenteraad, Provinciale raad, Kamer van Volksvertegenwoordigers en Senaat. In de eerste tijden verkregen hare kandidaten eene meerderheid van duizend stemmen. Gaandeweg echter slonk deze.

Eens dat de gekozenen der Meeting aan het roer waren, sloten zij zich bij de katholieke partij aan en stemden over het algemeen met haar. Van lieverlede werden zij er nauwer bij ingelijfd en eindigden met er in te versmelten. De liberale partij van hare zijde, wijzer geworden door den tegenspoed, maakte het programma der Meeting tot het hare met behoud van hare eigen vrijzinnige beginsels. Voor de liberale bestanddeelen der Meeting was er dus geene rede meer om deel te blijven maken van het aangegane verbond, en was er eene degelijke om er uit te treden. Inderdaad, in de oorspronkelijke samenspanning was het wel verstaan, dat ieders zienswijze over andere vragen dan die der vestingen zou geëerbiedigd blijven; feitelijk bleek deze eerbiediging meer en meer en ijdel woord, en werd van de liberalen het offer hunner antiklerikale strekking geëischt. Het uiteenvallen van het bondgenootschap was dus slechts een zaak van tijd. Sedert jaren is zij dan ook afgedaan en blijven er geene andere vrijzinnigen meer in de Meeting dan een zeker getal Vlaamschgezinden.

Van Rijswijck trad al vroeg en met klank uit het verbond.

In het begin van 1864 was de meerderheid van het liberaal ministerie in de kamers zoodanig gedaald, dat er niet meer medete regeeren viel en het kabinet zijn ontslag gaf. De koning wendde zich tot een lid der katholieke partij, den heer Deschamps, en droeg hem den last op een nieuw ministerie samen te stellen. De uitgenoodigde staatsman toonde zich niet weigerachtig, maar bedong eenige voorwaarden, vooraleer te aanvaarden. De kamers zouden ontbonden worden, en bij de daarop volgende kiezingen zou het programma der rechterzijde luiden: uitbreding van het stemrecht voor de stedelijke en provinciale raden, en een ‘ernstig en welwillend onderzoek over de kwestie der Antwerpsche versterkingen, met het doel om een oplossing te vinden, die, zonder de macht der vestingen te verminderen, zou toelaten de onrust der Antwerpsche bevolking te doen ophouden.’

De oplossing, waarop hier gedoeld werd, zou, volgens hen, die den heer Deschamps steunden, hoofdzakelijk bestaan hebben in het opheffen der krijgsdienstbaarheden binnen de stad en het

vergoeden van die daar buiten, en in het bouwen van eenige forten op den linkeroever der Schelde, ten einde Antwerpen ook langs die zijde te versterken en de afbraak der kasteelen mogelijk te maken.

De koning kon zich met dit programma niet vereenigen, en de onderhandelingen tusschen den vorst en den staatsman der rechterzijde werden afgebroken na maanden lang geduurd te hebben. De Kamers werden nu ontbonden door het liberaal ministerie, en de kiezingen van 11 augustus 1864 gaven aan de liberale partij eene meerderheid van 12 stemmen in de Kamer van volksvertegenwoordigers.

Het programma Deschamps met zijn beloofde, ‘ernstig en welwillend onderzoek der Antwerpsche kwestie’ vond genade in de oogen van den Antwerpschen gemeenteraad en van de Meeting. Indien men zich met eene zoo onbepaalde, zoo niets zeggende belofte liet paaien, was het klaarblijkelijk, omdat men het liberaal ministerie ten allen prijze wilde omverwerpen en meer vertrouwen stelde in de katholieke partij. Van Rijswijck was er de man niet naar zich met een paar ijdele woorden, al ware het slechts voorloopig, te laten afschepen.

Hij zag in de belofte der katholieken eene uitdooving der kwestie; hij verdedigde in zijn blad deze zienswijze en bestreed met de oude hardnekkigheid en ontoegeeflijkheid alle forten en kasteelen. De lijdzaamheid, waarmede zijne collegaas uit den Gemeenteraad zich over eene zoo weinig ernstige voldoening hunner eischen tevreden hadden verklaard, kwam hem zoo onbegrijpelijk voor, dat hij hun gedrag toeschreef aan weinig onbaatzuchtige redenen en onverholen zijn argwaan uitsprak over de drijfveeren, die hen deden handelen.

Het Fransche dagblad der Meeting liet den uitval van van Rijswijck niet onopgemerkt voorbijgaan en om den slechten indruk weg te nemen, dien deze ommekeer op de Meetingsgezinden moest maken, herinnerde hij, dat van Rijswijck niet heel Antwerpen was.

In *de Grondwet* van 1 juli 1864 antwoordde de opsteller:

‘M. van Rijswijck is Antwerpen niet, zegt de *Escaut*. Neen M. van Rijswijck is op 't kapittel der Antwerpsche kwestie Antwerpen niet. Maar M. van Rijswijck heeft met groot misnoegen gezien, dat de Antwerpsche beweging in handen gevallen is van eene nieuwe coterie, die erger is dan de oude. Ant-

werpen is een ongelukkige Laurentius, die door de eenen op den rug, door de anderen op den buik gebraden wordt.

Er is nog wat anders en dat weet M. van Rijswijck ook heel goed, namelijk dees: *pots-de-vin* van 100 duizend francs voor Peerken en Pauwken, levering van .... enz. aan de forten. Dan zal M. Langrand-Dumonceau komen om de gronden te koopen en te exploiteeren en daar zal weer links en rechts veel van aan de vingeren blijven plakken. En dat alles heet de oplossing.

M. van Rijswijck is Antwerpen niet, zegt de *Escaut*. Neen, hij is Antwerpen niet; maar hij is ook de man niet, die al zijnen arbeid, al zijne opofferingen voor de meetings en de Antwerpsche kwestie wil prijs geven aan eene kolossale opflesschentrekkerij ten voordeele der partij van de rechterzijde, die ons niets durft, niets wil, niets kan geven.'

Drie dagen daarna werd van Rijswijck in den Gemeenteraad geïnterpelleerd over die woorden, waarin de gemeentevaders, niet ten onrechte, eene verdachtmaking van hun doen en laten zagen. Hij weigerde te antwoorden op de hem gestelde vragen en te verklaren, wie of wat hij bedoeld had door Peerken en Pauwken, wien pots-de-vin van honderdduizend frs. toegekend waren.

In *de Grondwet* verklaarde hij, dat hij niemand genoemd en dus niemand geblameerd had.

Daarop borst het onweer lost tegen den schrijver en spreker met den harden nek en den wantrouwenden geest. Heel de Meetingspartij viel hem aan en daar hij zelf de liberale partij zoo weinig mogelijk ontzien had, stond hij op weinige dagen geheel alleen. Iedereen wierp nu den steen naar den man, dien men weinige dagen te voren nog op de handen droeg.

Een der artikels der *Grondwet* van die dagen herdenkt dien algemeenen stormloop. Het staat in verband met een gewichtig keerpunt in van Rijswijcks politieke loopbaan en levert een goed staaltje van zijnen dagbladstijl. Een der vergelijkingen is minder kiesch, wij laten ze echter staan als eene kenmerkende bijdrage tot den onbedeesden trant van onzen schrijver.

Het artikel heet 'De af brekers' en luidt:

'Dat gaat er van afbreken.

Hoeveel volk zon er nu wel werken aan de afbraak van M. Jan van Rijswijck? Dat weet de lieve hemel. Het regent ga-

zetten en kiesblaadjes alleen om een handje mee te helpen afbreken.

Waarom al dat geweld tegen een enkelen nietigen persoon?

Maar als hij dan toch moet afgebroken worden!

Ja, dit is 't voornemen. Maar een ding, dat zooveel geweld kost, moet toch wel kloek gebouwd wezen.

De waarheid en 't recht zijn altijd sterk; leugen en valschheid moeten veel geweld gebruiken om ze overhoop te gooien.

Dat is 't geval met de afbrekers, die M. van Rijswijck willen tot gruis vermorselen.

En zullen ze in hunne afbraak gelukken?

Niet meer dan de honden, die tegen den paal op den hoek van 't stadhuis gaan pissen. Ze heffen hunnen poot wel op, ze stralen hunne kleine commissie wel tegen den paal. Ze maken hem wel vuil. Doch wanneer zij allen uitgewaterd zijn, blijft de paal staan en de uitgewaterde honden loopen weg. Het vuil, dat op den paal kleeft, komt niet van hem, maar van de honden. Daar kan de paal niet aan doen; de tijd en de regen wasschen hem van dat hondenwater.

Dat is de ware geschiedenis van M. van Rijswijck en zijne afbrekers.

A propos van afbreken, ons grootmoeder zaliger heeft de afbraak van den Bakkerstoren aan de Werf bijgewoond. Dat was sappermillementen een schoone toren! Maar hij was veroordeeld en moest weg, hij hinderde zekere menschen. Men viel er aan, men brak hem af, daar waar hij zwak was. Doch aan zijne grondvesten gekomen, moest men 't werk opgeven, de metserij was zoo hard, dat de breekijzers terugsprongen tegen de borst der afbrekers. De overblijfsels werden gevloerd op kosten der af brekers, men lei er eene gording rond, en ze bleven bestaan tot op den dag van heden, onder den naam van *Verloren Kost*, als een eeuwig verwijt voor degenen, die aan de afbraak gewerkt hadden.

De afbrekers van den toren zijn reeds lang dood en vergaan, maar de *Verloren Kost* bestaat nog. En menige schipper is thans nog gelukkig, dat hij zijn vaartuig op den *Verloren Kost* kan komen leggen om te kalfateren.

Zoo zullen de afbrekers van M. van Rijswijck vergaan en verdwijnen, maar, wat van hem overblijft, zal nog lang ten dienste van 't publiek zijn[1)].

1) *De Grondwet*, 8 augustus 1864.

Voor de laatste maal sprak hij in de Meeting van 2 augustus 1864 voor een publiek, dat hem grootendeels vijandig was en wiens gefluit en gemor luidruchtiger waren dan zijne toejuichingen. Voor de kamerkiezingen van 11 augustus daaropvolgende onthield van Rijswijck zich in *de Grondwet*. Toen de kiezingen ten voordeele der liberalen waren uitgevallen, keerde hij zich meer bepaald tot dezen en sprak de hoop uit, dat de zegepralende partij grootmoedig genoeg zou zijn om Antwerpens eischen toe te staan.

In eene der eerste zittingen, welke de nieuwe Kamer hield, die van 3 September, kwam de Antwerpsche kwestie ter spraak en Jan de Laet, die met de overige vertegen woordigers der Meeting herkozen was, nam deze gelegenheid te baat om van Rijswijck te verloochenen en te verklaren, dat hij altijd dezes ondersteuning van de hand had gewezen.

In antwoord op dien aanval, verschenen in de *Grondwet* van 7, 8 en 10 september een drietal brieven tegen de Laet. Dit waren de eerste daden van een nieuwen strijd, die gedurende de overige jaren van den dagbladschrijver voortduren en deze ten ergste vergallen zou.

In den Gemeenteraad, waarvan hij nog immer deel maakte, maar wiens zittingen hij nu zeer onregelmatig bijwoonde, was eveneens een felle kamp tusschen hem en zijne medeleden uitgeborsten.

Eene vraag van het grootste gewicht was daar aan de dagorde, namelijk wat er diende gedaan te worden met de bouwgronden, voortkomende van de afbraak der onder vestingen. Van Rijswijck was weinig gunstig gezind voor die overneming, maar de meerderheid stemde ze in zitting van 23 augustus 1864. Nu kwam echter de veel moeielijkere vraag: hoe die gronden aan den man gebracht, aan welke maatschappij ze overgedaan en onder welke voorwaarden?

Wij zullen de zeer ingewikkelde beraadslagingen en onderhandelingen, waartoe deze zaak aanleiding gaf, niet van stap tot stap nagaan. Voldoende zij het te zeggen, dat Jan van Rijswijck de overlating der gronden aan de maatschappij Ybry ten vinnigste bestreed in den raad en in zijn dagblad.

Sedert hij de Meeting den rug gekeerd had, was de financiëele toestand der *Grondwet* er niet op verbeterd; de steun der liberale partij was aan de courant onttrokken na de breuk tus-

schen de Liberale Associatie en de Meeting; die der Meeting ontviel hem, nu hij de daden harer gekozenen afkeurde en geld had hij in de politiek niet gewonnen. In dezen toestand was het voor zijn blad onmogelijk voort te leven; ook hield het den 4^{n} februari 1865 op te verschijnen. Te rekenen van dien dag ging van Rijswijck, niet als hoofdredacteur, maar als voornaam medewerker, over naar *de Koophandel*, een Antwerpsch liberaal dagblad, tolk der Liberale Associatie. Daarin bestreed hij sedertdien de Meeting op de hevigste wijze. In 1865 schreef hij onder andere een reeks artikels, waarin hij de overeenkomst, gesloten tusschen de stad en de maatschappij, die de gronden had overgenomen, knoeiwerk noemde en op de stadhuismannen en Jan de Laet de verdenking wierp van grove fooien aanvaard te hebben om een voor Antwerpen nadeeligen koop te sluiten.

Bij beslissing genomen in de zitting van 12 augustus 1865 spanden de een en twintig gemeenteraadsheeren, die het contrakt Ybry goedgekeurd hadden, tegen van Rijswijck een proces in voor eerroof. Te zijner verdediging wist hij geene stellige feiten aan te halen; in augustus 1866 werden zijne artikels lasterlijk verklaard en werd hij veroordeeld om op zijne kosten dit vonnis in dertig verschillende dagbladen te laten drukken.

Die veroordeeling deed hem niet verkoelen in zijnen strijd tegen de gekozenen der Meeting en tegen hunne bondgenooten. Ongenadig en met helder doorzicht had hij in 1865 den aartsbedrieger Langrand-Dumonceau, die ook al in het overnemen der Antwerpsche gronden gemengd was, aan de kaak gesteld. Maar vooral op Jan de Laet had hij het sedert zijne veroordeeling gemunt. Hij ging voort met hem te betichten van knoeierij en ‘wijnpotterij’. Daarop deed de aangevallene hem een proces aan en den 24^{n} september 1866 werd van Rijswijck bij verstek veroordeeld tot eene schadevergoeding van tienduizend francs; den 17^{n} november werd hij, na zelf zijne verdediging te hebben voorgedragen, verwezen om aan de Laet 5000 frs. schadevergoeding en het opnemen van zijn vonnis in tien dagbladen te betalen. Het hof van beroep bekrachtigde dit vonnis bij uitspraak van 28 mei 1867.

Onmiddellijk na zijne veroordeeling, schreef van Rijswijck nog eenige artikels in den aard van die, welke lasterlijk verklaard waren, maar in de acht eerste maanden van 1867 had hij gezwegen. Dit belette de Laet niet de hem toegekende

schadevergoeding te eischen; en daar van Rijswijck weigerde te betalen, liet hij hem kerkeren.

Toen men de Laet zijn hardvochtig gedrag verweet, schreef hij eenen brief aan den *Echo du Parlement*, waarin hij verklaarde aan eenen vriend zijner tegenpartij gezegd te hebben, dat hij zou afzien van de hem toegekende schadevergoeding, indien van Rijswijck zijne betichtingen wilde wederroepen in eenen overeen te komen vorm; hij voegde er bij, dat hij zijne tegenpartij slechts had laten aanhouden, nadat deze hem voldoening geweigerd en een nieuw lasterlijk artikel in den *Koophandel* geplaatst had.

Van Rijswijck bleef in de celgevangenis van Antwerpen van 23 augustus tot 19 september 1867. Toen brachten zijne vrienden het noodige geld bijeen en werd hij op vrije voeten gesteld.

Maar zijn levenslust en levenskracht waren gebroken. Hij zag alles in donkerder kleuren dan ooit. Den 3^{n} december 1866 had hij zijne vrouw verloren; de twee kinderen, die hem overbleven, waren in de kostschool, en de diep mistroostige leefde geheel alleen, ten prooi aan verveling, in droeve mijmeringen lange uren suffend en met wanhopigen blik op het verleden en op de toekomst starende. Hij was als lasteraar veroordeeld en had zich niet kunnen witwasschen. Had hij slechts vermoedens tegen de Laet of waren er feiten te zijner kennis gebracht, door personen, wier getuigenis hij niet kon inroepen? Het laatste is het meest waarschijnlijke. In dit geval, had hij haast evenveel reden om verbitterd te zijn tegen hen, die hem tot aanklagen aanspoorden en zijne beschuldigingen niet voor het gerecht kwamen staven, als tegen den man, die met koelen bloede een dagbladschrijver, een ouden strijdmakker, liet gevangen zetten, omdat hij waarheid gesproken had.

Want dat van Rijswijck slechts zaken had aan het licht gebracht, die, alhoewel streng geheim gehouden, toch werkelijk gebeurd waren, werd weldra plechtig bewezen.

Er waren acht maanden verloopen sedert hij den kerker verlaten had, toen op eens, in mei 1868, een Brusselsch blad, *la Finance*, een artikel liet verschijnen, waarbij bekend werd gemaakt, dat Jan de Laet op de boeken der maatschappij, die de militaire gronden had overgenomen, gekrediteerd was voor eene som van honderdduizend francs. Een Antwerpsch dagblad, *l'Opinion*, daagde daarop de Laet uit de bewering van het Brusselsch financieblad tegen te spreken, en knoopte aan die

uitnoodiging beschouwingen vast, die minder vleiend waren voor van Rijswijcks tegenpartij. De Laet spande een proces in tegen *l'Opinion*, dat den 21^{n} en 22^{n} mei gepleit werd. Uit het verhoor der getuigen bleek nu duidelijk, dat *la Finance* de waarheid niet had te kort gedaan.

L'Opinion werd vrijgesproken door een vonnis van 31 december 1868, waarbij de rechtbank verklaarde, dat aan de Laet honderdduizend francs waren toegekend door de maatschappij Ybry om zijne tegenwerking in het Antwerpsche schepenencollege te doen ophouden; dat deze toekenning te zijner kennis was gebracht en dat, alhoewel hij de som nooit getrokken had, hij ze toch ook niet bepaald had geweigerd. Het beroepshof bekrachtigde dit vonnis bij gewijsde van 31 mei 1869.

De vrijspraak van *l'Opinion* was de eerherstelling van van Rijswijck; het vonnis van 31 december 1868 vernietigde datgene, krachtens hetwelk hij veroordeeld en gekerkerd was geworden. Van Rijswijck was zeer kalm gebleven, toen die voor hem zoo heugelijke uitspraak bekend was gemaakt. Niet alleen liet hij zich niet meesleepen tot een luidruchtig zegevieren over den man, die hem wreed en onverdiend had doen lijden, maar ook zijne vrienden verzocht hij kalm en gematigd te blijven. Slechts weinige dagen echter mocht hij zijnen zegepraal genieten. Hij stierf reeds den 5^{n} juli 1869, vijf weken na de vrijspraak van *l'Opinion* door het hof van beroep.

Na zijn afsterven werd, in naam zijner minderjarige kinderen, door zijn vader een vraag gericht tot het beroepshof van Brussel, om het vonnis, op bedriegelijke wijze door de Laet tegen Jan van Rijswijck verkregen, te doen verbreken.

Den dag vóór zijnen dood had hij aan zijnen vriend Julius de Geyter de noodige volmacht verleend om dit geding in te spannen. Bij uitspraak van 7 maart 1870 werd de veroordeeling van 28 mei 1867 vernietigd, de Laet veroordeeld tot wedergeving der aan hem betaalde schadeloosstelling en partijen op nieuw voor de rechtbanken verzonden. Den 20^{n} april 1870 werd Jan de Laet veroordeeld om ten titel van schadevergoeding 5000 fr. aan de weezen van Jan van Rijswijck te betalen, en dit vonnis onder de rubriek ‘Gerechtelijke eerherstelling’ in tien dagbladen te laten afkondigen. De Laet ging van dit vonnis in cassatie, maar zijne voorziening werd verworpen den 29^{n} december 1870.

Een tweede proces tegen hem ingespannen, in naam der weezen van Rijswijck, om te bewijzen dat hun vaders dood veroorzaakt was door zijn verblijf in de gevangenis en om uit dien hoofde schadevergoeding van zijne tegenpartij te eischen, liep uit op een vonnis, waarbij de rechtbank verklaarde, dat het voldoende bewijs van dit feit niet geleverd was door de eischers.

De achtereenvolgende vonnissen, ten gunste van van Rijswijck uitgesproken, verwierven hem en zijne nagedachtenis eene nieuwe populariteit. De liberale partij vereerde hem als een martelaar zijner overtuiging en der vrijheid van spreken en denken.

Zijne begrafenis had met ongemeene pracht plaats; een gedenkteeken door Eug. de Plijn gebeeldhouwd en boven zijn graf op het kerkhof van Stuivenberg geplaatst, werd den 10^{n} juli 1870 plechtig onthuld.

Het einde van den merkwaardigen man was dus geheel in overeenstemming met heel zijn vroeger bestaan. Het werd gekenmerkt door eenen nieuwen ommekeer van het lot, het treffendste misschien, dat wij in zijnen levensloop hadden aan te stippen. Hij, de moedige en heftige strijder, de onversaagde en onvermoeide aanvaller, die zoo dikwijls had storm geloopen en zoo heftig op den vijand van allen rang en alle kleur gebeukt had, werd bij zijn afsterven gevierd niet als een heldhaftig kampioen, maar als een martelaar zijner overtuiging, als een diep verongelijkt slachtoffer!

Zeker hij was dit, maar hij was nog zooveel meer en voor het nageslacht ook wat anders. Zijn aandenken blijft bij ons bewaard als dat van een rijk begaafd kunstenaar, die wist te goochelen met taal en beeld, die meer dan iemand anders zijn publiek wist te boeien door de macht en de eigenaardigheid van zijn woord, die het wel meende met zijn volk en met zijne taal, en beiden diensten bewees, welke misschien niet zoo dadelijk in het oog springen, maar er niet minder uitstekend om zijn.

MAX ROOSES.

Het Attische volk en de kunst van Phidias.

Sedert Winckelmann en het begin der Pompejaansche opgravingen leven wij als het ware in een tweede tijdvak van renaissance, van eene echter die, schoon van diepgaanden invloed op de ontwikkeling der kunst, toch bovenal een meer wetenschappelijk karakter draagt. Zij heeft zich verbonden met oudheidkunde en philologie; het beginsel van historische behandeling, dat vooral in onzen tijd bij de beoefening der geestelijke wetenschappen zulk eene hoofdrol speelt, heeft zich ook bij haar zeer sterk doen gelden; zij is om het in één woord uit te drukken in de eerste plaats archaeologie. Verbazend waren de gevolgen van hare uit den aard der zaak meer opzettelijke en planmatige nasporingen. Een aantal kunstwerken wist zij onder haar bereik te brengen, waarvan meerdere door hooge innerlijke waarde alles in de schaduw stelden, wat de oude Italiaansche meesters bewonderd hadden.

Geen enkele nieuwe aanwinst echter was op zichzelf en in de gevolgen van eene zoo groote beteekenis als die van de overblijfselen van het Parthenon.

Reeds kort, zoo het schijnt, na den ondergang van de heidensche wereld werd deze heerlijkste tempel der oudheid verbouwd tot een christenkerk. Hij leed daar natuurlijk zeer bij; toch bleef hij gedurende het geheele tijdvak der middeleeuwen in een tamelijk goeden staat. Eerst in den nieuweren tijd begon het eigenlijke werk der verwoesting. In 1687 werd de stad Athene door de Venetianen belegerd. Toen deze door een overlooper vernomen hadden, dat de Turken eene groote hoeveelheid kruit in den tempel bewaarden, richtte men er onmiddellijk

het geschut op. En werkelijk sloeg na eenigen tijd een bom juist in den kruitvoorraad neder. Het geheele middenstuk van het gebouw sprong uit elkander, zoodat enkele marmerblokken zelfs onder de belegeraars terecht kwamen. Drie honderd mannen, vrouwen en kinderen werden onder het puin bedolven. En sedert zette men het werk der vernieling, dat op zulk een schaal begonnen was, gestadig voort. Het gebouw, thans eerst eene eigenlijke ruïne geworden, werd eene onuitputtelijke mijn voor de kalkbranders. Ook werd voor vreemden, die den burcht bezochten, de gelegenheid te schoon om eens iets van dat alles voor zich mede te nemen. Reeds sommige officieren van het leger der Venetianen, dat gedurende eenigen tijd den burcht bezet hield, voorzagen zich van een stuk beeldhouwwerk tot een gedachtenis en de opperbevelhebber Morosini wilde zelfs als zegeteekenen een paar paarden en het beeld van Poseidon uit den westgevel laten wegnemen. Men ging daarbij al zeer onhandig te werk. De zware marmeren stukken vielen naar beneden, zoodra men was begonnen ze los te maken, en sloegen in duizend gruizels en brokken tegen den grond. Later werd ook door anderen nog al wat mede genomen en dat kwaad werd natuurlijk niet minder, toen Griekenland meer door reizigers uit verschillende landen begon bezocht te worden. Steeds meer en meer zouden daardoor de kunstwerken van Phidias bij stukken en brokken behalve in de kalkovens, in de talrijke kleine verzamelingen der kunstliefhebbers van geheel Europa verdwenen zijn, indien niet in het begin van deze eeuw lord Elgin, Britsch gezant te Konstantinopel, er nog ter goeder ure de hand op gelegd had. Bij een Firman verkreeg deze ‘getrouwe vriend’ der Porte voor zijne plaatsvervangers de vergunning om op den burcht van Athene stellingen te maken, af te vormen, te meten, opgravingen te doen, en ‘mochten zij wenschen eenige blokken met oude opschriften of figuren weg te nemen, dan zou hun daarin geenerlei hindernis in den weg mogen gelegd worden.’ De wenschen dier plaatsvervangers strekten zich toen van lieverlede tot bijna al het beelhouwwerk uit, dat aan of bij het Parthenon gevonden werd. Een niet onbelangrijk gedeelte van zijn vermogen, 62440 pd., gaf de edele Lord uit om zooals de welbekende Engelsche leus luidde ‘het oude Griekenland in Engeland over te planten.’ Toen in 1816 het Britsch Museum zijne schatten overnam, kreeg hij wel slechts de groote helft,

35000 pd. van de gemaakte uitgaven terug, doch hij smaakte de voldoening voor zijn vaderland kunstwerken te hebben verworven, die spoedig uit alle oorden van ons werelddeel tal van kunstenaars en geleerden als in bedevaart naar Engelands hoofdstad lokten.

Later in den Griekschen vrijheidsoorlog werd Athene wederom belegerd en bracht een bombardement andermaal aan den tempel groote schade toe. Gelukkig dat toen zooveel van het beeldhouwwerk in veiligheid gebracht was. Wij kennen thans, de enkele stukken uit andere verzamelingen en die te Athene waren achtergebleven of later aldaar uit het puin zijn opgegraven medegerekend, van de gevelgroepen ongeveer 10 tamelijk in hun geheel gebleven beelden, behalve talrijke kleinere brokstukken; van de 92 metopen zijn er nog verschillende over, doch slechts 17 in nog tamelijk ongeschonden staat; van het bijna 140 meters lange fries ontbreken slechts weinige reliefplaten geheel, en is ongeveer de helft nog zeer goed bewaard gebleven. Voor de schikking en de verklaring van de gevonden overblijfselen hebben natuurlijk de berichten en teekeningen van hen, die het Parthenon in beteren staat gekend hebben, groote waarde. Een bijzonder gelukkig toeval was het, dat in 1674, dertien jaren vóór die noodlottige bom in den tempel neerkwam, de Fransche gezant bij de Porte, de Markies de Nointel, van den kommandant van den burcht tegen zes ellen scharlaken stof en 25 pd. koffij voor den teekenaar Jacques Carrey de vergunning verwierf alle beeldhouwwerken af te teekenen. Carrey kweet zich van zijn taak, vooral als men in aanmerking neemt, dat hij geen stellingen maken mocht en slechts veertien dagen tijd had, op eene in vele opzichten voortreffelijke wijze.

Een nieuw tijdvak voor de ontwikkeling van den kunstzin scheen na 1816 aangebroken. Met zekere verbazing gevoelde men zich als op eenmaal in eene onbekende wereld van schoonheid verplaatst. Een Goethe prees zich gelukkig dat nog te hebben mogen beleven. Men besefte den ontzettenden afstand tusschen de Grieksche werken uit lateren tijd, waarmee men tot nog toe zich hoofdzakelijk had moeten tevreden stellen, en deze voortbrengselen van Griekenlands bloeiperiode. Niets heeft wellicht de zegepraal van het historisch beginsel in de archaeologie meer in de hand gewerkt, dan het bekend worden van deze kunstschatten.

En zelfs tot eene meer diepe historische studie moest men

door de beschouwing dezer Elgin marbles worden opgewekt. Men gevoelt duidelijk, dat men hier de overblijfselen eener monumentale kunst tegen zich over heeft, die eenmaal bestemd was aan de edelste behoeften van het Attische volk te voldoen. In de gevelgroepen en metopen verkregen de mythologische volksdenkbeelden der Atheners hunne hoogste uitdrukking; in het fries zag het zichzelf in zijn heiligste en gelukkigste oogenblikken; het was de Attische beschaving van eene harer edelste zijden gezien en zooals de Athener zelf die het meeste lief had, welke in hare uiterlijke vormen en geestelijke stemming hem hier in een grootsch tafereel voor oogen trad. Ook wij, wanneer wij ons een tijdlang te midden van al die machtige scheppingen van den menschelijken geest ophouden, komen eenigermate onder dezelfde indrukken als die welke de Athener daarvan moet ontvangen hebben. Doch hand aan hand daarmee gaat de behoefte aan verklaringen en ook die indrukken wil men tot helderheid brengen door er zich rekenschap van te geven. Het Attische volk moeten wij leeren kennen, niet slechts in zijne uiterlijke omstandigheden, maar bovenal in zijn leven en streven, in zijn denkwijze en innigst zielbestaan. Zoodra men echter tracht zich duidelijk te maken, wat een volk in een bepaald tijdsgewricht zijner geschiedenis geweest is, wordt men als van zelf op den historischen weg gedrongen. Ook wij zullen dan in dit opstel op dien weg ons begeven, en wel hem van het begin afaan vervolgen, niet van het kunstwerk uitgaande en telkens daartoe terugkeerende er slechts nu en dan den voet op zetten; hem om zijn zelfswil te betreden is het naaste doel. De Elgin marbles gaven tot de volgende studie de eerste aanleiding, doch de schrijver zal zich daar vooreerst niet mee bezighouden. Hij wil trachten in het kort eene geschiedenis te geven van de ontwikkeling van het Attische volk, - en natuurlijk tevens eenigermate ook van het Helleensche in het algemeen, want beiden zijn niet te scheiden, - opdat blijken moge, hoe de nationale Helleensche en Attische kunst in nauwe aansluiting aan de geheele volksontwikkeling ontstond en als het ware met het volk opgroeide. Van zelf brengt ons verhaal ons op Phidias en zijne werken terug, waarin de Helleensche kunst eigenlijk eerst tot rijpheid komt.

Met het algemeen Helleensche behooren wij aan te vangen; het Attische is natuurlijk slechts een bijzondere vorm daarvan.

Wij zullen in het kort nagaan, hoe zich de Helleensche godsdienst en in nauwe aansluiting daaraan de geheele Helleensche beschaving ontwikkelde. De hooge beteekenis van het godsdienstige element voor het leven van den Helleen in het algemeen en in het bijzonder voor de ontwikkeling van zijn kunst wordt gewoonlijk niet in al haren omvang gevoeld.

In de diepe duisternis der zoogenaamde vóór-historische tijden werpt nevens de archaeologie en vergelijkende taalstudie de vergelijkende mythologie eenige heldere lichtstralen. Met haar hulp kunnen wij ons bijv. ook eenigermate een denkbeeld vormen van de natuurbeschouwing, ja de gemoedsstemming, van die Indogermaansche stammen, - Pelasgen zullen wij ze gemakshalve noemen, - waarbij zich later Helleensche taal en beschaving ontwikkeld hebben. Evenmin als hunne stambroeders op soortgelijken trap van beschaving waren deze vóór-Hellenen de overweldigende massa van indrukken meester, die zich van alle zijden aan hun ontvankelijk gemoed opdrongen[1)]. Men leefde

1) Op welken trap van beschaving stonden de Indogermaansche stammen onmiddellijk na hunne scheiding? Dit is eene vraag, die ik hier kan laten rusten. Meent iemand, dat in de volgende beschrijving het een en ander te antiek is voor den reeds in Griekenland gevestigden Pelasg, dan wil ik daar niet over strijden. De hoofdzaak is eene wereldbeschouwing te schetsen, die aan de latere Helleensche ontwijfelbaar voorafging. Ook in andere opzichten zijn enkele punten niet boven discussie verheven; om dezelfde reden echter behoef ik mij hier op die discussie niet in te laten. Dat ik in de algemeene opvatting van hetgeen mythen zijn van Max Müller afwijk, die er zoo als bekend is te eenzijdig een soort van spreekwijzen in ziet, behoeft zeker geen verontschuldiging meer.
Ik neem de gelegenheid te baat, die deze eerste noot mij biedt, om te verklaren, dat ik over het geheel geen voorstander van noten ben. Plaatsen uit oudere en nieuwere schrijvers zal ik gewoonlijk slechts aanhalen, als ik de woorden er van bezig, of mij bewust ben bij het schrijven zeer sterk onder den invloed daarvan gestaan te hebben. Argumentatiën slechts voor den man van het vak volkomen verstaanbaar behooren in dit tijdschrift niet te huis, ook niet in noten, althans niet met eenige uitvoerigheid. Ik wil dan ook te dezer plaatse mijne opvattingen hoofdzakelijk voor zichzelf laten spreken; hoogstens nu en dan onder aan de bladzijde met een enkel woord aanteekenende, wanneer ik van een algemeen of nog door velen aangenomen gevoelen afwijk, of wel in eenig opzicht meer bijzonder mijn eigen weg volg.
Nog een enkel woord over de spelling. Grieksche eigennamen zullen zooveel mogelijk op zijn Grieksch geschreven worden. Alleen zijn er, die in hun meer Latijnsch of wel Hollandsch kleed een zeker burgerrecht in onze beschaafde kringen verkregen hebben. Deze zullen geschreven worden, zooals men dat gewoon is te doen. Men mag immers geen goede kennissen tot halve kennissen maken. Zoo bijv. schrijf ik zelfs maar liefst Phidias geen Pheidias of Feidias en bovenal Athene niet Athênai.

te midden van eene wereld van hoogere wezens, - rondwarende op zichzelf of huizende in boomen, in steenen, in den wind, in de wolken, in hemel en aarde, - van welke men niet wist wat men te vreezen of te hopen had. Het gaf eene zekere rust op het hooge vuuraltaar te stijgen en den offerreuk op te zenden naar Zeus, het wezen dat daar zetelde in het blinkende hemelgewelf en daarmede het tooneel van alle wisseling en verandering hier beneden als met eene eeuwige gelijkheid scheen te omvatten[1]. Dáár over dat hemelgewelf bewoog een vurig licht zich voort. Aan welk wezen is het, dat men die koesterende warmte en helderen lichtglans dankt, die vreugde en vertrouwen in de ziel doen nederdalen? Een heirleger verklaringen rijst op, nieuwe of die men zich reeds meermalen gegeven heeft, en zich iets voorstellen en het voor waar aannemen is dezelfde zaak, of liever men maakt nog geene scheiding tusschen waar en valsch. Het is ongetwijfeld de zoon van Zeus, waaraan men dat alles te danken heeft, meenen velen. Doch het goddelijke wezen daalt neder en verdwijnt in de uiterste duisternis van het verre westen. Met welk een somberheid en angst wordt men daarbij vervuld, welk een tal van voorstellingen bestormen den geest wederom. Wat is er van den heerlijken geworden? Slaapt hij een eeuwigen slaap en werd hij gekust door de maangodin die men daar aan den trans ziet oprijzen[2]? Leeft hij niet meer en keert hij evenmin uit dat Westen terug als de schimmen der afgestorvenen, die daar in het huis van Hades zijn aangekomen? De verschrikkingen van den dood en het hiernamaals treden voor den geest op in al hare kracht; is men wellicht ook door bloedschuld bezoedeld of heeft men een dier honderde, onzichtbare wezens, waardoor men omringd wordt, in overmoed of geheel zonder het te weten beleedigd? Doch er daagt verlossing op uit het oosten; lichtstrepen vertoonen zich, gevolgd door een rozengloed. Welk wezen speelt daar in de eerste schemering? Wie is de heerlijke, de rozenvingerige, wier verschijning de ziel met nieuwe hoop vervult? Daar verrijst het groote lichtwezen, welks komst men reeds meende te mogen verwachten. Wederom grijpt de ziel hier deze, daar gene verklaring

1) Welcker en Max Müller gelooven aan een oorspronkelijk Grieksch monotheisme. Met Overbeck en vele anderen acht ik dat volkomen onhoudbaar.
2) Mythe van Endymion naar Max Müller, zoo ook de volgende van Tithonos.

aan. Het is eene schitterende held (Tithonos), - zoo meent men bijv., - door de rozenvingerige (Eoos) zelf als hare gade begeerd en in liefde omhelsd, glanzend door schoonheid en kracht, doch van wien men reeds kan voorspellen, dat hij neergedaald in het westen eeuwig zal leven zonder eeuwige jeugd tot een schim van zichzelf inéénschrompelend. Het kan echter ook gebeuren, dat het heerlijke lichtwezen op eenmaal verdwijnt, terwijl het hoog aan den hemel staat te glansen. Tal van daemonische wezens brullen en loeien door het zwerk, donkere gestalten trekken van alle kanten op. Zeus zelf schijnt voor het oogenblik verdwenen. Het is een aanval van de machten der duisternis op die van het licht. Het zijn de Giganten uit de aarde gesproten; ook stuwt Hades zijne schrikkelijke trawanten omhoog; de aardbodem daar in het westen is opengespleten en daaruit heffen zij zich op die wezens, die het onverbiddelijk zich ten taak gesteld hebben wanhoop en verschrikking te verbreiden onder de stervelingen. De machten des doods heerschen in het rijk des levens. Daar gieren, jagen de zwarte Erinnyen, gelijk zij de met bloedschuld beladenen voor zich uitdrijven; is Demeter, de godin der aarde, niet zelf eene Erinnye, thans in zwarte gestalte zich mengende onder hare zusters? Zij staan onder de bevelen van de verschrikkelijke Persephassa ‘de verdelgster’, die voortstormt met het Gorgo-hoofd voor zich uit, dat door zijn blik iedereen, die getroffen wordt, verstijfd doet nederstorten. Doch er nadert verlossing. Reeds klinkt Zeus' donder door alle gejoel en gehuil. De godheid verheft zich; met den bliksem in de hand staat hij tegenover iederen vijand. Of wel op eenmaal springt zijn dochter Athena[1)] blinkend in wapenrusting met krijgswagen en al uit het hoofd haars vaders. Zij rent dwars door hare vijanden heen; niemand weerstaat haar. Daar werpt de Zonnegod zijne schitterende glanzen tusschen de zwarte massa's door. Een koesterende gloed verbreidt zich door het gansche zwerk. De machten der duisternis trekken zich terug. Het rijk des levens heerscht weer. Het Gorgohoofd prijkt als zegeteeken op de borst van Athena[2)].

Van dien aard waren de voorstellingen te midden waarvan

1) De mythe van Athena's geboorte is wel naar alle waarschijnlijkheid eene onweersmythe, maar toch nog niet behoorlijk verklaard.
2) Het Perseus-verhaal geeft eene andere voorsteling, ongetwijfeld eene latere.

men leefde. Onnoemlijk was hun aantal. Geen natuurverschijnsel bijna of het riep er in het leven. Zij hoopten zich op. Verschillende personen of stammen of ook wel dezelfde in verschillende tijden zagen dikwijls in hetzelfde verschijnsel verschillende voorvallen. Wat in de ziel opkwam, werd nog gewoonlijk niet met volle bewustheid vastgehouden; zij bezat nog slechts een geringen inhoud van vaste, blijvende denkbeelden, waardoor men voortdurend zelfs onwillekeurig beheerscht werd; dezelfde voorstelling kon als onbewuste of halfbewuste herinnering onophoudelijk met zekere nieuwheid terugkeeren. De verbeelding speelde in deze kinderlijke zielen nog geheel de hoofdrol. Men kon zich bijna niets denken dan levende wezens in volle handeling, in den tijd toen men bijv. met zijn grammatisch geslacht ook stoffelijke voorwerpen in mannen en vrouwen verdeelde; en de mythische gestalten, die men voor den geest had, waren menschen of dieren, paarden, koeien, vogels of samenstellingen uit verschillende dieren of uit dier en mensch. Die dierenwereld was die van het oude Indogermaansche vaderland, dezelfde, die men later nog op de oudste Grieksche vazen aantreft nevens de gemakkelijkst na te bootsen zeedieren (bijv. inktvisschen), welke men op de kusten of eilanden van den Griekschen archipel, in het nieuwe vaderland, leerde kennen. Uit alle hoeken van Griekenland en de eilanden zijn dergelijke vazen voor den dag gekomen, op Rhodos, Santorino, Cyprus, etc. bovenal echter door Schliemanns opgravingen te Mykenai. Maakte men reeds een begin met het afbeelden van de godenwereld? Langen tijd kon daarvan geen sprake geweest zijn. Toch zijn er uit alle oorden van Griekenland en de eilanden zeer oude gesneden steenen voor den dag gekomen, die buiten twijfel de vertegenwoordigers zijn van een kunstoefening, welke reeds lang vóór de opkomst der eigenlijke Helleensche beschaving moet zijn aangevangen, en daarop meent men[1)] die onvervalscht Indogermaansche voorstellingen als bijv. Erinnyen, - als paardekoppige monsters met vogel- of insectenlijf, - waar te nemen.

1) A. Milchhoefer, ‘Die Anfänge der Kunst in Griechenland 1883’, een boek, dat alle deugden en gebreken van een baanbrekend werk bezit.
De volgende uiteenzetting van de wijze, waarop zich de Helleensche godsdienst en beschaving ontwikkelden, steunt over het geheel op eigen opvattingen, al worden natuurlijk tal van bekende gegevens gebruikt.

Er naderde echter een tijd, waarop de geest van lieverlede aan dien ouden toestand begon te ontgroeien. De volken ontwikkelden zich. Door welke oorzaken? Hoofdzakelijk door geene andere, dan waardoor de zaadkorrel een boom, de knaap een man wordt. Veel verder dan deze verklaring, die eigenlijk geene verklaring is, heeft het onbevangen onderzoek het nog niet gebracht. Ook de geographie leert ons in geen geval meer kennen dan de uiterlijke omstandigheden, welke op die ontwikkeling een bevorderenden of tegenwerkenden invloed uitoefenden. Zoo ging ook de Pelasg, even als zoovele volken vóór en na hem, in de eerste plaats door de eigen kracht der menschelijke natuur, waaromtrent wij verder niets weten, in een nieuw tijdperk van geestelijke ontwikkeling over: de verbeelding wordt steeds meer uit de alles overheerschende stelling gedrongen, die zij in de ziel innam; het samenhangend, geregeld denken eischt steeds grooter plaats voor zich. Reeds te midden van de oude mythologische voorstellingen bespeurt men den invloed van dien overgang. Nevens den Zonnegod, die in het westen stierf, of sliep of in voortdurenden ouderdom wegkwijnde, dacht men zich een eeuwig jeugdig lichtwezen, dat met onveranderlijke welwillendheid jegens het menschelijke geslacht onafgebroken iederen morgen boven den horizon opsteeg. Hier had men werkelijk een vrucht van nadenken, een soort van vaste theorie tot verklaring van een zich onophoudelijk herhalend verschijnsel. Zulk een lichtwezen was of werd, naar het schijnt, Apollo en hierin ligt wellicht reeds het begin van de groote beteekenis, welke die Godheid voor de geheele ontwikkeling van den Helleen gehad heeft: men had thans eenigermate een waarborg, dat het rijk der duisternis nooit blijvend dat des lichts kon overwinnen; de telkens terugkeerende Lichtgod werd ook de regelaar der tijden. Doch van ingrijpender beteekenis was het, dat de geheele oude mythologische wereldbeschouwing steeds meer moest terugtreden. Men verkreeg meer begrip van de natuurlijke gesteldheid der dingen, - van wolken en winden bijv. - en daardoor verloren de mythen van zelf hunne oorspronkelijke natuurlijke beteekenis. Van de natuurverschijnsels gescheiden werden de mythische gestalten geheel zelfstandige voorstellingen van den geest. Zij verkregen tevens meer vasten vorm, naarmate zij bij de ontwikkeling van het denken steeds meer het karakter van indruk van het oogenblik verloren.

En met dat alles ging nog iets anders gepaard, dat evenzoo van ver reikende strekking was. Verbazend was de massa der oude mythische voorstellingen, doch er kwam orde in den bajert en wel niet het minst op eene wijze, die schoon volstrekt niet uitsluitend, toch in bijzondere mate aan de oude bewoners van Griekenland en Italië eigen was. Mythen waren in een bepaalden kring gangbare voorstellingen; de eene echter was dat meer, de andere minder, en nu traden met der tijd in dien kring eenige dier voorstellingen zeer bijzonder op den voorgrond, op soortgelijke wijze als eene taal, die zich vormt, uit eene massa klanken, die ten naastebij dezelfde voorstelling wekken, aan sommige de voorkeur geeft, zonder daarom nog de andere geheel te verstooten. Zoo kozen zich hier geslachten, familiën bijzondere mythologische wezens uit als hun Goden, zonder dat daaruit nog in het minst zelfs eene geringschatting van de overigen behoefde te volgen. Hetzelfde deden stammen en volken, - deze ongetwijfeld doordien de heerschende geslachten hunne Goden tot die van het volk maakten, - en op zoodanige wijze kregen enkele mythische wezens dat geijkte, dat de uitgesproken erkenning in zekeren kring pleegt te schenken. Men verkreeg een eenigszins vast stelsel van nationale Goden, waaraan men wist dat men zich vooral te houden had. Met de ontwikkeling van den staat ontwikkelde zich hier niet slechts vastheid in de levenstoestanden. maar zelfs in de wereld van gedachten en gevoelens. En hiermeê ging iets gepaard, dat geheel getuigde van denzelfden geest. Had men vroeger vaak niet geweten hoe eene vijandig gestemde Godheid te verzoenen en radeloos nu dit dan een ander offer of middel tot bezwering beproefd, van lieverlede ontwikkelde zich thans in dit opzicht een zeker soort van vaste wetenschap, en de aristocratische geslachten, die de staten gegrondvest en dan gewoonlijk aan deze hun eigen Goden gegeven hadden, die zij sedert lang uit ondervinding kenden, wisten natuurlijk het best wat er te doen stond om tegenover hen in het reine te blijven. Zij kenden de ‘Goddelijke dingen, waren de verklaarders van het goddelijke recht en de heilige verordeningen[1)]’ en daarop rustte dikwijls eeuwen lang voor een groot gedeelte hunne heerschappij bij hunne landgenooten.

1) *Θεῖα, ὅσια καὶ ἱερά.* Plut. Thes. c. 25.

Doch van lieverlede verkrijgt die aloude scheiding tusschen de Goden van het licht en van de duisternis bij de Pelasgische stammen eene zeer bijzondere beteekenis, en hier is het, dat de duidelijke ontwikkeling van het bepaald Helleensche een aanvang neemt. Het was een geheel tijdvak van gisting en wording, dat gelijk elders, bijv. in Europa in den tijd der Noormannen, zoo ook in Griekenland aan de vestiging van geregelde toestanden voorafging. De volken braken op om zich nieuwe woonplaatsen te kiezen. Stammen en geslachten geleid door hunne Goden vertrouwden zich toe aan de wijde zee, hunne onstuimige kracht nu hier dan elders heen wendende, of wel voor goed in een land zich als heer en meester vestigende. De Aegyptische historische overlevering kent die bewegingen sedert de veertiende eeuw en eerst in de elfde met de Dorische volksverhuizing en de daarop volgende kolonisatiën was het einde daar. Hoe kon de hoogstbeschaafde Aegyptenaar vermoeden, dat onder die wilde volken, die zijne zeeën onveilig maakten, eene beschaving kiemde, welke later hem zelf te machtig zou worden? Het was zucht naar daden, die hen opdreef uit hunne woonplaatsen; zij gevoelden zich niet meer zoo lijdelijk tegenover wat hen omringde; met de geestenwereld rondom hen op meer vasten voet gekomen en met sommige van dezen als hunne bijzondere leidslieden in eene nauwe betrekking getreden, waren zij van een geweldigen druk van buiten ontheven en traden zij de wereld in met het frisch ontwaakte gevoel van eigen kracht. Doch tevens drong zich de tegenstelling tusschen de Goden des lichts en der duisternis steeds machtiger aan hun gemoed op. Aan den eenen kant dachten zij zich de machten der onderwereld, Hades, bij wien de schimmen der afgestorvenen een troosteloos bestaan voerden, de verschrikkelijke Persephassa, de Erinnyen, die den met bloedschuld beladene in blinde woede voor zich uitjagen, - voort, voort, altijd maar voort, - om zich aan hem vast te klampen, het bloed uit te zuigen, hem te laten leven, maar hem levend te verteren[1)], wezens zonder rede of menschelijk gevoel. De gedachte aan dat alles verlamt wederom hunne krachten. Gelukkig echter stonden de Goden des lichts daartegenover, Apollo de heerlijke Lichtgod, bij wiens koesterenden glans men leefde met de volle ziel zonder verstorende bijgedachte,

1) Aeschyl. Eumenid., bijv. v. 183, 305.

of wel Athena het krachtige vrouwelijke lichtwezen, de dochter van Zeus, die immers zegepraalde over de machten der duisternis. Men krijgt hier een inzicht in beweegredenen, die bij de keuze van Goden hebben medegewerkt. Bij welke zal men zich aansluiten? De diepste neigingen van het gemoed naar het geheimzinnige, het innigste gevoel van zedelijke verantwoordelijkheid voor zijne daden, spreken voor de machten der duisternis. Maar daartegenover verheft zich die geweldig opbruisende levenskracht, die den boezem rijzen doet door de zaligheid van het bestaan, die móet genieten en móet handelen, die geheel door het heden geboeid is. Haar aandrang blijkt onwederstaanbaar. 'Hades wil men vergeten'[1]; men wendt zich tot de Goden des lichts. Met zekere mate van bewustheid koos een volk zich hier een levensrichting; de weg wordt ingeslagen, waarop men zijn geheele verdere ontwikkeling bereiken zal; de dageraad der Helleensche beschaving is doorgebroken.

Apollo werd wel in de eerste plaats de Godheid, die aan de zielsbehoeften, welke thans vooral zich deden gelden, voldeed. Hij, de God des lichts, werd degene, die aan de machten der duisternis hunne prooi ontrukte, die den armen smeekeling door zuivering en zoenoffer van het gewicht der bloedschuld bevrijdde, en hem als het ware het leven weerschonk. Hij wendde alle verderf af en zegepraalde over ziekten. Richtte de benarde ziel zich van ouds tot de goddelijke wezens zelf om te weten wat te doen te midden van alle onzekerheid, waardoor men omringd werd, tot wiens orakel moest men zich meer aangetrokken gevoelen, dan tot dat van den vriendelijken Lichtgod, wiens lust het was zegen te verbreiden, bij wien men wist een medegevoelend gemoed te zullen vinden, dien men met zooveel meer vrijmoedigheid naderen kon dan den zoo ontzaglijken Zeus? Met welk eene zielsverrukking zong men hem zijn Paian toe, den eeuwig jeugdige, door wien de geheele schepping de vreugde van het aanzijn eerst recht scheen te gevoelen, dat innig genot van het leven, waarbij als van zelf liederen uit de borst opstijgen, gelijk ook de Godheid in zang en muziek voorging, de lier in de hand, gevolgd door de Musen[2]. Zoo werd de

1) Om met Pindaros te spreken, Ol. VIII. 73.
2) Ik denk hier zeer in de verte aan den Paian van Alkaios, ons slechts uit aanhalingen bekend. Bergk, Poet-Lyr. Graeci, Frag. I.

Zonnegod een god van reiniging en edele levensvreugde en hij werd dat in zoo hooge mate, dat zijn oorspronkelijke beteekenis geheel op den achtergrond kwam. Er bestond echter nog mythenscheppende kracht genoeg om een nieuw lichtwezen Helios (de zon) op de opengelaten plaats te stellen. - Het was een gebeurtenis gewichtig in de gevolgen, toen - dit geschiedde reeds in ver verwijderde tijden - te Delphi, op de plaats waarschijnlijk van een vroeger heiligdom, een tempel en orakel van Apollo gevestigd werden.

Doch hooge aantrekkelijkheid heeft bij deze nieuwe geestesrichting ook Athena, de verheven dochter van Zeus. In hare gestalte begint men zich in zijn edelst streven terug te vinden. Zij was het, aan wien de vader zijn bliksem toevertrouwde; voor haar vloden de machten der duisternis, de Giganten, de zonen der Aarde; zij zegepraalt door kloekheid en kracht; zij, de eeuwige maagd, onbeneveld van verstand, zonder begeerlijkheden, houdt het oog onafgebroken slechts op de vervulling van haar taak gericht. Daar is een levenslust van den arbeid, eene zelfbevrediging door inspanning, - dat gevoel hetwelk die krijgshaftige stammen en geslachten zoo ruimschoots genoten, toen hun vaderland voor hunne daden te klein werd. Het was van die kloeke zucht tot handelen, dat Athena het goddelijke voorbeeld werd, en ging volgens Homeros ‘de oorlog de mannen ter harte,’ ‘aan de vrouwen het spinrokken en weefgetouw’[1)], ook hierbij was ernstige inspanning mogelijk, ook hier ging de Godheid voor (Ergane). Doch na het moeitevol streven volgt de heerlijke voldoening, het doel der inspanning bereikt te hebben, de zaligheid van den overwinnaar. En ook deze was een geschenk van de Godheid. Van haar, evenals van haar ontzaglijken vader, daalde Nike neder, de Godin der overwinning.

Wat anders is het dat ons hier voor oogen treedt, dan de Helleen in zijn eigenaardig gemoedsbestaan en streven? Aan die oude mythische gestalten, die na het terugtreden der natuurlijke beteekenis in de ziel waren achtergebleven, was nieuw leven ingestort en wel datzelfde nieuwe leven hetwelk men in eigen boezem voelde ontwaken. Enkele Goden als de genoemde waren door hunne oorspronkelijke beteekenis geschikter dan de overige

1) Iliad. VI, 490.

om zulk een nieuwen inhoud in zich op te nemen; in het algemeen echter werd de Godenwereld steeds meer en meer het toonbeeld van die der menschen, zooals men deze zinlijk aanschouwde en in den omgang leerde kennen, niet het minst ook zooals men hunne innerlijke zielsgewaarwordingen ervoer in eigen gemoed. Dit is waarlijk niets bijzonder Helleensch. Waar is of wordt de Godheid niet min of meer menschelijk voorgesteld? Doch nergens wellicht zien wij dat in zulk een mate als hier, bij de Helleensche volken. Men had zich gewend tot de Goden des lichts, omdat men zich wenschte te ontslaan van alle nederdrukkende gevoelens van angst en onzekerheid. Met eene rustige, vrije ziel wilde men de Godheid nader treden en men slaagde daarin des te beter, naarmate men deze meer aan zichzelf gelijkvormig maakte. De gemengde gestalten van dier en mensch, die vroeger bij het noemen van een Godennaam dikwijls voor den geest verrezen, werden steeds meer en meer menschelijk. De paardmenschen (kentauren) en sommige gevleugelde wezens (Eros etc.) waren ten slotte het eenige, wat men van de oude voorstellingen overhield. Van ouds waren de mythische gestalten handelende en lijdende wezens; hun geslachtsomgang vooral gaf dikwijls de oplossing van tal van vraagstukken omtrent het heelal en zijne verschijnselen. Vanwaar bijv. de zon? Uit de paring, om eens iets te noemen, van het blinkende Hemelgewelf (Zeus) en de Duisternis (Kaluke). Dat echter waren immers in meerdere of mindere mate opvattingen van het oogenblik; van hetzelfde verschijnsel konden meerdere geheel op zich zelf staande verklaringen gegeven worden. Aan het maken van gevolgtrekkingen werd niet gedacht. Thans echter was het daar de tijd voor. Men brengt de mythen met elkaar in verbinding. Men wordt er door getroffen, dat één en hetzelfde goddelijke wezen nu zich paart met de eene, dan met de andere; dat hij zich paart met iemand, die men bijv. ook als zijne moeder of zuster heeft leeren kennen; dat de Godheid, die door een ander verslagen werd, eigenlijk diens vader is, enz. enz. De Goden zijn bezoedeld door ontucht, bloedschande en vadermoord! Men meent in de Veden een zekeren schroom tegen dergelijke gevolgtrekkingen waar te nemen. Ontwijfelbaar is het, dat zij bij de Hellenen in het minst niet geschuwd werden, dat zij met zekere voorliefde zelfs werden uitgesponnen en dat nergens de Godenwereld zoo volmaakt eene

maatschappij van menschen met menschelijke wederwaardigheden, hartstochten, deugden en ondeugden werd als bij hen. In den tijd van Homeros' gedichten was zij dat volkomen. Zonder dezevast omschreven menschelijke Godengestalten is de latere Grieksche kunst ondenkbaar; slechts eene mythologie, die in zoo hooge mate eene afspiegeling was van het menschelijke leven, kon de stof geven aan eene letterkunde als de Grieksche in hare hoogste ontwikkeling. Toch heeft de innigheid der Godsvereering daar stellig onder geleden. Ook kon tegenover zulke Goddelijke wezens het geheimzinnige en symbolische slechts eene bescheiden plaats innemen. Bij tal van oude volken, niet in geringe mate bij de zoo nauw aan de Grieken verwante Baktriërs en Indiërs, wist de vereering van een enkel hoogste opperwezen ook in den volksgodsdienst zich baan te breken. Bij de Grieken vertoonen zich hiervan slechts enkele zwakke sporen.

Hoe gansch anders zou zich het Grieksche volk ontwikkeld hebben, wanneer het, toen het daar de Goden van het leven en van den dood als in twee gescheiden groepen zich voor oogen stelde, de laatste in plaats van de eerste gekozen had. Niet alleen zou dan de gemoedsstemming geschikter gebleven zijn voor opvattingen van een meer dan menschelijk goddelijk wezen, maar op Griekschen bodem zou zich een godsdienstvorm ontwikkeld hebben op het hiernamaals gericht, die enkele sprekende karaktertrekken bijv. met het Katholicisme gemeen zou gehad hebben. En dit rust op meer dan op bloote bespiegeling. Immers wij wezen er op, dat bij dat kiezen tusschen mythische figuren, hetwelk in de ontwikkelingsgeschiedenis van dien ouden godsdienst zulk een rol speelt, diegene die niet op den voorgrond kwamen, daarom nog niet geheel verzaakt werden. Dit vertoont zich nergens sterker dan hier. De Goden des lichts behielden het groote overwicht; zij hoofdzakelijk beheerschten het leven. Toch werd het recht ook dier andere godsdienstige gevoelens volkomen erkend, zoo zelfs dat men bepaalde instellingen schiep, de mysteriën van Demeter, waarim zij aangekweekt werden; deze waren even goed als alle andere eeredienſten eene zaak van den staat. Zij waren voor ‘ingewijden;’ doch niet alleen was het een zeer algemeene zaak zich te laten inwijden, maar alle begrip, dat de eene godsdienstvorm den anderen uitsloot, ontbrak. Men maakte doodeenvoudig verschillende instellingen voor de verschillende behoeften, die men

bij zich had voelen ontwaken. Zoo werden de mysteriën de plaats voor het gevoel van het onbegrijpelijke en het besef van zedelijke verantwoordelijkheid voor zijne daden met het oog op het hiernamaals. De symboliek en het geheimzinnige van zekere heilige vertooningen en van het uitgebreide ceremonieel brachten daar den geest in eene stille, gewijde stemming; men zonk weg in de heiligste gewaarwordingen: men had het goddelijke zelf aanschouwd en daardoor gevoelde men beter dan ooit dit nooit volkomen te kunnen aanschouwen. Door zich te laten wijden kon men de hoop koesteren na den dood bij de Goden der onderwereld genade te zullen vinden. Denken wij niet onwillekeurig aan die bekeerlingen uit den ouden Christentijd, die zich nog op hun sterfbed lieten doopen, wanneer wij lezen van iemand, die vooral meent te moeten zorg dragen zich nog bijtijds voor zijn dood te laten inwijden?[1)] Zoo komt het bij de mysteriën duidelijk uit, dat de Griek ook nog van eene andere godsdienstige ontwikkeling de kiemen in zich droeg.

Doch niet slechts in een bijzonderen vorm van godsdienstige vereering kwam het uit, dat men de Goden der duisternis erkende en eerde, ook in de algemeene godsdienstige volksoverlevering nemen zij nog altijd eene niet onbelangrijke plaats in. Wel hebben zij daar den invloed van de Goden des lichts ten zeerste moeten ondervinden. Ook tegenover hen wilde men de ziel zooveel mogelijk van allen angst bevrijden. Bij de Erinnye-Demeter was dat niet moeilijk; zij was van ouds de zegenbrengende Godin van den landbouw. In de binnenlanden van Arkadië, het land waar de nieuwe geest het moeilijkst doordrong, bewaarde men nog lang de herinnering aan de ‘zwarte Erinnye-Demeter’ met een door slangen omwonden paardenhoofd, doch over het algemeen dacht men zich ook deze Godheid spoedig volkomen menschelijk. Hare verschrikkelijke zusters, de Erinnyen, begon men ten laatste ook wel als Eumeniden, ‘de welwillenden’, te begroeten, of wel men stichtte altaren voor haar, - de redeloos wraakzuchtigen van vroeger, - als de ‘Semnai’, de godinnen van den heiligen ernst, de handhaafsters eener zedelijke wereldorde. Hierin is men nooit volkomen geslaagd; de Erinnyen bleven, nevens Semnai en Eumeniden; haar gestalten namen geen volkomen vasten vorm aan, het allerminst een vriende-

1) Aristoph. Par. v. 375.

lijken en menschelijken; men sidderde bij het noemen van haar naam; men vreesde op de een of andere wijze ook zonder het te willen haar te beleedigen. Bij bloedschuld vooral, het oudste vergrijp dat de menschelijke maatschappij kende, was het alsof deze echt oude schrikbeelden uit de onderwereld waren losgebroken.

Deze vrees voor de Erinnyen hield te midden van de steeds meer tot het gewone menschelijke peil afdalende Goden het denkbeeld levendig van eene geheimzinnig werkende goddelijke macht. Dit echter bleef zich ook nog op andere wijze handhaven; de menschelijke geest herbergde vooral toen zonder eenig bezwaar dikwijls de meest tegenstrijdige denkbeelden. De Moira (het lot), eene onverbiddelijke macht, die naar het Grieksche volksgeloof half en half van de Goden onafhankelijk was, had altijd iets zeer bovennatuurlijks. Evenzoo viel de atê (*ἄτη*), het verderf dat de Goden den menschen toezenden, dat plotseling het verstand benevelde, dat trof wanneer het niet verwacht werd, geheel en al buiten het gewoon menschelijke. Ook deze had, zooals zoo menige oude voorstelling, iets van eene persoon en was zij evenals andere afgetrokken begrippen als bijv. de overreding, Peitho, op Grieksche wijze een duidelijk omschreven menschelijke figuur geworden, dan zou ook deze goddelijke machtsuitoefening geheel binnen den kring van het menschelijke gekomen zijn en zou Atê eene bode of helpster van deze of gene Godheid, waarschijnlijk van Zeus, geworden zijn, zooals bijv. Peitho er eene is van Aphrodite. Een beginsel van eene dergelijke volkomen persoonswording openbaart zich in de Homerische zangen[1]; men is daarmee echter niet doorgegaan. Ook meer in het algemeen bleef in tal van oude volksverhalen, omtrent de ongedachte wijze, waarop de Goden den menschelijken overmoed deden ten val komen, omtrent menschen die zich aan de goddelijke beschikkingen wilden onttrekken, doch daardoor juist ze in vervulling brachten enz., een tamelijk levendig gevoel van eene goddelijke macht bewaard, wier wegen anders zijn dan die der menschen. Zoo was er nog altijd eenig tegenwicht tegen de volkomen menschwording der Godheid, en dat dit een veredelenden invloed ook op het zuiverste Hellenisme uitoefende, zullen wij later zien.

En buiten dat alles was zonder twijfel de Godheid der aanbidding niet zoo geheel dezelfde als die der mythologie. De

1) Iliad. XIX 91 volg.

Goden der natuurverschijnselen waren mythische personen geworden, doch de goddelijke wezens konden zich immers ook in levenlooze voorwerpen ophouden (fetischen), veelal blokken hout, en van daaruit hunne toovermacht doen gelden. De oudste Grieksche afgodsbeelden waren dergelijke houtblokken (*ξόανα*), woningen van de Godheid, half en half de Godheid zelf. Deze kregen wel dikwijls eenigermate, nu meer dan minder, een menschelijken vorm, doch werden in het gevoel van hen, die ze vereerde, nooit volkomen eene eigenlijke afbeelding; steeds was men tegenover deze in de eerste plaats onder den indruk. van het onbegrijpelijke der goddelijke wondermacht. De godsdienstige handelingen waren gebed en offer; wijgeschenken, bij de Grieken zoo algemeen, zijn oorspronkelijk niet veel anders dan offers; in aansluiting aan deze ontwikkelen zich in lateren tijd, gelijk wij zien zullen, nog andere vormen van godsvereering. Bij den Indiër waren het offervuur, de offerdrank en de kracht des gebeds zelf goddelijke machten, die bovenal de wereld in stand hielden; door eene nauwgezette inachtneming van een ongelooflijk ontwikkeld ritueel van gebeden, heilige spreuken en offers hield de Brahmaan als het ware het heelal in zijne voegen. Bij den Griek en Romein is van eene dergelijke matelooze overdrijving geen sprake; toch is de beschouwing, die bij hunne godsdienstige handelingen ten grondslag ligt, geheel dezelfde; alleen worden, gelijk te verwachten was, door gebed en offer hier meer de ‘familiën en de staat’ dan de wereld in het algemeen in stand gehouden. Vooral bijv. bij het heilige vuur van Hestia bij de Grieken en in hoogere mate nog bij dat van Vesta bij de Romeinen, komt die hooge beteekenis van het offer duidelijk uit. Werd dat uitgedoofd, dan scheen werkelijk het bestaan van den staat in gevaar gebracht. Welk eene straf verdiende de Vestaalsche maagd niet, wier achteloosheid daarvan de schuld was? Bij de Grieken was het, zooals boven werd opgemerkt, dikwijls de adel, die geacht werd de voor alle gevallen vereischte offers te kennen (van de Romeinen spraken wij niet, doch het was daar niet veel anders); men gevoelt thans wederom duidelijker, hoe groot het aanzien, dat deze daaraan dankte, wezen moest. In Griekenland bestond, evenals in het Indië van den Brahmaan, de rechtzinnigheid, - eigenlijk is zelfs dat woord hier niet op zijn plaats, - veel meer in stiptheid

in het ceremonieel, in het ‘offeren en bidden’[1], dan in het getrouw aanhangen van geloofsstellingen; al speelt natuurlijk deze geheele zaak bij den Griek weder een oneindig veel bescheidener rol dan bij den Indiër. Ontwijfelbaar schijnt het, dat de Helleen bij zijn offer en gebed door voorstellingen beheerscht werd, die hij in kiem reeds uit het met den Indiër en de overige Indogermaansche stammen gemeenschappelijke vaderland had meegebracht. Evenals de oude afgodsbeelden hielden ook die oude godsdienstige handelingen, aan welke men in zijn gevoel nog altijd iets van een magische kracht toeschreef, het denkbeeld eener wonderdadige Godheid levendig. Later is bij velen alle gevoel van de beteekenis dier oude handelingen geheel afgestompt. Zulke voorstellingen van eene min of meer tooverende Godheid waren nu juist op zich zelf niet verhevener, dan die van gewoon menschelijk handelende Goden, doch zij hielden den geest open voor het geheimzinnige en lieten verhevener opvattingen veel gemakkelijker toe.

Men hechte niet te zeer, vooral waar het de oude wereld geldt, aan een onderscheid tusschen godsdienstige en minder godsdienstige volken. Alle oude volken ten naastenbij zijn eigenlijk in de eerste plaats godsdienstig, al staan zeker de godsdienstige voorstellingen van het eene volk veel dichter bij de onze dan die van het andere. Dit geldt in hooge mate ook van de Hellenen. Nergens wellicht beheerschte de godsdienst meer het geheele leven dan juist hier. Na de geboorte van een kind velerlei plechtigheden en offers; onder offers ook werden daarna op het jaarlijksche feest der Apaturiën de jonggeborenen van het afgeloopen jaar in de phratrie, een gemeenschap van burgers, opgenomen; met godsdienstige feestelijkheden werd te Athene en ook wel elders voor knapen en meisjes de eigenlijke kinderleeftijd afgesloten en de knaap onder de Epheben (aankomende jongelingen) opgenomen, het meisje aan Artemis gewijd; ook de voltrekking van het huwelijk was hoofdzakelijk eene godsdienstige plechtigheid, niet minder de uitvaart en ter aarde bestelling der afgestorvenen. Niet anders dan de katholieke kerk begeleidde hier de godsdienst den mensch van de geboorte tot het

1) Plato, Entuphr: XVI 14 B; aldaar ook de zoo even aangehaalde woorden Zoo ver ik weet kan men uit geen geschrift der ouden de Grieksche orthodoxie, - wederom sit venia verbo, - beter leeren kennen dan uit dit.

graf. Doch ook buiten alle vaststaande gebruiken om leefde de Helleen als het ware met zijne Godheid. Geen hoop of vrees, geen vreugde of smart, of hij maakte deze er deelgenoot van. Overal ook was zij hem zoo nabij. Voor ieder zijner nooden vond hij een goddelijk wezen, dat hij om uitkomst bidden kon; langs de wegen van een 'godvreezend land'[1], als bijv. Attica, zag men bij iederen stap als het ware een gewijde plaats, een altaar, een beeld, een tempel, waar de nabijheid van de Godheid levendiger gevoeld werd. En was er ook nog niet iets over van die oude scheppende kracht uit den tijd der onbelemmerde mythenvorming, toen nog geen wordende staat de bepaalde godengestalten vaststelde, toen goddelijke wezens gehoord werden in het ritselen der boomen en het ruischen der beken; toen men dezelfde godengestalten telkens met eene zekere verrassing der nieuwheid voor zich zag, zooals de Goden van den Olympos, de uit het hoofd haars vaders geborene; toen mythische wezens als het ware verrezen en verdwenen tegelijk met de gewaarwordingen, die hun het aanzijn gaven? Niet slechts kon men ook nu nog bijna naar hartelust buiten de meer officieele godenwereld om de bosschen bevolken met satyrs, de beken en rivieren met nymphen en stroomgoden, maar ook die godenwereld zelf liep geen al te groot gevaar om tot gestalten te versteenen, bij het noemen van wier naam het gemoed niet meer meesprak. Licht vond men van al die Goden voor elk zijner gevoelens eene uitdrukking, die voldeed, en vond men die niet, de Goden deden zich voor in tal van hoedanigheden, uitvloeisels van hun mythischen oorsprong of oudste zedelijke beteekenis, - bijv. Apollo de verwerper, kwaadafwender, waarzegger etc.; - welnu, wat verhinderde in die richting voort te gaan en de voorstellingen, waarvoor men een mythische verpersoonlijking zocht, aan een der bestaande godentypen, wier karakter er min of meer schoon dikwijls ter nauwernood aanleiding toe gaf, onder een afzonderlijke bijnaam aan te knoopen? Zoo komen de Goden aan die legioenen van bijzondere titels, zoo werd om enkele voorbeelden uit de groote massa te noemen Athene eene voorvechtster der stad (*πρόμαχος*), eene godin der raads- en volksvergadering (*βουλαία, ἀγορᾶια*), van ridderlijke spelen (*ἱππία*); doch de overlevering verhaalde ook dat Diomedes

1) De bekende trois der Atheners, waarvan herhaaldelijk gesproken wordt.

na een geweldigen storm te Mothone voor haar een tempel stichtte onder den nieuwen naam van Godin der winden (*ἀνεμωτι□*). Zij was dit ongetwijfeld oorspronkelijk het allerminst. De Goden komen herhaaldelijk op elkanders gebied en werkelijk doet zich hier iets van een besef van het algemeen goddelijke gelden. Welk eene hooge beteekenis de godsdienst ook voor het staatkundig leven bezat, werd reeds opgemerkt. Familiën, geslachten en onderdeelen van den staat hadden evenals deze zelf hunne Goden en eerediensten. Toen van Delphi uit voor het eerst de groote poging werd aangewend om ook verschillende Grieksche staten tot één geheel te verbinden, - toen het Delphische amphictionenverbond gesticht werd, - moest ook een stelsel van twaalf Goden ontworpen worden, door wier vereeniging men zich bij elkander kon aansluiten. Het was den Helleen volkomen onmogelijk zich een staat zonder godsdienst voor te stellen en zoolang de Grieksche staten bestonden, kende men geen gewichtiger staatsaangelegenheden, dan het organiseeren van godsdienstige feesten, het oprichten van tempels, het laten vervaardigen van beelden en dergelijke. Alle tegenstelling tusschen het geestelijke en het wereldlijke, waaronder men dan in het bijzonder het staatkundige verstaat, was aan den geest van den Helleen ten eenenmale vreemd[1]. Scheiding, tweespalt tusschen kerk en staat kent onze beschaafde wereld, althans in zijne ware beteekenis, eigenlijk eerst sedert het Christendom geheel zelfstandig in het Romeinsche rijk optrad en zich niet dan noode naar de vormen van dat rijk voegde.

Geen wonder, dat men in de geheele ontwikkeling van zulk een volk in hooge mate den invloed van zijn godsdienst kan bespeuren. Wij kennen de geestesrichting, die met de vereering der lichtgoden samenhing. Met opgeheven hoofde liep de Heleen in de wereld rond; hij was er van doordrongen, dat hij eene plaats had in te nemen, dat hij op zichzelf iets wezen moest. Zijne godsdienst gewende hem ook het allerminst aan de gedachte van eene macht, waartegenover hij als het ware in het niet wegzonk. ‘Goden, helden, menschen’[2], dit was im-

1) Hiermee keer ik mij vooral tegen Bötticher, doch over het algemeen begint men dat eerst in den laatsten tijd duidelijk zoo in te zien. Voortreffelijk vat het Petersen in zijn ‘Kunst des Pheidias.’

2) Pindar. Ol., II, begin.

mers slechts een verschil van graad, niet van wezen? De Aegyptenaar, Babyloniër, Assyriër, die zich geheel kon wegcijferen tegenover zijn Goden, kon dat ook veel gemakkelijker tegenover zijne heerschers. Toen in Griekenland de volksverhuizingen ophielden, toen dus dat tijdvak van wording, waarvan boven gesproken werd, was afgesloten, vestigden zich allerwege republieken. Het oosten was en bleef het land van het goddelijke koningschap. In den Aegyptischen koning leefde de Godheid. Met woorden van eerbiedige bewondering, waarmee een Indogermaansch volk bijv. De geweldige verrijzenis van den zonneheld zou verheerlijken, wordt in Aegyptische teksten de koning begroet, wanneer hij zich opricht tot bestrijding zijner vijanden[1]; reeds minstens 1500 jaar vóór Christus beroemt de Babylonische koning er zich op, dat de Goden hem 'de heerschappij over de volken gegeven hebben, dat zij hunne hemelsche wapenen in zijne handen hebben gelegd'[2]. Bij den Helleen geen *droit divin* van den enkele, maar de geheele gemeenschap van familie of staat droeg, gelijk wij zagen, bij hem een goddelijk karakter. Dit was dan ook de groote kracht, die deze samenhield, waarnevens zich echter het om zoo te zeggen aesthetische begrip eener harmonische vereeniging van vrije individuën door wettelijke organisatie (*εὐνομία*) ontwikkelde. Hoe anders bij de zoo verwante Germaansche volken, waar hetzelfde gevoel van individualiteit de krachtige ontwikkeling van den staat maar al te zeer belemmerde.

Dat bij het volk van Apollo eene edele levensvreugde de ziel doortintelde, dat reidansen, muziek, gezang, poëzie daar de hoogste levensbehoeften werden, is wel niet dan natuurlijk. Nog altijd bleef, al waren de volken tot rust gekomen, iets van de oude dorst naar daden bestaan; inspanning eischte de frissche levenskracht. Allerwege verrezen renbanen en worstelperken, gymnasiën, palaistren, waar men voortdurend ook buiten den oorlog zijn moed toonen en krachten oefenen kon. Men had ook bij al

1) Ik heb hier voor den geest de verheerlijking van Ramses III in de opschriften van Medinet Abu. bijv. bij Chabas, Etudes de l'ant. hist. pag. 231 volg.

2) Een oud accadische inscriptie, Record of the Past I. p. 7. Zulke voorbeelden zijn zeer gemakkelijk te vermeerderen, doch de zaak is bekend en eene enkele aanhaling teekent haar volkomen.

zijne inspanningen en genietingen eene zeer innige behoefte aan elkander. Wat de ziel in verrukking bracht, deed dat zooveel te meer, als men zijne vreugde met anderen deelen kon, en hetgeen men wist dat men vermocht, hetzij dan op de kampplaats van het gymnasium, hetzij in snarenspel, gezang of poëzie, had men de meest levendige behoefte door algemeene erkenning geijkt te zien, waardoor het als het ware eene bezitting werd[1]. Gymnische en musische wedstrijden waren aan de orde van den dag en over het geheel gaf de Helleen zich zonder eenige terughouding aan de echt menschelijke neiging over van zich onder zijne medemenschen te willen onderscheiden (*φιλογιμία*).

Bij het machtige zelfgevoel, dat hier de borst doorstroomde, was het de mensch, dien men in zich zelf eerbiedigde, doch de mensch in zijn geheel, in zijn edele gestalte, zijn streven, zijn vermogens, zijn neigingen, zooals immers de Goden zijn verheven toonbeeld waren. Voor geringschatting van het lichaam als drager van lagere begeerten was hier geen plaats. Men gevoelde de diepste verplichting om al het edele, dat men zich bewust was te bezitten, in stand te houden en tot ontwikkeling te brengen, en dat gevoel gold niet het minst ook het lichaam, waarop men in hooge mate roem droeg. Ook hierdoor verkreeg de gymnastiek zulk eene hooge beteekenis; bad en zalving waren eene zeer gewichtige aangelegenheid; gezondheid en kracht werden bijna nergens zoo gewaardeerd als hier. Welk eene bewondering ook boezemde lichamelijke schoonheid in; geenerlei bedekking, hoe gering ook, mocht het lichaam van den worstelenden of hardloopenden jongeling eenigermate aan het oog onttrekken.

En gevoelde men zich over het algemeen als mensch en bij elke menschelijke neiging in nauwer verbinding met de Godheid, in hooge mate was dit het geval bij den hartstocht der liefde. Met een vuur en innigheid, die aan een Hebreeuwschen dichter denken doen, smeekt Sappho de Godin der liefde, Aphrodite, om ‘haar de ziel toch niet onder een juk van lijden neder te drukken’[2], maar in alle heerlijkheid neer te dalen en ‘met een lach op het goddelijk aangezicht haar te vragen, wat zij

1) Dit komt herhaaldelijk uit in Pindaros' zegezangen.
2) Frag 1 bij Bergk, Poet. Lyr. Graec. Ik vertaal de corrupte plaats wat vrijer.

toch lijdt en waarom zij haar aanroept.' 'Wien wilt gij, dat ik in liefde tot u breng, wie, Sappho, heeft u kwaad berokkend?' Reeds gevoelt de dichteres als het ware de onmiddellijke tegenwoordigheid der Godheid; met krachtige verzekeringen zegt deze haar hare hulp toe. - Was het wonder, dat men zonder eenig voorbehoud dezen hartstocht bij zich toeliet? Hoe overweldigend toont zich zijn kracht in een ander lied derzelfde dichteres[1]: 'die man schijnt mij aan de Goden gelijk, die daar tegenover u zit en in uwe nabijheid u zoet toespreekt, betooverend in zijn lachen; het hart jaagt mij door den boezem; mijn tong is verstomd, plotseling gloei ik over mijn lichaam, ik zie niets, de geluiden suizen langs mijne ooren, een siddering overvalt mij,' etc. Men kende echter ook den diepen weemoed der liefde[2], of het lieflijke en zoete, als bijv. Alkaios[3] aan zijne 'viooltjes vlechtende, reine, zoetlachende Sappho iets toe wil voegen, maar schroom hem terughoudt.' De hartstocht werd doorleefd in al zijne schakeeringen. Ongetwijfeld maakte de Helleen hier even goed eene scheiding tusschen het geoorloofde en niet geoorloofde als ieder volk, dat ook maar eenigen trap van beschaving bereikt heeft, doch wat hier natuurlijk geen wortel kon schieten, was het begrip dat men in naam van den godsdienst aan de eischen en neigingen zijner menschelijke natuur beperkingen moest opleggen, al toont zich ongetwijfeld bij de mysteriën een begin van ascese in zekeren vastentijd. Men trok dan ook de grenzen van het geoorloofde tamelijk ruim en weinig scherp en overschreed die zonder veel gemoedsbezwaar. Daartegenover stond, dat men een duidelijk besef had in den hartstocht zelf zijne waardigheid als mensch te moeten ophouden. Eigenlijk binnen den kring van het daar veroorloofde vielen ook de bij ons meest weerzinwekkende verbintenissen, en toch was zelfs de onreinste hartstocht dikwijls met de heerlijkste gevoelens van sympathie en vriendschap als het ware geheel samengeweven.

Over het algemeen ging bij den Helleen de hartstocht veelvuldiger dan elders uit van geestdriftige bewondering van het waarachtige menschelijke schoon, zoodat geestelijke sympathiën, gevoelens van teederheid en zinnelijke neigingen meer volgden

1) Frag 2. Ik verkort in de vertaling.
2) Bijv. Sapph. Fragm. 52 Bergk.
3) Fragm. Bergk 55.

dan voorgingen. Geen wonder dan ook, dat het vrouwelijke schoon daar in iedere openbaring en iedere schakeering gekend werd. Niet minder echter had men er een open oog voor het heerlijke van het ongerepte mannelijke lichaam, voor het lieflijke, dat vaak ook den bloeienden knaap eigen is; men gevoelde zich geheel van geestdrift doortrillen, wanneer de schoone jongeling daar als overwinnaar door de renbaan liep en het gevoel van zegepraal hem in al zijne bewegingen scheen te bezielen. Van de eene oefenplaats voor gymnastiek ging men naar de andere om te genieten van den aanblik dier welgevormde knapen in duizenden standen en duizenderlei groepeeringen; menige schoone afbeelding op vazen vertolkt ons nog het gevoel, waarmee men daarbij bezield werd. De bekoring door het mannelijke schoon, stond geheel nevens die door het vrouwelijke. Op dezelfde wijze als men den naam van een schoon meisje vaak op muren en wanden schreef, lieten de kunstenaars, die de vazen beschilderden, dikwijls bijna geen stuk uit hunne handen gaan zonder er het: ‘deze of die (naam van den knaap) is schoon’ op te penseelen; het meest algemeene vazenopschrift. Evenzoo werd van Phidias verhaald, dat hij in dezelfde formule ‘Pantarkes is schoon,’ den naam van zijn uitverkoren jeugdigen vriend op een vinger van een zijner Godenbeelden zou geplaatst hebben. Tusschen de reliefs op den troon van den Olympischen Zeus vond men denzelfden jongeling, die eene overwinning te Olympia behaald had, - welk een geluk ook voor den kunstenaar! - zich den band, die de overwinningskrans steunen moest, om het hoofd bindende. De los staande standbeelden, die Phidias vervaardigde, waren bijna uitsluitend van onsterfelijke Goden; onder de zeer enkele echter van menschen, - men meende zelfs, dat het het eenige was, - komt ook dat voor van denzelfden Pantarkes als overwinnaar. Men vergelijke hiermee bijv. de voorliefde, waarmede Rubens en Rembrandt hunne vrouwen afzonderlijk of in grootere compositiën afbeeldden, en dergelijke. Bij de ouden kwam o.a. Elpinike, Kimons schoone zuster, voor op een schilderij van Polygnotos en was voor Praxiteles zijne hetaire Phryne een geliefdkoosd model.

Zinlijke bekoring scherpte de oogen voor het menschelijk schoon. Het heeft iets bemoedigends op te merken, dat al wierp zich de Helleen bijna zonder voorbehoud in den meest breeden stroom van zinlijkheid, zijn edele menschelijke natuur daarbij niet te

gronde ging. Met dat al, hoe meer men in de oude beschaving doordringt, des te dieper beseft men, welk een reuzentaak het Christendom daar later met zijne ascese te vervullen had.

Op dezen algemeenen grondslag ontwikkelde zich de eigenaardige Helleensche beschaving. Van welk volk is die ontwikkeling uitgegaan? De voornaamste zoogenaamde Hellenen-stammen zijn de Doriërs en Ioniërs, doch het begin der beweging heeft men hoogstwaarschijnlijk op de zuidelijke eilanden, vooral op Kreta te zoeken[1)]. Ook de Grieken zelf hadden daarvan eenige voorstelling. Kretensers waren het, die volgens de overlevering het Apollo-heiligdom te Delphi stichtten; de mythische oorsprong der kunst met Daidalos brengt ons naar hetzelfde eiland; zelfs in onnatuurlijken hartstocht hield de Helleen de Kretensers voor zijn voorgangers. In de meer historische tijden echter, na de Dorische volksverhuizing (c. 1100), steunt de ontwikkeling van Griekenland gedurende eeuwen hoofdzakelijk op de Dorische en Aetolische stammen, die zich toen in den Peloponnesus gevestigd hadden. Daar bestond in hooge mate de kracht, die staten weet te scheppen en te handhaven, daar echter ook een edel gevoel van eigenwaarde, dat vrijheid ademt en behoefte heeft aan daden. Daar leerde men naar mannendeugd streven, niet om stoffelijk voordeel maar om haar zelfs wil; het hoogste nationale denkbeeld, eenheid van alle Hellenen tegenover de barbaren, werd daar vooral gekoesterd. Gedurende eeuwen richt zich de ziel van hen die het hoogere nastreven op Sparta en Olympia[2)]. Anders ontwikkelde zich de Ioniër en Aeoliër op de eilanden en kusten van Griekenland en Kleinazië. Hier geen zoo overheerschend ideaal streven, dat aan de ziel eene bepaalde richting geeft en altijd in meerdere of mindere mate bant binnen een vasten kring van denkbeelden en gevoelens. De Aeoliër en Ioniër had meer neiging om zich zonder voorbehoud aan iedere levensaandrift over te geven. Onbevangen stelde hij zinnen en gemoed open voor alle indrukken en ge-

1) Curtius in zijn ‘Griechische Geschichte’ heeft het eerst de beteekenis van Kreta voor Griekenlands ontwikkelingsgeschiedenis duidelijk gevoeld. Milchhoefer in zijn boven aangehaald boek dringt dat denkbeeld verder aan.

2) Over de beteekenis van Sparta en Olympia kan ik kort zijn, omdat ik daarover vroeger in mijn opstellen over Olympia, voorkomende in dit tijdschrift in den jaargang 1881, nauwkeuriger gehandeld heb.

waarwordingen van buiten. De meest verschillende gemoedsstemmingen maakten zich beurtelings van hem meester; hij kende het geestdriftigste genieten en den diepsten weemoed; uitgelaten vreugde en uitgelaten smart. Nergens in Griekenland klonken veelvuldiger lied en snarenspel of de trippelende maatslag der reidansen; daarnevens evenwel vond men nergens ook zulk een wild rouwmisbaar bij het lijk van geliefde afgestorvenen: woeste kreten doorboorden de lucht; met heftige slagen beukte men zich op de borst; men verscheurde zich de kleederen of wentelde zich rond in het slijk. Hier gloeiden en kookten de hartstochten; die der liefde trad hier vooral in haar ongebreidelde natuurkracht op. Ook hier een krachtige zucht naar daden en edel streven naar mannendeugd; lichter echter dan bij de Doriërs viel men hier terug in de behaaglijke genietingen des levens. Men schuwde ook wel de hardste inspanning niet, doch gaarne gaf men zich bij alles aan iedere neiging van het oogenblik over. Het onbekommerd voortleven zonder zich zelf te binden of door anderen te laten binden[1)] had hier de grootste aantrekkelijkheid. Uit den aard der zaak echter was hier de bodem zeer geschikt voor ieder nieuw streven. Men sloeg richtingen in, die zich met zeker goed recht nevens die van Sparta en Olympia konden doen gelden. Het verkeer ter zee oefent altijd grooten invloed uit en dit moest hier wel in het bijzonder het geval zijn. Vooral sedert, eveneens na die Dorische volksverhuizing, kolonisten uit het Grieksche schiereiland zich op de eilanden en de Westkust van Kleinazië gevestigd hadden, begon aldaar veel leven en bedrijvigheid te heerschen. De handel ontwikkelde zich, men geraakte in betrekking met Aziatische staten, vooral met Lydië. Langs dien weg leerde men de Babylonische maten en gewichten kennen; van te voren afgewogen stukken edel metaal werden naar het voorbeeld der Lydiërs als ruilmiddel gebezigd; in de Ionische steden op de Westkust van Kleinazië begon het geheele handelsverkeer te steunen op het gebruik van eigenlijk geld, van stadswege geslagen en daardoor van volkomen betrouwbare waarde. Dit was een van die nieuwigheden, die binnen korten tijd door haar al te zeer voor de hand liggend nut de zegepraal moesten behalen. Ook in den Peloponnesus deed zij zich gelden. Een wereldhandel ontstond niet alleen bij Ioniërs en

1) *ἀνειμένως διαιτᾶσθαι.*

Aeoliërs maar ook in Korinthe, Sicyon, Megara, Argos, Aigina. Het was eene uitvinding voor de maatschappelijke ontwikkeling van geen geringer beteekenis dan die van stoom en electriciteit in onze dagen.

In den oudsten tijd was de Griek hoofdzakelijk landbouwer. Onder het gezag van den adel leefde hij op het land steeds in dezelfde omgeving, zoodat geen denkbeelden van verandering bij hem werden opgewekt. Staat en maatschappij steunden, zoo als reeds werd opgemerkt, naar het gevoelen van den Helleen op goddelijke instelling. Gemakkelijker werd natuurlijk vooral de kolonist aan de macht van oude traditiën onttrokken. Ook waren de plotseling opgerichte nieuwe staten op de Kleinaziatische kust uit den aard der zaak lichter van bouw, dan die welke op het vaste land in den loop der eeuwen van lieverlede ontstaan waren. Zeer gemakkelijk kreeg heir die republikeinsche beweging haar beslag, die zoo als boven werd opgemerkt, na de Dorische volksverhuizing allerwege in Griekenland doordrong. De adel overvleugelde het koninklijk gezag. Doch het eens ontwaakte republikeinsche zelfgevoel kon licht verder gaan en de schokken, die de aloude overlevering ontvangen had, moesten ten laatste ook het aanzien van den adel, den handhaver van goddelijke verordeningen, ondermijnen. De zeetochten maakten de ziel van den Ioniër en Aeoliër vatbaarder dan ooit voor nieuwe indrukken, doch vooral is het van beteekenis, dat de nieuwe wereldhandel de maatschappelijke verhoudingen ten eenemale omkeerde. Handel en bedrijf werden meer dan de landbouw bronnen van rijkdom; de adellijken nemen daar deel aan, doch nevens hen ook de lieden van lageren stand.

Deze komen niet slechts uit den kring van de patriarchale onderdanigheid van het landleven, doch stellen zich met rijkdom en invloed nevens de aloude geslachten. Revolutie op revolutie breekt uit. Staten als de Ionische en Aeolische waren natuurlijk niet sterk en lenig genoeg om nieuwe beginselen als deze in zich op te nemen en daarbij stevig op hunne grondslagen te blijven staan, ja zelfs nieuwe krachten te winnen. En immers misten ook de beweeglijke, prikkelbare Ioniër en Aeoliër de zelfbeheersching en volharding in ééne richting, die hier vooral vereischt werden. Het was even onbestendig in de eigen ziel als in staat en maatschappij. Angstig gevoelde men zich dikwijls heen en weder geslingerd; ‘de golven, - om

het beeld te gebruiken, waarmee de Aeolische dichter Alkaios den toestand teekende, - rijzen op aan weerszijden van het schip, de stormwind loeit; water is in den bodem doorgedrongen, de zeilen zijn gescheurd'[1] - men kan er echter bijvoegen, dat ook het scheepsvolk ontbrak, hetwelk onder zulke omstandigheden alleen in staat is het schip in eene veilige haven te doen binnenloopen.

Inmiddels trachtten de Lydiërs hunne heerschappij ook over de Grieksche steden op de kust van Klein-Azië uit te breiden. Den Aeoliër en Ioniër viel het te beurt voor het eerst den Helleenschen vrijheidsstrijd tegen de barbaren te voeren. Hoe leefden zij in grootsche denkbeelden! Het was of men de heldendaden van het half-goddelijke voorgeslacht, van Achilles en Ajax, wederom met eigen oogen aanschouwde. Welk eene edele geestdrift boezemde die vrijheid in, nu men voor haar zijn leven te wagen had. Gemakkelijk echter leende men ook weder het oor aan het berekenend verstand. Maakte het eigenlijk wel een zoo groot verschil, of men onder de Lydiërs kwam of op zich zelf bleef? De Lydiër had immers een sterke liefde voor alles wat Helleensch was, hij eerbiedigde de Helleensche goden en raadpleegde hunne orakels; haast zou men zeggen, dat door zich met hen te verbinden, het Hellenendom eigenlijk meer uitgebreid dan ingekrompen werd. Nu was ja zijn streng monarchale gezindheid wel met de Helleensche wijze van gevoelen en denken niet zeer in overeenstemming; maar kon men niet in het groote Lydische rijksverband opgenomen worden en toch alle *wezenlijke* voordeelen van eene stedelijke zelfstandigheid blijven genieten? Ja had het, nu men de macht van een gemakkelijk ruilmiddel had leeren kennen, ook niet weder zijn groote voordeelen met een staat in nauwe verbinding te treden, die over zulk een voorraad edel metaal te beschikken had? Deze gronden hadden werkelijk een vrij groot recht. Het waren echter de gronden, waarop ten allen tijde het stoffelijk belang en de onderwerping aan het zoogenaamd onvermijdelijke tegenover het ideale wordt aanbevolen.

De kuststreken bogen het hoofd. Zij misten die innerlijke eendracht en onderlinge aansluiting, die voor het welslagen hunner pogingen noodig zouden geweest zijn. Meer en meer echter bleek, dat

1) Frag. 18 Bergk.

eene nauwe vereenzelving met het oosten, ook daar waar men niet aan den Lydiër was onderworpen, wel degelijk den Helleen in gevaar bracht, dat de edelste gloed van zijn ziel zou gedoofd worden en hij zelfs de vrijheid niet meer zou weten te handhaven, het heerlijkste goed, dat hij kende. Reeds de inwendige woelingen maakten het noodzakelijk, dat nu en dan een man optrad met onbeperkte macht om rust en rechtszekerheid in den staat weder te herstellen. Eerzuchtige adellijke familiën wierpen zich op om zich vorstelijk gezag aan te matigen, hetgeen immers, dat geloofden zij wellicht in oprechtheid en zeker lang niet zonder eenigen grond, ook in het belang van hun vaderland was. Met een Lydisch woord, naar men meent, noemden zij zich tyrannen. Velen legden zich daarbij gemakkelijk neder. Ook onder zulke heerschers immers kon al het schoone en heerlijke, dat het leven bood, bewaard blijven, ja bevorderd worden; zelfs eene gematigde vrijheid zou ongetwijfeld juist onder hunne hoede eerst recht mogelijk zijn. Alles dus wederom redeneeringen voor het praktische tegen het ideale. Ook in den Peloponnesus treden tyrannen op, vooral door den invloed der aldaar aan de Doriërs onderworpen Ionische bevolking, die zich met behulp van zulk een tyran tegen de Dorische aristocratiën hoopte te kunnen doen gelden; in Argos namelijk, in Megara, Korinthe en Sicyon. Hier echter treedt het Dorische idealisme in zijn volle kracht op. Sparta wordt de aartsvijand der tyrannen. Men heeft het den Doriërs te danken, dat in dezen tijd de goddelijke vonk van het idealisme in de ziel des Helleens niet werd uitgebluscht.

Breeder ontwikkelt zich over het algemeen de Helleenscheaanleg bij den Ioniër en Aeoliër, dan bij den Doriër; daar echter ontbrak weder die kracht, die weet te grondvesten en onderhouden. Nog was het volk, waarbij het volle Helleensche leven zich zou weten te ontplooien zonder dat het den bodem verloor, - dat ook aan alle neigingen van de menschelijke natuur recht zou laten wedervaren, doch ze zou weten te adelen door ze te beheerschen - het volk namelijk der Atheners - eerst in zijn wording.

Gaan wij dat thans in zijne ontwikkeling na, wederom van de vroegste tijden aanvangende.

Het Attische schiereiland, een landstreek zoo groot ongeveer

als onze provincie Limburg, had oorspronkelijk eene zoogenaamde Pelasgische bevolking, waaronder zich echter reeds vroeg, - in dien tijd van zeetochten en kolonisatiën, - meerdere Phoenicische, doch vooral Klein-Aziatische nederzettingen gevestigd hadden. De band der familie had, zooals gewoonlijk bij half ontwikkelde volken, eene bijzonder groote beteekenis. Ook hier vormden uitgebreide geslachten ieder als het ware een wereld op zich zelf. Men vereerde een gemeenschappelijken half-goddelijken stamvader, al was het oorspronkelijke familieverband waarschijnlijk reeds zeer vroeg ook verder dan tot eigenlijke aanverwanten uitgestrekt geworden. Ook hier zooals overal elders leidde het diepe gevoel van onderlinge aansprakelijkheid tot den plicht van bloedwraak voor het vermoorde medelid van het geslacht; huwelijken, geboorten, de opneming der knapen in den kring der mannen, waren zaken van gemeenschappelijk belang; die vereenigd waren in het leven, waren het ook in den dood: iedere familie had hare eigen begraafplaats. Reeds werd opgemerkt, dat vooral de Grieksch-Italiaansche stammen de vereenigingen van menschen beschouwden als rustende op goddelijke verordeningen. Dit was in het bijzonder het geval met de oude bewoners van Attica. Nergens kende men beter dat gevoel van nameloozen zielsangst, wanneer door opzettelijke of onwillekeurige overtreding dier verordeningen de zedelijke wereld als het ware uit elkander gerukt was en de Erinnyen waren losgebroken; nergens gevoelde men dan een dieper behoefte aan reinigingsplechtigheden en de wereldherstellende macht van het offer. Ook werd er reeds gewag van gemaakt, hoe de Erinnyen zich vooral bij bloedschuld deden gelden, en de oude bepalingen dienaangaande werden in de eerste plaats tot die goddelijke verordeningen gerekend. In Attica, en ongetwijfeld ook elders, schoon hier zeer duidelijk, had men dit tot de voorstelling uitgewerkt, dat die goddelijke inrichting der maatschappij door elk vergieten van bloed, ook door het meest onschuldige, in gevaar gebracht werd, en zoo was niet alleen de bloedwraak hier in hooge mate een heilige plicht jegens de gemeenschap waartoe men behoorde, maar moest ook dat wat wondde of doodde zonder opzet of volgens recht, - waarschijnlijk ook wel de bloedwreker zelf, die toch een heiligen plicht vervuld had, - door reiniging of verbanning voor die

gemeenschap onschadelijk gemaakt worden. Zeer levendig sprak hier ook het bewustzijn van in zijne familievereeniging door een hoogeren band te zijn verbonden; van groot gewicht achtte men de gemeenschappelijke offerplechtigheden, waarbij dat gevoel zeer werd aangekweekt. Gelijk de oud-Germaansche familiën geringere lieden, zonder ze tot de zoogenaamde aanverwanten te rekenen, onder hunne bescherming namen, evenzoo hadden de Attische geslachten een aanhang van minder gerechtigden, hier door deelneming aan die offerplechtigheden, door den godsdienstigen band dus, met het geslacht verbonden (orgeonen)[1].

Ook in Attica ontwikkelde zich, zooals zoo dikwijls, de eigenlijke staat voornamelijk door de behoefte aan gemeenschappelijke landsverdediging; de rooverijen vooral der woeste zeeschuimers maakte samenwerking noodzakelijk. Men verkreeg staatkundige middelpunten in tal van burchten door krachtige geslachten opgericht, waarachter men zich verschuilen kon, en eerlang verwierven over de talrijke heerschappijen, waarin het gebied van Attica verbrokkeld was, de zoogenaamde Erechthiden, een geslacht, dat Athena vereerde en op een steile rots in het midden des lands zijn burcht en het heiligdom dier Godheid gesticht had, een soort van opperheerschappij. De latere overlevering noemde als grondvester daarvan den mythischen Cecrops.

Het was eene zwakke heerschappij, die daardoor tot stand kwam, de hegemonie van een koning over bijna onafhankelijke hertogen. De onderlinge oorlogen, vroeger waarschijnlijk ook niet zeldzaam, hielden niet geheel op. De krachtige Eumolpiden van Eleusis wilden niet slechts zich naar geen opperheerschappij voegen, maar trachtten zelfs, belust op het oppergezag, op de rots van Athene den eeredienst van hun God Poseidon te vestigen. Na geweldige inspanning zegepraalden toch de zonen van Erechtheus, al moest aan den tegenstander klaarblijkelijk iets worden toegegeven, en werd voortaan nevens de hoofdgodin Athena aan Poseidon-Erechtheus[2] zekere eer bewezen. In lateren tijd verhaalde de sage van een strijd tusschen Athena en Poseidon, gevoerd over de heerschappij van het Attische land, die met

1) Van daar ook hun naam *ὀργεῶνες*. Curtius brengt ongetwijfeld geheel ten onrechte hunne instelling tot den tijd van Solon.
2) Die samenkoppeling is mij tot nu toe volkomen duister.

de zegepraal der eerste geëindigd was. Nog altijd, - wij zijn nog meer dan duizend jaren van het begin onzer jaartelling verwijderd, - nog altijd zwierven over de oostelijke zeeën de Ionische en Karische geweldenaars rond, waarvan men zooveel te lijden had. Zij hadden zelfs het naastbij zijnde Euboea bezet en waren van daaruit onophoudelijk bij de hand. Ook onder de woeste zwervelingen echter ontstond eene behoefte aan organisatie, die anders meer het eigenaardige der Doriërs was; wellicht werd door verbindingen met het Apollo-heiligdom te Delphi onder de Ioniërs die behoefte opgewekt. Hoe het zij, Delos werd voor de Ioniërs der eilanden en Aziatische westkust een gemeenschappelijk godsdienstig en nationaal middelpunt.

Evenals in de 10de en 11de eeuw n.C. vele Noormannen zich zeer sterk door de kerkelijke en ridderlijke denkbeelden van dien tijd voelden aangegrepen, evenzoo zien wij thans als vertegenwoordigers van hoogere staatkundige en godsdienstige beginselen ook Ioniërs optreden. Hoe dikwijls komt het ook voor, dat woeste stammen zich in een land, dat tot nog toe het mikpunt hunner aanvallen was, nederzetten en dat dan tegen anderen verdedigen. Vlak tegenover Euboea vestigde zich in het Attische land eene geheele kolonie van Ioniërs; zij stichtten daar een staat, de vierstad van Marathon en Oinoe, welke voortdurend met Delos en Delphi[1)] in verbinding bleef. Evenals bijv. Rollo de Noorman Frankrijk tegen zijn stamverwanten, zoo verdedigden deze Ioniërs de Attische landen tegen de Ionische inwoners van Chalkis op Euboea. Geen wonder, dat die het land beschermde, er ten laatste op minnelijke of gewelddadige wijze de beheerscher van werd. De sage laat Ion, den zoon van Apollo, of Xuthos, waarschijnlijk een dubbelganger van dezen god, en Kreousa, de dochter der Erechthiden, den Attischen koningstroon bestijgen. Onder deze Ionische heerschappij werd eerst de Attische Staat voltooid. Alle zelfstandige vorstendommen werden opgeheven; de verschillende gedeelten des lands hielden op hunne eigene staatkundige belangen te bezitten; slechts in één plaats, in Athene, zouden voortaan de gemeenschappelijke aangelegenheden des lands behandeld worden. De koning zou aller opperrechter zijn en zij die vroeger in hun district oppermachtig geboden hadden, zouden thans in 's konings raad hun stem kunnen doen hooren.

1) Zie de plaats uit Philochoros, No. 158 Müller Fragm. Hist.

Dit is de zoogenaamde Synoikismos, die de sage aan koning Theseus, een Ionischen stamheld, toeschrijft. Doch hierbij bleef het niet. De naast elkander wonende geslachten werden dertig aan dertig tot zoogenaamde phratriën vereenigd; drie phratriën weder tot één stam (phyle); vier phylen waren er zoo in het geheel. De phratriën en phylen werden beschouwd als een wijdere familiekring; aan de phratrie werden de jonggeborenen en pasgehuwden voorgesteld; ook zij beschouwde nog eeuwen later den moord en doodslag op een harer leden gepleegd als eene aangelegenheid, die na de naaste verwanten ook haar aanging: evenals het geslacht waren de phratriën en de phylen door gemeenschappelijke godsvereering verbonden; zij vereerden den Ionischen Apollo als den vaderlijken God (Patroos), te gelijk met den Pelasgischen Zeus, den beschermer van den huiselijken haard (Zeus Herkeios); het was immers een Ionische inrichting, die zich over een Pelasgisch volk uitstrekte. Evenals de Phylen zoo verkreeg natuurlijk ook de geheele staat, die thans bevestigd werd, haar gemeenschappelijke eeredienst; vooral het feest ter eere van Athena, dat op den heuvel dier godin gevierd werd, werd thans als Panathenaien, een feest van het geheele Attische volk. Heilig was de aloude band der familie; zelfstandig nevens de familie is ook in Attica de staat opgegroeid, doch de Ioniërs slingerden om dezen een band, waardoor het geheele volk iets van dat innige gevoel van samenhang verkreeg, dat de aloude familiën kenmerkte; buiten de vormen van deze kon men zich eene nauwe vereeniging van menschen onderling nog niet voorstellen. Thans nu de geheele staat eene heilige familie geworden was, kon de familie aan dezen ook wat zij overal tot haar meest eigenaardig terrein rekende, bloedwraak en wat daarmee samenhing, afstaan. Op Attisch grondgebied waren vijf bloed-rechtbanken; de voornaamste gevallen, die van voorbedachten ongeoorloofden moord, werden op den steilen heuvel van Ares behandeld (den Areopagos); tegenover den burcht zelf, dicht bij het heiligdom der in Eumeniden, Semnai, verkeerden Erinnyen. De verwanten, de vroegere bloedwrekers, werden de aanklagers, gesteund door de leden der phratriën[1].

1) Omtrent de verhouding der familie tot den wordenden staat is veel gehandeld, van de historici o.a. door Niebuhr, Grote, Waitz en Sybel. Ik geloof, dat de feiten voor Attica geen andere verklaring toelaten, dan die ik hier gaf. In het algemeen moet men wel met Waitz en vele anderen aannemen, dat de staat, wat hij ook aan de familie moge te danken hebben, zelfstandig nevens deze geworden is.

Meer nog wellicht dan Engeland aan zijne Normandiërs, dankte voor zijne nationale eenheid en staatkundige organisatie Attica aan zijne Ioniërs. Het was eene diep ingrijpende verandering in de bestaande toestanden, die door de beschreven maatregelen werd teweeggebracht. Er geschiedde niets meer of minder, dan dat een beschaafde, geordende staat aan eene ontredderende en verwilderende feodale verbrokkeling een einde kwam maken; de herinnering bleef bewaard dat nergens in Griekenland het vuistrecht zoo spoedig was bedwongen geworden als in Attica[1]. Welk een gansch andere plaats begon onder de heerschappij der nieuwe instellingen de Attische adel in te nemen. Zij die tot nog toe afzonderlijk, ieder in zijn geslacht, bij de godsdienstige handelingen waren voorgegaan en de vereischte kennis der goddelijke zaken scheen te bezitten, zonder welke de gemeenschap des geslachts niet in stand kon blijven, werden thans, nu men den staat uit de samenvoeging der geslachten meende te hebben opgebouwd, gezamenlijk met den koning aangemerkt als de kenners dier goddelijke verordeningen, waarop de staat rustte. Zij wisten hoe, - door welke plechtigheden en offers - die verordeningen in stand moesten gehouden worden. Zij kenden de wetten en gebruiken, ook goddelijk van oorsprong, waarnaar men te leven had; hunne wetenschap wees hen van zelf aan tot de regeering. Schitterend waren ongetwijfeld hunne woningen ten platte lande of in de stad; prachtige stoeterijen, een vereischte van hun stand, getuigden van hun ontzaglijken rijkdom; met onderdanige dankbaarheid ontvingen de landbouwers uit de vlakten, de arme visschers der zeekusten of rampzalige geitenhoeders der gebergten, de rijke gaven hunner adellijke vrijgevigheid; in diep ontzag blikte men tot hen op, als zij in fiere houding vol zelfgevoel in hun schoone wagen stonden, den vluggen wagenmenner nevens zich, die het vurige vierspan voortdreef. Maar toch, hoezeer hem dat alles in het oog van den geringeren medeburger verheffen mocht, zij die als minder gerechtigde orgeonen aan de staatkundige offerplechtigheden deel namen, vereerden den adel in de eerste plaats om

1) *σιδηροφορῆισθαι*. Thucyd. I. 6.

die zoo onmisbare kennis van het goddelijke. Zoo vond deze zijn gewichtigste taak in de behartiging der hoogste belangen van het gemeenschappelijke vaderland; in de stad lag het voornaamste terrein zijner werkzaamheid. Later na de Dorische volksverhuizing gevoelde men ook in Athene de macht dier republiekeinsche beweging, die, een natuurlijk product der Helleensche geestesontwikkeling, zooals reeds werd aangetoond, zich toen allerwege door Griekenland deed gelden. Ook hier ging van lieverlede het monarchale gezag te gronde en stelde dat van den oorspronkelijk mederegeerenden adel zich er ten laatste geheel voor in de plaats. Het koningschap viel, dat de eenheid des lands gevestigd had. Men was echter sedert eeuwen gewoon in de goddelijke familiegemeenschap van den staat samen te wonen, en bij den adel, die aan het hoofd van die gemeenschap stond, kon zelfs het denkbeeld, zich in feodale onaf hankelijkheid in zijne districten terug te trekken, niet meer opkomen.

Met welk een eerbied blikte de bewoner van Attica naar de burcht van Athena, welk een zekerheid gaf het, als men de heilige woonplaats van die ‘beschermster der stad, die de overwinning geeft en steeds behoedt,’ in het oog kreeg[1]. Allerwege door de Attische landouwen werd nevens de andere Goden, zij, de Attische Stadsgodin, vereerd[2], doch nergens gevoelde men zich meer op haar eigen terrein, dan op dien door haar verkozen heuvel. Daar woonde zij, - om van haar klein heiligdom als Godin der overwinning niet te spreken, - in het sterke huis van den Atheenschen stamheros Erechtheus[3], den dubbeltempel, in welks achterhelft men altaren van Poseidon, Erechtheus en Boetes, den half goddelijken stamvader van het hoog adellijk geslacht van priesters der Godin, de Boetaden, aantrof. In het hoofdvertrek zag men het op zich zelf tamelijk vormelooze houten beeld der Godin, voorzien van een schitterend kleed, den helm op het hoofd, de speer nevens zich, - het hoogheilige, dat uit den hemel zelf was nedergedaald. Met siddering zag men het aan, als verwachtte men ieder oogenblik een wonder; was het niet alsof het onmiddellijk leven zou kunnen krijgen

1) *Νίκη ᾽Αθάνα πολιάς, ἥ σώζει μ΄ἄει᾽* Sophocles, Phil. 134; zie Michaëlis, Parth. p. 33. Men houde steeds in het oog, dat Athena de godin, Athene de stad is.
2) Paus. I, 26,7.
3) Erechtheion, Od. VII, 80.

en zich in beweging zetten? Hoe menig arm vervolgde was machteloos er voor nedergezonken, met de armen er om heen geslagen de bescherming der Godheid inroepende[1]. In een bijgebouw stond dezelfde eerste olijfboom, die de Godin daar had doen verrijzen, toen zij met Poseidon over het bezit van het land streed; ook wist men de bron aan te wijzen, gevuld, naar men meende, met zeewater, die Poseidon bij die zelfde gelegenheid door een slag van zijn drietand uit de rots had doen opspringen. Athena had echter door haar zooveel schooner geschenk de overwinning behaald; Attica was sedert het land der olijven bij uitnemendheid. Nooit trok evenwel de burcht meer alle bewoners des lands tot zich dan bij gelegenheid der groote feesten. Hoogheilig bovenal was het ‘feest der wasschingen’, de Plunteriën; in stille aandacht stond de menigte om het huis van Erechtheus; men mocht het thans niet te zeer nabij komen; touwen er omheen gespannen wezen aan tot hoever men gaan kon. Daar echter treedt het college der hoogadellijke Praxergiden[2], mannen en vrouwen, binnen die afsluiting; zij zijn de eenige aan wie dat geoorloofd is. En geen wonder, want de mannen moeten helm en speer van het beeld afnemen, de vrouwen het van de kleederen ontdoen; niet ieder mag de onverhulde godheid aanschouwen. Na eenigen tijd treden zij met het beeld zelf naar buiten, ook thans door eenig omkleedsel aan het oog der ongewijde menigte onttrokken. De stoet zet zich in beweging naar de westzijde; een stroom van menschen volgt naar de zeekust, waar het beeld de heilige wassching te ondergaan heeft. Nadat men hiermee gereed was, werd het op zijn oude plaats teruggebracht en weder van kleeding, helm en speer voorzien.

Meer eigenlijk genot smaakte men bij het feest der Panathenaeën vooral in de dagen, die aan de eigenlijke godsdienstige plechtigheden voorafgingen, wanneer vóór zij daarin optraden de apobaten, de menners der strijdwagens, de ruiters en de pyrrichisten een wedstrijd hielden. Het waren oude, eerbiedwaardige vertooningen, die men te aanschouwen kreeg; had men niet reeds bij de aloude viering van het Panathenaëenfeest door Erecthonios, den half goddelijken kweekeling der Godin, apobaten laten opvoeren,

1) Een vrij gewone voorstelling in de Grieksche kunst, b.v. op de reliefs van Phigalein voorkomende.
2) Men houdt de Praxergiden ook wel voor een bepaald geslacht.

had Theseus zelf niet de zoogenaamde krijgsspelen[1] van ruiters of strijdwagens uitgevonden? Was het niet alsof de tijden van Homeros waren teruggekeerd, wanneer men daar den adellijken krijger met helm en schild gewapend nevens zijn wagenmenner, Diomedes nevens Sthenelos, langs zich heen zag rennen, en dacht men niet onwillekeurig aan den snelvoetigen Achilles, als men plotseling van de apobaten-wagens, - deze waren daarop ingericht, - de krijgers, de parabaten, met hun driekammigen helm, op zijde zag springen, naast den wagen in wedloop den kamp een tijdlang voortzettende, dien men in wedren begonnen was? De wagenmenners richtten het oog nu eens op den looper, dan op hun paarden. Als zij zoover in de renbaan gekomen waren, dat de wedloop weer een wedren worden moest, was de wagenmenner er op bedacht juist op het kritieke oogenblik den wagen zoo te wenden, dat de apobaat er gemakkelijk opspringen kon, zonder dat men uit de vaart kwam. Alle overwinnaars in een der wedstrijden ontvingen een flinke belooning, bestaande uit meerdere kruiken van de beste olie, gewonnen van olijfboomen, die gestekt waren van den heiligen boom in het huis van Erechtheus. - Doch wederom gevoelde men zich tegenover het allerheiligste geplaatst, wanneer de gewijde feestnacht was aangebroken, een zomernacht zonder maneschijn, want de Panathenaeën werden gevierd in onze maand Augustus voor het invallen van de nieuwe maan. Fakkels verlichtten op den heuvel van Pallas-Athena de nachtelijke duisternis. Krachtige jongelingen, met helm en schild gewapend, voerden den alouden krijgsdans, de pyrriche uit[2]; in een rei geplaatst maakten zij dezelfde bewegingen, zij sprongen op en kwamen in de maat weer neder. Mannenstemmen zongen een lied ter eere van de ‘krijgshaftige burcht-Godin, de gevreesde Godheid, de verdelgster van burchten, de krijshaftige, de betemster van volken, de dapperste maagd’[3], doch ook vrouwenstemmen werden gehoord en de maatvolle voetbewegingen van reidansen. Ten laatste echter, - zoo ten minste schijnt men zich de zaak te moeten voorstellen[4] - geraakte op den burcht een stoet

1) *πολεμιστήρια*
2) Het is ten minste hoogstwaarschijnlijk dat die dan plaats greep.
3) Bergk Poet. Lyr. III p 1215. Mommsen Heort. p 173.
4) De volgende beschrijving van de hoofdceremonie van den heiligen nacht steunt op een gissing, zij het ook, naar ik geloof, op een hoogstwaarschijnlijke.

van schoon gekleede vrouwen en meisjes door fakkels begeleid in beweging. Twee van de vier arrephoren, adellijke meisjes die zich gedurende eenigen tijd aan den dienst van de Godin te wijden hadden, werden onder de heilige kreten der vrouwen (*ὀλολυγή*) naar beneden geleid en verder tot aan een heiligdom der Eumeniden, Semnai; daar daalden zij af in een onderaardsche grot, waar zij iets nederlegden, dat zij gedurende al dien tijd op het hoofd gedragen hadden, iets heiligs, waarvan niemand wist, wat het was. De oude Erinnyen waren immers door de Lichtgodin in Eumeniden herschapen. Na den nacht volgde een groote feestdag. De arrephoren hadden wederom iets uit die grot naar het huis van Erechtheus te dragen en behalve dat moest der Godin ook het nieuwe schoone kleed (peplos) gebracht worden, dat priesteressen, arrephoren en wellicht ook andere vrouwen vervaardigd hadden. De arrephoren en de dragers van den peplos gingen vooruit, dan volgden adellijke maagden, die de korven droegen waarin de offermessen en ander offertuig bewaard werden, kanephoren, daarop runderen voor de offers; regelaars van den optocht gingen op zijde, apobaten en de wagens en ruiters der krijgsspelen sloten den trein. Muziek en gezang begeleidden ongetwijfeld het geheel. Het Attische volk volgde dien stoet zooveel het slechts mogelijk was. Als de peplos en de heilige voorwerpen, welke de arrephoren droegen, in den tempel waren nedergelegd en de offerrook der hekatomben van het groote altaar op den burcht omhoog steeg, voelde men zich veiliger dan ooit onder de hoede der Stadsgodin en onder die hoede nauwer ook met elkaar vereenigd.

Leiden.
A.E.J. HOLWERDA.

(*Wordt vervolgd*.)

De onderwijzersexamens.

Wie belang stelt in ons lager onderwijs - niet uitsluitend in de onderwijskwestie - zal het gewicht erkennen der rapporten, door de Regeering onlangs in de Staatscourant opgenomen, aangaande den uitslag der laatste akte-examens voor hoofdonderwijzers. Dat die rapporten tot uiteenloopende gevolgtrekkingen aanleiding zullen geven, ligt voor de hand. Het mededeelen van die gevolgtrekkingen kan zijn nut hebben. Indien ik het waag de mijne mede te deelen, dan doe ik dat in de hoop dat anderen de hunne niet zullen terughouden. De voorzitters der examen-commissies hebben ons de ziekteverschijnselen uitvoerig medegedeeld; wie geneesmiddelen meent te kennen onthoude die den kranke niet.

Ik wil aanvangen met een gevolgtrekking, die, naar ik vermoed, al dadelijk tegenspraak zal vinden. Het is deze, dat de ongunstige uitslag der examens zal blijven voortduren, tenzij men het programma inkrimpe, of de commissies lager eischen stellen. Tot geruststelling voeg ik er dadelijk bij, dat ik die beide middelen daarom niet onvoorwaardelijk wil aanbevelen. Straks zal ik dit nader ontwikkelen, maar vooraf de redenen opgeven die mij tot deze gevolgtrekking gebracht hebben.

Wanneer ik van ongunstigen uitslag spreek, dan bedoel ik daarmede niet, dat men de ongunstige getalsverhouding tusschen de geslaagden en de afgewezenen niet zal kunnen verbeteren. Dit zal te bereiken zijn door maatregelen, die het getal der zich aanmeldende kandidaten beperken. Wat daaromtrent door den voorzitter der Arnhemsche commissie wordt opgemerkt verdient in alle opzichten overweging. Rijp en groen waagt zich thans; het examen kan zoo dikwerf her-

haald worden als men verkiest, en de schande der afwijzing deelt men met zoovelen, dat men er zich zelf ten slotte niets van toerekent Een bepaling, waarbij bijvoorbeeld de driemaal afgewezene voor goed werd uitgesloten, zou voorzeker in dit opzicht heilzaam werken[1].

Maar, wat de hoofdzaak is, vermeerdering in getal van hen die slagen, acht ik twijfelachtig. Het zij mij veroorloofd hier te wijzen op de ondervinding opgedaan onder de werking der wet van 1857, toen de examens voor hoofd- en hulponderwijzers tegelijkertijd door dezelfde commissie werden afgenomen. Vele schoolopzieners zullen het wel met mij eens zijn, dat het destijds maar al te dikwijls bleek, dat de hulponderwijzers niet alleen in betrekkelijken zin, maar dikwerf in werkelijkheid meer wisten dan de hoofdonderwijzers. De oorzaken van dit verschijnsel waren niet ver te zoeken. Vooreerst had de aanstaande hulponderwijzer meer tijd voor zijn studie; al was hij, zooals in de meeste gevallen, als kweekeling werkzaam, zijn onderwijzer zorgde in den regel, dat die werkzaamheden hem althans in den laatsten tijd vóór het examen niet te veel tijd roofden. Daarenboven was hij onder voortdurende leiding en bleef hij aan zekere tucht onderworpen en eindelijk was de prikkel tot onvermoeiden arbeid krachtig, want door te slagen was hij bijna zeker een betrekking te zullen verwerven, die hem voor het eerst in zijn leven geldelijk onafhankelijk maakte.

Bij hen, die naar de hoofdonderwijzersakte dongen, waren de omstandigheden van geheel tegenovergestelden aard. Zij waren als hulponderwijzers aan een school geplaatst, hadden - met uitzondering der vacanties - alleen de avonduren tot hunne beschikking en zelfs deze werden somtijds nog gedeeltelijk door de avondschool in beslag genomen. Wat hunne studiën betreft waren zij bijna geheel aan zich zelf overgelaten; de hier en daar bestaande cursussen voor hoofdonderwijzers hadden een geheel ander karakter dan die voor hulponderwijzers. Eindelijk bestonden er voor hen verstrooiingen en afleidingen, die een jongen van achttien jaar, uit den stand waartoe de hulponderwijzers doorgaans behooren, niet kent, en hadden de meesten reeds betrekkingen aangeknoopt, die aan ernstige inspanning afbreuk

1) Een onderwijzer deelde mij onlangs mede, dat een zijner tijdgenooten zich 26 maal voor het hoofdonderwijzersexamen had aangemeld. Men kan hieruit zien hoe weinig de afschrikwekkende kracht eener afwijzing bij sommigen werkt.

doen door de droomen over toekomstig geluk, die zij opwekken.

Maar - zal men wellicht zeggen - hoezeer ook misschien in cngunstiger omstandigheden geplaatst, had de hoofdonderwijzer toch dit groote voorrecht boven den hulponderwijzer, dat hij slechts had voort te bouwen op de eenmaal verworven kennis. Wat hij voor zijn eerste examen geleerd had, eischte slechts een geringe aanvulling, om hem voor het hoofdonderwijzersexamen bekwaam te maken. Wie zoo redeneert verwaarloost echter een zeer belangrijke eigenschap van den menschelijken geest, dat hij namelijk datgene, wat eenmaal door hem is opgenomen, slechts blijft behouden door er voortdurend aan te denken. Ieder mensch zal niet zonder teleurstelling die eigenschap bij zich zelf kunnen waarnemen, en - zoo hij er toe in de gelegenheid is - ook bij anderen. De meest treffende bewijzen zullen kunnen worden bijgebracht door hen, die dezelfde personen op verschillende tijden geëxamineerd hebben. Jongelieden die het eindexamen van de Hoogere Burgerschool hebben afgelegd, toonen, wanneer zij na eenige jaren zich aan een ander examen onderwerpen, dikwijls een onwetendheid, die de echtheid van hun diploma zou doen betwijfelen. Ik ben overtuigd, dat indien kandidaten in de medicijnen of in de rechten het eindexamen van het gymnasium moesten afleggen, de uitslag al zeer weinig bevredigend zou zijn. De hulponderwijzer nu was van dezen algemeenen regel niet uitgesloten. Wat hij bij zijn examen geweten had, was na een paar jaren vergeten. Gewoonlijk bracht de praktijk hem alleen in aanraking met de laagste klassen eener gewone lagere school; zij verschafte hem geen gelegenheid om zijne kennis in de beoefende vakken te bevestigen of uit te breiden. En om te blijven doorwerken voor een examen, dat eerst na vier of vijf jaren kon worden afgelegd, daaraan dacht de jeugdige onderwijzer misschien alleen, in het oogenblik, dat hem, te gelijk met zijne akte, de raad er toe door een welmeenend examinator werd gegeven.

De wetgever van 1876 heeft, ten einde in deze voor den aanstaanden hoofdonderwijzer ongunstige omstandigheden verbetering te brengen, twee middelen beproefd, van welke het eene al reeds tot de geschiedenis behoort. Vooreerst heeft hij het vereischte van den drie en twintigjarigen leeftijd voor het hoofdonderwijzersexamen, doen vervallen en daarvoor in de plaats gesteld het bezit der hulponderwijzersakte en van een getuig-

schrift van tweejarige werkzaamheid aan een school. Twee jaren dus na zijn hulponderwijzersexamen kan zich thans de candidaat voor het bekomen van den hoofdonderwijzersrang aanmelden. Over de gevolgen dezer bepaling is nog geen oordeel uit te spreken. Alleen het rapport der Bredasche Commissie qehelst gegevens omtrent den leeftijd der candidaten. Van de 9 kandidaten van 20 en 21jarigen leeftijd slaagden 3, van de 37 van 22 en 23jarigen leeftijd 14. Men zou hieruit opmaken, dat er nog weinig gebruik wordt gemaakt van de gelegenheid om het examen op jeugdiger leeftijd af te leggen. Intusschen, ik herhaal het, de gegevens zijn nog te schaarsch om eenig oordeel te kunnen uitspreken[1)].

Het tweede middel, waardoor men den hulponderwijzer er toe wilde brengen, om den tijd tusschen zijn eerste en tweede examen geregeld door te studeeren, bestond hierin, dat de wetgever de akte lager onderwijs in de vreemde talen alleen voor den hoofdonderwijzer verkrijgbaar stelde. Hij hoopte hem zoodoende terug te houden van studiën, op een gebied, dat buiten den kring van het programma voor het hoofdonderwijzersexamen lag. Zooals bekend is, heeft de aanneming van het wetsvoorstel van den Heer Vermeulen den vorigen toestand, althans gedeeltelijk, weder hersteld, en is derhalve de verdere uitwerking van dit middel gestuit. Wat mij betreft, ik zal er geen rouw over dragen. Hoeveel waarde ik ook hecht aan de meeningen van den Voorzitter der 's Gravenhaagsche commissie, zijne bezwaren tegen het bestudeeren van vreemde talen door hulponderwijzers, in zijn rapport ook nog even ontwikkeld, heb ik nooit kunnen deelen. ‘Den tijd dien zij noodig hadden om hunne gebrekkige kennis van de moedertaal te verbeteren,’ schrijft de heer Moens, ‘besteden zij aan de voor hen ongeschikte studie van een vreemde taal.’ Niets waarborgt ons echter, dat zij, het laatste nalatende, zich op het eerste beter zouden toeleggen. De geheel nieuwe studie der vreemde taal heeft een aantrekkelijkheid, die herhalingsstudieën missen. Zij voldoet aan een schier bij allen gevoelde begeerte. Een achttienjarig Nederlander, voorzien met de in den hulponderwijzer vereischte kundigheden, zal, naarmate omgang

1) Een der commissies van het jaar 1882 wees op de gunstige resultaten der bepaling.

met menschen en lektuur op de leemten in zijne ontwikkeling zijn oog doen vestigen, spoedig gevoelen dat wat hem het meest ontbreekt, niet is kennis van algebra of meetkunde, maar bekendheid met het fransch. Vandaar de opgewektheid, die een Franschman of Engelschman van zijn stand en leeftijd niet kennen, om zich op de studie der vreemde taal toe te leggen. Ongeschikt kan ik die studie voor de onderwijzers waarlijk niet achten. Zeker niet althans met het oog op hunnen leeftijd, die, naarmate hij toeneemt, ook de geschiktheid voor taalstudie doet verminderen. Ongeschikt met het oog op hunne ontwikkeling, evenmin. Dat het kennen eener tweede taal den geest ontwikkelt, zal wel niemand ontkennen, en sommigen beweren, dat de studie, die tot die kennis leidt, den geest nog meer ontwikkelt dan de kennis zelve. ‘Il importe sans doute’, zegt Compayré, de schrijver der uitstekende Histoire critique des doctrines de l'éducation en France, ‘d'acquérir la connaissance d'une langue qui est la clef d'une grandelittérature, mais ce qui importe plus, c'est de profiter des utiles ressources que fournit l'étude non usuelle et pratique, mais artificielle, grammaticale ou technique, d'une langue autre que la langue maternelle.’

Voor die taalstudie der hulponderwijzers maak ik mij dan ook niet bezorgd. De meerdere ontwikkeling die er - waar zij zich ernstig toeleggen - het gevolg van moet zijn, zal ook vruchten dragen voor het hoofdonderwijzersexamen.

In één opzicht bevindt zich dus de tegenwoordige hulponderwijzer in een voordeeliger positie dan voorheen. Maar dit voordeel, van reeds na twee jaren zijn examen te kunnen afleggen, beteekent voor hem weinig tegenover de verzwaring van het examen. Vooreerst moet hij zich thans op twee geheel nieuwe vakken gaan toeleggen, de wiskunde en het teekenen, terwijl verder de eischen in andere vakken aan hem gesteld, hooger zijn dan onder de werking der wet van 1857. Iedereen zal begrijpen, hoeveel tijd en inspanning de beoefening der beide nieuwe vakken alleen reeds vorderen, vooral van hen, die van onderwijs of leiding verstoken zijn. Allen, zelfs de weinigen, die van het voordeel weten partij te trekken en de twee jaren na hun hulponderwijzersexamen in voortgezette studie besteden, zullen zich voor het bekomen van den hoofdonderwij-

zersrang oneindig meer moeten inspannen, dan onder de werking der wet van 1857. Doen zij het niet, dan zullen de ongunstige verhoudingen waarover geklaagd wordt, zich blijven voordoen. Van de 685 mannelijke candidaten die zich in het vorige jaar voor de akte aanmeldden, slaagden er 165. Tien jaren geleden, in 1873, van 631, 267, het daaropvolgende jaar van 673, 325. Men ziet dus dat er nog al eenig verschil is.

Een dergelijke vermeerdering van krachtinspanning nu acht ik weinig waarschijnlijk. De moeielijkheden met welke de hulponderwijzer vroeger te worstelen had, en waarop ik straks wees, zijn blijven bestaan. In sommige gemeenten zijn wel cursussen voor aanstaande hoofdonderwijzers geopend, die beter ingericht zijn dan voorheen, maar de onderwijzers, die het voorrecht missen van in die gemeenten te wonen, moeten zich een niet gering tijdverlies getroosten, willen zij die inrichtingen bezoeken; verlies van tijd nu beteekent veel voor iemand die eigenlijk alleen in zijn verloren uren kan arbeiden. De inspanning van den menschelijken geest kan slechts tot een zekere hoogte worden opgevoerd. Wat, onder dezelfde omstandigheden, iemand met goeden aanleg niet dan met de grootste inspanning kan bereiken, blijft voor hem, wiens aanleg minder gelukkig is, onbereikbaar. En van hoeveel of liever van hoe weinig menschen, kan men zeggen, dat zij een goeden aanleg hebben. Het komt mij inderdaad voor, dat men hier en daar in de rapporten als het ware van de onderstelling uitgaat, dat alle aanstaande hoofdonderwijzers uitnemende vermogens hebben, en dat men wel eens schijnt te vergeten, dat hun werken voor een examen hemelsbreed verschilt van het werken, bijvoorbeeld van een student aan onze hoogescholen, die de beste uren van den dag, zonder dat eenige andere bezigheid hem behoeft af te leiden, aan zijne studieën besteden kan. ‘Het schijnt dat vele aspiranten van meening zijn’, zoo lezen wij in het Zwolsche rapport, ‘dat het lezen van een werk uit den kring der bellettrie, van een boek dat niet rechtstreeks tot een van de elf examenvakken behoort, tijdverknoeien is. Zij lezen een enkel boek om aan 't programma te voldoen, maar zonder eenig begrip van vorm of inhoud daaruit te halen, en zij keeren terstond terug tot het van buiten leeren van hunne handboeken.’ Maar zou, voor vele aspiranten, die van 's morgens 9 ure tot 's namiddags 4 ure voor een klasse staan, en die de overblijvende uren van

den dag aan het bestudeeren van handboeken voor elf examenvakken moeten wijden, de vraag, of de lezing van een of ander boek al dan niet tijdverknoeien is, niet ijdel zijn, bij het bewustzijn, dat een ontkennende beantwoording hen het gemis aan tijd en opgewektheid om van een of ander voortbrengsel onzer letterkunde te genieten des te meer zou doen betreuren.

Indien de ongunstige verwachtingen, die ik hierboven uitsprak, door enkelen gedeeld wordt, dan twijfel ik niet, of er zullen onder hen zijn, die oordeelen dat de kwaal van zelve hare genezing zal medebrengen. Zij zullen op het verschijnsel wijzen, dat de maatstaf van examencommissies, op den langen duur, veel meer bepaald wordt door het gehalte der kandidaten dan door de eischen der examinatoren, en dat, indien in een of meer vakken de groote meerderheid der aspiranten voortdurend onkunde aan den dag blijft leggen, na verloop van eenigen tijd alleen de volslagen onwetende worden afgewezen. Wanneer de behoefte aan hoofdonderwijzers - zullen zij zeggen - zich na eenige jaren zal doen gevoelen, zal de uitslag der examens van zelf gunstiger worden. Nu is, in mijn oog, juist dit het grootste gevaar dat uit den tegenwoordigen toestand te duchten is. Met de 's-Gravenhaagsche commissie ben ik er van overtuigd, ‘dat lagere eischen te stellen ongeoorloofd is en dat het bij de allermildste toepassing onmogelijk is tot een andere slotsom te komen,’ en ik aanvaard zonder eenig voorbehoud de verzekering van den voorzitter der Bredasche commissie, ‘dat die commissie hare taak opvatte met zooveel bewustheid van de betrekkelijk *hooge* eischen die den candidaten gesteld werden, en daarom met zooveel tact, toegevendheid en humaniteit, als maar eenigszins bestaanbaar kon geacht worden met de eischen van recht en billijkheid, als geoorloofd scheen met het oog op de belangen van het onderwijs, die toch gebiedend vorderen dat de hoofdacte niet al te lichtvaardig worde afgegeven.’

Men zal dan ook gerust kunnen aannemen, dat de commissies in den regel eer te zacht dan te streng in hunne beoordeeling zijn geweest, en dat, indien zij door den drang der omstandigheden er toe gedreven werden op den weg der toegevendheid nog verder te gaan, aan het examen een karakter zou worden

gegeven geheel verschillend van dat, wat men zich bij de ontwerping van het programma heeft voorgesteld.

Dit mag ons echter niet beletten om een andere vraag te stellen, en wel deze: zullen, wanneer de eischen van het examen gesteld worden zooals dat behoort, er bezitters der hoofdonderwijzersakte in genoegzaam aantal beschikbaar blijven? - Het is moeilijk om met eenige zekerheid aan te geven, hoeveel hoofdonderwijzersakten er jaarlijks in Nederland moeten uitgereikt worden, om op den duur aan de door de wet gestelde voorschriften te kunnen voldoen. Te meer omdat, krachtens de wet van 1878, niet alleen aan het hoofd van elke school, openbare of bijzondere, een hoofdonderwijzer moet staan, maar ook, in afwijking van wat vroeger gold, aan elke school waar vier hulponderwijzers werkzaam zijn, één hunner den hoofdonderwijzersrang moet hebben, en zoo er acht zijn, twee. Hierover zal men het echter wel eens zijn, dat een jaarlijksche vermeerdering der hoofdonderwijzers met 165, zooals in het vorige jaar, niet toereikend is[1)]. Blijft dus de uitslag der examens even onbevredigend, dan zal, niet heden of morgen, maar toch binnen een niet al te groot tijdsverloop, zich een nieuwe ‘onderwijzersnood’ openbaren, die noodlottiger gevolgen voor kleinere gemeenten zal hebben, dan het thands bestaand gebrek aan hulppersoneel. De bezitters van hoofdonderwijzersakten zullen, zoo zij een onderwijzersplaats aan de groote scholen in onze steden vervullen, weinig opgewektheid gevoelen om die te verwisselen met de niet veel hooger bezoldigde betrekking van hoofd eener school op een afgelegen dorpje. Komt het eenmaal zoo ver, dat het aantal plaatsen grooter is dan het aantal van hen die bevoegd zijn ze te vervullen, dan, zooals van zelf spreekt, zijn de kleine gemeenten van stonde aan de lijdende partij. En juist in die kleine gemeenten zal stremming in het onderwijs, door het onvervuld blijven der hoofdonderwijzersbetrekking, het nadeeligst werken.

Het is inderdaad hoog noodig het vraagstuk ook van deze

1) Volgens het laatste verslag zijn er 3965 scholen, openbare en bijzondere. Aan het hoofd van 469 dezer scholen staan vronwen, 3496 scholen vereischen dus minstens één hoofdonderwijzer. Neemt men nu in aanmerking dat sommige openbare scholen twee of drie hoofdonderwijzers moeten bezitten, dan zal men een getal van 4000 hoofdonderwijzers voor het oogenblik wel niet te hoog achten om aan de eischen der wet te voldoen.

zijde te bezien. Men moge nu al vragen, of het met de belangen van het onderwijs is overeen te brengen, om aan het hoofd van scholen personen te plaatsen, wier kennis zooveel te wenschen overlaat, dat zij aan de eischen van het hoofdonderwijzersexamen niet kunnen voldoen; wie zal die vraag langer ontkennend durven beantwoorden, wanneer hem mocht blijken, dat in Nederland onder het onderwijzend personeel, het getal van hen die aan die eischen kunnen voldoen, niet genoegzaam is om alle scholen te bezetten? Het belang van het onderwijs eischt in de allereerste plaats een voldoend getal hoofdonderwijzers. Ontbreken deze, dan zullen er scholen tijdelijk gesloten of door hulponderwijzers waargenomen moeten worden. Wie er niet naar verlangt, een nieuwe bron van klachten tegen onze onderwijswetgeving geopend te zien, mag dus wel op middelen bedacht zijn om dergelijke toestanden te voorkomen.

Er is naar mijne meening een middel te vinden, dat het gevaar eener te sterke vermindering van het getal onderwijzers afwendt, zonder afbreuk te doen aan de degelijkheid van het hoofdonderwijzersexamen. Het bestaat hierin, dat men een derde akte in het leven roepe, tusschen die van hulp- en hoofdonderwijzer in, gemakkelijker te verkrijgen dan de laatste, maar met beperkter bevoegdheid. Men zou dan twee soorten van hoofdonderwijzers hebben, die ik - om een term uit de onderwijswereld van voorheen te gebruiken - onderwijzers met den eersten en met den tweeden rang wil noemen. De bevoegdheid aan den eersten rang verbonden, verkregen door een examen als het tegenwoordige hoofdonderwijzersexamen, zou geheel gelijk staan met die van den tegenwoordigen hoofdonderwijzer. De onderwijzers met den tweeden rang zouden in den regel kunnen optreden, waar de wet voor den hulponderwijzer een hoofdonderwijzersakte eischt (art. 24 al. 3), en tevens bij uitzondering als hoofden van scholen in kleine landelijke gemeenten.

In die plaatsen moet men aan den invloed van veelzijdige kennis niet te veel waarde hechten. Iedereen zal kunnen waarnemen hoe de zedelijke invloed der onderwijzers in kleine dorpen, op de voor het meerendeel weinig beschaafde en ontwikkelde bevolking in hunne omgeving, niet is toegenomen in evenredigheid met hunne kundigheden. De reden ligt voor de hand. De onderwijzers, uit een vroeger tijdperk afkomstig,

stonden niet zoo hoog boven hunne omgeving, of de lust om met haar te verkeeren bleef bestaan. Hunne meerdere kennis en ervaring gaven zij gaarne ten beste tot voorlichting van dorpsgenooten, die hunnerzijds de belangstelling van een man van hooger ontwikkeling in hunne aangelegenheden, dankbaar waardeerden. Wie echter het tegenwoordige hoofdonderwijzersexamen op voldoende wijze heeft afgelegd, en lust heeft op de eenmaal verkregen kennis voort te bouwen, voelt zich in een omgeving van ongeletterde landlieden misplaatst. Zijn hart trekt naar een grooter kring, waar hij personen aantreft die met hem in ontwikkeling gelijk staan, met welke hij zich kan onderhouden over onderwerpen, waarvoor hij bij zijne buren geen belangstelling vindt. Hij leeft als een vreemdeling te midden der ouders zijner schooljeugd; de omgang met hen verveelt hem, en wederkeerig beschouwen zij hem als iemand die zich voor hen te voornaam acht, en die voor hunne onkunde den neus optrekt.

Er zal dan ook waarlijk geen nadeel voor het onderwijs ontstaan, indien aan het hoofd van sommige scholen ten platten lande, personen werden geplaatst, die aan lagere eischen voldaan hadden dan de hoofden der overige scholen. Evenmin zou de moeielijkheid groot zijn om die scholen aan te wijzen, hetzij men dit wilde doen door een algemeene bepaling (scholen ten plattelande b.v. waar alleen in de vakken a-k onderwijs wordt gegeven, en die niet bezocht worden door meer dan een zeker aantal kinderen), hetzij dat de regeering de scholen in elke provincie, na ingewonnen advies van Gedeputeerde Staten, uitdrukkelijk aanwees. Dit laatste zou in zeker opzicht de voorkeur verdienen, omdat de regeering te rade zou kunnen gaan zoowel met de bestaande toestanden, als met het getal beschikbare onderwijzers.

Eenigszins moeielijker zou de vraag zijn naar de eischen die aan het bijzonder onderwijs zouden moeten gesteld worden. Evenwel ook voor het bijzonder onderwijs zou men een verdeeling der scholen, naar de plaats waar zij gevestigd waren, de vakken die er onderwezen werden, en het aantal scholieren, in het leven kunnen roepen. Ik zou er echter geen bezwaar in zien om met de lagere eischen genoegen te nemen voor alle bijzondere scholen, waar alleen de gewone vakken van lager onderwijs werden onderwezen. Wil het bijzonder onderwijs zich tevreden stellen met mindere krachten, ook daar waar het openbare hooger eischen

stelt, dan geeft het zich zelf een lager merk. Gaat het dus met zijn eigenbelang te rade, dan zal het van de door de wetgeving verleende bevoegdheid slechts daar gebruik maken, waar dit zonder schade voor het onderwijs mogelijk is. Behoeft het met zijn belang niet te rade te gaan, omdat het gezocht wordt, niet om zijn gehalte, maar om bijkomende omstandigheden, dan zal de hoogere rang van het hoofd der school op zich zelf, niet toereikend zijn om het op een voldoend peil te houden.

Voor het examen tot verkrijging van een zoogenaamden tweeden rang, zou mij in hoofdtrekken het volgende gewenscht voorkomen. Niemand zou tot aflegging van het examen moeten worden toegelaten, tenzij hij een getuigschrift kon overleggen van den schoolopziener van zijn arrondissement, waarin deze, na raadpleging met de hoofden der scholen onder welke de kandidaat werkzaam was geweest, van hem kon verklaren, dat hij paedagogische ervaring en zedelijken ernst in voldoende mate bezat om aan het hoofd eener school te kunnen worden geplaatst.

De drie en twintigjarige leeftijd zou verder als vereischte moeten worden gesteld. Het examen zou wat de vakken betreft zeer beperkt kunnen zijn. Taal en rekenen moesten hoofdzaak zijn, onvoldoende kennis in een van die beide vakken zou dan van zelf afwijzing ten gevolge hebben. Wat de andere vakken betreft, zou men, ter wille van de groote waarde die door sommigen aan dit vak wordt gehecht, wellicht paedagogiek in het programma moeten opnemen, maar overigens zou ik tevreden zijn, indien de kandidaten slechts geëxamineerd werden in die vakken, waarin zij bij gelegenheid van hun hulponderwijzersexamen onvoldoende, of ter nauwernood voldoende kennis hadden aan den dag gelegd. Een zoo beperkt programma zou ten gevolge hebben, dat de hulponderwijzers hunne studiën bepaalden tot de beide hoofdvakken en tot die vakken waarin zij achterlijk waren; en door den minderen omvang zouden die studiën waarschijnlijk grondiger kunnen zijn. Het is volkomen waar dat de mogelijkheid zou kunnen bestaan, dat een kandidaat de akte verkreeg, ofschoon de geschiedenis of de aardrijkskunde die hij bij zijn hulponderwijzersexamen kende, hem uit het hoofd waren gegaan; maar laat ons vooral niet vergeten dat dit bij bezitters van alle akten het geval kan zijn. Welken waarborg

bezitten wij, dat een hulp- of hoofdonderwijzer eenige jaren na zijn examen nog de kundigheden bezit, waarvan hij bij zijn examen de blijken gaf? Wilde men de zekerheid hebben dat de onderwijzers, ten opzichte hunner kennis, berekend blijven voor hunne taak, dan zou men voor alle akten een zekeren termijn van verjaring moeten vaststellen, na welker afloop een nieuw examen vereischt werd. Er bestaan echter voor den onderwijzer prikkels genoeg, die hem zullen aanzetten om ook die vakken, waarin geen examen behoeft te worden afgelegd, niet te verwaarloozen. Al heeft hij den hoofdonderwijzersrang, hij zal toch niet tot hoofd eener school kunnen worden benoemd, zonder een vergelijkend examen. Het zou wellicht aanbeveling verdienen ook die hulponderwijzersplaatsen, voor welke de hoofdonderwijzersrang vereischt, wordt, niet te vervullen dan na een vergelijkend examen; maar ook zonder dat, zal een onderwijzer die eenigen lust voor zijne taak heeft, toch wel zorg dragen dat hij de vakken die hij onderwijst of geroepen kan worden te onderwijzen, behoorlijk bijhoudt; mist hij dien lust, dan zal het ten behoeve van zijn examen geleerde ook wel spoedig uit zijn brein zijn uitgewischt.

Ten opzichte van het thans bestaande hoofdonderwijzersexamen, zou een regeling, zooals ik die hier boven schetste, groote voordeelen hebben. Het examen zou blijven wat het thans is; wellicht zouden de eischen nog een weinig hooger kunnen worden gesteld. Niet in den zin eener uitbreiding van het programma[1)], dat mijns inziens voldoende is, maar voor de toepassing van het programma. De commissies zouden dan niet meer behoeven te verklaren ‘dat er bij die toepassing gezondigd is aan de zijde van het ‘te weinig’. Zij zouden door het beter gehalte der kandidaten in staat worden gesteld om te doen, wat hun thans uit den aard der zaak moeielijk is, namelijk hen die op de grenzen staan afwijzen.

De door sommigen voorgestane splitsing van het examen in een litterarisch en wis- en natuurkundig gedeelte, zou dan tevens in aanmerking kunnen komen. Dat een dergelijke splitsing het getal toelatingen niet zal vermeerderen acht ik zeker. Bij

1) Met den Heer Moens zou ik gaarne de anthropologie uit het programma zien verdwijnen.

een examen over een gering aantal vakken is men in den regel geneigd tot een gestrenger beoordeeling. Zij die bijv. in kennis der natuur een onvoldoend cijfer hebben en thans schoorvoetend door de commissies worden binnengehaald, op grond wellicht van den goeden indruk dien zij bij het examen in andere vakken gemaakt hebben, zouden waarschijnlijk afgewezen worden, indien een examen in de wis- en natuurkundige vakken alleen werd afgenomen. Bij het litterarisch gedeelte zou evenzeer de gebrekkige kennis, of liever de onwetendheid der meeste kandidaten ten opzichte der Nederlandsche letterkunde, een verschijnsel dat ook reeds bij de vroegere hoofdonderwijzersexamens algemeen werd waargenomen, veel meer gewicht in de schaal werpen. Onder de tegenwoordige omstandigheden is splitsing dus niet aanbevelenswaard, ten minste niet als middel om een beteren uitslag der examens te verkrijgen. Hetgeen hieromtrent door den Voorzitter der Groningsche commissie wordt aangevoerd, heeft mij niet overtuigd. De splitsing zou niet, zooals hij meent, de studie voor het hoofdonderwijzersexamen minder moeielijk maken, maar ongetwijfeld de strekking hebben, die de voorzitter der 's Gravenhaagsche commissie er van verwacht, ‘om de degelijkheid der studie te bevorderen.’ Voor de beide helften van het examen zou meer van den kandidaat gevergd worden, dan voor het geheel. En voor de brekebeenen, die na een of twee mislukte pogingen halfweg waren aangeland, zou het zijne eigenaardige bezwaren hebben, een studie te moeten opvatten in vakken, waarmede zij zich in een paar jaren niet meer hadden beziggehouden.

Mochten de denkbeelden, die ik ontwikkelde, zoo algemecn beaamd worden, dat eene nieuwe regeling in den hierboven aangeduiden zin mogelijk werd, het zou mij groot genoegen doen. Het gevaar dat ons thans dreigt, een voortdurende verlaging der door de commissies gestelde eischen, zou er door worden gestuit. Toch zal ik wel niet behoeven te verklaren dat mijne verwachtingen zeer laag gespannen zijn. Zoolang de regeling van het lager onderwijs alle slingeringen onzer binnenlandsche staatkunde moet volgen, blijft hare toekomst onzeker, en buitendien werkt onze wetgevende machine zoo langzaam en zwaar, dat het tijdig tot stand komen van wenschelijke wetsveranderingen altijd een buitenkans mag worden geacht. Het blijft dan ook de moeite waard, na te gaan, of onder

de tegenwoordige regeling veranderingen zijn aan te brengen, waardoor een betere uitslag te verkrijgen is. Meer in het bijzonder heeft de Minister zijne aandacht gevestigd op de bepaling van art. 12 van het Koninklijk Besluit van 28 Mei 1879, die de commissies dwingt iederen kandidaat af te wijzen, die in een der drie hoofdvakken: de Nederlandsche taal, het rekenen, en de theorie van onderwijs en opvoeding, of in twee of meer der andere vakken een onvoldoend examen heeft afgelegd. Aan de commissies is dan ook uitdrukkelijk de vraag voorgelegd of bedoelde bepaling tot afwijzing heeft genoodzaakt in gevallen, waarin het gemis van een dergelijk voorschrift tot toelating zou hebben geleid. Eenstemmigheid bij het beantwoorden dier vraag wordt ongelukkigerwijze gemist. Van de zes commissies wenschen twee de afschaffing der bepaling, twee andere dringen op hare handhaving aan, terwijl de twee overige alleen verklaren, dat zich de gevallen hebben voorgedaan waarop de Minister doelt, maar zich van een oordeel omtrent de wenschelijkheid van het voorschrift onthouden. Ik hoop dat de gronden, die door de voorstanders der bepaling zijn aangevoerd, op den Minister denzelfden indruk hebben gemaakt als op mij. De Utrechtsche commissie, of liever hare meerderheid, verdedigt de bepaling alleen ten opzichte van een hoofdvak en meent dat een kandidaat, die in een dier vakken onvoldoende is, altijd moet worden afgewezen; maar toch verklaart de voorzitter der commissie die tot die meerderheid behoort, dat het hem leed deed een paar kandidaten te moeten afwijzen op grond van het door hem in bescherming genomen artikel. Hij erkent derhalve dat de bepaling tot ongewenschte beslissingen aanleiding heeft gegeven, maar wil haar behouden als remschoen voor die commissies, die, naar de uitdrukking van den president der Zwolsche commissie, de neiging hebben om ‘op het hellend vlak van medelijden en toegeeflijkheid te veel af te glijden.’

Het is merkwaardig, dat juist de bewijsvoering der Bredasche commissie aantoont, hoe weinig in dit opzicht aan de bepaling te hechten valt. ‘Waar’, zoo lezen wij in haar rapport, ‘de commissie in twijfelachtige gevallen niet dan na *ernstige* en *grondige* overweging haar “volstrekt onvoldoende” uitsprak, daar zal dat noodlottige votum voor één hoofdvak of voor twee bijvakken wel nooit iemand treffen die in de overige vakken

een goed examen deed.’ Met andere woorden: een verstandige commissie weet de bepaling wel zoo toe te passen, dat zij in de gevallen waar zij tot onbillijke beslissingen zou noodzaken, krachteloos wordt gemaakt. Het is ver van mij verwijderd, om de Bredasche commissie en de 's Gravenhaagsche, die zich in denzelfden geest uitlaat, over deze openhartige verklaring hard te vallen; ik geloof niet dat iemand dit licht zal doen, die in examencommissies door soortgelijke voorschriften gebonden, gezeten heeft. Maar men kan er uit opmaken hoe dezelfde toepassing, die noodelooze gestrengheid weert, voor de lankmoedige commissies een middel wordt om toe te laten waar afgewezen moest worden.

Naar mijne overtuiging, is dan ook aan de bepaling slechts nadeel en geen enkel voordeel verbonden. Voor commissies die tot te groote meegaandheid gestemd zijn, is zij geen beletsel, en voor commissies, waar angstvallige letterknechterij mocht voorzitten, kan zij aanleiding worden tot onbillijke uitspraken. Indien de beslissing omtrent den voldoenden of onvoldoenden uitslag van het examen in elk vak, aan de commissies met vertrouwen kan worden overgelaten, dan bestaat er ook geen enkele reden om hun bij de eindbeslissing over het geheele examen aan voorschriften te binden. De regeering zoeke den waarborg voor een rechtvaardige en juiste beoordeeling der kandidaten in de persoonlijke hoedanigheden van hen, die zij voor de examencommissies aanwijst; schiet zij hierin te kort, dan zal geen wettelijke leiddraad verhinderen dat er akten worden uitgereikt aan personen, die in het belang van het onderwijs hadden moeten worden afgewezen.

Verlangt men de bepaling echter te behouden, op één punt, dunkt mij, eischt zij in elk geval wijziging. De theorie van onderwijs en opvoeding late men als hoofdvak vervallen. Indien er één vak is waarvan de onvoldoende kennis op zich zelf geen verplichte reden van afwijzing mag zijn, dan is het zeker dit. Integendeel, bij geen enkel vak is het zoozeer noodzakelijk, dat de commissie de handen geheel vrij hebbe. Men kan een voortreffelijk onderwijzer en opvoeder zijn, zonder eenige aangeleerde kennis van de theorie van onderwijs en opvoeding te bezitten; en aan de andere zijde kan de man, die een in alle opzichten voldoend examen in de paedagogie heeft

afgelegd, even ongeschikt zijn om aan het hoofd eener school te staan, als de groote opvoedkundige Pestalozzi dat was. Uit deze opmerking behoeft men nu niet af te leiden dat de kennis der theorie van opvoeding en onderwijs voor den aanstaanden onderwijzer onnoodig is; maar wel dat het onvoldoende dier kennis nog niet altijd reden behoeft te zijn om iemand, die overigens de vereischte kundigheden bezit, onbekwaam te verklaren voor hoofd eener school. Trouwens wat verstaat men door *voldoende* kennis in de paedagogie? De ervaring zal wel aan de leden van alle examencommissies geleerd hebben, - wat de Zwolsche uitdrukkelijk vermeldt, - dat de paedagogische kennis der aanstaande hoofdonderwijzers zich bij de grootste helft bepaalt tot bloot geheugenwerk. Zij zullen de definities bijvoorbeeld van den analytischen en den synthetischen leergang uit een of ander handboek weten na te zeggen, maar indien de examinator hen door voorbeelden die definities wil laten ophelderen, of de bruikbaarheid van den eenen of anderen leergang aan de praktijk wil laten toetsen, schieten de meeste kandidaten te kort. Niet, ten minste in de meeste gevallen niet, omdat zij te weinig ontwikkeld zijn om dit te begrijpen; maar omdat hun de tijd ontbroken heeft om het geleerde door grondig en ernstig nadenken vruchtbaar te maken voor het vervullen hunner levenstaak. ‘Vroeg men’, zoo lezen wij in het rapport der Amsterdamsche commissie, ‘niets anders dan dat de kandidaat rekenschap zou geven van de methode door hem bij zijn eigen onderwijs gevolgd, dan bleek uit het antwoord telkens dat daarbij of daarover niet was gedacht.’ Het verwondert mij waarlijk niet dat de kandidaten bij al hun blokken voor de elf examenvakken ook dit hadden verzuimd. Om toch behoorlijk rekenschap te geven van de methode die men bij zijn onderwijs volgt, uiteen te zetten waarom men die verkiest boven andere methodes, op welke eigenschappen van de kinderziel zij berust, en op welke wijze zij bij de verschillende vakken van onderwijs in praktijk moet worden gebracht, wordt veel studie en nadenken vereischt, oneindig meer dan om het een en ander van buiten te leeren uit een handboek. Of dit laatste nu met wat meer of minder goeden uitslag is beproefd, zal toch inderdaad op de geschiktheid van den onderwijzer van weinig invloed zijn. Trouwens de commissies schijnen dan ook hunne eischen voor paedagogie zoo ongeveer op de grenzen der volslagen onwetendheid

te stellen. Zij zullen wel tot de overtuiging zijn gekomen, dat, zoo zij zich niet wilden tevreden stellen met het opzeggen van eenige volzinnen uit Rijkens' Beknopte opvoedkunde, het aantal afgewezenen nog veel grooter zou worden[1)].

Zoo zij thans reeds wat de paedagogie betreft ‘op het hellend vlak der toegeeflijkheid aan het afglijden zijn’, men houde zich overtuigd dat diezelfde nederdalende beweging bij volgende commissies ook in andere vakken zal worden waargenomen. De grens tusschen voldoende en onvoldoende zal steeds verder verplaatst worden in de richting der onwetendheid. Geen wettelijke voorschriften zullen dit kunnen beletten. De uitslag van examens - wij merkten het reeds in den aanvang op - regelt zich ten slotte naar het gemiddeld peil waarop de kandidaten staan, en de ongunstige uitkomst der eerste jaren zal de hulponderwijzers niet afschrikken. Zij zullen zich blijven aanmelden en onder hunne volharding zullen zelfs de strengste examinatoren van lieverlede bezwijken. Ik wil niet over het hoofd zien, dat de uitbreiding der normaallessen in vele opzichten een betere gelegenheid tot opleiding aan de hulponderwijzers verschaft, maar aan de andere zijde is juist door de meerdere gelegenheid tot opleiding, het aantal hulponderwijzers uit de laagste standen der maatschappij aanmerkelijk vermeerderd. En voor deze, die in huis en onmiddelijke omgeving niets leeren, maar alles van de lessen moeten hebben, is de moeielijkheid om, vooral wat betreft Nederlandsche taal en letterkunde, aan de eischen te kunnen voldoen, ontzettend groot. Men zie de staalkaart van onkunde in dit vak maar eens in, die in het rapport der Gro-

1) In het Rapport der Utrechtsche Commissie lezen wij: Geen der afgewezenen voor paedagogie kende het programma voor dat vak, had ooit gehoord van de beteekenis van het woord anthropologie, had iets gedaan aan de kennis van de vermogens van den mensch, noch aan de kennis van den gang van ontwikkeling dier vermogens, kende een enkele methode voor een leervak, noch had nagedacht over de middelen waardoor orde en tucht in de school gehandhaafd worden. Velen hadden er niets aan gedaan, sommigen hadden - volgens eigen verklaring - hoogstens eens een klein compendium doorgelezen.
De Zwolsche Commissie zegt: Bij onderwijs en opvoeding bleek het dat de meesten ijverig een boek (vooral dat van Rijkens) geleerd hadden en zoolang het enkel op het geheugen aankwam, de gedane vragen meer of minder goed wisten te beantwoorden; maar wanneer het op de toepassing van het gememoriseerde aankwam, te kort schoten, blijkbaar weinig daarvan begrepen en dus ook geen nut daaruit getrokken hadden.

ningsche commissie is opgenomen, om er zich van te overtuigen, dat niet alleen gemis aan taalkennis, maar gemis aan beschaving en ontwikkeling in ruime mate bestaat.

Ik wil het onderwerp niet uitputten. De bespreking van vele vraagpunten van meer ondergeschikten aard behoort in de bladen en tijdschriften meer uitsluitend aan het onderwijs gewijd. Een woord van dank nog slechts aan den Minister, die door de rapporten uit te lokken en wereldkundig te maken, de algemeene aandacht op de examens heeft gevestigd. Aan allen, die ons lager onderwijs als een edeler metaal beschouwen, dan dat waaruit men politieke munt slaat, zij de overweging der vragen, die uit de lezing der rapporten zullen oprijzen, ernstig aanbevolen.

W.H. DE BEAUFORT.

De toestand van het Indisch leger.

Het kan, dunkt ons, zijn nut hebben indien wij, grootendeels aan de hand van het jongst verschenen koloniaal verslag, eenigszins gedetailleerd nagaan hoe het met ons leger in Nederlandsch-Indië gesteld is.

Deze aangelegenheid toch is van gewicht voor ieder, die eenigszins belang stelt in de publieke zaak. Het behoeft immers wel geen betoog, dat voor de handhaving van het Nederlandsch gezag in de koloniën in de eerste plaats noodig is een *goed* leger; eene krijgsmacht, waaraan die handhaving met gerustheid kan worden toevertrouwd. Is dit altijd waar, - vooral in de omstandigheden der laatste jaren dient, naar onze meening, ieder staatsburger in Nederland zich de vraag te stellen, of het Indische leger wel in staat is en in staat zal blijven, zijn taak te vervullen. Kan dat niet meer, dan verzwakt ons gezag in de overzeesche gewesten, om eindelijk roemloos ten onder te gaan ....

De gebeurtenissen in Atjeh hebben ons leger geheel uit zijn verband gerukt, gedesorganiseerd. Gelukkig is, in de overige gedeelten van den Indischen archipel, de rust nagenoeg ongestoord bewaard kunnen blijven; ware zulks niet mogelijk geweest, dan zou men vermoedelijk de middelen hebben gemist om tegelijkertijd ook elders ons gezag naar behooren te laten gelden. Inderdaad heeft het geluk ons tot nu toe buitengewoon gediend, maar natuurlijk wordt de zekerheid, dat zulks ook in de eerstvolgende jaren het geval zal zijn, volkomen gemist; integendeel, de geschiedenis leert ons duidelijk genoeg, dat dikwijls geheel onverwacht in het een of ander deel onzer zoo uitgebreide bezittingen een opstand uitbreekt.

Zelfs al nemen wij het weinig waardig besluit, om geheel af te zien van de verdediging dier bezittingen tegen een buitenlandschen vijand, dan nog is het de eisch van het zelfbehoud, dat wij zorgen voor een deugdelijk leger. Indien Nederland niet van dien plicht doordrongen is, stelt het zijn eigen belang op roekelooze wijze in de waagschaal.

De lezer beschouwe ons opstel dus niet als van speciaalmilitair, maar als van staatsbelang.

I.

Oppervlakte en bevolking der door ons overheerschte gewesten zijn nog slechts onvolkomen bekend. Voor Java en Madoera kunnen de gegevens als tamelijk nauwkeurig beschouwd worden; volgens de laatste opgaven bedragen zij 2393.5 vierk. geogr. mijlen met 20.088.613 bewoners. Ten aanzien der Buitenbezittingen moet men zich nagenoeg geheel tevreden stellen met zeer globale ramingen; het gezamenlijk oppervlak wordt geschat op 27.820,9 vierk. geogr. mijlen, terwijl het cijfer der bevolking op 6.224.591 zielen is gesteld, doch in de werkelijkheid vermoedelijk meer bedraagt.

In totaal is ons gebied in Indië omstreeks 50 maal grooter dan het koninkrijk der Nederlanden, en is het bevolkingscijfer op 6½ maal dat van ons vaderland te stellen. Onder de bevolking vindt men 41706 Europeanen, 345.872 Chineezen, 16775 Arabieren, 9514 vreemde oosterlingen en verder inlanders van zeer uiteenloopende rassen. Christenen - die ten gevolge hunner opvoeding ons gezag eerder steunen dan het overige gedeelte der bevolking - vindt men zeer weinig; in totaal niet meer dan 209.692, meest in de Batta-vallei, de Menahassa, Amboina en Timor.

Het ligt voor de hand, dat ter handhaving van orde en rust onder eene zoo talrijke, over eene zoo groote uitgestrektheid verspreide en in taal, zeden en gewoonten zoozeer uiteenloopende bevolking, eene krijgsmacht vereischt wordt; en tevens, dat deze, naarmate de beschikbare geldmiddelen ons dwingen het *aantal* soldaten zooveel mogelijk te beperken, des te beter geoefend behoort te wezen. In een betrekkelijk *klein* leger zien wij minder bezwaar, mits het dan een *goed* leger heeten mag; mits alles er op is toegelegd, om, bij een minimum van

getalsterkte, een maximum van kracht, van nuttig effect te verkrijgen.

Dat onze Indische krijgsmacht inderdaad op een minimum van getalsterkte is berekend, is duidelijk, wanneer wij tegenover de bovenvermelde cijfers die van de tegenwoordig van kracht zijnde legerformatie stellen: deze bedraagt in totaal 1470 officieren en 30.506 mindere militairen. Dat wordt echter nog duidelijker, wanneer wij in herinnering brengen hoeveel moeite het dikwijls heeft gekost, het voor Atjeh vereischt aantal troepen te verzamelen, en hoe zelfs de operatiën in Atjeh nu en dan moesten worden vertraagd omdat men geen voldoend aantal troepen bij elkander kon krijgen. En dit alles, terwijl elders in de koloniën onafgebroken rust heerschte!

Eene uitbreiding der legersterkte zal dan ook onmogelijk lang meer kunnen uitblijven; zooals, in de begrootingstukken voor 1884, door de volksvertegenwoordiging werd gezegd, dient in den vervolge te ‘worden voorkomen, dat de bezetting van Atjeh bij voortduring het grootste gedeelte der valiede manschappen van Java's bezetting tot zich blijft trekken.’

Er werden dan ook reeds voorstellen gedaan om tot eene, inderdaad niet overdreven, vermeerdering der Indische krijgsmacht te besluiten; de afgetreden legercommandant achtte eene vermeerdering noodig van 81 officieren en 2484 minderen. De noodzakelijkheid dezer uitbreiding is niet betwist; doch de voorgaande Minister van Koloniën meende dat ‘in de naaste toekomst’ niet te denken was aan hare uitvoering, op grond van het reeds bestaande incompleet.

Dat deze meening op onjuiste gronden berustte, is reeds elders[1)] voldoende aangetoond. Wij zullen dit onderwerp hier derhalve laten rusten, maar meenen te kunnen volstaan met de conclusie, dat, naar het oordeel van allen, die tot oordeelen bevoegd zijn, onder de thans bestaande omstandigheden de sterkte van het leger, ook al is dit volgens de formatie compleet, te gering is; dat die formatie thans niet meer voldoet aan een minimum der eischen, die aan de getalsterkte der Indische krijgsmacht moeten worden gesteld.

Maar ook zelfs wanneer de *formatie* voldoende was, dan zou dit weinig helpen, wanner de cijfers der werkelijkheid be-

1) Indische Gids van Januari 1884, blz. 30-32.

langrijk daarbeneden bleven. En dat dit laatste het geval is, blijkt uit het laatste koloniaal verslag maar al te duidelijk. De formatie eischt 1470 officieren en 30506 mindere militairen; in werkelijkheid waren in Indië aanwezig 1352 officieren en 29030 minderen, en de toestand van het oogenblik is stellig nog ongunstiger. Bovendien is niet uit het oog te verliezen, dat het cijfer van 1352 officieren nog slechts met kunst en vliegwerk is verkregen: daaronder zijn begrepen 71 officieren, die buitengewoon van het Nederlandsche leger zijn gedetacheerd, benevens 37 adjudanten-onderofficier, die, zooals de officieele uitdrukking luidt, ‘tot wederopzeggens toe ontbrekende 2e luitenants vervangen’, voor zoover n.l. hunne voor den officiersdienst onvoldoende vorming dat veroorlooft. Het incompleet aan officieren bij het *Indische* leger bedraagt dus eigenlijk 118 + 71 + 37 = 226, of ruim 15%, en het zou nog grooter zijn indien men niet in sommige opzichten de hand had gelicht met de eischen der benoembaarheid tot den officiersrang; indien men niet b.v. officieren der militaire administratie zonder, of na een weinig beteekenend, examen had aangesteld en op ruime schaal vreemde geneesheeren, tijdelijk of voor goed, bij het korps officieren van gezondheid had ingelijfd.

Het incompleet aan mindere militairen zou, volgens de bovengestelde cijfers, circa 1500 man bedragen, d.i. 5 pCt. van de formatie. Doch men moet niet vergeten, dat onder de aanwezigen allen worden meegeteld die bij de korpsen als soldaat te boek staan; dus ook de recruten en, vooral, de duizenden waarmede de militaire hospitalen en reconvalescentengestichten gevuld zijn. Ook in de garnizoenen - buiten de ziekeninrichtingen - vindt men vele soldaten, die tijdelijk ongeschikt voor den velddienst zijn. Hoe groot de cijfers dezer categoriën zijn, vinden wij niet volledig opgegeven, maar zeker zijn zij vrij groot.

Zoo weten wij, dat in 1882 werden ingedeeld, als nieuw aangeworven, 1818 uit Nederland aangekomenen en 1746 man die zich in Indië voor 't eerst tot den militairen dienst verbonden; in totaal dus 3564 man. Stelt men den oefeningstijd op slechts 4 maanden, dan vindt men reeds een gemiddeld cijfer van 1200 man, dat, ofschoon in de sterkte medegerekend, nog niet als soldaat dienst kan doen.

En dat het aantal zieken, reconvalescenten en tijdelijk ongeschikten belangrijk is, is eenigermate na te gaan uit het feit,

dat gedurende 1882 in de hospitalen werden opgenomen 78451 militaire lijders; hiervan herstelden 72458, overleden 936 en werden afgekeurd 1432 man, zoodat, op 1 Januari 1883, nog 3625 man in de hospitalen verpleegd werden.

Voor het aantal reconvalescenten en tijdelijk invalieden zal men vermoedelijk een even groot cijfer kunnen stellen. In totaal heeft men dan meer dan 8000 man, die wel is waar op het papier aanwezig zijn, maar die geen dienst kunnen doen!

Men zou alzoo naar deze globale, doch zeker niet overdrevene en eer beneden de werkelijkheid blijvende raming voor geheel Indië slechts de beschikking hebben over cc. 21000 man. Maar bij de beoordeeling van dit cijfer moet nog worden gelet op de omstandigheid, dat daaronder cc. 3000 non-combattanten, zooals 15- à 1600 man hospitaalpersoneel, 2- à 300 militaire schrijvers, magazijnspersoneel, enz. enz. begrepen zijn. Men houdt dan hoogstens, als beschikbare eigenlijke *krijgs*macht, niet meer dan 18000 man voor geheel Indië over, waarmede in de bezetting van de verschillende gewesten, en bovendien in de eventuëele expeditiën moet worden voorzien. Van die 18000 man trekt Atjeh nog bijna ⅓ tot zich.

Wanneer men dit alles nagaat, dan is het niet te verwonderen dat wij in de laatste jaren oogenblikken gekend hebben, waarin het niet mogelijk zou zijn geweest, op *geheel Java* vijfhonderd valiede soldaten bijeen te brengen!

De aangehaalde cijfers zullen, meenen wij, voldoende zijn om ieder te doen begrijpen dat de tegenwoordige toestand *onhoudbaar* mag genoemd worden, en dat men, door dien te bestendigen, werkelijk hoog spel in onze koloniën speelt. Tegenover de uitbreiding, die ons grondgebied ondergaat, heeft de uitbreiding van het leger geen gelijken tred gehouden; dat leger is - laat het ons niet verbloemen - sedert 1872 met groote schreden *achteruitgegaan*. Die achteruitgang, niet alleen in getalsterkte, maar ook in oefening en gehalte, zullen wij beneden, bij de bespreking der verschillende onderdeelen des legers, nader kunnen aantoonen.

Daar de opgaven, waarover wij te beschikken hebben ten aanzien van de cijfers van verlies en aanvulling der mindere militairen, niet over de wapens verdeeld zijn, moeten wij vooraf echter nog eenige mededeelingen doen en opmerkingen maken omtrent den achteruitgang der legersterkte. Wij zullen ons daarbij

bepalen tot de Europeanen, daar het cijfer nog aanwezige Afrikanen (111) geen gewicht in de schaal kan leggen en, zooals de ondervinding leert, steeds een voldoend aantal inlanders tot den militairen dienst genegen is: de werving bleef zelfs, van Januari 1878 tot Juni 1880, geheel gesloten, en ook later behoefde zij telkens slechts gedurende korten tijd te worden geopend om het incompleet aan te vullen.

In den loop van het laatstbekende jaar (1882) verloor het leger 2547 Europesche militairen; daaronder zijn 23 gesneuvelden of tengevolge van bekomen wonden overledenen, 514 overledenen, 740 gepasporteerden, 859 gegageerden, 43 die tot officier werden bevorderd, 53 veroordeelden en 315 die om verschillende andere redenen werden afgevoerd.

Daarentegen werden 2022 man in de sterkte opgenomen: 1255 Nederlanders, 563 vreemdelingen, 141 in Indië aan- genomen Europeanen, en 63 die vroeger tijdelijk afgevoerd waren.

Hieruit volgt, dat de sterkte aan Europesche militairen met 525 man verminderde, en zulks niettegenstaande de sterfte niet meer bedroeg dan in de voorgaande jaren (van 1878-1882 waren de cijfers der gesneuvelden en overledenen successievelijk 842, 741, 466, 614 en 537).

Mag deze vermindering, in den tijd van één jaar, reeds tot nadenken stemmen, dit is nog te meer het geval wanneer men bedenkt dat het aantal reëngagementen in 1881 en 1882 *bijzonder groot* was: in de jaren 1878-1882 gingen achtervolgend een nieuw verband aan: 777, 838, 820, 1711 en 1666 Europeanen. Indien het aantal van dezen ook in 1881 en 1882 niet meer dan cc. 800 bedragen had, zooals in de 3 voorgaande jaren, dan zou het incompleet nog een 1700 man grooter geweest zijn; en wij hebben niet den minsten waarborg, dat wij thans niet de jaren van bijzonder veel reëngagementen voorloopig achter den rug hebben.

Daarom te meer is het noodig, dat de werving van Europesche soldaten met alle kracht wordt bevorderd; niet alleen om het thans reeds bestaande incompleet te dekken (dat op ult^{o} December 1882 reeds 1495 man bedroeg), maar ook om te voorkomen dat een verder incompleet ontsta.

De Minister van Koloniën is, blijkens het koloniaal verslag van 1883, van oordeel dat aan die werving, van Nederlanders

althans, weinig te doen is: ‘Elk jaar leert de ondervinding op nieuw, dat eene vermeerdering van het aantal Europeanen bij het Indische leger niet is te verkrijgen, wanneer men de werving van vreemdelingen in die mate wil blijven beperken, dat hun aantal in eene behoorlijke verhouding komt tot die der Nederlanders. Daarom bestaat er een groot bezwaar tegen elke uitbreiding van de formatie des legers, immers wat het Europeesche gedeelte daarvan betreft.’

Hieromtrent veroorlooven wij ons eenige opmerkingen. Waarom is het resultaat der werving niet beter, waarom worden niet meer Nederlanders aangenomen? Omdat men er geene moeite voor doet, is ons antwoord. Waar is het populair geschreven werkje, waarin onze landgenooten op de hoogte worden gesteld van de voordeelen welke de militaire dienst in Indië hun aanbiedt? Waarom maakt men dien dienst onder ons volk niet meer populair, o.a. door de soldaten wat netter kleeding te geven? Waarom blijft het koloniale werfdepôt nog steeds te Harderwijk gevestigd, ondanks de ongunstige reputatie waarin deze plaats verkeert? - Men moet niet trachten de menschen te lokken door hooge handgelden, maar men moet hen overtuigen dat dienstneming voor het Indische leger niet vernederend is; dat, voor den oppassenden soldaat, geen leger meer kansen aanbiedt om zich te onderscheiden en vooruit te komen dan het Indische; dat daarbij voor hen, die aan energie en ijver een goed gedrag paren, eene onbezorgde toekomst open ligt.

Het is rationeel, indien eene Nederlandsche kolonie door Nederlanders verdedigd wordt; en eerst wanneer alle pogingen - met afwijking van den tot dusver gevolgden sleur - niet voldoende zijn om in de behoefte aan Europeanen in Nederland te voorzien, is het daarom veroorloofd, tot de werving van vreemdelingen over te gaan. Wij verkiezen Nederlandsche soldaten boven vreemdelingen, omdat het, bij een toch altijd mogelijken oorlog met een buitenlandschen vijand, onzedelijk en onstaatkundig zou zijn dezen tegenover hunne landgenooten te stellen en men, dit niet doende, het leger verzwakt, juist op het oogenblik dat het zoo sterk mogelijk dient te wezen. Maar overigens - wanneer men de kans van een oorlog met eene buitenlandsche mogendheid buiten rekening laat - welk bezwaar is er dan tegen het aannemen van vreemdelingen, althans van

Duitschers en van Vlamingen, die door hunne taal niet geheel buiten de Nederlanders blijven staan? Zij zijn stellig even goed te vertrouwen als echt-Hollandsche soldaten; alles is te vertrouwen wanneer de krijgstucht goed wordt gehandhaafd, en men vindt ook onder de vreemde soldaten een groot aantal, die door goed gedrag en gehoorzaamheid uitmunten. Het bewijs hiervoor vindt men o.a. in het feit, dat onder de Indische officieren niet minder dan 73 vreemdelingen zijn; behalve een aantal officieren van gezondheid zijn dat allen personen, die als soldaat in dienst traden.

De verhouding van de verschillende landaarden onder de Europeesche militairen was aan het einde van 1882 als volgt:

Nederlanders (uit Nederland en Ned.-Indíë)	7872
Belgen	2151
Duitschers	2141
Franschen	952
Zwitsers.	538
Andere landaarden	406
	____
	te zamen 14060,

waaronder, behalve de 13578 man die in de sterkte tellen, nog de gedetineerden, zij die bij een strafdetachement geplaatst zijn, enz.

De verhouding tusschen Nederlanders en vreemdelingen is dus 7872: 6188, of als 56 en 44 pCt. Het is niet te ontkennen, dat deze verhouding niet gunstig is en dus wel alles mag worden gedaan om de dienstneming van Nederlanders aan te moedigen; maar, *desnoods* worde die verhouding nog ongunstiger. Zoolang wij alleen inlandsche vijanden tegenover ons hebben, heeft zulks geen dadelijk bezwaar, en liever vreemdelingen dan geen soldaten!

Boven spraken wij van het groot aantal zieken, dat steeds in de militaire hospitalen verpleegd wordt. Het is hier de plaats, daarbij, wat betreft het Europeesch gedeelte des legers, nog een oogenblik stil te staan.

In 1882 werden behandeld: 41594, herstelden 38606 en overleden 506 personen; er bleven dus, op 1° Januari 1883, niet minder dan 2482 Europeesche militairen in behandeling, d.i. ⅕ à ⅙ van de totale sterkte. Hierin kan eenige verbetering komen, wanneer achtereenvolgend, overeenkomstig het reeds in 1871 door den Koning goedgekeurd, maar

hoofdzakelijk om financiëele redenen niet krachtig genoeg uitgevoerd beginsel, de troepen op Java, in plaats van aan de ongezonde kusten, in de gezonde bergstreken te worden gelegerd. Een derde gedeelte der behandelden (14458) toch leed aan malariaziekten; en hoewel hieronder een groot deel zeker van Atjeh afkomstig is, dragen toch ook strandplaatsen zooals Batavia, Samarang, Soerabaja en Tjilatjap - deze plaats vooral - aanzienlijk tot het hooge cijfer bij. Het moet erkend worden, dat onder de aan malaria lijdenden de sterfte niet groot is; zij bedroeg in 1882 niet meer dan 68, maar daartegenover staat dat die personen, ook wanneer ze het hospitaal hebben verlaten, vaak gedurende langen tijd ongeschikt zijn om dienst te doen. Onder de afgekeurden telt men dan ook 104 dezer lijders.

Eene andere ziekte, die weinig dooden levert doch des te meer de physieke kracht onzer soldaten ondermijnt, is die welke uit het onvoldoend toezicht op de prostitutie voortvloeit. In 1882 telde men 7900 lijders (alleen Europeanen!) aan die ziekte, en op ult^{0}. December van dat jaar bleven nog bijna 700 hunner in behandeling. Deze cijfers zullen wel voldoende zijn, om de noodzakelijkheid van strengere bepalingen omtrent de prostitutie in het licht te stellen.

Bij de raadpleging der officiëele verslagen trekt nog een cijfer in 't bijzonder de aandacht, n.l. dat der vermiste (meerendeels gedeserteerde) soldaten. Hun aantal bedroeg in de laatste 5 jaren achtereenvolgend: 29, 41, 30, 24 en 27 Europeanen en 380, 237, 235, 280 en 327 inlanders.

Hoewel de laatste jaren enkele voorbeelden hebben opgeleverd van Europeesche militairen, die te Atjeh deserteerden, kan als regel worden aangenomen dat bijna alle als vermist opgegeven Europeanen werkelijk overleden zijn; zij zijn vermoedelijk òf gesneuveld, òf verdronken. Doch met de inlandsche soldaten is het omgekeerde het geval, en gemiddeld kan men aannemen dat jaarlijks minstens 250 hunner deserteeren; hiermede wordt niet bedoeld dat zij naar den vijand overloopen, maar eenvoudig dat zij, na een hoog handgeld te hebben aangenomen, spoorloos verdwijnen.

Volgens eene in 1842 voor Indië gemaakte wijziging in het militair wetboek wordt n.l., ten opzichte van desertie, een

geheel eiland beschouwd als een garnizoen, en kan de soldaat, te Anjer deserteerende en te Banjoewangi opgevat, slechts disciplinair, d.i. met eenige dagen provoost, worden gestraft. Dientengevolge is het onder de inlanders een soort van industrie geworden om zich eerst te laten aanwerven, het handgeld te ontvangen en dan te deserteeren. Bij de gebrekkige politie op Java en het gemis aan een burgerlijken stand is er niet veel kans dat zij weder opgevat worden; en geschiedt zulks al, dan boeten zij hun misdrijf met hoogstens 14 dagen provoost.

Het is duidelijk, dat, waar de verleiding groot en de straf buiten verhouding tot het kwaad gering is, een aantal voor de verleiding bezwijken en dat, terwijl het gezag verzwakt, de inlander gedemoraliseerd wordt.

II.

Boven bespraken wij in het algemeen de legersterkte. Het wordt thans tijd, dat wij meer tot de onderdeelen afdalen en vermelden hoe het met formatie, sterkte en bruikbaarheid daarvan gesteld is. Het spreekt van zelf dat wij, niet in het bijzonder voor militaire lezers schrijvende, de details van meer militairen aard onbesproken laten en ons tot enkele hoofdzaken zullen moeten bepalen. Op volledigheid zal ons overzicht dus geenszins aanspraak kunnen maken, - doch zij lag ook niet in onze bedoeling; eene critiek op de geheele *organisatie* van het Indische leger zou, wilde zij behoorlijk gemotiveerd zijn, een boekdeel moeten vullen. Bij zoodanige critiek zou men b.v. moeten beginnen met de onhoudbare stelling aan te toonen waarin de legercommandant, tevens chef van het oorlogsdepartement, verkeert, zoodat het zelfs, naar de juiste opmerking van den generaal Van Swieten, mogelijk was dat men, jaren lang, het beleid der oorlogsoperatiën (in Atjeh) aan zijn gezag onttrok. Men zou verder moeten betoogen, dat de inrichting van het Departement van Oorlog is ‘een goedkoopje, zonder advies uit Indië in den Haag uitgedacht, maar dan ook naar evenredigheid slecht werkende.’ Men zou niet mogen zwijgen van de organisatie der gewestelijke commando's, van de verhoudingen der verschillende rangen in het officierskorps; van de organisatie der verschillende wapens in verband met hunne bestemming,

en over tal van andere zaken meer, die in dit artikel buiten bespreking moeten blijven of slechts terloops kunnen worden aangeroerd.

Wij zullen dus verplicht zijn, grenzen te stellen waarbinnen wij ons dienen te bewegen: en wij meenen die het beste te vinden, indien wij ons bepalen tot beschouwingen naar aanleiding der cijfers van het koloniaal verslag. Ook dàn zijn die grenzen nog zeer ruim, en binnen deze zal er nog overvloedig gelegenheid zijn om aan te toonen, dat onze Indische krijgsmacht in vele opzichten *onvoldoende* is, en dat krachtige maatregelen noodig zijn om haar voor verderen achteruitgang te behoeden en uit haar verval op te heffen.

Een zeer belangrijk onderdeel van elk leger is de *generale staf*. De Indische bestaat uit drie afdeelingen: het hoofdbureel - tevens eene der afdeelingen van het departement van Oorlog -, de topographische en de gewestelijke dienst; het eerste telt 5 (volgens de formatie 6), de topographische 7 (volgens de formatie 8), de gewestelijke dienst 3 (volgens de formatie 5) officieren.

Over de beide laatste onderdeelen is weinig te zeggen. De topographische dienst heeft zich tot dusverre nagenoeg uitsluitend bezig gehouden met de opneming van Java, die thans haar einde nadert; thans is een aanvang gemaakt met de triangulatie van Sumatra's Westkust, welks opneming daarna tal van jaren zal vorderen. Bij het topographisch bureau worden verder de kaarten van andere gedeelten van Indië verzameld, maar uit den aard der zaak beteekenen deze, ten minste uit een krijgskundig oogpunt, niet veel zoolang zij niet op ernstige opnemingen berusten.

Wij mogen niet onvermeld laten, dat de topographische dienst in 1882 nog *zes* opnemings-brigades telde, maar dit cijfer ten vorigen jare tot *vier* is ingekrompen om financiëele overwegingen. De verkrijging van *goede* kaarten onzer bezittingen in Indië zal diensvolgens nog eenige tientallen jaren langer duren dan anders het geval zou zijn.

De ‘gewestelijke stafdienst’ bestaat uitsluitend uit kapiteins, die op de bureelen van de commandanten der drie militaire afdeelingen op Java, den militairen commandant van Sumatra's Westkust en dien van Atjeh werkzaam zijn; zij hebben door-

gaans de handen vol aan den dagelijks wederkeerenden gewonen bureeldienst, en doen, in 't algemeen, geenerlei bijzonderen dienst als stafofficier, zoodat de hun opgedragen arbeid evengoed zou kunnen worden verricht door behoorlijk ontwikkeld infanterie-officieren. Vroeger - vóór 1877 - geschiedde dat dan ook.

Wanneer men den topographischen dienst buiten beschouwing laat, dan moet alzoo de dienst van den generalen staf in Indië geheel worden verricht door het hoofdbureel, dat 5 à 6 officieren telt.

Dit keurkorps moet den gewonen bureelarbeid verrichten, die aan eene afdeeling van het departement van oorlog verbonden en, ook ten gevolge van den Atjeh-oorlog, vrij belangrijk is; verder de defensiebelangen vanJava en deBuitenbezittingen behartigen, gegevens verzamelen omtrent de terreinen waar, en de volksstammen waarmede wij in oorlog kunnen geraken enz. Het zou zich op de hoogte moeten stellen van de Indische krijgsgeschiedenis, en eventuëele expeditiën moeten voorbereiden.

Aan dit alles is echter, door de ten eenemale onvoldoende formatie, nog *niets* of *nagenoeg niets* gedaan.

Om te beseffen dat die formatie zelfs niet aan de bescheidenste wenschen beantwoordt, brenge men slechts in herinnering, wat wij boven zeiden omtrent de uitgestrektheid der Buitenbezittingen (27.821 vierk. geogr. mijlen). Op dit gebied vooral zou de generale staf werkzaam moeten zijn, maar het ligt nog geheel braak; over 't algemeen weten wij nog zeer weinig van den topographischen, ethnographischen en politieken toestand der tallooze rijken waaruit ons grondgebied bestaat, en nog minder weten wij van het weerstandsvermogen der verschillende volkeren; wij kunnen derhalve ook niet bepalen, op welke wijze door staatkundige middelen dat weerstandsvermogen kan worden opgeheven of verminderd, en kunnen er eindelijk zelfs niet aan denken, het operatieplan voor eene toekomstige expeditie te ontwerpen.

Het is inderdaad een eisch van hoog staatsbelang, dat hierin verandering komt. Het is toch - om van vroegere expeditiën of oorlogen in onze koloniën niet te spreken - onze vaste overtuiging dat de geheele Atjeh-oorlog, met al zijne dure gevolgen voor leger en schatkist, òf in 't geheel onnoodig, òf in zeer korten tijd geëindigd zou zijn geweest, wanneer die oorlog jaren lang doelmatig was voorbereid. Een *goede* gene-

rale staf moet op den duur tot zeer groote besparingen leiden.

Naar waarheid kan worden getuigd, dat men thans *niets* gevorderd is sedert den tijd (1874), toen de generale staf werd opgericht; en dat men op elk punt van den Indischen archipel, waar onlusten kunnen uitbreken en de krachtige arm van het leger vereischt wordt, nog juist even onwetend en onbeholpen zoude zijn als, in 1873, bij den aanvang van den Atjeh-krijg. De geschiedenis - ook buiten die van Atjeh - leert, dat deze toestand moet leiden tot mislukte expeditiën, en daardoor later tot buitengewone krachtsinspanning.

Wie op het Indische leger wil bezuinigen, zal waarlijk door organisatiën als die van den generalen staf zijn doel niet bereiken. Hierop is ten volle van toepassing wat de Minister van Oorlog Forstner van Dambenoy in 1856 onze volksvertegenwoordiging toevoegde:

'Ja, men kan de begrooting van oorlog minder stellen, om de vertegenwoordiging te believen of, in populairen zin, zich aangenaam te maken; maar de minister van oorlog moet verklaren dat, *naarmate men de raming zal willen verminderen, men dit altijd te weinig zal doen:* want dan zal men een zoodanig gebrekkigen toestand van zaken verkrijgen, dat het geld, daaraan besteed, eigenlijk voor de verdediging des rijks verloren, - dat het eene onnutte uitgaaf zal zijn.'

Bij de weinige belangstelling, die ten opzichte van onze krijgsmacht in de koloniën helaas nog zoovele malen bij het Nederlandsche volk kan worden waargenomen, kan het geene verwondering baren, dat ook zijne vertegenwoordiging zich betrekkelijk weinig daaraan laat gelegen liggen. Voor vertoogen van den Minister van Koloniën, het moet erkend worden, bleef zij niet doof, en zij weigerde nooit, de gelden toe te staan die, op goede gronden, voor het Indische leger werden gevraagd. Doch slechts zeer zelden maakte zij gebruik van haar recht, om op wenschelijke of noodzakelijke verbeteringen te wijzen; - wellicht ook een gevolg van de omstandigheid, dat zij in den regel zich de bevoegdheid tot oordeelen moest ontzeggen.

Het is dientengevolge mogelijk geweest, dat eene zóó gebrekkige organisatie van den generalen staf kon worden ingevoerd en bestendigd, zonder krachtigen aandrang van de vertegenwoordiging om toch daarin verandering te brengen en òf een staf

samen te stellen die aan het doel kan beantwoorden, òf hem, zoo er dadelijk bezuinigd moest worden, liever geheel op te heffen.

In het ‘voorloopig verslag’ op de Indische begrooting van 1881 werd de schuchtere vraag gedaan, of de Indische generale staf aan de behoefte voldeed, dan wel of in de samenstelling en werking daarvan nog leemten bestonden?

Wij zouden daarop - het is uit al het bovengezegde duidelijk - geantwoord hebben dat de staf in geenen deele aan de behoefte voldeed, omdat zijne samenstelling, en dientengevolge ook zijne werking, alles te wenschen overliet. Het is, alsof de Minister van Koloniën eenigszins van dezelfde meening was; hij waagde het althans niet, een bevredigend antwoord op de gestelde vragen te geven, en bepaalde zich tot de opmerking, dat de formatie van den staf ‘slechts als eene voorloopige regeling te beschouwen’ was.

Wij zijn nu weder drie jaren verder, maar uit niets is sedert gebleken dat men het voornemen heeft, tot eene betere regeling over te gaan. Het is dus niet onnoodig, dat wij hierop aandringen; in onze koloniën wordt altijd, dan hier, dan daar oorlog gevoerd, en zoo ergens, dan geldt dáár de bekende spreuk dat hij, die den vrede wil, zich voor den oorlog moet gereed maken. En de voorbereiding tot den oorlog wordt tot dusverre volkomen verwaarloosd! De *duizenden*, daardoor uitgespaard, hebben steeds geleid, en zullen ook in de toekomst leiden, tot uitgaven van *millioenen*. Zou de met Atjeh opgedane ondervinding nog niet voldoende wezen, om dit te doen inzien?

Met eene goede, ruime organisatie van den generalen staf zou dus veel gewonnen zijn; zoodanige staf, als wij behoeven, is te scheppen uit de officieren, die de studiën bij de krijgsschool hebben gevolgd en verder uit de kundigsten en ijverigsten der verschillende wapens.

De staf zou dan ongetwijfeld zeer veel nut hebben, maar hij zou nog verre van volmaakt wezen. Nu weten wij wel, dat op dit ondermaansche de volmaaktheid niet te bereiken is, maar men dient er toch naar te streven.

Hiertoe is - wat ons onderwerp aangaat - in de eerste plaats noodig eene zoo deugdelijk mogelijke opleiding en vorming der staf-officieren, en daarvoor wordt vereischt dat *in*

Indië gelegenheid tot die opleiding en vorming geschapen worde.

Men heeft, van 1874-1876, een stafschool in Indië gehad, doch alleen op papier. In laatstgenoemd jaar werd overwogen, dat het in Indië eigenlijk te warm was om te studeeren, en dat men voor de opleiding van Indische stafofficieren partij kon trekken van de in Nederland bestaande krijgsschool. De Indische stafschool werd dus weder opgeheven voordat zij nog opgericht was, en sedert trekken jaarlijks eenige luitenants - soms kapiteins - naar het Vaderland om daar, aan de krijgsschool, hunne kennis te vermeerderen.

Wij willen deze school niet afkeuren; zij heeft ook voor Indië haar nut, omdat zij de ontwikkeling van een aantal Indische officieren tot een hooger peil helpt opvoeren. Zoolang men niets beters heeft, zouden wij niet gaarne zien, dat het detacheeren van Indische officieren naar de Hollandsche krijgsschool gestaakt werd; beter iets dan niets. Maar toch mag gevraagd worden, of de mogelijkheid geacht wordt te bestaan, dat men aan die school ooit goede Indische stafofficieren vormt, - zelfs al is, zooals thans, één uit Indië gedetacheerd officier onder het leeraarspersoneel ingedeeld?

Grondige kennis van het Indische legerbeheer, van de geschiedenis van het Indische verdedigingsstelsel en van de beredeneerde beginselen der Indische legerorganisatie; grondige kennis van Indische volkenrechtelijke beginselen en van de in de verschillende gewesten gevolgde staatkunde; grondige kennis der Indische staatsinstellingen; grondige kennis van Indische vechtwijze en legerverpleging, zooals die door de lessen der Indische krijgsgeschiedenis en door practische kennis van land en volk gewijzigd worden, - en zooveel meer, hoe vragen wij, zou het mogelijk zijn dat dit alles behoorlijk zou worden onderwezen aan de krijgsschool te 's Gravenhage, die in de eerste plaats voor het *Nederlandsch* officierskorps is opgericht?

Wil men op den duur de meest mogelijke vruchten plukken van een Indischen generalen staf, dan behoort derhalve tevens in Indië een school te verrijzen, waar de officieren speciaal voor dien dienst worden opgeleid.

III.

Laat ons thans zien, hoe het gesteld is met de *infanterie*.

De generaal Lamarque zeide omtrent dit wapen terecht: ‘C'est l'infanterie qui fait la vraie force; c'est l'infanterie, dont partout et toujours il faut s'occuper; elle peut suppléer à tout, et rien ne peut la remplacer; c'est avec l'infanterie, que Gustave-Adolphe et Charles XII immortalisèrent le nom Suédois; c'est en perfectionnant son infanterie, que Pierre I triompha de son redoutable rival; c'est pour l'avoir négligée, que la Pologne a cessé d'être une nation.’

Inderdaad zal ons ook de beste voorbereiding tot den oorlog weinig helpen, wanneer wij niet voldoende *mannen* hebben om den oorlog te voeren: en in de eerste plaats is daarvoor noodig infanterie.

Volgens de bij de begrooting van 1884 overgelegde formatie-tableaux bestaat de infanterie van het Indisch leger organiek uit de volgende onderdeelen:

a. 18 veldbataljons (waarvan thans normaal 6, tijdelijk 7 te Atjeh), te zamen sterk 328 officieren, 4882 Europeesche en 5366 inlandsche minderen;
b. 4 depôtbataljons - hoofdzakelijk dienende tot opneming en oefening van recruten en reconvalescente - te zamen sterk 96 officieren, 1580 Europeesche en 1076 inlandsche minderen;
c. de garnizoensinfanterie, te zamen sterk 269 officieren, 2623 Europeesche en 6153 inlandsche minderen;
d. de subsistentenkaders, die tot opneming van doortrekkende militairen, schrijvers enz. dienen en ook voor een drietal posten de garnizoensinfanterie leveren, te zamen sterk 19 officieren, 120 Europeesche en 318 inlandsche militairen;
e. het suppletiedepôt, sterk 2 officieren, 8 Europeesche en 2 inlandsche militairen, en
f. de strafdetachementen, sterk 18 officieren, 200 Europeesche en 40 inlandsche militairen; deze dienen als kader en bewakingstroepen, de gestraften worden boven de formatie van het leger gerekend.

Wij hebben deze indeeling vermeld, hoofdzakelijk met het doel om de geringe sterkte der infanterie van het Indische leger te doen uitkomen. Voor eventueele oorlogen en expeditiën zijn, in hoofdzaak althans, alleen bestemd de 18 veldbataljons - 328 officieren en 10248 minderen -; doch van deze zijn, zooals gezegd, 7 te Atjeh; verder zijn 2 ter westkust van Sumatra en 9 op Java gelegerd. Zij zouden evenmin als te Atjeh,

ook op Sumatra's westkust als op Java tijdelijk geheel of grootendeels kunnen worden gemist; want feitelijk doen zij op de meeste plaatsen dienst als garnizoenstroepen. En neemt men dan in aanmerking, dat bij de bataljons in Atjeh steeds de zieken en tijdelijk voor den velddienst ongeschikten moeten worden vervangen; dat die bataljons op compleet moeten gehouden worden, dan is het duidelijk dat de overige korpsen er des te slechter om zijn.

De depôtbataljons hebben - hun naam duidt het aan -, voor den oorlog-zelf zeer weinig waarde; zij zijn zeer noodzakelijk, maar bestaan, wat de ongegradueerde militairen betreft, geheel uit lieden die, om de eene of andere reden, tijdelijk nog ongeschikt zijn voor den oorlog.

De garnizoensinfanterie zou niet kunnen dienen om, althans in eenigszins belangrijke mate, het veldleger te versterken; niet alleen omdat de garnizoenen tot handhaving der rust onder de overheerschte bevolking en tot bescherming van deze onmisbaar zijn, maar ook omdat een groot gedeelte der bezettingen bestaat uit individuen, die voor den velddienst afgekeurd en nog alleen voor den dienst in de versterkingen tegen een inlandschen vijand bruikbaar geoordeeld zijn.

De verdere boven vermelde onderdeelen kunnen grootendeels beschouwd worden als slechts non-combattanten te bevatten. Slechts in den hoogsten nood toch zou men er toe overgaan, de strafdetachementen tijdelijk op te heffen.

Wanneer men dit alles overweegt, dan is het duidelijk, dat wij niet overdrijven door te verklaren, dat er thans, indien ergens buiten Atjeh de gewapende macht krachtig moest optreden, hiervoor geene infanterie beschikbaar zou zijn zonder de rust op Java of Sumatra in de waagschaal te stellen of ons prestige in Atjeh een geduchten schok toe te brengen. De door den in 1883 afgetreden legercommandant voorgestelde uitbreiding der legerformatie met 3 veld- en 1 depôtbataljon achten wij dan ook *spoedvereischend*.

Bij de bovengenoemde beschouwingen namen wij de cijfers der formatie volgens de begrooting voor 1884 tot grondslag. Uit die van het koloniaal verslag over 1883, welke eenigszins van deze afwijken, blijkt dat de formatie op het einde van dat jaar bedroeg: 752 officieren, 10165 Europeanen, 970 Am-

boneezen en 11987 inlanders. De sterkte was echter geringer, de toestand dienvolgens nog ongunstiger dan wij boven schetsten; zij toonde de volgende cijfers: 740 officieren - waaronder 43 gedetacheerd uit Nederland en 18 adjudanten-onder-officier, dienstdoend officier - 9252 Europeanen, 86 Afrikanen, 1327 Amboneezen en 11771 andere inlanders. Men kwam dus 12 (of eigenlijk 73) officieren, 913 Europeanen en 216 inlanders te kort, terwijl 86 Afrikanen en 357 Amboneezen boven de formatie aanwezig waren. In totaal een te kort, behalve van de officieren, van 686 mindere militairen. En wij moeten hierbij voegen, dat, naar wij zeker vermeenen te weten, de sterkte in 1883 is achteruitgegaan en dus, wanneer men niet knutselt met vermindering der formatie-cijfers, het te kort in het volgend koloniaal verslag nog grooter zal blijken.

Het ongelukkige van dit te kort is, dat het bijna geheel te zoeken is bij het *kader*, zoodat de oefening en vorming der soldaten ernstig bedreigd wordt. Dit is duidelijk uit een der bijlagen van het koloniaal verslag, waaruit wij zien dat in de jaren 1878-1882 achtervolgend *minder* in de sterkte gebracht dan afgevoerd werden: 118, 143, 51, 202 en 130, te zamen 644 onderofficieren en 48, 10, 53, 7 en 53, te zamen 171 korporaals; in totaal 815 man kader. Ter betere beoordeeling van dit cijfer diene, dat de formatie 1793 onderofficieren en 1561 korporaals eischt.

Wanneer wij het vrij gunstig geval vooronderstellen, dat het kader in 1878 voor de thans geldende formatie compleet of iets meer dan compleet was - juiste gegevens dienaangaande zijn niet onder ons bereik -, dan zou uit de opgesomde cijfers blijken dat thans, bij de infanterie, ⅓ der organiek gevorderde onderofficieren en 1/9 der korporaals ontbreekt!

Hoe dit zij, - de gestadige achteruitgang van het kader, dat in vroegere jaren zonder veel moeite tamelijk wel compleet gehouden werd, geeft groote reden tot bezorgdheid, want zij toont dat onze Indische infanterie inderdaad in verval is.

Voor de goede leiding en oefening der soldaten toch is een voltallig kader onmisbaar. En die leiding en oefening moeten, bij een zoo onvoltallig kader als thans aanwezig is, geducht op den achtergrond komen. Menig onderofficier toch wordt door verschillende functiën, waarin voorzien *moet* worden, zoo-

als die van menagemeester, de wachtdienst, patrouilles enz., aan de hoofdzaak onttrokken, en bovendien doet steeds een belangrijk aantal geen dienst door verblijf in de ziekeninrichtingen.

Indien een behoorlijk kader ontbreekt, dan verslapt de krijgstucht en verandert het geregeld leger van lieverlede in eene *bende*, waarop men bij gevaar niet meer rekenen kan. Op historische gronden kan bovendien worden gezegd, dat, wanneer de quantiteit vermindert, ook het gehalte der onderofficieren en korporaals achteruitgaat; want om dan toch eenigszins in de behoeften te voorzien, worden bij groot incompleet dikwijls personen tot een graad bevorderd, die daarvoor anders niet in aanmerking zouden komen.

Uit de bovenopgegeven cijfers blijkt, dat het wapen dier infanterie - het hoofdwapen van het leger - in een ongunstigen toestand verkeert; er ontbreken een aantal officieren zoowel als mindere militairen, vooral kader.

Wat de officieren betreft, - met inbegrip van eenige betrekkingen buiten de eigenlijke korpsen is het totaal-incompleet 82 op de 807, d.i. ruim 10%. Dit incompleet wordt gedeeltelijk gedekt door de aanstelling van 19 adjudanten-onofficieren tot dienstdoende officieren - een maatregel, dien men in Nederland niet kent en die menige schaduwzijde heeft - en door de detacheering van 43 officieren van het Nederlandsche leger. Bovendien zijn nog 12 officieren van dat leger gedetacheerd in ruil met een even groot aantal van het Indische leger, die in Nederland dienst doen; deze kunnen derhalve bij onze beschouwingen buiten rekening blijven.

De detacheering der 43 officieren uit Nederland achten wij als *tijdelijke* maatregel een uitmuntend hulpmiddel; het Nederlandsche leger profiteert er van en zij schaadt het Indische niet. Maar op den duur mag zij niet dienen om het incompleet te dekken; want deze bron droogt op zoodra de toestanden in Europa veranderen, en het Indische leger moet er op ingericht zijn om zich te kunnen staande houden, ook wanneer de gemeenschap met het moederland gedurende geruimen tijd gestremd is. Op den duur moet er op gerekend worden dat, wanneer het Nederlandsche krijgsbestuur zijne officieren voor een gedeelte naar Indië wil zenden tot het opdoen van oorlogsondervinding en tot verhooging hunner practische bruikbaarheid,

zij *boven* de formatie van het Indische leger worden gevoerd.

Gemiddeld wordt, volgens eene in 1878 gemaakte berekening, jaarlijks eene aanvulling van 62 infanterieofficieren gevorderd. Voor deze aanvulling kan gerekend worden op een 20-tal van de militaire academie te Breda, een 10-tal van de cursussen bij het Nederlandsche leger (te Kampen en te 's Hertogenbosch) en een 20-tal van de militaire school te Meester Cornelis; verdere completeering kan slechts verkregen worden door overplaatsing van officieren van het Nederlandsche leger. Te zamen, kan men zeggen, zullen deze hulpbronnen *hoogstens* voldoende zijn om het jaarlijksch verlies te dekken, maar er is geen denken aan om daarmede, zij het ook zelfs langzaam, het te kort te doen verdwijnen.

De eenige bron, die vroeger ruimer vloeide, was de militaire school te Meester Cornelis, die echter een doorn in het oog scheen te zijn van het Departement van Koloniën. Men scheen de rationeelste wijze van aanvulling van het Indisch officierskorps, d.i. gebruikmaking van de middelen die Indië-zelf opleverde, niet te willen; de koloniale verslagen geven daarvan vermakelijke, neen treurige bewijzen.

In 1879 werd het voornemen kenbaar gemaakt, in Indië alleen de gelegenheid te behouden voor opleiding tot den officiersrang, niet voor landskinderen, maar voor vreemdelingen! In 1880 werd gezegd, dat alleen vreemdelingen en in Indië in dienst gekomen militairen daar officier konden worden. En eerst in 1882 werd van dit onlogisch beginsel, dat, in eene Nederlandsche kolonie, de Nederlanders bij de vreemdelingen zouden achterstaan, teruggekomen en bepaald dat alle onderofficieren weder dezelfde rechten zouden hebben. Maar om dan toch de opleiding tot officier in Indië zooveel mogelijk te beperken, werd toen de militaire school te Meester Cornelis, die vroeger 116 leerlingen met 3-jarigen cursus telde, tot eene inrichting voor 50 leerlingen met 2-jarigen cursus teruggebracht. Deze leerlingen zijn bestemd voor de infanterie en de militaire administratie; de infanterie kan dus stellig niet rekenen op meer dan 20 officieren per jaar, d.i. het cijfer dat wij boven stelden.

Het vroegere cijfer van 116 leerlingen was bepaald door de ruimte, welke de gebouwen te Meester Cornelis opleverden, en er zou dus geen bezwaar zijn daartoe terug te keeren. Bij de thans

betere regeling der voorbereidende cursussen kan de 2-jarige cursus die ook vóór 1872 bestond, behouden blijven; dan zal men weder kunnen rekenen op een 40-tal officieren, in Indië te verkrijgen.

Hoe dit zij, ons in hoofdzaak willende bepalen tot het constateeren van den toestand, meenen wij als slotsom te mogen uitspreken dat het noodig is, maatregelen te nemen tot vermeerdering van het korps infanterie-officieren. Dit is te meer noodzakelijk wanneer men in het oog houdt, dat uitbreiding van het Indische leger niet langer uitgesteld zal mogen blijven en de reeds voorgestelde vermeerdering met drie veld- en een depôtbataljon een aantal van 78 officieren zou eischen.

In het koloniaal verslag van 1883 wordt slechts met een enkel woord melding gemaakt van den achteruitgang van het kader: ‘Hoewel het aantal onderofficieren der infanterie, die in 1882 den dienst met paspoort of gagement verlieten, minder groot was dan in het voorafgegane jaar (305, tegen 372 in 1881), mocht het niet gelukken de verliezen, die het kader leed, geheel te dekken.’ Wel eene optimistische voorstelling voor het feit, dat men, ondanks de vermelde gunstige omstandigheid, het aantal onderofficieren met niet minder dan 130 zag verminderen!

‘Van de kaderscholen voor de infanterie, eerst onlangs opgericht, konden natuurlijk nog geene resultaten verkregen worden,’ zegt het koloniaal verslag. Inderdaad kan thans, ook bij onbekendheid met de cijfers der leerlingen, nog niet worden beoordeeld in hoever die scholen in de toekomst aan de behoefte zullen kunnen beantwoorden; maar twijfel is geoorloofd, wanneer wij bedenken dat de nieuwe kaderscholen niet zelfstandig, maar aanhangsels van de depôtbataljons zijn en daarvoor 8 officieren en 17 onderofficieren zijn aangewezen, terwijl de kaderschool, die van 1871 tot 1873 bestond, 15 officieren en een overcompleet kader van 3 compagniën telde. En *toen* had men hoofdzakelijk slechts te zorgen voor de geregelde jaarlijksche aanvulling, terwijl *thans* nog moet worden gezorgd voor de verdwijning van het zoo onrustbarend incompleet.

Daarom is, gelooven wij, de voorspelling niet gewaagd, dat met de thans opgerichte kaderscholen dit doel *niet* zal worden bereikt, en men hiertoe zal moeten komen tot de oprichting van een afzonderlijk instructie-bataljon in Indië. Goed kader is bij elk leger een *hoofdzaak*!

Uit overweging, dat wij niet in het bijzonder voor militaire

lezers schrijven, willen wij hier onze beschouwingen over de infanterie eindigen, niet twijfelende of men źal ons na kennisneming van al hetgeen wij mededeelden moeten toestemmen, dat dit wapen in een bedroevenden toestand verkeert; dat het *in verval* is, en dat krachtige maatregelen noodig zijn om het daaruit te verheffen.

IV.

De *cavalerie* heeft in de laatste jaren op merkwaardige wijze ondervonden, hoe de inzichten van hen, die in hoogste ressort beslissen omtrent de belangen der Indische krijgsmacht, kunnen afwisselen; hoe Gouverneur-Generaal en Minister van Koloniën, beide zich geene voorstelling kunnende vormen van het nut en de bestemming der verschillende wapens, beslissingen kunnen nemen, tegen de adviezen der legercommandanten indruisende.

De formatie was in 1873 vastgesteld op 7 escadrons, te zamen 40 officieren, 1076 minderen en 851 paarden tellende. Doch kort daarna (1876) kwam de Gouverneur-Generaal van Lansberge op het denkbeeld, dat 2 escadrons, ter sterkte van circa 300 man, wel - voor geheel Indië! - voldoende waren; cavalerie was eigenlijk maar weelde, werd gezegd, en blijkbaar had men dus van den Java-oorlog (1825-1830) geene studie gemaakt. Later, tusschen 1876 en 1880, werd begrepen dat 2 escadrons toch al te weinig was en werd de ontworpen formatie eerst tot 3, toen tot 4 escadrons uitgebreid. In 1880 scheen de Minister van Koloniën - die een jaar te voren de Indische regeering reeds had aangeschreven om, in afwachting van 's Konings beslissing, de cavalerie niet meer compleet te houden op de oude formatie, maar de sterkte geleidelijk te doen dalen tot de voorgestelde cijfers van 13 officieren en 386 minderen - plotseling bekeerd te zijn. In het koloniaal verslag van dat jaar werd gezegd, dat het legerbestuur tegen die geleidelijke vermindering bezwaren had ingegebracht, zoodat daarvan werd afgezien, en dat de Indische Regeering was uitgenoodigd, over de voorgestelde inkrimping der cavalerie tot 2 Europeesche escadrons nader hare gedachten te laten gaan. Doch kort daarop verklaarde de minister Van Goltstein in de Tweede Kamer, dat hij, na kennisneming van dáár en ook in het Indisch Militair Tijdschrift

gegeven adviezen, van oordeel was, dat de tot nu toe aanwezige macht aan cavalerie moest blijven bestaan.

Was dit oordeel ondoordacht uitgesproken? Het heeft er allen schijn van, wanneer wij het volgend jaar (1881) denzelfden Minister in het Koloniaal Verslag zien verklaren, dat de aanzienlijke inkrimping van het wapen, die vroeger in de bedoeling had gelegen, niet wel was overeen te brengen met de diensten, die op den duur daarvan kunnen en moeten gevorderd worden. Men was nu van plan, de lijfwachten-dragonders aan de hoven van Soerakarta en Djokdjokarta weder, evenals vóór 1873, van de cavalerie af te scheiden en onder toezicht van het civiel bestuur te brengen, en de cavalerie van 7 tot 5 escadrons (waaronder, terecht, een depôt-escadron) te verminderen. De sterkte zou dan worden: 32 officieren, 844 minderen en 700 troepenpaarden. Daar de beide detachementen lijfwachten-dragonders elk zouden bestaan uit 1 officier, 47 minderen en 40 paarden, zou bij slot van rekening de bezuiniging bestaan uit 6 officieren, 136 minderen en 71 paarden.

De aldus ontworpen formatie is in 1882 vastgesteld. Of men daarmede inderdaad bezuinigd heeft, zal eerst kunnen blijken, wanneer wij onverhoopt een ernstigen opstand te bedwingen zullen hebben op terreinen, waar de cavalerie krachtig zou kunnen optreden. Dat cavalerie ook bij het Indische leger niet kan worden gemist, ook al denkt men niet aan de verdediging van Java tegen aanvallen van buiten, is sedert 1878 in Atjeh bewezen.

Maar wat wij bedenkelijk vinden is de wijze, waarop die bezuiniging is tot stand gekomen. Tegen de adviezen in van dengene, die de zaak het beste moet kunnen beoordeelen, den legercommandant, stelt de Gouverneur-Generaal eene vermindering voor van de cavalerie, die nagenoeg met hare opheffing gelijk staat. De Minister van 1879 beaamt dat voorstel en geeft in afwachting van 's Konings sanctie, den last, dadelijk met die opheffing een aanvang te maken. Wijst dit - al is het waar, dat men later grootendeels van den verkeerden weg is teruggekomen - niet duidelijk aan, dat het lot van het Indische leger maar al te zeer afhankelijk is van persoonlijke opvattingen van onbevoegde beoordeelaren?

Bij de vermindering, die de formatie kort geleden heeft ondergaan, zou men geneigd zijn tot de onderstelling, dat er bij

de cavalerie nog een overcompleet zou bestaan, hetwelk van lieverlede moet insmelten; of althans dat, zoo bij één wapen, althans hier niet over incompleet zou kunnen worden geklaagd. De cijfers leggen echter eene andere getuigenis af: op de bovengenoemde, zooveel als men goedschiks kon, ingekrompen formatie ontbraken den 31 December 1882: 2 officieren, 127 mindere militairen en 138 paarden! Terwijl nog nauwelijks is verklaard dat de formatie van 32 officieren, 844 minderen en 700 paarden een minimum was, ontbreken, behalve een paar officieren, circa 1/7 der minderen en ⅕ der paarden, en is de sterkte dus *belangrijk* lager dan het minimum.

Ook bij de cavalerie ging het kader geleidelijk achteruit: van 1878-1882 werden 22 onderofficieren en 19 korporaals *minder* in de sterkte gebracht dan afgevoerd.

De aanvulling van het officierskorps, van de Koninklijke Militaire Akademie of door overgang van het Nederlandsche leger - in Indië bestaat de gelegenheid om cavalerie-officier te worden niet meer - zal op den duur, althans onder normale omstandigheden, wel geen bezwaar ontmoeten; of de mogelijkheid zal bestaan het kader te completeeren, door meer aandacht te wijden aan de bestaande korpsscholen, kunnen wij niet beoordeelen. Doch de aanvulling der mindere militairen schijnt op ernstige moeilijkheden te stuiten. Het is n.l. opvallend dat, terwijl men in 't algemeen steeds zooveel inlandsche soldaten voor het leger kan aanwerven als maar noodig zijn, het incompleet bij de cavalerie hoofdzakelijk op het inlandsche gedeelte drukt: er ontbreken slechts 10 Europeesche, maar niet minder dan 117 inlandsche ruiters. Waaraan dit is toe te schrijven, is ons niet duidelijk; in 1878 toch had men 605 inlanders en thans slechts 284.

Het incompleet aan paarden is vermoedelijk met opzet in het leven geroepen, als een gevolg van het incompleet aan ruiters, en dan ook rationeel. Het is immers niet aan te nemen, dat men de 1286 paarden, die voor het geheele leger, d.i. voor cavalerie en artillerie te zamen, noodig zijn, niet voltallig zou kunnen houden!

V.

Slaan wij thans een blik op den toestand der *artillerie*.

Wat het officierskorps betreft (formatie 151), schijnbaar is

dit overcompleet, daar de sterkte wordt opgegeven 152 te bedragen. Maar onder die sterkte zijn begrepen 18 adjudantenonderofficier, dienstdoend officier boven de formatie, benevens 12 officieren, die van het Nederlandsche leger zijn gedetacheerd, en 9 infanterie-officieren van dat leger, die tijdelijk bij de Indische artillerie dienst doen. In werkelijkheid bedraagt het incompleet dus niet minder dan 38. In het cijfer der formatie zijn 17 adjudanten-onderofficier dd. officier begrepen; organiek moeten derhalve 134 *officieren* aanwezig zijn, en ontbreekt hieraan ¼ gedeelte!

Hoe moet in dit ontbrekende worden voorzien? Bij het streven, dat in de laatste jaren kon worden waargenomen, om het Indische leger zooveel mogelijk afhankelijk te maken van het moederland, heeft men een paar jaar geleden de artillerieschool te Weltevreden opgeheven en daarmede de mogelijkheid weggenomen om *in Indië* artillerie-officieren op te leiden. Behoudens de omstandigheid, dat nu en dan een enkel officier van het Nederlandsche leger bij het Indische wordt overgeplaatst, moeten nu voortaan alle artillerie-officieren van de militaire Akademie komen. Wij zouden hiertegen - de staatkundige bezwaren nu daargelaten - minder bezwaar hebben, indien de akademie het vereischte aantal leveren kon; maar zij heeft dat tot dusverre nooit kunnen doen, en zal dat ook in de toekomst niet kunnen.

Volgens de statistiek van 1878 moet gerekend worden op eene aanvulling per jaar van 8 officieren; *deze* zou de akademie kunnen afleveren, maar ook niet veel meer. In 't geheel toch moet men, op grond der ondervinding, aannemen dat van Breda jaarlijks komen 70 à 80 officieren, waarvan de helft voor het Nederlandsche leger. Er blijven dus 35 à 40 voor Indië over, voor de 4 wapens te zamen. De officieren der cavalerie en genie moeten uitsluitend te Breda worden opgeleid, en ook de infanterie mag in den tegenwoordigen tijd wel een behoorlijk aantal wetenschappelijk gevormde officieren tellen. Wanneer men dus stelt dat van het even genoemd aantal officieren 20 voor de infanterie, 1 voor de cavalerie, 10 voor de artillerie en 5 à 6 voor de genie bestemd zijn, maakt men de billijkste verdeeling en is men trouwens ook in overeenstemming met den feitelijken toestand: van de 151 kadets voor Indië, op 1 September 1883 geraamd, waren (in 4 studiejaren)

85 voor de infanterie, 5 voor de cavalerie, 43 voor de artillerie en 18 voor de genie bestemd. De genie had in de voorafgegane jaren echter een grooter aantal kadets gehad.

Men kan dus rekenen op 10 artillerie-officieren per jaar, waarvan 8 voor de aanvulling der gewone jaarlijksche verliezen bestemd zijn. Er blijven dan *twee* over tot aanvulling van het thans bestaande incompleet van acht-en-dertig, en met die aanvulling zullen - wanneer men alle buitengewone omstandigheden en ook de voor Atjeh noodige uitbreiding buiten rekening laat - alzoo nog 19 jaren verloopen!

Wij hebben nooit bijzonder veel met de artillerie-school te Weltevreden op gehad; zij was, als meer inrichtingen in Indië, geheel op een goedkoopje ingericht en voldeed daarom niet aan billijke eischen. Maar zoo reorganisatie, uitbreiding van het onderwijzend personeel enz. noodig was, eenvoudige *opheffing* is, naar onze meening, inderdaad onverantwoordelijk geweest. In 1879 had men dàà nog 32 élèves, maar ook deze bron is thans gesloten.

En wanneer nu in het Koloniaal Verslag van 1883 wordt gezegd dat de kansen op geregelde aanvulling - ook van de artillerie - in volgende jaren ‘niet ongunstig’ zijn, dan kunnen wij dat slechts toeschrijven aan een hoogst betreurenswaardig optimisme.

Beter is het gesteld met de sterkte der mindere militairen. De formatie telt 1923 Europeanen en 1162 inlanders, de sterkte-cijfers vermelden 1908 Europeanen en 1082 inlanders, en het incompleet bedraagt alzoo in totaal 95 man of 3 pCt. der sterkte. Het aantal paarden is zelfs overcompleet: in plaats van 586, zooals het organieke cijfer aangeeft, bedraagt het 637, waaronder 68 muildieren.

Er zou dus in dit opzicht alle reden tot tevredenheid zijn, indien de formatie niet zoo hoogst bekrompen was; behalve de vesting- en garnizoens-artillerie, de militaire inrichtingen en werkplaatsen, telt het wapen in 't geheel niet meer dan 4 veld- en 4 bergbatterijen, eene sterkte, die voor het geheele veldleger ontegenzeggelijk te gering is. Ten behoeve van Atjeh achtte de vorige legercommandant het dan ook reeds onvermijdelijk noodig, het aantal bergbatterijen met een te vermeerderen. Bovendien bestaat er geen depôt-batterij, en evenmin eene

depôt-compagnie voor de vesting- en garnizoens-artillerie; beide zijn toch even noodzakelijk als de depôt-bataljons bij de infanterie of het depôt-escadron bij de cavalarie!

Evenals bij de andere wapens gaat het kader der artillerie geleidelijk achteruit; terwijl de formatie 356 onderofficieren en 226 korporaals telt, verloor men, in de 5 jaren van 1878-1882, niet minder dan 32 onderofficieren en 78 korporaals; het aantal leerlingen op de kaderscholen ging in den loop van 1882 van 65 tot 55 terug, en ook de kansen op geregelde aanvulling schijnen er dus niet beter op te worden.

Na hetgeen wij reeds bij de bespreking der infanterie aanvoerden, zal het wel onnoodig zijn op het gewicht van een voltallig kader te wijzen; het is bij de artillerie nog meer noodig, omdat de volledige oefening van den kanonnier veel meer zorg en tijd eischt.

VI.

Het wapen der *genie* eischte, op ult^{o}. 1882, volgens formatie 79 officieren; er waren echter slechts 66 aanwezig, en onder deze 4 gedetacheerden van het Nederlandsche leger benevens 8 infanterie-officieren, die tijdelijk bij de genie dienst doen. Het incompleet bedroeg dus in 't geheel 25 of bijna ⅓ van de formatie. Dit incompleet zal sedert niet onbelangrijk - met een tiental - verminderd zijn door de bijzonder groote productie der militaire Academie, maar het is nog niet verdwenen; en het zal in de eerste jaren ook niet verdwijnen, want, terwijl volgens de statistiek van 1878 de jaarlijksche behoefte op 5 officieren is berekend, telt de militaire Academie, naar 's Ministers opgaaf, in de 4 studiejaren slechts 18 kadets. Men zal dus in de eerstvolgende jaren nog steeds een incompleet van 15 à 20 officieren kunnen verwachten; en daar zij uitsluitend van Breda moeten komen - pogingen om op andere wijze in de behoefte te voorzien hebben steeds volkomen gefaald - zal het derhalve noodig wezen, dat het aantal plaatsen voor genie-kadets weder gedurende eenige jaren belangrijk verhoogd wordt.

Dit is te meer noodig, wanneer men rekening houdt met de dringende noodzakelijkheid om het korps genietroepen uit te breiden. Die noodzakelijkheid werd reeds in 1875 door den

Minister van Koloniën erkend. ‘Wat de compagniën mineurs en sappeurs betreft - zoo lezen wij in de memorie van beantwoordiging der begrooting voor 1876 - schijnt de oprichting van een drietal compagniën zeer wenschelijk, maar het gebrek aan genie-officieren belet daaraan voor het oogenblik gevolg te geven.’ Wij zijn thans ruim 8 jaar verder, maar nog altijd laat deze uitbreiding zich wachten; slechts is, voor den dienst in Atjeh, eene halve compagnie boven de normale formatie toegestaan.

Dat het tegenwoordig korps genietroepen ten eenemale onvoldoende is voor de behoefte, is duidelijk wanneer men overweegt dat, waar wij ook in den Indischen archipel oorlogen te voeren hebben, in den regel de wegen, de bruggen, alle logies voor de troepen ontbreken, en de genietroepen daarin moeten voorzien. Voor de tweede expeditie tegen Atjeh trok het geheele korps te velde, en bleef er *niets* op Java achter. Vijf compagniën genietroepen bij het Indische leger is inderdaad wel een minimum, ook voor oorlogen tegen inlandsche vijanden. Doch zuinigheidshalve - niet inziende dat de zuinigheid vaak de wijsheid bedriegt, en dat men in den oorlog de infanterie en artillerie de noodige hulpmiddelen om haar doel te bereiken niet behoort te onthouden - werd na 1876 van die vermeerdering niet meer gesproken. Toch blijft zij urgent.

Het Europeesch gedeelte der mindere militairen - bij den staf van het wapen, de genietroepen, de geniewerklieden en de magazijnen - is ruim compleet volgens de formatie; deze telt 455 man, terwijl 476 aanwezig zijn. Bij het inlandsch gedeelte, dat 221 man behoort te bedragen, is daarentegen een incompleet van 62 man, d.i. bijna van ⅓ der zooveel te bekrompen formatie.

Ook hier is achteruitgang van het kader te constateeren; terwijl men, in 1878 en 1879, nog een aanwinst van 15 onderofficieren en 20 korporaals had, verloor men in drie volgende jaren (1880-1882) niet minder dan 41 onderofficieren en 32 korporaals op eene formatie, in totaal, van 162 onderoffiecieren en 104 korporaals. Het aantal leerlingen op de kaderschool nam in den loop van 1882 van 94 tot 69 af.

Niettegenstaande al deze weinig bemoedigende cijfers verklaart het koloniaal verslag, als altijd optimistisch, dat ‘het korps genietroepen te Utrecht en de kader- en korpsschool te

Willem I *naar den eisch* voorzien in de behoefte aan kader voor den dienst der genie.' Het is maar, welken eisch men meent te moeten stellen!

Indien de eisch is, dat een onderdeel des legers voldoende sterkte moet hebben om te kunnen voldoen aan de in oorlogstijd daarop rustende verplichtingen, - dan schiet het wapen der genie daarin ontegenzeggelijk te kort.

VII.

Uit de voorgaande afdeelingen van ons opstel is gebleken, dat het over 't algemeen treurig gesteld is met de *wapens*, waaruit het Indische leger is samengesteld. Een onvoltallig officierskorps, een onvoldoend kader, en daardoor onvoldoende oefening der niet in genoegzame mate aanwezige manschappen; eene niet aan de zware, op dat leger rustende verplichtingen beantwoordende formatie, en, ook door beperking of opheffing der vroeger in Indië aanwezige militaire instellingen, weinig kans dat de toestand verbetert, het is, - alles te zamen genomen, waarlijk geen gunstig tafereel! En toch zal zeker geen deskundige ons van overdrijving beschuldigen.

Thans rest ons nog, na te gaan hoe het gesteld is met de hulpdiensten, die bij een leger onmisbaar zijn: de militaire administratie en de geneeskundige dienst.

De organisatie der militaire administratie is gebrekkig, omdat men daarbij eene behoorlijk gevormde intendance mist. Ondanks den ijver en goeden wil der personen, ondanks de bekwaamheid van enkelen, is de intendance te Atjeh ontegenzeggelijk in hare taak te kort geschoten; en dit kan ook niet anders, waar de Indische intendanten in den regel slechts kunnen beschouwd worden als eene hooger geplaatste klasse van kwartiermeesters.

Bij gemis aan voldoende en goede gelegenheden tot behoorlijke opleiding van kwartiermeesters heeft men sedert 1873 zijn toevlucht moeten nemen tot allerhande, op zich-zelf allen even afkeurenswaardige hulpmiddelen om het korps kwartiermeesters voltallig te houden. Men heeft in de laatstverloopen tien jaren onderofficieren met een zeer verlicht, of zelfs zonder examen tot luitenant-kwartiermeester benoemd; men heeft, in strijd met de wet, officieren van administratie, luitenants ter zee 2e kl. en scheepsklerken van de zeemacht in rang

en ancienneteit als kwartiermeesters bij het Indische leger overgeplaatst; gewezen ambtenaren ter kust van Guinea, personeel van de maatschappij tot exploitatie van de Staatsspoorwegen, klerken en adjunct-commiezen bij het ministerie van koloniën, jongeheeren met en zonder diploma van afgelegd eindexamen der hoogere burgerschool zijn in het korps officieren der Militaire Administratie ingelijfd, - kortom, men heeft genomen wat men ‘grijpen en vangen’ kon.

Wat is daarvan het resultaat? De cijfers van het koloniaal verslag geven hierop het antwoord: formatie 144, sterkte 117 benevens 6 uit Nederland gedetacheerde officieren. Het incompleet bedraagt dus nu nog, ondanks al de opgesomde hulpmiddelen, 27, d.i. ⅕ van de sterkte ongeveer!

In 1878 was het korps nog compleet; de formatie is sedert niet uitgebreid. Dit in aanmerking nemende, wijst de tegenwoordige toestand een schromelijken achteruitgang aan. Wel zegt het koloniaal verslag, dat het aantal jongelieden die zich voor den dienst der militaire administratie in Indië bekwamen toeneemt, maar dan bewijst dit alleen dat het aantal in de voorgaande jaren bijzonder klein was. Immers, volgens de in 1878 geleverde opgave moet men rekenen op eene gewone jaarlijksche aanvulling van 11 officieren; en volgens het verslag van 1883 werden opgeleid: te Kampen 14 in twee studiejaren, te Meester Cornelis 10 in drie studiejaren. Grootere aanvulling dan 10 of 11 per jaar kan dus niet worden verwacht, - en het incompleet dreigt minstens even groot te blijven als het thans reeds is!

De officieren der intendance worden - zonder eenige afzonderlijke opleiding - uit de beste kapiteins-kwartiermeesters gekozen. In de toekomst kan daarin eenige verbetering komen, nu telken jare een paar kwartiermeesters den intendance-cursus aan de krijgsschool te 's Gravenhage volgen; maar groot zal die verbetering voor den geheelen dienst niet kunnen wezen.

Afgescheiden van eene speciale opleiding in *Indië* voor den intendancedienst, is in ieder geval noodig eene uitbreiding der gelegenheid tot opleiding van kwartiermeesters. Ook voor deze opleiding is het besluit tot inkrimping van de militaire school te Meester Cornelis noodlottig geweest, en zal men wel verplicht zijn, daarvan op de eene of andere wijze terug te komen.

Voorloopig schijnt, zoo goed en zoo kwaad het gaat, aan het

gebrek aan officieren te gemoet gekomen te worden door aanstelling van meer adjudanten-onderofficier en sergeanten-majoor-kwartiermeesters; althans, de formatie telde 85, de sterkte 102 dezer categoriën.

Nergens is het incompleet aan officieren grooter dan bij den geneeskundigen dienst: de formatie eischt 184 officieren van gezondheid voor de behoorlijke verpleging onzer soldaten, en de sterkte bedraagt slechts 135, onder welke 1 officier, gedetacheerd van de reserve der marine, 13 vreemdelingen die voor 5 jaren als tijdelijk officier van gezondheid dienst doen, en 1 gepensioneerd officier van gezondheid, die op dezelfde wijzevoorloopig eene plaats inneemt. Het incompleet bedraagt dus in totaal niet minder dan 64, d.i. ⅓ der formatie, en wordt slechts tijdelijk tot 49 teruggebracht!

Hier is de nood zoo hoog gestegen, dat men zich in 1883 verplicht heeft gezien, de positie der militaire geneesheeren en hunne inkomsten belangrijk te verhoogen. Reeds vroeger werden voor de opleiding bijzonder gunstige voorwaarden gesteld, en dientengevolge zijn thans in totaal 112 studenten voor den Indischen dienst aanwezig. Dit cijfer schijnt vrij hoog, maar is het inderdaad niet. De jaarlijks benoodigde aanvulling is in 1878 geraamd op 13 doctoren; indien men het gunstige geval aanneemt dat van de genoemde 112 er 100 hunne bestemming bereiken en de opleiding gemiddeld slechts 5 jaren duurt, dan zal het thans bestaande incompleet jaarlijks met 7 kunnen afnemen en dus op dezen voet doorgaande na *negen* jaren verdwenen zijn. Maar, dan moeten ook alle omstandigheden medewerken!

Men zal nu de resultaten der in de laatste jaren genomen maatregelen moeten afwachten om te zien of de toestand verder zal verbeteren. Voorloopig kan men niet anders zeggen dan dat die toestand in de laatste jaren, en ook op het oogenblik nog, zeer treurig is.

Aan het militair personeel van den hospitaaldienst, organiek op 1684 man bepaald, ontbraken aan het einde van 1882 niet minder dan 161 man, d.i. 10 pCt.

Zelfs het personeel van den pharmaceutischen dienst kan niet bogen op eene sterkte, ongeveer gelijk aan de formatie:

deze bedraagt 43, gene 32, en er ontbreekt dus ¼ gedeelte van het organiek benoodigd getal. Dit incompleet is in 1883 eenigermate aangevuld door de benoeming van twee particuliere apothekers en door de indienststelling, voor vijf jaren, van 3 vreemdelingen.

In Juli 1883 waren - in 5 studiejaren - 18 jongelieden voor den pharmaceutischen dienst in opleiding; doch volgens de meermalen aangehaalde statistiek der jaarlijksche verliezen (bijlage C van het koloniaal verslag van 1878) bedroeg, van 1873-1877, het verlies in 5 jaren 11 apothekers. Wanneer al de bedoelde jongelieden na vijfjarige studie hunne bestemming bereiken, dan zal dus vermoedelijk het thans bestaande incompleet ook in 1888 nog niet verdwenen zijn.

Men ziet, dat ook bij de militaire administratie en den geneeskundigen dienst niet te roemen valt over voltalligheid van het personeel; dat bij *alle* wapens en diensten van het Indische leger daaraan veel ontbreekt. Doch dit alles zou nog minder zijn, indien men kon getuigen dat de krijgsmacht, die in Indië aanwezig is, *goed* mocht heeten.

Maar dit kan men *niet*. Boven wezen wij er reeds op, dat de oefening er grootelijks onder moet lijden, indien zooveel officieren, onderofficieren en korporaals ontbreken; maar ook al was dit laatste niet het geval, dan nog zou de oefening te wenschen overlaten zoolang men niet in Indië, gelijk bij andere legers, denkt aan het doen kampeeren van troepen, aan veldoefeningen op groote schaal, aan kadermanoeuvres, aan een normaal-schietschool enz.

En bij dat alles komt nog iets, en wel iets zeer belangrijks: volgens alle berichten gaat de *discipline* meer en meer te loor. Juist toen men - na het begin van den Atjeh-oorlog - meer soldaten van verdacht allooi aannam om het leger voltalliger te maken, toen de discipline strenger diende gehandhaafd te worden dan onder normale omstandigheden, schafte men de straf van rietslagen af; een op zich-zelf zeker prijzenswaardige maatregel, die echter ontijdig genomen werd en daarom verkeerd was. Na dien tijd zijn het aantal krijgsraadzaken en daarmede de militaire strafdetachementen en de bevolking der provoost- en detentiehuizen aanzienlijk vermeerderd. Dienst-

weigeringen - vóór 1873 onbekend - kwamen veelvuldig voor en werden niet volgens de militaire wetten bestraft. En verschillende andere feiten, ook uit den jongsten tijd, geven maar al te zeer blijk, dat de goede geest onder de Indische militairen te wenschen overlaat.

Wij wenschen hierover niet verder uit te weiden, omdat ons doel niet is te *alarmeeren*; wij willen alleen *waarschuwen*, in het diepe besef dat het meer dan tijd wordt, dat de machthebbenden zich meer dan tot dusverre aan het Indische leger laten gelegen liggen. Mogen zij bedenken, dat in Indië vóór alles noodig is een *goed* leger; dat dit in de meeste opzichten het bolwerk is van ons koloniaal bestaan.

Het Nederlandsche volk late zich niet langer in slaap wiegen door vergoelijkende voorstellingen; het meene niet dat de toestand bevredigend is, wanneer gezegd wordt dat hij in vergelijking met vorige jaren ‘niet ongunstig’ is, maar daarbij verzwegen wordt dat hij ook in vorige jaren reeds slecht was. Het lette op de teekenen des tijds, ook in staatkundigen zin, en houde de mogelijkheid voor oogen dat, wellicht spoedig, in den Indischen archipel, buiten Atjeh, een krachtig optreden onzer krijgsmacht noodig kan zijn.

Het zou zich te laat beklagen, indien het Indische leger dan niet meer in staat was aan zijne verplichtingen te voldoen!

's Gravenhage.

E.B. KIELSTRA.

Ode aan den Westenwind.

(*Percy Bysshe Shelley*.)

Dit gedicht werd opgevat en grootendeels geschreven in een bosch aan den Arno, op een dag, toen die onstuimige wind, waarvan de temperatuur tegelijk zoel en prikkelend is, de dampen vergaârde, die de herfstbuien ontlasten. Zij vingen, zooals ik voorzien had, tegen zonsondergang aan, vergezeld van dien prachtigen donder en bliksem, die eigen is aan de Cisalpijnsche gewesten. Het phenomeen, waarop het slot der derde stanza doelt, is bij den natuurvorscher welbekend. De plantengroei op den bodem van zeeën, meren en rivieren komt overeen met dien des lands in de kentering der seizoenen en staat dus onder den invloed van den wind, die het voorbeduidt.

Sh.

I.

Aâm van den Herfst, ontembre Westenwind,
Die, onbespeurd, de blaadren van het woud
Tot roof u kiest en voortdrijft pijlgezwind,
Als wichelaars hun geesten, flets en koud
En teringziek, een troep melaatschen; gij,
Die 't wapprend zaad een winterbed ontvouwt,
Waar 't roerloos ligt in muffe slavernij,
Als lijken in hun somber graf, tot weêr
Uw zuster van de Lent' haar melodij
Der droomende aarde toezingt, heinde en veer
(Als weidde ze er de lammren) veld en paân
Bestrooiend met een geurig knoppenheir, -
Ontembre Geest, die beurtelings doet vergaan
En roept ten leven: - hoor, ach, hoor mij aan!

II.

ô Gij, wiens drift in haar aâmechtig hijgen
De losse nevelen als loof ontbloot
En meêsleurt uit der heemlen dichte twijgen,
Met bliksemvuur of water in hun schoot, -
Reeds zie ik op uw glad, azuren sop,
Weêrschittrend als de vlechten van een groot
En woest Maenaden hoofd, van af den top
Des spansels tot het deinzend firmament,
De kuiven van de' orkaan. ô Lijklied op
Het stervend jaar, wiens middernacht de tent
Zal worden eener reuzengroeve, ontstaan
En ingenomen door geheel uw bent
Van zwarte dampen, waaruit vonken slaan
En regenjachten: - hoor, ach, hoor mij aan!

III.

ô Gij, die wektet uit zijn zomerdroomen
Den kristallijnen Middellandschen vloed,
Waar hij, gesust door 't kabblen zijner stroomen,
Nabij een puimsteen-rif aan Baiae's voet,
Al slapend torens en paleizen zag
En op dier tinnen, vonklend in den gloed
Der diepte, azuren kruiden, die géén dag
Zóó schoon penseelde. Ondwingbre, voor wiens baan
't Atlantisch meir zijn dammen met één slag
Tot kuilen botst, terwijl de dorre blaân
Der slijkerige wouden en het riet
En 't zeegebloemte uw barre stem verstaan,
En rillend, daar van angst hun kleur verschiet,
Zich plotsling zelf beplundren: - hoor mij aan!

IV.

Ware ik een dorrend blad, dàn hoordet gij,
Ware ik een wolk, die schielijk met u vlood,

Een rappe golf, die, enkel minder vrij,
Ja, door uw macht beteugeld, voorwaarts schoot
Als tolk van uw verschrikkingen! Wanneer
Ik nog een knaap was en uw tochtgenoot
Kon worden in de ruimten, als weleer,
Toen nauwlijks mij 't beschamen van uw spoed
Een droombeeld dacht: - ik riep u uit de sfeer
Niet biddend af en pijnde mijn gemoed!
Grijp als een golf, een wolk, een blad mij aan;
Ik valle op 's levens distelen, ik bloed;
Een juk van uren kromde en deed vergaan
Een ding als gij: trotsch, vurig, onweêrstaan!

V.

Maak mij uw lier, gelijk het dreunend woud, -
Zoo vallen ook mijn veege blaadren vrij:
De bruising uwer noten, forsch en stout,
Ontlokt ons beide' een najaars-melodij,
Wel droef, toch lieflijk tevens. In uw bond
ô Neem mij op, onstuimige, wees mij!
Verhef mijn doode zangen, dat de stond
Mag doemen der verrijzing, hemelwaart,
En schud en slinger bij deez' toovervond,
Als sprenkels uit een ongebluschten haard,
Mijn liedren onder 't menschdom heen en weêr!
Galm door mijn lippen aan de sluimrende aard'
Uw profecieën uit: - ô Storm, wanneer
De Winter naakt, is dan de Lente veer?

Nizza, 1879.
W. GOSLER.

Drie sonnetten.

I. Lenteadem.

Door woud en weide woelen weeldestroomen.
Een lenteädem is door 't land gevaren!
In 't luchtmeer wieglen goudgetopte boomen
Wier knoppen zwellen, bersten, loovers baren.

In wondren weemoed weggezonken, droomen,
Langs stille kronkelwegen, jonge paren
Die, wijl ze elkanders blik te ontmoeten schroomen,
Naar bloemen zoeken tusschen de eerste blâren.

In 't hart der jonkvrouw beven liefdewoorden.
- O mochten ze eeuwig ongefluisterd blijven! -
Reeds zoekt een mannenhand haar vingertoppen.

Doch luimig is de Aprilzon in het Noorden.
Wellicht waait morgen over alle knoppen
Een ijswind die hun sappen doet verstijven.

II. De sluimerende.

Den slanken arm om 't hoofdje rondgebogen,
Als jonge meisjes bij het rusten plegen,
Ligt in het gras, waar straks haar voetjes vlogen,
't Rooswangig kind, slaapdronken neergezegen.

Door 't loover lacht, met liefdestralende oogen,
De blauwe hemel 't sluimrend meisje tegen
En zachtkens benglen, door den wind bewogen,
Haar welkom wuivend, trossen gouden regen.

Haar lokkenweelde, uit zonnegloed geweven,
Versiert een krans van rozeroode klokjes
Waarop, hel flonkrend, perels dauw nog beven.

Een dartel koeltje streelt de lichte lokjes
Die, zacht als zij, haar langs het voorhoofd glippen
En 't kersenrood der halfgeloken lippen.

III. Zomeravond.

De kleine villas met hun bloemenhoven
Zijn voor mijn oog, dat voorwaarts blikt, verdwenen.
Hier blauwt een wijde vijver, waar omhenen
De boomen, vol verlangen, nader schoven.

Een kleurlooze avondhemel welft zich boven
Het stille water, door de maan beschenen.
Rondom het planken brugje, witbestoven,
Hoor 'k, in het loover, koele winden weenen.

Twee blanke sterren vonklen, rein en teeder.
Twee blanke zwanen drijven op en neder,
Bevallig zwenkend langs den gladden spiegel.

Daar bloeit de maan, een witte waterroze,
Haar kelk ontplooiend tusschen 't golfgewiegel.
- Een schoon tafreel, waarvoor ik zwijgend pooze.

HÉLÈNE SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Sprookjes in waarheid en verbeelding, door M.W. Maclaine Pont (Guldenseditie n°. 149). 's Gravenhage, Charles Ewings. 1884. *Bloemensprookjes*, door Nellie, 1e en 2e twaalftal. Batavia, G. Kolff & C°. 1883.

In de schitterend gekleurde tafereelenreeks, welke hij *Hommes et Dieux* betitelt, wijdt Paul de Saint-Victor ook een hoofdstuk aan *Les Contes de fées*. Van *la Mère-l'Oie* sprekende, zegt hij: ‘N'estelle pas, en effet, notre mère à tous, cette vieille filandière? Elle a bercé nos premiers rêves, donné des ailes à nos idées naissantes: elle a fait voler l'oiseau-bleu sous le ciel de notre berceau. Humble Scheherazade de la France! elle n'a ni la bouche d'or, ni l'imagination magnifique de sa grande soeur orientale.’ En dan geeft hij in zijn vaak verblindend proza een schilderachtig beeld van de Arabische Nachtvertellingen, om ten slotte weder tot la Mère-l'Oie terug te keeren. ‘Cette sorcellerie excentrique n'a sans doute ni l'harmonieuse beauté de la Fable Grecque, ni l'éclat du conte de l'Orient. Et pourtant, que de poésie dans ses cauchemars! que d'aurores boréales dans cette nuit du Nord! que d'apparitions délicieuses surgissent à chaque détour de la forêt des légendes!’ En verder: ‘Livre unique entre tous les livres, mêlé de la sagesse du vieillard et de la candeur de l'enfant. Il incarne le mensonge, il persuade l'impossible, il apprivoise les chimères... Tous les êtres fabuleux, qui, dans la légende, voltigent à une distance infinie de la vie réelle, Perrault les prive et les humanise... Il les revêt de clarté et de vraisemblance, il leur donne l'air familier d'une race fraternelle. Le conteur emmène l'enfant jouer au pays des Songes, et l'enfant croit courir dans le jardin de sa mère.’

Een niet minder warme hulde aan ‘ons aller moeder’ wordt

door de schrijfster van *Sprookjes in Waarheid en Verbeelding* gebracht. ‘Moeder de Gans!’ - schrijft zij - ‘gij vriendelijke oude vrouw, aan uw spinnewiel, met uwe voeten misvormd door het trappen op het treedje!... Wij behoeven het den tijdgeest niet te smeeken dat hij uw rijk met vrede laat; laat hem gerust de heerschappij over ijzer en staal, koel verstand en ruwe kracht. Gij, groote koningin, zijt machtiger dan hij!... Wie kinderen lief heeft, wie zelf nog iets heeft overgehouden van den tijd toen hij voelde en dacht als een kind, hij buigt zich onder uw schepter, uit dien warmen aandrang des harten, die rekenschap van zijn daden vraagt noch geeft... O, zie hoe thans uw rijk zich uitbreidt! Niet alleen de kinderen, ook de volwassenen, lieden van allerlei leeftijd, rang en stand komen nader en luisteren naar hetgeen gij hun te zeggen hebt. De wijzen en verstandigen, de mannen van de wetenschap treden dichter bij en buigen het hoofd bij den klank van uwe zachte stem.’

Maar niet om een dergelijke hulde te brengen, of om ons nog eens weêr de bekende sprookjes te verhalen, werd dit boekje geschreven.

Men stelt zich in onze dagen niet tevreden met de legenden, fabelen, sproken, welke in verschillende talen tot ons gekomen zijn, te genieten; men wil weten hoe zij ontstaan zijn; men heeft geen rust voor men den oorsprong van die verhalen heeft opgespoord, en de symbolische beteekenis er van heeft gevonden. Het is bekend dat een gansche schaar wetenschappelijke mannen zich bezig houdt met te onderzoeken van waar de verhalen, die wij als sproken en legenden kennen, of die, in de nieuwere litteratuur, ons in den vorm van fabelen hebben bereikt, gekomen zijn, en welke gedaantewisselingen zij op hunne soms vrij lange tochten hebben ondergaan. Van de bekende fabel *Le meunier, son fils et l'âne* weet men dat Lafontaine haar putte uit een verhaal van Malherbe door Racan overgebracht, en vooral uit een grappige vertelling van Poggio, die hem weer van een Duitsch-Zwitsersch dichter der 14e eeuw Ulrich Boner had, welke Boner het verhaal op zijn beurt ontleende aan *Le miroir des exemples* van den aartsbisschop van Acre, Jacques de Vitri (gestorven in 1250), die het klaarblijkelijk bij een Arabisch schrijver Ibn-Saïd had gevonden. Hoewel de onderzoekingen niet hooger zijn opgeklommen, zijn de geleerden het vrij wel hierover eens dat de voortreffelijke

fabel, die Jacques de Vitri en Ibn-Saïd mededeelen, en die zulk een volmaakte geringschatting van de wereld en hare oordeelvellingen predikt, een buddhistisch karakter heeft, en dus oorspronkelijk uit Indië afkomstig moet zijn. Een ander voorbeeld van zulk een langen zwerftocht is die, welken de Oostersche legende, De Engel en de Kluizenaar, gemaakt heeft, vóórdat zij in een roman van Voltaire, *Zadig*, belandde.

Een dergelijke vergelijkende studie is ook op de Sprookjes toegepast. De heer M.A. Perk heeft in Augustus 1882 in dit tijdschrift, in een opstel, *De Sprookjes van Moeder de Gans*, van het onderzoek naar de herkomst der tooververtellingen een belangrijk overzicht gegeven. Mej. M a c l a i n e P o n t deelt ons op hare beurt meê, wat de wetenschap, zoowel omtrent de ons allen bekende Sprookjes van Moeder de Gans, als omtrent andere sproken en legenden, als de Rattenvanger van Hamelen, Fortunatus enz., weet te vertellen, en zij doet dit op heldere, eenvoudige wijze, zonder vertoon van geleerdheid. Wij maken kennis met Blauwbaard, als met den Winterreus, die op de schoone bloeiende aarde loert; met Roodkapje in haar kleurig pakje, als met het beeld van de tinten en verwen die de zomerzon toovert op weide, bosch en berg, tot zij door den winterwolf wordt verslonden; met de Schoone Slaapster, die ons herinnert aan Brunhilde, door Wodan in diepen slaap gedompeld en door Sigurd gewekt, - en met nog zooveel meer. Zoo wordt ons de geschiedenis dezer sproken en legenden meegedeeld en de beeldspraak dezer mythologie verklaard.

Dit alles is zeer wetenswaardig en belangrijk voor de volwassenen, mits zij het voor zich alleen behouden en niet trachten met dergelijke verklaringen hunne kinderen wijzer te maken. Voor dezen mogen de Sprookjes zonder commentaar bewaard blijven. Er zijn ouders, die, om ik weet niet welke redenen van hoogere opvoedkunde, hunne kinderen buiten de sprookjeswereld laten. Het zij zoo. Maar gunt gij hun den toegang, zet dan ook de deur van het tooverpaleis niet op een kier, maar laat ze wagenwijd open. Laten de kinderen zich aan het bovennatuurlijke en verschrikkelijke met al zijn kleuren en geuren naar hartelust te goed doen; laten zij hunne verbeelding, hunne phantasie volop den kost geven. De tijd komt vroeg genoeg, ‘waarin zij zeggen zullen, ik heb geen lust meer in dezelve.’

Wij weten niet hoe N e l l i e , de talentvolle schrijfster, op wier ‘Brieven aan Minette’ wij onlangs de aandacht vestigden, denkt over de plaats, welke het bovennatuurlijke in de kinderverhalen mag innemen. Zeker is het, dat er van het verschrikkelijke, dol buitensporige, phantastische in haar *Bloemensprookje* niets te vinden is. De kinderen zullen er geen kippevel van krijgen en indien zij er al van droomen, dan zullen het liefelijke droomen zijn. Maar in haar eigenaardig soort behooren deze kleine verhaaltjes, - parabels, fabels, sprookjes of hoe men ze noemen wil - tot het beste wat men den kinderen kan geven.

‘De kinderdichter’ - heeft Busken Huet gezegd - ‘mag en kan moraliseeren. Hiertegen is, als algemeen beginsel, niets in te brengen. Doch zijn mogen hangt af van zijn kunnen. De ons omringende natuur, de zich om ons heen bewegende dierenwereld, het hondje-drenkeling, de piepende vogeltjes, alles kan hem stof geven tot nuttige leerling. Doch juist omdat hij deze laatste, om zoo te zeggen, slechts voor het grijpen heeft, komt eigenlijk alle^{s} op de inkleeding aan.’ Welnu, de inkleeding van deze Bloemensprookjes is zoo goed als men ze wenschen kan; de omstandigheid, dat de Nellie omringende natuur de Indische is, geeft hun bovendien een eigenaardige bekoorlijkheid. Daarbij is Nellie's stijl levendig, smaakvol, frisch, haar toon hartelijk en opgeruimd en weet de schrijfster zich in den regel te wachten voor het te zoetelijke, weeke, waartoe de onderwerpen, welke zij voor haar sprookjes koos, haar allicht zouden hebben kunnen verleiden.

***Liederbuch des Deutschen Volkes*, herausgegeben von *Carl Hase, Felix Dahn* und *Carl Reinecke*. Neue Auflage, Leipzig Breitkopf und Härtel, 1883.**

Welk een wondere kracht er in het sprookje moge schuilen om het kinderhart te vormen en de kinderlijke phantasie op te wekken, ook het lied bezit een weldadige kracht, die niet ongebruikt gelaten mag worden. Wie daaraan nog mocht twijfelen, dien zouden wij Dinsdag den 4^{den} Maart jl. in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam hebben willen zien, toen daar door een duizendtal kinderen van de lagere scholen, onder meer, Benoit's frisch en kleurig kinderoratorium *De wereld in!* werd gezongen. Hoe opgewekt was de

toon die daar heerschte; welk een vreugde straalde er uit die duizenden kinderoogen, en welk een reine levenslust stroomde er door de helder verlichte ruimte! En - met uitzondering van enkele gedeelten, waar de componist aan ongeoefende kinderstemmen werkelijk te hooge eischen stelt - hoe muzikaal en hoe vast klonk die zang!

Er wordt geen onrechtvaardiger beschuldiging tegen onze natie uitgebracht dan die, waarbij haar muzikale zin wordt ontzegd. Dat die zin niet meer te voorschijn treedt is voor een deel daaraan te wijten, dat er in ons land bij al hetgeen er voor en 'aan' muziek gedaan wordt, nog veel te weinig wordt verricht om het volk muziek te laten hooren, om het aan het zingen te brengen van goede opwekkende liederen.....

Zoo peinsden wij, toen wij de nieuwe uitgaaf van het *Liederbuch des Deutschen Volkes* ter hand namen. In 1843 werd deze bundel door een vriendenkring, aan welks hoofd niemand minder dan Carl August Hase stond, het eerst uitgegeven. Thans heeft de 83jarige, beroemde kerkhistoricus de hulp van den dichter Felix Dahn en, voor het muzikale gedeelte, van den kapelmeester Carl Reinecke ingeroepen, om deze nieuwe uitgaaf te bewerken. Niet minder dan duizend liederen in twaalf rubrieken verdeeld - kinderliederen, wandelliederen, gezelschapsliederen, balladen, vaderlandsche liederen, enz. - zijn hier bijeen gebracht. Onder de liederen van allerjongsten datum treffen wij drie gedichten aan van Dahn (Gothentreue, Teja's Todgesang, Gothenzug), waarvoor onze landgenoot Willem de Haan, thans te Darmstadt, de muziek schreef. Het spreekt van zelf dat het 'Macte Imperator!' niet ontbreekt, waarop wij onlangs bij de aankondiging van Dahn's gedichten wezen.

Doch het is niet om deze liederen in onze Nederlandsche kringen ingang te doen vinden, dat wij er de aandacht op vestigen. Wij wilden alleen, naar aanleiding van dezen bundel, de vraag opwerpen: Zou het niet mogelijk zijn om, onder even degelijk toezicht zoowel wat den tekst als wat de melodiën betreft, ook voor ons volk een dergelijken bundel samen te stellen? Hij zou o.i. moeten bevatten de meest geliefde vaderlandsche liederen uit vroegeren en lateren tijd, de populairste van Heye, de kernachtigste uit Worp's verzamelingen, en elk lied dat in grooter of kleiner kring, als volksgezang of kinderlied, bekend en geliefd is en het verdient te blijven. Men verspreide zulk een

bundel onder het volk, in de werkmansvereenigingen, in de volksmaatschappijen; men deele dien, waar het kan, kosteloos uit; men trachte het gebruik er van op de openbare scholen zoo al niet verplichtend, dan toch zoo algemeen mogelijk te maken. Is er een feest, een nationale vreugdedag, dan gebruike men zijn invloed om deze liederen op de lippen van het volk te brengen.

Zou er in dien geest niet iets te doen wezen?

Wazenaar (Dr. Am. de Vos), *In de Natuur*, Dichtwerk. Gent. Ad. Hoste. 1884.

Krachtige, heldere, verkwikkende liederen, uit de eeuwig frissche bron der natuur geput, hadden wij, op den titel afgaande, in den bundel van W a z e n a a r denken te vinden. Doch wij werden bitter teleurgesteld. Slechts een klein gedeelte van de stukken, waaruit dit ‘dichtwerk’ bestaat, is in versvorm, het overige is geschreven in een soort van poëtisch proza. Als een staaltje van de toonhoogte, waarop het door Wazenaar bespeeld instrument staat, nemen wij, op den tast, uit het eerste stuk van den bundel een paar zinsneden van het eerste hoofdstuk. Dit hoofdstuk bestaat uit vragen en antwoorden.

De vraag tot den dichter luidt:

‘Wat hoopt gij van de poging om uw voorhoofd boven het zwerk te heffen der gemeenheid, zooals de Hecla dwars door de nevels van IJsland?’

En de dichter antwoordt:

Wat *ik* hoop?

‘Ik hoop, al ware 't maar als een worstelende drenkeling, het hoofd boven de smorende mistgolven te houden, opdat mijn oog niet geloken worde voor de ontzaglijke flakkering over 't sneeuwveld, en ten minste van den weerglans meestrale met de watersprongen der Geijsers, met de goudpluvier op de schotsen.’

Op dien opgeschroefden toon, in dien geest van zinledigen bombast gaat het nagenoeg den geheelen bundel door. Te vergeefs zoekt men naar een eenvoudig, liefelijk beeld in een smaakvollen vorm gegoten, of naar een stoute gedachte in krachtige, dichterlijke taal.

De dichter Wazenaar is een geleerde; al haalt hij, blijkens de aanteekeningen, zijn geleerdheid bij voorkeur uit Jules Verne en het Magasin Pittoresque. Hij verhaalt ons in *Carbo* van het raadselachtig verleden, toen ‘de torenhooge schublycopoden, het sterrebladig titanengeboomte, de overgroote paardestaarten en de onafzienbare wouden van dikgestamde varens gulzig zelfleven dronken aan ziedende stortregens, die bruisten van koolzuur.’

Even barok als zijn proza is, even onverkwikkelijk is zijn poëzie. De ‘voorbijtocht’ van Venus voor de zon (6 Dec. 1882) bezingt Wazenaar in een gedicht, waarvan het eerste couplet aldus luidt:

> Als Venus tusschen de aarde en de zon eens wandelt
> in hare eeuwig jeugdige schoonheidspracht,
> wat is 't dan een staren alom door de kijkers,
> van bergentop en sterrenwacht!
> Hoe wordt ze nagespied en bewonderd,
> van zoodra zij voor 't gouden veld verschijnt,
> Totdat ze aan de wederzijde er afglijdt
> en opnieuw in de blauwe leegte verdwijnt!

Een gedicht, ‘Gekleurd gesternte’, begint zoo:

> Laat ons van dit arm planeetjen,
> op der linze schichtigen straal.
> Wijde en wijder kimmen over,
> naar de kreitsen zonder paal,
> Klimmen opnieuw in heiligdommen,
> vol onafmaalbaren vervenpraal.

Op onzuivere beelden, als:

> Zij overkneedt nog altijd hare grove schetsen.

Op kreupele regels, als:

> Een wenk - en daar sproten de gloedfonteinen
> in garven, in wolken, *de duisternissen door*,

wijzen wij ter loops.

Op het gevaar af van in des dichters oogen te schijnen,

> Den stommen hoop gelijk, van schoonheid stug,
> Het hart van steen, 't verstopte brein bevrozen,
> Waar zelfs 't Genie geen sprankel drift in wekt,

erkennen wij geen smaak te kunnen vinden in dezen arbeid van den schrijver van ‘Een vlaamsche jongen.’

Realistische schetsen. Eene proeve van vertaling. Utrecht, J.L. Beijers. 1883.

Het is reeds eenige maanden geleden dat wij verrast werden door dezen bundel novellen uit het Italiaansch, het Fransch en het Engelsch, die, in een keurigen vorm gedrukt, als proeve van vertaling, zonder den naam van den vertaler, naar de smaakvolle uitgever ons mededeelde, slechts in een zestigtal exemplaren getrokken, aan eenige letterkundigen werd ten geschenke gegeven. De wijze, waarop deze bundel in besloten kring verspreid werd, maakt eene eigenlijke beoordeeling in het openbaar onmogelijk. Mocht de vertaler er toe besluiten om op zijne proeve het volle licht der openbaarheid te doen schijnen - hetgeen zij allezins verdient - dan zullen wij er gaarne in het breede over uitweiden. Thans slechts een paar woorden.

Men moge over de naturalistische richting in den roman onzer dagen den staf breken en met weerzin zich afwenden van geschriften als Zola's jongste roman *La joie de vivre*, waarin de uiterste grens van het walgelijke en cynische in de keus van het onderwerp zoowel als in de wijze van behandeling bereikt schijnt, - het zou onbillijk zijn, wanneer men weigerde recht te laten wedervaren aan de mannen van talent, in Frankrijk en daarbuiten, bij wie, al mogen zij zich in beginsel onder de vaan van Zola hebben geschaard, de natuur vaak boven de leer gaat, en die ook in hunne meest gewaagde voorstellingen kunstenaars blijven. V e r g a , in Italië, van wien vier schetsen in dezen bundel voorkomen, en G u y d e M a u p a s s a n t , in Frankrijk, wiens ‘Une fille de ferme’ hier vertaald is, zijn zulke kunstenaars. De hartstocht voor de werkelijkheid, die hen bezielt, doet hen niet terugdeinzen voor de schildering van het meest verdorvene en het meest zinnelijke in de menschelijke natuur, maar hij doet hen evenmin de eischen van het schoone uit het oog verliezen. Er is in hunne voorstelling een fijnheid van toon en uitdrukking, welke de hoogste bewondering verdienen. Juist die fijnheid van behandeling maakt de vertaling van dergelijke schetsen uiterst moeilijk; ook daarvoor is een kunstenaarshand noodig. Met groot talent en gekuischten smaak zijn deze vertalingen bewerkt. Moge een grooter publiek dan de zestig uitverkorenen weldra in gelegenheid worden gesteld zich daarvan te overtuigen.

J.L. Wertheim, *Proza en Poëzie*. 2 deelen. Amsterdam, Gebrs. Binger. 1884.

Had men den dichter, wiens vroege dood door zoovelen betreurd is, voorspeld dat zijn letterkundige arbeid in twee statige deelen, op zwaar papier, voortreffelijk uitgevoerd en met zijn portret versierd, het licht zou zien, hij zou, vriendelijk glimlachend, het hoofd hebben geschud en, bescheiden als hij was, als zijn gevoelen hebben uitgesproken, dat wat hij schreef zulk een onderscheiding in het minst niet verdiende. De waardeering, welke Wertheim's arbeid bij zijn leven mocht ondervinden, de onverdeelde hulde, welke hem voor zijne voortreffelijke dichterlijke vertalingen werd gebracht en de bewijzen van sympathie, hem van zoovele zijden ten deel vallende, waren den eenvoudigen man genoeg.

Nu de dood J.L. W e r t h e i m heeft weggerukt, is de uitgaaf van zijne geschriften een daad van piëteit geworden, die wij met ingenomenheid begroeten. De vele vereerders van zijn talent en van zijn persoon zullen ongetwijfeld gaarne in dezen vorm zich in het bezit willen stellen van een blijvend aandenken aan den talentvollen letterkundige.

Via Crucis.

Eene phantasie.

Het valt niet te loochenen, dat de poëzie der Alpen een deel van haar wezen ontleent aan de uiterlijke teekenen van het Katholicisme. Ik meen niet die hoogere, of liever, die bijzondere poëzie, welke zich aan den voor haar ontvankelijken openbaart op de slechts met inspanning genaakbare spitsen, op de verstijfde golven der gletschers, in de huilende wildernissen van rots en sneeuw, waar de geest, aan al het eigenlijk aardsche onttogen, zich huiverend verdoold vindt op den drempel van het oneindige ledig. Ik bedoel datgene, wat op den duur, voor de meesten onzer althans, eene warmere, eene inniger aantrekkelijkheid bezit: de poëzie van weg en steg, van dal en helling, van woudpad en landschapsbeeld - kortom, indien ik het zoo noemen mag, de innerlijke, de huislijke, de menschelijke poëzie van het Alpenland. Het steenen kruis op de pashoogte, het crucifix aan de splitsing van het pad, het madonna-beeldje bij de brug over de schuimende stortbeek, de vespertoon van uit den dalgrond, de eenzame kapel, genesteld aan den rotswand, of helder zich spitsend tegen het hemelsblauw op de hoogte naar welke gij streeft - zeg, gij die elders voor deze dingen slechts onverschilligheid of weerzin voelt, zoudt gij ze hier willen missen? - Denk ze u verdwenen, en gij zult uwe bergen en valleien nauwelijks meer herkennen. Het zal wezen of er een adem der verwoesting heenvoer over dit land. Want zóó eng zijn deze voorwerpen verknocht geworden aan dezen bodem, dat het is als waren zij van nature daaruit voortgesproten, gelijk het mos uit den vóór eeuwen neergerolden steenklomp, of het sparrenbosch uit de steile flanken van het ravijn. Zij staan u hier ook niet in den weg. Te huis, op het vlakke land, waar de natuur zoo klein is en de kerken zoo groot zijn, kan u de aanmatiging dezer laatsten, niet altoos door schoonheid vergoe-

lijkt, wellicht hinderen; maar hier is de natuur zoo groot, en de kapellekens, de kruiskens zijn zoo schamel, dat gij hun gaarne hun bescheiden plekje gunt voor het aangezicht der zonne. En voorts nog uit eenen heimelijken drang des harten hebt gij deze verweerde tempeltjes, deze wansmakelijke en ontkleurde afgodsbeeldjes lief gekregen. Ontken het niet: al wandelend hebt gij, ondanks uzelven misschien, al wandelend hebt gij leeren gevoelen hoe er hier althans, te midden van deze ontzaggelijke schepping, iets echts, iets aandoenlijk echts kan liggen in die telkens herhaalde symbolen eener overgave van het menschelijk gemoed aan de bemiddeling en bescherming van een gemoedelijk veelgodendom. Geweldig zijn de gezichten die hier worden gezien, overmachtigend de gevaren die hier dreigen; en onder dit besef wil de zoon der bergen bij elke honderd schreden zich kunnen vastklampen aan het kleed der Genaderijke of aan den mantelslip van een barmhartig heilige, evenals het kind bij stormgeloei zich nauwer prest aan moeders borst, of in het spokend duister angstig grijpt naar de hand des vaders.

Nergens nu geraakt men volleder onder de bekoring van dit landschappelijke aanstrijksel der katholieke legende, dan in de valleien van Italiaansch Tirol. Meer dan ergens toch is dáár het Katholicisme inheemsch; meer dan ergens vindt het dáár, met gansch zijnen uitwas van naïeve schrik- en reddingsbeelden, den bodem in welken het gedijt; meer dan ergens wordt dáár de innige verwantschap u duidelijk tusschen eenen romanesken godsdienst en eene romantische natuur. Ook het Beiersche Oberland, het Schwarzwald en de Rijnstreek zijn uiterst katholiek; doch zij zijn het eenigermate in spijt van zichzelven: de wind die er over henenwaait, de hemel die zich er over welft, zijn protestantsch in toon en in stemming: de kruisdienst heerscht er als bij usurpatie, en door de wierookwalmen heen trekken er onzichtbaar de stroomingen van Germaansche critiek, van noordsch positivisme. Maar in deze dalen *ultra montes* verstoort geen wanklank den slaperigen dreun van het misgegalm. De Madonna is er eene dochter des lands; de goede heiligen hadden er hunne woonsteden; het kruis, gelijk de vijgeboom, is er autochthoon.

Wend uwen voet naar eene der heerlijksten onder die zuidelijke valleien, eene die in stoutheid en pracht hare meerdere niet heeft tusschen Gross Glockner en Montblanc: het Val di Genova.

Van Riva's bloeiende Campagna loopt noordwaarts uw weg. Hebt gij met half verrukten, half weemoedigen afscheidsblik u losgescheurd van het laatste glansen des blauwen Garda-meers, dan is de richting u gebaand: gij behoeft slechts den Sarca-stroom tegemoet te treden langs zijne bedding, van waar hij de klare wateren troebelt onder het ijle lommer der olijven, tot aan den oorsprong zijns bestaans in het hart der gletschers van den Adamello. Van hier tot ginds, van des zuidens wulpsche kleurenpracht tot aan den drempel van den eeuwigen winter, strekt zich slechts de afstand eener dagreize; doch daartusschen ligt ruims genoeg voor eenen hemel en eene hel. In de zwarte klove, langs welke de weg zich bij Le Sarche opwaarts wringt, mocht Dante aan de hand van Virgilius zijn afgedaald naar de woonplaatsen der verdoemden. Gelijk een eeuwigdurend wanhoopsloeien rijst uit het grauwe diep de stem van den bergstroom, die zich woedend als een demon door de fundamenten van het gesteente henenscheurt; en waagt gij het neer te blikken over de lip van dezen Avernus, dan is het u als speurdet gij in een grondeloos verschiet eenen weerschijn van den zwavelgloed der onderwereldsche fornuizen. Doch zijt gij eenmaal voort uit deze van het licht des hemels verzaakte engte, en ontsluit zich bij Tione voor uw betooverd oog het vergezicht in het groene, met witte gehuchten en ranke campanilen bezaaide Val Rendena, langs welks gaarden en kastanjegroepen diezelfde Sarca, die straks gelijk een grimmige draak zich door der bergen ribben heen zal bijten, nu hare wateren glad strijkt om tot spiegel te dienen aan de maagden van het dorp - dan waant gij dat Eden, herschapen in eene volkplanting van gelukkige menschen, niet liefelijker wezen kon. Aan het einde van dit hemeldal ligt Pinzolo, uw nachtkwartier - en links daar tusschen de donkere bergen kromt zich de monding van het Val di Genova.

Het is zes uren klimmens, tot waar de ijswand van den Mandron-gletscher u het pad versperren zal. Met het krieken van den ochtend dus gordt gij u aan; gij brengt den verbleekenden Hesperus uwen groet, wascht uwe longen schoon met

teug op teug van de reine, koele morgenlucht, grijpt den bergstok, juicht juchhei! - en daar gij stof en assche zijt, zoo verzuimt gij trots al uw ongeduld niet eenen blik te werpen in den knapzak des jongelings, die u tot gids zal strekken. Licht van voet stapt Battista reeds vooraan, wel zeker dat gij hem volgen zult.

Ik sprak van de landelijke symbolen des katholieken geloofs. Welnu, ook in dit schier onbewoonde hoogdal zult gij die niet afwezig vinden.

Uwe eerste schreden opwaarts, zoodra gij het dorp achter u hebt, brengen u reeds naar eene plaats der boete en des gebeds. Een kruisgang is het, dien gij betreedt. Om de twee of drie minuten stijgens vindt gij eene kleine steenen nis, die een ruw en bont geschilderd tooneel omvat uit de lijdensgeschiedenis van den Heiland. Er zijn er elf zoo; en zij voeren op naar eene eeuwenheugende, ietwat zijwaarts op eene vooruitspringende rotspunt gelegene kapel, aan den H. Stephanus gewijd.

Ik bid u, geef acht nu op dien knaap daar, Battista, uwen leidsman en mondkostdrager. Twintig malen misschien reeds in zijn jeugdig leven heeft hij in het zweet zijns aanschijns deze hoogte beklauterd, om, neergeknield bij elke der twaalf *stazioni*, zich te ontlasten van de credo's en de pater's, die zijn biechtvader hem oplegde tot delging van zijne schuldelooze zonden. Thans ook ontbloot hij ootmoediglijk bij iedere nis zich het bruingelokte hoofd, en kromt zijnen rug, woorden prevelend, die klinken alsof hij zichzelven aan te klagen had van het onvergefelijkste aller vergrijpen. De benijdenswaardige! Blijkbaar sloop de adder des onderzoeks nog niet in deze flinke borst, die, door het gapende hemd blootgegeven, van zon en wind zich zorgeloos kussen laat; noch hebben deze ivoren tanden ooit geproefd van eenen der noodlottige appelen, die daar groeien aan den boom der kennisse van fictie en van feit. Maar des te smakelijker bijten zij, tusschen het ééne schietgebed en het andere, in het zwarte brood en den aan schijven gesneden ajuin, die den vromen jonkman zullen helpen staande houden in geloof en in goede werken ..... En gij zelf, gij meesmuilt niet, gij loopt niet balstorig verder; doch met eene belangstellende zachtmoedigheid slaat gij mee die kinderlijk grove afbeeld-

sels gade van het drama op Golgotha. Zie! de Christus voor Pilatus; de Zoon des menschen bezwijkend onder den last van zijn kruis; de Zaligmaker aan het hout gespijkerd; het lam Gods zijnen geest den Vader bevelende met eene groote stem - - het was volbracht! - Daar binnen in het kerkje zoudt gij de apotheose kunnen aanschouwen. Maar de deur is gesloten; en als gij om het gebouwtje heenloopt, ontwaart gij op den muur, in verfletste verven, een ander slottafereel van alle aardsche streven en lijden en kruisdragen: eenen middeneeuwschen doodendans. Aldus, terwijl de hemelvaart van den man der smarte onzichtbaar blijft, prijkt hier voor ieder aanschouwelijk de dood als triumphator, en sleurt, grijnslachend voor des hemels stralend aangezicht, het geloof der hope tartend tot onder de schaduw van deszelfs eigen heiligdom, in godvergeten rondedans het menschdom omlaag naar het kille rijk der wormen en der vernietiging! - Zóó schuilt, te midden dezer krachtvolle natuur, ook hierin een deel der poëzie van Rome's symboliek, dat zij telkens in die bruisende levens-symphonie den weeroep mengt der smart en der vergankelijkheid. Gelijk het licht voor ons oog zijne liefelijkheid ontleent aan de duisternis die er op volgen moet, zoo is het leven ons slechts dierbaar door onze voeling met den dood.

Doch kom! De zon is boven den kam van het gindsche hoogwoud verrezen - plotseling sprankelt in het schuine lichtgewemel aan elke halm, elk blaadje een juweel. Omlaag in het dorp heft zacht de metten-klok haar tingelen aan; vroolijk tokkelen de schellekens van het bergwaarts gedreven vee. En ook uit uwe borst welt zondagsmuziek; van uwe lippen breekt zij los als een jubelzang: ‘*die Thäler dampfen, die Höhen glüh'n*’ - het jagerkoor uit *Euryanthe*. O glorierijke zomerochtendstond, o pracht der bergen, o tinteling van des levens reinste vreugd, naar welke uwe ziel gesmacht, gehunkerd heeft in hare maandenlange kerkerschap - hier is het dan nu, hier is het alles! Van dit beeld der bergen hebt gij gedroomd in zoo menigen zwarten winternacht; gij hebt het zien heenschemeren door de vale polderdampen van uwen vorm- en geesteloozen geboortegrond. Hier is het thans, hier voor uwe oogen, hier om u heen, in schoonheid wisselend bij elke schrede. Omvat, geniet het, zwelg er in! Door het pijnbosch briescht de morgenwind gelijk een jachtstoet; van verre groet u de diepe orgeltoon

der stortende wateren - - wat hebt gij heden met den dood te doen? - - Welaan, u beidt eene weidschere kruisbergvaart: eene kruisbergvaart óók met *stazioni*, die u zullen doen poozen tot aanbidding, zij het dan niet met kniebuigingen en slagen op de borst: eene kruisbergvaart der natuur, met machtige, trapsgewijze sprongen tot voller en voller licht, tot hooger en hooger majesteit: eene *via crucis* aan welker einde, gij zult het zien, het kruis zoomin ontbreken zal als het slottafereel der verheerlijking.

Het Val di Genova bestaat namelijk uit vijf ontzaggelijke treden, die, telkens afgewisseld door eene ruime hoogvlakte, uit het diep gelegene Val Rendena tot de met ijs ompantserde kroon van den Adamello opgeleiden. Elke dier treden, *scale* genaamd, geeft aanleiding tot eenen grootschen val der Sarca. Op elke der hoogvlakten, *piani* geheeten, vinden de kudden en hutten van eenige herders plaats. De vijfde en laatste trede spert het dal af, en de waterval, die zich over haar henenstort, is van ijs. - Het is eene onvergelijkelijke wandeling. De afmatting van het klimmen kwelt u hier niet: want na elke forsche stijging laat het daaropvolgende vlakke eind weegs aan uwe peezen en longen den tijd om zich te herstellen. Staat gij straks weder voor eene nieuwe steilte, dan klautert gij als versch man er op los, begeleid, nu in ijzingwekkende diepte, dan schier loodrecht boven uw hoofd, door het bulderen van de opeens weder razend gewordene Sarca. Koningssparren, breed gemanteld, leenen u hun lommer. Tusschen hunne toppen door bliksemen ijsspitsen, hoog tegen des aethers tintelend blauw. Stortbeken schieten kletterend neder langs de gleuven in de hellingen, of springen koen als cascaden de lucht in, om verspetterd te worden tot eene wolk van regenboogkleurig stuifsel, en dan, zich weer verzamelend, haar schuim te gaan mengen in den rennenden stroom van het zoo pas uit de lendenen der gletschers geboren riviertje. Het is een wedstrijd van gutsende waterstralen, die naar den afgrond, en van steigerende rotsgevaarten, die hemelwaarts streven: het is een Alpenbeeld in zijne stoutste, wildste pracht! ... Nogmaals eene kromming van het pad - een laatste woudgordijn wordt weggeschoven - en voor u uitgestrekt ligt de zonnig groene Piano di Bedole, met haren achtergrond van in de golving verstijfde gletschertongen, die, doorspeeld van glansen groen en blauw, in chaotische ver-

splijting tusschen de naakte bastions van het hooggebergte nederdalen uit de velden der eeuwige sneeuw.

Gij hebt uwe middagrust verdiend. Onder lorkenloover gezeten op een half in den bodem verzonken granietblok, in welks gletschergroeven als met runenschrift de geschiedenis te lezen staat van den ijstijd, doet gij thans Battista aanrukken met zijnen knapzak, opdat hij u lave.

U dorst. Deze roode inkt, dien Battista u voor wijn uitschenkt, kan den brand van uwen verdroogden gorgel niet blusschen. - ‘Water, water!’ schreit gij: ‘mijn koninkrijk voor eene koele teug bronnevocht!’

Dit wekt des jongelings ijver. Hij neemt eene ledige flesch, glimlacht veelbeteekenend, verdwijnt achter een naburig elzenboschje, en brengt u vlug de flesch terug, gevuld met het schoonste water. Doch de lessen der wetenschap hebben u wantrouwig gemaakt: hoe groot uw dorst en hoe klaar deze vloeistof, gij zult haar niet drinken alvorens u vergewist te hebben omtrent de zuiverheid van haren oorsprong.

‘Van waar dit water, Battista?’

Hij echter, even vrij van bedenkingen op het stuk van bacteriën als op dat van de zeven sacramenten, hij toont zich een weinig gebelgd over uwe achterdochtige blikken door het tegen het zonlicht omhoog geheven glas. - ‘Drink onbezorgd, Signore!’ roept hij: ‘het is het beste water uit heel het gebergte.’

‘Werkelijk?’

‘Het is’ - met eene handbeweging naar den hoed - ‘het is zoo goed als heilig water!’

‘Heilig mag het wezen. Maar kan men het ook vertrouwen? Uit welke bron, o knaap, hebt gij het geput?’

‘Uit de bron van San Giuliano!’ luidt triomfantelijk het bescheid. - ‘Kom en zie, Signore! Kom en zie!’

Gij gaat en ziet. Achter het elzenboschje, in de gleuf tusschen twee geweldige *roches moutonneés*, zit tegen eenen paal een houten nisje gespijkerd, dat een prentje bevat, voorstellende den heiligen Julianus. De goede Sint draagt eene indigoblauwe toga, en hij wordt hier afgebeeld in zijne wonderdadige hoedanigheid van slangenverdelger. Met de rechterhand verworgt hij eenen afgrijselijken boa constrictor; zijne linkerhiel drukt den kop in

aan eenen botergelen draak, die met akelig opgesperde kaken zijnen pestilenten adem uitrochelt; en om hem henen ziet men den bodem bezaaid met zieltogende adders en salamanders, terwijl in het rond allerlei ander giftig gewormte, naar het schijnt, voor des vromen mans vernietigend gebaar zijn heil zoekt in eene overhaaste vlucht. Aan den voet nu van dit monument borrelt uit een houten roer een waterstraaltje te voorschijn, niet dikker dan een vinger, doch doorschijnender dan kristal, en koel, als gij het over uwe verzengde handen laat heendartelen - verkwikkelijk koel!

Battista kijkt u aan; zijn tartende blik vraagt u of gij nú nog twijfelt .... Neen neen! dit zij verre van u. Er zijn tegenwoordig menschen die aan niets meer gelooven, dan aan splijtzwammen; maar tot dezen zult gij nog niet gerekend worden. Ja waarlijk, dit is de zoete melk van moeder Aarde, nog onvervalscht; dit is der bergen maagdelijk bloed, dat zij tot zich trekken uit de wolken, en opslorpen in hunne lendenen, en door duizend verborgen aderen henenstuwen naar hunne hartkamers, waar het fonteinen doet springen in de door robijnengloed verlichte druipsteenzalen van koning Rübezahl. Hier nu heeft er zulk een takje eenen uitweg gevonden, terug naar den zonneschijn, die het eenmaal vervluchtigde van uit de groote zee. Verrukt over dit wederzien, murmelt het uit het duister voor den dag met verjongden glans. Het plast er met een blij geklater in het bekken, dat het zich uitholde in het blanke zand; dan rimpelt het voort over de bonte kiezels, en baant zich zijn wegje door het welige gras, tot waar het de holte bereikt in welke het zich verzamelt, om mijmerend de lischbloemen te weerspiegelen, die op ranken stengel hare gouden vazen wiegelen boven het levenbrengende nat. Inderdaad, zoo reinheid een kenmerk is van heiligheid, dan heeft Battista recht: dan is dit watertje heilig .... Neen! niet langer aarzelt gij dan ook. Gretig slaat gij glas op glas naar binnen. Wat Battista betreft, hij heeft zijn vettig hoedje volgeschept - hij slurpt dit leeg met groote slokken.

‘Zoo!’ roept gij, nog hijgend van den langen dronk - ‘en dit is dus de bron van den heiligen Julianus?’

‘De echte, o ja!’

‘En waarom heet zij zoo?’

‘Omdat de heilige Julianus haar uit de rots heeft geslagen.’

‘Geslagen, zegt gij?’

‘*Si si*, Signore, geslagen - met zijnen stok.’

‘Met zijnen stok! Eilieve - en hoe is dat eigenlijk toegegaan?’

‘Ah Signore, dat zal ik u vertellen. Toen San Giuliano zich hier terugtrok in de wildernis, vond hij dit dal wemelend van serpenten en basilisken; ook waren er twee monsterachtige draken, die telkens afdaalden in het dal Rendena, om zich zat te eten aan het vleesch van jonge maagden -: mannenvleesch lustten zij niet. Daar kwam nu San Giuliano; en toen die twee draken hem in het oog kregen, schoten zij van weerszijden op hem toe, om ook hem op te eten, ofschoon ....’

‘Ofschoon zij wel zagen dat hij geen jonge maagd meer was, niet waar?’

‘Neen,’ verbetert Battista, heel ernstig: ‘ofschoon de Satan, hun meester, die den heiligen man hier verzoeken wilde, het hun nadrukkelijk verboden had. Want de Satan, moet ge weten, Signore’ - de knaap bekruist zich en kijkt schichtig over zijne schouders heen, of er temet iemand achter hem staat - ‘de Satan, Signore, is er altijd op uit om ons strikken te spannen - en hoe heiliger een mensch nu is - -’

‘Inderdaad, beste jongen, dat heb ik méér gehoord.’

‘Wel, daar kwam dan nu San Giuliano; en toen die twee draken hunne vurige muilen openden om hem te verslinden, toen sloeg hij hen met zijnen stok, uit naam van de Heilige Drievuldigheid, zóó hard op hunne snuiten, dat zij het bestierven.’

‘Bravo! Wat zullen de maagden van het Val Rendena den vromen man dankbaar zijn geweest - indien er nog over waren!’

‘Ah maar - er volgde eene andere plaag!’

‘Wat nu nog weer?’

‘Och, Signore, door het bloed dier gedrochten werd de gansche vlakte overstroomd, en het water der Sarca werd stinkend, en al de beken en bronnen in den omtrek werden bedorven.’

‘Hemel! En San Giuliano?’

‘Die goede San Giuliano verloste ons ook van dézen gruwel. Hij riep den heiligen Joseph aan, en met eenen zwaai van zijnen stok veranderde hij de beide karkassen in steenklompen, zoodat terstond de zwarte stroomen uit de twee muilen gestelpt werden..... Kijk, Signore! hier liggen de rompen nu nog, met de koppen tegen elkander - en ginds zijn hunne staarten!’ - In waar-

heid vertoonen de beide granietmassa's, tusschen welke het bronnetje ontspringt, voor het oog dat zien wil eene phantastische gelijkenis met een paar versteende ichthyosauri.

‘Nu had na dit mirakel’, zoo vervolgt de knaap, ‘San Giuliano eenen grooten dorst.’

‘Dat laat zich wel plaatsen.’

‘Zeker. En daar hij nergens water speurde, riep hij de Madonna te hulp, en zijnen stok opheffende - -’

‘Altoos nog dienzelfden, Battista?’

‘Jawel, Signore, altoos nog dienzelfden.’

‘Dat moet een tweede staf van Mozes zijn geweest!’

‘Mose? - Mose uit Tione, die de dorpen afloopt met bloedkraal en brillen?’

‘Neen, Mozes uit Midian, die het volk Israëls wegleidde uit Egypteland.’

‘Mijnheer spreekt daar van menschen die ik nooit heb hooren noemen. Wat nu echter dien stok van San Giuliano betrof - een ware wonderstok was dat, Signore. Hij woog niet zwaarder dan een riet - maar San Giuliano had hem gesneden van den olijfboom onder welken de Heere Jezus geschreid had in den hof Gethsémané. Vandaar zijne kracht.’

‘Ei ei! - Wel, met dien olijfstok dan nu?’

‘Wel, met dien olijfstok stampte hij even op de aarde, juist tusschen die twee versteende muilen in: en terstond spoot er water uit den grond. En San Giuliano dronk; en het vuile drakenbloed werd afgewasschen van het land; en al de slangen en salamanders namen de wijk voor dat wonderdadige water ..... *Ah, l'acqua bona, ottima, bellissima!* Drink toch, Signore, drink toch!’ riep hij, terwijl hij zich eenen nieuwen hoedvol aan den mond zette.

‘Maar Battista, gij zwelgt u nog te barsten!’

‘Geen nood, Signore! Van dit water kan men niet te veel drinken. Indien gij wist waar het goed voor is!’

‘Wel?’

‘Het is goed tegen alle ziekten en kwalen.’

‘Eene ware apotheek dus?’

‘Ah, beter, beter: want het kost geen geld. Allervoortreffelijkst is het inzonderheid tegen het gif van adders.’

‘Die hier niet meer zijn, immers, sedert de heilige Julianus ze verdreef!’

‘Oho! maar wegens onze zonden, zegt de pastoor, zijn zij teruggekomen .... Dit water is ook buitengewoon heilzaam tegen den beet van muggen, wespen, spinnen, scorpioenen, tarantulas en dolle donden.’

‘Wat ge zegt!’

‘Het beschut tegen het booze oog.’

‘Geen kleinigheid!’

‘Het behoedt voor ontuchtige begeerten.’

‘Onschatbare eigenschap!’

‘Het geneest builen, brandwonden, booze zweren.’

‘Ook dát nog!’

‘Het purgeert het lichaam.’

‘*Immer besser!*’

‘Het versterkt het geloof.’

‘Doch het vult de maag niet. Al wèl nu, mijn vriend, met uw water. Thans eerst zal de wijn ons smaken. In den naam van San Giuliano - voor den dag met uw brood, met uwe salami en met uwe harde eieren!’

Battista heeft gegeten - Battista slaapt.

Gij zoudt zijn voorbeeld wel willen volgen. De wandeling, de wijn, de warmte - genoeg, eene loomheid kruipt u door de leden, op uwe oogleden legt zich een gewicht, uw hoofd zakt achterover op de als een kussen opgerolde manteljas. En dan die stilte om u heen, die blakende, blinkende stilte van den middag! Af en toe verheft zich boven haar de bromtoon van eenen voorbijsnorrenden hommel; of scherper wordt zij nu en dan afgebroken door den verren knal en het rommelend ploffen van eene in het gebergte neerstortende lawine. Maar overigens schijnt de gansche natuur mede in eene zoete dommeling verzonken. Het is of de stem van den jongen stroom, het koor der driftige stortbeken in het ronde - het is of zij gedempt waren tot een nauwelijks hoorbaar fluisteren. De lorkennaaldjes, die u beschaduwen tegen den zonnebrand, zij ritselen zelfs niet meer. In uwe ooren is slechts een mat gesuis, ver en vaag, gelijk de luchtreiziger vernemen mag, wanneer hij mijlen hoog henenzeilt over de glimmerende zee. Physiologen zeggen: het is het gonzen van uw bloed. Dichters: het is het ruischen van de hemelbollen langs hunne eeuwige banen.

Doch wat het ook zij - het mag ú niet in slaap sussen. Daarvoor is deze schoone dag te kort, zijn deze uren van natuurgenot te zeldzaam. Hoe, gij zoudt ze u laten ontglippen bij wezenloos geronk? Gij zoudt u overleveren aan des droomgods willekeur, opdat hij misschien, die grillige kabouter, u thans in waan van zorg en nood mocht dompelen, evenals hij zoo vaak, in zorg en nood der werkelijkheid, u tergen kwam met visioenen van dit zomerparadijs, hopeloos versmeltend in het eerste gore grauwen van eenen Hollandschen winterochtend? - Neen: gij wilt wakker blijven, om te luisteren naar deze wonderbare muziek der stilte; wakker blijven, om te staren naar die sneeuwgekroonde tinnen, steeds nog onomwolkt -: te staren, totdat gij dit beeld van grootschheid en van glans zult opgedronken hebben in uwe ziel, om wat licht en kleur voor u uit te stralen in de duisternis van den komenden winter, gelijk die voorwerpen, met eene phosphoresceerende verf bestreken, die des nachts den zonneschijn vàn zich geven, welken zij over dag absorbeerden.

Uwe hand inmiddels, lusteloos naast u heengevleid, betast op den gladden, warmen steen de gletschergroeven uit den vóórtijd. En uw geest verdoolt in mijmeringen over die langvervlogen eeuwen, toen dit dal, en het Val Rendena, en het Sarca-dal tot aan den Benacus, en de gansche Venetiaansche vlakte, en evenzoo noordwaarts de helft van Duitschland, en westelijk een goed deel van Frankrijk, met gletscher-ijs moeten zijn bedekt geweest. Het winterdier, genesteld in der Alpen vasten burgt, strekte toenmaals over heel de kern van Europa zijne starre polypen-armen uit. Het heeft zijne grijpers moeten intrekken, van welke gindsche wit geschubde massa aan der bergen wand thans nog het luttele achterblijfsel is. Doch de krassen zijner nagels liet het achter in de huid van dit graniet, ten einde van zijne voormalige heerschappij te getuigen; en of dit onuitwischbare gedenkschrift zijner macht niet eveneens als eene vermaning moet gelezen worden: of gindsch verschrompeld overschot wellicht niet de kiem bevat van eenen toekomstigen aanwas, van eene nieuwe ijs-formatie, voor welke onze Europeesche beschaving even zeker verdwijnen zal, als het groene kleed dezer valleien - wie kan het zeggen?..... Duizenden van jaren zijn er sedert verstreken. Naarmate de zon het haar ontweldigde gebied heroverde, naarmate het ijsschild

smolt tot groote watervloeden, woekerde het groene leven zich omhoog; met mos en gras en bloemen tooide zich de ontknelde aarde; kruid en woud vingen aan de hellingen te bekleeden, door de valleien baanden de stroomen zich eenen weg, de watervallen hingen zich aan de steilten - in vorstelijke schoonheid prangde jonkvrouwelijk de natuur..... Voor wie toch? - De dichter zingt zijn beste lied voor begeerig luisterende ooren; de nachtegaal maakt den hof melodisch tot streeling van zijn lief; de paradijsvogel spreidt den gloed zijner vederen ten toon om de zinnen te bekoren van bewonderende hennen. Doch voor wie ontvouwde de aarde destijds hare heerlijkheid? Want wederom duizenden van jaren verliepen er, vóór een menschen-oog, een dichter-oog zich aan die schoonheid kwam vermeien. Waartoe dan, al die eeuwen lang, deze stoutheid van vormen, deze kleurenweelde, deze diepten van glans en van schaduw, dit spel van fonkelende waterwerken - terwijl geen blik hier waarde, dan die van den adelaar, uit de wolken spiedend naar aas; van de wilde gems, die graasde aan den rand der klippen; van eenen holenmensch wellicht, op het scherpen van zijne vuursteenspitsen en op het kloven van zijne mergpijpen slechts bedacht? - Zou het waar zijn, wat Kingsley van de pracht der tropen-eilanden beweerde: dat de Natuur die tot aanzijn riep ter harer eigene verlustiging? Kan er ooit een tijd zijn geweest, dat de scheppende Macht zelve nog een kunstenaarsbehagen vond in het frisch gewrochte kunstwerk van hare handen?

Maar gij wilt wakker blijven - en, o Goden! wat werken zulke overpeinzingen bij eenen moeden cultuurmensch mee al slaapverwekkend! Och u! waart gij toch als deze knaap daar, die zich even weinig bekreunt om de vlucht der uren, als dat hij zich het hoofd breekt over de mogelijkheid van eene hernieuwde gletscher-formatie; die noch raisonneert over de schoonheid, noch philosofeert over de natuur, maar eenvoudig de ééne geniet en der andere gehoorzaamt; die gelooft wat hem de zaligheid verzekert, die eet wat hem smaakt, en die zich te slapen legt wanneer hij moede is..... Slapen, slapen! Wat ware thans eene korte dommeling u zoet!.... Eene enkele minuut waagt gij het de oogen te luiken - en terstond omdwarrelen u Phantasus' dochteren, met tooverspiegels in de hand, met papaverbloemen in de fladderende lokken.... Doch deze zwak-

heid des vleesches duurt slechts weinige seconden. Als een held weerstaat gij die dartele schimmen; en om haar voorgoed uit uwen kring te bannen, springt gij op, begeeft u naar de bron, en met het wonderdadige water besprenkelt gij lang en frisch uwe droomzieke oogen. Dan rondblikkende, bespeurt gij op eenen schouder van het gebergte een kruis, dat gij te voren daar nog niet hadt opgemerkt. Een pad, naar het schijnt, voert er henen. Ontzaggelijk, dunkt u, moet het uitzicht wezen van die licht genaakbare hoogte. Op dus! om al klimmend en zwoegend deze loome verdooving te ontvlieden.

Het pad is steil, het pad is stug; en toch, ondanks de felle middaghitte ook, bestijgt gij het met eene merkwaardige gemakkelijkheid. Uwe longen spelen zoo kalm, uwe knieën werken zoo lenig, uw voorhoofd beparelt zich zoo matig - indien gij niet beter wist, dan zoudt gij kunnen wanen dat er een goed deel van het wicht der jaren en des vleesches van u ware afgenomen, of wel, dat in het binnenste van uw sterfelijk omhulsel de expansieve werking zich gelden deed van het eene of andere wolkwaarts strevende gas. Met lichten tred beklautert gij eerst in zigzagtrekken eene heet geblakerde helling van dor gesteente en neergestort gruis, in welks holten kleine, groene hagedissen zich muisvlug verschuilen voor uwen naderenden stap, om u straks met hare granaatroode oogjes verwonderd na te staren. Dan omvangt u, koelte strooiend, harsgeur spreidend, een breede gordel van machtig sparrewoud. O tempelduister, van stille vlammen doorspeeld! Hier ontbloot gij het hoofd: hier doortrilt u de geest der wijding. Pelgrims gelijk, schijnen de statig gemantelde stammen met u mee te zweven tegen den bergwand op. Toch, geen lid aan hen dat zich verroert. Geen twijggemurmel, geen vogeltoon. De zonnespetten, door het dichte loover neergezegen, kleven onbeweeglijk aan de bruine schorsen of op den ruig bemosten grond; een hertebok alleen, op eenen afstand onder het knabbelen door u verrast, wendt naar u de snuivende neusgaten, staat een oogenblik als uit brons gegoten, en doet u schrikken door het gekraak der takken onder zijnen vluchtenden hoef. Allengskens wordt het geboomte ijler; tusschen de jonge reuzen door, die als verkenners den drom der ouderen voorafgaan, blinkt het groen der reeds zach-

ter aanglooiende alpweiden - en hooger nog vloeit het blauw des hemels - en dan, forsch daartegen afgeëtst, bij uw naderen aangroeiend tot onvermoede afmetingen, spookachtig in zijne naaktheid, dreigend schier in zijne verlatenheid, splitst zich het kruishout dat u van uit de diepte tot zich wenkte. Doch in het doel van uwen tocht vindt gij u teleurgesteld: want, boven gekomen, bemerkt gij dat op den achtergrond een andere bergkam u het uitzicht op den gletschertroon verhult. Op 't lest dan toch aamechtig, laat gij u neder onder een struikgewas, en vestigt den blik op het eenzame hout.

Wat is het, dat uwe oogen zoo staag daarop gericht doet blijven? - Gij zoudt het niet kunnen zeggen. Dit oude kruis heeft niets bijzonders: één balk verticaal, en één balk horizontaal - ziedaar alles. Geen beeld des lijdens zit er aan vastgeklonken; en ook al ontbrak hier niet de bleeke, met bloedverf besmeerde pop - als verlossingsteeken van den zondenval zou dit idool voor u toch geene waarde hebben.

Intusschen, als gij langer tuurt, wordt u een andere mystieke zin van deze figuur geopenbaard, een zin die zich gelden doet voor alle tijden en volkeren, voor alle secten en menschen. Ja, dit kruis is het symbool van den eeuwigen dwarsstrijd tusschen het geestelijke dat opwaarts streeft, en het stoffelijke dat zich evenwijdig houdt aan deze aarde. Wat is sterker in den mensch: de staande balk, of de liggende? - Ziedaar de vraag, immer onopgelost, welke dit hout voor u als belichamelijkt: de vraag die de kern uitmaakt van het wezen aller godsdiensten, die het gansche drama omvat des menschelijken bestaans. Wat is sterker? Wat zal in uzelven, in de wereld, ten slotte overwinnen?

En terwijl gij nadenkt over dit raadsel - nutteloos, gij weet het, maar ondanks uwen wil: want met eene onverklaarbare macht heeft deze nieuwe symboliek des kruises uwen geest bevangen - terwijl gij aldus nadenkt, ziet gij de beelden uwer omgeving, dat kruis slechts uitgezonderd, als in een dwarrelend lichtfloers u ontglippen - en met wonderbare helderheid herleeft in uwe heugenis eene vreemde phantasie, een droomgezicht uit de dagen uwer jongelingschap, toen het lot uws levens nog niet was geworpen.

Uzelven zaagt gij toen gezeten op eene dier hoogste Alpen-

spitsen, van welke men, over rij op rij van mindere toppen heen, zoowel noordelijk als zuidelijk het vlakke land ziet wegsmelten in het waas der oneindigheid. Rechts van u, naar Germanië heen, lagen onder eenen grijzen, strengen hemel de velden van den arbeid, van den plicht; links, in de richting van Italië, koesterden zich in milden zonneglans de bloeiende beemden des genots. - ‘Kies!’ sprak in u eene stem: ‘kies waar gij henen wilt!’ - Maar gij kondt niet kiezen. Den blik in het noorden vondt gij zoo grootsch; het uitzicht in het zuiden zoo verlokkend. Naar rechts maande u al datgene wat braaf in u was: uw koel verstand, uw rechtschapen hart, het besef uwer roeping en uwer vermogens, de gedachte aan uwe vrienden, aan uwe mannelijke eer, aan de samenleving, aan God en eeuwigheid, aan alles wat edele menschen hun streven en sterven waardig geacht hebben. Doch naar links drongen u warmte en jeugd, en al de zoete prikkels, de vlammende hunkeringen des bloeds en der verbeelding. Dáár wenkten u de lachende gestalten der zinnelijkheid: blonde nimfen, wier gebaren u eene vreugde beloofden, bij welke heel de glorie eens helden, heel de kuische zaligheid van een paradijs der braven, u dor toescheen en onbegeerlijk; bacchantinnen, blank en rijp, wier lippen u toelonkten: ‘Kom! Eén nacht bloeien, en dan vergaan! Kom! Bij ons is alles! God zelf zou zijnen troon verzaken, om in onze armen eens jong te mogen zijn!’ .... O Heer des Hemels, welke eene verzoeking! Hier was de engel uws behouds, met zijne altoos opgehevene tuchtroede in de ééne, zijnen schralen krans van eikebladers in de andere hand; en dáár stond, met niets dan haren appel aan den zwellenden boezem, de zoete, de goddelijke, de duivelsche Venusvrouw! De één zoo goed, zoo trouw; de andere zoo bedwelmend heerlijk - gij kondt, gij kondt niet kiezen tusschen die beiden .... Toen voeldet gij hoe, met groote pijn, uwe ikheid zich in tweeën splitste. Uwe rechter helft zaagt gij noordwaarts trekken, om met zwoegen en leed, door strijd en zelfverloochening, den soberen lauwer te verdienen, die meestal eerst het g r a f der braven tooit; uwe linker zuidwaarts, om bij zang en wijn met malsche deernen te stoeien op een bloemtapijt. - ‘Halt!’ riept gij beiden na - dat is, de ledige huls riep het, die van u overgebleven was op den bergtop -: ‘halt! Sluit u aanéén! Gaat ten minste gezamenlijk dáárhenen,

zij het rechts, zij het links, waar des noodlots wil u drijft!' - Maar zij luisterden niet, en ijlden weg - twee machtelooze halfdingen, het eene tot genieten, het andere tot strijden niet in staat.

Deze gril herleeft in u bij den aanblik van dit kruis. Het is u of de bergkam met u opwaarts rijst, tot ver boven de ommeliggende hoogten; of wederom de wereld aan weerszijden onder u ligt uitgespreid, zuidwaarts het zonnige, noordwaarts het nevelige land; of nogmaals, en thans in werkelijkheid, dat vreeselijke dualisme u vaneen gaat rijten, dat de eene helft van uw wezen buigen wil onder het ijzeren juk van den plicht, de andere alvergetend doen ondergaan in de vlammen van verboden vreugde. O, gij zijt ouder geworden sedert dien angstigen droom uwer jonkheid. Maar is uwe wijsheid toegenomen met de jaren, en zijn de driften in u verflauwd? - Neen, neen! diezelfde strijd tusschen lust en plicht, tusschen wenschen en mogen, begeeren en moeten, tusschen heidensch-natuurlijke zinnelijkheid en christelijk-maatschappelijke *entsagung* - deiezelfde strijd brandt nog altoos in u voort: en, zij het gesmoorder, heftiger misschien nog dan weleer, sinds eene droeve wereldwijsheid u heeft leeren twijfelen aan de g o d d e l i j k h e i d van het goede; sinds de plicht voor u niet meer, als in het schoone geloof uwer jeugd, eene ladder is die steil maar zeker opvoert ten paradijze; sinds voor uwe verbeelding de appel des genots al begeerlijker zwol, naarmate hij verder en verder aan uwen greep onttogen werd, en onverbiddelijker de zekerheid u bekruipt, dat binnenkort voor immer u de mogelijkheid ontsnapt zal zijn om nog éénmaal, ja, ware het dan nog éénmaal slechts, in zijn sappig vleesch te bijten .... Wee u! waar bleef de reine vrede, die daar even nog uwe ziel zoo zuiver mee deed trillen met de kuische morgenstemmen der natuur? - Een groote angst bevangt u: angst voor dit spookachtig getimmerte, dat zijne dorre armen uitbreidt over de eenzaamheid; angst voor die eenzaamheid zelve, in welke gij u niet alleen en niet veilig meer voelt; angst voor den opstand in uw eigen binnenste, die u dreigt te verscheuren. Is dit dan de verborgene beteekenis van dit werktuig der kruisiging: dat gij nergens den kamp met uzelven ontloopen zult; dat gij overal, wáár gij ook henen vlucht, in de wildernis zoowel als in de stad, op der bergen stugge hoogten zoowel

als in de welig bebouwde vallei - dat gij overal, ginds door de weelde van het oog, hier door de weelde der gedachten, uwen geest gekruisigd zult vinden aan uwe lusten, uwen wil aan uwe begeerlijkheid? - Vergeefs ziet gij rond naar een symbool van harmonie; vergeefs poogt gij aan uwe borst een accord te ontwringen van verzoening. Uwe zinnen duizelen; al troebeler worden uwe gedachten. Ha! de kale bergtop schijnt zich te bevolken. Cherubim, bleek en smachtend, met geknakte vleugels, waant gij te zien opklimmen tegen het staande - triomflachende duivelen ten dans te zien gaan langs het liggende hout des kruises. Op de steenklompen, als op rustbedden van donzig mos, vlijen zich vrouwen neder, naakt, ontuchtig schoon. Wel speurt gij den weerschijn der hel in den glans harer lokkende oogen, en onder het mollige blank harer leden de krallen der sphinx; maar toch, maar toch - o God! zóó was het dat de asceten verzocht werden in de woestenij - verzocht en verdoemd - verzocht en verdoemd! -

Gij wilt voort, om te vluchten van deze behekste plaats. Doch als gij opgesprongen zijt, en wankelend zoekt waarheen u te wenden - zie! daar staat aan uwe zijde een vriendelijk grijsaard, die u toespreekt:

'*Salve, mi fili! Sit tibi pax!*'

Het lijkt een monnik, die u aldus begroet. Maar dan een monnik van eene eigenaardige orde: want zijne bladgroene pij is van het fijnste merinos; en het hoofd dekt hem een breede, gansch niet onwereldsche panama-hoed; en aan zijnen gordel bengelt in stee van koord of rozekrans eene kolossale groene plantenbus; en zijn frisch gebruind aangezicht, in eene lijst gevat van golvende grauwe haren, straalt eene blijde goedheid uit, vroom, zoo gij wilt, maar volgens moderne begrippen niet juist kloosterlijk.

'Een zonderling plekje koost gij voor uwe siësta, o vreemdeling!' zoo spreekt de man u toe. - 'Ja ja, ik merk het al, aan die verschrikte oogen, aan die koortsige kleur - hier werd het oude spel met u gedreven! - Maar nu is het voorbij. Zie slechts!'

Inderdaad, de hoogte is gezonken tot haar vorig peil, het kruis staat zich onnoozel te blakeren in den zonnegloed, en op de verschroeide steenen in het rond is zelfs geen spoor van

mos, laat staan van rijker ontwikkelde levensvormen, meer te bekennen.

‘Wat was het, Padre?’ vraagt gij, nog half verbijsterd.

‘Noem mij niet Padre. Sinds lang heb ik elke voeling met het vaderschap afgesneden.’

‘Eerwaarde dan, wat was het?’

‘Noem mij ook niet eerwaarde - zoo gij het weinigje eer, dat ik misschien waard ben, mij niet misgunt. Noem mij broeder - broeder Felice, kortweg.’

‘Wel, broeder Felice - wat mag het geweest zijn?’

‘Een arme heremiet, zoo vertelt men, werd op deze plek door Satanas ten val gebracht - en sedert heeft de Booze - Gelooft gij aan hem?’ -

‘Helaas! vaster dan aan den Goede!’

‘Dan hinkt uwe logica, mijn zoon! De Booze ware even onmogelijk zonder den Goede, als de Zuidpool zonder de Noordpool, of als het begrip van duisternis zonder het begrip van licht. Doch ter zake. Sedert dan, zeide ik, heeft de Euvele hier over zwakke zielen macht behouden.’

‘Gij vleit mij niet, broeder Felice; maar ik mag niet beweren dat gij mij onrecht doet. Zwak, ja ..... Alleen over z w a k k e zielen dus? Niet over ú, bij voorbeeld?’

‘Niet over mij, noch over hen die met mij wonen.’

‘Uwe kloostermakkers bedoelt gij? Zijn die allen dan sterk, onkwetsbaar, schotvrij tegen verzoeking?’

‘Wij allen hebben gewandeld door het vuur en door het water.’

‘Dat klinkt als uit de *Zauberflöte*.’

‘Des te schooner moet het klinken.’

‘Broeder Felice, uw mond spreekt vreemde woorden. Wie zijt gij?’

‘Een mensch.’

‘O Fra Felice! indien gij niet Fra Felice waart, dan zou ik meenen dat gij Sarastro moest wezen. Uw klooster -?’

‘Ginds op den Monte Beato is het gelegen.’

‘En hoe mag uwe orde wel heeten?’

‘*Name ist Schall und Rauch!* Doch noem haar, zoo het u behaagt, de Orde der Vluchtelingen.’

‘Hoe?’

‘Der Vluchtelingen, zeg ik u. Van alles, wat de wereld oplevert, hebben wij geproefd. Het goede, dat men plicht be-

stempelt, is een water, dat den sterveling tot over de lippen rijst; het andere, dat zonde heet, is een vuur, dat hem verbrandt. In beide die elementen hebben wij geleefd, met beide geworsteld, beider overmacht ervaren - maar tijdig nog, vóór wij bezweken, ons gered door de vlucht.'

'En nu?'

'Nu zijn wij veilig op onzen berg. Nu kan geen vuur ons meer zengen, en in geen water verdrinken wij meer.'

'Goede broeder, de fraaiheid uwer volzinnen wordt slechts geëvenaard door hunne raadselachtigheid. Ik bid u, houd op mijne zwakke vermogens te omnevelen met de taal van Isis en Osiris!'

'Luister dan! - Wij allen zijn gekruisigd geweest aan dat hout daar.'

'Is het mogelijk?'

'Wij allen hebben, gezeten op den hoogsten Alpentop, onze ikheid in tweeën voelen gesplitst -'

'Versta ik u wèl?'

'-Onze rechter helft noordwaarts zich verliezend in de grauwe velden van den plicht -'

'O Hemel!'

'- Onze linker zuidwaarts heendartelend naar de bloeiende beemden van den wellust -'

'Mijn visioen!' -

'Niet het úwe alleen, maar dat van ons allen. Doch wij, broeders Vluchtelingen, wij zagen het niet slechts - wij doorleefden het; geen visioen was het voor ons - het was werkelijkheid. En nadat die twee halfdingen, die er in ons waren, elk naar zijnen aard zich verzadigd hadden; nadat zij, moede en onbevredigd, tot elkander waren teruggekeerd, mocht het ons eindelijk gelukken over ons dualisme de zege te behalen - eindelijk de twee parten onzer ikheid verzoend, hereenigd, saamgesmolten te zien. Zóó eerst weder complete m e n s c h e n geworden, bouwden wij ons hier, op der aarde liefelijkste plek, een huis des vredes, onder welks dak wij het deel gevonden hebben der wijzen.'

'Der wijzen, durft gij beweren? - Der lafaards, der zelfzuchtigen veeleer!'

'Oho! Heb ik u niet gezegd dat wij ons "vluchtelingen" noemen? - Wij maken op heldentitels geene aanspraak voor-

waar. Maar volg mij en zie, volg mij en zie, of wij niet gelukkig zijn daar boven!'

Met den veerkrachtigen stap der jeugd schrijdt hij vooraan.

Eerst gaat het zacht omlaag, dan allengs stijgend, over grazige kammen, langs zwijgend woud, dwars door het kristal van snelle beken, steeds klimmend, klimmend - tot op eene hoogvlakte, welke van het sneeuwgebergte, in volle glorie, ten halve ligt omkranst. De weg is lang; doch uw leidsman weet hem u wel te bekorten. Over rots en boom, dier en plant weet hij u voor te keuvelen alsof het zijne broeders en zusters waren, met wie hij opgegroeid was van den beginne. Hij wisselt groeten met den raaf in de vlucht, met den kloppenden specht op den boomtak; aan de zilveren huid der berken legt hij zijn oor, als om het gisten te beluisteren van hunne sappen; en wanneer hij zich vaderlijk heenbuigt over de wilde bloemen, dan is het of hare kelken zich wijder ontvouwen, om hem eenen blik te gunnen in hare maagdelijke hartsgeheimkens. Hij spreekt - en zijne stem klinkt als het slaan van den boschvink; hij zingt - en zijn lied, vormeloos zoet, gelijkt het neuriën van den zomerwind. Eensklaps vat hij u bij de hand, en wijst u, op eene laatste zwelling van den golvenden heidegrond, een matig groot gebouw, welks blanke tinnen en bruine vensterbalkons helder afsteken tegen de ruigte der bosschages, die het aan weerskanten als bevleugelen.

'Ons klooster!' juicht hij - 'ons sanctuarium!'

Doch hij laat u den tijd niet om het huis van deze zijde te beschouwen. Hij trekt u met zich voort. Eene trap sleurt hij u op - vervolgens door eene breede vestibule, geurig van de oranjeboomen die er bloesemen - dan door eene glazen deur in eene halfcirkelvormige zuilengalerij - en plotseling staat gij bedwelmd, verblind, als met een hemelsch licht geslagen.

Eerst van lieverlede keert het gezicht, keert de bezinning tot u terug. Gij staat hier op de kruin van een dier laatste voorgebergten, die, als steile kapen in eene zee, zuidwaarts van den Alpenwal zich opwerpen tegen den zoom der groote Italiaansche vlakte. Diep onder u deinst de Lombardijsche beemde, onzichtbaar wijd aan den horizon zich verliezend in de fundamenten van eene machtige wolkenbank, wier blinkende koppen en dommen zich broedend hebben opgestapeld tegen

de flanken der Appenijnen. Gelijk eene kaart ligt het land voor u uitgespreid: hier Brescia, daar Cremona; ginds Lodi, Crema, Montechiaro; en de torenspitsen der tallooze dorpen, en de witte strepen der wegen, en de glimmerende kronkelingen der waterstroomen. In het verste westen waant uw oog Milano's Duomo te ontdekken - een microscopisch schelpje. Oostwaarts heen, dwars over den lazuren boezem van het Garda-meer, schijnt de kimme purper van een vochtig floers: - het is waar de Lagunen dampen, waar Venetië sluimert op zijnen plas. Een vensterken bliksemt in den zonneschijn, gelijk een baken op den oceaan; of een wit, slangvormig wolkje, ras vervluchtigd in de ijle lucht, verraadt des stoompaards snellen loop. Maar anders roert geene stip zich in dit maatloos ruime landschapsbeeld. Ademloos blakert alles zich in dien vloed van licht, dien het half met loomen wellust opslorpt, half al trillende terugkaatst naar de welving van den onbesmetten hemel.

En wederom neemt Fra Felice u bij de hand. Hij toont u de broeders in hunne werkzaamheid: sommigen schilderend; anderen onledig met eene wetenschappelijke liefhebberij; de meesten kalm en blijde aan den arbeid in moestuin, wijngaard, vruchtenhof. Hij voert u in de boekerij, in de kleine muziekzaal, in het naturaliën-kabinet. Eindelijk, terwijl inmiddels de avond daalde, leidt hij u op naar het hoogste torenplat, waar niet alleen de wazige lichtzee der vlakte, maar ook de ontzaggelijke aanblik der Alpen - rug boven rug, met smeltend violet overgoten, sneeuwpiek achter sneeuwpiek, verheerlijkt door het zonnegoud - uw zwelgend oog verrukt. En dat oog benevelt zich; in uwe borst ontdooit iets dat daar gezeten heeft als een ijsklomp; door het ruggemerg rilt u de huivering van het onuitsprekelijke; u overmant de zalige drang tot vergoding; gij buigt het hoofd, gij zinkt op de knieën - en uwe lippen prevelen woorden, die sinds jaren, jaren, uw brein verleerd had te verstaan.

Dan voelt gij op uwe kruin eene warme hand, en zacht dreunt boven u de stem des groenen monniks:

‘Ja, aanbid! aanbid het éénige, wat er voor des levens verwonnelingen nog te aanbidden overblijft. Ook wij hebben zóó leeren knielen, wij vluchtelingen van de wereld, die hier eene wijkplaats gevonden hebben uit den kamp tegen hare nooden en tegen hare verzoekingen. O zwerveling, ik zie in de

plooien op dit voorhoofd ook bij u de litteekenen van dien kamp. Hebt ook gij uwen arm te zwak gevoeld, en uw gemoed te wondbaar? Moede, moede man - zeg, wilt gij bij ons blijven? Wilt gij ons kleed aantrekken, onze geloften afleggen? - Uw leven vereenzelvigend met dat der natuur, geeft gij, dood, uw overschot prijs aan de louterende vlammen, opdat het zoo snel en volledig mogelijk tot de elementen des levens wederkeere. Geene spijs zult gij eten, dan onzer velden bloedelooze vrucht: want het vleesch der dieren wekt in des menschen lijf de dierlijkheid des vleesches. Geen geld zal het uwe wezen; geen goed zult gij bezitten, dan wat de eenvoud onzer broederlijke gemeenschap u hier biedt. Alsdan zult gij een wonder voelen geschieden aan uzelven. Van alleen wereldzin zult gij u ontdaan voelen, van alle ijdelheid, van allen waan. Uw lichaam zal gezond worden, uw geest helder, uwe stemming eene kalme tevredenheid. Vreugde zult gij kennen zonder wroeging, genot zonder gif, arbeid zonder teleurstelling. Van den lust der onzinnelijke schoonheid ganschelijk vervuld, zal uw hart van alle grovere driften gezuiverd blijven; en in den innigsten omgang met de natuur zult gij de natuurlijke vroomheid terugvinden, wier kiem daar beneden in u was verstikt. Zwerveling, ja, zelfs het begrip van eenen God zult gij hier wedervinden: van eenen God, dien de menschheid verloren heeft, sinds zij zich vervreemdde van zijn wezen en werken: eenen God, wien reeds vóór zevenhonderd jaren de beste der anachoreten eenen lofzang wijdde op eenen anderen berg: eenen God..... Stil! Hoor toe!.... dit is onze belijdenis, ons gebed en onze dankzegging: der broeders avondpsalm - -’

Een orgel preludeert, weeke kopertonen schallen, en van omlaag, van uit de ronde zuilengalerij, die zich opent naar het glorende westen, zwelt vierstemmig de melodie van een Palestrijnsch koraal op de hymne van den heiligen Franciscus van Assisi: - ‘*Laudato sia Dio nostro Signore, con tutte le creature; specialmente messer lo frate sole; per suor luna, e per le stelle; per frate vento e per l'aire, e nuvolo, e sereno e ogni tempo!*’ - Geloofd zij de Heer onze God, met zijne schepselen alle! Geloofd zij onze broeder de zon! Geloofd onze zuster de maan, en des hemels gesternten! Geloofd zij onze broeder de wind, en de lucht, en de wolken! Geloofd de zonneschijn! Geloofd de regen! Geloofd!

En Fra Felice verheft mede zijn stem. En ook gij, gij wilt zingen, lofzingen den Geest der bergen en des avondroods - meezingen het oude lied, waarin de zon en de starren, en de planten des velds en de dieren des wouds, rots en beek, wind en wolken, des menschen broeders heeten en zijne zusters. *Laudato sia Dio nostro Signore, con tutte le creature!*.....

O schoone basstem, die daar welt uit uwe borst! O verrukking, die uw wezen mee als versmelten doet in de trilling dezer harmonie, in de zaligheid van dezen vrede, in de schoonheid van dit weidsche avondbeeld!.....

⸗sp

Doch wat nu? - Uw hoofd is van den opgerolden mantel afgegleden, en ligt hard op eene richel van den steen. Gij opent de oogen, en rekt de ledematen, haast pijnlijk stram. Deze muziek?.... Neen! het is geen orgeltoon, geen koraalgezang. Het is het suizen van het lorkenloover in den eindelijk opgestoken namiddagwind.

‘Battista! bij mijne arme ziel - gij hebt geslapen!’

Hij antwoordt niet; hij geeuwt slechts. Doch in zijne opgetrokken wenkbrauwen staat sprekend het verwijt te lezen: ‘En gij, Signore?’

‘Op, jongeling op! De zon neeg reeds diep achter de bergen. Wij moeten voortmaken, zoo wij te Pinzolo de vesperklok nog willen hooren!’

Hij gordt zich aan. Maar alvorens van de plek te scheiden, vult hij nog de leeggedronken wijnflesschen met bronwater van den heiligen Julianus, en steekt die in zijnen knapzak.

‘Battista, waartoe dit?’

‘Om te drinken, tehuis.’

‘Stumper!’

‘Neen neen; het is goed tegen alle ziekten en kwalen, Signore: tegen den beet van adders, spinnen, wespen - -’

‘Houd op, ongelukkige!’

‘Het is goed ook voor andere dingen nog. Het is goed, Signore’ - - hij kijkt geheimzinnig, en zijne stem zinkt tot een fluisteren - -

‘Welnu?’

‘Het is goed ook om te droomen, te droomen van hetgeen men het liefste wenscht .... Ik droomde daar even - -’

‘Van eenen stoel in den Hemel misschien?’

‘Ach neen! Ik droomde van *la mia donzella* - dat ik met haar alleen was, hier onder dezen lorkenboom - en dat ik haar op mijne knieën trok, en dat zij hare armen om mijnen hals sloeg - en dat zij zich willig van mij kussen, kussen, kussen liet, haha!’ - -

‘O foei, Battista! lust der zinnen! Duivelarij! - Neen, dan droomde ik beter: van een kruis, en van een klooster vol monniken, en van een hemelsch lof, dat aangeheven werd op den schoonsten aller bergen!’

‘*Misericordia!*’ prevelt de knaap, deemoedig - ‘dan zijt gij braver dan ik, Signore! dan zijt gij braver dan ik!’

Als gij teruggekeerd zijt, en in de schemering uitrust op uw vensterbalkon, dan beieren van verre en van nabij de klokken hare avondmuziek.

En gij verstaat dit dreunende gebengel, dat wegsterft met eenen schreienden nagalm ten hemel. Het kruis, het lokkende, het manende, het dreigende kruis der wereld heeft zijne macht weer over u herwonnen. Neen! voor u noch pij noch kloostercel, voor u geen heil in vlucht, geen vrede in afzondering, geen geluk in louter zelf behoud. Want tot u roepen stemmen uit de diepte: ‘Blijf bij ons! Ga niet weg van ons! Laat ons niet alléén in onzen nood!’ - En moge het staan zijn, of vallen, harden of bezwijken - het zal voor u aan de zijde dier worstelenden wezen.

Liefelijk nochtans, liefelijk en aanlokkend is het u, wanneer gij in de stilte van den nacht, ver van uit den hooge, nog het pantheïstisch lofgezang waant te vernemen van de zorgelooze broeders Vluchtelingen, de groene kluizenaars op den bergtop uwer droomen: - ‘*Laudato sia Dio nostro Signore! Laudato!*’

C. VAN NIEVELT.

De oude verhalen van den moord van prins Willem I.

Oorspronkelijke Verhalen en Gelijktijdige Berichten van den Moord gepleegd aan Prins Willem van Oranje met eenige bijlagen en aanteekeningen uitgegeven door J.G. Frederiks. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1884.

Het is een aankondiging in den eigenlijken zin van het woord, die ik ga schrijven: niet de inleiding bij den lezer van een reeds uitgegeven boek, maar het bericht dat eerstdaags een boek het licht zal zien, waarmee ik reeds vóór zijn verschijnen kennis heb mogen maken en waarop ik, in het belang der uitgave en van de uitgevers, bij voorbaat de aandacht wil vestigen.

Op het zien van den titel begrijpt ieder, dat het een gelegenheidsgeschrift is wat ons de Heeren Frederiks en Nijhoff hier aanbieden. Bij het verjaren voor de driehonderdste maal van den moord aan Prins Willem gepleegd, op 10 Juli aanstaande, vonden zij het gepast de oude verhalen, die de toedracht beschrijven, en de echte stukken, die de verhalen bevestigen, in een bundel saamgevat, op nieuw uit te geven. De echte stukken, zooals de bekentenis van den moordenaar, zijn verhooren, zijn vonnis, de brief, waarmee hij zich in de gunst van zijn slachtoffer had aanbevolen, de brieven, door regeeringspersonen uit Delft over het gebeurde geschreven, en wat dies meer zij, staan in verschillende boeken verspreid, en de gelijktijdige verhalen zijn in de oorspronkelijke uitgaven moeilijk en slechts tot betrekkelijk hoogen prijs te bekomen. Eén verhaal, het alleroudste, was zelfs zoo zeldzaam geworden, dat het tot nog toe door geen der latere geschiedschrijvers werd opgemerkt. Dit alles nu in een nette en weinig kostbare uitgave bijeengesteld en versierd

met een keurige ets naar een teekening van Bosboom, voorstellende de plaats waar de moord is bedreven, scheen juist nu dubbel welkom te moeten zijn, nu het verjaren van het feit de belangstelling van velen in de ware toedracht verlevendigen zal. Gaarne voldeed ik dan ook aan het verzoek der uitgevers om hun bij het verzamelen, het kiezen en het schiften der stof behulpzaam te zijn, en ten einde deze belofte te beter te vervullen, heb ik alles, wat in vroeger of later tijd over den moord aan het licht is gebracht, op nieuw zorgvuldig onderzocht, en al doende velerlei opgemerkt, waarvan ik thans gebruik wil maken om den bundel, die dezer dagen zal verschijnen, in zijn inhoud en belangrijkheid te doen kennen. Misschien zal ik nu en dan meer dan den lezer lief is in bijzonderheden afdalen; maar ik wil het er op wagen. Voor een enkele maal is het, dunkt mij, niet kwaad in een proeve te toonen, hoe een geschiedkundige, eer hij zich in staat heeft gesteld om naar waarheid te gaan beschrijven, zich door nasporing en kritiek der bronnen voor zijn taak heeft moeten voorbereiden.

De bundel wordt geopend met het edict, waarbij Koning Filips den Prins van Oranje in den ban doet en vogelvrij verklaart. Te recht; want de moord was slechts de voltrekking van dit koninklijk bevel. Toen de moordenaar gegrepen werd en een van 's Prinsen bedienden hem snoodaard noemde, antwoordde hij: ik ben geen snoodaard, ik heb slechts uitgevoerd wat mijn Koning mij gelast had. Hij beschouwde zich dus als niet meer dan een handlanger en liet de verantwoording voor de daad aan hem, die ze bevolen had, over. Zoo behooren wij ook te doen, en om die reden schijnt de billijkheid, die wij jegens den Spaanschen Koning niet minder dan jegens ieder ander wenschen te betrachten, mee te brengen, dat wij zijn moord-edict, hoe uitvoerig het is, in zijn geheel aan het hoofd der gedenkstukken meedeelen. Immers, het is geen bloot bevelschrift; het heeft den vorm van een vonnis en geeft in het breede de redenen op, waarom het geveld is geworden; indien de moord te rechtvaardigen is, moet hij in dit edict zijn rechtvaardiging vinden. Wij stellen thans een ieder, die wil, in staat om ze erin te gaan zoeken.

Daarentegen kwam het ons overbodig voor de nog veel uitvoeriger Apologie van den Prins, waarin hij de tegen hem

gerichte beschuldigingen weerlegt, te herdrukken. Voor het Nederlandsche volk, dat zijn geschiedenis kent, behoeft Willem van Oranje zich niet te verdedigen. Wij willen wel hooren wat de Koning tot wettiging van zijn banvonnis te zeggen heeft, en nemen dit in aanmerking bij het beoordeelen van zijn gedrag; maar als wij ons een oordeel willen vormen over den grondlegger onzer onafhankelijkheid en vrijheid, vragen wij niet wat de Koning, wiens staatkunde Spanje te gronde heeft gericht, van hem dacht en hoe hij zich van diens verdenking heeft vrijgepleit. Dat Filips, de bekrompen monarch en kerkdienaar, niet in staat en niet bevoegd was om over de daden en beweegredenen van een man als Oranje te oordeelen, behoeft waarlijk geen betoog. Waartoe zouden wij dan den Prins nog eens het woord geven om zich te rechtvaardigen op verwijten, die voor ons geen beteekenis hebben?

Ik laat dus ook de beweegredenen rusten, die in het edict worden bijgebracht; om het vonnis zelf is het ons te doen. Dat was ook voor den Koning de hoofdzaak. Toen Parma in den zomer van 1580 het uitvoerige stuk in het Fransch en in het Nederlandsch had uitgevaardigd, schreef Filips hem, dat het geraden scheen nog buitendien een kort begrip ervan, waarin slechts de vogelvrijverklaring en de uitgeloofde belooning werden vermeld, zonder redengeven, ook in Duitsche, Italiaansche en Spaansche vertalingen te verbreiden, opdat te eer zich iemand mocht opdoen, die op hoop van het loon het waagde den persoon van den Prins aan te tasten. Of Parma aan dien wenk gevolg heeft gegeven en of zulk een verkorte uitgaaf werkelijk is geschied, weet ik niet: er is mij nooit een exemplaar van onder de oogen gekomen. Maar wat zij had moeten bevatten, ligt voor de hand; en ik schik mij naar het verlangen van den Koning door hier, met weglating van al het voorafgaande, de slotsom van het edict, voor zoo ver het den Prins in persoon en niet zijn aanhangers betreft, mee te deelen in de eigen woorden, of liever in een juister vertaling van het oorspronkelijke Fransch dan de officieele tekst, die in den bundel herdrukt is.

> ‘En ten einde (zoo luiden die woorden) de zaak te spoediger voleindigd en de natie te eer van deze dwinglandij en onderdrukking verlost moge worden, willende de deugd beloonen en de misdaad straffen, beloven wij op

> ons woord van Koning en als dienaar van God, dat, indien er iemand, hetzij onder onze onderdanen, hetzij onder de vreemdelingen gevonden wordt, zoo edel van gemoed en tot onzen dienst en tot het algemeene heil genegen, die middel weet om deze ordonnantie uit te voeren en ons van die pest te verlossen, hem aan ons overleverende levend of dood of wel hem het leven benemende: dat wij dien zullen doen geven en uitreiken voor hem of zijn erfgenamen, in landgoed of gereede penningen te zijner keuze, de som van 25.000 gouden schilden; en zoo hij eenig vergrijp of misdaad heeft bedreven, hoe zwaar het zij, beloven wij hem dit te zullen vergeven en vergeven het hem bij dezen; en ware hij niet edel van geboorte, zoo verheffen wij hem wegens zijn edelaardigheid in den adel; en indien de hoofdbeleider tot helpers in het volbrengen van zijn daad anderen aanneemt, zullen wij ook dezen weldoen en vergelden een ieder overeenkomstig de mate zijner verdiensten jegens ons, hun ook vergevende wat zij misdaan mogen hebben en hen ook in den adelstand verheffende.’

Welk een taal! Hoe vaak gehoord, hoe wel bekend, zij mist nooit ons gevoel van recht en zedelijkheid te treffen. Wat een ieder op het hooren van die aanhitsing tot moord gevoelt, heeft niemand korter en puntiger uitgedrukt dan Montesquieu: ‘De adeldom toegezegd voor zulk een daad! Zulk een daad aanbevolen door een koning als een dienaar van God. Dat keert alle begrippen van eer zoowel als van godsdienst en zedelijkheid het onderste boven.’

Het was Granvelle, de Kardinaal Granvelle, die den Koning op het denkbeeld gebracht, of althans in het voornemen bevestigd heeft, om zich dus door sluipmoord van den vijand te ontdoen, dien hij met eerlijker wapenen niet had kunnen overwinnen. De Belgische Rijksarchivaris Gachard heeft de bewijzen ervan in beider vertrouwelijke briefwisseling gevonden. Aan denzelfden Kardinaal komt de eer toe van jaren te voren den Koning geraden te hebben, om 's Prinsen oudsten zoon van de Hoogeschool te Leuven weg te voeren naar Spanje en daar een opvoeding te geven, die hem van zijn vader moest vervreemden. De eene maatregel zoo goed als de andere teekent den mensch en zijn gluiperige politiek.

Was het een in hun tijd gebruikelijk, en dus in zekeren zin een wettig wapen, dat de kerkvorst zijn meester tegen den man, dien hij persoonlijk haatte, in de hand gaf? Wanneer gij deze vraag aan de geschiedschrijvers, onverschillig van welke partij, richt, krijgt gij geen bevredigend antwoord. De een zegt neen, de ander beweert ja, maar reden of bewijzen geven zij geen van beiden. Dat men zich niet op den Duitschen rijksban, als op een gelijksoortig voorbeeld, beroepen kan, staat vast. Filips had uitdrukkelijk verlangd, dat de Nederlandsche staatslieden, die met het opstellen van het edict belast werden, zich zooveel mogelijk zouden houden aan den vorm van den banbrief, voorheen door zijn vader tegen de hoofden van het Schmalkaldisch verbond uitgevaardigd. Niettemin wordt in het stuk, dat zij ontwierpen en hij goedkeurde, met geen enkel woord van dien keizerlijken ban gewag gemaakt. De reden was, dat het aan zoo geleerde en bekwame staatslieden, als de leden van den Geheimen Raad, onmogelijk ontgaan kon, dat tusschen beide banvonnissen geen genoegzame termen van overeenkomst bestonden; om niet eens te spreken van de vraag, of de ban van Keizer Karel wel in rechten te verdedigen was. Granvelle had dan ook, toen hij den maatregel aanbeval, op andere voorbeelden gewezen: ‘zoo plegen de vorsten van Italië te doen,’ had hij gezegd. Dat verwijst ons naar de school van Machiavelli, naar de handelwijs der Medici's en der Borgia's. Maar kan hun gezag de daad van Filips verschoonen? Wie zal het durven beweren? Wie meenen, dat hij den Spaanschen Koning heeft vrij gepleit, als hij bewezen heeft, dat deze niet erger heeft gedaan dan de Italiaansche prinsen van zijn tijd?

Wie hem verontschuldigen wil, moet naar voorbeelden in Westelijk Europa, en bij voorkeur in de Nederlanden omzien. En, het doet mij leed het te moeten getuigen, wij zoeken er hier niet tevergeefs naar. Wij Nederlanders, wij Hollanders, hebben het recht niet om het wapen, waarvan Filips zich tegen Oranje bediende, als een oneerlijk wapen af te wijzen, waarvan onze voorouders zich geschaamd zouden hebben gebruik te maken. In overouden tijd heeft de laatste graaf uit het Hollandsche huis, Jan, de zoon van Floris V, zich, in een handvest, aan de Westfriezen in 1299 gegeven, uitdrukkelijk het recht voorbehouden om er zich van te bedienen. ‘Voorts (zegt hij) ware dat zake dat

iemand in dit voorzeide Friesland nu of hiernamaals tegen ons of onze nakomelingen gemeene conspiracie of verraadnisse makede, die ons of onze landen of onze heerlijkheden deren mocht: die verbeurde beide lijf en goed, en diegene die den verrader ving of sloeg daarom, alzoo hij dit ter waarhede had gebracht, zoo zou hij hebben tien pond van des verraders goed,... en daarbij zal hem zijn misdaad vergeven wezen.' Wij zien dus dat ook Graaf Jan aan den moordenaar van een rebel geld en straffeloosheid beloofde, evenwel geen algemeene vergiffenis van ander bedreven kwaad dan dien moord. In dit opzicht heeft zich de laatste graaf van Holland vrijgeviger betoond dan hij. Toch hebben zijn naaste opvolgers zijn toezegging, zelfs met deze beperking, gelukkig niet herhaald: in de latere handvesten van Westfriesland, zoo min als in die van andere kwartieren, komt het aanstootelijke artikel niet voor. Hadden wij dus geen ander voorbeeld dan dit, dan zouden wij mogen beweren, dat reeds in de veertiende eeuw bij ons volk de proscriptie in haar barbaarsch karakter erkend en uit dien hoofde versmaad was. Doch, helaas, er zijn van later tijden te duide lijke blijken van het tegendeel. Ik wil er slechts één aanhalen, niet meer dan één, omdat dit eene zoo afdoend is, dat elk tweede overbodig wordt. Immers het dagteekent van drie jaren na het vermoorden van den Prins, en komt op rekening van den Raad van State en van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden.

Toen de Graaf van Leicester zich in den winter van 1586 op '87 tijdelijk naar Engeland had begeven, pleegden de officieren, aan wie hij de verdediging van Deventer en van de schans tegenover Zutfen had toevertrouwd, William Stanley en Roland York, verraad en leverden beide plaatsen aan den vijand over. De ontzetting, door het verlies van zoo belangrijke vestingen op zulk een snoode wijs teweeggebracht, was onbeschrijflijk. Ter zelfverdediging grepen de Staten naar de scherpste wapenen, die hun ten dienste stonden, en op hun last verklaarde de Raad van State de schelmen vogelvrij: zie hier in welke termen:

> '.... Zoo is het dat wij, Raad van State der Vereenigde Nederlandsche Provinciën gecommitteerd neffens zijn Exc., met voorweten en advies van de Heeren Generale

> Staten, verklaard hebben en verklaren mits dezen de voorzeide Willem Stanley en Roeland York schelmen en verraders van Hare Majesteit [de Koningin van Engeland] hun natuurlijke Princesse, van Zijne Excellentie en van deze Vereenigde Provinciën en voor zulke als vijanden van God en de menschen, hebben dezelve met al hun complicen, aanhangers en medehelpers geproscribeerd, geabandonneerd en overgegeven, proscribeeren, abandonneeren en geven over mits dezen aan een iegelijk: verklarende dat, zoo wie zich verkloekt dezelve twee principale hoofd-verraders in deze Vereenigde Provinciën, hetzij levend of dood, te brengen, dezelve voor zulken kloeken feit zal vergolden worden met de som van drie duizend guldens, die hem promptelijk zal aangeteld worden; en zoo zulke persoon in eenige maniere tevoren iets misdaan had, den dood of lijfstraf meriteerende, zal hem hetzelve gansch vergeven zijn, gelijk wij hem hetzelve vergeven bij dezen voor alsnu als voor alsdan.'

Is het niet als had de Raad van State zich in dezen den ban, weleer tegen Prins Willem geveld, tot model gekozen? Den adel kunnen zij, burger-overheden, niet verleenen, maar kwijtschelding van straf wegens alle voorheen gepleegde misdaad voegen zij insgelijks aan het uitgeloofde bloedgeld toe. Het is aan hen niet te wijten, dat het loon door niemand is verdiend en dat geen misdadiger zich door het bedrijven van deze nieuwe misdaad heeft vrijgewaard tegen de straf, die hij te voren had verdiend. Had het gelukkig gestarnte van Nederland het niet verhoed, de naam van ons volk zou bezoedeld zijn geworden met een smet als die op den naam van tirannen kleeft. Zeker, er zijn in dit geval verzachtende omstandigheden te pleiten. Het plakkaat van den Raad van State werd onverwijld, onder de verontwaardiging van het oogenblik, uitgevaardigd, eer de drift den tijd had gehad om te bekoelen, en sedert is er niets gedaan om het tenuitvoerleggen der bedreiging te bevorderen. Maar aan den anderen kant, de ban van Filips was voorafgegaan en Oranje was er het slachtoffer van geworden. Deze les had voldoende moeten zijn om van elke navolging af te schrikken.

Ik meen ook dat onze Staten-regeering zich aan geen tweede

heeft bezondigd. Althans ik herinner mij geen ander; en toen vijf en dertig jaren later de aanslag op het leven van Prins Maurits, waaraan de zonen van Oldenbarnevelt medeplichtig waren, in niet mindere mate de verontwaardiging en den hartstocht gaande maakte, onthield zich het Hof van Holland in de publicatie, waarbij het de aanhouding der verdachten beval, van alle aansporing tot doodslag en sluipmoord.

> '.... Zoo is het (aldus lezen wij daar) dat het voorzeide Hof bij dezen een iegelijk verwittigt, dat degene, die dezelve personen of eenigen van dien zal kunnen aanbrengen, zulks dat dezelve l e v e n d i g in de handen van de justitie mogen geraken, zal vereerd worden met ..5000 gl.,.. en zullen boven al hetzelve genieten impuniteit van het z e l v e delict, indien zijlieden daaraan schuldig zouden mogen wezen.'

Het is de geest van den nieuwen, van onzen tijd, die ons in deze publicatie toeademt. Wij mogen hem tegen Filips en zijn tijdgenooten niet laten getuigen. In die eeuw, wij zagen het, was de ban, zooals de Koning hem uitschreef, geen ongewoon, geen versmaad wapen. Doch verdiende een man als Oranje dat het tegen hem werd gekeerd? Dat is de quaestie. In Filips' tijd was het hangen van misdadigers niet ongewoon, maar niet ieder, die geacht werd misdaan te hebben, mocht zoo smadelijk worden terecht gesteld. Zoo ook in dit geval: wat naar de zeden van den tijd tegen een gemeen rebel of verrader niet ongeoorloofd was, was daarom nog niet geoorloofd tegen een vorst, die zich aan het hoofd van een volksopstand had gesteld en openlijk krijg voerde. Tusschen lieden als Stanley en York en den Prins van Oranje bestaat een onderscheid, dat niet te miskennen valt. De eersten stonden in dienst der Staten en waren als officiers aan het strenge krijgsrecht onderworpen; zij hadden de hun toevertrouwde vestingen om geld aan den vijand overgeleverd; hun bedrijf was noch te loochenen noch te vergoelijken. Zoo iemand, dan verdienden zij buiten de wet te worden gesteld. De Prins van Oranje daarentegen was een vorst en heer, zoo goed als Filips van Habsburg, en werd als zoodanig door den Koning van Frankrijk en de Koningin van Engeland erkend, die uit dien hoofde ook geweigerd hadden aan de kapers, die onder zijn vlag voeren, het binnenvallen in hun havens te verbieden. Wel was hij buitendien leenman van Filips, maar niet

anders dan deze leenman was van den Heiligen Stoel en van de Kroon van Frankrijk, tegen wie hij toch ook niet nagelaten had oorlog te voeren. Wat meer is, de Staten der Nederlandsche Provinciën hadden met den Prins en met de Staten van Holland en Zeeland, die hem als hun hoofd en hooge overheid erkenden, de pacificatie van Gent gesloten, en die pacificatie had de landvoogd Don Jan uit 's Konings naam bij het Eeuwig Edict bevestigd. Ja, de Koning zelf had in 1575, te Breda, met den Prins en met de Staten, die hem aanhingen, over vrede laten onderhandelen, - om van den vredehandel van Keulen niet te spreken. Zoodoende had hij het recht verbeurd, indien hij het ooit bezeten had, om zijn geduchten, zijn onoverwinnelijken vijand te bejegenen als een gewoon rebel en een verrader. Dat was ook het oordeel van sommige leden van den Raad van State te Brussel, dien Parma op 's Konings bevel over het beraamde banvonnis had geraadpleegd. Onder meer andere redenen, waarom zij het ontrieden, voerden zij aan, dat het in een zoo machtigen koning laag en onbetamelijk zou kunnen schijnen als hij den man, tegen wien hij eerst openlijk oorlog gevoerd en geduchte strijdkrachten in het veld gebracht had, thans met zulk een middel ging bestrijden, als achtte hij elk ander wanhopig en te zwak om er doel mee te treffen. Ook meenden zij, dat het althans niet aangewend behoorde te worden dan met voorweten en advies der Staten van die Provinciën, die eens met den Prins hadden samengespannen en thans tot de gehoorzaamheid aan den Koning waren teruggekeerd. Hun raad was echter niet naar Filips' smaak; hij wilde van geen raadplegen met de Staten hooren, die hem toch al te bemoeiziek geworden waren, en legde zijn voornemen eigendunkelijk ten uitvoer. Zeker niet tot vermeerdering van zijn roem. Hij is de eenige koning van zijn tijd, die een anderen vorst, zijns gelijke in geboorte en waardigheid, dus aan den dolk van den eersten moordenaar den besten heeft prijs gegeven. Hij is de eenige die het gedaan heeft, en hij heeft het meer dan eens gedaan. Terzelfder tijd ongeveer als Oranje, heeft hij ook zijn mededinger naar de Kroon van Portugal - waarop hij zelf slechts een zeer twijfelachtige aanspraak kon maken - vogelvrij verklaard. Aan een ieder die den naamkoning, Don Antonio, om het leven bracht, bij wat middel het mocht geschieden, beloofde hij 30.000 kronen in rente en een hertog-

dom, indien hij in staat ware dit te houden. Door tijdige vlucht heeft de bedreigde vorst zich gered en een wijkplaats gevonden onder de Nederlandsche opstandelingen. Maar dit verandert aan de zaak, wat Filips betreft, niet veel. De wil is in dit geval zoo goed als de daad.

Wat zijn handelwijs tegen Oranje eerst in haar wezenlijk karakter teekent is de omstandigheid, waarop de Prins in zijn Apologie niet verzuimd heeft opmerkzaam te maken. ‘Al is het thans voor het eerst (zegt hij) dat de ban tegen mij openlijk wordt afgekondigd, gelooft Filips wezenlijk, dat ik niet zou weten, hoe dikwerf hij en de zijnen reeds vroeger in het geheim moordenaars op mij hebben afgestuurd?’ Het verwijt is juist en ten volle verdiend. De misdaad, waartoe de Koning bij zijn edict alle booswichten opriep, had hij sedert jaren onder de hand aan enkelen aanbesteed. Het is weer de Belgische Rijksarchivaris, die uit de vertrouwelijke briefwisseling tusschen Filips en zijn ministers aan het licht heeft gebracht, dat, van Alva tot Parma, alle landvoogden van Nederland, Don Jan misschien uitgezonderd, met goedvinden van den Koning en met toejuiching van Granvelle zich beijverd hebben om den Prins door sluipmoord uit den weg te ruimen. Het eenige onderscheid tusschen vroeger en later bestaat hierin, dat in 1573 nog zorg werd gedragen om 's Konings voorweten en goedkeuring voor de wereld geheim te houden, en dat in 1580 Zijn Majesteit zich niet langer ontzag om de verantwoordelijkheid van de daad openlijk op zich te nemen.

Wij zullen thans de velerlei aanslagen op het leven van den Prins, die voor en na het uitvaardigen van den ban gewaagd doch mislukt zijn, niet ophalen. Wij bepalen onze aandacht tot den volbrachten moord, die eerstdaags verjaart. Wij willen zelfs niet eens van dezen de toedracht beschrijven: het is dikwerf en onlangs door Motley met levendige kleuren gedaan. Alleen over de bronnen, waaruit de toedracht naar waarheid kan worden gekend, willen wij, naar aanleiding van den uit te geven bundel, het een en ander opmerken. Op dit punt, in het nauwgezet onderzoeken en beoordeelen der verhalen en bescheiden, waaruit de waarheid moet worden geput, schieten beroemde geschiedschrijvers, en inzonderheid zij die in het schilderen der gebeurtenissen uitmunten en hun roem stellen, niet zelden te kort.

Over de toedracht van den moord en het gedrag van den moordenaar gedurende zijn terechtstelling staan ons hoofdzakelijk twee met het feit gelijktijdige verhalen ten dienste. Het eene is op last der Staten opgesteld en dus als officieel te beschouwen; het andere is afkomstig van een Nederlandschen Katholiek en beschrijft het gebeurde uit een oogpunt, lijnrecht aan dat der Staten tegenovergesteld. Beide waren oorspronkelijk in het Fransch verschenen, maar zijn in den bundel, ten gerieve van het vaderlandsche publiek, in de Nederlandsche vertaling of navolging, waarin zij kort daarop uitkwamen, herdrukt.

Wat het officieele verhaal betreft: het was geheel in den geest der eeuw, dat de Staten zich uitsluitend het recht voorbehielden om de toedracht der noodlottige gebeurtenis wereldkundig te maken, en bij gevolg aan ieder ander verboden haar op zijn wijs te beschrijven. Reeds den 19^{den} Juli besloten de Staten-Generaal den predikant Villiers te belasten met het opstellen van ‘een discours op het feit geperpetreerd in de persoon van Zijne Exc. tot informatie van de gemeente,’ en vijf dagen later veroorloofden op hun verzoek de Staten van Holland, ‘dat de confessie van den moordenaar of een dubbeld daarvan gesteld zou worden in handen van den president (van Vlaanderen) Meetkerke, om te mogen dienen tot het maken van het discours, hetwelk bij Monsieur Villiers, den voornoemden Meetkerke en Mr. Nicasius Sille ontworpen en vervolgens den Staten meegedeeld zou worden.’ Zij gelastten daarbij ‘dat de confessie aan niemand anders ter lezing of zelfs ter inzage, veel minder ter afschrijving, zou mogen worden gegeven en dat zij terstond, als er het bedoelde gebruik van gemaakt zou zijn, aan den magistraat van Delft terugbezorgd zou moeten worden. Tevens bevalen zij dat de Schout van Delft de boekjes, die alreede op het overlijden van Zijn Exc. mochten zijn uitgegeven, zou ophalen en in beslag nemen, en informeeren wie zich vermeten hadden ze op te stellen en te drukken, ten einde tegen dezen geprocedeerd zou kunnen worden als naar behooren.’

Wij leeren hieruit, dat het D i s c o u r s d e l ' a s s a i s s i n e m e n t een officieel karakter draagt en geschreven is door mannen, die met het gebeurde van nabij bekend waren. Villiers was hofprediker en vertrouwde van den Prins en had meer dan iemand anders met den zich noemenden François

Guyon te doen gehad: hij had hem bij den Prins ingeleid en vervolgens naar Frankrijk aan onzen gezant Caron doen afvaardigen, en waarschijnlijk van daar een of meer brieven van hem ontvangen; ook had hij hem naderhand in de gevangenis bezocht. Hij was verder een man van de pen en had in het opstellen van 's Prinsen Apologie en meer andere half-officieele stukken de hand gehad. Meetkerke schijnt slechts als invloedrijk lid der regeering aan hem te zijn toegevoegd; Nicasius Sille daarentegen, pensionnaris van Amsterdam en in die hoedanigheid lid der Staten van Holland, had de verhooren bijgewoond en kon uit dien hoofde nuttige inlichting geven, gelijk hij, blijkens enkele bijzonderheden van het discours, ook gedaan heeft. De commissie van redactie was dus met zorg gekozen. Zij heeft haar taak in korten tijd volbracht. Althans den 20sten Augustus was een gedrukt exemplaar van het discours in handen der burgemeesters van Leiden, die op dien dag den vermaarden uitgever en drukker Chr. Plantijn, wiens zaak sedert kort te Leiden gevestigd was, machtigden, voor zooveel in hen was, om de officieele uitgaaf, te Delft bij Alb. Hendriks, ordinaris drukker der Staten van Holland, in het Fransch en Hollandsch verschenen, na te drukken in beide talen, ‘zonder nochtans (dit verbieden hem burgemeesters uitdrukkelijk) in denzelfden druk van het tegenwoordig consent iets te vermanen’. Zoo plachten toen ter tijd de stadsregeeringen de belangen harer ingezetenen te bevorderen, zij het ook ten nadeele van burgers eener andere stad. Doch dit in het voorbijgaan: ik vermeld deze vergunning alleen ten bewijze, dat het boekje van Villiers reeds omstreeks half Augustus moet zijn uitgekomen.

De Hollandsche vertaling, die terzelfder tijd of kort daarop onder den titel van V e r h a e l v a n d e M o o r t verscheen, is slordig bewerkt. Zij is, zooals ik reeds zeide, om goede redenen bij voorkeur in den bundel opgenomen, maar voor hen, die met het oude Fransch geen moeite hebben, is het oorspronkelijke d i s c o u r s te verkiezen. Weldra verscheen ook een Engelsche vertaling te Middelburg, en ik vermoed ook een Hoogduitsche, hoewel ik daarvan niet zeker ben. In deze of gene taal kwam het discours eerlang in handen van een ieder, heel Europa door. Het werd de bron, waaruit alle latere geschiedschrijvers van de protestantsche en Hollandschgezinde partij putten. Van Meteren

en Le Petit voegden er in hun geschiedboeken nog enkele kleine bijzonderheden aan toe en noemden namen van bij de zaak betrokken personen, die in het officieele verhaal als van geen belang waren verzwegen; maar wat de hoofdzaak betreft, had niemand hunner iets te veranderen of op te merken, want niemand had de confessie of de verhooren gelezen of was bij den moordenaar in den kerker toegelaten. Slechts van hetgeen in het openbaar geschied was, de terechtstelling, konden sommigen als ooggetuigen spreken, zooals dan ook Le Petit hiervan enkele wetenswaardige bijzonderheden heeft geboekt.

Verdiende het officieele verhaal zoo algemeen geloof als het gevonden heeft? Stelt het de toedracht inderdaad naar waarheid, zonder bijoogmerken, voor? Honderd jaar geleden was die vraag niet dan op goed geloof te beantwoorden. De eerlijkheid van de schrijvers en het gezag der Staten boezemden vertrouwen in, maar bewijzen der geloofwaardigheid ontbraken. Sedert is echter uit binnenlandsche en buitenlandsche archieven een schat van berichten en bescheiden te voorschijn gebracht, waaraan de waarheid van de overlevering der Staten bijna op alle punten kan worden getoetst.

Het eerst bracht in 1774 de predikant Josua van Iperen, als bijlage bij zijn redevoering over de verdiensten van Joannes van Miggrode, een brief aan het licht, op den eigen dag van den moord uit Delft door Caspar van Vosberghen aan de regeering van Veere geschreven, behelzende een verslag van het gebeurde uit de eerste hand. Een kwart eeuw later, in 1807, gaf Van Hasselt, in zijn Geldersch Maandwerk, eenige brieven uit van Elbertus Leoninus, den kanselier van Gelderland, aan zijn medeleden van het Hof geschreven, wel niet op denzelfden dag maar toch in dezelfde week van den moord, bevattende ook vele kleine wetenswaardigheden. Weer vijf en twintig jaren later, omstreeks 1830, deelde ons Reiffenberg, in zijn Nouvelles Archives Historiques, twee verslagen mede, door Balt. Gérard zelven opgesteld en in handen van den Kordelier, bij wien hij te Doornik gebiecht had, achtergelaten, betreffende zijn gesprek met Assonleville en zijn onderhandeling over den moordaanslag met Parma. Hoe hoogstbelangrijk deze twee stukken waren, zij schijnen ter nauwernood de aandacht der Noordnederlandsche geschiedkundigen getrokken te hebben. Wel was hun herkomst niet door den uitgever vermeld, doch aan hun echtheid kon een

deskundige toch geen oogenblik twijfelen. Aan de tijdsomstandigheden, waaronder zij verschenen, zal het wel te wijten zijn, dat zij bijna onopgemerkt bleven.

Nog eens moest een kwart eeuw verloopen, eer een nieuwe vondst de ingesluimerde belangstelling in het onderwerp zou doen ontwaken. In 1852 kwam op een auctie in Den Haag een afschrift van de tot nog toe verloren gewaande confessie van den moordenaar onder den hamer. Hoe het mogelijk is geweest, dat de toenmalige Rijksarchivaris Bakhuizen van den Brink dat stuk gering geacht en niet voor zijn Archief aangekocht heeft, kan ik mij nauwlijks begrijpen. Ik vermoed, dat vooringenomeid en weerzin van den ophef, die er van gemaakt werd, in het spel geweest zullen zijn. Het stuk wilde voor het oorspronkelijke handschrift van Gérard doorgaan, en dat het dit niet was, zag het zekere oog van Bakhuizen terstond. Uit overdrijving van zijn kant stelde hij nu ook de waarde van den inhoud al te laag; want bij gemis van het echte stuk was een tamelijk betrouwbaar afschrift toch waarlijk niet te versmaden. Maar, om welke reden dan ook, hij verkoos niet te adviseeren, om het voor het Rijk aan te koopen. Zoo viel het in andere handen en vond ten laatste een blijvende plaats in het Belgische Rijksarchief. Ook daar werd het aanvankelijk voor de autograaf van Gérard gehouden. Maar weldra lieten de geleerden, die er zich het meest mee bezig hielden, Gachard en prof. Arendt, de quaestie der oorspronkelijkheid varen, om al hun aandacht aan die der geloofwaardigheid en belangrijkheid van den inhoud te wijden. In de Belgische Akademie voerden zij er beiden het woord over, en Arendt werkte zijn voordracht tot een verhandeling uit, die ook afzonderlijk verscheen en wier titel: R e c h e r c h e s c r i t i q u e s e t h i s t o r i q u e s s u r l a c o n f e s s i o n d e B a l t h a s a r G é r a r d al dadelijk toont, dat het onderzoek de enge grenzen, waarin het eerst besloten was geweest, verlaten heeft. Het is een zeer verdienstelijk werk, en, hoewel ik mij met veel wat erin beweerd wordt, niet vereenigen kan, erken ik gaarne, dat het den stoot tot alle latere nasporingen gegeven heeft en door deze volstrekt niet overbodig of nutteloos is gemaakt.

De verhandeling zag in 1854 het licht en in 1857 volgde in het VIde deel van Gachard's C o r r e s p o n d a n c e d e G u i l l a u m e l e T a c i t u r n e een op dien tijd volledige verzameling van wat er betreffende den moord en den moordenaar in de boekerijen en

archieven van België te vinden was. Het eenige, wat wij hier missen, zijn sommige der in Noordnederlandsche boeken verspreide berichten, zooals de brieven van Vosberghen en Leoninus, waarvan ik hierboven gewaagde. Doch dit ontbrekende heeft weinig te beduiden, vergeleken met den rijken schat van bescheiden, die hier voor het eerst het licht ziet.

Evenwel het onderzoek ging voort en het duurde niet lang of de rijke verzameling hield op volledig te zijn. De verhooren van den moordenaar, niet minder belangrijk dan zijn confessie, maar die bij den brand van het Delfstsche stadhuis in 1618 spoorloos verloren schenen te zijn, kwamen in het voorjaar van 1862 plotseling te voorschijn op een boekverkooping in Den Haag, en dat niet in afschrift, maar in het oorspronkelijk, en vergezeld van ook de wezenlijke autograaf der confessie. Die stukken waren sedert onheuglijken tijd in het bezit eener regentenfamilie, die er de waarde niet van vermoed had en ze thans, nu de regeering er onder den verkooper beslag op legde en ze als Rijkseigendom terugvorderde, zonder tegenstreven overgaf. Zij werden bij het Rijksarchief ingelijfd en weldra door den Archivaris zelven in het 1e deel zijner S t u d i ë n e n S c h e t s e n - het eenige, helaas, welks uitgaaf hij zelf heeft mogen bezorgen - met de noodige toelichting gedrukt. De eene vondst leidde tot de andere. Nauwlijks waren de verhooren teruggevonden en bekend gemaakt, of de heer Van den Bergh, die toen de tweede plaats aan het Archief bekleedde en eerlang Bakhuizen in de eerste stond op te volgen, ontdekte in het Britsche Museum een kopij van den brief, waarin de moordenaar, onder den aangenomen naam van François Guyon, zich bij den Prins van Oranje had aangemeld en als een ijverig protestant en vereerder van Zijn Exc. voorgedaan. Hij liet hem in den Spectator van 1863 afdrukken, als aanhangsel op mijn aankondiging van Bakhuizen's Studiën.

Al die vondsten waren voor de kennis der gebeurtenissen belangrijk, en belangrijk buitendien voor de toetsing van het officieele verhaal aan de onwraakbare bescheiden. Die proef heeft het verhaal met de beste uitkomst doorstaan. Reeds vroeger had professor Arendt in omgekeerde rede de echtheid der toen nog slechts in afschrift teruggevonden confessie bewezen uit haar overeenstemming met hetgeen het verhaal eruit meedeelde. Thans bleek, dat wat het verhaal van de procedure, de pijniging

en de bekentenissen, die den moordenaar waren afgeperst, berichtte, met de echte stukken overeenkwam. Evenwel niet zoo volkomen, of het verhaal had een en ander uit de geschreven bekentenis en uit de verhooren weggelaten, wat voor het doel, waarmee het werd opgesteld, overbodig scheen, en inderdaad niets afdoet tot de toedracht, maar toch zijn waarde heeft voor ons, die als geschiedkundigen elke bijzonderheid op prijs stellen, ook de minste, waaruit het karakter van den moordenaar en de redenen, die hem tot zijn misdrijf hebben bewogen, beter worden gekend. Zoo ontbreekt in het verhaal de smaadrede op den Prins, waarmee Gérard zijn confessie besloot, en insgelijks zijn uitval tegen den steller van het verhaal, Villiers, tot wien hij zich gewend had om door diens voorspraak toegang tot zijn slachtoffer te verwerven. Het is zeker Villiers niet euvel te duiden, dat hij die apostrophe tegen hem zelf, die zonder schade van de waarheid gemist kon worden, niet ruchtbaar verkoos te maken. Maar zij teekent èn den moordenaar, die ze neerschreef, èn den predikant, die ze verzweeg, te opmerkelijk om ze hier niet even aan te halen.

> ‘Zoo ben ik dan (dus besloot de moordenaar het verhaal van zijn reis) onder groote gevaren, die ik van het krijgsvolk van de Spaansche zoowel als van de Staatsche zijde geloopen heb, te Delft gekomen, waar ik mij tot De Villiers wendde, een dienaar des woords van de secte van wijlen Jan Calvin, dien ik te voren nooit gezien had, maar van wien ik mij verzekerd hield dat hij met de gezegelde bladen, die ik meebracht, in zijn schik zou wezen in de meening om daarmee door de zijnen eenigen aanslag te doen wagen; en ik hield mij hiervan verzekerd om reden dat het aan zulke bedriegers en verleiders des volks, als hij, eigen is zich van valschheden te bedienen ten einde *per fas et nefas* hun zaken te drijven, versmadende den rechten weg, die tot het eeuwige leven leidt, uit lust om te heerschen en een korte poos voor groot gehouden te worden in deze slechte wereld. Ook is het uitgekomen zooals ik verwachtte, en genoemde Villiers heeft mij niet teleurgesteld in het vermoeden, dat ik van hem had, want in plaats van mij zulk een verraad te verwijten heeft hij mij op kosten van den Prins laten onderhouden en de gezegelde bladen in ontvangst genomen.’

Wij kunnen ons niet zonder glimlachen de houding van Villiers verbeelden, toen hij deze waardeering van zijn gedrag en karakter te lezen kreeg, of, wat nog erger zou geweest zijn, hoorde oplezen. Dat hij ze in zijn verhaal niet opnam, zal wel niemand hem euvel duiden. Maar wij zijn toch het toeval dankbaar, dat ze ons heeft bewaard; want voor wie het gedichtsel van 's menschen hart en de sluiphoeken, waarin het zelfbedrog nestelt, poogt te doorgronden, is het ten hoogste opmerkelijk, hoe deze sluipmoordenaar, die in bedriegen en veinzen zoo volleerd is als slechts jarenlange oefening hem heeft kunnen maken, aan zijn tegenpartij het gebruik maken van een gewone krijgslist verwijt, als ware hij de onschuld in eigen persoon. Zoo zien wij meer, dat wie gewoon is voor anderen te huichelen, ten laatste ook voor zich zelf veinst en zich tracht diets te maken dat hij het tegenovergestelde is van wat zijn daden hem toonen te zijn.

Van meer belang dan deze en diergelijke weglatingen in het verhaal is de bekorting der verschillende bekentenissen, onder en buiten pijn en banden door den moordenaar afgelegd, aangaande de aanmoediging, die hij van twee door hem geraadpleegde geestelijke heeren had ontvangen. In zijn schriftelijke confessie, waarvan Bakhuizen te recht vermoedt dat zij vooraf ontworpen, in het hoofd geprent en, na het volbrengen van den moord, uit het geheugen neergeschreven zal zijn, had hij, wel wetende dat hij op dit punt zou worden ondervraagd en desnoods scherper geëxamineerd, beleden, dat hij zijn voornemen aan een Jezuïet te Trier in de biecht geopenbaard had; maar hij had er bijgevoegd, dat deze getracht had hem zijn plan uit het hoofd te praten, als gevaarlijk voor den dienst van God en van den Koning, wegens de gezegelde bladen, die hij voorhad den ketters in handen te stellen. De Jezuïet zou verder gezegd hebben, dat, wat de daad zelve aanging, hij zich daarmee niet verlangde te bemoeien, evenmin als die van zijn orde dit gewoon zijn te doen. Deze bijvoegsels nu zijn in het verhaal weggelaten. Daarentegen wordt vermeld, wat de moordenaar later onder de pijniging bekende, dat de Jezuïet hem toch na de biecht zijn voorbidding had beloofd en toegezegd dat, zoo hij om zijn opzet moest sterven, hij opgenomen zou worden onder de martelaars der Kerk. Met welke bedoeling mag dit laatste vermeld, het vroegere verzwegen zijn? Mij dunkt, de

eerste bekentenis zal gedeeltelijk verzwegen zijn, om de kracht van de tweede niet te verzwakken in de waardeering van eenvoudige lezers, die misschien niet zouden vatten, dat het bezwaar van den Jezuïet niet zoo zeer den moord als het bedrog met de gezegelde bladen betrof. Als ik het wel heb, geeft hier het weglaten van een gedeelte geen andere voorstelling van het geheel der bekentenis.

Van den anderen geestelijke, aan wien hij zijn voornemen gebiecht had, broeder Jean Ghery te Doornik, had de moordenaar in zijn eerste, schriftelijke, confessie niet gewaagd. Maar bij scherper examen had hij beleden, dat hij dezen insgelijks had geraadpleegd, en erbij verklaard dat de broeder hem aanvankelijk de absolutie had geweigerd en tegen zijn voornemen had gewaarschuwd, als zijnde een moedwillige manslag, zoo hij het volvoerde zonder voorafgaand vonnis of verklaring van dien aard. Onder herhaalde en denkelijk verzwaarde pijnigingen had hij er nog bijgevoegd, dat ten slotte broeder Ghery, ziende dat hij bij zijn voornemen volhardde, hem zijn zegen had gegeven en beloofd voor het welslagen van zijn onderneming te zullen bidden. Dit laatste deelt het verhaal ons mee, maar van de aanvankelijke afkeuring van de daad door den geestetelijke en van diens weigering der absolutie maakt het geen gewag. Hebben wij dit als een vergrijp tegen de waarheid aan te merken? Ik geloof het niet. Slechts voorwaardelijk, indien er geen vonnis of soortgelijke verklaring tegen den Prins bestond, had de Kordelier de voorgenomen daad afgekeurd. Naderhand beter ingelicht en verzekerd dat de Prins wettig veroordeeld was, was hij geëindigd met zijn zegen te geven en zijn voorbidding te beloven. Dit laatste was in het oog der stellers van het verhaal, en naar het mij voorkomt te recht, de hoofdzaak, wier beteekenis zij niet door het vermelden der voorafgegane aarzeling wilden verzwakken.

Zoo stel ik mij de zaak voor. Maar ik wil toch opmerken, dat de indruk, dien de bekentenissen van den moordenaar bij den zoon van den vermoorde, Prins Maurits, hadden achtergelaten, een andere schijnt geweest te zijn dan dien ik bij de schrijvers van het verhaal onderstel. Althans toen de Prins in 1592 de uitdrijving der Jezuïeten uit Emmerik van de regeering der stad vorderde, liet hij zich ten aanhooren van Everard van Reyd, die het ons heeft meegedeeld, aldus uit: ‘dat zij

(de Jezuïeten) ook zijn vader hadden vermoord, waarom hij zijn leven lang hun vijand wilde blijven; want de moordenaar van Prins Willem had bekend, dat een geleerd geestelijk man van de Roomsche religie hem had afgeraden, maar een Jezuïet te Trier aangetroost (d.i. gestijfd).' Zoo moge Maurits geoordeeld hebben - wij hebben geen reden om Van Reyd niet te gelooven - en zeker het oordeel van den Prins is in dezen van gewicht. Maar wij hebben de bekentenissen zelf, waarop Zijn Exc. zich beriep, en deze geven, dunkt mij, geen grond voor zulk een scherpe onderscheiding tusschen de uitspraak van den Jezuïet en van den Kordelier. Beiden zijn begonnen met bezwaar te maken, doch wegens bijkomende omstandigheden, niet om de daad zelve, en beiden zijn geëindigd met den moordenaar te zegenen en hem hun voorbidding toe te zeggen. Op het besluit komt het, mijns inziens, aan, en dat is in beide gevallen hetzelfde; zooals ons ook niet verwonderen kan, wanneer wij bedenken dat de volbrachte daad algemeen door de geestelijkheid, onverschillig van wat stand of orde, werd toegejuicht. Dit alles in aanmerking genomen, zou ik meenen, dat het verhaal wel niet vrij te pleiten is van den toeleg om de medeplichtigheid der Roomsche geestelijken - en zoo ook der Spaansche overheden - aan den moord scherper te doen uitkomen, door weg te laten wat, oppervlakkig beschouwd, hiermee niet scheen te strooken; maar dat er geen grond bestaat om het te beschuldigen van opzettelijke verdraaiing der waarheid. Doch ik geef mijn gevoelen om een beter. Weldra, als de bundel, die onder andere ook deze bescheiden bevat, zal zijn verschenen, zal elk lezer in staat zijn om zich een eigen oordeel op stevigen grondslag te vormen. Dan zal het kunnen blijken, of ik misschien het verhaal en zijn auteurs te gunstig beoordeel.

Nog ten opzichte van een ander punt, waarover verschil van gevoelen bestaat, wordt het verhaal mijns inziens door de echte stukken ten volle bevestigd. Ik bedoel de laatste woorden, die het den Prins in den mond legt. Ik behoef ze wel niet te herhalen: wie is er die ze niet kent? Al onze geschiedschrijvers van vroeger tijd vermelden ze als ontwijfelbaar echt. De eerste, die de waarheid der overlevering in twijfel heeft getrokken, is, zoover ik mij herinner, Lieven de Beaufort, de bekwame auteur van het L e v e n v a n P r i n s W i l l e m I. Hij doet opmerken, dat twee schrijvers van gezag, Bentivoglio en Strada,

berichten, dat de Prins in het hart getroffen en terstond overleden is, en dat het tegendeel volstrekt niet blijkt. Is dit zoo, dus redeneert hij voort, dan heeft de Prins wel geen enkel woord, laat staan een ganschen volzin, meer gesproken. Wie is het ook die ons voor de waarheid van het verhaal borg blijft? Niemand dan de heer van Malderé, die den stervende in zijn armen heeft opgevangen. Zullen wij diens getuigenis alleen tegen de voorstelling van mannen als Bentivoglio en Strada laten gelden? Dat schijnt bedenkelijk. - Op ongeveer dezelfde gronden herhaalt nog in onzen tijd Dr. Nuijens denzelfden twijfel. Ook volgens hem is de zaak thans niet meer uit te maken.

Zij is niet zonder historisch belang. Te recht zegt Beaufort: ‘dat geen heerlijker woorden, dan die den Prins worden toegeschreven, van een stervenden Christen-held gesproken kunnen worden, woorden die tegelijk een ware Godsvrucht en een innerlijke liefde tot het volk, dat hij zoo lang had voorgestaan, ongeveinsdelijk te kennen geven.’ Heeft de Prins ze werkelijk met stervende lippen geuit, dan zijn zij een dierbare nalatenschap, die het Nederlandsche volk zich door geen onrechtmatigen twijfel mag laten betwisten.

Welnu, er bestaat geen rechtmatige grond om aan de echtheid van deze laatste woorden te twijfelen. Het is niet juist, dat de Prins in het hart is getroffen: dat leert de lijkschouwing, die onder de Resolutiën der Staten-Generaal geboekt staat en daaruit in den bundel is overgedrukt. Onmogelijk dat hij ze gesproken heeft is het dus niet. Ook is het niet waar, dat alleen Malderé bij zijn sterven tegenwoordig was. Vooral de brief van den Leeuwarder burgemeester, Uylenburgh, die dien middag 's Prinsen gast was geweest, bewijst het tegendeel. En zelfs gesteld dat alleen Malderé de laatste woorden had kunnen opvangen, wie is Malderé, om woorden als deze, die een edelmoedig gemoed zoo treffend kenmerken, te verdichten, en dat wel in de ontzetting van het eerste oogenblik. Want van het eerste oogenblik af was het de algemeene mare, dat de Prins ze gesproken had. Vosberghen, die den eigen dag aan de regeering van Veere schrijft, verhaalt, dat de Prins ter neder is gezonken, sprekende deze laatste woorden: ‘*mon Dieu, mon Dieu, aye pitié de moy et du pauvre peuple*.’ Hetzelfde schrijft den dag daarna de auteur van het pamflet C o p i e w t D e l f t : ‘En waren dit zijn laatste woorden: *Och Heere, zijt mij genadig ende beschermt*

mijn arme gemeente.' Hetzelfde staat geboekt in de registers der Resolutiën van de Staten-Generaal en van de Staten van Holland, op den 10^{en} Juli. Zelden treft men zulk een eenstemmigheid aan ten opzichte van eenig historisch woord.

Dat Bentivoglio en Strada het niet vermelden, integendeel het van ter zijde logenstraffen, kan ons niet verwonderen, als wij erop letten uit welke bronnen zij putten. Zij volgen niet het Staten-verhaal, maar de latere bewerking van een discours van een Delftschen Katholiek, waarover wij straks zullen handelen. Oorspronkelijk had deze eenvoudig geschreven, dat het schot een gat van wel twee vingers breed onder den tepel van de linker borst had gemaakt, waaraan de Prins stierf. Maar met een bloot verzwijgen van hetgeen Prins Willem zoo schoon kenteekende, was de Nederlandsche bewerker van dit discours niet tevreden. Hij wist uit de C o p i e w t D e l f t welke laatste woorden den Prins werden toegekend, en hij wilde dit niet zonder tegenspraak voorbijgaan. Daarom schrijft hij: 'de Prins is terstond nedergevallen en heeft niet langer dan den tijd van een Paternoster zijne lippen een weinig geroerd, alzoo zijn oproerig leven met een onzaligen dood besluitende.' Van bewijs voor dit beweren is geen sprake, maar de bedoeling is onmiskenbaar. Nog duidelijker spreekt François Verhaar of Haraeus, die hem navolgt, in zijn A n n a l e s D u c u m B r a b a n t i a e. 'De Prins, zegt hij, is ter aarde gestort en een half uur later gestorven, zonder eenig teeken van bewustzijn gegeven te hebben.' De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat de Prins dus ook niet kan gesproken hebben; maar het wordt nog niet uitdrukkelijk beweerd. De eerste, die dit waagt, is de Kardinaal Bentivoglio, in zijn G u e r r a d i F i a n d r a: 'de Prins (verzekert hij) is gestorven zonder dat hij een enkel woord - *parola d'alcuna sorte* - heeft kunnen uitbrengen.' Hiermee is de Katholieke overlevering voltooid. Van het bloot verzwijgen tot het stellig ontkennen is zij voet voor voet voortgeschreden. Met den twijfel, dien Dr. Nuyens in onze dagen oppert, begint de teruggang naar de waarheid, die wij hopen dat sneller, in minder tempo's, zal volbracht worden.

Op het verhaal der Staten volgt in den bundel het discours van een Katholiek uit Delft. Het is in geheel anderen geest dan het eerste geschreven. Niet de Prins van Oranje is hier de

hoofdpersoon, maar Balthazar Gérard. Diens marteldood en niet de moord van den Prins is het onderwerp, dat met voorliefde besproken wordt. Het is in verschillende bewerkingen tot ons gekomen: in een Nederlandsche, die in den bundel herdrukt is, in twee Fransche, een Duitsche, een Italiaansche, misschien nog in meer andere, die mij onbekend bleven.

Welke van die alle is de oorspronkelijke? Professor Arendt, die deze quaestie zorgvuldig heeft behandeld, verklaarde zich voor de Nederlandsche. Doch hij kende, toen hij schreef, behalve deze nog slechts één der twee Fransche, die namelijk die te Douay in 1584 onder den titel van: L e g l o r i e u x e t t r i o m p h a n t m a r t y r e etc. is uitgekomen, en zijn vergelijking bepaalde zich dus tot deze twee.

Eigenlijk kende hij de Douaysche uitgaaf niet dan uit de tweede hand. Het boekje is niet alleen van de hoogste zeldzaamhcid, maar op het oogenblik zelfs niet te vinden. In 1842 schreef de bibliograaf Duthilloeul den volledigen titel af naar het eenige exemplaar, dat hem onder de oogen was gekomen, en dat eenige schijnt sedert ook verdwenen te zijn. Althans de Heeren Arendt en Gachard hebben er tevergeefs naar gezocht en thans weer is het onderzoek van den Heer Arnold te Gent, mij ten gevalle ingesteld, vruchteloos gebleven. Veel missen wij er gelukkig niet aan, want wij kennen het toch uit een woordelijk afschrift, dat zekere monnik uit de buurt van St. Omer ervan genomen had en dat door Gachard in zijn C o r r e s p o n d a n c e d e G u i l l a u m e l e T a c i t u r n e is herdrukt. Dat werkelijk dit afschrift volledig is, blijkt ten overvloede uit de vergelijking met het breede verslag, dat Bor, die het boekje in der tijd gebruikt heeft, ervan geeft. Wij kunnen ons dus met Gachard's zorgvuldigen herdruk tevreden stellen.

Het is dan ook van dezen dat Arendt verzekert bij nauwkeurig onderzoek bevonden te hebben, dat hij grootendeels niets anders is dan een vertaling van de Hollandsche bewerking. ‘De vertaler, zegt hij, heeft hier en daar de volgorde der zinnen wel verschikt en de inleiding van zijn voorheeld vervangen door eigen bespiegelingen, maar in de hoofdzaak houdt hij zich geheel aan den Hollandschen tekst.’

Dit oordeel van den scherpzinnigen hoogleeraar hangt samen en staat onder den invloed van een gissing, die hem hoogst-

waarschijnlijk, zoo niet zeker, voorkomt. Wij zagen dat de Staten van Holland den 24sten Juli, toen zij beschikkingen maakten ten gunste van Villiers en de andere heeren, die met het opstellen van het verhaal waren belast, tevens besloten, dat de Schout van Delft de boekjes zou ophalen, die over den moord alreede uitgekomen mochten zijn. In dat verboden boekje nu meent Arendt de Historie Balthazars Gerardt te herkennen. Was het reeds vóór den 24sten Juli in omloop, dan kan het natuurlijk geen vertaling van het Fransche pamflet zijn, maar omgekeerd het Fransche, dat zooveel overeenkomst met het Hollandsche heeft, moet daarvan de vertaling wezen. Op die wijs wordt het Hollandsche boekje voor ons van bijzonder belang. Het werd te Delft opgehaald en was dus daar uitgekomen; het zal dan ook wel te Delft geschreven zijn. En door wien? Door een spion van Parma, gist Arendt, die waarschijnlijk met Gérard, voordat hij de daad bedreef, te Delft in verstandhouding had gestaan; waaruit het zich verklaren laat, dat hij bijzonderheden weet te verhalen omtrent de familie en omtrent de plannen van den moordenaar - b.v. dat hij buiten de poort een paard gereed had staan, om, zoo het hem gelukte uit de stad te geraken, verder weg te vluchten - en meer dergelijke, die niemand kent dan hij en wie hem naschrijven. Had Arendt scherper toegezien, hij zou een nog sprekender bewijs van 's mans bijzondere bekendheid met de toedracht van zaken hebben opgemerkt. Van alle schrijvers, die Arendt kende, was de auteur der Historie Balthazars Gerardt de eenige, die bericht, dat een burgemeester van Leeuwarden op den dag van den moord 's Prinsen gast was, hetgeen inderdaad bewaarheid wordt door een brief van dien burgemeester, Uylenburgh, die bewaard is gebleven. Zoo wordt het vermoeden van den hoogleeraar zeer waarschijnlijk, en Bakhuizen van den Brink heeft er zich dan ook door laten overtuigen: hij noemt den schrijver der Historie ‘een vloekwaardigen spion van Parma.’ Ook Gachard stemt hiermee in en durft niet in twijfel trekken wat door iemand, die zoo goed ingelicht blijkt te zijn, b.v. omtrent de pijniging, bericht wordt.

Maar de Nederlandsche uitgaaf onderscheidt zich nog van de Fransche door een bijzonderheid, die aan de aandacht van Arendt en van Bakhuizen niet ontsnapt kan wezen, doch waarover zij toch beiden het zwijgen bewaren.

Op den titel van de Fransche uitgaaf namelijk heet de moordenaar eenvoudig Balthazar Gérard; op dien der Nederlandsche daarentegen Balthazar Gerardt, alias Serach. Wat beteekent dit Serach? Die vraag heeft mij lang in verlegenheid gehouden, want, hoe ik trachtte, ik kon ze maar niet oplossen. Ik vermoedde, dat Serach de naam zou zijn van een geloofsheld uit de Apocryphen of uit de legende, met wien de schrijver zijn martelaar eershalve vergeleek; maar wat ik ook in die richting naspoorde, het gelukte mij niet te vinden wat mij voldoen kon. Een gelukkig toeval heeft mij echter terecht geholpen en op het spoor der waarheid gebracht. In de boekerij onzer Universiteit trof ik een pamfletje aan, waarvan, zoo ver ik weet, geen tweede exemplaar voorhanden is, doch dat thans, in den bundel herdrukt, weldra binnen elks bereik zal komen. Het draagt ten titel: C o p i e w t D e l f t, en is het eerste eenigszins omstandige bericht van den moord, dat wijd en zijd door het gausche land en zelfs buiten 's lands, als ik mij niet vergis, verbreid werd. Het werd geschreven op den dag na den moord, en zeker onverwijld ter perse gelegd. De moordenaar heet daarin, op den titel zoowel als in den tekst, niet anders dan Balthazar Serach. Dat heldert de zaak op. Blijkbaar was, toen het eerste gerucht van den moord door Delft van mond tot mond rondliep, de naam van den moordenaar, naar de Fransche uitspraak, tot Sera en vervolgens tot Serach verhaspeld; het pamflet heeft die fout overgenomen en heinde en ver verbreid en ingang doen vinden, en aanvankelijk heette de misdadiger overal Serach en niet anders. Om die reden vond de schrijver van de H i s t o r i e het noodig naast den juisten naam, die intusschen bekend was geworden, ook den bedorven, waaronder de moordenaar nog algemeen bekend stond, op den titel te vermelden, en van daar zijn: Gerardt alias Serach. Wat deze verklaring onderstelt, dat de C o p i e w t D e l f t, al is zij thans een bibliographische zeldzaamheid geworden, in der tijd in een menigte van exemplaren overal heen verbreid is geweest, wordt bevestigd door een tweede uitgaaf, die er van bestaat, in een andere stad, ik kan nog niet zeggen in welke, naar de Delftsche herdrukt, waarvan mij ook slechts een enkel exemplaar, in de collectie van Buchelius op de Utrechtsche Bibliotheek, is voorgekomen. Ook is de naam van Serach, die door het pamflet in de wereld werd gebracht, er niet meer uit verdwenen. Bij

den Kardinaal Bentivoglio, om slechts éénen te noemen, die tijdens het Twaalfjarig Bestand te Brussel zijn Geschiedenis schreef, heet de moordenaar van Oranje nog altijd Baldassarrer Serach.

Maar niet alleen ter verklaring van dezen naamsvorm is mij het terugvinden van het Delftsche pamfletje van nut geweest. Ook voor het ontwarren van de quaestie der onderlinge verhouding tusschen de verschillende bewerkingen van het Katholiek discours heeft het mij den draad in de hand gegeven. Immers ik erken er het pamflet in, dat de Staten van Holland den 24sten Juli lieten ophalen, niet omdat het in laakbaren geest geschreven zou zijn, maar omdat het inbreuk maakte op het monopolie, dat de Regeering aan zich wilde voorbehouden. Daarmee vervalt dan van zelf de grond voor de gissing van Arendt, dat de Historie B.'s Gerardt aan Le glorieux martyre zou zijn voorafgegaan, en die gissing wordt nu zelfs onhoudbaar, want de Nederlandsche tekst blijkt bij nader onderzoek samengesteld te wezen uit twee verschillende bestanddeelen, die het boekje uit Douay en de Copie wt Delft geleverd hebben. Uit de laatste ontleent de bewerker juist die berichten, - b.v. dat aangaande den burgemeester van Leeuwarden, - die hem bijzonder goed ingelicht hadden doen schijnen. Zijn gezag daalt dus aanmerkelijk en zinkt beneden het peil van de Fransche bewerking van Douay.

Zoo verandert de quaestie van gedaante. Het is nu niet meer de vraag, welke van de twee, de Nederlandsche of de Fransche bewerking, de oorspronkelijke is - de Nederlandsche is ter zijde geschoven -; maar van de twee Fransche, die van Douay en die van Parijs, en als derde voegen wij er nog de Duitsche van Keulen bij, welke van deze drie hebben wij voor de oorspronkelijke aan te zien?

De editie van Parijs, laat ik dit vooraf mogen zeggen, is ook zoo goed als onvindbaar geworden. Noch Arendt, noch Gachard hebben haar gekend, maar sedert zij schreven, is het boekje te voorschijn gekomen en tot tweemaal toe herdrukt, eerst door Fournier in zijn Variétés Historiques et Literaires en daaruit weer door een Belgischen bibliophiel in een afzonderlijke uitgaaf. Het draagt ten titel: Les cruels et horribles Tormens etc.

De Hoogduitsche uitgaaf eindelijk verscheen te Keulen onder

den titel: W a r h a f t i g e u n d e i g e n t l c h e b e s c h r e i b u n g u.s.w. Zij is ook zeer zeldzaam geworden en mij alleen in het exemplaar der Utrechtsche Bibliotheek bekend[1)].

Vergelijken wij deze drie uitgaven onderling, dan bevinden wij dat de Keulsche bijna woordelijk met de Parijsche overeenkomt, zoodat men geneigd zou zijn ze voor een vertaling er van te houden, en dat beide beknopter zijn dan de Douaysche, die bovendien in sommige opzichten stellig de voorkeur verdient boven de Parijsche en dus op den naam van de oorspronkelijke de meeste aanspraak schijnt te kunnen maken.

Maar bij nauwkeuriger onderzoek blijkt dat geen van drieën oorspronkelijk en geen van haar de bron is, waaruit de andere zijn voortgevloeid. Elk van haar volgt zelfstandig een en hetzelfde opstel na, dat wij van hooren zeggen kennen maar niet meer bezitten, namelijk een in het Latijn geschreven discour s van een Katholiek uit Delft. De twee Fransche uitgaven noemen dit uitdrukkelijk; die van Parijs heeft op den titel: ‘in het Fransch overgezet uit een Latijnsch discours, gezonden uit Delft in het Graafschap van Holland’; en die van Douay bericht aan het slot: ‘bovenstaand discours is in het Latijn geschreven te Delft in Holland door zeker geleerd en rechtzinnig man, die bij de terechtstelling tegenwoordig en ooggetuige van het gebeurde is geweest, en herwaarts overgezonden aan zeker groot

1) Le glorieux et triomphant martyre de Balthazar Gérard avenu en la ville de Delft en Hollande le XIIIIe jour de Juillet 1584; ensemble le tombeau de Guillaume de Nassau gadis prince d'Oranje terminé andict lieu le X dudict mois de Juillet audictan. Douay, Jean Bogard, 1584.

Les eruels et horribles Tormens de Balthazar Gérard, Bourguignon, vrai martyr, souffertz en l'exécntion de sa glorieuse et memorable mort, pour avoir tué Guillaume de Nassau Prince d'Orange, ennemy de son Roy et de l'Eglise Catholiquemis en François d'un discours Latin, envoyé de la ville de Delft au comté de Hollande. A Pàris, chez Jean de Carroy. imprimeur au Mont Saint-Hylaire, rue d'Ecosse, 1584.
Warhaftige unnd eigentliche beschreibung was gestalt Graff Wilhelm von Nassauw Printz von Arangien umbkommen. Auch mit was tormenten, marter und peinen Balthazar Serack, so die that gethan, derhalben zu Delfft in Holland vom Leben zum todt gebracht. (Cöln, N. Schreiber). Anno 1584.
Er wordt gewag gemaakt van een herdruk te: Prag bei Mich. Peterle 1584; *doch dien heb ik niet gezien. Evenmin heb ik een exemplaar kunnen vinden van een Italiaansche uitgaaf, onder dezen titel opgegeven*: Balth. Gerardi Borgondi morte, costanza per haver ammazatto il principe d'Orange. Roma, 1584.
Ik vermoed dat ook dit een vertaling zal zijn van het Latijnsche discours.

heer van het Hof, die gezorgd heeft dat het in het Fransch is overgezet.' De Keulsche uitgaaf geeft wel geen bron op, maar ook zij blijkt een vertaling, en wel een bijzonder juiste vertaling te zijn van hetzelfde Latijnsche stuk, dat de beide Fransche niet zoo goed hebben overgezet.

Dat zij werkelijk, gelijk ik beweer, elk voor zich een en hetzelfde opstel uit het Latijn hebben vertaald, en niet de een de vertaling van de ander heeft overgenomen, zooals men allicht zou vermoeden, blijkt uit sommige fouten, die de een begaat en de ander niet. Ik zal er slechts een paar van aanhalen, die mijn gevoelen, geloof ik, voldoende bevestigen. De uitgaaf van Douay verhaalt, dat de beulen den martelaar het hart uit het lijf rukten, 'qu'ilz lui jectèrent au visage.' De uitgaaf van Parijs verhaalt hetzelfde, maar zegt, 'qu'ils lui jettent en la bouche.' Geen twijfel of er heeft in het Latijn gestaan, 'Quod ei *in os* projecerunt', in plaats van het meer gebruikelijke *in faciem*, dat de Parijzenaar niet had kunnen misverstaan, hoewel overigens zijn kennis van het Latijn al zeer gering schijnt geweest te zijn, even gering als de mate van zijn verstand. De lezer oordeele zelf, naar de proeve die volgt. In het Latijnsche discours werd ook beschreven, hoe den martelaar met gloeiende tangen het vleesch uit het lijf was genepen. 'Avec des tenailles toutes rouges (zegt de man van Douay) empoignèrent l' extremité du bras' etc. Doch wat lezen wij bij den Parijzenaar? Dat de beulen hem gebonden hebben 'avec des chaines de fer exprès toutes chaudes.' Wat de goede man hierbij gedacht mag hebben is moeilijk te gissen; maar duidelijk is het dat hij, in plaats van het meer gewone *forceps*, in het discours *tenacula* heeft gevonden, dat in nieuwerwetsch Latijn dezelfde beteekenis heeft en waarvan het Fransche *tenailles* afstamt, maar dat hem niet bekend was, zoodat hij, wetende dat in Latijn van ouder tijd *tenacula* hetzelfde is als *vincula, quibus aliquid tenetur* (dus b.v. Facciolatti), en zich weinig bekommerende om den onzin, dien hij kreeg, het zoo maar vertaald heeft. Meer bewijzen dan deze twee zal wel niemand van mij verlangen ter staving van mijn beweren, dat de uitgevers van Douay en Parijs onafhankelijk van elkander een en denzelfden Latijnschen tekst naar hun beste weten hebben overgezet. Dat de Keulenaar insgelijks het Latijn voor zich heeft gehad, blijkt hieruit, dat hij van regel tot regel met den Parijzenaar overeenstemt, maar de fouten

van dezen vermijdt en zoowel *in os* als *tenacula* juist heeft verstaan. De nauwe overeenkomst van deze twee, de Parijsche en Keulsche, uitgaven is voor ons van bijzonder belang, want zij stelt ons in staat om met zekerheid den Latijnschen tekst te reconstrueeren en van de toevoegsels te ontdoen, waarmee de uitgever van Douay en in nog veel ruimer mate de Nederlandsche auteur der H i s t o r i e B a l h a z a r s G e r a r d t hem hebben vermeerderd.

Voor ik van dit onderwerp afstap, zij het mij vergund in nog één voorbeeld de onderlinge verhouding der verschillende vertalers nader aan te toonen. Er is sprake van de standvastigheid van den martelaar, die zelfs aan een zijner rechters een uitroep van verbazing ontlokt. ‘Constantia ad mortem conspicua erit,’ antwoordt Gérard daarop; zoo althans vermoed ik dat er in het Latijnsche discours gestaan zal hebben, op grond van de uiteenloopende vertalingen, die wij in de verschillende navolgingen aantreffen. De Keulenaar, die zijn Latijn nog het best van de drie verstaat, vertaalt: ‘Die standthafftigkeit wirdt biss im todt gespüret werden.’ Die van Douay begrijpt den zin van *ad mortem* verkeerd en zegt: ‘la constance, vous la pourrez voir à ma mort.’ De Parijzenaar vergist zich buitendien in de beteekenis van *conspicua* en maakt ervan: ‘la constance sera considerable en la mort.’ Eindelijk heeft de Nederlander, die doorgaans de uitgaaf van Douay tamelijk vrij navolgt: ‘Als ick sterven sal, dan suldy noch claerlijcker mijn stercke volherdicheyt gewaer werden.’

Als slotsom dezer gansche onderzoeking houden wij dezekerheid over, dat de Spaanschgezinde of zoo men wil Katholieke overlevering berust op een in het Latijn gestelde beschrijving van een Katholieken geleerde, misschien wel een geestelijken, uit Delft, die in de uitgaven van Keulen en Parijs het zuiverst is weergegeven maar in de Douaysche en Nederlandsche bewerkingen opgesmukt met toevoegsels van anderen, meer verdachten oorsprong.

Naar het schijnt had de auteur zijn opstel terstond in meerdere afschriften gezonden naar vrienden in België, Frankrijk, Duitschland en Italië, met verzoek om het daar, een ieder in zijn taal, te vertalen en uit te geven. Aan dat verzoek werd voldaan, en zoo bereikte hij zijn doel en vormde een overlevering, die in de geheele Katholieke wereld geloof vond en eeuwen lang in omloop is gebleven.

Wat het tijdstip betreft, waarop de verschillende uitgaven het licht hebben gezien: die van Douay heeft een datum; achter de inleiding lezen wij: ‘en aoust 1584.’ Op het titelblad van het exemplaar der Keulsche uitgaaf, dat ik gebruikt heb, vond ik met een oude hand geschreven: ‘von ein Jesuiten zu Coln erlogen den 10 Augusti;’ waarschijnlijk wijst deze aanteekening van een verontwaardigden Prinsgezinde ook den dag van het uitgeven van het boekje aan. Van den Parijschen druk eindelijk had de hofmeester van 's Prinsen weduwe een exemplaar naar Delft meegebracht vóór den 25en October, want op dien dag besloten de Staten, aan wie hij het vertoonde, pogingen aan te wenden bij de Fransche regeering om het libel verboden te krijgen. Waarschijnlijk zijn dus alle drie binnen weinige weken na den moord verschenen; hetgeen te waarschijnlijker is, omdat geen van drieën het officieele verhaal der Staten kent, dat, gelijk wij zagen, ongeveer terzelfder tijd, half Augustus, het licht zag. Ook de Nederlandsche bewerking heeft het Statenverhaal niet gebruikt, maar wel, zooals ik reeds opmerkte, de vroeger verschenen C o p i e w t D e l f t. Dat doet mij vermoeden, dat ook zij van niet veel later tijd zal dagteekenen.

Waar is zij, de H i s t o r i e B a l t h a z a r s G e r a r d t a l i a s S e r a c h, gedrukt? Ik heb haaropzettelijk steeds een Nederlandsche bewerking genoemd, omdat ik mij niet door prof. Arendt heb laten overtuigen, dat zij in de provincie Holland gedrukt zou zijn. Voor dat vermoeden beroept de Hoogleeraar zich, behalve op omstandigheden waarin wij zagen dat hij zich vergist, nog op letter en papier; maar ik kan zelfs niet raden, in welk opzicht deze een bepaald Hollandsch karakter kunnen vertoonen. Daarentegen wijzen mijns inziens verschillende bijzonderheden naar een drukplaats in het Zuiden. Hoe zou het anders te verklaren zijn, dat de Staten het zoo ergerlijke libel niet bij resolutie of plakkaat hebben verboden, en dat onze geschiedschrijvers het geen van allen opgemerkt schijnen te hebben, zelfs de nauwkeurige Bor niet, die toch de uitgaaf van Douay kent en uitvoerig beschrijft? Maar hoe dit zij, waar het gedrukt is, doet minder ter zake; waar het geschreven is, is van meer belang. Naar het mij voorkomt, moet ook de schrijver in België worden gezocht. Hij gebruikt uitdrukkingen, die geen Noord-Nederlander uit de pen zouden vloeien. Als hij b.v. verhaalt, dat de Prins voor den Hertog van Parma het veld heeft ge-

ruimd, zegt hij, dat Zijn Exc. vertrokken is uit Antwerpen naar Delft, *in Holland*. Verder noemt hij den Prins steeds Guillaume van Nassauwe. Noch het een noch het ander doet een Hollander vermoeden. Ook maakt hij fouten, die bewijzen dat hij althans niet te Delft tijdens den moord verblijf hield. Om er één te noemen: de Fransche en de Duitsche bewerkingen van het Latijnsche discours berichten naar waarheid, dat de moordenaar in de eerste verwarring tot aan de stads*muur* ontkomen was; ongetwijfeld hadden zij dit zoo in het discours gevonden. Maar onze Nederlander maakt daarvan, dat hij tot aan de stads*poort* was genaderd, hetgeen al een zeer gebrekkige kennis van de topographie verraadt. Ook zijn taal, het gebruik van *dy* voor *gij* en wat dies meer zij, versterkt ons in ons vermoeden, en inzonderheid het lofdicht, waarmee hij zijn werk besluit; dit riekt, dunkt mij, onmiskenbaar naar den Belgischen rederijkerswinkel:

> Lof Baltazar Gerarts, die door Gods providentie
> 's Konings sententie hebt geëxecuteerd
> Over den tiran Oranje, boos van inventie,
> Wiens pestilentie in Belgis nog regneert,

en wat er verder volgt, zooals weldra een ieder, die er lust in heeft, zal kunnen lezen in den bundel.

Om kort te gaan, het dunkt mij waarschijnlijk, dat, gelijk de Fransche uitgaaf van Douay in de eerste plaats voor de Wallsche Nederlanden bestemd was, zoo de Nederlandsche H i s t o r i e B a l t h a z a r s G e r a r d t a l i a s S e r a c h met het oog op de Vlaamschsprekende gewesten werd opgesteld.

Maar genoeg van de latere bewerkingen. Wij willen thans tot het beschouwen van het discours zelf overgaan, zooals wij dat het zuiverst in de Keulsche en in de Parijsche vertaling over hebben.

Wie de schrijver mag geweest zijn, is voor als nog niet uit te maken. Wel weten wij in welken kring wij hem hebben te zoeken: zeker niet onder de spionnen van Parma, gelijk Arendt had vermoed, maar onder de aanzienlijke Delvenaars, die de moederkerk getrouw waren gebleven. De uitgever van Douay zegt, datopden eigen dag der executie een heimelijk katholiek man het discours geschreven heeft, en er bestaat geen reden om aan de waarheid hiervan te twijfelen. Er waren zoodanigen zeker nog in menigte te Delft, onder anderen de talrijke vrienden en vereerders van

Musius, die wij uit het martelaarsboek van Opmeer leeren kennen; ook de De Huyters en de Vosmeers waren Delvenaars. Sasbout Vosmeer, de latere Vikaris apostoliek, die de nagedachtenis van den moordenaar zijn leven lang is blijven verheerlijken, was te Delft geboren en hield er waarschijnlijk tijdens den moord zijn verblijf. Geen twijfel of, zoo hij de gebeurtenis had beschreven, hij zou geschreven hebben op den toon en in den geest van het discours.

Wat Arendt al verder onderstelde, dat de schrijver met den moordenaar voor het plegen van den moord in verstandhouding kan hebben gestaan, berust evenmin op vasten grond. Integendeel, Gérard heeft voor de rechters nadrukkelijk betuigd, met niemand in het land over zijn voornemen gesproken te hebben, en de rechters hebben in die verklaring berust, die ook geheel in overeenstemming is met het karakter en de handeling van den man. Ook bedriegt zich Arendt, als hij meent dat onze schrijver nadere bekendheid met de familie van Gérard aan den dag legt: want wat hij ervan verhaalt, dat de moeder van Besançon geboortig was, wordt weerlegd door de onwraakbare brieven van adeldom: de moeder was van Antwerpen, en misschien uit Holland, afkomstig. Verder van hetgeen aan den moord is voorafgegaan toont de schrijver insgelijks het rechte niet te weten. Zoo verkeert hij in den waan, dat Gérard eerst weinige dagen vóor den moord te Delft was gekomen; van zijn vroeger verblijf aldaar, in Mei, en van de poging toen in het werk gesteld om den Prins te naderen, heeft hij blijkbaar nooit gehoord. Overigens herhaalt hij veelal de losse geruchten, die over den moordenaar in de eerste dagen te Delft in omloop waren.

Wij hebben zoo even ook vernomen, van den uitgever uit Douay, dat het discours den eigen dag der terechtstelling is opgeteekend. Dat moeten wij bij het beoordeelen van den inhoud niet uit het oog verliezen. Wij hebben hier niet te doen met de uitkomst van langdurige en ijverige nasporingen, zooals in de Geschiedenis der Gorcumsche martelaars van de gebroeders Van Esten, die uit dien hoofde zooveel vertrouwen verdient. Wij hebben hier kersversch de geruchten, die aan een deftig Katholiek staande de procedure ter ooren waren gekomen. Wegens hun oorsprong zijn deze niet boven twijfel verheven; zij vereischen zorgvuldige kritiek, doch hebben die

nooit gevonden; zij zijn door de schrijvers der Spaanschgezinde partij niet slechts op goed geloof herhaald, maar bovendien met toevoegsels van eigen vinding nog vermeerderd. Wij willen trachten ze te schiften en beproeven na te gaan, in hoever zij waarlijk geloof verdienen.

Het geheele stuk is aangelegd op een verheerlijking van den moordenaar: hij komt er in voor als een held, die een roemrijke geloofsdaad heeft volbracht en er thans onverschrokken de gruwelijke gevolgen van lijdt. Het spreekt dus van zelf, dat de marteldood in al zijn verschrikking wordt beschreven. Ook van elders zijn de ijzingwekkende bijzonderheden dier terechtstelling bekend: het vonnis, dat het programma er van bevat, is op last der Staten uitgegeven, en hoe het ten uitvoer werd gebracht, heeft ons Le Petit, een prinsgezind auteur, die er ooggetuige van was, verhaald. Wij kunnen een gevoel van verontwaardiging niet bedwingen, als wij het lezen, van verontwaardiging dat men den moord wreekte op een wijs, den vermoorde zoo volstrekt onwaardig. Had deze niet twee jaren te voren, toen het vonnis over de handlangers van Jean Jaureguy stond geveld te worden, van zijn ziekbed aan Marnix geschreven: ‘ik voor mij vergeef hun gaarne, en zoo zij evenwel de doodstraf hebben verdiend, bemoei u dan dat de rechters hun geen foltering aandoen maar zich met hun dood tevreden stellen.’ Och, of men den edelen doode geëerd had door nog na zijn verscheiden naar zijn wensch en voorschrift te handelen. Men zou dan den moordenaar niet uit de diepte van zijn misdaad opgeheven en met een kroon, als die de martelaars dragen, vereerd hebben. Maar ook hier bleek het, hoe Willem van Oranje boven zijn tijdgenooten in menschelijkheid en wijsheid had uitgemunt. Zijn vrienden konden hem uit de verte eeren, maar niet van nabij navolgen.

De Delftsche Katholiek beschrijft de executie naar waarheid; hij was er toe in staat, want zij geschiedde ten aanzien van honderden en waarschijnlijk was hij zelf er getuige van. Om dezelfde reden zou hij haar niet anders dan zij geschiedde hebben kunnen verhalen, gesteld dat hij het had gewild, zonder zich aan weerlegging bloot te stellen. Maar dit geldt natuurlijk niet van zijn beschrijving der voorafgegane pijniging, waardoor de rechters den misdadiger tot bekentenis van wat hij aanvankelijk verzweeg poogden te dwingen. Daarbij waren

geen getuigen toegelaten, dan die bij de procedure te doen hadden. Dat zij uiterst gestreng is geweest, valt niet te betwijfelen. Aanvankelijk was men niet vrij van argwaan, dat misschien nog anderen behalve de Spaansche regeering de hand in het spel hadden. Men verdacht den koning van Frankrijk. Men verdacht ook particulieren. Het pamflet C o p i e w t D e l f t bericht ons, dat in de eerste ontsteltenis een bode van Orange, die zich op verdachte wijze uit Delft had verwijderd, door de boeren aangehouden en opgebracht werd, onder vermoeden van in den aanslag betrokken te zijn. Om op deze punten zekerheid te bekomen en verder om de medeplichtigheid der Spaansche Heeren en der Roomsche geestelijken volkomen uit te maken, werd de strengste pijniging aangewend. De standvastigheid, waarmee de moordenaar deze foltering uitstond, wekte, naar de begrippen van den tijd, den waan, dat hij wellicht door duivelskunstenarijen zich ongevoelig had weten te maken, en zoo werd hem ook de pijniging aangedaan, die op heksen en toovenaars beproefd placht te worden. Dit alles is buiten twijfel; maar of daarom alles waar is wat onze Delvenaar ervan opdischt, is een andere vraag. Prof. Arendt durfde het nauwlijks gelooven; Gachard daarentegen zag geen grond om het te betwijfelen, hij achtte den auteur nauwkeurig ingelicht en geloofwaardig. Mij dunkt, de tegenwerping van Bakhuizen van den Brink doet hier alles af: de man kan zelf bij de verhooren niet tegenwoordig zijn geweest, hij verhaalt dus slechts van hooren zeggen, en zijn geloofwaardigheid hangt af van de meerdere of mindere betrouwbaarheid der mededeelingen, die hij ontving. Ongetwijfeld is een deel van wat hij gehoord had waar: het wordt bevestigd door Aerssens, die deelnam aan de verhooren, en er over schreef aan de regeering van Brussel in brieven, welke door Parma onderschept en in Fransche vertaling naar den Koning opgezonden werden en in de archieven van België bewaard zijn gebleven. Maar aan den anderen kant is het niet tegen te spreken, dat onze man omtrent de procedure zeer gebrekkig was ingelicht. Zoo weet hij niet eens, dat de moordenaar vóór alle pijniging begonnen was met vrijwillig een bekentenis op te schrijven. Noch de Keulsche noch een der beide Fransche bewerkingen van zijn discours melden het; wel de Nederlandsche, maar die heeft het ontleend aan de C o p i e w t D e l f t, die, voor zoo

ver zij gaat, veel beter op de hoogte blijkt te zijn. Evenmin schijnt hij te weten, hoeveel malen de misdadiger gepijnigd is; hij doet het voorkomen, alsof de pijniging dagen en nachten achtereen is voortgezet. Daarentegen vermeldt het officieele verhaal der Staten, dat slechts bij het tweede en derde verhoor en later nog eens bij het vierde de pijnbank te pas is gekomen; en de waarheid hiervan wordt ten volle bevestigd door de echte stukken en door de berichten in de Resolutiën der Staten van Holland. Van den 11^{en} 's middags tot den 13^{en} na den middag is de lijder met rust gelaten. Hij is gruwelijk gefolterd doch niet meer dan drie malen. Er bestaat bij de Spaanschgezinde schrijvers een niet onnatuurlijke neiging om in dezen te overdrijven. Wij bemerken dit reeds als wij slechts de verschillende bewerkingen van het discours onderling vergelijken: de uitgever van Douay gaat daarin verder dan die van Keulen en Parijs, de Nederlander het verst van allen. Om iets te noemen, de laatste is niet tevreden met hetgeen de drie anderen melden, dat de beul aan den teen van den omhoog geheschen martelaar een gewicht van 150 ponden heeft gehangen; hij verdubbelt de zwaarte en spreekt van 300 ponden. Hij is niet tevreden met de korte beschrijving, die de anderen geven, van wat de Franschen l a q u e s t i o n d e s b r o d e q u i n s plegen te noemen: hoe zij den armen man schoenen van rauw leer aan de voeten trokken, met vet en olie ingesmeerd, en daarna voor een groot vuur stelden; hij is zelfs niet voldaan met hetgeen de uitgever van Douay er willekeurig bijvoegt, dat zij hem ondertusschen met brandend vet op het lijf bedropen; hij schildert uit eigen verbeelding het tafereel dus op: ‘Zij hebben hem een paar nieuwe schoenen van rauw hondsleer, wel gesmeerd en twee vingeren korter zijnde dan zijn voeten waren, aangetrokken en alzoo voor een groot vuur gesteld, en zoo haast deze schoenen den brand gevoelden zijn de voeten met de schoenen geheel stomp geworden en bij manier van een rond figuur ineengekrompen, dewelke zij naderhand willende van zijn voeten rukken, hebben zeer afgrijselijk het vleesch met het vel, half gebraden, afgerukt.’ Wij kunnen natuurlijk niet beslissen in hoever deze beschrijving met de werkelijkheid overeenkomt, maar wij hebben alle reden om te gelooven, dat zij op geen vasteren grond berust dan de fantazie van den Nederlandschen auteur.

Hoe dit zij, aan de bijzondere hevigheid van de pijniging

valt niet te twijfelen: de Prinsgezinden erkennen het volmondig. Eveneens getuigen zij, dat de jonge man de folteringen met zeldzame hardnekkigheid of standvastigheid, naar men het noemen wil, heeft verduurd. Ook in dit opzicht is hun getuigenis van meer beteekenis dan die der Spaanschgezinden, omdat zij als ooggetuigen mogen spreken. Inzonderheid weidt Aerssens, in zijn brief aan die van Brussel, hierover uit: nooit heeft hij zulk een vastheid van besluit en zulk een standvastigheid in het lijden bijgewoond; geen *ai mij* ontglipt den lijder, niemand begrijpt hoe het mogelijk is dat hij het uithoudt. Geen wonder dat onze Delvenaar dien heldenmoed, waarvan een ieder in de stad gewaagde, op het schoonste verheerlijkt. Hij vermeldt een bijzonderheid, die inderdaad verdiende bewaard te blijven. Eens had Gérard de lippen geopend en de verzuchting geslaakt: *Bon Dieu, patience!* Naar het schijnt had hij in zijn Latijnsch discours de eigen Fransche woorden meegedeeld, althans de Keulenaar geeft ze dus weer; ‘Bon Dieu pacientie, dass ist: O Gütiger Gott gedult.’ Dat de arme lijder werkelijk deze woorden heeft gesproken wordt bewaarheid door den Kanselier van Gelderland, die, in een zijner brieven aan zijn medeleden van het Hof, insgelijks van de ‘onspreeckelijke obstinatie’ van den moordenaar gewaagt, en hoe hij de hevigste pijnen verduurde ‘zonder krijten of klagen anders dan eens roepende: *Mon dieu, me donnés patience*.’ Ik haal dit aan als een bewijs, dat de Delvenaar, al heeft hij ook zijn berichten uit de tweede hand, toch zoo slecht niet is ingelicht. Maar zijn overdrijving in andere opzichten blijkt evenzeer. Hij wil niet geloofd hebben, dat de ongelukkige bij vlagen mistroostig of bevreesd is geweest, zooals het Staten-verhaal, dat ook in dit opzicht getrouwer aan de waarheid schijnt te wezen, verhaalt. Als wij het mogen gelooven, was de moordenaar, toen hij gegrepen werd, eerst zeer ontsteld maar vermande zich weldra, toen hij zag dat hij niet op staanden voet werd afgemaakt. Die voorbijgaande zwakheid is, afgezien van alle gezag, op zich zelf wel zoo natuurlijk als de geen oogenblik falende moed, dien de vrienden van Gérard in hem roemen. Maar hierin bestaat juist het eigenaardige der legende: zij weet van geen nuancen, en kleurt alles met een en dezelfde tint. Zoo weer later, bij het beschrijven van de houding, waarin de veroordeelde zijn gruwzaam vonnis heeft aangehoord. Volgens onzen Delvenaar zou hij het hebben aangehoord met een

onbewogen gelaat en niets anders dan, met Cyprianus, geantwoord hebben: *Deo gratias*. Daarentegen bericht het officieele verhaal, dat Gérard op het hooren gansch ontdaan werd en zich beklaagde dat hij tot iets hoogers dan daglooner was opgebracht, want anders zou hij niet in deze ellende vervallen zijn; maar, liet hij er op volgen, hij had het waagstuk bedreven - hij noemde het *la folie* - en nu moest hij lijden wat er op zat. Welke van deze tegenstrijdige lezingen zullen wij voor de ware houden? Gachard verklaart zich voor de eerste, zonder reden op te geven; ik acht de tweede veel waarschijnlijker, niet slechts omdat zij afkomstig is van getuigen, wier geloofwaardigheid over het algemeen is gebleken, terwijl de andere van onzekere herkomst is, maar inzonderheid omdat zij mij natuurlijker en menschelijker schijnt. Zij herinnert bovendien aan een plaats in de geschreven confessie, waaruit dezelfde aandoening spreekt; ik bedoel die, waar de moordenaar betuigt zich te hebben verheugd op het vernemen van de valsche tijding, dat de Prins door Jaureguy gedood zou zijn, ‘niet slechts, zegt hij, omdat, naar ik meende, recht was gedaan, maar ook omdat ik mij nu ontslagen zag van den plicht om mij in gevaar te begeven.’ Zou het vreemd zijn dat de man, die dit belijdt, een oogenblik onthutst had gestaan toen hij gegrepen werd, of dat hij zijn noodlot had beklaagd, toen hij veroordeeld werd tot een schrikkelijken dood? Mij komt hij memschelijker en minder terugstootend voor onder deze wisseling van aandoeningen dan in de gelijkmoedigheid, die hem zijn vereerders verkiezen toe te dichten.

Ik ga verder en erken dat, hoe meer ik zijn zoo geroemde standvastigheid gade sla, onder de lichaamsfolteringen betoond, hoe hooger de twijfel bij mij rijst, of hij uit dien hoofde bewondering of bloote verwondering verdient. Moeten wij hem vergelijken met de martelaars der legende, die hun geloof bezegelen met hun bloed en door geen lichaamssmarten te bewegen zijn tot afval, dan wel met de roodhuiden der prairiën en de negers op de plantagiën, die de gruwelijkste straffen ondergaan met een kalmte, die aan onverschilligheid grenst? Het voorbeeld der laatsten herinnert ons althans, dat de eigenschap, die Gérard in zoo hooge mate bezat, het meest wordt aangetroffen bij naturen, waarin het dierlijke leven sterker ontwikkeld is dan het gemoedsleven. Ontegenzeg-

gelijk zijn de fijnstbewerktuigde wezens het gevoeligst ook voor pijn, en staan zij in het verduren van lichaamssmart achter bij anderen, die met een grover en daarom minder prikkelbaar zenuwstelsel zijn toegerust. Des te hooger vereeren bewonderen wij die onwrikbare geloofshelden, die, hoe fijngevoelig ook, toch de felste smart door hun geestkracht overwinnen en de wreedste beulen machteloos maken. Maar zulke zielenadel is zeldzaam, en ik voor mij kan ze niet onderstellen in iemand als Gérard. Ik geloof meer aan de grofheid van zijn zenuwen, dan aan den adel van zijn geest.

In deze opvatting word ik versterkt als ik let op een andere eigenschap, waarmee hij insgelijks in hooge mate was behept, den lust in bedrog en sluwheid. Ik geef toe, dat zijn opzet niet te volvoeren was zonder een zekere hoeveelheid veinzerij: om zijn slachtoffer onbemerkt te bekruipen, moest de sluipmoordenaar wel iets anders schijnen dan hij was. Maar iemand, die van huichelen een afkeer had, zou toch dat kwaad beperkt hebben tot de minste mate, waarmee hij volstaan kon. Geheel anders Gérard. Alleen een virtuoos in de kunst veroorlooft zich de weelde van een zoo uitgesponnen verraad. Ik laat het meebrengen der valsche zegelbrieven van Mansfelt onbesproken. Ik vergeef het verdichtsel van de geloofsvervolging, die hij, François Guyon, zou hebben ondergaan. Maar de uitwerking van dat verhaal: de klacht over den vervolgzieken priester, het hunkeren naar de prediking van het woord, het met zich brengen van slechts twee boeken, een van den Hugenootschen dichter Bartas en een van den Calvinistischen patriarch Beza, het leenen van den Bijbel van den concierge van 's Prinsen hof, het trouw ter kerk gaan: dat alles teekent hem als een aartsbedrieger, die met lust en smaak bedriegt. Hij was zich bewust, dat den ketter te spelen een zwaar misdrijf is in de oogen der Kerk, waarvoor alleen de Paus absolutie verleenen kan, en hij verzocht daarom de tusschenkomst van Parma bij Zijn Heiligheid, om ze voor hem te verwerven. Maar wetende hoe zwaar deze zonde was, had hij ook niet meer dan onvermijdelijk noodig scheen moeten zondigen; zooals b.v. Maria Stuart beloofde, dat haar medehelpers doen zouden, toen zij voor sommigen van hen gelijk verlof en vergiffenis van den Paus verzocht.

Nog treffender evenwel dan zijn gedrag hem teekent, ont-

dekt hij zich zelf voor ons oog in den brief aan Prins Willem, waarmee hij zich in de gunst van zijn slachtoffer zocht in te dringen. Die brief, die, zooals ik boven zeide, in afschrift tot ons is gekomen, komt mij uit een menschkundig oogpunt zoo merkwaardig voor, dat ik hem hier in een nauwkeurige vertaling wil laten volgen; in den bundel komt hij voor in het oorspronkelijke Fransch. Hij luidt aldus:

Doorluchtige Heer!

Nademaal de rede, gepaard aan het geloof en de gerechtigheid, van God aan zijn uitverkorenen gegeven is, om hen boven alle andere schepselen te verheffen: zoo is waarlijk een iegelijk mensch, met deze genade toegerust, ondankbaar als hij ze ongebruikt laat. En hebbende het den Heere behaagd door zijn oneindige goedheid mij uit zoo veel anderen te verkiezen, om Hem te dienen, zoo kan ik niet anders (inzonderheid in dezen alleszins rampzaligen tijd) dan mij metterdaad aangorden, om met de overige leden van zijn strijdende Kerk (gelijk alle trouwe Evangeliedienaars verschuldigd zijn te doen) de moedige voornemens van Uwe Exc. te dienen en bij te staan, op alle mogelijke wijzen: aangezien dat Zij als hoofd en voorname beschermer sedert zoo langen tijd bijna al de moeiten en zorgen draagt van 's Heeren strijd; waarbij nog andere redenen komen, die er mij toe bewegen, welke ik hier zal verzwijgen om Uwe Exc. niet te vermoeien. Ook durf ik niet zonder Haar bevel de oorzaak melden van mijn komst herwaarts, weshalve ik Haar allernederigst smeek, dat Zij Haar secretaris of eenigen anderen vertrouwde gelieve te gelasten om mij te hooren, te zien wat er van is en daarvan dan rapport te doen aan Uwe Exc., opdat Zij ervan gediend moge zijn, zoo het Haar goeddunkt.

Verzekerende, dat zoo ik bij machte ware geweest iets beters uit te richten tot Haar dienst, ik mij daartoe zeer gaarne zou hebben bemoeid, met geen ander doel zooveel wisselvalligheden en gevaren ondergaan hebbende, teffens in de hoop dat Haar welbehagen, waarom ik Haar onderdanig bidde, moge wezen mij toe te staan, dat ik van nu voortaan onder Haar overigheid den Heer

zonder vreeze des doods mag dienen, daar in het land van mijn geboorte, als zulk een genade niet waardig, die vrijheid (ofschoon zij van Christus door het storten van zijn kostelijk bloed aan alle geloovigen is gegeven) mij benomen is. Ik zal mij bevlijtigen om door mijn zeer nederige diensten mij de gunst waardig te maken, die het Uwe Exc. zal behagen mij daartoe te verleenen. Waarmee, Doorluchtige Heer, ik Gode bidde, dat Hij Uwe Exc. in volmaakte gezondheid een lang en gelukkig leven schenke.

Uit deze stede van Delft, 6 Mei 1584.

Van Uwe Exc. de zeer nederige en toegenegen dienaar voor altoos,

FRANÇOIS GUYON.

Mij dunkt, indien er ooit weer sprake mocht zijn om Gérard tot beatus of sanctus te verheffen, dan zal de Advocatus diaboli kunnen volstaan met dezen brief over te leggen. Zoo deze niet voldoende is om den man, die hem schreef, tot geboren verrader en bedrieger te stempelen, faalt mijn oordeel niet alleen maar ook mijn zedelijk gevoel.

Het is mij ook niet mogelijk met Bakhuizen van den Brink in te stemmen, als hij den moordenaar prijst, niet om het vasthouden aan zijn bekentenis, want juist hierin is hij te kort geschoten, ‘maar wel om de hem tot in de laatste ure bijgebleven overtuiging, dat hij een goed werk had verricht.’ Ik stel vastheid van overtuiging zoo hoog als iemand, maar met onderscheid. De overtuiging, dat een sluipmoord een Gode welgevallige daad is, kan slechts ingang vinden in een verdorven gemoed; en hoe dieper en vaster zij wortel schiet, hoe meer dit getuigt tegen hem, die ze koestert. Wie anders oordeelt moet ook de anarchisten en nihilisten van onzen tijd roemen, omdat hun geweten hun het misdrijf, dat zij plegen, niet verwijt, integendeel het zelfbedrog hun bijblijft tot in den dood. Naar dit beginsel te oordeelen is het berouw beneden de verstoktheid van harte te stellen en de bekeering beneden het volharden in het kwaad.

Naar mijn oordeel is het eenige wat eenigszins voor Gérard kan pleiten dit, dat hij tot zijn daad niet door hoop op gewin is bewogen. Hij heeft wel onder de pijniging zich zelf beschuldigd van de bedoeling om rijk te worden; maar in het

ergste geval is dit slechts een bijkomend doel geweest. Toen hij het feit pleegde, wist hij, dat er al heel weinig kans bestond om te ontsnappen; een baatzuchtige zou onder zulke omstandigheden zijn voornemen hebben opgegeven of ten minste uitgesteld. Ongetwijfeld was het hem hoofdzakelijk te doen om den Koning en de Kerk een dienst te bewijzen. De Koning, die zulk een dienst vergde, en de Kerk, die dit scheen goed te keuren, zijn de verleiders geweest, die den onzedelijken mensch tot zijn misdrijf hebben gebracht.

Geheel anders natuurlijk is het beeld dat onze Delvenaar van hem ophangt.

Als wij dezen zullen gelooven, is Gérard in den kerker niet slechts een toonbeeld van moed en standvastigheid, maar ook een toonbeeld van zachtmoedigheid en vergevensgezindheid geweest. Op al de verwijten, die hem werden gedaan, al den smaad, waarmee hij bejegend werd, heeft hij gezwegen of liefderijk geantwoord; hij heeft de rechters bedankt voor het goed onthaal en beloofd dit te zullen vergelden door voor hen te bidden, als hij het paradijs zou zijn ingegaan. Maar wij vragen: hoe weet dit de Delvenaar? Zelf is hij er geen getuige van geweest; wie is dan zijn zegsman, die er ons borg voor blijft? Van de Prinsgezinde zijde gewaagt er niemand van, met geen enkel woord. Noch Vosberghen, nog Leoninus noch Aerssens, die in hun vertrouwelijke brieven van zijn moed in het lijden met ophef spreken, gewagen met een enkel woord van zijn zachtmoedigheid, die toch even opmerkelijk zou geweest zijn. Wel verhaalt Michaël van Isselt, in zijn vervolg op de Kroniek van Surius, dat een Delftsch Schepen, die het geheele proces had bijgewoond, openlijk getuigd heeft, dat Gérard een plaats onder de beschermheiligen van Nederland zou hebben verdiend, indien hij dus voor de goede zaak had geleden, en dat twee predikanten - hij schijnt Villiers en Arnoldus Cornelii te bedoelen - een gelijke getuigenis hebben afgelegd. Maar ook voor deze vertelling ontbreekt alle waarborg, en het verzwijgen der namen van hen, op wie zij zich beroept, wekt achterdocht. Bij gemis van alle uitwendig gezag kunnen wij de overlevering alleen toetsen aan hetgeen wij van elders met zekerheid weten, en dit stemt ongunstig voor haar. De man, die in zijn confessie, onmiddellijk na den moord geschreven, smaalt op den bedriegelijken aard van Villiers en van de

Calvinistische leeraars in het algemeen, en zich blijkbaar verlustigt in den smaad, dien hij over hen uitstort, is de zachtzinnige en vergevensgezinde ziel niet, die het Delftsche verhaal ons teekent. Uittartend, zegepralend is hij den dood te gemoet gegaan, zich beroemende dat hij liever duizend dooden wilde sterven dan niet gedaan te hebben wat hij had uitgevoerd.

In de Nederduitsche bewerking, die in den bundel voorkomt, missen wij een paar plaatsen, ons in de Fransche en Duitsche uitgaven uit het Latijnsche discours bewaard, die duidelijk aantoonen, in welk licht onze schrijver zijn held beschouwd wenschte te zien. ‘Christus, zoo heft hij aan, is de grootste en alleen zegepralende martelaar, en op Christus hebben alle martelaren hun hoop gevestigd.’ En bij het beschrijven van de terechtstelling komt hij op dit denkbeeld terug: ‘Ten aanschouwen van de geheele burgerij heeft hij op het schavot de wreedheid zijner beulen te schande gemaakt en ons vaderland met zijn bloed gezegend. Zoodoende heeft hij andere martelaren gezaaid en geplant, die, zijn voetstappen drukkende, na hem zullen komen. Hoe bedriegen zij zich, die den wortel, waaruit de martelaars voortspruiten, namelijk Christus, niet kunnende uitroeien, de uitbottende loten telkens afsnijden, niet begrijpende dat, hoe meer zij er afsnijden, hoe meer er zullen opkomen.’ In dien geest is het gansche discours geschreven, en onze Nederlander, al liet hij deze en enkele andere plaatsen weg, om welke reden is niet duidelijk, is er niet minder mee bezield. Hem is Gérard een nieuwe St. Joris, die, door liefde bewogen, den draak heeft gedood, wiens adem gansch het land met ketterij en rebellie besmet had.

Zoo bleven vrome en eerwaardige Katholieken hem nog langen tijd beschouwen. Niet slechts Van den Bossche wijdde aan zijn nagedachtenis een Latijnsch gedicht, ook de bisschop van Antwerpen, Laevinus Torrentius, deed hetzelfde, en nam het op onder zijn Poëmata sacra. Voor den een en voor den ander is Willem van Oranje de aartsvijand van den Koning en de Kerk, en Gérard de held, die zijn leven heeft gegeven om het vaderland van die pest te verlossen. Zij stellen hem op ééne lijn met de martelaars, die door Lumey met zijn Geuzen in koelen bloede zijn vermoord, met Musius en de Gorcumsche kloosterlingen; zij scheppen er behagen in de geschiedenis van deze en van hem in verband te brengen. Het is bekend, dat de Prins, in

Nov. 1572, bij zijn komst te Delft zijn intrek heeft genomen in het klooster van St. Aachten, waarvan Cornelis Musius Rector was, en dat deze kort daarna, ondanks den Prins uit de stad wijkende, in handen van Lumey gevallen en deerlijk vermoord is. Dat de Prins over dit misdrijf even bedroefd als verontwaardigd was, wordt ook van Katholieke zijde erkend. In zijn Geschiedenis der Gorcumsche martelaars schrijft Willem Van Esten: ‘Zelfs Oranje heeft, naar men zegt, tranen gestort toen hij het bericht van de gepleegde misdaad ontving; en dat dit geveinsde tranen zouden geweest zijn, zooals sommigen vermoeden, zou ik zoo licht niet gelooven; heeft niet Antiochus, bijgenaamd Epiphanes, ofschoon vijandig jegens het ware geloof en zijn belijders gezind, toch van harte, naar ons de Heilige Schrift verzekert, getreurd en geweend over den moord van Onias den Hoogepriester, gedachtig aan 's mans matigheid en groote geschiktheid?’ Welnu, diezelfde Musius, om wiens dood hij oprechtelijk getreurd had, wordt in de legende voorgesteld als den Prins zijn geweldigen dood aankondigende. In de B i j g e v o e g d e A a n m e r k i n g e n op de vertaling van het M a r t e l a a r s b o e k van O p m e e r lezen wij: ‘Het is opmerkelijk, dat Musius den dood van Prins Willem voorzegd heeft, volgens de getuigenis van veel oude Delftsche burgers. Bij het afscheidnemen, toen hij gereed stond uit Delft te wijken, zeide hij, staande bij het salet, waar men naar het pand (de vestibule) gaat, deze woorden met een droevig gelaat tot Zijn Exc.: Ik ga waar mij God geleidt, maar u zal de dood op deze plaats als een bliksem treffen.’ En dat deze overlevering ook in hooge kerkelijke kringen geloofd werd, blijkt uit de Beschrijving van den staat der Kerk in Nederland, in 1656 door den toen maligen Vikaris apostoliek, Jacobus de la Torre, bij den Paus en de Kardinalen ingediend, waarin zij als zeker wordt herhaald, met deze woorden, dat de Prins gestorven is op dezelfde plaats, ja op dezelfde plek, die de Pater had voorzegd. Het is waar, in deze bloote aankondiging bestaat geen rechtstreeksch verband tusschen den moord van Musius en dien van den Prins; de een wordt niet voorgesteld als weerwraak voor den ander. Maar de Gorcumsche martelaars mogen zulk een lijdelijke rol niet spelen. De eerwaardige schrijver hunner Geschiedenis, Willem Van Esten, van wien ik zoo even sprak, roept hen op om voor de onderneming van Gérard te bidden. ‘De navolger van hun dengd,

(zoo zegt hij) Balthazar, wilde zijn altijd gedenkwaardig opzet niet uitvoeren dan met den steun van een gebed tot God. Op den getijdag der Gorcumsche martelaren, den 9^{en} Juli, is hij te Delft in het Godshuis heimelijk binnengetreden en heeft er, zooals eenige Katholieken, die er toevallig bij waren, getuigen, op de knieën, blootshoofds en met opgeheven handen, langer dan een uur, in aandacht verzonken, tot God gebeden. De uitkomst heeft bewezen, dat zijn gebed verhoord werd; immers, hij heeft niet slechts den volgenden dag den tiran gedood, maar vier dagen later den roemrijken marteldood geleden met een vastheid van geest, die zelfs zijn vijanden niet kunnen nalaten te bewonderen. Hoe zouden wij dan niet gelooven, dat ook ter wille van de voorbidding en de verdiensten van onze martelaars het gebed, op hun getijdag uitgestort, verhoord en de schitterende en in alle eeuwen roemwaardige overwinning door God aan Balthazar verleend werd.'

Bedenken wij dat dezelfde Estius, die dit geloof belijdt, in zijn Geschiedenis niet ontveinsd heeft, dat de Prins gedaan had wat hij kon om de Gorcumsche geestelijken te redden, en zelfs het vermoeden heeft uitgesproken, dat 's Prinsen verbod voor Lumey een reden te meer is geweest om in strijd daarmee te handelen en zoo zijn gezag te toonen: wat zullen wij dan zeggen van het kerkelijke vooroordeel, dat een vroom en braaf man de gedachte ingeeft, dat heiligen gebeden zullen hebben voor het gelukken van een moordaanslag op den man, die, hoewel tevergeefs, had getracht hen aan den moord te ontrukken.

Het hoofd van den moordenaar werd in de nabijheid der plaats, waar hij de misdaad gepleegd had, op een staak ten toongesteld. Volgens onzen Delvenaar was het toen veel schooner en minnelijker om te aanschouwen dan bij het leven. Het werd later behendiglijk weggestolen; Van Meteren bericht dit in de eerste uitgaaf van zijn werk, in 1599, en wist er later bij te voegen, dat het naar Brabant was gebracht. Doch hierin vergiste hij zich; het werd te Keulen bewaard en is er tot omstreeks 1650 met eerbied als een reliek bejegend. De man, die het er waarschijnlijk bezorgd had, Sasbout Vosmeer, weldra tot Vikaris apostoliek verheven, had aan de nagedachtenis van den moordenaar een bijzondere liefde gewijd en was jaren lang doende om hem onder de beati zoo al niet onder de sancti te doen opnemen. Het is onlangs bekend geworden, dat hij reeds bij voorbaat een

officie had opgesteld voor den getijdag, dien hij hoopte nog eens aan zijn geliefkoosden geloofsheld toegewezen te zien. Nog omstreeks 1604 viel hij er den Kardinaal Baronius mee lastig; hij was toen, wat zijn pogen te merkwaardiger maakt, aan het hoofd der Katholieke Kerk van Noord-Nederland geplaatst. Eerst lang na zijn dood, tusschen 1640 en '50, kwam men te Keulen tot andere gedachten, verbrandde het ontworpen officie en ruimde het doodshoofd op, evenwel tot ergernis van Jacobus de la Torre, die niet lang daarna als Vikaris apostoliek, evenals Vosmeer voor hem, over de Nederlandsche kerk werd gesteld.

Welk een klove scheidde in dien tijd den Nederlandschen staat van de Katholieke kerk! Was het te verwonderen, dat de Staten aan de hoofden dier Kerk, die den moordenaar van den Vader des Vaderlands den eerdienst van een martelaar waardig keurden en toedachten, het verblijf in het land en onder het volk ontzegden?

Het is als ademt men een andere atmosfeer in, wanneer men van de vereerders van den moordenaar naar de vrienden van den vermoorde overgaat. Hoort hoe onder den indruk van den pas gevallen slag de schrijver van de C o p i e w t D e l f t zich en de zijnen troost. ‘Ik vertrouw, zoo besluit hij zijn geschrift, dat God de Heer ons zal blijven bewaren, want hij heeft duizend middelen om ons te beschermen. Heeft hij door zijn Goddelijke gehengenis ons land van dezen beschermer laten berooven, zoo behooren wij te bedenken dat hij hem ons eerst heeft gegeven. En leest de kronieken van onzen tijd, hoe dat God Almachtig ons in Nederland en onze geloofsgenooten in Frankrijk dikwerf heeft geholpen als onze zaak verloren scheen. Daarom twijfel ik niet, of hij zal ons tot troost en hulp zijn tegen de overtreders van zijn Evangelie en de verdrukkers van zijn volk. Laat ons God Almachtig bidden zonder ophouden, zoo is niet te twijfelen aan zijn bijstand. Geloofd moet hij zijn in eeuwigheid, alzoo wel om het kwade, dat hij ons toezendt tot onze beproeving, als om het goede, waarmee hij ons zegent.’ Dat was naar den geest van Prins Willem zelf gesproken. Toen deze, na den slag op de Mookerheide, het verlies van twee geliefde broeders beweende, stortte hij zijn hart uit voor den derden, die hem overbleef. ‘Wij moeten berusten, schreef hij, in den wil van Hem, die voor ons behoud zelfs zijn eigen Zoon niet gespaard heeft. Al kwamen wij allen te ster-

ven en al werd al dit arme volk vermoord of uit het land gejaagd, toch zou het geloof ongeschokt blijven, dat God de zijnen niet verlaat.'

Denzelfden geest van berusting en hoop ademt de schoone brief, waarmee Jan van Nassau de Staten antwoordt op het doodsbericht van zijn broeder. Hij prijst zijn stamhuis gelukkig, omdat het God behaagd heeft in een der hunnen een leven vol strijds te kronen met zulk een eervollen dood, voor een zoo goede zaak geleden. Ook hij twijfelt niet aan de toekomst. 'Nooit, zegt hij, heeft iemand boosheid en verraad bedreven, die er niet zelf voor geboet heeft.'

Inderdaad, wat heeft de Koning, die den sluipmoord had aangericht, er ten slotte bij gewonnen? Zich zelf heeft hij zoodoende nog meer doen verfoeien en haten dan te voren. Het edict, waarbij hij als tiran door het volk van Nederland was afgezworen, heeft hij als het ware eigenhandig bezegeld, nu hij zich ook als een aanhitser tot sluipmoord deed kennen. En den vijand dien hij vernietigen wilde, - hem heeft geen daad uit zijn roemruchtig leven zoo dierbaar gemaakt aan zijn volk, als de dood om hunnentwil gestorven en de bede, waarin hij hunner zelfs in stervensnood nog gedachtig was. Ook bleek weldra, dat de opstand niet met den Prins was verslagen. Uit den vernielden tronk was een groene tak ontsproten, die de verwachting niet beschaamd heeft, maar mettertijd een boom is geworden, onder wiens machtige schaduw de Republiek der Vereenigde Provinciën ontluiken kon. En zooals op Maurits het zwaard en de veldheersstaf, zoo was op Oldenbarnevelt het staatsbeleid van Oranje verstorven. Beide mannen te zamen hebben de plaats, die de Prins ledig liet staan, meer dan vervuld. Hoe soms het Noodlot met de bedoelingen der stervelingen den spot drijft! Nog vijf jaren verliepen eer de open brieven gereed waren, waarbij aan de broeders en zusters van den moordenaar de adeldom werd verleend, dien hij door zijn edelaardige daad niet voor zich alleen, maar voor al de zijnen had verdiend. Zij dagteekenen van 4 Maart 1589. Let wel op dien datum. Reeds was de armade, die het kettersche Engeland had moeten onderwerpen en dezen onmisbaren steun aan Nederland ontrukken, verslagen en verongelukt. Reeds was Hendrik van Guise, Filips' handlanger, door Hendrik III omgebracht, en de Koning van Navarre als troonopvolger erkend,

in wien Nederland weldra den trouwen en machtigen beschermheer zou vinden, dien Oranje zoolang en altijd tevergeefs in Frankrijk had gezocht. De oorlogskans was nog niet omgekeerd maar kenterde toch reeds, een betere toekomst kondigde zich aan. Juist op dit tijdstip, nu de moord zijn schitterend loon uit 's Konings handen ontving, was het duidelijk gebleken, dat hij vruchteloos was geweest.

R. FRUIN.

Het Attische volk en de kunst van Phidias.

II.

Zoo ontwikkelde zich de Atheensche staat tusschen de Peloponnesos met Sparta en Olympia aan de eene, en de IonischAeolische eilanden en kusten met hun handel en bedrijf, hun bewogen staatkundig en maatschappelijk leven aan de andere zijde. Het is begrijpelijk, dat de stad rondom den burcht, naarmare zij meer het waarachtige middelpunt des lands werd, zich uitbreidde. Zij verkreeg ook eene zekere vermaardheid, hoewel zij tot nog toe op ieder gebied meer volgde, dan voorging. Zoo stond zij zonder twijfel onder den invloed van de groote brandpunten der Helleensche beschaving: het ideale streven van Sparta en Olympia ontvonkte de zielen ook hier. De Atheensche zanger Tyrtaios vuurde de Spartaansche strijders aan in den oorlog tegen Messenië. Ook Attica kreeg zijn renbanen en worstelperken; ook dit land had zijne Olympioniken (overwinnaars te Olympia). Het oude vereenigingspunt van den Ionischen stam, Delos, dat natuurlijk ook voor Athene zijn beteekenis had, was toen waarschijnlijk zoo goed als geheel zonder aanzien, doch begrijpelijkerwijze bleef men met de eigen kolonisten, die na de Dorische volksverhuizing uit Attica naar de Aziatische westkust getrokken waren, in betrekking, en ook verder nam Athene buiten twijfel een niet onbelangrijk deel aan de handelsbeweging. Toch stond de stad eenigermate ook hier nog op den achtergrond. Van Athena's heuvel af zag men het eiland der nakomelingen van Aiakos, Salamis[1)], voor zich

1) Het heldengeslacht waaruit o.a. Achilles en Ajax geacht werden gesproten te zijn.

liggen. Geen beweging op de Attische kusten daartegenover was mogelijk, - en juist lagen daar de voornaamste havens des lands, als Eleusis en Phaleros, - tenzij die op Salamis werd toegelaten. De macht der Salaminische Aiakiden ging te gronde, doch de toestand werd toen voor Athene nog meer onhoudbaar, daar het machtige Megara, Attica's westelijke nabuur, zich thans op het eiland gelden deed. Verderop tegenover de westelijke kust, lag het andere Aiakiden-eiland, het krachtige Aigina, welks hoofdplaats een wereldstad was, waarin, ofschoon van heinde en ver het ongedurige zeevolk en handelsmannen, die geen hooger beginsel kenden dan hun stoffelijk belang, daar samenstroomden, toch de Dorische Eunomia, orde en rechtszekerheid, gehandhaafd bleven[1]. Hare vloten deden zich gelden over de gansche middellandsche zee, eerlang tot in Aegypte en Italië; hare zeeroovers boezemden schrik in, niet het minst op de kusten van het tegenover liggende Attische land. Nergens meer dan hier gaven gymnastische oefeningen veerkracht aan ziel en lichaam. Geen stad schitterde op de nationale kampplaats te Olympia meer dan deze. Athene gevoelde zich tegen zulk een kracht niet bestand. Een eeuwenoude nationale wrok, waarvan men den oorsprong zelfs niet anders dan mythisch verklaren kon[2], scheidde de beide naburen van elkander.

En liep men langs de oostkust van Attica, overal bijna zag men het zich lang uitstrekkende Euboia voor zich, waar ook machten heerschten, die de ontwikkeling van Pallas' stad in den weg stonden. Het oude Chalkis mocht sedert de dagen der Ionische heerschappij uit Attica zelve geweerd zijn; het stelde dit toen nog in allerlei opzichten zeer in de schaduw. Het exploiteerde Euboias kopermijnen; de producten zijner metaalfabrieken heerschten op Grieksche en Italiaansche markten; het koloniseerde de kusten van Macedonië en Italië, welks bewoners, even als vroeger de Grieken zelf aan de Phoeniciërs, aan hen het letterschrift ontleenden. Tusschen die westelijke en oostelijke beklemmingen door kon de Attische handel zich niet krachtig ontvouwen. Te land had men evenals Megara aan de westzijde, het tamelijk machtige Thebe aan de noordelijke grens.

Tot nog toe zagen wij bij de Helleensche stammen de kunst

1) Pind. Olymp. VIII 21 volg.
2) Herod. V 82.

niet bijzonder op den voorgrond treden. Sedert eenigen tijd vertoonde zich echter ook op haar gebied een krachtig nieuw leven. En ook hiervoor heeft men de oogen niet in de eerste plaats op Attica te richtten. Reeds sedert de 9e of 8e eeuw ongeveer greep die geweldige invasie van Semitische en Aegyptische kunstvormen plaats, waardoor de oude Grieksche kunstindustrie, - die werkte met oorspronkelijke Indo-germaansche typen, met plant- en diervormen van het eigen vaderland, met geïmporteerde patronen uit Klein-Azië, - die welke men gemakshalve de Mykeensche kan noemen[1)], eene algeheele verandering onderging. De Phoeniciër bracht allerlei waren naar Italië en Griekenland, de opgravingen hebben er heel wat aan het licht gebracht, o.a. verscheidene metalen schalen. Een eigen voorraad kunstvormen bezat hij niet; hij verbond de heilige symbolen van Assyrië en Aegypte bij wijze van versiersel op dezelfde schaal of ketel, zelfs ook Aegyptische hieroglyphen deden als zoodanig dienst; gedeeltelijk althans naar modellen van dezelfde herkomst werden tal van af beeldingen samengesteld, die nu eens geene beteekenis hadden, dan weder werkelijk iets, eene enkele maal zelfs geheele geschiedenissen voorstelden. Die Phoenicische industrie werd spoedig ook op Cyprus uitgeoefend; enkele voorstellingen uit het Grieksche leven mengden zich onder dien vormenvoorraad. Die Phoenicisch geworden Aegyptische, Assyrische, Babylonische typen drongen nu het Grieksche kunsthandwerk binnen, zoowel bij den arbeid in metaal als bij het aardewerk[2)]. De Helleen bepaalde er zich echter in het minst niet toe deze vormen allen over te nemen. Hij vervormde ze dadelijk eenigermate naar het eigen

1) De meeste voorwerpen bracht namelijk Schliemann door zijne opgravingen te Mykenai aan het licht. Ik kom hier aan eene reeks van kwestiën, het ontstaan der Helleensche kunst betreffende, die sedert te korten tijd aan de orde gesteld zijn, dan dat daaromtrent reeds eene algemeen aangenomen meening bestaan zou. Ik behoef echter slechts hoofdpunten aan te stippen. Toch is ook daarbij verschil van gevoelen nog volstrekt niet uitgesloten. Over het algemeen zal ik naar de meening van den eenen vakman te veel, naar die van den anderen te weinig aan oosterschen invloed hebben toegeschreven. Ik hoop echter niet, dat men denken zal, dat ik hier den middenweg gegaan ben, omdat deze naar mijne meening eenige aanbeveling als zoodanig in wetenschappelijke zaken verdienen zou.

2) Van het metaalwerk o.a. is heel wat opgegraven in Olympia; het hier bedoelde aardewerk zijn de zoogenaamde Rhodisch-Melische vazen, waarvan het Britsch museum de meeste exemplaren bezit.

gevoel, en duidelijk zien wij dat hij bij de aanwending van het ornament zich zelf eerst van lieverlede begon te bevredigen; een bloemenweefsel verhuist bijv. naar den hals van een vaas, waar het zich eigenaardig om heenslingert, nadat men het eerst onderaan tegen den bollen buik van de vaas had aangebracht, eene plaats meer geschikt voor een opheffend en steunend ornament, waar dan ook de Helleensche vazenschilder al zeer spoedig aan van het voetstuk opspringende stralen, omhoogstrevende spijltjes, de voorkeur gaf. De eigenlijke afbeeldingen, die op de oostersche modellen voorkwamen, werden veelal, zoo het schijnt, in voorstellingen van het Grieksche dagelijksche leven of van de mythologie herschapen, althans, terwijl in de Mykeensche periode alle afbeelding van iets, wat naar een tafereel gelijkt, hoogst zeldzaam was, nam thans het getal van gedichtjes in beeld zeer toe.

De Goden- en heldenwereld nam daarbij steeds meer de overwegende plaats in. Evenals de epische dichters putten de teekenaars uit denzelfden eindeloozen oceaan van Grieksche volksagen. Dezelfde Goden, die men voor het houten afgodsbeeld staande als eene geheimzinnige toovermacht vreesde, bespiedt men in de Homerische zangen in hun meest gewoon doen en laten en ziet men zoo ook op de afbeeldingen, die thans bij duizenden op de Grieksche markten gebracht worden in al hunne natuurlijke bewegingen als gewone menschen voor zich. Wij bezitten nog onderscheidene bronzen strepen van allerlei teekeningen voorzien; deze werden als versierend beslag op huisraad bevestigd. Men is toen spoedig die figuren gaan uitsnijden, zoodat zij tegen het hout, waarop zij werden vastgehecht, als heldere ondergrond duidelijk uitkwamen. Er bestaan nog eenige van die uitgesneden figuren; hare teekening is verder binnen den omtrek door allerlei graveersels afgewerkt. Schitterend waren dergelijke voortbrengselen van kunstindustrie, als zij, bijvoorbeeld figuren uit goud en ivoor, op een achtergrond van cederhout werden bijeengebracht. Het ivoor diende dan veelal om de bloote lichaamsdeelen, vooral gelaat en armen, weer te geven. Het beroemdste werk in dien trant was de zoogenaamde kist van Kypselos te Olympia, een wijgeschenk van de machtige heerschers van Korinthe, ook uit cederhout, ivoor en goud vervaardigd, waarop een rijkdom van sagen stond afgebeeld, die door die van Ilias of Odyssea in geen geval over-

troffen wordt. Wij kennen dat stuk eenigermate uit de zeer nauwkeurige beschrijving van Pausanias. Natuurlijk is die kunstbeweging ook op Athene niet geheel zonder invloed gebleven. Al had Attica waarschijnlijk wel geen werken, die met de kist van Kypselos op één lijn konden gesteld worden, reeds die merkwaardige Grieksche vazenindustrie, die voor algemeene verbreiding van voorstellingen van kunst zorgde, zooals lithographie en photographie tegenwoordig, maakte dat men nergens geheel van hetgeen vooral in de Peloponnesos gewrocht werd, onkundig bleef. Er ontstond eene Korinthische, Chalkidische en zoogenaamd[1] Kyrenaeische vazen-fabricatie, die de beelden van houtwerk met metalen beslag op de vazen overbrachten; zwarte verf geeft gewoonlijk het metaal weder, witte vermoedelijk het ivoor; de graveeringen op de figuren zijn door kratsen weergegeven; het geel of rood der vazenoppervlakte gaf den ondergrond, even als ginds het hout. Nog wel andere handelsproducten brachten Athene met de kunstenaarswereld van dien tijd in betrekking, en ook zelf heeft het toen ontegenzeglijk nog al wat voortgebracht. Toch nam het ook in dit opzicht nog slechts een hoogst bescheiden plaats in.

Doch de tijd naderde, waarop Attica een zeer eigenaardig schouwspel zou aanbieden. Op treffende wijze zou de inwendige levenskracht van den ouden Attischen staat en zijne geschiktheid voor verdere ontwikkeling aan het licht komen. Ook deze had rijkelijk zijn aandeel in de staatkundige en sociale woelingen, die toen van Ionië en Aeolië uit[2] het grootste gedeelte van de Helleensche staten in beroering brachten. Steeds ernstiger werd ook hier de twijfel aan het recht van den adel als bewaarder der goddelijke verordeningen, waarop de staat rustte. De willekeur waaraan men vooral in zaken van rechtspraak was blootgesteld, was grooter geworden sedert geenerlei monarchaal gezag den adel meer in toom hield[3], en werd steeds dieper gevoeld. Ook hier deed in hooge mate het toenemend handelsverkeer zijn invloed gelden. De vormen van den patriarchalen staat werden te eng om de zich breeder ontwikkelende maatschappij nog langer te omvatten. Steeds meer

1) Wel geheel ten onrechte; waar die vazen van daan kwamen weet men niet.
2) Zie *Gids* van April p. 124.
3) Sedert 682 was het archontschap voor 10 jaar door een éénjarig archontschap van 9 adellijke heeren tegelijk vervangen geworden.

kwamen er rechtsgevallen voor, waaromtrent men gemakkelijk kon nagaan, dat de oude rechtsoverlevering van den adel niets had vastgesteld; in deze behoorden immers vooral bepalingen, als die omtrent de bloedwraak, meer eigenaardig thuis, welke nog altijd sterk aan het oude familierecht herinnerden. De adel had nu eenmaal krachtens de grondbeginselen van den staat kort en goed de rechtspraak, en zijn uitspraken, waarover ook, moesten door de gemeente (*δῆμος*) aangenomen worden als in overeenstemming met die oude rechtsoverlevering, onverschillig of zij het waren of niet konden zijn. Die toestand was op den duur onhoudbaar. Bovendien waren het thans in Attica zoo min als elders enkel armzalige landbouwers of veehoeders, die de adel nevens zich had, ook hier was een stand van niet adellijke kooplieden en nijveren opgekomen, die alles alleen aan zich zelf te danken hadden en door de zee en het vrijere, veelzijdige leven buiten het plattelandsdistrict min of meer uit den ban van overgeleverden eerbied voor de adellijke grondbezitters waren losgemaakt. Zulke lieden waren er gemakkelijk van te overtuigen, ja hadden dikwijls die overtuiging eenigermate uit zich zelf reeds, dat ook hun een aandeel aan rechtspraak en staatsbestuur toekwam. En werkelijk zij waren aan de voogdij van den adel tamelijk ontwassen, - natuurlijk nog niet aan die van volksmenners, wien te recht of ten onrechte zelfzuchtige doeleinden werden nagegeven[1)].

Doch ook tot dien kleinen landbouwer en veehoeder en dergelijke drong iets van die democratische denkbeelden door. Zij hadden althans toen het allerminst reden over hun toestand tevreden te zijn. De zich ontwikkelende handel kwam hun, zoo het schijnt, niet ten goede; de Attische bodem bracht behalve den olijf niets voort, waarvoor in het buitenland hooge prijzen konden gemaakt worden; alles werd duurder, de oude ruilhandel verdween; men kon steeds minder krijgen zonder geld, doch geld was er nog bij lange na niet genoeg voor de behoefte, - och, of Lydië redding brengen wilde! - en men werd genoodzaakt tegen verbazende rente te leenen[2)]. Men

1) Solon, Frag. 4 Bergk.
2) Volkomen duidelijk is mij althans de toenmalige maatschappelijke toestand van Attica niet. Ik twijfel ook of onze bronnen ons toelaten die werkelijk, zij het ook slechts in hoofdzaak, geheel te begrijpen. Dit is zeer te betreuren. Ook voor den staathuishoudkundige is die tijd hoogst merkwaardig.

verarmde en het einde was maar al te dikwijls, dat men als slaaf verkocht werd en ver van het godvreezende Athene, ver van het heerlijke heiligdom der Schutsgodin vergeten moest dat men onder de hoede dier godheid ook eenmaal als een vrij man geleefd had. Was het wonder, dat men met de gansche ziel tegen zulk een toestand in verzet kwam? Gelijkelijke verdeeling van goederen werd ook hier de leus, waaronder men de zoo noodzakelijke sociale hervorming wilde aanvangen.

Hoe zou zich de adel onder zulke omstandigheden geheel in zijn bevoorrechte positie hebben kunnen handhaven? Toegeven was onvermijdelijk. De archon Draco (621) laat ook de gemeente toe tot de rechtspraak en geeft geschreven wetten. Het geheimzinnige floers, dat den adel als bewaarder van het goddelijk recht omgeven had, was verscheurd. Op den burcht kon ieder, die maar wilde, lezen volgens welke goddelijke wetten men te leven had. Het oude recht was opgeschreven, doch ook omtrent die punten aangaande welke de grootst mogelijke onregelmatigheid geheerscht had, daar de oude overlevering er niets over vaststelde, waren thans geschreven bepalingen gemaakt. Draco was een man van strenge begrippen. Hij kon zich geen recht denken, dan een, dat als dat oude overgeleverde de handhaving van den geheimzinnigen goddelijken grondslag van den staat ten doel had. Deze kon echter ook door een klein vergrijp in gevaar gebracht worden; immers, reeds onwillekeurig gestort bloed moest in het belang der gansche maatschappij gezoend worden. Draco wist zijn taak niet anders te vervullen, dan door voor ieder misdrijf, waaromtrent hij een wettelijke bepaling te maken had, de hoogst mogelijke voldoening te eischen; op het stelen van veldvruchten stond de doodstraf, evenals op moord. Het laat zich begrijpen, dat zulke rechtsbepalingen al evenmin voldeden als de vroegere willekeur, en helderder ontwikkelde zich het denkbeeld, dat men aan eene wetgeving behoefte had, die niet een uitbreiding van het oude patriarchale recht van den adel zijn wilde, doch daarnevens stond. De beroeringen in staat en maatschappij hielden niet op. Ook was inmiddels de adel zelf het gevoel van zijn hooger recht eenigszins beginnen te verliezen. De verplichting om als een gemeenschap voor de heiligste belangen van den staat te waken, bond de adellijke heeren niet meer zoo aan elkander. Ieders eerzucht koos zich een eigen weg. Hoezeer moest nu ook het

voorbeeld van buitenlandsche tyrannen werken. De Athener Kylon, schitterende als overwinnaar te Olympia, gehuwd met een dochter van den tyran van Megara, Theagenes, bezette den burcht van de stad, om van daar uit oppermachtig te regeeren. Dit bracht adel en gemeente tegelijk in beweging. Men stroomt om den burcht samen; spoedig echter laat men de belegering daarvan aan de archonten en de geregelde krijgsmacht over. Kylon zelf ontsnapte. De honger verschaft aan de belegeraars eindelijk den toegang. Men ziet de overgeblevenen van Kylon's aanhangers bijna stervend nevens het groote altaar der Godin nederzitten, onder welks hoede zij zich gesteld hadden. Zij worden van daar verjaagd, opdat zij door hun dood de heilige plaats niet zouden bezoedelen, doch daarop in blinde drift vermoord, eenige ook aan de altaren der Semnen beneden den burcht, die het hun gelukt was te bereiken.

De voornaamste bedrijver was de archon Megakles, uit een oud adellijk geslacht. Welk een toestand! Het heilige beschermingsrecht der eigen Burchtgodin was met voeten getreden. Een vreeselijke bloedschuld rustte op de gemeente. Zelfs de eigen altaren der Semnen[1)] had men in dolle verblinding niet ontzien. Als wilde Erinnyen zouden deze uit den aardbodem omhoog stijgen en van de adellijke rechtbank op den heuvel van Ares (Areopagos) scheen men thans geen hulp te verwachten. Waar was nu de adel, de handhaver der goddelijke verordeningen? Juist onder leiding van de adellijke regenten was het heiligste recht gruwzaam geschonden. Megakles en zijn aanhang hielden zich in de stad staande en trotseerden alle geroep om eene rechterlijke uitspraak, die het land van bloedschuld zuiveren zou. Het ‘godvreezend’ Athene had gebroken met de Godheid.

Hoe miste men alle zielerust, elk edel zelfvertrouwen, dat zijn steun zoekt in hoogere kracht. Met zedelijke machteloosheid werd men geslagen. Salamis was aan Megara verloren. Na eenige mislukte pogingen besloot men alle denkbeeld tot herwinning op te geven. Gelaten schikte men zich in den smaad der vernedering. Eerlang zou men zich den naam van Athener te schamen hebben[2)].

1) *Gids* van April, p. 112 en 127 vlg.
2) Solon Frag. 2 Bergk.

Gelukkig het land, dat zonen voortbracht als Solon Exekestides'zoon, gesproten uit een edel geslacht, een man zooals slechts weinigen geschikt om ons met onze menschelijke natuur te verzoenen. Hij wist ten volle wat het zeggen wilde het leven te genieten. Schoone paarden en jachthonden waren hem uitermate welgevallig; hoe genoot hij van de levendige gesprekken met vreemdelingen, gastvrienden die van her- en derwaarts kwamen; vrouwelijke en mannelijke jeugd brachten hem in verrukking; ‘de werken van Dionysos en Aphrodite beide gingen hem ter harte tegelijk met die der Muzen’[1]; zelfs waren uitspattingen hem niet vreemd, hoedanige wij het diepst verfoeien. Doch evenzeer als de menschelijke zucht naar genieten, welde uit deze echt Helleensche ziel een edele geestdrift op voor het vaderland, een oprechte liefde tot zijn medemensch, een heilige eerbied voor het goddelijke. Al het matelooze was hem vreemd; rusteloos streven naar rijkdom en gezag kende hij niet; zelfs zijn beste gevoelens brachten hem niet buiten zichzelf. Overal treedt bij hem het nuchtere gezonde menschenverstand ons tegen. De geringe overblijfselen zijner gedichten verfrisschen ons de ziel nog heden na meer dan tweeduizend jaren. Verbazend was de zedelijke kracht, die huisde in dezen man en toch verleidde die hem nimmer tot eenig geweldig optreden. Hier was de rots waarop een vertwijfelend volk zijn hope vestigen kon; hier de kracht die de verstrooiden kon vereenigen en den trotschen Megakles kon dwingen voor het belang van het algemeen het hoofd te buigen. Deze en zijne aanhangers moeten zich voor een rechtbank stellen; alle schuldigen gaan in ballingschap; zelfs het gebeente der inmiddels gestorvenen werd over de grenzen gebracht. Men herademt weder. Op Solons roepstem: ‘Voort naar Salamis’[2], komen de weerbare Attische mannen in de wapenen. Het eiland wordt heroverd; wederom kan men met opgerichten hoofde te midden van de Hellenen rondgaan.

Doch er bestond behoefte aan nog eene inniger verzoening met de Godheid; staat en maatschappij moesten als het ware opnieuw op goddelijke grondslagen gevestigd worden. Ingevolge den raad van het orakel van Delphi kwam op aanzoek van Solon, zijn vriend, de eerbiedwaardige ziener Epimenides uit

1) Solon Frag. 23, 24, en 26 Bergk.
2) Frag. 3 Bergk.

het oude Kreta naar Athene, een man met diepe kennis van het heilige, diep inzicht ook in de menschelijke natuur. Hij kende de zoenoffers, reinigingen en heilige stichtingen, die den band met de Godheid herstellen konden. Daalde niet een hoogere vrede in aller zielen neer, toen men de zwarte en witte schapen van den Areopagos, vanwaar natuurlijk de reinigende werkzaamheid uitgaan moest, naar beneden zag komen, naar alle zijden tot zelfs ver in het Attische land zich zag verspreiden en er op iedere plaats, waar zich toevallig een dier dieren had nedergelegd, een altaar werd opgericht? Wat al offeranden werden ontstoken; wat al nieuwe godsdienstige regelingen vastgesteld! Dat vooral het groote altaar op den burcht en die der Semnen bijzondere reinigingen behoefden, spreekt wel van zelf. Het was aan eene gansche zedelijke wedergeboorte van het Attische volk, dat de Kretensche ziener arbeidde. Zoo gaf hij ook nog de veelbeteekenende aanwijzing, dat men ‘kalmer zijn moest in zijn rouwbetoon, de zorg voor de dooden door godsdienstige plechtigheden moest heiligen en de vrouwen minder stootend zijn moesten in haar weegeklag’[1)].

Reeds doet Attica ook in de algemeene Helleensche aangelegenheden krachtig zijn stem gelden. Het treedt op als een der voornaamste beschermers van het heiligdom van Delphi tegen het daar dichtbij gelegene Krisa, waarvan het zeer veel overlast te verduren had gehad. Solon's invloed werd geheel overwegend. Waarom zou hij niet als zijn wijze tijdgenoot op Lesbos, Pittakos, zich van het hoogste gezag meester maken, of liever het zich laten opdragen? Was dit eigenlijk niet de eenige weg om blijvend aan den staat rust te verschaffen? Solon dacht beter van zijn volk. Zou dit slechts onder de tuchtroede van een tyran zich tot orde weten te voegen? Wat hem zelf betrof, zijn nuchter verstand zeide hem, dat voor hem op dien weg slechts de voorbijgaande heerlijkheid ‘van een dag’ te verwerven was, om daarna als een nutteloos voorwerp te worden weggeworpen[2)]. Op andere wijze ‘hoopte hij op allen de overwinning te behalen’[3)].

Hij trad op als wetgever (594 v.C.). In de eerste plaats was het zaak den druk van de armen te verlichten. De afbetaling der schulden werd gemakkelijk gemaakt, vooral door

1) Plutarch Sol. XII.
2) Frag. 33.
3) Frag. 32.

verandering van den muntstandaard; geen burger mocht meer voor schuld als slaaf verkocht worden. De reeds verkochten keerden, zooveel het ging, naar het vaderland terug. Hoe genoot die Attische edelman, - en het was zijn werk, - toen hij zijn ongelukkige arme medeburgers zag terugkeeren, ‘die hun vaderlandschen tongval vaak verleerd hadden, rondzwervende nu hier dan daar de harde slavernij hadden verduurd, sidderend voor hun meesters, doch thans vrije lieden waren geworden’[1]. Verder schijnt hij bepalingen gemaakt te hebben om de vorming van groote plantaadjes tegen te gaan[2]. Hij begreep ten volle, en wetsbepalingen moesten dit denkbeeld ook aan zijn volk inscherpen, dat een zoo weinig vruchtbaar land als Attica, wil het een groote rol in den wereldhandel spelen, het best doet zich krachtig op de nijverheid toe te leggen. Athene werd later een van de voornaamste industriëele staten van het gansche Helleensche gebied. Verder deinsde zijn praktisch verstand er niet voor terug dat te doen, waarvan de noodzakelijkheid zoo gebleken was, namelijk een scheiding te maken tusschen het oude geheiligde recht en een meer profaan, dat aan de onmiddellijke eischen der maatschappij voldeed. Van de wetten van Draco liet hij die betreffende de bloedwraak, verordeningen werkelijk uit de oude rechtsoverlevering, in wezen, en de raad van Areopagos moest bij voortduring voor de handhaving daarvan waken. Voor het overige gaf hij een nieuw recht overeenkomstig de nieuwe behoeften, en de rechtsgevallen, die daarnaar moesten beoordeeld worden, zouden komen voor eene jurie, bestaande uit leden der gemeente. Omtrent de voornaamste staatsbelangen zou door de gemeente in eene volksvergadering beslist worden, onder zeker toezicht van den Areopagos. Voor het dagelijksch bestuur werd een Raad ingesteld van vierhonderd leden, gekozen uit vier stammen, waarin het volk van oudsher verdeeld was[3]; honderd uit iederen stam. Immers Solon dacht er niet aan de oude godsdienstige organisatie van den staat op te heffen en de offerplechtigheden van stammen, phratriën en geslachten bleven als vroeger eigenlijk offerplechtigheden van den adel, waarbij de mindere burgers slechts toegelaten werden. Dit was het eenige aanzien, dat de adel als zoodanig behield; toch verkreeg hij op anderen grond dan van zijn adeldom grooter

1) Frag. Bergk 36.
2) Frag. Bergk 36, in verband met Arist. Pol. II, 7.
3) *Gids* van April p. 130.

invloed. Van het bedrag der jaarlijksche opbrengst van ieders akkers zou zijn bevoegdheid afhangen tot het bekleeden van staatsambten en nu waren de adellijken de voornaamste grondbezitters. Die bijv. tot de hoogste klasse naar die jaarlijksche opbrengst behoorden, mochten archon worden en de afgetreden archonten van onberispelijken levenswandel werden lid van den Areopagos.

Er had iets plaats gegrepen, wat Griekenland en misschien de wereld nog niet gezien had, de democratie was georganiseerd en in de vormen van een ouden staat opgenomen. Doch Solon begreep zeer goed, dat men hier op gevaarlijk terrein kwam en hij toonde dit op nog andere wijze dan door gedeeltelijke handhaving van den invloed des adels. In Aeolische en Ionische staten scheen het wel, dat de alleenheerschappij van een tyran dikwijls onvermijdelijk was. Wilde het Atheensche volk zichzelf regeeren, dan moest het niet al te zeer Ioniër of Aeoliër worden. Solon bepaalde, dat de volksvergadering met gebeden en een reinigingsoffer zou geopend worden; eerst zouden de lieden boven de vijftig jaren tot spreken worden opgeroepen, daarna ook voor anderen de gelegenheid worden opengesteld; niemand mocht het woord voeren, die zijn ouders, indien dit noodig was, niet behoorlijk onderhield, die zijn schild in den strijd had weggeworpen, die zijn vaderlijk erfgoed verkwist had enz. De volksvergadering mocht niet het karakter van een Ionisch praatgezelschap krijgen, waarin de luidruchtigsten licht overheerschten, en de woestheid en hartstocht van enkelen zich gemakkelijk aan het geheel mededeelden. Men moest diep gevoelen, dat men tot een hoog ernstig werk was bijeengekomen. Onwaardige lieden en zij, die hun eigene zaken niet besturen konden, waren ook de eigenaardige raadgevers van hun volk niet. Verder, hoe weinig hij er ook aan dacht zinnelijk genot als zoodanig af te keuren, toch moesten ook daarbij wetten en perken gesteld worden; de kinderen bijv. moesten veilig zijn tegenover hunne leermeesters. Verachtelijk waren ook de ouders, die van de jeugd van hun kroost geldelijk partij trokken. Een aldus misbruikt kind behoefde zijn vader in zijn ouderdom niet te onderhouden; slechts een begrafenis bleef het hem schuldig. Voor de instelling van het huwelijk werd door allerlei bepalingen diepe eerbied ingeprent. Lediggang werd gestraft; de ouders moesten hun

kinderen een handwerk laten leeren. Omtrent een doode mocht men nooit iets kwaads vertellen, omtrent levenden niet in heiligdommen of regeeringsgebouwen of rechtbanken; de levendige Athener moest de zucht alles te zeggen, wat praatzucht of hartstocht hem ingaven, leeren breidelen. Ingetogenheid achtte de wetgever, dit blijkt uit deze en dergelijke voor ons gevoel vaak zonderlinge bepalingen, de meest noodzakelijke deugd voor den vrijen burger. Ook het weeke leven van den Ioniër moest gebrandmerkt, zijn tuchtelooze weelde zooveel mogelijk buiten de palen des lands gehouden worden; bereiding van welriekende zalven was den vrijen burger onwaardig; de zwierige optochten van aanzienlijke vrouwen met opzichtige, overdadige kleeding eu groot gevolg werden verboden. Het streed ook al van ouds tegen de denkwijze des Atheners, de vrouw al te veel vrijheid van beweging toe te staan. Klaarblijkelijk in aansluiting aan de wenken van Epimenides werden ook omtrent de uitvaart der afgestorvenen bepalingen vastgesteld: zoo was het bijv. verboden zich bij weegeklag ten bloede te slaan en de dooden met overdreven praal ter aarde te bestellen. Ook hiermee stelde hij zich tegenover Ionië. Aldus komt in Solons wetgeving, en hieraan niet het minst dankt zij hare hooge beteekenis, de Athener krachtig tot bewustzijn.

Zoo voldeed Solon aan de meest innige behoeften van het Atheensche volk. Thans had het regelen voor zijn staatkundig, maatschappelijk, ja bijzonder leven, die met den graad zijner ontwikkeling en zijner geestesrichting meer overeenkwamen, waarin het ook zich zelf, doch in zijne beste gevoelens en neigingen weervond. Men maakte zich los van het denkbeeld dat men in alle opzichten naar voorschriften te leven had, die op de een of andere wijze een bijzonder goddelijken stempel droegen, en had den moed met eene gansche nieuwe inrichting van zijn leven, eene inrichting naar eigen menschelijke inzichten tot stand gebracht, voor het oog der onsterfelijke Goden te treden. Zonder eene zekere vrijheid des geestes in het godsdienstige is de wetgeving van Solon niet te verklaren.

Wederom hebben wij ons tot het meer algemeene Helleensche terrein te wenden[1)]. Er komt een tijd in het leven der

1) Bij de volgende uiteenzetting van de wijze waarop zich de Helleensche godsdienst verder ontwikkelde, nemen eigen opvattingen weer een niet onbelangrijke plaats in. Ik gebruik echter feiten en ook menige opmerking van anderen.

volken, waarin men de dingen om zich heen niet meer kort en goed zoo neemt als zij zich voordoen, maar de denkende geest zich als voelt ontwaken tusschen tal van raadselen, die hem aantrekken en wier oplossing hij zijn taak acht. Bij de Hellenen komt men in dat tijdvak van ontwikkeling het eerst in de koloniën, wier jeugdige maatschappijen minder door tradities bonden en waar het levendige verkeer op de kusten den geest onophoudelijk opwekten, - en wel vooral in Ionië, waar immers elke ban des geestes in zoo hooge mate geschuwd werd.

Reeds bij de oudste school van grieksche wijsgeeren, de Ionische van Thales en Anaximander, vinden wij een in beginsel echt wetenschappelijk streven, zelfstandig buiten alle overlevering en zonder behoefte aan geheimzinnige formules. Nevens deze strengere richting openbaarde zich echter een zeker practisch rationalisme, dat zich niet een nieuw stelsel van wereldverklaring wil scheppen, doch buiten onderling verband alle dingen, die zich voordeden, en ook alle overgeleverde begrippen wilde verklaren en dieper opvatten. Eensdeels is dit met die strengere wijsbegeerte een zwakkere loot van denzelfden stam, andersdeels is het verschijnsel zeer gewoon, dat deze laatste tot denken opwekt ook in kringen waar zij slechts weinig, althans niet in hare eigenlijke gestalte, doordringt. Ook de voorvallen des levens, vooral het maatschappelijke en het staatkundige, menschelijke ervaringen en wederwaardigheden, ja het gansche menschelijk bestaan, 's menschen karakter en neigingen werden thans een voorwerp van overdenking, en wel vooralsnog slechts bij denkers van die minder strenge richting als Theognis en Solon. Reeds lang was de tijd voorbij, toen men ook die zaken eenvoudig opnam in de ziel en weergaf, zooals men ze vond, toen men zonder meer luisterde, - en luisterde met eene levendige belangstelling tot in de kleinste bijzonderheden, - naar het episch verhaal omtrent de daden en wederwaardigheden van Goden en menschen. Daarop, vooral in dien tijd van diepe beroering van staat en maatschappij, kwamen de meer lyrische dichtsoorten in zwang; tot in het diepst van zijn gemoed werd men door smart, vreugde of geestdrift in beweging gebracht. Ten laatste weet men zich met dien wijsgeerigen zin waar zoo even sprake van was, min of meer boven zijn gevoelens

te verheffen en met kalmte als Solon, of overgebleven bitterheid als Theognis, de wereld, waaruit men zich als het ware voor een wijle heeft teruggetrokken, van een hooger standpunt te beoordeelen.

Het was niet de heldere levensvreugde der Lichtgodheden, die de ziel van zulke wijsgeeren in de eerste plaats vervulde. De beschouwing van het menschelijke leven gaf hun meer schaduw- dan lichtzijden; door ongeluk en eigen verkeerdheden was de mensch dikwijls diep rampzalig. Bij die gemoedsstemming kregen de oudere volksdenkbeelden van Moira Atê, Erinnyen en wraak der Goden die vermetelen overmoed straft - denkbeelden, welke zich, zooals reeds werd opgemerkt[1], altijd nevens die levenslustiger levensopvatting hadden weten staande te houden - op eenmaal grootere beteekenis. Diepzinniger opgevat en uitgebreider toegepast, nemen zij eenigszins het karakter aan van een stelsel van dichterlijk wijsgeerige verklaring van het menschenleven. De Moira (het lot) is een duistere macht in de wereld, die niemand ontgaan kan, men meende wel ook de Goden niet[2]. De overmoed, - die thans bijv. ook blijkt uit onrechtvaardig najagen van rijkdom; bij oude mythen treedt het zedelijk beginsel niet zoo op den voorgrond, - die overmoed kon een tijd lang zeer wel gaan, doch daarna vertoonen zich de eerste beginselen van de Atê; deze grijpt rondom zich en stoot dikwijls zelfs een gansch huis in rampspoeden, ja de volgende geslachten moeten lijden voor de schuld der voorgangers. Men ziet eene geheimzinnige goddelijke macht het menschelijke leven besturen en de mensch is geheel buiten staat zich aan de beschikkingen dier macht te onttrekken[3].

Het is dezelfde levensbeschouwing, die ons later breeder ontwikkeld ook te gemoet treedt in de Attische tragoedie; deze geeft ons voorvallen uit het leven van halfgoddelijke helden te aanschouwen, vooral zooals zich de Atê en wrekende macht der Goden daarin doen gelden; de tragische stemming, die zij daarbij in ons opwekt, is voor haar wel de hoofdzaak, doch deze sluit eene dichterlijk wijsgeerige beschouwingswijze van het menschelijke leven wel het allerminst uit. Het is dus de denkwijze van een gansch volgend tijdvak, die ons thans

1) *Gids* van April p. 113
2) Zoo later, om een voorbeeld te noemen, Herod. I 91. Zie ook Simonides. Frag. V v. 21 Bergk.
3) Vooral naar Solon. Frag. 13 Bergk.

voor oogen treedt; in het laatst der 7e eeuw ongeveer ontwikkelt zij zich, in de 5e heeft zij haar toppunt bereikt. Hoe veel diepzinniger werd bij die overpeinzingen over wereld en lot de geheele opvatting van het goddelijke; - reeds werd er op gewezen, dat die oude begrippen als van Atê en goddelijke wraak een groote rol zouden spelen[1]. Oneindig dieper wordt tegenover zulk eene geheimzinnige, hoogere macht het echte godsdienstige gevoel der afhankelijkheid; die macht verkrijgt althans later bij wijle bijna iets onpersoonlijks; men gevoelt den invloed meer van het goddelijke dan van de Godheid[2]. Niet meer zoo als bijv. bij Homeros, mengen zich de Goden rusteloos in de menschelijke zaken, nu hier dan daar, geheel naar de wijze van menschelijke deelnemers, op het eene oogenblik in de gelederen hunner vrienden mede strijdende, dan weder raad gevende, dan bijv. aan Odysseus een nieuwe mast voor zijn schip ter hand stellende enz.[3]. Kalme waardigheid is thans het wezen der Godheid. Zeus vliegt niet meer 'plotseling op in zijn toorn als een sterveling.' Zetelend op zijn troon prikkelt niet iedere euveldaad, die hij waarneemt, hem dadelijk tot wraak; rustig wacht hij af, om zoodra het hem behaagt plotseling de straf met verpletterende kracht als een stormwind te doen nederdalen[4]. Oppermachtig gebieden de Goden en de wereld voegt zich naar den wil dier ontzachelijken, die daar in de onverstoorbaarste gemoedskalmte rustig over alles hun oog laten weiden. Zij zien vromen en goddeloozen, en troostrijk is de gedachte, dat nimmer deze laatste de straffende hand der Godheid ontgaan kunnen[5]. Nimmer? Tegelijk met het diepzinnige godsbegrip ontstaat ook hier het denkbeeld, zoo uitermate geschikt om den vromen Israëliet of Christen tot vertwijfeling te brengen, dat namelijk de God 'die aller zin en gemoed kent, die een oppermachtig

1) *Gids* van April p. 113.
2) Ik denk o.a. aan het *Θεῶν τις* (een der Goden), *Θεός* (God), *Θεόθεν* (van wege de Goden), zooals het dikwijls bij de tragici voorkomt; niet dat daarin iets monotheïstisch zou liggen; merkwaardig is slechts, dat men geen behoefte heeft een bepaalden God aan te duiden, of dat niet kan.
3) Odyss. XIV, 310.
4) Wederom bij Solon Fragm. IV v. 25 en volg.
5) Soph. Oed. Col. 277. De latere tragici waren, gelijk werd opgenierkt, in dezelfde richting. Deze voorstelling in het bijzonder zal wel even oud zijn als de volgende van Theognis.

gezag over alles heeft, toch den goeden bij wijlen een gelijk lot schenkt met de boozen'[1]. De Erinnyen, de oude vertegenwoordigsters van het onbegrijpelijke, schrik inboezemende, geheimzinnige der Godheid, krijgen voor het gemoedsleven eene zeer hooge beteekenis[2]. Men was op weg den ban van de vermenschelijking der Godheid te doorbreken en bij enkelen kwam het ten naastenbij zoover, als bij Aischylos, voor wien Zeus het 'onuitsprekelijke, onvergelijkelijke', voor wien hij 'alles' is[3]. Toch lag dat niet in de algemeen Helleensche geestesrichting; men vergenoegde er zich mee de grenzen van het menschelijke zoo ver mogelijk uit te zetten. Bij Homeros is de grootere gestalte van goddelijke wezens nog geen vast beginsel[4]. Dit wordt het thans; wij komen daar straks op terug. Later in de tragoedie verkregen, zoo als bekend is, de acteurs kothurnen om grooter te schijnen dan zij waren, daar zij immers Halfgoden moesten voorstellen. De mythische verhalen omtrent de Goden zelf treden op den achtergrond of krijgen meer het karakter van een verheven wereldgebeurtenis. Bijv. bij Pindaros[5] beven hemel en aarde van ontzetting, als de hemelsche jonkvrouw Athena voor het eerst in haar geweldige majesteit optreedt. Zoo ontwikkelt zich nevens de strengere wijsbegeerte, - die buiten de oude overlevering stond en dus lichter tot eene botsing met de oude godsdienstige denkbeelden komen kon en ook werkelijk later gekomen is, - zoo ontwikkelt zich nevens deze, en immers ook wel eenigermate onder haar invloed, eene verlichte godsdienstige opvatting, die er niet aan dacht zich buiten den ouden kring te plaatsen, doch zonder zich eenige afwijking van de oude denkwijze bewust te zijn, het oude bezielde met een nieuwen geest. Het was de opvatting van de aristocratie des geestes, - niet die in den engsten zin, zoodat zij alléén de strenge denkers omvat, - en de oude wijze zich de Goden voor te stellen, bestond nevens haar voort als de denkwijze van het algemeen. Deze bleef zich bijzonder in de oude mythen vermeien en nam ze ook als de meest gewone verhalen op. De geboorte van Athena ziet men

1) Theog. V 373.
2) Zoo later in de Eumen van Aesch. en Soph. Oedip. Col. Zie bijv. v. 125.
3) Zie de bekende plaatsen Agam. v 160 en fragm. 295.
4) Nägelsbach, Hom. Theol. p. 13.
5) Olynth. VIII, 35.

bijv. op vazenbeelden in platte werkelijkheid afgebeeld; een klein Athena'tje komt tot verbazing van de aanwezige Goden uit het hoofd van Zeus voor den dag. Men hield zich aan de meest gewone vermenschelijking van het goddelijke en daarnevens behield het afgodsbeeld vrij sterk zijn fetisch-aard. - De verlichtere echter zag neer op het bijgeloof en de domheid der menigte. Een bewijs van bijgeloovige domheid was het bijv. dat de Atheners zich lieten wijs maken dat Athena zelf, - eene als zoodanig verkleede deerne, - den tyran Pisistratos naar de stad terugbracht[1]; evenzoo, dat toen een oud orakel gezegd had, dat Athene achter houten muren moest verdedigd worden, sommigen zich werkelijk achter een houten planketsel tegen de perzen verschansten[2]. De verlichte opvatting was die van Themistocles, volgens wien met houten muren schepen bedoeld waren. Voor eigenlijk fetischistische neigingen was in de ziel dier verlichteren natuurlijk weinig plaats; zij waren buiten twijfel onverschilliger omtrent de oude afgodsbeelden, tenzij het geheimzinnige, dat die aloude heilige houtblokken omgaf, juist hunne vaak dieper godsdienstig gestemde gemoederen aantrok.

Beide beschouwingswijzen stonden met dat al op denzelfden bodem. Zij gingen ook geleidelijk in elkaar over; in dezelfde menschenziel kon van beiden iets aanwezig zijn; nu eens kon de eene, dan de andere overheerschen; de lager denkende was gemakkelijk voor eene wijle in de hoogere spheren op te heffen, evenals zich historisch de hoogere denkwijze uit de lagere verheven had. Er is dan ook vooreerst althans niets te bespeuren van eene scheiding in twee vijandige kampen, tusschen aanhangers van verschillende meeningen.

Juist in den tijd, waarin de Helleensche maatschappij aldus van nieuw leven doorwoeld werd, kwam zij tevens in onmiddellijke aanraking, - niet uitsluitend meer door bemiddeling van de Phoeniciërs, - met de groote wereldmonarchiën van het oosten. De Assyrische heerschappij was tot de middellandsche zeekust doorgedrongen; ook Cyprus werd binnen den grooten kring getrokken[3]. Op een Assyrischen cylinder worden tien koningen van Cyprus genoemd, ‘dat midden in

1) Herod. I, 60.
2) Herod. VIII, 51.
3) Omtrent de volgende uiteenzetting van het ontstaan der monumentale beeldhouwkunst geldt het opgemerkte op pag. 274 noot 1.

de zee ligt', welke schatplichtig waren aan Esarhaddon, een Assyrischen koning uit het begin van de 7e eeuw v. Chr.[1]. Het oude rijk der Pharaonen werd sedert het midden van de 7e eeuw voor de Grieken opengesteld, die daarna voortdurend er de levendigste betrekkingen mee onderhielden. Later vestigden zich de Medische en Babylonische heerschappijen op de puinhoopen der Assyrische; de Medisch-Persische zette ten laatste hare grenzen uit tot op Grieksch grondgebied, tot de kusten van Kleinazië. Grieksche huurlingen van een Aegyptischen koning Psammetichos, - waarschijnlijk veel vroeger, zeker niet veel later dan het jaar 600, - hieuwen hunne namen uit in de Ramseskolossen van Abu-Simbel in Nubië. De aanzienlijke Lesbiër Antimenides, broeder van Alkaios, nam dienst in het leger van Nebucadnesar, toen zijn door tyrannen beheerscht vaderland geen ruimte meer bood voor zijn adellijke eerzucht. Diepen indruk maakten de geweldige paleizen en kolossen dier wonderlanden op het ontvankelijke Helleensche gemoed. Men had in Griekenland, zooals wij zagen, reeds eene vrij ontwikkelde kunstindustrie, waartoe ook werken als de kast van Kupselos behoorden. Ook bezat men reeds vroeg ruwe basreliefs. De vervaardiging echter van loostaande beelden, - die naarmate zij minder huisraad zijn, ook lichter eene kunstschepping om haar zelfswil kunnen worden, - verkeerde nog altijd in den oorspronkelijksten toestand van ruw handwerk zonder bewust kunstenaarsstreven. Alleen van de houten afgodsbeelden geldt dat zeker niet geheel; hoezeer die ontegenzeggelijk gewoonlijk nog zeer weinig vorm hadden. Behalve deze hadden de Grieken tot nog toe talisman-achtige afgodsbeeldjes, beeldjes van menschen en dieren, gewijd aan de dooden, die in graven gevonden worden, en soortgelijke wijgeschenken voor de Goden, daaronder vooral ook menschenbeeldjes; want het was een oud gebruik zijn beeld aan de godheid te wijden, vermoedelijk in plaatsvervanging van zich zelf, zooals beelden van offerdieren ook wel voor offers gelden moesten. Een overblijfsel van dat gebruik bestond nog in veel lateren tijd in de gewoonte, dat de overwinnaars in kampspelen hun beeld op het heilige terrein mochten plaatsen, waarbij zij hunne overwinning behaald hadden, schoon toen van de oorspronkelijke beteekenis niet veel meer gevoeld werd[2]. Deze alle hadden in het minst geen

1) Records of the Past, III p. 108.
2) Furtwängler, Bronzefunde aus Olympia, p. 32.

nationalen stijl; het zijn primitieve producten, hoedanige men over de heele wereld aantreft. Zij waren meest van gebakken aarde, zeer enkel van marmer en dan al bijzonder ruw; in Cyprus nog al veel ook uit inheemsche kalksteen. Zij waren allen klein. Onder de houten afgodsbeelden kwamen enkele grootere voor. Thans echter doet de aanschouwing van de Aegyptische en Assyrische beeldhouwwerken zijn invloed gevoelen. Het best kennen wij uit dien tijd Cyprus door vrij talrijke opgravingen. Verbazend is de massa beeldhouwwerken, vooral uit inlandsche kalksteen, die ons hier te gemoet treden. Wat al Aegyptische halskragen, wapenrokken, haardrachten! De linkervoet is ontelbare malen geheel op Aegyptische wijze vooruitgesteld; de schouders hebben vaak datzelfde hooge en breede. Het gelaat echter en het haar zijn veel meer overwegend Assyrisch, en over het algemeen schijnen in het fijnere kunstenaarswerk de Assyriërs meer de leermeesters der Cypriërs geweest te zijn dan de Aegyptenaren. Men vindt op Cyprus zeker één[1)], waarschijnlijk meer volslagen Assyrische kunstwerken. Het is echter treffend te zien, hoe onmiddellijk de Cyprische Griek de stijve Assyrische stiliseering verbreekt; zoo worden bijv. de bij de Assyriërs altijd tot een geheel verbonden wenkbrauwen (van zachten overgang zooals die in de natuur wel voorkomt is geen sprake) onmiddellijk gescheiden. De Grieksche beeldhouwkunst heeft van het eerste oogenblik af aan de natuur voor oogen, evenals de Grieksche wijsbegeerte van het eerste oogenblik af aan met onbevangenheid naar waarheid streeft. Opmerking verdient het ook, dat de beelden een tamelijk groote afmeting beginnen te verkrijgen; er komen ook zelfs geweldige kolossen onder voor; zoo vond, om een voorbeeld te noemen, generaal Cesnola een afgebroken hoofd, zoo groot dat het aan een beeld van verscheidene meters moet hebben toebehoord[2)]; ruim acht voet hoog is ook een beeld van den halfgod Herakles, met een voetstuk, waarop een relief is uitgehouwen, dat de wegvoering van de kudde van Geryon voorstelt. Van eigenlijke Goden zijn er onder alle gevondene beelden hoogsten een zeer klein aantal. De overwegend groote meerderheid bestaat uit beelden van menschen aan de godheid gewijd, als waarvan zoo even sprake was, meest van

1) Een relief in het Berlijnsche Museum.
2) Cesnola spreekt van 40 voet; hij geeft echter de maat niet precies genoeg op om hem behoorlijk na te kunnen rekenen.

priesters en priesteressen. Opmerking verdient het, dat men hier weinig of niet aan de opzettelijke behandeling van het naakte schijnt gedacht te hebben.

Zoo ontwikkelde Cyprus op het terrein van de eigenlijke beeldhouwkunst eene zeer groote bedrijvigheid in een tijd, dat in het overige Griekenland daaraan nog zoo goed als niet gedacht werd. Het werd echter nimmer ten volle een Helleensch land; zoo bleef het om eens iets te noemen altijd monarchaal. Niet onwaarschijnlijk dankt de helleensche beeldhouwkunst haar ontstaan voor een goed deel aan het voorbeeld van Cyprus; zoo goed als zeker stond zij onder Cyprische invloeden; de Assyrisch-Cyprische haar-behandeling treedt bijv. vrij dikwijls in de oudste Grieksche kunst op. De Cyprische kunst echter ontwikkelde zich verder in niet-Helleensche richting; zij ontworstelde zich nooit geheel aan de Assyrische en Aegyptische vormen, doch verwerkte ze tot eene eigen nationale kunstmanier, waarnevens later in de vierde eeuw de echt Helleensche als een geheel vreemde van buiten af werd ingevoerd. Van hoog belang was voor de zich ontwikkelende kunst in het midden van de 7e eeuw de opening van de marmergroeven van Paros. Melas van Chios treedt in dien tijd als beeldhouwer in marmer op; zijn kunst ging als een familie-erfgoed over op zijne nakomelingen, zijn zoon, kleinzoon en achterkleinzonen, en bleef zoo in zijn geslacht ruim 100 jaar. Natuurlijk werd het nieuwe kunsthandwerk spoedig ook buiten dien kring beoefend. Er ontstond een beeldhouwkunst op de eilanden en kusten van den archipel, die men de Ionische zou kunnen noemen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat men wat de Cypriër in zijn kalksteen deed, in marmer ging nadoen. In de kunstschool van Chios legde men zich, naar wij vernemen, vooral op het bewerken van het vrouwelijke kleed toe. De voornaamste overblijfselen van deze Ionische kunst, die wij bezitten, zijn zittende standbeelden meer dan levensgroot, gevonden in de buurt van Milete, thans in het Britsch Museum, gelijk uit een inscriptie blijkt, beelden van menschen aan Apollo gewijd. Dit alles doet reeds aan Cyprus denken; nog meer het Assyrische van behandeling, dat men hier en daar waarneemt en het zelfs min of meer specifiek Cyprische van het kleed.

Nevens deze beeldhouwkunst in marmer ontstond er een in metaal. Samos bracht in het begin van de 6de eeuw twee be-

roemde metaalgieters Rhoikos en Theodoros voort. De meest krachtige, meest bij het oude zich aansluitende en toch meest echt Helleensch geïnspireerde kunstbeweging echter ging, en wel ongeveer ter zelfder tijde, in het begin van de 6de eeuw, van Kreta uit, het eiland van den Griekschen kunstheros en mythischen vervaardiger bovenal van houtsneebeelden, Daidalos. Vooral dus dat eiland, dat reeds in overoude tijden zulk eene overwegende plaats in de geschiedenis der Grieksche beschaving innam, gaat hier wederom Hellas voor. De eerste Kretensische kunstenaars, wier namen ons werden overgeleverd, zijn Skyllis en Dipoinos, de zoogenaamde leerlingen of nakomelingen van Daidalos. In hun gevoel hebben zij iets hoogers aan hun volk te brengen. Allerwege zien wij ze optreden; vooral in den Peloponnesos. Zij werken in Sicyon, Argos, Kleonai, Ambrakia, en stichten eene gansche school vooral van Spartaansche kunstenaars. Deze voert vele werken uit voor het groote nationale heiligdom te Olympia. Meer zelfstandig, doch ontegenzeggelijk onder invloed der Kretensers, treedt in Aegina Smilis op, van wiens werken er ook meerdere in Olympia gevonden werden. Vooral de brandpunten der Helleensche beschaving oefenen de grootste aantrekkingskracht uit. De kunst heeft hier niets meer van een handwerk, dat het erfgoed eener familie was. Zeer veel hooren wij van groepen door deze kunstenaars vervaardigd, vooral uit cederhout met goud en ivoor. Het waren mythologische voorstellingen als die, welke op werken als de kast van Kupselos voorkwamen, en daar deze zeker veelal ook uit cederhout, ivoor en goud vervaardigd waren, bezigde men voor de nieuwe losstaande standbeelden zoowel de voorstellingen als het materiaal der oude kunst-industrie. Niet onwaarschijnlijk oefende ook de aloude kunst van houten afgodsbeelden te vervaardigen eenigen invloed uit. Dat men kostbaarheden als goud en ivoor ook dikwijls wegliet, behoeft wel geen betoog. Daar tegenover stond, dat zij geheel de eerste plaats konden innemen en het hout zelf de met goud en ivoor bekleede kern werd. Zoo ontstond de later zoo beroemd geworden goud- en ivoor-(chryselephantine) kunst. Nevens deze materialen bezigde men ook steensoorten en dan vooral Parisch marmer. Een zoo goed als zeker tot de Kretensische kunstschool behoorend beeld was de Hera te Olympia, en daarvan is, zooals men weet, een groot deel van den kop thans bij de jongste opgravingen aldaar voor den

dag gekomen[1]. Het is vervaardigd uit een kalksteen, die in de onmiddellijke nabijheid van Olympia gevonden wordt, is meer dan levensgroot, heeft een kapsel als de Aegyptische godin Isis; de hoornen zijn er echter afgebroken. Volgens Pausanias (V. 17) had het een ander beeld nevens zich, welk blijkt niet, daar de plaats corrupt is. Aan den gevonden kop echter is het te zien, dat zich dat andere beeld daar zeer nauw bij moet hebben aangesloten, hetgeen ook weer aan een oorspronkelijke reliefcompositie denken doet. Het beeld heeft al het afgeplatte en de breede haargolvingen van den houtsnee-stijl. Het beeldsnijden uit hout ging dus vooraf; men ontwikkelde daaraan zijn kunst, en de vormen, die men zoo gewonnen had, bracht men later eenvoudig in steen over. Nog andere weergevonden beeldhouwwerken laten zich tot deze school brengen, vooral de zoogenaamde Apollo's van Orchomenos, Thera en Britsch museum; het waren oorspronkelijk grafteekenen, waarschijnlijk het beeld van de gestorvenen als heros. Allen zijn evenzeer navolgingen van hout in steen (marmer), op Aegyptische wijze met vooruitgeplaatst linkerbeen, en twee (die van Orchomenos en Londen) met de Aegyptische hooge schouders. Merkwaardig is vooral ook de volkomen naaktheid dier figuren en het kennelijke streven (blijkbaar bijv. door vergelijking van de kennelijk jongere Londensche met die van Orchomenos), om dat naakte steeds meer in overeenstemming met de natuur voor te stellen. De nieuwe kunstenaarsschool leefde en werkte immers vooral in den Peloponnesus, in kringen waarin men zich meer dan elders onder den invloed van Olympia ontwikkeld had. Men weet hoe zeer de naaktheid der kampvechters voor eene van de meest kenmerkende eigenaardigheden van den Helleen tegenover den barbaar gehouden werd.

Zoo in kern Helleensch was reeds de alleroudste monumentale Grieksche beeldhouwkunst. Alle sporen van Assyrische of Aegyptische stiliseering moesten eerlang verdwijnen voor dien krachtigen zin voor het natuurlijke, die haar reeds als van het eerste oogenblik harer wording was ingeplant. Ook in een ander opzicht zien wij haar zeer spoedig in eene vaste richting: zij legt zich, - omtrent meerdere harer werken vinden wij mededeelingen bij oude schrijvers, - steeds meer

1) Thans in afgietsel te Leiden.

beslist op het vervaardigen van Godenbeelden toe. De Aegyptisch-Assyrische kolossen waren in de oudste Grieksche kunst overgegaan; de zittende beelden uit den omtrek van Milete zijn meer dan levensgroot, de Hera te Olympia was het eveneens; de eerste stellen menschen voor, zoo het schijnt geen vergoddelijkte. Dat overmatige strookte op zich zelf niet met den Helleenschen geest. Het was bestemd te verdwijnen. Toch niet geheel. De meer dan menschelijke grootte gaf eene gepaste uitdrukking aan het goddelijke; zij werd een vast vereischte voor het Goden- en heroenbeeld.

De beroemde meester van Aegina, Smilis, wordt naar Samos geroepen om voor het oude houtblok, dat de Godin Hera voorstelde, een nieuw beeld in de plaats te stellen. Het was eene zaak van geen geringe beteekenis en ook niet eene op zich zelf staande gebeurtenis. De Godenbeelden der nieuwe kunst treden in de plaats van, of ook wel nevens de oude afgodsbeelden, en de nieuwe beelden brengen nieuwe ideeën of liever zijn van bestaande nieuwe ideeën de min of meer onwillekeurige uitdrukking. Zij kunnen het in het gevoel van de menigte wellicht worden, doch in dat van den kunstenaar, die ze schiep, zijn zij, - hij moge er zich helder of minder helder van bewust geweest zijn, - geen fetischen, waarin de Godheid zelf schijnt te wonen, maar eenvoudig af beeldingen van deze. Voor een goed deel werden waarschijnlijk de typen van die werken als de kast van Kupselos, wier Godenfiguren iedereen voor louter afbeeldsels moest houden, op het tempelbeeld overgebracht. Drukte verder het kolossale van het beeld de goddelijkheid uit, het duidde ook aan, dat de kunstenaar er niet aan dacht het te bestemmen voor hoogheilige wasschingen, plechtige ommegangen en dergelijke ceremoniën, waartoe een niet te moeielijk tilbaar beeld een eerste vereischte is. De edelere geestesstrooming, die, zooals wij zagen, toen ter tijde de godsdienstige denkwijze des Helleenschen volks louterde, vloeide samen met de nieuwe hoogere kunstontwikkeling. Hoe dieper doordrongen de kunstenaar was van die nieuwe zienswijze aangaande het goddelijke, welke zich de Goden in verheven majesteit, van den Olympos uit, het lot der menschen besturende voorstelde, des te verder werd hij van het denkbeeld verwijderd, dat de goddelijke geest min of meer in het werk zijner handen huizen zou. Het oude beeld behield zeker dikwijls hooger heiligheid, doch de nieuwe

godenbeelden waren de uitdrukking van een edeler voorstelling aangaande het goddelijke; laten wij er echter bijvoegen, tevens een nieuwe stap op den weg van de vermenschelijking der Godheid: de voorstelling van het goddelijke wezen werd scherper omschreven en daardoor het mystieke meer uitgesloten. Was het wellicht het duistere besef daarvan, waarom later een man als Aischylos aan de oude ruwe beelden de voorkeur gaf boven de nieuwe kunstvollere?[1)]

Bij deze bewegingen nu staat Athene niet meer van verre. Reeds werd er op gewezen, hoe hare democratie zonder zekere vrijheid in de godsdienstige denkwijze niet te verklaren is, en nu zien wij, dat juist in den tijd, waarin deze tot stand kwam, eene nieuwe meer onbekrompen beschouwing omtrent het goddelijke en menschelijke zich baan breekt, waarbij ook de democratische wetgever Solon zelf krachtig voorging. Tot zekere hoogte moet deze reeds gemeen goed van het Atheensche volk geworden zijn, toen zij later de ziel werd van een letterkundig genre, dat op Attischen bodem ontstaan, in het volksleven zulk een plaats innam als de tragoedie. - Verder zijn ons ook een paar namen van Attische beeldhouwers overgeleverd, die hoogstwaarschijnlijk kort na het midden van de zesde eeuw gebloeid hebben, Endoios en Aristokles; van den laatsten bezitten wij zelfs eene grafstèle; en al kan er nog van eene beroemde Attische kunstschool geen sprake zijn, toch werd, zooals blijken zal, de beteekenis van de nieuwe monumentale kunst hier zeer diep gevoeld.

Allerdroevigst waren Solon's laatste levensjaren. Was het werkelijk een dwaze begoocheling geweest, toen hij zijn volk rijp achtte voor de vrijheid? De partijschappen herleefden weder, men leende wederom het oor aan volksmenners. De Alkmaioniden waren uit hunne ballingschap teruggekeerd, doch de adel schijnt begrepen te hebben, dat, wilde hij nog iets van zijn oud aanzijn bewaren, hij zulke standgenooten op zijde moest houden. Thans wilde de kleinzoon en naamgenoot van den met bloed bevlekten Megakles zich op andere wijze aanzien

1) Ten minste volgens het bekende verhaal, dat Aischylos voor de Delphiërs geen nieuwe Paian ter eere van Apollo wilde maken, daar de oude van Tynnichos volgens hem de voorkeur verdiende, evenals de oude afgodsbeelden heiliger geacht werden dan de nieuwere.

verschaffen en voerde hij den middenstand, voornamelijk de zeevarenden, aan tegen de adelspartij om den Lycurgos. Nevens beide echter verhief zich een bloedverwant van Solon, Pisistratos, aan het hoofd van de geringste volksmenigte, de herders en kleine landbouwers; deze gevoelden zich teleurgesteld, omdat de wetgever geen gelijke verdeeling van den grond had ingevoerd. Zulke lieden echter waren al zeer gemakkelijk te misleiden. Met hun hulp vestigde Pisitratos zich als tyran (560 v.C.). Twee malen werd hij uit de stad verdreven. Doch hij keerde telkens terug en liet bij zijn dood het bewind aan zijne zonen Hippias en Hipparchos na.

Het kostelijkste goed, de vrijheid, was verloren. Toch bleven de wetten van Solon, zoover dat met het eenhoofdig gezag was overeen te brengen, bestaan en zoo leefde zich de Athener eenigermate in die talrijke kleine bepalingen in, die hem zelfbeheersching en ingetogenheid leeren moesten en zijn leven moesten veredelen. Bovendien gevoelde de eerzuchtige, naar daden dorstende adel den druk van zulk een gezag veel meer dan de gewone burgerman. Ook Pisistratos meende wel, dat juist onder een heerschappij als de zijne, datgene wat zijn volk goeds en groots bezat, beter kon gehandhaafd en ontwikkeld worden, en tot zekere hoogte was zijn meening juist. Men moest zich niet met al te hooggestemde theoriën ophouden; op werkelijk aanzien, voorspoed en geluk kwam het aan. Athene moest er in de eerste plaats voor zich zelf zijn. Het moest onder de Hellenen zich vooral doen ontzien en eerbiedigen. En werkelijk klom onder den tyran het aanzien van de stad. Het trotsche Aigina bijv. ondervond, dat op den heuvel van Athena thans een ander gezag den schepter zwaaide, dan tot nu toe.

Het feest der Stadsgodin, waarbij men zich voor alles burger van Athene gevoelde, verkreeg eene nieuwe, schitterende organisatie. Even vóór Pisistratos' optreden als tyran, mogelijk reeds onder zijn invloed, werd het voorspel van het eigenlijke feest der Panathenaien, dat tot nog toe uit wedrennen bestond, vergroot door voorafgaande toevoeging van gymnastische wedstrijden, waarbij ook degene, die geen stoeterijen hielden, hunne krachten toonen konden; ook de mindere man wilde in de mogelijkheid gesteld worden onmiddellijk aan het groote stadsfeest deel te nemen; het geheele stel dier wedstrijden werd overgenomen van Olympia. En hierbij bleef het niet. Het jaarlijksche

stadsfeest, - dat thans, wij weten niet sedert wanneer, voor Athena's geboortefeest doorging, - zou eens om de vier jaar, in het derde jaar van iedere Olympiade, met een luister gevierd worden, die schitteren zou door de geheele Helleensche wereld en hart en zin van duizenden tot zich zou trekken. Het feest der groote Panathenaien werd ingesteld nevens de jaarlijksche kleine. Evenals in het vierde jaar van iedere Olympiade naar Olympia, moesten in het derde duizenden uit alle oorden van de Helleensche wereld opgaan naar Athene; feestgezantschappen moesten samenstroomen; ook vreemden zouden deel kunnen nemen aan meerdere wedstrijden, doch de hoofdzaak was, dat men het Atheensche volk in zijn vollen glans het geboortefeest zou zien vieren van zijn Godheid, - dat men daar in dien schitterenden stoet, die zich in statigen optocht door tal van straten naar den burcht voortbewoog, alle heerlijkheid aanschouwen zou van voetknechten en ruiters en wagens, van jeugd en mannelijke kracht en grijsheid, die de stad van Athene op dit plechtige oogenblik voor het oog harer Godin wist te ontvouwen. Buiten twijfel werd onder Pisistratos en zijne zonen de optocht meer een der hoofddeelen van het feest dan die geweest was. Zijn zoon Hipparchos verordende nog een wedstrijd van rapsoden, die de gedichten van Homeros ten gehoore brachten; deze zou weder aan de gymnische spelen voorafgaan, gelijk de gymnische wedstrijden aan de wedrennen.

In lateren tijd was het Parthenon van Perikles de voornaamste tempel, die bij het Panathenaienfeest gebruikt werd; een enkel kort bericht, verscholen in het werk van een gramaticus uit zeer laten tijd, Hesychios, meldt ons, dat dit Parthenon in de plaats kwam van een anderen tempel, die door de Perzen verbrand was (480 v.C.). Nu heeft men in den noordelijken muur van den burcht, die na het vertrek der Perzen inderhaast uit alles, wat men vinden kon, werd opgetrokken, tal van bouwstukken van een Dorischen tempel gevonden, die klaarblijkelijk van de vlammen geleden hebben. Verder heeft men ontdekt, dat het Parthenon rust op een ouderen grondslag, dien men, voor dit er op geplaatst werd, aan de noordzijde door nieuwe toevoegselen heeft moeten verbreeden. De tempel nu, waarvan de bouwstukken uit dien muur voor den dag gekomen zijn, moet, te oordeelen naar die bouwstukken en hetgeen wij in het algemeen van Dorischen tempel

bouw weten, juist zoowat op dien ouden grondslag gepast hebben. Nergens anders op den burcht kan die tempel gestaan hebben. Wij bezitten dus ook nog overblijfselen van een door de Perzen in 480 verwoest Parthenon, welks brokstukken dadelijk na den aftocht dier barbaren natuurlijk geschikt materiaal voor dien muur leverde. Die tempel is, te oordeelen naar den stijl der gevonden bouwstukken, bezwaarlijk uit den tijd vóór Pisistratos. Hij was ook nog niet gereed, toen hij verbrandde, hetgeen daaruit blijkt, dat aan de gevonden bouwstukken nog de laatste hand niet gelegd is. Eigenlijk kan hij door niemand anders gebouwd zijn dan door den tyran of zijne zonen. Deze gaven geheel de stad een nieuw aanzien door tal van nieuwe bouwwerken, en het vernieuwde feest der Panathenaien, - wij zullen daar zoo straks op terugkomen - eischte een anderen tempel dan het ouderwetsche huis van Erechtheus; hoe gaarne voerden de tyrannen werken uit, die den glans van den eeredienst der Stadsgodin verhoogen moesten. Waarschijnlijk is het dan niet afgekomen vóór deze verdreven werden en hebben de Atheners het, evenals een ander bouwwerk door hen begonnen, het Olympieion, niet af willen maken.

Zoowel nu bij die nieuwe feestregeling als bij het stichten van dien tempel deed zich de invloed van den nieuwen geest gelden, welke toen het godsdienstige leven van den Helleen begon te beheerschen[1)]. Nog altijd zag men vol diepen eerbied bij het feest der Plynteriën het oude Athena-beeld uit het huis van Erechtheus voor den dag halen. Men dacht er het allerminst aan oude, geheimzinnige ceremoniën af te schaffen, doch nieuwe dergelijke in te voeren kon evenmin bij iemand opkomen. Daartoe zouden de fetischistische neigingen een kracht moeten bezeten hebben, hoedanig met den toenmaligen stand der beschaving geheel onbestaanbaar was. Thans echter stond juist meer dan ooit het beeld der onsterfelijke Goden als dat van duidelijk omschreven wezens den Helleen voor oogen; geen God die tooverde van uit een stuk hout, maar een Olympiër, die in kalme majesteit

1) Bij hetgeen nu volgt, dank ik zeer veel aan Eugen Petersen in zijn ‘Kunst des Pheidias’, al wijkt mijne voorstelling van de zijne hier en daar zeer belangrijk af. Het sluit zich ëenigermate aan bij hetgeen werd uiteengezet in *de Gids* van April, p. 113-115.

daar hoog in den aether troonde, vervulde de ziel vooral van den meer ontwikkelde. Ook tot zulke ontzaglijke wezens kon de geest zich verheffen door middel van gebed en offer. Dit laatste had thans voor het gevoel dikwijls veel van zijne oude beteekenis verloren. Het was een uiterlijke vorm geworden; doch deze had een nieuwen inhoud gekregen. Ook de verlichte Helleen offerde veel; hij gevoelde daar telkens behoefte aan, wanneer hij aan eene heilige, diep ernstige stemming uitdrukking wilde geven; hij onderhield daardoor den band met het goddelijke. - Zeer bijzonder was de aloude gewoonte van het geven van wijgeschenken (*ἀναθήματα*) met de voorstelling van menschelijke Goden in overeenstemming. Men droeg der Godheid iets op en stelde het haar als het ware voor oogen, waarin men wist dat zij evenzoo welbehagen scheppen zou, als men er zelf in schepte. Het geheimzinnige vond hier bijna geen plaats; toch was het eene godsdienstige handeling, zij het ook eene, die zeer licht in een meest uiterlijk huldebetoon ontaardde. Deze gewoonte nu breidde zich uit. Men wijdde der Godheid vooral ook schoone tempels en beelden, schitterend offergereedschap en dergelijken. Zelfs de verhevenste Olympiër echter kon met welgevallen op dat alles neerzien; ook de meest verlichte vereerde de Goden gaarne door wijgeschenken. In karakter nauw met het wijgeschenk in overeenstemming was eene andere wijze van den Goden te behagen, die eerst in historische tijden meer op den voorgrond treedt, door het ten toon spreiden namelijk van glans en pracht bij de godsdienstige feesten, in het bijzonder bij optochten, en door wedstrijden, bij al hetwelk men zelf zooveel genoot. Waren ook niet meerdere Goden en halfgoden, - vooral Heraklés, - de hoogere voorbeelden van dezelfde inspanning, die men in den wedstrijd leerde kennen, en waarbij immers dat echt Helleensche gevoel van het leven krachtiger dan ooit door de borst stroomde? Nevens vele tempels verrezen kampplaatsen; de vier groote wedstrijden, als die te Olympia, werden zelfs bepaald ‘heilig’ genoemd. Men had hier werkelijk een vorm van godsvereering, zoo mogelijk echter een nog minder mystieken, dan die der wijgeschenken, en in zekeren zin geen volslagenen; daartoe was men zich nog altijd te zeer bewust slechts met menschenvindingen te doen te hebben, hoezeer men bijv. ook te Olympia zich zelf trachtte te overtuigen, dat elke soort van wedstrijd, welke men

nieuw invoerde, eigenlijk oud was, van half-goddelijken oorsprong, dat weer in herinnerig kwam. Ook de Goden, die men zich hierbij voorstelde, moesten natuurlijk menschelijke en menschelijk gevoelende wezens zijn, en hier was ook de hoogste opvatting dier menschelijkheid het allerminst uitgesloten. Immers hunne majestueuze teruggetrokkenheid liet zeer goed eene echt medegevoelende deelneming toe in alles, wat den mensch belang inboezemde, zij het ook eene deelneming vol genadige hoogheid en hemelsche kalmte: niet slechts medegevoelende menschen, maar ook medegevoelende Goden had de Helleen bij al zijne genietingen en inspanningen tot toeschouwers. Dit kon hem in eene heilige stemming brengen; menigmaal, wanneer hij aan een edel menschelijke aandrift tot genot zich overgaf, wanneer hij gloeide van geestdrift bij den aanblik van schoonheid en kracht, wanneer zijne gezonde natuur hem tot inspanning opwekte, gevoelde hij zich, als bij gebed en offer, in eene nadere gemeenschap tot de onsterfelijken gebracht. Nergens echter werd dat gevoel natuurlijk krachtiger opgewekt, dan bij de wedstrijden en het vertoon van luister en macht, die opzettelijk aan de Godheid gewijd waren.

En thans in Athene, - het feest der Plynteriën moest blijven zoo als het was, tot het in zijn oude vormen versteende; bij dat der Panathenaien echter werd het aantal wedstrijden uitgebreid en kreeg de optocht eene nieuwe organisatie. Reeds in den tijd toen nog slechts de wagens en schoone paarden van den adel den peplos en geheimzinnige voorwerpen der arrephoren naar den burcht begeleidden, werden ontegenzeggelijk de Goden geacht dat schoons met de innigste belangstelling gade te slaan. Thans echter treedt daarbij het doel van den optocht, der Godin het hare te brengen, op den achtergrond. Het wordt de hoofdzaak al het heerlijke en schoone, in welks bezit de stad zich zoo innig verheugt, voor het oog der onsterfelijke Goden, in de eerste plaats voor de Stadsgodin zelf, ten toon te spreiden. De peplos is meer dan ooit een prachtstuk, vooral bij de groote Panathenaien; ook dezen gold het bijna evenzeer bij den optocht te laten schitteren als aan de Godin ten geschenke te geven; hij werd, wij weten niet sedert wanneer, aan den mast van een schip, dat door de straten zich voortbewoog, uitgespreid. En bij dat alles gevoelen wij levendig, dat het oude kleine huis van Erechtheus, waarin, behalve door het oude afgodsbeeld,

door tal van zaken, ten deele boven genoemd[1)], bijv. de bron van Poseidon en de olijfboom van Athena, vooral het wonderbaarlijke van den godsdienst zich aan den geest opdrong, niet meer voldoen kon. Daaraan voegden oude feesten, als de Plynteriën; de nieuwere godsdienstige gemoedsstemming vroeg een nieuw godshuis. Thans werden de oneffenheden op het hoogste punt op Athena's heuvel door ingevoegde kalksteenstukken effen gemaakt en zoo een bodem gevormd voor een nieuwen Dorischen tempel. Of het beeld voor dien tempel ooit werkelijk vervaardigd is geworden, weten wij niet; men kan echter in geen geval voorgehad hebben een ander beeld te maken, dan een bewuste afbeelding der Godheid, in den geest van de nieuwere beeldhouwkunst. Eerst nu zou de glansrijke optocht eindigen in een glansrijke goddelijke woning en in eene, waarin men in de nieuwe atmospheer van godsdienstige gevoelens ademen zou. Eigenaardig genoeg was de peplos eigenlijk voor het houten beeld in het Erechtheion bestemd, doch zoozeer was het aanbieden van dat kleed thans eene bijzaak geworden, dat de optocht, die het bracht, daarop niet zou uitloopen. Het moest dan later zoo het schijnt maar naar de Godin in het Erechtheion gebracht worden. De optocht zou als altijd op het groote altaar op den burcht het groote offer te brengen hebben; dat men echter ook in of bij den nieuwen tempel menig offer ontsteken zou, sprak van zelf. Vooral echter ook zouden de overwinnaars in de kampspelen, - dit is hoogstwaarschijnlijk, al weten wij het niet zeker, - zich in dien tempel voor het beeld der Godin, de schenkster der overwinning, te stellen hebben, bij wier heerlijk feest zij hun groot geluk verworven hadden. Misschien moest daar de toekenning van de overwinning meer als godsdienstige plechtigheid plaats grijpen, nadat men ontegenzeggelijk reeds op de kampplaats zelf onmiddellijk nadat de beslissing gevallen was, bekranst was geworden; ook dit toch geschiedde hier, al verkreeg men nog altijd de stoffelijke belooningen in den vorm van meerdere kruiken met olie[2)]. Zoo plaatste men tempel

1) *Gids* van April, p. 132 volg.

2) Meerdere zijn nog in de musea aanwezig, in het Leidsche drie van c. 470 v.C. De overwinnaar liet ze natuurlijk op de markt brengen. Hij kreeg er meerdere, bij de eene soort van wedstrijd meer dan bij de andere, zoover wij weten, tusschen 6 en 140. De vermelding op de vaas van de Atheensche wedstrijden was eene aanwijzing, een etiquet, welk een zeldzame olie hier geboden werd. Ook op zichzelf was de vaas reeds kostbaar; op de eene zijde droeg zij de afbeelding der Godin, op de andere die van een wedstrijdsoort, zeker van diegene waarin zij verworven was.

nevens tempel, een vernieuwden vorm van eeredienst nevens een ouden. Verwonderlijk was de herscheppingskracht van dat Helleensche heidendom. In de Christenwereld biedt daarmee misschien alleen het monnikenwezen in de katholieke kerk, dat zich ook, in nieuwe orden, herhaaldelijk wist te verjongen, overeenkomst aan. De eene godsdienstige schepping verhief zich nevens de andere, zonder die uit te sluiten. Op de heilige plaatsen van Griekenland zag men de verschillende godsdienstige wereldbeschouwingen der eeuwen in verschillende monumentale overblijfselen nevens elkander.

Glansrijk en schitterend was ongetwijfeld het Athene der tyrannen en toch gevoelde de Athener maar al te levendig, dat eigenlijk die heerlijkheid de zijne niet was. Diep was hij gekrenkt in zijn gevoel van eigenwaarde en eene halve eeuw van een over het algemeen wijs en gematigd monarchaal bestuur was niet in staat hem met den bestaanden toestand te verzoenen. Wat was voor hem die glans der Panathenaien, waarbij niemand een plaats innam, dan die welke hem door den tyran was toegewezen? Voor het oog der Burchtgodin zelf verscheen men daar als onteerd door slavernij. - Hipparchos, een der beide zonen en opvolgers van Pisistratos, liet zich door zijn bijzondere vijandschap tegen een aanzienlijk jongeling, Harmodios, verleiden om aan diens zuster op smadelijke wijze de eer te weigeren van in de Panathenaien een korf te dragen, kanephore te zijn. Harmodios en zijn vriend Aristogiton vormen het plan juist op het feest de beide tyrannen te vermoorden. Dit gelukt slechts ten halve. Hipparchos valt, doch Hippias weet door zijn snel en kloek optreden zijn heerschappij en zijn leven te redden (514 v.C.). Harmodios en Aristogiton echter, ‘de tyrannenmoorders,’ werden nog door het verre nageslacht als de heroën der vrijheid vereerd.

Nog altijd roerde zich het met bloed bevlekte geslacht der Alkmaioniden. De jaren schenen den smet van den moord op Kylons aanhangers gepleegd niet te kunnen uitwisschen. Zij waren, zooals wij opmerkten, reeds in Solons tijd naar Athene teruggekeerd; maar hadden zij eigenlijk daartoe wel het recht gehad? Geene familie gevoelde zich losser van de oude geheiligde

traditie van den adel dan deze; hoe zouden zij, die het oude geheiligde recht zoo gruwzaam geschonden hadden, daaraan ook nog eenig aanzien hebben kunnen ontleenen? Zij gevoelden zich vaak verafschuwd door de menschen en beseften maar al te goed, al wilden zij dat ook anders doen voorkomen, dat eigenlijk ook met de Godheid elke innige band verbroken was. Waarop konden zij anders vertrouwen dan op hunne rijkdommen en stoutmoedigheid? Megakles, het door Pisistratos op zij geschoven partijhoofd, had zich later aangesloten bij de adelspartij onder Lycurgos, zijn vroegeren tegenstander, om den tyran te verdrijven; vervolgens zich weder met dezen verbonden om hem terug te voeren en eenigermate in het genot van de heerschappij te deelen; daar hij echter spoedig moest gevoelen, dat men met hem, den met bloed bevlekte, nadat men van zijne diensten gebruik gemaakt had, toch niet in nauwe betrekking kon blijven, was hij een der voornaamste bewerkers van Pisistratos' tweede verdrijving geworden. Toen deze later terugkeerde, moest hij met velen het land ruimen.

Jaren zijn voorbijgegaan en thans zint zijn zoon uit zijn huwelijk met de dochter van den tyran Klisthenes van Sicyon, naar dezen eveneens Klisthenes geheeten, op middelen, om in de stad terug te keeren en Pisistratos' zoon te doen gevoelen, dat de verafschuwde Alcmaioniden nog altijd te vreezen zijn. De tempel van Delphi was afgebrand en door het geld der Alkmaioniden prachtiger weder hersteld dan zonder dat mogelijk zou geweest zijn; dat Delphische heiligdom kon diensten doen! Door Sparta's invloed was in den Peloponnesos overal aan de heerschappij der tyrannen een eind gekomen, zoo buiten twijfel ook in Sicyon, de stad waar Klisthenes' grootvader geregeerd had. De Delphische God herinnerde er toen de Spartanen onophoudelijk aan, dat het hun dure plicht was ook de Atheners van hun tyran te bevrijden; het was de invloed der Alkmaioniden, die dat te weeg had gebracht; men meende zelfs, dat zij de priesterschap daartoe hadden omgekocht. Hippias was de gastvriend der Spartanen, maar toch de godsdienstige plicht sprak te sterk; hij wordt met behulp van een Spartaansch leger verdreven. Klisthenes keert na minstens dertigjarige afwezigheid in de stad terug (510 v.C.).

Zal het verafschuwde geslacht thans daar tot aanzien komen? Even als zijn vader treedt hem de oude adelspartij in den weg,

thans onder Isagoras, gelijk toen onder Lycurgos. Had zijn vader daartegen steun gezocht bij den middenstand, hem was het mogelijk op nog meer afdoende wijze de volkskracht tegen zijn vijanden in beweging te brengen. Het geslacht, dat toen leefde, gevoelde zich klaarblijkelijk nog meer aan het gezag van den adel ontwassen, dan het vroegere; ook was het in de eerste plaats de adel zelf, die door een monarchaal bewind als dat der Pisistratiden ter zijde geschoven werd. Klisthenes begreep, dat men thans op den weg der democratie nog een belangrijken stap verder kon gaan. Hij voerde eene nieuwe volksverdeeling in naar de buurtschappen (demen), waarin men woonde, toen honderd in getal, terwijl tien buurtschappen weder tot een stam (phyle) vereenigd werden, zoodat er tien stammen (phylen) waren; buurtschappen en stammen verkregen hunne heiligdommen en offerplechtigheden, zoodat ook thans de staat zijn godsdienstig karakter niet verloochende. De oude stammen, phratriën en geslachten werden niet opgeheven[1)]; men stelde ook hier het nieuwe nevens het oude; doch alle staatkundige beteekenis ging op de nieuwe bestuursdistricten over; zoo zou bijv. ook de Raad, door Solon ingesteld, voortaan bestaan uit vijfhonderd leden, vijftig uit ieder der tien nieuwe stammen, niet meer uit vierhonderd, honderd uit ieder der vier oude. Men was voortaan burger, wanneer men in de lijsten der buurtschappen was opgeschreven, niet meer doordien men tot de plechtigheden van den adel werd toegelaten.

Ook nog op andere wijze werd de democratie bevestigd; o.a. werd toen het bekende ostracisme (schervengericht) ingevoerd. De met bloed bevlekte had gewaagd, wat bijna niemand anders zou hebben durven wagen: hij had gebroken met zulk eene oude, heilige overlevering als die der Ionische volksindeeling. De adel was geheel verslagen. Men kon bij zijne offerplechtigheden komen; men kon het ook laten; in ieder geval werd door deze niet meer de staat in zijne deelen bijéén gehouden. Men kon zijn kind bij de phratriën aangeven; het raakte den staat niet of men dat deed of naliet. Tal van lieden, waarschijnlijk juist de woeligste, wier burgerrecht twijfelachtig was, had de adel buiten de burgerschap gehouden, door ze niet tot de offerplechtigheden toe te laten: zij stonden thans op Klisthenes' lijsten

1) Zie *de Gids* van April, p. 130.

in de buurtschappen. Uit de lieden, die in vrome aandacht hunne offers bijwoonden, had de adel zijn partij gevormd; de staatkundige organisatie was meteen eene adellijke partijorganisatie geweest. Dat de nieuwe indeeling iets dergelijks nooit worden zou, daarvoor was gezorgd; niet tien bij elkander liggende buurtschappen (demen), maar dikwijls de meest verwijderde werden tot één stam (phyle) vereenigd; de verschillende grootere maatschappelijke kringen van geburen, waarin deze of gene zich licht een belangrijken aanhang kon verschaffen, waren over meerdere bestuursdistricten verdeeld.

Het Attische volk was den stoutmoedigen Alkmaionide met geestdrift gevolgd, al was hij met iets voorgegaan, waar het waarschijnlijk zelf tegen zou hebben opgezien. Thans eerst gevoelde het zich van den ban des adels volkomen ontslagen. Het ademde vrij in het heerlijke bewustzijn zijner zelfstandigheid. Welk eene taak in de wereld was te zwaar voor een volk, dat zoo zijne krachten voelde?

Het oude aristocratische Sparta schrikte op over den stroom, dien het zelf had helpen ontketenen. Het was éénmaal begonnen zijne voogdij buiten den Peloponnesos ook over het Attische land uit te strekken en, zooals het eerst den tyran verdreven had, treedt het nu op als handhaver van het goddelijk recht; begrijpelijkerwijze had Isagoras daar de hand in. Een Spartaansche heraut kwam te Athene, om de uitbanning van de nakomelingen van degenen te eischen, die Kylons aanhangers vermoord hadden. Klisthenes en eenige anderen moesten het land verlaten; nog na meer dan honderd jaar werd de achterkleinzoon vervolgd door de bloedschuld van den overgrootvader. Een Spartaansch leger komt in de stad; de heerschappij van den adel zal hersteld worden, zelfs zóó ongeveer als die vóór Solon geweest was. Zevenhonderd familiën, natuurlijk de meest democratische, werden uit het land verdreven.

Was de democratie slechts een zaak van volksmenners en zou het volk, van zijne leiders beroofd, zich willig onder een aristocratisch gareel voegen, zooals het eigenlijk bijna sedert meer dan tachtig jaren, sedert Solons wetgeving, niet meer gekend had? De Raad, door den wetgever ingesteld, weigert zich te laten ontbinden. Daarmeê is een sein gegeven; er vertoont zich een middelpunt, waarom allen zich scharen kunnen. Van alle zijden vloeide de volksstroom samen; aristokraten en

Spartanen nemen de wijk naar den burcht; zij worden daar belegerd en moeten zich ras overgeven. Alle uitgewekenen, ook Klisthenes, keeren in de stad terug.

Men begreep, dat de strijd voor de vrijheid thans eerst recht zou aanvangen. Sparta zou met zijne aristocratische bondgenooten terugkeeren; men gevoelde de oogen van al zijne oude vijanden op zich gericht. Hoe konden de adellijke kooplieden van Aigina aan de westzijde des lands onverschillig blijven omtrent hetgeen bij Pallas' heuvel voorviel; hoe de aristocraten van Thebe aan de noordgrens; hoe de rijke adel van Chalkis met zijne prachtige stoeterijen, op Euboia, tegenover de oostelijke kusten?

Waar zal men steun zoeken? Het Persische rijk was in de plaats getreden van het Lydische. Met dit laatste hadden de Alkmaioniden vroeger in verbinding gestaan. Het wordt ons niet medegedeeld, doch vermoedelijk zijn zij het geweest, die den Atheners geraden hebben steun te zoeken bij de ontzettende Aziatische heerschappij, die zich toen van den Nijl en de Middellandsche zee tot het verre Indië uitstrekte. Een gezantschap trok naar Klein-azië. De Persische satraap aldaar was bereid de Atheners bij te staan, mits zij den koning als teeken van onderwerping aarde en water zonden.

Deze voorwaarde wordt door de gezanten aangenomen; niettegenstaande zulk eene uiterlijke inlijving in het groote rijk kon men immers tamelijk wel blijven wie men was.

Dit was wellicht nog het stoutste stuk van Alkmaionidische of de Alkmaioniden nagevolgde politiek; de eerste georganiseerde democratie, die de wereld aanschouwde, zou veilig zijn in de schaduw van het strengste oostersche despotisme. Thans echter bleken ook de lieden, voor wie de politiek slechts een spel van sluwe berekening was, zich vergist te hebben omtrent den voornaamsten factor hunner combinatiën, het volk namelijk, dat zij tot de vrijheid hadden opgeroepen. De beteekenis van zulk een gezantschap scheen thans eerst den Atheners volkomen duidelijk te worden: met verontwaardiging stieten zij eene dergelijke overeenkomst van zich. Eene halve eeuw van tyrannie had niet doen vergeten, wat men aan zichzelf als Helleen verschuldigd was. Hoe zou men ook tegenover den barbaar iets van die vrijheid willen prijsgeven, die men zoo onuitsprekelijk gelukkig was tegenover den tyran herwonnen te hebben? Klisthenes is kort daarop wederom in ballingschap gegaan.

Daar stond het Attische volk alléén, alléén met zijne ideale geestesaandrift, met de edelste zelfachting, die de mensch voor zich koesteren kan, alléén, maar onder bescherming der Goden, wier heiligdommen allerwege aanschouwd werden, die vooral in het oog blonken van den burcht der stad, waar de Schutsgodin zelf haren zetel had opgeslagen. Van het oosten nadert de geweldige kolos; op de kusten van Klein-azië, op enkele eilanden zijn tyrannen aangesteld, die als kleine koningen onder den grooten, den vrijen Helleen den nek doen krommen; van lieverlee zal men verder gaan en eerlang moet zoo ook de Attische kust bereikt worden. Ook aan de landzijde, over den Hellespont, strekt langzaam, maar zeker, zijn geweldige arm zich uit; tal van plaatsen zijn bezet, Macedonië is omslingerd, men klopt aan de poorten van het Europeesche Hellenenland. En in Attica's meer onmiddellijke omgeving? Peloponnesische, Thebaansche, Chalkidische aristocraten roepen hunne mannen op tot den strijd; bewapende Aiginetische oorlogschepen kunnen ieder oogenblik in de Attische havens binnenvallen, en te midden van dat alles houdt een volk met zeker niet veel meer dan twintig duizend strijdbare mannen den standaard der vrijheid omhoog, den standaard van het hooge recht des menschen, om te leven buiten den druk van zijn medemensch.

Het Peloponnesische leger staat op het Attische grondgebied in het westen; in het noorden zijn de Thebanen, in het oosten de Chalkidiërs de grenzen overgetrokken. Het eerst treedt men op tegen de Peloponnesiërs. Hier echter hielp hen de macht van het beginsel, waarvoor wij streden. Zelf hadden de Peloponnesiërs, al waren zij aristocraten, de vrijheid lief; betrekkelijk sedert korten tijd waren meerdere hunner van hunne tyrannen ontslagen geworden; nu zij tegenover de Atheners stonden, ontzonk hun de moed aan dezen heerschers, die zij niet wenschten, op te dringen. Het eerst verlieten de Korinthiërs het leger; zelfs één der twee Spartaansche koningen wilde niet verder; de expeditie moest worden opgegeven. De Atheners gaan daarop Chalkis voor haren gelijktijdigen inval tuchtigen. De Boeotiërs trachten haar te hulp te komen, doch worden over de grenzen terruggezweept. Op denzelfden dag zijn de Atheners de zee overgestoken en worden ook de Chalkidiërs overwonnen; de grondbezittingen van den Chalkidischen adel worden onder Attische kolonisten (kleruchen) verdeeld.

Wederom overschrijden de Boeotiërs de grenzen, door de

Atheners in het nauw gebracht, roepen zij de hulp in van de Aigineten, Athene's aloude vijanden. Deze doen eene landing, verwoesten de voorname haven van Athene, Phaleros, en de kuststreken. Tevens dreigde andermaal een aanval uit Sparta. Hippias was daar aanwezig. Het gebeurde in Chalkis toonde maar al te duidelijk, wat men van den jeugdigen democratischen overmoed te vreezen had. - Sparta zou zich zóó vergeten, dat het in eene Helleensche stad een tyran zou terugbrengen. Dit echter werd onmogelijk. Wederom op voorgang van de Korinthiërs werd van de onderneming afgezien, hoezeer ook Hippias waarschuwde voor het gevaar, dat het ongebreidelde Athene voor geheel Griekenland zou opleveren. Hippias ging een tijd later naar den koning van Perzië, zijn natuurlijken bondgenoot. Athene was ditmaal gered. Met de Peloponnesiërs kwam het zelfs op een vrij goeden voet. Vooral met Aigina echter bleef de verhouding zeer gespannen.

Met welk een ander gevoel kon men thans bij het feest der Panathenaien opgaan naar den burcht der stad. Eerst thans was dat feest geheel het eigen feest der Atheners geworden. Geen tyran onderzocht meer den vrijen burger, of hij ook een zwaard bij zich had. Harmodius en Aristogiton schijnen het hunne tusschen de bladeren van een myrtetak, die in de hand van den feesteling geen achterdocht wekken kon, verborgen te hebben. ‘Met het zwaard in den myrtetak’ volgde men thans den optocht, en een lied verkondigde, dat men dit deed in navolging dier helden, ‘toen zij den tyran doodden en Athene bevrijdden.’ ‘Dierbare Harmodius’, zoo klonk het verder, ‘gij zijt niet gestorven, gij leeft op de eilanden der gelukzaligen bij den snelvoetigen Achilles en voortreffelijken Diomedes’[1]. Aan den optocht werd ook deelgenomen door eene afdeeling schoone grijsaards met een tak in de hand (Thallophoren). Vooraf werd er tusschen de tien stammen van Klisthenes een wedstrijd gehouden, wie de schoonste grijsaard te stellen wist (Euandrie). Op soortgelijke wijze hing natuurlijk ook voor andere deelhebbers de eer der deelneming niet meer van de willekeur van een enkele af. Gevallen als dat hetwelk met de zuster van Harmodius was voorgekomen, had men niet meer te duchten. Thans eerst was

1) Bergk, Poet. Lyr. III, p. 1290.

het werkelijk een beeld van het Attische volk in zijne volle heerlijkheid, dat bij den optocht der Panathenaien der Godin voor oogen trad.

Hoe levendig sprak bij dat alles het bewustzijn, dat men Athener was. Men had getoond, anders dan de tyrannen, zijne waardigheid als Helleen niet te willen prijsgeven; in het bijzonder met zijne Ionische stambroeders gevoelde men zich nauw verbonden; maar toch, men had de overtuiging, dat men anders en beter was, of althans zijn kon, dan deze, en dat men dat zijn moest, had de Solonische wetgeving, - onder Pisistratos en zijn zonen, vooral immers wat bepalingen betreft als die hier bedoeld worden, niet afgeschaft, - gedurende bijna eene eeuw aan het volk ingescherpt. Klisthenes had de oude stammen van phratriën ook nog daarom op zij geschoven, omdat het eene Ionische indeeling was; tot beschermende halfgoden voor zijn tien nieuwe stammen had hij met opzet halfgoden uit niet-Ionische sagen gekozen: de Athener was Pelasg, was Autochthoon, geen Ioniër. Dit werd steeds meer eene welgevestigde volksmeening en er bestond daarvoor ongeveer evenveel grond, als wanneer b.v. een Engelschman zich meer Angelsakser dan Normandiër mocht willen noemen. Het was voor een volk een kostelijk bewustzijn tot een eeuwenouden staat te behooren, als het ware met den grond van zijn vaderland te zijn samengegroeid; dit gaf aan zeden en denkwijze zekere vastheid en gestadigheid; het gevoel van volkseenheid werd er krachtig door bevestigd[1)]. De Ioniër, wiens steden koloniën waren, miste dat alles. Geheel in den geest der Solonische wetgeving schaften de Attische mannen, nu of iets later, de gewoonte af van naar Ionische wijze lange linnen kleederen te dragen, het hoofdhaar tot een wrong samen te rollen en daar kunstige haarnaalden[2)], om haar bij elkander te houden, door te steken. Dergelijke aangelegenheden waren bij een volk, dat zoo weinig het innerlijke van het uiterlijke scheidde, van eene geheel andere beteekenis dan bij ons.

Zoo werd het Attische volk steeds meer en meer zich zelf. Thans ook treedt ons eene Attische kunst te gemoet, die reeds zeer bepaald haar eigen karakter verkregen had. Er zijn name-

1) Zie o.a. Plato Men. 237 B. - 239.
2) *τέττιγες*.

lijk eenige oude Attische beschilderde vazen gevonden, of brokstukken daarvan, die ongeveer in dezen tijd te huis behooren. Het groote mengvat bijv., - zeventig cM. hoog en ten naastenbij even zoo breed, vervaardigd volgens het opschrift door Klitias en Ergotimos en gevonden in 1845 door François, - is er het meest bekende voorbeeld van; in zes rijen staan daarop elf voorstellingen afgebeeld. Deze Attische vazenschilderkunst is de opvolgster vooral ook van eene Ionische, die van Chalkis[1)] namelijk. Zooals op het oorlogsveld werd Chalkis ook hier overwonnen. Vooreerst maken de Attische kunstenaars zich meer volkomen los van alle overblijfselen van oosterschen invloed; de Chalkidische vazen bijv. hebben dikwijls nog talrijke rijen van Aziatische dieren, de Attische laten ze meer weg; de vaas van François heeft er één, nevens tien met echt Grieksche mythologische voorstellingen. Alle situatiën verder worden over het geheel klaarder opgevat en klaarder weergegeven, in dezen tijd nog met eene zekere scherpte, daar men, wat men zich bewust was voor het eerst werkelijk goed gezien te hebben, ook duidelijk onder de oogen van anderen brengen wilde. Op een der schoonste Chalkidische vazen bijv. ziet men een koppel koeien; zoek niet te veel naar den samenhang van den wirwar van pooten met de lichamen; dat nam die vazenschilder zoo nauw niet. Een Attische kunstenaar echter zou daar geen vrede bij kunnen hebben. Ook heeft deze een veel levendiger besef van wat met de gegeven hulpmiddelen te verrichten valt, en wat niet. Teekening op vazen was, zooals men, naar hetgeen vroeger daarvan reeds gezegd is, weet, eene teekening in silhouette met eenige, slechts geringe verdere uitwerking der figuren door middel van kratsen. Het was daar dus zeer aangeraden de figuren en profiel te nemen. De Chalkidische vazenschilder is daarvan echter niet genoeg doordrongen. Zoo, om een enkel voorbeeld uit meerdere te nemen, heeft wederom op een der schoonste Chalkidische vazen een strijder een zoodanigen stand gekregen, dat men zijn gelaat en face zien moet. Dat gaat op zich zelf vrijwel, maar de helmkam? hoe die van voren genomen, hoofdzakelijk met een beetje zwarte verw zoo te teekenen, dat men er aan zien kon, wat het was? Men

1) Ofschoon men met de verhouding van de Attische en Chalkische vazenschilderkunst nog niet in het reine is, geloof ik toch met het bovenstaande niet te veel gezegd te hebben.

wist er niets anders op dan aan één helm twee kammen te geven, beide van ter zijde gezien. Bij de Attische kunstenaars echter openbaart zich zeer duidelijk het streven, de scènes zóó te componeeren, dat men in dergelijke moeilijkheden niet komen kon. Dat moge inspanning gekost hebben, zij leerden daardoor ontegenzeglijk de stof beter beheerschen en maakten in hunne kunst grootere vorderingen. Door eene doodeenvoudige, doch juist daarom zoo treffende uitvinding, wisten zij later ook de middelen van hunne kunst uit te breiden. De zwarte figuren op de roode vaasoppervlakte waren nog altijd een namaak van het oude metaalbeslag op houten ondergrond. Men had nog geen eigen stijl voor vazenschildering. De Attische vazenschilder draait nu doodeenvoudig de zaak om: in plaats van zwarte figuren op de roode vaasoppervlakte te schilderen, maakt hij de geheele vaas, of het gedeelte voor de teekening bestemd, zwart, de figuren in het zwarte vernis uitsparende, zoodat thans deze rood op zwarte achtergrond werden, gelijk zij vroeger zwart op rooden achtergrond geweest was. Hierdoor komen nu én de figuren veel helderder en schooner uit, én kon het inwendige daarvan met een penseel met zwarte verw veel beter worden uitgewerkt, dan vroeger met kratsen. Men is nu met zijn teekening heel wat vrijer. Wel kon van diepe perspectieven ook nu nog geen sprake zijn, doch de oppervlakte van een vaas, die in ons gevoel altijd een vlak blijft en dus als een vlak wil versierd worden, is daarvoor ook eigenlijk de plaats niet.

Ook in de monumentale kunst kwam Athene toen blijkbaar veel meer op den voorgrond. Wij hooren de namen van Antenor, Amphikrates, Hegias, Kritios en Nesiotes. De eerste vervaardigde een groep van de beide tyrannenmoorders, evenzoo de beide laatste gemeenschappelijk. Zoo was dus dadelijk de kunst nationaal geïnspireerd. Over de tyrannenmoorders van Kritios en Nesiotes kunnen wij eenigermate oordeelen uit latere navolgingen en afbeeldingen op munten; met kloeken moed stormen beide mannen op hun doel los. Wij hebben ook nog eenige overblijfselen van beeldhouwwerk ongeveer uit dien tijd zelf, doch tot een omvattend oordeel over de oudste Attische beeldhouwkunst missen wij de gegevens.

Leiden.
A.E.J. HOLWERDA.

(*Wordt vervolgd*.)

Een constitutioneele strijd.

Wat Simon van Slingelandt van de staatsinrichting onzer vaderen getuigde: de regeering der republiek is een regeering van persuasie, kan in het licht der haast een eeuw oude ervaring ook op het parlementaire regeerstelsel worden toegepast. Als wij hier het woord: parlementair regeerstelsel, gebruiken, bedoelen wij daarmee dien regeeringsvorm, die een eenhoofdig gezag als vertegenwoordigende den staat handhaaft, doch een volksvertegenwoordiging, een parlement, min of meer uitgebreiden invloed op den gang der zaken toekent. Zoo opgevat is de parlementaire regeeringsvorm die van alle europeesche landen, uitgenomen Zwitserland, een zuivere democratie, en Rusland en Turkije, die nog den naam van despotieën verdienen. Dat men door éénen naam te bezigen voor regeeringsvormen, die in menig opzicht geheel uiteenloopende karaktertrekken dragen, gevaar loopt onder één rubriek samen te vatten wat schijnbaar niet meer dan den naam gemeen heeft, ben ik mij ten volle bewust, doch een ijdel beginnen is het de tallooze vormen, waarin het staatsleven gelijk het individueele leven zich openbaart, en die daar als hier geleidelijk in elkander vloeien, nauwkeurig te sorteeren en te klassificeeren. Men brengt het op die wijze toch niet verder dan een benaderingsmethode, waarvan het nut ver is te zoeken.

De gemeenschappelijke karaktertrek van al die regeerstelsels is boven reeds aangegeven: het bestier der zaken geschiedt door het hoofd der regeering (keizer, koning of president) met de vertegenwoordiging des volks gezamenlijk. Of zoo men het feit eenigszins anders wil construeeren, in den parlementairen regeeringsvorm werken verschillende machten samen tot vorming van den staatswil en tot uiting van den staatswil. Nu valt het terstond in het oog, dat bij zulk een stelsel plaats is voor verschillende regeeringsvormen, al naar de ruimte van

beweging, die aan elk der verschillende staatsmachten wordt gegeven of door elk dier staatsmachten wordt genomen. Vandaar het groote verschil in haar onderlinge verhouding in de verschillende staten, dikwijls minder nog op het geschreven recht, dan op historische tradities, nationale opvattingen of philosophische bespiegelingen steunende. En dat is geen wonder, daar het geschreven recht onmachtig is op voldoende wijze elke machtsfeer af te bakenen. Immers de staatswil is ondeelbaar, en waar verschillende machten moeten samenwerken tot het vormen en tot het uiten van dien wil, is het onmogelijk voor elk een juist omschreven deel aan te wijzen, zoodat de opsomming dier deelen het geheel zou vormen. Om tot de eenheid te komen is een harmonische samenwerking noodzakelijk, een harmonische samenwerking, die door persuasie verkregen wordt.

Het is opmerkelijk, dat in alle landen, die het parlementaire stelsel hebben aanvaard, daaraan als aan een plechtanker wordt vastgehouden door de meerderheid van de tot oordeelen bevoegden, hoe die ook overigens naar theorieën en inzichten verdeeld zijn, en dat toch het parlementaire raderwerk bijna overal zoo stroef en stootend loopt, dat men bijwijlen uit wanhoop naar een Alexander of een Napoleon zou verlangen, om eindelijk eens een wil die daad en een daad die kracht is, te aanschouwen. De overtuiging, dat het ideaal der harmonische samenwerking, in het parlementaire stelsel opgesloten, waard is om nagestreefd te worden boven eenig ander, doet naar het schijnt de jammerlijkheden der praktijk voor lief nemen, die van dat ideaal zoo oneindig ver verwijderd staan. Juist omdat men veelal niet bespeurt, langs welken weg eendrachtige samenwerking is te verwezenlijken, omdat men niet inziet, dat toegeven en wijken evenzeer plicht kan zijn als doorzetten en vasthouden, omdat men de beteekenis en kracht der persuasie niet doorgrondt, staat de praktijk bij het ideaal zoover achter. Maar al te veel staan de verschillende machten vijandelijk tegenover elkander, elk er op uit terrein te veroveren, alsof door elkander nederlagen toe te brengen en zelf overwinningen te behalen, de samenwerking het best kan worden verzekerd. Deze averechtsche opvatting is de vloek van het parlementaire stelsel.

Engeland blijft nog altijd het land, waar van dien vloek weinig wordt bespeurd. Van den onderlingen strijd der machten

is daar zelden iets te ontdekken. Nimmer nagenoeg staan kroon en parlement vijandig tegenover elkander, of klaagt de administratie over onbehoorlijke inmenging van het wetgevend gezag of het parlement over machtsoverschrijdingen van de corporatiën, die uitvoerend gezag uitoefenen. Is deze gunstige verhouding voor een groot deel te danken aan het politiek verstand der natie, daar niet in een constitutioneele broeikas heet gestoofd, maar door eeuwen van zelfbestuur in de vrije lucht van het openbare leven ontwikkeld, voor een deel ook mag deze uitkomst gesteld worden op rekening der minder verheven hebbelijkheid van het Engelsche volkskarakter om zich aan uiterlijk vertoon te vergapen en in slaafschen vormendienst te vereeren wat in naam stand houdt, schoon het leven is gevloden. In Engeland kan een verschuiving van macht geleidelijk plaats vinden, zonder dat het aandacht trekt, omdat de vormen, waaronder de oude verhoudingen zich voordeden, bewaard blijven. Blijft de glans, die van de kroon afstraalt, dezelfde, blijft de antieke praal der hofhouding bestendigd, blijven de vormen waaronder de kroon in het publieke leven optreedt, ongewijzigd, de Engelschman is tevreden, ook al wordt de macht der kroon van lieverlede beperkt tot uitwisschens toe. Hij zwelgt jaarlijks van genot bij het opzichtig praalvertoon van den poorterraad der City, die bespottelijk zou zijn als hij niet zoo eerwaardig ware, schoon de macht en beteekenis van dat lichaam langzamerhand is afgedaald tot een schaduw van het verleden. Onwrikbaar houdt hij vast aan de theorie, dat de kroon de wet geeft, daarvoor gebruik makend van het parlement als haar wettenmakend orgaan, en met die theorie is ook de kroon tevreden, al bepaalt zich in werkelijkheid de vorst slechts tot het sanctioneeren der wetten, geheel buiten hem om door het parlement gemaakt.

Nergens elders vindt men een voor de ontwikkeling van het staatsrecht zoo gelukkig milieu, en vandaar overal elders de onophoudelijke botsingen, waartoe de politieke praktijk aanleiding geeft.

Een van de alleropmerkelijkste botsingen, waarvan de geschiedenis van het staatsrecht gewaagt, is de eindelijk in openbaren oorlog overgeslagen gespannen verhouding, die jarenlang tusschen de kroon en de vertegenwoordiging heeft bestaan in Noorwegen. Duidelijker is nooit gebleken, hoe zulk een strijd

om het recht, ter goeder trouw waarschijnlijk en met de beste bedoelingen van beide zijden aangevangen, ontaardt in een strijd over de macht, die het gansche staatsleven met onvruchtbaarheid slaat. Wel waard is die strijd onze aandacht bezig te houden, want de tijd kan komen, dat men ook elders staat voor dergelijken toestand en evenzeer aan een vreedzame oplossing wanhoopt.

Zetten wij in de eerste plaats kort uiteen, wat het punt van geschil is. De Noorsche constitutie onderscheidt als de meeste constituties scherp tusschen uitvoerend en wetgevend gezag. Art. 3 zegt: ‘De uitvoerende macht behoort aan den koning’; Art. 59: ‘De natie oefent de wetgevende macht uit door middel van den *Storthing*, die samengesteld is uit twee afdeelingen: een *Lagthing* en een *Odelsthing*.’ Maar gelijk de meeste andere constitutiën, ook waar zij in de natie de bron der wetgevende macht erkennen, geeft zij den koning invloed op het maken der wet. Intusschen komt den koning niet anders toe dan een suspensief *veto*, dat nader uitvoerig wordt omschreven en bepaald. In art. 75 worden voorts de attributen van den *Storthing* opgesomd, waaronder het recht van de wetten te maken en af te schaffen wel een eerste plaats inneemt, maar toch slechts een deel is van zijn bevoegdheden. Echter doet de *Storthing* blijkens volgende artikelen nooit anders dan een resolutie vaststellen, die eerst wet wordt door 's konings onderteekening. Art. 78 dit verklarende, zegt verder: ‘Weigert hij haar goed te keuren, dan zendt hij haar terug aan den *Odelsthing*, verklarende dat hij het niet oirbaar acht haar voor 't oogenblik te bekrachtigen. De resolutie kan in dat geval den koning niet meer in den loop der zitting worden aangeboden.’ Het volgende artikel bepaalt dan, dat, wanneer een zelfde resolutie is aangenomen door drie *Storthings* na drie opvolgende verkiezingen (die om de drie jaar plaats hebben), in drie zittingen, door minstens twee gewone zittingen van elkaar gescheiden, de resolutie alsdan kracht van wet krijgt, ook al bekrachtigt de koning haar niet. Eindelijk moeten wij voor ons doel nog aanhalen art. 82, hetwelk bepaalt dat 's konings bekrachtiging niet vereischt wordt voor de resoluties waarbij de *Storthing a*. zich verklaart voor geconstitueerd volgens de constitutie; *b*. zijn huishoudelijk reglement vaststelt; *c*. de geloofsbrieven zijner leden goed- of afkeurt; *d*. beslist omtrent verkiezingsgeschillen;

e. vreemdelingen naturaliseert; *f*. magistraatspersonen in staat van beschuldiging stelt.

Het ministerie draagt in Noorwegen den naam van raad van staat en bestaat uit twee staatsministers en minstens 7 leden. Wanneer de koning in Zweden vertoeft, moeten een staatsminister en 2 leden van den raad hem vergezellen, terwijl de andere staatsminister met de overige leden uit zijn naam in Noorwegen het bestuur uitoefent. De leden van den raad zijn verantwoordelijk voor de daden der regeering. Het recht om in de zittingen van den *Storthing* tegenwoordig te zijn is hun niet gegeven.

Over dit laatste punt ontbrandde de strijd. In 1874 nam de *Storthing* een resolutie, luidende als volgt: ‘Wanneer de zitting van den *Storthing* is geopend overeenkomstig art. 74 der constitutie, hebben de staatsministers en de leden van den raad het recht de zittingen van den *Storthing* en der twee afdeelingen bij te wonen, evenals de overige leden, maar zonder stemrecht, en deel aan de debatten te nemen, wanneer die openbaar zijn. Zij zullen dit recht in de niet openbare zittingen slechts hebben, als zij machtiging hebben gekregen van elke kamer.’ De koning nam deze resolutie niet onvoorwaardelijk aan, maar stelde zijnerzijds voor daarnevens drie wijzigingen in de constitutie te brengen: 1e. hem het ontbindingsrecht te geven; 2e. vaststelling van den duur der zitting op 4 maanden; 3e. toekenning van vaste pensioenen aan afgetreden ministers (de pensioenen worden tegenwoordig van jaar tot jaar vastgesteld). De *Storthing* wilde in deze transactie niet treden en de koning bekrachtigde de resolutie niet. Daarop nam de volgende *Storthing* in 1877 dezelfde resolutie aan, en de nieuwe van 1880 wederom. 4e. De koning weigerde ten derden male zijn goedkeuring onder de verklaring, dat deze resolutie een wijziging der grondwet bedoelde en hem daartegen een absoluut *veto* toekwam. De *Storthing* ontkende, dat den koning een absoluut *veto* zou toekomen, verklaarde overigens dat de gewraakte resolutie geheel overeenkomstig de grondwet was, en nam op 9 Juni 1880 een besluit, waarbij de resolutie verklaard werd wet te zijn, het koninklijk veto ten spijt. De president van den *Storthing* kondigde het besluit af als wet. De koning antwoordde 6 dagen later met de bekendmaking, dat het besluit als onwettig niet in het bulletin der wetten zou worden opgenomen.

Zoo stonden kroon en parlement vijandig tegenover elkander, en de verbittering steeg steeds hooger. De koning won het advies in van de juridische faculteit aan de hoogeschool te Christiania, die in Maart 1881 een verklaring afgaf, dat den koning ongetwijfeld in grondwettige quaesties een absoluut *veto* toekwam. Sterk door dit advies, dacht hij aan geen wijken, en verzuimde hij geen gelegenheid om den *Storthing* zeer scherp de les te lezen over zijn inbreuk maken op het koninklijk gezag. De volksvertegenwoordiging harerzijds stelde zich geheel op voet van oorlog. Zij weigerde den kroonprins de gewone toelage boven de civiele lijst bij zijn huwelijk. Zij stelde korpsen van vrijwilligers in, met het bepaalde doel haar macht tegen aanvallen van buiten te verdedigen. Zij kende zich zelve de bevoegdheid toe, in strijd met 's konings recht van benoeming van alle ambtenaren, twee administrateuren van de staatsspoorwegen te benoemen. Eindelijk zette zij de kroon op haar werk door de leden van den staatsraad in staat van beschuldiging te stellen.

De daarop betrekkelijke bepalingen der constitutie zeggen het volgende. De *Odelsthing* heeft het recht de vervolging in te stellen tegen de leden van den Staatsraad of van het opperste Gerechtshof voor ambtsmisdrijven en tegen de leden van den *Storthing* wegens misdrijven in hun qualiteit begaan. Hij dagvaardt ze voor den *Rigsret*, een hof *ad hoc* ingesteld, bestaande uit de leden van den *Lagthing* en die van het opperste Gerechtshof. De beschuldigde kan een derde der leden wraken, doch zoo dat het hof uit nooit minder dan 15 leden bestaat. De *Rigsret* vonnist in eerste en laatste ressort.

Het hoofdpunt der aanklacht was natuurlijk, dat de Staatsraad den koning had geadviseerd zijn bekrachtiging te onthouden aan de resolutie betreffende het deelnemen der ministers aan de vergaderingen, en daardoor had uitgelokt een verzet schadelijk voor het algemeen belang en de regeering had verleid zich een recht van *veto* aan te matigen, in de grondwet onbekend. Daarbij kwamen dan verder andere punten van aanklacht, omdat de ministers den koning hadden geraden ook aan andere bovenvermelde resoluties van den *Storthing*, die bepaald het karakter van *arme de guerre* tegen de regeering droegen, zijn medewerking of bekrachtiging te onthouden. De uitslag liet zich voorzien, daar de *Storthing*, die zelf een vierde

zijner leden aanwijst om den *Lagthing* uit te maken, uit 82 anti-ministerieelen tegen 32 ministerieelen bestond, en dus de *Rigsret*, van welke de anti-ministerieele *Lagthing* numeriek het overwegende bestanddeel uitmaakt (29 tegen 11, ditmaal 9, daar twee vacante plaatsen van het opperste Gerechtshof oningevuld waren gelaten), grootendeels uit politieke tegenstanders van het ministerie bestond. In Maart 1883 werd besloten tot het in staat van beschuldiging stellen, in Augustus 1883 ving het proces aan en in Februari 1884 werd de staatsminister Selmer veroordeeld tot verlies van al zijn waardigheden en ambten en een boete van 18550 kronen. De veroordeeling der overige ministers volgde snel. Wel verre dat de strijd nu beslecht is, staan koning en parlement steiler dan voorheen tegenover elkander, daar de koning den *Rigsret* de macht ontzegt van de constitutie een authentieke interpretatie te leveren.

Vraagt men nu aan welke zijde het recht is, dan staat men hier voor een geval, waarover in de geschreven letter der wet geen uitsluitsel is te vinden. Met de juristen van Christiania zal men ten slotte op een ongeschreven recht zich moeten beroepen.

Het lijdt wel geen twijfel, dat de door den *Storthing* aangenomen resolutie een wijziging der constitutie behelst. Zelf bracht hij haar door verwijzing naar art. 74, de opening der zitting door den Koning behandelende, met de bestaande grondwettige bepalingen in verband. De grondwet overigens met haar strenge scheiding van de uitvoerende en de wetgevende macht, heeft door aan de ministers niet uitdrukkelijk zitting in de volksvertegenwoordiging toe te kennen, hen van dit recht verstoken. Hun nu dat recht toe te kennen is grondwetswijziging, waartegen het beweren, dat zulk een besluit geheel in den geest der grondwet ligt, niets afdoet, het moge op zich zelf waar zijn of niet. Men kan immers ook grondwettige bepalingen naar den geest der grondwet zelf wijzigen, ja wat meer is de Noorsche grondwet erkent geen andere grondwetswijziging. Het allerlaatste harer artikelen behandelt de grondwetswijziging. Het luidt als volgt: ‘Als de ondervinding aantoont, dat eenig deel der tegenwoordige constitutie van het koninkrijk Noorwegen gewijzigd moet worden, zal het voorstel daartoe gedaan worden aan den *Storthing* bij de eerste gewone zitting na een nieuwe verkiezing, en gepubliceerd worden door middel der pers. Maar de voorgestelde wijziging kan slechts aangenomen

of verworpen worden in een der gewone zittingen na de volgende verkiezing; intusschen zal geen wijziging ooit de beginselen van deze constitutie kunnen weerstreven, maar alleen detailveranderingen daarin kunnen aanbrengen, die den geest daarvan niet wijzigen. Die veranderingen moeten door den *Storthing* worden aangenomen met meerderheid van twee derde der stemmen.'

Men ziet, dat deze bepaling niets beslist omtrent des Konings recht. Met de constitutie in de hand kan men echter met veel recht beslissen, dat een *veto* hem hier toekomt, gelijk tegenover andere besluiten van den *Storthing*. Heeft een vroeger artikel enkele soorten van resoluties uitdrukkelijk van 's konings *veto* onafhankelijk verklaard, onder die resoluties komen wijzigingen der constitutie niet voor. Nu kan men daartegen aanvoeren, dat het bedoeld artikel voorkomt in het hoofdstuk over de wetgevende macht, en art. 112 (over grondwetswijziging) geheel onafhankelijk hiervan in een hoofdstuk: algemeene bepalingen, is opgenomen. Maar deze algemeene bepaling zou te eenenmale onvolledig en onduidelijk zijn, als zij niet moest beschouwd worden in verband met de andere bepalingen omtrent het recht van den *Storthing*, en niet uitging van de onderstelling, dat de grondwetwijzigende macht en de wetgevende macht dezelfde zijn. Slechts schrijft zij, den *Storthing* erkennende als de macht, die de grondwet kan wijzigen, voor de desbetreffende resoluties een bijzondere wijze van behandeling voor. Die bijzondere behandeling raakt het recht des konings niet. Dat het niet genoemd is, is geen bewijs, dat het hier niet bestaat; immers ook art. 49, dat de wetgevende macht aan den *Storthing* opdraagt, noemt den koning niet, wat niet wegneemt dat een recht van *veto* hem is toegekend. Regel is, dat hem dat *veto* toekomt; nu het geval van art. 112 niet onder de uitzonderingen is opgenomen, moet men de gevolgtrekking maken, dat het *veto* ook voor dat geval geldt.

Maar welke grond is nu te vinden voor het beweren, dat het *veto* in dit geval absoluut is? Geen bepaling in de grondwet is aan te halen om dit beweren te staven. Een absoluut *veto* kent deze grondwet nergens, en het ligt ook voor de hand dat dit geheel met haar geest in strijd zou wezen. Te eer moet men dat aannemen, nu art. 112 eigenlijk de constitutie heilig en onaantastbaar verklaart door de mogelijkheid van wijziging

in andere dan detailzaken uit te sluiten. Aannemende dus, dat de grondwet naar haar beginsel niet veranderd kan worden, kan zij zelf, de uitwerking harer beginselen en de wetgeving aan den *Storthing* overlatende, geen enkele reden hebben om ook niet de wijziging harer eigen bepalingen binnen den kring harer beginselen aan den *Storthing* toe te vertrouwen. Bestaat er voor het eene geval slechts een suspensief *veto*, het zou met alle gezonde wetsuitlegging in strijd zijn, voor het andere geval zonder uitdrukkelijke bepaling een absoluut *veto* aan te nemen.

Dit alles komt ons voor onaantastbaar te zijn, maar de groote moeilijkheid is hiermede niet opgelost. De vraag is, wat rechtens is, als een wijziging wordt voorgesteld, die wel in tegenspraak komt met de beginselen der constitutie, en hoe te beslissen is, wanneer dit het geval is. Onder de zeer vele veranderingen, die de 70 jaar oude grondwet reeds heeft ondergaan, komen er voor, van welke men moeilijk kan zeggen, dat zij niet, zoo al niet s t r i j d e n m e t de beginselen der constitutie, toch n i e u w e b e g i n s e l e n daarin hebben gebracht. Het sterkst spreken in dit opzicht de wijziging van 1851 in art. 2, waardoor de uitsluiting der Joden uit het rijk werd opgeheven, en die van 1878 in art. 92, waardoor de toegang tot staatsambten (schoon nog slechts schoorvoetend) is opengesteld voor belijders van andere godsdiensten dan de Luthersche. Vroeger ontstonden uit die vraag van beginsel nooit moeielijkheden: de voorstellen gingen doorgaans van de regeering uit en de *Storthing* verwierp ze (zooals met de toelating der Joden meermalen is geschied), in welk geval ze eenvoudig bleven rusten, of hij nam ze aan, in welk geval de eenstemmigheid tusschen koning en vertegenwoordigiug elk geschil afsneed; terwijl het ook enkele malen is gebeurd, dat de koning weigerde een in den *Storthing* aangenomen wijziging te bekrachtigen, in welk geval de *Storthing* berustte, gelijk hij natuurlijk altijd bevoegd is te doen, al is het *veto* maar suspensief.

Maar deze herinnering aan hetgeen zich feitelijk heeft voorgedaan, helpt ons niet aan de beslissing der vraag, wat rechtens is, als een voorstel wordt gedaan tot wijziging van een beginsel der constitutie. Schijnt de mogelijkheid van zulk een voorstel door art. 112 afgesneden, het is duidelijk, dat geen grondwetgever de bevoegdheid heeft aldus voor alle toekomst wijzi-

gingen van de beginselen van zijn werk te verbieden. Waar nieuwe tijden en nieuwe verhoudingen een nieuw recht vorderen, zou het zelfs onrecht zijn uit eerbied voor een geschreven letter de verouderde beginselen te handhaven. Dit neemt niet weg, dat een bepaling als in art. 112 der Noorsche constitutie en ook in enkele andere constitutiën voorkomt, zich wel verdedigen laat. Een grondwet kan zeer goed van het beginsel uitgaan, dat zij alleen regelen kan bevatten voor den duur van haar eigen heerschappij, maar niet in het geval harer eigen herziening kan voorzien. Als de tijd komt, dat wijziging harer beginselen noodzakelijk wordt, dat met andere woorden haar heerschappij in de volksovertuiging verdwenen is, dan gaat het eigenlijk niet aan de herziening harer beginselen te binden aan regelen door haar zelf vastgesteld. Iets anders is het, als een wijziging noodig blijkt, die de beginselen en dus het gezag der constitutie onaangetast laat: tot vaststelling daarvan is zij verplicht de noodige voorschriften te geven. Stelt men zich op zulk een standpunt, dan wil art. 112 der grondwet eenvoudig zeggen: herziet gij bepalingen der grondwet in haar geest, dan hebt gij u aan deze regels te houden; gaat gij verder, dan staat het niet aan deze grondwet regels te geven. Maar aan wie komt het dan toe de beginselen der grondwet te herzien? Natuurlijk aan geen andere macht, dan die de grondwet heeft gemaakt, en op de wijze, die zij zelf goed zal oordeelen. Dat is het ongeschreven recht, waarop men zich kan beroepen. Welke die macht is, kan alleen de historie beslissen.

Raadpleegt men nu de Noorsche historie, dan laat die geen twijfel, of de grondwetgevende macht berust bij de natie in haar geheel, die haar uitoefent door de vertegenwoordiging. Een korte schets van het ontstaan der Noorsche grondwet is noodzakelijk.

Men weet dat Noorwegen van eeuwen her met Denemarken is verbonden geweest. Was de verstandhouding niet altijd even innig, gedurende Napoleons wereldheerschappij had Noorwegen bijzondere reden zich te beklagen over de Deensche regeering, die door haar vasthouden aan het verbond met Frankrijk, den handel en de geldmiddelen van het Rijk onberekenbare schade toebracht. Denkbeelden van een onafhankelijk Noorwegen begonnen zich baan te breken onder het volk, en niemand

wenschte men liever tot koning dan prins Christiaan August van Holstein-Augustenburg, die het land als regent bestuurde, en die ook door koning Karel XIII van Zweden tot zijn troonopvolger was uitverkoren. Intusschen prins Christiaan August stierf in 1809 en werd als regent vervangen door prins Christiaan Frederik, zoon van den koning van Denemarken, dien de Noren met wantrouwen en achterdocht ontvingen. Ook Christiaan Frederik wist zich echter bemind te maken, en langzamerhand schoot het denkbeeld wortel van een onafhankelijk Noorwegen onder zijn bestuur. Zoo stonden de zaken, toen in 1813 Bernadotte, sedert 1810 kroonprins van Zweden, als bondgenoot der geallieerde mogendheden, het aan Frankrijk getrouwe Denemarken binnenviel, en den Deenschen koning den vrede van Kiel van 14 Jan. 1814 afdwong, waarbij deze Noorwegen aan Zweden afstond.

Daarmede evenwel namen de Noren geen genoegen, die wel van Denemarken afkeerig waren, maar daarom nog niet aan Zweden overgeleverd wenschten te worden ‘als een kudde schapen.’ Gebruik makende van die stemming verklaarde Christiaan Frederik zich tot regent (9 Febr. 1814), en om den toestand van het land te regelen, riep hij een nationale vergadering tegen 10 April 1814 te Eidsvöld bijeen. De koning van Zweden had den storm trachten te bezweren door bij proclamatie van 8 Februari een constitutie te beloven op de leest der Zweedsche geschoeid. *De rijksdag van Eidsvöld echter gaf zelf een constitutie* van veel democratischer aard dan de Zweedsche. Op 15 April waren de grondslagen vastgesteld, op 16 Mei was zij in haar geheel reeds aangenomen. Den dag daarna koos de Rijksdag Christiaan Frederik tot koning, die 19 Mei de kroon aannam en de constitutie bezwoer. *De nationale vergadering had de constitutie gemaakt zonder eenige medewerking van den regent en droeg den regent de kroon en daarmede de uitvoerende macht op volgens de door haar vastgegestelde bepalingen*.

Het bleek weldra, dat de groote mogendheden van een onafhankelijk Noorwegen niets wilden weten, maar op tenuitvoerlegging van den vrede van Kiel aandrongen, terwijl ook de Deensche koning prins Christiaan Frederik sommeerde de Noorsche kroon neer te leggen. Deze verklaarde zich daartoe bereid, mits in handen der nationale vergadering, aan welke

hij zijn recht ontleende, doch de nationale vergadering wilde niet bukken. Toen verscheen weder een Zweedsche proclamatie van 10 Juli, die den Noorschen *Storthing* en zijn besluiten onwettig verklaarde en het land met oorlog dreigde. Werkelijk viel binnen drie weken Bernadotte, of thans prins Karel Johan van Zweden, in Noorwegen, en binnen drie weken was het land in zijn macht. Hij toonde zich zeer tegemoetkomend, verklaarde eerst een grondwet te zullen geven en daarna, *dat de Eidsvölder constitutie, nog onlangs onwettig verklaard, zou worden gehandhaafd*, terwijl hij alleen den Deenschen prins en de Deensche partij heette te beoorlogen. Nu had de weinig besliste houding van Christiaan Frederik reeds velen van hem vervreemd, en tegen een vereeniging met Zweden was minder bezwaar, nu men er toe kwam langs den weg van vrije onderhandeling. Bij den wapenstilstand van Moss op 17 Aug. verbond Christiaan Frederik zich tegenover Karel Johan een buitengewonen *Storthing* bijeen te roepen, ten overstaan van welken hij de kroon zou nederleggen, terwijl Karel Johan ook tegenover hem handhaving der constitutie beloofde. Eindelijk verklaarde ten overvloede de koning van Zweden zelf bij proclamatie van 30 Aug., dat hij al de beloften van den kroonprins, bepaaldelijk met betrekking tot de constitutie, gestand zou doen. De *Storthing* kwam 7 October bijeen, drie dagen later deed Christiaan Frederik afstand en 14 dagen later werd met 72 tegen 5 stemmen in beginsel tot vereeniging met Zweden besloten. Was nu eenige wijziging der constitutie noodzakelijk, de koning van Zweden droeg door 6 commissarissen een ontwerp daartoe voor, maar de *Storthing weigerde daarvan kennis te nemen en nam alleen tot grondslag aan de Eidsvölder constitutie*. Den 4^{den} November was de gewijzigde grondwet aangenomen en werd Karel XIII tot koning gekozen. Karel XIII nam aan en legde den eed op de constitutie af.

Wat uit deze schets onweersprekelijk voortvloeit is, dat in Noorwegen de grondwet is gemaakt door de natie, die haar souvereine macht heeft uitgeoefend door haar vertegenwoordigers, zonder eenige inmenging of inwerking van buiten. Zij heeft eigener autoriteit de verschillende staatsmachten gevestigd en elk haar werkkring aangewezen. Zij heeft naar haar goedvinden de koninklijke macht omschreven en die overeenkomstig de bepalingen harer constitutie aan een vreemden vorst opge-

dragen, die deze macht onder de opgelegde voorwaarden heeft aanvaard. Die koning kan zijn macht aan niemand en aan niets anders ontleenen dan aan den wil der natie. Hij was voor Noorwegen een vreemdeling, die tegenover Noorwegen geen enkel recht kon doen gelden. Verwijst men naar het tractaat van Kiel, dat Noorwegen aan Zweden afstond, dan zij opgemerkt, dat de wil van een vorst, die zijn volk als een kudde schapen overdraagt aan een ander vorst, daarmee bezwaarlijk een recht kan vestigen. Het volk der Noren erkende die overdracht dan ook niet, en de kroonprins van Zweden heeft, toen hij de vrijheid van het volk om zich zelf een constitutie te geven en zich zelf een koning te kiezen onaangetast liet, evenzeer afstand gedaan van elke aanmatiging van rechten op grond van die overdracht.

Deze stelling, dat in Noorwegen de natie de grondwetgevende macht uitoefent, beschouwe men als niet anders dan zij is: een stelling gegrond op een welbewezen historisch feit. Men zoeke daarin zoo min de oplossing eener politieke strijdvraag, als een rechtsphilosophisch beweren. In geen geval distilleere men daaruit de algemeene en abstracte stelling, dat *het* recht gegrond is op den volkswil. Wij hebben alleen antwoord gezocht op de feitelijke vraag, welke de oorsprong is van het geldende grondwettige recht in Noorwegen.

De macht, die de grondwet schreef, is bevoegd de grondwet te wijzigen. Alzoo moet de pretentie, dat den koning een absoluut *veto* toekomt, worden afgewezen. Zagen wij, dat hij volgens de grondwet zelve een suspensief *veto* kan uitoefenen tegenover wijzigingen binnen de grenzen der grondwet, geen beroep op eenig geschreven of ongeschreven recht kan hem baten in zijn gezagsaanmatiging, als de natie de beginselen zelve der grondwet wil veranderen. Koning en natie zijn twee contractanten heeft men beweerd, die hun wederzijdsche verhoudingen ook alleen met wederzijdsch goedvinden kunnen wijzigen; - zij oefenen elk een deel der souvereiniteit uit, zoodat niet een van beiden zijn macht kan uitbreiden ten koste van den ander zonder diens goedvinden. Ziedaar het ‘ongeschreven recht,’ dat wordt te hulp geroepen! Volkomen verwerpelijk beweren, dat op twee geheel valsche en hoogst bedenkelijke grondslagen bouwt. In de eerste plaats de voor elk gezond parlementair regime doodende stelling, dat twee

machten vijandelijk over elkander staan, die elk op uitbreiding bedacht, alleen ten koste van elkander die uitbreiding kunnen vinden. Alsof niet samenwerking in 't algemeen belang het streven moet zijn van alle machten en het zoeken van zich zelf niet werd uitgesloten door het doel zelf van den parlementairen regeeringsvorm, die een stelsel is van persuasie. In de tweede plaats de toepassing van privaatrechtelijke beginselen op een vraagstuk van publiek recht. Men spreekt hier van een contract, zonder te bedenken, dat op de verhouding van vorst en volk de regelen van een burgerlijk contract geenszins kunnen worden toegepast. Doch wil men bij wijze van vergelijking zoo spreken, dan moet men niet vergeten, dat ook in 't privaatrecht volstrekt niet algemeen de regel geldt, dat een contract alleen met wederzijdsch goedvinden der partijen kan worden gewijzigd. Zoo de verhouding van natie en koning in Noorwegen zich met eenig contract laat vergelijken, dan is het met dat van lastgeving: de natie lastgeefster, de koning lasthebber. Welnu de lastgever kan eenzijdig zijn last wijzigen of opheffen. De lasthebber kan zonder twijfel weigeren den gewijzigden last op zich te nemen (*voluntatis est suscipere*), maar hij kan niet zeggen: ik sta er op, dat de oorspronkelijke bepalingen van het mandaat in eeuwigheid stand houden. Dit alles natuurlijk slechts vergelijkenderwijs; wij voor ons putten hieruit geen overtuigingsgronden, maar geven het in overweging aan hen, die volstrekt privaatrechtelijke regelen willen toepassen op publiekrechtelijke verhoudingen.

Uit het bovenstaande zal duidelijk zijn, dat 's konings verzet op geen rechtsgrond steunt. Beroept de koning zich nog op zijn plichten, aan de acte van Unie ontleend, het is niet recht te begrijpen, wat die met zijn verhouding tegenover den Noorschen *Storthing* uitstaande heeft. Die acte van Unie, die in 1815 door den Zweedschen *Riksdag* en den Noorschen *Storthing* is aangenomen en waaraan in Noorwegen constitutioneele kracht is toegekend (art. 12 dier acte), bevat uitsluitend voorschriften om te verzekeren wat de Duitschers noemen *die Personal-union* der beide koninkrijken en om het gezamenlijk optreden naar buiten te regelen. De hoeksteen dezer regeling ligt in art. 1 luidende: ‘Het koninkrijk Noorwegen zal zijn een vrij, onafhankelijk, ondeelbaar en onvervreemdbaar koninkrijk, met Zweden onder één koning vereenigd. De constitutie zal zijn die van een beperkte en erfelijke monarchie.’ Natuurlijk laat dit artikel

volkomen vrijheid aan Noorwegen's grondwetgevende macht die beperkte en erfelijke monarchie zoo te regelen als haar goeddunkt. Alleen voor de regelen omtrent de erfopvolging is Noorwegen aan Zwedens medewerking gebonden.

Onze schets zou onvolledig zijn, zoo wij niet nog de politieke beteekenis van dezen constitutioneelen strijd trachtten in het licht te stellen. Want, gelijk doorgaans bij zulke botsingen het geval is, ten slotte wordt minder om een formeel rechtsbeginsel, dan om een politiek doel gestreden. Dat de constitutioneele wijziging, die door de vertegenwoordiging verlangd, door den koning afgewezen wordt, van groote politieke beteekenis wordt geacht, dat bewijst wel de hardnekkigheid, waarmee beide partijen op haar stuk blijven staan. Nu is dit zeer opmerkelijk, dat jaren geleden even hardnekkig om datzelfde beginsel is gekampt, maar toen de rollen juist omgekeerd waren. Is het thans de meerderheid van den *Storthing*, die op tegenwoordigheid des Ministers bij de vergaderingen aandringt tegen den wil der regeering, vroeger is herhaaldelijk van de zijde der regeering vergunning gevraagd voor haar raadslieden om de vergaderingen bij te wonen, en is even beslist van de zijde van den *Storthing* afwijzend bescheid ontvangen. Zoo voor de eerste maal in 1839, voor de tweede maal in 1842 en voor de derde maal in 1845. Van de zijde der regeering in 1851 wederom voorgesteld, werd deze constitutioneele verandering door den *Storthing* goedgevonden, echter met die beperking, dat elke nieuwe *Storthing* voor zijn zitting (d.i. voor drie jaren) zou mogen beslissen, of hij tot toelating der ministers bij zijn beraadslagingen zou overgaan. Met een constitutioneele bepaling, die in de uitvoering alle mogelijke constitutioneele vastheid zou missen, nam de regeering weder geen genoegen, en zoo bleef elk zijn standpunt handhaven, todat in 1874 de rollen omkeerden en de radicale meerderheid van den *Storthing* de bepaling vorderde, die zij vroeger uit alle macht tegenhield.

Deze schijnbare tegenstrijdigheid laat zich bij nader inzien niet moeilijk verklaren. Rust de grondwet op een zeer strenge scheiding van wetgevend en uitvoerend gezag, in de eerste helft dezer eeuw stond de volksvertegenwoordiging er op, die scheiding ook formeel zoo streng mogelijk te handhaven, omdat zij instinctmatig gevoelde, dat haar zelfstandigheid en onafhankelijkheid groot gevaar zou loopen, als zij het uitvoerend gezag

vergunde bij haar beraadslagingen tegenwoordig te zijn en daarop invloed uit te oefenen. Het Noorsche volk, met een goede dosis gezond verstand begaafd, maar weinig geleerd en onontwikkeld van vormen, duchtte de fijner beschaafde en meer met wetgevend talent begaafde raden der kroon, wier invloed achterdochtige bedachtzaamheid aanspoorde te ontwijken, wilde men hem niet ondergaan. Maar een 60tal jaren politieke ervaring is voor het Noorsche volk niet onvruchtbaar geweest. De uitoefening der politieke rechten heeft kracht en zelfvertrouwen gegeven, heeft het wetgevend talent ontwikkeld. De volksvertegenwoordiging voelde zich allengs tegen de kroon opgewassen en vreesde haar invloed niet meer. Langzamerhand kwam zij tot besef, dat het haar wetgevend gezag niet schaden of beperken kon, als de dienaren van het uitvoerend gezag haar beraadslagingen bijwoonden, ja, werd de overtuiging wakker, dat hun tegenwoordigheid gewenscht was, wilde de wetgevende macht met goed gevolg haar contrôle over de regeering uitoefenen en de ministerieele verantwoordelijkheid tot volle werkelijkheid maken. Gemakkelijk laat zich begrijpen, dat omgekeerd de kroon niet langer het geschenk begeerde, waarom zij voorheen zelf had gevraagd.

Het streven van den *Storthing* vindt ontzaggelijken weerklank bij de natie, wier radicalisme zich scherp teekent tegenover de weinig tegemoetkomende houding der kroon. Daarbij doet zich het verschijnsel voor, geheel afwijkende van hetgeen men elders ziet, dat het platteland de democratische strooming voedt en in de steden de regeering haar steun vindt. Verschillende oorzaken werken daartoe mede. Op het land vindt men de kern der Noorweegsche bevolking, den alouden, vrijen boerenstand, die slechts noode de overheersching duldt der ambtenaarswereld, welke in de grootendeels weinig beteekenende en dunbevolkte steden den toon aangeeft. Staat het peil der ontwikkeling dier landbevolking met haar van de wereld afgezonderd leven niet hoog, de kennis der noodzakelijkste kundigheden is er zeer algemeen verbreid, en men vindt er zoomin de volslagen onkunde als de halfgeleerde betweterij, waardoor de lagere lagen der bevolking in zoogenaamd beschaafdere landen zich onderscheiden. Verschil in stand heerscht er al evenmin als verschil in kennis, daar het vrij arme en voor exploitatie op groote schaal onvatbare land de tegenstelling van groote rijk-

dommen en bittere armoede volstrekt niet kent. Op zijn vrijheid en onafhankelijkheid stelt de Noor zeer hoogen prijs: de aard van zijn land en het leven, waartoe het hem dwingt, bevorderen de ontwikkeling van dien karaktertrek. Dit alles samengenomen verklaart de democratische neigingen bij dat gedeelte van het volk, dat zich overal elders eer door een halsstarrig conservatisme onderscheidt. Die democratische neiging trouwens is dan ook van zeer bijzonderen aard: zij sluit conservatisme niet uit, integendeel de Noren zijn aan de traditie op elk gebied zeer gehecht, en gaan tot nieuwigheden slechts noode over. Hun democratie is dan ook niet een plant van vreemden bodem, en het is niet met quasi-philosophische bespiegelingen over aangeboren rechten of met het nabauwen van elders uitgebroede politieke phraseologie, dat zij effect zoeken te behalen. De grondslag voor hun democratie is de in hun karakter wortelende onafhankelijkheidszin die zich zelf wil zijn en zich zelf ten richtsnoer wil strekken. De revolutionaire onrust is haar vreemd. Een natuurlijke indolentie belet den Noor spoedig in beweging te geraken, maar is hij eenmaal wakker geschud, dan doet zijn taaiheid en vasthoudendheid hem den voor hem liggenden weg ook ten einde afleggen. Dan kan er zelfs een dweepzucht komen in zijn streven, een hartstocht in zijn strijden, die men eerder bij den vurigen Italiaan, dan bij den doorgaans kalmen en berekenenden zoon der koude en kale Noorsche bergen zou zoeken.

Noorwegen verkeert thans in een phase, dat de Noorsche volkskracht is opgewekt en in beweging gebracht. Er zijn zonder twijfel ook vreemde elementen mede in het spel gekomen en er is veel schuim naar de oppervlakte gedreven, gelijk in een tijdperk van geweldige beroering altijd geschiedt, maar in den grond der zaak is het hier een strijd, waaraan het geheele volk meedoet, gedreven door het besef, dat het een werkelijk nationale zaak geldt. De democratie eischt hier erkenning van haar recht om overal en te allen tijde hen tot verantwoording te roepen, aan wie zij de uitvoering harer rechten heeft opgedragen. De weigering des konings vervult haar met achterdocht en wrevel tegenover hem, den vreemdeling, en tegenover de wereld der ambtenaren en der geleerden, die hem steunen omdat zij hun steun vinden in hem.

Het kan zijn - daarover matigen wij ons geen oordeel aan -

dat 's konings weigering om zich te schikken een voorschrift van wijze politiek is. Zoo hij overtuigd is, dat het welzijn des lands het meest bij behoud der bestaande politieke verhoudingen is gebaat; zoo hij in den eisch der natie slechts een volkswaan van den dag meent te zien; zoo hij voorziet, dat tweespalt tusschen de volksvertegenwoordiging en het volk niet kan uitblijven, welnu, dan kan geen verstandige politiek eischen, dat de vorst onmiddellijk het hoofd buige en wijke. Zijn hooge roeping kan hem dan voorschrijven zich te verzetten ter wille der hooge belangen, die op het spel staan. Maar dit zij dan in geenen deele verbloemd: de koning is in dat geval van het standpunt van het strikte recht afgeweken, is, als het vergund is dat woord hier te gebruiken, in staat van revolutie. Gelijk er oogenblikken kunnen komen, dat een volk geen andere uitweg dan revolutie overblijft, zoo zijn er ook voor een vorst oogenblikken, dat hem het betreden van een dergelijken weg is aangewezen. Het zijn uiterste gevallen, en wel tweemaal mag zich bedenken wie op het punt staat dien weg in te slaan. Een diep besef van verantwoordelijkheid is daarbij noodig, van die verantwoordelijkheid, die eerst dan levendig wordt bij de koningen, als zij doordrongen zijn van hun roeping, gelijk die is neergelegd in het nederige en toch zoo fiere devies van den kroonprins uit het Engelsche vorstenhuis: *Ich dien*.

Mr. R. MACALESTER LOUP.

De jongste Nederlandsche werken over Godsdienst-geschiedenis.

Over den oorsprong der godsdienstige denkbeelden, van een evolutionistisch standpunt, door Dr. H. Hartogh Heijs van Zouteveen. Met afbeeldingen. Amsterdam, J.F. Sikken (1883).
Vier Schetsen uit de godsdienstgeschiedenis door Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye, Hoogl. te Amsterdam. Utrecht, C.H.E. Breijer, 1883.
Geschiedenis van het Buddhisme in Indië, door Dr. H. Kern, Hoogl. te Leiden. 2 Dln. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1882-1884.

Drie werken, zoo verschillend als die wier titels aan het hoofd van dit opstel vermeld worden, gezamenlijk te bespreken, mag vreemd schijnen. Inderdaad, het onderscheid is groot. Het kleinste der drie, een werkje van nog geen 200 bladzijden, is wat zijn onderwerp betreft het omvangrijkst; het doorloopt de ontwikkeling van de godsdienstige denkbeelden van hun eersten oorsprong af tot op het Christendom toe en is hoofdzakelijk een vergelijkend onderzoek; het is afkomstig van een dilettant in de godsdienstwetenschap, die noch van dit vak in 't algemeen, noch van een bepaalden godsdienstvorm een bijzondere studie gemaakt en zich tot hiertoe, blijkens de vertaalde of oorspronkelijke werken door hem uitgegeven, op een geheel ander gebied heeft bewogen. Het grootste, een achtbaar werk in twee lijvige deelen, geschreven door een der eerste kenners van de indische oudheid en letterkunde, behandelt de geschiedenis van één godsdienst, het Buddhisme, en nog wel alleen van het Buddhisme in Indië. Het derde, hierboven in de tweede plaats genoemde eindelijk, houdt, wat omvang en on-

derwerp aangaat, het midden tusschen beide; het geeft een korte beschrijving en karakteristiek van een viertal godsdiensten, die het achtereenvolgens bespreekt, zonder ze opzettelijk met elkander in verband te brengen; ofschoon nu en dan, vooral op het laatst, twee gelijksoortige verschijnselen met elkander vergeleken worden, is dit toch geenszins hoofddoel, en de schrijver, geen dilettant maar verdienstelijk beoefenaar der algemeene godsdienstgeschiedenis en theoloog, maakt er toch geen aanspraak op de bronnen, waaruit hij voor de teekening zijner ‘Schetsen’ geput heeft, anders dan uit de tweede hand te kennen. Ik behoef dan ook wel niet te verzekeren, dat ik de drie boeken in wetenschappelijke waarde gansch niet gelijk stel. Maar ik voeg ze bijeen, vooreerst omdat ze den geheelen oogst vertegenwoordigen, dien het jaar 1883 in ons land op dit gebied heeft geleverd[1)], en bovenal omdat het zijn nut heeft, waar men de eene methode moet afkeuren, aanstonds voorbeelden van de toepassing der rechte methode te kunnen aanwijzen. Ook zijn er niet weinig punten, zooals o.a. de waardeering van het Buddhisme, waar de drie schrijvers met elkander in aanraking en soms in botsing komen.

Het werkje van Dr. Hartogh Heijs[2)] geeft volstrekt niet wat de titel zou doen verwachten. 't Is zonderling, dat hijzelf dit niet gevoeld en een anderen titel gekozen heeft. Of liever, hij heeft het gevoeld en er toch niets om veranderd. ‘De vier eerste hoofdstukken’ zoo schrijft hij in het voorbericht, ‘kunnen be-

1) Het werk van Kern is in afleveringen verschenen. Het eerste deel werd in 1882, het tweede op 't eind van het vorig jaar compleet.

2) Van de persoonlijke kwestie hier slechts een enkel woord. Eenige aanhalingen uit brieven van sommige mijner collega's en van mij in de Voorrede van het werkje - aanhalingen waartoe de Hr. H.H. geen verlof heeft gevraagd - hebben velen in den waan gebracht, dat zijn boek door ons werd aanbevolen. De zaak is deze: de Hr. H.H. vroeg, toen hij met de samenstelling zijner artikelen, die destijds achtereenvolgens in het Tijdschrift *De Dageraad* verschenen, meermalen inlichtingen, die hem verstrekt werden. Mij bracht dit in den waan, dat het hem om wetenschap, niet enkel om wapenen tot verdediging eener twijfelachtige stelling te doen was. Toen hij mij nu van tijd tot tijd eenige dier artikelen toezond, doch zonder de latere voor mij meest aanstootelijke bijvoegselen, bemerkte ik wel waar het heen moest, doch voelde mij, als persoonlijk met den schrijver onbekend, niet bevoegd hem mijne critiek mede te deelen. Ik dankte met een paar woorden en voegde er beleefdheidshalve een woord van lof bij voor datgene wat ik meende te kunnen prijzen, o.a. de uiteenzetting van de Krshna- en Buddhalegende. Had ik geweten dat men daaruit mijn instemming met de slotsommen van den schrijver of mijn goedkeuring van zijn methode zou afleiden, ik zou voorzichtiger zijn geweest. De lof, dien de schrijver mij geeft, als zou ik de beste kenner van den Perzischen godsdienst in Europa zijn, is wel wat overstelpend. Misschien, wanneer men een dozijn mannen als Von Roth, Von Spiegel, Justi, Geldner en anderen niet meetelt!

schouwd worden als een *Inleiding* en beantwoorden aan den titel van het geheele werk.' De zeven volgende hoofdstukken, drievierden van 't geheel, beantwoorden daaraan dus niet. Integendeel, zij handelen niet over den oorsprong der godsdienstige denkbeelden, maar 'van het Jodendom en Christendom, beide uit Vuurdienst en Sabeïsme ontstaan, en hun verband met het Parsisme en enkele andere godsdiensten', en worden bekroond door een hoofdstuk over de oudste geschiedenis van het Christendom. Wat mag den schrijver bewogen hebben voor zijn boek een titel te kiezen, die alleen voor de Inleiding past?

Men spanne dus, als men belangstelt in 't aangekondigde onderwerp, zijn verwachting niet te hoog. In nog geen 40 bladzijden worden de volgende kleinigheden besproken: De oorsprong van 't godsdienstig gevoel; het animisme; de ontwikkelingstrappen van den godsdienst; het Fetisisme, het Totemisme, het Shamanisme; de Idololatrie; de mythologische godsdiensten; de periode der reflectie en eindelijk de moeilijke vraag: volksgodsdiensten en wereldgodsdiensten. De behandeling van dit alles in zoo kort bestek kan natuurlijk slechts zeer oppervlakkig zijn. Iets nieuws zal men er dan ook niet in vinden. 't Is niet meer dan een vluchtige compilatie van 't geen anderen reeds lang vóor Dr. Hartogh Heys gezegd hebben. En dat is eigenlijk het geheele werk. Over 't geheel kan men niet beweren, dat de schrijver niet getracht heeft zich vertrouwbare inlichtingen te verschaffen. Niet bij machte tot de bronnen zelven te gaan, heeft hij een aantal schrijvers over den godsdienst geraadpleegd. Op zichzelf maak ik hem daarvan geen verwijt. Bij een wijsgeerig-historisch onderzoek als dit kan men niet alles uit de eerste hand hebben. Maar men zij althans voorzichtig in de keuze zijner zegslieden en neme ook dan nog niet alles aan zonder critiek. Meermalen is Dr. Hartogh Heijs zeer ongelukkig in zijn keuze geweest. Nu nog op Dupuis, Nork en Röth (niet Roth, zooals zijn naam op blz. 84 gespeld wordt), te steunen, is vrij wel ten achteren te zijn, en Pauly's *Realencyclopädie*

en Schömann's *Griechische Alterthümer* als de eenige ‘bronnen’ voor de kennis van Apollo te gebruiken (zie blz. 75) is niet eens voldoende voor gymnasiasten, die een opstel moeten leveren[1)]. Critiek oefent de schrijver zonder twijfel; dat wil zeggen een zekere soort van critiek, geen wetenschappelijke. Alles wat hem te pas komt om zijn stelling te bewijzen gebruikt hij, al het andere laat hij liggen, of, waar het in 't verband van het eerste niet te scheiden is, weerspreekt hij het, waarbij niet zelden blijkt dat hij de bedoeling niet recht begrepen heeft. Kortom, hij is niet op de hoogte om de stof, die hij uit vele boeken heeft saamgelezen, te beoordeelen en zelfstandig te verwerken. Om den oorsprong der godsdienstige denkbeelden te beschrijven, ja zelfs om het eigenlijke, beperktere onderwerp van dit boekske, den oorsprong van het Christendom en zijn samenhang met andere godsdiensten na te gaan, moet men vrij wat meer voorstudiën gemaakt, vrij wat dieper onderzoekingen ingesteld hebben, dan onze auteur instaat was te doen.

Slecht toegerust tot zijn vergelijkenden arbeid, heeft hij daarbij de rechte methode niet weten te vinden. Dat hij het Christendom, zijn overleveringen, leerstellingen en gebruiken, niet alleen van die vergelijking niet uitsluit, maar zich daarmee hoofdzakelijk bezighoudt, is zijn recht. Iedere godsdienst, welke ook, moet een voorwerp zijn van wetenschappelijk onderzoek. Wij kennen in de wetenschap geen verboden gebied, ‘het critiekste’ mag gecritiseerd worden. Zij heeft haar grenzen; die het ontkent heeft haar nooit ernstig beoefend; maar de eene of andere uiting van het menschelijk denken en leven aan haar te willen onttrekken, als een heilige grond dien haar ongewijde voet niet betreden mag, is een verbod waaraan zij zich niet behoeft te onderwerpen. Maar wederkeerig mag men vorderen, dat het vergelijkend onderzoek, op godsdienst en Christendom toegepast, streng wetenschappelijk zij. Dat van Dr. Hartogh Heijs van Zouteveen is dit niet.

Indien kalme onpartijdigheid een der eerste eigenschappen

1) Blz. 170 vgg. geeft de schrijver een eigenaardige beschouwing over Juliaan, dien hij niet den afvallige, maar den wijsgeer noemen wil, en hoog vereert. Uit de noot 1 onder blz. 176 vernemen wij, dat ‘de gegevens die (hem) tot het schrijven van deze beschouwing ... geleid hebben’ grootendeels ontleend zijn aan - ‘de *Revue des deux Mondes* van Juli 1880.’ Zullen wij deze bekentenis naïef, of hoe zullen wij haar noemen?

van den wetenschappelijken onderzoeker moet zijn, dan komt onzen schrijver die titel geenszins toe, want de genoemde eigenschap wordt bij hem volkomen gemist. Met onpartijdigheid bodoel ik niet onverschilligheid, maar eenvoudig rechtvaardigheid. Een der zotste eischen die men aan de beoefenaars der godsdienstwetenschap, zelfs der godsdienstgeschiedenis, gesteld heeft - bedrieg ik mij niet, dan is Renan de eerste geweest die dit vorderde, en 't wordt hem nog gedurig nagepraat - is deze: dat men boven allen godsdienst sta en voor elken zijner vormen onverschillig zij. Dit is volstrekt niet noodig. Een rechter kan rechtvaardig zijn in onpartijdig oordeelen, al moet hij uitspraak doen over de schuld of onschuld van iemand wien hij genegen is; een onderwijzer kan 't zijn voor al zijn scholieren, al voelt hij zich tot den een meer aangetrokken dan tot den ander. Zoo kan men, zich op zuiver wetenschappelijk standpunt stellende, een onpartijdig onderzoek instellen naar den oorsprong, de geschiedenis en de waarde van het Christendom, hetzij men het liefheeft, hetzij men het haat; mits men bij dat onderzoek noch die liefde, noch dien haat in rekening brenge, en zijn slotsommen alleen uit wetenschappelijke argumenten afleide. Dr. Hartogh Heijs wordt in zijn navorschingen nu juist niet door liefde voor het Christendom belemmerd. Aan den eisch, dat men boven den godsdienst sta, heeft hij voldaan. Hij staat er boven. Op blz. 7 leest men zijn positivistische belijdenis. ‘Elk onderzoek naar het absolute, naar de eerste oorzaken of eindoorzaken’ verwerpt hij, ‘omdat de kennis daarvan onmogelijk te verkrijgen is en bespiegelingen daarover dus slechts nutteloos zijn en alleen goed om den menschelijken geest in de kindsheid zijner ontwikkeling bezig te houden.’ Dus ook boven het Christendom staat hij? Ook deze kinderachtigheid ligt reeds vèr achter hem? Integendeel, hij haat het met groote bitterheid, en die iets haat heeft er zich nog niet boven verheven. En nu zou hem, indien hij een echt wetenschappelijk man was, die haat nog niet behoeven te verhinderen rechtvaardig te zijn en zijn oordeel nog niet behoeven te benevelen, evenmin als van de andere zijde de liefde dit behoeft te doen. Maar bij hem is dit wel het geval. Zijn afkeer zou hem streng, scherpziende, onverbiddelijk kunnen en mogen maken; hem maakt hij onbillijk en blind. Men oordeele! Reeds op een der eerste bladzijden

wordt gezegd, dat ‘als het monotheïsme beschouwd moet worden als hooger godsdienstvorm dan het polytheïsme (welke meening de meeste Christenen beweren aan te kleven)[1]’ ‘het Christendom op den ladder der godsdiensten ongetwijfeld zeer stellig’ (het kan moeilijk sterker!) ‘lager (staat) dan het Judaïsme en de Islam,’ en dat het monotheïsme als een hooger vorm uit het polytheïsme is voortgekomen, heeft de schrijver zelf kort te voren gezegd. De Islâm is de rechtstreeksche dochter van het Judaïsme, het Christendom slechts het bastaardkind daarvan, ‘wiens bloed niet van vreemde smetten vrij, maar met Egyptische, Phenicische, Phrygische, Indische en vooral Perzische bestanddeelen bezwangerd is.’ Ja, nog hooger dan dat zuivere Judaïsme en zijn wettige dochter staat het Buddhisme, omdat het pantheïsme, dat uitnemender is dan het monotheïsme, ‘daarin meer dan in eenigen anderen godsdienst tot ontwikkeling is gekomen.’ Dit laatste is dus ‘de hoogste vorm van godsdienst die tot dusver op aarde bestaat.’ Moeten deze fraaie redeneeringen weerlegd worden? Iemand die beweert dat in geen godsdienst het pantheïsme zoozeer tot ontwikkeling is gekomen als in het Buddhisme, heeft geen recht daarover mee te spreken. Iemand, die het Christendom zoo laag schat, omdat hij meent dat zijn oudste overlevering op een verkeerd begrepen zonnemythe berust en zijn eeredienst dus eigenlijk zonnedienst zou zijn, heeft geen recht het Buddhisme zooveel hooger te stellen, welks oudste legende van de mythe van K*r*sh*n*a en andere heroën of goden niet wezenlijk verschilt.

Hetzelfde geldt van een andere redeneering, die niet op den onreinen oorsprong, maar op de vermeende karakterloosheid van het Christendom steunt. In een proeve van rangschikking der godsdiensten naar hun ontwikkeling had ik het Christendom, het Buddhisme en den Islâm, als universalistische of wereldgodsdiensten bijeengevoegd. Dr. Hartogh Heijs neemt dit over, maar wat ik voor deze soort van godsdiensten kenmerkend noemde: hun eenvoud en lenigheid, waardoor zij zich zonder hun karakter te verliezen van volk tot volk kunnen uitbreiden, wil hij, ‘althans wat het Christendom aangaat’ niet laten gelden. Eenvoudig is het Christendom niet, want het heeft

1) Beweren zij het slechts? De schrijver wil blijkbaar zeggen, dat zij die meening aankleven, maar in strijd daarmee handelen.

een zeer ingewikkelde dogmatiek, en lenig is het wel, want het omvat secten en richtingen meer van elkander verschillend dan verscheidene niet aan elkander verwante godsdiensten, verschillend in dogmatiek en in zedenleer: Paus Leo XIII en Prof. Loman, Katholieken en Protestanten, Jesuïeten, Wederdoopers, Mormonen, Mucker, Raskolniks, Heiligen van Oneida-Creek die in gemeenschap van vrouwen leven, en nog zooveel anderen, maar ‘het verliest’ dan ook ‘uit louter lenigheid elk bepaald karakter en verkeert in vollen staat van ontbinding.’ Het is duidelijk dat de schrijver mijn bedoeling niet begrepen heeft; want ik had van de kerkgeschiedenis nog wel zooveel onthouden, dat de feiten waarop hij wijst mij bekend waren. Op de zaak, die ook door Chantepie de la Saussaye besproken wordt, komen wij later terug. Nu vraag ik alleen, waarom deze beschuldiging alleen tegen het Christendom ingebracht? Is deze verscheidenheid daaraan alleen eigen? Men vindt haar in den Islâm evenzeer, en in 't Buddhisme is zij misschien nog grooter; zelfs in de oude godsdiensten, wier belijders niet tot zoo onderscheiden volken behoorden, ontbrak zij niet. Doch in plaats van te onderzoeken of zich dit verschijnsel ook elders dan in het Christendom voordoet en dan een poging aan te wenden om het te verklaren, neemt Dr. Hartogh Heijs het tot tekst voor een bitsen uitval tegen het Christendom alleen. Natuurlijk krijgen wij daarbij weder de afgezaagde bewering dat de schoone zedelessen van het Evangelie evenmin oorspronkelijk zijn als de christelijke dogmatiek; de heeren Tal en Moscoviter hebben immers bewezen dat zij evenzeer in den Talmud te vinden zijn. Van hetgeen Prof. Oort daartegen heeft ingebracht spreekt de heer Hartogh Heijs met geen enkel woord. Het kan hem toch niet onbekend zijn gebleven.

Maar de gevoelens die de schrijver tegenover het Christendom koestert komen 't helderst uit in de schets die hij, blz. 105 vgg., van Jezus' leven, werkzaamheid en karakter ontwerpt. Of Jezus een historisch persoon is geweest, weet hij niet, en ook van Paulus schijnt hij dat te betwijfelen (blz. 138), maar indien hij geleefd heeft, dan was hij, ‘een zeer gewoon volksmenner uit den arbeidenden stand, die, zoo hij niet waanzinnig was, stellig een groote mate van eerzucht bezat, op al wat maatschappelijk boven hem stond schimpte.... en die zijn zedelessen, voor zoover zij goed zijn, ontleende aan de leer

dierzelfde Schriftgeleerden en Pharizeën, tegen welke hij zoo dikwijls optrad.' Eerst, toen hij nog 'visscher op het meer Gennesareth of wel handwerksman' was, 'kwam hij op het denkbeeld als profeet op te treden, welk vak, oudtijds onder de Joden zeer in bloei, in zijn tijd op nieuw in trek was.' Dan gaat hij, gesteund door zijn broeders Jacobus, Johannes, Judas, Simon en Andreas, die van de apostelen van dien naam niet onderscheiden worden, het communisme prediken. Eerzuchtig geworden door den grooten aanhang dien hij zich in Galilea verwierf, geeft hij zich nu uit voor den door de oude profeten voorspelden koning, die Israël tot het toppunt van macht en grootheid zou voeren,' ja, later nog(?), 'voor den zoon van den god der Joden (Jahveh), die immers even goed een zoon bij een vrouw kan verwekt hebben, als de goden der andere volken.' Intusschen, dit is toch wat erg. De heer Hartogh Heijs kan haast niet denken, dat dit uit berekening geschiedde. Het zou ook, zoo oordeelt hij met zijn geestverwant Jules Soury, godsdienstige waanzin kunnen geweest zijn. Hij wil het niet beslissen. De onruststoker, die zijn oproerige straatpredikaties voortzette, werd gevat, veroordeeld en voor den landvoogd gebracht. Misschien rekende hij er op, dat zijn rijke vrienden Jozef van Arimathea en Nikodemus, tegen wie hij dus, ofschoon zij tot den hoogsten maatschappelijken stand behoorden, niet schijnt geschimpt te hebben - zijn voorspraak bij Pilatus zouden zijn, en deze poogden dan ook nog hem te redden, maar het baatte niet. Hij werd gekruisigd, weinig vermoedende 'hoezeer zijn optreden,' niet omdat hij iets beteekende, maar 'ten gevolge van allerlei andere omstandigheden, op den loop der wereldgeschiedenis zou inwerken.'

Deze walgelijke beschrijving, die de vrucht van 't nuchter onderzoek der evangelische verhalen heet, zou reeds genoeg zijn om te toonen, dat de schrijver door zijn haat tegen het Christendom te zeer verblind is om het billijk te beoordeelen en de oorzaken van zijn groote werking gedurende vele eeuwen te begrijpen; genoeg ook, om te bewijzen dat zijn geschrift geen wetenschappelijk karakter bezit, en niets meer dan een pamflet is.

Zijn hoofddoel is den oorsprong van het Christendom op te sporen, en de korte verhandeling over den oorsprong der godsdienstige denkbeelden in 't algemeen moet daarvoor, gelijk wij zagen, slechts tot inleiding dienen. Ik vermoed wel, dat het

nog eenigszins anders is, en dat hij niet zoozeer een wetenschappelijk onderzoek heeft willen instellen, waarvan hij dan de uitkomsten mededeelt, als wel dat hij van een hypotheze, een vooropgezette stelling, is uitgegaan, waartoe dan, met verzwijging of voorbijzien althans van 'tgeen er tegen strijdt, de bewijzen van heinde en ver worden saamgebracht. Maar ik wil eens aannemen dat Dr. Hartogh Heijs door vergelijking van het Christendom met andere godsdiensten tot de slotsom is gekomen, dat het Christendom de bastaarddochter van het Jodendom en eigenlijk een spruit van andere godsdiensten, met name het Pârsisme en het Buddhisme, en dat Jezus Christus inderdaad een zonnegod is, wien men te onrechte een werkelijk bestaan heeft toegeschreven. Dan echter moet ik zeggen, dat zulke gewichtige gevolgtrekkingen, door de bewijzen die hij bijbrengt, niet worden gewettigd.

Twee zaken ben ik met den schrijver volkomen eens. Vooreerst, dat zoowel in de christelijke dogmatiek als in de volksvoorstellingen der Christenen een menigte uitdrukkingen, symbolen, beelden voorkomen aan de oude mythologie ontleend, en dat ook in den christelijken eerdienst vele gebruiken, meestal gewijzigd, doch ook in dien veranderden staat nog goed te herkennen, uit de oude godsdiensten zijn overgegaan. In de tweede plaats geloof ik met hem, dat een ontleding dier dogmen en gebruiken met het oog op die overeenkomst en een nauwkeurige vergelijking van de oude vormen met de gewijzigde, hoogstbelangrijk is. Zoover de leerstellingen aangaat, is dit een soort van vergelijkende godsdienstige taalstudie. Daarbij is 't evenwel niet genoeg in 't algemeen vast te stellen, dat sommige mythen met sommige dogmen in hoofdzaak overeenstemmen, sommige gebruiken der zoogenaamd heidensche volken veel gelijken op eenige godsdienstige handelingen bij de Christenen in zwang, en dan daaruit af te leiden, dat zij identisch zijn. Zeer scherp moeten nevens de punten van overeenkomst ook die van verschil worden opgemerkt. Juist de veranderingen zijn hier van 't meeste belang. Te weten dat een vorm van godsdienstig denken, een symbolisch-mythische uitdrukking, een gewijde handeling den godsdienst waartoe ze oorspronkelijk behoorden, overleefd hebben, en ook na de aanneming van het Christendom, in christelijk gewaad bleven bestaan; dat de oude goden, als heiligen vermomd, uit de

tempels naar de kerken vluchtten; dat de strijd tusschen goed en kwaad, tusschen den thans als eenig waren erkenden en den verworpen godsdienst, door de Christenen beschreven werd in beelden uit de mythen van den strijd tusschen licht en duisternis genomen; dat heeft zeker zijn gewicht. Maar men lette vooral op de wijzigingen in die dogmen en gebruiken aangebracht, de veranderde beteekenis daaraan gegeven, de nieuwe gedachten daarin gelegd. Vooral wanneer men op evolutionistisch standpunt staat, is men daartoe verplicht. Een evolutionist zal toch niet beweren, dat alles steeds hetzelfde blijft en de menschen, vooruitstrevend in alles, in wijsgeerige en godsdienstige beschouwingen maar altijd van 't zelfde kapipitaaltje blijven leven. Tot zulk een vergelijking wordt niet slechts veel kennis, maar ook een fijne tact vereischt en een critische blik. Dr. Hartogh Heijs heeft op de verschilpunten bijna geen acht geslagen, althans daaraan geen waarde gehecht. Hij combineert gaarne en gemakkelijk, maar hij onderscheidt slechts zelden. Hij vergeet, dat, als een Pârsî Vĕrĕthraghna Verlosser noemt, dit wel gelijkluidend is met den naam Verlosser door de Christenen aan hun Heiland gegeven, maar dat het daarom in beider mond nog niet hetzelfde beteekent en de Verlossers zelven ook niet weinig verschillen. Intusschen gaarne wil ik erkennen, dat de schrijver meermalen, in weerwil van zijn partijdigheid, de verwantschap, voor hem de gelijkheid, voor ons de filiatie, van twee denkbeelden of gebruiken juist heeft aangetoond en tot het vergelijkend onderzoek der godsdienstvormen enkele niet te versmaden bijdragen heeft geleverd. Althans voor deskundigen, die 't kaf van 't koren weten te scheiden en hun eigen gevolgtrekkingen weten te maken. Voor lezers die aan deze studiën vreemd, althans voor degenen die met de eischen van een wetenschappelijk betoog onbekend zijn, is er niet veel uit te leeren. Niet zoozeer omdat de vergelijking in den regel te weinig critisch is en de vergissingen zoovele zijn, maar omdat zij niet zoo spoedig bemerken, dat de slotsommen waartoe de schrijver komt door zijn premissen niet gerechtvaardigd worden. Het is hier de plaats niet, om dit in bijzonderheden aan te wijzen. Hier moet ik mij tot de hoofdzaken beperken[1)].

1) De bijzonderheden heb ik in het Theologisch Tijdschrift voor de vakgenooten besproken.

Nemen wij voor een oogenblik aan, dat al de overeenkomsten die Dr. H.H. tusschen de mythologie van verschillende oude volken en de christelijke dogmen, tusschen den heidenschen en den christelijken eerdienst heeft meenen op te merken, volkomen bewezen zijn en dat er op zijn vergelijkingen niets af te dingen is. Dan nog zijn de gewichtige gevolgtrekkingen die hij daaruit afleidt niet gewettigd.

Zijn hoofdstelling is deze: Jezus de Christus is eigenlijk niet anders dan een Zonnegod, meer bepaald de perzische god Mithra. Zarathustra's godsdienst en niet het Jodendom is de voornaamste moeder (de beeldspraak is niet zeer gelukkig; gewoonlijk heeft men maar ééne moeder) van het Christendom. Bovendien hebben ook buddhistische legenden, uit het Oosten vooral naar Alexandrië overgebracht, op de vorming der oudste christelijke legende invloed uitgeoefend. Hoe hij deze beweringen staaft, blijve voor het oogcnblik buiten beschouwing. Stellen wij, dat hij ze bewezen heeft; bewezen namelijk, dat de legende omtrent den Christus, zijn persoon, zijn werkzaamheid, zijn leven en sterven, van 't geen de Perzen aangaande Mithra, de Buddhisten aangaande den Verlichte leerden, niet wezenlijk verschilt. Is Jezus daarom een zonnegod? Neen, want de schrijver zelf erkent, dat zijn vereerders van dien oorsprong der legende niets wisten en haar voor zuivere geschiedenis aanzagen; hem alzoo dus voor iets anders hielden. Zij vereerden dus in hem den menschgeworden Godszoon, die de menschheid met God verzoende, den Verlosser van zonde en dood. Heeft hij werkelijk bestaan en geleerd, dan heeft men, zooals dat met meer historische personen gebeurd is, op hem de reeds bestaande mythische voorstellingen en beelden toegepast; ofschoon het, in 't voorbijgaan gezegd, een raadsel blijft hoe zij daartoe gekomen zijn, als hij werkelijk de halfwaanzinnige eerzuchtige was, dien de schrijver van hem maakt. Heeft hij niet bestaan, dan is toch de ideale Christus, wiens beeld men met behulp der mythologie gevormd heeft, ook geen zonnegod meer, maar wederom een ideale Godszoon, een Godmensch, met goddelijke attributen niet alleen, maar ook met de hoogste godsdienstige en zedelijke eigenschappen toegerust. In beide gevallen heeft men aan de uit het naturalisme voortgekomen mythen een religieus-ethische beteekenis gehecht. En dit maakt, dunkt mij, wel eenig verschil.

Nu is het waar, dat ook reeds in het Pârsisme de oude

naturalistische voorstellingen tot hooger ethisch-religieuse waren ontwikkeld. Toch zou, al geleek de christologie nog zooveel op de pârzische verwachtingen aangaande een Verlosser of op de leer der lang niet zuiver Zarathustrische Mithrasmysteriën, het Christendom noch van het Pârsisme, noch van het Mithradogme een copie zijn. Men vergelijke de godsdiensten zelve met elkander, en men zal, bij overeenkomsten die zich èn zielkundig èn historisch gemakkelijk laten verklaren, een hemelsbreed verschil opmerken. De groote dwaling waarin Dr. Hartogh Heijs mij voorkomt te verkeeren is, dat gemeenschap of verwantschap van vormen, uitdrukkingen, beelden, gebruiken reeds bewijzen dat twee godsdiensten ook als zoodanig niet verschillen of althans dat een van beide dan uit de andere moet zijn voortgekomen. Zij bewijzen niets meer, dan dat zij middellijk of onmiddellijk met elkander in aanraking zijn geweest, en sommige vormen van den eenen in den anderen overgingen. Dit komt in de godsdienstgeschiedenis dikwijls voor, zonder dat men daaruit de gevolgtrekking mag maken, dat het den godsdienst die zich van die vreemde vormen bedient aan zelfstandigheid ontbreekt. Ik geloof niet, dat het christelijk dogme zoo afhankelijk is van het pârsistische of van de Mithras-mythen als onze auteur meent te kunnen bewijzen, maar al moest ik dit toegeven, toch zou ik niet toegeven dat daardoor de oorsprong en het wezen van het Christendom verklaard waren. Mythologie en dogmatiek zijn opeenvolgende en zeker verwante vormen van die poëtisch-godsdienstige taal, waarin men uitdrukking tracht te geven aan zijn geloof. Het geloof is het wezen van allen godsdienst. En het is een illusie te meenen, dat men, door uit zeker psychologisch verschijnsel, waarvan de kiemen reeds bij de dieren zijn waar te nemen, het ontstaan van 't mythisch spraakgebruik te verklaren, den oorsprong van den godsdienst of het godsdienstig gevoel of de godsdienstige denkbeelden heeft aangewezen, tenzij men denkbeelden hier neemt in de letterlijke beteekenis van beelden voor de gedachten en niet in den gebruikelijken zin van de gedachten zelven.

Van geheel anderen aard dan het behandelde werkje zijn de twee geschriften wier bespreking ons nog overblijft, en ook beide verschillen onderling veel. Beide laten de oorsprongen van het Christendom buiten beschouwing en vertoonen niet het pole-

misch karakter waardoor dat van Dr. Hartogh Heijs zich onderscheidt. Het eerste, de *Vier Schetsen* van Prof. Chantepie de la Saussaye is, zooals hij zelf zegt, voor twee soorten van lezers bestemd: de tekst namelijk voor beschaafden, die de uitkomsten van onderzoekingen op het gebied der godsdienstgeschiedenis, ‘waaromtrent maar al te dikwijls misvattingen of vooroordeelen heerschen,’ wenschen te leeren kennen, de noten en bijlagen voor studenten en andere onderzoekers, om hun den weg tot een vruchtbaar gebruik der heilige schriften van enkele voorname godsdiensten te wijzen. De ‘*Geschiedenis van het Buddhisme in Indië* door Prof. Kern maakt een deel uit van die reeks van monographieën over de ‘Voornaamste Godsdiensten,’ die de verdienstelijke uitgever A.C. Kruseman begon uit te geven en waarvan nu zijn opvolger, Dr. Tjeenk Willink, de eenige die er naar 't oorspronkelijk plan nog aan ontbrak in het licht zond. Ook deze verzameling is eigenlijk voor ontwikkelde, in godsdienstkennis belangstellende lezers, niet juist voor vakgeleerden bestemd; al zal men moeten erkennen dat degenen die behagen vinden in de lectuur van la Saussaye's Schetsen, die van Kern's geschiedenis naar alle waarschijnlijkheid wat zwaar zullen vinden. Het grootste verschil tusschen beide werken is echter, dat het eene - en ik zeg dit alleen ter karakterizeering en zonder een zweem van geringschatting - de resultaten van het onderzoek der vakgeleerden meedeelt, niet zonder ze te vergelijken, te wegen, aan de bronnen te toetsen en zelfstandig te beoordeelen, het andere de slotsommen van des schrijvers eigen onderzoek, en wel zeer eigenaardige en oorspronkelijke beschouwingen, als de vrucht zijner studie der oud-indische letterkunde bevat. Eén ding hebben beide met Dr. Hartogh Heijs gemeen; even sterk als deze aan het historisch karakter der oudste christelijke overlevering twijfelt, twijfelen zij aan 't historisch karakter van 't geen omtrent de stichters van den zarathustrischen en den buddhistischen godsdienst wordt verhaald. Wij komen er straks op terug.

De *Vier Schetsen* beantwoorden, dunkt mij, volkomen aan het doel waarmee ze geschreven zijn. Zij munten uit door een gelukkige groepeering der stof, een helderen stijl, een duidelijk verstaanbare uiteenzetting van dikwijls vrij ingewikkelde vraagstukken en zijn dus echt populair zonder oppervlakkig te zijn. Integendeel, ofschoon de schrijver noch Sinoloog, noch Zendo-

loog, noch Indoloog is, en zich dus waar hij de heilige schriften der godsdiensten waarover hij handelt wilde raadplegen, met vertalingen moest vergenoegen, wat daarvan onder zijn bereik viel heeft hij met zorg en oordeel gebruikt, en hij toont van de literatuur zijner onderwerpen, althans van de nieuwste, een uitgebreide, van het belangrijkste een volledige kennis te bezitten. Zijn arbeid staat hooger dan hetgeen men gewoonlijk vulgarizeeren noemt. Wat hij geeft is een historisch-critisch onderzoek. Van iemand die geen der onderwerpen waarover hij handelt tot zijn hoofdstudie gemaakt heeft, kan men op dit gebied geen nieuwe gezichtspunten, nog veel minder verrassende ontdekkingen wachten. Maar het is van belang een geschiedvorscher, met gezond oordeel begaafd en toegerust met degelijke kennis, te hooren over de chineesche wijzen Kong-tse en Lao-tse en over de als godsdienststichters vereerde, hetzij dan mythische, hetzij historische personen, Zarathustra en Buddha. Het werk van Prof. la Saussaye behoort tot het allerbeste wat in dit soort kan worden geleverd, en wij kunnen aan allen die in deze vraagstukken belangstellen, de lezing daarvan met warmte aanbevelen.

Het spreekt van zelf, dat ik mij niet altijd met de gevoelens van den schrijver vereenigen kan, althans niet wat sommige ondergeschikte punten betreft - in de hoofdzaken zijn wij 't doorgaans eens, zelfs daar waar hij van vroeger door mij geuite meeningen moet verschillen - maar het is hier de plaats niet, om die verschilpunten te bespreken. Zij hebben meestal slechts belang voor de mannen van het vak, en ik vind elders wel gelegenheid er de aandacht op te vestigen. Over éen gewichtig vraagstuk echter, door den geachten schrijver in zijn laatste, de VIIIe Bijlage aangevoerd, wensch ik hier eenige opmerkingen te maken. Het is de vraag, of wij nog recht hebben van universeele of wereldgodsdiensten, in onderscheiding van nationale of volksgodsdiensten te spreken, en dan tot de eerstgenoemde het Christendom en het Buddhisme, misschien ook den Islâm te rekenen; ja, erger nog, de vraag is zelfs of er wel van zoo iets als volksgodsdiensten sprake kan zijn, zoodat dan de beide termen der vergelijking niet zouden deugen.

In een proeve van morphologische rangschikking der godsdiensten stelde ik nu twintig jaar geleden voor, deze tot vier hoofdsoorten te brengen, waarvan de laatste, meest ontwikkelde, het best door den naam van universeele of wereldgodsdiensten

kon worden aangeduid. Met eenige wijziging in de karakteriseering der soorten behield ik echter deze rangschikking nog in mijn *Geschiedenis van den godsdienst* (Amsterdam 1876), en noemde ze daar, afgezien van den alleroudsten godsdienst naar welks karakter wij slechts kunnen gissen: polydaemonistischmagische stamgodsdiensten, polytheïstische op een traditioneele leer rustende volksgodsdiensten, nomistische godsdiensten of godsdienstige gemeenschappen op een wet of heilige schrift gegrond, en waarin het polytheïsme min of meer door pantheïsme of monotheïsme overwonnen werd, en eindelijk universalistische of wereldgodsdiensten, die van beginselen en maximen uitgaan. Daar is in deze geheele rangschikking iets voorloopigs. Zij is eigenlijk nog niets meer dan hetgeen men vroeger een Ruygh Bewerp zou hebben genoemd. Over 't geheel geloof ik nog dat zij juist is, maar om haar volkomen te rechtvaardigen zou een karakteristiek althans der voornaamste godsdiensten noodig zijn, die de fijnere schakeeringen en voor al de overgangen, de verbindende schakels tusschen de verschillende soorten deed uitkomen, zooals dat door Kuenen in zijn *Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst* zoo voortreffelijk voor het Jodendom en het Christendom is gedaan. Ik geloof echter dat zoo iets, bij den tegenwoordigen stand van 't wetenschappelijke onderzoek, voor het geheel der godsdiensten nog voorbarig zou zijn. Daarom te meer is alle critiek welkom en ik verheug mij, dat Dr. la Saussaye zijne bezwaren tegen twee der door mij voorgestelde soortnamen heeft openbaar gemaakt.

Pfleiderer en Kuenen zijn van oordeel dat de naam van wereldgodsdienst eigenlijk niet voor den Islâm, maar alleen voor het Buddhisme en het Christendom geldt. Ik laat dit nu rusten, ofschoon ik er niet geheel mee kan instemmen, al loochen ik niet, dat van de drie het Mohammedanisme nog het meest van den particularistischen zuurdeesem had overgehouden. Maar Chantepie de la Saussaye gaat nog verder. Hij meent dat ook bij vergelijking van Christendom en Buddhisme het punt van vergelijking faalt en men daardoor tracht ongelijksoortige verschijnselen onder een zelfde formule te brengen. Ik zie het niet in. De verdediging van Kuenen's vergelijking ‘volksgodsdienst en wereldgodsdienst’ tegen de aanmerkingen van onzen Amsterdamschen ambtgenoot laat ik liefst aan hem zelven over. Maar wat mij zelf aangaat moet ik er op wijzen

dat Prof. de la Saussaye mijn derde soort, de zoogenaamde nomistische godsdiensten, geheel over het hoofd ziet. Nergens heb ik beweerd, dat Christendom en Buddhisme ‘zich (rechtstreeks) uit een voorafgaanden nationalen godsdienstvorm (hebben) ontwikkeld en daaraan ontworsteld.’ Integendeel, het Brahmanisme en het Jodendom waren, naar mijn inzien, reeds geen bepaalde volksgodsdiensten meer, maar zoogenaamde nomistische godsdiensten geworden, en voor den derden, door mij als wereldgodsdienst beschouwden godsdienst merkte ik uitdrukkelijk op: ‘De vóor-islâmische godsdienst der Arabieren is wel geen nomistische godsdienst, maar zonder het Jodendom, om van het Christendom niet te spreken, ware de Islâm nooit gesticht[1)].’ Daarom geldt de opmerking van la Saussaye, dat de beperkte volksgodsdienst, waaruit het Buddhisme zou zijn voortgekomen, een produkt is onzer verbeelding, althans mij niet. ‘Nieuwere onderzoekingen hebben duidelijk geleerd,’ zegt hij (blz. 276), ‘dat in Achter-Indië en in der Archipel de verbreiding van het Brahmanisme aan die van het Buddhisme is voorafgegaan.’ Die onderzoekingen zijn nu juist niet zoo bijzonder nieuw, en ik had er ook wel van gehoord. Maar zij werpen het onderscheid dat wij tusschen de genoemde godsdiensten meenen te moeten maken niet omver. Het is geen uitsluitend kenmerk van wereldgodsdiensten dat zij zich uitbreiden. Ook de zoogenaamd nomistische godsdiensten hebben dat gedaan, allerwaarschijnlijkst echter meestal op eenigszins andere wijs dan de wereldgodsdiensten, namelijk door overheersching of door kolonisatie of althans door verbreiding eener nationale beschaving, niet door zending en prediking. Dat geldt van alle, van het Brahmanisme, althans van het jongere, van het Confucianisme in Japan en Korea, van het Taoïsme onder niet eigenlijk chineesche bewoners van het Hemelsche Rijk, van het Jodendom dat prose-

1) *Geschiedenis van den godsdienst*, blz. 5. Carlo Puini, (*Saggi di Storia della Religione*, Fir. 1882) die mijn rangschikking overneemt, heeft (blz. 25 vgl. nt. 1) bezwaar tegen de vorming van het woord nomistisch, en wil daarvoor nomothetisch in de plaats stellen: ‘Vero è che, mantenendo l'idea che si vuole esprimere con la parola *nomistiche*, cioè religioni aventi un codice sacro, una legge (*nomos*), si potrebbe pure usare l'epiteto di *nomotetiche*, aventi un legislatore.’ Als men ‘legislatore’ maar zeer algemeen opvat heb ik er vrede mee. De andere term waarmee Puini de genoemde godsdiensten wil aanduiden: *Particolariste*, is niet alleen op deze toepasselijk.

lyten maakt, en zelfs zonder twijfel ook van het Mazdeïsme in de verschillende eranische landen en zelfs voor een deel daarbuiten. Ja, wat meer is, ook sommige van die godsdiensten welke wij volksgodsdiensten genoemd hebben, vinden soms ingang bij vreemde volken, is het niet als geheel, dan toch door enkele hunner voorstellingen of gebruiken. De behoefte om zich uit te breiden hebben alle eenigszins ontwikkelde godsdiensten met elkander gemeen. Bij hen vindt men reeds in kiem wat zich eerst in de wereldgodsdiensten in vollen rijkdom ontplooit.

Wat is het dan, dat een godsdienst tot wereldgodsdienst maakt? Voor ik die vraag beantwoord moet ik bekennen, dat de naam, als men er vollen nadruk op leggen wil, voor de godsdiensten die wij er mee aanduiden, niet past. Wereldgodsdienst heeft eigenlijk geen meervoud. Strikt genomen kan er maar één zijn, en in zoover zou Dr. la Saussaye gelijk hebben, wanneer hij den eeretitel alleen aan het Christendom gunt; ofschoon ook dit nog slechts wereldgodsdienst zou zijn in hope en nog vrij wat overwinningen zou moeten behalen, eer het dat ten volle geworden is. Moet men dan liever van internationale godsdiensten spreken, zooals Kuenen ergens voorstelt? Ik meen het tegendeel. Ook nomistische en zelfs volksgodsdiensten zijn dat tot op zekere hoogte geweest. Wereldgodsdienst moet genomen worden in dien zin, niet dat zulk een godsdienst reeds de wereld omvat, maar dat hij er naar streeft, dat hij de wereld als zijn akker beschouwt en in theorie aan zijn arbeidsveld geen grenzen toekent. Zoo spreekt men ook van wereldrijken, ofschoon geen daarvan dat ooit in werkelijkheid geweest is. En hier is niet alleen analogie, maar ook verband. Het denkbeeld van een wereldrijk roept dat van een wereldgodsdienst eerst in het leven, en de stichting van zulk een rijk baant voor de grondlegging van zulk een godsdienst den weg. Indien Alexander zijn veroveringen niet tot Indië had uitgestrekt, de gedachte om het rad der wet in alle landen te gaan draaien en de drie juweelen aan alle volken te brengen, zou misschien niet in het hoofd van een enkelen Arhat zijn opgekomen en zeker niet voor verwezenlijking vatbaar zijn geweest. De machtige heerschappijën die Israël om zich heen zag verrijzen en waarvan het in den regel het slachtoffer was, deden in 't gemoed van zijn profeten het denkbeeld van een hooger heerschappij, het Rijk van Jahveh en van zijn gezalfde

ontwaken en rijpen, waarvan het Christendom de reinste uitdrukking en in geestelijken zin de verwezenlijking is. Ook is het Romeinsche wereldrijk niet slechts aan de verbreiding van het Christendom bevorderlijk, niet slechts de vorm geweest waarin dit het eerst werd gegoten, maar het mag zelfs als een der oorzaken van zijn ontstaan beschouwd worden.

Of wij dan het universalisme alleen opvatten als een feit? Dan, zegt men, kan de naam van universalistische of wereldgodsdienst met volle recht en uitsluitend aan 't genoemde drietal worden toegekend. Zij alleen toch hebben zich in wijden kring over een aantal volken en rassen verbreid. Maar dan is de naam ook ongeschikt om een soort van godsdiensten te kenschetsen. Want dan kunnen er andere zijn, door ons tot een andere, laat ons zeggen lagere soort gerekend, even universalistisch in beginselen, leer en streven, maar door de omstandigheden niet begunstigd en daardoor niet in staat om de grenzen van een volk of van een beperkte godsdienstige gemeenschap te overschrijden. ‘Wanneer men het universalisme wil opvatten niet alleen als een feit maar voornamelijk als een hoedanigheid, dan is er geen reden waarom ook niet andere godsdiensten als de drie genoemde voor deze groep in aanmerking zouden komen. Dan toch wordt ten slotte de vraag, niet of een godsdienst zich geschikt heeft getoond verschillende volken te bezielen en zich naar de omgevingen te wijzigen, maar of hij die geschiktheid bezit, ook al hebben de omstandigheden niet gedoogd dat hij die kracht zou ontplooien.’ Aldus la Saussaye. En als voorbeeld haalt hij den godsdienst van Mani aan, die met geweld verstikt werd, maar zoo dit niet geschied ware naar alle waarschijnlijkheid ook een wereldgodsdienst zou geworden zijn, waartoe zijn universalisme hem volkomen geschikt maakte. Het voorbeeld is niet zeer gelukkig gekozen. Indien er één godsdienst ongeschikt is om wereldgodsdienst te worden, dan zijn het die eklektische godsdiensten, die de beginselen en voorstellingen van verschillende godsdiensten met elkander trachten te verbinden, zonder het ooit tot een zelfstandig geheel te brengen en zonder aanspraak op oorspronkelijkheid te kunnen maken, zooals die van Mani, van Akhbar, van Nânak, en welke er meer zijn. Bovendien treden na het Buddhisme en het Christendom alle nieuwe godsdiensten op met de pretensie van voor de mensch-

heid bestemd te zijn. Dit bewijst nog niets. Het moet blijken, dat ze genoeg algemeen menschelijks in zich hebben, om aan de godsdienstige behoeften van menschen uit onderscheiden rassen en volken te beantwoorden. Blijkt dit niet, dan kunnen wij niet zeggen, wat zij, onder omstandigheden die niet zijn ingetreden, hadden kunnen worden. 't Is er weer mee als met de wereldrijken. Wij geven dien naam alleen aan die monarchieën, welke korter of langer de voornaamste rol in de wereldgeschiedenis gespeeld hebben, niet aan die, welke misschien hetzelfde verlangen koesterden en onder zekere niet verwezenlijkte omstandigheden er misschien in hadden kunnen slagen, maar er metterdaad niet in geslaagd zijn. Waarlijk, het zijn niet die omstandigheden waaraan hier uitsluitend het gelukken of mislukken mag worden toegeschreven. De overtuiging dat Jahveh meer was dan alle goden der Goyîm was in Israël even vast als bij de Assyriërs het geloof in de oppermacht van Assur, en de lust om de heerschappij van hun God te verbreiden ontbrak aan de Israëlieten evenmin. Zijn het alleen de omstandigheden die hen verhinderd hebben een rijk als dat van Babel of Assur, als het Perzische of Romeinsche te vestigen? Men zal moeten toestemmen, dat de eigenaardigheden van het volk zelf, zijn deugden en gebreken beide, dit onmogelijk hebben gemaakt. Niet anders met de wereldgodsdiensten. Het Buddhisme, het Christendom, naar mijn gevoelen ook het Mohammedanisme, zijn dat geworden, daarom noemen wij ze zoo. Ze voldeden aan drie voorwaarden, die men de kenmerken van een wereldgodsdienst kan noemen: ze waren zich bewust geworden van een of althans weinige, oorspronkelijke grondgedachten, de vier heilige waarheden der Buddhisten, die er eigenlijk slechts één is, het Godsrijk als een heerschappij der liefde en des vredes bij de Christenen, de absolute soevereiniteit Gods als de eerste der vijf pilaren van den Islâm bij de Mohammedanen; zij voelden den inwendigen drang om deze hoofdwaarheden de wereld door te verkondigen, een drang sterk genoeg om hen over alle moeilijkheden en tegenstand en vervolging te doen zegevieren; en eindelijk zij bleken metterdaad door hun prediking dringende behoeften van 't menschelijk hart te bevredigen, zoodat zij door velen werd aangenomen. Noem dit succès, zoo ge wilt, dat succès was noch aan toeval alleen, noch aan uiterlijke omstandigheden te danken. Of er

dan geen abortieve wereldgodsdiensten zijn? Misschien wel. Misschien was het veelbelovend knaapje, dat in zijn kindsheid stierf, misschien het embryo dat nooit het levenslicht zag, een genie. Maar in de geschiedenis, zelfs in de philosophie der geschiedenis kunnen wij niet vragen naar 't geen wel had kunnen zijn, maar alleen naar 't geen werkelijk geweest is. Feit en hoedanigheid staan hier niet tegen elkander over. Alleen uit de feiten kunnen wij tot de hoedanigheid besluiten; want wat een godsdienst of een volk of een mensch geworden zouden zijn onder omstandigheden waarin ze niet verkeerd hebben, is moeilijk te bepalen. En daarom als wij de godsdiensten naar hun ontwikkeling rangschikken, dan blijven wij aan 't einde der reeks, laat mij liever zeggen op het hoogste punt de bekende drie, althans twee wereldgodsdiensten stellen en kennen dien titel aan geen anderen godsdienst toe.

Ook tegen de benaming ‘volksgodsdiensten’ voor een der groepen heeft la Saussaye bezwaar. Ook zoodoende voegt men, volgens hem, het ongelijksoortige bijeen. ‘Een godsdienst van den staat gelijk in China, een godsdienst met het volksleven ten nauwste saamgeweven gelijk in Israël, een samenstel van de meest uiteenloopende vormen van geloof en cultus gelijk in Griekenland, waar men wel van een godsdienst van Zeus, van Apollo, van Demeter, maar niet van een godsdienst van Athene of Thebe, en nog veel minder van een Griekschen volksgodsdienst spreken kan: ziedaar enkele vormen, die ons waarschuwen dat onze classificatie gevaar loopt het ongelijksoortige bij elkander te voegen.’ Ik moet erkennen, dat ik deze woorden met de grootste verbazing las. Of een godsdienst staatsgodsdienst zijn zal, ja dan neen, doet hier niet ter zake. Verschillende godsdiensten op onderscheiden standpunt van ontwikkeling zijn dat wel, andere die daarvan in ontwikkeling niet verschilden zijn dat niet geweest. Wat de geachte schrijver over China en Israël zegt, treft mij niet, want ik reken noch het Confucianisme, noch het Taoïsme, noch het Mozaïsme, noch het Jodendom tot de volksgodsdiensten, al zijn de beide eerste uit den chineeschen, de beide laatste uit den israëlietischen volksgodsdienst rechtstreeks voortgesproten. Mijn verbazing geldt de laatste zinsneden. Wij zouden niet van een griekschen volksgodsdienst meer kunnen spreken, evenmin als van een thebaanschen of atheenschen, wel van een godsdienst van Zeus

of van Apollo. Ik moet onderstellen dat mijn ambtgenoot, bij den grooten omvang van ons vak, nog geen gelegenheid heeft gehad om van den Griekschen godsdienst een zoo grondige studie te maken als hij dat van de vier in het voor ons liggend werkje besproken godsdiensten toont te hebben gedaan. Hoe zou het hem anders mogelijk zijn van een godsdienst van Zeus te spreken, als ware dit een op zich zelf staande godsvereering, en dan nog wel den godsdienst van Apollo daarvan te onderscheiden? Beiden, met al de goden van den helderen Olympus, behoorden aan het gansche volk. In polytheïstische godsdiensten, en zelfs in hoogere, heeft men plaatselijke godsvereeringen, maar zij sluiten de erkenning en aanbidding der andere goden van het pantheon niet uit. Apollo te Delphi en Pallas Athênê te Athenen staan noch vijandig, noch zelfs als mededingers over tegen den Olympischen Zeus of de Korinthische Aphroditê. De Zeus van Dodonê en de Zeus Lykaeos van Arkadië verschillen slechts daarin van den Olympischen, dat zij tot een vroegere periode van ontwikkeling behooren; inderdaad zijn zij dezelfde. Staatseenheid hebben de Grieken nooit bereikt. Maar als volk voelden zij zich een. En die eenheid der verstrooide en in een aantal kleine staten verdeelde Hellenen lag, meer nog dan in hun taal, in hun godsdienst, wiens groote middelpunten hen jaarlijks uit verschillende streken zagen samenvloeien om de panhelleensche feesten voor de gemeenschappelijke goden te vieren. Zullen wij ophouden zulke godsdiensten als de Grieksche volksgodsdiensten te noemen, dan moeten tegen die benaming krachtiger argumenten worden ingebracht dan wij van la Saussaye vernamen.

In de laatste plaats spreken wij over Kern's *Geschiedenis van het Buddhisme in Indië*, dat niet slechts in omvang maar ook in belangrijkheid de beide reeds behandelde verre overtreft. Het is verdeeld in vier Boeken. De eerste drie zijn parallel met drie afdeelingen van Oldenberg's *Buddha*; zij handelen over den Buddha, den Dharma, d.i. de wet, de wereldorde, en den Sangha, d.i. de gemeente, eene indeeling die het Buddhisme zelf aan de hand doet. Maar het werk van Kern moest nog een vierde Boek bevatten. Hij wilde niet zooals Oldenberg alleen het leven, de leer en de inrichting der gemeente van den Buddha schetsen, hij wilde de geschie-

denis van het Buddhisme in Indië verhalen, en aan de kerkgeschiedenis is dus zijn laatste Boek gewijd. Niet aan de geschiedenis der buddhistische kerk in alle landen waar zij gevestigd werd evenwel. Indien het al mogelijk ware bij den tegenwoordigen stand van het onderzoek zulk een historie te schrijven, zeker zou dat werk de krachten van één persoon te boven gaan; althans zoo hij iets anders dan een compilatie wilde leveren of een korte samenvatting van het speciaal onderzoek van anderen geven. Kern heeft zich wijselijk tot Indië beperkt; voor de Indische geschiedenis van het Buddhisme vloeien de bronnen al schaars genoeg; datgene althans wat voor de geschiedenis bruikbaar is beteekent, de lange periode en de uitbreiding der gemeenschap in aanmerking genomen, niet veel, en Kern, met zijn strenge critische methode, beschouwt dat weinige nog steeds met achterdochtigen blik. Doch hier is hij geheel op zijn terrein en beweegt zich daarop als een meester; hier kon hij een zelfstandig werk leveren uit de bronnen zelve geput.

Zelfstandigheid, oorspronkelijkheid, niemand zal ze aan deze geschiedenis ontzeggen. Men zal kunnen beweren dat ‘geschiedenis’ nu juist niet de gepaste titel is voor dit boek. Drie vierden er van worden ingenomen, deels door een legendarische levensbeschrijving van den Buddha waarin, naar de schrijver zelf opzettelijk betoogt, geen letter historie maar die zuiver mythologie is, deels door een beschrijving van de lear en inrichting der buddhistische gemeente, en in de geschiedenis, die dan de laatste paar honderd bladzijden inneemt, wordt nog haast meer gecritiseerd en verworpen dan verhaald. De schuld van al die vraagteekens en leemten ligt echter niet bij den auteur, maar alleen aan het gemis van historischen zin dat de Indiërs van alle eeuwen kenmerkt. Ook is het wel niet mogelijk een geschiedenis te verhalen van een gemeenschap, wier aard men niet gekenschetst en wier oorsprong men niet heeft opgespoord. Men kan zich van het Buddhisme een geheel andere voorstelling vormen dan Kern. Zijn beschouwing verschilt van de algemeen heerschende in zoo menig opzicht. Meende men vroeger in het Buddhisme een hervorming, de vrucht eener oppositie tegen het Brahmanisme en zijn drukkende geestelijke heerschappij, wier juk men verlangde af te schudden, een demokratische beweging van de lagere kasten

tegen den onverdraaglijken hoogmoed der Brahmanen te zien, deze meening hadden reeds anderen prijs gegeven en haar onjuistheid was gebleken. Ook Oldenberg en Rhys Davids, de jongste schrijvers over dit onderwerp, stonden haar niet meer voor. Ook zij stelden zich critisch tegenover de legende en de gangbare voorstelling. Maar zij poogden toch, de een meer, de ander minder, historische gegevens uit de legendarisch-dogmatische levensbeschrijving en karakteristiek van den Buddha op te delven, en verwierpen eenstemmig de theorie van Senart, die, voornamelijk op grond van de groote overeenkomst der Buddha- en K*r*sh*n*a-legenden, ook in de eerste louter mythen zag. Kern daarentegen is het met Senart in hoofdzaak eens, al verschilt hij van hem in bijzonderheden niet weinig en al gaat hij in de uitwerking geheel zijn eigen weg. Het is dus niet te verwachten, dat men zijn gevoelens aanstonds algemeen zal goedkeuren. Indien men hem prijst, het is met veel voorbehoud, en zelfs heeft hij hier en daar reeds een zeer onwelwillende beoordeeling gevonden. Maar dat zijn werk niet de vrucht van diepe en veelomvattende studie is, dat zijn stoute ontkenningen en zijn onverbiddelijk scepticisme het gevolg eener gebrekkige kennis van zaken zouden zijn, niemand kan het beweren zonder zich aan onrechtvaardigheid schuldig te maken. Men kan eindelijk in waardeering van den Buddhistischen godsdienst met den geleerden schrijver verschillen. Daar zijn er voor wie hij iets schoons en aantrekkelijks heeft, die althans het goede waardoor hij zich van andere oude godsdiensten onderscheidt niet wenschen voorbij te zien en meenen, dat hij op een hooger standpunt van ontwikkeling staat dan het Brahmanisme of het Hinduïsme. Zelfs zijn er, en daaronder een vakgeleerde als Rhys Davids, een philosofisch schrijver zooals von Hartmann, die er een groote bewondering voor gevoelen, een zekere teederheid, en hem eenigermate als den godsdienst der toekomst beschouwen. Lijnrecht staat Kern tegen hen over. Hij kan zijn minachting voor het Buddhisme en zijn belijders niet verbergen en menigmaal voelt men onder 't lezen, dat hij zich geweld aandoet om het niet nog dieper te vernederen dan hij reeds doet. 't Zijn niet alleen degenen die meenen in het leven van den tegenwoordigen Buddha een historische kern te kunnen ontdekken, waartegen de schrijver menigen scherpen uitval richt. Zij hebben het hard te verantwoorden en eens

wordt zelfs de verwachting uitgesproken, dat de Europeesche critiek, die zoo bekwaam is in 't vinden van geschiedenis in de legende, ‘eenmaal ook de echte van de nagemaakte en de apocryphe relieken zal weten te onderscheiden’ (II, 137). Maar de geloovigen zelven moeten het dikwijls ontgelden. Uitvoerigheid en langdradigheid, zoo vernemen wij (II, 67), zijn voor de Buddhisten groote deugden; bij hen is niets oorspronkelijks dan de verwarring (II, 37); de regelen van 't gewone menschenverstand zijn niet toepasselijk op de hoogere philosophie, Buddhistische en soortgelijke (II, 66 nt. 1); om de kinderachtige voorschriften die men dikwijls in de wet vindt te openbaren, was geen profeet noodig (II, 57 nt. 1). Als Kern verhaald heeft (II, 331) hoe koning Açoka, op verzoek der Singhalezen, hun zijn dochter Sanghamitrâ toezendt om een nonnenorde in te wijden en tevens een tak van den heiligen Bodhiboom, besluit hij dus: ‘Met tranen in de oogen nam de vrome vorst afscheid van den dierbaren boomtak en staarde het schip, hetwelk de kostbare lading overbracht, nog lang met turende blikken na;’ maar een nijdig nootje bij 't woord ‘lading’ waarschuwt ons, dat wij toch aan Açoka geen zuiver menschelijk gevoel moeten toeschrijven: ‘Namelijk den tak, want om zijne dochter bekommerde hij zich niet; dat was maar een vrouwmensch.’ Zoodra de buddhistische vorsten eene of andere euveldaad bedrijven, zorgt Kern er voor hun steeds den naam van ‘de vrome koning’ te geven. Een hunner heet op dezelfde bladzij, met snijdende ironie, ‘een uitmuntend vorst’ en niet zonder reden ‘een onmensch’ (II, 383). Zeer enkele malen slechts wordt een eenigszins welwillender toon aangeslagen. Ik weet mij op het oogenblik maar een paar plaatsen in het 2e deel te herinneren. De eene is waar gesproken wordt van hetgeen Hiuen Thsang in zijn leven gedaan had om zijn vereering voor den Meester te toonen, hoeveel millioenen beeldjes van den Buddha hij had doen modelleeren, hoeveel afbeeldingen hij had laten schilderen. Daarbij merkt Kern op: ‘Zulk een ijver zou men, niet geheel ten onrechte, overdreven kunnen noemen, maar tevens zal men moeten erkennen dat zulk eene volharding onverklaarbaar ware zonder oprechte bewondering en liefde voor den Meester. Waar eenmaal bewondering en liefde is, daar zal zelfverloochening en krachtsinspanning volgen, en van deze hangt ten slotte voor een groot deel het welzijn der maatschappij af.’ (II, 174 vg.)

De andere plaats (II, 46 vg.) is eene idyllische schets van de woningen der buddhistische dorpsgeestelijken in Burma. Ik moet er evenwel bijvoegen dat de schets aan Bigandet ontleend is, en dat Kern niet verzuimt er op te wijzen, dat het in de brahmaansche kluizenarijen al evenzoo is. Nu wil ik gaarne erkennen, dat zulk een verachting van het onderwerp zijner geschiedbeschrijving, zulk een bitterheid daartegen niet strookt met de kalmte, die wij in een geschiedschrijver wenschen en dat zij hem in den regel eenzijdig maakt; dat ook de mannen van de ‘historische kern’ wat minder hartstochtelijke terechtwijzingen, vooral wat minder schimp hadden verdiend. Wij, die Kern van nabij kennen, en bij 't lezen van deze uitvallen de eigenaardige uitdrukking van zijn gelaat meenen te zien en den niet minder eigenaardigen toon te hooren, waarmee de mondelinge mededeeling van zulke vernietigende sententies bij hem in den regel gepaard gaat, wij weten wel dat het niet zoo boos gemeend is als het klinkt; maar de bewonderaars van 't Buddhisme en vooral degenen die nog iets van de historie willen redden, voelen zich, als zij die grimmige uitvallen zoo zwart op wit vóor zich zien, zonder twijfel gekrenkt. Intusschen ik haast mij er bij te voegen, dat ik met het Buddhisme en zijn belijders niet meer ingenomen ben dan Kern. Hoe beter ik het heb leeren kennen, te lager is het in mijn schatting gezonken. En daarom heb ik mij innig verheugd, dat aan zijn europeesche bewonderaars dit koudwaterbad wordt toegediend. Hier is nu niet een modern of conservatief christelijk theoloog, niet een apologeet, maar een in kerkelijk en godgeleerd opzicht volkomen onpartijdig geleerde, die het door en door kent en het in zijn beuzelachtigheid, zijn monnikenbekrompenheid, zijn gebrek aan oorspronkelijkheid ten toon stelt. Zoo iets legt meer gewicht in de schaal dan al de mooie verzen van Edwin Arnold, die van veel talent getuigen maar een Buddhisme van eigen fantazie beschrijven, en dan al de redeneeringen van pessimistische wijsgeeren, die er evenzeer hun eigen gedachten in leggen, of van oppervlakkige pamfletschrijvers, die 't alleen verheerlijken, om des te beter het Christendom te kunnen verguizen.

De voornaamste slotsommen waartoe de studie van het Buddhisme en zijn geschiedenis Kern geleid heeft zijn deze:

De zoogenaamde levensgeschiedenis van den Buddha is zuiver mythe. Buddha is de zon, zijn leven is een jaarkring;

Reeds daaruit en ook uit een aantal andere overeenkomsten moet men de gevolgtrekking maken, dat het Buddhisme van de andere gelijktijdige brahmaansche secten niet wezenlijk verschilt, althans niet meer dan die secten onderling verschillen;

Het heeft zich dan ook niet vijandig tegen het Brahmanisme overgesteld; de buddhistische monniken hebben onderling getwist en ook steeds met de nauwverwante Jaina's te kampen gehad, ten opzichte der Çivaïeten en andere brahmaansche secten was hun verhouding veel beter;

Het Buddhisme is in Indië niet door gewelddadige vervolging ten onder gebracht, maar aan eigen inwendig verval bezweken.

Dit zijn hoogst belangrijke resultaten die, als ze blijken den toets der critiek te kunnen doorstaan, bestemd zijn een geheele omwenteling in de beschouwing van 't Buddhisme te weeg te brengen. Sommigen dezer meeningen zijn reeds vroeger door anderen uitgesproken, maar Kern heeft nieuwe gronden om ze te staven, en hij neemt ze ook niet zoo van anderen over, maar wijzigt ze geheel, zoodat ze bij hem een nieuwen vorm aannemen. Bovendien zijn zij nergens zoo als hier tot zulk een samenhangend geheel verwerkt en met zulk een nadruk verdedigd.

Dat een mythe, onbewust of bewust euhemeristisch, voor de geschiedenis van een persoon, een vorst, een heilige, een verlosser wordt gehouden of uitgegeven, komt dikwijls voor, ook zelfs wanneer geen werkelijk persoon daarachter schuilt. Mogelijk zou dat hier dus ook kunnen wezen. Dat de legende van den Buddha zoo niet geheel, althans voor een groot deel, uit oude mythen is samengesteld, zal niemand ontkennen. Maar Kern gaat verder. Hij loochent niet, dat er een zekere monnik of heilige in Indië kan geweest zijn, die een nieuwen regel ingevoerd en een nieuwe orde gesticht heeft en wiens begaafdheden op zijn tijdgenooten en aanhangers een zoo grooten indruk achterlieten, dat zij hem met goddelijke eigenschappen toerustten en de wondergeschiedenis van den Zonnegod op hem toepasten. ‘Ook willen wij gelooven,’ zoo schrijft hij (I, 255), dat er vóór 300 v. Chr. iemand is opgestaan, die door zijne wijsheid en toewijding aan de geestelijke belangen zijner medemenschen zulk een indruk heeft gemaakt, dat eenige zijner tijdgenooten hem vergeleken met een reeds bestaand ideaal van wijsheid en goedheid, en de nakomelingen hem daarmee geheel vereenzelvigden.’ Alleen loochent hij dat wij iets meer mogen doen,

dan deze mogelijkheid aannemen. In de legende is geen enkele trek, meent hij, die niet uit de oude zonnemythen kan verklaard worden. Zelfs de zachtheid en beminnelijkheid, die men als een eigenschap van den historischen Buddha beschouwt, behoeft niet historisch te zijn, maar is reeds een kenmerk van den koesterenden Zonnegod, die bij de Germanen ook *manno miltisto*, ‘der mannen mildste’ heette en kwam overeen met het brahmaansche ideaal van den *yati* of *mukta*. Omtrent den persoonlijken stichter van 't Buddhisme, indien hij bestaan heeft, *weten* wij niets. De geschiedenis van dezen godsdienst begint met Açoka, omstreeks de helft der 3^{e} eeuw vóor den aanvang onzer jaartelling, en toen bestond de orde reeds sinds enkele eeuwen. Hoelang? wij weten het evenmin, want zelfs de datum van 's Meesters ingaan in 't Nirvâna, d.i. van zijn dood, mag niet als een historisch tijdpunt beschouwd worden.

Deze negatieve beschouwing heeft den schrijver niet genoopt de legende, als der aandacht onwaardig, eenvoudig ter zijde te laten. Integendeel, hij deelt haar, soms met groote uitvoerigheid mee, en verwijst de mythologische verklaringen, waaruit blijken moet dat zij een kunstig saamgestelde beschrijving van den zonneloop in een jaar is, naar de noten aan den voet der bladzijde. Deze verklaringen, rijk aan fijne opmerkingen en verrassende etymologieën, getuigen van scherpzinnig vernuft en uitgebreide kennis. Een nauwkeurig onderzoek zal moeten leeren of zij de juiste, vooral of zij niet wat al te kunstig zijn en bij de scheppers der mythen niet een al te groote kennis der sterrekunde onderstellen. Op dit punt, ik erken het, heb ik nog sterke twijfelingen. Ik wil niet zeggen dat ik de dondermythe van Senart boven de zonnemythe van Kern verkies. De eene behoeft trouwens de andere niet buiten te sluiten. De Zonnegod is meermalen ook de voornaamste held van het onweder. Maar veel verder dan dit algemeene zou ik nog niet durven gaan. Dat het leven van den Buddha, zooals 't in de legende beschreven wordt, zoo nauwkeurig, stap voor stap, aan den loop der zon en haar veranderenden stand ten opzichte der sterren en sterrenbeelden zou beantwoorden - ik kan niet ontveinzen dat op dit punt mijn geloof nog zwak is. Om mij van de juistheid dezer opvatting te overtuigen zou een volledige ontleding der Buddhalegende noodig zijn, die de schrijver natuurlijk in dit boek niet kon geven. Met zijn voor-

name slotsom, die, ook al mochten mijne en anderer bezwaren tegen de bijzonderheden der mythen-verklaring gegrond blijken te zijn, geen verandering behoeft te ondergaan, kan ik mij zeer goed vereenigen. Hij vat haar samen in deze woorden: (II, 254 vg.) ‘Het Buddhisme, zooals wij het kennen, maakt den indruk van te zijn een geestelijke orde, wier patroon de Buddha - om zoo te zeggen de brahmaansche gestalte van den zonneheld - is; eene orde geënt op het volksgeloof. Van de in den mond des volks levende mythen, die reeds een ethischen snit hadden, hebben de monniken een goed gebruik gemaakt; ze met metaphysische begrippen in verband gebracht, en zóó verwerkt dat ze strekken konden tot zedelijke opvoeding van 't algemeen. De idealen van een geestelijk leven, zooals die in de scholen der brahmanen en asceten erkend waren, werden door de Buddhistische monniken pasklaar gemaakt ook voor den burgerman en den geringen stand, opdat ook deze niet verstoken zouden blijven van de zegeningen der wijsbegeerte.’ Deze meesterlijke kenschetsing van het Buddhisme geeft juist terug, waarin het van het Brahmanisme afhankelijk, waarin het oorspronkelijk is. Zij wijst de juiste plaats aan die het onder de godsdienstig-wijsgeerige gemeenschappen en scholen van Indië bekleedde. De overeenkomsten daarmede toonen dat het op denzelfden grondslag stond, een tak is van dienzelfden stam, waarvan men als van den bekenden indischen boom kan zeggen: *tot rami tot arbores*, zooveel twijgen, zooveel boomen. Het verschil maakt duidelijk, waarom het aan de eene zijde bij de eigenlijke Brahmanen weinig ingang vond, aan de andere zijde met de Brahmaansche secten niet in hevige botsing kwam; het wendde zich tot een ander deel des volks; het was voor de lagere standen wat het Vishnuïsme voor de hoogere was; het had slechts éen eigenlijken mededinger, het nauw verwante Jainisme, waarvan het dan ook den felsten tegenstand ondervond. Zijn karakter als godsdienstige gemeenschap, die alle klassen omvatten wilde, doch voornamelijk zich de minder ontwikkelde en tot hiertoe meest verwaarloosde aantrok, verklaart al die gebreken waarmee Kern zoo weinig geduld heeft, maar tevens twee andere feiten. Vooreerst dit, dat het altijd gaarne steunde op de bescherming der vorsten en dat dezen dien steun gaarne verleenden. De groote beschermers van het Buddhisme toch zijn niet de koningen van oud-adellijk geslacht, maar

heerschers van lage afkomst of vreemden oorsprong geweest. Candragupta, de eerste keizer uit het Maurya-geslacht, die het Buddhisme wel niet aannam, maar toch begunstigde, behoorde niet tot een der hoogere casten, maar wordt een Çûdra genoemd. Zijn kleinzoon Açoka schijnt eerst tusschen het Jainisme en het Buddhisme geweifeld en pas in zijn latere regeeringsjaren het Buddhisme te hebben aangenomen; hij was echter wijs genoeg om ook de Brahmanen te beschermen. De groote Buddhist Kanishka was een vreemdeling, een Turk. In de tweede plaats wordt nu ook klaar, hoe juist bij het Buddhisme het denkbeeld kon opkomen om de leer des heils ook in andere landen te prediken, een zendingsijver die bij enkele mededingende secten misschien eenige navolging vond, doch zich daarbij nooit in die mate ontwikkelde en naar mijn overtuiging ook niet oorspronkelijk was. Onjuist is de meening zeker dat het Buddhisme het castenstelsel heeft afgeschaft en zich tegen de heerschzucht der hoogere classen verzette. Maar wel heeft het zich reeds vroeg tot allen gewend, en den toegang tot de gemeente ook voor Çûdra's en zelfs Cândâla's, d.w.z. voor degenen die tot geen der vier casten behoorden, geopend. Van dit universalisme, tot dat wat ook andere volken omvat, is maar eene schrede.

Zullen wij nu klagen, dat deze voortreffelijke karakteristiek van 't Buddhisme, ons hier door Kern gegeven, zoo weinig invloed heeft uitgeoefend op het geheel zijner schildering; dat hij haar wel eenigermate als de slotsom van zijn eerste Boek neerschrijft, maar niet tot grondslag van zijn gansche beschrijving heeft genomen? Zullen wij, met andere woorden, hem er een verwijt van maken, dat hij ons wel den oorsprong, de wet, de inrichting der Buddhistische gemeente en haar geschiedenis in Indië beschrijft, maar de beteekenis van het Buddhisme als godsdienst niet duidelijk genoeg in het licht stelt? Het zou ondankbaar en onbillijk zijn. Hij geeft ons wat wij van een geleerde als hij is recht hadden te verwachten: de vrucht van philologisch-critisch onderzoek, zonder 't welk alle vermeende historie en alle wijsgeerige beschouwing van het Buddhisme in de lucht hangt. Hij heeft het eerst de scherpe grenzen getrokken tusschen een legende, waarin historie verborgen *kan* zijn, en zekere geschiedenis; het eerst helder in het licht gesteld dat het Buddhisme niet een omwenteling, niet een oppositie

tegen het Brahmanisme, maar een zijner secten is, met de andere in menig opzicht verwant en gelijksoortig; het eerst een vertrouwbare geschiedenis van die godsdienstige gemeenschap in Indië gegeven. Zijn Vierde Boek is niet het minst belangrijke, en zonder twijfel het nieuwste gedeelte van zijn werk. Dat werk heeft blijvende waarde, ook al mocht voortgezet onderzoek en misschien ook het openen van nieuwe bronnen tot wijziging van sommige conclusiën noodzaken. Heeft Kern voor den historieus en den wijsgeer nog heel wat overgelaten te doen, 't was met opzet dat hij zich niet op hun gebied begaf, en zij zijn hem veel verplicht, omdat hij den groudslag gelegd heeft, waarop zij moeten voortbouwen, de richting aangewezen waarin het onderzoek zich moet bewegen. Voor elk die het Buddhisme wil bestudeeren of zelfs maar leeren kennen is zijn *Geschiedenis* onmisbaar.

Mits men haar goed gebruike en wel versta. Kern heeft aangetoond, waarin het oorspronkelijke van het Buddhisme niet gelegen was, waarin het van de andere schakeeringen van den Indischen godsdienst niet verschilde, en hij heeft daarbij eenige wenken gegeven waarin men het dan wel heeft te zoeken. Maar hij heeft niet gezegd, dat het van het Brahmanisme en Hinduïsme geheel niet verschilde; en hij heeft ook niet gezegd, dat het eigenlijk zonnedienst was. Nu de zoogenaamde levensgeschiedenis van den Buddha in een zonnemythe is opgelost, zullen velen de oppervlakkige gevolgtrekking maken dat de Buddhisten dus werkelijk zonnedienaars zijn. Die gevolgtrekking zou volkomen onjuist wezen. Wat zij vereeren is niet de zon, niet de zonnegod, maar een mensch, een asceet, op wien al de eigenschappen en mythen van den vroegeren zonneheros werden overgebracht, een mensch, die door zijn onthouding, zelfverloochening en bespiegeling zich tot de hoogste kennis en boven de ellenden van het bestaan verheven, en daardoor aan allen den weg der verlossing en het doel van hun streven gewezen had. Of die mensch werkelijk geleefd, en indien hij een historisch persoon was aan de voorstelling die men zich van hem vormt ook maar eenigszins beantwoord heeft, mag onzeker zijn, maar doet voor de kenschetsing van den godsdienst die zich naar hem noemt weinig ter zake. Zelfs al wilde men het zóó uitdrukken: De Buddha is de asceet geworden zonnegod, dan volgt daaruit nog geenszins dat het

Buddhisme niets meer zijn zou dan het oude mythologisch naturalisme. Zijn ideaal is een ethisch ideaal, het licht dat de Buddha ontsteekt is het licht der hoogere kennis en der verlossing. Dat dit zich rechtstreeks en geleidelijk uit de oude mythische voorstellingen heeft ontwikkeld, mag niet geloochend worden, maar evenmin mag men ontkennen dat er ontwikkeling heeft plaats gehad. Het zijn de oude mythen, maar er is een geheel andere zin in gelegd, zij hebben een gansch andere strekking gekregen, zij zijn godsdienstig-zedelijke dogmen geworden. En dat is, bij alle overeenkomst in vorm, een hemelsbreed verschil.

C.P. TIELE.

Een heldenleven.

> ‘Christianity, as I understand it, lies not in belief but in action. That servant is a good servant who obeys the just orders of his master; not he who repeats his words, measures his stature, or traces his pedigree.’ *Landor*.

> ‘What is General Gordon? He is no common man. It is no exaggeration, in speaking of General Gordon, to say that he is hero. It is no exaggeration to say that he is a Christian. It is no exaggeration to say that in his dealings with Oriental people he is also a genius, that he has a faculty, an influence, a command, brought about by moral means - for no man in this House hates the unnecessary resort to blood more than General Gordon - he has that faculty which produces effects among those wild Eastern races almost unintelligible to us Western people.
> *Gladstone* (Februari 1884, in het Lagerhuis).

Wanneer wij aanschouwen wat om ons heen, wat onder onze oogen plaats grijpt, is er geen blauwig waas van afstand dat scherpe omtrekken verzacht; geen traditie, stemmend als muziek, die gebeurtenissen en personen een zekere wijding geeft, hen door verbeelding adelt. Het is gemakkelijker werelden te ontdekken, die op millioenen mijlen afstands om gekleurde zonnen wentelen, dan weer op nieuw te ontdekken, dat onze eigen aarde nog steeds jong en frisch is, dat in 't gewone, witte daglicht van deze eeuw nog helden leven, en dat groote mannen, edele zielen moedig werken om volken op te beuren, hen te redden van de oude dwinglandij.

Op eigen eeuw en eigen land is menigeen te zeer geneigd te vloeken, wellicht niet steeds beseffend dat voor jonge lieden niets zoo ontmoedigends en verlammends denkbaar is, als het neerslachtig wantrouwen der ouderen in eigen tijd en volk. Zij, die den groei om hen heen niet opmerken, die niet beseffen met welk geloof in de toekomst gestreden wordt tegen onwetenheid, wreedheid en bijgeloof - drie van de machtigste vijanden der menschheid - beweren dat deze eeuw materialistisch is.

Anderen beleedigen kunst en natuur tevens door vuilnishoop en varkenskot te photographeeren, met al die overdrijving van onderdeelen en voorgrond, die verwaarloozing van perspectief en evenredigheid, welke dat werktuigelijk afbeelden kenmerkt, en roepen dan: dit is het beeld van onze omgeving.

Een derde, fijn en geestig opmerker, ziet nauwkeurig wat onzen tijd ontsiert, doch dwaalt wanneer hij meent, dat wat hem hindert niet eveneens in ‘gouden eeuwen’ de maatschappij verzwakt heeft en onteerd.

Zoo hoorde ik een paar weken geleden in de Groote Club te Amsterdam een causerie van den Parijschen journalist Francisque Sarcey over het hazard-spel en de zucht tot dobbelen.

Oorspronkelijk en geestig ging hij na, waaraan de hartstocht voor het spel, die zoo in Frankrijk als bij ons zijn slachtoffers bij honderden laat tellen, het aanzijn dankt. Hij protesteerde tegen het onvruchtbaar ijveren der zedepreekers, die zich er toe beperken spelen af te keuren als zeer zondig, die kaarten 't speelgoed van den duivel noemen, doch die geen mensch dus helpen om te strijden tegen dobbelzucht. Om dat te doen moet men eerst weten hoe de hartstocht voor het spel ontstaat. Sarcey geloofde dat de zucht tot dobbelen een in onze zwakke eeuw door tamme nietsdoeners van strijdhaftige voorouders geërfd instinkt is. De mensch is geworden wat hij is door moedigen strijd in vroeger dagen tegen overweldigende natuurkrachten. Hij heeft zich lang den speelbal van het noodlot gevoeld, maar in plaats van door dit denkbeeld verzwakt te worden, is hij er door versterkt. Klein en nietig gevoelde hij zich tegenover honderde oorzaken, waarover hij niets te zeggen had, maar hij gaf daarom weleer het gevecht niet op. Tegen noodlot en natuurkracht is hij in krachtige eeuwen blijven strijden als een held.

In een toestand van gerijpte beschaving, in een burgermaatschappij die door politie-agenten wordt bewaakt, kan men dien

ouden hartstocht voor den strijd echter niet gemakkelijk botvieren. De meeste onzer, door het gladde, heete strijkijzer der 19de-eeuwsche beschaving ‘plat en glad gestreken’, leiden makke, eentonige levens, waarin niets geschiedt. Men gaat zijn gewone draaiommetje; men staat op, doet zijn dagtaak, poogt wat geld op te potten en wat goeds te eten, en gaat naar bed. Een schoorsteenbrandje is in menig dorp een groote gebeurtenis, die stof tot praten geeft; men krieuwt en kibbelt doch strijdt niet; in menig vak heeft men zelfs geen flauwe kans om eens goed en mannelijk te vechten tegen mededingers of kwaadwillige vijanden. Hoe vindt in zulk makke, zwakke omgeving, terwijl de geheele wereld ontdekt en bekend is, en nergens reuzen te bestrijden zijn, ons geërfd instinkt, dat ons den strijd doet liefhebben, gelegenheid om lucht te krijgen?

Die kans geeft ons het dobbelspel, meent Sarcey. Die niet kan vechten in 't eentonig, dagelijksch leven, in fletsche, kleurlooze omgeving, zoekt 's avonds 's menschen ouden vijand, het noodlot, op, en vangt den strijd aan tegen 't geheimzinnige hazard, dat hij wil noodzaken hem goedgezind te zijn. Al de oude instinkten van den onbeschaafden mensch herkrijgen nu weer de overhand. Elk speler is zoo bijgeloovig als een Afrikaansch wichelaar. ‘*Tout joueur est fétichiste. Il croit à la veine*!’ Als men geen *veine* heeft moet men niet spelen, zegt hij. ‘*O, joueurs, mes frères, je vous défie de ne pas croire à la veine!*’ riep Sarcey uit. Wat zijn er een spelers, die gelooven in het geluk dat het doorboorde dubbeltje hun bracht; aan het ongeluk dat de tegenwoordigheid van deze of gene hun altijd veroorzaakt! Een speler loopt soms twee keer om zijn stoel of gaat verzitten om de kans te keeren. Een hoogleeraar in de wiskunst, die pas Sarcey op de meest onweerlegbare gronden had bewezen, hoe meer dan onzinnig het bijgeloof der spelers is, riep zelf een half uur later aan het speeltafeltje uit: ‘*Sacristie, quelle déveine j'ai aujourd' hui!*’ Dus herwint elke speler het bijgeloof der Afrikaansche inboorlingen in talismannen, amuletten en geheimzinnige invloeden, in zekere tooverkracht van iets dat zij hun *veine* noemen, hun schutsgeest tegen 't Noodlot.

De dobbelaar, strijdend tegen kans en blind hazard, wordt eindelijk schier wezenloos door lange opwinding; een speler die iets geestigs zegt terwijl hij dobbelt, is nog nooit gezien; hij

verliest zelfs geheel het besef der waarde van het geld: hij vergeet beleefdheid, zelfbedwang en al wat ridderlijk en fier is: hij haalt naar zich toe al wat hij halen kan, en dof van oog, ontzenuwd, met een bonzend hoofd en vingers door de kaarten en het geld bezoedeld, gaat hij wanneer de morgen daagt, in 't bleeke daglicht naar zijn huis. Hij heeft met goud gestreden tegen het noodlot, omdat hij in onze treurige eeuw geen strijdperk voor zijn kracht, geen vijand voor zijn staal kan vinden.....

Die arme eeuw!

Gelijk de muildierdrijvers van Cervantes heeft de eeuw altijd den rug gekeerd naar elken kant, van waar de slagen komen. Nu is het volgens een geestig Parijzenaar weder haar schuld, dat societeit-pilaren,

‘Whose tiny pleasures occupy the place
Of glories and of duties.....’

dat het sopperige, laffe, verweeklijkte ras van hen, die alleen voor hun genoegen leven en hun gedachten graag ontvlieden, alleen nog uitkomst vinden in den strijd aan het speeltafeltje met het noodlot dat de kaarten schikt. Ofschoon men, meen ik, in den tijd van Frankrijk's *roi soleil*, zoowel als in de jaren van Holland's bloei, zeker niet minder wild kon speculeeren, dobbelen, spelen dan thans geschiedt, is 't toch de schuld der eeuw, dat dobbelzucht alleen op onze gansch ontdekte en gedwee getemde aarde in de tamme en fletsche levens, van hen die strijden willen maar niet kunnen, wat strijd en geestdrift brengen kan, omdat de tijd der helden lang voorbij is!....

Te huis gekomen van de Groote Club lazen we in de courant hoe het groot en machtig Engelsch volk zich als één man gekeerd had tot een officier, een man van kinderlijken eenvoud en oprecht geloof, om hem te smeeken gansch alleen, door geld noch wapenen gesteund, door de woestijn te snellen naar een ver verwijderde, oproerige, door wilde negerstammen omsingelde stad in het midden van Oost-Afrika, en daar - sterk enkel door zijn vast geloof in God en het vertrouwen, dat het onzelfzuchtigste beheer hem onder negers vroeger had gewonnen - alleen den woesten stormvloed te gaan stuiten. Hij moest - dus eischte Engeland, wetend dat hij 't kon -

alleen door adel van karakter en door tooverkracht van heldeninvloed, een dertigduizend mannen, vrouwen en kinderen gaan bevrijden, die hier en daar op duizend mijlen van elkander, gevangen waren, opgesloten door wilde horden woestelingen, buiten zich zelven door hun haat tegen de Egyptische verdrukkers, door de dweepzieke overtuiging dat de Verlosser, hun door Mahomet beloofd, gekomen was.

En Gordon ging. Hij trok, door een enkelen vriend slechts vergezeld, op een dromedaris dwars door de Nubische woestijn; zonder escorte reed hij zeven etmalen nacht en dag door, en toen hij naderde toog vriend en vijand Khartoem's muren uit om hem te ontvangen, en Arabier, Egyptenaar en neger juichten ter eere van den held der blanken, die slaven en verdrukten steeds tot vriend en redder was. Hij trad onmiddellijk, zonder langzaam en methodisch onderzoek, als redder en bevrijder op. Hij verbrandde op de marktplaats de boeken, waarin de onbetaalde schuld vermeld stond van het overbelaste, onderdrukte volk: hij scheurde van den wand der gerechtszaal de geesels, zweepen en bastinado-roeden, de foltertuigen waarmede Turken en Egyptenaren heerschen, en wierp ze in het telkens hooger vlammend vuur. Hij snelde naar de Afrikaansche bastille, waar twee honderd ongelukkigen, die nooit terecht hadden gestaan of onschuldig waren bevonden, in ketenen en doffe hitte verteerden; hij bevrijdde de gevangenen en brak met eigen handen het huis des onrechts af. Het volk drong om hem heen: kuste de zoomen van zijn kleed: noemde hem ‘vader!’ ‘sultan!’ ‘verlosser!’ ‘held!’

Geen zijner vijanden waagde het zich tegen hem, die alleen was, te verzetten; hij gaf bevelen, die gehoorzaamd werden als had hij Pruisische cohorten om zich heen; hij heeft gedaan wat heel Europa gansch onmogelijk achtte: uit chaos orde en tucht geschapen; den zwarten stormvloed in het land teruggedrongen, totdat hem hulp gezonden wordt; moed, kracht en hoop gewekt; verraders kalm ontmaskerd en gestraft, en dus een bevende menigte van dwingelandij gered en tot een zwarte burgerwacht gevormd.

De klingen der barbaarsche krijgers van Oost-Afrika zijn op hem gericht; het Turks he kromzwaard flikkert in de hand van gluipende verraders; de moedige Mahommedaansche Arabieren - op wier nekken ridder Roland 't zwaard Durandal bij Roncesvalles

bot sloeg - rennen op hem in, met den ouden, woesten wapenkreet van Islam.... doch als de held uit de oude ridderpoëzie staat Gordon onbeweeglijk op zijn post; een Parzival gelijk velt hij de draken neder, ontwapent vijanden, terwijl hij kinderen en vrouwen redt!

Onze eeuw geen heldeneeuw! deze eeuw verbasterd en verlaagd, zoodat slechts dobbelspel wat exitatie geven kan!

Mij schijnt er iets belachelijks in dat schimpen op zijn eigen tijd en volk. Elk man leeft in de eeuw die hij zich kiest, die hij verdient!

Zoo leeft de gouverneur van Soedan, Gordon, die 't schier onmetelijk China eens van ondergang verloste en van hongersnood en roovers redde; die in het oude Ethiopië tot drie keer toe de zwarte reuzen temde, in de eeuw der helden en half-goden van oud-Griekenland.

Een god van Hellas keerde weder!

De held van duizend stoute tochten, Garibaldi, was een fier kruisridder uit de eeuwen van mystiek geloof, een evenknie van Godfried van Bouillon, die voor 't herwinnen van Italie's heilige Jerusalem zijn heldenleven gaf.... Potgieter, nationaal in merg en been, gedrongen degelijk, was vriend van Hooft en woonde op 't hooge Huis van Muiden..... Koolemans Beynen, moedig, hoopvol, altijd nieuwe horizons doorzoekend, was Hollandsch zeeman uit de zeventiende eeuw, vertrouwde van een Heemskerk en een Barents..... Izaäc da Costa sprong in heilige bezieling op, streed als een held voor de ark van het Nieuwe Verbond, hief jubelende de harp der psalmen op en zong ter eer van Juda's leeuw naast Israël's ridderlijken Koning.

Elk onzer leeft in de eeuw die hij zich kiest, die hij verdient!

Laat Gordon's leven, dat om heldenzangers roept, dit ieder leeren, die soms medebromt in 't koor van hen, die de eeuw en 't dierbaar vaderland belasteren. Vertelt dat leven, Holland's ouders, aan uw knapen, wier oogen schitteren en wier jonge harten kloppen, als zij van heldendaden hooren, als zij, die vol van strijdlust, kracht en ondernemingszucht vaak zijn, vernemen, dat er voor avonturen, geuzentocht en heldenstrijd nog zeeën, landen open zijn als in den tijd van Tromp.

Leert Holland's knapen dat nog steeds de wereld jong is voor de jeugd; dat Azië en dat Afrika nog de armen strekken naar half-goden, die zwaarverdrukten willen redden, vergiftige monsters durven dooden.

Beschermt de jeugd van 't volk tegen 't vervloekt gejammer van 's lands kinderen, die 't moederland beschimpen, het nekverlammend opzien naar de reuzen uit eene andere eeuw.

Leert toch uw kinderen, dat de tijd der helden niet voorbij is: maakt hun het hart en de verbeelding warm door het verhaal der wapenfeiten van hun tijdgenooten op zee, op land, in elken kring; toont hun dat straffe orakeltaal tegen deze eeuw vaak onbewuste zelfbeschuldiging is van onze orakels; sterkt dus de spieren van de jonge burgerij, opdat zij hoopvol, moedig de schouderen moge aaneensluiten, om 's lands groot verleden fier te dragen; wijst haar de phalanx helden, die altijd vooruitspringt in 't gevaar, zoowel wanneer in Indië wordt gestreden, wanneer de vlammen om zich grijpen, als wen een kind in 't water valt, of schipbreuk dreigt.

Helden! maar ik verkies de visschers van de reddingboot in onze woeste branding boven de ridders van een duizend steekspelen van Ashby, waar Ivanhoe den Tempelridder neerstoot! De buigende roeiriemen, die de reddingboot doen steigeren tegen bulderende stortzeeën, zijn mij edeler symbolen van heldenmoed dan de lansen der geharnaste ridders of het korte zwaard der Romeinsche wereldveroveraars.

Het is een geluk dat eindelijk en ten langen leste bij ons geprotesteerd wordt door het volksgeweten tegen dat eindeloos schimpen op ons volk, waardoor enkele groote mannen en adspirant groote mannen zich onderscheiden.

Kritiek is noodig. Ze oefent tucht als oostenwind in 't voorjaar.

Doch zij die in den lande snerpenden oostenwind-dienst doen, door te weelderige onbezonnen lenteontbotting van lichtgroene bladeren en witte bloesems te verhinderen, beletten tevens groei, en handhaven den dorren, onvruchtbaren winter, wanneer ze onophoudelijk, zonder rust of genade, met woedend blazen de menschelijke natuur verkillen en verstijven.

Geloof en vertrouwen in het volk wekken kracht, daar ze de harten omhoog beuren.

Ik geloof niet in de opwekkende kracht van de zweep. De geesel der satire verlaagt elk die haar raakt of er door geraakt wordt. De beul, die zwaait met geeselkoorden, is daarbij dikwijls zeer kortzichtig, en ik kan nooit vergeten, dat op het oogenblik dat Juvenalis zijn eeuw verachtelijk noemde, ginds in Judaea de apostelen leefden onder Rome's heerschappij;

dat Griekenland zijn heldeneeuw betreurde, terwijl een Paulus in Athene met veel grooter moed dan die van Hercules den onbekenden God den Grieken voorhield.

Elk leeft in de eeuw, die hij verkiest en waardig is.

Geen leven predikt die bemoedigende waarheid met grooter kracht dan dat van Generaal Gordon. Engeland heeft in hem een man uit Griekenland's heldeneeuw, een heros, die zoowel aan koning Arthur's ridders denken doet, als aan de puriteinen, die door geloof in God de wereld overwonnen.

Hem onderscheiden ‘die edelmoedige getrouwheid, die hooghartige onderwerping, die hare waardigheid bewarende gehoorzaamheid, die toewijding des harten’, waarvan Burke beweerde dat men ze nooit zou wederzien, toen hij op zijn beurt riep: ‘de eeuw der ridders is voorbij!’

Door karakter en gaven uitmuntend; ons het hart omhoog heffend door daden en werken zoo zelfverloochenend als grootsch; ons bekorend en aantrekkend door oorspronkelijkheid, geestdrift en warmte van impulsie en gevoel; ons tot diepen eerbied dwingend door een godsvrucht, die nooit verdampt in dweepzucht, maar frisch en rein en koel blijft; door een geduld, een volharding, een moed en hoop, die schier ongeëvenaard zijn, schijnt Gordon ons de grootste heldenfiguur van Engeland sinds de oude, blinde, roemrijke Milton getuigde voor rechtvaardigheid en God.

Niet zooveel mogelijk te vernemen van wat bekend is van zulk een man, van zulk een kind der eeuw, ware een verlies voor ieder onzer. Hier hebben wij een man, die niet het dreigend noodlot bij de schouders grijpt en schudt, om het te overwinnen, door dobbelsteenen te wibbelen en kaarten te mengen, maar een, die met den kreet: God is groot! vooraan in de bres springt om slavernij, hongersdood, pest en verminking, en al de geeselstriemen van het noodlot op zich zelf af te wenden van ontelbare mannen, vrouwen en kinderen in Azië en in Afrika.

Vernemend hoe hij steeds meer dan zijn plicht deed; hoe hij vol zelfverzaking, onbewusten eenvoud, reine nederigheid, het hemelsche instinkt steeds volgde om op te beuren wat gevallen is en te vernietigen wat laag en wreed is; hoe hij in Azië en in Afrika landen als werelddeelen van roovers en van monsters reinigde, kan elk in Engeland vol geestdrift heden roepen:

‘Und die Sonne Homers, siehe! sie lächelt auch uns!’

Want als een verhaal uit oude dagen, toen nog de wereld jong was, luidt wat Gordon deed. 'k Neem uit dat rijke leven, waarvan 't verhaal reeds vele boeken[1)] vult, een enkele episode hier en daar, die eenig denkbeeld van hem geven kan.

In onzen eigen tijd, in 1862 heerschte in China in de schaduw van Nankin's poreseleinen toren het hoofd der Taipings, opstandelingen, die China bijna tot ontbinding brachten, die verdelgend en moordend het land doortrokken, regeeringloosheid wekten, hongersnood veroorzaakten, en die ten slotte de havensteden en de vreemdelingen aldaar gevestigd met ondergang bedreigden.

Hun hoofd, een schoolmeester, genaamd Hung-tsue-Tsuen, - uit het geminachte ras der heuvel-bewonende Hakkas - had gebruik gemaakt van de ontevredenheid der bevolking van de provincie Kwantung over het wanbestuur van enkele mandarijnen en zich zelf opgeworpen als propheet en koning. Een en ander, hem door een zeer eenvoudigen Amerikaanschen zendeling, die in Canton werkman was, geleerd, had hij in zijn zelfzuchtig brein verdraaid en gansch uit zijn verband gerukt; hij bedacht toen, als onweerstaanbaarste aller beweegkrachten, een nieuwen godsdienst, waarvan hij de Chineesche ‘Mahdi’ was, en deed zich kennen als een godsgezant, die last had om den gouden draken-troon van China te veroveren. De wijze waarop hij zijn zending kenbaar maakte was eenvoudig. Hij spijkerde in 1850 een proclamatie op de deur van zijn huis, die dus aanving: ‘Deze zijn de edele beginselen van den Hemelschen Koning, den Souvereinen Koning Tsuen.’ Hij wist de mannen van zijn stam of Clan der Hakkas voor zich te winnen; twintigduizend hunner wapenden zich en volgden hem, en ten slotte vormden zijn aanhangers een woest en ongeordend leger van honderdduizend man. Nu liet hij zich aanbidden als ‘Hemelsch Koning’ en ‘Keizer van den Grooten Vrede.’ Zijn naaste bloedverwanten, van welke enkelen hem in geest, kracht en krijgsmansgaven evenaarden, stelde hij aan tot Wangs of soldaten-koningen; overal sloten de woestelingen uit de steden, de roovers uit de bergen, de zee-roovers zich bij hem

1) *The Ever Victorious Army*, door Dr. Andrew Wilson. *Gordon's Life* door Hake. *Chinese Gordon*, door Archibald Forbes. *Colonel Gordon in Central-Afrika*, door Birkbeck HM. enz. enz.

aan; als een leger sprinkhanen trokken ze - met menig lang oponthoud in rijke, vruchtbare streken - door de voorspoedigste, vruchtbaarste gewesten van Zuid-China, die ze verwoestten, plunderden, platbrandden. Ze wekten in China afschuw, overal in de wereld ontzetting, doch in Engeland de innige, aandoenlijke sympathie van vele brave doch onwetende vromen.

Nog tot op dit oogenblik bestaat er in Engeland een slag van menschen, die niet in leven en daden, maar in bemoeizieke opwinding uiting zoeken voor godsdienstig gevoel. Deze traktaatjes-wichelaars, ourustig gemaakt door onverteerde theologie, ruien elkander op in den frisschen atmospheer van *Exeter Hall*, door met telkens scheller en schriller stem hun meegevoel te doen blijken voor enkele dwepers, met wie ze het eens gelooven te zijn, of vervloekingen uit te gillen tegen personen en beginselen, die ze kennen noch begrijpen. Op het oogenblik springen en schreeuwen deze snuggere ijveraars, met een zwaren lord-mayor aan het hoofd, om wel beschermde, jaarlijks met duizenden aangroeiende inboorlingen van Afrika te verdedigen tegen die ‘slavenhandelaars’ en ‘slavenjagers,’ de Transvaalsche Boeren.

Dat zelfde slag van welmeenende, doch slecht ingelichte en verstokte philanthropen bestond dertig jaar geleden ook reeds, en toonde zich toen even dwaas in zijn lofzangen als nu in zijn vervloekingen. Het vierde feest en zwaaide opgewonden met traktaatjes ter eere van den ‘hemelschen koning’ van China, den Hakka-schoolmeester en zijn roovers. De goedaardige dwepers, die in godsdienst minder een leiddraad voor onzelfzuchtig leven, dan wel opwinding, gevaarlijk als die van alcohol, zoeken, maken zich in hun bandelooze exitatie vaak de lijf- en ziel-eigenen van een woord. In onze dagen is door een hunner dervishes het woord ‘slaaf’ gesproken met betrekking op de inboorlingen in de Transvaal.... en onmiddellijk buigen de getrouwen voor dat woord; ze werpen zich, met de oogen geloovig potdicht geknepen, in het stof voor dat woord; uit aangewaaide overtuiging onderzoeken ze niet; in de warmte, die opwinding wekt, lasteren ze een weinig; ze zijn de lijfeigenen van het tooverwoord ‘slaaf’, en nu argumenteeren ze, door met de handen voor de ooren om te springen en het mystieke woord ‘slaaf!’ ‘slaaf!’ onophoudelijk uit te gillen.

Toen de Taipings optrokken naar Nanking, was het woord

‘Christen-Zendeling’ het tooverwoord, dat al die goede harten en onnadenkende hoofden van koortshitte deed gloeien. Tsuen was door een zendeling bekeerd; zijn doel was dus een heilig doel, dat door wereldlingen natuurlijk niet begrepen werd; het was niet anders als het evangeliseeren van China! en nu begon het geschreeuw der Christen-dervishes, het wilde springen der traktaatjes-wichelaars. Zonder onderzoek verklaarden de slaven van het tooverwoord zich voor den slimmen, door een zendeling bekeerden, beul van China en zijn evangelie van moord, roof en wulpsche ongebondenheid.

De dwaling, opgewonden, licht uitgerust, zonder bagage, liep zoo snel, dat de nuchtere waarheid haar aanvankelijk niet achterhalen kon, doch eindelijk liep ze zich dood, en we weten enkel nog, dat weleer de feiten verkeerdelijk zijn voorgedragen, doordien in de dagbladen van dien tijd de verkeerde voorstellingen bewaard zijn als wespen in amber.

De Taipings, - aanvankelijk onbewust van het aandoenlijk meêgevoel dat ze bij vrome Engelsche predikanten en vrouwen hadden gewekt - trokken steeds verder en verder, tot ze in botsing kwamen met de beschaving van het Westen, die in ‘'t machtig Chine en rijken van Cathay’ handelshuizen en bijkantoren gevestigd had.

De ‘Keizer van den grooten Vrede’ voerde op de wreedste wijze oorlog; als een tornado wervelde hij door het dal van China's groote rivier, de Yangtze; Nanking werd zijn hoofdstad en zijn soldatenkoningen of Wangs - waaronder Chung-Wang, de Trouwe Koning, uitmuntte naast den Ooster Koning, den Wester Koning en den Gelen Tijger - breidden zijn gezag uit.

Twee opgewonden vrouwen hadden hem vierduizend dappere woestelingen toegevoerd, die hem tot lijfwacht werden. Hun vreemde opschik, hun veelkleurige vlaggen, hun banieren, met afschuwelijke voorstellingen beschilderd, hun lang en fladderend, ongekamd haar gaf aan die rooverbenden het meest barbaarsche uiterlijk, dat vol ontzetting was voor de gedweeë, tamme, gladgeschorene Chineezen, wier rijstvelden ze plunderden, wier vrouwen en kinderen ze roofden.

De ‘Hemelsche koning’ zelf gaf het voorbeeld van een dwinglandij die ijzing wekt. Eén van zijn vermaken was het doodschoppen van enkele der vrouwen en bijwijven, die hij bij honderden telde.

Hij stond schuldig aan grooter wreedheid dan ooit aan eenig

menschelijk wezen werd ten laste gelegd: levend villen en ter dood toe martelen waren zijn gewone straffen. Toen hij, door Gordon overwonnen, ten laatste zag dat 't eind gekomen was, worgde hij al zijn vrouwen en sloeg daarna in wanhoop de hand aan zich zelf, ‘dus de verfoeielijke hoop verijdelende dat een andere dweper zou opstaan om zijn ellendige leer te prediken, want zoo eenig feit het geloof kan dooden aan de inspiratie Gods in den mensch, dan is het de zelfmoord van den profeet.’

De oude tirannij, met adders in de haren en helsche toortsen zwaaiende, bovenmenschelijk bijna in haar woestheid, ging om in China.

De toestand, waarin de dwingeland vruchtbare dalen van het groote China had gebracht, was hartverscheurend.

‘Vreeselijk om te aanschouwen is de verwoesting van het land, en de ellende der inwoners,’ schreef een Engelschman die niet ver van de plaats des onheils verwijderd was. Honderden uitgeteerde wezens, die nauwelijks eenig ander voedsel genieten dan menschelijk vleesch en den afval dien zij kunnen meester worden van de keizerlijke troepen, zwerven hopeloos rond en dolen meer dood dan levend te midden der puinhoopen hunner steden en dorpen. De levenden zijn te zwak om de dooden te begraven, en deze laatste liggen overal verspreid in allerlei staat van ontbinding, de lucht besmettende en den aanschouwer het hart beklemmende.’ Een correspondent schrijft uit het kamp het volgende: ‘Het is verschrikkelijk om te beschrijven, verschrikkelijk om te aanschouwen. Te lezen dat menschen zich voeden met het vleesch van menschen is hartverscheurend, maar hoeveel ijselijker is 't met eigen oogen de lichamen te zien, waar de stukken vleesch zijn uitgesneden. Het is onmogelijk iets te nuttigen zonder walging te gevoelen. De arme ongelukkigen loeren rond met iets onbeschrijfelijk vraatzuchtigs in de holstarende oogen, en met gansche troepen waren zij om de booten, in de hoop een brok voedsel meester te worden. Hun jammerklachten en geween nemen ook den weinigen eetlust weg, die den aanschouwer van zooveel ellende nog mocht gebleven zijn. Ik behoor thans meer dan ooit verhard te zijn, maar niemand kan zonder ontroering getuige zijn van zooveel jammer. De opstandelingen hebben zich van alles wat eetbaar was meester gemaakt en de ongelukkige inwoners aan den hongerdood prijs gegeven.’

Tien jaren lang had de opstand geduurd, en ofschoon de

generaals der keizerlijke troepen, Nanking, - zij het dan ook op onachtzame wijze, en met losse vorming van gelederen - reeds sinds maanden en maanden hadden ingesloten, was de beweging nog verre van onderdrukt, toen in 1859 China in twist geraakte met de Europeesche mogendheden.

De mishandeling en verminking van de vertegenwoordigers van den Britschen gezant, die verraderlijk waren gevangen gezet in Peking, maakte dat Lord Elgin de Chineezen aanzeide, dat hij geen verdrag zou teekenen behalve binnen Pekings muren; de Franschen en Engelschen trokken op; rukten de hoofdstad binnen, plunderden en verbrandden het weergaloos prachtige zomerpaleis, vernederden den trots der Mandarijnen en straften den Keizer voor zijn medeplichtigheid aan het verraad.

Dit geschiedde in 1860; doch de twist was het vorige jaar begonnen en had de aandacht der Chineesche regeering afgetrokken van de Taipings. Voor de zesde keer ontzette de ‘Getrouwe Koning’ nu Nanking; de Taipings vielen met vernieuwde woede de keizerlijken aan en feller dan ooit zwaaide de tirannij met de brandfakkel.

Op het oogenblik zelf dat Frankrijk en Engeland in oorlog waren met China, werd het groote rijk van binnen verscheurd door den met nieuw leven bezielden, gruwelijk wreeden opstand. Terwijl de Engelschen hun troepen debarkeerden om tegen de hoofdstad van het rijk op te trekken, vroegen twee gouverneurs van Chineesche gewesten hun bijstand tegen de oproerlingen, die Sanchow en Hangchow, twee van China's grootste en rijkste steden - waarvan een Chineesch spreekwoord zegt: ‘Omhoog is 't paradijs, maar hierbeneden hebben we Sow en Hang’ - genomen, geplunderd en half uitgemoord hadden. Shanghai werd bedreigd en zoowel om die stad te beschermen als uit menschlievendheid - daar de rooverbenden in China vrouw nog kind spaarden - werd die bijstand geschonken, waardoor de Taipings terug werden geslagen van een Chineesche stad door de verbonden Engelschen en Chineezen, terwijl andere Engelschen iets verder tegen de hoofdstad zelve van China optrokken, om die te plunderen, en het zomerpaleis met zijn ongeëvenaarde schatten te verbranden. Hier steekt de werkelijkheid der verbeelding van Arabische vertellers de loef af! Juist geschikt voor een tooververhaal, als *Alice in Wonderland, of de wereld, onderste boven* is zulk een broederlijk arm aan arm gaan van een Engelschman en Chi-

nees in de eene provincie, terwijl ze nauwelijks in de volgende provincie den voet zetten of ze pogen elkander te keelen!

China is en blijft een rijk dat steeds doet denken aan de vreemde landen door Gulliver bezocht, aan het tooverland achter den spiegel. Het meest moderne boek op de lagere school in gebruik is duizend jaar geleden geschreven. Officieele publicaties blijven nog mededeelen dat Engeland schatplichtig is aan China, en niettegenstaande al de beleefde woorden van dien gladden diplomaat, Markies Tseng te Folkstone - die verklaart dat zijn landgenooten de tegenwoordigheid van vreemdelingen in hun land zeer op prijs stellen, ja, er naar verlangen! - blijven de Chineezen, steeds opgeruid door de mandarijnen, alle buitenlanders haten als ‘vreemde duivels’.

Toch moesten in 1862 die ‘vreemde duivels’ nog eens om hulp gebeden worden.

De ‘Hemelsche Koning’ gaf den ‘Getrouwen Koning’ last om opnieuw op te trekken. Deze verklaarde in een proclamatie:

‘Wij moeten Shanghai nemen om ons gebied af te ronden’ en ‘de rook van brandende dorpen kondigde zijn nadering aan’, gelijk Forbes schrijft.

Ontzetting maakte zich van al de Europeanen, daar gevestigd, meester. Het groote rijk trilde op zijn grondvesten en wankelde. De eene stad na de andere viel. Pagodes, tempels, alles werd verbrand. Wilde regeeringloosheid dreigde; vol schrik vroeg China's keizer weder bijstand aan Europa. Geeft hulp en redt ons! smeekten ook de Engelschen in China aan hun land. Ze hadden geld bijeengebracht en een kleine troep Europeesche avonturiers, zooals die in een haven van het Oosten zijn te vinden, verzameld. Van dit gespuis, dat moed aan roofzucht paarde, was eerst een zekere Ward en later Burgevine, beide uit Amerika, het hoofd. Wanneer ze wonnen, plunderden zij echter de Chineezen en ontstalen den afgodsbeelden hun juweelen oogen; ten laatste lieten zij zich door gebrek aan tucht verslaan, en Li Hung Chang, de commandant der keizerlijke troepen en gouverneur van de Provincie Kiang, vroeg aan de Engelsche regeering, om een Britsch officier, die deze boekaniers tot sterke hulptroepen vormen wilde.

‘De eenige man daartoe in staat is Gordon!’ riep elk in 't Britsche leger, die hem in het vuur gezien had zoo in de Krim als China.

Hij had het eerst den oorlog leeren kennen in de gestrenge oefenschool der Krim, tijdens den ‘zwarten winter.’ In zijne nederige positie van luitenant bij de genie had hij de aandacht zijner chefs getrokken, niet slechts door energie en moed, maar ook door een bijzondere geschiktheid voor den krijgsdienst, die zich bij de loopgraven voor Sebastopel toonde in een persoonlijke bekendheid met den toestand van den vijand, gelijk geen andere officier die bezat. Hij was 't dan ook, die steeds werd uitgezonden om de bewegingen der Russen te verkennen.

Gordon, een jonge man nog slechts van dertig jaren, die pas tot majoor bevorderd was als belooning zijner diensten, nam de benoeming aan, welke aan velen met een doodvonnis gelijk scheen te staan. Hij is een zoon uit een ras van krijgslieden; zijn vader, grootvader, overgrootvader zijn allen bevelhebbers van Britsche troepen geweest, terwijl zijn moeder een dochter is van het geslacht der Enderby's, groot als handelaars en reeders. Zij was de dochter van Samuel Enderby, wiens schepen, gecharterd door de Oost-Indisçhe Compagnie, die ladingen thee naar Boston brachten, welke in 1773 overboord geworpen werden door de als Indianen vermomde burgers, als een protest tegen de dwinglandij van het moederland, dat van dit oogenblik af een opstand had te bestrijden die zegevierde. De Enderby's openden met hun walvisch-vaarders de zuidelijke Poolzee; ze waren pioniers tusschen de eilanden der Stille Zuidzee en in de wateren van Japan; ze waren zelve kloeke zeevaarders..... van een moedig ras komt dus de man, die 't onstuimige bloed van chargeerende ruiterofficieren geërfd heeft, zoowel als den kalmen heldengeest en het zelfbedwang van zeeploegers en landontdekkers, aan wie nood bidden leerde in geslacht na geslacht.

Toen Charles Gordon zijn aanstelling ontving, keerde hij zich het eerst tot zijn moeder. Heeft er wel ooit iemand op aarde heldendienst gedaan, die afstamde uit eene moeder zonder veerkracht, zonder kloeke ziel? Aan de moeders dankt men de mannen die uitmunten, die ons ras op hooger standpunt brengen.

De heer Hake, die aan de Gordons verwant is, beschrijft die moeder als ‘een merkwaardige vrouw.’ Ze bezat een volmaakt humeur; ze was steeds opgeruimd onder de hachelijkste omstandigheden en ze dacht altijd aan anderen; zonder ophef te maken bestreed ze moeielijkheden en ze had een zeldzame gave

om alles van de beste en lichtste zijde op te nemen. Gedurende den Krim-oorlog kenden hare zorgen geen einde; ze had drie zoons en vele na-verwanten in de voorhoede. Ze was volkomen berekend voor deze lange spanning. Onbewolkt bleef haar hoopvolle moed; den geheelen dag wijdde ze zich aan wat haar kinderen, haar vijf zonen en zes dochters, in Engeland of ginds in het barre schiereiland noodig hadden; haar zonnige geestkracht hield haar rusteloos aan het werk, zoolang er een plicht te vervullen of een vriendelijkheid te betoonen was.

Tot deze bewonderingswaardige vrouw - dochter en moeder van helden - wendde zich haar zoon, toen hij in Maart 1863 benoemd werd tot hoofd van een ongedisciplineerd leger van Chineezen, dat pas verslagen was onder een commandant, die wegens roof en knevelarij moest worden afgezet.

In welken geest hij die moeielijke taak aanvaardde blijkt uit den volgenden brief aan haar: ‘Ik ben bevreesd dat gij zult afkeuren dat ik het bevel heb op mij genomen van de Chineesche troepen te Sung-Kiang en dat ik nu een mandarijn ben. Ik heb dezen stap gedaan na overweging. Ik ben overtuigd dat ieder die bijdraagt om dezen opstand te onderdrukken, een menschlievende taak verricht, die tevens krachtig strekken kan om China voor beschaving te openen. Ik zal niet roekeloos handelen, en, steeds aan uw en vaders wenschen denkende, pogen zoo kort mogelijk hier te blijven. Ik kan zeggen, dat zoo ik het bevel niet op mij genomen had, het leger geloof ik uit één zou zijn gespat, en dat de opstand in al zijn ellende dan nog jaren lang zou voortgaan. Dat zal nu, vertrouw ik, niet gebeuren .... Ik geloof dat ik een goed werk verricht!’

De Chineezen verdrukt, bestolen door vriend en vijand, door hongersnood geteisterd, en niet in staat hun velden te bebouwen, hoopten dat ten laatste uitkomst naderen mocht. Ze hadden al sinds lang over hun verwoeste rijstvelden en langs de bosschen naar zee uitgekeken, en toch kwam de ridder niet die hen verlossen zou. Doch is dat glinsterende licht tusschen de boomen wellicht de verre glans van zijn wapenrusting?

Ja, Gordon naderde, doch hij begon met het volk, dat naar redding dorstte, te leur te stellen. Hij was niet gereed; enkel tucht en kennis zouden iets vermogen, als hij een handvol Chineezen wilde aanvoeren tegen duizenden moedige barbaren. Hij vroeg daarom een paar maanden uitstel voor hij optrad,

want eerst moest hij 't terrein verkennen. De streek om Shanghai, dertig mijlen 't land in, bracht hij nauwkeurig en uitvoerig eerst in kaart. Hij drilde 't kleine leger boekaniers met ijzeren vuist; hij strafte streng die wreed was of die roofde; hij gaf soldij, verbood het plunderen van den vijand en voerde Britsche krijgstucht in. Toen hij zich dus had laten kennen aan zijne mannen als een meester, aan de Chineezen, die zoo lang naar redding hadden uitgezien, als een weldoend held, verklaarde hij te zullen breken met het krijgsplan tot nu toe gevolgd. ‘De verdediging van Shanghai en zijn buurschap is slechts mogelijk als ik aanval en in het land der Taipings zelf den oorlog breng,’ zeide hij tot den bevelhebber der Keizerlijke troepen en tot de bewoners van Shanghai, die beurtelings smeekten en bevalen dat hij blijven zou tot hun verdediging. Maar hij volhardde. ‘Ik moet de Taipings isoleeren van 't overige China en de zee,’ verklaarde hij, en hij besliste dat het plicht was den sleutel van de positie der rebellen te veroveren, door Soochow te gaan nemen, een stad aan 't groot Kanaal, halfweg tusschen de hoofdstad Nanking en zijn eigen hoofdkwartier in Sang-Kiang.

Om daarte komen had hij echter eerst een paar steden tenemen en een te ontzetten.

Het is altijd bezwaarlijk van krijgsverrichtingen verslag tegeven, wanneer geen terreinkaart vele woorden overbodig maakt door met lijnen te beschrijven. Bovenal is 't lastig als men van 't land der Mandarijnen spreekt, welks steden namen dragen, wier vreemde klank ons grillig schijnt als 's lands pagodes, ons oor verbijsterend, zoodat het geheugenis verliest.

Het land waar Gordon binnen twee jaar tijds tot drie en dertig keer toe slag leverde, moet echter aangeduid. 't Is het district van Kiangnan, dat zich uitstrekt tusschen den beneden-Yantsze, waaraan Nanking ligt, ten Noorden, en de baai van Hangchow ten Zuiden, die gezamenlijk een stomp schiereiland vormen, van welks oostelijken uithoek Shanghai een twintig Engelsche mijlen verwijderd is.

Wij zouden ons er in menig opzicht te huis gevoelen, want 't land is vlak, dichtbevolkt, doorsneden van ontelbare rivierarmen, kanalen en slooten, en sommige deelen liggen een voet of wat beneden het oppervlak der zee. In dit spinneweb van wateren, ontbloot van wegen, drassig en bedriegelijk, trad nu de jonge Gordon op, en dra begrepen zijn soldaten het

nut van den tijd van strategisch talmen, die aan 't in kaart brengen van 't moeilijk terrein gewijd was. ‘Hij kende’ zoo schreef een der officieren, ‘elke eigenaardigheid van het land beter dan iemand anders, inboorling of vreemdeling, veel beter dan de opstandelingen, die het jaren lang gedeeltelijk in bezit hadden gehad.’

De soldaten, niet langer beurtelings met overmoed en zwakte ter slachtbank gevoerd, zegenden den nieuwen veldheer, die niet gelijk Hooft van Karel den Stoute getuigde: ‘te brusk was, om, door veerzienigheit ende voorbereiding, een stuk te beleiden.’

Zijn beleid en ‘veerzienigheit’ wonnen juist het pleit van ruwe kracht.

Daar er geen anderen vasten grond te vinden was dan hier en daar een rijstveld, dat niet overstroomd was, en het jaagpad langs het water voor de Chineesche trekschuit, besloot Gordon een vloot platboomde schuiten uit te rusten, als gold het weer 't ontzet van Leiden. Twee stoombarkassen, die slechts drie voet diepgang hadden, dienden om te sleepen.

Hij stoomde met zijn vloot van groenten- en modderschuiten den Yangtze-Kiang op, met zooveel voetvolk en veldgeschut als zijn twee kleine stoombooten vervoeren konden, en tastte Fuchow aan, een stad die aan den zuider-oever lag en aan de eene zijde door de Keizerlijken bewaakt werd.

Dit oude rooversnest bestreek de rivier tot Chanzow toe, een grootere stad, die door den ‘Getrouwen Koning’, met zijn Taipings belegerd en met 32 ponders beschoten werd. Fushan werd stormenderhand ingenomen, nadat bresgeschoten was, en nu rukte Gordon onmiddellijk, zonder zelfs een uur te rusten, tot het ontzet van Chanzow op. De belegeraars vluchtten en de stad, welke het zwaar te verantwoorden had gehad, was bevrijd door den jongen overwinnaar, die door de Mandarijnen met plechtig vertoon van dankbaarheid ontvangen werd. In de poorten en op de muren grimmelde en wriemelde het van volk, daar de stad vol vluchtelingen uit de dorpen was, en met onbeschrijfelijke geestdrift ontving die menigte haar bevrijder.

Bij het optrekken naar de stad had hij in het verlaten kamp des vijands een vijf-en-dertig lijken van keizerlijke soldaten gevonden, die gekruisigd en toen boven vuur langzaam geroos-

terd waren, waardoor hij had leeren beseffen welk lot de beschermelingen van Exeter Hall den Chineezen bereidden.

Hij liet driehonderd man als garnizoen in Fushan en keerde toen met zijn platboomde vloot terug naar zijn hoofdkwartier te Sung-Kiang, om zijn drieduizend Chineesche soldaten beter te drillen en in krijgstucht te oefenen. Ze waren de minderen der Taipings in moed en lichaamskracht; een ziel moest het grove lichaam ingeblazen worden. Gordon begon met uit de gevangen opstandelingen die te kiezen, welke zijn menschenkennis en instinkt hem aanwees. Gewend aan strijd en ontbering wonnen ze bij Gordon bovendien eerlijke behandeling en soldij. Dit scheen hun 't paradijs: ze vochten met vreugde tegen hun dwingelanden van gisteren, en gaven, in hun angst om deze weder in handen te vallen, een voorbeeld van moed en doodsverachting in den strijd. Gordon's leger was gewapend met ouderwetsche gladloopsgeweeren, doch een driehonderd scherpschutters hadden Enfield-buksen. Er was veel veldgeschut, niet minder dan 52 stukken van groot kaliber, en hiermede leerde Gordon zijn Chineezen handig omgaan. De onderofficieren waren allen ook Chineezen. De officieren waren zonder uitzondering Amerikaansche en Europeesche avonturiers, moedig, twistziek en tuk op buit, doch onbesuisd, als gedreven door die berooidheid van geld en have, welke bovenal waaghalzen maakt.

Terwijl hij bezig was zijn leger te disciplineeren, werd het bekend hoe het opperhoofd der rebellen in de groote stad Taitsan - 35 mijlen ten Noorden van Shanghai gelegen en door een heirweg met Soochow verbonden - had aangeboden de stad aan de keizerlijke troepen over te geven. Toen deze binnenrukten, werden ze allen verraderlijk ingesloten en twee honderd hunner werden gemarteld en onthoofd. ‘De stad van den verrader moet het eerste vallen!’ riep Gordon. Taitsan werd verdedigd door tienduizend man, aangevoerd door Engelsche, Fransche en Amerikaansche renegaten, die het geschut bedienden. Gordon met zijn drieduizend man nam eerst de forten op den weg naar Taitsan, sneed allen toevoer van de stad af, en na bres te hebben geschoten in de palissades en de muren en een brug van booten te hebben gelegd over de gracht, bestormde hij de stad. Het hagelde kogels over hem heen; vuurkogels staken de booten in brand, doch,

na twee keer te zijn teruggeslagen, werd door hem de stad genomen en de bezetting, in paniek voor wat zij de ‘onoverwinlijke armee’ van Gordon noemden, verloor al vluchtende een duizend mannen, die in 't wild gedrang in Taitsan's poorten verstikt en vertreden werden.

Gordon verloor zijn besten officier, kapitein Banning, en twintig man, terwijl 142 soldaten gewond werden. Hij versterkte echter zijn leger met zeven honderd gevangenen in dienst te nemen bij het ‘onoverwinlijk leger,’ *the ever victorious army*, gelijk het genoemd werd.

Hij schreef omtrent dit krijgsbedrijf aan zijn moeder in een zijner eenvoudige brieven:

> ‘Ik marcheerde, toen ik tijding van het verraad kreeg, op Taitsan af; bestormde den eenen dag twee palissades en den volgenden dag de stad. De oproerlingen streden wel, maar het baatte niet, de stad viel. Taitsan's inneming is van belang en zeer verdiend na het verraad. Een groote uitgebreidheid land ligt nu voor mij open; de generaals der keizerlijke troepen waren opgetogen en zeiden allerlei beleefdheden over de hulptroepen. Ik ben nu een Tsung Ping Mandarijn (dat is een mandarijn van op een na den hoogsten graad) en heb veel invloed gekregen. Overveel geef ik daarom niet.
> Ik ben zeker overtuigd, dat ik wel deed dit commando op mij te nemen, gelijk u ook zoudt zeggen, indien u den onbarmhartigen aard der opstandelingen zaagt. Dit is een groote stad en ze was sterk verdedigd. Het is een Fu of hoofdstad.’

De Chineesche troepen, de Keizerlijken, die zes mijl van de stad af lagen, vatten zeven vluchtelingen, die plegers waren geweest van het verraad, dat honderden Chinezen binnen Taitsin lokte en het leven kostte. De Keizerlijken vonnisden hen naar landsgebruik: met een pijl door de armen werden ze vijf uur lang te pronk gesteld en toen onthoofd.

Deze straf, waaraan Gordon part noch deel had en welke werd opgelegd door bevelhebbers, over wie hij niets te zeggen had, een straf waartegen hij krachtig protesteerde, zoodra ze hem ten oore kwam, gaf den vromen vrienden der Taipings in Engeland weder aanleiding tot vertooning en misbaar.

Al de huiszittende dwepers met slappe lendenen en beweeglijke tongen begonnen met hun schreeuwen het land weer

in rep en roer te brengen. Een Anglikaansche bisschop - die van Victoria - voerde de gillende broederschap aan, en riep den minister van buitenlandsche koloniën, lord Russell, te hulp om Gordon te straffen.

De '*sentimentalists at home*', klaagt Hake, stemden zonder onderzoek met den bisschop in en aan Gordon's naam en positie werd tijdelijk niet weinig kwaad gedaan. Generaal Brown, die te Shanghai bevel voerde, deed op last van de regeering onderzoek en sprak de ontzettende leugens, door de officieele vromen verspreid, bij 'sijnre manne waerheit' in soldatentaal, ongezouten tegen. Gordon schreef een korte en waardige ontkenning van de lasterpraatjes, en vertelde daarin o.a. dat de dorpelingen in de buurt van Quinsan, verheugd over de victorie, waren opgestaan tegen den uit de veroverde stad terugtrekkenden vijand, waarvan ze vijftienhonderd gedood hadden.

Voorwaar een burgeroorlog als deze is 'een oorlog, gruwzaam van veldslagen, waterstrijden, belegeringen; bitter van twist, warrigh van muiterij; bekladt van moorddaad buiten de baan des krijghs; wrang van wreedheit, zelfs in pais.'

Doch Gordon was daarvoor allerminst aansprakelijk. Met levensgevaar handhaafde hij ijzeren tucht. Zijn troepen waren ongehoorzaam geweest en hadden in de veroverde stad geplunderd. Tot hun straf voerde hij hen onmiddellijk verder, om de sterke stad Quinsan te gaan belegeren, die halfweg tusschen Taitsan en Soochow legt, en het arsenaal der Taipings was. Zijn soldaten en officieren misten dus de gelegenheid om hun buit te verkoopen. Hun ontevredenheid was groot. Hierop gaf Gordon last aan de Mandarijnen, die de Keizerlijken aanvoerden, om met sterke palissades de stad Quinsan te omringen, ten einde dus beter allen toevoer van de stad af te snijden. Hij voerde intusschen zijn vierduizend man opnieuw naar het kamp te Sung-Kiang terug om ze door orde en tucht te reorganiseeren. Over het commissariaat en de ammunitie stelde hij een Engelsch officier aan, aan wien de majoors der verschillende regimenten ondergeschikt zouden zijn. Nu muitten de officieren en weigerden naar Quinsan op te trekken, tenzij ze ook kolonels-rang en traktement ontvingen. Gordon weigerde, waarop ze allen hun ontslag namen, wat hij aannam. Den volgenden ochtend gaf Gordon last tot optrekken, waarop de officieren voor zijn

zedelijk overwicht zwichtten, vergiffenis vroegen en gehoorzaamheid beloofden.

Met 600 artilleristen en 2300 man voetvolk trok Gordon op tegen Quinsan. De Keizerlijken, die hij onder generaal Chang had achtergelaten om de stad in te sluiten, waren in gevaar, en van belegeraars belegerden geworden. Gordon ontzette hen en dreef den vijand, twaalfduizend man sterk, in de stad terug.

Dit Quinsan - ik hoop dat men aan de Chineesche namen wendt - was, gelijk ik zeide, een zeer sterke stad, sleutel tot het nemen van Soochow - de grootste stad na Nanking - en daarbij het arsenaal van den vijand, waar een Engelsch renegaat kruit maakte en kogels goot.

De stad was omgeven door een gracht van honderd voet breedte en steenen forten. Midden in was een enkele heuvel, bekroond door een pagode, van waar men alles zien kon wat de vijand op de groote vlakte deed. ‘Een natuur-citadel is die heuvel’, dacht Gordon; ‘als ik haar had en geschut op de schouders van die hoogte plaatste, maakte ik de stad onneembaar.’ Doch eerst moest de toekomstig onneembare stad genomen. Gordon nam zorgvuldig het terrein op en ontdekte het zwakke punt der sterkte. De stad was door een enkelen heirweg - die aan weerszijde water had, - een meer en een reeks breede kanalen verbonden met Soochow, van waar de stad bijstand kon krijgen of waarheen het garnizoen terug kon trekken. Die weg tot vluchten of vereeniging moest hun afgesneden worden.

Daartoe ontbood generaal Gordon zijn kleine stoomboot *Hyson*; hij liet de twee stuks geschut op dek met ijzeren platen beschermen; plaatste driehonderd scherpschutters met buksen op dek en onder dek en waar slechts plaats was; nam zijn platboomde schuiten met veldgeschut en eenige kleine kanonneerbooten mede en ging den weg naar Soochow afsnijden bij het dorp Chunye, acht mijlen van Quinsan. Om hier te komen moest hij een omweg van twintig mijlen maken, langs grachten en kanalen, dwars door het vijandelijk land. Dit gelukte hem. Nu liet hij zijn geheele macht, met inbegrip van zijn driehonderd scherpschutters, te Chunye, dat hij met palissades liet versterken. Alleen met de bemanning der stoomboot, onder haar moedigen gezagvoerder Davidson, een Amerikaan vol takt en kennis, stoomde hij nu verder het

land in, om dit te verkennen tot aan de muren van Soochow. Hij was nog niet ver, of op den weg, waarlangs de stoomboot vaart, ontmoet hij een groote macht Taipings, die het belegerde Quinsan gingen versterken of ontzetten. Ze waren op geen vijand verdacht. Gordon met zijn twintigtal matrozen richt zijn twee kanonnen op hen, en drijft hen in paniek over den dijk naar Soochow terug. Van daar waren meer troepen in aantocht; vluchtelingen en optrekkenden horten in onbeschrijfelijke verwarring op elkander en zijn aan de genade van de kleine stoomboot overgelaten, die fluitende, sissend stoom uitlatende, en links en rechts vurende, langs den dijk voortspoedt.

Onder de steenen bruggen door, perst de boot zich met neergelaten schoorsteen, al scheelt het nu en dan slechts een haarbreedte, maar gezagvoerder en generaal zijn beiden koel van hoofd en scherpziend. Langs sterke steenen forten werd gevaren, waaruit, nadat een paar schoten door Gordon zelf gelost waren, steeds de bemanning in paniek de vlucht nam. Al de versterkte posten werden tot stilzwijgen gebracht en zoo stoomde Gordon tot onder de hooge muren van het geduchte Soochow; hij wierp een paar bommen in de stad als bewijzen van zijn bezoek, keerde toen, voer den geheelen nacht door, en was 's morgens vroeg bij het dorp Chunye terug.

Hier vond hij zijn soldaten in doodsangst: 7000 man van het garnizoen van Quinsan poogden door de palissades heen te breken en naar Soochow te vluchten. 't Gevoel dat de aftocht hun was afgesneden had hun den moed ontnomen. De *Hyson*, opnieuw van steenkool uit een platboomde schuit voorzien, werd weer in actie gebracht, en hield nu rechtstreeks aan op Quinsan. De dichte menigte Taipings, woest van angst, had, met het minst beleid slechts aangevoerd, het geheele onoverwinnelijk leger, door lichamelijk gewicht alleen, in 't meer en in de grachten kunnen persen. Doch verwilderd van wanhoop en Gordon als een bovenmenschelijken held vreezende, hielden ze niet stand. De vijand bood hun eerst het voorhoofd, maarweldra den rug; de Taipings geraakten ten deele in het water, waar ze verdronken, ten deele in het moeras, waar ze verstikten. De schelle stoomfluit van de boot, die naderde onder wolken witte damp en rook, waaruit telkens roode vlammen flitsten, deed de verwarring toenemen; een duivelsch monster scheen in de duisternis dit vuurspuwend monster der dwarlende

menigte ontzinde Chineezen toe; ze drongen in wanhoop de stad binnen; werden belet de poorten te sluiten, en de Keizerlijken, door Gordon gewaarschuwd, rukten binnen. Zonder bestormd te zijn viel de stad; Gordon had slechts zeven man verloren, terwijl van de Taipings 5000 omkwamen op hun vlucht of gedood werden door de dorpelingen, die wraak namen voor naamlooze wreedheid. Gordon nam 2000 man gevangen, van welke 700 dienst namen bij de ‘onoverwinnelijke armee.’

Hij maakte van de door hem veroverde stad zijn hoofdkwartier, doch nauwelijks hadden zijn mannen, die hij weer belet had te plunderen, dit gehoord, of de ruwsten onder hen sloegen aan het muiten. In het kamp te Sung-Kiang zouden ze den buit - dien ze toch gemaakt hadden - kunnen verkoopen, en ze weigerden gehoorzaamheid, ja dreigden de Engelsche officieren voor de kanonnen te binden en te dooden. Het geschreven besluit daartoe werd door de muiters aan Gordon overhandigd.

De kleine, gespierde man, met het vriendelijk gelaat en het leeuwenoog, gaat ongewapend en alleen op de onderofficieren toe, die muitend samenrotten, weigerend zich bij hun soldaten te voegen. ‘Wie uwer schreef dit muiters-besluit?’ vraagt Gordon. Niemand antwoordt.

‘Krijg ik niet dadelijk antwoord, dan laat ik elken vijfden man op staanden voet fusileeren!’

De onderofficieren begonnen te sissen en te jouwen.

Die het hardste schreeuwde, een korporaal, wiens woest gelaat van onder den hoofddoek, die als tulband was gewonden, zijn generaal aangrijnsde, werd bij den schouder beet gevat door Gordon, die hem meevoerde en door twee soldaten fusileeren liet.

‘Nu geef ik den anderen vijf minuten om zich te beraden.’

Toen die verstreken waren, gaven ze den naam op van hun aanvoerder, en het oproer was gebroken.

Doch tweedracht vond nog beter aas om zich te voeden.

Onmiddellijk daarop sloegen de artillerie-officieren aan het muiten; alleen en ongeholpen deed Gordon hun het hoofd ook bukken.

Nu had iets plaats dat nog gevaarlijker was.

Generaal Ching, het noofd der Keizerlijken, begon te kuipen tegen den Engelschman, die Quinsan voor hem had veroverd.

In zijn hart had de nijd zich genesteld; hij schreef berichten aan den keizer en aan den Futai Li Hung Chang om Gordon te belasteren; ten laatste wierp zijn toorn alle banden af, en liet hij zijn kanonneerbooten op een afdeeling van Gordon's leger vuren. Op majoor Kirkham's protest antwoordde hij dat het een grap was. Doch hij had dwaselijk Gordon voor een tammen Chinees gehouden.

De man met het onstuimig krijgsmanshart en het kalme zeemanshoofd, geduldig op zijn tijd, vond nu, ondragelijk getergd, de gelegenheid gekomen om forsch zijn tanden den Chineeschen gluiper te gaan toonen.

Hij rukte met zijn kleine troep op het groote leger van de Keizerlijken los, en deed een eed dat hij zoowel hen als de rebellen zou bevechten, zoo generaal Ching hem geen vergiffenis kwam vragen. De onderkoning Li erkende dat de Engelschman gelijk had; Ching boog het hoofd en bood de nederigste verontschuldiging aan.

Het is geen sproke van langvervloden dagen, die ik u verhaal, maar de geschiedenis van een man, die nog slechts vijftig jaren oud, nu weder in Afrika, alleen, een zwarten zondvloed poogt tot staan te brengen. Gelooft daarom de dichters, die van karakter steeds het spil van dramatische actie maken; buigt voor de beweegkracht van een heldenziel! Gordon is een troostend, met moed en hoop bezielend voorbeeld, dat elk zwakknieïg ras kan toonen wat menschelijke wil door vast geloof gesteund vermag. Hij onderscheidt zich door de zedelijke kracht, hem eigen, wiens leven door de zedelijke wet, als ware zij een natuurwet, wordt geleid, gevormd, gedwongen. Zijn breedstrekkende macht is macht van karakter.

Hoe die macht gewaardeerd werd door de Chineezen, blijkt uit een brief van een Mandarijn, die met hem den veldtocht tegen de Taipings medemaakte. In dezen brief, door Hake medegedeeld, schrijft de Chinees het volgende, dat ons Gordon meer intiem leert kennen:

> ‘Het is werkelijk verwonderlijk hoe weinig de Engelschen weten van de verwonderlijke daden van Chinese Gordon. Ik heb onder hem gediend in den hachelijksten tijd van zijn opperbevel over de “Onoverwinlijke Armee” - een naam, dien ge zeker kunt zijn, dat hij zijn leger niet gaf - en ik zou vele bladzijden vullen

kunnen met bewijzen van zijn verzienigheid, zijn onbedwingbare wilskracht, zijn rustige, vriendelijke nederigheid, zijn volharding, hartelijkheid en heldenmoed. Ieder man die onder den generaal diende geloofde met geestdrift in zijn militair genie en in zijn gaven.
Er zijn niet vele bevelhebbers van wie de minderen in rang met zoo eenstemmigen eerbied zullen spreken. Hetgeen wellicht 't meest moet treflen in Gordon's loopbaan in China, is de geheele toewijding waarmede inlandsche troepen hem dienden, en het blinde geloof dat zij hadden in het welslagen der ondernemingen, waarbij hij zelf tegenwoordig was. In hunne oogen was Gordon letterlijk een toovenaar, wien alle dingen mogelijk waren. Zij geloofden hem onkwetsbaar, en de kleine bamboesstok of rotting, die hij altijd bij zich droeg en waarmede hij steeds de richting aangaf voor het artillerievuur of andere operatiën, werd door hen beschouwd als een tooverstaf of talisman. Deze zaken zijn mij herhaaldelijk verteld door mijn eigen soldaten, en ik weet dat zij door het geheele land geloofd werden. Deze meeningen, vooral die van Gordon's onkwetsbaarheid, ontvingen voornamelijk voedsel door des generaals vaste gewoonte, om, wanneer de troepen in 't vuur waren, plotseling en meestal zonder geleide te verschijnen, en bedaard te blijven stilstaan in den dichtsten kogelregen.
Behalve zijn geliefkoosde rotting, had hij nimmer iets bij zich behalve een veldkijker: nooit droeg hij een zwaard of revolver. Geen grooter contrast was denkbaar dan generaal Gordon in zijn eenvoudige uniform, zonder zwaard, en het opgesmukte rooverskostuum der Amerikaansche officieren, gewapend, gelaarsd en gevederd als echte theaterbandieten.
De krijgstucht, welke de generaal onder ons wist te handhaven, was werkelijk verwonderlijk. Hij had enkele voortreffelijke officieren - een zestal wellicht, waarvan Kirkham er een was - doch de groote meerderheid noem ik liever niet zooals ze verdienen. Dit wil ik mededeelen: in de maand Juli, toen we voor Quinsan lagen, stierven van de 130 officieren 11 aan *delirium tremens*.
De generaal had geen keuze, hij was al te blijde den eersten den besten buitenlander te kunnen aanstellen.
Hoe veel zegt het dat onwetende soldaten en ruwe ophakkers van officieren den nederigen, bescheiden man als een held eerden en volgden!'

In den nachtelijken hemel ziet men met den telescoop gekleurde zonnen, wier planetenstelsels baden in vuurrood, schelgeel, donkergroen of violetzwart licht.

Voor ons oog, gewend aan 't kalme witte licht van het beschaafd Éuropa, is 't, als we Gordon volgen naar China's grillige pa-

godes en zonderlinge theetuinen, of naar het onbekende zwarte werelddeel, alsof die blanke christenheld, door wit licht beschenen, optreedt in een der verre werelden ver af, waarover de gekleurde zonnen opgaan. Hij gaat nu als een weldaad voor het oog te midden van het felle, gele licht van China's zon; straks komt hij zegevierend en rustig uit tegen het onheilspellend vlammenrood der zon van 't slavenland.

Men kan niet goed beseffen, welke bezwaren hij te overwinnen had, toen hij zijn moeielijkste taak aanvaardde, de verovering van Soochow, de groote stad der pagodes, als men niet even eerst een blik slaat in dat gele werelddeel, dat de held der blanken poogt te redden.

Gordon's optreden in China is vooral nu, terwijl het Hemelsche Rijk feitelijk met Frankrijk in oorlog is, aandacht waard, omdat het leert hoe langzaam en aarzelend de Chineezen zich in beweging zetten, maar tevens hoe koppig, volhardend en onverzettelijk ze zijn. De staatslieden, die hij ons leert kennen, zijn nog steeds de beweegkrachten van het groote land dat hij redde.

China is een patriarchale, despotische monarchie, wier hoofd als rechtstreeksch vertegenwoordiger van den hemel spreekt en gebiedt. Sinds 23 jaren is het land echter, ten gevolge van de minderjarigheid van twee achtereenvolgende Keizers, door een regentes geregeerd, en het is zeer moeielijk na te gaan - als nu en dan de staatkunde geheel gewijzigd wordt - wie het eigenlijke hoofd van den staat is, welke invloed bovendrijft.

Sinds 1861 - toen Keizer Hienfung stierf - regeert als Keizerin-regentes een zijner weduwen, de Keizerin Tse Hi, de moeder van den jongen Keizer Tangche, die in 1875 overleed. Zij regeerde tot 1881 te zamen met de voornaamste weduwe en wettelijke Keizerin Tse An, die geen kinderen had, doch na haar dood is Tse Hi de eenige Regentes en heerscht zij in naam van Keizer Hienfung's jongen neef, den tegenwoordigen Keizer Kwangsu.

De vader van dezen minderjarigen Keizer is prins Chun, die in deze maand April plotseling aan het hoofd van het bewind is geplaatst, in vervanging van prins Kung, den oom des keizers, die echter reeds twee keer te voren van al zijn ambten en eeretitels ontzet is, om schier onmiddellijk in al die ambten en eeretitels weer hersteld te worden. Prins Kung trad als eerste

minister en vertrouwde van het hof het eerst op toen hij de onderhandelingen met Lord Elgin moest voeren en twintig jaar lang is hij bestuurder van China geweest. Hij was de eerste man in China, die Gordon leerde waardeeren.

De tweede die dat deed, schoon Gordon hem eens bijna doodschoot, is Li-Hung-Chang, die nu 61 jaren oud is, de onderkoning van een der grootste provinciën, die te zamen met prins Kung het hoofd is van de vrede-partij.

Een paar jaar geleden voorkwam hij een strijd met Rusland en nu verhinderde hij den oorlog met Frankrijk, waarom hij thans tijdelijk in ongenade gevallen is. Vaak wordt hij de ‘Bismarck van China’ genoemd, omdat hij weet wat hij wil, een ijzeren volharding en doorzettingskracht bezit en niet tegen krasse maatregelen opziet om zijn wil te doen zegepralen.

Toen Nanking gevallen was voor de rebellen en de opperbevelhebber der keizerlijke troepen te vergeefs den ‘Hemelschen Koning’ poogde te stuiten, werd Li-Hung-Chang, even als alle bekwame ambtenaren, gedwongen, het land op het slagveld te dienen. Het zegt wel iets ten gunste van de omslachtige, geleerde opvoeding der Chineesche ambtenaren, dat Li, even als zoo vele ambtenaren en rustig studeerende geleerden, dadelijk practisch en krachtig als veldheer optrad.

In minder dan vijf jaren had hij de Witte Knoop van den Zesden Graad gewonnen zoowel als den Zwarten Veder; zijn kundig optreden in den veldtocht in Chikiang en bij Shanghai verwierf hem het hooge ambt van Futai of gouverneur van de Provincie Kiangwo. Toen buitenlandsche hulp gevraagd werd en hij met Europeeërs in aanraking kwam, stegen zijn naam en invloed. Hij bestudeerde de manieren en beginselen van de krachtige mannen uit het Westen; meer dan één andere Chinees heeft hij er steeds op aangedrongen, dat men het groote Rijk hervormen en ontwikkelen zou, door voordeel te trekken van Europeesch voorbeeld, van Engelschen raad en bijstand. Zijn aanhouden bij den Engelschen commandant van Shanghai, generaal Staveley, om aan zijn regeering een Engelsch officier te vragen tot vervanging van Amerikaansche avonturiers, als hoofd der hulptroepen, was de wijste daad zijns levens, want daardoor onderdrukte hij den opstand en redde hij het wankelende rijk, daar het geluk hem den jongen held Gordon toevoerde.

Terwijl Gordon met onbetoombare snelhei het land doorkruiste, stad na stad voor hem de draken-vlag omlaag haalde en woeste opstandelingen, die het land hadden uitgemoord, als kudden schapen voor hem vloden, werd Li-Hung-Chang - die op den achtergrond bleef, en slechts nu en dan de Keizerlijken aanvoerde - de grootste macht in het rijk. In zijn rapporten en verslagen aan den keizer vertelde de *Futai* Gordon's 33 overwinningen op eigen wijze, en niet onnatuurlijk eigende de keizer, tot vermeerdering van zijn prestige in het verdeelde land, zich een onevenredig deel van den roem toe, ofschoon de keizerlijke troepen niet veel meer dan Gordon's achtergrond waren.

Li, die later Gordon leerde achten als den edelsten der edelen, werkte hem aanvankelijk vaak tegen en beschermde hem niet voldoende tegen muiterij en verraad. Met averechtste deunheid hield de Chineesche regeering, na den val van Quinsan, de soldij in, door welke alleen Gordon zijn huurlingen kon beletten de steden te plunderen, die toch weer deel van het rijk moesten worden.

De inneming van Quinsan, welke een Europeesch leger met geestdrift vervuld zou hebben, werd gevolgd door de desertie van bijna de helft der ‘onoverwinlijke armee.’ Hij kon geen hulp krijgen van de Chineesche regeering, in den doolhof van wier kronkelige staatkunde hij weigerde zich te begeven, door kuiperij met kuiperij te bestrijden. Ofschoon hij de drie sterke forten, die ten Zuiden den toegang afsloten tot Soochow, stormenderhand veroverd had en alles had voorbereid om de groote stad te nemen, bleef de medewerking uit van zijn collega Ching, den generaal der Keizerlijken, die bovendien van de 1500 gevangenen, door Gordon in de forten gemaakt, en die hij als soldaten bij zijn leger wilde inlijven, dwars tegen zijn belofte, enkelen onthoofdde. Gordon zag hoe onmogelijk het was dergelijke afschuwelijke daden van Ching te verhinderen, nu gouverneur Li en de regeering hem niet bijstonden; zijn soldaten en officieren liepen weg, omdat ze niet plunderen mochten en geen soldij ontvingen; hij werd eindelijk het sluipend verraad der Chineezen moede, en verloor het geduld door het talmen en aarzelen van een volk, tot trage ontwikkeling gedoemd, omdat het eindeloos stapvoets gaan het nooit schijnt te verdrieten.

De krijgsverrichtingen haperden; geld en ammunitie ontbraken en Gordon besloot zijn commando neder te leggen en ging daarom naar Shanghai.

Doch daar gekomen, op den 2^{den} Augustus 1862, vernam hij iets, dat hem, mat als hij was van al zijn blok ken en zorgen, tot nieuwe krachtsinspanning wekte. Hij hoorde hoe Burgevine, zijn voorganger, met driehonderd Europeesche kaai-loopers uit Shanghai, een stoomboot hadden geroofd en daarmede gevlucht waren naar de Taipings, in Soochow, die zij tegen de havenstad wilden aanvoeren.

Als trommelslag of trompetsteek deed hem de mare van dit schelmstuk opspringen, dat de gemoederen in Shanghai zoo had neergeslagen. Dit was de tijd niet om de keizerlijken over te laten aan hun lot; hij kon zijn leger, dat thans kreupel ging, niet prijs geven aan de genade van den boekanier, die vóór hem door ervaring had geleerd, hoe zwak en onbeholpen de ‘onoverwinnelijke armee’ was.

Hij zeide niets, maar steeg onmiddellijk weer te paard, en reed, door niemand vergezeld, den geheelen nacht door, en dus terug naar het muitersleger, niet wetend hoe zijn officieren en soldaten hem zouden ontvangen. Zijn leger, dat alleen bestond uit krijgslui, die hun dienst voor geld verkochten, was aan den band ontsprongen wegens zijn handhaven van strenger krijgstucht dan de schaarschheid der betaling toeliet. Met ledige handen tot hen wedergekeerd, vond hij toch in zijne geestdrift woorden, die als prikkels werkten; ze schaarden zich, zij 't mokkend, weer om hem heen. Hij vond echter den stand van zaken zoo netelig, dat hij zijn belegeringstrein van de forten voor Soochow terugzond naar Taitsan, terwijl hij zijn positie versterkte. Hij werd onmiddellijk aangevallen, een van zijn kanonneerbooten vloog in de lucht, maar hij sloeg den vijand af.

Kalm en zich zelven meester schreef hij van de voorhoede aan zijn moeder:

> ‘Nu Burgevine zich bij de rebellen heeft aangesloten zal de opstand zonder twijfel zeer gerekt worden, die anders, menschelijkerwijze gesproken, op het allerlaatst aanstaande voorjaar onderdrukt zou zijn. Doch de macht waarover ik gebied is te klein in tal om alles te vermogen, en met groote voorzichtigheid moet thans gehandeld. Velen sporen mij aan om aan te vallen, doch mijn oordeel verklaart er zich tegen en zal alle overreding weerstaan.

> Ik gevoel dat ik zoo veel levens aan mij toevertrouwd heb, dat ze als het ware ter mijner beschikking zijn, en ik wil ze niet op het spel zetten in een onderneming die ik roekeloos acht. Burgevine is een groote dwaas, en denkt weinig aan de ontzaglijke ellende welke hij dit arme land bereidt, want aan de eindelijke onderdrukking van den opstand twijfel ik niet..... Burgevine's handlangers hebben te vergeefs gepoogd mijn mannen te bewegen over te loopen.'

De man die dus schreef was niet een dier toomelooze krijgslui, die steeds feller uit zijn op beschadigen dan beschutten. Hij wist zijn tijd af te wachten, en slechts te wagen als de kans hem toelachte.

Op het einde van September nam bij het fort Patechow, vlak bij de zuidelijke voorstad van Soochow, waarop Burgevine, bevreesd dat de stad nu spoedig zou veroverd worden, misbruik maakte van Gordon's zeldzame zachtzinnigheid zelfs in de hitte van den strijd. Deze Burgevine, een boekanier uit Noord-Carolina, zoon van een officier van Napoleon, *gentleman* van geboorte, moedig, listig, rusteloos, door drank en roofzucht tot lager peil steeds dalend, doch niettemin met het plan behebt een keizerrijk te stichten, gaf voor dat hij deserteeren wilde, en riep de hulp van Gordon in, om hem dat mogelijk te maken. Terwijl hij met hem onderhandelde, smeedde hij het plan, den edelmoedigen vijand, die hem helpen wilde, te overrompelen en aan de Taipings te verkoopen. Hij had daartoe de hulp van Jones, zijn luitenant, noodig. Deze, terugdeinzend voor zulk laag verraad, weigerde kortaf, waarop Burgevine zijn revolver trok en op een halven voet afstands hem neerschoot. Jones riep uit: 'ge hebt op een besten vriend geschoten!' waarop de woesteling antwoordde: 'dat weet ik best, en gave God dat ik u dadelijk gedood had!' Jones was in het hoofd gewond, doch ontsnapte bij den uitval beraamd door Burgevine, die zelf door de Taipings verhinderd werd mede te trekken. In Shanghai aangekomen, gaf Jones van het beraamd verraad en den moordaanslag op hem gepleegd verslag, waarop Burgevine, die inmiddels ook gered was uit de stad, het volgende schreef aan het nieuwsblad van Shanghai: '*Captain Jones' account af the affair is substantially correct; and I feel great pleasure in bearing testimony to his veracity and candour, whenever any affair with which he is personally acquainted is concerned*.'

De wilde, losse onbeschaamdheid van dit schrijven kenschetst den woesten vrijbuiter, wiens helsche hevigheid zijn eenige regel van regeering was, en die dezen keer den dans ontsprong, doch een paar jaar later tot geluk der wereld door de Chinezen in een moeras versmoord werd.

En hoe ontsnapte hij dezen keer aan de Taipings? Door Gordon's tusschenkomst, die voor hem aan de soldatenkoningen vergunning vroeg, om de stad te verlaten, die aan onwillige verdedigen weinig had, welk aanzoek uit eerbied voor den edelmoedigen vijand ingewilligd werd.

Burgevine's schaduw doet het licht van den held stralender uitkomen.

De taaie lijdzaamheid van Gordon, die ‘de splinterigste zaken’ wist te effenen, zelfs als men hem naar het hart stak, veranderde in heeten toorn, als hij zijn eer zag aangerand.

Een ontzaglijk bewijs gaf hij hiervan.

Hij had nu aanvallend, dan verdedigend, de keten forten om Soochow genomen; en de laatste vesting, die van Wanté - zoo sterk gebouwd dat ze de bommen van zich afschudde - had hij stormenderhand veroverd, waarbij de vijand 350 man verloor.

Hij was altijd in 't front; hij leidde elken aanval; steeds ongewapend om zijn mannen moed te geven, voerde hij ‘d'onoverwinlijke armee’ van victorie naar victorie. Hij had enkel steeds dien kleinen bamboesrotting in de hand, waarvan de Taiping in den aangehaalden brief spreekt, en die vriend en vijand ‘de tooverstaf der overwinning’ noemden. Als soms een officier wat aarzelde, nam hij hem, recht vriendschappelijk, bij de hand, en voerde hem in het heetste van het vuur. Hij bleef ongedeerd waar allen om hem vielen, en wekte door zijn moed zulk groot ontzag .... door zijn teedere zorg voor de gewonden zulk een eerbied .... door zijn medelijden voor de overwonnenen, die hij tegen plundering en moord beschermde uit het grootste gevaar, zulke hartstochtelijke dankbaarheid, dat zelfs de woeste, wreede vijand hem erkende als den edelsten der edelen, zooals de Taipings toonden, toen zij den Judas, op verzoek van Gordon, lieten vluchten. Eenige der ‘koningen’ van Soochow, ziende dat de stad dra reddeloos verloren ging, besloten aan den edelen Engelschman de stad over te geven. Gordon bedong van Li-Hung-Shang, die nu als opperbevelhebber der Keizerlijken gezag voerde, dat hun leven

gespaard en de stad niet geplunderd zou worden. De eenige Wang, die tegen de overgave was, werd door zijn ambtgenooten vermoord, en de stad werd overgegeven. Gordon trok zijn troepen terug om te beletten, dat ze zouden plunderen, welk bevel hen weder na aan 't muiten bracht, en toen hij hen naar Quinsan had teruggezonden, ging hij alleen de stad in, om te zorgen dat de Wangs het lijf behoud gegeven werd, dat hun beloofd was. Hij vond hen allen te paard, gereed de poorten uit te gaan, om aan gouverneur Li de sleutels van de stad vormelijk over te geven. Gordon bleef in Soochow, om tegen plundering te waken, tot hij buiten de muren een samenloop van volk zag, terwijl Keizerlijken woest hun musketten in de lucht vuurden. Hij ging tot hen om hen te berispen, toen hij zijn ouden tegenstander, generaal Ching, ontmoette. Deze verschoot van kleur en poogde zich te verwijderen. Door Gordon staande gehouden, verklaarde hij niets te weten van de Wangs. Op hetzelfde oogenblik ontboden de verwanten van een der soldatenkoningen hem, klagend dat het huis van Nar-Wang geplunderd werd. Hij snelt er heen, en wordt omsingeld en in het huis gedrongen door eene woedende menigte Taipings, die in dolle drift ontstoken waren door een reden, welke hem niet medegedeeld werd. Gordon - aan zich zelf geen oogenblik zelfs denkend, maar bekommerd voor de Wangs - zendt nu zijn tolk uit om zijn leger en zijn stoombooten te ontbieden; hij wilde Li gevangen nemen en als gijzelaar behouden voor de veiligheid der soldatenkoningen, waarvoor hij aansprakelijk was.

Zijn tolk wordt door de Keizerlijken, die aan 't plunderen waren, gevat, mishandeld, en 't bevelschrift dat hij droeg werd voor zijn oog verscheurd. Steeds opgewondener werden de Taipings, die zagen hoe het plunderen voortgezet werd, en twintig uur hielden ze hem gevangen.

Maar zoo weergaloos was zijn zedelijk overwicht; zoo groot de naam dien hij zich had verworven als een man die nooit loog, nooit valsch was, dat de rebellen hem vrij lieten, toen ze zelve vluchtten. Gordon vond de lijken der soldatenkoningen verraderlijk vermoord op straat. Hij barstte in tranen los toen hij het schelmstuk gewaar werd. De stomme hoofden van de wreed verminkten op een hoop gestapeld ziende, ontstak hij in hevigen toorn. Zijn eer was diep beleedigd door het laag verraad.

Voor het eerst in den geheelen oorlog wapent hij zich; hij grijpt een revolver, en snelt naar het kamp der keizerlijke troepen om Li-Hung-Chang, den opperbevelhebber, die zijn woord gebroken had, te dooden. 't Wraakroepend bloed van de vermoorde koningen liet hem rust noch duur. Hij stoot de Taipings - die verbijsterd staarden naar den bleeken man, wiens oogen gloeiden - links en rechts ter zijde.

Geen der Chinezen waagde het den diep gekrenkten Engelschman te weren, toen hij, woedend als Achilles na den dood zijns vriends, door 't groote kamp toog, zoekend naar hun opperhoofd. Gewaarschuwd door zijn generaals, verborg de opperbevelheb-Li-Hu-Chang zich gedurende vele dagen. Want Gordon's toorn was geen stroovuur; dagen lang volhardde hij bij het zoeken en al die duizenden Chineezen beefden voor den toorn van den ‘godgeliken held,’ zoo als Homerus zeker dezen ‘man der mannen’ zou genoemd hebben, die in de Ilias te huis behoort. Gordon weigerde langer onder gouverneur Li te dienen en nam ontslag. Hij bleef te Quinsan bij zijn soldaten tot Februari toe, hen werkeloos houdende en op zijn opvolger wachtend.

China's Keizer, dankbaar voor de redding welke hij nu zoo aanstaande zag, zond den veroveraar van Soochow gouden schalen gevuld met gouden munt ten geschenke, die op het hoofd gedragen werden door vele slaven. Gordon nam, toen de boodschappers zijn tent intraden, zijn staf op en verjoeg hen. ‘Zegt aan den Keizer dat ik niets aanneem van den souverein, wiens generaal zijn eerewoord verbrak,’ zeide hij, en aan den Keizer schreef hij: ‘Majoor Gordon ontvangt de goedkeuring van Zijne Majesteit den Keizer, met waardeering, maar betreurt zeer, dat hij, tengevolge der gebeurtenissen die plaats hadden bij de inneming van Soochow, niet in staat is geschenken van den Keizer aan te nemen, waarom hij eerbiedig vraagt, dat Zijne Majesteit zijn dank gelieve aan te nemen voor de bedoelde vriendelijkheid en hem toesta die te weigeren.’

In China kon geen mensch zijn oor vertrouwen toen men dit vernam! Het was voorbeeldeloos de giften van den Keizer terug te zenden. Die blanke krijgsheld had de boodschappers des Keizers met stokslagen uit zijn tent gejaagd!

Nu geschiedde echter wat te voorzien was. Gordon was alleen een leger waard. De opstandelingen kregen nieuwen moed en wonnen veld. Weer ving het moorden en het rooven aan. Dit

kon de man, die zooveel had opgeofferd om het ongelukkige Chineesche volk te redden, toch niet dulden. Zijn drift was dadelijk zijn klem kwijt toen hij anderen zag lijden; onversaagd in goeddoen overwon hij zich zelf, zijn bittere verbolgenheid aan de redding der verdrukten offerend. Liet hij den opstand verder ongehinderd voortgaan, zoo zou daarmede al het gewonnene weder verloren gaan. Reeds toonden zijn eigen troepen geneigdheid tot muiterij bij de plotselinge staking der vijandelijkheden en hij had zestien zijner officieren hun ontslag moeten geven, terwijl de opstandelingen steeds meer grond wonnen ten westen van de veroverde stad. Hij begreep, dat weifelen in dit geval gelijk stond met falen en dat het lot van duizenden onschuldigen van zijne handelingen afhankelijk was. Daarom trad hij, zich niet storende aan het oordeel der wereld en zijn eigen neigingen het zwijgen opleggende, opnieuw met Li Hung Chang in onderhandeling.

De slachting der Koningen, hoe onmeedoogend ook en zonder noodzaak, streed nochtans niet tegen de Chineesche krijgswetten. Toen de opgewondenheid wat luwde en Gordon van den Futai de verklaring bekwam, waarom deze dus gehandeld had, hernam hij het bevel van het leger, maar bleef gestreng elke belooning weigeren.

Hij wist dat, als hij zijn legermacht ontbond, zijn soldaten zouden overloopen naar den vijand, terwijl hij overtuigd was, dat hij, bij hervatting der vijandelijkheden, den opstand in zes maanden smoren zou. Hij verstond zich daarom met den Futai om het werk te voleinden dat hij begonnen had.

Mr. Hart, een hooggeplaatst Engelschman, die zich destijds in China bevond, doorgrondde Gordon's bedoelingen, en beschreef die met juistheid. Hij schreef o.a.:

‘De toekomst van China berust op dit oogenblik meer in handen van Gordon dan in die van iemand anders, en wanneer hij wordt aangemoedigd om krachtdadig te handelen, zal de moeilijke strijd tusschen de Taipings en wet en orde vóór het einde van Mei zijn opgelost; dan zal ten laatste de rust weerkeeren in dit ongelukkig en zwaar beproefd land.’

Gordon bedong enkel de plechtige belofte der Chineesche regeering, dat bij elke kapitulatie door hem verkregen, zijn woord wet zou zijn.

Hij trok nu ver het land in, om dus de opstandelingen in

tweeën te deelen en van hun hoofdstad Nanking af te zonderen. Zijn beste officieren waren vertrokken en zijn soldaten van minder gehalte geworden, maar met onbuigzame geestkracht volhardde hij bij zijn taak. Hij nam beurtelings, na harden strijd, de steden Yesing, Liyang en Kintang. Steeds volgde hij dezelfde taktiek.

Tegen overtal van voetvolk stelde hij geschut, wanneer de vijand zich verkloekte en in 't open veld weerstand bood; verschansten de soldatenkoningen zich in versterkte steden, dan viel hij aan eer men 't verwachtte, want hij trok dikwijls op door het moeras langs paden, die een halve manslengte in 't water stonden, wanneer hij onzacht de Taipings wekte met muurbrekende kanonnen, die doortocht gaven aan zijn kleine bende; hij met zijn bamboesrotting steeds aan 't hoofd.

Hij besefte steeds 's vijands toeleg als deze, bekneld van alle zijden, en een deugd makend van den nood, met wanhoopsmoed hem aanviel. Eens werd Gordon gewond; hij werd door het been geschoten, bij de bestorming van Kintang, en hoorde onmiddellijk daarop, hoe de Taipings Fushan hadden ingenomen en op Shanghai losrukten.

Op zijn rug liggend op dek van zijn stoomboot en in staat slechts duizend soldaten te overreden hem te volgen, vloog hij den vijand achterna door rivieren en kanalen. Verheven waren zijn moed en zelfvertrouwen. Hij liet den vijand rust noch duur; hij werd een paar keer teruggeslagen; zijn flotille ontkwam ternauwernood vernietiging; bij Waisso verloor hij 400 man en acht zijner officieren; hij wist van ontmoediging noch aarzeling; hij vereenigde zich met Li; nam te zamen met hem de stad Chan-chu-fu, welke Li sinds lang belegerde, en van welker bezetting van 20.000 man, 1500 bij de bestorming sneuvelden.

De opstand was nu in zijn laatst reduit gedreven. Alleen Nanking was nog over, doch haar val was zeker en de onoverwinlijke armee was niet langer noodig. De Britsche regeering riep bovendien Gordon terug: hij had de bijl aan den laatsten wortel van den opstand gelegd en kon dien nu door de Chineezen laten neertrekken.

Hij schreef aan zijn moeder:

> ‘Ik zal mij natuurlijk terdeeg overtuigen, dat de opstandelingen geheel ten onder zijn gebracht, voor ik mijn leger ontbind, daar ik

mij anders niet verantwoord zou achten. Overigens zal ik geheel naar mijn eigen overtuiging te werk gaan; ik heb bevonden, dat men op die wijze het best vordert. Ik zal de zaken hier natuurlijk niet verward achterlaten, maar bij leven en welzijn hoop ik met Kerstmis te huis te komen. De verliezen, door mij in dezen veldtocht geleden, zijn werkelijk groot geweest: van de 100 officieren zijn 48 gedood of gewond en van de 3500 man zijn er geen 2500 overgebleven; maar ik heb de voldoening, dat de opstand nu spoedig gedempt zal wezen, terwijl, wanneer ik mij had blijven onthouden, daarmede nog wel zes jaar zouden zijn heengegaan. U moet niet denken, dat ik onverschillig of slecht gehumeurd ben, maar aan mijn promotie en aan het oordeel der menschen hecht ik weinig waarde. Ik weet, dat ik China even arm zal verlaten, als ik er gekomen ben, maar ik zal het bewustzijn met mij nemen, dat door mijn zwak pogen bijna honderdduizend menschenlevens zijn gespaard gebleven. Deze zelfvoldoening is mij meer dan genoeg. De rebellen van Chan-chu-fu zijn de raddraaiers van den opstand, en hoewel onder hen zich misschien enkele onschuldigen bevinden, heeft het meerendeel het lot dat hen treft ten volle verdiend. Wanneer gij getuige waart geweest van de onmenschelijke wreedheden die zij alom bedreven hebben, zoudt gij 't met mij eens zijn, dat hier van toegeyendheid geen sprake kan zijn.

Zij sloegen de ongelukkige landlieden ten getale van 30 tot 40 per dag het hoofd af, wanneer zij beproefden te ontvluchten.’

Op eigen verantwoordelijkheid had Gordon de onoverwinlijke armee ontbonden, hoewel in zijn voornemen gesterkt door Li, die inzag, dat een zoo kostbaar corps niet langer noodig en bovendien gevaarlijk was. Li echter vond groote moeite, om aan de eischen er van te voldoen. De Engelsche gezant was tegen de ontbinding, en den vreemden kooplieden te Shanghai sloeg de schrik om 't hart, bij 't vernemen van Gordon's besluit. Nochtans was dat besluit alleszins te rechtvaardigen. Er bestond toch kans, dat het leger onder zijn vreemde officieren vervallen zou van tucht; dat het, de tradities van Burgevine volgende, veroveringen zou gaan maken op zijn eigen houtje, en ook, dat het tot den vijand zou overloopen en den opstand opnieuw zou doen uitbreken. ‘Er is wellicht zelden een troep woeliger lieden bij elkaar geweest dan mijne officieren,’ schreef Gordon, ‘noch gevaarlijker lieden, wanneer zij zouden aangevoerd worden door een van hun eigen slag.’ Hij stelde voor dat aan zijne officieren naar gelang van diensten, die zij gedaan

hadden, belangrijke sommen zouden geschonken worden, terwijl de Chineesche manschappen een geschenk en voldoende geld ontvingen om naar hunne haardsteden te kunnen terugkeeren. Zijne voorslagen werden gereedelijk aangenomen, te meer daar hij persoonlijk van alle geldelijke belooning afzag, hoewel Li op nieuw last had ontvangen van het keizerlijk gouvernement om hem een aanzienlijke som goud uit te keeren.

De keizer wilde dat Gordon de hoofdstad Peking in triomf zou binnentrekken; hij zond hem het gele statiekleed van mandarijn der eerste klasse, benoemde hem tot maarschalk en liet tot twee keer hem tot loon een groot fortuin aanbieden.

Doch Gordon weigerde alles, triomftocht evenzeer als goud. ‘Ik heb gehandeld om een volk te redden. Chineezen moeten leeren dat elke Engelschman niet schraapzuchtig is,’ zeide hij. Zijn soldij van pst. 1,200 's jaars had hij uitgegeven ten dienste zijner soldaten en tot verlichting van het lot der slachtoffers van den opstand. Tot deze doeleinden had hij zelfs zijn eigen kas aangesproken. Daarom was het te begrijpen, dat hij ook nu niet zijne diensten geldelijk wenschte beloond te zien, noch de voldoening wilde missen van geheel en alleen gehandeld te hebben ten bate zijner medemenschen.

De keizer zond hem een prachtige gouden keten met diamanten, die hij niet kon weigeren. Doch toen aan boord van het schip dat hem naar Engeland bracht een collecte werd gehouden voor de weduwe van den bootsman, die verdronken was toen hij een kind poogde te redden, gaf hij dien ketting. De reusachtige gouden medaille, hem door de keizerin geschonken, gaf hij, na er de inscriptie afgeveild te hebben, aan de armen van Lancashire tijdens den nood in de katoendistricten gedurende den Amerikaanschen oorlog, daar hij geen geld had om hen te helpen.

Op allerlei wijzen werd den held van de ‘onoverwinnelijke armee’ dank gebracht voor zijn edele daden.

Hij ontving niet alleen blijken van de dankbaarheid der keizerlijke regeering, maar ook van die der in China gevestigde handelaren, en van de Chineesche zoowel als van de Europeesche pers. Den 12den Julij 1864 schreef de Engelsche gezant in China, sir Frederik Bruce, o.a. het volgende aan lord Russel:

> ‘Ingesloten de vertaling van een schrijven van prins Kung,

't welk een dekreet bevat van den Keizer, waarbij de goede diensten van den luitenant-generaal Gordon worden erkend, en waarin verzocht wordt dat het harer Majesteit's regeering moge behagen die diensten te beloonen. Gaarne breng ik dit verzoek over. Luitenantkolonel Gordon verdient de gunst van H.M. de Koningin Victoria ten volle, want ongerekend den moed en het beleid, dat hij getoond heeft, is door zijne belangeloosheid ons nationaal karakter gerezen in de schatting der Chineezen. Hij heeft niet slechts elke geldelijke belooning geweigerd, maar hij heeft boven het bedrag zijner soldij bijgedragen tot het meerdere gemak der officieren die onder hem dienden, en tot de leniging der ellende van de uitgehongerde bevolking, die hij onthief van het juk der onderdrukkers. Inderdaad was hij bezield met de meest menschlievende bedoelingen, toen hij besloot tot hervatting der operatiën na den val van Soochow; zijn streven was, de bewoners der distrikten te bewaren voor de ellenden van een tweeden burgeroorlog.'

Toen Gordon kwam afscheid nemen van Li, werd hij met de meeste voorkomendheid ontvangen. De 'Bismarck van China' had de grootheid van zijn karakter leeren op prijs stellen. Hij had kennis gemaakt met een man, wiens gelijken hij nooit had gevonden, want zoo vaak hij met vreemdelingen was in aanraking geweest, had hij ondervonden, dat de voornaamste drijfveer hunner handelingen de zucht naar winst en voordeel was. Thans was hem het geloof in de menschheid hergeven, en van daar dat zijne bewondering van en zijn liefde voor Gordon tot heden onveranderlijk dezelfde zijn gebleven.

Toen Gordon China verliet, weenden honderden en duizenden. Een van de eerste burgers van Shanghai schreef:

'Kan China beseffen hoeveel het aan kolonel Gordon verschuldigd is? Zouden twintig millioen taels de diensten kunnen vergoeden die hij het Keizerrijk bewezen heeft?
Terwijl de gewone Chineesche aanvoerders bij 't beleg van een stad neerzaten, liep Gordon rondom de wallen, niet achtende de kogels die hem dreigden. Hij liet nooit een uur voorbijgaan tusschen het opkomen van een plan en het volvoeren er van, en juist deze snelheid van uitvoering bracht zijne tegenstanders, die al te veel zelfvertrouwen koesterden, in de war.
Het schijnt ons als een droom, wanneer wij bedenken, dat de kooplieden te Shanghai nog voor weinige dagen sidderden voor de veiligheid van have en hof, en nu zijn ze even gerust als zaten ze in Londen. Ze zijn gered door Gordon.'

Zelfs de rebellen, voor wie zijn naam een schrik was, bewonderden en beminden hem. Een brief geschreven door een Taiping-hoofd na de slachting en moord te Soochow en die op het lijk van een anderen Taiping gevonden werd, toont duidelijk welken diepen eerbied zij koesterden voor hun meest geduchten vijand:

> ‘Niemand onzer denkt er aan hem voorvallen te wijten, die 't buiten zijn macht was tegen te gaan. Gave de hemel, dat de een of andere avonturier het commando op zich nam tegen ons, een man dien men kon dooden zonder spijt, zoo noodig, zonder genade kon om hals brengen! *Dikwijls heb ik het geweer zien slaan uit de handen van een laaghartig Engelschman (uit zucht naar winst tot ons overgeloopen), wanneer hij van zijne veilige standplaats trachtte Gordon te dooden, die zich altijd koelbloedig bloot gaf. Dit is gedaan door een der hoofden - ja, door den Schildkoning in eigen persoon*.’

Dus schreef een van de Taipings!

‘O, welk een konstenaar om menschen harten te trekken!’ zou onze Hooft, die zoo heerlijk helden wist te waardeeren, van Gordon gezegd hebben.

Toen Gordon te Engeland aankwam, om ook in andere werelddeelen reuzen te gaan verslaan, - en heldendaden te verrichten, - die ik in het volgend nummer van dit tijdschrift hoop te verhalen - vernam hij dat de opstand, langzaam uitgeteerd, den geest gegeven had. ‘Hoe blinken de voeten der vredeboden!’ riep hij dankbaar uit, Gode de eere gevende, toen hij dit vernam.

Mij dunkt, het is groeizaam weder als zulke mannen leven; het valt lichter te gelooven en te hopen, zich zelf te overwinnen, aan een edel doel zich te wijden, wanneer zulke zonnige zielen ons voorgaan. De grassprieten onzer gedachten groeien opwaarts hem volgend; ziet, de witte bloesemregen van het voorjaar zijgt neder op Gordon's tijd!

CHARLES BOISSEVAIN.

April 1884.

(*Slot in het volgend nummer*.)

Letterkundige kroniek.

Langs den Nijl. Aanteekeningen van een toerist, door Marcellus Emants. Haarlem, W. Gosler, 1884.

'...En dat Egypte een geschenk van den Nijl was' - met deze fraze, geflankeerd door nog een paar schamele proeven van gymnasiale geleerdheid, trachtte de 16jarige Batavus Droogstoppel (later makelaar in koffie, Lauriergracht N°. 37), stamelend, het hart van de mooie Griekin op de Westermarkt te veroveren, toen hij onzacht door den vader der schoone werd aangegrepen en voor een *gamin* uitgemaakt.

'En dat Egypte een geschenk van den Nijl is'; - heel veel meer wisten velen onzer langen tijd van het land der Farao's niet te vertellen, al hadden ook de geleerden van alle landen zich ontzaglijk veel moeite gegeven om in de Egyptische duisternis licht te ontsteken en de Sfinxen aan het spreken te brengen. In de laatste jaren zijn wij, om niet geheel vreemd te blijven aan de gebeurtenissen van den dag, wel gedwongen geworden eenige meerdere aandacht aan Egypte te schenken Te gelijker tijd hebben de boeken over Egypte, uit allerlei oogpunten beschouwd, zich opgestapeld. De sluier, die het land bedekte, is zeker voor een deel opgeheven, en de geleerden, die de doode letters wisten te bezielen, en der mummiën leven trachtten in te blazen, verdienen onze eerbiedige bewondering. Maar wanneer men ziet hoeveel er nog is waarover die Egyptische specialiteiten het onderling oneens zijn, dan wordt het ons telkens duidelijker hoe moeilijk het is steenen te doen spreken; dan herinneren wij ons dat die inscriptiën toch eigenlijk alleen de officieele geschiedenis vertellen, en dat de degelijkste geleerde soms onder de

macht is van zijne phantasie, deze *folle du logis*, die hem vaak wonderlijke parten speelt.

Om een betrouwbaren indruk te ontvangen van Egypte, luisteren wij het liefst nog naar een algemeen ontwikkeld toerist, die goed uit zijn oogen weet te kijken, die koel genoeg van hoofd is om zich niet in romantische bespiegelingen of dichterlijke verklaringen te verliezen, en die, tegelijk kunstenaar met de pen, ons zijn aanteekeningen in aantrekkelijken vorm weet voor te zetten. Zulk een toerist is M a r c e l l u s E m a n t s , de scherpe opmerker, de talentvolle kunstenaar, die *Godenschemering* dichtte. Zijn *Langs den Nijl* is daar om het te bewijzen.

Nemen wij het boek ter hand, dan treft ons allereerst het zeer fijn uitgevoerd omslag, in vier kleuren uitsluitend uit boekdruktypen samengesteld, - een voortreffelijk geslaagde proeve, die alle waardeering verdient. En reeds de eerste bladzijden van het eerste hoofdstuk geven ons den indruk, dat deze smaakvolle uitdossing aan geen onwaardige is ten koste gelegd.

Daar maakt ge al aanstonds te Caïro dien voortreffelijk beschreven tocht meê op een dier groote, beschilderde, vuile, in allerlei patronen geschorene Egyptische ezels, die ‘den ganschen dag eten noch drinken krijgt, door het geschreeuw en het geransel zijns meesters van 's morgens vroeg tot diep in den nacht wordt voortgedreven, zich door de prikken van een puntig stokje als door een roer in zijn snelle wendingen laat besturen en tot eenig loon wat haksel, tot eenig vermaak ettelijke buitelingen in het stof van Caïro's pleinen geniet.’

Na een woesten tocht door de stad voert het grauwtje den toerist naar de plek waar eens Nieuw-Babylon stond, een stichting van de Babyloniërs onder de Perzische heerschappij en later en vestiging van een der Romeinsche legioenen. ‘De herinneringen,’ - zegt Emants - ‘aan de plaats verbonden, zijn dus ongeveer vierentwintig honderd jaar oud, en schijnen toch voor Egypte tamelijk modern, want in dit land met zijn grafmonumenten van zestig en zeventig eeuwen houdt elke juiste schatting van den tijd op, komt het verledene uit den grond zoo frisch te voorschijn alsof het eerst gisteren ware begraven, en ziet het modernste er dikwijls zoo versleten uit, alsof het tien geslachten had zien komen en gaan.’

Na een bezoek aan de graven der Mamelukken, geven ons de

viering van den grooten Beiram (een offerfeest, te Caïro), de bijwoning van een godsdienstige plechtigheid der dervischen, het middagmaal ten huize van den Schech Achmed, merkwaardige kijkjes in het godsdienstig en maatschappelijk leven der Egyptenaren.

Van Caïro stevenen wij met den toerist en zijn gezelschap den Nijl op. Op de trage vaart bij nagenoeg volkomen windstilte, langs eenzame oevers en grauwe dorpen, slapend in de schaduw van roerlooze palmen en sycomoren, maken wij o.a. kennis met den dragoman (tolk) Mohammed, een merkwaardig en voortreffelijk beschreven type, die eerst zwijgend voor zijn hut zit en kousen breit, doch langzamerhand, als de windstilte aanhoudt, driftig wordt, en dan in den wijden zwarten mantel, met twee gaten in plaats van mouwen, waardoor hij meer op een vleermuis dan op een mensch lijkt, nijdig gesticuleerend over het dek loopt. Als het schip door een lompheid van den stuurman op het zand is geloopen, dan wonen wij in het losmaken van het vaartuig een bijzonder eigenaardig, en goed verteld, tooneel van het scheepsleven op den Nijl bij.

‘In Sioet,’ ‘Thebe,’ ‘Esneh,’ ‘In de eerste Katarakt,’ ‘Philae’ heeten de volgende hoofdstukken. In laatstgemeld hoofdstuk over den godsdienstvorm der Egyptenaren sprekende, zegt de schrijver: ‘Doch het Christendom kon in Egypte geen stand houden. De leer der liefde paste op den duur niet voor een volk, dat slechts gezag en dienstbaarheid kende en welks gemoedsleven door de verdrukking zoo verschrompeld en verdoofd was, dat het heden nog in Egypte tot de zeldzaamheden behoort een kind door zijne moeder te zien liefkoozen, om niet te spreken van een huwelijksopvatting, die de vrouw tot een huisdier maakt, dat men verkoopt of verwijdert, wanneer het oud of leelijk wordt.’ Wij herinneren ons bij deze gelegenheid dat reeds Lady Duff Gordon in hare ‘Letters from Egypt’, schoon op eenigszins andere gronden, als hare overtuiging uitsprak, dat het ongerijmd is hier van bekeering tot het Christendom te droomen. ‘Al wat noodig is - zeide Lady Gordon - is verspreiding van kennis en opvoeding, en de godsdienst zal zich zelf zuiveren en ontwikkelen.’

Van Egypte worden wij door Emants medegevoerd naar Nubië. ‘Wel stemt het gouden land treurig, dat eertijds een parel was aan de kroon der Pharao's, zoo dikwijls met Egypte om de oppermacht strijd voerde, eenmaal zelfs in Thebe zijn koningen op den troon bracht,

en nu veracht, schraal bevolkt en met bouwvallen bedekt, tegen het voortdringend woestijnzand zich slechts met moeite verweren kan. Verdwenen is Napata, de schitterende hoofdstad, verdwenen zijn de talrijke steden, die de tempels der goden omsloten. De natuur echter heeft er weinig van haar kracht verloren.'

Een besnijdenisfeest te Derr geeft den heer Emants stof voor een van die levendige beschrijvingen, volledig zonder overlading, waarin deze 'Aanteekeningen' zoo rijk zijn. Met een bezoek aan den grootschen tempel te Aboe-Simbl, gewijd aan Horus, den jeugdigen zonnegod, wordt het boek besloten. Overweldigend is de indruk, dien de toerist van dit reuzenwerk heeft ontvangen. 'Met ontzetting vervullen de pyramiden en de raadselachtige sfinx; bewondering wekken Karnak [de Chonsoe-tempel] en Deir-el-bochri, [bouwval van een tempel of paleis der koningin Hatasoe]; hier alleen smelten beide aandoeningen nog immer tot dezelfde eerbiedige vrees samen, waarmede ongetwijfeld eertijds de thans zoo onverschillige Egyptenaar het heiligdom van zijnen grooten god en van een zijner grootste koningen naderde.'

Daar te Aboe-Simbl bewondert hij de drie, 20 meters hooge kolossen, welke eenmaal den gevel van den tempel vormden.

Allen denzelfden koning voorstellend, getuigen zij van een macht, zooals onze naar gelijkheid strevende moderne geest zich er geene meer indenken kan.

'Bijna geheel naakt, de dubbele kroon van Boven- en Onder-Egypte op het hoofd, zitten zij op hunne tronen, de handen op de knieën, de armen stijf tegen het lichaam gedrukt. Om de kin is de valsche baard bevestigd, om den hals hangt een keten. De kinder- en vrouwebeelden naast hem, schoon van ongeveer dubbele levensgrootte, reiken slechts tot halfweg de knieën des vaders en de reiziger die met groote moeite deze knieën beklommen heeft, gelijkt een vlieg op een menschelijk lichaam verdwaald. Ondanks alle strengheid van stijl zijn de kolossen vol leven, maar het is geen gewoon menschelijk leven meer. Geen aandoening is op het strakke gelaat, geen handeling in het rustend lijf te bespeuren. Hoog boven de armzalige, kleingeestige aardsche mieren verheven, blikken zij de zon in het aangezicht, en het is alsof op de fier gesloten lippen de gedachte zweeft: wij alleen, vader Horus, eeuwig jeugdige zonnegod, heer der beide horizonten, trotseeren den dood, en zullen leven in alle eeuwigheid.'

Emants maakt in zijn *Langs den Nijl* geen vertoon van geleerdheid; hij is noch een praatjes- noch een frazenmaker. Hij heeft, wat hij beschrijft, zelf gezien en blijkbaar goed gezien, en hij geeft zijne indrukken weêr in een vorm, die, in zijn soberheid, de kunstenaarshand verraadt.

Schetsen uit het dagelijksch leven **door Sally, Sneek, H. Pijttersen Tz., 1883.**

De heer Pijttersen te Sneek, die anders geene kosten pleegt te sparen aan het uiterlijk van de werken, welke hij uitgeeft, heeft aan dit boekje geen bijzondere zorg besteed. Het ziet er doodeenvoudig uit, en zelfs een inhoudsopgave heeft er, naar het schijnt, niet op over kunnen schieten. Hoewel het titelblad het jaartal 1883 draagt, schijnt het eerst voor weinige weken aan den boekhandel te zijn verzonden. De titel *Schetsen uit het dagelijksch leven*, is er ook al niet op aangelegd om de aandacht te trekken. Toch zou het jammer zijn, wanneer het publiek, verwend door schelklinkende en veelkeurige omslagen, - een onzer jonge uitgevers kondigde zelfs dezer dagen een *Uitgaaf polycolor* aan! - aan dit bescheiden getooide boekske minder aandacht schonk. S a l l y , die voor de lezers van Gouverneur's Oude Huisvriend geen onbekende is, doch, naar wij meenen, met deze novellen voor het eerst in ruimer kring optreedt, heeft er alle recht op dat zijn bundeltje niet onopgemerkt voorbijgaat.

Onze novellisten zoeken gewoonlijk hunne onderwerpen niet ver af; in den regel zijn hunne verhalen, evenals die van Sally, aan het dagelijksch leven ontleend, en vaak leveren de onbeduidendste voorvallen uit dat leven hun de stof voor hunne schetsen. In beginsel valt daar niets tegen te zeggen. De eenige eisch, dien men den novellendichter stellen mag is, dat hij werkelijk dichter in proza zij; dat hij, zij 't ook in de naastbijliggende werkelijkheid, het greintje poëzie wete te vinden, dat ‘overal schuilt’, en dit in den gloed zijner phantasie of den vroolijken lichtstraal van zijn humor doe vonkelen.

Terwijl Sally zich in dezen bundel onderscheidt door een gemakkelijken stijl en een heldere en smaakvolle wijze van voorstellen, zouden wij niet durven beweren, dat hij in al zijn schetsen

getoond heeft dat greintje poëzie gevonden te hebben, waarvan wij spraken, of de gaaf te bezitten het in het juiste licht te stellen. Het zijn meer in het bijzonder twee novellen, welke zich door keuze en bewerking van het onderwerp boven de anderen onderscheiden. Wij bedoelen die getiteld: *Salome's geschenk* en *De roos van Saron*. Beiden brengen ons in Joodsche omgeving.

Rachel Wolf - in *Salome's geschenk* - is door haren vader Moritz Wolf, een Joodsch manufacturier van den ouden stempel, verstooten, omdat zij een jong dokter, Karl Melchior, gehuwd heeft, die, ofschoon ook Jood, met de meeste der overoude Joodsche gebruiken van de Mozaïsche wet had gebroken, en dus door den orthodoxen Wolf als een afvallige beschouwd wordt. De oude Wolf, die weduwnaar is, woont thans alleen met zijne tweede dochter Salome (Schlome). Reeds herhaaldelijk heeft deze getracht haren vader met de verstootene te verzoenen, maar te vergeefs.

Twee jaren lang hadden zij in dezelfde stad gewoond, zonder dat de vader één stap van toenadering had gedaan, terwijl Karl en Rachel telkens trachtten, zich met hem te verzoenen.

'Rachel zag haren vader niet anders dan in de synagoge, waar zij door het hekwerk der vrouwenafdeeling elken sabbath en elken Jontefdag (feestdag) zóólang tuurde, tot zij hem gewaar werd en dan zoolang met gevouwen handen naar hem bleef staren, tot de tranen, die uit haar oogen vloeiden, haar verblindden.'

Men ziet uit deze laatste zinsnede, dat Sally in een paar trekken een toestand weet te teekenen; de smart van de verstootene kon niet plastischer, en tegelijk soberder en treffender worden geschetst dan hier geschiedt.

Het Loof huttenfeest nadert en de toebereidselen daartoe worden ook bij Moritz Wolf gemaakt. De oude manufacturier zit 's avonds vóór het feest nog voor zijn kasboek, maar zijn gedachten zijn elders. Telkens dringt zich de gedachte aan Rachel tusschen hem en de kolommen cijfers, die hij naziet.

'Kort geleden op Jom Kippoer (Groote verzoendag) hebt ge u met God verzoend - maar zoude Jehova het offer Hem gebracht aannemen, terwijl uw hart niet verzoend was met uw eigen vleesch en bloed?' klonk het in zijn binnenste.

'Ik heb juist ter eere Gods haar verstooten, omdat zij dien Posche Isroel (afvallige) volgde en dus ook ons oud geloof verliet,' rechtvaardigde hij zichzelven, tegen de stem van zijn geweten.

‘Als op den dag der opstanding uw vrouw tot u komt en vraagt: “wat hebt ge met ons kind, onze Rachel, gedaan?” wat zult ge dan antwoorden, Moritz Wolf?’ klonk het weder in zijn binnenste. ‘Zal zij zich niet van u afkeeren en zeggen: ‘Ik heb geen deel aan den man, die zijn eigen vleesch en bloed verstiet...’

‘God der gerechten! Wat was dat?’

‘Een schaduw gleed langs het raam... zij drukte zich tegen de glasschijven. Duidelijk zag Wolf den omtrek eener gedaante in een lang kleed en bevend bedekte hij het gelaat met de handen.’

De schaduw was die van Rachel, die, weduwe geworden, met haar eenig kind terug is gekeerd naar haar geboortestad. Hoe Schlome van het feest gebruik maakt om de verstootene in het vaderlijk huis terug te brengen, en Rachel, a l s h a a r g e s c h e n k , onder het groene dak der loofhut, haren vader in de armen te voeren, schetst Sally met veel talent.

Ook de *Roos van Saron* geeft ons een Joodsch binnenhuisje te aanschouwen, treffend van kleur, zonder overlading.

Het Joodsche leven, dat in ons land in menig opzicht zijn eigenaardige kleur heeft behouden, biedt voor den opmerker nog rijke stof. Het valt gemakkelijk de karikatuur van dat leven te teekenen; maar het dieper op te vatten en er sympathie voor te wekken als voor een van de vele belangrijke vormen, waarin zich het leven en lijden der menschheid openbaart, is niet ieder gegeven. De schrijver, die zich achter den pseudoniem Sally verbergt, blijkt in het kleine kader der novelle voor deze taak volkomen berekend.

***Doris en Doortje*, door Jan Holland. Deventer, Dr. A.J. Vitringa. 1884.**

Het is moeielijk een satire ongeschreven te laten. Zoo zeggen althans de hekeldichters. Of voor J a n H o l l a n d , als voor Horatius, het schrijven van satires het eenige middel is om 's nachts rustig te kunnen slapen, weet ik niet; maar ook al mocht dit het geval niet zijn, toch zal ik er hem geen verwijt van maken, dat hij de, naar het schijnt onbedwingbare aandrift niet kan betoomen. Alleen zou ik wenschen, dat er in de uitingen van zijn verontwaardigd gemoed wat meer verscheidenheid kwam. Sedert de

inrichting van ons onderwijs zijn gal in beweging is gaan brengen, schijnt hij voor andere onderwerpen ongevoelig te zijn geworden. Onvermijdelijk wekt dit een zekere eentonigheid in Jan Hollands laatste geschriften, die den lezers van het allerlaatste, de bekoorlijkheid van het verrassende onthoudt. In Doris en Doortje klinken te veel bekende tonen, die voor de tweede maal aangeslagen, met de prikkeling der nieuwheid, veel hebben verloren.

Nog een andere omstandigheid is aan Jan Hollands boek ongunstig. Niet altijd kan men van een satire genieten, men moet er voor in de juiste stemming zijn. Den Katholieken der zestiende eeuw smaakte de fijne scherts van Erasmus niet, al erkenden zij ook, voor een goed deel, de juistheid zijner opmerkingen. Zij doorzagen te goed welk een keur van wapenen tegen hun kerk, in dien geestigen spot, den aanhangers der hervorming voor het grijpen lag. Wat men geroepen wordt dagelijks te verdedigen, ziet men niet gaarne belachelijk gemaakt, vooral niet door hen, die men toch meent als bondgenooten te mogen beschouwen. Een vriend, die feilen toont in dagen van strijd, oogst in den regel alleen dankbaarheid bij de tegenpartij. Of moet men Jan Holland, bij den tegenwoordigen schoolstrijd, onder de tegenstanders van ons onderwijs rekenen? - Ik geloof, dat hij in de gelederen van geen der beide partijen behoort. Hij staat tusschen beide, lost zijn schot dan naar de eene zijde, dan naar de andere; niet zelden in de lucht, misschien wel omdat het schieten op zich zelf, hem nog grooter genot verschaft dan het treffen. Want inderdaad zijne satire is in den grond niet ernstig. Ware zij het, zij zou niet gedurig in parodie, soms in eenvoudige grappenmakerij ontaarden. Wanneer de satirische geest zich van Jan Holland meester maakt, slaat hij onmeedoogend op alles wat hij op zijnen weg ontmoet. Als de vechtlustige boer op de kermis, loopt hij iedereen, bekend of onbekend, tegen het lijf. Hij hekelt verkeerdheden, die in werkelijkheid bestaan, en verkeerdheden, die alleen het oog zijner verbeelding heeft aanschouwd. Hij overdrijft, en als satiricus heeft hij daar het recht toe, niet alleen gebreken, die door overdrijving in hunne volle dwaasheid uitkomen, maar ook zaken en denkbeelden, die alleen door zijne overdrijving dwaas en belachelijk worden.

Zoo bijvoorbeeld het schooltoezicht. Niemand staat bij Jan Holland slechter te boek, dan de ambtenaars, die in Nederland met het toezicht op het lager onderwijs zijn belast. Onder de onder-

wijzers mag nog een enkele Doris zijn, die de tekortkomingen zijner ambtgenooten doet vergeten; de schoolopzieners en inspecteurs zijn als één man veroordeeld. Het schooltoezicht in zijn geheel, wordt door Jan Holland voorgesteld als een lichaam, dat, in inrichting niet ongelijk aan de Roomsch-katholieke geestelijkheid, tot eenig doel heeft het godsdienstig en staatkundig liberalisme in Nederland voort te planten. Wanneer de held van zijn roman te Rottelind tot onderwijzer is benoemd, heet het: 'Door deze benoeming kreeg de jonge arrondissements bisschop zijne eerste snede door den neus en een heilzamen knak in zijn gevoel van almacht.' (Het schijnt Jan Holland onbekend te zijn, dat onder de tegenwoordige wet op het lager onderwijs, de benoeming van een hoofdonderwijzer geheel buiten den arrondissements-schoolopziener omgaat),' de districtsaartsbisschop schreeuwde moord en brand over het verzet van de leeken tegen zijn verordineerde inquisiteurs; de inspecteur nuntius rapporteerde het feit trouw naar Rome-Haag en voegde uit de herinneringen van den aartsbisschop er bij, dat dit diezelfde Kippeslag was, over wiens twijfelachtige trouw aan de liberale beginselen in vroeger jaren met het bisdom Dordrecht een heele bundel schrifturen was gewisseld. Maar de Curie in den Haag begrijpend, dat er niets aan te veranderen was en dat in allen gevalle met het kettersche Rottelind het Heilige Roomsche Rijk niet zou in duigen vallen, berustte met verheven berusting en gelastte aan de geestelijkheid in loco om den persoon van Doris in het oog te houden en de geringste aanleiding tot schorsing aan te vatten.'

De schildering is niet onaardig, maar wie zal er een schijn van werkelijkheid in herkennen? De uitbreiding der macht van den distrikts-schoolopziener bij het benoemen van onderwijzers, is juist in veler oogen een grief tegen de bestaande wet, en dat nu een dergelijk ambtenaar, na de benoeming van den man dien hij zelf als tweeden op de voordracht heeft geplaatst, bij hoogere autoriteiten zal gaan klagen, is volkomen ongerijmd. Trouwens Jan Hollands schoolopzieners doen niets anders dan ongerijmdheden. Een hunner schrijft in een bericht over een overtreding van art. 33, 'dat het uitspreken van het woord "christelijk" strijdig is met den eerbied verschuldigd aan de begrippen van andersdenkenden, dat de opleiding tot christelijke deugden zeer wel kan geschieden, zonder het woord christelijk ooit uit te spreken, even goed als men het Darwinisme of de moderne theologie kan inprenten zonder de aan velen

aanstoot gevende namen van Darwin en Strausz te noemen.' Gelukkig, dat de distrikts-schoolopzieners bij hun 'bedaagden leeftijd' zich nog maar bepalen tot het schrijven en spreken van onzin. De arrondissements-schoolopziener, dien Jan Holland ten tooneele voert, is niet alleen 'zoo dom als een varken', maar heeft nog andere eigenschappen, die een vergelijking met dit viervoetige dier zouden kunnen wettigen. Wanneer hij een zijner onderwijzers geluk wenscht met zijn huwelijk, zegt hij, zich herinnerende hoe hij te vergeefs getracht heeft de bruid te verleiden: 'Uw meisje heeft de proef flink doorstaan, want zonder mij zelven te prijzen moet ik zeggen, dat ik in dat vak nog al succes heb.' Zijn dat nu - mag men vragen - Nederlandsche toestanden? Gebeuren er zulke feiten? - Bij den onderwijzer, aan wien deze onbeschaamdheid werd toegevoegd, 'zat de vrees der heeren er zoo vast in dat hij geen woord in voorraad had om zijne minachting uit te drukken.' Ik laat den schoolopziener rusten, maar wat den onderwijzer betreft, neem ik de vrijheid verzet aan te teekenen. Jan Hollands ideaal-onderwijzer moge zich door zulke hondsche gedweeheid onderscheiden, onze Nederlandsche onderwijzers in het algemeen, zijn niet gewoon zich stilzwijgend door hunne meerderen te laten trappen.

Het brandpunt der satire, waarin zich alle flitsen van Jan Hollands bliksem vereenigen, is, blijkens het motto van den roman, de neutraliteit der openbare school. Die neutraliteit is nu reeds zoo dikwijls in het narrenpak vertoond, dat het eischen van nieuwheid hier de hoogste onbillijkheid zou zijn. In de mijn waarin sinds jaren onophoudelijk gewroet wordt, nog iets nieuws te vinden, gaat boven 's menschen vermogen. Wanneer de Dordrechtsche schoolcommissie in Doris en Doortje over de uitlegging van het bekende art. 33 beraadslaagt, verneemt de lezer niets meer, dan wat hij heeft kunnen lezen en hooren, sinds de gemengde school in Nederland bestreden wordt. Antirevolutionairen en Katholieken zullen zich misschien verlustigen bij het schouwspel van iemand, die schoon niet tot hen behoorend, hunne scherpste wapenen met voorliefde hanteert; bij andere lezers zal de kennismaking met Jan Hollands beschouwingen over de neutraliteit; minder een gevoel van ergernis dan wel van verveling opwekken. Zij weten nu eenmaal, dat die zoogenaamde neutraliteit aanleiding kan geven tot allerlei moeielijke en netelige vragen, die, gelukkig, met de door Jan Holland zoo gelaakte rekenvraagstukken op de vergelijkende examens, deze overeenkomst hebben, dat zij in de praktijk zelden of nooit

voorkomen. Zij weten tevens, dat zonder die neutraliteit geen gemengde scholen kunnen bestaan, zonder gemengde scholen geen staatsonderwijs mogelijk is, en aangezien zij nu het verdwijnen van het staatsonderwijs als een zaak van ver reikende gevolgen voor de maatschappij beschouwen, zullen zij minder belang stellen in de onder allerlei vorm reeds behandelde vraag, waarom de staatsschool niet voldoet, dan in die, wat er voor in de plaats moet komen. Geen hoofdstuk van Doris en Doortje zal dan ook de aandacht der meeste lezers meer gespannen hebben dan het 30e, waarin Jan Holland den idealen toestand van het onderwijs Jer toekomst begint te schetsen. De satire zal ernst worden, de oplossing van het moeielijkste en meest ingewikkelde vraagstuk zal worden ontvouwd. Dan, teleurstelling boven mate, geen bladzijden zijn minder ernstig dan juist deze laatste hoofdstukken van Jan Holland's roman; ‘de Nederlanders van het jaar 1893 - zoo heet het - zijn als uit een benauwden droom ontwaakt. Zij kijken elkander ontnuchterd aan en vragen: zijn wij een tijdlang krankzinnig geweest met al die drijverij en opdrijverij bij zoo'n eenvoudige zaak als het volksonderwijs is en wezen moet?’ En hoe hebben de zoo gelukkig ontnuchterde Nederlanders die ‘eenvoudige zaak’ nu geregeld? ‘De Staat zorgt nog altijd dat in elke gemeente voldoend onderwijs wordt gegeven, doch hij vat het woord voldoend niet meer in materieelen zin op als sloeg het enkel op gebouwen, hulpmiddelen, aantal van personeel, hij is tot het inzicht gekomen dat onderwijs eerst dan “voldoend” mag heeten, als het aan de behoeften der menschen “voldoet.”’ Waarom voldoet het nu meer? Voornamelijk omdat het minder kost, en omdat er maar achttien schoolopzieners zijn. In Rottelind hebben zich in de drie lokalen der voormalige gemeenteschool, drie verschillende scholen gevestigd, een waar geestelijke zusters ‘de geschiedenis des vaderlands op hare manier en de legenden der Heiligen aan de jeugd verhalen’, een andere waar ‘de Bijbel als leesboek wordt gebruikt en zeer rechtzinnig calvinistische verklaringen daaraan worden toegevoegd,’ en een derde waar voornamelijk kennis der natuur en geschiedenis der beschaving onderwezen worden. Aan het hoofd van al deze scholen staat Doris, die met een predikant van de Evangelische richting een geest van liefde en verdraagzaamheid heeft gekweekt, dien geen schoolopzieners hebben kunnen kortwieken.

Hoe dat alles nu wettelijk geregeld is, moet de lezer niet vragen. In het finantieel beheer van het onderwijs der toekomst is Jan

Holland nog niet goed ingedrongen. Waarlijk wie deze oplossing ernstig gemeend zou willen noemen, zou moeten veronderstellen dat Jan Holland in onnadenkendheid en oppervlakkigheid de schoolopzieners zijner verbeelding nog overtreft.

Als letterkundig voortbrengsel kunnen wij aan Doris en Doortje in de reeks van Jan Hollands geschriften geen hooge plaats toekennen. Er komt geen enkel tooneeltje in voor, dat ik bijvoorbeeld op één lijn zou willen stellen met de reis van Jan Willems en Bolderman in de diligence van Zwolle naar Assen. Minder nog dan voorheen, is Jan Holland keurig in de keus zijner beelden. Zoo vergelijkt hij onder anderen een oude waterzuchtige vrouw met een wassen klomp ‘waaraan de vormen van eene menschelijke gestalte reeds zijn waar te nemen, doch waaraan de boetseerder zijn eigenlijk handwerk nog niet verricht heeft.’ Het is te bejammeren, dat zijn onmiskenbaar talent zich ten opzichte van kieschheid van uitdrukking geen hooger eischen stelt. Ook zou men mogen wenschen dat hij wat minder geestigheden ten beste gave. De overblijvende zouden dan beter uitkomen. De indruk van één fijnen geestigen zet kan niet verkregen worden door de samenkoppeling van een aantal geestigheden van grover gehalte.

D. B.

Woordenboek der Nederlandsche Taal. Tweede Deel. Tweede aflevering. Alleens-Alvolmaakt. Bewerkt door M. de Vries. 's Gravenhage en Leiden. Martinus Nijhoff, A.W. Sythoff. 1884.

En toch beweegt het zich!

Wij zullen het niet voltooid zien en onze kinderen wellicht evenmin; maar wij waardeeren het er niet minder om, het reuzenwerk, dat als ‘Het Woordenboek’ bekend staat, en met belangstelling nemen wij iedere nieuwe aflevering ter hand, die, met kortere of langere tusschenpoozen, als een rijpe vrucht van de grondige wetenschap en de noeste vlijt der Leidsche taalgeleerden, ons in den schoot valt.

Prof. Alberdingk Thym heeft, eerst in Maart 1865, later, toen de Inleiding van Prof. de Vries verschenen was, in November 1882, in *de Gids* de geschiedenis van het Woordenboek verteld en hulde

gebracht aan de kennis en de taaie volharding waarvan deze arbeid getuigt. Toch heeft men met dit Woordenboek den spot trachten te drijven. Men heeft op wetenschappelijke vergaderingen de vraag gesteld: ‘Wat zal er van het Woordenboek worden?’, op het gevaar af van te worden afgescheept met het eenig mogelijk en afdoend antwoord: ‘Een Woordenboek!’

En intusschen zijn de geleerden, die dezen reuzenarbeid op zich namen, zonder zich aan goed noch kwaad gerucht te storen, rustig hun gang gegaan. Als vrucht van hun arbeid ligt thans weder een nieuwe aflevering, de tweede van het tweede deel, voor ons. Het gaat van A l l e e n s tot A l v o l m a a k t .

Het eerste woord van deze aflevering is a l l e e n s p r a a k , waarvan Prof. de Vries de beteekenis aldus verklaart:

‘*a*. Naar de oorspronkelijke opvatting. Een gedeelte van een tooneelstuk, waarin een der personen zich alleen bevindt en totzichzelven spreekt.

b. Bij uitbreiding. Woorden, die iemand - hetzij hardop of in gedachte - tot zich zelven zegt; onverschillig of hij zich alleen of in gezelschap met anderen bevindt.’

Het ondeugende toeval heeft gemaakt dat deze deftige aflevering van het Woordenboek op onze schrijftafel terecht kwam vlak naast het met de koddige tronies der beide Coquelins versierde boekje: *L'art de dire le monologue*. In d i e beteekenis - Sarcey, die, zooals de lezers van le Temps weten, op het punt van de ‘monologue’ niet best te spreken is, zou er ons gelukkig om prijzen! - kennen wij de alleenspraak nog niet. Wellicht zal later de Woordenboekbewerker zijne verklaring op dit woord ook tot hetgeen op het fransche tooneel meer bijzonder onder ‘monologue’ verstaan wordt moeten uitbreiden.

Terwijl wij voortbladeren, wordt onze aandacht getrokken door het woord A l l e m a n . ‘*Man* - schrijft de Vries - ‘staat hier in de oude beteekenis van *mensch*. Het woord is dan ook geene nieuwe vorming, maar komt reeds in de hooge oudheid voor. Reeds het Gothisch kende het meervoud *alamans*, alle menschen, het gansche menschengeslacht, en het Oudhoogduitsch den volksnaam der *Alamannen*, waaraan de Franschen hun *Allemand* ontleenden.’ Met huivering zal hier menigeen aan het n o m e n e s t o m e n denken! Wij zien reeds de ‘bevende Alarmisten,’ waarvan de Génestet in '48 zong, deze aflevering voor hunne Duitsche kennissen zorgvuldig verbergen. *Allemands*: het gansche menschengeslacht, Allemands! O linguistique voilà de tes coups!

Bij ditzelfde woord vinden wij de verklaring van Jan Alleman zóó behoorde de uitdrukking te luiden en niet, zooals wij zeggen: Jan en Alleman. ‘Het veelvuldig gebruik van *Alleman*’, lezen wij, ‘gaf aanleiding tot de schertsende bijvoeging van *Heer* of van *Henneken* of *Jan*, waardoor dan het woord bij wijze van eigennaam gebezigd werd, om alle menschen als een enkelen persoon te verbeelden...Meest gewoon was de bijvoeging van *Jan*.’ *Jan Alleman* vinden wij o.a. bij Bredero, van Effen en zelfs nog bij Kinker. ‘Uit misverstand van de schertsende uitdrukking *Jan Alleman*, als persoonsverbeelding, begon men later de beide deelen te scheiden door de invoeging van *en*, en zoo ontstond de thans uitsluitend gebruikelijke zegswijze *Jan en Alleman*.’

In zijne Inleiding schreef Prof. de Vries dat al ‘wat in den stroom des tijds voor goed is verzwolgen en tot de vervlogen oudheid behoort, of wat niet van algemeen maar uitsluitend van gewestelijk of plaatselijk belang is’, als geen deel uitmakende van onze hedendaagsche gemeenschappelijke Nederlandsche taal, buiten het bestek ligt van het Woordenboek. Men is daarom niet weinig verbaasd hier een woord te vinden als a l s k a k s , dat waarschijnlijk aan weinigen bekend is en ook door hen, die het uit Hooft en Bredero kennen, zeker niet als tot onze hedendaagsche taal behoorende wordt beschouwd. Wij houden het er voor dat men em, die het waagde dit woord in de conversatie of in een gedrukt stuk te gebruiken, al spoedig voor een heel onfatsoenlijk mensch zou uitkrijten en met den nek zou aanzien. Toch is de beteekenis doodonschuldig. *Alskaks* is: voor de leus, kwansuis, quasi. In Noord-Nederland is het verouderd, maar in Vlaamsch België wordt het - zegt Prof. de Vries - nog dagelijks in de spreektaal gebruikt.

Bij deze laatste mededeeling nemen wij de vrijheid een vraagteeken te plaatsen. Dat wij, bij een herhaald bezoek aan Zuid-Nederland, het woord *alskaks* nooit hoorden bezigen, zou ons daartoe het recht nog niet geven. Van zeer bevoegde zijde echter wordt ons uit Zuid-Nederland medegedeeld, dat het woord nòch te Antwerpen, nòch te Gent bekend is. Al moge het dus, blijkens de vermelding in het Idioticon, hier of daar in Vlaanderen nog wel gebezigd worden, de verzekering van Prof. de Vries, dat het in Vlaamsch-België een ‘in de dagelijksche spreektaal gebruikelijke uitdrukking’ is, is zeker te sterk.

Flanor wees in den Spectator meermalen op het symboliesche van de woorden, waarmede de verschillende afleveringen openen en sluiten.

Zoo eindigt deze aflevering met de woorden a l v o e d e n d en a l v o l m a a k t. In hoever dit laatste epitheton op den arbeid der Leidsche geleerden van toepassing kan zijn, mogen geleerderen beslissen. Alvoedend is het werk zeker; wij krijgen er onze ‘spraak en heel haar overvloed’ in te genieten, voedzame degelijke spijs, die er toe moge bijdragen om de liefde voor land en taal te versterken in alle Nederlandsche gouwen.

Het universiteitsfeest van Edinburg.

Met welken indruk zal ik beginnen, wanneer ik de onvergetelijke dagen van het universiteitsfeest in Edinburg - 16 tot 18 April - mij voor den geest terugroep?

Laat ik in gedachten nog eenmaal uit de vensters van het Royal Hôtel een blik naar buiten werpen op de verlichte stad, den laatsten avond.

Wij stonden dus aan de eene zijde der breede Princesstreet; de andere zijde open, begrensd door de vriendelijke vallei, op welker glooiing de Princesgardens zijn aangelegd. Aan de overzijde der vallei de achtergevels der breede rij van gebouwen langs den hoogen heuvelrand, rechts begrensd door den alles beheerschenden Castle-Rock, met de militaire sterkte gekroond. En de vensters van al die achtergevels met lichten omlijst. Ook de slingerpaden van Castle-Hill met lichten omzoomd, als vurige slangen opkruipend, naar den top, waar, vanachter de schitterende kroon der geïllumineerde gebouwen, vuurpijlen en vuurbouqetten geworpen werden in de lucht.

Waarom de herinnering aan dit tooneel het eerst bij mij opkomt? Omdat het beter dan iets anders een beeld aangeeft waarin ik de gedachte terugvind die het gansche feest wekken moest. Schitterend, bekorend, verblindend zelfs; toch niets meer dan omtrekken teekenend; een schets. - De schoonheid van Edinburg's ligging liet zich uit deze vurige lijnen nauwelijks raden. En de pracht van haar driedaagsche feestviering kon slechts een flauw beeld geven van de hooge waarde harer

universiteit, van de groote beteekenis dezer samenkomst van zooveel dienaren en zooveel vorsten der wetenschap.

De Schotten droegen roem op hunne hoofdstad in het pronkgewaad van dien avond. Maar grooter roem nog, toen de feestlichten waren uitgedoofd en de morgenzon, den nachtelijken sluier oplichtend, door de dunne nevelen heen duizende tinten wakker riep om de heuvelenstad en hare omgeving te kleuren. Wie, in de drukten van het feest geen meester van zijne tijdverdeeling, drie dagen achtereen meêgevoerd van plechtigheid in plechtigheid, van de eene vriendelijke ontvangst in de andere, nog iets van dit schouwspel wilde genieten, deed wel zich den vroegen morgen ten nutte te maken, voordat nog de feeststemming over hem was vaardig geworden; of hij moest onder de leiding staan eener zorgende gastvrouw, die de vrije uurtjes wist uit te kiezen om het rijtuig te doen voorkomen voor hare gasten.

De wind blies uit het Noord-Oosten en viel van den zeekant, door niets weerhouden, meedoogenloos op het voorjaarsgroen aan. Maar het groen was er toch en sierde de met boomen en heesters dicht bezette squares van Moray Place, Queenstreet Gardens, Charlotte Square en zooveel andere pleinen en breede straten, met statige huizen in grijzen gehouwen steen deftig omzet. Toch is het niet slechts op uwe morgenwandeling dat ge hier door stilte en eenzaamheid omgeven zijt. Ge haast u naar den top van eene der zijstraten, want een torenspits, die even boven den gezichtseinder uitsteekt, voorspelt u; dat ge bij het afdalen aan de andere zijde altijd weer in de schilderachtige en vroolijke Princesstreet zult nederkomen.

Daar is het middelpunt der stad; daar wordt rondgereden, geflaneerd, ‘geshopt.’ Daar stoeien u de jongens voorbij, om in de openbare tuinen of op de ruime grasvelden en heuvels buiten de stad te gaan spelen, allen met een rond, krachtig, blozend gezicht en donkere oogen. Daar wandelen de Schotsche jonge dames u tegen, zonder uitzondering met een gelaatstint waarin ‘blank en blos’ zoo fijn geschakeerd zijn, dat ge zoudt willen vragen of ze aan de Edinburgsche Oostewinden of de Schotsche misten deze bekoorlijkheid hebben te danken; indien het niet reeds onbeleefd ware naar den oorsprong der schoonheid te vragen.

De schoonheid is er. Schoon is ‘the Castle,’ het forsche rotsgevaarte aan uwe rechterhand, de bakermat der stad en de oude

residentie der koningen. Schooner nog misschien Calton-Hill, de heuvel waarop de straat naar de oostzijde uitloopt, de Akropolis in dit Noordsch Athene, aan haar grieksch model eigenaardig herinnerend door het ‘National Monument’, aangelegd in den stijl van het Parthenon; wel is waar onvoltooid gebleven, doch nu juist, met zijn twaalf grootsche dorische zuilen, uit de verte gelijk aan de bouwvallen van een griekschen tempel. Midden tusschen de Princesgardens de eveneens in griekschen stijl opgetrokken bevallige gebouwen der Royal Institution en der National Gallery, tempels der kunst, waarvoor, onder een kouden noordschen hemel, zelden harmonischer plek gekozen werd. - Maar ge wordt naar schoonheden van oudere herinnering getrokken en stijgt naar de breede High-street, in de oude stad. Ge ziet op naar de gothiek der Cathedraal van St. Giles; naar de majestueuse gebouwen van Parliament House, meesterstuk van de bouwkunst der 17e eeuw met het ruiterbeeld van Karel II; naar de grootsche Universiteits-gebouwen in italiaansche renaissance, na 1789 opgetrokken op dezelfde plek waar de thans 300-jarige haar bescheiden leven begon.

Gelukkig zoo ge den tijd gevonden hebt om even uit te rijden naar het schilderachtig Holyrood; voor een bedevaart gewijd aan de nagedachtenis dier lichtzinnige en ongelukkige Koningin, wier beeld historie en poëzie elkaar genoeg betwisten, om u het recht te geven, met weemoed de thans sombere en kale vertrekken te doorwandelen waar zij heeft genoten en geleden; stil te staan op de plek waar zij Rizzio zag vallen; of te verwijlen in den nog schilderachtigen bouwval der kapel, waar menige zucht van vluchtig berouw haar raadselachtig gemoed zal hebben verlicht. - Ge ziet door de schoone gothische vensters een verrukkelijk landschap omlijst en verlangt naar buiten, naar een rit langs de vermaarde ‘Queens Drive.’ De rijweg slingert zich om de glooiing der heuvelen; nu eens u het uitzicht openend op de bekoorlijke stad, dan plotseling op den ‘Firth of Forth’ den machtigen met eilandjes bezaaiden riviermond en tot in de zee. De zee, die u reeds eenmaal verrast had, toen ge, met den ‘flying Scotsman’ London ontsneld, even over de Schotsche grenzen haar bij Berwick hadt zien branden tegen de steile kust. De Forth, de grenslijn der geheimzinnige Highlands, waarvan de sleutel, thans nog het meer

westelijk gelegen Stirling, na eenige jaren vlak bij Edinburg zal liggen, wanneer de grootsche spoorwegbrug voltooid zal wezen die bij Queensferry over den breeden stroom wordt gelegd.

Een andere maal weer voerde ons het rijtuig bekoorlijke landwegen in, naar een Schotsch ‘country-house’, vriendelijk en rustig tusschen de heuvelen gevat, ruim en rijk gestoffeerd, waar de knappende haardvuren en de geurige ‘afternoon tea’ welkom waren na den kouden rit.

Maar ook al deze beelden konden, in den korten tijd, slechts met vluchtige trekken worden geteekend; decoratieschildering, even voldoende om een passenden achtergrond te geven aan het indrukwekkend en schitterend schouwspel dat op dit feest der wetenschap in Schotlands bekoorlijke hoofdstad zou worden opgevoerd.

Het glanspunt in dit schouwspel was de verheven plechtigheid der begroeting en der toekenning van eere-doctoraten op den tweeden dag. Zij werd door twee andere plechtigheden waardig omgeven: voorbereid door de godsdienstige wijding in St. Giles op den eersten; bekroond door de ontvangst der vreemde gasten vanwege de studenten op den laatsten dag van het feest. - Daar tusschen door een gastvrijheidsbetoon, door vriendelijke hartelijkheid bezield, door schitterende onbekrompenheid georganiseerd, door fijnen smaak opgeluisterd. Eene onvermoeide gastvrijheid van alle kanten. Het ‘Tercentenary Banquet’ van Donderdag bovenaan. En dan de Luncheon van den Principal en de medische professoren ter inwijding hunner nieuwe gebouwen; de ‘Conversazione’ van den Senaat; voor de medische gasten de Luncheon van het Royal College of Physicians en het Breakfast van het Royal College of Surgeons; de namiddag-recepties van de Orde der Advocaten in hun nieuwe bibliotheek en van den Raad der Royal Scottish Academy in hare kunstgalerij; het orgelconcert van den hoogleeraar in de muziek; last not least vanwege de studenten: hunne tooneelopvoering, hun bal, het concert hunner muziekvereeniging en, in den nacht die al de feestdagen besloot, hun symposium. Daarbij nog voortdurend gastvrijheid in kleineren kring: allereerst in het vriendelijk huis waarin men was opgenomen; dan bij bekenden, die elkaar het genoegen om van de gasten aan hun tafel te zien als betwistten; of uitnoodigingen van zeer

bijzonderen aard, zooals de Nederlandsche professoren er eene ontvingen van de studenten uit Zuid-Afrika. Waarlijk, onze voortdurende stemming was die eener steeds klimmende dankbaarheid; en dan onze gastheeren, die 't nog steeds wilden doen voorkomen, alsof de dankbaarheid op hunnen weg lag en niet op den onzen.

Het geven van den proloog voor het geheele schouwspel had zich het Stadsbestuur voorbehouden, den Dinsdagavond ‘Reception of visitors by the Lord Provost, Magistrates and Town Council.’ Ze hadden er recht op. Niet omdat wij waren opgekomen in hunne stad en geherbergd werden onder hunne bescherming. Maar omdat de roemrijke Universiteit waarvan we het 300jarig geboortefeest stonden mede te vieren, in het bestuur der Stad de wettige nakomelingen harer stichters te huldigen had[1)].

Dezen oorsprong en hare nederige geboorte vergat zij niet. Haar Lord Kanselier sprak het onder herhaalde toejuiching uit in zijne begroetingsrede. Zij was er fier op, niet, gelijk haar oudere zusters in Schotland en elders, in de wereld te zijn geroepen door het machtwoord van een Pauselijke bul; niet gemodelleerd te zijn geworden naar het voorbeeld der middeleeuwsche universiteiten; niet dadelijk te zijn toegerust met een volledig stel faculteiten; niet met privileges begiftigd; niet gehuisvest in wonderen van bouwkunst; niet met academische costumen opgesierd, of opgeluisterd met plechtigheden en praalvertoon. Ze begon als een eenvoudig ‘College’. Met twee leeraren: Robert Rollock als Principal en ‘Regent of Philosophy’ met 50 à 60 studenten en Mr. Duncan Nairn als ‘Second Master’ voor een 30tal aspirant-studenten, die, te zwak in de latiniteit, nog voor de colleges van Rollock moesten worden voorbereid.

Toch was reeds in enkele officiëele stukken die aan de oprichting vooraf gingen het woord ‘University’ gebezigd. En eene eeuw later kon de instelling in waarheid zoo heeten, naar den nieuweren zin van het woord en al was het ‘by courtesy.’ Toen reeds bezat zij een staf van hoogleeraren in allerlei

1) Zie voor de geschiedenis het als feestuitgave uitgekomen prachtwerk: The story of the University of Edinburgh during its first three hundred years, by Sir *Alexander Grant*, Bart., L.L.D., D.C.L., Principal and Vice Chancellor in the University of Edinburgh. 2 vols. London, Longmans, Green & Co. 1884.

speciale vakken van wetenschap; verleende zij graden in vier faculteiten; en was het huiselijk karakter verdwenen. Feitelijk stond zij destijds met de oudste Schotsche universiteiten op éene lijn. Nog twee eeuwen later is zij thans onder hare zusters de eerste.

De schepping van den Stads-Raad kon ook geen kind der weelde zijn. Op hoogst bescheiden voorwaarden werden de eerste leeraren aangesteld. Wel was de instelling een ‘College’ en dus juist voor inwonende studenten bestemd; maar in de beperkte gebouwen was daarvoor geen ruimte genoeg, ook al bepaalde de Raad dat twee studenten zouden slapen in éen bed en dat voor een afzonderlijk bed een vrij hooge huur zou worden betaald. Of ze er ook den kost kregen dan wel voor zich zelven moesten zorgen, schijnt onzeker. En toen, 15 jaren later, de eerste beurzen gevestigd werden, moesten zij die dit profijt genoten, hunnerzijds kleine huisdiensten bewijzen, de bel luiden voor het aan- en uitgaan der lessen of de trappen en gangen vegen met borstels aan de voeten. Ter bestrijding der kosten werden van de studenten bijdragen gevorderd en werd van de ingezetenen belasting geheven.

Deden dan de koningen niets; waaraan ontleende Jacobus VI het recht om er op aan te dringe dat ‘Town's College’ ‘James College’ heeten zou? Hij gaf inderdaad een Charter. Aan zijn koninklijk gezag ontleende het stadsbestuur de bevoegdheid om hare hoogeschool te stichten en deze de macht om wetenschappelijke graden te verleenen. Ook was de plek waar de gebouwen werden opgericht en ingericht het geestelijk goed der ‘Kirk of Field’, welke Queen Mary aan de stad had afgestaan voor de armen en den godsdienst en waarop naar het charter van haren zoon, scholen voor de wetenschap konden worden gebouwd. Zeker was het dus iets; ook waren daaraan eenige inkomsten verbonden. Maar op het bezit drukte de uitkeering van vele lasten, en ten aanzien der gebouwen was zoodanig voorbehoud gemaakt, dat de stad ze van rechthebbenden koopen moest en zelfs voor het hoofdgebouw den prijs tweemaal betaald heeft. Uit een geldelijk oogpunt kwamen de koninklijke charters op bijna niets neder en de belofte van Jacobus dat hij een vorstelijke gift zou schenken, onderging hetzelfde lot als andere beloften van ‘dezen ietwat wispelturigen vorst.’

Maar Lord Rosebery, die op het ‘banquet’ den toast had voor te stellen op de stichters der Universiteit, meende in zijn geestige toespraak, dat de Lord Kanselier wel iets te hard was geweest jegens den Koning en jegens de edelen omdat zij niets hadden gegeven. Want de reden scheen hem eenvoudig: de Koning had niets te geven en de edelen hadden maar weinig meer. ‘Daarom’, zoo ging hij onder het gelach der dischgenooten voort, ‘verheug ik er mij in, dat zij niets gaven; want, hadden zij iets gegeven, het zou naar alle waarschijnlijkheid iets geweest zijn wat hun niet toekwam; en het zou mij wezenlijk aan het hart gaan wanneer de Universiteit van Edinburg heeten moest wat in de dieventaal “a fence” genoemd wordt, een heler van gestolen goed. - Wie waren de stichters der universiteit? Het waren eenvoudige, nederige en eerlijke lieden die God vreesden en - naar ik vrees - den Koning niet bijzonder eerden.’

Diezelfde bescheiden, eerlijke lieden, voornamelijk de kooplieden der stad, waren de eersten om aan de universiteit kapitalen te schenken of legaten te maken - in de eerste 30 jaren der 17e eeuw een 25tal - nu eens voor algemeene onkosten, dan voor de stichting van beurzen, een enkele maal voor de instelling van een bepaalden leerstoel.

Deze geest van mildheid ten bate der wetenschap is er vaardig gebleven; is er toegenomen op bewonderingwekkende wijze en heeft in de financieele levensbronnen dezer universiteit eene verscheidenheid gebracht, welke bij de eenvormigheid van posten op staats- of stadsbegrootingen eigenaardig en aantrekkelijk afsteekt. - Dat de hoogleeraren een groot deel hunner inkomsten trekken uit de collegegelden der hoorders, laat ik ter zijde. Het kwaad der ontzettende ongelijkheid welke hieraan verbonden is, wordt aan eene zoo sterk bevolkte hoogeschool als deze in bijzondere mate ondervonden en gevoeld. Maar ook overigens vloeien tegenwoordig de levenssappen toe van velerlei zijden: uit de gemeentelijke inkomsten de havengelden van Leith; van de studenten de inschrijvings- en examengelden; uit de schatkist des Lands de sommen welke voor tractemen ten en gebouwen jaarlijks op de Britsche staatsbegrooting worden gebracht; uit verschillende in den loop der tijden bijeengebrachte, vooral in de laatste jaren zeer vermeerderde fondsen of uit periodieke giften van verschillende corporaties, soms een

aandeel in de bezoldiging van dezen of genen hoogleeraar, soms eene bijdrage voor het algemeene universiteitsfonds dat allen ten goede komt. Zoo werd een legaat van Sir David Baxter bestemd tot tractemensverhooging van de hoogleeraren in de Faculteit der Letteren. Zoo stichtte dezelfde vrijgevige man een leerstoel voor ingenieurswetenschappen. Zoo strekt een deel van het legaat van Generaal Reid voor den hoogleeraar in de muziek. Voor het tractement van den hoogleeraar in de landbouwkunde en landhuishoudkunde keert de 'Highland and Agricultural Society of Scotland' haar jaarlijksche bijdrage uit. De Edinburgsche Vereeniging van Kooplieden bekostigt sinds 1871 een leerstoel voor staathuishoudkunde en handelsrecht. En, twee jaren geleden, werd de oprichting van een leerstoel voor Keltische taal, letterkunde en geschiedenis door openbare inschrijving mogelijk gemaakt. Gezwegen nog van wat er in den loop dier drie eeuwen geschonken is voor beurzen ten behoeve van onvermogenden; voor 'fellowships' en 'scholarships' ten bate der verdere ontwikkeling van veelbelovende studenten of gegradueerden. - Daar was eene, niet voor Engeland alleen geldende ironie in Lord Rosebery's wel overdreven maar aan de feesttafel met innerlijk genoegen opgevangen uitroep: 'Ach, Mijne Heeren, indien deze universiteit niet in de 16de maar in de 19de eeuw ware gesticht geworden, wat zouden we dan hebben bijgewoond? Ze zou in 't leven geroepen zijn door een charter van Downingstreet, ze zou gezoogd zijn geworden door inspecteurs, gebakerd door een koninklijke commissie, gezwachteld in roode linten en ze zou door al die officieele zorg een pedante fat zijn geworden, in plaats van het eerlijke, vertrouwbare wezen dat ze ons nu vertoont.'

Deze herhaalde herinnering aan haar eenvoudigen oorsprong, deze herhaalde hulde aan het Stadsbestuur dat haar stichtte en tot voor een 25tal jaren bestuurde, werd door den Lord Provost waardig aanvaard, door al de leden der Universiteit met warmte toegejuicht en bezegeld door het eeredoctoraat dat de eerste magistraat der stad, ook om zijn persoonlijke verdiensten, bij dit jubilé verwierf.

In 't bijzonder moest ze bij hem die de eer had afgevaardigde der Universiteit van Amsterdam te wezen, eigenaardige gedachten wekken. Gedachten ook aan een klein verleden, eveneens door tijdperken van leven en bloei gevolgd en ge-

rechtvaardigd. Gedachten aan de offervaardigheid eener burgerij en de toewijding eener Stedelijke Regeering. Maar ook gedachten van hoop: of niet juist aan deze universiteit, met haar grootere zelfstandigheid tegenover den Staat, haar meerdere gemakkleijkheid van beweging in inwendig beheer, hare innige betrekking tot de ingezetenen zelven die haar onderhouden, hare vestiging in eene groote stad, waar voor veel handel en veel welvaart plaats was en is, de toekomst kon zijn weggelegd dier meerdere verscheidenheid in de grondslagen van haar bestaan, welke ons in Edinburg aantrok[1].

Verscheidenheid ook in hare organisatie. Wie er voor 't eerst van verneemt en aan onze Nederlandsche toestanden gewend is, noemt ze ingewikkeld op 't onbegrijpelijke af. Zooals ze thans bestaat is ze ook slechts gedeeltelijk een vrucht der geschiedenis. De Britsche wetgever heeft krachtig ingegrepen en de Universities (Scotland) Act van 2 Augustus 1858 geldt ook voor Edinburg.

Er was aan wettelijke tusschenkomst behoefte ontstaan. Om meer dan ééne reden. Voor Edinburg ook omdat de verhouding tusschen 't stadsbestuur en de universiteit voorziening noodig had. Want de vaders waren de voogden van het kind gebleven, maar het kind had zijn eigen oordeel gekregen, zijn eigen wil, zijn eigen onverzettelijkheid. Dertig jaren lang duurde in de eerste helft dezer eeuw een strijd, die soms zelfs tot voor de gerechtshoven werd voortgezet. Daarbij was het ongelijk zeker niet altijd aan de zijde der Stad. Zoo moet het thans een zonderlingen indruk maken, dat een der scherpste veldtochten door den Senaat tegen de Regeering der stad ondernomen, gericht was tegen haar besluit om den hoogleeraar in de verloskunde plaats te geven in de faculteit der geneeskunde en een examen in zijn vak voor het verkrijgen van

1) Men kan reeds eenige analogie vinden in de onlangs gedane benoeming van den Directeur van 't Statistisch Instituut (door de Nederlandsche Vereeniging voor Statistiek opgericht) tot buitengewoon hoogleeraar in de statistiek aan de Universiteit van Amsterdam. Ook hier samenwerking van particulieren en gemeente voor een gemeenschappelijk doel; de stad bezoldigt den hoogleeraar, de vereeniging verschaft hem in een georganiseerd instituut arbeidsveld en arbeidsmateriaal. - De instelling der kerkelijke hoogleeraren is zeker precies het omgekeerde van wat ik op het oog heb.

graden in de medicijnen verplichtend te stellen. Toch was dit feit de aanleiding tot een langdurig proces dat de Senaat tot voor de vierschaar van het Hoogerhuis verloor, en tot de komisch-deftige ‘visitatie van de universiteit door hare patronen,’ eene plechtigheid waarbij beide partijen, in vol ornaat, in de Senaatskamer aan weerszijden der tafel geschaard stonden als Grieken en Trojanen, met den ‘Professor of Midwifery as a Helen of Troy’; en op de wijze der Homerische helden met krachtige statige volzinnen opkomend voor eer en recht. - Dikwijls ook waren het geldquaesties, eene plotselinge poging van het stadsbestuur tot contrôleering en afschaffing der ‘small fees’, welke naar oud gebruik door den Senaat van de studenten geheven werden voor kleine onkosten; of een verbod aan den hoogleeraar in de wijsbegeerte om Logica en Metaphysica te splitsen en voor dit, door het Bestuur als één beschouwd leervak, tweemaal collegegelden te heffen. - Intusschen, juist aan den financieelen kant lagen de tekortkomingen van het gemeentebestuur. ‘Van 1583 tot 1859,’ schrijft Sir Alexander Grant, ‘werd het aandeel van den Stads-Raad van Edinburg in de taak om van de Universiteit te maken wat zij geworden is op uitnemende wijze vervuld. Maar zij slaagden het best daar waar men tekortkomingen had kunnen verwachten; zij kwamen tekort waar juist bijzonder goede uitslag van hun beheer had kunnen worden voorzien. In de wetenschappelijke ontwikkeling der universiteit waren de resultaten schitterend; zij wonnen goeden raad in, deden te rechtertijd wat zij moesten doen en begingen in de bezetting der leerstoelen zelden een fout. Aan den anderen kant verkeerden de stoffelijke belangen onder hunne zorg niet in bloeienden staat en bij mannen van zaken had de uitkomst eer een andere moeten wezen.’ Daarbij kwamen nog andere omstandigheden, o.a. de onverstandige bouwwoede bij den aanleg der nieuwe stad, welke den gemeentelijken schuldenlast verzwaarden en uitliepen op insolventie.

Waren de twisten dezer twee ‘the quarrels of lovers’ geweest, na de scheiding is de oude strijd vergeten geworden, de onderlinge gehechtheid gebleven.

De invloed van het gemeentebestuur is ook niet verloren gegaan; noch ten aanzien van het beheer, noch vooral waar het de benoeming betreft der professoren.

Voor het beheer en de behartiging der algemeene belangen is de autonomie erkend van den Academischen Senaat. Dit lichaam bestaat uit de hoogleeraren en den ‘Principal’, het besturend hoofd, den leider der geheele instelling; den bekleeder eener bediening waaraan in de geschiedenis de namen der eerste mannen in velerlei wetenschap zijn verbonden geweest. Boven den Senaat staat als opperste lichaam de ‘University Court’, hof van appel, raad van toezicht, hoogste regeercollege en zelfs ten aanzien der academische reglementen optredend als wetgevend lichaam, behoudens de sanctie van den Universiteits-Kanselier en den Privy Council. In dit Hof hebben vertegenwoordigers van allerlei elementen zitting; als president de Lord Rector, die door de studenten voor drie jaren wordt gekozen; een door den Rector aangewezen assessor; een assessor voor den Universiteits-Kanselier; voor den Senaat de Principal en een der professoren; voor de Stad de Lord-Provost en een gedelegeerde van den Stedelijken Raad; eindelijk een afgevaardigde van den Grooten Academischen Raad.

Deze Groote Raad, ‘the General Council,’ kiest zelf zijnen voorzitter, den Kanselier, den drager van het hoogste eerambt der Universiteit, en bestaat, behalve uit de leden der ‘University Court’ en de leden van den Senaat, ook uit al de gegradueerden der Universiteit. Juist door de opneming van dit laatste element heeft de wetgever van 1858 eene hoogst gelukkige gedachte verwezenlijkt en deze groote vergadering mede verheven tot het orgaan eener blijvende gehechtheid en belangstelling bij de oude alumni der School. Deze Raad kiest ook den Volksvertegenwoordiger die van wege de Universiteit afgevaardigd wordt naar het Britsch Parlement en kan de belangen der instelling bespreken en voorstaan waar zij het wenscht.

Deze organisatie wordt nu nog meer samengesteld door een vierde lichaam, het College van Curatoren (the Board of Curators), van groote beteekenis wegens den invloed dien het heeft op de bezetting der leerstoelen. Deze instelling is uitsluitend Edinburgsch en hare oprichting staat in verband met de opheffing van het patronaat der Stedelijke Regeering. Van deze zeven Curatoren worden nl. vier door het Gemeentebestuur gekozen, drie door de University Court.

In hunne handen berust de aanstelling van vele hoogleeraren.

Anderen zijn Professores Regii en worden benoemd door de Kroon. Weder anderen ontleenen hun ambt aan de Curatoren en de vertegenwoordigers van andere lichamen samen. Zoo heeft de President der Vereeniging van Kooplieden stem in de benoeming van den hoogleeraar voor staathuishoudkunde en handelsrecht. Zoo heeft de Orde van Advocaten de voordracht voor de professoraten in het Romeinsche recht, in het Schotsche recht en in staatsrecht en staatkundige geschiedenis. De hoogleeraar in het notariaat wordt gekozen door gedelegeerden der Curatoren en gedelegeerden der Vereeniging van notarissen. De leden van het Hooggerechtshof hebben invloed op de benoeming van den hoogleeraar in de landhuishoudkunde en, met de advocaten en de notarissen, op die van den ‘Professor of Humanity.’ De hoogleeraar in de aesthetica wordt aangesteld door de ‘University Court’ en den President der Koninklijke Academie van Schoone kunsten.

Natuurlijk hangt deze groote verscheidenheid, bepaald die welke ik in de laatste plaats noemde, met de geschiedenis, in 't bijzonder met de historische wording der verschillende leerstoelen samen. Maar zij bewijst toch, dat ook de Rijkswetgever niet in het dogma der centralisatie is opgegaan; dat hij veeleer de banden heeft willen eerbiedigen en sterken die het heden hechten aan de geschiedenis; de oud-kweekelingen eener Hoogeschool aan hunne voedster; en bovenal die welke de wetenschappelijke krachten eener universiteit hechten aan de maatschappelijke krachten daarbuiten.

De nieuwe orde van zaken door de Wet van 1858 ingeleid, opende der universiteit een nieuw ijdperk van ongemeenen bloei. In 1864 werd zelfs eene particuliere ‘Association for the better endowment of the University of Edinburgh’ opgericht; eene vereeniging die niet slechts zelve fondsen bijeenbracht maar vooral door hare verslagen de aandacht vestigde op de steeds wisselende behoeften der instelling. In de laatste 20 jaren werden door particuliere krachten ten bate der Universiteit £ 452.000 bijeengebracht: waarvan voor beurzen en ‘scholarships;’ voor de nieuwe gebouwen ten dienste van het medisch onderwijs; voor de vestiging van zeven nieuwe leerstoelen.

Doch wat zijn nog deze doode weermiddelen bij de levende strijdkrachten die dezen burgt van Edwin, een burgt der wetenschap bezetten! Een studentental dat in de laatste 15 jaren

van 1565 klom tot 3341; een staf van professoren aan wie de Kanselier in zijne begroetingsrede de eerbiedigste hulde bracht onder het daverend gejuich hunner studenten. Op wat al grootheid kan zij niet wijzen, die met éénen geslachtsnaam een gansche rij beroemde mannen noemen mag: Gregory, Monro, Playfair. De bescheidenheid verbood de verdiensten der nog levenden uit te spinnen. Maar 't was een gelukkige gedachte van hem wien de eer te beurt viel om bij de Luncheon der medici den dronk op de faculteiten der geneeskundige zusterscholen te beantwoorden, dat hij, den roem van vroegere tijden voorbijgaande, uit de 19e eeuw drie namen noemde die der geheele medische wetenschap en der menschheid ten zegen waren: Charles Bell, Sir James Young Simpson en Sir Joseph Lister. Twee hunner verwierven reeds de onsterfelijkheid die beroemde dooden wacht. Maar de krachtige figuur van Lister, thans hoogleeraar aan Kings College te Londen, zat met ons aan; en 't was ons gegund den man te zien en toe te juichen die den besmettingsdood uit de hospitalen der gewonden en van het ziekbed der gëopereerden verjaagd heeft.

Wie de spreker was die aldus de bloeiendste faculteit van Edinburg begroette?

Mijn hooggeachte ambtgenoot Stokvis. En 't was een treffende hulde die de faculteit van Edinburg in de krachtige taal van den hoogleeraar Turner aan Nederlands roem op het veld der geneeskunde bracht, toen zij voor de beantwoording van haren feestdronk een der Nederlandsche medici aanwees. Ook uit Berlijn, München, Parijs, Londen waren geneeskundigen van den eersten rang aanwezig. ‘Maar de professorale nakomelingen van den eersten Monro en zijne ambtgenooten wendden toch vóór alles hun blik naar het vaderland van Boerhave en Albinus, naar hunne moeder in de geneeskunde heen.’

Aan dezen feestdisch der medici, in hunne nieuwe gebouwen aangericht, waren we wel op het terrein waar Edinburgs Universiteit de grootste triomfen behaald, de schitterendste stelling ingenomen heeft; het middelpunt van haar tegenwoordige grootheid en roem. Toch kan worden verklaard, dat de glans waarmee deze noordstar aan den wetenschappelijken hemel schittert haar geheel omgeeft. En de geschiedenis die dezer hoogeschool dit jubeljaar te vieren gaf, had de drie verloopen eeuwen besteed

niet alleen om haar een feestkleed te weven voor dezen dag, maar een koninginnekroon te smeden van het fijnste goud.

Nog zoekt ze naar hooger glans, grooter gebied, meer macht; naar de verspreiding van ruimer zegen. Ook deze Queen wil Empress worden. ‘De woorden dezer vreemdelingen,’ zeide Lord Reay op de receptie der studenten, ‘moeten ons leeren dat wat wij noodig hebben, wat iedere instelling van wetenschap noodig heeft, is: hervorming. Na dit feest zullen wij met vertrouwen tot onze Regeering zeggen, dat zij ons nieuwe vleugelen geve voor een nog breedere vlucht.’ Onze bekwame landgenoot, vaderlandslievend Schot en invloedrijk Engelsch Peer, had hierbij het oog op de voorstellen der koninklijke Enquête Commissie van 1878; op haar rapport over de werking der wet van 1858 en de op nieuw gebleken behoeften der Schotsche universiteiten; op wat die Commissie der Regeering aanbeval en ook van andere zijden gewenscht is: nieuwe professoraten vooral voor rechten en theologie; vermeerdering der onderwijskrachten ook op andere wijze; verhooging van bezoldigingen; verbetering in het stelsel der graden. 't Schijnt dat weldra beslissende stappen in die richting mogen worden gewacht. En dan op Engelsche wijze. Er zal een wetsontwerp worden ingediend, waarin hoofdbeginselen zijn aangegeven en dat verder leiden moet tot de instelling eener Koninklijke Commissie van Uitvoering, voor de uitwerking dier beginselen van ruime volmachten voorzien, administratief en financiëel.

Onder de voorstellen der Enquête-Commissie is er één bijzonder merkwaardig: de oprichting van een gemeenschappelijken Raad voor alle Schotsche universiteiten samen, ‘a General Universities Court for Scotland.’ Een oordeel over het nut van zulk een uitwendigen band staat niet aan den vreemdeling. Maar de instelling zou in elk geval slechts een teeken te meer wezen van het innerlijk en innig gemeenschapsleven onder allen die, schoon ze een deel vormen der Britsche drieëenheid, bovenal Schotten zijn.

Ja, we waren onder Schotten. We waren onder een volk, dat ook de traditieën der vroomheid uit de geschiedenis van Schotland bewaarde. We vierden het feest eener universiteit die een kind was der Reformatie en die - onze Beets herinnerde er aan in zijne toespraak - ‘het Boek der wijsheid

waarvan ieder den naam in zijn hart noemen mag' in haar wapen draagt.

A Deo principium dus. We waren opgeroepen ter godsdienstige wijding in St. Giles.

Het was des Woensdags in den morgen. In de nabijheid der Cathedraal alles leven en beweging. Mannen in professorale en doctorale toga's, doctorskappen op den rug, allen op weg, in rijtuigen of te voet. En de menigte belangstellend en bewonderend, misschien meenend dat in iedere toga een geleerde stak.

St. Giles en Parliament-House liggen vlak bij elkaar en we zouden bijeenkomen in de oude Hal der Schotsche wetgevers, thans de Salle des Pas Perdus der Gerechtshoven. We stonden binnen de muren die, nu bijna 180 jaren geleden, den mistroostigen uitroep hadden gehoord, waarmede de Lord Kanselier de laatste zitting van het laatste Schotsche Parlement gesloten verklaarde: 'There's an end of an auld sang!'

Maar welk een 'auld sang', welk een oud geslacht vulde die indrukwekkende ruimte thans? Oud, overoud, het geslacht der wetenschap; de vertegenwoordigers van universiteiten en genootschappen die haar leven bij eeuwen telden. Maar een geslacht dat het geheim kent der eeuwige jeugd; waarvan geen kanselier het einde zal aankondigen, zoolang denkende menschen de aarde mogen bevolken.

Een aanblik, even treffend door de gedachten die hij wekte als door het uiterlijk vertoon. Zwarte en bontgekleurde mantels en mutsen. Het geelzijden costuum van den afgevaardigde der Universiteit van parijs; roode toga's in allerlei schakeering; de groenfluweelen simara van München; de dolmans en stevels der Hongaren; de rokken der Fransche Académiciens met de bekende palmtakken omzet; de schitterende uniformen der diplomaten en der leden van den Indischen Raad. Neen, onze Borger kende alleen onze toga's, toen hij in zijn 'Napoleon' dichten dorst:

> 'Zwart was, wie daarin treur,
> Minerva's vreugdekleur.
> Dus kleed u in het bont,
> Want Pallas is gewond.'

Neen, Pallas vierde hoogtij toen de bonte stoet zich in beweging zette in statigen optocht naar het kerkgebouw. Een

militaire eerewacht - ‘warlike Scotland’ - was geschaard langs onzen weg ter weêrszijde. Maar ze waren niet uit de kazernen ontboden. 't Was de universiteitscompagnie der Edinburgsche vrijwilligerbrigade: 't waren studenten en onder hunne officieren telden we professoren, als hun hoofdman de krachtige gestalte van Turner den anatoom. Na deze militaire hulde de begroeting der vredeboden; de voorgangers der kerk ons wachtend bij den ingang. Beethoven's muziek klonk van het orgel. De talrijke schare die het groote gebouw vulde stond op van hare zitplaatsen bij onzen plechtigen ommegang.

‘Let us pray.’ - En we dankten, met de gemoedelijke eentonige voordracht en in de kinderlijk eenvoudige taal der Schotsche kerkgebeden, voor alle genoten weldaden en voor elke in het bijzonder. ‘Bepaald voer de genade aan de Universiteit bewezen gedurende driehonderd jaren. Voor zoovelen aan wie, geslachten achtereen, kostbare talenten in groote verscheidenheid werden toebedeeld; voor zoovelen die de gaven ontvingen van wijsheid of geleerdheid, de kracht der taal, het vermogen om de waarheid te zoeken, om te onderwijzen of het lijden der menschen te heelen; voor zoovelen die de Universiteit verdedigden en sterkten in tijden van bezwaar, of in tijden van gevaar hare zaken leidden; voor zoovelen die haar weldeden, voor zoovelen die zij in de wereld uitzond om U te dienen.’ En toen nog eens, als de kinderen, die na eene trouwhartige opsomming toch bang zijn dat ze iets mochten hebben vergeten, ‘voor alle barmhartigheden, bekende en onbekende.’ - Zoo baden wij ‘voor den Kanselier, den Rector, den Vice-Kanselier, de Curatoren, de leden van den Grooten Raad, de Professoren en de Studenten.’ Zoo baden wij, ‘dat deze universiteit een bron van geleerdheid, deugd en vroomheid blijven mocht.’

De Kerk heeft voor de Universiteit van Edinburg niet alleen gebeden. Zij begreep het ora et labora. Zij zocht in hare kerspelen de zonen der armen op die, wat men toen ‘pregnant pairts’ noemde, goede hersens bezaten en zij zamelde bij hare godsdienstoefeningen gelden om deze arme jongens naar de universiteit te zenden.

Zij behield ook de universitaire krachten voor haren dienst en de predikatie van heden was opgedragen aan den geleerden Rev. Dr. Flint, hoogleeraar in de godgeleerdheid.

Onder een plechtigen en opgewekten lofzang van koor en gemeente - hoe anders dan het langgerekte koraal onzer protestantsche kerken - betrad hij den kansel.

Had wellicht van diezelfde plek, ruim drie eeuwen geleden, de machtige stem weerklonken van John Knox den boetprofeet, de edelen tuchtigend om hunne flauwhartigheid tegenover de zonden hunner lichtzinnige Koningin? Waren onder deze zelfde gewelven, tijdens de Regeering van Karel I, de forsche kreten geuit der Covenanters, woest uitgeschreeuwde protesten tegen de invoering van het episcopaat?

Van welk een geloofskracht en vrijheidszin was deze cathedraal getuige geweest. Maar welk een geest van vrede en verdraagzaamheid was thans neergestreken over dit tooneel van langvergeten strijd. Vrede ook tusschen geloof en wetenschap. Want niet voor alle aanwezigen had deze godsdienstige viering gelijke waarde. Niet bij allen beantwoordde de gewoonte om iedere plechtigheid, tot zelfs de receptie der studenten, met een kort gebed te openen en te besluiten, aan innerlijke behoefte. Ook niet onder de Schotten. Doch, zooals een hunner het zeide: ‘wij doen met die vormen mede; zoo vrijzinnig zijn wij.’ En zoo was ook deze samenkomst in St. Giles voor allen, Schotten en vreemdelingen, een vorm tot blijde herdenking van het verleden en tot het uiten van wenschen voor de toekomst van Edinburgs roemrijke school.

‘Gedenkt der vorige dingen van oude tijden af, dat ik God ben, en er is geen God meer, en er is niet gelijk Ik.’ (Jes. XLVI: 9). - ‘Vergetende hetgeen dat achter is, en strekkende mij tot hetgeen dat vóór is, jaag ik naar het wit, tot den prijs der roeping Gods, die van boven is in Christus Jezus.’ (Phil. III: 14).

Deze zinrijke woorden uit het Oude en uit het Nieuwe Testament had de prediker tot zijn tekst gekozen. - Herdenk en vergeet. De tegenstelling was geestig en van diepe beteekenis. Zij werd bij de uitwerking omgeven van een rijkdom van grootsche gedachten, harmonisch met de krachtige taal waarin ze tot ons kwamen. 't Was geen dogmatisch vertoog, dat onze harten zou hebben koud gelaten; noch een mystieke ontboezeming, waarvoor onze hoofden waren gesloten gebleven. 't Was voor het verleden herinnering aan historische feiten, met versterking der deugden van karakter en geest, die zich op den

bodem van zulk een grootsch verleden moeten ontwikkelen. ‘Want het verbonden zijn aan instellingen, die niet de voortbrengselen zijn van een enkelen dag, niet de vruchten van een individueele gedachte of willekeur, maar waarlijk historische scheppingen, bezegeld met Gods eigen afdruksel van duurzaamheid, is daarom zulk een voorrecht, omdat wij er natuurlijk, zoo niet noodwendig, door gebracht worden tot het gevoel dat wij met mannen uit eene reeks van geslachten deel hebben in een leven, dat oneindig verder reikt dan het onze alleen.’ - 't Was voor de toekomst aanwijzing van den verren gezichtseinder, die zich in onze dagen voor alle wetenschappen en alle instellingen van wetenschap ontsluit; 't was opwekking der geestdrift en geestkracht, om ook aan Edinburgs universiteit, mede door uitbreiding en hervorming, een aandeel te geven in dien arbeid der hope. ‘Het verleden heeft niets tot volmaking gebracht en de toekomst moet in ieder opzicht vooruitgang en verbetering zijn, sinds het van het verleden kan uitgaan en daarvan zijn voordeel kan trekken. De verschijning eener pessimistische wijsbegeerte hier en daar en eener steeds meer om zich heengrijpende pessimistische richting der geesten, belet toch niet dat de tegenwoordige eeuw over het geheel bij uitstek een eeuw van hope is; en zonder twijfel zal het haar eigen schuld wezen, indien die hoopvolle stemming ijdel blijkt te zijn.’ - In dien geest werd op dezen feestdag gepredikt. Alleen spreidde de vroomheid van den spreker, van zijn ambt, van zijne omgeving, over zijne beschouwing van het verleden het waas eener eerbiedige dankbaarheid, over zijn woord voor de toekomst dat van een godsdienstig vertrouwen henen. En na zijn Amen gaf de lofzang ‘Now thank we all our God’ den weerklank.

Daar sloeg het orgel de eerste accoorden aan van het onvolprezen ‘Hallelujah’ uit Händel's Messias en het koor zong krachtig, jubelend dit zegelied als het ‘Anthem’ der liturgie. ‘And the blessing of God Almighty be amongst you, and remain with you always,’ klonk het vriendelijk van den kansel. ‘Amen,’ zong het koor driemalen ten antwoord. - De godsdienstige plechtigheid was geëindigd.

De wetenschappelijke was gesteld op den volgenden dag. We waren alweder saamgeroepen in een kerkelijk gebouw ‘the United Presbyterian Synod Hall,’ maar ditmaal was het slechts vriendelijke beschik baarstelling. De zaal was uitnemend aangelegd;

vierkant, breed, ruim, met een galerijverdieping langs drie der wanden. Slechts had ieder ze gaarne nog grooter gewenscht, want het was jammer dat zelfs onder de studenten maar een beperkt aantal toegangskaarten had kunnen worden verspreid. Hoe gaarne had men aan duizenden dien aanblik gegund. Hij was eenig, overweldigend.

Op eene ‘plat-form’ aan het eene einde der zaal, op den voorgrond: de Kanselier, de Right-Hon. John Inglis, Opperrechter in 't Hoog Gerechtshof, gekleed in zwart fluweelen mantel met goud geboord; op een tafel vóór hem de staf der Universiteit.

Aan zijn rechterzijde de Lord-Rector, Sir Stafford Northcote, in fluweelen mantel, donkerrood. Links de krachtige figuur van den Vice-Kanselier en Principal Sir Alexander Grant, in zwart fluweelen gewaad met zilver afgezet.

Achter hen verschillende autoriteiten. De Lord-Provost der Stad in zijn hermelijnen mantel; de Curatoren; autoriteiten van andere Schotsche universiteiten, waaronder Lord Reay als Rector van St. Andrews, Lord Rosebery, Lord Galloway en anderen; voorts de Academische Senaat.

Tegenover dezen staf der feestvierende Universiteit de vreemdelingen. Rechts de afgevaardigden der verschillende Universiteiten; links de vertegenwoordigers van andere geleerde genootschappen; in het midden zij, wien een eeredoctoraat wachtte. Allen in hunne toga's of andere veelkleurige costumen; velen met ridderorden versierd; velen reeds met een Engelsche of Schotsche doctorskap behangen. Langs de wanden en op de galerijen de toeschouwers, waaronder vele dames; op de galerij aan het einde der zaal de studenten.

't Was de dag der begroeting. De grootheid van Edinburgs Universiteit was gisteren een bron geweest van dankbaarheid, zij werd heden een bron van glorie.

Ook aan de Forth ‘woont een jonkvrouw, rijk, schoon en van wonderbare deugden,’ gelijk Bassanio zijne Portia beschrijft, ‘en het is der wijde wereld niet onbekend, hoe hoog zij staat; want de vier winden waaien van alle stranden heel wat vermaarde minnaars aan.’

From every coast. De stad der oudheid Rome, de Universiteit der middeleeuwen Bologna en de jeugdige instellingen der Nieuwe Wereld. De Schotsche verwanten, de Engelsche naburen en de vereerders zelfs uit het verre Indië, uit Nieuw-Zeeland,

uit Japan en Chili. Geheel Europa; de roemrijke scholen van Duitschland bijna alle; Frankrijk, vooral Parijs, dat in de gansche verscheidenheid zijner instellingen van Hooger Onderwijs en Wetenschap vertegenwoordigd was; Rusland en Oostenrijk, Zweden en Denemarken, Zwitserland en België. Meer dan eenmaal gaf deze geographische overvloed kleur aan de toasten van het feestmaal Zoo meende de Kanselier dat hij in zijne toespraak aan de gasten de taak had op zich genomen om in 40 minuten een gordel om de aarde te trekken of herinnerde de Rector aan de toepasselijkheid van Dr. Johnson's versje:

> ‘Let observation, with extensive view,
> Survey the world from China to Peru’,

al moest men - de politieke toespeling vermeerderde de vroolijkheid - voor China Japan en voor Peru Chili in de plaats stellen.

Uit Nederland waren de vier Universiteiten en de Koninklijke Akademie van Wetenschappen genoodigd en opgekomen. Nederland, dat zich door historie en volkskarakter tot Schotland aangetrokken gevoelt. Nederland, dat met de wetenschap zijner universiteiten ook Schotland heeft gevoed. - Voor de Koninklijke Akademie kwam Buys Ballot haar Voorzitter; voor Leiden de Rector Magnificus Doyer; voor Utrecht Nicolaas Beets; voor Groningen de hoogleeraar in de wijsbegeerte Jhr. van der Wijck. Mijne ambtgenooten hadden, terwijl onze Rector verhinderd was, mij met de opdracht eener zending vereerd en - het onzijdig alphabeth bepaalde de volgorde - Amsterdam opende met Aberdeen de ‘Cour van gelukwensching’.

Wij bestegen de estrade beurt voor beurt. De Principal riep de namen uit en stelde ons den Chancellor voor. Wij bogen eerbiedig en legden geschreven adressen van gelukwensching in zijne handen. Zeven-en-zeventig afgevaardigden van universiteiten en drie-en-vijftig gedelegeerden van andere geleerde genootschappen gingen aldus voorbij met stil en plechtig huldebetoon. Want het zwijgen was ons opgelegd. Portia voerde geen heerschappij over den voortsnellenden tijd en zij was voor de woordenrijkheid harer hofmakers blijkbaar bevreesd. Of had zij er een voorgevoel van gehad, dat het verblindende harer schoonheid en de pracht harer omgeving ons overweldigen zou,

en meende zij dat wij onder dien indruk toch slechts zouden kunnen stamelen? Wij waren der gebiedster gehoorzaam; al moesten we bekennen, dat zij met dit gebod van stilzwijgendheid voor hare gastvrijheid den hoogsten prijs vroeg dien zij had kunnen stellen. En we waren dankbaar aan de belangstellende menigte om ons heen, waaronder vooral de studenten, dat zij met hare toejuichingen de optredende gasten begroette, menigmaal met onbluschbaar gejubel bij het hooren van een beroemden naam.

Doch Edinburgs Universiteit wilde niet in de eerste plaats hulde ontvangen. Zij wilde hulde brengen. Zij wilde op dezen vreugdedag de hoogste eerbewijzen toekennen waarover zij beschikken kon: de eeredoctoraten in godgeleerdheid en rechten, de titels D.D. en L.L.D.

Alleen in deze twee faculteiten kent zij het doctoraat honoris causa; juist omdat daar het doctoraat alleen decoratie is. In letteren en natuurwetenschappen is de hoogste graad: Master of Arts; terwijl het doctoraat in de geneeskunde bevoegdheden geeft voor de praktijk en dus slechts kan worden verkregen na vakstudie en examens. Maar dan wordt ook bij de twee eeredoctoraten naar geen vakgeleerdheid gevraagd. Voor de theologie hield men zich nog aan de ‘Reverends’ en nam men geen generaals of kunstenaars op in het gild. Het cijfer bedroeg dan ook slechts 14; waaronder Nicolaas Beets, ‘Knight of several High Orders, Theologiae Doctor, Poet, Novelist, and Divine author of “Paulus in de gewichtigste Oogenblikken van zyn Leven” and many other works’. Nederland zal zijnen Beets nog wel anders beschrijven, wanneer het zijn vruchtbare 70 levensjaren weldra herdenkt. Maar ook de opvolgers van Thomas Chalmers en de landgenooten van Sir Walter Scott vervulden slechts den plicht der erkentelijkheid, toen zij hem de violetkleurige doctorskap om de schouders hingen.

Het doctoraat in de rechten is echter de academische ridderorde bij uitstek en wij hadden voor ons eene lijst van niet minder dan 109 aanstaande ‘Doctors of Laws’.

Wie zal den indruk schetsen der onvergetelijke plechtigheid, toen zooveel mannen van naam, en daaronder van den allereersten rang, de estrade beklommen; toen zij zich bogen voor den Kanselier en deze, onder het uitspreken van de promotieformule, den zwarten doctorshoed hun boven het hoofd hield, waarna de

Secretaris der Universiteit hun de blauwe kap om de schouders hing. Wie werd niet overweldigd bij het zien, het zien van aangezicht tot aangezicht, van zooveel talent, zooveel geleerdheid, zooveel werkkracht, zooveel zegen voor de menschheid. Wie werd niet geëlectriseerd, wie deed niet mede met de studenten, wanneer hunne toejuichingen losbarstten boven de hoofden der nieuwe doctoren.

Daar verscheen onder de eersten de Luitenant Generaal Sir Archibald Alison, in zijn ‘rood baatje’ zooals de Transvalers zouden zeggen, de linkermouw zonder arm; type van Britschen oorlogsmoed, de held van de Krim, van Indië, van Ashantie, van Egypte, die bij Tel-el-Kebir de fellah's versloeg - Doctor of Laws.

Alverder op het gebied van wetenschap en letteren bekende diplomaten en oud-diplomaten: Lord Napier and Ettrick; Graaf Nigra, de Italiaansche ambassadeur te Londen; Baron de Penedo, de Braziliaan; en, gevierd boven allen, Z. Ex. James Russell Lowell, de Amerikaansche Minister bij het hof van St. James, ‘Poet, Essayist and Diplomatist’. Na hen Sir Frederick Leighton, de geniale schilder en beeldhouwer, de president der Engelsche Royal Academy, en zijn Schotsche kunstbroeder Sir Fettes Douglas; Sir John Lubbock, een der Trustees van het Britsch Museum; ook musici, als Charles Halle, ‘introducer into Great-Britain of works by the greatest Classical Masters.’

Ge kondt uwe oogen het voorrecht gunnen dat ze de hulde uwer bewondering brachten aan den vertegenwoordiger van het realisme der eeuw, Ferdinand de Lesseps, ‘a founder of the Suez canal and Promotor of International Commerce’, zooals hij eenvoudig was aangekondigd. En straks aan de idealistische neigingen onzer dagen in Robert Browning, even eenvoudig ‘English Poet’, den vriendelijken grijsaard, die ook naar Holland vroeg, naar Amsterdam dat hij in geen dertig jaren gezien had, en op mijn zeggen dat de stad veel grooter was geworden sinds dien tijd, ten bescheid gaf: ‘if but nothing has been changed in your picturesque town’.

Wat al grootheden op het gebied van letteren, van geschiedenis en rechtswetenschap, wier werken ge hadt gelezen of hooren roemen kwamen hier aan uwe onvermoeide blikken voorbij. De Fransche wijsgeer Elme Marie Caro; Georges Perrot, de kenner der oudheid; Clermont Ganneau, de orientalist; Karl Elze,

de Duitsche Shakespeareanist; de Laveleye, de economist en socioloog; Goldschmidt, de beroemde baanbreker op het gebied van het handelsrecht; Mac Donald, de deken der orde van advocaten van Schotland; Sir Henry Sumner Maine, de geleerde onderzoeker der rechtsinstellingen tot op haar oudste geschiedenis; Frederik de Martens, de Russische beoefenaar van het volkenrecht; Alphonse Rivier van Brussel, de hoofdredacteur der Revue de Droit International; Graaf Aurelio Saffi, de oude hoogleeraar van het oude Bologne, ‘Scholar, Publicist and Statesman;’ Sir James Fitzjames Stephen, de beroemde criminalist van Engeland, ‘Jurist and Legislator.’

Maar bovenal op het gebied der geneeskunde en der natuurwetenschappen scheen het licht van zoovele zonnen u de oogen blind: Luigi Cremona, de mathematicus van Rome, en Charles Hermite, zijn Parijsche evenknie; Sir William Thomson van Glasgow, wiens adellijke titel de herinnering bewaart van de dankbaarheid zijner koningin voor de diensten door zijne wetenschap bewezen aan zeevaart en handelsverkeer; Dmitry Mendeleyeff, de chemicus uit St. Petersburg; Hermann Ludwig Ferdinand von Helmholtz, physioloog, physicus, mathematicus, een wereld van wetenschappen omvattend in zijn krachtig brein; Sir William Gull, de groote geneeskundige en patholoog, in zijn uiterlijk sterk herinnerend aan de geniale trekken van den Eersten Napoleon, eenige jaren geleden voor den Prins van Wales de engel des levens; de bescheiden gestalte van den beroemden heelkundige, in 1882 voorzitter van het Internationaal Medisch Congres te Londen, Sir James Paget; Henry Maudsley, de psychiater; Rudolf Virchow, op het hooren van wiens naam alleen ge reeds duizelt bij de nauw opgekomen gedachte aan al de denkkracht en scheppingskracht van dat bleeke hoofd, ‘founder of the modern science of Pathology, also an Anthropologist, an Archaeologist and a Statesman’; Max von Pettenkofer, de wereldberoemde hygienist van München, de nog krachtige gestalte gedrapeerd in zijn groenfluweelen mantel en met ridderorden rijk beladen, teekenen eener dankbaarheid waarbij de vorsten slechts de volken zijn voorgegaan; Louis Pasteur, de even beroemde Franschman, met het bescheiden voorkomen, de onvermoeide onderzoeker van het wezen en werken der lagere organismen, ‘originator of prophylactics against diseases of the lower animals.’

Hoeveel groote namen liet ik nog onvermeld. Er waren er immers meer dan honderd. - Ook Nederland had in de eerbetuiging zijn aandeel. Onze Buys Ballot werd Doctor of Laws, hij, die, al kan hij den wind geen wetten stellen, toch de wetten stelt van den wind, ‘now known as Buys Ballot's Law of the Winds;’ mijn hooggeschatte ambtgenoot B.J. Stokvis, wiens eereplaats in de medische faculteit van Amsterdam en in de geneeskundige wereld van Nederland zich ver over onze grenzen uitbreidt; ‘Leiden's mathematicus Prof. D. Bierens de Haan, author of numerous works and memoirs on the important subject of Definite Integrals,’ en Prof. van der Wijck uit Groningen, ‘Philosophical Critic, author of various contributions to Psychological and Metaphysical Science.’ De plaats, volgens de aanwijzing der lijst, voor mijnen beroemden collega T.M.C. Asser bestemd, moest ledig blijven. Eene ongesteldheid belette hem in dit seizoen zijn doctorstitel uit het koude Schotland te gaan halen en hij kon er gelukkig nog geen aanspraak op maken, om met Leopold von Ranke, Alfred Tennyson, den 98jarigen Chevreul en enkele anderen ‘in absentia’ te worden gepromoveerd. Daarvoor moet men minstens een tachtig-jarige zijn; beneden dien eerbiedwaardigen leeftijd gaat men voor jong genoeg door om naar Edinburg te kunnen reizen[1)]. Om die reden ook alleen ontbraken, naar ik meen, de doctorandi Donders en Kuenen.

Vraag ik mij nu af, bij de herinnering aan zulk een onvergetelijk schouwspel, wiens naam wel onder het geheele publiek, Schot en vreemdeling, vooral onder de studenten, de warmste, de meest uitbundige toejuichingen wekte, dan schijnt de keuze moeilijk en komen mij vele groote namen voor den geest: Alison, Browning, Helmholtz, de Lesseps, von Pettenkofer, Virchow. Maar dan zou ik toch zeggen, hoe fijn de schakeering ook wezen moge, iets meer nog dan iemand anders deed het de naam van Louis Pasteur of, zooals men steeds zeide, ‘Monsieur’ Pasteur. 't Was of ieder voelde, dat bovenal de geniale werkzaamheid van dezen man der zwakke menschheid, in den wanhopigen strijd om het leven dien zij tegen het oneindig

1) Eens voor het doctoraat bestemd kan men den titel later nog gaan ontvangen. Mr. Assers promotie is nu nader op 1 Augustus a.s. vastgesteld.

kleine maar oneindig machtige te voeren heeft, den allergrootsten zegen brengt en brengen zal.

't Was mijn indruk. Maar warme toejuichingen golden allen, doctoren en gedelegeerden, als uitdrukking van vereering en dank. Machtig was vooral haar slotaccoord. 't Was een waarlijk overweldigend oogenblik, tegen het einde der plechtigheid. De Kanselier opstaande van zijn zetel ‘to deliver his address;’ een toespraak waarbij historische bijzonderheden en diepe gedachten kunstig waren saamgedrongen in de krachtige en geestige taal waarvan het Engelsch het benijdbaar geheim in zoo groote mate bezit. Hij riep allen die uit den vreemde waren opgekomen het welkom toe: ‘Welkom! Een kort woord, dat kracht en nadruk mist wanneer het uitgesproken wordt door ééne zwakke stem. Maar indien gij de machtige stem kondet hooren van de Universiteit zelve, van haar 5000 gegradueerden en haar 3000 studenten, dan zoudt gij beter verstaan wat ons welkom beteekent. Geen gebouw kan ze allen bevatten. Toch zijn hier van beiden een groot aantal bijeen; en tot hen wend ik mij thans met vreugde, hun vragend om te spreken in mijne plaats.’

De machtige stem der Universiteit klonk als een stormwind of als het geschut dat koningen begroet. De gansche vergadering stond op van hare zitplaatsen, zij klapte in de handen, zij juichte, zij wuifde, zij riep in haar telkens herhaald ‘Hurrah’ alles uit waarvoor zij geen woorden kon vinden.

De wetenschap eerde en dankte de wetenschap.

Doch ook deze massale juichkreet zou zich nog oplossen in ‘gevleugelde woorden.’

Allereerst aan het feestbanket. En bij 't openslaan van het menu konden we watertanden; ik bedoel van de ‘after-dinner speeches’ die ons waren aangekondigd. - Laat ik er even bijvoegen: ook van de gerechten; en moge dit korte woord van culinairen lof, waar wij immers drie à vier dagen lang, driemaal per dag, gulle gastheeren vonden, niet misplaatst zijn; evenmin de bijzondere vermelding van het nationale gerecht der ‘haggis,’ waarvoor onze bijzondere aandacht gevraagd werd.

Een lijst van toasten. Toasten kan men ze eigenlijk niet noemen. Misschien nog wel de inleidende rede, waarin eenig aangegeven onderwerp verheerlijkt en aan 't slot de bijzondere beteekenis der personen die uitgenoodigd zijn om het antwoord

te geven, met een paar trekken aangestipt wordt; eindigend met een ‘I give you the toast’. Maar die antwoorden zelve zijn in ieder geval volmaakte redevoeringen, niets minder dan dat. En alle, behoorlijk voorbereid, dikwijls voorgelezen, geven u een schat te genieten van historische beschouwingen of toespelingen, van wijsgeerige gedachten, van dichterlijke beelden, van geestige wendingen, van kwinkslagen zelfs. Ge tracht de vermoeienis te overwinnen van het ingespannen luisteren, stellig vier uren lang, naar de zevenentwintig aangekondigde toespraken. Want wat ge bijwoont is immers eenig; wat ge hoort of opvangt in dezen kring van meer dan 1000 gasten zoudt ge nooit willen vergeten. Ge zijt ook gekomen om te luisteren. En niet gij alleen. Ziet om u heen. Langs de breede wanden der ontzachelijke eetzaal zijn tribunes opgeslagen, die langzamerhand worden bezet door de Edinburgsche dames in keurig avondtoilet. Ze zijn niet geheimzinnig achter groen of bloemen weggeborgen; ze zien en worden gezien; ze storen zich niet aan den ondeugenden versregel van Ovidius.

We leven ook onder den schepter eener koningin; en het ‘I give you the Queen’ van den Kanselier opent de rij der toasten. Hare Majesteit was van het antwoord vrijgesteld. Neen, zij was den toast voorgeweest. Bij de plechtigheid van den morgen had de Prins van Wales, oud-leerling en eeredoctor van Edinburg, telegrafisch zijn hulde gebracht; bij den aanvang van het ‘banquet’ werden de woorden voorgelezen die Koningin Victoria, op hare reis naar Duitschland, uit Vlissingen seinde.

De batterijen waren geopend en telkens opnieuw klonk het hoornsignaal van den grooten Schot die achter den stoel van den Kanselier was opgesteld, voor een nieuwen uitval.

Over dit kruisvuur van geleerdheid en geest zou ik een afzonderlijke ‘memorie’ kunnen schrijven en thans weet ik waarlijk niet, waar te beginnen of op te houden, wat te vermelden of te verzwijgen. Ik zou u willen zeggen, dat de adel des lands in de eerste plaats aangewezen was voor het uitbrengen der toasten, Lord Napier, Lord Rosebery, Lord Wemys; met hen de populaire vertegenwoordiger der Universiteit in het Huis der Gemeenten, Sir Lyon Playfair; en een van Engelands eerste prelaten, de Lord Bisschop van Durham, in zijn geestige rede ter eere der Universiteit van Edinburg, de presbyteriaansche

bij uitstek, lofredenaar van Schotlands groote kracht, zijn ‘educational system’. Ik zou u willen zeggen, dat de dronk op de zuster-universiteiten beantwoord werd door het oude Bologna, het eerbiedwaardige Oxford en het Germaansche Halle. Ge moet toch weten dat wij Sir Stafford Northcote hebben gehoord, tafelspreker als weinigen, die de eene gedachte aan de andere knoopt, de eene geestigheid, veelal de eene grap op de andere laat volgen, zoo zoetvoerig en op zoo onverstoorbaren toon, ‘qu'il n'y a pas de raison pour que cela finisse.’

Uwe fantasie zou ik willen vragen een poging te doen om zich voor te stellen, in welk een weelde van gedachten wij hebben geleefd, toen er breed uitgewerkte feestdronken werden ingesteld op theologie, rechtsgeleerdheid en geneeskunde; op letteren, natuurwetenschappen en kunst; op het internationaal handelsverkeer; toen daarna voor elk dier onderwerpen een woordvoerder optrad om het antwoord te geven; toen wij luisterden naar den Rev. Westcott, naar Sir Henry Sumner Maine, naar Virchow, Russell Lowell, von Helmholtz, Sir Frederick Leighton en Ferdinand de Lesseps. We hoorden, we luisterden, neen we spraken mede, met ‘cheers’ en ‘laughters’ de sprekers bijhoudend stap voor stap, hen opwekkend en dankend. En eindelijk zingend, toen Sir James Stephen, - het was middernacht - het kunststuk uitvoerde om nog voor een laatsten toast nieuwe aandacht te vragen en te krijgen. Maar 't gold ook een toast op John Inglis, den Kanselier, en we begroetten allen den krachtigen, waardigen man met het genoeglijk Schotsche Studentenlied ‘for he's a jolly good fellow,’ waarvan mij de gezellige toonwijs nog in de ooren klinkt.

Een studentenlied. Waar waren de studenten, de duizenden? Ze hadden bij het ‘banquet’ gracelijk dienst gedaan als ‘stewards’ der dames; ze hadden den vooravond van het feest in fakkeloptocht door de stad getrokken; ze hadden bij de plechtigheid der begroeting gejubeld; ze hadden gedanst en comedie gespeeld; maar ze wilden nog zelven den gasten een eigen hulde brengen. Ze hadden een Receptie aangekondigd, in den morgen van den laatsten dag; in dezelfde zaal der Presbyteriaansche synode. Maar hoe was de aanblik veranderd!

Ruim en galerijen waren thans met studenten dicht bezet. Hun Lord Rector, Sir Stafford Northcote in zijn purper-

rooden mantel presideerde de plechtigheid. Hij bekleedde zijne waardigheid nog niet lang. En na drie jaren zal een nieuwe verkiezing nieuwen strijd geven. Want, daar is aan deze verkiezingen een politieke kleur gekomen. Thans neemt het hoofd der conservatieve partij uit het Lager Huis den zetel in. Zijn voorganger was de liberale Lord Rosebery. De eerste Rector, in 1859, was William Ewart Gladstone, die zelfs eenmaal herkozen werd, en in 1865 zat op diezelfde plaats Thomas Carlyle. Maar de keuze der meerderheid, die toch altijd een man geldt van beteekenis en aanzien, wordt ook door de minderheid bekrachtigd en Sir Stafford werd bij zijn optreden door alle studenten luide begroet. Op nieuw klonk krachtig het ‘for he's a jolly good fellow.’ En 's avonds op hun ‘symposium’ zouden ze 't meer dan eens herhalen, wanneer hij hun, in die lustige omgeving, grappige toespraken houden en anekdoten vertellen zou, zooals er, naar ik meen, van Nederlandsche staatslieden bij soortgelijke gelegenheden zelden worden gehoord.

De vreemde gasten namen onder ‘hurrahs’ hunne plaatsen in op de estrade en op de voorste rij achte gelukkigen: de Amerikaan Russell Lowell, de Nederlander Beets, Conte Saffi de Italiaan, uit Duitschland Virchow en Von Helmholtz, uit Frankrijk ‘Monsieur’ Pasteur en ‘Monsieur’ de Lesseps, uit België de Laveleye.

Ik noemde ze de gelukkigen. Want zij waren uitgenoodigd om te spreken. De universiteits-autoriteiten hadden bij de plechtigheid van den vorigen dag den vreemdelingen verzocht om te zwijgen en slechts geschreven gelukwenschen over te leggen. Was het symboliek geweest en hadden zij de hoogleeraren bij voorkeur willen huldigen als de mannen der stille gedachte of van het blijvende schrift? Wat daarvan zij, de studenten wilden ze hooren. Zij huldigden de mannen van het woord.

Gelukkigen, dat ze mochten spreken; maar gelukkiger nog, dat ze mochten spreken voor dit gehoor.

Studenten. Een paar duizend minstens zaten er vóór ons. Kinderen van het Schotsche volk. Zeer velen reeds op hun jeugdigen leeftijd in de school van bekrompen levensomstandigheden gehard. Werkkrachten der toekomst. Hartelijk, opgeruimd en opgewonden. De sprekers volgend met de bewegelijkheid van een ingespannen gehoor, waaraan niets ontgaat, hun

tegemoetkomend zelfs, iedere diepe gedachte of historische toespeling begroetend met dadelijk gejuich, iedere geestigheid met gullen lach.

De uitnoodiging vereerde de sprekers en ook de studenten die haar hadden gedaan. Zij zagen uit naar woorden van wijsheid, van opwekking uit den mond dier geleerden, die zij wellicht nooit zouden terugzien. - En 't was opwekkend, sterkend, leerend. De korte toespraak van den Amerikaanschen gezant, dien ik wel den afgod der Schotsche studenten, ja van alle Schotten zou willen noemen, zoo werd de talentvolle en eenvoudige man telkens met huldebetoon overstelpt. De rede van Beets, meer misschien dan eenig letterkundige uit den vreemde den Schotten een Schot, hij de kenner bij uitnemendheid van den grooten dichter, aan wien menige versregel ontleend werd in deze hulde door hem aan Schotlands historie en Schotlands deugden gebracht. De voordrachten van Virchow, von Helmholtz, Pasteur. 't Was alleen jammer dat de eerste Duitsch sprak en de laatste Fransch. De aandacht van vele studenten pleitte thans slechts voor hun beleefdheid; toch hebben ze nog denzelfden dag in de Schotsche bladen de vertaling gelezen. Het oordeel over de rede van Professor Virchow was onder mannen van het vak zeer verschillend. Velen betwijfelden, of het juist hier de goede plaats was voor den Duitschen geleerde, om zijn standpunt tegenover de Haeckelsche uitwerking der Darwinistische leer uiteen te zetten en of dergelijke, uit den aard der zaak slechts korte beschouwing, geen schadelijk misverstand wekken moest. Wat daarvan zij, ééne zelfde hoofdgedachte bezielde de voordrachten dezer drie wereldberoemde mannen. 't Was eene waarschuwing, dat slechts bij ernstige waarneming van feiten, scherpe, onvermoeide waarneming, slechts bij ijzeren volharding in het opmerken, slechts bij bescheiden voorzichtigheid in het trekken van besluiten, de tippen konden worden opgelicht van den sluier die voor de oogen der menschen de werkelijkheid en de waarheid bedekt. Opwekkend was ook de, misschien wel ietwat lange autobiographie welke de heer de Lesseps den studenten ten beste gaf: de beschrijving toch van een leven vol arbeid, van een karakter vol geestkracht; en - de heer de Lesseps vermeldde dit gaarne - van een man van Schotschen oorsprong. Toen nog het korte woord van Graaf Saffi, den Italiaanschen patriot; van Emile de Laveleye, wijzend op de taak die voor het ontwarren der ontzachelijke

maatschappelijke vragen van den dag of der toekomst nog op de schouders dezer jonge mannen zou rusten.

Aan Lord Reay, eere-voorzitter van de Associatie der Studentenvereenigingen (‘disputen’, zouden wij zeggen), was opgedragen het woord vau dank; en de ridderlijke woordvoerder der studenten, die iederen spreker herdacht en ieders vaderland, had de beleefdheid om den Franschman, die verklaard had geen Engelsch te kennen, dank te brengen in zijn eigen taal.

Nog kon de Rector de plechtigheid niet sluiten. Uitbundige kreten riepen om een woord van den gevierden Browning en eerst toen het vriendelijk proza van dezen dichter gehoord was, kon Dr. Charteris, theologiae professor, den goddelijken zegen inroepen bij het heengaan.

Ons moest het vreemd voorkomen, dat wij niet de studenten zelven hoorden, dat zij niet de vreemdelingen toespraken door de bestuurders van hun eigen corps. Dit hangt trouwens met de geheele organisatie der universiteit samen en wellicht ook hiermede dat eerst zeer onlangs door de verkiezing van een ‘Representative Council’ een zekere organieke band voor de geheele studentenwereld gevormd schijnt te zijn.

Maar we hebben ze wel gehoord. Ze waren in de ongedwongen en massale uitingen hunner geestdrift welsprekender dan de uitgezochtste woorden ze hadden kunnen doen zijn. Ook hebben wij, hier en daar, sommigen hunner gesproken en de forsche hand gedrukt. Zoo de Zuid-Afrikaners, die ons Hollanders vriendelijk hadden genoodigd in Waterloohôtel, ons toespraken in onze eigen taal en ons begroetten met ons eigen volkslied.

We hebben ze ook hooren zingen. Dienzelfden Vrijdagmiddag op hun muziekfeest, onder de bekwame leiding van den hoogleeraar Oakeley. Wel verdrongen plechtigheden en feestelijkheden elkaâr met verbazende snelheid, maar het orkest, het krachtig koor- en fijn sologezang dezer jonge Schotten moesten wij toch even bewonderen. En geen Nederlander zeker die de concertzaal is binnengegaan, of hij heeft willen blijven totdat het grappige, mij tot dusver volkomen onbekende liedje gezongen was van ‘Mijnheer van Dunck’, het sprookje van den Holland-

schen drinkebroer, dat ons waarlijk tot in Edinburg vervolgen moest[*)].

Maar ook de Schotsche studenten waren op het appèl, 's avonds op hun ‘symposium’. Daar dronken ze ons het afscheid toe en zongen ze hun studentenliederen met klimmende opgewondenheid.

Hun krachtige stemmen waren 't laatste wat wij hoorden op dit jubelfeest hunner groote universiteit. Thans hieven die stemmen levenslustige liedjes aan. Eenmaal zullen ze de waarheid verkondigen, de wetenschap dienen, levensovertuigingen uitspreken, zonder beven, onversaagd, als hunne voorvaderen hebben gedaan. Misschien zijn er stemmen onder, die eenmaal zangen zullen voordragen, geboren in het dichterlijk gemoed; stellig zullen er later vermanen van den kansel; zullen er scherp en forsch weerklinken in de rechtszaal; zullen er fluisteren in de stille ziekenkamers, woorden brengend van raad en hoop. Ook zullen er onder zijn, die op hare beurt een nieuw geslacht den weg der wetenschap zullen wijzen; die eene nieuwe studentenwereld zullen toespreken als de stemmen van nieuwe beroemdheden in een nieuwen tijd.

Die stemmen waren 't laatste wat wij hoorden.

*) Ik schrijf het bovenbedoelde liedje hier uit het programma over.
Trio, Solo and Chorus.

‘Mynheer van dunck’. Sir H. Bishop.

Trio, repeated in Chorus.	Mynheer van Dunck, tho' he never got drunk,
	Sipp'd brandy and water gaily,
	And he quenched his thirst with two quarts of the first
	To a pint of the latter, daily.
Solo (Bass).	Singing, ‘Oh, that a Dutchman's draught could be
Trio and Chorus.	As deep as the rolling Zuyder Zee!’
Solo (Bass).	Water well mingled with spirit good store
Trio.	No Hollander dreams of scorning,
Solo.	But of water alone he drinks no more
Trio.	Than a rose supplies when a dewdrop lies
	On its bloom in a summer morning.
Chorus.	For a Dutchman's draught should potent be,
	Though deep as the rolling Zuyder Zee.
	(G. COLEMAN, *Jun.*)

‘Mynheer van Dunck’ occurs in ‘The Law of Java’, produced in 1822, and was sung by our students in 1881, 1877, and in 1872. Together with ‘The winds whistle cold’; ‘The Chough and Crow’, and ‘Hail to the Chief’, ‘Mynheer’ may be classed with the most popular glees by this thoroughly English musician.

Rust en stilte zijn gevolgd. Het schitterend feest is voorbij. De deuren der studeerkamers zijn gesloten. De stille nacht vindt de koningen der wetenschap weder wakend en werkend, denkend en scheppend. In de zalen der ziekenhuizen klinkt weer de voetstap van den man die de kwalen der menschen rustig doorvorscht. In de laboratoria tuurt weer het oog en luistert het oor onvermoeid naar de geheimen der terughoudende natuur. In de gehoorzalen klinkt weer het woord van leiding en leering.

Ze zijn aan den arbeid, de machtige beroemdheden van het Edinburgsch feest, Schotten en vreemden. Stoort ze niet. Ze spinnen de levensdraad der menschheid; ze weven aan het kleed van den Oneindige.

Maar 't is hun en ons goed geweest, dat zij even het werk hebben gestaakt voor dit jubelfeest der wetenschap.

Amsterdam, Mei 1884.

G.A. VAN HAMEL.

De theologie in den kring der wetenschappen.

‘Een nieuwe toekomst der academische studie ligt voor ons. Ook de godgeleerdheid heeft in deze vernieuwing mogen deelen. Als op een boozen droom zien wij nu terug op het tijdperk, waarin wij gekweld werden door de vrees, dat haar een vonnis van verbanning zou treffen, op hetzelfde oogenblik waarop de zusterfaculteiten tot hooger bloei en aanzien zouden worden gebracht. Zij is gebleven, heeft zelfs hare eereplaats aan de spits van het vijftal behouden, en ook haar wensch naar vermeerdering van werkkrachten is aanstonds vervuld. In den algemeenen wedijver om de nieuwe wet en de nieuwe toestanden te gebruiken tot verhooging van het peil der studie in ons vaderland, kan zij mede hare plannen beramen, hare krachten inspannen, hare idealen nastreven.’

Zoo schreef de Leidsche hoogleeraar L.W.E. Rauwenhoff in den aanvang van het jaar 1878, toen hij, kort na het tot stand komen van de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs, in het Theologisch Tijdschrift eenige beschouwingen gaf over de encyclopaedie der theologie[1)]. En schijnbaar kon hij met volle vertrouwen zoo spreken. Immers, met grond mocht men verwachten, dat, nu de theologische faculteit eenmaal deze crisis had doorstaan, haar bestaan wederom voor tal van jaren verzekerd was; lang genoeg verzekerd was om haar de gelegenheid te geven, zich als zuiver wetenschappelijke faculteit te legitimeeren en daarmede voor de toekomst alle gevaren van boven haar hoofd af te wenden.

De ervaring schijnt echter die verwachting te zullen logen-

1) *Theol. Tijdschr.* XII, pag. 1.

straffen. Nauwelijks is de nieuwe wet haar tweede lustrum ingetreden, of reeds gaan van verschillende zijden luide stemmen op, die op herziening aandringen. En al heeft nu onder meer ook de geschiedenis van het Organiek Besluit van 2 Aug. 1815 tot regeling van het Hooger Onderwijs ons doen zien, dat in ons vaderland eene wet het tijdstip, waarop hare herziening noodig wordt verklaard, zeer lang kan overleven, met het oog bepaald ook op den toestand onzer staatsfinantiën laat het zich voorzien, dat de nieuwe wet den ouderdom harer voorgangster niet zal bereiken, althans niet zonder ingrijpende wijzigingen te hebben ondergaan. En komt het binnen kort tot eene eenigszins principiëele herziening, dan zal - dit staat, dunkt mij, wel vast - ook de strijd voor de theologische faculteit op nieuw moeten gestreden worden.

Bij dezen stand van zaken wensch ik een en ander in het midden te brengen, wat m.i. voor hare handhaving pleit. Ik bepaal mij daarbij, al kan ik niet vermijden ten slotte ook over hare praktische belangrijkheid een enkel woord te zeggen, in de eerste en voornaamste plaats tot de theoretische zijde der quaestie; volkomen overtuigd, dat geenerlei overwegingen van praktischen aard tot hare instandhouding zouden kunnen en mogen leiden, wanneer zij niet, geheel afgescheiden daarvan, aanspraak had op plaats in den kring van het universitair onderwijs.

Kan de theologie aanspraak maken op den naam van wetenschap? Op die vraag wordt door niet weinigen in onze dagen beslist en onvoorwaardelijk ontkennend geantwoord. Theologie, godgeleerdheid, zoo redeneeren zij, heeft blijkens haar naam zelf God tot object. Maar omtrent God kan men eene leer, eene meening, een geloof hebben, wetenschap aangaande God bestaat niet. De geschiedenis der theologie doet ons dan ook eenvoudig eene voortdurende wisseling en opeenvolging zien van onderling strijdige stelsels, die alle te zamen het wetenschappelijk karakter en den wetenschappelijken grondslag missen, en dan ook steeds elkander bestrijden met wapenen, niet aan het tuighuis der wetenschap maar aan dat des geloofs ontleend.

Maar bij deze redeneering verzuimt men ten eenenmale, rekening te houden met de groote veranderingen, die gedurende

de laatste honderd jaren op het gebied der theologie hebben plaats gegrepen; veranderingen, niet enkel of ook in de eerste plaats in stelsel, maar in richting en methode van studie. Die veranderingen laten zich in één woord omschrijven als overgang van de theologie van godgeleerdheid in den eigenlijken zin des woords tot godsdienstwetenschap. Want die overgang is het groote feit in de nieuwere geschiedenis der theologie. Wel te verstaan, niet in dezen zin, dat dit reeds eene algemeen erkende en in allen deele voldongen zaak is; maar in dezen, dat de theologische studie sedert het midden ongeveer der vorige eeuw eene wending heeft genomen, en meer en meer, en onder erkenning van steeds meerderen, in een nieuw spoor zich beweegt. En dit niet door de willekeur van een deel harer beoefenaars, maar als gevolg van een gebiedenden eisch des tijds. De godsdienstwetenschap toch is niet, zooals velen zich schijnen voor te stellen, eene willekeurige vinding van de zoogenaamde modernen, die daarbij eenvoudig hun gebrek aan eigen theologie trachten te bedekken en te vergoeden door historische studie en kritiek van anderer geloof; de overgang van godgeleerdheid tot godsdienstwetenschap is het resultaat van natuurlijke, geleidelijke ontwikkeling en daarom ook geenszins beperkt gebleven tot eene enkele dogmatische partij.

De groote oorzaak dezer verandering is te zoeken in de opkomst der nieuwere wijsbegeerte. Tot op het ontstaan van deze kon men zich onweersproken in het bezit wanen van onmiddellijke kennis aangaande God. Die kennis toch was gegeven in de openbaring. Over de kenbronnen dier openbaring mocht men verschillend denken, haar zoeken òf bij de kerk, òf uitsluitend in den bijbel, haar bestaan werd, enkele, vrij wel op zich zelf staande uitingen uitgezonderd, niet twijfelachtig gesteld. De theologische wetenschap had dan eenvoudig de openbaringsoorkonden te doorvorschen en haar inhoud in systematischen vorm uiteen te zetten. En dit doende, was zij godgeleerdheid in den eigenlijken zin des woords.

Met de ontwikkeling der nieuwere wijsbegeerte kwam hierin verandering. Door de bestrijding van de oude, supranaturalistische wereldbeschouwing en de daarop rustende mechanische openbaringstheorie verstoorde zij den ouden waan van het bezit eener onmiddellijk gegeven godskennis. Maar daarmede was nu een nieuw probleem gesteld, de vraag naar den oorsprong van den

godsdienst en de godsdienstige overtuigingen. Aan de oplossing van dit probleem had voortaan de theologie in de eerste plaats hare krachten te wijden.

Aanvankelijk waren, onder den invloed van het Rationalisme, met zijne miskenning van het eigenaardig karakter van den godsdienst en zijn volkomen gemis aan historischen zin, de pogingen daartoe zeer gebrekkig. Voor zoo ver men niet maar eenvoudig den geheelen godsdienst verklaarde voor een product van sluwe berekening der heerschers, vergenoegde men zich met de hypothese van een oorspronkelijken natuurlijken godsdienst, een stelsel van zoogenaamde redewaarheden, die de ware kern van alle godsdiensten werd geacht uit te maken, terwijl dan alle verschil tusschen deze onderling hieruit werd verklaard, dat die ware kern bij de verschillende volken op verschillende wijze en in meerdere of mindere mate verbasterd en verontreinigd was. Hoe gebrekkig echter deze beschouwing ook was, daarmede was toch een nieuw doel in het oog gevat, eene nieuwe richting ingeslagen.

De herlevende mystiek, gesteund door de kritiek van het kenvermogen, deed dan met het begin dezer eeuw eene nieuwe toekomst voor de theologie aanbreken door op het eigenaardig wezen van den godsdienst en op het verschil in aard en oorsprong tusschen geloof en weten de aandacht te vestigen en daarmede althans een der twee groote fouten van het Rationalisme te herstellen. De eer hiervan komt in de eerste plaats toe aan Schleiermacher, in wien dan ook de nieuwere theologie haar eigenlijken grondlegger erkent. In zijne beroemde *Reden über die Religicn an die Gebildeten unter ihren Verächtern* stelt deze in het licht, dat godsdienst niet is een weten omtrent God, maar een gevoel of besef van betrekking tot God - door hem bepaald omschreven als gevoel van volstrekte afhankelijkheid van God -; welk gevoel of besef hij dan beschouwt als een eigenaardig, uit de natuur van den mensch als zoodanig voortvloeiend verschijnsel in het menschelijk geestesleven, dat, zich uitende eensdeels in bepaalde voorstellingen, anderdeels in bepaalde handelingen, op die wijze het geheel der godsdienstige verschijnselen in het leven roept. Dat gevoel vormt nu volgens hem het eigenlijke object der theologie; dit heeft zij te onderzoeken en te ontleden om dan den inhoud er van in adaequate en systematisch geordende voorstellingen terug te geven; zoo

wordt de dogmatiek, de oude wetenschap aangaande God en het goddelijke, bij hem systematische beschrijving van het vroom gemoedsleven, voor zoo ver dit zich in voorstellingen uit. Hier is dus het object der theologie een ander geworden; dit is niet meer God en het goddelijke als zoodanig, gelijk het uit de openbaring of door de rede gekend wordt, maar het godsdienstig bewustzijn van den mensch. M.a.w. het zwaartepunt der theologie is verplaatst, uit de metaphysica overgebracht in de psychologie; daarmede nu is zij in principe overgegaan in godsdienstwetenschap. Deze ontwikkelingslijn is vervolgens voortgezet door de zegepraal der historische methode, die hier evenals op ieder ander gebied van de wetenschappen des geestes haar machtigen invloed heeft doen gevoelen, hier zelfs sterker dan misschien ergens elders, ten gevolge van de belangrijke vermeerdering van materiaal, door de linguistiek ter eener, de ethnologie ter anderer zijde aangebracht; waarmede de theologie dan ten slotte is geworden studie van het godsdienstig bewustzijn der menschheid in de verschillende phasen zijner ontwikkeling.

Op dit standpunt staan thans theologen van overigens zeer uiteenloopende denkwijs. Schleiermachers omschrijving van godsdienst is sinds lang als gebrekkig erkend en gewijzigd, zijne opvatting van theologie daarentegen is gebleven en, ontwikkeld en toegepast naar den eisch der historische methode, gemeengoed geworden van op dogmatisch gebied vaak ver uiteenloopende richtingen. Daartoe behooren nl. niet slechts de moderne richtingen in Duitschland en in ons vaderland; maar, wat hier bijzonder opmerking verdient, ook de jongere formaties der orthodoxie - daaronder in de eerste plaats de zoogenaamde ethisch-orthodoxe richting ten onzent - stellen zich, door het uitgangspunt van haar onderzoek te kiezen in den mensch, bepaaldelijk in zijne geloofservaring, en daarbij het geheel der verschijnselen van godsdienstig leven onder de menschheid in den kring van dat onderzoek op te nemen, beslist op ditzelfde standpunt.

En de thans vigeerende wet op het H.O. heeft deze opvatting gesanctioneerd. Door aan de algemeene godsdienstgeschiedenis eene eerste plaats onder de vakken van onderwijs in de theologische faculteit aan te wijzen, door voorts de oude theologia naturalis door geschiedenis der leer aangaande God, de oude dogmatiek door wijsbegeerte van den godsdienst te

vervangen, heeft zij, met behoud van den ouden geijkten naam, de theologische faculteit feitelijk hervormd in eene faculteit van godsdienstwetenschap. Waar dan de vraag wordt gesteld, of de theologie hare plaats aan de universiteit kan en moet behouden, lijdt het, meen ik, geen twijfel, of daarbij moet worden gedacht aan datgene, wat de theologie door geleidelijke ontwikkeling in onze eeuw meer en meer geworden is, en wat ook de bestaande wet voorschrijft dat zij wezen zal, is de vraag deze: Heeft de godsdienstwetenschap, de studie van het godsdienstig bewustzijn der menschheid, aanspraak op plaats in den kring der universitaire wetenschappen?

Dat de godsdienst als historisch en psychologisch verschijnsel object van wetenschappelijk onderzoek kan en moet zijn, zal wel door niemand worden betwijfeld. Maar hiermede is natuurlijk het punt in quaestie nog in geenen deele beslist. Niet alles toch, wat voor wetenschappelijke behandeling vatbaar is, heeft daarom aanspraak op eene afzonderlijke plaats in den kring van het wetenschappelijk onderzoek. Ook geloof aan tooverij b.v., aan heksen, aan spoken enz. verdient zeker wetenschappelijk te worden onderzocht; toch zal niemand aan het onderzoek, dat daarmede zich bezig houdt, den rang van zelfstandige wetenschap willen toekennen. Of eenig onderzoek als zoodanig kan worden erkend, dit hangt geheel af van den aard en de beteekenis van zijn object.

Er is een tijd geweest, dat de meer ontwikkelden in den godsdienst eenvoudig een produkt zagen van onkunde, hem geheel afleidden uit gebrekkige verklaring van de verschijnselen der natuur en der geschiedenis. Die tijd is zelfs nog niet voor goed voorbij. Nog telkens hooren wij bestrijders van den godsdienst in dien geest spreken, en op grond daarvan profeteeren van een tijd, waarin het geloof door wetenschap vervangen en daarmede aan de heerschappij van den godsdienst een einde gemaakt zal zijn. Nog altijd is de beruchte uitspraak van Strauss gangbaar, volgens welke de godsdienst te vergelijken is bij het gebied der Roodhuiden in Amerika, dat van jaar tot jaar door de ontginningen hunner blanke naburen kleiner wordt gemaakt.

Toch ontbreekt het niet aan teekenen, dat deze beschouwing allengs voor eene betere plaats maakt. Ook onder hen, die

voor zich zelven de gemeenschap met den godsdienst, juister gezegd, met de erkende godsdiensten van hun tijd en hunne omgeving, verbroken hebben, neemt het aantal toe dergenen, die erkennen, dat de godsdienst een geheel eigenaardig verschijnsel in het menschelijk geestesleven is en elementen van blijvende beteekenis in zich sluit. Om slechts enkele namen te noemen, kan ik b.v. wijzen op F.A. Lange, den verdienstelijken geschiedschrijver van het Materialisme, die in het laatste hoofdstuk van dit zijn werk met hooge waardeering spreekt van den godsdienst als de uiting en belichaming van een onvergankelijk idealisme; op den Engelschen geleerde Tyndall, die in dezelfde rede[1)], waarin hij het uitspreekt, dat hij voor zich in de materie de belofte en de kiem van alle leven erkent, den verachters van den godsdienst onder het oog brengt, dat zij alleen zien op de onwezenlijke vormen en den onwrikbaren grondslag van den godsdienst in de natuur van den mensch miskennen; om niet te spreken van Darwin, die, brekende met de oude, pseudo-wetenschappelijke verklaring, daarmede, zooals bekend is, geenszins den godsdienst geoordeeld heeft geacht.

Inderdaad is er ook geenszins uitgebreide kennis of buitengewone scherpzinnigheid noodig om tot het inzicht te komen, dat het godsdienstig geloof nog iets meer, en daardoor ten slotte gansch iets anders is dan eene gebrekkige wetenschappelijke theorie, en zijn oorsprong niet maar eenvoudig te zoeken is in onkunde omtrent het wezen en de oorzaak der verschijnselen. Reeds eene oppervlakkige, mits onbevooroordeelde, kennismaking met enkele godsdiensten is daartoe volkomen voldoende.

Nemen wij b.v. den - iederen lezer, hij zij overigens volkomen vreemdeling in de godsdienstgeschiedenis, althans eenigermate bekenden - godsdienst van Israël. Allereerst valt daarbij in het oog het grove anthropopathisme der godsvoorstelling, het volkomen gemis aan organische wereldbeschouwing, waarvan de denkbeelden omtrent Jahwe's wereldbestuur getuigen, enz. Dit is echter niet alles, wat er omtrent Israëls godsdienst op te merken valt; daarin is zelfs het meest kenmerkende en eigenaardige daarvan niet gelegen. Slaan wij de oude godsdienstige geschriften van Israël op, in de eerste plaats de geschriften der profeten, dan treft daarin terstond iets van ge-

1) *Address delivered before the British Association at Belfast*, 1874.

heel anderen aard ons oog. De Jahwe, van wien deze getuigen, de Heilige Israëls, die den gang der wereldgeschiedenis en den loop der natuur beide regelt met het oog op Israëls toestand en behoeften en bij die regeling in de eerste plaats rekening houdt met den godsdienstigen en zedelijken toestand des volks; die zich gelijkelijk kenmerkt door onkreukbare gerechtigheid in de handhaving der zedewet en door onveranderlijke liefde voor zijn uitverkoren volk; die eenmaal een Israëlietisch wereldrijk zal doen verrijzen, dat een rijk van gerechtigheid en vrede zal zijn, en de komst van dat rijk af hankelijk stelt van de bekeering des volks: die Jahwe is nog iets meer dan eene gebrekkige schepping van het wijsgeerig denken, dat eene verklaring zoekt van het ontstaan der dingen. In hem zijn zekere levenswaarheden belichaamd, in de eerste plaats het geloof aan Israëls roeping en toekomst ter eener, het geloof aan eene zedelijke wereldorde, aan de onschendbaarheid der zedewet ter anderer zijde. En daarin juist ligt zijne beteekenis voor het leven des volks, dat is het, wat hem maakt tot dengene, voor wien Israël zich buigt en op wien het vertrouwt, wat hem maakt tot Israëls God. Het metaphysische element in de voorstelling van Jahwe in één woord is, om het zoo uit te drukken, slechts de vorm, de schel, waarin dat andere, als de eigenlijke kern, besloten ligt.

Tot soortgelijke opmerkingen nu geven alle godsdiensten zonder uitzondering aanleiding. De godsdienst der oude Grieken b.v. is polytheïstisch. Dat polytheïsme heeft zijn oorsprong in de levendige en nog door niets beteugelde fantasie van den nog kinderlijken natuurmensch, die achter ieder eenigszins treffend natuurverschijnsel wil en bedoeling, in het kort, eene levende persoonlijkheid zocht. Maar met de bespreking en verklaring van dit polytheïsme is de Grieksche godsdienst nog geenszins afgehandeld; wie dien godsdienst eenvoudig beschouwt als vergoeding van allerlei, persoonlijk voorgestelde, natuurmachten, is - dit behoeft wel nauwelijks te worden herinnerd - tot zijn innerlijk wezen geenszins doorgedrongen. Immers, tusschen mythische wezens in het algemeen en de eigenlijke goden bestaat een eigenaardig verschil. Slechts een klein deel der eerstgenoemden is tot den rang van godheid opgeklommen; en waar dit is geschied, is het omdat in de voorstelling van zoodanig wezen iets van anderen aard is opgenomen. De eigenschappen,

waardoor Zeus zich onderscheidt en die hem zijn rang onder de goden, zijn plaats in de schatting van den geloovigen Griek verzekeren, zijn niet de eigenschappen van den lichtenden daghemel, waarvan hij oorspronkelijk de personificatie was; zelfs leefde de herinnering aan deze zijne mythische beteekenis in de tijden van Griekenlands hoogsten bloei nog slechts duister voort. Wat hem tot den eerste, den hoogste der goden maakt, het is dat hij de bron en de drager is der maatschappelijke en zedelijke ordeningen, de God van wien recht en wet afstamt, aan wien alle machthebbenden op aard, van den vorst tot den huisvader, hun gezag ontleenen, het is met andere woorden dit, dat in hem is belichaamd een van menschelijke willekeur niet afhankelijk bestaansrecht van de gevestigde maatschappelijke orde en de beginselen waarop deze rust. En niet anders is het ook met de overige goden; zij worden geëerd en gediend, zij zijn goden, krachtens zekere ideale voorstellingen, die zich aan de oorspronkelijke mythische gestalten hebben vastgeknoopt.

Uit deze enkele opmerkingen blijkt, meen ik, reeds terstond, dat het geenszins aangaat, het godsdienstig geloof in geheel zijn omvang kortweg te qualificeeren als gebrekkige, in onzen tijd verouderde verklaring der verschijnselen op het gebied der natuur en der geschiedenis; dat daarin in ieder geval naast zoodanige verklaring nog iets anders ligt, dat bij de bepaling van het wezen en de beteekenis van godsdienst en godsdienstig geloof niet maar eenvoudig mag worden verwaarloosd. En dit wordt dan door eene nadere beschouwing van den godsdienst in het algemeen in allen deele en overal bevestigd. Wel sluit ieder godsdienstig geloof eene verklaring van het ontstaan der dingen, van de inrichting der wereld enz. in, maar bij zoodanige, uitsluitend tot den weetlust zich richtende, uiteenzetting blijft geen enkele godsdienst staan. Daarnaast geeft hij in de eigenschappen, die hij der godheid toekent, in de bedoelingen, die hij haar bij hare wereldregeering toeschrijft, in hetgeen hij als goddelijke wet en instelling erkent enz., eene theorie omtrent de waarde en de beteekenis der dingen in het algemeen, in de eerste en voornaamste plaats omtrent de roeping en bestemming van den mensch, predikt hij in één woord eene bepaalde waardeering der dingen met daarin gegronde levensopvatting.

En dit zijn dan geenszins twee elementen, die los en zelfstandig naast elkander staan. De zaak is niet - gelijk men het niet zel-

den hoort voorstellen - deze, dat de godsdienst een zekere theorie verkondigt omtrent wezen en oorsprong der dingen en daarnaast ook een bepaalde levensopvatting predikt; in dier voege, dat deze beide van elkander kunnen en moeten worden gescheiden, waarbij dan het specifiek godsdienstig element, in onderscheiding van het zedelijke, uitsluitend in het eerstgenoemde te zoeken is. Integendeel, in het godsdienstig geloof als zoodanig zijn de beide elementen, van verklaring en van waardeering, tot een ondeelbaar geheel samengesmolten, zóó dat dit geloof ten eenenmale zijn eigenaardig karakter verliest, zoodra men beproeft, het element van waardeering daaruit te elimineeren; en zoo vormt het dan juist de onmisbare theoretische grondslag eener eigenaardige levensopvatting.

Om dit met een voorbeeld nader toe te lichten en tegelijk de waarheid er van te doen uitkomen: Het Christendom - dit hier bepaald genomen in zijn ouden, rechtzinnigen vorm - erkent een transscendent Opperwezen, schepper, onderhouder en bestuurder aller dingen; het ziet in alle verschijnselen in natuur en geschiedenis, in al de lotgevallen van den individu rechtstreeksche werking van den wil des Albestuurders; het beschouwt de wereld als ontstaan in den tijd door eene vrije wilsdaad Gods en bestemd om te eeniger tijd op dezelfde wijze in het niet terug te zinken; het huldigt eene dualistische beschouwing van den mensch, in dier voege, dat de ziel wordt geacht, slechts tijdelijk met het lichaam vereenigd, bij den dood daarvan zich af te scheiden en zelfstandig te blijven voortbestaan. Dit een en ander nu - met hetgeen daarmede verder op ééne lijn staat - behoort geheel tot het gebied der wetenschappelijke en wijsgeerige verklaring. Maar daarmede is nu het christelijk geloof geenszins beschreven; integendeel, daarin hebben wij eenvoudig eenige algemeene populair-wijsgeerige begrippen, die met slechts geringe wijzigingen in de populaire voorstelling van alle tijden en volken worden teruggevonden. Maar nu kent het Christendom dat Opperwezen als den tegelijk heiligen en liefdevollen God, die een vader is voor zijne menschenkinderen, voor allen zonder onderscheid van volk of stand; het erkent in den loop der gebeurtenissen, in de geschiedenis der volken zoowel als in den levensloop van ieder individu in het bijzonder, wijze en voorzienige leiding, berekend eensdeels op belooning en bestraffing van recht en onrecht, anderdeels op

bestrijding en vernietiging van het kwaad en bevordering van het goede; het ziet in de wereldgeschiedenis in haar geheel één grooten strijd tusschen licht en duisternis op zedelijk gebied, uitloopende op de volkomen zegepraal van het rijk des lichts, en acht alles in de wereld daarop aangelegd en daaraan ondergeschikt; het acht den individu eensdeels aangelegd op steeds voortgaande zedelijke ontwikkeling, anderdeels bestemd tot eindeloos geluk. En eerst wanneer we dit - wederom met wat daartoe verder behoort - mede opnemen, kunnen we gezegd worden, het christelijk geloof te hebben beschreven. In het laatstgenoemde nu spreekt eene eigenaardige waardeering der dingen zich uit; in die beschrijving van het wezen en de bedoelingen Gods, van den aanleg en de bestemming van den mensch, van het karakter en het einddoel der wereldontwikkeling, in dit alles te zamen ligt eene bepaling van de innerlijke waarde, het doel en de beteekenis van al het bestaande, in zijn geheel zoowel als van de afzonderlijke deelen in hunne verhouding tot elkaar. En in die waardeering ligt dan de theoretische grondslag en de rechtvaardiging der eigenaardige christelijke levensopvatting; het christelijke levensideaal, zooals wij dit vinden bij de nieuw-testamentische schrijvers en voorts bij de profeten van het Christendom door verschillende tijden heen, onderstelt die bepaalde voorstellingen omtrent het werelddoel, omtrent de roeping en bestemming van den mensch, die ik daar noemde, en vindt in zoo verre daarin zijn grond en verklaring, kan, daarvan losgemaakt, noch begrepen noch naar eisch gewaardeerd worden.

En hierbij is dan verder nog dit op te merken. Juist op dat, de levensopvatting motiveerende, element van waardeering valt beslist de nadruk. De beteekenis van het geloof aan Zeus ligt niet hierin, dat het verklaart, hoe de bestaande maatschappelijk-zedelijke orde is ontstaan, maar hierin, dat het het bestaan eener zoodanige, boven menschelijke willekeur verheven orde constateert; de waarde van het christelijk geloof aan eene liefderijke leiding Gods met den mensch is niet hierin te zoeken, dat het den wetensdrang ten opzichte van de oorzaken der menschelijke lotgevallen bevredigt, maar hierin, dat het getuigenis geeft van de hooge en blijvende beteekenis van den individu; in het algemeen, hoofdzaak is voor den geloovige altijd en overal - niet, te weten dat er een God is,

die alles heeft geschapen en geregeld, maar - te weten, welke de bedoelingen Gods zijn ten opzichte van de wereld in het geheel en van de individuen, ieder afzonderlijk, en welke de eischen, die hij diensvolgens den mensch stelt. Met andere woorden, het eigenlijke doel van godsdienst en godsdienstig geloof is geenszins, den mensch in te lichten omtrent het wezen en de eindoorzaken der verschijnselen; maar bepaald en uitsluitend, hem uit een praktisch oogpunt in de wereld te oriënteeren, hem licht te geven omtrent de beteekenis en het doel van al wat de wereld om hem heen en de geschiedenis in het verleden en het heden hem te aanschouwen geeft, bepaaldelijk voor zoo ver dit zijn eigen plaats, zijn roeping en bestemming in die wereld raakt; hierin, en hierin alleen ligt zijne beteekenis voor, de verklaring van zijn invloed op het leven van den mensch.

En daarom is de boven vermelde opmerking van Tyndall, dat nl. bij de bestrijding van den godsdienst in den regel alleen op den vorm gelet en daarvoor het eigenlijke wezen voorbijgezien wordt, zoo volkomen waar en juist. De wetenschappelijke en wijsgeerige onderstellingen, die in het godsdienstig geloof liggen opgesloten, vallen bij oppervlakkige beschouwing van dat geloof het eerst en het meest in het oog. Door deze treedt de godsdienst buiten zijne eigenlijke sfeer, die van het gemoedsleven, treedt hij op het gebied van de wetenschap en wordt hij bij ontwikkeling der wetenschap telkens weer een hinderpaal op haren weg. Daardoor lokt hij de aanvallen van de beoefenaars der wetenschap uit, die zich dan uit den aard der zaak tegen deze zijne zijde richten; waarvan weer het natuurlijk gevolg is, dat de verdedigers van den bestaanden godsdienstvorm hier in de eerste plaats hunne krachten samentrekken. Zoo ontstaat dan eene verhouding, als wij in onze dagen kennen tusschen het Katholicisme en het orthodox Protestantisme ter eener, en de wetenschap ter anderer zijde, waarbij bepaaldelijk over zekere wetenschappelijke en wijsgeerige beginselen strijd wordt gevoerd. Maar al zijn daarbij apologeten en bestrijders eenstemmig hierin, dat het bij den godsdienst voornamelijk te doen is om dit element, toch is en blijft dit eene misvatting. Genoemde onderstellingen hebben - al is niet voorbij te zien, dat tusschen haar en het element van waardeering op meer dan één punt een onafscheidelijk verband bestaat; men denke slechts aan het

eigenaardig christelijk geloof omtrent de waarde van den individu, dat immers zonder geloof aan een voortbestaan der ziel niet zou hebben kunnen ontstaan - op zich zelve toch slechts ondergeschikte beteekenis. Zij zijn eenvoudig de grondslag, waarop het overige zich heeft ontwikkeld, en de vorm, waarin dit zich uitspreekt; het eigenlijke wezen, de kern van het godsdienstig geloof vormen de eigenaardige waardeeringsoordeelen, in dien vorm uitgedrukt.

Hieraan nu ontleent al dadelijk de studie der godsdiensten groote belangrijkheid.

De godsdiensten zijn meer, zijn iets geheel anders dan eene wetenschappelijke of wijsgeerige theorie; zij zijn de openbaring van het innerlijk bestaan, van het ideale leven en streven eens volks. Wat een volk denkt over de beteekenis en het doel van het bestaande, inzonderheid over den mensch en over de toestanden en wetten, die zijn leven beheerschen; de idealen, die het najaagt, de groote beginselen, waarnaar het zijn leven richt: dit alles vindt in het godsdienstig geloof zijn uitdrukking. In de voorstellingen aangaande Jahwe en zijn wereldbestuur, in hetgeen omtrent zijne eischen, inzettingen en bedoelingen geloofd, in hetgeen van hem verwacht wordt, spreken - gelijk ik boven reeds opmerkte - de diepste gedachten van het Israëlietische volk zich uit. De eigenaardige voorstellingen der Indische godsdienstleer, haar mystiek pantheïsme, haar ideaal van volstrekte rust, volkomen uitdooving van gevoel en begeerte, hare prediking van een oneindig aantal wereldperioden, ieder aan de voorafgaande in alles gelijk, zonder ontwikkeling, zonder doel, doen ons een diepen blik slaan in den Hindoeschen volksaard. In de voorstellingen, die de Griek zich van zijn Zeus, zijn Apollo enz. vormt, in de macht, den werkkring en de eigenschappen, die hij hun toekent, in de plaats, die hij hun op zijn Olympus aanwijst, in de daden, waarmede hij hen meent te leeren, vinden wij de volledige en scherpgeteekende openbaring van het eigenaardige der Grieksche levens- en wereldbeschouwing; waar zich dan in het antieke Christendom met zijn gansch ander godsbegrip, zijne nieuwe beschouwing over aard en doel der wereldontwikkeling, zijne geheel verschillende theorie omtrent door de godheid den mensch gestelde eischen en verplichtingen, eene nieuwe scherp tegenoverstelt.

En zoo oefenen dan voorts de godsdiensten in de wereldgeschiedenis een machtigen, misschien ongeëvenaarden, zeker onovertroffen invloed uit. In concreete, tot gemoed en geweten sprekende vormen en beelden, door door goddelijk gezag gesanctioneerde instellingen en wetten brengen zij de levensopvatting, de idealen en beginselen van een bepaalden tijd en een bepaalden kring, omgeven door den glans van het geheimzinnige, door velerlei, deels zedelijke deels onzedelijke motieven aangedrongen, van het eene geslacht op het andere over. Op die wijze beheerschen zij ten slotte de ontwikkeling van een volk gedurende vaak zeer lange perioden. Zoo heeft b.v. de oorspronkelijk kleine kern, die het nationaal Israëlietisch Jahwisme in het leven riep en daaraan vasten vorm gaf, haar stempel gedrukt op het geheele Joodsche volk en dit als het ware geperst in vormen, waaruit het eigenlijk eerst in onzen tijd zich weer is beginnen los te maken; heeft het Buddhisme de levensopvatting der Hindu's voortgeplant ver buiten de grenzen van haar vaderland; heeft het antieke Christendom, in zeer bijzondere toestanden geboren en daaraan een scherpgeteekend karakter ontleenend, eeuwen lang een machtigen invloed geoefend op de ontwikkeling der Europeesche volken en deze op meer dan één punt ten eenenmale bepaald.

Maar daarom dan ook zonder kennis van den godsdienst van eenig volk geen rechte kennis van dat volk noch van zijne geschiedenis. Oneindig meer dan van de taal geldt het van den godsdienst, dat hij ‘gansch het volk’ is. Dit is trouwens, naar ik meen, eene zelfs voor den oppervlakkigen beschouwer onmiskenbare en daarom ook algemeen erkende waarheid. Of wie zal meenen, een der tegenwoordige Europeesche volken b.v. in zijn eigenaardig bestaan te kunnen kennen, zijn ontwikkelingsgang gedurende de laatste eeuwen te kunnen begrijpen, iets te kunnen bepalen omtrent zijn naaste toekomst, zonder rekening te houden, ook en niet in de laatste plaats, met zijn godsdienst èn in het verleden èn in het heden, zonder bekend te zijn met Katholicisme en Protestautisme eu met de bijzondere vormen en voorwaarden, waarin en waaronder deze bij dat volk voorkomen. En geldt dit reeds sterk voor onzen tijd en onze toestanden, veel sterker dan uit den aard der zaak nog voor tijden en toestanden, waarin de macht der, vooral in den godsdienst belichaamde, traditie oneindig sterker was.

Op die wijze vormt de studie der godsdiensten, bepaaldelijk de algemeene godsdienstgeschiedenis, een der gewichtigste onderdeelen van de geschiedenis der beschaving. En wel een onderdeel, dat eene zelfstandige behandeling evenzeer eischt als verdient. Alleen door vergelijkende studie toch kan hierbij het doel worden bereikt. Door vergelijking in de eerste plaats treden eerst de verschillende eigenaardigheden van een godsdienst scherp en volledig in het licht. Wil men b.v. den Griekschen en den Indischen godsdienst, ieder in zijn eigenaardig karakter, leeren kennen en begrijpen, geen beter middel dan deze beide godsdiensten, die, van denzelfden mythologischen grondslag uit, op zoo verschillende wijze zich ontwikkeld hebben, tegenover elkander te stellen en zoo hun onderling verschil waar te nemen; wil men tot een juist inzicht komen ten opzichte van het verschil in wezen tusschen de godsdiensten der Indo-germaansche en der Semietische volken, een inzicht, onmisbaar voor de kennis van het karakteristiek verschil tusschen deze rassen, geen andere weg dan de godsdiensten, tot elk dier klassen behoorende, eerst onderling en vervolgens beide klassen met elkander te vergelijken. Voorts, alleen door vergelijkende studie der verschillende godsdiensten in hunne opeenvolging, hun onderling verband, en hunne innerlijke vervorming is een inzicht te verkrijgen in den gang der godsdienstige ontwikkeling, wat natuurlijk de eerste schrede is op den weg tot kennis van de verschillende factoren en voorwaarden van het proces dier ontwikkeling en daarmede tot het waarlijk begrijpen van dat proces. Kortom, evenals de kennis van het rechtsbewustzijn der menschheid in den gang en in de verschillende phasen zijner ontwikkeling een onderdeel uitmaakt van het groot geheel der kultuurgeschiedenis, maar voor die kennis afzonderlijke studie vereischt wordt van de rechtsbegrippen en rechtsverhoudingen bij de verschillende volken in haar onderling verband, hare karakteristieke punten van overeenkomst en verschil, den samenhang waarin zij staan met de algemeene ontwikkeling enz., zoo komt ook de historische studie der godsdiensten eerst tot haar volle recht, wanneer de godsdienstgeschiedenis wordt erkend en behandeld als een betrekkelijk zelfstandig geheel, waarbij het gebied van den godsdienst, voor zoo ver dit voor ons toegankelijk is, in geheel zijn omvang wordt overzien, en zoo als het ware tot het middelpunt gemaakt, waaromheen al

het overige, voor zoo ver het er mede in samenhang staat, wordt gegroepeerd.

Intusschen, hoe gewichtig op deze wijze dit deel van de studie der godsdiensten ook moge zijn, in dezen haren historischen arbeid ligt toch het einddoel en de hoofdbeteekenis der godsdienstwetenschap niet; gelijk ook het hier aangevoerde nog geenszins voldoende zou zijn tot handhaving van het recht van bestaan eener afzonderlijke theologische faculteit. Het hier genoemde toch valt geheel en al op het gebied der phaenomenologie, der beschrijving van verschijnselen, waarvan iedere wetenschap moet uitgaan, maar waarbij zij, zal zij waarlijk den naam van wetenschap verdienen, geenszins mag blijven staan. En eerst waar de godsdienstwetenschap zich daarboven verheft en overgaat tot wijsgeerige beschouwing der waargenomen verschijnselen, openbaart zij zich in haar eigenaardig karakter als zelfstandige wetenschap. Maar hiermede ben ik genaderd tot een punt, waarover ik, met het oog op het standpunt, waarop de theologie heden ten dage nog staat, iets breeder te handelen heb.

In het eerste gedeelte dezer beschouwing wees ik er op, dat het groote verschil tusschen de oude en de nieuwere theologie hierin is gelegen, dat laatstgenoemde uitgaaf van den godsdienst, dezen erkennende en behandelende als een eigenaardig verschijnsel in het menschelijk geestesleven; dat deze opvatting bij Schleiermacher voor het eerst tot leidend beginsel in de theologie verheven is; en dat daarmede bij dezen, den vader der nieuwere theologie, de theologie in beginsel van eigenlijke godgeleerdheid in godsdienstwetenschap is overgegaan. Maar zij is het ook nog enkel in beginsel; de aangevangen wending is bij Schleiermacher nog geenszins voltooid.

Godsdienst is volgens Schleiermacher, gelijk ik boven reeds opmerkte, naar zijn innerlijk wezen gevoel, en wel, nader bepaald, gevoel van volstrekte afhankelijkheid; welk gevoel onmiddellijk in het zelfbewustzijn gegeven is. Dat gevoel heeft dan geene betrekking op de empirisch waargenomen wereld der verschijnselen, van welke wij ons altijd slechts relatief afhankelijk gevoelen, daar wij betrekkelijk zelfstandig tegenover haar staan en onzerzijds in meerdere of mindere mate op haar kun-

nen inwerken; het gevoel van volstrekte afhankelijkheid is gevoel van betrekking tot God. God is alzoo onmiddellijk gegeven in het gevoel; de voorstelling van God, gelijk in het algemeen de godsdienstige voorstellingen, ontstaat door reflectie over dat gevoel. Gevoel van volstrekte af hankelijkheid in één woord is het oorspronkelijke in den godsdienst, het punt van uitgang van geheel het psychologisch proces van den godsdienst; zich uitende, eensdeels in bepaalde handelingen, anderdeels in bepaalde voorstellingen, roept het het geheel der godsdienstige verschijnselen in het leven; die dan andere zijn, naarmate het standpunt van algemeene ontwikkeling een ander is. De taak der theologie is nu, de aldus gevoelde betrekking tot God volledig en naar alle zijden heen in systematisch geordende voorstellingen te ontwikkelen, en zoo tegenover de verschillende, meer of minder gebrekkige en onvolledige uitingen dien voorstellingsvorm te stellen, waarin het oorspronkelijk godsdienstig gevoel eerst tot zijn volle recht komt, zijne juiste en volledige uitdrukking vindt.

De theologie blijft dus, om het zoo uit te drukken, nog met één voet op het terrein der oude godgeleerdheid staan. Van deze onderscheidt zij zich door niet, uitgaande van eene van buiten af, hetzij langs natuurlijken hetzij langs bovennatuurlijken weg, gegeven openbaring, over het wezen Gods als zoodanig te handelen, aldus een zekere objectieve kennis, een soort van philosophisch systeem gevende, dat dan vervolgens tot godsdienst leiden kan en moet; maar uitgaande van het feit van den godsdienst, eenvoudig te beschrijven, wat daarin opgesloten ligt en daaruit af te leiden is omtrent het object, waarop hij betrekking heeft, bepaaldelijk omtrent 's menschen relatie tot God, omtrent de bovenzinnelijke wereldorde, waarin de mensch als geestelijk wezen zich beweegt. Maar, al is hier de verhouding, waarin de theologie tot den godsdienst zich stelt, eene geheel andere geworden, zij is en blijft op dit standpunt nog altijd geloofsleer. Strikt genomen is haar object dan ook - niet het godsdienstig bewustzijn maar - de objectief bestaande betrekking tusschen God en mensch, en vormt het godsdienstig bewustzijn enkel het middel, waardoor zij tot kennis dier betrekking tracht op te klimmen. Zij staat in één woord nog als het ware in het midden tusschen godgeleerdheid en godsdienstwetenschap; tot de laatste naderende doordat zij uitgaat van onderzoek van het psychologisch verschijnsel godsdienst,

aan de eerste wederom zich aansluitende wat betreft het doel, waarnaar dat onderzoek streeft.

Op dit standpunt nu staat over het algemeen de theologie heden ten dage nog. Schleiermachers theorie heeft in verschillende opzichten wijziging ondergaan, maar is in beginsel heerschende gebleven tot op onzen tijd. Onder de theorieën toch over wezen en oorsprong van den godsdienst, die in onzen tijd op den voorgrond treden, laten zich, wanneer ik wel zie, twee - of, wil men, drie - hoofdrichtingen onderscheiden, die echter in de hoofdzaak alle met Schleiermacher eenstemmig zijn en geacht moeten worden, hetzij rechtstreeks hetzij zijdelings van hem af te stammen. Een deel namelijk van de beoefenaars der godsdienstwetenschap vindt nog altjd als hij den laatsten grond der godsdienstige verschijnselen in een eigenaardigen trek des gemoeds, een zeker tot de natuur van den mensch behoorend gevoel omtrent het bovenzinnelijke, welks oorsprong dan niet verder verklaard, maar welks bestaan eenvoudig geconstateerd wordt. Dit standpunt is inzonderheid vertegenwoordigd onder de schrijvers over wijsgeerige godsdienstwetenschap ten onzent, voor zoo verre deze behooren tot de zoogenaamde moderne richting. Zoo spreekt b.v. de hoogleeraar Opzoomer van een ‘natuurlijk godsdienstig gevoel’, dat onmiddellijk getuigeris geeft van God[1)]; verklaart dr. P.R. Hugenholtz, dat ‘het godsdienstige als zoodanig het eerst aanwezig is als eene bepaalde richting en stemming des gemoeds’, die dan nader omschreven wordt als ‘een zeker den mensch vervullend ontzag, dat hem buiten den kring van het menschelijke eene hoogere, te eerbiedigen macht doet veronderstellen’ - welk ontzag zich eigenaardig openbaart in de erkenning van het betamende, in het plichtbesef[2)]; onderstelt I.J. de Bussy ‘een door den mensch in zich ervaren drang, eene behoefte aan toewijding, die om zoo te spreken boven den eisch der wereld uitgaat’, welken geheimzinnigen drang hij dan ‘objectiveert, complementeert in zijne godsdienstige voorstellingen’[3)]. De afwijking van Schleiermacher bepaalt zich hier in den grond der zaak hiertoe,

1) Opzoomer, *De Godsdienst* (Amsterdam, 1864); 3de voorl., pag. 80 vlgg.
2) *Theol. Tijdschrilt*, XVI, pag. 20, 23.
3) I.J. de Bussy, *Over de waarde en den inhoud van godsdienstige voorstellingen* (Amst. 1880), pag. 54.

dat aan het oorspronkelijk godsdienstig gevoel een eenigszins ander karakter, een anderen inhoud wordt toegekend[1].

Naast deze staat, bepaaldelijk in Duitschland, eene richting - vertegenwoordigd o.a. door O. Pfleiderer en Ed. von Hartmann - die zich hierdoor onderscheidt, dat zij de theorie van Schleiermacher heeft geënt, om het zoo uit te drukken, op de philosophie van Hegel. In overeenstemming met dezen omschrijft zij godsdienst als 'zelfopenbaring van den Oneindigen in den eindigen geest.' Die openbaring doet zich in den mensch kond in zekere mystieke aandoeningen, bepaaldelijk in het mystiek gevoel van eenheid met God; dat gevoel vormt dan den laatsten grond des geloofs en der geloofsvoorstellingen; zoo rust hier de godsdienst op rechtstreeksche innerlijke ervaring omtrent God[2]. De afwijking van Schleiermacher bestaat dus hierin, dat deze richting - vooreerst, wederom het oorspronkelijk godsdienstig gevoel anders beschrijft, voor afhankelijkheidsgevoel genoemd mystiek gevoel van eenheid met God in de plaats stelt, mar dan verder - Schleiermachers theorie om zoo te zeggen aanvult, door van het ontstaan van dit gevoel eene verklaring te geven in aansluiting aan de hoofdgedachten van Hegels metaphysica, het nl. te verklaren uit inwerking van den Absoluten op den eindigen geest. En aan deze richting is dan voorts de ethisch-orthodoxe ten onzent ten nauwste verwant. Deze toch zoekt eveneens de bron des geloofs in zoogenaamde geestelijke ervaring, ervaring van 'de dingen van het Koninkrijk Gods'[3]. Zij onderscheidt zich van eerstgenoemde enkel hierdoor, dat zij, van orthodoxen huize afstammende, het op den bodem der

1) Deze afwijking hangt dan onmiddellijk samen met verschil in godsdienstige richting. Dat Schleiermacher bepaald afhankelijkheidsgevoel als het eerste in den godsdienst noemt, laat zich terstond verklaren uit zijne opvoeding onder de Piëtisten, wier richting zich juist kenmerkt door het sterk op den voorgrond treden van het besef van afhankelijkheid van God. Bij andere richtingen, bij wie andere elementen van den godsdienst praedomineeren, treden dan deze daarvoor in de plaats; zoo is b.v. dr. Hugenholtz, de vertegenwoordiger eener eigenaardige 'ethische' richting in den godsdienst, bij welke de idee van de heiligheid Gods beslist op den voorgrond treedt; vandaar wordt bij hem eerbied of ontzag het eerste, de kern en het uitgangspunt van allen godsdienst.

2) Zie b.v.O. Pfleiderer, *Religionsphilosophie auf geschichtlicher Grundlage* (Berlijn, 1878), S. 297-307.

3) Vgl. o.a. J.H. Gunning Jr. en P.D. Chantepie de la Sanssaye, *Het ethisch Beginsel der Theologie* (Groningen, 1877), pag. 50-56; voorts J.J.P. Valeton Jr., *Een nieuw Begin* en *Geloof en Theologie* (Utrecht, 1883).

orthodoxie ontwikkelde gemoedsleven tot uitgangspunt neemt, en dan, dit eveneens uit onmiddellijke werking Gods afleidende, daarbij nauwer zich aansluit bij de orthodoxe begrippen omtrent Gods verhouding tot, en Zijn werken op den mensch.

Bij al deze richtingen - die ik voortaan, waar zulks noodig is, onderscheid als Schleiermacherianen, Hegelianen en Ethischorthodoxen - heeft nu, evenals bij Schleiermacher, de theologie niet slechts het ontstaan en de ontwikkeling der godsdienstige verschijnselen historisch-psychologisch te verklaren; maar ook en vooral, door ontwikkeling van wat in dat oorspronkelijk godsdienstig gevoel werkelijk ligt opgesloten of daardoor wordt verondersteld, eene godsleer te geven, waaraan normatieve waarde toekomt; anders gezegd, door nauwgezette waarneming van de godsdienstige gemoedsbewegingen de historisch gegeven gebrekkige uitingsvormen te corrigeeren en zoo tot den waren, echt menschelijken godsdienst op te klimmen. Zoo vinden wij het b.v. bij de jongste Duitsche godsdienstphilosofen, Pfleiderer en Hartmann, in wier werken het psychologisch deel slechts een eerste hoofdstuk uitmaakt, waarin de grondslagen worden gelegd voor het tweede, het systematisch deel, dat de ontwikkeling der geloofsleer behelst; en eveneens bij de nieuwste schrijvers over wijsgeerige godsdienstwetenschap ten onzent, beide van moderne en van ethisch-orthodoxe zijde[1)].

De eerste vraag is nu: Wat te denken over de grondstelling waarvan al deze richtingen, op het voetspoor van Schleiermacher, uitgaan; de stelling, dat de godsdienst het eerst zich openbaart in eigenaardig godsdienstige gemoedsbewegingen, in dier voege, dat die gemoedsbewegingen - een eigenaardig gevoel van afhankelijkheid of van eerbied, bepaalde mystieke aandoeningen enz. - voor en onafhankelijk van iedere godsdienstige voorstelling ontstaan, en deze juist eerst daardoor in het leven worden geroepen? Mij dunkt, dat al dadelijk uit een psycho-

1) Wat betreft de ethisch-orthodoxen, zie men b.v. dr. G.H. Lamers, *De godsdienst als voorwerp van wijsgeerig onderzoek*, en dr. I. van Dijk, *De eischen der historie en de eischen der wijsbegeerte op het gebied der godsdienstwetenschap* (beide Groningen, 1883). - Wat de modernen betreft, zie men inzonderheid de verschillende verhandelingen van dr. P.R. Hugenholtz in het Theologisch Tijdschrift der laatste jaren; bepaaldelijk zijne *Opmerkingen betreffende de theologische Encyclopaedie* (Ald. Dl. XII, p. 421 vlgg.): *Schets eener indeeling van het wijsgeerig gedeelte der godsdienstwetenschap* (XIV, 529 vlgg.); *Over de methode der wijsgeerige godsdienstwetenschap* (XVI, 1 vlgg.).

logisch oogpunt zich tegen deze theorie niet onbelangrijke bezwaren verheffen.

Wat in de eerste plaats den bijzonderen vorm aangaat, door de Hegelianen en ethisch-orthodoxen aan deze theorie gegeven, de voorstelling, volgens welke die godsdienstige gemoedsbewegingen haar oorsprong en verklaring vinden in rechtstreeksche aanraking met het goddelijke, die voorstelling is, hoe ook opgevat, in strijd met het - immers voor ons denken volstrekt algemeen, ook op het gebied der psychologie geldende - grondbeginsel van alle wetenschap, dat ieder bijzonder verschijnsel in bijzondere, eindige factoren zijne verklaring vindt. Wel staat deze theorie zeer ver af van de oude, mechanische openbaringstheorie, in zoo verre zij nl. tegenover de goddelijke werkzaamheid den individu niet stelt als het doode vat, waarin eenvoudig zekere goddelijke waarheden worden ingegoten, maar zich het resultaat dier werkzaamheid denkt als een psychisch proces, dat aan de algemeene wetten van het menschelijk geestesleven gebonden is en bepaald wordt door den bijzonderen geestestoestand van den individu, waarin het plaats grijpt. Maar toch blijft zij, door bepaalde psychische toestanden af te leiden uit onmiddellijken goddelijken invloed, in beginsel op het standpunt van openbaringsgeloof staan. De verhouding, waarin zij staat, eenerzijds tot de oude openbaringstheorie, anderzijds tot de grondstellingen der moderne wetenschap, kan, meen ik, niet beter gekenschetst worden dan door vergelijking met de bekende, ter vervanging van de oude wondertheorie uitgedachte leer van ‘hoogere natuurkrachten,’ die, onder bepaalde voorwaarden zich openbarende, den loop der gewone natuurkrachten geenszins zullen verbreken of ook maar tijdelijk opheffen, maar enkel aan het physisch proces een nieuwen stoot en daarmede een gewijzigden loop geven. Van deze is zij, naar het mij voorkomt, de volmaakte tegenhanger. Beide zijn, de een op physisch, de ander op psychologisch gebied, pogingen, maar noodwendig mislukte pogingen, om het geloof aan onmiddellijke werking Gods, aan wonder en openbaring, te verzoenen en in overeenstemming te brengen met de grondbeginselen der moderne wetenschap.

Nu geldt wel is waar deze bedenking niet tegen den vorm, door de Schleiermacherianen aan de hier besproken theorie gegeven, waarbij de hier bedoelde gemoedsbewegingen eenvoudig

worden teruggevoerd tot, en afgeleid uit een eigenaardigen grondtrek der menschelijke natuur. Maar daarmede zijn de bezwaren geenszins opgeheven, enkel verplaatst. Hier toch worden wij, naar het mij voorkomt, eenvoudig geplaatst voor een aangeboren begrip. Die gemoedsbewegingen toch onderscheiden zich juist hierdoor van alle andere, dat zij betrekking hebben, niet op zinnelijke objecten, maar op iets bovenzinnelijks. Zoo geldt b.v. Schleiermachers gevoel van volstrekte af hankelijkheid niet een of ander zinnelijk object, waarvan de mensch altijd, gelijk de auteur zelf uitdrukkelijk opmerkt, slechts relatief afhankelijk zich gevoelt, maar bepaald het allesomvattende Absolute; is de eerbied van dr. Hugenholtz niet gericht op een mensch, of in het algemeen op eene maatschappelijke autoriteit, maar op eene hoogere macht, enz. In die gemoedsbewegingen is dus altijd een zekere notie - een besef, eene ‘Ahnung’ of hoe men het noemen wil - van een bovenzinnelijk object mede gegeven; wat ook de reden is, en alleen de reden kan zijn, dat uit haar door het redelijk denken eene godsleer kan worden afgeleid. Te stellen, dat zoodanige gemoedsbewegingen ontstaan vóór en onafhankelijk van iedere door het denken verkregen voorstelling van het betrekkelijk object, is dan: aan te nemen, dat er een zekere overtuiging omtrent de bovenzinnelijke dingen bestaat, die niet door het denken uit de indrukken der ervaring is afgeleid, maar onafhankelijk daarvan als het ware van den beginne af, zij het ook slechts in kiem, in den geest aanwezig is.

Bestaan er dwingende redenen om dit laatste aan te nemen? Het valt, meen ik, bij aandachtige beschouwing terstond in het oog, dat deze theorie volgens eene verkeerde methode verkregen is. Zij dankt nl. haar ontstaan aan waarneming van het eigen godsdienstig bewustzijn; hare aanhangers beroepen zich op innerlijke, psychologische ervaring. Zoo vinden wij het al dadelijk bij Schleiermacher. Diens theorie, dat alle godsdienst en godsdienstig geloof zich ontwikkelt uit een eígenaardig gevoel van afhankelijkheid, in dier voege, dat dat gevoel, zich uitende in zekere voorstellingen en handelingen, verschillend naar gelang van het verschil in volksaard, algemeene ontwikkeling enz., de verschillende positieve godsdiensten en geloofsvoorstellingen in het leven roept: die theorie is niet de vrucht van gezette, het geheel der godsdiensten omvattende historisch-psychologische

studie; integendeel vóór en onafhankelijk van alle historische beschouwing leidt hij haar af uit de, als onmiddellijk in eigen gemoed erkende waarheid voorgedragen, stelling: godsdienst is gevoel van afhankelijkheid[1)].

En de door Schleiermacher gevolgde weg is ook die der lateren. Uitdrukkelijk spreekt Pfleiderer het uit, dat de godsdienstphilosophie moet uitgaan van 'Selbstanschauung des eigenen Geistes,' om op die wijze het wezen van den godsdienst 'in ihrem innersten Quellpunkt zu belauschen und es in seiner eigensten Aechtheit und Reinheit zu fassen'[2)]. En geheel in denzelfden geest spreken en handelen godsdienstphilosofen van verschillende richting ten onzent. Zoo hooren wij b.v. bij dr. Hugenholtz: 'Wat zich het diepst en het machtigst weer in ons gelden doet, waar het godsdienstig beginsel na kwijning in ons opleeft, wat bij het kind het eerste ontwaken aanduidt van het godsdienstig besef en zich tevens als beweegkracht laat opmerken ook in primitieve godsdienstgestalten, daarom is het te doen'[3)]. Uitdrukkelijk worden wij hier telkens gewezen op waarneming van het eigen godsdienstig bewustzijn, als het middel om te komen tot de kennis van het 'kenmerkend religieuse,' dat dan tevens het meest oorspronkelijke in den

1) Om de wording van Schleiermachers theorie te begrijpen, hebben wij te letten op de voorafgaande rationalistische, en ook deze nog weer in verband te beschouwen met die van het oude supranaturalisme. Dit laatste had nl. ter verklaring van het feit, dat ook buiten den kring der eigenlijke openbaringsgodsdiensten een zekere kennis van God wordt aangetroffen, de hypothese gesteld van eene oorspronkelijke, algemeene godsopenbaring, die dan, zij het ook in sterke mate verbasterd, aan alle godsdiensten ten grondslag zou liggen en de bron van alle godskennis onder het menschdom uitmaken. Deze hypothese nu werd door het Rationalisme eenvoudig overgenomen, slechts met deze, door den val van het supranaturalisme onmiddellijk geëischte wijziging, dat in plaats van de openbaring als laatsten grond van den godsdienst de rede werd gesteld; zoo kwam het tot de theorie van een oorspronkelijken natuurlijken of redelijken godsdienst, die, op verschillende wijze door toevoegselen verontreinigd, de waarheidskern in alle positieve godsdiensten zal uitmaken. Schleiermachers theorie staat nu weer in geheel dezelfde verhouding tot de rationalistische als deze tot de haar voorafgaande. Het eenige verschil is, dat in plaats van de rede het gevoel wordt gesteld. En dit is dan eenvoudig gevolg hiervan, dat hij in tegenstelling met het Rationalisme, dat den godsdienst beschouwde als een soort van philosophie, dien erkende als eene zaak des gemoeds, erkende: Niet in een weten over God, maar in het gevoelen van zijne afhankelijkheid van God bestaat de godsdienst.

2) Pfleiderer, *Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte* (Leipzig, 1868), I, S. V; vgl. *Religionsphilosophie auf geschichtlicher Grundlage*, pag. 307 vlg.

3) *Theol. Tijdschrift*, XVI, pag. 15.

godsdienst zal zijn, datgene, waarmede geheel het psychologisch proces van den godsdienst aanvangt.

De vraag, hoe en langs welken weg ‘het kenmerkend godsdienstige’ behoort te worden bepaald, kan ik hier laten rusten. Dit is zeker, dat dat kenmerkend godsdienstige in geen geval voetstoots tot het meest oorspronkelijke, tot het *prius* in den godsdienst mag worden verheven. Aangenomen toch, dat gevoel van afhankelijkheid van, of eerbied voor eene hoogere macht het meest wezenlijke, het kenmerkende in den godsdienst is, dan zou daaruit volgen, dat alleen waar die gemoedsbewegingen zich openbaren, godsdienst te erkennen is, en alleen die handelingen, die uit dat gevoel voortkomen, godsdienstige handelingen mogen heeten; maar volstrekt niet, dat zoodanig gevoel van afhankelijkheid of van eerbied het eerste is, en daardoor eerst het geloof aan God in het leven geroepen wordt. Wat het meest wezenlijke, het kenmerkende, en wat het meest oorspronkelijke, het eerste in den godsdienst is, die beide vragen hebben inderdaad niets met elkander te maken.

En om te komen tot beantwoording der tweede - waarmede wij hier uitsluitend te doen hebben - is zeer zeker de aanbevolen methode, waarneming van het eigen godsdienstig bewustzijn, ten eenenmale onbruikbaar. Immers, die godsdienstphilosofen, die aldus den godsdienst in zich zelf bespieden, zijn geloovigen, en waren zulks lang vóórdat zij begonnen over den godsdienst en diens oorsprong na te denken; hoe zal dan ooit die waarneming iets kunnen leeren omtrent den aanvang van het psychologisch ontwikkelingsproces van den godsdienst? En ditzelfde bezwaar geldt ook en evenzeer tegen de, naast waarneming van het eigen bewustzijn aanbevolen, waarneming van het ontwikkelingsproces van den godsdienst bij andere personen, bepaaldelijk kinderen, in de naaste omgeving, die immers, in een kring van geloovigen opgroeiende, altijd van godsdienst en godsdienstige voorstellingen reeds allerlei geleerd en ontvangen hebben, vóórdat nog de ontwikkeling van het gemoedsleven een aanvang genomen heeft, althans lang vóórdat deze ver genoeg gevorderd is om onafhankelijk van den invloed van anderen godsdienst te doen ontstaan. In één woord, over de vraag wat het *prius* is in den godsdienst, kan psychologische waarneming onmogelijk rechtstreeks het gewenschte licht verspreiden, omdat nu eenmaal overal godsdienstige voorstellingen

bestaan en van het eene geslacht op het andere, dadelijk, om zoo te zeggen, bij deszelfs optreden, worden overgeplant. En al de argumenten, volgens deze methode verkregen voor de prioriteit van godsdienstige gemoedsbewegingen boven de geloofsvoorstellingen, worden, naar het mij voorkomt, terstond en volkomen geneutraliseerd door de eenvoudige opmerking, dat het altijd geloovigen zijn, die die gemoedsbewegingen bij zich zelve ervaren of bij wie zij door anderen waargenomen worden, of althans personen, die, in het geloof opgevoed, vroeger dit bezaten en bij wie dus nog een zekere nawerking daarvan mag en moet worden verondersteld; terwijl zij juist niet worden waargenomen, waar de correspondeerende voorstellingen nooit hebben bestaan of de mensch daaraan volkomen en in allen deele afgestorven is.

De eigenlijke fout der hier besproken theorie is niet moeielijk te vinden. Zij is nl., wanneer ik mij niet bedrieg, geene andere dan miskenning van de groote en gewichtige rol van het zoogenaamde onbewuste denken in het psychisch proces; van het feit, dat in tal van gevallen een denkproces, in aard en gang aan de bewuste denkprocessen volkomen gelijk, kan plaats grijpen en werkelijk plaats grijpt, zonder helder tot het bewustzijn te komen en in de herinnering te worden bewaard. Het feit zelf en allerlei bewijzen, die het staven en de waarheid er van boven allen twijfel verheffen, zijn bekend; wat het laatste betreft, herinner ik alleen aan het denkproces, dat plaats grijpt bij het gewone lezen, het combineeren van letters tot woorden, van woorden tot zinnen enz., een geestesarbeid, die bij den nog ongeoefende met bewustheid wordt verricht en daarom ook van stap tot stap is na te gaan, bij den geoefende daarentegen volstrekt onbewust en onnaspeurbaar wordt volbracht. Zoodanige toestand van onbewust denken treedt dan volgens de onderzoekingen der psychologen telkens in, waar, gelijk in het zoo even genoemde geval, het proces door gedurige herhaling sneller en sneller plaats grijpt en eindelijk een bepaalden graad van snelheid overtreft; afgezien hiervan, ook dáár waar de bewustheid, om het zoo uit te drukken, door andere indrukken is vervuld, in het bijzonder, waar zeer sterke indrukken zich doen gelden, de mensch, zooals men het noemt, door zijn gevoel overmeesterd wordt.

Dit laatste doet zich zeer sterk voor op het gebied van den

godsdienst. De godsdienst is bij uitnemendheid het gebied van het gemoedsleven. Geene voorstellingen, welke ook, kunnen in vermogen om te treffen en te ontroeren met de godsdienstige vergeleken worden. Juist de kracht en de diepte nu der godsdienstige gemoedsbewegingen hebben tot noodwendig gevolg, dat het denkproces, dat aan die bewegingen voorafgaat en ze veroorzaakt, voor de bewustheid verduisterd wordt. Voor den vrome valt m.a.w. de bewustheid der voorstellingen, die zijn gemoedsleven beheerschen, althans in de oogenblikken van vrome verheffing, weg. En dit te volkomener, naarmate het godsdienstig leven bij hem meer ontwikkeld is, die oogenblikken van vrome verheffing veelvuldiger zijn en dus het proces der ontwikkeling van godsdienstige voorstellingen en aandoeningen sneller plaats grijpt. Daardoor heeft hier, om het zoo uit te drukken, telkens een zinsbedrog plaats. Terwijl in werkelijkheid de mensch slechts van bepaalde, rechtstreeks waarneembare feiten onmiddellijke ervaring heeft, en godsdienstige gemoedsbewegingen eerst ontstaan waar en omdat de daardoor gewekte indrukken met bepaalde voorstellingen en begrippen omtrent God, Zijne verhouding tot den mensch, Zijn werken enz., in verband worden gebracht, alzoo al de zoogenaamde geloofservaringen in den grond der zaak slechts zijn verklaring van bepaalde waargenomen feiten in overeenstemming met bestaande geloofsvoorstellingen, ziet en ervaart de vrome overal rechtstreeks God zelf. Het geheele hier plaats grijpende denkproces blijft voor zijne bewustheid verborgen; wat in werkelijkheid slechts door eene aaneenschakeling van voorstellingen ontstaat, doet zich aan hem als onmiddellijk voor.

En dit verschijnsel - de zoogenaamde godsdienstige mystiek - is niet enkel een natuurlijk en onvermijdelijk, maar ook, althans tot op zekere hoogte, een voor het bestaan van den godsdienst noodzakelijk iets. Het wegvallen van dat veroorzakend denkproces uit de bewustheid is niet slechts noodwendig gevolg van waarachtige vrome bezieling, het is aan den anderen kant ook weer de voorwaarde daarvan. Eerst waar dit proces voor de bewustheid op den achtergrond treedt, kunnen de godsdienstige aandoeningen zich tot haar volle kracht ontwikkelen; de herinnering aan dat proces, m.a.w. aan het subjectief karakter van den godsdienst, werkt noodwendig storend op de godsdienstige verheffing. Alle waarachtig godsdienstig

leven in één woord heeft, en heeft noodwendig, een mystiek karakter.

Maar daarin dreigt nu een eigenaardig gevaar voor de godsdienstwetenschap. Zoodra nl. de mystiek uit het godsdienstig leven, waar zij hare natuurlijke en wettige plaats heeft, wordt overgebracht in de reflectie over den godsdienst, wordt het denken op een dwaalspoor geleid. En dit zal uit den aard der zaak telkens geschieden. In allerlei verschijnselen op het gebied der godsdienstleer vinden wij dan ook de gevolgen daarvan. Zoo ligt, om maar iets te noemen, daarin, althans voor een goed deel mede daarin, de verklaring van het feit, dat allerlei voorwerpen, bij den cultus in gebruik, altaren, beelden enz., een zeker karakter van heiligheid verkrijgen en als zoodanig object van vereering worden; de aandoeningen, veroorzaakt door godsdienstige voorstellingen, door de aanschouwing dier voorwerpen gewekt, worden als onmiddellijk van die voorwerpen uitgaande werkingen opgevat. Desgelijks is hier bepaald, zoo niet d e oorzaak, dan toch eene der hoofdoorzaken te vinden van het ontstaan der oude, supranaturalistische schrift- en historiebeschouwing - een verschijnsel trouwens, met het zoo even genoemde ten nauwste verwant - en van het hardnekkig vasthouden daaraan, ook door vroede mannen, ondanks al de bezwaren, door de wetenschap daartegen ingebracht; tegenover de argumenten der wetenschap stelt zich de mystieke ervaring: Daar spreekt, daar werkt God.

Het sterkst echter openbaart zich uit den aard der zaak die invloed der mystiek dáár, waar het outstaan en de verlevendiging der godsdienstige voorstellingen, die de onmiddellijke oorzaak zijn der godsdienstige gemoedsbewegingen, zich niet zoo rechtstreeks vastknoopt aan een uitwendig, terstond aanwijsbaar feit; en zij openbaart zich dan hierin, dat voor die voorstellingen eene onmiddellijke werking Gods als oorzaak van bedoelde gemoedsbewegingen wordt in de plaats gesteld, deze met voorbijgaan van de eindige, psychologische factoren rechtstreeks van God worden afgeleid. Voorbeelden hiervan bij te brengen, mag bijkans overbodig worden genoemd; ieder, die niet ten eenenmale vreemdeling is op het gebied van den godsdienst, kent ze. Men denke slechts aan de door Israëls profeten gegeven en door geheel het volk, gelijk ook later door de Christenen, gehuldigde verklaring van den oorsprong der profetische ecstase; aan de oud-Christe-

lijke theorie omtrent de bekeering als eene onmiddellijke daad Gods in den mensch; aan de pantheïstische mystiek van verschillende Indische sekten, van de Neo-platonici bij de Grieken, van de Çoefî's op het gebied van den Islâm, van tal van Christelijke sekten en richtingen uit den ouden en den nieuweren tijd, die alle de vereeniging van den menschelijken geest met de godheid tot grondgedachte van hun stelsel verheven hebben. Overal in één woord, waar maar het godsdienstig leven boven zijn allereersten aanvang - waarin het uitsluitend bestaat in het volbrengen van enkele bepaalde handelingen - zich verheft en een eenigszins geëleveerd gemoedsleven daarin zich openbaart, ontmoeten wij, met betrekkelijk geringe wijzigingen, hetzelfde verschijnsel, geloof aan onmiddellijke betrekking tusschen de godheid en het menschelijk gemoed.

Tot dezen kring van verschijnselen nu behoort ook, gelijk, dunkt mij, terstond in het oog valt, de hier besproken theorie, de erkenning van godsdienstige aandoeningen en gemoedsbewegingen, ontstaande vóór en onafhankelijk van iedere door het denken verkregen voorstelling van het object van godsdienst; anders gezegd, de erkenning van onmiddellijke ervaringen en beseffen omtrent God en het goddelijke. Wel is de voorstellingsvorm eene andere dan bij de meeste hier genoemde, wordt daarin het supranaturalisme òf ontweken - zoo bij de Schleiermacherianen, door de verklaring, dat die gemoedsbewegingen eene natuurlijke uiting van het menschelijk geestesleven zijn - òf althans zooveel mogelijk met de eischen der moderne wetenschap in overeenstemming gebracht; maar in beginsel en in oorsprong staat zij met de bovengenoemde geheel op ééne lijn. Van al hare schakeeringen geldt, in eenigszins gewijzigden zin, wat Pfleiderer in zijne *Religionsphilosophie* bij de bespreking van Schleiermachers stelsel tegen dezen inbrengt, dat hij ons ‘für eine reine Beschreibung des unmittelbaren Fühlens ausgeben will, was in Wahrheit ein sehr vermitteltes Produkt philosophischen Denkens ist,’ in dien zin nl., dat wat zij voorstellen als een oorspronkelijk feit van het bewustzijn en als zoodanig aan de ontwikkeling van haar systeem ten grondslag leggen, zelf eerst onder den invloed van, door fantasie of bespiegeling verkregen, overtuigingen is geworden; dit mag, dunkt mij, geacht worden vast te staan, èn in het algemeen op grond van psychologische overwegingen, èn bepaaldelijk op grond van het feit, dat, wat bij haar telkens ‘natuurlijk,’

‘algemeen menschelijk’ enz. heet, in den regel in werkelijkheid volstrekt niet algemeen is, maar uitsluitend wordt aangetroffen in meer of minder uitgebreide, soms zelfs vrij eng beperkte kringen, waar het uit de aanwezigheid van bepaalde voorstellingen en geloofsbegrippen zeer natuurlijk zich laat verklaren, Maar de methode nagaande, volgens welke zij verkregen is, wordt het, naar ik meen, ook terstond duidelijk, hoe zij is ontstaan; dat zij nl. haar grond en verklaring vindt in genoemde eigenaardigheid van het godsdienstig gemoedsleven, waardoor als onmiddellijk zich voordoet wat in waarheid alles behalve onmiddellijk is; m.a.w. dat zij is produkt van valsche mystiek, verheffing van enkel op schijn berustende mystieke ervaringen tot grondslag van wetenschap.

Op die mystiek nu berust de geheele thans heerschende opvatting van de taak en de methode der theologie, gelijk ik die boven beschreef; deze staat en valt daarmede. Uitgaande van de veronderstelling, dat het geloof onmiddellijke bewustheid is van relatie tot God, dat bepaalde verschijnselen van godsdienstig gemoedsleven - gevoel van volstrekte af hankelijkheid; plichtbesef als uitdrukking van eerbied voor, en drang tot toewijding aan eene bovenzinnelijke macht; gevoel van eenheid met den Oneindige; besef van verlossing en verzoening, enz. - onmiddellijke verschijnselen in het menschelijk geestesleven zijn, hetzij dan gevolg van rechtstreeksche inwerking van eene bovenzinnelijke macht, hetzij openbaring van een, tot de natuur van den mensch als zoodanig behoorend, gevoel of besef omtrent eene bovenzinnelijke wereld: uitgaande van die veronderstelling stellen zich de hier besproken theologische richtingen ten doel, te ontwikkelen wat in die ervaringen en beseffen ligt opgesloten en daaruit valt af te leiden; door waarneming en ontleding van het godsdienstig gemoedsleven te komen tot eene geloofsleer, die dan òf, op het standpunt der Hegelianen en ethisch-orthodoxen, zoo goed als iedere andere wetenschap ervaringswetenschap is, slechts met dit onderscheid, dat zij uitgaat van innerlijke, aan wie haar zelven niet kennen onbewijsbare, geestelijke ervaringen, òf, op dat der Schleiermacherianen, uitdrukking van wat de mensch, bij normale ontwikkeling van geheel zijn geestelijken aanleg, op grond niet van bepaalde bewijzen maar van een hem ingeschapen gevoel, gelooft en noodwendig gelooven moet. Zijn nu echter die verschijnselen, waarvan hier wordt

uitgegaan, wel verre van onmiddellijke, aan iedere geloofsvoorstelling voorafgaande en daaraan juist ten grondslag liggende werkingen des gemoeds te zijn, zelve een gevolg van eigenaardige geloofsvoorstellingen, is b.v. het gevoel van volstrekte afhankelijkheid slechts gevolg van het bestaan van het geloof aan een Absolute wezen, ontstaat het onvoorwaardelijk plichtbesef eerst na en door het geloof aan eene allesbeheerschende macht of wet enz., dan is deze methode ten eenenmale valsch en komt aan de volgens haar verkregen resultaten geenerlei waarde toe. Immers, van die verschijnselen als van een niet nader te rechtvaardigen maar eenvoudig te aanvaarden feit uit te gaan, wil dan eenvoudig zeggen: de geloofsvoorstellingen, die daaraan ten grondslag liggen, op grond van het feit enkel van haar bestaan, als waar en rechtmatig bestaande te erkennen. De geheele taktiek om de geloofswaarheden af te leiden uit 'het gemoed' en op dezen haren oorsprong haar bestaansrecht te gronden, komt dan in één woord hierop neer, dat uit het gemoed wordt te voorschijn gebracht, wat door het denken - fantasie of bespiegeling - er eerst is ingebracht; om dan als 'getuigenis des gemoeds' zelfstandig naast de resultaten van wetenschap en wijsgeerig denken, of zelfs als 'onmiddellijke verzekerdheid' daarboven te worden gesteld. En niet anders is het inderdaad, wat m.i. de hier besproken richtingen, onder den schijn van streng wetenschappelijk te werk te gaan, alle te zamen doen; waarbij het dan zeer natuurlijk is, dat het resultaat van de ontleding van het godsdienstig bewustzijn, de daardoor verkregen wijsgeerige godsdienstleer, eene geheel andere is, naarmate de auteur zich beweegt in een anderen kring, naarmate hij b.v. is òf een Duitsch speculatief wijsgeer, van jongs af gevoed met de begrippen der Hegelsche philosophie, òf zich beweegt in een orthodoxen kring, òf eindelijk de moderne beweging op godsdienstig gebied ten onzent, meer of minder volkomen, mede heeft doorleefd[1)].

Die methode moet dan voor goed en in allen deele worden verlaten. Daartoe moet allereerst de grondfout der mystiek

1) Het meest in het oog vallende voorbeeld van dit procédé is wel het jongste werk van Ed. van Hartmann, *Die Religion des Geistes*, waarin de auteur - gelijk ik uitvoerig heb trachten aan te wijzen in *Een nieuwe wijsbegeerte van den godsdienst* (Th. T. XVII pag. 397 vlgg.) - zijne geheele bekende metaphysica, de leer van een onbewust, onzalig Absolute Wezen als grond aller dingen, uit 'das religiöse Bewnsstsein' te voorschijn brengt, om dan in de overeenstemming tusschen de postulaten van dat bewustzijn en de conclusies der (zijner) theoretische metaphysica een nieuw bewijs te vinden voor de waarheid van het aldus langs twee verschillende wegen, naar hij meent, verkregen resultaat.

worden gecorrigeerd, moet worden erkend, dat wij bij de godsdienstige verschijnselen, zoo min als ergens elders, te doen hebben met rechtstreeksche werking Gods, noch ook met eene onmiddellijke, in haar oorsprong niet verder na te speuren, maar eenvoudig als een feit te aanvaarden, bewustheid omtrent God en 's menschen betrekking tot God, maar uitsluitend met - evenals al onze voorstellingen en begrippen door het redelijk denken uit de allereerste gegevens der zinnelijke ervaring opgebouwde - voorstellingen van en omtrent Hem, en met den invloed, door deze op het gemoedsleven uitgeoefend; anders gezegd, dat wij in de godsdiensten eenvoudig een geheel te erkennen hebben van eigenaardige aandoeningen en gemoedsbewegingen, veroorzaakt en beheerscht door eigenaardige voorstellingen omtrent het bovenzinnelijke wezen der dingen, voorstellingen, evenals alle andere ontstaan door verwerking door het denken van indrukken, uit de zinnelijke wereld ontvangen; welke voorstellingen van geslacht tot geslacht worden voortgeplant, daarbij echter telkens door verschillende invloeden gewijzigd, in dier voege, dat haar eerste aanvang te zoeken is in de allervroegste kindsheid van het menschdom, van waar uit zij door geleidelijke ontwikkeling geworden zijn, wat zij in de verschillende godsdiensten zijn. De taak der wetenschap is dan, die voorstellingen te verklaren. Dit kan alleen geschieden door historisch-psychologisch onderzoek. Zij heeft in de eerste plaats die voorstellingen scherp in het oog te vatten, het eigenaardige ervan, datgene wat ze onderscheidt b.v. van zuiver wijsgeerige overtuigingen, in het licht te stellen, en zoo de beteekenis, die zij hebben in het leven van den mensch en de menschheid, aan te wijzen en den invloed, dien zij daarop uitoefenen, te verklaren; voorts haar ontwikkelingsgang historisch van haren aanvang, voor zoo verre deze voor ons kenbaar is, wil men liever, van den oudsten en meest primitieven voor ons kenbaren vorm af, na te gaan, daarbij de factoren en voorwaarden van de wording der primitieve voorstelling en van de verschillende vervormingen, die deze in den loop der tijden heeft ondergaan, na te sporen, en aldus haar oorsprong zoowel als de wetten harer ontwikkeling in het

licht te stellen. Zoo heeft b.v. het onderzoek ten opzichte van deze of die bepaalde godsvoorstelling - de profetische voorstelling van Jahwe, het oud-Christelijk geloof aan een Hemelschen Vader enz. - allereerst aan te wijzen, wat zij insluit, zoowel wat betreft datgene, wat zij als godsvoorstelling met iedere andere gemeen heeft, als het eigenaardige, wat haar van alle andere onderscheidt, en daardoor haar invloed op, en hare beteekenis voor hare belijders te doen kennen en begrijpen; en dan verder de langzame en geleidelijke wording dier voorstelling uit de primitieve animistische door al hare phasen heen te volgen, en aan te wijzen, hoe deze laatste in den geest van den natuurmensch kon en moest ontstaan, voorts, hoe en door welke invloeden die animistische voorstelling bij de telkens volgende geslachten gewijzigd is.

Dat dit onderzoek in de eerste plaats tot de taak der godsdienstwetenschap behoort, hieromtrent kan zeker geen twijfel bestaan. In hoe verre behoort daartoe nu echter in de tweede plaats ook de beantwoording van de vraag naar de waarheid van zoodanige voorstellingen, in het algemeen de ontwikkeling eener godsdienstleer? De vraag naar de waarheid van eene bepaalde godsdienstige overtuiging is tweeledig. In de eerste plaats geldt zij het in de godsvoorstelling vervatte metaphysische element, het daarin uitgesproken polytheïsme, theïsme of pantheïsme. Dit behoort tot het rechtsgebied van het wijsgeerig denken. Maar daarnaast betreft zij ook de opvatting van het zedelijk karakter der godheid en van de leidende bedoelingen van zijn wereldbestuur, waarin zich eene bepaalde theorie omtrent de innerlijke beteekenis en het doel van al het bestaande uitspreekt, en die juist - naar ik boven heb trachten aan te wijzen - de hoofdzaak is in het godsdienstig geloof. Het oordeel daarover nu wordt ten slotte bepaald door van logische bewijsvoering volstrekt onafhankelijke waardeering. Dat wij b.v., door wijsgeerige bespiegeling komende tot de erkenning van geest en bedoeling in het heelal, die bedoeling dan hebben te bepalen als eene z e d e l i j k e , dien geest te qualificeeren als een h e i l i g e n geest, dat rust, al zijn ter rechtvaardiging en aanbeveling daarvan zeker gronden bij te brengen, ter laatster instantie uitsluitend op onze waardeering van het zedelijke tegenover andere verschijnselen; desgelijks, of en in hoe verre wij waarheid vinden in het oud-Christelijk geloof aan den Hemelschen Vader, die een vader is voor ieder zijner menschenkinderen, dat hangt in

de eerste plaats af van de beteekenis, die wij toekennen aan den individu, iets wat, al hangt het samen met de beantwoording der vraag naar de denkbaarheid van een voortbestaan, toch ten slotte eene zaak van waardeering is. Bij de vraag naar de waarheid van godsdienstige voorstellingen, naar het recht eener bepaalde geloofsovertuiging is dus van streng wetenschappelijke bewijsvoering in geenen deele, van rechtvaardiging door wijsgeerig betoog slechts voor een deel sprake; voor een ander - en grooter - deel wordt zij beslist door persoonlijke waardeering. En dit geldt natuurlijk in het algemeen van het geheel, waarvan de behandeling dezer vraag een onderdeel uitmaakt, van de geloofsleer, de dogmatiek, wier taak het is, de waarheid der overgeleverde geloofsovertuigingen te toetsen, en ze, getoetst en gelouterd, tot een systematisch geheel te verwerken, zoo eene harmonische levens- en wereldbeschouwing te scheppen, waarvoor de bouwstoffen voor een deel door het wijsgeerig denken, voor een ander en grooter deel door de waardeering zijn aangebracht.

Maar zoo is dan dit onderzoek van een geheel anderen aard dan het eerstgenoemde, het historisch-psychologisch onderzoek van de godsdienstige verschijnselen in het leven der menschheid in geheel hun omvang. Dit laatste draagt een zuiver wetenschappelijk karakter; de geloofsleer, de ontwikkeling en handhaving der waarheid op godsdienstig gebied daarentegen, al wordt voor hare behandeling zeker wetenschappelijke vorming vereischt, is geenszins zelve wetenschap. Daarom behoort zij dan ook van de eigenlijke wetenschap te worden onderscheiden, moet worden erkend, dat godsdienstwetenschap en geloofsleer, hoewel in zeker opzicht nauw verbonden, in zoo verre nl. de laatste voortdurend de voorlichting van eerstgenoemde noodig heeft, toch ten slotte twee zijn en blijven, en zelfstandig naast elkander staan. Die erkenning wordt, meen ik, door beider belang gelijkelijk geëischt; door dat der eerste, opdat zij werkelijk en in allen deele wetenschap kunne zijn, wat zij niet kan, zoolang haar de eisch wordt gesteld, dat zij uitspraak zal doen omtrent de alleen door het geloof erkenbare bovenzinnelijke dingen; door dat der laatste, opdat zij vrij en onbelemmerd haar eigen, van dien der wetenschap verschillenden weg kunne bewandelen en daarbij niet blootgesteld zij aan den blaam van te zijn valsche, van onjuiste gegevens uitgaande en de wetten van het streng wetenschappelijk denken verkrachtende wetenschap. Door de fout der mystiek is het verschil tusschen

beide verduisterd; deze heeft de laatste in de eerste opgenomen door, uitgaande van de veronderstelling van het bestaan van onmiddellijke ervaringen en beseffen omtrent God en het goddelijke, uit deze dan, naar hare bewering, de geloofsleer af te leiden, zoo daaraan den schijn - maar ook enkel den schijn - gevende van werkelijke, langs wettigen weg uit door waarneming verkregen gegevens afgeleide wetenschap. Die fout moet dan worden gecorrigeerd; dit is de groote stap, dien de godsdienstwetenschap thans nog heeft te doen. En eerst waar dit geschiedt, en mitsdien wordt erkend, dat de vaststelling en handhaving der geloofsleer niet behoort tot de taak en de bevoegdheid der godsdienstwetenschap, maar deze eenvoudig het psychologisch verschijnsel godsdienst, gelijk wij dat in het leven der menschheid waarnemen, wetenschappelijk heeft te behandelen, d.w.z. het heeft te beschrijven en, door historischpsychologisch onderzoek, in zijn oorsprong te verklaren, eerst daar zal de met den val van het supranaturalisme en van de daarop rustende openbaringstheorie aangevangen wending zijn voltooid, zal de theologie van godgeleerdheid zijn overgegaan in zuivere w e t e n s c h a p , wetenschap van den g o d s d i e n s t .[1)]

Dat de godsdienstwetenschap, bepaaldelijk wat haar wijsgeerig gedeelte betreft, nog steeds in zoo gebrekkigen toestand verkeert, is haar echter, naar ik meen, geenszins tot een verwijt te maken, en mag allerminst leiden tot hare onvoorwaardelijke veroordeeling. Immers, dat de theologie bij het wegvallen van

1) Over dit punt, de scheiding van godsdienstwetenschap en geloofsleer, en hetgeen daarmede samenhangt, over de verhouding tusschen die twee, en over de beteekenis, die bepaald de eerste voor de laatstgenoemde heeft, heb ik uitvoerig gehandeld in een tweetal artikelen in het Theol. Tijdschr.: *Wijsbegeerte van den godsdienst* (Dl. XV, pag. 365 vlgg.) en *Iets over het grondbeginsel, de taak en de beteekenis der godsdienstwetenschap* (XVI, 200 vlgg.), waarnaar het mij veroorloofd zij, ter nadere toelichting hier te verwijzen. - Dat overigens hier aan de geloofsleer niet het karakter van waarheid, maar enkel dat van w e t e n s c h a p p e l i j k b e w i j s b a r e waarheid wordt ontzegd, dat zij slechts naar een ander gebied overgebracht, geenszins uit den weg geruimd wordt, dat haar in één woord wel eene andere, maar daarom geenszins geringere beteekenis wordt toegekend dan die van wetenschap; in het algemeen, dat hier geenszins sprake is van ‘positivisme,’ ‘volslagen scepticisme’ enz. enz. (zie Dr. I. van Dijk, *De eischen der historie* enz., passim) maar eenig en alleen van ontkenning van het bestaan van o n m i d d e l l i j k e ervaringen, beseffen, ‘Ahnungen’ enz. aangaande de bovenzinnelijke dingen: dit behoeft voor den onpartijdigen lezer wel niet nog uitrukkelijk te worden uitgesproken.

het gezag der openbaring haar toevlucht nam tot het gevoel als laatsten grond en verklaring des geloofs, en zoo verviel in de heerschappij der mystiek, dat was - de eigenaardige persoonlijkheid van Schleiermacher nog buiten rekening gelaten - niet anders dan natuurlijk. En zoo is het ook, om verschillende redenen, zeer natuurlijk te achten, dat zij zich nog altijd niet heeft weten te bevrijden van die heerschappij. Al dadelijk toch heeft men niet uit het oog te verliezen, dat de godsdienstwetenschap eene der jongste, zoo niet de allerjongste der wetenschappen is - daar immers hare geboorte eerst valt in den aanvang dezer eeuw - en dat zij zich heeft ontwikkeld uit de oude godgeleerdheid, van wier traditiën zij dan uit den aard der zaak slechts langzaam en geleidelijk zich kon losmaken. Daarbij is dan rekening te houden met de groote en eigenaardige moeielijkheden, die voor de godsdienstwetenschap uit den aard zelf van haar object voortvloeien, en die geene andere wetenschap, althans in eenigszins daarmede overeenkomende mate, kent. Niet alleen toch, dat het eigenaardig mystiek karakter van het godsdienstig leven - gelijk boven besproken werd - op het psychologisch onderzoek van den godsdienst in hooge mate belemmerend werkt; er behoort ook in het algemeen voor den beoefenaar der godsdienstwetenschap, die, en juist omdat hij, zelf geloovige is - en is hij dit niet, dan zal het hem hoogst moeielijk, om niet te zeggen onmogelijk zijn, in het geloofsleven van anderen zich in te denken - eene bijzondere mate van wetenschappelijke tucht toe, om, zooals toch de eerste eisch der wetenschap is, zich vrij en objectief te stellen tegenover dat verschijnsel, dat het innigst deel ook van zijn zieleleven uitmaakt; zijn eigen godsdienst, die voor hem als geloovige de hoogste waarheid vertegenwoordigt, als beoefenaar der wetenschap zich voor te stellen en te behandelen als een onder vele soortgelijke, uit eindige oorzaken volkomen natuurlijk te verklaren verschijnselen. Neemt men nu daarbij nog in aanmerking, dat de geheele tijd, sedert Schleiermachers optreden verloopen, een tijd is geweest van heftigen geloofsstrijd, dat allerlei omstandigheden samenwerkten om eene geheel nieuwe bearbeiding der geloofsleer dringend noodzakelijk te maken, dan kan het zeker geene verwondering baren, dat in de theologie, ook nog in hare nieuwere phase, het dogmatisch onderzoek op den voorgrond bleef staan en de psychologische verklaring daaraan

geheel ondergeschikt werd gemaakt; in het algemeen, dat de godsdienstwetenschap in den betrekkelijk korten tijd van haar bestaan nog geenszins een volkomen zuiver standpunt heeft ingenomen, maar eerst langzaam daarheen zich op weg bevindt.

Daarheen zich op weg bevindt, zeg ik. Want dat dit inderdaad het geval is, kan bij onpartijdige beschouwing, dunkt mij, niet betwijfeld worden. Schleiermachers geniale greep is beslissend geweest. Hij heeft de theologie ‘uit den hemel op de aarde overgebracht,’ haar uit de sferen der transscendentale bespiegeling teruggeroepen naar den godsdienstigen mensch als het voorwerp van haar onderzoek. Dat hij daarbij zelf bij het psychologisch onderzoek niet terstond de juiste richting insloeg, dat ook zijne opvolgers in betrekkelijk korten tijd die nog niet vonden, dit vermindert de groote waarde, de blijvende beteekenis van die daad op haar zelve niet. Met haar is de godsdienstwetenschap geboren; het overige is, om zoo te zeggen, eenvoudig eene quaestie van tijd. Want eenmaal bij dit object van onderzoek bepaald, heeft zij niet alleen voortdurend de gelegenheid om hare fouten te corrigeeren, maar moet ook voortgezet onderzoek noodwendig op den duur tot die correctie leiden. Meerder oefening in wetenschappelijke objectiviteit, nauwgezetter en omvangrijker psychologisch onderzoek, uitgebreider kennis van godsdiensten - in den, in het eerste gedeelte van deze studie nader omschreven en gerechtvaardigden, zin van ideale levensen wereldbeschouwingen - gelijk die, zij het ook moeielijk, te erlangen is door psychologische waarneming in eigen kring, door de mededeelingen van betrouwbare gidsen op het gebied der volkenkunde, door de studie der rijke literatuur, door althans enkele volken der oudheid ons nagelaten, de studie b.v. van de geschriften der Grieksche philosofen, tragici en historici, van Indische denkers en dichters, niet het minst ook door de studie der nieuwere literatuur: deze drie te zamen moeten en zullen noodwendig elimineeren, wat er, ten gevolge van het nawerken van de traditiën der oude godgeleerdheid, van het voortleven van verouderde psychologische begrippen, en van gebrekkige kennis van de objecten van haar onderzoek, thans nog gebrekkigs en onwetenschappelijks der godsdienstwetenschap aankleeft. Daarin nu ligt m.i. de principiëele rechtvaardiging der theologie als wetenschap. De waarde toch van eenig vak van wetenchap hangt niet in de eerste plaats af van wat het actueel

is, maar van wat het worden kan en bij voorgaande ontwikkeling worden zal.

Niet enkel overigens in wat zij ons voor de toekomst doet verwachten, hebben wij de rechtvaardiging der godsdienstwetenschap te zoeken; daarnaast is te wijzen op een uitgebreiden en belangrijken wetenschappelijken arbeid, nu reeds door haar verricht. Daaronder is in de eerste plaats te noemen de omvangrijke historisch-kritische arbeid der laatste vijftig jaren, waaraan wij het te danken hebben, dat de historische wording der meest belangrijke en eigenaardige godsdienstvormen - hoevele vragen dienaangaande, wat de onderdeelen betreft, ook nog open blijven - toch in algemeene trekken door ons kan worden nagegaan; waardoor dan niet alleen onze positieve kennis is vermeerderd, maar ook - en dit is van niet minder gewicht - de oude openbaringstheorie een der groote hinderpalen voor de ontwikkeling der godsdienstwetenschap, voor goed uit den weg geruimd is. Voorts de niet minder gewichtige en omvattende arbeid der godsdienstgeschiedenis, waardoor wij - hoe gebrekkig en onvolledig onze kennis in dezen ook nog moge zijn - toch zoowel wat helderheid als wat uitgebreidheid van gezichtsveld betreft, zoover staan b.v. boven Schleiermacher en zijn tijd; daarnaast ook de beschrijving van het godsdienstig leven bij in geestesaanleg en karakter verschillende persoonlijkheden, waartoe inzonderheid ook de talrijke, van kerk- en schriftgezag onafhankelijke, godsdienstphilosophieën, sedert Schleiermacher verschenen, die - en juist omdat zij - niet den godsdienst in het algemeen maar zeer bepaald dien van hun auteur ons doen kennen, kostbare bijdragen zijn. Zoo is in verschillende opzichten veel verricht, wat dienen kan en noodig was tot voorbereiding van het principiëel gedeelte der godsdienstwetenschap, de historisch-psychologische verklaring van het verschijnsel godsdienst, is de bodem daarvoor geëffend en zijn velerlei bouwstoffen samengebracht.

Overigens is ook wat ik zeide van de heerschappij der mystiek, niet in volstrekten zin te verstaan. Heerschappij voert nog altijd de mystiek op het terrein der godsdienstwetenschap, in zoo verre, naar ik meen, aan haar invloed te wijten is, dat nog altijd de traditiën der oude godgeleerdheid zoo sterk blijven voortleven, van juiste onderscheiding tusschen godsdienstwetenschap en geloofsleer nog zoo weinig blijkt, en in het algemeen

het psychologisch onderzoek nog op zoo lagen trap staat. Heerschende richting is zij voorts ook in dezen zin, dat van het in de laatste jaren op het gebied der wijsgeerige godsdienstwetenschap verschenene de grootere werken, voor zoo ver mij bekend is ten minste, zonder uitzondering, en de studiën van geringeren omvang althans voor het meerendeel zeer kennelijk haren stempel dragen en van hare beginselen uitgaan. Maar hare heerschappij is toch in geenen deele eene onbeperkte, eene alleenheerschappij. Daarnaast worden sinds lang reeds eene andere opvatting en eene andere methode gehuldigd en toegepast. Onder dezer invloed is dan ook aan het eigenlijke gebouw der godsdienstwetenschap, juister gezegd, aan dat gedeelte van dien bouw, dat, de afzonderlijke deelen tot een geheel verbindende, de bekroning moet vormen van het geheel, alreede op vasten grondslag gearbeid en een en ander tot stand gebracht, dat blijvende wetenschappelijke waarde heeft[1)]. En niet het minst ook op grond hiervan mag van de godsdienstwetenschap gesproken worden als van eene wel nog altijd in wording, maar toch ook zeer bepaald in wording verkeerende wetenschap.

Om nu de plaats te bepalen, die aan de theologie, aldus als godsdienstwetenschap opgevat, in den kring der wetenschappen toekomt, en na te gaan, welke beteekenis haar moet worden toegekend, hebben wij ten slotte nog een oogenblik stil te staan bij haar object. Dat object zijn ter laatster instantie de geloofsvoorstellingen, die het geheel der godsdienstige gemoedsbewegingen en handelingen veroorzaken en bepalen; welke ge-

1) Zonder hier alles, of ook maar het voornaamste, dat in dit opzicht opmerking verdient, te kunnen noemen, mag ik toch niet nalaten, tot staving van het in den tekst gezegde, op enkele verschijningen, bepaaldelijk in ons vaderland, te wijzen. In de eerste plaats op verschillende verhandelingen, van de hand van den hoogleeraar Tiele in Gids en Theologisch Tijdschrift; in het bijzonder op die over *Het wezen en den oorsprong van den godsdienst* (Th. T. V, pag. 373 vlgg.) en *Over de wetten der ontwikkeling van den godsdienst* (Ald. VIII, pag. 225 vlgg.); in de eerste van welke beide op pag. 375 vlg. eene korte, maar m.i. volkomen juiste en duidelijke omschrijving van het karakter, de taak en de methode der godsdienstwetenschap voorkomt. Maar vooral zijn hier te noemen de *Bronnen en grondslagen van het godsdienstig geloof* van den Amsterdamschen hoogleeraar Hoekstra (Amst. 1864); een m.i. op dit gebied inderdaad époque-makend werk, waarin op veelszins uitnemende wijze de fundamenten zijn gelegd voor echte wijsgeerige godsdienstwetenschap, en dat aan niemand, die in onzen tijd over den godsdienst, zijn wezen, oorsprong en beteekenis met behoorlijke kennis van zaken wil medespreken, onbekend mag zijn.

loofsvoorstellingen - naar ik in het eerste gedeelte dezer studie meen te hebben aangewezen - in het algemeen zich hierdoor kenmerken, dat zij zijn voorstellingen omtrent het bovenzinnelijke wezen der dingen, bepaaldelijk ten doel hebbende om eene bepaling te geven van de innerlijke beteekenis en het doel van al het bestaande, in het bijzonder van 's menschen plaats, zijn roeping en bestemming in die wereld.

Maar is deze definitie niet geheel onjuist, dan vloeit daaruit onmiddellijk voort, dat het gebied van den godsdienst niet is beperkt tot den kring der erkende godsdiensten. Voorstellingen toch, waarop deze definitie toepasselijk is, worden niet enkel bij de zoogenaamde geloovigen aangetroffen, zij komen voor bij ieder denkend mensch, slechts in verschillenden vorm. Inderdaad is dan ook m.i. godsdienst te erkennen als een volstrekt algemeen menschelijk verschijnsel. Niet in dien zin, dat een zeker geloof aan God, als iets natuurlijks, den mensch om zoo te zeggen ingeschapens, zij het ook slechts half bewust, leeft in de ziel van ieder mensch - eene stelling, vooral vroeger zeer geliefd, maar ook, in gewijzigden vorm, in onzen tijd nog telkens gehoord; waarbij men dan dat onbewuste geloof aan God in allerlei verschijnselen en overtuigingen weet terug te vinden, in het bijzonder in de erkenning van orde en eenheid in de wereld, tot in de erkenning van de algemeene geldigheid der denkwetten toe. Die stelling acht ik, als uitvloeisel van eene mystieke theorie omtrent den oorsprong van het godsdienstig geloof, volstrekt ongemotiveerd; en m.i. is er ook nog specifiek verschil tusschen de door de rede geëischte en door de ervaring bevestigde erkenning van eenheid in de wereld der verschijnselen en geloof aan God. En evenmin gaat, meen ik, de bewering op, dat erkenning van plicht als zoodanig altijd, bewust of onbewust, geloof aan God in zich sluit; of dit bij een bepaald individu het geval is, hangt geheel en al af van den grond, waarop hij voor zich die erkenning van plicht rechtvaardigt voor zijn denken, van de motieven waarop zijn plichtbesef rust; slechts dan kan in plichtbesef gezegd worden geloof aan God opgesloten te liggen, wanneer dit werkelijk daaraan ten grondslag ligt. In het algemeen is, dunkt mij, daar geloof aan God toch eene funktie is der rede, onbewust geloof aan God eene *contradictio in adjecto*, kan van geloof aan God slechts daar sprake zijn, waar dat geloof werkelijk in en voor de

bewustheid bestaat. Maar wel mag, meen ik, beweerd worden, hoe paradoxaal zulks op het eerste hooren ook klinke, dat geloof aan God geenszins is de *conditio sine qua non* in, maar enkel een bijzondere vorm van godsdienstig geloof. En dit is het, waarop ik hier de aandacht te vestigen heb. Mijne bedoeling is in één woord eenvoudig deze, dat het verschil tusschen zoogenaamd geloof en ongeloof geenszins is een specifiek verschil, maar enkel punten van secundairen aard betreft, eenvoudig hierop neerkomt, dat dat eigenaardig psychologisch verschijnsel, dat bij de zoogenaamde geloovigen als godsdienst zich openbaart, bij 'de ongeloovigen' voorkomt in een vorm, afwijkende van dien, waaronder het nu eenmaal als godsdienst is erkend.

Tot toelichting en staving dezer stelling wijs ik op het zoogenaamde humanisme, dat men in onze dagen tegenover den godsdienst stelt. Dat humanisme, dat recht kent, onderscheiden van wet, dat van vooruitgang spreekt, van plicht en roeping van den mensch enz., staat met deze overtuigingen zeer beslist op het terrein des geloofs, geheel op hetzelfde terrein, waarop de erkende godsdiensten zonder uitzondering zich met hunne geloofsvoorstellingen bewegen; het verschil bestaat eenvoudig in verschil van wijsgeerigen grondslag. Of welk onderscheid is er tusschen de erkenning van recht als, onafhankelijk van den toevalligen wil der meerderheid, gegrond in het wezen der dingen, van een plicht, niet afhangende van de willekeur der individuen maar voortvloeiende uit de natuur van den mensch enz., en het godsdienstig geloof, dat recht en plicht gegrond acht in het onveranderlijke wezen Gods? Welk ander dan dat bij de ééne voorstelling de theoretische grondslag is ontleend aan eene theïstische, bij de andere aan eene atheïstische metaphysica? Of zijn niet dat 'wezen der dingen', die 'natuur' of 'aanleg' van den mensch, zóó gedacht, dat daaruit recht en plicht kunnen worden afgeleid, evenzeer en juist in denzelfden zin geloofsbegrippen, als dat van een heilig wezen Gods; uitdrukking nl. in een eigenaardig metaphysisch begrip van eene bepaalde, op waardeering berustende, overtuiging omtrent de beteekenis en het doel der wereldorde, omtrent aanleg en bestemming van den mensch?[1)]

1) Mocht iemand hiertegen willen inbrengen, dat dan toch in het ééne geval het metaphysische begrip redelijk, in het andere onredelijk is, het eene op wetenschap berust, het ander louter product van verbeelding is, ik zou daarop te antwoorden hebben: vooreerst, dat ik waarlijk niet inzie, op welken grond de theorie, dat alles ter laatster instantie berust op werking van mechanische krachten, redelijker te noemen is dan die, welke spreekt van geest in het heelal, omdat zij, bij volledige erkenning van het voor ons menschen ondoorgrondelijke van het wezen der dingen, in de wereldorde iets meent op te merken, dat het best wordt omschreven door 'gedachte' en 'bedoeling', laat staan dan, dat de eerste beslist tegenover de andere als de redelijke tegenover de onredelijke zou mogen worden gesteld. Maar voorts - en daarop komt het hier uitsluitend aan -, dat daaruit alleen zou volgen, dat het ééne begrip als waar te erkennen, het ander als onwaar te verwerpen zou zijn, geenszins dat zij niet, uit een formeel oogpunt beschouwd, tot denzelfden kring van begrippen zouden behooren; welk laatste, dunkt mij, slechts dan kan worden ontkend, wanneer men nog altijd, naar de wijze der oude, voorwetenschappelijke psychologie, rede en verbeelding maakt tot twee verschillende vermogens van den menschelijken geest.

Is er in het algemeen wel valscher tegenstelling denkbaar, dan die waarbij zoogenaamd geloof en ongeloof, godsdienst en humanisme, tegenover elkander worden gesteld als uitgaande, de een van geloof, het ander van wetenschap? Heeft dan niet ook het zich radikaal noemende ongeloof, dat dergenen die beweren, dat zij ‘niets gelooven’, zijne geloofsovertuigingen in den zoo even omschreven zin, en behooren daartoe niet juist al de beginselen, waarop zijne levenspraktijk berust? Is niet reeds dadelijk de erkenning van vooruitgang - en iedere overwinning op ‘het geloof’ wordt toch als vooruitgang toegejuicht - in den vollen zin des woords eene geloofsuitspraak? Dat wij eene opeenvolging van verschillende toestanden als vooruitgang qualificeeren, dat hangt toch geheel af van de waarde, die wij aan een en ander toekennen, en van het doel, waarmede wij ze in verband brengen; en die waarde en dat doel worden uitsluitend bepaald door geloof. Dit blijft waar, ook waar men die qualificatie rechtvaardigt uit het oogpunt van nuttigheid, over het gewaande verval van het geloof b.v. juicht, omdat ‘het geloof’ zooveel ellende in de wereld heeft teweeggebracht. Of is niet de stelling, dat het nuttig is, dat die ellende wordt weggenomen, evenzeer geloof als de uitspraak: ‘Het is mij goed, verdrukt te zijn geweest’? Nuttig toch wil zeggen: dienstig voor een zeker doel; maar dit doel moet, zal het bereiken er van werkelijk nuttig zijn, ook zelf, in zoo verre het een bijzonder doel is, wederom nuttig zijn, d.w.z. dienstig voor een hooger doel; waarbij dan het laatst te stellen bijzondere doel zijne nuttigheid slechts hieraan kan ontleenen, dat het bevorderlijk is aan een zeker einddoel aller dingen, aan de

bestemming van den mensch, of hoe men het formuleeren moge. Maar hier bevindt men zich dan - dit zal wel geen twijfel lijden - midden in den kring des geloofs.

Inderdaad, wat ook betwistbaar moge zijn, dit staat, dunkt mij, wel vast, dat bij ieder mensch tweëerlei overtuigingen naast elkander staan; de eerste resultaat van waarneming, onderlinge vergelijking van verschillende waarnemingen en gevolgtrekking daaruit, van een zuiver verstandelijken arbeid dus, die daarom ook bewijskracht bezit voor ieder, die kan waarnemen en in staat is, den gang eener logische redeneering te volgen; de laatste gebouwd op eene bepaalde waardeering der dingen en daarom ook geldende slechts voor wie op een bepaald waardeeringsstandpunt staan. Het eerste noemen wij weten, het laatste geloof. En dat geloof maakt dan niet enkel een deel, maar ook verreweg het grootste en vooral het gewichtigste deel van 's menschen overtuigingen uit. Terwijl het weten beperkt is tot constateeren van wat feitelijk bestaat, tot verklaren van zijn ontstaan en tot bepalen van wat onder zekere voorwaarden geschieden zal, is het enkel in en door het geloof, dat de mensch een zeker doel der dingen stelt - iets wat hij altijd en overal doet, onverschillig of hij ten slotte bedoeling erkent in de wereldorde, ja dan neen, - daarnaar bepaalt wat behoort te zijn of te geschieden, en zoo een oordeel uitspreekt over goed of verkeerd, niet enkel uit zedelijk oogpunt, maar in den ruimsten zin des woords. Tot het geloof behooren dus alle motieven van handelen, voor zoo verre dit niet is handelen uit oogenblikkelijke neiging of uit rechtstreeksch eigenbelang, de geheele bepaling van algemeene doeleinden, waarop zich het handelen te richten heeft; terwijl het weten daarbij enkel de wel ook zeer noodzakelijke en gewichtige, maar toch ondergeschikte rol vervult van bepaling van den weg waarlangs en de middelen waardoor het voorgestelde doel kan en moet worden bereikt. Zonder de leiding van het weten in één woord kan het handelen niet leiden tot het gestelde doel; zonder geloof is er geen stellen van een doel, is er dus geen handelen mogelijk.

Dat geloof nu, die waardeeringsoordeelen spreekt iedere godsdienst uit in eene metaphysische theorie; daarin juist bestaat zijne eigenaardigheid; juist dit, dat het waardeeringselement daarin hoofdzaak is, onderscheidt godsdienstig geloof van wijsbegeerte, een theïstisch geloof b.v. van wijsgeerig theïsme. Maar

ditzelfde geschiedt evenzeer en juist op dezelfde wijs ook buiten den kring der erkende godsdiensten. Altijd en overal ziet de mensch de wereld niet enkel zooals zij zich in het licht zijner rede vertoont, maar laat hij daarop ook het licht zijner waardeering vallen, verwerkt hij m.a.w. - zij hij zich ook niet altijd klaar bewust, zulks te doen - in zijne door het wijsgeerig denken gegeven algemeene begrippen omtrent het wezen en den laatsten grond der dingen zijne eigenaardige waardeering dier dingen, daarmede aan die op zich zelf geheel abstracte begrippen bepaalden inhoud en praktische beteekenis gevende. Evenals de geloovige aan den door hem, door middel van fantasie of bespiegeling, onderkenden wereldschepper of algeest bepaalde zedelijke eigenschappen en bedoelingen toekent, daardoor, maar ook daardoor eerst, dezen verheffende tot den God, die zijn leven beheerscht en zijn handelen gebiedt; zoo legt ook de vurige bestrijder van ‘het geloof’ in ‘de natuur’ of ‘den aanleg’ van den mensch, in ‘het wezen der dingen,’ of welke termen verder gebezigd mogen worden, bepaalde krachten en eigenschappen, waardoor deze begrippen, op zich zelf de meest abstracte en ijle, die men zich denken kan, dan de theoretische grondslag van eene bepaalde levensopvatting, de bron van het geheel der zedelijke wetten en eischen worden. En beide worden daarbij geleid door wat men noemt ‘het gemoed;’ gelijk de geloovige de eischen en bedoelingen der godheid ter laatster instantie bepaalt naar wat hem het hoogste en beste, het ware en goede dunkt, zoo wordt daardoor ook bij den ongeloovige ten slotte de opvatting van den aanleg der menschelijke natuur enz. bepaald. In beide gevallen geschiedt juist hetzelfde; er bestaat hier geenszins specifiek, enkel gradueel verschil.

Nu versta men het hier gezegde niet verkeerd. Het is geenszins mijne bedoeling te beweren, dat nu op al de hier bedoelde beschouwingen de naam godsdienst behoort te worden toegepast; allerminst de zoogenaamde ongeloovigen huns ondanks als het ware in te deelen bij eene der erkende richtingen en partijen op godsdienstig gebied, of ook maar in het algemeen de verschilpunten weg te redeneeren of althans als minder beteekenend voor te stellen. Wat het laatste betreft, de hier erkende eenheid is eenvoudig eenheid van soort; gelijk in het algemeen godsdienst enkel is een soortbegrip, waaronder wij de godsdiensten der verschillende individuen, ten slotte toch het eenig

werkelijk bestaande, samenvatten, na ze eerst tot zekere groepen, Christendom, Buddhisme enz., te hebben gebracht. De erkenning van zoodanige eenheid van soort nu sluit het bestaan van verschil, van diepingrijpend verschil zelfs, niet buiten; zooals we dan trouwens ook tusschen de erkende godsdiensten onderling zeer groot verschil in alle opzichten opmerken en erkennen, zonder daardoor ons te laten weerhouden om ze alle gezamenlijk als godsdienst te erkennen[1]. En wat het eerste aangaat, de vraag, hoever het gebied van een naam zich uitstrekt, is eene vraag, waarbij het antwoord allereerst van overwegingen, aan spraakgebruik en etymologie ontleend, afhangt. Men kan dus - wat ook mij om verschillende redenen wenschelijk voorkomt[2] - den naam godsdienst, die nu een-

1) Inderdaad bestaat er, als ik mij niet bedrieg, tusschen ons, moderne Christenen, en de zich noemende humanisten, althans wat het grooter deel der onder deze beide vanen zich scharenden betreft, niet enkel verschil in metaphysica, maar ook - wat van meer beteekenis is en dieper ingrijpt, al valt het minder in het oog - in waardeeringsstandpunt, anders gezegd, in levensopvatting, in ideaal. Te trachten dit verschil nauwkeurig te omschrijven, dit eischt eene uitvoerige studie, waarvoor het hier de plaats niet is. In ruwe trekken laat het zich, meen ik, aldus omschrijven, dat de eersten zich nader aansluiten bij de rigoristisch ethische, naar het ascetisme neigende levensopvatting, in het oude Christendom belichaamd, de laatstgenoemden meer naderen tot het aesthetische ideaal, zooals dit zich in den ouden Griekschen godsdienst openbaart. Daarom te meer acht ik het te betreuren, dat zij, die ten onzent meenen, het Christendom te moeten bestrijden als niet meer van dezen tijd, voortdurend bijna uitsluitend hunne aanvallen richten tegen enkele metaphysische begrippen, reeds lang door een groot deel der Christenen verlaten en in geen geval de hoofdzaak in den godsdienst uitmakende, en daardoor niet komen tot eene principiëele kritiek van het eigenaardig christelijk levensbeginsel, noch tot - wat nog meer noodig zou zijn - positieve ontwikkeling in bijzonderheden van het nieuwe ideaal, dat huns inziens dat oude moet vervangen. Met bestrijding van eenzijdige ontwikkelingsvormen en ontaardingen van het christelijk beginsel, met eenige algemeene phrasen over ‘wereldverachting,’ ‘vijandschap jegens kunst en wetenschap,’ over ‘humanisme,’ ‘harmonische ontwikkeling’ enz. is toch dit hoogst belangrijke punt niet afgedaan.

2) Ik kom hierbij in tegenspraak met een vroeger (1877) uitgesproken meening, waarbij ik het bestaan erkende van eene ‘atheïstische nuance van den godsdienst.’ Ik teeken dit hier aan, omdat de heer P.C.F. Frowein eenigen tijd geleden in de *Vragen des Tijds* op dit laatste de algemeene aandacht vestigde. Het hier boven in den tekst gezegde verklaart, in welken zin dit bedoeld en op welke gronden het verdedigd werd. Dat ik overigens toenmaals die afwijking van het spraakgebruik voorstond en meende te kunnen rechtvaardigen en dit nu niet meer doe, vindt zijne verklaring hierin, dat ik toenmaals, meer dan thans, nog stond onder den invloed der mystieke theorie, volgens welke de godsdienst als een onveranderlijk, overal zich zelf gelijk blijvend beginsel leeft in het gemoed, en alle verschil slechts is verschil in openbaringsvorm; waarbij ik dan, het innerlijk wezen van den godsdienst stellende in wat ook nu nog mij voorkomt het meest belangrijke element daarin te zijn, nl. in de idealistische levensting met de daarmede onafscheidelijk samenhangende waardeeringsoordeelen, van zelf er toe kwam, overal waar deze bestaat, ook den naam godsdienst te gebruiken.

maal èn etymologisch èn naar het bestaande spraakgebruik, eene theïstische - of pantheïstische - wereldbeschouwing aanduidt, bij voortduring daartoe blijven beperken, ook met volkomen aanvaarding van het boven gezegde omtrent het niet bestaan van specifiek verschil tusschen godsdienstige en zoogenaamd ongeloovige wereldbeschouwingen.

Wat ik wensch te constateeren en heb trachten aan te wijzen, is dit, dat de erkende godsdiensten geenszins een afgesloten kring vormen, maar slechts bijzondere vormen zijn van een eigenaardig verschijnsel in het menschelijk geestesleven, hoe men dit dan ook noemen moge; welk verschijnsel te erkennen is als volstrekt algemeen menschelijk, bij ieder denkend mensch zich openbarende en overal en door alle tijden heen de bezielende en bepalende kracht van 's menschen leven uitmakende. Daarop, en uitsluitend daarop, komt het het hier aan, waar het geldt de bepaling van het object der godsdienstwetenschap. De wetenschap toch is niet gebonden, mag zich niet binden aan de grenzen, die taal en spraakgebruik, naar de meest in het oog vallende maar vaak zeer onwezenlijke kenmerken, trekken maar eenig en alleen aan die, welke zij zelve, als rechtstreeks uit het wezen van haar object voortvloeiende, ontdekt. Zoo heeft dan ook de godsdienstwetenschap het psychologisch verschijnsel godsdienst in geheel zijn omvang, onverschillig onder welke vormen het zich vertoont en met welke namen het wordt genoemd, te bestudeeren, heeft zij m.a.w. onder de objecten van haar onderderzoek ook die overtuigingen op te nemen, die, schoon den naam van godsdienst niet dragende, nogtans met de godsdienstige geloofsvoorstellingen, wat aard en oorsprong betreft, wezenlijk op ééne lijn staan.

In één woord, object der godsdienstwetenschap zijn de verschillende levensopvattingen met en benevens de eigenaardige, doel en beteekenis van al het bestaande, wezen en bestemming van den mensch bepalende voorstellingen en begrippen omtrent het bovenzinnelijke, waarin die levensopvattingen - en voor zoo verre deze daarin - hare uitdrukking en hare theoretische rechtvaardiging vinden. Wat de mensch heeft

gedacht omtrent de ideale beteekenis der wereldorde, de leidende beginselen en bedoelingen, die hij daarin heeft verondersteld, de opvattingen, die hij heeft gehuldigd omtrent zijne verhouding tot de hoogste wereldmacht, de plaats en de roeping, die hij zich in de wereld heeft toegekend, de invloed, daardoor uitgeoefend op geheel zijn leven, op gemoed en wil beide, dit alles heeft zij historisch-psychologisch te onderzoeken, daarvan het ontstaan en de ontwikkeling na te gaan en de wetten, factoren en voorwaarden daarvan aan te wijzen. En daarmede neemt zij in den kring der wetenschappen eene eigene en hoogst belangrijke plaats in. De faculteit van godsdienstwetenschap en ethiek - want deze beide behooren onafscheidelijk bijeen, gelijk zij ook ten onzent èn vroeger steeds èn wederom volgens de thans vigeerende wet tot ééne faculteit vereenigd zijn - staat in den kring der psychologische wetenschappen als het ware tusschen de faculteit der rechtsgeleerdheid en die der bespiegelende wijsbegeerte in. Met beide heeft zij velerlei punten van aanraking, maar toch staat zij ten slotte zelfstandig naast beide. Wat bepaaldelijk de laatstgenoemde, met welke zij het nauwst samentreft, aangaat, ook waar zij deze op een bepaald gedeelte van haar gebied ontmoet, onderscheidt zij zich van haar toch hierdoor, dat, terwijl de bespiegelende wijsbegeerte zich bezig houdt met de metaphysische begrippen als zoodanig, van hare redelijke zijde beschouwd, zij daarentegen zich daarmede bezig te houden heeft alléén in zoo verre en omdat zij in verband staan met, en uitdrukking zijn van wereldwaardeering. Het gebied dier waardeering is haar eigenaardig, in geheel zijn omvang haar, en haar alleen, ter onderzoek aangewezen gebied. En daarom zou door hare verwijdering de cyclus der wetenschappen verbroken worden, zou daarmede een merkwaardig en gewichtig, wel het merkwaardigste en gewichtigste deel van het menschelijk geestesleven buiten den kring van het wetenschappelijk onderzoek gesloten worden of althans daarin niet tot zijn recht komen, zou gemist worden de studie van den mensch als waardeerend en uit zijne waardeering zich eene levens- en wereldbeschouwing opbouwend wezen.

Aan het gezegde heb ik ten slotte nog een enkele opmerking toe te voegen.

In de eerste plaats over het bezwaar, voortdurend tegen de handhaving van de theologische faculteit aan de rijksuniversiteiten ingebracht, dat nl. de staat, van zijnentwege theologie doende doceeren, de door hem op godsdienstig gebied in acht te nemen neutraliteit verloochent en partij kiest in den strijd der godsdienstige richtingen. De zeer gewone bedenking, dat onderwijs van staatswege in theologie leidt tot eene staatstheologie in den zin van een door den staat gesanctioneerd stelsel van geloofswaarheden, kan ik hier buiten bespreking laten. Het valt terstond in het oog, dat deze bedenking hare kracht verliest, waar godsdienstwetenschap en geloofsleer worden gescheiden en de eerstgenoemde zich streng beperkt tot de objectief-wetenschappelijke behandeling van het psychologisch verschijnsel godsdienst in zijne verschillende vormen. Daarmede is echter in veler oog genoemd bezwaar geenszins opgeheven. Want die wetenschappelijke behandeling der godsdiensten is in haar beginsel reeds dadelijk in strijd met de uitspraken en onderstellingen hunner geloofsleer. Scherp en duidelijk is dit geformuleerd in de woorden, door Dr. Schaepman den auteur der *Onpersoonlijke amendementen* toegevoegd: ‘Uw *objectieve* godsdienstwetenschap rust op het *subjectief* gevoelen, dat alle godsdiensten slechts in graad verschillen en alle vruchten zijn van 's menschen gemoed en 's menschen geest.’[1)]

Tegen dit laatste is inderdaad niets in te brengen; noch ook valt het te loochenen, dat dit gevoelen in strijd is met het geloof der Katholieke kerk zoowel als met dat der Protestantsche en der Joodsche orthodoxie. Alleen is op te merken, dat dit bezwaar niet enkel de godsdienstwetenschap geldt, maar eveneens en evenzeer b.v. de rechtsgeleerdheid en de historie. Ook de rechtswetenschap toch gaat uit van het gevoelen, dat alle rechtsinstellingen vruchten zijn van 's menschen geest in verband met bestaande maatschappelijke toestanden, en dus slechts in graad verschillen; en komt daarmede in strijd met het geloof, dat de wetten, vervat in de Dharmaçâstra's, den Zend-Avesta, den Koran, den Pentateuch enz., een van dien van alle overigen specifiek verschillenden, goddelijken oorsprong hebben. En het behoeft waarlijk geen betoog, dat de organische

1) Dr. H.A.J.M. Schaepman, *Het Hooger Onderwijs en de Rijksuniversiteiten* (Utrecht, 1883), pag. 75.

historiebeschouwing, thans bij de studie der geschiedenis algemeen gevolgd, telkens in conflict brengt met het kerkgeloof.

Dat subjectief gevoelen in één woord - het is inderdaad onbegrijpelijk, hoe dit den scherpzinnigen auteur van boven aangehaalde woorden ook maar één oogenblik heeft kunnen verborgen zijn - is niets anders dan onmiddellijke en noodwendige gevolgtrekking uit de stelling, waarop alle boven de kennis van geïsoleerde feiten uitgaande wetenschap rust en waarvan de nieuwere wetenschap als van eene onwrikbare, volstrekt algemeen geldende grondstelling uitgaat, de stelling, dat alle verschijnselen hunne natuurlijke oorzaken hebben. Het behoeft dien auteur en in het algemeen den lezers van dit tijdschrift wel niet te worden herinnerd, hoe die grondstelling in den loop der tijden onder voortdurende bestrijding van de zijde der kerk achtereenvolgens op de verschillende deelen van het gebied der wetenschap zich baan gebroken heeft. Het langst is zij teruggedrongen van het terrein der godsdienstige verschijnselen; totdat zij eindelijk in onzen tijd ook daar de haar toekomende plaats heeft ingenomen, waarmede dan de godsdienstwetenschap geboren is.

Hiermede kan ik dit bezwaar laten rusten. De vraag, of de staat ter wille der neutraliteit zich heeft te onthouden van alle bemoeiing met de wetenschap, omdat het grondbeginsel, waarvan deze uitgaat, in strijd is met het kerkgeloof, die vraag heb ik hier niet te behandelen. Voor mijn doel is het voldoende, er op te wijzen, dat wat hier tegen de godsdienstwetenschap wordt ingebracht, eenvoudig hierop neerkomt, dat zij zich plaatst op wetenschappelijk standpunt; maar dat dan juist daarom ook wat in dezen van de theologie geldt, evenzeer en juist op dezelfde wijze geldt van alle overige wetenschappen; dat in één woord de theologie, zich stellende op algemeen wetenschappelijk standpunt, staat en valt met de wetenschap in haar geheel. En dit geeft dan, naar ik meen, wel eenigen grond om bij de liberale partij aan te dringen op voorzichtigheid tegenover den eisch van het klerikalisme tot opheffing van ‘de staatstheologie.’ Immers, wordt de theologische faculteit geofferd in naam der neutraliteit, dan is daarmede een antecedent gesteld, dat niet zonder gevaar is. Wel is in de bestaande toestanden, althans in den eersten tijd, geen eisch te vreezen tot opheffing van de staatsuniversiteiten in haar geheel; maar gansch niet

onmogelijk is het, dunkt mij, dat vrij spoedig de eisch zou volgen, dat b.v. de onderwijzer der zoölogie bij zijn onderwijs de ontwikkelingsleer, als eene niet rechtstreeks uit de feiten bewijsbare, subjectieve theorie, zal laten rusten; dat de historicus zich zal bepalen tot het mededeelen van welgestaafde feiten en zich onthouden van allerlei, onder den naam van wijsbegeerte der geschiedenis gangbare, subjectieve beschouwingen enz. En op welken grond zouden zoodanige eischen zijn af te wijzen, waar eenmaal in principe het recht der kerk was erkend om eischen te stellen op dit gebied.

Of zal men mij misschien tegenwerpen, dat, hoe dit ook moge zijn, de handhaving der theologische faculteit aan de rijksuniversiteiten toch in de praktijk onvereenigbaar is met de van den staat op godsdienstig gebied te eischen neutraliteit; dat immers de staat, die faculteit handhavende, noodwendig telkens bij de keus van professoren partij moet kiezen in den strijd der richtingen? Inderdaad, het is niet te ontkennen, dat hier eene moeielijkheid zich voordoet. Maar die moeielijkheid ligt ergens anders dan men gewoonlijk meent, en is dan niet zoo groot als zij vaak wordt voorgesteld. Immers, het is volstrekt onwaar, dat tegenover den neutralen staat alle partijen en richtingen op godsdienstig gebied aanspraak, gelijke aanspraak hebben op vertegenwoordiging aan de universiteit. Daarvoor komen *per se* niet in aanmerking al die partijen, die zich met hunne theologie niet plaatsen op wetenschappelijk standpunt, als b.v. de Roomsche en de zoogenaamde Gereformeerde partij, die beide ter laatster instantie zich beroepen op een, door de rede niet verder te onderzoeken, uitwendig gezag; deze weigeren trouwens ook zelve eene plaats aan eene universiteit, die zij niet beheerschen, weigeren hunne theologie te stellen naast de overige wetenschappen en met deze aan dezelfde algemeene wetten te onderwerpen. Op vertegenwoordiging aan de universiteit kunnen alleen die richtingen aanspraak maken, die verklaren, den weg der wetenschap te willen volgen, m.a.w. alleen die hier boven besproken richtingen, die in principe zich stellen op het standpunt van godsdienstwetenschap. De moeielijkheid, waarvan ik zoo even sprak, bestaat dan eenvoudig hierin, dat ook binnen dezen kring, op het gebied der godsdienstwetenschap zelve, nog zoo weinig eenheid en vastheid van inzichten bestaat, en de richtingen hier, zoo niet talrijker zijn,

dan toch veel verder uiteenloopen dan in de meeste andere takken van wetenschap. Daarbij heeft dan de regeering, in het belang van de vrije ontwikkeling der wetenschap, toe te zien, dat de verschillende richtingen zooveel mogelijk alle bij het universitair onderwijs vertegenwoordigd zijn. In zoo verre, maar verder ook niet, heeft zij bij de keus van hoogleeraren, naast wetenschappelijken aanleg en verdienste, ook richting in aanmerking te nemen; van neutraliteit tegenover godsdienstige partijen is hier, kan hier - waar het uitsluitend de zaak der wetenschap geldt - uit den aard der zaak geen sprake zijn, enkel van onpartijdigheid tegenover wetenschappelijke richtingen. Wij hebben hier eenvoudig denzelfden toestand, die, zij het ook eenigszins minder in het oog vallend, ook elders, b.v. op het gebied der staathuishoudkunde bestaat. Ook daar toch staan verschillende richtingen èn in uitgangspunt èn in resultaten vrij scherp tegenover elkander; zonder dat echter iemand, zoover ik weet, daarop hier den eisch grondt, dat de staat, om het gevaar van partijdigheid te ontwijken, deze wetenschap van de lijst der universitaire leervakken zal schrappen. En zeker is die eisch op dezen grond ook ten opzichte der godsdienstwetenschap volstrekt ongemotiveerd, niet het minst ook hierom, omdat dat gemis aan eenheid en vastheid zeer natuurlijk hieruit zich laat verklaren, dat deze wetenschap nog pas in wording verkeert, en het met zekerheid te verwachten is, dat voortgezette ontwikkeling allengs tot meerdere overeenstemming leiden zal.

Heeft dan de godsdienstwetenschap, als werkelijke, een eigenaardig en zeer belangrijk deel van het menschelijk geestesleven omvattende wetenschap, aanspraak op een eigen plaats in den kring der universitaire wetenschappen, en kan en mag haar die plaats niet in naam der neutraliteit worden ontzegd, het behoeft daarbij, naar het mij voorkomt, wel geen uitdrukkelijk betoog, dat aan hare beoefening een zeer gewichtig algemeen belang verbonden is. De geschiedenis in haar geheel toch is daar, om aan te toonen, welk een macht in de wereld uitgaat van de godsdienstige overtuigingen, hoe licht die macht, waar het geloof zich eenzijdig ontwikkelt en ontaardt, tot eene verderfelijke macht wordt, en van hoeveel waarde, hoe dringend noodzakelijk het daarom is, dat dat geloof gesteld worde in het licht der weten-

schap, door een nauwgezet wetenschappelijk onderzoek het rechte licht worde verspreid over zijn oorsprong en eigenaardig wezen, over de waarde en de beteekenis, die er aan is toe te kennen, over den kring, waarbinnen het rechtens heeft te heerschen, over de wetten en voorwaarden zijner ontwikkeling, over de eenzijdigheden en ontaardingen, waaraan het blootstaat enz., en zoo worde aangewezen, hoe, door welke middelen en in welken zin het te leiden, te ontwikkelen en voor afdwaling te bewaren is.

Duidelijk spreekt inzonderheid in dit opzicht het heden, dat ons allerwege den machtigen, bij ontaarding zoo verderfelijken, geheel de algemeene ontwikkeling remmenden invloed van godsdienstige begrippen doet aanschouwen. Uiterst bevreemdend is dan ook, dunkt mij, met het oog daarop de houding van hen, die op grond van het feit, dat theologisch onderwijs uitsluitend of althans bijna uitsluitend wordt gezocht door aanstaande kerkleeraars, dat onderwijs verklaren voor een uitsluitend kerkelijk belang, waaraan de staat als zoodanig zich niet enkel kan, maar ook behoort te onttrekken. Of hoe kan tegenover het feit, dat de godsdienst steeds en overal een der machtigste beweegkrachten in het leven der menschheid blijkt te zijn, dat daarom ook de door de kerk aangestelde godsdienstleeraars nog altijd een machtigen invloed uitoefenen, ook op maatschappelijk en politiek terrein, zóó zelfs dat zij in geheele streken van ons vaderland in invloed door weinigen geëvenaard, door niemand overtroffen worden - en dit zijn toch immers voor ieder waarneembare, onbetwijfelbare feiten - hoe kan tegenover deze feiten de bewering worden gehandhaafd dat er geenerlei algemeen maatschappelijk belang betrokken is bij de opleiding der kerkleeraars, dat het het algemeen belang niet raakt, of b.v. die kerkleeraars uitsluitend worden gevormd tot verkondigers en verdedigers van een bepaald geloofsstelsel, m.a.w. worden opgeleid in eene bepaalde richting, in dier voege dat zij ook al de gebreken en eenzijdigheden dier richting deelen, of wel eene wetenschappelijke opleiding ontvangen, die hen het gebied der geloofsovertuigingen in zijn geheel doet overzien en streng wetenschappelijk bestudeeren, daardoor hun gezichtskring verruimt en verheldert, hen boven het eenzijdige en bekrompene van de verschillende richtingen en partijen verheft en, door hen de verschijnselen en stroomingen op godsdienstig gebied naar wezen en oorzaken te doen begrijpen, hen in staat stelt om wer-

kelijk en met vrucht als leiders op dit gebied werkzaam te zijn?

Tegenover die bewering mag, naar ik meen, juist op grond der feiten met volle recht dit gesteld worden, dat de maatschappij in .haar geheel niet minder belang heeft bij de wetenschappelijke vorming van godsdienstleeraars als bij die b.v. van artsen en advocaten, dat evenzeer als bij laatstgenoemden ook bij eerstgenoemden gebrek aan wetenschappelijk inzicht en doorzicht ook bij de beste bedoelingen noodlottig kan zijn, af breuk kan doen aan het algemeen welzijn en de algemeene ontwikkeling. Intusschen - hoe juist het, theoretisch beschouwd, ook zou zijn, dat de staat van ieder, die als godsdienstleeraar zou willen optreden, bewijs eischte van de vereischte wetenschappelijke kennis - door dien eisch te stellen zou de staat te diep ingrijpen in de inwendige organisatie der kerkgenootschappen en - het voorbeeld van Duitschland bewijst het - eene hoogst gevaarlijke, vrij zeker tot eene neerlaag leidende botsing uitlokken. Juist daarom echter is het eene reden tot verblijding, dat althans de Protestantsche kerkgenootschappen, die te zamen in ons vaderland nog altijd het meerendeel der belijders omvatten, zelve zoodanigen eisch stellen, dat bepaaldelijk het Hervormde - dat immers, waar sprake is van het oefenen van invloed op de algemeene ontwikkeling, onder deze nagenoeg uitsluitend in aanmerking komt - bij al zijn gebreken, zijn weifelingen en tekortkomingen steeds weerstand blijft bieden aan den aandrang van zekere zijde tot opheffing van de verplichte universitaire opleiding van predikanten. Maar daarom is het dan ook voor den staat een eisch van welbegrepen eigenbelang, niet, door opheffing van de theologische faculteit aan zijne universiteiten, die kerkgenootschappen te dwingen om voor de opleiding hunner godsdienstleeraars hunne toevlucht te nemen tot kerkelijke kweekscholen, die, uit den aard der zaak aangelegd op opleiding tot predikers van een bepaald geloofsstelsel en daarbij staande onder den invloed der telkens heerschende kerkelijke partijen, niet geven die strenge en algemeene wetenschappelijke vorming, die eene uitsluitend met het oog op de eischen en belangen der wetenschap ingerichte faculteit van godsdienstwetenschap biedt, en die juist van zooveel belang, zoo onmisbaar is om den godsdienstleeraar te maken tot leider in den goeden zin des woords.

Niet enkel echter met het oog op de bestaande toestanden, bepaaldelijk op den invloed, nog altijd door de kerken en devan

harentwege aangestelde godsdienstleeraars uitgeoefend, is aan de studie der godsdienstwetenschap praktische belangrijkheid toe te kennen, in dier voege, dat met het voortgaande verval dier kerken ook deze studie meer en meer hare waarde zou verliezen. Wat ook het lot der overgeleverde godsdiensten en der thans bestaande kerken moge zijn, het geloof is en blijft de groote kracht, die het menschelijk leven beheerscht, de basis waarop ten slotte het geheele samenstel der maatschappij berust - of zijn niet de begrippen recht en plicht, zonder welke toch geene geordende maatschappij kan bestaan, geloofsbegrippen in den strengsten zin des woords, - het element, door welks ontwikkeling ter laatster instantie de ontwikkeling der menschheid in haar geheel wordt bepaald. En daarom heeft de godsdienstwetenschap, die het gebied des geloofs in geheel zijn omvang onderzoekt, over aard en oorsprong, over ontwikkeling en werking der geloofsovertuigingen het juiste en volle licht tracht te verspreiden, op den duur eene ook uit practisch oogpunt gewichtige taak te vervullen. Wel stelt zij noch het geloof noch de geloofsleer vast, maar bepaalt zij zich uitsluitend tot wetenschappelijke ontleding en verklaring; maar evenals de rechtswetenschap niet het recht maakt noch ook de wetten, waarin dat recht zijne uitdrukking vindt, vaststelt, maar toch zoowel op de ontwikkeling des rechts als op de wetgeving een belangrijken en veelzijdigen invloed oefent en voor beider richtigen gang onmisbaar is, zoo kan ook de voorlichting der godsdienstwetenschap niet zonder schade voor de ontwikkeling des geloofs worden gemist. En zoo arbeidt zij dan, al kan zij ook niet - wat ze met al hare zusters, de zoogenaamde geestelijke wetenschappen, gemeen heeft - als de natuurwetenschappen wijzen op schitterende, ieder in het oog vallende en door ieder terstond te erkennen ontdekkingen, toch op minder in het oog vallende wijze niet minder invloedrijk dan deze, door mede te werken aan de langzame en geleidelijke ontwikkeling van de groote beginselen en overtuigingen, die, verschillend in verschillende tijdperken der geschiedenis, aan zoodanig tijdperk zijn eigenaardig karakter geven, en in het algemeen geheel het willen en streven van individu en maatschappij ter laatster instantie ten eenenmale bepalen.

November 1883.
A. BRUINING.

De Transvaalsche deputatie.

De vreemdeling, die in zijn vaderland behoorlijk ingelicht over het spreekwoordelijk phlegma van onzen landaard, voor eenige maandcn Nederland bezocht heeft, zal zijne oogen nauwelijks geloofd hebben, toen hij het gansche land in opschudding vond, om met woordenpraal en feestgedruisch drie mannen te huldigen, die van gene zijde van den evenaar naar het noorden waren gekomen om er de belangen van hun eigen vaderland te behartigen. Vanwaar die geestdrift, welke eerst slechts van enkelen scheen uit te gaan of wel de leuze eener bepaalde partij dreigde te worden, doch weldra in ruimer kring om zich greep en eerlang rijken en armen, aanzienlijken en geringen, geletterden en onontwikkelden, kortom de gansche natie deed ontvlammen? Wie weet niet, dat zij de Transvaalsche broeders gold en slechts een weergalm was van hetgeen voor drie jaren aller hoofd en hart vervulde? Wie, wien Neêrlands bloed door de aderen vloeit, zag niet met blijdschap in die geestdrift de spontane en krachtige openbaring van een nationaliteitsbewustzijn, dat wel meermalen schijnt onder te gaan onder de heillooze staatkundige en kerkelijke twisten onzer dagen, of wel in zoete sluimering dreigt in te dommelen onder het genot der tallooze weldaden, die ons gezegend vaderland in den schoot worden geworpen, doch niettemin bij een sterken prikkel plotseling met verrassende kracht ontwaakt? Springt dit verschijnsel ontegenzeglijk het duidelijkst in het oog bij de groote menigte, die niet gewoon zich strenge rekenschap te geven van zijne indrukken en aandoeningen veeleer door deze medegesleept en beheerscht wordt, toch heeft al wat jong en gezond van hart is - zij het ook oud van jaren en zwak van lichaam - als door een electrieken

schok ontvonkt, den machtigen invloed der nationale bloedverwantschap gevoeld en gedeeld. Merkwaardig is het daarbij op te merken, hoe één en hetzelfde gevoel zich verschillend openbaarde naar gelang van de eigenaardigheden van personen of kringen. Terwijl haat en afgunst jegens den ouden mededinger ter zee bij niet weinigen op den voorgrond trad, klopte het soldatenhart van anderen voor den heldenmoed der bestormers van Amajuba; de hardnekkige vrijheidszucht der Boeren oefende de sterkste aantrekkingskracht op de onverbasterde nazaten der oude Geuzen; hunne rechtvaardige zaak tegenover een overmoedig vijand trok de idealisten aan, terwijl de taalverwantschap anderen aanlokte en hun kinderlijk geloof een onweerstaanbaren invloed moest oefenen op de talloos velen, wier godsdienstzin niet werd aangetast door de ontwikkeling der wetenschap of wel dien invloed zegevierend weêrstond. Doch hoe ook gewijzigd naar de persoonlijkheid des waarnemers, de veelsoortige openbaringen van sympathie met de Afrikaners waren slechts de kleurschakeeringen van een enkelen lichtstraal, die voor één oogenblik de nevelen van onzen staatkundigen hemel kwam verhelderen en verwarmen. Reeds op zich zelf is dit verschijnsel opmerkelijk en in verband met oorzaken en gevolgen belangrijk genoeg om daarbij opzettelijk stil te staan. Wanneer ik, bij het stilzwijgen van meer bevoegden, eene poging waag om achtereenvolgens over de geschiedenis der laatste jaren, over den tegenwoordigen toestand en de naaste toekomst der Zuid-Afrikaansche Republiek eenig licht te verspreiden, dan geschiedt dit op grond van talrijke aanteekeningen en persoonlijke herinneringen en met behulp van de belangrijke inlichtingen van de leden der deputatie en andere met gindsche toestanden van nabij bekende personen[1)]. Moge aan de volledigheid van hetgeen volgt veel ontbreken, voor de juistheid der medegedeelde feiten en de onpartijdigheid der oordeelvellingen durf ik instaan; terwijl ik uitdrukkelijk wensch te verklaren, dat geene ingenomenheid met de besproken zaak eenigen invloed zal uitoefenen op de strenge objectiviteit mijner voorstelling.

1) De verdienstelijke bijdragen in Eigen Haard 1884, bl. 116, 131 en 170, waren mij aanvankelijk onbekend, doch maken mijn opstel niet overbodig.

I.

De geschiedenis van de stichting en den wasdom der Hollandsche staten in Afrika moet nog worden geschreven en deze taak kan slechts worden vervuld door hem, die niet alleen toegang heeft tot de officieele bescheiden van het Britsch en Kaapsch archief, doch tevens ten volle vertrouwd is met de beweegredenen en lotgevallen dier uitgewekenen, aan wie deze staten hun oorsprong te danken hebben. Hier zijn persoonlijke nasporingen en mondelinge mededeelingen onmisbaar. Ook tijdens de geboorteweeën der staten ontbreekt tijd en lust tot historiographie; en allerminst kan deze verwacht worden van die eenvoudige voortrekkers, die met hunne buks in de eene, hunnen bijbel in de andere hand, eene onberkende wildernis intogen, slechts zoekend naar vrijheid en onbewust waarheen die vrijheidszin hen voeren, wat hij van hen maken zou. Doch opgevangen door een helder hoofd en warm gemoed kunnen dergelijke mededeelingen van oog- en oorgetuigen nog kostbare materialen leveren, die door eene geoefende hand bearbeid, eene treffende bladzijde aan de wereldgeschiedenis zullen toevoegen. Reeds geven de bijdragen van Dr. J.A. Roorda Smit en Ds. Lion Cachet daarvan een voorsmaak; vooral echter vergunt het handschrift van ‘een Afrikaander’, door den heer A.G.C. van Duyl met zorg uitgegeven, een diepen aangrijpenden blik in het gemoedsleven dier kloeke en schier vergeten zwervers. Hier is het voldoende te herinneren aan den eindeloozen strijd tusschen vrijheidszin en heerschzucht; want de Britsche staatkunde kon er nooit volkomen en duurzaam toe besluiten, om alle bemoeiing met hare vroegere onderdanen en de door hen bezette landen te laten varen. Men kent den uitslag: de onbetwistbare opperheerschappij van Engeland in Natal; de onafhankelijkheid van den Oranje-Vrijstaat; de lange worsteling der Transvaal, waarvan de afwisselende perioden de rechtstreeksche aanleiding zijn tot de in Europa gewekte belangstelling. Ieder weet, dat deze staat, na een onaf hankelijk doch veelbewogen en meermalen bedreigd bestaan van 25 jaren, in 1877 onverwacht en zonder verzet werd geannexeerd aan de Britsche Kroon, doch na een passieven tegenstand van ruim drie jaren door kracht van wapenen is hersteld en in 1881 voorwaardelijk erkend. De heldendaden van dezen strijd zijn zoo tal-

looze malen bezongen en beklonken, dat het volmaakt overbodig mag heeten daarvan te dezer plaatse andermaal te gewagen. Slechts de latere gebeurtenissen verdienen vermelding.

Het oogenblik zal mij steeds onvergetelijk blijven, waarop in de laatste dagen van 1880 eenige mannen op uitnoodiging van den grijzen Harting te Utrecht bijeenkwamen, om na diens adres aan de Britsche natie van 21 December te overleggen, wat verder voor de Transvalers kon worden gedaan. Het lag voor de hand om in de eerste plaats tot onderteekening op te wekken en bijdragen te verzamelen, ten einde de verzending en verspreiding te bevorderen; het overschot was bestemd tot leniging van de rampen des oorlogs, tot verpleging van gewonden of ondersteuning van weduwen en weezen. Hoofdzaak echter was en bleef voor het *Comité tot behartiging van de belangen der Transvaalsche Boeren* het overwegend belang, om de openbare meening in Engeland en Europa te bewerken en haar door indrukwekkende manifestatiën invloed op de Engelsche staatkunde te verschaffen. Daartoe dienden de talrijke bijeenkomsten en menigvuldige adressen, die gedurende eenige maanden naar alle zijden werden verzonden. Het zou ijdel zijn thans nog met name de stukken aan te duiden, die meermalen een hoogst confidentieel en zelfs gewaagd karakter droegen, wanneer men in aanmerking neemt, dat zij van privaatpersonen uitgingen, die geenerlei mandaat bezaten en slechts aan hunne liefde voor de zaak, die zij voorstonden, hunne bevoegdheid ontleenden. Genoeg, dat zelden eene zoo onzekere onderneming met zoo gunstigen uitslag werd bekroond. Weldra vormden zich niet alleen hier te lande in schier alle plaatsen van eenige beteekenis comité's tot het inzamelen van gelden en beramen van andere maatregelen, in het stamverwant België vond de beweging luiden en krachtigen weerklank; in Engeland zelf vormde zich een Transvaal Independence Committee, dat invloedrijke mannen onder zijne leden telde, herhaalde meetings uitschreef en gewichtige stukken publiceerde; in Frankrijk, Portugal en vooral in Duitschland gingen talrijke stemmen op, om afkeuring over Engelands houding en toejuiching der Transvaalsche Boeren in somtijds zeer schrille klanken te uiten; en eindelijk vernam het comité met zekerheid, dat zijn streven tot in de Britsche regeeringskringen was doorgedrongen en deelneming had gewekt. Het zou natuurlijk dwaas zijn deze uitkomst op reke-

ning van het comité te schrijven; de zaak, die het behartigde, brak zich baan door eigen innerlijke verdiensten en behaalde ten slotte eene schoone overwinning. Want hoe schitterend de zegepralen der Boeren op de grenzen van Natal ook mogen blinken, hoe schel de eindelooze verwikkelingen, die Engeland bij eene onberaden voortzetting van den krijg te wachten stonden, ook worden afgemaald, het feit, dat de Britsche staatkunde na herhaalde nederlagen harer troepen haren misslag crkende en terugtrad op het eigen oogenblik, dat zij met groote overmacht onder een vermaard veldheer gereed stond den ongelijken strijd te hervatten, is bijna eenig in hare geschiedenis. Mogen velen het toeschrijven aan moedeloosheid, eigenbelang, partijstrijd, ik geloof, dat niet weinigen, die den loop der gebeurtenissen nauwkeurig hebben gevolgd, met mij de overtuiging zullen deelen, dat hier een merkwaardig voorbeeld is van den invloed, dien onder de samengestelde oorzaken der staatkundige gebeurtenissen ook zedelijke drijfveeren uitoefenen. Daartoe te hebben bijgedragen zij de blijvende voldoening van de Nederlandsche beweging van 1881 en een spoorslag tot verdere inspanning.

Het kon niet anders of de eenmaal opgewekte belangstelling moest den korten duur van den oorlog overleven en, nu het naaste doel bereikt was, nieuwe middelen opsporen om den pas gesloten vriendschapsband te versterken. Met de hier voorhanden arbeidskracht en kapitalen, de hier verzamelde kennis en ervaring kon men de overzeesche broeders immers helpen. Aan dien wensch ontsproot de Ned. Zuid-Afrikaansche Vereeniging, die op 12 Mei 1881 door de vereenigde krachten van het Hoofdcomité en het Amsterdamsch comité gesticht werd. Anderen, minder ingenomen met het uit den aard der zaak vrij onbestemd programma, vormden korten tijd later eene nieuwe corporatie, die zich inzonderheid de bevordering der emigratie-belangen ten doel stelde. Ook tot het aanknoopen van rechtstreeksche handelsbetrekkingen en het voorbereiden eener stoombootverbinding werden pogingen aangewend; en alles scheen een levendig verkeer met Zuid-Afrika te voorspellen. Is deze verwachting door de uitkomst verwezenlijkt?

Om hierop een billijk antwoord te geven bedenke men, dat wel aan de oprechtheid der goede bedoelingen niet viel te twijfelen, doch omtrent de meest doelmatige middelen de grootst mogelijke onzekerheid bestond. Wat kon men hier ten behoeve

van een volk uitrichten, dat wel dezelfde taal sprak en hetzelfde bloed in de aderen had, maar desniettemin door een afstand van 78 breedtegraden van ons gescheiden was en zelfs van de zeezijde geen toegang bood? Moest men den stroom der emigratie daarheen leiden? Maar van welke personen, in welken omvang, door welke middelen, met welke vooruitzichten? Moesten handelsbetrekkingen worden aangeknoopt? Maar in welke goederen, langs welken weg, door welke tusschenpersonen? Of zou men op onderwijs en volksbeschaving een heilzamen invloed pogen uit te oefenen door verspreiding van lectuur, opleiding van onderwijzers e.d.m.? Maar hier vertoonde zich een nieuw en onoverkomelijk bezwaar. Want de samenwerking der onderscheidene partijen was slechts verkregen onder voorwaarde, dat elk streven om op de zedelijke en godsdienstige gesteldheid der bevolking rechtstreekschen invloed uit te oefenen uitdrukkelijk zou zijn uitgesloten.

Men ziet het, talrijke moeielijkheden dreigden de vruchtbare werkzaamheid der nieuwe vereenigingen te belemmeren en den ijver harer leden te verzwakken. Toen ik, na verloop van het eerste jaar, in 1882 in het bestuur der Zuid-Afrikaansche Vereeniging zitting nam, werd mijne klacht over den weinig belangrijken uitslag der beraadslaging door een der scherpzinnigste leden beantwoord met de opmerking: ‘Och, ge zult weldra zien, dat de vereeniging door elke vergadering haar eigen graf iets dieper uitgraaft.’ Deze woorden troffen mij pijnlijk. Zou dan de vrucht van zooveel leven in niet anders dan een smadelijk graf bestaan?

Doch hoe dit te voorkomen? Daartoe was slechts één middel. Eene duidelijke verklaring van de Transvaalsche regeering of bevolking over hetgeen zij van Nederland verlangde. Inderdaad heeft het aan pogingen, om schriftelijke en zelfs telegraphische betrekkingen aan te knoopen niet ontbroken. Doch de antwoorden waren onvolledig of bleven geheel achterwege en de gedachte rees bij dezen en genen, of de Afrikaners wel gediend waren van de hulp, die Nederlanders hun zoo gretig aanboden. Het was om die reden, dat de Zuid-Afrikaansche Vereeniging besloot eene laatste poging te wagen, om door persoonlijk onderzoek van een afgevaardigde op de hoogte te komen van de Zuid-Afrikaansche toestanden en inzonderheid van hetgeen zij zelve overeenkomstig de bedoeling harer op-

richters zou kunnen verrichten. Men weet, hoe zij na vele vruchtelooze pogingen er in slaagde, daarvoor den ijverigen en belangeloozen secretaris van het voormalig Hoofdcomité Dr. H.F. Jonkman te vinden en hoe deze inderdaad gedurende 1883 zijne zending volvoerde.

Inmiddels had men in de Transvaal niet stilgezeten en de zware taak aanvaard, om de herstelde republiek op nieuwe en hechtere grondslagen te vestigen. Na de conventie van Pretoria van 3 Augustus 1881, waarbij de verhouding tot Engeland voorloopig geregeld was, werd de oude democratische staatsregeling hersteld, doch tevens de overtuiging meermalen uitgesproken, dat de duurgekochte onafhankelijkheid slechts dan de verwachte vruchten kon dragen, wanneer de jonge republiek op de teekenen der tijden lette en aan de ontwikkeling harer stoffelijke en geestelijke krachten al haar aandacht wijdde. Thans zou het blijken, dat onderdrukking en oorlog een louterenden invloed kunnen uitoefenen op den geest eens volks en een krachtig opvoedingsmiddel zijn in de handen der Voorzienigheid. Was toch de ontembare vrijheidszin van den Transvaalschen Boer zijn hoogste roem en krachtigst wapen, het gevaar was niet denkbeeldig, dat deze deugd haar natuurlijke grens zou overschrijden en ontaarden in een individualisme, dat een gezond staatsleven schier onoverkomelijke bezwaren in den weg legt. De zege was behaald; de verdrukker verjaagd - zou de gemeenschapszin, zoo kernachtig uitgedrukt in de spreuk der vaderen: eendracht maakt macht, sterk genoeg blijken, om door wederzijdsche zelfbeheersching en offervaardigheid eene krachtige inrichting en vreedzame ontwikkeling van den jongen staat mogelijk te maken? Inderdaad een zware proef. Is zij met goeden uitslag bekroond?

De regeering bleef vooreerst in handen van het driemanschap, dat op de volksvergadering van 13 December 1880 te Paardekraal, waar de onafhankelijkheid plechtig was afgekondigd, met de uitvoerende macht was bekleed. Het bestond uit echte Afrikaners, wier gansche leven was saamgeweven met de geschiedenis van hun vaderland. Aan het hoofd stond de voormalige vice-president S.J.P. Kruger, de type van den Transvaler, onder lijden en strijden opgegroeid, en in de harde school des levens zonder eenig opzettelijk onderwijs gevormd

tot die merkwaardige figuur, welke met treffende juistheid den halstarrigen moed en onbedorven eenvoud van zijn volk weergeeft. Daarnaast de in 1871 afgetreden president M.W. Pretorius, niet te verwarren met zijn beroemden vader Andries Pretorius, die sedert 1855 een overwegenden invloed op de lotwisselingen der republiek had uitgeoefend en ook in den vrijheidsoorlog door zijne kortstondige gevangenschap aller aandacht op zich gevestigd had. De derde P.J. Joubert had zich in de talrijke Kaffer-oorlogen en bovenal in den jongsten strijd den naam van een bekwaam en bemind veldheer en een grooten aanhang verworven. Door hun wijs beleid en grooten invloed hadden deze drie mannen de uitbarsting van den opstand zoo lang mogelijk bedwongen en zoo spoedig mogelijk tot staan gebracht. Zij genoten dientengevolge eene groote mate van ontzag en vertrouwen en werden ter zijde gestaan door sommige Hollandsche hoofdambtenaren, waaronder de staats-procureur Dr. E.J.P. Jorissen en de staats-secretaris Ed. Bok het meest op den voorgrond traden. Ofschoon nagenoeg alle ambtenaren na de annexatie in Engelschen dienst overgingen, hadden beiden bij de toenemende spanning tusschen Boeren en Britten weldra de zaak der eersten omhelsd en met gevaar voor hunne bezittingen en gezinnen, ja voor hun leven, aan den opstand deelgenomen.

Eene der eerste aangelegenheden, die de aandacht der regeering vorderden, was de verhouding tot de inboorlingen. Het Engelsch bewind, dat de Boeren voortdurend van slavernij betichtte, had wel is waar geen enkelen slaaf kunnen ontdekken, aan wien zij de hooggeroemde vrijheid kon schenken, en veeleer door een onoordeelkundige toepassing van het stelsel van inboeking zelf rechtmatigen aanstoot gegeven, doch niettemin had het geliefkoosd voorwendsel voor Britsche inmenging, de schoonklinkende leus van bescherming en beschaving van den inlander, niet nagelaten op dezen zekeren invloed uit te oefenen, die bezwaarlijk eene gunstige gezindheid jegens de Boeren kon aankweeken. Britsche invloed alleen had immers in 1877 de Kaffers van oosten en westen weerhouden de gehate Boeren te verdelgen! Wel hadden de vernielende oorlogen door de Engelschen zelven tegen Zoeloes en Sekoekoeni-Kaffers gevoerd de ingenomenheid der inlanders met hunne bevrijders merkelijk bekoeld, maar de naijver tusschen de beide blanke rassen kon hun slechts voordeel aanbrengen en de verleiding was groot,

om in troebel water te visschen en zich van den Engelschen invloed te bedienen ten einde aan het wettig gezag te ontkomen. Aan deze gevaarlijke stemming had de Britsche staatkunde ongetwijfeld schuld. Niet alleen getuigden onderscheidene artikelen der Pretoria-conventie van de vaderlijke zorg der Britsche regeering voor hare misdeelde gewezen onderdanen; zooals het verbod van slavernij, de toekenning van grondbezit en vrijheid van beweging, de opdracht aan den Britschen resident, om voor de belangen der inboorlingen binnen en zelfs buiten de grenzen van den staat te waken, de instelling eener zoogenaamde locatiecommissie tot afbakening van genoegzame gronden voor de inlandsche stammen - maar ook waren 300 hoofden te Pretoria bijeengeroepen en vóór de overgave van de teugels van het bewind aan de republikeinsche regeering door de Britsche commissarissen toegesproken in een toon, die noodwendig misverstand en gisting moest veroorzaken.

De gevolgen bleven niet uit. Reeds terstond rezen moeielijkheden, die hier en daar de tusschenkomst des bestuurs vereischten; doch in 1882 brak de opgehoopte brandstof in laaien vlam uit door den opstand van den machtigen Mapoch-stam in het hart des lands. De aanleiding is bekend; de vroegere opstandeling Sekoekoeni, volgens art. 23 der conventie in vrijheid hersteld, was verraderlijk vermoord door een geringer hoofd Mampoer; Mapoch verleende dezen eene schuilplaats en weigerde hem uit te leveren. Dit openlijk en welvoorbereid verzet moest worden gebroken. Talrijke stammen in het noorden des lands volgden met gespannen verwachting de dingen die komen zouden, gereed om bij het welslagen van hun machtigen stamgenoot, terstond zijn voorbeeld te volgen en de gehate blanken te verdrijven. De omstandigheden schenen gunstig; levensmiddelen waren ruim voorhanden; het terrein van den strijd bood even kostbare middelen ter verdediging als onoverkomelijke bezwaren voor den aanval; Mapoch zelf, gevreesd en ontzien, had zich steeds aan de betaling der verschuldigde belasting weten te onttrekken en in de oogen zijner landslieden een zeker prestige verworven, dat zijn opstand dubbel gevaarlijk maakte. Het was geen op zich zelf staande strijd met een enkelen stam, het was veeleer de tweede vuurproef, die de republiek moest doorstaan, wilde zij de baan der ontwikkeling niet gesloten zien, ja zelfs haar bestaan in de waagschaal ge-

steld. Na eene inspanning van negen maanden, die niet uitblonk door schitterende wapenfeiten doch zich onderscheidde door taaie volharding en bewonderenswaardige tucht, viel aan de regeering eene volkomene overwinning ten deel. De moordenaar onderging zijne welverdiende straf, de trotsche Mapoch boet zijn verzet in den kerker, zijn stam is ontbonden, zijn land verdeeld. De moreele invloed dezer zegepraal was onberekenbaar. De onrust onder de noordelijke Kaffers in Zoutpansberg en Waterberg bedaarde terstond en maakte plaats voor de grootste bereidvaardigheid om de verschuldigde belasting te betalen. De republiek, herboren uit den vrijheidsoorlog tegen Engeland, had thans in den strijd tegen de Kaffers haren vuurdoop ondergaan en hare levensvatbaarheid proefondervindelijk bewezen.

Van gansch anderen aard waren de zwarigheden in het inwendig staatsbestuur. Reeds voor dat de vrede gesloten was, deed zich een nijpend geldgebrek gevoelen, grootendeels een natuurlijk gevolg der omstandigheden, die groote uitgaven gevorderd en tevens de regelmatige inning der inkomsten belet hadden. Het vertrek van een aantal Engelsche troepen en neringdoenden had bovendien eene tijdelijke depressie veroorzaakt, die zich eerst langzamerhandikon herstellen. De eenige crediet-instelling in den staat was een agentschap der Standard Bank of South Africa, die regeering en particulieren slechts tegen hooge renten kapitaal voorschoot en met leede oogen werd geduld. Men hoopte al deze bezwaren te overwinnen door de oprichting eener nationale bank, die van een aanzienlijk kapitaal voorzien, alle nooden van staat en maatschappij zou lenigen; de vraag was slechts, op welke wijze dergelijke bank zou kunnen tot stand komen, hetzij van wege den staat met behulp eener leening, hetzij door eene concessie aan particulieren. Intusschen waren de oogen van Europa en Amerika meer dan vroeger op dit vruchtbaar binnenland gevestigd en moest de begeerte wel ontstaan, om zich van de kostbare hulpbronnen des lands en den eenvoud en de onervarenheid zijner bevolking tot eigen voordeel te bedienen. Schoon was de kans voor speculanten, om door aanbiedingen van oogenblikkelijken geldelijken steun voordeelen van onbekenden omvang en langen duur te verwerven; groot de verleiding voor invloedrijke mannen, om van dezen staat van zaken misbruik te maken. Slechts de grootste voorzichtigheid, gepaard met onkreukbare eerlijkheid, kon elke klip vermijden, tegen elken schijn vrijwaren.

Wantrouwen is in de geschiedenis der staten een nimmer ontbrekende factor en vertoont zich overal, waar de machthebbende in den staat, hetzij de vorst in de monarchie, hetzij de volksvertegenwoordiging in de republiek, den invloed ondervindt van meer ontwikkelde geesten. Onvatbaar om dien invloed te peilen en binnen de juiste grenzen te beperken, koestert hij argwaan omtrent de zuiverheid der drijfveeren van zijn raadsman, een argwaan, die door de geringste omstandigheid wordt gevoed en veelal plotseling tot uitbarsting komt. Ook in de Zuid-Afrikaansche Republiek ontbraken de zaden van wantrouwen niet; de bodem was zelfs bijzonder geschikt voor hunnen wasdom. Onder den vroegeren president Thomas Burgers waren vele Hollanders in het land gekomen en met aanzienlijke ambten bekleed. Van hunne intellectueele meerderheid diep doordrongen, verloren sommigen uit het oog, dat de Afrikaners meester waren in den staat en de vreemdeling dien staat wel met zijne talenten kon dienen, maar nimmer tot heerschen zou worden geroepen. Zelfs moest de jonge natie, die hare rechten met de wapenen gehandhaafd en met haar bloed bezegeld had, niets vuriger wenschen dan zelve de teugels van het bewind te grijpen en de onderscheidene staatsambten te bekleeden. Voelde zij zich daartoe vooralsnog niet in staat, zij was bereid dankbaar de diensten van den stamverwanten Hollander te aanvaarden, doch slechts onder voorwaarde dat deze zijne stelling begreep en de instellingen en overheden van den staat eerbiedigde. Met beleid uitgeoefend, kon zijn invloed overwegend worden; overmoedig en hooghartig moest hij daarentegen aanstoot geven en weerzin wekken. Hierin ligt de verklaring van enkele betreurenswaardige gebeurtenissen van het afgeloopen jaar. Het onverwacht ontslag van Dr. Jorissen, een man van onmiskenbare talenten, grooten ijver en warme liefde voor zijn aangenomen vaderland, die in bange dagen onschatbare diensten aan de nationale zaak had bewezen, is het meest geruchtmakend, ofschoon geenszins het eenig gevolg van deze gezindheid[1)].

1) Het verraadt volkomen onbekendheid met Afrikaansche toestanden dit ontslag met de bekende godsdienstige richting van den betrokkene in verband te brengen, of wel aan een algemeenen afkeer van de Hollanders toe te schrijven. Vele ambtenaren van bepaald anti-kerkelijke richting hadden vóór en na de dagen van president Burgers het vertrouwen en de liefde des volks genoten, zouder ooit te worden lastig gevallen wegens hunne godsdienstige gevoelens. Wat de Hollanders betreft, valt het wel is waar niet te loochenen, dat velen hunner door gedrag en houding den Hollandschen naam in discrediet gebracht en de sympathie voor ons vaderland op zware proef gesteld hadden, doch de welwillende ontvangst, die iederen onbekende terstond ten deel viel, en de genegenheid des volks, die velen hadden gewonnen en behouden, pleiten ten sterkste tegen elk vermoeden van anti-Hollandsche gezindheid. Daarentegen mag ik evenmin mijne overtniging verzwijgen, dat de aangevoerde gronden voor het ontslag van Dr. Jorissen bloote voorwendsels waren en de ware reden slechts in bovenstaande beschouwingen is vervat. Volgens het staatsrecht der republiek bezat Dr. Jorissen volkomen bevoegdheid voor de uitoefening van zijn ambt en had hij het mitsdien zonder tegenspraak gedurende drie opeenvolgende regeeringen bekleed; ongetwijfeld bezat de wetgever de bevoegdheid nieuwe vereischten te stellen en zelfs op dien grond functionneerende ambtenaren te ontslaan, doch hier betrof het geenszins de toepassing van een nieuwen regel op een verdienstelijk ambtenaar, die daardoor in hooge mate benadeeld werd en mitsdien aanspraak had op eene billijke en heusche bejegening, doch omgekeerd zijne verwijdering op grond van een beginsel, dat hoezeer verdedigbaar, nooit tot wet verheven was en thans pour le besoin de la cause op den voorgrond gesteld werd. Even onmogelijk is het een rechtmatigen grond voor ontslag te putten uit het bovenvermeld financieel rapport; het verraadt wel den toeleg om eene blaam te werpen op den staatsprocureur, doch men behoeft diens verdediging niet eens te lezen om overtuigd te zijn, dat die toeleg ten eenenmale is mislukt. Hoe ook beschouwd uit een politiek of zedelijk oogpunt, de wijze waarop Dr. Jorissen zijne hooge betrekking verloor, blijft eene donkere vlek op de schoone geschiedenis der republiek en bevestigt op nieuw, dat de souverein eener democratie - want op den volksraad en niet op de regeering rust de hoofdschuld - niet minder toegankelijk is voor persoonlijke sympathieën en antipathieën dan de ergste despoot; tevens echter bevat zij eene ernstige waarschuwing

De heillooze naijver tusschen de vreemde raadslieden der regeering en de weinige meer ontwikkelde Afrikaners, die hun invloed met den dag zagen toenemen, had den staat geen zegen gebracht. De spoorweg naar Delagoa-baai was geen stap verder gekomen.Een aanzoek der Ned. Handelmaatschappij van 5 Augustus 1881, om concessie tot de oprichting eener nationale bank van Zuid-Afrika, werd op schier raadselachtige wijze verwaarloosd en eerst met ernst ter hand genomen, toen het te laat was en de Handelmaatschappij, afgeschrikt door de lauwheid der ontvangen antwoorden meer nog dan door de ongunstige verandering der geldmarkt, tot andere inzichten was gekomen en haar aanbod in het voorjaar van 1882 introk. Toen werden verschillende aanvragen van twijfelachtige waarde in overweging genomen en bedenkelijke onderhandelingen aangeknoopt met verdachte perso-

tegen ongeveinsde eerzucht, die zoo ergens onder dezen regeeringsvorm allerminst wordt geduld. In dien zin kan onthulling der waarheid op den duur slechts goede vruchten dragen.

nen, die achtereenvolgens in onderscheidene landen van Europa kapitaal hoopten te vinden. Eene voorwaardelijk verleende concessie aan eene Engelsche firma werd nog bijtijds door den Volksraad verworpen en, deels naar aanleiding van reeds vroegere geopperde denkbeelden van den auditeur-generaal, deels ook in overleg met den afgevaardigde der Zuid-Afrikaansche Vereeniging Dr. Jonkman, werd eindelijk in Juni 1883 het voorstel eener financiëele staats-commissie door den Volksraad aangenomen en besloten eene deputatie van drie Afrikaners naar Europa te zenden, ten einde vooreerst in Nederland de onmisbare financiëele hulp te zoeken, van Engeland wijziging in de onhoudbaar gebleken conventie van Pretoria te verkrijgen en ten slotte het bestaande handelstractaat met Portugal ten behoeve van den voorgenomen spoorweg te verlengen.

Het is onmogelijk binnen een kort bestek bij alle gebeurtenissen van eenig belang afzonderlijk stil te staan. In het voorbijgaan zij mitsdien gewag gemaakt van de verwikkelingen op de zuid-westelijke grenzen, die ondanks de herhaalde en ernstige waarschuwingen van het driemanschap in 1881 door de Koninklijke commissie, die het vredestractaat ontwierp, zoo onverstandig waren geregeld, dat daaruit noodwendig nieuwe onlusten en Kaffer-oorlogen moesten ontstaan. Deze waren niet uitgebleven; door blanke vrijwilligers uit de naburige staten ondersteund, hadden de naijverige kapiteins elkander bestookt en beroofd en ten slotte aan hunne stoutmoedige bondgenooten uitgestrekte landerijen tot loon afgestaan. Toen de nieuwe eigenaars zich onder de bescherming der Transvaalsche regeering wilden plaatsen, was het Engelsch bestuur met de conventie in de hand tusschen beiden gekomen; doch de vrijbuiters aan zich zelven overgelaten hadden twee nieuwe onafhankelijke republieken, Stella-land en Goosen, gesticht, die onvermijdelijk nieuwe geschillen zouden in het leven roepen.

Ook de wetgevende macht had vele gewichtige maatregelen genomen. De grondwet was in menig opzicht gewijzigd en aangevuld; onderscheidene belastingen, o.a. de invoerrechten en de hutbelasting waren op nieuw geregeld; eene wet van 1883 op het bestuur der goudvelden voorkwam roekelooze exploitatie; eene wet op den krijgsdienst omschreef nauwkeurig aan- en omvang der verplichtingen en vrijstellingen. Bovenal echter verdient de zorg voor het onderwijs een woord van warme hulde.

Een begaafd en vurig Afrikaner, Ds. S.J. du Toit, het gevierde lid der deputatie, was uit de Kaapkolonie naar Pretoria geroepen en met deze aangelegenheid belast. Door zijn invloed was terstond in beginsel aangenomen van staatswege subsidie te verleenen aan alle particuliere scholen naar evenredigheid van het aantal harer leerlingen, mits men het Hollandsch uitsluitend als voertuig van het onderwijs bezigde. Deze eisch, aanvankelijk ongehoord, werd met klem gehandhaafd en aan zijn rustelooze energie is het gelukt binnen weinige jaren het aantal volksscholen schier ongeloofelijk te vermeerderen en alzoo zich zelven een onvergankelijken roem, zijn vaderland eene onschatbare weldaad te verzekeren.

Eindelijk zij nog vermeld, dat na lange aarzeling in het begin van 1883 de voorloopige regeering plaats maakte voor het grondwettig bestuur. Na warmen strijd tusschen de beide candidaten Kruger en Joubert, wier houding zich door zeldzame gematigdheid, echt constitutioneelen zin zouden wij zeggen, onderscheidde, werd de eerste met groote meerderheid tot staatspresident gekozen. De beslissing wekte algemeene vreugde en werd bekroond door de plechtige beëediging of inzwering van den nieuwen titularis in Mei 1883.

Keeren wij thans terug tot de vooropgestelde vraag, of de pogingen hier te lande aangewend om duurzame banden met de Transvaal aan te knoopen, inderdaad waren geslaagd, dan blijkt uit het voorafgaande genoegzaam, dat het antwoord ontkennend moet luiden. Wel was het aan de emigratie-commissie gelukt in de Transvaal eene commissie te doen benoemen, waarmede zij rechtstreeks over de belangen der emigratie kon onderhandelen, maar de practische resultaten waren onbeduidend en de regeering der republiek scheen voorloopig de emigratie niet dan onder zeker voorbehoud te durven aanmoedigen. De Zuid-Afrikaansche Vereeniging wachtte alles van de inlichtingen van haren afgezant, wiens terugkomst intusschen samenviel met de komst der deputatie zelve, die uit den aard der zaak nog volledíger en nauwkeuriger berichten zou kunnen geven dan de meest voortreffelijke afgevaardigde. Toch mag niet vergeten worden, dat deze in geheel Zuid-Afrika, inzonderheid in Pretoria, met open armen was ontvangen en ook door zijne persoonlijkheid zoozeer aller vertrouwen en sympathie had gewonnen, dat hij weldra in de meest gewichtige aangelegenheden geraadpleegd werd en

inderdaad geen gering aandeel had in het besluit der regeering, om zich rechtstreeks tot Nederland te wenden. De deputatie, met ongeduld verwacht, zou het meest mogelijk licht ontsteken, en de richting van alle verdere werkzaamheden aanwijzen.

Voordat wij de deputatie op haren weg volgen, zullen wij inmiddels een blik slaan op den tegenwoordigen toestand van haar vaderland.

II.

Een volledig antwoord op de ontelbare vragen, die de opgewekte belangstelling omtrent den staatkundigen en maatschappelijken toestand der Transvaal doet oprijzen, kan een tijdschrift-artikel uit den aard der zaak niet geven. Doch zelfs indien de grenzen van ruimte en tijd niet zoo beperkt waren, zou het hoogst moeilijk zijn een volledig verslag van den actueelen toestand te leveren. Uit den tijd der Engelsche tusschenregeering zijn onderscheiden bronnen voorhanden. Buiten de oorlogsverhalen van dagblad-correspondenten, waaronder ik het werk van Th. Fortescue Carter: A narrative of the Boer War, its causes and results, Londen 1883; met lof durf noemen, en de vele politieke brochures van dien tijd, verwijs ik o.a. naar S.W. Silver & Co.: Handbook to the Transvaal 1878, waarvan een uittreksel is opgenomen in de derde uitgaaf van zijn uitvoerig Handbook to South-Africa van 1880. Het biedt zich als gids aan voor de emigranten naar het veelbelovend wingewest en wil tevens eene goede verstandhouding tusschen kolonisten en Boeren bevorderen; het geeft wel is waar een goed overzicht van den algemeenen toestand na de annexatie, doch gewaagt slechts ter loops van het tijdperk der onaf hankelijkheid, dat tot groote teleurstelling der Engelsche schrijvers weldra zou worden hersteld. Meer waarde heeft de laatst verschenen Transvaal Book Almanac voor 1881 van Fred. Jeppe, die als staatsambtenaar uit de officieele bescheiden te Pretoria kon putten en door zijn langdurig verblijf in het land en zijn grooten ijver voor de statistiek belangrijke materialen verzamelde; ook hij stelt zich gouden bergen voor van de schoone toekomst, die zich onder de veelbelovende bescherming der Britsche kroon voor het prachtige land opende. Van dit werk

is ijverig gebruik gemaakt voor de korte overzichten der herstelde republiek in de jaaralmanakken voor de Kaap-Kolonie en Natal, waarvan die van 1883 voor mij liggen; slechts met een kort woord en kwalijk verholen leedwezen wordt er van de staatkundige omkeering en hare gevolgen gewag gemaakt. Sedert dien tijd zijn trouwens geene andere bronnen openbaar gemaakt dan de officieele staatscourant, waarin de tekst der wetten en de verslagen der volksraadzittingen voorkomen, en de beschouwingen der weinige in de republiek verschijnende dagbladen. Fred. Jeppe gaf later, ook voor 1884, slechts een wandalmanak uit. Persoonlijke inlichtingen moeten in het ontbrekende voorzien.

De Zuid-Afrikaansche Republiek bezit een grondgebied, dat Italië in uitgestrektheid overtreft en Groot-Brittanje met Ierland bijna evenaart. Het ligt grootendeels in de gematigde luchtstreek, doch strekt zich voor een gedeelte binnen de keerkringen uit en geniet door de eigenaardige gesteldheid van den bodem, die zich in het zuiden in eene breede vlakte tot eene gemiddelde hoogte van 3 à 4000 voet boven de zee verheft, in nog ruimer mate dan anders het geval zou zijn van de voordeelen van beide luchtstreken. Een heerlijk vastelands-klimaat verzekert bovendien aan de krachtige bevolking een gemiddeld getal van 250 onbewolkte dagen in het jaar. Van de natuurlijke vruchtbaarheid van den bodem, van zijne geschiktheid voor landbouw en veeteelt en van zijne minerale rijkdommen gewagen Engelsche en Hollandsche berichten eenparig met zooveel lof, dat zij niet aarzelen de Transvaal de rijkste en meestbelovende der Zuid-Afrikaansche staten te noemen. Over de ontginning dezer rijkdommen zal straks een en ander worden medegedeeld.

Het land is thans verdeeld in vijftien districten, waarvan de namen veelal aan de beroemdste voortrekkers of aan plaatselijke eigenaardigheden ontleend zijn. De bevolking is nooit stelselmatig geteld, doch wordt met behulp der militaire en financieele inrichting geschat op 40 à 50,000 blanken, waaronder slechts enkele duizenden vreemdelingen, en een veel grooter aantal Kaffers, rauwelijks op 7 à 800,000 zielen berekend. De laatsten zijn echter zeer ongelijk verspreid en het talrijkst in het noorden en oosten des lands. De snelle vermeerdering en

toenemende welstand van het zwarte ras onder het Boerenbewind is terecht meermalen aangehaald als een afdoend bewijs tegen de in Engeland hardnekkig gehandhaafde beschuldiging van slavernij en mishandeling; in een krachtig en waardig protest, waarin de geoefende hand van Dr. Kuyper niet te miskennen valt, heeft de deputatie tijdens haar verblijf te Londen deze onwaardige betichting afdoende wederlegd. Intusschen maakt het overwegend belang eener juiste verhouding tusschen blanken en zwarten de vermeerdering der laatsten tot eene zaak, die de voortdurende aandacht der regeering in hooge mate verdient; vooral nadat zij door Engelsche handelaars en zendelingen overvloedig van vuurwapenen zijn voorzien. Volkomen terecht verklaart de grondwet van 1858 in haar naïeve taal: ‘Het volk wil geen slavenhandel noch slavernij in deze republiek dulden’; doch voegt daar als in éénen adem bij: ‘Het volk wil geene gelijkstelling van gekleurden met blanke ingezetenen toestaan, noch in kerk, noch in staat.’ Den doctrinairen en philanthropen onzer dagen moge zulk eene ronde taal aanstoot geven, den Nederlandschen heerscher over Insulinde, die er zijne millionen Maleische onderdanen in een geheel bijzonderen rechtstoestand plaatst, past geen ijdele blaam, doch veeleer een woord van hulde voor het gezond verstand zijner zonen.

De regeeringsvorm is die eener democratische republiek. Eene grondwet, die door eene commissie uit de Transvalers zelven ontworpen, op 19 Februari 1858 te Rustenburg door den Volksraad met algemeene stemmen werd goedgekeurd, blijft, in verband met de zoogenaamde 33 artikelen van 1849 over de rechtspleging en behoudens de latere wijzigingen inzonderheid van October 1881, nog heden de grondslag van het staatsbestuur. Blijkens haren inhoud is het volk de bron van alle gezag, de ware souverein. Het volk draagt de wetgeving op aan een *volksraad*, de hoogste macht in den staat, doch niettemin verplicht in gewone omstandigheden de wetsvoorstellen vooraf aan het oordeel des volks te onderwerpen; de voorbereiding en uitvoering der wetten aan een *uitvoerenden raad*; de rechtspraak aan landdrosten en juries. Men ziet, dat de leer der trias politica ook tot het binnenland van Afrika was doorgedrongen, maar dat de grondwetgever tevens de onmisbare eenheid van het oppergezag in de handen des volks wist te bewaren en alle overheden slechts als diens lasthebbers

beschouwde, zooals de leden van den Volksraad uitdrukkelijk worden genoemd.

Het ultra-democratisch karakter spreekt niet minder duidelijk, waar wij een blik slaan op de samenstelling en bevoegdheid der onderscheiden autoriteiten.

De Volksraad bestaat thans uit 48 stemgerechtigde burgers, tevens ingezetenen en grondeigenaars, boven zekeren leeftijd; zij worden in de districten volgens eene vastgestelde verhouding gekozen door alle ingezetenen, die den leeftijd van 21 jaren bereikt hebben, en verkrijgen tegenwoordig een mandaat voor vier jaren. Behalve kleurlingen, werden oorspronkelijk ook allen, die geene leden der Nederduitsch Hervormde kerk zijn, uitgesloten van publieke rechten; thans bepaalt zich deze uitsluiting tot niet-Protestanten. De Volksraad is niet slechts de algemeene wetgever, maar hij stelt ook de jaarlijksche begrooting vast, sluit internationale tractaten, oefent een veelomvattend toezicht uit over de regeering, benoemt alle ambtenaren, die niet rechtstreeks door het volk worden gekozen en kan hen zonder uitzondering ontslaan.

De Uitvoerende Raad bestaat vooreerst uit den Staatspresident of eersten ambtenaar van den staat, die voor vijf jaren rechtstreeks door het volk wordt gekozen. Inderdaad is hij in gewone omstandigheden niet veel meer dan voorzitter van den raad, waarvan de commandant-generaal en de staats-secretaris ex officio, twee door den Volksraad gekozen burgers de niet-officiëele leden zijn. President en leden hebben zitting doch geen stem in den Volksraad. De staatspresident is het hoofd der ambtenaren; hij heeft recht van schorsing en voorloopige voorziening in vacatures, maar de definitieve aanstelling geschiedt slechts op voordracht van den Uitvoerenden Raad door den Volksraad. Bij den Volksraad kan ieder stemgerechtigd burger een lid der regeering wegens ambtsmisdrijf aanklagen.

De inrichting van het staatsbestuur is overigens hoogst eenvoudig en blijkbaar ontleend aan oud-Hollandsche instellingen, gewijzigd onder Engelschen invloed. Aan het hoofd der districten staan landdrosten, wederom doch thans op voordracht van den Uitvoerenden Raad, door de ingezetenen gekozen. Zij oefenen niet alleen administratief gezag uit, maar spreken ook recht in kleine burgerlijke zaken en politie-overtredingen en zorgen bovendien voor de inning der belastingen. Het spreekt van zelf,

dat deze primitieve vereeniging van heterogeene werkzaamheden op den duur moet plaats maken voor eene meer ontwikkelde organisatie.

Reeds hebben onderscheidene takken van staatszorg belangrijke hervormingen ondergaan. De justitie is zeer verbeterd door de instelling van een Hoog-Gerechtshof te Pretoria, samengesteld uit een hoofdrechter en twee strafrechters (puisnejudges), dat zoowel in burgerlijke als strafzaken eene veelomvattende rechtsmacht in appel uitoefent; in eersten aanleg wordt van belangrijke zaken en in hooger beroep van de landdrostvonnissen kennis genomen door de rondgaande hoven, die in de districts-hoofdplaatsen beurtelings door een der drie rechters worden gehouden. Deze Engelsche inrichting wordt nog aangevuld door de jury, die zoowel bij burgerlijke als strafzaken voorkomt.

De krijgsmacht van den staat wordt gevormd door alle weerbare burgers van 16-60 jaren, zoo noodig aangevuld door kleurlingen, en berust mitsdien op het beginsel van algemeenen en persoonlijken dienstplicht, ofschoon volgens de krijgswet van 1883 sommigen, o.a. alle emigranten gedurende twee jaren, van persoonlijken dienst zijn vrijgesteld en onder zekere voorwaarden ook plaatsvervangers worden toegelaten. De manschappen kiezen zelven in de wijken hunne veldkornetten en assistent-veldkornetten, in de districten hunne commandanten; het gansche volk den commandant-generaal of opperbevelhebber.

Buiten de genoemde hoofdambtenaren vindt men te Pretoria nog een *staatsprocureur*, belast met de vertegenwoordiging van den staat in rechten en de vervolging van misdrijven, die bovendien door zijne nauwe betrekking tot de regeering als rechtsgeleerd raadsman een grooten en heilzamen invloed kan uitoefenen. Aan het hoofd der financiën staat de *thesaurier-generaal*, terwijl de *auditeur-generaal* de taak eener algemeene rekenkamer vervult en eene praeventieve controle uitoefent; kashouder der regeering is tegenwoordig de Standard Bank. Een *landmeter-generaal* is met de afbakening der staatsgronden, de *registrateur van acten* met de in- en overschrijving van eigendoms- en hypotheek-bewijzen belast; terwijl onlangs een *inspectenr-generaal* voor den dienst der invoerrechten is aangesteld. Ook staan posterijen, telegraphie en publieke werken onder de leiding van afzonderlijke hoofdambtenaren. Vermelding verdienen nog de *superintendent van naturellen*, wien de zorg voor de afbakening hunner woonsteden of locaties en de

inning der door hen verschuldigde belasting is opgedragen en wien daartoe districts-commissarissen zijn toegevoegd; benevens de *superintendent van onderwijs*, wiens taak reeds werd besproken.

Het financiëel verband tusschen staat en kerk is opgelost; de kerkelijke gemeenten zorgen tegenwoordig zelve voor hare uitgaven, behoudens de uitkeering van een bescheiden traktement aan een drietal vroeger door den staat aangestelde predikanten.

De economische ontwikkeling staat over het algemeen op lagen trap. De hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw en veeteelt. De voornaamste landbouw-producten zijn: granen, waaronder de uitmuntende tarwe de eerste plaats inneemt; tabak, die tweemaal 's jaars wordt afgesneden en van voortreffelijke hoedanigheid is; overvloedige groenten en vruchten der gematigde luchtstreek. De veeteelt omvat niet alleen talrijke kudden rundvee en paarden, maar vooral in het zuiden eene uitgebreide schapenteelt en sedert korten tijd ook struisvogels. Door overvloed van gronden en gemis aan arbeidskracht verkeert echter een en ander in zeer primitieven toestand, zooals o.a. blijkt uit het roekeloos afbranden van het gras in den wintertijd, om tegen de lente jong en frisch gewas te vinden. Dit berokkent groot nadeel aan den bodem en verdrijft de weinige overgebleven antilopen, die voorheen in ontelbare kudden rondzwierven, doch thans door eene teugellooze jacht grootendeels zijn uitgeroeid of noordwaarts verdreven. Van de vruchtbare gronden in het noorden, waar een warm klimaat de veeteelt belemmert maar tot eene opzettelijke cultuur der kostbare natuurgewassen als koffie, suiker, katoen, indigo, rijst e.d. uitlokt, is nog ter nauwernood partij getrokken. Evenmin is iets noemenswaardigs gedaan tot exploitatie der fraaie en nuttige houtsoorten, waaronder alleen het mahonie- en ijzerhout, de kinaen gomelastiek-boom behoeven genoemd te worden.

In nauw verband met den landbouw staat de agrarische wetgeving, waarover een kort woord niet overtollig schijnt. Nog vóór de vaststelling der Grondwet had de Volksraad besloten aan de eerste voortrekkers, die vóór het jaar 1852, toen de onafhankelijkheid der republiek bij het tractaat van Zandrivier werd erkend, in het land gevestigd waren, bijzondere voorrechten te verleenen door hun plaatsen ter grootte van 3000 morgen in vollen eigendom toe te kennen, waarvoor geen

hoogere belasting dan 10 shillings per jaar zou verschuldigd zijn. Overigens kon ieder volwassen burger, die ten minste één jaar in het land gevestigd was, een burgerrecht bekomen, waarop hij eene gelijke uitgestrektheid van 3000 morgen als leeningsplaats in eeuwigdurende erfpacht kon kiezen, waarvoor eene hoogere som als erfpacht betaald werd. Daar deze burgerrechten voor overdracht vatbaar waren en vestiging op de gekozene plaats geenszins vereischt werd, ontstonden hierdoor schromelijke speculatiën, waaraan in 1871 bij volksraadsbesluit paal en perk werd gesteld door de verdere uitgifte van burgerrechten te staken. Intusschen bleef het onderscheid van eigendoms- en leenings-plaatsen bestaan; het is van groote beteekenis voor de belasting-heffing, waaraan de bevolking hooge waarde hecht. De niet uitgegeven gronden beleven krachtens de Grondwet staatsdomein en besloegen in 1880 volgens de officiëele opgaven der Britsche Regeering een uitgestrektheid van 5.400.000 morgen of ruim 1800 plaatsen, waarvan nauwelijks een vierde is opgemeten. Voegt men daarbij de nog geheel onafgebakende terreinen, en ongeveer 1400 erven of dorpsgronden ter grootee van een half morgen, waarop de staat eveneens aanspraak maakt, dan blijft nog een grondgebied van ongeveer 9,000,000 morgen ter beschikking der regeering. Wanneer men eindelijk bedenkt, dat de 10 à 11000 reeds uitgegeven plaatsen, die op eene uitgestrektheid van 25.762.000 morgen worden geschat, nauwelijks voor de helft in cultuur zijn gebracht en, waar dat wel het geval is, voor niet veel meer dan gemiddeld 5 morgen per plaats zijn bebouwd, dan gevoelt men welk een schier onmetelijk terrein voor bebouwing overblijft. Elke berekening van de waarde der domeinen komt mij uiterst onzeker voor; in 1880 werd zij naar lagen maatstaf op ƒ 4.000.000 geschat. Intusschen blijkt uit een onlangs openbaar gemaakten staat van den koopprijs der gronden op verschillenden tijd gedurende de laatste 25 jaren, opgemaakt door den registrateur van acten te Pretoria, dat de gemiddelde waarde der ingeschreven eigendommen nagenoeg verviervoudigd is.

Veel minder dan de landbouw heeft de mijn-ontginning te beduiden. De steenkolenbeddingen strekken zich van Newcastle in Natal door het oostelijk deel der republiek tot Lijdenburg uit en bevinden zich veelal zoo dicht aan de oppervlakte, dat zij op menige plaats boven den grond uitsteken, terwijl de hoedanigheid, blijkens de onderzoekingen van Engelsche ambtenaren,

bijna gelijkstaat met die der beste kolen uit Wales en meer dan 78 % koolgehalte bevat; toch is slechts op eene enkele plaats eene stelselmatige ontginning beproefd, waarvan het product te Kimberley met winst wordt afgezet.

Evenals de steenkolen, wacht het ijzer op de nijvere hand des menschen; vooral in het noordoosten zijn groote hoeveelheden ijzererts, o.a. twee ijzerbergen, ontdekt, waaruit tot heden alleen de inlanders met zekere behendigheid wapenen en werktuigen wisten te smeden; toch wordt ook hiervan de hoedanigheid hoog geroemd.

Lood en zilver komen in aanzienlijke hoeveelheid vereenigd voor en worden in Marico, in het westen des lands, met voordeel door eene Engelsche firma ontgonnen; de verhouding van zilver tot lood in het erts is zeer gunstig en ook hier wordt het metaal nabij de oppervlakte gevonden.

Over de toekomst der goud-industrie luiden de berichten niet eenstemmig. De aanwezigheid van goud was reeds lang deels bekend, deels vermoed. In 1873 veroorzaakte de ontdekking van alluviaalgoud in Lydenburg een plotselingen toevloed van gelukzoekers, die vol hoop aan het werk togen, doch slechts voor een gering deel hunne verwachtingen vervuld zagen; staatkundige verwikkelingen, gebrek aan water en arbeiders baarden bittere teleurstellingen. Ook elders geschiedde hetzelfde op kleiner schaal. Daarentegen werd later het bestaan van goudkwarts bevestigd en daarmede trad de kans op eene veel meer winstgevende en uitgebreide industrie op den voorgrond, waarvan de vooruitzichten volgens het eenstemmig oordeel der Engelsche deskundigen oneindig gunstiger schijnen. Dit blijkt ook uit de talrijke concessiën, die bij de regeering aangevraagd en gedeeltelijk verleend zijn. De aanzienlijke kapitalen, die voor eene eigenlijke mijn-ontginning noodig zijn, beloven evenwel geene voldoende renten, zoolang de voorwaarden voor haren bloei, inzonderheid goede wegen, zoozeer ontbreken.

Intusschen kan het niemand verwonderen, dat de regeering den toevloed van gouddelvers met geene onverdeelde ingenomenheid gadeslaat. De bittere ervaring bij de diamantmijnen van Kimberley opgedaan had haar geleerd, welke ongunstige elementen zich alzoo binnen de grenzen verzamelen en welke noodlottige gevolgen daaruit kunnen voortvloeien. De handhaving van wet en orde onder eene menigte gelukzoekers van heinde

en ver bijeengestroomd en slechts door winstbejag binnen eene enge ruimte vereenigd, kon de krachten eener burger-regeering wel eens te boven gaan: en welk een kostelijk voorwendsel voor Britsche inmenging zou de minste aarzeling of tegenspoed niet opleveren! Dit verklaart reeds op zich zelf den schroom, waarmede de Transvaalsche regeering blijkbaar deze zaak behandelt. Van daar het groot gewicht der wet van 1883 op het bestuur der goudvelden, waarbij de staat zich den eigendom van en het mijnrecht op alle edele metalen, behoudens verkregen rechten, voorbehoudt. De regeering heeft mitsdien het recht de goudvelden, voor zoover zij staatsdomein zijn, hetzij onder het bestuur van bezoldigde goudcommissarissen als open delverijen voor een ieder tegen betaling van zekere licentie open te stellen, hetzij in concessie aan particulieren af te staan. De privaateigenaar van goudhoudende gronden heeft de voorkeur tot het erlangen van zoodanige concessie, doch is verplicht, indien hij daarvan geen gebruik wil maken, zijn eigendom tegen taxatieprijs aan den staat over te dragen; evenwel kan de staat hem ook vergunnen delvers op zijne gronden toe te laten, wier licentiegelden alsdan tusschen den staat en den eigenaar verdeeld worden. Door deze belangrijke wet zijn geenszins alle bezwaren uit den weg geruimd, maar is desniettemin voorloopig een eind gemaakt aan de ontginning in het wild en aan den staat zijn rechtmatig oppertoezicht en het genot van stijgende inkomsten verzekerd.

Vraagt men naar de oorzaak der verbazend geringe ontwikkeling van land- en mijnbouw, dan ligt de schuld voor een deel in den aard der bevolking, die dun gezaaid en bij uitstek zelf genoegzaam, geen rijkdom of weelde begeert; meer echter in het gemis aan de noodige arbeidskrachten, die bij de Kaffers slechts gebrekkig en ongeregeld te vinden zijn; maar en bovenal in het gebrek aan de onmisbare verkeerswegen en hulpmiddelen, dat eene ontginning op breede schaal en den afvoer naar eene voordeelige markt onmogelijk maakt. Hoe kunnen landbouw- en mijnproducten, die veelal tot de zwaarste en meest volumineuse artikelen behooren, - men denke bijv. aan de steekolen - honderden mijlen ver per ossenwagen over een oneffen terrein vervoerd worden zonder elken voordeeligen afzet onmogelijk te maken? Geen twijfel, of eene enkele markt, die door hare verbinding met het wereldverkeer een voordeeligen handel in het leven roept, zou de bevolking verdubbelen en hare on-

verschilligheid door een heilzamen arbeidslust vervangen. Alsdan kan de Transvaal in meer dan een opzicht de voorraadschuur van gansch Zuid-Afrika worden.

Het ligt voor de hand, dat waar de productie der grondstoffen zoozeer in hare kindschheid verkeert, van hare bewerking nog minder kan verwacht worden. Industrie ontbreekt dan ook schier geheel; wat zij worden kán, is evenwel duidelijk.

Iets gunstiger is het gesteld met den handel, die hier en daar, vooral op de grenzen van den Oranje-Vrijstaat, nog wel den vorm van ruilhandel aanneemt, maar desniettemin een gestadigen vooruitgang aanwijst. Uitgevoerd worden vooral tarwe, tabak, vee, huiden, wol, struisvederen, en enkele andere artikelen, die uit het bovenstaande gemakkelijk zijn af te leiden; terwijl nagenoeg alle bewerkte artikelen, zelfs de sigaren van de uitgevoerde tabak vervaardigd, worden ingevoerd. Volgens een verslag der Kamer van Koophandel te Pretoria, dat in 1880 op verzoek van het Britsch bestuur werd samengesteld, zou de totaal-invoer wel £ 1,000,000 bedragen en den uitvoer tweemaal overtreffen. Eene staatscommissie tot onderzoek van de opbrengst der invoerrechten van 1883 meende dit cijfer nog als juist te mogen aannemen, daar de vermindering tengevolge van het vertrek der Britsche troepen en ambtenaren ruimschoots werd opgewogen door de vermeerdering van den handel en de vertering der Kaffers. Dit laatste in vele opzichten verblijdend verschijnsel werpt een nieuwe lichtstraal in de onzekere toekomst.

Vatten wij het bovenstaande in korte woorden samen, dan blijkt dat de bodem der republiek nog onmetelijke schatten in zijnen schoot verbergt, die slechts arbeid en kapitaal vereischen, om ontelbare zegeningen van stoffelijken en geestelijken aard te verspreiden; zegeningen, die niet slechts den Transvalers maar den ganschen Nederlandschen stam ten goede kunnen komen.

Vestigen wij thans den blik op den financiëelen toestand der republiek, zoo rijzen terstond ernstige bezwaren. Eene vergelijking van inkomsten en uitgaven over eene reeks van jaren is vooreerst hoogst moeilijk wegens de groote zeldzaamheid der officiëele bescheiden, maar kan bovendien slechts weinig nut opleveren, wanneer men bedenkt, welke schokken de staat in de laatste jaren doorstond en hoe dientengevolge eenerzijds hoogst onregelmatige en buitengewone uitgaven plaats hadden, en aan

den anderen kant de ontevredenheid der bevolking zich meermalen in de weigering om belasting te betalen lucht gaf. Uit de opgaven van het Engelsch bestuur schijnt wel is waar te blijken, dat gedurende de eerste jaren van het bestuur van Th. Burgers de gewone inkomsten de gewone uitgaven overtroffen en eerst sedert 1874 eene minder gunstige verhouding ontstond, die ook later bleef aanhouden, maar dezelfde staten duiden niettemin eene aanzienlijke vermeerdering der gewone inkomsten aan en bewijzen om de genoemde redenen weinig of niets omtrent het draagvermogen van den staat. De eenige veilige gids schijnt de uitkomst van het financiëel beheer der laatst verloopen jaren; de rekening alzoo en niet de begrooting, omdat de kunst van begrootingen maken bezwaarlijk hoog ontwikkeld kan zijn bij mannen, die op financieel terrein evenzeer theoretische kennis als practische ervaring missen en bovendien in de cijfers van vroegere dienstjaren geen bruikbaren grondslag voor hunne ramingen vonden.

Reeds om de laatste reden hecht ik weinig waarde aan het feit, dat de begrooting van 1883 met een nadeelig saldo van bijna £ 50,000 sloot; trouwens de uitkomst deed dit verschil reeds beneden de £ 30,000 dalen, waarvan na aftrek van het voordeelig saldo van vroegere diensten nog geen £ 8000 overbleef. Wil men een voorbeeld van de schromelijke onbestemdheid dezer begrootingen, zoo verwijs ik naar een post voor de kosten van den oorlog tegen Mapoch groot £ 175,000, terwijl voor dezen, met nog andere buitengewone uitgaven op ruim £ 10,000 geschat, samen slechts £ 57,000 is uitgegeven. Intusschen bevat deze post eene *buitengewone* uitgaaf, maar in mindere mate vallen eveneens aanzienlijke verschillen tusschen raming en werkelijkheid der *gewone* uitgaven op te merken; zoo bijv. bleven de vaste salarissen £ 6815 beneden de raming. Wanneer men op dergelijke verschijnselen, die in nog grooter mate bij de ontvangsten voorkomen, acht geeft, wordt het verklaarbaar, dat begrooting en rekening hemelsbreed verschillen en de uitgaven, die op £ 363.816 geraamd waren, inderdaad £ 217.116 bedroegen, terwijl de ontvangsten, geraamd op £ 312.065, in werkelijkheid £ 188.533 opbrachten.

Vergelijken wij mitsdien de werkelijke uitkomsten van den staatsdienst over 1882 en 1883 - de cijfers over 1881 zijn mij niet bekend en voor ons doel van geen belang - dan blijkt

het volgende. De rekening over 1882 vertoont in ontvangst een bedrag van £ 263.524 tegenover een uitgaaf van £ 253.065 en levert dus een gering batig saldo. De rekening van 1883 daarentegen toont eene ontvangst van £ 188.533 tegenover een uitgaaf van £ 217.116 en sluit dus met een nadeelig saldo van £ 28.583. Deze schijnbare achteruitgang is evenwel volkomen verklaarbaar en geeft geen reden tot ongunstige gevolgtrekkingen. De meermalen vermelde Mapoch-oorlog toch, die gedurende de helft des jaars alle krachten inspande, vorderde vooreerst belangrijke uitgaven, maar belemmerde bovenal in hooge mate de inning der belastingen. Inzonderheid betrof dit de directe belastingen, die door de burgers verschuldigd zijn, doch thans ten deele werden kwijt gescholden in mindering der betalingen, die anders rechtstreeks ten laste van den staat zouden komen, alsook de hutbelasting der inlanders, die deels bij gebreke van een behoorlijken aanslag deels om staatkundige redenen niet volledig kon worden ingevorderd. De laatste alleen bracht bijna £ 50.000 minder op dan de raming bedroeg en ruim £ 7000 minder dan in 1882; dit laatste betrekkelijk gering verschil mag voorzeker als een gunstig verschijnsel worden beschouwd, daar het ingekomen bedrag geheel vrijwillig betaald werd en in een groot deel der republiek in het geheel niet kon ingevorderd worden. Men kan den noodlottigen invloed van dezen hardnekkigen opstand op de onderdeelen van het financieel beheer niet hoog genoeg stellen, doch omgekeerd niet licht overdreven voorstellingen maken van de heilzame gevolgen, die uit de volkomen onderdrukking moeten voortvloeien.

Het ligt buiten ons bestek de bijzonderheden der staatsfinanciën in het breede uiteen te zetten en de verschillende belastingen afzonderlijk na te gaan. Het is voldoende te vermelden, dat de belastingen gedeeltelijk direct van de burgers worden geheven, te weten: de reeds vermelde grondbelasting of *recognitie-penningen*, eene *hoofdbelasting*, die tot een vast bedrag van elken burger behalve van den eigenaar eener leenings-plaats wordt geheven, eene *spoorwegbelasting*, waarover later nog een enkel woord, en eene *wegbelasting*, die eveneens het karakter van een hoofdgeld draagt; - gedeeltelijk indirect, waaronder de *invoerrechten*, de *heerenrechten* bij overgang van vaste goederen, de *zegelrechten* en de *licentiën*, eene soort van patentrecht, den eersten rang innemen. Van den inlander wordt

rechtstreeks slechts eene heffing van elke hem toebehoorende hut gevorderd; deze toch stijgen in aantal, naarmate hij meerdere vrouwen koopt, en zijn dus een onbedriegelijk teeken van toenemenden welstand. Slechts enkele punten verdienen de bijzondere aandacht.

Vooreerst wekken de belangrijke sommen als *achterstallige belasting* op de begrooting voorkomende rechtmatige nieuwsgierigheid. Het kan niet ontkend worden, dat vele Boeren luie betalers zijn en inzonderheid hunne belastingen noode voldoen, wanneer zij tot persoonlijke dienstpraestatie jegens den staat verplicht worden of wel hunne ontevredenheid over de leiding der zaken op geene andere wijze kunnen openbaren. Laatstgenoemde grond heeft zoowel aan de latere periode van het bestuur van Th. Burgers als aan de Engelsche tusschenregeering groot nadeel toegebracht. De eerste reden heeft onmiskenbaren invloed uitgeoefend op de financiën der laatste jaren. Ontegenzeglijk laat de invordering der belastingen veel te wenschen over en geschiedt de betaling, althans der directe belastingen, grootendeels vrijwillig. Daarbij komt, dat vele belastingschuldigen, met name eigenaars van leeningsplaatsen, buiten de republiek gevestigd en alzoo geheel buiten het bereik van den fiscus zijn; van eene executie op de plaatsen kan toch nauwelijks eenig gevolg verwacht worden. Achterstallige belastingpenningen kunnen alzoo slechts door geduld worden verkregen. Er is echter een uitstekend middel om ten slotte het verschuldigde machtig te worden; overgang toch van vaste goederen kan niet plaats hebben, zonder dat alle op die goederen rustende lasten zijn af betaald; bij de stijgende waarde der eigendommen waarborgt dit eene schier volledige aanzuivering. Bij de hoofdelijke belastingen, waarbij dit middel niet werkt, is het achterstallig bedrag van geringe beteekenis. Eindelijk mag men volgens het oordeel van deskundigen de gegronde hoop koesteren, dat voortaan de bevolking hare verplichtingen jegens den staat met grooter nauwgezetheid zal vervullen, nu eene bittere ervaring haar de noodzakelijkheid van gehoorzaamheid aan de wetten heeft geleerd en eene populaire regeering in haren geest het land bestuurt.

Ten tweede eischt de *staatsschuld* eenige toelichting. Zij vordert een aanzienlijken post op de begrooting en bestaat uit vier hoofdelementen. Vooreerst is er eene schuld aan de Kaapsche Handelsbank wegens eene leening door Th. Burgers gesloten, om

het papieren geld buiten omloop te stellen; zij bedraagt thans nog £ 30,000 en vordert tegen eene rente van 6% eene jaarlijksche uitgaaf van £ 1800. Ten tweede sloot dezelfde president de bekende vijf percents leening te Amsterdam ten behoeve van den spoorweg Pretoria-Delagoa-baai, waarvan nog circa £ 80,000 overblijft; deze vordert aan rente en aflossing jaarlijks bijna £ 7000. Ten derde volgt de schuld aan Engeland, thans tot £ 250.000 verminderd, die binnen 25 jaren in annuiteiten moet worden afgelost en alzoo jaarlijks £ 15.000 vordert. Voegt men daarbij een onzekeren post ten behoeve der weeskamer, waarvan de gelden door den staat worden beheerd, zoo bedragen de kosten der staatsschuld jaarlijks bijna £ 30.000. Wanneer men in aanmerking neemt, dat bijna de helft van dit bedrag tot aflossing der hoofdsom strekt en de schuld zelve mitsdien jaarlijks vermindert, zoo kan dit bedrag moeilijk verontrustend genoemd worden; een vergelijking althans met den schuldenlast der naburige Britsche koloniën valt zeer in het voordeel der Transvaal uit.

Eindigen wij met de opmerking, dat een nauwkeurig onderzoek der staatsfinanciën den indruk geeft, dat eenerzijds de belastingen, inzonderheid de directe belastingen op de vaste eigendommen, voor aanzienlijke verhooging vatbaar zijn; terwijl daarentegen de kosten van het staatsbestuur, inzonderheid de traktementen der hoofdambtenaren, voor niet onbelangrijke beperking vatbaar schijnen. In beide opzichten zou een bekwaam financier, mits gesteund door de regeering, groote verbetering kunnen aanbrengen.

Eene breede beschouwing over de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling der bevolking schijnt overbodig. Hare karaktertrekken zijn in den laatsten tijd zoo menigmalen het voorwerp van uitbundigen lof geweest, dat het nauwelijks mogelijk is voor een kalm en onpartijdig oordeel gehoor te vinden. Mag men bezadigde personen gelooven, die jaren lang in hun midden vertoefden en lief en leed met hen deelden, dan verdienen zij evenmin vergoding als verguizing, maar vertoonen zij veeleer de kenmerken, die hunne afkomst en geschiedenis zouden doen vermoeden. Hunne vrijheidszucht, hun eenvoud, hunne godsvrucht vertoonen bij velen eene keerzijde in tuchteloosheid, ruwheid en bekrompenheid, terwijl persoonlijke eer- en hebzucht ten koste

van het algemeen belang helaas ook hier niet tot de zeldzaamheden behooren. Zullen de weinige belangelooze en intelligente leiders er in slagen de nationale deugden te zuiveren? Er is gegronde reden tot hoop, wanneer men overweegt, welke voortreffelijke kiemen voorhanden zijn en hoe weinig nog gedaan is tot haar ontwikkeling.

Het onderwijs, dat zich vooreerst wijselijk tot volksonderwijs bepaalt en de volksbeschaving van onderop wil aanvatten, kan een krachtigen invloed ten goede uitoefenen. Wanneer de jeugdige Transvalers het snedig woord van hunnen tegenwoordigen president ter harte nemen: ‘Wij hebben gezorgd, dat men niet meer kan zeggen: die laffe Boeren; zorgt gij, dat men niet meer kan zeggen: die domme Boeren’; dan zullen ongetwijfeld onverschilligheid en wantrouwen jegens eene beschaving, die zij eerst laat en zeker niet van de gunstigste zijde leerden kennen, plaats maken voor een diep besef van de schoone toekomst, die voor hun vaderland schijnt weggelegd, en van de tallooze zegeningen, die zij zich door eendrachtige inspanning kunnen verwerven. Geduld is daartoe echter een onmisbaar vereischte. Van elke overhaasting heeft de Transvaalsche Boer een natuurlijken afkeer en van overijlde stappen op den langen weg der beschaving is daarom niets dan onheil te wachten. Dat heeft de edele Thomas Burgers ondervonden, die ondanks zijne groote talenten, warme vaderlandsliefde en zeldzame belangeloosheid, de Boeren tegen zich in het harnas joeg, omdat hij hen huns ondanks wilde medesleepen naar het schoone doel, dat hij onwrikbaar voor oogen had, doch zijne landgenooten eerst na zijnen val zouden verstaan en waardeeren. Bovenal moet elke onvoorzichtige aanranding van de godsdienstige gezindheid, zelfs van de godsdienstige vooroordeelen, zorgvuldig worden vermeden.

Godsdienst is eene loot van edelen stam, zelfs zijn kleed is eerwaardig. Ruwe aanraking kan hem docden, doch ook tot fellen tegenstand prikkelen. Hoeveel te meer bij een volk, dat zonder beschaving, kunst of wetenschap in den godsdienst de eenige bevrediging zijner ideale behoeften vond en daaraan mitsdien met onverbrekelijke trouw en innige liefde was verknocht. Hoe verstandige mannen hebben kunnen vergeten, dat elke poging om dien godsdienst te verdringen of te beschaven oneindig meer kwaad dan goed moest stichten, schijnt onverklaarbaar. De godsdienst in zijn ouden beproefden vorm was de wortel van hunnen levens-

boom, hun kostbaarste schat, waarvoor zij meer nog dan voor hunne vrijheid leven en sterven veil hadden. Waartoe hun dien te ontnemen? Wat zou men hun in de plaats geven, dat in hun oog niet oneindig minder waarde had?

Daarvoor bestond ook geen enkele reden. Want men wane niet, dat de orthodoxie der Transvalers een hinderpaal zou wezen voor hunne ontwikkeling op stoffelijk en geestelijk gebied. Zij was veeleer de bron van al wat zij wisten en waren. Er is bovendien geen verdraagzamer volk ter wereld. De vrijheid, die dit echt Protestantsche volk eischt, gunt het evenzeer aan een ander. Men duldt, eert, ja bemint elkander ondanks alle dogmatisch verschil en niemand denkt er aan den vreemdeling lastig te vallen, mits deze omgekeerd den godsdienst der bevolking eerbiedige. Talrijke getuigenissen stellen dit buiten allen twijfel. Toen een Portugeesch hoofdambtenaar in 1869, dus vóór het zoogenaamd modern bestuur van Burgers, als Katholiek Pretoria bezocht, en bedenkingen maakte tegen het artikel der Grondwet, waarbij de Roomsche kerk onvoorwaardelijk was verboden, werd dit artikel door den Volksraad vrijwillig ingetrokken; een fundamenteel beginsel omtrent verband van staat en kerk bleek derhalve niet bestand tegen de internationale courtoisie der Boerenregeering! En wie mocht twijfelen aan de tegenwoordige gezindheid der invloedrijkste mannen, geve zich de moeite om de verhouding der deputatie tot de hoofden der anti-revolutionnairen hier te lande na te gaan; hij zal tot zijne verwondering ontwaren, hoe diep de kloof is, die gindsche oprechte Protestanten verwijdert van de politieke drijvers, die zich hunne geestverwanten noemen. In de Zuid-Afrikaansche Republiek heeft, Gode zij dank, de godsdienst zijn zetel in het gemoedsleven nog niet verlaten, om zich van de staatkunde meester te maken en den politieken strijd te vergiftigen ten koste van eigen leven.

Godsdienst en onderwijs, ziedaar de hoofdfactoren voor de toekomstige ontwikkeling van den volksgeest; nauw verbonden maken zij andere vooreerst overbodig, en vormen zij stevige onderpanden voor de duurzame ontwikkeling van Zuid-Afrika.

III.

Is het ons gelukt in het bovenstaande een zoo niet volledig, al-

thans getrouw beeld van den socialen toestand der Transvaal te schetsen, dan kunnen wij thans met eene korte beschouwing over de belangen en vooruitzichten der deputatie eindigen.

Hare lotgevallen in Engeland zijn bekend. Met zekeren achterdocht ontvangen, werd zij weldra de twistappel der partijen, doch slaagde er niettemin door onuitputtelijk geduld en kalme volharding in, een gedeelte van haar programma te verwezenlijken. De nieuwe conventie van 27 Februari 1884, geteekend onder voorbehoud van goedkeuring door den Volksraad binnen zes maanden, bekrachtigt grootendeels de conventie van 1881, doch verschilt daarvan in drie hoofdpunten. Zij verzekert vooreerst aan de republiek volkomen onafhankelijkheid in binnenlandsche aangelegenheden, maakt mitsdien een eind aan de betrekking van Britsch resident te Pretoria en erkent den veelbeteekenenden naam van Zuid-Afrikaansche Republiek. Ten tweede vermindert zij de schuld aan Engeland met een derde en bepaalt haar mitsdien op £ 250,000 tegen 3½ pCt. rente aflosbaar in 25 jaren. Eindelijk bewilligt zij in eene uitbreiding van grondgebied aan de zuidwestelijke grenzen, die echter geenszins een eind maakt aan de daar gerezen moeilijkheden. De deputatie is over dezen uitslag tevreden, doch het kan niet ontkend worden, dat het toezicht, hetwelk Engeland zich zoowel over alle buitenlandsche betrekkingen der republiek als over de naburige inlandsche stammen voorbehoudt, geenszins overeenkomt met den eisch van volstrekte souvereiniteit, die de republiek volkomen terecht blijft handhaven, en bovendien tot nieuwe verwikkelingen aan de grenzen kan leiden. Inmiddels heeft de deputatie met grooten diplomatieken tact de verantwoordelijkheid voor dergelijke eventualiteiten bij voorbaat uitdrukkelijk afgewezen, zoodat noch de toorn der besnoeide Kafferhoofden en Boerenvrienden Massouw en Moshette, noch de mogelijke botsing tusschen de Engelsche politie-commissarissen en de Stella-landers ooit voor rekening der republiek kan komen of haar eenige verplichting kan opleggen. Het is den Nederlander een aangename plicht, hierbij aan het lid der Tweede Kamer Jhr. Mr. G.J.Th. Beelaerts van Blokland eene rechtmatige hulde te bieden voor het aandeel, dat hij belangeloos in deze onderhandelingen heeft genomen.

Het hoofddoel harer komst in Nederland is van financieelen aard. Ongetwijfeld mag daarbij gevoegd worden de wensch om den dank van het Transvaalsche volk voor den in 1881 onder-

vonden steun te betuigen, doch hiertoe zou de deputatie voorzeker niet naar Nederland zijn gekomen, zelfs al mag men aannemen, dat deze erkentelijkheid zich niet tot enkele leiders bepaalt, maar tot de massa der bevolking is doorgedrongen. Ook is het stellig de oprechte wensch van sommige scherpzinnige mannen, om door taal- en geestverwantschap in Nederland en België steun te zoeken tegen den Engelschen invloed, die op het gebied der beschaving in Zuid-Afrika overwegend is, en inzonderheid den stroom der Afrikaansche jongelingschap, die in Europa eene hoogere vorming komt zoeken, van Engeland naar Nederland te wenden, ten einde voortaan tegen de Anglomanie der hoogere klassen een voldoend tegenwicht in de weegschaal te leggen, doch ook deze aangelegenheid is deels te ver buiten het bereik der meerderheid, deels te zeer van toekomstige beteekenis, om daaraan billijkerwijze eene te ruime plaats in het doel der deputatie toe te schrijven. Neen, de reden harer komst ligt geenszins in gemoedelijke of wetenschappelijke behoeften, doch in de bij uitstek practische belangen van stoffelijken aard, die op dit oogenblik aller aandacht in de republiek bezighouden. Het is daarom niet te verwonderen, dat de Zuid-Afrikaansche bladen met zeker ongeduld gewagen van de eerste uitvoerige berichten omtrent de verrassende ovatiën hier te lande aan de deputatie toegezwaaid, om terstond de vraag te stellen of het doel bereikt, d.w.z. het geld gevonden is. Deze houding verdient geen hooghartig verwijt. Geen ijdelheid en roemzucht dreef deze kloeke en ernstige mannen tot ons, doch de dringende nood van hun vaderland.

Het kan om die reden niet ontkend worden, dat de luidruchtige demonstratiën der laatste maanden ook eene schaduwzijde vertoonen. Inzonderheid was dit het geval, waar, gelukkig bij uitzondering, ons eigen land en volk minachtend bejegend werd, om den lof der Transvalers te luider te doen klinken en welhaast in aanbidding voor hen neer te zinken. Daargelaten dat zulk eene taal beneden de waardigheid is van elken Nederlander, verried zij in dit geval smakeloosheid en gemis van staatkundig doorzicht; smakeloosheid, omdat de gastheer zijnen gast niet eert door zichzelven te vernederen; gemis van politiek doorzicht, omdat geringschatting van Nederland door zijn eigen zonen te nauwernood bevorderlijk kan zijn aan de liefde en achting onzer overzeesche broeders. Doch zelfs waar

zulke wanklanken allerminst vernomen werden, moest de algemeene feestvreugde de Transvalers wel diep doordringen van den ernstigen wil, om de verlangde hulp te verleenen. Inderdaad zou de mislukking der zending na al het gebeurde niet alleen voor allen eene groote teleurstelling zijn, maar in Engeland rechtmatigen spot, in Zuid-Afrika eene verbittering en minachting te weeg brengen, die de pas gesloten vriendschap ernstig in gevaar zou brengen. Het gevoel toch van min of meer de rol van speelpop te hebben vervuld, is uiterst onaangenaam voor den forsch gespierden Afrikaner. Het is reeds daarom de dure plicht van iederen Nederlander, wien de eer des lands ter harte gaat, aan de voorstellen der deputatie zijne ernstige aandacht te schenken. Hierop althans hebben wij zelven hun aanspraak gegeven. Belangstelling en welwillendheid zijn wij hun schuldig ook bij het nauwkeurigst en scherpzinnigst onderzoek.

Het kan mijn doel niet wezen in bijzonderheden de plannen der deputatie te ontvouwen, doch eene algemeene toelichting is wellicht niet overtollig. Vol vertrouwen in de vriendschap en bekwaamheid harer Nederlandsche raadslieden, kwam zij met hen overleggen, langs welken weg het beöogde doel het best kon worden bereikt. Aanvankelijk stond het denkbeeld eener nationale bank op den voorgrond, die door den staat opgericht, ook in de loopende behoeften der schatkist zou moeten voorzien en evenzeer der maatschappij de noodige kapitalen zou kunnen voorschieten; daartoe werd een kapitaal van ƒ6.000.000 voldoende geacht en de Volksraad had mitsdien gemachtigd, om eene leening tot dit bedrag te sluiten. Voor den aanleg van den spoorweg Pretoria-Delagoabaai gaf men daarentegen de voorkeur aan eene concessie aan particulieren. Het viel intusschen aan de uitnemende deskundigen, die zich bereid hadden verklaard de deputatie als financiëele adviseurs ter zijde te staan, niet moeielijk haar te overreden, dat een omgekeerde weg de voorkeur verdiende; dat eene bank, waarvan men zich trouwens geen overdreven voorstellingen moest maken, veeleer zelfstandig naast de regeering moest staan en aan particulieren kon worden overgelaten, terwijl de spoorweg eene veel dringender behoefte was en als de slagader des lands onder den rechtstreekschen invloed der regeering moest blijven. Dientengevolge werden de oorspronkelijke plannen gewijzigd en zal in de eerste plaats eene poging worden gedaan

om eene spoorwegleening te sluiten, die uit den aard der zaak een grooter bedrag vordert. Hierover een enkel woord.

De Delagoa-baai is, zooals men weet, de natuurlijke haven der Transvaal en tevens de beste van geheel Zuidoostelijk Afrika. Een blik op de kaart toont dit terstond aan. De afstand van Pretoria naar Durban, de haven van Natal, waarover thans nagenoeg alle verkeer plaats heeft, is 414 Eng. mijlen; die van Pretoria naar Lourenço Marques ruim 300 mijlen, waarvan ongeveer een zevende op Portugeesch gebied[1)]. Onoverkomelijke hinderpalen biedt de weg in geenen deele, noch voor een rij- noch voor een spoorweg, ofschoon de doorsnijding van den Libombo-keten of Drakensberg, die het Portugeesch gebied van de Transvaal scheidt, eene berglijn noodzakelijk maakt. Geen wonder dat reeds de oude voortrekkers hunne blikken oostwaarts hadden gewend, ten einde den kortsten weg naar zee te banen en tevens onafhankelijk te worden van de meer zuidelijk gelegen Britsche kolonien. Menig Transvaler heeft bij die pogingen zijn vee en goederen, ja zelfs het leven, verloren. Bekend zijn vooral de onderhandelingen door Potgieter van Lijdenburg in 1843 en volgende jaren met zekeren Hollander Smellekamp gevoerd. Doch de eerste lading koopmansgoederen uit Holland bleek zoo slecht van hoedanigheid en zoo hoog van prijs, dat in 1848 uitdrukkelijk van allen verderen handel werd afgezien. Niettemin werd deze door de Boeren van Lijdenburg en Zoutpansberg met Portugeesche of Engelsche kooplieden te Lourenço Marques voortgezet en in Juli 1869 een eerste handelstractaat met Portugal gesloten. Weldra werden thans doo staat en particulieren pogingen aangewend, om een wagenweg aan te leggen, en in 1872 werd de eerste spoorweg-concessie aan zekeren Moodie verleend. Toen deze echter niet kon slagen in het vinden van kapitaal, stelde President Burgers den Volksraad voor, om van verdere concessiën af te zien en eene leening te sluiten, ten einde de lijn van staatswege te bouwen. Men kent den uitslag. Na eene mislukte poging om het benoodigd kapitaal van £ 300.000 in Engeland te vinden, sloot Burgers in December 1875 te Lissabon een nieuw tractaat met Portugal, waardoor de samenwerking der beide grensstaten op

1) Deze cijfers zijn ontleend aan de uitvoerige opgaven van Dr. Jeppe.

gunstige voorwaarden verzekerd scheen, en leende daarna een deel van het vereischte kapitaal in Nederland, waardoor hij een contract met eene Belgische maatschappij tot levering van het benoodigd spoorwegmateriaal kon sluiten. De spoorwegconcessie der Portugeesche Regeering werd door tusschenkomst van denzelfden Moodie op de Transvaalsche Regeering en door deze op eene spoorweg-maatschappij te Pretoria overgedragen; doch gebrek aan fondsen en de kort daarop gevolgde annexatie maakte aan het bestaan der maatschappij en de door haar gevoerde onderhandelingen een einde. Van het gansche veelbelovende plan bleef niets over dan eene aanzienlijke hoeveelheid spoorwegmateriaal, die deels te Lourenço Marques, deels te Vlissingen bleef liggen en later in zeer verminderden staat voor spotprijzen door het Engelsch bestuur werd overgenomen. Bovendien bleef eene spoorwegbelasting op personen en goederen tot betaling van rente en aflossing der leening rusten, die ofschoon geen spade in den grond werd gestoken tot den huidigen dag geheven wordt. Het Engelsch bestuur beval eene nieuwe opmeting der lijn en sloot een zeer voordeelig tractaat met Portugal; doch de trage voortgang van zaken wekte zelfs onder de zoogenaamde getrouwe onderdanen ernstige ontevredenheid. Het kan trouwens geene verwondering wekken, dat de Engelschen niet zeer warm met den bouw dezer lijn waren ingenomen, wanneer men in het oog houdt, dat de naijver van Natal en de vrees voor het verlies der hooge invoerrechten, die te Durban van alle voor de Transvaal bestemde goederen werden geheven, onder de beweegredenen der aanexatie geen geringe plaats inneemt. Hoe het zij de spoorwegzaak bleef rusten en de Portugeesche Cortes verwierpen nog bijtijds het ontworpen tractaat, toen de loop der omstandigheden eerlang het herstel eener onafhankelijke republiek deed verwachen.

Het blijkt alzoo, dat de bewuste spoorweg niet voor de eerstemaal wordt te berde gebracht. Integendeel hebben alle opeenvolgende regeeringen het allesoverwegend belang dezer onderneming beseft en meermalen huns ondanks erkend. Ook thans is het niet onmogelijk, dat onder de Boeren enkelen gevonden worden, die daarvan geen onvoorwaardelijke voorstanders zijn, omdat zij een toevloed van vreemdelingen verwachten, die niet allen even aangenaam is. Desniettemin is de geest des tijds, die dezen weg gebiedend eischt, om aan al de gebonden krachten

van land en volk hare natuurlijke ontwikkeling te verzekeren, machtig genoeg om elken geheimen tegenzin te overwinnen. De lijn zal komen en daarmede de vurigste wensch van alle oprechte vrienden der Transvaal worden vervuld. De eenige vraag is: door wien? Reeds melden Engelschen en Amerikanen zich bij de Transvaalsche en Portugeesche regeeringen aan, om op min of meer aannemelijke voorwaarden de begeerde concessie te verkrijgen. Is ondernemingsgeest en eigenbelang daarbij het natuurlijk hoofdmotief, achter de Engelsche aanvragen schuilt ongetwijfeld een politieke achtergrond, die door den invloed van het kapitaal wil herwinnen, wat door kracht van wapenen en zedelijken dwang werd verloren. Wie toch meester is van den spoorweg heeft de levensader der Zuid-Afrikaansche Republiek in handen en kan haar bij goeden wil even onschatbare voordeelen aanbrengen, als hij haar bij kwaden wil onberekenbaar nadeel kan berokkenen. Daarom mag de staat die lijn nooit uit de handen geven en getuigt eene tegenovergestelde meening van een eenzijdig doctrinair standpunt, dat hier de schromelijkste gevolgen zou kunnen hebben.

Onder dit voorbehoud wordt thans aan Nederland de gelegenheid geboden deze gewichtige lijn in handen te krijgen en zich den verbindingsweg te verzekeren tusschen de ‘ou natie’ in Europa en haar veelbelovende loot in het zuiden. Zal het de geheel eenige gelegenheid met beide handen aangrijpen en alzoo toonen nog iets te bezitten van den ondernemingsgeest der vaderen, die niet slechts op onmiddellijk voordeel bedacht, ook nieuwe wegen opende en grootsche doeleinden najoeg?

De omstandigheden zijn in menig opzicht gunstig. Portugal ontwikkelt nieuwe veerkracht en is tot samenwerking bereid. Het tractaat van 11 Dec. 1875, oorspronkelijk voor 20 jaren gesloten, verzekert beiden staten wederkeering vrijdom van in- en doorvoerrechten, doch vergunt aan Portugal te Lourenço Marques van alle voor de Transvaal bestemde goederen een invoerrecht van 3% of des noods 6% te heffen, indien het eerste onvoldoende mocht blijken voor de renten en aflossing der kapitalen, benoodigd voor spoorweg- en havenwerken op Portugeesch gebied; zijn deze kapitalen afgelost, zoo daalt het maximum tot 1½%. In Natal wordt daarentegen 7%-15% van allen invoer geheven, in de Kaapkolonie nog meer. Tevens beloofde de Portugeesche Regeering voor den te bouwen spoorweg op haar ge-

bied eene subsidie te verstrekken, gelijk aan de helft der kosten, benevens de noodige terreinen; de eventueele concessionaris zou verder gedurende 15 jaren alle materiaal voor den geheelen spoorweg vrij van rechten kunnen invoeren en de lijn uitsluitend mogen exploiteeren. Dergelijke voorrechten zou de Transvaalsche Regeering verleenen ten behoeve van de voortzetting der lijn op haar grondgebied. Dit tractaat, dat na het herstel der onaf hankelijkheid herleefde, werd in 1882 op verzoek der Portugeesche Regeering door den Engelschen suzerein geratificeerd met eenig voorbehoud omtrent de consuls en het gedeelte der lijn over het onafhankelijk gebied der Swazi-Kaffers. Dit laatste vervalt doordien de thans ontworpen lijn Swazi-land vermijdt. Thans is het aan de deputatie gelukt, behalve de bevestiging en verlenging van het tractaat voor eene reeks van jaren, tevens de zekerheid te erlangen, dat de door Portugal verleende concessie den aanleg en de exploitatie der geheele lijn geene ernstige bezwaren in den weg legt. Alles toont derhalve den oprechten wensch der Portugeesche Regeering naar eene vriendschappelijke verstandhouding met haar jongeren buurman. Geen wonder, want de handel harer kolonie hangt geheel van den verbindingsweg met het binnenland af; wat Durban is kan Lourenço Marques in veel ruimer mate worden.

Ook van elders is hulp te wachten. De Vlaamsche patriotten grijpen juichend de gelegenheid aan om eene nationale onderneming op touw te zetten en met de vereenigde krachten der twee Hollandsche staten van Europa de beide zuster-republieken in het zuiden te hulp te komen en den weg te banen, waarlangs allen elkander zullen ontmoeten en wederkeerig steunen in de werken des vredes. De vier vlaggen, die in den laatsten tijd zoo menigmaal vereend wapperden, kunnen aldus een veel beteekenend voorteeken worden. De koningen van België en Portugal hebben persoonlijk getoond de beteekenis der toekomst te beseffen en de afgevaardigden der republiek in het openbaar geëerd. Zal de Nederlandsche Regeering nog tijdig inzien, dat het in de eerste plaats op haren weg ligt een consul te Pretoria te benoemen en alzoo tot de grootsche onderneming mede te werken, voor zoover dit binnen haar vermogen ligt? God geve, dat het volk en regeering niet ontbreke aan de noodige geestkracht om deze gelegenheid aan te grijpen, ten einde aan handel en nijverheid, taal en letterkunde, godsdienst en zeden, kortom

aan alle stoffelijke en geestelijke vermogens van ons dierbaar vaderland een schier eindelooze ontwikkeling te verzekeren.

De overtuiging, dat het financiëele vraagstuk alle andere beheerscht, maakt het onmogelijk ook bij het hooger onderwijs, bij de emigratie en bij andere belangcn stil te staan. Genoeg, dat de Regeering bereid is mede te werken, om de bestaande bezwaren tegen de toelating der Afrikaansche jongelieden aan onze universiteiten op te heffen en dat bovendien andere plannen overwogen worden, welke het verlangde doel kunnen doen bereiken.

Utrecht, 24 Mei.

J. DE LOUTER.

Een heldenleven.

II. *Gordon in Centraal Afrika.*

Wie Godt zijn belofte hout, En betrout Op den troost der oude vadren, Toont dat hij zijn' oirsprong nam Uit den stam, Daer de stammen om vergadren. VONDEL.

Toen Gordon in 1865 uit China in Engeland was wedergekeerd, voldeed de Britsche regeering aan den wensch van prins Kung, dat zij den Engelschen officier beloonen zou, die het groote China van den ondergang had gered. Reeds in 1864 was hem zijn aanstelling tot Luitenant-kolonel der genie gezonden; hij werd met het ridderlint van de Bath-orde gedecoreerd en de versterking en verdediging van Engelands hoofdstad werden den nog jongen officier opgedragen. Zes jaren lang woonde hij als 'Commanding Royal Engineer' te Gravesend, terwijl onder zijn toezicht de forten werden gebouwd, die den toegang tot Londen langs den Theems versperren moeten. Hoe hij deze jaren doorbracht wordt door den Heer Hake beschreven[1]. Hij ging niet uit op diners en feesten, en weigerde al de uitnoodigingen der groote wereld in Londen, die hem hulde wilde bewijzen voor wat hij in China deed. Hij was even onvermoeid werkzaam als hij tijdens den oorlog was, en als hij, na tot over de knieën in het water te hebben gestaan, van

1) The story of Chinese Gordon, bij A. Egmont Hake, pag. 222-229.

de in aanbouw zijnde forten te huis kwam, wijdde hij zijn tijd en krachten aan hen, die hulp en leiding behoefden.

'Zijn leven in Gravesend' schrijft Hake, 'scheen der wereld een leven van zelfverloochening en zelfontzegging, maar voor hem was het een tijd van geluk en vrede. Hij leefde geheel voor anderen. Zijn villa was beurtelings een school en een gasthuis en geleek meer op de woning van een zendeling dan op het huis van een kolonel der genie. Armen, zieken en ongelukkigen waren hem steeds welkom. In kinderen, en vooral in jongens die op zee wilden gaan, had hij steeds een ongemeen welbehagen. Velen redde hij uit verlaging, hij reinigde en kleedde hen en gaf hun weken lang huisvesting. Voor hun welzijn richtte hij een avondschool op waar hij onderwijs gaf, wat hij met evenveel vuur en geestdrift deed als leidde hij hen als soldaten ter overwinning. Hij noemde hen zijn koningen' - in herinnering aan de Chineesche Wangs - en aan velen bezorgde hij aanstellingen op schepen. Toen een zijner vrienden hem vroeg, waarom er zoovele spelden geprikt waren op een groote wereldkaart, die boven zijn schoorsteenmantel hing, zeide hij, dat hij al zijn jongens in gedachte op hun reizen volgde - dat hij steeds de spelden verzette naarmate ze verder gingen en dat hij dag aan dag voor die knapen bad.

De jongens hadden de hartelijkste vereering voor hem, en op de schutting om zijn tuin kon men, met krijt of verf geschreven, vaak de woorden lezen: '*God bless the Kernel*!' (God zegene den kolonel!) Eindelijk kwamen er zoo vele jongens, dat zijn huis hen niet meer bevatten kon, en toen ging hij hen 's avonds in de havelooze school onderwijs geven. Het deed goed te zien met welke aandacht de wilde scholieren aan zijne lippen hingen. Hij maakte zich tal van vrienden zoo in gasthuis en werkhuis als in de armenbuurt. Vele stervenden zonden om hem, en nooit weigerde hij te komen. Van *prayer-meetings* en alle vereenigingen en vergaderingen, waar men zich opwindt door *speeches* en woorden, doch niet handelt, wilde hij niets weten. Hij gaf zijn geld aan de armen, en hield alleen het onontbeerlijke voor eigen gebruik, daar hij de voorschriften van het Evangelie niet alleen zeide maar toonde te gelooven. Daar hij tevens steeds opgeruimd en vroolijk was, als commandant der genie voortreffelijk zijn plicht deed en zoo klaarblijkelijk kinderlijk oprecht geloofde, gaf de mystieke neiging zijner ziel een eigen-

aardige bekoorlijkheid aan zijne woorden en daden, en zijn officieren en manschappen eindigden steeds met hun zonderlingen Christen-Hoofdman hartelijk te eeren en lief te hebben, al hadden ze ook in het begin groote moeite om een kolonel te begrijpen, die zoo frisch en openlijk zijn godsdienstige overtuiging niet door woorden maar door daden beleed. Wat hem zoowel onder zijn officieren en soldaten in Engeland, als onder Chineezen, Negers en Arabieren harten wint, is dat hij altijd opgeruimd en gelukkig is. Vol humor, ziet hij steeds de grappige, dwaze zijde der zaken. Zijn humor houdt zijn godsdienst frisch, onbedorven en vrij van dweepzucht en overgevoeligheid. Van weinig dingen heeft hij grooter afkeer dan van de vroomheid die deftig, zuur en wrang is, die anderen verdoemt en altijd zucht en weeklaagt. Dit gevoel van afkeer drukte hij eens uit in een brief aan zijne zuster, dien hij schreef, terwijl hij, omgeven door ontevredene officieren, verraders en muiters, in groot gevaar verkeerde in Afrika.

> Waarom gaan zoovele menschen om als begrafenisbidders en maken ze zich zelven tot zulke toonbeelden van ellende?
> Dit kan alleen komen door ontevredenheid met het Godsbestuur, want alle dingen worden door Hem geregeld. Dat ‘ze niet gelukkig kunnen zijn, terwijl er zoo veel leed in de wereld geleden wordt’, is allemaal onzin, want ze beminnen werkelijk hun natuurgenooten zoo hartelijk niet; anders toch zouden ze hun liefde toonen door wat meer voor hen te doen. Het is ontevredenheid en anders niet. Zie slechts wat *Watson on Contentment* dienaangaande zegt. Maar ‘ik ben zoo mat en moede’ heet het. Moede van wat? Van luiheid, misschien. Niemand heeft reden om werkelijk mat en moede te zijn, indien zijn hart in harmonie is met God en hij gezond is. Ik ben dit alles hier zoo moede als het zijn kan, maar dat komt omdat ik ontevreden ben over al de beproevingen welke ik onderga, welke echter geen beproevingen zouden zijn, indien ik ze maar van de goede zijde opvatte. De azijn-zure, wrange gelaatsuitdrukking onder ons behoorde door de regeering zwaar belast te worden. En indien men nu nog goed deed door zoo jammerlijk droevig en zuur te kijken, zoude ik zeggen: wees zoo jammerlijk mogelijk; maar het doet geen goed; het stoot enkel lieden terug die geneigd zijn de wereldsche zaken te nemen zoo als ze zijn. Indien ge twee personen neemt, waarvan de een is wat men een wereldsch mensch en de andere wat men een godsdienstig mensch noemt; en ik dan zie dat de een het goede en het kwade neemt zoo als het komt, door zijn of haar best te doen om het kwade te

> verminderen en te verzachten, terwijl het goede toch genoten wordt; terwijl de ander den last der wereld draagt, of in ijdele inbeelding gelooft te dragen, intusschen steeds jammerend en altijd ontevreden, dan geloof ik dat de een - al leest hij den bijbel zelden en al weet hij weinig meer dan dat hij niets gedaan heeft en niets doen kan om Gods genade te verdienen - liefelijker is in Gods oogen dan hij die het sombere leven lijdt, al leest en bidt hij nog zooveel.
> 'Zoo en zoo is dood!'
> 'Wie veroorzaakte den dood of liet dien toe?'
> 'God!'
> Welnu indien ge tevreden zijt met Gods bestuur, en gij gelooft dat de toekomstige wereld beter is dan deze, zoo hebt ge geen reden voor diepe droefgeestigheid, en dit geldt van elke gebeurtenis waarover gij treurt. Indien wij gelooven, moeten wij het toonen door openlijk te erkennen dat wij Gods raadsbesluiten goedkeuren.
> Ik ben van meening dat zoo wij de twee partijen in het groot nemen, de wereldsche lieden - *let wel, dus genoemd door hun godsdienstige broederen* - Gode welbehagelijker leven dan de *godsdienstige menschen - let wel, dus genaamd door hun wereldsche broederen*. Nu heeft men wel is waar ook nog de ware godsdienstige en de ware wereldgezinde lieden, en mijn opmerking heeft op hen natuurlijk geen betrekking, doch ik ben niet in staat hen te schiften.

Gordon's godsdienstige overtuiging en het geloof dat hem bezielt en sterkt, zullen het best gegrepen worden, indien wij zijn daden en brieven voor hem laten spreken. Hij wist niet dat een woord zijner brieven ooit onder de oogen van het publiek zou komen en hij geeft zich daarin geheel.

In 1871 zond de Britsche regeering kolonel Gordon als lid der Europeesche Donau-commissie naar Galatz, de Rumeensche havenstad aan den Beneden-Donau. Toen het in Gravesend bekend werd dat de commandant der genie de stad verlaten zou was het leedwezen hierover algemeen. Het locale dagblad zeide onder anderen:

> 'Zijn vertrek zal door velen als een persoonlijke ramp gevoeld worden, want hij was onvermoeid in weldoen. Zijn chariteit was ware chariteit, want ze wortelde in diep gevoel voor zijn medemenschen, in goedheid van hart; ze schuwde het licht der openbaarheid, doch daalde zachtkens neder als regen die 's nachts valt doch 's morgens niet opgemerkt wordt; men weet alleen dat de bloemen bloeien

> en zoeter geuren. Ieder wenscht dat het hem welga in zijn nieuwe betrekking, en wij aarzelen te minder om deze regelen te schrijven, omdat wij weten dat onze lof weinig genoegen zal doen aan hem, die met zijn hart gaf wat hij vermocht en niet op goedkeuring gesteld is.'

In Galatz was het Gordon's taak de monden van den Donau bevaarbaar te maken. Het diepe Sulina-kanaal, dat het aan groote schepen mogelijk maakt te laden en lossen aan de werven en steigers van Galatz en Braila, werd onder zijn toezicht gegraven, tijdens de twee jaren dat hij aan den Donau werkzaam was en hij de diepte van de monding van zes voet tot een en twintig voet vermeerderde. In September 1872 maakte hij aan de Britsche Ambassade te Constantinopel kennis met Nubar Pacha, den beroemden Egyptischen minister, die nu weder aan het bewind is. Deze staatsman vroeg kolonel Gordon of hij ook een hoofdofficier der genie kon aanbevelen om Sir Samuel Baker op te volgen als gouverneur der stammen in het boven Nijl-dal. Na kennis te hebben genomen van wat tot de taak van zulk een gouverneur in Centraal Afrika behoorde, en na rijp beraad bood hij zich in Juli 1873 zelf voor dien moeielijken post aan. De Britsche regeering gaf op verzoek van den Khedive de noodige vergunning en op het einde van het jaar vertrok Gordon naar Caïro, om in Soudan den slavenhandel te gaan bestrijden.

Wat is Soudan? en waarom werd Gordon's bijstand aldaar door de Egyptische regeering gevraagd? Het is nu vooral belangrijk iets te vernemen van het land, waar hij strijdend en lijdend de liefde won van het volk dat hij kwam redden, nu het weder in opstand is tegen Egypte en het lot van het ministerie Gladstone zoowel als het leven van duizenden en duizenden in Afrika afhangt van Gordon's hernieuwde poging, om het volk te bevrijden van de verdrukking van Egyptenaren en slavenjagers.

Soudan, d.i. het land der Zwarten, is een rijk van rivieren en vruchtbare vlakten, woestijnen en wildernissen, zoo groot als Britsch-Indië, dat, ten Noorden door Egypte en ten Zuiden door de meren aan den Equator begrensd, zich oostwaarts van den Boven-Nijl tot de Roode zee, en westwaarts onbepaald

ver uitstrekt, in vele gewesten verdeeld is en bewoond wordt door negerrassen, die door de Arabieren grootendeels tot den Islam bekeerd werden.

Soudan wordt door de woestijn als door een zee omgeven. Verder dan Wadi Halfa - men neme even een atlas ter hand, want men zal in de eerste maanden dien naam vaak lezen of hooren - strekte Egypte, zelfs in 's lands machtigste dagen, zich nooit voor aanmerkelijken tijd uit. ‘Wel zijn er bij Khartoum’, schrijft Gordon, ‘oude bouwvallen uit den tijd der Pharao's en te Merowa zijn enkele pyramiden, doch de bezetting dezer streken was van zeer voorbijgaanden aard. Waaraan was deze oogenschijnlijke onverschilligheid van Oud-Egypte te wijten? Aan de moeielijke toegangen tot het “land der zwarten”. Van Wadi Halfa zuidwaarts naar Hanneck - een afstand van 180 mijlen - strekt zich een dorre woestijn uit, die ook mijlen en mijlen ver oostwaarts en westwaarts van den Nijl zich in de verte verliest. De vaart door den stroom is langs dien afstand tevens door riggels rotsen bemoeilijkt. Het was de woestijn die de oorlogzuchtige, onafhankelijke stammen van Soudan gescheiden hield van de inwoners van eigenlijk Egypte: het is de woestijn die de Soudaneezen en Egyptenaren tot twee afzonderlijke volken gemaakt heeft, die niet de minste sympathie voor elkander hebben.’

De veroveraar, die de woestijn was doorgetrokken, zou aan het einde van zijn uitputtenden tocht de krijgshaftige stammen van Soudan tegenover zich hebben gevonden. Wel zou het Oude Egypte, dat over vloten beschikte, van Souakim aan de Roode Zee, naar Berber aan den Nijl hebben kunnen doordringen, ten einde dus Oostelijk Soudan aan te tasten, doch om zoover te komen, moet men eveneens - gelijk uit de geschiedenis der laatste maanden bleek - eerst een woestijn van 280 Engelsche mijlen doortrekken, en zoowel in die woestijn, als aan het einde er van, zou de veroveraar die moedige stammen hebben moeten weerstaan, wier onstuimige aanvallen, met lans en zwaard en schild, het carré der Hooglanders onder generaal Graham dezen winter verbraken, niettegenstaande het snelvuur van achterladers en mitrailleuses.

Het is dus de woestijn, welke oostelijk Soudan beschermd heeft tegen veroveraars die van de zijde der Roode Zee kwamen, zoowel als tegen hen die den Nijl opvoeren. Het is de woestijn, zoo

van Arabië als van Soudan, die de geschiedenis van Centraal Afrika begrijpelijk maakt, daar ze tevens die zwervende Arabieren leert kennen, die, met haar vertrouwd, dwars door de zandzee trokken, de negerstammen van Afrika onderwerpende en tot den Islam bekeerende.

Onwillekeurig heft men aan met Da Costa:

> ‘Wat wondren zaagt ge al niet, woestijnvorstin van 't Oosten,
> Een grond vereeuwigen, dien 's hemels vuren roostten
> Tot ééne onoverzienbre, één waterlooze zee
> Van golven steen en rots, tooneel van schrik en wee,
> Verlatenheid en dorst en zonder laafnis sterven! -
> Wat hebt ge al in die lucht, - die d'ademtocht doet derven
> Aan wat dáár adem zoekt - den stormwind vaak gezien,
> Zich als aan ketenen ontwringend; niet slechts dien,
> Waarvoor de reiziger 't gelaat verbergt in de aarde,
> Totdat de gruiskolom, die werv'lend zich vergaârde
> Bij 't loeien van den reus, voorbijgerold zal zijn!
> Nog andre schuddingen bestookten uw woestijn,
> Aloud Arabië! 't Zijn zulken, die de scharen
> Opdreven, uit uw schoot, van landveroveraren,
> *Hier*, langs uw noordergrens, trok Israël weleer,
> Omstuwd van teeknen Gods, naar 't erfland op en nêer,
> De veertig jaren door; - *daar*, twintig eeuwen later,
> Verhief de Saraceen met dweepend krijgsgeschater
> Zijn wapens, om aan de aard een half gekenden God
> Te brengen, en een keer in heel der volkren lot.’

Hoe en wanneer de Arabieren als landveroveraars het eerst in Soudan kwamen, om een keer in het lot der Afrikaansche volkeren te brengen, is niet volkomen zeker.

Birkbeck Hill verhaalt dat toen de Kruisvaarders hun aanvallen staakten op de Muzelmannen van het Arabische Schiereiland, deze, hun land overbevolkt vindende, begonnen te emigreeren. Een deel hunner ging den Nijl op en verspreidde zich toen in het Westen. Ze gingen niet verder Zuidwaarts dan 10° N.B. en volgens Gordon moet men de reden daarvan aan den kameel vragen. ‘Het Mahomedaansche geloof breidde zich niet verder naar het Zuiden uit’ schrijft hij, ‘dan de kameel bestaan kon.’ De tiende graad stelde de grens aan kameel en Islam. De Arabieren waren eerst gering in aantal en leefden met en onder de negerstammen. Weldra vermeerderden en

vermenigvuldigden ze echter, en nu begonnen ze invloed te oefenen over de stammen, die ze bekeerden tot den Islam.

Deze Bedouinen leiden nog steeds hun zwervend leven en houden zich tot den huidigen dag afgescheiden van de negerinboorlingen. Het volk van Soudan zegt dat de wapenrustingen der Arabieren afkomstig zijn uit den tijd van David, koning van Israël. Het is zeker dat ze niet in Afrika gemaakt werden maar lang geleden uit Syrië werden ingevoerd.

Gordon bevond dat tal van Arabieren nog gewapend waren met oude, tweesnijdende zwaarden, met een kruis tot handvat, gelijk de kruisvaarders gebruikten. Ook droegen enkelen nog het kettingharnas.

Deze kinderen der woestijn, die hun gewoonten, levenswijze, beschaving en wapenrusting dus sinds eeuwen onveranderlijk handhaafden, stichtten, toen de tiende graad ten Noorden van den Evenaar hun kameelen tegenhield, dwars over Noord-Centraal Afrika tot de Westkust een reeks Mahommedaansche staten. Dus werden Kordofan, Darfur, Wadi, Barnou en Sokoto gegrondvest, landen die bevolkt zijn door tot den Islam bekeerde negers, die gedeeltelijk geregeerd worden door Arabieren, welke van hen in gewoonten en levenswijze zeer verschillen.

Deze afscheiding tusschen de Bedouinen en de neger-inboorlingen, zoowel als het gebrek aan eenheid tusschen de tallooze negerstammen, die elkander beoorlogen, maakten de verovering van het land aan Mehemet Ali mogelijk, toen deze beheerscher van Egypte, zestig jaar geleden gesteund door de kracht, welke de moderne wapenen tegen lansen en zwaarden hebben, ten laatste de breede woestijnverschansing van Soudan verbrak. Toen de Egyptenaren - in Soudan steeds Turken genaamd - zich eenmaal aan de overzijde der woestijnen in het vruchtbaar land genesteld hadden, strekten ze hun macht voortdurend Zuidwaarts uit; de verovering volgde niet slechts den loop van den Nijl, maar Darfur in het verre westen werd onderworpen zoowel als landen die ten oosten der rivier aan den golf van Aden liggen.

Deze Egyptische veroveringen waren eigenlijk slechts roovertochten, daar de Turksche pachas met hun Bashi Bazoeks het volk niet onderwierpen, bestuurden en beschaafden, maar het enkel uitmergelden en onderdrukten, gebruik makende van hun schrik voor vuurwapens, hun onbekendheid met eigen kracht en moed en met de zwakheid en lafhartigheid der Egyptische dwingelanden.

De Egyptenaren richtten enkel hier en daar, op reusachtige afstanden van elkander, versterkingen op, waarin ze bezettingen legden van soldaten, die uit Egypte daarheen tot straf voor misdaden verbannen werden als naar een Afrikaansch Siberië. Deze wezens, van welke de meeste spoedig stierven, daar ze niet tegen het klimaat bestand waren, gingen als lafhartige duivels te werk onder de negers.

'Dit oostelijk Soudan, dat bloeien zou onder Engelsch toezicht,' zegt Sir Samuel Baker, zou zich nooit tot iets ontwikkelen of een stuiver opbrengen als het in handen der Egyptenaren was. Indien ge slechts gezien hadt wat ik in die vruchtbare streek aanschouwd heb - geheele landen die ontvolkt en verlaten waren omdat de Egyptische soldaten belasting hadden geïnd! Dit wil zeggen, dat ze de dorpen geplunderd, de vrouwen onteerd, de mannen mishandeld en een hel op aarde gemaakt hadden.

'Toen ik Soudan als gouverneur-generaal bestuurde, moest ik weldra al mijn Egyptische soldaten naar Caïro terug zenden; ze waren volkomen nutteloos, niets waard. Ik vormde nu een leger van zwarten. Ze waren prachtige soldaten, getrouw en gedwee als honden; doch even als met honden was de persoonlijke invloed van den meester de eenige band tusschen hem en hen. Plichtgevoel hebben ze niet, doch hun trouw aan den aanvoerder, wien ze leerden vertrouwen, kent geen grenzen. Mijn zwarten, die ik eigenhandig had leeren schieten, zouden voor mij door vuur en water zijn gegaan, doch onder een anderen bevelhebber zouden ze wellicht tot niets nut zijn geweest.'

Sir Samuel Baker, die vóór Gordon Soudan als gouverneurgeneraal in naam van Khedive Ismaël bestuurde, en daar negen jaren vertoefde, gewaagt in deze kenschetsing van de wijze waarop de Egyptenaren het land bestuurden, in het bijzonder van Oost Soudan.

Eer ik verder ga met mijn verhaal omtrent het verleden en den toestand van het land, waarheen Gordon gezonden werd als bevrijder en beheerscher, moet ik even, tot recht begrip van het verleden, het heden en de toekomst van Centraal Afrika, wijzen op het groote onderscheid tusschen Oost Soudan en West Soudan. Het laatste bevat verafgelegen dorre streken als Darfur, Kordofan, Bahr Gazelle en de provincie van den Evenaar, welke door groote stammen Bedouinen onder hun eigen

Sheiks bevolkt zijn en steeds meer dan half onaf hankelijk bleven van de Egyptenaren.

Ze werden nooit recht onderworpen en kostten steeds veel geld. Het land van Darfur en Kordofan bij voorbeeld is een reusachtige woestijn, met slechts hier en daar bronnen, enkele van welke slechts aan de stammen bekend zijn. Deze stammen van Bedouinen kunnen van twee- tot zesduizend ruiters op kameelen en paarden in het veld brengen. Ze vallen nu en dan de negerstammen aan, rooven slaven of ruilen katoen tegen slaven in bij andere Bedouinenstammen. Het zou zelfs der Engelsche regeering onmogelijk zijn daar den slavenhandel te verhinderen, tenzij ze de grens - door een reeks forten bewaakt - zuidwaarts schoof tot de grens der negerstammen. Het is in deze streek dat de Mahdi geboren werd en thans heerscht.

Doch oostelijk Soudan, dat is Soudan tusschen Nijl en Roode zee, is gemakkelijk te besturen en der moeite en kosten waard.

'Wie in Soudan over de rivier en de bronnen heerscht beschikt over het leven der inwoners; hem behoort de souvereinitei,' schrijft Sir Samuel Baker.

De besproeiing, zonder welke niets groeit, doch die in staat is de woestijn in een tuin te herscheppen, hangt van de rivier af. Het vee daalt tot den stroom om zich te drenken. Uit de bronnen hebben de Arabieren sinds vijfduizend jaren gedronken, en wie forten bouwt, welke de bronnen bestrijken, heerscht over het land.

Geen water, geen Arabieren!

Sir Samuel Baker wil dat de Engelsche regeering dit oostelijk Soudan besture, waar generaal Graham onlangs de duizenden van Osman Digna versloeg.

Hij geeft dit deel van Soudan den Witten Nijl tot westelijke grens, terwijl de oostelijke grens zou loopen van de grens van Abyssinië tot de Roode zee. Khartoum is de hoofdstad van deze streek, waarvan Cassala, Gillabet, Sennaar, Berber en Dongala de voornaamste middelpunten en grootste steden zijn.

Daar ieder het in Engeland eens is dat de regeering de kust van de Roode zee moet in haar macht hebben, en men eveneens erkent dat de Nijl niet geheel kan worden prijsgegeven, zal het, volgens hem, niet zwaar zijn het land tusschen deze wateren, waar Britsche kanonneerbooten varen, te besturen en te bezetten. En voor dat de Egyptenaren het land verniel-

den en beroofden, was deze tusschen Roode Zee en Witten Nijl gelegen streek, met uitzondering van enkele woestijnen, zeer vruchtbaar en welvarend.

'Wie Soudan prijs geeft, doet afstand van de graanschuur der wereld,' meent Sir Samuel Baker. 'Wie Khartoum aan zijn lot overlaat, verliest wat eens het rijkste handelsentrepôt der oude wereld worden zal. Indien Soudan in Engelsche handen ware, zou Engeland binnen enkele jaren geheel onafhankelijk zijn van de Vereenigde Staten, wat katoen en maïs betreft. Men kan zich bezwaarlijk een denkbeeld maken van zulk een land; de grond is vruchtbaarder dan woorden kunnen zeggen; de watertoevoer is oneindig, onuitputtelijk en het geheele rijk is doorsneden door twee groote waterwegen, den Blauwen en den Witten Nijl, langs welke men honderden mijlen ver kan stoomen. Ik heb vaak door verlaten dalen van het land gereden, waar de *dhurra* of maïs letterlijk hoog genoeg was opgegroeid, om een olifant aan het oog te onttrekken, en deze maïs groeit in het wild.

Ook Gordon, ofschoon hij het land voornamelijk uit een krijgskundig oogpunt bestudeerde, was getroffen door de weelderigheid van den plantengroei en den onbegrensden rijkdom van het Nijldal. Wanneer die streek in beschaafde handen valt, zal ze de rijkste zijn van het geheele werelddeel. Een bijna ongerepte grond, een tropische zon, het Nijlwater en een bevolking, die zeer vredelievend en gemakkelijk in omgang is.... zijn dit niet al de noodige elementen voor de productie van wat een industrieel land behoeft? Zoo goed wordt de waarde van dat land ingezien, dat ik zeer onlangs een zeer dringend aanbod kreeg van een Engelsch syndikaat, dat bezit wilde nemen van het wrak, hetwelk in Soudan overblijft, als Engelschen en Egyptenaren het verlaten. Het syndikaat stelde 12 millioen gulden tot mijn beschikking, om naar goedvinden te besteden, op voorwaarde enkel dat ik naar Soudan zou gaan, om daar in naam der Compagnie een regeering te vestigen. Ik weigerde, doch er zijn tal van mannen, die met beide handen zulk een aanbod zouden aannemen.'

Deze woorden leeren ons beseffen, waarom dit door woestijnen omringde vruchtbare rijk, zoo zeer de veroveringszucht opwekte der beheerschers van Egypte. Doch niettemin was het niet de

vruchtbaarheid van den bodem, waren het niet de rijke delfstoffen en het ivoor, die de Egyptische pachas met hun Turksche en Circassische soldaten steeds verder het land inlokten. Het is niet onmogelijk dat Mehemet Ali, toen hij zijn zoon Ismaël naar Soudan zond, plan had om handel en beschaving te brengen te midden der negers en Arabieren, maar weldra werd er aan handel niet meer gedacht en werd het rooven van slaven, en het afpersen van geld aan de ongelukkige inboorlingen het meest winstgevende werk geacht.[1] Een aantal Europeanen volgde het spoor der Egyptenaren. Kooplieden, zendelingen, avonturiers, wetenschappelijke reizigers, jagers trokken het 'land der zwarten' in.

Deze moedige mannen zeilden den Nijl op, trokken de woestijn door en verkenden het nieuwe werelddeel, aangetrokken door overvloed van ivoor en goedkoope slaven, of gedreven door de begeerte om negers tot het Christendom te bekeeren en de kennis van het aardrijk te vermeerderen. Een der pioniers was de Engelsche consul in Soudan, John Petherick, die in 1853 een handelsreis maakte langs de bovenwateren van den Witten Nijl[2)]. Uit zijn boek kan men vernemen dat in 1853 Egypte's macht zich nog slechts tot een honderd Engelsche mijlen bezuiden Khartoum uitbreidde, terwijl thans Egyptische garnizoenen belegerd zijn meer dan duizend mijlen verder. De versterkte posten werden dus pas in de laatste jaren uitgebreid tot de meeren Albert en Victoria Nyanza aan den Evenaar.

De Europeanen, die Soudan binnentrokken, zoekende naar ivoor, ontdekten weldra in het 'zwarte ebbenhout', in de negerslaven, voordeeliger koopwaar. Zich met Egyptische avonturiers verbroederend, drilden ze zwarte slaven tot soldaten, stelden die onder het bevel van Arabieren, en zonden dus expedities het binnenland in op de slavenjacht. Het boven-Nijldal, dat door de Egyptenaren de provincie van den Equator genoemd wordt, was het voornaamste terrein van deze afschuwelijke jachten. 'Ongeveer 1860 werd het schandaal zoo groot', schrijft Gordon, 'dat de Europeanen gedwongen waren hun posten en

1 Ismaël voerde bevel over een leger van 5000 Turken, Circassiers en Albaniers. Volgens Ehrenberg, den beroemden naturalist, was het een vreemd mengelmoes van soldaten, die op kameelen of ezels reden, en ieder nog een tweede lastdier hadden voor hun bagage. Slaven en vrouwen volgden in menigte.

2) Egypt, the Soudan and Central Afrika, by John Petherick.

factorijen te verlaten. Zij verkochten die aan hun Arabische agenten, en deze betaalden een schatting aan de Egyptische regeering. Feitelijk ontving de Khedive een commissie op het vangen en verkoopen van negerslaven. Doch de terugtocht der Europeanen, die niet langer den afschuw en de verontwaardiging van de beschaafde wereld durfden trotseeren, baatte den armen zwarten al zeer weinig. Integendeel. De Arabische slavenjagers, bevrijd van het toezicht van Europeanen, die toch nooit geheel verhard waren, gingen onmenschelijker en wreeder dan ooit te werk. Te Khartoum voorzagen ze zich bij de Europeesche handelaars van geweren en ammunitie, en de strijdbare negerrassen leverden hun woeste en moedige menschenjagers, die uitgebreide vruchtbare streken - waar hun eigen rasgenooten vreedzaam en gelukkig leefden aan de oevers der rivieren - verwoestten, geheele dorpen ontvolkten en de mannen, vrouwen en kinderen aan elkander geketend door de ontzettende zandwoestijn dreven naar zee, om hen daar in te schepen naar Caïro, Constantinopel en Arabië.

Uit hetgeen kapitein Speke, Dr. Schweinfurth, Sir Samuel Baker en Gordon als ooggetuigen[1)] verhalen van deze afschuwelijke slavenjachten, blijkt dat men de karavaan-wegen der slavenjagers overal kon onderkennen door het aantal doodshoofden en doodsbeenderen die aan weerszijden van het kameelpad de plaatsen aanwijzen, waar de ongelukkige vrouwen en kleine kinderen, uitgeput door vermoeienis, dorst en hitte, nederzegen en stierven of gedood werden.

Gordon beschreef het ontzettend lijden der geroofde slaven in woorden, die men niet zonder ontroering lezen kan. “Langs den geheelen weg van hier naar Shaka - het hoofdkwartier der slavenjagers - ziet men de plaatsen waar de slavenkaravanen halt houden; talrijke grijnzende doodshoofden liggen langs den weg! Hoevele duizenden zijn hier langs gevoerd! Ik hoor dat eenige districten geheel ontvolkt zijn, daar al de inwoners gevankelijk weggevoerd werden of van honger zijn omgekomen. Het is schrikwekkend aan het groote lijden te denken der dus weggeroofde menschen. Het water hier langs den weg is

1) ‘*What led to the discovery of the sources of the Nile*’, by Speke. ‘*The Heart of Africa*’, by Dr. Schweinfurth. ‘*Ismailia*’, by Sir Samuel Baker.

afschuwelijk, het stinkt zelfs wanneer men het frisch uit de bronnen ophaalt. Ik heb last gegeven om de doodshoofden, die hier in groote getale liggen, tot hoopen op te stapelen, als een herinnering voor het volk aan de wijze waarop de slavenhandelaars zich vergrepen hebben aan de inboorlingen."

Elders deelt hij mede dat van de slaven-karavanen soms drievierden op den weg van uitputting omkomen, terwijl de slavenjagers hun, die ziek zijn, den hals afsnijden of neerschieten. Nooit komt meer dan de helft levend uit de woestijn[1)].

De ellende, die deze slavenjagers veroorzaken, is onbeschrijfelijk groot. Al de Afrikaansche reizigers zijn het hieromtrent eens. De heer Birkbeck Hill haalt enkele hunner opmerkingen aan die dit bewijzen, doch het krachtigst hebben zeker de schrijvers gesproken, op wier boeken wij de aandacht vestigden: Petherick, kapitein Speke, Baker en Schweinfurth. "De gemeene, beestachtige handelaars van den Witten Nijl", schreef Speke in zijn boek: "*What led to the discovery of the sources of the Nile*", bedrijven gruweldaden, die beschaafde menschen niet gelooven kunnen. Geen eerlijke man kan langer in het land reizen of handel drijven, want de inboorlingen zijn dermate mishandeld, dat ze, als ze een vreemde zien, of wegloopen of vechten, naarmate van hun kracht en de omstandigheden.' Dr. Schweinfurth, die drie jaren doorbracht met de slavenjagers, verklaart: 'Twintig jaren geleden stonden er nog honderden dorpen der Dinka's langs den oostelijken oever der rivier. Als een gevolg van de onophoudelijke rooftochten van den slavenjager Mahomet Kher is de geheele Oostelijke oever in een woestenij veranderd. Er zijn nog overblijfselen en sporen die bewijzen, dat groote dorpen en uitgebreide bebouwde velden vroeger hier in de verlaten woestenij gevonden werden. De bevolking is met twee derden verminderd.'

En wie zijn de hoofdschuldigen aan de verwoesting van het geheele vruchtbare land der Dinka's? Hoort de getuigenis van Sir Samuel Baker, den oud-gouverneur-generaal van Soudan. Het zijn de hoofdambtenaren der Egyptische regeering. 'Dit land' schrijft hij, 'is geheel ontvolkt door de razzias, de strooptochten van de vroegere en tegenwoordige Egyptische

1) In Dr. Nachtigal's '*Reis van Bornou naar Baguirmi*' kan men dienaangaande ook bijzonderheden lezen.

gouverneurs van Fashoda, die slaven wilden hebben. Ik ben dikwijls te paard door het land gereden, en overal waar ik een kleine verhevenheid zag, wist ik zeker dat ik gebroken potten en pannen vinden zou, de overblijfselen van de vroeger zoo talrijke dorpen.' In 1864 had Baker het eerst den Victoria-Nijl bezocht en toen hij de rivier in 1872 wederzag, was zijn ontzetting niet te beschrijven. Toen ik het laatst dit land bezocht, schrijft hij in *Ismailia*, 'was het een volmaakte tuin, dicht bevolkt, alles opbrengende wat men wenschen kon. Talrijk waren de dorpen; boschjes platanen wuifden boven de steile rotsen langs de rivier en de inboorlingen waren net gekleed in het uit boomschors geweven doek van het land. Het tooneel is veranderd! Alles is een wildernis! De bevolking is gevloden! Geen dorp is meer over! Dit is het onmisbare gevolg van een bezoek der handelaars van Khartoum. Ze rooven vrouwen en kinderen, en maken een woestenij van het land waar ze de voeten zetten.'

Langzamerhand werden in Europa de gruwelen bekend, welke veelvuldiger dan ooit in Afrika plaats grepen, sinds slavenhandel en slavenjacht een Egyptisch gouvernements-monopolie geworden waren.

De verklaringen van mannen als Dr. Schweinfurth, die 'de onuitroeibare neiging tot handeldrijven in slaven van elken Turkschen en Egyptischen ambtenaar' brandmerkte, maakten diepen indruk; vooral in Engeland begon de volksverontwaardiging zich te toonen, doch de Turksche pachas, die Egypte besturen met de willekeur der Pharao's, hoorden onbewogen het noodgeschrei aan, tot de dreigende houding van hun eigen slavenjagers hun den schrik om het hart deed slaan.

Deze mannen, - waaronder Sebehr Rahama, die als een koning hof hield, en tal van sterkten en een groot leger had, het grootste opperhoofd was, - weigerden der regeering langer cijns te betalen. De Khedive, zijn macht bedreigd ziende door Sebehr, die sultan wilde worden van Darfur, werd een tegenstander van den slavenhandel en de luidklinkende philanthropie van den plotseling bekeerde stichtte vele Engelschen. De slavenhandel moet onderdrukt! De Khedive verklaarde dat Egypte het geheele Nijldal tot aan de meren van den Evenaar annexeerde en in 1869 werd door hem Sir Samuel Baker aangesteld als opperbevelhebber en gouverneur in het land der Zwarten

ten zuiden van Gondokoro. Sir Samuel, ofschoon tegengewerkt door de Egyptische ambtenaren, gaf den Arabischen slavenjagers een krachtige les, doch zijn expeditie was buitengewoon kostbaar voor de Egyptische schatkist. Hij had de benoeming voor drie jaren aangenomen en toen hij in 1873 aftrad, werd hij opgevolgd door Gordon, die met toestemming der Engelsche regeering de zware taak aanvaardde, om als gouverneur van de provincies van den Evenaar, orde en wet te doen zegepralen in de gewesten ten zuiden van Gondokoro, waar hij ‘de avonturiers die onwettigen handel dreven’ uit een jagen, en dwars door de provincie een reeks versterkingen oprichten moest. Hij kreeg tevens de opdracht, het vertrouwen der bevolking te winnen, en haar te overreden een eind te maken aan de oorlogen der stammen, van welke de slavenjagers gebruik maakten om slaven te rooven.

Vóór dat Gordon Caïro verliet, had hij de plannen van den Khedive doorzien.

‘Ik ben overtuigd dat ik de ware beweegreden der expeditie zien kan’ - schreef hij naar huis - ‘ik geloof dat het een boerenbedrog is om de aandacht van het Engelsche volk te paaien’. Maar tevens besloot hij, de macht hem geschonken te gebruiken tot zegen der inboorlingen, en zich niet te storen aan Turken, Circassiërs en Egyptenaren, nu hij gelegenheid had duizenden ongelukkigen te redden.

De Khedive bood hem 120.000 gulden per jaar aan en wilde dat hij als een satraap of pacha met een hofhouding aan den Evenaar regeeren zou, doch Gordon wilde slechts 24.000 gulden ontvangen, wel wetende hoe de Egyptische fellahs moesten onderdrukt worden voor elken gulden dien de Khedive besteedde. Om snel te kunnen reizen nam hij geen Europeesche bedienden mede, en van de Egyptische dienaars wist hij zich spoedig te ontslaan, daar ze al te gelukkig waren, toen hij hun vergunde terug te keeren. Een paar ellendige, lafhartige Egyptische aides-de-camp moest hij volkomen tegen hun en zijn wil medenemen. Zij waren in doodangst voor het land der zwarten, weenden en maakten misbaar, en hij had eerst eenige rust toen hij gelegenheid vond ook hen terug te zenden.

Gordon ging per stoomboot naar Souakim aan de Roode Zee, trok van daar met 200 soldaten in twee weken door de woestijn naar Berber, en zeilde toen in vijf dagen den Nijl op tot Khartoum.

De brief waarin hij zijn reis van de Roode Zee door de woestijn beschreef is verloren gegaan, doch nu voor geruimen tijd nog de aandacht der beschaafde wereld zich telkens weer vestigen zal op Souakim, kan het van belang zijn iets van deze stad en den weg van 280 mijlen te vernemen, die van daar door de woestijn naar Soudan's hoofdstad leidt.

De heer Gerard Rohlfs beschreef in de Weener *Presse* de stad, die hij een paar jaar geleden bezocht.

'Souakim,' schrijft hij, 'is een havenstad aan de kust, of eigenlijk gezegd dicht bij de kust der Roode Zee gelegen op 19° 8' noorderbreedte en 37° 24 oosterlengte. 't Is sedert kort een vermaarde plaats geworden, niet omdat de stad zoo buitengewoon snel in omvang en bevolking is toegenomen, maar omdat ze het punt van uitgang is voor Berber en derhalve tevens voor Khartoum en Egyptisch Soedan.

'Hoogst zonderling is de ligging der stad. Niet aan de Roode zee, maar op een kilometer afstands van de kust ligt ze. De natuur heeft een zeearm gedolven, die in zuidoostelijke richting ruim een kilometer diep landwaarts in zich uitstrekt, een breedte heeft van een honderdtal meters en eindigt in een ruim bassin, waarin een drietal eilanden liggen. Het bijna recht landwaarts in loopende kanaal en het ruime bassin, dat een meer mag worden genoemd, zijn zoo regelmatig gevormd als waren zij gegraven. Er staat 8 à 6 vademen water, zoodat de grootste stoomschepen vlak aan de eilanden kunnen ankeren.

Op het grootste eiland zetelt de regeering, daar heeft men de consulaten, het post- en telegraafkantoor en de Europeesche bevolking. Doch bij dit eiland ligt er een van geringere afmeting. Dat is de laatste woning der dooden; 't is de begraafplaats van Souakim. Het derde eiland is door middel van een dam met het eerstgenoemde verbonden; daar huist de inlandsche bevolking. Zij bewoont de voorstad Kef, die des zomers 3000, des winters 5000 zielen telt. Men treft er aan twee moskeeën, met slanke minarets, maar de christenbevolking heeft geen kerk of bedehuis.

De stad, dat is te zeggen het eiland waarop de gouverneur en de officiëele wereld is gevestigd, biedt den bezoeker, wien Oostersche steden niet vreemd zijn, niets bijzonders aan. Steenen huizen, groote en kleine, gebouwd op gelijke wijze als in

Egypte gebruikelijk is; om het “Plein” tal van koffiehuizen, benevens winkels, die allen sterken drank verkoopen. Komt men des avonds op het ‘Plein’, dan ziet men de gansche Europeesche bevolking aan tafeltjes voor de gastvrije woningen, die lafenis in den vorm van spijs en drank verschaffen. Zonder dat men zijn verbeeldingskracht behoeft op te wekken, kan men zich voorstellen, in een of ander Italiaansch stadje dicht bij de Middellandsche zee te zijn.

Heel anders is het gelegen met de voorstad Kef; dat is een belangrijke plek vooral voor den ethnoloog, want binnen het enge gebied dezer voorstad vindt hij gansch oostelijk Afrika bijeen. In hun volle oorspronkelijkheid treden ons daar tegemoet vertegenwoordigers van de trotsche donkerbruine Bisheri, die van hun bergland zijn afgedaald naar de kust, om de voortbrengselen hunner streken te verkoopen en Europeesche bewerkte waren daarvoor in te ruilen. Wild en woest is hun uiterlijk; ze zijn allen gewapend met werpspiesen, en leven nog zooals hunne voorvaderen gedurende duizenden van jaren hebben geleefd.

Wie zich voorstelt, dat Souakim tusschen de vlakke woestijn en de Roode Zee ligt, schept zich een denkbeeldig Afrika. Wie Souakim van de zeezijde nadert, ontwaart op den voorgrond een landschap, dat zich met het volste recht mag verheffen op evenveel natuurschoon als de Jura aanbiedt, wanneer men die aanschouwt van Wildegg in Aargau. Op den achtergrond een gebergte, dat ruim 2000 meter hoog zich verheft en welks schilderachtige schoonheid de vergelijking kan verdragen met de Zwitsersche Alpen.

Allerwege rondom de stad rust het oog op een groen tapijt, dat door tallooze mimosa's, calotropis procera en andere dergelijke planten wordt verlevendigd. Gedurende den regentijd wordt overal in 't rond gezaaid en geplant, en eenige Europeanen, meerendeels Grieken, bezitten hier hoeven, die rijke voordeelen opleveren.

Water is allerwege in overvloed voorhanden in den omtrek van Souakim. Men behoeft niet diep te boren om het helderste, heerlijkste water te zien opwellen in ruimen overvloed. Op een afstand van slechts 20 kilometer van de stad wordt de landstreek zeer bergachtig en in de enge dalen en kloven heerscht een weelderige plantengroei. In dit wild van-

eengereten gebergte huist meer dan een stam, die het rooverhandwerk uitoefent. De Egyptische regeering heeft tevergeefs beproefd die Bedouïnen to bedwingen of to verjagen en Engeland, dat niet zulke krasse middelen kan aanwenden als Egypte, zal hen niet ligt tot onderwerping brengen.'

Men leert de streek tusschen Souakim en den Nijl het best kennen uit het dagboek van kolonel J. Colborne, den laatsten Europeaan, die - voor dat de tegenwoordige opstand uitbrak - door de woestijn van Berber naar Souakim reed[1)]. Hij was verbonden aan den staf van Generaal Hicks, die door den Khedive was uitgezonden om in Sennaar de Arabieren van den Mahdi te weerstaan. Zwaar ziek geworden, kreeg hij bevel van den geneesheer om Soudan te verlaten, waardoor hij het ontkwam om met zijn generaal en 5000 man Egyptische troepen in November omsingeld en gedood to worden.

Verleden maand Juli zakte hij van Khartoum in vier dagen den Nijl of tot aan Berber, en ging van daar pal oost op een kameel de woestijn door naar de Roode Zee. Na een marsch van drie uur werd Pir Mahobé bereikt, waar overnacht werd en de waterzakken, welke de kameelen droegen, gevuld werden.

Hier begint de woestijn, een vlakte van roodachtig zand on kiezelsteenen. De bleeke, ziekelijke, geelgroene grashalmen en struiken verdwijnen weldra en een geheelen dag door stapten de kameelen voort door de ongebaande, eenzame vlakte, tot halt werd gehouden bij de zandduinen, welke het gevaarlijkste deel der woestijn uitmaken. 'De zonsondergangen van de woestijn zijn onvergetelijk', schrijft de kolonel. 'Ik heb de zon zien dalen in vele deelen der wereld, maar nooit is de grootschheid van het zoete uur, als de avondrust begint, mij zoo ontzagwekkend geschenen als in de woestijn. Het is treffender dan de zonsondergang op zee; dieper is het gevoel van eenzaamheid, en de rijke gouden tinten en tonen van de golvende zandvlakte, de doffe gloed en de koele paarsche schaduwen van de toppen en dalen der wilde ruwe bergen om ons heen, stemmen tot huiverenden eerbied.'

Op den morgen van den derden dag begon de tocht door

1) Eenige bladzijden er van worden gegeven in de *Cornhill Magazine* van 1 Mei.

het beweeglijke zand der duinen, waartusschen men zoo licht den weg bijster wordt. De kameelen zwoegden en worstelden door het zand dat meêgaf en bij elken stap diep onder hun pooten wegzonk. De hitte was bijzonder fel - want Juli is al zoo de ongeschiktste maand voor een reis door de woestijn - en dien dag was het *fata morgana*, de luchtweerspiegeling, zoo bedriegelijk mogelijk. ‘Voor mij lag een meer, zijn blauwe wateren fonkelden in de zon: ik zag groene eilanden met planten hoog begroeid, waarboven kasteelen, hooge torens en gekanteelde muren verrezen, naast glinsterende dorpen en lachende gehuchten - het geheele tooneel was betooverend schoon en in pijnlijke tegenstelling met het dorre zand, de onbarmhartige hitte en den versmachtenden dorst waardoor ik leed. Het is vergeefsche moeite dat men zich de oogen uitwrijft en zich zelf poogt to overreden dat het een illusie, eon zinsbedrog is. Wat men ziet is aanwezig, het bestaan er van kan niet geloochend worden; het is oogenschijnlijk stevig en tastbaar. Ge weet dat het u bedriegt en misleidt, doch de nauwkeurigste kennis der natuurwetten, welke het verschijnsel verklaren, baat u niet en wischt het beeld niet weg van uw oogvlies. Het is geen wonder dat de onwetende en onervarene door de zinsbegoocheling wordt overwonnen en met het leven voor de dwaling boet.’

Eenige jaren geleden kwam een geheele compagnie Egyptische soldaten om in deze woestijn, doordien de arme kerels, dol van durst, weigerden naar de waarschuwing der gidsen te hooren, en naar de meren snelden, die daar ginds tintelden van frisch, doorschijnend water. Ze gingen vender en vender, en hun beenderen liggen thans te bleeken onder de heete zon. De Arabieren noemen het verschijnsel *bahr esh sheitan* - ‘de duivels-zee.’

‘In den namiddag van den derden dag nam de hemel plotseling een grijze tint aan; de zon wend een bloedroode schijf; een zandwolk kwam aanrollen uit het: westen, en loeiende wierp de storm zich in een oogenblik op ons. Ik bedekte het gelaat met mijn *burnous*, om het tegen de stekende zandkorrels te beschermen. De kameelen strompelden links en rechts, verblind en hulpeloos, de Arabieren schreeuwden en riepen Ab-dàllah ter hulp - een sinds lang overleden *sheik*, then ze als een heilige eeren - de geheele karavaan was in verwarring en het zand overdekte alle kenteekenen van den weg. De kameeldrijvers

erkenden dra dat ze verdwaald waren, en eerst den volgenden dag bereikten wij weder harder grond en vonden wij het kameelpad terug. Nu bereikten wij de kleine oasis van O-Bâk waar 30 putten zijn met brak, bijna niet drinkbaar water. Even voor O-Bâk verrijst een groote granietklomp uit de woestijn. Het zand heeft het onderste gedeelte er van zoo afgeschuurd dat de rots peervormig is geworden.

Na O-Bâk verlatente hebben waadden wij nog een uur door het dikke zand, en bereikten toen een met kiezelzand bedekte vlakte, eveneens van boomen en water ontbloot, doch minder pijnlijk voor den reiziger. De vlakte versmalde zich tusschen de bergen; we doortrokken het sombere dal Berud, en hadden rechts van ons de hooge berg Jebel Gurrat. Dag en nacht werd doorgemarcheerd tot we verteerd door dorst te Ariab aankwamen. Mijn trouwe Bashi-Bazouks brachten mij een geitenvel vol gestolen melk, daar de Arabieren der woestijn nooit melk verkoopen uit bijgeloovige vrees, dat anders het vee sterven zal. Ariab is het liefelijkst plekje in de woestijn. Het bevat drie goed gemaakte putten vol zuiver water, onder hooge acacia's. Er is gras voor de kameelen en eenige Arabieren wonen hier. Den vijfden dag gingen wij door het kronkelende, nauwe dal van Wadi Yumga, tusschen hooge granietrotsen door, tot wij 's nachts de put van Roak bereikten. Den zesden dag trokken we 16½ mijl door de woestijn, steeds klimmende tot Kokreb, een groene oasis 2300 voet hoog gelegen. Over wilde heuvelen leidt nu een woeste bergpas tusschen dooreengeworpen rotsen naar O-Habale, waar een vlakte begint, die in een nauw dal eindigt, dat omhoog leidt tot het hoogste punt van den weg, 2870 voeten boven de zee, van waar de wateren westwaarts naar den Nijl, oostwaarts naar de Roode Zee loopen. Onbeschrijfelijk grootsch is de dalende bergweg van hier tusschen de rotsen, die, door een nog onbekende reden, zonder uitzondering, en welke oorspronkelijk hun kleur ook was, overtogen zijn met een koolzwart vernis. Deze geheele weg is woester en ontzagwekkender dan iets dat Gustave Doré uitdacht voor Dante's Inferno. We marcheerden acht uur door tot we den zevenden dag te O-Oched kwamen waar we water vonden. Zandvlakten, duinen en rotsachtige dalen volgen op elkander, totdat de weg steil omlaag slingert en wij, langs de bedding van bergstroomen, die twee keer per jaar met hun onstuimig water rotsklompen medevoeren, doch

nu droog waren, naar Souakim daalden, de witte, uit koraal gebouwde stad, die als een parel ons uit de zee toeglansde.'

Men heeft nu eenig denkbeeld van de woestijn, waardoor men een spoor wenscht te leggen, en welke Gordon met zijn 200 so ldaten doortrok, toen hij van Souakim naar Berber reed.

Berber is een verzameling leemen hutten aan den Nijl, slechts hier en daar afgewisseld door huizen van een weinig meer aanzien. Hooge acacias en palmen omgeven de vervallen stad. De vrouwen zijn gekleed in korte rokken van reepen leder, die zedig met korrels lood bezwaard zijn aan de uiteinden. In booten werd de Nijl nu in vier dagen opgevaren tot Khartoum. Tusschen Berber en Khartoum ligt aan den Nijl een dorp genaamd Shendy, dat bekend is als het tooneel van een ontzettend drama, dat in 1821 den grond legde tot den haat der bevolking van Soudan tegen de Turken, gelijk ze de Egyptenaren noemt.

Mehemet Ali had zijn zoon Ismail-pacha gezonden om schatting te eischen van Nimr, het opperhoofd der Shay-gyehs, die wegens zijn wreedheid den bijnaam droeg van 'Tijger van Shendy.' Ismail behandelde den Tijger met minachting en eindigde, toen hij bezwaren maakte, met hem een slag te geven met den langen steel van zijn *chibouk*. Onmiddellijk gaf Nimr toe; hij beloofde al het geëischte den volgenden dag te brengen. Nu riep hij zijn verwanten en getrouwen bijeen, wien hij zijn plan om wraak te nemen mededeelde. Kameelen, schapen, paarden, graan en dhurra (maïs) werden bijeengebracht en den pacha aangeboden, waarop een groot feestmaal werd aangericht ter eere der Egyptenaren. Tal van lekkernijen werd hun voorgezet en ieder kreeg een kan *merissa* (een dik bier uit maïs gebrouwen) naast zich. Terwijl zij vroolijk bijeen zaten naderden zachtkens de inwoners met fakkels gewapend, en staken de vlam in de groote bundels graan, maïs en veevoeder, die als schutting om de hut van den pacha waren opgehoopt. Ismaïl pacha poogde te ontsnappen, maar de vlammen beletten hem dit en hij kwam om te midden zijner getrouwe mamelukken.

Zijn schoonbroeder de Deftendar, die met zijn Egyptenaren juist Kordofan veroverd en uitgemoord had, trok naar Shendy, zoodra hij van den moord hoorde. Al de inwoners, kinderen, zoowel als vrouwen en grijsaards, werden door hem over de

kling gejaagd. De eenige die ontkwam, was ‘de tijger’ zelf, die in Abyssinië de wijk nam.

Deze Deftendar was een der gruwelijkste monsters, waarvan we melding vinden gemaakt, een waardige geestgenoot van den ‘hemelschen koning’ van China. Hij mishandelde en vermoordde de overwonnen bevolking van Kordofan, die te Obeid schuil genomen had, op de afgrijselijkste manier. Als een bewijs van zijn speelsche wreedheid jegens eigen onderhoorigen, kan het volgende dienen. Op het feest van de Bairam wen schten zijn dieuaren hem geluk en, naar oud gebruik, vroegen ze tevens om *backshiesh*. ‘Zeker, wat wilt ge hebben?’ antwoordde hij vriendelijk. ‘Wil uw Excellentie ons schoenen geven uit het pakhuis, we gaan sinds lang blootvoets.’

‘Met veel genoegen,’ antwoordt de Deftendar, ‘komt morgen vroeg ze slechts halen.’

Den volgenden ochtend liet hij al zijn dienaren naar de smidse brengen en daar met gloeiende ijzers beslaan.

Het is deze beul, die den onsterfelijken haat der Soudanezen tegen de Egyptenaren gewekt heeft, doch het is tevens zijn woestheid, zijn wreede onderdrukking van tegenstand en opstand, welke den Turken het prestige gaven, dat ze eerst in de laatste maanden in Soudan verloren, toen de krijgshaftige, moedige bevolking ontdekte dat ze verreweg de meerdere was van de lafhartige, zwakke Egyptenaren.

Gordon kwam den 13^{den} Maart 1874 te Khartoum aan, na den 9^{den} Berber verlaten te hebben. ‘De Egyptische gouverneurgeneraal van Soudan ontving uw broeder in vol uniform,’ schrijft Gordon aan zijn zuster. ‘Hij landde onder saluutschoten, terwijl de muziek der infanterie speelde. Het was een fraai tooneel. Den dag te voren had uw broeder zijn broek uit, en waadde hij door den Nijl, de boot voorttrekkende, in weerwil der krokodillen, die u nooit aanraken, zoolang ge in beweging zijt.’

Snel stroomt de groote rivier langs Khartoum, dat omgeven is door de wuivende pluimen der palmbosschen. Scherp tegen de blauwe lucht uit, strekken zich de bevallige, veruitstekende ra's van de voor anker liggende Nijlbooten.

De bemanning der booten bestaat uit Arabieren, wier huidskleur van lichte olijventint tot donker bruin overgaat.

‘De inwoners van Khartoum begroetten mij,’ schrijft Gordon

‘met een schel geluid, zoo schril en hoog als dat van bellen, doch niet onmuzikaal. De lucht hier is zoo droog, dat niets bederft of kwalijk riekt; alles verdroogt tot het hard is. Een doode kameel wordt een trommel gelijk.’

Kolonel Stewart, die op het oogenblik met generaal Gordon in Khartoum omsingeld is door de oproerige stammen, schreef in Februari van het vorige jaar korte opmerkingen over deze stad, welke er eenig denkbeeld van geven. Khartoum, de hoofden voornaamste stapelplaats van Soudan, is gebouwd op een dorre, breede vlakte die geheel zonder steenen is, op den westelijken oever van den Blauwen Nijl, en twintig minuten gaans boven zijn verbinding met den Witten Nijl. Daar de stad iets lager ligt dan het peil, dat beide rivieren bereiken wanneer de waterstand het hoogste is, heeft men een dijk van vijftien tot twintig voet hoogte gemaakt langs de oevers van den Blauwen Nijl, en een anderen, onmiddellijk achter de stad, om haar tegen de overstrooming van den Witten Nijl te beschermen. Wanneer de beide rivieren hun laagsten waterstand bereikt hebben, zijn ze van 600 tot 800 *yards* breed, en ze bevatten verschillende eilanden, die bebouwd worden. De Witte Nijl kan niet doorwaad worden, behalve op een paar plaatsen ver de rivier op, maar de Blauwe Nijl is doorwaadbaar op meer dan één plaats boven de stad. De Witte Nijl overstroomt het land links en rechts bij hoog water, maar de Blauwe Nijl doet dit niet omdat de oevers steiler zijn. In Khartoum's omgeving liggen vele kleine dorpen. Boven en beneden de stad verheffen zich kleine bosschen dadelpalmen en platanen en men vindt er ook groententuinen. Tengevolge van een onheugelijk privilegie betalen deze moesgronden geenerlei belasting. Met uitzondering van de oevers der rivieren is de geheele streek dor en zonder boomen. Gedurende het heete saizoen, van het begin van April tot het midden van November, is de hitte zeer fel; dooreen genomen is het in de schaduw van 90 tot 95 graden Fahrenheit. De regen begint gewoonlijk omstreeks het midden van Juli en valt nu en dan tot het midden van September. Doch de hoeveelheid water die nedervalt is zeer ongelijk in de verschillende jaren; soms valt er weinig of niets. In het regenseizoen wordt de dorre grond tusschen de rivieren overdekt met gras, dat zeer goed voedsel levert aan het vee. De rivieren beginnen te rijzen op den 1sten Juni en bereiken hun hoogste punt tegen het

begin van September. Ze blijven dan een veertien dagen lang op dezelfde hoogte, wanneer het water begint te vallen. Het koude weder begint ongeveer het midden van December en duurt tot het midden van Februari. Van November tot Maart heerschen hooge noordenwinden, terwijl men gedurende de andere maanden zuidenwind heeft. Des winters daalt de thermometer een enkele keer tot 46 graden Fahrenheit. Regen valt nooit buiten den gewonen regentijd. Het ongezonde seizoen van Khartoem is in de maanden Juni, Juli, October en November, wanneer typheuse koortsen en dysenterie heerschen. De winter is het gezonde seizoen.

De bevolking wordt geraamd op 50 à 55 duizend zielen, van welke twee derden slaven zijn. Er is ook nog een vlottende bevolking van 1500 à 2000 zielen, bestaande uit Europeanen, Syriërs, Kopten, Turken, Albaniërs en enkele Joden. De blijvende vrije inwoners van Khartoem zijn Makhas of inboorlingen, lieden af komstig uit Dongola, uit Shagheyé, een district lang den Nijl ten noorden van Khartoum, en uit Rubatat, een district ten noorden van Berber. De slaven behooren grootendeels tot de negerstammen van Nuba, Dinka, Shulook en Berta. Zoowel de vrije bevolking als de slaven zijn Mahomedanen van de Maliki sekte, en volgelingen van de Rufai-, Kadoi-, Hamdi-, of Saadi-secte van derwishen. Ze zijn zeer bijgeloovig. Hun staatkundige overtuiging noopt hun partij te kiezen voor de partij die het sterkste is! De vrije inwoners zijn meest allen neringdoenden of handelaars, terwijl de slaven het land bebouwen of door hun meesters als daglooners worden uitgehuurd. Levendige handel wordt gedreven met Senaar en en Karkotsch, de graandistricten van Soudan.

De onregelmatig gebouwde stad ziet er arm en ellendig uit. Behalve het gouvernementshuis, het arsenaal, de moskee, een Roomsch zendelingen-gebouw en het hospitaal dat Gordon bouwde, zijn er geen huizen welke dien naam verdienen. De woningen zijn hutten van één verdieping opgetrokken uit in de zon gedroogd leem. Elk huis staat afzonderlijk in een plaats die omheind is met muren van gedroogde modder. Om te verhinderen dat de huizen gedurende den regentijd verbrokkelen en ineenstorten, worden ze elk jaar, voor dat de regen begint, met koemest dik bestreken, wat de huizen nu juist geen frisch aanzien geeft en door geen gezondheidscommissie goedgekeurd kan

worden. Daar de bodem lager ligt dan de rivier, kan de regen niet wegstroomen, zoodat de geheele stad dan onder water staat, wat het verkeer niet bevordert. Daar er geen steen in het geheele district te vinden is, zijn de wegen van aaneengetreden klei, wat de straten vol stof of vol modder maakt. Er zijn er die de stofwolken verkiezen; anderen weder geven de voorkeur aan de modder.

Nadat Gordon acht dagen te Khartoum geweest was en zeer slechten dunk gekregen had van den ellendigen Eyptischen gouverneur, begon hij zijn tocht den Nijl op naar Gondokoro, de hoofdplaats zijner ‘provincie van den Evenaar.’ Hij had reeds ontdekt dat hij slechts drie versterkte posten vinden zou, die een bezetting Egyptische troepen hadden. Deze drie versterkingen - waarvan een te Gondokoro, en de twee anderen ver zuidwaarts te Fatiko en Foweira, - vormden met een geheel denkbeeldige grenslijn de geheele ‘*province of the Equator*.’ Om voedsel of zelfs brieven van het eene garnizoen naar het andere te brengen, had men groote gewapende expedities noodig.

De Egyptenaren hadden er met hun vrienden de slavenjagers zoo huis gehouden, dat de bevolking hun bitter vijandig was. Voor de slavenhandelaars was ze echter het meest bevreesd en deze dwongen haar tot verzet tegen Gordon, die er eerst langzamerhand in slagen kon haar te overtuigen, dat hij haar vriend was, die het volk zoowel tegen Egyptenaren als tegen Arabische slavenjagers verdedigen wilde en konde.

De overgroote meerderheid der bevolking van het land, dat toen in opstand was - gelijk het dit nu weder is - bestaat uit slaven. ‘Hun meesters vechten voor vrijheid’, is toen gezegd en onlangs weder herhaald, en ontwijfelbaar juist is de opmerking. Ze strijden voor vrijen handel tusschen de roovers, die uit de dorpen van Centraal Afrika vrouwen en kinderen stelen, en de Turksche harems. Ze vechten voor het recht: ‘*to wallop their own nigger*,’ gelijk de planters van Louisiana zich weleer uitdrukten.

Ze maakten het den edelen bevrijder der bevolking van Soudan zoo moeielijk, dat hij eerst in de een en twintigste maand na zijn aankomst te Gondokoro het versterkte Foweira bereikte; zoo veel tijd, zulken zwaren arbeid eischte de organisatie der provincie. Om te kunnen begrijpen wat Gordon deed moet men een eenigszins juiste voorstelling van de groote af-

standen in het land der zwarten, in Westelijk Soudan, voor oogen houden. Van Khartoum naar Gondokoro stoomde Gordon den Nijl op; dit is een afstand als van Amsterdam naar Corsika. Caïro ligt ongeveer even ver van St. Petersburg als van de zuidergrens van Soudan, waarheen Gordon toog.

Van de rivier en het land tusschen Khartoem en Gondokoro geven de volgende uittreksels uit Gordon's dagboek een denkbeeld.

'We verlieten Khartoum heden, den 23sten Maart. De Nijl komt uit het Meer Albert Nyanza. Beneden Gondokoro spreidt de rivier zich uit tot plassen en meren, langs wier oevers een waterplant tiert, wier wortels vijf voet diep in 't water zich uitstrekken. Vele dier op kool gelijkende planten komen aandrijven met den stroom; de wortels zijn gereed zich aan het eerste het beste vast te klampen; ze ontmoeten een vriend, vlechten de wortels ineen, en blijven, gelijk alles hier, lui en treuzelend bijeen. De inboorlingen verbranden het bovenste deel der planten, zoodra ze gedroogd zijn door de zon; de asch vormt teelaarde, waarop gras groeit, totdat het uitgebreide groene veld vasten grond gelijkt. Als de Nijl stijgt, worden die drijvende eilanden medegesleept, tot ze, bij een bocht der rivier door den oever tegengehouden, zich vastzetten. Meer en meer eilanden komen aandrijven, en ten laatste is de vaart op de rivier mijlen ver gestremd. Onder dien dichten plantengroei stroomt het water door.

Verleden jaar heeft de gouverneur met drie compagnies soldaten en twee stoombooten groote blokken van dezen natuurdijk weggehouwen, tot eensklaps de Nijl zijn banden brak en de stoombooten vier mijlen ver medesleepte. Brullende, schreeuwende hippopotamussen werden wervelende en draaiende in woeste vaart medegevoerd; de oever was bedekt met doode en stervende nijlpaarden en krokodillen, die door de losgerukte, eilanden verpletterd waren, maar de rivier was vrij. Terwijl men tot nu achttien maanden of twee jaren noodig had om van Khartoum naar Gondokoro te gaan, is de afstand nu slechts een en twintig dagen voor een stoomboot.'

Sir Samuel Baker besteedde veertien maanden aan de reis!

Gordon bracht de rivier in kaart en schreef dag aan dag korte opmerkingen omtrent de oevers en het land. 25 Maart. 'De krokodillen liggen iederen avond op het zand en kijken blinkend in de zon. Het zijn afschuwelijke wezens zooals ze zich daar met

open muilen koesteren. Er fladderen altijd tal van kleine vogels om hen heen. Ganzen en andere trekvogels vliegen in groote vluchten noordwaarts. De stoomboot legt slechts vier mijl in' het uur af tegen den stroom in. Zwarte en witte Donau-ooievaren staan met hun duizenden op de oevers, met andere soorten van ooievaren en pelikanen. De oevers zijn dicht begroeid met boomen, vooral gom-boomen en tamarisken; het land is vlak.

Gisteren nacht, toen we zachtkens voortstoomden, door de maan beschenen, terwijl ik aan u allen, aan de expeditie en Nubar-pacha dacht, klonk plotseling een schaterend gelach uit de struiken. Dit ontstemde mij, doch het bleken vogels te zijn, die ons brutaal uitlachten; het waren een soort van ooievaars, die zeer opgeruimd schenen en lachten om het denkbeeld dat iemand naar Gondokoro ging, in de hoop iets goeds te zullen vermogen! De krokodillen lagen aaneengeschaard op de enkele rotsen. Men kon de hippopotamussen als groote eilanlanden zien voortwaggelen in het ondiepe water. Ze zijn bijzonder dik en glad en hun profiel gelijkt op een paard.

De hippopotamussen zwemmen dikwijls in grooten getale in de rivier; de manier waarop zij in regimenten door het water snorren is verwonderlijk; ze maken een donderend geplas als van een waterval. Ze lijken zulke vreemde schepselen als ze, van het diepe water afgesneden. gelijk bergen uit de ondiepten verrijzen. Hun zijden glimmen als zilver in het maanlicht, als ze druipend van water uit de rivier stappen. Ze maken een vet, knorrend geluid, als of ze erg in hun schik waren.'

Telkens komen in het dagboek opmerkingen omtrent de dieren in Soudan. De ezels en hanen balken en kraaien in het Afrikaansch, zoodat hun europeesche rasgenooten hen zonder tolk niet begrijpen zouden. 'Zulk een vogelenkoor als mij hier 's morgens wekt!' schrijft Gordon. 'Ze scherpen zeisen, lachen, en doen smidswerk. De hanen hier brengen het tot een paar tonen, die volkomen buiten het register gaan. Ze kraaien verschillende overtollige noten en schijnen in de war te worden gebracht door het misbaar dat de vogels maken.'

Omtrent de ezels merkt hij elders op: 'De ezels hier balken met een reeks diepe zuchten; ze gaan de toonschaal niet telkens hooger op gelijk onze ezels, en weten nooit die schelle, snerpende geluiden uit te stooten, welke het toppunt van genot schijnen uit te drukken.'

‘29 *Maart*. We zagen een troep wilde buffels langs den oever rennen, zoo zwart als houtskool. Het zijn woeste beesten; er is geen dier hier, zoo gevaarlijk voor den jager.

Een dominé-ooievaar ongeveer stapte zoo even voorbij, geheel in het zwart met een witte das om.

Nu en dan zagen we groote troepen jonge en oude giraffen. Ze zijn prachtig als ze stil staan, doch wanneer ze door het lange gras voortgaan, gelijken ze op zwaar geladen schepen, die in een holle zee rollen en stampen.

Ik heb een menigte nesten van kanaries met zwarte kopjes zien hangen aan de boomtakken. De nesten zijn zoo hecht aaneengevlochten, dat geen regen er in kan doordringen. De vogel is volkomen onze kanarie, doch hij heeft een zwart gezicht, zeker om de inboorlingen genoegen te doen.

Weet ge wel dat de zwarte *babies*, als ze in de wereld verschijnen, geheel lichtgekleurd zijn? Na verloop van tijd kleuren ze als meerschuim-pijpen.

2 *April*. We zijn aan den mond van de rivier Saubat, W.B. 9° 30,. We kwamen hier heden. We hadden veel oponthoud, omdat we hout voor de stoomboot moesten hebben. Eergisteren zagen we negen giraffen, die boomtoppen aten; ze schenen mij dorpstorens. Zeer vele nijlpaarden loeien 's nachts, terwijl ze vechten. We hebben de Shillook- en Dari-stammen met spiesen visch zien vangen. Ze werpen er maar op los en krijgen dus dikwijls een groote visch. De dorpen gelijken op hooibergen en het land wemelt van menschen. We lokten gisteren met veel moeite een Dinka opperhoofd met vier volgelingen aan boord. Hij was in groot tenue - een collier. We gaven hem een geschenk van kralen. Hij kwam naar mij toe, nam mijne beide handen en gaf die een langen zachten lik. Toen greep hij mijn gelaat en deed als of hij er op spuwde[1)].

1) De heer John Petherick beschrijft in zijn boek *Egypt, the Soudan and Central Africa* een gelijke begroeting op pag. 364.
‘Het opperhoofd greep mijn rechterhand en de palm opwaarts keerende spuwde hij er in; toen keek hij mij in het aangezicht, en herhaalde het spuwen bedaard en methodisch. Ontzet door hetgeen de kerel zich vermat, was het mijn eerste aandrift hem tegen den grond te slaan; doch zijn gelaat drukte de meest vriendschappelijke gevoelens uit, en ik gaf dus lucht aan mijn toorn door met al mijn macht terug te spuwen. Buitensporig was zijn vreugde hierover; hij ging weder zitten en deelde zijn volgelingen zijn overtuiging mede dat ik een zeer groot opperhoofd was.’

De riviertak waarlangs we in twaalf uren stoomden, is de beroemde *Bahr Gazelle*. De rivier is slechts zestig *yards* breed; de oevers zijn moerassig. De *Bahr Giraffe*, langs welke Baker de rivier opging, gelijkt op een sloot. Ik drink het Nijlwater nooit, zonder het eerst te koken..... Ik ben blijde dat ik Patrick niet medegenomen heb, en dat ik evenmin andere arme schepselen medevoerde, om van deze hitte te lijden. Ik heb comfort genoeg voor mij zelf, en ben wel; doch het zou voor anderen geen kleinigheid zijn hier te reizen. X is niets waard. Hij teert op wat hij *gedaan heeft* en dat helpt mij niet voor wat *gedaan moet worden*. Zijn hoofddoel is te toonen dat het zijn schuld niet is als er veel ongedaan blijft. Ook dat is nutteloos, want ik ben hier niet om te oordeelen, maar om door mijn werk te komen. Er is een slag officieren waarvan ik een afkeer heb, dat zijn kapitenis. "*Ik heb last gegeven dat het gedaan zou worden*." "*Ik zal het straks doen*" en "*Ik dacht dat u het zelf gedaan zou hebben*." Al deze officieren zijn lui en pogen hun vadsigheid te vergoelijken. Ik haat hun argument, dat "daar de Arabieren lui zijn, wij dit ook moeten wezen!"

10 *April*. We stoomen telkens voorbij troepen olifanten. Ze hebben zeer groote ooren die op zeilen gelijken. In een dier optochten had elke olifant een witte vogel op den rug. Zwermen van inboorlingen; daar ze hun aangezicht met houtasch hebben ingewreven, toonen ze de kleur van griften. Arme wezens, ze zijn onvoldoende gevoed en schijnen veel te lijden.

Welk een mysterie, niet waar? Waartoe zijn zij geboren, een leven van smart en ellende lijdende bij dag en bij nacht? Geen wonder, dat zij den dood niet vreezen! Niemand begrijpt ten volle de ellende dezer landen, die het geheele jaar door nacht en dag geplaagd worden door de hitte en de muskieten. Doch ik volbreng mijn taak met liefde, omdat ik geloof het lot van dit arme volk aanmerkelijk te kunnen verzachten.

We gingen langs Bohr, een slavenmarkt, waar men alles behalve beleefd was, toen men van mijn decreet betreffende de slavernij kennis kreeg. Verderop langs de rivier scheen het volk vroolijker gestemd; het danste als de stoomboot voorbijging. We zagen enkele zeer jonge moeders, oogenschijnlijk niet ouder dan twaalf of dertien jaar. De vrouwen van dezen stam dragen staarten uit huiden gesneden.'

Den 16den April, vier en twintig dagen na het verlaten van Khartoum, liet Gordon op de reede van Gondokoro het anker vallen. De inwoners waren verbaasd toen ze hem zagen; zoo snel had hij gereisd, dat ze van zijne benoeming zelfs nog niets wisten. Hij vond zijne residentie even ellendig als gevaarlijk. Op een halve mijl afstands van de wallen, zou zelfs het leven van den gouverneur-generaal gevaar hebben geloopen, zoo slecht waren de inboorlingen behandeld geworden door de Egyptenaren, die hen schandelijk verdrukten en hun vee roofden.

Toen Gordon zes dagen te Gondokoro was geweest en zijn bagage, ammunitie en levensvoorraad nog niet waren opgezonden door Ismäil Pacha Yacoub, den hem vijandigen Egyptischen gouverneur te Khartoum, begreep hij - die de trage Egyptenaren leerde kennen - dat hij wat hem onontbeerlijk was, nooit zou krijgen, tenzij hij het zelf ging halen. Het was nutteloos een van zijn kapiteins '*Ik heb hem last gegeven dat het gedaan zou worden*,' te zenden, en in elf dagen stoomde hij den Nijl omlaag naar Khartoum, waar hij ontdekte, dat de Egyptische gouverneur-generaal niets gedaan had en ook niet van plan was in de eerste maanden iets te doen. Gordon had wat hij eene 'scherpe schermutseling' noemde, met deze Excellentie, die gelijk al de Egyptische ambtenaren met hart, ziel en beurs aan de slavenjagers verkleefd was.

'Uw broeder,' schreef Gordon aan zijn zuster, 'deelde den gouverneur mede, dat hij loog! Dit was geen diplomatieke taal, doch het deed den man goed.'

Weldra bleek dat al de voorraad en bagage nog te Berber waren! Gordon deed den langen tocht daarheen, vond al het benoodigde en hervatte de reis zuidwaarts. De eenige klacht die hij uit is: 'ik heb moeite genoeg gehad. De volslagen onbeholpenheid van allen om mij heen is jammerlijk.'

In Juni bereikte hij den mond van de rivier Saubat opnieuw, en bleef daar twee maanden lang om er een factory te vestigen voor den ivoor-handel en zich vrienden te maken van de inboorlingen. Hij beklaagde hun treurigen toestand, doch hij vertrouwde nochtans, dat hij hun lijden lenigen en een beteren stand van zaken in het leven zou kunnen roepen. Hij gevoelde dat het moeilijkste gedeelte zijner zaak bestond in het winnen van hun vertrouwen.

Aldus gezind vinden wij hem aanhoudend heen en weer

trekkende van het eene punt naar het andere, zich vrienden makende onder zijn onderdanen, waar hij verschijnt. Enkelen geeft hij koren; anderen zet hij aan het planten van maïs, een werk dat zij tot dus ver gevreesd hadden te verrichten, daar altijd wanneer zij een stukje grond bezaaid hadden, hun kleine oogst hun meêdogenloos werd ontnomen. Zoodoende duurde het niet lang of de arme negers hingen hen als 't ware aan het lijf. Meestal hadden zij de een of de andere grief; somtijds begeerden zij dat hij hunne kinderen zou koopen, daar zij te arm waren om hen op te voeden.

'In weerwil van hetgeen Livingstone zegt' schrijft Gordon, 'kan ik niet ontdekken dat er hier eenige, zelfs de minste liefde bestaat tusschen ouders en kinderen. Het is een wederzijdsch genoegen, wanneer ze van elkander scheiden. De ouders verkoopen hun kinderen voor een kleinigheid. Een der inboorlingen bracht mij heden twee zijner kinderen, negen en twaalf jaren oud, omdat hij hun niet langer voeden kon, en verkocht ze aan mij voor een klein mandje dhurra. De vader nam niet eens afscheid van hen. Ik gaf den een aan X, en den anderen aan een Duitscher, dien ik hier heb aangesteld. De kinderen zijn nu gekleed, en willen niets meer weten van hun vroegere gezellen.

Een dezer dagen ging ik langs de hut waar een man en vrouw met twee kinderen woonden. Hij had een koe gestolen; toen de eigenaar er van ten laatste ontdekte wie de dief was en zijn eigendom terugvroeg, was de koe opgegeten. Daar ik slechts één kind zag, vroeg ik: waar is het andere? "O, dat hebben wij gegeven aan den man, wiens koe gestolen was," zeide de moeder met een opgeruimden glimlach. "Maar, zijt ge niet treurig?" vroeg ik. "O, neen! we hebben veel liever de koe!..."

"Maar de koe is opgegeten, dat genoegen is voorbij!"

"O, maar toch hadden we veel liever de koe!"

En ze sprak waarheid. Het andere kind, dat twaalf jaar was, bekommerde er zich even weinig om als de ouders. Een lam blaat als men het uit de kudde wegvoert, doch hier zag ik geen zweem van gevoel. Is het niet vreemd? Als de moeder slechts even den wensch had uitgedrukt, zou ik haar het kind terug bezorgd hebben, doch het verlies van een handvol maïs zou haar meer gehinderd hebben dan dat van haar kind.'

Zoowel Livingstone als Dr. Schweinfurt geeft een gunstiger getuigenis van deze Dinka-negers. In zijn *Heart of Africa* haalt Dr. Schweinfurt zelfs bewijzen aan van de trouw en de hartelijkheid van ouders en kinderen voor elkander. Doch sinds zij schreven zijn de slavenjagers eenige jaren lang aan het werk geweest. Waar in hun tijd honderde dorpen stonden is het nu een woestenij. De Turk is er geweest en waar hij zijn voeten gezet heeft, groeit het gras nooit weder, gelijk men in het oosten zegt.

Vooral verdient het aandacht, dat Gordon met de slavenhandelaars, die voor al die verlaging en ellende verantwoordelijk zijn, zeer korte metten maakte. Hij bevond dat deze lafaards vaak in betrekking stonden tot het gouvernement. Zij stalen het vee, beroofden de negers en deelden den buit met de ambtenaren, welke niet zoo heel nauw keken. Zoo ontdekte Gordon door de nieuwsgierigheid van zijn tolk, die in bezit geraakte van eenige brieven, door een troep menschenjagers geschreven aan den gouverneur van Fashoda, dat 2000 gestolen koeien en een aantal geroofde negers van daar op weg waren naar den achtenswaardigen correspondent. Gordon nam al het vee in beslag, daar hij het niet terug kon zenden naar de eigenaars, van wie het honderden mijlen verder gestolen was. De slaven zond hij gedeeltelijk naar huis of kocht ze zelf. De arme schepsels waren maar al te blij, dat zij onder zijn hoede waren; dit toonden zij door nader te komen en te trachten zijne handen te kussen, ja de zoomen van zijn kleed aan te raken; en hij aarzelde niet zich alleen in hun midden te begeven. Een der slaven die bij deze gelegenheid bevrijd werd was een Dinka-hoofd en hem nam hij in zijn dienst. De voornaamste slavenhouders liet hij gevangen zetten. Later ontdekte hij in sommigen hunner goede hoedanigheden, en nam hen ook in zijn dienst, met hen handelende, gelijk hij 't gedaan had met de Chineesche rebellen, die hij eerst overwon, om ze daarna op te nemen in zijne gelederen.

Hij was voortdurend op den uitkijk om de slavenjagers te betrappen. Soms kwam een boot van Gondokoro de rivier afzakken met hout en ivoor geladen, maar het hout werd toch ontladen en een honderdtal wollige hoofden werden dan ontdekt. ‘De aangezichten van de slavenhandelaars en de slaven-soldaten zijn toonbeelden van verbeten toorn als ik hen dus vang,’ schrijft hij. ‘Indien ze het land ingaan, nadat ik hun booten

in mijn macht heb, dan vermoorden de inboorlingen hen, en gaan ze langs de rivier naar Khartoum, dan worden ze daar opgewacht.'

Gordon's officieren en manschappen leden veel door het regenseizoen, daar dan de grond doorweekt en ongezond is. Murchison zeide reeds in 1852, voordat enkele van Livingstone's ontdekkingen deze opmerking bevestigden, dat Afrika een kom geleek met bergreeksen om den rand. Het land schijnt tusschen de rivieren denzelfden vorm te hebben. Langs de oevers is het hooger dan verder het land in. Deze ruggen worden gevormd in het droge seizoen, wanneer de plantengroei langs de rivier oneindig weliger is dan in de vlakte. Als de planten vergaan, wordt teelaarde gevormd en dus worden de banken of natuurlijke dijken jaarlijks hooger. Het gevolg hiervan is, dat de regen niet in de rivier loozen kan; het water blijft stilstaan, verdampt, en maakt een verpestend moeras. De grond is rijk genoeg, maar het is onontbeerlijk dat kanalen en slooten worden gegraven om het land te draineeren. Het zal echter lang duren eer dit geschiedt, daar de Arabieren zoo bevreesd zijn voor deze streken en ontbloot zijn van alles wat op geestkracht gelijkt. Gordon beschouwde de Chineezen als verreweg hun meerderen in alle opzicht, en drukt soms de overtuiging uit, dat emigratie van Chineezen naar Afrika een der beste middelen zou zijn om het land te ontwikkelen.

Na aan de Saubatrivier den slavenhandel gefnuikt en de inboorlingen welwillend en dankbaar gestemd te hebben, stoomde Gordon in September de rivier op naar Gondokoro, om daar den veldtocht te openen tegen oproerlingen, slavenjagers en weerspannige Egyptische ambtenaren. Zijn staf en zijn bedienden waren allen ziek door het afschuwelijk klimaat, dat hem alleen spaarde. Enkelen stierven; de anderen werden langen tijd door heete koortsen geteisterd, en Gordon paste er soms vijf of zes op in zijn eigen tent. Terwijl hij dus alleen was, betrapte hij zekeren Abou Saoud, een Egyptenaar, dien hij welgedaan en beschermd had, op het schandelijkst bedrog. Hij hielp de slavenjagers, nam ivoor aan in betaling voor zijn diensten, bracht Gordon's leven in gevaar, mishandelde de opperhoofden en inboorlingen, wier vertrouwen zijn chef poogde te winnen en stookte de lafhartige Egyptische soldaten tot muiten aan. Gordon vergaf hem tot drie keer toe, doch ten laatste zond hij den ellendigen verrader naar Caïro terug, waar

de Khedive de door Gordon gestrafte ambtenaren - gelijk later bleek - niet in hechtenis nam, maar half goedhartig, half lichtzinnig, op zijn feesten noodigde!

Gordon was omgeven door het schandelijkste uitschot van wezens, dat men bedenken kan; wreede, lafhartige, kruipende lieden, die op alle mogelijke manieren hem bedrogen. Toen hij zijn kamp verplaatst had naar een heuvel aan de rivier, een twaalf mijlen van Gondokoro verwijderd, waar het gezonder was, ontdekte hij dat zijn vertegenwoordiger te Gondokoro voor 360 dollars een convooi van 1600 slaven had laten doorgaan naar Egypte. Gordon was hem echter te vlug af, en hield de slaven te Fashoda tegen. Hij had van het begin tot het einde, al de jaren door, geen erger vijanden dan de ambtenaren van den Khedive, die hem toch de taak had opgedragen om aan de slavenjagers hun gruwelijk werk onmogelijk te maken. ‘Ik kan niet helpen te gelooven, dat de Khedive tot de overtuiging komt, dat hij een vergissing begaan heeft door mij aan te stellen, en dat hij liever een rustiger, bedaarder ambtenaar in mijn plaats had, die geen last veroorzaakte en enkel over zijn traktement beschikte,’ schreef Gordon. Doch hij nam zijn taak ernstig op, en stoorde zich aan Khedive noch Arabier.

Onaangename lectuur zijn Gordon's brieven en dagboek voor de Engelsche Tories, die de Turken nog steeds eeren als deftige landeigenaars, als Aziatische *gentlemen*, die, goede manieren aan ouderwetsche vooroordeelen parende, gelijk edelen past, uit de hoogte neêrzien op hun onderhoorigen, onderworpen rassen met het zwaard regeeren, de vrouw op haar ondergeschikte plaats houden, en den steun van den Allerhoogste verdienen, omdat ze de natuurlijke bondgenooten van Engeland zijn.

Hij, zoowel als andere reizigers in Afrika, gelijk Dr. Schweinfurth, leert ons de pachas kennen, die met hun Circassiërs, Albaniers en Bashi-Bazouks in Äfrika hebben huisgehouden als Turken.

Hij schrijft: ‘Tot de groote vreugde van het volk, maak ik een einde aan de heerschappij der Bashi-Bazouks. Van een groote droefenis wordt dus het land ontlast. De regeering van de zweep is geëindigd en ik geloof dat het volk blijde is dat ik hier ben.’

Een maand later bericht hij aan zijne zuster: ‘Talrijk zijn de wrakken, die ik op mijn doortocht achterlaat. Mijn gelaat is onplooibaar geweest als een vuursteen: ik was vast besloten en toonde mij hardvochtig links en rechts. Ik wensch dit niet

te zijn; ik zou liever prijzen dan gispen; maar, het lijden van dit volk ziende, en wetende wat ik weet, kan ik mij zelf niet overreden om wat door de vingers te zien.... De wijze waarop deze Bashi-Bazouks hun geloofsgenooten behandeld hebben, is erger dan in Bulgarije. Mijn onder-commandant Halid-Pacha bleef maar tien dagen op zijn post. Hij poogde mij tegen te werken; ik telegrafeerde naar Caïro en binnen 24 uren was hij weg. Ik ben overtuigd dat het tijdverlies is om met een Turk of Circassiër te redeneeren - het eenige middel is dwang op hen uit te oefenen; nooit kunt ge hen overtuigen. Dit zeg ik na een ondervinding van twaalf jaar. Deze geheele opstand in Soudan is de schuld der Bashi-Bazouks. De bevolking van Darfur was vroeger zoo dweepziek, dat ze nooit een Christen in hun land wilde dulden, maar nu - na ondervonden te hebben wat de Turken zijn - vragen ze mij hun een Christen tot gouverneur te zenden.'

Zij, die gelooven, dat de wereld vooruitgaat en beschaafder wordt, kunnen met voldoening wijzen op het verminderend gezag der Turken. Ten slotte zal men deze ellendigsten van alle veroveraars, die al wat ze aanraken vernielen en bezoedelen[1)], wel alle macht tot kwaad doen ontnemen. De dagen zijn gelukkig voorbij dat Europa - verdeeld in vijandige naties - lafhartig gedoogde dat een Dey van Algiers, met slechts 12.000 Turken, niet alleen de Arabische stammen van Noord-Afrika verdrukte en mishandelde, maar cijns hief van alle Europeesche zeevarende volken, terwijl hij tallooze Christenen als slaven in ketenen hield op de galeien. Het was een schande voor Europa, dat het deze ellendige Turksche zeeschuimers drie eeuwen lang den vloek liet blijven der Middellandsche Zee en dat eerst in 1816 de Engelschen en Nederlanders het Turksche rooversnest verbrandden.

Wat de Turken in Algiers waren, bleven ze deze geheele eeuw nog in Afrika, en dat de Egyptenaren zoo verlaagd zijn, is grootendeels hun schuld.

'Ik geloof dat drie inboorlingen al mijn soldaten op de vlucht zouden drijven,' schrijft Gordon. 'In mijn geheele leven heb ik nooit minder vertrouwen in troepen gehad, dan

1) 't Oostersch spreekwoord luidt: waar de Turk zijn voeten heeft gezet, groeit het gras nooit meer.

ik in deze heb. Ze zijn de ellendigste wezens, die ik ooit zag. Ik zal bijzonder verheugd zijn als ik voor goed van deze treurige vogelverschrikkers afscheid neem. Het is werkelijk zeer onveilig met hen te doen te hebben - veel gevaarlijker zelfs dan ik had kunnen vermoeden.'

Nog veel erger dan deze Egyptische soldaten waren hun Turksche oficieren. Ze lieten zich niet alleen door de slavenjagers omkoopen, maar eenige hunner verkochten hun eigen soldaten als slaven! Een kapitein schoot zich, voor zijn tent zittende, door het hoofd, toen Gordon hem betrapt had, terwijl hij zes zijner soldaten verkocht.

Soms wordt Gordon driftig en hevig als hij denkt aan al wat hij van hen te lijden heeft, en hij noemt hen in zijn dagboek zelfs '*cowardly, lying, effeminate brutes!*' maar dat was nadat hij hen verrast had, terwijl ze rustige inboorlingen vermoordden en beroofden. 'Het is verlagend deze aanvoerders en deze mannen officieren en soldaten te moeten noemen,' zei hij. '*Niet* het klimaat, *niet* de inboorlingen, maar de soldaten zijn mijn afschuw.... Ze zijn niets als plunderaars en ongeveer even geschikt om dit werelddeel te beschaven als om het de maan te doen.... Al mijn bezwaren zijn een gevolg van het karakter en den aard dezer lieden. Mijn grooten strijd moet ik strijden met de inhaligheid, de koppigheid, de eigenwijsheid der officieren, die ik op de verschillende posten langs de rivier achterlaat. Ze zijn zoo door en door zelfzuchtig, dat ze weigeren den mannen, die ik met het ivoor voor de regeering naar Khartoum zend, voedsel te geven. Hiervan is het gevolg dat de dragers er steeds voor passen om een tweeden keer de reis te maken! De eene post zal overvloed van voedsel hebben en toch weigeren den verder gelegen post, die gebrek lijdt, te helpen. Wat kan men met zulk volk doen? met deze beschavers van anderen!! Eenige Engelsche philanthropen schrijven mij over mijn "edel werk" en over "de arme zwarten" enz. Ik heb een eind aan dit geschrijf gemaakt door te erkennen, dat wij niets zijn als een plunderende bende roovers, en hun voor te stellen hun gemakkelijk te huis te verlaten, om onder hun gunstelingen, "de arme zwarten", werkzaam te zijn, of om niet langer wijn te drinken, maar de prijs er van te besteden om *wezenlijke* zendelingen hierheen te doen komen.... Ik kan geen brievenbode met begeleiders een uur of wat het land in-

zenden, zonder dat de soldaten dom genoeg zijn, de stammen, door wier midden ze trekken, te plunderen en te berooven. Niets kan hieraan een einde maken, want hun officieren willen aan de escortes van brieven of boodschappen geen voedsel op weg medegeven. Ze zijn juist kinderen. Ze schreeuwen hard genoeg als ze aangevallen worden, en toch willen ze zich niet derwijze gedragen dat er van geen aanval sprake zou zijn.

Verstandige officieren zouden er natuurlijk voor zorgen, dat hun mannen levensvoorraad medekregen, maar geen dezer Arabieren en Egyptenaren wil een handvol meegeven aan zijn eigen soldaten. Het is hopeloos werk! “Goed! goed!” roepen ze als ik hun op het onzinnige van hun gedrag opmerkzaam maak, en dan doen ze weer juist hetzelfde.

Ik ben altijd blijde als wij in de buurt van de woestenij zijn, gelijk het land tusschen Duffli en Foweira. Dan kunnen ze niet plunderen en daarom zijn twee man voldoende om de post te begeleiden. Indien ge mij vraagt wat gedaan kan worden om de Egyptenaren te hervormen, dan blijf ik het antwoord schuldig. Ze zijn een hopeloos gepeupel. Voortdurende onderdrukking heeft van hen zulk materiaal gemaakt, dat er geen gezond beginsel in te vinden is, waarop ge kunt voortbouwen. Over het algemeen hebben de volken eenige hoedanigheid, die kan strekken tot hun wedergeboorte; ze hebben handelsgeest, militaire eigenschappen, godsdienstige of vaderlandslievende gevoelens. Doch aan dit volk ontbreekt elke hoedanigheid, die het tot beweegkracht zou kunnen strekken. Drie generaties van eene goede regeering zouden hen op zijn best hervormen. De Egyptische soldaten brengen alles van elkander aan. Zoodra er een steelt, verklappen zijn kameraden hem; doch wanneer dit gedaan is, poogt ieder van den hoogste tot den laagste hem aan straf te onttrekken. Wanneer hij toch gestraft wordt, beschouwen zijn eigen aanbrengers hem als een martelaar! Hun gierigheid en hun gewoonte om alles te verstoppen en op te potten zijn een gevolg van de vrees, dat als ze iets weggeven, zij later zelven gebrek zullen lijden.

Hun vadsigheid is het gevolg van de ervaring, dat het voor hen precies op hetzelfde nêerkomt of ze hun best doen of niet. Hun lafhartigheid is het gevolg van ieders angst om eenige verantwoordelijkheid, hoegenaamd, op zich te nemen. Ze worden zoo hard gestraft als iets niet goed gaat! Hun

bedriegen is een gevolg van angst en gebrek aan zedelijke kracht. Ze hebben geen onafhankelijk karakter. Voor een vreemde mogendheid zou het zoo gemakkelijk mogelijk zijn Egypte te veroveren. De inwoners zouden zich over een goede regeering verheugen, en dan mocht de godsdienst van de veroveraars zijn wat men maar wilde. Eerlijke toepassing van de wet en bescherming van elken onderdaan tegen willekeur zouden veel vermogen. Het is de regeering die beschaving nog meer noodig heeft dan het volk.'

Met die lafhartige en ontrouwe soldaten en officieren gelukte het hem niettemin om tal van versterkte plaatsen op een paar dagreizen van elkander, langs den Nijl, te vestigen en er garnizoenen in te leggen. Terwijl Baker's expeditie der Egyptische regeering 1.200.000 pond sterling had gekost, wist Gordon door zuinige administratie en opzending van ivoor al zijne onkosten te dekken.

Hij wist zonder bloed te storten of dorpen te verbranden, zekeren Sheikh Bedden, wiens tegenstand gevaarlijk was, te onderwerpen. Toen dit geschied was ging hij op weg om zijn stoombooten, die voor de meren van den Evenaar bestemd waren, uit elkander te nemen en ze gedeeltelijk in Nijlbooten - *nuggars* - over den onstuimig voortschietenden en in watervallen neerkomenden stroom, en gedeeltelijk over land naar gene zijde der watervallen van Duffli te brengen. Met slechts negentig soldaten en leeftocht voor veertien dagen trok hij op naar Kerri, - dertig mijlen bezuiden Rageef, - en eindelijk gelukte het hem drie Nijlbooten op te sleepen door den smallen, snellen stroom, met hooge oevers. Vandaar ging het weer verder, doch de bezwaren namen steeds toe.

'Er is zelfs geen vergelijking mogelijk tusschen de moeielijkheden hier en die welke ik in China had te overwinnen', schreef Gordon aan zijn zuster. 'De bezwaren hier zijn oneindig grooter en uitputtender. Neem bijvoorbeeld het sleepen der booten de rivier op. We komen aan een stroomversnelling, waarop de schippers van de *nuggars* verklaren niet te weten wat hun te doen staat. Ik heb hun dan te verklaren wat noodig is en moet hen dwingen mijn bevelen te volgen. Ik plaats een man op een eiland, laat de boot van daar aan een touw in kalmer water trekken; vervolgens wordt hij weder gesleept

naar een tweede eiland of naar den oever, en zoo gaat het verder. Het is volstrekt niet moeielijk, maar de mannen brengen de booten toch dwars voor den stroom, laten ze half vol water loopen of zetten ze op een rots vast. Dit is, dunkt u, misschien een kleinigheid, maar het is geen kleinigheid om uren lang dit onhandig werk te moeten aanzien onder een brandend heete zon, te midden van een hoop luie soldaten, die het werk pogen te ontduiken, door zich in het lange gras te verschuilen en die, als men ze aan het werk heeft, zachtkens wandelen, als gingen ze achter een lijkkoets. “Maar waarom gaat ge niet weg?” vraagt ge misschien, “zoodra ge aan één boot den weg gewezen hebt.” Omdat als ik weg ging iedereen weg zou gaan, of wel zouden ze uit halsstarrigheid de booten laten zinken. Bovendien is alles in en aan de booten verrot en vermolmd. Het roer breekt op het gevaarlijkst oogenblik; ze hebben een goeden kabel aan een verteerd, uitgerafeld stukje touw gebonden, enz. Als ge niet voortdurend de mannen achterna zit, gaan ze liggen, terwijl ze rustig toezien hoe aan hun makkers, zoo men ze eindelijk aan het werk heeft, de oogen bijna uit het hoofd springen, terwijl ze met alle kracht een boot aan een touw voorttrekken, zonder dat een der luiaards er zelfs aan denkt om hen te helpen. De schippers zijn goed genoeg op het water, maar als de boot gerepareerd moet worden of een nieuw roer noodig heeft, zeggen ze het u eerst als ze van wal steken. De mannen hebben nooit een mes, of een hamer, of een stuk koord, of iets ter wereld. Zij begrijpen niet dat men een trektouw niet te veel moet vieren, ze weten niets; men moet hun in oorlog nog de eerste beginselen der exercitie onderwijzen. Men kan nooit een algemeene order geven als b.v. “ontlaadt de booten zoodra de rivier te moeilijk wordt!” Neen, men moet in bijzonderheden gaan en telkens bevelen: “ontlaadt de boot 1, 2 en 3, bij stroomversnelling *a*, bij stroomversnelling *b* en bij stroomversnelling *c*.”’

De inboorlingen, hem vijandig gemaakt door een plundertocht van zijn ongedisciplineerde Bashi-Bazouks, bestookten hem terwijl hij met de booten bezig was; hun toovenaars vervloekten hem en stonden op hooge rotsen bezweringen tegen de Turken uit te gillen; ze schoten pijlen in zijn klein kamp, waar hij slechts twintig soldaten bijeen had, nadat een zijner

officieren, Linant, met zes-en-dertig man aan de andere zijde van de rivier door de zwarten omsingeld en met al de zijnen gedood was. Hij verkreeg juist op het goede oogenblik versterking uit Caïro, doch kon het niet over zich verkrijgen, de inboorlingen anders te straffen, dan door hun eenig vee te ontnemen. In zijn hart gaf hij hun gelijk. Ten laatste bereikte hij Duffli en nu schreef hij: *It is all over!* want de Fola-waterval was onoverkomelijk; over land zou alles, stoombooten en kanonnen, moeten vervoerd worden! Hij kon echter niet dadelijk verder, want hij moest wachten tot het seizoen hem toeliet het hooge gras, dat hem als een zee omringde, te verbranden.

Dezen gedwongen rusttijd gebruikte hij om de geheele keten versterkte posten van Khartoum tot het Albert Nyanza-meer te versterken en te zorgen dat de brieven ongestoord van het eene station naar het andere verzonden konden worden. ‘Het is zulk een geluk dat de gemeenschap langs de wegen thans vrij is,’ schreef hij. ‘Gisteren kwam een man van Bedden geheel alleen hier heen. Voor dat ik kwam zou een escorte van dertig man onontbeerlijk zijn geweest. De zwarten zouden zich in het gras verscholen hebben en een speer gestoken hebben in den rug van den laatsten man; nu zijn ze recht vriendschappelijk. Een der kerels in mijn dienst stal gisteren een schaap en dadelijk kwamen al de inboorlingen bij mij om zich te beklagen en recht te vragen, wat ze dan ook verkregen. Is dit niet comfortable? dit alles heeft grooten invloed op mijn mannen gehad. Ze vreezen de zwarten niet meer gelijk voorheen, en een betere geest begint te heerschen.’

Als de moeielijkheden ondragelijk groot werden kwam vaak de verleiding om zijn ontslag te nemen, maar hij was zich bewust nuttig te zijn en bleef.

Waarom ging ik hierheen? vraagt ge mij. Langzamerhand kwam het er toe. Ik was een weinig te onafhankelijk voor den gewonen dienst in het corps, en misschien gevoelde ik dat ik iets in mij had, dat, zoo God wilde, deze landen ten nutte kon komen, want Hij heeft mij groote geestkracht, gezondheid, en ook wat gezond verstand geschonken ....

‘Ik gevoel dat ik hier een zending heb (niet in de gewone beteekenis!). Manschappen en officieren houden van mijn rechtvaardigheid, oprechtheid, mijn driftvlagen en zien dat ik geen dwingeland ben. Meer dan twee jaar hebben wij samen geleefd

en ze letten op al wat ik doe. Dit verheugt mij. Mijn wensch en verlangen is hen allen zoo gelukkig mogelijk te maken, en ofschoon ik zeker soms onrechtvaardig ben, is dit in den regel niet het geval. Ik zorg voor hun behoeften, ik bewaak hen, ik bescherm hun vrouwen en jongens, als ze die mishandelen; *en ik zelf doe niets van dit alles* - ik ben een beitel die het hout snijdt; - *de Timmerman bestuurt mij*. Zoo ik bot word, moet Hij mij scherpen; zoo Hij mij ter zijde legt en een ander werktuig opneemt, is het Zijn eigen goedvinden. Niemand is voor Hem onmisbaar; Hij kan Zijn werk even goed met een stroohalm doen. “Ik ben wie Ik ben. Alles in alles.” De ikken dezer wereld beteekenen niets’.

Gordon had niet veel op met de Europeesche zendelingen, die hij nu en dan ontmoette, omdat juist hun ‘ikheid’ steeds te veel op den voorgrond kwam, en zij nederig, geduldig werk te vaak beneden zich rekenden en het evangelie der liefde wel met woorden maar niet met daden predikten.

Gordon schreef naar Engeland:

‘Hoe verfrisschend is het te hooren van het werk der zendelingen in deze streken! Eenige hunner gaan weldra verder en nemen een stoombarkas voor het meer Nyassa mede. Hun chef deelde mij mede, dat hij de eerste slaven-*nuggar*, of zeilboot die hij ontmoet in den grond zal boren. Natuurlijk komt het er niets op aan, wie aan boord is! Dit herinnert ons zoo kernachtig aan het zendingswerk van Paulus, aan den liefdegeest van Johannes. X. schreef mij, daar hij weten wilde of een zendeling goed zou ontvangen worden door koning Mtesa. Gij ziet dat de zendelingen gaarne omgaan met Caesars, doch niet met de groote menigte gewone stervelingen. Toch twijfel ik er geen oogenblik aan, dat, zoo een man zich opofferen wilde voor een enkelen stam, die stam hem niet mishandelen, maar vriendelijk bejegenen zou. Het lijdt evenmin twijfel of hij zou het leven zoo vervelend vinden, dat de dood hem verkieselijk zou schijnen, doch ik geloof dat hij zijn belooning vinden zou. Het volk is rustig en niet ruw en een man van eenige ontwikkeling zou weldra een ontzaglijken invloed over hen verkrijgen. Wie wil deze weinig roemrijke, nederige taak op zich nemen en onbekend leven en sterven? Zal Hij, wanneer Hij komt, geloof op aarde vinden? Niettegenstaande al onze verklaringen en betuigingen, al zeer weinig, geloof ik. Men wordt,

als men hier leeft, eerst goed gewaar hoe onvoldoende onze godsdienst is om ons vrede te geven. Ik spreek van onzen godsdienst, zooals hij beleden, maar niet in praktijk gebracht wordt. “Ik houd mij aan mijn godsdienst zoover dat gevoegelijk gaat. Men kan toch niet van mij vergen dat ik in de tweede klasse reis. Verandering van lucht is mij elk jaar onontbeerlijk. Ik ben in een zekere omgeving geboren en moet daarnaar leven.” Het is onmiskenbaar zeker dat wie *handelt* naar de ware voorschriften van onzen Heer, krankzinnig geacht zal worden!’

Zijn openhartig schrijven kwam den rustig te huis zittenden zendingsvrienden naar het schijnt ter ooren en wekte hun toorn tegen den man, die meer dan honderd zendelingen deed. Al de verkeerde beoordeelingen, waaraan hij bloot stond, hinderden zijn zuster, die hem eerde gelijk hij verdiende, doch hij troost haar van verre:

‘Waarom blijft ge u toch, gelijk ik uit uw brieven bespeur, zoo bekommeren om hetgeen de wereld zegt. Poog, o, poog toch niet langer een slaaf daarvan te zijn. Ge kunt niet beseffen welk een rust het geeft vrij van die bekommernis te zijn - het is een zaligheid! Het is enkel uit hoovaardij dat men zich zoo stoort aan wat de menschen zeggen. Hijsch uw vlag, en dien er onder. In ongeloofelijk korten tijd zullen alle geheimnissen onthuld zijn. Indien ge dus verkeerd beoordeeld wordt, is het niet der moeite waard zich te verdedigen. Laadt uw lasten op Hem en Hij zal uw vergissingen weer goed maken. Hier ben ik, een stuk klei; Gij zijt de meester; vorm en kneed mij als Gij in uw wijsheid het beste acht. Stoor U niet aan mijn geschrei. Snijd mijn leven af - zoo zij het; verleng het - zoo zij het. Juist gelijk Gij wilt, maar ik vertrouw op Uw onveranderlijke leiding gedurende de beproeving. O de rust en vrede die dat geeft!’

Slechts bij groote uitzondering toonde hij zijn godsdienst in woorden. Door daden openbaarde hij een geestdrift voor goeddoen en God, die van geen bekoelen weet.

De slavenjagers bleef hij rusteloos vervolgen en aanhouden en te Duffli vond hij nog ‘een klein nest van tien’ dat gehoopt had aan zijn aandacht te ontsnappen. Ze waren juist aan het rooven van zwarten uit de dorpen, toen Gordon hen overviel als een kat dit muizen doet.

Zijn manschappen bleven hem een ergernis, doch hij wist hen toch te doen werken.

‘Het is hier Excellentie voor en Excellentie na,’ bericht hij schertsend aan zijn zuster, ‘maar Zijn Arme Excellentie heeft harder te werken dan iemand anders; hij moet touwen sjorren, alles wat stuk is repareeren, dekkleeden maken (zoo heb ik heden juist een uitstekende hoes voor het ganzen-roer genaaid!). Ik zeg dikwijls: houd dat woord Excellentie uit je mond, en doe liever wat werk! Weet ge wat het kwaad is? De lieden, die het gewest annexeeren, hebben beschaving even broodnoodig als zij die ze pogen te beschaven, en ik heb bij de aanneming van mijn benoeming niet op mij genomen de beschavers te onderwijzen.’

Als men zijn dagboek leest verwondert men zich telkens over zijn rustelooze bedrijvigheid. Hij is op alle markten thuis. Hij neemt stoombooten uit elkander, vervoert ze over land, en laat ze dan weer kant en klaar afloopen; hij repareert stoomwerktuigen zoowel als de speeldoozen en uurwerken der negeropperhoofden; hij schiet hippopotamussen, om de zwarten, die honger lijden, te voeden, verdeelt het vleesch onder hen en bevindt soms dat een groot nijlpaard evenveel voedsel geeft als twintig koeien; hij treedt als geneesheer en chirurgijn op onder de zwarten; hij verbetert de wegen; bevrijdt de rivieren van waterplanten; vervaardigt van de schacht van een oude pomp een werktuig waarmede hij vuurpijlen maakt; vertoont de tooverlantaarn aan de inboorlingen en leert hun het nut van geld als ruilmiddel.

Omtrent deze poging schrijft hij het volgende aan zijn zuster:

‘Ik heb heel wat last gehad om den opperhoofden der inboorlingen het nut en gebruik van geld te leeren. Tot nu toe is het de gewoonte geweest om het hoofd van een stam kralen of calico te geven, waarvoor hij zijn mannen hout laat dragen en werken. Nu wenschte ik een einde te maken aan dat feodale stelsel, aan den onbezoldigden dwangarbeid der inboorlingen. Het eenige middel om dit te doen is den onderdanen te toonen dat ze op hun eigen voeten kunnen staan; dat ze soms iets voor zich zelven kunnen verdienen, onafhankelijk van hun opperhoofden. Voordat ik het nieuwe stelsel begon, behield het opperhoofd de groote massa van wat hun geschonken werd en gaf hij slechts een kleinigheid aan zijn onderdanen.

Ik begon daarom iederen man die gearbeid had met eenige kralen te betalen. Den volgenden dag gaf ik iederen werkman een halve piaster in koper (een stuiver) en bood toen aan hun voor dat bedrag kralen te verkoopen. Ze begrepen het spoedig genoeg en wilden geen kralen koopen; ze zeiden: “we zullen het geld bewaren totdat wij meer krijgen, en dan kunnen wij duurder zaken koopen.” Ik heb zekere prijzen vastgesteld voor verschillende zaken, en heb koper, kralen en ijzerdraad gereed liggen, die voor bepaalde sommen te koop zijn. Mijn winkel wekt de ontevredenheid van alle veteranen hier, die een afkeer hebben van al die moderne denkbeelden, maar ik zeg dat ze er ten slotte zelven bij winnen zullen, want ze zullen in staat worden gesteld winkels te gaan houden.’

Toen hij het gras verbranden en verder trekken kon, ging hij in het begin van 1876 de streek der Groote Meren door; hij bracht vrede in het land, won den eerbied der bevolking en richtte overal versterkingen op om de rust te handhaven. Hij vernam dat Kuba Rega, koning van Unyoro, zich met de slavenjagers, de vroegere vrienden van den Khedive, verbonden had, en voornemens was Foweira aan te tasten. Na de slavenjagers getuchtigd en hun slaven verbeurd verklaard te hebben, verdreef hij Kuba Rega en plaatste Riongo - bekend uit Baker's boek - in zijn plaats. Intusschen deed zijn voortreffelijke luitenant, de Italiaan Gessi, een ontdekkingstocht in het meer Albert Nyanza. Toen Gessi naar Khartoum ontboden was, ging Gordon in Juli 1876 zeventig mijlen ver de Victoria-Nijl tot Foweira toe in kaart brengen, terwijl hij intusschen de slavenjagers bleef achterna zitten.

Tot kenschetsing van de heerschers, de bevolking en het land, die hij nu leerde kennen, kunnen de volgende drie aanhalingen uit zijn dagboek strekken.

‘Mtesa - de koning van Uganda - zit op een stoel die op een luipaard's-huid staat; de staart ligt naar voren en op elk der achterklauwen van de huid zet Z.M. een voet. Zijn voornaamste denkbeeld is om onveranderlijk in dezelfde houding te blijven, want dit is “coojoor” of tooverij en brengt geluk aan. Naast hem ligt een groote olifant's-slagtand en een hoop amuletten; links van hem zit de Groot-Vizier en rechts van hem Ramadan, de man, dien Sir Samuel Baker met de muziekdoos wegzond en die naar Mtesa ontsnapte[1)]. Mtesa strijkt voortdurend

1) *Ismailia*, II. 312.

(*Slot in het volgend nummer.*)

de plooien glad van zijn kleeding; de Groot-Vizier effent de linkerpijp van Z^{r}. M^{s}. broek en Ramadan effent de rechterpijp. Intusschen hebben tien of twaalf executies per dag plaats.'

Dit alles is zeer dwaas, maar niet onmogelijk is het dat Mtesa op zijn beurt de schouders zou ophalen over het bijgeloof onzer spelers, die aan *veine* en verzitten in plaats van aan amuletten en stilzitten gelooven; terwijl hij het gladstrijken van zijn broek zeker een veel deftiger en hoffelijker bezigheid vindt voor hovelingen dan menige welke van hen in Europa gevergd wordt.

'Nooit ziet men de inboorlingen van deze streken in Engeland; ze hebben een eigenaardigheid welke hun verwantschap bewijst met de negers die wij in Europa zien, namelijk hun kort krullend haar, doch hun gelaatstrekken zijn even goed besneden als de onze; wellicht steken hun lippen iets meer vooruit, maar op verre na niet zooveel als die der Afrikanen van de Westkust.

Zulk een land als het hier is! Geen vee kan hier te Fatiko of meer zuidwaarts leven. Paarden sterven; alleen muildieren en ezels houden het uit. Ik plukte gisteren eene vijg. Ik vroeg aan een neger of het een goede vrucht was; hij zeide "ja!"; ik beet er in; maar de vijg had een samentrekkenden, wrangen smaak, zoodat ik wat ik in den mond had weer uitspuwde. Kort daarop kreeg ik een geweldig pijnlijke keel, zoodat ik bijna niet kon ademhalen. Dit duurde den geheelen nacht. Alles in dit land is wrang, bitter, met doornen en prikkels bezet. Het wuivende groene gras heeft haartjes scherp als gesponnen glas. Ge plukt een halm en snijdt uw vinger tot het been. Alles is taai en hard en 't is onmogelijk een tak te breken. Ge moet een mes gebruiken.

De kinderen van de inboorlingen zijn verwonderlijke wezens. Een kind van een jaar loopt flink weg en draagt kalabassen water aan. Ze zijn ontzaglijk topzwaar; hun hoofden zijn reusachtig en op een afstand lijken ze op adspirant-kikvorschen, een hoofd met een klein beweeglijk uiteinde. Hun hoofd en buik zijn "zij"; de beenen en armen zijn kleine aanhangsels. Als ze opgroeien zijn ze echter volstrekt niet misvormd.'

CHARLES BOISSEVAIN.

De gravinne van Salisbury[1]. 1342.

In 1342 had Koning David Bruce van Schotland het beleg geslagen voor het kasteel van Salisbury, alwaar de gravin niet op den bijstand van haar in gevangenschap verzuchtenden gemaal konde rekenen. Eduard III, haar te hulp snellende, joeg door zijne komst alleen de Schotten reeds op de vlucht.

I.

Gelijk een vlucht verschrikte duiven weemlen
Aan 't open boograam rond heur meesteres
De kamervrouwen ... Dan, de hope straalt
Weêr in de blijde blikken, die naar buiten
Zich turend richten ... Eén zucht van veraêming
Doorvaart elks boezem; één kreet wedergalmt
Er trillend langs de bogen des gewelfs:
'De Koning komt!'
  Daar glinstren door het groen
En speer en spies als zilvren bliksemschicht;
Als starren spranken door het ijle loover
De blikkerende schilden; snuivend brieschen,
Gehinnik, als van steigerende rossen,
Klinkt luider steeds, totdat de koopren schal
Der schetterende krijgsklaroenen davert,
Door alle heuvlen duizendvoud weêrkaatst ...
Des legers voorhoê naakt, zoo schittrend-schoon,

1) *Zie Froissarts Chroniques* Liv. I, part 1. Ch. 165-168.

Zoo ridderlijk, dan, ook zoo dartel tevens,
En weeldrig in den glans van wapenpronk,
Als voer zij ten tornooi, en niet ten krijg.
De bonte pluimen, de banieren wappren;
De zon weêrspiegelt zich in 't stralend staal,
In 't schichten schietend koper van elks pantser,
En giet, nu reeds de schaar den breeden heirweg
Kasteelwaarts optijgt, over 't bont gewemel
Een zee van licht ...
'De Koning komt! Triumf!'
Zoo jubelt heel de zwerm der hofjonkvrouwen,
In 't wijd-geopend venster op haar kussens
Rondom heur blonde meesteres gezegen.
En met de sluyers wuiven zij het welkom
Den ridders toe, wier dartele edelknapen
Hun kleurge standerds wapperende heffen,
Als tegengroet, der schoone schaar geboôn.
En zilvertonen mengelen heur kreten
In 't koper van 't herautengetrompet.
Plots beurt de burchtvrouw zich, en snel zich spieglend
In 't glas, dat een der maagden langt, verschrikt
Zij om heur ordeloozen tooi, om 't hair,
Dat warrelt rond de nog verbleekte wangen:
De sporen van haar doodesangst en wanhoop,
Toen Bruces heir heur slot omcingeld had,
En handenwringend zij gebeden stortte,
Zich van den bidstoel sleepend naar 't altaar,
Der Hemelkoningin om uitkomst smeekend....

Voorbij dat leed!

'Voort, maagden, schielijk voort!
Dat ik mij op het schitterendst thands dosse
Voor Edward, mijn bevrijder, zoete vorst!'
En dartlend door den zwerm der hofjonkvrouwen
Omdrongen, ijlt zij heen, en nogmaals klinkt het:
'Voor Edward, mijn bevrijder, zoete vorst!'

Omstuwd door slechts de bloem des eedlen adels,

Glimlachend op haar trappelende tellen,
Genaakt de prins in glanzend-gouden halsberg,
Dien half een purpren wapenrok verheelt,
Waarop in gloênde verven Englands liebaard
Zich grimmend heft.... Het purpren fulp des dekkleeds
Omhuift zijn gitzwart strijdros tot de hoeven,
Terwijl de sneeuwen pluimen op den kop
Het trotsche dier bij elken tred doet zwieren....
En als een zonne straalt verblindend op
Des princen boezem 't gouden schild....
Terwijl
Het leger op de breede vlakte reeds
Zijn tenten in 't gezicht des burchts ontplooit,
Rijdt dappere Edward met zijn uitverkoornen,
Zoo schittrend-schoon als Koning Artur zelve,
Omstuwd door riddren zijner Tafel-Ronde,
De haastig neêrgezegen valbrug op,
Den voorhof in van Salisburys veste.
Wijd opent zich de burchtpoort, en de zwerm
Der maagden zwiert, - nu geen versaagde vlucht
Van duiven meer, dan, wel van speelsche vlinders, -
Den koning toe, en juublend biên zij hem
Haar lauwertwijgen, 't pad met rozen strooyend,
Tot plots elk wijkt....
Niet ranker beurt de bloem
Zich op heur teeder-slanken stengel, dan
Nu de edelvrouwe als zwevende genaakt,
Het aangezicht door glans van zoete vreugde
Verklaard; 't zacht-blauw dooraêrde floers des ooglids
Haar blikken sluyrend, wijl de rozeknop
Der lippen in een lach tot roze ontluikt.
Azuur damast, bezaaid met zilvren leliën,
Omprangt haar leest en zijgt in rijke plooyen,
En eindt in zwaren, gollevenden sleep,
Dien graaclijk jeugdige edelknapen beuren.
Het zilverblonde, zijdig-zachte hair
Schijnt als een maneschijn om 't wit gelaat,
Waar nu 't verbleekte blosjen op herdaagt;
En een saffieren diadeem kromt sparklend

Zich rond heur lokkig hoofd....
Bij d' aanblik dezer
Zoo zedig-schoone gastvrouw houdt de stoet
Verrast, verrukt, als in betoovring, stand,
En elke ridder haast zich uit den zadel,
Gebiedend, dat men hem de sporen afdoe.
De vorst treedt toe om hoflijk der gravinne
Zijn hulde te betoonen; dan, zij snelt
Hem reeds te moet, zinkt neder aan zijn voeten,
En heft den blik van haar vioolblauw oog,
Waarin een trane paerelt, schuchter op.
Zacht murmelt zij van vuurge dankbaarheid,
Van liefde en eeuwge trouw aan heuren vorst,
En wen die haar de zwaar-geschoeide hand
Tot rijzen biedt, prangt ze op den gulden handschoen
De rozenlippen....

II.

Toen beurde Edward echter
Haar hoflijk op; zij zag hoe aller blikken
Zich aan heur wondre schoonheid nog vermeiden,
Hoe teedre gloed des princen oog deed flonkren,
En blos op blos verhoogd' haar rozetint....
Dan dra, - gedacht zij, dat meer waardigheid
Der gastvrouw voegt? - verwon zij 't schuchter sagen,
En, met een tooverzoeten lonk en lach
Haar slanke vingeren den koning reikend,
Geleidde zij, omstuwd door maagden, riddren
En knapen haar bevrijder tot in 't slot,
De burchtzaal door naar 't luisterrijk vertrek,
Den koninklijken gast in ijl bereid.
En nogmaals meent zij hem met cier van woorden
Haar dankbaarheid te malen, maar zijn blik
Doet op heur mond die honigtaal besterven,
En schuchter als een boerenmaagdelijn
Slaat de edelvrouwe weêr de wimpers neêr,
En nogmaals bloost haar perzikdonzen wang....

Alleen met trillend-zacht gemurmel heet
Ten tweeden maal zij haar bevrijder welkom....
En gaat....
   Een schildknaap gespt thands Eduard
Zijn pronk van waapnen los.... twee pages naadren,
En de een biedt hem op kostbren schaal den beker,
Dien de andre vult met kruidenszoeten wijn.
Dan, nauwlijks roert de koning met de lippen
Den kelk aan, geeft dien weêr, en wenkt, dat men
Hem late....
   Langzaam treedt hij aan het hoog
Zich rondend raam; bij 't mijmren en het peinzen
Omzweeft zijn mond een wonderlijke glimlach,
Glanst in zijn oog op nieuw die teedre gloed....
Wat tooverbeelden, gulden vizioenen,
Bekoren 's dappren ridders ziele, nu
Zoo week als die eens minnezieken minstreels?
Een zucht onttrilt bijwijlen aan zijn lippen;
Een vochtig waas omfloerst den glans der blikken,
En 't harte schijnt den immer onversaagde
Thands van ontroering in de breede borst
Te kloppen ....
   En dus in zijn mijmeringen
Verloren, ziet de droomer niet, hoe weêr
't Tapijtwerk voor de deur geheven wordt,
En Salisburys burchtvrouw binnentreedt.
Dan, plots verneemt hij heure zilvren stemme:
‘Hoe dus in droomen, in gepeins verzonken,
Mijn Heer, dat tranen in uw oogen wellen?
Wat droevenis ontroert u 't harte zoo,
Dat zwoegend zich uw boezem heft? Hoe dan!
Zijt gij in hooge niet, dat ge den vijand
Bij d'aanblik reeds van uwe fiere strijdren
Deed vlieden? Kom, o, zoete vorst, kom mede!
Men sloeg in mijne hal de taaflen op;
U wachten allen aan 't festijn, dat ik
Beval ter uwer eere; en in de kannen
Schuimt reeds de wijn; een keur van minestreelen
Stemt luit en fluit ... hoor, 't juublend feestgedruisch

Dringt tot ons door!... Laat andren peinzen, prins,
Niet gij, wien 't alles zonnig toelacht ... Kom!'
Met biedt zij hem heur hand, en vurig grijpt
Hij die, ze drukkend aan zijn breede borst,
En minziek op haar blikkend, spreekt hij zuchtend:
'O, zoete vrouwe, weet, dat sints ik hier
Uw veste binnentoog, 't mij al een droom
Van weelde schijnt, die mij 't gemoed verteedert.
Mijn ziel vloeit over van zoo zaalge vreugde,
Dat ik wel weenen wilde, aan uwe voeten
Me vlijend .,. Een gedachtenvlucht omzweeft me
Gelijk een vlucht van goudgewiekte vlinders,
En 't schijnt, hun vleuglen streelen mij het voorhoofd...
't Is al een droom!' ...
Hoe diep ook in het hart
Ontroerd, bedwong de vrouw heur schuwe vreeze.
Haar vingren lagen steeds als leliën op
Des vorsten boezem, door zijn hand omklemd.
Schoon zoet-glimlachend sprak zij toch met licht
Getril in 't paerlig zilver van heur stemme:
'Wil, Vorst, niet meer dus droomen, en kom mede!
Waarom verliest gij u in droef gepeins,
Wen 't levenspad slechts zonneschijn en rozen
En louter weelde u biedt? De Heilge Jonkvrouw,
Zij, vol genade, ontzegde u nooit haar gunst,
U tot de meest gevreesde en meest geëerde
Der Kristenheerschers heffend - Schotlands koning
Vermoogt gij t'allen tijd, hoe hij u tarte,
Den trots te fnuiken ... Zeg me dan waarom
Aldus versmacht in een droefgeestig mijmren?
Wat leed verteert uw ziel ...?'
Toen sprak de vorst,
En vaster sloot zijn greep zich om de vingren,
Als leliën steeds hem op den boezem bloeyend:
'Wat leed? O, dierbre vrouwe, 't is geen leed,
Dat mij vervult, maar, wel een droom van weelde
En zaligheid, die 't harte mij, den strijder,
Zoo week maakt, of ik hem op rozen droomde,
En zoete stemmen mij in sluimer kweelden.

En o, mijn schoone, zingt niet een dier stemmen
In uwe ziel, verradend mijn geheim,
Verradend wat mij 't harte dus verweekt,
Verradend, waarom 'k in gepeins verzonk,
Verradend, waarom ge in mijn oog een traan
Zag trillen, waarom mij de boezem zwoegde?
O, spreek, vermoedt gij 't niet?... Toen ik u zag,
In uwen dos zoo schoon en schittrend als
Een blauwe bloeme op teeder-ranken steel,
Wijl ge uit den zwerm der hofjonkvrouwen trad,
Greep liefde me aan, en ving mij in zijn kluistren
Als bloemenkeetnen ... O, hoe gaêloos-schoon
Zijt gij; hoe schoon, o vrouwe, en zacht en zijdig
Die lokken, kruivend als een vloeyend zilver;
Hoe schoon dat oog, zoo peilloos-blauw, zoo diep
Gelijk de zee; hoe schoon die malsche lippen,
Die mij de hand tot eerbetooning kusten!
O, kussen ze mij thands op mijnen mond!
O, spreken thands ze niet meer tot den vorst
Van eeuwge trouw en eeuwge dankbaarheid,
Maar tot den minnaar en met zoeter klanken' ...
Onstuimig van hartstochtlijkheid sloeg Edward
Reeds d'arm haar om de leest, dan, schielijk week ze,
En sprak, de vingren smeekend tot gebed
Gevouwen, trillend, bevend van ontsteltnis:
'Mijn Heer, mijn vorst, mijn lieve zoete vorst!
O, zwijg, niet verder! Spot ge met mij, arme?
Zoudt gij, zoo schoon een ridder, tot mij ooit
Uw blik doen dalen! O, genaê, genade!
Want niet geloove ik, dat ge in ernst dit woord
Van teêrheid uittet, en is toch dit zoo,
Ach, heer, gedenk, gedenk, dat mijn gemaal,
De fierste en dapperste van al uw riddren,
Steeds, u ter eere, streed; dat thands voor u
In keetnen hij geboeid in 's vijands kerker
Verzucht ... Ach, eedle prins, gedenk, gedenk,
Hoe hij me mint, en hoe ik hem bemin!
Genade, prins, genaê! Dat smetteloos
'k Zijn eer beware; spreken niet uw woorden

Meer van verleiding!'
Weenend zonk zij neêr
In 't kreuklend blauw damast, omslingerd door
Het zilverblonde hair, en elke snik,
Die haar doorschokte, deed in heuren hoofdtooi
De steenen flonkren ... Dan, toen Edward teêr
Haar hief, en troostend van zijn liefde sprak,
Toen reeds zijn mond haar rozenlippen zocht,
En om heur leest zich vast zijn armen prangden,
Kreet, los zich rukkend, zij hartstochtlijk uit:
'En zoo 'k mij gaf, verwonnen door uw macht,
O, koning, dan zoû 'k na die liefdestonde
U smeeken, neen, u dwingen, dat men mij
Het lijf zoû geeslen, dan, mij, aan vier rossen
Gebonden, van elkaêr de ledematen
Zoû rukken, aller vrouwen tot een voorbeeld,
Die de eens gezworen heilge huwlijkstrouw
Niet achten ...'
Trillende van woede rees
Ze omhoog, en tartend trof haar blik den blik
Des princen ...
Maar geen reden had zij meer
Tot vreezen; gantsch bewogen door de fierheid
En engelreine kuischheid van de vrouwe,
Die teêr hij minde, trad de trotsche ridder
Eerbiedig nader, boog de knie, boog 't hoofd,
En vroeg met deemoed om vergeving....
Maar
Voor zij het weêrwoord konde spreken stroomde
De stoet van riddren en jonkvrouwen binnen,
Den koning en de burchtvrouw aan den disch,
Aan 't schitterende feestmaal hoflijk noodend....

III.

Aan lange taaflen, waar het gouden vaatwerk
Zijn steenen flonkren doet als drupplen vuurs
In 't licht der luchters, reyen zich de gasten.

De tafelvreugd verhoogend, ruischt het spel
Der pijpers en der zangerige veêlers,
Somwijlen overstemd door schaatrend lachen,
Dat schalt wanneer de kan geheven wordt,
En malvezij in gouden stroomen vliet.
Een zwerm van pages krielt er om de taaflen,
Op zware schalen 't rokend wildbraad zeulend,
Zoo hartebeest als zwijnskop, waar de pracht
Der veedren van 't gevogelt tusschen schittert:
De sneeuwen tooi der zwanen, die nog cierlijk
De halzen krommen, en de kleurenweelde
Der pauwen, hunne staarten wijd ontplooyend
Als waayers, sparklend van juweelen....
Aan
Der gastvrouw zijde op haar gravinnethroon
Is Edward neêrgezeten, en een stoet
Van edelknapen dringt zich om den prins,
Zijn gunst elkaêr benijdend, zoo de vleyend-
Geboden spijze niet wordt afgewezen.
Een zelfde bord van rood en schittrend goud,
Een zelfde kelk, die purpert van robijnen,
Wordt èn den vorst geboôn èn der gravinne,
En met een hoflijkheid van woorden smeekt
Hij de eer haar af, dat van heur spijze en drank
Hij nemen moge....
Dan, uit hoflijkheid
Alleen schijnt deze beê geslaakt; niet tast
De koning toe, hoe ook de gastvrouw noode.
De volle kelk, dien zij maar met de lippen
Beroerd had, leêgt zich nimmer: 's princen oog
Ziet haar slechts, die ter zij' hem is gezeten,
Tot met een zucht, zoo luid als brak zijn hart,
De ridder weêr zich in gepeins verliest.
Hem zinkt het hoofd als knakkend op den boezem,
Terwijl zijn blik van onder zijne pinkers
De zilvren leliën schijnt te tellen, die
Op 't rijk azuur gewaad der vrouwe stralen...
Hij ziet niet hoe de pages rond hem krielen;
Der spijzen geur, die dampt, bekoort hem niet;

Om niet heft telken maal een knaap zijn schenkkan,
En wen de gastvrouw hem hun gouden beker
Wil bieden, weigert zelfs hij haar, maar smachtend
Blikt hij ze toe, en zóó teêr, dat de roemer
In heure vingers beeft....
Een ieder wordt
Om 't zeerst verbaasd door 's konings mijmerij,
Zoo weinig voegend bij hun feestgejubel.
En spotziek glimlacht meenge schalke jonkver,
Terwijl een zacht gefluister door de zaal vaart,
Dat plots het luide schaatren doet verstommen:
‘Gewis, de koning wierd teloorgesteld,
Daar hem lafhartig Bruce ging ontvlieden,
Vermijdend slag te treffen, zoo dat Edward
Geen glorie zoû omstralen, wen hij Windsor
Na nutteloozen krijgstocht binnentoog....’
Wel had de vorst minachtend hen belachen,
Waar' 't fluistren zijner riddren hem ter oore
Gekomen; ander leed vervult zijn harte,
En zielbedwelmend, zalig-zoet geluk
Vervult het tevens....
Voor het laatst drinkt elk
Den roemer uit, die bruischend overschuimt,
Tot heildronk aan den koning en der gastvrouw
Gewijd. De knapen zetten hunne kannen
Ter zijde, en snellen toe met waschgerei.
De een biedt den dischgenoot een gouden bekken,
Waarin zijn makker geurig water stort;
Een derde houdt de linnen dwaal gereed;
En elke gast wascht zich de vingren schoon.
Dan heft de burchtvrouw heure hand tot teeken,
Dat ieder rijze....
En in de ruime hallen
Vermeit zich dra de schaar van Edwards riddren
En der gravinne schoone maagdenstoet
Met zang en dans, met schaak- en dobbelspel
Bij 't lustig snaargeruisch van luite en vedel....
Dan, onbemerkt verwijdert zich de gastvrouw....

IV.

De stille nacht breidt vale vleuglen uit.
De starrenlooze hemeltransen welven
Hun diepe en ondoordringbre duisternis
Gelijk een somber wulfsel over de aard,
Totdat ten leste uit zwarten wolkenwarrel
De doffe maan heur bleekwit schijnsel giet.
Haar zwakke glans lucht over 't hoog terras,
Welks breede trappen van graniet tot in
Den slothof voeren, die op 't zilvergrijs
Der wolken kartelend de toppenlijn
Van 't zwartig-groen geboomte omhooge beurt.
Het ruwe beeldhouwwerk van grauwe steen
Wordt in het scheemlend licht met lichte kanten
Getint, en dreigend schijnt zich griffioen
Bij griffioen te reyen, waar ze als pijlers
De balustrade, die 't terras omzoomt,
Op kop en toegevouwen vleuglen torschen....
Daar treedt, gelijk een zonnestraal zoo schittrend,
De burchtgravin ter wijde hofpoort uit,
En hijgend naar heur adem, zich aan 't harte
De handen prangend, krijt met bange stem
Zij in ontroering:
‘Kom, o, voedster, kom!’
Een oude best, wier witte hairen fladdrend
Den donkren kap ontwarlen, volgt heur schreden:
‘Ge riept mij, vrouwe, toe, dat ik zoû komen?’
‘Hier! 't Is hier koel! O, laat me, ik kan niet meer!
Ik zwijm!’
‘Hoe, lieve vrouwe, dus ontroerd!’
En in heur bevende armen vangt de grijze
Haar meesteresse op, die in hevig snikken
Het blonde hoofd met zijn saffieren tooi
Aan voedsters trouwen boezem vlijt...
‘Wat deert
U, lieve?’ vraagt verschrikt de minne weder,
En strijkt, als troostte zij een weenend kind,
De zilverzijden lokken uit het aanzicht

Der vrouwe ...
Koele wind, om heure slapen,
Die kloppen, zachtkens luwend, biedt veraêming...
Ze heft zich weêr, en niet zoo schichtig blikt
Haar oog in 't rond; de somber-kalme stilte
Is zoet voor 't als in koortse bonzend harte ...
'O, spreek thands, spreek, wat deed u dus ontroeren,
Wellieve vrouwe?' smeekt de grijze voedster.
't Was of een angst u voortjoeg naar den vrije,
'Of snaktet ge naar lucht ...'
'Ja, wèl een angst,'
Is 't weêrwoord, 'en een angst, ach, voor me zelve!
De kracht beging me, ik voelde mij zoo zwak!
Helaas!'
Een dof gesnik schokt telken maal
Heur boezem, in het blauw damasten keurs
Bij 't haastig ademhalen zachtkens deinend.
Als moede zinkt heur hoofd der voedster op
Den schouder, en, met drang van woorden vleit
Die nogmaals hare troostelooze vrouwe,
Dat, wat ze ook lijden moog', zij 't niet verzwijge.
Daar klinkt het zuchtend aan het oor der grijze,
Terwijl een snik bijwijlen nog de woorden
Doorbreekt:
'O, kondet ge ooit vermoeden, minne,
Wat tweestrijd mij de bange ziel doorwoelt!
Gevloekt zij deze dag, die in mijn slot
Den koning voerde!'
'Hoe, wat, meesteresse!
Deêz dag gevloekt, deêz dag, waarop de vijand
Ten leste vlood; deêz dag, die uitkomst gaf!
Is reeds vergeten uit wat gruwbren nood
Hij u verloste?'
'Laas, ach, minne, zwijg!
Vergeten is 't, o ja, vergeten is 't!
Niet heugt het mij, dat Bruce mijnen burcht
Omcingeld heeft, niet heugt mij angst en nood,
En dat der heilge Moedermaagd ik bad
Om redding ... 't is vergeten, gantsch vergeten!

Mij heugt niet dan een enkele oogenblik:
De stonde, dat mij koning Edwards armen
Omknelden, wijl zijn mond den mijne zocht!
Die stonde, o nooit, o nooit vergete ik haar!

Hoor voedster, laat mij aan uw harte hier,
Waar ik beschermd ben voor *mijns* harten dringen
Mijn leed u klagen! ach! 't is snel gezegd,
Hoe het u ook verbijstren zal, gij trouwe!
Deêz morgen bad de koning mij om liefde;
Ik wederstond hem, 'k dacht aan mijn gemaal,
Die mij bemint en in zijn kerker kwijnt.
Eerst vleide ik, smeekte ik, dat de koning hem,
Zijn eêlsten ridder, niet onteeren zoude,
Toen greep mij gramschap aan, en dreigend kreet ik;
Ik zeide ... ach, 'k weet thands niet meer wat ik zeide,
Maar hij liet af, en knielend vroeg hij me
Vergeving ...
En toen, trouwe minne, o,
Toen voelde ik mij zoo zalig-zoet bewogen ...
-Vervloekt, driewerf vervloekt zij deze dag!-
Toen voelde ik, dat hartstochtlijk ik hem minde!
Aan 't feestmaal was hij aan mijn zij' gezeten
Op mijnen zetel, at hij uit mijn schotel,
En eenmaal heeft hij uit mijn kelk gedronken...
En 'k smachtte om teeder hem aan 't oor te lisplen:
O, neem mij, neem me! Ik heb u lief, ik heb
U lief!
En toen ten leste ik vlieden kon,
Was 't of een ijzren vuist zich om mijn keel
Gewrongen had, mijn gorgel samenschroevend.
Een vuur blaakte in mijn hoofd, ik haastte mij
Naar buiten, hijgende naar koeler lucht.
En thands, o dierbre minne, troost mij; slingre
Mijn zwakke ziel niet langer tusschen 't wenschen
Van 't weifelende hart, dat zwijmt en smacht,
En tusschen mijne fierheid ... Ach, helaas!
Gedenk ik fierheid slechts als kampend tegen
De zaalge weelde, die me in rozen kluistert?

Gedenk ik niet de liefde voor mijn egaê,
Schoon nog deêz uchtend ik in snikkend bidden
Der Maged bad, dat zij hem me aan den boezem
Zoû wedervoeren? O, met duivelsliste
Bedwelmt de walm des hartstochts! Vloek, vloek, minne,
Met mij den zoo rampzaalgen oogenblik,
Dat koning Eduard mijn burcht betrad!'

Hoe ook de minne troost, zij hoort haar niet.
Uit heuren blik schiet weêr dat schichtig vier,
Dat flikkert in het oog der schuwe hinde,
Wen achter zich zij 's jagers tred verneemt.
En eindlijk, als vermoeit het dof gefluister
Der voedster heur, wendt zij met mat gebaar
Zich af, en klagend murmelt hare stemme:
'Laat, lieve, thands mij eenzaam hier verwijlen.
Deêz sombre stilte is wat mijne ziel zich wenscht.
Dat hier ik aan mijn dierbren gade denke;
'k Wil bidden; moog' Maria 't hart mij sterken
Ter wille van zijn liefde ...'
't Hoofd licht schuddend
Tript de oude weg ...
De mane omhuifde zich
Weêr in heur wolkenfloers, haar glansen tanend,
En nauw meer zichtbaar grimmen in den donkre
De muilen der griffoenen, stil zich reyend
Als grauwe spooksels ... Breeder breidt de wind
Zijn klapperende vlerken uit, en doet
Van eik en pijn de kruinen zachtkens-krakend
Zich nijgen ... Huivrend hult zich de gravinne
In d'ijlen zilvergazen sluyer, los
Om hoofd en hals gewonden; telkens rilt ze ...
Toch mart ze en in de duisternissen tuurt
Heur blik, wijl haar de boezem golvend zwoegt.

V.

Daar schrikt zij op uit heur zoo droef gemijmer...
Een mannentred weêrklinkt plots, regelmatig
De treden van graniet bestijgend, 't steen
Somwijlen knerpend bij 't zich opwaarts heffen
Des loomen voets.... Reeds deist de burchtgravin
Bij 't naadren der gestalte, tot de maan,
Ten tweeden maal het wolkenfloers verscheurend,
Met flauwen straal het ridderlijk-schoon aanzicht
Beschijnt des konings....
De edelvroawe wendt
Zich schielijk om, ten einde den verleider
In 't zwart der schaûw nog onbemerkt te vlieden.
Maar reeds zag Eduard van veer' 't azuur
Haars pronkgewaads in 't nachtlijk duister blauwen,
En met een stem, waarin zijn deemoed trilt,
Smeekt hij der schuwe:
'Blijf, o, wil niet sagen
Ge vlucht mij noôloos, schoone vrouwe, ik naak
U even eerbiedvol als ik de beeldtnis
Der goddelijke Jonkvrouw pleeg te naken!'
En zijne smeekbeê, rein als een gebed,
Toch smachtend van een heimlijk-zoet verlangen,
Op tot haar stijgend, laas, verlamt heur kracht,
En beidend mart ze....
In ootmoed knielt hij neêr,
En hartstochtsloos, als waar 't uit hoflijkheid,
Beurt aan zijn mond hij heure hand, die beeft,
En zucht....
'O, rijs, mijn prins, kniel voor mij niet!
Uw trouwe dienares ben *ik*, mijn koning!'
Zoo murmelt ze, en haar stemme, als een muzijk,
Streelt hem de ziel; toch, hoe ze vleye, niet
Voldoet hij aan heur wensch; hij blijft geknield.
Slechts laat hij zacht heur witte vingren slippen,
En elken forschen klank zich in de stem
Verdrukkend, ruischt verteedrend hij die haar
In 't oor:

‘O, laat mij knielen, eeuwig knielen!
Ik lijd! Een duldelooze smart verteert me!
Voorbij, mijn vrouwe, is thands de droom van weelde,
Die dezen uchtend me op heur wieken scheen
Te heffen, weg van de aard, hoog in den blauwe!
Voorbij gezweefd is ook de vlucht der elven-
Gestalten mijner zalige gedachten!
Mijn ziel is somber, somber als de nacht.
Geen enkle star lucht me uit haar neevlen tegen,
En ik zoû hier, - mijn laatst verlangen zij 't! -
Aan uwe voeten knielend willen sterven,
Verscheidend met de bede op mijne lippen,
Dat gij voor koning Edward bidden mocht....
O, bid voor mij, voor mij, rampzaalgen vorst!’

Is 't listig veinzen, dat de minaar thands
Zijn mannekracht, ja zelfs de macht der tale,
Die overredend lokt tot wederminne,
Verloochent? Waarom klaagt die forsche ridder?
Wat ruischt zijn woord zoo kwijnend als het lied
Des vinders, die de luite weenend tokkelt,
En liefdeziek weêrtrillen doet? Of breekt
Den immer onversaagde waarlijk 't harte
In zijnen boezem? Hoe het zij, de fierheid
Der edelvrouw, wegsmeltend bij die klanken,
Beschermt niet meer haar voor onzaalge wenschen,
En snikkend barst zij uit:
‘Gij lijdt, gij lijdt?
Gij lijdt voor mij? Door mij is 't, dat gij lijdt?
O, vorst, lijd langer niet, rijs op!’
Hij heft zich,
En: ‘O, niet waar, gij wilt niet, dat ik lijde?’
Zoo bidt zijn stem. Zij fluistert: ‘Neen, ik wil
Dat niet, ik wil dat niet! Droom weêr uw droom,
En eindloos duur' die zieleweelde....’
Plots
Verstomt ze; heur violenoogen luiken,
Haar boezem hijgt en zijgt in weeke golving,
En in des konings armen aan zijn borst

Zinkt zij half zwijmlend neêr....
'O neen, o neen!
Ik wil niet, dat gij lijdet; beure weder
U op zijn vleugelslag een zaalgend droomen!'
Daar voelt zij op heur lippen, 't woord verdrukkend,
Dat nog zij spreken, zijne lippen brandend
Zich prangen, met een gloeyend-heeten kus
Ze sluitend... Huivrend weert zij zich, maar nogmaals
Zinkt op heur mond zijn mond, dan nogmaals, en
Dan nogmaals....
En op eens met bangen kreet
Scheurt uit zijn knellende armen zich de vrouwe,
Den blik verwilderd, op de donzen koon
Een purpergloed, de zilverzijden lokken
Haar woest omwarlend, en met schellen gil
Schreeuwt zij in doodeswanhoop uit:
'O neen!
Van hier, van hier, verlaat mij, o verlaat mij!
Uw kussen schroeyen mij als hellevuur
De lippen.... Help Maria! Helpt mij, Heilgen!
Verleent mij moed der lokkende bekoring
Te ontvlieden!'
Meer dan vrouwelijke kracht
Bezielt haar; de armen, die heur telken maal,
Dat zij zich losrukt, vaster weêr omstrenglen,
Ontvlucht ten laatste zij met jubelkreet....
Nog grijpt hij in den wilde, en sliert den sluyer
Haar van de warrelende lokken.... zij
Desniettemin, dien greep ontkomend, snelt
De burchtpoort in, verdwijnt, en golvend zwiert
De lange sleep des blauwen pronkgewaads
Haar achterna....

VI.

Het eerste rozig gloren
Des daagraads glimmert aan de grauwe kim,

Met koopren gloed die blakend.
In den hof
Van Salisburys veste rept zich drok
De schaar van Edwards strijderen en knapen,
En de eerste zonnevonken kaatsen spelend
Zich weder in den glans van blank metaal.
De koning naakt, te midden van de bloem
Der eedlen, die als lijfwacht hem omringen.
In volle wapenrusting gloort de vorst,
Maar somber tuurt zijn oog, en somber wolkt
Zijn voorhoofd zich; stilzwijgend rijdt hij voort,
En niet één ridder, die der scherts zich waagt,
Die zelfs maar glimlacht, wen rond Edwards arm
Een gazen sluyer hij geslingerd ziet....
En eensklaps buigt zich uit het open boograam,
Omdrongen door heur schalke hofjonkvrouwen,
De burchtgravin, ten eind' haar lesten groet
Der gastenschaar, die henenvaart, te brengen.
Met hoofschheid nijgt de koning zich, en smeekend
Durft hij nog wenschen:
‘Moge, o gastvrouw, u
De Hemel hoeden, en - vergeef het mij,
Zoo 'k van mijn eengen troost, van hoop niet aflaat -
Moogt gij mij eenmaal niet ontzeggen wat
Gij thands me ontzegd hebt....’
Toen sprak hoffelijk
De burchtgravinne:
‘Moge, o koning, u
De Hemel hoeden, en moge elke wensch,
Die in uw hart als vunze giftbloem woekert,
Uw reine ziel besmettend door haar walm,
Verwelken, vorst, om nimmer te herbloeyen....’
Een blik, een zucht is Edwards eenig weêrwoord....
En, zie, metalen reuzenslang, die slingrend
In wolk van stof zich langzaaam voorwaarts schuift,
Tijgt thands het leger op den breeden heirweg
Op trappelenden tred der rossen voort.
Nog lange mart de burchtgravinne aan 't boograam.
Haar oogen volgen Edward, wien de waapnen

In 't rijzend licht der zonne stralend schittren.
En wen zij plots heur zilvergazen sluyer
Als fladderenden vlinder op zijn arm
Ziet zweven, beurt zij haren blik ten hemel,
Der Maged dankend, dat zij wierd behouden....
Maar, - o, geheimenis des menschenharten! -
Toch trilt een traan van weemoed in dien blik,
Dien zelfden blik, die heuren dank vertolkt!

Febr. '84.

LOUIS COUPERUS.

Letterkundige kroniek.

Regina, door Cornélie Huygens. Amsterdam. P.N. van Kampen en Zoon. 1884.

Een jong beeldschoon meisje met een trotsch karakter, dochter van een zwakke moeder, sluit zonder liefde een huwelijk met een rijk man, die haar aanbidt. Eerst wanneer het huwelijk is voltrokken moet de echtgenoot vernemen, dat zij zijne vrouw is geworden zonder hem te beminnen en terwijl haar hart een ander toebehoorde. Een hevig tooneel volgt. De overspanning, waarin de jonge vrouw voor en gedurende hare bruidsdagen heeft verkeerd, heeft een ernstige ziekte ten gevolge. Wanneer zij hersteld is, zetten de echtgenooten hun leven te samen voort, voor het oog der wereld vereenigd en gelukkig, maar in werkelijkheid gescheiden en diep rampzalig.....

'Maar dat heb ik reeds gelezen,' - zoo hooren wij ons in de rede vallen - 'dat is *le Maître de forges* van G e o r g e O h n e t !' Inderdaad schildert *Regina* van C o r n é l i e H u y g e n s een toestand, die ook door Ohnet gekozen werd voor zijn veel gelezen en, naar ons gevoelen, te veel geprezen roman. Dat de schrijfster, gelijk ons stellig verzekerd wordt, toen zij haar roman schreef, *le Maître de forges* niet had gelezen, is een nieuwe bijdrage voor het vraagstuk der zwervende romanstoffen der oorspronkelijkheid, dat reeds zoovele pennen in beweging heeft gebracht. Ohnet zelf heeft dezer dagen moeten hooren, dat in zijn roman hetzelfde onderwerp behandeld wordt als in een hem geheel onbekenden roman van de Zweedsche schrijfster Carlén.

In het onlangs verschenen werk van Ferdinand Brunetière, waarin hij onder den titel *Histoire et Littérature* de degelijke studiën verzameld heeft, die van zijne hand in de *Revue des deux Mondes*

verschenen, komt een artikel voor over *l'invention*, geschreven naar aanleiding van het proces dat Mario Uchard twee jaar geleden Sardou aandeed. Brunetière herinnert hoe men in de geschiedenis der letteren naast elken grooten naam, naast Shakespeare, Molière, Goethe, den naam kan plaatsen van een vergeten voorganger, die hem de stof voor meesterwerken, als *Romeo and Juliet, l'Ecole des femmes, Faust* heeft geleverd. De menschen blijven menschen; de hartstochten veranderen niet met de eeuwen; in het dagelijksch leven keeren met wanhopige eentonigheid dezelfde verbindingen telkens weer terug, en zoodra de dramaticus, de dichter, de romanschrijver uit die verbindingen, nog niet al het vroolijke, al het roerende, al het schrikwekkende gehaald heeft, wat er uit te halen is, is het een ander vergund diezelfde stof nog eens weer te bewerken. Ieder heeft het recht om de schatten, welke de voorgeslachten hebben nagelaten, als zijn wettig erfdeel te beschouwen; de eenige verplichting, welke op hem rust tegenover het publiek, tegenover de kunst, tegenover zich zelven, is dat hij op het werk van zijn geest zijn eigen stempel drukke.

Welnu, in het boek van Mej. Huygens vinden wij, op meer dan een plaats, dien eigen stempel gedrukt. Vergelijkt men het met den roman van Ohnet, dan valt de vergelijking in menig opzicht in het voordeel van de Nederlandsche schrijfster uit, al bracht *le Maître de forges* het ook reeds tot de 127e editie, terwijl de heeren Van Kampen zeker tevreden zullen zijn, wanneer zij nog eens een tweeden druk van *Regina* ter perse zullen mogen leggen.

Wat Ohnet's roman voor het meerendeel der lezers ongetwijfeld aantrekkelijker, maakt is hetgeen men de *mise en scène* zou kunnen noemen. Ohnet is een geboren dramaticus; alles wordt onder zijne hand een tooneel, een *scène*; de figuren, waarmede hij zijn roman stoffeert, zijn voornamelijk tooneelfiguren met al het conventioneele hun soort eigen, vergroot in hunne deugden zoowel als in hunne ondeugden, gelijk dit voor de tooneeloptiek noodig is. Daar vindt ge den held, den vlekkeloozen burgerman Dherblay, in wien het meest kiesche gevoel, de edelste karaktertrekken, een ongeloofelijke zelfopoffering en een bewonderenswaardige fierheid vereenigd zijn. Tegenover hem staat de trotsche patricische, Claire de Beaulieu.

Nu wij dezen naam noemen kunnen wij - op het gevaar af van steeds verder af te dwalen van den roman, dien wij wenschen aan te kondigen - een woord van waardeering niet terughouden

over de wijze waarop Mej. Josephine de Groot, die in de Nederlandsche vertaling van het tooneelstuk, dat Ohnet noodzakelijk uit den *Maître de forges* maken moest, de rol van Claire vervult. Mej. de Groot, wier vele natuurlijke gaven niet betwist werden, doch die, door onvolledige studie en het optreden in rollen boven haar kracht, als kunstenares dreigde onder te gaan, is in deze rol als herboren voor ons getreden. Door fijnen smaak, gedistingeerde vormen, een fraaien klank van stem, een warme gevoelsuiting, door geen melodramatische gebaren of onschoone gelaatsvertrekkingen ontsierd, onderscheidde zich haar spel.

Van deze Claire de Beaulieu nu moeten wij aannemen, dat zij in haar onverzoenlijk en berekenend egoïsme, zonder te denken aan de wond, welke zij hem slaat, die haar aanbidt, den edelen Dherblay opoffert om zich te wreken op haren vroegeren verloofde, den hertog de Bligny, een tooneelellendeling van de droevigste soort. Zoo is, ondanks het talent waarmede *le Maître de forges* is samengesteld en het aangrijpende van meer dan een toestand, alles in dezen roman, tot het duel aan het slot incluis, meer theatraal dan menschelijk.

In de wijze, waarop Mej. Huygens haar stof heeft bewerkt, vinden wij van dat theatrale niets. De indruk, dien haar roman maakt, wordt niet verkregen door knaleffecten of te groote onwaarschijnlijkheden, maar door eene natuurlijke en geleidelijke ontwikkeling van een tragischen toestand. Met die karakters moest het, onder zulke omstandigheden, zoo loopen.

Wanneer Regina, teleurgesteld in eene liefde welke reeds diep wortel had geschoten in haar hart, na veel strijd, om het geschokt zenuwgestel van haar zwakke moeder tot rust te brengen en haar nog een gelukkigen ouden dag te verzekeren, in een huwelijk met den rijken weduwnaar van Asteren toestemt, dan doet zij dit onder voorwaarde dat hare moeder hem alles zal zeggen en hem waarschuwen zal dat zij in haar hart nog het beeld van een ander draagt. Dat van Asteren, met die wetenschap, haar toch tot vrouw begeert, schokt haar diep; zij kan voor zulk een man geen achting koesteren. En wanneer dan het huwelijk voltrokken is, wanneer alles haar als een benauwde droom op het hart drukt, wanneer op de overspanning, waarin Regina al dien tijd verkeerd heeft, de reactie volgt, wanneer zij in wanhoop uitbarst, en van Asteren, wien de zwakke en door haar zwakheid misdadige moeder *niets* gezegd heeft, niet alleen vernemen moet, dat Regina hem niet lief heeft

maar ook dat zij hem van een laagheid heeft kunnen verdenken, - dan verwenscht hij het oogenblik waarop hij haar heeft leeren kennen. En nu begint voor beiden een leven van dagelijksche onafgebroken marteling; de echtgenooten moeten voortdurend veinzen, niet alleen voor de wereld buitenshuis, maar ook binnenshuis voor de blinde oude mevrouw van Asteren, die bij haar zoon inwoont en hare schoondochter met hartelijke liefde heeft ontvangen.

Dat alles, het aangrijpende drama dat tusschen twee zielen wordt afgespeeld, is met een niet alledaagsch talent geteekend.

Zeker, er kunnen en moeten vragen en bedenkingen geopperd worden. Bijvoorbeeld: Was, toen Regina, na de verschrikkelijke verklaring op den dag van het huwelijk, ernstig ziek werd, de plaats van Van Asteren, ondanks al het voorgevallene, niet aan het ziekbed van zijn vrouw? Is Mevr. de Méran, zooals Mej. Huygens ons haar schildert, inderdaad ‘de gevaarlijke vrouw, de goudgelokte sirene, die hare slachtoffers aan haar zegekar ketent’, waarvoor Regina en Maurits haar willen laten doorgaan? Is de verhandeling over de maatschappelijke positie der vrouw in den mond der beminnelijke oude mevrouw van Asteren natuurlijk? En wat bezielde de schrijfster, toen zij aan het slot van haar roman, wanneer het heugelijk werk der verzoening tusschen Regina en Maurits eindelijk tot stand is gekomen, den laatste - wederom over de rechten der vrouw - een lange en deftige speech laat houden! *Embrassez vous, et que cela finisse*! zou men hun willen toeroepen.

Voor dergelijke tirades op zulke ongeschikte oogenblikken heeft Mej. Huygens zich te wachten. En dan bestede zij, daartoe voorbereid door scherpe waarneming van de natuur om haar heen en door de studie van goede schrijvers, meer zorg aan hare natuurschilderingen en plaatsbeschrijvingen. Deze toch lijden aan een conventioneelheid, welke zeer ongunstig afsteekt bij het warme leven, dat de personen doortintelt, die haar roman stoffeeren. Zie eens - om alleen maar van onze jongere novellisten te gewagen - hoe een Terburch de stemming van een zomerdag, een gezellig vertrek, een aanzienlijk buitenverblijf met enkele toetsen zóó weet te teekenen, dat gij dien zomerdag beleeft, u in dat vertrek thuis voelt, die donkere laan tot een lievelingswandeling zoudt willen kiezen, en tegelijk een artistiek genot smaakt. Verzuimt Mej. Huygens hieraan haar beste zorgen te besteden, den gewonen

romanverslinder zal het niet hinderen; doch het talent van deze romancière met den beroemden nederlandschen naam, een naam, dien zij terecht niet, als zoovele harer collegas, achter een pseudoniem verbergt, heeft zich in *Regina* te gunstig doen kennen, dan dat zij niet naar hooger bijval zou mogen en moeten streven.

***Rénovation de l'Histoire des Franks*, par Victor Gantier. Bruxelles, Office de publicité, A.N. Lebègue et Co.**

Sedert de dagen onzer jeugd zijn ons tal van boeken onder de oogen gekomen, die zich de reconstructie van kleinere of grootere onderdeelen der geschiedenis ten doel stelden. In vele gevallen waren de schrijvers met zooveel goeden wil te werk gegaan, dat een verstandig lezer de uitkomsten van hunne onderzoekingen, ook al kon hij die niet tegenspreken, als ongeloofbaar naast zich neerlegde. Zulk een lezer laat zich b.v. moeilijk wijs maken, dat openhartigheid en vertrouwelijkheid de hoofdkaraktertrekken van Tiberius geweest zijn, - of dat er geen betere verhouding tusschen zoon en moeder denkbaar is dan tusschen Nero en Agrippina heeft bestaan, - of dat men in Alexander Borgia, alles wel beschouwd, een achtenswaardig huisvader en voorbeeldig kerkvoogd heeft te waardeeren. Toch hebben de uitkomsten van het diepergaand onderzoek, in verband met de ontdekking van geheel nieuwe bronnen, op vele punten nieuw licht doen opgaan: als er dan een man als Ranke komt, die het kaf van het koren scheidt, het eerstgenoemde aan alle winden prijs geeft, en alleen de betrouwbare resultaten der nieuwste historische studie in een algemeen overzicht samenvat, dan staan wij verbaasd over het verschil tusschen dat overzicht en de historie, zooals wij die vijf-en-twintig of dertig jaar geleden hebben geleerd.

Met het oog nu op den lezer, niet man van het vak, dien ik hier bedoel, betreur ik het, dat Ranke, vóór de uitgave van de twee laatst verschenen deelen zijner wereldgeschiedenis, geen kennis heeft kunnen nemen van het hierboven genoemde boek van den Heer Gantier. Van zijn kant schijnt deze de kritische studie van Ranke over Gregorius van Tours en diens navolgers (*Weltgeschichte, Analecten* achter Dl. IV 2de stuk, blz. 328 en vlg.) niet te kennen, daar hij anders zeker een andere inrichting aan zijn betoog zou gegeven hebben. Beide geleerden waren gelijktijdig aan het werk,

en daar het niet aan te nemen is, dat een in de duitsche geschiedkundige litteratuur zoo belezen man als de Hr. Gantier niet afwist van Ranke's Wereldgeschiedenis, schrijf ik het aan een verzuim zijnerzijds toe, wanneer hij het resultaat van zijne grondige studie niet aan dengeen heeft medegedeeld, dien alle beoefenaren der geschiedkunde onder de tijdgenooten als *facile princeps* erkennen. Ranke had met die resultaten zijn voordeel kunnen doen, ook al had hij die niet alle grifweg aangenomen.

De historische quaestie die de Hr. Gantier behandelt, is, voor zoover ik kan nagaan, voor het eerst door hem opgeworpen: zij betreft den oorsprong der frankische heerschappij. Volgens de algemeen gangbare voorstelling van zaken zijn de Franken, in het eerste derde deel der vijfde eeuw onzer jaartelling, onder hun koning of aanvoerder Chlojo, Chlogio of Clodio, met een groote legermacht van den rechter- op den linkeroever van den Rijn overgetrokken, en hebben zij, na de noordelijke streken van het oude Gallië in bezit genomen te hebben, de Romeinen in de stad Cambrai uitgemoord, en het land tot aan de Somme veroverd.

Daartegenover stelt de Heer Gantier de bewering, dat de Franken, die onder Chlojo en diens opvolgers een einde aan de Romeinsche heerschappij in Noordelijk Gallië hebben gemaakt, *niet* van de overzijde van den Rijn zijn gekomen, - dat hun stam, al moge die oorspronkelijk van daar afkomstig zijn, reeds sedert eeuwen, immers lang vóór Caesar's tijd, het noorden van Gallië bewoonde, - en dat dus de Fransche Staat zijn oorsprong te danken heeft, niet aan overweldiging der oorspronkelijke bevolking door een buitenlandschen vijand, maar aan een gelukkigen opstand van vroeger onderdrukte inheemsche stammen.

Van de overdadige en niet altoos steekhoudende argumenten ontdaan, die onze schr. gebruikt, komt zijn betoog ongeveer hierop neer:

Hij gaat eerst alle schrijvers der oudheid na, die zich over de bewoners van Noordelijk Gallië uitgelaten hebben; allen, van Caesar af, hebben die een aantal volkeren gekend, die nimmer geheel door de Romeinen ten onder gebracht, zich in de moerassige en boschrijke streken aan de monding van Rijn en Schelde ophielden. Die stammen, Morini, Menapii, Batavi, Nervii, Tungri genoemd, werden in de latere eeuwen der Romeinsche heerschappij gedeeltelijk onder de benaming van *Salii* samengevat. Zij vormen geen bepaalde con-

federatie, maar vereenigen zich toch in den regel tegen de pogingen der Romeinen om hen ten onder te brengen. Zoolang Rome machtig blijft, worden zij binnen hunne landpalen bedwongen. Maar de centrale macht verzwakt allengs; en de inval der Vandalen, gevolgd door den opstand der britannische legioenen onder Constantinus, geeft in de eerste jaren der 5e eeuw het teeken tot eene onafhankelijkheidsbeweging in de streken die thans Vlaanderen, Brabant, Zeeland, Betuwe en de Zuid-hollandsche eilanden heeten. De romeinsche ambtenaren worden verdreven, de romeinsche wetten afgeschaft en onder den naam van Franken, d.w.z. onafhankelijken[1)], vormen de oude landsbewoners een nieuwen staat, onder een nieuwe wetgeving, de bekende *Lex Salica*. Ook op den rechter Rijnoever woonden Franken; en die worden reeds twee eeuwen vroeger vermeld. Maar tot op het midden der zesde eeuw is bij geen auteur sprake van iets anders dan strooptochten van die overrijnsche Franken binnen de grenzen van het oude Gallië, welke strooptochten telkens worden afgeslagen. Eerst honderd en vijftig jaar ongeveer na het ontstaan van het frankische rijk op den linker Rijnoever, gewaagt een schrijver van eene immigratie der overrijnsche Franken. Die schrijver is Gregorius, bisschop van Tours, die in de tweede helft der zesde eeuw leefde, en wiens *Historia ecclesiastica Francorum* algemeen erkend wordt als de hoofdbron voor de geschiedenis van den oorsprong der Frankische heerschappij. Van de latere compilatoren, die hem gebruikt hebben, is de schrijver der *Gesta Francorum* (VIIIe eeuw) de eerste die stellig vermeldt, dat Chlojo den Rijn met een groot leger is overgestoken.

Voor den Heer Gantier, die deze compilatoren als louter afschrijvers, en nog wel als afschrijvers van de allerdomste soort beschouwt, ligt de *cardo quaestionis* in hetgeen Gregorius van Tours hieromtrent mededeelt. Ook zij evenwel, die op gezag van Gregorius de oude leer aankleven, volgens welke de Salische Franken, oorspronkelijk op den rechter Rijnoever gevestigd, de rivier overgestoken en Gallië binnengedrongen zijn, ook zij vinden bij Gregorius een struikelblok. Gregorius laat de uit Pannonië (Hongarije) afkomstige Franken

1) Deze afleiding van den naam heeft voor den heer Gantier, en naar de bewijzen te oordeelen die hij er voor aanvoert, ook voor mij meer waarschijnlijnlijkheid, dan die van het woord *wrang*, die bij vele van onze schrijvers wordt aangenomen (o.a. H.D.J. van Schevichaven, *Bijdragen tot eene geschiedenis der Bataven*, blz. 107).

na den overtocht over den Rijn, eene landstreek doortrekken die hij Thoringia noemt, - en zegt later dat Chlogio zijn veldtocht tegen de Romeinen aanvangt uit een kasteel of kamp *apud Disparguum quod est in termino Thoringorum. Thoringia, Thoringorum*, zoo redeneert onder anderen Ranke (t.a. pl. blz. 342), kan niet anders beteekenen dan Thüringen en de Thuringers: maar hoe kunnen die namen toegepast worden op eene streek aan den linker Rijnoever? De oplossingen, die anderen voor deze moeilijkheid gevonden hebben, zijn zoo onwaarschijnlijk, dat ik geneigd ben Ranke te prijzen, waar hij de gissing waagt, dat Gregorius zich vergist heeft, - al beken ik dat zulk eene oplossing het gebruik van historische bronnen al heel gemakkelijk maakt.

De Heer Gantier gaat correcter te werk: hij begint met de oudste handschriften en de oudste gedrukte editiën na te gaan, die hij van de *Historia* van Gregorius heeft kunnen opsporen: daar, en bij sommige latere afschrijvers, vindt hij de bewoners der door Gregorius bedoelde streek zeer verschillend genoemd. De oudste handschriften van Gregorius verschillen reeds: het manuscript der abdij van Royaumont zegt *Tungorum*, dat van Cluny *Tungrorum*. Eene editie van 1512 spreekt van *Tongrorum*, en reeds vóór Gregorius had Procopius de *Tungri Thurusgi* genoemd. Kortom, de spelling *Thuringorum*, die in de latere editiën telkens voorkomt, heeft geen beter aanspraak op gezag dan eene der straks genoemde. Daar het nu vrij wel uitgemaakt is dat Dispargum niet het duitsche Duisburg geweest is (dat trouwens niet in Thüringen ligt), maar wel Diest of Duisburg in Brabant, en daar het aan geen twijfel onderhevig is, dat een groot gedeelte van het tegenwoordige België in de hier bedoelde tijden door de *Tungri* werd bewoond (wier naam o.a. nog in Tongeren, Tongerloo voortleeft), heeft Gregorius met zijn *Thuringia* niets anders bedoeld of kunnen bedoelen dan *Tongria*, of hetgeen wij thans België noemen.

Aldus de Hr. Gantier (blz. 112 Noot 2). Maar waar blijft dan, vraagt de voorstander der oude wijze van voorstelling, de overtocht van den Rijn, die Gregorins en nog veel stelliger dan hij, de schrijver der *Gesta* aan de verovering doet voorafgaan?

Laat ons, antwoordt onze schr., eerst eens zien wat Gregorius eigenlijk daarvan vertelt. Vooreerst stelt hij dien overtocht niet voor als iets dat hij zeker weet. *Tradunt multi*, zegt hij. ‘Velen verhalen, dat zij (de Franken) uit Pannonië zijn uitgeweken, en

eerst de oevers van de rivier den Rijn bewoond hebben: vervolgens den Rijn overgestoken en Thuringie (of Tongrië) doorkruisd hebben, en daar op het platte land en in de steden langharige koningen over zich aangesteld hebben uit het eerste, of om zoo te zeggen, het edelste geslacht der hunnen. Later hebben de overwinningen van Chlodovec (Chlodwig) dit wel bewezen[1], en dit verhalen wij in 't vervolg....' Waarop dan de veldtocht van Chlojo, volgens Gregorius overgrootvader van Chlodwig, en de inneming van Cambrai worden beschreven.

Gregorius behandelt hier klaarblijkelijk de gebeurtenissen volstrekt niet in hun chronologischen samenhang: hij spreekt van de overwinningen van den achterkleinzoon vóór die van den overgrootvader: en dat hij zich meer dergelijke vrijheden veroorlooft, toont de heer Gantier met verschillende voorbeelden aan. Bovendien geeft Gregorius zelfs niet bij benadering het tijdstip aan, waarop de overtocht over den Rijn zou hebben plaats gehad; hij rangschikt dien onder de dingen, die hij bij overlevering heeft vernomen. Neemt men dit in aanmerking, dan is de uitlegging, die de heer Gantier aan de zinsnede geeft, volkomen natuurlijk. In het voorafgaande verklaart Gregorius, van de onbeschrijfelijke ellende sprekende, die in de laatste eeuwen Gallië geteisterd heeft, bij de oudere schrijvers over de opkomst der frankische macht niets gevonden te hebben. Hij moet zich dus vergenoegen met de overlevering, en die deelt hij in de hier aangeduide wijze mede[2]: Men zegt dat de Franken uit Pannonië over den Rijn zijn gekomen; - of dat zoo is, en wanneer het gebeurd zou zijn, daarover heeft Gregorius geen opinie; alleen ziet hij in de overwinningen van Chlodwig eene bevestiging van de legende, dat de Franken hunne koningen uit het edelste geslacht gekozen hebben. Van de legende afstappende gaat hij vervolgens verhalen, wat er met Chlojo en diens afstammelingen is geschied. Deze zijn voor hem geen legendarische, maar historische personen; wat hij van hen zegt, meent hij met zekerheid

1) Namelijk dat die koningen tot een edel geslacht behoorden.
2) Ook Ranke treft het gebrek aan samenhang in de mededeelingen van Gregorius: 'So hat auch das zweite Buch von vornherein einen universalhistorischen Character, bei dem der Autor dann besonders Gallien im Auge hat, über dessen Verhältnisse er mancherlei Auszüge beibringt, bis er bald *ziemlich unvermittelt* auf seinen Hauptgegenstand, die Franken selber kommt, enz,' t.a. pl. bl. 332.

te weten. Nu laat hij Chlojo *niet* over den Rijn trekken; Chlojo is reeds in de landpalen der *Thuringi* of *Tongri*, dus op den linkeroever van den Rijn gevestigd, op het oogenblik dat hij tegen de Romeinen te velde trekt.

Gregorius van Tours, dit is de slotsom van onzen schrijver, kan dus niet opgeroepen worden als getuige voor de tot dusver algemeen aangenomen leer, volgens welke de overrijnsche Franken omstreeks het jaar 430 in Noord-Gallië een inval gedaan en die landstreek veroverd hebben (blz. 136).

Tot dusver is, dunkt mij, dit betoog onberispelijk, en zou Ranke, zoo het hem onder de oogen gekomen ware, zich daarmede vereenigd hebben. Ook voor de vermelding van den Rijn-overtocht door de latere compilatoren, den schrijver der *Gesta Francorum* en anderen, vindt Gantier een gereede verklaring: die afschrijvers vonden bij Gregorius Chlojo *in termino Thuringorum* gevestigd, en tevens een Rijn-overtocht vermeld, zonder nadere aanduiding van het tijdstip, waarop die plaats gehad had. Thuringen kon door hen, die minstens eene eeuw later schreven en den naam *Tongri* waarschijnlijk niet meer kenden, niet anders opgevat worden, dan als de heden ten dage nog aldus genoemde landstreek op den rechter Rijnoever. Het lag voor de hand, den Rijnovertocht toe te schrijven aan dengeen die, uit eene woonplaats aan den rechter Rijnoever, een veldtocht op den linker Rijnoever ging ondernemen; en was men eenmaal zoover gekomen, dan werd de vermelding van de groote legermacht waarmede Chlojo dien overtocht bewerkstelligd moet hebben, niets dan een nadere (en vrij overbodige) verduidelijking.

Ook deze bedenking tegen zijne zienswijze weet onze schr. dus voldoende op te lossen. Maar hij gaat daarbij uit van de onderstelling, dat de schrijver der *Gesta Francorum* de door hem vermelde feiten uitsluitend aan Gregorius ontleend, en daaraan slechts eenige fabelachtige mededeelingen toegevoegd heeft, als b.v. de Trojaansche afstamming der Frankische koningen, de geboorte van Merowig uit een zeemonster, enz. enz. Indien Gantier het vijfde hoofdstuk der *Analecta* had gelezen, dat Ranke achter het achtste deel zijner wereldgeschiedenis plaatst, dan had hij zijne opvatting van de verhouding tusschen Gregorius en diens zoogenaamde afschrijvers denklijk wel gewijzigd. Ranke toont m.i. zeer duidelijk aan dat enkele van de ondste compilatoren (o.a.

Fredegarius, de schr. der *Historia epitomata* en de auteur der *Gesta Francorum*), behalve Gregorius nog andere bronnen gekend hebben; dat met name Fredegarius in enkele gevallen eene voorstelling van gebeurtenissen geeft, die onmiddellijk voortvloeit uit de Germaansche levensbeschouwing; dat daardoor het vermoeden wordt gewettigd, dat Fredegarius uit de volksoverlevering rondom hem geput, en zich niet, gelijk Gregorius, beijverd heeft om de geschiedenis tot verheerlijking der kerk te doen dienen.

Ik wil hiermede niet te kennen geven, dat Gantier's meening door het betoog van Ranke onhoudbaar geworden is. Fredegarius en de schrijver der *Gesta* hebben, hoe men hen beoordeele, stellig ook uit Gregorius afgeschreven. Maar onze schrijver had, zoo hij Ranke's boek gekend had, moeten (en waarschijnlijk ook wel kunnen) aantoonen, dat de *passus*, waarop hier alles aankomt, bij de latere compilatoren geen kenmerken draagt van een andere afkomst dan uit de *Historia Ecclesiastica* van Gregorius.

Behalve als historisch betoog laat het boek, dat ik hier bespreek, zich ook als litterarische bijdrage goed lezen. Het is met een zekere mate van passie geschreven; en dit is te verklaren. De schrijver, zelf een Belg, en naar zijne voorstelling een afstammeling van de Franken, die de eerste grondslagen der moderne beschaving hebben gelegd, vindt in zijne opvatting der geschiedenis eene zelfvoldoening, die den Belgen, volgens de aangenomen leer, geenszins te beurt valt. ‘On fait des Belges du Nord un peuple subjugué et sans histoire’, zoo schrijft Gantier (blz. 15), ‘au moment même où, libres et triomphants, ils accomplissaient des actes qui ont transformé le vieux monde; où ils marquaient le passage de la société antique à la civilisation moderne; où leur droit régénérateur se posait en rival de celui des Romains, en un mot au moment où ils devenaient la première nation de l'Occident.’

Doch van een anderen kant ontloopt Gantier de gevaren niet welke met hartstochtelijkheid verbonden zijn. Zij verleidt hem soms tot het gebruik maken van weinig steekhoudende argumenten. Zoo, waar hij een frankische invasie van België ook daarom onaannemelijk noemt. omdat ‘les invasions armées qui laissent des traces’, uitzonderingen zijn. En als voorbeelden haalt hij de volgende gevallen aan: ‘Après la grande guerre de 1870-1871, il n'est par resté d'Allemands en France. La guerre de 1877-1878 n'a pas laissé de Russes en Turquie, ni celle de 1866 de Prussiens en Bohême.’ Alsof

eene volksverhuizing in de 5e eeuw hetzelfde was als een moderne politieke oorlog! Bovendien, al geeft men den schrijver toe, dat de Franken België niet gewapenderhand hebben veroverd, de vestiging van de frankische heerschappij in de overige gedeelten van Gallië is toch wel degelijk, ook volgens den Hr. Gantier, het gevolg van eene 'invasion armée' geweest: en hij zal toch wel niet beweren, dat die geen sporen heeft achtergelaten. Het argument bewijst te veel en dus niets.

Het komt mij voor, en dit is de voornaamste bedenking die ik tegen het boek van onzen schr. heb, dat hij zich zijne lezers heeft voorgesteld, niet als eene rechtbank die bewijzen eischt, maar als een jury, die door een vloed van argumenten, rijp en groen, gegrond of ongegrond, zich laat medesleepen.

J.A.S.

***Wet van 9 Mei 1846. Stbl. 24, betreffende de Burgerlijke Pensioenen, zooals die luidt na de daarin bij de Wet van 3 Mei 1851, Stbld. 49, van 24 December 1863, Stbld. 166, en van 21 Mei 1873, Stbld. 64, gebrachte wijzigingen, bijgewerkt tot 1 October 1883*, door C. van Dillen en C. Middelkoop. Uitgegeven voor rekening van C. van Dillen te Amsterdam. 1883.**

Terwijl het vraagstuk der regeling van de ambtenaarspensioenen, waarover *de Gids* in het Meinummer van 1883 een belangrijk opstel van den heer E.B. Kielstra bracht, nog steeds aan de orde is, kan het zijn nut hebben de aandacht te vestigen op bovenvermelde uitgaaf, die deel uitmaakt van de verzameling van wetten, besluiten en aanschrijvingen in zake de directe belastingen, invoerrechten en accijnsen.

Het is, zoover wij dit kunnen nagaan, zeer zorgvuldig bijgewerkt en zal door allen, die omtrent de toepassing der pensioenwet inlichtingen verlangen, met vrucht geraadpleegd kunnen worden. Wij wijzen o.a. op de aanteekening op art. 47 (blz. 290) en de daar voorkomende voorbeelden van berekening. De verzameling der hh. van Dillen en Middelkoop, oorspronkelijk begonnen door den heer C.M. Bremer, is, naar wij vertrouwen, genoeg bekend dan dat wij nog noodig zouden hebben er de aandacht op te vestigen. Wij brengen alleen in herinnering, dat, even als het thans aangekondigde werkje, ook de wetten enz. betreffende den accijns op het geslacht, die op het recht van patent, en op den accijns en het invoerrecht van het gedistilleerd, vroeger afzonderlijk zijn verschenen.

I

De dood van den Kroonprins.

In de kleine spanne tijds, welke het eene nummer van ons maandschrift van het andere scheidt, is in den toestand van Nederland eene verandering gekomen, van welke iedereen het gewicht gevoelt en toch niemand de juiste beteekenis peilen kan. Nog maar weinige weken geleden en wij leefden in het vaste vertrouwen, dat de souvereiniteit van den mannelijken stam van ons Oranjehuis nog voor een ruim tijdvak aan Nederland verzekerd was, terwijl wij voor het behoud van dien stam in de toekomst al onze hoop mochten bewaren; en in den aanvang van de Julimaand, bijna dag voor dag driehonderd jaren na den sterfdag van den grondlegger van zijn Huis, wordt de Prins uitgedragen, die schier alle hoop op het voortbestaan van dat Huis en zijne mannelijke afstammelingen met zich in het graf neemt.

De omstandigheden, waaronder deze noodlottige gebeurtenis plaats grijpt, geven daaraan een zeldzaam tragisch karakter. De laatste erfprins van Oranje sterft op mannelijken leeftijd als een vreemdeling onder zijn volk, meer eene legende van zijn bestaan - een zonderling mengsel van waarheid en verdichting - dan eene aan dat volk openbaar geworden geschiedenis van zijn leven achterlatende. En toch hoeveel in dat leven dat waard was geweest te worden opengedekt! Wanneer een reine en vlekkelooze wandel, wanneer ridderlijke trouw aan zijne idealen van recht en van zedelijkheid en aan hen die in zijn oog deze idealen verwezenlijkten, wanneer een laag neerzien op de lusten en een hoog opzien tegen de plichten van het koningschap, wanneer eene gloeiende begeerte om aan het vervullen van die plichten al zijne krachten te wijden, koninklijke deugden zijn, dan heeft deze koninklijke Prins die deugden in ruime mate bezeten.

En toch, toen het er om te doen was in het leven te verwezenlijken wat zijne verbeelding hem als levenstaak voorspiegelde, hielden wantrouwen in eigen kracht en die aan-

geboren schuwheid, welke in plaats van te verzwakken met de jaren scheen aan te groeien, hem terug en maakte zijn leven in het oog van de buitenwereld tot het tegenbeeld van wat het was; de man, die met een trillend hart en hartstochtelijke belangstelling de wederwaardigheden van het staatkundig en maatschappelijk leven volgde, scheen een droeve melancholicus, wien het leven walgde, en een onverschillig kluizenaar de vurige patriot, die zeker nimmer grootscher illusie heeft gekend, dan eenmaal te heerschen ook over het hart van zijn volk.

Men zegt dat in zijne laatste levensdagen het bewustzijn van den koninklijken Prins allengs verzwakte en dat hij de eeuwige rust is ingegaan zonder zich rekenschap te geven van zijn toestand. Gezegende verdooving inderdaad, want had hij aan zijn stervenssponde met onbevangen blik den afstand kunnen meten tusschen hetgeen hij aan het leven gevraagd en van het leven ontvangen had, tusschen hetgeen hij was geweest en had kunnen zijn, eene bittere zielesmart, zwaarder dan lichamelijk lijden, waren dan aan zijn doodstrijd toegevoegd geworden.

Wat zou Nederland van den Prins van Oranje hebben mogen verwachten, had hij die koninklijke kroon, hem onverwacht door eene andere noodlottige gebeurtenis toegewezen, werkelijk kunnen aanvaarden? De eigenaardigheden van zijn karakter verbieden bijna het antwoord op deze vraag passende ook maar te gissen en dus eene poging te doen om het verlies te waardeeren dat het vaderland door zijn dood geleden heeft. Had hij zich tijdig kunnen ontworstelen aan de invloeden, welke hem in zijne afzondering terughielden, en in de wereld de plaats ingenomen die hem toekwam; had hij in de school van het leven de betrekkelijke waarde van menschen en zaken beter leeren waardeeren dan hem in zijne afzondering mogelijk was, en daar de rust en kalmte teruggevonden, die nu aan zijne gejaagde ziel ontbraken; in één woord had hij uit zijn kluizenaarsleven slechts zijne deugden mede op den troon gebracht, geen twijfel of hij ware een eerbiedwaardig voorbeeld voor vorsten en een rijke zegen voor zijn vaderland geworden. Maar wanneer die tragische strijd tusschen willen en kunnen, die nu zijn leven vergalde, onverzoend ook op den troon had voortgewoed? Wie weet of voor dat geval de vroege dood welke hem nu verraste, geen weldoener zou zijn geweest, die hem en zijn volk beiden voor teleurstellingen bewaarde, bij welke vergeleken de teleurstellingen, nu van weerskanten ondervonden, alle beteekenis missen.

III

Te midden van de onopgeloste en nu onoplosbare raadselen sta alleen deze uitspraak: zij, die den Prins van Oranje het best hebben gekend, hebben hem ook het hoogst gewaardeerd en het meest lief gehad. En bij vorstenzonen als bij andere stervelingen kan voor deze lofspraak menige andere worden prijsgegeven.

Lag er een geheimzinnig waas over den vorst die heenging, een dichte sluier dekt de toekomst, welke dat heengaan aan zijn vaderland bereidt. Naarmate de Oranjestam meerdere van zijne loten verloor, hebben wij ons in de latere jaren in toenemende mate gemeenzaam trachten te maken met de gedachte, dat losmaking van het verband, tusschen dat stamhuis en Nederland geknoopt, tot de mogelijkheden, laatstelijk zelfs dat zij tot de waarschijnlijkheden ging behooren. En toch, nu die scheiding gelukkig nog wel geen feit is geworden, maar nu de kans om aan dat feit te ontsnappen na een tijdsverloop, dat in het leven van een mensch misschien veel, maar in het leven van een volk zeker niets meer beteekent, bijna heeft opgehouden te bestaan; nu wij ons dus geplaatst vinden tegenover eene nieuwe werkelijkheid, nu is de indruk welken deze bij ons achterlaat grooter dan wij hadden vermoed. Het voorrecht dat een volk ontleent aan het eeuwenoud verband met eene luisterrijke dynastie schijnt eerst dan in al zijne beteekenis te worden gevoeld, wanneer dat voorrecht heeft opgehouden te bestaan. Dat met dit verband een steun en een waarborg zouden wegvallen, welker gemis vroeger of later pijnlijk kunnen worden gevoeld, wisten wij; maar dat dit losscheuren van wat met het eigen wezen van ons volk was samengegroeid, op eene verminking van dat volk neerkomt, begint ons eerst nu duidelijk te worden.

Zeker, de waarde van een oud-historisch verband kan te hoog worden aangeslagen, en juist onder omstandigheden als wij beleven is het gevaar dat dit geschiede groot. Volken drijven niet op den naam of op het devies van oude dynastiën, en in onzen tijd ongetwijfeld minder dan ooit. Nieuwe vorstenhuizen mogen met moeilijkheden te kampen hebben aan oude dynastiën onbekend, en tijd, soms langen tijd behoeven, eer zij de hoofdgedachte van de monarchie verwezenlijken kunnen, ook de moderne geschiedenis van Europa levert voorbeelden genoeg van Huizen, welke die proef op schitterende wijze doorstonden.

En toch, ook al mocht Nederland vroeger of later voor zulk eene proef gesteld, op eene even schitterende uitkomst kunnen staat maken, men gevoelt en blijft gevoelen, dat door de opheffing van het oude verband een plaats is opengevallen, die nimmer wordt aangevuld, eene armoede is geschapen, welke nieuwe rijkdom bedekken maar niet wegnemen kan.

Maar het pijnlijkste in de wonde ons geslagen ligt in het tijdstip waarop die wonde ons treft. Oranje was voor ons sinds eeuwen het symbool van onze eenheid, en juist als dat symbool, als drager van het staatsidee, de waarborg tegen regeeringloosheid en maatschappelijke ontbinding. Welnu van onze eenheid is weinig anders meer overgebleven dan juist de gemeenschappelijke liefde en eerbied voor ons vorstenhuis, en wat de gevaren van regeeringloosheid en maatschappelijke ontbinding betreft, wie gevoelt niet dat zij juist door de toenemende uitputtingen van het parlementarisme nu dichter bij ons liggen dan voorheen. Dat wij tot onze redding behoefte kunnen krijgen aan versterking van het monarchaal gezag is eene overtuiging, welke allengs in ruimer kringen doordringt, en juist op het oogenblik dat die behoefte het sterkst wordt gevoeld, dreigt het vermogen om haar te bevredigen ons te ontvallen.

Of hebben wij aan onze zelfregeering genoeg en is de souvereiniteit veilig in handen van het parlement? Op weinig schreden afstands van de plaats waar het lijk van den jongsten mannelijken telg uit het stamhuis van Oranje terneder ligt, komt de Tweede Kamer op die vraag een antwoord geven, dat althans aan duidelijkheid niets te wenschen meer overlaat. Wie nog gelooft dat in die vergadering groote belangen zwaarder wegen dan kleine hartstochten, wie mocht meenen dat men ook daar een open oog zal hebben voor den ernst der tijden, heeft zich illusiën gemaakt. Uit hoevele voortreffelijke persoonlijkheden die vergadering ook moge zijn samengesteld, als souverein regeeringscollegie is dat parlement een onding, even ongeschikt om leiding te geven als om die te ontvangen.

Is men een pessimist wanneer men, lettende op het feit, dat welhaast voor een tijdvak van onbepaalden duur het roer van staat aan zwakke vrouwenhanden zal moeten worden toevertrouwd, met zorg en bekommering de verschijnselen waarneemt, die zich aan onzen staatkundigen hemel opdoen?

27 Juni 1884.

J.T.B.

Van en over Betje Wolff.

Moeielijk zou ik ditmaal de lezers van ‘de Gids’ weer een en ander uit het leven en de geschriften dezer merkwaardige vrouw kunnen mededeelen, zonder vooraf in gedachten een krans te hebben gelegd op het graf van den wakkeren, rijkbegaafden beoefenaar der Nederlandsche letteren, Dr. Johannes van Vloten. Hij toch was het, die vóór ongeveer twintig jaar - na den verdienstelijken arbeid van den heer H. Frijlink[1] - in het bekende ‘klassiek, letterkundig pantheon’ ons zoowel ‘het leven en de uitgelezen verzen’ als ‘losse prozastukken en brieven van Elizabeth Wolff-Bekker’ gaf, ‘naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht’[2]. Hij was het ook, die - nadat eenmaal het plan ontworpen was om een gedenkteeken te harer eere te Vlissingen te stichten[3] - met zijne huisgenooten den eersten hechten geldelijken grondslag er van heeft gelegd. Hij was het eindelijk, die zijne jongste studie over Betje - ‘Levens- en karakterbeeld eener groote vaderlandsche vrouw en schrijfster’[4] - *ten voordeele* van hetzelfde monument heeft uitgegeven.

1 Elisabeth Wolff, geb. Bekker, en Agatha Deken, zoo uit hare geschriften als uit andere bescheiden geschetst. Te Amsterdam, bij Hendrik Frijlink. 1862. - Bijvoegsels en verbeteringen. 1863.

2 Schiedam, H.A.M. Roelants. 1866.

3 Sedert door de commissie gewijzigd, die het doeltreffender achtte ook de beeltenis - medaillon, hautrelief - van Agatha Deken op het voetstuk der monumentale fontein te laten aanbrengen.

4 Elizabeth Wolff, geb. Bekker. Levens- en karakterbeeld eener groote vaderlandsche vrouw en schrijfster, door J. van Vloten. Haarlem. - I. De Haan. 1880. Uitgegeven ten voordeele van het op te richten Gedenkteeken. Prijs ƒ 1.00.

Hoe zou dan ook de onthulling er van (24 Juli a.s.)[1] - zoo wij hem nog onder de levenden hadden mogen tellen - de vervulling van een zijner liefste wenschen zijn geweest! Nog herinner ik mij levendig, hoe van Vloten met dien wensch zijns harten vóór ongeveer vier jaar geheel belangeloos zoowel te Vlissingen als te Middelburg de genoemde studie - voordat zij in het licht verscheen - in eene openbare bijeenkomst ten beste gaf, en met zijne warme voordracht veler belangstelling in zijne heldin wist te wekken, of te vernieuwen en te versterken. Door zijn voorbeeld vooral opgewekt, bleef ik dan ook, na mijne aankondiging van Mr. Gallandat Huets voortreffelijk boekske[2] in ditzelfde tijdschrift (April 1882), op mijn rijken schat van aanteekeningen uit Vlissingens archief voortbouwen. Bij dien arbeid hield ik intusschen dit woord van den Amsterdamschen hoogleeraar, Dr. Theod. Jorissen, steeds voor oogen:

'Van het vele duistere, dat nog in Betje Wolffs leven opheldering behoeft, is de invloed, dien anderen op hare ontwikkeling hebben geoefend, niet het geringste'.

Voor een deel moge deze bijdrage dien invloed nader doen kennen!

I.

Bij het doorlezen van al de bundels gedichten en de voorredenen bij hare prozawerken verzamelde ik tal van bijzonderheden uit haar leven, die tot hiertoe òf onopgemerkt bleven, òf bij gemis van de noodige toelichting niet begrepen konden worden. *Al de bundels* - onwillekeurig kwamen mij meer dan eens Wolffjes eigen verzuchting voor den geest:

> 'Gij hebt te veel geschreven.
> Een mensch zou schrikken als hy zulke stapels ziet.
> En zo gy, in 't vervolg, het daar by slegts nog liet!
> Maar neen, dat staat nooit stil.'

1 Betjes geboortedag (1738).

2 Van en over Betje Wolff geb. Bekker, uitgegeven door Mr. R.H.J. Gallandat Huet. Haarlem - 1881 - W.C. De Graaff, 1ste en 2de afl. (De derde of laatste afl. zal binnenkort het licht zien, te Haarlem, bij de Erven Loosjes).

Toch mogen de beoefenaars onzer letterkunde haar dankbaar zijn, dat zij als dichteres, niet zelden met haar berijmd proza, groen en rijp ons achterliet, omdat in beide als de uitdrukking van hare gansche persoonlijkheid ligt. Zij, van nature even oprecht als openhartig, *moest* met haar vluggen geest en hare niet minder vaardige pen schier alles wat zij doorleefde toevertrouwen aan 't papier. En dat zij dan vaak in verzen schreef - dit gold én van Betje én van Aagje - 'dit was meer omdat het haar gemakkelijk viel, dan wel omdat zij verzen wilde maken. Het scheen, dat als haar hart waarlijk geroerd was door het onderwerp, dan ook rijm en maat bij haar ongezocht onder de pen kwamen'. In een 'gesprek met een jong juffertje'[1] verklaarde Wolffje als antwoord op de vraag 'wie heeft u leeren rijmen?'

'"Ja, lief! wat zal ik zeggen?
Ik ben daarmeê geboren;
Ik kàn 't my zelv niet wijten,
En ook niet aan een ander."'

Schier alles wat zij doorleefde - herhaal ik, om de opmerking te laten volgen, dat het niet moeielijk zou zijn, uit hare gedichten eene bloemlezing te maken, waarboven het opschrift 'Betje Wolffs confessies' uitmuntend zou voegen. Zelfs is dit van toepassing op de veelvuldige herinneringen uit hare jeugd en haar leven in den huiselijken kring. Toen Betje hare moeder, ongeveer vijftig jaren oud, verloor - December 1751 - was zij zelve dertien en een half (niet zooals haar zusters dochter, de weduwe van Crimpen, Teerlink, schreef 'twaalf')[2]. In die jaren harer ontwikkeling is blijkbaar de invloed van de leiding harer ouders en het verkeer met broers en zuster beslissend geweest voor haar geheele volgende leven. Met nadruk moet ik hierop wijzen, omdat sedert de kennismaking met de uitgegeven brieven van haren broeder Laurens - dien liefdeloozen kwezelaar[3] - het vermoeden voor de hand

1 Mengelpoëzy, I. bl. 171. Te Amsterdam, By, J.B. Elwe, en, D.M. Langeveld. MDCCLXXXV.

2 Vgl. haren brief in het tijdschrift 'Nederland', 1880, N°. 5, bl. 18.

3 Van hem bleef in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage een 'huwlykszang' (4°) bewaard 'ter bruilofte van den eerwaerden, geleerden heere Franciscus Seuyse, predikant tot Oostburg, en de deugdenrijke jonkvrouw Querelina Jacoba Biscop - voltrokken op den .. augustus 1750.' Ter kenschetsing van den geest, waarin Laurens zijne dichterlijke taak opvatte, diene de toespraak tot de Oostburgsche gemeente, die haren leeraar als gelukkig echtgenoot in haar midden ziet terugkeeren:

'Gy Oostburg, weet het zelfs, als hy de snoode paeden,
Die de godlooze steeds met vreugde in laveert,
Aen U vol liefdevuur en yver koomt ontraeden,
Op dat g' in 't liefdevuur van Goël wordt verteerdt:
Nu zal hy met meer kragt zyn gaeven laeten hooren,
Wanneer zyn borst ontfonkt van hemels pinxtervuur
En Jesus in zyn dienst, beminlyk stelt te vooren,
Ja waekzaem zig vertoont op Zions vredemuur.
Sla deftig hand aen 't werk, help Jesus ryk vermeeren,
ô Nyvre Godsgezandt! bons satans troon ter neer,
Gae heenen in de kragt en mogentheen des Heeren,
En plant de kruisstandaert van d' Evangelieleer.'

ligt, dat Betje van haar eigen kring zou vervreemd zijn. En niets is minder waar dan dit.

Alvorens dit vooral door de helaas te veel vergeten ‘Economische liedjes’[1] toe te lichten, een enkel woord over dit drietal bundels op zich zelven beschouwd. Door liefde tot haar vaderland gedrongen, wilden Betje en Aagje iets doen, dat een beschavenden invloed kon oefenen op de ‘gemeene Burgerluidjes’ en ‘op hen, die in den dienstbaren stand geplaatst waren.’ Dat ‘iets’ bestond voor de beide dichteressen in het uitgeven van liedjes, zooveel mogelijk op bekende wijzen. ‘Laaten de menschen zingen! zingen is gezond, zingen is goed zo wel voor het lichaam als voor den geest.’ ‘Deeze liedjes’ - schreven zij later in het bericht voor den tweeden druk - ‘hebben wy eigentlyk voor het VOLK gemaekt, met geen ander oogmerk, dan om het zelve Bronnen van Huiselyk en Persoonlyk geluk aan te wyzen, die zy nooit ontdekten, en waar uit zy des ook niet hebben kunnen scheppen’ enz.

‘Indien ik in Vrankryk leefde - vervolgde Betje - en met dat oogmerk, daar dan schreef, in die taal der Bevalligheden, ik zou, en zo ook myne vriendin, het Werk anders angelegt hebben: Voor een volk van kwik en buspoeder moet men niet schryven, als voor onze goede zagtgangers; die, zo zy iets hebben, altoos veel meer oordeel, en langmoedigheid, dan wel vernuft hebben. Alle de fraaie Airtjes der Franschen, rollen eeuwig & altoos over twee Onderwerpen, - *Vin* & *Amour*.

1 Drie deelen met plaatjes - In 's Graavenhaage, By Izaac van Cleef, MDCCLXXXI.

Ja, terwyl men zich verwondert over de geestigheid dier Stukjes, jammert het ons te gelyk, om dat die de twee eenigste onderwerpen zyn.'

Diezelfde echt-Hollandsche liedjes moesten intusschen ook dienstbaar zijn aan het wekken van edele en heilige aandoeningen, menschenliefde en trouw jegens het vaderland, dankbare blijdschap en opgewektheid des geestes:

> Zingt nu, waarde en nutte leden
> Van de groote Maatschappy!
> Zingt met liefelyke stemmen:
> '*Hy die dankbaar is, is bly*.'

Juist die door mij cursief gedrukte woorden uit de opdracht vóór deel I, 'die dankbaar is, is bly', welke ook boven het XXXI^{ste} lied in den derden bundel zijn geplaatst, geven mij aanleiding bij dit laatste stil te staan. Bevatten *in het algemeen* de drie bundels met hun CXXtal liedjes menigen trek uit het bijzonder leven en den werkkring der beide vriendinnen, zoodat men hier en daar als met den vinger kan aanwijzen wanneer Wolffje, wanneer Deken aan het woord is: *in het bijzonder* is bovengenoemd lied méér dan eenig ander eene herinnering uit Betjes kinder- en meisjesjaren. Op het bijgevoegde plaatje[1] is zij afgebeeld als gezeten voor het klavier en hare dankbare ziel uitstortende voor den 'goeddoenden God, den aanbiddelijken Menschenvriend.' Zij gedenkt het gewest, 'daar zij geboren werd',

> 'Daar elk het slaafsche juk versmaad,
> Daar wy naar Dwang noch Heerschzucht hooren;
> Daar Vryheid op het outer staat.'

Nergens in hare geschriften weidt zij zoo in het breede

1 De oorspronkelijke teekeningen met Oost-indische inkt, waarvan nog een groot aantal berust bij den heer W.J. van Randwijk - firma de Gebroeders van Cleef te 's Gravenhage - zijn vervaardigd door den heer J. van Meurs, doch staan in kunstwaarde zéér verre beneden de voortreffelijke plaatjes van J. Buys bij de fabelen, by Sara Burgerhart enz. Ook dezen schat heeft de heer v.R. in eigendom. Zelfs de graveerstift van 'R. Vinkeles & A. Cardon', en die van C. Bogerts geven ze niet in hare oorspronkelijke schoonheid terug.

uit over haar verleden in den huiselijken kring. (In het voorbijgaan herinner ik mijne jongste ontdekking betreffende hare moeder Johanna Boudrie, dat zij namelijk de dochter was van Laurens B.; deze geboortig van Amsterdam en tinnegieter van beroep, woonde te Vlissingen en trad op 28jarigen leeftijd - 16 Februari 1697 - te Amsterdam in het huwelijk met Styntje Sijmons, oud 18 jaar, dochter van Simon Mennoys[1]. Hij was 28 Mei 1694 Poorter van Vlissingen geworden[2]. Met deze ontdekking is tegelijk verklaard hoe Betje, die dus familie van moederszijde te Amsterdam had, van hare geboortestad geleidelijk daarheen kon komen.) Innig en diep gevoeld is de hulde, die Elizabeth hare moeder brengt:

‘Wie kende u, die u niet waardeerde?
Wien deedt uw vroom gemoed geen recht!
Gy *deedt* het geen ge uw' kindren leerde;
Wat gy hen ook hebt voorgelegt.
De braafste vrouw, de beste moeder;
Der armen heul en toeverlaat.’

Met een enkelen trek teekent zij haar nader in deze woorden:

‘Gij hadt niets stroefs in uwe zeden,
De Menschenliefde was uw aart.’

Vinden wy niet menigen trek van dit beeld in hare jongste dochter terug? Geen wonder dat Elizabeth, als zij in later jaren nog eens denkt aan het ‘nuttig leven’ der waardige vrouw, aan haar voorbeeld van ‘Christelyke zuivere deugd,’ te dieper ook het smartelijk gemis voelde.

‘Ik heb, met kinderlyke traanen,
Uw dood, myn zwaarst verlies, betreurt;
'k Zag toen, voor 't éérst, myn Heilzon taanen,
Toen gy wierdt van ons afgescheurdt.’

Aandoenlijk en onvergetelijk beide moet de ure van afscheid aan haar sterfbed zijn geweest:

‘Gy telde naauwlyks vyftig jaaren,
En uwe levens kragt bezweek’;

1 Amsterdams archief. Kerk-inteekenboek N°. 127, 16 Februari 1697, Saterdag.
2 Begraven te Vlissingen in de Oostkerk 10 April 1731.

toen zij berustend en kalm haren kinderen nog eens alles goeds als op het hart bond. ‘'t Geheugen’ - schreef Betje -

‘'t Geheugen brengt my duizend keeren
Nog daar, daar gy te sterven legt;
De lessen die ik daar mogt leeren,
Al wat gy ons daar hebt gezegt,
Dunkt my nog andermaal te hooren.
o Welk een stof tot dankbaarheid,
Ik wierd uit eene vrouw gebooren
Door elk die gaven acht, beschreid!’

Een aardige trek uit hare opvoeding bleef ons bewaard in de bekende ‘Bekkeriaansche dooling,’[1] ter verklaring te gelijk hoe Betjes in later jaren gevolgde hekeling van het bijgeloof aan heksen en spoken en den duivel werkelijk moet worden verklaard uit de diepe indrukken harer jeugd.

Nooit wierd myn kinderlyk gemoed
Verbysterd door 't verhaal van spook- en hekseryen;
Men wist die beuzeltaal zorgvuldig te vermyên;
'k Wist van geen Heintje pik; 'k ging als een schaap naer bed;
'k Sprak myn gebedje; en wierd nooit in mijn slaep belet
Door naare, afschuwlyke gedachten;
En voor myn wieg moest nooit een dienstmaagd zitten wachten:
Myn moeder leerde my, al om die reên, zo 'k gis:
‘Als 't kindje vroom en schiklyk is;’
Dat waren immers mooier dingen?
Men weet, de indrukken, die we als kindren ontvingen,
Die blyven drommels vast in onzen geest geprent;
En zo als Vader Cats zyn leezers maakt bekend,
‘*Een kind, een aartig kind, een kind is zo men 't went*.’

Op de vraag, die Betje in later jaren aan eene harer vriendinnen in den mond legt,[2] of ‘zij ook nog in duivelen gelooft’, luidt het antwoord: ik val gansch niet duivelachtig; myne geaartheid, die altoos tot het blymoedige overhelde, gaf my ook, *als ik nog een kind zynde eens op myne wys over dit stuk dagt*, de volgende bedenking op. ‘Mijn Tresje zegt zoo dikwyls dat de *zwarte man* dit of dat doet, en dat hy altoos op de sprong

1 Te Hoorn, By T. Tjallingius. MDCCLXXV.
2 Brieven over verscheiden onderwerpen. In 's Hage, By Izaac van Cleef MDCCLXXXI, 2e deel, bl. 300.

staat om ons te bedriegen; maar, daar zyn immers ook *Engelen*? zo als ik wel in mooye printen gezien heb; en die zyn immers zo goed als men wenschen kan. Die zullen my, als ik zoet, en gehoorzaam ben, wel bewaren. Dan hoef ik niet bang te zyn, ook niet in het donker.' En dan zeide ik dat fraaije kindervaersje uit Jan Luikens, *Menschen begin, midden en einde*, op:

'Als 't Kindje zoet en schiklyk is,
  En niet en speelt met stoute knaapen,
Dan mag het in de duisternis,
  Naar zyn gebed gerust gaan slapen:
Want als de Jeugd de Deugd betragt,
  Dan heeft zy d'Engelen tot haar wagt.'

In hetzelfde gedicht 'die dankbaar is, is blij' herdenkt Betje ook haren vader[1] - 'hem, die de blanke oprechtheid mint' - in de eenvoudige regelen:

  'Wien is zyn braafheid niet gebleken?
Waar gaf hy 'er geen proeven van?
  't Is groot, bykans een eeuw te leven
Naar 't geen Gods wet aan ons beveelt;
  Dat my dien Vader is gegeven,
Is iets, dat my verëert en streelt.'

In het Amsterdamsch archief bleef nog een tot hiertoe onuitgegeven gedicht van Elizabeth bewaard 'ter vyf en sestigste jaerdag van haer zeerwaerde Vader Jan Bekker, den eersten Dec. 1760.'

'Veel heil, mijn Vader, die, in volle levens kragt,
Door 's hemels milde gunst, dus verre u ziet bewaeren;
Daer tegenspoet, nog smart, u prangt tot rouw of smart.
Gezegende ouderdom van vyfensestig jaren!

De dood, die niets ontziet; met jeugd & aanzien lacht,
Doet, daegelyks, duisende ten donkeren grave vaeren,
Maer moest, God zy gelooft voor zyn betoonde macht
Dies lang mijn Vader, in het lieve leven spaeren.

1 Dezer dagen ontdekte ik in het extract der notulen van de Vlissingsche Vroedschap, dat Jan Bekker bij besluit van den 11^{den} September 1717 tot 'maakelaar in drooge waren' werd aangesteld.

Nu vieren wy te zaem, met een verblyden geest
Het heug'lyk aenbegin van Vaders jaerig feest,
En bidden, dat Gods gunst bestrael' uw koopbedrijven;
Gezontheid zy uw deel, genade uw duursaem lot.
Begeeft gy ons, dan smaek' uw ziel by haeren God,
Een zaligheid, die door geen pen is te beschryven.'

Er is meer. Was Betjes ideaal 'de menschenliefde', stellig hadden haar gastvrije vader en hare moeder, die zoo gaarne anderen gelukkig maakte, de genoemde deugd in haar gemoed gewekt. Daarbij gevoelden in den huiselijken kring - waar zekere weelde heerschte - broers en zusters zich nauw aan elkaar verbonden:

''t Belang kon nooit den band ontbinden;
't Familie woord is: *geef, bemin*!'

Waar onder den invloed der ouders zulk een uitnemend beginsel als 'geef, bemin' kon worden gekweekt, en waar de rijk begaafde en verlichte moeder zelve op de jongste dochter, als het meest geliefde kind, zulk een uitnemenden invloed heeft geoefend bij de vorming van haar hart en hoofd, daar hebben wij alle recht voor een groot deel in Betjes opvoeding de verklaring te zoeken van haar gezond godsdienstig leven, van haren afkeer van huichelarij, van hare behoefte aan vergeven en vergeten. Men houde daarbij wel in het oog, dat zij, met haar buitengewonen aanleg, ofschoon dertien en een half jaar oud, - toen hare moeder stierf - geen kind meer was en andere meisjes van haren leeftijd verre vooruit, zoodat haar karakter reeds min of meer gevormd mocht heeten. Enkele trekken, uit haar moeders omgang met haar bewaard, doen ons dan ook duidelijk zien, hoe deze vrouw met ernst en liefde, met wijsheid en takt Betje - 'haar lieveling' - wist te leiden.

'Vergeet ik immermeer haar moederlijk vermaanen,
De lessen, die zy ons met zo veel zachtheid gaf?'
Hoe sprak zy menigmaal: 'Mijn kind! mistrouw de driften,
Verwacht van haar 't geluk uws levens nimmermeer;
Zy maaken ons wel groot; maar groot is niet gelukkig:
Leer haar der Deugd gehoorzaam zijn.'

Natuur heeft u begaafd met geest, maar 't wikkend oordeel
Is véél meer waard' dan geest, bij elk die reedlijk denkt.
Geen zielsbegaafdheên zijn verdienstlijk, zijn gevaarlijk,
Zo zij der Deugd geen hulde doen.

Meer dan andere meisjes van gelijke jaren heeft Betje dan ook het gemis van zulk eene voortreffelijke moeder gevoeld en beweend:

'o God! welk een verlies! hoe werd mijn hart getroffen,
Doorboord, ach! - meer dan dat - verbreiseld - meer dan dat!
Hoe kan ik deeze smart, zo als zij is, beschrijven!
De taal heeft hier geen woorden toe.'[1]

Nog na ruim eene halve eeuw - toen Wolffje zelve reeds 67 jaren oud was - gedacht zij haar met deze woorden: 'Hoe wist mijne dierbaare overledene moeder mijne verbeelding en mijn hart te beveiligen voor alles, wat met onvoegzaamheid aanvangt, en wie durft zeggen, *wáár kan eindigen*! Hoe effen maakte zij mij den weg der deugd! Hoe zorgvuldig mat zij tegen mijne kragten de hinderpaalen af! juist genoeg om mijne vermogens te ontwikkelen, zonder mij, door te bezwijken, moedeloos te maaken. Zeide Marcel eens: "*hoeveel zie ik in een menuët*," ik zeg wel eens bij mij zelf, hoeveel zie ik in de opvoeding!'[2].

Twee en half jaar na den dood harer moeder legde zij reeds hare godsdienstige belijdenis af (1755), en een jaar later volgde het bekende droevig voorval met den deugniet Gargon, dat op haar geheele volgende leven zulk eene donkere schaduw heeft geworpen. Voor hare hartstochtelijke natuur is het als een louteringsvuur geweest; 'met een hart gescheurd tot aan den wortel toe - schreef zij nog na jaren (1770) - en wiens wonde na tien jaren treurens nog niet nalaat somtyds eens te bloeden, heb ik de verrukkingen eener eerste liefde betaalt.' 'Ongedeerd uit de klauwen van den havik ontkomen'[3], moge zij zich krachtig hebben gevoeld door het bewustzijn harer

1 Gedichten en liedjens voor het vaderland. In den Haage, by, Isaac van Cleef, MDCCXCVIII. bl. 167, 68.
2 Geschrift eener bejaarde vrouw. In den Hage, Bij Isaac van Cleef. 1802. I bl. 306.
3 Vgl. Dr. W.J.A. Jonckbloet, Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, Vde deel, derde, geheel omgewerkte uitgave. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1883. bl. 232.

onschuld: toch kon het niet anders of men wees haar in Vlissingen met den vinger na; en al het afschuwelijke van den laster heeft zij zelve van toen af moeten zien en ondervinden; toch bleven de oprechte vrienden haar *getrouw* - in hetzelfde bovengenoemd lied bewaart zij daarvan de dankbare herinnering -

‘al spoog de gruwelyke Nyd
haar adderspoog op myne daden.
Wat bron van troost in tegenspoed!
Wat zal de Boosheid dien toch schaden
Die vrede heeft in zyn gemoed?’

Van het grootst belang acht ik het haar eigene onverdachte getuigenis, betreffende hare onschuld, uit een brief aan Aagje Deken hier op te nemen. ‘Met al den ernst die de stoffe eischt,’ - verklaarde Betje - ‘die God die wij aanbidden als de eenige oorsprong van ons wezen en ons geluk; die God, die my kent, wiens oogen myne gedachten zien, weet, dat ik, door zyne genade en door eene allergelukkigste gesteldheid geholpen, *nimmer de wetten der deugd heb overtreden*. Hierop wacht ik zeer bedaart mijne laatste oogenblikken af! en zo ik u mislei op dit allergewigtigste point, zy er geen zegen voor my.’[1]

Toch verzekerde zij in een vroegeren brief aan haren vriend Noordkerk (19 Oct. 1770) betreffende hare genegenheid voor Gargon, in wien zij zoo deerlijk zich bedrogen had, zich de zaak zóó te hebben aangetrokken, dat ‘zij dacht met nommer één het gelag te moeten betalen.’[2] De herinnering harer ziekte, die met den dood dreigde, bleef bewaard in hetzelfde bovengenoemd economisch liedje:

‘Gezontheid had my wel verlaaten,
Zy ging met myne kragten heen';
Geen' Artzenyen konden baaten;
Ik kwynde maanden agtereen.
Ik dagt, in 't bloeyenst myner jaaren,
Van 's levens schouwtooneel te gaan,
'k Bleef, met gebrooken oogen, staaren;
'k Zag alles, doch benevelt, aan’....

1 4 Aug. 1776. ‘Nederland’ 1879, bl. 33-34.
2 Navorscher, XII, bl. 198.

Te midden van haar lichaamslijden en zielesmart vond zij in haar diepgeworteld geloof ‘God is mijn Vader’ troost en kracht. Als zij dan ook in enkele regelen al de herinneringen eener gelukkige jeugd en harer later gevolgde zoo smartelijke beproevingen in enkele regelen samenvat, kan zij niet nalaten haren God het offer van haren dank te brengen:

‘Waar ooit myne aandagt zich bepaalde,
By welk een tydkring, ik blyf staan:
'*t Zy blyde voorspoed my bestraalde*;
't Zy ik ten Kruisberge op moest gaan;
't Zy ik door ziekte, en zorg bestreden,
Of door den Laster wierdt belaagt,
In 't stille dal der tegenheden,
Daar 't hart alleen door traanen klaagt:

'k Vond altoos stoffe om u te roemen,
Dit zie, dit voel ik, meer en meer.
O God! u mag ik Vader noemen.’

Ik keer nog eens terug tot den huiselijken kring der familie Bekker, ter bevestiging dat Betje - trots de liefdelooze houding van Laurens - sedert haar huwelijk met Ds. Wolff zich nauw aan hare broers en zuster bleef verbonden gevoelen. Die herinnering stelt ons te gelijk in staat het juiste licht te laten vallen op een brief - dato 6 Febr. 1766 - door Dr. Jorissen openbaar gemaakt[1], en waarbij hij de gissing waagt: ‘misschien is dit dezelfde brief, waarvan Frijlink melding maakt (Bijvoegselen bl. 2): brief in rijm van B.W. aan hare halve zuster Engelman, geb. Wolff.’ In dien brief betuigt Wolffje hare hartelijke deelneming aan hare zuster en haren zwager bij het verlies van hun jongste dochtertje. De eigennamen van het drietal kinderen in de bijgevoegde dichtregelen brachten mij op het spoor, om met volkomen zekerheid uit de papieren van gemeentelijk en kerkelijk archief aan te wijzen,[2] dat de ouders waren Joris Teerlinck[3] en Christina Bekker

1 Zie tijdschrift ‘Nederland,’ 1879, N°. 5, bl. 20.
2 Eigendom der Maatschappij van Letterkunde te Leiden.
3 Hij was de zoon van den Vlissingschen apotheker Cornelis Teerlink, († 25 Juli 1739) gehuwd met Sara Cosyn, welke laatste te Leiden overleed 8 Aug. 1775. - Uit hun huwelijk werden drie zonen geboren: Joris, Adriaan en Cornelis. Laatstgenoemde, die zich als apotheker te Leiden vestigde, huwde aldaar Elisabeth Ourzel, 4 April 1774.

(Betjes oudste zuster) te Vlissingen. ‘Jansje Betje’ (Johanna Elisabeth) was de naam van het gestorven dochtertje; in het begraafboek der Oostkerk komt zij voor, Febr. 1766. En als de deelnemende tante haar nichtje toespreekt:

‘Lieve Saartje, ziet g' uw zusje
Overwonnen van den dood...
Zit het nooit meer op den schoot
Van uw vader of uw moeder;
Gaat gy nooit met haar weer heen
Naar Uw Groote Vader treên,
Zal het nooit weer met u spelen,
Zult gy het niet vriendelyk strelen,
Schreit gy met uw broertje zeer,
Omdat Jansje is niet meer?’

dan geeft het doopboek in Vlissingens archief de noodige toelichting met *Sara* Johanna (9 Oct. 1757) en Jan - het genoemde broertje - Teerlinck[1] (17 Aug. 1759). En hoeveel Wolffje van haren zwager hield, blijkt wel uit het slot van den brief aan hare zuster: ‘Ik schrijve wel aan UE. dog 't is tegelyk aan uw Man, *myn lieve gulle Broer* die ik in dit alles begrijpe.’

Eindelijk Betjes verhouding tot haren broeder Jan. Wederom is het een der economische liedjes, uit den derden bundel Nr. XXX (de voorrede is gedagteekend 24 July 1781) onder het opschrift: ‘Zusterlijke traanen,’ dat de herinnering bewaarde der diep gevoelde smart over zijn afsterven (begraven 25 Mei 1781 in de Oostkerk te Vlissingen).

Op het bijgevoegde plaatje wordt zij met zielsbedroefd gelaat afgebeeld, zittende voor hare woning, den brief met de treurige tijding in de hand:

Hoe bloedt, *myn teér beminde Broeder*,
Om uwe elende uw zusters hart.

1 Behalve Sara Johanna en Jan hadden zij nog eene dochter Johanna Laurina, die met Adrianus van Crimpen in den echt trad en als weduwe in 1804 den dood van hare tante Betje Wolff adverteerde. Hun zoon Pieter Gideon van Crimpen huwde met mej. J.G.M.C. Braber. Laatstgenoemde leeft nog als weduwe te 's Gravenhage.
Over dezen neef Jan schreef een veertig jaar later Betje aan haren vriend H. Vollenhoven te 's Gravenhage: ‘Hou je ook niet veel van Jan Teerling? O hij is zo opperbest! Ik balkte als een kalf toen hij wegging.’

Op zijn sterfbed had hij haar nog geschreven:

‘Ik kan, ter noods, de letters leezen
Geschreven door uw zwakke hand;
Dan, 'k zie, gy hebt, als ooit voor deezen,
Uw denkend, uw gezond verstand:
Dat blinkt met zyn gewoonen luister,
Hoe zeer de smart op 't lichaam woed.’

Deze Jan Bekker, de naamgenoot zijns vaders, was dezen boven al zijne andere zonen lief. ‘Ach’ - klaagt de bedroefde zuster -

Ach, zie ik dat *myn gryze Vader*,
Om u, zyn zoon, al snikkend schreit?
Wie lag hem ooit aan 't hart toch nader
Dan gij? o angst! o tederheid!
Dat denkbeeld kan ik niet verdraagen!
Ik moet het, kan het zijn, ontvliên:
De Grysheid dus te hooren klaagen!
Een Vader! ... ach, wie kan dat zien!

Aandoenlijk luidt het slot:

Vaar wel, vaar wel, myn lieve Broeder!
‘Daar is geen hoop.’ o Droef bericht!
‘*Haast rust ge in 't Graf van onze Moeder*.’

‘Onze moeder,’ - nog eens komt haar vriendelijk beeld mij voor den geest, bij de gedachte aan hetgeen Betje eens schreef in een ‘brief aan eene vriendin’:

‘'k Droom nimmer van myn boeken;
'k Droom nooit dat ik iets leeze,
Of ingespannen denke.
'k Droom dikwyls van myn moeder...’

en aan de regels uit haar lied aan Vlissingen:

‘Ik zie haar menigmaal in aangename droomen;
Dan vlieg ik op, ik wil haar sluiten in mijn' arm;
'k Ontwaak, te sterk geschokt, ik vind mijn hoop verijdeld -
Hoe ernstig denk ik dan aan haar’!

‘De tijd’ - zingt zij in hetzelfde lied -
‘De tijd, die ons vertroost, verdedigt en bemoedigt;
De jeugd die hoopt, nooit vreest, die zo veel plannen vormt,
Verflaauwden wel 't gevoel om 't geen ik had verloren;
Zy droogden ja, mijn traanen af;

Maar hebben zij mij ooit mijn moeder doen vergeeten?
Dit weet gij, mijn vriendin! doorleef ik ooit één dag,
Dat mijne dankbaarheid met kinderlijke liefde,
Niet met u van mijn moeder spreekt?'

Somberder dan ooit zou na vierdehalf jaar - Betje had juist den voorgaanden dag, 24 Juli 1755, haar zeventiende geboortefeest gevierd - het onuitwischbaar beeld dierzelfde moeder haar voor den geest komen; argeloos had zij aan eene uitnoodiging van den - reeds in 1753 na zesjarigen dienst gepensioneerden - 'vaandrig' Gargon, die haar hart had weten te winnen, gehoor gegeven om met hem uit te gaan; hoe weinig kon zij vermoeden dat deze hiervan het laaghartigst misbruik zou pogen te maken, om haar op te offeren aan zijn schandelijken lust; doch Betje weerstond met al de kracht der wanhoop van haar gefolterd eergevoel en wist den deugniet te ontkomen. Toch gingen de avond en de nacht voorbij, eer zij in de ouderlijke woning was teruggekeerd, en zou de laster al aanstonds vrij spel vinden om hare onschuld te bezwalken. En moge al dezelfde zeventienjarige dankbaarder dan ooit de nagedachtenis harer moeder hebben gezegend, aan wie zij het naast God mocht dank weten, dat de in haar hart gewekte deugd haar in de ure der verleiding had behouden: toch moet zij ook dieper dan ooit haar gemis hebben gevoeld.

'o Tedere moederzorg!' - verzuchtte zy nog tien jaar later -

'Grootste aller tederheden.
Had gy myn zachten aart bestiert door wyze reden,
Toen 't ruime Waereld perk zich voor myn jeugd ontsloot.
Maar dat onschatbaar heil verloor ik door den dood!
Zoo levendig van geest! zoo vatbaar voor vermaken!
Al spelende vervoert, onkundig hoe te waken!
Gevleit van hen in smaak en dwaasheên my gelyk.
ô Deugd, terwijl uw Recht het hooge vonnis stryk!
'*k Beken ootmoedig dat uw bystand, niet myn krachten*
My 't zuivere uwer wet, in waarheid, deedt betrachten'.[1]

Opzettelijk breng ik dit voorval andermaal ter sprake, niet om in verband hiermede op de bekende bladzijden uit Sara Burgerhart te wijzen, waar zij de afschuwelijke ontmoeting met den heer R. verhaalt, máár om te herinneren hoe eigenlijk het

1 Uit een onuitgegeven gedicht, eigendom provinciaal archief van Zeeland.

gansche plan van den roman in dit voorval wortelt; op vijfen-veertigjarigen leeftijd kon de waardige schrijfster zeker onpartijdig genoeg haar eigen beeld teekenen, en hare eigene ervaringen ter waarschuwing aan het opkomend geslacht voorhouden. Werkelijk heeft Wolffje met dat doel voor oogen met Aagje het plan der ‘historie van mejuffrouw Sara Burgerhart’ ontworpen, en niets is zeker meer tegen den geest der schrijfsters dan dit te willen vergeten of miskennen. ‘Ons hart kan trillen van vrees’ - heet het in de voorrede, bl. IX, - ‘wanneer wy bevallige, zoetaartige, ouderloze, of niet wel opgevoede Juffertjes, in dien gevaarlyken leeftyd, waar in de jeugd gevoelige harten ontwikkelt, en nog sluimerende driften wakker maakt, eene Waereld zien intreden, met de onärgdenkentheid eens kinds, dat geen gevaar kan vrezen, 't geen het niet kent.’

‘Onze hoofdbedoeling met de uitgaaf van dezen Vaderlandschen Roman[1] - berekent voor den Meridiaan des Huisselijke levens, met Nederlandsche karakters, menschen, die men in ons Vaderland werkelyk vindt - onze hoofdbedoeling is aantetonen, dat eene overmaat van levendigheid, en eene daar uit ontstaande sterke drift tot verstrooijende vermaken, door de Mode en de Luxe gewettigt, de beste Meisjes meermaal in gevaar brengen, om in de allerdroevigste rampen te storten, die haar veracht maken by zulken, die nimmer in staat zyn, om haar in goedheid des harten en zedelyke volkomenheid gelyk te worden; by zulken, die zy in 't licht stonden, by zulken, die het wrede vermaak hebben, om haar, reeds gevallen, dodelyk te grieven, of zich niet verwaardigen, zich immer in te laten

1 Betje was zeer gevoelig voor de waardeering welke zij met hare geschriften bij hare Landslieden mocht vinden. Het doet ons echter weinig vermaak te hooren - dit schrijft zy ook uit naam van Deken - dat men onze Burger-, hart in 't Fransch vertaalt; om dat wy overtuigd zyn, dat wy voor ons Land en voor dat alleen, schryven, en schryven *kunnen*. In zo verre - luidt het aardig slot - stemmen wy *nederig* toe, dat wy onvertaalbaare Romans schryven. (Narede tot achtste deel van Willem Leevend, bl. 359, 360.) De genoemde Fransche vertaling, 4 deeltjes 12mo, is van de hand van Mevrouw de Charrière, geb. van Tuyll van Serooskerken (mededeeling van den heer Louis D. Petit te Leiden) en zag te Lausanne het licht, ‘chez François Grasset & Comp. M.DCC.LXXXVI.’ (Eigend. van den heer W. van der Os te Vlissingen, en der Mij. van Letterkunde te Leiden.)

met haar, die niet der *Ondeugd* maar der *Onbedagtheid* ten prooije wierden; dat het, ook om die reden, een onschatbaar voordeel voor jonge Meisjes is, onder de bescherming te komen van zulke Vrouwen, die voorzichtigheid aan minzaamheid, en goedhartigheid aan eene beredeneerde onverzettelykheid verbinden: wyl dit die geenen zyn, onder wier bestuur de beste meisjes ook de braafste Vrouwen worden.'[1]

II.

Er is meer. De ontdekking van de eenvoudige aanteekening in het bewaard gebleven dagboek[2] van den Vlissingschen apotheker Coenraad Rutger Busken: 'Juffw. Elis. Bekker buiten weten van haar vader met den vaandrig Gargon weggegaan 25 Juli 1755,' en de bekende zinsnede uit Laurens' brief aan Dr. Gallandat, toen Ds. Wolff om de hand van Betje kwam: - men had hem opgemerkzaam gemaakt op den 'kwaden uitstap die de juff. begaen had,' waarop zyneerwaarde zou geantwoord hebben: 'Lieven heeden, een Juff. van 17 jaer, dat kan wel gebeuren, en daer by *zoo ik hoor* verleyd'[3] - beide zaken werpen het volle licht over den oorsprong der na '55 gevolgde vriendschappelijke verhouding tusschen Elizabeth Bekker en Mr. Hermanus Noordkerk, den met roem bekenden advocaat te Amsterdam.

Eerst in den herfst van 1756 kàn Betje, van hare ziekte hersteld, naar Amsterdam zijn gegaan. 'Daar vuile Laster' - dus spreekt zij nog na zestien jaren in haren lijkzang aan Noordkerk haren vijanden toe -

> 'Daar vuile Laster, en de Logen u verzelden,
> Vlood ik tot Noordkerk, en die Noordkerk werd myn vrind....'

In dat tweetal regels ligt, dunkt mij, de gansche geschiedenis van hetgeen de jeugdige Vlissingsche tot Amstels vromen en vroeden Advocaat mocht voeren en - voor altijd aan hem verbinden. Stond deze edele menschenvriend haar met

1 Zie voorts mijn naschrift.
2 Eigendom van Mr. Gallandat Huet te Haarlem.
3 Vgl. den brief van Laurens Bekker aan den Vlissinger medicus Dr. Gallandat, uitgegeven door Mr. Gallandat Huet in zijn geschrift 'Van en over Betje Wolff', bl. 25.

raad en daad ter zijde, wist hij in haar de geestkracht te wekken om zich te verheffen boven alle kwaadsprekendheid, leerde hij haar in echt christelijken zin vergeven - voor dat alles is zij hem haar geheele leven *dankbaar* gebleven; uit die dankbaarheid ontlook in Betjes hart innerlijke sympathie voor den even rijkbegaafden als gemoedelijken man; en uit die innerlijke sympathie of 'zielsneiging,' gelijk zij het zoo gaarne noemde, werd ware *vriendschap* geboren.

Niet overbodig is het zeker voor de lezers van dit tijdschrift met enkele trekken het beeld van den man te teekenen, op wiens bezit Amstels veste vóór ruim eene eeuw zich mocht verheffen als op een der bekwaamste mannen voor de balie en een van de beste burgers der maatschappij.

Het was de bekende Jan Wagenaar, die met zijn soberen stijl eene uitnemende schets gaf[1] - zijn laatste arbeid vóór zijn overlijden - van 'het leeven, den aart en het gedrag van den heere Mr. Hermannus Noordkerk, advokaat te Amsterdam.'[2]

Met een enkelen trek herinnert onze historieschrijver betreffende den man, die 'niets aan zyne geboorte, weinig aan zyne opvoeding verschuldigd was,' dat alléér zyne verdiensten hem geagt en bemind hebben gemaakt by allen, en die liefde en agting hem bygebleven is, tot dat hem de kragten begaven, zonder dat hy byna ooit iet van den nyd geleeden heeft. Geboren te Amsterdam 28 Jan. 1702 - zijne ouders

1 Met afzonderlijke pagineering, 1-28, komt zij als het VIIde of laatste stuk voor in deel II der 'verzameling van historiesche en politike tractaaten, voorheen uitgegeeven door den historieschryver Jan Wagenaar. Te Amsterdam, By Yntema en Tieboel. MDCCLXXX'. Vlg. ook Mr. M.C. van Hall, Regtsgeleerde verhandelingen (1838) 'Mr. H. Noordkerk, beschouwd als Nederduitsch redenaar en letterkundige,' bl. 245-298.

2 De grootvader van dezen werd als Luthersch predikant om des geloofswille uit Duitschland verjaagd en zette zich van alles beroofd te Haarlem neder, waar hij door bescherming van den burgemeester Gerrit Schooterbosch Wz. aan het hoofd eener kleine gemeente zich geplaatst zag. Het burgemeestergeslacht Corver, als afstammende van genoemden Schooterbosch, bleef later de trouwe beschermer van de familie Noordkerk. Ter bevestiging hiervan herinner ik enkele aanteekeningen uit het archief te Amsterdam, door Mr. N. de Roever mij welwillend gegeven: 'Jacobus N., de vader, te Haarlem geboren, werd, nadat hij zich te Amsterdam had gevestigd en onder de poorters was opgenomen, door recommandatie van Nicolaas Corver makelaar, 29 Dec. 1685, later voor rekening van genoemden C. raffineerder van de vijgen en rozijnen,' 31 Jan. 1690. Twee jaar daarna kreeg Noordkerk den post van 'suppoost by de Bank van lëening'(3 Sept. 1692).

waren Jacobus Noordkerk en Margreta Lindenberg - werd hij ‘in zyne eerste jeugd opgeleid voor de schilderkonst’, doch gevoelde zich later meer getrokken tot de studie, zoodat hij den 20 Mei 1724, 22 jaar oud, onder Franciscus Fabricius aan Leidens hoogeschool ingeschreven, aldaar in 1728 tot doctor in de rechtsgeleerdheid werd bevorderd. Na zich in de hoofdstad als advocaat te hebben gevestigd, maakte hij spoedig naam door een bescheiden en overredend pleit, waardoor een naar zijne overtuiging onschuldig ter dood veroordeelde werd vrijgesproken. Later verwierf hij zich een onsterfelijken roem bij ‘alle voorstanders eener redelyke Vryheid van Godsdienst’ door de verdediging van de aanhangers van Willem Deurhoff, den vervaardiger van bandelieren en militaire versierselen († 10 Oct. 1717), die om zijne uitlegging en verklaring van het boek Job vanwege ketterij was veroordeeld. Naar waarheid kenmerkt Dr. C. Sepp in zijne Polemische en irenische theologie[1] het welsprekend pleidooi van Amstels advocaat als eene levensdaad, waarin hij zich zelven geheel gaf. IJverende voor vrijheid van geweten, was hem alle vervolging om des geloofs wil eene ergernis. ‘Met die vervolgingen’ - sprak hij - ‘zou de oude juichtoon der inquisiteurs wederom klinken, die, nadat zy het land ontvolkt hadden, God loofden voor het zuiveren zijner kerk; zoo werd hetgeen de zegenrijke regeering der vaderen had opgebouwd, verdelgd, want deze lieten het geweten vrij te geloven wat men wilde en veroorloofden, dat men deed drukken wat men geloofde.’

Aangrijpend was het slot:

‘Daar op uwe plaats, o rechters, op die gravelijke kussens zaten weleer zij, die uwe voorvaders om hunne godsdienst ten vure doemden, eene straf, die volbragt werd op de plaats, slechts weinig schreden van hier verwijderd. Zegt niet, dat uwe rechtzinnige vaders dit ten onrechte geleden hebben van de antichristelijke inquisiteurs. Wat is de rechtzinnigheid anders dan de praedomineerende gezindheid; toen zat Roomsche rechtzinnigheid op het kussen; heden zit er de uwe op, morgen kan er de mijne op raken, en zoude dan telkens die rechtzinnigheid het recht erven, om de onderliggende te jagen en te plagen? In weinig tijds ontaarden de vervolgden in vervolgers; in één

1 Leiden, E.J. Brill. 1881, bl. 203 vv.

maand tijds, in één uur gaans, in eens mans gril veranderen de tooneelen der rechtzinnigheden. Vervolging is vervolging, wie en waar men die plege; of de inquisitie van *Rome*, van Genève of van elders komt, het verscheelt niet. 't Is waar: onze goedertierende overheid verbrandt niemand om het geloof; slechts ballingschap en geldboete worden geëischt en gevonnisd. Maar wie verzekert mij, dat hetgeen nu bannen is niet haast branden wordt?

nbsp;

Mijne rol is afgeloopen; ik heb geëindigd de onschuld te verdedigen en ik, die voor de waarheid sprak, zal om des vredes wil zwijgen. Moet de vrijheid hier zwichten - welnu, de nakomelingen zullen op de graven diegenen vervloeken, die de inquisitie hier weer hebben ingevoerd, de vrijheid uit *Holland* gebannen, de burgers bedorven door boeten en verbod van kostwinning; dan hoop ik dat op mijn graf geschreven worde: Hier rust hij, die voor de vrijheid pleitte en de vervolging tegenstond' (14 Mei 1753).

Geen wonder dat onze Elizabeth met haren vrijheidlievenden geest, waarvan zoo menige bladzijde uit later tijd getuigt, zich tot dezen Noordkerk getrokken gevoelde. Onmiskenbaar is zijn invloed op hare geheele volgende ontwikkeling voor *hoofd* en *hart* beide geweest.

Wat het laatste betreft: Betjes gemoedsleven werd zeker meer dan ooit tot zachtheid en geduld, tot vergevensgezindheid en liefde gestemd. Was Noordkerks beginsel: 'wraak is zwakheid', bij zoo menig voorval uit zijne veeljarige praktijk met vrucht ten goede toegepast - door zijn voorbeeld opgewekt, leerde zij zelve ondervonden nijd en haat, hoon en laster vergeten. Vooral in later tijd, na Noordkerks dood, heeft Wolffje in dit opzicht de nagedachtenis van haren onvergetelijken vriend in eere gehouden, toen zij door de uitgaaf van haren 'Zedenzang aan de menschenliefde' (1772), 'de onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis' en 'de menuet en de domineespruik' (1772) en 'de Bekkeriaansche dooling, proefondervindelyk wederlegd' (1775) zich de vijandschap van zoovelen harer tijdgenooten had op den hals gehaald, 'ô, dat Goddelyk vergeeven!' was Noordkerks gulden taal, die zijne vriendin zich in haren lijkzang dankbaar mocht herinneren.

‘Die goed is die is groot,
Bezorgt met my het heil van uw natuurgenoot.
't Bekrompen, 't laage stryd met uw voortreflyk weezen.
Leer in uw hart uw pligten leezen.’

En wat het eerstgenoemde aangaat, de verstandelijke ontwikkeling van Betje, kon zij gedurende haar verblijf ten huize van Noordkerk naar hartelust haren dorst naar kennis lesschen, daar hij in het bezit was eener rijke bibliotheek en zich geheel op de hoogte hield van hetgeen er op letter- en kunstgebied belangrijks uitkwam. Maar ook gedurende Betjes later verblijf in de Beemster, aan de zijde van den Hervormden predikant Adrianus Wolff, bleef zij de bevoorrechte vriendin, aan wie Noordkerk veel van het zijne ter lezing toezond of ook wel ten geschenke gaf.

Tot toelichting laat ik hier een gedeelte volgen van een onuitgegeven brief van Betje[1], weinige maanden na Noordkerks dood geschreven aan zekeren Mr. Gale Izaäk Gales te Amsterdam[2], die blijkbaar in het voetspoor van den overleden vriend wilde treden:

‘Gy merkt wel, myn Heer, dat ik in een vrolyke luim ben? geen wonder! Het enkelde denkbeeld van een dierbaare Noordkerk weer te vinden, maakt my zo levend, dat myne vingers langs het Papier danssen. Ik ben er bedroefd af geweest, & die lieve man had my zo mal gewent dat het juist was of het zo hoorde. Nu zal het Noordkerksche coffertje weer g'employeert worden. Zyn E. had expres een laaten maken waarvan wij ieder een sleuteltje hadden, & dat heeft zes jaar om de 14 dagen alle dinsdag, mij verblyd door deszelfs inhoud. Weet gy wat ik maar vrees? ik durf het haast niet zeggen (nu gy ziet my niet) ik vrees dat ik u zo lief zal krygen als ik dien lieven man gehad hebbe, maar ik beloof discreet, & u te bewaaren voor de lastigheden zo geduldig gedraagen door myn nooit te vergeeten vriend. 't Is waar, die man gaf voor dat ik een zoete meid was, maar - ô die edele conscience! vrij knaagt zy mij als ik al die fratzen naardenke die ik by hem hebbe uitgevoerd! & denk eens, wat man! ik ga voor zes dagen & hij houdt

1 De mededeeling hiervan dank ik aan de vriendelijkheid van Mej. H.A. van Heukelom te Amsterdam, van moederszijde bloedverwante van den Heer Gales.
2 Hij was lid der Municipaliteit en president-schepen (mededeeling van den archivaris Dr. P. Scheltema).

my zes weken, zonder dat ik verder kom dan zyn huis. Een zyner liefhebberyen was eene vrouw over niets ter wereld te hooren *redeneeren*; en dat kan ik volmaakt. Zo dra ik Amsterdam Passeer, zal ik alle listen & laagen aanleggen om myn weldoender te zien, & te bedanken, provisioneel voor 't ontvangene, & nog te wagtene. Gy doet, waarlyk, een werk van barmhartigheid, & myn goeye man beloofd al in voorraad: “Bet, nu zal ik weer braaf lezen voor je”. Wy lezen de Gazette litt. de Rapsodist, Oeffenschool & Boekzaal’ (9 Juni 1772).

In een vroegeren brief, 2 Juni 1772, aan denzelfden Mr. Gales had zij ook over Noordkerk uitgeweid, als den vriend die haar altijd trouw op de hoogte hield van hetgeen er op letterkundig gebied voorviel. ‘Ik wensch menigmaal dat ik zo een man niet gekend had met betrekking tot my! wat mis ik zyne bibliotheek & zo veel als er dagelijks lezens waardig van de pers komt!’

Behalve herhaalde bezoeken uit de Beemster-pastorie naar de Amstelstad - Noordkerk woonde ‘op de Keyzersgraft bij de gouden ketting’[1] - werd er getrouw briefwisseling gehouden. In den lijkzang aan Noordkerk gewijd gedenkt Wolffje daaraan met deze woorden:

ô Brieven, daar hy als een hartsvriend met my spreekt!
Die 'k altoos hoog, maar nooit zo hoog als nu, waardeerde.
Haalt iet by uw waardy, myn dierbre letterschat?
Wat wysheid toont my ieder blad.
Hoe dikwyls heb ik u aandagtig doorgeleezen!
Wat oordeel, kennis, smaak, geleerdheid en verstand
Ontdekte ik telken keer! Gy zult my dierbaar weezen,
Zo lang ik eerbied heb voor Noordkerks waarde hand.
Zo lang myn dankbaar hart, met innerlyk behaagen,
Op zyne vriendschap roem zal draagen.

En weerkeerig zond de Beemster pastoorsche behalve brieven nu en dan aan haren vriend gedichten of wijdde hem persoonlijk een korter of een uitvoeriger zang, een enkele maal verrijkt met eene teekening, waarop zij zich zelve had afgebeeld[2],

1 Naamwyzer der Regeerders der stadt Amsteldam 1771. Opzettelijk vermeld ik deze woonplaats, ter toelichting, van een anders onverstaanbaren regel in een van Wolffjes geschriften, waar zij naar het huis naast de gouden ketting verwijst, zonder den naam van den bewoner te noemen.

2 Op steen gebracht voor Dr. van Vloten in zijn levens- en karakterbeeld van E.W. geb. B. tegenover bl. 21. Tegelijk liet hij er enkele afzonderlijke overdrukken van maken, als geschenk voor zijne letterkundige vrienden bestemd.

‘aan haar werktafeltje gezeten, met vrouwelijken handenarbeid bezig, op haar uitverkoren leidsvrouw vertrouwend, zich met de rustigste kalmte van verschillende kanten beproefd en bestoken ziende,’ met dit kenschetsend onderschrift:

‘De sterfling, die zyn hart de Deugd heeft toegewijdt,
Begeert geen' schatten; vreest Fortuin, nog Dood, nog Tijd:
Geen Armoê, geen Geweldt, geen Min kan hem doen beven,
Die 't voorschrift volgt ons door de Reden voorgeschreven.
Geen stof, geen jaren zijn verstoken van 't genot
Der ware Wysheid, dient m' eerbiedig zynen God.’
(11 Maart 1766.)

De genoemde gedichten met de teekening bleven gelukkig bewaard in een kartonnen bandje; na verloop van tijd zijn zij in handen gekomen van den bekenden Haagschen letterkundige den heer A.D. Schinkel (1784-1863)[1], die er een zeer kort levensbericht bij schreef en het geheel verrijkte met een proefdrukportret van de dichteres[2].

De bundel bevat 1°. een dichtkundigen brief aan Emilia, December 1765; 2°. Lierzang 9 Maart 1766; 3°. Schipperslied Mei 1766: dit lied, op de wijs ‘Mouring die de vrye schepen’, niet meer dan tien 8regelige coupletten groot, ter herinnering van ‘Willem den Vijfden, Prince van Oranje, toen hy als Heer van Vlissingen werd ingestalleerd’, vormt hier en daar gewijzigd het begin en het einde - het laatste couplet uitgezonderd - van het bekende ruim viermaal grooter ‘Een nieuw Scheepslied’ enz. 30 Mei 1766[3]. Eerst zag dit afzonderlijk het licht, twintig jaar later werd het herdrukt in het tweede deel harer Mengelpoëzij (Te Amsterdam, Bij, J.B. Elwe, en, D.M. Langeveld), maar nu opzettelijk *zonder vermelding van de gelegenheid waarbij het werd gedicht*. Dit tot verklaring van de noot, die zij met betrekking tot Prins Willem V bij den

1 Naar eene vriendelijke mededeeling van Dr. M.F.A.G. Campbell, bibliothecaris der koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage. Vgl. over Schinkel ‘Levensberichten der Maatschappij van letterkunde, 1865, door J.J.F. Noordziek.’

2 Na Schinkels dood - zijne bibliotheek werd in 1864 door den Haagschen boekhandelaar W.P. van Stockum verkocht - werd het Provinciaal archief van Zeeland eigenaar van den bundel.

3 Dit is de eenige mij bekende uitgaaf harer werken, waarbij op de keerzijde van het titelblad werd gedrukt ‘de Dichteresse erkend geene Exemplaaren voor echt dan die door haar, eigenhandig zijn ondertekend. E. Wolff geb. Bekker.’

herdruk voegt: ‘dit Scheepslied is gemaakt in 't jaar MDCCXLVI (lees MDCCLXVI): 't is niet ondienstig hier het jaartal wel uitdrukkelyk by te voegen, en den lezer te herinneren, dat gissen geen wiskunst is’.

4°. Dichtkundige brief aan Mr. Hermanus Noordkerk Aug. 1766; 5°. 's Leevens wisselingen, toegezongen aan Eelhart, 25 October 1766 - zéér gewijzigd en vermeerderd later door den druk openbaar gemaakt in haar ‘Proeve van mengeldichten’ achter ‘Walcheren, in vier gezangen’ (1769; bl. 226-242); 6°. Zedezang aan Eelhart, 28 Mei 1768, en 7°. De Nederlandsche vryheid aan den Corsischen Generaal Pascal Paoli 1769. Afzonderlijk zag dit lied het licht in quarto (8 bl.) te Hoorn en te Leyden. Bij T. Tjallingius en C. Van Hoogeveen, Junior, MDCCLXIX (Eigend. Koninkl. Bibl.) en in 8vo. (7 bl.) te Hoorn, By T. Tjallingius, MDCCLXX. (Eigend. Letterkunde, Leiden). Later werd het opgenomen onder hare ‘Lier-, veld- en mengelzangen’ (1772 bl. 42-45) en nogmaals herdrukt in het IIde deel harer Mengel-poëzy (1786), bl. 147-152).

Bij enkele der *onuitgegeven* gedichten wensch ik nader stil te staan tot kenschetsing van Betje Wolffs leven en karakter, om ten slotte op hare vriendschap voor Hermanus Noordkerk terug te komen.

De dichtkundige brief aan Emilia heeft tot motto eene aanhaling uit Voltaire:

> ‘Hélas! tous les humains ont besoin de clémence
> Si Dieu n'ouvroit les bras qu'à la seule innocence,
> Qui viendroit dans ce temple encenser ses autels?
> Dieu fit du repentir la vertu des mortels.’

In den aanvang verschijnt aan onze dichteres eene beeldschoone vrouwengestalte, het ideaal der Deugd; naar de getuigenis van deze behoefde Betje eene ontmoeting met haar niet te schromen; immers had zij de Deugd van hare eerste jeugd af liefgehad; en moest al later diezelfde Deugd Betjes hart ‘met driften deelen’, daarom zou geen verwijt haar treffen.

> ‘Ik ken dien zorgelyken stryd’ -

sprak de Deugd -

> ‘Waarin het heir der drift het felst den geest bestrydt!
> Ik zag ook menigmaal uw oog in tranen vloeyen.

Ik hoorde oprecht Berouw uw dolingen verfoeyen,
Dat edel opzet dat de ziel zoo krachtig spoort, -
Dat wederkeeren quam alleen uit deugd hervoort.'

'Ga voort om dus uw hart te zuiveren van lust,
Zoo blyft, *hoe Laster woed*', uw stille ziel gerust.'

Op dien laster mocht zij zich wreken, maar alleen door te - *vergeven*! Intusschen hield voor haar de strijd met hare prikkelbare natuur nog altijd aan: ''k Belijde ook voor u' - hernam zij tot de deugd -

'k Belyde ook voor u dat nog dagelyks myn' ziel
Ontrust word door de drift, *die wel voor Reden viel*,
Maar leeft & telkens tracht het hoogst gezach t' herwinnen.

Kon het anders? 'Of wilt gij' - vraagt op hare beurt de deugd -

'Of wilt gy dat er niets van 't geen de zinnen streelt,
U aan zal doen, terwyl uw bloed zoo vrolyk speelt,
Gezontheid u verzelt, geen qualen u bestryden
De jeugd u aanlacht, streelt - terwijl van alle zyden
De waereld loert om u te krygen in haar macht?'

Doch zij moest strijdende overwinnen. Wel zijn bovenstaande regelen eene merkwaardige bijdrage tot de kennis van den langen en bangen innerlijken strijd, dien zij gedurende de eerste jaren van haar huwelijksleven nog had te doorstaan. Wel heeft zij zich zelve moeten leeren beheerschen. Met die zelfbeheersching kon zij tegelijk allengs meer, ook buiten haar huwelijksleven, eene innige vriendschap leeren kweeken, die allen hartstocht buitensloot. Zoo noemt zij zich in een brief aan haren Amsterdamschen vriend Grave 'een vrouwtje dat geen attachement heeft dan 't geen de sneeuwwitte vriendschap voortbrengt,' en elders 'vriendschap is voor my, hetgeen drift is by meer dierlyke gestellen.'

Aan het slot der verschyning verheft de Deugd nog eens hare waarschuwende stem, dat Wolffje zich wachten zou voor alle schijnvrienden van het goede, voor hen die haken naar eere van menschen, voor de hoogmoedigen en de huichelaars, en niet het minst voor de droefgeestigen, die 'norsch of knyzig van aard'

‘Aan 't menschdom lieve vreugd, en God zyn recht betwisten.
'k Veracht de lage ziel die eeuwig wrokt & mort,
Ik richt geen ernst, als daar, daar 't schertsen strafbaar wordt.
Ik leer het waar geluk, *de hoogste blydschap* vinden,
Myn ware vrinden zyn de ware menschenvrinden.
Ik haal den nutten band der samenleving toe,
De vriend der deugd is nooit het zeegnend weldoen moê.
Uw heil vermeert, daar gy eens anders heil vergroot.’

Betje eindigt haar dichtkundigen brief met een innig gebed tot haren God:

‘O Eeuwig wezen! Bron van waare deugd, gedoog
Dat ik uw liefde, & zorg, & goedheid, love, & prijze,
Die Gy aan al wat leeft, blyft, onverdient, bewijze.
O Gy die 't hoogste goed uw schepselen toebereid,
Ik roeme eerbiedig in uw' goedertierentheid.
Zy heeft my vergezelt[1] van myne vroegste dagen,
Zy zorgde voor my eer myn lichaamsoogen zagen.
Aan deugdzame ouders wierdt myn hulpelozen staat
Door u betrouwt. Zoo lang myn bloed in d' aderen slaat
Zal ik hun tedere zorg met dankbaarheid erkennen.
Hoe poogde zy myn jeugd aan uwe wet te wennen.
ô Teder denkbeeld van dien tyd! Gy doet my aan!
Me dunkt ik hoore nog het Moederlyk vermaan!
Gy gaaft m' een vluggen geest in wel gevormde leden,
Een mededoogend hart, een trek tot deugd & Reden.
Het Schoon der waarheid heeft myn geest van jongs bekoort.
Den wil der Godsdienst zocht ik in zyn heilig woord.
Myn onvermoogen om die wetten te betrachten
Dreef my tot Jezus. 'k Zocht by Hem vereischte krachten;
Ik dacht te zuiver om te wanen dat myn' ziel
U, immer, buiten dien Gezegenden beviel.
Die zuivere zedenleer door Hem ons voorgeschreven,
Die ons gelukkig maakt nog in dit moeylyk leven,
Die zuivere zedenleer behoude myn gemoed.’

1 Onophoudelyk zondigt onze Elizabeth zoo hier als elders tegen de lessen der spraakkunst. Zeven en dertig jaar oud schreef zij zelve hierover aan Gales, bij de herinnering dat zij tot de verbetering van hare fouten zoo véél te danken had aan haren vriend, den bekenden Mennisten leeraar Cornelis Loosjes:
‘Wat heeft die man my niet geleerd, & wat leere ik nog dagelyks van hem; ofschoon noch hy, noch vader N[oordkerk] noch Houttuin, in staat zyn geweest my te doen begrypen wat taalregelen zyn, en ik altoos iemand noodig heb die hen in hun, d in t, t in d of dt veranderd. Zo een domme meid, niet waar? Maar wat zal ik doen dan oppassen....’ (Juni 1772).

Ziedaar de hoogst ernstige taal eener christin, die met al den rijkdom van haar gemoedsleven, op den grondslag van het evangelie, in God haren hemelschen Vader aanbad. Zeker nog een gansch ander karakter dan dat eener Spinoziste! En toch by al dien ernst - hoe kon dezelfde Betje Wolff te harer tijd met haar levendigen, dartelen aard zoo naar hartelust haar vroolijken luim, hare snaaksche invallen botvieren.

Als zij hier boven spreekt van haar vluggen geest '*in wel gevormde leden*,' dan moet ik de vermakelijke schets herinneren, die zij eens, in een tot hiertoe onuitgegeven brief aan den reeds genoemden Izaäk Gales, van zich zelve gaf. Zij was, gelijk bekend is, zéér klein van postuur. En juist dat nietige harer gestalte was soms oorzaak, dat zij tegen eene eerste kennismaking met menschen, die eene grootsche verwachting van haar koesterden, kon opzien. Zoo schreef zij aan Gales:

'Was myn entré al gedaan! ik vrees dat ik U magtig uit de hand zal vallen. als 't maar niet gaat zooals voorleden zondag met Alewyn, "myn complim: aan je vrouw Do. - waar is ze zo gaauw heen?" en N.B. ik stond aan den elleboog van dat Enaks kind, ysselyke vernederingen! te vraagen wat kruipt daar? & dat voor iemand die een plaats op den hoogen berg aspireerd! .... Is 't nog niet onlangs gebeurt, dat ik (op 't gerugt myner wysheid!) een heel gezelschap kreeg uit Zeeland, dat my niet in persoon kende, & dat my zeer deftig gevraagd wierd: "of zy DAN d'eere niet zouden hebben om Juffr. Wolff eens te zien"? - "Maar ik ben den Do. Vrouw - uw landgenoote," ik zag dat zy dagten: "wel is 't anders niet! & komen wy daarom nog naar de kladdige Beemster." Ik zag nooit Juff. de N[eufville] of er ging een eerbiedige gril door al myn leden, uwe Sex getuigd meermaal het zelfde, maar ik! lieven hemel ze zijn zo familliair met my! ik ben ieders lieve Bet & niemands gevenereerde Juffr. Wolff! My zoo wat airs te geven, daar zie ik geen kans toe; ik denk dan aanstonds aan 't zeggen van Steele; dat de deftigheid van een klein mensch lykt naar de ernsthaftigheid van een *kat*; en die van een groot man naar die van een *leeuw*.' Maar dit zal my niet weerhouden myn pligt te komen afleggen zo dra ik maar kan, ik zal denken met koningin Ester (ook een aardig diefje in haar tyd!) kom ik om, dan kom ik om! 't heilig waegen van Juffr. Winkelman ad notam nemende. Zo UwelEd.

Gestr. geen fonds van goedaartigheid heeft dat ik altoos gezien heb by een groot man, zal 't er bedroeft voor deezen epistel uitzien! Vergeef dit legio letters deezen keer! myn hart was tot boven toe vol, nu zal ik 't beter maaken, hoe 't zij nooit ophouden van te zyn

UwelEd. Gestr. ootmoedige dienares
BETJE WOLFF geb. BEKKER.
In de Charmante Beemster.
17 6/9 72

Naast den dichterlijken brief aan Emilia herinner ik den lierzang aan Aristus (Hermanus Noordkerk) 9 Maart 1766. Hoe innig zij zich aan hem verbonden gevoelde zoowel uit dankbaarheid jegens, als uit hartelijke sympathie voor hem, blijkt uit de regelen:

‘Aristus met myn leet bewogen,
Daar ik myn bang gemoed voor hem geheel ontsloot,
Gaf my de blyken van zyn hulpryk mededogen.
Zielsneiging heeft myn heil vermeert, gevest, vergroot,
Wie ooit door Hem wierd welgedaan,
Ik moet hier d' eerste plaats beslaan.

Gezegent met uw hulp, myn Vriend,
Ben ik getroost al wat de Boosheid aan kan voeren;
Al wat de Loosheid & de Leugengeest verzint,
En komt een zwakke luim myn lydend hart ontroeren;
'k Versterk my dus in mynen druk:
Arist myn vriend! ô wat geluk.[1]

ZIELSNEIGING legt den Vriendschapsband,
Zy maakt veel meer voor dien dan dees bewogen.
Het hoe verbergt zich voor 't doorzoekende verstand:
Maar ondervinding geeft de proef van dat vermogen.
Al doet geen Wysgeer 't hoe verstaan,
Magneet, gy trekt het yzer aan’.

Scherp hield Betje intusschen met háár ideaal van vriendschap dit in het oog, dat er nooit sprake mocht zijn van ‘eene zucht, die 't hart bedierf’, en ‘eene zielsneiging die door geen zuivere reden werd geleid’. Wilde men dit vriendschap noemen,

1 Opzettelijk haal ik die regels aan, welke niet bij Dr. van Vloten, Levensen karakterbeeld, voorkomen.

- schreef zij - dan ‘noeme men ook het zonlicht nacht’, dan ‘vinde men ook in twist den eenigen steun van huis en burgerstaat’. Ware vriendschap kan alleen door ware deugd worden gekweekt. Wolffje was in haar eigen gemoed ten volle verzekerd, dat zij die vriendschap kweeken mocht en kweeken kon:

‘Indien een zuivre zucht ter deugd
Gehecht aan 't vrolyke van een gerust geweten,
Indien het blyde der behaagelyke deugd
Die nu & dan een uur al peinzend heeft gesleten
Uw tedere vriendschap ooit verdient
Dan vind ik in Arist myn vriend.

Die zielsdrift vloeit uit edeler bron,
De vriendschap, 's sterflings troost in 't woên der tegenheên,
Die onspoed palen stelt eer zy het hart verwon;
Zy is het hart der Deugd, de voedsterling der Reden
De vriendschap (zoo men my gelooft),
Woont in het hart, niet in het hooft’.

Naast dezen lierzang aan Aristus herinner ik in de derde plaats Wolffjes dichtkundigen brief aan Mr. Hermanus Noordkerk. Na eene korte inleiding, waarin zij haren vriend huldigt, wien zij weleer al hare zwakheden, zorgen, zuchten had ‘aanbetrouwd’, stort zij bij de gedachte aan velerlei doorgestane beproevingen hare ziel uit in het gebed tot God:

‘'t Behaagt u my in 't pad der Droefheid te doen treden.
Al wat gy doet is best, 'k twist met myn Maker niet.
Gy zyt, Alwyze God, de Bron der zegeningen,
't Is liefde al wat Hy doet, die ons het leven schonk.’

In den christelijken godsdienst en in dezen alleen had zij hare onderwerping en haren troost gezocht en gevonden;

‘'t Gedult eens Christens is uit liefde Gods gesproten.
De kunst van lyden was het Heidendom ontzeid.
De godsdienst leert ons op d'Almachtigen betrouwen.
Die ons tot waar geluk bezoekt met ramp, & smart,
Doet ons een Vader in den Opperheer beschouwen’.

Te vergeefs had Elizabeth beproefd dienzelfden troost te zoeken bij hare boeken en de wetenschap. Evenmin kon de Muze

haar leeren berusten onder al het zielsverdriet, dat hare lichaamskrachten sloopte.

‘Indien de poëzy de zorgen doet bedaren,
My trok zy zucht op zucht ten engen boezem uit.
Niet met haar gunst getroost, lei ik het snaartuig neder.
'k Wierd werkloos, daar ik in gepeinzen my vergat.’

En strekte zij hare hand al eens uit naar hare pen, dan vloeiden hare tranen met hare klachten op 't papier.

‘Maar 't teder lichaam kon dien stryd niet lang verduuren.
'k Bezweek. Ik vond my aan den stillen rand van 't graf.’

Wolffjes ziekte week; toch week zy zelve met schroomvalligheid van het graf terug, máár in het diep en levendig besef dat het geen ware berusting mocht heeten naar 's levens einde uit te zien, om daarmede verlost te worden van het drukkend kruis:

‘Wenscht m' om den dood als 't leven ons verdriet,
Dit is niet deugdzaam, neen! de vroome stervelingen
Betonen *dus* aan God hunne onderwerping niet.
Ons past het, zien wy door de droefheid ons bestryden,
Bedaart te volgen in het spoor daar zy ons brengt;
En komt de lieve Vreugd eens weer den geest verblyden,
(Wij weten, alles wordt door deze twee vermengt)
Dan moet ons dankbaar hart niet aan de wereld hangen.
Schik, wyze Goedheid, schik ons lot, 't is ons genoeg.
Doe my de komst des doods nog vreezen, nog verlangen,
Maar welkom groeten 't zy hy spade komt of vroeg.’

Duidelijk blijkt, dunkt mij, uit het eerste gedeelte van dezen brief, hoe Betjes leven in den Beemster waarlijk niet onbewolkt mocht heeten; in het verborgene heeft zij geleden, veel geleden, zoo zelfs dat het gevaar van levensmoeheid wel eens dreigde; maar het kinderlijk geloof in haren God hield haar staande, en levenslust en levensmoed keerden tot haar weder.

‘'k Voel, Godsdienst! hoe de bede
Verhoort is die gy my hebt in den mond geleid.
Nu is myn ziel getroost, bedaart, gerust, te vrede
In alles wat my door myn God is toebereid.’

Onder het licht van den godsdienst zingt zij den lof der wijsbegeerte, waaraan zij het geheim harer zelfbeheersching dank weet, terwijl zij in zelfkennis het eenig wit van al

hare letterbezigheden poogt te treffen. Met die zelf beheersching zal zij - ‘wie had ooit sterker neigingen? en licht bewogener zinnen?’ - het heir der wederspannige driften zich zelve ten nutte kunnen maken:

> ‘'t Zyn goede Slaven op den weg van deugd & Pligt.
> Z' ontgloeyen in ons hart geen schadelyke vonken.
> Als gy, Philosofie, het oordeel leid, & richt.
> Leer beste wetenschap my dus my zelf bedwingen!
> Ontboey myn vrye ziel van dolings taayen band,
> Dan, Dichtkunst, zullen wy van haar triomfen zingen
> Met een gerusten geest, & een verlicht verstand.’

Allermeest zoekt Betje in de haar zoo welkome uren van eenzaamheid in het gezellig boekvertrek dat zij met haren ‘waarheid zoekenden’ Wolff deelde[1], innerlijke kracht; daar was zij veilig voor 't vergif der vleierij, daar kon geen lasteraar haren geest tot toorn prikkelen; daar dwong geen snapper haar naar zijn beuzelpraat te hooren; daar was zij meesteres over haren tijd; daar kon zij naar hartelust genieten al wat de groote geesten op het gebied van letteren en wijsgeerte door den druk hadden openbaar gemaakt. En geestig teekent zij onder meer wat een Corneille, Racine, Molière voor haar waren. Dr. van Vloten nam dit gedeelte in zijn geheel over in Betjes levens- en karakterbeeld.

Vervolgens staat zij andermaal bij de eenzaamheid stil, waar zij al dat geestelijk genot aan had te danken; diezelfde eenzaamheid zou aan het vermoeide hart nog ‘rust en troost, heil en vreugde’ brengen, als de ouderdom en met dezen 's levens einde mocht naderen. Daar toch ziet de mensch, in het besef van al het nietige van 't vruchteloos jagen der ziel op aarde, te helderder het volmaakt genot der toekomst,

> ‘dat in 't voldoen van drift noch lusten is gegrond,
> Waarop w' ons eindlyk naar 't bevel der wysheid voegen.’

Zelfbeheersching nog eens - ziedaar Elizabeth Wolffs ideaal.

1 In den Beemster predikant had Elizabeth ‘een man van smaak, genie en gecultiveerd verstand’ gevonden, ‘haar lector in alles wat fraai, geestig, vrolijk en verstandig is.’ Menig geschrift op het gebied van godsdienst en wijsgeerte, godsdienst en kunst zag van hem het licht. Voor de kennis van het intieme van hun huwelijksleven verwijs ik naar hetgeen door Dr. J. van Vloten en Dr. W.J.A. Jonckbloet in hunne jongste letterkundige studiën over Betje Wolff geschreven is.

Die deugd alleen is den mensch waardig en verheft hem boven het dier, als redeloos wezen ‘door drift alleen bestiert.’

Niet toevallig is het zeker, dat men bij het treffen van eene vergelijking tusschen dit gedicht en den eersten zang, dien zij door den druk openbaar maakte ‘bespiegelingen over het genoegen’, in beide voortbrengselen van Wolffjes geest dezelfde hoofdgedachte terugvindt. In haar voorbericht tot het laatstgenoemde schrijft zij: ‘het onderwerp van deeze Dichtstukjes is zeker geen van de geringste voor een Dichter, die, zal hy zyne toehoorders treffen, hunne verbeelding moet verlevendigen. *De driften*, opgevolgd zynde, maken haare navolgers aan zo veel onderscheide zoorten van rampen onderhevig, dat zy ruime toneelen verschaffen aan den Dichter, om dat geene uit te kiezen, dat hy het best oordeelt tot gebruik, in de uitvoering van zyn Dichtkundig bestek.’ En in haren dichtkundigen brief aan Emilia evenals in dien aan Mr. Hermanus Noordkerk - waarover straks nader - zijn wederom *de driften* het onderwerp, dat zij bezingt. Het is als loopt een zelfde draad door al deze dichterlijke weefsels heen. Zou de verklaring niet voor de hand liggen, dat namelijk Elizabeth Wolff in de eerste jaren van haar letterkundig optreden hoofdzakelijk heeft geput uit die ervaringen van eigen leven, welke zich vastknoopen zoowel aan het bekende voorval met Gargon, als aan het sluiten van een huwelijk met een man, zoovéél jaren ouder dan zij, dien zij zeker achting en vriendschap toedroeg, maar aan wien zij zich nooit door innige liefde verbonden heeft gevoeld? En is het niet opmerkelijk, dat als zij twintig jaar later na de uitgaaf van hare dichterlyke bespiegelingen als romanschrijfster optreedt en met Aagje Deken in brieven de historie van Sara Burgerhart in het licht geeft, het nog eens dezelfde strijd der hartstochten is, welke de kern vormt van het geheele geschrift?

Om terug te keeren tot het slot van den brief aan Emilia, daarin teekent de dichteres met gloed en kracht de deugd der zelfbeheersching en acht zij alleen die mannen der geschiedenis groot, die haar beoefend hebben. Bij het gemis er van roept zij uit:

> ‘Indien g' onmachtig waart uw driften te bestieren,
> Ach, groote Mannen, ach, wat was uw glorie kleen.’

Intusschen onderscheide men wel scherp tusschen die zelf-

beheersching, welke uit een zuiver beginsel voortkomt, en die welke het karakter van onnatuurlijkheid draagt. Men denke aan Socrates tegenover Diogenes. Dezen kent Wolffje den eernaam van groot niet toe, genen wel.

‘Diogenes zal ik u met dien naam vereeren?
U slorzig schepsel, die uw zelven onderscheid
Door ruwe zeên? 'k Zie door de gaten in uw kleeren
Een laage grootsheid die u alle recht ontzeid.
Woon in een vat. Begraauw daar Asiens overwinnaar.
Ik staa verbaast, maar noem nooit onbeschoftheid vrij.
Gij zijt geen wysheids- maar een grilligheids-beminnaar.
En Alexander was meer Philosoof dan gij.’

‘Athenes glorie. 'k Zal u met dien eernaam groeten,
Mijn groote Socrates, getrouwe vriend der deugd.
Altoos u zelf gelyk waar wy u ook ontmoeten
Dezelfde Socrates in tegenspoed & vreugd.
Gy martelaar der deugd, gy zult dien naam verwerven,
U komt dien eernaam toe, ze wordt u toegestaan.
Groot in uw school, groot in uw huis, groot in uw sterven.
Myn oog stort om uw lot een erelyke traan.’

Niet minder groot acht zij uit de gewijde bladen Rachels eerstgeborene als toonbeeld van zelfbeheersching, zoowel tegenover Potifars huisvrouw als tegenover zijne broeders:

‘Gy speeltuig van de Nyd der Broederen, Jacobs zegen,
Gy Rachels schoonste zoon, volmaakte jongeling.
Wiens ziel door strafbre Min nog Wraak zich liet bewegen
Maar beide in 's levens bloey grootmoedig tegen ging.
Wat overwinning is tog immer te gelijken
By die die g' op uw zelf grootmoedig hebt behaalt?
Voor 't vleyend schoon van geen verliefde vrouw te wijken...!
Neen Jozef heeft haar drift geen schattinge betaalt.
Ziet g' uw verdrukkers voor uw zetel neêr gebogen,
Daar zy u smeken om wat levens onderhoud,
Daar toont gy hun tot heil uw koninglijk vermogen.
Daar zwoegt uw hart van vreugd dat gy hen weêr beschouwt,
Ontmenschte Broeders, knielt - valt voor uw vorst ter neder;
Dog vreest niet! - d' edele ziel myns Jozefs kent geen wraak.
Hy spreekt u aan, hij zend u mild gezegent weder,
Zoo vind de zachte Deugd in weldaên haar vermaak!
De Broederliefde ontgloeit zyn' mannelijke wangen,

De tranen tintelen in 't mededogent oog.
'k Zie, dunkt m', hem Benjamin met open arm ontfangen,
Daar hy, eerbiedig, voor zyn broeder, nederboog.
Aandoenelyke deugd wie zoud gy niet verrukken....!
'k Zie 't vuige tiental peinst, al bevend, aan 't bedrog.
Me dunkt, ik zie hem 't kind aan 't barstent harte drukken,
'k Ben Jozef zegt hy. Leeft myn gryzen vader nog?'

Deze regelen nam zij later over in haar gedicht 'dankbetuiging aan de eenzaamheid', doch zonder dit slot, waarin zij tot haar eigen verleden terugkeert:

'ô Goddelyke deugd waar schoot g' ooit zuivrer stralen?
Begroet men Helden met den wydschen naam van groot,
Met dezen eernaam moet men schoonen Jozef malen,
Die voor de ondeugd steeds zyn vriendelyke oogen sloot.
Bestryden wy haar dus in 't moeylykste der jaren
Eer quynende ouderdom het vuur der hartstocht koelt.
Terwyl onze oogen op den grooten Jozef staren
Wanneer d' onttroonde drift in 't hart nog werkt & woelt.
Verrukkent denkbeeld, ach wat kunt gij vreugde geven:
Ik heb, in 's levens bloei 't geweld der drift weêrstaan;
Om vroeg uit zuivre deugd naar Gods bevel te leven;
Verrukkend denkbeeld! ja, gy doet, gy doet my aan!....'

Indien eenig gedicht van Betje Wolff ons in staat stelt een diepen blik te slaan in de geheime roerselen van haar hart, in haren strijd en hare beproevingen, in hare wenschen en idealen, en boven alles in de ontwikkeling van haar zieleleven, in hare waardeering van de rede, in hare behoefte aan godsvrucht - dan is het wel deze uitvoerige brief aan haren vriend Noordkerk. Wat de rede en den godsdienst in het bijzonder betreft, vindt men ook hier dezelfde gedachten, welke zij elders aldus uitdrukt:

'Is Reden, in haar eigen aart,
Een trouwe Gids, wat zal de Godsdienst dan niet wezen?
Die haar vermogen zo oneindig overstreeft!
Die ons, door zyne kracht vereischten bystand geeft,
Om te betrachten 'tgeen wy in zyn wetten lezen.'

Om ten slotte nog eens terug te keeren tot den reeds bovengenoemden lierzang: toen Betje dezen dichtte, had Noordkerk den leeftijd van vier en zestig jaar bereikt; geen wonder dat

zijne vriendin met hare gansche ziel hoopte, dat zijn leven nog langen tijd gespaard mocht blijven, zoowel voor haar zelve als voor het vaderland en de balie. Die hoop gaf zij met deze woorden terug:

‘Aanbiddelyke oorsprong van ons wezen!
Die 't hoogste denkbeeld van den sterveling oversweeft:
Wiens maght & goedheid wy in al 't geschapene lezen!
In wien de Vroomheid hoopt, voor wien de Boosheid beeft.
Schik over my ô Hemelheer!
Ik buige in heilige Eerbied neêr.

Gebie den Tyd het dierbaar leven
Te rekken van myn vriend - dat is myn vuurige wensch!
o Zacht genoegen, kunt g' Aristus ooit begeven,
Hy die zyn blydschap grondt in 't heil des Evenmensch?
Die voordeel, wysheid, geest & vlyt
Heeft God & 't Vaderland gewydt?’

Slechts weinig jaren zou Noordkerk Betjes bede overleven; nog had hij niet ten volle de zeventig bereikt, toen hij als in de armen zijner zielsvriendin ontsliep, 6 Nov. 1771.

Een der laatste brieven van haar aan hem - gedagteekend 23 Sept. 1771 - bleef in het Amsterdamsch archief bewaard in de verzameling autografen van den heer Diederichs, door den archivaris Dr. P. Scheltema geïnventariseerd. Zij schrijft:

‘Een man van uw groot karakter is afkeerig van beklaagt te worden. Ik zal echter eens waagen U ongenoegen te geeven, Myn hert is al te gevoelig om niet getroffen te zyn over de moeijelyke omstandigheden waarin Gy u bevind. Al uw vermaak ontnomen door de onmogelykheid om dien schat van Boeken te gebruiken! Waarom kan ik uwe Bibliothecaire niet zyn? Wat zoude het my een sensible voldoening weezen voor zo veele eer & genoegen als ik door u genoot, u van éénigen dienst, tot éénig vermaak, tot éénige aanspraak te zyn! Woonde ik t' Amsterdam, hoe zoude ik u alles in uwe kamer brengen wat gy begeerde te leezen; met wat glans van genoegen op myn gelaat zoude ik voor u lezen. Dog dit alles is niet in myne magt. Die eere die *madame Bernard* van den waardigen Fontenelle genoot, toen hy oud & blind was, is te groot voor my: sta my echter toe, dierbaare man! dit te mogen wenschen. Onder het leezen uwes aandoenlyken briefs verbeelde ik

my mynen Vader die nu nog, buiten my, vier kinderen tot zyn dienst & gezelschap heeft, als den tedersten der Vaders, ziek & pynelyk is. De zorgen eens Vaders voor zyne kinderen als die nog niet in staat zyn voor hun zelf te zorgen, worden dus eenigzinds betaald.

Ik zie echter dat UwelEdgestr. nog die lastigheden des ouderdoms getroost is, en dit verwondert my niet, wyl iemand die zo wel denkt als uwEd. Gestr. zich tragt te schikken naar zyn Lot. Zy die u op het allerhoogste venereert en op het tederste gelukkig wenscht te zijn, is echter t' onmagtig om iets weezenlijks daar aan toe te brengen. Altoos zal in dankbaare nagedagtenis blyven dien grooten man die ik mynen vriend durf noemen.

Gedenk myner tot er UwelEdGestr. als zoodaanig en my zal regt geschieden. Leef zo gemakkelyk voor u zelf als uwe omstandigheden eenigzinds toelaaten. De Hoop eens Christens is onbedriegelyk & de vrugten van een deugdzaam leeven zyn van dien aart, dat ze ons verkwikken als alles wat waereld is voor ons verdwynt. Dit myn vriend ondervindt uwE. door zwakheid & ouderdom en ik in het aller edelst van myn leeven om dat ik veelal op doornen trede. Maar ik danke nevens u, God voor zo veele aangenaamheden als ik geniet boven zo veele anderen: & wie weet wat best is dan van agteren by ondervinding? Dit is zeker, als wy in weerwil onzer eigen zwakheden, Gods wetten zo veel in ons is doen & meer & meer poogen te doen, dan zyn de onaangenaamheden onzes leevens geene straffen, dit is genoeg om wel te vreeden den weg naar den Hemel te bewandelen. Daar hoope ik u te vinden, dewyl het denkelyk is dat ik u zal overleeven, dog de grootste eer en 't grootste genoegen myns leevens zal altoos ontstaan uit het vleyend denkbeeld dat gy my liefgehad hebt & dat ik my heb mogen noemen

Uwe allerverpligtste & liefhebbende
BETJE WOLFF geb. BEKKER.
in de Beemster
23 Sept. 1771.

Aandoenlijk is het verhaal van Noordkerks sterfbed, zooals dit in den lijkzang bewaard bleef; wel legt het eene heerlijke getuigenis af van zijn geduld onder het smartelijkst lijden, van zijne verwachting eener zalige toekomst. Zonderling - en met nadruk moet ik op die leemte wijzen - wordt dit zestal coupletten, zonder eenige

verklaring, gemist in de bekende uitgaaf van Dr. J. van Vloten[1]. Met betrekking tot de dagteekening van den lijkzang zij nog opgemerkt - Dr. Jonckbloet noemt bl. 234 zijner geschiedenis der letterkunde te onrechte 1770 - dat Wolffje dien niet terstond onder den indruk van het verlies van haren boezemvriend dichtte; immers wekte Mr. Isaäk Sweers[2], gecommitteerde in den Raad van State - hij had een afdruk van haar “Scheepslied” ontvangen - haar in een brief op om een gedicht aan den man te wijden, met wien hij 42 jaren lang in vriendschap verbonden was geweest (Den Haag, 25 December 1771).[3]

Blijkbaar dichtte Wolffje *later* met de herinnering van dien vriendelijken drang haren lijkzang, getuigen de beide regelen, waarmede het aan Mr. Sweers opgedragen gedicht wordt besloten:

> ‘Ziedaar 't *verzogt* bewys van myne liefde en agting,
> Gelukkig ik; voldoe ik iets aan uw' verwagting.’

Weerkeerig schreef hij haar na de ontvangst van de “Lier-Veld- en Mengelzangen” (1772)[4], waarin het bedoelde vers voorkomt: “wat geluk voor mij het poëtisch vuur der dichtresse dus te hebben opgewekt.” Met opzet schreef ik hierboven *later*, omdat de genoemde lijkzang stellig eerst na het gedeeltelijk afdrukken van de Mengelzangen in 1772 werd voltooid; immers vangt de bundel zelf bladz. 1, aan met een “Lierzang aan Philantrope,” terwijl met afzonderlijke pagineering, 1*-14*, het gedicht ter nagedachtenis van Noordkerk er later voorin is geplaatst.

Drie jaar later gedacht Wolffje hem nog eens in den eersten van het tweetal brieven over haar Beemster-Winter-buitenleven.’[5]

1 Klassiek en letterkundig pantheon, bl. 117.
2 Dit is dezelfde, die in het jaar 1770 (4 Juni - 16 Juli) met Willem Alberda, gecommitteerde in den Raad van State voor Groningen, eene reis maakte door Staats-Vlaanderen en Brabant tot het verpachten der gemeene landsmiddelen en visitatie der fortificatiën en Magazijnen, en Reynst Jan Lewe van Middelstum en Alb. Nieveld, advocaat en secretaris van hun Ed. Mog. Voor die gelegenheid noodigde genoemde Mr. Sweers den bekenden Amsterdamschen hoogleeraar Petrus Burman uit - destijds eigenaar en bewoner der thans gesloopte ridderhofstee Santhorst bij Wassenaar - om dezen tocht mede te maken. Burman stelde later een onderhoudend verhaal van deze reis op. M.S. eigendom van 't Provinciaal archief van Zeeland.
3 Brieven II, 1781, bladz. 305-307.
4 Te Hoorn, By T. Tjallingius.
5 Te Amsterdam, By Johannes Allart, en in 's Gravenhage, By Isaac van Cleef. MDCCLXXVIII, bl. 41.

''k Mis evenwel geen bezigheid,
Die mynen smaak ten hoogsten vleit;
My altoos nieuw genoegen gaf;
Ik haal wat Portefeuilles af,
Geschenken van dien grooten Man.
Dien ik nog niet vergeten kan!
Hoe dikwyls glijdt een vlotte traan!
Zie 'k onverwacht een noemer staan.
“Dat, zeg ik, zuchtend schreef mijn Vrind!”
O ja, Mevrouw, wie ik ook vind,
Wie my beleefdheid doet of eer',
Er is voor my geen Noordkerk meer.
Toen my zyn dood in de ooren klonk,
't Was of de wereld my ontzonk.'[1]

Het genoemd zestal coupletten, met de aanhaling waarvan ik deze studie wensch te besluiten, luidt:

‘De waare grootheid is eenvoudig, vriendlyk, goed -
Gemeenzaam: Noordkerk zelf zal best dit zeggen staaven:
'k Heb hem, als Advocaat, als mensch, als vriend ontmoet,
'k Zag hem in rouw en vreugd: hy, voorbeeld aller braaven,
Was steeds zich zelv' gelyk: hoe zelden drong de smart
Een zucht uit zyn gevoelig hart!

Hoe smolt myn hart als weg, door liefde en mededogen,
Daar hem, door scherpe pyn, het klamme zweet uitbrak!
Hoe sprongen menigmaal de traanen uit myne oogen,
Daar hy met my, bedaard wat zeg ik? vrolyk sprak!
Met zulk een waardigheid heeft Zeno nooit geleeden;
Hoe hard van hart, hoe koel van zeden!

1 Niet onbelangrijk is het zeker betreffende deze ‘brieven’ hier te herinneren, dat Betje oorspronkelijk twijfel heeft geopperd of ‘immer bij haar leven’ het dichtstuk in zijn geheel het licht zou zien. Wel heeft zij ‘ten verzoeke van eenige vrienden’ een enkele proeve er uit gegeven en achter haar ‘Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen’ geplaatst. (Te Hoorn, By T. Tjallingius, MDCCLXXV, bl. 103-122.) Blijkt reeds uit de vergelijking van deze proeve met den later gedrukten tekst van het geheel, dat Wolffje met zorg hare pennevruchten bleef verbeteren - nog sterker springt dit verschil in het oog, zoodra men den druk van beide brieven vergelijkt met het oorspronkelijke, dat - opgedragen aan Mevrouw Van der Mieden, Cardinaal - nog in het bezit is van haren achterkleinzoon Mr. Jan Pieter Frans van der Mieden van Opmeer, kantonrechter te Middelburg. (Vgl. nog Dr. Jan ten Brink. ‘Nederland.’ 1879 N°. 8.) Eene copie bleef bewaard in het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen.

Zyn christelyk geduld werd door geen smart vermoeid;
Dit deed hem in zyn lot altoos volmaakt berusten:
In 't vuurigst zyner jeugd aan 't aardsche niet geboeid,
Door laage driften, noch verachtelyke lusten,
Zag hy de komst des doods gerustlyk te gemoet:
Zyn woord was: "*God is altoos goed*."

o Dienaars van dien God, verstandigste Deïsten,
Hebt g' ooit getwyfeld aan eens Noordkerk's eerlykheid,
Net oordeel, groot verstand? - die Noordkerk was een christen!
Hy heeft voor Vryheid, nooit voor 't Ongeloof gepleit:
Volmaakte eerbiedigheid voor 't eeuwig Opperwezen,
Was in al zyn gedrag te leezen.

Zo stierf die groote man, bedaard, gelyk van geest,
En eindigde een hoogst nut, een lang en dierbaar leven!
Myn waarde Sweers, wat is dat scheiden droef geweest!
'k Hing, snikkende, aan zyn hals - ik kon hem niet begeeven:
"Myn vader!" (riep ik uit,) "ik zie u nimmer weêr;
'k Omhels u, voor de laatste keer."

Hy zag my nogmaals aan, schoon reeds met stervende oogen,
Een stille traan sloop langs 't eerwaardige aangezicht:
God zegene u altoos! dat we eens elkander mogen
Ontmoeten in een vreugd waarvoor al de aardsche zwicht!
'*k Voltrek myn' levenskring*; (dit was zyn laatste reden,)
Myn moeilyk pad is afgetreeden.'

Smartelijk afscheid van den vriend van haar, die weleer zijne beschermelinge was; geen wonder dat zij zelve - om ten derden male tot den Lierzang aan Aristus terug te keeren - haar eigenhandig geschreven en hem toegezonden lied besloot met deze regelen:

'Vergun me ô weergaloze Man!
Zoo lang ik adem haal in uwe gunst te deelen.
Laat my de vriendschap die ik niet meer missen kan.
'k Beken niets kan myn hart en eerzucht ooit zoo streelen
Als dat m' eens op mijn grafsteen vind:
De groote Noordkerk was haar vrind!'

Vlissingen, 7 Februari 1884.
JOHS. DYSERINCK.

Naschrift.

Een raadsel is het mij, hoe toch onze Busken Huet in zijne jongste bijdrage over Elizabeth Wolff, Agatha Deken, en Jacoba Busken[1] schrijven kon dat Aagje - zoolang het de Brieven over verscheidene onderwerpen in middelmatig proza, of Economische Liedjes en andere even middelmatige verzen niet gold - eigenlijk niet veel meer is geweest dan de *voorlezeres, gezelschapsjufvrouw* en *zendbriefschrijfster* van Betje; en 'dat jufvrouw Wolff het niet aan de groote klok hing, al verried zij het onwillekeurig in voorredenen en aanteekeningen, dat jufvrouw Deken's naam op de omslagen van Sara Burgerhart en Willem Leevend, ten overstaan van het publiek slechts een offer te meer op een reeds herhaaldelijk omkranst altaar, en eigenlyk meer de vriendin dan de medewerkster aanduidde.' *Een raadsel*, herhaal ik. Of hoe heeft men dàn te oordeelen over hetgeen Aagje nog by het leven van Wolffje, en zeker niet zonder hare onverholen goedkeuring, door den druk openbaar maakte?

'Het is indedaad vreemd, en heeft mijne Vriendin, (schoon wij geen laage jalouzij omtrent elkander kennen) zo wel als mij, lang gestooten, dat men geloofd heeft, ik weet niet op wat grond; - dat men het Publiek heeft willen opdringen, (ik zal de bedoeling hier mede niet onderzoeken,) nu eens, dat alle de *vrolijke* Liederen en Brieven in de *Oeconomische Liedjes*, in *Burgerhart, Leevend, Wildschut* en andere, door ons in het licht gegeeven, Werken, van mijne Vriendinne, alle de ernstigen van mij waren; dan weder eens bovengenoemde Werken *alléén* aan mijne Vriendinne hebben toegeschreeven, en mij zot en ijdel genoeg geacht, om met haar vederen te pronken. Alles, wat zij hier door beweezen hebben, is, dat zij noch mijne Vriendinne, noch mij kennen; DAAR IK NIET ALLEEN VOOR DE

1 Nederland, 1883. - No. 8.

HELFT DEEL AAN ALLE DE WERKEN HEB, DIE OP ONZER BEIDER NAAM STAAN, maar ook mijne Vriendin niet minder ernstige onderwerpen dan ik behandeld heeft; ik niet minder vrolijke, of, gelijk men liever zegt, *grappige* Liederen en Brieven dan zij geschreven heb. Onze bijzondere Vrienden en Vriendinnen, die ons hebben *zien* werken, kunnen getuigen hoe geheel wij in éénen geest dachten en schreven.'

Vindt men deze apologie in de voorrede bij de door Aagje Deken zelve bezorgde uitgaaf van hare 'liederen voor den boerenstand, te Leyden by D. du Mortier en Zoon, MDCCCIV': het is hoogst opmerkelijk, dat diezelfde apologie weder wordt gemist in den nadruk der genoemde liederen, welke vier jaar later het licht zag 'Te Groningen, bij W. Kamerling.'[1]

Als dan ook Hofdijk in zijne 'Lauwerbladen'[2] - 'in een Tuinhuis' - zegt 'dezer dagen is met veel vernuft, maar met te weinig degelijk bewijs, de poging beproefd om Agatha te ontthroonen' dan heeft hij volkomen gelijk met er vrij scherp tusschen haakjes bij te voegen '*die vinding is niet nieuw*.'

In plaats van Aagje te 'ontthroonen', zeggen wij liever met de eigen woorden van den schrijver der bekende letterkundige 'kronyk en kritiek' in 'de Gids' van 1863 bl. 334, 'dat wie Pamela en Clarisse Harlowe en Grandison gelezen heeft erkennen zal dat *Aagje Deken en vooral Betje Wolff*, al stelden zij zich Richardson tot voorbeeld, *zijn toegerust geweest met een scheppingsvermogen, eene waarnemingsgave, en eene heerschappij over de taal*, als alleen bij zeldzame gelegenheden in de litterarische geschiedenis van ons land vereenigd aangetroffen worden.'

1 Eigendom, der Mij. van Letterkunde te Leiden.
2 Lauwerbladen uit Neêrlands gloriekrans. 's Gravenhage. - Joh. Ykema, bl. 155.

De traktaten tot verdeeling der Spaansche monarchie. 1698-1700.

Englische Geschichte **etc. v. Leop. Ranke, 6er & 7er Band.**
Französische Geschichte **v. Idem, 4er Band.**
Der Fall des Hauses Stuart **etc. v. Onno Klopp. 8er & 9er Band.**
Europaïsche Geschichte **im 18en Jahrhundert v. Carl von Noorden, 1er & 2er Band.**
Hist. des Luttes et rivalités politiques **etc. par le Baron Sirtema de Grovestins, vol. VII et VIII.**
Negociations relatives à la succession d'Espagne **etc. par M. Mignet. Tom. I-IV.**
Letters of William III **&** ***Louis XIV*** **etc., edited by P. Grimblot, 2 voll. London 1848.**
Avènement des Bourbons au trône d'Espagne **etc. par C. Hippeau, 2 voll. Paris 1875.**
Louis XIV et Guillaume III **etc. par Hermile Reijnald, 2 voll. Paris 1883.**
Die Politik Oesterreichs u. die Span. Erbfolgefrage **von Arnold Goedeke, 2 Bände. Leipzig 1877.**

I.

Het hoofddoel der buitenlandsche staatkunde van Lodewijk XIV gedurende zijn langdurige regeering is altijd gericht geweest op het verkrijgen der Spaansche kroon, hetzij voor zich, hetzij voor zijn stamhuis. Had koning Frans I het onderspit gedolven in zijn strijd tegen de opperheerschappij van Karel V in westelijk Europa, had Hendrik IV op een fnuiken van de overmacht der Habsburgers gehoopt, Lodewijk XIV zou, ook zonder strijd, door erfrecht en aanhuwelijking, nogmaals het grootste gedeelte van westelijk Europa onder één schepter brengen, ditmaal met het rijke en goed aaneengesloten Frankrijk tot middelpunt.

De vrede der Pyreneën, in 1659 tusschen Frankrijk en

Spanje gesloten, moest bevestigd worden door het huwelijk van den jeugdigen koning Lodewijk met de dochter van koning Filips IV van Spanje.

Kardinaal Mazarin, wiens diplomatie hier haar hoogtijd vierde, hield reeds toenmaals de vereeniging der beide kronen op één hoofd nauwgezet in het oog. Filips van Spanje had, behalve zijn ongelukkigen zoon, die later als koning Karel VI regeerde, twee dochters, waarvan de eene later, in 1664, met keizer Leopold van Oostenrijk huwde, doch na enkele jaren stierf, eene dochter nalatende, die met den keurvorst van Beieren huwde, maar na de geboorte van een zoon, den keurprins van Beieren, van wien later hier meermalen sprake zijn zal, eveneens overleed. Maria Theresia - zoo eischte steeds het gebruik in de Spaansche koningsfamilie - had bij haar huwelijk met den Franschen Koning voor zich en hare afstammelingen afstand gedaan van hare rechten op de Spaansche kroon en gelijke verklaringen waren ook van haren echtgenoot afgevorderd, eer het huwelijk zou voltrokken worden. Zij werden gegeven, nadat gedurende geruimen tijd onderhandeld was en alles door Mazarin was in het werk gesteld om die voorwaarde te ontgaan. Zooveel echter had de Fransche onderhandelaar nog verkregen, dat de afstand der rechten op de kroon min of meer samengekoppeld werd met den bruidschat door den Spaanschen koning in termijnen te geven; waar de uitbetaling van deze achterbleef, had men dan reeds dadelijk een grond om den afstand der kroonrechten niet langer geldig te verklaren. En dat de Spaansche schatkist, evenmin als die des konings zelf, tot uitkeering van groote sommen in staat was, kon voor niemand een geheim zijn[1)].

Het sluiten van den vrede der Pyreneën was het laatste werk van Mazarin: de vernedering van Spanje lag in ieder artikel van dien vrede opgesloten. Roussillon in het zuiden, Artois en ēen gedeelte van Henegouwen in het noorden, werden aan de Spaansche kroon ontnomen; reeds nu vertoonde Frankrijk een overmacht, die weldra overal bekommering zou wekken.

Op twee-en-twintigjarigen leeftijd gekomen, verklaarde Lode-

1) *Mignet* deelt in de *Negociations relatives à la succession d'Espagne sous Louis XIV* (Tom. I, pp. 57-65) de acten van afstand mede, door Maria Theresia en door Lodewijk XIV afgelegd, en met het huwelijkscontract als annexen gevoegd bij het vredestractaat tusschen Spanje en Frankrijk.

wijk XIV, twee dagen na den dood van Mazarin, dat hij voortaan zelf zijn eerste minister zijn zou. Hij stelde zich tot wet dagelijks zes uren te wijden aan de behandeling van zaken, tweemalen daags met zijne ministers te arbeiden en gelastte dat geen staatssecretaris iets zou teekenen, geen kanselier iets zou zegelen, geen hoofd-intendant der finantiën iets zou uitbetalen, zonder hem vooraf te raadplegen[1)].

Aan zijn hof achtte ieder al deze goede voornemens van voorbijgaande natuur; gedurende een regeering van vier en vijftig jaar is de koning van deze voorschriften nimmer afgeweken.

Wat Mazarin voorzien had, geschiedde. De Spaansche regeering was buiten staat de huwelijksgift, aan Maria Theresia toegezegd, uit te keeren; na een eerste vruchtelooze poging tot betaling van één vierde bleef elke aanzuivering achter. Lodewijk XIV had dan ook reeds in 1661 onderhandelingen aangevangen over de vernietiging der akte van afstand.

De Feuillade, aartsbisschop van Embrun, werd daartoe in dit jaar naar Madrid afgezonden. Zeer merkwaardig is de eerste brief, dien de Fransche koning hem toezond, nadat de gezant hem had vermeld, hoe, bij het eerste officieele bezoek te Madrid, de secretaris van den eersten minister hem had toegevoegd: ‘Vroeg of laat zullen wij toch aan den koning van Frankrijk toebehooren.’

‘L'aveu que vous a fait Don Cristoval,’ zegt de koning, ‘de la nullité de la renonciation qu'a faite la Reine à ses droits pour la succession, n'est pas le premier discours de cette nature que les Espagnols ont fait. Don Louis l'a souvent tenu à feu mon cousin, le cardinal Mazarin, et le roi, mon frère, à l'infante, lorsqu'il l'obligeait à signer cet acte, lui disant que c'était plutôt une coutume et un style qu'une obligation qui dût avoir aucun effet; et, à dire vrai, les Espagnols font bien voir qu'ils en sont fort persuadés puisque ils se sont mis si peu en peine d'acquitter la dot de la reine, sans le payement de laquelle, pourtant, il est d'ailleurs évident que la renonciation ne peut valoir, puisqu'elle n'a été faite qu'à cette condition là, qui n'est point accomplie. Aussi n'ont ils osé demander, pour cette raison, que la reine fit la seconde rénonciation, autorisée de moi depuis son mariage,

1) Mémoires de Louis XIV, Tom. I, pp. 19 en 24.

quoique j'ai promis de la fournir aussitôt après son entrée en France; mais, comme ils n'avaient pas satisfait au premier payement, qui devait être acquitté la veille que j'épousai la reine, ni au second encore, qui est depuis échu, le comte Fuensaldagna n'a pu me presser sur cette nouvelle rénonciation, et n'en a jamais dit qu'un seul mot au sieur de Lionne, lequel lui en donna de ma part une négative absolue, et sans doute fondée en bonne raison, jusqu'à ce que la dot soit entièrement payée. Ce n'est pas que je me flatte de toutes ces espérances éloigneés et je me trouve, par la grace de Dieu, assez bien partagé pour n'avoir à désirer aucun agrandissement d'états par la mort d'autrui.

Je souhaite sincèrement, comme vous l'avez dit, une longue vie au roi et au prince d'Espagne, et l'heureux accouchement de la reine; mais, puisque les Espagnols eux mêmes ne veulent tant faire valoir la chose, avouant, qu'ils croyent la rénonciation de nulle valeur, et qu'à cause, que je puis, avec le temps, espérer cette succession, ils me voudraient persuader que j'ai grand interêt à ne la laisser pas démembrer, que n'ôtentils eux-mêmes cet obstacle, qu'ils m'ont formé en apparence, à leur dire, et non pas en effet, déclarant nul l'acte de rénonciation, et me proposant d'autres avantages présents qui me pussent faire écouter des négociations de cette nature? Ils pourraient m'offrir de tels, qu'ils m'obligeraient peut être à passer sur beaucoup de considérations pour concourir avec eux à empêcher un démembrement'[1)].

En een weinig later schreef de gezant, goed hoveling als hij was:

'Je fus obligé hièr de célébrer une messe pontificale, étant assisté, pour servir à l'autel, des chapelains et de la musique du roi, où je fis des prières publiques pour le roi, la santé du prince et toute la famille royale, n'oubliant pas toutefois de prier secrètement, comme je suis obligé, pour la prospérité de votre Majesté, en attendant qu'il soit peut être permis de le faire ici à haute voix'[2)].

Zoodanig waren reeds in 1661 de voornemens en uitzichten der Fransche regeering, maar toenmaals leefde nog koning Philips en verkeerde de koningin in zwangeren toestand.

1) *Mignet*, II. p. 74.
2) *Mignet*, II. p. 79.

Vier jaren later deed zich de toestand gansch anders voor; de koning was gestorven, de tweede zoon, hem kort vóór zijnen dood geboren, was weldra overleden en de erfgenaam der kroon was een ziekelijk kind van vijfjarigen leeftijd!

Te Parijs had men echter een middel gevonden, om, ook zonder dat de Spaansche erfenis was opengevallen, zich in het bezit te stellen van altans een gedeelte der kroonbezittingen.

In Vlaanderen en Brabant bestond, naar het privaat-recht, een oude wettelijke gewoonte, volgens welke zonen en dochters uit het eerste huwelijk van den vader erfden vóór alle kinderen uit een tweede of verder huwelijk: naar dit devolutierecht, zooals men het noemde, zou Maria Theresia hare rechten doen gelden op de Spaansche Nederlanden, wier bezit bovenal voor Frankrijk gewenscht scheen.

Coenraad van Beuningen, die in 1663 als gezant der Nederlandsche Republiek te Parijs vertoefde, schreef eens aan de Witt: ‘Hier zijn velen, die gelooven, dat men eventueel zijne aanspraken op de Spaansche monarchie zal doen gelden en zelfs reeds aanstonds zich in het bezit zal stellen van de Spaansche Nederlanden.’

Op dien stond was echter de Raadpensionaris reeds beter omtrent de werkelijke plannen van het Fransche hof ingelicht dan zijn gezant.

Eenige notabele ingezetenen der zuidelijke Nederlanden, de verwaarloozing der Spaansche regeering moede en bij het spoedig te wachten optreden van een veeljarig regentschap, gedurende de minderjarigheid des nieuwen konings, geen beterschap verwachtende in den ellendigen toestand, hadden zich onderling beraden over een onafhankelijkheidverklaring onder bescherming van Frankrijk en der republiek van de Vereenigde gewesten. Aan ieder van deze zouden enkele steden en landstreken worden afgestaan, mits dan maar het overige des lands als vrije staat werd erkend en beschut.

Enkele afgevaardigden dezer saamgezworenen kwamen in Mei 1663 te 's Hage den raadpensionaris dit plan voorstellen. En de Witt ging dadelijk met den meesten ernst en ijver op dit plan in.

Men heeft het dikwerf doen voorkomen - en ook Lodewijk XIV, blijkens zijne correspondentie, heeft dit vermoed - dat de raadpensionaris van Holland deze geheele zaak had uitgevonden als een middel om de ware bedoelingen der Fransche

regeering met opzicht tot de Spaansche Nederlanden te ontdekken, doch een nauwgezet onderzoek doet ons zien, dat De Witt werkelijk tegenover de gevaren, die de Republiek en de Duitsche Staten aan den Rijn bedreigden, niets beter achtte dan hetgeen men in onzen tijd onder den vorm van neutraliteit voor België bedongen heeft.

Toen de raadpensionaris aan den Franschen gezant d'Estrades verklaarde, dat vooral het gerucht van een aanstaand huwelijk van den Duitschen Keizer met een infante van Spanje, waarbij de Spaansche Nederlanden als bruidschat zouden worden gegeven, hem noopte zijne voorstellen tot hetgeen men toenmaals de cantonneering der Spaansche Nederlanden noemde te doen, en later daarbij voegde, dat de pogingen van den Spaanschen gezant te 's Hage, om een verbond der gezamenlijke Nederlandsche gewesten van Noord en Zuid te sluiten, die in de Republiek veel bijval vonden, vooral moesten worden belet, dan heeft hij zeker wel de waarheid, maar niet de geheele waarheid gezegd, doch wil men weten, wat omtrent deze zaak de werkelijke meening van den grooten staatsman is geweest, men raadplege de met meesterlijke hand door hem gestelde nota, die hij aan die leden der Staten van Holland, welke in het geheim waren, verzond, om hun zijn plan tot vrijverklaring der Spaansche Nederlanden, met uitzondering van eenige steden, die aan de Republiek, en van andere, die aan Frankrijk zouden vervallen, smakelijk te maken, een nota, die voor het eerst door Mignet naar de Fransche vertaling, die van dit stuk door d'Estrades aan zijn koning werd toegezonden, is openbaar gemaakt[1)].

De Raadpensionaris gaat daarin allereerst na, welke de algemeene verhouding der Staten van Europa op dezen stond is.

Spanje een schaduw van vroegere grootheid, zijn koning stervende, de troonopvolger een zwak en ziekelijk kind.

1) M i g n e t II. p. 267, doet het voorkomen, alsof De Witt deze nota aan d'Estrades had medegedeeld. Dit is, als men den inhoud nagaat en de wijze leest, waarop over de voornemens van den Franschen koning wordt gesproken, onaannemelijk. Alleen de onbescheidenheid van een der in de zaak betrokken personen heeft den gezant deze nota in handen gespeeld. Ik herinner mij reeds in 1847 op het Rijks-archief een bundel onuitgegeven brieven van de Witt aan zijn oom, den Amsterdamsche regent, Graaf van Polsbroek, te hebben doorbladerd, waarin over deze voorstellen wordt gesproken.

Frankrijk, aan wier hoofd een jong en krachtig vorst staat, ‘qui se connait et qui agit de son chef’, met een zeer oorlogzuchtig volk, met bloeiende finantiën. Die vorst zou een wonderbare gematigdheid moeten bezitten, zoo hij van al deze voordeelen niet partij trok om de grenzen van zijn rijk uit te breiden, waar ze - namelijk in het Noorden - altijd te beperkt schenen, en stellig zal hij niet nalaten van zijne gunstige stelling gebruik te maken, indien na den dood des konings en van den kroonprins van Spanje, *de opvolging tot die kroon hem geopend wordt of indien hij zelfs vóór den dood van dien prins meent daarop recht te hebben*. In beide gevallen zal de koning van Frankrijk zich trachten meester te maken van de Spaansche Nederlanden en aldus de nabuur worden der Republiek, zonder dat iemand het hem beletten kan. De Spaansche Nederlanden zelve, met een geheel katholieke bevolking en waar bijna ieder de Fransche taal spreekt, verlangen niets liever.

De keizer van Duitschland wordt door de verschillende Duitsche Staten verhinderd te handelen, die grootendeels met Frankrijk zijn verbonden; Zweden is op de hand van Lodewijk, Engeland heeft noch den wil, noch het vermogen om oorlog te voeren. Het eenige dat Frankrijk zou kunnen tegenhouden, zou een verbond zijn van den keizer, den koning van Spanje, den koning van Engeland en de Republiek der Vereenigde gewesten, maar is zulk een verbond mogelijk?

Wat den keizer betreft, zagen we reeds, dat deze tot niet handelen als gedwongen is, dat Spanje werkeloos blijft en Engeland ongenegen. En ook voor de Republiek bestaan onoverkomelijke moeilijkheden tegen zulke staatkunde. Frankrijk is sedert vele jaren onze trouwste bondgenoot geweest; wij zouden als het ware dadelijk de voordeelen prijsgeven van het voordeelige handelstractaat nog onlangs gesloten, en we zouden ons den machtigen vorst, die eenmaal, wat ook gebeure, onze naaste buurman zal worden, indien wij geen tractaat met hem sluiten, tot een onverzoenlijken vijand maken.

Wellicht zegt men, dat de Republiek alleen met het keizerrijk een verbond zou kunnen sluiten, om de Spaansche Nederlanden tegen Frankrijk te beschermen. Maar wie ziet niet in, dat het keizerrijk een naam, een dood lichaam is zonder kracht en eenheid?

Sommigen bevelen een bondgenootschap aan der Noordelijke

en Zuidelijke Nederlanden als voldoende om beiden te beschermen. Voorzeker, de Vereenigde gewesten zijn thans krachtig en vermogend, maar genoeg om zich tegen Frankrijk te verzetten? De vroegere hertogen van Bourgondië hebben Frankrijk beoorloogd, soms met gunstigen uitslag. Maar hoeveel zwakker en kleiner was toen de Fransche staat en toch hebben die vorsten op den duur geen duimbreed gronds op Frankrijk kunnen veroveren. En thans is Frankrijk aan alle zijden uitgebreid, van Calais tot Thionville in het noorden, door Roussillon in het zuiden, door Pignerol, door den Elzas, Brisach en Philipsburg in het oosten; Spanje beeft voor Frankrijk, Engeland ducht het, het keizerrijk is verdeeld in voor- en tegenstanders van Frankrijk, Zwitserland is haar bondgenoote. Bovendien de Vlamingers verlangen, slecht behandeld als ze zijn door de Spanjaarden, bij Frankrijk te worden ingelijfd, ja, zij meenen, dat daarmede alleen geschieden zal wat recht en billijk is, aangezien, gelijk ook de meeste rechtsgeleerden beweren, de renunciatie der koningin van Frankrijk bij haar huwelijk, van geen waarde meer is, daar de koning van Spanje de huwelijksgift niet heeft uitbetaald, en dus de voorwaarde is vervallen onder welke de renunciatie was uitgesproken.

Een bondgenootschap der Republiek met hare oostelijke naburen, de keurvorsten van Keulen, van Brandenburg, den bisschop van Munster, is onmogelijk, want die allen zijn met Frankrijk verbonden en zouden veel liever Frankrijk tegen ons helpen, gelijk dit ook het geval is met Zweden en Denemarken: allen zijn jaloersch op de welvaart en macht van onzen Staat.

Er blijven dus slechts twee wegen te bewandelen over: of wel rustig aan te zien, dat de Spaansche Nederlanden bij Frankrijk worden ingelijfd, of Frankrijk door een tractaat van onze grenzen verwijderd te houden, daar men dit door kracht van wapenen niet doen kan.

Ieder zal erkennen, dat de laatste weg de eenig goede is, maar dan moet men ook zich haasten en niet wachten totdat de koning van Spanje gestorven zij. Want als koning Lodewijk op dien stond meent, dat de Spaansche successie is opengevallen, zal hij oogenblikkelijk verklaren rechten verkregen te hebben op de Spaansche Nederlanden en deze in bezit nemen; dan is het te laat voor een tractaat, want de Fransche wet

verbiedt zelfs elke vervreemding van koninklijke domeinen, daar de koning slechts als vruchtgebruiker wordt beschouwd.

Wel is waar, zoo vervolgt de raadpensionaris, uit deze overeenkomst kan een oorlog ontstaan, maar de Staat zal dien met een eerlijk geweten en met de grootste kans op gelukkig slagen voeren, mits de koning van Frankrijk werkelijk rechten zal verkregen hebben op de Spaansche Nederlanden; immers zoo al de Staat in zijn eigen belang en om de Franschen verwijderd te houden van zijne grenzen door middel van de nieuwe Republiek, die hem tot barrière zal dienen, het verbond met Frankrijk getrouw uitvoert en handhaaft, hij zal in geen geval krachtens dit tractaat de wapenen opnemen als na den dood van den kroonprins van Spanje, en ook dan nog niet, tenzij de koning van Frankrijk zijn recht op die provinciën duidelijk zal hebben aangetoond.

Maar ook voor het geval, dat de koning van Frankrijk, zonder den dood van den kroonprins van Spanje af te wachten, zijn recht op de Spaansche Nederlanden met de wapenen wilde handhaven, zou deze Staat ook zijnerzijds handelend optreden en die plaatsen in bezit nemen, die volgens het te maken traktaat hem toekomen, om aldus Frankrijk van zijne grenzen verwijderd te houden, behoudens zijn bevoegdheid ze terug te geven aan de nieuw te vormen Republiek of aan de Spanjaarden, zoo de Staat meende ze ter goeder trouw niet te mogen behouden, maar dan ook niet eer, voordat de kosten, die de inbezitneming en bewaring hebben gevorderd, zullen zijn terugbetaald, tenzij men meene dat het voor den Staat onverschillig is, dat Frankrijk zich meester make van de geheele Spaansche Nederlanden.

De nota doet daarna uitkomen, hoe gevaarlijk een verzet tegen den koning van Frankrijk zijn zou, zoo hij, niet gebonden door eenige overeenkomst, zich van de Spaansche Nederlanden ging meester maken krachtens zijn erfrecht; hoe het voordeelig handelstraktaat van 1662 daarbij gevaar zou loopen, en eindigt dan ongeveer aldus:

‘Het is beter met Frankrijk te zamen een deeling te maken, dan zich tegen een machtigen vorst te verzetten, onder voorgeven, dat hij geen recht heeft op het bezit, ook daar men geen kennis genoeg heeft om hem dat recht te betwisten. Wat men nu aan den koning voorstelt schijnt billijk en is oprecht gemeend en wil men meer bezwarende voorstellen doen, dan zal

men zeer lichtelijk het vermoeden wekken, dat niet meer uitgewischt kan worden, alsof men, welke rechten de koningin ook doe gelden, Frankrijk van de Spaansche Nederlanden wil buitensluiten. Mocht men evenwel meenen, dat de Vereenigde gewesten sterk genoeg zijn om met goed gevolg zich tegen Frankrijk te verzetten en dat rijk aldus van onze grenzen verwijderd te houden, of dat men niet beducht behoeft te zijn, ook indien Frankrijk zich tot tegen onze grenzen uitbreidt, dan voorzeker is elke onderhandeling overbodig. Maar nu men onderhandelingen heeft geopend over een traktaat dat in werking zou treden wanneer de Spaansche erfenis ten behoeve van den koning van Frankrijk zou komen open te vallen, mag men onderstellen dat zij, die deze onderhandelingen leiden, van oordeel zijn, dat de Staat veiliger zijn zal zoo dit traktaat tot stand komt, en is het daarom van belang spoedig tot een beslissing te komen, als men overtuigd is, dat zij, die voor den Staat hier onderhandelen, met een eerlijk geweten slechts ijveren voor het behoud en den bloei van den Staat.'

Doch ook dit vertoog was niet voldoende om de weifelende leden der Staten van Holland, vooral de afgevaardigden van Amsterdam, gerust te stellen. Zij wilden wel toegeven, dat met Frankrijk zou onderhandeld worden, maar verlangden meer zekerheid, dat de Schelde gesloten zou blijven, en geen nieuwe kanalen den handel van Antwerpen, of van Gent en Brugge zouden verlevendigen; zij wilden vooral zelfs geen gedeeltelijke erkenning van de rechten des Franschen konings op de Spaansche Nederlanden, met één woord, zij wilden vrij blijven om het door Spanje op dien stond gewenschte guarantietraktaat te sluiten, en tevens - wat De Witt te recht onmogelijk achtte - met Frankrijk zich verstaan over de inbezitneming van enkele grensplaatsen in diezelfde Spaansche Nederlanden, wier bezit men aan Spanje zou guarandeeren.

Weldra echter kwam het einde van elke onderhandeling. Lodewijk XIV, door de vertoogen zijner rechtsgeleerde adviseurs gesterkt en niet minder voorzeker door het lezen der berichten van zijnen gezant te 's Hage overtuigd, dat de Republiek der Vereenigde gewesten zijn overmacht duchtte en daarbij in zich zelf verdeeld was, besloot, onafhankelijk van elke gedeeltelijke of geheele goedkeuring van buitenlandsche machten, zijn beweerd recht op de Spaansche Nederlanden te handha-

ven, zoodra Philips van Spanje zou gestorven zijn. D'Estrades kreeg bevel de onderhandelingen slepende te houden en niet plotseling af te breken, ‘pour empêcher qu' on ne connaisse que le veritable dessin de S. Maj. est de démeurer libre, sans se creuser elle-même comme des fossés qui l'empêchent d'aller droit et facilement, selon les conjonctures, où elle verra sa gloire, son avantage et le plus grand bien de son état’[1)].

Deze geheele episode uit het bewind van De Witt is hoogstmerkwaardig. Zooals we straks nader zullen zien, al waren enkele omstandigheden anders, acht en dertig jaren later heeft de schrandere staatkunde van Willem III geen ander middel weten uit te denken om de Fransche overmacht van de grenzen der Vereenigde gewesten verwijderd te houden, dan hetgeen De Witt hier in beginsel vooropzette. Gold het later de verdeeling der geheele Spaansche successie, thans nog slechts dat gedeelte, waarvan het bezit voor de Republiek van het meeste gewicht was, in den grond der zaak waren het dezelfde belangen, waren het dezelfde gevaren voor den Staat, dezelfde aarzelingen, dezelfde tegenwerking van het machtige Amsterdam, die zich beurtelings gelden deden.

De schets die De Witt in zijne medegedeelde nota van den staatkundigen toestand van Europa geeft, gold ook met een enkele uitzondering voor een later tijdperk; Willem III en zijne tijdgenooten hebben meermalen de waarheid ondervonden van wat de groote raadpensionaris getuigde: ‘allen zijn jaloersch op de welvaart en de macht van den Staat,’ of zooals Coenraad van Beuningen het eenmaal schreef, ‘dat de Staat vele benijders, geen vrienden maar tal van geheime vijanden heeft.’

Het is noodig, dat men zich dezen toestand der Republiek te midden van de overige staten van Europa in de 17^{e} en het begin der 18^{e} eeuw duidelijk voor oogen stelle.

Niet uit zucht om te schitteren, om groote politiek te drijven, den boventoon te voeren in het Europeesch statenstelsel, hebben de verschillende regeeringen der Vereenigde gewesten, heeft bovenal De Witt onderhandelingen gevoerd, traktaten gesloten, krijg gevoerd, het was uitsluitend tot eigen behoud, om de overmachtigen van de grenzen van den Staat te weren, om den handel en de scheepvaart te beschermen tegen geweld en

1) Ibid. *Negotiations d'Estrades*, tom. 2, p. 416.

vernietiging, om voor de Republiek de plaats te bewaren, die zij noode en na jarenlange worsteling in de rij der Staten had veroverd. De middelen daartoe aangewend, de weg daartoe bewandeld, mogen soms verkeerd zijn geweest, noch veroveringszucht, noch overschatting van eigen kracht kan dezen staatslieden ten laste worden gelegd; steeds was het een strijd voor het leven, voor het voortbestaan des vaderlands.

Opmerkelijk is ook de hier geschetste onderhandeling van de Witt met de Fransche regeering als een proeve te meer der natuurlijke zwakheid van elke partijregeering. Want de Witt is steeds geweest het denkend hoofd, de uitvoerende hand eener partijregeering, die, de suprematie der provincie Holland tot het uiterste drijvende, daarom bovenal de voortdurende uitsluiting van het Oranje-huis uit het Stadhouderschap op den voorgrond stelde.

Rondborstig verklaarde de Witt aan den Franschen gezant, dat, zoo het over de verdeeling der Spaansche Nederlanden met Frankrijk tot een traktaat kwam, alleen de toestemming der provincie Holland noodig was; de overige gewesten zouden van zelf volgen; zóó was ook de vrede met Cromwell, zóó die met Denemarken gesloten.

Bij den eersten aanblik schijnt het zonderling, dat bij deze geheele onderhandeling, ook bij de uitvoerige Memorie van den raadpensionaris ten behoeve zijner committenten, de Heeren Staten van Holland, opgesteld, zoo weinig sprake is van Engeland. Gelijk dikwerf geschiedt, wat het gewichtigste was, misschien de eerste aanleiding moest heeten voor deze geheele onderhandeling, de dagelijks meer aan het licht komende vijandschap der nieuwe koninklijke regeering in Engeland tegen de Republiek, werd zorgvuldig verzwegen, alsof de Engelsche staat niet bestond. Maar hier was juist de wonde plek der aristocratische regeering van Holland. Men wist zeer wel te 's Hage, dat de achteruitzetting van den Oranjevorst, dat de triomf der anti-stadhouderspartij, het hof van Karel II en de daar bovendrijvende partij dagelijks meer verbitterde, en zoo de raadpensionaris dit gevaar als niet bestaande handig voorbijging, niet aldus Lodewijk XIV, die zeer goed inzag, dat al de vriendschapsbetuigingen van de Witt, al zijn pogen om Frankrijk's bondgenoot te blijven, allereerst geboren werden uit de vrees voor een nieuwen oorlog met Engeland, die meteen de onder-

gang zijn zou der anti-stadhouderlijke partij. In 1662 had de Republiek een zeer gunstig traktaat met Frankrijk gesloten, een der schoonste triomfen van de Witt's staatsbeleid; de Nederlandsche handel werd daardoor niet slechts bevoordeeld, maar men had tevens de toezegging van Frankrijks hulp verkregen bij elken vijandelijken aanval tegen de Vereenigde gewesten. Dit verbond moest bevestigd, versterkt worden. Het moest aan allen, het moest vooral aan Engeland blijken, dat Frankrijk en onze Staat, ook waar de wederzijdsche belangen uiteenliepen, vast besloten waren elkaar trouw te blijven; en kon men dezerzijds tevens zorgen, dat de Fransche bondgenoot geen nabuur werd, kon men door gemeenschappelijk overleg het altijd dreigend twistgeding over het bezit der Spaansche Nederlanden voor goed uit den weg ruimen, dan scheen niets meer de voortduring van de vriendschappelijke verhouding der beide Staten in den weg te staan.

Dit overleg van den raadpensionaris faalde. Van den beginne had hij begrepen, dat spoedig handelen hier den uitslag bepaalde. De aarzeling en tegenwerking zijner committenten, de geheime plannen van Lodewijk XIV, die toen reeds van de inbezitneming der geheele Spaansche successie droomde, waren zoovele hinderpalen op den ingeslagen weg, totdat in Mei 1864, al heette het dat de zaak slechts uitgesteld was, de verdere onderhandelingen van Fransche zijde werden afgebroken.

D'Estrades, die in last had met de noodige reserve het einde van de besprekingen aan den raadpensionaris te kennen te geven, schreef daarna aan zijnen koning: ‘Il (De Witt) a reçu tout cela comme un homme préparé et qui avait déjà deviné par les longueurs que V. Maj. avoit apportée à faire savoir ses résolutions, qu'elles ne pouvaient être telles qu'il les désirait.’

De Witt somde bij deze gelegenheid nog eens de voordeelen op, die het tot stand komen der overeenkomst voor beide Staten zoude gehad hebben en voegde daaraan nog deze merkwaardige woorden toe: dat hij reeds sedert geruimen tijd wist, hoe er in het geheim onderhandelingen werden gevoerd met den keizer over eventueele verdeeling der Spaansche successie, en het noch voor Frankrijk, noch voor de verschillende gewesten wenschelijk zijn zou, zoo de keizer aldus in het bezit kwam van de Spaansche Nederlanden. Bij deze woorden was, of ver-

toonde zich d'Estrades zeer verbaasd en verklaarde van zulke voorstellen nimmer iets te hebben vernomen en ook niet te gelooven, dat zoo iets met voorkennis of toestemming van zijnen koning was geschied. Wat de Witt hier bedoelde, zal wel geweest zijn wat Mignet mededeelt, dat namelijk, toen de keizer omtrent dezen tijd onderhandelde over zijn huwelijk met een dochter van den koning van Spanje en ook toen, evenals bij het Fransche huwelijk, afstand van alle rechten op de Spaansche kroon tegenover de betaling van een aanzienlijken bruidschat werd geëischt, een afstand van de Spaansche Nederlanden in de plaats van zulk een bruidschat op het tapijt kwam. Zoo berichtte althans de fransche gezant te Madrid aan zijne regeering[1]. Men ziet dat de Witt zeer behendig van dit voorstel gebruik maakte, dat op dit oogenblik nog hangende en van veruitziende gevolgen was, om te Parijs te doen gevoelen, dat een gemeenschappelijk belang Frankrijk en de Republiek verbond en dat men dezerzijds vooreerst geen nadere vriendschap met het keizerrijk zou zoeken. Tegenover het gevaar dat van Engelsche zijde dreigde moest, het kostte wat het wilde, het Fransche bondgenootschap bewaard blijven.

Reeds in het volgende jaar was de Republiek in den oorlog met Engeland gewikkeld. Dat was dan nu het gevolg, zoo meenden duizenden in den lande - en dagelijks nam het getal van hen, die zóó dachten en spraken, toe - van dat stadhouderloos bewind, van die stelselmatige uitsluiting van het Oranjehuis uit alle betrekkingen, ook voor de toekomst. De Witt deed het onmogelijke om het gevaar, dat èn het vaderland èn zijne partij bedreigde, te bezweren. Het kwam er op aan nu duidelijk te toonen, dat, ook zonder ‘eminent Hoofd’, de oorlog met goeden uitslag, met vroeger ongekende kracht kon gevoerd worden. Hij zelf was de ziel van alles wat op den krijg betrekking had; het was de raadpensionaris, die de uitrusting der vloten verhaastte, die zelf het uitzeilen bevorderde en aanwees; hij beraamde den stouten tocht naar de Teems en aldus gelukte het hem na twee jaren te Breda een eervollen vrede

1) Le 15 Janvier 1864 l'archevéque d'Embrun crut savoir qu'une convention secrète avait été annexée au contrat public copié sur celui de l'impératrice Marie; que par cette convention le roi Cath. don nait les Pays-Bas au second fils qui naitrait de ce mariage et qui devait être l' héritier de la monarchie, à condition d'être envoyé dès son bas âge en Espagne, pour y être elevé.

tot stand te brengen, die tevens een nieuwen triomf aan zijne partij bereidde.

Lodewijk XIV had, nadat de Engelsche oorlog was uitgebroken, gelijk hij zelf erkent[1], lang geaarzeld, of hij aan de verplichtingen van het traktaat van 1662 voldoen en der Republiek te hulp zou komen; ten slotte oordeelde hij het toch voordeeliger zijn gegeven woord gestand te doen; eenige hulptroepen werden naar den Rijn en tegen den krijgslustigen bisschop van Munster, die, met Engeland verbonden, in de oostelijke provinciën der Republiek was gevallen, afgezonden; de kleinere Duitsche vorsten leerden aldus de overmacht der Fransche wapenen kennen en als oefenschool bij verdere krijgsondernemingen aan gene zijde van den Rijn had deze expeditie ook bijzondere waarde voor Frankrijk.

De 17^{en} Sept. 1665 was koning Philips IV van Spanje overleden. Dienzelfden dag schreef de Fransche gezant te Madrid aan zijnen koning: ‘Le testament du roi catholique a été lu publiquement ce matin à neuf heures avec les solennités accoutumées dans la chambre du roi. Il appelle là la succession de la couronne son fils Charles et ses enfans de mâle en mâle et de femelle en femelle, selon l'ordre de la primogéniture avec la prérogative du sêxe conformément aux lois de Castille; et il appelle à la succession de la couronne, à leur défaut, l'impératrice Marguerite sa fille et ses enfants, avec les conditions ici dessus exprimées, et il dit, qu'il exclut de la succession de la couronne l'infante Marie-Therèse, sa fille âinée, reine de France et ses enfants, non point pour le regard de la personne, mais pour les causes de sa rénonciation, porteé dans son contrat de mariage, ... Il dit qu'il lui a promis 500 mille écus d'or au soleil pour son dot, qui n'ont point été payés par faute d'un acte d'enrégistrement du parlement de Paris, qui avait été stipulé dans le contrat de mariage, et qui n'a point été envoyé; et non obstant le manquement de cet acte, il ordonne que les 500 mille écus soient payés au plustôt. *Il appelle aussi l'Empereur et ses descendans, M. le duc de Savoye et les siens, à la succession de la couronne avec l'exclusion continuelle de la maison de France*’[2].

1) Mémoires de Louis XIV. tom. II.
2) Mignet. II. pag. 377.

Deze duidelijke verklaring van vijandschap tegen Frankrijk deed alle aarzeling bij het Fransche Hof ophouden. Het kwam er nu slechts op aan het juiste oogenblik uit te kiezen, om, zonder een Europeeschen oorlog te verwekken, zich in bezit te stellen van het geheel of een gedeelte der Spaansche Nederlanden volgens dat zoogenaamde devolutierecht, dat aan de dochter van den gestorven koning van Spanje zou toekomen met uitsluiting van zijnen mannelijken erfgenaam. Met groot beleid werden eerst de pogingen van Engeland, om zich met Spanje te verbinden, tegengewerkt, werd Portugal tegen het laatste rijk op nieuw opgezet, werd de keizer tegengehouden in de vervulling zijner toezeggingen om Spanje te hulp te komen en Engeland bewogen den vrede met de Republiek te sluiten; en terwijl die beide laatste mogendheden, uitgeput door den bloedigen krijg, nog bezig waren te Breda te onderhandelen, trok Lodewijk XIV in de Spaansche Nederlanden en bezette het vroegere graafschap Brabant met Mechelen en omstreken, Namen, Opper-Gelder tot bij Maastricht, en een gedeelte van Luikerland en van Luxemburg. Ziedaar wat de Fransche regeering krachtens het zoogenaamde devolutierecht als aan Maria Theresia, met uitsluiting van den universeelen erfgenaam van den overleden Spaanschen koning, toebehoorende, kwam opvorderen.

Te Madrid was men radeloos; alleen de nieuwe landvoogd der Spaansche Nederlanden, Castel Rodrigo, toonde eenige veerkracht; doch men liet het hem aan hulp en geld uit Madrid ontbreken. Van Engelsche zijde had men, zoolang de oorlog met de Republiek duurde, aan Frankrijk *carte blanche* gegeven om in de Spaansche Nederlanden te handelen gelijk men wilde, maar nu kwam de vrede tot stand; de keizer en het rijk begonnen zich in beweging te stellen tegen Frankrijk; Engeland bood allerlei gunstige voorwaarden voor een nauw verbond met Spanje te Madrid; de Republiek der Vereenigde gewesten sloot weldra de triple alliantie met Zweden en Engeland, die duidelijk tegen Frankrijk bedoeld was; uit Spanje kwamen voortdurend berichten, dat op den levensduur van den vijfjarigen koning Karel geen staat was te maken; Lodewijk XIV begreep, dat, zoo de Spaansche erfenis open viel, hij zijne kansen verspeelde, indien hij op dien stond in openbare vijandschap verkeerde met de Spaansche natie en tevens geheel

Europa tegen zich had; hij toomde in, en zóó kwam in 1668 de Akensche overeenkomst tot stand, die dan toch, als ware een werkelijke oorlog gevoerd, een menigte der bezette plaatsen in Fransche handen liet[1]. En wij weten thans, wat aan den tijdgenoot toenmaals onbekend bleef, dat nog een andere beweegreden den Franschen koning op dit oogenblik bewoog, in schijn althans, jegens Spanje toegeeflijk te zijn. In hetzelfde jaar 1668 toch werd te Weenen een geheime overeenkomst tusschen Lodewijk XIV en den keizer gesloten tot gezamenlijke verdeeling der geheele Spaansche monarchie, zoo de minderjarige koning mocht komen te overlijden.

Het is niet recht duidelijk, wat den keizer, die met het testament van koning Philips IV in de hand op het geheel dier nalatenschap aanspraak zou kunnen maken, op dien stond heeft bewogen tot dergelijke schikking toe te treden. Waarschijnlijk heeft het gevoel van eigen onmacht en der onweerstaanbare overmacht van Frankrijk, zoo gevaarlijk bovenal voor de veiligheid der westelijke deelen van het rijk, hier den doorslag gegeven.

Het deeling-traktaat zelf, op hoogst geheimzinnige wijze opgesteld en geteekend, bleef in het stof der rijks-archieven begraven. In latere jaren, toen koning Karel van Spanje meerderjarig geworden en gehuwd was, werd er niet meer over gesproken; toen de Republiek in 1689 een nauw verbond met den keizer te Weenen zocht te sluiten, erkende zij bij een geheim artikel het recht van het keizerlijk vorstenhuis op de geheele erfenis der Spaansche monarchie, zonder dat uit de correspondentiën van den Nederlandschen gezant ergens blijkt, dat of deze of

1) Hoe veel geschriften, gelijk het bekende werkje van den vurigen Spaanschen gezant de Lisola, *Bouclier d'Estat et de Justice*, waarbij de aanspraken van Lodewijk XIV op de Spaansche Nederlanden werden onderzocht en op goede gronden wederlegd, op de publieke opinie invloed hebben uitgeoefend, valt moeilijk na te gaan. Uit de voorrede van dit boekje, op nieuw in 1701 uitgegeven, blijkt, dat de uitgave van 1667 door de Fransche regeering overal opgekocht en de verspreiding verboden werd. Het slot van dit goed geschreven werkje luidt aldus: ‘L'unique remède est d'embrasser promptement des maximes propres à contreminer les leurs; ils ont un Royaume uni en toutes ses parties: unissons nos volontez et nos puissances. Leur repos consiste dans notre trouble, cherchons notre sûreté dans l'abaissement de leur orgueil; ils agissent par voye de fait, repoussons la force par la force, ils nous amusent par de vaines espérances de paix, mettons nous en état de les obliger à fa souhaiter sérieusement; enfin, ils en veulent à tous; faisons donc de cette affaire une cause commune.’

zijne committenten van de vroegere overeenkomst tusschen den keizer en Frankrijk eenige kennis droegen. Eerst toen in 1698 namens Lodewijk XIV aan den graaf van Portland te Parijs de eerste openingen voor een verdeeling-traktaat der Spaansche monarchie werden gedaan, waarover wij later hebben te spreken, en dezerzijds de vraag was gedaan, welken waarborg Frankrijk had, dat de keizer zich met een deel dier successie zou tevreden stellen, werd hem de inhoud der conventie van 1668 medegedeeld als een bewijs, dat dergelijke schikking te Weenen geen vreemde zaak was. Portland haastte zich den hoofdinhoud dier overeenkomst te Londen als een nog onbekend feit mede te deelen en Heinsius vroeg hem om de toezending van den tekst, die dus ook tot dat oogenblik aan de Nederlandsche staatslieden onbekend schijnt te zijn gebleven[1)].

Doch wij keeren nog eenmaal tot het jaar 1668 en de eerstvolgende jaren terug.

De Witt had nu een stoute wending in zijne buitenlandsche staatkunde tot stand gebracht. Zijne pogingen om de vriendschap met Frankrijk op vasten voet te vestigen waren mislukt, hij richtte zich tot Engeland. De Staten van Holland hadden den jeugdigen Oranje-telg als kind van Staat aangenomen, de Witt zelf werd met het toezicht op zijne verdere opvoeding belast; zoowel naar binnen als naar buiten hoopte men daardoor de Oranje-gezinden te verzoenen; door toegeeflijkheid wilde men nu de nog openstaande geschillen met Engeland over koloniaal bezit uit den weg ruimen en door het opnemen van eenige Duitsche vorsten in de triple-alliantie deze tot een krachtig wapen tegen de overmacht van Frankrijk maken. Te vergeefs. Alles stuitte af op de onverantwoordelijke kwade trouw der Engelsche regeering.

Lodewijk XIV had reeds voorlang ingezien, dat een nauwe

1) Vroeger heb ik (zie: *het Archief van den Raadpensionaris Heinsius, 1e deel*, Inleiding) het vermoeden geuit, dat de hier besproken overeenkomst van 1668 wel degelijk aan onze staatslieden, De Witt en zijne opvolgers, bekend is geweest. De omstandigheid namelijk, dat ik in het Archief v.H. den tekst der overeenkomst had gevonden met de kennelijke hand van Portland geschreven, bracht mij toenmaals tot deze meening. Het is mij later gebleken, dat de zaak zich heeft toegedragen gelijk hier wordt vermeld en dat bedoeld afschrift aan Heinsius op zijn verzoek door den Graaf van Portland is toegezonden uit Parijs in 1698.

vereeniging met Engeland, mits ze hem volkomen vrijheid van beweging op het vaste land schonk, bovenal moest gezocht worden en het middel om daartoe te geraken scheen duidelijk aangewezen. Karel II van Engeland verlangde slechts twee zaken, veel geld en ontheffing van de contrôle van zijn parlement. Had hij het eerste, dan kon hij naar binnen en naar buiten regeeren en handelen naar willekeur. Maar Lodewijk XIV verlangde nog meer van hem: de Engelsche regeering moest niet slechts stil zitten, maar tevens Frankrijk behulpzaam zijn bij zijne oorlogen en veroveringen.

Van 1668 tot 1672 richtte zich de buitenlandsche staatkunde van den Franschen monarch vooral naar dit doel.

Zeker van den keizer, steunende op de Duitsche vorsten langs den Rijn, Spanje geïsoleerd hebbende, bleef nu nog slechts de Republiek der Vereenigde gewesten over, die elk oogenblik de kern kon worden eener algemeene coalitie tegen Frankrijk, zoo de Spaansche successie openviel, of zoo Frankrijk, zonder den dood des konings af te wachten, de Spaansche Nederlanden wilde bezetten.

En het scheen een oogenblik, dat ook deze toeleg van den Franschen monarch volkomen gelukken zou. Vóór het einde van 1672 stonden de Fransche legers in het hart der Republiek; nog één stap verder en ook het fiere Amsterdam ware genomen; Engelsche vloten bedreigden de Hollandsche en Zeeuwsche kusten, de landprovinciën werden afgeloopen door Duitsche hulpbenden.

De verheffing van Willem III tot stadhouder en opperbevelhebber der legers en vloten in de Republiek deed niet slechts den gezonken moed binnenslands wederom opleven, maar werkte ook gunstig naar buiten. Brandenburg gaf hulptroepen en sloot een nieuw verbond met de Republiek; Engeland onderhandelde en scheen tot vrede geneigd; Spanje wilde Frankrijk den oorlog verklaren; zelfs de keizer zette zich in beweging, vergat zijn geheim tractaat met Frankrijk om de Republiek voor geheelen ondergang te bewaren.

Vóór het einde van 1673 waren de Fransche legers van het grondgebied der Vereenigde gewesten verdwenen; weldra werd de vrede met Engeland gesloten; de oorlog zou nu uitsluitend in en om de Spaansche Nederlanden worden gevoerd. Eerst te Keulen, daarna te Nijmegen, kwamen gemachtigden van de ver-

schillende mogendheden bijeen om over een algemeenen vrede te onderhandelen, maar inmiddels ging Lodewijk XIV voort vesting voor vesting in België te bezetten, terwijl zijne gezanten op het vredescongres verdeeldheid tusschen de verbondenen zaaiden.

De Republiek liet ten slotte én Spanje én Brandenburg én den keizer in den steek; aan Willem III mocht het niet gelukken, ook na zijn huwelijk met een Engelsche Prinses, de Engelsche regeering tot krachtig optreden tegen Frankrijk te bewegen; zoo kwam in 1678 te Nijmegen de vrede tot stand, en Frankrijk, gebruik makende van deze gelegenheid om het weerlooze Spanje de wet te stellen, ging ten slotte uit dien krijg, verrijkt door nog enkele grenssteden der Spaansche Nederlanden.

In de eerstvolgende jaren geraakte het vraagstuk der Spaansche successie meer op den achtergrond. De Spaansche koning bereikte den mannelijken leeftijd; de kansen voor een spoedig openvallen der erfschap verminderden. Nu bedacht men een ander middel te Versailles. Gelijk men in 1667 de rechtsgeleerden in den arm had genomen om de aanspraken der koningin van Frankrijk krachtens zeker devolutie-recht op een gedeelte der Spaansche Nederlanden te verdedigen, riep men nu de hulp dierzelfde mannen in om op grond der vrij duistere bepalingen van den vrede van Munster 's konings rechten op verschillende kleine plaatsen, op vrij aanmerkelijke strooken lands, op een aantal dorpen, elders op geheele landstreken te doen gelden. Soms werden ook reeds sedert eeuwen slapende rechten van souvereiniteit over eenmaal als leen uitgegeven vorstendommen, of andere heerlijke rechten van lang uitgestorven leenheeren opgedolven, om hier een stad, ginds een reeks van dorpen, elders een kasteel of fort op te vorderen of als leenroerig van Frankrijk te verklaren; en de reeks dier aanspraken van den Franschen koning strekten zich uit van de Pyreneën tot aan de Maas en de Schelde; op Spanje was het bovenal gemunt, maar men spaarde noch Willem III in zijn prinsdom Oranje, noch in zijn graafschap Bouillon, noch den bisschop van Luik, noch de verschillende kleine vorsten langs Rijn en Moezel, noch zelfs het keizerlijk gebied in den Elzas rondom Straatsburg. Het was een zonderlinge toestand, waarbij elk begrip van volkenrecht met voeten werd getreden. Hier stonden Fransche legerbenden gereed de vestingen en open

plaatsen te bezetten, die door de als chambres de réunion door Frankrijk zelf ingestelde rechtbanken voor Fransch grondgebied verklaard waren; elders werden tot heden onafhankelijke gebieders opgeroepen Lodewijk XIV als hun leenheer te erkennen, of bij gebreke daarvan uit hun voor leengoed verklaard bezit te worden gezet; elders wederom werd afkoop voorgesteld, of ruiling, of 's konings stemrecht op den Duitschen Rijksdag te Regensburg gevorderd, en het scheen, dat gansch Europa onmachtig aan de voeten lag van den Franschen monarch. Terwijl de Turk voor de muren van Weenen stond, gansch Oostelijk Europa voor de strooptochten der Mahomedaansche barbaren beefde, zond Lodewijk zijne legers in de Spaansche Nederlanden en langs de Pyreneën op Spaansch grondgebied en blokkeerde Luxemburg, als ware men in het midden van een oorlog. Spanje, rekenende op de hulp van bondgenooten, ten einde raad na deze langdurige vernederingen, verklaarde Frankrijk den oorlog. Wij weten hoe Willem III bijna de eenige was, die in 1683 en 84 het verzet tegen Frankrijk als eenige uitkomst aanprees; hoe hij het onmogelijke deed, om de Republiek te bewegen Spanje te hulp te komen. Langzamerhand daagden ook van elders vijanden op tegen Frankrijk, immers voor zooveel het toezeggingen en protesten gold; nog eenmaal week Lodewijk XIV terug; men was niet meer zoo zeker van Engeland's onzijdigheid; een oorlog tegen Spanje, als dit Rijk den keizer, de Republiek en de Duitsche Staten langs den Rijn op zijne zijde had, moest ontweken worden, de coalitie verbroken, die op het punt stond gesloten te worden. Er kwam een overeenkomst tot stand als ware een zegenrijke oorlog door Frankrijk gevoerd; men erkende van beide zijden den op het oogenblik bestaanden toestand als tijdelijk gewettigd en Frankrijk bleef in het bezit van een aantal plaatsen, die het zonder eenigen schijn van goed recht had weggenomen.

Bij al de onderhandelingen, die de koning van Frankrijk met het buitenland voerde gedurende zijn zoo lange regeering, vindt men telkens, zoowel in zijn talrijke brieven aan zijne gezanten als in zijne gesprekken met de vertegenwoordigers der mogendheden, de verklaring terug, dat de koning niets liever verlangt dan vrede, dat hij om dien te bewaren zich matigt in zijne meest billijke eischen, waarop dan steeds volgt, dat Frankrijk machtig en sterk genoeg is om met de wapenen in de hand te

verkrijgen, wat men ter wille van den vrede afstaat of toegeeft. Tot op zekere hoogte bevatten die woorden waarheid. Lodewijk XIV was geen Napoleon I. Hij was noch veldheer noch soldaat. In het kabinet, in diplomatieke overleggingen, in fijn gesponnen onderhandelingen was hij meester boven velen. Zijne uitvoerige correspondentie met buitenlandsche gezanten, de brieven op zijnen last door zijne ministers afgezonden, zijn zoovele getuigen van zijn helder doorzicht, zijner groote kennis van den werkelijken toestand van Europa, zijner onvermoeide werkzaamheid, zijner begeerte, om, mits Frankrijk slechts overal en altijd de eerste rol vervult, met allen en overal in vrede te leven en te genieten van zijn meesterschap over de geheele beschaafde wereld.

Doch de Fransche natie, toenmaals gelijk nu, had het gekletter der wapenen en den roem der wapenen lief; vooral dat gedeelte der natie, dat toen uitsluitend gehoord werd, de adel, verarmd en van zijn staatkundigen invloed beroofd, dat in hoogere en lagere rangen de kern der machtige legers van Frankrijk uitmaakte. IJverzuchtig op den krijgsroem, dien de Turenne's de Condé's, de Vauban's behaalden, werd Lodewijk XIV steeds bereid gevonden tot onderhandelen, wanneer slechts de kansen gunstig waren, ook waar men denken kon, dat de voortzetting van den krijg hem tot nog hoogere eischen het recht zoude geven. Dan begon zijne eigenlijke werkzaamheid, het verdeelen en neutraliseeren der bondgenootschappen tegen hem opgericht, het omkoopen van regenten of vorsten, het dreigen of beloven, totdat ten slotte bij den vrede soms meer voor Frankrijk werd verkregen, dan de rijkste veroveringen met geweld zouden hebben opgeleverd.

En ook een andere beweegreden noopte tot zulke handelwijze. Vroeg of laat, heden of morgen, zou de Spaansche successie openvallen, zou het nimmer uit het oog verloren doelwit bereikt kunnen worden, doch daarvoor waren twee hoofdvoorwaarden onafwijsbaar. Om aan het Fransche koningshuis hetzij het geheel, hetzij een groot gedeelte der Spaansche monarchie te verzekeren, was het allereerst noodig, dat de Spaansche natie zelf daartoe medewerkte, althans zich niet verzette, en ten anderen, dat niet geheel Europa als eenig man dergelijke hernieuwing van het rijk van Karel V in anderen vorm kwam beletten.

Zóó is voorzeker voor een gedeelte die aarzeling, die wankelbaarheid te verklaren, die men soms meent op te merken in de staatkunde van den Franschen koning, ook waar hij met de grootste fierheid optreedt, alsof het slechts van hem zelf afhing door te tasten in plaats van terug te wijken.

Voeg daarbij nog, dat Lodewijk XIV ook volstrekt niet doof bleef voor de invloeden, die aan zijn Hof ruim spel hadden, vooral sedert de schrandere mevrouw de Maintenon, onder de leiding der geestelijkheid, aan de fransche staatkunde een geheel andere richting zocht te geven.

Nauwlijks was in 1684 het gevaar voor een algemeenen Europeeschen oorlog geweken, of een enkel besluit van den koning te Versailles bracht een onrust te weeg in de gemoederen van duizenden in Engeland, in de Republiek der Vereenigde gewesten, in Noord-Duitschland, waarvan de gevolgen toenmaals zelfs niet gegist werden.

Het edict van Nantes, waarbij aan de Hervormden in Frankrijk binnen zekere grenzen vrijheid voor hunnen godsdienst werd verleend, werd ingetrokken en de vervolgingen der Protestanten, die reeds sedert eenigen tijd op kleinere schaal aan den gang waren, werden nu systematisch en volgens vast plan doorgevoerd; een algemeen verbanningvonnis trof allen, die niet tot de Roomsche kerk terugkeerden.

Duizenden vluchtten naar Holland, naar Duitschland, naar Engeland; duizenden werden achter slot en grendel gebracht. Wat de legers van den Franschen koning, zijne bedreigingen en inbezitneming van landen en vestingen gedurende zoovele jaren niet vermochten, werd door deze enkele daad uitgewerkt.

In de Republiek en in Engeland regende het weldra schotschriften, vertoogen en protesten tegen den toeleg van Frankrijk om met éénen godsdienst, zooals men het uitdrukte, ook ééne wereld-monarchie te stichten. En toen nu bijna op hetzelfde tijdstip Jacobus II, die als Hertog van York vroeger openlijk tot de Roomsch-Catholieke Kerk was overgegaan, den Engelschen troon beklom, had men een reden van beduchtheid te meer tegen Frankrijk's plannen.

Inmiddels ging Willem III in stilte voort de Duitsche vorsten om zich heen te vereenigen tot een algemeen verbond tegen Frankrijk, en nimmer was de gelegenheid zoo schoon geweest als nu. In den beginne scheen het zelfs, dat ook de nieuwe

koning van Engeland wel met Spanje, maar in geen geval met Frankrijk zich verstaan zou en Lodewijk XIV begreep, dat goede staatkunde hem tot matiging vooral tegenover Engeland noopte. Die toeleg gelukte; de Engelsche koning, weldra door zijn Parlement, daarna door bijna de geheele natie in zijne plannen gedwarsboomd, om geld verlegen, wierp zich in de armen van Frankrijk. In Duitschland trad Lodewijk XIV weldra handelend op, de aanspraken doende gelden op het Palatinaat, een keurvorst van Keulen instellende naar zijnen wil tegenover de vrije keuze van de rechthebbenden; weldra zou de Republiek der Vereenigde gewesten, door vijanden omsingeld, geïsoleerd staan tegenover de Fransche overmacht; de Fransche invloed zou zich opnieuw en krachtiger dan immer op den Rijksdag van Duitschland doen gelden. Engeland zou minstens onzijdig blijven.

De tocht van Willem III naar Engeland in 1688 kwam aan al deze verwachtingen den bodem inslaan.

Na enkele weken, spoediger en meer volledig dan iemand verwachtte, was Engeland de voornaamste bondgenoot, de leider van den bond tegen Frankrijk geworden; koning Jacobus kwam als vluchteling te Versailles, en Lodewijk XIV, van alle zijden door tegenstanders omringd, begrijpende hoe voordeelig spoedig handelen hem was, verklaarde den oorlog aan de Republiek en achtereenvolgens aan Spanje, aan Brandenburg en den keizer. Zijne legers trokken over den Rijn, verwoestten ten tweeden male den Paltz en bezetten een deel der Spaansche Nederlanden; in en om deze ongelukkige gewesten werd in de volgende jaren de strijd voornamelijk gevoerd.

Nog eenmaal stond bijna geheel Europa tegen Frankrijk over; zelfs Savoye in het Zuiden bedreigde zijne grenzen; het hoofd van dit gemeen verzet was Willem III, thans als koning van Engeland rijker door invloed en macht.

Negen jaren lang heeft Lodewijk XIV die worsteling volgehouden met bewonderenswaardig talent; zijne legers en vloten wisten bijna elken aanval af te slaan niet slechts, maar traden meestal als aanvallers op; van elke gelegenheid maakte zijne diplomatie gebruik om verdeeldheid te zaaien tusschen de bondgenooten, door allerlei beloften sommigen tot onzijdigheid, anderen tot werkeloosheid te brengen. Met Savoye werd het eerst een bijzondere vrede gesloten en daardoor de gelegenheid

geopend de legers, in die streken beziggehouden, tot een inval in Spanje te gebruiken.

Te Weenen had men sedert 1688 altijd het oog gevestigd gehouden op Spanje; en zoodra thans sprake was van het sluiten van den vrede, stelde de keizerlijke regeering de herstelling van den toestand, zooals de vrede-tractaten van Munster en der Pyreneën dien hadden gemaakt, op den voorgrond, m.a.w. de uitdrukkelijke uitsluiting van Frankrijk's rechten op den Spaanschen troon en teruggave aan Spanje van alles wat in de Nederlanden en elders door Frankrijk was geroofd.

Die eischen kwamen aan de staatslieden der Republiek, aan Willem III overdreven voor: de uitslag van den oorlog gaf geen recht zulke eischen te doen. Weldra trok een sterk Fransch leger Spanje binnen, sloeg het beleg om Barcelona en bedreigde zelfs Madrid. Een meer afdoend antwoord kon Lodewijk XIV niet geven op de vordering van den keizer om zijn rechten op de Spaansche successie te zien erkennen, dan deze voorloopige inbezitneming van een deel der Spaansche kroonlanden. ‘Ick hebbe’ schrijft Willem III eens aan Heinsius, ‘met Gr. Auersberg (den keizerlijken gezant) gesproocken ende geseyt wat apparentie in de werelt tegenwoordigh soude syn, om Vrankrijck te doen renuntieeren aan een successie daerom sy alleen mogelyck twintigh jaeren den oorlog souden willen voeren; dat wij, God beter't, in geen staet waeren om Vranckrijck wetten voor te schrijven’[1)].

De Spaansche regeering gevoelde dit ook, en nu de keizer aldus alleen werd gelaten in zijn begeerte om den oorlog nog voort te zetten, kwam de vrede eindelijk in September 1697 te Rijswijk tot stand zonder den keizer, die echter weldra ook de voorwaarden van Frankrijk aannemen moest.

In het begin van den oorlog en ook later waren het Spanje en de keizer geweest, die als voorwaarden voor een toekomstigen vrede een herstel van den toestand hadden gevorderd zooals de vredestraktaten der Pyreneën en van Nijmegen dien hadden gewild, teruggave dus van alles wat sedert door Frankrijk veroverd of weggenomen was, erkenning van den afstand van alle rechten der Fransche koningen op de Spaansche

1) Over deze geheele vredesonderhandeling in 1695-97, in verband met het vraagstuk der Spaansche successie, wordt meer uitvoerig gehandeld in *Het Archief van den Raadp. Heinsius*, 3e deel, Inleiding, pag. L-LXIV.

sche successie; maar het waren ook juist Spanje en de keizer die, bij de hoogste eischen, het minste hadden bijgedragen om den krijg met kracht te voeren. Was het wonder, zoo de overige bondgenooten, zoo vooral Engeland en de Republiek der Vereenigde gewesten voortaan weinig vertrouwen stelden in helpers, die wel veel eischen wisten te stellen, lange nota's op te maken, alles verlangden uit te stellen, maar tot geen enkele kloeke daad waren te brengen?

Maar al had deze veeljarige worstelstrijd niet de vruchten gedragen, die velen in den aanvang zich hadden voorgesteld, twee voor de toekomst van Europa hoogstbelangrijke uitkomsten waren verkregen: Engeland had voor goed zich onttrokken aan de vernederende stelling om als trawant van Frankrijk dienst te doen en de grondslag was voor goed gelegd voor een algemeen verzet van alle Staten tegen de Fransche opperheerschappij.

De onvermoeide werkzaamheid der Fransche diplomatie had wel is waar ook in dit tijdperk vele kleine triomfen behaald, menigen Duitschen Vorst tot werkeloosheid, Zweden en Denemarken tot neutraliteit in den strijd genoopt, tegen afstand van vroeger veroverde vestingen den Hertog van Savoye ten slotte omgekocht, maar op de voortdurende vriendschap van den laatste viel evenmin te rekenen als op de trouw der overigen, mits slechts meer geld werd aangeboden.

En daarbij kwam nu nog, dat de inwendige toestand van Frankrijk inderdaad door dezen krijg ontzettend was achteruitgegaan. De inspanning was overspanning geworden; belasting op belasting was uitgeschreven, men had het zilver uit kloosters en kerken opgevorderd, den handel gefnuikt, door telkens grootere lichtingen voor legers en vloten duizende handen aan den landbouw ontnomen, totdat geheele streken onbebouwd bleven liggen; inderdaad niet minder dan het overige van Europa had Frankrijk behoefte aan rust, en het was waarlijk geen edelmoedigheid van een zegevierenden vijand, gelijk Lodewijk XIV het gaarne deed voorkomen, die hem noopte zich inschikkelijk te toonen tegenover de eischen der bondgenooten, die verdeeld als zij waren op dit oogenblik, zoo lichtelijk nog verder te bekampen waren geweest[1].

1) In 1700 na driejarigen vrede was het deficit op de Fransche Staatsbegrooting nog 20 millioen. 's Konings inkomen bedroeg 119 millioen Livres, waarvan echter 50 millioen aan rente van schuld betaald moest worden. Cf. *C. von Noorden*, II., 1r B. p. 99.

II.

Koning Karel II van Spanje was, zoodra zijne meerderjarigheid was bereikt, in het huwelijk getreden met eene dochter van den Prins van Orleans. De ongelukkige vrouw, zelf nog een kind bij het sluiten van het huwelijk, was na weinige jaren gestorven. Haar echt was kinderloos gebleven. Weldra sloot de koning een tweede huwelijk met de dochter van den hertog van Beieren-Neuburg, keurvorst van den Paltz, een zuster van de voor-overleden keizerin van het Duitsche rijk. Ook dit huwelijk bleef kinderloos.

De twee zusters van koning Karel waren in jeugdigen leeftijd gestorven, de eene, Maria Theresia van Frankrijk, had een zoon, den Dauphin van Frankrijk, ter wereld gebracht; de andere, de echtgenoote des keizers in derde huwelijk, eene dochter, die met Maximiliaan Emmanuel, keurvorst van Beieren en stadhouder van de Spaansche Nederlanden gehuwd, ook een zoon bij haar overlijden had nagelaten[1)].

Volgens het testament van Philips IV van Spanje moest, gelijk wij boven zagen, zijne tweede dochter (de keizerin) of hare afstammelingen de Spaansche kroon van Karel II erven, zoo deze kinderloos stierf; van daar de aanspraken van den nu vierjarigen keurprins op die erfenis. De keizer echter betwistte dit erfrecht. Toen namelijk zijne dochter met den keurvorst Maximiliaan Emmanuel was gehuwd, had hij haar een verklaring doen afleggen, dat zij afzag van alle aanspraken op de Spaansche kroon, mits de keizer, zoo hij de Spaansche erfenis verkreeg, aan haar en haren echtgenoot het erfelijke bezit waarborgde der Spaansche Nederlanden[2)]. Het testament van Philips IV hield ook in, dat, bij gebreke van kinderen zijner tweede dochter, de keizer zelf tot de erfenis werd geroepen. Door

1) Men houde in het oog, dat Lodewijk XIV na den dood zijner echtgeuoote voor zich persoonlijk geen rechten op de Spaansche kroon kon doen gelden maar slechts voor zijn zoon of voor diens kinderen.

2) Toen Max. Emmanuel in 1692 als gouverneur-generaal der Spaansche Nederlanden optrad, was deze schikking met den keizer reeds voldongen en voor Willem III en de staatslieden van dien tijd geen geheim gebleven. Meer spitsvoudig dan juist beriep Heinsius zich later op de woorden van het geheime artikel der groote alliantie van 1689: '*de rechten van het keizerlijk huis*,' om daaruit af te leiden, dat de Republiek de rechten van den keurprins, den kleinzoon des keizers, niet die van den keizer zelf had erkend.

den afstand harer rechten had zijne dochter, zoo beweerde de keizer, ook die harer kinderen prijsgegeven en de keizer meende dus voor zich en bij plaatsbekleeding voor zijn tweeden zoon de Spaansche erfenis, zoo ze openviel, te mogen opvorderen.

Inmiddels had men te Madrid den zwakken koning bewogen zelf een testament te maken, waarbij, zoo hij kinderloos kwam te sterven, de kroonprins van Beieren, toenmaals een knaap van vier jaren, in overeenstemming met het testament van koning Philips, tot eventueel erfgenaam werd aangewezen en het regentschap aan de koningin van Spanje werd opgedragen.

Van nu aan tot den dag van 's konings overlijden hielden de intrigues aan het Spaansche Hof niet op, om vernietiging van dit testament en de instelling van een anderen erfgenaam te verkrijgen. De keizerlijke gezanten, de graven Harrach, vader en zoon, de Fransche gezant d'Harcourt, de Spaansche hooge geestelijken en grandes, de koningin en haar aanhang, met de hofdame de Berlepsch aan het hoofd, schrikten voor geen bedrog noch misdaad terug: de arme Karel II werd op allerlei wijze ontrust en beangst gemaakt; zijn biechtvader hem ontnomen en door twee andere geestelijken vervangen; eindelijk werd zijne ziekte aan hekserij toegeschreven en onder leiding van leden der heilige inquisitie zijn onttoovering beproefd, alles slechts opdat de ongelukkige martelaar mocht bewogen worden zijn testament in te trekken, en toen nu door den onverwachten dood van den kleinen keurprins van Beieren, in 1699, deze beschikking van zelf was vervallen, begon op nieuw het intriguespel om den koning tot het maken van een nieuwen uitersten wil te dringen.

Het is moeilijk uit te maken of de echtgenoote van Karel II, die dan eens ten behoeve van den keurvorst, dan weder ten behoeve van den keizer werkzaam was, ten slotte haar invloed bij Karel II heeft gebezigd, om de beschikking ten voordeele van het Fransche koninghuis te doen uitvallen; zeker schijnt het, gelijk velen toenmaals beweerden, dat toen de koning het advies van den Paus had ingeroepen, deze als erfgenaam voor de Spaansche kroon een der kleinzonen van Lodewijk XIV heeft aanbevolen; men kan begrijpen, dat de hooge kerkvoogd, vóór alles Italiaan zijnde, de Spaansche bezittingen in Italië liever in Fransche dan in Duitsche handen zag, en zooveel is ook gewis, dat alle Spanjaarden, die door hunne

stelling aan het Hof op deze geheele zaak invloed konden uitoefenen, overtuigd waren, dat alleen door een Franschen prins, de kinderjaren reeds ontwassen, tot den troon te roepen, een verbrokkeling der Spaansche monarchie en oorlog met het overmachtige Frankrijk voorkomen kon worden. Ons schijnt het zonderling, dat bij deze geschillen, bij deze onderhandelingen en traktaten, straks bij den grooten oorlog, steeds van de eene zijde een beroep wordt gedaan op den uitersten wil van twee vorsten, die daarbij, als gold het een erf of een landgoed, beschikten over de grootste monarchie der wereld ten behoeve van kinderen of bloedverwanten, zelfs na doode van den eerst ingestelden erfgenaam, zonder dat dit recht hun door iemand schijnt betwist te worden; het publieke recht dier tijden, voor zooverre het werkelijk bestond, had herhaaldelijk den landvorst zulk recht toegekend, ofschoon juist in Spanje een der weinige voorbeelden werd gevonden van een volksstem, die in Castilië en Arragon zich door de Cortes deed hooren, waar het de keuze eens konings gold; maar op dien stond waren in Spanje én regeering én adel én burgerij zoo moedeloos, zoo uitgeput en door kleine twisten verdeeld, dat tot handhaving van oude rechten niemand durfde op te treden[1].

Zoo verklaart zich ook de luchthartigheid, waarmede de staatslieden van dien tijd tot tweemalen toe een plan van verdeeling der Spaansche monarchie opmaakten, als gold het de oplossing van een failliete massa, zonder dat zelfs gevraagd werd, of niet de bevolking van dit of dat gewest of land in verzet zou komen tegen dergelijke schikking. Hier echter kwam men bedrogen uit; zooveel veerkracht en zooveel vaderlandsliefde bezat de Spanjaard toch nog, dat hij niet duldde, dat het groote Spaansche koningdom uiteengescheurd werd; niets heeft de goede ontvangst der Bourbons in Spanje en hun bevestiging op den troon zoo in de hand gewerkt, als het gevoel, dat iederen Spanjaard bezielde, dat alleen door hen de eenheid der Spaansche monarchie kon bewaard worden, en al heeft de uitkomst van den oorlog later het verlies van menig kroonland tengevolge gehad, voor

1) De Fransche gezant d'Harcourt schreef eens aan Lodewijk XIV uit Madrid ‘qu'on avoit autrefois consulté le conseil d'Etat, le conseil royal des jurisconsultes et des théologiens, pour savoir si le roi cathlique pouvait, selon les lois du royaume et en conscience disposer lui-même de la monarchie, et il avait été toujours répondu qu'il ne le pouvait sans le consentement des Etats-Généraux.’ *Hippeau, Avénement des Bourbons etc.* vol. I pag. CX.

een vernedering, gelijk in 1698 en 1700 door de mogendheden werd beraamd, is Spanje behoed gebleven.

Indien het ongeluck soude gebeuren dat middelerwijl de 'Con. van Spagnen quam te sterven, soude ons gans werck in groote confutie geraecken en wij heel andere mesures souden moeten nemen;' schreef Willem III reeds in April 1696 aan den Raadpensionaris Heinsius[1]. Want, al werd te Rijswijk, zoowel als bij de geheime onderhandelingen, die de graaf van Portland in 1697 met den maarschalk Boufflers in de Spaansche Nederlanden voerde, en die eigenlijk den vrede beslisten, elke zinspeling op dit brandende vraagstuk met zorg vermeden, het was toch den staatslieden dier dagen nimmer uit de gedachten en de geheime beweegreden tot menige handeling.

Elke koerier uit Spanje werd met vrees tegemoet gezien en naarmate de tijdingen over den gezondheidstoestand van den ongelukkigen koning gunstiger of ongunstiger luidden, ontplooide of verduisterde zich het voorhoofd van vorsten en diplomaten.

Niemand durfde deze splinterige quaestie flink in het aangezicht zien, maar niemand twijfelde dat Frankrijk, mocht de Spaansche koning sterven, de aanspraken van zijn vorstenhuis zou doen gelden.

Ten slotte was het juist de Fransche monarch, die na den Rijswijkschen vrede het eerst dit vraagstuk op het tapijt bracht, op een wijze die den tijdgenoot verbaasde, maar, met het oog op vele antecedenten, den meesten niet verwerpelijk voorkwam.

Willem III had na het sluiten van den vrede zijn vertrouwden vriend Bentinck, graaf van Portland, in buitengewone zending naar Versailles afgevaardigd, die aldaar met de meeste onderscheiding door den koning werd ontvangen, ofschoon het hem niet gelukte de verwijzing van den verdreven Stuart, Jacobus II, naar het zuiden van Frankrijk of naar het buitenland, wat Willem III ten behoeve van de rust in Engeland zeer verlangde, te verkrijgen[2].

1) *Archief van A. Heinsius*, IIIe Deel bl. 189.

2) Portland had, gelijk alle vreemde vorsten en gezanten, die te Parijs verschenen, getracht zijne opwachting te maken bij Mevrouw de Maintenon, die echter tot het einde toe heeft geweigerd hem te ontvangen, ofschoon hare vertrekken in het koninklijk paleis voor ieder openstonden. Deze kleine bijzonderheid werpt een helder licht op de hofkabalen te Versailles, waardoor Lodewijk XIV reeds sedert vele jaren in zijn staatkunde werd geïnfluenceerd. De partij de Maintenon had allereerst den krijg verklaard aan de Hugenooten, daarna de ijverige ondersteuning van Jacobus II bevorderd, gehoopt haar triomf te vieren bij de samenzwering van 1696, die op het leven van Willem III was aangelegd; die kabaal had den vrede van Rijswijk afgekeurd, omdat zij van een erkenning van Willem III als koning van Engeland niet weten wilde; zij rekende op de vereeniging der Spaansche en Fransche monarchie onder één hoofd, en hoopte daarbij niet te vergeefs op den ijver van den marquis d'Harcourt, die tot hare vrienden behoorde. Lodewijk XIV was menigmaal verstandig en zelfstandig genoeg, om zich door deze fanatieke kabaal, waar geestelijken en intriguanten de hoofdrollen vervulden, niet op het dwaalspoor te doen brengen, maar het wisselende en onzekere dat in zijne onderhandelingen in deze jaren soms zijn gedrag kenmerkte, mag stellig voor een groot deel worden toegeschreven aan den niet altijd geheel vruchteloozen invloed dezer ligue.

Kort na zijne officieele ontvangst, werden aan Portland eensklaps, eerst door de ministers de Pomponne en de Torçy, daarna door Lodewijk XIV zelf, uitvoerige voorstellen gedaan omtrent een eventueele verdeeling der Spaansche monarchie na den dood van Karel II. Wanneer Frankrijk en Engeland over de wijze van verdeeling het eens konden worden en daaromtrent een tractaat sloten, dan konden allereerst de keizer, almede aanspraak makende op deze erfenis, daarna alle overige Staten tot toetreding worden uitgenoodigd; zóó, maar ook alleen op deze wijze, zou het mogelijk zijn den vrede te handhaven, waar minstens drie vorsten hunne aanspraken op deze erfopvolging zouden doen gelden.

Voordat wij de bijzonderheden dezer onderhandeling nader bespreken, schijnt het noodig de vraag te beantwoorden: waren beide vorsten, Willem III zoowel als Lodewijk XIV, inderdaad oprecht in hunnen wensch om door een overeenkomst, waarbij de Spaansche troonopvolging naar hun onderling goedvinden werd geregeld, een anders onvermijdbaren oorlog te voorkomen?

Wat Willem III betreft, kan voor ons geen twijfel rijzen aan zijn onwankelbare goede trouw in deze geheele zaak. Zijn gesprekken met Tallard, zijn brieven aan Portland, aan Heinsius, zijn zoovele bewijzen, dat de koning-stadhouder werkelijk heeft gedacht en gehoopt, dat het hem, door in te gaan in deze verdeelings-traktaten, gelukken zou een nieuwen krijg te voorkomen.

Reeds in November 1697, toen Willem III de Fransche

gezanten in den Haag voor het eerst na den vrede ontving, had hij hun gezegd: het zou nu vooral van hun koning afhangen of de vrede duurzaam zijn zou; hij was niet meer jong en had rust noodig na zooveel arbeid gedurende zijn gansche leven verricht; hij wist maar al te zeer welke ellende zijn volk gedurende den langen oorlog geleden had; hij was onder groote verplichtingen jegens de Republiek, zijn vaderland, en hij was gelukkig dat hij zijnen landgenooten na zooveel lijden eindelijk rust kon geven[1].

En niet alleen deze gevoelens bewogen Willem III op handhaving van den vrede den grootsten prijs te stellen. De publieke opinie in Engeland, de toestand der Engelsche schatkist, de onwil van het Engelsche Parlement om voor leger en vloot zelfs het meest noodige uit te geven, moesten wel elk denkbeeld om nogmaals den strijd met Lodewijk XIV aan te binden, doen afwijzen.

Vraagt men nu echter, hoe dan Lodewijk XIV, die noodzakelijkheid van Engelsche zijde om den vrede te bewaren kennende, een regeling der Spaansche successie kon voorstellen, die zooveel minder bevatte dan wat hij naar zijn beweren als recht kon vorderen, dan merke men op, dat de Fransche regeering toch ook overtuigd was, dat hetgeen de gezant de Tallard in Mei 1698 uit Londen aan zijnen koning schreef volstrekt niet onwaarschijnlijk was: ‘Als de koning van Spanje komt te sterven en deze natie hare oogen zal gewend hebben naar Cadix en de West-Indiën, dan, Sire, zullen zij spoedig zich aan een oorlog wagen; en waarlijk, als ik de verlegenheid zie, die de koning van Engeland begint te ondervinden en die ongetwijfeld zal toenemen als het vrede blijft, dan geloof ik, dat wij zeer op onze hoede moeten zijn, dat niet deze koning, in den grond zijns harten den oorlog wenschende, terwijl hij de Hollanders overreedt, dat hij dien niet wenscht en alles gedaan heeft om den vrede te bewaren, ons ten slotte in den krijg verwikkelt’[2].

1) Men zie den brief van de Caillières bij *Grimblot, Letters of William III* etc. Vol. I. pag. 136. Toen Portland aan den koning mededeeling had gedaan van de eerste voorstellen der Fransche regeering, schreef Willem III aan zijn meest vertrouwden vriend: ‘Ik beken dat ik zulk zielsverlangen heb om geen oorlog meer te zien gedurende den korten tijd, dien ik nog te leven heb, dat ik niets wil verzuimen, wat ik in eer en met goed geweten doen kan, om oorlog te voorkomen.’ *Grimblot* II., p. 307.

2) *Grimblot* II., Vol. 1. pag. 4.

Men heeft vroeger meermalen, met het oog op hetgeen later is gevolgd en naar de gedeeltelijke openbaarmaking van gewisselde brieven, de stelling verdedigd, dat Lodewijk XIV van 1698 tot 1700 met Willem III een bedriegelijk spel heeft gespeeld; dat al zijn aanbiedingen, dat de traktaten dier beide jaren slechts veinzerij en bedrog zijn geweest, alleen uitgevonden, om een nadere aansluiting der zeemogendheden aan Oostenrijk te voorkomen, zoodat bij den te verwachten dood van den Spaanschen koning Frankrijk, alleen goed gewapend, zijn slag zou kunnen slaan en de landen der Spaansche monarchie in bezit zou hebben genomen voordat van eenige zijde tegenstand was geboden.

Inderdaad, wat later geschiedde gaf alleszins aanleiding om aan zulk bedrog te denken, en de geschiedenis der staatkunde van Lodewijk sloot de mogelijkheid van dergelijke oneerlijke taktiek geenszins uit. Maar de sedert de laatste jaren uitgegeven stukken, vooral uit de Fransche archieven, bewijzen naar onze overtuiging - en wij hopen dit in de volgende bladzijden aan te toonen - dat althans in deze onderhandelingen de goede trouw van Lodewijk XIV tot op het oogenblik van den dood des konings van Spanje volkomen is geweest. Hij moge bij de onzekerheid, of zijne voorstellen ingang zouden vinden hetzij bij de zeemogendheden, hetzij later bij den keizer, zich vrijheid van handelen hebben voorbehouden, wanneer geen overeenkomst mocht gesloten worden, hij moge toegelaten en zelfs goedgekeurd hebben dat zijn gezant te Madrid geen gelegenheid verzuimde om de Fransche partij aan het Hof en onder de aanzienlijken te Madrid te versterken, om gereed te zijn eigenmachtig te handelen, zoo geen overeenkomst tot stand kwam, de Fransche koning heeft tot October 1700 toe met ijver en oprechtheid gestreden voor een verdeeling der Spaansche successie onder degenen die daarop meenden recht te hebben, in de hoop op deze wijze den vrede in Europa te bewaren en toch voor Frankrijk een groot deel der Spaansche monarchie te verkrijgen.

De Fransche staatslieden stelden bij hun eerste samenspreking met Portland op den voorgrond - wat zij later zeker niet meer zullen hebben volgehouden - dat een testament des konings van Spanje geen kracht kon hebben boven de landswetten: dat in Spanje steeds de dochters het recht van erfopvolging hadden gehad en dat dus noch een testament van Philips IV, waarbij het Fransche koninghuis voor altijd werd

uitgesloten, noch dat van den tegenwoordigen koning, ten gunste van den keurprins van Beieren gelden kon, en aan de zonen of kleinzonen van Maria Theresia, de oudste dochter van Philips IV, hunne rechten kon ontnemen, terwijl de renunciatie door deze vorstin bij haar huwelijk met Lodewijk XIV van haar erfrecht bij het niet vervullen der bedongen voorwaarden als niet gedaan moest beschouwd worden. De dood van den Spaanschen koning scheen op handen en wilde men een nieuwen oorlog vermijden, dan scheen het zaak dat de zeemogendheden en Frankrijk zich verstonden over hetgeen na die gebeurtenis zou moeten verricht worden. Het was toch zeker, dat de keizer reeds zijne maatregelen nam en door zijn gezant te Madrid, graaf Harrach, pogingen deed om te verkrijgen dat de koning zelf de overkomst van zijn tweeden zoon naar Spanje als eventueelen troonopvolger zou voorstellen. Een nieuw testament ten zijnen behoeve zou alsdan worden opgesteld en aan dezen aartshertog de geheele Spaansche monarchie worden toegekend.

Die voorstelling der feiten scheen niet onjuist. Reeds vóór den vrede van 1697 was er sprake geweest van deze overkomst van den Oostenrijkschen aartshertog naar Spanje; de zeemogendheden hadden toen geweigerd daartoe mede te werken door het geven van een geleide van oorlogschepen; Portland wist, blijkens zijn antwoord aan de Fransche ministers, dat een testament ten voordeele van den keurprins van Beieren bestond; dat de koningin van Spanje het onmogelijke deed om dit testament te doen vernietigen en door een ander ten voordeele van den aartshertog te doen vervangen en dat te Madrid een groote partij bestond, die een der kleinzonen van Lodewijk XIV als koning verlangde, zal ook Portland niet onbekend zijn gebleven[1)], die, al ware hij niet van bepaalde instructiën omtrent de zaak der Spaansche troonopvolging voorzien, blijkens de latere brieven van Willem III, vóór zijn vertrek naar Frankrijk over deze zaak volkomen was ingelicht en in last kreeg goed

1) Al. Stanhope, de Engelsche gezant te Madrid, schreef hierover reeds, in den aanvang van 1698 naar Engeland. De Fransche partij te Madrid die den hertog van Anjou voor koning wilde, vermeldt hij reeds vóórdat d'Harcourt aldaar was aangekomen en vóórdat de onderhandelingen over het eerste verdeelingstraktaat waren aangevangen. Zie zijne brieven uitgegeven door Lord Mahon, 2d. edition. Londen 1844.

op te sporen wat daaromtrent te Parijs werd gehandeld en beraamd.

Ten einde de zeemogendheden voor het verdeelingsvoorstel te winnen, hadden de Fransche ministers dadelijk te verstaan gegeven, dat de Spaansche Nederlanden in hun geheel zouden blijven en de barrière gehandhaafd, desnoods versterkt als een waarborg voor en tegen Frankrijk.

Portland had met fijn overleg gevraagd, dat hem de Fransche voorstellen schriftelijk zouden worden medegedeeld, daar hij zijn geheugen niet genoeg vertrouwde, maar aan dat verlangen voldeden de Fransche ministers niet. Lodewijk XIV verklaarde bovendien dat de Spaansche monarchie onder een ander hoofd dan de koning van Frankrijk moest komen, wel begrijpende, dat de vereeniging der beide kronen op één hoofd den tegenstand van geheel Europa zou verwekken.

Terzelfder tijd deed de gezant de Tallard te Londen dezelfde voorstellen aan Willem III.

Gelijk gewoonlijk in dergelijke gewichtige zaken, verlangde de koning-stadhouder, alvorens zich bepaald uit te laten, het gevoelen te kennen van zijn vertrouwden raadsman, den raadpensionaris Heinsius. Ook deze werd door den Franschen gezant te 's Hage, de Briord, in diezelfde dagen over deze aangelegenheid aangesproken. Maar het was Lodewijk XIV vooral te doen de persoonlijke meening van den Engelschen koning te kennen, ook voordat hij zich met anderen had kunnen beraden; de Tallard moest dus onverwijld trachten een meer uitvoerig antwoord van Willem III te verkrijgen. En dit gelukte. Reeds den 11^{den} April kon de Tallard een uitvoerig gesprek mededeelen, dat hij met den koning had gevoerd. Na eenige algemeene phrases, die tot geen doel leidden, had Willem III ten slotte gezegd: ‘Welnu, ik zal thans spreken tot den heer de Tallard en niet tot den officieelen gezant; het beste komt mij voor, dat men de Spaansche Nederlanden aan den keurvorst geve met een betere barrière dan de tegenwoordige; Spanje en Indië aan een zoon des Dauphin's, Milaan en Napels aan den aartshertog en dat men met Engeland en de Republiek een handelsverdrag make om beiden Staten den handel op de Middellandsche Zee en Indië te waarborgen, hun daartoe eenige plaatsen in bezit gevende.’

Aldus ongeveer is de hoofdinhoud van het gehouden gesprek,

zooals de Fransche gezant het aan zijnen koning mededeelde[1].

Lodewijk XIV wist nu althans reeds dadelijk datgene waarom het hem allereerst te doen was; de zeemogendheden hadden geen nieuwe overeenkomst met den keizer over de zaak der Spaansche troonopvolging gesloten, hielden die van 1689 voor niet meer bestaande en waren niet ongenegen met Frankrijk in nader overleg te treden over de verdeeling der Spaansche monarchie, maar zouden zich bepaald verzetten, zoo een Fransche prins de geheele erfenis aanvaardde.

Nauwlijks waren deze besprekingen aangevangen, toen uit Madrid de tijding werd aangebracht van den bedenkelijken toestand des konings, wiens einde elk oogenblik werd verwacht.

Heinsius schreef uit den Haag naar Londen: zoo Karel II kwam te sterven, was een Europeesche oorlog onvermijdelijk; Frankrijk, waar leger en vloot nog op oorlogsvoet waren, zou oogenblikkelijk over de Pyreneën in Spanje, door de barrière heen, in de Spaansche Nederlanden trekken; het was zaak, aanstonds maatregelen te nemen, om dan te zamen met de oude bondgenooten het geweld van Frankrijk te keeren en het was Willem III, die dezen oorlogzuchtigen ijver van den anders zoo kalmen staatsman moest bekoelen, door het afdoende betoog, dat het Engelsche Parlement noch geld, noch crediet zou willen geven voor een enkel soldaat meer dan nu was toegestaan.

De Fransche koning was op dien stond nog zeer beducht voor de kansen van den Oostenrijkschen, zoowel als voor die van den Beierschen kandidaat tot de Spaansche kroon. Zijn gezant d'Harcourt, in Maart van dit jaar te Madrid gekomen, had in last geld noch beloften te sparen, om de Fransche partij aan het hof en in de provinciën aan te vuren; als de koning kwam te sterven en de aartshertog van Oostenrijk werd als koning aangewezen, dan moest die partij de bijeenroeping der Cortes eischen om de troonopvolging te regelen: Lodewijk XIV zou dan aanstonds zijn leger, dat aan de grenzen stond, Spanje doen binnenrukken en te Madrid zijne rechten doen gelden.

1) Brief van de Tallard aan Lodewijk XIV bij *Grimblot* II. pag. 369. Geheel daarmede overeenkomstig is het bericht dat Willem III zelf van deze samenspreking denzelfden dag aan Heinsius zond. In dien brief komen ten slotte deze woorden voor: 'Ick meen dat ick mij niet te ver heb uitgelaten, seeckerlyck nyet in yets geëngageert.' (MS. brief in het Heinsiusarchief).

De koning echter herstelde weder; voor het oogenblik althans was de vrees voor een ontknooping van het vraagstuk geweken. Maar de koningin van Spanje aan de eene zijde, de gezant van den Beierschen keurvorst en zijn aanhang aan de andere zijde, hielden niet op den stervenden koning te vervolgen met hunne betoogen, dat een testamentaire beschikking zou worden gegeven.

Men wist te Madrid dat het vroegere testament ten behoeve van den keurprins was vernietigd; men verhaalde, dat de koningin, voor den Oostenrijkschen kandidaat gewonnen, haar gemaal een verklaring had afgeperst ten behoeve van den aartshertog en dat zij dit geschrift onder zich hield; men verzekerde, dat de koning daarna wederom een uitvoerig testament ten behoeve van den keurprins had gemaakt; men zag dat de koningin zich begon af te keeren van den Oostenrijkschen gezant en gunstig sprak over de rechten van den keurprins; geen wonder, dat Lodewijk XIV daartegenover zijn invloed te Madrid wilde doen gelden. Een van beiden toch: de koning van Spanje zou overlijden vóórdat een regeling met de zeemogendheden was tot stand gekomen en dan zou Lodewijk XIV alleen staan te Madrid om zijne rechten te verdedigen tegen Oostenrijk of den Beierschen prins, of wel de overeenkomst met Willem III en de Republiek zou een feit zijn wanneer de Spaansche erfenis openviel, maar ook in dat geval moest Frankrijk, door zijne nieuwe bondgenooten gesteund, de beschikking hebben over die erfenis, om die te doen verdeelen, zooals men onderling was overeengekomen. Dat d'Harcourt, de Fransche gezant te Madrid, in zijnen ijver zich steeds hield alsof zijn meester alleen voor zich de geheele Spaansche monarchie opvorderde; dat hij, opgezet door een dweepzieken Franschen monnik, de Blandinière, die hem waarschijnlijk door de côterie van Mevrouw de Maintenon was op zijde gesteld, daartoe werkzaam was, lijdt geen twijfel, maar de koning zelf heeft geen oogenblik geaarzeld hem duidelijk zijn wil te kennen te geven, door hem op de hoogte te houden van den loop der onderhandelingen met de zeemogendheden.

In September 1698, toen het eerste verdeelingstraktaat stond geteekend te worden, schreef Lodewijk XIV het volgende aan zijn gezant te Madrid:

‘J'ai vu par toutes vos lettres, par les differents avis que j'ai

reçus ailleurs, par la réception faite à mes vaisseaux et à mes galères dans les parts de ce royanme, que les peuples paraissent effectivement souhaiter un de mes petits fils pour régner après la mort du roi leur maitre, mais ce désir des peuples n'est appuyé d'aucune force. On ne voit point de chef capable de conduire ces dispositions à une bonne fin. Le cardinal Porto-Carrero vous a paru le mieux intentionné et il est certain que sa dignité peut lui donner beaucoup de crédit en Espagne, mais jusqu'à présent sa bonne volonté se réduit à des assurances générales, et il ne vous a donné aucune connaissance de ce qu'il pourrait faire à l'égard des peuples, du crédit de ses amis et des facilités qu'il pourrait procurer à nos troupes pour entrer en Espagne. Je vois au contraire beaucoup de timidité dans toute sa conduite. Il me revient d'ailleurs qu'il pourrait bien avoir des intelligences secrètes avec l'Electeur de Bavière. Quand même il pourrait former un parti considérable, il est certain que ceux qui lui sont présentément opposés, ou par leurs interêts particuliers ou par leur attachement à l'Empereur, persisteront dans la même opposition, et leur division exciterait vraisemblablement une guerre civile en Espagne. Il faudrait soutenir le parti de mon fils et par des troupes et par de l'argent. Mais enfin, quand on pourrait supposer que ces inconvénients n'arriveraient point, que tous les Espagnols consentiraient unanimement à recevoir un de mes petits fils pour règner en Espagne, il faudrait encore conquérir le royaume de Naples et de Sicile, les Indes, le Milanais, les Pays-Bas, enfin tous les autres Etats soumis présentément à la monarchie d'Espagne, car il n'y a pas lieu de douter qu'aussitôt que l'on verrait un de mes petits fils appelé à cette succession, les autres princes, jaloux de l'augmentation de ma puissance, n'eussent bientôt formé une ligue plus forte encore que la dernière pour s'opposer à mes fins, et dans la vérité il ne serait pas possible d'empêcher le démembrement de la monarchie d'Espagne, lorqu'il faudrait envoyer des troupes et des flottes en tant de différents endroits, que l'Espagne ne contribuerait rien d'elle-même à sa propre défense, et toute l'Europe se trouverait engagée dans une nouvelle guerre plus forte et plus longue que la dernière. Ces justes considérations m'ont porté à traiter avec le roi d'Angleterre et à prendre avec lui les mésures nécessaires pour le maintien de la paix. J'ai jugé que rien ne convenait davantage

au bien général de toute l'Europe que d'abaisser encore la puissance de la maison d'Autriche. Vous verrez par la copie que je vous envoie des articles que j'ai signés, ce que j'ai fait en cette vue en faveur du prince électoral de Bavière et vous trouverez en même temps que le partage que j'ai stipulé pour mon fils est très avantageux pour le bien de mon royaume.'

Daarna geeft de koning nieuwe instructiën hoe verder te handelen. De gezant moet blijven trachten allen tegen te houden van zich met den keizer te verstaan en de Franschgezinden blijven aanmoedigen. Komt de koning vóór het sluiten der overeenkomst met de zeemogendheden te sterven en vragen de goedgezinden alsdan, of zij er op rekenen kunnen dat een der kleinzonen van den koning naar Spanje zal gezonden worden, dan moet de gezant antwoorden, dat de koning, geen enkele daad van de goedgezinden gezien hebbende, daaromtrent nog niets heeft kunnen beslissen, dat zijne legers echter op de grenzen gereed staan. Daarbij moet de gezant alsdan de onoverwinnelijke moeilijkheden aantoonen die aan een samenhouden der geheele monarchie zijn verbonden en als het noodig is, kan hij dan ook iets laten blijken van het voordeel, dat de kroonprins van Beieren koning van Spanje worde als de meest geschikte om het land in vrede te bewaren, als Frankrijk en de keizer die keuze goedkeurden en dat de afstand van grondgebied, die Spanje zou moeten doen om die goedkeuring te verkrijgen, dat land veel voordeeliger zoude zijn dan het behoud van menig land dat nu van de Spaansche kroon afhankelijk is.

Deze mededeelingen konden d'Harcourt niet aangenaam zijn; hij was te veel hoveling om openhartig zijn ongenoegen te kennen te geven, maar in zijn schrijven aan den koning van 26 Sept. schroomt hij toch niet zeer juiste bedenkingen te opperen tegen het denkbeeld, dit traktaat aanstonds aan den keizer mede te deelen, daar het dan ook in Spanje bekend zal worden en groot ongenoegen verwekken, en de gezant eindigt zijn' brief met deze woorden, waaruit zijn af keuring genoegzaam blijkt:

'Il me sera difficile que la même inclination et amitié qu'ils me témoignent aujourd'hui ne se tournent pas en une aversion et inimitié perpétuelle, mais cela est peu de chose pourvu que le traité s'accomplisse; il n'y aura que moi qui en souffrira'[1)].

1) *Hippeau* II., vol. I. p. 199 en 240.

Maar zoo goed had d'Harcourt begrepen, dat het eigenlijke doel zijner missie gemist was, dat hij ten zelfden tijde een langdurig verlof vroeg en ook Lodewijk XIV geen zwarigheid vond hem dit toe te staan en de waarneming van het gezantschap overliet aan een ondergeschikte, die, zonder eenigen invloed, alleen als berichtgever aan zijn Hof dienst kon doen[1)].

Doch wij keeren nog eenmaal terug tot de geheime onderhandelingen met Portland te Parijs, met Willem III te Londen.

Lodewijk XIV gaf dadelijk toe, dat niet de Dauphin zelf, maar een zijner minderjarige zonen tot den troon van Spanje zou geroepen worden, Willem III deed antwoorden, dat ook als dit geschiedde, de aartshertog in het bezit moest gesteld worden van al de Spaansche bezittingen in Italië en aan de zeemogendheden enkele havens in de Middellandsche Zee en in de West-Indiën behoorden te worden afgestaan. Uit hetgeen de raadpensionaris mij schrijft, zegt Willem III in zijn brief aan Portland van 7 April 1698,

1) Hippeau e n anderen doen het voorkomen dat d'Harcourt zich terugtrok, nu hij de Fransche partij te Madrid genoegzaam sterk en georganiseerd wist om naar de begeerte van Lodewijk XIV voor diens rechten te arbeiden. Maar den 17 November berichtte d'Harcourt, dat de koning een nieuw testament had gemaakt ten voordeele van den keurprins, en den 21 December waarschuwt hij, dat men de samenroeping van de Cortes voor de bekrachtiging van dit testament belette, daar alsdan de kansen voor den keurvorst zeer groot zouden worden. Men ziet dat het nog verre is van een verzekerde overwinning der Fransche partij en toch kort daarna vertrekt d'Harcourt, om niet weder te keeren, voordat werkelijk de hertog van Anjou als Philips V van Spanje den troon beklimt.
De laatste Fransche schrijver over dit onderwerp, de Hoogleeraar Hermile Reynald (onlangs overleden), heeft m.i. de staatkunde van den Franschen koning juist begrepen als hij in de voorrede van zijn boven aangehaald werk zegt, sprekende van het laatste testament van koning Karel II: ‘Ce malheureux Prince, comme les Espagnols qui lui ont dicté ses dernières volontés, n'a pas cedé à des influences étrangères. L'honneur de cette résolution n'appartient ni à Louis XIV, ni au marquis d'Harcourt, qui, désespèrant du succes de sa mission, avait déjà depuis six mois quitté Madrid pour l'armée. Elle est née d'un sentiment de patriotisme qui honore le roi et ses conseillers etc.’ en van Lodewijk XIV sprekende, zegt hij: Ce roi, auquel restera toujours le nom *de grand*, montre dans ses lettres le double talent d'un habile politique et d'un écrivain éloquent. Très au courant de la situation de l'Europe, des interêts des peuples, des sécrets des souverains, il sait à merveille ce qu'il peut espérer, jusque'où il doit porter ses pretentions, par quelles concessions il gagnera un allié, par quelles menaces il épouvantera un adversaire. Il parait plus modéré que dans le commencement de son règne; ce n'est même pas sans une certaine mélancolie qu'il s'exprime quelquefois sur les malheurs de la guerre et l'on sent surtout dans ses relations avec Guillaume, qu'il désire trouver un moyen de les épargner à l'Europe.

bemerk ik, dat hij bepaald van meening is, dat wanneer de koning van Spanje kwam te sterven op dit oogenblik, niets anders te doen is dan weder den oorlog te beginnen, omdat hij een schikking met Frankrijk geheel ondoenlijk acht. Werkelijk bevindt zich onder Heinsius' papieren een notitie, waarschijnlijk voor eigen gebruik opgesteld, waarin o.a. deze woorden voorkomen: ‘De voorslagh by Vranckrijck gedaen: 1°. Sulx kan geschieden om ons in slaep te wiegen; 2°. Sal 't selve doen by Beijeren en den keyser; 3°. Sal ons soecken te divideren; 4°. Sal geen acoord verleenen dat goet is.’

Weinige dagen nadat men te Versailles de meening van Willem III had vernomen, zond Lodewijk XIV aan Tallard twee nieuwe voorstellen eener schikking, aan Willem III de keuze latende tusschen beiden. Volgens het eene voorstel zou de keurprins Spanje, de Indiën, de Spaansche Nederlanden, de eilanden Majorca, Minorca, Sardinië en de Philippijnen en alle overige Staten van Spanje afhankelijk ontvangen, met uitzondering van Napels en Sicilië en Luxemburg, dat aan den Dauphin zou verblijven als compensatie voor zijn afgestane rechten: de aartshertog zou het hertogdom Milaan bekomen.

Het tweede voorstel gaf aan een der kleinzonen van Lodewijk XIV de geheele Spaansche monarchie met deze uitzonderingen: de keurprins verkrijgt de Spaansche Nederlanden, de aartshertog Napels en Sicilië en eenige plaatsen op de Toscaansche kust, de Hertog van Savoye bekomt het Milanees.

De Fransche monarch doet daarbij opmerken, dat Willem III zeker zich verzetten zal tegen het denkbeeld om Luxemburg aan Frankrijk te laten, maar daartegen valt dan op te merken, dat als de Spaansche Nederlanden in handen komen van hem die tevens koning van Spanje is, het dan voor Frankrijk van belang is zijn grens in het noorden te versterken, een eisch die wel opweegt tegen de vele offers die Frankrijk zou brengen aan den vrede in Europa.

‘Werpt men u tegen,’ zoo vervolgt Lodewijk XIV in zijn schrijven aan de Tallard, ‘dat Frankrijk, meester zijnde van Napels en Sicilië, tevens meester is van de geheele Middellandsche zee, dan kunt ge insinueeren, dat ik zeer waarschijnlijk een vorst zou aanwijzen om die landen te besturen, waarschijnlijk een mijner kleinzonen, die dan als onafhankelijk koning daar zou regeeren.’

Wat den eisch van Willem III betreft tot vermeerdering en versterking der barrière in de Spaansche Nederlanden, daartoe was de koning onder geen voorwaarde bereid; die was bij den vrede van Nijmegen en dien van Rijswijk naar het verlangen der Staten-Generaal vastgesteld en voortaan zou meer dan immer zekerheid bestaan, dat Frankrijk het bezit der Spaansche Nederlanden niet meer begeeren zou, terwijl Frankrijk haar eigen barrière tegen Nederland voortaan noodig zou hebben. Wat aangaat vaste plaatsen aan de kusten der Middellandsche zee, die de koning van Engeland begeert tot zekerheid voor den handel in die zee, men zou aan Engeland op de Afrikaansche kust eenige steden kunnen afstaan.

Ten slotte verklaart Lodewijk XIV, dat hij liever door zijn gezant te Londen rechtstreeks met Willem III onderhandelt dan door Portland te Parijs, omdat de eerste zijne meeningen meer duidelijk in persoon te kennen geeft dan door zijn gezant.

Willem III was niet ten onrechte verbaasd, dat de Franschen betrekkelijk zoo aannemelijke voorwaarden aanboden; aan Portland schreef hij daaromtrent. ‘Het voordeeligste voor geheel Europa is het voorstel waarbij de keurprins Spanje zou krijgen, maar alsdan zouden Engeland en Holland geen voordeel voor zich kunnen vorderen, zooals havens in de Middellandsche zee en plaatsen in Indië en bovendien zou de barrière zóó verminderd worden door het wegnemen van Luxemburg, dat ik geloof dat Frankrijk dit alleen heeft genoemd om ons te nopen het tweede voorstel aan te nemen, dat stellig voor den keizer veel voordeeliger is en ook voor ons, maar ik weet niet of dit alles voldoende is om ons te doen aarzelen tusschen het hebben van een zoon des Dauphins, of van den keurprins van Beieren als koning van Spanje en de Indiën.’

In denzelfden geest schreef Willem III aan Heinsius. Het antwoord van dezen ligt in minuut voor ons. Er blijkt uit dat de raadpensionaris groot bezwaar zag tegen elke overeenkomst die zonder de medewerking van den keizer zou tot stand komen[1)].

1) In dezen uitvoerigen brief zegt H.o.a. ‘Ik moet bekennen, dat ingevalle d'apparentie van reconvalescentie, zooals de Heer van Dijckvelt schrijft, zeer vermeerderde, dat ik zeer in bedenken ben of het niet beter was of van zoodanige conventie af te zien, of niets te doen als de concert met Spagne zelfs of zelfs t' eenemaals mesures te nemen met de geallieerden en alleen het werk tusschen de geïnteresseerden te desmeleren ten meesten dienste van de gemeene zake, want so men tijd heeft zoude zulx na mijn gedagte de seeckerste weg zijn’ (I. Brief van 3 Juni 1698, MS. *Heinsius-archief*).

Willem III gevoelde dit ook zelf zoozeer, dat hij den 8en Mei aan Tallard o.a. te kennen gaf, dat, zoo hij een overeenkomst met den Franschen koning sloot, hij ook niet langer op vroegere verbonden zou kunnen rekenen en bepaaldelijk zich van Oostenrijk vervreemden zou. Op allerlei wijze trachtte Lodewijk XIV den Engelschen koning te overreden, dat de zaak geheel buiten den keizer om moest en kon behandeld worden; hij deed een beroep op het geheime traktaat van 1668, reeds vroeger aan Portland medegedeeld, als bewijs dat ook de keizer niet geschroomd had in een verdeeling der Spaansche monarchie toe te stemmen; hij betoogde dat de alliantie van 1689, waarbij de zeemogendheden zich verbonden hadden 's keizers rechten op de Spaansche successie te helpen handhaven, vervallen was door den vrede van Rijswijk, omdat die alliantie een defensief verbond was geweest tegen Frankrijk. En eenmaal liet Lodewijk XIV zich in een gesprek met Portland deze woorden ontvallen: ‘Als wij, de koning van Engeland en ik, elkaar goed verstaan, dan zal de rest van Europa ons moeten volgen.’ De gematigdheid derhalve nu betoond, zou, zoo meende men te Versailles, des te eer tot de heerschappij over geheel Europa voeren. En voorzeker hebben dan ook aldaar de woorden indruk gemaakt, die Tallard eenmaal (brief van 22 Mei 1698) schreef: ‘De Engelsche natie beschouwt de verdeeling van de Spaansche successie als iets waaraan zij moet medewerken. Ieder sprak aldus toen men hoorde, dat de koning van Spanje stervende was. Men gevoelt dat de handel op het spel staat en dat die vernietigd zijn zou als Uwe Majesteit in bezit ware van Indië en Cadix. De fijne onderscheidingen der politiek kent het volk niet. Maar daarop kan men staat maken, dat onaangezien hunne hulpbronnen, allen een oorlog zullen verlangen, als men hun heeft betoogd dat Uwe Majesteit de landen, die ik daareven noemde, wil in bezit nemen, en de koning kwam te sterven voordat een tractaat was gesloten, ja, men kan overtuigd zijn, dat de koning van Engeland, die veel oppositie vindt en als de vrede voortduurt nog veel meer oppositie in een volgend Parlement zal vinden, in staat zijn zal hun den laatsten pen-

ning uit den zak te kloppen voor een oorlog tegen Frankrijk, omdat hij hun voorhoudt en zij ook niets anders mogelijk zien dan of zich te verdedigen of anders geheel ten onder gebracht te worden.'

De beide vorsten, ieder naar zijn aanleg en karakter, bleven nog geruimen tijd aarzelen, eer zij elkander de hand reikten. Omtrent Willem III vinden we daarvan een treffend bewijs in een officieel stuk in het Heinsius-archief bewaard.

In Mei 1698 had Willem III aan den raadpensionaris verzocht een ontwerp op te stellen van een conventie voor het geval men met Frankrijk tot overeenstemming mocht komen. De raadpensionaris had daaraan voldaan en de koning zond later dit stuk met enkele aanteekeningen voorzien terug. Aan het slot teekende Willem III eigenhandig het volgende aan:

'Deze geheele conventie sal voornamentlijck moeten worden gereguleert volgens den voet van de alternativen daer men op sal traiteren, ende oock naar het geene van fransse seijde sal werden voortgebracht. Ick beken mijn grootste swarigheijt te sijn dat men met sijn maghtigste sal moeten tracteeren, die d'explicatie van alles sal geven als aen hem gelieft en de experientie leert ons genoeghsaem wat wij daarvan te waghten hebben, maer daer is geen remedie tegen. Het eenighste wat te doen staet is sooveel Prinsen en Staten in guarantie van dese conventie in te trecken als mogelijck'[1].

Lodewijk XIV zijnerzijds, zich wel bewust, dat, wat ook zijn gezant te Madrid mocht verhalen van de begeerte der Spaansche natie naar een Franschen troonopvolger, daarvan tot heden zeer weinig was gebleken en dat integendeel de Fransche naam in Spanje aan het Hof en in de regeeringskringen zeer slecht stond aangeschreven bij de herinnering aan hetgeen het land in vorige jaren van Frankrijk had geleden, en wel voorziende, dat een Europeesche oorlog te wachten ware, zoo hij de rechten van het Fransche koningshuis uitsluitend op den voorgrond stelde, schreef enkele weken later aan d'Harcourt: 'Je remarque à la verité que, quoique les uns soient plus frappés que les autres de ce qu'il auraient à craindre dans un pareil changement, tous consentent également que l'Espagne ne peut rien par elle même, qu'elle doit seulement s'assurer sur les secours

1) MS. *Heinsius-archief*.

de troupes et d'argent que je pourrais lui donner pour appuyer la disposition favorable des peuples, et qu'ainsi je ne dois pas compter de faire valoir les droits de mon petit-fils sans entrer encore dans une nouvelle guerre'[1].

En inderdaad, de Fransche koning bevond zich in hoogst moeilijken toestand geplaatst, indien de Spaansche koning, gelijk men in den zomer van 1698 algemeen verwachtte, kwam te sterven, voordat iets zekers met de zeemogendheden was overeengekomen. Legers en vloten waren in Frankrijk nog steeds op oorlogsvoet gehouden en men was te Versailles vast besloten, zoodra de tijding van den dood des konings uit Madrid mocht worden overgebracht, een aanzienlijk leger over de Pyreneën en tegelijkertijd een ander in de Spaansche Nederlanden te zenden, om ten minste aanstonds tegenover de aanspraken des keizers Frankrijk's rechten te handhaven. Maar dan ware ook een bond met de zeemogendheden onmogelijk geworden en had Frankrijk niet slechts zijn eigen grenzen, maar geheel Spanje, bijna geheel Italië, en alle bezittingen in de West-Indië te verdedigen tegen een nieuwe groote alliantie, die ras gesloten zijn zou[2].

In Juli hield de Raadpensionaris Heinsius aan den Moerdijk een conferentie met van Weede van Dijkvelt, die sedert het begin des jaars namens de Republiek te Brussel resideerde. Het was toenmaals juist het tijdstip, dat men met elken koerier uit Madrid de tijding van den dood des konings van Spanje verwachtte.

In de aanteekeningen van Heinsius' hand over deze conferentie leest men o.a.: 'Soo de Coningh v. Sp. sterft, sal Vrankrijck met groote macht intrecken, en maken sigh meester van Brussel, Mechelen enz. Dit poinct staet vast, alle syne frontieren syn meer beset als in den oorlogh, maken reccues te voet en te paert, doen geen reforme, rekenen noch op 250/m man, galeyen nu in zee, equipage te Brest.'

1) Brief van 3 Augustus 1698 bij *Hippeau* II., pag. 152.
2) Merkwaardig zijn de woorden van Lodewijk XIV in zijn brief aan de Tallard van 15 Juli 1698, aangehaald bij *Reynald* II. vol. 1. pag. 125. Il est certain que la disposition des peuples d'Espagne, l'etat de mes forces et les mésures que j'ai prises me donneraient de justes espérances d'un heureux succès de cette geurre. Mais l'on sait quand on la commence et l'on en ignore la fin. Rien n'est plus assuré que les malheurs qu'elle entraine avec elle et que les souffrances du peuple; et, après avoir sacrifié d'aussi grands avantages pour rendre le repos à mes sujets, nul interêt ne me parait plus pressant que celui de leur conserver la tranquilité dont ils jouissent.

De beide staatslieden kwamen overeen, dat men de barrièrevestingen zoo spoedig mogelijk in volledigen staat van tegenweer moest stellen, ze moest voorzien van ammunitie en fourrage; men maakte de rekening van een en ander op, en daar sedert den Rijswijkschen vrede in die frontierplaatsen Hollandsche bezetting had gelegen, zouden aan den Raad van State de noodige voorstellen worden gedaan en wel zoo spoedig mogelijk.

De onderhandelingen over een verdeelings-traktaat werden inmiddels voortgezet; de Tallard volgde Willem III naar het vaste land en hield zich, ofschoon verborgen, te Utrecht, te Haarlem en elders op. Willem III hield vol, dat de keurprins, gelijk, naar het heette, ook het testament van Karel II verlangde, Spanje, de Spaansche Nederlanden en de Indische bezittingen zou verkrijgen, opdat derhalve de kern der Spaansche monarchie noch aan Frankrijk noch aan het keizershuis zou toevallen, en ziet, ook daarin stemde Lodewijk XIV ten slotte toe, mits dan de Spaansche provincie Guipuscoa, met Fontarabie en Bilbao in het deel van den Dauphin zoude vallen.

Eindelijk, den 28^{en} September, teekent Willem III het voorloopig traktaat, met bijvoeging, dat, zoo de koning van Spanje vóór de ratificatie, die op 20 October werd bepaald, mocht komen te sterven, alsdan dit voorloopig als een definitief traktaat zou worden beschouwd. De Republiek had nog niet geteekend, daar de zaak nog in de Staten-Generaal moest behandeld worden, maar Heinsius wist wel dat daar geen zwarigheid zou gevonden worden[1)]. Gelijk onder het bestuur van Jan de Witt in gewichtige zaken de buitenlandsche politiek betreffende de provincie Holland eenvoudig alleen zich verbond tegenover het buitenland en dan de overige provinciën als het ware dwong Holland te volgen, had men in de laatste jaren juist het omgekeerde stelsel gevolgd. Het comité voor de buitenlandsche zaken, saamgesteld uit enkele leden der Staten-Generaal van de verschillende provinciën, voerde onder leiding van Heinsius de onderhandelingen en sloot voorloopig de traktaten; daarna werden

1) M. le Pensionnaire et moi avons été enfermés chez M. de Portland depuis dimanche jusqu'au mercredi soir, sans en sortir que pour dormir et pour manger, schrijft Tallard toen hij zijn koning de onderteekening van het traktaat aankondigde.

de Staten der verschillende provinciën geraadpleegd en vond het overeengekomene in ieder dier vergaderingen een verdediger in den persoon des afgevaardigde tot de buitenl. zaken; bij tegenstand werd nieuwe correspondentie gevoerd, bezending gedaan, trad de Stadhouder-koning met al zijn gezag tusschen beiden en werd ten slotte ter generaliteit de meerderheid gemakkelijk verkregen, en deze meestal voldoende geacht. Zoo ook thans; in elk geval, men kon zich van Engeland niet losmaken, en het denkbeeld, dat het gelukt was een uitweg te vinden, om den dreigenden oorlog te ontgaan, verdreef weldra alle andere zwarigheden. De ratificatie had in October 1698 plaats. De koning van Spanje mocht nu gerust sterven, Frankrijk en de zeemogendheden hadden reeds beslist wat met zijne erfenis geschieden zou. Tallard, juichend over den gelukkigen uitslag zijner zending, ging dan ook zelfs zoover, van aan de Forçy openlijk te verklaren, dat hij nu maar hoopte, dat die ongelukkige koning niet te lang meer leven zou.

De Engelsche en Nederlandsche gezanten te Madrid en in Portugal ontvingen een gesloten exemplaar van het traktaat, met last, zoodra de koning van Spanje kwam te overlijden, dit gesloten pakket aan de regeering te Madrid of aan den koning te Lissabon te overhandigen, met bijvoeging, dat de verbondenen voornemens waren het daar gestipuleerde met alle krachten te helpen uitvoeren.

Willem III had bij het teekenen van het traktaat op zich genomen den keizer vertrouwelijk van het beslotene kennis te geven en tevens Brandenburg, Keulen, Munster, Wurtemberg en enkele andere kleine Vorsten in Duitschland uit te noodigen tot het geheime traktaat toe te treden.

Maar men had bij dit alles gerekend op den onvermijdelijken dood van Karel II en ziet, wat niemand verwachtte, gebeurde; de koning herstelde wederom, men begon zelfs tegen het einde van het jaar te spreken van een betrekkelijk volkomen herstel der gezondheid!

Nu werd de zaak geheel anders.

De verbondenen waren uitgegaan van de wetenschap die zij bezaten, dat de Spaansche koning vroeger bij testament den keurprins van Beieren tot universeel erfgenaam had ingesteld, dat dit geschrift vernietigd of ingetrokken was, maar elk oogenblik stond vervangen te worden door een beschikking ten be-

hoeve van den Oostenrijkschen aartshertog; die vroegere erfstelling in de hoofdzaak eerbiedigende, wees het traktaat den keurprins aan als koning van Spanje, maar gaf aan de beide andere rechthebbenden ieder een deel van hetgeen buiten Spanje lag; Lodewijk XIV had het voorbeeld gegeven van afstand van een groot deel zijner aanspraken in het belang van den algemeenen vrede; de keizer mocht dan nu hetzelfde doen; zoo ongeveer zou het betoog moeten luiden, dat men te Weenen zou inleveren. Doch Karel II leefde op, elk oogenblik kon hij een nieuw testament instellen, dat ten voordeele van den Oostenrijkschen aartshertog zou luiden, misschien ook ten voordeele van een Franschen prins.

Reeds den 18^{en} October schrijft De Tallard aan Heinsius:

'Les dernierès nouvelles qu'on a eu de Madrid de la santé du Roy d'Espagne donnent assez bien a croire qu'il pourrait bien encore passer tout l'hyver. Si cela est, ne croiriez vous pas, Monsieur, qu'il fut à propos de différer la notification qui doit estre faite a l'Empereur de l'affaire que vous sçavez, jusqu'au premier de Janvier prochain, auquel temps on prendroit une nouvelle résolution suivant les advis qu'on auroit de Madrid, à moins que S. Maj. Cath. ne vint à mourir pendant cet intervalle, au quel cas on serait convenu de déclarer sur le champs notre convention à S. Maj. Impériale.

Je vous supplie de vouloir bien me faire un mot de réponse de votre sentiment là dessus, car l'Empereur averty si loin à l'avance pourra prendre des mésures qu'il ne prendroit point sans cela'[1)].

Ook Heinsius schijnt er nu aldus over te hebben gedacht en Willem III schreef hem den 24^{en} Oct. van het Loo:

'Het sal my seer lief syn dat het tractaet met Vranckryck nogh wert gesecreteert, indien het mogelyck is, maer of Vranckrijck daermeede nyet yets vóór heeft, en weet ick niet, want ick heb reede om te beginnen alreede te twijfelen aen haer goede trouw, waerover ick UEd. naeder sal onderhouden.'

Zóó stonden de zaken nog, toen op het einde van dit jaar een bericht uit Madrid inkwam, dat voor een oogenblik de

1) MS. Brief. Heinsius-archief.
De brief van Lodewijk XIV aan Tallard, waarbij hem gelast werd de bedenkingen tegen het mededeelen van het traktaat kenbaar te maken, is te vinden bij Grimblot ll., vol. 2 pag. 174.

geheele overeenkomst in gevaar scheen te brengen. Zie hier wat de Engelsche gezant Lord Jersey te Parijs daaromtrent den 20^{en} December aan den Hertog van Portland meldde:

I met Mr. Tallard and told him that I had spoken to have him sent away on some advice that His Maj. had received; upon which he replied, that he knew the business to be the declaration the king of Spain had made in favour of the Electoral Prince; I found by him that he had learnt the news of the Elector at Brussels. The courier that brought the news from Mr. d'Harcourt arrived at Versailles whilst I was there; he has brought the particular of the Queen being declared Regent with a dowry of 800 crowns, and of the will being verifyed by all the towns in Spain, which has made the king publick both there and here. I find by Mr. Tallard, that *this court is mightly allarmed at the Queen's being declared Regent and the young Prince sole heir*; he said, *that this declaration of the king of Spain would make the treaty void, and I believe they will endeavour to do it*. I hope, care will be taken, that they may not make use of the Elector *pour brouiller la carte* upon the Queen's being made regent. It is certain that this Court is puzzled to know what measure to take since this last news from Spain[1)].

Te Londen en te 's Hage maakte het bericht uit Madrid een geheel anderen indruk. Bovenal bevreesd voor de houding die de keizer zou aannemen tegenover het verdeelingstractaat, dat hem nog altijd niet was medegedeeld en waarvan men te Weenen de bijzonderheden niet kende, hoopten zoowel Willem III als Heinsius, dat, nu de kansen van den aartshertog zóó verminderd waren, men ook aan het Keizerlijke Hof eerder zou toetreden tot gemeenschappelijk overleg omtrent de Spaansche erfenis. In elk geval was nu een diepe klove ontstaan tusschen het Oostenrijksche en Spaansche vorstenhuis. Heinsius echter ontveinsde zich niet, dat nu ook voor Lodewijk XIV de kans schoon stond, om in het geheim buiten de zeemogendheden om zich met den keizer te verstaan over de verdeeling der Spaan-

1) Naar een copy in het Heinsius-archief. Uit de briefwisseling van Heinsius met Van Weede te Brussel blijkt, dat de zeemogendheden bij den keurvorst aandrongen op een schriftelijke verklaring, dat hij, niettegenstaande het hier vermelde testament ten behoeve zijns zoons, zich ook als voogd zijns zoons in alles gedragen zou volgens de bepalingen van het verdeelingstraktaat.

sche monarchie. In zijne gesprekken met Auersberg en graaf Goës, de Oostenrijksche gezanten, gaf hij onbewimpeld te kennen, dat nu het tijdstip daar was, om met elkander overeen te komen, wat geschieden zou, als de koning van Spanje kwam te sterven; zoowel Frankrijk als Oostenrijk zouden een deel moeten ontvangen van hetgeen nu bij testament als één geheel aan den keurprins was toegekend, maar de rechten van dezen laatste waren onwedersprekelijk; een verdeeling der Spaansche monarchie was te Weenen geen vreemde zaak; men had immers zelf in 1668 reeds daarover een verdrag met Frankrijk gesloten, en er toen zelfs in toegestemd, dat Frankrijk de Spaansche Nederlanden als zijn deel zou verkrijgen; dit kon nu stellig niet worden toegelaten, evenmin dat alles geschieden zou buiten de zeemogendheden[1]. Doch men bleef te Weenen altijd even onbeslist, beklaagde zich over de zeemogendheden, die men beschuldigde het laatste werk te Madrid te hebben gedreven, over Frankrijk, dat geheel Italië voor zich begeerde, over Spanje, dat zich door anderen leiden liet en men kwam zelfs niet tot eenige bepaalde verklaring. Overal heerschte wantrouwen en het verwondert ons niet als we lezen, dat Heinsius in die dagen eenmaal aan den gezant van den keurvorst van Keulen zal verklaard hebben, dat het tijdstip nabij was, dat alleen ‘een desperate oorlog Europa van geheelen ondergang kon redden.’ Ook de als diplomaat zoo beproefde van Weede van Dijkvelt zag nergens zekerheid; het verdeelingstraktaat was voor deze staatslieden wel aangegrepen als een redmiddel in den nood, maar groot vertrouwen, dat het nagekomen en uitgevoerd zou worden, hadden zij niet. ‘In elk geval,’ schreef van Weede eens aan Heinsius, ‘men zal zich kunnen getroosten met de gedachte, dat men gedaan heeft wat men kon, om de overheersching van Frankrijk en de ruïne van het vaderland te voorkomen’[2].

1) Zie de berichten van graaf Auersberg van Jan. 1699, bij Gaedeke II. 1er Band. S 144 u.f.
2) MS. brief van 2 Jan. 1699 in het Heinsius-archief.

H.J. VAN DER HEIM.

(*Wordt vervolgd.*)

Een heldenleven.

III. *Gordon als gouverneur-generaal van Soudan*.

> ‘My great desise is to be a shelter to the people, to ease their burdens, and to soften their hard lot in these inhospitable lands.’
> GORDON.

Op het einde van 1876 had Gordon de provincie van den Evenaar achttien maanden lang geregeerd. Hij had den Witten Nijl van Khartoum tot vlak bij de Victoria Nyanza in kaart gebracht, terwijl hij den nekslag had gegeven aan den slavenhandel langs de rivier. De stammen in het Nijldal waren door hem tot orde en vrede genoopt, en hij had hun vertrouwen gewonnen. Een reeks versterkte forten was door hem opgericht, en met den grooten koning Mtesa was hij in de beste verhouding, doch hij had telkens meer tegenwerking en vijandschap ondervonden van Ismail Yacoub-Pacha, den gouverneur-generaal van Soudan, een ideaal-Turk, die in zijn provincie, waarvan Khartoum de hoofdstad is, als vriend en bondgenoot der slavenjagers alles aanmoedigde en exploiteerde wat Gordon meer zuidelijk bestreed en overwon.

Daarom nam Gordon in December 1876 zijn ontslag als gouverneur der provincie van den Equator, en vertrok naar Engeland. Doch reeds in Februari 1877 was hij in Egypte terug, want de Khedive had hem ten laatste leeren kennen,

gelijk de Chineesche onder-koning dat weleer gedaan had. Hij ontsloeg Ismail Yacoub, en schreef aan Gordon: ‘Juiste waarde hechtende aan uw eervol karakter, uw ijver en de groote diensten mij reeds bewezen, heb ik besloten Soudan, Darfur en de provincies van den Equator tot een groot gewest samen te smelten en dit onder u als gouverneur-generaal te plaatsen.’

Zijn taak zou het zijn met behulp van drie onder-gouverneurs slavenhandel en vooral slavenjacht te onderdrukken, en de middelen van gemeenschap te verbeteren.

De Khedive stelde hem aan tot Muchir of Maarschalk; zond hem een uniform, zoo rijk met goud bestikt, dat de jas alleen 1800 gulden kostte, en deed overal bekend maken dat Gordon's gezag zich zou uitstrekken tot Berberat aan de Roode Zee, tegenover Aden.

‘Doch de keerzijde van deze prachtige medaille is dat ik mijn leven moet opofferen’, schreef Gordon aan zijn zuster. ‘Het is een ding om zijn leven te geven, opdat het dadelijk genomen worde, maar een moeielijker en grooter beproeving is het een leven te leven zooals mij nu voor de borst staat.’

‘De nieuwe onderneming’, schrijft Egmond Hake, ‘was oneindig veel grooter en moeielijker dan de oude. Gordon was zich volkomen bewust, welke groote verantwoordelijkheid hij op zich nam. Wie zal hem hard vallen, omdat hij, niettegenstaande al zijn wilskracht en zijn vast vertrouwen zelfs op een hoogere macht, alleen zijnde in de groote, groote woestijn, bij het aanschouwen van het resultaat van eeuwen van slechtheid en gruwel, zich klein begon te gevoelen en een kreet van wanhoop hem ontsnapte. Wij moeten niet vergeten terug te zien op hetgeen hij alreeds geleden en gedaan had en in aanmerking nemen hoe zeer hij verlangde naar rust. Wij moeten voor oogen houden, dat hij bezig is een heldenfeit te volvoeren, daarvoor oogstende het loon van den waren held: het besef van zijn plicht te doen. Hij moet beschouwd worden als een man die niet werkt voor zichzelf, maar arbeidt onder Gods voorzienige leiding, in het geloof dat hij van God gezonden is. En is 't dan wonder dat hij, te midden der hem alom omringende duisternisse, bij wijlen snakt naar rust - zelfs naar de rust van het graf? Neen, veeleer is het een wonder te noemen, dat hij in zoo nijpenden nood, bij zoo afmattenden

arbeid en onder zoo veelvuldig lijden, is kunnen blijven werken aan zijn taak, en nog niet bezweken is.'

In het midden van Februari begaf hij zich van Caïro naar de oostelijke grenzen van zijn gouvernement. Zijn plan was eerst af te rekenen met Abyssinië. De laatste woorden, die hij schreef eer hij Egypte's hoofdstad verliet, luidden: 'Het verheugt mij zeer te kunnen vertrekken, want ik gevoel mij uiterst moede en afgemat. Ik trek alleen op, onder de leiding en bescherming van een Almachtig God, en het doet mij goed, zoo vast op hem te mogen bouwen, dat ik wars ben van alle vrees en zelfs de overtuiging voed dat ik zal slagen.'

Wederom is een kleine uitweiding, die mijn verhaal onderbreekt, onontbeerlijk tot begrip zoo van wat Gordon deed, als van den tegenwoordigen toestand in Centraal-Afrika.

Gordon verklaarde dat hij eerst wilde afrekenen met Abyssinië - met datzelfde Abyssinië, waar op het oogenblik dat ik dit schrijf, de Britsche Admiraal Hewett, als bijzonder-gezant, poogt de woeste christenen van dat Hoogland der Roode Zee als Engeland's bondgenooten te werven tegen den Mahdi.

De reden waarom Gordon dit zeide, wordt gevonden in de volgende zeer bondige woorden uit de instructie die de Khedive hem medegaf. '*Il y a sur la frontière d'Abyssinie des disputes; je vous charge de les arranger*.'

Toen in 1868 Engelsche troepen onder sir Robert Napier (nu lord Napier of Magdala), om enkele gevangene Engelschen te bevrijden, Abyssinië aanvielen en koning Theodoor terugtrok naar Magdala, dat verbrand werd, stonden de groote opperhoofden tegen hem op. Een hunner, prins Kassai, hoofd van de provincie Tigré, overwon, werd tot koning gekroond en nam den naam van Johannes aan. Twee provincies weigerden zich echter aan hem te onderwerpen: Shoa, in het zuiden, waar Menelek zich nu nog tegen hem kant, en Bogos, waarvan de Egyptische gouverneur van Massowa zich meester maakte. Deze gouverneur, Munzinger-pacha, een Zwitser van geboorte, kreeg grooten invloed en poogde den Khedive te overreden ook meerdere provincies van Abyssinië te annexeeren. Toen de Khedive de vier millioen pond sterling voor zijne aandeelen in het Suezkanaal van Lord Beaconsfield ontving, meende hij zich een oorlog te kunnen veroorloven, en zond een expeditie tegen Abyssinië onder bevel van Arakol Bey, een neef van Nubar Pacha.

Om zich te verweren tegen de Egyptenaren, ontsloeg koning Johannes den erfelijken prins van Bogos en de bedreigde provincie Hamaçem uit de gevangenis, waarin hij was opgesloten, toen hij eenige jaren te voren keizer Napoleon's hulp had gevraagd om zich van Abyssinië meester te maken. Deze prins Walad el Michael versloeg de generaals van den Khedive; Munzinger sneuvelde, de kanonnen en ammunitie werden buit gemaakt. Koning Johanens ontnam al dezen oorlogsbuit echter aan Walad el Michael, en toen in 1876 de Egyptenaren een groot leger zonden naar Abyssinië om de nederlaag te wreken, sloot deze uit wraakzucht zich bij hen aan.

Doch dit baatte den Egyptenaren niet. Ofschoon hun leger twintigduizend man telde, allen met Remingtons gewapend, en ze twee forten gebouwd hadden met zwaar geschut beplant, versloeg de voorhoede van het leger van Johannes de heldhaftige Egyptenaren, die, ofschoon ze tusschen hun eigen forten stonden, onmiddellijk vluchtten. Negenduizend Egyptische soldaten werden gedood; het grootste fort, tienduizend geweren en 25 stuks geschut vielen in handen der Abyssiniërs, wier hoofdmacht niet eens in het vuur kon komen door de onbehoorlijke haast die de Egyptenaren en Turken maakten met zich te laten verslaan.

Wanneer het barbaarsche Abyssinië in de eeuwen die komen eens een beschaafd land wordt, zullen de beschaafde ontevredenen, die steeds het verledene verheerlijken en hun tijdgenooten aanmoedigen door hen met steenklompen uit den voortijd te vermorzelen, een goede aanleiding vinden om de gouden eeuw van Abyssinië te bezingen. ‘Gezegende tijd, toen onschuld en eenvoud nog heerschten in ons land der hooge bergen en dertig goudstukken, met de beeltenis van Engeland's groote koningin, voor vier zilveren dollars konden gekocht worden!’ En deze dichterlijke ophemeling van het roemrijk verleden zou de verdienste hebben van waar te zijn. Toen de rijke krijgskas der Egyptenaren den Abyssiniërs in handen viel, verkochten ze sovereigns, die ze niet kenden, voor dollars, waarmede ze vertrouwd waren.

Terwijl Rahib-Pacha met de overgeblevene troepen zich in het kleinste fort verdedigde tegen koning Johannes, trok Walad el Michael zich met zijn 7000 man naar Bogos terug, viel in de provincie Hamaçem, plunderde het land en doodde den gouverneur.

Koning Johannes was zoo begeerig om dezen verraderlijken vasal in handen te krijgen, dat hij naar Caïro een gezant zond en den Khedive aanbood, aan zijn overwonnen troepen de provincie Hamaçem af te staan, mits zij Walad el Michael aan hem zouden overleveren. De Abyssinische gezant werd lomp behandeld in Caïro, moest drie maanden wachten, en kreeg toen geschenken, maar geen antwoord op den brief van zijn koning mede, die natuurlijk zeer toornig hierover was.

In dezen Afrikaanschen chaos moest Gordon eenige orde gaan brengen, gelijk hem met zeven woorden was aangeduid. ‘Johannes wil geen vrede sluiten voor dat Michael tot de orde is geroepen, maar Michael bekommert zich niet om ons; hij is onze bondgenoot en te sterk dan dat wij er zelfs aan kunnen denken om hem te onderwerpen’, schreef Gordon, die nu poogde wat diplomatie vermocht om tijd te winnen en dus den rooverhoofdman Michael geld en leeftocht bezorgde, op voorwaarde dat hij de Abyssiniërs verder met rust zou laten. Tevens stelde hij den koning een nieuwe grensregeling voor, waarbij Egypte Bogos bekwam, maar daarvoor zich verantwoordelijk stelde voor het goede gedrag van Walad el Michael. De koning antwoordde met den volgenden brief:

‘Gij zijt een Christen. U wil ik schrijven. Gij zijt mijn broeder. Ismael Pacha (de Khedive) behandelde mijn afgezanten slecht. Ik ontving de zijnen met mijn kroon op het hoofd, en ik vuurde kanonnen. De Khedive mishandelde de mijnen. God zal hem richten. Gij spreekt over de grens van Abyssinië. De geheele wereld kent de oude grens.’

Dit bondige antwoord hielp Gordon niet veel, maar ook zonder geregelde afspraak begreep zoowel hij als de koning dat een soort van wapenstilstand gesloten was. Johannes ten minste rekende er op dat Walad el Michael zich rustig zou houden en trok zuidwaarts om zijn anderen vijand Menelek, koning van Shoa, te beoorlogen.

Gordon wist van Michael de belofte te verkrijgen, dat hij geen nieuwen aanval beginnen zou en erkende hem als hoofd van zijn gewest, waarop deze rooverhoofdman knielde en Gordon's voeten kuste. Hij had een priester naast zich, die een ijzeren kruis - veel op een huissleutel gelijkende - telkens aan zijn mond bracht als Gordon hem aankeek. Dit was een voorbehoedmiddel tegen

het ‘kwade oog’ dat de zuidelijke Italianen ook nog vreezen. Priesters waren de raadslieden zoo van Michael als van Johannes, die zich beide Christenen noemen, doch de Fransche zendelingen in Abyssynië waarschuwden Gordon op de meest naieve wijze tegen deze donkerkleurige geestelijken. ‘Zij waarschuwden mij tegen hen: “Het zijn de priesters die ik te vreezen heb, want *zij* zijn altijd de kwaadstokers”, was hun opmerking’.

Deze priesters waren nog van het ouderwetsche onvervalschte soort, dat een paar eeuwen geleden in Europa de ketters vermoordde. ‘De Abyssinische priesters’, schreef Gordon, ‘zouden, als ze konden - en somtijds doen ze het - gaarne aan allen, die hun ritus niet geheel volgen, de handen afsnijden. Ze zijn onwetende lieden en buitengewoon dweepzuchtig. Het volk vreest hen, want hun ex-communicatie - die even erg is als die der Inquisitie - is geestelijke dood voor ieder wien ze treft.’

Het is opmerkelijk om dit middeleeuwsche misbruik van Gods ongenade en van eeuwige verdoemenis, waarover menschen, om te heerschen, beschikken als over gevangenisstraf, dus nog in werking te zien onder de donkere Afrikanen. Bijgeloof heerscht nog overal in het Zwarte werelddeel, gelijk onder Europeesche spelers. Dit blijkt uit de reden waarom de Egyptenaren de Abyssiniërs vreezen, een reden, die thans aandacht verdient, nu Abyssinië's hulp wordt ingeroepen tegen den nieuwen profeet van den Islam. ‘De Egyptenaren’, zegt Gordon, ‘vreezen den oorlog met Abyssinië omdat, volgens de traditie, Mahomet een vloek heeft uitgesproken tegen iederen Muzelman, die oorlog voert tegen Abyssinië. In het vijfde jaar na zijn optreden waren zijn aanhangers zoo in het nauw gebracht door de Koreish (de regeerende klan in Mecca), dat Mahomet tachtig zijner getrouwen naar Abyssinie zond. De Koreisch eischte hen op, maar de koning van Abyssinië weigerde. Uit dankbaarheid sprak Mahomet daarom den vloek uit tegen aanranders van Abyssinië. Dit was bekend aan de Egyptenaren, die daarom aarzelend den oorlog begonnen. De Muzelmannen hebben een traditie - ook van Mahomet afkomstig - dat de Caaba te Mecca ten laatste dage door de Abyssiniers zal verwoest worden, waarna de tempel nooit zal worden opgebouwd. Daarom zijn de Muzelmannen er zoo

tegen dat Abyssinië eene haven krijgt aan de Roode Zee, van waar ze naar Arabië zouden kunnen oversteken.'

Dit is alles hoogst belangrijk, en de Engelschen behoorden die profetiën als onbetaalbaar goede geestelijke hulptroepen tegen den Mahdi te gebruiken.

Gordon zou weldra opnieuw met de Abyssinische onlusten gemoeid worden, doch nu kon hij niet langer in het bergland blijven. Zijn reusachtig rijk van Soudan eischte zijn onmiddellijken bijstand. Darfur was in opstand - gelijk nu; - de Egyptische garnizoenen waren door de opstandelingen omsingeld, terwijl meer zuidwaarts de slavenjagers van Itaka, aangevoerd door Soliman, den zoon van Sebehr Pacha, dreigden in verzet te komen tegen den vriend der slaven, den nieuwen gouverneur-generaal. Als mocht geen enkele moeielijkheid ontbreken, riep de Khedive ongeveer al zijn soldaten uit Soudan terug, daar hij ze aan zijn leenheer - den Sultan - beloofd had als hulptroepen tegen Rusland, met wien hij toen in oorlog was.

Gordon besloot onmiddellijk zijn arme zwarten ter hulp te trekken, om hen te beschermen, zoo tegen de slavenjagers als tegen het gevaar van medegesleept te worden in een opstand, van welken zij toch zeker het gelag zouden betalen. Hij bleef kalm en onversaagd. 'God moet het werk ondernemen', schreef hij uit Abyssinië aan zijn zuster, 'ik word voor het oogenblik als zijn werktuig gebruikt. Ik word niet nedergedrukt door mijn ontzaglijke taak.... Ik gevoel mij zeker te zullen slagen, want ik steun niet op mijn eigen verstand; Hij richt mijn pad. Al de gebeurtenissen, die aanstaande zijn, zijn voorbeschikt in alle bijzonderheden voor ieder onzer; wat de neger, de Arabier, de Bedouien doen zal, hoe zij mij zullen ontmoeten, alles is bepaald. Hoe kan een mensch lof vragen voor iets wat hij doet?'

Dus gesterkt door onwankelbaar vertrouwen in God, steeg Gordon op zijn kameel, om in de volgende jaren rusteloos, dag aan dag, zijn rijk te doorkruisen, het te zuiveren van booswichten en monsters en er vrede te laten heerschen.

Ten einde in de ware stemming te komen om Gordon in verbeelding door het Zwarte werelddeel te volgen, waar hij nu een vijfduizend mijlen per jaar op snelle kameelen zal afleggen, luistere men naar het praeludium van Da Costa:

Zijn kemel! - 't Levend schip, dat door de zandzeebaren
Zijn koers houdt, rijk bevracht met keur van Oosterwaren, -
't Woestijnpaard, dat in 't zaâl, hem door natuur gewrocht,
Zijn ruiter rustig voert door d' eindeloozen tocht,
Hem knielend afwerpt en weêr opvangt, en, waar de oogen
Vergeefs een waterdrop als uit te lokken pogen,
De karavane met zijn reuk ten dienste staat
En wellen opspoort, die nog laven. Op de maat,
Van dat de zon herrijst, vervolgt het dier tevrede
Met onvertraagden vaart, met onverhaasten trede,
Gelijk de kloknaald tikt, zijn' weg, tenzij zich 't lied
Versnelle, waar ook hij gevoelig 't oor aan biedt:
De klaagzang, niet altijd eentoonig, van den drijver,
Of wel, de lofpsalm van den pelgrim, vol van ijver
Maar lijdzaam, die aan 't eind van 't onverkwikkend pad
Jeruzalem zal zien, de onsterfelijke stad.

Zijn ros! - de roem van ouds, de vriend van zijn berijder,
Dat ros steeds, waar de spreuk van d' Idumeeschen lijder
Ter eer zijns Gods van zong: ‘Wie gaf het paard zijn kracht,
Zijn heldenhart? Wie heeft zijn hals bekleed met pracht
Van manen, golvende op den wind? Men ziet hem dansen
Gelijk een sprinkhaan, bij de bliksemende lansen,
De pijlen, rookend in hun koker, en het zwaard,
Dat flikkert in zijn oog, voor galm noch glans vervaard;
Een wolk gaat opwaarts van zijn snuiven, - met zijn hoeven
Verslindt hij 't slagveld of hij trappelt het tot groeven,
En ijlt het harnas te gemoet, of schuimt en woelt,
Terwijl hij aan 't gebit zijn krijgsdrift bloedend koelt,
En antwoordt brieschend op den donder der trompetten,
Waarbij de vaandelen zich in beweging zetten.’

O! leefde Da Costa nog slechts! Hoe zou hij in dezen Gordon een held naar zijn hart bemind hebben; een christen-ridder; een puritein met een kinderhart; een nederigen, bezielden soldaat van God, die, wars van heerschzucht, voor geen dienend werk, hoe moeielijk ook, terugdeinst; wiens geloof bergen kan verzetten; die altijd goedsmoeds, vol hoop en liefde blijft, terwijl hij de onverwinlijke vijand is van dat lage kuipen der heerschzuchtigen, die, zoo in Afrika als Europa, godsdienst misbruiken om het volk te mennen. Aan zijn oprechtheid en eerlijkheid kon niemand twijfelen, evenmin als aan die van Da Costa.

Hoe onwederstaanbaar zou onze bezielde dichter, die met zijn

helden-verzen den slag bij Nieuwpoort nog eens won, ons gedwongen hebben dien Rolands-tocht door Afrika, welke drie jaar duurde, in verbeelding met zijn ridder mede te maken!

Het is mij als hoorde ik Da Costa's:

> ‘donder der trompetten,
> Waarbij de vaandelen zich in beweging zetten,’

wanneer ik aan Gordon's daden denk. Maar ik moet in den pas blijven; ik beschik sleehts over nuchter proza om zijn heldentocht te beschrijven; de rythmische donder-galop der chargeerende ridderverzen van den zoon der oosterstranden wekt niet langer een echo tusschen Hollands duinen; de stem is stil van den zanger, die geloofde en hoopte, die helden begreep, en die dichterdienst deed door zijn volk te helpen, moedig en vertrouwend den last van het leven te dragen.

Doch zijn verzen kunnen toch nog helpen om Gordon in gedachten te volgen, wanneer hij op zijn kameel door de woestijn optrekt.

In het begin van April 1877 ging hij op weg naar Khartoum, een 45 mijlen per dag op zijn vluggen kameel afleggende, bevelen gevende, brieven schrijvende, alles regelende en smeekelingen recht doende op de posten, die hij aandeed.

‘Deze eindelooze woestijnen en dorre bergen,’ schreef hij, ‘vullen het hart met zeer verschillende gedachten als beschaafde landen vermogen. Daarom was het dat de Israelieten er doorgevoerd werden. Ge moet u de woestijn niet voorstellen als een zandvlakte. Er zijn heuvels, dwerg-boomen en stoppelachtig gras, maar geen water. Besproei deze landen en ze zouden bloeien als een roos. Ik reis liever door deze landen alleen dan met een gezel.’

Op dezen eenzamen tocht door de woestijn, die van Abyssinië noordwaarts naar Soudan voert, overwoog hij wat hij doen zou. Toen hij, na verschillende keeren in levensgevaar te zijn geweest - eens doodde de wilde stam der Barins vele zijner kameel-drijvers - den 5den Mei te Khartoum aankwam en hij met koninklijke eerbewijzen ontvangen werd, waren zijn eenige woorden tot het volk: ‘Met Gods bijstand zal ik de weegschaal recht houden’, en deze woorden verblijdden het volk meer dan de langste toespraak had kunnen doen.

Zijne aanstelling had groot misnoegen onder de hoogere

Egyptische ambtenaren gewekt, en dat vooral onder de betrekkingen van Hemail Yacoub, den afgezetten gouverneur. De zuster van den gouverneur had haren toorn op verkwistende wijze getoond. Gordon's benoeming vernemende, had ze honderddertig ruiten van het paleis te Khartoum verbrijzeld en al de divans in stukken gesneden!

Men kan zich voorstellen hoe de Turksch-Egyptische medeplichtigen der slavenjagers hem hielpen, maar hij was hun te krachtig. Den Turkschen onder-gouverneur joeg hij na een paar dagen het land uit. Hij bleef slechts eene maand in zijne hoofdstad, maar in dien tijd maakte hij een einde aan *l'ancien régime* dat overal hetzelfde is. Tot nu toe werden een vijftien ongevonnisde ongelukkigen dagelijks door den pacha gegeeseld; hij verbood het gebruik van den kourbash, waarop alle conservatieven onder de dwingelanden knarsetandden. Niemand behalve een ambtenaar mocht den gouverneur ooit naderen, en omkooperij was wat men hier en daar wel eens vergoêlijkt onder den naam van usantie. Hij gaf geregeld audiëntie; plaatste bussen, waarin zij, die zich te beklagen hadden, hun mededeelingen en petities mochten werpen en welke bussen hij zelf opende, terwijl hij den inhoud er van zich later door een vertrouwde deed toezenden. Tegen de paleis-usantie van snijden en valsche koers maken voor benoemingen vermocht hij weinig. Hij schreef aan zijne zuster: ‘Tot nu toe geschiedde niets zonder dat de ambtenaren van den gouverneur-generaal werden omgekocht. (Men zij voorzichtig bij het lezen; er is hier namelijk sprake van de ambtenaren van den gouverneur-generaal van Soudan.) Aan mijn secretaris zijn 600 pd. st., 300 pd. st., tien onsen goud, enz. enz. gegeven voor de benoeming tot posten, die niet meer dan 240 pd. st. per jaar opbrengen. De candidaten hopen dus iets meer dan hun salaris uit het volk te wringen! Ik verantwoord dit geld en doe het in de kas der regeering, doch ik straf de omkoopers niet, want ze zijn in deze denkbeelden groot gebracht.’

Een paar dagen later schrijft hij:

‘Ik heb geen gemakkelijke taak voor mij, maar (D.v.) heb ik de moeielijkheid overwonnen. Mijn plan is nog niet gerijpt of goedgekeurd. Ge kunt u geen begrip vormen van het bezwaarlijke van al de vraagstukken die betrekking hebben op dit onderwerp der slavernij. Ten eerste heb ik een 6000 Turken

en Bashi-Bazouks uiteen te jagen, die de grenspolitie vormen, en die door anderen vervangen moeten worden, want zij laten de slaven-karavanen doorgaan. Men zou even goed de zee kunnen gelasten den slavenhandel te beletten als deze mannen! Denk nu eens aan de moeielijkheid om plotseling een corps van zesduizend man te ontbinden! Ge moet het op een handige, oordeelkundige wijze doen; ge moet pogen daar in hun plaats mannen aan te stellen die vertrouwen verdienen. Laat mij vragen wie ter wereld, die den Almachtigen niet tot steun had, dit zou vermogen? Ik heb den Almachtige aan mijn zijde, en ik zal het doen.

Bedenk nu eens welke gevolgen harde maatregelen hebben moeten, die te midden van een overtuigd Muzelmansche bevolking plotseling worden toegepast door een Nazarener - maatregelen die den zak van ieder deren. Wie, die den Almachtigen niet tot steun heeft, zou dit durven doen? Ik zal het doen; want ik tel mijn leven als niets en ik zou enkel groote afgematheid ruilen tegen volmaakten vrede.

Niemand had ooit zwaarder taak te volbrengen; maar die taak drukt mij als een veder. Even als Salomo heb ik gebeden om wijsheid ten einde dit groote volk te besturen, en God zal mij niet slechts wijsheid geven maar al het andere bovendien, en waarom? omdat ik “al het andere” van luttel waarde acht. Meer dan iemand ben ik tegen de slavernij, daarvoor offer ik mijzelf op in dit land, dat alles behalve een paradijs kan genoemd worden. Naam of rijkdom begeer ik niet te verwerven, en het oordeel der menschen acht ik als niets. Ik doe wat ik denk dat mijn God kan behagen, en wat de menschen betreft, van hen verwacht ik niets. De Khedive heeft van de slaven nooit eenig direct voordeel getrokken. Thans ken ik hier de toestanden, en ik, die hier ben met ongemeten macht, kan er over oordeelen, hoe onmachtig hij was te Caïro, om de slavernij tegen te gaan. Mij zal dit met Gods hulp gelukken, en ik heb de overtuiging dat Hij er mij toe verkoren heeft; want geheel tegen mijn wil ben ik hier gekomen. Ik heb te zorgen dat ik door mijn eigen dood geen voedsel geef aan een nieuwe revolutie. Niet dat ik hecht aan het leven; de genoegens daarvan heb ik, toen ik hier heenging, vaarwel gezegd. Mijn eigen zwakheid gevoelende, zie ik op tot Hem die almachtig is; en zonder vrees laat ik Hem de uitkomst over. Wanneer ik ge-

spaard blijf hoop ik dit jaar 5000 mijlen af te leggen. Ik ben geheel alleen en ik ben er blij over. Ik ben in de oogen der menschen een groot fatalist, d.w.z. ik geloof dat God mij door alle bezwaren zal heenhelpen. De grootsche eenzaamheid der woestijn leert ons beseffen van hoe weinig waarde het zwakke pogen der menschen is. Dat bewustzijn doet mij alles te boven komen, en stelt mij in staat den dood met kalmte te begroeten, wanneer 't Zijn wil is . . . Alleen mijn vaste overtuiging, dat ik een werktuig ben in Gods hand, doet mij volharden; en gedurende mijn lange afmattende tochten denk ik dieper en duidelijker, dan ik zou vermogen in gezelschap van een tweede.

De hitte is soms verschrikkelijk. Ik ben nu gewend aan den kameel. De rust van de woestijn is wondergroot - nooit hoort men eenig geluid. De pooten der kameelen drukken den grond als met kussens en zijn onhoorbaar; de lucht is volkomen zuiver.'

Van den kameel krijgt men anders uit zijn verdere brieven evenmin als uit de opmerkingen van andere reizigers een zeer gunstig denkbeeld.

Kolonel Colborne, die op tal van kameelen gereden heeft beweert dat 'het schip van de woestijn' den goeden naam onwaardig is, dien het geniet onder hen die het nooit van nabij leerden kennen. 'Men dicht het dier geduld toe. Volgens mijne ervaring is het ongeveer het ongeduldigste beest in de geheele schepping. Een kameel knort en vloekt als men hem laat voortgaan; en hij knort en vloekt als men hem laat stilstaan; hij brult u aan als ge op zijn rug klimt, en brult als ge afstijgt; hij loeit als hij beladen en bulkt als hij ontlast wordt. Zijn geduld is enkel een gevolg van hoogen ouderdom als hij kindsch wordt. Hij is gewoonlijk kwaadaardig en ongeneeselijk is zijn gewoonte om op hol te gaan. Bovendien is zijn intelligentie niet groot genoeg om hem in staat te stellen schadelijke planten te onderkennen, wat zijn drijver eindelooze moeite veroorzaakt.'

Gordon reed op zijn vluggen kameel eerst naar Darfur, om de garnizoenen te ontzetten met een legermacht, die twee maanden te voren was gezonden.

'Ik heb een voortreffelijken kameel - hij heeft zijn gelijken niet en vliegt langs den weg tot verwondering zelfs der Ara-

bieren. Ik kwam hier te Togia - op de grens van Darfur - binnenrennen, in mijn maarschalk's uniform; en voor dat de soldaten tijd hadden het geweer op te nemen om het te presenteeren, was ik voorbij, met slechts één man met mij. Ik kon het niet helpen. Mijn escorte kwam eerst anderhalf uur later. Het Arabisch opperhoofd, dat mij vergezelde, zeide dat het juist de telegraaf was. Wij, de Gordons en de kameelen, zijn van hetzelfde ras, - laat hen iets in het hoofd krijgen, en niets zal hen aan het wankelen brengen. Zoo mijn kameel geneigd is een bijzondere richting in te slaan, dan gaat hij daarheen, al trekt ge ook nog zoo hard.'

Een grappig bewijs daarvan gaf Gordon's kameel. De Khedive, opgetogen over Gordon's daden, had een boodschapper gezonden, die op de grens van Darfur den gouverneur-generaal zou afwachten om hem namens den Khedive knielende het cordon van de order van Medjidie te overhandigen. Doch de gouverneur was uit het verschiet eer de arme kerel zijne oogen had opgeheven.

'Het is ontzettend,' lacht Gordon, 'den gouverneur-generaal in zijn gouden kleederen als een waanzinnige door het land te zien vliegen, als werd hij vervolgd!'

Zoodra hij uit eenige verspreide troepen - die hij *tag, rag and bobtail* noemde, omdat ze haveloos en tot weinig nut waren, en die hij, dus snel door het land trekkende, bijeenkreeg - een soort van leger had gevormd, had hij de handen vol werk. 'Gelukkig maar dat ik thans te Soudan kwam' schreef hij; 'een jaar meer, en er zou in het geheel geen Soudan overgebleven zijn om er naar toe te gaan. Dank zij dezen heeren - de slavenjagers - Darfur en Abyssinië.' Hij moest Fasher, de hoofdstad van Darfur, ontzetten. Te Shakka, meer zuidwaarts, waren de woeste benden der slavenjagers bijeen onder Suleiman, den zoon van Zebehr-Pacha en de Leopard-stam der inboorlingen was in opstand en bedreigde Dara en Toaskia.

Eerst trok hij naar dezen laatsten post en vond daar een garnizoen dat in geen drie jaar soldij had ontvangen van den Khedive en van roof geleefd had. Hij zond dit regiment van 500 soldaten, die niets waard waren, naar Kordofan om daar ontbonden te worden, en hij trok met 500 anderen, met vuursteen-geweren gewapend, allen lieden waarin hij geen vertrouwen had, naar Dara, waar een zeer groote bezetting omsingeld was

en sinds lang niets van zich had laten hooren. Duizenden vastbeslotene, krijgshaftige zwarten bedreigden hem met een aanval; hij was vergiftigd door het afschuwelijk drinkwater, maar hij trok door tot hij Dara bereikte. ‘Ik vond hier 1800 man, die niets gedaan hadden, terwijl ze zes maanden lang zonder nieuws van de buitenwereld waren. Hongersnood-prijzen heerschten. Het deed mij denken aan het ontzet van Lucknow. De twee pacha's, die te Fasher en deze hier, beschikten over 7000 troepen, doch deden niets - wachtende op versterking.’

Nadat Gordon met zijn 500 man de 1800 ontzet had, ging hij verder om het groote garnizoen te Fasher te helpen. Doch eerst moest hij slag leveren aan den Leopard-stam. Hij wist den Masharin-stam tot bondgenoot te werven, en dat was gelukkig, want toen 700 Leopards zijn kamp, waar nu 3500 man bijeen waren, bestormden, vluchtten zijn soldaten. Dank zij den dapperen Masharins, die hij op zijn oude manier, ongewapend, met de bamboes-rotting aanvoerde, overwon hij, doch het opperhoofd zijner bondgenooten sneuvelde, tot zijn groot leedwezen, aan zijn zijde.

Nu ontzette hij de hoofdstad van Darfur met 150 man, joeg den ellendigen, bevelvoerenden kolonel weg, die niets gedaan had en nu nog zijn bevrijder lagen legde, stelde een ander in zijn plaats aan en wachtte op de troepen, die hij onder een Egyptischen kolonel gezonden had, om een der stammen te verjagen, die den weg versperden, naar het roovernest der slavenjagers. Toen Gordon die expeditie achterna gejaagd had en weder onder zijn commando had, ontdekte hij dat de kolonel zich door het hoofd van den stam had laten omkoopen voor 200 pd. st. in goud, 50 pd. st. in struis-veders en tien kameel-vrachten maïs, om niet aan te vallen. Kort daarop ontdekte hij dat zijn eigen secretaris voor 3000 pd. st. de slavenjagers hielp! Zijn Bashi-Bazouks waren lafhartiger dan ooit. ‘Ik haat hen,’ schreef hij, ‘maar ik houd van de zwarten, die even geduldig, volhardend en vriendelijk zijn als de Arabier lafhartig, wreed en verwijfd is Al de ellende hier is de schuld van deze Arabieren en Circassische pacha's. Ik zou geen dag hier blijven ter wille van deze ellendelingen, maar ik zou mijn leven geven voor deze arme zwarten. Die Bashi-Bazouks bestelen het volk. Ze rooven een neger-jongen of meisje met even weinig gewetenswroeging alsof het een kip was.’

Toch besloot hij te pogen met die verraders en lafaards zijn plicht te doen en het rooversnest der slavenjagers aan te tasten.

Gordon had vernomen dat Suleiman, op last van zijn vader Zebehr te Caïro, het geheele land tegen hem in opstand bracht. Met zijn slavenjagers verwoestte hij den geheelen omtrek van Dara, welke plaats hij bedreigde. Drie mijlen buiten Dara hadden ze hun kamp opgeslagen, waar ze met hun duizenden bijeen waren. Gordon aarzelde geen oogenblik, maar trok op hen los. Alles achterlatende gelijk het was, besteeg hij zijn kameel en reed manmoedig, geheel alleen en ongewapend, naar Dara. Deze verschrikkelijke tocht, die een zijner heerlijkste daden was, kan niet beter dan door hemzelf beschreven worden. Hij deed zulks in een brief aan zijn zuster gedateerd 2 September. Gelijk alles wat hij schreef, is ook deze brief te merkwaardiger, daar hij niet bestemd was om publiek te worden gemaakt.

'Ik kwam te Dara aan te ongeveer 4 ure en lang voor mijn escorte; ik had in anderhalven dag tachtig mijlen afgelegd. Op ongeveer zeven mijlen van Dara geraakte ik in een zwerm van vliegen, die mij en den kameel zoo geweldig staken, dat wij ons zoo snel mogelijk voortspoedden. Er waren er wel bij de 300 alleen op den kop van den kameel, terwijl ik zelf er geheel mede overdekt was; waarschijnlijk bevond zich dan ook de keizervlieg er onder. Geen geleide van manschappen hebbende, had ik ten minste een zeer talrijk geleide van vliegen!

Als uit de lucht gevallen stond ik eensklaps voor mijn onderdanen, die dadelijk toen ze van hun schrik bekomen waren, het saluutschot losten. Waar was intusschen mijn arm geleide gebleven? Verbeeld u een enkel op een kameel gezeten man, met morsig en verschroeid gelaat en bedekt met vliegen, eensklaps verschijnende in de divan. De lieden stonden verstomd en konden hun oogen nauwelijks gelooven. Ik gebruikte na zulk een langen rit geen middagmaal, maar genoot, mijn ellende vergetende, een goede nachtrust. Met het krieken van den morgen stond ik op, en de mij door den Khedive geschonken gouden wapenrusting aantrekkende, begaf ik mij naar mijn handvol troepen die aangekomen waren. Nu besteeg ik mijn paard en met *mijne* roovers van Bashi-Bazouks reed ik naar het drie mijlen ver verwijderde kamp der andere roovers. Ik werd ontvangen door den zoon Zebehr, en reed door de rijen der

roovers. De jongens meegerekend, tellen zij ongeveer 3000 man. Ik reed naar de tent in het kamp en vond daar al de hoofden vereenigd, die verbaasd en verplet waren bij mijn komst. Na het gebruik van een glas water, keerde ik terug, den zoon van Zebehr verzoekende met al zijne familieleden naar mijn divan te komen. Allen kwamen, en toen wij in een cirkel gezeten waren, maakte ik hun in de Arabische taal mijne gedachten bekend.

Ik zeide dat mij hun voornemen tot opstand maken bekend was, en dat ik hun zou zeggen waar 't op stond, namelijk, dat ik hen zou ontwapenen en afdanken. Zij hoorden mij stilzwijgend aan, en gingen toen heen om over 't geen ik gezegd had te beraadslagen. Zoo even ontving ik van hen een brief, waarin zij mij hun besluit tot onderwerping kenbaar maken, en ik ben daar Gode dankbaar voor. Zonder dat ik het kon voorkomen hadden zij reeds den geheelen omtrek geplunderd. Ik gevoel innig medelijden met de arme bewoners, want zij waren mijne bondgenooten te Wadar, en door mijne afwezigheid was hun have blootgesteld aan de aanvallen der ellendelingen. Welk een jammer! Maar de Heer der Heeren weet het, en Hij zal hen helpen. Ik ben daartoe onmachtig. Verwonderlijk was het te zien op wat vreemde wijze zij mij aanhoorden, toen ik hen hunne handelingen onder 't oog bracht hunne zonderlinge gebaren en het slechte Arabisch maakten het waarlijk meer dan dwaas. Verbeeld u, dat de zoon van Zebehr nog vóor drie dagen zijn pistool nam en drie schoten loste op mijn lijfknecht, omdat de arme kerel, daar hij ziek was, bij zijne nadering niet opstond. Gij hadt moeten zien hoe hij keek toen ik hem dit alles voorhield en hij van zijne trouw durfde spreken.'

Na zijne gevoelens aan Suleiman en zijn horden te hebben kenbaar gemaakt, besloot Gordon het roovershol der slavenjagers te Shaka te zuiveren. Met dit doel zond hij een afdeeling der troepen om het in bezit te nemen. Intusschen ontstond er tweedracht in het kamp van de slavenjagers; de eene partij wil den oorlog, de andere den vrede. Suleiman was zoo ontevreden over zijne onderwerping, dat hij dit niet voor den gouveneur-generaal kon verbergen, en het was duidelijk dat hij, zoodra hij er kans toe zag, de hoofden zou bewegen tot opstand tegen het gouvernement. Zij toonden echter steeds meer ontzag voor Gordon, zoodat de tegenstand al flauwer en flauwer werd, tot-

dat ten slotte Suleiman zelf genoodzaakt was aan Gordons bevel om naar Shaka op te trekken te gehoorzamen. Vóór zijn vertrek verzocht hij van den gouverneur-generaal kleederen, gelijk dit de gewoonte was, en als teeken, dat de gouverneur-generaal tevreden was. Hierop gaf Gordon ten antwoord: ‘Ik heb geen kleederen; gij hebt mij al zeer weinig vertrouwen ingeboezemd in uwe oprechtheid en gij zijt dwars jegens mij geweest, terwijl ik u voorkomend heb behandeld, ja vriendelijker dan ik verplicht was, jegens u die nog een knaap zijt, mijn best voor u doende en trachtende u te beschermen.’ Op deze woorden ontstak de jonge man in toorn, en Gordon en de zijnen verkeerden gedurende eenigen tijd in groot gevaar, want hadden Suleiman's mannen, die dapper en krijgshaftig waren, te zamen den aanval gewaagd, zoo zou van den gouverneur-generaal en zijn handvol soldaten niets zijn overgebleven. Deze spanning, gelijk zoo menige in Gordon's leven, eindigde in een overwinning. De zedelijke kracht overwon. Suleiman trok gehoorzaam naar Shaka. Daar aangekomen schreef hij een brief, waarin hij zich Gordon's zoon noemde en vroeg om een gouverneursplaats. Als antwoord diende, dat tenzij hij naar Caïro ging om den Khedive te begroeten, of eenig ander bewijs gaf van zijne trouw, de gouverneur-generaal hem zulk een plaats nooit zoude geven, zelfs al kostte de weigering hem het leven. Na deze boodschap aan de hoofden, die den brief brachten, te hebben overgegeven, wendde Gordon zich tot een hunner en vroeg hem of hij vader was. De man antwoordde bevestigend, waarop Gordon zeide: ‘Zoudt gij niet denken dat een flink pak slaag den jongen goed zou doen?’ Het stamhoofd antwoordde, dat hij zulks wel zou denken.

Gordon volgde Suleiman naar het ‘roovershol’ te Shaka, en na daar de orde te hebben hersteld, en lankmoediger te zijn geweest jegens de slavenjagers, dan Exeter-Hall meende te kunnen goedkeuren, trok hij naar Obeid.

Hij schreef den 18den September: Gisteren verliet ik het slavennest Shaka. Slechts eens te voren heeft een vreemdeling het bezocht. *Entre nous*: ik geloof dat ik van Shaka naar Obeid een karavaan slaven begeleid. Ik kan er niets aan doen. De eene man zegt dat de zeven vrouwen die hem vergezellen zijn echtgenooten zijn! Ik kan het tegendeel niet bewijzen. Er zijn een menigte kinderen - de mannen zeggen dat ze allen

hun afstammelingen zijn! . . . *Zoodra het je gelukt de inkt die vloeipapier doortrokken heeft er uit te krabben, zal de slavernij in deze landen een einde nemen*!

19 Sept. Van morgen ontmoette ik een karavaan slaven... een tachtig mannen, vrouwen en kinderen aan elkander geketend. Wat moet ik doen? Wie ter wereld zal, indien ik hen vrijlaat, voor hen zorgen of hen voeden? Hun te huis, van waar ze geroofd zijn, is te ver af, dan dat ik er hen heen kan zenden. Daarom besloot ik den slavenhandelaar te gelasten hen van hun ketenen te verlossen, als zijnde dit een gruwel, en liet ik hen bij hem. Daar hij hen als kostbare koeien beschouwt zal hij hen goed behandelen. Don Quichot zou hen bevrijd hebben en een poging gedaan hebben om hen veertig dagen lang te laten marcheeren, dwars door vijandelijke stammen, ten einde hen dus terug te zenden naar hun huis - dat ze nooit bereikt zouden hebben! De slavenhandelaar had geen kwaad gedaan door hen te koopen, want dat is vergund in Egypte, en hij had hen niet uit hun huizen en dorpen geroofd. Het eenige middel om slavernij te bestrijden is een einde te maken aan de slavenjacht op de grenzen; en dat kan eerst geschieden zoodra ik de *seribas* der slavenhandelaars onder beheer van mijn eigen menschen plaats. Men moet de slavernij in haar bronnen aantasten.

Ik trek snel door het land. Het drinkwater bestaat uit poelen regenwater. Karavaan A komt aan de poel, drinkt er uit en baadt er in; dan komt karavaan B en doet hetzelfde; dan karavaan C, en zoo verder. Het is ontzettend; maar ik heb alle kieskeurigheid weggeworpen. Ik heb geen vreugde in eten of drinken, en doe beiden slechts om in het leven te blijven, en, dit eens van plan zijnde, komt het er weinig op aan of het water een oplossing van negers is of niet. Indien ik kieskeurig was zou ik evenveel weken als nu dagen op reis zijn; ik win groot *prestige* door mijn ongehoord snelle tochten. Ze maken dat het volk veel meer beducht voor mij is, dan indien ik langzaam in mijn bewegingen was. Ik vind dat de kameel, schoon hij taai is en veel verduren kan, niet tegen zooveel bestand is als men beweert. Ze kunnen niet tien achtereenvolgende dagen loopen. Een goede kameel houdt het in den regel niet langer dan zes dagen uit!

23 September. Ik ben uitgeput - een gevolg van het kameel-

rijden, de last der regeering en het eindeloos werk. Geen zondagen zoeken mij nu ooit op; het is elken, elken dag hetzelfde rustelooze getob van 's morgens tot 's avonds, hetzij op mijn kameel of in mijn tent. Wanneer ik te Obeid aankom zal ik, sinds ik Massowain Maart verliet, 2300 mijlen op mijn kameelen hebben afgelegd; en hoeveel meer zal ik te rijden hebben, eer ik het jaar ten einde breng ...

Toen ik te Edowa in mijn hut was kroop een groote negerin binnen. Ik zag haar niet binnenkomen, doch hoorde haar snikken. Ze kon niet langer bij den Bedouien blijven wiens slavin ze was. Ik gaf haar dertig dollars om zich los te koopen: zij koos zich een anderen meester en had dus wat zij begeerde. Ze was een zeer groote vrouw en had een aangenaam zwart gelaat.... We zijn in een Arabisch dorp en ik was verplicht de inwoners te waarschuwen dat mijn lijfwacht weldra volgen zou, opdat ze alles mochten verstoppen wat diefachtige wezens in verleiding brengen kan!

28 September. ‘Toen ik aan het einde van een langen, vermoeienden dagmarsch was, zag ik een zeer kleinen negerjongen op den weg, die niet op zij ging. Daar hij te klein scheen om dus aan zijn lot te zijn overgelaten, vermoedde ik onmiddellijk dat er onraad was; en verder gaande haalde ik een opgeschoten jongen in, die een lange trits slaven begeleidde, en verder op zag ik er nog een aantal meer, aan elkander geketend, onder de boomen. Ik vroeg den jongen aan wien de slaven behoorden. Toen hij aarzelde mij te antwoorden, gaf ik hem een slag over zijn gezicht met mijn karwats, wat wreed en laf van mij was; maar ik was woedend bij het zien van die arme vrouwen en kinderen, zoo volslagen hulpeloos en ellendig, en ik kon mij zelf niet bedwingen. Ik liet al de slaven bijeen komen en zond hen toen naar de bron, want de ongelukkige schepsels zouden anders in de zon zijn gelaten, opdat ik hen maar niet zou zien. Nu vraag ik u, wat stond mij te doen? Ik was niet in staat hen met de drie man, die mij vergezelden, naar Obeid te begeleiden, en bovendien zouden ze er daar niet beter aan toe zijn geweest. Het kleine knaapje, dat ik het eerste had gevonden en dat mijn secretaris achter zich op zijn kameel zoover had medegebracht, zeide met een schelle stem aanhoudend: “Geef mijn meester een stuk doek voor mij. Ik zou graag bij u blijven!” Het arme kereltje schatte zich zelf op een dollar, wat de prijs is van een stuk doek. Hij zeide

dit op zeer besliste wijze, alsof hij zeker was dat niemand meer voor hem geven zou. Ik zal voor hem betalen. Het is droevig werk; er was eene oude vrouw die mij ontzette, ze zag er zoo beklagenswaardig uit; en ik was toornig dat God aan al die ellende geen einde maakte. Ik ben echter zeker dat ik goed doe met mij aan de wet te houden en die niet te breken; God zal een middel vinden om te helpen. Niets zou voor mij zoo heerlijk zijn geweest als die slavenleiders te fusileeren en dus wraak te oefenen voor wat ze doen. Het eenige wat mij weerhield was het gevoel dat ik onrecht zou doen. Het hoofd der slavenleiders is juist bij mij geweest om mij te vragen den Arabieren van het dorp te gelasten den slaven water te geven - wat ze hadden geweigerd te doen. Ter wille van de arme slaven gaf ik het bevel. Ik bespeurde onder de slaven een brons-kleurigen knaap, en zag dat hij een Arabische Bedouin was. Hem en twee anderen bevrijdde ik, ofschoon ik zeker was dat ze spoedig door iemand anders zouden gevangen worden. Niemand onder vijftien jaar is veilig in Darfour of Kordofan. Slavenhandel is de algemeene kostwinning. De menschen beschouwen het vangen van een slaaf als iemand bij ons het oprapen zou vinden van iets dat de een of ander op straat verloren had. De slaaf is onbeheerd en mag dus gevat worden; indien iemand hem opeischt wordt hij zonder tegenstribbelen teruggegeven. Ik zie geen middel om hieraan een einde te maken. Wat ik doen wil is de slavenmarkten te Katarif, Galabat en Shaka op te heffen, en de strooptochten der slavenjagers te beletten onder de zwarte stammen bij de Bahr Gazeth. Een van de hoofdmannen uit Shaka, die met mij optrekt, vertelt mij, dat honderden en honderden slaven op weg omkomen, en dat, als ze te zwak zijn om verder te gaan, de kooplieden hen dooden.... Ik heb noodig gehad veel meer op God te vertrouwen dan mijn lichaam gewenscht zou hebben - alles was zoo duister, dat menschelijke hulp blijkbaar nutteloos was. Weet ge wel, dat lieden, die gerust in hun huizen een zittend leven slijten, zelden verwezenlijken wat het is op God te vertrouwen, behalve in ziekte of als ze verliezen in den handel lijden - wanneer ze zien, dat geen mensch hen helpen kan.’

De wijze waarop hij gehandeld had met Suleiman en zijn

rooversgebroed, vereenigd met den ongewonen spoed zijner bewegingen, hadden hem wijd en zijd beroemd gemaakt. Het volk was verbaasd over zijn moed, standvastigheid en onwederstaanbare geestkracht. De vrees voor den gouverneur-generaal was bij de meesten grooter dan die, welke voor de zweep bestond. Overal zette de mare: ‘de Pacha komt’, de lieden aan 't werk.

Nauwelijks was hij den slavenjagers de baas geworden, of hij werd naar Khartoum ontboden, om maatregelen te nemen tegen Walad el Michael, die de grenzen van Abyssinië weder onveilig maakte. Eerst dwars door de Bayouda-woestijn naar Khartoum, en toen weder den langen, langen tocht door de eindelooze vlakten en woestijnen naar Abyssinië, om den oproermaker tot orde te brengen. Deze poogde hem over te halen gezamenlijk met hem Koning Johannes aan te vallen, die nog aan het beoorlogen was van den koning van Shoa. Gordon weigerde, werd binnen een enge palissade gevangen gehouden, en toen hij eindelijk weêr op vrije voeten werd gesteld en vertrekken konde, schreef hij aan Koning Johannes, dat hij niet langer verantwoordelijk kon zijn voor zijn oproerigen vasal.

Walad el Michael hield zich rustig tot Maart 1878. Toen, terwijl Gordon zich juist inspande om hem den vrede te laten bewaren, gaf zijn Egyptische *vakiel* of vertegenwoordiger den oproerling in het geheim ammunitie, om Abyssinië binnen te vallen, en toen hij daar overwinningen behaalde, schreef de Egyptische minister van oorlog den oproerling brieven van gelukwensching en ried hij hem aan, zijn veroveringen voort te zetten! Dit deed Walad el Michael echter niet; hij sloot vrede met Johannes en ontving pardon zonder de wapens neder te leggen.

Gordon's eenige opmerking over dit verraad van zijn Egyptischen onder-gouverneur en de domme kuiperij van den minister was: ‘Wat zijn die Egyptenaren toch uilen!’

Na in de laatste maanden vierduizend mijlen te hebben afgelegd door de woestijnen, meende Gordon in Maart 1878 zich eenigen tijd rustig te kunnen wijden aan de administratie van zijn werelddeel. Hij schrijft:

‘De gevangenissen waren holen van ongerechtigheid, en ik ben blijde dat ik tijd gevonden heb om iederen gevangene afzonderlijk te ondervragen.’ Doch terwijl hij met dit werk bezig was, kreeg hij bevel van den Khedive om dadelijk naar Caïro te komen, ten einde hem zijn finantiën te helpen regelen! Gor-

don gehoorzaamde op zijn gewone voortvarende manier; extra treinen stonden voor hem gereed, zoodra hij in Egypte kwam; en te Caïro aankomende vernam hij dat de Khedive anderhalf uur zijn diner had uitgesteld om hem aan zijn zijde te hebben, zoodra hij aankwam. Vermoeid en stoffig als hij was moest hij aanzitten; met vorstelijke eer werd hij ontvangen en de Khedive nam hem even voor het diner ter zijde om hem te vragen of hij president wilde zijn van een commissie van onderzoek die 's lands finantiën zou regelen. In het prachtige paleis, dat de prins van Wales geherbergd had, werden hem reeksen kamers gegeven. ‘Mijn volgelingen zijn overbluft en ik ben het ook,’ schrijft Gordon. ‘De eerbewijzen zijn overstelpend, ik zit tusschen spiegels in een paleis vol lichten, en word bediend door heeren; ik wenschte dat ik weer op mijn kameel zat!’

Nu begon het finantieel onderzoek. Veertien dagen wijdde de eenvoudige held zijn scherpzinnige menschenkennis, zijn frisch gezond verstand aan het vraagstuk, dat sinds zoo lang de financiers beurtelings doet hopen en vreezen. Hij was dezelfde tusschen de spiegels van een paleis als in de woestijn, en eerlijk en oprecht gaf hij zijn meening te kennen. Hij wist hoe in Egypte geld verkwist werd en hoe het volk werd uitgemergeld. Zoodra de vogelaar bespeurde dat hij met zijn zoet gefluit dezen omhoogstijgenden leeuwerik niet vangen kon, werd hij boos en ruw. Doch Gordon werd niet boos. Men hoore hoe hij zijn wedervaren aan zijn zuster mededeelt: ‘Zijn Hoogheid wilde op het laatste oogenblik niets meer van mij weten; doch verre van daarover toornig te zijn, ben ik zeer verheugd, want het ontneemt mij veel zorg. Hij zeide dat ik aanstaande week weer weg kon gaan. Ik lach om de geheele klucht. Ik verliet Caïro zonder eerbewijzen per gewonen trein, en betaalde mijn vracht. De zon die zoo schitterend rees, daalde in de diepste duisternis! Deze finantieele episode van mijn leven kost mij persoonlijk 800 pd. st. Zijn Hoogheid verdroot het mij te zien toen ik naar zijn zin niet slagen konde; hij kon mij luchten noch zien, wat zij die hem omringden dra bespeurden. Waarschijnlijk heb ik mijn woorden wat onvoorzichtig gekozen. Het is maar goed zoo als het is, want de Khedive en ik zouden het in elk geval oneens zijn geworden over de samenstelling der commissie van onderzoek: *I feel sure that it was meant to be packed, and that I was only to be figure-head*.’

En tevreden, met een glimlach op zijn edel gelaat, ging de eenvoudige krijgsman weer de woestijn door, om te pogen voor dien Turkschen pacha Soudan te behouden, en de inboorlingen te beschermen.

Gordon onder de financiers, die Egyptische leeningen manipuleerden! Welk een onderwerp voor een comedie! Wat tegenstellingen en ironie! hoe groot een held en hoe zwart een achtergrond![1)]

Nauwelijks was hij in Soudan terug of hij had Raouf-Pacha, die gouverneur van Harrar was, te ontslaan, gelijk hij hem vier jaar geleden uit de provincie van den Evenaar moest wegjagen wegens zijn dwinglandij en onderdrukking van het volk. De beminnelijke Raouf-Pacha trof het niet dat Gordon de financiers niet had kunnen tevreden stellen, want doordien hij onverwacht terugkwam, ontmoette hij een karavaan met voor 24.000 gulden koffie. ‘Ik confisceerde de koffie’ schrijft Gordon, ‘daar Raouf die voor zijn eigen bate te Aden verkocht had. Het is de eenige wijze om hem te straffen, daar de Khedive, die eigenlijk precies hetzelfde doet, hem niet straffen zal.’ Deze tiran werd, na Gordon's vertrek uit Londen, door den tegenwoordigen Khedive tot gouverneur-generaal in Gordon's plaats benoemd! Tot den tegenwoordigen opstand hebben zijn knevelarijen zeer medegewerkt en toen Gordon dit jaar alleen naar Khartoum toog, om te pogen Soudan nog eens te redden, was zijn eerste daad dezen Turk voor den derden keer weg te jagen.

Gordon hervatte nu met kracht zijn taak om de slavenjacht te beletten.

Weder begon hij de eindelooze tochten op zijn kameel. Een dertig mijlen was de gewone dagreis. Hij vertrok om half vier 's morgens en hield zijn eerste halt tusschen negen en tien uur. Dan vertrok hij weer om drie uur in den namiddag en reed door tot zeven uur; dag aan dag ging hij dus weken lang door een zandvlakte, hier en daar bedekt met gedroogd gras en doornstruiken. De kortste tocht, gedurende welken geen water werd aangetroffen, duurde drie dagen. Hij ging vaak door districten, tweehonderd mijlen lang en breed, die geheel ontbloot van bronnen waren.

1) Men leze de verslagen van Romaine, Cave en Göschen over het finantieel beheer. Ismaël Pacha ontving 35 millioen pond st. van leeningen gesloten tot een nominaal bedrag van £ 55.887.000.

Dit rijden op een kameel is zeer uitputtend werk. Eens dat hij van Merowa naar Dongola gereden had, schreef Gordon aan zijn zuster: ‘Mijn hart en longen schijnen uit hun plaats geschud te zijn, en ik heb hetzelfde heete gevoel in mijn borst als men heeft wanneer men zijn nek verrekt. Dit komt alleen omdat ik had nagelaten mijn breede band om mijn borst vast te binden. Wanneer men lange tochten op een kameel aflegt, moet men een sjerp om het middel en een andere vlak onder de armholten vastsjorren, anders wordt de inwendige machinerie verstoord.’

De heete zon blakerde op die lange tochten het gelaat van dien held, ‘die gheenes dings eerder moede was dan der ruste.’ Elke veertien dagen vervelde zijn gelaat op nieuw. De eenige klacht dienaangaande luidt: ‘dank zij wat glycerine is dat vervellen niet pijnlijk, maar de zon is ontzettend heet.’ Soms verraste hij op zijn snelle tochten in een enkele maand veertien karavanen met slaven. Van Juni 1878 tot Maart 1879 maakte hij zich meester van 63 karavanen. Wat de ongelukkigen, die hij poogde te helpen, lijden, is verschrikkelijk. Het hart krimpt bij het lezen. Zoo bevrijdde hij eens negentig slaven, die 500 mijlen ver door de woestijnen aan elkander geketend geloopen hadden, en de eenige overblijvenden waren van de 380, waarmede de slavenjagers den tocht begonnen hadden! *Slechts enkelen waren ouder dan zestien jaren* - vele dier jonge vrouwen droegen zuigelingen, en vele der slaven en slavinnen waren kleine jongetjes en meisjes!

Een anderen keer stuitte hij een karavaan van 23 slaven, van welke hij schrijft: ‘Niets kan de ellende overtreffen dier ongelukkigen - er waren kinderen bij van niet meer dan drie jaar oud; ze hadden gemarcheerd door een dorre heete streek tusschen Shaka en hier, een tocht waarvoor ik op mijn kameel rijdend terugdeins. Ik sloeg de slavenleiders in ketenen.’

Soms kwam het ter kennis van Gordon, dat enkele der consuls in Caïro ‘geen belang stelden in de onderdrukking van den slavenhandel.’ Dit maakte hem niet toornig, want het was hem eenvoudig onmogelijk het te gelooven. ‘Ik geloof het niet,’ schreef hij, ‘geen man die een moeder, of zusters of kinderen heeft, kan hardvochtig en ongevoelig genoeg zijn om het diepe menschelijke lijden te kunnen aanzien dat deze arme wezens moeten doorstaan. Die ongelukkige, geduldige slaven

kunnen niet naar de landen van waar ze geroofd zijn teruggezonden worden. Die zijn te ver afgelegen, en de gezinnen zijn uiteengerukt en over Afrika verspreid. In hun eigen land hadden vele dezer slaven een gelukkig leven; ze woonden in schoone oorden, in de schaduw van hooge boomen aan de oevers van stroomende wateren, en vandaar worden ze weggerukt, en geketend gevoerd naar de dorre woestijnen zonder water, waar het een worsteling tegen de natuur eischt om slechts te bestaan.'

'Overal op den weg door de woestijn zag ik de doodshoofden liggen van slaven, die niet verder konden en bezweken of gedood werden. Ik zeide tot Yussuf Bey, die een beruchte slavenhandelaar is en naast mij reed: "De ziel, die in deze bal van beenderen gehuisd heeft, zal Allah verhaald hebben wat gij en uw volk hem en de zijnen gedaan hebt." Yussuf Bey antwoordde: "Ik heb het niet gedaan," maar ik zeide: "Uw volk deed het en de vloek van God zal op uw land rusten totdat deze handel in menschen een einde neemt." . . . . Toen ik deze woorden schreef, kwam men mij berichten dat weder een karavaan met achttien slaven gevangen gemaakt was, enkel kinderen en vrouwen.... Zulke geraamten! Dat zijn nu zeventig slaven die ik binnen 24 uren heb verlost. Ik heb nu een tachtig karavanen tegengehouden en duizend slaven te Kalaka bevrijd. Doch het baat niet. Het is om mij tot wanhoop te drijven. Geen vrouwelijk kind, hoe jong ook, komt ongedeerd uit de handen dier schurken. Het eenige wat ik hun doen kan, is dat ik hen laat geeselen en dan naakt de woestijn injaag.' Slechts eens, toen een paar kinderen verminkt waren door een dier monsters, liet Gordon den kerel ophangen.

Geen wonder dan ook dat de inboorlingen de slavenhalers dooden, wanneer de kans zich slechts aanbiedt. Ze vervolgden hen, zonder rust en duur, als Gordon ze verslagen had. Soms overvallen ze een afzonderlijke bende, en eens kregen ze zevenhonderd, afgescheiden van de anderen, te pakken en ze doodden hen allen. Dit hebben de slavenjagers door hun rooven van kinderen aan hun zelven te danken. De inboorlingen dooden ook de negerinnen, die met slavenjagers leven, uit vrees dat er eenige van het vervloekte ras geboren mochten worden. Een slavin, wiens kind een dier monsters tot vader had, bracht het aan de inboorlingen en zeide met een gebaar vol wanhoop:

‘Doodt het maar, het is de zoon van een Turk,’ en de inboorlingen doodden het kind.

Toch blijft Gordon zich zelven steeds meester bij de behandeling dier slavenjagers.

‘Die quaestie der slavernij is ontzaggelijk ingewikkeld’, schrijft hij. ‘In Engeland gelooft men dat men maar het bevel te geven heeft en dat dan de slavernij ten einde is. Nu sta ik echter voor gevallen als het volgende. Wat moet ik doen met de 4000 slaven, vrouwen en kinderen, die nu te Shaka zijn. Bevrijd ik hen, dan worden ze in alle richtingen opgepikt als onbeheerde schapen, die het eigendom zijn van hem die ze vindt. Ik moet overwegen wat het best is voor het individu, *niet* wat Europa het beste vindt. De slaaf lijdt, Europa niet. Als ik de slaven laat verdeelen onder de soldaten en de stammen, zal dit maken dat nieuwe karavanen gezonden worden. Laat ik dezen nu doorgaan, dan gaan ze ongehinderd langs de gewone wegen, terwijl ze anders langs omwegen in 't geniep vervoerd zullen worden, onder het verschrikkelijkste lijden, waardoor de helft sterft. Zal ik nu lafhartig zijn en dit doen uit vrees voor wat het slecht ingelichte Europa zeggen zal?’

Gordon, die zijn geheele leven, zijn ziels- en denkkracht aan de bescherming der slaven gaf, had evenveel last in Afrika als weleer in China van Engelsche officieele vromen. Aan een dier welmeenende, maar onwetende ijveraars schreef hij zijn meening over hun bigotte ijveren, in woorden die niet voor twee uitleggingen vatbaar zijn[1)].

‘Ik geef niets om hetgeen men mij uit Engeland gelieft te schrijven,’ verklaarde hij. ‘Wat heeft Buitenlandsche Zaken met mij te maken of ik met B.Z.? Ik heb geen anderen bondgenoot noodig dan den Almachtige. Neen, mijn lieve, handel zooals uw geloof u voorschrijft, en dan zult ge vrede hebben. Het Christendom der groote menigte is een flauw, zouteloos, smakeloos iets, dat niemand van nut is. De Engelschen bekommeren zich meer om hun diner, dan om iets anders. Het zijn slechts enkele actieve lieden, die God drijft om zich

1) ‘My dear X., I have been hard on you, but not on you individually. I am hard on your class. You are bigots. Whether it be the churchyard, or the temperance question, or any other, you do not think on the other side. Men who travel much are seldom bigots. Paul was not - he let that badly-behavest Corinthian off very easily’.

voor de slaven in te spannen. “Ja, ja, het is ontzettend! Mag ik u dienen met nog wat zalm?”’

Gordon is langzamerhand vooral afkeerig geworden van de professioneel godsdienstige menschen, ‘vele van welke,’ zegt hij, ‘godsdienstige notorieteit zoeken, omdat ze teleurgesteld werden in het verkrijgen van wereldsche beroemdheid.’ Hij haat de tale Kanaäns; het eindelooze bidden - alsof God onvermurwbaarder is dan een wereldsch koning - het onvermoeide houtrapen voor het vuur der theologische oneenigheid en vooral het ergerlijk misbruik dat van het geloof der eenvoudigen gemaakt wordt door hen, die godsdienst als een leidsel aanwenden, waarmede ze een staatkundige partij mennen. De zelfzucht der schriftgeleerden, die heerschen willen, die haat in plaats van liefde prediken en vooral aan zich zelven denken, is hem een gruwel, gelijk dit eveneens aan Christus een gruwel was. Telkens denkt men aan het figuur dat menige luidstemmige protestantsche Jezuït - die het volk ringeloort met teksten en overheerscht met zijn steek - slaan zou, als hij den oprechten, eenvoudigen christen-ridder Gordon onder de oogen moest zien[1)].

Gordon's godsvrucht is zoo oprecht en kinderlijk, dat hij ieder, die zijn heerlijke brieven en zijn dagboek leest in Birkbeck Hill's boek, stemt en sticht en de oogen omhoog doet slaan. Hij is geloovig zonder dweepzucht en is verdraagzaam voor ieder die oprecht is in zijn geloof, hij zij dan Muzelman of Christen.

Hij schrijft aan zijn zuster:

‘Indien wij alle gebeurtenissen slechts konden beschouwen als voorbeschikt en tot ons nut, dan zouden wij in waarheid de wereld overwonnen hebben. Niets is ons ooit geschied zoo slecht als wij nog van te voren vreesden; zoo wij rustig konden zijn onder onze beproevingen, zouden ze niet zoo pijnlijk te dragen zijn. Ik kan het bestaan van God niet afscheiden van zijn voorbeschikking en bestuur van alle zaken, zoo goede als kwade: deze laatste gedoogt hij, maar toch houdt hij er toezicht over.

1) Gordon schreef: A true perception of the Gospel is entire emptiness of self, an utter absence of any pretension, a complete and entire refusal to accept the world's praise or judgment. Any conversation with socalled serious people on religious subjects is, for me, at an end for ever.

Ik heb het volk hier een moskee laten bouwen en den Ramadhan (de Mohammedaansche vasten in de negende maand van het Arabische jaar) laten houden, waaraan ze voor ik kwam niet de minste aandacht schonken'.....

'Toen de Egyptenaren - met behulp der slavenjagers - het land vermeesterd hadden, maakten ze van de moskee van Dara een kruitmagazijn. Dit wilde ik niet zoo laten. Ik herstelde de moskee, opende haar weder voor den eeredienst, gaf een jaargeld aan de priesters en met groote plechtigheid openden wij de moskee. Het volk zegende mij en vervloekte Zebehr-Pacha die hun de moskee ontnomen had. Mij schijnt het dat de Muzelman God even goed aanbidt als ik, en even licht genade vindt in Zijn oog - zoo hij oprecht is - als eenige christen[1)].

Ik vind geen secte van phariseërs onder de Muzelmannen. Ze mogen denken wat ze willen, maar ze nemen nooit als bewezen aan, gelijk onze phariseërs, dat A en B verdoemd zijn tot de vlammen.... Niets kan lager en ellendiger zijn dan onze gewone voorstelling van God. Stel u eens voor wat voor genoegen het voor Hem kon zijn om ons te wonden of te martelen. Kunnen wij ons een menschelijk wezen voorstellen, die ons met zulk een doel zou scheppen? Wij bedeelen God met eigenschappen, die afschuwelijk zijn in de oogen van den laagste der menschen....'

'Wij naderen allen, met verschillende tusschenpoozen ons groote bestaan - God. Hij heeft zichzelf aan ons geopenbaard als Waarheid, Liefde, Wijsheid en Almacht. Wij erkennen in het afgetrokkene deze eigenschappen, maar we gelooven er niet van harte in; tengevolge van oogenschijnlijke tegenstrijdigheden zijn wij, als het ware, blind; en langzamerhand opent Hij onze oogen, en stelt ons door middel van groote smart in staat Hem een weinig te leeren kennen. Het doet er op den langen duur niet toe, of wij oprecht gelooven wat Hij verklaart. Hij is wat Hij aan ieder onzer zegt, en wij zullen het ten slotte weten.

1) Later zegt hij nog eens hetzelfde, in woorden die hem het hart van Mr. P. van Bemmelen (*Egypte et l'Europe, par un Ancien Juge Mixte*) zullen doen winnen: 'I like the Mussulman; he is not ashamed of his God; his life is a fairly pure one; certainly, he gives himself a good margin in the wife-line, but, at any rate, he never poaches on others. Can our Christian people say the same?'

Volgens zijn goedvinden openbaart Hij zich zelf in verschillende mate aan verschillende menschen. *Hem te kennen* is het einddoel van zijn grootsch plan in de schepping van deze wereld en alle werelden.

Bij onze geboorte staren wij op een sluier die de Godheid bedekt. Zoo wij in een christenland geboren zijn, worden de eigenschappen van de Godheid ons verklaard door het geschreven en vleeschgeworden Woord, doch ofschoon we met ons verstand de waarheid mogen erkennen van het Woord, is er zooveel tegenstrijdigs in dit leven, dat het mysterie blijft bestaan. Door lijden en beproeving wordt de sluier gescheurd en wij nemen de waarheid, die het verstand vroeger erkend had, oprecht en van harte aan naarmate de sluier verder gescheurd is. De scheuren in den sluier kunnen vaak tegenstrijdigheden toonen, die verdwijnen als nieuwe scheuren volgen, tot wij ten laatste een harmonisch geheel zien. Aan den zwarte toont hetzelfde Gesluierde Wezen zich, en wij weten niet hoe Hij zich openbaart; wellicht kan de zwarte dat zelf ook niet zeggen, maar het is dezelfde Godheid, en heeft dezelfde eigenschappen, hetzij dan bekend of onbekend. In ons leeft een beginsel, een zaad Gods; en dat zaad, kan, als één met God, de worsteling tusschen het vleesch en den geest in vrede aanschouwen, want het resultaat is zeker. Elken keer dat het vleesch is overwonnen door den geest, wordt er een opening gemaakt in den sluier, en we kennen God beter. Elken keer dat het vleesch zegepraalt, valt de sluier weder. Mij dunkt dat de sluier dikker en zwaarder gemaakt wordt door menschelijke dogma's. Ik geloof dat wij, als we het leven beginnen, veel vatbaarder zijn om deze waarheden aan te nemen dan later.'

Opmerkingen als deze, die Gordon's geestesleven doen begrijpen, schrijft hij, als hij 's avonds in zijn tent uitrust van de lange dagmarschen en den hachelijken strijd, terwijl eigen lijden en de bittere smarten der duizenden om hem heen zijn geloof in een weldoend Schepper versterken in plaats van verzwakken. Dit wonder van geloof en vertrouwen is opwekkende muziek voor velen die twijfelen na lichte beproeving. Als onwankelbare trouw aan en vertrouwen in zijn vriend, zelfs wanneer alles tegen hem pleit, bewijs van liefde is, dan zijn die liefde en dat geloof groot, welke toenemen en dieper worden onder het lij-

den van onverklaarde, levenslange smart, waarmede het voorwerp van die liefde tuchtigt.

Zulk een vertrouwen en geloof schijnen mij krachtige argumenten. Men herhaalt onwillekeurig, hem bewonderend, Carlyle's woorden, aan een anderen held gewijd: ‘Beautiful great soul, to whom the Temporal is all irradiated with the Eternal and God is every where divinely visible in the affairs of man and man himself has, as it were, be come divine.’

Tot in Juli 1879 volhardde Gordon bij zijn reuzentaak, toen hij het bericht ontving, dat Khedive Ismael gedwongen was af te treden en door zijn zoon Tewlik was opgevolgd. Na in Soudan, waar de opstand nu geheel onderdrukt was en vrede heerschte, deze gebeurtenis bekend te hebben gemaakt, ging hij naar Caïro, waar hij een onderhoud had met Tewfik. Deze deelde hem mede, dat Gordons vijanden zijn ontslag eischten en dat hij ontzettend over hem te klagen had, waarop hij en Gordon beiden lachten. Doch van terugkeer naar Soudan kon geen sprake zijn, want het stalen lichaam van Gordon was eindelijk gebogen door de vermoeienis en de ontbering van het harde werk in een klimaat, dat niet één van de honderdduizend Europeanen slechts een paar zomermaanden kan weêrstaan. Hij beloofde echter nog eerst naar Abyssinië te gaan en den twist met Koning Johannes te regelen. Onmiddellijk aanvaardde hij den tocht. Hij werd ontvangen door Moula, 's konings opperbevelhebber, die hem slecht bejegende, met minachting den brief van den Khedive ter zijde wierp en Gordon gevangen nam. Doch hij verdroeg die behandeling zeer goed gehumeurd, daar hij van meening was, dat Egypte zich zeer slecht tegen Abyssinië gedragen had. Eindelijk veroorloofde Moula hem naar Koning Johannes te gaan, belovende intusschen Egypte niet te zullen aanvallen. Een reis van twaalf dagen bracht hem naar Debra-Tabor, bij Gondor, waar Johannes hem zijn vredes-voorwaarden mededeelde. Hij moest twee millioen pond sterling en een paar provinciën ontvangen. Gordon verzocht dat die voorwaarden schriftelijk gesteld zouden worden, doch deelde als zijn overtuiging mede, dat ze niet zouden aangenomen worden.

De koning ging nu naar een plaats op twee dagmarschen afstand, waar heete bronnen waren, en liet Gordon een week alleen achter. Hij ontdekte nu dat de dwaze eischen op aan-

sporen van den Griekschen consul gesteld waren, in de hoop dat men hem, Gordon, tevens zou kunnen overhalen den Khedive aan zijn lot over te laten.

Hij leerde tevens den koning kennen. Deze koning van Abyssinië, die, dank zij Engelands's oorlog tegen Theodoor, thans regeert, en wien de Britsche regeering thans hulp vraagt tegen den Mahdi, tot bescherming van Gordon, is geen beminnelijk wezen, schoon hij zeer vroom is.

'De koning vreest Egypte wanneer hij nuchter is, want 's avonds gaat hij zich aan drank te buiten,' schrijft Gordon. 'Hij spreekt de tale Kanaäns. 't Is of men het Oude Testament leest. Hij behoort tot de striktste secte der phariseeërs; 's nachts dronken en s'morgens vroeg op om de psalmen te lezen. Hij zou - als hij in Engeland leefde - zeker nooit een *prayer-meeting* overslaan en een Bijbel hebben zoo groot als een koffer. Ik geloof dat de koning hard op weg is gek te worden. Hij heeft een afkeer van tabak en snijdt de neuzen af van hen die snuiven en de lippen van hen die rooken. Onlangs liet een man, die hem groette, zijn tabaksdoos vallen. Ras Moula hieuw hem neder met zijn zwaard en het volk doodde hem. De koning is meer gehaat dan Theodoor was. Ofschoon buitengewoon wreed, doodt hij niet; hij martelt liever. Hij liet veertig Egyptische soldaten verminken, en zond hen toen naar Bagos met de boodschap dat hij vernomen had dat de Khedive bewakers voor zijn harem noodig had. Hun, die hem hinderen, houwt hij voeten en handen af. Hij maakt de lieden blind door heete talk in hun ooren te druppelen, waardoor een zenuw vernield wordt, doch het oog helder en zonder vlek blijft. Grooter en volmaakter dwingelandij bestaat er niet. De koning is 45 jaren en ziet er afstootend leelijk en wrang uit. Hij kijkt u nooit aan, maar als ge 't oog afwendt, loert hij op u als een tijger. Hij is onbeschrijfelijk gierig, is gehaat en haat allen.'

Deze Afrikaansche model-koning verleende Gordon ten laatste een afscheidsaudientie.

De koning (in een boos humeur). Hebt ge wat te zeggen?

Gordon. Neen!

De koning. Ga terug naar je meester. Ik zal hem een brief zenden.

Gordon. Wilt ge mij de gevangen Egyptische soldaten medegeven?

De koning (woedend). Waarom vraagt ge mij dit? Gij houdt vele mijner onderdanen gevangen!

Gordon. Neen, iedereen is vrij, vraag het den consul slechts.

De Consul zweeg.

De koning. Ik heb een brief geschreven, en zal hierover een anderen schrijven. Ga heen!

Gordon vertrok zoo spoedig mogelijk. Op weg naar de kust moest hij van de Abyssiniërs allerlei mishandelingen verduren. Telkens werd hij opnieuw gevangen genomen; men weigerde hem voedsel te verkoopen; hij werd beleedigd en vernederd op elke manier die de trawanten des konings bedenken konden, en door een groote som gelds te geven wist hij zich eerst ten laatste te bevrijden. Te Massowah lag gelukkig de Engelsche kanoneerboot *Seagull* in de Roode Zee en was hij gered.

De Khedive had eenvoudig het verzoek om bijstand van Gordon geweigerd. Deze had hem, toen hij gevangen genomen werd, geseind, om een oorlogsstoomboot en een regiment naar Massowak te zenden; dit zou de Abyssiniërs nopen hem vrij te laten, doch de dankbare, edelmoedige Khedive had hem aan zijn lot overgelaten.

'Ik schrijf de bijzonderheden der ellende hier in Abyssinië geleden niet neder,' zegt Gordon in zijn laatsten brief. 'Ze is nu Goddank voorbij. Te slapen tusschen twee Abyssiniërs met een Abyssiniër aan het voeteneinde is niet aangenaam. Zoo sleet ik mijn laatsten nacht in Abyssinië.'

Hij deelde den Khedive mede dat hij ontslag nam als gouverneur-generaal van Soudan, en naar veler overtuiging voorkwam hij dus dat hem dit ontslag gegeven werd door het zwakke werktuig der Pachas, den Khedive, die Raouf als zijn opvolger aanstelde.

Gordon was zeer ziek toen hij te Alexandrie aankwam. Roode vlekken bedekten zijn lichaam, zijn zenuwen waren uitgeput, zijn kracht scheen gebroken. Hij had jaren lang de lasten gedragen van duizenden in dat groote rijk dat hij tot weldoener geweest was, en zelfs zijn heldenkracht en wil konden den last niet langer torschen. Eenige maanden volkomen rust en goed voedsel waren onontbeerlijk, verklaarde Dr. Meckie te Alexandrië.

Doch enkele weken in Engeland's koele lucht doorgebracht verfrischten en staalden hem weder. In Mei 1881 verge-

zelde hij Indië's nieuwen onderkoning, den Markies van Ripon, als zijn secretaris naar Calcutta. Britsch-Indië had een man van karakter en krachtigen wil noodig na het bestuur van Lord Lytton; doch dra bespeurde Gordon, dat zijn betrekking te ondergeschikt was voor goed werk en hij nam zijn ontslag. Juist maakte hij zich gereed den Sultan van Zanzibar te gaan helpen om den slavenhandel in zijn rijk te onderdrukken, toen men hem in China te hulp riep, waar, naar aanleiding van de grensregeling in Kashgar, een oorlog met Rusland dreigde. Onmiddellijk vertrok hij. De Chineesche hovelingen wilden oorlog, maar Gordon gebruikte al zijn invloed om zijn ouden vijand en vriend Gouverneur Li Hang Chung, die te recht vrede wilde, te ondersteunen. Hij zegepraalde, wist te Peking zijn raad ingang te doen vinden, weigerde op nieuw alle belooningen en aanstellingen en ging naar Europa terug, waar hij een bezoek bracht aan koning Leopold van België, tot wiens groote eer het strekt, dat hij Gordon, vóórdat de geheele wereld hem kende en prees, geëerd heeft als een held, en behandeld heeft als een redder van volken.

Koning Leopold wijdt de grootste aandacht aan de Internationale Expeditie naar den Congo, wier taak en werkkring hij grondig bestudeerd heeft. Z.M. besprak met Gordon de kansen om de slavenjacht onmogelijk te maken door aan de Congo de slavenjagers tegen te houden en de negers tot zelfverdediging op te leiden. Dit denkbeeld viel juist in Gordon's geest. Na in 1881 in Mauritius commandant der genie te zijn geweest, onderzocht hij in Zuid-Afrika voor het Cape-governement de moeielijkheid met de Basutos. Doch hij werd door het knoeien der regeering van de Kaap in een valsche positie geplaatst, waardoor hij den Basutos geen nut kon doen, en hij verliet Zuid-Afrika. Hij bracht nu eenigen tijd in Palestina door, waar hij de topographie van de heilige plaatsen bestudeerde, en een eigenaardig mystiek boekje schreef, eenigszins in John Bunyans stijl, waarin hij zijn godsdienstige overtuiging besprak.

Hij kwam in het begin van dit jaar in Europa terug en was in Januari te Brussel, waar hij de laatste instructies van den Koning ontving voor de expeditie naar het hoofdkwartier der slavenjagers aan den Congo, toen de Britsche regeering hem te hulp riep om geheel alleen naar Soudan te gaan en te pogen Khartoum te redden.

Na zijn vertrek uit Soudan, had de zwakke, aarzelende Khedive Tewfik al de ambtenaren en pachas, door Gordon afgezet en weggejaagd, weder naar het groote rijk tusschen Roode Zee en Nijl gezonden; zij martelden, roofden en vernielden weer op zijn Turksch en overal braken opstanden uit. Gelijk vroeger in 1879 werd Obeid weder het centrum van den opstand.

Sebehr's legers van slavenjagers waren ontbonden, en hun hulp ontbrak den pachas, die nu negers en Arabieren tegen zich in verbond zagen, aangevoerd en bezield door zekeren Mahomet Ahmed, die verklaart een goddelijke zending te hebben en de Mahdi te zijn door Mahomet beloofd.

Zoo hij zijn beweging begonnen ware, terwijl Gordon gouverneur-generaal was, zou hij wellicht niet veel ingang gevonden hebben voor zijn prediking, doch het was eerst een jaar na Gordon's vertrek dat hij zijn hemelsche zending kenbaar maakte.

Wat sinds plaats greep is in ieders herinnering. De Engelsche regeering, die zich voor Egypte's bestuur verantwoordelijk heeft gesteld, was in den waan dat Soudan aan zijn lot kon worden overgelaten. Schier voorbeeldelooze fouten zijn begaan door onbekendheid met den toestand. In November werden duizende Egyptische soldaten onder Generaal Hicks te Obeid in Westelijk Soudan verslagen en allen gedood. In Februari van dit jaar overviel in Oostelijk Soudan hetzelfde onheil aan de Egyptische troepen onder generaal Baker. Deze nederlaag is reeds door generaal Graham voor Engeland ontzettend gewroken, doch naar Westelijk Soudan, waar Gordon sinds Februari Khartoum verdedigd, is nog geen hulp gezonden.

Nu hij niet langer in telegraphische gemeenschap is met Londen, en niet door tegenstrijdige bevelen van ver af verhinderd wordt, maar geheel op eigen verantwoording handelen kan, is het onmogelijk te zeggen hoeveel hij nog vermogen zal. De dood heeft geen verschrikking voor hem; zijn vertrouwen in God is even groot als ooit; zijn kennis van het land en van het volk zijn ongeëvenaard. Als hij Khartoum niet langer verdedigen kan, zal hij zeker zuidwaarts naar den Congo pogen terug te trekken. Doch wat hij doe of late, hij zal in de eerste plaats aan de inboorlingen denken, en voor hun beste belangen strijden, zoo tegen den Mahdi als tegen den terugkeer der Turksch-Egyptische ambtenaars en pachas.

Gordon is een man die telkens nog doet denken aan Jan Pieterszoon Koen. Zijn woorden zijn die van Koen, toen deze aan de bewindvoerders der Oost-Indische compagnie schreef: ‘Desespereert niet; ontziet uwe vijanden niet; daar is ter wereld niets dat ons kan hinderen noch deren, want God met ons is. Trekt de voorgaande misslagen niet in consequentie: daar kan in Indië wat groots verricht worden.’

Woord voor woord zeide Gordon hetzelfde tot Gladstone: ‘Daar kan in Afrika wat groots verricht worden!’

Hij toont ons wederom wat een krachtige persoonlijkheid, wat een groot man vermag.

Wat de eeuwen gedenkwaardig maakt is de grootheid der machtige karakters die in zulk een tijd de menschheid vormden en kneedden. De collectieve krachten, de verspreide cijfers, die enkel wat beteekenen als ze in een statistieke tabel gedisplineerd voor ons in 't gelid worden gezet door een drilmeester, zijn geen oorzaken maar gevolgen. De beweegkracht is de groote man, die het heldenvoorbeeld geeft, die onzelfzuchtig is en onwankelbaar gelooft in zijn bestemming, zijn doelwit, en zijn leven als niets telt, waar zijn beginselen bedreigd werden.

In Gordon eeren wij een man, die door de dronkenmakende opwinding van onbeperkt gezag zelfs voor geen oogenblik wordt meegesleept; die koel van brein en rein van harte blijft, en als een Washington van daag zeer machtig koning, morgen nederig burger is, en steeds in alles God de eere geeft.

Aan zulke vruchten wordt de boom gekend.

De krachtige godsdienstige overtuiging van Gordon, die volkomen rust en kracht vindt in het geloof dat God alles ten goede heeft voorbeschikt, en dat godsdienst zich toonen moet in daden, *niet* in woorden, is hoogst opmerkelijk.

Wanneer wij een man zien verdragen wat Gordon jaar in, jaar uit onderging; wanneer we opmerken hoe hij zijn leven als niets telt; onophoudelijk te midden van wilden en barbaren geheel alleen reist, bedreigd door storm en woeste wateren, - door roovers en slavenhaalders naar het hart gestoken; in gevaar van de dorre wildernis, van honger, dorst en pestilentie; wanneer wij ons herinneren dat hij steeds verantwoordelijk was voor de veiligheid van halve werelddeelen, dat duizende levens afhingen van zijn besluiten, zijn daden; wanneer wij dan zien

dat hij al dat smartelijk lijden, al die loodzware lasten, standvastig, geduldig, hoopvol, ja opgeruimd draagt, dan stellen wij weder de vraag, die men weleer den ouden Milton in zijn blindheid en verlatenheid stelde: ‘Wat ondersteunt me en houdt mij op, vraagt gij mij?’ ‘Mijn geloof!’

Gordon gelijk Milton, voelt - om Carlyle's woorden te gebruiken ‘na menigvuldige worstelingen zijn voeten op de Rots der Eeuwen’ en, voor allen - al zijn zijne gedachten niet steeds onze gedachten - is het leerrijk en opwekkend te zien hoe dat geloof een held kan steunen.

Wanneer men spreekt van Gordon's machtige vitaliteit, die hem jaren lang ongedeerd laat gaan door honger, dorst en hitte, door pestilentie, slapeloos werken, eindelooze ontbering, twijfelt geen mensch of hij heeft grooter, reiner levenskracht dan verreweg de meesten. Mij dunkt dat de vitaliteit, die hem doet hopen en gelooven te midden van wat twijfel, afschuw, wanhoop en godslastering zou wekken bij ons, kleinmoedigen en zwakken, niet minder onweerlegbaar het bewijs geeft dat zijn ziel van edeler maaksel is dan de onze; dat zijn oog meer ‘*sonnenhaft*’ is, zooals Goethe zeggen zou.

Van ganscher harte zou Gordon Hooft's woorden als de zijne erkennen, wanneer deze, sprekende hoe, dank zij den prins, de hulk der Vereenigde Gewesten 't gevaar ontkwam, zeide: ‘men zal hierop bijbrengen, dat dit werk gewrocht is van de zienlijke handt Gods, die de bijsterende buyen en bulderende baaren breidelde in 't geweldighst haars woedens; en haar hollende heevigheit leerde luistren naa den teughel . . . . dat hij den bootslieden standtvastigheit instortte, om, zonder wanhoop, en onbeteutert, als 't schip geenen duimboords booven waater had, op hunnen plicht te passen.

Gewislijk!

Maar dies te gedenkwaardigher is 't!’

Er is een woord van Johannes dat telkens in de gedachten komt als men hoort wat Gordon zegt en wat hij doet: ‘Want al wat uit God geboren is overwint de wereld; en dat is de overwinning, die de wereld overwint, namelijk ons geloof.’

Als wij Gordon zien handelen en hooren spreken, kost het moeite ons te herinneren dat deze eeuw de tijd heet waarin scepticisme en ruwe twijfel bewijs worden geacht van superieur verstand en machtige geestesgaven.

De heerlijke tucht van loyauteit voor een hoogere macht, gehoorzaamheid aan een heiligen wil vormt en staalt hem. Hij stelt het redekavelen over de wijsheid van den Oneindige uit tot eigen eindigheid hem niet meer drukt en intusschen handelt en werkt hij met rusteloozen ijver.

‘Neen! geen sluimeren! - neen! geen stilstaan! - al wat leven mist, mist God’ is Gordon's motto. Zijn voorbeeld brengt weer vreugde en hoop in de wereld; 't is of onze jeugd wederkeert als we hem aan het werk zien; we genieten weer de frischheid van den morgen, zoo van het leven als van de wereld.

Gordon leert ons dat de tijd der helden en halfgoden nog niet voorbij is; dat overal nog monsters dreigen, zwakken hulp behoeven in elk werelddeel. Hij geeft ons moed en hoop, want hij toont ons dat de wereld nog steeds jong is als in den tijd der Grieksche helden. Dank zij hem roepen wij uit:

‘Und die Sonne Homer's, siehe! Sie lächelt auch uns!’

Mei 1884.

CHARLES BOISSEVAIN.

Christophe Plantin

Christophe Plantin, imprimeur anversois. Par Max Rooses, Conservateur du Musée Plantin-Moretus. Anvers, Jos. Maes. 1882(-84). gr. fol.

> ‘Il n'y a pas de matière en cet homme, tout est esprit; il ne mange, ne boit, ni ne dort.’
> ARIAS MONTANUS.

Op een der minder druk bezochte marktpleinen van Antwerpen staat een groot doch eenvoudig gebouw, van boven welks ingang den beschouwer een gulden passer tegenblinkt met de spreuk: ‘Labore et constantia.’ Het is het Museum Plantijn-Moretus.

Tot voor weinige jaren wisten de goede burgers der Scheldestad wel allerlei voorstellingen te geven van de schatten, die het huis der Moretussen moest bevatten; enkele bevoorrechten hadden zelfs nu en dan toegang weten te krijgen om een blik te werpen in die eeuwenheugende huizinge; maar die berichten waren te verward, die enkele bezoeken te oppervlakkig om zelfs te doen vermoeden, wat sedert 1876 voor geheel de wereld openligt. Toen toch klonk de mare, dat de woning van Plantijn en de hem opvolgende reeks Moretussen met geheel haren inhoud aan de stad Antwerpen in eigendom was overgegaan; en sedert dien tijd staat het Museum Plantijn-Moretus eenig daar, met zijn meubels en zijn persen, zijn letters en zijne handschriften, maar vooral met zijn archief, dat, - als misschien geen enkel particulier archief ter wereld, - aan de stormen van meer dan drie eeuwen is ontkomen.

Aan dat buitengewone geluk hebben wij dan ook het werk te danken, dat thans voor ons ligt, de waarlijk vorstelijke biografie van Christoffel Plantijn. De bronnen, zoowel die uit

de archieven van het museum als van elders, zijn hier geschift en te zaam gebonden door een kundige hand, door een hoofd, dat Plantijn heeft leeren kennen ook uit duizend kleinigheden. Waar elk ander biograaf gewoonlijk met inspanning karige bronnen voor zijn arbeid moet samenlezen, hier waren zij in zoo overstelpende hoeveelheid voorhanden, dat die chaos slechts door eene meesterhand tot eene geordende wereld was om te scheppen.

Die meesterhand erkennen wij in het werk van Max Rooses. Levend staat de figuur van Plantijn dan ook voor ons; en duidelijk zien wij hoe zich uit den nijveren jongman, den nederigen kartonwerker, de aartsdrukker van Spanje's koning en het hoofd van de beroemde boekdrukkersfamilie heeft ontwikkeld.

Wij vinden hier uit de meest authentieke bronnen, die allen, hetzij in het origineel, hetzij in Fransche vertaling zijn opgenomen, alles bijeen wat licht kan werpen op den held van het boek. Natuurlijk komt het eerst Plantijn's vermeende adellijke afkomst aan de beurt, waarvan de traditie zich zelfs bij de familie Moretus staande hield, getuige een geschrift door B. Moretus in 1606 opgesteld, waarin hij boogt op ‘la race illustre,’ waartoe Plantijn behoorde. Uit een bericht van Plantijn's vriend Pierre Porret echter, dat de heer Rooses ons geheel en in facsimile mededeelt, blijkt het hoe de groote man, van eenvoudige ouders geboren, zelfs in kommervolle omstandigheden werd opgevoed. Toen hij dan ook met Jeanne de Rivière huwde, moest in alles door de noeste vlijt der echtgenooten worden voorzien. ‘Car,’ zoo schrijft hij, ‘nous n'avons jamais eu rien de nos parents que charges et cousts et n'avons commencé premièrement mesnage du seul labeur de nos mains.’

Die eerste beginselen waren dan ook zeer nederig. Het is echter moeilijk er een goed beeld van te schetsen, omdat de handelsboeken eerst in 1555 aanvangen. In dat jaar maakte Plantijn nog wat men nu maroquinerie zou noemen. Het boek van 1555 bevat b.v. een post: ‘Racoustré et faict un miroir à son estuy de peignes,’ ten laste van G. Grammaye, den ontvanger der stad Antwerpen. En dat het niet alleen de man was, die arbeidde, blijkt daaruit, dat zijn vrouw handel dreef in linnen. Zonder bepaald een winkel te houden, deed zij groote zaken met Pierre Gassen, ‘lingiers de Messieurs,

frères du Roi,' te Parijs. In de eerste tijden bevatten de boeken dan ook aanteekeningen over dien tak van handel; en hoe gewichtig die werd, blijkt o.a. daaruit, dat 4 Nov. 1570 Plantijn aan Gabriel de Cayas, den secretaris van Philips II, schrijft, dat zijne dochter Catharina, toen 17 jaren oud (en aan wie, zoo 't schijnt, de zorg van den linnenhandel was toevertrouwd), zóóveel vertrouwen genoot, dat Gassen haar bestellingen deed, die telken jare meer dan 12000 ducaten beliepen. In 1570 trouwde Catharina met Jean Gassen, den neef van Pierre, en daarmede schijnt Plantijn voor goed van den linnenhandel afscheid genomen te hebben.

Het beste en meest vertrouwbare geschrift over Plantijns eerste werkzaamheden bestaat in een opstel over den oorsprong van het huis Plantijn door Balthazar Moretus in Sept. 1604 geschreven op verzoek van Gilles Schoondonck voor diens boek; 'Admiranda hujus seculi', dat trouwens nooit verscheen. Men vindt het opstel van Moretus in Rooses' werk geheel in vertaling weder.

Tot 1558 oefende hij het bedrijf van boekbinder uit, ofschoon hij reeds op 21 Maart 1550 in het St. Lucas-gilde als boekdrukker was opgenomen en als zoodanig ook werkzaam was. Het eerste boek, dat zijn naam in eere zou brengen, de eersteling van die lange reeks van kunstwerken, die hij zou voortbrengen, verscheen eerst in 1555. Het was: 'Michel Bruto, La instituzione di una fanciulla nata nobilmente. L'instruction d'une fille de noble maison,' waarvoor hem op 5 April 1554 privilegie - zijn eerste adelbrief - werd verleend, te zamen met dat van een ander werkje, dat ook in 1555 verscheen: Flores de L. Aneo 'Seneca'. De fransche vertaling van het eerste was van de hand van Joannes Bellerus, die 't boekske mede uitgaf. De oorspronkelijke prijs was 1¼ stuiver. Thans overzeldzaam geworden zoude het stellig tegen goud worden opgewogen. Zelfs het Museum Plantijn bezit geen ex. ervan en men kan het daar slechts aanschouwen door de welwillendheid van den Ridder Gustave van Havre, die het aan het museum in bruikleen afstond. Het tweede werkje, de 'Flores de Seneca,' draagt voor het eerst een boekdrukkersmerk van Plantijn, nog niet den bekenden passer, maar een wijnstok met het omschrift: 'Exerce imperia et ramos compesce fluentes.'

Eenmaal was de eerste stap gedaan en nu ging het met rassche schreden vooruit. Spoedig drukte Plantijn ook boeken

met houtsneden o.a. ‘P. Belon, Les observations de plusieurs singularités trouveés en Grèce,’ in 1555, en ‘Olaus Magnus, Historia de gentibus septentrionalibus,’ waarvan hij in Juni 1560 de houtblokken der 60 eerste platen zond aan Gaspar Bendoni te Venetië, waarschijnlijk voor eene Italiaansche uitgave. Zóover strekten zich dus toen reeds zijne relatiën uit.

Van 1557 af dreef hij een uitgebreiden handel in Getijboeken, die hij toen echter nog niet drukte.

Het jaar 1559 bracht aan de wereld een van Plantijn's fraaiste drukwerken, de ‘Pompe funèbre de Charles V.’ De kosten ervan werden door Plantijn op fl. 2000. - geschat; Margaretha van Parma ondersteunde de uitgave met fl. 900. - Wijd en zijd, voorzien met Italiaanschen, Franschen, Spaanschen of Nederlandschen tekst, verbreidde het den roem van den drukker.

Stond hij dus blijkbaar in de gunst van de Gouvernante, twee jaren later, in 1561, werd hij aangeklaagd wegens ketterij, daar op zijn werkplaats een boekske: ‘Briefve instruction pour prier’ zou gedrukt zijn, en Margaretha gebood eene huiszoeking. Plantijn wachtte het onderzoek niet af en vluchtte, even na Kersmis 1561, naar Parijs. Op 28 April 1562 werd zijn geheele inboedel en al zijne eigendommen te Antwerpen, met uitzondering van zijn lijfgoed, openlijk verkocht, zoo 't heette ten verzoeke van Lodewijk van Someren en Cornelis van Bombergen, zijne schuldeischers. De opbrengst, 1199 pond (volgens Rooses omstreeks 25000 gulden in onzen tijd) was ruim voldoende om de schulden te dekken, en toen, nadat de storm was overgedreven, Plantijn te Antwerpen was wedergekeerd, associeerde hij zich in Sept. 1563 met denzelfden Cornelis van Bombergen, Jacobus Schottus en Goropius Becanus, zooals wij verder zullen zien.

Hoogst belangrijk zoowel voor de kennis van Plantijn's karakter als voor de ontwikkeling zijner zaak in deze jaren, is wat de heer R. ons mededeelt omtrent Plantijns verhouding tot de hervormde leer en hare aanhangers, vooral tot den sectaris Hendrik Niclaes en het Huis der liefde, waarop de heer Tiele in de Bibliophile Belge, Tome III, reeds vroeger de aandacht vestigde. Plantijns biograaf geeft uitvoerige uittreksels uit het bij de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde bewaarde handschrift: ‘Chronica des Hüsgesinnen der Lieften,’ uit brieven van en aan Plantijn, om verder een nieuw licht te

doen opgaan over Hiël of Barrevelt, van wien het archief van het museum een geheelen bundel brieven bewaart.

Het is zonderling om te zien hoe Plantijn in vriendschappelijke verhouding stond met de aanhangers van de nieuwe leer, terwijl hij boeken drukte met privilegie van Paus en Koning, en terwijl hij blijkbaar door het katholieke gouvernement werd gesteund. Het zijn dan ook geen aangename bladzijden voor hen, die van recht door zee houden, die bladzijden uit de ‘Chronica’ waar Plantijn - en waarschijnlijk wel met recht - verweten wordt, dat hij alleen om des gewins wille met hen heult en niets doet voor de broederschap, dan alleen uit baatzucht. Zonder een bepaald oordeel te vellen - dat ook trouwens onmogelijk is - blijkt de dubbelhartigheid van Plantijn hier wel wat duidelijk.

Genoeg dat hij zich weinig aan de tot hem gerichte beschuldigingen stoorde en rustig zijn gang ging. De in 1563 aangegane associatie gaf hem de middelen aan de hand om zijne zaken zeer uit te breiden, en vooral om aan zijnen hartstocht voor het uitvoeren van schoone en buitengewoon kostbare uitgaven toe te geven. Hij was eenvoudig directeur van de vennootschap en ontving jaarlijks fl. 400. - salaris en fl. 150. - voor huur, terwijl hem fl. 60. - werd vergoed voor het gebruik van de hem toebebehoorende matrijzen. Cornelis van Bombergen bracht o.a. in de vennootschap in de Hebreeuwsche letters, die vroeger aan den beroemden Daniël van Bombergen te Venetië hadden behoord, en die later, bij het eindigen der vennootschap, aan Plantijn overgingen. Plantijn zelf bezat, volgens den inventaris van 14 Sept. 1563, 29 verschillende lettersoorten door de beroemdste lettersnijders van dien tijd, Hautin, Robert Granjon, Garamond e.a. vervaardigd.

In die dagen, toen hij met 40 werklieden arbeidde, was ruimer woning noodig. Plantijn kocht dus het huis van Bellerus op de Kammerstraat ‘De groote valk,’ een naam, dien hij in dien van ‘De vergulden passer’ veranderde. Op 16 Aug. 1564 schilderde P. Huys voor fl. 5 en 5 st. ‘l'enseigne du compas pour pendre à la maison nouvelle.’ Tot 1638, nadat Plantijn zijne drukkerij reeds in 1576 naar elders had overgebracht, hielden zijne opvolgers een winkel in dat huis.

Daar drukte hij in enkele jaren meer dan 200 werken, gedeeltelijk voor eigen rekening, gedeeltelijk voor die van P. van Keerberghe, Th. Nutius, J. Trognaesius en anderen of ook

wel gezamenlijk met Sylvius of Tilens. Waren het nu eens de klassieke schrijvers in deftige gecommentarieerde uitgaven of in zakformaat, die Kiliaen, Giselinus of Poelman voor hem bewerkten, dan eens fraaie emblematische werken, die zijne persen bezighielden, het leeuwendeel der productie kwam aan de zoogenaamde ‘livres de dévotion’ toe, die, dikwijls algemeen gebruikt, groot voordeel aanbrachten. Hoe ver dat algemeen gebruik somtijds ging blijkt vooral uit de omstandigheid, dat ‘Les Pseaumes de David, mis en rime françoise par Clément Marot,’ dat in 1564 bij Plantijn met een koninklijk privilegie verscheen, ook door de Protestanten bij hunne godsdienstige samenkomsten werd gebruikt.

Maar hoe voordeelig ook, de associatie hield geen stand, vooral omdat het weinig met Plantijns karakter strookte zich naar den wil van anderen te voegen. Op den 30sten Augustus 1567 schrijft hij aan Cayas, dat hij geheel gebroken heeft met zijne associés, daar hij niet vrij was in zijn handel en - zoo voegt hij er waarschijnlijk niet zonder opzet bij - niet zeker ‘du faict de la religion catholique à laquelle je me suis toujours maintenu.’ Plantijn was toen in twijfel of hij te Antwerpen zou blijven of elders zijn fortuin zou gaan zoeken. Paulus Manutius zocht hem naar Rome te lokken om daar een nieuw Breviarium Romanum te drukken. Er werd een levendige briefwisseling tusschen de beide boekdrukkers gevoerd, die echter 20 Dec. 1567 eindigde, toen Plantijn besloot te Antwerpen te blijven, in de hoop daar den droom van zijn leven te verwerkelijken.

Hij wenschte namelijk een werk te drukken, dat zijn naam zou vereeuwigen. Het was in die dagen nauwelijks mogelijk in de keuze te weifelen. De Bijbel toch was het boek bij uitnemendheid en er werd, bij den fellen godsdienststrijd, het hoogste belang gehecht aan de zuiverheid der verschillende grondteksten. Zoowel de katholieken als zij, die de nieuwe leer hadden omhelsd, zochten slechts in den Bijbel den grondslag hunner betoogen.

De verschillende grondteksten moesten dus in de oorspronkelijke talen worden vereenigd. De gedachte was niet nieuw. Reeds van 1514-1517 had de beroemde Kardinaal Ximenes een veeltaligen Bijbel te Alcala doen verschijnen, doch een halve eeuw later behoorde die reeds tot de zeldzame werken.

De Lutheraan Joh. Draconites had hetzelfde plan opgevat en reeds had de Keurvorst August van Saksen zich verbonden de kosten te betalen, toen Draconites in 1566 stierf. Antonius Rodolphus Le Chevalier, professor in het Hebreeuwsch te Straatsburg, had in 1572 een gedeelte van den Bijbel in vier talen gereed, toen ook hij overleed.

Reeds in 1566 toonde Plantijn op de Frankforter mis een proefblad van den Bijbel aan den Keurvorst van Saksen. Op 19 Dec. 1566 schrijft hij er over aan Cayas; zijn plan was toen slechts een viertaligen Bijbel te geven. Het werk zou 6 deelen vormen en in 3 jaren kompleet zijn. Er waren toe noodig 3000 riem papier voor fl. 12,000. - en evenveel voor werkloon. Onder de uitstekende correctoren, die hem bij zulk een werk ter zijde konden staan, noemt hij vooral zijn schoonzoon Fr. Raphelengius.

Hoe zeer Plantijns plan algemeen werd toegejuicht, kunnen wij zien uit de omstandigheid, dat de regeering van Frankfort hem voorstelde het werk te ondersteunen zoo hij het in hare stad wilde drukken, terwijl de Keurvorst van den Paltz hem hetzelfde aanbod deed als hij den Bijbel te Heidelberg wilde uitvoeren. Hij weigerde echter, daar hij alleen den Spaanschen Koning wilde dienen. Hij zou tevreden zijn (zoo schrijft hij in een tweeden brief aan Cayas), indien Philips hem met fl. 12000. - wilde steunen. Willem Lindanus, Bisschop van Roermond, zou fl. 2000. - geven.

Na veel geschrijf kreeg Plantijn aan het einde van 1567 de verzekering, dat Philips eene subsidie zou verstrekken en, in April 1568 van de Frankforter mis huiswaarts gekeerd, kreeg hij het bericht, dat Arias Montanus uit Spanje kwam om de uitgave te besturen.

De belangrijke wordingsgeschiedenis van ‘den Koninklijken Bijbel’ werd in een der vorige deelen van ditzelfde tijdschrift even uitvoerig als uitstekend door den heer Max Rooses behandeld[1)]. Dus zij het ons genoeg, dat Plantijn op 9 Juni 1572 aan Arias Montanus te Rome schreef: ‘Nos, laus Deo, omnia absolvimus, quae ad Biblia Regia pertinent.’ De druk was dus geëindigd, doch tal van moeilijkheden rezen er om de goedkeuring van Paus Pius V te verkrijgen. Arias was reeds vroeger naar Rome vertrokken om de omgeving des Pausen te bewerken, doch zonder vrucht. Eerst toen na Pius' dood op 1 Mei 1572, Gregorius XIII diens plaats innam, volgde op 23 Aug.

1) *Gids*, Augustus 1880.

1572 de approbatie door eene pauselijke brève aan Koning Philips, terwijl op 1 September daaraanvolgende een privilegie aan Plantijn werd verstrekt.

Plantijn had zich intusschen voor deze onderneming in groote schulden gestoken, terwijl de betaling der subsidie van Philips gedeeltelijk uitbleef, zoodat hij zich reeds op 3 Maart 1572 genoodzaakt zag aan Louis Perez ⅔ der kompleete ex. van den Bijbel te verkoopen. De nalatigheid van Philips gaf later, 24 December 1583, aan Plantijn het bekende beklaagschrift in de pen: ‘Relation simple et véritable d'aulcuns griefs que moy Christophle Plantin ay souffert, depuis quinze ans ou environ, pour avoir obéy au commandement et service de. Sa Majesté, sans que j'en aye reçeu payement ne récompense,’ dat het werk van Max Rooses ons als N°. 10 der ‘Documents’ in extenso doet kennen.

Verre was het er echter van af, dat de druk van de Biblia Polyglotta geheel de werkkracht van Plantijn in beslag nam. Van 1569-76 drukte hij in grooten getale verschillende liturgische werken, breviariën, missalen, psalm- en getijdeboeken.

Met P. Manutius te Rome trad hij in onderhandeling omtrent den druk van het nieuw ingevoerde Breviarium en een stuk met de dagteekening van 11 Augustus 1568 te Rome gesteld, en dat ons in de archieven te Simancas is bewaard gebleven, gaf aan Plantijn het recht voor Nederland de verschillende uitgaven van het Breviarium te drukken, tegen afgifte aan Manutius van een tiende gedeelte der door hem te drukken exemplaren. Manutius verklaarde zich echter later tevreden met eene betaling in geld, zoodat Plantijn hem dan ook eens daarvoor fl. 225. - betaalde. Den 10^{den} Januari 1569 bevestigde Philips II aan Plantijn dit uitsluitend recht, terwijl het privilegie later, door toedoen van Arias Montanus, voor alle staten v. Philips werd uitgebreid. Was dit voor Plantijn reeds voordeelig, voor zijne nakomelingen bleef het eeuwenlang een bron van groote inkomsten, die nog lang bleef vloeien nadat het huis Plantijn in alle andere opzichten had uitgebloeid.

Behandelt het volgende hoofdstuk van Rooses' werk de andere uitgaven van 1569 af tot dat Plantijn in 1576 grooter huizinge betrok, zooals het Corpus juris van Charondas, vele Grieksche en Latijnsche classici, de botanische werken van Dodoens, Clusius en de Lobel, het doet ons vooral Plantijns

energie achten in de wordingsgeschiedenis van het eerste eigenlijk Nederlandsche woordenboek.

In de voorrede van zijn: ‘Thesaurus Teutonicae linguae,’ gedagteekend 13 Februari 1573, verhaalt Plantijn hoe hij er toe gekomen is om dat woordenboek, dat de Nederlandsche woorden met hunne vertaling in het Fransch en in het Latijn bevat, te vervaardigen. Voor eigen gebruik begon hij zulk een woordenboek in 1550 tot 1555, maar inziende, dat hem tijd en taalkennis ontbraken, zag hij om naar personen, die het werk konden volbrengen. Reeds in 1566 was het zoover gevorderd, dat hij plan had het werk te drukken, zooals uit de opdracht van de in 1567 verschenen: ‘Dialogues français’ blijkt. Door de staatkundige gebeurtenissen werd hij echter in zijn voornemen verhinderd, zoodat hij het eerst in 1572 volvoerde. Het Museum Plantijn bewaart uitgebreide aanteeekeningen en handschriften betreffende de wording van den ‘Thesaurus,’ waaraan, behalve Kiliaen, ook André Madoets en Quentin Steenharts medewerkten, alsmede het privilegie aan Plantijn verstrekt om uitsluitend Nederlandsche woordenboeken te mogen drukken.

Toch stond hij toe, dat in 1574 Kiliaens later zoo beroemd geworden ‘Etymologicon Teutonicae linguae’ verscheen. Plantijn vreesde de concurrentie met het toen weinig omvangrijke boekje niet. Moge datzelfde boekske zijn ‘Thesaurus’ hebben verdrongen, toch blijft hem de eer het eerste Nederlandsche woordenboek in het leven te hebben geroepen, een daad, die Max Rooses zoo juist teekent als hij zegt: ‘De 1573 date, pour ainsi dire, l'acte d'émancipation du Néerlandais.’

Reeds door Karel V was bij het meer en meer veldwinnen der reformatie een boekencensuur ingevoerd, maar om het kwaad in den wortel aan te tasten was een toezicht op de boekdrukkers noodig. Bij het eerste artikel van zijne ‘Ordonnantie’ van 19 Mei 1570 schiep Philips het ambt van Prototypograaf ‘pour avoir superintendance sur le fait de l'imprimerie.’ - ‘Il aura auctorité,’ zoo luidt het verder, ‘d'examiner et approuver les maistres et ouvriers de l'imprimerye de nosdictz pays de par deça et leur donnera, et à chascun d'iceulx lettres de leur ydonéïté, suyvent leurs facultez, sur lesquelles lettres se debvront par après requérir lettres de confirmation et approbation de Nous ou de nostredict lieutenant et gouverneur général de par deça.’

Den 10den Juni daaraanvolgende werd Plantijn met dit ambt belast ‘pour jouir des honneurs, droits, prééminences, franchises et libertés’ den prototypograaf bij de aangehaalde ordonnantie toegekend. Plantijn bedankte voor de eer, doch moest toegeven en legde dan ook op 18 Juni 1570 den eed af. Van de ‘honneurs et franchises’ merkte hij echter niet veel en hij won er slechts veel werk bij. Gelukkig werd het ambt spoedig een sinécure, al bleef het in naam staande tot in 1576, toen Antwerpen zich van Spanje losmaakte. Nog eeuwen later voerden echter Plantijns nakomelingen het ‘Ex architypographia Plantiniana’ als een eeretitel op hunne uitgaven.

Breken wij thans even het geregeld verhaal der feiten af om, aan de hand van Plantijns levensbeschrijver, een blik te slaan op zijn wijze van handelen tegenover zijne auteurs en op de inrichting zijner drukkerij. Wij vinden daartoe overvloedig stof in het hoofdstuk: ‘Plantin éditeur, imprimeur et libraire.’

Slechts zelden betaalde hij honorarium in geld, dikwijls in boeken, o.a. aan Th. Poelman, H. Junius, Pighius, S. Petrus, C. Valerius, G. Buchanan e.a. Aan Guicciardini gaf hij in 1581 voor de tweede uitgave van diens ‘Descrittione dei Paesi Bassi,’ 50 ex. en fl. 81. 6½ st. in boeken; in 1588 voor de derde uitgave fl. 150. - en eenige exemplaren; terwijl de Lobel in 1581 80 ex. van het ‘Cruytboek’ kreeg. De zonderlingste vorm van honorarium was wellicht zooals H. Junius dat in 1567 voor zijn ‘Nomenclator’ ontving, namelijk 6 ellen fluweel en 3 dagen vrij verblijf in Plantijns huis, wat op fl. 27. - werd gerekend.

Van de betaling van den geestelijken arbeid tot de stoffelijke samenstelling van het boek is slechts ééne schrede. Zoo volgt dan ook hier een overzicht van de papierhandelaren, waarmede Plantijn zaken deed. Wij zien hoe aan de drukkerij van 1563 af eene gieterij verbonden was en hoe hij zijn letterschat aanvulde op verschillende wijzen. Op 26 Februari 1565 kocht hij b.v. op de verkooping van Jacques Susato 463 pond muziekletter, terwijl vele lettersnijders en lettergieters, waaronder vooral Hendrik van der Keere moet genoemd worden, voor hem arbeidden. De talrijke reeksen houten beginletters liet hij meerendeels teekenen door P. Huys, P. Heyns, Ant. van Leest e.a.

Hoogstbelangrijk, zoowel voor de geschiedenis van den aarts-

drukker als voor de arbeidsprijzen van zijn tijd, zijn de berichten omtrent Plantijns leerlingen en werklieden, die, evenals thans, nu en dan het werk staakten, een toestand waaraan gewoonlijk spoedig een einde kwam als de meester verklaarde, dat zij allen konden gaan en dat hij de werkplaats zou sluiten. En van hoeveel omvang die zaken waren zien wij het best als wij de 9e der bijgevoegde ‘Documents’ slechts even doorloopen. Dat stuk, dat 4½ eng gedrukte folio bladzijden beslaat, is getiteld: ‘Imprimeurs et libraires avec lesquels Plantin a été en relation, 1555-89.’ Wij vinden daar schier elke Nederlandsche stad vertegenwoordigd, Amsterdam o.a. met 12 firma's. Van de verst verwijderde plaatsen daarbuiten, waarmede Plantijn hanhelsrelatiën had, noemen wij slechts Dantzig, Genua, Lissabon, Madrid, Medina del Campo, Posen, Praag, Sevilla en Venetië. Voeg daarbij, dat hij en later J. Moretus en Fr. Raphelengius geregeld de mis te Frankfort bezochten, dat hij een succursaal te Parijs had en een te Salamanca, dat hij in 1567 een huis te Londen stichtte met Jean Desserans en Th. Vantroullerius, dan staan wij verbaasd over den krachtigen geest, die dat alles in moeilijke tijdsomstandigheden wist te beheerschen.

In de volgende afdeeling ‘Dessinateurs et graveurs employés par Plantin,’ blijkbaar met voorliefde door den schrijver van de ‘Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool’ bewerkt, wordt ons een nieuw licht ontstoken over tal van minder bekende meesters, b.v. over Arnaud Nicolaï, Ant. van Leest, Gerard Jansz. van Kampen en Cornelis Muller. Onder de teekenaars, die Plantijn gebruikte, wordt vooral genoemd Pieter van der Borcht, die o.a. in 1565 55 platen teekende voor de Emblemata van Sambucus. Hij was het ook, die de platen vervaardigde voor Dodoens, de illustratiën voor de Missalen en Breviariën en eindelijk in 1580 en 1581 een tweetal platen voor Guicciardini's werk. Verder Crispyn van den Broeck; Ballain, die vele omlijstingen van titels maakte; Abr. de Bruyn en Jan Wiericx. Over den laatste en diens beroemden broeder worden allercurieuste bijzonderheden verhaald, die trouwens meer pleiten voor hun levenslust dan voor hunne gezetheid in den arbeid.

Al die dikwijls schijnbaar onbeteekenende bijzonderheden leeren ons, met welke hulpmiddelen en door welke uitstekende krachten gesteund Plantijn groot werd, totdat hij in 1576 zijn

toppunt bereikte. In dat jaar bracht hij zijn woonplaats over naar de Hoogstraat in een huis, dat een uitgang had op de Vrijdagsmarkt, welke woning hij in 1579 verwisselde met het huis op de Vrijdagsmarkt, dat hij op 22 Juni van dat jaar van Martin Lopez kocht.

Verkeerd echter zoude het zijn uit dezen vooruitgang te besluiten, dat Plantijns financieele toestand niets te wenschen overliet. Het tegendeel was waar; maar Plantijn had behoefte om groote zaken te doen, groote dingen tot stand te brengen en daartoe groote moeilijkheden te trotseeren. Hij toch was in 1576, na de Spaansche furie, in zulk een ellendigen toestand, dat hij aan Arias Montanus schrijft: ‘Pendant les deux derniers mois je n'ai pas eu de quoi me procurer du blé pour faire du pain.’ Niet minder dan negen malen was hij dan ook op brandschatting gesteld. Eindelijk kon hij niet meer betalen en leende van Louis Perez fl. 2867.-8 st. Hij ging naar Parijs om hulp te zoeken en van daar naar de Frankforter mis. Maar ook daar kon hij niet aan zijne verplichtingen voldoen. Carel van Bombergen leende hem toen fl. 9600.- ‘pour subvenir à ses payements en laditte foire après la pillerie d'Anvers.’ Buitendien ontviel Plantijn zijn groote beschermer, nu de zon van Philips te Antwerpen had uitgeschenen.

Plantijn, opportunist in de hoogste mate, beproefde tusschen de partijen door te zeilen en met vrij goed gevolg. Den 17^{den} Mei 1578 werd hij door de Staten-Generaal tot hun drukker benoemd, in welke hoedanigheid hij zelfs eenige Ordonnantiën van bepaald anti-Spaansche richting moest drukken. Den 17^{den} Januari 1579 verleende de Burgemeester van Antwerpen hem op zijn verzoek eene jaarlijksche subsidie van fl. 300.-. Later zocht hij de gunst van Matthias van Oostenrijk en zelfs van den Prins van Oranje. Bij diens intrede te Antwerpen in September 1579 had Plantijn hem reeds een welkomstgedicht aangeboden; op 14 Dec. 1579 bracht de Prins met zijne gemalin een bezoek aan Plantijns drukkerij.

Toch wilde hij niet te ver gaan en in zijne behoedzaamheid moeten wij dan ook de oorzaak zoeken, dat hij eenige werkjes, die bepaaldelijk tegen zijn weldoener, Philips II, waren gericht, bij Raphelengius liet verschijnen, en in geregelde en vriendschappelijke briefwisseling bleef met Cayas en Arias Montanus, tegenover wie hij dan ook dikwijls zijne handelwijze verdedigde.

Zoo schrijft hij b.v. in October 1579 aan Cayas: ‘Que fait le navigateur expérimenté quand une grande tempête se lève? Il ne cherche pas obstinément à rompre les grosses vagues; mais, prudemment et les voiles carguées, il cherche à les éviter et à les laisser passer pour ne pas être jeté sur les écueils ou les bas-fonds et pour ne pas périr, lui et le navire, en perdant dans un même naufrage son bien avec celui d'autrui.’ - Maar vooral de brief aan J. Buyssetius van 10 Dec. 1579 is een belangrijk document voor de beoordeeling van Plantijns persoonlijkheid. Hij geeft daarin de verzekering van zijne gehechtheid aan het Katholieke geloof en vooral aan den Koning. Hij verhaalt daarin hoe hij beproefd heeft Antwerpen te verlaten, o.a. op het aanbod van den Koning van Frankrijk, doch dat Philips hem had verboden heen te gaan, tenzij hij zich in Spanje wilde vestigen; en hoe hij later in Antwerpen werd teruggehouden door de fl. 300. - subsidie van de stad. Met dat al rijst er dikwijls twijfel aan Plantijns oprechtheid, ‘qui’, zegt Rooses, ‘dans cette période si troublée fut moins un modèle de loyauté politique qu'un homme avisé.’

Hoe het zij, hij arbeidde onverdroten voort en de werken, die hij van 1576-83 aan zijne uitgaven toevoegde, zijn niet de minst geschatte. Eerst wijdde hij zijn zorg aan het uitgeven van de werken der kerkvaders, waartoe hij de beste krachten van zijn tijd aan zich wist te verbinden. Voor de natuurlijke geschiedenis telde hij onder zijne auteurs Dodoens, de Lobel en Clusius, voor de aardrijkskunde Mercator, Ortelius en Guicciardini, voor de wiskunde S. Stevin, voor de archeologie H. Goltzius, voor de philologie Justus Lipsius, terwijl de fraaie letteren door J.B. Houwaert en de muziek door Ph. van Bergen, George de la Hêle en J. de Bruck uitstekend werden vertegenwoordigd.

Toch had hij behoefte aan rust en toen J. Lipsius, een zijner beste vrienden, hem noodigde in het kalme Leiden het ambt van Akademiedrukker te komen vervullen, besloot hij uit Antwerpen te vertrekken, het beheer van zijn huis aan J. Moretus en Frans Raphelengius overlatend. In 1582 had hij te Leiden het huis van Assendelft op de Breedstraat gekocht. De weduwe van den vorigen Akademiedrukker W. Sylvius stond hem in 1583 haar winkel af. Den 1sten Mei 1583 ontving Plantijn zijne benoeming en 25 Mei daaraanvolgende kreeg hij

verlof een winkel te bouwen ‘devant la façade de l'Université,’ een gunst, die later ook aan de Elseviers werd toegestaan. Overigens ontbreekt hier de bron voor Plantijns geschiedenis, daar het archief van het Leidsche huis niet bewaard bleef of, laten wij hopen, nog hier of daar verscholen ligt.

Intusschen waren Plantijns Antwerpsche vrienden volstrekt niet gesticht over zijn vertrek naar de afvallige gewesten en L. Torrentius noemt hem zelfs een verdacht persoon. Dat allen hem weder te Antwerpen terugwenschten, had dan ook ten gevolge, dat hij in November 1585 reeds daar wederkeerde.

Oud en ziekelijk, was hij echter niet meer de man van vroeger en de woorden, die Lipsius hem eens, in Oct. 1581, over zijne drukkerij had geschreven: ‘Vivit quidem sed non viget,’ waren nu droevig waar.

Den 15^{den} April 1589 schreef hij voor het laatst in zijn brievenboek en voegde er bij:

Un labeur courageux muni d'humble Constance
Resiste à tous assauts par douce patience.

Vertrouwend tot in de laatste oogenblikken op zijn spreuk: ‘Labore et constantia,’ eindigde Plantijn zijn werkzaam leven op 1 Juli 1589.

Er was een zeldzaam groot man heengegaan; maar de zaak, die hij stichtte, zou blijven leven. Gehuwd met Jeanne de Rivière, was zijn eenige zoon op jeugdigen leeftijd gestorven. Van zijne dochters was de oudste, Margaretha, in 1565 met Franciscus Raphelengius gehuwd[1)]; de derde, Catharina, met Jean Gassen, den parijschen linnenhandelaar; de vierde met Egidius Beys, die Plantijns huis te Parijs bestuurde; de vijfde eindelijk met Pieter Moerentorf, een juwelier.

Plantijns tweede dochter, Martina, was in 1570 gehuwd met Johannes Moerentorf of Moretus, en deze was het aan wien Plantijn bij zijn tweede testament, op 14 Mei 1588 (het

1) De heer Rooses geeft ons allerlei merkwaardige bijzonderheden omtrent dit huwelijk, dat 23 Juni 1565 plaats vond, de wederzijdsche bedingen en geschenken en de feestelijkheden, die een week duurden. Die bladzijden zijn een onschatbare bijdrage voor de kennis der levenswijze in de 16e eeuw. Wij noemen - om Plantijns positie te doen kennen - slechts eenige namen van vrienden, die aan den bruiloftsdisch aanzaten. Daar waren o.a.: Marco Perez, Cornelis v. Bombergen, Karel van Bombergen en diens vrouw, Becanus en zijn vrouw, Grapheus, J. Cock, Bellaert, Scottus, Madoets e.a.

eerste was 19 Nov. 1584 voor den bekenden Jan van Hout gepasseerd met J. Lipsius en Janus Dousa als getuigen), zijn geheele zaak te Antwerpen vermaakte. Na Plantijns dood wist J. Moretus door eene schikking deze handeling tegenover de overige erfgenamen van zijn schoonvader goed te maken.

Hij bleef de zaak voortzetten en uit hem sproot die lange reeks van mannen, die met afwisselend geluk en met verschillende kennis begaafd, toch altijd den naam van Plantijns drukkerij hooghielden, totdat de laatste Moretus, na met de zaken in Augustus 1867 voor goed te hebben geëindigd, op 20 April 1876 het merkwaardige document teekende, waarbij hij het erfdeel zijner vaderen aan de stad Antwerpen afstond en zoodoende voor verspreiding en gedeeltelijken ondergang behoedde.

Zoo ontrolt zich voor ons in Rooses' werk de geschiedrol van den grooten drukker, van een der krachtigste figuren uit de 16e eeuw. Saevis tranquillus in undis, tintelende van energie, was Plantijn juist de man, die hij zijn moest. Geen geleerde maar een kunstenaar, een ondernemende geest, die anderen tot grootsche werken wist aan te sporen en die die werken hielp tot stand brengen, het koste wat het wilde.

Wij blikken met vereering op tot zulk een man, als een voorbeeld voor een ieder, die zich geroepen voelt iets te doen van welken aard ook. Plantijn heeft zijne ‘footprints on the sands of time’ achtergelaten. Dat wij hem navolgen!

Slechts op één punt - en wij bespreken dat het laatste, omdat het het oordeel over Plantijn zoowel als den uiterlijken vorm van zijne biografie geldt, - zouden wij het met onzen vriend Rooses niet eens zijn. Hij toch schijnt bij den titel van ‘den eersten drukker van zijn tijd’ nog de mogelijkheid van ‘une signification dédaigneuse’ aan te nemen. ‘Au 16e siècle,’ zoo voegt hij er bij, ‘la typographie était un art libéral et non un vulgaire métier; celui qui l'exerçait comme Plantin n'était pas simplement un artisan ou un industriel, mais encore un homme de goût et de savoir.’

Elk ‘métier’ slecht uitgeoefend is ‘vulgaire’, elk ambt, elke betrekking hoe hoog en hoe geblasoneerd ook. Het is

geheel de zaak van het individu dat ‘métier’ op te heffen of te vernederen. En met Rooses' reuzenwerk vóór ons, in bewondering voor den fraaien druk, het smaakvolle aanbrengen der schoone, oude beginletters, de keurige platen, die het vergezellen, vragen wij of het wel juist was die bepaling van een typograaf uitsluitend tot de 16e eeuw terug te brengen, alsof dat werk zelf niet getuigt van de beteekenis van een uitstekend drukker ook in onzen tijd?

P.A.M. BOELE VAN HENSBROEK.

Indogermaansche oudheden.

O. Schrader. Sprachvergleichung und Urgeschichte. Linguistisch-historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Alterthums. Jena, 1883.

Eenige weken geleden ontving ik van de Redactie van *de Gids* de uitnoodiging om een hoofdartikel of beredeneerde aankondiging te leveren van een onlangs door mijne vrienden Van Leeuwen en Mendes da Costa uitgegeven werk over het taaleigen der Homerische gedichten. Ik wil wel bekennen, dat dit verzoek, hoe vereerend ook, mij toch slechts half gelegen kwam. Eenerzijds was het niet meer dan billijk, dat de beide schrijvers voor hunnen verdienstelijken arbeid een woord van lof en aanmoediging ontvingen; maar aan den anderen kant zag ik geene mogelijkheid, voor de gewone lezers, die *de Gids* plegen in handen te nemen, eene studie te leveren over een zoo eng begrensd onderwerp als eene spraakkunst van het Homerische dialect, terwijl het Bibliographisch Album mij niet langer een bescheiden hoekje kon aanbieden, geschikt ter opneming van hetgeen slechts voor een beperkten kring van belangstellenden eenige beteekenis kon hebben. Gelukkig doet het toeval mij een uitweg aan de hand. Het zal voldoende zijn te zeggen, dat deze nieuwe behandeling van het Homerisch dialect in hooge mate mijne sympathie wegdraagt. Ik mag daarmede te dezer plaatse volstaan, zonder nader in bijzonderheden aan te wijzen, waarom de gevolgde methode mij zoozeer behaagt; nog minder behoef ik volgens de plichten van den traditioneelen recensent angstvallig rond te zien, of ik de schrijvers hier of daar op eene onvolledigheid of mindere juistheid van uitdrukking kan betrappen; men vergunne mij de beide geleerden

geluk te wenschen met het zoo goed volbrengen van den door hen ondernomen arbeid en met dit weinige wensch ik over te gaan tot een verwant onderwerp, waarbij ik aanhalingen in een vreemde taal kan vermijden en door al het zoogenaamde geleerde bijwerk onvermeld te laten, verstaanbaar hoop te blijven voor ieder, die, even weinig als ik zelf, de kennis bezit van het twintigtal idiomen, waarover de beoefenaar der linguistiek moet beschikken. Het boek van Schrader, welks titel ik boven heb uitgeschreven, geeft mij aanleiding tot eenige mededeelingen, die met Homerus in niet al te verwijderd verband staan, en naar ik hoop, met eenige belangstelling zullen kunnen worden vernomen. Of Schrader juist heeft gezien, mogen andere meerbevoegden beoordeelen; in ieder geval heeft het nieuwe in zijne beschouwingen aanspraak op eene aandachtige en onbevooroordeelde kennisneming. Dat ik binnen de grenzen van een tijdschriftartikel geen volledig verslag kan geven van een boek van vijfhonderd bladzijden, maar met het inkrimpen mijn eigen weg moet gaan, spreekt van zelf.

Het blijkt dat de gedichten van Homerus nog niets van hunne tooverkracht hebben verloren. Het zegt weinig, dat voor den beoefenaar der Grieksche taal zij nog altijd het middelpunt vormen, waartoe alle verdere beschouwingen moeten worden teruggebracht; maar ook de tallooze vertolkingen in de beschaafde talen van Europa vinden allerwege belangstelling en aanmoediging. Van waar dit? Mij dunkt, dat juist deze oudste Grieksche dichter in vele opzichten ons modern bewustzijn nader staat, dan zij die na hem zijn gekomen. Er is in die poëzij eene zekere mate van fijngevoeligheid, die ons laatgeborenen vooral aantrekt, waar wij het beeld zien opdoemen van zulk een grijs verleden. De lezer, die bij nagenoeg alle andere Grieksche schrijvers de opmerking moet maken, dat oudtijds de vrouwen in alle standen der maatschappij eene zeer lage of althans zeer ondergeschikte plaats besloegen, wordt zijns ondanks verrast, als hij ziet met wat onnavolgbare kunst Homerus de figuren van Andromache en Penelope heeft ontworpen. Hij verneemt hier en daar een woord, eene uitdrukking, eene gedachte, die herinnert aan hetgeen wij sentimentaliteit plegen te noemen, en niet onbegrijpelijk wordt hij aangetrokken door de gedachte, dat toch ten slotte in den loop der eeuwen de mensch niet zooveel verandert, als de veranderlijkheid van

al het ondermaansche ons overigens zou doen gelooven. Gelijk Schiller zoo wel gevoeld heeft, ligt over het afscheid van Hector en Andromache een modern waas; daarin ligt, dunkt mij, voor den tegenwoordigen lezer de groote aantrekkelijkheid.

Er is intusschen ook eene keerzijde. Welke is nu eigenlijk die maatschappij, waarin wij door den dichter verplaatst worden? Ik bedoel niet, welke gebeurtenis uit het krijgsmansleven der oude helden van zijn volk hij zich ter bewerking heeft gekozen, maar veeleer dit: wat de eigenlijke achtergrond van al die verhalen is. Welke waren in dien tijd de voorwaarden van het leven onder gewone omstandigheden? Welke waren de rechtstoestanden, die ieder eerbiedigde? Welke zeden, welke gewoonten worden door Homerus niet als iets bijzonders geschilderd, maar als iets algemeen bekends stilzwijgend ondersteld?

Het antwoord op deze vraag kunnen wij vinden in ieder handboek over Homerische oudheden. Naast die fijngevoeligheid, waarvan ik sprak, bemerken wij de onmiskenbare sporen van eene wreedheid, eene ruwheid, eene barbaarschheid, die wij alleen mogelijk zouden achten bij halve wilden. Wij herinneren ons Achilles, die het lijk van zijn edelen tegenstander achter zijn strijdwagen sleept. Ter eere van den gesneuvelden vriend worden door dienzelfden Achilles twaalf krijgsgevangenen in koelen bloede vermoord. Nestor vraagt aan de aanzienlijke vreemdelingen, die hij in zijn paleis ontvangt, of zij soms zeeroovers zijn en, om het medelijden op te wekken, verzint elders Ulysses het fabeltje, dat het hem bij dit nobele handwerk is tegengeloopen. De bruidegom moet zijne bruid van zijn aanstaanden schoonvader voor hoogen prijs koopen: erger nog, hij huurt haar slechts voor zijn leven; want, komt hij te sterven, dan kan de vader, mits er voor de weduwe gegadigden zijn, zijne dochter ten tweedemale aan den man brengen. Ieder heeft slechts ééne wettige vrouw: dat is waar; maar het aantal bijwijven, dat die wettige echtgenoote eventueel moet dulden, is door zeden noch door gebruik beperkt. Waar het geweld tekort schiet, daar neemt men zonder blozen zijne toevlucht tot list en bedrog en alleen een onnoozele kon op het gegeven woord van Ulysses vertrouwen. De bloedwraak heerscht oppermachtig en allerwege. In de paleizen der grooten schittert eene soort van barbaarsche weelde; maar een mesthoop, die nooit wordt opgeruimd, ligt voor de deur te rotten. Er zijn ook reeds tra-

ditiën en oude volksverhalen; bedriegt de schijn ons hier niet, dan zijn de tijdgenooten van Agamemnon en Menelaus zeer tevreden, dat zij tot zulk een trap van beschaving zijn gestegen, want zij meenen zich nog te herinneren, dat hunne naaste voorouders kannibalen waren en inderdaad zijn de menschenoffers langzamerhand in onbruik geraakt, evenals de vergiftigde pijlen, het wapentuig, dat op den ganschen aardbol alleen gevonden wordt in de handen der wilden. En bij en nevens dit alles is de dichter, wien die tijden blijkbaar niet ver liggen, vast overtuigd, dat de wereld eer achteruit gaat, dan vooruit.

Hoe zullen wij al die tegenstrijdigheden verklaren? Met andere woorden, kunnen wij iets nasporen omtrent den alouden oorsprong dier vreemde maatschappelijke toestanden, die den opmerkzamen lezer van Homerus thans te gelijkertijd aantrekken en afstooten? Er zijn nog altijd velen, die hierop het onvoldoende antwoord geven, dat in hoofdzaak aldus luidt: uit het noorden komende hebben de Grieken het land bezet, dat naar hun naam genoemd is. Oorspronkelijk vormen zij één stam met het volk, dat over de passen der Alpen Italië is binnengedrongen: men mag hen de Graeco-Italiërs noemen. Ook deze zijn zelven weder een tak van een ouderen stam, die zich bovendien in vele andere volken gesplitst heeft, als daar zijn de Celten, de Germanen en de Slaven. Men pleegt dien hoofdtak aan te duiden met den naam van West-Ariërs, ter onderscheiding der Aziatische Oost-Ariërs, die zelven weder gesplitst zijn geworden in het aloude volk der volgelingen van Zoroaster, wier taal, het Zend, nog overig is in de Zend-Avesta, en de geïmmigreerde lichtgekleurde bewoners van Hindostan, die aan hunne taal den naam van Sanscrit hebben gegeven. Oost- en West-Ariërs of Indogermanen, meent men verder, moeten oudtijds eene zelfde woonplaats hebben gehad, van waar zij zich zoowel over Europa als over een aanmerkelijk deel van Azië hebben verspreid: men pleegt daarvoor aan te wijzen de hoogvlakte van Pamir.

Uit de vergelijking van het gemeenschappelijke in de talen, die men als uit denzelfden oorsprong ontstaan de Indogermaansche of Arische pleegt te noemen, heeft men ook getracht zich eene voorstelling te vormen van den beschavingstoestand, waartoe aller voorouders in het hooge Azië eenmaal geraakt waren. Tot het jaar 1870 heerschte tusschen de geleerden, die hunne krachten aan de beantwoording dezer vraag beproef-

den, eene zekere mate van overeenstemming. Zij meenden te moeten aannemen, dat eenmaal die Indogermanen in hun stamland een vrij hoogen trap van beschaving hadden bereikt en in een, men zou bijna zeggen idyllischen en paradijsachtigen toestand het leven hadden doorgebracht. Zoo werd bijv. in ditzelfde tijdschrift in het jaar 1860 het leven van dat overoude volk met zichtbaar welgevallen geschilderd door de hand van onzen Van Limburg Brouwer. Het was vrede op aarde, althans op de hoogvlakte van Pamir: immers, zegt Max Müller, alle werken des vredes worden in alle arische talen met dezelfde woorden aangeduid, maar diezelfde talen loopen ver uiteen in de uitdrukkingen, die tot den oorlog in betrekking staan. Het tijdperk van het nomadenleven was voorbij. Reeds kende men als huisdieren het paard, het rund, het schaap, de geit, het zwijn, den hond, de gans en de eend. Verbouwd werden tarwe en gerst. Vermoedelijk werd de akker reeds beploegd en het graan in den molen gemalen. Niet alleen had men huizen, wat haast van zelf spreekt, maar ook de steden waren met muren omringd. De meeste nuttige metalen waren bekend, waarschijnlijk het goud en zilver, zeker het koper; omtrent het ijzer kon men het met zichzelven zoowel als met andere geleerden niet recht eens worden. De rijke ontwikkeling van het familieleven blijkt uit de allerwege waargenomen overeenstemming der woorden, waarmede de verschillende graden van bloedverwantschap worden aangeduid. Reeds was het jaar in maanden verdeeld. Wat hunne kunstvaardigheid betreft, zoo lezen wij, dat de Indogermanen het gebruik zoowel van pijl en boog als van zwaard en schild kenden. Zij hadden reeds eene soort van schilderkunst en beoefenden de dichtkunst. Zij hadden wagens en roeivaartuigen. Eveneens geweven kleederen, waartoe men zich van wol en hennep bediende, wellicht ook van vlas. Uit honig bereidde men een gegisten drank, de mede. Personificaties van hemelverschijnsels, zoowel bij dag als aan het sterredak, hadden eene op allegorie gevestigde mythologie geleverd.

Jammer dat voortgezet onderzoek dit aantrekkelijk droombeeld in niets of bijna niets heeft opgelost. Victor Hehn gaf wellicht den eersten stoot met het geniale boek, waarover de heer de Goeje in 1876 de lezers van ‘de Gids’ heeft onderhouden. Na hem en vele anderen tracht thans Schrader op de ontredderde puinhoopen een steviger bouw op te richten.

De bezwaren tegen de thans bijna traditioneel geworden voorstelling loopen eigenlijk spoedig genoeg in het oog. Hoe rijmen wij die vredelievende gezindheid van dat aloude bergvolk met het onloochenbaar feit hunner verre en langdurige tochten, die toch niet altijd door onbewoonde streken konden leiden en waarbij met de wapens in de vuist herhaaldelijk ruim baan moest worden gemaakt? Wanneer die grijze voorouders reeds betrekkelijk zoo beschaafd waren, hoe komt het dan dat, als de afzonderlijke volken op het wereldtooneel te voorschijn treden, zij van al die voorvaderlijke beschaving geen spoor hebben bewaard? Het antwoord dat zij in den loop der tijden bitter waren achteruitgeleerd, lag voor de hand, maar was weinig bevredigend. Nemen wij aan, dat de West-Ariërs op hunne lange zwerftochten zoozeer verwilderd zijn, hoe moeten wij het ons dan voorstellen, dat zij de zaken hebben verleerd, maar de woorden, waarop toch het geheele betoog steunde, hebben behouden? En hoe komt het, dat wij in de paalwoningen van Zwitserland en in de belangrijke overblijfsels van menschelijk verblijf in de vlakte van de Po, die toch op het eerste gezicht van Indogermaanschen oorsprong schijnen te zijn, de sporen vinden van zulke primitieve toestanden, als met de boven geschetste idylle zeker niet wel vereenigbaar zijn? Waar zijn het goud en het zilver gebleven, dat zij wel niet in Azië zullen hebben achtergelaten? En hebben die arme zwervelingen op hunne tochten door de steppen ook verleerd het paard te temmen, waarvan geen overblijfsels worden gevonden in de Zwitsersche meeren? Er moet wel een fout schuilen in de methode, waarmede men tot een zoo weinig betrouwbaar resultaat is geraakt. In één opzicht zal men tegenwoordig toch altijd moeten toegeven, dat de geleerden een valsch spoor hebben gevolgd. Het valt niet wel tegen te spreken, dat de Indogermanen in een koel klimaat tot zekere ontwikkeling zijn gekomen, maar hoe was dit mogelijk op de hoogvlakte van Pamir, daar wij thans weten dat dit zich duizende voeten boven den zeespiegel verheffende bergland door de gestrenge koude volstrekt onvruchtbaar is?

Men verbeelde zich niet, dat in de tot nog toe gevolgde methode slechts ééne eigenlijke fout zou zijn; integendeel zijn er, zooals Schrader aanwijst, verscheidene. Allereerst is het niet juist, gelijk wij boven in navolging van anderen moesten doen, te spreken van de taal der Indogermanen als van een stam,

die zich langzamerhand en achtereenvolgens als het ware in verschillende takken heeft gesplitst. Ook op dit gebied heeft de metaphora, waaraan wij trouwens toch niet kunnen ontsnappen, onberekenbaar veel nadeel gedaan. Met wegkapping van hetgeen tot het recht verstaan van dit ingewikkeld vraagstuk niet volstrekt onmisbaar is, komt de zaak op het hierna volgende neder. Het vermelden van eigennamen, hoe beroemd ook, zal ik, waar het mogelijk is, vermijden: de eischen van een kort overzicht zijn volstrekt niet dezelfde als die van een geleerd vertoog. Niemand zal bovendien licht gelooven, dat ik mij de eer der uitvinding wil toedichten.

In de eerste plaats moet er gewaarschuwd worden tegen de zeer algemeene fout van nieuwe begrippen te verbinden met oude woorden. Het is waar, dat wij het indogermaansche woord voor *paard* in het Sanscrit, in het Latijn, in het Grieksch, eigenlijk overal terugvinden; maar er is niet het geringste bewijs, dat de Indogermanen het paard reeds hadden getemd. Niets is natuurlijker dan dat de oude naam gebleven is, toen het vroeger alleen in den natuurstaat bekende dier voor het eerst is gedwongen den mensch te gehoorzamen. Ook het aloude woord voor *geit* komt overal terug; volgt daaruit dat het een huisdier was? Een woord, dat *spelt* of *gerst* beduidt, heeft in tal van dialecten overeenstemmende vormen; maar het is niet vreemd, dat een nomadisch volk reeds namen had gegeven aan allerlei soorten van nuttige planten: daaruit volgt niet met noodzakelijkheid of zelfs maar met waarschijnlijkheid, dat men zich reeds op den akkerbouw toelegde. Er is een overoud woord dat later *weven* beteekent; oudtijds en oorspronkelijk beteekende het wellicht niet meer dan *vlechten* en het woord geeft volstrekt geen recht onmiddellijk aan een weefstoel, hoe primitief dan ook, te denken. Wanneer later een vroeger gebruikelijk woord in eene bepaalde en technische beteekenis wordt gebezigd, is het niet vreemd dat die meer beperkte beteekenis tegelijk met de nieuwe uitvinding, bijv. van het weven, van het eene naburige volk tot het andere is doorgedrongen. Langs dien weg vormen wij ons een beeld der oude Indogermanen, welks trekken heel wat minder aanlokkelijk worden. Die tijd wordt bij Victor Hehn, dien ik reeds noemde, vertegenwoordigd door de steenperiode. Nog ontbreekt het niet aan tegenspraak, maar het vroeger geloof in de idylle is gevoelig geschokt.

Nadat men zich eenmaal ten volle overtuigd had, dat een groot aantal talen, van IJsland tot aan den Ganges, tot een en denzelfden gemeenschappelijken oorsprong kon worden teruggebracht, lag de voorstelling voor de hand, gelijk ik reeds opmerkte, dat uit den éénen stam, onder welk beeld wij ons de taal der oorspronkelijke Indogermanen denken, als het ware verschillende takken waren voortgesproten. In het eerst meende men, dat het niet bijzonder moeilijk kon zijn, zulk een geslachtsboom te ontwerpen, doch de uitkomst is zeer onbevredigend geweest. Er zijn geen twee systemen die op elkander gelijken. Wat de een verbindt, wordt door den ander gescheiden; ja het schijnt wel mathematisch onmogelijk te worden, eene teekening te ontwerpen, die aan alle vereischten voldoet. Om een voorbeeld te noemen: men neemt algemeen aan, dat er tusschen Latijn en Grieksch eene nadere en nauwere verwantschap bestaat; die beide talen zullen dus gezamenlijk behooren tot de West-Arische of Europeesche hoofdafdeeling, welke eene zekere tegenstelling vormt met het Oost-Arisch, gelijk men het Sanscrit en het Zend met een gemeenschappelijken naam pleegt aan te duiden. Maar hoe dan te verklaren het evenzeer onloochenbaar feit, dat over het geheel het Grieksch tot de Aziatische hoofdafdeeling in veel nauwer betrekking staat dan het Latijn?

Hier schijnt het wel der moeite waard, met eenige meerdere uitvoerigheid melding te maken van eene theorie, die in 1872 door J. Schmidt werd ontwikkeld. Deze geleerde gaat uit van de volgende onderstelling: reeds in den tijd, dat de Indogermanen, hetzij dan in Europa of in Azië, nog een samenhangend gebied bewoonden en in dien zin ééne taal spraken, dat alle leden van den uitgestrekten stam nog zonder bezwaar met elkander van gedachten konden wisselen, waren de kiemen aanwezig, waaruit de latere taalfamiliën ontstaan zijn. A priori laat zich dat hooren. Het is niet waarschijnlijk, dat over een wijd gebied, gelijk voor een nomadisch volk vereischte is, ooit de taal van oost tot west geheel dezelfde kan zijn geweest. In onzen tijd verliezen de streekspraken veeleer aan kracht, dan dat zij zich uitbreiden of vermenigvuldigen; toch onderscheiden wij zonder moeite gewestelijke en plaatselijke dialecten; ja, men verzekert mij, dat in een en dezelfde gemeente van Amsterdam er een duidelijk waarneembaar verschil bestaat tusschen de spraak der Kattenburgers van het Oosten en der Eilanders

van het Westen. Zoo iets moet vroeger in oneindig sterker mate gegolden hebben, toen de spreektaal nog niet geraakt was onder het oppertoezicht van de alles nivelleerende schrijftaal. Het is niet eens noodig buiten het gebied der Indogermanen rond te zien; wij weten bijv. dat het aantal in zwang zijnde dialecten van het Grieksch eigenlijk ontelbaar was. Streng genomen hebben geen twee personen volkomen dezelfde uitspraak en bedienen zich van volkomen denzelfden woordenschat. Op deze gronden zoekt Schmidt de prototypen der latere taaltakken in de oudste dialecten van het Indogermaansch zelf. De dialecten zijn zoo oud als de taal zelve, welke zonder dialecten niet eens kan gedacht worden. Nu zien wij in een zeker gedeelte van dat uitgestrekte taalgebied, dat de neiging bestaat om de *k* te veranderen in een sisklank: dat is het geval in Azië en bij de Slavo-Litauers. Evenzeer merken wij de neiging op, om in de uitgangen der verbuigingen *bh* te veranderen in *m*: dat is het geval bij de Slavo-Litauers en bij de Germanen. Op een derde punt wordt de *r* gebruikt tot vorming van het lijdend werkwoord: dat is het geval in het Latijn en het Celtisch. Daarentegen bestaan alleen in het Grieksch en het Latijn vrouwelijke woorden der zoogenaamde tweede declinatie. Eindelijk is alleen in het Sanscrit en het Zend de *a* behouden, waarvoor in alle Europeesche taalfamiliën, benevens in het Armenisch een *e* in de plaats treedt. Men kan de zaak aldus voorstellen:

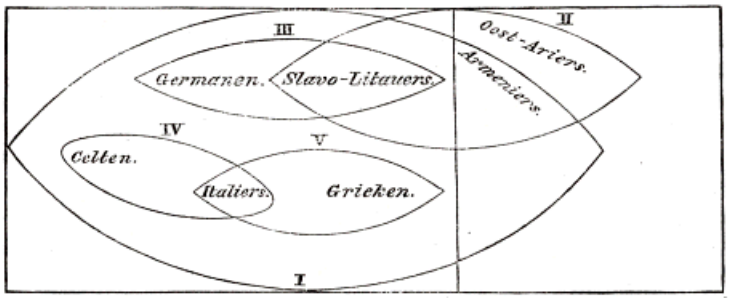

I. *a = e*. II. *k = s, ç, sz*. III. *bh = m*. IV. *r* in het pass. V. vrw. 2de decl.

Gelijk het niet mogelijk is een der vijf ringen uit deze figuur te lichten, zonder tegelijkertijd het grondgebied van een

tweeden ring te storen, zoo is het ook op het terrein der Indogermaansche talen niet geoorloofd, eene bepaalde groep uit het geheele complex los te maken, omdat dusdoende de draden worden doorgesneden, welke de groep naar alle kanten met de verwante talen verbinden. De bedoeling van Schmidt is, naar het mij voorkomt, zonder nadere toelichting duidelijk genoeg. Het ware licht mogelijk de bijzonderheden nader uit te werken, maar ik beperk mij tot het noodwendige. Alleen voeg ik er bij, dat, volgt men deze theorie, de reconstructie van het aloude en oorspronkelijke eigendom der vereenigde Indogermanen heel wat minder eenvoudig wordt, dan wanneer men al de hiertoe betreffende talen in den vorm van een stamboom tracht te brengen. De stamboom-theorie is trouwens geheel onhoudbaar: niet eens de Romanische talen, het Italiaansch, het Fransch, enz. kunnen in strengen zin als de dochters van het Latijn worden aangemerkt. Maar waar die Indogermanen nu echter oorspronkelijk gewoond hebben, hetzij in het hoogland van Azië, hetzij in Europa noordwaarts van de Zwarte Zee, van de monden van de Donau tot aan de Caspische Zee, hetzij nog meer westelijk tot aan de oevers der Baltische zee, kan hier nog niet besproken worden. Dit blijkt evenwel met zekerheid, voornamelijk uit de vergelijking van dieren- en plantennamen, dat het oorspronkelijk grondgebied tamelijk koud moet zijn geweest.

Het heeft begrijpelijkerwijze den schijn, dat Sanscrit en Zend er bijzonder op zijn aangelegd om de oorspronkelijke taalvormen te bewaren en op dien bedriegelijken schijn heeft men verder de niet minder gewaagde gevolgtrekking gebouwd, dat de volken, die zich van die talen bedienden, zich het minst verwijderd hebben van de oorspronkelijke woonplaats voor de scheiding. De redeneering zou alleen juist kunnen zijn, als het Zend oorspronkelijker vormen had dan het Sanscrit. Intusschen is de schijn valsch en daarmede ook de gevolgtrekking van allen grond ontbloot. Als men wilde onderzoeken, welke taaltak de oude vormen het langst en het getrouwst had bewaard, dan zou men natuurlijk vormen moeten vergelijken, die bij de verschillende natiën *gelijktijdig* in gebruik waren: dit nu is voor de Indogermaansche talen in het algemeen eerst mogelijk sedert de negende, of als men ook het Litausch in rekening wil brengen, eerst sedert het midden der zestiende eeuw. Natuurlijk kunnen wij niet nagaan,

hoe het Germaansch, het Slavisch of het Celtisch zich zouden voordoen, als ons die talen bekend waren in den vorm dien zij hadden, tijdens de Rigveda werd opgesteld. Maar in den tijd, dat deze taalstammen ons voor het eerst eenigermate bekend worden, was ook in Hindostan het Sanscrit in den mond des volks op allerlei wijze verbasterd. Wilde men billijk zijn, dan zoude men eigenlijk die bedorven volksdialecten met de genoemde Europesche talen moeten vergelijken; eerst dan zou kunnen blijken, welk volk het vaderlijk erfgoed op den duur het getrouwst had bewaard. In Europa hebben wij geen ouder letterkundig gedenkstuk dan de gedichten van Homerus: wanneer wij nu bedenken, dat wij in de Vedaas het Sanscrit ontmoeten in eene gedaante, die eenige eeuwen ouder is, dan schijnt het Grieksch waarlijk niet zooveel verder van den oorspronkelijken stam verwijderd, terwijl in sommige zeer belangrijke opzichten het Latijn nog ouder en primitiever vormen aanbiedt, dan de taal der Grieksche epische poëzy zelve. Wanneer men wilde beweren dat de Goten de aloude Germaansche vormen beter hebben bewaard dan de thans levende Nederlanders, dan zou het scheeve en onlogische der stelling onmiddellijk in het oog springen; maar niet beter is het te gelooven, dat het Sanscrit of het Zend een wederstandsvermogen heeft bezeten, hetwelk het Indogermaansch in Europa al zeer spoedig had verloren. Juist omgekeerd: als ik wel onderricht ben, zijn onze tegenwoordige Europeesche talen minder ver afgeweken van de aanvankelijk gegeven type, dan het geval is met de talrijke dialecten, die thans in Hindostan in zwang zijn.

Eene andere opmerking voert ons van de linguistiek op het gebied der ethnografie. Wanneer men op grond van physiologische kenteekenen de menschheid in rassen verdeelt, dan verkrijgt men geene enkele klasse, die alleen en uitsluitend de Indogermaansche volken omvat. Of men gaat veel te ver, wanneer men met de Indogermanen ook de Basken en in het gemeen de Caucasiërs tot ééne familie vereenigt; of men trekt de grenzen te eng, wanneer men Slaven, Letten en Albaneezen, als *gentes brachycephalae orthognathae* uitsluit. Er behoeft nu niet juist op gewezen te worden, dat de beginselen, waarnaar men in de physiologie het menschelijk geslacht in rassen verdeelt, nog niet bij allen vaststaan: voor het oogenblik is het voldoende op te merken, dat het gebruik eener Indogermaansche taal in het

minst geen bewijs is van eene geboorte uit indogermaanschen stam. De volken die wij thans om hunne spraak Indogermaansch noemen, behoeven niet juist tot hetzelfde ras te worden teruggebracht. Het is voldoende te stellen, dat bij ieder dier volken een kern heeft bestaan, die de Indogermaansche taal heeft overgebracht op bijwoners, die mogelijk ook wel niet van indogermaanschen oorsprong waren. Gelijk wij weten, dat in Engeland Celtische, Romeinsche en Normandische elementen met den Angelsaksischen stam zijn versmolten, zoo mogen wij aannemen, dat elders soortgelijke invloeden aan het werk zijn geweest.

De Indogermaansche stammen zijn op hunne tochten ontwijfelbaar in aanraking gekomen met oudere bevolkingen, die in hen zijn opgegaan. Voor een deel is het de geschiedenis zelve, die ons dit leert. In de Vedaas wordt beschreven, hoe de Indische Ariërs van de oevers van den Boven-Indus voortdringende in zuidelijke en zuid-oostelijke richting, in strijd zijn gekomen met de bewoners des lands. De Arische stammen, die uitdrukkelijk als blank worden geteekend, komen in botsing met de zwarte autochthonen, die eene andere taal, andere zeden, andere goden hebben. Het is een strijd op leven en dood, die eindigt met de opneming der onderworpen barbaren als vierde klasse, als Çudraas, in de Indische maatschappelijke orde. Het laat zich denken, dat niet alleen op het slagveld beider bloed dikwijls zal gemengd zijn. Menige slavin, mag men gissen, zal het wel tot meesteres hebben gebracht. Als men daarbij nu nog het klimaat in rekening brengt, dan kan het nauwelijks verwondering baren, dat, naar men zegt, thans slechts enkele familiën van brahmanen hier en daar de oorspronkelijke type hebben bewaard. Volgens de Zend-Avesta heeft bij de Iraniërs hetzelfde plaats gegrepen en in Europa zal het wel niet anders zijn geweest. Zoo kennen wij in Italië, nog afgezien van alle phoenicische, grieksche en celtische immigraties, behalve de Indogermaansche Latijnen, Umbriërs en Oscers, niet minder dan vier volken, die niet indogermaansch en, zoo het schijnt, elkander onderling vreemd zijn: de Liguriërs, de Etruscers, de Japygiërs en op de aangrenzende eilanden de Iberiërs. Al die volken eindigen met het aannemen derzelfde indogermaansche taal; maar in physiologisch opzicht kunnen de sporen van den voormaligen toestand niet zijn uitgewischt. Bij de Celten bevinden wij hetzelfde. Galliërs zoowel als Germanen

zijn volgens de berichten der klassieke schrijvers blond, blauwoogig en lang van gestalte, maar deze beschrijving past niet meer op de tegenwoordige Celten in Bretagne, Wales, Ierland en Schotland. In den strijd der talen zien wij dat het Indogermaansch overwonnen heeft; men mag gissen, dat de Indogermanen niet juist te allen tijde zooveel talrijker zijn geweest dan de autochthonen, maar dat zij reeds een relatief hooger trap van beschaving hadden bereikt, waardoor zij hun overwicht konden handhaven. In denzelfden geest als Schrader, maar minder uitvoerig heeft Max Müller dat onderwerp behandeld *Lectures I* 373: *The science of language and the science of ethnology have both suffered most seriously from being mixed up together*, en elders nog puntiger II 260: *The science of language has nothing to do with skulls*. Zoo spreken niet alleen de comparativi, met wie wel eens een niet geheel verdiende spot wordt gedreven, maar ook de beroemde Huxley, die als natuurkundige zeker niet verdacht wordt de beteekenis der ethnographie te willen verkleinen.

Is het mogelijk eene eenigszins volledige voorstelling te geven van de algemeene stammoeder onzer Indogermaansche talen? Mocht dit gelukken, dan zullen wij ook op den weg zijn om met behulp van den bestaanden woordenschat een beeld te ontwerpen van den beschavingstoestand ten tijde dat de van oudsher door ons aangenomen dialecten zich in even zooveel talen hebben gesplitst. Na de meest onbevredigende resultaten van anderen, schijnt het der moeite waard, het vraagstuk nogmaals onder de oogen te zien.

Eerst een voorzichtigheidsmaatregel. Er moet uitgegaan worden van de ontwijfelbaar juiste opmerking, dat in den loop der tijden honderden van woorden geheel buiten gebruik raken en door andere nieuwe uitdrukkingen worden vervangen. Zoo gebeurt het inderdaad uiterst zelden, dat hetzelfde woord in *alle* Indogermaansche taalfamiliën wordt teruggevonden. De Indogermaansche naam van *vader* ontbreekt in het Slavisch, van *zuster* in het Grieksch, van *dochter* in het Latijn enz. Hieruit volgt, dat het niet geoorloofd is uit de afwezigheid van etymologisch verwante woorden in de verschillende taalgroepen te besluiten, dat de Indogermanen oudtijds ook met de zaak onbekend waren, welker uitdrukking ons niet is overleverd. In theorie spreekt dit van zelf, maar groot is soms de

verleiding, om die theorie bij de practijk in den steek te laten. Uit het bestaan van etymologisch verwante uitdrukkingen kan met de noodige omzichtigheid iets worden afgeleid, maar omgekeerd volgt uit de ontstentenis van etymologische verwantschap eenvoudig *niets*. Het woord *oester* komt slechts voor in de Indogermaansche talen van Europa, niet in het Sanscrit of het Zend. In weerwil daarvan kunnen de gemeenschappelijke voorouders wel met de zaak zijn bekend geweest: uit het ontbreken van het overeenstemmende woord in Azië kan men niets afleiden. Was de oester den Indogermanen bekend? Het is wel mogelijk; voor het oogenblik valt er niets van te zeggen. Deze opmerking is van het grootste gewicht bij het behandelen der vraag naar de oude verblijfplaats onzer voorouders. Men heeft daartoe met groote zorg alle namen van planten en dieren onderling vergeleken, maar niet altijd is het bewustzijn levendig geweest, dat het ontbreken van overeenkomst tusschen de verschillende benamingen voor dezelfde zaak, op zichzelf beschouwd nog niet het recht geeft tot het trekken van conclusies, die stellig veel te zwak zijn, om op hare beurt het wicht van andere torenhooge redeneeringen te torschen. Dit alles klemt te meer, als men bedenkt, dat het Indogermaansche taalgebied zich uitstrekt over landen met zeer uiteenloopende fauna en flora. Met zekerheid kan men niet zeggen, hoe leeuw, tijger en kameel oorspronkelijk in het Indogermaansch heetten: daaruit volgt voor het oogenblik nog niets. Iets anders is het wanneer *reeksen* van benamingen van gelijksoortige voorwerpen overal gelijkelijk ontbreken. Zoo loopen de namen der vischsoorten veel meer uiteen, dan men met het oog op andere woordenreeksen zou verwacht hebben. Mag men daaruit opmaken, dat de Indogermanen eerst na de scheiding zich meer algemeen op de vischvangst hebben toegelegd? Zeker is het dat in de Rigveda de zaak nog onbekend is, althans niet vermeld wordt, en reeds de latere Grieken verwonderden zich, dat de helden bij Homerus slechts in tijd van nood konden besluiten zich met visch te voeden. De ethnographie schijnt dit resultaat te bevestigen: ook in de paalwoningen aan de Po is niets gevonden, dat zou aanduiden, dat de toch vermoedelijk Italische stam, die zich daar had nedergezet, zich ooit met visschen gevoed heeft. Bij de paalwoningen in Paeonië ging het geheel anders toe, gelijk uit Herodotus bekend is, en trou-

wens ook in Zwitserland, waar men in de aloude overblijfselen de sporen van negen vischsoorten, vischnetten, harpoenen, vischhaken en dgl. heeft gevonden.

Met dat alles is het volgende verwant. Het woord dat in het Grieksch, het Latijn, het Engelsch *schrijven* beteekent, duidde oorspronkelijk niets anders aan dan *krassen*. Bij dit woord pleegt men voorzichtig te zijn; niemand zal uit het gebruik dezer drie uitdrukkingen onmiddellijk willen afleiden, dat de schrijfkunst tot het aloude erfgoed der vaderen heeft behoord, maar bij andere woorden is men wel eens wat haastig. Het oorspronkelijke woord voor *stad* is oud genoeg. Daaruit volgt allerminst, dat de Indogermanen vóór de scheiding in geregelde steden woonden met wal en gracht versterkt. Voor zoover wij kunnen nagaan, waren zij veeleer nomaden en het aloude woord behoeft in den grond der zaak niets meer te beteekenen, dan een vluchtheuvel, waarop men zich in oorlogstijd of bij overstroomingen terugtrok. Althans in de Vedaas is van steden geen spraak en de oorspronkelijke beteekenis schemert nog door in het Grieksch. Eveneens zijn er boven alle bedenking oude woorden voor *koken* en *weven*; maar die beide kunsten zelven kunnen niettemin op zeer laag standpunt hebben gestaan. Niet eens behoeven de Indogermanen vaatwerk te hebben gekend, dat tegen de hitte van het vuur bestand was. Waren zij verder dan de Eskimoos, die verhitte steenen in het water werpen, totdat het begint te koken? Nog bij de helden van Homerus is het koken van vleesch onbekend; het wordt aan het spit gebraden.

Bij de beantwoording der vraag die ons bezighoudt, is er nauwelijks iets van meer belang dan te weten, of de Indogermanen reeds met het gebruik der metalen, bepaaldelijk der vier hoofdmetalen, goud, zilver, koper en ijzer bekend waren. Ongelukkiglijk is de beantwoording der vraag zoo ingewikkeld, dat er niet één antwoord denkbaar is, hetwelk niet gegeven wordt: niet door onkundigen, maar door de eerste mannen van het vak. Wij leiden daaruit af, dat hier vooral de gevolgen zich doen gevoelen van de fouten der methode, waarover boven gehandeld is. Schrader spreekt aldus:

Er is geen twijfel dat de Oost-Ariërs voor hunne scheiding en het opbreken der Indiërs naar Hindostan het goud gekend hebben. Even zeker is het, dat de Semieten lang voordat ook

zij zich in verschillende takken hebben gesplitst, met datzelfde metaal gemeenzaam waren. Zoo ons niet alles bedriegt, hebben de Grieken den naam met de zaak ontvangen van de Phenicische kooplieden en mijnwerkers. Het Latijn heeft eene afzonderlijke benaming, die in het Celtisch is overgegaan in den vorm, die nog in den tijd van Brennus in Rome in gebruik moet zijn geweest. Ook de naam bij de Slaven en bij de Germanen wijst op een anderen oorsprong. Er is geene enkele voldoende reden te gelooven, dat de oude Indogermanen met het goud zouden zijn bekend geweest, wel het tegendeel. In de paalwoningen van de Po heeft men goud noch zilver gevonden; in die van Zwitserland uiterst zelden.

Alle namen van het zilver in de verschillende talen, die hierbij in aanmerking komen, wijzen uit, dat dit metaal eerst na het goud achtereenvolgens tot de verschillende indogermaansche volken gebracht is. Zoo men het goud wil ontzeggen aan de onverdeelde Indogermaansche stammen, dan moet men tevens gelooven, dat ook het zilver hun niet bekend was.

Veel vroeger verwerkt is het koper, welks aloude naam niet alleen in het Latijn wordt teruggevonden, maar ook in het Sanscrit, waar het overeenkomstige woord later in den zin van ijzer voorkomt, maar oorspronkelijk koper moet hebben aangeduid, gelijk o.a. ook de meening van Max Müller is. Een andere vraag is, of met het aloude woord niet koper, maar brons, eene verbinding van koper en tin, kan bedoeld zijn. Schrader ontkent dit laatste: tin moet, gelijk uit het verschil der benamingen blijkt, eerst later zijn bekend geworden. Intusschen loopen de woorden, die op het smidshandwerk betrekking hebben, in de Indogermaansche talen geheel uiteen: in verband hiermede en na tal van overwegingen, die ik onvermeld moet laten, komt Schrader tot de gevolgtrekking, dat in den Indogermaanschen voortijd stukjes koper bijv. tot versiering kunnen zijn aangebracht, maar die periode overigens nog den steentijd uitmaakt, waarin o.a. koperen wapentuig nog geheel onbekend was. Van ijzer kan om licht te bevroeden redenen in dien alouden tijd dan nog minder sprake zijn. In Indië vinden wij dit metaal eerst aan het einde der Vedische periode.

Honderd bladzijden worden door Schrader aan de geschiedenis van de verbreiding der metalen gewijd. Voor ons doel scheen het voldoende het hoofdresultaat mede te deelen. Is intusschen

juist, wat hier gesteld wordt, dan volgt met noodwendigheid, dat onze voorouders toenmaals op aanzienlijk lager trap van beschaving stonden, dan men zich heden ten dage pleegt voor te stellen; maar wij zullen niet tevreden kunnen zijn met dit algemeene resultaat, tenzij op ieder ander terrein, dat wij voor dit doel kunnen onderzoeken, het tot hiertoe gevondene bevestigd wordt. Hoe staat het bijv. met de aloude benamingen der krijgswapenen? Het ware wellicht der moeite waard iets meer te excerpeeren dan dit eene: de oude Indogermanen hadden blijkens de in de verschillende taalfamiliën geheel uit elkander loopende benamingen helm noch harnas. Of zij om het lijf te beschermen reeds het schild kenden, is niet geheel zeker. Stellig is het niet noodig aan een metalen schild te denken. Tot den aanval had men pijl en boog, knods, slingersteen, lans en bijl: altemaal wapenen, die, gelijk de opgravingen aanschouwelijk maken, zeer wel vervaardigd kunnen worden zonder behulp van eenig metaal. Om mij tot de klassieke talen te bepalen, springt het dadelijk in het oog, dat de benamingen der wapenen in het Latijn en Grieksch ver uiteenloopen. Met de nieuwgevormde woorden voor pantser of helm of scheenbeenplaten, is dit niet te verwonderen; wat de overigen betreft, die voor pijl en boog en dgl., blijkt het, dat de Grieken meest hebben vastgehouden aan de oorspronkelijke uitdrukkingen, die ook in het Sanscrit en het Zend voorkomen; in Italië heeft men andere woorden, die vermoedelijk in gebruik zijn gekomen, toen steen door metaal werd vervangen. Men kan die periode nauwkeuriger nagaan, dan de oppervlakkige lezer zou denken. In de paalwoningen van Lombardijë vindt men meest steenen wapenen en gereedschap; ten zuiden van de Po gaat het brons den steen verdringen; terwijl men in Latium nog nooit een spoor heeft gevonden van steenen wapenen.

De Indogermanen vóór de scheiding kenden dus de bewerking der metalen niet. Kunnen wij ons eene duidelijke voorstelling maken van zulk een toestand? Wij wenden ons daartoe tot de Zwitsersche paalwoningen, wier oudste overblijfselen insgelijks tot den steentijd behooren. Nu weten wij, dat het volk, dat die woningen gebouwd heeft, zeker wel op een lagen trap van beschaving stond, maar vooral niet op den allerlaagsten. Het velt met den steenen bijl de reusachtige boomstammen, die vervolgens zeer kunstig in den bodem van het meer worden gedreven,

om daarop de houten woningen te vestigen. Rund en schaap, geit en hond zijn reeds huisdieren. Ja, wij bespeuren de eerste beginselen van den akkerbouw; men verbouwt tarwe en gerst, ook vlas, welke laatste stof men reeds weet te verwerken tot allerlei soort van bijzonder primitief vlechtwerk. Voor het vervaardigen van bijlen, messen, pijlpunten, lansen en vischhaken gebruikt men steen, hoorn, been of hout.

De geleerden, welke tot nu toe van oordeel waren, dat de vereenigde Indogermanen reeds met de metalen bekend waren, moesten noodwendig aannemen, dat de bewoners der Zwitsersche paalwoningen, voor zoover zij tot de steenperiode behooren, van niet-Indogermaanschen oorsprong waren. Voor ons staat de vraag thans anders. Die bewoners kunnen Indogermanen zijn geweest; niets belet ons dit aan te nemen. Maar zijn er ook gronden om aannemelijk te maken wat voor het oogenblik alleen nog maar niet geheel onaannemelijk schijnt? Zijn er ook positieve kenteekenen? De resultaten moeten uit drie bronnen worden samengesteld en opgebouwd: het getuigenis der Indogermaansche talen, de praehistorische overblijfsels en de overlevering der geschiedenis.

In de holen van Zuid-Frankrijk en België, wier bewoners gelijktijdig met mammoet en rhinoceros in Europa leefden en die werktuigen hadden van geslepen vuursteen, ja ook reeds aarden vaten, vindt men geen overblijfselen, die de gevolgtrekking wettigen, dat men reeds huisdieren kende. De bewoners van Denemarken, die de afvalshoopen hebben nagelaten, hadden althans den hond reeds getemd, maar bezaten verder geene huisdieren. Daarentegen bevinden wij, dat bij de oostersche volken reeds in den nacht der eeuwen de vorderingen in dit opzicht veel grooter waren. Lang voordat wij de geschiedkundige overlevering kunnen raadplegen, ten tijde dat de Semietische volken zich nog niet gesplitst hadden, hadden zij blijkens de allen gemeenschappelijke benamingen den ezel reeds getemd, het kameel, de geit, het schaap, het rund, den hond; mogelijk ook het paard.

Ook de Indogermanen hadden zich reeds lang voor de splitsing op de veeteelt toegelegd. De bezitting, die zij hadden te verdedigen, was hunne kudde, die hen moest voeden en kleeden. Hoe zij aan dien veestapel zijn gekomen, kunnen wij niet nagaan; met eene enkele uitzondering, die licht toevallig kan zijn, luiden

de benamingen waarvan zij zich bedienen, geheel anders als in het Semietisch. De eerste en voornaamste plaats wordt ingenomen door het rund, dat tegelijkertijd trek- en lastdier is. Men voedt zich zoowel met de melk als later met het vleesch. Na den dood levert hetzelfde dier bovendien schilden, boogpezen, zakken, riemen, mutsen, enz. Schapen en geiten worden ongetwijfeld ook aangefokt; van andere dieren is dit minder zeker. Wel is in Europa dezelfde naam voor het zwijn algemeen verbreid; maar de Veda en de Zend-Avesta kennen de zwijnenteelt niet, even weinig als de onverdeelde Semieten. Daarentegen vinden wij in Griekenland en Italië het zwijn reeds oudtijds algemeen verbreid en ieder denkt hier dadelijk aan Eumaeus den zwijnenhoeder. Mogen wij dus aannemen, dat eerst de West-Ariërs zich op die teelt hebben toegelegd, nadat onder welke omstandigheden dan ook de Oost-Ariërs zich van hen hadden afgescheiden?

Het paard kan in den voortijd nog niet wel getemd zijn geweest. Bij Homerus en in de Rigveda wordt van ruiters nog niet of nauwelijks melding gemaakt. Zoo men het paard al als trekdier gebruikt, wordt het voor den strijdwagen gespannen, maar de lastwagens worden door het rund of later door muilezels getrokken. Dat wilde of halfgetemde, halfwilde kudden van paarden veel vroeger bekend zijn geweest, laat zich denken.

Zeer waarschijnlijk hebben eerst in later tijd de Indogermanen den ezel te danken aan de Semieten; maar het is uiterst merkwaardig, dat er geen enkele reden bestaat te vermoeden, dat de Indogermanen in den voortijd met het kameel zijn bekend geweest. De Hindoes hebben het dier gekend, voor zij in Hindostan afdaalden, maar in Europa draagt het dier, zoo als bekend is, een Semietische benaming. Voor hen, die meenen dat de Indogermanen in den aanvang hoog in Azië gewoond hebben, is het verschijnsel moeieijk verklaarbaar.

Wanneer wij hierbij nog gevoegd hebben, dat ook de hond in den voortijd is getemd geweest, dan mogen wij hiermede de toestanden vergelijken, die in de Zwitsersche paalwoningen voor oogen liggen. In de eerste of oudste periode hebben de geleerden vier huisdieren aangetroffen, het rund, de geit, het schaap en den hond. Iets later vertoont zich het zwijn als huisdier. Men kent het paard, maar het wordt nog niet aan-

gefokt. Aan de Po vinden wij vooruitgang: zwijn en paard zijn getemd, maar de ezel ontbreekt nog. Van tam gevogelte is nog geen spoor. Inderdaad is bij Homerus, zoo men wil, de gans reeds huisdier; maar tamme duiven en hoenders zijn eerst vele eeuwen later in Griekenland ingevoerd.

Bij het eerste licht der geschiedenis, dat wij op de Indogermanen kunnen laten vallen, bemerken wij dat zij zich bevinden in het stadium van zwervende nomadenvolken, maar tevens blijkt het, dat de eerste beginselen van den akkerbouw zich reeds baan breken. In dien zin luiden de berichten van Grieken en Romeinen over de hen omringende barbarenvolken van het Noorden. Wat het oudste verbouwde graan mag zijn geweest, is niet geheel zeker; licht wel gerst; doch weinig benamingen zijn aan alle taalfamiliën gemeenschappelijk. Wij moeten ons wel voorstellen, dat al vrij spoedig de stammen van het oosten en het westen hun eigen weg zijn gegaan. Wij mogen ons die eerste beginselen van den graanbouw nauwelijks primitief genoeg denken en vergeten daarbij vooral niet, dat het gebruik van metaal onbekend was. Ook het ploegen moet zeer gebrekkig zijn geweest, hoewel dezelfde uitdrukking zich over een groot deel van Europa, ofschoon dan ook juist niet in het Germaansch, laat vervolgen. Na de gerst is de tarwe gekomen; na de tarwe de spelt; eindelijk de gierst. Van rogge en haver kunnen in den voortijd geen sporen worden aangewezen. Ook het vlas schijnt althans in Europa tamelijk vroeg te zijn verbouwd; zoo ook erwten, boonen en uien. Rapen, linzen en hennep schijnen in den aanvang niet bekend te zijn geweest, maar na de scheiding der volken al spoedig van streek tot streek te zijn overgenomen. Dit en velerlei andere punten zijn nog niet voldoende opgehelderd.

Zie hier het resultaat van zuiver linguistische onderzoekingen. Het mag allermerkwaardigst heeten, dat wij hiermede een toestand hebben beschreven, die in bijna alle punten overeenkomt met hetgeen de oudste paalwoningen aan den dag hebben gebracht. Wij vinden daar drie soorten van tarwe, twee soorten van gerst en gierst; nergens rogge, en haver eerst in de latere paalwoningen van de bronsperiode. Evenzeer nergens hennep, maar vlas, erwten, boonen en linzen. Ik vergat nog de papaver. Een volgend stadium wordt nu weder ingenomen door de woningen in de Povlakte, waar sporen van den wijnstok zijn

aangewezen, terwijl in Zwitserland slechts de wilde wingerd voorkomt. Men ziet dat de overeenkomst zoo groot is, als zich slechts liet verwachten: het vreemde is alleen, dat, voor zoover wij tot heden weten, de spelt ontbreekt. Waar wij appels of kornoeljes aantreffen, zijn deze evenals alle andere boomvruchten in het wild gegroeid: voor aanplanting is in den voortijd geene aanleiding.

Hier sla ik een groot aantal bladzijden geheel over. Schrader onderzoekt, welke verder in velerlei opzicht de maatschappelijke toestand onzer aloude voorouders kan zijn geweest. Dat onderzoek is uiterst leerzaam en belangwekkend, maar bij een kort overzicht van het geheel kan het gemist worden. Uit het voorafgaande is reeds voldoende duidelijk geworden, welke primitieve toestanden kunnen en moeten ondersteld worden en de vraag nopens de tijdgenooten van den Trojaanschen oorlog, waarvan wij zijn uitgegaan, is in dien zin eene schrede nader tot hare oplossing gekomen, dat wij nu duidelijk inzien, hoe die maatschappij mogelijk met eeuwen tusschenruimte, maar toch in rechte lijn afstamt van eene andere, waarvan wij eene type hebben gevonden in de paalwoningen. De vooruitgang is niet gering: om slechts één ding te noemen: Homerus kent de metalen; maar hoeveel wijst nog terug naar de vroegere ruwheid. Onze bewondering voor den dichter en de tijdgenooten, door wier sympathie hij werd gedragen, kan slechts stijgen, als wij opmerken, tot welke betrekkelijke hoogte de stervelingen van dat tijdvak, niet het minst door Oosterschen invloed, zich hadden opgewerkt. Voor mij is dit resultaat niet het minst belangwekkend.

Maar nog ééne belangrijke vraag blijft ons over: waar woonden de Indogermanen vóór de scheiding? Zij waren nomaden en moeten dus naar het aantal gemeten eene vrij aanzienlijke streek gronds in bezit hebben gehad, maar waar lag die streek? Het antwoord pleegt te zijn in het hooge Azië, hetzij het plateau van Pamir, Sogdiana of wel het brongebied van Oxus en Jaxartes. Intusschen zijn alle argumenten, die men aanvoert om te bewijzen, dat de eerste splitsing in Azië heeft plaats gegrepen, gedurende den loop van ons onderzoek langzamerhand en ongemerkt gevallen. Volstrekt niets belet ons aan Europa te denken; het komt er slechts op aan, de argumenten tegen elkander te wegen. Dat wordt door den

schrijver met zorgvuldigheid gedaan en hij komt daarbij tot resultaten, die in dezer voege worden uitgesproken:

1. De meening, dat de Oost-Ariërs dichter bij de oorspronkelijke woonplaatsen zijn gebleven, omdat het Zend en het Sanscrit oorspronkelijker zijn dan de Europeesche talen, steunt op een volkomen valschen grondslag.

2. De gegevens der linguistiek laten ons in den steek. Alleen dit mag men als zeker stellen, dat de Indogermanen geen warm klimaat bewoonden: van daar de overeenstemming in de woorden voor sneeuw en ijs.

3. Voor de splitsing moet het Indogermaansche nomadenvolk zich over groote uitgestrektheden verspreid hebben. Er is niets ongeloofelijks in de stelling, dat te dier tijde de kiemen der latere taalfamiliën reeds als dialecten bestonden en toch alle leden van den stam, van West tot Oost, zonder bezwaar met elkander konden omgaan.

4. Er valt geene sçherpe scheiding te maken tusschen Europeesche en Aziatische Indogermanen. Dat blijkt uit de nauwere verbinding van Griekenland met het oostelijk gelegen werelddeel.

5. Wat wij langs den weg der linguistiek van de zeden en leefwijzen der Indogermanen kunnen te weten komen, komt nauwkeurig overeen met hetgeen wij waarnemen in de oudste Zwitsersche paalwoningen der steenperiode. Maar daaruit volgt dan ook, dat de Indogermanen veeleer uit Europa afkomstig zijn.

6. Waar wij de geschiedenis voor het eerst kunnen raadplegen, zien wij de Indogermaansche stammen trekken naar het Zuiden en ten deele naar het Oosten. Phrygiërs en Armeniërs komen, zoo meldt men ons, uit Europa. Ontwijfelbare sporen van volksbewegingen naar het Westen hebben wij nergens kunnen ontdekken.

Wat volgt uit dit alles? Geene zekerheid, dat gevoelt men; maar het vermoeden mag worden uitgesproken, dat de oorsprong der Indogermaansche volken eerder in het westen moet gezocht worden dan in het oosten, eerder in de vlakten van Europa, dan in het bergland van Azië.

Tot zoover Schrader. Wil men nog verder teruggaan, dan wordt ook het schemerlicht uitgebluscht, dat wij tot nu toe volgden. Welke is de verhouding dier Indogermanen, wier

geheugenis wij weder in het leven hebben teruggeroepen, tot andere volkstammen, bepaaldelijk tot de Semieten en die van den Turanischen taaltak? Hier valt de duisternis voor goed: wij weten het niet en kunnen zelfs geen gissing meer wagen. Zal men die vragen ooit kunnen oplossen? Ook dan nog, wanneer de menschelijke geest nog verder zal willen doordringen en vragen, in hoedanige betrekking de gezamenlijke menschenrassen tot elkander staan? Langs den weg der linguistiek kunnen wij zelfs geene poging doen den sluier te lichten. Maar zoo iets ons moed kan geven, is het zeker wel, dat de quaesties, aan welke tegenwoordig eene aanvankelijke oplossing ten deel valt, honderd jaar geleden nog niet eens behoorlijk geformuleerd waren. Toen heeft de kennismaking met het Sanscrit de oogen der taalgeleerden geopend: wie weet wat schitterende ontdekking voor onze naneven bewaard is? Onzerzijds kan nog heel wat worden gedaan om die ontdekking, welke latere tijden zullen brengen, voor te bereiden.

S.A. NABER.

Letterkundige kroniek.

Heinrich Heine's Memoiren und neugesammelte Gedichte, Prosa und Briefe, mit Einleitung herausgegeben von Eduard Engel. Hamburg, Hoffmann und Campe. 1884.

Weinig schrijvers in onze nieuwe letterkunde worden zooveel gelezen als Heine. Goethe, Schiller, Molière, Shakespeare worden misschien meer genoemd en aangehaald; maar op een zoo uitgebreiden kring van lezers van allerlei landaard en leeftijd als de dichter der *Reisebilder* mogen zij niet roemen. Niet tevreden met het genot, dat zijn werken verschaffen, wil men ook zijn persoon leeren kennen. En hij maakt de kennismaking niet moeilijk, de lyrische dichter, die zijn liefdesmarten in onsterfelijke liederen uitstortte, die ons onderhoudt over zijn oom Salomo, zijn neef Karl, zijn uitgever Campe, en uit wiens *Romanzero* ons de aangrijpendste klaagtonen tegenklinken over het lichamelijk lijden, dat hem, den levenslustigen, den onafhankelijken geest, acht jaar lang aan het ziekbed gebonden hield.

Groethe en Schiller worden bewonderd; Heine heeft men lief, met Heine is men intiem. Geen Duitsch dichter of prozaschrijver is buiten Duitschland zoo populair als hij. Hebben Fransche letterkundigen ons zelfs niet meer dan eens verzekerd, dat zij ‘Enrienne’, den schrijver van *de l'Allemagne* en der *Reisebilder* - ook in het Fransch verschenen - den vriend van Mme. Jaubert, Musset's *marraine*, en van Théophile Gautier, eigenlijk tot de hunnen rekenen? Zeker is het dat de Fransche indrukken, door hem in zijn jeugd te Dusseldorf ontvangen, en waaraan hij het eerst uiting gaf in het bekende gedicht *Die zwei Grenadiere*, dat hij op zijn 16de jaar schreef, nooit zijn uitgewischt. Op Dusseldorf volgde Hamburg, de stad waar Heine, met kortere of langere tusschenpoozen, van 1861 tot 1830, dus van zijn 16de tot zijn 30ste jaar, vertoefde. Om iets

van den wisselhandel en van koloniale waren te leeren kennen, moest hij daar - gelijk wij uit de thans verschenen *Memoiren* vernemen - een bankierskantoor en een kruidenierswinkel bezoeken; op het eerste vertoefde hij drie, bij den kruidenier vier weken. ‘Doch ich lernte bei dieser Gelegenheit’ - schrijft Heine - ‘wie man einen Wechsel ausstellt und wie Muskatnüsse aussehen.’ Zoo zou Woutertje Pietersen in den tabaks- en sigarenwinkel van de Heeren Motto, Handel en Cie. op den Zeedijk, de sigaren ‘van de acht’ van de sigaren ‘van de tien’ leeren onderscheiden, om later bij Ouwetijd en Kopperlith in de geheimen van het knippen en opplakken van staallapjes te worden ingewijd.

Te Hamburg was Heine met zijne nicht Amalie, ‘die alle Geschichte passirt’, die hem het hart ‘entzwei’ zou breken.

‘Hätte der dumme Jungen etwas gelernt’ - meende oom Salomo - ‘so brauchte er keine Bücher zu schreiben.’ Intusschen, diezelfde oom Salomo - Emile Montégut in zijn voortreffelijk stuk over Heine in de *Revue des deux mondes* van 15 Mei jl. herinnert er terecht aan - hield veel van zijn neef, hij stond hem op allerlei wijze bij en zonder hem zou Heine de verschillende reizen niet hebben kunnen maken, waaraan wij de heerlijke *Reisebilder* danken. Van die *Reisebilder* schreef de ‘dumme Jungen’ te Hamburg de twee eerste deelen en verder de liederenreeksen, welke *Junge Leiden, Lyrisches Intermezzo* en *die Heimkehr* heeten. Het zijn zeker de oorspronkelijkste, de meest frissche en eigenaardige van Heine's werken, en tevens die, welke hem de levendigste bewondering en het grootst aantal navolgers verschaften.

Wij hebben aan deze werken zooveel genotvolle oogenblikken te danken, dat het ons pijnlijk aan moest doen in de onlangs verschenen ‘Geschichte der Deutschen Litteratur’ van W i l h e l m S c h e r e r de bewering te lezen, dat wij in onze dagen den buitengewonen bijval, welke aan Heine's *Reisebilder* bij hun verschijnen te beurt viel, ‘kaum noch begreifen.’ En hoe wordt het ons te moede bij hetgeen Wilhelm Scherer op die woorden laat volgen! Men luistere:

‘Ziehen wir die eigentlichen Naturschilderungen, vor allem die Nordseebilder, ab, in denen zum Theil wirkliche Beobachtung und Gestaltungskraft, zum Theil eine groteske mythologisirende Phantasie ihr Wesen treibt, und fassen wir etwa den Abschnitt “Italien” speciell ins Auge, der in Italien selbst fortwährend mit Bewunderung gelesen wird, so finden wir die alte Methode der “empfind-

samen Reise”, die Spinnengewebe der Subjectivität über die groszen Objecte gebreitet, politisches Geschwätz leerster Art und eine fast wie bei Klopstock ärmliche, immer wiederkehrende Poetisirung der Welt: das Wirkliche wird durch ein nichtwirkliches ersetzt oder geschmückt; leblose Dinge werden belebt, lebende todt gedacht; Berge, Bäume, Paläste reden zum Dichter; Traum und Wirklichkeit vermischen sich; Dichter und Natur bespiegeln sich in einander; ein allgemeiner Schmerz blickt mit Vorliebe aus schwarzen Augen. Diese Blumen duften uns nicht mehr; sie sind so welk, wie nach einer durchschwärmten Nacht. Nur der Schmutz, der in den “Reisebildern” nicht fehlt, ist noch so schmutzig, wie am ersten Tag.’

Zulk een hartstochtelijk onbillijke taal veroordeelt zich zelve; ‘het spinrag der subjectiviteit,’ dat er over ligt uitgespreid, is broos als alle spinrag; maar dat een Duitsch geleerde in een wetenschappelijk werk zulk een oordeel kan neêrschrijven, is te merkwaardig, dan dat wij zijn strafrede onzen lezers mochten onthouden.

In de laatste maanden is Heine's naam weder meer genoemd dan in langen tijd het geval was. Na den dood van zijne weduwe, de Parijsche grisette, die noch tijdens Heine's leven, noch na zijn dood, zich den dichter in eenig opzicht waardig toonde, is de vraag naar Heine's gedenkschriften weder aan de orde gekomen. Men wist uit Heine's eigen verklaringen, uit zijne brieven, dat hij ‘Memoiren’ geschreven had; zelfs was het publiek, zonder het te weten, in het bezit van een gedeelte dier gedenkschriften, dat door Heine in zijn werk *Ueber Börne* werd ingelascht. Het is het tweede boek van dit werk: de brieven uit Helgoland over de Julirevolutie, waarin o.a. die merkwaardige dichterlijke waardeering van den Bijbel voorkomt, ‘wo das Wort gleichsam ein Naturprodukt ist, wie ein Baum, wie eine Blume, wie das Meer, wie die Sterne, wie der Mensch selbst.’

Thans weet men uit de *Memoiren*, welke door Eduard Engel zijn uitgegeven, dat van dat geschrift, waarvan de brieven uit Helgoland een deel uitmaakten, het nog ongedrukte ‘theils aus leidigen Familienrücksichten, theils auch wegen religiöser Skrupeln,’ voor de helft door Heine zelven vernietigd is, en dat het gedeelte dat er nog van overbleef na des dichters dood door zijn broeder Maximiliaan werd verbrand. Dat zijn nog te Weenen levende broeder Gustav in het bezit zou zijn van andere Memoiren, die hij weigert te publiceeren, wordt door Engel zeer stellig voor onmogelijk verklaard. Dat Alfred

Meiszner, in 1854 en later na Heine's dood, hetgeen hem als het handschrift van Heine's Memoiren getoond werd op wel 600 bladzijden schatte, terwijl er nu nauwelijks een honderdtal over zijn, houdt Engel voor een vergissing van Meiszner.

Wat hiervan wezen moge - en al mocht, gelijk sommigen meenen, Gustav Heine inderdaad in het bezit zijn van het vervolg van hetgeen ons thans door Engel's tusschenkomst wordt gegeven - voorshands zal het ons hier aangebodene wel alles zijn wat wij van de veelbesprokene Memoiren te lezen zullen krijgen. Te ontkennen valt het niet, dat na al de drukte die er over deze zaak gemaakt is, na het heen en weer geschrijf, na de heele en halve onthullingen welke ons gedaan zijn, de lezing van deze *Memoiren*, gelijk ze thans door de uitgevers van Heine's werken, als supplementdeel van de ‘Original-Ausgabe’ der volledige werken, in het licht zijn gezonden, - ten einde een boekdeel van behoorlijken omvang te vormen, nog aangevuld met de reeds bekende Helgolandsche brieven, met enkele evenzeer reeds van elders bekende brieven, eenige onbeduidende verzen, berijmde fragmenten en blaadjes zonder waarde - tot groote teleurstelling aanleiding geeft.

Wij ontvangen hier het verhaal van slechts enkele episoden uit Heine's vroegste jeugd, geschreven op even honderd kleine bladzijden van zeer ongelijke waarde. Al zegt de schrijver in den aanhef: ‘Alles Bedeutsame und Charakteristische ist hier treuherzig mitgetheilt’, er loopt veel onder door wat noch belangrijk noch karakteristiek verdient te heeten. Maar al te vaak blijkt het, dat hij die hier, ‘das Märchen seines Lebens’, begint te vertellen, een afgetobde lijder is, en iets vermoeids en vermoeiends, iets gewrongens en breedsprakigs kenmerkt meer dan eene bladzijde van deze *Memoiren*. Niet alleen vinden wij er soms woordelijk geheele tirades in terug uit vroegere geschriften, maar in het kader dezer *Memoiren* zelf komen telkens herhalingen voor. Wat op blz. 104 over de ‘Ehrenrettung einer Mutter’ gezegd is, vinden wij op blz. 107 terug; op pag. 148 vinden wij een uitdrukking omtrent de noodzakelijkheid om door het schellen met zijn ‘Schellenkappe’ zijn droevige gedachten te ‘überklingeln’, die wij reeds op blz. 134 hebben genoten.

Wij hebben hier niet te doen met den Heinrich Heine, dien Emile Montégut, weinige maanden vóór des dichters dood, op zijn bed uitgestrekt vond, met een blad papier voor zich, dat hij met

vaste en duidelijke hand had beschreven, door zijn helder hoofd, door den stroom zijner welsprekendheid en het vonkelend vernuft van zijn gesprek bij den Franschen letterkundige een indruk achterlatende, die nog na 28 jaren even levendig blijkt als den eersten dag.

En toch komt de klauw van den leeuw ook in deze *Memoiren* telkens te voorschijn. Wij herkennen dien in de piëteit, in den welwillenden humor, waarmede Heine het beeld schetst van zijn oom Simon de Geldern, en, uit een bij dezen gevonden notitieboek, de avonturen vertelt van zijn zonderlingen oudoom, eveneens een Simon de Geldern. *De* Geldern, zoo schrijft Heine hier den familienaam van zijne moeder, die hij in het opschrift van het aan haar gewijd gedicht in het *Buch der Lieder*:

> Ich bin's gewohnt, den Kopf recht hoch zu tragen,

geb. *von* Geldern heet. Engel ziet in het *de* uit de Memoiren een hulde aan de waarheid, en Zolling teekent in ‘Die Gegenwart’ aan, dat Heine hierdoor opkomt tegen den belachelijken familietrots, die de Gelderns als van adel zou willen voorstellen. Maar beiden vergeten, dat Heine, gelijk o.a. uit eene uitdrukking op blz. 105 der Memoiren blijkt, zij het dan ook in het Duitsch, zoowel voor Fransche als voor Duitsche lezers schreef, en dat het *de* voor den naam - *le particule*, zooals de Franschen zeggen - de afkomst van de familie Geldern in de oogen zijner Fransche vrienden evenzeer moest releveeren, als het *von* dit reeds in de oogen der Duitschers gedaan had.

Wij herkennen onzen ouden Heine verder in hetgeen hij van zijn vriend, den dichter Grabbe vertelt, die, toen hij naar Berlijn gezonden werd om er te studeeren, van zijne moeder zes groote, zes kleine zilveren lepels en een soeplepel meêkreeg. Toen Heine hem leerde kennen was de soeplepel reeds verteerd, en als hij den vriend later bezocht en hem vroeg hoe het hem ging, dan heette het mistroostig: ik ben al aan mijn derden of aan mijn vierden lepel! Wij vinden onzen Heine terug in zijne uitlatingen over het Corpus Juris, ‘ein fürchterliches Buch, die Bibel des Egoismus!’ en in menigen trek uit herinneringen aan zijnen vader. Maar vooral herkennen wij den schrijver van de *Reisebilder* in de romantische vertelling van Josepha of Sefchen, dochter en kleindochter van een beul. Het is een voortreffelijk verhaal dat van de bijeenkomst der scherprechters door Sefchen bespied; de oude

mannetjes, uit verre landen naar Westfalen gekomen, die onder hun lange roode mantels hun zwaard verborgen houden, eerst in een halven kring geschaard, stil voor zich mompelend, aan den steenen tafel plaats nemen, en dan, nadat de bokaal is rondgegaan en Sefchens grootvader een roerende toespraak heeft gehouden, des nachts op geheimzinnige wijs een lang en smal voorwerp, in een laken gewikkeld, achter een boom begraven: het oude zwaard van den beul, waarmede hij aan honderd personen de straf heeft voltrokken. Zijn liefde voor Josepha, de dochter van den beul, noemt Heine slechts het voorspel, dat aan de groote tragedies van zijn rijperen leeftijd voorafging. ‘Zoo dweept Romeo eerst voor Rosalinde, eer hij zijn Julia ziet.’ En dan laat hij er op volgen: ‘In der Liebe giebt es ebenfalls ein provisorisches Fegfeuer, in welchem man sich erst an das Gebratenwerden gewöhnen soll, ehe man in die wirkliche ewige Hölle geräth’.

Zoowel de *Souvenirs* van Madame Jaubert, als de bijzonderheden èn door de zich noemende Camille Selden (‘La mouche’) in *Les derniers jours de Henri Heine* èn door Montégut onlangs in de Revue des deux mondes medegedeeld, zijn, voor wie Heine nog nader wil leeren kennen, van oneindig grooter gewicht dan deze *Memoiren*. Tot de vermeerdering van Heine's roem zullen zij maar weinig bijdragen. Doch dit is van minder beteekenis. Wat wij zouden wenschen te bezitten is een volledige en volkomen ware geschiedenis van Heine's jeugd. Bakhuizen van den Brink heeft het in zijn opstel in de *Konst en Letterbode* kort na Heine's dood volkomen juist gezegd: ‘Heine is beter dan hij zich zelven voorstelt en zijn hoog ontwikkelde kunstzin is er het bewijs van.... Maar waarom het verhevene wel niet in het slijk getrokken, maar toch, wanneer Heine's voorstelling den lezer heeft medegesleept, door een schreeuwende tegenstelling den indruk bedorven, als ware hij zelf schuchter, dat men hem mocht verdenken voor het verhevene gevoel te hebben? Over dien onmiskenbaren strijd van zijn schoonheidszin met de keuze van zijn onderwerp, met zijne voorstelling van zich zelven had ons de geschiedenis zijner jeugd oplossing moeten geven en juist hier blijft alles een raadsel.’

Jean Richepin. *Les blasphèmes*. Paris, Dreyfous. 1884.

Het is vier jaar geleden dat een bundel verzen, *la Chanson des Gueux* getiteld, Jean Richepin eene veroordeeling tot 30 dagen gevangenisstraf op den hals haalde, en hem in één dag tot een Parijsche beroemdheid maakte. Met zoo wat vervolging komt men in Frankrijk vaak een heel eind ver. De bundel, zelfs gezuiverd van de enkele coupletten, welke de ergernis gegeven hadden, was spoedig in aller handen, en hij verdiende dit. Want, ondanks het stoutmoedig realisme dat er den toon in voerde, vielen er schoonheden van hoogen rang in te genieten. Aardig is het om, naar aanleiding van dit boek, een ouden vos als Emile Zola, in zijne *Documents littéraires*, de passie voor zijn kunstbroeder Richepin te hooren preeken. Zola meent dat bij Richepin de moeite, die hij doet om zich te encanailleeren, te duidelijk zichtbaar is. Men voelt dat de ‘détails canailles’ niet doorleefd zijn, maar dat hij ze gebruikt om effekt te maken. In de naturalistische beweging neemt men, volgens Zola, brutaliteit vaak voor waarheid. Een rauwe toon is daarom niet altijd een ware toon. Er behoort, waar men tot het schilderen van de lagere klassen afdaalt, groot talent toe om steeds maat en harmonie te bewaren. En verder: ‘M. Richepin n'est guère bon que pour effrayer les bourgeois avec ses crudités inutiles et ses poèmes modernes violemment éclairés à la Rembrandt.’

Dit oordeel van Zola, die zijn eigene crudités waarschijnlijk tot het nuttig genre rekent, is zeker als ‘document littéraire’ niet te versmaden.

Toch was Richepin's doel met dezen liederenbundel onschuldig genoeg. De ellendigen, de kleine bedelaars en de groote deugnieten, de ouden van dagen, de armen,

> qui n'ont pour fortune
> Que ces louis d'un jour nommés les fleurs des bois
> Et cet écu rogné qu'on appelle la lune,

- al die *gueux* bezong hij en liet hij zingen elk op hun manier en in hun toon, zelfs in het voor ons onverstaanbaar *argot*.

Het is hem, zegt hij in zijn voorrede, niet te doen om te preeken, noch om te strijden; hij vergenoegt zich met het leven waar te nemen, het zoo goed mogelijk weer te geven, de verbeelding te streelen, het hart te roeren; hij hoopt alleen dat men in deze gedichten enkele regels moge vinden, die van tijd tot tijd in onze

herinnering weerklinken en aan onze wimpers een traan doen parelen. Men ziet, onschuldiger kan het niet. Toch stemt de inhoud van den bundel niet geheel overeen met de zoetsappige voorrede; het rauwe en ruwe neemt er meer plaats in dan ons lief is, maar dat hier een waarachtig dichter aan het woord is valt niet te betwijfelen. Een sneeuwlandschap bijv. als het volgende wordt niet door den eerste den beste geschilderd.

La neige est belle.

La neige est belle. O pâle, ô froide, ô calme vierge,
Salut! Ton char de glace est traîné par des ours,
Et les cieux assombris tendent sur son parcours
Un dais de satin jaune et gris couleur de cierge.

Salut! Dans ton manteau double de blanche serge,
Dans ton jupon flottant de ouate et de velours
Qui s'étale à grands plis immaculés et lourds,
Le monde a disparu. Rien de vivant n'émerge.

Contours enveloppés, tapages assoupis,
Tout s'efface et se tait sous cet épais tapis,
Il neige, c'est la neige endormeuse, la neige

Silencieuse, c'est la neige dans la nuit.
Tombe, couvre la vie atroce et sacrilège,
O lis mystérieux qui t'effeuilles sans bruit!

Richepin zou het daarbij echter niet laten. Nadat de dramas *La glu* en *Nana-Sahib* zijn naam weer onder de oogen van het publiek hadden gebracht, komt hij ons thans een nieuwen verzenbundel aanbieden, met den uittartenden titel *les Blasphèmes*.

Renan moge in de voorrede van zijn pas verschenen nieuwe ‘Etudes d'histoire religieuse’ beweren: ‘Les blasphèmes sont plus agréables à l'Eternel que l'hommage hypocrite du dévot’, Richepin zal zeker van zulk een uitvlucht niet gediend zijn. Hij slaat thans een geheel anderen toon aan dan in de voorrede van zijn *Chanson des gueux*. Hij voorziet dat hij met zijn nieuwen bundel zoowel de vromen, als de sceptici en de materialisten, zoowel de wetenschappelijke mannen als de ‘bonnes gens sans prétention philosophique’ zal ergeren en tegen zich in het harnas jagen. Maar dat zij zoo! ‘Je m'envelopperai de plus en plus dans l'orgueilleuse solitude de ma pensée’, schrijft hij. Het zal hem voortaan wèl te doen zijn om te preeken en te strijden; want hij wil in deze *Blasphèmes* en in de

drie bundels, welke volgen zullen, een materialistische zedeleer, metaphysica, politiek en cosmogonie ontwikkelen. Dat alles staat te lezen in de voorrede van dezen bundel, dien Richepin niet meer of minder dan *la Bible de l'Athéisme* noemt. Men ziet - *il n'y va pas de main morte*! Men zou hem in den, naar het schijnt voor hem zoeten, waan willen laten, dat hij in de uitdrukking van de materialistische hypothese (zoo noemt hij het) verder is gegaan dan iemand ter wereld ooit vóór hem, wanneer hij zijn denkbeelden steeds had uitgedrukt in verzen van het gehalte als deze, welke aan het slot van het zonderling gedicht *La Chanson du sang* gevonden worden:

Je veux aussi, je veux comme vous, mes ancêtres,
Vivre debout sur l'étrier,
Pousser ma charge, et dans la bataille des êtres
Ouvrir mon sillon meurtrier.
En ce temps où le vent des folles aventures
Ne souffle plus dans nos poumons,
Je n'irai pas chercher les victoires futures,
A travers les vaux et les monts,
Mais dans l'intelligence humaine ensemencée,
D'un tas de mots intimidants,
Je lancerai les noirs chevaux de ma pensée,
Ventre à terre et le mors aux dents;
Et malgré les fourrés obscurs pleins de racines,
Les fondis ou l'on disparaît,
Les étangs croupissants aux plantes assassines,
Malgré tout fouillant la forêt,
J'y donnerai la chasse à la bête hagarde
Qu'elle cache en ses antres verts,
Afin de lui plonger au coeur jusqu'à la garde
Le clair yatagan de mes vers.

Maarnaar mate men dien breeden periodenbouw, dien hoogen toon, dien ‘souffle’ bewondert, die deze en dergelijke versregels doen leven, bedroeft en ergert men zich te meer over zooveel plats en vuils als elders, in verreweg het grootste gedeelte van dezen bundel, den grondtoon vormt. Het zijn niet de ‘noirs chevaux de sa pensée’, maar een heel wat minder edele diersoort, waarvan het beeld zich aan ons opdringt bij de lezing van die verzen. De groote vraagstukken, de twijfelingen en de smarten, welke het menschenhart vervullen, worden behandeld in een taal van dronken matrozen, in beelden aan de dierlijkste functiën ontleend.

Het is ons een raadsel, hoe men, in dergelijken toon gestemd, de dingen dezer wereld in dat licht ziende, behoefte gevoelt om, wat men te zeggen heeft, in verzen te zeggen; hoe men lust heeft om te arbeiden aan den vorm, waarin men deze ‘ordures’ het publiek wenscht voor te zetten. Dient het alleen ‘pour effrayer les bourgeois,’ zooals Zola meent, dan is dat resultaat ook met minder moeite te bereiken. In louter ontkenning schuilt geen poëzie. Een kunstenaar als Richepin moet, na op zijne wijze te hebben afgebroken, na in zijn pamflet tegen God, tegen de rede, de natuur, den vooruitgang, ja tegen wat niet al, zijn gal te hebben uitgebraakt, te eeniger tijd behoefte gevoelen om, op zijne wijze alweêr, te reconstrueeren. De laatste bundel, dien hij in zijn voorrede aankondigt, zal *les Chansons éternelles* heeten. Het zij zoo. *Accipimus omen*.

Alphonse Daudet, *Sapho*. Moeurs parisiennes. Paris, Charpentier. 1884.

Klinkt er ons ook niet iets als een *blasphème* tegen uit den nieuwen roman van Daudet?

Pour mes fils quand ils auront vingt ans, zoo luidt de opdracht. Wij weten waarlijk niet wat de jongeheeren Daudet op hun twintigste jaar uit *Sapho* zullen kunnen leeren, of het moet zijn de menschheid te verachten, die hun vader zulk een onmeedoogend troosteloos boek in de pen gaf. Wanneer men, walgend van de modder, waarin de schrijver ons tot over de enkels heeft doen waden, het betreurend dat zooveel talent aan zulk een onderwerp is besteed, den roman met een zucht van verademing heeft weggelegd, dan vraagt men of men droomt bij het lezen van een aankondiging als die van het Bulletin bibliographique der *Nouvelle Revue*, waarin van dit nieuwe werk gezegd wordt dat Daudet nooit une oeuvre plus émue, plus vivante, plus passionnée heeft geschreven, waarin gesproken wordt van de oprechtheid van Sapho's passie en van Jean Gaussin ‘si séduisant jusque dans ses défaillances perpétuelles’. Le roman le plus vrai qui ait été écrit depuis bien des années - heet *Sapho* verder.

Waar - als gekopieerd naar de werkelijkheid - moge zij wezen die Sapho, die zich de liefde en zelfs de trouwe, opofferende liefde niet anders kan denken dan in zijn dierlijkste uitingen, die

vampyr, zich voedend met het bloed van wie onder haar bereik komt; maar voor den kunstenaar is daarmeê niet alles gezegd. Niets kan hem ontslaan van de verplichting om het beeld, dat hij zich koos, door de harmonie der vormen, door het licht dat hij er op laat vallen, door de omgeving waarin hij het plaatst, tot een kunstwerk te maken, dat in onze herinnering kan blijven voortleven. D a u d e t 's *Sapho* is in onze oogen zulk een kunstwerk niet.

Zondert men enkele ondergeschikte personaadjes uit, van welke alleen Divonne als eigenaardig type de aandacht verdient, dan zijn de personen, met welke wij in aanraking komen, niets dan gedebaucheerden in de meest verschillende schakeeringen. Wij vinden daar van de ruwe, dierlijke, tot op zekere hoogte onbaatzuchtige, ontucht tot de meest verfijnde en berekenende, van de ontucht met het waas van jonkheid op de wangen tot de verlepte, geblankette, opgelapte, à la tête décharnée de clown malade. Ongetwijfeld zullen de kenners Daudet den lof niet onthouden van de typen en toestanden, die hij schetste, nauwkeurig te hebben waargenomen. Daar komt een trio van verwelkte ‘élégantes’ in, die u een rilling van afgrijzen geven, en wier afzichtelijke tronies u in uw droomen dreigen te vervolgen. Men zal u vast de personen kunnen aanwijzen die voor deze en andere figuren uit dezen roman hebben geposeerd. Een *pension de famille* als dat in een der avenues van de Champs Elysées, gehouden door Rosario, een gewezen ‘dame des chars’ van het Hippodrome, zal er zeker in Parijs gevonden worden. En - behoeft het nog gezegd? - Daudets gaaf om u in spanning te brengen, u te betooveren door zijne wijze van voorstellen en door zijne detailschilderingen, mist ook in dit boek haar uitwerking niet. Monselet sprak naar aanleiding van een naturalistischen roman van ‘de la fange ciselée.’ En hoe fijn en elegant Daudet het beiteltje weet te hanteeren, is uit zijn vroegere romans genoeg gebleken.

Maar dat alles kan niet verhinderen, dat deze tentoonstelling van koud berekenend egoïsme, van laaghartige zwakheden, van dierlijke hartstochten, door geen enkelen straal van zelfopoffering, waarachtige liefde of zelfs maar trouwe vriendschap verlicht, dit epos van de ontucht, troosteloozer, kouder, zwarter en ruwer dan eenige van Daudet's vroegere romans, in onze schatting tot een werk van lageren rang stempelt.

De Musset heeft de waarschuwing, welke Daudet schijnt te be-

doelen, op vrij wat kernachtiger wijze geformuleerd in deze verzen uit *La coupe et les lèvres*:

> Ah! malheur à celui qui laisse la débauche
> Planter le premier clou sous sa mamelle gauche.
> Le coeur d'un homme vierge est un vase profond:
> Lorsque la première eau qu'on y verse est impure,
> La mer y passerait sans laver la souillure;
> Car l'abîme est immense et la tache est au fond.

Laten de jeugdige Daudets die verzen van buiten leeren, zelfs vóór dat zij hun twintigste jaar hebben bereikt. Zulk een taal zal in hunne ooren ernstiger klinken en waarschijnlijk meer indruk op hen maken dan de wellustige tooneelen en de soms aanlokkelijke beschrijvingen, waarmede *Sapho* hunne verbeelding dreigt te bezoedelen.

***Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Tweede gedeelte. Drukwerken*. 1ste aflevering. Leiden, E.J. Brill. 1884.**

Geen geschikter stad voor rustige, volhardende studie dan het eerbiedwaardige Leiden, waar - gelijk een onzer het bij de herdenking van het derde eeuwfeest der Hoogeschool in 1875 uitdrukte - ‘alles er zóó op aangelegd is, dat de gedachtenloop van het brein, op de kamer begonnen, ongestoord buitenshuis kan worden voortgezet.’ Dat er dan ook niet geluierd wordt, dat bewijzen de talrijke werken van grooten omvang op het gebied van staatsrecht, godgeleerdheid, geschiedenis, letteren in engeren zin, waarmede de sleutelstad jaar op jaar de wetenschap verrijkt.

Onlangs wezen wij op een vrucht van die geleerdheid in den vorm eener nieuwe aflevering van het Woordenboek; thans is het een ander werk van vlijt en grondige kennis, dat ons uit Leiden komt verrassen: nl. de eerste aflevering van het tweede gedeelte van den Catalogus der rijke Bibliotheek, in wier bezit de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde zich mag verheugen.

In 1877 verscheen het eerste gedeelte van dezen Catalogus, de H a n d s c h r i f t e n bevattende, en samengesteld door den toenmaligen Bibliothecaris, thans Bibliothecaris der Amsterdamsche Universiteits-bibliotheek, Dr. H.C. R o g g e . Een jaar later het derde, N e -

derlandsch Tooneel, door Th. J.J. Arnold samengesteld.

Deze eerste aflevering van het tweede gedeelte, Drukwerken, beslaat niet minder dan 351 kolommen. De bewerking zijn wij verschuldigd aan den Conservator der Bibliotheek van de Leidsche Universiteit, Louis D. Petit, die daaraan twee jaren besteedde, een tijdsverloop, dat niet te lang genoemd zal worden, wanneer men verneemt, dat van de door den heer Arnold aangevangen bewerking door den heer Petit, die aan een breedere opvatting de voorkeur gaf, slechts weinig kon worden overgenomen. Wij vernemen uit de voorrede, dat de geheele Catalogus thans gereed is; al de duizenden titels zijn gerangschikt en met het drukken wordt geregeld voortgegaan, zoodat het gansche werk binnen twee jaar zal zijn afgedrukt.

Deze aflevering bevat: Algemeene Inleiding, Encyclopedieën, Schrift, Boekdrukkunst, Boekhandel, Bibliographie, Taal- en Letterkunde in het algemeen, Letterkunde (algemeene Inleiding, Bloemlezingen, Jaarboekjes, Dichtwerken 1e gedeelte).

De tweede aflevering, die reeds ter perse is, zal bevatten: de dichters van de 18e en de 19e eeuw, de gelegenheidsgedichten, en de geheele afdeeling Proza; de derde aflevering, die het 1e deel sluit, de buitenlandsche taal- en letterkunde. Het tweede deel zal de afdeelingen Geschiedenis, Oudheidkunde, Plaatsbeschrijving, enz. omvatten.

Deze aflevering alleen vertegenwoordigt reeds een groote massa arbeid. Een woord van waardeering mag den kundigen bewerker niet worden onthouden. Het zij hem vergund zijn bibliografische kennis en zijn volhardenden ijver ook aan de nog overige gedeelten van den Catalogus ten koste te leggen.

G. Az. Brederoo. Eene bibliographie door J.H.W. Unger. Haarlem, de Erven F. Bohn. 1884.

Aan die rustige studie, waarvan wij hierboven spraken, en aan het mededeelen op zijne bekende levendige en boeiende wijze van de resultaten dier studie zal Dr. Jan ten Brink, die den 11den Juni het professoraat in de Nederlandsche letterkunde aan de Leidsche Universiteit aanvaardde, zich voortaan geheel kunnen wijden. Hem wacht een dankbare taak. Op onze oude Nederlandsche letter-

kunde toch is, dank zij het licht dat in de laatste jaren op dit gebied werd ontstoken, meer en meer de aandacht gevestigd. Historische onderzoekingen geven telkens vaster grond aan de aesthetische beschouwingen, en het aantal arbeiders op het groote veld neemt voortdurend toe. De bibliographie, die voor ons ligt, is er een nieuw bewijs van.

Het schijnbaar droge van dergelijke bibliographische onderzoekingen mag ons hare waarde voor de letterkunde niet doen voorbijzien. Waar deze hulpwetenschap den juisten datum der vervaardiging van een of ander werk aan het licht brengt, de teksten vergelijkt van de verschillende uitgaven, zoowel die welke tijdens het leven van den schrijver door hemzelven gewijzigd zijn, als die welke na zijn dood door betweterij, preutschheid, bezorgdheid voor het zieleheil van den lezer, of om welke reden ook, zijn gezuiverd of verminkt, daar bewijst zij gewichtige diensten.

Bij de aankondiging van het verdienstelijk werk van den heer U n g e r , den adjunct bibliothecaris-archivaris van de gemeente Rotterdam, moest ons van zelf het eerst de naam van Dr. ten Brink in de pen komen, van hem wiens voortreffelijke monographie over Brederoo, in 1856 te Groningen met goud bekroond, voor velen den dichter van den *Spaanschen Brabander* als het ware heeft ontdekt. Naar deze studie wordt dan ook herhaaldelijk in de bibliographie verwezen.

De heer Unger heeft zijn tekst beperkt tot het uitwendige der verschillende uitgaven van Brederoo. Hij beschrijft de meerdere of mindere volledigheid der door hem gevonden exemplaren, toont de prioriteit van dezen druk aan boven genen, beschrijft de vignetten die er in voorkomen, vermeldt de aanleiding tot sommige uitgaven, geeft de boekverzamelingen op waarin zij te vinden zijn, en zoo voort.

Op pag. 58 vernemen wij uit de beschrijving van het vignet, voorkomende in een uitgaaf van den *Spaanschen Brabander*, dat het portret van Jerolimo een sterke gelijkenis vertoont met dat van ridder Rodenburg. Men herinnert zich dat in *de Gids* van Juli 1874 de heer A.C. Loffelt in *Eene Tooneelstudie* ons met dien Rodenburg kennis deed maken en de stelling verdedigde dat de *Spaansche Brabander* een persoonlijke satire was op den sentimenteelen ridder. Het door den heer Unger beschreven vignet is een nieuw bewijs voor de juistheid van het door Loffelt opgemerkte.

Alle tekstverschillen liet de heer Unger buiten beschouwing. Er

blijft dus voor den een of anderen leerling van prof. ten Brink nog een ruim veld van onderzoek open. Als leiddraad voor het bestudeeren van Brederoo's werken zal des heeren Unger's arbeid hem zeker van onberekenbaar nut zijn.

Het werk heeft bovendien de verdienste der actualiteit. Het is toch te verwachten dat in de eerstvolgende tijden Brederoo's naam meer dan ooit zal genoemd worden. Den 15^{en} (16^{en}?) Maart van het volgend jaar zullen er drie eeuwen verloopen zijn sedert de dichter te Amsterdam geboren werd. Het plan is geopperd om hem op dien dag te herdenken. Wij hopen dat het er toe komen zal, en dat het bij die gelegenheid blijken moge dat wij niet te deftig of te zwaarmoedig zijn geworden om ‘die onbeteugelde kracht van luim’, gelijk Bakhuizen ze noemt, welke uit Brederoo spreekt, te genieten.

***Ontdekkers en Onderzoekers*. Zevental Levensschetsen, door P.J. Veth. Uitgegeven ten bate van het fonds voor het wetenschappelijk onderzoek van Afrika. Leiden, E.J. Brill. 1884.**

***Nederlandsche Bibliographie van Land- en Volkenkunde* door P.A. Tiele. Amsterdam, Frederik Muller & Comp. 1884.**

‘Reizen is een van de treurigste genoegens van het leven. Zoodra ge u in den vreemde naar uw zin gevoelt, is dit een teeken dat gij er een tweede vaderland begint te krijgen; maar vreemde landen te doorkruisen, een taal te hooren spreken die gij ter nauwernood verstaat, menschelijke gezichten te zien die in geen betrekking noch tot uw verleden, noch tot uw toekomst staan - dat is eenzaamheid, verlatenheid, zonder rust of waardigheid ...’ Het is Mad. de Staël die zoo spreekt in den aanvang van het 2de hoofdstuk van *Corinne*. Gelukkig dat niet iedereen er zoo over denkt. Wat wij al te danken hebben aan hen voor wie reizen hun lust en hun leven is, dat zal Prof. V e t h u vertellen in de levensschetsen, die hij, onder den titel *Ontdekkers en Onderzoekers*, ten bate van het fonds voor wetenschappelijk onderzoek in Afrika in het licht zendt. In de voorrede vernemen wij dat het Nederlandsch Gouvernement, door een zeer angstvallige opvatting zijner verantwoordelijkheid en een overdreven vrees voor verwikkelingen geleid, huiverig is zijn steun te verleenen aan het onderzoek dat kloeke reizigers zouden

willen instellen in die deelen van Neêrlandsch Indië, die nog onder het bestuur van inlandsche vorsten staan en waar door de Nederlandsche ambtenaren voor veiligheid van persoon en goed niet of niet genoeg kan worden gewaakt. Dat juist in zulke streken, waar zulk een toezicht ontbreekt of waar zich geen Gouvernements-ambtenaren voor den topographischen dienst, het mijnwezen, het boschwezen enz. bevinden, het onderzoek door particulieren noodig is en steun verdient, schijnt de Regeering tot dusver niet in te zien. De onderzoekers en ontdekkers dienen dus voorshands hunne schreden naar elders te richten. En zoo heeft dan ook de door zijne deelneming aan de Sumatra-expeditie gunstig bekende ingenieur D.D. Veth, zoon van den Leidschen Hoogleeraar, zich aangegord om in een ander werelddeel, in Afrika, een terrein te helpen onderzoeken dat zich van Mossámedes (beneden-Guinea) in zuid-oostelijke richting naar de Transvaal uitstrekt. Het Aardrijkskundig Genootschap stelde het fonds van wetenschappelijk onderzoek in Afrika voor deze reis beschikbaar. De opbrengst van het boek van Prof. Veth zal moeten strekken tot versterking van genoemd fonds.

Doel en middel verdienen hier evenzeer toejuiching. De onderhoudend geschreven levensschetsen van Nederlanders die zich door geographische ontdekkingen of door studiën op het gebied van taal-, land- en volkenkunde hebben onderscheiden - o.a. van Baldaeus (Baelde), den predikant op Ceylon, bekend door zijne beschrijving van Malabar en Coromandel en het eiland Ceylon, van den reiziger Samuel van de Putte, van Brumund, van Hoëvell - zijn de lezing overwaard.

Ziet men in deze levensschetsen wat enkele mannen op het gebied van land- en volkenkunde hebben gewrocht, wat in ons land reeds inds eeuwen her op dit gebied al werd geschreven kan de omvangrijke *Bibliographie van Land- en Volkenkunde* ons leeren, welke door den heer P.A. T i e l e werd bewerkt. Dit boek is tevens het 1e deel der ‘Bijdragen tot eene Nederlandsche Bibliographie, uitgegeven door het Frederik Muller-fonds’, eene stichting welke, naar het plan van den geleerden boekhandelaar, wiens naam zij draagt, nog tijdens zijn leven ontworpen, zich ten doel stelt om door de uitgaaf van afzonderlijke bibliographiën en bepaalde vakken van wetenschap of kunst allengs tot een Nederlandsch Bibliografisch woordenboek te geraken.

De heer Tiele, die èn als bibliograaf èn door zijne studiën op het gebied van land- en volkenkunde voor de samenstelling van deze

bibliographie als aangewezen was, heeft met deze eerste proeve van beschrijving onzer geographische litteratuur een hoogst verdienstelijk werk verricht. Ten einde den omvang van het werk niet te veel te doen uitdijen, heeft de bewerker zich zekere grenzen moeten stellen. Zoo bijv. heeft hij alle stedebeschrijvingen en werken over eilanden, waterschappen, polders, moeten buitensluiten; zoo werden (*met eenige uitzonderingen*, gelijk de bewerker ons mededeelt) niet opgenomen: boeken voor het onderwijs, reisverhalen van toeristen, geschriften voor landverhuizers, verhalen van scheepsongevallen enz. Van enkele dier uitsluitingen is de reden licht te verklaren. Doch de mededeeling dat de heer ‘Tiele eenige uitzonderingen’ maakte op de regels die hij zich zelf stelde, maakte het voor sommige rubrieken wel eenigzins moeilijk te gissen, wat men hier al, wat niet vermeld zal vinden. Zoo vinden wij, om bij de rubriek ‘reisverhalen van toeristen’ te blijven, wel vermeld Gevers Deynoot's ‘Aanteekeningen op een reis door de Vereenigde Staten,’ Keller's ‘Een zomer in het noorden’ en ‘Een zomer in het zuiden’, Quarle's Herinneringen uit Scandinavië; maar niet ten Brink's ‘Op de grenzen der Preanger’ noch diens ‘Drie dagen in Egypte’, niet Perk's Schetsen uit Luxemburg en uit de Belgische Ardennen (van welke werken onlangs de tweede vermeerderde druk verscheen), noch Boissevain's verhaal van zijn reis in Amerika. Zoo zal men wellicht ook omtrent het weggelatene of opgenomene, tot andere rubrieken behoorende, opmerkingen kunnen maken. Doch men zal zeker eindigen met den heer Tiele dank te zeggen voor de wijze, waarop hij is aangevangen dit nog onontgonnen terrein te bearbeiden, en der Commissie het Frederik-Muller-fonds voor de bewerking der andere afdeelingen even voortvarende en kundige deskundigen toe te wenschen.

Bij, het sluiten van deze kroniek worden wij door eenige dichtbundels, verrast, die, wanneer hun ‘ramage se rapporte à leur plumage’, heel wat genot beloven. Vooral de gedichten van S o e r a R a n a en die van L o u i s C o u p e r u s zouden wij gaarne reeds nu bij het publiek inleiden. Maar de onverbiddelijke ‘beschikbare ruimte’ heeft er anders over beschikt. Tot de volgende maand dus.

Gerda.

Vrij bewerkte Noordsche Sage.

Geen schuld nog had met sluipend schuwen tred
Walhalla's heilgen drempel overschreden.
Nog had zij 't vreeslijk aanzijn niet ontvangen,
Het kind van smarte en angst, de bleeke Hela,
De doodsgodin; geen schimmenrijk verkondde
De leer van ondergang en einde nog.
Wel dreigde in duistre sagen Ragnarok,
De schrikdag der vernieling - maar hij dreigde
Als 't wolkje dreigt, waar blauwe lucht te blauwer,
Waar heldre zon te helderder door schijnt -
En 't lachend heden overstraalde 't beeld
Der donkre toekomst, 't schrikbeeld van een nacht,
Die nog niet heerschte.
Toch was vrede niet
Der Goden deel; der reuzen talrijk heer
Bedreigde steeds vol nijd Walhalla's rust.
Want niet vergeten kon hun fiere schaar,
Dat Odins macht eens in hun handen rustte,
Dat eens hun wil den schepter had gevoerd;
- Slecht leert zich de onderwerping na 't bevel
En dienst na heerschappij. - Uit 't schoon Walhalla
Geweerd, was 't zoekend oog door hen geslagen
Naar andre rijken.
In der Goden hoede
Sliep de aarde nog haar eersten onschuldsdroom.
Dáar heer te worden, dáar der Asen macht

Te fnuiken, 't kleinood, waar zij fierst in roemden,
Te ontluistren, was der reuzen heete wensch. -
Geducht als 't element, dat hij beheerschte,
Als 't vuur, dat op zijn wenk ontvlamde of uitging,
Stond Surtur aan hun spits. De kracht der vlam
En ook haar list, die met bedrieglijk schoon
Haar lokkend pralen doet waar zij vernielt,
En schittren waar zij doodt, wist hij te paren.
Hij kende sterker kracht dan kracht alleen;
Niet slechts met wapens kampte hij, niet slechts
Het vuur dat brandt, ook 't erger vuur der tweedracht
Zocht hij te stoken in der Goden rijk,
Tot ijverzucht op Odin, eigenwaan,
Begeerte om zelf te heerschen, hen te prikklen,
En de Asen zoo door de Asen te overwinnen.
Maar ijdel was zijn pogen. Eerst verraad
Van binnen doet de sterke veste vallen,
Die geen bestorming overmeestren kon,
En vrij van laag verraad was 't Asenhart,
Onschaadlijk 't gift, dat in geen wonden drupte.

Verwonnen eindlijk boog na langen kampstrijd
Der reuzen heer het hoofd voor Odins macht,
Hun ruwe hand, ze had vergeefs zich dreigend
Naar 't zonnig rijk der menschen uitgestrekt.
Het vlammend staal, dat Freyer jublend zwaaide,
- Walhalla's hoede droeg hem Odin op -
Had machtig 't zwakke ras der aard beschermd.
De duisternis streed vruchtloos tegen 't licht;
Mocht Surtur sterk zijn - sterker nog was Freyer.
Het Godenzwaard, door Godenhand gevoerd,
Had 's vijands schaar verslagen, en gewond
Was Surtur zelf ontvlucht.
Voor Odins troon,
De wangen warm van trots en zegevreugd,
Trad de overwinnaar in zijn jonge kracht,
Sloeg met zijn zwaard op 't schild, en juichte fier:
‘Nu zal geen vijand onze rust meer storen,
Zijn macht heeft uit, en veilig is Walhalla.’

‘Ja, veilig is Walhalla’, klonk 't als echo;
Een jubelkreet doorliep der Asen schaar.
Ze omringden blij den blijden overwinnaar,
En wilden 't zwaard ontgespen, dat niet langer
Geroepen scheen zijn bloedig werk te doen.
Doch werend wenkte plotsling Odins hand.
Alvaders lippen hadden niet gejuicht,
En als een schaduw, die haar voorwerp meldt,
Eer 't zelf nog zichtbaar werd, zoo scheen een leed,
Dat nog niet was, zijn rimpels reeds te plooien
In Odins voorhoofd. Ernstig sprak zijn stem:
‘Te vroege vreugd is korte vreugd, en veilig
Zich wanen - der gevaren grootst gevaar.
Laat overmoed den val uws vijands niet
Op u, die hem verslaan mocht, bloedig wreken.
Gij streedt met roem, te beter wapen u
Dat gij niet eenmaal zonder roem moet strijden,
En juist wijl ge overwont, vrees Surturs macht;
Een groot verleden is een plicht der toekomst.
Houd heilig 't zwaard, dat ik u toevertrouwde,
Want, geeft ge 't wapen af, dreigt maatloos onheil.’

Verwonderd schudde Freyer 't hoofd: ‘waarvan
Nog onheil duchten na beslisten kamp?
Litteekens zullen Surtur leeren, 't zwaard,
Dat zulke wonden sloeg, niet meer te tarten.’

‘Of leeren die te wreken.’
‘Dat de toekomst
Haar eigen zorg dan drage; thans is vrede.
“Geniet wat is - ontsluier niet wat zijn zal,”
Sprak vaak Alvader, heden spreek ik 't na.
Neem deel aan onze vreugde; laat mijn zwaard
Ter rust niet keeren, zonder dat een woord
Uit Odins mond mijn zege heeft beloond.
Dreigt waarlijk nieuwe strijd, wis is hij verre.’

‘Niet verder dan het uur van de eerste schuld,

Het uur, dat aan de misdaad 't leven geeft.
Want 't eerst vergrijp ontsluit Walhalla's poorten
Voor 't heer des vijands,' somber klonk dat antwoord
Van Odins lippen, en zijn blik doorvloog
Met diepen ernst der Goden breede rei.
Een glans van blijdschap rustte op aller trekken;
Niets meer ontbrak, zoo 't scheen, aan Walhalls heil.
Wat peinsde Alvader dan? zag hij met angst
Een heil, dat geen verschiet van grooter heil had?
Afdalen moet, wie 't hoogste punt bereikte,
En na volmaking is geen streven meer.
Dacht Odin, hoe de zon het helderst straalt,
Eer ze ondergaat? Op Loki viel zijn blik,
Den fieren God, die nu nog 't trotsche hoofd
In onderwerping boog, maar de aadlaarsvleuglen,
Schoon onvolgroeid, alree begon te voelen.
Nog was de droom, dien Loki droomde, rein,
- O Eden, dat slechts éens aan ieder hart
Geschonken wordt, dat ieder zelf verstoort,
Gij jeugd der ziel, wie u behouden mocht! -
Doch in zijn oogen sliep een toekomst reeds,
Die niet meer rein zou wezen; sliep de dorst,
Die gretig 't gift der zonde drinken zou,
Was eerst haar beker in zijn hand gegeven.
En in den jubelkreet der Goden mengde
Een bange zucht zich uit Alvaders borst,
Maar vriendlijk sprak hij dan: 'ja, niet ondankbaar
Mag Odin zijn; kies zelf uw loon, mijn Freyer.'

'Kies wat gij wilt,' herhaalde 't Asenkoor.
'Vraag 't schoonste lied, dat Godeneer bezong,
Of 't sterkste wapen, dat hun roem bevocht,
Den zoetsten laafnisdrank, of de eelste spijze,
Geen gave, die niet gaarne u wordt geschonken.'

Een schalksche lach omspeelde Freyers lippen;
'Ik ken uw liedren, Bragi; zwaaide uw hamer,
Mijn sterke Thor; uw beker leegde ik, Freya,
En proefde, Iduna, 't zoete van uw vruchten;

't Is alles schoon, maar - alles reeds genoten.
Ik heb een andren wensch, gun mij, Alvader,
Een tijd op aard te toeven, op die aarde,
Waarop gij neerziet van uw gouden troon.
Nooit zag ik haar, ofschoon ik voor haar streed.
Slechts Odins voetstap drukte nog de beemden
Van 't ons verborgen menschenrijk. Toon eindlijk
Ook mij die wereld, laat ook mij 't geslacht
Der menschen zien.'
De goddelijke klaarheid
Op Odins voorhoofd taande bij dat woord,
'Een ander loon, zoo hoopte ik, zoudt gij kiezen.
Niet goed is 't den bewoner van Walhalla,
Op aard te zijn; wie hooger sferen kent,
Die richte naar de laagre nooit zijn schreden.
't Verlangen zij een rijzen, niet een dalen.
Surtur kan keeren, blijf der Goden schild,
Niet mag u Midgaard weg van de Asen lokken.'

'Is Midgaards macht zoo groot; de Godenzoon,
Die Surtur overwon, zou d' invloed duchten
Van 't nietig menschenras, door hem beschermd?
Drijft Odin spot met Freyer? Hebt gijzelf
Ons d' aardsche vreugd geen ijdel niets genoemd?'

'Ze is niets den wijze, die geen wensch meer wenscht
En geen begeerte koestert, maar uw hart
Klopt jong en vurig. Vrees voor zien en weten! -
Zoolang gij nog begeeren kunt, mijn zoon,
Hoed u te aanschouwen wat begeerlijk is. -
Gelijk de stroom zijn bedding niet verlaten,
De ster niet uit haar banen dwalen mag,
Zoo, Asenroem, aardt ook gij niet op aarde,
Zoo is de hemel, hemeling, uw huis.
Bedenk hoe Nornenmond ons heeft verkondigd:
Geen enger band, dan die hen thans verbindt,
Mag immer wezen tusschen mensch en Goden;
Wee hun zoo ze ooit vergeten wat hen scheidt.
Waar 't water aan de vlam zich paren wil,

Verderven beide elkander in hun kus,
En dieper kloof, dan vlam en water deelt,
Is zij, die tusschen aard en hemel gaapt.
Der dingen eeuwige, onverbreeklijke orde, -
Tast niet vermetel ze aan. Ga niet naar de aarde.'

Nog gloeide in Freyers borst de geest des strijds,
De geest, die 't wapen scherpt, maar ook het woord,
En smadelijk de lippen krullend, vroeg hij:
'Wijl 't is verboden?'
'Wijl 't verbod u zegt,
Dat onrecht 't wezen zou.'
'Gij noemt het zoo.'

'En daar ik 't doe, moet Freyer mij gelooven.'

'Tot blinden volgling slechts wilt gij mij maken!'

'Zou dat geloof zijn, dat niet blind wil volgen?
Zoodra wij reeknen, onderzoeken willen,
In eigen weegschaal wegen andrer recht,
En andrer wensch aan eigen wenschen toetsen,
Dan is 't geen rein geloof meer, dat wij koestren,
Geen volgen meer, alleen een samengaan,
Zoover juist als onze eigen wil ons leidt,
Een band slechts van behoefte, niet van liefde.
Heeft Freyers hart niet meer voor Odin over?'

'Welaan, ik zweer, nooit zal ik de aard betreden;
Maar laat tot loon mij haar voor 't minst aanschouwen,
Laat mij uw troon een enkel uur bestijgen,
En weten wat Alvader ziet. Eén uur
Is toch voor kwaad te kort.'
'O zoon, daarvoor
Is zelfs het vluchtigst oogenblik nog lang.'
Maar ongehoord ging 't ernstig woord voorbij
Aan Freyers oor; reeds had op Odins troon
Hij zich geplaatst en liet het oog vol spanning
Door de ongemeten wereldruimte gaan.

Diep onder hem lag de aarde. Nog had nooit
De bleeke smart haar jeugdig schoon ontluisterd,
Want onschuld heerschte, en smart is 't kind van schuld.
Geen hartstocht, haat of liefde had verterend
Der menschen borst doorwoeld, en de ijzren hand
Des oorlogs nooit nog 't vriendlijk groene kleed
Verscheurd, waarmee de zonnig zoele zomer
Haar velden zeegnend dekte, nog was vrede
In 't lommerrijke lover harer dalen
Gelegerd. Speer of bijl had nimmer bloedoogst
Op aard gehouden, enkel d' oogst der velden
Vroeg de arm des maaiers. Nog kon iedre plek
Den mensch een zaadveld zijn, want hij behoefde
Er geen tot doodenakker af te staan.
Een eindloos leven bloeide nog den menschen,
En opdat eindloos wezen kon dit leven,
Ook eeuwig ongestoorde rust.
  Toen plooide
Een spotlach Freyer's lippen en hij sprak:
‘Is dit nu 't zalig Midgaard, dat mijn oog
Niet veilig kon aanschouwen, dit het Midgaard,
Dat me uit Walhalla lokken zou! Voorwaar,
'k Benijd de menschen niet, nu al hun heil
Daarin bestaat, dat zij geen onheil kennen;
Wie nimmer streed, smaakt ook geen zegevreugd.’
En reeds verlaten wilde hij ontnuchterd
Alvaders zetel, spottend met het menschdom.
Daar straalden hem twee heldere oogen tegen,
Die machtig hem weerhielden, wondere oogen,
Zoo diep en blauw als de effen zomerhemel,
Als 't zonlicht helder; zonnelicht en hemel
Te gader. - Al de pracht van Freya's lente,
De schoonheid van Iduna's eeuwge jeugd,
Verbleekten plotsling naast het lieflijk beeld,
Waarop zijn blikken in vervoering toefden.
Wie was zij? kon ze een kind der aarde wezen,
De jonkvrouw, die Godinnen zelfs beschaamde?
Blank als des winters sneeuwkleed was haar wang,
Maar zachte rozen bloeiden op die sneeuw,

En heller dan de kroon op Frigga's slapen,
Blonk 't goud der lokken, die haar hoofd omgolfden.
Wel was zij lieflijk, Gerda, Midgaards dochter,
Schoon als der menschheid pas ontloken jeugd,
Schoon als een droom van liefde en lenteweelde,
Die niets van nacht weet - niets nog van ontwaken.
Zoo schoon, en ook zoo rein als 't winterkleed,
Eer ruwe voetstap 't blank tapijt besmet.

Lang staarde Freyers blik omlaag; een nooit
Gekend gevoel, half vreeze, half verrukking,
Doortrilde hem de borst; begreep hij thans,
Waarom de Nornen hem gewaarschuwd hadden?
Noch vraag noch wenschen uitend, rees hij op,
- Zoo zwijgt de zee, voordat de storm ontboeid is -
En Odin voelde 't hart reeds kalmer slaan;
Want gaarne ontzegt de ziel zich 't recht tot vreezen
En twijfelt aan hetgeen haar nooit bedriegt,
Haar eigen voorgevoel van naadrend onheil. -
Maar 't was geen rust, die woonde in Freyers borst.

Zwaar woog zijn eed hem op 't ontroerd gemoed,
Zijn eed, die hem van de aard, van Gerda scheidde.
Waarheen hij zag, niets zag hij dan haar beeld,
Geen droombeeld - en toch even onbereikbaar
Als 't lieflijk schijngewrocht der sluimring is -
Helaas, hem dubbel waard, wijl onbereikbaar.
Wat baatten hem Walhalla's heerlijkheden?
Daar was geen zoetheid meer in Godenglimlach,
En geen verlangen sprak, waar 't kon bezitten.
Met 't eerst verbod was de eerste wensch geboren,
En slechts wat hem ontzegd was scheen bekoorlijk.
Gelijk de sneeuwvlok, eenmaal losgemaakt,
Zoolang moet groeien, tot ze kan verplettren,
Zoo groeit begeerte, tot ze wordt bevredigd,
En sterker slechts werd Freyers wensch, hoe meer
Die onvervulbaar scheen. Toen werd zij wakker,
De sluimrende gedachte van het kwaad,
En fluistrend sprak zij: ‘dwaas, die zich in boeien

Liet klinken, dwazer nog, die haar blijft dragen, -
Werp af de keetnen!' Kon hij die verbrijzlen?
Steeds vaker rees die vraag, die reeds een wil was,
Hem op de lippen. Slechts door 't kamp der reuzen
Geleidde 't pad, dat hem naar de aard kon voeren.
Hoe heimlijk dit betreden, zoodat zwaardslag
En woeste strijd Walhalla's rust niet storen
En Odin niet zijn woordbreuk zou verraden?
Was daar een list, die 't al te waakzaam oog
Des vijands zoo verschalken kon, dat Surtur
Nooit zegepralend zien zou, hoe een God
Der Goden wet dorst schenden, en op aarde
Vertoeven - schenden dorst het eigen woord?
Gesponnen werd, verworpen plan op plan,
De blijde lichtglans taande in Freyers oogen,
En onbevredigd, eenzaam zat hij aan
Bij Walhall's vreugd - hij achtte haar geen vreugd meer.

Zoo zag hem zijn verslagen vijand, Surtur,
De sluipend sluwe. 'Freyer,' sprak hij vriendlijk,
'Nog sloot de voor zich niet, die 't snijdend zwaard,
Dat Odin u verleende, heeft geploegd.
Nog voel ik 't brandend wee der wonde schrijnen.
En toch - beklaag ik u, ja, wil u bijstaan -
Gedwee buigt voor mijn woord der reuzen macht;
Ik zal gebieden, dat zij de oogen sluiten,
Wanneer uw schreden Gerda's woning zoeken;
Geringe gave slechts eisch ik tot loon.'

'Daar is geen loon, dat ooit te duur dien bijstand
Betalen zou,' zoo juichten Freyers lippen,
'Spreek, wat verlangt gij?'
''t Teeken van mijn smaad,
Niet langer blinke 't tergend aan uw zijde,
Mijn val verhalend; geef me uw zwaard,' sprak Surtur.

Een zucht ontsnapte Freyers borst; wel lief
Was hem zijn wapen, Odins eeregave.
Van fellen strijd en schittrende overwinning
Gaf elke groeve in 't glanzig staal getuignis.

'T was hem als wierp hij met dat zwaard zijn glorie,
Zijn beter ik, de ziele zijner ziel,
Haar trots en adel, weg. Waarschuwend klonk
In 't diepst zijns harten nog het woord van Odin:
‘Houd heilig 't zwaard, dat ik u toevertrouwde,
Want, geeft ge 't wapen af, dreigt maatloos onheil.’
Welk onheil was dat? Op 't ontbloote staal
Liet hij de blikken lang in tweestrijd rusten;
Hoe blank en rein, hoe helder blonk 't in 't zonlicht,
Rein als een hart, dat nog geen schuld bevlekte,
Hel als een hemel, door geen wolk verduisterd.
Maar nog veel heller straalden Gerda's oogen!
Toen gaf den listig loerenden belager
Hij zwijgend 't zwaard, als schatting zijner schuld.

Naar 't groenomrankte huis waar Gerda toefde,
Gedragen op de vleuglen van 't verlangen,
Ging Freyer. 'T gloeiend avondrood bedekte
Met purpren sluier 't mild bedauwde landschap;
De geur van veld en bloemen smolt ineen
En woei uit d'ademtocht der lauwe koelte,
Die zachtkens langs 't geboomte streek, als ruischte
Een geestenstem door 't trillend lover heen.
Was dat de stem der Nornen, die het uur
Gekomen zagen, eens door haar voorspeld,
En maanden zij den Godenzoon voor 't laatst:
‘Keer om, nog kúnt gij keeren.’ - Freyer hoorde
In 't windgesuis één klank maar - Gerda's naam,
Maar één belofte, - die van zalig zijn.
Zoo schoon niet als ze in 't blozend avondlicht
Thans voor hem lag, had de aarde mogen zijn
Om in 't verbod, dat hem haar dreven sloot,
Zijn hart te doen berusten. Niet één schaduw
Van zorg of leed deed hem als hooger heil
Walhalla zien; der aarde jonge luister
Verving Walhalla - zelf scheen ze een Walhalla.

Nu poosde hij. Daar waar de voorjaarsrozen,

Haar beeld, het weligst bloeiden, zag hij Gerda.
'T hoofdje als een bloem geneigd op ranken stengel,
Een mijmrend lachje zwevend om de lippen,
En 't blauwend oog als peinzend neergeslagen,
Half jonkvrouw, half nog kind, zoo stond zij daar,
En vlocht de rozen tot een geurgen krans.

Verloren in aanschouwing toefde Freyer
Voor 't lieflijk beeld, dan trad hij haar ter zijde
En ‘Gerda’ klonk het van zijn lippen: ‘Gerda.’

Nooit had haar oor dien klank vol gloed vernomen,
Dien naam nog nooit gehoord op zulk een toon.
Verwonderd hief zij 't blonde hoofd en vroeg:
‘Wat wensch voert u tot Gerda?’
‘‘T recht des vreemdlings,
Het gastrecht vraag ik.’
Geen verraad of ondank
Schoof nog voor de open woningen van Midgaard
Der vreeze grendel. ‘Wees mij welkom,’ sprak zij.

Hij greep haar hand; ‘bén ik u welkom, Gerda?’
Het lang verzwegen, lang bekampt gevoel
Verbrak zijn boeien, vurig klonk zijn stem:
‘O zeg mij, dat ik 't ben; zeg, dat uw hart
Gevoeld heeft, hoe een ander hart aan u,
Altijd aan u slechts dacht, voor u slechts klopte,
En kwijnde in bang verlangen. Wat de vlam
Verkoren heeft, blijft in haar gloeiende armen
Niet koud, en waar de stormwind bruisend kust,
Daar sleept hij mee, - zou 't hart alleen de roepstem
Van 't hart niet hooren? Heeft de ziel geen echo
Voor 't geen de ziel haar zegt?’
Zij zag hem aan,
Zijn blikken straalden van een ander licht
Dan 't oog der aardbewoners, van het licht,
Dat in Walhalla's heilge zalen blonk.
Een glorieschijn rustte op zijn glanzig voorhoofd,
En speelde hem om 't welig lokkenhaar,

Dat schittrend golfde langs de fiere trekken,
Vol trotsche majesteit en toch vol jeugd.
Nog had Walhalla's schoon ze niet verlaten,
Al vlood Walhalla's onschuld uit zijn borst.
Zij zag hem aan - o al te lange blik
Die aan zijn lippen hing, te zoete klank
Der stem, die fluistrend in haar ooren drong,
Maar toch gehoord werd! - Plotsling schokte 't bloed
Haar hart met sneller slag, haar wangen brandden,
De gulle glimlach, die den vreemdling anders
Gastvrij begroette, stierf op haar gelaat,
Waar blos en bleekheid met elkander streden.
Voor 't eerst sloeg schroom haar oogen neer, en 't was
Of zij ontvluchten wilde, de betoovring
Verbreken, die haar boeide. -
‘Gerda,’ vroeg hij,
‘Wilt gij me ontvluchten? Bleef uw hart toch doof,
Waar 't mijne sprak? O, zie nog eens mij aan,’ -
Al 't hopen zijner ziel was in zijn blik -
‘Zijt gij bevreesd voor mij?’
Toen welde haar
In 't hart een dieper, heiliger ontroering,
Die 't hevig kloppen stilde, die haar schroom
Oploste in blij vertrouwen. 'T wijdend licht
Van blind, van kinderlijk geloof, 't geloof,
Dat vraag noch vrees kent, overgoot haar trekken.
't Was of de zon in hooger luister straalde,
Of rijker geur der rozen kelk ontstroomde,
Of 't vogelkoor slechts jubelklanken aanhief.
Haar helder oog ontvloeiden de eerste tranen,
Maar tranen, die den lach zijn vreugd ontroofden,
In stille zaligheid 't geluk beschamend,
Een dauw, slechts 's levens schoonste bloemen drenkend;
En als gedreven door onzichtbre macht,
Zoo vlijde ze aan zijn breede borst het hoofd,
Zich veilig voelend in zijn krachtige armen.

Vast hield hij haar omklemd. De laatste stralen
Van 't scheidend zonlicht hulden in een glorie

Hen beiden, om hen heen in 't niet zonk alles,
Niets was meer buiten hen. - Zijn lippen drukten
Den eersten kus op Gerda's reinen mond.
De liefde was geboren!
Als de wind
In harpen ruischt, zoo ruischte 't nieuw gevoel
Door 't wijd heelal. De bloemen fluisterden
'T elkander toe, het jubelde in de zangen
Der nachtegalen, 't murmelde in de beek,
'T bruiste in de zee en 't klaterde in de stroomen,
De maan ging op en in haar stralen smolt
De zilvertoon tot zichtbre harmonie;
En klanken, geuren, licht en schaduw stemden
De hymne aan van de liefde, de eerste liefde,
Op aard geboren in een menschenhart.

Zoo schoon, zoo stralend, als hij eindlijk keerde,
Vervuld van 't zoet geheim, dat hij in 't hart droeg,
Had nog Walhalla Freyer nooit gezien.
Nooit scheen hij waardiger der Goden schild,
Hun steun en roem te zijn, en toch die ure,
Vervreemd had zij zijn ziel van 't Godenrijk.
Koud, ledig scheen 't hem; Gerda's armen waren
Een keten, die hem machtig naar omlaag trok,
En slechts de vrees, dat Odins vorschend oog
Te vaak hem aan der Goden tafel missen,
En waar 't hem miste, hem met angst zou zoeken,
- De vrees van 't onrecht, die het onrecht straft -
Zij deed hem de Asenzaal niet gansch verlaten,
En noode soms nog toeven in Walhalla.
Maar op Alvaders lippen rees geen vraag,
Geen streng: ‘waar gaat gij heen?’ gaf blijk van argwaan,
Groot als hij zelf was, was ook zijn vertrouwen.

De dagen vloden, met hen Freyers schroom;
En toen hij Balders gouden zonnewagen
Steeds weer een nieuwen morgen zag verwekken,
Steeds na volbrachten tocht weer rustig keeren,

En niets van onheil sprak of van ontdekking,
Toen scheen hem zijn geluk voor goed verzekerd.
Lang reeds vergat zijn hart bij Gerda's kus
Den prijs, waarmee 't gekocht was, en geen angst
Bekroop hem waar hij ging door 't kamp der reuzen.
Niet zag hij dat zij werkten, wapens smeedden,
Zijn ziel dacht aan geen strijd meer, slechts aan liefde,
En Surturs glimlach spelde hem geen hoon.
Hem zelf bedroog 't bedrog, dat hij beging,
Door hem in slaap te wiegen voor 't gevaar,
Dat dreigend hem beloerde. -
Weder stond hij,
'T verlangend hart vol onbevreesde vreugd,
Gereed naar 't zonnig aardrijk af te dalen.
Daar trad hem Odin tegen, stil en somber;
Een schrijnend wee sprak uit zijn bleeke trekken,
Die niet de tijd, die 't leed slechts kon veroudren.
En van zijn lippen, anders steeds geopend
Tot gullen groet, klonk 't nu op strengen toon:
‘O Freyer, rijker schat dan 't diep der schachten,
Der zeeën parelschulp, besloten houdt,
Borg eens Walhall - vertrouwen was zijn naam.
Groot was uw plaats in Odins rijk, en grooter
Nog was ze in 't hart van Odin, in zijn liefde.
Geen vrees, dat ge ooit mijn gave zoudt misbruiken,
Weerhield mij 't zwaard der almacht u te geven,
Dat aarde en hemel stelde in uwe hoede.
Ik had uw woord, en heilig in Walhalla
Was 't woord der trouwe nog altijd geweest.
Wat is het thans? - Neen, spreek niet, zie niet vragend
Mij in 't gelaat, ik weet wat gij gedaan hebt,
O dat gij 't loochnen kondt! - gij gingt naar de aarde.’

Verstomd boog Freyer 't hoofd, hij durfde 't oog
Niet opslaan naar Alvaders strenge trekken.
Als hagelslag, zoo vielen Odins woorden
Verplettrend op de bloem van zijn geluk,
Die hij zoo veilig, zoo verborgen waande.
‘Gij weet’ - was al wat hij vermocht te staamlen.

‘Ik weet, - helaas dat gij 't mij gaaft te weten,
Dat Odins eerst berouw uw werk moet zijn, -
Ik weet dat gij mijn gunst ten spot gemaakt hebt.
Wee u, tot armoe doemt uw schuld den hemel,
Zijn kostlijkst kleinood, 't werd door u gestolen.
Beleedigd nam 't ontheiligde vertrouwen
De vlucht, en reeds bij voorbaat zal voortaan
De twijfel elken teedren band ontwijden,
Die nog gevlochten wordt na d' eersten leugen.
Waar eens de onwaarheid zetelde, is de waarde
Van 't bindend woord, is aller liefde kern,
Is 't vroom geloof voor eeuwig weg. Wat borgt
Een eed, als de eedbreuk eens hem schendbaar toonde?
Waar zou verraad niet dreigen - nu mij Freyer
Verraden kon!’
De donkre blos der schaamte,
De blos, die nooit te voren nog zijn wangen
Bedekt had - nooit voor schuld had móeten dekken -
Trok over Freyers aangezicht, maar toorn
Om 't fel verwijt ontvlamde naast de wroeging.
‘Gij spreekt van eedbreuk, ja, ik gaf mijn woord,
Ik zwoer, mijn voet zou nimmer de aard betreden;
Maar bindt een eed, dien 't onrecht was te vordren?
Wat ik vrijwillig opgaf, kende ik niet.
Zoo Odin mij bespiedend is gevolgd,
Dan weet hij, ijdel was zijn dreigend woord;
Geen onheil, zaligheid vond ik op aarde.’

‘'K bespiedde u niet, armzalig waar' de gave,
Als bij 't gebruik de gever wakend toezag.
Wat u verraadt is 't zwaard in Surturs macht.
Gij, die hem tégen Walhall hebt gewapend,
Waar is het staal, dat vóor Walhalla strijdt?
De vijand naakt, hoor 't krijgsgeschreeuw der reuzen.
Weerlooze, 't manlijk woord hebt gij gebroken,
Naar 't manlijk wapen tast vergeefs de hand.’

Als moest zij Odins woorden logenstraffen,
Krampachtig naar 't gevest greep Freyers vuist.

Hij kende 't krijgsgeschreeuw, waarvan Walhalla
Zoo vaak gedreund had, en met 't oud gevaar
Ontvlamde ook de oude strijdlust in zijn hart;
Maar machtloos zonk zijn hand; helaas, zij vond
Geen wapen meer. Was hij dan waarlijk weerloos?
Zou 't eigen zwaard, dat eens zijn zege kocht,
In Surturs hand thans suizen van zijn schande,
En Surtur lachen dat de list gelukt was?
Neen, driewerf neen! Trots klonk het van zijn lippen:
'De lafaard slechts is weerloos. Spaar verwijten,
Die ik nog niet verdiend heb; onverdoofd
Vlamt in mijn aadren 't vuur van kracht en moed,
En nog als eertijds strijd ik voor Walhalla.'

'Trotseert gij Surturs macht, en hebt geen wapen!'

'Dat, Odin, rooft mij niemand. Freyers wapen
Is Freyers moed. Laat zien, wie mij verwint.
Ja, nog trotseer ik hem.'
'Verwaatne, waant gij
Zoo licht den last des onrechts af te schudden?
Wat baat het, wildet gij den strijd ook voeren?
Zwaait Surtur 't zwaard niet, dat de zaalgen zwaaiden,
'T gewijde staal, maakt onverwinlijk niet
Hem 't onverwonnen wapen?' -
'Voor Walhalla,
Voor ons dus, vreest gij? neen, die vrees waar' hoon,
Of hoe durft Bragi's harp van eeuwigheid
En Asengrootheid ruischen? Breek haar snaren,
Een leugen is dat lied; kan ons een Surtur
Verwinnen, weg dan met het ijdel roemen
Op Godenkracht; kan zij gebroken worden,
Dan was zij nimmer kracht, zij moog vergaan.
Spreek, vreest gij voor de Goden?'
Odin zweeg,
Maar dan was 't of een straal van licht zijn trekken
Verheldren kwam; hoopvol verhief hij 't hoofd,
En sprak op vasten toon: 'neen, niet voor hen. -
Wel lichtte ik nooit den donkren sluier op,

Die ons de toekomst bergt, en nimmer, hoop ik,
Zal 't uur mij slaan, dat mij naar Mimirs bron;
Waarin haar beelden sluimren, vragend drijft,
Doch schoon van Ragnarok de Runen spreken,
En van een zwaard in Surturs hand dat ons
Verderven zal, toch voel ik, niet aan Surtur,
Aan 't kwaad niet, kan de laatste zege zijn,
Niet in vernieling alle schepping einden,
En Ragnarok is niet der dingen slot.
Voorspeld heeft Nornenmond een verren tijd,
Waarin de mensch in andren tempel knielen
En tot een andre Godheid bidden zal;
Maar komt die tijd, zal hij, die ons verdringt,
Een God des lichts en niet des duisters wezen,
Een macht niet, die verdelgt, maar die verzoent.' -
Weer poosde Alvader en de wolken keerden
Terug op zijn gelaat; een zware zucht
Drong van zijn lippen, langzaam sprak hij eindlijk:
'Niet om de Goden - om de menschen ween ik,
De menschen, die uw zwaard niet meer beschermt,
En eigen kracht niet in hun strijd kan schragen;
Mijn harte bloedt om 't wee dat hen bedreigt.'

'Om 't wee dat hen bedreigt,' herhaalde Freyer,
Zijn kleur verschoot, en hijgend klonk zijn vraag:
'Welk onheil wacht hen?'
'Kommer, vrees en - dood,
Der zonde kindren, en haar wrekers tevens.
Nog sliepen ze in der toekomst donkren schoot,
En wachtten op de stem, die hen zou wekken.
Uw daad riep ze op, hun uur is thans gekomen,
Reeds suist hun sombre wiekslag door de sferen,
En 't eerst zich werpend op de zwakste prooi
Zal zich hun ijzren greep op 't menschdom leggen.
Voorbij is Midgaards rust; niet meer geweerd,
Zal Surturs zwaard met bloed het aardrijk drenken.' -

'En Odins almacht zou' -
'Zij is gebroken.

Reeds ziet mijn oog hoe Loki zich verheft,
- Der kracht tot kwaad met 't kwaad bewust geworden -
En eer nog Surtur 't lichaam doodt, vermoordt
Zijn gift de ziel, waarin hij 't booze wekt.
Onmachtig stuit Alvaders woord en wil
Op 't hart af, dat voor Loki buigt. Ik zie
Den mensch het voorbeeld volgen, dat gij gaaft,
Verraden, zondigen als gij - en lijden,
Want leed is aller zonde vrucht en einde.
Ach, machtloos krimpt hij onder 't juk des wee's,
Het zware, nooit getorschte; tranen zullen
Hem 't welkom en 't vaarwel des levens wezen,
Met smart gebaard - begraven weer met smart.
De bleeke koning dood aanvaardt zijn rijk,
En vruchtloos grijpt de mensch naar 't beeld der vreugde,
Dat tergend hem ontzweeft, al verder, verder -
Tot waar geen verder is - den rand van 't graf.
De kracht des mans zal breken in dien strijd,
De roos verwelken op der jonkvrouw wangen,
En stervenssmart eerst stillen 's levens smarte.
Voorspellen zal de wording reeds de ontbinding,
En als een toortslicht, dat zijn toorts verbrandt,
Zal schoonheid zelfmoord plegen door te bloeien.
Verganklijkheid is de ijzren wet des doods.'

'Verganklijkheid,' klonk 't dof van Freyers lippen,
- Hij huiverde, die nimmer had gehuiverd; -
Was dit de dood, de groote, de ongeboorne,
Maar lang gevreesde dood, het donkre raadsel
Waarvan de Goden somtijds schuw gewaagden,
Dien Odin slechts, de alziende, had gekend
In zijn verschrikking, eer hij 't aanzijn kreeg?
Vergaan zou alles, zou ook zij, de bloeme,
Die aan zijn hart gebloeid had, meer hem was
Dan aard of hemel. Niet alleen vergaan,
Ook lijden zou zij, deelen aller wee,
Ook zij - toen scheurde een kreet van wilde wanhoop
En raadloos zelfverwijt zijn fiere borst.
De vroolijke Oogstgod, door den mensch gedankt

Waar 't gouden zaad, gestrooid in de aardsche voren,
Opwies en vrucht droeg, honderd-, duizendvoud,
Hij kende thans zijn schuld als óok een zaad,
En zonk bij 't zien van d' oogst gebroken neder.
Een heete stroom stortte uit zijn brandende oogen
Van manlijk trage tranen - groot moest wel
De smart zijn, die een God kon leeren weenen -
En aan Alvaders voeten wierp hij zich.
'Ja,' sprak hij snikkend, 'ja, ik heb gezondigd,
Maar zonde ként eerst, wie haar vruchten kent.
Ik peilde niet, schoon ik hem groef, haar afgrond.
Erbarm u vader, niet zóó schuldig maak mij,
Geef me aan der gansche menschheid vloek niet prijs.
Ik heb gezondigd, - dat der wrake volheid
Mij daarvoor treffe, ik verdiende die;
Doch spaar de menschen, spaar haar, die 'k zoo wreed
Misleidde, die 'k zoo naamloos toch bemin,
Beminde, ach! meer nog dan mijn woord, mijn eer.
Laat niet de liefde, 't lachend licht des levens,
Tot moorder worden. Neem haar van mij af,
Mijn door mij zelf ontluisterde en ontwijde
Onsterflijkheid, en straf me als sterveling,
Geef aan den dood mij over.'
'Voor uw borst
Heeft hij geen pijlen.'
'Strafloos zou ik zijn!
Rechtvaardigheid is Odins heilge naam,
En gij zoudt dulden toch, dat voor mijn schuld
Thans de onschuld boete deed? Zij, die haar liefde
Mij schonk, geen onrecht achtte zij die liefde,
Ik slechts misdreef, maar hoe ik ook mocht falen,
Ook ik heb rechten nog - recht op uw straf.
Gij straft te zwaar, waar gij mij strafloos maakt.'

Het scherp verwijt in Odins strengen blik
Verzachtte zich, weemoedig klonk zijn stem:
'O zoon, gij draagt het wicht der straf reeds nu.
Met 's harten reinheid zinkt een paradijs
Voor eeuwig weg, een hemel sluit zijn poorten;

Want als uw schaduw, vast aan u gekluisterd,
Zoo zal uw misdaad eeuwig met u gaan.
De schaduw, die de schuld werpt, is 't berouw,
Is niet de wraak, slechts dat wij haar verdienen,
En in uw zonde zelf ligt ook uw boete.'

'Geen kracht, die goed maakt, ook?'
'Maakt iets haar goed?
Gij spraakt van sterven; meent gij dat de dood
Voldaan zou wezen met uw schuldig bloed?
U waar' hij heil, niet straf; in 't waardloos offer
Woont geen verzoeningskracht. Neen, niet de dood,
Het leven is de boete, voor wie lijdt.
Een last is u 't bestaan, draag dan dien last,
En door berusting toon, wat u berouwt.
Doch zoo een weg, die 't menschdom redden kon,
U in dit leven open stond, en smarten,
Gelijk nog geen ze leed, u daarop wachtten,
Zoudt gij ook dan nog spreken: laat mij gaan?'

'Gij kent dien weg, o vader, aarzel, vraag niet;
Geen doorn der smarte groeit er op dat pad,
Of 'k zal als rozen hem aan 't harte drukken.
Ik smeek u, vader ...'
'Zoon, de doorn schrijnt diep,
Geen lichte last zal op uw schouders zinken.' -

'Mijn schuld was zwaar - hoe zou haar boete licht zijn?
Denk niet aan mij, denk aan de menschen slechts,
Die schuldloos zijn - denk aan uw eigen lot.
Hoe leedvol zal Alvaders toekomst wezen,
Die alles moet aanschouwen, wordt aanschouwing
Van smart en dood zijn deel; bewust wat alles
Van vrees en wroeging woelt in menschenharten,
Zou hij nog vreugde smaken in Walhalla?
Bij 't heil der Goden, bij haar die ik liefheb,
Bij wat ik eens u was, bij 't rein verleden,
Leer mij 't verderf der toekomst af te koopen.'

Het ijs van Odins strengheid smolt; en smartlijk
Klonk 't antwoord: ‘voor Alvader is geen vreugd meer,
Of ziet zijn blik niet ook wat Freyer lijdt?
Wie zalig zijn wil, die zij niet alziende.
O gij mijn trots, mijn uitverkoorne, dierbaar
Mij als mijn eigen bloed, als Thor of Balder,
Moet ik uw vonnis spreken!’ Odin poosde,
- De liefde wondt niet, of zij zelf lijdt mee -
Toen sprak hij somber: ‘'t zwaard der overwinning,
Dat uw verraad hem gaf, vermetel zwaaiend,
Zal Surtur weldra, vlammen spuwend, 't aardrijk
Genaken om, als halmen voor de sikkel,
Den mensch te maaien. Treed hem tegen dan,
Uw onbeschermde borst voor 't staal ontbloot,
En breken als in doodstrijd zal uw harte,
Dat wroeging heeft verteerd, dat al den jammer
Des levens leed, en al den jammer ook
Des doods zal kennen - zonder rust des doods,
Want stervenssmart, niet sterven eischt uw boete.
Geen eind zal u de dood zijn. Weer ontwaken
Zult ge in Walhalla, in uw eenzaam harte
Het beeld, dat nooit bezit meer, dat alleen
Verlangen, eeuwig ongestild verlangen
U wezen zal, zoo eeuwig als gij zelf.
Kunt gij dit alles dragen, zonder klacht,
Vrijwillig? Tot dien prijs slechts redt gij 't menschdom,
En koopt gij 't zwaard van schuld en dood terug.’

‘Uw wil geschiede,’ spraken Freyers lippen,
Zijn wang was bleek, maar 't hoofd verhief hij fier.
Bij 't peilen zijner schuld had hij gehuiverd,
Hij beefde niet voor 't haar verzoenend leed,
Dat hém alleen zou treffen, en een straal
Van licht, van vreugde schier, drong uit zijn oogen,
Terwijl hij, Odins hand omklemmend, riep:
‘Heb dank, mijn vader, dank voor 't wicht der smarte,
Voor 't wee des doods, en 't erger wee, dat mij
Geen dood vernietigt - voor onsterflijkheid.
Laat wat mijn zegen was, me in vloek verkeerd zijn,

Den vloek van eeuwig ongestild verlangen, -
Niet ruilde ik al mijn leed voor 't heil der menschen.
O leven zonder liefde, zonloos kalm,
Dat smart niet kent, omdat de vreugde u vreemd is,
Reeds door gebrek aan heete tranen kil,
O leven, dat geen liefde maakt tot leven,
Ik roep u niet terug, ook in mijn smart niet.
Wie rouwt beminde, wie ontbeert bezat,
En treuren zij niet om verloren wellust,
Zij hebben wellust nooit gekend. Ik was
Toch eenmaal zalig - heil mij dat ik treur!' -

Een diepe ontroering trilde bij die woorden
Door Odins ziel. Dacht hij aan vroeger dagen?
Aan lang verleden tijden, toen geen haat
Nog scheidend tusschen Goden stond en reuzen?
Schoon was Laufeja, 't trotsche reuzenkind,
Toen hij haar liefde won; de fiere Frigga,
De godlijke, die in Walhalla heerschte,
Ze was niet schooner. Lang reeds scheidden zij,
En toch, soms was 't, alsof Laufeja's beeld
Hem weer voor oogen trad - zoo roept herinring
Den geur soms nog terug van lang verwelkte,
Met heete kussen eens bedekte bloemen,
En 't licht eens zonnestraals, die lang verzonk
In duistren nacht. - Voor 't eerst verhief een twijfel
Zijn stem in Odins borst. Was kalmte slechts
Geweest, wat aardsche zaligheid hij noemde?

In diep gepeins betrad hij Midgaards dreven.
Naar de eigen plek, die Freyers heil aanschouwde,
Naar haar, die Freyer lief had, ging zijn tred.
Ach, met hoe bang een hart verbeidde Gerda
Den reeds zoo lang - zoo naamloos lang voor haar! -
Verwachten minnaar; zou hij nimmer komen? -
Een voetstap klonk, en juichend, blozend vloog zij
Op Odin toe, en strekte de armen uit
Om aan haar borst den dierbren vast te klemmen.

Doch plotsling deinsde zij terug, wie was
De vreemde, die haar naderde? Dat waren
Niet Freyers stralend schoone, jonge trekken;
Met sombren blik en 't voorhoofd diep gerimpeld,
Stond daar een ander, voor wiens vorschend oog
Zij 't vreugderood der wang verschieten voelde,
En 't was niet Freyers stem, die thans haar toeklonk
- O wreede klank van iedre stem, die niet
De zijne was, -: ‘wat doet u beven, Gerda?
Gastvrijheid was de paarl aan Midgaards kroon,
En 't welkom lachte vriendlijk op zijn drempels,
Wat doet u zwijgen thans? kwam daar een gast,
Die schroom en vrees in 't argloos hart u bracht;
Liet hij geen groet u over?’
‘Wees gegroet,’
Drong 't staamlend van haar lippen, maar die toon
Was niet de groet van vroeger tijd, toen nog
Een ieder welkom was, géen nog verwacht werd,
En de oogen sloeg zij neer, dat niet haar tranen
Teleurgestelde hoop verraden zouden.

‘Vrees niet voor mij,’ zoo klonk het vriendlijk troostend
Uit Odins mond, ‘laat vrij uw tranen vloeien,’
En 't oog gevestigd op haar schoon gelaat,
Vergaf zijn hart in stilte Freyers schuld.
‘Gerda,’ hernam hij, zacht haar handen vattend,
‘Ik weet wat met het morgenlicht u opjoeg,
Wat bang u staren doet in 't avondrood,
Ik weet wien gij verlangend hier verbeidt,
Maar ach, gij zelve weet het niet. Vroegt ge ooit,
Vanwaar de vreemde kwam, dien gij bemindet?’

‘Nu 'k hem beminde, waartoe zou ik vragen?’

‘Doch zoo zijn antwoord eens een muur van scheiding
Had moeten plaatsen tusschen u en hem?’

Een oogenblik was 't of haar hart ineenkromp, -
Kon daar iets wezen, wat hen scheiden zou?

Maar dan vloog als een lach de zonneschijn
Van vol vertrouwen over haar gelaat,
Hen kón niets scheiden. Schier vermetel sprak zij:
‘Waar is een muur, die liefde scheidt van liefde?
Wie hij ook immer zij’ - haar oogen straalden -
‘Hij is en blijft mij de eene, dien 'k bemin.
Zeg mij vanwaar hij komt, en 't donkerst oord
Zal als zijn vaderland mij helder schijnen.’

‘Helaas, de scheiding, die ik meen, is wijder
Dan de aard ze maken kan. Hij is geen kind
Dier aarde, die u draagt; niet uw gelijke,
Een zoon der Goden is hij, en nooit mag
In 't stof der wereld, mensch als gij, hij leven.’

Geen schrik, slechts blijde trots klonk uit haar stem:
‘Maar hem beminnen mag ik, en beminnen
Zal ik hem nu - en tot in eeuwigheid,
Gelijk hij mij bemint; niet aard noch hemel
Kan onze harten van elkaar vervreemden;
En is hij zelf een God, dan immers staat
Bij hem de macht, die aard en hemel beide
Hem onderwerpt, dan immers geldt voor hem,
Voor hem, die zelf 't bevel is, geen verbod.’

Een droeve trek speelde over Odins lippen.
Had niet Laufeja's mond ook zoo gesproken,
Toen 't uur sloeg dat tot fellen, eeuwgen strijd
De Goden opriep tegen 't kroost der reuzen?
Had niet ook hij bemind, - en waren toch
Zij niet gescheiden? Ja, wel mocht hij spreken:
‘Meen niet aldus, ook voor de Goden geldt
Een eeuwig recht, dat geen van hen mag schenden;
Hij die de wet schept is haar dienaar tevens. -
Hoor naar mijn woord, Alvader noemt men mij
Wijl 'k aller lot ter harte neem, zou ik
Ten kwade willen leiden dan mijn kind?
Geen wreedheid drijft mij, waar ik u den blinddoek
Van de oogen neem, en toon hoe Freyers pad

En 't uwe nooit op aard zich kruisen mogen.
Ik wil slechts uw behoud, 't behoud van allen.'

'Van allen,' ongeloovig sprak zij 't na,
'Wat kan mijn liefde baten hen of deren?'

'Een misdrijf kocht die liefde, ze is de wortel
Waaruit een boom van schuld en smart zal groeien,
Die met zijn takken eens geheel het aardrijk
Zal overspreiden - als zijn kiem blijft leven.
Zie om u heen, hoe schoon, hoe vredig bloeiend
Is al wat u omgeeft, - zoudt gij verstoord
Dien vrede willen zien, dien bloei gebroken?'

Haar lippen zwegen; roerloos stond zij daar,
Het oog vol angst aan Odins trekken hangend.
Verstond zijn hart de taal nog van dien blik?
Een diep erbarmen blonk van zijn gelaat,
En pijnlijk viel hem 't woord, dat hij moest spreken,
Dat redding bracht - en dat zoo wreed toch scheen.
Van 't leed der toekomst sprak hij, van den dood,
Die met de zonde komen zou, als 't menschdom
Niet langer in Walhalla's schuts mocht staan,
En weemoed beefde er in zijn stem, maar dan
Hernam hij troostend: 'niet hebt gij gedeeld
In Freyers schuld, zoo zult gij ook niet deelen
In Freyers straf; gij zult het juk der smarte
Niet dragen, Gerda. Met den staf der Goden,
Die eeuwige vergetelheid verleent,
Zal ik uw hart aanraken, dat het kalm
Weer worde als eertijds; uw gelaat zal bloeien
In onverganklijk schoon, in eeuwge jeugd'. -

'Zal hij 't aanschouwen?'

'Gij zult hem vergeten;
Gelijk het zonlicht van de donkre wolken
Des onweers, die 't voor korten tijd verduistren,

Niets weet, zoo zal zijn beeltnis in uw boezem
Verbleeken en vergaan.’
   Een schrille smartkreet
Klonk snerpend van haar lippen: ‘hem vergeten!’
Vast drukte zij de hand op 't bonzend hart,
Als wilde zij den heilgen schat behoeden,
Dien 't in zijn diepte borg. ‘'K zou niet meer weten,
Dat Freyer mij beminde, niet meer weten,
Dat zaligheid mijn deel was in zijn armen!
De wind zou in zijn ruischen niet meer fluistren
Van 't lied dat bij eens zong, de beek zou zwijgen,
Het pad geen merk meer dragen van zijn voetstap,
De zon zou schijnen, en mij niet herinren
Aan 't licht, dat heller was dan 't licht der zonne,
De zonne, die er schitterde in zijn oogen!
'K zou niet meer van hem droomen! - heb erbarmen,
Zoo gij in waarheid vader zijt, erbarm u!
Eisch meer niet dan mijn leven: mijn geluk.’

‘En waart gij dan eer Freyer tot u kwam,
Eer u de hartstocht naakte, niet gelukkig?
Hoe vredig klopte uw thans zoo jagend harte,
Hoe helder blonk uw oog, - toen kendet gij
Geen scheidingstranen.’
   ‘Ook geen weerziensvreugde.’

‘Geen eenzaamheid nog.’
      ‘Ook geen samenzijn.’

‘En loont de korte prijs zoo lang een offer?
De blos der spanning wisselt op uw wangen
Met doodlijk bleek, gij siddert bij 't geluid
Van iedren voetstap, vragend: is 't zijn stap?
Onrustig zinkt gij 's avonds op uw sponde,
En waar gij bij 't ontwaken hem niet vindt,
Groet gij met heeten dauw den morgenstond,
Die eens u wekte uit droomeloozen slaap.
Gelukkiger heeft liefde u niet gemaakt.’

‘Gij spreekt, en zwak nog zijn uw sterkste woorden,
Te zwak om mijn verlangen ooit te omschrijven,
Van de uren, dat hij verre is, - maar die ure
Vergeet gij, dat ik hem aan 't hart mocht rusten.’
Ontroerd zag Odin lang haar in 't gelaat.
Weer was 't hem of verleden tijden keerden,
Of hem Laufeja's lippen weder lachten. -
Toen gleed zijn blik langs Midgaards groene dreven;
Zijn geest zag hoe de dood daarover heenging,
Haar schoon verwoestend, maar een ander beeld
Rees naast den dood, ontelbre vormen droeg het,
Doch alle ontleend aan de eigen groote liefde;
Het sprak als huwelijksmin, als vriendentrouw,
Als kindereerbied, zusterinnigheid,
Steeds als gevoel, dat 't menschenhart verhief.
Was 't beter dat een korten tijd te kennen,
Dan ongetelde jaren voelloos zijn?
Werd 's levensduur met 's levens heil betaald,
En werd de schulp nog beter wreed verbroken
Dan dat de parel eeuwig bleef verborgen?

‘Welaan,’ klonk 't eindlijk langzaam van zijn lippen,
‘Des wetens bangste plicht en grootste voorrecht
U, Gerda, zij 't verleend, de sluier valle;
Sta wetend voor der toekomst duistren kruisweg
En kies uw pad, bewust waarheen 't u voert.
Ik dwing u niet, wat heil verleent moet vrij zijn,
In 't weenend oog schijnt zelfs de zonnestraal,
En vloek ware ons een zegen, dien wij haatten.
Gij kendet de ongerepte rust, die smarte
Noch zorg verstoorde, waar geen angst in beefde,
Die 't hoogst geluk mij scheen - en kendet ook
'T geluk dat liefde uw hart verleenen kon,
Haar snel vervlogen vreugd, in vrees genoten,
Met bang gevaar gekocht, betaald met tranen,
En steeds door dood bedreigd, - kent sterflijk heil.
Kies tusschen dood en liefde; 't menschenhart
Kan niet gevoelen, of 't moet breken ook.’

‘En nimmer zou ik weerzien den geliefde?’

‘Gij hebt hem liefgehad, hebt uitgenoten,
Der vreugde volle beker is geleegd,
En van zijn laafnis slechts herinring over.
Vol staat de kelk der smart thans aan uw lippen, -
Wilt gij hem drinken, niet voor u alleen,
Gij kiest voor allen, die op 't aardrijk aadmen.’

De ziel, die in haar oog blonk, zocht de zijne,
Toen boog zij 't hoofd en fluisterde: ‘mijn vader!
Laat hen beminnen dan - en laat hen sterven.’

A.S.C. WALLIS.

Reisschetsen uit Noorwegen.

1. Naar en in Christiania.

Spoedig zal het twee jaar geleden zijn, dat ik eindelijk den lang gekoesterden wensch verwezenlijkt zag Noorwegen te bezoeken. Allerlei omstandigheden verhinderden me tot dusver, wat ik daar zag en hoorde, neer te schrijven. Soms speet het me, dat ik daarmede zoo lang moest wachten. Zouden niet de ontvangen indrukken verflauwen? vroeg ik me zelf soms bevreesd af. Maar dan stelde ik me weer gerust, want juist door dat lange tijdsverloop zou het minder belangrijke mijn geheugen en voorstellingsvermogen misschien ontgaan, en ik daardoor juister dan in de dagen en weken, toen verschillende indrukken als de golven der fjords, die ik bevoer, elkander afwisselden, kunnen onderscheiden, wat waarlijk en blijvend belangrijk was. Daarenboven had ik de gelegenheid door aangeknoopte vriendschapsbetrekkingen me nader te doen inlichten omtrent bijzonderheden, die ik slechts vluchtig in mijn zakboekje had kunnen opteekenen en een historisch feit, dat me bleek in den mond des volks voort te leven, na te gaan; dan weer vond ik volksgebruiken en karaktertrekken, die ik bij de Noren had waargenomen, door hunne dichters in beeld gebracht en kon die in mijn reisverhaal lasschen. En dus meen ik, dat dit ten slotte door dit late verschijnen eer gewonnen dan verloren heeft. Om nu evenwel dat uitstel niet noodeloos te verlengen, verzoek ik den vriendelijken lezer, die mij op mijne omzwervingen - ik hoop ten einde toe - wel zal willen vergezellen, met mij in Amsterdam aan boord te gaan van de ‘Christiania’, eene der stoombooten, waardoor onze hoofdstad een geregeld verkeer onderhoudt met de voornaamste Noorsche

havens. Ik had voor de heenreis de zee verkozen boven den weg te land via Hamburg-Frederikshavn; ik vond, dat ieder, die tot een volk behoort, dat nog zoo gaarne Spandaw's woorden in den mond neemt:

‘Het water is ons element,’

aan zijne nationaliteit verplicht is de gelegenheid, een klein zeereisje te doen, niet voorbij te laten gaan. Mij ten minste lachte het vooruitzicht toe, al was het dan ook maar enkele dagen niets om me heen te zien dan water en wolken.

Voorloopig werd er evenwel weinig haast gemaakt me dat genot te verschaffen. Toen we in IJmuiden waren, brachten binnenvallende schepen berichten van storm, en de kapitein besloot dus 's avonds niet uit te zeilen. We brachten den eersten nacht in onze ruime kooien door; ook den volgenden morgen durfde de kapitein nog niet uitzeilen. Of niet misschien de ontmoeting van eenige landslieden in IJmuiden en de lust met hen den Zondag door te brengen, daaraan evenveel schuld had als de weervoorspellingen, is onzeker. Maar stellig is het, dat deze vertraging ons teleurstelde; eindelijk, Zondagavond, den 6^{en} Augustus, ongeveer zeven uur, stoomden we met vrij goed weer de haven uit. Langzamerhand verdween de kust uit ons oog, alleen met den kijker konden we hier en daar een' toren of eene hooge duin in 't gezicht krijgen.

Destemeer bood ons de zee, die door de ondergaande zon gekleurd werd door eene mengeling van tinten, als mijn oog nooit aanschouwd had. Spoedig werden we evenwel door de hofmeesteres tot het ‘Aftensmad’ (avondeten) geroepen en maakten wij passagiers met elkander kennis. Het gezelschap was niet bijzonder talrijk, maar dit werd vergoed door het gehalte. De oudste van ons achttal was een reeder uit Drammen met zijne beide dochters; ze keerden van een bezoek uit Amsterdam terug en de kennismaking met die familie was voor mij even nuttig als aangenaam. Ik had het me nu eenmaal in 't hoofd gezet, hartstochtelijk voetganger als ik ben, alleen en zooveel mogelijk te voet te reizen. Om dan evenwel 't ware genot van 't verkeer met het volk te hebben, was 't noodig me goed verstaanbaar te kunnen maken. Nu is er evenwel een hemelsbreed verschil tusschen eene taal te lezen en die te spreken; en ongelukkig

was ik zelden in de gelegenheid geweest Noorsch te spreken. Ik maakte dus van de aangeknoopte kennismaking gebruik me in de Noorsche conversatie-taal te oefenen. Uit een paar couranten en mijn' reisgids lazen we elkander om beurten voor en ik kon mijne uitspraak verbeteren, waar zulks noodig was.

Vooral de jongste der beide dames - Fröken Sophy - die evenals de meeste Noren een bijzonder talent tot het aanleeren van vreemde talen had, was eene onvermoeide leermeesteres voor me. Hoe menigmaal klonk haar heldere lach, als gelijkluidende woorden, doch van verschillende beteekenis, in hare en mijne moedertaal aanleiding gaven tot eene grappige vergissing. Zoo gebeurde het in den beginne wel eens, dat ik het Noorsche voornaamwoord ‘jeg’ - ik - dat uitgesproken wordt als jij - wanneer zij van zichzelve sprak, opvatte, alsof ze mij bedoelde. Gelukkig dat ik bij 't afscheid van haar de verzekering ontving, dat ik me gerust alleen op reis kon begeven: de Noren zouden me wel verstaan.

De vierde Noor, een jong koopman uit Kongsvinger, gaf me ten slotte nog een' practischen raad, dien ik toekomstigen reizigers in Noorwegen zeer aanbeveel. Het dialect der boeren in afgelegen dalen is, zelfs voor hunne landgenooten, soms moeilijk te verstaan. Hij raadde me daarom aan in 't verkeer met dialect-sprekende dal- of bergbewoners mij de onverstaanbare woorden te doen voorspellen. Herhaalde malen verzocht ik dan ook later, vooral in eenzame bergstreken, in afgelegen ‘saeters’ of dalen in gesprekken met boer of jager, melkmeisje of roeier: ‘Stav det’ (spel dat). En altijd werd me daardoor 't onbegrepene duidelijk.

De helft van 't gezelschap waren Hollanders; behalve mijn persoon, drie hupsche en hartelijke, jonge menschen. Kleine beleefdheden, 't aanvullen van elkanders reisbenoodigdheden en 't verstrekken van allerlei inlichtingen verbroederden ons spoedig met elkander. Een van hen had eenigen tijd in Drammen gewoond en strekte den anderen op reis tot gids en tolk. Daar hun reisplan geheel van het mijne afweek, bleven we alleen in Christiania eene poos samen. Toch bewaar ik van dat samenzijn de aangenaamste herinneringen, en terwijl ik dit schrijf, is het me, of ik nog met hen en de Noorsche passagiers in de gezellige kajuit der ‘Christiania’ aan

de tafel zit, die gepresideerd werd door den kapitein. Ofschoon de smaak van den laatste op velerlei gebied, behalve op dat der letterkunde ontwikkeld was, koesterde hij toch, als alle Noren, bijzondere vereering voor ieder groot man, - ‘stor Mand’; een groote man heet bij hen ‘en höi (hoog) Mand’ - onder zijne landgenooten. Meer dan eens vertelde hij me dan ook met blijkbaar welgevallen, dat de beroemde romanschrijver Jonas Lie voor eenige jaren met z i j n e boot naar Amsterdam gevaren was. Nu mocht Lie een zijner uitverkorenen zijn: ‘de dichter der zeelieden’, die in nog hooger mate voor de Noorsche varensgasten is wat Marryat voor de Engelsche was, is de lieveling van wie de zee bevaren. Juist tijdens mijne reis werd hem op Tromöen bij Arendal, waar hij een deel van den zomer had doorgebracht, herhaalde malen hulde gebracht door zeelieden.

Minder prijzenswaardig dan dezen nationalen trots vond ik het nationale brood, het Knäckebröd, (knapbrood), dat zoo hard is, dat de kennismaking daarvan me op het verlies van een' tand te staan kwam. Om niet als een tandelooze oude man weer terug te keeren, onthield ik me dan ook later zooveel mogelijk daarvan en vroeg, waar geen ander brood te krijgen was, naar Fladbröd (vlakbrood, plaatbrood) of liever nog naar Lefse. Het Fladbröd - vertelden mijne Noorsche reisgenooten me - wordt bereid uit ongegist deeg van roggemeel, dikwijls vermengd met gerste-, haver- of erwtenmeel; soms kneedt men er ook gekookte aardappelen onder. In tijden van misgewas en schaarschte is fijngemalen boomschors het hoofdbestanddeel. In sommige fijnere soorten wordt een weinig anijs of komijn gedaan. Op platen boven een zacht vuur - vroeger deed men dit, zooals ik nog wel in afgelegen streken zag, op heete steenen - worden die ronde brooden gebakken, ter dikte van stevig bordpapier; het meest gelijken ze op het Joden-paaschbrood. Het Fladbröd wordt op eene droge plaats bewaard en blijft langer dan een jaar goed. In sommige streken - vooral in Zweden - maakt men in 't midden van die broodkoeken een gat, en rijgt ze dan, zooals de Chineezen hunne munten, aan een touw of stok; ‘Stångkakor’ heeten ze dan ook in Zweden. Dan hangt men ze in de kamer op; voor uitdrogen behoeft men niet te vreezen, want het Knäckebröd, eene harde soort Fladbröd, is reeds uit zich zelf

steenhard. Wanneer pijlen en werpspiesen nog in gebruik waren, zouden die plaatkoeken, als ze wat grooter waren, in oorlogstijden uitstekend dienst kunnen doen als schilden.

De Deensche dichter Christian Richardt legt een Zweedsch boerenmeisje[1)] de in haren mond alleszins gepaste, maar in ons oor zeker zeer vreemd klinkende vergelijking op de lippen:

> ‘Wel lang duurt hier de winter, 't is wit dan wijd en zijd,
> Maar groen staan toch de dennen den ganschen wintertijd.
> Wij korten spinnend d'avond met blij gezang en woord,
> *De dagen vliegen henen als 't haverbrood aan 't koord*.’

Het Lefse is in den regel iets fijner dan het Fladbröd, doch wordt maar half gebakken, en dan gevouwen; 't is daardoor op reis gemakkelijk mede te nemen.

Ofschoon eene zeereis, zooals kapitein Pulver zei, eene heele aardigheid is voor lui, die nooit buitengaats geweest zijn, zal ik over de vaart niet lang uitweiden: ik hoop, dat de lezer evenzeer er naar zal verlangen van Noorwegen te hooren als ik reikhalsde het te zien, ondanks het verfrisschende, het opwekkelijke, dat als 't ware voorbereidde tot groot, rein genot.

Zonder ongeval ging de reis voort: eene kleine schatting aan Neptunus vermocht ons goed humeur niet te storen. En hoe zou dat ook? Bestevaêr Tromp voelde zich ook altijd de eerste dagen aan boord ‘onlekker’ - een ‘landkrab’ behoeft zich dus over die bekentenis niet te schamen. Evenmin zal hij er over moeten gaan kniezen, als het blijkt, dat hij in den beginne geene ‘zee beenen’ heeft. Toen wij ten minste zagen, dat de matrozen op 't dek soms ook uit hunnen koers geraakten, durfden wij ons zonder vrees voor belachelijkheid oefenen in 't loopen. 't Kwam ons wel op menigen val te staan, maar we herinnerden elkander aan:

> ‘'t En is geen schand te vallen,
> 't Is schand niet op te staan.’

's Nachts had ik een angstig oogenblik, één van de twee, die ik op reis doorleefde. Op 't regelmatig geluid der machine

1) Zie zijn Smålandspigen in ‘Texter og Toner.’ Kjöbenhavn, 1868.

was ik vast ingeslapen, van den vrij stevigen wind hoorde ik niets. Maar even na middernacht werd ik wakker: de machine stond stil. Ongekleed vlieg ik de trap op naar 't dek. ‘Hvad er det?’ schreeuw ik een' matroos toe. Hij vertelt me, dat de boot stil ligt, omdat we in de nabijheid van eene zandbank aan de Deensche kust zijn: er moet gepeild worden. Gerustgesteld zoek ik weer mijne kooi op en slaap spoedig weer in.

's Morgens was eene onzer eerste vragen aan den stuurman, of het niet gestormd had. Lachende vertelde hij ons, die in eigen oogen reeds echte zeeleeuwen begonnen te worden, dat wat wij voor storm hadden gehouden, niets was geweest dan eene flinke bries. Toch kregen we een pluimpje van hem. Een der passagiers der tweede klasse, een Noor, die evenals vele zijner landgenooten, maar vergeefs, fortuin had zoeken te maken in Amerika, had dien nacht verschrikkelijke angsten doorgestaan. Als in wanhoop had hij zich aan zijne scheepskist geklemd, beurtelings vloekende en biddende, en schreiende zijn ‘Gamle Norge’ aanroepende, dat hij vreesde nooit weer te zien.

Wij hadden nu de Deensche kust in 't gezicht en konden van tijd tot tijd zelfs een' kerktoren zien. Op 't strand zat meer dan een wrak: eens telden we er zelfs drie tegelijk. De stuurman vertelde ons, dat het meestal oude ‘kasten’ waren, ‘doodkisten voor de levendige,’ om een beeld van vader Cats te gebruiken, die men met opzet op het vlakke strand liet loopen, waar de bemanning zich gemakkelijk redden kan.

Het weer was uitstekend, zoodat we den geheelen dag op het dek doorbrachten. De frissche zeewind scheen ons allen bijzonder op te wekken en onder vroolijk gesprek vlogen de uren even vlug als onze boot. In den namiddag kwamen we in 't Skagerrak, waar we tal van kleine visschersschuiten zagen, die voor anker lagen te visschen. Dat vooral hier soms zeer gevaarlijk bedrijf schijnt aan de goede luim niet te schaden: wij ondervonden het 'savonds. In de verte werd er aan zulk een notendopje eene lantaren geheschen, het gewone sein van een' loodskotter. De ‘Christiania’ hield hare vaart in, we draaiden bij, maar toen het vaartuigje ons aan boord schoot, riep de visscher ons toe: ‘Hoe laat is het?’ Het antwoord van onze matrozen luidde alles behalve malsch.

We hadden verzocht ons 's morgens vroeg te wekken, zoodra er werkelijk een loods in 't gezicht was: we wilden ook een-

maal op zee de zon zien opkomen. Om vier uur werden we gewekt en waren spoedig in de kleeren en op het dek. De loodsboot was reeds dicht bij; spoedig was de loods, een stevige, gebruinde varensgast, bij ons aan boord, en zijn oudste jongen, een knaap van niet meer dan zestien jaar, zeilde alleen terug. Nu was dit voor hem maar een speelreisje. Maar soms moeten loodsjongens alleen terugzeilen in donkere, stormachtige herfstnachten, nadat ze soms twee weken lang ver in zee hebben rondgezworven. De meeste loodsen in die streek komen van de Hval-eilanden aan de oostzijde van de Christianiafjord en zeilen soms tot Kristiansand in het westen en Skagen in het zuiden. Vaak moeten ze na dagen lang zwalkens eenen wedstrijd voeren met andere, die tegelijk met hen hetzelfde schip in 't gezicht kregen. Dan wordt er gezeild om het hardst en het stoutst, want wie het eerst komt, wordt aan boord genomen. Die jonge knapen hebben dus wel eene harde leerschool, maar eene school, die hen dwingt op zich zelf te bouwen en hen vormt tot de beste zeelui van Europa. Soms moeten ze terugzeilend in tegenwind drie, vier dagen aaneen geheel alleen roer en zeil regeeren. Is het weer daarentegen goed, dan strijken ze 't zeil en laten de boot, die als eene eend op- en neerduikt, aan haar lot over. Ja, 't gebeurt wel, dat een door waken afgematte loodsjongen zich rustig neerlegt tot slapen; alleen loopt hij de echter geringe kans door een schip overzeild te worden.

Nu we den loods aan boord hadden, was de kapitein nonactief, en trok zich als een onttroond vorst in zijn lustslot, terug in zijne kajuit. Maar de bemanning was druk in de weer alles schoon te maken; niets was veilig voor hunne waterputsen en zwabbers en alleen het heilige der heiligen van een schip, waar de loods zetelt, bood ons eene veilige wijkplaats.

Langzaam rees de zon boven de kimmen en kleurde de wolken aan den gezichteinder en de koppen der golven met telkens afwisselende kleuren. Reeds hadden we 's avonds met den kijker enkele bergspitsen kunnen waarnemen, tusschen vijf en zes uur vertoonde zich de kust duidelijk en onderscheidden we drie rijen bergen achter elkander gelegen, waartusschen zich hier en daar enkele sneeuwtoppen verhieven. Daarachter lag het doel onzer reis. Zoo stoomden wij de Christianiaford in, eene vaart, die alleen reeds de reis beloont. Aanvankelijk zeer breed, versmalt zij zich hoe langer hoe meer en biedt gedurig

meer afwisseling. Eerst trekken de grauwe granietrotsen, later de gneiskegels en porfierbergen onze aandacht; de werking van ebbe en vloed is nog duidelijk daarop waar te nemen. Aanvankelijk zijn ze geheel kaal en pas later vertoont zich de berk, daarna de pijnboom. Achtereenvolgens zien we hier en daar op de tallooze eilandjes vuurtorens, waarvan er langs de kust van Noorwegen niet minder dan 125 zijn, zooals onze loods ons mededeelt. Reeds 's morgens vroeg waren wij aan den ingang van de fjord den oudsten gepasseerd, dien op den hoogsten top van het eiland Lille Faerder; reeds in 1696 vond men daar eene vuurbaak, maar in zeer primitieven vorm: eene ijzeren pan, waarin 'snachts een kolenvuur brandde. Maar in storm en regen, wanneer licht het meest noodig was, werden vuur en kolen door den wind verspreid of door den regen gebluscht.

Evenals de vuurtorens op de *Inchcape rock* en de *Eddystone* aan de Engelsche kust hunne sagen hebben door Southey in zijn ‘Bell of the Inchcaperock,’ door Jean Ingelow in haar ‘Winstanley’ aan ons overgeleverd, zijn ook aan enkele der Noorsche baken overleveringen verbonden. Zoo wordt verhaald, dat in 1700 een schip op reis naar Stavanger door noodweer overvallen, in groot gevaar kwam op de rotsen bij Hvidingsö in de Bukkefjord te stranden. Een der opvarenden, een jonge man, Petersen, deed in zijnen doodsangst de gelofte, op dat eiland eene vuurbaak op te richten, als hij het leven redde. Hij bracht er het leven af en spoedig kreeg het genoemde eiland zijne vuurbaak. Om de vlam zoo hoog mogelijk te brengen, werd de vuurpan aan eene wip of galg gehangen en op die wijze omhooggevoerd. Dit was de tweede vuurbaak langs de kust van Noorwegen. Petersen kreeg van koning Frederik IV een privilegie en werd geadeld onder den naam ‘Petersen von Fyren’ (van de vuurbaak).

Nog bestaat daar eene baak, maar nu in een' zeskanten steenen toren, die 145 voet hoog is, en welks licht vijf mijlen ver in zee te zien is. Op dezen toren - door den schrijver verdoopt in Bratvold - bracht Richard Garman, eene der hoofdpersonen uit ‘Garman & Worse’ van Alexander Kielland, zelf een geboren Stavanger, tien jaar van zijn leven door.

Ook op Faerder heeft de vuurpan plaats gemaakt voor een' ijzeren toren, waarop eene lantaren, die twaalf personen kan bevatten.

In de lange, stormachtige herfst- en winternachten moet het den vuurwachter, vooral op de kleinere torens, waar hij alleen woont met de zijnen, vaak bang om het hart worden. Dan slaat de regen tegen de groote lantarenruiten, de storm huilt en brult om den toren, dat deze schudt, de zee slaat en schuimt aan den voet en verbrijzelt in een' reusachtigen aanloop vensters, die zeventig voet boven den waterspiegel liggen. Toch wordt dan soms de eenzaamheid afgebroken door een bezoek. Voortgedreven door den storm en gelokt door het licht vliegt er een vogel met zulk eene kracht tegen het dikke glas, dat het breekt en de eenzame zwerver dood neervalt.

Maar ook van andere bezoeken weten de torenwachters te verhalen. Een oud schoolmakker van onzen kapitein bewoonde den vuurtoren op Lister. Op zekeren stillen, maar zeer mistigen herfstavond was diens vrouw in de benedenverdieping druk bezig Fladbröd te bakken, toen er een zwart wezen door 't open venster binnensprong. Ze verschrikte en vluchtte voor den baarlijken duivel, zooals zij meende. Spoedig bleek het de stoker te zijn van een Engelsch schip, dat in de mist gestrand was, en die, alleen gered, in de vuurwachterswoning een toevluchtsoord zocht.

Na eenigen tijd zagen we benoorden Faerder op Fuglehuk eenen toren, waarvan de wachter en diens vrouw in het voorjaar nog zeven schipbreukelingen had gered.

En niet alleen aan de meest bezochte kusten van Noorwegen,

> from each projecting cape
> And perilous reef along the ocean's verge
> Starts into life a dim, gigantic shape,
> Holding its lantern o'er the restless surge.

Van het zuidelijkste punt, kaap Lindesnaes af, tot op Fruholmen, eene mijl bezuiden de Noordkaap, zenden de vuurtorens hun vriendelijk, waarschuwend licht over de donkere golven. Die op Fruholmen, de noordelijkste niet alleen van Noorwegen, maar van de geheele aarde, wedijvert met het Noorderlicht en verspreidt zijne stralen ver voorbij de Noordkaap over den eenzamen oceaan, blijde begroet door de weinige reizigers. Ook aan dezen toren is eene legende verbonden, die me in de Hardangerfjord door eenen zeeofficier werd verhaald en die me

later bleek meer dan eene legende, die bleek historie te wezen. In vroegere eeuwen was Finmarken het Siberië van Scandinavië, het ballingsoord voor misdadigers en ieder, die in ongenade viel bij het Deensche hof. Zoo werd voor driehonderd jaar eene aanzienlijke Deensche edelvrouw naar het woeste Fruholm in de IJszee verbannen. Zij bracht een' ganschen sleep bedienden mede en er werd een adellijk slot gebouwd, waar vroeger slechts eene enkele half onderaardsche woning van Finlappen werd gevonden. Wie zij was en waarom zij dus gestraft werd, was en is nog een geheim. Maar nog spreekt de overlevering van de zachte, vriendelijke vrouw, wier diepe weemoed en smart toch haar hart niet sloten voor het volk, welks weldoenster zij werd. Op zeker kerkelijk feest voer zij naar Ingö ter kerk. Onderweg kwam er plotseling een onweer en een orkaan opzetten en de boot verging met de edelvrouw en haar geheele gevolg.

Onze boot was gelukkiger; rustig stoomde zij door de fjord verder. Onze reisgenoot uit Drammen maakte ons opmerkzaam op de talrijke groote kwallen - ‘Maneter’ - die in dezen tijd van 't jaar de open zee verlaten en meer en meer in de fjords zich terugtrekken. Ik zag exemplaren, die meer dan een voet middellijn hadden. Lijders aan rheumatiek baden zich in met zulke kwallen gevuld water; de stekende pijn, dien de aanraking met deze dieren veroorzaakt, schijnt heilzaam te werken. In meer dan eene der kleine badplaatsen aan de zuidkust van Noorwegen, vooral in Sandefjord, maakt zulk een kwallenbad een deel der kuur uit. Hoe gelukkig, dat die kwallen de vriendelijkheid hebben juist in 't badseizoen te verschijnen!

Niet lang bleef onze aandacht bepaald tot deze zeebewoners: ieder oogenblik veranderde het panorama, ieder oogenblik verraste ons eene andere kleurenmengeling. Maar ook welk eene schoone harmonie van berg, zee en eiland! De eerste, langzamerhand meer begroeid en door kleine landhoeven bezet, zijn niet zoo hoog - de meeste blijven beneden 500 meter; alleen op 't schiereiland Hurum vindt men er hooger - dat zij de aandacht geheel tot zich trekken. De fjord gelijkt langzamerhand meer op een binnenwater, een groot meer dan op een' zeeboezem. Het water was kalm en effen, en er was juist zooveel wind, dat de golfjes als vloeibaar zilver speelsgewijze elkander achterhaalden.

En dan die talrijke eilandjes langs de kust, tusschen welker

boschjes allerliefste villas, vriendelijke, meestal houten huizingen met witgeverfde wanden en helderroode daken schilderachtig uitblinken! 't Zijn de zomerverblijven der rijke kooplieden van Christiania. De vlaggestokken, die naast iedere villa staan, toonen door opgeheschen dundoek, dat er bezoek is of feest gevierd wordt. Ebbe en vloed kent men op deze hoogte niet: het water is altijd helder en men kan den geheelen dag baden. Iedere villa heeft dan ook haar badhuis, waarvan het bovenste gedeelte gemakkelijke kleedkamers bevat, terwijl het benedenste in de zee ligt, die door openingen tusschen de wanden er vrijen toegang heeft. Nette kleine stoombootjes varen van 's morgens vroeg tot 's avonds laat heen en weer, en aan pleziervaartuigen ontbreekt het niet.

Onze Noorsche medereizigers werden niet moede, ons dat alles te wijzen en onze vragen te beantwoorden. Bij iedere wending der boot zagen we onverwachte kijkjes. Soms werd het vaarwater zoo eng, dat we meenden aan 't einde der fjord te zijn, maar de loods deed eenen halven slag aan 't stuurrad, de boot schoot tusschen twee eilandjes heen en in eens verruimde zich het tooneel. Verrukkelijk was de vaart - wij, die voor het eerst deze natuur zagen, waren als verstomd. De luidruchtigste van ons gezelschap, wiens welbespraaktheid hem zelfs in de hevigste periode van zeeziekte niet had verlaten, zette zich in zwijgende bewondering op den voorsteven neer. Algemeen waren we van oordeel, dat alleen dit gezicht reeds de reis waard was, en ongeloovig keken we onze Noorsche medepassagiers aan, die ons verzekerden, dat dit alles niets beteekende bij wat we in de Hardanger- en Sognefjord en hooger op zouden zien. Toch maakte ook op hen, die meer dan eens dezen tocht hadden gemaakt, de vaart nog altijd grooten indruk. Het ‘underdeiligt’ (wonderschoon) klonk herhaaldelijk uit hunnen mond. Het meest genoot zeker de Noorsche landverhuizer, die met wellust zijn ‘Gamle Norge’ weerzag.

We hadden Horten of Karl Johansvaern, waar de Noorsche oorlogsvloot gestationneerd is, links laten liggen, en het badplaatje Moss rechts. Het wemelt in zuidelijk Noorwegen van badplaatsjes; ook daarom plaatste Ibsen het tooneel van zijn laatste drama: ‘En Folkefiende’, waarin de baddokter Stockmann de hoofdrol speelt, in een klein stadje in zuidelijk Noorwegen.

Wij stoomden dien morgen niet minder dan vier badplaatsjes voorbij: Larvik, Sandefjord, Moss en Holmestrand. Een weinigje benoorden Moss ligt aan den mond eener kleine rivier Soon, dat in de 17e eeuw de hoofdstapelplaats was voor den Noorschen houthandel op Holland. Nog tegenwoordig loopen er jaarlijks vele Hollandsche vaartuigen binnen, die er balken van daan halen. Het vaarwater tusschen het schiereiland Hurum en de kust wordt hoe langer hoe smaller en is op sommige plaatsen nauwelijks 500 meter breed. Benoorden het op een' steilen heuvel zeer schilderachtig gelegen stadje Dröbak wordt de fjord nog enger door het hooge en steile Haaö (ö = eiland), dat er middenin ligt; in de rechter der beide doorvaarten liggen nog twee kleinere eilanden, de twee Kaholme; in de rotsen van het zuidelijkste is de vesting Oskarsborg aangelegd, die den doorgang beheerscht, welke bovendien door onder 't water aangelegde versperringen nog moeilijker, en in oorlogstijden onmogelijk gemaakt wordt.

Vlak aan de oostkust, op 't schiereiland ‘Naesolandet’ wees de kapitein ons tal van loodsen; daarin wordt 's winters ijs opgezameld uit de naburige meren en andere wateren. De handel in Noorsch ijs heeft in de laatste jaren eene groote vlucht genomen. 't Zijn vooral Engelsche maatschappijen, die het recht van ‘ijsvangst’ in sommige fjords, en van sommige aan de zeekust gelegen gletschers hebben gepacht. Ook heeft men hier en daar groote dalketels en kloven door afdamming en toevoerkanalen in meren veranderd, waaruit men 's winters de ijsschotsen ophaalt.

Daar wendde de boot zich om ‘Naesodtangen’ en vertoonde zich in de verte Christiania. Het hooggelegen koninklijke slot stak boven alles uit. De dames noemden ons de namen der kerken, welker koepels en torens boven alles uitstaken. Dat was ‘Vor Frelsers Kirke’ (de kerk van Onzen Verlosser); we moesten vooral niet verzuimen den toren te beklimmen om het mooie vergezicht; ginds de Sofia-, verder de Grönlandskerk. De kapitein maakte ons opmerkzaam op de vesting Akershus, de oude citadel, welker witte muren ons van verre tegenblonken.

Daar zong achter ons eene van aandoening bevende mannenstem Wolff's volkslied:

‘Hoe heerlijk is mijn vaderland,
Waartegen machtloos golven klotsen,
o, Zie die hemelhooge rotsen
Die spotten met der tijden tand.’

En de Noorsche landverhuizer - want hij was het, die dus zijne vaderlandsliefde lucht gaf - trekte met geestdrift zijn' arm uit en wees ons de reusachtige begroeide bergruggen, die het vergezicht afsloten. Den voorsten, ‘Voksenaasen’ met den Frognersaeter, moesten we hem beloven te beklimmen; iets schooners was er nergens te zien.

‘Ja wel’, zeide de heer Güllichsen, ‘van den watertoren op Sant Hanshaugen’ (Sint Jansheuvel) en reeds had hij dien naam in mijn reisboek met een kruisje geteekend. Zoo hadden we de keus reeds tusschen drie ‘mooiste’ punten! Maar dit beminnelijk enthusiasme, dit dwepen met het vaderlandsche schoon wekte bij ons geen' glimlach, we hadden er onze reisgenooten te liever om.

Tusschen Lindö en Hovedö links en Graesholm en Blekö rechts voer nu de boot Björviken, de eigenlijke haven der hoofdstad, in. Ieder was vol bedrijvigheid; de matrozen sjorden de lading op het dek; tolinspecteurs liepen als speurhonden overal rond; de dames waren onzichtbaar geworden om straks weer in sierlijk reisgewaad te verschijnen; wij pakten onze bagage bij elkander. Spoedig lag de boot aan de ‘Toldbod brygg’ (tolbrug), en namen wij afscheid van onze medereizigers.

De Noren onderscheiden zich door groote beleefdheid en erkentelijkheid ook voor kleine diensten. Al is men slechts enkele uren in elkanders gezelschap geweest, dan scheidt men niet van elkander zonder een: ‘Tak for behaglig Selskab’ (ik dank u voor het aangenaam gezelschap). Is men iemands gast geweest, en ontmoet men den gastheer of de gastvrouw weder, al is het na weken en maanden, dan begint de gast het gesprek met een: ‘Tak for sidst’ (ik dank u voor laatst), waarop dan zeer bescheiden het stereotype antwoord volgt: ‘Selv Tak for sidst’ (ik zelf bedank u), of: ‘Ingen Aarsag’ (daar is geen reden voor, dat is niet noodig).

Nu, voor ‘aangenaam gezelschap’ hadden wij te danken; en ik had niet durven hopen, dat het ‘Paa Gjensyn’ (tot ziens) der Drammensche familie zoo spoedig bewaarheid zou worden.

Ook van kapitein en stuurman namen we met een' hartelijken

handdruk - bij de gulle hupsche Noren is het handjesgeven aan de orde van den dag - afscheid, en vergaten evenmin Fröken Kaja, de hofmeesteres, die met buitengewone zelfverloochening onze zeezieken in de ure des gevaars had bijgestaan en verpleegd.

Spoedig was de visitatie afgeloopen; ongeveer om één uur stapten wij den steiger op en wandelden we naar het hôtel Scandinavië in de Karl Johansgade. Wij hadden juist nog tijd onze familiën de behouden aankomst te berichten en onze reiswissels in Noorsch geld te verwisselen, toen de kellner ons kwam roepen voor de table d'hôte.

We wisten, dat vooral in 't binnenland het oog soms geniet ten koste van de maag, en wilden ons dus aan de table d'hôte sterken voor latere ontberingen. Dit zou me dan ook wel gelukt zijn, want hoeveelheid noch hoedanigheid der gerechten liet iets te wenschen over, indien niet eene nationale ergerlijke gewoonte ons had gehinderd.

Ik heb in 't vervolg niets dan goeds te vertellen van 't land en 't volk, waarmede ik kennis ging maken: mijne reisbeschrijving kan ééne lofrede zijn. Allerlei omstandigheden begunstigden me en brachten me in de aangenaamste, meest optimistische stemming. Daarom mag ik en moet ik hier uitspreken, wat me vooral in den beginne zoo hinderde. De Noren hebben de onhebbelijke gewoonte - met uw verlof, zindelijke Hollandsche dames! -: te spuwen; mannen en vrouwen van elken rang en stand heb ik het in sporen en booten, in publieke plaatsen en in openbare gebouwen zien doen. In kerken en museums wordt dan ook door opschriften: ‘'t Is verboden hier op den grond te spuwen,’ tegen deze nationale zonde gewaarschuwd. Spuwbakjes, met dennetakjes bemaskerd, vindt men er voor wie hun' lust in dezen niet kunnen bedwingen. Den laatsten dag in Scandinavië bracht ik in Gothenburg door en bezocht daar het museum van schilderijen. Ik zag daar tal van bezoekers elkaâr verdringen naar een klein zaaltje en denkende, dat daar het pronkstuk der verzameling tentoongesteld was, een Rembrandt of een Rafaël, begaf ik er me ook heen. o, Bittere teleurstelling! In plaats van in het heilige der heiligen kwam ik in eene ‘kamer der verschrikking.’ In dat druk bezochte zaaltje mocht men, wat overal in 't gebouw verboden was, aan dien nationalen lust voldoen en er werd ruim gebruik van gemaakt!

Nu moet ik - al is 't geene verontschuldiging voor Nora's kinderen - er bijvoegen, dat ook de Zweden zich aan deze vieze gewoonte schuldig maken. Deze hebben eene groote virtuositeit daarin verkregen en vele kunnen met Mr. Chollop in de ‘Martin Chuzzlewit’ zeggen: ‘I can calc'late my distance, sir, to an inch. I require two foot clear in a circ'lar direction and can engage myself to keep within it.’ Ja, verscheidene Zweden kunnen er zich met Mr. Hannibal op beroemen: ‘I *have* gone ten foot in a circ'lar direction.’

In Stockholm barstte een Duitscher in een' stroom van verwenschingen uit, toen ik toevallig dit onderwerp aanroerde. Het koperen slotje van zijn koffer was in den trein het mikpunt geweest voor Zweedsche passagiers en wanhopig was hij in een anderen waggon gegaan, waar het kwaad hem op andere wijze vervolgde.

Ik vroeg vaak, wat de reden van dit voortdurende spuwen kon zijn. Het vele bierdrinken zeker niet; want ook de Italianen, voor wie bier geen alledaagsche drank is, maken er zich aan schuldig. Het rooken evenmin, want daaraan zijn de Noren en Zweden veel minder verslaafd dan wij. Later vermoedde ik, dat het volksbijgeloof deze gewoonte heeft ingevoerd en doet blijven bestaan. Daarin toch spelen het getal ‘drie’ en het spuwen eene hoofdrol. Door spuwen kan men zich beschermen tegen dolle honden en booze vrouwen, tegen tooverij en hekserij. Men spuwt éénmaal rechts, éénmaal links, éénmaal vlak voor zich uit als voorbehoedmiddel tegen ongelukken op reis; tegen ziekte en kwalen; als men eene blaar op de tong krijgt en wanneer men nieuwe kleeren aantrekt - ja, in honderden gevallen meer. Maar wat de reden er van zij, 't is en blijft eene vieze gewoonte, die vooral in 't eerst voor vreemdelingen zeer stuitend is.

Wij, vieren, vonden het afschuwelijk; vooral een lange reusachtige Zweed, die niet ver van ons aan tafel zat, bleek in dit opzicht van het echte ras. Onze vroolijke reisgenoot mompelde bij ieder verdacht keelgeluid: ‘Wacht maar, totdat ik klaar ben. Die in 't bosch is moet met de wolven meehuilen.’

Toen hij het nationale dessert Multebaer, eene soort zeer geurige gele moerbei[1)], met Flöde (room) genuttigd had,

1) Myr = moeras, Myrbaer, myrebaer, multebaer = rubus chamaemorus.

huilde hij dan ook - er waren geene dames aan tafel - zoo luid mede, dat hij vele gasten met verbazing en bewondering vervulde. Als echt homoeopaat trachtte hij op die wijze ons te beschermen tegen dit eerste en eenige ongeval in Christiania, en dokter Hahnemann kon trotsch zijn op zulk een' leerling. Of echter de Zweden in ons hôtel, die een ‘fideelen jongen’ ‘en god Holländer’ noemen, onzen landgenoot dien naam figuurlijk hebben toegekend, betwijfel ik zeer.

Lang tafelen viel dus niet in onzen smaak; bovendien wenschten we eene wandeling door de stad te doen. Die voldeed ons beter dan Keller indertijd. Maar hij bezocht haar in 1859, kort nadat een groote brand het schoonste gedeelte der stad had verwoest. Wij waren er in 1882, en in die 23 jaar is Christiania - de Noren zelf schrijven Kristiania, bij verkorting Xania - met reuzenschreden in omvang vooruitgegaan, of liever heeft een groot deel van hare vroegere grootheid en roem herwonnen.

Toen in September 1624 het oude Oslo[1)], door Harald Haardraade in 1050 aan den voet van den steilen Ekerberg gesticht en in de middeleeuwen na Bergen de grootste stad van Noorwegen, door een' ontzettenden brand geheel was vernield, legde koning Christiaan IV in datzelfde jaar westelijker de grondslagen eener nieuwe, naar hem genoemde stad. Een Hollandsch ingenieur, Cornelis Flint, belastte zich op 's konings verzoek met het maken en uitvoeren der bouwplannen, ongeveer in denzelfden tijd, toen Abraham Cabeljauw en Jacob van Dijk aan het pas gestichte Gothenburg dat Hollandsche karakter gaven, dat het nog in zijne grachten en den bouwtrant van vele huizen vertoont. Een ander Hollander, Izaak Geelkerk, bracht de nieuwe stad het eerst in kaart.

In de 17^{e} eeuw herhaalde malen door pest, in 't begin der 18^{e} eeuw door hevigen brand en Zweedsche bezetting geteisterd, kon Christiania zich pas na het midden der 18^{e} eeuw tot grooter bloei verheffen.

Groote rijkdommen bracht de houthandel op Engeland en Holland aan.

1) Claes Claessen, de grootvader van den zeventiende-eeuwschen dichter Reyer Anslo, en stichter van het Ansloos-hofje in de Egelantiersstraat, was in 1555 in Oslo geboren; zijne nakomelingen voerden den uit Oslo verbasterden geslachtsnaam Ansloo. Over de Noren in Holland zie: Daae's ‘Nordmaends Udvandringer til Holland og England’; een boekje waarop ik later terugkom.

‘Het Noordsche mastbosch neemt het Raadhuis op den rug’, zong Vondel bij de ‘Inwijdinge van het stadhuis t' Amsterdam’ en de Noren zeiden met niet weinig trots: ‘Heel Amsterdam steunt op Noorwegen.’

Eenige jaren later, na den grooten brand te Londen (1666), namen de houthandel en de scheepvaart op Engeland zeer toe. ‘De Noren hebben zich flink bij dien brand gewarmd,’ zeide bisschop Bircherod dan ook schertsend.

Wel ging Christiania in het begin dezer eeuw door verval van den handel en door den oorlog nogmaals achteruit, maar na het sluiten der Unie met Zweden, ontwikkelde het zich voortdurend krachtiger. De binnen- en buitenlandsche handel en scheepvaart namen steeds toe; talrijke fabrieken - bierbrouwerijen, spinnerijen, machine- en papierfabrieken - vooral langs de Akerselv, welker talrijke kleine watervallen als beweegkracht werden gebruikt, brachten groote welvaart. De stad, die in 1810 nog geen 20.000 inwoners telde, bevatte er den 31 Dec. 1882 ruim 122.000[1)].

Telkens werden er dan ook groote omliggende wijken bij de stad getrokken. De nieuwe, inderhaast opgetrokken wijken, zijn zeer onregelmatig en sluiten niet aan elkander. De bepaling, dat binnen de grenzen der stad alleen van steen gebouwd mocht worden, maakte, dat er groote buitenwijken met houten huizen verrezen, die men later bij de stad inlijfde en die het brandgevaar zeer vermeerderden. Door al die veranderingen en verbouwingen heeft Christiania haar eigenaardig Noorsch karakter geheel verloren; 't is langzamerhand eene stad geworden als de meeste grootere Europeesche steden. Tram en telefoon zijn er geene nieuwigheden meer, men heeft er zelfs twee telefoonmaatschappijen. De hoofdstraat, Karl Johans Gade, die 't dichtstbebouwde gedeelte der stad van het oosten naar het westen doorsnijdt, met het koninklijke slot aan de eene, het station van de Östban aan de andere zijde, is én winkel- én hôtelstraat. Van ons hôtel naar de groote markt (Stortorvet) en den dom ‘Vor Frelsers Kirke’ waren maar weinige stappen. De oliekoeken-, groente-, fruit- en vleeschwinkeltjes en stalletjes onder de gaanderij, die tegen de kerk gebouwd is, deden onze gezichts- en reuk-

1) De cijfers, die ik hier en elders opgeef, ontleen ik aan de officieële opgaven in ‘Norges Statskalender for Aaret 1884.’

zintuigen even onaangenaam aan als ze Keller indertijd hinderden.

‘En moeten wij nu den kerktoren op?’ vroeg onze vrolijke Zutfenaar, die ook op straat het ‘leer om leer’ soms in praktijk bracht. ‘Fröken Aletta heeft het ons nog zoo op 't hart gedrukt dat niet te verzuimen.’

De meerderheid besloot echter dat genot voor later te bewaren; wij moesten nu maar op den vlakken grond blijven. En zoo slenterden wij de hoofdstraat verder door, waar in verschillende winkels houtsnijwerk en zilveren sieraden van filigraan onze aandacht trokken. Bewijst het eerste de kunstvaardigheid der boerenjongens, die alleen met hun tolleknive (niet dolk- maar letterlijk snijmes, want tolle, taelle, taelge = snijden) in hunne vrije uren allerlei smaakvolle kleinere voorwerpen snijden, ook die zilveren broches (söljer), ringen en kroontjes enz. leggen daarvan een verrassend getuigenis af. Wij meenden eerst, dat het buitenlandsch fabrikaat was, maar er werd ons verzekerd, dat dit alles in 't land zelf vervaardigd wordt. Het museum voor kunstnijverheid, onder leiding van prof. Dietrichson en diens werk over ‘de Noorsche houtsnijkunst’ hebben door op smaakvolle modellen te wijzen, deze takken van industrie bij behoud van het nationale karakter eene hooger ontwikkeling doen bereiken. Vooral de juwelier Tostrup heeft door strenger stijl de oude vormen weten te veredelen en zijn fabrikaat wordt dan ook als het smaakvolste geroemd. Een kijkje in zijn magazijn (Kirkegaden 20) is vooral voor dames iets, dat in haar geheugen eene heerlijke herinnering, in de beurzen der cavaliers even zeker tijdelijk eene leegte zal achterlaten.

‘Leve Holland!’ riep een van ons vieren en wees zegevierend naar Ivar Rogne's winkel. Zie: Hollandsk Lys (kaarsen), Edamer Ost (kaas), en als die uw' kooplust niet kan opwekken, lees dan hier: ‘Hollandske Honningkager i 8 forskjellige Störrelser’ (honing-koeken in 8 verschillende grootten).

‘Die zijt ge aan uw' naam verplicht te koopen.’

‘Neen, als 't Hollandsch hart moet spreken,’ hernam ik, ‘moet ik ook een' Hollander mijne klandizie gunnen.’

‘Hier dan heen’ wenkte me zijn brôer; ‘daar woont een Hollander.’ Werkelijk stond de naam ‘Blaauw’ aan den winkel, maar tot beider teleurstelling verstond de man de taal zijner voorvaderen niet meer en verkocht ook geen honingkoeken.

Zoo schertsende stonden we spoedig op het plein ‘Eidsvolds-

pladsen', zoo genoemd naar het stedeken Eidsvold, de bakermat der Noorsche grondwet; de geboortedag dier grondwet, 17 Mei, wordt vooral hier door optocht en zang gevierd. Dan wordt ook niet vergeten hulde te brengen aan den Noorschen dichter en onvermoeiden politieken strijder Henrik Wergeland, voor wien hier in 1881 een standbeeld werd opgericht.

Zijn leven en streven doet denken aan den Vlaming Theodoor van Rijswijck, wiens beeld ons onlangs in dit tijdschrift werd geteekend. Evenals hij reeds op 37jarigen leeftijd gestorven, was hij een oorspronkelijke, geniale geest, tintelend van scherts en luim, bezat hij een hart dat klopte bij al het lief en leed door zijn volk genoten en geleden. En gelijk van Rijswijck een' krachtigen stoot gaf aan de herleving der Vlaamsche taal en letteren en streed tegen Fransche taal en zeden, heeft Wergeland meer dan iemand het nationaliteitsgevoel bij zijn volk opgewekt en nadat de politieke afscheiding van Denemarken was bereikt, ook met woord en daad voor zelfstandigheid in de letterkunde gestreden. Begaafd met een opbruisenden levenslust, die in zijne jongere jaren zich uitte in allerlei dolle streken, bewaarde hij toch een' geestdrift voor het ideale en eene frischheid van gedachten, waarvan zijne verbazende werkzaamheid in die jaren getuigt. In minder dan zes maanden schreef de 21jarige dichter zijn 700 bladzijden omvattende hoofdwerk 'Skabelsen, Mennesket og Messias' (de Schepping, de Mensch en de Messias), dat hijzelf het Epos der menschheid en den bijbel der republikeinen noemde. Rijk aan geniale fragmenten viel het geheel door den duisteren stijl en den vorm, die met alle regelen braken, door het woeste, ordelooze, onrijpe van het geheel, niet in den smaak zijner landgenooten. Maar het maakte Wergeland tot den banierdrager der partij, die Noorsch, niets dan Noorsch wenschte en waardeerde.

Het zou me te ver, of liever niet ver genoeg brengen, zoo ik Wergeland's letterkundige ontwikkeling uitvoerig wilde beschrijven - dit blijve voor later bewaard. Hier staan we voor het standbeeld, dat misschien meer den volksman en volksleider gewijd is dan den dichter.

Want evenals van Rijswijck was hij een volksvriend. 'Het Vaderland, de Vrijheid, de "vrije boer" waren voor hem niet enkel fraaiklinkende leuzen. De negen lijvige deelen, die zijne verzamelde werken bevatten, beginnen met zijn eerste gedicht:

“Ode til Norges Frihed” en dit teekent den aard zijner poëzie. Maar hoe hoog hij zelf den naam en de roeping eens dichters schatte, hij deed meer dan uitspreken, wat hij voelde en dacht. Als schrijver, als volksredenaar, als leider werkte hij met onbezweken ijver voor het heil van zijn volk; hij reisde het land door om te zien wat er noodig was. Hij stichtte volksbibliotheken en volksvereenigingen; wekte de belangstelling van burgers en boeren op voor hunne gemeentelijke belangen. Wie arm was of verdrukt werd, kon op zijne hulp rekenen. Zijne zuster, Camilla Collett-Wergeland, zegt:

“Mijne moeder moest oppassen, dat hij als knaap zijne dekens niet weggaf.” Ook later toonde hij in zijn karakter veel van een kind. Iedere klacht, die gegrond was op werkelijk of verzonnen onrecht, vond bij hem een open oor, eene hulprijke hand. Hij onderzocht niet; machteloosheid, armoede gold bij hem als 't recht van den klagende; een versleten kleed als het bondigste argument.’

Zijne menschenliefde werd niet geleid door menschenkennis, maar ofschoon dit hem tallooze teleurstellingen en verwikkelingen bezorgde, en zijn soms bandelooze strijdlust hem op meer dan een proces en het verlies zijner bezittingen te staan kwam, sprong hij telkens weer in de bres, waar hij onrecht of ellende zag. In proza en poëzie, in talrijke dagbladartikelen, puntdichten en kluchtspelen trok hij te velde tegen de korenkoopers, ‘de bloedzuigers van het volk’, tegen aanmatigende en oneerlijke ambtenaren, tegen de heerschzucht der geestelijken, tegen de onbevoegde inmenging der Zweden in het inwendig bestuur, tegen buitenlandsche beschaving en zeden. Hij predikte eenvoud, tevredenheid, matigheid met woord en daad. Uitheemschen pronk versmaadde hij; ‘laat Jakob van den stevigsten berk in Eidsvold een' massieven houten leuningstoel (Kubbestol) voor me maken’ schrijft hij nog op zijn sterfbed aan zijn' vader; hij kleedde zich in stoffen, die in zijn huis geweven waren; dronk alleen punch van korenbrandewijn, en liet 's winters gaten in 't ijs hakken om zich te baden.

In Noorwegen is de bevolking der steden, voornamelijk in 't zuiden, conservatief, die van 't platte land liberaal. Wergeland werd de woordvoerder, de voorveçhter der democratisch gezinde boeren. Geen wonder, dat, nu in de laatste jaren deze partij onder de leiding van een' anderen dichter, Björn-

stjerne Björnson, zich belangrijk heeft versterkt, de herinnering aan Wergeland gedurig wordt verlevendigd.

Toen enkele maanden vóór ons bezoek eene talrijke schare het feest van den 17^{en} Mei vierde en in optocht zich naar dit plein en dit standbeeld begaf, sprak Björnson dan ook in zijn' feestzang:

> Weer brengt op 't Meifeest een talrijke stoet
> Wergeland dankbaar zijn hulde en zijn groet.
> Achteraan stoere,
> Langzame ja, maar ook zekere boeren:
> Mannen, gearmd als eendrachtige zonen,
> Vrouwen met kransen, om 't standbeeld te kronen.

En Björnson, op wien als een jongeren Elisa de profetenmantel van dezen Elia is gevallen, zag in de toekomst de nu enkele weken geleden voldongen zegepraal der boerenpartij en riep den feestvierenden toe:

> Uwer is 't land en der vaderen erf:
> Dat vrij de koopman zich schatten verwerv',
> En moog' hij hopen
> Spoedig voor geld of beloften te koopen
> 't Recht, dat het volk zich herwon met gevaren,
> Boeren! gij zult het behaalde bewaren.
>
> Houd het behaalde, die voorwaarts nog streeft,
> Wie nog zelfstandigheids eere niet heeft,
> Immers wij weten:
> Eens klinken hier om uw zegepraal kreten,
> Eens zal de heerlijke zomerzon komen,
> Dien enkel Wergeland zag in zijn droomen,

Aan den eenen kant van dit plein staat het gebouw der volksvertegenwoordiging, Storthingsbygningen. 't Is zeker veel fraaier dan het oude, dat Keller zoodanig tegenviel; toch lokt het uitwendige niet bijzonder tot nadere kennismaking uit. 't Koninklijke slot, aan 't einde der hoofdstraat, op eene hoogte te midden van het Slotpark gelegen, hadden we gaarne gezien, ook om het uitzicht, dat men op het dak heeft over de stad en de fjord. Maar dat kon niet: de vlag was geheschen, koning Oscar had zijn paleis betrokken. Wij vergenoegden ons dus met het uitwendige en een kijkje op het ruiterstandbeeld, uit

vrijwillige bijdragen van het volk opgericht ter eere van Karel Johan. 't Prijkt dan ook met deze twee beteekenisvolle opschriften: Det norske Folk reiste dette Minde (het Noorsche volk richtte dit gedenkteeken op) en: Folkets Kjaerlighed min Belönning (de liefde van het volk mijne belooning).

Op onze gangen terugkeerende kwamen we ook langs het Universiteitsgebouw, of liever de Universiteitsgebouwen, want het zijn eigenlijk drie hoofd- en twee achtergebouwen.

De kloeke gebouwen met hunne fraaie gevels zagen er een weinig vervallen uit; 't was misschien te wijten aan den schoonmaaktijd. Geen Noor gaat er voorbij, zonder zijne hand in den zak te steken, niet om een penningsken te offeren voor verfraaiing, maar om zijn uurwerk te regelen naar de klok daar, waarnaar 't heele land zich richt. Achter de universiteit, in de nabijheid van een monument voor den componist Halfdan Kjerulf, zagen we een gebouw, dat wij den Noren benijdden: het ‘Statistisch Centraalbureau.’

Maar 't departement van Justitie zag er des te vuiler uit; 't was vacantie en 't leek, of alle rechters uit de vensters hunne tabbaarden en bestoven bundels akten en processtukken hadden uitgeklopt. Neen, dan is Themis in den Haag vrij wat fraaier gehuisvest!

De ‘mooiste punten’ lieten ons evenwel geene rust: we besloten er ten minste één te bestijgen. Maar welk dan? De meerderheid was voor ‘Frognersaeteren.’ Een wagen werd aangenomen en spoedig ging het voorwaarts. Genoemde villa, in den trant van een saeter (wat de Zwitsers eene Sennhütte noemen) met daarbij behoorende uitspanning, is een zeer bezocht punt, Geen wonder! Frognersaeteren ligt op Frogneraas, 1300 voet boven de zee. De tegenwoordige eigenaar, consul Heftye, heeft door een' uitstekenden weg de bestijging mogelijk gemaakt. Toch was de rit nog moeilijk genoeg en gaarne verlichtten we dien voor onze schimmels en wandelden verder naar boven. We genoten voor het eerst het groen en de geuren van een Noorsch bosch. Welke heerlijke, krachtige sparren, die lijnrecht hare stammen ten hemel verhieven. Daartusschen wuifden adelaarsvarens, soms manshoog, hunne fijngevederde pluimen heen en weer. De grond was bedekt als met een tapijt van 't lievelingsplantje van Linnaeus - de naar hem genoemde Linnaea borealis, die ik tot dusver alleen maar op portretten

in zijn knoopsgat had zien prijken. Hoe vulden die kleine klokjes de lucht met hunne welriekende geuren!

Zacht ruischende, repte zich, half onder 't groen verscholen, een helder beekje over een bed van blanke kiezelsteenen en noodde ons tot lessching van onzen dorst. Hoe hooger wij klommen, hoe lichter werd de lucht, en zoo we stilstonden, 't was alleen om het panorama beneden ons, dat telkens grootscher werd, op nieuw te genieten. Maar ‘naar boven, naar boven’ spoorden we elkander aan.

Daar verhief zich

het log en rijzig berggevaarte,
Van 't kronklend voetpad dwars doorsneên,
't Scheen de aard te drukken door zijn zwaarte
En deinsde als rugwaarts voor mij heen.
Het schoot zijn kruinen in de wolken,
Zijn wortels in des afgronds kolken,
En droeg een wereld in zijn schoot
Van ertsen, marmer en metalen,
Op 't hoofd een kroon van zonnestralen,
Waarvan de sneeuw in beekjes vloot.

Door deze uitzichten werd ook een der eerste eigenlijk Noorsche dichters Tullin (1728-1765) opgewekt tot het schrijven van zijn ‘Mai-dagen,’ een gedicht, dat een nieuw tijdperk in de letterkunde van zijn land opent, dat door Lessing buitengewoon geprezen werd en - wat niet minder zegt, waarvan Bilderdijk getuigde, dat het een meesterstuk was, ja, dat hij in geene taal ooit iets in dat genre had gelezen, dat zoo volkomen naar zijnen smaak was[1)].

Eindelijk stonden wij op 't balkon van den Frognersaeter. Ja, de landverhuizer had gelijk gehad. Onvergelijkelijk was het uitzicht! Wél mocht Tullin uitroepen:

o Heerlijk schouwspel voor mijne oogen,
Die hier door perk noch grens gestuit,
Een wereld overschouwen mogen,
Die alle schoonheid in zich sluit!

1) Zie zijne: Poëzy, IIe deel, XI, waarin o.a. eene zeer vrije vertaling van dit gedicht voorkomt.

Ik zie de warme zonnestralen
Langs gouden bergen, bruine dalen,
Zich spieglen in den waterval;
En dansende op den rug der baren,
Als op hun eigen schijnsel staren,
In 't rustig tuimlend zeekristal.

Ja, daar, over het dal en de stad heen, blonk het blauwe water van de fjord; scherp teekenden zich de talrijke eilanden daarin af. Duidelijk konden we de vertrekkende booten en schepen met het oog volgen, tot zelfs een eind ver in de volle zee.

Welk een omtrek van uren en uren ver overzagen we daar, maar ook welk eene verscheidenheid van beelden! Naar het zuiden het vruchtbare dal, de stad, de fjord, de zee - naar het noorden uitgestrekte donkere bosschen, waaruit enkele heuveltoppen zich verhieven. Naar het westen, weer een ander landschap; het stoute hooggebergte van het Hallingdal en Thelemarken vertoonde zich daar aan ons oog en de besneeuwde toppen van het Norafjeld en den Gausta blonken daar in de avondzon.

Stil van verrukking gaven we ons over aan den indruk van dit eerste gezicht; 't kostte ons moeite het balkon te verlaten, om nog een kwartier verder den weg te vervolgen en een driehonderd voet hooger te klimmen.

Daar heeft namelijk de heer Heftye op de Tryvands-hoogte een belvedère laten oprichten; men staat dan bijna 1800 voet hoog. Het gezicht is wat ruimer, maar ik vond het niet indrukwekkender dan van Frognersaeteren af. Misschien was de Duitsche dame daaraan schuld, die aan den voet van de schuddende belvédère angstig roepend de terugkomst van man en dochter afwachtte. Haar was die tocht misschien slecht bekomen; ze deed me ten minste denken aan de torenwachtersvrouw, die zoodanig in omvang was toegenomen, dat ze nooit meer langs de enge trap naar beneden kon komen.

Eindelijk verlieten we de hoogte; in vollen draf ging het naar beneden en we hadden hier reeds gelegenheid de handigheid der koetsiers en 't overleg der paarden te bewonderen. Vreemd vond ik het, dat ik geen enkelen keer remtoestellen in gebruik zag, die zoo ergens in dit land van steile wegen wel te pas komen. Maar de Noren denken er anders over.

Na de natuur de kunst. De stadsschouwburg was dien avond gesloten, we gingen dus naar Tivoli. 't Is een tuin, waar men

zich op allerlei wijze kan vermaken: er is eene restauratie met eene lees- en biljartzaal, eene kegelbaan en een schommel; men kan er zijne kracht meten en een dozijn vreemde dieren in een tentje bekijken. Het orkest van de in 't park staande schouwburg - een zestal muzikanten - deed buiten de pauze dienst in de muziektent. In dat Theâtre des Variétés woonde ik gedeeltelijk de voorstelling van ‘Koningin Crinoline’ bij, een van de meer dan honderd, deels oorspronkelijke, deels vrij bewerkte tooneelstukken van den in heel Scandinavië bekenden en beminden Deenschen dichter Erik Bögh. 't Stuk, waarvan de titel reeds den inhoud aanduidt, werd goed gespeeld; Bögh heeft den Franschen tooneelschrijvers 't geheim van geestige, onderhoudende gesprekken afgezien. Den grootsten bijval vonden evenals in andere stukken van zijne hand ook nu weer de coupletten, die hij hier en daar had weten aan te brengen en die, ten deele onderwerpen en personen van den dag behandelende, uitermate in den smaak van het publiek vielen.

Bögh houdt niet van moraliseeren in den schouwburg. In een zijner epigrammen zegt hij:

‘Ik vaar noch visch in buurmans water,
'k Gun ieder zijn rechtmatig deel;
Daarom geen preeken in 't theâter,
En op den kansel geen tooneel.’

Nu, preeken gaf hij niet in 't blijspel, dat we hoorden, maar wel prikjes. Het stuk, waarin eene maatschappij werd vertoond, waar de vrouwen de plaats der mannen vervullen, gaf hem aanleiding tot geestige en aardige coupletten, waarin de emancipatie der vrouwen schering en inslag was. Dat onderwerp was aan de orde van den dag. Terwijl de straks genoemde dichter Wergeland een onvermoeid kamper was voor de toelating der Joden in Noorwegen, streed zijne zuster Jacoba Camilla Collet-Wergeland voor de emancipatie der vrouw.

Zij had in hare jeugd donkere dagen doorleefd, die niet zonder invloed bleven op de ontwikkeling van haren geest en haar karakter. Pas na het overlijden van haren echtgenoot, professor Collett, in 1851, trad zij als schrijfster op, eerst anoniem, later openlijk. Vooral in ‘Amtmandens Döttre,’ ‘Fortaellinger’ en ‘I de lange Naetter,’ openbaarde zij haar groot talent door oorspronkelijke geestrijke gedachten en een' sierlijken stijl. Reeds

in eerstgenoemden roman bracht zij het vraagstuk over de plaats der vrouw in het huiselijke en maatschappelijke leven op het tapijt, een vraagstuk, dat sedert in Scandinavië aan de orde van den dag bleef. Men kan bezwaren hebben tegen de wijze, waarop zij het toeval door een verkeerd opgevat en afgeluisterd gesprek eene rol doet spelen - men kan met haar verschillen in levensbeschouwing en het betreuren, dat de troost van den godsdienst hare pessimistische gedachten niet verheldert - maar ondanks dit alles geeft dit boek toch stof, veel stof tot nadenken. Het wekte dan ook ook bij hare landgenooten strijd tegen en voor de daarin uitgesproken denkbeelden. Zij bleef daarbij niet rusten. In tal van geschriften over dit onderwerp behandelde zij in aantrekkelijken, dikwijls novellistischen vorm de verschillende gezichtspunten, die zich daarbij voordeden.

En zoo ontstond door haren invloed in Scandinavië eene groote beweging ten gunste eener betere maatschappelijke positie der vrouwen.

Uit hare eigen levensgeschiedenis deelde zij belangrijke trekken mede, die de ontwikkeling van haren geest en haar karakter verklaren en tevens hoe zij er toe gekomen was, voor de rechten der vrouw te strijden. Als de meeste strijders voor een nieuw beginsel overdreef ook zij, maar de door haar uitgelokte beweging nam toe: zij vond steun, en 't is in de eerste plaats aan haar te danken, dat in Noorwegen voor meisjes en vrouwen tal van betrekkingen openstaan, die daar vroeger alleen voor mannen verkrijgbaar waren.

Toen zij in 1883 haar 70^{n} verjaardag vierde - jubilaeums zijn, evenals bij ons, in Noorwegen aan de orde van den dag - was dit voor haar een bijzonder feest.

Van heinde en ver ontving zij de hartelijkste bewijzen van waardeering, niet het minst van hare vrouwelijke landgenooten, voor wie zij zooveel gedaan heeft. Ook in den vreemde vergat men haar niet. Hare beroemde landgenooten, de romanschrijver Jonas Lie en de dichter Ibsen zonden, de eerste uit Parijs, de tweede uit Rome, een schrijven, waarin hare verdiensten met warme hulde werden erkend.

Intusschen had de beweging zich steeds uitgebreid. In Upsala werd de hoogeschool ook voor vrouwelijke studenten opengesteld. De 20jarige Ellen Fries ontving daar verleden jaar lauwerkrans, ring en diploma, als insignes voor den graad van

doctor in de philosophie, nadat zij een academisch proefschrift had verdedigd over een onderwerp, dat ook onze belangstelling verdient: ‘Eene bijdrage tot de kennis der diplomatieke betrekkingen van Zweden met de Nederlanden, onder de regeering van Karel X.’ Hare Noorsche zusteren mochten echter den tempel der geleerdheid in Christiania niet betreden. Wel had mej. Thoresen toelating tot de academische lessen verzocht, maar vergeefs; er bestonden ‘geene termen’, om dit verzoek toe te staan. De wet sprak alleen van mannelijke studenten en senaat noch regeering scheen gezind de wet in dit opzicht uit te breiden. Eerst het volgende jaar - '83 - deed een der leden van de Storthing daartoe een voorstel, waartegen slechts ééne stem opkwam. De medische faculteit verklaarde zich echter later tegen het toelaten van vrouwelijke studenten tot de studie der geneeskunde; wel rekende zij het zwakkere geslacht geschikt diensten te bewijzen in de apotheek.

Tijdens mijn verblijf was echter deze zaak nog hangende en werd druk besproken. Daarbij kwam dat de vrouwenbeweging zich ook op staatkundig gebied uitbreidde. Björnson, die op zijne reis in Amerika den toestand der Amerikaansche vrouwen had leeren kennen, wekte evenals zijne aanhangers de vrouwen op deel te nemen aan de politieke volksvergaderingen, die in 1882 Noorwegen in rep en roer brachten. Vele gaven aan die roepstem gehoor en namen niet enkel aan de gedachtenwisselingen, maar, op echt Amerikaansche wijze, ook aan de stemmingen deel.

Geen wonder dus dat Bögh een oplettend en dankbaar gehoor vond voor zijne liederen, waarin hij tegen overdrijving in dezen waarschuwde. We hadden echter geen' tijd het einde van het stuk af te wachten: we konden dus evenmin genieten van de aardigheden van een ‘Verkleidungskünstler’, die, volgens het programma, de pauzen tusschen de verschillende bedrijven zou aanvullen. We hadden een' langen en door de verschillende indrukken vermoeienden dag gehad en denkende

‘Zum Schlafen ist die Nacht’

zochten en vonden we in ons hôtel de welverdiende rust.

Niet lang meer zou ik met mijne drie landgenooten samen kunnen zijn. 's Middags zouden ze vertrekken: hun reisplan was geheel anders dan het mijne en bovendien, hoe aangenaam me hun gezelschap was, ik had het nu eenmaal in mijn hoofd gezet alleen te reizen. Alleen reizen - zoolang er geen twee menschen worden gevonden, wier neigingen en gewoonten volkomen overeenstemmen, geloof ik, dat voor zulke tochten als ik me voorgenomen had, het volstrekt noodig is alleen te reizen. 't Is morgen. De een houdt er van den dag vroeg te beginnen, de ander niet, en het gevolg daarvan is, bij langer samenzijn, dat het verkeerde been soms 't eerst uit het bed komt. En zoo doen er zich in den loop van den dag tal van kleinigheden voor, die door herhaling grooter omvang nemen en de stemming kunnen verstoren. En daarenboven - ik ondervond het telkens - men is niet langer alleen dan men wil. Voortdurend heeft men gelegenheid voor korter of langer zich nu bij dezen dan bij genen aan te sluiten.

Zoolang we evenwel samen konden zijn, bleven we bij elkander.

We gingen dus na het ontbijt de stad weer in. Het einddoel van onze wandeling zou het uitzicht op Sanct Hanshaugen zijn.

Voor de Universiteit hield ik mijne vrienden staande: 't lag in mijn noch hun plan de belangrijke verzamelingen en kabinetten te gaan zien: maar toch meende ik, dat wij twee dingen niet onbezichtigd mochten laten, die alleen hier te vinden waren, namelijk de beide opgegraven Vikingschepen.

‘Ja’, zeide onze blijgeestige reismakker, ‘die moeten we zien - misschien vinden we er nog buit, dien de Noormannen op onze voorvaderen behaalden en dien wij als hunne nazaten ons mogen toeëigenen.’ 't Was Donderdag en de verzameling was niet open voor het publiek, maar geld en goede woorden misten ook hier hunne uitwerking niet. En zoo konden wij een tweetal van die vaartuigen bezien, wier verschijning aan de kusten en op de rivieren onze voorouders de laatste bede van het Onze Vader had doen veranderen in: ‘Maar verlos ons van de Noormannen.’

De schepen der Vikingen, der oude zeeroovers waren in den regel ‘tyvesesser,’ dat is, zij hadden twintig banken voor eene bezetting van ongeveer vijftig man; evenwel bouwde men ook

dikwijls grootere. De heilige Olaf deed o.a. twee vaartuigen bouwen, die ieder 200 man konden bevatten. Het beroemdst was de ‘lange draak’ (*Ormen lange*) van Olaf Tryggvessön, een achterkleinzoon van Harald Haarfagr. Dit drakenschip was 75 el lang, verhief zich 18 el boven den waterspiegel en was met 1000 koppen bemand. De sage verhaalt, dat het alleen door den koning bestuurd kon worden, wiens woorden en wenken het verstond. Toen Olaf in het jaar 1000 in den zeeslag bij Svoldr het leven verloor, was het schip dan ook door riem noch roer meer te bewegen. Den naam ‘draken’ kregen deze vaartuigen, omdat het gewone versiersel van dien tijd, draken of slangen, ook op de schepen werd toegepast. Terwijl men den voorsteven versierde met een' uitgesneden, met grillige kleuren beschilderden en soms van goud en zilver blinkenden drakenkop, eindigde de achtersteven in een' slangestaart. Soms werden de voorstevens met koppen van andere dieren versierd, waarnaar de vaartuigen zelven den naam droegen van slang, zeewolf, beer, eland en zelfs ezel. De kleinere vaartuigen noemde men spottenderwijze notendoppen of slakken. Zoo heet het o.a. in de Frithiofsage (zang V)

> ‘En slakken naderden, zwart van huid.’

De zeilen, soms van zijde, met blauwe, roode en groene strepen, waren dikwijls van gekleurde stoffen; zoo had bijvoorbeeld de draak ‘Grimsnoth,’ dien Hrolf op een' zijner vijanden buit maakte, roode zeilen, waarop met gouddraad allerlei monsters waren afgebeeld.

Wat het paard is voor den Arabier, was voor den Viking zijn schip; bij zijn leven verliet hij het niet en ook in den dood wilde hij er niet van scheiden. In de sagen is de herinnering daaraan bewaard. Toen Balder gedood was, namen de Azen zijn lijk en brachten het naar de kust. Daar lag zijn schip Ringhorne; een brandstapel werd op het dek gereed gemaakt en daarop Balders lijk gelegd. Toen zijne gade Nanna dat zag, brak haar hart van droefheid en haar lijk werd naast dat van haren ontslapen gemaal gelegd. Ook Balder's paard werd getuigd op den brandstapel gelegd. Daarop werd alles door Thor in den brand gestoken.

In den half mythischen, half historischen tijd werd te Braavoldene een groote slag geleverd tusschen koning Harald Hilde-

tand[1)] en zijn' zusterszoon koning Sigurd Ring, die niet minder dan 2500 vaartuigen onder zijn bevel had. Toen Harald in den slag gevallen was, liet Sigurd eenen grooten brandstapel oprichten, legde daarop Harald, diens schip en strijdwagen en zijn eigen paard, opdat ‘Harald naar het Walhalla zou kunnen rijden of varen.’ Sigurd naderde toen den brandstapel van zijnen tegenstander, en sprak den wensch uit, dat Harald het eerst van alle gesneuvelden in het Walhalla mocht aankomen om aan zijne vrienden en vijanden goede woningen te verschaffen. Vervolgens werd alles ontstoken en de asch later in eene met goud versierde urn verzameld.

Soms werd het tooneel hunner heldendaden tevens dat van hunne uitvaart, eene uitvaart even fantastisch en schitterend als hunne krijgsbedrijven. De dappere zeekoning Hake van Hördaland werd in den slag doodelijk gewond. Hij liet zich toen - verhaalt de sage - op een drakenschip brengen, alle gesneuvelden en de buitgemaakte wapenrustingen daarin leggen, de zeilen hijschen, en het schip in brand steken. De wind stond van het land af en vlammende ging het schip de volle zee in. ‘Heinde en ver werd daarover met roem gesproken,’ luidt het in de oude volksliederen.

Hofdijk heeft in zijne ‘Helene’ eene dergelijke uitvaart geschilderd. Zie hier, hoe hij het doodenschip beschrijft, dat brandende het lijk van een' jongen Viking zeewaarts voert:

> ‘Een krijgsschip, breed van boôm,
> Is koninklijk gecierd; toen tot den gulden zoom
> Met glansend dennehout en geurge sparrentwijgen
> Gants zwaar beladen. Maar vier gulden pijlers stijgen
> Op 't purperen verdek en steunen 't fulpen kleed,
> Dat met zijn plooien, zwaar van zilver, ruim en breed
> Het heldenlijk bedekt. Den vlammen prijs gegeven,
> Geen stuurman dan den doode, op de eb in zee gedreven -
> Zoekt thands het drijvend graf in 't dubbel element
> Vernietiging. Ziedaar, hoe Sydroks glorie endt.’

Soms werden de schepen op het land gezet, het lijk van den Viking met zijne wapenrusting en kostbaarheden daarin gelegd

1) Hildetand, d.i. krijgstand, omdat de vijftienjarige held gedurende den langen krijg, waarin hij Gothland veroverde, nog twee tanden kreeg.

en alles met eene laag klei en zand overdekt. Talrijke zulke grafheuvelen - ‘Kjaempehauger’: reuzengraven - vindt men nog in Noorwegen, en zij juist hebben onschatbare bijdragen geleverd tot de kennis der Noorsche oudheid. Zoo werden in 1852 bij Borre, in de nabijheid van Horten en de Christianiafjord, in een' dergelijken heuvel de overblijfsels gevonden van een schip van 55 voet lengte; verbrande menschenbeenderen, de geraamten van drie paarden en een' hond en verschillende kostbare sieraden vond men in dit doodenschip, dat volgens de sage den koningen Oysten en Halfdan sedert de 8e eeuw tot graf zou verstrekt hebben. Twee jaar later werd in het kerspel Dönnaes een heuvel uitgegraven, waarin men een vaartuig vond van de grootte van een Nordfarjacht. In dit schip, dat geheel met zand overdekt was, vond men twee geraamten[1)] en wapenen en sieraden.

In 1872 werd bij Tune een grafheuvel opgegraven, waarin men een nog beter bewaard schip vond, dat naar Christiania overgebrachten, daar achter de bibliotheek in een opzettelijk daarvoor gemaakt gebouw geplaatst werd. Dit schip of liever deze boot - een dek heeft het niet - is 42 voet lang en 12 voet breed; daar de dollen ontbreken, laat zich het aantal roeiers, die het kon voeren, niet bepalen. In het schip vond men het onverbrande lijk van een' Viking, van drie paarden, benevens tal van wapenen.

Maar deze en al dergelijke opgravingen, ook in Zweden en Denemarken, werden overtroffen door de vondst, die men in 1880 deed op de hoeve Gokstad, in de nabijheid van de bekende zeebadplaats Sandefjord. Onder de leiding van den oudheidkundige Nicolaysen, door de ‘Vereeniging tot instandhouding van Noorsche oudheden’ daartoe afgevaardigd, werd een bijna volkomen bewaard gebleven Vikingschip uit de 9e of 10e eeuw opgegraven en naar Christiania overgebracht. Het staat daar naast dat van Tune in een afzonderlijk gebouw achter de universiteit en is zoo uitstekend op een stellaadje geplaatst, dat de bezoeker het van alle kanten gemakkelijk kan bezien. Dit schip, grooter en veel beter in staat dan de

1) In 't Museum van oudheden in Bergen worden de voorwerpen bewaard, die er verder nog in gevonden werden; in Lorange's Catalogus worden ze bl. 192 en 193 beschreven.

vroeger gevondene - het stond in een heuvel van blauwe klei - is niet minder dan 75 voet lang, in het midden 16 voet breed, en ongeveer 5 voet hoog. Het geraamte telt twintig binten; neemt men dus aan, dat als gewoonlijk bij het voorste en achterste bint geen banken geweest zijn, dan was het schip een ‘sextensesse,’ - zestien zetel - en had dus plaats voor twee en dertig roeiers, aan iederen kant zestien. Het eikenhout, waarvan het gemaakt is, is nu hard als ijzer en donker van kleur. De planken zijn door zwaluwstaarten verbonden; waar spijkers gebruikt zijn, zijn deze nog goed bewaard. Evenals nu nog bij de Nordlandschepen loopen de vooren achtersteven omhoog. Aan de zijden zijn er gaten voor de riemen, die van binnen doorgestoken werden; verscheidene daarvan vond men in het schip. Van den mast, die in een' door 't midden loopende en in een vischstaart eindigenden balk bevestigd werd, was het bovenste gedeelte afgezaagd. Ook dit schip had geen dek, maar in daarvoor bestemde voegen werden op de beide boorden planken gelegd. De houten ankerstok werd nog gevonden, maar het anker zelf was zoo verteerd, dat men het niet meer bewaren kon. Ook stukken van het touwwerk bevonden zich nog in het schip. Het roer werd niet aan 't achtereinde van het schip, maar aan den rechterkant met een dik touw vastgemaakt.

Waarschijnlijk was het schip nog vrij nieuw, toen het bij den dood van den eigenaar op het strand gehaald werd. Tusschen den mast en den achtersteven werd er toen eene houten grafkamer gebouwd, waarin het opperhoofd met een deel van zijne kostbaarheden en de gebruikelijke lijkoffers gelegd werd. Ongelukkig bezweek later het dak van deze kamer onder de opgestapelde klei. Erger nog dat niet lang na de begrafenis door onderhebbenden van den doode lijkenroof gepleegd is. Zij groeven eenen onderaardschen gang naar den achtersteven, hakten een gat in den zijwand en drongen zoo in de grafkamer, waar zij een groot deel van de begraven kostbaarheden roofden en alles omwoelden. Zelfs voor de beenderen van hun opperhoofd hadden zij blijkbaar geen respect - men vond die verspreid liggen. Professor Heiberg in Christiania, die ze onderzocht, meent, dat de zeeschuimer in zijne laatste levensdagen aan rheumatiek geleden heeft. Hoe jammer, dat de zegenrijke werking van een kwallenbad in dien tijd nog niet bekend was!

In de grafkamer vond men ook beenderen van een' hond en beenderen en veeren van een' pauw.

Om het schip lagen niet minder dan twaalf geraamten van paarden en zes van honden.

Voor den mast vond men onder anderen een' koperen en een uitstekend bewerkten ijzeren ketel. Van de houten voorwerpen, waarvan het snijwerk soms beschilderd is, trekken vooral de met dierenkoppen versierde roerpen en riemen, en de stukken van slaapplaatsen en zetels de aandacht. Nog meer verdient het meestal ijzeren en bronzen beslag die, dat gedeeltelijk tot versiering van gordels of paardentuigen strekte. Sommige stukken zijn van massief zilver, andere van verguld brons. Die van zilver zijn tamelijk eenvoudig, versierd met gegraveerde cirkels, regelmatige motieven en beeldwerk in de hoeken. Veel smaakvoller zijn de bronzen voorwerpen met de eigenaardige dierenfiguren en arabesken. Vooral een paar kleinere behooren tot de best bewerkte metalen voorwerpen uit den heidenschen tijd. Op het eene is een dier met achterwaarts gebogen kop voorgesteld; op het andere een ruiter op een galoppeerend paard. Hij heeft zijne lans opgeheven tot den aanval; en de bewerking is zoo fijn, dat we, niettegenstaande de geringe grootte van het geheel, den zadel en de borstriemen van het paard evenals de kleeding des ruiters duidelijk konden onderscheiden.

Wat er van edele metalen nog aanwezig was, vertoonde geene sporen van herkomst, die ons tot kostelooze bezichtiging misschien 't recht hadden gegeven en we offerden dus gaarne het gevraagde[1)].

De Universiteitsstraat door en het St. Olafsplein over, kwamen we spoedig bij het fraaie kerkhof ‘Vor Frelsers Gravlund’. 't Is geen woest grasveld of stijve tuin, maar een park, waar de dooden rusten in de schaduw van zilverblanke berken en statige beuken, van ruischende populieren en immer groene dennen. Schoon vertoont zich hier de eerbied voor de dooden. Geen koude zerken bedekken hunne graven, die alle opgehoogd en door paden van elkander gescheiden zijn. Roerender en inniger dan de soms evenveel van ijdelheid als smakeloosheid getuigende grafmonumenten, getuigt hier die bloemenschat op graf bij graf: ‘Wij vergeten u niet!’ Aan de kanten met

1) Uitvoerig is dit schip beschreven en afgebeeld door den oudheidkundige Nicolaysen in zijn werk: ‘Langskibet fra Gokstad’, Christiania, 1882 (waarin 24 afbeeldingen).

immortellen of klimop begroeid, zijn ze van boven gedekt met bloemen. Fuchsia's en rozen, geraniums en rozen bloeiden er in weelderigen overvloed. Alle graven zagen er even net onderhouden uit. Elken Zaterdagmiddag ziet men de kerkhoven, ook op de kleinste plaatsen, vol van nabestaanden, die de bloemen verzorgen of vernieuwen. Bij de meeste graven ziet men eene ijzeren bank, waar de treurenden aan hunne dierbaren een oogenblik van stille overdenking wijden.

Op het golvende terrein van dezen doodenakker verheft zich een heuvel; daar werd door eenen lijkstoet, grooter dan ooit in Christiania was gezien, op den 12^{en} Juli 1845 de populairste man van Noorwegen, de straks genoemde volksdichter en volksvriend Henrik Wergeland, ter ruste gebracht, hij, die evenals Vondel, ‘gheenes dings eerder moede was dan der ruste.’

Zijne landgenooten hebben op zijn graf geen gedenkteeken opgericht. Zijn naam leeft in hunne harten, hunne historie voort. In verschillende boerenhofsteden en boerenherbergen vond ik zijne werken en dat die gelezen werden, bleek me eenige dagen later even verrassend als overtuigend. Toch prijkt er bij zijn graf een kleine gothische tempel, waarin zijne buste staat. En wie richtten dien voor hem op? Het opschrift, dat ons mededeelt: ‘Taknemmelige Jöder udenfor Norges Graenser reiste ham dette Minde’ (dankbare Joden buiten Noorwegens grenzen richtten dit gedenkteeken voor hem op), herinnert aan zijn' laatsten strijd, waarvan hij het zegerijke einde niet heeft mogen beleven.

Volgens de grondwet van 1814 was namelijk aan Joden het verblijf in Noorwegen ontzegd, en zoo had nog in 1841 een Jood, die onbekend met dit verbod de grenzen was overgetrokken, 28 dagen in de gevangenis op water en brood moeten zitten. Wergeland, die voor iederen verdrukte streed, werd ook hun kampioen. Onvermoeid wist hij de meening der edelste en invloedrijkste mannen van zijn land te winnen voor eene door hem aan de Storthing ingediende wetsverandering. In vergaderingen voerde hij hierover 't woord, in eene reeks van dagbladartikelen trachtte hij de publieke opinie ten gunste van zijn voorstel te stemmen. Maar hij, die van zichzelf getuigde: ‘Ik ben slechts dichter’, stortte ook in een' dichtkrans ‘de Jood’ zijn hart uit. Het derde en vierde dezer zangen, ‘De Schipbreuk,’ en ‘Kerstavond’, behooren tot de beste, die hij heeft gedicht.

Het eerste verhaalt van eene schipbreuk, waarbij slechts één man, een Jood, door de golven naar de kust van Noorwegen wordt gedragen; reeds strekt hij de hand uit naar het land, dat er roem op draagt het vrijste land van Europa te zijn; reeds heeft hij zich aan eene rotspunt geklemd, daar komt de deining:

Zie, ze grijpt hem aan, de wreede,
Sleurt hem mede,
Werpt hem in der golven graf,
Wetend, dat het vrije Noorden,
Aan geen Jood bescherming gaf.

Een arme vermoeide Joodsche marskramer, de oude Jakob, wordt - dus verhaalt Wergeland in 't gedicht ‘De Kerstavond’ - door een' sneeuwstorm overvallen, terwijl hij 's avonds laat op de Zweedsche grenzen van 't eene dorp naar 't andere trekt.

Daar dringt iets als een noodkreet in zijne ooren. Hij blijft staan; 't is stil, maar na een oogenblik hoort hij weer een steunen en flauw roepen. Toch ziet hij niets. Zijn het misschien boschgeesten, die hem op een dwaalspoor lokken? Neen, duidelijker verneemt hij het: een kind schreit en roept. Voorwaarts dringt hij door de sneeuw; in het struikgewas verliest hij zijne mars, die alles bevat, wat hij bezit. Toch zoekt hij niet daarnaar; het geldt hier het leven van een kind. Eindelijk vindt hij onder een' boom, bijna geheel in de sneeuw begraven, een kind. Helaas, het bloedje is koud als de harde grond. Hij wikkelt het arme schaap in zijn overkleed, en klemt het tegen de borst, en wrijft het met sneeuw. Goddank! het herleeft, hij voelt het herademen. Nu ziet hij om naar eene woning; ginds in de verte blinkt een licht. Met moeite sleept de oude man zich met zijn' kostbaren last daarheen, in den donker nu stootende tegen een' boom, dan wegzinkende in een' dichtgesneeuwden kuil. Uitgeput bereikt hij eindelijk de deur. Hij roept, hij klopt. ‘Wie is daar nog in zulk weer?’ - ‘De oude Jakob, de jood!’ - ‘Wat, gij? Ga heen; voor u is geene plaats hier in dit huis, waar wij het geboortefeest vieren van den Verlosser, die door uw volk is gedood!’ - ‘Ja, maar -’ ‘Maak, dat gij weg komt.’

Dicht bleef de deur en machteloos zonk de uitgeputte ademlooze man neer.

Toen de morgen aanbrak, zagen de bewoners der hofstede

een half met sneeuw bedekt wezen bij de deur zitten. ‘Zie, daar is de Jood nog. Kijk, hij houdt zijne mars nog vast, die gauwdief!’

Toen ze naderden, en hem bij den schouder pakten, om hem weg te duwen als een onrein wezen, roerde hij zich niet - hij was een lijk. En, ontzettende straf hunner onbarmhartigheid, om zijnen hals klemden zich de bevroren armpjes van hun dochtertje, dat den vorigen avond de woning harer pleegouders had verlaten, om vader en moeder te verrassen, maar in den sneeuwstorm verdwaald en omgekomen was.

Door deze gedichten won Wergeland zeker niet minder dan door zijne dagbladartikelen en redevoeringen veler harten voor zijne meening. Toch werd de door hem voorgestelde en door een comité overgenomen wetsverandering in de zitting van 1842 niet goedgekeurd.

De meerderheid der voorstemmers waren boeren; onder de storthingsleden, die tegen het voorstel spraken en stemden, waren - zes geestelijken. Wergeland heeft zelf een uitvoerig overzicht gegeven van de bij deze gelegenheid gehouden debatten in de Storthing en het is merkwaardig te zien, welke beweegredenen zijne tegenstanders aan den godsdienst en de staathuishoudkunde ontleenden om hunne gevoelens te staven.

Maar deze eerste nederlaag ontmoedigde den onvermoeiden kampioen voor recht en vrijheid niet. Voor een' tweeden cyclus van gedichten, ‘Jödinden’, ontleende hij de stof weer aan dit onderwerp en hij ging voort op allerlei wijzen met woord en pen aanhangers voor zijn voorstel te winnen. Nog op zijn ziekbed, dat zijn sterfbed zou worden, hield hij zich hiermede bezig en schreef in zijn' gewonen hartstochtelijken stijl brieven aan de volksvertegenwoordigers om hen aan te sporen bij vernieuwde behandeling van zijn voorstel in de vergadering met alle kracht te strijden.

Helaas, hij mocht de zegepraal zijner meening niet beleven; eerst in 1851, zes jaar na zijn' dood, werd het den Joden vergund Noorwegen te betreden. Maar reeds vier jaar vroeger was door het volk, voor welks rechten hij gestreden had, op zijn graf dit gedenkteeken opgericht. En nog wordt het ieder jaar op zijn' sterfdag door de dankbare zonen van Israël met kransen gesierd.

Langs de wijk der geleerden, ‘Professorbyen,’ kwamen we

spoedig op Sanct Hanshaugen, waar het reservoir der stadswaterleiding is. Het uitzicht is minder ver dan van Frognersaeteren, maar niet minder schoon. Stil en kalm lag vóór ons de fjord, en uit hare blauwe golfjes rezen de vriendelijke eilanden; rechts van ons blonk tusschen het groen door het koninklijke lustslot Oscarshall, en in het westen zocht ons oog niet te ver geefs het punt, waar we den vorigen avond vol bewondering hadden gestaan. Vrede en rust ademde de schoone natuur en van de groote woelige menschenwereld beneden ons drongen slechts enkele zwakke geluiden tot ons. Daar rees uit de verte zacht klokgelui omhoog; beneden ons werd iemand naar zijne laatste rustplaats gedragen; daar had iemand afscheid genomen van de schoone natuur. En ons overviel te midden van 't genot een gevoel van weemoed, en we gevoelden de waarheid der bewering, dat er ook in het vluchtig bezoeken van wat men nooit weer zal zien, iets ligt, dat tot nadenken stemt.

Mijn drietal medereizigers had ik naar de ‘Vestban’ gebracht, ze waren naar Drammen vertrokken. Ik was dus geheel alleen. Hoe zou ik nu mijnen namiddag en mijn avond het best besteden?

Een der vorige redacteuren van dit tijdschrift heeft eens gezegd, dat het lezen van romans in vreemde talen voor onze jongens meer practisch nut oplevert dan het maken van thema's, opstellen en wat dies meer zij. Ik ga nog een stapje verder. Wie een taal leert om die taal zelve kan niet beter doen dan alleen eenige dagen in eene groote stad door te brengen. Gedwongen om zich te oefenen, leert hij roeien met de riemen die hij heeft, en die hij eerst misschien onhandig hanteert, maar op die wijze spoediger dan anders leert gebruiken. Als hij zijne oogen en ooren gebruikt, zal hij tal van uitdrukkingen en woorden zich eigen maken, die geen woordenboek aangeeft en men in den regel bij klassieke schrijvers niet vindt, maar die juist voor den reiziger van het hoogste belang zijn.

Het is gemakkelijker een treurspel van Racine of Schiller dan een courantartikel te vertalen; evenzoo kan iemand een' woordenschat bezitten groot genoeg om de beste schrijvers te

genieten en toch nog verlegen staan, als hij wil vragen naar een laarzenknecht, een omgeslagen boordje of die ‘zekere gelegenheid’, waarnaar volgens Klikspaan eene Hollandsche in haar hôtel het eerst vraagt. Doch niet alleen 't gemak, ook het genot wordt verhoogd door 't verstaan der taal van 't land, dat men bereist.

Wat Onno Zwier van Haren aan zijnen zoon schreef, toen deze reisplannen maakte, geldt nog als een wijze raad aan iedereen: ‘On ne peut jamais voyager avec succès si l'on ne sait pas la langue du païs que l'on parcourt.’

Al had ik ook geene dagen over voor die practische taaloefening, de weinige uren, die ik nog beschikbaar had, besteedde ik daaraan gedurende eene wandeling door de stad, eene wandeling geheel zonder plan, maar die me juist daardoor allerlei verrassingen opleverde. Ik liet me geheel door het toeval leiden, rondkijkende waar wat te zien was, en kwam daardoor in wijken, die reizigers gewoonlijk ongezien laten. Zoo dwaalde ik af tot in de matrozenkwartieren ‘Algiers, Tunis en Tripoli’, vooral vroeger zeer berucht, wijken met kleine oude huizen, die langzamerhand voor betere plaats maken. Pratende met wie maar lust en tijd had, hoorde en zag ik hier en daar soms, wat me niet geheel vreemd was.

Het opschrift ‘Skraedder’ voor een' kleermakerswinkel, herinnert aan het Friesche ‘scroar’, bekend door Halbertsma's ‘Lapekoer fen Gabe scroar.’

De ‘tine’ - in sommige dialecten tein - houten doos of tonnetje, waarin de Noor zijne proviand op reis meevoert, doet in naam en vorm denken aan de Hollandsche melk- en botertein of tine, zooals men vroeger zeide. Ze is evenals deze cilindervormig, van boven eenigszins nauwer dan van onderen en het deksel, waaraan ze gedragen wordt, wordt zeer eenvoudig maar practisch door een pinnetje gesloten. Gewoonlijk zijn ze met heldere kleuren versierd; de Noren houden daarvan. Allerliefst zijn de uit hout gesneden byouterie-doosjes van dien vorm, zooals een Bergenser koopman me er later een door hem zelf vervaardigd toezond voor mijne vrouw.

Dat met het Noorsche hout hier ook de woorden ‘greenen’-, (Grana = spar, Abies excelsa) en ‘vuren’ (Fyr[1)] = den,

1) Uitgesproken = fuur.

Pinus silvestris) werden ingevoerd, is bekend. Maar, vroeg ik mijzelf af, toen ik in een matrozen-kwartier voor een' winkel van gemaakte kleeren stond, hebben we den Noren nog meer woorden te danken, of namen ze die van ons over, of vind ik slechts sporen van taal- en stamverwantschap? Want daar lagen te koop: ‘brook’ en ik dacht aan den sagenkoning Ragnar Lodbrok (leeren broek) en aan den stuurman van Harald Haarfagre's schip, die naar zijne hooge broek den bijnaam droeg van Haabrok. Voor reizigers naar het Noorden lagen daar ‘vante’, grofwollen handschoenen alleen met duimen, en ‘snesokker,’ en ‘snehoser’. Daar hingen ook ‘Tröjer,’ wambuizen, en ineens werd me het raadselachtige woord ‘trui’ duidelijk, dat aan de Zaan gebruikt wordt als gewestelijke naam voor een' gebreiden borstrok.

De aanwijzing, ‘tilhöire’ (rechts) verklaart ons de uitdrukking ‘iemand de hooger hand geven.’ Een boer, met wien ik een praatje maakte over het weer, wees met bezorgdheid naar eene wolkenlaag, die hij ‘bank’ noemde evenals wij; hij woonde als ‘bas’ (eerste knecht) over een ‘snees’ arbeiders op een ‘plads’ (boerenplaats) tysken (tusschen) Christiania en Sandviken. Hij gebruikte in plaats van vi (wij) me, en sprak van: ‘Me vita alle’, (wij weten allen), evenals in sommige Noorden Zuid-Nederlandsche dialecten *we* vervangen wordt door *me*.

Het aantal woorden, dat onze taal met die der Noorsche volken gemeen heeft, is evenwel toch nog betrekkelijk gering. Lastiger wordt de overeenkomst, wanneer die alleen in klank en niet in beteekenis bestaat. Dit kan aanleiding geven tot grappige vergissingen, maar ook tot minder aangename ontmoetingen.

Zoo kwam een tiental jaren geleden een Hollander, die maar een dozijn Noorsche woorden kende, in 't binnenland, waar hij een gjaestgiver (kastelein) om paard en kariool vroeg. Op de vraag ‘Strax?’ antwoordde hij hoofdschuddend. De gjaestgiver verdwijnt, de reiziger wacht een kwartier, een halfuur, maar geen paard of rijtuig verschijnt. Ongeduldig loopt hij het huis door, ziet daar niemand, - 't was in den oogsttijd - en vindt eindelijk op het erf den gjaestgiver. Hij herhaalt zijne straks gedane vraag; de boer vraagt weer: ‘Strax?’ waarop onze landsman met nog duidelijker gebaren dan te voren ‘neen’ antwoordt. Nu verwacht de reiziger dan toch spoedig geholpen te worden. Maar opnieuw verloopt een kwartier, een half uur en hij ziet geen spoor van

paard of wagen. Dat de Noren nog al langzaam zijn in hun doen, wist hij, maar dit was zelfs van 't geduld van een' Hollander te veel gevergd, wiens zwijgen in Scandinavië spreekwoordelijk is[1].

Weer zocht hij den boer op; driftig, stampvoetend schreeuwt hij hem alle woorden toe, die op rijden betrekking hebben: ‘Hest, skyds, kariol’. De aangesprokene ziet hem verwonderd, maar kalm aan en herhaalt ten derde male zijn ‘Strax?’ - ‘Neen, duivelsche kerel, neen, nej’, roept zijn gast hem toe. Lachend verwijdert zich de boer en gaat kalm voort rog te snijden op zijnen akker. - Ten einde raad, denkende dat hij met een idioot of een waanzinnige te doen heeft, loopt onze landsman hem na; daar komt gelukkig een andere reiziger, een Engelschman aan, wien hij zijn' nood klaagt. Spoedig is nu 't raadsel opgehelderd: onze vriend wist niet, dat het Noorsche ‘strax’ juist het tegenovergestelde als het Hollandsche straks en dus niet ‘na eene poos,’ beteekent maar ‘dadelijk.’ Zoo had dus de schijnbare overeenkomst dier beide woorden hem een oponthoud van een paar uur en een knorrige bui bezorgd.

Maar ik loop reeds vooruit, en zou haast vergeten, dat ik niet reeds op het land, maar in de stad, de hoofdstad ben. Een blik rechts en links herinnert me er aan. Wat is hier een lust voor muziek en zang, te oordeelen naar de naambordjes en adressen van muziek- en zangonderwijzers en onderwijzeressen. Toen ik 's avonds in 't hotel de krant ‘Morgenbladet’ doorkeek, vond ik daar niet minder dan achttien advertenties van dames, die het begin van hare lessen in muzieken zang bekend maakten. Achttien onderwijzeressen en maar één onderwijzer! Hebben de dames hier het rijk alleen in? Tal van betrekkingen worden in Noorwegen vervuld door vrouwen en meisjes. In boek- en sigarenwinkels, in telegraaf- en postkantoren, in herbergen en stations wordt men dikwijls, op het platte land in de laatste uitsluitend, door vrouwen bediend. De emanicipatie der vrouw heeft daar ruim zoo goed deel aan als de eenvoud der zeden. Ik zou daarvan later nog verrassende staaltjes zien. Nu zijnmuziek en zang ongetwijfeld een gebied, waar de vrouw als van natuur voor bestemd is. Maar of de vingeren, waarmede ze als Schiller's Laura am Klavier: ‘durch

1) ‘Ik zat te rooken en te drinken, maar zwijgend als een Hollander,’ zegt Wergeland in zijne ‘Hasselnödder.’

die Saiten meistert', of zij zelf evenwel hardhandsch genoeg is om met goed gevolg kiezen te trekken? Ik had, vooral na het geleden verlies, mijn gebit te lief om er de proef van te nemen, en nam het dus als feit aan, dat blijkens de aankondigingen behalve tandmeesters ook tandmeesteressen, - vrouwelijke tandartsen, zoo dit niet al mooier, dan toch deftiger klinkt, - in Christiania geene ongewone verschijningen zijn.

Maar, mijn hemel! Wat eene menigte van die naambordjes. 't Was 'Tandlaege' rechts, en 'Klinik for tand og mundsygdomme' links. Sukkelt dan half Christiania aan kiespijn en kermt en kreunt en klaagt, terwijl de andere helft zingt en musiceert?

De Noren staan toch bekend voor hunne mooie tanden; sommigen schrijven dat toe aan het harde brood. Maar hoe vinden al die tandmeesters dan een bestaan? Of bewijst dit, dat ze meer zorg dragen voor hun gebit dan wij, die er in den regel pas naar laten zien, als de worm aan den wortel knaagt en de nood aan den man is?

Sommige opschriften worden ons pas verstaanbaar, wanneer we ze uitspreken; dit geldt namelijk voor vele uitheemsche woorden.

Een Hollander, veel minder een Franschman, zou bijv. in: 'byrå' het woord 'bureau' herkennen, waarmede het in klank evenwel volkomen overeenstemt.

De echt-nationale, de 'norsk-norske' taalkundigen, aan wier hoofd Ivar Aasen stond, volgen den regel: 'Schrijf zooals ge spreekt.' Maar ook de 'dansk-norske' richting, geleid door Knudsen, legt er zich op toe de taal te zuiveren van de menigte vreemde woorden en die te vervangen door woorden uit de volkstaal.

De doopheffers onzer stoomkanonneerbooten schijnen ook die voorliefde voor het Noorsch te koesteren; zij hebben zich aangesloten bij Ivar Aasen, bij de partij der 'Maalstraever' die de taal wilden verrijken door oud-Noorsche woorden en vormen. Studie der oud-Noorsche taal en mythologie zal voor onze zeeofficieren noodig zijn om de beteekenisvolle namen der kanonneerbooten te begrijpen. Wodan, Thor, Freyer, en Balder mogen eenigszins bekend zijn, al mag men vragen of de beide laatste namen, die van den god des lichts, soms ook vredestichter, en van dien der dichtkunst zoo bijzonder gepast zijn. Maar hoevelen of liever hoe weinigen tellen Tyr, Heimdall, Vidar, Vali, Ulfr, Dufa, Hadda, Hefring en Udur onder hunne kennissen? Wanneer ik een Noorsch zeeofficier zie -

dacht ik - moet ik toch eens vragen, of de Noorsche minister van marine soms Nederlandsche namen geeft aan zijne kanonneerbooten en we dus hier te doen hebben met eene internationale beleefdheid. Een paar dagen later schonk het toeval, of liever de aan boord gemaakte kennis me daartoe de gelegenheid.

> The way was long, the wind was cold,
> The minstrel was infirm and old,

was gelukkig op mij noch op mijne wandeling van toepassing. Wel was de weg lang, maar 't weer was warm, warmer dan ik gedacht had, het in het Noorden te hebben. De steenen huizen en het plaveisel in de hoofdstraten weerkaatsten de brandende zonnestralen; in de nieuwe zijstraten der oude stad was het benauwend warm; op de pleinen en wandelingen ademde men heete lucht en stof in. In de drinkhallen op de pleinen was dan ook veel vraag naar ijswater, sodawater, ‘bruslimonad’ en andere verkoelende dranken. 's Winters trouwens is het hier anders gesteld: dan vangt men dankbaar en zorgvuldig ieder zonnestraaltje op. Voor kamers en bovenhuizen geldt het dan ook als eene aanbeveling, die men niet vergeet te vermelden: ‘til solsiden’ (aan den zonnekant).

Oostwaarts wandelde ik weer op, voorbij Akershus en stak het Graaf-Wedel-plein over naar de Dronnings-gade, aan welks einde in 't midden der stad mijn hôtel lag. Het genoemde plein overstekende viel mijn oog op de Vrijmetselaars-loge. Bij ons heeft menigeen, ook onder de ontwikkelden, eene zonderlinge voorstelling van den aard en den werkkring dier Vrijmetselaars-orde. Maar zoo zonderling als voor enkele jaren in Christiania het volk, denkt zeker toch niemand hier te lande er over. In 1869 liepen er in Christiania geruchten, die door vele, en niet enkel door het onwetende gepeupel gretig werden geloofd, dat het vrijmetselaarsgenootschap jonge, vette mannen en meisjes deed opvangen om, als echte kannibalen, die op te peuzelen. Zonderling! Had men hier te doen met de herhaling van een vóór jaren daar rondgestrooid praatje, dat toen menigeen doodsbang maakte, dat er namelijk in de hoofdstad twee Turken waren, die eene ton gouds gaven voor eene ton menschenvleesch en twee ton voor eene zelfde hoeveelheid menschenbloed?

Intusschen was ik in de wijk der uitdragers gekomen. Daar viel mijn oog op een boekenstalletje, en ik kon niet nalaten eens te snuffelen in den uitgespreiden voorraad. Godsdienstige lectuur en romans waren 't ruimst vertegenwoordigd, geschriften van de verst uiteenloopende strekking, zedekundige en zedenbedervende, lagen daar naast elkander. Een stoere zeebonk zocht er een mooi gekleurd sprookjesboek uit voor zijn zoontje, en gaf grif het gevraagde. Een oud moedertje knibbelde om een paar öre, die ze minder wilde geven voor een stichtelijk huisboek dan de koopman vroeg. Een bleeke gymnasiast wenkte den uitdrager en onderhandelde fluisterend met hem over eene Zweedsche geïllustreerde vertaling van de Nana. Daar sla ik gedachteloos een onaanzienlijk boeksken open en wat lees ik?

> ‘Gevoelt gij ook, mijn Fillis,
> Wanneer wij zamen kussen,
> Uw hartje sneller kloppen?’

Ik hield een exemplaar van Bellamy's gedichten in mijne hand! Ja, daar stond het:

> ‘t Was nacht, toen u uw moeder baarde,’

maar ook:

> ‘Daar was in Zeeland eens een man.’

Ik herinnerde me, dat ik in Ingemann's werken eene Deensche vertaling van Bellamy's meesterstuk had aangetroffen, die volgens zijne mededeeling op muziek gezet en in Denemarken met veel genoegen gezongen werd[1)]. In verschillende muzikale kringen in Noorwegen en Zweden vroeg ik later naar die melodie, doch ze was, tot mijne spijt, bij niemand meer bekend.

Maar hoe kwam Bellamy's bundeltje hierheen verdwaald? Had een of andere Zeeuwsche varengast het hier achtergelaten? Geen naam van een' vroegeren bezitter stond er op titel- of schutblad.

1) In Ingemann's ‘Digte’ vond ik er een: ‘Menneskets Engle’, dat begint

> To Engle smaa
> Os fölge; hvor vi gaa:
> Usynligt de paa vore skuldre hvile.

(Twee engeltjes volgen ons, waar we gaan; onzichtbaar rusten zij op onze schouderen.) Ingemann, die in hetzelfde jaar als de Génestet stierf, gaf hierin eene vertaling van diens ‘Turksche beeldspraak’.

Ook boeken hebben hunne lotgevallen, zegt de Latinist; maar welke waren dan die van dit bundeltje van Zelandus? Mijne verbeelding had vrije speelruimte, doch werd gestoord door de vraag van den koopman: ‘Wil mijnheer dat koopen?’ Wel had ik in koffer en ransel weinig plaats voor boeken, maar voor dit boekje toch genoeg. Rustte op mij niet de verplichting de afgedwaalde Zeeuwsche muze naar den vaderlandschen bodem terug te voeren? Reeds had ik een: ‘Hvor meget?’ (hoeveel?) op de lippen, maar neen, misschien dwaalde na mij een andere Hollandsche reiziger - mocht het een Zeeuw zijn! - hierheen af; dan kon dit boekje hem, evenals mij, een groet zijn uit het vaderland, en hem woorden toespreken in de moedertaal, die ik in weken niet zou hooren. En voorzichtig legde ik het bundeltje neer en gaf het eene eereplaats tusschen eene prachtuitgaaf van Schiller en Tegnér.

Verder op den dag liep ik het antikvariat van Damm & Sön in de Övre Slotsgade binnen. Uit wat ik in dit groote magazijn zag en wat ik bij latere gelegenheid elders opteekende, bleek me, dat uit ons land nog meer dan jenever, koffie en suiker wordt ingevoerd in Scandinavië. Vooral van onze stichtelijke literatuur wordt veel in de Noorsche talen vertaald. Ik zag bijv. van: Beets, Paulus, Bibelske Skildringer. (Kbh. '58), en een groot aantal geschriften van Oosterzee, o.a. zijn: Christologie; Historie eller Roman? (over Renan's Leven van Jezus), Theologiën, vetenskapernas drottning; Det kristliga året enz. De naam van Oosterzee stond bij de theologen in Zweden en Noorwegen zeer hoog aangeschreven; een Zweedsch blad wijdde aan zijne nagedachtenis - hij was kort te voren, 29 Juli, overleden, - een artikel vol lof.

Eene Zweedsche vertaling van Laurillard's ‘Geen dag zonder God’, zag ik in meer dan eene huiskamer.

Het streelde mijnen nationalen trots dubbel, toen ik zag, dat van Hollandsche kinderboeken - o.a. van Leent's, För raska gossar (voor vroolijke jongens) en För snälla Flickor (voor zoete meisjes) en Andriessen's Att leka mamma (Moedertje spelen) en Efter Skoldags (Na schooltijd) - niet alleen de tekst uit het Hollandsch was vertaald, maar dat ook de platen, zooals ook met de oorspronkelijke Engelsche prentenboeken van Kate Greenaway gebeurt, in Haarlem gedrukt waren.

Van Lennep's werken schijnen in 't Noorden wel bekend te

zijn. ‘Dekamas Ros’ verscheen in Stockholm voor een paar jaar. Maar wat zou onze in merg en bloed Hollandsche schrijver wel gezegd hebben, als hij zich voor een Rus zag uitgemaakt, blijkens het volgende titelblad, dat ik in Damm's Antiqvariat kopieerde: ‘Friserne i Rom og Helene Hahn. To (twee) russiske Fortaellinger’?

Ook de werken van onze nieuwere schrijvers vinden, evenals Barents, den weg naar het Noorden. In Hernösand verscheen in 1871 eene vertaling van Lindo's Janus Snor's Dagbok. Of de geestige ‘Brieven’ en ‘Afdrukken van indrukken’ er ook bekend werden, bleek me niet. Van Limburg Brouwer's Akbar zag in Kopenhagen eene vertaling het licht. Ten Brink's ‘Een vuur, dat niet wordt uitgebluscht’ werd onder den titel ‘En eld som aldrig slocknar’, voor Zweedsche lezers verstaanbaar gemaakt door Mathilda Langlet, die ook ‘Vorstengunst’ in hare moedertaal zal overbrengen.

Den eersten zang van ten Kate's ‘Schepping’ las ik eenige maanden later in eene vertaling in de Noorsche ‘Ny illustreret Tidende’.

Wat een Hollander van hun schiereiland zegt, hebben de Scandinaviërs o.a. kunnen leeren uit Quarles van Uffords vertaalde reisbeschrijving: ‘Minnen från en resa i Skandinaviën,’ waarvan ik een exemplaar zag in de stadsbibliotheek van Bergen.

Onder de school- en leerboeken, die door mijne handen gingen, was eene vertaling van Huizinga's ‘Wandelingen door het rijk der natuur’ (Vandringar i naturens rike). Nog meer verrast was ik hier de vertaling te vinden van een werkje van een mijner collega's, prof. Mayer, wiens ‘Voeding der kultuurplanten’, onder den titel: ‘De odlade växternas näring’ vertaald werd door dr. Robert In de Betou, een naam, die ons aan een Nijmeegschen oudheidkundige van dit geslacht herinnert.

Maar dit zal reeds genoeg zijn om te doen uitkomen, dat onze taal en onze letterkunde toch wel een weinig meer bekend zijn in het buitenland, dan sommigen ons wel eens willen wijs maken.

Meer dan boeken trokken mij echter de schrijvers. En daarom besloot ik, nu ik geheel alleen was, een der weinige bezoeken af te leggen, die ik me voorgenomen had te maken. Dat bezoek gold den populairsten man in Noorwegen, P. Chr. Asbjörnsen. Waar ik me een woord liet ontvallen van mijne bekendheid met hem, kon ik zeker zijn te hooren: ‘O, kent gij den gamle (ouden) Asbjörnsen?’ Zijn laatste brief aan me, dien ik

toevallig bij me had, was een tooversleutel, die de harten van oud en jong, rijk en arm, geleerd en ongeleerd voor me opende. Later zal ik gelegenheid hebben te vertellen, hoe zelfs in eenzame bergstreken zijn naam bekend en bemind was.

Dat alles dankt hij niet aan zijne talrijke wetenschappelijke en populaire geschriften over natuurwetenschappen, boschwezen, veenderijen, landbouwkunde en staathuishoudkunde, ofschoon die op zichzelf hem reeds tot een' der verdienstelijkste Noren van zijnen tijd maken. Voor zijn vaderland heeft hij nog grooter beteekenis. Wat Jacob en Wilhelm Grimm deden voor Duitschland, heeft Asbjörnsen voor Noorwegen gedaan, ofschoon op eenigszins andere wijze. Hij heeft zelf, om zoo te zeggen, de sage in haar stil verblijf opgezocht.

> ‘(Zijn) dichterlijk gemoed, om 't onrecht verontwaardigd,
> En diep getroffen door haar schoon,
> Zocht in de stulp haar op, nooit haar ter schuts vervaardigd,
> Hergaf haar, waar hij 't mocht, haar kroon.’

Als student reeds gaf hij in 1842 met den vriend zijner jeugd, den in 1882 als bisschop van Christiansands Stift overleden Jörgen Ingebrektsen Moe, de eerste verzameling ‘Norske Folke-Eventyr’ uit. Op voetreizen, op visch- en jachttoeren hadden zij die uit den mond van 't volk opgeteekend. Het duurde evenwel geruimen tijd, voordat algemeen de waarde en de beteekenis dezer volkssprookjes werden erkend. Toch lieten de vrienden zich door de koelheid, waarmede hun streven aanvankelijk werd opgenomen, niet afschrikken. IJverig gingen ze voort met verzamelen, Moe vooral van oude volksliederen, Asbjörnsen van sprookjes en sagen. De regeering en de universiteit verleenden hun, aan den laatste tot twee malen toe, eene toelage om Noorwegen te bereizen tot het verzamelen van wat er van mond tot mond sedert eeuwen was overgeleverd. Ook in zijne latere betrekking als houtvester en daarna als inspecteur der veenderijen heeft hij zijn vaderland in alle richtingen doorkruist. Met allerlei volk, boeren en houthakkers, visschers en jagers in de meest afgelegen streken, verkeerde hij; de niet gemakkelijke kunst hen aan het spreken te krijgen over volksgeloof en volksbijgeloof verstond hij uitstekend, maar niet minder die, hunne mededeelingen in naïeven vorm weder te geven.

Ook de kusten en de diepe fjords onderzocht hij: van de

lagere zeedieren maakte hij geruimen tijd eene hoofdstudie.

In 1853 vond hij in de Hardingerfjord op eene diepte van meer dan 200 vademen eene reusachtige zeester, die door hem naar Freya's borstsieraad *Brising*, dat door Loke in den oceaan werd verborgen, en door anderen naar den ontdekker Brisinga endecacnemos Asbjörnsen genoemd werd. Deze vondst was voor geologen even gewichtig als die van een levenden plesiosaurus of mammouth zou geweest zijn.

Maar toch, wat hij vroeger en later voor merkwaardige verzamelingen uit de diepten der zee te voorschijn bracht, niets haalt in belangrijkheid bij de schatten, die hij uit den mond des volks opteekende. Weinig landen zijn zoo rijk aan sagen, sprookjes en allerlei overleveringen uit den voortijd als Noorwegen. Geen dal, geen berg, geene fjord, waar niet de geesten van den voortijd nog rondzweven: overal hoort men ze fluisteren. Evenals in de bevroren rotsspleten van het barre Noorden de lichamen der afgestorvenen ongeschonden bewaard blijven, zoo zijn ook in de meest onherbergzame streken de herinneringen uit vroeger eeuwen onveranderd bewaard gebleven. Talrijk waren dan ook de schatten, die Asbjörnsen vergaârde, en groot de invloed dien hij op de ontwikkeling der Noorsche letterkunde uitoefende door die ter algemeene kennis te brengen. Later hoop ik hierover en over hemzelven uitvoeriger te kunnen spreken: nu zal het bovenstaande genoeg zijn om mijn verlangen te verklaren, persoonlijk met den vriendelijken ouden man kennis te maken, een verlangen nog grooter geworden, toen ik met hem in briefwisseling was geraakt.

Ik besloot dus den achtermiddag te besteden aan dit bezoek. Dit werd me gemakkelijk gemaakt door een' practischen maatregel der Noren. Wie in onze groote steden een adres zoekt, is verplicht in een' sigarenwinkel sigaren te koopen, die hij niet noodig heeft, of in een koffiehuis verteringen te maken, die buiten zijn plan lagen en dit alles teneinde een adresboek in te zien. In Christiania is dit anders. Op de kiosken, waar men couranten enz. verkoopt, las ik: ‘Adresser meldes gratis’ (Adressen worden kosteloos verstrekt). Ik vroeg aan de juffrouw in de eerste de beste kiosk: ‘Waar woont Asbjörnsen?’ en dadelijk - ze behoefde er 't adresboek niet eens op na te zien - was 't antwoord: ‘Rosenborggade 2’.

Dat was eene heele reis! Rosenborggade is eene der nieuwe

buitenwijken van de hoofdstad. Ik maakte zooveel mogelijk gebruik van de tram, die in het Noorsch sporvei (spoorweg) heet, terwijl de spoorweg Jernbane (ijzeren baan) genoemd wordt. Gelukkig kon ik voor 15 öre[1)] nog voorbij Homansby tot aan het eindstation van de tram meerijden. Ik was op 't laatst alleen in den wagen overgebleven, en had reeds vroeger bemerkt, dat de koetsier me gedurig aanzag met blikken, die gaandeweg wantrouwender schenen te worden. Ik was me van geen kwaad bewust, en keek dus bij afwisseling eens naar de buurten, die we doorreden en op den plattegrond in Nielsen's ‘Reisehaandbog.’

Eindelijk stond de tram stil: en nog was geen conducteur verschenen. Ik vroeg de koetsier, wien ik de vracht moest betalen. Glimlachend wees hij me na de stereotype vraag: ‘Er De Normand eller Engelskmand?’ (Is u een Noor of een Engelschman) een opschrift in den wagen. Dit verzocht ieder passagier bij 't instappen de 15 öre of een plaatsbewijs - vierkante penningen van nikkel, die men bij den koetsier kan koopen - in eene soort van glazen spaarbus te werpen, die in den voorwand van den wagen bevestigd is. Conducteurs zijn er niet; de koetsier ziet na het opnemen van iederen nieuwen passagier, of 't geld in de gleuf der bus is gestoken; door het drukken op eene veer doet hij het naar onderen vallen. Nu begreep ik, waarom hij me zoo in 't oog had gehouden, en ik verontschuldigde me, dat ik hem zooveel moeite had veroorzaakt. Tevens kon ik niet nalaten hem te vertellen, dat eene dergelijke wijze van betalen bij ons ongewoon was, en dat ze hier pleitte én voor de oplettendheid der koetsiers én voor de eerlijkheid van 't publiek.

Na eene flinke wandeling langs het lieve ‘Rosenborg’ kwam ik eindelijk, waar ik wezen moest. 't Was een eenvoudig, bruingeel houten huis van twee verdiepingen. 't Keek met zijn rood pannendak vriendelijk tusschen het dichte loover van kastanjeboomen en de ruischende ijle bladeren van hooge berken, uit. De vlaggestok, het teeken, dat gasten hier welkom waren, ontbrak niet en vol blijde verwachting snelde ik de trap op. o, Bittere teleurstelling! Ik zag een briefje op de huisdeur:

1) Eens vooral zij hier opgemerkt, dat de Noren en Zweden rekenen bij Kroner (1 Kron. = 68 cents), die verdeeld worden in 100 öre.

‘P.Chr.A. er bortreist til Niederlausnitz i Saksen’. De oude sprookjesdichter was ver van huis. Daar stond ik. Zijn huis scheen geheel onbewoond, niemand vertoonde zich op mijn kloppen en roepen. Iets sprookjesachtigs kreeg dat huis in mijn oog; was het misschien betooverd? Als 't gefluister van geestesstemmen klonk het geruisch der berkenbladeren, en evenals de berggeest in het sprookje menschenvleesch ruikt, gevoelde ik: in dat huis schuilden schatten, die me trokken, en die ik, het kostte wat het wilde, moest zien. Ik dwaalde er om heen, bekeek het aan alle kanten, riep en klopte nog eens. Daar hoorde ik op den landweg kinderen naderen. Spoedig was een praatje gemaakt: het onderwerp lag voor de hand: of ze wisten wie daar woonde? ‘Wel zeker, een vriendelijke oude heer, die zulke mooie sprookjes had gemaakt.’ - Of ze mij er wel een wilden vertellen? Een aardige krullebol van een jaar of acht, negen scheen er wel lust in te hebben. We zetten ons aan den kant in het gras en hij begon:

‘Daar was ereis een man, die altijd knorrig en boos was, omdat hij zoo hard moest werken en zijne vrouw 't zoo gemakkelijk had. Op zekeren avond in den hooitijd kwam hij warm en moe thuis en ging weer verschrikkelijk aan. “Weet je wat”, zei zijne vrouw, “we zullen morgen eens verwisselen van werk; ik zal naar 't veld gaan en dan kun jij voor de huishouding zorgen.”

Nu, dat stond den man maar opperbest aan.

Den volgenden morgen ging de vrouw, de zeis op den schouder, met de maaiers naar 't hooiland. De man moest nu in huis alles beredderen. Eerst ging hij karnen, maar na eene poos kreeg hij dorst en ging naar den kelder. Toen hij bezig was eene kruik bier af te tappen, hoorde hij, dat de zeug in de kamer was gekomen. Hij liep wat hij loopen kon, met de kraan der bierton in de hand naar boven. De zeug had evenwel de karn al omgestooten en was bezig den room op te slobberen, die over den vloer stroomde. Woedend joeg de boer het beest de deur uit en schopte en trapte het zoo, dat het op de plaats bleef liggen.

Nu pas dacht hij weer aan de kraan der bierton, die hij nog in de hand hield, maar o wee, toen hij in den kelder kwam, was de heele ton al leeggeloopen. Gelukkig vond hij in den melkkelder nog zooveel melk, dat hij de karn nog eens

kon vullen, en hij begon opnieuw, want boter moest hij 's middags toch hebben. Toen hij een poosje daarmee bezig was, hoorde hij in den stal zijne koe loeien, die nog geen eten of drinken had gehad en de morgen was al een heel eind heen. Naar de weide te gaan met haar, was wel wat ver - hij zou haar daarom maar op het dak brengen, dat, zooals in verschillende streken van Noorwegen nog, met zoden gedekt was, waarop mooi lang gras groeide. Vlak bij 't huis lag een steile heuvel, en de boer meende, dat hij door eene plank van den heuvel naar zijn huis te leggen de koe gemakkelijk op het dak kon brengen. Maar de karn kon hij toch niet in de kamer laten, want zijn jongentje kroop over den vloer rond; die kon haar wel eens omver stooten. Daarom nam hij de karn op den rug, leidde met de eene hand de koe en nam in de andere eenen emmer, want hij wilde haar eerst laten drinken. Toen hij nu bij de beek voorover bukte, om daar water te scheppen, liep de room uit de karn over zijn hals en hoofd en in de beek. Maar de koe kreeg toch te drinken en hij bracht haar daarna op het dak.

Het liep nu al tegen den middag en nog had hij geene boter: hij wou daarom maar gort koken en hing een' grooten ketel vol water te vuur. Nu schoot hem te binnen, dat zijne koe wel eens van 't dak vallen en poot of nek kon breken. Hij klom derhalve nog eens op het dak om het beest vast te binden; pas had hij het eene einde van het touw om den nek der koe gebonden, of daar hoorde hij het water in den ketel al koken, Hij moest dus gauw naar beneden om de gort te roeren. Hij liet daarom het andere einde door den schoorsteen naar beneden afzakken en toen hij in de kamer gekomen was, bond hij het om zijn been.

Maar, o wee, daar viel de koe van het dak en trok onze nieuwbakken huishoudster aan het touw bij zijn been den schoorsteen in. Daar hing hij nu met het hoofd naar beneden en kon eindelijk op noch neer. En de koe hing buiten tegen den muur en zweefde tusschen hemel en aarde.

De boerin had intusschen al lang verwacht, dat haar man haar zou roepen om te eten. Eindelijk besloot zij eens naar huis te gaan zien, of 't eten nog niet klaar was. Toen ze dicht bij kwam, hoorde ze de koe jammerlijk loeien en sneed, heel kordaat, met de zeis het touw door. Maar in 't zelfde oogen-

blik viel ook ons boertje uit den schoorsteen, en toen zijne vrouw binnenkwam, stond hij op zijn hoofd in den ketel vol kokende gort. Och, och, wat had zij een werk om zijn' ragebol schoon te maken; maar nooit weer wou ons boertje voor huismoeder spelen.'

Zoo vertelde de kleine Sjur, van tijd tot tijd in de rede gevallen door een: 'Neen, zoo is het niet,' van een der kleineren uit zijn auditorium, dat onder het vertellen gedurig aangroeide Menig kind uit de buurt liet hoepel en knikker liggen om zich bij ons in 't gras te vlijen en naar het sprookje te luisteren. Ik bedankte hem en zei: Jongens, nu moet jelui allen me eens luid naroepen: 'Leve Asbjörnsen!' Als 's dichters huis onttooverd kon worden, moest de deur bij deze tooverspreuk openspringen, dacht ik. De jongens zwaaiden de mutsen, voor zoover ze er eene op hadden, de meisjes wuifden met de handen en allen riepen met de geestdrift der jeugd: 'Leve Asbjörnsen!'

En zie, ik had de ware tooverspreuk gevonden! Over de bloeiende haag vertoonde zich een vriendelijk blozend meisjesgezicht. Het was de Hulder, de vriendelijke nimf, die bij de afwezigheid van den sprookjesdichter zijn huis bewaakte en het voor mij kon en zou ontsluiten. Ik vertelde haar wie ik was, toonde haar een schrijven van Asbjörnsen en zeide lachend, dat ik, nu ik hem zelf niet kon zien, besloten had niet weg te gaan, voordat ik ten minste zijne woning en wat daarin school, had aanschouwd. Ze verdween haastig en eenige oogenblikken later opende zich de deur en leidde ze me rond. Asbjörnsen is ongehuwd gebleven, mijne geleidster was zijne pleegdochter, en nam zijne huishouding waar. Mijn ronddwalen om het huis en op het erf had hare aandacht getrokken, het geroep haar uit het priëel bij de buren gelokt.

Daar stond ik in de drie ruime, in elkander loopende vertrekken, die 's dichters eigenlijke woning uitmaakten. Ze waren vol herinneringen aan zijn leven en streven. Daar hingen op een geweerrek allerlei antieke en moderne wapenen; daaronder het jachtroer, dat den houtvester op zijne omzwervingen steeds vergezelde. Ginds stonden eenige zeldzame exemplaren van buitgemaakte vogels, of lagen fraaie schelpen, koralen en versteeningen, die hij uit de fjords had gedregd. Zijne groote verzamelingen had hij evenwel reeds vroeger aan binnen- en buitenlandsche museums geschonken. Aan den wand hingen de

portretten van Jacob en Wilhelm Grimm en van Auerbach, met wie Asbjörnsen kennis maakte, toen hij van 1856-1858 in Duitschland den boschbouw bestudeerde. Ook du Chaillu, die eerst in de binnenlanden van Afrika jaagde en daarna herhaalde malen Scandinavië bereisde, was hem, blijkens de inscriptie op zijn portret, een goed vriend geworden.

In zijne bibliotheek, die eene uitgebreide literatuur in allerlei talen over sprookjes, sagen en mythen bevatte, vond ik tot mijne verrassing ook het bundeltje ‘Noorsche volksvertellingen’, door mijn' vriend Terwey indertijd vertaald.

Karakteristiek waren sommige versieringen in 's dichters studeerkamer. Hans Gude, Sinding en andere Noorsche schilders hadden deurpaneelen en enkele muurvakken beschilderd met tafereelen uit zijne sprookjes. Hier een tafereel uit: ‘Enkesönnen’ (de zoon der weduwe), daar van ‘Askeladden, som fik Prindsessen til at lögste sig’ (de arme jongen, die 't van de prinses won in het liegen); verder de ‘Plankekjörerne’ (de plankenrijders), ginds eene voorstelling van ‘Asgaardreien’ (de geestenrit), en allerlei personen uit de Noorsche mythen- en sagenwereld. 't Was werkelijk eene omgeving, die betooverend werkte en onwillekeurig keek ik van tijd tot tijd om, of soms niet een der geteekende of in hout gesneden kaboutermannetjes en nikkers van zijne plaats wipte en me eene poets bakte, of erger misschien, een der geweldige ‘Troldene’ (reuzen), die in het Hedalsbosch spookten, zou binnenstappen. Maar mijne goede fee bewaarde me voor booze geesten, en ik waagde het eindelijk haar te vragen, of het hier niet spookte. ‘Asbjörnsen weet de geesten te bannen; ze dienen hem nu; zie hier,’ sprak ze met een' glimlach en bracht me naar eene kast, waarin zich allerlei vreemdsoortige antieke kostbaarheden bevonden.

Mijn oog viel dadelijk op een' eeuwenouden grooten drinkhoren, bovenaan beslagen met een drie duim breeden gouden ring, waarop in gothiek schrift stond: Melchior-Baltazar-Caspar. In 't midden was ook eene vergulde plaat; hierin was een bergkristal gezet. De horen werd gedragen door een' dwerg.

Toen mijne vriendelijke geleidster bemerkte, dat die beker mijne aandacht trok, gaf ze hem mij in de hand. ‘Dat is een kostbaar stuk, waaraan Asbjörnsen veel waarde hecht,’ zeide ze. Op zijn' 58sten verjaardag, toen het juist 25 jaar geleden was, sedert hij zijne eerste sprookjesverzameling uitgaf, kwamen

verscheidene zijner beste vrienden bij hem en schonken hem dien overouden drinkhoren. Voor hem vooral had die bijzondere waarde, omdat daaraan eene sage verbonden is, die nog in den mond van het volk voortleeft.

Dienzelfden avond ontving de drinkhoren eene wijding, die hem voor Asbjörnsen nog dierbaarder maakte. In de Studentenvereeniging in Christiania werd Asbjörnsen's feest en 't hem vereerde geschenk besproken. De voorzitter, Björnson, deed het met algemeenen bijval begroete voorstel den grijzen jubilaris geluk te gaan wenschen. Dadelijk begaven zich 400 studenten naar Asbjörnsen's woning. 's Dichters gasten werden tegen middernacht verrast door den stoet, die onder 't zingen van vaderlandsche liederen naderde. Asbjörnsen verscheen op de trap zijner woning, waarvoor de studenten zich schaarden en hem met een luid ‘hoezee!’ begroetten, waarop allen Wergeland's lied aanhieven:

Nora's beste
Burg en veste
Is haar berg en rots.

Toen 't gezang geëindigd was, nam Björnson het woord en vroeg den jubilaris verontschuldiging voor den laten optocht. Eenigszins avontuurlijk scheen het, maar ze troostten zich met de gedachte, dat zij stonden voor een' man, die wist wat sprookjes en avonturen beteekenden. Laat kwamen ze den dank der jongelingschap brengen, maar ook dit was in overeenstemming met Asbjörnsen's eigen leven. Hij had eerder dan iemand een open oor gehad voor de sagen en overleveringen van het volk, maar lang had het geduurd, eer hij gehoor en waardeering voor zijn werk vond. En bracht de jongelingschap hem nu ook laat haren dank, van nu af zou die van geslacht tot geslacht weerklinken.

Asbjörnsen nam de feestgave, den drinkhoren, in de hand en terwijl hij zijn' dank uitsprak voor den heilgroet der studenten, verzocht hij hen te luisteren naar de sage, die hij hun nu wilde vertellen.

‘In het Hallingdal’ - zeide hij - ongeveer waar de groote weg zich vertakt naar Aal en Hemsedal, ligt een groote heuvel van eigenaardigen vorm. De Haheuvel heet hij. Daarin hebben altijd dwergen gewoond en nog leven er menschen, die in dien heuvel lachen en spelen hebben gehoord. Maar in den ouden

tijd ging een jonge boer, Gudbrand Golberg, op sneeuwschoenen in den Kerstavond den heuvel op: hij wilde eens zien, hoe de dwergen Kerstfeest vierden. De heuvel opende zich en daar kwam een meisje uit te voorschijn met goudblond haar; ze was in 't blauw gekleed en zoo schoon, dat Gudbrand nooit haarsgelijke had gezien. Ze reikte hem een' grooten drinkhoren over, maar toen hij dien aannam en er in keek, waagde hij het niet te drinken, want het vocht in den horen scheen vlammend vloeibaar vuur. Hij wierp hem over den schouder uit; 't siste in den sneeuw en 't knetterde in zijne sneeuwschoenen; de gloeiende druppels brandden er gaten in. Met den drinkhoren spoedde hij zich nu weg, maar hij hoorde den dwergenkoning roepen: ‘Ja, wacht maar, ik zal je wel krijgen.’

Gudbrand repte zich zooveel hij kon; spoedig hoorde hij den dwerg achter zich. Reeds strekte deze de hand uit om hem te grijpen, daar riep een kaboutermannetje, dat op Gudbrand's hoeve woonde:

> ‘Ga enkel op 't beploegde land,
> Niet over steen en struik en zand.’

Want op beploegd en bezaaid land, dat als 't ware gezegend is, hebben de dwergen geene macht. Gudbrand volgde dien raad, hij herkende door de grenssteenen iederen bebouwden plek. De dwerg volgde hem langs de greppels en dreigde Gudbrand, dat al zijne nakomelingen tot in het negende geslacht zouden geteekend worden, als hij den drinkhoren niet teruggaf. Maar Gudbrand bereikte gelukkig zijne hoeve, juist toen de zon opkwam, en de dwerg, die door de opgaande zon verrast werd, veranderde in een' steen. De drinkhoren werd in zijn geslacht eeuwen lang bewaard.

‘Dezen zomer’, eindigde Asbjörnsen, was ik in het Hallingdal en vroeg naar drinkhoren en dwerg. De horen was nergens te vinden en ook den in steen veranderden dwerg kon niemand me toonen. Maar nu is de horen te voorschijn gekomen. Goede vrienden hebben hem gezocht en gevonden en hem van daag aan mij geschonken als een bewijs van dank, voor wat ik sedert 25 jaren aan verborgen schatten te voorschijn bracht.

‘Daar op die trap’ - sprak zijne pleegdochter en hare oogen schitterden van geestdrift - ‘daar stond de grijze,

maar flinkgebouwde, forsche dichter. 't Is, of ik hem daar nog zie staan, als een held uit den sagentijd; den drinkhoren hief hij omhoog en bezieling klonk er in zijne woorden, toen hij sprak: Hier is dezelfde drinkhoren, dien Gudbrand eeuwen geleden in den Haheuvel uit de handen van de bergnimf ontving. En dezen beker wijd ik in dank en eer door te drinken op uwe gezondheid, studenten en vrienden!'

Rond ging de beker, weer klonken een paar vaderlandsche liederen en weer nam Björnson het woord. Hij dankte den gevierden jubilaris, dat hij de studenten uit zijn' drinkbeker had laten drinken, hen, die reeds zoo dikwijls uit de frissche bron zijner poëzie hadden gedronken. En met deze merkwaardige woorden sloot hij: 'God weet, dat er van mij niet veel zou geworden zijn, als gij niet geleefd hadt!'

Ik schreef nu enkele regels aan den gevierden man en verzocht mijne geleidster hem die bij zijne thuiskomst ter hand te stellen. Met een' hartelijken handdruk en een herhaald 'Mange Tak' nam ik afscheid van 's dichters pleegdochter en keerde weer stadwaarts. Ik was evenwel in geene stemming om in de drukke straten of in Tivoli de weinige avonduren, die me restten, door te brengen. 't Liefst had ik boven op Frognersaeteren zitten droomen; maar voor dien tocht was het te laat geworden.

In mijn koffer had ik geene plaats gehad voor Asbjörnsen's sprokenbundels, die hij me vroeger reeds geschonken had. Gelukkig leende de hôtelhouder me gaarne zijn exemplaar van de 'Huldre-Eventyr og Folkesagn'. Zoo bereidde ik me voor op mijne eigenlijke reis, want den volgenden dag zouden mijne wandel-tochten beginnen.

Eene betere voorbereiding is, geloof ik, nauwelijks denkbaar. Gaven Moe en Asbjörnsen in de 'Folke-Eventyr' streng objectief en zoo getrouw mogelijk weer wat ze uit den mond des volks opteekenden, in de 'Huldre-Eventyr og Folkesagn' maakte Asbjörnsen den lezer deelgenoot van zijne omzwervingen, schildert hij natuur en volk op eene wijze, die aan de dichterlijke kleur eene betooverende getrouwheid paart. Ik dwaalde dus al lezende reeds in de schoonste bosschen, in de stoutste gebergten. Meer dan ooit trok me nu 'En Sommernat paa Krogskoven'; immers den volgenden dag zou ik daarheen gaan; Krogsbosch en de beroemde Krogskleven (Kiev = kloof) was

het doel van mijne eerste dagreize. Het hoofd vol van sprookjesgestalten sliep ik; geen wonder, dat ik 's nachts een bezoek kreeg van de Mare (de nachtmerrie). Had ik de bezweringsmethode toen maar gekend! Dan had ik een mes en eene schaar in eenen doek gewikkeld, dien driemalen om me heen gezwaaid onder het uitspreken van het bezweringsformulier:

Mare, Mare, Minde,
Er du herinde,
Saa skal du herud!
Her er Sax, her er Spjut!
Her er Simon Svipu inde.

dat is:

Mare, Mare-minnen,
Ben je weer hierbinnen,
Dan zult gij er ook weer uit.
Hier is mes en hier is schaar,
Hier staat Simon Svipu[1)] klaar.

De onbekendheid hiermede was oorzaak van onrustige droomen, waarin allerlei geesten en nikkers me verschenen. Juist stak eene oude heks haren pink in mijnen neus en hield me als een zalm bij de kieuwen buiten het bovenste galmgat der Trefoldigheds-Kirke: daar klonken drie slagen. Ik sprong op en het sprookjesboek, waarmede ik was ingeslapen, viel uit het ledikant. De kellner kwam me roepen voor den trein naar Sandviken.

C. HONIGH.

1) Simon Svipu is de Noorsche volksnaam der marentakken.

De traktaten tot verdeeling der Spaansche monarchie.

III. (*Slot.*)

Wel terecht doet de Torçy in zijne *Memoires* opmerken, hoe zonderling in de geschiedenis van vorsten en volken de feiten soms een spel schijnen te voeren met de verwachtingen en overleggingen der schranderste staatslieden. Sedert langen tijd, maar vooral sedert de twee laatste jaren, was het oog van alle staatslieden op Madrid gevestigd, van waar elk oogenblik de doodstijding van den ongelukkigen koning Karel werd verwacht; het scheen een vraag van enkele weken of dagen; overeenkomsten werden gesloten, maatregelen beraamd, orders gegeven, alsof men reeds aan een sterf bed stond, en nu - bij den aanvang van 1699 bracht elke koerier uit Spanje weder geruststellende berichten omtrent 's konings toestand aan.

Inmiddels was, zoo dachten en hoopten diezelfde staatslieden, het middel gevonden om, wanneer de dood het Escuriaal zou binnentreden, Europa voor een oorlog te bewaren en de Spaansche Monarchie te redden.

Een zevenjarig kind, de zoon der keurvorstin van Beieren, zou het hoofd zijn waarop naar den wil van Karel II zelf de Spaansche kroon zou rusten; die knaap was ook de uitverkorene der verbondenen, die te zamen kwamen om de Spaansche troonopvolging te regelen; men had zich gehaast, eer het stervensuur slaan zou voor Spanje's koning, alles te regelen.

En nu - den 6 Februari 1699 werden uit Brussel naar alle Hoven koeriers afgezonden met een doodsbericht. De zevenjarige

prins, dat kind der hope voor Europa, was na een krankbed van twee dagen aan de kinderziekte overleden, en al het met zooveel moeite verrichte was ongedaan gemaakt.

'UEd. kan wel dencken', schrijft Heinsius bij die gelegenheid aan van Weede te Brussel, dat het advys by den courier overgebracht, my seer gesurpreneert ende oock gechagrineert moet hebben. Ick hebbe evenwel geoordeelt, dat men nu weer verder moeste dencken ende al weer roeyen met de riemen die men heeft. Ick hebbe op UWEG. raed den courier geen antwoort medegegeven, enz.

'Dit voorael sal occasie geven tot wigtige deliberatiën, maer leert ons ondertussen, sooals UEd. schryft, *quod homo proponit, Deus disponit*, want doe wy meenden, dat ons tractaet meest nodigh was, vermits wy niet konden twyfelen aen den doot van den kon. van Spanje, heeft God Almachtigh hem evenwel het leven gespaert, ende selfs verlengt; nu men tyd hebbende staet maeckte op 't lang leven van een jongh, kloeck, gesont Prins, beneemt God hem het leven. Wy hopen ende moeten bidden, dat God de Heere dit alles doet tot syne glorie en ons beste: ondertussen moeten wy alweer als God's schepselen voort arbeyden ende gebruycken die middelen, die deselve ons heeft gegeven'[1)].

Drie dagen later is de Raadpensionaris dan ook reeds aan het 'voortarbeyden' en schrijft hij weder aan van Weede o.a.: 'De Keyser sal nu eens soo yverigh wesen als vóór desen, alsoo meynen sal, dat hem de successie onwederspreeckelyk toekomt; de Kon. van Vranckryck sal daertegens meer wesen als oyt, dewyl weet dat geen derde pretendent overig is. De Keys. ministers alhier schynen niet te twyflen off al de wereld sal haer nu in haer regt assisteren ende bystaen, anderen konnen geen begrip van eenige uytkomste maken', en uit den brief dien Willem III den 20 Februari aan den Raadpensionaris verzond, blijkt, dat de laatste reeds toen onder de oogen des konings had gebracht, welke gevolgen deze onverwachte dood zou hebben en welke weg nu moest worden ingeslagen[2)].

1) MS. Brief van 10 Febr. 1699. De origineele brieven van Heinsius aan van Weede schijnen na diens dood aan Heinsius te zijn teruggezonden, en bevinden zich, althans zeer velen daarvan, in het Heinsius-archief.

2) Die brief van Willem III is in het Engelsch afgedrukt bij *Grimblot* II. Vol. 2 pag. 254.

Lodewijk XIV aarzelde geen oogenblik. In een dier meesterlijke dépêches, uitmuntende door helderheid en volledigheid, waarvan hij het geheim bezat, schreef hij aan De Tallard te Londen, die eerst, maar vruchteloos, den Engelschen koning had trachten uit te hooren, gelijk deze te Parijs den Franschen koning het eerst tot spreken wilde uitlokken, dat het hem reeds genoeg was te weten dat Willem III door dezen onverwachten dood zeer bewogen was, omdat daaruit bleek van zijne oprechtheid bij het sluiten van het verdeelingstractaat; dat indien van Fransche zijde geen bepaald voorstel thans werd gedaan, dit verkeerd zou kunnen worden uitgelegd of als wantrouwen beschouwd, en dat het ook in zeker opzicht beneden de waardigheid des konings was te wachten, totdat de koning van Engeland tot een beslissing zou zijn gekomen, en dat hij daarom zijn gezant gelastte het volgende onder de oogen van Willem III te brengen.

Vooreerst, dat de reden die vroeger had bestaan voor een overeenkomst, de begeerte namelijk om den vrede van Europa te bewaren, dezelfde is gebleven; aan die begeerte heeft de koning de rechten zijns zoons opgeofferd en hij heeft niet het voornemen, nu de keurprins is gestorven, die rechten *in hun geheel* te handhaven.

Het tractaat verdeelde de Spaansche nalatenschap onder de drie rechthebbenden; een dezer is gestorven, er zal dus een nieuwe verdeeling tusschen twee moeten plaats hebben.

'Ik weet' zegt Lodewijk XIV, hoezeer Europa bekommerd zijn zou, zoo het mijn macht boven die van het Oostenrijksch huis zag verheven, als de gelijkheid tusschen beiden waarop de Staten hun rust doen steunen, verbroken werd, maar aan de andere zijde, de macht des keizers is zóó toegenomen, zoowel door de onderwerping van de rijksvorsten als door den voordeeligen vrede, dezer dagen met den Turk gesloten[1)], dat het algemeen belang vordert, dat zoo die macht nog grooter wordt, de mijne altijd in staat blijve die te evenaren.

De koning gaat dan over tot het stellen van deze alternatieven: Met handhaving van hetgeen volgens het tractaat van 1698 aan den Dauphin werd toegekend, worde daar nu aan toegevoegd het hertogdom Milaan; al het overige, derhalve

1) De vrede van Carlowitz van 26 Jan. 1699.

Spanje, de Indiën, de plaatsen op de kust van Africa, Sardinië, en andere eilanden zouden voor den Aartshertog zijn.

Evenwel, zegt de koning, ik voorzie dat Willem III even als vroeger allerlei bezwaar zal maken tegen dit voorstel, en Milaan niet aan Frankrijk zal willen zien overgaan. Is er geen kans om dit verzet te breken, dan zou men een ruil kunnen voorstellen, in dier voege, dat Lotharingen aan Frankrijk kwam en de hertog van Lotharingen hertog van Milaan werd. Men zou dan nog verder kunnen gaan; de hertog van Savoye zou dit land met Piëmont en Nice aan Frankrijk afstaan, en daarentegen Napels en Sicilië ontvangen.

Wat, eindelijk, te doen met de Spaansche Nederlanden? Hier stelt de koning ook drieërlei voor, voorstellen, die ons heden ten dage vrij zonderling voorkomen, vooral van die zijde.

Eerstelijk, men zou die gewesten tot een onafhankelijke Republiek kunnen verklaren. Ten tweede, men zou de souvereiniteit kunnen geven aan de koningin van Spanje, na den dood van den koning; ten derde, men zou, zooals het traktaat van 1635 wilde, die provinciën verdeelen kunnen tusschen Frankrijk en de republiek der Nederlanden[1)].

'Mocht het blijken,' zoo vervolgt Lodewijk XIV, dat de koning ongenegen is, zich met mij te verstaan op een van deze grondslagen, dan zal het mij niet moeilijk vallen een schikking met den keizer te maken, terwijl ik ook met de koningin van Spanje eer tot een overeenkomst zal komen dan de keizer. Deze laatste beschouwing was natuurlijk alleen voor de Tallard bestemd, voor het geval Willem III van geen nieuwe overeenkomst wilde weten[2)].

Men begrijpt, dat de koning van Engeland, nadat de Tallard hem met de noodige reserve deze voorstellen van de Fransche regeering had overgebracht, aan Heinsius kon schrijven, dat hij zich over deze gematigdheid van Lodewijk XIV verbaasde en behoudens enkele uitzonderingen niet ongenegen was daarop in te gaan.

1) Hetzelfde denkbeeld opperde ook Heinsius reeds in een brief van 24 Febr. aan Willem III, daarbij ook voorstellende, dat een kapitein-generaal zou worden aangesteld, die over de legers in de Spaansche Nederlanden het bevel zou voeren. MS. Archief Heinsius.

2) Zie Grimblot II., p. 294.

Heinsius dacht er eenigszins anders over. Ofschoon erkennende, dat naar de letter het traktaat van het vorige jaar door den dood van den keurprins was vervallen, wilde hij, om alle moeilijkheden te voorkomen, zooveel mogelijk daaraan vasthouden. Het geheim artikel toch dier overeenkomst, waarbij de keurvorst van Beieren als erfgenaam zijns zoons werd aangewezen, zoo deze, koning van Spanje geworden, kinderloos kwam te sterven, moest daartoe dienst doen. Wel is waar voorzag dit artikel niet in het geval, dat zich nu voordeed, de prins was gestorven voordat hij koning van Spanje was, maar als de verbondenen het eens waren om aan dit artikel een meer uitgebreiden zin te geven en het ook nu toepasselijk te verklaren, dan kon overigens alles blijven in statu quo.

Voorzeker ware dit zeer eenvoudig geweest, maar, gelijk wel te voorzien was, Frankrijk wilde daarvan niet hooren en voerde dan ook inderdaad gewichtige gronden aan. De keurprins had aanspraken te doen gelden op de Spaansche erfenis; van daar, dat men hem een aandeel had toegewezen; maar de keurvorst persoonlijk had geen recht. Noch de keizer, noch de Spaansche natie zouden immer toestemming verleenen om aan hem, hetzij Spanje zelf, hetzij eenig gedeelte der monarchie af te staan. Elk ander vorst in Europa kon dan op den voorgrond worden gesteld en door de verbondenen aangewezen.

Gelijk reeds bij de onderhandelingen over het traktaat van het vorige jaar, blijkt ook nu telkens, dat vooral Willem III, al wantrouwt hij menigmalen de oprechtheid van het Fransche hof, over vele bezwaren wenschte heen te stappen, mits slechts een overeenkomst met Frankrijk gesloten werd, terwijl Heinsius slechts schoorvoetend en als tegen beter overtuiging in, hem op dien weg volgde.

Die houding van den Engelschen koning is alleen verklaarbaar door zijne moeilijke stelling in Engeland na den vrede van Rijswijk. Niet slechts had het Parlement aanstonds de gelden geweigerd om een eenigzins voldoend leger aan te houden, maar in het begin van 1699 was men zelfs zóó ver gegaan van bij Parlementsbesluit de ontbinding te gelasten van alle regimenten, die niet uit Engelsche onderdanen waren samengesteld. De garden, waarmede Willem III in 1688 naar Engeland was overgekomen, de regimenten waarmede hij Ierland had veroverd, die later in de Spaansche Nederlanden

tegen de Franschen hadden gestreden, de kern in één woord van het toch reeds kleine Engelsche leger, werd eensklaps als het ware uiteengejaagd en er bleven slechts zeven duizend man over, om geheel Engeland en Ierland, zoo noodig, te verdedigen. En daarbij bleef het zelfs niet; de toon die in het Parlement heerschte, de openlijke vijandschap tegen allen, die den koning uit Holland waren gevolgd, de verwijdering van de aanzienlijksten onder de Pairs en edelen des lands, het isolement waarin Willnm III dagelijks meer werd gelaten, moesten in zijn zóó zeer voor indrukken gevoelig gemoed een diepe somberheid te weeg brengen.

Het is een dramatische figuur, dit altijd groote beeld van Willem III op bijna vijftigjarigen leeftijd, zooals hij zelf getuigde ‘vermoeid en hakende naar rust,’ gansch alleen staande in dit vreemde land, beroofd van zijne echtgenoote, die hem aan Engeland verbond, zonder nakomelingen op wie hij zijn arbeid en zijn streven zou kunnen overdragen, door bijna niemand begrepen, door de meesten miskend, vervuld van dit ééne denkbeeld, waaraan gansch zijn leven was gewijd, Europa maar vooral zijn dierbaar Nederland te beschermen tegen de Fransche overmacht, en telkens weder Frankrijk ziende nader komen tot de opperheerschappij, terwijl ieder om hem heen blind scheen voor de gevaren die dreigden.

Willem III was naar Engeland overgekomen, geroepen als het ware door een gansche bevolking; onder gejuich der menigte, met toestemming van een geheel Parlement, had hij den troon bestegen, had hij de stelling van Engeland in Europa weder tot vroegere grootheid teruggebracht, 's lands vrijheden beschermd en uitgebreid, haar vlag weder in alle zeeën getoond, Ierland bedwongen en thans - nu een eervolle vrede was gesloten, nu ontzegde men den koning zelfs hetgeen hij noodig had om een leger op de been te houden niet grooter dan dat van den minsten keurvorst van Duitschland; nu noodzaakte men hem de giften te herroepen, die hij aan zijne getrouwste helpers in den oorlog had weggeschonken; nu weigerde men belasting te heffen, om de schulden af te doen, in den oorlog aangegaan. Voorzeker, ook zijnerzijds had Willem III geen vertrouwen getoond, had hij van toenadering weinig blijk gegeven en vaak alleen beslist, waar ten minste raadple-

ging met zijne ministers vereischt ware geweest[1]. Maar wat men vooral hem niet vergeven kon, hij was in merg en been Hollander gebleven; steeds haakte hij naar ‘de Hollandsche lucht’, zooals hij openlijk verklaarde of aan Heinsius telkens schreef ‘als een visch naar het water’.

De Hollandsche belangen, de Hollandsche regeering hielden hem meer bezig dan de Engelsche; zelfs zijne Hollandsche gewoonten en gebruiken gaf hij nimmer op en bouwde zich te Hamptoncourt een paleis en tuin in Hollandschen smaak. Maar de maat scheen thans volgemeten. In een' brief aan den getrouwen Heinsius van 30 Dec. 1698 vinden wij deze eenigszins raadselachtige woorden:

‘Ick ben soo chagrin van hetgeen in het lagerhuys passeert in 't reguard van de trouppes, dat ick qualyck over eenige andere materie myn gedaghten kan laaten gaan. Ick voorsie dat ick *tot extreme resolutie sal moeten komen, ende dat ick UEd. in Hollandt eerder sal sien als ick had gemeent*,’ en den 16 Januari 1699 schreef de koning aan denzelfde: ‘De saecken staen hier in 't Parlement desperaet, soodat *ick in 't corte yets sal moeten doen dat in de werelt groot esclat sal maecken*, waarvan ick tegenwoordigh UEd. niet verders can seggen’[2].

Men heeft onder de papieren van Willem III een ontwerpboodschap aan zijn Parlement gevonden, dat de bovenstaande woorden opheldert. Het gold niets minder dan een afscheidsgroet van Willem III aan Engeland. De natie scheen hem den rug toe te keeren, de koning achtte zijne roeping volbracht, hij wilde eenvoudig henen gaan uit het land, dat hem eenmaal had ingeroepen, aan het Parlement overlatende aan wien het wilde de verantwoordelijkheid op te dragen, die de koning niet meer torschen kon[3].

1) Comment aurait pu faire autrement un Roi qui se sentait la capacité de gouverner, à qui on défendait de le faire, et qui, cherchant dans son entourage des hommes aptes à exercer ces fonctions, ne voyait que des prétentions extraordinaires, des ambitions égoïstes, des partis sans discipline et sans stabilité. *Sirtema de Grovestins* II. vol., VIII, p. 234.
2) MS. brieven uit het Heinsius-archief. Mr. Vernon schreef den 10 Jan. 1699 aan den Hertog van Shrewsbury: ‘The King is not very right in health. He neither eats nor sleeps so well as he used to do; he cannot overcome himself under what he thinks a hard usage.’ Zie Grimblot II. p. 233.
3) Dit concept-adres is o.a. te vinden bij *Dalrymple, Memoirs of Gr. Britain, etc.*

Dit voornemen van Willem III is gekeerd, hoe en waardoor kunnen we niet zeggen; misschien heeft de onverwachte dood van den Beierschen keurprins, die al de gevaren der Fransche opperheerschappij wederom wakker scheen te roepen, daaraan een groot deel gehad. We hooren later van dit plan des konings niet meer spreken en weldra is de Vorst wederom met vollen ijver bezig in de onderhandelingen voor een tweede traktaat tot regeling der Spaansche successie.

In dienzelfden tijd kwam nog een ander verdriet de verkracht van den Engelschen monarch fnuiken; zijn oudste en meest getrouwe vriend, Bentinck, thans hertog van Portland, scheidde van zijn Hof en trok zich ontevreden in het private leven terug. De koning had reeds sedert eenigen tijd zijn vertrouwen hoe langs zoo meer geschonken aan den hertog van Albemarle, den zoon van den Hollander Joost van Keppel, die met hem in 1688 was overgekomen. Deze had sedert het vertrek van Portland ook de leiding der Hollandsche zaken in het kabinet des Konings gekregen en was tevens in zijne hofbetrekkingen als eerste officier opgeklommen. Hij had het oor geleend aan de intrigues van den lateren Hertog van Marlborough en diens sluwe vrouw en voor de erfopvolging van prinses Anna op de Engelsche kroon zijne medewerking beloofd: een man van goede vormen en veel ijver, maar weinig verstand, die zich op zijne stelling bij den koning veel liet voorstaan.

Portland, die van zijn jeugd af de onweersproken vertrouwde des konings was geweest en tusschen al de hovelingen de eenige, met wien Willem III werkelijk op vertrouwden voet omging, die inderdaad groote diensten had bewezen, hield zich niet ten onrechte voor diep beleedigd, nu hij als het ware een ander, zooveel jonger man zijne plaats zag innemen. Zonder veel woorden, met de halsstarrigheid hem eigen, gaf hij zijn onherroepelijk besluit te kennen zich aan den hofdienst te onttrekken en reisde naar zijn zomerverblijf te Windsor, hem vroeger door den koning geschonken, af. Willem III deed het onmogelijke om hem van dit besluit terug te brengen, en het is inderdaad aandoenlijk te lezen in welke bewoordingen hij zijn vriend tracht over te halen weder tot hem te komen. Zoo o.a. in een brief van 28 April:

‘Om niet in een lange beschouwing met U te komen over

uw vertrek van het Hof, zal ik er hier maar niets van zeggen, maar ik moet u toch mijn diepe smart uitdrukken, die grooter is dan ge U kunt voorstellen, en ik ben overtuigd, dat als ge maar half zooveel gevoeldet, ge spoedig uw besluit zoudt veranderen. Moge God in zijne goedheid U leiden, voor uw goed en mijn rust. - Ik hoop tenminste dat ge niet weigeren zult den (kamerheer) sleutel te behouden, als ik er genoegen mede neem, dat U dit tot niets verders verplicht. En verder smeek ik U om zoo dikwijls als ge kunt mij te komen zien, wat mij een groote troost zal zijn in het verdriet, dat ge mij aandoet, want ik kan niet nalaten U evenzeer lief te hebben als vroeger'[1)].

Met even warme bewoordingen drukte Willem III herhaaldelijk zijn diepe smart over dit scheiden van den veeljarigen vriend uit in zijne brieven aan Heinsius.

Gelukkig evenwel, dat Portland zich bereid verklaarde, gelijk vroeger, de onderhandelingen over het successie-traktaat te blijven voeren namens den koning; aan het Hof echter vertoonde hij zich niet meer en legde alle hofbetrekkingen neder.

Inmiddels werden deze negotiaties eerst te Londen en te 's Hage, daarna op het Loo voortgezet.

Twee vragen kwamen daarbij vooral op het tapijt: wie de bezitter zijn zou van Milaan, wie van de Spaansche Nederlanden. Zoo Frankrijk Milaan bezat, zou het weldra, zoo beweerde men, meester zijn van geheel Italië en ook nu was het wederom Frankrijk dat het middel aan de hand gaf, om het bezwaar op te lossen. De koning van Frankrijk zou het Milanees inruilen met den hertog van Lotharingen en deze zou zijn erfgoed, nu reeds rondom in Fransch grondgebied ingesloten, aan Lodewijk XIV afstaan; de Spaansche Nederlanden, zoo besliste men eindelijk, zouden aan het deel des aartshertogs toevallen, maar onder bestuur van den keurvorst van Beieren blijven. De Lotharingsche vorst stemde onmiddellijk toe in dezen ruil, en eveneens gaf Lodewijk XIV gehoor aan den eisch, de haven Final aan de Milanesche kust onversterkt en onvergroot te laten blijven.

De groote zwarigheid echter kwam ook ditmaal - en veel meer nog dan vroeger - van de zijde des keizers. De aartshertog was nu naast den Franschen Dauphin als eenige rechthebbende door de verbondenen erkend; als de keizer echter bleef weigeren

1) Zie Grimblot II. pag. 325, die den brief in de Engelsche taal mededeelt.

tot de nieuwe verdeeling-overeenkomst toe te treden, als het hem misschien gelukte een voor het keizerlijk huis voordeelig testament te Madrid te doen onderteekenen, welk zou dan bij den dood des konings van Spanje het noodzakelijk gevolg zijn? Immers, dat de zeemogendheden met Frankrijk verbonden zich verplicht zouden zien de plannen en aanspraken des keizers met de wapenen in de hand tegen te gaan en het deel der erfenis, dat voor den keizerlijken prins bestemd was, in handen te stellen van den eenige, wiens recht dan nog te erkennen viel, namelijk den Franschen Dauphin?

Zoowel te Londen als te 's Hage deed men dan ook het onmogelijke om het Hof te Weenen te bewegen tot een verdeelingsovereenkomst toe te treden en toen de zeemogendheden met Frankrijk het vrij wel eens waren geworden, werd aan onzen gezant te Weenen, Jacob Hop, gelast officieele mededeelingen te doen van deze onderhandelingen en tot toetreding uit te noodigen.

Men toonde zich aan het Keizerlijke Hof hoogelijk verwonderd, men protesteerde, beriep zich op zijn uitsluitend recht, men schreef naar Madrid, maar men weigerde elk afdoend antwoord.

'Het is mij seer leet,' schrijft Willem III den 21 Aug. 1699 aan Heinsius, te sien de dispositie van het Hof te Weenen, datter weynigh hoop meer overigh is om het groote werck van de successie van Spagne door een accoord tusschen den keyser en Vranckryck te sien determineren, ende dat wij vervolgens geforceert sullen syn, om particuliere engagementen met Vranckryck te nemen, 't geen ick zoo gaerne hadde geëviteert, weetende van wat quade gevolgen 't selve voor ons sal kunnen sijn.

Niet ten onrechte misschien vermoedde de koning iets later, dat de Franschen liever alleen met de zeemogendheden wilden afsluiten, opdat de keizer, later gedwongen wordende daarbij toe te treden, 'al de haet van 't werck op ons soude leggen en sij beneficie daarvan trecken'[1)].

1) MS. Brief aan Heinsius v. 15 Sept. 1690.
Reeds in een brief van 18 Juli van De Tallard aan Heinsius (*MS. Heinsius-archief*) vind ik: 'Il y a encore eu une conférence entre Mr. le Marq. de Villars et Mr. le C. de Kaunitz (à Vienne); ce dernier parla en termes si généraux qu'il y a apparence, que *la cour de Vienne ne compte plus que sur la négociation de Mr. Hop* et qu'ils y vont de bonne foy: Mr. le Marq. de Villars la laissera tomber de son costé, les choses dont vous vous meslez sont conduites avec tant: d'habileté et de prudence qu'il est difficile qu'elles ne réusissent.'

Men had bij de onderhandelingen over het tweede verdeelingstractaat, even als vroeger, een geheime bepaling ontworpen, waarbij aan den keizer een termijn van drie maanden zou worden vereend na het teekenen van het traktaat om daarbij toe te treden; de ratificatiën zouden zoolang worden geschorst met het denkbeeld de gelegenheid open te laten, zoo noodig, ten behoeve van Oostenrijk nog eenige wijzigingen te kunnen aanbrengen, en daar men het in Sept. 1699 tusschen Frankrijk en de zeemogendheden over alle punten eens was geworden, en die hoofdpunten te Weenen waren medegedeeld, moest vóór 1°. Januari e.k. ook te Weenen de zaak haar beslag krijgen. Geschiedde dit niet, dan zou het traktaat zonder Oostenrijk worden bekrachtigd en zouden de geallieerden bij den dood des konings van Spanje het aan den aartshertog toegewezen deel der successie in sequester stellen en over de toewijzing aan een derde nadere bepalingen maken.

Omstreeks dezen tijd kwam de Spaansche regeering, die tot heden op alles gezwegen had, en zelfs een vroeger protest van Lodewijk XIV tegen het testament ten behoeve van den keurprins met een ontwijkend schrijven had beantwoord, eensklaps met een hevigen aanval voor den dag tegen de zeemogendheden, die zich eerst in 1698 en nu wederom bezig hielden met de Spaansche troonopvolging, een zaak die haar in geenen deele aanging. Zoowel vorm als inhoud van dit protest waren zonderling. Een buitengewoon gezant uit Madrid naar Londen gezonden, deelde aan de Engelsche ministers en aan een aantal leden van het Parlement een memorie rond, waarin o.a. werd gezegd: ‘Que le Roy catholique ayant entendu avec des évidences certaines que S. Maj. le Roy Guillaume, les Hollandais et autres puissances se trouvent actuellement aujourd'huy forgeant des nouveaux traittés sur la succession de la couronne d'Espagne et (ce qui est le plus détestable) machinant sa division et répartition, Sa Maj. ordonne à son embassadeur extraord. résidant dans ce Royaume, qui'il fasse savoir aux premiers Lords et Ministres d'Angleterre le juste ressentiment avec le quel Sa Maj. se trouve de ces opérations et procédures, jamais vues, ni mesme intentées, de traitter par aucunes nations dans les interêts ou successions d'autruy et bien moins en la vie d'un monarque d'un âge si proportionné à pouvoir attendre (par plusieurs années) la succession si souhaitée de toutes les nations, qui

sans une cause détestable ne se laissent conduire de l'ambition d'usurper et ravir les pays d'autruy.'

En het stuk eindigde met deze woorden: 'La même nation Anglaise doit considérer ses intrêts particuliers, commerce et traittés qu'elle a réciproquement avec le Roy et la nation Espagnole, et qui de l'altération, division ou ségrégation d'icelle, de nécessité doit essuyer notables dommages et préjudices, à tout ce on peut occurir (?) en coupant les projets commencés, ne donnant point la main à des nouveautés qui en tout tems sont dommageables aux Empires et domaines'[1]. Het antwoord der Engelsche regeering was vrij categorisch.

'De Gr. van Portland', schrijft Willem III, den 29 Sept. 1699 aan Heinsius, 'sal UEd. communiceren het impertinente en seditieus geschrijf dat de Amb. van Spagne in Engeland heeft overgelevert. Ick heb niet minder kunnen doen als te ordonneeren, dat hij in veertien daghen uyt het Ryck sou vertrecken.... Deze demarche sal my met Spagne tenemaal brouilleren, maar ick en kan het nu niet eviteeren, ende vervolgens sal daer bij mij minder scrupule moeten sijn, om met Vranckryk het tractaet te teeckenen.'

Evenwel, de indruk was gegeven en de Engelsche natie, reeds bij geruchte bekend met de vroegere en thans weder opnieuw aangeknoopte onderhandelingen van een traktaat met Frankrijk, onbekend met de bijzonderheden, begon opnieuw voor haren handel in de Middellandsche zee en de Indiën bekommerd te worden, al waren het dan ook juist deze belangen, die den koning tot dergelijke overeenkomst hadden gevoerd.

Van die oppositie bleek dan ook reeds spoedig, toen Willem III, door de ondervinding van vroeger geleerd, de nieuwe overeenkomst met Frankrijk in zijn geheimen raad ter overweging had gebracht. Verscheiden stemmen verhieven zich tegen het overeengekomene, en in de Republiek der Vereenigde gewesten was ook, vooral van de zijde van Amsterdam, de tegenstand krachtig en langdurig.

'Met welke kracht,' zegt L. Ranke, treedt hier, bij den overgang van de 17e naar de 18e eeuw, de richting in, die weldra voor dezen laatsten tijdkring karakteristiek zal worden, op den voorgrond: verdeeling der landen naar de meeste ge-

1) MS. uit het Heinsius-archief.

schiktheid uit een Europeesch oogpunt, zonder den wensch der volken of zelfs geschiedkundige gronden in aanmerking te nemen; de afronding-politiek der groote monarchie, het model waaraan alle Staten van het vaste land zich begeerden te spiegelen, het overwegende belang en de begunstiging der handelsbetrekkingen[1)].

Noch in 1698 noch thans hadden de zeemogendheden die laatste belangen uit het oog verloren, ja, men kan zeggen, dat het grootendeels deze waren, welke tot de beide overeenkomsten hadden gevoerd. Reeds in 1698 had Willem III allereerst voor Engeland Gibraltar of Ceuta gevorderd, om de vaart in de Middellandsche zee open te houden; toen op het einde van 1699 de Oostenrijksche gezant te Londen aan Bentinck had voorgesteld, men zou Frankrijk tevreden stellen met het bezit der Spaansche Indiën, had deze verklaard, liever zou hij zijne beide handen afhakken dan zijn naam te plaatsen onder zulk verdrag[2)].

Nu kwam ook Amsterdam met zijne bezwaren en weigerde toestemming te geven tot het sluiten der overeenkomst. Wat daaromtrent op het einde van 1699 in de Vergadering der Staten van Holland voorviel, kunnen we eenigszins van nabij weten uit de aanteekeningen van den raadpensionaris Heinsius, die hier volgen.

Amsterdam zeide: 1° *het concept-traktaat was tegen de groote alliantie en het gegeven woord*.

Daartegen voerde de raadpensionaris aan:

1° Aan die alliantie is niet voldaan.

2° men doet meer als men met de wapenen zoude kunnen doen.

3° meer als de keizer voor dezen gedaan heeft.

4° de sacken die differentiael sijn, konnen niet anders afgedaen werden.

5° alle tractaten werden soo verstaen en niet ad impossibile.

6° de keyzer verstaet het zelf soo door syn propositie en eerste accoord van 1668.

7° Bij de groote alliantie was bedongen de Westphaalsche

1) Engl. Geschichte, Vol. 6, S. 399.
2) *A. Goedeke*, II. 2er B.S. 29.

vrede en wij hebben den vrede gemaekt sonder dat en sonder den keyser. Item in 1678.

En na verschillende andere bezwaren, die telkens wederlegd werden, zeiden de afgevaardigden der Hoofdstad nog: ‘Wij maken Frankrijk te krachtig, allereerst in de Middellandsche zee; het zal meester zijn van geheel Italië, van Sicilië, van de havens van Toscane en van Final,’ waarop de verdediger der overeenkomst slechts kon antwoorden: ‘Frankrijk zal nog krachtiger worden door de wapenen; het is beter die macht van verre dan dichtbij te hebben; al wat men geeft is kwaad, maar dit nog het minste enz.’[1)].

Maar gelijk in Engeland de geheime raad boog voor den wil des konings, zoo geschiedde het ook hier; Amsterdam, alleen blijvende staan in zijne oppositie, boog het hoofd.

Den 15en Januari 1700 schreef de raadpensionaris aan Willem III:

.... Heeren Gedeput. der stad Amsterdam gisteren weer ter vergadering verschenen sijnde, hebbe ick deselve, na alle de leeden weer de belofte van secretesse hadden gedaen, op de groote sake geformeert, die haer dan op de volgende wijse hebben geuyt, namentlyck, dat aen de HH. Burgemeesteren circum stantelyck hadden gerapporteert 't geen ter vergadering alhier was gepasseert en speciaal 't geen ick tot debat van haer gesustineerde en adstructie van de sake hadden geallegeert; dat de WelEd. Burgem. 't selve hadden gebragt in de vroetschap, dat die heeren nog wel van haar eerste sentiment waren geweest, maar in consideratie dat Uwe Maj. de ses provintiën en alle de leeden van Hollant buyten haer van een ander sentiment waren, dat het oock was een saeke die 't gemeen en haer niet in 't particulier was rakende, dat het oock was een gevolgh van 't gehandelde in 1698, derhalve niet genegen waren die sake te stuyten, maer dat het souden aensien, en hoope, dat de God des vreedes daartoe syne genadige zeegen soude willen verleenen; dat sy evenwel hadden eenige remarques die sy verhoopen en vertrouwen dat souden kunnen worden ingeschickt, met versoeck dat daerin mogte werden geappeciyeert, als niet als het gemeene beste daerinne beoogden. Sy hebben speciael van haer gerequireert, daertoe oock

1) MS. Heinsius-archief, Eigenh. aanteekeningen van Heinsius.

myn best te doen, 't gene haer gaerne hebbe willen toeseggen, te meer, dewijl niets onredelijcks in haer voorstel heb bevonden. De sake is voorts gepasseert met seer veel vriendelyckheyt ende contestatie van goede intentie ter wedersyde en aen een zystelling van de weynige hevichheid en verwydering, die soude mogen weesen voorgevallen en is daerop de sake selfs geconcludeert geworden en hebben alle de leden haere danckbaerheit betoont... Ick ben seer blyde dat het werck soo verre is gebragt, want ick kan Uwe Maj. niet verbergen, dat ick in de uyterste becommernisse ben geweest, dat Franckryk syn best soude hebben gedaen om Uwe Maj. in een quaed parquet en met den Staet en andere qualyck te stellen[1)].

En die laatste opmerking had haren juisten grond.

De Tallard, vroeger steeds zoo voorkomend in zijn omgang met Willem III, had sedert hij in November 1699 weder te Londen was gekomen, een geheel anderen toon aangeslagen. Blijkens de brieven van Willem III dreigde hij steeds met het ongenoegen zijns konings over het lange uitstel, dat de Republiek voor het sluiten der overeenkomst vorderde, sprak hij van andere voorzieningen, die zijn Hof nemen zou en begon zelfs allerlei vriendschapsbetuigingen aan den Oostenrijkschen gezant te toonen.

Indien het keizerlijke Hof in die dagen eenig beleid had getoond en niet met dwaze volharding elke schikking had afgewezen, wellicht ware een geheel andere uitkomst verkregen. Want van beide zijden zocht men den keizer tot eenige transactie te winnen. Portland moet nog in de laatste dagen van December aan den gezant Auersberg zich hebben uitgelaten, dat men met Frankrijk nog geen definitief traktaat had en men vrij was met den keizer aan te binden, en inmiddels werden den keizerlijken gezant te Parijs allerlei aanbiedingen gedaan. Nu echter was het te laat.

Zoodra de Republiek hare toestemming had gegeven, zetten Tallard en Portland zich aan het werk om nog zooveel mogelijk aan de bedenkingen, die Amsterdam had geopperd, te gemoet te komen, en die grootendeels juist voorkwamen; de ratificatiën werden in April 1700 gewisseld; het tweede verdeelingstraktaat was een feit geworden.

1) MS. *Heinsius-archief*. De aanmerkingen der leden van Amsterdam werden den koning in een afzonderlijken brief medegedeeld; zij betroffen uitsluitend kleine wijzigingen of toevoegingen in den tekst zonder eenige beteekenis.

Het kwam er nu op aan, zooveel mogelijk de kleinere staten van Europa tot toetreding te brengen. Ook hieromtrent had tusschen de Fransche regeering en die der Republiek een vertrouwelijk overleg plaats, dat grootendeels te 's Hage door den gezant De Briord en Heinsius werd gevoerd. Maar men kwam hiermede niet veel verder, zoolang de keizer te Weenen bleef volharden bij zijn protest en geen blijk van toenadering gaf.

Brandenburg's keurvorst, op dit oogenblik geheel vervuld met zijne plannen om zich de koninklijke waardigheid te bezorgen, een plan, waartegen Willem III gekant was, beriep zich op een sedert langen tijd met den keizer gesloten overeenkomst, waarbij tegen een jaarlijks uit te keeren subsidie een legermacht van tienduizend man werd toegezegd, om 's keizers aanspraken op de Spaansche successie te helpen handhaven[1)], en met de overige Duitsche Staten stond het niet beter gesteld[2)].

De ergste oppositie en het grootste gevaar schuilden echter in Spanje zelf. Toen, volgens de afspraken daaromtrent gemaakt, in Mei van dit jaar aan de Spaansche regeering door Lodewijk XIV officieele mededeeling werd gedaan van het gesloten verdeeling-traktaat, was de verontwaardiging en de toorn in de Spaansche regeeringskringen algemeen. Van de koningin, die nog altijd geloofde zelf meesteres van den toestand te zijn, wordt verhaald dat zij na het vernemen van dit bericht in arren woede in hare vertrekken alles stuk sloeg; hare raadslieden, zoowel als hare persoonlijke vijanden, kwamen spoedig overeen, dat er gehandeld moest worden; de zwakke koning, die tot nog toe van een nieuw testament niet had willen hooren, werd bewogen op nieuw een uitersten wil op te stellen. Met den keizerlijken gezant werden vele geheime onderhandelingen aangeknoopt, maar zij schenen tot geen eindbesluit te leiden, vooral niet, omdat de koning zelf, onder den invloed zijner geestelijken, van een aartshertog van Oostenrijk als troonopvolger niet weten wilde. Eindelijk werd de koning bewogen den raad in te winnen van het opperhoofd der Roomsche Kerk en de reeds stervende Paus, die

1) Brief van Willem III aan Heinsius van 21 Sept. 1700. (Heinsius-archief.)
2) ‘Ik sie nu klaer dat wij geen andere Duijtsche Prinsen in ons tractaat met Vranckrijk sullen kunnen krijgen. Het eenigste expedient is, dat geen UEd. voorslaet, om eenige tot de neutraliteyt te engageeren, die met den keijser niet verbonden sijn.’ (eod. loco.)

weldra door een ander zou vervangen worden, gaf den raad, dat men een Fransch prins, een der kleinzonen van Lodewijk XIV, als erfgenaam zou aanwijzen voor de geheele monarchie. Zulke raadgeving verklaart zich, van die zijde komende, zeer goed. Voor de wereldlijke macht der Pausen in Italië was het bezit van een groot gedeelte van Italië in Spaansche handen welkom. De zwakheid van Spanje was een aanwinst voor den kerkelijken Staat; indien Frankrijk zelf zuidelijk Italië als een wingewest in bezit nam, ware het met de oppermacht van den Paus in Italië gedaan: viel het in handen des keizers, die reeds heer en meester in het noorden was en, om zich te handhaven, telkens de hulp der kettersche zeemogendheden tegen Frankrijk zou moeten inroepen, dan ware de stelling des Pausen niet minder bedreigd.

Welkom was ook deze raadgeving te Madrid, welkom aan de geheele natie, die bovenal de uiteenscheuring der monarchie duchtte en een sterken arm en bondgenooten zocht, om zulk een ramp te voorkomen.

De Torçy had het eenmaal zeer juist opgemerkt, dat de Spanjaarden alleen dan een koning uit het Oostenrijksche vorstenhuis zouden begeeren, indien zij geen ander middel zagen, om de monarchie in haar geheel te bewaren, maar nu was nog een ander middel daar. Men zou het verdeelingstraktaat te niet maken door Lodewijk XIV zelf tegenover zijn eigen kleinzoon te stellen. Welke grieven men ook had tegen Frankrijk, welke rampen ook de monarchie van die zijde hadden getroffen, toenmaals, gelijk ook heden, gevoelde men zich toch telkens weder aangetrokken door die macht, die alleen werkelijk in staat was Spanje te beschermen, zoo zij het wilde, die met haar in godsdienst, in zeden en gebruiken zooveel meer overeenkwam, mits zij haar vrijliet een eigen koning, een eigen regeering, een eigen kerk te bezitten.

Terwijl deze dingen te Madrid beraamd werden, hoewel nog niets tot een beslissing was gebracht, schreef de Ned. resident Schonenbergh, die wegens een geschil met de Spaansche autoriteiten bijna twee jaren zijne officieele stelling aldaar had moeten opgeven, maar nu sedert eenige maanden in eere hersteld was, aan Heinsius uitvoerig, wat in het Escuriaal omging[1)].

1) Over den Israëliet Schonenberg of Belmonte en zijne geschillen met de Spaansche Regeering vindt men vele bijzonderheden bij *Gaedeke*, I.l., 1r Theil

Zoo vind ik o.a. in een brief van 12 Aug. 1700 deze woorden: ‘Ondertusschen continueeren de meeste Leeden van den Raadt van Staate in hunne préjugés en inbeeldingen van dat, ingevalle dit Hof de volcomene successie aan een tweeden soon van den Dauphin aanbiedt, het Fransche dit expedient sonder de minste difficulteyt embrasseeren sal, *doch de koningh en coninginne verwerpen die propositie met horreur*.’

En den 23^{en} Aug. meldt dezelfde:

‘Niettegenstaende de wynige apparentie die er is van dat de kon. v. Vranckr. de considerabele voordeelen, die deselve door het tractaat wegens de successie voor syn croon komt te acquireeren, afstaan en cedeeren zoude in faveur van een tweeden soon van den Dauphin, ingevalle de cath. con, hoewel tegen dank eyndelyck quam gepermoveert te worden ged. prins tot syn universelen erfgenaam te beroepen; ende dat S. Cath. Maj. niet min als de Coninginne, verre van daertoe de allergeringste dispositie te hebben, te contrarie tegens sodanige propositie met een extreme horreur ingenomen is, soo ten opsighte van syne genegentheyt tot het keys. Oostenr. huys, als omdat genoeghsaem comprehendeert, dat voorsz. verclaringe het ecueil wesen soude van de weinige authoriteyt en ontsagh waarvan jegenwoordigh noch jouisseert, dewyl de voornaemste luyster aanstonds de ondergaende son soude deserteren en d'opgaende te gemoet trecken, soo continueert echter de Raadt van State sigh te flatteeren met de possibiliteyt om voormelde idées in benefitie van den Hertogh van Anjou te doen reusseeren, waarin de voornaamste leeden sich te lichter bevestigen, vermits de fransche envoyé aan alle die hem over dese materie traghten te sondeeren, ronduyt ende ingénument declareert, dat hij gheen de minste ordre heeft om sodanigh expedient van de handt te wysen enz.’

Zulke berichten konden niet nalaten te 's Hage onrust te geven. Den 11^{en} Oct. schreef Willem III aan Heinsius:

‘Ick ben volkoomen van UEd. gedaghten, ingevolge het scryven van Schonenbergh, dat UEd. den Franschen Ambassadeur uyt den naem van de Staaten en my wil presseeren van te verklaren aen Spagne, niet te sullen accepteeren d'offres van de monarchie voor een Frans Prins. Ick vrees dat Vranckryck beswaerlyck daertoe sal komen, en evenwel is het conform het tractaet ende wy souden andersins light de dupe syn’[1)].

1) *Heinsius-archief* MS.

Doch reeds was het te laat. Te Madrid zegevierde de partij die, het kostte wat het wilde, de geheele Monarchie ter beschikking van den Franschen Monarch zou stellen. Voordat de rampzalige koning zich nederlegde om te sterven, liet men hem, hetzij dan bewust of onbewust, een testament teekenen, waarbij de Spaansche kroon aan den tweeden kleinzoon van Lodewijk XIV werd overgedragen. Een bericht van den resident Schonenberg van 22 Oct. leert ons daarenboven een episode kennen, die elders niet gevonden wordt. Bevat zij waarheid, dan kan men zeggen, dat het recht van den lateren koning van Spanje, van den hertog van Anjou, niet eenmaal steunde op den verklaarden wil van zijnen voorganger.

'Des Coningh's indignatie,' zegt de resident in Spagne, 'tegens de testamentaire dispositie, die de Cardinaal Portocarrero en syne partylingen hem hebben weeten te doen teyckenen in faveur van een tweeden soon van den dauphin, heeft soodanigh toegenoomen, dat S. Cath. Maj. dienselven dagh by sich ontboden heeft alle de heeren, die by d'onderteekeningh van voorsz. testamentaire dispositie present geweest syn, en *vervolgens in hunne tegenwoordigheyt, een andere nieuwe beslooten testament heeft onderteykent in faveur van den Aertshertogh Carel van Oostenryck*, denselve tot universelen erfgenaem en successeur van de Monarchie instituerende, van hetwelke niet hebbe willen afwesen UEdG. seer gedienstigh kennisse te geven enz.'[1].

Weinige dagen later (1 Nov. 1700) stierf koning Karel II. Waar is deze laatste beschikking gebleven? Is Schonenbergh slecht onderricht geworden? Maar hij schijnt ten minste in zijne meening niet alleen te hebben gestaan; althans in diezelfde dagen berichtte ook de Oostenrijksche gezant uit Madrid, dat ten slotte de aartshertog de erfgenaam zijn zou, en deze kwam van zijn

1) M.S. *Heinsius-archief*. Latere brieven van Schonenbergh helderen deze episode niet nader op. Blécourt had den 28 Sept. naar Versailles geschreven: Il (le Roi) a confirmé le testament qu'il a fait en faveur de l'Archiducq etc. Zie *Hippeau* 11. vol. 2 p. 276. Een copie van dien brief van Blécourt is in het Heinsius-archief. Maar den volgenden dag schreef dezelfde aan den koning:
'On dit qu'il y a du changement au testament et qu'à présent il est en faveur de mons. le duc d'Anjou. Le cardinal de Portocarrero vient de m'envoyer dire d'assurer V. Maj. qu'il fera tout son possible pour faire réussir la grande affaire et que si j'étais à sa place je n'agirais pas avec plus de zêle que lui pour un fils de France.'

denkbeeld niet terug, voordat hij, zelf tegenwoordig bij de opening van den uitersten wil, het tegendeel had vernomen.

Toen het eerste bericht van het overlijden des Konings en der instelling van den hertog van Anjou tot universeel erfgenaam te Londen kwam, hielden Willem III, die juist in Engeland van het Loo was teruggekeerd, en Heinsius zich nog bezig met de uitvoering van het verdeelingstractaat. ‘Ick kan qualyck meer twyfelen’, schrijft Willem III den 12^{den} November, ‘of de keyser sal het tractaat tot partage aennemen. De twee maenden die gestipuleert syn om sigh te verclaeren is seer kort, daerom dient geen tyd verlooren te werden om het keyserse Hof te presseeren tot acceptatie’[1)].

Na het sluiten van het traktaat was er sprake geweest van een nadere ruiling, waarbij de hertog van Savoye Napels en Sicilië zou verkrijgen en daartegen al zijn erflanden aan Frankrijk afstaan. Nog in de eerste dagen na het overlijden van den Spaanschen koning had De Torçy daarover met den Engelschen gezant te Parijs gesproken, om op de afdoening der zaak aan te dringen, en Willem III verlangt nu ook een gunstige beslissing, die in Engeland stellig bijval zal vinden.

Spoedig waren echter alle illusiën verdwenen, die de beide zeemogendheden zich nog mochten maken omtrent de kracht der gesloten overeenkomst met Frankrijk.

Zoodra het testament des Spaanschen konings was geopend, werd een gezantschap naar Parijs afgevaardigd, om de Spaansche kroon den nog minderjarigen hertog van Anjou, den tweeden zoon des Dauphins, aan te bieden, of, beter gezegd, aan Lodewijk XIV te verzoeken, dat hij die kroon voor zijnen kleinzoon wilde aannemen.

Zoowel De Torçy als de graaf de St. Simon hebben ons uitvoerig medegedeeld, hoe de Fransche monarch in een plechtige samenkomst zijner raadslieden met hen de voor- en nadeelen van dit verzoek heeft besproken; hoe eerst daarna de koning zijn besluit heeft genomen en zijn kleinzoon aan de saamgevloeide hovelingen als den nieuwen koning van Spanje heeft voorgesteld.

Men heeft, naar aanleiding vooral van hetgeen St. Simon verhaalt, deze geheele beraadslaging veelal beschouwd als een

1) MS. Brief aan Heinsius. (*Heinsius-Archief.*)

soort van tooneelvertooning, gelijk Lodewijk XIV die gaarne hield, ofschoon de groote koning reeds voorlang besloten was, geen ander dan zijn' kleinzoon toe te laten tot den Spaanschen troon.

Maar men vergeet daarbij vooreerst, dat dergelijke overleggingen tusschen den koning en zijnen raad volstrekt niet vreemd waren in gewichtige zaken; ten anderen, dat de uitvoerige en zelfs afwijkende adviezen van de leden van dien raad toch doen blijken, dat ook zij de zaak als niet beslist achtten, maar bovenal, dat hetgeen nu werd aangeboden, niet was hetgeen Lodewijk XIV sedert den aanvang zijner regeering steeds had beoogd, eene vergrooting van Frankrijk zelf ten koste van het geheel of van een gedeelte der Spaansche monarchie.

Inderdaad, de keuze was moeilijk, zoodra men niet buiten allen twijfel stelde, dat vasthouden aan het gegeven woord boven elke andere overweging gelden moest.

Het gezantschap, dat uit Spanje te Versailles was ontvangen, zou, zoo de koning noch voor den hertog van Anjou, noch voor diens broeder, den hertog van Berry, de Spaansche kroon aannam, aanstonds naar Weenen vertrekken, om die aan de voeten des keizers ten behoeve van den aartshertog neer te leggen, en ongetwijfeld zou aldaar de aanbieding worden aangenomen. Binnen enkele maanden zou Italië, zouden de Spaansche Nederlanden, zou geheel Spanje in handen zijn van den keizer. En wie zou zich met eenige kracht verzetten tegen deze inbezitneming? Zouden de zeemogendheden, die op dit oogenblik ongewapend waren, die, alleen om den vrede te bewaren, tot een traktaat met Frankrijk waren toegetreden, bereid zijn in een langen en harden krijg Frankrijk te volgen? En aan de andere zijde, kon men deze verbondenen niet tevreden stellen door er op te wijzen, dat dan nu ten slotte, wat zij het meeste hadden geducht, was voorkomen? dat, wat zij zelf schoorvoetend hadden toegegeven, zelfs door het Milanees of Lotharingen, door Napels en Sicilië of Savoye en Piemont aan Frankrijk afgestaan, geheel werd opgegeven, en dat het eenige wat nu hier geschiedde, slechts dit was, dat de nieuwe koning van Spanje een bloedverwant was van den Franschen koning, maar daarbij tevens de vereeniging van beide kronen op één hoofd voor altijd werd buiten gesloten?[1)]

1) Onder de massa vlugschriften en blauwboekjes van Fransche zijde in dezen tijd in de Republiek verspreid, vond ik o.a. *Lettre écrite d'Anvers* 29 *Dec.* 1700 *par M.N. à Mr. P. en Hollande*, waarin de Hollanders worden opgeroepen den nieuwen koning van Spanje te erkennen ‘Pourquoi,’ luidt het daar o.a. ‘si vous craignez la grandeur de la France, la voulez vous augmenter en détachant deux royaumes et deux Provinces de l'Espagne pour les lui donner?’ en verder ‘si le Roi très Christien n'avoit voulu consulter que ses interêts, il s'en seroit tenu au traité de partage et au hasard d'une guerre, il aurait essayé de se rendre maitre des provinces qui lui étoient désignées.... Mais il a vu que son honneur, sa conscience et la bonne politique ne lui permettoient pas d'entreprendre par complaisance pour les étrangers une guerre dont l'unique but seroit de ravir à son petit-fils une couronne qui lui est légitimement échue.’

Karakteristiek zijn zeker de woorden, die Lodewijk XIV bij het afscheidnemen van zijnen kleinzoon sprak: ‘Zoolang de beide monarchen vereend blijven, zijn zij onweerstaanbaar voor geheel Europa.’ Het doel scheen bereikt, waarnaar sedert 50 jaren was gestreefd, al ware het dan ook op andere wijze dan men zich had voorgesteld, maar Lodewijk XIV had te veel doorzicht, te veel kennis van den waren toestand in Europa, om ook zelfs op dien stond niet te gevoelen, dat een nieuwe strijd op handen was, dat zijn begeerte naar vrede niet zou vervuld worden; dat Frankrijk zelf een nieuw lijdensproces te gemoet ging, waarvan de droevige uitkomst wel niet voorzien werd, maar waarvan toch geen winst te verwachten was[1)]. De zucht om zijne dynastie te bevoordeelen, en om tevens zoo niet wettelijk, toch feitelijk ook in Spanje de heerscher te zijn, behield de overhand; het werkelijk belang van Frankrijk trad op den achtergrond.

Dat de ontsteltenis en de verontwaardiging te Londen en te 's Hage groot waren, toen deze berichten inkwamen, laat zich begrijpen. De 16en November schrijft Willem III aan Heinsius: ‘Ick en twijfele niet of deese ongehoorde proceduuren van Vranckrijck UEd. alsoo seer sullen surpreneeren als mij hebben gedaen. Ick heb noyt veel staet gemaekt op d'engagementen van Vranckrijck, maer ick moet bekennen, dat ick niet hadt gelooft, dat sij in dese occasie soo een solenneel tractaet in het aensien van de geheele werelt souden hebben willen breecken eer het geaccomplisseert was. De redenen, die in de nevensgaende memorie staen sijn soo schandelijck, dat ick

1) In den raad des konings had de hertog de Blinvilliers reeds gezegd: ‘que la guerre, suite nécessaire de l'acceptation, causeroit la ruine de la France.’ *Memoires de Torcy*, vol. I, p. 99.

niet en kan begrypen, d'effronterie hebben, om soo een geschrift te produceeren. Wij moeten nu bekennen, dat wij de dupe sijn, maer als men geen trouw nogh woort wil houden, kan men light ymant bedriegen'[1].

En wat den koning-stadhouder het ergste toeschijnt, 'de verblindheid der menschen' in Engeland gaat zoo verre, dat zij het testament van den Spaanschen koning en de handelingen van Frankrijk schijnen toe te juichen en meenen, dat nu de vrede verzekerd is, indien men Frankrijk maar laat begaan.

Op dit punt kan Heinsius uit Holland hem niet veel anders berichten. Zijn antwoord aan den koning is te merkwaardig om het niet grootendeels hier mede te deelen.

.... 'Des namiddags hadden de HH. Gedeput. voor de buitenl. zaken een conferentie met den Gr. de Briord, aen denselve te kennen gevende, dat H. Ho. Mo. waren gesurpreneert geweest over het afgaen van 't tractaet, en daarom den H. Van Heemskerck[2] hadden gelast, S. Maj. v. Vr. te versoecken daerbij te willen blijven, te meer dewijl men nog soo onlangs in ernstige termen aen den keyser hadde geschreven, om in het tractaet in te treden en de tijd volgens het secreet art. daertoe nog liep, en dat hij met sijne goede officie 't zelve soude willen seconderen. Hij antwoordde dat hij 't selve gaerne wilde overschrijven, maer dat beter soude oordeelen, dat men sig met den Con. v. Vr. verblijde en den Hr. Heemskerck gelastte 't selve te temoigneren, gelet op de goede intentie tot de gemeene ruste en vrede van den Con. sijn meester. Hij las daarna het geschrift voor door den gr. van Manchester aan U Maj. overgesonden en voegde daarbij nog verscheiden redenen ende liet altemets daerin influeren, dat hij niet verhoopte dat H. Ho. Mo. sigh souden eloigneren van het testament dewijl het selve quaede gevolgen soude hebben en oorlog baren.

Hij is des anderen daeghs weer bij mij gekomen, seer exhorterende, dat men geen passen wilde doen tot verwijdering ende continuerende al gedurig zijne vorige taal, seyde ook, 't geen in de conferentie mede gedaan hadde, dat d'Engelse brieven die telle quellement van de sacke spraken, inhielden, dat men

1) Ranke heeft in het VIIe deel zijner *Engl. Geschichte* een aantal brieven van Willem III en Heinsius medegedeeld. De hierna volgende van Heinsius wordt bij Ranke niet gevonden.
2) Ned. gezant te Parijs.

aldaer voor het testament was, daerbij voegende dat wel weenscht dat HHo. Mo. niet soo positief hadden gepersisteert bij het tractaat.

Ick moet bekennen dat ick mede ben geweest in d'uyterste surprise, die men kan syn ende ick kan mij niet verwonderen dat U Maj. is in het uiterste embaras, maer als prinsen en potentaten den anderen soo opentlyck willen bedriegen, kan daertegen niets houden. Wat aengaet het chagrin, dat daaruyt is gesprooten, hoope ik dat U Maj. 't selve sal overcomen, te meer dewijl al de werelt den Con. v. Vr. moet blameren van syn woort op soo een wyse te hebben gebroken. Wat de sake aengaet, die is van 't uiterste gevolg, maar die van agteren siende, kan ik niet wel sien, dat men die oyt soude hebben kunnen ontgaen, als men het daarop hadde willen aanleggen. Want al was er geen tractaet geweest, soude het hem altyt faciel syn geweest, door soodanige intrigue en op die wyse als gesegt wert dit testament gemaakt te syn, een op deselve wyse te doen maken. Ik moet ook bekennen, dat men gevallen is in d'uiterste swarigheden, die men in lange jaren gevreest heeft, ende dat 'tselve niet is te surmonteren als door d'uiterste vigueur van den keyser, Engelant en den Staet, 't welck, soo konde geschieden, ik al seer groote hoope soude hebben, om ten minste tot goede precautiën en securiteyten te geraken.

Wat den keyser aangaet, soude ik van gevoelen syn, dat sig nu niet aan het tractaet soude moeten houden..... maar dat sig behoorde te houden aan syn regt tot de geheele monarchie, dat, gesupponeert de validiteit van de renunciatie, incontestabel is. De reden, die ik daarvoor hebbe, is, 1°. dat, als men met force syn regt wil vorderen, men het ten volle moet vorderen; 2°. omdat Engelant en de Staat, het tractaet vervallende, volgens de groote alliantie den keyser de volle successie moeten presteren, en daarover wegens den keyser kunnen worden aangesproken; 3°. dat de keyser nu eygentlyk in het tractaet niet kan komen, dewyl het sonder Vranckryk in syn regard niet compleet soude syn; 4°. dat uit een generale pretentie beter een accoord soude te maken syn als uit een particuliere; 5°. dat het tractaet by Spagne gehaet is, by Engelant niet aengenaem en onnodig is dat men 'tselve gebruike als men tot het geheel kan komen; 6°. dat Vranckrijk uit het tractaet schydende, de geheele pretentie van den keyser revi-

visceert ten opsigte van Engelant en den Staat, als die aan den keyser moetende presteren.

Het enigste dat, na myn oordeel, een groot effect soude hebben konnen geven omtrent de successie van Spagne is, dat *de keyser te gelyk met ons hadde willen tracteren, ofte soo ras het gesloten was daarin te treden*, dewijl alsdan geen prinsen of potentaten souden hebben geweigert daarin te komen en daarin gekomen synde, de guarantie soo groot soude geweest syn, dat niet apparent is, dat Vranckryk alsdan eenige contrarie intrigue soude hebben gebruikt.

Wat d'inclinatie van den keyser aengaet om iets te entrepreneren, daarvan kan men nog niets positifs seggen, maar ik hebbe, om sooveel ligt te krygen als doenlyk is, met d'heer Gr. Goes in d'uiterste secretesse gesproken, die my dan ook in confidentie gesegt heeft, dat hy van opinie is, dat soo U Maj. en de Staat sig niet in het werk steken, dat de keyser als onmagtig synde jegens soo groote forcen van Vranckryk mede niets feytelyks sal intenteren, maar sig stille houden, een protestatie doen en de rest de tyt aanbevelen, maar ingevalle de keyser, U Maj. en de Staat sag beginnen ofte daarvan verseekert konde syn, dat met alle syne forces soude ageren; dat men ten minste 75/m. man op de been hadde en dat die nog konde augmenteren.

De Hr. Hop heeft my gesegt, dat hetselfde geloofde ende dat daarmede al het oude soude vergeten syn ende dat hy selfs geloofde, dat al ware 't dat U Maj. en de Staat niets deden, de keyser evenwel iets doen soude jegens Milan en Final, omdat 'tselve regte mannelyke, keyserse ryksleenen waren en 'tselve door geen testament konde werden verandert; vervolgens by defect van mannelyk oir sodanig vervallen synde, de keyser en 't Ryck die weer mosten begeren....

Wat Engelant betreft, vinde ik volgens U Maj. schrijven, de menschen aldaar in een seer quade bevatting, die ligt soude konnen veranderen maar ook wel niet regt in tyts, want hier wert die Engelse opinie overal gedebiteert ende vint ingressie, sal ook haest overvliegen naar den keyser, dewyl de Gr. Goes daarvan is volkomen geimbueert.

Wat desen Staat aangaat, begrijpen eenige principale regenten de sake soo het behoort, maar veel van dezelve en alle anderen ganschelijk niet, considererende 't selve alleen superficielement

ende meenende, dat het testament het eenigste ende beste middel is voor Europa om in vreede te kunnen blijven, welke opinie selfs onder de meeste uitheemse Ministers doorbreekt, die evenwel 't werck wat dieper insiende, welhaast sullen veranderen. De amb^{r}. van Vranckr. doet daartoe ook syn devoir ende sal tot dien eynde alle de HH. Gedeput. die bij hem geweest syn in de conferentie, gaan sien.

Tot Amsterdam is die opinie soo sterk *dat de obligatiën en actiën daarop eer geresen als gedaald syn*, en U Maj. (weet) hoe los dat fondement is, wat kragt het evenwel heeft.

..... Soo de sake met ernst, soo het behoort, soude konnen by de hant gevat, soude moeten werden gedagt op de maniere hoe. Het eerste dat na myn gedaghte daaromtrent in consideratie komt, syn de Spaansche Nederlanden; die behouden synde, vinde ik aan al de rest meer faciliteit. Om sulx te doen, moet men vooreerst weten de dispositie van den Ceurfurst. De sake is dan sooverre, dat de proclamatie is gedaan en de Hert. van Anjou wert erkent en dat de Ceurf. d'ordres van denselve afwagt, alhoewel ik ook wel wetë, dat anders niet doen kan; hij sal sig, soo het anders is, ook niet expliceren als aan Uwe Maj. ofte syn ordre, gelijk redelijk is, als van te groote importantie synde; 't geen hy soude kunnen doen, soude syn om onder een of ander pretext de possessie aldaer te behouden..... Wat de militie aangaat, sie ik uit U Maj. missive, dat die suffisant soude syn, waerby soude moeten komen de sterkte van de plaetsen en de ammunitie van oorlog, die ik hoore dat aldaer ontbreekt. De gouverneurs syn Spaens en de militie van den Staat by de Spaensen seer gehaat en de Fransen digt bij de frontieren.

..... Een weynig tyts soude ons doen wesen op onse hoede en doen weten, hoe men by den Keyser en in Engelant stont, te meer, dewyl soo de Gr. Goes my gesegt heeft, de keys. troupen niet eer als in 't voorjaar naar Italië sullen konnen marcheren, maar de swarigheyt, die hieruit weer sal staan te resulteren is, dat de Conseil van Spagne seer sal presseeren om den Con. te erkennen en nevens Vranckryk by weigering van dien dreygementen van rupture als anders doen, waaraan soo veel niet gelegen was als men in positie was en in staat om iets met effect te doen en sal men vervolgens sig daaromtrent naar tytsgelegentheyt moeten gedragen. 2°. Sal by die

erkentenis de keyser oordeelen, dat men van hem afgaat, tenzij men hem onder de hant contrarie doet versekeren, 't geen wel nodig soude syn, dewyl buiten den keyser alles desperaat synde, welligt de conditie van een archiduchesse aan den Con. ten huwelyck te geven sal amplecteren, en wie weet of malcanderen over nadeelige conditien voor Uwe Maj. en den Staat niet soude kunnen verstaan, 't geen in haar maght souden hebben.

Daarom sal het van de uyterste nootsakelykheit syn om den keyser aan zyn zyde te hebben, om by gelegentheyt den anderen te konnen assisteren.'

In dit schrijven ligt, bedrieg ik mij niet, het programma reeds opgesloten voor al hetgeen in de volgende jaren is geschied: verzet, zooveel mogelijk krachtdadig verzet tegen Frankrijk, aansluiting der zeemogendheden bij den keizer en absolute handhaving van diens rechten. Voorzeker, ook de raadpensionaris stelde zich toen niet voor, dat de vreeselijke successie-oorlog daarvan het onmiddellijk gevolg zijn zou, maar toch, hoe weinig hoop op behoud van den vrede straalt zelfs in dezen brief door!

'Menschelykerwyse' schreef Willem III kort daarna aan Heinsius, 'sie ick niet als ruïne voor ooghen.' 's Konings twijfel aan de mogelijkheid van krachtdadig verzet klom met den dag, en indien niet Frankrijk fout op fout had gestapeld, eerst door den eisch te stellen, dat de militaire bezetting der barrièreplaatsen in de Spaansche Nederlanden zouden worden weggenomen, daar voortaan geen barrière meer tusschen Spanje en Frankrijk te pas kwam, daarna vooral door bij den dood van den vorigen koning Jacobus diens zoon aanstonds als wettelijken koning van Engeland te erkennen, de volksstemming in de Republiek en in Engeland zou een andere geworden zijn, en wat Willem III en Heinsius beiden 'de verblindheid der menschen' noemden, zou tot een stil berusten in de voldongen feiten zeer waarschijnlijk hebben genoopt.

Doch dit alles behoort tot een volgend tijdvak, dat wij thans niet behandelen willen.

Ons blijft nog slechts de vraag ter beantwoording, wat te denken van het diplomatiek beleid gedurende de twee jaren die nu ten einde spoedden, voor zooverre bepaald de Republiek der Vereenigde gewesten betreft. En dan schromen wij

niet te verklaren, dat het ons wil toeschijnen, dat ten minste het tweede verdeelingstraktaat slecht te verdedigen valt.

De eerste overeenkomst, die van 1698, was een uiterste redmiddel geweest, toen eensklaps de dood van den koning van Spanje elken dag gewacht werd.

Uitgaande van de reeds bekende uiterste wilsbeschikking des konings ten behoeve van den keurprins, nam zij deze als grondslag, om verder ook de overige pretendenten tevreden te stellen en aldus een strijd, die ten slotte alleen ten voordeele van Frankrijk zou uitvallen, te voorkomen.

Maar van het oogenblik dat deze grondslag wegviel, nu noch testament noch uitsluitend recht van één erfgenaam meer ter sprake kwam, had men te Madrid moeten aandringen op het nemen van initiatief, hadden de zeemogendheden moeten weigeren met Frankrijk alleen te onderhandelen en zich eer tot den keizer moeten wenden, om met hem vereend de onderhandelingen met Frankrijk weder aan te knoopen.

En men zegge niet, dat de Republiek het best hadde gedaan voor haar eigen welzijn, zoo ze eenvoudig van 1698 af zich aan elk overleg had onttrokken. De Republiek was een der groote mogendheden, en zij kon het zijn door haren rijkdom, door hare ligging, door haren handel. Zij had slechts één vijand te duchten en dat was Frankrijk. Zou ze dan nu reeds die barrière prijs geven, na een bloedigen strijd van acht jaren verkregen? de Spaansche Nederlanden in Fransche handen zien, de Schelde geopend, Antwerpen naast, weldra boven Amsterdam gesteld? de Middellandsche zee gesloten door Frankrijk en Spanje te zamen? de Fransche vlag in de West- weldra in de Oost-Indiën? en dat in een eeuw, toen bezit en handel synoniem waren met monopolie en uitsluiting van alle vreemden[1)].

1) ‘De Gr. Fern. Nunez seggende . . . . dat wel waar is dat Engelandt en Hollandt gesamentlyck eenige contrebalance tusschen de superieure maghten in Europa maintineeren kunnen, doch dat Vranckryks vermogen reeds soo formidabel met deese kroon combineerende de forces van de twee ontelbaar en immobil souden sijn; dat ingevalle Spagne aan Engelandt en Hollandt quam te retrancheren de faculteyt van commercie in deese rijken en insonderheyt van de wollen, syden en cochenille, alsmede sluytende den doortoght off passage van de Straat, voorm. twee natiën in d'uyterste ruïne souden vervallen enz.’
Brief van Schonenberg uit Madrid van 30 Dec. 1700. (*Heinsius-archief.*)

Uit zulk oogpunt beschouwd - en dit is toch het eenige juiste en billijke - doet zich de staatkunde der Republiek geheel anders voor.

Het kwam er nu nog slechts op aan een middel te vinden, om de gevaren te ontwijken, die de nauwe verbintenis van Frankrijk en Spanje aan gansch Europa spelde, maar toen na ruim een jaar vol onderhandelingen van allerlei aard, waarin het beleid en het geduld, zoowel van Willem III als van den Hollandschen raadpensionaris, op menige harde proef werden gesteld, van de andere zijde geen enkele stap tot toenadering, maar volhardende en steeds toenemende uitdaging volgde, toen eerst brak de groote krijg over Westelijk Europa los. De vorst, die van zijn eerste jeugd zich tot levensdoel had gesteld, de 'wereldmonarchie' van Lodewijk XIV met alle kracht te bekampen, stierf plotseling, voordat de vijandelijke legers elkaar in het veld zouden ontmoeten, maar in een zijner laatste brieven aan Heinsius, sprak Willem III nog deze merkwaardige woorden: 'Het is seecker, dat men reeden genoegh sal hebben aan de werelt te toonen, dat de Fransen hebben begonnen[1)].' En Lodewijk XIV heeft in al de volgende jaren zijns levens menig oogenblik doorleefd waarin het hem diep berouwd zal hebben dat die verklaring waarheid bevatte.

H.J. VAN DER HEIM.

1) Brief van 31 Jan. 1702.

Edmond Schérer en de democratie.

E. Schérer. La démocratie et la France. Paris 1883

De brochure des heeren Schérer, men moge er overigens over oordeelen zooals men wil, is de uiting eener partij. Niet slechts in dien vanzelf sprekenden zin, waarin ieder goed boek de uiting eener partij kan worden genoemd, in zoo ver 't de strijdende meeningen weegt, zift, tegenover elkander stelt en hun betrekkelijke beteekenis vergelijkt, om eindelijk te constateeren, dat aan deze of wel aan gene zijde de balans overslaat; maar ook in die veel bedenkelijker beteekenis, waarvan sympathieën en antipathieën, vooroordeelen en belangen niet zijn uitgesloten, waarin 't woord partij niet slechts 't eind- maar ook 't uitgangspunt van 't onderzoek moet aanwijzen. De heer Schérer spreekt niet namens de natie, maar namens een groep; hij is de representant der gegoede, beschaafde burgerij, zijn boek geen rechterlijke uitspraak maar een pleidooi. Wanneer het ‘sine ira et studio’, waarmede het titelblad prijkt, waarheid bevat, dan toch zeker alleen in dien zin, dat eenerzijds de souvereine minachting den toorn niet laat opkomen, en dat aan den anderen kant de schrijver 't onnoodig acht zich warm te maken tegenover een stelsel, welks eindelijke zegepraal hem toch onvermijdelijk schijnt. ‘Ik ben niet gewoon tegen feiten te vechten, overtuigd als ik ben dat dit hun zeer onverschillig is; evenmin mij boos tegen ze te maken, waarvoor ze even ongevoelig zijn.... De democratie is 't laatste woord eener economische en intellectueele ontwikkeling, die, door aan de massa's 't bewustzijn hunner kracht te geven, hun tegelijker-

tijd leerde, daarvan gebruik te maken. Daarin ligt iets onvermijdelijks, een wet waartegen 't even onvruchtbaar is te protesteeren als gevaarlijk te strijden. De democratie zal haar tocht door de wereld doen. Alle beschaafde natiën, 't zij ze haar vreezen of haar begeeren, zijn op weg naar haar toe.' (bl. 72, 73). Wat baat het, zich te vermoeien tegen 't noodlot? goedschiks of kwaadschiks worden wij door zijn golven medegesleept. Tegenstand ware donquichotterie, en de heer Schérer heeft geen der elementen van een don Quichotte in zich. Evenwel, wij mogen nog zoo innig overtuigd zijn van onze machteloosheid, nog zoo duidelijk inzien dat 't niet van onze eeuw is tegen windmolens te strijden, - onze sympathieën en antipathieën laten zich niet gemakkelijk terugdringen; veeleer ontleenen zij aan hun practisch onvermogen nieuwen prikkel. Zijne antipathie nu tegenover de democraten verloochent de heer Schérer niet. Zij komt aan miskenning nabij. Voor de edele zijde van 't streven der democraten, voor hun hooge idealen heeft hij geen oog; evenmin voor de ellende des volks, waaraan zij hun betrekkelijke kracht te danken hebben. Dat er, naast vermaningen aan de lagere klassen, ook vermaningen aan de gezeten burgerij noodig zouden kunnen zijn, komt niet in hem op. De eersten worden gekenschetst als 'achterlijk, onwetend, zelfzuchtig, dikwijls bedorven, - verstoken van publieken geest, vreemd aan algemeene en edelmoedige denkbeelden, niets anders kennende dan, de eenen den arbeid en 't arbeidsloon, de anderen luiheid, kuiperij en opruiing' (bl. 20). Zijn de anderen zooveel beter? De heer Schérer verzuimt 't ons te zeggen. Is 't goed dat de eersten zijn zooals ze zijn? Ligt de fout uitsluitend aan hen, wanneer ze niet opstijgen tot een hooger peil van beschaving? Zijn er geen omstandigheden die 't hun voor een goed deel onmogelijk maken, en kon er niet door de hoogere klassen oneindig veel meer gedaan zijn dan er gedaan is om hen op te heffen? De heer Schérer beantwoordt deze vragen niet, hij denkt er zelfs niet aan ze te stellen.

Ziedaar de donkere zijde van de besproken brochure, datgene wat als een koude noordewind er u uit tegemoet waait. Haar kracht ligt in de feiten die zij mededeelt. Inderdaad zijn deze bedenkelijk genoeg om den ijverigsten voorstander van 't algemeen stemrecht een oogenblik tot nadenken te brengen.

In welke gedaante vertoont zich 't algemeen stemrecht in de praktijk? Om zich hiervan op de hoogte te stellen, meent de heer Schérer, heeft men slechts de geschiedenis van een candidaat-volksvertegenwoordiger na te gaan in de verschillende stadiën, die aan de verkiezing voorafgaan en er op volgen. In de eerste plaats zijn verhouding tegenover de kiesvereeniging. Is deze een lichaam, samengesteld uit regelmatig gekozen leden? drukt zij de politieke gevoelens uit van de bevolking tot wier orgaan zij zich opwerpt? In geenen deele. Zij bestaat uit de leiders van elke localiteit, uit eigen beweging tot een vereeniging geconstitueerd. Toch treedt zij op als vertegenwoordigster van 't algemeen stemrecht, daagt de candidaten voor zich en legt hun, middellijk of onmiddellijk, haar programma op. Gemakkelijk genoeg is de candidaat te vinden die verklaart, zweert, belooft wat men slechts wil; velen bepalen er zich niet toe, maar werken persoonlijk en in 't klein tot 't welslagen der ‘onderneming’ mede: bezoeken, handdrukjes, welwillendheden van elke soort worden te baat genomen. Eenmaal gekozen, herneemt de vertegenwoordiger zijn vrijheid niet. Gebonden door tal van beloften, beheerscht door de zorg voor de naastvolgende verkiezing, zijn 't vóór alles de locale belangen, de persoonlijke verplichtingen die zijn aandacht in beslag nemen; erger nog: uit betrekkingen, die localen invloed waarborgen, moeten zoo mogelijk politieke tegenstanders verwijderd, hun plaatsen door vrienden ingenomen worden. - Voor den minister op zijn beurt is de verzoeking groot wanneer hij, door een afgevaardigde ter wille te zijn, zich van diens stem verzekeren kan. Ziedaar dan, volgens den heer Schérer, den toestand van 't tegenwoordige Frankrijk: de politiek van 't land beheerscht door de verkiezingsbelangen, in den engsten, den meest materieelen zin opgevat. Geen wonder indien hij uitroept: ‘mal profond et grande honte!’

De heer Schérer bepaalt zich niet tot algemeene stellingen; door sterk sprekende voorbeelden worden ze toegelicht. De ‘zuivering’ der magistratuur op groote schaal, door de Kamer van afgevaardigden vurig begeerd, meende de regeering met 't beginsel der onafzetbaarheid 't gemakkelijkst te kunnen verzoenen door eene - ook overigens zeer noodzakelijke - vermindering van 't aantal rechtbanken voor te stellen. Maar zij had gerekend buiten de locale belangen, welke de vrees voor

de aanstaande verkiezingen den vertegenwoordigers boven alles heilig maakte; 't plan moest worden opgegeven. Er was zelfs een oogenblik, waarop de Kamer, vooral door persoonlijke belangen tegen de onafzetbaarheid ingenomen, maar evenmin geneigd om hervormingen toe te staan, waarmede noodzakelijkerwijze offers zouden zijn verbonden, geen anderen uitweg zag dan 't stelsel van de verkiezing der rechters door 't volk. Alles was voor de meerderheid der leden goed, mits men maar niet raakte aan een organisatie, wier verbetering hun positie in gevaar zou hebben gebracht. - Een ander voorbeeld. Het plan van publieke werken, door de Freycinet voorgesteld, omvatte 8.500 kM. spoorwegen; in een oogenblik tijds werd 't tot meer dan 't dubbele bedrag uitgebreid en de kosten in evenredige mate verhoogd, eenvoudig omdat men geen weerstand vermocht te bieden aan de aanvragen der onderdeelen en aan den aan drang hunner vertegenwoordigers. Daarnaast tallooze aanvragen betreffende tractementsverhoogingen, schadeloosstellingen, ondersteuningen ten laste der schatkist; aanbevelingen voor benoeming tot staatsambten, voor afslag van belasting, voor kwijtschelding van boeten, - een stelsel in één woord, door Léon Say terecht als een school van demoralisatie voor 't geheele land gebrandmerkt. Evenwel, de praestatiën die de bevolking van haren afgevaardigde verwacht, zijn hiermede geenszins uitgeput; veeleer rekent men ook in 't private leven op zijne goede diensten. Ieder afgevaardigde - de heer Ballue, van de uiterste linkerzijde, verzekert het - ontvangt dagelijks gemiddeld twee brieven met een dergelijk doel. De een wenscht door zijn bemiddeling een geschikte min voor zijn kind te vinden; de ander verzoekt hem, onder mededeeling van de symptomen eener ongesteldheid waaraan hij lijdt, daarover een geneesheer te consulteeren. Allen geven hoog op van hunne toewijding, maar allen rekenen er ook op dat die toewijding zal worden erkend en beloond. Een enkele drijft zijn aanspraken zoo ver, dat hij den afgevaardigde, ‘als een herinnering aan zijn edelen en welwillenden persoon,’ om een zilveren horloge verzoekt; - 'tgeen op zich zelf niet veel zou bewijzen, wanneer er niet werd bijgevoegd dat de volksvertegenwoordiger, overwegende dat hij met een invloedrijk personage te maken had, zich had gehaast aan 't verzoek te voldoen.

Welke is, onder dergelijke omstandigheden, de positie der

regeering? ‘Zij is in een vicieusen cirkel opgesloten. Om te breken met de misbruiken, om de deur te sluiten voor de aanvragen, zou zij de kracht moeten bezitten, die slechts een besliste meerderheid geven kan; - en de meerderheid waarmede zij te maken heeft, eischt als voorwaarde voor hare ondersteuning de gunstbewijzen die zij noodig heeft ter belooning van bij de verkiezing bewezen diensten. Om op te ruimen met de ingewortelde misbruiken, zou de minister een gezag moeten hebben, dat men vroeger aan groote politieke conceptiën en oratorische triumfen ontleende, maar dat men tegenwoordig genoodzaakt is te doen steunen op de bevrediging van 't eigenbelang’ (bl. 36, 37).

Het is gemakkelijk in te zien op welke resultaten een dergelijk stelsel moet uitloopen. 't Is een voor de hand liggend misverstand, wanneer de ‘arbeidende klassen’ geen anderen arbeid dan dien der handen als zoodanig erkennen; evenzeer spreekt 't vanzelf dat zij buiten staat zullen zijn, tusschen den staatsman en den rhetor te onderscheiden. De democratie is de heerschappij der middelmatigheid; naarmate men met minder intellectueele ontwikkeling in den kiezer genoegen neemt, naar die mate vermindert ook de kans, dat werkelijk groote mannen met de leiding der zaken belast zullen zijn. 't Gemiddelde niveau moge stijgen, de superioriteiten dalen; ‘ieder zal van den omnibus, maar niemand meer van een rijtuig gebruik maken.’ De menigte oordeelt niet volgens kennis van zaken, maar volgens instincten en associatiën; zij is ten eenenmale ongeschikt voor kalme overweging. De complicatie der feiten ontsnapt aan haar aandacht; zij leeft slechts in de verdunde atmosfeer der algemeene formules; zij kent in de politiek als elders geene andere logica dan die van 't 2 × 2=4.

Even zoo vele waarheden, dunkt mij, waartegen uitermate weinig in 't midden valt te brengen. Evenwel, 't zou de moeite waard zijn zich af te vragen, of niet elke volksvertegenwoordiging die de geschiedenis ons tot dusver voor oogen heeft gevoerd, of niet in 't bijzonder elk stemrecht dat op 't beginsel van den census berust, voor een goed deel aan dezelfde fouten mank gaat. Stelt de heer Schérer tegenover de oppervlakkigheid der menigte ‘l'étendue des idées et la pénétration de l'esprit, que donnent les grandes lectures et le commerce de la société’, dan zal niemand onderstellen dat

hij over onze gezeten burgerklassen spreekt. Het moge waar zijn dat in 't algemeen gesproken voor hoogere en hoogste ontwikkeling vrije tijd onmisbaar is, en dat alleen erfelijk bezit dien vrijen tijd waarborgt, - wij weten ook dat in negen van de tien gevallen die geërfde rijkdommen, die vrije tijd aan geheel andere belangen dan dat der geestesbeschaving worden te koste gelegd. Inderdaad, ware er naast census en algemeen stemrecht geen derde denkbaar, ik zou geen oogenblik aarzelen, mij aan te sluiten bij de democratie. Gesteld dat - par impossible - de 'homme moyen' onzer honderdduizend kiezers voor een oogenblik tot zelfkennis kwam, dan zou hij, in zijne binnenkamer althans, moeten erkennen: over geen enkel der groote vraagstukken, op wier beslissing mijne stem invloed uitoefent, ben ik ook maar in de verste verte bevoegd mede te spreken; 't zou mij moeilijk vallen de beginselen der partij bij welke ik mij heb aangesloten ook maar schematisch te formuleeren, onmogelijk ze tegenover een eenigszins handig opponent te verdedigen; de macht der omstandigheden, geen zelfstandig onderzoek, heeft mij gemaakt tot 't geen ik ben, en ik zie geen reden waarom ik niet even goed precies 't tegenovergestelde had kunnen zijn; - wanneer ik evenwel met hand en tand aan mijn stemrecht vasthoud, dan weet ik daarvoor geen anderen grond aan te geven dan dezen, dat ik zoodoende althans onmiddellijke onderdrukking kan ontgaan, en mijne belangen van 't oogenblik tegen al te klaarblijkelijke bedreiging beschermen. - Welnu, er is geen reden te bedenken, waarom een dergelijk betoog in den mond van een werkman niet even goed op zijn plaats zou zijn. Goed beschouwd, is algemeen stemrecht de noodzakelijke consequentie van 't censusstelsel.

Ziedaar dan, dunkt mij, een der groote gebreken van 't geschrift des heeren Schérer aangewezen. In lijnrechten strijd met de door hemzelf gegeven les: nooit te vergeten dat alles in deze wereld betrekkelijk is, maakt hij der democratie een verwijt van fouten, die voor een goed deel eigen zijn aan elken in onzen tijd bestaanbaren staatsvorm. Terwijl hij feitelijk de gebreken in 't licht stelt, die elke volksstaat, hoe eng ook opgevat, onvermijdelijk met zich voert, neemt hij den schijn aan, als trof zijne kritiek alleen 't algemeene stemrecht. Wat hij daaraan tegenoverstelt, is niet 't staatsideaal der liberalen, maar 't absolutisme, dat inderdaad, onder bepaalde voorwaar-

den, tot eene heerschappij van groote mannen leiden kan. Maar weder verzuimt de heer Schérer, op de onzekerheid van 't bestaan dezer voorwaarden eenerzijds, op hunne onmisbaarheid ter verwezenlijking van de beoogde gevolgen aan den anderen kant, de aandacht zijner lezers te vestigen. Juist omdat in den absoluten staat alles van één persoon afhangt, kan 't absolutisme zeer goed of zeer slecht werken, al naarmate die persoon hoog of laag staat; 't komt neer op een loterij met enkele hooge prijzen en veel nieten. Oefent daarentegen 't volk, in ruimeren of engeren zin opgevat, invloed uit, dan kan 't zich althans tegen groote nadeelen tot op zekere hoogte beschermen, maar daarentegen is de kans dat de regeering door de besten van hun tijd zal worden uitgeoefend uitermate gering: men heeft, door zich een vast offer te laten welgevallen, tegen al te groote verliezen zich geassureerd. Hetzij men aan de absolute vorstenmacht een algemeen of een censitair beperkt stemrecht tegenoverstelt, tusschen deze twee kwaden zal men hebben te kiezen. Is dus de oppositie des heeren Schérer tegen de democratie oprecht gemeend, dan behoort hij ook de vaan van het liberalisme te verlaten, en zich te scharen onder de aanhangers van het droit divin.

In nauw verband met de aangewezen eenzijdigheid van onzen schrijver staat eene andere; zij is gelegen in zijne totale miskenning van de ideale zijde des rechts. Dit tweede punt schijnt mij van genoeg belang om 't eenigszins uitvoeriger te bespreken.

In tweeërlei richting, schijnt het, dreigt den beoefenaar der practische wetenschappen gevaar, en uitermate gering is 't aantal dergenen die aan beide klippen weten te ontkomen. Uitermate gering, met andere woorden, is 't aantal der idealisten zonder illusies, der nuchtere denkers met krachtige idealen. Idealisten zijn er genoeg, maar zij leven te veel, te uitsluitend in hunne idealen om zich te oriënteeren in de werkelijkheid; zij verzuimen een grens te trekken tusschen de onveranderlijke menschelijke natuur en de met de omstandigheden wisselende toestanden, tusschen de eeuwige wetten van 't geestelijk leven en zijne veranderlijke uitingen. Hun eigen idealisme dragen zij over op de anderen, scheppen zich nieuwe menschen, en plaatsen ze in een nieuwe maatschappelijke ordening; maar dat de laatste zonder de eersten in geen enkel opzicht haar doel zou bereiken, daarvan

geven zij zich evenmin rekenschap als van de onmogelijkheid, in de grondwetten der menschelijke natuur eene werkelijke wijziging tot stand te brengen. Zoo wordt hun ideaal eene illusie, eene utopie. Absoluut onvruchtbaar kan men ze niet noemen: zij kunnen althans krachtig medewerken om 't bewustzijn van 't te bereiken doel levendig te houden; andere, meer practische naturen zullen misschien op dien grondslag de brug kunnen construeeren, langs welke 't lagere tot 't hoogere kan overgaan; maar op zich zelve, voor 't oogenblik onvruchtbaar zijn zij zeker. - Ook de nuchtere, onbevooroordeelde denkers ontbreken niet; maar veelal zijn zij zoo in de studie der werkelijkheid verdiept, gevoelen zij er zich zoo tehuis, dat zij 't inzicht in hare onvolmaaktheden verliezen, althans er niet meer pijnlijk door worden aangedaan; allicht verbeelden zij zich dat toestanden die langen tijd hebben bestaan, daardoor alleen reeds hun recht om te blijven bestaan hebben bewezen. Wat slechts *gevolg* is van vaste natuurwetten, werkende onder bepaalde en gedurende eeuwen weinig veranderlijke omstandigheden, vatten zij gemakkelijk op als de directe verwezenlijking van natuurwetten zonder meer, derhalve als iets even onveranderlijks als die natuurwetten zelve. Het wetenschappelijk, tot krachtig handelen aansporend determinisme gaat bij hen licht in een ondoordacht verlammend fatalisme over; in de causaliteit der geschiedenis ontsnapt hun de gewichtige rol van 't menschelijk denken en willen. Maar al te gemakkelijk komen zij er toe, natuurnoodzakelijkheid en ideaal te verwarren, te meenen dat eene instelling gerechtvaardigd is, als de noodzakelijkheid harer wording is erkend. Ook van hen kan men niet beweren dat zij nutteloozen arbeid verrichten: kennis van 't bestaande is voor vruchtbaar ingrijpen even onmisbaar als conceptie van 't betere; maar ook zij kunnen slechts bouwstoffen aandragen, die voor andere, meer compleete persoonlijkheden 't werk gemakkelijker zullen maken. Kennis en kunst, verstand en gevoel, hoofd en hart, - even zoovele tegenstellingen die geen tegenstellingen zijn, werkzaamheden en uitingen van 't geestesleven die, beide gelijkelijk noodzakelijk en bij de grootsten van ons geslacht harmonisch verbonden, niet dan door een der meest beklagenwaardige misverstanden vijandelijk tegenover elkander kunnen worden geplaatst.

Toch keert dit misverstand, in allerlei vormen, telkens weer,

terug. Van de eene zijde verdenkt men allicht de toewijding van dengene die weigert tot een hervorming mede te werken zoolang hij niet op stevige gronden van de mogelijkheid harer invoering, van de waarschijnlijkheid harer alzijdig-gunstige werking onder de gegeven omstandigheden zich heeft overtuigd; - van den anderen kant worden vaak met een medelijdenden glimlach alle ‘absolute’ politische idealen ter zijde gezet. Inderdaad is 't eene standpunt zoo eenzijdig als 't andere. Geen krachtige werkzaamheid, ook op politisch gebied, dan onder de leiding van absolute beginselen, en tegelijk met den blik vast gericht op de gegeven werkelijkheid. Hier, als elders, is 't evenzeer noodig de stof te kennen waarop men wil inwerken, als een klare voorstelling te bezitten van 't ideaal dat men daarin, zoo goed als die stof 't toelaat, wil verwezenlijken, - een maatstaf volgens welken men 't betere van 't minder goede onderscheidt. Met de kennis der werkelijkheid vervalt 't vermogen om in die werkelijkheid in te grijpen; met 't ideaal verdwijnt 't motief, de drijvende kracht, zonder welke geene werkzaamheid denkbaar is.

Bij de democraten, het valt niet te ontkennen, treedt veelal de werkzaamheid van 't verstand tegenover die van het gemoed op den achtergrond. Geboren uit een diepe répugnance tegenover de vele onvolmaaktheden van den gegeven maatschappelijken toestand, bepalen zich de meeste hunner theorieën er toe, eene verandering aan te bevelen die wel eenige der bestaande misbruiken zou kunnen opruimen, maar ook een reeks van gevolgen na zich zou sleepen, van wier strekking zij veelal verzuimen zich rekenschap te geven. En ook het eerste - terecht wordt er door den heer Schérer op gewezen - is verre van zeker. De verstandige, gematigde werkman, die, inziende dat alles niet is zooals 't behoort te zijn, van 't algemeen stemrecht uitkomst verwacht, denkt zich onwillekeurig dat algemeen stemrecht in handen van lieden als hij, die zich geen ander doel stellen dan 't waarachtig belang, de ontwikkeling en verheffing des volks. Hij geeft er zich geen rekenschap van dat een groot deel der natie, vreemd aan alle politiek leven, eenvoudig een werktuig zou zijn in handen van leiders van elke soort, - hier van den predikant of pastoor, elders van den anarchist of wel van den kroonpretendent. ‘Het algemeen stemrecht,’ zegt Schérer, ‘is niet noodzakelijk republikeinsch, even-

min als 't noodzakelijk liberaal en constitutioneel is, en niets belet dat 't een dictatuur geschikter zou achten om zijn belangen te dienen dan een wetgevende vergadering' (bl. 15). Inderdaad heeft de zegepraal der democratie meer dan eens hare aanbidders op de meest pijnlijke wijze teleurgesteld. Zoo in 1848. De correspondentie van George Sand, voor korten tijd uitgegeven, vertoont in duidelijke trekken en met opvallende naieveteit eenerzijds 't optimistisch geloof aan de redelijkheid en rechtvaardigheid der menschen, maar daarnaast een instinctmatige vrees, dat de bevolking nog bij lange na niet aan die ideale voorstellingen beantwoordt en dat derhalve eenige administratieve pressie in die richting niet overbodig zou zijn. Zoo was 't vóór -, erger nog na de verkiezingen. 'Nauwelijks is de overwinning behaald, of men beklaagt zich dat 't volk niet rijp is voor zelfbestuur en dat 't zijn eigen belangen miskent; nog drie maanden later, en men schrikt terug voor 't beeld der vreeselijke werkelijkheid. De meerderheid van 't fransche volk, zoo roept een schrijver uit, is blind, lichtgeloovig, onwetend, ondankbaar, boosaardig en dom, in één woord: "bourgeoise."' En George Sand zelve verklaart in een brief aan Mazzini, dat de republikeinsche partij in Frankrijk is 'eene partij haar beginsel onwaardig, en voor een geheele generatie buiten staat 't te doen zegepralen'. Inderdaad waren de verkiezingen waaruit de Constituante voortkwam zoo schroomvallig, dat de revolutionaire couranten van reactie spraken, en 't jaar 1848 was nog niet voorbij, toen 't volk een pretendent, beschuldigd van verraad tegenover de republiek, tot 't presidentschap riep. De verkiezingen van 1849 produceerden een wetgevende vergadering vijandig aan de revolutie, en toen deze vergadering buiten staat bleek haar taak te vervullen, aarzelde 't algemeen stemrecht niet om zijn zegel te hechten aan den Coup d'Etat (bl. 13-15).

Evenwel, wijken de democraten naar de eene zijde van de aangewezen richting af, vooral niet minder zondigt de heer Schérer naar de andere. Van de beide eigenschappen wier vereeniging den grooten staatsman maakt, bezit hij in hooge mate de eene: een scherpen blik op de werkelijkheid: daarentegen zal wel niemand zijn brochure hebben doorgelezen zonder door de volkomen afwezigheid der andere: een krachtig gevoel voor 't ideale, te zijn getroffen. 'J'ai le malheur', erkent de heer

Schérer, over de onderscheiden staatsvormen sprekende, ‘d'être assez peu idéaliste en ces matières-là;’ ongelukkigerwijze blijft deze uitspraak even waar als men 't woord idealist in meer correcten zin opvat dan de fransche schrijver er mede wil uitdrukken. Niet slechts dat de heer Schérer zich vrijhoudt van illusiën (niemand zou er hem dankbaarder voor zijn dan ik), maar nergens blijkt dat hij de zwarte vlekken in onze maatschappelijke ordening als zoodanig heeft opgemerkt, nergens althans dat zij ook maar voor een oogenblik zijne gemoedsrust hebben verstoord. Of het woord recht voor hem bestaat? - ik weet het niet; wel dat ik op verschillende plaatsen van zijn geschrift er te vergeefs naar heb gezocht. Hij verwijt aan de democratie haar ‘hartstocht voor eenvoudige denkbeelden en absolute beginselen’, - alsof ooit een maatschappelijke hervorming anders dan onder de heerschappij van dergelijke absolute beginselen was tot stand gekomen! Zouden de negerslaven zijn vrijgemaakt, de feodale rechten afgeschaft, de politieke rechten gewaarborgd, de gewetensvrijheid tot stand gebracht, wanneer niet de groote beginselen van vrijheid, gelijkheid, menschenrecht, even zoovele machtige motieven waren geweest voor 't werken onzer voorouders? - Is de vergelijking oneerbiedig? het is mogelijk maar ik wil ze niet terughouden: telkens en telkens weer herkent men in de bourgeoisie van onzen tijd den parvenu die, rijkgeworden, alle voeling met zijne vroegere lijdensgenooten verloren heeft en niets liever zou willen dan alle rasgemeenschap met hen te ontkennen. ‘De fout van de democratie’, zegt de heer Schérer, ‘ligt in een abstracte en hersenschimmige voorstelling van de menschelijke gelijkheid. Uit de omstandigheid, dat de menschen tot dezelfde orde van georganiseerde wezens behooren, dat zij dezelfde trekken vertoonen, dezelfde behoeften gevoelen en gelijkelijk aan ziekte en dood onderworpen zijn, leidt men af dat zij eenheden vormen van gelijke waarde. Misbruik makende van een woord, welks wisselende beteekenis inderdaad tot verwarring aanleiding geeft, onderstelt men dat alle menschen dezelfde rechten hebben, en onder die rechten rangschikt men 't geluk. Liggen de natuurlijke verschillen van kracht, talent en karakter te zeer voor de hand om ze te ontkennen, dan ontwijkt men de moeilijkheid door ze voor toevallig te verklaren. Wij worden gelijk geboren, zegt men, en verschillen slechts ten gevolge der opvoeding’ (bl.

64, 65). Het is niet te ontkennen dat men hier en daar tot dergelijke uitersten gekomen is, maar is het edelmoedig, is het rechtvaardig zelfs, een groot, vruchtbaar beginsel, een beginsel waarop, men moge 't erkennen of niet, de geheele moderne staat is opgebouwd, verantwoordelijk te maken voor de verdraaide vormen die 't in de hoofden van enkele overspannen aanhangers heeft aangenomen? Overigens, waartoe is de geheele redeneering nut? Zijn er dan inderdaad geene andere factoren die de verdeeling beheerschen dan kracht, talent en karakter? Indien men eens zoo vriendelijk is, den heer Schérer toe te geven dat inderdaad de een gezond, de ander ziekelijk is van natuur, dat deze met veel, gene zonder aanleg geboren wordt, dat de karakters van jongs af hemelsbreed uiteenloopen, en wat dies meer zij, - zal dan de heer Schérer op dien grondslag aantoonen, dat er op onze sociale toestanden geene aanmerkingen te maken zijn? Dat wij de ellende die geleden wordt in onze achterbuurten, met onverschilligen blik moeten aanzien? Dat 't geschrei van hongerlijdende kinderen, de zuchten van zwakke afgewerkte vrouwen, 't gejoel van den arbeider die in de kroeg vergetelheid zoekt voor huiselijke ellende, onmisbare stemmen zijn in de harmonie van 't heelal? Dat 't goed is, wanneer de eerlijke, verstandige werkman (men vindt ze, mijnheer Schérer, in uwe ‘onwetende, egoistische klassen!’) met de pet in de hand zich moet laten brutaliseeren door den fat zonder hoofd en zonder hart, die in zinnelooze weelde geerfde schatten verbrast? Dat wij halleluja's hebben aan te heffen, wanneer hier een man heeft te kiezen tusschen bedelaarskolonie en tuchthuis, daar eene vrouw tusschen honger en schande?..... O, de groote probleemen, en de kleine oplossingen!

Wilt gij weten wat de heer Schérer onder vrijheid verstaat? Hij zegt het op bl. 52 zijner brochure: ‘De vrijheid onderstelt de ongelijkheid, want zij bestaat daarin dat men de natuurlijke krachten zich met zoo weinig mogelijk belemmeringen laat ontwikkelen, opdat zij alles kunnen geven wat zij in zich bevatten.’ De democratie daarentegen ‘verheft enkelen boven 't peil dat hun de natuur zou hebben aangewezen en verlaagt anderen daarbeneden; twee werkzaamheden die zich iets kunstmatigs ten doel stellen en dus dwang vereischen.’ De heer Schérer heeft van groote woorden gesproken; men ziet dat ook

hij ze weet te gebruiken waar 't voor zijn doel noodig schijnt. Maar eene zonde van geheel anderen aard dan 't naieve idealiseeren der democraten is de zijne: eene zonde tegen den heiligen geest van een begrip, waarin reeksen van geslachten hun hoogste politische idealen hebben samengevat, maar dat door hem wordt omlaaggetrokken in de sfeer der meest vulgaire belangen. Is er dan geene andere onvrijheid denkbaar, zou men willen vragen, dan van wege den Staat? leidt niet de natuur, zoolang geen menschelijke idealen omvormend hebben ingegrepen, overal tot onderdrukking van den zwakke door den sterke? en is niet de taak van den Staat uitsluitend deze: door gebod en verbod aan die onderdrukking een einde te maken, de vrijheid te verzekeren door dwang? Zijn, om slechts één voorbeeld te noemen, wetten tot beperking van den arbeid van vrouwen en kinderen in strijd met de ‘liberale’ beginselen, en zoo neen, waar ligt dan de grens? - Vervolgens: zijn ook de idealen der hervormers, zijn ook rechtsgevoel en zedelijkheid geene ‘natuurlijke krachten,’ of hebben zij misschien minder dan 't eigenbelang recht van medespreken op maatschappelijk gebied? Maar 't zou al te naief zijn, deze vragen werkelijk te stellen: immers duidelijk genoeg bemerkt men, dat 't objectief wetenschappelijk denken hier reeds 't veld heeft geruimd, om door sympathieën en antipathieën, neigingen en belangen zijn plaats te zien innemen. Het is eene der vele oude geschiedenissen die altijd nieuw blijven: zoodra door den loop der natuur eene of andere klasse tot macht en aanzien is gekomen, maakt zij die natuur, 't zij dan al of niet gepersonifieerd, tot voorwerp eener baatzuchtige religie; zij negeert wat vóór en wat achter haar ligt, den tijd toen zij nog niet de macht in handen had en den tijd waarin hare heerschappij zal zijn vervlogen; 't geheele verleden brengt zij tot 't heden in de betrekking van middel tot doel, en nu eenmaal dat doel bereikt is, acht zij de ontwikkeling afgesloten en roept moord en brand over hem die nog verder van hervormingen spreekt. 't Is eene der beminnelijke dwalingen van den voortijd, de natuur tot draagster te maken van onze heiligste idealen; de tegenovergestelde neiging, haar in den dienst te stellen onzer persoonlijke belangen, is even onwetenschappelijk, en heel wat minder eerbiedwaardig. Wil men 't woord natuur blijven gebruiken in den zin des heeren Schérer, dan wijst elke ‘vrijheid,’ in wier be-

zit wij ons thans gelukkig gevoelen, terug op een verovering van 't ideaal op de natuur, en er is goddank geen reden om te vermoeden, dat de rol van 't ideaal in de wereldgeschiedenis zou zijn uitgespeeld. Is inderdaad de kenmerkende eigenschap van 't liberalisme gelegen in de begeerte, den tegenwoordigen toestand der maatschappij althans wat zijne grondslagen betreft voor alle eeuwen te conserveeren, dan werp ik van heeler harte, dan werp ik met afschuw en walging den naam liberaal van mij. En, voor de eer der menschheid hoop ik het, duizenden en tienduizenden als ik.

Had zich de heer Schérer bepaald tot een uiteenzetting der misbruiken waartoe 't algemeen stemrecht aanleiding geeft, hij zou een nuttig werk hebben verricht door aan te toonen dat althans niet in deze richting 't geneesmiddel voor onze maatschappelijke kwalen moet worden gezocht. Wat hij daaraan toevoegt, 't zij om 't bestaan dier kwalen te ontkennen, 't zij om hare ongeneeslijkheid te bewijzen, brengt niet slechts de zuiverheid van zijn standpunt in verdenking, maar is ook wetenschappelijk van weinig waarde. In 't bijzonder zijne argumenten tegen 't socialisme zijn evenmin nieuw als afdoende. Dat onteigening van den grond ten behoeve van den Staat hier en daar nadeelig zou werken op de cultuur, is meer gezegd; de vraag is slechts of dit nadeel, al dan niet, door gewichtiger voordeelen zou worden gecompenseerd. Dat zware belasting der groote fortuinen, - 't zij dan door inkomsten- 't zij door successiebelasting, - al te ver doorgezet de vorming van nieuwe rijkdommen zou tegenhouden, ligt voor de hand; 't komt er slechts op aan te weten waar men de juiste grens te zoeken heeft. Dat werkverschaffing van staatswege op de productiviteit van den arbeid ongunstig pleegt te werken, is een bekend feit; maar zijn misschien alle vormen, waarin die werkverschaffing kan plaats hebben, reeds uitgeput? Wat mij betreft, de groote fout van 't socialisme schijnt mij voorloopig gelegen in de omstandigheid dat 't nog niet bestaat. Zelfs niet op papier. Wat men voortdurend vergeet is, dat de vraag: socialisme of private industrie, slechts een der talrijke factoren betreft die 't maatschappelijk leven beheerschen; dat dus in den gedroomden Staat der toekomst niet alleen dit, maar tal van andere punten in verband daarmede zullen moeten worden geregeld, en dat de gunstige of ongunstige werking van 't socialistisch beginsel

geheel en al afhangt van de verdere inrichting der maatschappij, binnen welke men 't in toepassing wil brengen. Even goed zou men ons een rad van eigenaardige constructie kunnen voorleggen, en vragen of 't al dan niet geschikt is om te worden ingevoegd in een mechanisme, van welks samenstelling men verzuimt ons op de hoogte te stellen. Zeker zou 't lichtvaardig zijn, in dergelijke omstandigheden onmiddellijk met een toestemmend antwoord gereed te staan, maar evenmin zou 't rationeel mogen heeten, zich zonder verder onderzoek boos te maken op den uitvinder. En wanneer de aangewezen adviseur, zonder meer, 't raadje in quaestie 't raam uitwierp, en 't voor alle eeuwen ongeschikt verklaarde om in welke machinerie ook dienst te doen, dan zou er alle reden zijn om te onderzoeken of hij misschien ook, als aandeelhouder eener fabriek van ouderwetsche machines b.v., bij de instandhouding van 't bestaande persoonlijk was geïnteresseerd.

Volgens den heer Schérer ‘is 't volstrekt niet te gelooven, dat de wetten die arbeid en eigendom beheerschen, gewijzigd kunnen worden. Zij zijn één met de menschelijke natuur zelf, en 't is onmogelijk in te zien, hoe die wetten zouden kunnen veranderen, tenzij de mensch zelf tot een wezen werd omgeschapen, geheel verschillend van dat 't welk wij kennen’ (bl. 64). Sancta simplicitas! zou men willen uitroepen, wanneer niet eene andere verklaring meer voor de hand lag. Neem eenige honderden drukletters, werp ze op alle manieren door elkander, plaats ze op goed geluk af in de zetkast, en laat afdrukken. Hoe groot is de kans dat ge op die wijze een diepzinnige philosophische gedachte, de oplossing van een der groote raadselen des levens, zult voortbrengen? Uitermate gering niet waar? Welnu nog oneindig veel kleiner is de waarschijnlijkheid, dat de thans geldende maatschappelijke ordening, steunende op beginselen die door 't blinde spel der natuurlijke krachten tot heerschappij zijn gekomen, juist samenvalt met die, waarin 't ideaal eener zoo algemeen, zoo veelzijdig mogelijke ontwikkeling verwezenlijkt zou zijn. Voorzeker, zij voldoet tot op zekere hoogte aan de dringendste eischen en daarom zullen wij er niet aan denken ze op te offeren, zoolang ons niet op de meest afdoende gronden de verkieselijkheid eener andere is aangetoond. Maar evenmin wenschen wij ons bespottelijk te maken tegenover de nakomelingschap, door op plechtigen orakeltoon de onver-

gankelijkheid te decreteeren van instellingen, die waarschijnlijk wel evenmin voor de eeuwigheid bestemd zullen zijn als de slavernij, het pausdom, en verscheidene andere dingen, wier onsterfelijkheid vroeger of later voorwerp eener even onwrikbare overtuiging heeft uitgemaakt.

Het wordt tijd dat wij tot een conclusie komen. Wil de heerschende burgerklasse haar recht om te regeeren bewijzen, zij toone zich doortrokken van de overtuiging dat zij als regeerende klasse niets anders mag zijn dan de nederige dienares van 't belang der gemeenschap. Zij vermijde met angstvallige zorg, in 't groot en in 't klein, in de wetgevende vergadering en in de gerechtszaal, alles wat ook maar in de verste verte zou kunnen doen denken aan klassenbelang of klassenhoogmoed. Zij toone te begrijpen dat alwat zij voor de niet-stembevoegde klassen tot stand brengt, in geen enkel opzicht een ‘concessie’, nog minder een ‘gunst’ is, maar eenvoudig haar plicht, hun recht. Zij drage zorg dat onderwerpen als de regeling van kinderarbeid, maatregelen tegen den handel in meisjes en dergelijke, door de eene regeering ter sprake gebracht, niet door de andere stilzwijgend van de baan kunnen worden geschoven, als gold 't slechts een quaestie van hoogere politiek. Zij houde op, haar eigendomsrecht te beschouwen als een droit divin, elke uitgaaf die zij ten behoeve der lagere klassen toestaat als een aalmoes; zij vergete geen oogenblik dat ook de eigendom slechts in 't belang der gemeenschap door den Staat is gesanctioneerd, en dus alleen voor zooverre dat belang 't eischt, onschendbaar behoort te zijn.

Zoolang de heerschende bourgeoisie niet in 't diepst harer ziel gevoelt, de belangen te vertegenwoordigen van 't geheele volk, zoolang heeft dat volk, misschien even weinig, maar zeker ook evenveel recht om te regeeren als zij.

Leiden.

HEYMANS.

Een heldendicht.

Het Menschdom Verlost. Heldendicht in twaalf zangen door L. de Koninck. Turnhout, Splichal-Roosen. 1883.

Het boek, waarvan wij hier den titel afschrijven, is onder een dubbel oogpunt een zeer merkwaardig verschijnsel. Het wordt door den schrijver een heldendicht genoemd, en heeft alle recht op dien naam door zijn onderwerp en door zijne afmetingen. Het behandelt toch de verlossing van het menschdom door den Heiland; het beslaat twee groote deelen, bevattende ongeveer twee en twintig duizend alexandrijnen.

Door de katholieke gezindheid in België is het buitengewoon gunstig onthaald, en met grooten ophef tot een meesterstuk uitgeroepen, vóór het nog in zijn geheel het licht had gezien. In 1874 liet de dichter een bundel ‘Tafereelen,’ uit zijn epos getrokken, afzonderlijk verschijnen; deze brokken beleefden hetzelfde jaar eene tweede vermeerderde uitgaaf; nog eene derde, zoo ik mij niet vergis, verscheen naderhand.

In sommige katholieke scholen van België werden die ‘Tafereelen’ al dadelijk tot schoolboek, en den dichter tot klassieken schrijver geadeld.

In verscheidene letterkundige en zelfs politieke kringen hield hij voorlezingen uit zijn onafgewerkt gedicht en overal werd hij met luide toejuichingen begroet. Hoe hoog zijne geloofsgenooten met hem opliepen, wordt voldingend bewezen door de lijst van inschrijvers, welke zich aan het einde van het boek bevindt en het fabelachtige getal van ongeveer twee duizend bedraagt.

Waar is het, dat na de verschijning der brokken uit het epos

er ook afkeurende kritiek werd vernomen van katholieke zijde, maar deze moest zich noodzakelijk bepalen tot het beknibbelen van bijgaande punten en besprak dan ook hoofdzakelijk de woordenkeus des dichters.

Eerst nu het boek in zijn geheel voor ons ligt, is veelzijdige en volledige bespreking mogelijk geworden.

Laat ons maar al terstond bekennen, dat wij het verschijnen van *Het Menschdom Verlost* met levendige belangstelling te gemoet gezien hebben en er de lezing met groote ingenomenheid van begonnen. Wij aanzagen het voor een verheugend feit, dat een nog jong dichter, wien rijke gaven werden toegekend, zich had aangegord om een zoo verheven onderwerp te behandelen. De tijd, dien hij besteedde aan het voltooien van zijn gewrocht, de uitvoerigheid, waarmede hij zijne taak afwerkte, staan in even schrille als loffelijke tegenspraak met de overhaasting, waarmede het gros onzer jonge dichters hunne onbeduidende onderwerpen afhaspelen.

Een woord over het verleden van den dichter zal niet ten onpas komen bij de bespreking van zijn jongste en gewichtigste werk.

Lodewijk de Koninck, zoo leert ons het Biographisch woordenboek, werd geboren te Hoogstraten, den 30sten October 1838; hij volgde de leergangen der Normaalschool van Lier, om zich tot het ambt van gemeente-onderwijzer te bekwamen. Toen hij zijn diploma bekomen had, werd hij te Antwerpen aangesteld, waar hij van 1865 tot 1874 als hulponderwijzer verbleef; in dit laatste jaar werd hij in dezelfde hoedanigheid benoemd te Meer, een dorp bij Hoogstraten gelegen. De dichterlijke werken, door hem in die jaren uitgegeven, zijn *Heidebloemen* (1869), *Krijgslied der Vlamingen* (1873) en *Tafereelen uit Het Menschdom Verlost* (1874).

Ter volledigiing dezer berichten voegen wij er bij, dat de Koninck na het afkondigen der schoolwet van 1879, het openbaar onderwijs verliet en eene aanstelling van opziener der katholieke scholen bekwam; dat hij in 1878 eene *Galerij van vaderlandsche tafereelen, opgehangen rond de wieg van P.P. Rubens*, in 1879 eene *Ode aan Vondel* en in 1880 een bundel *Verspreide gedichten* liet verschijnen. Voor de geschiedenis zijner letterkundige ontwikkeling bevatten deze eerstelingen weinig kenmerkends; wij achten het overtollig er bij

stil te staan en gaan liever dadelijk tot het bespreken van *Het Menschdom Verlost* over.

De dichter is een strenggeloovige. Als een diep overtuigd katholieke onzer dagen, wijdt hij een grenzeloozen eerbied en eene onbeperkte gehoorzaamheid aan de leer en aan de hoofden zijner kerk en een even vinnigen haat en afgrijzen aan al wie en al wat tegen de heerschappij dier kerk aandruischt. De inleiding der tweede uitgaaf van de *Tafereelen uit Het Menschdom Verlost*, is belangrijk, daar zij ons de wereldbeschouwing van den dichter duidelijk leert kennen. Zij bevat eenen gloeienden uitval tegen de heele of halve ongeloovigen: Voltaire, de vrijmetselarij, de internationale, de liberalen en wat dies meer. Er is hartstocht en dichterlijke opflakkering in dien vloek, geworpen over de moderne wereld; men vindt er, wel is waar, geen enkele nieuwe lastering in tegen ieder, die vrijzinnig en vrijdenkend is, geene enkele bewijsvoering, die slechts een oogenblik tot nadenken noopt; maar men leert er ten minste een man uit den heele door kennen, een onbedeesden strijder voor wat hij waarheid acht, een die durft belijden wat hij bemint en wat hij haat en bij wie de woorden meer dan klanken zijn.

Het spijt ons, dat hij het oorbaar geacht hebbe die inleiding te doen verdwijnen uit de volledige uitgaaf van zijn epos. Zij zou er wat beter op haar plaats staan dan de bleeke, verwaterde voorrede, die haar nu vervangen heeft, eene voorrede, waarin de schrijver zich de taak schijnt opgelegd te hebben zich zelven en de beteekenis van zijn werk te verkleinen. Niet meer den dichter, uitspattende in woesten haat en verterende liefde, treffen wij hier aan, maar wel den wat al te bescheiden dorpschoolmeester, die ons verklaart, dat ‘zijn werk eerder een voortbrengsel van studie en overweging dan van uitvinding en inbeelding is;’ die getuigenis aflegt, ‘dat hij al zijne krachten heeft ingespannen, om degelijk en ernstig werk te leveren,’ en zich met deerniswaardige bekrompenheid bij voorbaat het hoofd breekt met hetgeen de kritiek over dit werk zal zeggen en met hetgeen hij haar antwoorden of niet antwoorden zal.

Wij denken liefst deze lauwbloedige voorrede weg en houden ons aan de warme ontboezeming van tien jaar vroeger. Daarin toch getuigt de dichter van zich zelven wat wij van hem zeggen, daarin doet hij zich kennen zooals hij wezenlijk is. De Koninck's grootste zorg en hoogste trots is van aanzien te

worden voor een rechtgeloovigen dichter. Dat getuigenis leggen wij dan ook van hem af; in die hoedanigheid vinden wij de eigenaardigheid van zijn werk en voor een goed deel de verklaring van dezes zwakke en sterkere zijden.

Voor hem staat geen wereldgebeurtenis boven die der Verlossing, geene persoonlijkheid boven die van den Heiland, geen drama boven dat van Golgotha. Wanneer hij, de jonge dichter, die hoog mikte en zich aangedreven voelde om een stout stuk te wagen, rondzag naar een onderwerp, moest hem het *Menschdom Verlost* als het meest verkieslijke boven alle voorkomen. Zijne aanbidding van den Godmensch, zijne eerbiedige bewondering voor de zelfopoffering van zijnen held, zijne grenzelooze erkentelijkheid voor het heil, dat der wereld werd gebaard door het kruis, zijne overtuiging, dat hij eene daad van kinderlijke liefde pleegde met lof te geven wien de hoogste lof toekomt, dat hij nut stichtte met anderen op te wekken tot deeling der gevoelens, die zijn gemoed overheerschen, lieten hem niet toe te aarzelen. Hij zou nog eens zingen van den Zoon Gods, mensch geworden en een smadelijken dood stervende om de menschen te verlossen.

Die ingenomenheid met zijn onderwerp deed er hem de moeilijkheden van over het hoofd zien. Het is waar, bij eene eerste kennisneming van den held en van zijn leven en lijden doet het evangelie zich voor als het meest gewenschte der onderwerpen. In alle verhandelingen over het epos, zal men vermeld vinden, dat de dooreenspeling van het menschelijke en het bovennatuurlijke een rijke hulpbron, een vereischte zelfs voor het heldendicht is. De meeste stukken, tot dit vak behoorende, leveren het bewijs, dat die stelling juist werd geacht door de grootste dichters aller eeuwen. Welnu, Christus vereenigt in zich de goddelijke en de menschelijke natuur en de tweeslachtige aard der stof is dus nergens op meer volmaakte wijze te vinden. Het onoverwinbare noodlot moet den held van een epos voortstuwen op zijne baan en hem overheerschen. En welk noodlot was onwrikbaarder vastgesteld dan dat van den Godmensch? Welk uiteinde daarenboven was tragischer dan dat van den gekruisten redder? Welke nevenfiguren zijn wenschelijker dan dat der moeder, even rijk aan liefde als aan smarten, dat van Judas den verrader, of van de wrokkende schriftgeleerden?

Zoo is de eerste indruk. Bij nader overweging verdwijnen echter al spoedig deze schijnbare voordeelen. De Godheid overheerscht in den Christus der kerk zoo volslagen de menschheid, dat deze laatste niet tot haar recht, zelfs niet tot het geringste deel van haar recht kan komen. Van strijd tegen het noodlot kan geen sprake zijn, waar de zelfopoffering geheel uit liefde, uit vrijen wil geschiedt; de tragische ontknooping bestaat niet eens in den menschelijken en dichterlijken zin des woords. Men kan, in eensgezindheid met de kerk, dankbaar zijn voor het gebrachte offer en de besluiten der Godheid aanbidden; men kan, volgens die zelfde opvatting, geen medelijden hebben met den martelaar; men moet zich verheugen in zijnen dood, men zou teleurgesteld zijn indien deze niet voltrokken werd. De lijder daarbij staat te hoog om onder het bereik onzer bewondering te vallen. De doorgestane smarten mogen werkelijk zijn, de kamp, die bron van het heldhaftige en het tragische, is ingebeeld, is niet ernstig, omdat de nederlaag uit vrije opoffering geleden wordt, omdat het lijden en de dood door den held zelven gezocht en vastgesteld zijn. Daar er dus geen onzekerheid over den afloop bestaat, kan er ook geen benieuwdheid noch belangstelling voor geboren worden. Het dramatische element ontbreekt geheel, omdat het zuiver menschelijke niet aanwezig is. Het Lam zonder vlek, de Algoede, die vrij is van alle gebreken; de Almachtige, in wiens handen zijne vijanden werktuigen zijn, die aan hem volbrengen wat hij wilde dat zij volbrachten, is de minst dramatische persoon aller geschiedenis en aller mythologie. Uit den aard der zaak is het onmogelijk dat hij een eerste rol spele in een heldendicht.

Dit is dan ook de reden waarom van al de dozijnen epossen over den Heiland gedicht er geen enkel is, dat eenen naam in de geschiedenis der letterkunde heeft verworven. Klopstock's *Messias* alleen maakte bij zijn verschijnen grooten opgang; maar al spoedig geraakte hij in vergetelheid en alleen als bijdrage tot de kennis der Duitsche poëzie van vroeger dagen wordt hij nog door vakmannen gelezen.

Als geloovige christen stond de Koninck op hetzelfde standpunt als zijn voorgangers, als overtuigd katholieke der XIXe eeuw bevond hij zich in eenigszins gewijzigde omstandigheden; maar deze waren, altoos letterkundig gesproken, veel minder gunstig

voor hem. Inderdaad er is eene verandering gekomen in de tijden, die niet zonder uitwerksel op de menschen is gebleven. De gelederen der geloovigen zijn gedund en voor de trouw gebleven zonen der kerk is de strijd vinniger dan ooit geworden. Die strijd is veranderd van aard; kon er vroeger gerekend worden op den wereldlijken arm om het geloof te verdedigen en de ongeloovigen buiten het gevecht te stellen, nu kan men nog slechts hulp verwachten van zedelijke middelen, van schrander beleid en strenge tucht. Men mag zich den vijand niet bloot geven; men moet nauwgezetter en onbeperkter dan ooit eerbied aan den dag leggen voor de hoofden der kerk en hare uitspraken, voor hare leerstellingen en hare gewijde boeken.

Een godsdienstig epos onzer dagen moet zich dus noodzakelijk angstvallig houden aan de letter der wet, aan de leer der geestelijkheid. Elk spel met dogma en gewijde geschiedenis moet roekeloos schijnen en de vleugelen van verbeelding en verdichting moeten korter dan ooit geknipt worden.

Wanneer wij aan de gewijde gedichten van vroeger eeuwen denken, dan vinden wij in Milton's *Paradise lost* de sombere, maar grootsche opvatting van den protestant der XVIIe eeuw, doorvoed met de verheven poëzie van het Oosten en neergedrukt door den eerbied voor den éénen en naijverigen God van het Oude Testament. Alles is ontzaglijk in het gedicht, omdat ontzag voor Jehovah het overheerschende gevoel van den zanger was; alles is reusachtig, omdat Cromwell's puriteinen het menschelijke zooveel mogelijk hadden afgeschud.

Een zelfde adem gaat door Vondel's *Lucifer*, omdat de groote Nederlandsche dichter was opgegroeid in een puriteinschen godsdienst en te midden van helden leefde.

Door Klopstock's epos waait een zachter adem, omdat de eeuw in het gevoeligere was geslagen en meer oog had voor de liefelijkheid van het christendom dan voor zijne grootschheid.

Alle drie deze zangers voelden zich niet te nauw gebonden aan dogma's en teksten; zij lieten hunne verbeelding vrij spel genoeg, omdat zij wel wisten, dat hunne stoutheden niemand aanstoot zouden geven, geen leerstuk zouden in gevaar brengen en in den eenvoud des harten zouden gelezen en opgenomen worden.

De tijden zijn veranderd, de twijfelzucht heeft te wijd wor-

telen en takken geschoten dan dat die argelooze opvatting nog in overeenstemming met de begrippen onzer dagen zou staan. De dichter van *het Menschdom verlost* kon niet ontsnappen aan die wet. Voor hem moest Christus blijven zooals het Evangelie of liever zooals de Roomsche kerk hem voorstelt, een God, die op de aarde is neergedaald om voor het menschdom te boeten, het beter te maken en hem den hemel te openen. Van nevenpersonen, die in deze goddelijke handeling een wereldsch element zouden mengen, kon bij een strenggeloovige geene spraak zijn en, zich bij zijne dogmatieke stof bepalende, moest onze dichter zich elken weg afsnijden, die hem vrijer en wijder vlucht hadde gelaten, die zijne verbeelding een ruimer veld hadde geopend. Zoo is de Koninck's epos geworden wat het worden moest in zijnen geestestoestand: een heldendicht zonder held en zonder dichterlijkheid.

Heeft hij zich gewillig gebogen voor deze noodzakelijkheid, of heeft hij getracht ze door den een of anderen kunstgreep te ontwijken? Ja en neen. Hij heeft niet beproefd van zijnen Christus iets anders te maken dan hetgeen een onderdanige zoon der kerk er in mag zien; maar hij heeft gepoogd door de navolging van groote christene dichters eene dramatische handeling aan het leven van den Heiland te verbinden en uit de hemelsche legende voor zijn werk een voorraad van dichterlijke gegevens te ontleenen, welke de aardsche niet bij machte was hem aan de hand te doen. Naar Milton's en Vondel's voorbeeld bezong hij nog eens den strijd tusschen God en Lucifer en poogde dien tot een voorspel te maken van eenen strijd tusschen Lucifer en Christus. Deze grootsche episode zou afwisseling en verheffing aan zijn gewrocht bijzetten, meende hij. Het was een erg gewaagd stuk, bij welks volvoering onzen dichter de krachten jammerlijk te kort schoten. Het eerste bezwaar, uit het bezigen van dit middel voortspruitende, is dat hij dusdoende de eenheid van zijnen toon verbroken heeft. De dichter des geloofs is zich gaan opsmukken met de bonte lappen der verbeelding en die ontleende stukken, met hunne schitterende kleur, roepen het luide uit, dat zij voor die plaats en dit gebruik niet geweven waren. Het tweede ongerief is, dat zijn epos schromclijk verlengd wordt door eene episode, die ongewettigd het gewicht van een hoofdzakelijk deel verkrijgt en aldus de eenheid van het onderwerp verbreekt.

Deze dubbele verstoring der eenheid is een hoofdgebrek in zijn gedicht, dat hem zooveel te zwaarder dient aangerekend te worden, daar het hem niet gelukt is en hij nauwelijks beproefd heeft de twee verschillende tonen samen te versmelten, de twee ongelijkslachtige deelen te verbinden.

Laat ons, om dit te bewijzen, een overzicht geven van den inhoud zijner twaalf zangen. Hij begint met ons enkele feiten te verhalen uit het laatste halfjaar van Christus' leven en brengt dit tot aan de Opwekking van Lazarus. Door dit mirakel voelt de Dood haar rijk in gevaar gebracht en, beducht voor verdere aanslagen, snelt zij naar de hel om Lucifer te verhalen wat er gebeurd was, hem te wijzen op het gevaar, dat ook zijn rijk bedreigde door de verlossing van het menschdom en hem op te wekken tot verijdeling van des Heilands plannen. Lucifer leent een gewillig oor aan deze opstoking; hij roept zijnen raad bijeen en geeft aan Belial bevel de geschiedenisboeken der Hel voor te lezen. Deze gehoorzaamt zonder aarzelen en de duivels luisteren zonder ongeduld naar een verhaal, dat drie zangen en zes duizend verzen lang is. Onder voorwendsel van een soort van verslag der vorige zitting te lezen, vooraleer de beraadslaging aanvang neemt, geeft Lucifers geheimschrijver aan de bevolking der Hel eene uitvoerige beschrijving te hooren van den opstand en den val der Engelen en een kort overzicht van de gewijde geschiedenis tot aan de Verrijzenis van Lazarus. Nu zou dienen de eigenlijke beraadslaging te volgen, doch hiervan is geen spraak. Lucifer wekt enkel zijne volgelingen op tot den strijd met Christus. Waarin zal die strijd bestaan? Christus moet gedood en dan moet de door hem gestichte kerk bestookt worden.

Laten wij maar al dadelijk aanmerken, dat die Lucifer nog wel de domste duivel is, waar geschiedenis of poëzie van gewagen. Hij schijnt niet eens te begrijpen, dat door den dood van Christus juist tot stand wordt gebracht wat hij wil voorkomen, en dat, indien hij iets wilde beproeven, wat hem van dienst kon zijn, hij moest trachten te beletten, dat Christus stierve.

Evenals er van geen beraadslaging spraak is in den helleraad, wordt er daar ook geen bepaald plan aangenomen, en wat nog veel erger is, in het overige van het epos hoort men van Lucifer en zijne handlangers, zoomin als van eenigen strijd tegen der Verlosser, nog een woord reppen.

In den vijfden zang gaat de dichter heel bedaard voort met Christus' leven te verhalen. Wij krijgen achtereenvolgens des Heilands intrede in Jeruzalem, het laatste avondmaal en heel de passie te lezen. Dit brengt ons tot het einde van den negenden zang. In den tienden zang vinden wij de begrafenis des Heeren, zijne nederdaling in het voorgeborcht der Hel, zijne verrijzenis en zijne eerste verschijningen. De elfde zang is gewijd aan de beschrijving eener reis van twee vrienden van Christus door het heilige land. Zij bezoeken de plaatsen, waar Hij leefde en bij die gelegenheid worden verscheiden episodes zijner prediking te pas gebracht. De twaalfde zang verhaalt de laatste verschijningen van Christus, zijne Hemelvaart, zijne zegepralende intrede in het hemelsche Sion met de zaligen uit het Oud Verbond, die hij mede in het rijk zijns vaders voert.

In *Het Menschdom Verlost* vinden wij dus heel de gewijde geschiedenis van de schepping der wereld tot aan de Hemelvaart; van den val der Engelen, die den val der menschen te weeg bracht, tot aan dezer verlossing. De dichter heeft deze onmetelijke stof kunstmatig willen indeelen om de eentonigheid te vermijden van een verhaal, dat stap voor stap den Bijbel zou volgen. Daarom vangt hij, naar het geijkte voorbeeld van alle klassieke eposzangers, zijn werk aan in het midden zijner stof en laat het verledene door een zijner personages verhalen; hij tracht dramatische eenheid en spanning te doen ontstaan door Lucifer tegen Christus te doen optreden, en eindelijk zoekt hij afwisseling aan te brengen door de gebeurtenissen van Christus' prediking in drieën te splitsen en er een deel van te behandelen in den eersten, een deel in den vijfden en een deel in den elfden zang. Wij hebben niets tegen de opvatting van dit plan; alleen moeten wij vaststellen, dat de dichter in het uitvoeren er van op jammerlijke en haast onverklaarbare wijze heeft schipbreuk geleden. Elke gelegenheid om zijne schepping hooger waarde bij te zetten en boeiender te maken is voor hem een struikelsteen geworden, die zijne ontoereikendheid in het helste licht plaatst.

De val der engelen is beschreven met eene breedvoerigheid en eene hoogdravendheid, die schril afsteekt tegen de overige deelen des gedichts. Hier veroorlooft hij zich eene overdaad van fabelachtige versiersels, die niet passen bij zijn gewone bijbeltrouwe voorstelling.

De overgang van den eersten zang tot den tweeden is zoover gezocht, dat hij aan het ongerijmde grenst. De Dood acht haar rijk bedreigd, omdat Christus Lazarus heeft opgewekt, zij wil Lucifer diets maken, dat ook zijne heerschappij wordt ondermijnd en dat evenals de graven van dooden, de hel ook wel eens van verdoemden zou kunnen ‘schoongeveegd’ worden. Wij hadden reeds gelegenheid aan te merken, dat in dien tijd de schranderheid van den helmonarch niet hoog moest aangeschreven staan; wij vinden daar een tweede bewijs van in de redenen, die de Dood doet gelden om hem over te halen. De krachtigste dier redenen is, dat, indien Christus zegepraalt, ‘de hel voor eeuwig, eeuwig uit heeft.’ Wij zouden er ons aan verwachten, dat Lucifer op die bedreiging antwoordde: ‘Welnu des te beter, want waar kan men slechter zijn dan hier?’ Zoo verstaat de onderaardsche vorst het niet; hij wil in de hel blijven, en wee hem, die zou pogen hem er uit te drijven.

De beschrijving van den grooten veldslag tusschen de afvallige en getrouwe engelen is eenvoudig potsierlijk, al is zij dan ook geheel in den trant van Milton en Vondel. Juist daarom maakt zij op ons zulk een bedroefd uitwerksel, omdat al het gewoel en geweld, al het geschetter van kleuren en klanken, dat er bij te pas wordt gebracht, een opgewarmde kost is, die ons vroeger versch werd opgediend. Wij kennen het recept van den schotel, wij hebben er ons tot oververzadiging aan te goed gedaan. Een ander gerecht dus, indien gij onzen eetlust wilt prikkelen!

Het verhaal van den val der engelen en van dien onzer eerste ouders zouden wij nog kunnen dulden, ware het eerste slechts niet zoo onbarmhartig lang en opgeschroefd; maar heel het Oud Testament, dat daarop volgt! Voor welke ongekende misdaad hebben wij te boeten; dat ons ook die zware brok niet wordt gespaard. Wil de dichter ons misschien door de gebeurtenissen van het Oud Verbond, die van Christus' leven en dood doen voorspellen. Best mogelijk; maar dit verband springt weinig in het oog en zoo gaf hij geheel nutteloos aan zijn werk een overdreven uitgebreidheid.

De kamp van Lucifer tegen Christus zou naar alle menschelijke berekening de knoop moeten wezen van het drama; maar, wij zeiden het reeds, na het sluiten van den helleraad is er

geen spraak meer van hel of duivels, zoomin als van strijd tegen Christus, van overwinning of nederlaag van een der beide kampioenen. De dichter schijnt heel eenvoudig vergeten te hebben, wat hij ons had voorgespiegeld en zoo wordt de draad, die zijn onderwerp tot een geheel moest verbinden, verbroken, en blijft hij in de lucht fladderen. Zoo verdwijnt ook alle stevigheid uit de optimmering en alle dramatische spanning uit de hoofdzakelijke deelen van werk. Er blijft niets over dan een dichterlijk verhaal, om niet te zeggen eene berijming van het Evangelie en van eenige bladzijden uit het Oud Testament.

De dichter heeft begrepen hoe nuchter het ons zou voorgekomen hebben, indien hij heel de reeks der Evangelische feiten achter elkander verhaalde. Hij is dan aan het splitsen en verbrokkelen gegaan. Met weinig geluk deelde hij echter zijne stof in. De onderbreking, veroorzaakt door de lezing van het eindelooze verslag van Belial, zondert den eersten zang geheel van het overige af en laat hem daar verloren alleen staan; de wandeling door Palestina, na de verrijzenis van Christus, in den elfden zang beschreven, levert het groote ongerief op, dat al de daarin verhaalde feiten uit hun verband gerukt zijn en dat wat voorafging in den tijd achteraan komt in het verhaal. Men meende, dat al die dingen reeds gezegd waren en krijgt den indruk van eene ongewettigde herhaling. Om alle dubbele benuttiging van een zelfde feit te vermijden, heeft de dichter de gebeurtenissen uit het Evangelie moeten verdeelen: een groep werd gekozen om vooraan in zijn werk plaats te nemen, een tweede moet in het midden, een derde aan het einde dienst doen; maar wie begrijpt niet wat al willekeur er ligt in de besparing van een deel der feiten en hunne wegneming uit het eigenlijke verhaal en uit hun natuurlijk verband, ten einde ze later bij eene toevallige en vergezochte gelegenheid te kunnen vermelden?

In de behandeling van Christus' leven en sterven komt vooral de eigenschap uit, waarop ik doelde, toen ik den dichter een geloovige der negentiende eeuw noemde. In het evangelie is hem alles evangelie: schroomvallig houdt hij zich aan den tekst, hoogstens mengt hij er eene enkel legendarische personage in en een woord van amplificatie bij. Zoo bijvoorbeeld vertolkt hij Christus woord: ‘Neemt en eet, dit is mijn lichaam. Doet dit

ter mijner nagedachtenis', door deze vrome tekstvervalsching:

> Neemt en eet, dit is
> Mijn lichaam dat voor u zal worden prijsgegeven,
> Doet dit en denkt aan mij, wanneer gij 't Brood van 't leven
> Aan 't outer nutten zult.

Opsmukking van het gewijde verhaal, inmenging van verzonnen feiten en gebeurtenissen, zou hij heiligschennis noemen. Wij krijgen dus het evangelie, geheel het evangelie en niets dan het evangelie te lezen. Nu zal niemand betwisten, hoe weinig hij dan ook geloove aan het goddelijke karakter van dit boek, dat het een eerbiedwaardig werk is, gulden lessen in treffenden vorm bevattende, dat er daar een overvloed te vinden is van snedige woorden en milde gevoelens; maar dit alles is nog geen stof voor een heldendicht, ter nauwernood zou er een leerdicht uit te smeden zijn. Wie er niets van het zijne bijvoegt, kan eene reeks van lieve tafereeltjes, van boeiende episodes leveren, indien hij met meer dan gewoon talent begaafd is; een gedicht, één van stof en geleidelijk van gang, maakt hij er niet van. En dit deed ook de dichter niet van *Het Menschdom Verlost*. Hij levert ons eene reeks kleine verhalen, het eene wat nuchterder, het andere wat kleuriger voorgedragen; maar de adem, die dat alles tot een geheel, tot eene oorspronkelijke schepping moet versmelten, ontbreekt hem.

Zijne dubbele bezorgheid van de eene zijde om den verheven trant van groote voorgangers na te volgen, en van den anderen om het Evangelie kinderlijk trouw weer te geven, werpt ook over heel het gedicht eenen wanluidenden toon.

De stof van het Evangelie is uit haren aard eenvoudig en stil: eene gedachte van grenzenlooze liefde, van roerende reinheid des gemoeds en van bescheiden zelfverloochening bezielt den held en weerklinkt in de verhalen zijns levens. Het is een gedicht van liefde, van vrede, van gelatenheid, dat hier te zingen was. Maar de neigingen van den dichter zijn blijkbaar geheel anders: zijn ideaal is kracht, matelooze kracht; strijd, verwoede strijd. Er ligt een afgrond tusschen den eenvoud van den zachtzinnigen bezongene en de rumoerlievende onstuimigheid van den zanger. Wat hem aantrekt zijn de plechtstatige verzen van Vondel, de verrassende woordkoppelingen van Bilderdijk, de opeenstapeling van heldhaftige klanken, het knetterende en

bedwelmende geluid van heel veel, heel lange, heel schelklinkende woorden, gebezigd om heel ongemeene dingen en stoute daden te vertolken. Dit verleidde hem om nadruk te leggen op al wat in zijn onderwerp gelegenheid kon geven tot geschetter; dit deed hem gretig grijpen naar al wat hij er voor ronkende woorden, voor reusachtige beelden bij kon te pas brengen. En zoo ontstond er tweespalt en wanklank tusschen stof en toon, tusschen het eene en het andere deel van het werk: een wanklank, dien de dichter niet bij machte was te verzachten.

Evenmin, wij zagen het, was hij bij machte het plan, dat hij gevormd had, uit te werken en de eigenaardige moeilijkheden, aan de stof verbonden, te overwinnen.

In zijne breede trekken beschouwd is zijn werk dus totaal mislukt. Zijne hoedanigheid van strenggeloovige heeft het hare tot dezen bedroevenden uitslag van zooveel arbeid en inspanning bijgedragen. Wij zullen niet ontkennen, dat dezelfde eigenschap ook hare gunstige zijde voor den dichter had. Snoerde zijn godsdienstig gevoel hem de vleugelen vast, waar hij te verhalen en te verdichten had; zij gaf hem gloed en kracht, waar hij bezingen moest. De lyrische gedeelten van het werk zijn verreweg de beste. Wanneer de zanger opgaat in verrukking voor het werk en den persoon des Heilands; wanneer hij in aanbidding neerzinkt voor de heerlijkheden van den hemel, vindt hij tonen geëvenredigd aan de diepte zijner aandoeningen. Meer dan één brok uit het boek is op zichzelf genomen wel geslaagd; vooral zijn het diegene, waarin 's dichters medegevoel is opgewekt: zoo de straf van Judas, de ontmoeting van Jezus en Maria op den weg naar Golgotha, de doodstrijd van Christus. Enkele andere bladzijden van verschillenden inhoud verdienen met lof vermeld te worden: de aanhef van den tienden zang, de boodschap van Sirach, de straf der huichelaren in de hel, de geboorte van Christus, de zang en dans der herders. Ook eenige bijbelsche landschappen zijn fraai geschetst.

Er valt aan te merken, dat al deze prijzenswaardige brokken te vinden zijn in de laatste zangen van het epos. Het laatste derde deel van het werk staat in elk opzicht boven de twee vorige. Men zou zeggen, dat de dichter al doende geleerd heeft; zijn toon is natuurlijker, zijn gevoel inniger, zijn smaak gekuischter, zijne taal zuiverder geworden.

In de acht eerste zangen is er van dit alles weinig te vinden.

Daar heerscht onbeperkt de opgeschroefdheid van toon en de verwaandheid in de woordenkeus. Wansmaak bederft niet zelden beeld en uitdrukking, de taal wordt voortdurend geweld aangedaan en verwildert jammerlijk door schrijvers zucht om te treffen met hoogdravende woorden en stoute koppelingen. Bladzijden aan bladzijden krijgen we daar niets te lezen dan schoolsche amplificaties en ronkende maar zinledige woorden, weer woorden en nog eens woorden. Uit die onmacht om zich in te toomen, spruit dan herhaaldelijk langdradigheid en duisterheid voort.

Eens dat de schrijver het een of ander punt onder handen neemt, weet hij van geen uitscheiden. Een voorbeeld van gerektheid vinden wij onder anderen in de nederstorting der Engelen (I, 167-171), alsmede een overdaad van ronkende woorden. Daar komen volzinnen in voor als deze:

> Maar toen de Almogende - wij voelden 't al te ras -
> De breede palmen sloeg om de uitersten der as,
> Waarom 't gestarnte wielt, en die tot één deed neigen,
> En 's hemels navel deed zijn grenzen buitenstijgen,
> Dan schoot de gordelriem geweldig uit den haak,
> En scheurde de evenaar met vreeselijk gekraak
> In twee.... en door de kloof, in ijzingwekkend grouwen,
> Liet ons den open mond des afgronds binnenschouwen,
> Die zwarten smook en vlammen wierp, enz.

En verder:

> De hemel slaat in vlam
> Van weerlicht reis aan reis, en scheidt zijn rooden kam
> En krop verbolgen uit; de schorre donderslagen
> Doorklieven 't duister zwerk en rollen langs de lagen
> Der omgescheurde lucht, geploegd van 't vurig ros
> En baldren slag op slag van uit den wagen los,
> Die klatert, knarst en kraakt en vonkt en vlamt en knettert
> En zengt en roost en smelt en splijt en maalt en plettert.

De vaart van Lucifer naar de aarde (I, 221-223) is in denzelfden bombastischen, chaotischen aard. Daar heet het:

> Ik was verdoold geraakt in bajerts woestenijen,
> Waar water, aarde en lucht in eeuwge warling strijen.
> Mijn vleuglen sloegen neer, van 't roeien afgemat,
> En dropen van het slijk, dat in hun slagpen zat.

Zoo dobberde ik in 't hart dier wangeschapen wereld,
Waar alles wielt en woelt en door elkander dwerelt
En plast en plonst en plompt en kletst en klutst en klotst
En zonder ordening in 't wilde hotsebotst.

Die vervaarlijke opeenstapeling van woorden, laat ons liever zeggen van klanken, bewijst, dat de dichter paal noch perken kent, dat hij niet zijne taal, maar de taal hem overheerscht en medesleept.

Onnoodig te doen opmerken hoe in zijne wilde beelden, de taal verwildert, hoe hij in zijn zucht om immer sterker te kleuren, gedurig hare wetten verkracht worden en woorden gesmeed, die allen regel en gebruik te buiten gaan. Ziehier nog een staaltje van zijne matelooze, ongekookte taal (I, 184):

Wie *mag* dees kwalen al naar wezen af te schetsen!
Kon ik ze in *levend vuur* op diamantsteen etsen;
Al *kronkelde* in mijn hand een stift van bliksemstraal,
Al was van rots mijn borst, mijn stem van *klinkmetaal*;
Mijn hemel als een klok, uit *eeuwig brons* gegoten,
Gods *donderschat* ontroofd, en sterker dan de sloten,
Waar de *afgrondsput* mee *toegezegeld* is; een flauw,
Een nietig beeld zou 't zijn, ja als een ijdle schâuw
Van de allerminste pijn der duizend duizendtallen,
Die allen te gelijk ons eeuwig overvallen.

Die zucht om zijn kleur altijd te verhoogen doet hem voortdurend in wansmaak vervallen; zie, bijvoorbeeld, zijne beschrijving van Christus' geeseling (II, 69):

In roode lappen hangen
Hem flenters vleesch en huid het lijf af; zij vervangen
Zijn uitgeschud gewaad en strekken hem ten schort
En omgeslagen doek die hem de lenden gordt.
Nu doet het duivelskroost de kempen zeekat spelen
En met heur knoopensteert zijne bloote schenkels streelen,
Die kraken van de pijn.

De dichter wil ons overbluffen met zijn woordenpraal en kracht. Het ontbrak hem aan scheppende kracht om een grootsch werk in gelukkige evenredigheden op te timmeren, aan verbeelding om oorspronkelijke vindingen in het leven te roepen, en in de plaats van denkbeelden gaf hij ons woorden;

de zwakheid en oudbakkenheid zijner handeling wil hij vergoeden door de ongemeenheid en de schittering zijner vormen. En die munt van minder waarde, waar hij ons mee wil paaien is, helaas! voor een goed deel nog van slecht allooi

Laat ons tegenover die valschklinkende beelden een paar bladzijden stellen, waar de dichter in gezonden vorm uitspreekt wat hij levendig gevoelt.

Ziehier de beschrijving der ontmoeting van Christus en Maria op den weg naar Golgotha (II, 90):

> Ten laatste was de stoet de Schedelpoort genaderd.
> Van rechts en links stond 't volk in drommen dik vergaderd.
> 't Ontsloot zich met ontzag: Een bleeke Vrouw verscheen,
> Het leve nd Beeld der Smart. Zij trad met trage schrêen
> In stille majesteit de krijgsliên onder de oogen.
> De Roomsche wapenmacht aanschouwde diep bewogen;
> En de ijzeren natuur dier menschen zonder hart
> Bleef voor de onmeetlijkheid verslagen staan dier smart.
> Wat is 't Niobebeeld, in plompe rots versteven,
> Die zeven zoons in ééns en dochtren weg zag sneven,
> Bij 't beeld der Moedermaagd, die overstelpt van wee,
> Blijft rusten in den schoot van onverstoorbren vreê;
> Wier onbewolkte ziel, van smarten aangevochten,
> Op 't spiegelrein gelaat geen spoor vertoont van tochten;
> Die van den liefdegeest niet enkel is vervuld,
> Maar loutre liefdevlam gestaald is in 't geduld;
> Die in der angsten pers gebrijzeld en gebroken,
> Zich niet in rots versteent, van hart en ziel verstoken;
> Maar van het vuur doorgloeid der liefde nooit verkoeld,
> In al zijn grensloosheid het leed haars zoons gevoelt;
> Die gansch van moedermin en teederheid doordrongen,
> In 't volle meesterschap den smartkreet houdt bedwongen;
> En, daar zij d'omvang gansch van haar verlies beseft,
> Heure oogen zatgeweend gelaten opwaarts heft! . . . .
> Zóó stond, als 't Beeld der Smart, de Moeder in 't ontmoeten,
> Die onder 't kruis haar zoon ten afscheid kwam begroeten.
> '*Mijn Zoon*!' '*Mijn Moeder*!' brak de stilte. 't Eenig woord,
> Dat in de fluistring tusschen beiden werd gehoord,
> Daar Moeder en daar Zoon elkaar in de armen sloten
> En in een langen kus hun zielen overgoten.

In deze brok is alles wel niet van zuiver allooi; het is nog al declamatorisch en de heidensche Niobe wordt hier nog al vreemd

te pas gebracht; maar het is toch menschelijk en het einde sober en wel gevoeld.

Beter gelukt, en meesterlijk getroffen zelfs, is de beschrijving van de straf der huichelaren in de Hel, een vinding Dante waardig (II. 190):

> Om Lucifers paleis en in en uit te treden,
> Hangt over 't solfermeer te wieglen stout en stug,
> Drie duizend ellen hoog, een breedgewelfde brug.
> Hier wordt het slangenras der vloekbre huichelaren
> Gepijnigd van degeen, die op- en afwaarts varen.
> Hier ligt, wat de aard bedroog door heiligheid in schijn,
> Wat wilde vriend van God en van den duivel zijn,
> Plat op den rug gestrekt en met 't gelaat naar boven,
> Dicht tegenééngeklikt in rijen aangeschoven;
> En dwars dóór hand en voet en opgebonden vlecht
> En dwars door 't valsche hart met pinnen vastgehecht
> Aan de ijzren ribben, die van boog- tot boogwelf dragen,
> Gansch levend op de brug, als planken, vastgeslagen;
> En wat van hier vertrekt, en wat tot hier zich richt,
> Al wat voorbijgaat, trapt en spuwt hen in 't gezicht.

Deze en enkele dergelijke brokken toonen, dat de schrijver van *Het Menschdom Verlost* buien van ware dichterlijkheid heeft. Zij zijn niet bij machte ons oordeel over het werk in het algemeen te wijzigen. De schrijver vraagt of sommigen het niet zullen aanzien voor een ‘reusachtig wangedrocht van middelmatigheden’. Dergelijke uitdrukking zal geen bezadigde kritiek er over neerschrijven, al ware het slechts omdat uit middelmatigheden geen wangedrocht kan ontstaan. Misschien ware het juister, met wijziging eener enkele letter het te noemen: ‘een reusachtig wangewrocht van middelmatigheden’. Ik zeg niet, dat de uitdrukking, taalkundig gesproken, onberispelijk zij; maar zij geeft anders nog al juist den indruk weer, dien het werk op ons maakte.

MAX ROOSES.

Apologie van Holland.

Het is inderdaad niet ten onpas, dat iemand zich late hooren om aan Nederlanders den roem hunner natie voor te houden. Langen tijd, bepaaldelijk omstreeks het midden der vorige eeuw, is die stof overvloedig in dicht en ondicht behandeld. In deze eeuw is dat roemen op de verdiensten van het voorgeslacht beginnen te mishagen, - en niet zonder grond. Slechts dan loopt de lof, aan de voorvaderen toegezwaaid, geen gevaar door den goeden smaak en het nuchter oordeel gewraakt te worden, wanneer de verkondiger van dien lof blijkt de geschiedenis der geprezen tijden meer dan oppervlakkig te kennen en in staat te zijn, zich een juist denkbeeld te vormen van de wezenlijke toedracht der zaken, den werkelijken toestand der handelende personen, hunne vaak radelooze stemming onder steeds dreigende gevaren en hunne bezorgdheden zelfs te midden van den triomf. Wie zoo de gebeurtenissen en hen, die er eene rol bij speelden, beschouwt, slaat geenen toon aan, die door lafheid tegenzin wekt.

In onzen tijd is men, verre van te roemen op het voorgeslacht, tot het tegenovergestelde uiterste overgeslagen, en dat niet alleen uit afkeer van de ijdelheid, die teerde op vervlogen grootheid. Doch zonder al dadelijk te trachten den grond op te sporen van het verschijnsel, dat men tegenwoordig met hooghartige gemeenzaamheid over de grootste mannen, met scherpe veroordeeling over sommige roemruchtige bedrijven onzer voorvaderen, met minachting zelfs en wegwerping over personen en daden hoort vonnissen, wensch ik aan eene tegenovergestelde beschouwing het woord te geven.

I.

In hetgeen de berichten omtrent de Batavieren melden, vindt men al dadelijk een bewijs voor een niet zeer verheffend gevoelen, te weten, dat de natiën met een staat van wildheid aanvangen. De Batavieren worden immers geschilderd als herwaarts op vlotten afgezakt, in tenten huizend, in dierenhuiden gewikkeld, hunne kinderen als nauwelijks gekleed. Toch zou men zieh zeer vergissen, zoo men, hierop afgaande, tot een staat van onbeschaafdheid dier eerste bewoners van een goed deel van ons land meende te moeten besluiten. Zij hadden hun vaderland, het tegenwoordige Hessen, dat door staatspartijen verdeeld was, verlaten. Dit getuigt voorzeker bij die landverhuizers van levendig belang in zaken van staat gesteld, van eene krachtige overtuiging, waarvoor zij zelfs het verblijf op eigen bodem veil hadden, en van eenen moed, die hen onbekende oorden en eene ongewisse toekomst met vertrouwen tegemoet deed gaan. Dat zijn geene hoedanigheden, die ons juist aan gebrekkige beschaving doen denken. Integendeel houdt men het er voor - waartoe mij voorkomt grond te bestaan -, dat de vrijwillige ballingen buiten de grenzen van hun land, in onbewoonde streken, aan de kusten eener onherbergzame, maar den geest vrijheid inboezemende zee, het herstel der in hun land bedreigde of verloren oorspronkelijke eenvoudigheid van zeden gingen zoeken, dan verklaart zich ook de ruwheid hunner levenswijze als opzettelijk door hen aangenomen. Want twee gewichtige gronden verbieden volstrekt de Batavieren als barbaren te beschouwen.

Vooreerst hunne taal, in den grond dezelfde, die nog acht eeuwen later, en in dat tijdsverloop was zij zeker eer verachterd dan veredeld, door de Duitsche volken werd gesproken, eene taal met een rijkdom van geleerde vormen, waar onze hedendaagsche taal met hare afgesleten verbuigingen verre bij achterstaat. Het is niet denkbaar, dat zulk eene taal, die niet dan in den mond van met de hoogste geestbeschaving begaafde menschen ontstaan kon, bij de schatten, die zij bezat, bewaard ware geworden, anders dan in eene maatschappij, waar een levendig verkeer tusschen denkende geesten gevonden werd, en een stand bestond, die zich de bewaring van leerstellingen en geslachtsoverleveringen, in letterkundigen vorm vervat, zag toevertrouwd. Zoo besluiten wij noodwendig tot het bestaan van eenen staat, dus geordend, dat de natie op de hoogte

blijven kon, welke zij, blijkens hare taal, eenmaal bestegen had.

Als een tweede bewijs voor de verre boven de barbaarschheid verheven geestesgaven der Batavieren, kan de betrekking strekken, in welke zij al dadelijk tot de Romeinen kwamen. Zou men meenen, dat de Romeinsche prinsen en legerhoofden hun de hoedanigheid van vrienden en bondgenooten van het Romeinsche volk toegekend zouden hebben, wanneer zij in hunne hoofden geene denkbeelden en inzichten hadden erkend, die hen bevoegd konden doen achten om met Rome in gemeenschap en minzaam verkeer te treden? Zoo zij met een minder edel volk eene diergelijke betrekking hadden aangeknoopt, zouden zij hunnen grooten naam in de waagschaal hebben gesteld. Inderdaad, zoo zeer vermochten de Batavieren zich in Rome's geest te vinden, dat hunne cohorten in de laatste dagen van Keizer Nero, naar de bekentenis van den Romeinschen geschiedschrijver Tacitus, het lot der wereld in hunne hand gehad hebben, en dat een Claudius Civilis de stoute gedachte voeden kon om, gebruik makend van de verdeeldheid, die te Rome heerschte, een Gallo-Belgisch Rijk te stichten, dat, zoo binnen Rome het bewind onzeker bleef, in zijnen persoon wellicht eenmaal aan Rome een' gebieder kon verschaffen.

Doch toegegeven, zal men tegen mij aanmerken, toegegeven, dat de Batavieren zulk een voortreffelijk volk waren, hun roem komt ons Nederlanders niet ten goede. Immers zijn zij van lieverlede door de volken, die hen op dezen bodem gevolgd zijn, verdrongen, en hunne jongelingschap, in de Romeinsche legers over de geheele wereld verspreid geraakt, door allerlei natiën verzwolgen, zoodat het slechts aan eenen waan der patriotten van het eind der vorige te wijten is geweest, dat zij hunnen staat met den titel Bataafsch Republiek begiftigd en zich waardige opvolgers geacht hebben van Claudius Civilis, dien zij met den belachelijken naam van Klaa Burgerhart bestempelden.

De meening, dat de Batavieren, zonder spoor na te laten, van den aardbodem zijn verdwenen, is vrij algemeen; maar in den laatsten tijd klinkt van eene zeer bevoegde zijde (ik heb een zeer kundig Duitsch geleerde op het oog) eene andere stem. Die geleerde verklaart dat gevoelen ongegrond. Hij erkent Batavieren in de Saliërs, die gewis niet weggesmolten zijn. Maar al mocht zijne stelling niet voldoende gestaafd kunnen worden, de Batavieren en wij Nederlanders voor het grootste deel behooren tot dien stam,

welke de kern der Franken heeft uitgemaakt, en Holland deelt door de rol, die zijne Graven tegenover de Friezen hebben volgehouden, in den roem, dien de Franken als stichters van eenen wereldomvattenden Staat in de geschiedenis hebben ingeoogst. En is het Hollandsche bloed met dat der Friezen en der Saksen vermengd, voorwaar de vrijheidlievende Friezen en de degelijke Saksen zijn natiën van dien aard, dat wij aan de vermenging met haar veeleer veredeling te danken, dan verbastering te wijten hebben.

II.

De bevolking, uit Friezen, Franken en Saksen gemengd, waaronder het Christendom en het gezag der Frankische Koningen zich of niet of nauwelijks kon doen gelden, werd in de negende en de tiende eeuw door de Noormannen bestookt. Thans zou den ingezetenen de steun en hulp van een tot op de grenzen krachtig geregeld Rijk met eene voldoende krijgsmacht te stade zijn gekomen om de vreemde indringers te weren; maar tot een machtig bewind en genoegzame grensverdediging had het Frankenrijk het niet gebracht, en de eenige oplossing van de verwarring, het eenig herstel van de verwoesting door de strooptochten aangericht, scheen hierin gelegen, dat aan de aanvoerders der Noormannen, vanwege den Frankenkoning, een titel werd verleend, die hen als leendragers des Rijks, in het gewest, door hen veroverd, kon doen beschouwen. Deze aanvoerders der Noormannen moeten wederom volstrekt niet als louter barbaren worden aangemerkt. Integendeel, zij brachten een schat van overgeleverde historische en dichterlijke legenden mede, en op hunne stoute zeetochten hadden zij de wereld leeren kennen en zich zelfs de artikelen van weelde van het Byzantijnsche Rijk weten aau te schaffen. Aan de Noormannen is onze beschaving in de middeleeuwen en later in weerwil van al de verwoestingen, door hen aangericht, ongeloofelijk veel verplicht: zij hebben aan verscheidene landen regeerende Huizen geleverd. *Ons land* hebben zij slechts middellijk tot een zegen verstrekt. Immers hebben zij hier niet, zooals in Normandië en Engeland, in Napels en Sicilië, in Litthauen en Rusland, dynastiën gesticht. Ware zulks het geval geweest, ons volk zou zijne taal en Germaansch karakter waarschijnlijk niet ongeschonden hebben behouden. De Provinciën Holland en Zeeland toch werden eerst tot Lotharingie en

daarna[1)] tot het gebied der Fransche Karolingers gerekend. Daar was de heerschende taal een van het Latijn afgeleid dialekt, en de Noormansche vorsten zouden voorzeker hier, even als in Normandië, die taal aangenomen en aan hun hof en in hunnen Staat hebben ingevoerd. Wat daarvan het gevolg zou geweest zijn, is licht te bevroeden.

III.

Doch dat de Noormannen hier geene dynastie hebben gegrond, is voorzeker voor een goed deel te danken aan eene beweging onder de bevolking, die zich zelve helpen en tegen de herhaalde strooptochten te weer stellen wilde. Maar zoo eene natie zich handhaven wil, geschiedt dit niet zonder aanvoerders, en dezulken hebben de ingezetenen, die later den naam Hollanders bekwamen, in een geslacht gevonden, dat, waarschijnlijk van Graven, door Karel den Groote onder de Friezen aangesteld, afkomstig, aanzienlijk landbezit had weten te bekomen en zich bij de kloosterheeren van Egmond verdienstelijk had gemaakt. Aan Karel den Eenvoudige, den nazaat van Karel den Groote in Frankrijk, droeg de vertegenwoordiger van dit geslacht zijn landen op en aldus bekwam hij den hoogsten rechtstitel tegenover ieder ander vorst, die aanspraak op gezag over die landen mocht maken, met name tegenover de Saksische Dynastie in Duitschland en den Bisschop van Utrecht, van wien ook de Heeren van het klooster te Egmond, bij het gewone streven der Abten om zich als onmiddellijk onder den Paus staande te doen gelden, belang hadden zich vrij te maken. Als aanzienlijk en veelvermogend kenmerken zich de leden van dit geslacht al dadelijk. Zij waren markgraven van Vlaardingen en burggraven van Gent, en vermaagschapten zich met de Saksische en Oostersch-Romeinsche keizerlijke huizen.

Zoo meende Dirk III door een tol te Dordrecht te heffen, de onafhankelijkheid van zijn gebied te staven. Was dit een roofdaad, ten koste van den Bisschop van Utrecht gepleegd, en moeten wij alzoo den aanvang van Hollands zelfstandigheid in eene wederrechtelijke handeling stellen? Zoo men dus oordeelt, ziet men voorbij, dat de Graaf aan zijn en zijner voorzaten vorstelijk gedrag

1) Sedert 912.

zijn gebied dank moet geweten hebben, en dat zijn voorzaat door den nog overgebleven vertegenwoordiger van het Karolingische Huis in Frankrijk als graaf erkend was[1]. Zoo kon hij zijn recht gronden op het gezag der vorsten, tot wier aandeel in het Rijk zijn gebied oorspronkelijk behoorde, waartegen geene giften, door een Duitschen koning aan de Kerk van Utrecht geschonken, gelden mochten. En waar stond geschreven, dat Holland ten eeuwigen dage een wingewest van een kerkelijken Staat, en Hollands rivieren, van welke de Hollandsche oeverbewoners bij de baten rijkelijk de lasten te verduren hadden, steeds den Bisschop van Utrecht cijnsbaar moesten blijven? Door dezen Bisschop ingeroepen, wraakte de Keizer Dirks daad, en zond den Hertog van Lotharingen, wiens landgebied sedert onder het Duitsche Rijk was gekomen, aan het hoofd eener executiearmée tegen den Graaf, en de Bisschoppen aan den Rijn, de Maas en de Moezel stonden hunnen Utrechtschen ambtgenoot bij. Doch als bij een Godsoordeel zegevierde de Graaf van Holland over al die belagers. De Keizer berustte in zijne zege en de zelfstandige Hollandsche Staat was, hoezeer weldra weder bestreden, voor de eeuwen bevestigd.

Maar op welke wijze konden de Graven van Holland op den duur hun dus verworven gezag staven, terwijl machtige of minder machtige, maar door machtige Mogendheden gesteunde naburige vorsten in verslapping van hunnen ijver of in verzuim der hun naar de meening des tijds opgelegde verplichting een grond hadden kunnen vinden om hen te ontzetten en hun gebied in te lijven? Immers door de ijverige vervulling van hunnen regentenplicht als leden van het Christenrijk. Die plicht, van welken zij zich dus te kwijten hadden, dat geene andere Vorsten zich vermeten konden, dien beter te vervullen, bestond in het uitbreiden van de staatkundige en maatschappelijke orde, welke in het Rijk was ingevoerd, over het daaraan nog niet onderworpen volk der Friezen. Vermits zij daarin nimmer ten volle geslaagd zijn, was hun pogen te meer onverpoosd. Steunende op de vrijheid der Friezen en hunne afkeerigheid van een heerenstand of leenadel tusschen den landsheer en het volk, hebben enkele leden van het Grafelijk Huis, een Floris de Zwarte en Willem I, de stoute poging gewaagd om

1) Biijkens de oorkonde, waarbij koning Lotharius hem het foreest Wasda schonk. *Oorkondenb. uitgeg. door de K. Akad. v. Wetensch.* N^{o}.. 43.

eene Vorstenmacht onder diezelfde Friezen te vestigen. Hierbij hadden zij althans den Keizer niet tegen zich, zooals bleek uit de houding van Keizer Lotharius tegenover Floris den Zwarte. En geen wonder. De groote vazallen, - en tot hen behoorde de Graaf van Holland - vormden met hunne eigene leenmannen een zelfstandigen Staat, waarbij voor Keizer en Rijk gezag noch voordeel overschoot. Liever derhalve moest den Keizer een landsheer zijn met rijksonmiddelbaren, zooals de Friezen zich achtten, tot onderdanen, die hun bescheiden aandeel in 's Rijks lasten zouden willen dragen. - Niettemin hebben onze Graven hunne staatkunde tegenover de Friezen tot op Floris V toe volgehouden, en heeft zelfs Willem de eerste, met wegcijfering van den Graaf van Loon Graaf van Holland geworden, zich naar die staatkunde moeten voegen, ja zelfs de invoering van het leenstelsel in Zeeland laten geschieden.

IV.

Na het Hollandsche Huis bekwam Holland Graven uit het Huis van Henegouwen, met het Fransche Koninklijke Huis bevriend en weldra met het Engelsche Koninklijke geslacht en het Huis van Wittelsbach, dat aan Duitschland een Keizer schonk, vermaagschapt. Het laatstgenoemde Huis leverde ons Vorsten na die van Henegouwen. - Doch liever dan de daden dier vorsten, al ware het ook slechts vluchtig, te beschouwen - niet aan vorsten dankt Holland zijnen roem -, willen wij de vraag beantwoorden: hoe is de overgang des bewinds uit het Huis van Holland in een nieuw grafelijk geslacht in het werk gegaan? Ging Holland zonder eigen wil in de hand van een nieuw vorstenhuis over, als een eigendom, waarover de meester als volstrekt machthebber vermag te beschikken? In geenen deele!

Ontzaggelijk groot was op de bevolking de indruk van den moord op graaf Floris gepleegd. De edelen hadden dit stuk bedreven, en hoe kon het volk hen nog met recht boven zich gesteld achten, nu men hen zich zoo verraderlijk en onmenschelijk had zien gedragen? Vandaar dat de bevolking zich plotseling tot een hooger peil verheven gevoelde en zich gerechtigd achtte om de schuldige edellieden te vervolgen en hunne straf te eischen. Men zegge niet, dat het volk, zich aldus voor een' vorst beijverend,t en

slotte de vorstenmacht, door geenen adel getemperd, stond te versterken. Immers in die tijden verzekerde de vorstenmacht de vrijheden der burgers en landlieden. Stonden dezen rechtstreeks onder den vorst, zoo waren zij als het ware rijksonmiddelbaar: de vorst toch was een vertegenwoordiger van het Rijksbewind in het land. Zoodra het leenstelsel, waarbij den Graaf in zijne baronnen eene schaar van vazallen tusschen zich en zijne burgers en boeren ter zijde stond, in beginsel overwonnen was, hield ook de strijd tusschen Hollands graven en de vrije Friezen op; vandaar dat wij, vermits het Floris' streven was den Edelen hunne soevereine rechten te ontnemen, met de Hollandsche, ook de Kennemers, de Waterlanders en de Westfriezen zien optrekken om den gevangen Graaf te redden en hen zich verontwaardigd zien betoonen over den tegen hem gepleegden moord.

Maar toch - het was voor het Hollandsche volk bestemd, door geen Vorst, noch door een vorstelijken minister nevens den Graaf vrijheid en zelfbestuur te bekomen. - Toen Floris' zoon uit Engeland herwaarts geroepen was, had een ondernemend edelman, Wolfert van Borselen, den stouten toeleg om, met krenking der vermogendsten onder den reeds zoo zeer geknakten adel, en der machtigsten onder de stedelijke Overheden, den Graaf tot volstrekt gebieder te maken, maar eigenlijk, daar de Graaf alsnog een knaap was zonder eigen wil, zichzelven in 's Graven naam tot het onbeperkt gezag te verheffen. Doch deze poging stuitte af op het verzet niet van eenige Edelen, maar van de burgerij der steden Dordrecht en Delft.

Toen de zwakke Graaf gestorven was, werd de verwant van het Hollandsche Huis uit Henegouwen herwaarts geroepen. Maar nogmaals, het was voor Holland bestemd, dat het blijkbaar niet aan een vorst zou toekomen, maar dat het aan zich zelf behoorde en zich vrij aan een vorst kon geven, die zijn gezag aan eene natie, welke zich voor hem beijverd had, te danken zou hebben. Immers toen de Vlaming Zeeland op Zierikzee, en Holland op Haarlem na, overstroomd en vermeesterd had, was het de Hollandsche natie, die, zich voor het eerst harer nationaliteit volkomen bewust, de Vlamingen verjagend, den Graaf uit zijnen bedreigden staat redde, en haar eigen land voor hem winnend, hem, zooals Melis Stoke te kennen geeft, den plicht eener blijvende erkentelijkheid jegens den landzaat oplegde.

Wanneer men inziet, dat Holland en Zeeland toen tot zulk een graad van zelfbezit waren gekomen, zal men gereedelijk erkennen, dat deze gewesten zich almede niet willeloos aan het Huis van Beieren zullen hebben onderworpen. Holland was verdeeld in twee maatschappelijk-staatkundige partijen, en verre daarvandaan dat de Vorsten uit dat Huis hier met geweld orde op zaken vermochten te stellen, deed de verdeeldheid der natie zich in het vorstelijk gezin gelden en sloten zich de partijen met vrije willekeur aan de moeder of den zoon aan, al naar dat de een of de ander in hare bedoelingen wilde treden.

De groote binnenlandsche strijd baande het machtig Fransch koninklijk Bourgondische Huis den weg tot den grafelijken zetel van Holland en Zeeland, en nu bestond de kans dat de vorstenmacht zich eerst recht boven al de klassen der maatschappij verheven zou betoonen en alle provinciale en plaatselijke zelfstandige Besturen, die de weldadige macht van den Vorst slechts schenen te belemmeren, dienstbaar zou maken aan de grootheid, macht en kracht van den Staat in zijn geheel. Doch op nieuw zou het blijken, dat de Hollandsche natie niet aan een Vorst, maar aan zich zelve zou behooren. De macht en het gezag der Habsburg-Bourgondische Vorsten zou door den opstand der Nederlanders gefnuikt worden. Zoo werd de volledige ontwikkeling der vorstenmacht en der centralisatie van al de Nederlanden verbroken. - Er zijn er, die zulks bejammeren en den Nederlanderen van hunnen opstand tegen Philips een verwijt maken; ja! onder de vrijgevochten Noord-Nederlanders zelven in het begin dea 17de eeuw zijn er geweest, die, door de moeilijkheden der regeering over een eigenwillig volk ontmoedigd, verklaarden: onder de Bourgondische Vorsten hadden wij het zoo kwaad niet. Maar had dan de natie geen genoegzamen grond om tegen tirannij op te staan? Bij de zege van de Spaansche Koningen, volstrekte vorsten en tegelijk beschermers der Kerk en handhavers harer leer, bleef geene vrijheid hoegenaamd, geene vrijheid des gewetens zelfs voor den onderdaan over. Er was geen verhaal, geene plaatse der toevlucht meer, geen beroep op hooger macht in hemel of op aarde voor den landzaat tegen den Vorst en zijne staatslieden. Dat de Hollanders zich zulk eene macht van de schouders hebben geschud en liever hebben willen vergaan dan zich zulk een juk te getroosten, strekt, dunkt ons, tot hunne eeuwige eer, en daarmede hebben zij zich verdien-

stelijk gemaakt jegens de geheele menschheid, daar zonder hun verzet het Huis van Oostenrijk in Spanje, met dat in Duitschland vereenigd, menschelijkerwijs gesproken, geslaagd zou zijn in de vestiging eener Algemeene Monarchie.

V.

Zoo, bij de onmogelijkheid om zulke uitkomsten te loochenen, de verkleiners van den roem der Nederlanders moeten toegeven, dat het den Hollanders in de middeleeuwen tot in de zestiende eeuw toe niet aan een staatkundig instinct (want iets hoogers meenen zij wellicht hun niet te behoeven toe te schrijven) heeft ontbroken, althans eene oorspronkelijke letterkunde, kunnen zij zeggen, hebben de Hollanders in dat gansche tijdperk niet bezeten: al wat zij op dit gebied hebben voortgebracht, was geleend, en, over het algemeen, mannen, wier namen in de geschiedenis der Europeesche beschaving als die van baanbrekers genoemd worden, in één woord geniën in wetenschap en dichtkunst, heeft ons land in de middeleeuwen niet opgeleverd. Al ware dit vonnis geheel juist, de verdienste der burgerij, welke zich ten slotte de vrijheid wist te verschaffen, en der landelijke bevolking, welke zich vatbaar betoond heeft om voor de zege van de goede zaak in geestdrift te ontbranden, zou toereikend zijn om onze natie eervol te onderscheiden: een anderen roem behoefde zij niet. Maar ook een voldoende letterkundige en wetenschappelijke roem heeft haar niet ontbroken.

In de middeleeuwen maakte de Christenheid, hoezeer er zelfstandige Koningrijken nevens het Keizerrijk der Duitsche natie bestonden, in beginsel één Rijk uit, en op het gebied, door geene stoffelijke grenzen bepaald, te weten dat der letterkunde, bestond er voorzeker eenheid. De christenwereld had één geloof, en de richtingen in dichtkunst en wetenschap, die dit geloof òf steunden òf min of meer schokten, omvatteden alle Christenvolken. Slechts het verschil van talen, Duitsch of Welsch, bracht hier eenige scheiding te weeg, die echter van alle Duitsche landen nagenoeg het minst belemmerend was in Nederland, waar van ouds menigeen, allereerst de Grooten, de beide talen; de geestelijken en de klerken der kanselarij bovendien het Latijn machtig waren. Klerken ontsloten der bevolking, door het leveren van vertalingen, den toegang tot de Fransche letterkunde.

De toen bestaande gemeenschappelijkheid nu der geestbeschaving bracht mede, dat ons land deel had aan den roem, die in de middeleeuwen op letterkundig gebied mag behaald zijn. Frankrijk was de hoofdzetel van letterkunde en wetenschap. Aan de geesten van dat Rijk was het bekleeden van dien zetel gegund; wat zij verrichtten, behoefden noch vermochten anderen te verrichten. Maar omdat Frankrijk aan vernuften rijk was, mogen de onzen niet voor botterikken doorgaan. Op dien voet zou men elke stad, die in den tijd van den bloei der letteren in ons land geen genie heeft opgeleverd, uitdrukkelijk als van den roem, die toen door Amsterdam behaald is, verstoken moeten aanmerken. Evenals eene stad van minderen rang, bijvoorbeeld Gouda of Schoonhoven, als Hollandsche steden deelen in den roem der dichtkunst van de zeventiende eeuw, evenzeer heeft Holland in den roem der letteren in de middeleeuwen gedeeld.

Een voorbeeld ten bewijze hoe het streven en bijgevolg de verdienste van eenig schrijver in die tijden aan verschillende gewesten gemeenschappelijk was, is de Vlaming Maerlant. Deze heeft ten onzent geestverwanten gevonden, meer wellicht dan in het gewest zijner inwoning. Wat hij heeft bestaan, is niet gering aan te slaan: het is inderdaad te vergelijken met hetgeen Luther in een anderen tijd en op ander gebied verricht heeft. Er was moed toe noodig om den inhoud der ridderromans, die voor historische waarheid gold, als verdichting te ontmaskeren. Deze daad strekte tot ondermijning van den bodem, waarop de adel gevestigd was, en wreekte den derden stand op de minachting, welke de romandichters, die de lieden van dien stand òf ganschelijk niet òf niet eervol vermeldden, hen deden weêrvaren. Hoe ingeworteld de meening was, dat de roman ware geschiedenis tot inhoud had, bewijst de vorm, door de kroniekschrijvers, ja, door Maerlant zelven, voor hunne geschriften gekozen. Hoe toch zouden dezen er toe gekomen zijn om hunne geschiedkundige werken in rijm en daarmede in den vorm der romans te stellen, wanneer zij dezen vorm niet voor een vereischte van een historisch werk gehouden hadden. Hun stijl, aan rijm en maat gebonden, lijdt aan zekere onbeholpenheid, maar heeft eenen Melis Stoke niet belet in zijn werk blijk te geven van staatkundig doorzicht en vaderlandschen zin. Maar werd de inhoud der ridderromans voor werkelijke historie gehouden, zoo is het verschijnsel verklaard, dat in Holland geene ridderromans zijn ont-

worpen. Historie toch verzint men niet; men vertelt ze over, en dat hebben onze vertalers gedaan. Trouwens onze geschiedenis leverde dc stof niet op, die in Frankrijk door de groote Dynasten werd opgeleverd.

Doch is dan ons vaderland in de middeleeuwen al niet een middelpunt van letterkundige voortbrenging geweest, een hooger, of moet ik zeggen dieper geest, op oneindig belangrijker gebied, is daarentegen wel van Noord-Nederland uitgegaan.

Geen stichters van nieuwe monniksorden, geen wereldberoemde scholastische wijsgeeren heeft Noord-Nederland opgeleverd; maar wel stonden Nederlandsche mannen en vrouwen in de veertiende eeuw in levendig verkeer met Duitsche broeders, die zich niet zelden bij de hooge Geestelijkheid verdacht, door innige vroomheid onderscheidden. En eene eeuw later ontstond hier de Broederschap des gemeenen levens, die juist daardoor dat zij den kerkelijken staat en den staat der kerk, evenzeer als den burgerstaat, onbestreden liet, en zich aan vruchtbaren arbeid en studie en aan het werkdadige leven wijdde, van een diep besef van het wezen des Christendoms getuigde. Voortgeplant in de talrijke scholen, door hare leden gesticht, heeft deze Broederschap een onberekenbaren invloed uitgeoefend om de Nederlanden, in het Zuiden zoowel als in het Noorden des lands, den geest in te boezemen, waaruit zich de daden van de volgende eeuw laten verklaren. Niet de geestdrijvers, welke, de Kerk verzakend, een nieuw wereldsch kerkelijk Rijk gepoogd hebben te stichten, hoezeer in Nederland sterk vertegenwoordigd, beantwoordden aan den geest der Nederlandsche natie: ook kozen zij, tot de verwezenlijking hunner dolle plannen, den bodem van een Duitsch bisdom; maar dat deden een Erasmus en zooveel andere ongenoemde stillen in den lande, welke de waarheid wisten te vatten van hetgeen de Heilige Schrift in gelijkenis en de kerk in symbolen besluit. Toen de strijd op het gebied van den Staat was uitgebroken, kozen de zoodanigen noodwendig de partij van den tegenstand tegen de dwingelandij. De staatkundige betrekkingen brachten te weeg, dat de vorm der Fransche Reformatie met de leer van Calvijn hier de overhand bekwam, hoezeer wij in het Calvinisme, evenmin als in het Lutheranisme, een voortbrengsel van Nederlandschen bodem mogen erkennen: den Nederlandschen geest op godsdienstig gebied wenschen wij veeleer in zulke vormen terug te vinden, die wars waren van alle kerkelijk drijven.

VI.

Verbazend was de uitwerking, welke de Republiek der Vereenigde Provinciën, zoodra haar bestaan feitelijk was voldongen, op de volken van Europa maakte. Enkele Vorsten, een Jakob van Groot-Britannië en Christiaan van Denemarken, bewezen haar de hulde van hunne jaloerschheid en wrevel. Het Huis van Oostenrijk streek voor haar in het jaar 1609 de vlag op hoop van latere wraak, eene hoop, die nooit verwezenlijkt is. Want heeft Frankrijk aan de Nederlandsche staatslieden, in de eerste plaats aan Oldenbarnevelt, het behoud zijner eenheid onder een krachtig koninklijk bewind, Pruisen de handhaving van het Huis van Hohenzollern in Kleefschland, Engeland zijnen Willem III, Rusland de invoering zijner nog barbaarsche gezanten aan het Hof van Frankrijk en alzoo zijne eerste intrede in de staatkundige kringen van Europa te danken, - Spanje heeft aan zijne worsteling met onze Republiek zijn ontzettend verval te wijten. En men meene niet, dat ten minste de Pauselijke Stoel geen vrede met haar bestaan kon hebben. Het tegendeel is waar. Onze gezant te Parijs hoorde uit den mond van den Pauselijken Nuncius in 1628, dat de Paus de Republiek van Hun Hoog Mogenden voor een souvereinen Staat erkende, en een later gezant aldaar, in 1650, vernam mede door den vertegenwoordiger van den Heiligen Stoel, dat de Paus onzen Staat van zoodanige aanzienlijkheid achtte, dat de vrede van de Christenheid treffelijk daardoor kon worden bevorderd. En wat heeft Spanje eenmaal zelf getuigd, bij monde van een zijner grooten, D. Gaspar de Bracamonte y Guzman, Graaf van Peñaranda, te Munster verschenen, toen het met de vredesonderhandelingen ernst was geworden? Met de algemeene Monarchie der Spanjaarden, verklaarde deze Spanjaard, was het uit. De Nederlanders hadden gestreden voor hunne vrijheid en zij hadden wèl gedaan: de vrijheid kwam hun toe en de Spanjaarden, zeide hij ten slotte, de Spanjaarden wilden, dat de Hollanders niet alleen vrij, maar ook gerechtvaardigd uit den strijd zouden komen.

Ziedaar een bewijs van den indruk op de Mogendheden gemaakt! Maar niet minder opmerkenswaardig is de uitwerking van het schouwspel eener burgerij, welke hare vrijheid en godsdienst tegenover de machtigste Mogendheid zegevierend gehandhaafd had en dadelijk daarna een toonbeeld was geworden der beste orde en der

ontwikkeling van de grootste macht en den ontzaggelijksten rijkdom. Men hoore de woorden uit den mond der gezanten van Brunswijk en Magdeburg, in het jaar 1613 voor de Staten-Generaal gesproken, hoe die Steden onze staatslieden bewonderden en onze Republiek als de toevlucht der volken, die naar vrijheid streefden, beschouwden, en als een waarborg, dat ook zij dat goed erlangen zouden. Zoo kwam dan omstreeks dien tijd een verdrag met de Noord-Duitsche Steden tot stand, welke, zoo de hervatting van den oorlog in 1621 het niet belet had, Europa eene Mogendheid van Noord-Europeesche Vereenigde Staten, met de Republiek der Vereenigde Nederlanden tot hoofd, zou geschonken hebben.

Doch, wij gaven het reeds met een woord te kennen, niet alleen vrije, maar in hare vrijheid steeds bedreigde Steden wachtten van ons haar behoud, - ook Frankrijk wist ons de handhaving van het gezag zijner Regeering dank. Toen in 1627 onze Nederlandsche gezant te Parijs een tractaat met dat Rijk gesloten had, werd dit door de Staten niet geratifieerd; integendeel, zij duidden het den gezant euvel, dat hij tot het sluiten was overgegaan. Wat nu voerde alstoen de Baron van Boetzelaer (want die was de gezant) tot zijne verontschuldiging aan? Hij verklaarde, dat de eerste man van Frankrijk na den Koning, de Hertog de Richelieu, hem bezworen had, ten einde hij niet ten val mocht komen, het tractaat te sluiten, hem op verbeurte van zijn leven belovend, dat hij hem wel bij de Staten van alle blaam zou vrijwaren. Alzoo gaf de overmachtige staatsdienaar te kennen, hoe de dunk, dat de steun der Republiek hem niet ontbreken zou, hem noodig was om aan het bewind en tegenover zijne binnenlandsche vijanden staande te blijven. Gaarne had de hem vijandige staatspartij onze Republiek op hare hand gehad, en zij deed daartoe haar uiterste best; doch als onze Republiek Richelieu ter zijde stond, meende die partij niets tegen hem te vermogen. - En in 1650 verklaarde het gansche Fransche Ministerie, dat Frankrijk in den hachelijksten toestand was geraakt, toen wij kort te voren vrede met Spanje gesloten hadden; hierdoor toch stond het Rijk thans zonder bondgenoot tegenover Spanje en zag den ondergang te gemoet, zoo onze Staten Spanje niet duidelijk te kennen gaven, dat, bijaldien die Mogendheid geenen vrede met Frankrijk sluiten wilde, zij de hervatting van den oorlog met Hun Hoog Mogenden te verwachten had.

VII.

Dit waren buitenlandsche triomfen, zal men zeggen; maar hoe verkeerd was de binnenlandsche toestand bij eenen regeeringsvorm als waaronder de Republiek wel zuchten mocht! - Ten einde op deze klacht bescheid te geven, vragen wij: hoe is die gewraakte regeeringsvorm ontstaan? Heeft men deze vraag niet behoorlijk beantwoord, zoo begrijpt men kwalijk wat men beoordeelt, en slechts wat wij begrijpen, kunnen wij billijk waardeeren.

In den uitersten nood, waarin de strijd met Spanje ons Vaderland bracht, kwam het er op aan, verdedigers te vinden. De Edelen, sedert de heerschappij der Vorsten uit het Huis van Bourgondië van het vermogen verstoken om manschappen tot den dienst in den krijg te leveren, waren onbekwaam om meer dan elk vermogend burger tot 's volks verdediging toe te brengen. Bovendien al bleven in Holland enkele vertegenwoordigers der voornaamste adellijke geslachten, de Brederodes, de Wassenaars, de Boetzelaars van Asperen, in het land, in Zeeland verlieten de Edelen bij den opstand meerendeels de Provincie. Dus moesten de Steden zich te weer stellen. De burgers vormden gewapende scharen, aangevoerd door hunne stedelijke Overheid; doch geenszins door al hare leden, slechts door die, welke partij voor de beweging trokken en moed genoeg hadden om, bij de onzekerheid van den uitslag, goed en lijf veil te hebben. Die Regenten nu, welke de kans gewaagd hadden om, als de vijand het pleit won, hun goed verbeurd verklaard te zien, ja, hun leven aan de galg te eindigen, of wel dezulken, die, waar de kans niet zoo hachelijk gestaan had, toch onmiskenbare waarborgen aan de zaak van den opstand hadden geboden, - vormden, krachtens het hoogste en degelijkste recht, de toekomstige vertegenwoordigers der soevereiniteit, welke door den tiran verbeurd en in 's volks boezem teruggekeerd geacht werd, - en dat te onbetwistbaarder, daar de man, die met opoffering van het hoogste dat hij geven kon, de zaak der verdrukten gediend had, de onvolprezen Willem van Oranje, vermoord was, voordat hij de opdracht der grafelijkheid had kunnen aanvaarden, en noch de koning van Frankrijk, noch de koningin van Engeland waagde wat hij zich verstout zou hebben.

Wanneer men niet op willekeurige theoriën afgaat, maar de geschiedenis raadpleegt op de vraag, hoe de regeeringen tot stand gekomen zijn, zoo zien wij in de gedenkboeken van de Israelieten,

van de Romeinen en van de Franschen der 9de en der 10de eeuw, om op de voornaamste en duidelijkst sprekende feiten te wijzen, hoe personen of geslachten, die geacht konden worden voor het vervullen der taak, die den Staat was opgelegd, het best berekend te wezen, tot aanvaarding der vorstelijke waardigheid zijn aangesteld door dezulken, die wegens rang of vermogen de natuurlijke vertegenwoordigers des volks waren. En bij ontstentenis van eenen Vorst, moesten die vertegenwoordigers het bewind wel in eigen handen houden of nemen. Anders nu is het in ons land na de afzwering van Filips II niet toegegaan, - alleen met dit voor het recht der regeeringspersonen in ons land gunstig onderscheid, dat de Overheid ten onzent in menige plaats ter aanvaarding van het bewind bij de doorgestane gevaren den vuurdoop had ondergaan.

Dat de zonen der dus tot vertegenwoordiging der soevereiniteit geroepen stedelijke overheden hunne vaders opvolgden, waartoe zij zich gemeenlijk door ernstige oefeningen in omstandigheden, die steeds de uiterste inspanning van alle vermogens eischten, bekwaamd hadden, het sprak immers van zelf, evenzeer als dat het noodzakelijk was, dat de Regenten de opvolging in de regeeringsambten zooveel mogelijk in hunne geslachten trachtten te verzekeren. De overgang in andere familiën, met andere staatkundige sympathiën en zonder beproefde traditiën, zou vaak met eene omwenteling in den ganschen Staat gelijk gestaan hebben, vermits daardoor de meerderheid in stedelijke of landsvergadering verplaatst had kunnen worden. En zou het na Willem I en Prins Maurits, wien juist door den staatsgreep van 1618 zelfbeperking was opgelegd, zou het, zeg ik, na deze vorsten, immer mogelijk geweest zijn aan een' Prins van Oranje de onbepaalde beschikking over 's lands middelen en de vrije hand ter regeling der betrekking van den Staat tot het buitenland te verleenen, zonder dat de vrijheid gevaar liep? Eene nauwkeurige kennis van zaken geeft ons hierop een ontkennend antwoord.

En denkt hier iemand aan de wijziging van den regeeringsvorm in een meer democratischen zin onder eenen Prins van Oranje?... Willem IV is in de verzoeking geweest om daartoe over te gaan. Maar hij is voor zulk een bestaan teruggedeinsd. Of mocht hij de vermogendste en voor de orde en de middelen van den Staat onmisbaarste burgers aan de plunderziekte van het gemeen overleveren en alzoo den Staat in het verderf storten, dien hij gehouden was

te handhaven? Stonden de Prinsen van Oranje, meer dan algemeen erkend wordt, aan de verleiding bloot om door hunne geheime betrekkingen met buitenlandsche Grooten of Vorsten een min of meer bedenkelijken aanslag op den bestaanden regeeringsvorm te ondernemen, zoo is het gansch niet vreemd, dat de Regenten steeds huiverig geweest zijn hun machtsvermeerdering te gunnen, tot tijd en wijle de geest, die zich in de patriotten van het eind der achttiende eeuw openbaarde, en het beiden, Prins en Aristocraten, dreigend gevaar de laatsten noopte met den Prins gemeene zaak te maken.

VIII.

Zoo ons land zulk eenen invloed op de Mogendheden, zulk eene macht in de wereld heeft gewonnen, aan welke bron van kracht hadden wij dit, menschelijkerwijs gesproken, in de voornaamste plaats te danken? Immers aan het bezit onzer koloniën, voornamelijk van de Oost-Indiën. Doch hier vooral klinkt ons de hoe lichtzinnig ook geuite, toch zwaarlijk te vernemen taal dergenen in de ooren, die zeggen, dat wij ons onrechtmatig in die landen hebben ingedrongen; dat wij rechtmatig door de inlanders verjaagd zouden worden, en dat ze door roof in onze handen zijn gekomen en gebleven zijn. Voegt men daarbij het oordeel dergenen, die de daad, waarbij Dirk III, de stichter van den tol te Dordrecht, de zelfstandigheid van Holland grondvestte, voor roof, ten koste van Bisschop en Keizer gepleegd, verklaren, en ook de stem van hen, die begrijpen, dat de Vorst in de zestiende eeuw, vrij en zonder met zijne onderdanen te rade te gaan, over zijne landen door schenking of bij erfmaking beschikken kon, en dat dus de Unie van Utrecht eene misdaad was, waarbij men den Vorst in zijn eigendomsrecht krenkte, zoo zou ons Vaderland zijne onafhankelijkheid en zijne macht aan een drievoudigen roof te danken hebben.

Eene verheffende gedachte voorwaar! Maar wat spreekt men van roof? O ja! Uit een hooger standpunt, door de wijsheid van het oudste Rome gevat, is alle bezit, waarvan de mensch zich meester maakt, en zijn dus de soevereiniteit en de veroveringen, die onze landgenooten zich hebben toegeëigend, een roof te achten, maar voorwaar niet op een' bisschop, of een wereldlijk vorst, of wel op eene natie gepleegd, welke allen zelven hun bezit mede

aan roof te danken hadden. De goederen en de koninkrijken der aarde toch behooren allen aan éénen Heer, en bijaldien eene natie of Vorstenhuis dien Heer niet blijvend erkent, en welk volk was daartoe bekwaam? - het onze althans niet! - zoo plegen zij tegen den Meester van alle dingen eene roofdaad, welke onfeilbaar, volgens eene onder het rijk der Israelieten erkende historische of moet ik zeggen kosmische wet, in het derde en het vierde lid na de stichters van Staats- of Kerkverband geboet wordt. Gelukkig, zoo die boete slechts in verlies van een deel van vroegeren roem of macht en niet in een jammerlijken ondergang bestaat! Gelukkig ook, zoo de natie zich daaronder wijs en waardig gedraagt! Hoe dieper zij het hoofd buigt voor haren waren Heer, des te fierder staat zij tegenover allen smaad, en tegenover het geweld van hebzuchtige volken of vorsten.

Doch om tot de aanwinst der Oost-Indiën terug te keeren, wij meenen duidelijk gemaakt te hebben, dat noch Dirk III, noch de mannen, die de Unie gesticht en Filips afgezworen hebben, zich aan onrecht hebben schuldig gemaakt; dat wij een recht hadden ons in de Oost-Indiën te vestigen, moge thans blijken!

Hoe is de verovering van Oost-Indië in het werk gegaan?

Wie waren ten tijde van de stichting der Oost-Indische Compagnie in Indië meester? Immers de Portugeezen. Maar Portugal behoorde toen aan Spanje en met Spanje waren wij in oorlog om te overwinnen of te vergaan. Spanje wilde ons, zonder overdrijving gesproken, de keel toedrukken, door ons den handel te verbieden. De poging om niet door verstikking gedood te worden, ziedaar den aanvang van de verovering der Oost-Indiën, die de staatkundige puriteinen van onzen tijd zoo lichtvaardig en als met een lachend gelaat gewoon zijn te wraken. Onze voorvaderen gingen in de Molukken en op Java hunnen doodvijand met ongehoorde stoutmoedigheid zijnen buit ontwringen. En de Vorsten en bevolkingen, welke der heb- en heerschzucht der Portugeezen ten prooi waren, beschouwden onze landgenooten als helpers tegen geweld. Met de onzen sloten zij nieuwe verdragen; onze bescherming namen zij aan. Toen nu de vrede met Spanje gesloten zou worden, eischten de Staten bij de onderhandeling het behoud van de Oostindievaart, dat is, het blijvend bezit van onze Staats- en handelsbetrekkingen in Oost-Indië. Zonder deze voorwaarde kon Spanje geenen vrede bekomen. Niet in staat den oorlog voort te zetten, stond Spanje

die voorwaarde toe. Had men dan toen of later zoo menig verdrag, met inlandsche Vorsten gesloten, moeten verscheuren, oorlogschepen en soldaten moeten terugroepen, om onze beschermelingen en ons zelven aan de goede trouw der inboorlingen en aan de genade onzer ongenadige bondgenooten, de Engelschen, over te geven? Maar dit ware een moedwillig wegcijferen van onzen Staat geweest, een afstand doen van den rang, dien wij juist door den tegenstand van de belagers onzer onafhankelijkheid in de wereld hadden ingenomen. De in den krijg bezette provincie des vijands, die hij ons wettig had afgestaan en onze mededingers gereed waren zich na ons toe te eigenen, hadden wij noodig tot het behoud van onze wereldmacht, en ze prijs te geven had gelijk gestaan met de verklaring, dat wij in het Statenstelsel van Europa onnut, tot de rol die wij speelden, onbekwaam en onzer zelfstandigheid en onafhankelijkheid onwaardig waren, eene verklaring, welke zelfs onze vijanden niet zouden onderschreven hebben. Zijn wij dan thans onnutte knechten en hebben wij geen eervollen en voor de Christenheid noodigen stand onder de volken meer te handhaven? Het zou jammerlijk zijn, zoo wij dit erkennen moesten.

Zij die thans, zoo voorbeeldig gelaten, in beginsel van de Oost-Indiën afstand meenen te moeten doen, meenen toch niet, dat wij de voordeelen, die zij opleveren, hetzij door den Staat, hetzij door bijzondere personen te behalen, zouden kunnen missen. Of heeft men de taal niet gehoord: Oost-Indië is de kurk, waar onze Staat op drijft. Ongelukkige, beschamende uitspraak! Voorwaar onzen Staat, en alle Staten, en heel de wereld drijft, maar op welke zee? Wie geeft den wasdom aan de vruchten der aarde, welke al onzen rijkdom uitmaken? Wie draagt den aardbodem, dat hij niet wankelt? Wie boeit de stormen? Wie geeft den adem aan ons, menschen, om bezitters van de goederen der aarde te zijn? Deze vragen te stellen is genoegzaam om te doen gevoelen, dat het waanzin is te meenen, dat de mensch al deze dingen in zijne hand heeft, of in eenig bezit zich een waarborg van bestaan gegeven ziet. Elke mislukte oogst, elke vernieling door aardbeving of watervloed, elk door storm verongelukt schip, elke heerschende ziekte scherpt hem zijne machteloosheid in tegenover de macht, die zich staaft, waar de orde stand houdt in weerwil van hetgeen ons wanorde schijnt, de macht, die in zonneschijn en regen en vruchtbare tijden de liefde laat heerschen, waar de elementen ons wreed voorkomen.

IX.

Na de voorgaande beschouwing is onze slotsom, dat wij Hollanders waarlijk geene reden hebben ons land te verachten, noch zoo koelzinnig van het wanhopig geval te gewagen, dat onze Staat door eenen nabuur ingelijfd werd of onze koloniën verloren gingen. Er zijn zaken, die niet samengaan kunnen. Zoo is het onmogelijk, dat, als men eene juiste kennis van onze geschiedenis en van de grootheid onzer vaderen heeft, men het werk dier vaderen prijs zou willen geven. Toch spreken en schrijven sommigen, alsof er een eer en een genoegen in stake, onze voorouders nietswaardigen te noemen, en neemt men zonder blikken of blozen het modewoord annexatie op de lippen, ons vaderland daarbij met zekere zelfgenoegzaamheid als de lijdende partij voorstellende. Of heeft men geene vertoogen kunnen lezen, waarin over de staatkunde, aan welke de Republiek der Vereenigde Nederlanden haren wettigsten grond van bestaan tegelijk met haren roem verschuldigd was, met minachting werd geoordeeld, en aan den afstammeling der Prinsen van Oranje-Nassau de raad werd gegeven om, met versmading van alle wettige beletselen, het geloof zijner vaderen en de taal zijns lands verzakend, op de verovering van een naburig Rijk uit te gaan, of veeleer om ons door dat Rijk te laten verzwelgen, en dat op grond dáarvan dat wij slechts, in dat gebied opgelost, tamelijk groot onder de Mogendheden zouden kunnen zijn? Vernemen wij niet uit een boek, hetwelk door de Hollanders, die zich, naar het schijnt, gaarne in het gezicht laten slaan, met gretigheid wordt ontvangen, dat wij over het algemeen steeds bedroevend achteraan kwamen, zonder deugd of kracht bij volk of vorsten, zonder oorspronkelijkheid bij letterkundigen of geleerden? En verdichtte niet onlangs een Hollander, meenende een profeet te zijn, in een uitgegeven geschrift, een onderhoud in het jaar 1900 gehouden in het paleis te Buitenzorg tusschen den Goeverneur-Generaal, die dan, let wel, een Engelschman zou zijn, en den correspondent van de *Times*, welk Engelsch dagblad dus geacht wordt ongetwijfeld ons ongeschonden volksbestaan te zullen overleven?

Die kleinachting van eigen land en volk valt zulken schrijvers niet moeilijk. Dit is zeer verklaarbaar. Immers gevoelen zij niet, dat met den roem van hun land hunne eigene waarde schade lijden zou; integendeel, zij lijden niet met hun volk; zij onderscheiden zich van den grooten hoop; zij zijn zichzelven genoeg en te grooter

in eigen oog, omdat zij inzien, dat wat voor groot doorgaat, van luttel waarde is. Maar al hadden die verachters van ons volk eenigszins gelijk, al ware ons vaderland niet zoo roemrijk als het is, toch zouden wij het moeten eeren en liefhebben.

Goethe, die wel niet van te groote ingenomenheid met zijn vaderland, Duitschland, en met al wat Duitsch is, kan verdacht worden, heeft een uitnemend woord geuit: ‘Geef,’ zegt hij, ‘boven de gansche wereld, die u toebehoort, aan uw vaderland de voorkeur.’ Hij zegt niet: de gansche wereld, aan welke gij toebehoort, maar: die u toebehoort, en hij onderstelt derhalve eenen geest, die weet alles te bezitten, omdat hij, niets het zijne achtend, één is met den Grooten Geest, die metterdaad alles bezit. Welnu, van die hoogte ziet de dusgestemde neder op zijn land, en hoe zou hij het anders dan met een oog van deelneming, van medelijden, van liefde kunnen beschouwen? Wie den stand, waarin zijne aardsche betrekkingen hem plaatsten, versmaadt, hij moge met nog zooveel ophef van wereld en menschheid, als door hem gewaardeerd en bemind, gewagen, inderdaad blijkt hij niets lief te hebben en alleen zich zelven en het zijne in het heelal te zien en tegen de gansche wereld te laten opwegen.

Maar ons land is zoo klein in vergelijking van andere Rijken! Tegenwoordig gelden slechts alleen de groote Mogendheden, en hoe kan men ingenomen zijn met hetgeen men zoo nietig ziet? Zoo spreekt alweder de behoefte om zich groot te gevoelen bij gemis van de ware grootheid, die niets behoeft, omdat zij in de erkentenis alles bezit. Hoe dwaas is de waan, dat de burgers groot worden door de machtsuitbreiding van het land, waartoe zij behooren. Die machtsuitbreiding geschiedt ten hunnen koste en eischt van hen opoffering van vermogen en vrijheden; zij stijft den trots der regeerders tegenover de geregeerden en maakt den burger machteloos en klein. In een klein land, daarentegen, kan de burger groot zijn en door zijne wijsheid en deugd kan hij zijn land groot maken, groot niet naar de schaal van den landmeter, maar naar die der weinige waarlijk edele geesten, wien te behagen de hoogste lof is.

Het vaderland lief te hebben, ofschoon het klein is, valt zoo moeilijk niet; maar het lief te blijven hebben, wanneer het, door toedoen zijner regenten of zijner wetten onbillijk of wreed is tegen ons, - dat valt moeilijker. Doch hier hebben wij schoone voorbeelden, om van den weergaloozen niet te gewagen, die tranen

stortte over den door hem vooruitgezienen ondergang van zijn land, dat hem verwierp. - Toen Socrates op den dood gevangen zat, en de dag daar was, dat hij den giftbeker zou drinken, kwamen zijne vrienden tot hem in de gevangenis en rieden hem te ontvluchten. Een hunner, zeer rijk, nam al de kosten van de ontsnapping voor zijne rekening en de overheden zouden den vluchteling niet al te ijverig nazetten: want gaarne zagen zij zich van de uitvoering van een vonnis verschoond, dat tegen eenen man als Socrates algemeen overdreven zwaar geacht werd. Wat nu antwoordde de wijsgeer op dien voorslag? Het was hem geweest, zeide hij, alsof hij de Wetten van zijne vaderstad voor hem had zien oprijzen en haar met eene stem, die in zijne ooren zóó weerklonk, dat zij alle ander geluid verdoofde, hem den plicht van den edelen burger had hooren voorhouden en hem de vraag had hooren stellen, of hij haar moedwillig grieven en schenden wilde. Neen! had zijn hart gezegd: ik wil u ontzien, ook in uwen toorn, en al mochten de menschen, u misduidend, onbillijk zijn jegens mij, u wil ik liefhebben, als eene moeder: wie eert zijne moeder niet, ook waar zij verstoord is? - Zoo voegt het ons inderdaad ons vaderland lief te hebben, als vader en moeder. Of zijn wij niet uit zijnen schoot geboren en worden wij niet steeds in zijnen schoot gedragen? Hoe laag, zijn' vader te versmaden! Hoe laf, zijne moeder te slaan!

W.G. BRILL.

Duet.

Zij zongen te samen duetten
In 't naderend schemeruur,
Zij, grilligste der brunetten,
Hij, vol van poëtisch vuur.

Zij zongen: ‘Ich wollt' meine Liebe’;
Zij zongen van liefde's verdriet,
Van liefde's vreugden en weelden,
Zij zongen ook Faure's lied:

‘Saluez! c'est l'amour qui passe!
Saluez, saluez! c'est l'amour!’
En hij werd niet moede te zingen:
‘Saluez, saluez! c'est l'amour!’

Snel vloden de vlugge dagen
De vluchtiger weken heen;
Hij zag, dat zij wuft was en ijdel,
En zij, dat zijn liefde verdween.

Weer raakten haar vingers de toetsen
En speelden 't accompagnement;
En lokkend verhief zich, als vroeger,
Het thema, zoo wel bekend.

Het klonk als: ‘.... l'amour qui passe’,
En spottend zag zij hem aan;
‘Saluez! Maar waarom salueeren?
De liefde is voorbijgegaan!’

‘C'est l'amour... qui passe,... qui passe’,
   En zij gaf nog het thema aan;
Maar hem klonk 't als een lied uit de verte -
   't Was alles voorbijgegaan.

Blauwe oogen.

't Was blauw, niet het blauw van vergeet-mij-niet,
   Bescheiden, zwijgend en bleek;
Ook niet het blauw van lobelia's,
   Aan d' oever der rustige beek.

't Was ook niet het blauw van de zomerlucht,
   Schoon dit van den hemel vertelt,
Zelfs niet van de lucht in het meer weerkaatst,
   Waar 't zacht in de golven versmelt.

't Was vreemder, meer dat van den Zuidernacht,
   Doorschijnend, lichtend en diep,
Waaronder Venetië fluist'rend lacht
   En 't gouden Palmyra sliep;

Het blauw van den wijkenden horizont,
   Waar Lohengrin's boot in verdween....
Het blauw, - waarheen ijdele wenschen gaan,
   En onverhoorde gebeên.

FIORE DELLA NEVE.

Letterkundige kroniek.

***Met een meeuwepluim* en andere gedichten van Soera Rana. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1884.**
***Een Lent van Vaerzen*, door Louis Couperus. Utrecht, J.L. Beyers, 1884.**

***Immortellen en Rozen*, Gedichten van Ant. L. de Rop. Amsterdam C.L. van Langenhuysen, 1884.**
***Een Liederkrans*, poëzie van C.E. Broms. Haarlem, W. Gosler, 1884.**

Het zal welhaast zestien jaar geleden zijn dat S o e r a R a n a ons met zijn eerste gedichten, een bundel van even 80 bladzijden, kwam verrassen, en door den frisschen opwekkenden klank zijner liederen tot luisteren dwong. Later volgden ‘Nieuwe Gedichten’, en kort daarop verscheen onder den titel ‘Licht en Schaduw’ een herziene en veel vermeerderde uitgaaf van de twee bundels. Er was in den schier uitdagenden toon, waarop de jonge dichter in zijn eersten bundel om kritiek vroeg, ‘zoo streng, zoo onverbiddelijk, zoo onmeedoogend mogelijk’, in de wijze waarop hij later zich onvoldaan verklaarde over de oordeelvellingen, hem ten deel gevallen, in de fiere regels van den proloog voor ‘Licht en Schaduw’:

> Daar gloeit een dichterlijke vonk
> In mijne ziel, maar kleen,
> Ik ben van 't vorstelijk geslacht....

- er was in dit alles iets dat aantrok, en den dichter, die van zulk een, zooals later bleek rechtmatig, zelfgevoel blijk gaf, met onderscheiding deed behandelen.

Thans, na tien jaren, in welk tijdsverloop wij slechts hier en daar een los gedicht met het welbekende pseudoniem aantroffen, biedt Soera Rana ons weer een bundel aan, dien hij, naar het laatste daarin voorkomende gedicht, *Met een meeuwepluim* betitelt. De klank van 's dichters stem is wat zwaarder ge-

worden, de godsdienstige snaar trilt dieper en langer na, maar overigens is hij nog geheel dezelfde Soera Rana met zijn dichterlijk gemoed, zijn zin voor de zangen van bosch en duin, met zijn fijn gevoel voor den rijkdom van ons eigen nederlandsch. Zelfs heeft de dichter er niet tegen opgezien om, nadat hij in ‘Licht en Schaduw’ in het versje *Zoo zijn er* zekeren Desideer had bestreden, wiens redeneeringen tot de conclusie moesten leiden:

> Slaat elken vogel dood, die niet een arend is,

thans, onder denzelfden titel, tegen Jeroens gelijkluidende opvatting te velde te trekken, met deze regels:

> Een vogel is en blijft - een vogel; 't zij zijn nest
> Op rotsen zij gevest,
> Of kleve aan 't needrig dak, of wechschuil' onder 't graan;
> Een aadlaar houd' zijn vlucht ‘der zon in 't aangezicht,’
> De musch slechts laag gericht:
> 't Komt op de h o o g t e niet, maar op het v l i e g e n aan.

Nu, vliegen doet het, het vogeltje ‘klein maar rein’, welks tonen des dichters troost en kracht zijn; het zingt nu eens met een diepen orgeltoon, dan weder vroolijk kwinkeleerend, straks als een spotvogel, lachende om de dwaasheid der menschen.

> 't Komt op de h o o g t e niet, maar op het v l i e g e n aan,

en daarom versmaadt de dichter hooghartig de hulp van dien al te welwillenden leidsman, die ten aanzien van de jonge dichters het werk der Arabische gidsen bij de Egyptische pyramiden meende te verrichten en hen tegen den zangberg dacht op te duwen:

> Gij noodt mij, naar des Zangbergs top,
> Uw dienstbereide schoudren op
> En schroomt niet, dat hun draagkracht faalt?
> Zoo is het zelfs úw schrandren geest,
> ô Gids! verborgenheid geweest
> Dat niemant ooit dien berg tenzij op v l e u g l e n haalt!

Er zullen er zijn onder ‘zeker *Jong Holland*’ - een spotvorm van dat Jonge Holland, dat wij alleen erkennen, en waarop wij, in deze ernstige dagen, ernstiger dan ooit onze hoop vestigen - die vragen zullen, gelijk Soera Rana het hun geestig in den mond legt:

> Poëzij?
> Dit revelen van huwlijksheil en min,
> Dit wiegedeunend theestoof-tiktakrijm,
> Dees baker-zingzang, dit kandeelgeslurp,

En doopfestijn verheerlijkend geteem,
Dit luurmands-epos, poëzij?

Maar voor een menigte onzer, die het ‘poëzie schuilt overal’ huldigen, zal de huiselijke haard nog aantrekkelijkheid genoeg hebben behouden om hun een gedicht te doen waardeeren, als ‘Ons vogeltje’ of ‘Noch eens het Oude Lied’ - een lied de Génestet's ‘Benjamin af’ in dezen trant nagezongen:

Throon-af, gij kleine koning!
Een kleiner koningin
Neemt thands in onze woning
Den heerscherszetel in...
Uw princelijke wagen,
Uw deel, uw eigen goed,
Moet uw meestresse dragen -
Uw Hoogheid... gaat te voet!

Hoogheid spreekt uit verscheidene van Soera Rana's gedichten, maar zij misstaat den dichter niet. Uit de hoogte klinkt ook zijn toorn. In 1876 had hij tot ‘Nora’ een versje gericht met dezen aanhef:

Vol fouten zijn uw brieven,
Modieus is uw kleedij,
En 'k twijfel, of vol ootmoed
Uw luchtig harteken zij.

Was het zoo verschrikkelijk van Huet, dat hij ‘ter boorden van de Seine’ dit couplet lezend, er het beeld eener lachende grisette in meende te zien? Misschien niet. Maar onze fiere zanger verstaat geen gekscheren op dit punt. *Ne touchez pas à la Reine*, hooren wij hem uitroepen in een van edele verontwaardiging gloeiend gedicht.

Raak haar niet aan, mijn Nora, haar zoo trouw,
Zoo kloek, zoo vroom, voor 't stralend zonnelichten
Van wier oprechte ziel de floersen zwichten,
De s c h a d u w zelfs van wat onrein is vlucht;
Wier voeten steeds met liefelijk gerucht
Van goede boodschap naadren uit de verte...

- en wij drukken in gedachte den ridderlijken zanger de hand, die voor deze Nederlandsche vrouw in een zoo nobele Nederlandsche taal in het krijt treedt.

Hoe Soera Rana, die zulk een fijn oor heeft voor de schoonheden van het nederlandsch, behoefte kon gevoelen om aan zijn dichterlijke gedachten vorm te geven in een Fransch of een Engelsch gedicht,

is ons niet duidelijk; vooral niet nu het ons blijkt dat hij, voor wien de Nederlandsche verskunst geen geheimen heeft, met de wetten der vreemde, althans der Fransche prosodie minder vertrouwd is. Een hiaat als tusschen het 2e en 3e woord van het gedicht 'l' Art Céramique', rijmen als *caillou* op *partout, diamant* op *passant* zal men bij geen fransch dichter, die zijn kunst verstaat, vinden.

Psalmen, liefdezangen, huiselijke liederen, parabelen, hekeldichten, puntdichten, van dat alles vindt men in Soera Rana's bundel.

't Komt op de h o o g t e niet, maar op het v l i e g e n aan;

maar toch, waar de dichter een enkele maal de wieken wat breeder uitslaat en zich wat verder van huis waagt, wordt hij voor zijn moed terstond beloond.

In *Maria de Las Mercedes*, het roerend gedicht op de in '78 gestorvene 18jarige Spaansche koningin, en in *Op uit de tente*! vinden wij het bewijs, dat Soera Rana nog andere snaren op zijn speeltuig heeft dan die wij gewoon zijn hem te hooren bespelen.

'Op, uit de tente,
Zadel de paarden!
Op, reeds te lange
Hier bij de vrouwen
De ijlende dagen,
Knaap! uwer jonkheid
Traaglijk verbeuzeld.

Doen zij u huivren,
De eindlooze vlakten,
Dreigend eentonig
Dor en verlaten?
Groenende oäsen
Wachten met koele
Klaatrende bronnen;
Wenkende palmen
Spreiden er schaduw.'

Ook onzen begaafden zanger zouden wij met een 'Op uit de tente!' ter ontdekking en ontginning van nieuwe streken willen aansporen. De eentonige vlakte schrikke hem niet af; ook hij zal daarachter de groenende oase vinden, en de klaterende bron, Castalia.

Er is vreugde geweest onder alle vrienden van onze letterkunde, toen op het eind van het vorig jaar, in twee achtereenvolgende

nummers van *de Gids*, twee omvangrijke gedichten verschenen, geteekend met een op het gebied der poëzië nog onbekenden naam, en niettemin getuigend van een reeds zeer ontwikkeld dichttalent. En toen men vernam dat de schrijver dier verzen, L o u i s C o u p e r u s , een jonge man was van nauwelijks twintig jaar, en men uit verdere gedichten van beteekenis gewaar werd, dat men hier niet te doen had met iemand die in zijn snipperuren wel eens een lief vers maakt, maar met een dichter van zeer geprononceerde roeping, die degelijke studiën gemaakt had - toen begon men zijn naam te onthouden en zag menigeen verlangend uit naar nieuwe proeven van zijn talent.

Een *Lent van Vaerzen*, een bundel die, wat het smaakvolle der uitvoering aangaat, alles overtreft wat de heer J.L. Beijers te Utrecht in den laatsten tijd uitgaf, is dat verlangen komen bevredigen.

Uit zijn eigen glas drinkt Couperus nog wel niet. Heine, Potgieter, Hooft zelfs reiken hem om beurten den sierlijken roemer of het fijngeslepen champagneglas; maar hij hanteert ook den geleenden beker met zooveel gratie, met zulk een hoffelijken zwier, dat het een lust is om aan te zien. Maar weinigen bezitten een virtuositeit als de zijne, maar weinigen weten in hollandsche verzen zooveel muziek te leggen als hij. Ook zijn stem klinkt vaak:

> Zoo klaar als glas,
> Zoo klaar als zilvren klokjes.

Straks zingt hij een zoet liedeke als dat met dezen aanhef:

> Op zee in schomlend schuitjen,
> Zoo rank gelijk een zwaan,
> Zoû met een schalk-zoet bruidjen
> Ik willen gaan.
>
> Geen bries die ook maar even
> Den zilverspiegel brak;
> Hoe zoû ons bootjen zweven
> Op 't glazen vlak!

Of hij teekent met kunstvaardige hand een beeld als dat van de ‘Baadster’, van welk sonnet de twee eerste strofen aldus luiden:

> Een blanke nymf steeg ze uit het marmren bad,
> En toefde op de eerste treê; heur armen beurden
> En wrongen 't blonde hair, dat druipend-nat
> Nog van den amber der violen geurde.

Hoe 't rozig blond van 't blozend rozeblad
De sneeuw haars teedren lichaams warmer kleurde,
Terwijl van paerlen vloeijende en omspat,
Zij lelie was, die in den dauwe treurde!

En kunt ge u nuffiger pastiche denken dan het gedicht getiteld ‘Een konterfeitsel’, waarbij Hooft's gedicht aan Suzanne van Baerle:

Zuiver' hebbelijke handjes,
Zinnediefjes, stokebrandjes,

tot model schijnt te hebben gediend? Van de ‘hairen’ der geliefde heet het:

Zij gelijken kupidootjens
O, zoo stoute minnegoodjens,
Zwevende om het schoone kind,
Op den licht-gewiekten wind.
Hoe zij stoeijen, dartlen, kruipen,
Over 't sneeuwen halsjen sluipen!
Een dringt zelfs in 't open keurs
Als bezwijmd bij zooveel geurs.

En van hare oogen:

Blauwe, niet te peilen meirtjens,
Zonnelachjens, booze weertjens,
nbsp;
Elvendroompjens, hemelsblauw
Kelken vol van paereldauw,
Als er waterlanders vlieten....

In het bekende *Gesprek op een Leidschen buitensingel over poëzij en arbeid* zegt Geel tot zijn vriend Melissus: ‘De echte dichter moet zijn taal volkomen machtig wezen, en hoe dieper gedacht en rijker de vorm dier taal, des te rijker en dieper zal zijn gevoel kunnen spreken. Maar dien rijkdom en die diepte der taal moet hij kennen, en dat vereischt langdurige studie, Melissus! en ernstigen arbeid.’ Dat intusschen de taal alleen den lyrischen dichter niet maakt, geeft hij zijn vriend gereedelijk toe, en zonder tegenspraak laat hij Melissus' bewering: ‘De loop der aandoeningen laat zich door geen grammatisch taalgeknutsel stremmen. In haren gang nemen zij telkens iets op van de voorwerpen die zij rakelings voorbijgaan. Vandaar die rijkdom der lyrische gedachte.’

Dit alles schijnt schier van zelf te spreken en niet waard dat men er nog eens aan herinnere. Toch is er een dichtschool, die,

reageerende tegen wie de poëzie in louter hoogdravende redeneering en rhetorische kunst doen ontaarden, in een ander uiterste vervalt, en al hare kracht zoekt in het schilderachtig woord, het kleurend bijvoegelijk naamwoord, in een kunstig lichteffect hier, en een tegenstelling ginder. Die school ziet voorbij dat, evenals een schilderij niet enkel verven, maar teekening en compositie verlangt, ook de poëzie een inhoud, een meer of minder scherp begrensd onderwerp moet hebben, wil zij iets meer zijn dan een kunstige of minder kunstige zingzang, een grover of fijner 'Ohrenschmaus', en dat er hooger lof voor een dichter denkbaar is, dan die welken Busken Huet in de laatste aflevering van 'Het land van Rembrand' Vondel toebrengt, wanneer hij van hem zegt: 'Hij heeft onze taal schoone geluiden leeren voortbrengen'.

Ook de jonge zanger, wiens bundel ons hier bezighoudt, en aan wiens groote gaven wij oprechte hulde brengen, beweegt zich in het meerendeel van de hier verzamelde verzen in die richting. Het is taalmuziek wat hij ons geeft, verrassend schoone, betooverende taalmuziek. Maar deze keurige, fijn gepenseelde gedichtjes bewegen zich vaak op den grens van het gekunstelde, van het precieuse en nu en dan overschrijden zij dien grens. Dan worden ongewone woorden, bijv. *koomt* voor 'komt', *roosvoet, wedergadeloos, tuischen*, - als in dezen regel:

> Voor veêrtooi mocht ambrosiesch schoon hij tuischen, -

gewrongene of verouderde zinwendingen g e z o c h t , dan wordt wat teeder moest zijn week, en vindt men waar men gevoel verwacht, sentimentaliteit.

Poëzie is arbeid, zei Geel. Ook de phantasie van den dichter moet *arbeiden* en dat alleen leidt tot scheppen. Bij menig zoogenaamd dichter *speelt* de phantasie en is het de taal die voor hem denkt en dicht. Zulk dilettantenwerk is van een kunstenaar als Couperus niet te verwachten. Hem, die den vorm reeds zoo meester is, mag men hooge eischen stellen. Wat hij in de richting, welke wij hem voorgoed zouden willen zien inslaan, vermag, heeft o.a. zijn 'Gravinne van Salisbury' in *De Gids* van Juni jl. bewezen.

Edele, roerende gedachten, uitgedrukt in vloeiende verzen, vormen niet altijd een kunstwerk. De snikken en de vreugdekreten van den dichter behooren slechts in zoover aan het publiek, als hij uit

het bijzondere, dat hem trof, het algemeen menschelijke weet te distilleeren. Zooals Geibel het uitdrukte:

> Das ist des Lyrikers Kunst, aussprechen was Allen gemein ist,
> Wie er 's im tiefsten Gemüth neu und besonders erschuf;
> Oder dem Eigensten auch solch allverständlich Gepräge
> Leih'n, dasz Jeglicher drin staunend sich selber erkennt.

Om hiertoe te geraken en aan het lied de wijding der kunst te geven, is het noodig dat de dichter Schiller's waarschuwing ter harte neme: ‘Der Dichter nehme sich ja in acht, mitten im Schmerz den Schmerz zu besingen. So wie der Dichter selbst bloss leidender Teil ist, muss seine Empfindung unausbleiblich von ihrer idealischen Allgemeinheit zu einer unvollkommenen Individualität herabsinken.... Das Idealschöne wird schlechterdings nur durch eine Freiheit des Geistes, durch eine Selbstthätigkeit möglich, welche die Uebermacht der Leidenschaft aufhebt.’ Toch dient ook hier maat te worden gehouden. Er bestaat gevaar dat de dichter, de klip der overgevoeligheid en der subjectiviteit vermijdende, op een andere klip verzeild raakt, en door al te groote objectiviteit zich aan louter ‘Gedankendichtung’ overgeeft. Terwijl uiterlijk de grootste rust wordt waargenomen, moet men, waar de dichter wat hem smart of hem verblijdt in een lied overgiet, het hart hooren kloppen, den polsslag bespeuren van het innigst gevoel. De dichter moet gevoelen, fijn en diep gevoelen, hij moet door de golven van den edelsten hartstocht bewogen worden, maar hij moet tevens, waar hij voor het publiek treedt, zijn gevoel weten te beheerschen en rustig staan te midden van de golven, *saevis tranquillus in undis*.

Aan deze eischen heeft de heer A n t . L. d e R o p in zijn nienwen dichtbundel, wel niet overal, maar toch op menige bladzijde voldaan. *Immortellen en Rozen* heet de verzameling. Doch de Immortellen hebben de overhand; zij geven er de eigenlijke kleur aan en de Rozen zijn er slechts bijgevoegd om het eentonige van den tint der grafbloemen wat te breken.

Diepe smart drukt den dichter neer; ernstig en als door een tranenfloers beneveld is vaak de blik, dien hij om zich heen slaat, maar daar klinkt tevens een toon van weemoedige berusting uit deze verzen. Al beweert hij:

> (De) tranen, brandende in onze oogen,
> Wanneer wij onder 't leed gebogen
> Den kruisweg gaan van 't diepste hartewee,

Zijn zilte dropplen, die bij 't weenen
De bloesemknoppen doen versteenen,
Als 't bitter nat der Doode Zee -

toch beletten de tranen, door hem geschreid, niet dat er bloemen, vriendelijke en geurige bloemen bloeien, waar zijn poëzie treedt. De dichter weet zijn smart te beheerschen en haar te verwerken tot gedichten, waarvan verscheidene door opvatting en vorm voortreffelijk mogen heeten.

Tot deze rekenen wij: ‘Niet als een schaduw’, ‘Scheiden’, ‘Storm en vrede’, ‘Hoe was ons hart’, ‘Lentebelofte’.

Het laatstgenoemde schrijven wij hier af:

Lentebelofte.

Weer gaat de stroom van Lente's feestgenucht
Door hof en laan, en doen de knoppen zwellen;
Weer is het of uit de akkers geuren wellen,
Die mild doorwasemen de zoele lucht.

De zonnestralen, lachen en voorspellen
Aan boom en wijngaard overvloed van vrucht,
En 't klein gevogelte is zoo blij ter vlucht
Of 't van aanstaande bruiloft wil vertellen.

De leeuwrik juicht, der duinbeek kristallijn
Is weer gevat in dubble bloemenranden -
Ook de akker Gods baadt zich in gulden schijn.

Gij, die daar rust met saamgevouwen handen,
't Jong groen, 't nieuw lied moge uw belofte zijn
Van de eigen trouw en zelfde liefdebanden.

Rustig, welluidend vloeien deze verzen, en al sleepen zij u niet meê in hun stoute vlucht of al ontgloeien zij u niet door hun ongemeene bezieling, een dichterlijke stemming beheerscht ze van het begin tot het eind.

De Rop wordt van B r o m s gescheiden door den afstand die den dichter van den verzenmaker scheidt.

Men heeft de inhoudsopgaaf van Broms' L i e d e r k r a n s slechts op te slaan om te weten, dat wij hier te doen hebben met een braven verzenmaker. ‘Deugd’, ‘Liefde en Eendracht’, ‘Wijsheid en Liefde’, ‘Waar, schoon en goed’ zijn de titels van enkele der gedichten van den Haarlemschen zanger. En dat zijn geen titels voor de leus.

Daar bestaat een kracht des levens,
Die ons sterkt ten allen tijd.....

't Is de Deugd, des Hemels Engel;
Zij leert ons met vasten moed,
Willig plicht en roeping volgen,

Door het koel verstand behoed,
Dat de teederheid van 't harte
Niet verderft, maar zuivren moet!

Want daar is geen vrede op aarde,
En geen ware zielevreugd,
Die niet bloeit of wordt verkregen
Op de lichtbestraalde wegen
Van een ongeveinsde Deugd,

Wat zegt ge van zulke poëzie? Of van regels als deze:

't Kind dat dartelt zonder zorgen
In zijn onschuld en geneucht,
Smaakt des levens reine morgen
Met zijn onbewolkte vreugd.

Men meene niet, dat zulke verzen den dichter moeite kosten. Hij kan dezelfde beelden ook nog in een anderen vorm gieten. Bijvoorbeeld:

Kalm en vroolijk vlieten de uren
Van de kindsheid ras voorbij.
's Levens vroege lentemorgen
Is bevrijd van alle zorgen.

Dat is de toon, dat is de wijze van dichten van den heer Broms, wien niemand minder dan Schimmel, gelijk het in de ‘Opdracht’ luidt:

tot licht en baken strekte
En vaak (zijn) lage vlucht
om de' eigen wiekslag prees.

Met dien ‘eigen wiekslag’ schildert de heer Broms het viooltje als het beeld van de Needrigheid, leert hij ons dat, als wij om het Heden treuren, de Herinnering tot ons neerdaalt, en dat als de Toekomst ons tegengrijnst, de Hoop de smart zal beteugelen. De dichter bezingt zijn ‘trouwe gade’, zijn oudsten zoon en zelfs zijn schoonmoeder, en wij vernemen bij die gelegenheden hoe die allen precies heeten en wanneer zij jarig zijn. Op welk een familiaren voet wij hierdoor ook met den dichter en de zijnen geraken, toch voelen wij ons in deze huisbakken poëzie niet best thuis.

De dichter is minstens een eeuw te laat geboren. Wij kunnen hem ons nauwelijks anders voorstellen, dan met een Goudsche pijp in een theetuintje of in een koepel aan de Vecht, zich verlustigende in de poëzie van een Jan de Kruiff, een Lucas Pater of hoe de poëtasters van de vorige eeuw mogen heeten. Witsen Gijsbeek zou hem om zijn keurigen dichttrant en om de zuiverheid en zoetvloeiendheid zijner verzen hebben geprezen. Maar ons, kinderen der 19e eeuw, die, om bij ons land te blijven en van de levende dichters te zwijgen, ons aan Potgieter en da Costa en de Génestet

hebben verkwikt, kunnen de meeste dezer vruchten, door den heer Broms in eigen hof gekweekt, niet smaken.

Slechts uit zeer enkele strofen in dezen bundel klinkt ons een eenigszins modernen toon tegen. Zoo in het eerste gedeelte van het in Ghazelen geschreven ‘Albumblad’:

Reis vroolijk voort in jonkheids tooverdreven,
Door niets gestoord!
Waar zonneglans en bloesems u omzweven,
Reis vroolijk voort!
Het lentgetij, de bloeitijd van het leven,
Die u bekoort,
Wordt éénmaal slechts - en ach zoo kort! - gegeven,
Reis vroolijk voort!
Licht dat men dra op dieper zee van 't leven,
Uw noodkreet hoort,
Als ook uw zoetste droomen u begeven!....
Dan moedig voort!

Ook waar de dichter eigen hof verlaat en ‘uit den vreemde’, het liefst uit den hof der Zweedsche poëzie, eenige bloemen overplant, is het een enkele maal de moeite waard ze te beschouwen.

Zoo trof ons het gedicht ‘Stilte’, naar het Zweedsch van K.H. Nicander, met deze regels:

Heilige stilte
Dood in het leven,
Leven in 't sterven!
Moeder der vorsching
Bronne der dichtkunst,
Schenk mij uw vrêe!

Zwijgend was 't eerste
Menschlijke denken,
Zwijgend des eersten
Menschen gebed.

't Reinst is de Liefde,
Eer zij zal spreken:
Schoonst zijn de zangen
Als zij nog sluimren
Diep in des dichters
Gloeiende borst.

Hier en in enkele andere vertaalde gedichten, is iets, dat waard was gedrukt te worden. Maar, met allen eerbied voor de zangen, die er nog sluimeren mogen diep in des heeren Broms gloeiende borst, de liederen, die hij wakker riep en als eigen zangen in dezen bundel bijeenbracht, had hij liever niet in hun zoete rust moeten storen.

Calvinist of Libertijnsch? (1572-1631), door Mr. J.C. Naber. Utrecht, J.L. Beijers, 1884.

De lezing van dit boek kan ik allen aanbevelen, behalve hun, die zich voorgenomen hebben alleen romans te lezen. Dezen zouden zich allicht door den titel in den waan laten brengen, dat Mr. Naber, op den roem van Mevr. Bosboom-Toussaint naijverig, het onderwerp van eene eerste historisch-romantische proeve aan den tijd ontleend had, waarin ook de Delftsche wonderdokter leefde. En dat is zoo niet.

Het boek heeft ten doel, de uitkomsten te populariseeren van het onderzoek der laatste vijftig jaren aangaande den partijstrijd, die te midden van de tachtigjarige worsteling tegen Spanje de Republiek verdeeld heeft; en de schrijver heeft zijn voornemen op uitnemende wijze ten uitvoer gebracht.

Een volledige geschiedenis van de jaren 1572-1631 heeft hij niet willen leveren. Men zoeke hier dan ook niet voor de genoemde jaren, wat R. Fruin voor de jaren 1588-1598 heeft geleverd. Maar wie voortaan zich eene voorstelling wil maken van den strijd tusschen de beide groote richtingen op staatkundig-kerkelijk gebied, die vertegenwoordigd worden door de Staten van Holland en Oldenbarneveld aan de eene, en door de Calvinistische burgerijen en Maurits aan de andere zijde, - hij kan zijne weetgierigheid niet beter bevredigen dan door het boek van Mr. Naber ter hand te nemen.

Een der groote verdiensten van het werk is de duidelijkheid, de verstaanbaarheid der compositie in dit historisch tafereel. Wie zich ooit met de geschiedenis van onze Republiek heeft bezig gehouden, zal toegeven, dat de verbrokkeling van het gezag, het gebrek aan eenheid in de leiding der zaken, de taak des geschiedschrijvers bij ons veel moeielijker maakt dan elders. Waar b.v. in Frankrijk, in Engeland, in de meeste Duitsche Staten het souverein gezag één is, is het in onze Republiek onder zes of zeven verschillend georganiseerde gewesten verdeeld, die ieder in theorie althans evenveel invloed hebben op hetgeen de stof oplevert der geschiedbeschrijving; in ieder van welke de strijd tusschen de verschillende staatkundige richtingen zich op verschillende wijze openbaart.

Zelfs een kunstenaar gelijk Motley ontegenzeggelijk is, is het gevaar van verwardheid niet altoos ontkomen.

Mr. Naber heeft het gevaar gevoeld, en er zich tegen gewapend. In de massa feiten, die hem de studie der vele gedrukte bronnen

aan de hand deed, heeft hij orde en duidelijkheid gebracht, door die telkens te groepeeren rondom de drie hoofdacteurs van het politieke drama, en door elk van dezen als den vertegenwoordiger voor te stellen van een denkbeeld, als de drager van een idee, zouden onze kranten zeggen. Oldenbarneveld en de Libertijnen vertegenwoordigen het aristocratische element in de Republiek, de Calvinistische predikanten en hun aanhang de democratie, de Prins het monarchische beginsel. Als middel om orde te scheppen in een chaos van feiten is deze aanwending van *idées générales* zeer doelmatig en zeer geoorloofd. De lezer gevoelt zich alras thuis in de voorstelling; hij krijgt een of meer stevige, aan den ingang van het doolhof goed bevestigde draden in de hand, en kan nu, zonder vrees voor verdwalen, de daidalische gangen doorloopen.

Het komt er maar op aan, de *idées générales* goed te kiezen - en dan ook niet al te absoluut aan de juistheid er van te gelooven. De eenige aanmerking van gewicht, die ik tegen het werk van Mr. Naber heb, is dat hij zijne voorstelling van Maurits als vertegenwoordiger der monarchie, veel te letterlijk opvat. Te beweren dat Maurits zijne capitein-generaalschap aan het *recht* zijner geboorte dankte, en van dat recht als erkend te spreken, gaat niet aan: en Prof. P.L. Muller, op wien zich onze schrijver beroept, zegt ook niet dat Maurits aan zijne geboorte een recht ontleende, maar dat de Staten van Holland hem om zijne afkomst, zijn naam benoemden, uit opportuniteit dus (*De Staat der Vereenigde Nederlanden*, bl. 510); uit erkentelijkheid, had Fruin vroeger reeds gezegd, en er tevens op gewezen dat Utrecht een ander tot Stadhouder benoemde, toen Prins Willem kwam te vallen (*Gids* 1862, Dl. I, blz. 545). Ook in de door onzen schrijver aangehaalde Gedenkstukken van Oldenbarneveld (Dl. I, blz. 52) spreken de Staten van Utrecht niet van een recht van geboorte dat Maurits zou hebben, maar zeggen zij te ‘verstaen dat Mijnheer Prince deur de diensten die hij deze Landen gedaen heeft, wel verdient heeft dat men zijne kinderen voor anderen behooren te prefereeren’; dat zij evenwel, aangezien Maurits nog zeer jong is, liever naar iemand anders omzien.

Mr. Naber is nu eenmaal van zijne opvatting zoo doordrongen, dat hij Maurits al meer en meer vereenzelvigt met de monarchie, en hem telkens en telkens den monarch noemt. Had dit spraakgebruik slechts de uitwerking, den lezer in zijn vooroordeelen te schokken en hem tot nadenken aan te sporen, dan zou ik er vrede

mede hebben. Maar aan de beteekenis van *monarch* moet geweld worden aangedaan om het te doen passen in de gevallen waar onze schrijver het gebruikte. Men behoeft, om zich daarvan te overtuigen, het woord slechts letterlijk te vertalen; dan krijgt men te lezen van een alleenheerscher, die zijn standpunt als bloot toeschouwer bij den strijd der partijen niet kan handhaven (blz. 89); van een alleenheerscher, die, zonder het te bedoelen, de stelling van partijhoofd nadert (blz. 94); van een monarchaal gezag of alleenheerschappij, die hier te lande meer vermocht dan die der Bourbons of der Stuarts in de beide groote naburige rijken (blz. 162), maar die niet in staat is de buitenlandsche politiek, die zij wenschelijk acht en die onder des stadhouders persoonlijke leiding staat, in toepassing te brengen (blz. 171 vlg). Om kort te gaan, de alleenheerscher Maurits is bijna nooit in staat te doen wat hij wil, hetgeen doet vermoeden dat hij niet alleen heerscht, zelfs op het oogenblik, waarop de Staten-Generaal hem, gelijk weleer de Romeinsche Senaat den Consuls, doch op volkomen onwettige wijze, opdragen om toe te zien *ne quid detrimenti respublica capiat*.

Zeer zeker, onze stadhouders vertegenwoordigden het monarchale element in het vreemdsoortig staatkundige samenstel dat de Republiek der Vereenigde Nederlanden heeft geheeten: maar hun daarom den naam toe te kennen van monarch, geeft aanleiding tot begripsverwarring. Veiliger is het, gelijk ook Mr. Naber soms doet, in Maurits den veldheer te zien, den gelauwerden overwinnaar, die alle macht heeft over zijn schitterend leger, en die tevens door zijn naam het symbool is van onze nationale eenheid, volgens de volkomen juiste uitdrukking van mijn vriend Buijs in het vorige nummer van dit tijdschrift.

Wat den vorm betreft, verdient het werk van Mr. Naber niet minder lof: men moge hier en daar op een stroeve wending stuiten, of ook een beeld minder juist gekozen achten (b.v. waar de schr. de Libertijnen en hunne tegenstanders vergelijkt met wolven en lammeren, blz. 44), over het algemeen onderscheidt zich de stijl door smaakvolle soberheid, en blijft hij toch pittig en levendig. Moge de schrijver moed en lust behouden om onze historische letterkunde met nog meer even belangrijke bijdragen te verrijken.

J.A.S.

Nicolaas Beets.

NICOLAAS BEETS hoopt den 13^{en} September 1884 zijn zeventigste jaarfeest te vieren, en een aantal zijner landgenooten maakt zich gereed om hem op dien dag te toonen, hoe zij hem waardeeren en liefhebben.

De Gids, die reeds in 1837, vóórdat nog de *Camera Obscura* den naam van H i l d e b r a n d op aller lippen had gebracht, in zijn eersten jaargang het opstel 'Vooruitgang' plaatste, dat Geel's scherpe critiek zou uitlokken, (men herinnert zich Thorbecke's woord: 'een wezenlijk talent zoekt zulk een rechter!') - diezelfde *Gids* stelt er prijs op, thans nu de 13e van herfstmaand nadert, onder de eersten te zijn om BEETS te huldigen.

Dat behoeft niet te geschieden in een levensschets, noch in een letterkundige beschouwing van zijne werken. BEETS toch behoort tot onze meest populaire letterkundigen. 'Zich algemeen te doen verstaan, zich algemeen te doen beminnen, ziedaar het geheim van zijne en van alle populariteit', schreef hij, doelende op Tollens; en hij heeft de waarheid van die uitspraak bij zichzelven kunnen waarnemen.

Voor onze hulde kozen wij een anderen vorm.

Wie BEETS liefheeft, heeft ook H e i l o lief gekregen, dat vriendelijke Kenmerlander dorp, waar in 1836 'Gwy de Vlaming' en daarna nog zoo menig gedicht werd geschreven; Heilo met zijn, 'Putje van Willebrord', met 'het Witte Huis' en de 'breede beuken en spitse dennen' van de Nijenburch, het landgoed der van Foreest'en, en - met zijn pastorie. Aan die pastorie zijn uit de jaren 1837 en 1838 heel wat letterkundige herinneringen verbonden. H a s e b r o e k , de latere Jonathan van 'Waarheid en Droomen,' was er in 1836 predikant geworden en woonde er met zijne zuster, de schrijfster van 'Te Laat'. Hoe vaak heeft Beets de woning be-

zocht van den man, die sedert 1832 door innige vriendschapsbanden aan hem verbonden was, en die, in het witte kerkje op den heuvel, zijn huwelijk met Aleida van Foreest zou inzegenen! En daar, in die Heilosche pastorie, kwam ook, uit het nabijgelegene Alkmaar, G e e r t r u i d a T o u s s a i n t; daar vond zij in December 1838 *de Gids* van die maand en las zij Potgieter's bemoedigend oordeel over haren eersten, afzonderlijk uitgegeven roman ‘de Graaf van Devonshire’.

Deze drie nu, B e e t s, H a s e b r o e k en G e e r t r u i d a B o s b o o m - T o u s s a i n t, die, al mochten hunne lotswisselingen verschillen, tot in hunnen ouderdom in éénen geest werkzaam bleven, bij gelegenheid van het jubilé van den jongste hunner, nog eens bij elkander te brengen; de ouderen, hun hart uitstortende voor den vriend hunner jonge, onvergetelijke jaren, Beets zelf de pen weder opnemende, waarmede hij de ‘Verpoozingen’ en de ‘Verscheidenheden’ schreef; - dit dacht ons de meest gepaste inleiding voor een feest gelijk ons te wachten staat.

DE REDACTIE.

Brief van Nicolaas Beets aan den secretaris der Gidsredactie.

Waarde Heer!

In de laatste dagen van April uit Schotland teruggekomen, waar mij het voorrecht te beurt gevallen was, als haar afgevaardigde, de Utrechtsche Universiteit bij de Edinburgsche, op het luisterrijk feest van haar driehonderdjarig bestaan, te vertegenwoordigen, vond ik op mijn schrijftafel onder anderen uw vriendelijk schrijven van den 19^{den}, waarbij gij mij de eer aandeedt, mij te melden dat de Redactie van *De Gids* er prijs op zou stellen, indien ik het September-nommer van dat tijdschrift met enkele bladzijden van mijne hand, in proza of in poëzie, zoude willen .... 'verrijken' was uw woord.

Ik erken, dat de uitnoodiging mij aangenaam aandeed. Zij voerde mij terug tot lang verleden dagen; tot mijn studententijd; den tijd, waarin *De Gids* ontvangen en geboren werd. Behoorden niet de grondleggers van het tijdschrift onder dien naam, toen nog aan den betwisten naam van 'Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen' gepaard, tot den kring mijner vroegste letterkundige vrienden? Was ik zelf niet hun medewerker tot de eerste jaargangen? Had niet mijn goede vriend Hildebrand, gelijk gij mij herinnerdet, voor nu zeven en veertig jaren, in een der eerste nommers een plaats voor een zijner eerste proeven gevonden, voor die 'Vooruitgang', waarover (*jubes renovare dolorem*) Geel hem zoo heilzaam gecapitteld heeft? En weet ik het niet zeer wel, dat ook de critiek van *De Gids* met haar 'citroenzuur bij den honig' mij nuttig is

geweest? De dadelijke betrekking tusschen ons is, na een viertal jaargangen, afgebroken geworden en het heeft steeds minder, en sinds vele jaren in het geheel niet, in mijn weg gelegen aan letterkundige tijdschriften mede te werken; ook zijn er getrouwer lezers en grooter beminnaars van deze soort van lectuur, dan ik mij erkennen moet te zijn. Maar hoe zou ik ooit mijne belangstelling hebben kunnen onttrekken aan *De Gids*, welke zich op dat gebied, nu reeds bijna een halve eeuw, op die eerste plaats gehandhaafd heeft, welke zij zich van den aanvang af had weten te veroveren?

Hoe zou ik dan ook mijne toezegging op de vereerende uitnoodiging hebben kunnen terughouden, ofschoon ik die niet dan voorwaardelijk geven kon? Ik meen u, bij mijn antwoord, in de eerste dagen van Mei, geschreven te hebben, dat ik op het oogenblik niets beschikbaar had, maar nog drie maanden voor de borst, waarin ik wel hoopte dat een gunstig oogenblik mij instaat zou stellen, het een of ander op het papier te brengen, dat *Der Gids* en mijzelven niet geheel onwaardig wezen mocht. Hoe smart het mij uwe onlangs ontvangene herinnering aan deze bij u opgewekte verwachting met teleurstelling te moeten beantwoorden!

Dat ik in het oogenblik, waarin ik u schreef, niets beschikbaar had, had daarin zijn oorzaak, dat in diezelfde dagen de kopij van een nieuwen Dichtbundel ter drukkerij ging, terwijl wat ik aan proza in portefeuille had, voor een nieuw deel mijner *Verscheidenheden op Letterkundig Gebied* bewaard moest blijven. En dat mijn geest, in de drie maanden die sedert verloopen zijn, niets *Der Gids* of mijner waardig heeft opgegeven, schrijf ik daaraan toe, dat ik gedurende al dien tijd, van dag tot dag, en soms driemaal daags, boven en behalve het andere dat ik te doen had, ben overstelpt geworden met drukproeven, niet alleen van dien ongelukkigen dichtbundel, waarmede de uitgever buitengewonen spoed maakt, maar ook alweder met die van eene nu vijftiende uitgave van Hildebrands *Camera*, waarvan de ‘zorgvuldige herziening’ almede voor mijne rekening kwam. Ik weet niet, Waarde Heer, hoe gij over het corrigeeren van proeven denkt of wat daarbij uwe ervaring is; wat mij betreft, ik doe het met ijver, met inspanning, met geduld; maar bevind altijd op nieuw, dat het geestverdoovend is, en .... dat men de laatste fout toch niet krijgen kan!

Ondertusschen is het toch nog uw *Gids* geweest, die door zijn nommer van Juli, mijn poëtisch vermogen nog eenigermate heeft gaande gemaakt. Het Sonnet van Jean Richepin ‘La neige est belle’, bij de aankondiging zijner treurige ‘Blasphêmes’ aangehaald en waarvan terecht gezegd werd ‘een sneeuwlandschap als dit wordt niet door den eersten den besten geschilderd’ trof mij, boeide mij, bleef mij bij, en liet mij niet los vóór ik er iets meer aan gedaan had dan het te bewonderen, vóór het zich in mijn geest had omgezet in een nederlandsch dichtje, dat - ‘ook een Sonnet was?’ vraagt gij. Neen! daarvoor heb ik mij zorgvuldig gewacht.

> Un sonnet, sans défaut, vaut seul un long poème,

heeft Boileau gezegd; een uitspraak welke, natuurlijk, bij gelijke waarde van den inhoud, alleen den vorm betreft; een lofspraak, welke niet zoo heel groot is, in de ooren van hen die niet bijzonder op lange ‘poèmes’ verzot zijn; een lofspraak, die, in hare voorwaardelijkheid, op de kunstkeurigheid van dezen dichtvorm gegrond is, waar, door de velerlei moeilijkheden die hij medebrengt, zoo licht iets, zoo dikwijls veel aan ontbreekt, die maar al te gereedelijk in gekunsteldheid overgaat, en zich niet altijd even goed met ware poëzie schijnt te kunnen verdragen.

Inderdaad, de lofspraak van Boileau sluit misschien de veroordeeling van dezen kunstvorm bij zich in, en het mag geen verwondering baren, dat hij van tijd tot tijd aan verdediging behoefte heeft gehad. Gij herinnert u Sainte-Beuve's:

> Ne ris point du sonnet, ô critique moqueur,

en zijn beroep, in dit *zijn* (tusschen twee haakjes, zeer middelmatig) sonnet op dichters als Shakespeare, Petrarca, Tasso, Camoens, Dante, Spencer, Milton - (ik volg zijne, door den dwang van het sonnet aangewezene, orde), die zich allen in het sonnet verlustigd hebben; waarop misschien een derde zich verstouten zal op te merken, wat Bossuet ten opzichte van het tooneelbezoek aan Lodewijk XIV meende te moeten zeggen: ‘Il y a de grands exemples pour, et de grandes raisons contre.’ Immers zijn er uiterst weinig sonnetten, die den indruk maken alsof wat men schreef vanzelf een sonnet geworden was, tegen zeer vele, die duidelijk blijk geven van het tegendeel; zeer

weinig sonnetten ook, waarin de dichter volkomen geslaagd is het kunstige kunstiglijk te verbergen; een kunstoefening, die wellicht door een ‘critique moqueur’ beneden de waardigheid der kunst zou kunnen worden geacht. Wat mij betreft, waarde kunstvriend, ‘je ne ris point du sonnet,’ schoon ik het niet betreuren zou, indien het met het chant-royal, de ballade redoublée, het rondeau, het virelai en tutti quanti tot den tijd der trovères had blijven behooren, en het mij op mijn zeventigste jaar nog even onbegrijpelijk is als in mijn zeventiende, hoe een Petrarca zijne liefde voor Laura maar altijd weder en wederom in sonnetten, tot over de, ik geloof, tweehonderd toe, lucht kon geven; en geenszins weet ik of ik zeggen moet, dat het een verblijdend teeken voor onze letterkunde is, dat deze kunstige kunstvorm, die even als de boeken ‘sua fata’ heeft, weer wat meer aan de orde is dan voor vijftig, of zelfs voor vijfentwintig jaar. Dat ik echter er geen oogenblik aan gedacht heb om ook maar te pogen Richepin's sonnet in een nederlandsch sonnet weder te geven, komt wel alleen daaruit voort, dat dit meer dan een kunststuk, dat het een waagstuk geweest zou zijn, een waagstuk dat onmogelijk goed kon afloopen.

Dat sonnet van Richepin: ‘is het un sonnet sans défaut?’

Zeker is het een *sonnet*. Het klinkt; en het klinkt goed; het is van het begin tot het einde welluidend; en het luidt in den toon van het onderwerp; zacht en zuiver. Het heeft naar behooren, zijn twee quatrains met slechts twee rijmen; en zijn twee tercets van's gelijken. Het geeft u het eigenaardige schoon der fransche taal te genieten. Gij hebt moeite om het in een andere dan die taal te prijzen. ‘C'est charmant, c'est délicieux,’ zegt gij liefst. Het eerste quatrain sleept u mede.

> La neige est belle. O pâle, ô froide, ô calme vierge,
> Salut! Ton char de glace est trainé par des ours,
> Et les cieux assombris tendent sur ton parcours
> Un dais de satin jaune et gris couleur de cierge.

Die *cierge* frappeert. ‘C'est une rime heureuse, imprévue.’ *Couleur de cierge*. Voor uw oog rijst de gewijde waskaars op, met zijn tintelend vlammetje op het hoogaltaar van het stille heiligdom; en het plechtige beeld strookt wèl met den plechtigen aanhef van het gedicht. Maar zou *cierge* gekomen zijn, indien *vierge* niet was voorafgegaan? Dit op zichzelf doelt op geen

‘défaut’. Het rijm is niet maar alleen ‘l'esclave qui ne doit qu'obéir’. Niet zelden doet het meer dan bevolen wordt, en brengt iets aan, iets mede; ook voor den inhoud. Maar is het plechtige hier het juiste wel? Trekt het geel der waskaars juist naar het grijze, en is geel en grijs wel precies de kleur van een sneeuwlucht? Wij zijn in het midden van een schoonen zomer, en hebben er in lang geen gezien; zoodat ik mij vergissen kan en verkeerd doen er aan te twijfelen.

Volgt het tweede quatrain:

> Salut! Dans ton manteau double de blanche serge,
> Dans ton jupon flottant de ouate et de velours
> Qui s'étale à grands plis immaculés et lourds,
> Le monde a disparu. Rien de vivant n'émerge.

Was *cierge* een gelukkig rijm, en de gele altaartoorts een edel beeld: van *serge* kan hetzelfde niet gezegd worden. Een mantel van *serge* - daargelaten of hij heel koesterend is, al is hij ook dubbel -: is het wel een dracht voor een persoon, wier wagen, vorstelijk door getemde beren getrokken wordt, en over wier weg eerbiedelijk een *dais* is uitgespannen? Gij herinnert u het

> Que d'une serge honnête elle ait son vêtement,

van den deunen Sganarelle, in *l'Ecole des Maris*. 't Is waar onze ‘vierge’ heeft er een ‘jupon flottant de ouate et de velours’ bij aan,

> Qui s'étale à grands plis immaculés et lourds, -

heerlijke versregel! schilderachtige voorstelling! *s'etaler*, een van die fransche woorden, daar wij er hier geen voor geven kunnen dat, voor nederlandsche ooren, denzelfden indruk maakt! - Maar, bij mijne aarzeling om den geboren franschman op een verkeerd woord te betrappen, verzekert mij toch het opgeslagen woordenboek dat *jupon*, wel degelijk een *onderrok* is, ‘une courte jupe que les femmes mettent sous leurs autres jupes’, en ik weet dus niet of er van ‘flotter’ en ‘s'étaler’ wel veel sprake kan wezen. Gewatteerd, en desnoods van fluweel, mag het kleedingstuk mijnentwege zijn.

‘Sans défaut’, en van de schoonste uitwerking zijn de beide tercetten. Het ineensmelten van het eerste met het tweede, door

een enjambement, is hier een *arte peccare*, dat niet maar den kunstenaar, maar den dichter verraadt, aan wiens innigste gewaarwording zijn veder gehoorzaamde.

> Contours enveloppés, tapages assoupis,
> Tout s'efface et se tait sous cet épais tapis.
> Il neige: c'est la neige endormeuse, la neige
>
> Silencieuse, c'est la neige dans la nuit.
> Tombe, couvre la vie atroce et sacrilège,
> O Lis mystérieux qui t'effeuilles sans bruit!

Wie ziet kans het effect van die twee sleepende, elkander nasleepende woorden met eensluidenden uitgang, *endormeuse, silencieuse*, met nederlandsche woorden te evenaren? Welk nederlandsch woord opent ons hier de wereld van gedachten, die door dat epitheton *endormeuse*, op de vallende sneeuw toegepast, wordt opgewekt? Onze schoone en rijke moedertaal laat ons nooit verlegen, dan bij het vertalen. En uit het fransch, dààrdoor nog te meer, omdat wij zoo gewoon zijn zijne schoonste en karakteristiekste uitdrukkingen, in het dagelijksch gesprek en den gemeenzamen schrijfstijl *onvertaald* over te nemen en te gebruiken. En is dit ook niet het geval met de benamingen van een aantal voorwerpen, van de soort als b.v. in dit sonnet, een '*dais*'? Wij bezigen het dagelijks in het fransch, maar in een gedicht moet er een nederlandsch woord voor zijn. Wat had ik dan, *verhemelte*, dat veel te algemeen en te dubbelzinnig, of *baldakijn*, dat veel te geleerd is? Te vergeefs heb ik woordenboeken en deskundigen onder mijn bereik, geraadpleegd; te vergeefs gepoogd mij, uit hetgeen mij van middel-nederlandsche poëzie bekend is, een verouderd woord, dat hier (met een noot, dat verstaat zich, aan den voet der bladzijde) dienen kon, te herinneren. Zelfs de gedichten van onzen Hofdijk hebben mij hier niet kunnen helpen.

Nog ééne opmerking. Die

> Lis mystérieux qui s'effeuille sans bruit

is indrukmakend, is ontroerend. Was er een *Lilium millefolium*, gelijk er een *Rosa millefolia* is, er was *niets* op te zeggen.

Hoe durf ik, na al wat ik gezegd, na al de critische wijsheid, die ik uitgekraamd heb, ten slotte met mijn eigen, aan

het beoordeelde kunstgewrocht ontleende werk voor den dag komen? Na al wat er willens of onwillens van achtergelaten, in gewijzigd of bijgebracht is, is het misschien hier of daar een haartje verstandiger, maar zeker veel nuchterer dan het keurig sonnet en steekt het er bij af als een burgerjuffers borstspeld bij een aristocratische camée. En wat is mijn doel met het u onder de oogen te brengen? Geen ander dan: een blijk van leven te geven. Want, wat gij er voor het Septembernommer van *De Gids* aan hebben zoudt, weet ik zoo min als gij.

Het sneeuwt.

Gegroet, gij bleek en koud, maar zacht
En maagdlijk kind van 't kille Noorden!
Uw ijskaros met stille pracht
Trekt een paar beren, wit van vacht,
Aan glinstrig-ruig bevroren koorden;
De hemel spant een tentgordijn
U over 't hoofd, van grijs satijn.

In 't hermelijn uws mantels breed,
In 't zilverkleurd fluweelen kleed,
Dat, met zijn sleep en donzen zoomen,
Haar altijd dichter naadren zal,
Verdwijnt de wereld gansch en al,
En niets dat leeft kan bovenkomen.

Geen omtrek merkbaar, geen geluid.
't Zwijgt alles; alles wischt zich uit,
Bedolven onder 't doodsche laken.
Het sneeuwt; de sneeuw daalt licht en zacht,
Maar stadig neer, den ganschen nacht,
En dekt paleis en rieten daken.

Ja daalt, verbergt voor zijn gezicht
Een wereld, die in 't booze ligt,
En lastrend spot met God almachtig,
Gij hemel-lelies, die zoo stil,
Eerbiedig, ernstig, en eendrachtig,
Uw blaadren loslaat op zijn wil!

2 Augustus 1884.
NICOLAAS BEETS.

Een en ander naar aanleiding van de feestelijke hulde Nicolaas Beets aan te bieden op 13 September 1884.

'*L'encens prodigué au médiocre écrivain est une insulte au talent, un outrage au genie*!', is de uitspraak van een Fransch schrijver wiens naam mij niet invalt, maar die mij trof door hare juistheid en die mij weergaf wat ik onbestemd gevoelde, als ik van allerlei huldebetoon hoorde waarbij men dapper de trom roerde, zich opschroefde, zich opblies - om te bewijzen dat de 'betooging' recht had van bestaan en dat men waarlijk geen kikvorsch te vieren had maar wel degelijk een os.

B e e t s is zeker niet een van de laatsten geweest om dit gevoelen met mij te deelen, en velen ook zullen het met hem eens zijn, maar zoover mij bekend is heeft niemand ten onzent de jubilarissen onzer dagen zoo scherp en schalk gepersiffleerd, als hij in zijn:

Jubilarissen.

'Die vijf en twintig jaar uw put geleegd,
Uw gang gewit, uw schoorsteen heeft geveegd,
Terzelfder kroeg de borrels heeft geschonken,
In 't zelfde huis gegeten en gedronken,
Zal Jubilaris wezen; gek of guit.
Een dagblad meldt het maanden lang vooruit;
"Dien braven" moet men "aangenaam verrassen",
Een "prachtig album" heeft men reeds in 't oog,
Zend uw portret en wil uw duiten passen!
Als ieder wat doet, loopt het niet te hoog.'

En toch zal het weinig baten. Wij leven nu eenmaal in een Jubeleeuw; ieder moet, om het zoo eens uit te drukken, zijne

beurt hebben. Ik zou wel eens een courant willen zien in onze dagen, ondanks het heirleger van dag- en weekbladen dat ons vervolgt, waarin van geen enkel jubilé gevierd, of nog te vieren, melding werd gemaakt.

Aan 't jubelen is geen eind, en zelfs waar het *ware* verdienste geldt, waar ieder die haar weet te waardeeren met hart en ziel meejuicht, komt mij nog weleens de profetie van da Costa in het geheugen:

En voorts! geen eerdienst meer dan de eerdienst van 't Genie.

Nobele da Costa! hij althans is op dit punt niet verwend! - maar te ontkennen valt het niet - wij gaan den weg op om zijne profetie te doen uitkomen, zelfs al zou Beets er zijne machtige stem tegen verheffen; ernst noch scherts kan hier baten, men kan niet tegen den stroom oproeijen, Beets zelf moet het zich laten welgevallen - hij moet meedoen als het anderen geldt, hij weet te goed, als men niet van zijn tijd wil zijn, raakt men er *onder*, of - *buiten*, zelfs al staat men er *boven* naar den geest; het eenige, wat men vermag, wat de eerbied voor het talent, de geestdrift voor het genie dringend gebieden is: aan de waarschuwing van bovenstaande uitspraak te denken en - zooveel het althans kunst en letteren betreft - voorzichtig en spaarzaam te zijn, om niet te beleedigen, waar men heeft willen eeren, door aan middelmatigheden, aan lieden, die trachten zich naam te maken - door burengerucht en marktgeschreeuw - weg te schenken wat men den uitstekensten onder de kunstenaars, onder de letterkundigen, heeft toegekend als hun regt[1)].

1) Niet ieder jubilaris ondervindt, wat Beijnen ten deel viel, toen zijne vrienden, leerlingen - voormalige en tegenwoordige - met zijne collega's hem hadden uitgenoodigd, om eene ovatie aan te nemen, die zij hem wilden brengen. Ondanks alles, wat er gesproken werd, om hem lof en dank toe te brengen, ondanks rijke *speeches* van onze eerste redenaars, die, in rijm en onrijm, van hunne vriendschap en dankbaarheid getuigden, was toch het hoogtepunt van de hulde deze: toen de dichter van Zeggelen - in een vers aan Beijnen - deze woorden uitsprak:

‘dien ridder... zonder kruis, die 't schoonste kruis verdient!’

brak er zoo'n stormachtig applaus los, dat de spreker een oogenblik moest zwijgen, om die geestdrift plaats te geven. - Het was dank aan den dichter, die de tolk was van 't geen allen wenschten - Beijnen bleef niet zonder kruis. Maar kon eenige decoratie hem meer eere brengen dan die algemeene toekenning, die erkenning door die allen - een uitgelezen schare, die het beschaafdste deel van Neêrlands volk vertegenwoordigde? Ik betwijfel of alle verdere ridderteekens, waarmee hij later begiftigd werd, zijn edel gemoed dus hebben overstelpt van aandoening, als die uitspraak, door zulke toejuiching bezegeld.

En zoo iemand, Nicolaas Beets heeft een regt op eene openlijke erkenning en hulde uit naam en vanwege het Nederlandsche volk - zoo zeer regt, dat, ware door overdrijving de lust tot jubelen reeds verzwakt, men nog voor hem de geestdrift op nieuw zou zien opflikkeren en voor hem uitzondering zou worden gemaakt, van 't geen overigens werd nagelaten! De algemeene achting, die Beets inboezemt, de dankbaarheid, die ieder, wie Hollandsch leest, voor hem moet gevoelen, zou er toe dwingen. Nederland zou zijn echt nederlandschen dichter, schrijverredenaar, onwaardig zijn zoo het zich in dezen onbetuigd liet.

Maar welken Beets zal men vieren? Niet ieder die volvaardig en met blijdschap mee doet - eenzelfden! De meesten zeker is het te doen om Hildebrand, den geestigen - die zijn publiek zoo fijn wist te vatten, zoo prettig wist bezig te houden, zoo onschuldig wist te vermaken, dat er minstens veertien uitgaven noodig zijn geweest, om de onverzadelijke leeslust van zijne landgenooten te voldoen, en nog . . . wie zegt ons dat het daarbij blijft! . . Maar niet weinigen toch, al erkennen zij Hildebrand in zijn vernuft, zijn fijnen blik op menschen en karakters, al hebben zij zin voor zijn humor, vragen toch het meest naar den dichter, die, op iederen toon, stroomen poëzie voor zijn volk deed vloeijen; anderen vereeren liefst den leeraar, die hun de stichtelijke uren schonk voor de huiskamer, terwijl hij hen stichtte van den kansel; anderen weêr den schalken, joligen Beets, die in zijne korte puntige rijmpjes evenveel menschenkennis als geest wist te leggen, pijlen afschietend die altijd doel treffen, scherp genoeg maar nooit vergiftigd - attisch zout maar geen loog; niet weinigen den schrijver der Verpoozingen en der Verscheidenheden die Querulus opvoert - welke Querulus ons alle zondaren en zondaressen op taal- en letterkundig gebied zoo pertinent en toch zoo vermakelijk de les leest, dat ieder aangekalkte zich geslagen moet verklaren en te gelijk dankbaar en voldaan; - en dan het opkomend geslacht, de hoop

des Vaderlands, de studenten zij vragen vooral naar den Hoogleeraar, wien zij met eerbied en liefde aanhangen - wiens eerste les hun wees wat het beteekent karakter te hebben, hoe er gebrek heerscht, juist aan die onmisbare eigenschap - hoe het hoofd als het hart gevormd moet worden, opdat men karakter verkrijge - en . . . toone - den Hoogleeraar, die het zoo welsprekend wist te zeggen wat groote mannen zijn en waarin ware grootheid bestaat, die zoo juist wist aan te wijzen waarin groote mannen klein kunnen zijn, en wat tot ware grootheid kan opvoeren. Niet weinigen zouden liefst den partijman vieren - natuurlijk den man van *hunne* partij - maar die hulde heeft hij vooruit afgewezen.

> ‘Partijman wezen wil ik niet,
> 'k Wil aan geheel mijn volk behooren;
> Mijn ernstig woord, mijn vroolijk lied,
> Moet zijn voor aller hart en ooren.
> Partijman wezen wil ik niet!’

Eene hulde, die hij wèl aanneemt, is die, welke hem gebracht wordt als echt Hollandschen huisvader en dichter, die huiselijk lief en leed zoo warm, zoo eenvoudig, en toch met zooveel innigheid schetst, dat men met hem moet mee voelen, met hem juichen, met hem lijden moet, met hem hopen, met hem treuren - dat men bij hem thuis is, schoon men nooit een voet over ijn drempel heeft gezet . . . Doch gelukkig is de eigenschap van een trouw zorgend huisvader, een liefhebbend echtgenoot te zijn, in ons land nog geene uitzondering, die eene opzettelijke vermelding eischt - huiselijken zin en waardeering van 't huiselijk leven, vindt men nog als regel ten onzent al is er 't helaas! geen zonder exceptie - en Beets zou ons uitlagchen als wij hem roemden om 't geen bij hem als van zelf gaat.

Waartoe ook nog meerder eigenschappen en vermogens opgeteld, waarom sommigen hem bovenal zouden willen verheffen en vieren - wij voor ons zien het liefst den geheelen Beets, zooals hij is, niet dichter alleen, niet den redenaar, den leeraar, niet Hildebrand, noch onzen grooten meester in de moedertaal - wij zien dat alles in dien *eenen*, eeren dat, en hebben dat lief - in zijn geheel met alle verscheidenheid - alles

alles toch gesproten, zooals hij zelf getuigt, uit dezelfde bron.

> ‘'t Is éene bron waar 't al uit vliet,
> Mijn scherts, mijn ernst, mijn leer, mijn lied
> Gaan broederlijk te zamen’

en mogen dus door zijne vereerders niet gescheiden worden - al loont het de moeite de verschillende aders te overzien.

Toen op 13 September 1814 te Haarlem in een huis in de Koningstraat de klopper werd uitgehangen, met het teeken daarin, dat er een zoontje was geboren, moet het een Zondag zijn geweest (het zou wel zijn uit te vinden) - want al is het meer gezegd - Beets is een Zondagskind, een gelukskind. Niet juist daarom, dat zijn levenspad altijd glad en geëffend zou geweest zijn, dat hij *niet* heeft te worstelen gehad met allerlei hindernissen en bezwaren, die velen hadden te overwinnen, eer zij zeggen konden: ‘*Ik ben er*’, - ze zijn hem *niet* gespaard; hij heeft in zijne mate te kampen gehad in den strijd des levens - hij is *niet* bij uitzondering vrijgebleven van de algemeene smarten, teleurstellingen, grieven, beproevingen, die ons overige stervelingen ten deel vallen - ze zijn ook hem toebedeeld - maar hij heeft daartoe kunnen zeggen: ‘De smart is er, maar - de troost is er ook’, en hij heeft getoond, dat het hem ernst was met dat woord. Hij is niet verschoond gebleven van leed en tegenspoed (zou hij zelf dat gewenscht hebben?) maar - hij droeg het als een man en een christen past, kloekwaardig - wel met een traan in het oog, maar toch . . . . met dat oog naar boven. Maar daarom noem ik Beets een gelukskind - omdat hij bij een krachtigen, helderen geest ook een krachtig en gezond ligchaam heeft ontvangen, dat, hoe vatbaar het gemoed ook ware voor diepe aandoeningen, hoe het hart ook kloppen kon van geestdrift, toch niet geschokt werd en overheerscht door zijne zenuwen - de meester bleef over zijn instrument, al trilden de snaren bij fijner of forscher greep. Ziedaar voorrechten die men moet missen om ze recht te waardeeren. Ook dáárom prijze ik hem gelukkig, omdat zijne jeugd eene vrolijke en vrije was, en hij als jongeling in dat hagchelijk tijdstip, waarop vrijheid zoo menigeen tot woestheid verlokt - juist toen, leven

mocht in een kring van geestige en waardige vrienden, die het student zijn niet gebruikten als een voorwendsel tot ledigheid en flauwe dwaasheden, maar die prettig en jolig als ze zijn konden, toch bewustheid hadden van den ernst des levens, van het gewicht dat de wijze, waarop zij dit tijdperk van voorbereiding zouden gebruiken, in de schaal zoude leggen voor hunne toekomst, hunne positie in de Maatschappij; zij hielden van pleizier als de anderen - maar zij hadden liefde en lust voor poëzij en letteren, en zochten daarin ontspanning van verplichte vakstudiën; zij allen mochten zeggen met Schiller, als hij zijne Muze toespreekt:

> ‘Was ich ohne dich wäre, ich weiss es nicht - aber mir grauet, Seh' ich,
> was ohne dich Hundert' und Tausende sind.’

Dus ook Beets, Hasebroek, Beijnen, Brill en geheel dien wijden kring van begaafde jongelieden, die zich toen in de Leijdsche studentenrepubliek had gevormd en die zooveel beloofde voor de toekomst, - beloften welke door niet weinigen onder hen zijn gehouden.

't Is overbodig hier op mijne wijze te herhalen wat elders uitvoerig met warmte en talent is geschetst: Beets en zijne relatiën aan de Akademie[1)]. Waar ik op komen wilde is dit: Beets mag vooral een gelukskind worden genoemd in zijne vrienden. - Ik las eens van iemand die op een lustige studentenpartij drie eeuwige vriendschappen had zien sluiten en - in dienzelfden nacht overleefde. - Welnu! Beets heeft vriendschapsbanden mogen sluiten die hem van jongeling tot grijsaard onwankelbaar trouw zijn gebleven. Met Hasebroek, den Jonathan van dezen David, met Beijnen, met Brill, is hij reeds een halve eeuw innig verbonden geweest; en ze hebben dien gouden bruiloft der vriendschap mogen vieren - nu al een paar jaar geleden - en zoo ze bij den aanvang van dien bond, niet terstond ‘elkaâr eeuwige

1) Dr. J. ten Brink in: *Onze hedendaagsche Letterkundigen* - een werk dat, door de kostbaarheid der uitgave, veel minder lezers en vooral minder koopers heeft gevonden dan het verdient en wij het toewenschen. Denkelijk, daar het copijrecht er van in andere handen is overgegaan, zal het nog - en zoo wij hopen op verzachte voorwaarden - worden voortgezet.

vriendschap' hebben gezworen - zonder eed, hebben zij die gehouden, voor het leven; want ook zij die er deel van maakten - en die in hunne ruste zijn gegaan - waren onwankelbaar daaraan gehecht tot hun dood. Dat hij door zijn huwelijk lid werd van een gezin, waar onder voorgaan der moeder, van der Palms waardige dochter, liefde en lust voor letteren en poëzie werd aangekweekt, waar aan 't genie de eereplaats werd geboden, waar den jeugdigen dichter den lauwerkrans van Tasso werd gevlochten, door fijne edele vrouwenhanden - is mede een fortuintje, dat slechts een zondagskind, als dit, ten deel kon vallen.

Dus de mensch in zijn lot. Maar den schrijver, den dichter acht ik een hoog bevoorrechte, om eene eigenschap even kostbaar als zeldzaam. Het is deze: Beets is de gelukkige, die precies kan zeggen wat hij wil - en niets daar boven; die in dichtmaat als in proza kort kan zijn, ook als hij veel heeft te geven, die het geheim bezit klaar te zijn, en verstaanbaar - ook waar hij zijne lezers of hoorders, naar hoogten opvoert, of op diepten wijst, waar het anderen zou duizelen of schemeren - het geheim ook om rijke gaven uit te storten zonder overlading - niets te veel, maar ook niets te weinig - *genoeg*. 'Genoeg is meer' was het devies van een wijs en geestig man uit den ouden tijd, dat Beets schijnt te hebben overgenomen; in tegenstelling van Potgieter, die er naar streefde, al zijne schatten in enkele versregels of in eene halve bladzijde proza zamen te wringen, en zich niet zelden door dien overvloed, door die overstelping ongenietbaar maakte. Potgieter te lezen, is eene studie, eene oefening. Wie zal zeggen, dat zij de moeite niet loont! maar.... hoe velen zijn er onder 't zoogenaamd lezend publiek, die zich deze getroosten? Om Beets te verstaan, had men maar te luisteren en het ging van zelf.

Beets hield eens eene voorlezing over: '*Het doen door laten*', en wie was daartoe geregtigd, zoo niet hij? Toen ik die rede gelezen had - (want, helaas! sinds zooveel jaren was ik niet meer onder wie hem hoorden) - vonkelend van geest en op iedere bladzijde getuigend van diepe menschenkennis, van wijze en heldere levensbeschouwing - kon ik niet nalaten te zeggen: Ziedaar Beets zelf - wijsheid, die zich weet te beheerschen, nuchterheid, die zich hoedt voor ijver zonder verstand, zelfverloochening, die zich weet te onthouden, ook al zou de verden-

king van lauwheid, van traagheid hem kunnen treffen - in een tijd, waarin zoo velen doordraven, voortdrijven en zich zelven voorbijloopen, door dik en dun heen, en ten slotte blijven steken, of - terugmoeten, en dan eerst begrijpen (*als* zij het begrijpen), dat zij de zaak of den persoon, welken zij dienen wilden, schade hebben gedaan! Niet alzoo Beets, hij betuigt:

> ‘Waar ik niet winnen kàn
> En niet verliezen *màg*,
> Daàr pruttle wie mij volgen,
> Daàr lever *ik* geen slag!’

Alba was als legeraanvoerder zòo zuinig met zijn volk, dat *hij* hetzelfde deed; op zulke wijze, dat hij bij zijne morrende soldaten de verdenking deed rijzen van gebrek aan moed - als hadde hij niet in tientallen van *gewonnen* veldslagen het bewijs geleverd, evenzeer van zijne onversaagdheid als van zijn krijgsbeleid.

Al schijnt de zamenvoeging van die twee namen *bizar*, van dien man des bloeds en van Beets, den man des vredes bij uitnemendheid - toch is het waar, dat het den dichter, den spreker, den christenleeraar zoo min aan zeker krijgsbeleid als aan zedelijken moed mag ontbreken. Waar die noodig waren heeft Beets getoond ze te bezitten, en hij heeft zijne overwinningen behaald, zijne tegenstanders gestaan, tot zwijgen gebracht, en bataille gepresenteerd, dàar waar 't verlies, niets of niemand kon schaden *dan hem zelven*.

Toch zag da Costa het anders en handelde naar dàt inzicht.

Eens zei deze mij - naar aanleiding van zekere maatregelen waar belangen van kerk of school door hem voorgestaan, naar zijn gevoelen geschaad werden: ‘Ik zal ze (*de gros bonnets* van zijne partij) uitnoodigen daartegen met mij eene petitie te teekenen en in te dienen - en als ze 't niet willen dan - dan doe ik het *alleen*’. Uit den toon reeds waarop hij dit sprak, uit het vonkelen van zijn arendsblik, hoorde en zag men, hoe ernstig hij dat meende. - Hoe of het afgeloopen is weet ik niet - of zijn gloeijende geestdrift nog heeft gebaat om een vlam van ijver te ontsteken onder de zijnen, of wel of zij slechts stroovuur heeft doen opflikkeren voor eene wijle, ja zelfs of men hem alleen heeft gelaten, een strijd aanbindende waarvan niets te wachten was

dan -: krachtverlies - ik herinner mij niets van de uitkomst, zoo er eene uitkomst is gevolgd - maar onvergetelijk is mij de uitdrukking van zijn gelaat, de vastheid en fierheid van het gebaar, waarmee hij klem legde op zijne woorden - strijdvaardig niet slechts maar strijdlustig - zijn gansche voorkomen als lichtend van den gloed die in hem brandde, en onwillekeurig rijst de gestalte van dien vurigen Oosterling bij mij op zich stellende tegenover Beets en uitroepende met die scherpe, schrille stem - met die zelf bewuste kracht - met die stoutheid en hoogheid, die hij kon aannemen als hij zijne afkomst uit Juda - uit Abraham gedacht:

> ‘Ik ben geen zoon der lauwe Westerstranden,
> Mijn Vaderland is waar de zon ontwaakt.’

Beets heeft dan ook geen oostersch bloed in de aderen, wenscht ganschelijk niet van Semitisch ijvervuur te branden, al eert hij den dichter die er door verteerd werd. Beets is een echte zoon van Noord-Nederland, van het kalme duinlandschap langs onze Noordzeekust - een kloeke gezonde Hollander, die niet verlangt naar ‘den gloed der Libyaansche zanden’, maar die eerst recht in zijn element is op de toppen der hooge duinen, die daar zijne kracht verfrischt voelt, waar zuider zonnevuur hem zou blakeren en vermoeien; die jong reeds eenzaam maar niet alleen door bosch en beemden zwierf, levenslust en levensmoed indrinkend uit die koele zuivere lucht, uit die opwekkende geuren, door eik en den en sparren verspreid; wien de natuur in alle hare voortbrengselen lief was, die haar naspeurde in alle hare gewrochten, den Schepper ziende, den Schepper eerend, den Schepper lovend in het kleinste zijner schepselen, als in de ontzaggelijkste wonderen zijner Almacht. Niemand zal dit tegenspreken, al mochten sommigen het voorbijzien, waar tal van schoone verzen - waar zoo menig krachtig woord in proza er van getuigt.

Hoe verschillend ook in temperament en in lotsbedeeling - hadden die twee dichterzielen elkander lief en waren één, juist op dat punt, dat het zekerst vereenigt: het geloof - zij gevoelden, beleden zich zondaars, die ondanks alle hunne groote gaven en krachten hun redding, hun heil wachtten van Christus, hun verlosser alleen; en in deze eenheid, konden zij broederlijk samengaan. Hoe waardeerend en innig spreekt

Beets da Costa toe, als deze eenigen tijd te Heemstede vertoeft - om er:

Verademing en rust te vinden
Voor kloppend hoofd en bruisend bloed,
Voor dat aandoenelijk gemoed,
Verfijnd door alles te ondervinden,
Voor 't hart, aan niemands zorgen vreemd,
Dat een verteerend aandeel neemt
In al wat onze tijden baren;
Dat wat er kiemt en wat er woelt
Snel en nadrukkelijk gevoelt,
En, diep bewogen met de schare,
Wat land en volk beweegt en raakt,
Meelijdig tot het zijne maakt;
Een geest te groot om zich te sparen,
Om zich te onttrekken aan den vloed,
Die op hem aanstormt met zijn baren,
En die met koninklijken moed
De boosheên, die de lucht doorwaden
Om hart en hoofden in te varen,
De kracht op zich beproeven doet;
Een geest, die in de drift der jaren
En in der dingen wervelkring,
Onwankelbaar op 't punt blijft staren,
Van waar hij al zijn licht ontving;
En zonder voor den storm te buigen,
Die alles meesleept in zijn vaart,
Van éene waarheid blijft getuigen,
Die zegenvieren zal op de aard,
In wiens triomf reeds de Englen juichen!

Moet ik verschooning vragen, dat ik mij niet weerhouden kon dezen aanhef af te schrijven van dat rijke en schoone lied, waarmede Beets zijn vriend op diens zilveren bruiloftsfeest begroette, dat hij te Heemstede mocht vieren?[1)]

En da Costa - profetenzoon onder de zijnen - ziener

1) Ik hoop het niet - zoo menigeen in ons Nederland kent en vereert Beets *alleen* als Hildebrand, als den man die, waar hij optreedt in leesvergaderingen of taalcongressen, steeds met een applaus van blijdschap wordt begroet. Moet het bij zulke eenzijdige kennis blijven en verdient Beets niet van alle zijden beschouwd te worden? Ik weet het bij ondervinding, men doet er winst mee voor zichzelve, als men dit onderneemt.

in zijn Godgewijde zangen, zat des Zondags als een gewoon leek, zeker met meer dan gewone aandacht en in allen ootmoed neer onder het gehoor van Beets, waardeerende in hem den leeraar, zooals hij den dichter waardeerde, en zond hem een geleend kaartje van de omstreken van Heemstede terug met deze woorden:

> ‘Wijs, Herder! wijs nog lang aan zoekenden den weg,
> Dat de Opperherder op uw arbeid Amen zegg'!’

Door heel dat zilveren bruiloftslied, aan het echtpaar Da Costa toegewijd, loopt als een gulden snaar, nu eens trillend van diepen weemoed, dan weer ruischend van hooge heilige blijdschap - het is: de herinnering aan de Clercq, den boezemvriend van Da Costa, voormaals de derde van dit dichterlijk klaverblad - maar toen reeds niet meer op aarde om dat feest mee te vieren. De Clercq met zijne glinsterend zwarte oogen, met zijne zeldzame gave van improvisatie en eene diepte van geloof, eene vastheid, kostbaarder nog dan dat buitengewone vermogen om verzen uit te storten als waterstralen, springende uit eene fontein, - de Clercq met zijn kinderlijk gemoed, zijne rijke kennis, zijn veelomvattend verstand, in wiens vriendschap ook ik heb gedeeld, wien ik in zijn huiselijk leven heb leeren kennen en vereeren. Kon het anders, of de herinnering van dezen niet verloren maar verheerlijkten vriend, moest met een traan en een verheven glimlach door den jubilaris worden aangehoord - even als ze werd uitgesproken. Mij ook roert zij nòg - mij ook is zij dierbaar.

Vele uitstekende mannen die ik mijne vrienden mocht noemen, zijn sinds heengegaan in hunne rust. De Clercq was de eerste hunner die mij ontviel, - en juist op een tijdstip waarop ik zijn hart, zijne hand zoo noodig zou gehad hebben tot heul en steun; en hij ontviel on zoo plotseling de sterke, gezonde man, dat het ons was of eene bliksemstraal *ons* had getroffen, toen ons die doodsmare werd medegedeeld, en ik de zwakke, kon het nauwelijks gelooven dat het waar was, dat ik - *ik* de Clercq overleefde, - ik, die door eene enkele wandeling met hem, bij zijn snellen stap onder zijn gesprek, dat de inspannendste belangstelling afdwong, ademloos nêerviel van afmatting, terwijl zijne beminnelijke gade, die terstond

meer dan het noodige deed om mij wêer op te knappen, hem zacht verwijtend toevoegde: ‘Gij moet niet meer alleen wandelen met Juffrouw Toussaint’. Het was ook waarlijk geen portuur voor mij - en toch . . . . hoeveel sterken en uitnemenden heb ik sinds overleefd! Potgieter, de man met het gouden hart en het ijzeren gestel - Groen van Prinsterer, da Costa, Oosterzee, - maar ik kàn ze niet allen optellen, noch mag hier spreken van die velen wier namen voor anderen onbekenden zijn - al waren zij zelven veel voor mij.

Wel met recht zong professor Veth - òok nog een lid van den ouden reeds zoo vaak verzwakten, maar zich steeds vernieuwenden kring van dit tijdschrift mij toe op den 16 September 1882:

> Gij teedre roselaar! door storm op storm geschud,
> Maar door Gods hand gesteund, geschraagd, gesterkt, gestut,
> Zaagt de eiken vallen om u heen, doch bleeft ons over.

En toen Beets mij op dienzelfden datum toesprak, zeide hij mij onder meer -: ‘Wij dachten niet dat Gij zòolang zoudt leven...’

‘Ik dacht het ook niet’, had ik kunnen antwoorden - ik zwakke bieze bij elken rukwind buigend - maar nog door 's Heeren goedheid niet geknakt. Waartoe? Hij alleen weet het, die mij spaarde - allereerst nog om Beets op mijne beurt te begroeten op zijn zeventigsten verjaardag.

Zou ik het kunnen doen meer in zijn geest - dan met zijne eigene woorden?

Nadat de reeds grijzende dichter zijne afkeuring had uitgesproken over zeker soort van jongelieden, die nooit jong zijn geweest, roept hij uit:

> ‘Neen! kloppe in ons nog als voorheen,
> Schoon onze jaren vlieden,
> Een hart vol leven, lust en vreugd,
>
> In al wat schoonheid is en deugd,
> In de oude borst een jonger jeugd,
> Dan bij die jeugdige oude lieden!’

Hij sta mij toe mij zelve bij dien wensch in te sluiten - hij vergeve mij, dat ik ook van mij zelve sprak - maar waar men de herinnering aan zulk een verleden, aan zulke tijdgenooten opwekt, treedt men onwillekeurig hen ter zijde en men

laat zich verder meevoeren dan men gaan moest. - Daarom ook wordt het tijd, dat ik afbreke!....

En nu! 13 September is nabij en zal dien waardigen Jubilaris, naar ik hoop en wacht, een ware feestdag zijn - en eene hulde brengen, waarbij het Nederlandsche volk toonen zal hoe het den mensch en den dichter liefheeft - hoe het den leeraar, den hoogleeraar vereert - en als voor Beets dat zeventigste jaar zal vervuld zijn, dan moge voor hem een tijdperk aanvangen van vernieuwde jeugd, opdat hij ons nog weêr Korenbloemen en Najaarsbladen schenke!

Den Haag, 15 Augustus 1884.

A.L.G. BOSBOOM TOUSSAINT.

Aan Nicolaas Beets, op zijn zeventigsten verjaardag, 13 *September* 1884.

Wat geesteswind zweeft langs de snaar,
  Steeds meer geneigd tot zwijgen,
In 't hart van d'ouden harpenaar,
  En doet zijn zangtoon stijgen?
Waartoe? Wekt zijn geruisch een psalm,
Als toen mijn speeltuig 't eerst zijn galm
  Voor Nederland deed klinken,
Toen 't droef den klaagzang wedergaf,
Die, Bilderdijk! klonk om het graf,
  Waarin uw asch moest zinken?[1]

Of later, toen zijn groote zoon,
  Hem nà, ter groeve daalde,
En op uw rouwtropee uw kroon,
  Da Costa! heerlijk praalde,
Ja, toen ook drong mijns boezems luit
Een diepgevoelde rouwzang uit,
  Die - daar nog steeds blijft ruischen.[2]
Maar nu! Eischt nu een zelfde smart
Een zelfden tol van 't dichterhart,
  Welks zangdrift op komt bruischen?

O neen! gedankt dies zij de Heer! -
  Wel stelt ook nu mijn harpe
Een lied in tot eens Dichters eer,
  Maar - op geens Dichters terpe.

De zon van 't heuglijkst jubeljaar
Wekt nu haar ingeslapen snaar
  Ten hoogtijdszang van zege.
Triumf! *Mijn dichter*, mij zoo waard,
Ten zeventigsten maal *verjaart* ....[3]
  Mijn tong dorde, eer zij zwege!

Maar stijgt mijn lied nu met de vlucht
  Eens Pindarus ten hoogen,
Wiens stemme eens Hellas' reine lucht
  Harmonisch heeft bewogen,
Wanneer hij d'overwinnaar zong,
Die naar des wedspels eerloof dong,
  Maar, wen hij zegevierde,
Dien prijs, hoe ook begeerd, nochtans
Min schatte dan den zegekrans,
  Waarmeê de Bard hem sierde?

O neen! Schijne ook mijns Dichters kroon
  Mij rijker dan die glorie,
En schatte ik eindloos minder schoon
  De Olympische victorie,
Dan 't zegepralen van den Bard,
Die door zijns harten lied het hart
  Van heel zijn volk mocht rooven, -
Een Pindaars-zangtoon dient mij niet. -
Neen, stiller, zachter rijst mijn lied,
  Herinn'ringsvol, naar boven.

'k Zit in mijn kluis in 't eenzaam neêr.
  'k Zie meer dan vijftig jaren,
Als golven van 't snelvlietend meer
  Voorbij mijn oogen varen.
Zoo daagt me ook de onvergeetbre stond,
Mijn Beets, toen u mijn ziele vond,
  Door éénen gloed gedreven,
Toen luit met luit en hart met hart
Door de eigen zucht verbroederd werd,
  Voor heel een menschenleven!

Mijn vriend, hoe schoon was 't morgenrood
   Der toekomst, die in droomen
Zich toen voor onze hope ontsloot!...
   Is 't visioen gekomen? -
Godlof! ja, 't kwam - voor U althans!
U siert na half een eeuw de krans,
   Waarnaar uw jonkheid taalde.
Gij werdt de Dichter van uw volk,
Zijn lievlings-Bard, zijn trouwste tolk,
   Dien 't met zijn hulde omstraalde.

Een kroon van glorie siert uw hoofd;
   Maar eindloos schooner glanst u
De liefde, die dien gloor verdooft:
   Een dankbaar volk bekranst u.
U dankt heel Neêrland voor uw zang,
Van 't Neêrlandsch hart staâg wederklank
   In wat dat hart doet gloeien,
Dat, of het juicht, of treurt, of mint,
Steeds in uw lied zichzelf hervindt....
   Wél mag zijn danktraan vloeien!

Ja, boven feest- en jubelgalm,
   Ja, boven kroon en kransen,
Ja, boven hulde's wierookwalm
   En glorie's zonneglansen,
Ruische u die danktoon dubbel zoet,
Waarmeê u 't Neêrlandsch volk begroet,
   Wien God u heeft geschonken,
Om door uw heilig priesterwoord,
Uw speelsche luim, uw zangakkoord,
   In geestdrift elk te ontvonken.

En thans! - Wat voorrecht waar' nu 't mijn',
   Zoo ik de hoop mocht kweeken,
In 't dankwoord tolk mijns volks te zijn,
   Dat ik hier uit kom spreken,
Ik, Beets, uw vriend sinds vijftig jaar!
Waar liefde en trouw ons met elkaâr

Steeds vaster samenhechtten,
Wat vriendenwellust, zoo mijn hand
In d'eerkrans, die uw kruin omspant,
Mijn windebloem mag vlechten.

En om dien krans heen - klinkt mijn beê,
Ook beê mijns volks, u tegen -
Blinke als een gouden stralenzee
Steeds 't zonlicht van Gods zegen!
Gij, Vondels vriend, volg Vondel na!
Uw levenszon dale even spâ!
En moet ze eens nederzinken,
Als Vondel leef toch de eeuwen door:
Moog' nog uw lied in 't hart en 't oor
Van 't verste nakroost klinken!

J.P. HASEBROEK.

Eindnoten:

(1) Zie Muzenalmanak van 1832, mijn gedicht: *Bilderdijks dood*.
(2) Zie Muzenalmanak van 1861, mijn gedicht: *Isaac da Costa*.
(3) Zie de Génestet's *Lied aan Mr. J. Van Lennep: Morgen is mijn dichter jarig*.

Reisschetsen uit Noorwegen.

II. In 't rijk van koning Ring.

Als onderzoeklievend reiziger had ik me voorgenomen om, voor zoover dit met mijne plannen en mijnen wandellust vereenigbaar was, van alle verschillende vervoermiddelen gebruik te maken. Ik heb dan ook gespoord als passagier eerste, tweede en derde klasse en me van stoom-, zeil- en roeibooten bediend; op kariol en ‘stolkjaerre’ (stoelkar) heb ik gereden en zoomin den vrachtwagen van den meelhandelaar als het hittewagentje van den invaliden militie-commissaris versmaad, ja, ik was zelfs eenmaal in de Jötunfjelde (‘Reuzengebergte’) op het punt van den gracieuselijk aangeboden breeden rug van mijnen gids gebruik te maken om me den haast onbeklimbaren bergpas te laten opdragen.

Maar het begin van mijne proefnemingen op dit gebied bezorgde me eene kleine teleurstelling. Ik wilde namelijk met de ‘Vestban’ sporen tot Sandviken, om van daar mijne krachten als voetreiziger te beproeven door 't oude rijk van koning Ring, den grijzen gemaal der goudblonde, schoone Ingeborg. Een kaartje eerste klasse vroeg ik, maar dit was niet te krijgen om de alles afdoende reden, dat op deze lijn nooit anders dan wagens derde en tweede klasse loopen, juist anders dan bij ons, waar in vele sneltreinen voor reizigers derde klasse geene plaats is. Terwijl ik den gereedstaanden trein langs wandelde, viel mijn oog op eene andere eigenaardigheid. Wij duiden de wagens voor niet-rookers als zoodanig aan, in Noorwegen hebben die blijkbaar de meerderheid, want daar dragen alleen de voor rookers bestemde wagens een opschrift.

Den Noorschen dichter Holberg, die in de achttiende eeuw herhaalde malen ons land bezocht, scheen het toe, dat de Hollanders ‘alleen van den rook leven, dien zij door pijpen of buizen van pijp-aarde inzuigen.’ Hij overdrijft even goed, als zij, die mochten meenen, dat de Noren bijna in 't geheel niet rooken.

Waarom zou er anders in de huurceelen der boerenwoningen nog altijd uitdrukkelijk bepaald worden, dat niemand in de schuren tabak mag rooken? En dat de Noorsche jongens ook soms snakken naar een pijpje of eene sigaar, bleek me uit het artikel van 't reglement der Noorsche landbouwscholen, dat de leerlingen o.a. niet ‘in 't bed’ mochten rooken. Vreemd keek ik echter op, toen ik verder in 't Noorden meer dan eens vrouwen zag rooken; in den trein tusschen Upsala en Stockholm haalden twee oude vrouwtjes, die tegenover me zaten, heel huiselijk hare houten pijpjes voor den dag en vulden den wagen met de alles behalve welriekende geuren van het Nicotiaansche kruid. Er ontbrak nog maar aan, dat ze mij haar neusbrandertje aanboden, zooals me in Voss een boerenarbeider deed.

De spoorwegen zijn in Scandinavië over 't geheel goed ingericht en niet duur. Voor den afstand tusschen Christiania en Sandviken, ongeveer een half uur sporens, betaalt men in de tweede klasse 51, in de derde klasse 34 cents. Toch achtte ik me gelukkig, dat ik kon uitstappen, voordat de nationale liefhebberij der zonen des lands den bodem van den wagen door tal van ‘zwarte zeetjes’ had bedekt. Even half tien stapte ik welgemoed de brug over de schoone Sandvikselv op, en het Isidal in, waarvan het begin vrij dicht bewoond en goed bebouwd is.

Met het weer trof ik het bijzonder, 't was dagen en weken aaneen helder, vroolijk. Terwijl in Midden- en Zuid-Europa alle reizigers over aanhoudenden regen klaagden - men leze er Keller's vermakelijk ‘Zwitsersch reisje’ in den ‘Spectator’ maar eens op na - mocht ik me zes weken lang bijna voortdurend over 't gunstigste weer verheugen. Zelfs in de regenstad Bergen, waar volgens sommige spotvogels de kinderen met eene paraplu geboren worden en de inwoners altijd met eenen opgestoken regenscherm wandelen, omdat het haast de moeite niet waard is dien dicht te slaan, heb ik in ruim twee dagen den mijnen niet meer dan tien minuten gebruikt.

In 't Noorden had men een paar maanden vroeger eene regenperiode gehad en de gevolgen daarvan kwamen mij nu ten goede. Want het koren, dat in dezen tijd anders voor 't grootste gedeelte reeds geoogst was, bedekte nu de akkers nog en verhoogde door zijne verschillende tinten de schoonheden van het landschap. De haver en de aardappelen bloeiden, en op meer dan eene hoeve

was men bezig met hooien. Op de meestal hellende terreinen, waar 't gemaaide gras bij invallende regens dreigt af te spoelen, spreidt men het gras niet uit om het te drogen. Men hangt het, zooals bij ons de erwten en boonen op rijsthout, over hekken of heiningen of op uitsluitend daarvoor gemaakte droogrekken - ‘hesjar’ - terwijl ook de korenschoven om dezelfde reden boven elkander aan stokken van ongeveer 2 meter hoog worden gestoken.

Dat ik van alle korensoorten hier het eerst haver zag, was geen bloot toeval, want haver, soms met gerst vermengd tot het zoogenoemde ‘Blandkorn’ (gemengd koren) wordt in Noorwegen het meest verbouwd. Meer dan de helft van het bebouwde land wordt daarmeê bezaaid. Die op grond hiervan zou meenen, dat de haverkist in den paardenstal dan wel altijd goed gevuld zal wezen, zou zich grootelijks vergissen.

Het spreekwoord: ‘De paarden, die de haver verdienen, krijgen ze niet’, is in Noorwegen niet van toepassing; niet omdat daar de rechtvaardigheid hooger in eere is dan elders, maar om de eenvoudige reden, dat noch de paarden, die 't verdienen, noch zij, die 't niet verdienen, andere haver krijgen, dan die lange soort, die zeker minder in hunnen smaak valt en hun dan ook - 't zij ter eere hunner meesters gezegd - slechts zelden wordt toegediend. Dat de Noorsche rijkskanselier Andun Hugleiksson in 't einde der 12e eeuw aan zijne paarden haver voerde, wat nog nooit gebeurd was in Noorwegen, werd voor zoo merkwaardig gehouden, dat hij den bijnaam ‘Hestekorn’ (paardenkoren) kreeg[1]. Alleen in 't hooge noorden, waar de haver nooit rijp wordt, wordt ze als groenvoer verbouwd; de

1) Ik acht het onnoodig telkens de bronnen op te geven, waaruit ik deze en dergelijke trekken uit de geschiedenis der beschaving, der kunst of letteren putte. Voor wie er evenwel belang in stelt, die te kennen, zij hier eens vooral gezegd, dat ik behalve aan mondelinge mededeelingen ter plaatse zelf en aan de reeds genoemde verzamelingen sprookjes en volksvertellingen van Asbjörnsen en Moe bijzonderheden ontleende aan: A. Faye, Norske Folke-Sagn, Christiania, 1844; A.L. Faye, Den sorte Död, Kristiania, 1880; L. Daae, Norske Bygdesagn; Förste Samling, 2den Udgave, Christ. 1881, Anden Saml. ibid. 1872; Oldnordiske Sagaer, udg. af det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab. Kjöbenh. 1831. Baetzmann, Norge, Kjöbenhavn, 1880; L. Dietrichson, Omrids af den norske Poesis Historie, Kjöbenhavn, 1866; P.A. Munch, Det norske Folks Historie. Christiania, 1851; N. Nicolaysen, Norske Fornlevninger. Kristiania, 1862-1866. F.C. Schübeler, Die Pflanzenwelt Norwegens. Ein Beitrag zur Natur und Culturgeschichte Nord-Europas. Christiania, 1875, en enkele andere.

korrel is voor de menschen, en maakt tot brood verbakken of als havergort gekookt, in vele kerspelen - ‘Havrebygder’ - 't voornaamste voedsel uit.

Terwijl ik langs die akkers wandelde, waar men druk bezig was, zag ik daar ook machines.

Als leeraar aan onze eenige landbouwschool stelde ik natuurlijk veel belang in alles wat den landbouw betrof en zette ik me een oogenblik aan den weg neer om goed op te nemen, wat er gebeurde. Spoedig kwam de boer naar me toe en maakte een praatje, dat als gewoonlijk begon met eene vraag naar mijne nationaliteit. Soms kostte het me moeite die den vragende duidelijk te maken, wanneer ik namelijk Holland mijn vaderland noemde. ‘Uwe eigen schuld’ meesmuilde den eersten keer, toen me dit overkwam, mijn vroolijke Zutfensche reismakker, die als Gelderschman altijd wat kregel werd, wanneer ik par droit de naissance ons vaderland, Holland noemde. De Scandinaviërs dachten bij 't hooren van den naam Holland soms aan de zuid-zweedsche provincie Halland. Maar duidelijk werd hun mijne herkomst wanneer ik vertelde, dat ik uit het land kwam, waar de moeder van hun' koning geboren was, en waar hunne koningin vertoefde en onder de handen, of liever onder den duim van een' beroemd geneesheer was. ‘Ja, ja, den knijpdokter, dien kenden ze wel.’

Op die eerste vraag volgden gewoonlijk andere: of ik getrouwd was, of ik kinderen had en hoeveel, wat mijn beroep was, enz. Toen ik nu den boer in 't Isidal vertelde, dat ik leeraar was aan eene landbouwschool, raakte zijn mond ter dege los. 't Waren vier, vijf vragen te gelijk. Of men in Holland ook haver verbouwde? Hoeveel die opbracht per are? Wat de prijs er van was? Hoe duur bij ons eene melkkoe was? Daar stond ik met een' mond vol tanden, als een candidaat, die zijn Grieksch vergeten is of een aspirant-hoogere-burgerscholer, die met de grafelijke stamhuizen op niet al te besten voet staat. Eerst trachtte ik me te redden door een' slag te slaan naar de gevraagde prijzen en opbrengsten, maar het was er dan ook zeker een slag naar, want de man zette zulk een ongeloovig gezicht en kwam telkens met zooveel andere en ingewikkelder vragen voor den dag, dat ik besloot me aan dat examen in de landbouwkunde, waarin ik zulk een droevig figuur maakte, voor goed te onttrekken. Daar gooide hij me weer een nieuw stel

vragen naar het hoofd: ‘Wat kosten bij u de varkens? En gebruiken de boeren in Holland ook Noorsche visch-guano en wat betalen ze daarvoor? En hoe lang duurt het, eer de aardappels gerooid worden, en hoeveel melk kan nu eene Hollandsche koe wel opbrengen?’ Nu had ik als bibliothecaris onzer school wel bijna alle schrijvers, en van de meest uiteenloopende richting, over landbouw en verwante wetenschappen op hunne plaats gezet, van Amersfoordt tot Sluis, Coninck en Boer, de Leeuw en Wolff, Hasskarl en Liebig, Sachs en de Vries, en de vele Schulze's, Müllers en Mayers, om met Zorn te eindigen, zoodat ze me allen den rug toedraaiden, maar dit alles had mijne kennis niet vermeerderd. En kijk, dat ik op de laatste vraag van den boer niet wist te antwoorden, speet me om de eer van ons beroemd melkvee het meest. Had ik me indertijd maar wat vertrouwder gemaakt met onze ‘Juffer’ de pronk van onzen kleinen veestapel op Duivendaal, dacht ik, maar 't was nu te laat. ‘Ja’ antwoordde ik dus mijn' examinator, ‘ik ben wel leeraar aan eene landbouwschool, maar weet van landbouw zoo goed als niets, want ik onderwijs talen.’ ‘Talen?’ ‘Ja, mijne moedertaal en Hoogduitsch.’ ‘En toch op eene landbouwschool?’ Dat ging zijn begrip te boven. Landbouwscholen heeft men in Noorwegen ook wel, vertelde hij; eene hoogere landbouwschool in Aas, en op 't platte land zes lagere rijkslandbouwscholen en enkele bijzondere scholen voor zuivelbereiding, ook voor meisjes. Maar vreemde talen werden er op geene van die allen onderwezen. Ik was dan zeker professor aan eene landbouw-akademie, zooals er in Stockholm eene was. Ik verklapte den spraakzamen boer - ‘Gaardbruger’ of zooals men in Groningen meen ik, ook wel zegt: ‘landgebruiker’ - maar niet, dat het veertien jaar geduurd heeft, eer het reeds in 1863 geschreven wetsartikel: ‘Er is eene Rijkslandbouwschool’ hier bewaarheid werd, en dat eene hoogeschool voor landbouw in Nederland nog wel langer op zich zal laten wachten. Dat verzweeg ik; waarom aan een' vreemdeling ongevraagd van ons vaderland dingen te vertellen, die het nu juist niet tot eer verstrekken? Wel moest ik den mij toegekenden titel bescheiden afwijzen, doch telkens als ik hem uitvoerig de inrichting van onze landbouwschool had beschreven, kwam hij terug met zijn: ‘Maar dan is het toch eene hoogeschool!’ En dan kon ik ons programma weer uiteenzetten,

met even weinig succes als sommige politieke partijhoofden.

Zooals met hem, ging het me later herhaalde malen ook met andere zijner landgenooten, zelfs met de meest ontwikkelden. Eene inrichting als onze Rijkslandbouwschool kenden ze blijkbaar niet en ook in hun oog was ik zeker professor. Om allen noodeloozen omhaal van woorden te vermijden en, gewend aan den deftig klinkenden titel, noemde ik me in 't vervolg bij vragen naar mijne qualiteit dan ook maar boutweg ‘professor’.

Later schoot me te binnen, dat ook Keller in Zweden zich dien titel aanmatigde om een' vraag al duidelijk te maken, dat hij geen ambacht uitoefende, geen koopman was en met geen ander oogmerk reisde dan om het vreemde land te leeren kennen. Maar evenals hem, berouwde mij dat leugentje in nood soms: één keer kwam ik er zelfs door van de Scylla in de Charybdis, of liever liep ik er juist door in de val, die ik had willen vermijden. 't Was bij 't bezoek van een saeter in Hardanger. Juist had de herderin (saeterjente) het vee bij elkander en naar den saeter geroepen, de sterke en heldere tonen van de ‘lur’, een' horen van berkeschors, waarop zij blies, afwisselende door jodelen. Spoedig kwamen de koeien om gemolken te worden. Beret Marta noemde ze alle met namen: Meiroos - de meesten waren naar bloemen genoemd - Goudroos, Rozenwang, Goudwang en wat al poëtische namen meer. Toen ze de laatste noemde, vroeg ze me om raad. ‘Goudwang’ gaf in de laatste dagen minder melk, at weinig en liep zoo druilerig rond; ze wist niet, wat er aan scheelde. Beret had al de gebruikelijke middelen toegepast. Eerst had ze Goudwang drie morgens aaneen een weinig was gegeven, maar dit had niet gebaat, misschien omdat ze geen was van eene altaarkaars had kunnen bekomen, zooals het moet zijn. Toen had ze de zieke hooi uit drie verschillende schuren laten eten, wat evenmin had geholpen als dat ze in den molen het teeken des kruizes op den vloer gemaakt, wat meel uit iederen hoek van den molen genomen en dit aan Goudwang gegeven had. De gids raadde haar, als ze eene kat kon krijgen, die een stuk uit de ooren te snijden, dat in een stuk deeg te leggen en het de koe te laten opeten. In de landdistricten, waar men dit doet, ziet men niet zelden katten met zeer korte oor e, wandelende medicijnmeesters en levende getuigen, dat dit middel probatum est.

Het meest gebruikelijke middel, dat Beret ook reeds, doch

vergeefs had aangewend, is de zoogenaamde ‘Klumsebite’ of ‘Klaambaatta’, die op verschillende wijzen wordt toebereid en toegediend. In een stuk deeg of bij gebrek daaraan in een stuk brood legt men eenige ‘Klumsekorn’, d.i. de uit drie lancetvormige schubben bestaande uitwassen, die door den steek eener galwesp (cecidomya juniperi) aan de punten der takken van den jeneverboom ontstaan. Op andere plaatsen moet de boerin of de saeterjente 's morgens, voordat zij iets gegeten heeft, naar de naaste hoeve gaan en, met den rug naar het huis gekeerd, zich op den drempel neerzetten. Als de buurvrouw ‘slim’ is, weet zij ook wel, wat dit beteekent: ze legt dan in de hand der zittende een stuk deeg of brood, waarin zich ‘Klumsekorn’ of iets dergelijks bevindt; geene van beiden mag daarbij spreken. Met deze gift gaat de eigenares der zieke naar huis. Onder weg mag zij niet omkijken, met niemand spreken en moet de handen op den rug houden; bij den koestal gekomen moet zij dien achteruitloopende binnengaan en zoo de koe te eten geven, wat zij van de buurvrouw ontvangen heeft.

Op sommige plaatsen in 't stift Bergen gaat de boerin met eenen doek over 't hoofd naar de naburige hofstede, treedt zonder een enkel woord te spreken, de kamer in en neemt drie verschillende eetbare voorwerpen. Als zij 't gezochte niet vinden kan, klopt zij op de tafel en ieder ingewijde begrijpt dat teeken. Heeft zij 't verlangde gekregen, dan gaat zij zwijgend heen en reikt de zieke het middel toe.

Al die middeltjes hadden echter Goudwang niet genezen en daarom vroeg Beret mij om raad. Dien zou professor - mijn gids had haar al verteld, wie ik was - wel weten.

Daar zat ik, nieuwbakken professor, nu. Of ik al zeide, dat ik weinig verstand had van vee, het werd niet geloofd. ‘Kom, kom, en dan nog wel professor!’ Ik begreep, dat ik hier de eer van onze vaderlandsche landbouwwetenschap moest ophouden, bekeek met een deftig gezicht de patiënt en gaf, toen ik met de diagnose klaar was, Beret den raad, aan Goudwang een dag of wat lang een mengsel toe te dienen van keukenzout - dat kon toch nooit kwaad zoover ik wist - en gentiaanwortel, dien ik daar in 't wilde zag groeien, en toch ook voor menschen een zeer gezocht huismiddel tegen onderbuikskwalen is. Of Goudwang er baat bij gevonden en ik mijn reeds half verloren krediet als

‘landbrugsprofessor’ bij Beret er door herwonnen heb, hoop ik zeer voor ons drieën.

Ook in Bergen heb ik me over mijn leugentje geschaamd, toen - maar dit zal ik te gelegener tijd mededeelen. Had ik maar eerder Elen Hansdatter in 't Gudbrandsdal ontmoet! Toen ik in haren saeter uitrustte en haar mijne kwaliteit trachtte duidelijk te maken, viel zij me in de rede: Ja, ja, ik was zeker een doctor in de talen, een ‘Språkdoctor,’ zooals die Zweed, die den geheelen vorigen zomer in haren saeter doorgebracht had om de taal der boeren in dat dal te leeren. ‘Språkdoctor’ - daar was het gezochte woord. Had ik dat maar eerder geweten, dacht ik toen en denk ik nu nog telkens, wanneer ik op brieven uit Noorwegen den titel vermeld zie, die me niet toekomt. Maar ik had ook niet kunnen vermoeden, dat de gevolgen van dat leugentje zoo lang zouden duren.

Doch daar dacht ik niet aan, toen ik van den spraakzamen boer afscheid genomen en mijne wandeling voortgezet had. Met bruisend geweld hoorde ik de Lomma zich storten in de Sandviksrivier; ze komt van Krokskoven, op de westelijke helling van welks plateau ik me spoedig bevond en stroomt langs de oudste mijnen van Noorwegen, die van Baerum. Aan mijne rechterhand zag ik dan ook Baerum's nieuwe steenen kerk op eene hoogte liggen. Had dit kerkje me niet aan die plaats herinnerd, dan had de school het gedaan. Ik vond namelijk hier en daar aangeplakt, dat in Sandviken een bazar werd gehouden ten voordeele van de ‘husflidskole’ (school voor handenarbeid) te Baerum. Ofschoon de entrée zeer billijk was, - 20 öre (ongeveer 14 cents) - waarvoor de bezoekers bovendien bij afwisseling op kwartetgezang, pianospel en hoornmuziek werden onthaald, maakte ik toch geen gebruik daarvan. Mocht het al belangrijk zijn om te zien wat er in 't vaderland der ‘husflidskoler’ op dat gebied bereikt werd, ik was voor 't eerst alleen en vrij en buiten, en niets kon me dien dag binnen vier muren lokken. Wat haalt er ook boven 't genot eener voetreis in eene vreemde, schoone streek? Ge zijt onbeperkt meester van uwe vrijheid, van uw' tijd. Geen gids, die u drijft en slechts als 't hem belieft doet stilstaan om te bewonderen, wat hem behaagt u te toonen; alleen uw eigen lust en luim besturen u. Lokt u een heerlijke boomgroep tot eene wijle toevens in zijne schaduw, ge werpt er u onder neer en luistert

op uw' rug liggende naar 't gezang der vogels, of ge er u bekende tonen in onderscheiden kunt. Doet een bochtig zijdal u schilderachtige punten verwachten, ge dwaalt er in rond, zoover en zoolang het u behaagt. Ginds op die berghelling zendt eene ook bij u inheemsche bloem u als 't ware eenen groet toe uit het vaderland en niemand weerhoudt u die helling op te klouteren, waar uwe moeite door ongedachte vergezichten dubbel beloond wordt. o Gulden vrijheid in Gods vrije natuur! Wat haalt er bij uw genot?

De oude kerkvader Tertullianus meende, dat men om geheel onafhankelijk te reizen eene koe moest medenemen.

Asclepiades deed op den rug van zulk een ‘wandelend botervat’ eene groote reis; steeg hij af, dan had hij het dier maar te melken en zijn maaltijd was klaar. Ik vertrouw me nergens liever aan toe dan aan mijne apostelpaarden en kwam niet in verzoeking van de talrijke aan den weg en op de berghellingen grazende koeien, die altijd zeer bedeesd uitweken, me er eene toe te eigenen. Zoo dachten er ook de jongens over, die ik aantrof, terwijl ik in 't struikgewas mijnen dorst leschte met boschbessen en eene soort kleine, maar zeer geurige aardbeien.

Wij hielden eenen wedloop, of 't ons gelukken mocht een' prachtigen kapel te vangen. Wat een genot voor 't bleeke jongsken, toen zijn broêr hem den fraai geteekenden vlinder ter hand stelde. 't Waren kinderen van een' armen smidsknecht in Christiania; met nog een vijftal andere schooljongens waren ze voor de vacantie uitbesteed in het Isidal, en ongezocht was ik getuige van hun plezier.

De langzaamheid der Noren wordt dikwijls verward met achterlijkheid, maar ten onrechte. Voordat men er bijv. in ons land aan dacht, had de arbeidersvereeniging in Christiania reeds in 1880 begonnen met kinderen van hare leden de vacantie op het platte land te doen doorbrengen. Een komité, aan welks hoofd de weduwe van den bekenden Noorschen philanthroop Eilert Sundt staat, belastte zich met de uitvoering.

Behalve het zevental, dat ik ontmoette, waren er dat jaar nog ruim driehonderd kinderen uit den arbeidenden stand, die reis- en verblijfkosten, de meeste ook nieuwe kleeren en een stuk speelgoed kregen.

Aardbeien en boschbessen zijn wel lekker, maar voor een' wandelaar toch te lichte kost. Ik was daarom blij, dat ik een'

winkel zag. Zulk een winkel op 't platte land - ‘landhandleri’ - is een toko in 't klein. Er was dan ook van alles en nog wat te krijgen: brood en spijkers, knikkers en kaas, manchetten en spuitwater, blikjes en postpapier, ploegijzers en stokvisch. Van de laatste ben ik geen groot vrind, bovendien vreesde ik later wel gedwongen te worden die te moeten eten bij gebrek aan beter. Maar 't brood was goed en 't selterswater frisch; mijn maal kostte weinig geld en tijd en spoedig vervolgde ik mijn' weg.

Langzamerhand werd het dal enger, de hoeven schaarscher, de weg steiler. Daar doemden aan mijne linkerhand ruim 250 meter beneden mij de blauwe wateren van de schoone Holsfjord voor mij op, aan welker overzijde zich de donkere, deels begroeide bergen van Modums Finmark verhieven. De in de rotswanden uitgehouwen weg werd hoe langer hoe schilderachtiger. In stoute kronkelingen daalde hij straks weer. Door eene in de rots gemaakte poort bereikte ik het punt, waar hij zich vereenigt met den eigenlijken strandweg, die zich zuidwaarts voortzet tot Drammen. Ik ging verder noordwaarts op. Voordat ik in Humledal kwam, volgde ik de aanwijzing in ‘Nielsens Reisehaandbog’ en zocht de op een paar schreden van den weg gelegen steenen bank op. Vlak onder me zag ik nu het donkerblauwe water van de fjord, waarop het vroolijke zonnelicht danste. Voor me in de verte blonken de met sneeuw bedekte toppen van het Norefjeld. Helder, frisch en rein was de lucht, die ik inademde; helder en opwekkend de tonen, die ik vernam. Ze kwamen van een muziekkorps, dat volksliederen speelde op een van de stoombootjes, die, de Tyrifjord overvarende, de gemeenschap onderhouden van Sundvolden met de langs den anderen oever loopende Drammen-Randsfjordspoorlijn.

Vooral het eerste gedeelte van den strandweg is grootsch, is stout, nu was hij bovendien levendiger dan ooit. Van tijd tot tijd kwamen we kleine patrouilles soldaten tegen, spoedig werden de afdeelingen grooter. Ze waren op weg naar Drammen, waar de koning eene wapenschouwing zou houden. Gemakkelijk hadden ze het dien dag niet; op den menagewagen lagen er enkele, die niet verder konden, en verscheidene hadden door de hitte en vermoeienis neusbloedingen gekregen. Bij de brug van Sönsterud maakten de meesten halt en snelden naar den waterval en de beek, om hunnen dorst te lesschen en de veld-

flesschen te vullen. 't Was een schilderachtig gezicht hen daar elkander te zien verdringen. Die soldaten, die met hunne verschoten uniformen en met hanenveeren versierde flambards tegen de rotsen en onder 't struikgewas opklommen en strak zich in groepjes neervleiden, deden in die bosch- en bergrijke omgeving meer denken aan Italiaansche roovers uit eene opera dan aan geregelde troepen. Dat de kleêren zoo al den man, dan toch niet den soldaat maken, zou me evenwel een paar dagen later blijken. Nu begreep ik volkomen, dat onze schilder van Everdingen, in de 17e eeuw door eene schipbreuk aan de kust van Noorwegen en door allerlei lotgevallen in 't binnenland afgedwaald, zich voelde aangetrokken door dergelijke tooneelen en er voor zich en voor van Ruysdael stof vond voor schilderijen, waarvan er - kon het billijker? - in de museums van Kopenhagen en Stockholm verscheidene zijn teruggekeerd.

Pas hadden de troepen zich weer in beweging gezet en was ik in tegenovergestelde richting verder gegaan, of op nieuw rezen stofwolken achter me op. Een meelhandelaar kwam met een' beladen wagen van Drammen. Zijne zware vracht noopte hem tot stappen; hij was, als ik tot praten gezind, en dus:

> ‘Er ging an meiner Seite
> In gleichem Schritt und Tritt.’

Hij had het druk over de soldaten, over den koning, dien hij in Drammen had zien komen, en - over de politiek, waarvan ik in die heerlijke natuur meer dan ooit afkeerig was. Liever luisterde ik naar zijne aanwijzingen van schoone punten; het landschap was minder stout, maar liefelijker geworden. De weg was van lieverlede gedaald en liep langs den oever der fjord, waar 't oog aangename rustpunten heeft in de eilandjes, vooral in ‘Storöen’, welker donkergroene bosschen het donkerblauw der golven afwisselen.

Bij de hoeve Berget, tusschen Humledal en Sundvolden, maakte hij me opmerkzaam, dat daar in den rotswand teekeningen uit den Vikingentijd te zien waren. Hij raadde me aan er even heen te gaan - 't kostte maar een oponthoud van een kwartier en hij zou wel wachten. Een knecht roeide me even langs den oever; niet ver boven den waterspiegel zijn in de rots de figuren - ‘Helleristning’ - een vijftal afbeeldingen te

zien van schepen en eene spiraallijn, die zeker golven moet beteekenen. Dergelijke voorstellingen, ook van dieren en menschen, vindt men op verschillende plaatsen in Scandinavië; voor de kennis der oudheid zijn ze natuurlijk van het hoogste belang. Beelden de teekeningen wapenen, kleeding en werktuigen af, de runen-opschriften, die er om heen staan, getuigen van de daden der oprichters. Op den eenen lezen we bijv.: ‘Tula lit raisa stain thins at sun sin Havalt bruthur Inkvars. Thair faurn trikilk fiari at Kuli auk austarlar ni Kafu tuu sunarla i Sarklanti,’ d.i.: ‘Tula richtte dezen steen op voor haren zoon Havald, Ingvars broeder. Zij trokken dapper ver naar Kul en verder oostwaarts; in Kafa stierven zij, zuidwaarts in Särkland,’ d.i. Saracenenland. Andere opschriften vermelden van tochten naar 't verre zuiden. In de nabijheid van Upsala staat een runen-steen uit de eerste helft der elfde eeuw, door eenen vader gewijd aan de nagedachtenis van zijn' zoon, die als Viking in Griekenland den dood vond.

Soms vermelden runensteenen bij bruggen en gebouwen behalve den naam ook het doel der stichting. Zoo leest men op eene oude brug bij Täby, benoorden Stockholm: ‘Jarlabanke liet deze steenen oprichten bij zijn leven; hij bouwde deze brug tot heil zijner ziel, en hij was de bezitter van heel Täby; God redde zijne ziel.’ Uit een ander opschrift blijkt, dat zekere Ture na den dood zijner vrouw een toevluchtsoord, een ‘sälohus’ bouwde. In onherbergzame streken, waar de moede reizigers anders mijlen ver in den omtrek niet onder dak konden komen, werden dikwijls zulke schuilplaatsen gesticht.

Wij hadden die in Ringerike niet noodig; Humledal is een goed kwartier en spoedig zaten we beiden ieder met een ‘öbolle’ - geen oliebol, zooals men op den klank af misschien zou vermoeden, maar een bierkroes - voor ons. De drank smaakte heerlijk; toen ik 't gelag had betaald, wilde mijn reismakker met alle geweld mij ook eene beleefdheid bewijzen. Hij hield niet op, of ik moest op zijnen wagen gaan zitten of liever liggen, want die was geheel beladen. Zijne jas legde hij op de meelzakken en ik moest, om niet lomp te schijnen, me daarop neervleien. Nu, ik heb later wel veel harder rustbed gehad, maar de schokkende beweging beviel me allerminst. Mijne onderdanen hadden me daarenboven hunne diensten nog niet opgezegd en onder voorwendsel, dat zijn zwarte genoeg te trek-

ken had, verliet ik na eenigen tijd mijn verheven standpunt weer.

Sundvolden was nu spoedig bereikt; de goede herberg (‘gjaestgiveri’) handhaafde haren ouden naam. Ik bestelde het dienstmeisje, dat me in 't Engelsch aansprak, wat eten en zette in afwachting van de dingen die komen zouden, mij bij een paar opgeschoten jongens neer. Zij waren even vóór mij uit Christiania gekomen naar Sundvolden, dat voor de bewoners der hoofdstad een geliefd uitspanningsoord is.

Vlug werd er gedekt, vlug ook gediend. Gretig tastten wij toe; aan 't lachen der twee guiten bemerkte ik evenwel, dat er iets vreemds gaande was. Vermoedende dat ik soms tegen de gebruiken des lands handelde, vroeg ik er hen naar en nu bleek me, dat ik inderdaad iets deed, dat in alle beschaafde landen tegen de goede zeden strijdt: ik was namelijk bezig, hun maal te helpen opeten. Het herbergmeisje werd in verhoor genomen en nu werd het raadsel opgelost en ik gezuiverd van den schijn van inhaligheid. Ze had mij voor den vader der knapen gehouden. Toen nu mijn maal kwam, had ieder der beide partijen door dubbele gerechten gewonnen. Had ik van hunne côteletten gesmuld, zij lieten zich nu mijne visch goed smaken, en zoo had dit kleine avontuur een' bevredigenden afloop.

't Was ruim zes uur geworden, en ik had mijne krachten genoeg gesterkt, dacht me, om mijnen eersten dagmarsch met een heerlijk slot te kronen.

Onmiddellijk achter de ‘gjaestgiveri’ verheft zich namelijk een plateau, dat naar het bosch daarop meestal Krokskoven (volgens sommigen ‘Kraaienbosch’) genoemd wordt. Vroeger voerde een enge bergpas naar boven, die door niemand minder dan Thor zelven daar gevormd was. In den tijd toen alles leefde, harten klopten in de afgronden, oogen flikkerden in de steenen, de rivieren snelbruisende bloedaderen waren, de heuvels soms beefden van toorn en de bergen, verrukt over de schoone dalen, zich op hen neerstortten, werd de schoone Ringerige naijverig bewaakt door de oude Gyri, die iederen naar hare hand dingenden minnaar afwees. Toen smeekte de schoone maagd aan Alvader om hulp en deze zond Thor, den sterken God, om haar te bevrijden. Thor zwaaide zijne bliksemstralen, doodde de wachthoudende bergreuzen, dreef de bevende Gyri terug, tot waar hij nu nog met zijn' grijzen, met rimpels door-

ploegden schedel op Ringerige neerziet. De schoone was verlost van hare bewakers: de gelukkige Hallingdal kon nu de beminnelijke maagd naderen, want het spoor van den door Thor neergeslingerden bliksemstraal vormde een' diepen pas, die van den top des bergs tot aan zijn' voet geleidde.[1)]

Deze oude godenweg was zeer eng, ja op sommige plaatsen niet meer dan twee of drie el breed. Toch bleef hij tot in 't begin dezer eeuw in gebruik; toen werd door soldaten wat zuidelijker een nieuwe weg aangelegd, die ter onderscheiding van den eersten of Nordkleven den naam Sörkleven (zuidkloof, zuidpas) kreeg, maar nu meestal eenvoudig ‘Krokkleven’ genoemd wordt.

Maar ook deze holle weg, die eigenlijk niet meer dan eene nauwe kloof, eene rotsspleet is, vordert krachtige knieën. Het bovenste gedeelte ligt 400 meter boven den voet der rots. Maar beter dan door dit cijfer kan ik op volgende wijze duidelijk maken, hoe moeilijk die weg is. In Noorwegen wordt het van regeeringswijze vastgestelde tarief voor paard en rijtuig niet alleen berekend naar den afstand in hemelsbreedte, maar ook naar de meerdere of mindere moeilijkheid van de wegen. Men betaalt dus bij een' rit opwaarts veel meer dan voor een' rit naar beneden. Hoe stijl nu de Krokskloof is, kan men hieruit afleiden, dat men bij het oprijden van den weg, die slecht één kilometer lang is, betalen moest voor tien kilometer. Gewoonlijk bestijgt men den pas te paard. Ik wilde ook hier mijne krachten beproeven. 't Was moeilijk genoeg: de scherpe en vaak losse steenen maken den weg in 't begin bijna onbegaanbaar. 't Was zoowel voor den voet als voor diens omhulsel eene echte steenproef. Dat het klauteren gedurig tot rusten noopte, was evenwel eer een voordan een nadeel. Het uitzicht naar beneden werd gaandeweg schooner. Aan beide kanten van den weg stroomden beken; de rotswanden waren bedekt met acacia's, hooger op met heerlijke dennen en berken, waartusschen allerlei planten, varens en monnikskap en boschbessen welig opschoten. Toen ik drievierden van den weg had afgelegd, was het ergste voorbij; ik liep niet meer op vaak wegrollende steenen, maar op porfier.

1) ‘Aevantyr om Ringerikji’ in ‘Langelejken, en Krands af Digtninger i Dölemaal’; zie ook Wergelands Samlede Skrifter. VIII, 417.

Hoe hooger men stijgt, des te nauwer wordt natuurlijk de opening, waarin men diep onder zich de vlakten van Ringerige met hofsteden, kerken en fjords en de bergen van Valders en Thelemarken ziet.

Na eene klimpartij van ruim een uur voor een' kilometer, waarvoor ik anders in den regel een kwartier noodig had, was ik boven, en keek bewonderend in de diepte neer. Wel heb ik later gevaarlijker wegen beklommen, maar moeilijker niet.

Deze en dergelijke bergwegen zouden 's winters geheel onbegaanbaar zijn, zoo de Scandinaviër zijne sneeuwschaatsen ‘ski’ niet had. Ze zijn uit stevig dennenhout vervaardigd, 1 à 2 decimeter breed, en van verschillende lengten; in sommige streken één meter, in andere ruim twee meter lang. De beide einden zijn een weinig naar boven gekromd; aan den onderkant loopt in 't midden eene gleuf, terwijl bovenop in 't midden, waar ze 't dikst zijn, soms een riem, maar meestal een wilgenstrik bevestigd is, waardoor de voet gestoken wordt. Verder heeft men een ‘skistav’ een stok noodig om bij 't afdalen de vaart te besturen en te matigen. Gebruikt men de sneeuwschaatsen op vlakken grond, dan heeft men om zich voorwaarts te werken twee zulke stokken noodig, van onderen van een met ijzer beslagen punt en even daarboven van eene ronde houten schijf of van vlechtwerk voorzien, om 't wegzinken in den sneeuw te beletten. Met verbazende snelheid vliegen de van der jeugd af geoefende bewoners daarop voort; met gemak leggen vele 10 kilometer, de Lappen op matig golvend terrein zelfs 15 kilometer in één uur af.

Op ‘ski’ zoekt de jager 's winters 't slapende bruintje in zijn sneeuwbed of 't looze reintje in zijn hol op, of belaagt hij het vlugge sneeuwhoen; zijnen buit moet hij op den rug binden en zoo huiswaarts brengen. Op ‘ski’ bezoekt de geneesheer in afgelegen bergstreken zijne zieken; op ‘ski’ brengt de predikant zijnen soms mijlen ver wonenden stervenden gemeenteleden den troost der godsdienst: op ‘ski’ dalen de bergbewoners op zonen feestdagen naar het kerkje in 't dal af, ja moeders brengen er hunne op den rug gebonden zuigelingen op die wijze ten doop.

Dat iemand het zou hebben durven wagen de steile Krokskloof op ‘ski’ af te glijden, had ik onmogelijk kunnen denken, toen ik daar boven stond. En toch werd me dit den volgenden dag door mijn gastheer verzekerd. Generaal Gram ondernam

die bliksemsnelle vaart naar den afgrond en met goed gevolg. Dat stoute stuk wordt misschien alleen zoo niet overtroffen dan toch geëvenaard door een ander, dat, evenals 't zijne, nog in den mond des volks voortleeft en door Bernt Lund in dicht gebracht is.[1)] De held daarvan was geen generaal, maar stond indertijd als gemeen soldaat bij het ‘Skilöberkor’ (de sneeuw-schoenen-kompagnie) uit Österdal. Bij alle wedloopen was Trysil-Knut nummer één. Toen zijne kompagnie eens een heuvel afdaalde, deed hij halverwege gekomen, in eens een sprong over twaalf man heen en kwam, onderwijl nog zijne buks afvurende, aan den voet welbehouden neer.

Zekeren Kynsberg, wiens renner hem met zijne slede in één dag naar de twaalf mijlen ver gelegen stad heen- en terugbracht, haalde hij op ski niet alleen voorbij, maar ontmoette hem teruggaande, voordat deze de heenreis had volbracht. De daardoor gewonnen hofstede nam hij evenwel niet aan; hij liet zich afkoopen en verdween, zonder dat iemand wist waarheen.

Daar zien, na jaren, eenige bruiloftsgasten een visscher, wien zij uit de grap dwongen op ‘ski’ den steilen berg af te gaan.

Kalm nam hij staf en sneeuwschoen aan,
En is het bergpad opgegaan,
Hoe moeilijk ook het klimmen was,
Want steil en hoog was de enge pas.

Hij hield de ‘ski’ nog onder d' arm,
En ieder zag, hij kreeg het warm,
Hij nam zijn hoed ook spoedig af
En hing op 't eind dien van zijn staf.

Maar de onvermoeide gaf 't niet op,
Al verder klom hij naar den top.
Hij zucht, hij zweet, maar ongestuit
Werpt hij al gaand zijn wambuis uit.

En of hij nog naar adem hijgt,
Hij klimt naar boven toch, hij stijgt,
Daar hangt hij ook voor zijn gemak
Zijn vest op aan een sparretak.

1) Zie Bernt Lund, Nogle Digte, Kristiania, 1882.

Steeds hooger, hooger gaat hij heen;
Hoe klein zijn alle daar beneên,
Ze zien bewondrend naar hem op,
Want daar staat de oude al op den top.

‘Nu ja, bergop - 't was meer gedaan,
Maar bliksemsnel daar af te gaan,
Dat doet hij niet, hij was wel gek,
Want hij brak wis en drie zijn nek.’

Maar zie, daar komt hij aangerend
En houd zich nog wel overend.
Geen pijl snort zóó snel uit den boog
Als hij vooruitschiet van omhoog.

En juist in 't snelste van zijn draf,
Neemt van den tak hij 't vest weer af,
En onder 't duizlend neerwaarts-gaan
Trekt hij het doodbedaard weer aan.

En als hij 't wambuis heeft ontwaard,
Raapt hij 't ook op in volle vaart,
En trekt het aan, wat hun beneên
Een onverklaarbaar wonder scheen.

Den staf nam hij nu met zijn hoed,
En wuifde en zwaaide er meê als groet;
Sprong in zijn bootje, daar beneên,
En stak van wal en roeide heen.

En ieder vroeg verbaasd naar 't hoe,
En dacht: dat ging niet richtig toe.
Zoo iets vermag de booze alleen,
En 't vuurstaal wierp men naar hem heen.[1)]

En zie, iets zwarts en anders niet
Was 't spoor, dat hij daar achterliet:
Een halsdoek was het, wat men vond,
Waar duidlijk: ‘Trysil-Knut’ op stond.

1) Volgens 't bijgeloof wordt door 't werpen van staal over betooverde wezens of voorwerpen die betoovering verbroken en blijven ze voor de ontdekkers behouden.

Maar niet ieder is zoo vlug ter been als deze schielooper, en den rechtvaardige, die zich ook over zijn vee ontfermt, moet het hart bijna breken, als hij zijn paard eene kar, die men hier slechts voor een klein deel beladen kan, deze rotstrap ziet optrekken. Wie het einde van den moeilijken weg bereikt heeft, zal daarna gaarne den op een ijzeren plaat geschilderden landman verhooren, die boven een soort steenen offeraltaar geplaatst, de schoonheden van het landschap prijst en tevens smeekt om eene kleine gave voor zijne offerbus.

Zijne bede werd behalve in 't Noorsch ook in 't Engelsch en Duitsch uitgesproken; ten behoeve mijner landgenooten bracht ik zijn lof- en klaagdicht in de volgende regels over:

> Hoe ver ik rond mocht reizen, slechts zelden maar genoot
> Ik zulk een heerlijk uitzicht als mij dees bergpas bood.
> 't Gebergte omsluit de dalen, en aan haar schoone kust
> Wiegt, kind aan moederboezem, zich Tyrifjord in rust.
> Elk moest dit hier aanschouwen, maar - moeilijk is het pad,
> Wel, offer dan een penning en wij verbeet'ren dat.

Toen ik aan zijn verzoek voldaan had, gevoelde ik me gerechtigd de waarheid zijner lofspraak ten volle te onderzoeken. Ik ging dus de op den bergtop gelegen herberg ‘Klevstuen’ voorbij, sloeg het zuidwaarts loopende boschpad in, dat naar een beroemd uitzicht voert, nog steeds naar koning Ring den naam van ‘Kongens Udsigt’ dragend. Moeilijk is dat pad niet, al is het soms wat moerassig; er is evenwel eenige oplettendheid noodig om niet op de hier elkander kruisende saeterwegen te verdwalen. Het rechter pad is hier het rechte en wordt niet door handwijzers, maar door witte kruisen op boomen en rotsen voldoende aangeduid. Binnen een klein half uur was ik aan de bank, die aan den rand van de hier bijna loodrechte bergmuur is geplaatst. Verrukkelijk was het uitzicht, dat ik hier genoot. Wordt de Krokskleven en Ringerike door kenners verre gesteld boven de passen en vlakten van den Eger, het uitzicht van de Koningsbank overtreft, almede volgens bevoegden, dat van de Jura op de Zwitsersche meren. De hofsteden van Sundvolden met hare bruinroode daken lagen ruim 1300 voet onder me; de spiegelgladde donkerblauwe wateren van de Tyri-, Hols- en Stenfjord werden afgebroken door talrijke eilandjes en schier-

eilanden met donkere pijnbosschen bedekt, waaruit de versterkendste geuren tot me oprezen. Verder noordwaarts lagen de vruchtbare, glooiende en met goudgeel koren bedekte akkers van Ringerike; naar het zuidwesten verhief zich de kegelvormige Jonsnuten.

De zon neigde ter kimme en het heerlijkste avondrood kleurde de besneeuwde toppen van de Gausta en het Norefjeld met de schoonste tinten. Ja zelfs de ver verwijderde sneeuwkronen van Thelemarken en van het meer dan tweeduizend meter hooge Hallingskarv doemden voor mijn oog op. Het was de schoonste afwisseling van bosch en berg, van water en land, gezien in 't prachtigste licht. Was het wonder, dat ik den vreemdeling, die daar bij mijne komst reeds zat, slechts met een enkel woord bedankte voor den mij geleenden kijker? Zulk een verheven tafereel moet men in stilte genieten.

Langzamerhand werd het donkerder, en schoon met moeite scheidde ik van dit punt. Welk een verschil - dat helder verlichte ruime uitzicht van zooeven en het schemerige boschpad, waar ik soms slechts met moeite den weg kon vinden en vaak een' boom moest opklauteren of een granietblok opklimmen, om naar de kruisen te zoeken. Somber, spookachtig begon het er uit te zien; de boomen, waarvan er vele door den storm of den ouderdom bezweken, slechts door anderen geschraagd werden, die evenals zij met lange mosbaarden waren bedekt - de hooge varens, die hunne pluimen wiegden als wilden ze me afweren; het vingerhoedskruid, dat met zijn karmozijnroode klokjes onraad scheen te kleppen; de monnikskappen, die me zoo donker, als dreigden ze met hun gift, me aankeken - 't was of alles me schrik wilde aanjagen. En daartusschen, en daaronder en daarboven, allerlei vreemde raadselachtige geluiden. Hier stoof wat voor mijn' voet uit en verdween in 't kreupelhout; daar gonsde, schoof en schuifelde iets tusschen de dorre bladeren door. Roofvogels schreeuwden hoog in de lucht; vleermuizen fladderden tusschen de boomen door, en gedurig hoorde ik onheilspellend uilengekras.

De schaduw valt dicht en valt zwaar voor mijn schreên,
Nu de neevlen hun sluiergaas spreiden.
't Is duister alom in het bosch om mij heen,
Het ritselt, het ruischt tusschen struiken en steen -
De geesten betreden de heiden.

En de spookvertellingen van Asbjörnsen, die ik den vorigen avond gelezen had en waarvan er vele in Krokskoven spelen - Asbjörnsen bracht met zijn vriend Moe een deel zijner jeugd door bij een' geestelijke in Ringerike, die hen voorbereidde tot de akademische examens - die vertellingen, waarin 't wemelt van nikkers en reuzen en allerlei slag van booze wezens, kwamen weer bij me op. Had ik misschien op ‘Finskjeg’ geloopen, dat soort gras, dat den wandelaar op dwaalwegen brengt? Soms vreesde ik het, maar ofschoon ik voor den terugweg driedubbel zooveel tijd besteedde als bij 't heengaan, kwam ik toch behouden in ‘Klevstuen’ aan.

Veel later had ik niet moeten komen, want er was bijna geen logies meer; ik moest mijne kamer dan ook met een ander deelen. Meer dan vijftien gasten zouden er daarboven overnachten. Daaronder waren verscheidene jongere en oudere dames, die voetreizen deden in den omtrek. Ook mijne beide tafelvrienden uit Sundvolden vond ik daarboven. Alleen reizende dames zijn zelfs in hoogere bergstreken geene zeldzaamheden meer. In 't algemeen is de lust voor reizen, voor voetreizen in Noorwegen, in de laatste twintig jaar zeer toegenomen en alweer is 't Asbjörnsen, die door zijne onovertroffen schilderingen van natuur- en volksleven de oogen zijner landgenooten voor de schoonheden van hun land geopend en hen opgewekt heeft tot tochten, die vroeger alleen door rondzwervende jagers en visschers werden ondernomen. De ‘Noorsche touristen-vereeniging,’ die maar twee eereleden telt, benoemde hem in 1870 tot hun eerste eerelid, en zij hadden waarlijk geene betere keuze kunnen doen.

Na eenigen tijd kwam ook de reiziger aan, dien ik bij ‘Kongens Udsigt’ had aangetroffen. Hij was de voor mij bestemde kontubernaal. 't Was een Russisch doctor uit Petersburg, die, toen we aan 't praten raakten, bijzonder goed bevriend bleek te zijn met een' bekende mijner familie, welke sedert jaren in Rusland gevestigd was. Ook van Finland, dat hij herhaalde malen had bezocht en welk land me om verschillende redenen belang inboezemt, wist hij me veel te vertellen.

't Logies was goed, eenvoudig, netjes. Om eenig begrip van de prijzen in plattelands herbergen te geven, schrijf ik uit mijn zakboekje: 12 Augustus, Klevstuen; logies, ontbijt, bestaande uit brood, eieren, drie soorten kaas, twee soorten gebakken visch, sardines, koffie en twee glazen melk: 1 Krone 85 öre (d.i.

ongeveer ƒ 1.25). Op sommige plaatsen vond ik het nog goedkooper, op andere iets duurder - wanneer men evenwel bedenkt, dat alles van verre gehaald en de steile rotstrap opgesleept moet worden, zal zeker ieder deze hôtelrekening zeer billijk vinden.

Om zes uur waren we weer op de been om vóór onze afdaling nog een tweede punt op die hoogte, 't Koninginnenuitzicht ‘Dronningens Udsigt’ te zien. Dit punt, een vijf minuten gaans van ‘Klevstuen’ is veel minder stout; men heeft er niet een onbegrensd uitzicht, als bij het Konings-uitzicht. Om zijne liefelijkheid wordt het echter door velen boven het laatste gesteld. Ofschoon wij het in 't gunstigste licht der pas verrezen zon zagen, waren wij het met hen niet eens.

Spoedig daalden wij de rotskloof af en hadden nu gelegenheid na te gaan, welke verwoestingen de beide beken, die hier en daar over den weg loopen, kunnen aanrichten, wanneer ze door zware regens of smeltende sneeuw gevoed, naar beneden bruisen. Nu deden ze 't spelende en drenkten goedaardig de frambozenen bessen- en aardbeistruiken, die met hunne rijpe vruchten ons gedurig tot stilstaan lokten.

Tegen tien uur waren we in Sundvolden; mijn reismakker wilde naar de Randsfjord, ik naar Sten om een' aanbevelingsbrief te overhandigen. Wij wandelden dus samen de lange, steenen brug op, die over de Kroksund, de verbinding der Stensen Tyrifjord, ligt. De nieuwe weg loopt vlak langs de Stensfjord; achter ons vertoonde zich de straks verlaten bergkloof als een roode streep tusschen de groene bosschen. Na een uur wandelens bereikten we het skydsstation Vig, waar de Rus, die het wat warm en wat ver vond, een karriool nam. Bij het afscheid moest ik beloven, hem 't volgende jaar in Petersburg te komen opzoeken, hij zou me dan Finland laten zien. Toen hij had gehoord, dat ik als 't ware in de schaduw van het Czaar Peterhuisje geboren was, had hij niet opgehouden mij te betoogen, dat die omstandigheid alleen me reeds verplichtte, de stad van den grooten Czaar te gaan zien; hoeveel te meer nu ik er bovendien vrienden en verwanten had wonen. Nu, mijn wil was goed, maar de belofte wacht nog altijd op vervulling; tot hoelang?

Zoo ging ik alleen door de vruchtbare landouwen van Ringerike, totdat de lange ‘Stensgade’ me bracht in de nabijheid van een groot landgoed; van den vlaggestok bij 't heerenhuis wapperde het dundoek; er was dus bezoek of er werd feest gevierd. Ik nam dit als een goed voorteeken op, want dit moest zeker ‘Sten’ zijn. Ik wandelde het erf op; mijn voorgevoel had me niet bedrogen. Mijn aanbevelingsbrief aan de vrouw des huizes werd overhandigd, en spoedig heette ze mij van harte welkom in haar vaderland en stelde mij aan haren echtgenoot en verdere familie, die in drie geslachten vertegenwoordigd was, voor. Onder hen bevond zich ook de consul-generaal van Zweden en Noorwegen uit Amsterdam. Deze toevallige ontmoeting had voor mij even aangename als gewichtige gevolgen. Ik had namelijk 't plan gemaakt eerst 't zuidelijk gedeelte van Noorwegen te bezoeken, dan over Stokholm en Upsala naar Sundsvall te gaan en langs de pas geopende lijn van daar Scandinavië dwars door te sporen, om van Drontheim gedeeltelijk langs den zee- gedeeltelijk langs den landweg naar Christiania terug te keeren. Ik had dan mijn beschikbaren tijd gelijkelijk over de beide rijken willen verdeelen. Toen ik dit plan aan 't oordeel van den Consul en mijn gastheer onderwierp, raadde hij me, ook met het oog op 't seizoen, aan eerst Noorwegen te gaan zien en zoolang mogelijk daar te blijven, en nog steeds ben ik hem dankbaar voor dien met aandrang gegeven raad.

Was het wonder, dat door dergelijke gelukkige omstandigheden de barometer van mijn humeur, evenals het weerglas, voortdurend nog rees en altijd minstens op ‘mooi weer’ stond? Het klaverblad van vijven, dat eene vriendelijke hand me daar als symbool eener gelukkige reis aanbood, was me tot den einde toe een ware talisman. Moge de bevallige geefster op hare levensreis een zoo ongestoord geluk smaken, als ik genoot op mijne tochten door het vaderland haars vaders!

Mijn vriendelijke gastheer, die de eigenaar bleek te zijn van Krokkleven, leidde me rond op zijn landgoed, dat een klassieke plek is. Niet ver van 't huis ligt de ruïne eener kapel, eene der eerste die gebouwd werd door Sanct Olaf, (995-1030) den koning, die 't Christendom in Noorwegen invoerde, die als landsheilige vereerd werd en voor wien van Throndhjem tot Konstantinopel, van Novgorod tot Dublin kerken en kapellen

verrezen.[1)] De historische volkssagen in Noorwegen bewegen zich om twee hoofdpunten: de Heilige Olaf en de ‘Zwarte dood.’ In die, welke verhalen van zijn strijd tegen booze geesten en reuzen, smelten natuurmythen en historische feiten saam. Op honderden verschillende plaatsen zoo ook op den ouden Nordklev wijzen de bewoners, van wie hij nog de held der geliefdste sagen is, den reizigers reuzen en heksen, die hij heeft versteend, als ze uit hunne rotswoningen te voorschijn komende, hem nariepen:

‘Sint Olaf met uw rooden baard,
Gij raakt mijn huis haast met uw paard,’

waarop de heilige dan antwoordde:

‘Zoo blijf daar stokstijf als een steen,
Totdat ik weer eens kom hierheen.’

Bronnen verrezen op zijn woord uit talrijke rotsen, bergen openden hem op zijn bevel een weg, kerken verrezen op zijn' last. Wat Thor was voor de belijders der Asaleer, werd Olaf voor de christenen: de overwinnaar van den boozen geest.

Zoo droeg hij in de fantazie des volks op Thor gelijkende trekken; diens rooden baard en diens wapen, schoon de hamer tot een' bijl vervormd werd - en het valt vaak moeielijk te onderscheiden, waar de sage ophoudt en de geschiedenis begint. Soms vertoont hij zich ook als eene vrome, eene weldoende verschijning, die 's nachts langs de voren gaat en door zijn stil gebed de in den slag geknikte korenhalmen weer doet omhoog rijzen.

Hier op Sten fluisterde voor het eerste de sage mij zijn' naam en zijn' lof toe. Was het wonder? Hier woonde zijne moeder en daarom bouwde hij er eene kerk. De reuzenvrouw-Gjöger, die in het tegenoverliggende gebergte woonde, zag dat met leede oogen; zij ging met Olaf eene weddingschap aan, wie 't eerst gereed zou zijn: hij met de kerk, of zij met een steenen brug over de fjord. Maar voordat zij half gereed was met hare taak, hoorde zij de klokken al luiden in Olafs voltooide kerk. Woedend wierp zij de verzamelde steenen over de

1) Vgl. o.a. in Daae, Bygdesagn, Anden Samling, het hoofdstuk St. Olafs-Dyrkelsen. S. 76-95.

fjord naar de kerk, maar zij vielen alle in de fjord. Toen ze geene steenen meer onder haar bereik vond, rukte ze zelfs een harer beenen van 't lijf, en wierp dat naar den toren. Niemand weet recht, hoe die worp afliep; sommigen zeggen, dat de toren instortte, anderen, dat de heks te hoog mikte. Maar dit is zeker, dat haar been neerviel achter de kerk en een put vormde, die nog heden ten dage zulk een verschrikkelijken stank verspreidt, dat men beproefd heeft er een zwavelbadplaats van te maken.

De kerk bleef staan en nog eeuwen lang werd er op Sint Jan dienst gedaan. Maar in 1716 werd zij door den bliksem getroffen; toch had mijn gastheer oude menschen vaak hooren vertellen, hoe hunne ouders als kinderen op Sint Jan de tuinen versierden met bloemen en groen. Maar de latere eigenaren van Sten toonden weinig eerbied voor den eerwaarden bouwval, die hoe langer hoe meer verviel.

De tegenwoordige bezitter, die de oud-vaderlandsche herinneringen in hooge eere houdt - zijne kinderen droegen geene inheemsche, maar de klassiek noorsche namen Harald, Sven en Ingeborg - heeft den bouwval voor geheel verval bewaard. Toen ik vertelde, hoe de boer in Isedal me door zijn vragen in verlegenheid had gebracht, en dat ik niets liever wenschte dan eenigszins op de hoogte van landbouwzaken gebracht te worden, zei hij lachend: ‘Misschien kunt ge hier een en ander inhalen, wat ge thuis verzuimd hebt. Ga maar mee naar den stal.’

De veestapel, dien hij voor zijn plezier er op na hield, bestond uit ruim tachtig stuks meest Thelemarksche koeien. Wat vreemde vertooning maken in ons oog die beestjes, 't lijken meer groote geiten, sommige zijn nog geen meter hoog. Toch zijn er uitstekende melkbeesten onder, die vaak 3000 liter per jaar geven. Ze stonden met de koppen naar elkander toe; de horens zijn afgepunt en aan de einden met blinkende koperen, soms gekleurde houten knoppen voorzien.

Zeer praktisch was de stal ingericht: een hellend vlak uit drie lagen zware stammen samengesteld, leidde van den beganen grond naar den zolder. 't Was zoo breed, dat twee wagens naast elkander daarlangs naar den hooi- en graanzolder konden oprijden. Daar stond een locomobile, die de dorsch- en wanmachine in beweging bracht; het voer werd door breede in de kribben omlaag uitloopende gleuven gestort.

Daar 't Zaterdag was, moest mijn gastheer, die als eigenaar van uitgestrekte bosschen tal van werklieden in zijn dienst had, voor de afrekening met hen zich verwijderen en leidde me naar zijn huis terug, waar hij me aan de goede zorgen zijner gade en gasten vertrouwde. Onder de ruime warande waren we spoedig weer in druk gesprek gewikkeld en menig blad uit mijn zakboekje werd met gevraagde en ongevraagde inlichtingen gevuld. Zoo vestigde eene der dames mijne aandacht op een bijgebouw van eigenaardigen vorm. Het was de ‘Stabbur’, of ‘Stolpebod.’ Beide namen beteekenen een op palen rustend gebouw.

Reeds in de levensgeschiedenis van den heiligen Olaf leest men, dat hij zich eene ‘Utebur’ - buitenkamer - liet bouwen en nog heden vindt men bij ieder landhuis en iedere landhoeve een dergelijk gebouw.

Het is de bergplaats, waar wapenen en kleederen bewaard worden, en ook allerlei levensmiddelen, zoowel die door de bewoners zelf worden bereid als die, welke men, om den afstand waarop zij te verkrijgen zijn, in het groot opdoet. Om ze voor de invallen der ratten en muizen, die hier ware landplagen zijn, te bewaren, worden ze op hooge palen gebouwd. De deur is in de ver uitspringende bovenverdieping, waartoe meestal een buitentrap toegang geeft, waarvan ook al om vreemde indringers af te weren, de onderste trede vrij hoog boven den beganen grond ligt. Dak- en kroonlijsten, deurposten en hoekkolommen zijn vooral in Thelemarken dikwijls van kunstig snijwerk voorzien.

Op mijn verzoek leidde mijne gastvrouw me hare woning door. 't Was als de meeste heerenhuizen, ruim gebouwd, met groote kamers, gemakkelijke trappen.

Jachttropeeën, waaronder een buitengewoon groot gewei van een door den gastheer geschoten eland, versierden verschillende kamers. In eene daarvan wees zij mij twee schilderijen, die er zeer oud-modisch uitzagen. ‘Bekijk die eens goed,’ zeide ze. Straks heeft mijn gemaal u wat van zijn' heilige verhaald, hier is mijne schutspatrones, Anna Colbjörnsen, onze Noorsche Jeanne d'Arc. Die schilderijen hangen hier op de rechte plaats, want door hare kordaatheid werd heel Ringerike, in de eerste plaats Sten gered. In den oorlog namelijk dien Karel XII met Noorwegen voerde, drong de Zweedsche overste Löven met 800

dragonders door tot de pastorie Norderhov, niet ver van hier. Zij wilden naar de mijnen van Kongsberg, om hunne paarden daar met zilver te beslaan, zeiden ze. De predikant was ziek, maar zijne vrouw Anna Colbjörnsen[1)], wist door een goed onthaal de gevreesde plundering te ontgaan. Onder voorwendsel dat zij een en ander uit eene kast moest halen, kwam ze gedurig in de kamer, waar de Zweden krijgsraad hielden en besloten den volgenden morgen onze dragonders, die hier op Sten lagen, en van de komst des vijands onkundig waren, te overvallen. Anna schreef inderhaast een briefje, waarin ze de plannen, de sterkte enz. der Zweden berichtte, liet het dienstmeisje dat in haren schoen leggen en zond haar daarmede naar den voogd in 't dorp, voorgevende dat er eetwaren moesten gehaald worden. Intusschen onthaalde zij de officieren goed, en liet een groot vuur op het erf aanleggen, zoo het heette om de verkleumde soldaten te verwarmen, maar eigenlijk om den straks verwachten Noorschen soldaten in den donker den weg te wijzen. De officierspaarden deed ze in den stal brengen en sloot dien af. Over den bevroren Stenfjord naderden hare landgenooten, die nog niet half zoo sterk waren als de vijand. De Zweden, die 't paardengetrappel op 't ijs hoorden en vroegen wat er gaande was, stelde zij gerust, door te zeggen, dat het water zakte en het ijs krakende barstte en inzakte.

De overval gelukte; de uitgezette schildwachten werden overrompeld, een dertigtal Zweden gedood, en honderd dertig gevangen genomen, waaronder ook de overste Löven, en de rest ontkwam door de vlucht.

Kon ik anders dan mijne hulde brengen aan die kloeke pastoorsche, en mijne gastvrouw toewenschen, dat hare schutspatrones de eenmaal geredde landhoeve altijd voor gevaren mocht behoeden?

Den tijd, die ons vóór 't middagmaal overbleef, bracht ik in gezelschap van den Consul op de Stenfjord door. Het was een heerlijk zeiltochtje, waarbij we tusschen de door de heks van den Gyrihaug neergeworpen klip-eilandjes heen laveerden.

1) Zij was uit een beroemd geslacht; haar vader Colbjörn Torstensen, een der beste berenjagers van zijn tijd, droeg zijn naam - ‘Berenkroost’ - met eere. Aan de dapperheid harer beide broeders gelukte het, Karel XII van Frederikshald te verdrijven. In de genoemde stad prijkt een monument voor hen beiden.

Deze fjord is ook het tooneel van den XVIII zang der Frithiofsage. Hier werd de schoone Ingeborg met haren gemaal gered door den jongen held, toen de ijsslede des konings door een wak dreigde weg te zinken.

Ons tochtje leverde alleen genot en geenerlei gevaar op. Ik leerde hier zeil en touw regeeren, en deze lessen kwamen me bij latere tochten op de fjords wel te pas.

Spoedig waren wij allen aan een heerlijk maal verzameld, door gezelligen geestigen kout gekruid en waar ik tal van smakelijke, mij nog onbekende Noorsche gerechten, o.a. een uitstekenden vischpudding leerde kennen. Had ik dien morgen de eerste schreden gedaan op 't gebied der landbouwwetenschap, nu kon ik op even aangename wijze mijne culinaire kennis vermeerderen. Behoef ik te zeggen, dat er menig ‘skål’ werd gedronken op beider volk en vorst, op 't heil van verwanten en vrienden?

Die eerste dag, in een Noorschen familiekring doorgebracht, zal me onvergetelijk blijven.

Mogen de gelukkige bezitters van dat heerlijk oord steeds even genotvolle uren smaken, als ik er doorbracht.

Daar het landhuis vol gasten was en ik den volgenden morgen zoo vroeg mogelijk uit Hönefos wilde vertrekken, om nog dien dag weer in Christiania terug te keeren en vandaar mijne nu gewijzigde tochten in 't binnenland te beginnen, liet de gastheer me in zijn rijtuig naar 't pas genoemde stadje brengen. Na een hartelijk afscheid ging 't in vluggen draf noordwaarts.

Had ik het 's morgens warm gehad onder de wandeling, nu was ik blijde, dat mijn gastheer me eene dikke overjas geleend had; de lucht was helder, de sterren tintelden, 't was koud. De koetsier wees me den grafheuvel, waarin het hoofd zou rusten van Halfdan den Zwarten, die met zijn gevolg het Kerstbier zijner gastvrouw op Hermandsrust zoo duchtig had aangesproken, dat hij over 't ijs huiswaarts rijdende in een wak terecht kwam, zoodat de koning, zijn schoonvader en een twintig zijner begeleiders verdronken. Halfdans lijk werd gevonden en 't was zijn lichaam - niet dat van koning Ring, zooals Keller mededeelt, - dat in vieren gedeeld en op verschillende plaatsen van zijn rijk begraven werd. Ook moet men deze handelwijze niet met Keller toeschrijven aan buitengewone liefde zijner onderdanen, die hen er prijs op deed stellen, dat ten minste

een gedeelte van zijn stoffelijk overschot in hun midden zou rusten.

De reden daarvan was minder poëtisch. Wanneer er in den ouden, heidenschen tijd misgewas kwam, gaf men den koningen daarvan de schuld en dit ging zoo ver, dat men, als geen ander middel baatte, de koningen offerde aan de goden om een beteren oogst te krijgen. Dit lot trof bijv. koning Domalde in Upsala, die, nadat men in Zweden twee jaar achter elkander misgewas had gehad, in den derden herfst door zijne onderdanen geofferd werd. Ditzelfde lot wedervoer den stamvader der Noorsche autokraten, Olaf Traetelgja, die in 't einde der 7^{e} eeuw leefde. Zoo geloofde men ook, dat zelfs het lijk van een' koning, onder wiens regeering men overvloedige oogsten had gehad, de kracht bezat nog voortdurend goede jaren te schenken. Om deze, dus zeer egoïstische reden, werd het lijk van Halfdan den Zwarten in 860 gevierendeeld en op verschillende plaatsen begraven.[1)]

In 't licht der maan vertoonde zich later rechts de kerk van Nordenhov, waarvan mijne gastvrouw mij verteld had, en de pastorie, waarin aan bezoekers de kamer, waar Anna Colbjörnsdatter den overste wist gevangen te doen nemen, nog als de ‘Zwedenkamer’, (Svenskestuen) getoond wordt.

Over de brug, dicht bij den donderenden waterval van Hönefos, reed ik het stadje van dien naam binnen en vond in 't volle hôtel van ‘Madame’ Glatvedt gelukkig nog eene kamer, en sliep onder 't geruisch van den Hönefos weldra in.

Wageningen.

C. HONIGH.

(*Wordt vervolgd.*)

1) Snorre, Halfdan Svarte's Saga. Cap. 64.

Een kijkje in de Palembangsche bovenlanden.

Onze twee achtereenvolgende kanonschoten hadden aan de bewoners van Palèmbang verkondigd, dat de mail van Batavia ‘aan’ was, en weldra zag men de geheele rivier bedekt met groote en kleine vaartuigen, die alle door den snellen stroom voortgeholpen, op den langzaam naderenden ‘Sindoro’ toeschoten. Voor het meerendeel waren het inlandsche kooplui, die hunne ranke bootjes op behendige wijze slechts met behulp eener korte pagaai bestuurden, doch hier en daar ontdekte men ook andere scheepjes, dusgenaamde *bidar's*, die een beschermenden kap dragen tegen de tropische zonnestralen, welke hun eenigermate het aanzien geeft van Venetiaansche gondels. Het voorgedeelte, de zitplaats der inlandsche roeiers, is onbeschut; dan volgt het overdekt gedeelte, eene soort van roef voor de passagiers, terwijl de stuurman op den hoogen achtersteven aan het roer gezeten is.

Bij het aanbreken van den dag waren wij van Muntok, de hoofdplaats van Banka, vertrokken, straat Banka overgestoken en de Moessi-rivier opgestoomd. Onafzienbare Mangrove-wouden bedekken de geheele Oostkust van Sumatra en strekken zich zelfs tot in zee uit. Uren ver van de monding verwijderd zijn de oevers der rivier overstroomd, zoodat het omliggende land daardoor in een bijna onbewoonbaar moeras herschapen wordt. Slechts nu en dan kwamen wij voorbij een visschersdorpje, uit weinige, op hooge palen gebouwde huizen bestaande, te midden van slanke klapperboomen. Wij konden elke bewoonde plek gronds te midden der wildernis reeds van verre herkennen aan het voorkomen dezer voor den inlander onmisbare planten. Van tijd tot tijd kwamen wij een eenzamen visscher tegen in zijne lichte prauw, uit een uitgeholden boomstam vervaardigd,

of zagen wij een geheel huisgezin in zulk een vaartuig de rivier afdrijven, terwijl de kinderkopjes, die van onder het V-vormig rieten dak te voorschijn kwamen, met schuwe doch nieuwsgierige blikken den grooten zich langzaam stroomopwaarts bewegenden reus begluurden.

Zoo stoomden wij voort te midden dezer schilderachtige omgeving, totdat wij omstreeks twee uur 's namiddags na het omvaren der laatste landtong plotseling het verrassende schouwspel genoten, dat ons het schoone Palembang aanbood, zooals het daar in zijne gansche uitgestrektheid voor ons lag. Langs beide boorden van den stroom ziet men zoover het oog reikt niets dan lage huizen, op groote vlotten gelegen, die met dikke rottankabels aan stevige palen zijn bevestigd en met het tij rijzen en dalen. Meer landwaarts in volgen dan andere woningen, rustende op dikke boomstammen, die bij hoog water door de rivier omspoeld worden, doch in den zomer, bij lagen waterstand, tot op den slijkbodem waarin zij staan, zichtbaar zijn. Achter deze vindt men dan nog eenige minder regelmatig gebouwde huizenrijen, doch diep landwaarts in strekt zich de stad niet uit; de laatste huizen staan aan den rand van het altijd groene woud, dat overal den achtergrond vormt van dit overheerlijk schoone landschap. In het midden der rivier liggen een bark en een paar kleine schoeners voor anker en een eind hooger op verheft zich de witte romp van het hier gestationneerde oorlogsschip de ‘Borneo’ boven het water.

Inmiddels klonk van de brug onzer thans bijna stilliggende boot het welbekende commando ‘valle je anker’, gevolgd door een zwaren plomp in het water en het donderend geraas van den afloopenden ankerketting. Enkele oogenblikken daarna lag het groote gevaarte reeds aan den steiger gemeerd en heerschte er aan dek eene schromelijke verwarring. Europeanen, Chineezen, Arabieren en Maleiers, passagiers en bezoekers, kooplui en nieuwsgierigen, allen verdrongen zich om de trap, die van boord voert, of bij de bagage, en te midden van al dit gewoel begon opeens de stoomlier te ratelen en deed de geheele omgeving onaangenaam trillen.

Het was ons daarom hoogst welkom, toen onze gastheer, de Resident, die ook onder de velen behoorde, die aan boord waren gekomen, ons uitnoodigde de rivier verder op te roeien in zijne groote, met vergulde sterren omlijste bidar. Dit was

een alleraardigste tocht. Langzaam ging het stroomopwaarts langs de vele Chineesche winkels van lakwaren, alle aan den rechteroever gelegen, terwijl de linkeroever ons verschillende huizen van particulieren en de groote *pasar* (markt) te zien gaf, waar den geheelen dag eene verbazende drukte en groot gedrang heerscht. Indien men den inlander in zijn dagelijksch leven wil gadeslaan, dan is die pasar voorzeker de plaats, waar het meest op te merken valt. In de volgende dagen hadden wij meermalen gelegenheid daar rond te dwalen bij het koopen onzer levensmiddelen en andere behoeften voor den tocht naar het binnenland.

Is men de pasar voorbij, dan komt men spoedig aan een ver in den stroom uitstekenden overdekten steiger, die met een breede trap in het water eindigt. Deze was het doel van onzen bidartocht. De steiger toch ligt recht voor het statige Residentiehuis en het duurde niet lang of wij waren aan de gezellige rijsttafel vereenigd en verkwikten ons daarna met een in deze heete gewesten zoo heilzaam middagdutje.

Dit oogenblik van rust wil ik ten nutte maken om den lezer eenigszins op de hoogte te brengen van onszelven en onze plannen. Met twee vrienden was ik van Batavia naar Palembang gegaan, met het doel iets van het land en van de menschen en dieren, die het bevolken, te leeren kennen. Mijne beide reisgenooten waren groote jagers en bezochten deze streken hoofdzakelijk met het doel om nieuwe offers op het altaar van Nimrod te plengen. En daar nu het doordringen in de onmetelijke wouden en moerassen geheel strookte met mijne begeerten als zoöloog, hadden wij ons bij elkaar aangesloten. Bovendien bezaten beide jagers door een veeljarig verblijf in Indië eene zeer uitgebreide kennis van het Maleisch en bewogen zich met het grootste gemak te midden der inlanders, iets wat mij, indien ik alleen ware geweest, uitermate moeielijk zou zijn gevallen. Voorts waren de autoriteiten in het binnenland van onze komst verwittigd en ten overvloede voerden wij nog een lastbrief van den Resident aan alle inlandsche hoofden met ons, die ons overal een gunstig onthaal verzekerde. Aldus toegerust zouden wij over eenige dagen met een kleine rivierboot de Moessi verder op- en het binnenland instoomen.

Wij maakten ons het oponthoud te Palembang echter ten nutte en bezagen den eersten dag o.a. het familiegraf der Sultans van Palembang, op eenigen afstand der hoofdplaats gelegen, omgeven door hoog geboomte. Zij zagen er vervallen uit, die rustige overblijfselen van vroegere onruststokers, en er was niet veel, dat aan hunne voormalige grootheid herinnerde[1].

De volgende dag werd doorgebracht ver van de stad, in de moerassige streken langs de *Ogan*, eene rechter zijrivier der Moessi, die vlak boven Palembang hare monding heeft. 's Namiddags vier uur vertrokken wij in een grooten bidar met elf roeiers stroomopwaarts naar een klein visschersdorp, *Kamal* geheeten, dat wij echter eerst den volgenden morgen tegen vier uur bereikten, na den geheelen nacht in de boot te hebben doorgebracht, ten prooi aan tallooze zwermen muskieten, die alle nachtrust ten eenenmale beletten. Nooit duurde mij een nacht zoo lang als deze. De sterren fonkelden aan den hemel en de boschrijke oevers der Ogan deden zich voor als twee vurige lijnen, tusschen welke onze boot voortbewoog. Dit eigenaardig verschijnsel werd teweeg gebracht door millioenen glimwormpjes, die van af den grond tot ongeveer één meter daar boven zich overal op of tusschen de bladeren bevonden. Het eentonig geklots der pagaaien en het nog eentoniger gezang onzer roeiers zouden ons onder gewone omstandigheden binnen weinige oogenblikken in een diepen slaap hebben doen verzinken, doch de gonzende vijand gunde ons geen rust. Weliswaar waren deze muggen bizonder mak; men kon hen langzaam met de hand naderen en dooddrukken, maar onophoudelijk namen nieuwe drommen de plaats der gevallene broeders in en vielen ons van alle zijden aan. Met groote vreugde begroetten wij dan ook de eerste morgenschemering, die ons van deze plaag verloste, en zonder verwijl werd alles in gereedheid gebracht voor de jacht op waterwild, waaraan deze dag gewijd zou worden. Wij bevonden ons te midden eener uitgestrekte watervlakte vol planten, die er groote drijvende eilanden in vormen. Van land was geen spoor te bekennen. De weinige verspreide huizen, welker

1) De graven zijn eenvoudig, zooals overal in Indië, en onregelmatig naast elkaar in verschillende steenen gebouwen geplaatst, die gezamenlijk door een hoogen muur omsloten worden. Eigenaardig is voorzeker het gebruik om op de graven der vrouwelijke familieleden behalve de steenen zerk nog eene soort van hemel te plaatsen, aan de hoeken gedragen door vier lange naakte stijlen.

bewoners van de vischvangst leven, waren ook hier weder op hooge palen gebouwd en het verkeer geschiedt slechts door middel van kleine prauwen.

Elk onzer stapte, nadat wij in aller ijl ontbeten hadden, uit de groote bidar in zulk een algemeen vervoermiddel, niets anders dan een uitgeholden boomstam, en zette zich zoo goed en zoo kwaad als het ging voorzichtig daarin neder. Eene kleine beweging op zijde zou het ranke vaartuig doen kantelen en het is dus zaak zoo stil mogelijk te zitten en alle bewegingen zoo bedaard mogelijk uit te voeren. Het water is wel niet koud en een bad heerlijk verfrisschend ..... doch een krokodillengebit is verbazend scherp! Merkwaardig is het om de behendigheid te zien, waarmede de inlanders deze notedoppen weten te besturen. Zonder inspanning loopen zij er in heen en weder, gaan voorbij elkaar, hoewel de daartoe beschikbare breedte ternauwernood een halve meter bedraagt, en stappen van het eene vaartuigje in een naastliggend over met de grootste bedaardheid, alsof zij vasten grond onder de voeten hadden.

Achter ons hurkte een visscher, die met zijn pagaai het vaartuigje besturen zou, en voort ging het, naar drie zijden, het moeras in en tusschen de waterplanten, waar duizenden watervogels (eenden, waterhoenders, plevieren, reigers, enz.) zich ophouden of hunne nesten hebben gemaakt. Niet lang daarna verstoorde schot op schot de rust der gevleugelde bewoners, en rolde de donder onzer buksen over de anders zoo kalme wateren van het moeras bij *Kamal*.

Ik wil mijne lezers echter niet vermoeien met het verhaal onzer jachtavonturen; het zij genoeg te vermelden, dat wij na een brandend heeten dag op het water te hebben doorgebracht, 's avonds tegen acht uur te Palembang terug kwamen, weliswaar braaf moede, doch zeer voldaan over dit uitstapje. Door den fellen stroom van de Ogan geholpen, legden wij den terugweg binnen vijf uur af en verdeelden terstond na onze thuiskomst den rijken buit, die uit ongeveer tachtig stuks wild bestond.

Daar de tijd van ons vertrek naderde, moest de volgende morgen besteed worden met het doen van inkoopen op den pasar en het pakken onzer bagage. 's Namiddags vertrokken wij met een kleine rivierstoomer stroomopwaarts en riepen der

stad Palembang een ‘tot weerziens’ toe. Het vaartuig, waarop wij eenige dagen zouden vertoeven, was een logge raderboot van nog geen 40 meter lengte, met een rieten zonnetent overdekt en met hoogst primitieve kajuit en slaapgelegenheid voor slechts weinige passagiers.

Onze medereizigers waren voor het meerendeel inlanders en Chineezen, die het gansche voorschip in beslag namen. Het leven aan boord draagt een eigenaardig karakter en het schijnt mij der moeite waard er even bij stil te staan. Men zag hier in het klein hetzelfde als op elke mailboot in het groot te zien is. Overdag heb ik mij menigmaal verlustigd bij het aanschouwen der verschillende groepjes, even zoovele staaltjes van het oostersche leven, en na zonsondergang dwaalde ik dikwerf tusschen de dekpassagiers rond, als zij hunne nachtrust genoten, of hun avondeten nuttigden.

Wilt gij mij een oogenblik op zulk eene wandeling volgen? Voorzichtig dan, reeds versperren ons eenige magere beenen den doortocht. Zij behooren bij de lichamen van een paar nijvere Chineezen, thans in diepen slaap verzonken, op dezelfde plaats, waar zij enkele uren te voren vroolijk bij het kaartspel gehurkt zaten, al dampende uit hunne stinkende pijpjes, welke zij bij voorkeur met in olie gedrenkte tabak stoppen. Daarnaast ligt, met beide handen onder het hoofd, een inlandsch militair genoegelijk te droomen. Zijne huisvrouw rust, met twee slapende dochters in de armen, in alleronbevalligste houding half naast, half op den heer van het gezin, met open mond en onbewust van al hetgeen er om haar voorvalt. Toen ik des voormiddags mijne wandeling over het voorschip deed, had ik de geheele familie aan den arbeid gevonden; de vader bezig aan het flikken van zijn vuilen uniformjas; de moeder aan het verstellen van het eenigst kleedingstuk harer jongstgeborene, die op den grond in Eva's costuum met armen en beenen lag te spartelen en van gezondheid kraaide, dat het een aard had. Heel vooraan, naast de bruingeroeste, geelbeslijkte schakels van den ankerketting, bespeurt men in het duister de vormen van een troepje slapende matrozen, die zoo even in een grooten kring gezeten en onder luiden woordenstrijd hun geluk met dobbelen hadden beproefd, waarvan zij allen hartstochtelijke liefhebbers zijn.

Zijn er Arabieren aan boord, dan kan men niet zelden ge-

nieten van het onvervalschte Mahomedaansche avondgebed, dat bij het ondergaan der zon gehouden wordt.

De biddende tulbanden plaatsen zich daarbij met het aangezicht naar de vurige schijf, kruisen de armen op de borst en beschouwen het nederdalende hemellichaam eenige oogenblikken met diepe aandacht, onder het onverstaanbaar prevelen van allerlei spreuken uit den koran. Plotseling laten zich allen op de knieën vallen en buigen het hoofd zóó diep voorover, als wilden zij het pek uit de naden van het dek lekken.

In deze voor de ruggespieren voorzeker niet gemakkelijke houding blijven zij een poos onbewegelijk liggen, heffen daarna langzaam en statig het lichaam weder op de knieën, om, na zich dan een korten tijd bedacht te hebben, geheel overeind te rijzen, steeds met het gelaat naar den rooden, thans bijna onder de kim gedaalden vuurbol. Strak voor zich heen kijkende blijven zij dan weder al prevelende den ondergang waarnemen, totdat hun alles waarschijnlijk groen en geel voor de oogen wordt van het staren in het felle licht en zij zich opnieuw als bij ingeving allen te gelijk met het aangezicht op het dek werpen. Zoo herhaalt zich deze vertooning eenige malen, doch zoodra de korte avondschemering intreedt, eindigen zij hun gebed na een eerbiedigen handgroet naar het Westen, en vlijen zich onmiddellijk met gerust geweten ter neder.

Men heeft mij van jongs af aan ingeprent, verdraagzaam te zijn in zake het geloof en voor de meening van andersdenkenden eerbied te hebben, doch ik moet helaas bekennen, dat het mij niet gelukte om onder deze plechtigheid, den ernst, die bij een gebed toch zoo onontbeerlijk is, te bewaren, evenmin als mijne reisgenooten dit vermochten.

Dank zij de goede zorgen van den Europeeschen gezagvoerder, kapitein N., hadden wij het aan boord van het rivierbootje uitstekend. Zijn vroolijke kout en belangwekkende verhalen over de landstreek, die wij doorstoomden, maakten de driedaagsche reis tot een zoo nuttigen als aangenamen tocht. De overige bemanning der boot bestond uit inlanders, grootendeels Soendaneezen, terwijl een uitstekende Chineesche kok er voortreffelijk in slaagde alle wenschen van den inwendigen mensch te bevredigen. De nachten brachten wij op dek door, aangezien een verblijf in de nauwe kajuit ons weinig toelachte en

wij bovendien ieder gewapend waren met beddegoed en *klamboe*[1].

Des daags genoten wij volop van de schilderachtige natuurtooneelen, die aan ons oog voorbijtrokken; de beide oevers zijn bedekt met de schoonste en meest woeste oerbosschen, woonplaatsen van olifanten en tapirs, neushoorns, tijgers en herten. Van tijd tot tijd stoomden wij voorbij een welvarend inlandsch dorp (*doessoen*), doorgaans op een hoogere plaats aan den oever gebouwd, om zooveel mogelijk veilig te zijn tegen de hevige overstroomingen, die in den regenmoesson niet tot de zeldzaamheden behooren.

Wie voor de eerste maal hier komt, zal zich evenals wij verwonderen over de netheid der inlandsche huizen, den smaak waarmee zij gebouwd zijn en de zorg waarmee zij onderhouden worden. Hoe geheel anders is het over het algemeen op Java gesteld, en met name in die streken, waar evenals op Sumatra de Europeesche invloed zich slechts in geringe mate heeft doen gelden, bijv. in de Djampangsche distrikten der Preanger-Regentschappen. Overal de sprekende bewijzen van onreinheid en armoede; louter vuile bamboehutten, die doorgaans van alle versierselen verstoken zijn en veelal slecht onderhouden door de onverschillige bewoners. Hier daarentegen hebben de inlanders het uitstekendste timmerhout slechts voor het wegkappen; vandaar dat alle huizen, die der geringe lieden niet uitgezonderd, uit hout vervaardigd zijn.

Evenmin komt hier armoede voor; ieder inlander kan met weinig moeite in zijne dagelijksche behoeften voorzien. Rijst en visch, ziedaar nagenoeg hun eenigst voedsel.

Bij elk dorp kwamen tal van nieuwsgierigen, mannen, vrouwen en kinderen, aan den hoogen oever en staarden onze boot na, tot eene kronkeling der rivier die aan hun oog onttrok. Vooral konden wij de jonge meisjes dadelijk van de overige vrouwen onderscheiden, door het bezit van vele zilveren armbanden, die zij doorgaans slechts aan den eenen arm dragen, doch dan ook dikwijls tot bijna aan den schouder toe.

Een steile trap voert van den hoogen oever naar de aanlegplaats der prauwen in de rivier, tevens algemeene badplaats der dorpelingen. Hier ziet men een troepje knapen, al proestende en stoeiende en zwemmende als rotten; daarnevens een

1) Muskietenscherm.

paar vrouwen, die bezig zijn hunne kleederen te wasschen; ginds weder eene moeder, die haar schreeuwenden zuigeling eene onderdompeling geeft; kortom, het geheel maakt een zeer vroolijken, prettigen indruk.

Niettegenstaande overal krokodillen in de rivier worden aangetroffen, is de bevolking toch niet zeer bevreesd voor die dieren, en hoewel ieder jaar velen het slachtoffer hunner onvoorzichtigheid worden, geloof ik niet, dat het tegenwoordige geslacht daardoor wijzer en voorzichtiger is dan het voorgaande. Ook worden er nergens opzettelijk jachten op krokodillen gehouden, gelijk vroeger toen het Gouvernement eene premie op het dooden dezer dieren had ingesteld. Voor een volwassen exemplaar werd toen, naar ik meen, tien gulden betaald, voor de jongen één gulden, en voor een ei tien centen. De inlanders waren echter wel zoo slim om, als zij een nest met eieren aan den oever gevonden hadden, dit niet uit te halen en de eieren tegen dubbeltjes in te wisselen. Zij bewaakten echter nauwlettend de plek en lieten de eieren rustig aan hun lot over, doch zoodra waren de jonge dieren niet geboren, of zij werden gegrepen, gedood en ..... brachten nu den tiendubbelen prijs op. Geheele risten pasgeborene krokodillen werden aldus een prooi van de hebzucht der inlanders, terwijl het aantal krokodillen in de rivieren toch niet merkbaar verminderde. Gelukkig bespeurde men alras welke slechte uitkomsten deze maatregel ten gevolge had en zoo werd zij weder opgeheven. Heden ten dage zijn de jonge krokodillen dus weder waardeloos geworden en genieten ongestoord hunne levensdagen.

Gaarne hadden wij zulk een monster geschoten; de geweren lagen dan ook den ganschen dag geladen onder ons bereik en reeds van verre werd iedere zandbank, iedere onbegroeide plek aan beide oevers met den kijker doorzocht, of zich geen krokodil onvoorzichtiglijk daar had te slapen gelegd, doch vruchteloos. Het geraas der naderende boot verdreef hen waarschijnlijk en deed hen eene veilige schuilplaats in de rivier opzoeken. Slechts een dusgenaamde *Monitor*, eene groote hagedissoort van bijna 2 Meter lengte, liet zich verschalken en bleek niet bestand tegen de verwoestende uitwerking van een ontplofbaren kogel. Terstond stopte de boot en onder het gejuich der inlanders werd het dier van den oever gehaald en aan boord gebracht. Doch hierbij bleef het. Toen wij na drie dagen

stoomens het bootje verlieten, was dit dier de eenige buit.

Slechts korten tijd bleven wij op de breede Moessi en kwamen vervolgens in de *Lemàttan*, eene zijrivier van dien stroom. Tegen den avond van den tweeden dag bereikten wij *Goenoeng mègang*, een groot dorp, aan den rechteroever gelegen, en hier hielden wij eenigen tijd op om een nieuwen voorraad brandhout in te laden. De fornuizen van ons bootje toch werden met hout gestookt, dat hier zeer goedkoop en gemakkelijk te verkrijgen is. Het heeft echter dit groote bezwaar, dat men er zulke groote hoeveelheden van noodig heeft voor eene enkele reis, dat men die onmogelijk bergen kan. Ofschoon dus bij ons vertrek uit Palembang alle beschikbare ruimte met blokjes hout gevuld was, en zelfs de raderkasten twee hooge stapels droegen, was dit niet voldoende en moest men onderweg opnieuw brandstof opdoen.

Terwijl wij gedurende dit oponthoud op het achterdek bij elkander zaten, werd ons het bezoek aangekondigd van den te dezer plaatse resideerenden *pangèran* (prins), die als een groot jager bekend stond. Men stelle zich van dit vorstelijk bezoek echter niet te veel voor; de man liet zich in een kleine bidar naar boord roeien en ook zijne kleeding onderscheidde zich weinig van die zijner onderhoorigen. Alleen aan het hoofddeksel kon men onmiddellijk den pangèran herkennen. Alle inlandsche hoofden toch dragen hier als teeken hunner waardigheid een soort van gevlochten muts of kalotje, doorweven met goud- of zilverdraad, hun bij hunne aanstelling door de Regeering gegeven.

Het duurde niet lang, of het gesprek viel op het doel der reis, de jacht, en spoedig bleek het, dat Goenoeng mègang een bij uitstek geschikt terrein was. Den vorigen nacht toch was een kudde olifanten in de onmiddellijke nabuursçhap van het dorp geweest en had groote verwoestingen in de '*ladangs*'[1)] aangericht; ook aan herten, tijgers, neushoorns en tapirs geen gebrek. De beleefde pangèran noodigde ons bovendien uit, om indien wij lust en tijd hadden, hier een poos te blijven en zijne gasten te zijn. Dit aanbod werd gretig door ons aangenomen en wij beloofden op onzen terugtocht hem te zullen bezoeken en eenigen tijd in zijne gastvrije woning door te brengen.

1) Ontgonnen plekken in het woud.

Inmiddels was de benoodigde voorraad hout voor de verdere reis aan boord gebracht, de bezoekers vertrokken en weldra waren wij weder op weg. Dorp aan dorp trokken wij voorbij, afgewisseld door de meest woeste en schilderachtige wouden, die onafgebroken de beide oevers bekleeden.

Tegen het einde van den vierden dag onzer reis bereikten wij *Moeàra Enim*, eene uit slechts weinige huizen bestaande kampong, tevens residentie van den Controleur der afdeeling. Van hier zouden wij over land verder gaan en den grooten weg volgen, die door de Regeering over het gebergte aangelegd is en te Benkoelen aan de Westkust eindigt. Daar wij echter niet terstond voertuigen konden krijgen, moesten wij een ganschen dag hier blijven en brachten dien jagende in de moerassen van den omtrek door. Des avonds was er aan boord groot afscheidsdiner, waarvoor onze buksen het noodige wild hadden bijeengebracht; dit, benevens de inhoud van eenige blikjes, leverde ons een keurigen maaltijd, zooals wij er in de eerstvolgende weken stellig geen zouden kunnen genieten. Hartelijk zeiden wij den goeden kapitein vaarwel en na een korte nachtrust trokken wij verder het land in, thans per karretje.

Eindeloos kronkelde de weg door de uitgestrekte schaars bevolkte wouden, nu eens stijgend, dan weer dalend; het eene oogenblik reden wij door ontzaglijke grasvlakten, waar den ganschen dag eene verzengende hitte heerscht, en de atmospheer trilt onder den invloed der tropische zonnestralen, om daarna weder opgenomen te worden in de koele schaduw van het oerwoud, welks eeuwenoude reuzen geen zonnestraal tot op den vochtigen grond laten doordringen, en waar geen ander geluid het oor treft, dan dat van de eindeloos van blad op blad neervallende dauwdruppels.

De eerste grootere plaats, die wij moesten bereiken was *Lahat*, zetel van den Assistent-Resident, doch dien dag kwamen wij slechts halverwegen en moesten te *Meràpi* overnachten in den pasangrahan, daar de paarden onmogelijk verder konden. De arme dieren waren niet, of zeer slecht beslagen en na een half uur rijdens reeds kreupel en moe. De wegen zijn overal uitstekend, doch wat heeft men daaraan als de middelen van vervoer onvoldoende zijn?

Tegen den avond kwamen ook de karren met onze bagage en werden binnen de ongeveer 10 voet hooge omheining ge-

bracht, die het erf van den pasangrahan omgeeft. Deze voorzorg bleek niet overbodig, want dien nacht werden wij vergast op het bezoek van twee tijgers, die op de lucht der sappi's afkwamen en tot het aanbreken van den dag om de hooge bamboe-palissaden bleven sluipen, waarover zij echter gelukkig niet konden heenspringen.

De morgenstond verloste ons van deze minder aangename bezoekers; spoedig braken wij van hier weder op en de nu uitgeruste paarden brachten ons na een paar uur rijdens te Lahat, waar wij terstond onze opwachting bij den Assistent-Resident maakten. Deze, de heer B., ontving ons allervriendelijkst, hielp ons op alle wijzen voort en noodigde ons dien avond ten zijnen huize, waar ongeveer de geheele Europeesche bevolking der plaats vereenigd was. Hier vernamen wij talrijke bizonderheden over Lahat en de omstreken en er werd besloten verder het westen in te trekken, daar de ingewonnen berichten alle eensluidend waren over den rijkdom aan wild van het distrikt *Kikim*. Lahat zelf is een welvarende plaats, allerliefst gelegen op den hoogen linkeroever der Lemattan en een middelpunt van het handelsverkeer tusschen Palembang en het binnenland. Men vindt er eene versterking met eene bezetting van ongeveer 300 man, eene uitgestrekte Chineesche winkelwijk en eene nette societeit. En toch, hoewel men door deze beschrijving allicht den indruk zou verkrijgen als ware deze plaats gelegen in het midden eener bewoonde en ontgonnen omgeving, waagt niemand zich des avonds gaarne buitenshuis, daar de overgroote menigte tijgers, die het onmiddellijk achter de huizen aanvangende woud bevolken, den lust daartoe niet groot maakt. Men verhaalde mij zelfs, dat het tot voor weinig tijd gevaarlijk was, om 's avonds uit de societeit naar zijn in de nabijheid gelegen huis te wandelen, want dat men tijgersporen tot onder dat gebouw (evenals alle woningen ook hier op palen rustende) gevonden had.

Men zal begrijpen, dat dergelijke verhalen met gretigheid verslonden werden, en de opgewondenheid, die in de laatste dagen toch reeds door zooveel nieuws en schoons geprikkeld was, nu ten top steeg. Toen wij dan ook eindelijk tegen vier uur in den morgen naar ons nachtverblijf togen en in den stikdonkeren nacht de bewuste societeit voorbijkwamen, ontbrak het niet aan uitroepen als: Nu moest toch eens....., of: Sssst!

Hebt ge daar niets gehoord?, die alle getuigden van een eenigszins overspannen geestestoestand. Dien nacht gelukte het Morpheus in het geheel niet ons, hoewel zeer moe, in zijne armen te knellen. Reeds tegen zeven uur waren wij weder gepakt en gezakt gereed om verder te trekken. Na een stevig ontbijt bij den Ass.-Resident genoten te hebben, reden wij naar *Boenga Mās*, in gezelschap van den Controleur van het distrikt Kikim, die zich gedurende ons veertiendaagsch verblijf niet alleen alle moeite gaf om ons behulpzaam te zijn en het land in al zijn schoonheid en rijkdommen te leeren kennen, doch bovendien zijne eigene woning voor ons openstelde en niet wilde, dat wij in den nabijgelegenen pasangrahan intrek namen. De weg tusschen Lahat en Boenga Mās voert weder door eene uitgestrekte wildernis, die weinig bevolkt is door menschen, doch des te meer door de grootere diersoorten, met welke wij weldra hoopten kennis te maken. Op vele plaatsen was de weg vernield door kudden olifanten, die hem overgestoken of gevolgd hadden en slechts de geweldige overblijfselen hunner maaltijden op de verwoeste plekken achterlieten. Vooral de telegraafpalen hadden het moeten ontgelden. Het schijnt voor een olifant al bizonder aantrekkelijk te zijn om zich juist tegen deze door den mensch daar geplaatste boomstammen te schurken, of zijne woede er aan te koelen door hen omver te loopen, als zag het snuggere dier in deze telegraafpalen het onfeilbare teeken, dat zijne heerschappij in deze streken ten einde loopt en dat het langzaam maar zeker verdreven zal worden uit het woud zijner geboorte of omkomen in den strijd tegen aanplantingen en ontginningen.

Een flinke rit van ruim drie uren bracht ons te Boenga Mās in de controleurswoning, het uitgangspunt voor onze volgende tochten. Boenga Mās is een zeer welvarend dorp, op den hoogen rechteroever der rivier Kikim gelegen, die hier overbrugd is. Hooge palissaden omringen het ter beveiliging tegen de nachtelijke strooptochten der tijgers, doch daar de groote weg midden door de plaats gaat, zijn er twee poorten, die 's nachts door een wacht bewaakt worden. Een Amerikaansch reiziger, die in het jaar 1866 deze plaats doortrok, verhaalt, dat tijdens zijn verblijf eene tijgerin in enkele dagen drie inboorlingen doodde, twee die 's nachts de wacht hadden en een derde, die zich des avonds in de rivier baadde. De gewone wijze, waarop men zich

in deze streken van deze gevaarlijke vijanden tracht te ontslaan is, dat men twee zware balken op eenigen afstand boven elkaar bevestigt, de bovenste slechts door een dunnen draad vastgehouden. De opening tusschen die balken is de eenige toegang tot eene kleine door bamboe omsloten ruimte, waarbinnen een geit of eenig ander levend dier zich bevindt. Tracht de tijger nu door die opening binnen te dringen, dan verbreekt hij zelf den draad, die den bovensten balk tegenhoudt, zoodat hij in de klem geraakt en zonder gevaar afgemaakt kan worden. In de latere tijden wordt echter met veel meer succes van vuurwapenen gebruik gemaakt op de volgende wijze. Een kleine omheinde plek, waarbinnen het lokaas geplaatst wordt, heeft eene nauwe opening, afgesloten door een horizontaal gespannen koord, dat aan den trekker van een geweer bevestigd is. Dit laatste is aan de binnenzijde der palissadeering stevig vastgemaakt en op de opening gericht ter hoogte van den schouder des tijgers, die terwijl hij binnendringt het geweer doet afgaan en zich zelven in de meeste gevallen doodt. Het bekende tijgergif, de *wali kambing*, waarmede op Java zoovele dezer roofdieren gedood zijn, schijnt hier niet gebruikt te worden.

De controleurswoning, even buiten het dorp aan den grooten weg gelegen, bezit een groot erf, dat evenals de daarnaast gelegen kazerne en gevangenis door een hoog en stevig bamboehek ingesloten is, minder tot wering van vijandelijke aanvallen dan wel ter beschutting tegen den algemeenen landsvijand, den grooten heer der bosschen.

De kazerne herbergt een wacht van tien *pradjoerits*[1] ter bescherming van den controleur en tot handhaving van orde en rust in het distrikt Kikim. Men vindt hen in geheel Ned. Indië; elk hoofd van het bestuur heeft er meer of minder ter zijner beschikking. Het zijn wakkere soldaten, die den lande reeds menigen dienst hebben bewezen, en die, hoewel misschien minder uitstekende soldaten te velde, als rustbewaarders voortreffelijk zijn. Hun uniform is blauw met verbazend breede lichtgele strepen afgezet, eene versiering, door inlanders bizonder fraai gevonden. Hunne wapenen zijn een korte sabel en

1) Inlandsche soldaten, gewoonlijk politie-oppassers genoemd, die rechtstreeks onder de bevelen van den civielen kommandant staan, ook in die plaatsen, waar garnizoen ligt.

een percussie-geweer. Elken morgen vroeg werden zij gedrild door hun inlandschen sergeant, zeer tot ons genoegen, omdat de commando's in zulk afgrijselijk verminkt Hollandsch werden gegeven, dat wij moeite hadden, zelfs na de uitvoering van een bevel de door hem geuitte wanklanken daarmee in overeenstemming te brengen. Doch de pradjoerits verstonden het blijkbaar zeer goed en dat was voldoende.

Op den weg voor het huis heeft men een prachtig vergezicht op het groene gebergte in het Zuid-Westen. De voorgrond wordt ingenomen door het eenige honderd voet diepe dal, op welks bodem de Kikim stroomt, en aan de overzijde der rivier rijst het terrein voortdurend. Geheele reeksen van steeds hooger en hooger wordende heuvelen, overal met diepe ondoordringbare kloven en ravijnen doorsneden, doen zich aan het oog voor. Al deze voren schijnen naar eenzelfde middelpunt te wijzen, dat den achtergrond vormt van het panorama, naar den trotschen vulkaan *Dempo*, wiens kale kruin in dit jaargetij bijna altijd door dikke wolken aan het oog onttrokken wordt en slechts des morgens vroeg, kort na zonsopgang in zijn ganschen omvang te zien is. Uit den krater aan den top stroomen voortdurend groote gasmassa's, die zich tot dichte wolken samenpakken, doch voor zooverre mij bekend werd, is het in historische tijden nooit tot een grootere uitbarsting gekomen.

Zoodra het besluit vaststond om voorloopig hier te blijven eu van hier uit in den omtrek tochten te ondernemen, werden inboorlingen uitgezonden naar verschillende richtingen, om vandaar bericht te brengen aangaande het jachtterrein. Terwijl wij hunne rapporten wachtende waren, vervoegde zich een in deze streken zeer bekend olifantjager aan de controleurswoning, wiens naam Sloet[1)] was en wiens roem men ons reeds te Palembang verkondigd had. Het spreekt van zelf dat een dergelijk persoon onmisbaar was bij onze volslagen onbekendheid met het terrein waar wild moest gezocht worden. De man werd dus terstond aan den haak geslagen en toonde zich gaarne bereid om ons tot gids te verstrekken. Ook het onontbeerlijke personeel van zes dragers voor vuurwapenen, ammunitie en mondbehoeften was spoedig genoeg voltallig, zoodat reeds den volgenden dag een

1) Juister: Siloedin.

begin kon gemaakt worden met het ondernemen van een grooten onderzoekingstocht in de bosschen der omgeving.

Men meene echter niet, dat ik de lezers van dit tijdschrift vergasten zal op eene uitvoerige beschrijving van al hetgeen mij wedervoer op deze uitstapjes. Ik zou daarbij noodzakelijkerwijze gewag moeten maken van vele nietige voorvallen, die voor anderen onbelangrijk zijn, en welker herinnering slechts mij zelven aangenaam aandoet. Het zij mij dus vergund een enkele onzer jachten meer in bizonderheden na te gaan, waarbij het geheele gezelschap tegenwoordig was. Dit toch was lang niet altijd het geval. Dikwerf trok de een naar het westen om aan een ver verwijderde *soeban* (drinkplaats) het wild te verschalken, bij voorkeur herten en tapirs, terwijl een ander de oostelijke richting verkoos en den geheelen nacht in het diepst der bosschen doorbracht om onder begunstiging van den helderen maneschijn, in een hoogen *pondok*[1)] gezeten, tijgers te kunnen schieten. En de derde vergenoegde zich dan met minder gevaarlijk wild, schoot van tijd tot tijd een zeldzamen vogel, ontdeed de oude boomstammen van hun schors of onderzocht de stille wateren op de meest afgelegene plaatsen, alles tot groote verbazing der vergezellende inboorlingen, die zich volstrekt niet konden voorstellen, hoe men zulk eene ongeveinsde belangstelling kon toonen in een grooten waterplas, op welks slijkbodem tallooze bloedzuigers rondkropen en zich onmiddellijk aan de hun toegestokene hand vastzogen; of hoe men een duizendpoot met een stuiver betaalde, als ware het een voorwerp van waarde. Dit had echter ten gevolge, dat gedurende eenigen tijd velen, die hiervan hoorden en ook op stuivers belust waren, met de meest verschillende diersoorten kwamen aandragen om den voordeeligen ruil te sluiten.

De uitgezondene kondschappers waren teruggekeerd en hadden gemeld, dat op betrekkelijk korten afstand olifanten te vinden waren. Terstond werd alles voor de jacht in gereedheid gebracht en bij de eerste ochtendschemering van den volgenden dag waren allen marschvaardig. Vooraan ging Sloet, onze gids, dan volgden de jagers, en de achterhoede werd gevormd door de koelies

1) Op vier zeer hooge palen rustende hut.

met kruit en lood en fourage voor een geheelen dag. In den beginne hielden wij den grooten weg en leverde de tocht dus hoegenaamd geene bezwaren op, doch na een poosje drong Sloet het bosch in ter zijde van den weg en nu werd het lastiger. Van tijd tot tijd moest er halt gehouden worden en kwamen de *gòlok's* (kapmessen) te voorschijn om een pad door het dichte kreupelbosch te banen. Soms maakten wij gebruik van een voetpaadje, dat naar een naastbijzijnden ladang geleidde, elders doorwaadden wij een ondiepen bergstroom, of moesten zijne bedding eenigen tijd volgen als er geen gemakkelijker weg te vinden was. Geweren, patronen en mondbehoeften moesten dan boven het hoofd gedragen worden om hen voor het water te bewaren, dat ons meermalen boven het midden reikte. En weder op eene andere plaats voerde onze weg door een moeras, waar wij tot aan de knieën in den modder zakten en slechts met groote inspanning voorwaarts gingen. Doch eindelijk was ook die hinderpaal overwonnen en na een paar uren bevonden wij ons op een open plek in het woud, waar wij met gejuich de eerste sporen van ons wild begroetten in de omvergeworpene boomen en afgerukte takken, welker nog geheel frissche bladertooi bewees, dat de aanrichters dezer verwoesting nabij moesten zijn. Nu werd de grootste stilte in acht genomen; wapens werden geladen, overtollige kleedingstukken uitgetrokken, hoeden en hoofddoeken als te lastig terzijde gelegd en de gansche tros van koelies moest achterblijven. Slechts Sloet en de hem volgende jagers begaven zich verder en kropen voetje voor voetje door het dichte kreupelhout, dat hier zoo ondoordringbaar was, dat men ternauwernood op vijf passen voor zich uit iets kon onderscheiden. Met angstige omzichtigheid werd de kudde beslopen, waarbij wij zorgden de wind in ons voordeel te hebben; langzaam ging het op het doel af, elk ongewoon geluid kon de dieren verschrikken en doen vluchten, elke dorre krakende tak moest zorgvuldig vermeden worden en het dichte groen onhoorbaar terzijde geschoven om ons man voor man door te laten. Nog omstreeks twintig passen scheidden ons van de dieren, toen plotseling een ontzettend gebrul de doodsche stilte verbrak en het woud deed daveren. Het is moeielijk onze gewaarwordingen op dit oogenblik te beschrijven; slechts zij, die een dergelijke jacht hebben medegemaakt, kunnen zich een denkbeeld vormen

van den gemoedstoestand van iemand, die voor de eerste maal zijns levens het getrompet van dezen reus der wouden in zijne onmiddellijke nabijheid hoort. Sloet, de olifantjager echter, zag lachende naar ons om en scheen er evenveel om te geven als om het gefluit van een vogel; hij wenkte ons hem te volgen en tot op weinige passen van de nog niets vermoedende kudde te naderen. Nu zag men hier en daar iets grauws door het groen schemeren..... een schot van Sloet knalde, nog een, de anderen volgden en in een oogwenk overstelpte een tiental kogels de verschrikte dieren, die onmiddellijk opsprongen en naar alle zijden in vollen draf het op een loopen zetten.

Ik gevoel mij niet in staat het helsch gekraak te beschrijven, dat nu volgde. Liever laat ik dit aan de verbeelding van den lezer over. Men denke zich slechts een troep van vijftien olifanten, die naar alle zijden verschrikt uit elkaar stuift en zich een weg baant door eene dicht begroeide wildernis, onbesuisd door dik en dun voorthollende, terwijl forsche boomen als riet doormidden knappen en de plek in een oogwenk herschapen wordt in een met modder bedekt mengelmoes van boomstammen, takken en bladeren. Enkele seconden slechts en alles was voorbij! Nog hoorde men het dof gedreun der vluchtenden in de verte, toen van alle zijden de jagers reeds de verlaten woestenij betraden en al kruipende en klauterende over dit bijna onbegaanbaar knibbelspel bijeen kwamen om elkaar nadere bizonderheden over het gebeurde te vertellen.

Het oogenblik, dat de verraste dieren opspringen en overal een goed heenkomen zoeken, is tevens het eenige gevaarlijke dezer jacht. Want wee den jager, die door een niet doodelijk getroffen olifant ontdekt wordt! Brullend van pijn werpt de gewonde zich op zijn belager en verplettert hem met eenen kelen trap van den loggen voet. Doorgaans kan men gelukkig door een snellen zijsprong het gevaar ontkomen, want het dier valt meestal in zijn dolle woede niet den schutter aan, doch den kruitdamp, die na het schot als een blauwe wolk in de lucht blijft zweven.

In het onderhavige geval gebeurde echter niets van dien aard. De omgeving was even kalm als te voren, doch geen enkele der olifanten was onder het moordend lood bezweken. Eenigszins teleurgesteld over dezen ongunstigen uitslag zaten wij in een kring terneder en poogden de verlorene vochten

des lichaams weder aan te vullen door het genot van koude thee, toen plots vlak bij ons een geweerschot viel en de kreet: '*Mati, mati*!'[1] ons verrast deed opspringen. En waarlijk, toen wij als één man naar de plek stormden, vanwaar het schot kwam, daar lag de doode kolos, geen twintig passen van de plaats, waar hij ettelijke oogenblikken te voren rustig te midden zijner makkers verwijlde. Een der pradjoerits had zich onbemerkt verwijderd om het spoor der vluchtende dieren een eindweegs te volgen, toen hij de zoo welkome ontdekking maakte.

Zoo was dus het jagerhart ten slotte toch bevredigd en de terugweg, ofschoon even vermoeiend als het begin der jacht, scheen niet half zoo lang onder de vroolijke gesprekken, die natuurlijk alle het gebeurde tot onderwerp hadden. Des avonds kwam het gezelschap in de voorgalerij der controleurswoning bijeen en trachtte zich na den maaltijd nog eenigen tijd wakker te houden onder een partijtje hombre. Het zal evenwel niemand bevreemden, dat na zulk een inspannenden marsch, het spel noch de samenspraak van levendige opgewektheid getuigde. Het duurde dan ook niet lang of de een na den ander verwijderde zich met een welgemeend: '*Slamat tidoer*'[2], om aan de onweerstaanbare overredingen van den slaap gehoor te geven en het lichaam de zoo welverdiende rust niet langer te onthouden.

Na een poos te *Boenga Mās* vertoefd te hebben, besloten wij nog eenigen tijd door te brengen te midden der inlanders om hunne zeden en gebruiken ten minste eenigszins van naderbij te leeren kennen. Te dien einde trokken wij langs dikwerf onbegaanbare boschpaden naar een klein dorp midden in het woud, *Loeboeh atoeng* geheeten, aan den steilen oever van een bergstroom, zijrivier der Kikim, gelegen. Den vorigen dag had een vooruitgezonden bode onze komst aangekondigd, zoodat wij zeker waren er een gastvrij onthaal te vinden. Het is mij ontschoten hoevele rivieren op dezen weg moesten doorwaad worden, want bruggen zijn in deze streken een onge-

1) Dood, dood!
2) Wel te rusten.

kende weelde. Een enkele maal evenwel, toen wij een diep ravijn moesten oversteken, vonden wij eene brug ten behoeve der voetgangers, als men ten minste dien naam geven mag aan een langen boomstam, die zoo glibberig is, dat men niet dan met groot gevaar van in de diepte te storten de overzijde bereiken kan.

Bij onze aankomst in de doessoen werden wij door het dorpshoofd feestelijk ontvangen, de gamelan begon te spelen, en omgeven door de inmiddels toegestroomde dorpsbewoners deden wij onzen intocht. Nadat de weinige plichtplegingen afgeloopen waren, bood men ons als blijk van gastvrijheid droge rijst aan en een paar levende kippen en wees ons daarna een woning aan om te overnachten.

De dagen, die wij hier doorbrachten en waarin wij van niets anders leefden dan van wat rijst met een stukje geroosterd taai kippenvleesch of gedroogde visch, waren in vele opzichten de meest belangrijke onzer reis in Sumatra. De huizen van het dorp zijn op palen gebouwd en de ruimte eronder dient tot bewaarplaats voor brandhout en tevens als stal voor geiten. Een plein in het midden van het dorp is omzoomd met statige klapperboomen, aan wier voet bijna altijd een vechthaan te vinden is, die door een kort eind touw aan een in den grond gestoken pen is vastgelegd. Den ganschen dag weerklinkt het dorp van het eentonig gekraai dezer kamplustige dieren, die door de dorpelingen met zorg worden onderhouden. Een hanengevecht toch is hier onmisbaar bij plechtige gelegenheden of groote feesten.

Des daags is het dorp gewoonlijk als uitgestorven en treft men slechts hier en daar eene vrouw aan, bezig met rijst stampen of met het drogen van visch. De meeste bewoners zijn dan aan het werk in de ladangs buiten het dorp, en wederom zijn het voor het meerendeel de vrouwen, die dezen zwaren arbeid moeten verrichten. De mannen voeren doorgaans niet veel uit; van tijd tot tijd, als de voorraad gedroogde visch ten einde raakt, begeeft de echtgenoot zich met zijn vischtuig naar de rivier en keert weldra met gevulden korf terug. Met weinig moeite voorziet hij aldus voor eenige dagen in de behoeften van zijn gezin, daar de bergstroomen dezer streek ten allen tijde rijk aan visch zijn. Of hij begeeft zich naar eene eenzame plek in het woud om er strikken te zetten voor wilde

hoenders, waarbij een tamme haan als lokvogel dient om door schel gekraai zijne onnoozele natuurgenooten in den val te lokken. Voor het overige brengt hij zijn tijd vrij wel met nietsdoen door. Hij houdt er niet van, meer te arbeiden dan noodig is om zich en zijn gezin van het hoogst noodzakelijke te voorzien. En toch bestaat er kans, dat hij een welgesteld man wordt, indien zijn echt slechts met vele dochteren gezegend zij. Want zooals in de meeste bergstreken van Zuid-Sumatra heerscht ook hier het gebruik, volgens hetwelk de bruidegom aan den vader zijner bruid eene bepaalde som betalen moet (*djoedjoer*), die hooger of lager is naar den stand der familie. Heeft zijne bruid oudere zusters, dan betaalt hij bovendien aan de moeder eene kleine schadeloosstelling. Dikwerf gebeurt het echter, dat de jonkman niet vermogend is en de gevraagde koopsom niet kan opbrengen, en het noodzakelijk gevolg hiervan is dan eene langdurige verloving, of, als het huwelijk tot stand komt, dat de schoonzoon dienstbaar wordt aan zijn schoonvader, totdat hij den vastgestelden djoedjoer bijeengespaard heeft.

De plechtigheid der echtverbintenis wordt door de familie der betrokkene personen met een groot feest gevierd; de eigenlijke ceremonie bestaat in het offeren van een haan, of bij welgestelde lieden in het slachten van een of meer karbouwen. Priesters kent men hier niet; de invloed van den Mahomedaanschen godsdienst is hier nog niet te bespeuren en de Regeering tracht alle zendelingen zooveel mogelijk het doordringen in het binnenland te beletten door het verbod aan alle hadji's en Arabieren om van uit Palembang de rivier hooger op te gaan. Het oorspronkelijk Heidensch geloof is echter niet bewaard gebleven, want overal zijn de duidelijke sporen te vinden, die het Hindoeïsme heeft achtergelaten, zoowel in de *adat*[1)] als ook in de ruwe overblijfselen van beelden uit dien tijd, die men op vele plaatsen aantreft.

De jonge meisjes van het dorp, die dus als zoodanig eene groote waarde vertegenwoordigen, zijn aan een nauwlettend toezicht onderworpen. Waar zij gaan, worden zij in het oog gehouden door vrouwen van rijperen leeftijd, die tegen elke overtreding van de adat waken. Indien een man een der jonge

1) Oude, vaste gebruiken, die volkomen gelijk staan met *wetton*.

meisjes slechts aanraakt, beloopt hij een voorgeschrevene boete, waarvan het bedrag afhangt van het aangeraakte lichaamsdeel.

Op onzedelijke handelingen staat nog veel zwaarder straf.

Het huwelijk tusschen personen, die in hetzelfde dorp wonen is verboden en wordt als bloedschande beschouwd. Bloedschande volgens onze begrippen is een der zwaarste misdrijven en wordt gestraft met tachtig Spaansche matten boete, of ‘zoo zij, die dit misdrijf hebben bedreven, die boete niet kunnen voldoen, worden zij gezamenlijk, rug tegen rug gebonden, in een diepe kuil begraven; boven ieders mond wordt echter een holle bamboe gestoken, die gemeenschap met de buitenlucht heeft. Indien na zeven dagen, wanneer de kuil wordt open gemaakt, beiden of een hunner nog leeft, is hun of hem het leven geschonken.’[1)] Door al dergelijke vergrijpen tegen de zedelijkheid acht men bovendien het geheele dorp besmet en zoo schrijft de adat voor, dat de schuldige verplicht is een karbouwenoffer te plengen om de doessoen te zuiveren. Kan hij dit niet bekostigen, dan geschiedt het voor rekening zijner bloedverwanten.

Toch is de omgang van jongelingen (*boedjang*) en meisjes (*gadis*) vrij ongedwongen, daar de adat, die hun van jongs af aan is ingeprent, het huwelijk tusschen dorpsgenooten verbiedt. Dikwijls komen zij, om zich op hunne wijze te vermaken, des avonds bijeen in de *balè*, een gebouw, dat men in elk dorp kan vinden, beurtelings dienende tot vergaderzaal, societeit en logement voor vreemden. Bij een dezer samenkomsten werden ook wij uitgenoodigd, en nadat allen op inlandsche wijze zittende met gekruiste beenen hadden plaatsgenomen, begon een der jonge mannen half zingend, half neuriënd eenige zinsneden op te zeggen, altijd op dezelfde toonhoogte, behalve de laatste woorden, die eenige tonen hooger en met verheffing van stem uitgebracht werden. Onmiddellijk antwoordde hem een der gadis even eentonig en vervelend. Vervolgens kwam de beurt weder aan een boedjang, en zoo ging het voort, onbeschrijfelijk langdradig en voor Europeanen om bij in slaap te vallen. Op deze voorzeker eigenaardige wijze bespreken de jonge lieden de voornaamste gebeurtenissen van den dag en geven daarbij allerlei aardigheden ten beste, die de vroolijkheid der omstanders elk

1) Eene volledige verzameling voorschriften van dien aard is te vinden in het opstel van den Heer Gersen. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde XX, 1873.

oogenblik gaande maken en bij de jeugdige schoonen een zedigen glimlach te voorschijn roepen. Vaak worden ook bij die gelegenheid in zeer bedekte termen complimentjes aan de dames gemaakt, die deze dan trachten zoo pittig mogelijk te beantwoorden. Doch ook nu wordt elk vergrijp tegen de adat zorgvuldig belet door een oudere van jaren, die zoo noodig berispingen uitdeelt of boeten oplegt.

Ter onzer eer werd den volgenden avond eene groote danspartij gegeven, waaraan jongelieden van beiderlei kunne deelnamen. Onder de opwekkende muziek van den gamelan verzamelden zich de danslustigen en namen in twee rijen tegenover elkaar plaats. Van springen of huppelen of eene dergelijke beweging, die wij westerlingen gemeenlijk dansen noemen, is niets te bespeuren. Alles gaat even langzaam en statig. Het lichaam zelf beweegt zich nagenoeg niet; alleen armen en vingers worden zijwaarts uitgestrekt of naar achteren gedraaid, en in deze houding maken de dansers met uiterst kleine passen eene halve wending, gaan dan weder terug, slaan hun *selèndang* (omslagdoek) op eene andere wijze over den schouder, hurken op den grond neder, in één woord, gedragen zich alleronbevalligst. Denk daarbij dan nog het eentonig geraas van drie of vier koperen potten en een kleine trom, die het geheele orkest vertegenwoordigen; denk voorts het geheele dorpsplein fantastisch verlicht door vele in het rond geplaatste houtvuren, wier dichte rookwolken van tijd tot tijd de dansenden aan het oog onttrekken en schier elke poging tot ademhaling beletten. Stel u dit alles voor en oordeel dan of er voor ons van groot genot sprake kon zijn.

Veel beter voldeden mij de spiegelgevechten, waarop wij door de mannelijke bewoners van het dorp des morgens onthaald werden. Zij gebruikten daarbij tot opwekking een trom van bizondere, langwerpige gedaante, die met de hand geslagen wordt en alleen bij gevechten dienst doet. De doffe klank van dit instrument scheen de strijders echter zoozeer te bezielen, dat men niet wist wat meer te bewonderen, de kracht dan wel de vlugheid en sierlijkheid hunner bewegingen. Had de een den ander met een snellen greep den hoofddoek van het hoofd getrokken, dan was de strijd daarmede beslist en een ander paar kampvechters trad in het perk.

Onder dergelijke vermakelijkheden vlood de tijd snel voorbij

en zoo er al nieuwe jachtplannen op touw werden gezet, de uitvoering bleef achterwege. Trouwens, het weder liet geen groote uitstapjes toe, want onophoudelijk vielen stortbuien, waardoor de wegen onbegaanbaar en de rivieren ondoorwaadbaar werden. Wij bleven dus in de doessoen en brachten het overige deel van den dag in gezelschap der dorpelingen door, die langzamerhand onbeschroomder werden, zoodat zich ten laatste zelfs een vroolijk gesprek ontspon over allerlei onderwerpen. En toen een onzer hen op eenige welgekozene handigheden en tooverstukjes onthaalde, geraakten zij daardoor in vervoering en zagen hem ongetwijfeld voor een groot toovenaar aan, die omgang moest hebben met de hoogere machten.

Over het algemeen was de indruk, dien wij van de bewoners dezer bosschen verkregen, gunstig. In vroeger dagen behoorde deze landstreek tot het gebied der Sultans van Palembang, doch meer in naam dan inderdaad, want daar de gemeenschap te land alles te wenschen overlaat, de bergstroomen veel te ondiep zijn om bevaren te kunnen worden en overal gevaarlijke stroomversnellingen worden aangetroffen, waren deze bosschen vroeger bijna ontoegankelijk. Elk dorp stond dan ook eenigermate op zich zelf en de omgang der bewoners beperkte zich tot enkele in de nabuurschap gelegene plaatsen. Veelal bestonden er bovendien tusschen de afzonderlijke stammen ingekankerde veeten, die langdurige oorlogen ten gevolge hadden, waardoor de welvaart werd ondermijnd. Het mag dan ook voor deze landen een weldaad genoemd worden, dat zij onder geregeld bestuur zijn gekomen. Wel heeft het groote moeite gekost dit fiere volk ten onder te brengen en het te overtuigen, dat de vreemde overheersching tevens tot eigen voordeel zou strekken, doch was dit te verwonderen van lieden, die nooit anders dan vrijheid en onafhankelijkheid gekend hadden? Langzamerhand beginnen zij echter tot het besef te komen, dat het Hollandsche juk niet zoo drukkend is als het in den aanvang scheen. De voortdurende oorlogen hebben opgehouden. Indien thans tusschen twee dorpen een geschil ontstaat, dan grijpen zij niet als weleer naar de wapenen om zich zelven recht te verschaffen, doch onderwerpen zich aan de uitspraak van den *ràpat* (raad), samengesteld uit de voornaamste hoofden van het distrikt. De controleur is tevens voorzitter van dit college en zorgt, dat er geene besluiten worden genomen, strijdig met

onze begrippen van rechtvaardigheid. Ten overvloede wordt voor de uitvoering van elk rapatsbesluit de goedkeuring van den Resident vereischt. De opkomst dezer streek bewijst wederom hoeveel een beleidvol bestuur vermag. Weliswaar zijn de inanders in geenen deele zoo kruipend beleefd als die in andere deelen van den Archipel, ja, veeleer stug en onbeschaamd te noemen, doch eenmaal aan ons bestuur genoegzaam gewend, zullen het blijken even goede onderdanen te zijn, mits men niet trachte hun door doldriftige pogingen onze zoogenaamde beschaving op te dringen.

Doch laat mij den draad van het verhaal weder opvatten.

De naam *Loeboeh atoeng* beteekent: *eene steile plaats aan den rivieroever*, en de enkele dagen van mijn verblijf hier waren ruimschoots voldoende om van de juistheid dezer benaming overtuigd te worden. Elken morgen en avond toch bij het baden in de rivier, waren wij gedwongen den bijna loodrechten oever af te dalen. Bovendien was de grond door de zware regens der laatste dagen zoo doorweekt, dat de weg geheel veranderd was in chocoladekleurige modder, die zoo glibberig was, dat het onmogelijk bleek anders dan op handen en voeten naar beneden te glijden. Geheel beslijkt bereikte men het water, doch hier wachtte reeds een andere plaag. De bedding van den zeer ondiepen stroom was bevloerd met kleinere en grootere rotsblokken, welker scherpe punten menige bloedige schram op de voeten achterlieten, en het bad tot eene pijniging maakten.

En wanneer men zich eindelijk verfrischt en verkwikt gevoelde door den weldadigen invloed van het heldere en koude water, dan moest de steile chocoladeberg wederom opgeklauterd worden, even glibberig maar vermoeiender dan zoo even, zoodat men bemodderd en verhit door deze klimpartij in het dorp terugkeerde en terstond eene nieuwe reiniging moest ondergaan. Hoe benijdden wij de inlanders, terwijl zij met groote bedaardheid langs de helling op en af gingen, als ware het de gemakkelijkste zaak ter wereld!

Gaarne ware ik nog eenigen tijd te midden dezer vreedzame dorpsbewoners gebleven om ongestoord de merkwaardige zeden

en gebruiken dezer eenvoudige lieden te bestudeeren, doch de tijd van gaan was helaas aangebroken en noodzaakte tot den terugtocht, daar wij te Palembang moesten wezen vóór het vertrek der mailboot, die ons naar Insulindes hoofdstad zou terugbrengen. Langs een anderen weg verlieten wij daarom het gastvrije Loeboeh atoeng en zouden nu volgens het zeggen der inlanders spoedig te *Boenga Mās* komen. Dit ‘spoedig’ bleek echter niet al te letterlijk te moeten worden opgevat, daar de controleurswoning niet voor den avond bereikt werd, na een afmattenden marsch van ruim tien uren. Doch hier werden wij ruimschoots voor de ontberingen der laatste dagen schadeloos gesteld, want een keurige maaltijd wachtte ons, welks hoofdschotel een gerecht was, dat op niet vele menu's zal worden aangetroffen: olifantstong met mayonnaise saus.

Vijf ossekarren stonden den volgenden morgen tot vertrekken gereed om ons en onze bagage naar Lahat te voeren. Een kort maar welgemeend vaarwel, een laatste handdruk aan den controleur, en krakend en stootend zetten de wagens zich in beweging. Nog één blik werd teruggeslagen op het door de morgenzon verlichte landschap en ook Boenga Mas verdween achter eene kromming van den weg. Het was een lange tocht; van tijd tot tijd moest aan de trekdieren en aan de begeleidende inlanders eenige verpoozing gegund worden, en al spoorden wij de drijvers tot meer spoed aan, het hielp niet veel. Inlanders haasten zich nooit en talmen bij al hetgeen zij verrichten, zoodat de avond viel lang voordat wij aan het einde der wandeling waren. Nu moest weder halt gehouden worden, lantarens een voor een opgestoken en aan de karren bevestigd, vóór de sappi's langzaam verder stapten. Het laatste gedeelte van den af te leggen weg voerde door een duister woud, waar bij het onzekere licht slechts hier en daar de omtrekken der hooge stammen konden worden onderscheiden, terwijl zoowel voor als achter ons het oog zich verloor in den donkeren nacht. Vermoeid door den eentonigen dagmarsch in dit brandend heete klimaat kropen wij in de kar en trachtten daar, voor zooverre het stootende voertuig zonder veeren zulks toeliet, een weinig uit te rusten, en werkelijk raakten wij door de schokkende beweging in den dommel, toen een plotseling gebrul, vergezeld van hevig kraken, in de onmiddellijke nabijheid weerklonk en ons verschrikt uit de kar deed springen.

‘*Ada gadjah, ada gadjah*!’[1] schreeuwden de drijvers en begonnen terstond met woedende zweepslagen de moede trekdieren in galop te zetten om zoodoende het gevaar te ontvlieden. Want ofschoon de inlanders den olifant des daags in het geheel niet vreezen, zijn zij niet gesteld op eene nachtelijke ontmoeting, daar de dieren dan volstrekt niet vreesachtig of schuw zijn, doch dikwijls in plotselinge woede den mensch aangrijpen. Zoo vertelde de karrevoerder ons, terwijl wij al hijgende en blazende naast den galoppeerenden sappi voortholden, dat nog onlangs een bode des nachts door een troep dezer dikhuiden was aangevallen en verpletterd. Gelukkig kwamen wij ditmaal met den schrik vrij, want een goed eind achter ons braken de olifanten uit het bosch en verschenen op de chaussée. Hier versperden zij echter aan de vier volgende wagens den weg en eerst op het oorverdoovend gegil, dat de voerlieden eenstemmig aanhieven, verwijderden zij zich langzaam en lieten den doortocht vrij.

De verdere reis liep zonder belangrijk ongeval af. Te Lahat zetten wij de terugreis per prauw voort, terwijl twee groote bamboevlotten de bagage overbrachten. Vlotten noch bidar konden echter met pagaaien voortbewogen worden, daar de stroom te sterk en de rivier te ondiep was; de inboorlingen bezigden lange bamboestammen, waarmede zij staande boomden.

Herhaaldelijk waren wij in de gelegenheid hunne behendigheid in het besturen der ranke vaartuigen te bewonderen. Tal van stroomversnellingen toch en groote drijvende boomstammen maakten de vaart lastig en brachten ons elk oogenblik in gevaar van om te kantelen, doch zonder schipbreuk te hebben geleden kwamen wij des avonds aan het dorpje *Gedoeng agoeng*, waar wij overnachtten. Weliswaar hadden wij ons gevleid, in één dag *Moeara Enim* te bereiken, doch het voortzetten der reis in de duisternis kwam ons niet gewenscht voor. Niet zoodra brak de ochtendschemering echter aan, of wij voeren verder en bereikten, na weder een geheelen dag zonder ophouden den stroom te zijn afgezakt, het gastvrije *Goenoeng mègang*, welks pangèran ons vroeger had uitgenoodigd eenigen tijd daar te blijven.

Onderweg poogden wij herhaalde malen krokodillen te bemachtigen, die slapende op den oever werden gevonden, doch

1) ‘’t Zijn olifanten!’

het gelukte nooit hen in handen te krijgen, want, ofschoon door ontplofbare kogels doodelijk getroffen, gleden de dieren steeds onder hunne laatste geweldige stuiptrekking en in de rivier, zonken dan onmiddellijk en werden door den stroom meegesleept.

De bewoners dezer streken en in 't algemeen van het gansche stroomgebied der Beneden-Moessi zijn in naam Mohammedanen, doch de overgroote massa van het volk heeft van den Islam slechts enkele gebruiken overgenomen, die boven dien sterk vermengd zijn met gewoonten, aan het Hindoeïsme en het oorspronkelijk Heidendom ontleend. Toch valt het niet te ontkennen, dat de leer van Mohammed meer en meer aanhangers verkrijgt, hetgeen toe te schrijven is aan het toenemend verkeer met de hoofdstad Palembang, een waar broeinest van hadji's en fanatieke Arabieren, die zonder ophouden trachten het Nederlandsche gezag te ondermijnen en de bevolking in opstand te brengen.

Het dorp Goenoeng mègang is in denzelfden trant gebouwd als andere plaatsen op Sumatra, doch de afzonderlijke huizen zijn veel fraaier dan in de bergstreken. De statige woning van den pangèran, door Palembangsche werklieden vervaardigd, is geheel van hout en overal met kunstig snijwerk versierd. Ook de vloer, elders nog van bamboe gemaakt, bestaat hier uit planken en zelfs vonden wij er een tafel en een paar eenvoudige stoelen.

Onze gastheer was een zeer voorkomend en beleefd man, wiens onderhoudende gesprekken over land en volk den tijd aangenaam deden voorbijsnellen. Van hem vernamen wij o.a. bizonderheden over de levenswijze der *orang Koeboe*, een nomadenvolk, dat zich ophoudt in de uitgestrekte wildernissen der Residentiën Palembang en Lampongsche districten. Vrij algemeen houdt men het er voor dat deze menschen de afstammelingen zijn der oorspronkelijke bewoners van Sumatra, die door Hindoe's, Maleiers en Javanen verdrongen zijn. Zij leven in kleine troepen bijeen in het diepst der bosschen en bouwen slechts ellendige hutten ter hunner beschutting. Hun voedsel bestaat uit vruchten en allerlei dieren, tot zelfs insecten en slangen toe. Met de inboorlingen aan de rivieren drijven zij ruilhandel in den allereenvoudigsten vorm. Aan den tegenovergestelden oever der rivier verschijnen eenige Koeboe's, slaan met kracht op een uitgehold blok hout om de dorpelingen van hunne komst te verwittigen, en trekken zich weder in het woud terug. Nu

steken deze laatsten de rivier over, leggen hun producten (rijst, tabak, messen, lanspunten, enz.) op een opene plek neer en verwijderen zich op hun beurt. Na een poosje evenwel keeren zij terug en vinden in de plaats der genoemde artikelen allerlei boschvoortbrengselen (honing, was, rottan, rhinoceroshoorn, enz.), zoodat de ruil gesloten wordt zonder dat de partijen elkander ontmoet hebben. In de laatste jaren hebben sommigen dezer nomaden hunne zwervende levenswijze vaarwel gezegd en leven hier en daar in kleine dorpen, ofschoon toch altijd nog ver van de bewoonde streken gelegen. De naam orang Koeboe is echter een scheldnaam, dien zij van de overige bevolking ontvangen hebben. Zich zelven noemen zij het liefst *orang oetan* (woudbewoner).

Hadden wij reeds in het binnenland eene menigte levende dieren verzameld, te Goenoeng mègang steeg dit aantal nog aanmerkelijk en toen het rivierbootje op zijn terugreis ons in het voorbijgaan opnam, kostte het niet weinig moeite om, bij de beperkte ruimte aan boord, de gansche menagerie eene goede plaats te geven. Ook het voederen vereischte eene voortdurende zorg. Toch bereikten wij na een paar dagen zonder ongeval de hoofdstad Palembang. Bij onze aankomst was de avond reeds gevallen en in alle woningen had men de lampen aangestoken. De rivier geleek een eindeloos langen donkeren band met schitterend verlichte randen, die zich tot aan den horizon uitstrekten en daar ineen smolten. Het duurde geruimen tijd alvorens het logge bootje den steiger kon bereiken en onophoudelijk gaf de inlandsche stuurman, die bij afwezigheid van den kapitein het bevel voerde, zijne commando's. Nu eens klonk het '*ātrèt*' (achteruit), dan weder '*lakkie fruit*' (slagje vooruit), tot algemeene vroolijkheid der passagiers, en ten slotte maakte een ratelend '*stopporrrr*' aan alle beweging een einde, toen het vaartuig goed en wel op zijne plaats lag.

Nog enkele dagen en Sumatra lag verre achter ons. Slechts de herinnering aan deze reis leeft voort en de indrukken ervan zullen altijd even frisch en genotvol blijven.

Wij hadden een land leeren kennen, in alle opzichten rijk door de natuur gezegend, welks vruchtbare bodem met eeuwig groene wouden bekleed is en besproeid wordt door talrijke uit-

stekend bevaarbare rivieren, even zoovele natuurlijke afvoerwegen voor de producten der aanliggende streken; een land, bevolkt door een forsch menschenras, dat onze belangstelling in hooge mate verdient, en, nu het van het vroegere wanbestuur zijner Sultans verlost is, zich krachtig begint te ontwikkelen; een land, eindelijk, dat onder een wijs beheer de zorgen, door het moederland eraan besteed, met woeker zal beloonen en zonder twijfel binnen niet ver verwijderde tijden een parel meer aan de kroon van Insulinde zal zijn.

J.C.C. LOMAN.

De ontwikkeling van het tooneel in Japan.

Capt. F.A. Brinkley R.A. *History of the Japanese Drama*.

Een nieuw aangekomen vreemdeling in Japan moet, althans zoo hij naar den geest en 't gemoed niet tot de klasse der dikhuidigen behoort, zijnen nieuwen bekenden, die er langer vertoefden, dikwerf toeschijnen, uit den onberaden echt van een uitroep- en een vraagteeken gesproten te zijn.

Al rondziende en opmerkende, geslingerd tusschen bewondering en twijfel; door nieuwe waarnemingen beurtelings betooverd en verdwaasd; steeds bezield met de begeerte om de overstelpende nieuwe indrukken, waaronder hij letterlijk gebukt gaat, te ordenen tot een minder verward geheel, - is van elk drietal zijner uitingen de eerste een uitroep en de tweede eene vraag. Lijvige en bescheiden, rijpe en groene vruchten der pers; wel ingelichte personen en anderen, wier wetenschap het best met eene zeer dunne laag Japansch lak kan vergeleken worden: zij dienen hem allen als het goudgele ooft, waarnaar de koortsige onwillekeurig de hand uitstrekt, om zich een heilzaam verkoelenden dronk te bereiden!

In den nazomer van 1883 viel Japan de eer te beurt, door een der vermaardste medewerkers aan *Punch*, Toby M.P.[1)], bezocht te worden. De even welwillende als bekwame hoofdredacteur van de *Japan Daily Mail*, door dezen weetgierigen gezalfde onder de parlementaire verslaggevers over de geschiedenis van het Japansche tooneel geraadpleegd wordende, berustte niet alleen in de hem opgedrongen citroen-rol, doch verklaarde

1) Mr. Lucy, schrijver van de zoo gewaardeerde ‘Essences of Parliament.’

zich zelfs bereid, eenige hoofdartikelen aan dit belangrijke onderwerp te wijden. Zoo geschiedde het dat ook andere hongerigen en dorstigen aan den voor Toby bereiden disch konden aanzitten; en, hoezéér ook in andere opzichten de meerderheid van den voornaamsten gast erkennende, in weetlust behoefde ik niet voor hem te wijken. Ik tastte dus dapper mede toe, en maakte verder een erkentelijk gebruik van de omstandigheid, dat de heer Brinkley niet gewoon is, zijn licht onder een korenmaat te plaatsen, en dat zijne woning op nog geen vijftig schreden van de mijne is gelegen. Hij had de goedheid, mij sommige onderdeelen van zijnen arbeid nader toe te lichten, mijne aandacht op andere bronnen te vestigen - in één woord, mij in staat te stellen, zijn *History of the Japanese Drama* bij mijne landgenooten in te leiden.

I.

Vooral bij een volk als het Japansche, welks oudste en meest verbreide godsdienst (Shintōisme) bestaat in den eeredienst van beroemde voorvaderen (Kami-dienst), die als goden en halfgoden vereerd worden, is het stameind van den boom der geschiedenis veelal, door schoone bloemen en welige ranken uit den lusthof der fabelen, voor het oog van den nuchteren geschiedvorscher verborgen. Wél hem, voor wien de taal der bloemen geen geheel gesloten boek is!

Ook wat de kiemen der tooneelspeelkunst - het blijde en het droeve gebarenspel (pantomime) - betreft, voert de overlevering ons terug naar den bloemrijken vóórhistorischen tijd.

Isanagi had, met Isanawi[1)] op de door wolken gedragen hemelbrug staande, de punt van zijne speer in de zee doen nederdalen en haar weder opgeheven, en Awaji, het grootste van de acht eilanden, die door de nedervallende droppels ontstonden, als woonplaats gekozen. Hier werden den stamvader van het Japansche vorstenhuis en volk vijf kinderen geboren, van welke hij de beide oudste dochters, die hij verwekte door zijne goddelijke oogen met het water van den vruchtbaren oceaan te bevochtigen, het meest liefhad. Hij verhief haar ten hemel

1) Het oudste godenpaar.

als heerscheressen over den dag en den nacht: Amaterasu-omi Kami, de stralende dagvorstin, en Tsuki-no-Kami met het zilveren gelaat, die hare zuster gedurende den nacht vervangt.

Op zekeren dag had Amaterasu, gebelgd op hare broeders en zusters, zich in een rotshol verborgen en den ingang door een zwaren steen gesloten. Toen gebeden nog bedreigingen hielpen om haar tot het verlaten van hare schuilplaats te bewegen, besloten de van daglicht verstoken goden en godinnen, hare oudste zuster te verschalken. Zij vingen alle hanen, die zij slechts grijpen konden, en lieten ze vóór het hol kraaien, zoodat de zongodin denken moest dat de dageraad buiten haar toedoen aanbrak; een feestelijk misbaar diende verder om haar in dezen waan te versterken. En waarlijk, de duis terlingen hadden niet te vergeefs op de hulp der vrouwelijke nieuwsgierigheid als hunne bondgenoote gerekend! De steenen deur wordt weldra even geopend, om der vrijwillige gevangene één blik naar buiten te gunnen; en de god der kracht, die op de loer stond, wrong zijne gespierde handen in de spleet en had de steen in een oogwenk verwijderd. Amaterasu's stralen verlichtten plotseling den omtrek, en toonden hare jongere zuster Ama-no-Usume, die, in het vuur harer begeerte om de zongodin naar buiten te lokken, de gehuichelde feestvreugde met grillige wendingen van het lichaam begeleidde.

De overlevering heeft dezen eersten dans, of dit eerste gebarenspel, getrouw bewaard; en nog heden ten dage kan men bij feestelijke gelegenheden vóór het altaar van een Shintō-tempel een in het wit gekleed meisje met een groenen tak in de hand, als volgelinge van Ama-no-Usume, op de maat van eene fluit en eene trom een eenvoudigen, doch niet onbevalligen[1)] dans zien uitvoeren, die ten doel heeft, de godheid welwillend te stemmen.

De oorsprong van het tragische gebarenspel valt in een later tijdperk, toen twee broeders, Hono-Susori en Hiko-hoho-Semi, den troon hunner goddelijke voorvaderen deelden. De eerste was een handige visscher; de tweede een groot jager. Eens

1) Niet onbevallig voor Japansche oogen. Deze en dergelijke uitingen van een met vaderlandschgezinde vroomheid vermaagschapten, als het ware buiten zijnen gezichtskring liggenden, kunstzin zijn voor den Westerling zéér moeielijk te waardeeren. Eene oordeelkundige behandeling van het onderwerp, dat ons bezighoudt, eischt echter voorzeker in de eerste plaats de vermelding der waardeering door de Japanners zelven.

kregen zij den inval, van handwerk te verwisselen: Hono-Susori toog ter jacht met de boog en pijlen zijns broeders. terwijl Hiko-hoho-Semi het vischtuig nam en afdaalde naar de zee. Doch het ‘Schoenmaker, houd u bij uwe leest!’ bleek ook door halfgoden niet ongestraft in den wind geslagen te kunnen worden: beiden kwamen platzak tehuis en, wat erger was, toen het op teruggeven van het geleende tuig aankwam, bleek dat Hiko-hoho-Semi den vischhaak zijns broeders in de zee verloren had. Hij smeedde met niet veel moeite een nieuwen, daarna nog verschillende anderen, doch Hono-Susori wilde ze niet aannemen en begon steeds heviger op te spelen. Ten einde raad, en ziende dat met zijn broeder letterlijk geen land te bezeilen was, begaf Hiko-hoho-Semi zich weder naar het strand; doch hoevele dingen er ook aanspoelden, de haak niet, en, juist wilde hij troosteloos terugkeeren, toen hij zijn naam hoorde roepen. Omkijkende bespeurde hij aan den waterzoom een grijsaard, die hem tot zich riep en naar de reden zijner treurigheid vraagde. Hij verhaalde het ongeval, dat hem overkomen was, en de vriendelijke oude, met zijn lot begaan, bood aan, hem naar het paleis van den zeegod te geleiden, waar hij zijn haak zeker zoude terugvinden. Gretig nam Hiko-hoho-Semi dit aanbod aan, en werd door den god der wateren zeer voorkomend ontvangen; alle zwemmende vasallen werden opgeroepen en aan 't zoeken gezet, en weldra was de verloren haak terecht. De prins, die inmiddels verliefd geraakt was op de schoone dochter zijns gastheers, vraagde en verkreeg haar tot vrouw, en leefde eenigen tijd zeer gelukkig in het onderzeesche paleis.

Doch het verlangen naar het schoone land, dat hij verlaten had, ontwaakte in zijn binnenste, groeide bij den dag aan, en werd eindelijk zoo hevig, dat de prinses haren vader smeekte, hem te laten gaan. Deze stemde toe, en gaf hem als afscheidsgeschenk twee kostbare steenen, waarvan de eene de eigenschap bezat, het water te doen rijzen, en de andere, het te doen dalen. Met deze wonderdadige steenen[1)] en den vischhaak

1) Deze steenen spelen in oude Japansche overleveringen eene groote rol. Zoo maakte de beroemde Keizerin Jingu-Kogo er gebruik van bij de verovering van Korea (202 n.C.), bij welke zij zelve in mannelijke wapenrusting het opperbevel voerde. Dit krijgsbedrijf, waardoor de Japanners in aanraking kwamen met de vruchten der Chineesche beschaving, en o.a. ook het Buddhisme en de leer van Confucius leerden kennen, was van grooten invloed op hunne verdere ontwikkeling.

kwam de prins in zijn vaderland terug; doch zijn stugge broeder was en bleef onhandelbaarder dan ooit: er was letterlijk geen huis met hem te houden; zoodat Hiko-hoho-Semi er eindelijk niet anders op wist, als het geschenk van den zeegod te baat te nemen. Nauwelijks had hij den vloedsteen voor den dag gehaald, of de golven van den oceaan kwamen bulderend opzetten, omkronkelden Hono-Susori en begonnen hem van alle zijden te beuken, zoodat de kortaangebonden halfgod, zijn leven in gevaar wanende, om genade smeekte. Te vergeefs: de golven bleven hem bestoken totdat hij de gelofte gedaan had, zoo zijn leven gespaard mocht blijven, de dienaar en nar zijns broeders te zullen zijn. Daarop nam Hiko-hoho-Semi den ebsteen, en de golven verdwenen even snel als zij gekomen waren.

Hij eischte toen van zijn ouderen broeder, om hem op de proef te stellen, de vervulling der gelofte. Deze besmeerde zich na eenig aarzelen het lichaam en het gelaat met roodachtige aarde, en voerde aldus eene soort van dans uit, waardoor hij zijne worsteling tegen het water, zijnen angst en zijne vergeefsche pogingen om te ontsnappen trachtte na te bootsen.

Ziedaar de kiem van het tragische gebarenspel, gelijk die van het komische in den dans van Ama-no-Usume moet gezocht worden.

Na gedurende lange jaren uitsluitend het karakter van godsdienstige plechtigheden bewaard te hebben, zijn deze en dergelijke pantomimen later ook volksvermaken geworden. Van het overgangstijdperk is weinig bekend; alleen weet men dat gedurende de middeneeuwen nu en dan voor den Keizer of de leden van zijn huis voorstellingen werden gegeven, die eenige overeenkomst vertoonden met de toenmalige kluchten in Europa. Zoo verhaalt de bekende schrijfster Murasaki Shikibu dat een Genji-prins een dergelijk gebarenspel voor den Mikado ten beste gaf, hetgeen van zoo een doorluchtig personage geene verbazing behoeft te wekken, als men bedenkt, dat de Keizer als de nazaat en vertegenwoordiger der goden gold.

Eerst in het tijdperk der schijn-Shōgun, toen de regenten

(Shuken) uit het gehate Hōjō-stamhuis de heerschappij voerden (1199-1334), was de pantomime (*Nō*) naar waarheid een algemeen verbreid volksvermaak geworden; de vorm dien zij toen aannam, onderging later betrekkelijk weinig verandering. De eigenlijke kern van het *Nō Kiijōgen*[1] was het dikwerf zeer doorwrochte en hoogst dichterlijke verhaal van den gang van het stuk, dat door eenige zijwaarts op het tooneel gezeten personen, op de maat eener begeleiding van trommen en fluiten, als eene soort van recitatief (*Utai*) werd voorgedragen. De spelers zelven spraken geen woord, en trachtten slechts hunne houding en hunne gebaren af te meten naar de wisselingen van hun aandeel in de vertooning; doch hunne bewegingen waren aan schoolsche regels gebonden, en hadden minder vat op de toeschouwers dan het dichterlijke verhaal. Ter vermijding van eentonigheid werden tusschenspelen ingevoerd: de vertooners kregen dan vrijheid van spreken, en onthaalden het publiek op eene reeks zotternijen van twijfelachtig gehalte, die niets met het stuk gemeen hadden. Latere geslachten bewaarden dezen ouden vorm van het *Nō-Kiijōgen* getrouw, en zelfs heden ten dage wordt daarvan, bij opvoeringen van stukken uit de oude school, niet noemenswaard afgeweken.

De beroemste krijgsman en tevens een der beste regeerders, van wien de Japansche geschiedenis melding maakt, is ontegenzeggelijk Hideijoshi (1536-1598), de boerenzoon uit Owari met het aapachtige gelaat en de donkere huid, die als bettō (staljongen) bij den Shōgun Nobunaga in dienst trad, op diens aanraden soldaat werd, zich door een ongeëvenaard krijgsvernuft onderscheidde en later zelfs Shōgun werd[2]. De onberekenbare invloed ten goede, dien deze vermaarde man op alle kunsten en wetenschappen zijns lands uitoefende, verloochende zich ook op het gebied van het tooneel niet.

Er leefde toenmaals, in de tweede helft der 16de eeuw, aan het hof van den Shōgun Nobunaga eene hofjuffer, O-Tsū ge-

1) *Kiijōgen* beteekent in het algemeen tooneelvoorstelling. Deze naam zal wel dienen ter onderscheiding van het *Nō* zooals het, als zuiver godsdienstige plechtigheid, in de tempels werd opgevoerd.

2) Mijn tolk, dien ik over Hideijoshi (later noemde hij zich Taiko) sprak, zeide mij: 'Sedert wij de Westersche geschiedenis leerden kennen, noemen wij hem den *Japanschen Napoleon*.'

naamd. Zoowel hare letterkundige gaven als hare lieftalligheid verwierven haar de gunst van Yodo, Hideijoshi's echtgenoote, die, om aan de talenten der begaafde jonkvrouw algemeene waardeering te verschaffen, haar opdroeg, over een onderwerp te harer keuze een samenhangender en uitvoeriger verhaal te schrijven dan zij tot nu toe beproefd had. De vrucht dezer opdracht was een romantisch verhaal in twaalf afdeelingen, gegrond op eene overlevering dat Yo-Shitsune, een der beroemdste Japansche krijgslieden, in zijne jeugd op reis zijnde naar Oshiu om aldaar bij den landheer Hidehira bescherming te zoeken, verliefd werd op Jōruri, de beeldschoone dochter van een rijken grondbezitter in de provincie Mikawa. Er schuilt niet alleen voor den Japanner, doch evenzeer voor den vreemdeling, die in de Japansche geschiedenis doordringt, eene ongewone bekoring in de lotgevallen van dezen Oosterschen Bayard, wiens onbezweken moed, ridderlijkheid en edelmoedigheid, niet minder dan zijn tragisch lot, tot in het laatst der dagen in het hart zijns volks zullen blijven voortleven.

Het geschrift van hare gunsteling wekte Yodo's bewondering in zoo hooge mate, dat zij het haren gemaal met warmte aanbeval; en Hideijoshi was op zijne beurt zoozeer getroffen door de kunstvaardige bewerking en den innig dichterlijken geest van het werk, dat hij den blinden hofmuzikant Iwafune opdroeg, het op muziek te zetten. Korten tijd te voren was uit Riuku een nieuw speeltuig, de *Jabisen*, ingevoerd, aanvankelijk met twee, doch eerlang met drie snaren bespannen, en van toen af *Samisen*[1] genaamd. Zich begeleidende op den samisen, dien hij meesterlijk bespeelde, zong Iwafune O-Tūs's tekst; en aldus ontstond eene nieuwe dramatische uiting, die tot op den huidigen dag eene onverminderde volksgunst geniet, en den naam van Yoshitsune's geliefde, *Jōruri*, draagt.

Alvorens het verband tusschen het *Jōruri* en de latere eigenlijk gezegde tooneelvoorstellingen te schetsen, moeten wij eene schrede teruggaan, en onze aandacht opnieuw op het *Nō-Kiijōgen* vestigen.

Eenige jaren vóórdat O-Tūs haar romantisch verhaal dichtte, leefde er te Idzumo, waar een der voornaamste Shintō-tempels

1) Van *San* = drie. De Samisen is nog steeds het geliefdste muziekinstrument in Japan.

staat, eene zekere O-Kuni, die sedert hare prille jeugd bij feestelijke gelegenheden vóór het altaar den dans van Ama-no-Usume vóór het hol der zongodin had uitgevoerd. O-Kuni bezat niet alleen de schoonheid van Ama-no-Usume, doch was zoo talentvol en vindingrijk, dat navolgen alleen haar weldra niet meer kon bevredigen: zij schiep een meer samengestelden doch tegelijk veel bevalligeren dans dan de afgemeten bewegingen van het schoolsche gebarenspel vóór het altaar. Hare plaatsgenooten waren over dezen nieuwen dans zoo verrukt, dat O-Kuni, belust op de kostbaarder lauweren van meer verfijnde beoordeelaars, besloot naar Kiijōto te reizen, en eene aanbeveling van den Regent Yoshiteru wist te verwerven. Zij had zich in den kunstzin der edellieden uit de hoofdstad niet bedrogen, en trad herhaaldelijk met het schitterendste gevolg voor de rijksgrooten op.

Tot de officieren van Yoshiteru behoorde een schoone jongeling, Nagoija Sanza, uit hetzelfde deeg als O-Kuni gekneed en, als zij, met eene vurige liefde voor de kunst bezield. Deze schreef eenige geschiedkundige drama's - of liever *Nō*-verhalen - die tot groote voldoening van den Regent en zijne omgeving door den schrijver zelven, eenigen zijner vrienden, en O-Kuni met hare leerlingen, werden opgevoerd volgens de door haar gestichte nieuwe school van het *Nō-Kiijōgen*. Doch naast de verdichting deed ook de werkelijkheid hare rechten op de beide hoofdpersonen gelden: Nagoija en O-Kuni kregen elkander lief, en de genegenheid van den Samurai was zoo vurig, dat hij zijn eigen rang en de lage geboorte zijner aangebedene geheel uit het oog verloor. Reeds beschouwden de andere edellieden het paar met achterdocht, toen een onderschepte minnebrief hun de zekerheid der kwetsende verhouding en tevens het middel schonk, om Nagoija en O-Kuni van het hof te doen verbannen.

Door den nood gedrongen besloten zij, van hun vroeger tijdverdrijf eene kostwinning te maken; en eenige jaren later verleende Nobunaga hun de vergunning, in de wijk Kitano te Kiijōto een vast gebouw voor hunne voorstellingen te stichten. Dit was de eerste Schouwburg in Japan. Naast het verhaal (*Utai*) van den gang van het stuk, bestonden de eigenlijke vertooningen slechts uit dansen, of liever uit die rythmische bewegingen des lichaams - *of woven paces and of waving hands* -

die voor de oogen der Japanners zijn wat schoone muziek voor onze ooren is, en ter welker waardeering het westersche kunstgevoel te kort schiet. Zij kregen den naam van *Kabuki*.

Hideijoshi, de wakkere beschermer van al wat ondersteuning verdiende, volgde zijnen vriend Nobunaga als Shōgun op, en ontbood O-Kuni weder aan het hof om bewijzen van hare bekwaamheid en vorderingen te geven. Gewoon zijnde hen, die in hun beroep of eenige kunst uitmuntten, door een gevleugeld woord te onderscheiden, verklaarde de Shōgun O-Kuni voor ‘weêrgaloos onder de vrouwen,’ en voegde er met zijne kenmerkende oprechtheid - de matrijs van den stempel zijner daden - bij: ‘mocht ik onder de mannen zulk een man zijn!’ De kleeding der danseres bij deze gewichtige gelegenheid is tot in de geringste bijzonderheden geboekt; ook vinden wij vermeld dat haar snoer van kristallen kogels op last van Hideijoshi door een van kostbare bloedkoralen vervangen werd. O-Kuni's dochter, erfgename van den welklinkenden naam, alsmede van een goed deel der talenten harer moeder, zette de schouwburgonderneming te Kitano met goed gevolg voort.

Vertoefden wij tot nu toe bij de wieg der dramatische kunst, een ander hulpmiddel, dat den kunstzin nieuwe wegen baande, vraagt thans onze aandacht.

II.

Eene even sterke aantrekkingskracht, als het tooneelgezelschap van O-Kuni de jongere op de volwassen inwoners van Kiijōto uitoefende, bezaten de vermaarde poppen harer tijdgenoote, de kunstvaardige en vlugvingerige Shimada Mankichi, voor de jeugd. Eene pop van haar maaksel, als belooning in 't verschiet gesteld, maakte den stoutsten bengel gedwee als een lam; Shimada was het tooverwoord, dat kleine verkwisters herschiep in kleine kapitalisten; en de uit het veld geslagen snoepwinkeliers getroostten zich tandenknarsend een omweg, liever dan den naasten weg, zoo die langs hare woning leidde, te volgen! Niet tevreden met de lauweren, haar door dankbare kinderhanden om de slapen gewonden, en door het *Jōruri* van O-Tsu en Iwafune ontvonkt, besloot Shimada, de dramatis personae uit dat beroemde verhaal als modellen voor een volledig stel poppen - haar meesterstuk - te kiezen. Zij slaagde

boven verwachting; doch eerlang ging het haar als Pygmalion: de strakke onbewegelijkheid der zoo gelukkig belichaamde kleine schaar vergalde hare zelfvoldoening, en liet haar weldra rust noch duur. Zij peinsde, zij beproefde, en beproefde nogmaals, en zag eindelijk, na talrijke mislukte pogingen, haren liefsten wensch vervuld. Deel s door verborgen handlangers bewogen, *handelden* de poppen in overeenstemming met den tekst van het *Jōruri*; en ziedaar de eerste onbeholpen uiting van hetgeen tegenwoordig door ‘acteeren’ verstaan wordt. Een ander door Shimada verzonnen en in zwang gebracht hulpmiddel bij tooneeluitvoeringen was het scherm, dat zijn ontstaan verschuldigd was aan den eisch om de poppen, na afloop van een tooneel, voor het volgende in gereedheid te brengen en te rangschikken, en hetwelk van nu af tot de geijkte tooneelbenoodigdheden behoorde. Doch de vertooners van het klassieke *Nō Kiijōgen* weigeren tot op den huiden dag, zich van zulk een hulpmiddel, dat niet door de oudste overlevering gewaarmerkt is, te bedienen; en bezwijmden, gewonden en dooden staan, ten aanschouwe van het publiek, na het slot eener afdeeling op, en verlaten met een vastberaden tred het tooneel.

Shimada's poppenspel verwierf spoedig de algemeene volksgunst, en prikkelde zoodoende schrijvers, toonzetters en zangers, om hunne krachten aan het *Jōruri* te beproeven. Onder de eersten neemt Chikamatsu Monzoijemon voorzeker de eereplaats in; hij schreef een honderdtal stukken, en zijne werken genieten nog steeds grooten bijval. Geboren te Hagi in de provincie Chōshiu, en door de Buddha-priesters van den tempel te Karatsu in Hizen opgeleid, nam hij op lateren leeftijd dienst onder de volgelingen van een bekenden edelman te Kiijōto. Na eenige jaren zeide hij dien echter vaarwel, om zich tegen het einde der 17de eeuw geheel aan het schrijven van *Jōruri* te wijden. Mogen al zijne werken zonder uitzondering op verdienste aanspraak maken, den grootsten roem verwierf hij ontegenzeggelijk met het *Jōruri* van *Kokusenija*.

De val van het stamhuis der Ming in China was nog slechts weinige jaren geleden, en de aangrijpende gebeurtenissen, waarmede hij gepaard ging, lagen den tijdgenooten van den schrijver nog versch in 't geheugen. Tot degenen, die het onttroonde geslacht onder de moeilijkste omstandigheden getrouw bleven, en noch vindingrijkheid, noch moed spaarden om een gunstigen

ommekeer in het lot hunner beschermers te bewerken, behoorde Kokusenija, de in Japan geboren zoon van een Chineeschen vader en eene Japansche moeder. Zijn opmerkelijke loopbaan, eene schitterende ontvouwing dier eigenschappen, welke de echte Samurai boven alles hoogschat en bewondert, spande de ademlooze aandacht en riep het innigste medegevoel der geheele Japansche natie wakker. Deze vurige belangstelling was nog onverzwakt, toen in 1705 het drama van Chikamatsu verscheen, waarin de vooornaamste voorvallen uit het leven van Kokusenija op eene meesterlijke wijze geschilderd worden. Als een bewijs, hoe krachtig de schrijver de rechte snaren in de harten zijns volks deed trillen, diene dat het stuk, ondanks de gebrekkigheid der hulpmiddelen van het toenmalige tooneel te Kiijōto, dit gedurende drie jaren onverdeeld in beslag nam. Chikamatsu stierf in 1724.

Inmiddels waren, behalve den eersten, door O-Kuni en haren minnaar Sagoija opgerichten schouwburg, verscheidene anderen verrezen, waarvan sommigen gewijd waren aan het *Jōruri* met het poppenspel; anderen aan het *Kabuki*, de door O-Kuni ingevoerde wijziging van het *Nō Kiijōgen*. Bewaarden deze twee soorten van tooneelvertooningen aanvankelijk haar zelfstandig karakter, de volksstem sprak weldra zoo luid ten gunste van de eerste, dat de *Kabuki*-dansers langzamerhand het voorbeeld der poppen begonnen te volgen; en zoo werd eindelijk het *Jōruri door levende personen handelend opgevoerd*.

Werpen wij thans een terugblik op den tot dusver geschetsten ontwikkelingsgang van het tooneel in Japan, zoo zien wij in de eerste plaats het *gebarenspel*, op overleveringen uit den fabelachtigen voortijd gegrond, dat een bestanddeel van den Shintō-eeredienst vormde, en waaruit zich het klassieke *Nō Kiijōgen* ontwikkelde. Vervolgens vertoont zich de wijziging van dit laatste, door O-Kuni ingevoerd, en den naam van *Kabuki* dragende; daarop Shimada's *poppenspel*, toegepast op het *Jōruri* van O-Tsu en hare navolgers; en eindelijk de samensmelting van poppenspel en *Kabuki* tot het door levende personen handelend opgevoerde *drama* van den nieuweren tijd. Redenen, naar welke mijne lezers niet behoeven, en de keur mijner lezeressen voorzeker niet wenscht te raden, hadden reeds omstreeks 1630 de regeering genoopt tot het uitvaardigen van een verbod voor vrouwen, om met mannen tot een zelfde

tooneelgezelschap te behooren; welk verbod nog steeds van kracht is. Daardoor vormde zich eene klasse van mannelijke tooneelspeelsters, die zich zoozeer met de eigenaardigheden van het zwakkere geslacht weten te vereenzelvigen, dat het volk gewoon is, hun zelven twijfel omtrent hunne eigenlijke sekse toe te dichten. Een tijd lang moest er een nog veel krassere maatregel worden genomen: alle schouwburgen werden op hoogen last gesloten! Doch toen het volk krachtig tegen deze overmatige gestrengheid in verzet kwam, en de tooneelgezelschappen tal van verzoekschriften indienden, om hunne kostwinning te mogen hervatten, werd hun spoedig op nieuw vergunning verleend... onder voorwaarde dat de spelers zouden optreden onder aangenomen namen.

Het beroemdste Japansche drama, de *Chiushingura* van Takeda Idsumo[1], verscheen in 1748. Zelden of nooit mocht de stift eens tooneelschrijvers op zulk een rijken ader van het zuiverste metaal stooten: de zelfopofferende daad der ZEVENEN-VEERTIG GETROUWE RONIN wordt door geen feit uit de geschiedenis van eenig ander volk in de schaduw gesteld; en hoewel het reeds bijna eene halve eeuw geleden was, dat deze helden, na hunnen geliefden meester gewroken en aldus hunnen heiligsten plicht vervuld te hebben, zich zelven als zoenoffers vrijwillig om het leven brachten, had de herinnering van hun grootsch bedrijf[2] nog niets van haren vat op de bewondering des volks verloren. Drie of vier vroegere stukken over hetzelfde onderwerp geraakten na de verschijning van Takeda's kunstwerk voor goed in het vergeetboek; de openbare meening kroonde hem onmiddelijk tot Koning van het Drama, en zijn recht op dezen eeretitel werd hem tot heden toe door niemand betwist. Ik wil de volgende regelen van Brinkley hier woordelijk en onverzwakt inlasschen, als een bewijs van de ongeveinsde bewondering, die hij - onder de beoefenaars der Japansche letteren voorzeker een bij uitstek zaakkundig en bevoegd beoor-

1) Brinkley aarzelt niet, hem den Japanschen Shakespeare te noemen.
2) ‘La grandeur de l' homme est de préférer ce qu'il croit la vérité, à luimême’, zegt Victor Cousin; en men overdenke dit weldoordachte woord, alvorens te oordeelen, of zich (ik ken mijn volk!) met een ‘griezelig’ of een ‘barbaarsch’ af te wenden. Dat ik het talent mocht bezitten, om dit aangrijpendste tafereel uit de jaarboeken van het Japansche volk op eene waardige wijze te vertolken! Men kan eene poging daartoe o.a. vinden in *Midford's Tales of Old Japan*.

deelaar - voor het bedoelde drama koestert: ‘The *Chiushingura* has been translated into English, but it has been stripped of all its flesh and blood and transformed into a mere skeleton in the process. The fire and imagination of the original; its rich and nervous diction; its stirring pathos, and the sunny vein of laughter that peeps out here and there among its graver scenes, have all disappeared. That they could be preserved and made familiar to European readers, there can be little doubt, but the pen that accomplishes the task must be little inferior to that of Takeda himself.’

Twee andere drama's van Takeda, de Tenjinki en de Kagamiijama, verraden evenzeer groot talent, doch nemen in de dramatische letterkunde van Japan eene bescheidenere plaats in dan de *Chiushingura* van denzelfden schrijver, en ook dan de *Kokusenija* van Chikamatsu. Vergelijken wij de werken dier beide mannen, die terecht onder de dramatische schrijvers als de twee sterren van de eerste grootte aangemerkt worden, dan verdient eerstgenoemde den voorrang wat de letterkundige waarde en den bouw zijner stukken, en zijne getrouwheid aan de geijkte hoofdbeginselen der dramatische kunst betreft; terwijl Chikamatsu, volgens het gevoelen van velen, de meerdere is in oorspronkelijkheid, vruchtbaarheid en schitterend vernuft.

Onder de geleidelijke verbeteringen in de tooneelopvoeringen is de splitsing tusschen het *Jōruri* en het eigenlijk gezegde *drama* zeker de voornaamste. Noch omtrent het juiste tijdstip, noch omtrent de onmiddelijke aanleiding dezer scheiding, zijn bijzonderheden van eenig belang bekend. Tot in de dagen van Chikamatsu, en vermoedelijk ook nog na zijnen tijd, waren altijd *Jōruri*-zangers op het tooneel aanwezig, die den gang en alle wisselingen van het stuk in hun recitatief (*Utai*) vermeldden, en alleen zwegen wanneer de vertooners zelven iets te zeggen hadden, gelijk thans bij dergelijke stukken nog steeds geschiedt. De vroegere dramatische, of liever *Jōruri*-schrijvers, moesten dus niet alleen personen sprekende invoeren, doch ook de drijfveeren hunner handelingen ontleden en mededeelen, en de verschillende tooneelen in bijzonderheden beschrijven. Na de splitsing bepaalde zich hunne taak tot het schrijven van alleenen samenspraken, vergezeld van eenige wenken voor de opvoering, en verschilde dus weinig van die hunner Westersche kunstbroeders. Deze vooruitgang op dramatisch gebied moet echter

uit een letterkundig oogpunt beschouwd, betreurd worden, daar de Japansçhe taal de buigzaamheid en de bevallige losheid mist, die voor eene bekorende tooneel-samenspraak onontbeerlijk zijn. Hare fraaie eigenschappen komen slechts in den verhaaltrant tot haar recht; en door de afschaffing van dezen ouden vorm, verloor de tooneelletterkunde ongetwijfeld haar rijkste en dichterlijkste bestanddeel. Wel bleef de kern van het drama behouden, en werd de handeling verlevendigd, doch de letterkundige schoonheid kreeg een gevoeligen schok.

Sedert de dagen van Chikamatsu en Takeda, het gouden tijdperk der dramatische letterkunde, traden verschillende tooneelschrijvers van naam op, onder welke vooral Hiraga Gennai, Tsuruija Nanboku en Kawatabe Shinshichi vermelding verdienen. Eerstgenoemde, hoewel eigenlijk geen schrijver van beroep, gaf in zijne drama's blijken van een zeer fijn ontwikkeld kunstgevoel; de stukken van den tweeden zijn beroemd wegens hunne oorspronkelijke en verrassende wisselingen en ontknoopingen; terwijl Kawatabe, hoewel reeds een zeventiger, zijnen landgenooten door zijn onverzwakt talent nog steeds een lach of een traan weet te ontlokken.

III.

Kiijōto, de oude westelijke hoofdstad, trad, als bakermat van het Japansche tooneel, in de voorgaande bladzijden uit den aard der zaak op den voorgrond. Laat ons thans zien, wat elders geschiedde.

Iijeijasu, de eerste Shōgun uit het Tokugawa-Stamhuis (1603-1868), na zijnen dood door den Mikado onder den titel van ‘Hoogheid van den eersten rang, licht van het Oosten en groote verpersoonlijking van Buddha’[1] in den kring der goden opgenomen, had besloten te Yedo (thans Tōkiijō = oostelijke hoofdstad) een burgt te bouwen, zoo groot en sterk als er in het geheele land geen andere bestond. Nog was deze reuzenbouw in zijne kindsheid, doch reeds begon het beloop der hooge omwalling, door muren van gestapelde zware rotsblokken gesteund, en waarvoor de grond aan de voorliggende breede gracht ontleend werd, zich met den dag duidelijker af te teekenen,

1) Deze titel werd door het volk verkort tot Gongen-Sama. (Gongen = heilige of vleeschgeworden Buddha; Sama = eeretitel.)

toen de Shōgun besloot, de uitvoering van zijn geliefd plan in oogenschouw te gaan nemen. Het was een zonnige wintermorgen, zegt de kroniek, en de werklieden, in feestgewaad gedost, zongen een lustig lied ter eere van den ‘Goddelijken krijger’. Eene bijzonder welluidende en goed geoefende stem in dit ruwe koor trok, als een nachtegaal onder de kraaien, de aandacht van Iijeijasu; en toen hij dichter bij de zangers kwam, bespeurde hij dat zij voortkwam uit de keel van een werkman, die een allervreemdst opzichtig gewaad, en eene apentronie als masker droeg. Nader tredende, klopte hij den knaap op den schouder, en deze was daardoor zoo onthutst, dat hij op de knieën viel, zijn masker afrukte en een gelaat ontblootte, welks open en van nature lachverwekkende uitdrukking door de verwarring van het oogenblik eerder versterkt dan geschaad werd. De Shōgun, die er van hield, het verband tusschen de gelaatstrekken en het karakter van hen, met wie hij in aanraking kwam, te ontraadselen, ondervraagde den zonderlingen klant, en vernam dat hij, ofschoon tooneelspeler van beroep, vrijwillig van Kiijōto overgekomen was, om deel te nemen aan de verwezenlijking van het grootsche plan, dat door den eersten veldheer en staatsman van Japan beraamd was. Als een bewijs van waardeering dezer aanhankelijkheid benoemde Iijeijasu den zanger Nakamura tot opzichter bij den bouw.

De drijfveeren van Nakamura's gedrag verschijnen ons echter in een ander licht, als wij weten dat hij eenigen tijd daarna verzocht, in Yedo een schouwburg te mogen oprichten, er met een beroep op den grooten Hideijoshi bijvoegende, dat eene stad als Yedo niet langer van zulk een krachtig hulpmiddel voor de ontwikkeling des volks mocht verstoken blijven. Zijn verzoek werd toegestaan, en weldra verrees in de wijk Sakaichō de eerste schouwburg, die, hoewel hij niet meer door nakomelingen van den stichter beheerd wordt, den naam Nakamura-za nog steeds met eere draagt. Nadat weinige jaren later nog de Ichimura-za en de Morita-za opgericht waren, werd het aantal schouwburgen in Yedo van overheidswege tot drie beperkt, vermoedelijk niet zoozeer uit vaderlijke zorg voor de huiselijke deugden des volks, als op aandrang der gevestigde tooneelgezelschappen, die voor te groote mededinging beducht waren. Ook in de derde hoofdstad Osaka werden omstreeks denzelfden tijd een of twee schouwburgen geopend.

Wanneer wij tegenwoordig in de Japansche nieuwsbladen lezen dat deze of gene tooneelspeler van naam de eene of andere openbare bijeenkomst bijwoonde, of ten huize van een hooggeplaatst persoon genoodigd werd, valt het ons moeilijk te beseffen, dat nauwelijks vijftien jaren geleden, tijdens de omwenteling, diezelfde mannen op den maatschappelijken ladder slechts weinig hooger stonden dan het uitschot der natie. ‘In goud en zijde gekleed, in weelde levende en toch - een bedelaar!’ was de verzuchting van een beroemden tooneelspeler, die, door eene doodelijke kwaal aangetast, te vergeefs bij een gezochten geneesheer om bijstand aanklopte. Moge het gedrag van enkele losse gildebroeders niet vreemd zijn aan deze geringschatting, het als hoofdoorzaak te beschouwen ware onjuist: de daling van den stand in de algemeene schatting moet veeleer aan een samenloop van toevalligheden, voor een deel buiten toedoen der ‘kinderen uit den perenboomgaard’[1] zelven, geweten worden. Ziehier eenige bijzonderheden ten dezen opzichte.

De eerste schouwburg in Japan werd te Kiijōte gebouwd in een laag gelegen gedeelte der stad Shijogawara of in de wandeling Kawara genaamd, dat als verblijf van bedelaars en dergelijk gespuis niet in den besten reuk stond. Een onergdenkende snaak kreeg op zekeren dag den inval, de leden van het tooneelgezelschap met denzelfden titel als hunne naaste buren te bestempelen, en ziet, het duurde niet lang of de spotnaam ‘Kawara-volk’ was voor goed in zwang gekomen. Heeft de eene of andere laakbare handeling van een tooneelspeler het hare hiertoe bijdragen? - wij weten het niet; doch dit staat vast, dat de spotnaam eerlang een scheldwoord werd, en dat de regeering, voor een goed deel op dezen klank af, den stand des tooneelspelers van overheidswege eene plaats aanwees tusschen de laagste klasse der eigenlijke Japanners en de pariakaste der Yeta. Werd van toen af deze banvloek door de hoogere standen in al zijne gestrengheid nageleefd, ook de slachtoffers schijnen zich krap gezet, en uit het besef hunner afkomst en hunne roeping de kracht geput te hebben, om met manne-

1) Een spotnaam der tooneelspelers bij de Chineezen. Zie o.a. blz. 396 van ‘Het Tooneel in China’ door M.A. Perk in de Gids van December 1883, die mij gisteren (25 Januari) ter hand kwam.

lijke berusting den dag af te wachten, waarop de natie een billijker oordeel over hen vellen zoude.

De uitdrukking ‘het besef hunner afkomst’ bare geene verwondering: het geloof aan erfelijk talent openbaart zich wellicht nergens sterker dan bij den Japanschen tooneelspeler, die zijne kans op roem voorzeker niet minder op den weêrschijn van den vaderlijken luister, dan op de vruchten zijner eigen inspanning grondt. De tooneelloopbaan was steeds voor hem, wiens vader een ander beroep bekleedde, met doornen bezaaid, en slechts met de uiterste zelfverloochening en inspanning mocht het zulk een indringer gelukken, zich een wèlklinkenden naam te verwerven, en zoodoende den weg der kunst ook voor gelijkgezinde zonen te effenen. Deze overgroote eerbied voor uitverkoren voorgangers en voor alles wat hun stempel droeg, belemmerde wel is waar het gedijen van nieuwe kunstvormen, doch diende den tooneelspelers zoowel tot plechtanker tegen de minachting, waaraan hun beroep blootstond, als tot eene louterende voorbereiding voor den vast verbeiden dag, waarop eene minder bekrompen zienswijze zich bij hunne landgenooten baanbreken, en hun een passender standpunt verzekeren zoude.

De maatschappelijke verdrukking van hun beroep heeft echter nooit kunnen beletten dat de groote dramatische, kunstenaars zelven door het volk vereerd en geliefd werden: ieder kent hunne levensbijzonderheden en eigenaardigheden; de poppen en prenten, die de jeugd boven alle anderen verkiest, stellen Yebizo, Godo of andere beroemde tooneelspelers voor; en de verhalen, die het volk het liefst leest en hoort, zijn aan de lotgevallen dezer mannen ontleend. In dit opzicht hebben zij minder reden van beklag dan de beste dramatische schrijvers, wier namen, ter nauwernood aan de vergetelheid ontrukt, slechts hoogst zelden bij hunne stukken vermeld worden, en aan wier werken tot nu toe nooit de welverdiende eer eener zorgvuldige, gezamenlijke uitgaaf te beurt viel.

Yebizo, de zevende tooneelspeler van zijn geslacht, bekleedt voorzeker onder de kunstenaars van den lateren tijd de eerste plaats. Ofschoon er in de strenge, overgeleverde kunstvormen eener Japansche tooneelvoorstelleng nog steeds veel overblijft, dat den Westerling overdreven en zelfs potsierlijk toeschijnt, komt Yebizo de eer toe, deze door eene gelouterde nabootsing der werkelijkheid verzacht te hebben; hij moet

op zijn standpunt als een realist in den goeden zin beschouwd worden, wiens opvatting der voornaamste geschiedkundige rollen als het ware een nieuwe richting vertegenwoordigt. Zijn tweede zoon Ichikawa Danjiuro, die thans als de beste tooneelspeler geldt, heeft deze richting verder ontgonnen, en zich ook bij de vreemdelingen naam gemaakt door zijn sober en weldoordacht spel. Yebizo muntte bovendien uit door degelijke letterkundige kennis en groote bedrevenheid in schermen en paardrijden. Gevierd en voorspoedig, begon hij langzamerhand zulk een weelderig leven te leiden, dat de overheid er ten laatste eene opzettelijke schending harer landsvaderlijke voorschriften in zag, en hem uit Tōkiijō verbande. Hij vestigde zich te Nagoija, en de dag van zijn vertrek was een dag van rouw voor de bewoners der hoofdstad. Gelukkig dat zijn oudste zoon spoedig de opengevallen plaats op eene waardige wijze wist te vervullen, en bovendien door een zeer ingetogen leven de hooge gunst der regeering verwierf. En niet onverdiend, want zijne groote gaven, gepaard aan een bijzonder gunstig uiterlijk, brachten de hoofden der halve vrouwelijke bevolking van Tōkiijō op hol; en ik betreur het dat de meesten mijner lezers de Japansche schoonen en de Japansche gewoonten te weinig kennen, om er zich rekenschap van te geven wat het zeggen wil, onder zulke omstandigheden slechts een lijdelijke en geen werkdadige Don Juan te zijn! Het droevige uiteinde van dezen oudsten Ichikawa Danjiuro is zeer aangrijpend, en geeft een getrouw beeld der oud-Japansche zeden, die sedert de omwenteling van 1868 langzamerhand voor andere begrippen plaats maken. Na eene scheiding van vele jaren, toen hij het toppunt van zijn roem bereikt had, bracht hij zijn vader Yebizo te Nagoija een bezoek, en trof daar den beheerder van een schouwburg te Osaka aan. Bespeurende dat de oude man ontgloeide bij de herinnering zijner vroegere zegepralen, en nog steeds hevig verbitterd was op hen, die hem verbannen hadden, besloot deze ondernemer eene poging te wagen, om vader en zoon beiden aan zijn tooneel te Osaka te verbinden en aldus dat van Tōkiijō te overvleugelen Door haat en ijdelheid geprikkeld, greep Yebizo dit voorstel met beide handen aan; hij weigerde naar de tegenwerpingen van zijn zoon te luisteren, en bezwoer hem in den naam der kinderlijke liefde, om ook zijne toestemming te geven. Men moet zoowel den grooten eerbied

voor het ouderlijk gezag bij de Japanners, als den strengen korpsgeest der tooneelgezelschapen kennen, om te beseffen, op welk een neteligen tweesprong Danjiuro zich onverwacht geplaatst zag. Zich te verbinden aan een anderen schouwburg stond gelijk met de daad van een krijgsman, die het vaandel verzaakt, waaraan hij trouw heeft gezworen; en door ongehoorzaam te zijn aan den eisch zijns vaders, schandvlekte hij zich evenzeer! De sedert eeuwen gehuldigde beginselen van zijn volk lieten hem slechts één eervollen uitweg open: zich zelven om te brengen, liever dan zijn naam te bezoedelen; - en hij bezegelde zijn begrip van eer en plicht met zijn leven.

De opheffing van den ban, waaronder de stand der tooneelspelers zoo lang zuchtte, door de tegenwoordige vrijzinniger regeering, zal ongetwijfeld meer en meer haren invloed op de ontwikkeling van het tooneel doen gevoelen; doch het ware voorbarig, daarover thans - in het tijdperk der eerste gisting - reeds een oordeel te willen vellen. Gelijk te voorzien was, breidde zich het aantal tooneelspelers en schouwburgen na de omwenteling uit; doch men wane niet dat de nieuwe begrippen van vooruitgang en gelijkheid nu reeds het overwicht der van ouds bekende namen in de tooneelwereld hebben doen verdwijnen. Nog steeds is een tachi-ijaku (hoofdrol) voor hem, die op de planken niet de voetstappen eens beroemden vaders drukt, nagenoeg onbereikbaar en, zoo zij hem al eens toevertrouwd mocht worden, maar al te dikwijls - gelijk de booze geest, die de gedaante eener schoone vrouw aannam - doodelijk in hare omarmingen.

De schouwburgen van naam zijn thans in twee kampen verdeeld: Osaka met drie, en Kiijōto en Nagoija elk met één schouwburg, vormen de Westelijke school, die zich door eene behoudende richting onderscheidt; terwijl Tōkiijō met zijne vier schouwburgen de zetel der Oostelijke school is, die op het voetspoor van Yebizo eene meer realistische richting voorstaat, en oorspronkelijkheid op prijs weet te stellen. Deze twee scholen staan scherp en naijverig tegenover elkander; doch de Shintomiza te Tōkiijō, waaraan Ichikawa Danjiuro verbonden is, geldt algemeen als de tempel der dramatische kunst, waar voor het publiek het verfijndste kunstgenot te smaken, en voor de tooneelspelers de kostbaarste lauweren te behalen vallen.

Het doel van deze bladzijden was, met het opstel van Brinkley als voornaamste leiddraad, de ontwikkeling van het tooneel in Japan op hare hoofdwegen te volgen, zonder de verschillende opvoeringen verder te ontleden of nader te beschrijven, dan noodig was om haar onderling verband in het licht te stellen. De gedachte is bij mij opgekomen, mijne schets te besluiten met de beschrijving eener hedendaagsche tooneelvoorstelling - Danjiuro treedt juist dezer dagen in de *Chiushingura* op! - doch bij nader inzien acht ik het verkieselijk, mij hieraan niet, of liever, nog niet te wagen. Terecht steken de ‘old residents’ in Japan dikwijls den draak met de geschriften van doordravende ‘globe-trotters’ - zooals de reizigers, die verre landen voor hun genoegen bezoeken, hier genoemd worden - of van pas aangekomen vreemdelingen, die niet beter gekenschetst kunnen worden dan door de benaming ‘half gaar’. Ook in den kleinen kring van landgenooten, die de gezellige woning van onzen geachten minister en zijne gastvrije echtgenoote tot middenpunt heeft, hoorde ik gedurende mijn kortstondig verblijf alhier reeds menige uiting in dezen geest; en ik huiver bij de gedachte, dat ik zelf het doelwit van dergelijke spotternijen zoude kunnen worden!

Het mocht mij eens gaan als toen ik - gelijk alle nieuwelingen door de koorts der ‘curio's’ (Japansche kunstvoortbrengselen) aangetast - mijn vriend den Franschen kapitein en oudgast in Japan B. met groote ingenomenheid mijne eerste inkoopen vertoonde. *Mon pauvre Skermbeck* - dus sprak hij mij gemoedelijk toe - *j'ai fait comme vous. Que voulez-vous, c'est une maladie qui vous prend dès votre arrivée au Japon. Maintenant permettez-moi de vous dire une chose* (en hij wees op mijne kunstschatten): *aussitôt que vous sentirez un très-vif désir de vous debarrasser de tout cela, vous serez en bon chemin de guérison et à peu près propre à faire votre petite collection de vrais bibelots*.

Tōkiijō, 28 Januari 1884.

P.G. VAN SCHERMBEEK.

Onze liefdadigheidsgestichten in de middeleeuwen.

Dr. P.P.M. Alberdingk Thijm, De gestichten van liefdadigheid in België van Karel den Groote tot aan de XVIe eeuw. Brussel, F. Hayez.

't Was een wèlgekozen onderwerp, dat de Koninklijke Akademie van België, nu vier jaar geleden ter behandeling uitschreef: de geschiedenis der gestichten van liefdadigheid in België gedurende de middeleeuwen tot aan het begin der zestiende eeuw, - waaraan een kort overzicht moest voorafgaan van de inrichting der armenverpleging in vroegeren tijd en van den invloed, dien de afschaffing der slavernij in de twaalfde en dertiende eeuw op de maatschappelijke toestanden te weeg bracht. 't Lokte meer dan één antwoord uit, maar geen antwoord, dat genoeg voldeed om bekroond te worden. De beoordeelaars leerden intusschen onder 't lezen dier mislukte proeven hunne eischen hooger stellen, dan ze oorspronkelijk bedoelden. 't Is zoo: de schets der veranderingen uit de opheffing van den slavenstand gevolgd, gaven ze op, maar hadden zij in het eerst met middeleeuwen den tijd op het oog, waarover iets meer dan enkele vorstennamen en enkele groote gebeurtenissen uit de landskronieken bekend is, derhalve aanvangende met het jaar 1200 of daaromtrent, - zij begonnen nu in te zien, dat de schrijver der door hen verlangde verhandeling, met behulp van kerkelijke bescheiden, wel vier eeuwen meer kon achteruitgaan tot aan de dagen van Karel den Groote, ja misschien nog verder. Aan deze vrij wat moeielijker eischen voldeed eindelijk, naar hun oordeel, het antwoord in Januari 1882 ingezonden, dat dan ook den eereprijs verwierf en twee

jaar later (1884) het licht zag. De Leuvensche hoogleeraar dr. P.P.M. Alberdingk Thijm bleek er de schrijver van te zijn.

Reeds lang, verklaart hij, had hij zich met dit onderwerp bezig gehouden. 't Is trouwens den lijvigen kwartijn van 412 bladzijden wel aan te zien. Een schat van aanteekeningen is daarin nedergelegd, uit de Levens der heiligen (*Acta sanctorum*), uit de besluiten der kerkvergaderingen, uit staats- en gemeentearchieven, uit tal van stede- en klooster-beschrijvingen, somtijds afzonderlijk uitgegeven, somtijds verscholen in de eindelooze reeks van oude tijdschrift-nommers. Wat al arbeid, dien eigenlijk niemand kan narekenen, veel min naar waarde kan schatten, of hij moet met hetzelfde geduld denzelfden weg, ja dezelfde bijpaden bewandelen en door dezelfde distelen en doornen heenworstelen, als de auteur zich getroostte! Dan eerst is het mogelijk vergissingen, verzuimen, uitlatingen aan te wijzen; dan eerst is iemand gerechtigd te twijfelen aan de zuiverheid van enkele bronnen of aan de juistheid van bewijzen daaruit ontleend. Die weg, ik beken het, lacht mij niet aan. Ik neem liever het boek, zoo als het daar ligt, en buig mij voor het gezag van den ijverigen onderzoeker, en dit te meer, omdat elke bladzijde getuigenis geeft van zijn zorg, zijn nauwgezetheid, zijn bekendheid met alles wat dit onderwerp betreft, in één woord zijn bevoegdheid om als geschiedschrijver der gestichten van liefdadigheid op te treden.

Er is echter iets anders, waarover 't gemakkelijker valt een oordeel uit te spreken. 't Betreft niet zoozeer den inhoud als den vorm. Ware aan dien vorm even veel zorg besteed als aan den inhoud, de prijsverhandeling zou een aantrekkelijk, een boeiend, voor de kennis van 't leven onzer voorzaten in de middeleeuwen ik zou haast zeggen een geheel eenig boek zijn, terwijl het nu helaas! een voorraadschuur van aanteekeningen is gebleven, zeer geriefelijk voor den kamergeleerde om er zijn wijsheid uit te halen, maar voor ieder ander even onbehagelijk als een schuur pleegt te wezen. Om de vier à vijf regels telkens een nieuwe regel, omdat de tijdsorde eischt daar eene aanteekening in te schuiven, die met de voorgaande en de volgende niet dan in een verwijderd verband staat, - waarlijk zulk een architectuur levert misschien een bruikbare loketkast, maar zeker geen sierlijk geheel. De eerste kast bevat (behalve

wat tot inleiding dient) de bescheiden van 800 tot 1200, de tweede die van 1200 tot 1500. Gelukkig dat de schrijver er ten laatste (in de derde afdeeling) eenigszins aan denkt, de stof onder rubrieken te brengen en achtereenvolgens over de oprichting, het bestuur, de bewoners, de reglementen enz. der liefdadigheidsgestichten te handelen; had hij 't vroeger, van den aanvang af gedaan, hij zou een menigte herhalingen hebben vermeden, die ons nu noodeloos vermoeien: tot vijfmaal toe de opmerking, dat de vreemdelingenhuizen in ziekenhuizen veranderden, tot achtmaal toe, dat de vrouwen aan 't hoofd der gestichten geplaatst de mannen langzamerhand verdreven, tot negenmaal toe, welke straffen tegen de ontucht bepaald waren, en zoo meer, - ja ik sta er niet voor in, of een nauwkeuriger telling zou nog meer en nog sterker voorbeelden opleveren.

Indien het waar is wat sommigen beweren (al geloof ik het niet) dat alleen een Franschman een aangenaam, onderhoudend boek kan schrijven, dan heeft onze auteur zijne Hollandsche afkomst niet verloochend. Maar - ik haast mij 't er bij te voegen - ook hierin bleef hij trouw aan zijn landaard en bewees hij de degelijkheid en 't geduld van zijn voorzaten te hebben geërfd, dat hij zijn werk verrijkte met tal van bewijsstukken en met uitvoerige registers.

Maar genoeg over den vorm. De klacht, dat de stof niet beter verwerkt en niet naar eisch gerangschikt is, mag geenszins doen voorbijzien, hoe veel en velerlei ons hier wordt gegeven, dat tot nog toe overal verstrooid en weinig bekend, een nieuw licht doet opgaan over de meeningen, de gewoonten, het leven onzer vaderen. *Onzer* vaderen, ik herhaal het, omdat België en Noord-Nederland in dit opzicht niet verschilden: wat in 't Zuiden gewoonte was, behoorde ook hier tot de volkszeden, - wat de liefdadigheid in 't Noorden kenmerkte, onderscheidde evenzeer de Belgische gestichten. Daarom ook brengen wij dubbelen dank, zoowel aan hen die de prijsvraag uitschreven, als aan hem die haar beantwoordde, en verzamelen wij met echt-vaderlandsche belangstelling tal van merkwaardige bijzonderheden, in zijn werk hier en daar verspreid.

De oudste stichtingen van liefdadigheid waren gewijd aan 't herbergen van vreemdelingen, van *gasten*, en droegen daarnaar den naam van *gasthuizen* of (omdat zulk een gast *hospes* in 't Latijn heette) *hospitalen*. De vroegste in België dagteekenen waarschijnlijk van de zevende, misschien reeds van de zesde eeuw, in 't bisdom Tongeren, te Nivelles, te Fosses, te Doornik, te Wormhout, te Orpe, te Lobbes. Het zou eeuwen lang duren, eer zij, hoewel met behoud van haar oorspronkelijken naam (al was die nu volstrekt onnauwkeurig), in ziekenhuizen veranderden, waarbij toch nog somtijds de vroegere bestemming voor een klein deel in acht werd genomen, zooals dit b.v. het geval was met onzen Sint-Pieter, het gasthuis hier ter stede, dat in een zijner zalen, den zoogenaamden *baaierd*, de schamele vreemdelingen herbergde, volgens 't opschrift daar boven de deur geplaatst:

> Drie nachten, langer niet, herberg ik die 't behoeft,
> En houd de vierde uyt de scoisters en 't geboeft.

Eerst in de veertiende eeuw ontstond het bedrijf van herbergier en 't gebruik om tegen betaling vreemdelingen te huisvesten en te voeden: geen wonder, dat er vóór dien tijd behoefte was aan huizen, om reizigers op te nemen, die toch niet alleen konden afhangen van de particuliere gastvrijheid, en geen wonder ook, dat na dien tijd de openbare vreemdelingenhuizen al minder en minder bezocht werden, ten laatste alleen door wie niet in staat waren de kleine kosten te betalen van nachtverblijf en levensonderhoud. Werd daardoor vrij wat plaats in de vreemdelinghuizen gewonnen, men gebruikte die van toen af voor de zieken, te eer omdat de gestichten ter verpleging van dezen bestemd te klein bleken te zijn bij het toenemend getal lijders, of ook voor de armen, soms gebrekkigen, soms hoogbejaarden, soms noodlijdende weduwen. Uit deze laatste bestemming wordt het duidelijk, waarom in de meeste provinciën van ons land *gasthuizen* heeten, wat een Hollander gewoon is *hofjes* te noemen.

Oorspronkelijk waren de vreemdelingenhuizen kloosterstichtingen. Monniken en nonnen hielden van ouds het Schriftwoord in eere: tracht naar herbergzaamheid. Zij wisten trouwens, dat menig reiziger, die aan de kloosterpoort klopte, een bedevaartganger was en een godsdienstigen plicht vervulde, die hem

aanspraak gaf op hun hulp. Doch er kwamen ook anderen. Somtijds riepen vorsten, die ten oorlog trokken, de gastvrijheid in voor zich en hun gevolg; somtijds stormde er een vroolijke jagerenschaar, edelen en knapen en onderhoorigen binnen ('t was reeds zoo in de dagen van Karel den Groote) om er bij zang en dronk van de vermoeienis uit te rusten en het buit gemaakte wild te nuttigen. Tegen zulke luidruchtige gasten waren andere maatregelen noodig. Zij voegden niet binnen de stille kloostermuren; zij noopten de monniken een belendend gebouw afzonderlijk voor hen in te ruimen en, toen deze maatregel nog niet voldoende bleek te zijn, een huis te stichten op zóó grooten afstand, dat ‘het gerucht der vreemdelingen’ niet langer de devotie der geestelijken stoorde. Evenwel juist die scheiding der gebouwen wekte bij de burgerij de gedachte, dat een vreemdelingenhuis toch niet noodzakelijk bij een klooster behoorde, maar even goed door niet-geestelijken kon gesticht en bestuurd worden. Toen dan ook vooral tegen 't einde der elfde en in 't begin der twaalfde eeuw, onder invloed der kruistochten, de burgerstand in aanzien en vermogen won, grepen velen de taak aan tot nog toe door de Kerk vervuld, en openden zij toevluchtsoorden voor pelgrims, voor reizigers van allerlei soort, voor armen en lijdenden.

Van dien tijd dagteekenen vele vereenigingen tot verbetering van het lot der hulpbehoevenden, gezelschappen van leekebroeders en leekezusters, zonder kerkelijk karakter, die den heiligen Geest tot schutspatroon kozen, omdat, terwijl men zich God den Vader voorstelde als rechter en God den Zoon als verzoener, de heilige Geest ‘de uitvloeiende minne Gods was, die hemel en aarde vervult en den christen kracht geeft, om door goede werken, inzonderheid de werken der barmhartigheid, de eeuwige zaligheid te verdienen.’ Hunne kassen of kantoren, voor 't geen wij nu de algemeene armen noemen bestemd, duidden zij aan onder den naam: tafels van den heiligen Geest. Bovendien kwamen wegens geldgebrek of wanbeheer de vroeger kerkelijke gestichten langzamerhand, vooral in de steden, gedurende de vijftiende eeuw, onder wereldlijk beheer, onder 't bestuur van de overheid of van enkele burgers, zoodat ten laatste de aloude kerkelijke armenverpleging geheel verloren ging en plaats maakte voor de zorg van niet-geestelijken.

Wat bewoog de leeken tot deze stichtingen? Zeker, echt

christelijke liefde, meewarigheid met hulpbehoevenden, de zucht om uit dankbaarheid voor ondervonden zegeningen minbevoorrechten wel te doen, was er niet vreemd aan, maar toch ook andere beweegredenen werkten vaak mede. Nu eens werd iemand door het voorbeeld van vriend of buurman ‘tot jaloerschheid verwekt’ en tot navolging geprikkeld; dan weer zocht hij, die om eenig vergrijp tot een pelgrimstocht was veroordeeld, die bedevaart door het oprichten van een huis van liefdadigheid af te koopen, of ook, zonder dat zulk een vonnis hem getroffen had, de dreigende straffe Gods te bezweren over zijn heimelijke of openbare zonden. De vrees deed vaak meer, dan ooit uit liefde zou geschied zijn. Ja, 't kwam soms voor, dat de stichting moest dienen om een einde te maken aan langdurige familieveeten; meer nog, om aan de gevers een onbekommerde toekomst te verzekeren, die in de eerste plaats bij hun schenkingen bedongen, dat zij levenslang zich het recht voorbehielden van inwoning en onderhoud, nu en dan niet alleen voor zichzelven, maar ook voor hunne kinderen en kindskinderen, tot het derde en vierde geslacht.

Zoodra het nieuwe huis verrezen en de instandhouding daarvan gewaarborgd was door een gift van landerijen of van vaste inkomsten, was de eerste zorg de benoeming van een meester of meesteres, met de noodige verplegers of verpleegsters, aan wie (misschien wel wegens hun eenvormig en eenkleurig gewaad), schoon ze door geen geestelijke gelofte waren gebonden, de naam van broeders en zusters gegeven werd. Dezelfde naam strekte zich later in de zoogenaamde proveniershuizen, waar geheele gezinnen zich levenslang konden inkoopen, zelfs tot al de bewoners uit. Maar bij voorkeur heetten toch zóó, wie met de verpleging belast waren, vooral toen de gewoonte in zwang kwam, dat zij de regels van Augustinus aannamen of zich bij de derde orde der Franciscanen voegden. Doch dit behoort reeds tot den tijd, dat de verplegers, die in den beginne met de verpleegsters samenwerkten, de wijk voor haar hadden moeten nemen en vrouwelijke hulp een monopolie verwierf, dat haar niet langer betwist werd.

Om de orde te handhaven waren er reglementen noodig. Daarin vooral spiegelt zich het leven onzer vaderen af. Ik kies een reglement, nu bijna zes en een halve eeuw oud, dat voor 't Onze-Lieve-Vrouwen-gasthuis te Doornik gold. Nog altijd

staat daar bovenaan het huisvesten van reizigers en noodlijdenden, maar daarnaast neemt de ziekenverpleging reeds een belangrijke plaats in. Zoodra de behoeftige vreemdelingen zich aanmeldden, moest men hun de voeten wasschen en de overgebleven spijzen, soep of vleesch, voorzetten. Komen zij 's avonds laat, dan worde voor nachtverblijf gezorgd. Met zieken zij men omzichtiger. Zij wier opneming voor de anderen gevaarlijk is wegens besmettelijkheid moeten geweerd worden, maar evenzoo alle ongeneeslijke zieken, voorts blindgeborenen, gebochelden, kreupelen, lammen en lijders aan vallende ziekte. De kranken moeten, zoodra zij hersteld zijn, het huis verlaten. Zoolang zij er zijn, hebben zij aanspraak op goed vleesch en drank, ja ook op kruiden, balsems en pleisters, op vuur en licht en waaksters gedurende den nacht. De zusters moeten hen behandelen met zachtheid en voorzichtigheid, hen vermanen de straf van God geduldig te dragen en voor hun weldoeners te bidden.

Andere bepalingen in dit reglement en in een gelijktijdig van 't Onze-Lieve-Vrouwen-gasthuis te Yperen wijzen op ingeslopen verkeerdheden en misbruiken. De zusters mochten op de armen niet wangunstig zijn, die een buitengewoon stuk vleesch te eten of wijn te drinken kregen. Tot straf werd haar dien dag niets anders dan water en brood gegeven; soms, wanneer zij daarbij geklaagd hadden over haar eigen schralen kost, twee dagen lang. Een gelijke straf beliepen zij, die elkander beschimpten of uitscholden, doch bovendien moesten zij in dat geval dit gebruiken, niet aan tafel, maar zonder lepel of mes midden in de eetzaal op den vloer neergehurkt. Als zij zich schuldig maakten aan snoeperij, als zij vochten zoodat er bloedige slagen vielen of elkander de haren uittrokken, volgde dezelfde straf drie dagen lang, waarbij nog somtijds bepaald werd, dat zij zich zelven moesten geeselen of (erger nog!) in 't bijzijn van allen gegeeseld worden. Iets dergelijks had plaats met de ontuchtigen, maar het smadelijk neerzitten op den vloer duurde dan zes weken lang, drie- of viermaal per week. Bleek de schuldige zwanger te zijn, dan werd zij het huis uit gebannen en niet weêr opgenomen, dan nadat zij veertig dagen lang aan den ingang van den afval der tafel geleefd en vervolgens nog eens veertig dagen de wateren-brood-penitentie op den vloer doorgestaan had. Verviel zij

ten tweeden male tot dezelfde zonde, dan werd de straf nog iets zwaarder; maar eerst als zij voor de derde maal betrapt werd of ook als ten gevolge van voortgezetten verboden omgang een tweede kind ter wereld kwam, werd zij uit het gesticht verwijderd, hoewel ze ook dan nog, indien zij berouw toonde en de voorspraak van een der anderen wist te verkrijgen, in genade kon worden opgenomen. Zelfs op de meesteres was deze verzachtende bepaling van toepassing. Mag er niet uit afgeleid worden, dat de zonde dikwijls voorkwam en de wetgever wel genoodzaakt was zijn banvonnissen te matigen, wilde hij niet de gestichten ontvolkt zien?

Toch had het losbandig en ergerlijk leven der beambten een jammerlijken invloed op de instellingen zelven. De klachten over achteruitgang, ontaarding, verwildering komen gedurig terug. Ze zijn aan geen eeuw gebonden. Een krachtige hervorming brengt tijdelijk verbetering aan, maar allengs verflauwt weêr de ijver, de misbruiken sluipen binnen, het verval van vroeger vertoont zich opnieuw. Reeds in de negende eeuw waren de nonnenkloosters tot bordeelen geworden en stonden de daarmede verbonden vreemdelingenhuizen leêg, omdat ze door wanbeheer gebrek aan inkomsten hadden. In de twaalfde eeuw besteedde menig abt het geld, voor arme reizigers bestemd, aan losbandige maaltijden. In de dertiende was het dagelijks feest bij de Sint-Norbertus-zusters te Gent, die zich bijkans niet om de armen of zieken bekommerden, en een eeuw later klaagden met volle recht die zieken bij de overheid, dat het hun verstrekte brood 't gewicht niet hield, dat zij zelfs op Pinksteren werden te kort gedaan in hun vleeschportie, die nauwelijks genoeg was voor een achtjarig kind, dat dezelfde kost hun dag aan dag tot walgens toe werd voorgezet. Zij moeten de schamelste kleederen dragen, terwijl de broeders en zusters rijk gekleed gaan; zij krijgen niet eens geld genoeg om hun schoenen te bekostigen; zelfs een dronk water wordt hun geweigerd; nooit staat hun een knecht te dienste; zij hebben geen olielamp in de ziekenzaal en geen kaars om naar bed te gaan, ja zij moeten uit armoê hun bedstroo verbranden; en - klagen zij over al deze misbruiken, dan vinden zij bij de meesteres geen recht, maar alleen schampere woorden en scherpe verwijten. 't Is waar, die ellendige toestanden werden afgewisseld door beter dagen, wanneer nu en dan een ernstig

hervormer optrad, die orde en tucht herstelde, maar geheele beterschap volgde eerst tegen het einde der middeleeuwen, toen het wereldlijk gezag voor goed tusschenbeiden trad en een waakzaam toezicht met jaarlijksche verantwoording hield.

De laatst medegedeelde klachten herinneren 't reeds vroeger vermelde feit, dat de vreemdelingenhuizen van de dertiende eeuw af langzamerhand in ziekenhuizen veranderd waren. Maar lang te voren had de christelijke liefde zich over de kranken, vooral de ongeneeslijken, ontfermd. Die zorg werd het meeste betoond aan hen, die aan booze builen en huiduitslag leden, door de Franschen met den naam van *malades* bij uitstek, bij ons naar een daarvan gemaakt basterdwoord als *malaadschen, melaatschen* aangeduid. Men wees hun eerst buiten de stadsmuren hutten ter bewoning aan en noemde hen daarom *veldzieken*, - in Duitschland de uit de stad gezetten, *Aussätzige*; later, vooral toen hun getal door 't verkeer met het Oosten gedurende de kruistochten aanmerkelijk grooter werd, en de eigenlijke melaatschheid, de lepra of lazarusziekte, zich gedurig meer uitbreidde, vereenigde men de ongelukkigen in gestichten, leprozenhuizen, waar zij met elkander woonden.

Doch ook andere zieken en lijders vonden verpleging. Wel duurde het tot de dertiende of veertiende eeuw, eer zich enkele mannen op de geneeskunde toelegden en aan de verpleegsters de noodige handgrepen leerden, maar toch zocht men reeds vroeger de ongesteldheden en kwalen te bestrijden door allerlei huismiddelen. Tegen longziekte nam men gekookt lijnzaad en azijn of wel wilde thijm, Grieksch hooi enz.; tegen den kanker maakte men een zalf van lood en zwarten inkt; tegen kwaadsappigheid mede of honigdrank. De uroskopie stond hoog in eer. Toch naderde de tijd dat niet langer uitsluitend de geestelijken zich wijdden aan de behandeling der zieken. Er kwam een afzonderlijke stand van geneesheeren op, die zich eerlang te voornaam achtten om artsenijen te bereiden of een heelkundige bewerking te doen, 'tgeen zij overlieten aan de veel minder geachte apothekers en chirurgijns. Eindelijk nam de overheid hen in bescherming door scherpe, keuren tegen alle kwakzalversmiddelen. 't Was de doodsteek voor de menigvuldige bedriegerijen, waardoor tal van landloopers, die in de gestichten een onderkomen zochten, een schijn van waarheid wisten te

geven aan hun voorgewende kwalen. Hoe ver zij het daarin gebracht hadden is eenigszins na te gaan aan zekeren ridder die, om bij eene adellijke burgtvrouw, op wie hij verliefd was, te worden toegelaten, van hen de kunst leerde, hoe men door zekere kruiden te nemen de melaatschheid kon nabootsen, vervolgens leprozenkleêren aantrok, een houten nap in de hand nam en daarop sloeg om, evenals de andere zieken bij wie hij zich aansloot, uit hare hand geld, brood, wijn en vleesch te ontvangen.

Behoef ik na het medegedeelde nog wel opzettelijk te vermelden, hoe deze verhandeling niet minder belangrijke bijdragen bevat voor de geschiedenis der geneeskunde hier te lande in de middeleeuwen, dan voor de kennis der maatschappelijke zeden en gebruiken? Ja merkwaardig, niet alleen omdat er uit blijkt, wat er al op 't gebied der liefdadigheid door de vaderen gedaan werd, maar merkwaardig ook, omdat zij ons leert wat ze achterwege lieten. Terwijl voor reizigers en voor zieken, na 1300 en vooral na 1400 ook voor hoogbejaarde vrouwen allerwegen zóó uitnemende zorg werd gedragen, vonden de weezen (op ééne enkele uitzondering na, te Gent), de vondelingen, de krankzinnigen, de blinden, de gebrekkigen eerst omstreeks 1400 een toevluchtsoord in gestichten; zij werden vroeger aan de particuliere liefdadigheid overgelaten of van overheidswege in burgergezinnen uitbesteed.

Ten slotte - want wij kunnen den rijkdom van 't hier gegevene niet uitputten - ten slotte een voorbeeld, hoe ons volk (Hollanders doen het even goed als Vlamingen) een opschrift, dat het niet meer verstaat pleegt te verklaren en, zoo 't een basterdwoord bevat, dit in een echt-Nederlandsch om te zetten. Een oud vreemdelingenhuis te Gent in 1315 gesticht, levert dit voorbeeld. Boven den ingang prijkte het opschrift: l o g e m ē t , dat de bestemming van 't gebouw om vreemdelingen te herbergen (*logement*) duidelijk te kennen gaf. Maar na verloop van jaren verstond het volk dit niet meer en misschien was de dwarsstreep boven de *e* zóó ver uitgesleten, dat ze zich vertoonde als een punt, die aan 't vroeger bestaan van een *i* denken deed, zoodat het gesticht van nu af in de wandeling heette l o g e m e i t . Wat kon dat beteekenen? waarom *logenmeid, leugenmeid*? De Gentsche burgerij had haar antwoord gereed: ‘kunt gij 't nog vragen? zie dan naar het uurwerk

boven den ingang, dat altijd vóór- of achter-loopt en nooit den waren tijd aanwijst. 't Is immers, zooals het opschrift duidelijk zegt, 't is en blijft een *leugenaarster*!' Wij denken hierbij aan den vernuftigen komenijsman, vijftig jaar geleden, die, onbekend met het oude *coman* voor *koopman* en *comenij* voor *handelswaren*, zich in de diepten der woordafleiding dompelde en, met voldoening over zijn schrandere vondst, op zijn uithangbord schilderen liet: *kom-en-eisch-waren*!

J.G. DE HOOP SCHEFFER.

De geschiedenis der Hollandsche schilderschool.

Studien zur Geschichte der Holländischen Malerei von Wilhelm Bode. Braunschweig, Vieweg & Sohn. 1883.

Eene eigenlijke geschiedenis der Hollandsche schilderschool is nog niet geschreven. Afgezien van de oude biographen werden er wel door een Waagen[1)], van Vloten[2)] e.a. pogingen gedaan een overzicht over die school tot stand te brengen, doch sedert het verschijnen hunner werken brachten de Archieven zooveel nieuws aan den dag omtrent een zoo groot aantal onzer beroemde kunstenaars, dat die werken thans reeds verouderd en hoogst onvolledig zijn. Vooral in de laatste jaren wordt er een ijverig systematisch archiefonderzoek in het belang onzer kunstgeschiedenis ingesteld; werken als Dr. S. Muller Fz.'s ‘De Utrechtsche archieven’, de tijdschriften ‘het Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis’ en ‘Oud-Holland,’ brengen in elke aflevering tal van nieuwe bizonderheden aan het licht. De schrijver van het hierboven genoemde werk zag dus terecht in, dat de tijd voor het schrijven van een volledige, degelijke ‘Geschichte der Holländischen Malerei’ nog niet gekomen is. Daarom liet hij zulk een plan varen, maar wilde ons toch in den rijken schat van zijn kennis onzer school doen deelen en gaf ons zijne ‘*Studien*.’

Onder de buitenlandsche kenners en beoordeelaars onzer oude schilderschool neemt Dr. Bode wel de eerste plaats in. Ik geloof

1) Handbuch der deutschen und niederländischen Malerschulen. Stuttgart 1862.
2) Nederlandsche schilderkunst van de 14e tot de 18e eeuw. Amsterdam 1874.

niet, dat één kunsthistoricus meer op dit gebied gezien, en *oordeelkundig* gezien heeft dan hij. Geen museum, en wat meer zegt, nauwelijks ééne belangrijke particuliere verzameling in Europa is hem onbekend gebleven.

Uit den aard der zaak zijn Dr. Bode's ‘Studiën’ de vrucht van zijn langjarig onderzoek (*Kritische Bilderexegese*, zooals hij het noemt) in musea en andere verzamelingen; maar hij toont daarbij telkens, zeer vertrouwd te zijn met al wat tot nu toe Nederlandsch bronnenonderzoek aan het daglicht bracht. Zijn boek begint met een nieuw, kort maar veelzeggend opstel: *Die Entwickelung der Holländischen Malerei in ihren Grundzügen*.[1)]

Mijns inziens is dit beknopte overzicht der hollandsche school, het beste dat ooit geschreven werd; en dat op slechts 30 bladzijden! Na in 't kort aan de oudsten der hollandsche meesters gegedacht te hebben, vooral *Geertgen van St. Jans*[2)] en den meester van 1480, wiens zeldzame prenten in ons Rijks-Prentenkabinet bewaard worden, bespreekt hij *Lucas van Leijden, Jan van Scoorl* en diens school, en eenige portretschilders, vooral *Antonis Mor*, aantoonende, hoe ieder in zijne wijze reeds een eigenaardige van de zuidelijke provinciën verschillende opvatting had, en hoe men in 't Noorden vooral ‘*den Zug des Sittenbildlichen und Landschaftlichen*’ cultiveerde. In het begin der XVIIe eeuw (tot en met 1640) plaatst Bode dan terecht de eerste periode der geheel en al op zich zelf staande Hollandsche schilderkunst, die het kenmerk draagt van den strijd, waaronder land en volk haar zelfstandigheid verwierven.

Die kunst was vooral *nationaal, ‘volksthümlich’*. Haarlem met zijn *Hals* was het centrum voor dit tijdperk, dat vooral uitmuntte door portretschildering (regenten en schutterstukken) en zedeschildering - het genrevak. Tevens ontwikkelden zich, naast de afbeelding van het volksleven, die van de natuur, (het landschap, het stilleven) en de architectuur. De hoofdtrek van deze kunst is *realistisch*. Men tracht het werkelijke leven in al zijn kracht af te beelden of voor te stellen: de *karakteristiek* is daarom de grondtoon van deze schilderijen. Naast deze *nationale* kunst bloeit gelijktijdig eene *akademische*, uit Italie geïmporteerde, (*Cornelis van Haarlem, Bloemaert*

1) Dr. Julius Meijer heeft aan dit artikel medegearbeid.

2) En hem met recht N°. 485 van 's Rijks Museum te Amsterdam te hebben toegeschreven!

c.s.) Nog een derde richting valt op te merken: die der navolgers van *Elzheimer* (*Lastman, Pynas, Bramer, Uitenbroeck, Poelenburch*); zij schilderen arkadische landschappen, met kleine figuren gestoffeerd, aan de mythologie ontleend, en zoeken rythmische compositie, fraaie lijnen. Toch worden zij weêr echt hollandsch en het heroïsche der stof wordt ‘mehr Sittenbildlich’ behandeld.

Wij komen nu aan de tweede periode: die van den hoogsten bloei onzer school. Een langdurige oorlog was ten einde; handel, industrie, landbouw, wetenschap, ontwikkelden zich op de gelukkigste wijze; geen wonder dat ook de kunst haar hoogste toppunt bereikte. Voortreffelijk betoogt Bode nu hoe dit tijdvak onzer kunst het *deale* in den ruimeren zin van het woord kan genoemd worden. Maar ik zou woordelijk moeten vertalen, wilde ik den schrijver niet te kort doen - men leze dus zelf dit hoofdstuk, waarin natuurlijk Rembrandt ‘*die grossartigste Erscheinung welche die holländische Cultur überhaupt aufzuweisen hat*,’ de eereplaats inneemt. Dan bespreekt hij nog kort den verderfelijken invloed van vreemde kunst op de onze, de Italiaansche richting (ook in het landschap bijv. *Both*, door *Claude Lorrain* geïnspireerd) en de ‘*Klein und Feinmalerei*’ (*Dou, van Mieris* en de hunnen) en rangschikt daaronder ook een *Netscher*, die het portret ‘in das Genreartige, und damit zur.... Feinmalerei herabdrückt.’ Dan vooral de akademischdecorative schilders (*Lairesse, v.d. Werff, Hoet*) en daarmede het verval onzer kunst. Men vindt werkelijk in deze dertig bladzijden, hoe beknopt ook, een duidelijk geschreven overzicht over de ontwikkeling onzer schilderschool.

Dan volgt eene nieuwe zeer vermeerderde en verbeterde uitgave van ‘Frans Hals und seine Schule’ in 1870 het eerst door Bode in Zahn's Jahrbücher gepubliceerd; hij karakteriseert dezen meester daarin treffend als ‘den genialsten unter den Zeitgenossen, der nur hinter Rembrandt zurück steht, als den einflussreichsten Lehrer, als Begründer des nationalen Sittenbildes und als ein Bildnissmaler welcher neben den ersten Meistern dieses Kunstzweiges genannt zu werden verdient.’

Dit doorwrochte opstel is rijk aan juiste en treffende gezegden, die ik gaarne hier allen zou aanhalen, waren ze niet te talrijk. Bij het noemen van Hals' ‘Jonker Ramp en zijn maîtres’ o.a.: ‘Im Ausdruck des Lachens in seiner ganzen Scala, vom verschämten Schmunzeln und kindlichen Lächeln bis zum schallenden Gelächter,

hat kein andrer Maler Hals erreicht,' enz. Op bl. 52 meent Bode, dat reeds *Karel van Mander* de Oude, Hals' meester, de 'Stammvater' van diens 'genreartigen Volksbilder' zou zijn, en wel op grond van diens teekeningen, waarin bijbelsche stoffen dikwijls als genretafreelen worden behandeld; die teekeningen zouden vermoedelijk voor des jongen van Mander's (Delftsche) tapijtfabriek gediend hebben. Dat dit niet het geval was, hoop ik later in een opstel over de Delftsche tapijtwerkers en hun arbeid voor Christiaan IV van Denemarken aan te toonen.

Na den Meester in al zijn phasen beschouwd te hebben, doet B. de vraag, of Hals tegenwoordig wel niet wat overschat wordt, en beantwoordt die met *ja*. Hij zegt: 'Frans Hals ist zunächst ausschliesslich Bildnissmaler; und auch als solcher.... mit den grössten, ihm coloristisch verwandten wie Tizian, Rubens, Rembrandt und selbst Velasquez, mit dem ein Vergleich am nächsten läge doch nicht in einer Reihe, sondern erst *nach* denselben zu nennen. Ihm geht die Kunst jener Meister ab durch das Licht, durch das Helldunkel, der Farbe ihr Materielles zu nehmen *und die Persönlichkeit gewissermassen zu verklären*. Wenn wir diesen höchsten Massstab anlegen, erscheinen seine Bildnisse nicht wie vollendet abgerundete Gemälde, sondern wie meisterhafte Studien; der Ton seiner Bilder, selbst der besten Zeit, erscheint neben Bildnissen eines Rembrandt oder Tizian zu schwer und erdig; und die Behandlungsweise wird sich, mit einem Velasquez verglichen, der ihn an Breite und Einfachheit derselben noch uebertrift, leicht als solche neben der Person und dem Bilde zu anspruchsvoll vordrängen. Freilich in der treffenden Wiedergabe der Individualität, der malerischen Meisterschaft, mit der er in den einfachsten und grössten Zügen die Characteristik der Person hinschreibt steht Hals keinem Künstler nach; und in der Bedeutung, welche er danach für die Entwickelung der holländischen Malerei gehabt hat, gebührt ihm unter den holländischen Meistern der Platz unmittelbar nach Rembrandt.'

Na dit juiste slot krijgen wij ditmaal niet alleen het tamelijk complete 'Oeuvre' van Hals, maar ook dat van een aantal zijner leerlingen of onder zijn invloed gewerkt hebbende schilders. Wij vinden hier zeer veel nieuws en belangrijks onder den titel: *Die Holländische Malerei unter dem Einflusse des Frans Hals*. Aan den veel grooteren omvang van dit hoofdstuk zien we hoe ontzachelijk

veel Bode in de laatste 13 jaren (sedert 1870) gezien heeft; hoevele werken van *Codde, Dirk Hals, Duck* en andere gezelschapschilders uit hun kring beschrijft hij ons! Voor het eerst vinden we hier de werken der gezelschap- en 'cortegaerd'-schilders *J. Kick, Hendrick Pot*[1)], *W. Duijster*[2)], *M. Stoop, H. Donker, de Neter*, de oude *Limborg, Casteleijn, Bartius* en anderen beschreven.

Het dan volgend opstel over Terborch's eerste periode werd reeds in de 'Jahrbücher der preussischen Kunstsammlungen 1881' gedrukt. Daarin betoogt B. hoe de vroegste werken van Terborch, vooral de teekeningen, onder den invloed der gezelschapschilders (*Duck, Codde, Dirk Hals* enz.) ontstonden[3)]; en tegelijkertijd, wat motief en de verhouding van het landschap tot de figuren betreft, aan *P. Molijn* en *Esaias van de Velde* herinneren. Hoe juist dit laatste geoordeeld is, bewijst een onlangs door Mr. J.I. van Doorninck uitgegeven brief[4)] van den ouden *Gerard Ter Borch* aan zijn zoon, waarin hij hem vermaant, de lessen van zijn meester *Pieter Molijn* vooral te behartigen. De jonge schilder werd 1635 lid der Haarlemsche St. Lucas Gilde en werkte waarschijnlijk reeds vóór dat jaar daar; en dat ook de groote Hals niet zonder invloed op hem bleef, meent B. in enkelen zijner werken in 't bizonder, en voorts in 'die meisterhaft malerische Zusammenstellung der Farben und ihre Stimmung in einem feinen, graulichen Gesammtton, die Meisterschaft der Behandlung des Stofflichen ohne Beeinträchtigung der Carnation des Inhalts seiner Bilder' te kunnen aanwijzen.

Wanneer B. echter in een daarop volgend artikel over *Metsu* ons dezen schilder uit diens vroege werken als navolger van *Duck*,

1) De schilder Hendrick Gerritsz. Pot overleed 1657 te Amsterdam. Ik hoop later een en ander omtrent dezen meester mede te deelen. Het Mauritshuis te 's Gravenhage bezit thans een zijner beste werken.
2) Deze schilder moet in Amsterdam geleefd hebben; twee of driemalen vond ik in Haagsche Inventarissen van ± 1650: een cortegaerdtje, naer men segt van Duyster, *een schilder tot Amsterdam*.
3) Een bewijs voor de juistheid dezer opmerking is een G.T. Borch 1638 gemerkt stuk bij Mr. Yonides te London, een *echte* cortegaerde, met 8 krijgslieden, maar in *alles* beter en een grooter talent aantoonend dan alle dergelijke werken van zijne tijdgenooten, prachtig van toon, koel, grauwachtig.
4) Zie Mr. J.I. van Doorninck's mededeelingen omtrent Terborch in de Verslagen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis 1883.

en *Honthorst* wil leeren kennen, waag ik het, hier een groot vraagteeken te plaatsen. Die werken toch, die hij vooral daarvoor aanhaalt, kan ik nog niet als echte Metsu's aannemen. Men vergete niet, dat de in Bode's vroeger opstel daarbij genoemde schilderij te Amsterdam, een jeugdig bruidspaar, een *Moeyart* is, wiens handteekening in die van *Metsu* veranderd was. Ook de hier genoemde schilderij te Weenen in de Academie-Galerie: een oud man, die een meisje met een paerlensnoer zoekt te paaien (levensgroote figuren) is m.i. *valsch* gemerkt: G. Metsu en eer van een meester als *H. Terbrugghen*, of wellicht van *Honthorst*, wien de Catalogus het toeschrijft. Over twee andere dergelijke werken, te Petersburg en te Weenen kan ik niet oordeelen. Dat *Metsu* echter na 1650 onder Rembrandt's invloed gewerkt heeft is zeer juist; ja, wie der toen in Amsterdam levende goede schilders kon zich geheel daaraan onttrekken?

In een daarop volgend stukje over *Jan Steen*, in wiens werken B. hier en daar ook Haarlem'schen (vooral Dirck Hals'schen) invloed ziet, vind ik nog van Westrheene's onjuiste opmerking terug, dat Jan Steen vóór 1648 langeren tijd in Haarlem geleefd zou hebben, waarop B. hem zich onder Frans en Dirck Hals laat vormen. Van der Willigen toonde echter aan dat J. Steen eerst in 1661 te Haarlem kwam en nog 1669 daar leefde. De Leidsche Gildeboeken[1)] leeren ons dat hij tot 1648, 1653/54 en 1673-1678 Leiden woonde, en uit de R.K. doopboeken van den Haag kon ik indertijd aantoonen[2)] dat hij van 1649-1654 in 's Gravenhage leefde. 1656, bij den verkoop der huizen van zijn schoonvader van Goyen, heet hij: brouwer in de Roscam te Delft. Eerlang hoop ik uit een document van 1657 te bewijzen, dat toen reeds die brouwerij in andere handen was overgegaan, en dus Jan Steen's brouwersampt van zeer korten duur is geweest. Zijn vader, Havick Jansz. Steen, werd echter behalve ‘coopman’ ook dikwijls ‘brouwer’ genoemd. Hij schijnt de zaak voor zijn zoon te Delft waargenomen te hebben.

Wij vinden nu het hoofdstuk: *Die Maler des Bauernlebens*. Het soldatenleven was in het begin der XVIIe eeuw het meest gezochte onderwerp onzer schilders; zachtjens aan werd het rustiger

1) Onlangs in het ‘Archief voor Ned. kunstgeschiedenis,’ dl. V gepubliceerd.
2) Spectator 1882, No. 22, bl. 183.

in ons land, en met de zegeningen des vredes werden ook de onderwerpen onzer schilders gewijzigd; het boerenleven kon zich bij ons weêr beter ontwikkelen, en de kunstenaars vinden gelegenheid, daarmede te woekeren: '*das bäuerliche Sittenbild*' ontstaat.

Achtereenvolgens behandelt B. *Jan Miense Molenaer, Ostade, Brouwer* (waarbij hij de merkwaardige teekening naar Brouwer door van den Bergh bespreekt met het inschrift: Adriaen Brouwer *Haarlemensis* inventore 20 Juny 1659, zeker een der gewichtigste bewijzen voor Brouwer's oponthoud te Haarlem) en *Dirck van Delen*, en toont steeds den grooteren of geringeren invloed van *Hals* op die meesters aan.

Das Stilleben unter dem Einflusse des Hals behelst de beschrijving van stillevens van *Frans Hals Jr., Roestraeten, Heda, Pieter Claesz, Evert van Aelst, Pieter Potter, Willem Kalf, Pieter van Steenwijck* enz., waarmede deze afdeeling een einde neemt.

Adam Elzheimer, der römische Maler Deutscher Nation, een mede reeds in de Jahrbücher der Preuss. Kunstsammlungen afgedrukt stuk, een grondige biographie met een zeer compleet oeuvre van dezen schilder, wordt gevolgd door een interessant gedeelte: *Holländische Maler unter dem Einflusse Elzheimers*. In den aanvang der XVIIe eeuw trokken vele, zeer vele hollandsche schilders over de Alpen, om zich in Italië te vormen, helaas maar al te dikwerf om er hunne oorspronkelijkheid te verliezen en een 'manier' mede te brengen die men toen wellicht mooi vond, maar die wij diep betreuren. Er is bijkans geen enkel hollandsch kunstenaar op wien zulk een verblijf in het Zuiden gunstig gewerkt heeft. Slechts zeer enkelen *bleven* daar, wat zij hier waren, hollandsch, bijv. een *Pieter de Laer*, hoewel hij toch iets van Caravaggio's sombere kleur beet had. Onder degenen, die in dien tijd de 't minst schadelijke indrukken medebrachten, behooren zij, die te Rome Elzheimer leerden kennen en zijnen, hunzelven verwanten schildertrant navolgden. Daar is *iets* hollandsch in Elzheimer's werken; want, zoo zegt Bode (bl. 266) 'so entschieden ideal die Auffassungsweise Elzheimer's ist, *so entschieden basirt dieselbe sich auf seinen Studien direct nach der Natur*.' Dat trok onze landgenooten aan, en zoo zien we dan ook om den duitscher in Rome een aantal Hollanders geschaard, die in meer of minder gelukkige wijze hem nastreefden. Zoo een *Poelenburch*, die weer zelf in zijn vaderland een school vormde, waarin *Dirck van der Lisse, Abraham van Cuy-*

lenborch, Jan Gerritsz Bronchorst een voorname plaats bekleedden. Andere zijn minder bekend; Bode noemt o.a.*P. van Hattik, Reijnier van der Laeck*[1] enz. *Breenberch*, omstreeks 1600 geboren, was reeds 1620 en nog 1627 in Rome; zonder twijfel behoort ook hij tot den hollandschen kring om Elzheimer, wat zijne werken bevestigen. Zijne etsen zijn vooral sterk door hem geïnspireerd. Onder al deze schilders is *Moses van Uijtenbroeck*,[2] een Hagenaar, wellicht degene wiens schilderijen het meest op die van Elzheimer lijken. Ten minste het landschap; zijne figuren zijn veel platter en ruwer. *Pieter Lastman*, reeds door Vosmaer uitvoerig besproken in diens 'Rembrandt' (2^{e} Edit. bl. 68-81) is, als leermeester van Rembrandt, wel een der meest belangrijke figuren uit dezen groep. Bode beschrijft een zestal minder bekende werken van hem benevens een aantal teekeningen.

Dan komen *Jan* en *Jacob Pynas* aan de beurt; hunne werken zijn hoogst zeldzaam, en des te belangrijker is het oeuvre dat wij hier vinden.

Op *Jacob van Swanenburch*, de eerste meester van Rembrandt, wiens éénig bekende schilderij te Kopenhagen schijnt te zijn en volgens B. ook Elzheimer's invloed verraadt (gedateerd 1628: een processie bij S. Pietro te Rome), volgt *Claes Moeyaert*, een zeer belangrijk schilder, wiens werken, ook al den invloed van Elzheimer betoogend, nog te weinig bekend en bestudeerd zijn. Bode noemt niet de 2 voortreffelijke schilderijen van dien kunstenaar bij den Heer Dahn te Düsseldorf.

Gerrit Claesz Bleker wordt dan besproken; vervolgens *Bramer* al mede een door *Elzheimer* geïnspireerd meester, ongelukkig maar al te dikwijls ruw van teekening en donker zwartachtig van toon. Eindelijk is ons Rijks Museum twee zijner karakteristieke schilderijen rijk geworden, zoodat men nu in ons vaderland een oordeel over

1) B. leest bij vergissing P. van Laeck uit het monogram. Reijnier van der Laeck trad 1644 in het Haagsche St. Lucas Gilde, hij leefde met Dirck van der Lisse gelijktijdig in den Haag.

2) Ik hoop weldra eenige bijzonderheden omtrent hem en zijne etsen in het Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis mede te deelen. Hij overleed omstreeks 1648 in den Haag; zijn zoon Matheus van Uijtenbroeck was mede graveur, doch schijnt het niet ver in de kunst gebracht te hebben.

hem kan vellen. Eén zijner merkwaardigste werken, reeds bij Houbraken beschreven, is de verloochening van Petrus, bij den Heer A.A. des Tombe in den Haag. Hoewel reeds van 1642, toont het aan, dat Honthorst, en wel Honthorst, zooals hij in Italië was, dezen meester wel eens voor den geest zweefde. De figuren zijn ¾ levensgroot, en door kaarslicht beschenen.

Ten slotte merkt B. op, dat Elzheimer, hoewel niet direct, toch ‘aus zweiter Hand’ op Rembrandt's ontwikkeling van groote beteekenis geweest is. En hij, die de vroege werken van onzen grootsten kunstenaar onder de oogen kreeg (bijv. de verloochening Petri van 1628 bij Otto Pein te Berlijn, een werk dat onmiddelijk aan Bramer herinnert, de Simson en Delila uit hetzelfde jaar, mede te Berlijn, enz.) zal dit moeten toegeven.

Het laatste (en omvangrijkste!) van deze ‘studiën’ is: *Rembrandt's künstlerischer Entwickelungsgang in seinen Gemälden*. Hier geldt het waarlijk: *last not least*! Slechts het begin van dit opus, ‘Rembrandt's früheste Thätigkeit, 1627-1631’ werd reeds door B. in ‘die Graphischen Künste’ gepubliceerd. Ik behandelde dat opstel toen in ‘de Kunstbode.’[1] Het was de eerste maal, dat iemand over Rembrandt's vroegste werken schreef. Vosmaer kende er slechts een enkel van, verscheidene kunsthistorici twijfelden aan de echtheid van die eerste uitingen van Rembrandt's genie, en men noemde algemeen *Simeon in den tempel en De anatomische les* typen van 's meesters eerste tijdperk. Toch ging daar een eerste ontwikkelingsperiode aan vooraf; en het zijn de werken uit dien tijd (1627-1631) die Bode kritisch beschrijft.

Aan het slot toont hij aan, hoe al die vroege werken nog veel overeenkomst hebben met de onder Elzheimer's invloed gevormde kunstenaars uit het eerste vierde der XVIIe eeuw, maar reeds dadelijk een veel grooter karakter verraden, een naar hooger strevend genie. Onder die vroege schilderijen geen enkel landschap: maar alles clair-obscur studies, en een ernstig bestudeeren der natuur. Reeds nu vinden we in zijn atelier het begin van zijn verzamelzucht, die hem later zoo leelijke parten zou spelen: veelkleurige oostersche stoffen, een maleisch mes, een indiaansche boog en pijlen, een ijzeren stormhelm, ringkraag, schild enz., gedroogde planten, een collectie oude folianten enz. Tot 1631 toe geen por-

1) De Nederlandsche Kunstbode, 1881 bl. 245.

tretten dan dat zijner moeder en van hem zelf[1]; eerst nà zijn verhuizing naar Amsterdam, waar hij van zelf onder den invloed van een man als *Thomas de Keijser* kwam (1631/32) talrijke portretten, en reeds 1632 zijn *anatomische les*. Zeer juist zegt B. dat het glanspunt van deze beroemde schilderij niet zoozéér in het individueele teruggeven der portretten ligt, als in 'der Art, wie durch Anordnung und Beleuchtung.... eine meisterlich abgerundete Composition geschaffen ist, wie sich dieselbe in glücklichster Weise in dem Hauptmoment, dem Vortrag des gelehrten Anatomen an den Leichen concentrirt, und dem Gegenstände trotz der naturalistisch treuen Wiedergabe, durch das Helldunkel doch jedes Abstossende genommen ist.'

Hoe gaarne zou ik uit de volgende hoofdstukken meer afschrijven, vreesde ik niet te breedvoerig te worden. Zij luiden:

Rembrandt als Modebildnissmaler in Amsterdam (1632-1634.)

Selbstbildnisse und Studienköpfe.

Die Gattin Saskia van Ulenborgh und die Familie des Künstlers in den Werken Rembrandts.

Historische Darstellungen.

Mannesalter und Meisterschaft (1637-1654.)

1^{e} Periode: Herrschaft des goldig-braunen Tones. (1637-1642).

Interessant in dit hoofdstuk: 'Rembrandt's nackte Frauengestalten.' Van de zoogenaamde Danaë in Petersburg zegt B.: 'Selbst Tizian hätte die Wirkung von Licht und Schatten in der Carnation nicht zugleich wahrer und reizvoller geschildert;.... die zarte Haut hat einen so goldigen Ton, der den Pulsschlag des warmen Lebens wiedergiebt, dass dieses köstliche Werk, zugleich eins der umfangreichsten Bilder Rembrandts, denn die figuren sind in Lebensgrösse - den meisten Italienern, namentlich Correggio, nicht nachzustehen braucht.' B. vermoedt dat Saskia hier als Model gediend heeft.[2]

Dan: Zweite Periode: Das farbige Helldunkel (1642-1654.) Hier behandelt B. Rembrandt's landschappen.

Ten slotte III. Die Werke des Alters (1655-1669). Hierin

1) Ook zijn vader is waarschijnlijk door hem geschilderd; in een Leidschen Inventaris van 1644 vind ik: een out mans tronie, sijnde 't conterfeitsel van de vader van Mr. Rembrant.

2) Braun vervaardigde eene uitmuntende photographie naar dit meesterwerk.

bespreekt hij o.a. de portretten, door hem voor die van Hendrickje Stoffels, Rembrandt's trouwe vriendin na den dood zijner Saskia, gehouden[1].

Eindelijk volgt het: Verzeichniss der Gemälde Rembrandt's nach ihrem derzeitigen Aufbewahrungsorte. B. brengt het tot 377 stuks; en met een enkele uitzondering heeft hij die schilderijen allen gezien en bestudeerd. Goede registers en - ook hier ontbreken ze niet - Errata, besluiten dit werk. Mocht het in geen enkele bibliotheek ontbreken van hen, die een werkelijk belang stellen in onze Hollandsche Schilderschool; zij, die het gelezen hebben, of het als reisgids bij het bezoeken van buitenlandsche Musea enz. gebruiken[2] zullen met mij den kundigen schrijver dank weten voor de gelukkige wijze waarop hij ons deelgenoot van zijne kennis heeft gemaakt. Het is mede eene welkome aanvulling op Vosmaer's Rembrandt, die, *hoe voortreffelijk ook*, geen aanspraak op volledigheid kan maken, vooral wat het 'Oeuvre' betreft, daar Vosmaer nauwelijks half zooveel schilderijen van den Meester zag als Bode.

A. BREDIUS.

1) Uit de etsen had Bode het getal dier portretten der moeder van Cornelia van Rijn nog kunnen vergrooten. '*Oud-Holland*' zal over die interessante persoonlijkheid weldra belangrijke gegevens brengen.

2) Voor Engeland vooral is het onmisbaar; het wijst ons een *60tal* verzamelingen aldaar aan, waarin zich Rembrandt's werken bevinden! En zooeven bericht Bode mij alweêr, dat hij verscheidene hem onbekende schilderijen van Rembrandt in andere minder bekende collecties daar ontdekte! Engeland bezit ongeveer 150 schilderijen van onzen grooten meester.

Italië.

J. Kneppelhout. Ce qui m'a passé par la tête en Italie. 13 Février-13 Juin 1872. Leide, A.W. Sythoff (1883).
Emile de Laveleye. L'Italie actuelle. Lettres à un ami. 1878-1879. La Haye, Belinfante Frères. 1880.
Emile de Laveleye. Nouvelles lettres d'Italie (1883). La Haye, Belinfante Frères. 1884.

ITALIË! Land van den zonneschijn -, land van het *dolce far niente*, van het zoete, gemakkelijke leven, van droomen en dweepen -, land der kunst, van het schoone en verhevene in zijne volmaakte verschijningen -, land der herinneringen aan een grootsch en poëtisch verleden -, o, dat het ook mij gegeven wierd, uwen heiligen grond te betreden, in uwe heerlijke natuur mij te vermeien, in uwe paleizen en kerken en musea aan kunstgenot mij te verzadigen, op uwen klassieken bodem de groote werken en daden der voorgeslachten te aanschouwen, onder uw levenslustig, dichterlijk volk, tintelend van geest, levende beelden van de schoonheid der menschelijke gestalte, te verkeeren!

Zoo gaat soms eene verzuchting uit van het gemoed dergenen, voor wie eene Italiaansche reis nog altijd tot het gebied der onvervulde wenschen behoort.

Helaas! De boeken, wier titels hierboven zijn afgeschreven, schijnen wel bestemd te zijn om zulke wenschen en verzuchtingen onder den killen adem der werkelijkheid neer te slaan.

Verschillend is de aanleg en gemoedsstemming der beide auteurs; verschillend zijn de oogmerken, waarmede zij op verschillende tijden, Italië doorkruisten; verschillend zijn beider toon en schrijftrant, alleen hierin overeenstemmende dat zij met vluchtige pen waarnemingen en indrukken, zooals dag aan dag die opleverden, vertrouwelijk wedergeven. De heer Kneppelhout, die ons in 1883 zijne aanteekeningen van 1873 aanbiedt, wil ons deelgenoot maken van de gevoelens, waarmede hij nog eens op het verleden terugblikt:

‘Je finis ma carrière littéraire ainsi que je l'ai commencée. A l'âge de 18 ans je publiai un petit livre assez insignifiant en langue française, à celui de presque 70 je publie un volume sur l'Italie également dans la même langue et après dix ans de distance de mon voyage. Mais l'Italie à si peu changé: c'est là mon excuse.’ En wij zijn hem dankbaar voor deze ‘vermaking’, dankbaar tevens voor al het schoone, frissche, levenwekkende, dat zijne ‘carrière littéraire’ tot opluistering der vaderlandsche letteren geleverd heeft. De belgische hoogleeraar, nog jong en levenskrachtig in vergelijking met onzen landgenoot, werpt zich tot tweemalen toe binnen kort tijdsverloop in den vollen stroom van het leven van den dag; hij spreekt tot ons van de vrienden die hij ontmoet, van de gesprekken die hij met hen voert, van de boeken, tijdschriften en dagbladartikelen die hij leest, van de oude en nieuwe dingen die hij opmerkt, van de kwestiën die zich voordoen, van de toekomst zoowel als van het verleden. Onze landgenoot maakt soms gebruik van het voorrecht, dat wij gereedelijk aan ouderen van dagen gunnen, om te knorren over wat hem slechts, leelijks, vervelends tegenkomt; de heer de Laveleye neemt de zaken, die nu eenmaal niet te veranderen zijn, luchtiger op, maar zegt er nu en dan een hartig woordje van, terwijl hij voor het overige liefst het vermakelijke en prijswaardige opteekent. De heer Kneppelhout beweegt zich bij voorkeur in de wereld der dingen, buiten het bedrijf en gewoel der menschen; de heer de Laveleye schept er vermaak in, ons met een groot aantal merkwaardige persoonlijkheden kennis te doen maken, wakkere mannen en schoone, geestige vrouwen, staatslieden, geleerden, kunstenaars, ministers, bankiers, landedellieden, industrieelen, onderwijzers, zusters van liefdadigheid, ouvriers en zelfs chefs de cuisine. ‘De même que quand je visite un bateau à vapeur, j'aime à voir la chambre des machines, ainsi dans une grande résidence, je trouve intéressant de parcourir l'état domestique et la cuisine. Le marquis [Alfiéri] comprend ma manie d'é c o n o m i s t e d o m e s t i q u e : il me conduit dans le sous-sol. J'y retrouve ce goût des gros murs et des voûtes puissantes que les Romains ont laissé à leurs descendants.. Caves sans nombre, celliers à perte de vue, glacières, cuisine monumentale, dont le cuisinier me fait les honneurs avec la politesse correcte d'un chambellan....’

Nochtans er is tusschen deze beide mannen eene geestverwant schap, die bij al deze verscheidenheid ons te meer moet treffen.

Beider ervaring, beider oordeel over Italië stemmen in schier elk opzicht samen en beider oordeel is in schier elk opzicht ongunstig. - Was het misschien louter spel des toevals, dat beiden het - op zes jaren afstands - even slecht met het weer troffen? Of is de roep van Italië's schoonen blauwen hemel onverdiend? Men moet het laatste haast gelooven, wanneer wij van den heer de Laveleye den 29 November 1878 uit Rome vernemen: ‘Jusques à présent le temps a été détestable. Presque toujours sirocco humide et pluie. Décidément il ne faut aller en Italie, pour y voyager, qu'au printemps. L'hiver quand la température est douce, il pleut, et quand la pluie cesse, on a la tramontane qui vous glace. On pourrait généraliser le proverbe Italien à propos de Tivoli:

> Italia di malo sorte
> O tir' il vento o piove a morte.’

Maar de heer Kneppelhout had in het voorjaar gereisd, van Februari tot Juni 1872, en zoo eenige herinnering bij hem levendig is gebleven, het is die van het slechte weer, van mist, regen, wind, koude, die hem naar overjas en wollen halsdoek deed grijpen. De regen vervolgde hem van Genua naar Rome, van Rome naar Napels, van Napels naar Florence, van Florence naar Milaan, van Milaan naar de meeren. Eerst aan deze zijde der Alpen trof hij bestendig, schoon weder. - Is het land schoon? Het antwoord luidt: ‘de velden van Lombardije wel-bebouwd maar vervelend; de hoogvlakte van midden-Italië kaal en onvruchtbaar, Romes omstreken verpestend, de vruchtbare bodem in het zuiden door domheid, armoede en zorgeloosheid verwaarloosd, half woest, droevig om aan te zien. De bergen overal ontwoud: “Tout est nu et stérile.” De belgische Hoogleeraar wijdt in een brief uit Rome een paar bladzijden aan de: “tristesse des campagnes et des populations.” - “Et des populations”..... O gij zonen van Apelles, die met uw schitterend penseel eene schoone dochter van Albano in haar kleurenrijk nationaal kostuum of eenen pittoresken lazzarone van Napels afbeeldt, waarom bedriegt gij ons moedwillig! Het laatste afscheidswoord, dat de heer Kneppelhout aan Napels richt, klinkt: “En un mot, le genre humain est là, laid de figure, de regard, de taille, traduction fidèle de leur âme.” En de heer de Laveleye schrijft: “J'aurais voulu étudier de près la misère de Naples, mais le temps me fait défaut. Elle a été décrite par Villari, de façon

à arracher à toute l'Italie un cri d'horreur..... En pénétrant dans les étroites ruelles qui débouchent sur le quai de Santa Lucia, je vois ces caves sombres, où sur un sol humide et infect croupissent des familles entières, entassées et disputant aux rats leur paillasse pourrie.' En van de schoonen van Albano; Kneppelhout: 'Les femmes ne portent plus, même aux jours de fête, leur ancien costume national et démentent tout à fait les vers de ten Kate:

O Albanezerinnetjes,
Voor uw verliefde zinnetjes
Is 't laauwe luchtazuur,
De vogel dien ge spelen ziet,
En 't zoete Philomelenlied
Slechts olie in het vuur.

Car celles que j'ai rencontrées étaient laides et dégoûtantes à faire peur.' En de Laveleye: 'Aux environs d' Albano nous ne rencontrons presque personne et les gens que nous voyons, hommes et femmes, tout mal vêtus, en haillons souvent. Ils ont l'air triste et sombre. Ou n'entend jamais rire ou chanter. . . . . Le costume des femmes de la campagne romaine que, depuis Léopold Robert, tout artiste a peint ou dessiné, ne se retrouve aujourdhui que sur les marches de la Trinità di Monte, porté par les modèles. Le jupon et la jaquette d'indienne le remplacent.' En dan volgt er eene geestige poëtisch-economische diatribe tegen de katoen en de katoenfabrieken, die over gansch Europa, van de Witte zee tot de golf van Napels, de oude volksdrachten hebben doen plaats ruimen voor het leelijke paarsche jak en rok, 'la même cotonnade violette triste et pauvre!' En die bevolking, 'triste et sombre' is over gansch Italië ellendig, zoowel in de vruchtbare velden van het noorden als in de dalen van het zuiden. Voor zwaar werk wint zij onvoldoend loon. De kleine boerenstand gaat te gronde onder den druk der belastingen en verlaat huis en erf die voor schuld aan de schatkist vervallen. De werkman in de steden is slecht gevoed, slecht gekleed, slecht gehuisd, nog slechter de daglooner te platten lande. Gevolg daarvan de *pellagra*, de verschrikkelijke volksziekte, 'qui (aldus de Laveleye) commence par les douleurs à l'épine dorsale. La vue et l'ouie s'affaiblissent, le corps est agité par un tremblement convulsif. La maladie lentement progresse et aboutit à la folie, à l'hébêtement et enfin à la mort. Elle est héréditaire comme la lèpre et le

crétinisme. Le nombre des pellagreux augmente régulièrement.' In zijne '*Nouvelles Lettres*' deelt deze schrijver den inhoud van rapporten van onderzoek omtrent den toestand der plattelandsbevolking mede. Zie hier eene der zinsneden daaraan ontleend: 'Dans la Lombardie et la Vénétie, la race, si belle jadis, s'abâtardit, faute de nourriture suffisante. La population rurale doit satisfaire *à sa faim chronique* au moyen d'aliments exclusivement végétaux, de la qualité des plus infimes.' Als gevolg hiervan neemt dan ook de landverhuizing van jaar tot jaar toe. Deels zoeken de werklieden elders in Europa een bestaan, deels verlaten zij voor goed hun geboorteplaats om in Zuid-Amerika, of langs de kusten van Noord-Afrika een nieuw vaderland te zoeken.

Maar de kunst, de goddelijke, onsterfelijke kunst is het die den man van smaak en fijn gevoel tot de reize naar Italië dringt, en het onovertreffelijk genot dat zij hem daar te smaken geeft, doet hem al het andere vergeten, voorbijzien, verdragen. Zoo spreekt wellicht iemand.

Dit zou juist kunnen zijn, indien ook niet den kunstlievenden toerist teleurstelling en telkens nieuwe ergernis bereid ware. Zoo iets geschikt is, een koudwaterstraal over uwe opgewondenheid uit te storten, het is wel deze zinsnede in het boek des heeren Kneppelhout, geschreven nadat hij eenige dagen besteed had om Rome's kunstschatten in tempels en paleizen en kloosters en musea te aanschouwen: 'grâce à la vulgarisation des oeuvres, les voyages ne servent plus qu'à controler. Ceci est vrai surtout pour l'Italie. Si la gravure et la photographie ne venaient pas au secours du voyageur, il lui serait impossible de se rendre compte des fresques et des toiles, si souvent mal exposées dans des jours fâcheux et des localités ridicules, hors de la portée de l'oeil, même exercé...' - Ceci est vrai surtout pour l'Italie: menige andere bladzijde in zijn boek bevestigt dit woord, wanneer hij klaagt over de zorgeloosheid, de verwaarloozing, de onwetendheid, het gebrek aan smaak en takt, waarmede deze kunstschatten behandeld, mishandeld, bedorven zijn. Gebrek aan zuiveren smaak wordt door beide schrijvers de hedendaagsche bewoners van het klassieke land voorgehouden. Verbeeld u de afstammelingen der Scipio's, der Metellussen, der Agrippa's, 'ces bourgeois de Rome', die op hunne grafteekenen hunne beeltenis door een marmeren medaillon of door een portret in olieverf den bezoeker ten toon stellen! Maar de meest kolossale teleurstelling wacht u, volgens beide schrijvers, wanneer gij voor

het eerst den blik vestigt op het meest kolossale voortbrengsel der kunst uit den bloeitijd van het herboren Italië, het reuzenwerk van Michel Angelo, het wonder van het nieuwe Rome, de Sint-Pieterskerk. De Laveleye wijdt eene bladzijde aan ‘Saint-Pierre et le beau en architecture.’ Zie hier eenige zinsneden: ‘Nous visitons de nouveau Saint-Pierre du haut en bas, depuis le péristyle de l'entrée jusqu'au sommet de la boule. C'est un monument prodigieux, étonnant, mais de mauvais goût. Michel-Ange a réalisé le miracle: il a posé le Panthéon dans les airs; mais à quoi bon? J'aime infiniment mieux le Panthéon solidement assis sur le sol, avec sa coupole, surbaissée, laissant tomber le jour par sa baie circulaire, s'ouvrant directement sur la voûte du ciel: idée simple et vraiment belle.... Michel-Ange, malgré son écrasant génie, a été le grand corrupteur du goût. En tout il a cherché l'effort, l'extraordinaire, la violence. Voyez ses sybilles et ses prophètes à la Sixtine.’ En Kneppelhout: ‘J'ai vu Saint-Pierre. Quelle mystification! Nul effet! C'est d'abord si vaste que ce ne l'est plus, ensuite les ignobles maisons qui lui font face gâtent la place; la masse énorme du Vatican s'avançant contre l'édifice, lui fait un mal affreux. Ajoutez la cohue des poupées - que je me garderai bien d'appeler des statues - et la détestable, la choquante devanture, à laquelle je ne ferai pas l'honneur de donner le nom de péristyle, puisque d'ailleurs ce n'en est pas un, donne le coup de grace à la cathédrale. Puis, à mesure que le visiteur s'approche, le dôme disparaît, s'enfonce dans le toit, prend toutes sortes d'aspects singuliers et détruit le sentiment qui doit animer le croyant. Quel sera l'homme de goût, qui en s'asseyant sur le siége papal, ordonnera la destruction de cette insupportable décoration et fera à St. Pierre une entrée digne d'elle! L'intérieur forme un effet châtoyant et ses affreuses croisées du corridor l'inondent de flots de lumière. Sous ces voûtes rien n'inspire un sentiment religieux. Rien d'élevé, de sanctifiant, d'édifiant n'y ravit, n'y pénêtre l'âme. On se dit: que d'argent gaspillé! quelle exquise main-d'oeuvre, que de détails charmants pour obtenir un ensemble aussi mesquin, aussi affecté, aussi.... osons trancher le mot! - aussi laid!....’

Dit zij genoeg wat de teleurstellingen aangaat. En nu de ergernis! Is het nog noodig er van te spreken? Heeft zij niet het gemoed van elken reiziger zonder onderscheid met wrevel vervuld? Is het niet wereldkundig, hoe weinig eerbied de Romeinen, de Italianen

in 't algemeen, te allen tijde gehad hebben voor de kostbare overblijfselen die op hunnen bodem van de oudheid zijn overgeleverd? ‘Quod non fecere Barbari, fecere Barbarini’ is het oude, och dat wij zeggen mochten het verjaarde brandmerk, dat onuitwischbaar op die daden van Vandalisme is gedrukt. Tempels verwoest, monumenten vernield om kerken, om rooverskasteelen, om krotten en stallen te bouwen, marmeren beelden vermalen om kalk te maken; wie somt al de gruwelen op, die er gepleegd zijn! En wat is er gestolen en te gelde gemaakt, toen het bleek, dat die dingen voor den rijken vreemdeling waarde hadden! En hoeveel is er eenvoudig te niet gegaan door die verwaarloozing die de Italianen er toe brengt, om zelfs de nieuwe kunstwerken die zij bouwen weder te laten vervallen zelfs nog vóór zij voltooid zijn.

Het is waar en mag dankbaar erkend worden, de jongste tijd heeft meer blijken van waardeering en eerbiediging der oudheid en hare schatten opgeleverd. Maar nu komen de behoeften en eischen der moderne maatschappij op hare beurt het werk der verwoesting voortzetten. Sedert Rome Italië's hoofdstad is geworden, deelt het in het lot van alle groote steden. Er wordt op speculatie gebouwd om de klimmende bevolking onder dak te brengen. En waar de oude rommel der speculatie in den weg staat bij haren aanleg van rechtlijnige straten, met smakelooze, kazerneachtige rijen van burgerlijke woonhuizen, daar wordt de oude rommel opgeruimd of achter de nieuwe straat weggestopt. De Laveleye is onuitputtelijk in zijne waarschuwingen aan de Italianen (ook uit een politiek oogpunt) ‘laat het oude Rome het oude Rome blijven, maak er toch geen hoofdstad van!’ En dan grijpt het ook op Italië's bodem welig tierende protectionisme rond om te bederven wat nog onbedorven was gebleven. ‘Quod non fecere Barbari, faciunt Protectionisti’ is de kreet die hij slaakt. Leelijke fabrieken verdringen de tempels, walmende schoorsteenen verrijzen in de plaats der kolommen en verpesten met hun roet en rook de omgeving. Zelfs V e n e z i a l a b e l l a ontsnapt niet langer aan de vuile omhelzingen van dit nieuwmodisch monster. Een laatste citaat, ontleend aan zijn jongste brieven: ‘J'apprends que l'île de sainte-Hélène, qui surgit de la lagune, à Venise, entre les jardins publics et le Lido, est convertie en une usine où l'on construit des locomotives. Pour établir les machines il a fallu démolir les ruines d'une église qui remontait aux premiers siécles du christianisme. Les cheminées,

vomissant leurs odieuses fumées, vont couvrir de suie les marbres blancs du Saint-Marc et les marbres roses du Palais des Doges. Les mosaïques, les statues, les belles façades des vieux palais seront sillonnées par ce coulées gluantes et noirâtres qui contaminent tous les monuments de Londres. Venise sera transformée en une annexe des *Black country*. Les bateaux-mouches naviguant sur le G r a n d c a n a l achèveront l'oeuvre de dégradation. Hélas! la cité merveilleuse chantée par les poètes, cet ensemble d'architecture le plus parfait qu'ait créé la main de l'homme, les *Stones of Venice* décrits par Ruskin, la perle de l'Adriatique, salie par l'industrie voilà, dis-je à Luzzatti, l'un des plus atroces crimes de votre système protecteur.'

En toch is Italië schoon! Het is de schoonheid der boschnimf met ongekamde haren, die u aanlokt met de gratie van hare vormen, die u betoovert met den gloed harer oogen, die u boeit met de muziek van hare stem. Het is de schoonheid van den Pan, die u verbijstert, die u beangst, die u den schrik om het harte slaat, maar u gevangen houdt. De heer Kneppelhout had, te Napels zijnde, de goede fortuin, eene prachtige uitbarsting van den Vesuvius te aanschouwen, die alleen al de lasten en moeiten en teleurstellingen der reize goed maakte. Hij heeft haar in eenige bladzijden, de schoonste van zijn boek, prachtig beschreven.

En toch blijft Italië grootsch en mag het zeker zijn van eene grootsche toekomst. Het Italiaansche volk, eeuwen lang door het geestelijk en het wereldlijk gezag van Europa verdrukt, verdeeld, verscheurd, vertrapt, heeft onder al zijne ellenden eene onverstoorbare levenskracht bewaard. Thans, nu het vrij, nu het één, nu het zich zelf geworden is, toont het onder de smarten der wedergeboorte zelve, alreeds, wat die levenskracht vermag. Zijne staatslieden, als Minghetti, Alfieri, Visconti, Bonghi, Luzzatti, Mancini, Sella, Pierantoni, zijne geleerden, als de Cossa, Bodio, Morpurgo, Lampertico, Angelo de Gubernatis, Pietro Ellero, Achille Loria, Alberto Errero, en zoo vele anderen, bij wie de Laveleye ons inleidt, zij leggen eene kracht van weten en eene kracht van doen aan den dag, die ons waarborg zijn, dat verwezenlijkt zal worden het stoute woord, waarmede koning Carlo Alberto de nieuwe era van Italië's geschiedenis inwijde: *Italia farà da se*.

S. VISSERING.

De Waalsche kerken in de Nederlanden.

Bulletin de la Commission pour l'histoire des Eglises Wallonnes. 2e livraison. La Haye, Martinus Nijhoff. 1884.

Al spoedig werd de wensch vervuld, waarmede wij voor weinige maanden de 1ste livraison van het Bulletin aankondigden: een 2de nummer is onlangs gevolgd, waartoe wederom Ds. Gagnebin het leeuwendeel geleverd heeft.

Onder den titel van Pasteurs de France réfugiés en Hollande beslaat zijne bijdrage daarvan meer dan de helft: uit de Archieven der Kerken en Steden, die welwillend ter zijner beschikking zijn gesteld, worden ons 363 namen medegedeeld van fransche predikanten, die gedurende de tweede helft van de 17de eeuw de vervolgingen in Frankrijk zijn ontvlucht en herbergzaam hier te lande werden opgenomen.

Hij splitst die lange lijst van gerefugieerde predikanten in twee groepen; de eerste groep bestaat uit hen, die van 1645 tot aan het eind van 1684 zijn overgekomen, terwijl de tweede groep de namen bevat van 1685 tot 1700: zij die vóór 1645 aankwamen, en meest allen hier te lande als predikers zijn geplaatst, zullen in eene afzonderlijke bijdrage worden vermeld.

De eerste groep telt 43 namen, met vermelding van den dag waarop ieder hunner aan het Synode Wallon zijn dienst heeft aangeboden, de betrekking dien hij bekleed heeft en den dag van zijn dood.

De tweede groep omvat hen, die in het vooruitzicht en ten gevolge van het herroepen van het Edict van Nantes, Frankrijk hebben verlaten. Zooals bekend is, werd door de Waalsche Synode van 24

April 1686 besloten, geene Predikanten alhier beroep baar te verklaren, die niet door onderteekening van hunne overeenstemming met de Geloofsbelijdenis en Artikelen van de Dordsche Synode, van hunne onderwerping aan de kerkelijke tucht hadden doen blijken. Op de daarvan toen gedrukte lijst komen, zegt Ds. Gagnebin, 189 namen van predikanten voor. Later werd zij met eenige vermeerderingen herhaaldelijk herdrukt en ook in het 7de deel van het Bulletin de la Société de l'histoire du Protestantisme français opgenomen.

Daar ook deze lijst blijkens de daarvan medegedeelde bewijzen niet te vertrouwen was, heeft onze schrijver zich de moeite gegeven een nieuwe lijst op te maken van de gerefugieerde predikanten, volgens de provinciën door wie zij ondersteund werden en de steden waarin zij woonden.

Achtereenvolgens worden de namen medegedeeld van de predikanten, die zich in Noord-Brabant, Drenthe, Friesland, Groningen, Gelderland, Noord- en Zuid-Holland, Limburg, Overijssel, Utrecht en Zeeland hebben nedergezet.

Deze lijst beslaat bijna 50 paginas en zal, wanneer de daarop toegezegde alphabetische tafel uitgekomen is, voor genealogie van belangrijk nut zijn: van alle de daarop voorkomende personen wordt het wedervaren hier te lande vermeld, met opgave van de plaats van herkomst, terwijl ook van zeer velen, o.a. van de 50 predikanten die te Amsterdam pensioen genoten, vrouwen en kinderen daarop voorkomen.

De vraag is bij ons gerezen, of die zoo belangrijke arbeid nog eenig ander nut had: tijdig hebben wij ons herinnerd, dat juist biographie en genealogie van Waalsche en Hugenote familiën een integrerend bestanddeel van het Bulletin zoude uitmaken blijkens het Avantpropos in de 1ste livraison vermeld. In een tijd waarin die beide hulpwetenschappen een bron van industrie voor menigeen zijn geworden, kan wellicht juist een arbeid als die van Ds. Gagnebin een heilzame controle uitoefenen.

Onder den titel van l'Eglise Wallonne de la Brille wordt verder in deze livraison eene belangrijke monographie van de Waalsche Kerk in den Briel gegeven.

De schrijver, de Heer H. de Jager, is ons reeds bekend door het Brielsche Archief, Geschied- en Letterkundige Naoogst, bij Beijers te Utrecht in 1876 uitgegeven.

Het daarvan verschenen 1ste stuk is bij gebrek van deelneming door geen tweede gevolgd, doch de schrijver heeft reeds in den Navorscher sinds 1878 een herbergzaam dak voor zijn Naoogst gevonden. Onder den titel van de Waalsche Gemeente te Brielle zijn door hem in de beide jaargangen 1878/79 *steentjes* aangedragen voor het gebouw, dat de Waalsche Commissie wilde doen verrijzen.

Die *bouwsteentjes* vindt men hier voor het meerendeel tot een geheel verwerkt terug, terwijl eene lithographische afbeelding van de gewezen Walen kerk aan de Voorstraat in den Briel de bijdrage illustreert.

In de inleiding vindt men de bronnen vermeld, die de schrijver ten dienste stonden en thans door zijne bemiddeling aan de Waalsche Bibliotheek te Leiden zijn afgestaan; daarna wordt in het breede de stichting der Waalsche gemeente geschetst: als garnizoenskerk in 1652 opgericht, was haar bestaan in de eerste 17 jaren afhankelijk van het periodiek bevestigen van den kapellaan van het garnizoen; niet voor 1670 treedt. Nicolas Massis als pasteur op, om schier gelijktijdig naar Zierikzee te verhuizen.

Ondertusschen was nu de gemeente erkend en is zij gedurende haar bestaan door 17 gewone pasteurs bediend geworden, wier biographiën wederom zeer in het breede in een tweede hoofdstuk worden medegedeeld. Buitendien zijn er ten gevolge van de herroeping van het Edict tijdelijk ook buitengewone pasteurs werkzaam geweest, die in een volgend hoofdstuk mede hun beurt zullen krijgen; hunne namen kunnen wij echter reeds kennen uit de eerste bijdrage pag. 141.

Het komt ons voor, dat deze bijdrage met zorg door den Heer de Jager is bewerkt; van het vrij uitgebreide Archief van de Bibliothèque Wallonne, te Leiden aanwezig, is gretig gebruik gemaakt, terwijl ook Ds. Gagnebin hem met raad en daad ter zijde stond. De uitnoodiging, tot den schrijver gericht om eene geschiedenis van de Waalsche Kerk in den Briel te schrijven, heeft het gevolg gehad, dat de tot hiertoe in den Navorscher verspreide berichten tot een geheel nu in het fransch zijn vereenigd. Wij zien met verlangen het vervolg te gemoet; evenwel achten wij eenige beperking bij de uitvoerige biographiën noodig om niet de belangstelling te zeer af te matten.

Behalve de beide door ons vermelde bijdragen van de Heeren Gagnebin en de Jager geeft deze 2de livraison als Documents in-

édits 1. Un extrait uit de Artes du Double Consistoire d'Amsterdam du 26 Decembre 1697, 2 une Lettre du pasteur le Noir du Synode de Harlem en April 1683.

Bij dien brief had misschien het resultaat kunnen worden vermeld, dat de vaderlijke aanbeveling voor Jacques le Noir had. Uit het eerst door ons vermelde stuk van den Heer Gagnebin blijkt, dat hij als Proposant werd toegelaten en op 15 December 1685 als Pasteur te Bergen op Zoom verkozen. Zie pag. 106.

Het eerste Document inédit echter, dat voorkomt onder het min duidelijke opschrift ‘Resolution concernant les Français refugiés’, had dunkt mij eenige toelichting verdiend. Het is gedagteekend 26 December 1697, alzoo drie maanden na het sluiten van den vrede te Rijswijk, die voor velen het signaal was om naar Frankrijk terug te keeren.

Daarmede heeft ontegenzeggelijk het Arrêt du Roi de France in verband gestaan, dat de Raadpensionaris van Holland aanleiding gaf om namens de Staten aan Burgemeesters van Amsterdam te schrijven.

Wordt eens in het vervolg ook de Histoire politique et sociale du Refuge in het Bulletin ter sprake gebracht (1ste alin. pag. 5), zoo mag eene studie over den Vrede van Rijswijk in verband met de Refugiés daar niet ontbreken.

BERG VAN DUSSEN MUILKERK.

Rechtsgeleerd overzicht.

Menno O. Gratama, *Het landrecht van Drenthe van 1608*.
S. Koopmans, *Het notariaat in Friesland vóór 1811*.
Mr. L. Zegers Veeckens, *Over de bevoordeeling bij tweede en verdere huwelijken*.
Mr. J.F. Neeb, *De grootboeken der nationale schuld*.

Na hetgeen ik in mijn vorig overzicht geschreven heb omtrent het groote belang eener historische beoefening van het recht, zal het niemand bevreemden, zoo het mij zeer aangenaam is, thans een aanvang te kunnen maken met de aankondiging van een proefschrift, aan een onderwerp uit onze vaderlandsche rechtsgeschiedenis gewijd. Ik bedoel de uitgave van het Landrecht van Drenthe van 1608, door den Heer M. Oldenhuis Gratama ter verkrijging van den titel van doctor in de rechtswetenschap te Groningen bewerkt, en aan de redactie van dit tijdschrift ter beoordeeling gezonden.

Met veel genoegen nam ik van deze dissertatie kennis. Vooreerst toch levert zij een bewijs, dat de onverschilligheid omtrent ons oud-vaderlandsche recht, die te lang aan onze hooge scholen geheerscht heeft, voor een beteren toestand begint plaats te maken. Wel is de Leidsche rijks-universiteit tot nog toe de eenige, die zich in een afzonderlijken hoogleeraar voor dit deel onzer wetenschap mag verheugen, en heeft de Utrechtsche den haren (wiens oratie zoo veel beloofde) te spoedig aan de staatkunde moeten afstaan; maar al betreuren wij het, dat vooralsnog geene vier specialiteiten onder de professoren hunne krachten aan dit vak wijden, de omstandigheid, dat het desniettemin onder de studeerende jongelingschap zijne beoefenaren telt, geeft hoop voor de toekomst.

Ook uit een ander oogpunt kwam mij het onderwerp, dat de heer Gratama voor zijne dissertatie gekozen heeft, aanbevelenswaardig voor. Bij de groote zelfstandigheid, welke zelfs de kleinere onderdeelen onzer republiek vroeger genoten, is het aantal rechtsbronnen natuurlijk zeer aanzienlijk, en is het niet gemakkelijk, een eenigszins volledig overzicht daarvan te bekomen. Enkele zijn gedrukt, maar gewoonlijk in tijdschriften en verzamelingen, die niet binnen ieders bereik zijn; terwijl zeer vele nog onuitgegeven zijn en dus voor de meerderheid der belangstellenden geheel ontoegankelijk.

Onder deze omstandigheden was het voor een vijftal jaren eene gelukkige gedachte van eenige beoefenaren van het oude vaderlandsche recht, eene vereeniging te vormen, die zich het uitgeven van bronnen ten doel stelde. Door op die wijze de rechtsboeken, thans in allerlei archieven en particuliere verzamelingen verscholen, meer algemeen toegankelijk te maken, werd de taak van hem, die zich eenmaal geroepen zou achten eene algemeene Nederlandsche rechtsgeschiedenis in het licht te geven, gemakkelijk of liever mogelijk gemaakt. Reeds zijn wij aan die vereeniging de uitgaven verschuldigd van het Rechtsboek van den Briel, de Rechtsbronnen der stad Zutphen, de middeleeuwsche Rechtsbronnen der stad Utrecht, de oudste Rechten der stad Dordrecht, de Friesche stadrechten; andere zijn ons toegezegd, meerdere zullen ongetwijfeld volgen.

Maar, al verwachten wij van den ijver der geleerden, die deze taak hebben ondernomen, de rijkste vruchten, toch kunnen zij niet alles geven, en zullen er steeds rechtsbronnen overblijven, die in hunne verzameling geene plaats vinden. Wanneer dan een doctorandus, geleid door het voorschrift der wet, of (laat ik liever veronderstellen) door eene innerlijke behoefte om van de vruchten zijner studie openlijk getuigenis te geven, in zijne omgeving zulke onuitgegeven stukken ontmoet, dan mag hij dankbaar zijn aan den goeden genius, die eene dergelijke stof binnen zijn bereik heeft gesteld. Heeft hij eenige liefde en aanleg voor historische onderzoekingen, dan vindt hij in het bewerken van zulk een oud geschrift een aantrekkelijken arbeid; en tevens bewijst hij, gelijk de heer Gratama het bescheiden uitdrukt, den beoefenaars van het oud-Nederlandsche recht een kleinen dienst. Van hoe vele dissertaties, wier schrijvers zich de uitlegging of kritiek eener hedendaagsche rechtskwestie ten doel stelden, zou dit laatste beweerd kunnen worden?

Onder de provincies, die voor de kennis van ons oude recht eene bijzondere belangrijkheid bezitten, staat Drenthe bovenaan. In Friesland, waar vermoedelijk tengevolge van de vele burgeroorlogen, die eene rustige ontwikkeling belemmerd hadden, het nationale recht veel minder weêrstandsvermogen bezat, is het Romeinsche recht op zeer ruime wijze gerecipieerd. In Holland heeft de zuiverheid van het recht al vroeg geleden door den invloed der Henegouwsche en Bourgondische vorsten; terwijl in later tijd het alles overwegend belang van handel en scheepvaart er toe moest leiden, dat niet alleen aan vreemde denkbeelden gemakkelijker toegang verschaft werd, maar ook de wetgever zijne zorg vooral aan de ontwikkeling van zeerecht en assurantierecht besteedde.

Daarentegen bleef in de landprovincies Gelderland, Overijsel en Drenthe de oude toestand veel zuiverder bewaard, en wel natuurlijk des te getrouwer, naarmate het verkeer met vreemden meer beperkt was. De bevolking was daar van Saksischen oorsprong; de Saksenspiegel bevat dus het recht, waarnaar hare voorouders vóór de receptie van het Romeinsche recht leefden; en nu is het merkwaardig te zien, hoeveel daarvan nog tijdens de republiek over was. Eene volledige vergelijking, waarvan de zorg aan onze geleerden blijft aanbevolen, zou waarschijnlijk tot verrassende uitkomsten voeren; maar zelfs eene vluchtige vergelijking omtrent een paar der meest voor de hand liggende punten kan mijne bedoeling duidelijk maken.

In de eerste plaats kies ik daartoe de wijze, waarop in het door den heer Gratama uitgegeven landrecht de eigendom van roerende en onroerende goederen geregeld is. In boek II art. 7 lees ik: ‘Met eysschinge ende verbot kan men geene Erfgoederen ofte vaste gronden inwinnen. Hebben oick in sulcken cas geen plaets, dan hebben alleen plaets uit stuck van reppelick goet. Maer soo iemant vermient eenige Actie te hebben, ofte recht op eenige goederen, daervan geene Eysschinge oft verbot geschiet, soe behoort den Actor ofte aanlegger den Scholtes te versoeken, onder welcken dat goet onroerlick gelegen is, ende van hem te begeren eenen Rechtdach.’ Scherper kan het onderscheid tusschen onroerend goed, hetwelk men bij actie kan opeischen, en roerend goed, ten aanzien waarvan alleen eene personeele vordering kan te pas komen, wel niet worden uitgedrukt.

Ten opzichte van onroerend goed leeren de artikelen 45 en 46

van boek III: ‘Die een goet rustelick ende vredelick beseten ende gebruickt heeft den tijd van dertich jaeren onbesproken met rechte, die en can men met geene rechte daer uithwinnen ofte slijten, want dat voer een euwich besitt gehouden worden. Die een erfgoet den tijtt van een jaer rustelick beseten ende int gebruik heeft gehadt, den sal men daerin houden, ter tijtt ende soo lange die van iemant met Landrechte daer uith geset ende uithgesleten wordt.’ Is het niet, alsof deze regels woordelijk uit den Saksenspiegel afgeschreven zijn?

Maar wat het merkwaardigst is, is de vorm, waaronder het enkele geval van revindicatie van roerend goed, hetwelk ook thans ons art. 2014 al. 2 B.W. kent, in het Drenthsche landrecht voorkomt. In het vierde boek, dat het strafrecht behandelt, wordt in art. 14 te midden van verschillende bepalingen, den diefstal betreffende, het volgende gelezen, onder de rubriek: van gestolen goet weder an sich te neemen: ‘Een iegelick mach sijn goet, twelck hem gestolen is, met het Gerichte weder antasten waer hi dat vindt, schoon een ander alsulcken gestolen goet gereets gekoft hadde, sonder dat het recht zich sulck gestoelen goet sal moegen toeeigenen.’ Hier zoude men bijkans zeggen, dat het Drentsche landrecht ouder was dan de Saksenspiegel, of althans dan de overige duitsche rechtsbronnen der 13e en 14e eeuw. Want terwijl deze de vindicatie reeds toelaten, zoo dikwijls het goed ‘gestolen of verloren’ is (eene redactie, die door tusschenkomst van de Fransche coutumes in ons wetboek is overgenomen) of wel, indien het ‘buiten den wil des eigenaars uit zijn bezit geraakt’ is (hetgeen mij voorkomt, de werkelijke bedoeling het best te drukken), wordt hier nog alleen van ‘gestolen’ goed gesproken. Zelfs sluiten de plaatsing van het artikel en de geheele inkleeding, die onzen rechtsregel als een onderdeel van de strafactie wegens diefstal doet voorkomen, alle mogelijkheid uit om bij wijze van uitlegging eene ruimere beteekenis in de woorden der wet te leggen.

Een tweede, misschien nog merkwaardiger voorbeeld, hoezeer de lezing van het Drenthsche landrecht onze gedachten tot de oudste tijden terug voert, levert de rechterlijke organisatie (indien wij hier een zoo modern klinkend woord mogen gebruiken). Drenthe was te dier tijde verdeeld in zes dingspelen; en nu schrijft het eerste boek voor, dat de drost als hoofd-officier van de civiele en crimineele justitie in elk dingspel jaarlijks minstens drie malen een

rechtsdag moest houden, die goo-spraak geheeten werd, en vooral tot het vernemen der aanklachten en het voeren van instructies bestemd was. Bovendien hield hij voor het geheele landschap nog minstens drie andere rechtsdagen, lotting genoemd, waartoe behalve zijn bijzitter nog de vier en twintig etten (vier uit elk dingspel) werden opgeroepen, en die voornamelijk aan de rechtsspraak gewijd waren.

Met eene kleine wijziging van bevoegdheid vindt men dus denzelfden toestand als onder de Karolingers, toen ook elke pagus verdeeld was in centenae, en den graaf was opgedragen om zoowel in den geheelen pagus als in elke centena drie malen 's jaars eene volksvergadering (placitum) te houden, waarin zoowel recht gesproken als de algemeene belangen behandeld werden. Ja zelfs klimt men onwillekeurig hooger op, en denkt aan het ‘jura per vicos et pagos reddere’, waarvan Tacitus (Germ. c. 12) gewag maakt. In denzelfden tijd dus, waarin de hoven van Holland en Friesland hunne zittingen hielden, en de zaken instrueerden met inachtneming van allerlei vormen, die ons thans zelfs te gekunsteld voorkomen, had men in Drenthe eene inrichting, waarvan de oorsprong zich gemakkelijk tot aan den tijd der Batavieren laat terug brengen!

Ik zwijg nu nog van verschillende on-romeinsche instellingen, als de afkoop van in het huwelijk tredende dochters, het verbod om over vast goed bij testament te beschikken zonder toestemming der erfgenamen, het recht van naercoop van vast goed aan bloedverwanten en buren verleend; of ook van oude uitdrukkingen, die, al was de rechtstoestand gewijzigd, de herinnering aan vroegere vormen onderhielden, zooals b.v. het woord ‘stoklegging’ voor overdracht van onroerend goed. Het zou ons te ver voeren, dit alles hier in bijzonderheden te ontwikkelen; maar ik meen genoeg gezegd te hebben, om het begrijpelijk te maken, waarom het Drenthsche recht, dat in betrekkelijk nieuweren tijd zooveel overblijfselen uit de oudheid bewaard heeft, de bijzondere aandacht van de beoefenaren onzer vaderlandsche rechtsgeschiedenis pleegt te trekken.

Het Drenthsche landrecht is meermalen gecodificeerd; en wel in de eerste plaats door de beide bisschoppen Frederik van Blankenheim (1412) en Rudolf van Diepholt (1447). Daar deze beide wetten echter voornamelijk over het strafrecht handelen, heeft men voor het burgerlijk reeht geene andere bronnen dan het Ordelboek

van den Etstoel (1399-1518, in de werken van het genootschap Pro Excolendo Jure Patrio uitgegeven door Mr. H.O. Feith) en de Costuimen, ordonnanciën van procedueren ende rechten (door een onbekende in 1567-1573 verzameld, en uitgegeven door Mr. L. Oldenhuis Gratama). Aan deze verzamelingen sluit zich dan als eerste proeve van codificatie, die ook het burgerlijk recht omvatte, het landrecht van 1608-1614 aan.

Naar hetgeen de heer Gratama ons mededeelt, was op den landsdag van 1602 besloten, om ‘volgende den loffelyken voet van de Nabuir Provinciën’ aan Gedeputeerden op te dragen, een schriftelijk concept van een landrecht te beramen. Nadat hun tot dit werk nog vier leden waren toegevoegd, en zij den raad hadden ingewonnen van den Groninger syndicus P. van Castricum, bracht de commissie een ontwerp ter tafel, dat op den landsdag van 2 Mei 1608 werd gearresteerd, terwijl de voorrede op 24 Mei d.a.v. goedgekeurd is. Vier jaren later is, ‘omdat nog vele defecten in de landregten werden gespeurd, die noodwendig gecorrigeerd behoorden te worden’, eene nieuwe commissie benoemd om eene herziening voor te bereiden; ten gevolge waarvan een verbeterde tekst op 17 Februari 1614 vastgesteld is. Deze nieuwe redactie is door Prof. de Geer uitgegeven in de Nieuwe Bijdragen van 1852-1854; terwijl de oude van 1608 thans door den heer Gratama in het licht gegeven is.

Aan het slot der inleiding wordt de vraag behandeld, of tusschen 1608 en 1614 de thans uitgegeven tekst kracht van wet gehad heeft. Door vele geschiedkundigen was die vraag ontkennend beantwoord, en deze tekst dus als een soort van voorloopig ontwerp beschouwd; anderen, aan wier zijde de heer G. zich schaart, beantwoorden haar bevestigend. Mij dunkt, dat door de uitspraak van den Etstoel van 1609, welke hij aanhaalt, de vraag onherroepelijk beslist is; maar voeg er bij, dat het verschil mij voorkomt van weinig gewicht te zijn, daar beide redacties thans wel geen ander belang meer hebben dan een historisch, en het daarvoor vrij onverschillig is, of wij in de oudste een voorloopig aangenomen ontwerp, dan wel eene werkelijk uitgevaardigde maar spoedig herziene wet voor ons hebben.

Tot eene vergelijking van beide teksten, waarom het ons met het oog op onze rechtsgeschiedenis vooral te doen is, stelt de heer G. ons in staat, door bij elke bepaling te verwijzen naar het

daarmede overeenkomstige artikel van het door Prof. de Geer uitgegeven landrecht van 1614. Volgt men die aanwijzingen, dan blijkt al spoedig, dat de herziening niet zeer ingrijpend geweest is, en meestal betrof òf eene omzetting in de volgorde der onderscheidene voorschriften òf kleine aanvullingen van hetgeen aanvankelijk onvolledig geregeld scheen. De ‘vele defecten’, die volgens den landsdag van 1612 in het landrecht te vinden waren, zijn dus voorloopig blijven bestaan. Maar toch zijn reeds in 1614 enkele veranderingen van meer gewicht ingevoerd; en, al ware het alleen om den geest te leeren kennen, waarin de herziening ondernomen is, wensch ik op een paar daarvan de aandacht te vestigen.

Zoo is het reeds aangehaalde artikel 45 van boek III, waar de verjaring geregeld wordt, in 1614 aangevuld met deze bepaling: ‘Ende soo in verleden jaeren die geestelycke goederen geensins gepraescribeert konden worden, is verklaert, dat deselve die praescriptie van veertich jaeren sullen onderworpen zijn.’ Het enorme privilegie, dat de kerk dus vroeger (wellicht onder den invloed der Utrechtsche bisschoppen) genoten had, werd hier in zooverre beperkt, dat de gewone dertigjarige verjaring, in overeenstemming met enkele andere landrechten, en met hetgeen reeds in de Capit. Lang. 813 c. 7 voorkomt, tot veertig jaren werd uitgebreid. Of de oorspronkelijke ontwerpers het geheele voorrecht als door de hervorming vervallen hadden beschouwd, dan of het, ofschoon in hunne wet niet opgenomen, voortdurend was blijven gelden; of de herziening van 1614 dus een stap vooruit of achteruit in de richting van gelijkheid van allen voor de wet geweest is, waag ik niet te beslissen: opmerkelijk genoeg is het, dat ook na de hervorming de kerk op zulke bevoorrechting aanspraak bleef maken.

Eene wijziging in bepaald moderne richting is de beperking van het recht van naercoop, hetwelk ingezetenen van het gewest konden uitoefenen binnen drie maanden, elders wonenden binnen jaar en dag. Volgens de oorspronkelijke redactie van artikel 30 boek III liepen deze termijnen van den dag af, waarop hij, die het recht uitoefenen mocht, van den voorgenomen verkoop kennis droeg; volgens den nieuwen tekst werd aan kooper en verkooper de gelegenheid gegeven om hun voornemen te publiceeren, en liepen de termijnen van den dag dier bekendmaking af. In plaats der belangen van hem, die het recht van naercoop heeft, worden dus die

van den kooper op den voorgrond gesteld; en het vrije recht van beschikking des eigenaars uitgebreid.

Eene wijziging van geheel anderen aard, maar evenzeer eene afschaffing van verouderde rechten bedoelende, is die, welke in 1614 gebracht is in den oorspronkelijken tekst van art. 14 boek III. Nadat als regel was vooropgesteld, dat natuurlijke kinderen wel in de moederlijke maar niet in de vaderlijke nalatenschap erven, volgde in 1608 deze beperking: ‘Welverstaende, indien sulx gebeurde an Adelicke personen, sal tot discretie des Rechters verblyven, ofte oick de natuirlicke kinderen de stamhuisen sullen connen besitten ende in eigendom beholden, dan oft de naeste bloetverwanten deselve sullen connen redimeren met de helfte van de gerechte weerdije.’ Dat de stamhuizen der adellijke geslachten in 1614 met andere vaste goederen zijn gelijkgesteld, toont zeker aan, dat de herziening in democratischen geest geschied is.

Daarentegen wordt een ander voorrecht van den adel, dat ook met onze tegenwoordige opvatting volkomen strijdt, in beide redacties van het landrecht bevestigd; zelfs, zoo men wil, in de jongste scherper omschreven dan in de oudere. Nadat in art. 15 boek III gezegd is, dat een te wijzen vonnis door den Scholtes met zijn zegel bevestigd moet worden, leert het volgend artikel, dat alle andere publieke instrumenten en acten niet alleen door dien ambtenaar maar door ieder, die een onstrafbaar zegel voert, verzegeld mogen worden. De redactie van 1614 beperkt dit voorrecht tot hen, die van ouds zulke vrijheid gehad hebben, waaronder volgens den Tegenwoordigen Staat behalve de adellijke families slechts drie niet-adellijke begrepen werden. Voor zooverre het afsnijden der vraag, of een zegel geldig was, de authenticiteit der acten meer waarborgt, kan men in deze beperking eene verbetering zien; maar toch kan het in onze ooren niet anders dan vreemd klinken, dat naast de regeering door hare ambtenaren een bepaalde kring van particuliere personen het recht had om door hun bijzondere zegels de geldigheid van testamenten, contracten en andere acten te verzekeren.

Trouwens, van notarissen is in het geheele landrecht geen sprake; en in zooverre staat Drenthe scherp tegenover eene naburige provincie, waar juist in de periode, gedurende welke dat recht gegolden heeft, het notariaat eene zeer groote uitbreiding gekregen heeft,

en tot eene bloeiende instelling geworden is. Ik bedoel Friesland, waarheen het tweede door mij aan te kondigen geschrift ons leidt: t.w. het notariaat in Friesland vóór 1811, eene schets van S. Koopmans, cand.-notaris. Ook dit werkje, dat een nog weinig bearbeid gedeelte onzer rechtsgeschiedenis toelicht, heb ik met belangstelling gelezen. Wat de wetgever omtrent ons onderwerp bepaalde, is in betrekkelijk weinig woorden mede te deelen en te verklaren, maar hoe de instelling in het dagelijksch leven werkte, is alleen door het raadplegen van talrijke oude acten en berichten op te sporen. Behalve kennis van het oude recht vordert een dergelijk werk bovenal geduld om dien tijdroovenden en niet altijd even opwekkenden arbeid te verrichten. De heer K. heeft zich dit voor de provincie, in welke hij gevestigd is, willen getroosten, en brengt daardoor vele wetenswaardige bijzonderheden aan het licht, waarvoor wij hem niet anders dan dankbaar kunnen zijn.

Omtrent den oorsprong van het notariaat in het algemeen zijn de beoefenaars der rechtsgeschiedenis nog niet tot eene volkomen heldere voorstelling gekomen. Dat er altijd personen geweest zijn, die er hun werk van maakten om de wilsverklaringen van anderen in geschrift te brengen, en daarbij zooveel mogelijk zorg te dragen voor een vorm, die de geldigheid in rechte waarborgde, spreekt van zelf. Zulke personen zijn er nog; maar slechts verwarring kan het veroorzaken, wanneer men hetzij deze meer of min deskundige schrijvers, of ook wel de griffiers der rechtscollegiën met notarissen gelijk stelt. Alleen dan wanneer zulke schrijvers door het openbaar gezag zijn aangesteld, en aan hunne geschriften eene bijzondere geloofwaardigheid is toegekend, kan men van notarissen spreken.

Toch had men reeds aan het hof der Merovingische koningen kanseliers en notarissen, die onder toezicht van den paltsgraaf (wiens betrekking men eenigszins met die van eenen minister van justitie kan vergelijken) werkzaam waren; terwijl bovendien iedere graaf, bisschop of abt den zijnen had. De benoeming dezer laatsten werd door Karel den Grooten opgedragen aan de zendgraven, wier taak het in het algemeen was, den paltsgraaf, gelijk bij de uitbreiding van het rijk noodig begon te worden, in de verschillende provincies te vervangen.

Dat de hier bedoelde notarissen niet enkel voor het redigeeren van regeeringsstukken gebruikt werden, maar ook het publiek ten dienste stonden, komt mij waarschijnlijk voor; de zaak is echter onzeker,

en, daar althans in ons vaderland die oudste notarissen geen sporen nagelaten hebben, behoeven wij ons om hen verder niet te bebekommeren. Veeleer neem ik voor den tijd, dien wij hier op het oog hebben, aan, dat alle acten, wanneer partijen daartoe zelven niet in staat waren, door de eenige deskundigen, die hier in aanmerking konden komen, de geestelijken, werden opgesteld. Hare bewijskracht ontleenden zij aan de daaraan gehechte zegels der betrokken partijen; waarbij valt op te merken, dat, terwijl vorsten en abten alle mogelijke acten zegelen konden, de lagere adel en de steden alleen dan daartoe bevoegd waren, wanneer het eene zaak betrof, die hun zelven of hunne onderhoorigen aanging.

Vragen wij thans, wanneer in dien toestand door de invoering van het notariaat verandering gebracht is, dan is, althans wat ons land aangaat, de samenhang met de receptie van het Romeinsche en kanonieke recht onmiskenbaar. Notarissen, in den zin, dien wij thans aan dit woord hechten, komen sedert 1300 vrij algemeen voor in het bisdom Utrecht, en (behoudens enkele vroegere voorbeelden in kerkelijke zaken) sedert de heerschappij van het Bourgondische huis in Holland. Zij ontleenen hun gezag aan eene aanstelling door (of van wege) den paus of den keizer, en dragen dan ook den titel van apostolische of keizerlijke notarissen. In de landprovincies, waar het oude gewoonterecht zich het krachtigst tegen den invloed van het nieuwe geschreven recht verzet heeft, vindt men hen eerst later, en is zelfs gedurende de republiek de instelling nooit tot grooten bloei geraakt. In Drenthe, gelijk wij gezien hebben, kent het landrecht van 1608 ze nog in het geheel niet, en worden de stukken als van ouds door den adel bezegeld.

De loop der zaak in Friesland, gelijk de heer K. ons dien mededeelt, stemt met hetgeen wij van elders weten volkomen overeen. Gelijk bekend is, komen de eerste sporen van Romeinsch recht voor in de Jurisprudentia Frisica, die eene in het laatst der vijftiende eeuw vervaardigde omwerking van het oude recht behelsde; en breidde zijn invloed zich onder het bestuur der Saksische vorsten zoozeer uit, dat Friesland de meest romanistische der zeven provinciën geworden is. Hierbij sluit zich aan, dat de oudste vermelding van eenen notaris, welke de heer K. gevonden heeft, dagteekent van 1459. Deze en zijne eerste ambtgenooten voerden den titel van Keyzers Orkena, welk woord oorspronkelijk gebruikt werd om de bijzitters of getuigen van den schout ter terechtzitting (de cor-

noten of keurnooten van het Drenthsche landrecht) aan te duiden. Gelijk de heer K. opmerkt, is het daarbij niet onbelangrijk te zien, dat men wel eene nieuwe bediening uit den vreemde overnam, maar den man, die haar waarnam, dadelijk met een echt Friesch woord aanduidde.

Wat de wetgeving betreft, wordt van het notariaat het eerst melding gemaakt in de (voor alle Nederlanden geldende) edicten van Karel V van 1531 en 1540. Het eerste regelt de benoeming van notarissen, en schrijft voor, dat tot deze bediening niemand zal worden toegelaten dan personen, te goeder naam en faam bekend zijnde, die voldaan hebben aan een examen door ‘den Hooft ende Luyden van onzen Raden ende Provincialen Rechteren’ af te nemen. In het tweede wordt den notarissen de plicht opgelegd om een nauwkeurig register en protocol der door hen verleden acten op te maken, en wordt hun verboden eenige acte te passeeren voor onbekende personen, tenzij geloofwaardige getuigen hunne identiteit bevestigen.

Aan deze edicten sluit zich aan de ordonnancie van 1602, die in boek III titel 1 van notariën handelde, en, in 1723 gewijzigd, tot aan het einde der republiek de grondwet gebleven is, die in Friesland ons onderwerp beheerschte. De benoeming werd thans, met behoud van het examen, dat aan het Hof en Gedeputeerden gezamenlijk opgedragen was, gedaan door de Staten, hetgeen, daar men haar steeds als een regale beschouwd had, een noodzakelijk gevolg was van de souvereiniteit der provincie. In zooverre verdient de bepaling dus geene bijzondere opmerkzaamheid; maar uit een geschiedkundig oogpunt is het belangrijk, dat men (althans in de oude redactie van 1602) het noodig heeft geacht, bij dit positieve voorschrift het negatieve te voegen, dat voortaan geene notarissen bij degenen, die men comites palatinos noemt, zouden mogen aangesteld worden. Daar ik meen dat de heer K. niet juist begrepen heeft, wie hier bedoeld zijn, wensch ik in korte woorden op te geven, hoe ik mij de zaak voorstel.

Volgens hem toch moet men hier voornamelijk denken aan de comites palatini Rheni (paltsgraven aan den Rijn), die, volgens keizer Ruprechts diploma van 1401, wanneer de keizer over de Alpen in Italië was, het vicariaat van het keizerrijk in Duitschland bedienden. En vermits ook Friesland van rechtswege tot het Duitsche rijk gerekend werd te behooren, was het geen wonder,

dat bedoelde graven beweerden, dat de door hen benoemde notarissen hier moesten worden toegelaten, en, zoo dikwijls de gelegenheid zich daartoe voordeed, dit hun vermeende recht, ook tegen het edict des keizers in, wilden doen gelden.

Nu komt het mij voor, dat de heer K. (of wel zijn zegsman Binckes ad art.) zich door den naam der paltsgraven op een dwaalspoor heeft laten brengen, en dat het al zeer onwaarschijnlijk is, dat de paltsgraven aan den Rijn er eenige waarde aan zouden gehecht hebben, om buiten de grenzen van hun gebied notarissen aan te stellen. Wel was oudtijds, gelijk ik reeds gelegenheid had op te merken, de paltsgraaf zooveel als de minister van justitie, onder wien ook de notarissen ressorteerden; maar in den loop der eeuwen had die titel eene geheel andere beteekenis gekregen. Aanvankelijk had men, na de ontbinding van het Karolingische rijk, in Duitschland voor elk hertogdom een paltsgraaf, die als keizerlijk beambte de eenheid des rijks tegenover den hertog vertegenwoordigde; maar bij de uitbreiding van het leenstelsel werd ook deze bediening erfelijk, en verbonden aan het bezit van bepaalde landen. Voor het hertogdom Franken waren het de paltsgraven aan den Rijn; maar ook in de andere hertogdommen had men zulke paltsgraven, die bij het tenietgaan van het hertogelijk gezag op gelijken voet kwamen te staan met de overige vorsten en heeren. Als vertegenwoordigers der eenheid verloren zij hunne beteekenis; en het paltsgraafschap werd meer en meer een titel, die of (gelijk aan den Rijn) uitdrukkelijk door sommige vorsten gedragen werd, of langzamerhand in onbruik geraakte en zich in andere titels van de erfgenamen der oude paltsgraven oploste.

Van geheel anderen aard zijn de paltsgraven, die sedert Karel IV (1347-1378) door de keizers werden aangesteld om in de onderscheidene deelen des rijks enkele hun toekomende rechten van onderschikt belang, zooals het verleenen van den doctorstitel, het wettigen van natuurlijke kinderen, het verleenen van venia aetatis en dergelijke uit te oefenen (vgl. Walter, Rechtsgeschichte § 344). Het rijk was te groot om al zulke zaken voor den keizer zelven te brengen; en, daar zij nog steeds als een regale beschouwd werden, maakte men bezwaar, ze aan de vorstelijke leenmannen over te dragen. Het principe der keizerlijke macht werd beter bewaard, indien deze werkzaamheden verricht werden door beambten, die in 's keizers naam optraden; terwijl met eene herinnering aan de

oorspronkelijke maar eigenlijk toen reeds verouderde beteekenis van het woord hun de naam van paltsgraaf verleend werd.

Aan deze ambtenaren nu was ook de benoeming van keizerlijke notarissen opgedragen; gelijk voor zooveel noodig nog blijken kan uit een voorbeeld, dat de heer K. ons mededeelt, van iemand, die nog in 1685 tot notaris te Groningen werd toegelaten op eene benoeming van den burgemeester der stad Norden, zich betitelende comes palatinus. Voor keurvorst zal deze man zich wel niet hebben uitgegeven; maar vermoedelijk is hij een der paltsgraven geweest, aan wie de keizer het recht tot dergelijke benoemingen verleend had. Zoo dus in art. 1 der ordonnancie de bevoegdheid om notarissen aan te stellen aan de paltsgraven ontzegd wordt, denk ik niet in de eerste plaats aan eenig misbruik, maar veeleer aan de vroeger wettige wijze van benoeming, die alleen met de nieuwe orde van zaken, nu Friesland een zelfstandige republiek geworden was, in volle tegenspraak was.

Voorts herhaalt de ordonnancie van 1602 de beide reeds aangehaalde edicten, en voegt daaraan toe een drietal voorschriften, uit de recessen van het hof geput, en bevattende het verbod om 1°. te staan over contracten, die zij weten of vehementelijk presumeren frauduleus te wezen, 2°. obligaties te maken sub poenis camerae, 3°. getuigen onder eede te hooren, ten einde van de aldus afgelegde verklaringen certificaten te geven. In 1723 verviel het sub 2 genoemde verbod, omdat er toen geen gevaar meer was, dat men die geheel verouderde formule zou handhaven; maar bovendien, en dit was van meer gewicht, de geheele verplichting om een register of protocol te houden. Daarentegen werd de verordening aangevuld door den last om de acte aan partijen voor te lezen en hen te onderrichten omtrent de kracht der renunciaties, die zij in de contracten insereerden: twee voorschriften, waarvan de nakoming, gelijk de heer K. opmerkt, wel moeielijk door strafbepalingen kon worden verzekerd, maar die toch, naar wij hopen, even goed als thans de formaliteiten van 986 B.W. zullen zijn nagekomen, en die eene onmiskenbaar nuttige strekking, hadden.

Na de wetgeving bespreekt de heer K. den toestand van het notariaat in eene reeks hoofdstukken, handelende over 1. den notaris en zijne bediening, 2. eischen voor benoeming, 3. den eed, 4. de akte en haren vorm, 5. de protocollen, 6. de bewijskracht der akten, 7. de tarieven, 8. het getal, 9. het toezicht, 10. de practijk,

11. de opkomst, bloei en verval der instelling, 12. de gevolgen der omwenteling. Omtrent al deze punten bevat het boek lezenswaardige, soms vermakelijke bijzonderheden, uit oude akten en dagbladen getrokken, waarbij ik vooral wijs op hetgeen ons wordt medegedeeld uit het nog voorhanden protocol van den notaris Cloeting (1554-1571). Eene beschrijving van het geheele protocol en korte inhoudsopgave der 106 eerste akten van de jaren 1554 en 1555, moeten, gelijk de heer K. zegt, strekken om de belangstelling in deze rij van authentieke bescheiden op te wekken. Geheel deel ik dan ook zijn wensch, dat alle acten werden gedrukt; menige bijzonderheid, tot heden onbekend, zou dan, zegt hij, aan den dag komen, en zulks zoowel wat aangaat den vorm, den stijl en de wijze van inkleeding der akten als wat betreft den aard der handelingen, daarin vervat.

Ten slotte geeft de heer K. eene naamlijst, waaruit blijkt, dat het notariaat in Friesland zijn grootsten bloei gekend heeft in de tweede helft der 17de eeuw. Van 1661-1670 werden 71 nieuwe notarissen ingeschreven, welk getal later, vooral na de ordonnancie van 1723, zoozeer gedaald is, dat van 1771-1780 slechts vijf toegelaten zijn. Vergelijkt men daarmede onze eeuw, waarin van 1831-1840 21, en van 1841-1850 19 benoemd zijn, dan heeft men een maatstaf van beoordeeling, hoe aanzienlijk het getal in de 17de, hoe gering het in de 18de eeuw geweest is. Geen wonder dan ook, dat eindelijk niet alleen het opmaken der akten, maar ook het houden van publieke verkoopingen door allerlei andere personen geschiedde, en er eigenlijk geene werkzaamheden meer waren, die uitsluitend aan het notariaat verbonden waren.

De aanleiding tot dien snellen achteruitgang vindt de heer K. bovenal in twee misbruiken. Vooreerst werd aan de akten niet langer een authentieke vorm gegeven: zij werden opgemaakt als onderhandsche, en enkel ter bevestiging der handteekeningen van eene notarieele bekrachtiging voorzien. Maar bovendien geraakte het houden van een protocol zoo zeer in onbruik, dat de wetgever zelf genoodzaakt was, de verplichting daartoe geheel te laten vervallen. Door beide omstandigheden leverde de authentieke akte, èn wat haren vorm èn wat de zekerheid harer bewaring aangaat, weinig of geen voordeel boven de onderhandsche op; en was het niet te verwonderen, indien partijen aan de meer eenvoudige en dus uit den aard der zaak goedkooper inrichting de voorkeur gaven. Daar zal

wel zijn bijgekomen, al vermeldt de heer K. zulks niet uitdrukkelijk, dat het overgroote getal leidde tot een scherpe concurrentie, waardoor de meesten genoodzaakt werden allerlei betrekkingen te zoeken, of wel hunne toevlucht te nemen tot handelingen, die het aanzien van het ambt, en het vertrouwen in den persoon, die er mede bekleed was, niet verhoogden.

Vatten wij dus het resultaat, waartoe de lezing van het geheele geschrift ons geleid heeft, in een enkel woord samen, dan is het eene waarschuwing tegen het zoogenaamde vrije notariaat. Het is er mede als met de makelaars, die ook naar de bedoeling des wetgevers eene soort van notarissen voor handelszaken zouden zijn. Naast hen traden de commissionairs als vrije tusschenhandelaars op; en daar de meerdere zekerheid, die het makelaarsboek aanbiedt, bij het aangaan van het contract, als men niet denkt aan latere mogelijke processen, niet voldoende was om tegen de meerdere gemakken, welke de commissionairs verleenden, op te wegen, hebben dezen de makelaars zoo al niet in naam, dan toch inderdaad grootendeels verdrongen. De onpartijdige tusschenpersoon, welken de wetgever voor oogen had, bestaat bijna niet meer.

En, nu moge zulks in het geval der makelaars geen groote bezwaren opleveren, het opmaken van contracten vereischt rechtskennis, en het gevaar, dat partijen hunne wilsverklaring in vormen kleeden, waardoor zij of in rechte niet geldig is, of eene andere uitwerking heeft dan men bedoelde, is te groot dan dat men de notarissen ooit zou kunnen missen. Maar dan moeten zij ook blijven, wat zij thans zijn: ambtenaren, die door de plaats, welke zij in de maatschappij innemen, en het toezicht, dat op hen uitgeoefend wordt, vertrouwen inboezemen. In de versterking van dat karakter, niet in de verslapping daarvan, zoeke men de genezing der kwalen, waaraan het notariaat thans lijdt.

Van de geschiedenis der oude notarissen tot de moeielijkheden, waar hunne opvolgers mede te kampen hebben, is de sprong niet groot; en zoo is het verklaarbaar, dat ik na het werkje van den heer Koopmans dat van den heer Mr. L. Zegers Veeckens bespreek over de bevoordeeling bij tweede en verdere huwelijken.

De heer V. is voor eenige jaren gepromoveerd na verdediging van eene dissertatie over hetzelfde onderwerp. Thans, nu hij notaris te Amsterdam is, en privaat-docent voor het notariaat aan de uni-

versiteit aldaar, heeft hij zich geroepen gevoeld om eene herziene en verbeterde uitgave daarvan in het licht te geven, opgehelderd door een aantal voorbeelden, die hij ontleend heeft aan de vroeger door hem geschreven ‘Drie honderd opgaven van notarieele akten en opstellen.’

Dat het onderwerp voor eenen doctorandus, die den wensch koesterde eenmaal zelf notaris te worden, zoowel als voor iemand, wiens taak het is anderen voor dat ambt op te leiden, veel aantrekkelijks moest bezitten, is natuurlijk. Immers weinige onderwerpen zijn er, die voor den rechtsgeleerde bij de uitlegging, voor den notaris bij de toepassing zooveel zwarigheden opleveren, als het verbod van te groote bevoordeeling bij tweede huwelijk, in onze artikelen 235-240 B.W. nedergelegd. De heer V. geeft van de onderscheiden vragen, die zich daarbij hebben voorgedaan, eene duidelijke voorstelling; onderwerpt de oplossingen, door verschillende rechterlijke collegiën en schrijvers gegeven,aan eene doorloopende kritiek; en, terwijl hij zich in den regel nederlegt bij de beslissingen, die in de praktijk plegen gehuldigd te worden, maakt hij door het berekenen van allerlei uiteenloopende gevallen de gevolgen van die verschillende beslissingen voor den lezer duidelijk. Is de kunst van den notaris, die aan de abstracte rechtsregels eene toepassing in het dagelijksch leven moet verzekeren, niet altijd even gemakkelijk; een juist begrip van de eigenaardige bezwaren daaraan verbonden krijgt men het best bij een onderwerp als dit, waar aan alle zijden zooveel voetangels en klemmen liggen. Geen beter oefening kan de aanstaande notaris verlangen: hij, die dan ook het met zorg bewerkt geschrift van den heer V. doorgewerkt heeft, zal zich zijne moeite niet beklagen.

Eene andere vraag echter, die de lezing van dat boek bij mij verlevendigd heeft, is, of het algemeen belang wel vordert, zulk eene crux interpretum in onze wet te laten voortbestaan. Niet dat ik mij van dit (of eenig ander) onderwerp eene regeling voorstel, waarbij geene vragen overblijven; ook al hadden wij het verder in de kunst van wetgeving gebracht, dan thans helaas het geval is, zou dit wel onmogelijk wezen. Maar altijd moeten het vragen zijn, die ondergeschikte punten van uitlegging of toepassing betreffen, en door eene logische uitwerking der vaststaande beginselen tot voldoende oplossing te brengen zijn.

Van dien aard is b.v. bij ons onderwerp de vraag, of de be-

perkende voorschriften van art. 236 eenigen invloed hebben, indien de tweede echtgenoot de rijkste was en door de boedelmenging dus geenerlei voordeel genoot; hetgeen ontwijfelbaar ontkennend beantwoord moet worden. Even juist komt mij de bevestigende beantwoording voor der vraag, of art. 949 zich in art. 236 oplost, zoodat, als er naast de gemeenschap nog een testament is, uit kracht dier beide titels toch slechts één kindsgedeelte aan den nieuwen echtgenoot kan worden toegekend. Eindelijk wijs ik op de vragen, door den heer V. gesteld, hoe de regeling werkt, indien er natuurlijke kinderen zijn, indien aan den hertrouwden echtgenoot een fideicommissum residui gemaakt is, of indien door hem schenkingen zijn gedaan. In zulke gevallen kan de berekening iets meer ingewikkeld zijn dan bij eenvoudige boedels; daarbij is geene tusschenkomst des wetgevers noodig.

Maar iets anders is het, als de hoofdbeginselen zelven, waarop het geheele rechtsinstituut berust, onzeker blijken, of de moeielijkheden in de praktijk van dien aard worden, dat, welke uitlegging men ook aanneme, in geen geval eene bevredigende oplossing te bereiken is. Dan redt men zich natuurlijk; en langzamerhend ontstaat, vooral bij een onderwerp, dat zoo veelvuldig voorkomt als het onderhavige, eene zekere gewoonte, die maakt, dat men de bezwaren weinig voelt. Maar heeft men partijen, die zich aan dien sleur niet onderwerpen willen, dan ontstaan er ernstige zwarigheden, en behoeft men slechts voor een rechtscollegie te komen, dat (misschien met volkomen recht) van de gewone leer afwijkt, om te gevoelen, op hoe lossen grondslag het geheele gebouw rustte.

Van dien aard is b.v. eene der hoofdvragen, die de schrijvers over ons onderwerp verdeeld houdt. Art. 236 leert, dat aan den nieuwen echtgenoot door de vermenging van goederen en schulden geen meerder voordeel kan opkomen, dan ten beloope van het minste gedeelte, hetwelk een der kinderen uit het eerste huwelijk geniet. Sterft dus de hertrouwde echtgenoot het eerst, dan is de bedoeling duidelijk, en bestaat het voordeel van den tweeden echtgenoot ten hoogste uit het erfdeel van een der voorkinderen. Maar als nu eens die nieuwe echtgenoot het eerst sterft, en de verrekening tusschen zijne erfgenamen en den hertrouwden moet geschieden, laten ons de woorden der wet in onzekerheid. De oplossing, door Mr. J.G. Kist (De bepalingen der Nederlandsche wet om-

trent tweede en verdere huwelijken) gegeven, en in een arrest van den H. Raad van 23 Maart 1849 (Wb. n°. 1010) aangenomen, is deze, dat men in dat geval berekent, hoeveel de voorkinderen zouden genieten, indien ook hun hertrouwde vader of moeder op hetzelfde oogenblik gestorven ware; deze fictieve erfportie wijst dan het maximum der bevoordeeling aan.

Nu mag ik niet ontveinzen, dat deze leer, waarvan de heer V. zich een warm voorstander toont, mij voorkomt in lijnrechte tegenspraak te zijn èn met den aard van ons instituut, èn met de geschiedenis èn met de duidelijke woorden der wet: zoodat ik mij veeleer schaar aan de zijde der hoogleeraren Van Hall (pag. 269) en Opzoomer (I, pag. 271), die het tegendeel verdedigen. Volgens den aard onzer instelling moet voorop staan de regel, dat ook in tweede en verder huwelijk van rechtswege algeheele gemeenschap van goederen bestaat; alleen in geval van benadeeling van bepaalde personen en te hunnen behoeve is eene uitzondering toegelaten. Maar of zulke personen benadeeld zijn, ja zelfs of zij bestaan, kan eerst blijken, als de boedel van hunnen erflater gescheiden wordt; zijn zij vroeger overleden, dan is er geene aanleiding om ten behoeve van derden inbreuk te maken op den regel der wettelijke gemeenschap. Zoo werd het begrepen in het Romeinsche en oud-Hollandsche recht, (Novella 22 c. 28; Voet, XXIII, 2, n°. 128) waar de vraag, of er reden bestond tot toepassing der lex *hac edictali*, beoordeeld werd naar den stand van zaken op het oogenblik van den dood des hertrouwden echtgenoots. En zoo leert het duidelijk ook art. 236 al. 2 B.W., hetwelk aan de voorkinderen eene actie geeft tot vermindering of inkorting ten tijde van het openvallen der nalatenschap van dien echtgenoot. Immers, dat deze bepaling alleen zou geschreven zijn voor het geval, dat de scheiding had plaats gehad in strijd met art. 236 al. 1, en de strekking zou hebben om alsdan alle regres uit te sluiten tot het aangegeven tijdstip, is niet wel ernstig vol te houden.

Naar mijne overtuiging kan er dus wel geen twijfel zijn omtrent de bedoeling des wetgevers, dat men in zoodanig geval moet beginnen te verdeelen, alsof er geene voorkinderen zijn; desverkiezende kunnen deze dan later eene vordering tot inkorting instellen. Dat echter de andere opvatting veel eenvoudiger is, en zulk eene terugvordering, misschien na vele jaren, en van allerlei erfgenamen, die gedurende al dien tijd te goeder trouw in het bezit der goe-

deren geweest zijn, groote bezwaren oplevert, ontken ik volstrekt niet.

Eene tweede moeielijkheid levert art. 240 op, waar geleerd wordt, dat in alle gevallen winst en verlies gelijkelijk tusschen de echtgenooten worden gedeeld; zoodat men het aandeel dat aan den nieuwen echtgenoot mag worden toebedeeld, kan omschrijven als bestaande uit hoogstens zijn aanbreng + een kindsgedeelte in den boedel des hertrouwden, + de halve winst. Zeker zou het dan ook met alle begrip van huwelijksgemeenschap strijden, indien zelfs de voor- en nadeelen, gedurende het huwelijk te zamen genoten of geleden, niet gemeen werden. Maar is het voorschrift aldus theoretisch volkomen juist en duidelijk; eene praktische toepassing is daaraan niet zoo licht te geven.

Reeds dadelijk doet zich de vraag voor, of bij de berekening van het aandeel, dat de voorkinderen genieten, de aan hun erflater toegekende halve winst in aanmerking komt of niet. Voor eene ontkennende beantwoording pleit, dat de rekening eerst zuiver wordt, als men de winst geheel ter zijde stelt; voor eene toestemmende, dat de kinderen toch ook die bate ‘genieten uit den boedel van den hertrouwden echtgenoot’, terwijl bovendien de gevallen van inkorting der gemeenschap, als de uitzondering vormende, zooveel mogelijk moeten beperkt worden.

Maar van veel meer belang is de vraag: wat is winst? De heer V. beantwoordt haar door streng te onderscheiden tusschen vruchten, inkomsten en winst; onder het eerste begrijpt hij datgene, wat eene bepaalde zaak oplevert, het tweede noemt hij het loon van den arbeid, en, is dit loon wisselvallig, dan heet het winst. Vandaar dat waardevermeerdering, die uit 's menschen arbeid voortkomt, onder winst behoort gerekend te worden; alle andere vermeerdering, die eenvoudig door invloeden van buiten ontstaat, valt buiten dat begrip. Tegen deze oplossing, die met de artikelen 212 en 215 B.W. in overeenstemming is (hetgeen, al wil de heer V. daar geen beslissend argument uit putten, toch zeker geen kwaad kan), heb ik in theorie geen bezwaar; maar in de praktijk veronderstel ik, dat dit een der moeielijkste punten bij de toepassing van ons artikel moet opleveren.

Bestaat de boedel geheel of grootendeels uit bepaalde voorwerpen, vaste goederen of effecten, die later in natura worden terug gevonden, dan is de onderscheiding tusschen waardevermeerdering en winst gemakkelijk vol te houden. Maar deze gevallen vormen

slechts de uitzondering. In den regel bestaat (om van kooplieden te zwijgen) de boedel voor een groot deel uit effecten, die met of zonder premie uitgeloot, geconverteerd, geruild, verkocht kunnen zijn. De maatstaf van beoordeeling, en daarmede het bedrag van het aan den nieuwen echtgenoot toe te kennen voordeel, zal in al die gevallen verschillen, en dus afhangen van allerlei, geheel buiten zijn toedoen ontstane omstandigheden; wat zeker niet billijk is.

En nu zegge men niet, dat dezelfde zwarigheden zich voordoen bij andere gevallen van beperkte gemeenschap, bepaaldelijk bij die van winst en verlies. Immers daar heeft men dien toestand van den aanvang af gewild en er op gerekend; de volledige gemeenschap is uitgesloten, en men zal dus in den regel eene behoorlijke beschrijving en een regelmatig beheer van het afzonderlijk vermogen van beide echtgenooten aantreffen. Wat er met ieders goederen in den loop der jaren gebeurd is, is dus na te gaan; of, zoo niet, dan is het zijne eigen schuld. Maar hier bestond eene algeheele gemeenschap, over wier onderdeelen de man niet alleen recht van beheer, maar ook onbeperkte beschikking had; de moeielijkheid, om daar na vele jaren te gaan uitrekenen, wat als natuurlijke aanwas van het oorspronkelijke kapitaal te beschouwen is, moet menigmalen op den gordiaanschen knoop gelijken, die wel door te hakken, maar niet te ontwarren was.

En vooral niet minder ingewikkeld ligt de knoop, als de hertrouwde echtgenoot na het overlijden van den eersten verzuimd heeft eene boedelbeschrijving te doen opmaken, en derhalve volgens art. 182 B.W. de oude gemeenschap is voortgeduurd ten voordeele zijner kinderen, maar niet te hunnen nadeele. Hij verkeert dan door zijn tweede huwelijk niet alleen in twee algeheele gemeenschappen, wat op zich zelf al geen klare toestand is; maar bovendien zijn de beide gemeenschappen ieder op eene geheel verschillende wijze beperkt en gewijzigd. De beginselen, waarnaar die verhouding beoordeeld moet worden, worden door den heer V. nauwkeurig nagegaan, en blijken dan reeds op het papier niet gemakkelijk te zijn; maar hoe de uitrekening er bij gemis van inventaris, waaruit men althans den oorspronkelijken toestand zou kunnen afleiden, in de praktijk gewoonlijk zal uitzien, daarnaar zullen wij maar niet vragen.

Wanneer men zich al deze moeielijkheden voor den geest roept, waarvan de meeste niet uit de woorden der wet, maar uit haren

inhoud noodzakelijk voortvloeien, stelt men zich onwillekeurig de vraag, of de geheele bepaling wel aanbeveling verdient. Wat mij aangaat, ik aarzel niet daarop ontkennend te antwoorden, en vertrouw, dat reeds een vluchtige blik op hare geschiedenis ons de overtuiging kan geven, dat men hier te doen heeft met eene wanhopige poging om Romeinsch en Germaansch recht te vereenigen. De begrippen, aan die beide bronnen ontleend, strijden te zeer met elkander, dan dat het mogelijk zoude zijn de bestaande bezwaren te ontgaan, zonder terug te keeren op den ingeslagen weg, en ons streng aan een der beide opvattingen te houden.

Gelijk bekend is, is het geheele verbod, dat thans in ons art. 236 neergelegd is, ontleend aan de lex *hac edictali* der keizers Leo en Anthemius (Cod. V, 9, c. 6). De geest dier tijden was niet gunstig gestemd voor tweede huwelijken; en naast andere poenae secundarum nuptiarum bepaalden die keizers, dat het hem, die, uit een vroeger huwelijk kinderen hebbende, tot een later huwelijk ‘migraverit’, verboden zou zijn aan den tweeden echtgenoot ‘testamento, vel sine scriptura, seu codicillis, hereditatis jure sive legati sive fideicommissi titulo plus relinquere, nec dotis aut ante nuptias donationis nomine seu mortis causa habita donatione conferre, nec inter vivos conscribendis donationibus’ dan aan een zijner voorkinderen. Men ziet, de lijst van verboden handelingen was groot genoeg; maar het waren allen bepaalde handelingen, vatbaar om door het gegeven rechtsmiddel geheel of gedeeltelijk buiten werking te worden gesteld. De Romeinen kenden geene gemeenschap van goederen; en de vraag, of het vermogen van den tweeden echtgenoot met deze of gene bate verrijkt zou blijven, was dus betrekkelijk gemakkelijk te beslissen.

Geheel anders was de opvatting der middeleeuwen, toen men begon met de door beide echtgenooten aangebrachte goederen als gedurende het huwelijk tusschen hen gemeen te beschouwen; om eerlang verder te gaan en eene algeheele blijvende gemeenschap van goederen aan te nemen. Wellicht heeft daarbij de christelijke opvatting van het huwelijk als volkomen stoffelijke zoowel als zedelijke vereeniging den stoot gegeven; wellicht ook heeft de moeielijkheid, om in een huwelijk voortdurend de geldelijke belangen der beide partijen te onderscheiden er het hare toe bijgedragen; genoeg dat in de meeste landen van Germaanschen oorsprong de huwelijksgemeenschap als regel werd aangenomen,

en het Romeinsche recht in zooverre niet dan gewijzigd gerecipieerd werd.

Wat ons onderwerp aangaat: liepen de meeningen omtrent den invloed, dien de gemeenschap van goederen en de lex *hac edictali* wederkeerig op elkander moesten uitoefenen, uiteen. In Holland kende men den voorrang toe aan de gemeenschap, en liet den Romeinschen rechtsregel alleen zoo werken, dat de hertrouwde echtgenoot daardoor in zijne beschikking over de hem toekomende helft beperkt werd. In Utrecht daarentegen paste men den regel analogisch ook op de gemeenschap toe, door aan te nemen, dat behalve door de handelingen, welke Leo en Anthemius op het oog hadden, ook door het enkele feit der boedelmenging geene bevoordeeling boven het kindsgedeelte mocht plaats hebben. Deze laatste leer, die mede die van den Code Napoleon was, is in onze wet overgegaan.

Toch was de opvatting, die de Hollandsche rechtsgeleerden verdedigden, de ware; niet alleen omdat zij zich volkomen aan de woorden der wet aansloot, maar omdat het geheele voorschriftgeschreven was met het oog op den in Rome bestaanden toestand, dat er twee boedels waren, en men derhalve kon verbieden, op eenigerlei wijze eene bate uit den eenen in den anderen te doen overgaan. Bij de huwelijksgemeenschap daarentegen is er slechts één boedel, die, zoo lang het huwelijk duurt, in alle opzichten behandeld wordt alsof het een zelfstandig vermogen ware. Later, na ontbinding des huwelijks (of zelfs nog later, na den dood des hertrouwden echtgenoots) dat vermogen te splitsen in allerlei onderdeelen, en de rekening over te maken alsof er twee afzonderlijke boedels waren geweest, moet uit den aard der zaak eene hopelooze poging zijn: het een strijdt tegen het ander.

Wil onze wetgever de zaak dus op een zuiver terrein brengen, dan dunkt mij, dat hem twee wegen openstaan, al naar dat hij aan de Germaansche of Romeinsche opvatting de voorkeur geeft. Hij kan vasthouden aan den regel, dat ook een later huwelijk tot gemeenschap van goederen moet leiden, maar mag zich dan wel ernstig de vraag stellen, of het noodig is, het beginsel, dat aan de lex *hac edictali* ten grondslag lag, op die gemeenschap toe te passen. Naar onze zeden ligt in een tweede huwelijk niets onbehoorlijks, en wordt het zelfs dikwijls aangegaan in het belang der voorkinderen. Dat het vermogen, hetwelk dezen reeds bezitten, onder

het hertrouwen van hunnen vader of moeder niet mag lijden, spreekt van zelf, maar daarvoor zijn andere rechtsmiddelen bestemd, die misschien voor verscherping vatbaar zijn; op hetgeen hun vader of moeder overigens bezitten, hebben zij geen recht, enkel eene verwachting. Op allerlei wijzen kunnen die er over beschikken, ook door de meest onnoozele speculatie of ten voordeele van de meest onzedelijke personen; waarom dan alleen niet ten behoeve van den tweeden echtgenoot, die immers niet noodwendig het vermoeden van onwaardigheid met zich brengt?

Het is echter ook mogelijk, dat de zienswijze der oude keizers nog voor onzen wetgever hare kracht behouden heeft, en ook hij vreest voor den invloed, dien eene jonge tweede vrouw op een ouden weduwenaar zal uitoefenen. Nog steeds wordt in de volkstaal aan het woord stiefmoeder eene ongunstige beteekenis gehecht; en dat eene zoodanige moeder meer let op de belangen harer eigen kinderen dan op die der voorkinderen, is eigenlijk niet meer dan natuurlijk. Maar neemt onze aanstaande wetgever dus het voorschrift der lex *hac edictali* wederom over, dan zou ik wenschen, dat hij het ook geheel deed, en de wettelijke gemeenschap in tweede huwelijk ter zijde stelde. Zelfs bij het eerste huwelijk berust zij slechts op een vermoeden des wetgevers omtrent de bedoeling van partijen; niets verhindert om in latere huwelijken dit vermoeden om te keeren, en in het belang der voorkinderen de beide boedels streng gescheiden te houden. Een verbod van makingen en schenkingen in den geest van het Romeinsche recht ware dan gemakkelijk toe te passen; en voor het belang der voorkinderen was op ruime wijze gezorgd, zonder al de moeielijkheden, waartoe de onzuivere regeling, waaronder wij thans leven, aanleiding geeft.

Terwijl ik hiermede afscheid neem van het geschrift van den heer Veeckens, verwijder ik mij toch niet te ver van het notariaat, wanneer ik in de laatste plaats wijs op een onderwerp, dat ook vooral aan de bezwaren in de praktijk ondervonden, zijn juridisch belang ontleent. Ik bedoel de Grootboeken der Nationale Schuld, waaraan Mr. J.F Neeb, advocaat te Nijkerk, een boek gewijd heeft.

Ook hier valt over de wetgeving, die den tegenwoordigen toestand beheerscht, niet te roemen. Voor hem, die met de Grootboeken in aanraking komt en geplaagd wordt door allerlei soms onzinnige of onmogelijke eischen, is de wijze, waarop deze instel-

ling beheerscht wordt, eene bron van aanhoudende ergernis. En voor den rechtsgeleerde blijft de vraag, welke betrekking er tusschen den Staat en den houder eener inschrijving bestaat, nog steeds voor verschillende beschouwing vatbaar, ook niettegenstaande het licht, dat Mr. J.G. Kist daarover in zijne bekende brochure van 1865 heeft doen opgaan. Daar komt bij, dat de reglementen niet altijd even gemakkelijk te vinden zijn; zoodat de heer N. reeds uit dien hoofde een goed werk verricht heeft door niet alleen de geschiedenis en inrichting der Grootboeken nauwkeurig te beschrijven, maar ook de wetten en besluiten betreffende dit onderwerp bijeen te brengen, en met eene kritische beschouwing der verschillende rechtsvragen in het licht te geven. Volgens de voorrede was zijn doel vooral, hen, die met de Grootboeken in aanraking komen, eene besparing te verschaffen van moeite en tijd; zijn geschrift geeft echter meer, en daarom acht ik het ook in ruimer kring der kennisneming wel waardig.

De inrichting van een Grootboek berustte aanvankelijk op eene wet van 27 Januari 1809; waaraan zich na het herstel onzer onafhankelijkheid aansluiten de wet van 14 Mei 1814 en verschillende souvereine besluiten van hetzelfde jaar, vooral die van 8 en 22 December. De vraag, of de wet van 1814 die van 1809 geheel vervangen heeft, gelijk de heer N. in overeenstemming met Mr. J. van de Poll wil, dan of deze laatste nog steeds den grondslag onzer tegenwoordige wetgeving op dit punt vormt, gelijk Mr. Kist meent, komt mij voor van niet veel gewicht te zijn; daar allen erkennen, dat tusschen beide regelingen in beginsel geen onderscheid bestaat, en ook de heer N. wel geen bezwaar zal maken, om, zoo de wet van 1809 al geen eigenlijke rechtskracht meer heeft, haar toch bij de verklaring der latere verordeningen eene eerste plaats in te ruimen.

Maar erger is de twijfel omtrent de geheele geldigheid der wet van 1814 en van de daarmede in verband staande besluiten. Ziet men in deze laatsten maatregelen van algemeen bestuur (en, hoe weinig dit begrip ook vaststa, toch is voor deze opvatting, in strijd met de meening van Prof. Faure, veel te zeggen), dan zijn zij zoowel volgens Mr. Kist als Mr. Neeb onwettig, omdat de Raad van State er niet op gehoord is. En de wet zelve mist volgens onzen schrijver alle rechtskracht, omdat bij hare afkondiging het door de Grondwet voorgeschreven formulier niet gevolgd is. Hij

beroept zich daarbij op de bekende arresten van den Hoogen Raad van 22 Mei 1876 (Wb. 4003) en 7 November 1881 (Wb. 4706), die eene gemeenteverordenieg onverbindend verklaren, indien van het bij art. 173 der Gemeentewet vastgestelde formulier van afkondiging afgeweken is. Ondertusschen is mij nog geene uitspraak bekend, waarbij deze redeneering ook op wetten toegepast is; en mag men niet vergeten, dat art. 168 der Gemeentewet uitdrukkelijk voorschrijft, dat de verordeningen niet verbinden, dan wanneer zij ‘behoorlijk’ zijn afgekondigd. Een dergelijk imperatief voorschrift bevat de Grondwet omtrent wetten niet: en zou men integendeel uit art. 115 kunnen afleiden, dat hare onschendbaarheid ook tegen de werking van zoodanige kleine fouten beschermd is. Wat daarvan echter zij, wil men niet reeds bij den aanvang van het onderzoek allen grond onder zijne voeten verliezen, dan zal men wel [moeten redeneeren, alsof althans de wet van 1814 bestond; en dat doet de heer Neeb dan ook.

Na het aan de wetten en besluiten gewijde hoofdstuk wordt de vraag behandeld, welk recht hij, op wiens naam eene zekere geldsom in een der grootboeken ingeschreven is, daardoor verkregen heeft. Kan de Staat hem de excepties tegenwerpen, welke hij tegen den vroegeren houder dier inschrijving kon doen gelden, en kleven aan de overgeschreven vordering de gebreken der primitieve? Het is bekend, dat deze vraag vóór eenige jaren veel geschrijf veroorzaakt heeft, naar aanleiding van een arrest van den Hoogen Raad van 9 April 1863 (Wb. 2473), die de overschrijving aanmerkte als eene schuldvernieuwing, en dus de gestelde vraag ontkennend beantwoordde. Deze meening werd toen bestreden door Prof. Faure (Rechtsg. Bijblad 1863, 1864), aan wiens voorstelling zich sedert ook Prof. Opzoomer (VII blz. 136) aangesloten heeft, volgens welke geleerden de overschrijving niet meer kracht zou hebben dan eene gewone cessie; terwijl zij verdedigers vond in de heeren Mr. J.W. Tydeman (Mag. v. Hand. V bl. 100) en Mr. J.G. Kist (in zijne reeds genoemde brochure over ons onderwerp). De eerste stelde daarbij vooral het begrip van schuldvernieuwing op den voorgrond; terwijl de laatste zich meer op de formeele natuur der door hem aangenomen literarum obligatio beroept. De heer Neeb, die een volledig overzicht van den geheelen pennestrijd geeft, schaart zich aan de zijde van prof. Faure, en voert, behalve de bekende gronden nog tot ondersteuning daarvan aan, dat in de Fransche wetten, die aan de onze

tot voorbeeld gestrekt hebben, telkens sprake is van ‘céder.’

In het volgend hoofdstuk bespreekt hij de zekerheidstelling door middel van aanteekeningen van verbanden op inschrijvingen, en herinnert daarbij terecht, dat er geene sprake kan zijn om zulke verbanden als hypotheek of borgtocht op te vatten: zij leveren toch eene reëele zekerheid op roerend goed, en daarom zou hij eerder geneigd zijn, ze met pand gelijk te stellen. Toch valt het niet te ontkennen, dat het een zeer bijzonder soort van pand zou zijn, waar het goed niet in handen van den schuldeischer overgaat, en de executie aan allerlei bijzondere bepalingen gebonden is. Liever zou ik voor een zoo eigenaardig rechtsinstituut een eigen naam handhaven, en dus enkel spreken van verband.

Omtrent de aansprakelijkheid voor verkeerde af- en overschrijving gaat de heer N. zeer ver, verder dan mr. Kist. In overeenstemming met zijne geheele theorie meende deze, dat door zulke handelingen de eerste inschrijving in elk geval is verloren gegaan; heeft er dus eene vergissing plaats gehad, dan kan men den ouden eigenaar tegen den nieuwen in het geheel geene vordering toestaan, en tegen den Staat overeenkomstig het gemeene recht alleen dan, als er eenig verzuim bij de ambtenaren is aan te wijzen. Hij, die door bedrog of nalatigheid eene inschrijving verliest, staat gelijk met hem, die door andere onrechtmatige daden of onvoorzichtigheden schade lijdt; hij kan vergoeding vragen van hem, die daaraan schuldig is, maar moet overigens de zaak beschouwen als een ongeval, dat hem getroffen heeft. De heer Neeb, die de overschrijving als eene cessie beschouwt, geeft natuurlijk den ouden eigenaar in de eerste plaats eene actie tegen den nieuwen houder, en aan dezen laatsten, voor zooverre hij niet door den werkelijken schuldigen schadeloos wordt gesteld, eene regres-actie tegen den Staat. Dit regres geeft hij echter onbeperkt, omdat de Staat beloofd heeft, niet anders dan op voldoende of volledige bewijzen te zullen overschrijven; en in het hier bedoelde geval altijd moet worden aangenomen, dat de overgelegde bewijzen in eenig opzicht onvolledig of onvoldoende zijn geweest. Mij dunkt, dat de onderscheiding van mr. Kist meer met de algemeene beginselen overeenkomstig was; ofschoon het crediet van den Staat en de billijkheid kunnen eischen, dat in de beoordeeling der omstandigheden eene groote vrijgevigheid worde toegepast.

Ondertusschen, hoe men de zaak ook opvatte, zeker is het dat

de Staat lichtelijk voor verzuimen aansprakelijk kan worden, en het uit dien hoofde goed is, dat de ambtenaren voorzichtig zijn, en niet dan na nauwkeurig onderzoek tot af- en overschrijving besluiten. Maar zeker niet goed te keuren is het, indien er eischen worden gedaan, waaraan men òf niet kan voldoen, òf die zoo geheel in strijd zijn met de wet, dat zij iederen deskundige een glimlach of een woord van ergernis ontlokken. De klacht hierover is te algemeen, dan dat er geene aanleiding toe zou zijn; en ernstig mogen wij dus wel de vraag stellen, wat ter verbetering zou te doen zijn. Wat mij aangaat, verwacht ik van eene herziening der verordeningen op dit punt weinig heil; uit den aard der zaak zijn de kwesties, die zich dagelijks voordoen, te zeer van uiteenloopenden aard, dan dat het mogelijk zou zijn, de wijze van behandeling voor te schrijven, die in elk bijzonder geval te volgen is. Toch ware het mogelijk de toepassing der verordeningen zoo in te richten, dat er naast de uiterste voorzichtigheid ook eenige meerdere rechtskennis aangetroffen werd. De aanstelling van een of meer rechtsgeleerde ambtenaren bij de verificatie zou dunkt mij reeds een stap in de goede richting zijn, en althans de ergste fouten voorkomen, die de Staat nu door tusschenkomst zijner ambtenaren maakt.

De wetsherziening zou dan vooral nederkomen op eene duidelijke regeling der vraag, of elke inschrijving, overschrijving en afschrijving, door de directie gedaan, voor de rechten van partijen beslissend is, dan of hare rechtskracht afhangt van de geldigheid der handelingen, die daaraan hebben ten grondslag gelegen. De heer N., die hierbij terecht wijst op de analogie met de hypothecaire inschrijvingen, waarbij een soortgelijke strijd gevoerd wordt voor en tegen het Duitsche grondboek-stelsel, spreekt ook de wenschelijkheid uit eener wettelijke beslissing omtrent dit punt; maar dringt daarop toch niet sterk aan, omdat de geheele instelling der Grootboeken naar zijne meening zeer goed gemist kan worden.

Werd aan dit denkbeeld gevolg gegeven, dan zouden zeker, gelijk de heer N. zelf zegt, op de meest radicale wijze alle moeielijkheden zijn overwonnen. Men moet echter niet vergeten, dat de instelling reeds gedurende drie vierden eener eeuw bij ons bestaat, en het publiek dus ruimschoots gelegenheid gehad heeft, te wennen aan de bezwaren, die daaraan onafscheidelijk verbonden zijn. Kan men die zooveel mogelijk beperken, zoodat alleen de onvermijdelijke

overblijven, dan dunkt mij, dat men zich die verder wel getroosten kan voor het behoud eener inrichting, waar kapitalen, die toch reeds aan het vrij verkeer onttrokken zijn, op de meest veilige wijze vruchtdragend worden gemaakt. De heer N. heeft zelf voorzien, dat men hem zou wijzen op het belang, dat personae miserabiles bij de instandhouding der Grootboeken hebben, en meent dat voor hen in den tegenwoordigen tijd voldoende, ja veel beter kan gezorgd worden. Waarin die zorg bestaan zou, geeft hij echter niet aan, zoodat de waarde dier maatregelen bezwaarlijk besproken kan worden; maar voorloopig dunkt mij, dat men niet licht eene geldbelegging zal vinden, zoo moeielijk te vervreemden en zoo gemakkelijk te beheeren als eene inschrijving in een der Grootboeken onzer Nationale Schuld.

P.R. FEITH.

Letterkundige kroniek.

Kikkerstudiën van R. Koopmans van Boekeren. (Slotboom's Halve-Guldens-uitgave n°. 1). Beverwijk, D.S. Slotboom.

Kathederkout van R. Koopmans van Boekeren (Guldenseditie n°. 150). 's Gravenhage, Charles Ewings.

Wij waren Amsterdam en de geuren harer gedempte en ongedempte grachten ontvlucht, om aan de zee onze longen door wat onbedorven lucht te laten doorspoelen en te putten uit die eeuwig frissche bron van kracht en levenslust.

Wij, Amsterdammers, kennen en waardeeren het zuivere water dat de Noordzeeduinen ons leveren, en wij zien verlangend uit naar het oogenblik waarop 't het gemeentebestuur gelukken zal het in nog ruimer mate voor allen beschikbaar te stellen. Maar waar blijft de Maatschappij die onzen dampkring zal weten te zuiveren door den directen aanvoer van frissche zeelucht?

In afwachting van die nieuwe verovering der wetenschap, zullen wij wel doen met de zeelucht aan de bron te gaan opzoeken.

Weten wij, Hollanders, onze zee genoeg te waardeeren? Zoeken wij niet vaak voor velerlei kwalen dagreizen ver de genezing, die wij, voor veel minder geld, even zeker aan ons zeestrand kunnen vinden? Zullen wij wachtén om aan onze zee volle recht te laten wedervaren tot dat onze Duitsche naburen onze bekoorlijkste badplaatsen in beslag hebben genomen, en er hun taal en hunne gewoonten zullen hebben doen wortel schieten? Te Wijk aan Zee o.a. wordt de Duitsche kolonisatie op vrij groote schaal beproefd, en het

wordt tijd dat wij dat aantrekkelijk oord op de Duitschers heroveren. Het bevallige plekje met zijn hooge, groene duinen, die het dorpje van drie zijden omgeven, duinen, rijk aan de zeldzaamste bloemen en kruiden, en waarin men dagen achtereen, uren lang, dwalen kan, telkens nieuwe, verrassend schoone gedeelten ontdekkende, met zijn uitmuntend zeestrand, zijn sierlijke tegen het groene duin gelegen villa's, verdient het ten volle.

Heerlijke, nooit volprezen zee! Men scheldt haar eentonig; alsof niet ieder uur van den dag met zijn wisselend licht, elke nieuwe wolkformatie, een stoomboot in de verte en een loodskotter dicht bij het strand, u nieuwe en verrassende gezichten voor oogen tooveren! Sla er uw Heine maar eens op na, die in zijn *Nordsee* al die tafereelen, den avond, den zonsondergang, den nacht, de stilte en den storm op zee in onvergankelijke trekken heeft geteekend.

> Die Sonne neigte sich tiefer, und warf
> Glüthrothe Streifen auf das Wasser,
> Und die weissen, weiten Wellen,
> Von der Fluth gedrängt,
> Schäumten und rauschten näher und näher -
> Ein seltsam Geräusch, ein Flüstren und Pfeifen,
> Ein Lachen und Murmeln, Seufzen und Sausen,
> Dazwischen ein wiegenliedheimliches Singen.

Of wel:

> ....die rauschende Fluthgewalt
> Drängt ans Ufer die weissen Wellen,
> Die lustig und hastig hüpfen,
> Wie wollige Lämmerherden,
> Die Abends der singende Hirtenjunge
> Nach Hause treibt.

Eentonig? - overweldigend veeleer. Tegenover haar voelt ge u nietig, en dat gevoel van nietigheid zou in sommige oogenblikken u al te zeer kunnen drukken, u somber en droefgeestig kunnen maken. Het is, in dit wisselend leven, zaak zijn evenwicht te bewaren, en hier loopt gij gevaar het te verliezen. Daarom, gaat ge naar zee, zorg voor tegenwicht, zorg voor een dosis opwekkende lectuur. Laat uw schaterlach nu en dan het gemurmel van de golven overstemmen.

Gelukkig had ik die voorzorg genomen, en op het laatste oogenblik een paar deeltjes van Labiche in mijn koffer geborgen. En ik

heb, gezeten tegenover de trotsche, de ernstige zee, genoten van dien stroom van dwaasheden, die u meesleept of gij wilt of niet, van die onbetaalbare mystificatiën, die zotte ontmoetingen, die uitbarstingen van de dolste phantasie, maar die steeds haar punt van uitgang hebben in een der werkelijkheid nauwkeurig afgeziene ondeugd, in een dwazen karaktertrek of een menschelijke zwakheid. Charles Boissevain, die in *de Gids* van Januari 1879 Labiche bij ons inleidde, heeft terecht niet de hopelooze poging gedaan om de komische kracht van dezen dramaticus te ontleden. Wat de aard van dit komische is, zal men het best kunnen beseffen wanneer men plotseling daarna kennis maakt met komiek van een ander gehalte....

Wat waren wij op eens ver van de zee en 'die rauschende Fluthgewalt', ver ook van Labiche en zijn 'bon rire gaulois', toen wij de *Kikkerstudiën* van K o o p m a n s v a n B o e k e r e n ter hand namen, die wij, in een onbewaakt oogenblik, onder meer boeken ons voor *de Gids* 'ter aankondiging' toegezonden, naar zee hadden meegenomen!

Midden in den polder zaten wij, aan een met kroos bedekte sloot, en de heer van Boekeren zou ons daar alles wat hij omtrent de kikkers had kunnen te weten komen, verhalen - op zijn trant. De lezers van *Kappipo* en van *Schoenen op keur* weten wat die trant is. De heer van Boekeren heeft, zooals 'die van de roode céphalide' op de verguldpartij bij bakker de Groot van de studenten fluisterde, 'alevel altijd wat raars.' Hij is een grappenmaker; van dat soort dat op leesvergaderingen zich slechts te vertoonen heeft om door de toehoorders ontvangen te worden met een gezicht, waarop de vraag te lezen staat: 'Wat zal hij er nou weêr van maken?' Nu van de kikkers maakt de heer van Boekeren heel wat, en bovendien nog veel wat met de kikkers niets te maken heeft. Niet alleen ontvangen wij beschouwingen over de zoölogische classificatie van het dier, over zijn wetenschappelijke en culinaire waarde, over de kikkers in de letterkunde (Aristophanes, de Muis- en Kikvorschkrijg, enz.), die van des schrijvers belezenheid getuigen, maar nog tal van hors d'oeuvres discht hij ons op, o.a. de 'levensgeschiedenis van Toontje', een lang uittreksel uit Bogaers' gedicht 'Teunis Ruwhart', een beschrijving van het gastmaal van Trimalchio, waarin in de verste verte van kikkers of kikkersgelijken geen sprake is.

Niet daartegen hebben wij bezwaar. Het is het recht van den

verteller, van den causeur, van den ideeënzaaier, om van de hak op den tak te springen, bij zijn onderwerp alles te pas te brengen ook al komt het er niet bij te pas; - maar hij doe het met geest en met gratie; hij sleepe u meê in den wervelwind zijner phantasie.

Van de wijze nu, waarop de heer van Boekeren aan zijn humor bot viert, volgen hier enkele staaltjes.

Aan het slot van de in vier paragrafen verdeelde inleiding lezen wij:

> ‘Zijn kikkers oude kennissen? Tot op zekere hoogte ja. Van onze prille jeugd af kennen wij ze, maar van de meesten onzer geldt, dat dit kennen slechts een van aanzien is. Wij zullen namelijk, als we een kikker over 't land zien springen, niet uitroepen: Ziedaar een konijn! en als wij eens vorschen stem hooren, niet beweren, dat een paard hinnikt.’

Elders vergelijkt de schrijver verliefde luitenants vóór de declaratie met boomvorschen, ‘want (zij) hechten zich, evenals de genoemde beestjes, aan dingen, waarover gewone menschen henen glijden.’ En dan licht hij deze vergelijking aldus toe:

> ‘Hector Leeuwenhart, luitenant der jagers, klemt zich vast aan een niet minder gladde aangelegenheid, als hij zijne uitzichten op wederliefde in verband brengt met Eulalia's veelbeteekenend antwoord op zijne niet minder beteekenisvolle vraag. Wat vroeg de minnende krijgsman, en wat antwoordde de teedere jonkvrouw?
> “Houdt u van spinazie?” vroeg hij.
> “Dol!” antwoordde zij.
> Dol - kort en krachtig; krachtig vooral, als men spreekt tot een jagerofficier, wiens bekoorlijkheden, evenals die der spinazie, in een donker groen kleed zijn gehuld.’

Op bladzijde 82.... maar het aangehaalde zal wel genoeg zijn om een denkbeeld te geven van het soort van geestigheid, dat men in dit boekske vinden kan.

Bovendien het is ons moeilijk den heer van Boekeren lang hard te vallen, niet zoozeer omdat het hem - gelijk hij ons aan het slot van zijn geschrift meedeelt - ‘krieuwelig en verdrietig’ maakt, wanneer hij denkt, ‘dat dit boekske in handen zal komen van personen, die wel het leelijke en gebrekkige, maar niet het beter gelukte gedeelte opmerken’; maar omdat hij meent dat een schrijver zich troosten mag met de gedachte ‘dat, bij het wegen van zijn boek, ook in aanmerking zal komen het gewicht van den prijs, dien het geschrift kost, in zilver berekend’, en hij ten slotte de hoop

uit, ‘dit als verzachtende omstandigheid voor (zijne) Kikkerstudiën in aanmerking kan komen, dat men, voor twee kwartjes dit boekje koopende, niet zoo erg bekocht is.’

Tegenover zulke argumenten valt moeilijk te redeneeren.

Gelukkig schrijft de heer van Boekeren niet enkel boeken ter waarde van twee kwartjes. Van den rand van de sloot voert hij u tot aan den voet van den katheder, en voor hetgeen men daar zal vernemen betaalt men het dubbele.

Met dubbele belangstelling hebben wij dan ook het boekje ter hand genomen, dat *Kathederkout* getiteld is.

Geel - dien wij telkens weêr noemen, al ware het slechts om zijn naam in eere te doen houden door het jongere geslacht, dat den schrijver van het ‘Gesprek op den Drachenfels’ en van ‘Onderzoek en Phantasie’ niet mag vergeten - Geel betoogt in zijne redevoering ‘Over de plichten van een toehoorder’, dat degeen, die een verhandeling aanhoort, òf onderwezen, òf onderhouden, òf bewogen wil worden. ‘Ik stel mij voor dat gij komt met leerlust; gij wilt *onderwezen worden*.... De redenaar treedt op: en na het uitspreken van enkele zinsneden, niet ongelijk aan een schermutseling van voorposten, waarin wel eenige drukte is, maar geen dooden vallen, begint hij u.... te *onderhouden*. Vertelt het mij niet, toehoorders! Ik weet het immers, hoe het dàn in uwe ernstige zielen gesteld is! Het is geklutste room aan een hongerigen toegediend! Het is een rietstaf, overgereikt aan den zwaarlijvigen wandelaar!’ Of wel de toehoorder komt, na een dag van ingespannen arbeid, naar de gehoorzaal om ontspannen te worden. ‘De redenaar treedt op, en nauwelijks hebt ge hem eenige woorden hooren uitspreken, of gij bemerkt, dat hij u gaat *onderwijzen*. Het is u alsof gij, op een engen weg, door een diep zandspoor, een wagen ziet naderen, zwaar beladen, sterk bespannen, en krakende op as en raderen! - O! denkt gij - zoo ik het ditmaal nog ontkom, en niet verpletterd word!’

Zij, die naar van Boekeren's ‘Kathederkout’ komen luisteren, hebben het in hun keus om onderhouden of onderwezen te worden. Roeren doet de spreker slechts zelden, of het moest zijn in ‘Een Hoofdstuk uit: Schrijversschool’, een stuk, dat een recensent, die nog een aasje geweten heeft, met geen droge oogen zal kunnen lezen.

De fabel van Amor en Psyche, door den schrijver in het

eerste stuk van den bundel, met talent en zonder jacht op aardigheden verhaald, de historische bijzonderheden, welke hij in zijn opstel over Elten vlecht, hetgeen hij van Janus Secundus weet te verhalen, dit alles zal hen, die kwamen om onderwezen te worden, het meest aantrekken. Wie ontspanning zoeken, zullen in de overige stukken van den bundel het een en ander van hun gading vinden. De voorkeur verdient, naar ons oordeel, het opstel getiteld: ‘Iets over Francijntje de Boer.’ Het eenvoudige leven en de even eenvoudige werken van de ‘dienstmaagd-dichteres’, wier kinderversjes zeker nog in de herinnering van velen onzer voortleven, worden hier zonder te grooten ophef, maar met een liefde en een warmte verhaald, die hunne uitwerking niet missen. De schrijver, door zijn onderwerp meegesleept, heeft blijkbaar geen behoefte gevoeld tot het plaatsen van dat zeker soort van aardigheden, waarvan wij bij de bespreking der ‘Kikkerstudiën’ een paar proeven gaven, en die ons ook in enkele der overige stukken in dezen bundel niet worden bespaard.

In de toespraak, welke Renan onlangs hield tot de inwoners van zijn geboortestad Tréguier, op de kust van Bretagne - en zoo komen wij aan het slot van deze aankondiging, die met de zee aanving, weêr aan de zee terug! - betreurt de beminnelijke grijsaard, dat de wereld op weg is om overmeesterd te worden door de droevige rassen, die nooit geweten hebben wat genieten is; ongevoelige, stugge rassen, die de menschen noch liefhebben, noch achten. Wat hemzelven betreft, zegt hij: Je vous l'avoue, plus j'y réfléchis, plus je trouve que toute la philosophie se résume dans la bonne humeur.

La bonne humeur! - inderdaad, ook voor ons is het dringend noodig, dat wij haar overal en ten allen tijde opzoeken en vasthouden, als wij ze gevonden hebben. Maar waar wij haar kweeken bij onszelven en bij anderen, in studie of toespraak, in verhaal of gedicht, daar worde zij tevens geleid door dat, wat alleen aan het werk blijvende waarde kan geven: door den goeden smaak.

Dictionnaire pratique des Synonymes français par L. Paul Delinotte, avec une préface par *L. Chatelain*. Paris, Bruxelles, Rotterdam.

Die ‘philosophie de la bonne humeur’, waarvan Renan sprak, wordt zeker door weinige schrijvers en redenaars beter in practijk gebracht dan door den Franschen letterkundige, die zich den vorigen winter in ons land zoovele vrienden wist te maken, den tooneelcriticus van ‘Le Temps’ en dagelijkschen medewerker van ‘Le XIXe Siècle’, Francisque Sarcey. Och, konden de ‘Kathederkouters’, die jaar in jaar uit het publiek der leesvergaderingen van het Nut en van de Hollandsche Maatschappij op de vruchten hunner studie en hunner phantasie onthalen, van hem de kunst afzien om zoo onderhoudend, zoo geestig, met zooveel gloed en kleur, te onderwijzen! Te onderwijzen - want dat hier spelend geleerd werd, en de luchtige, soms kluchtige *causerie* op een stevige ‘charpente’ rustte, schijnt alleen verborgen te zijn gebleven aan hen, voor wie de Génestet de ‘Deftigheid’, dien ‘bastaard van den Ernst’, die ‘schrik van Waarheid en Natuur’, te vergeefs aan de kaak stelde.

Ik weet niet of het bezoek van Sarcey velen gebracht heeft tot de lezing van een geschrift, dat hij nu reeds meer dan 20 jaar geleden voor het eerst en voor weinige jaren in een nieuwe editie in het licht gaf, onder den titel: *Le Mot et la chose*. Het is voor wie in de Fransche taal en hare ontwikkeling belang stelt, een merkwaardig boekje.

Sarcey gaat bij de behandeling van de vraagstukken, die hier in den aantrekkelijksten vorm besproken worden, van het denkbeeld uit, dat vele kibbelarijen en twisten onder de menschen niet daaruit voortspruiten, dat zij het over het wezen der zaak oneens zijn; maar dat zij aan dezelfde woorden verschillende beteekenissen hechten. Elk geslacht - zoo redeneert hij - dat zich van een woord bedient, giet in dien vorm nieuwe denkbeelden, opvattingen, gevoelens. De flesch met haar etiket blijft dezelfde, maar de inhoud verandert.

Die wijzigingen in de beteekenis van een woord hebben zeer langzaam plaats; het proces is nauwelijks merkbaar. De beide beteekenissen kunnen derhalve gelijktijdig, naast elkander bestaan, en zoo wordt er misverstand geboren, daar elk der sprekers of

schrijvers het woord opvat in de beteekenis, die hem het best in zijne redeneering te pas komt.

Evenzoo gaat het met het verdwijnen van woorden. Het jaar 1789 heeft, volgens Sarcey, ook in de Fransche taal een omwenteling tot stand gebracht; onderscheidene woorden zijn bij die gelegenheid een gewelddadigen dood gestorven, anderen leiden sedert dien tijd een kwijnend leven.

Zoo is de taal in een voortdurende wording, en levert zij, gelijk al wat leeft, een belangrijk voorwerp van studie op, voor wie onderzoeken en nadenken wil. Sarcey nu kiest eenige woorden uit, volgt ze op hunne peregrinatiën en toont aan hoe, met de verandering der zeden en gewoonten, in het verloop der tijden ook de beteekenis van het woord zich heeft moeten wijzigen. Zoo krijgen wij een geestige en boeiende uiteenzetting der zich wijzigende beteekenissen van de woorden *amant, maîtresse, honnîte homme, bien-être, distingué, naturel, raisonnable* en tal van anderen.

Aan die proeve van onderhoudend onderwijs werden wij herinnerd, toen ons de *Dictionnaire des Synonymes français* van den heer D e l i n o t t e onder de oogen kwam. Als synoniemen in den eigenlijken zin kunnen die woorden beschouwd worden, die in vorm verschillen maar dezelfde beteekenis hebben of althans in beteekenis zoo weinig van elkaar afwijken, dat zij elkander kunnen vervangen. Daarnaast staat echter een andere soort van synoniemen, die in het algemeen eenzelfde denkbeeld weergeven, doch in de bijzondere gevallen, waarin zij gebruikt worden, wel degelijk onderscheiden moeten worden. Geeft de eerste soort den redenaar, den schrijver dien woordenschat, waaruit hij slechts te putten heeft, om aan zijn geschreven of gesproken rede sierlijkheid bij te zetten om te krachtiger te kunnen overreden of mee te sleepen voor hem, die gesteld is op juistheid en zuiverheid van uitdrukking, is de studie van de tweede soort van synoniemen noodzakelijk.

De heer Delinotte, leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Rotterdam, heeft in het voor ons liggend woordenboek een verkorte bewerking gegeven van het standaardwerk van B. Lafaye, ‘Dictionnaire des synonymes de la langue française’, dat in 1858 het eerst het licht zag en waarvan in 1865 een supplement is verschenen. De woorden zijn zooveel mogelijk in alphabetische orde gerangschikt in groepen, die woorden bevattende welke een zelfde grondgedachte uitdrukken. De beteekenis van elke uitdrukking wordt

bepaald en opgehelderd door voorbeelden aan den Dictionnaire de l'Académie of gezaghebbende schrijvers ontleend. Of daarnaast wel genoeg de aandacht gevestigd is op de levende volkstaal, wier waarde bij de studie der synoniemen niet hoog genoeg kan worden aangeslagen, - gelijk wij zoo aanstonds met de woorden van Prof. de Vries in zijne Inleiding voor het Woordenboek zullen aantoonen - betwijfelen wij.

Wij waren niet in de gelegenheid het boek van Lafaye te raadplegen, en weten dus niet in hoeverre de arbeid van den Rotterdamschen leeraar zich tot iets anders bepaald heeft dan tot eene oordeelkundige bekorting van het werk van den Franschen geleerde. Wel komt het ons voor dat, indien hem ‘Le mot et la chose’ van Sarcey bekend ware geweest, hij - zij het ook ter loops - bij sommige woorden, o.a. reeds aanstonds bij het woord *amant, amante, maîtresse*, op de wijziging zou hebben gewezen, welke hunne beteekenis in den loop der tijden heeft ondergaan, en dat hij dan ook nog andere uitdrukkingen zou hebben opgenomen, die, al zijn zij nog niet door de Academie geijkt, toch reeds door het gebruik tot deugdelijke Fransche woorden zijn gestempeld. Zoo zochten wij te vergeefs naar de synoniemen *raisonnable, rationnel*; zoo misten wij naast het woord *domestique* de vrouwelijke synoniemen *fille, servante*; bij de groep *décisif, péremptoire, tranchant* had, naar ons oordeel, ook het woordje *net* gevoegd kunnen worden. Doch wij willen ons in geen philologische uitweidingen begeven. Zooals het boek daar ligt zal het reeds velen, die de Fransche taal in woord of schrift moeten gebruiken of er hunne studie van maken, goede diensten kunnen bewijzen en menige vraag beantwoorden, waarop een gewoon woordenboek, hoe volledig het ook zij, geen antwoord kan geven.

Voor onze taal bezitten wij nog geen volledig woordenboek der synoniemen; wel zal het Woordenboek der Nederlandsche taal, wanneer het voltooid is, tevens zulk een woordenboek zijn. In zijne belangrijke Inleiding wijst Prof. de Vries er op, dat niets meer kan strekken om de schrijftaal te veredelen dan de fijne opvatting en gelukkige aanwending der verscheidenheden, die de synoniemen aanbieden; zonder haar geen waarheid, geen nauwkeurigheid van uitdrukking. Daarom zijn in het Woordenboek al die woorden, welke tot een zekere categorie van beteekenis behooren, vereenigd onder het hoofdwoord, dat het algemeene begrip van die beteekenis het

ruimst vertegenwoordigt; daar worden de onderscheidene wijzigingen van dat begrip, zooals zij zich in de verzamelde synoniemen voordoen, verklaard, terwijl bij elk der zoo behandelde woorden, op zijne plaats, verwezen wordt naar het hoofdwoord, waar de verklaring der synonymiek is te vinden. Opmerking verdient het, dat de bewerkers van het Woordenboek voor een juiste opvatting der synoniemieke onderscheidingen niet in de eerste plaats onze schrijvers raadplegen, maar liever luisteren naar de levende, gesprokene taal. Ook waarschuwen zij tegen de dwaling, die nog vrij algemeen als onbetwistbare waarheid geldt, dat de beteekenis der woorden zou afhangen van de etymologie. Niets - zoo schrijven zij - is meer met de geschiedenis der taal en met de stellige feiten in strijd. De zin van een woord kan door de etymologie worden *verklaard*, maar wordt er niet door *bepaald*. De afleiding wijst slechts het vage gronddenkbeeld aan, niet de fijnere opvattingen en toepassingen, waarin zich dat denkbeeld allengs gesplitst heeft en waarop het hier (bij de synoniemen) juist aankomt. In het leven van ieder woord vallen allerlei veranderingen en afwisselingen voor. Schier geen enkel, welks beteekenis in den loop der tijden niet aanmerkelijk is afgeweken van het oorspronkelijk begrip. Sommige geven thans vlak het tegendeel te kennen van hetgeen onze voorouders er door verstonden. Daarom moet bij de behandeling der synoniemen het beschaafde gebruik, zooals zich dit langzaam, onder velerlei invloeden, gevormd heeft, het richtsnoer zijn. Door zich rekenschap te geven van hetgeen de gesprokene taal leert - schrijft Prof. de Vries - kan de taalbeoefenaar de begripswijzigingen opsporen en bepalen, die werkelijk in de taal bestaan, maar tevens zich hoeden voor een misslag, waartoe men zoo licht vervalt: door overmaat van scherpzinnigheid kunstmatige onderscheidingen te verdichten en de taal zelve vooruit te loopen.

Wij mogen van dit onderwerp niet afstappen alvorens gewezen te hebben op eene kostelijke proeve van synonimiek, ons geschonken door den taalgeleerde N a s s a u en te vinden in het werk *De levende taal*, uit Nassau's geschriften verzameld en bewerkt door A.W. Stellwagen (3e druk. Groningen, Wolters, 1883). Ook Nassau waarschuwt tegen het bepalen van de overeenkomst en het verschil der synoniemen volgens de *afleiding* van het woord. Het *gebruik*, zegt hij, is de ware leermeester voor de synoniemen. En

dan geeft hij een 37tal groepen van synoniemen, uit het leven genomen. *Standvastig* en *bestendig, oorzaak* en *reden, sterk* en *krachtig, in 't licht* en *bij 't licht, bestemd* en *bepaald, verbreiden, verspreiden* en *verstrooien, zich vernederen* en *zich verlagen*. Deze laatste uitdrukkingen geven een duidelijk voorbeeld van de noodzakelijkheid om voor de beteekenis der synoniemen niet de afleiding der woorden te raadplegen. *Laag* en *neder* hebben oorspronkelijk dezelfde beteekenis; *zich vernederen* en *zich verlagen* zouden dan ook, volgens de *afleiding*, volmaakt hetzelfde beteekenen. Maar het *gebruik* onderscheidt. *Zich vernederen* is op zich zelf geen kwaad; men doet het uit een gevoel van afhankelijkheid; wie daarentegen *zich verlaagt* doet een onwaardige daad,

Dergelijke studiën mogen op het eerste gezicht droog en afgetrokken schijnen, men begint er gaandeweg belang in te stellen en genoegen in te krijgen. Het is alleen jammer dat zij enkel in vaken studieboeken te vinden zijn, en daardoor slechts onder de oogen van een bepaald publiek komen. Konden onze dagbladen er toe besluiten, hunne beschouwingen over de hoogere en lagere politiek van den dag, die voor variatie weinig vatbaar schijnen, nu en dan eens af te wisselen met populair geschreven causeriën over taalkundige vraagstukken van practisch belang, zij zouden er menigeen, en zeer zeker onze taal zelve, een dienst mede doen.

Wij zullen zeker nog meermalen gelegenheid vinden om op het voortreffelijk boek van Nassau-Stellwagen, dat ook nog over de beteekenis der woorden, over figuurlijke taal, germanismen, enz. belangrijke opstellen bevat, terug te komen.

Adolphe Jullien. *Paris dilettante, au commencement du siècle*. Paris, Firmin Didot et Cie. 1884.

Adolphe Jullien, de schrijver van de ‘Histoire du costume au théâtre’, aan wien wij bovendien een groot aantal tooneel- en muziek-historische schetsen verschuldigd zijn - van zijn werk ‘La Comédie à la Cour’ gaven wij in de Gids van September 1883 een uitvoerig overzicht - heeft onlangs, onder den titel bovenvermeld, een net uitgevoerd en met 36 houtsneden versierd boek uitgegeven,

dat, als vrucht van ijverige nasporingen, tal van bijzonderheden bevat over de opera in Frankrijk gedurende het eerste gedeelte dezer eeuw, welke de algemeene belangstelling verdienen.

In eene korte inleiding, wel wat weidsch ‘Le monde et le théâtre sous l'empire et la Restauration’ betiteld, verhaalt Jullien, hoe in den aanvang dezer eeuw, ondanks de geweldige maatschappelijke beroering door de Revolutie te weeg gebracht, de Fransche natie, en meer bijzonder het te Parijs wonende gedeelte dier natie, zoowel het volk als de burgerstand en de adel, zich meer dan ooit getrokken voelden tot het tooneel. De hoogere standen stelden uitsluitend belang in de opera, en ook hierin toonde de Fransche samenleving van het begin der 19e eeuw wat hare artistieke sympathiën betreft in niets van die der 18e te verschillen. Tot omstreeks het midden van het tijdvak der Restauratie nam in de schatting van de beschaafde Parijzenaars de muziek de eerste plaats in in de rij der kunsten. De Comédie Française moest het ondervinden; de groote wereld verwaarloosde haar.

De muzikale beweging in de vorige eeuw door Gluck aangevangen, die, naar Wagners uitdrukking, ‘die möglichst vollständige Dramatisirung der Operakantate’ ten doel had, werd, zooals bekend is, in de eerste jaren dezer eeuw door Spontini voortgezet. Weldra zou ook de roem van Weber tot Parijs doordringen; hij zelf kwam er in 1826 op zijn doorreis naar Londen. Drie jaren te voren had de toen 30jarige Rossini, eveneens op weg naar Engelands hoofdstad, te Parijs vertoefd en was er met geestdrift ontvangen. Beiden, Rossini en Weber, - het hoofd der moderne Italiaansche en het hoofd der Duitsche romantische school - hadden zich tot Parijs aangetrokken gevoeld, en kwamen daar weinige jaren na de inwijding van het nieuwe, sedert (in 1873) afgebrande, Operagebouw in de rue Le Pelletier.

In de verschillende hoofdstukken, welke *Paris dilettante* uitmaken (Weber à Paris en 1826, Les Opéras de Mozart à Paris, Les salles de l'Opéra, Les Commencements de Spontini, enz.) tracht de schrijver, telkens een merkwaardig feit of een tijdvak van de geschiedenis van de Opera tot basis nemende, ons een denkbeeld te geven van den kunstsmaak, de muzikale richting van het Parijsch publiek in de eerste dertig, veertig jaren dezer eeuw. Tot een later tijdperk meent Jullien zijne onderzoekingen niet te mogen uitstrekken; sedert Parijs, met de geheele wereld door spoorwegen verbonden,

niet meer een stad van Parijzenaars is, en het publiek der schouwburgen voor een groot deel uit vreemdelingen bestaat, leverde een studie, als die hij voor het eerste gedeelte dezer eeuw ondernam, in zijn oogen niet meer dat belang op.

Met Weber's Leven, zooals het door zijn zoon Max Maria von Weber beschreven is, tot gids, en met behulp van de couranten dier dagen en enkele onuitgegeven brieven van Weber, welke in het bezit zijn van den muziekuitgever Schlesinger, weet Jullien een levendig verhaal te geven van het vijfdaagsch verblijf van den componist van Freyschütz te Parijs. Hij schetst ons Weber's rechtmatige verbolgenheid op Castil Blaze, ‘ce musicien vétérinaire’ zooals Berlioz hem noemt, die nadat de opera Freyschütz gelijk Weber die schreef, onder den titel *Robin des Bois* den 7n December 1824 in het Odéon gevallen was, aan het verhanselen van Weber's schepping was getogen, die hij, volgens zijn eigen woorden, ‘estropia, disposa sur un autre plan et tripota à sa fantaisie afin de l'assaisonner au goût des auditeurs’; terwijl hij later dezelfde methode op nog grooter schaal op Euryanthe toepaste, welke opera hij ‘assaisonneerde’ met stukken van Boiëldieu, Rossini Pacini, Meyerbeer, en onder den titel *La forêt de Senart* deed opvoeren.

Uit een door den koning van Saksen, Friedrich August, eigenhandig geschreven aanbevelingsbrief, aan Weber voor den Hertog van Orleans meegegeven, blijkt dat Weber het plan had gevormd om, bij zijn terugkeer uit Londen, Parijs nog eens te bezoeken. Deze brief, waarvan hij zich bij zijn eerste bezoek niet bediende, is, tengevolge van Webers overlijden te Londen, nooit in handen van den Hertog gekomen.

Weber's ontmoeting met Rossini, de wijze waarop hij door de kunstenaars en in de voorname kringen van Parijs werd gehuldigd, zijne kennismaking met ‘la Dame blanche’ van Boiëldieu, die, gelijk later ook door Schumann en Wagner, zeer door hem werd bewonderd, maken het belangrijkste van dit artikel uit.

Tegen het gebruiken van een titel *à effet* ziet de heer Jullien niet op: het tweede stuk *Scribe et Rossini* getiteld, bevat weinig meer dan een vluchtige beschrijving van de ovaties, welke Rossini te Parijs ten deel vielen, en van een vaudeville *Rossini à Paris, ou le Grand Diner*, waarin met die vaak overdreven ovaties de spot werd gedreven en waarvan Scribe en Mazères de schrijvers waren.

Belangrijker is hetgeen Jullien meedeelt over de ontvangst, welke

te Parijs in 1793, 1801 en 1805 achtereenvolgens *les Noces de Figaro, la Flûte enchantée* en *Don Juan* genoten. Mozart had in 1778 verscheidene maanden te Parijs doorgebracht. Daar was in het zoogenaamd Concert Spirituel met veel bijval een symphonie van hem uitgevoerd; daar had hij, na den plotselingen dood zijner moeder, die hem naar Parijs vergezeld had, in Grimm, ofschoon deze Mozart's talent niet op zijn waarde wist te schatten, en vooral ook in Grimm's vriendin, Mad. d'Epinay, beschermers gevonden (zie: Jahn's Mozartbiographie I^{e} Dl. Hoofdst. 19); - maar den 22jarigen kunstenaar was het niet gelukt een blijvenden indruk in Frankrijks hoofdstad achter te laten.

Toen Francoeur, de administrateur van de Opera, *Le nozze di Figaro*, welke te Weenen in 1786 met grooten bijval was ontvangen, had laten vertalen, en haar den 20^{en} Maart 1793 door zijn beste zangers deed opvoeren, waren er slechts weinigen die schenen te weten wie Mozart was (*Mozzart* en *Mozzard* noemden hem de toongevende couranten), en die deze muziek op prijs wisten te stellen. Beaumarchais zelf was er slechts matig mee ingenomen, dat men zijn comedie met muziek had opgeluisterd. In den langen brief *Aux acteurs de l'Opéra assemblés*, door Jullien uit Loménie's werk 'Beaumarchais et son temps' overgenomen, schrijft hij o.a.: 'Si vous ne faites pas un effort pour rechauffer cette pièce, il vaudrait mieux l'abandonner.' Men liet het stuk dan ook varen. Na vijf voorstellingen verdween *Les noces de Figaro* van de de Parijsche groote Opera, om er tot op den huldigen dag niet weer te keeren.

Eerst in 1807, toen de Italiaansche troep de opera gaf, bleken de Parijzenaars beter vertrouwd met Mozarts stijl, en behaalde *le Nozze* een levendig succes, dat zich later bij de uitvoeringen in het Théâtre-Lyrique en de Opéra-Comique herhaalde.

In 1801 volgde *Die Zauberflöte*, door den directeur der Opera, toen 'Théâtre des Arts', met behulp van den musicus Lachnitz - gelijk later Castil Blaze het de Freyschütz zou doen - klaar gemaakt naar den smaak van het publiek en opgedischt onder den titel van *Les Mystères d'Isis*.

Ook *Don Juan* moest onder denzelfden directeur, ditmaal met hulp van Kalkbrenner, in 1805 een soortgelijke operatie ondergaan. Kalkbrenner wist er weg mede. Volgens zijn bewerking opende de opera met een lang recitatief van zijn (K's)

maaksel, dan volgde de aria van Leporello, daarop een invocatie aan de Nacht, eveneens Kalkbrenner's fabrikaat. Men moet dat alles bij Jullien lezen om zich een denkbeeld te kunnen vormen van zulk een schaamtelooze wijze van handelen. Het fraaiste is dat het publiek dit alles slikte, en dat dit brouwsel omstreeks 30 voorstellingen beleefde.

In *Les commencements de Spontini* trekt vooral de aandacht het verhaal van de moeilijkheden, waarmede de componist te worstelen had om zijne opera *La Vestale* - zijn meesterwerk - op de Groote Opera te doen uitvoeren. Spontini had zich met de lenigheid van een Italiaan in de omgeving van Keizerin Joséphine weten in te dringen en aan het Hof de betrekking van directeur der muziek van de Keizerin weten te verwerven. Ter eere van de overwinning bij Austerlitz componeerde hij eene mythologische cantate *l'Eccelsa Gara*, hetgeen Napoleon dan ook spoedig het bevel deed teekenen om *la Vestale* in studie te nemen. Maar nu eerst begon de tegenspoed; van alle kanten vond Spontini tegenwerking, telkens werd de uitvoering, onder allerlei voorwendselen, verschoven. Zoo werd eens bepaald dat een allegorische opera van Lesueur en Persuis, *le Triomphe de Trajan*, waarin de Keizer verheerlijkt werd, aan de *Vestale* vooraf moest gaan, omdat men de costumes van *Trajan* ook voor de opera van Spontini zou kunnen gebruiken en hierdoor vijftien duizend franken bespaard zouden worden! Eindelijk, na twee jaren wachtens, werd den 15en December 1807 *La Vestale* uitgevoerd - en met schitterend succes.

In de artikelen *Ingres musicien* en *Mérimée dilettante et orateur* vinden wij veel, dat, hoewel gedeeltelijk reeds elders vermeld, ons nog onbekend was. De opmerkingen over muziek van den schilder Ingres, die in zijn jeugd te Toulouse met succes als violist was opgetreden, zijn verontwaardiging over de inmenging van het ballet in de opera, doen ons den kunstenaar lief krijgen, die met zulk eene ernstige overtuiging en met zulk een heilig vuur voor de belangen der kunst in de bres trad. Waar hij zich in een brief aan Varcollier over Rafaël en Mozart uitlaat (‘Qui mettre au même rang que Raphaël? Personne, si ce n'est celui qui, en musique, a eu la même âme, mon divin Mozart!’), herinnert hij - gelijk Jullien terecht opmerkt - aan de uitspraak van Goethe, die wij bij Eckermann, op den datum van 6 December 1829, vinden aangeteekend:

‘(Ich) kann mich des Gedankens nicht verwehren, dasz die Dämonen, um die Menschheit zu necken und zum besten zu haben, mitunter einzelne Figuren hinstellen, die so anlockend sind, dasz jeder nach ihnen strebt und so grosz, dasz niemand sie erreicht. So stellten sie den Rafaël hin, bei dem Denken und Thun gleich volkommen war . . . So stellten sie den Mozart hin als etwas unerreichbares in der Musik.’

Onder de 36 houtsneden, welke het werk versieren, treffen wij er aan naar oorspronkelijke teekeningen en schilderijen, berustende in het archief der groote Opera, o.a. een afbeelding van de voorstelling tot inwijding van het Operagebouw in 1821; verder fraaie portretten van Rameau, van Gluck, facsimile's van brieven van Spontini en Meijerbeer, van het affiche der eerste voorstelling van Robert le Diable, enz.

***Lexicon der Toonkunst*, door Mr. Henri Viotta, met medewerking van vele voorname toonkunstenaren, 29e tot 38e aflevering. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.**

De omstandigheid dat wij, naar aanleiding van het boven besproken werk van Jullien, de laatst verschenen afleveringen van V i o t t a ' s *Lexicon* op de woorden O p e r a , R o s s i n i en S p o n t i n i opsloegen en raadpleegden, brengt ons er toe om nogmaals de aandacht te vestigen op dit nuttige werk. Bij de 29e aflevering ontvingen de inteekenaren het bericht, dat vier onzer bekwaamste toonkunstenaren, tengevolge van verschil van meening aangaande een door den Redacteur gegeven critiek van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, hun ontslag als medewerkers hadden genomen. Hoewel wij, zonder in een appreciatie van deze zaak te treden, het feit op zichzelf betreuren, - in een klein land als het onze en op een veld waar de arbeiders weinigen zijn, is het zaak dat de krachten, voor een dergelijk werk berekend, vereend blijven -, moeten wij den heer Viotta de eer geven, dat de scheuring geen vertraging in de uitgaaf heeft ten gevolge gehad, en dat de afleveringen, welke elkander geregeld opvolgen, met zorg bewerkt blijken te zijn.

Het artikel over Spontini in de laatste dubbele aflevering raadplegende, vinden wij het voorgesteld alsof de opéra comique *Julie ou le pot de fleurs* de eerste Fransche Opera van Spontini was. Jullien verzekert dat uit de opgaaf der voorstellingen in de couranten van de jaren 1804 en 1805 duidelijk blijkt, dat *Julie* eerst een jaar na de opera *Milton*, Spontini's eerste succes in Frankrijk, voor het eerst gegeven is. Het verschil schijnt wellicht te onbeteekenend om er bij stil te staan; doch nu bij de aankondiging van een werk, dat velen voornamelijk om de feiten zullen raadplegen, onze aandacht er op viel, meenden wij met een enkel woord er op te mogen wijzen.

Den heer Viotta, die het einde van zijn veelomvattend werk ziet naderen, wenschen wij geluk met den welhaast volbrachten arbeid. De vrienden der toonkunst in ons vaderland mogen hem toonen, dat zij den dienst, dien hij hun hiermede bewees, op prijs stellen.

La Hollande et la liberté de penser au XVIIe et au XVIIIe siècle, avec une introduction par Louis Ulbach. Paris, Calmann Lévy, 1884.

Dit boekje bevat drie bekroonde antwoorden op een prijsvraag, uitgeschreven door de Association littéraire internationale, bij gelegenheid van hare bijeenkomst te Amsterdam in September 1883. Behalve de voorrede van Louis Ulbach, die het doel van deze vereeniging uiteenzet en hare voornaamste lotgevallen verhaalt, vindt men nog in dezen bundel het verslag der commissie, die de ingekomen antwoorden beoordeeld heeft. Uit dit stuk, gesteld door Alphonse Pagès, blijkt, dat van de drie opgenomen stukken de twee laatsten den prijs hebben behaald, terwijl het eerste ‘une récompense’, in nederlandschen universiteitsstijl ‘een accessit’, waardig is gekeurd.

Van de beide met den hoogsten prijs bekroonde stukken hebben zich als schrijvers bekend gemaakt, Jhr. Mr. J.H. Hora Siccama, referendaris aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken, en Louis Fortoul. Het eerste stuk is geschreven door Parrot-Larivière.

Men zou verkeerd handelen met aan deze opstellen zeer hooge eischen te stellen. Zij zijn slechts schetsen. Een verhandeling over de vrije gedachte en de vrije drukpers in Nederland in de 17e en 18e eeuw zou, om volledig te zijn, op een zeer uitvoerige studie der bronnen moeten berusten, en waarschijnlijk een grooter omvang bereiken dan de zeventig à tachtig bladzijden klein oktavo, waarin de bekroonde schrijvers hunne beschouwingen hebben samengevat. De heer Hora Siccama, die uit den aard der zaak het gewicht van het onderwerp en den rijkdom der stof beter overzien kon dan zijne Fransche mededingers, erkent dit dan ook volkomen. L'étude que nous avons entreprise, zegt hij blz. 145, est forcément incomplète. Laat ons hopen dat hij, de aangevangen studie voortzettend, in een hollandsche bewerking van zijne prijsverhandeling ons eerlang een uitvoerig en volledig geschrift over het belangrijke onderwerp aanbiede.

Steenkolen en spoorwegen ter westkust van Sumatra.

Meer en meer wint de overtuiging veld, dat onze financieele staatkunde in Nederlandsch-Indië eene geheele verandering dient te ondergaan. Is er thans reeds, door een samenloop van omstandigheden - de Atjeh-oorlog, lage koffieprijzen, veepest enz. - eene tijdelijke verstoring in het evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven der koloniën ontstaan, ook wanneer die omstandigheden haren invloed niet meer mochten doen gevoelen, kan de toekomst der Indische financiën slechts met bezorgdheid worden te gemoet gezien.

De tegenwoordige Minister van Koloniën wees er reeds op, dat de inkomsten uit de gouvernements-suikercultuur na eenige jaren geheel zullen ophouden en slechts voor een betrekkelijk klein gedeelte kunnen worden opgewogen door rechtstreeksche baten uit de vrije cultuur, en dat de gouvernements-koffiecultuur thans gebracht is tot eene hoogte, waarop zij zich nog wel eenigen tijd, maar toch bezwaarlijk op den duur zal kunnen staande houden[1)]. In de Tweede Kamer der Staten-Generaal ging men nog verder. De winsten der koffiecultuur - zoo werd daar gezegd - worden behaald met ter zijdestelling van de eischen eener gezonde oeconomie en, voor een deel althans, van de voorschriften van het Regeeringsreglement. De inkomsten der opiumpacht worden, volgens den tegenwoordigen landvoogd, ‘ter zake van het toenemend bederf der bevolking’ verkregen. Over het geheel drukken de lasten op Java's inheemsche be-

1) Memorie van toelichting op de 2e Indische begrooting voor 1884, § 4.

volking zwaar, en laten zij deze nog weinig uitzicht op de vruchten van haren arbeid. Tegenover deze feiten stonden noodzakelijke behoeften, o.a. aan eene betere inrichting van den geneeskundigen dienst, verbetering van de in vele streken geheel onvoldoende veiligheid, betere organisatie van het Indisch leger, en, in 't algemeen, verwezenlijking van de eerste voorwaarden van maatschappelijken en oeconomischen vooruitgang[1)].

Alles geeft dus wel aanleiding om te overwegen, hoe nieuwe bronnen van inkomsten kunnen worden verkregen. Door bezuinigingen alleen zal men geen evenwicht in de financiën houden; zoo al sommige bezuinigingen mogelijk zijn en zuinigheid altijd loffelijk is, - te veel dringende, maar nog onbevredigde behoeften staan daar tegenover. Het is onmogelijk, de belastingen in den eersten tijd belangrijk meer te doen opbrengen; de bevolking is reeds zwaar belast, en hare draagkracht is niet groot.

De Minister van Koloniën verklaarde dat men, ter verkrijging van een gunstiger toestand, er o.a. op bedacht moest zijn, het productief vermogen der koloniën te verhoogen, en hij wees daarvoor op de noodzakelijkheid van deugdelijke gemeenschapsmiddelen en irrigatiewerken, ... waaraan uitgestrekte terreinen *op Java* dringend behoefte hebben; de ontwikkeling van Europeesche industrie en inlandschen landbouw is daarvan afhankelijk. Met name, zeide de Minister, moet in de eerste jaren de aanbouw van spoorwegen met krachtige hand worden voortgezet; hierdoor zal de productieve kracht van Java merkbaar toenemen.

Van onze overige bezittingen in Indië werd geen woord gesproken; zou men hieruit de gevolgtrekking moeten maken, dat, ook voor de Regeering, de koloniën hoofdzakelijk door Java worden vertegenwoordigd, ofschoon dit eiland nog geen twaalfde gedeelte van ons gebied in Indië omvat?[2)].

Hoe dit zij, zeker is het, dat, in de toekomst, sommige Buitenbezittingen in voortbrengend vermogen boven Java moeten worden gesteld. Hier moet men zich nagenoeg uitsluitend bepalen tot den landbouw en de daarmede verbonden industrie;

1) Voorloopig verslag op de 2e Indische begrooting voor 1884, § 5.
2) De heer Mr. W.K. Baron, van Dedem, lid der 2e Kamer, zeide in de vergadering van het Indisch Genootschap van 12 Februari 1884: ‘Het is niet te ontkennen, dat de niet zeer groote aandacht, die men in Nederland voor Indië over heeft, zich nog grootendeels, zoo niet bijna geheel, concentreert op Java.’

de eilanden buiten Java bevatten bovendien groote rijkdommen aan mineralen. Doch aan de ontginning daarvan, met uitzondering van Bangka en Billiton, is nog nagenoeg niets gedaan. Ongetwijfeld zal Java, in vergelijk met den thans over 't geheel nog vrij primitieven toestand, nog voor groote ontwikkeling vatbaar blijken; doch die ontwikkeling, gedeeltelijk samenhangende met de opheffing der gouvernements-cultures, is slechts langs zeer geleidelijken weg te bereiken. Daarentegen zal men van sommige onzer buitenbezittingen al zeer spoedig het productief vermogen belangrijk kunnen opvoeren, wanneer daar de exploitatie van de schatten, die de bodem bevat, met kracht ondernomen wordt, en die exploitatie tevens de gelegenheid verschaft om, door verbetering der gemeenschapsmiddelen, tot de ontwikkeling des lands mede te werken.

Deze overwegingen geven ons aanleiding, de aandacht te vestigen op Sumatra's Westkust, welk gewest door zijn gezegend klimaat en de vruchtbaarheid van zijn bodem zeker niet in productief vermogen bij Java achterstaat, en bovendien, aan de oevers der Ombilien-rivier, een rijken schat van uitmuntende steenkolen bevat. De ontginning dier kolenmijnen belooft winstgevend te zijn op zich-zelve; doch zij is ook noodig, om Sumatra's Westkust te geven wat het zoo zeer behoeft: goede gemeenschap der Padangsche Bovenlanden met de kust, en zij kan eindelijk krachtig medewerken; om den handel in Indië uit te breiden.

Om een en ander aan te toonen, is het niet overbodig een kort overzicht te geven van hetgeen, sedert 1868, ten opzichte van de Ombilien-kolenvelden en de verbetering van het transportstelsel ter Westkust van Sumatra verricht en geschreven is, en daaraan eenige beschouwingen vast te knoopen. De literatuur over dit onderwerp is reeds zeer uitgebreid, en het natuurlijk gevolg daarvan is, dat slechts weinigen lust of gelegenheid hebben haar geheel te bestudeeren[1)]. Door zoodanig overzicht

1) Een sprekend bewijs voor de juistheid dezer gevolgtrekking is te vinden in het onlangs, ‘op last van Z.E. den Minister van Koloniën’ uitgegeven Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië, 1884, I; - de schrijver van een daarin voorkomend opstel over het transport der Ombilien-steenkolen is ten eenemale onbekend met al wat, na 1876, over dit onderwerp geschreven is. (Zie beneden bladz. 26).

- waarbij de bijzonderheden van technischen aard buiten sprake kunnen blijven - meenen wij, een nuttig werk te doen, en de belangstelling te kunnen helpen opwekken of gaande houden voor eene aangelegenheid van h o o g s t a a t s b e l a n g .

De mijningenieur Corns. de Groot, die in 1858 eene reis over Sumatra deed, achtte het waarschijnlijk, dat zich in het terrein tusschen Tandjong Ampalo en Padang Siboesoek, twee plaatsen in de Padangsche Bovenlanden, ontginbare steenkoollagen zouden bevinden; dat in de nabijheid steenkolen aanwezig waren, stond vast. Doch een nader onderzoek werd destijds niet ingesteld, omdat overwegende bezwaren gezien werden in de beantwoording der vraag, hoe de afvoer der steenkolen, zoo deze al ontginbaar waren, zou moeten geschieden.

Zooals later bleek, was de heer de Groot destijds geen 4 kilometers verwijderd van uitgestrekte kolenvelden, met groote hoeveelheden steenkool van uitmuntende hoedanigheid, in ontginbare lagen. De eer der ontdekking van de voor exploitatie geschikte Ombilien-kolenvelden komt toe aan den mijningenieur W.H. de Greve, aan wien in 1867 de leiding van de mijnbouwkundig-geognostische opneming van Sumatra's Westkust was opgedragen. In een rapport, dat in 1871 het licht zag, vestigde de Greve voor het eerst de aandacht op het hooge belang der steenkolen, in verband met de ontwikkeling der Padangsche Bovenlanden[1)].

Zijne voorstellen, zoowel ten opzichte der kolenontginning als ten aanzien van de verbetering der gemeenschapswegen, zijn, ten gevolge van latere meer uitgebreide onderzoekingen en opnemingen, thans gedeeltelijk reeds verouderd. Doch zijne beschouwingen omtrent het voordeel, in de toekomst van onze steenkolenmijnen in den Indischen archipel te trekken, zijn nog steeds der overweging waard.

‘Die archipel’ - zoo schreef hij- ‘geplaatst tusschen China en Japan aan den eenen en Australië aan den anderen kant, op het kruispunt van de voornaamste handelswegen der wereld,

1) Het Ombilien-kolenveld in de Padangsche Bovenlanden en het transportstelsel op Sumatra's Westkust. - 's Gravenhage. Landsdrukkerij, 1871.

schijnt door de natuur aangewezen om, door zijn steenkolenrijkdom, een overwegenden invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van die toekomstige centraalpunten van handel en nijverheid. Door die minerale rijkdommen te ontginnen en door de bezwaren op te heffen, die aan eene ongestoorde handelsbeweging en eene vrije ontwikkeling van de sluimerende krachten van den grond tot nu toe nog in den weg staan, zal Nederlandsch-Indië zich eene indirecte en materieele heerschappij kunnen verzekeren over de wateren en kusten van oostelijk Azië, en zullen onze koloniën eene waardige plaats innemen naast onze voorwaarts strevende naburen. Verzuimen wij, gebruik te maken van de krachten, die ons geschonken worden, zoo zullen wij eene ondergeschikte rol in dit gedeelte der wereld blijven vervullen ..... Doch niet alleen voor het aandeel, dat de Indische archipel kan verkrijgen in den wereldhandel van oostelijk Azië, ook voor de locale belangen van midden-Sumatra en voor de ontwikkeling van dat gedeelte onzer bezittingen, kan het. Ombilien-kolenveld van het hoogste belang worden. Een eerste voorwaarde toch, om die ontwikkeling mogelijk te maken, is eene verbetering van het tegenwoordig zoo gebrekkige transportstelsel. Het gebrekkige van dat stelsel is in de laatste jaren genoegzaam bewezen, en de Regeering heeft het zich tot plicht gerekend, middelen te beramen, om daarin te voorzien[1)].... Een verbeterd transportstelsel zal moeten berusten op de ontginning van het kolenveld; niet slechts, omdat daardoor de grondstof voor de beweegkracht (stoom) wordt verkregen, doch ook, omdat een nieuw aangelegd, kostbaar transportstelsel in een land, dat eerst langzamerhand een verhoogd voortbrengingsvermogen van landbouwproducten zal kunnen bereiken, geen meer soliede basis voor zijn bestaan zal kunnen hebben, dan het massale vervoer van steenkolen voor den uitvoer.'

De juistheid dezer gevolgtrekking zal wel moeten worden beaamd. De exploitatie der Ombilien-velden treedt dan des te meer op den voorgrond; die exploitatie moet worden beschouwd als de *hoofdzaak*, en de ontwikkeling van den landbouw op Sumatra's Westkust en van den Indischen handel zullen er de gevolgen van zijn.

1) Zoo schreef de Greve in 1870. De toestand is thans nagenoeg geheel dezelfde.

Wij moeten daarom, in de eerste plaats, onze aandacht aan de steenkolenvelden-zelven wijden.

Het geheele terrein der voor ontginning vatbare steenkolen werd, in 1872-1874, nauwkeurig, topographisch en geologisch, opgenomen door de ingenieurs van het mijnwezen, onder de leiding van den heer R.D.M. Verbeek, die de Greve, na diens zeer betreurd overlijden[1], als chef van het mijnwezen ter Sumatra's Westkust vervangen had.

De uitkomsten dezer opneming laten zich als volgt samenvatten[2].

De kolenvelden zijn gelegen in de afdeeling Tanah Datar der residentie Padangsche Bovenlanden; zij worden doorsneden door de Ombilien-rivier, welke, als uitwatering van het tusschen Padang Pandjang en Solok gelegen meer van Singkarah aanvangende, meer oostelijk den naam van Kwantan-rivier aanneemt en, onder den naam van Indragiri-rivier, aan de oostkust van Sumatra in zee valt.

Zij bestaan uit drie gedeelten: ten noordoosten der Ombilienrivier liggen het Parambahan- en het Sigaloet-kolenveld; ten zuidwesten van dien stroom vindt men het Soengei Doerianveld.

Het noordelijkste gedeelte, het Parambahanveld, kan bij ontginning minstens 20 millioen ton (à 1000 kilogram) steenkolen opleveren. Over 't algemeen verkeeren de koollagen van dit veld echter, voor de exploitatie, onder ongunstige omstandigheden: het terrein is zeer onregelmatig en aan een geregelden af bouw over eenigszins groote uitgestrektheid is niet te denken. De spleten in het terrein geven dikwijls veel water, en de koollagen zijn, door de herhaalde plooiingen en samenpersingen die zij hebben ondergaan, zeer brokkelig geworden. Wel zou, met galerijen, nog eene belangrijke hoeveelheid kool gewonnen kunnen worden, maar aangezien de beide andere velden, en vooral dat van Soengei Doerian, gemakkelijker te ontginnen zijn en steenkool genoeg voor de eerstvolgende menschenge-

1) Hij verdronk den 22sten October 1872, bij het doen van opmetingen in de Kwantan-rivier, welke op last der Regeering verricht werden om na te gaan, of die rivier als afvoerweg van de Padangsche Bovenlanden naar Sumatra's Oostkust zou kunnen dienen. In 1880 hebben zijne vrienden en vereerders te zijner nagedachtenis te Padang een gedenkteeken opgericht.

2) Jaarboek van het Mijnwezen, 1875, II.

slachten bevatten, heeft het Parambahan-veld voorloopig nog geene practische waarde.

Het middelste gedeelte, het Sigaloet-kolenveld, wordt gerekend minstens 80 millioen ton kolen te bevatten, doch deze hoeveelheid is, voor het grootste gedeelte, slechts door mijnen in de diepte te ontginnen. Ofschoon het terrein regelmatiger is en dus voor eene eventueele exploitatie de voorkeur verdient boven het noordelijk gedeelte, staat het, wat genaak en kosten van ontginning betreft, verre ten achteren bij het Soengei Doerianveld, en is dus, minstens in de eerste eeuw, van het Sigaloetveld nog niets te verwachten.

Het Soengei Doerianveld bevat ruim 93 millioen tonnen kool, waarvan de helft door open galerijen, en de wederhelft met putten te ontginnen is. De eerste helft (47 millioen ton) is dus voor het oogenblik van bijzonder belang; daar de jaarlijksche behoefte van Nederlandsch-Indië voorloopig niet hooger dan 200.000 ton kan worden geschat en men rekent mettertijd, ten behoeve van den wereldhandel, bovendien nog 300.000 ton per jaar te kunnen afzetten, is dit gedeelte waarschijnlijk reeds voor eene eeuw voldoende. Het is dan ook *dit* gedeelte (de zuidwestelijke helft van het Soengei Doerianveld), dat voor het oogenblik alleen voor exploitatie in aanmerking komt.

Het scheikundig onderzoek der Soengei Doerian-kolen deed de volgende samenstelling kennen: koolstof 76,80; waterstof 5,80; zuurstof en stikstof 12,76; zwavel 0,45; water 3,49; asch 0,70 pCt. Het buitengewoon hoog koolstofgehalte en de geringe hoeveelheid zwavel en asch deden reeds zien, welke uitmuntende brandstof deze kolen moesten leveren, en wezen haar eene plaats aan boven de beste Engelsche steenkolen.

Zij werden echter ook bij herhaling practisch beproefd. Het bleek weldra, dat zij als gas- en smeedkolen niet voldeden, doch daarentegen als stoomkolen - dus voor het belangrijkste doeleinde - uitmuntend waren.

De eerste vertrouwbare proef had plaats in Februari 1870, aan boord van Zr. Ms. schroefstoomschip *Willem*. Daar werd het resultaat ‘zeer gunstig’ geacht; men noemde de Ombilienkolen even goed, zoo niet een weinig beter dan de gebezigde goede Engelsche Newcastle-kolen. Het warmtegevend vermogen van de eerste was iets grooter; zij gaven minder rook en minder

sintels dan de Engelsche kolen; de vergruizing van de Ombilienkolen zou vermoedelijk minder zijn dan bij elke andere soort.

Eene tweede beproeving geschiedde in Juli 1870, aan boord van Zr. Ms. stoomschip *Sumatra*; hierbij kon geene vergelijking met Engelsche, doch slechts met slechte Borneo-kolen gemaakt worden, en in zoover was de proef geenszins afdoende. Het bleek echter, dat ‘de Ombilien-kolen met eene lange vlam branden en eene felle hitte uitstralen, zoodat een betrekkelijk klein vuur voldoende was om de stoom op te houden’.

In December 1870 had weder eene proefneming op kleine schaal plaats, aan boord van Zr. Ms. stoomschip *Maas en Waal*; ditmaal speciaal ter vergelijking met Engelsche kolen. Hierbij kwam duidelijk de superioriteit van de Ombilien-kolen uit: ‘zij gaven minder asch, minder slakken, minder rook en roet en met hetzelfde verbruik werd, met de Ombilien-kolen stokende, meer weg afgelegd’.

Later (Mei 1872) werden, aan boord van hetzelfde stoomschip, de proeven op grootere schaal herhaald, in tegenwoordigheid van den mijningenieur de Greve. Deze proeven hadden evenzeer een alleszins gunstig resultaat: bij een nagenoeg gelijk verbruik gaven de Ombilien-kolen minder asch, geen sintels, minder rook en minder vuil dan de Newcastle-kolen. Vlampijpen en vuren waren met veel minder arbeid schoon te houden en, wat voor schepen, die voorzien zijn van tabulaire ketels, met vlampijpen achter en niet boven die vuren, vooral een zeer groot voordeel is, bij de Soengei Doerian-kolen kwam de vlam nimmer uit den schoorsteen, terwijl bij de Newcastle-kolen dit zeer dikwijls plaats had. De commandant van de *Maas en Waal* kwam tot de slotsom, dat de Ombilien-kolen waren gelijk te stellen met, en in hare meeste hoedanigheden de voorkeur verdienen boven de Engelsche (New-castle) kolen[1)].

Tien jaren later achtte de Indische Regeering, ‘ten einde tot meer zekerheid te geraken aangaande de eigenschappen der Ombilien-kolen’ het wenschelijk, de vergelijkende proeven te doen herhalen, en wel aan boord van Zr. Ms. stoomschip *Padang*, dat werktuigen en ketels van een nieuwer type bezat. De vergelijking had ditmaal plaats met Cardiff-kolen van de beste soort. De slotsom der commissie van proefneming luidde, dat,

1) Jaarboek van Let Mijnwezen van 1872, II.

bij gelijkheid in prijs, de Ombilien-kolen aan boord der schepen te verkiezen zouden zijn *boven* de Cardiff-kolen[1]. Wel waren deze laatste in zooverre superieur, dat men 4 à 5 pCt. meer in dezelfde ruimte kon bergen en per 1000 as-omwentelingen slechts 68,1 K.G. (tegen 77,1 K.G. Soengei Doerian-kolen) noodig had, doch daartegenover stonden verschillende voordeelen van de Ombilien-kolen. Deze waren harder, veroorzaakten daardoor aan boord minder verontreiniging, namen minder vocht op en hadden dus minder gevaar voor zelfontbranding; zij leverden groot gemak op bij het stoken, zoodat bij lang achtereen stoomen het personeel minder vermoeid werd; de vuren brandden spoedig uit, zoodat het vaak hinderlijk stoomafblazen bij stoppen kon worden vermeden; de vuren behoefden minder schoon gemaakt te worden, zoodat warmteverlies vermeden en een gelijkmatige stoomdruk behouden werd. Eindelijk was bij de Ombilien-kolen het roetgehalte aanzienlijk minder en hechtte zich het roet niet aan de vlampijpen.

Uit het hier medegedeelde is met volle zekerheid de gevolgtrekking te maken, dat deze steenkolen van *uitmuntende* hoedanigheid zijn voor het gebruik bij stoomwerktuigen, en dat men er niet aan behoeft te twijfelen of zij zullen, in en nabij onzen Indischen archipel, de Engelsche kolen geheel of nagenoeg geheel kunnen vervangen. Wij hebben, in het Ombilienkolenveld, een kostbaren schat; de vraag is slechts, hoe deze moet worden benuttigd.

Bij de waardeering van dien schat moet men zich echter voor overdrijving wachten. Men heeft wel eens op de volgende wijze geredeneerd: Op Sumatra liggen 200 millioen ton kolen; een ton kolen kost in Indië gemiddeld 20 gulden, - daar liggen dus 4000 millioen gulden renteloos! Maar bij deze berekening heeft men over het hoofd gezien, dat niet alles tegelijk ontginbaar, en nog minder verkoopbaar is; bovendien is de kool in den schoot der aarde, in Sumatra's binnenland, geen ƒ 20.- waard. Men moet niet-alleen de mijn ontginnen, maar ook de steenkolen afvoeren naar eene geschikte havenplaats, waar de handel en de scheepvaart zich van de noodige hoeveelheden kunnen voorzien.

De wijze, waarop de ontginning van de eerste 47 millioen

1) Koloniaal verslag van 1882.

tonnen kool van het Soengei Doerianveld met behulp van opene (aan den dag uitkomende) galerijen of *Stollen* moet geschieden, is door den mijningenieur Verbeek aangegeven[1]. Uit het verslag van dezen ambtenaar blijkt, dat eene verdeeling van het veld in twee of meer gedeelten van dezelfde waarde niet wel mogelijk is. Wilde men het terrein in twee concessiën splitsen, dan zou dit moeten geschieden in een noordelijk en een zuidelijk deel; maar dan zou het vervoer der kolen uit het eerste gedeelte zooveel bezwarender zijn, dat dit niet met het zuidelijke zou kunnen concurreeren.

Bij een beperkt steenkolenverbruik, zooals thans te voorzien is, heeft trouwens ééne ontginning meer kans van slagen, uit een financieel oogpunt, dan twee kleinere.

De quaestie van den afvoer der Ombilien-kolen naar eene geschikte havenplaats heeft het onderwerp van omvattende en nauwkeurige onderzoekingen uitgemaakt. De heer de Greve was uitdrukkelijk van oordeel dat, ‘zooals de omstandigheden op het oogenblik zijn, nu West- en Oostkust van Sumatra administratief en feitelijk van elkander gescheiden zijn en niet het minst met elkaar in verband staan, Padang de eenige plaats is die voor afscheping der kolen in aanmerking komt’. Maar in het vervolg van zijn verslag wees hij er tevens op, dat de verbinding der Padangsche bovenlanden met de oostkust niet uit het oog moest worden verloren. Zie hier, met welke motieven hij daarop aandrong[2].

Wanneer men een blik slaat op de natuurlijke gesteldheid van Sumatra's Westkust, valt het spoedig in het oog, dat de tegenwoordige wijze van verbinding der Bovenlanden met het westerstrand eene abnormale is.

Op korten afstand van de westelijke kust verwijderd, en genoegzaam evenwijdig aan die kust, loopen twee bergreeksen, waarvan de westelijke de hoogste is. Tusschen die beide bergreeksen besloten liggen vruchtbare en bevolkte hooglanden waarvan de meerdere ontwikkeling in de eerste plaats te wachten is. Beoosten de oostelijke bergreeks strekt zich eene breede strook lage gronden, grootendeels van jonge vorming, over

1) Jaarboek van het mijnwezen, 1875, II.
2) Het Ombilien-kolenveld en het transportstelsel ter Sumatra's Westkust, blz. 30.

meer dan 2/8 van Sumatra's breedte uit, en vormt een aaneengesloten, vlak en schaars bevolkt terrein tot aan de Oostkust. Terwijl de naar het westerstrand afvloeiende wateren, wegens de nabijheid van het gebergte, over het algemeen slechts bergstroomen vormen, die niet bevaarbaar zijn, vormen de oostelijk afvloeiende wateren de oorsprongen dier prachtige stroomen, waarvan sommige het oostelijk grensgebergte op een laag niveau doorbreken, zoodat zij of nabij, òf reeds binnen de grenzen van het gebied van Sumatra's Westkust bevaarbaar zijn.

'Wat was meer rationeel geweest, en wat lag meer voor de hand, dan voor den afvoer van de producten der hooglanden gebruik te maken van die door de natuur als het ware aangewezen wegen? Doch in stede daarvan heeft men langs moeielijke passen over het westelijk grensgebergte een onnatuurlijk stelsel van afvoer wegen naar het westerstrand tot stand gebracht. Er is iets gedwongens in dien toestand, en moeielijk is het anders te verklaren dat hierop niet eerder de aandacht is gevestigd dan hierdoor, dat die oostkustlanden eerst in den laatsten tijd onder ons geregeld gezag zijn gekomen.'

Zooals vele geniale mannen, die het licht doen vallen op bestaande toestanden en de middelen aanwijzen om daarin afdoende verbetering te brengen, was de Greve in zijne beschouwingen en plannen te optimistisch.

De Kampar-, de Siak-, de Indragiri-rivieren toch mogen prachtige stroomen genoemd worden uit het oogpunt van den natuurbeschouwer, als afvoerwegen kunnen zij niet in aanmerking komen; met haren zeer veranderlijken bodem mogen zij, althans voor een eenigszins belangrijk transport, niet bevaarbaar heeten, en zulks te minder naarmate zij het gebergte naderen. Er is - alle andere bezwaren daargelaten - uit een financieel oogpunt geen denken aan, om een der rivieren geheel voor de stoomvaart geschikt te maken; en het eenige, wat dan nog mogelijk zou zijn, is de verbinding van het bevaarbare benedengedeelte met de kolenvelden door een spoorweg. Doch deze zou, diep in het binnenland gelegen, zeer kostbaar zijn, eene schaars bevolkte landstreek doorsnijden en dus nagenoeg alleen dienstig zijn voor den afvoer der steenkolen, terwijl een (minder dure) spoorweg naar de Westkust rijke, dicht bevolkte landstreken doorloopt en dus ook de ontwikkeling des lands in hooge mate ten goede komt.

Bij het onderzoek, in 1873 opgedragen aan den ingenieur Cluysenaer, - waarover beneden nader - kwam ook dit onderwerp ter sprake. De zaak werd overwogen, maar de staatkundige toestanden verzetten zich tegen nauwkeurige opnemingen[1].

De afvoer van de Ombilien-steenkolen naar de Oostkust van Sumatra werd spoedig weder op den voorgrond geplaatst door de bekende 'Sumatra-expeditie' van het Aardrijkskundig genootschap. Volgens de in 1876 openbaar geworden ramingen voor een spoorweg naar de Westkust zou deze bijzonder kostbaar zijn, en de mogelijkheid werd derhalve voorondersteld, dat afvoer oostwaarts goedkooper wezen zou. Bovendien meende men, slechts dàn een ruim debiet onzer kolen te kunnen verwachten, wanneer zij in de nabijheid van Singapore werden geleverd.

Ten gevolge hunner bevindingen omtrent den loop der Djambirivier waren de heeren der genoemde expeditie aanvankelijk vol illusiën. De leden D.D. Veth en A.L. van Hasselt verklaarden 'gegronde hoop te voeden dat eindelijk, dank zij de door het genootschap uitgezonden expeditie, de weg was aangewezen waarlangs de nog steeds onbereikbaar gewaande millioenen schats zouden kunnen vervoerd worden, en daardoor een reuzenschrede voorwaarts gedaan in de richting van Sumatra's vooruitgang'[2].

Maar die illusiën verdwenen geheel, toen nader met den aard der Indische stroomen was kennis gemaakt; onlangs[3] verklaarde de heer Veth zelf, dat hij tot zijn spijt tot de overtuiging was gekomen, dat *nooit* aan een afvoer oostwaarts zou kunnen worden gedacht: 'de rivieren veranderen elk oogenblik haar bed, zoodat de diepwatergeul soms in den tijd van eenen nacht, door bandjirs, door boomstammen of bamboestruiken verstopt wordt; dat zou een geregelden afvoer altijd onmogelijk maken. Daarbij komt, dat de mondingen van dien aard zijn, dat stoomschepen van eenigszins groot charter niet kunnen laden, of

1) Rapport van den ingenieur J.L. Cluysenaer over den aanleg van spoorwegen in de Padangsche Bovenlanden. Uitgegeven, door het Departement van Koloniën, -1878. (blz. -12-24).
2) Berichten, ontleend aan de rapporten en correspondentiën, ingekomen van de leden der Sumatra-expeditie, uitgegeven van wege het Aardrijkskundig genootschap, -1879. blz. 75.
3) Vergadering van het Indisch Genootschap van 12 Februari 1884.

men zou zeer kostbare inrichtingen moeten maken. Ook zal de groote lengte van een afvoerweg oostwaarts steeds een groot bezwaar opleveren' ....

Wij wijzen in de eerste plaats op dit getuigenis, omdat, waar een zóó ijverig voorstander van den oostelijken afvoerweg, als de heer Veth was, na plaatselijk onderzoek moest verklaren een beslist tegenstander geworden te zijn, diens meening gewicht in de schaal moet leggen. Niemand toch laat gaarne een lievelingsdenkbeeld varen, vooral niet wanneer hij, bij de uitvoering daarvan, een zoo eervol aandeel zou hebben gehad als de heer Veth; deze moet wèl overtuigd geworden zijn door de macht der feiten!

Doch, ook afgescheiden van de door dezen ingenieur opgedane ondervinding, bleek het reeds spoedig nadat het vraagstuk van den afvoer der steenkolen naar Sumatra's Oostkust weder op den voorgrond getreden was, dat daaraan overwegende bezwaren verbonden waren. Niet-alleen staatkundige bezwaren: men zou onafhankelijke, ons niet genegen landstreken moeten betreden[1)], - maar ook bezwaren van technischen en financieelen aard.

De heer Cluysenaer wees op deze in een even uitgewerkt als afdoend opstel, dat in Juli 1878 het licht zag[2)]. Hij betoogde, op o.i. onwederlegbare wijze, dat de spoorweg, die het kolenveld met eene der oostelijke rivieren in verbinding moest brengen, niet minder kostbaar zou zijn dan die naar de westkust; dat men verder zou hebben te rekenen op eene kostbare riviervaart, en dat de afvoer naar de oostkust nagenoeg geheel zou moeten bestaan van het kolenvervoer, terwijl bij een spoorweg naar de westkust ook kon gerekend worden op een vrij belangrijk goederen- en personenverkeer. Bovendien zou, bij afvoer der steenkolen naaf Sumatra's Oostkust, het zoo belangrijk gouvernement van Sumatra's Westkust van de zeer noodige spoorwegen verstoken blijven en dientengevolge voor immer tot een stationairen toestand gedoemd zijn; het groote nadeel, voor de volkswelvaart en de ontwikkeling van landbouw en handel ter Westkust, zou door geen enkel voordeel worden opgewogen.

1) Zie Economist van Mei 1884: 'Is afvoer der Ombilien-kolen oostwaarts in den eersten tijd denkbaar?' door Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford.
2) Economist 1878, II, blz. 697 en vlg.

Zelfs niet door een ruimer debiet van de steenkolen, dat men zich bij afvoer in de richting van Singapore voorstelde. Want naar Batavia, Sarnarang, Soerabaja, Tjilatjap, Atjeh en Ceylon zouden de kolen veel voordeeliger kunnen worden vervoerd over de westkust; alleen naar Singapore en Hongkong zou het transport over de oostkust goedkooper wezen.

Hierbij voegen wij nog de opmerking, dat de Ombilienkolen er bij voorkeur toe moeten medewerken, om onze e i g e n e havens te bevoordeelen. Atjeh (Olehleh en Poeloe Bras) en Batavia (Tandjong Priok) liggen in menig opzicht gunstiger voor den wereldhandel dan Singapore; wanneer de schepen zich dáár evengoed van al het benoodigde, en in de eerste plaats van uitmuntende steenkolen tegen billijke prijzen zullen kunnen voorzien, zal Singapore een deel van zijn tegenwoordig belang verliezen. Men behoort er althans niet in de *eerste* plaats op bedacht te zijn, hoe men onze kolen te Singapore aan de markt zal brengen!

Bij de bestaande toestanden pleit derhalve alles voor afvoer onzer Sumatra-kolen naar eene haven aan de Indische zee. Laat ons thans nagaan, wat in die richting is geschied of voorbereid.

Met de tegenwoordige transportmiddelen is aan de ontginning der Ombilien-kolen niet te denken: de ton steenkolen kostte in 1869, van Soengei Doerian naar Padang vervoerd niet minder dan ƒ 86.-; en mocht men al, door verbetering der gewone wegen, er in slagen dit cijfer belangrijk te doen dalen, zeker zou het nog veel te hoog blijven om onze steenkolen tot handelsartikel te doen dienen. De transportmiddelen - zeide de Greve - moeten in overeenstemming worden gebracht met de eischen van den tegenwoordigen tijd; karbouw en pedattie kunnen voor een zooveel uitgebreiden afvoer niet in aanmerking komen, en ‘het zal geen betoog vereischen dat alleen stoomkracht daarvoor kan worden aangewend.’

Een spoorweg van het kolenveld naar Padang, door zijsporen met de voornaamste plaatsen van productie in de Padangsche Bovenlanden verbonden, was derhalve noodig.

In de eerste plaats rees nu de vraag, of de verbinding van het kolenveld met Padang moest geschieden over Padang Pandjang of over Solok, de beide eenige plaatsen der Bovenlanden

welke met Padang in gemeenschap staan. De keuze was, volgens de Greve, niet twijfelachtig: de technische bezwaren zouden voor beide tracés genoegzaam dezelfde, wezen, doch de weg over Padang Pandjang zou 92, die over Solok slechts 64 pall (van cc. 1600 Meters) lang worden, en eene reductie van den afstand tot ⅔ was ‘van overwegend belang voor den afvoer eener kolen-ontginning, waarbij de transportkosten de voornaamste onkosten uitmaken’[1].

De weg van het kolenveld (Soengei Doerian) tot Solok zou weinig moeielijkheden opleveren; die van Solok naar Padang, den destijds nog in aanleg zijnden pedattieweg volgende, zou voor een gedeelte belangrijke hellingen moeten verkrijgen, maar deze bezwaren waren te overwinnen, gedeeltelijk door het tracé te verleggen, en overigens - voor het baanvak Loeboe PrakoeTindjoe Laut - door toepassing van het destijds reeds sedert eenige jaren bij den Mont-Cenis toegepaste Fell-systeem, waarbij van drie rails werd gebruik gemaakt en de middelste rail diende om eene horizontale wrijving bij het bestijgen van zware hellingen te verkrijgen.

Wanneer in beginsel het te volgen tracé en het daarbij te volgen stelsel van spoorwegen was bepaald, dan moest eene nauwkeurige terrein-opneming plaats hebben vóórdat tot den aanleg werd overgegaan. Zoolang zoodanige opneming nog niet was geschied, kon ook van eene vertrouwbare kosten-berekening geen sprake zijn; maar bij vergelijking met de in Britsch-Indië aangelegde goedkoope spoorwegen kwam de Greve tot de gevolgtrekking, dat de spoorweg van Padang naar Soengei Doerian niet meer dan ƒ 4.000.000,- zou behoeven te kosten. Voor de kolenontginning nog ƒ 700.000,- en voor transport-stoomschepen, kolenloods, laadhoofd enz. nog ƒ 1.000.000,- stellende, zou eene maatschappij, die voor de kolenexploitatie met al wat daarbij behoort werd opgericht, een netto-kapitaal van ƒ 5.700.000,- noodig hebben.

Deze cijfers werden al dadelijk te laag geacht; in Nederland werd de raming voor den spoorweg-alleen door deskundigen tot ƒ 7.000.000,- verhoogd. Met dit cijfer tot grondslag werd reeds in 1871 concessie, met 5 pCt. rentegarantie van den Staat, voor kolen-ontginning en spoorwegaauleg aangevraagd

1) Het Ombilien-kolenveld enz., blz. 13.

door den lieer P.H. van Diest, gewezen chef van het mijnwezen in Indië. Deze aanvraag, die in 1872 overging op den heer Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford, was geheel gegrond op hetgeen uit het verslag van de Greve betend was[1)].

Met eene Engelsche firma werden voorloopige onderhandelingen over het aanleggen van den spoorweg aangeknoopt; zij verklaarde zich, bij waarborg van 5 pCt. rente, daartoe bereid, mits bij een nader onderzoek, in te stellen door een in dergelijke zaken bij uitstek ervaren Engelsch spoorweg-ingenieur, de mogelijkheid van den spoorwegaanleg voor het geraamde bedrag voldoende zon zijn gebleken.

De Minister van Koloniën, die in den aanvang van 1872 het bestuur in handen had (Mr. P.P. van Bosse) was niet ongenegen, hiertoe zijne medewerking te verleenen. Doch hij trad weldra af en werd vervangen door den heer I.D. Fransen van de Putte, die zich op een ander standpunt plaatste en, alvorens omtrent den kolenspoorweg te beslissen, den uitslag wenschte af te wachten van de terrein-opnemingen, die van Regeeringswege waren ingesteld en in 1873 (op grooter schaal) voortgezet zouden worden ten behoeve eener algemeene verbetering van het transportstelsel op Sumatra.

De concessie-aanvragers waren van oordeel, en de sedert opgedane ondervinding heeft de juistheid hiervan bevestigd, ‘dat het in het algemeen belang niet wenschelijk zou zijn, met het verleenen der concessie te verwijlen totdat omtrent de verbetering van het transportstelsel in Midden-Sumatra in zijn geheel eene eindbeslissing zou kunnen worden genomen; zoowel omdat daarvoor gewis nog een geruimen tijd noodig zou zijn, als omdat een spoorweg van Padang naar de Bovenlanden, min of meer in de voorgestelde richting, altijd een noodzakelijk deel van dat geheel zou behooren uit te maken, en altijd in de eerste plaats zou moeten worden aangelegd.’

De Minister van Koloniën bleef intusschen van eene andere meening; de concessie-aanvraag, met al wat daarmede in ver-

1) P. van Diest, de kolenrijkdom der Padangsche Bovenlanden en de mogelijkheid van voordeelige ontginning. Amsterdam, C.F. Siemler, 1871.
P.H. van Diest en J.K.W. Quarles van Ufford, Nota over de concessieaanvrage tot ontginning van kolen uithetOmbilienveld en aanleg van een spoorweg van daar naar Padang. 's Gravenhage, W.P. van Stockum, 1872.
De Economist 1872, I, blz. 163.

band stond, bleef onafgedaan, doch in 1873 werd aan den ingenieur J.L. Cluysenaer opgedragen ‘een onderzoek in te stellen naar de beste gelegenheid om op Sumatra spoorwegen aan te leggen, zoo ter verbetering van het transportstelsel in het Gouvernement Sumatra's Westkust in het algemeen, als, in het bijzonder, voor den afvoer van steenkolen uit de Padangsche Bovenlanden naar de kusten.’

Hiermede kwamen de voorstellen van de Greve en de daarop gegronde concessie-aanvraag op den achtergrond, en trad de geheele quaestie eene nieuwe phase in.

Onder de leiding van den heer Cluysenaer hadden nu uitgebreide terreinopnemingen plaats die, in Mei 1873 begonnen, eerst in Maart 1876 waren geëindigd. Zij gaven aanleiding tot nieuwe voorstellen, in twee ‘Rapporten’ vervat[1].

Deze voorstellen behelsden den aanleg van een kolenspoorweg van het Ombilien-veld (station Sawah Loento) over Sawah Lawas (nabij Solok) en Soebang naar de Brandewijnsbaai (ten zuiden van Padang), met een zijtak van Padang naar de haven; voorts den bouw van een spoorweg van Pajakombo, over Fort de Kock en Padang Pandjang, langs het meer van Singkarah, naar Sawah Lawas leidende en dáár aan den kolenspoorweg aansluitende. Later zou nog eene verbinding van Fort van de Gapellen, de hoofdplaats van het dicht bevolkte Tanah Datar, met laatstbedoelden spoorweg, nabij Semawang (aan het meer van Singkarah) in aanmerking kunnen komen.

Wij zullen de spoorwegen door de Bovenlanden voorloopig buiten sprake laten, omdat toch in ieder geval met den bouw van den kolenspoorweg moet worden begonnen voordat aan dien der zijtakken kan worden gedacht, en ons alzoo tot den kolenspoorweg en wat daarbij behoort bepalen.

Bij den toenmaligen stand der spoorwegtechniek, die den heer Cluysenaer bijzondere hulpmiddelen voor het bestijgen van steile hellingen deed verwerpen[2], kwam hij tot de slotsom,

1) Rapport van den ingenieur J.L. Cluysenaer over den aanleg van een spoorweg ter verbinding van de Ombilien-kolenvelden op Sumatra met de Indische zee. Uitgegeven door het Departement van koloniën, 1876.
Rapport van den ingenieur J.L. Cluysenaer over den aanleg van spoorwegen, in de Padangsche Bovenlanden. Idem. 1878.

2) ‘De locomotief Fell heeft weinig gunstige resultaten, opgeleverd; het hellend vlak van Agudio heeft groote voordeelen, evenwel zal men, zoolang het niet elders met goed gevolg in practijk is gebracht, allicht terugdeinzen voor de toepassing op den te bouwen kolenspoorweg’ (1e rapport, blz. 200.)

dat de kolenspoorweg van Solok over Soebang naar de Brandewijnsbaai loopen moest, - alzoo verbinding van het Ombilienveld met de Indische zee, in algemeenen zin gesproken, langs den kortsten weg. De kosten van zoodanigen spoorweg, zooals zij destijds op goede gronden geraamd werden, baarden intusschen groote teleurstelling: zonder bijrekening van de rente werden zij gesteld op ruim 21.000.000,- gulden, waarbij nog ƒ 4.000.000,- moest worden gevoegd voor het rollend, materieel, de haven in de Brandewijnsbaai, enz.

Dit hooge bedrag der raming maakte den voorgestelden spoorwegbouw feitelijk onuitvoerbaar, en het duurde niet lang, of, zooals beneden zal blijken, de heer Cluysenaer zelf wijzigde zijne plannen geheel, ten einde, met gebruikmaking van nieuwe technische hulpmiddelen en door het volgen van een ander tracé, den afvoer der Ombilien-kolen financiëel mogelijk te maken.

Het is echter niet van belang ontbloot, omdat de quaestie ook thans nog niet is beslist, na te gaan wat, zoowel door de Greve in 1870 als door Cluysenaer in 1875, ten voordeele der rechtstreeksche richting van Solok naar Padang werd aangevoerd, in tegenstelling met het later op den voorgrond getreden, tracé over Padang Pandjang naar Padang.

Boven deelden wij reeds mede, waarom de Greve voor den kolenspoorweg de richting Solok-Soebang-Padang verkoos; voor de algemeene belangen der Padangsche Bovenlanden gaf hij aan die richting eveneens de voorkeur, o.a. om de volgende redenen:

1°. is de afstand van Padang tot de naastbijgelegen productieve streek der Bovenlanden (Solok) slechts ± 47, en die tot Padang Pandjang 72 kilometers.

2°. doorsnijdt het tracé Solok een streek, die wel is waar van Padang tot aan Goegoe nog weinig bevolkt is, doch wegens hare gunstige ligging en vruchtbare gronden voor grooteontwikkeling vatbaar is;

3°. is het tracé Solok het middel, om het geheele zuidelijk gedeelte der Padangsche Bovenlanden, dat tot nu toe wegens gebrek aan transportmiddelen voor alle ontwikkeling gesloten

was, in de gelegenheid te stellen deel te nemen aan de voordeelen van een verbeterd transportstelsel in de Bovenlanden;

4°. is dat tracé verkieslijk uit een strategisch oogpunt, daar het niet door een buitenlandschen vijand geforceerd kan worden voordat Padang bezet is, terwijl het tracé Padang Pandjang in ruime mate aan dit gevaar blootstaat[1].

Cluysenaer meende in 1875 dat ‘nu het blijkt dat door een spoorweg over Solok, het kolenveld ongeveer 57 K.M. nader bij de haven gebracht wordt dan waaneer de richting over Padang Pandjang gekozen wordt, bij de keuze der hoofdrichting niet langer geaarzeld kan worden’; terecht werd - vervolgde hij - ‘door de Greve en van Diest aan eerstgenoemde richting de voorkeur gegeven, welk gevoelen ook gedeeld werd door den Gouverneur van Sumatra's Westkust, die, evenals de Greve, op de strategische voordeelen der aanbevolen richting wees.’

Bij de overweging der voor- en nadeelen van beide richtingen vermeldde Cluysenaer o.a. nog, dat de weg van Padang naar Padang Pandjang ‘de zwak bevolkte en weinig welvarende onderafdeehngen Kajoe Tanam en Padangsche Ommelanden’ zou doorsnijden; en dat ‘de Soloksche vlakte en het benedengedeelte van de flanken van den Talang vruchtbaar zijn en, bij uitbreiding der koffiecultnur, wellicht meer winstgevend zullen worden.’

De belangen der verdediging van Sumatra's Westkust tegen een buitenlandschen vijand werden mede aangeroerd, om aan den weg over Solok de voorkeur toe te kennen. Zoo even vermeldden wij reeds, waarom de Greve ook in dit opzicht dit tracé aanbeval; Cluysenaer was, in 1876, van hetzelfde gevoelen: ‘een spoorweg, normaal op het strand, met achter het gebergte gelegen zijlijnen naar de accessen, moet het doel zijn waarnaar men streeft; de voorgestelde richtingen beantwoorden aan dit ideaal’[2].

Theoretisch zijn deze argumenten juist; doch zij hebben minder waarde, wanneer men rekening houdt met den aard van het te verdedigen bergland en met de wijze, waarop de verdediging van Sumatra's Westkust zal moeten worden gevoerd.

1) Het Ombilien-kolenveld enz. blz. 36.
2) Spoorwegen Pad. Bovenlanden, blz. 23.

Zooals zal blijken, is de lieer Cluysenaer na 1876 van zienswijze is veranderd; zijn thans (1884) genit gevoelen het onze niet, doch in zooverre kunnen wij wel met hem medegaan, dat de keuze van een spoorwegtraeé van Padang naar de Padangsche Bovenlanden niet door overwegingen van militairen aard behoeft te worden beheerscht. Wanneer het, om financieele en technische redenen, de voorkeur verdient den spoorweg door de kloof der Aneh te leiden, zal men hiervan niet ter wille van de eischen der defensie behoeven af te zien.

Wij zullen straks, bij de bespreking der laatste beschouwingen des heeren Cluysenaer, de gelegenheid hebben, deze uitspraak nog eenigszins toe te lichten.

Uitvoerig werd door den ingenieur Cluysenaer in zijn eerste rapport de vraag behandeld, of de exploitatie der kolenmijnen en de aanleg en exploitatie der spoorwegen van Staatswege of door eene bijzondere maatschappij moesten geschieden.

Ook deze vraag is thans nog niet definitief beslist, en het kan derhalve nuttig wezen, eenige oogenblikken bij dit onderwerp stil te staan.

Vrij algemeen gaat men uit van de meening dat, aangezien de kolenontginning ook medebrengt handel in steenkolen, zij eene zaak is, die niet wel voor rekening van den Staat kan worden genomen[1)]. Dit motief is, naar het ons voorkomt, vrij zwak voor eene regeering, die handel drijft in koffie, in zout, in tin, en - met het oog op de groote voordeelen, daardoor verkregen - ook niet van plan schijnt, dien handel te laten varen. En wanneer men eene vergelijking maakt tusschen de inkomsten, welke de Staat, bij ongeveer gelijke tin-productie, van de eilanden Bangka en Billiton trekt, dan is het niet te ontkennen, dat het financiëel belang van het algemeen wel aanleiding zou kunnen geven tot exploitatie van Staatswege[2)].

Eene tweede reden, die eigen exploitatie zou kunnen aanbevelen, is de omstandigheid dat de Staat-zelf een der grootste afnemers is: binnen weinige jaren zal hij alleen voor zijne

1) De Minister van Koloniën in de zitting der Tweedé Kamer van de Staten-Generaal, den 23n October 1879.
2) Java-Bode van 15 Januari 1873.

spoorwegen en stoomschepen ongeveer 75.000 ton kolen per jaar noodig hebben. De grootste afnemer is verder de door den Staat gesubsidiëerde paketvaart in den Indischen archipel, waarvoor thans een 50.000 ton steenkolen per jaar gebruikt worden; bij het einde van het thans loopende contract kan aan den nieuwen aannemer zonder bezwaar de verplichting worden opgelegd, tegen een bepaalden prijs van de Ombilien-kolen gebruik te maken. De Regeering kan dus over eenige jaren vast rekenen op een afzet van 125.000 ton 's jaars, zonder nog over te gaan tot het ‘drijven van handel’; de zorg, om de kolen in de verschillende havens voor den handel verkrijgbaar te stellen, kan overigens worden overgelaten aan eene particuliere maatschappij, die de kolen b.v. tegen den kostenden prijs aan de Brandewijnsbaai ontvangt en aan den Staat een zeker aandeel geeft in de te behalen winst.

Eene derde reden voor Staats-exploitatie vindt men bij overweging, hoe in de noodige arbeidskrachten moet worden voorzien. Wij twijfelen er niet aan, of men zal de noodige vrije arbeiders kunnen bekomen. Mannen van ondervinding op Sumatra's Westkust hebben dienaangaande steeds geruststellende verklaringen gegeven[1)], en hunne zienswijze wordt o.a. beaamd door den luitenant-generaal J. van Swieten, die gedurende negen jaren gouverneur van dat gewest is geweest. Doch de vraag rijst, of het gebruik dier vrije arbeiders bij de mijnontginning in het algemeen belang wel wenschelijk is.

Het is toch eene algemeene klacht, dat het strafstelsel in Indië veel te wenschen overlaat; de werkzaamheden, door de ‘tot dwangarbeid veroordeelden’ verricht, doen in den regel al zeer weinig aan straf denken, en zullen dat in de toekomst nog minder doen dan thans, zoodra nl. de oorlogstoestand in Atjeh zal hebben opgehouden. Wanneer men dit nagaat, dan zou het ernstige overweging kunnen verdienen, speciaal den arbeid in en bij de kolenmijnen voor de dwangarbeiders te bestemmen. Men zal dan de kolenexploitatie niet rechtstreeks goedkooper

1) De Greve, Het Ombilien-kolenveld, blz. 20.
A.W.P. Verkerk Pistorius, Studiën over de inlandsche huishouding in de Padangsche Bovenlanden, bl. 125-126.
Cluysenaer, in de vergadering van het Indisch genootschap van 12 Febr. 1884 (blz. 73 van het verslag).

maken, maar een nuttigen arbeid voor de veroordeelden scheppen, en dit is óók een landsbelang.

‘Er zijn - zoo schreef de heer Cluysenaer in zijn eerste rapport - geene geldige redenen aan te voeren, waarom de Staat duurder zou ontginnen dan eene particuliere maatschappij; elders - men denke aan de Saarbrücker mijnen - heeft de ondervinding geleerd, dat mijnontginning van Staatswege zeer goede vruchten kan afwerpen. Wanneer een concessionaris de steenkolen met ƒ 4 - zelfkosten per ton aan den dag der mijn kan brengen, is dit voor de Regeering even goed mogelijk.’

Wij beamen dit gevoelen en meenen dat het niet zonder bezwaar is, eene particuliere maatschappij een steenkolen-monopolie te geven en later van die maatschappij de benoodigde kolen - aanvankelijk het grootste gedeelte der totale productie! - terug te koopen.

Een meermalen aangevoerde reden om, bij het verleenen eener concessie voor den spoorweg, daaraan tevens de concessie voor de mijnontginning te verbinden is, dat de eerste zonder de laatste niet rentegevend zou zijn. Wij erkennen de juistheid van het feit, maar zouden daarin geen reden zien om de ruime winsten belovende mijnontginning uit de handen te geven. Veeleer zou het er toe moeten leiden, om ook den aanleg van den spoorweg van Staatswege te doen geschieden; nu het vervoer, aanvankelijk althans, voor verreweg het grootste gedeelte gouvernementsgoederen - steenkolen, koffie, zout enz. - zal omvatten, zou een Staatsspoorweg op zichzelf ook rationeel zijn. De wenschelijkheid van Staatsaanleg werd door den heer Cluysenaer in zijn eerste rapport (blz. 450 en vlg.) op uitnemende wijze in het licht gesteld.

Doch, wij moeten erkennen, dat er voorloopig weinig kans zou bestaan op zoodanige oplossing van het vraagstuk. De Regeering heeft zeer bepaald verklaard[1)] dat zij ‘in de tegenwoordige financieele omstandigheden geen vrijheid kon vinden om, waar voor zoovele zaken van dringender aard hoogst aanzienlijke uitgaven moeten gedaan worden, zich opofferingen te getroosten ten behoeve van spoorwegaanleg en kolenontginning op Sumatra.’ Sloeg deze verklaring in het bijzonder op eene aangevraagde *rentegarantie*, - van des te meer kracht

1) Koloniaal verslag van 1883, blz. 140.

zou zij nog zijn wanneer het *kapitaal* van den Staat werd gevraagd.

Wij meenen dan ook allen grond te hebben voor de vrees dat men, Staatsaanleg van den spoorweg en ook zelfs Staatsexploitatie der kolenmijnen verlangende, nog lang zou moeten wachten op het tot stand komen dier ondernemingen; en dan zou met recht kunnen gezegd worden: *le mieux est l'ennemi du bien*. Want, zooals beneden nader ter sprake zal komen, het *rechtstreeksche* voordeel, dat de Staat uit de mijnontginning kan trekken, is *niet* het voornaamste.

Zooals wij boven zeiden, was het eerste ontwerp van den heer Cluysenaer wegens de te hooge kosten feitelijk onuitvoerbaar, de concessie-aanvragers werden afgeschrikt, omdat de spoorweg, althans in de eerste reeks van jaren, geene voldoende opbrengst beloofde. Alleen spoorweg-aanleg van Staatswege zou mogelijk zijn, wanneer de Regeering hare kapitalen beschikbaar wilde stellen voor de ontwikkeling der Padangsche Bovenlanden, zonder op spoedige rente dier kapitalen te rekenen; doch hiervan kon bij den toestand, waarin de Indische geldmiddelen, o.a. door den Atjeh-oorlog, waren geraakt, moeilijk sprake zijn, en te minder nog nu reeds tot aanleg van Staatsspoorwegen op Java besloten was.

De ontwerper had reeds, tijdens zijn verblijf op Sumatra, de aandacht gevestigd op de nieuwe hulpmiddelen der techniek, welke hij echter nog niet voldoende beproefd achtte om daarop een tracé te gronden (zie boven, noot op blz. 17 en 18). Na zijn terugkeer in Europa (Juli 1876) werd hij in de gelegenheid gesteld, zich nader van de bruikbaarheid der nieuwe middelen tot het bestijgen van steile hellingen van spoorwegen te overtuigen. Zoowel ‘het hellend vlak van Agudio’ als de ‘tandradbanen van Riggenbach’ werden *in loco* bestudeerd; daarbij bleek, dat het eerste niet kon worden aanbevolen, maar dat het o.a. op den Rigi toegepaste systeem-Riggenbach vele voordeelen beloofde.

In een nader rapport[1)] zette de heer Cluysenaer zijne be-

1) Het hellend vlak van Agudio en de stangenbanen. Rapport van den ingenieur J.L. Cluysenaer over de waarde en bruikbaarheid dezer stelsels bij den aanleg van den spoorweg ter verbinding vun de Ombilien-kolenveldcn op Sumatra met de Indische zee. Uitgegeven door het Departement van Koloniën, 1878.

vindingen uiteen. Hij kwam tot de slotsom, dat de tandrad of stangenbaan (spoorweg met getande midden-spoorstaaf) niet kon dienen tot verbetering van het oorspronkelijk ontwerp; doch langs eene geheel gewijzigde richting, waarin een stangenbaan als schakel, zou het mogelijk zijn de kolen havenwaarts te brengen en daarbij niet-alleen alle terreinbezwaren te vermijden, maar bovendien al dadelijk aan de behoefte van een belangrijk deel der Padangsche Bovenlanden te gemoet te komen. Die verbinding van het kolenveld met de Brandewijnsbaai zou van Sawah Loento tot Solok het vroegere tracé volgen, doch daar (bij Sawah Lawas) langs het meer van Singkarah naar Padang Pandjang afbuigen en verder, door de kloof der Aneh, over Kajoe Tanam voeren.

De kolenspoorweg zou bij dit nieuwe tracé aanzienlijk langer worden (150 kilometers, tegen 97 volgens het eerste ontwerp), doch door een veel gemakkelijker terrein loopen; zij zou, in de kloof der Aneh, over ruim 11 kilometers stangenbaan en overigens gewone spoorweg zijn, en alzoo *betrekkelijk* goedkoop zijn, zoowel in aanleg als in exploitatie.

Volgens de berekeningen, gegrond op dezelfde eenheidsprijzen van het eerste rapport - hetgeen ter vergelijking noodig was - zou door het nieuwe tracé eene besparing van bijna zes millioen guldens op het aanlegkapitaal verkregen worden: de kosten van den spoorweg met de noodige havenwerken zouden thans ƒ 19.400.000,- bedragen.

Het gewijzigde ontwerp had het voordeel, dat het, zonder verdere zijtakken, het centrum der Padangsche Bovenlanden dichter bij Padang bracht; de verder aan te leggen spoorwegen zouden zich kunnen bepalen tot eene lijn over Fort de Kock naar Pajakombo, die, met inbegrip van het rollend materieel, ƒ4.500.000,- kosten zou. Doch hiertegenover stonden de nadeelen, dat ‘de vruchtbare noordoostelijke helling van den Talang, waar de particuliere landbouw meer en meer ontwikkelt, voor immer van het spoorwegverkeer buitengesloten’ werd en dat ‘geen boutaankap op groote schaal op de met dicht bosch bedekte westelijke helling van het hoofdgebergte tot stand komen’ zoude.

In zijn rapport[1)] wees de ingenieur Cluysenaer er op, dat wellicht nog eene vermindering in de kosten van den spoorweg

1) Blz. 138 en vlg. der bijlagen.

mogelijk zou zijn door de laatste 4 kilometers - nabij het kolenveld - die wegens een te maken tunnel en andere kunstwerken veel geld (in hoofdsom ƒ 861.000,-) en veel tijd zouden kosten, te vervangen door een kabelspoorweg of een stangenbaan. Door de toepassing van een dezer hulpmiddelen zou bespaard worden op het aanlegkapitaal, doch daarentegen zouden de jaarlijksche exploitatiekosten stijgen. De keus tusschen de drie wegen: tunnel, kabelspoorweg of stangenbaan, werd beheerscht door de wijze, waarop de kolenontginning zou geschieden; eene beslissing kon eerst worden genomen, wanneer een volledig plan van ontginning was vastgesteld. Daarop niet willende vooruitloopen, behield de Heer Cluysenaer voorloopig den ook in het eerste ontwerp opgenomen tunnel.

In ieder geval bleef het eindcijfer van de spoorwegraming nog hoog, te meer wanneer men in aanmerking neemt, dat het, althans indien de aanleg niet van Staatswege plaats vindt, nog zou moeten worden verhoogd met rente van het kapitaal gedurende den bouw.

In werkelijkheid was echter de raming *te* hoog. Ter juiste vergelijking had de heer Cluysenaer zich, als boven gezegd, bepaald tot de eenheidsprijzen zijner eerste ontwerpen, doch die eenheidsprijzen waren inmiddels reeds gedaald en deden zulks in latere jaren nog meer, vooral ten aanzien van alle ijzer- en staalwerken.

Op den grondslag van de nieuwe voorstellen des heeren Cluysenaer werd - zoo wij goed zijn ingelicht - concessie voor spoorwegaanleg en steenkolen-exploitatie aangevraagd in Februari 1881, door de HH. A. baron Sloet van Oldruitenborgh en W. Ruys. De détails der aanvraag zijn geheim gebleven en doen hier trouwens ook niet ter zake, nu toch alle tot dusver gevraagde concessiën van de hand zijn gewezen wegens de van den Staat gevraagde rentegarantie.

De hooge kosten, nog steeds aan de ontworpen spoorwegen verbonden, gaven inmiddels aanleiding tot plannen van anderen aard, om de Ombilienkolen in den handel te kunnen brengen. De reeds genoemde ingenieur D.D. Veth zette dienaangaande zijne denkbeelden uiteen; eerst, in 1881, in het verslag der Sumatra-expeditie[1)] en kort daarop (1882) in eene afzonderlijke

1) Midden-Sumatra. Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie, uitgerust door het Aardrijkskundig genootschap, 1877-1879, 2e deel, VIe Hoofdstuk. - Indische Gids 1881, Mei, blz. 827.

brochure[1]. Hij was van meening, dat de verbetering van het transportstelsel ter Sumatra's Westkust en de ontginning der kolenvelden geheel van elkander afgescheiden behoorden te blijven; in de eerste zou moeten worden voorzien door goedkoope spoorwegen of stoomtramwegen; in den afvoer der kolen door een 'zwevenden kabelspoorweg'. Voor de ontginning van een gedeelte van het kolenveld met behulp van zoodanig vervoermiddel werd door hem concessie aangevraagd[2], doch het plan werd door de Regeering verworpen, 'omdat uit een ingesteld deskundig onderzoek is gebleken, dat een zwevende kabelspoorweg niet geschikt is voor den afvoer over zulke lange afstanden als waarvoor de aanvraag gedaan was'[3].

Een ander plan is dat van den mijningenieur A. Stoop, in het reeds op blz. 3 (noot) aangehaalde Jaarboek van het Mijnwezen van 1884 opgenomen. Deze, uitgaande van het denkbeeld, dat het *eerste* rapport van den heer Cluysenaer het *laatste* woord tot dusverre in de zaak is geweest en de bouw van den kolenspoorweg nog steeds ruim 24 millioen gulden zal vorderen, stelt het gebruik van een kettingspoor voor, waarvan de kosten op ƒ 7.738.000,- zijn geraamd. Zoodanig vervoermiddel zou echter nagenoeg uitsluitend voor de exploitatie der kolenmijnen kunnen dienen en, daar personenvervoer hierbij geheel onmogelijk is, overigens betrekkelijk weinig bijbrengen tot de ontwikkeling des lands. En aangezien, volgens de laatste ramingen, die wij thans zullen bespreken, de gewone spoorweg slechts 3 à 4 millioen guldens meer zal kosten, kan derhalve, dunkt ons, de keuze niet twijfelachtig zijn; door die ramingen wordt het denkbeeld van een kettingspoor, althans voor zijne toepassing op Sumatra's Westkust, geheel op den achtergrond gedrongen.

De eerste concessieaanvraag van spoorwegaanleg en mijnont-

1) Eene stoomtram-verbindiug tusschen Padang en de Padangsche Bovenlanden, en de exploitatie der Ombilien-kolen met behulp van een zwevenden kabelspoorweg naar de Brandewijnsbaai, door D.D. Veth, ingenieur. (Niet in den handel). Leiden, 1882. Zie hierover 'de Economist' 1882 I, blz. 260.
2) Koloniaal verslag van 1882, blz. 140.
3) Memorie van antwoord op de 2e Indische begrooting voor 1884, blz. 34.

ginning, van den heer P.H. van Diest, later van den heer Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford, was, zooals wij reeds vermeldden, ten gevolge van het aan den ingenieur Cluysenaer opgedragen onderzoek buiten verdere behandeling gebleven.

De zaak werd echter door laatstgenoemde, thans in vereeniging met de heeren J.F.R.S. van den Bossche en H. Verploegh, niet uit het oog verloren. Nadat de rapporten van den heer Cluysenaer in 1876 en 1878 in het licht waren verschenen, werd nader overwogen hoe, op de doelmatigste en eenvoudigste wijze, het doel zou kunnen worden bereikt. Die overwegingen leidden tot geheel nieuwe voorstellen, welke in Maart 1882 in eene concessie-aanvraag[1)] belichaamd werden en, belangrijk van die des heeren Cluysenaer afwijkende, hier afzonderlijke vermelding verdienen.

Zij hadden, in hoofdzaak de volgende strekking.

De kolen zouden, over de 4 eerste kilometers nabij de mijn - waar volgens de vroegere ontwerpen een tunnel noodig geacht werd - door een draadkabelspoorweg gebracht worden naar Moeara Kalaban.

Van hier zou een spoorweg langs Solok over den bergpas van Soebang naar de Brandewijnsbaai loopen, alzoo in de richting van het eerste ontwerp Cluysenaer, doch volgens een tracé, dat meer overeenkwam met de oorspronkelijke plannen van de Greve. Tusschen Solok en Padang toch zou in hoofdzaak de bestaande ‘nieuwe weg’ gevolgd worden; voor de daarin voorkomende steile hellingen zouden stangenbanen worden toegepast.

De haveninrichting in de Brandewijnsbaai zou zeer eenvoudig zijn, en zich voorloopig bepalen tot een los- en laadhoofd, met een drijvend kolendepôt voor diepliggende mailbooten.

Voor de verbetering der verkeersmiddelen in de bovenlanden werden - mits aansluitende, nabij Solok, aan den kolenspoorweg - stoomtramwegen voldoende geacht; zij zouden van Pajakombo, over Fort de Kock en Padang Pandjang, loopen naar Padang Loewar, aan de noordzijde van het meer van Singkarah; van de plaats Singkarah, aan de zuidzijde van het meer, verder

1) Concessie-aanvrage voor den aanleg van spoorwegen en voor kolenontgiuning in Midden-Sumatra, van de heeren: Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van U fford, J.F.R.S. van den Bossche en H. Verploegh (Niet in den handel). 's Gravenhage, 1882.

naar Solok. De gemeenschap over het meer tusschen Padang Loewar en Singkarah zou door stoombooten geschieden.

De hoofdplaats Padang zou voorts, door een 6 kilometer langen stoomtramweg, met den kolenspoorweg, en verder door deze met de Brandewijnsbaai verbonden worden.

Wij zouden onze bevoegdheid overschrijden, indien wij ons aan eene beoordeeling dezer plannen waagden, en wenschen ons hier te bepalen tot de mededeeling dat, terwijl zij goedgekeurd zijn door den heer D. Maarschalk, oud Inspecteur-Generaal van de Staatsspoorwegen op Java, zij daarentegen bestreden worden door den ingenieur Cluysenaer in eene nota, die beneden nader ter sprake komt.

Oppervlakkig beschouwd, is er intusschen veel wat die plannen aanbeveelt: met een minimum van kosten zou daardoor worden verkregen wat voor het oogenblik noodig is, - en het behoeft wel geen betoog, dat zulks vooral van belang is wanneer de spoorwegaanleg door particuliere krachten moet worden tot stand gebracht.

De ‘nieuwe weg’, van Padang naar Solok, is een drietal jaren geleden voor het verkeer opengesteld; en toen wij in 1882 ter Sumatra's Westkust aanwezig waren, werd hij voor den afvoer der gouvernements-producten gebezigd. Als transportweg liet hij echter door zijne steile hellingen te wenschen over, en bij zware regens hadden afstortingen en uitspoelingen plaats, die tijdelijk het verkeer stremden. Doch nu de weg er eens is, hoe gebrekkig dan ook, kan o.i. ook de aanleg van een spoorweg geene overwegende bezwaren meer ontmoeten. Dat om verschillende redenen, de rechtstreeksche verbinding van Solok en Padang wenschelijk was, hebben wij reeds boven herinnerd uit de opmerkingen deswege van de Greve en van Cluysenaer in zijn eerste rapport.

Voor hen, die op Sumatra's Westkust bekend zijn, moet voorts het denkbeeld eener stoomvaartdienst op het meer van Singkarah veel aantrekkelijks hebben; dit meer toch ligt aan den voet van het gebergte, en bij hevige regens wordt de bestaande weg telkens uitgespoeld door het van de berghellingen medegevoerde steengruis. Men zou dus doorlaatopeningen of viaducten moeten maken, en de aanleg van een spoorweg zou nog al bezwarend zijn. Doch afgescheiden hiervan is de stoomvaartdienst op het meer, zoodra deze aan een spoorweg aansluit,

wel der overweging waard, omdat het meer (55 kilometers in omtrek groot) gelegen is ‘aan den voet van vruchtbare berghellingen, waar de particuliere industrie uitnemende terreinen reeds gevonden heeft en verder nog vinden zal om koffie voor de Padangsche markt te telen’; wegens het gemak en de geringe kosten van het transport te water is het meer ‘te beschouwen als een groot stationsterrein met een groot aantal sporen naar de verschillende plaatsen, waar personen en goederen worden aangebracht en opgenomen.’

De kosten werden door de concessie-aanvragers in totaal geraamd op hoogstens ƒ 17.000.000,- globaal verdeeld als volgt:

mijnontginning met kabeltransport tot den spoorw.	ƒ 708.000,-
kolenspoorweg, met havenstation en kolenstort.	ƒ 11.208.000,-
zijtak (stoomtramweg) naar Padang	ƒ 188.000,-
zijtak (stoomtramweg) van Solok naar Singkarah	ƒ 471.000,-
stoomvaart op het meer van Singkarah	ƒ 109.000,-
tramweg van het meer naar Pajakombo	ƒ 2.576.000,-
verschillende onkosten	ƒ 740.000,-
te zamen	ƒ 16.000.000,-

terwijl bovendien, voor mogelijke misrekeningen, nog één millioen werd gereserveerd.

Zij rekenden, dit bedrag in 5 jaren geheel te verwerken, en, bij ontginning van 120.000 ton kolen per jaar, 5,35 pCt. winst van het kapitaal te kunnen maken.

Doch zij verlangden eene doorloopende rentegarantie van den Staat, om den geldgevers de noodige zekerheid aan te bieden; dààrom werd de concessie-aanvraag afgewezen. En zij waren niet gelukkiger, toen zij, in September 1883, slechts eene rentegarantie van 3½ pCt. over een kapitaal van ƒ 17.000.000,- gedurende een tijdvak van 20 jaren vroegen, en daarbij op nieuw wezen op de belangrijke directe en indirecte voordeelen van mijnontginning en spoorwegaanleg voor den Staat[1)]. Deze - zoo verklaarde de toenmalige. Minister van Koloniën - ‘zou geene rentegarantie kunnen verleenen aan eene onderneming, waarvan de geldelijke réussite geheel afhankelijk is van de wisselende marktwaarde der steenkolen en de jaarlijks door haar te verkoopen hoeveelheid, en die dus voor het

1) Gewijzigde concessie-aanvraag enz. - 's Gravenhage, 1883 (Niet in den handel).

grootste gedeelte volkomen met eene handelsonderneming gelijk staat.'

Bij deze overweging werd ontegenzeggelijk het groote voordeel voor den Staat, aan den aanleg van spoorwegen ter Westkust van Sumatra verbonden - waardoor o.a. aan kosten van vervoer van de Gouvernementskoffie alleen reeds minstens ƒ 150.000,- per jaar zou worden bespaard - geheel uit het oog verloren. Evenwel verklaarden de concessie-aanvragers zich nu bereid, eene poging te doen om de benoodigde kapitalen zonder rentegarantie bijeen te brengen; onderhandelingen dienaangaande werden met de Regeering aangeknoopt, doch zij werden afgebroken door den intusschen optredenden Minister van Koloniën J.P. Sprenger van Eyk, die van meening was 'dat de concessie van een gedeelte van het steenkolen-terrein aan de Ombilien moet plaats hebben na openbare mededinging, en met verplichting voor den concessionaris om een spoorweg of stoomtramweg aan te leggen naar de Brandewijnsbaai'[1].

Zal op die wijze het doel worden bereikt? Naar het ons voorkomt, althans niet op de voor den Staat voordeeligste wijze. Bij de te houden aanbesteding toch moeten de gegadigden rekening houden met alle kwade kansen: hooge kosten van mijnontginning, dure exploitatie van den spoorweg, beperkt steenkolendebiet en lage kolenprijzen. Een soliede gegadigde zal dit stellig doen, - maar dan is het ook zeker, dat de Staat op den duur niet al het voordeel van zijne rijke bezitting trekt hetwelk hij zou kunnen genieten.

Hoe dit ook zij, in ieder geval komt het ons voor, dat de Regeering zich in de laatste jaren op een verkeerd standpunt heeft geplaatst door de ontginning der kolenmijnen en den daarmede verbonden spoorweg-aanleg in hoofdzaak te beschouwen als eene industrieele onderneming, waarbij de Staat weinig belang heeft, zoodat het ook niet noodig is, haar financieel te steunen.

Inderdaad toch is de Staat bij een en ander de g r o o t s t e belanghebbende. Zulks is gemakkelijk aan te toonen[2].

1) Memorie van antwoord op de 2e Indische begrooting voor 1884 blz. 34 en 38.
2) Spoorwegaanleg en kolenmijnontginning ter Sumatra's Westkust. Adres van de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Padang aan Z.E den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië. Padang, 1883.

Wat de steenkolen betreft, - het is waarlijk eene a n o m a l i e dat wij, zelf uitstekende steenkolen in Indië bezittende, steeds voortgaan, de o.a. voor de oorlogsvloot en de staatsspoorwegen benoodigde hoeveelheden uit andere werelddeelen, meest uit Engeland, te trekken. Dit is niet alleen onpractisch, het is ook een gevaar. Naarmate het gebruik van stoomwerktuigen te land en ter zee toeneemt, wordt het bedenkelijker, dat de geregelde aanvoer der daarvoor onmisbare brandstof uit den vreemde te eeniger tijd groote belemmering zal kunnen ondervinden. Indien het in het algemeen waar is, dat Indië krachtiger is wanneer het op eigen hulpmiddelen kan steunen, dan is zulks zeker niet het minst het geval ten opzichte van de steenkolen, die, zoowel voor de gemeenschap als voor de nijverheid, steeds in toenemende mate vereischt zullen worden[1)].

En men zou zich vergissen, indien men meende zich, des noods, ook thans in Indië te kunnen redden, wanneer de aanvoer van steenkolen uit den vreemde plotseling geheel of voor een goed deel werd gestaakt. Wij zouden dan, wel is waar, uitmuntende kolen bezitten in het hart van Sumatra, doch wij zouden ten eenemale de middelen missen om ze te brengen op de plaatsen van verbruik; ook de exploitatie der kolenlagen kan trouwens niet plotseling op groote schaal geschieden.

Wanneer men dit overweegt, is het wel zeer te betreuren, dat de in 1868 ontdekte Ombilien-kolen thans nog, 16 jaar later, ongerept in den schoot der aarde blijven rusten!

Doch ook het dadelijk, geldelijk belang van den Staat is met hare ontginning in belangrijke mate gemoeid.

Het is niet wel mogelijk, daarvoor juiste cijfers te vermelden; de handelsprijzen der steenkolen wisselen thans, zoowel door den stand der Europeesche markt als door dien der scheepsvrachten belangrijk af, en wij weten, daar alle ondervinding

1) Hoeveel waarde andere natiën hechten aan het bezit van steenkolenmijnen in het ‘verre Oosten’, blijkt o.a. uit hetgeen een Fransch blad onlangs schreef in verband met de Chineesche quaestie: *Il y a du charbon à Formose et, à cette distance d' Europe, qui tient le charbon, tient presque tout, car le charbon, c'est la vapeur, c'est la navigation rapide, c'est la commerce, c'est la force militaire. Prenons donc le charbon de Formose et gardons-le.....*

ontbreekt, nog niet met juistheid wat de Ombilien-kolen, b.v. ter reede Batavia, zullen kosten.

Toch kan op enkele cijfers worden gewezen.

Van 1876 tot 1881 betaalde de Staat gemiddeld, ter reede van Batavia, ƒ 30.90 per ton Engelsche kolen voor de marine. De Ombilien-kolen zouden daar, volgens de op goede gronden steunende berekening der HH. Quarles van Ufford c.s., met inbegrip van eene behoorlijke winst voor de ondernemers, hoogstens kosten ƒ 18.85; volgens eene onlangs door den ingenieur Cluysenaer gemaakte becijfering, zonder winst of belasting - dus wanneer de Staat zelf de exploitatie voerde -ƒ13,-. Neemt men zekerheidshalve het eerste cijfer, als het hoogste, aan, dan was nog ƒ 12,- per ton bespaard. Men zal niet ver van de waarheid verwijderd zijn als men het jaarlijksch verbruik van Engelsche kolen voor onze oorlogsvloot op minstens 30.000 ton stelt. In de zes jaren, waarvan thans sprake is, zou dan ƒ2.160.000,- bespaard zijn, indien onze kolenmijnen op Sumatra reeds geëxploiteerd waren geweest!

Wel te verstaan, alleen voor de marine. Het ligt voor de hand, dat wij door goedkoopere steenkolen verder zullen besparen op de exploitatie-rekening der zich jaarlijks uitbreidende Staatsspoorwegen op Java, en, in de toekomst, ook op de aan de paketvaart in den archipel te verleenen subsidie.

De zooeven gegeven becijfering is zeker niet overdreven. Het is waar, dat bij de algemeene *malaise* van handel en scheepvaart in den laatsten tijd, de prijs der Engelsche steenkolen op het oogenblik niet zoo hoog is als weinige jaren geleden; maar hiertegenover staat dat er alle grond is om te verwachten, dat op den duur, naarmate de zeilvaart meer door de stoomvaart vervangen wordt, de vrachten van steenkolen uit Engeland naar Indië zullen moeten rijzen.

Behalve de dadelijke besparing op de kosten der kolen, zal, bij exploitatie der Ombilien-velden, belangrijke bezuiniging mogelijk zijn op het vervoer der kolen naar de verschillende marine-depôts in Indië, welk vervoer rechtstreeks van de Brandewijnsbaai kan geschieden, terwijl het thans grootendeels over Batavia plaats heeft.

De Kamer van Koophandel en Nijverheid te Padang stelde de totale besparing voor het Gouvernement, zoodra de Ombilien-kolen in exploitatie zijn, op ƒ 350.000,- 's jaars. Wij

gelooven niet, dat iemand, die het onderwerp met eenige zorg heeft nagegaan, dit cijfer, *als een gemiddelde*,hoog zal kunnen vinden. Het tegendeel is veeleer het geval, wanneer in aanmerking genomen wordt hoe zeer het gebruik van stoomwerktuigen nog steeds toeneemt.

Met het bovenstaande hebben wij in enkele woorden gewezen op de geldelijke en andere belangen van den Staat bij de kolenexploitatie. Laat ons thans, in het kort, nagaan welk belang de Staat zou hebben bij de verbetering der gemeenschapsmiddelen tusschen de Padangsche Bovenlanden en de Indische zee.

In de eerste plaats het rechtstreeksch, geldelijk, belang.

De Padangsche Bovenlanden zijn thans, door het Barisangebergte, bijna van de Benedenlanden en de Indische zee afgesloten. Slechts twee wegen voeren naar de vlakte: de in 1833 en 1834 aangelegde weg door de kloof der Aneh, van Padang Pandjang naar Kajoe Tanam, en de z.g. nieuwe weg, van Solok naar Padang. De eerste is, dank zij de aanhoudende zorgen der besturende ambtenaren sedert circa 50 jaren, in zeer goeden staat en als bergweg uitmuntend te noemen. Toen de generaal Cochius den 21n Maart 1837 op zijn reis naar Bondjol dezen, toen nog pas aangelegden weg volgde, teekende hij in zijn dagboek op: ‘Hoezeer nimmer voor een wagenweg geschikt te maken, zal de weg zeer goed voor lastdieren bruikbaar te maken zijn zoo er de laatste hand aan wordt gelegd; ik bedoel, indien hij van groote en scherpe steenen gezuiverd wordt, vooral in het benedengedeelte. Een 40-tal bovenlanders zijn er altijd disponibel om verzakkingen en instortingen te verhelpen. Geschut is er zeer goed met handen door te brengen. Zooveel men heeft kunnen nagaan, valt er niets ten voordeele aan te verleggen.’

De weg door de kloof is van lieverlede veel beter geworden dan de generaal Cochius, een oud-genieofficier met practischen blik en veel ondervinding, ooit mogelijk achtte. Doch hij blijft een bergweg, met zeer steile hellingen, en het vervoer met karren is tijdroovend en kostbaar.

Hetzelfde is, in sterkere mate, het geval met den nieuwen weg van Solok over Soebang naar Padang, die eerst sedert een drietal jaren als transportweg in gebruik is; hij heeft sterkere

hellingen dan de weg door de kloof, en zal nog gedurende vele jaren verbeteringen moeten ondergaan om dezen te evenaren. Het vervoer met karren blijft dan echter ook hier zeer kostbaar.

Langs deze beide wegen moeten nu de producten der Gouvernements-koffiecultuur in de Bovenlanden worden afgevoerd; langs die wegen moeten de voor de Bovenlanden bestemde gouvernementsgoederen, o.a. het zout, en gouvernementsreizigers (ambtenaren en militairen) hunne bestemming bereiken. Al deze transporten, en daarbij ook het vervoer van personen en goederen van Padang naar de reede, dat vervallen kan zoodra die plaats met de Brandewijnsbaai verbonden is, zijn thans bij uitstek duur; wanneer een spoorweg bestond, zou daarop, volgens de matige, naar wij vermeenen op officiëele gegevens berustende berekening van de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Padang, ƒ 250.000,- per jaar bezuinigd worden.

Verdere bezuiniging, die echter niet wel onder cijfers kan worden gebracht, zou worden gevonden in de mogelijkheid, om bestuur en krijgsmacht meer dan thans in de zoo gezonde Bovenlanden te concentreeren; in het minder kostbaar onderhoud van bruggen en wegen, enz.

Doch al deze geldelijke voordeelen beteekenen weinig in vergelijking met de groote ontwikkeling, welke de Padangsche Bovenlanden zouden te gemoet gaan, zoodra zij door een spoorweg met eene goede haven verbonden waren. Die ontwikkeling is óók een groot staatsbelang!

Het geldt hier toch een van de dichtstbevolkte, vruchtbaarste en meest productieve gedeelten van onzen archipel.

Per vierkante geographische mijl vindt men: in de afdeeling Oud-Agam 12.900, in Fort van de Capellen 9170, in Batipoe 9140, in de X Kota's 6840, in Pajakombo 6070, in de XX Kota's 4050, in Solok 3730 zielen. In Nederland zijn, op dezelfde oppervlakte, gemiddeld 6700 zielen aanwezig; wèl mag men dus de genoemde landstreken sterk bevolkt noemen!

Vruchtbaar zijn zij in hooge mate, zoowel door den aard van den grond als door het gezegend klimaat. De valleien der Bovenlanden zijn uitmuntend geschikt voor den rijstbouw; de koffie, die van bijzonder goede hoedanigheid is en steeds c.c. ƒ10.- per pikol meer opbrengt dan de Java-koffie, tiert welig langs de hellingen der gebergten en in de hoogvlakten.

De bevolking is rustig en arbeidzaam.

Doch zij is, zoolang aan hare producten geene goede afvoerwegen geschonken worden, tot stilstand gedoemd. De rijstcultuur blijft stationair, omdat zij alleen kan voorzien in de eigen behoefte; de hooge transportkosten naar Padang beletten, over 't algemeen, den uitvoer naar andere eilanden. Werd dit bezwaar opgeheven, dan zou die cultuur een hooge vlucht kunnen nemen; de honderdduizenden pikols rijst, thans voor de behoefte der bevolking van Java uit naburig vreemd grondgebied getrokken, zouden dan zonder bezwaar door Sumatra's Westkust geleverd kunnen worden.

Ook andere cultures, niet meer door bovenmatige kosten van vervoer gedrukt, zouden zich, zoodra een spoorweg de Bovenlanden met de kust verbond, met snelheid ontwikkelen. Langs dien spoorweg zouden nieuwe Europeesche landbouw-onder- nemingen verrijzen die, volgens de berekening van de Kamer van Koophandel, elk, aan verschillende belastingen, gemiddeld per jaar ƒ 10.000,- in de schatkist doen vloeien.

Met de ontwikkeling der cultures zou die van den handel gelijken tred houden. De exploitatie, niet alleen van steenkolen maar ook van andere minerale voortbrengselen des lands - marmer, zwavel, ijzer enz. - zou niet meer op gebrek aan transportmiddelen afstuiten.

Bij voltooiing van den spoorweg worden de thans voor het vervoer gebezigde trekdieren voor een belangrijk deel teruggegeven aan landbouw en veeteelt.

Wanneer men dit alles overweegt, dan zal men moeten instemmen met de meening, dat een spoorweg tusschen Padang en de Padangsche Bovenlanden een zegen zou zijn voor dit rijke gewest, dat tot dusver nog niet genoeg de aandacht trok. ‘Het is mijne innige overtuiging’, - zoo sprak de heer Cluysenaer, die als slechts weinigen met de plaatselijke toestanden bekend is, onlangs - ‘dat de toekomst waarlijk schoon zal zijn.’

Van den Bosch uitte indertijd de voorspelling, dat Sumatra's Westkust een tweede Java zou worden. Die voorspelling is reeds - wat het belangrijkst gedeelte, de Padangsche Bovenlanden, betreft - sinds lang bewaarheid; naar evenredigheid van oppervlakte en bevolking is het welvarender en brengt het meer aan de schatkist op dan Java. Maar Sumatra's Westkust zou,

door zijne minerale schatten[1)], zijn beter klimaat, den aard zijner bewoners, *veel meer* kunnen worden dan Java, wanneer het behoorlijke gemeenschapsmiddelen bezat.

Maar het heeft niet alleen geen spoorweg, maar zelfs geen enkelen bruikbaren waterweg en slechts zeer enkele, wegens den aard van het terrein bezwarende gewone wegen te zijner beschikking. Van zoodanigen toestand kan men zich in Europa geene voorstelling vormen, en vooral niet in Nederland, waar, naast uitmuntende straatwegen en goede waterwegen, een spoorwegnet toch niet overbodig bleek!

Spoorwegaanleg is, meer dan ergens elders, voor Sumatra's Westkust eene levensquaestie.

Doch de ontginning der Ombilien-kolenvelden en goedkoope afvoer der gewonnen steenkolen is ook van het hoogste belang voor onze Nederlandsch-Indische bezittingen in het algemeen.

Zij zullen eene hoogere beteekenis verkrijgen voor den wereldhandel, wanneer deze zich in onze havens, tegen billijke prijzen, van uitmuntende stoomkolen kan voorzien.

Om dit doel te bereiken, is het echter noodzakelijk, dat niet langer worde gedraald! De Australische kolen beginnen zich reeds eene plaats op de Indische markten te veroveren; in China, Tongkin, Anam, Japan, zelfs Madagascar zijn rijke steenkoolbeddingen ontdekt, die mettertijd in het Oosten de Engelsche kolen zullen verdringen, wanneer de Ombilien-kolen dat niet reeds voor een gedeelte zullen hebben gedaan.

In Nederland schroomt men niet, honderde millioenen te besteden aan Staatsspoorwegen en aan verbetering der waterwegen en havens, - wèl inziende, dat die uitgaven door de hoogere vlucht van handel en nijverheid indirect hare rente opbrengen. Zou het dan verantwoord zijn, de ontwikkeling der Nederlandsche koloniën langer tegen te houden, nu een der middelen daartoe met weinig of geen kosten voor den Staat kan worden verkregen, en zelfs ook voor den Staat rechtstreeks productief wezen zal?

De reeds op Java aangelegde spoorwegen bewijzen, dat dit vervoermiddel ook in het Oosten alle reden van bestaan heeft.

1) Uitvoerig beschreven in: Topographische en geologische beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust, door R.D.M. Verbeek, mijningenieur. Batavia, Landsdrukkerij, 1883.

De Nederlandsch-Indische spoorwegmaatschappij bloeit. De Staatsspoorwegen van Oost-Java werden door den vorigen Minister van Koloniën vergeleken met eene hen, die gouden eieren voortbrengt. Uit deze voorbeelden blijkt, dat spoorwegen in de goed bevolkte deelen van Java rentegevende ondernemingen zijn; zij zullen het evenzeer zijn in de nog sterker bevolkte Padangsche Bovenlanden, waar zooveel grooter behoefte aan verbinding met de kust bestaat, waar het Ombilien-kolenveld hen voeden zal, en dat kolenveld zelf een bron van rijkdom is!

Wanneer het ernst is, het productief vermogen der koloniën te verhoogen door verbetering der gemeenschapsmiddelen, dan moet in de allereerste plaats gedacht worden aan Sumatra's Westkust, een gewest, dat nu reeds, van 1868 tot 1882, gemiddeld per jaar 7½ millioen gulden aan de schatkist opbracht, terwijl alle jaarlijksche uitgaven, hoezeer niet met juistheid te ramen, stellig niet meer dan 5 millioen bedragen.

Overwegingen van geldelijken aard mogen daarvan niet terughouden. Wil de Staat zelf de zaak ter hand nemen, dan kan hij zeker zijn van eene goede rente der bestede kapitalen. Rentegarantie aan concessionnarissen zou slechts een voorschot zijn, dat, evenals bij de Ned.-Indische spoorwegmaatschappij, later geregeld zou worden terugbetaald. Er zijn trouwens ook reeds concessie-aanvragen *zonder* den eisch van rentegarantie ingekomen.

Wat op dit oogenblik nog de geheele afdoening der zaak *kan* tegenhouden, is de keuze der te volgen richting. Moet de kolenspoorweg over Padang Pandjang of over Solok en Soebang loopen; moet het tracé-Cluysenaer of het tracé de Greve - Quarks van Ufford worden gevolgd?

Voor de beantwoording van deze vraag heeft de ingenieur Cluysenaer onlangs eenige nieuwe gegevens verschaft[1)].

Daar de bij zijne vroegere rapporten aangenomen eenheidsprijzen thans niet meer konden gelden, en in menig opzicht bezuiniging kon worden aangebracht, heeft hij in de eerste plaats eene geheel nieuwe raming geleverd voor den spoorweg via Padang Pandjang.

1) Nota over spoorweg-aanleg in midden-Sumatra, door J.L. Cluysenaer, civiel-ingenieur. Uitgegeven door het Departement van Koloniën, 1884.

Hij komt hierbij tot de slotsom, dat deze spoorweg, onder de thans bestaande omstandigheden, zal kosten ƒ 11.100.000.- Overeenkomstig het vroeger reeds geopperde en door de concessie-aanvragers Quarles van Ufford c.s. aanvaarde denkbeeld, wordt daarbij de tunnel nabij het kolenveld door een kabelspoorweg vervangen. Voor de mijnontginning wordt een kapitaal van ƒ 650.000,- vereischt. In de eerste periode der onderneming, d.i. wanneer per jaar slechts 100.000 ton steenkolen worden verkocht, wordt berekend dat de spoorweg ongeveer 4, de mijnontginning 14,4 pCt. rente zal opleveren; samenvoeging van mijn en spoorweg in ééne hand geeft eene rente van ruim 4,5 pCt.

Indien de jaarlijksche afzet van steenkolen tot 200.000 ton stijgt, is uitbreiding noodig van stations en rollend materieel voor den spoorweg; ook voor de mijnontginning wordt dan een eenigszins grooter kapitaal gevorderd. Men zal dan moeten rekenen op ƒ 12.100.000 voor den spoorweg en ƒ 900.000 voor de mijnen, welke sommen berekend worden 8.55 en 25 pCt. of, bij vereeniging der beide ondernemingen, 9.69 pCt. rente te zullen afwerpen.

Wij gelooven niet, dat deze becijferingen, die uitvoerig door den heer Cluysenaer worden toegelicht, te gunstig mogen worden geacht. Het tegendeel is eerder waar, want de groote ontwikkeling, welke de Padangsche Bovenlanden bij uitvoering der plannen tegemoet gaan, is daarbij slechts zeer matig in aanmerking genomen.

Het ligt wel voor de hand, dat men, bij het doen eener keuze tusschen de richtingen over Padang Pandjang en over Soebang, geene vergelijking mag maken tusschen de thans door den ingenieur Cluysenaer gegeven begrooting en de vroeger op andere gegevens gebaseerde raming der H.H. Quarles van Ufford c.s. Men kan niet zeggen: de kolenspoorweg- Cluysenaer is geraamd op ƒ 11.100.000,- die over Soebang met zijtak tot Padang Pandjang op ƒ 12.656.000,- dus is de eerste goedkooper[1]. Volgens eene ruwe schatting, die wij hebben gemeend te moeten maken, maar waaraan wij overigens niet te veel waarde wenschen toegekend te zien, zou, integendeel,

1) In dit opzicht is de heer Cluysenaer bij zijne beschouwingen (blz. 75) naar onze meening niet geheel juist.

de kolenspoorweg via Soebang, naar de eenheidsprijzen van den Heer Cluysenaer berekend, niet onbelangrijk goedkooper zijn dan die via Padang Pandjang.

De medegedeelde cijfers kunnen slechts dienen om aan te toonen, dat het benoodigde kapitaal thans voor de voorziening in de zoo dringende behoefte aan spoorwegaanleg en kolenontginning geen hinderpaal meer behoeft te wezen. Zij mogen omtrent de te volgen richting niet beslissen; deze beslissing is afhankelijk van de vraag, op welke wijze Sumatra's Westkust het meest zal worden gebaat, en bij welke richting, bij aanleg en exploitatie, de minste bezwaren te wachten zijn.

Dit laatste is geheel eene technische quaestie; zij is door den ingenieur Cluysenaer uitvoerig behandeld en de Regeering zal dienaangaande, ook door de rapporten harer ambtenaren, en wellicht door nadere toelichtingen der voorstanders van de lijn over Soebang, thans wel genoegzaam ingelicht zijn. Eene bespreking daarvan is in dit tijdschrift niet op hare plaats; zij zou trouwens, wegens gemis aan gegevens, ook niet volledig kunnen wezen.

Op welke wijze wordt Sumatra's Westkust het meest gebaat? Deze vraag is niet op beslissende wijze te beantwoorden; aan beide richtingen zijn voor- en nadeelen verbonden. Boven (blz. 9) vermeldden wij reeds de voordeelen, welke de Greve in 1871 en Cluysenaer in 1875 aan de richting over Soebang toekenden; zij hadden daarbij, dunkt ons, meer het oog op de toekomst gevestigd dan op de belangen van het oogenblik[1]. Let men op deze laatste[2], dan zou de weg over Padang Pandjang de voorkeur verdienen, omdat hij het centrum der Padangsche Bovenlanden op kortere wijze met Padang in verbinding brengt. Daar eene regeering, bij de vaststelling van een spoorwegtracé, zoowel op de belangen der toekomst als op die van het oogenblik bedacht moet zijn, is de keuze inderdaad niet zonder bezwaar, en zullen de technische voordeelen van de eene of andere richting bij slot van rekening wel den doorslag geven; die voordeelen toch beheerschen voor een goed deel de vraag, voor welke richting het aanlegkapitaal het best kan worden bijeen-

1) Rapport van den ingenieur J.L. Cluysenaer over den aanleg van spoorwegen in de Padangsche Bovenlanden. 1878, blz. 25.
2) Nota over spoorwegaanleg in Midden-Sumatra door J.L. Cluysenaer, civiel ingenieur, 1884, blz. 78.

gebracht. Wanneer de meening van den heer Cluysenaer juist is, dat door de grootere kostbaarheid der exploitatie, de kortere weg over Soebang geen goedkooperen afvoer van steenkolen veroorlooft, is zeker een voornaam motief vóór dien korteren weg vervallen.

In strijd met de in 1876 geuite meening is de heer Cluysenaer in zijne laatste nota van gevoelen, dat de spoorweg over Padang Pandjang de verdediging niet meer zal schaden dan een weg via Soebang, en zelfs in sommige opzichten de voorkeur verdient.

Wij zeiden reeds, dit gevoelen niet te deelen. Het is toch niet de quaestie, om de troepen van Padang langs den k o r t s t e n weg naar de Bovenlanden te voeren, doch om dit langs den v e i l i g s t e n weg te doen; en ongetwijfeld is de weg via Soebang de veiligste. Veel onderscheid maken beide evenwel niet, daar Padang een open stad is en geen der beide spoorwegen nabij de kust verdedigd zou worden. Onze troepen zullen zich ook zonder spoorweg wel tijdig in de Padangsche Bovenlanden kunnen retireeren; dáár moet de geheele verdediging van Sumatra's Westkust worden gevoerd, en zij kan daar deugdelijk gevoerd worden - wanneer zij in tijd van vrede behoorlijk is voorbereid -, omdat de drie accessen, die van de kust naar de Bovenlanden leiden (naar Solok, Padang Pandjang en Matoea) allen met weinig troepen uitmuntend te verdedigen zijn. Wat voor de verdediging van veel meer belang is dan de spoorweg naar de Benedenlanden, - dat is goede gemeenschap *in* de Bovenlanden, dus een spoorweg van Pajakombo over Fort de Kock en Padang Pandjang naar Solok; en *dit* belang valt geheel met dat van handel en landbouw samen. Geen spoorweg naar de kust zal ooit *schadelijk* zijn uit een militair oogpunt, want hij is, vooral in een bergland, gemakkelijk onbruikbaar te maken.

Men late dus de militaire belangen ten aanzien van het spoorwegtracé op Sumatra's Westkust verder buiten sprake; niet omdat dit gewest ‘waarschijnlijk nimmer tegen een buitenlandschen vijand zal behoeven verdedigd te worden en de strijd om Indie's bezit niet daar ginds zal worden beslecht’[1] - de

1) Nota over spoorwegaanleg in Midden-Sumatra door J.L. Cluysenaer, civie ingenieur, 1884, blz. 81.

geschiedenis van het laatst der vorige eeuw leert dat de Engelschen zich het allereerst van Sumatra's Westkust meester maakten - maar omdat die belangen zeer ondergeschikt zijn in vergelijking met die van handel, landbouw en nijverheid.

N o o d i g is een spoorweg, die de ontginning der Ombilienkolen en de groote ontwikkeling, waarvoor de Padangsche Bovenlanden vatbaar zijn, mogelijk maakt; die het productief vermogen van een belangrijk deel onzer bezittingen in Indië aanzienlijk verhoogen zal; die 's lands schatkist, rechtstreeks en middellijk, groote voordeelen belooft, en die ons, ten opzichte der zoo onmisbare steenkolen, in Indië onafhankelijk zal maken van het Buitenland.

Wij vertrouwen, in deze bladzijden eenigszins er toe te hebben bijgedragen, om die noodzakelijkheid in het licht te stellen. Men zal daaruit hebben gezien, dat de zestien jaren, sedert de ontdekking van de Greve verloopen, niet vruchteloos zijn voorbijgegaan, en in dat tijdsverloop belangrijke onderzoekingen hebben plaats gehad omtrent de beste wijze van ontginning en afvoer der kolen; doch tevens, dat dit onderwerp thans voldoende is toegelicht om de Regeering in staat te stellen eene beslissing te nemen, en dat het in 's lands belang is, met die beslissing niet langer te wachten.

Moge de Regeering doordrongen zijn van hare verplichting, om ook in dit opzicht in de behoefte onzer overzeesche bezittingen te voorzien! Men kan, naar wij gelooven, geene behoefte aanwijzen die dringender voorziening vordert dan deze; en de Staatsman, wien het gegeven zal zijn haar te vervullen, zal tegelijkertijd een groot staatsbelang behartigen, en een weldaad bewijzen aan Nederlandsch-Indië.

E.B. KIELSTRA.

Jodocus van Lodenstein.

Jodocus van Lodenstein, eene kerkhistorische studie door Dr. P. Jzn. Proost. Amsterdam, J. Brandt & Zoon. 1880.

Bij het aankondigen van dit boek, gevoel it iets van de verlegenheid, waarmede de schuldenaar, die een bijna verjaarde schuld komt kwijten, zich bij den schuldeischer aanmeldt. De heer Proost had recht te verwachten, dat zijn geschrift vroeger in dit tijdschrift besproken ware. Hij zal van mij de verzekering wel willen aannemen, dat geen gebrek aan belangstelling in zijnen arbeid mij de aanvaarde taak gedurig deed afbreken. Integendeel de grondigheid zijner studie noodigde tot uitvoeriger onderzoek.

Lodensteins levensloop ligt in een uiterst gewichtig tijdperk. De eerste stadhouderlooze regeering, die de staatkunde van Oldenbarnevelt weder opnam, maar zijn kerkelijke denkbeelden slechts met groote behoedzaamheid in praktijk durfde brengen, omdat zij alle gemeenschap met zijne godsdienstige denkwijze krachtig moest verloochenen, heeft ook in dit opzicht een zeer eigenaardig karakter. Straks, bij het nagaan van Lodensteins lotgevallen, zal dit nader blijken. Maar meer nog dan door zijn aanraking met staatkunde en regeering, is Lodenstein een belangrijk persoon door zijn letterkundigen arbeid en door zijn optreden als voorstander van de piëtistische richting. Als dichter is hij voor jaren in *de Gids* herdacht. Aan die studie van den ons zoo vroeg ontvallen Gorter zal ik het niet wagen iets toe te voegen. Het piëtisme is echter een te belangwekkend verschijnsel, om het onbesproken te laten, wanneer eenmaal op

Lodenstein de aandacht gevallen is. Ik ben er den heer Proost dankbaar voor, dat hij mij ook tot dit laatste de aanleiding schonk.

Een oorspronkelijk nederlandsche plant is het protestantsch piëtisme niet; uit den vreemde overgebracht, is het, niet zonder moeite, hier te lande tot wasdom gekomen. Inheemsch in dien zin, dat het, zooals in Groot-Brittanje, het geheele volksleven omklemd heeft, is het nimmer geworden. De echte Puriteinen, de Nehemia Solsgrace's en de Habakuk Mucklewrath's, ons gemeenzaam, sinds onze knapentijd het genot der eerste lezing van Walter Scotts romans smaakte, heeft Nederland nooit gezien. Zij zijn hier slechts bekend geweest door de geruchten die van gindsche zijde der zee overwoeien. Piëtisme en methodisme hebben hier te lande al vroeg als een Engelsch inkruipsel gegolden. Reeds de losbol uit Hooft's Warenar zegt van een meisje, dat zijne moeder hem te vergeefs tracht aan te prijzen:

> Die is zoo Puriteinsch Als ware zij om die gezindheid uit Engeland geweken.

De man die, meer dan iemand, het piëtisme in Nederland heeft ingevoerd en verbreid, de Middelburgsche predikant Willem Teelinck, had dan ook als jongeling, in Engeland, aan den haard der Puriteinen gezeten en met hen gevast, gebeden en gezongen.

Bij ons voorgeslacht, zoo als het in beeld en in schrift voor ons leeft, is van methodisme niet veel te bespeuren. Wanneer de dames van Terburch en Metsu, in hunne fluweelen jakjes en satijnen slepen, de guitaar bespelen, toont het gelaat van den net uitgedosten jonker, die hen lachend bespiedt, genoegzaam aan dat het geen liederen van Sluiter of Lodenstein zijn die hun van de lippen vloeien. Dalen wij iets lager, van de voorname pronkvertrekken naar de burgerhuiskamer van Pieter de Hooch, of de boerenwoningen van Ostade en Dusart, te vergeefs zullen wij zoeken naar ernstige gezichten en werkelooze overpeinzing. Integendeel, overal, onder arbeid en rust, lachen ons gulle vroolijkheid en zorgelooze levenslust tegen. De vedel en de drinkkan ontbreken zelden, en gij zult, vaker dan den bijbel, des duivels prentenboek op tafel vinden. Op den drempel der bacchanaliën van Jan Steen kunnen wij blijven staan, zij zouden

ons volk eer van neigingen tot een geheel tegenovergesteld uiterste doen beschuldigen.

Met de jaren wordt het volkskarakter niet ernstiger. Ook van het piëtisme der achttiende eeuw worden wij, uit wat de kunst ons van het volksleven heeft nagelaten, weinig gewaar, althans niet uit Troost's geestige tafereelen. Het geslacht dat Luiken's bijbelprenten bewonderde, versierde zijne woningen met de mythologische voorstellingen van de Witt en Lairesse, en zelfs de vrome broeder Benjamin zit op het bevallige plaatje, in den eersten druk van Sara Burgerhart, met een glas wijn in de hand en een cotelette en robe de chambre voor zich.

Evenmin heeft in onze letterkunde het piëtisme zich een groote plaats veroverd. Vondel, die den godsdienstigen strijd zijner dagen in zijn warm gemoed heeft medegestreden, inniger dan een zijner letterkundige tijdgenooten, verdedigde onvermoeid het goed recht van het tooneel tegen de Amsterdamsche predikanten. Van Hooft, zoon der renaissance veeleer dan der reformatie, een puritein te maken, zal wel niemand in het hoofd komen; en wie in den levenslustigen kring op het Muiderslot methodistische neigingen mocht medebrengen, zeker niet de geestige vriend van den gastheer, Constantijn Huygens, de man die er het zijne toe bijdroeg om het orgel in de hervormde kerken terug te brengen, die ouders en opvoeders lachend vermaande om, zoo zij het bezoeken van den schouwburg aan de jeugd wilden verbieden, haar tevens de oogen geheel te blinddoeken, opdat zij van het groote tooneel der wereld niets zouden gewaar worden, en die, waar het meer bijzonder de opvoeding van meisjes gold, de wijze les gaf:

> Niet altijd binnensdeurs, niet eeuwig in de kerk.

Een les evenwel, - laten wij het er dadelijk bijvoegen, - die velen zijner aanzienlijke stadgenooten volstrekt niet behoefde te worden ingeprent. De haagsche wereld, waarin Huygens verkeerde, zondigde waarlijk niet door overdreven puritanisme en de dichter, schoon goed Calvinist en trouw kerkganger, schaamde zich dan ook niet, om voor het nageslacht de herinnering te bewaren aan zijn zomersche pleizierreisjes, in een gezelschap dat geen puritein in zijn midden zou hebben geduld, waarbij men de voorzorg moest gebruiken om, terwijl het speeljacht

door de grachten van Delft gleed, de gordijnen van de kajuit ter dege dicht te halen, opdat niet de eerzame Delvenaars ontsticht zouden worden door het aanschouwen van bedaagde mannen en vrouwen, reeds vóór twaalven met de kaarten in de hand.

Alleen Cats blijft over. Maar ook hij, niettegenstaande zijne eindelooze zedepreken en godgeleerde bespiegelingen, hield in zijne jeugd te veel van ‘de vrijsters’ en in zijnen ouderdom van ‘geld en hooge staten’ om voor het type van den waren puritein te kunnen doorgaan. Neen, zoo men het piëtisme, in den zuiveren vorm, in onze letterkunde wil vinden, dan moet men tot de dichters van den tweeden rang afdalen, tot Camphuizen, Lodenstein en Sluiter. Tot den laatste vooral. Zooals hij zich in de prentjes van zijn Zomer- en Winterleven heeft doen afbeelden, aan zijn eenzamen haard, na den met eigen hand bereiden maaltijd, uit volle borst een psalm aanheffend, vertoont hij het puritanisme in zijn eigenaardig nederlandsch karakter. Toch gold de vrome Sluiter, die, zoo dringende bezigheden hem in den Haag brachten, slechts noode een blik wierp op den zwier van het Voorhout en de drukte van het Noordeinde, en liefst in een stille achterkamer het gemis zijner Eibergsche pastorie zat te betreuren, bij zijne tijdgenooten ongetwijfeld voor een zonderling. Hij en Lodenstein, hoe ook in enkele kringen verheerlijkt, hoe ook door de groote meerderheid geacht, vielen niet in den volksgeest. Populaire mannen, in den uitgebreiden zin van het woord, zijn zij nooit geweest.

Wij noemden Sluiter den vertegenwoordiger bij uitnemendheid van het nederlandsch puritanisme in de letterkunde. Aan die hoedanigheid dankt hij het, dat zijne geschriften nog steeds herdrukt worden, niet voor de beoefenaars der zeventiendeeeuwsche letterkunde, maar voor dat protestantsch deel der natie, dat naast rechtzinnigheid, ook vroomheid in eere houdt. Zoeken wij echter vertegenwoordigers der piëtistische richting in meer algemeenen zin, dan valt ons oog op nog andere figuren. In de nederlandsche maatschappij is het piëtisme krachtiger opgetreden, dan in den persoon van den Eibergschen leeraar. Sluiter's zoetvloeiende gedichten werden door de geheele republiek, in godsdienstige gezelschappen gelezen en gezongen, maar hij zelf behoorde niet tot die persoonlijkheden, die eenigen invloed uitoefenen op den

gang der denkbeelden van hunne landgenooten. Hij leefde in vrijwillige afzondering van de maatschappij; met kerkelijke aangelegenheden moeide hij zich weinig, met staatszaken in het geheel niet. De godgeleerde twisten boezemden hem geen belang in; aan de wetenschap hechtte hij niet veel waarde, want:

> Geleerden zijn er al te veel
> Maar al te weinig wijzen.

Hij kende geen hooger levenstaak dan de werkzaamheden van een dorpspredikant; godsdienstzin en reinheid van wandel bij zijne Eibergsche kudde aan te kweeken, was den eenvoudigen man het hoogste ideaal.

Jodocus van Lodenstein is een geheel andere persoonlijkheid. Zijn ijverig gemoed en levendige geest hadden ruimer gezichteinder noodig, dan dien eener afgelegen plattelandsgemeente. Geboren den 6^{en} Februari 1620, te Delft, uit een geslacht dat reeds vroeger een predikant aan de kerk had geschonken, uit een vader, die in de vroedschap en in den kerkeraad zijner stad zitting had, was zijne opvoeding, wat het godsdienstige betreft, zuiver calvinistisch. Het arminianisme, kort voor zijne geboorte voor goed veroordeeld, had noch kansel noch drukpers meer te zijner beschikking. De gereformeerde rechtzinnigheid voerde alleenheerschappij. Al was het gevolg van die zegepraal, zooals de Heer Proost opmerkt, dat de leereiligheid hoofdzaak werd en het streven naar reinheid des levens afnam, toch stelde het calvinisme in zeden en levenswijze, althans wat den uiterlijken vorm betrof, strenger eischen aan de maatschappij. Het arminianisme had een zijner wortels gehad in den bodem der renaissance; onder zijne volgelingen waren de mannen, die de herleving der kunsten en wetenschappen toejuichten; het was ruimer in zijne begrippen omtrent het geoorloofde van datgene wat de menschelijke samenleving veraangenaamt. Reeds tegen den voorlooper van Arminius, den Leidschen predikant Coolhaes, was van calvinistische zijde, als ernstig verwijt, ingebracht, dat hij de studenten, die bij hem in den kost waren, vergunde om muziek te maken en met den bal te spelen. Met den ondergang der Arminianen, kreeg het huiselijk en maatschappelijk leven in de Nederlanden een somberder kleur, een stijver plooi. De aanzien-

lijken, vooral de regenten, kwamen trouwer ter kerk, waren zorgvuldiger in het vieren van den Zondag, onthielden zich meer van vermakelijkheden. De jonge Lodenstein zal het geen oogenblik betreurd hebben, dat zijn jeugd, in een dergelijke omgeving gevallen was. De vermaken der wereld schijnen voor hem nimmer aantrekkelijkheid te hebben gehad. Hij was een ingetogen en ijverig student, die aan de pas opgerichte Utrechtsche school de lessen van Voetius met liefde en belangstelling volgde, en later te Franeker, als leerling en huisgenoot van Coccejus, den toekomstigen tegenstander van zijnen Utrechtschen leermeester, zijne studiën in de godgeleerdheid en vooral in de Oostersche talen met ijver voortzette. Eer hij naar de Friesche hoogeschool vertrok, had de classis van Delft hem reeds tot den predikdienst toegelaten. Na het voleindigen zijner academische studiën trok zijn hart naar Groot-Brittanje. Hij had ongetwijfeld, gedurende zijn verblijf te Franeker, kunnen waarnemen, welken krachtigen invloed de Engelsche puritein Amesius, die daar van 1622-1633 hoogleeraar was geweest, op de beoefening der godgeleerdheid had uitgeoefend. Maar ook de roem der toenmalige puriteinsche predikers in Engeland en Schotland, de buitengewone indruk dien hun optreden op het Engelsche volk maakte, werden door de nederlandsche Calvinisten met belangstelling gadegeslagen. Een beroep naar een zeer gewenschte standplaats, waar hij uit de vensters der pastorie de torens zijner geboorteplaats aan den gezichteinder kon zien, verijdelde het Engelsche reisplan. In Augustus 1644 werd Lodenstein te Soetermeer als predikant bevestigd. Hij werd er met open armen ontvangen, evenwel niet door allen. De puriteinsche neigingen en strenge denkwijze van den jongen proponent waren reeds genoegzaam bekend en werden door enkele gemeenteleden volstrekt niet toegejuicht. Dat de predikant niet voornemens was die te verzaken, bleek, toen hij reeds in de eerste maanden van zijn dienstwerk tegen het ontheiligen van den Zondag, door arbeid of uitspanning, te velde trok, en later bij den ambachtsheer zijner gemeente, die te 's Gravenhage woonde, persoonlijk pogingen in het werk ging stellen om het oprichten eener rederijkerskamer te doen verbieden. Zijne tegenstanders trachtten dan ook, reeds kort na zijn optreden, zijnen ijver te stuiten, door zijne rechtzinnigheid in het leerstellige in verdenking te brengen. Hij werd bij de classis aangeklaagd, maar zooals te voorzien was

geweest, volkomen rechtzinnig bevonden. De aanklacht kwam op de hoofden der aanklagers terecht, die genoodzaakt werden in de kerkeraadsvergadering te verschijnen en den predikant om vergeving te vragen. Intusschen ging, in steeds ruimer kring, de roep van Lodensteins gaven uit. Reeds in 1648 werd er te Utrecht ernstig over hem gedacht; een commissie uit den kerkeraad reisde naar Soetermeer om hem te gaan hooren. Zijn jeugdige leeftijd was het eenige bezwaar, waarop de voorgenomen beroeping afsprong. Vier jaren later achtte men dit bezwaar vervallen. Lodenstein was in dien tusschentijd uit Soetermeer naar Sluis in Vlaanderen vertrokken. Daar bereikte hem de Utrechtsche beroepsbrief in 1652. Ongesteldheid en zwakte noodzaakten hem zijne komst te Utrecht te verschuiven tot het voorjaar van 1653. Eerst in April van dat jaar kon hij zijne nieuwe betrekking aanvaarden.

Er was in Utrecht niemand, die den jeugdigen predikant met meer geestdrift verwelkomde, dan zijn voormalige leermeester, de hoogleeraar Voetius. Hij begroette hem als vriend en geestverwant, en rekende op hem als trouwen bondgenoot in den strijd dien hij te Utrecht te voeren had. Lodenstein stelde zijnerzijds het voorrecht van in nauwe betrekking te komen tot zijnen hooggeschatten leermeester op hoogen prijs. In den kring die zich om Voetius gevormd had, voelde hij zich volkomen te huis. De predikanten die een strengere richting waren toegedaan, enkele Utrechtsche burgers, eenige vrouwen, onder welke de geleerde Anna Maria van Schuurman, vormden dit klein maar uitgelezen gezelschap. Op het voorbeeld der Engelsche puriteinen, had men alle wereldsche vermaken en verstrooiingen vaarwel gezegd en hield men zich alleen met het bespreken van geestelijke belangen bezig. Vooral stelde men groot belang in alles, wat op godsdienstig gebied in het buitenland voorviel. Voetius was met de Engelsche godgeleerden in gestadige briefwisseling, Anna Maria van Schuurman dweepte met den Geneefschen leeraar Labadie, die eerlang, vooral op haar aandringen, naar de Nederlanden overkwam; een besluit door hen, die het het meest hadden toegejuicht, later het diepst betreurd. Zijn optreden toch verdeelde den Utrechtschen vriendenkring en deed Anna Maria van Schuurman voor Voetius en Lodenstein geheel verloren gaan. In de eerste jaren van Lodensteins verblijf in Utrecht heerschten echter eendracht en

liefde in deze vrome vergadering. Hoe meer stichting Lodenstein er vond, des te meer ergerde hem de onverschilligheid van de groote meerderheid der Utrechtsche gemeente. De vermogende aanzienlijken en welvarende burgers der oude bisschopstad hadden over het algemeen met het stemmige gezelschap, dat des winters in Voetius' woning, vlak bij den Dom, des zomers in Lodenstein's nederig buitenhuis, aan den stadscingel, vergaderde, niet bijster veel op. Sommigen spotten met den ernst en de sombere levensbeschouwing der vrome broederen, anderen zagen in dit alles niet dan geveinsdheid en uiterlijk vertoon. Maar ook velen, die aan de oprechtheid van Voetius en de zijnen niet twijfelden, vonden de geheele beweging eenzijdig en overdreven. Als Lodenstein uit deze godsdienstige samenkomsten huiswaarts keerde, werd hij maar al te zeer gewaar, hoe op markten en straten alles in wanklank was met de vrome stemming der gemoederen in de binnenkamer, die hij verlaten had. Dan werd zijn oor ontsticht door gesprekken over beuzelingen of tijdelijke zaken, dan zag hij geen stemmige kleeding meer, maar allerlei uitheemsche pracht en opschik. In het afgelegen Sluis en het landelijke Soetermeer had hij nimmer in zoo ruime mate waargenomen, wat hij thans in een betrekkelijk groote stad als Utrecht dagelijks zag: winstbejag, dorst naar ijdelheid en wereldsche vermaken, ontheiliging van den rustdag. Wat moest er worden van een bevolking, die zich zoo weinig om de lessen van Gods woord bekommerde, die slechts leefde voor hare zaken of voor de genoegens der wereld! In volksrampen de straf van volkszonden te zien, is altijd een eigenaardigheid van het piëtisme geweest. De ernstige boetprediker kon dan ook de gedachte niet van zich zetten, dat zware oordeelen over dit zondig geslacht zouden komen. Zóó was het honderd jaren geleden ook geweest, toen de Nederlanden een ander tijdperk van bloei en welvaart hadden gekend, waarop alle verschrikkingen der Spaansche overheersching gevolgd waren. Nog leefden de herinneringen aan dien boozen tijd van Alva voort zooals bij het tegenwoordig levend geslacht die aan den Franschen tijd. Lodenstein herinnerde zich in de Nederlandsche Historiën van J. van den Sande te hebben gelezen, dat in 1565, te Antwerpen, te midden der weelderige en overdadige bevolking, een onheilspellend liedje was gezongen met het refrein:

Onze patroon van Alve
Zal u met zijne zalve
Bestrijken alzoo wel.

Dat liedje achtte hij, als treffende waarschuwing, volkomen toepasselijk op de tegenwoordige omstandigheden. Hij stak het in een nieuw kleed en voorspelde aan de Utrechtenaren, in 26 coupletten, hoe hunne liefde voor wereldsche pracht, voor sierlijke kleeding en fijne maaltijden, voor spel en dans, hunne onverschilligheid voor predikatie en vermaning, door zware be zoekingen zouden gestraft worden. Zij hadden naar de stem hunner herders niet willen hooren, zij zouden de roede moeten voelen om tot bekeering te komen.

Uw wreede spotternijen
Op 't vriendelijk vermaan,
Moeten zij duldig lijen,
Die in Gods vreeze staan.
Een andere Duc d'Alve
Moet u met zijne zalve
Doen zwijgen, zal 't wel gaan.

Zoo gij de tijd wilt weten,
Ik ben profeet noch zoon
Van eenen der profeten,
Alleen zeg, dat Patroon,
Dat ons Patroon Dnc d'Alve,
Moet maken met zijn zalve,
Van deez' melaatschheid schoon.

Of 't Spaansche of Fransche balsem,
Of 't Zweedsch met Deenschen traan;
Of 't Schotsch of Duitsche alsem
Zal zijn, kan ik niet raân.
Altoos Patroon Duc d'Alve,
Moet ons met zijne zalve,
Bestrijken zal 't wel gaan.

In Augustus 1659 had Lodenstein dit liedje gedicht; dertien jaren later zou hij het door hem aangekondigde strafgericht over zijne stad zien komen. Hij zelf zou er meer dan een zijner medeburgers door getroffen worden. Maar alvorens

zijne voorspelling bewaarheid werd, zou hij de mate der ongerechtigheid nog zien toenemen, erger dan hij het immer had kunnen verwachten.

Reeds in 1659 was in Utrecht een strijd begonnen, waarin, tot diepe droefheid van Voetius en Lodenstein, de wereldlijke overheid een volledige zegepraal over de kerk behaalde. De aanleiding tot deze twisten was het verschil van meening omtrent de bestemming der geestelijke of zoogenaamde kapittelgoederen. Een deel van de inkomsten dier goederen werd genoten door mannen, in den regel tot de aanzienlijkste geslachten van het Sticht behoorend, die, schoon hervormd en zonder eenige betrekking tot de kerk, nog altijd den ouden naam van kanunnikken droegen. Uit deze kanunnikken werden zoogenaamde geëligeerden gekozen, die als een afzonderlijk lid in de Staten beschreven werden. Deze gansche orde van zaken was, zoo als van zelf spreekt, een overblijfsel uit den tijd der bisschoppelijke regeering. Aan allerlei omstandigheden, niet het minst aan den ijver der belanghebbenden en den schroom van anderen om persoonlijke belangen te benadeelen, dankte zij de voortduring van haar bestaan. Den ernstigen Gereformeerden was zij een doorn in het oog Hen stuitte niet alleen dit in zwang blijven van allerlei namen en gebruiken, uit de dagen van de heerschappij der Roomsch-Katholieke kerk, maar afgezien van dit vormelijk bezwaar veroordeelden zij ook de zaak zelve. De geestelijke goederen mochten, volgens hunne denkwijze, alleen gebruikt worden voor geestelijke doeleinden, voor het onderhoud van kerken en scholen. Aan bijzondere personen was het niet geoorloofd voordeelen uit die goederen te genieten.

Nu had de Utrechtsche vroedschap in 1658, bij gelegenheid dat een harer leden, die op grond van dit gemoedsbezwaar geweigerd had een zoogenaamde prebende te aanvaarden, aan de predikanten een advies omtrent de geestelijke goederen gevraagd. De bedoelde weigering was aanleiding geweest tot allerlei uitingen op den kansel; de vroedschap, die van oordeel was dat het niet aanging deze zaak in predikaties te bespreken, gelastte de predikanten tevens, des Zondags op den predikstoel de bezitters van geestelijke goederen, die zich reeds bij Ananias en Saphira hadden hooren vergelijken, in het vervolg ongemoeid te laten. In plaats van één advies kwamen er twee. Vier predikanten zagen in den bestaanden toestand niets onrechtmatigs. De acht

andere, gesterkt door een verklaring van Voetius, gaven als hunne meening te kennen, dat de opbrengst der goederen alleen ten behoeve der Gereformeerde kerk mocht worden aangewend. Dit verschil van meening maakte de verhouding tusschen de predikanten zeer gespannen. In de kerkeraadsvergadering kwam het tot een uitbarsting; er gingen stemmen op om de minderheid wegens haar advies onder censuur te plaatsen. Toen de gemoederen weder tot kalmte waren gekomen, begreep men evenwel, dat het verstandiger was de zaak te laten rusten. Het verhaal van het gebeurde werd met algemeen goedvinden uit de notulen van het kerkeraadsboek gescheurd, en naar men het uitdrukte ‘in het vuur der liefde begraven.’

Intusschen waren de geruchten van dit heftig tooneel tot de vroedschap doorgedrongen, en deze, met recht verstoord, dat de kerkeraad predikanten bemoeilijkt had, omdat zij, naar overtuiging en geweten, hunne meening hadden blootgelegd over een punt, waaromtrent zij door de overheid geraadpleegd waren, besloot dat in het vervolg twee zijner leden als politieke commissarissen alle vergaderingen van den kerkeraad zouden bijwonen. De verontwaardiging der vrienden van Voetius over dit besluit was groot. Van hun Calvinistisch standpunt konden zij in geen geval inmenging der wereldlijke overheid in kerkelijke zaken toestaan. Toch gaf de geldende kerkorde aan de vroedschap ongetwijfeld de bevoegdheid om zich in den kerkeraad te doen vertegenwoordigen, en de eenige zwakke, om niet te zeggen onbeteekenende verweergrond, die hiertegen kon worden aangevoerd, was, dat de Utrechtsche vroedschap tot nog toe nimmer van die bevoegdheid gebruik had gemaakt.

Maar de Utrechtsche Calvinisten waren geen mannnen om, ook al was de wet tegen hen, te wijken, waar het beginselen gold. Eerst trachtten zij door een remonstrantie, door Voetius en Lodenstein opgesteld, de vroedschap tot andere gedachten te brengen. Toen deze poging mislukte, ging de kerkeraad tot werkstaking over. Hij hield geen vergaderingen meer. De vroedschap gelastte hem nu te vergaderen. De kerkeraad gehoorzaamde, maar de politieke commissarissen, die de vergadering bijwoonden, konden aan de vroedschap niets mededeelen, omdat er op de vergadering geen enkele zaak aan de orde werd gesteld. Desalniettemin gingen de loopende zaken hunnen gang, de leden van den kerkeraad hadden elkander

beloofd alle zaken waarover hun collegie te beslissen had, te zullen afdoen, even alsof er een beslissing gevallen ware, terwijl zij zich tevens verbonden, de besluiten, waartoe zij in een door politieke commissarissen bijgewoonde vergadering mochten gedwongen worden, voor nul en geener waarde te zullen houden.

De vroedschap begreep, dat nu het oogenblik daar was om met den sterken arm zich recht te verschaffen. De gewestelijke regeering was op hare hand. Op de medewerking der Hollandsche regeering, zoo noodig, kon zij rekenen. Het eenige gevaar dat haar bedreigde, was een volksbeweging in Utrecht, waar de smalle gemeente voor een gedeelte streng gereformeerd was, en met diepen eerbied naar Voetius en Lodenstein opzag.

De calvinistische predikanten ontzagen zich niet om in hunne predikaties de bevolking tegen de stedelijke regeering op te ruien. Vele regenten en aanzienlijke burgers kwamen dan ook des Zondags niet meer in de kerk, maar gingen bij de Waalsche gemeente. Reeds liepen er geruchten van een aanval op het stadhuis, en van een heimelijken toeleg om de huizen der regenten te plunderen. De vroedschap waakte intusschen op het Utrechtsch kapitool. In Juni 1660 werd, op haar verzoek, door de Staten van Utrecht aan die van Holland een brief geschreven, waarbij zij, tot tijdelijke hulp, eenig krijgsvolk verzochten. Te 's Gravenhage, waar de staatsgezinde regeering voor niemand meer bevreesd was dan voor de calvinistische predikanten, die als de warmste voorstanders van het huis van Oranje bekend waren, draalde men geen oogenblik. Twee compagnieën van de gardes uit den Haag marcheerden dadelijk naar Utrecht, terwijl uit Heusden en Gorinchem nog twee compagnieën ruiterij werden gezonden. De stad Amsterdam bood daarenboven nog drie compagnieën aan, in geval van nood.

Dit krijgshaftig vertoon deed echter de predikanten niet verstommen. Van de Velde, die de stoutmoedigste en heftigste was, verklaarde op den predikstoel der Janskerk, dat hij niet zou zwijgen, al kwamen er in Utrecht ook evenveel soldaten als er leien op het dak van de kerk lagen. Hij kon niet raden, hoe spoedig hem de mond gesnoerd zou worden. De Utreehtsche regeering had hare maatregelen genomen en sloeg haren slag zonder voorafgaande waarschuwing. Op den 19^{en} Juli van het jaar 1660 vervoegde zich de stadsdeurwaarder, des morgens te half elf, bij de predikanten van de Velde en Teeling, om dezen, uit

naam der Vroedschap aan te zeggen, dat het verblijf in de stad hun voortaan ontzegd was, en dat zij zich vóór 6 ure des namiddags buiten de grenzen van het stadsgebied moesten bevinden. Een statenbode verscheen eenige oogenblikken later om hun namens de Provinciale regeering te gelasten, binnen 24 uren het Sticht te verlaten. Toen deze tijding zich van deur tot deur en van straat tot straat verspreid had, daagden de predikanten, ouderlingen en diakenen fluks op. In een kerkeraadsvergadering, binnen weinige uren bijeengeroepen, werden de beide leeraars met groote deelneming en met betuiging van verontwaardiging over het hun wedervarene ontvangen; verzet was onmogelijk, de kerkeraad wilde echter openlijk toonen dat hij slechts bukte voor de overmacht. Hij reikte aan de beide predikanten een getuigschrift uit, waarbij aan hunnen ijver en ‘betooning van geestelijke kracht in onderwijzing, vermaning en bestraffing’ alle lof werd gegeven. De verbannen leeraars drukten toen de broeders voor het laatst de hand. Inmiddels was geheel Utrecht in beweging gekomen. Men was midden in de kermis, de drukte en het gewoel op straat waren groot. De soldaten met geladen geweer en de ruiters met blanke klingen hadden moeite om de menigte rustig te houden. Reeds werden uit vrees voor oproer kramen en winkels gesloten. Alles liep echter zonder eenige rustverstoring af. In den namiddag zag men de beide predikanten op een open wagen door de drukke straten rijden om zich naar de Tolsteegpoort te begeven. De schare wist te verhalen hoe Teeling tot het laatste oogenblik bij het ziekbed van een zijner kinderen had gezeten en zich met moeite uit de omarmingen zijner snikkende vrouw had losgerukt. Gevolgd door enkele getrouwen en door de zuchten en gebeden van velen, sloegen van de Velde en hij den weg naar Vreeswijk in. Zij kwamen tegen den avond te Vianen, waar zij buiten bereik der Stichtsche overheid waren.

In Utrecht bleef alles rustig. Het kind van Teeling overleed eenige dagen na de uitzetting van den vader. Honderden volgden den lijkstoet, als stilzwijgend protest. Het bleef echter bij deze onschuldige betooging. Vijf dagen na de uitzetting namen de Staten van Utrecht een besluit waarbij in vier artikelen allen predikanten in het Sticht werd gelast, zich te wachten ‘van te censureeren, of in het prediken of catechiseeren, te taxeeren of tegen te spreken zaken, de politie of regeering of ook den

staat der kapittelen en derzelver goederen rakend' op bedreiging van bij overtreding te zullen worden 'gecorrigeerd naar exigentie van zaken.' De te benoemen predikanten zouden voortaan hunnen dienst niet mogen aanvaarden, zonder door onderteekening dezer artikelen de belofte van gehoorzaamheid aan de wereldlijke overheid te hebben afgelegd.

Het is niet met zekerheid uit te maken, aan welke omstandigheden Lodenstein het te danken had, dat de Utrechtsche regeering hem ongemoeid liet. Hij had zich even krachtig als zijne ambtgenooten op den kansel uitgelaten en was bekend als de bekwaamste en niet de minst vurige onder de strijdende predikanten. Waarschijnlijk had de vroedschap ingezien, dat zoo zij slechts aan twee schuldigen hare straffen wilde doen gevoelen, het geraden was, naast van de Velde, dien zij als den voornaamsten belhamel beschouwde, liever den Zeeuw Teeling te treffen dan den aan een aanzienlijke hollandsche regentenfamilie vermaagschapten Lodenstein. Hoe dit zij, de indruk dien de gebeurtenissen der Juli dagen van 1660 op Lodenstein maakte, was niet van dien aard, dat hem de moed om zijne overtuiging te blijven uitspreken ontzonk. Integendeel, hij bewimpelde zijne afkeuring van het gebeurde niet. De gedichten, die hij naar aanleiding der kerkelijke voorvallen des jaars 1660 vervaardigde, getuigen niet van groote vrees voor de wereldlijke overheid. Onder het beeld van wolven in schapenvachten en van wilde zwijnen, wroetende in den wijnberg des Heeren, konden de Utrechtsche regenten zich zelven gemakkelijk herkennen. Lodenstein bleef dan ook de ziel van het verzet der Utrechtsche Calvinisten tegen de regeering.

'Ik vrees,' schreef de raadpensionaris Joan de Witt, eenige weken na de uitzetting der predikanten, aan een Utrechtsch regent, 'dat al het kwade bloed met het vertrek van Teeling en van de Velde nog niet afgetapt is'. En zeker, de kerkelijke dampkring in Utrecht bleef zwoel. De politieke commissarissen, die thans ongehinderd de kerkeraadsvergaderingen bijwoonden, hadden geen lichte taak. De kerkeraad verdedigde zich voet voor voet tegen de aanmatigingen der wereldlijke overheid. Hij beriep telkens predikanten, van welke het te verwachten was, dat zij de partij van Voetius zouden steunen, en de vroedschap maakte geregeld van haar recht van afkeuring van het beroep gebruik. Lodenstein bleef

dan ook niet in gebreke om bij elke gelegenheid tegen de overheid te velde te trekken. Hij trotseerde hare voorschriften en verklaarde eens openlijk van den kansel, in een biddagspredikatie, dat er onder haar vele atheïsten waren. De Staten van Utrecht zagen hier natuurlijk overtreding van hun gebod in, en verzochten de stedelijke vroedschap den overtreder wegens deze ‘licentieuse en exorbitante predikatie’ te willen doen straffen.

Doch ook dit maal ontkwam Lodenstein de straf. De zaak werd onderzocht en weder onderzocht, maar kwam niet tot een einde. Waarschijnlijk was de vroedschap huiverig om de reeds zoo sterk verbitterde aanhangers van den kerkeraad door een herhaling der strafoefening van 1660 tot het uiterste te prikkelen.

Voor Lodenstein was dit tijdperk van strijd rijk aan voortdurende ergernissen. De hoogleeraar Nethenus, oud-ouderling, werd afgezet wegens zijn geschriften over de geestelijke goederen en over de uitzetting der beide predikanten. Een ander hoogleeraar, Frans Burman, volgeling van Des Cartes en tegenstander van Voetius, werd den kerkeraad als predikant opgedrongen. De vroedschap toch bleef weigerachtig om de beroeping van eenigen predikant goed te keuren, zoo hij niet eerst werd beroepen. Proponenten, die tot de volgelingen van Voetius behoorden, werden zooveel mogelijk geweerd; maar een zekere Fuijt, die als student openlijk Cartesiaansche stellingen verdedigd had, en wien het volk in Utrecht op straat nariep dat hij aan geen God geloofde, werd door bemiddeling van den heer van Zuilen, dadelijk nadat hij de hoogeschool verlaten had, in dat dorp beroepen. De aanzienlijken te Utrecht bezochten de kerken bijna niet meer. Zoo zij des Zondags morgens niet in de herbergen buiten de stad gingen zitten, dan waren zij onder het gehoor van den franschen predikant Louis Wolzogen, die door leer en wandel een doorn was in het oog der rechtzinnigen. Zijne geschriften over de uitlegging van den Bijbel werden door alle goed gereformeerde predikanten als onrechtzinnig veroordeeld. Toen in het jaar 1665 een staartster te Utrecht aan den hemel zichtbaar werd, trachtte hij in een predikatie te bewijzen, dat het in strijd met den Bijbel was, om te beweren, wat Voetius had gedaan, dat de kometen voorboden zijn van groote rampen. Op straat vertoonde hij zich in de meest nieuwerwetsche en zwierige kleeding, en met

gepoederd haar. Kwam hij in gezelschappen, dan maakte hij geen bezwaar om den ganschen avond aan de speeltafel te zitten. Ja, op gezette tijden zag men een roomschen dansmeester op zijn stoep staan, dien hij bij zich liet komen, om den kinderen zijner zuster dansles te geven. De Voetianen hadden geen gevaarlijker vijand dan hem. Maakten de predikanten bezwaar om iemand tot de belijdenis of tot het avondmaal toe te laten, de fransche predikant was dadelijk gereed hem in het lidmatenboek zijner gemeente in te schrijven, en dergelijke lidmaten der fransche gemeente werden dan later door de stedelijke regeering weder als politieke commissarisen in den kerkeraad afgevaardigd. Op die wijze hadden Lodenstein en de zijnen Dr. L. van Velthuijzen in den kerkeraad zien plaats nemen, een geneeskundige, wiens boek over de afgoderij, door verscheidene synoden als onrechtzinnig was veroordeeld. Meer en meer voegden zich de regenten bij de fransche gemeente, en zij waren steeds in de weer om hunnen predikant de hand boven het hoofd te houden. Toen twee Deventersche predikanten tegen Wolzogen geschreven hadden, werd hun boek te Utrecht verboden, terwijl er tevens bij de Deventersche regeering door de Utrechtsche een klacht werd ingebracht. Zelfs dacht men over Wolzogen zoo goed in de regeeringskringen, dat hem werd aangeboden den predikstoel te komen verwisselen met het regeeringskussen. Hij sloeg echter dit aanbod van de hand.

De steden der republiek, waar, zooals in Utrecht, de staatsgezinde partij oppermachtig regeerde, vertoonden destijds eigenaardige kerkelijke verhoudingen. De utrechtsche regenten, die de predikanten onophoudelijk op de vingers tikten, de hollandsche, die hen dwongen in hunne openbare gebeden allereerst voor de Staten van het gewest te bidden, verklaarden bij elke gelegenheid de leer der kerk, zooals die te Dordrecht was vastgesteld, onveranderd te willen handhaven. De godgeleerde twisten, die de gemoederen hunner vaderen verhit hadden, lieten hen volkomen koel. Op een theologiseerend geslacht was een politiseerend gevolgd, dat aan de ruimere begrippen van Arminius geen behoefte gevoelde, dat de Dordsche geloofsbelijdenis onderteekende en misschien even gaarne de vijf artikelen onderteekend zou hebben, dat de kerk als staatkundige en maatschappelijke macht beschouwde, die men moest gebruiken, waar zij diensten kon bewijzen en kortwieken waar zij tegenstand

bood. Ziedaar dan de vruchten van een staatsgodsdienst met belijdenisdwang: onoprechtheid en onverschilligheid. Zon Voetius, een der weinige nog levenden, die aan de beraadslagingen der Dordtsche kerkvergadering had deelgenomen, thans nog met dezelfde voldoening, waarmede hij de veroordeeling van het Remonstrantisme had toegejuicht, aan die overwinning van het jaar 1619 hebben kunnen terugdenken? De ware leer was gehandhaafd gebleven, maar de mannen, die haar met de lippen beleden, waren even bittere vijanden als de Arminianen, die haar bestreden hadden. Volmondig verklaarde de ernstige Lodenstein, dat een staatskerk hem meer en meer bleek een ramp te zijn. Wie in staatkundige betrekking wilde komen, moest lid zijn van de kerk. Op die wijze, zoo klaagde hij, is de kerk vol goddeloozen en veinzaards geworden. De kerk is onmachtig de machtigen der aarde uit te werpen, en de machtigen spelen den dwingeland over de kerk. Het kon niet anders, of onder al dit gekrakeel en dit strijden om tijdelijke voorrechten, moest de ware vroomheid des harten verloren gaan.

Maar behalve de bitterheid van den voortdurenden strijd in de gemeente, ondervond Lodenstein allerlei teleurstellingen. In zijn bijzonderen vriendenkring, waar hij tot nog toe altijd steun en kracht had gevonden, had de overkomst van Labadie een scheuring veroorzaakt, die tot een volkomen breuk leidde. Daarbuiten bleef zijn invloed slechts tot betrekkelijk weinigen beperkt. De welvaart en voorspoed, die de republiek genoot, voedden in steeds ruimer mate weelde en ongebondenheid. De pracht en overdaad bij aanzienlijken en burgers namen steeds toe. Lodenstein zag de Utrechtsche bevolking in alles vooruitgaan, behalve in zin voor godsdienst en kerk. De indruk bleef sterk bij hem, dat de straf niet lang meer kon uitblijven. Zijn gemoed werd steeds somberder gestemd.

Een enkele maal mocht de tijding van den roemrijken vierdaagschen zeestrijd tegen de Engelschen een zegezang aan zijne luit ontlokken, in den regel stemde hij haar slechts om zijnen landgenooten te waarschuwen voor de rampen, die hen moesten treffen. Werden de Waldenzen vervolgd, Lodenstein wijst er op, dat dezelfde plagen ook over Nederland kunnen komen. Sterft er een algemeen bemind leeraar te Utrecht, hij ziet er het bewijs in, dat God hen, die hem dierbaar zijn, aan het naderend gericht wil onttrekken en roept zijnen stadgenooten toe:

Nachtduistre dagen u genaken
Voorsmaken van des hemels wraken,
De roeden van zijn machtge hand.

Toen hij die verzen schreef, Februari 1672, stond de reeds voor dertien jaren voorspelde Duc d'Alve voor de deur. In April van dat jaar kwam de tijding, dat de koning van Frankrijk aan de republiek den oorlog had verklaard. Van dat oogenblik volgden de jobsboden elkander op. De Engelsche oorlogsverklaring liet zich niet lang wachten. Daarna kwamen de berichten van de bewegingen van het fransche leger, die de gemoederen te Utrecht met ontsteltenis vervulden. De duitsche grenssteden vielen, de eene voor de andere na, den franschen koning in handen.

Men wist in Utrecht maar al te goed, hoe zwak de oostelijke grenzen der republiek waren en hoe weinig staat er op vestingen en leger te maken was. Die de stad konden verlaten, haastten zich dan ook om, met vrouw en kinderen, een goed heenkomen naar eender hollandsche steden te zoeken. Dag en nacht werden schuiten en wagens volgepakt. De ongerustheid verspreidde zich hierdoor onder de kleine burgerij en schamele gemeente, die wel gedwongen waren te blijven. Toen eindelijk vluchtelingen uit het verslagen leger der Staatschen, de tijding binnen Utrecht brachten van den overtocht van den Rhijn door het fransche leger en den terugtocht van den Prins van Oranje, verloor iedereen het hoofd. Het volk wilde de rijken niet laten vertrekken en plunderde de volgeladen wagens en schuiten; de roomschen riepen hardop dat, indien men toch vreemde troepen moest innemen, het nog beter ware het fransche leger binnen de stad te laten, dan het leger van den Prins van Oranje. De gewestelijke en stedelijke regeering was ten einde raad en kon met moeite de orde handhaven. Den 5^{den} Juni kwam de Prins van Oranje met zijn leger voor de stad en vond de poorten gesloten. Men liet hem den volgenden dag binnen; het scheen een oogenblik alsof tot de verdediging zou besloten worden. De verschijning van den jeugdigen prins uit den geliefden stam, zijn bleek en peinzend gelaat, de kalmte van zijn optreden, het gerucht van de wakkerheid en vastberadenheid, die hij bij zijne onderhandeling met de regeering op het Utrechtsch raadhuis ten toon had gespreid, deden den moed der burgerij ontwaken.

Toen de Prins echter den volgenden dag gewaagde van het afbranden der voorsteden en der landhuizen en hofsteden, onmiddellijk buiten de wallen gelegen, begonnen de regenten terug te krabben. Hangende de beraadslagingen over dit punt, kwamen drie heeren uit den Haag, door de Staten Generaal afgezonden, binnen Utrecht, om den Prins te gelasten zich tot de verdediging van Holland te bepalen. Nu was het lot van Utrecht beslist. In den nacht tusschen 18 en 19 Juni brak het leger op naar Holland en liet de stad weerloos achter.

Lodenstein zou thans getuige worden van het zoo vaak reeds aangekondigde Strafgericht. Fransche troepen bezetten welhaast Utrecht. Lodewijk XIV kwam met zijnen ganschen hofstoet in de onmiddellijke nabijheid der stad en deed er zijn feestelijken intocht als overwinnaar. Maar dit alles was slechts het schitterend voorspel der naderende ellende.

Eerlang moesten de hervormden de Domkerk ontruimen. Binnen die hooge wanden, waar Lodenstein's vermanende woorden te vergeefs geklonken hadden, werd thans de mis gezongen. Men had zich daar aan zijne heftige woorden weleens geërgerd; nu zou men er een ergernis zien, waarvan geen hervormde zich ooit had kunnen voorstellen getuige te zullen zijn. De in geen honderd jaren aanschouwde kerkelijke omgangen trokken thans weer door de straten der oude bisschopstad. Het geestelijk gewaad werd overal in het openbaar gedragen. De hervormden mochten tevreden zijn, dat hun de overige kerken nog gelaten werden, maar zij moesten het bij elke gelegenheid ondervinden, dat zij niet meer de heerschers maar de beheerschten waren. Het waren nog slechts de eerste teugen uit den lijdensbeker.

Hadden de bewoners der stad in den aanvang niet te klagen over de vreemde overheersching, zoo zelfs dat het ongewone schouwspel van den franschen hofstoet te Zeist ente Utrecht eer een feestelijk bezoek dan een inbezitneming met de wapenen geleek, na verloop van eenige weken was alle vroolijkheid uit Utrecht geweken. Men hoorde van niets meer dan van inkwartieringen en geldafpersingen. De talrijke krijgsmacht moest geherbergd en onderhouden worden. Tegenover den moedwil en de baldadigheden die zij bedreef, was slechts één middel: zwijgen en berusten. Dikwijls zagen de Utrechtsche burgers de vreemde soldaten van hunne strooptochten

in het platte land terugkomen, beladen met buit, weerlooze landlieden, die zij van alles beroofd hadden, somtijds nog als gevangenen medesleepende. Zij hoorden de verhalen der onmenschelijke gruwelen in Zwammerdam en Bodegraven gepleegd, van het in koelen bloede vermoorden van grijsaards, vrouwen en kinderen, en zij huiverden bij de gedachte, dat de lieden, die dat alles hadden uitgevoerd, ook over hun lot volkomen beschikken konden.

Zoo ging de winter van 1672 op 1673 in stille ongerustheid en sombere vrees voorbij. Het voorjaar kwam. Droeviger lente was er, sedert de dagen van den hertog van Alva, over het Sticht niet opgegaan. De talrijke kasteelen en buitenverblijven, die anders in dit jaargetijde hunne bewoners uit de steden ontvingen, vertoonden niets meer dan zwart geblakerde muren. Het hooge boomgewas was omgehakt, de boomgaarden en tuinen waren verwoest. Het bouwland werd door geen ploeg gescheurd, in de weilanden was geen stuk vee te zien. De lagere gedeelten der provincie werden voortdurend onder water gehouden. In de half ontvolkte steden en dorpen heerschten ellende en verslagenheid.

De afpersingen en bedreigingen der fransche ambtenaren en bevelhebbers werden erger, naarmate het vooruitzicht op hun terugtocht grooter werd. In Utrecht dacht men met beving aan het oogenblik, dat de fransche krijgsmacht, tot afscheid aan de geteisterde stad, de laatste tilbare have der bewoners met geweld zoude wegvoeren en hen onder de rookende puimhoopen, van alles beroofd, zou achterlaten. Gelukkig bleef dit uiterste van ellende aan Utrecht gespaard.

Op den 23^{en} November 1673 werd de stad ontruimd. De krijgsverrichtingen van den Prins van Oranje aan den Boven-Rhijn dwongen den Franschen koning om zijne troepen uit de Vereenigde provinciën te doen terugtrekken. Door bedreiging met plundering en brand wisten de Franschen nog vier tonnen gouds, deels in specie, deels in toezegging meester te worden.

Nauwelijks was de poort achter den laatsten soldaat gesloten, of de oranjevlag woei van den Domtoren. Het volk stoof de Domkerk binnen, waar de mis juist was geëindigd, haalde alle beelden en andere teekenen van den roomschen eeredienst er uit en verbrandde die voor het stadhuis in een groot vreugdevuur, waartoe de houten schildwachthuizen der Franschen de brandstof leverden.

Drie dagen later beklom de vierentachtigjarige Voetius den ijlings weder op zijne plaats opgerichten predikstoel, om God te danken voor de verlossing. Ieder die in Utrecht den hervormden godsdienst beleed, was in de Domkerk vereenigd, om dezen plechtigen dienst bij te wonen. In dankbare stemming hoorde men de leerrede aan. Toch zal de grijze hoogleeraar, toen hij zijne oogen over deze ontelbare schare liet gaan, een zucht niet hebben kunnen onderdrukken, bij de gedachte aan een dierbaren vriend, dien hij onder zijn gehoor miste. Lodenstein was niet onder de dankende gemeente. Hij was zelfs niet meer in Utrecht. De fransche bevelhebber had gijzelaars medegevoerd, tot zekerheid voor de betaling der toegezegde brandschatting, en onder de daartoe door hem uitgekozenen behoorde ook Lodenstein.

Met zijne lotgenooten was hij, in den avond van den 6^{en} November, onder verzekerde bewaring gebracht ten huize van den franschen gouverneur Stoupa. Den volgenden morgen werden zij op wagens naar Arnhem gebracht en vervolgens, niet zonder veel koude en ongemak te hebben doorgestaan, naar het stadje Rees bij Emmerik. Een fort in de nabijheid van die plaats werd hun tot verblijfplaats aangewezen. Drie maanden brachten zij hier in gevangenschap, of althans in afsluiting van de buitenwereld door. Het was een zeer gemengd gezelschap, dat op deze wijze binnen de muren der afgelegen sterkte vereenigd werd. Naast den burgemeester Booth, die tot den aanhang der Voetiaansche predikanten behoorde, had Lodenstein tot deelgenoot van zijn leed, den hoogleeraar in de medicijnen Hendrik de Roij, den heftigsten Cartesiaan der Utrechtsche hoogeschool en gezworen vijand van Voetius. Het gemeenschappelijk lijden zal de gemoederen allicht tot elkander hebben gebracht. Lodenstein zocht troost en afleiding in de dichtkunst. Hij schreef te Rees dat bekende lied, dat in onze kerkgezangen opgenomen, duizenden na hem in lijden getroost heeft,

> Wijsheid zonder eind of paal
> Zijn Zijn wegen altemaal;
> Zijn zij zuurheid, zijn zij zoetheid,
> Laat ons altijd zwijgen stil;
> Want de wezenlijke goedheid
> Maakt het goed met wat zij wil.

Waar het noodig was, trad hij ook als penvoerder op voor zijne medegijzelaars; hij schreef uit hunnen naam aan de regeering te Utrecht, met verzoek zich hun lot aan te trekken en de gevraagde som spoedig over te zenden, want reeds werden zij, bij langer uitstel, met hardvochtiger behandeling bedreigd. In het begin van Februari 1674 werden de verschuldigde penningen in wagens uit Utrecht verzonden. De gevangenschap was geeindigd. In den avond van den 4^{den} Februari keerde Lodenstein in zijn huis terug.

Het zag er te Utrecht geheel anders uit, dan toen hij het, drie maanden te voren, in den konden Novembermorgen verlaten had. Zijne vrienden konden hem mededeelen, dat er thans voor hen en hunne partij een betere dageraad was aangebroken. Voetius en zijne vrienden hadden het oor van den Prins en van de bovendrijvende partij in Holland. Reeds was te 's Gravenhage besloten dat de Utrechtsche regeering door den Prins van Oranje geheel veranderd zou worden. Nieuwe regenten zouden worden aangesteld, mannen van wie men mocht verwachten, dat zij beter tegenover de kerk en de predikanten zouden gezind zijn. In April werd dit vooruitzicht verwezenlijkt. Willem III kwam toen binnen Utrecht. Hij werd er door de streng gereformeerden met ongekende geestdrift ontvangen. Tusschen het groen dat de gevels versierde, kon hij uit allerlei opschriften de denkbeelden en verwachtingen der bevolking gewaar worden. Hier kon hij smaadverzen tegen de katholieke kerk lezen, daar tegen de nog geen half jaar te voren vermoorde gebroeders de Witt, ginds had een derde gemeend de aandacht van den vorst er op te moeten vestigen dat, terwijl hij zelf op een Donderdag in de stad kwam, het ook op een Donderdag was geweest, dat de predikanten in 1660 waren uitgezet, en eveneens op een Donderdag dat de Franschen in de stad waren gekomen. De toepassing kon hij voor zichzelven maken. De verandering van regeering kwam intusschen geheel tot stand zooals Voetius, en de zijnen die gewenscht hadden. De oude regenten der staatsgezinde partij werden, voor het meerendeel, vervangen door nieuwe. De meeste nieuwe regenten waren onbekende mannen, maar van hunne gehechtheid aan de kerk hielden de predikanten zich overtuigd. Met warmte werden zij dan ook namens den kerkeraad door Lodenstein, tot hunne verwelkoming afgevaardigd, geluk gewenscht.

Lang zou de vreugde echter niet duren, althans niet bij Lodenstein. De groote verandering, die hij had zien plaats grijpen, bleek hem spoedig meer in schijn dan in wezen te bestaan. Het strenge strafgericht dat de Franschen hadden uitgevoerd, had den invloed niet gehad dien hij gehoopt had. Hij herlas zijn liedje van het jaar 1659 nog eens weder, de voorspelling was uitgekomen, de zalf van Duc d'Alve was dubbel en dwars uitgegoten, maar, zoo schreef hij ontmoedigd ‘noch is de ware genezing van Zion niet gerezen.’ Voor Lodenstein was de staatkunde, die alleen met aardsche belangen rekening houdt, een onverschillige zaak. Hij had indertijd tegen de staatsgezinde regeering te Utrecht geijverd, omdat zij tegen de kerk strijd voerde, niet omdat zij den Prins van Oranje uitsloot; hij juichte nu het stadhouderschap van den jongen Prins van Oranje toe, omdat hij van dezen steun en hulp voor de kerk verwachtte. Maar nu die steun uitbleef, nu alle oude misbruiken en verkeerdheden onaangetast bleven, nu er, ja andere personen op het kussen zaten, mannen vroom en kerksch, veel meer dan hunne voorgangers, maar die op het raadhuis geheel hetzelfde deden wat die zoo sterk beschimpte voorgangers gedaan hadden, nu kon Lodenstein niet langer juichen.

De staatkundige overwinning beteekende weinig; op zichzelve had zij voor hem eigenlijk geen waarde. Wat toch baatte zij aan de goede zaak, die hem voor alles dierbaar was? Zouden Teeling en van de Velde thans worden teruggeroepen uit hunne onrechtvaardige ballingschap? - De kerkeraad had het gevraagd, als noodzakelijk herstel van zijne geschonden rechten, maar men antwoordde op het stadhuis, dat het niet verstandig was, oude wonden weder open te rijten.

En de geestelijke goederen? De nieuwe regeering zou toch in deze gewichtige aangelegenheid, mocht men denken, aan de gemoedsbezwaren der kerkelijken te gemoet komen. Lodenstein's staatkundige vrienden fluisterden hem in, dat de bezwaren nu niet meer zoo breed behoefden te worden uitgemeten. Vroeger beschikten hunne staatkundige tegenstanders over de inkomsten dier goederen. Thans stond de beschikking aan den stadhouder, en van dezen was het te verwachten, dat hij alleen welgezinden zou begunstigen. Maar het ernstig en belangeloos gemoed van den beginselvasten strijder kwam in krachtig verzet tegen zulke drogredenen. De ergernis was te grooter nu

zij hem door zoogenaamde vrienden werd aangedaan. Hij gaf haar openlijk en onbewimpeld lucht, nog voordat de nieuwe regeering het jaar van haar optreden had zien eindigen.

De gelegenheid deed zich spoedig voor. In Juli 1674 werd de stad Utrecht geteisterd door een orkaan, die ongelooflijke verwoestingen aanrichtte. Het schip van de Domkerk werd door den geweldigen wind vernield, alle kerktorens en hooge gebouwen werden beschadigd. Dat was, volgens Lodenstein, een tweede bezoeking des hemels, noodzakelijk doordien de eerste zoo weinig had uitgewerkt. In een predikatie, korten tijd na deze ramp gehouden, weet hij dan ook de verwoestingen door dit buitengewoon natuurverschijnsel aangericht aan de tekortkomingen der overheid en haalde hij alle oude en nieuwe grieven weder op met ongemeene bitterheid. Thans bleek het, maar al te wel, hoe de verandering van personen geen verandering van regeeringsstelsel was geweest. De nieuwe overheid deed wat de oude zou hebben gedaan; de gewestelijke regeering schreef de vroedschap aan, dat zij Lodenstein en nog een anderen predikant, die het even bont had gemaakt, voor zich zou ontbieden om hen over hunne ‘onbetamelijke licentie van spreken’ te onderhouden.

De zaak liep ook ditmaal met een sisser af. Hoe echter, onder het nieuwe stadhouderlijk bestuur, de denkbeelden omtrent de verhouding van staat en kerk in het minst niet afweken van de onder de Witt gehuldigde, zou Lodenstein welhaast tot zijne volkomen teleurstelling kunnen ondervinden. Ditmaal was het niet te Utrecht, maar in zijne vroegere gemeente, Sluis in Vlaanderen, dat de botsing tusschen de kerkelijke en wereldlijke macht ontstond. Te Sluis stond als predikant zekere Jacob Koelman, een van de beste leerlingen en trouwste aanhangers van Voetius, in rechtzinnigheid zijnen leermeester nog overtreffend. Waar overmaat van rechtzinnigheid destijds een leeraar toe bracht, zal thans nauwelijks geloof baar schijnen. Zeker is het dat Koelman's handelwijze in onze dagen aan rechtzinnige gereformeerden diepe ergernis zoude geven. Hij week namelijk in twee punten van de kerkelijke voorschriften af; hij wilde de formulieren niet gebruiken, omdat die menschenwerk waren, en hij weigerde te prediken op feestdagen. Deze laatste weigering stond in verband met den strijd tusschen de Voetianen en Coccejanen over den sabbat. Volgens de laatsten was de christelijke Zon-

dag een menschelijke instelling, die met den Joodschen sabbat in geen verband stond, een meening, merkwaardig genoeg, ook reeds voorgestaan door den vader der gereformeerde rechtzinnigheid Gomarus; volgens de eersten was het vierde gebod omtrent den sabbat nog altijd verbindend, en was de Zondag geheel in de plaats van den sabbat getreden. De drijvers van beide partijen ijverden natuurlijk om in de praktijk hunne gevoelens zoo streng mogelijk te doen toepassen. De vurige Coccejaansche predikant raadde zijnen gemeenteleden aan, om na de predikatie hunnen dagelijkschen arbeid weder te hervatten, terwijl de strenge Voetiaan alle onnoodige bezigheid of uitspanning op Zondag, zelfs het wandelen in de vrije natuur, als een overtreding van Gods gebod brandmerkte.

Nu leerde Koelman, en van zijn voetiaansch standpunt was dit niet onverklaarbaar, dat men alleen met Gods gebod omtrent den sabbat rekening moest houden en dat derhalve de christelijke feestdagen zuiver menschelijke inzettingen of liever inkruipsels waren. Hij achtte het dan ook ongeoorloofd om aan die feestdagen een bijzondere wijding te geven, en beschouwde die als gewone werkdagen. Trouwens de eerste synodes hadden die feestdagen evenmin erkend; eerst later waren zij allengskens weder bij de Hervormden in eere gekomen, en had de Dordtsche synode hun de plaats teruggegeven die zij reeds verloren hadden.

Toen de kerkeraad van Sluis, en later ook de classis, de klachten die tegen Koelman waren ingekomen, als ongegrond afwees, wendden de klagers zich tot de wereldlijke overheid. Hier vonden zij beter gehoor. De Staten-Generaal werden in de zaak gemoeid; deze schreven de Staten van Zeeland aan om zich de zaak aan te trekken. Koelman werd door de Zeeuwsche regeering geschorst, en toen hij, nadat de predikstoel hem ontzegd was, voortging zijne overige ambtsbezigheden waar te nemen, werd hij uit de stad Sluis en uit de provincie Zeeland gebannen.

Deze maatregel der Staten van Zeeland was ongetwijfeld een veel ernstiger inbreuk op de vrijheid der kerk, dan die der Utrechtsche Staten van 1660. Teeling en van de Velde waren verbannen, omdat zij tegen de staatkundige besluiten der overheid hadden gepredikt. Koelman werd gestraft wegens een zuiver kerkelijke tekortkoming, die de kerkelijke collegiën

door de vingers hadden willen zien. Toch verwekte de zaak van Koelman veel minder opspraak dan voor 15 jaren die der Utrechtsche predikanten had gedaan, en juist dit maakte Lodenstein's verontwaardiging in dubbele mate gaande. Zij die in 1660 politieke munt hadden geslagen uit het te Utrecht voorgevallene, hielden zich thans doodstil. Lodenstein was schier de eenige, die voor het geschonden recht der kerk durfde opkomen. Zoowel te Utrecht als te Sluis, waar hij een predikbeurt ging vervullen, veroordeelde hij het gedrag der hooge overheid onverholen. In een geschrift, dat hij over de zaak van Koelman te boek stelde, bejammerde hij het bovenal, dat juist deze regeering zich zoo vergrepen had. Dat men in de dagen van Johan de Witt de leer van Oldenbarnevelt, omtrent de macht der overheid in kerkelijke zaken had toegepast, was niet te verwonderen geweest; maar dat die leer ook nu nog gehuldigd werd, was een bittere teleurstelling. Men had den jongen Oranjevorst helpen verheffen, omdat men hoopte dat de kerk onder zijne hoede veilig zou zijn, en nu bleek het dat de onafhankelijkheid der kerk nog slechter gewaarborgd was dan voorheen.

Maar Lodenstein's stem was die eens roependen in de woestijn. Hij liet Koelman voor zich te Utrecht prediken, maar onmiddellijk na deze predikatie werd het prediken in de stad en later ook in de provincie aan den verbannen leeraar verboden. Koelman's zaak was reddeloos verloren, maar Lodenstein hield niet op, haar zooveel hij vermocht door woord en geschrift levendig te houden. Eerlang verflauwde echter zijn verzet, niet uit gebrek aan moed, maar uit gebrek aan krachten. Een pijnlijke ziekte wierp hem op het krankbed. Het bleek weldra zijn sterfbed te zullen worden. Nog tot het laatste oogenblik hield hij zich met de belangen der kerk bezig. De Utrechtsche gemeente had in het vorige jaar Voetius verloren, eenige maanden later Essenius, thans, nu hij voelde dat zij ook zijnen steun zou moeten missen, was het dubbel noodig dat getrouwe en onversaagde leeraars werden beroepen. De laatste werkzaamheid van den lijder was het schrijven van een brief aan den Utrechtschen kerkeraad, waarin hij op het groote gewicht der beroeping van twee nieuwe leeraars wees. Zijne stervensure werd verlicht door de wetenschap, dat de kerkeraad ge-

heel in den geest van zijn schrijven gehandeld had. Den 6^{en} Aug. 1676 ontsliep hij. Hij had den ouderdom van 57 jaren bereikt.

Lodenstein's dood werd door zijne vrienden diep betreurd. In den Utrechtschen vriendenkring bleef zijn naam in gezegend aandenken. Maar ook daarbuiten werd hij niet vergeten. Hij bleef voortleven in de herinnering van het gansche volk. Verschillende oorzaken hebben hiertoe bijgedragen. Zijn streng en ernstig piëtisme heeft hem in de piëtistische kringen in Nederland warme vereerders bezorgd. Niet het minst in de stad, waar hij in zijne beste dagen gearbeid had. In Utrecht heeft gedurende de gansche achttiende eeuw, naast de losse en dartele levenswijze der zeer franschgezinde hoogere standen, de engelschpuriteinsche geest van Voetius invloed gehad. Het piëtisme is er in eere gebleven in allerlei kringen. De bekende methodist Wesley werd er nog in 1783 met geestdrift ontvangen, en predikte er in het huis van een der voornaamste burgers, bij welke gelegenheid de hoogleeraar Tydeman als vertolker optrad. Dat in dergelijke gezelschappen Lodenstein niet vergeten was geraakt, spreekt wel van zelf. In ruimer kring bleef de herinnering aan zijne krachtige en indrukwekkende welsprekendheid bewaard, zijne geestelijke liederen werden door elk opkomend geslacht weder gelezen en gezongen, en de geschiedenis van zijn onverdiend lijden; als gevangene der Franschen, ging van vader op zoon over.

Er is echter nog iets anders, waaraan Lodenstein het voorrecht dankt, van nog na twee eeuwen herdacht te worden. Ook zijne persoonlijke eigenschappen hebben hem doen voortleven na zijn dood. Een zoo ernstig en oprecht karakter als het zijne, gepaard met een zoo arbeidzamen en vurigen geest, oefent een invloed uit op zijne omgeving, die niet gemakkelijk wordt uitgewischt. De Utrechtsche regenten uit de tweede helft der zeventiende eeuw, de De Goyers en De Velthuyzens, die de staatkunde van De Witt met bekwaamheid en talent hielpen schragen, zijn evenzeer vergeten als hunne opvolgers, die onder de bescherming van den stadhouder in 1674 op het kussen kwamen; maar de wakkere en eerlijke predikant, die zich tegen beide verzette, die de overtuiging van zijn geweten bleef volhouden tegenover de aanhangers van De Witt en tegenover die van Willem III, die zijne kerk en zijnen godsdienst hoog bo-

ven de staatkunde bleef stellen, en niemand ontzag, waar het hunne belangen gold, bleef in de volksherinnering voortleven. Van de mannen, die tijdelijk een eerste rol op het stadhuis speelden, vervlogen de schimmen, raakten de namen in vergetelheid, maar het beeld van Lodenstein had zich te krachtig in het gemoed des volks ingeprent, om ooit vergeten te worden. Er is iets opbeurends en bemoedigends in dit verschijnsel. Het leert ons, dat er, meer dan in talent, in karakter een kiem van onvergankelijkheid ligt.

W.H. DE BEAUFORT.

Het Attische volk en de kunst van Phidias.

III. (Vervolg van Deel II, p. 312.)

De Attische democratie was in haar oorsprong liefde tot de vrijheid en gevoel van eigenwaarde. De gemeente eischte ruimte voor zich en verdrong den adel, doch dat verdringen was meer middel dan doel. Geen zucht tot gelijkstelling was hier de groote hartstocht, noch blonk in de eerste plaats de heerlijkheid van het regeeren en rechtspreken op zich zelf den Attischen burger in de oogen. Men wantrouwde de prinsen der stad in zooverre men meende hun lust tot tyrannie te vreezen te hebben, doch kon hen zonder naijver als de uitverkorenen der gemeente aan het hoofd van zaken zien. Als altijd bleef de Athener gevoelig voor de weidsche pracht van het leven der adellijken en voor het aantrekkelijke van voorname manieren en adellijke onbekrompenheid. Nog ongeveer tachtig jaar later stak de blijspeldichter Aristophanes den draak met een rijken Atheenschen burgerman, die zich het genoegen verschaft had eene berooide adellijke dame te huwen. De weidsche adellijke namen, zooals Xanthippos ‘geelpaard,’ Hipponikos ‘overwinnaar met paarden’, behielden nog lang iets zeer aantrekkelijks. Nog altijd bleef eene oud-adellijke partij zich aan hare verloren rechten vastklemmen. Geen wonder echter, dat vele anderen zich min of meer naar de democratie leerden schikken, die hun althans meer ruimte voor hunne eerzucht bood, dan de heerschappij der tyrannen.

Niettemin teekent het den toestand, dat de eerste staatsman, die de jonge democratie greep en haar leidde, een man was, wiens vader slechts tot de minder aanzienlijke edellieden be-

hoorde, doch die vooral de gevolgen zijner onwettige geboorte uit eene niet-Helleensche moeder menigmaal diep had moeten gevoelen. Het was Themistokles, Neokles' zoon. De Grieken verhaalden van hem allerlei staaltjes van eene kinderachtige neiging tot zelfverheffing en een brandende, het gezond verstand benevelende zucht om te schitteren en op den voorgrond te komen. Te Olympia bijv. trachtte hij Kimon, Miltiades' zoon, door praal en pracht, met schoone tenten en schitterende maaltijden de loef af te steken. Wat de Hellenen echter bij den hoogadellijken jongeling geheel op zijn plaats achtten, stuitte hun tegen de borst, waar het nagedaan werd door een roturier. Doch de roturier was een geniaal man. De eigenschappen, waardoor hij zich gelden deed, waren eene bijna weergalooze sluwheid, een stoutheid en doorzicht, die telkens wisten te bereiken, wat bij de uitkomst juist even bereikbaar bleek, en eene oorspronkelijkheid, die spotte met alle berekening van tegenstanders. Geen staatsman bezat ooit, - reeds Thucydides[1)] bewonderde hem deswege, - in hoogere mate de gave van vooruit te zien. Hij had het volle bewustzijn van te kunnen, en al dat kleine en kinderachtige was het bastaardkroost van de natuurlijke eerzucht van den staatsman. Dring een Themistokles van het staatstooneel, gij kunt even goed een Phidias den beitel uit de handen wringen. Dweepte hij met democratie en Hellenendom? Hij was in de eerste plaats geen natuur om te dwepen Zijne omstandigheden verbonden hem aan de democratie, doch hij was bovenal een dier staatslieden, die de stroomingen van hun tijd zonder al te veel voorafgaande bespiegeling over hare wenschelijkheid en goed recht nemen zooals zij zijn, om te zien, wat daarvan bij goede leiding in het belang van hun staat te maken is, en of daarbij niet een terrein ligt voor hunne werkzaamheid, waarop zij in vollen omvang toonen kunnen, wie zij zijn en wat zij vermogen. Voor von Bismarck, in menig opzicht Themistokles' geestelijken tweelingbroeder, was de Duitsche eenheidsbeweging het middel tot verheffing der Hohenzollern; de Attische staatsman doorzag, welke hefboomen democratie en strijd tegen de barbaren voor Athene's grootheid worden konden.

De beweging tegen de tyrannen in Europa kreeg haren terug-

1) I, 138, 3.

slag in het Helleensche gebied van Kleinazië. De tyran van Miletos, Aristagoras, met het hof van Perzië op vijandigen voet, geraakt, wist niet beter te doen, dan zich aan het hoofd der vrijheidsbeweging te stellen; in zijn eigen stad deed hij vrijwillig van zijn gezag afstand; in tal van andere plaatsen werden de door den koning der Perzen aangestelde tyrannen doorhem verjaagd. Hij rekende op de hulp van Sparta en Athene en de laatste stad, in het jeugdige gevoel harer pas verworven vrijheid, kwam werkelijk den Ionischen stambroeders te hulp. Evenzoo de inwoners van Eretria op Euboia. Aristagoras' onderneming echter mislukte. De Perzen bevestigden andermaal hun gezag op de kusten en eilanden van Kleinazië en de landen in Europa over den Hellespont. Daarop trokken zij verder door om thans ook Griekenland te onderwerpen en de bondgenooten der Ioniërs te tuchtigen. Het was ditmaal (493 v. C.) niet doenlijk tot zoover door te dringen. Ieder echter kon begrijpen, dat nieuwe pogingen volgen zouden.

Nevens de reede van Phaleros, Athenes's voornaamste haven, sprong een rotsachtig schiereiland vooruit van grillige vormen, met twee kleine en één grooten inham, die alle drie aan den ingang zeer nauw waren, doch verder zich verbreedden, terwijl zij door een hoogeren en lageren heuveltop bestreken werden. De grootste inham en het geheele schiereiland droegen den naam van Peiraieus. Er is een verhaal, dat de oude Epimenides van Kreta, toen zijn oog viel op de burchthoogte van Mounychia, de hoogste dier beide heuveltoppen, langen tijd peinzend voor zich zag, doch daarop aan de omstanders voorspelde, dat den Atheners een groot kwaad van die plaats te wachten stond. Evenzoo doorzag Themistokles, wat dat heuvelachtige schiereiland met zijn drie inspringende zeeboezems worden kon, en daarbij verrees als het ware het geheele Athene der toekomst hem voor oogen. Een goed versterkte Peiraieus zou de veibgste havenplaats en de meest onbedwingbare vesting van de wereld kunnen wezen. De kloeke Attische burgerschap, zooals zij toen was, bezield door het vuur der vrijheid, vormde buiten twijfel een landleger, dat zelfs naast dat van Sparta met eere kon genoemd worden; ter zee echter zou zij geheel onweerstaanbaar kunnen zijn. Athene zou eene zeemogendheid kunnen worden, die Aigina, die Korinthe, die eiken Griekschen zeestaat verre in de schaduw stelde. Hare

vloten zouden kunnen uitzeilen van en terugkeeren tot die ongenaakbare havens, van wier nauwe ingangen ieder vijandelijk schip gemakkelijk zou kunnen geweerd worden. Werd men door zijne vijanden ook van de landzijde aangevallen, dan zou de geheele burgerschap binnen die versterkte havenplaats een veilig toevluchtsoord kunnen vinden. Deze zou, mits men de muren slechts hoog genoeg optrok, gemakkelijk door eenige weinige zwakke lieden te verdedigen zijn, zoodat dan bijna de geheele weerbare manschap voor de vloot beschikbaar zou blijven en de vijand die dus evenzeer te vreezen zou hebben als altijd. Er was, daaraan viel immers niet te twijfelen, een groote krijgstocht van de Perzen op handen. Honderdduizenden waren het, die de groote koning in het veld kon voeren; doch niet licht zou een Perzisch landleger zijn taak kunnen volhouden zonder een vloot. Een Perzische expeditie alléén ter zee liet zich denken, eene alléén te land zeer moeilijk. Ter zee alléén was de Perziër blijvend te overwinnen, en welk een toekomst was er voor Athene weggelegd, als geheel Griekenland zou moeten getuigen, dat door haar zee macht in de eerste plaats het juk der barbaren was afgewend?

En buiten twijfel reikte de blik van den ziener, - want dat was hij, zij het er ook een in gansch anderen trant dan de oude eerwaarde Kretenser, - nog verder. De zee had de democratie geschapen; de zee zou haar groot doen worden. De kern van het landleger werd gevormd door de meergegoeden als hopliten (zwaargewapenden); de groote massa, die tot de laagste van Solons klassen behoorden, die van hen welke geen of een zeer klein stuk grond bezaten, was van die eer om als hoplit te dienen uitgesloten. In het werk op de vloot werd geenerlei onderscheiding gezien; daarbij waren, zoo het scheen, zulke geringere lieden juist op hun plaats. Kreeg nu de vloot het overwicht, dan zou in hooge mate ook van deze lagere burgers het behoud van Attica, wellicht van geheel Griekenland afhankelijk worden. Athene had zich sedert Solon als handelstaat zeer ontwikkeld; buiten twijfel werden door dien maatstaf naar de opbrengst van den bodem vele flinke, ja zelfs eenigermate gezeten burgers uitgesloten. Men vreesde echter de ongeduriheid en de wel eens wat al te groote vrijheid van geest tegenover het overgeleverde, die, gelijk de ondervinding geleerd had, door het verkeer ter zee werden aangekweekt; de staat moest vooral steunen op de bezadigde burgers, die meer

aan het bestaande gehecht waren. Themistokles' staatkunde heeft ten slotte volkomen gezegepraald, doch die zegepraal werd nog ruim eene eeuw later door den ouden Plato betreurd[1]. Dit verklaart ook die voorspelling, te recht of ten onrechte aan Epimenides in den mond gegeven.

Reeds werd tijdens Themistokles' archontschap (in 493 v.C.) met de versterking van den Peiraieus een aanvang gemaakt. Het werk is echter weder gestaakt geworden.

Inmiddels kwam het gevaar, dat van de zijde van Perzië dreigde, steeds nader. De gezanten van den grooten koning trekken door de steden van Griekenland om land en water te eischen ten teeken van onderwerping. Meerdere geven het. Sparta en Athene weigeren. Onder degenen, die zich onderworpen hadden, behoorde ook Aigina.

Wat kon het trotsche eiland der Aikiden daartoe bewogen hebben? Een bondgenoot van Sparta, een volk machtig door zijn vloten en zijne rijkdommen, uitblinkende bijna boven allen door zijn heldendaden op de kampplaats te Olympia, gaf op de eerste aanmaning zich over aan de barbaren. Moest men aannemen, dat deze staat doen wilde, wat de Atheensche burgerschap kort te voren met zooveel verontwaardiging van zich had afgewezen, zich namelijk met het machtige Perzische rijk tegen zijne Helleensche naburen verbinden? Ontzettend was het gevaar, waardoor men bedreigd werd. Van Aigina zou de vloot der barbaren in de reede van Phaleros kunnen binnenvallen.

De Atheners klaagden bij Sparta, dat als het natuurlijke hoofd van het Hellenendom beschouwd werd. De vrienden echter, die zij te dier tijde in die stad hadden, wisten niets anders uit te richten dan hun eenige aanzienlijke Aigineten in handen te geven. Nadat daarop Aigina te vergeefs de uitlevering dier lieden geëischt had, overviel de Aiginetische vloot op éénmaal de Atheners, terwijl zij in het zuiden van Attica feestvierden, en werden bij wijze van weerwraak eenige aanzienlijke Atheners naar Aigina gevoerd. Levendiger dan ooit gevoelde men thans weder het gevaar, dat van dien westelijken nabuur voortdurend dreigde; men was in zijn eigen land geen oogenblik veilig. Daarbij mocht men niet blijven rusten. Aigina moest getuchtigd worden. Maar hoe? De eigen scheepsmacht

1) de Leg. IV 706 en 7.

was niet toereikend. Men wist echter van de Korinthiërs twintig schepen ten geschenke te krijgen, sloot geheime verbintenissen met de democraten van het eiland en tastte den machtigen vijand kloekmoedig aan. De oorlog was uitgebroken[1].

Daar echter nadert werkelijk de lang verwachte storm uit het oosten. Een geweldige vloot voert een groot leger over. Hippias is bij de barbaren. Zij, die water en land geweigerd hadden, zouden thans met geweld onderworpen worden. De koning had het stellige bevel gegeven, dat de Atheners en inwoners van Eretria op Euboia gevankelijk naar Perzië zouden worden overgevoerd.

De vijandelijke vloot nadert van eiland tot eiland. Daar landt men op Euboia. Eretria gaat in vlammen op; hare rampzalige bevolking wordt geheel gevangen gemaakt. De barbaren staan op Attischen bodem bij Marathon (490 v.C.).

Diep beseften de Atheners het gewicht van het oogenblik. Zij waren er van doordrongen, dat zij veel groots en edels te gelijk met hun volksbestaan te verdedigen hadden. Geheel echter overzien, wat er toen op het spel stond, ook voor het verste nageslacht, kon niemand. Het was de vraag of het edele Attische volk zijn Sophocles, zijn Phidias, zijn Socrates, zijn Plato zou voortbrengen, of wel, wegkwijnend in een vergeten hoekje van het onmetelijke Perzische wereldrijk, voor de volgende tijden niets verder zijn zou, dan in het gunstigste geval, - door een gril der fortuin voor een volkomen ondergang behoed, - eene ethnographische merkwaardigheid, een vreemd volksoverblijfsel te midden van geheel verschillende stammen.[2].

Voor welke hooge belangen streden zij dus niet die tienduizend helden, die het waagden de ontzettende Perzische legermacht in het aangezicht te treden? Themistokles was in hun midden en de edele Aristides; de hoofdleiding echter was in handen van Miltiades, Kimon's zoon, een hooghartig edelman van groote krijgservaring. Hij behoorde tot een geslacht, dat zich bij de Thraciërs een zelfstandig vorstendom verworven had, in den tijd,

1) Grote is volkomen in strijd met de eigen woorden van Herod. VI 94, als hij den geheelen oorlog tegen Aigina na den slag van Marathon stelt.

2) De naar Azië overgebrachte Eretriërs handhaafden, als de Saxers in Zevenbergen, zich in Herodotos' tijd nog als een zelfstandige volkstam. Herodotos echter bereisde Azië betrekkelijk slechts kort na hunne wegvoering. Meer zegt het, dat Alexander de Groote de Boeotiërs, die door Xerxes waren overgevoerd, nog als tamelijk onvervalschte Hellenen terugvond (Diod. Sic. XVII, 110).

toen de heerschappij der tyrannen aan den Atheenschen adel geen werkkring bood; daar had ook hij geheerscht en gestreden; daar ook was hij in aanraking gekomen met de barbaren. Hij kon er zich op beroemen, dat wellicht geen Helleen zóó gevaarlijk voor den koning geweest was als hij. Groot was het aanzien van zijn hoogadellijk huis; de gemaal eener Thraeische koningsdochter gevoelde een belangrijken afstand tusschen zich en de kringen des volks, doch welk een nieuwen glans schonk het niet aan zijn ouden adeldom, als aanvoerder van Hellenen tegenover de barbaren te staan.

De tienduizend zegepraalden. Het ontzaglijke leger vluchtte naar de vloot. Deze echter zeilt Attica om, ten einde het van de westzijde aan te vallen. Voort van de velden van Marathon om den vijand ook daar in den weg te treden! Reeds komt de vloot der barbaren in het gezicht, vlak tegenover de haven van Phaleros. Plotseling echter keert zij zich om, Misten de barbaren den moed tot een tweeden strijd, toen zij daar op de kusten andermaal den vijand in slagorde tegen zich over zagen?

Welk een zegepraal op welk een kampplaats! Geen lange rij van overwinnaars te Olympia kon aan een stad zooveel roem verschaffen. Ook het oude Sparta was vol van erkenning voor den betoonden heldenmoed.

En welke waren van de behaalde zege niet de gevolgen? De vrees waardoor men sedert langen tijd onafgebroken gekweld werd, was thans geheel van de ziel weggenomen. Zouden de barbaren het ooit durven wagen weder terug te keeren? Door de kracht der Attische zwaargewapenden, was - zoo meende men - Athene, ja geheel Griekenland voor altijd van het gevaar, dat van die zijde dreigde, bevrijd geworden.

Was ook Themistokles niet door Marathon overwonnen geworden? De altijd berekenende, wikkende en wegende staatsman zag de zaken geheel anders in dan het volk in de zielsverrukking der overwinning. De beslissing, die de zegepraal van Marathon gebracht had, was er geene waarbij de groote koning zich zou neerleggen. Het onmetelijke rijk had nog al zijne hulpmiddelen niet aangewend. De barbaren zouden terugkeeren en niet met zwaargewapenden alleen zouden zij te overwinnen zijn. In de gegeven omstandigheden was het echter raadzaam daarover niet te spreken. Van eene voortzetting van den bouw aan den Peiraieus kon geen sprake zijn; maar iets

anders was wellicht te bereiken. Nog altijd was men op voet van oorlog met Aigina. Na eenige aanvankelijke overwinningen had men een nederlaag geleden. Zou het dappere Attische volk tegenover dien vijand machteloos blijken? Themistokles stelt voor, het overschot van de opbrengst der zilvermijnen van Laurion niet meer te verdeelen, hetgeen tot nog toe geschied was, doch voor het bouwen van schepen aan te wenden.

Hier echter trad hem Aristides in den weg, een man van grooten invloed. Dat hij dien bezat, strekte zonder twijfel den Atheners tot eer, daar hij zich door niets wilde doen gelden dan door beter inzicht, een diep gevoel voor recht en eene reine geestdrift voor het schoone en goede. Hij was het allerminst een onhandelbaar behoudsman, doch hij huiverde voor alle sprongen in het onbekende, bovenal voor eiken niet geleidelijken vooruitgang op de baan der democratie, en daarom verzette hij zich tegen de plannen van Themistokles, van welke hij volkomen doorzag, dat zij zijn volk naar eene gansch nieuwe toekomst voeren zouden. Themistokles echter behaalde de overwinning. Met al de jeugdige veerkracht van het frisch ontwaakte zelfgevoel toog de Attische burgerschap aan den arbeid; voor rijke lieden was het een punt van eerzucht uit eigen vermogen groote sommen bij te dragen. Aristides werd door het ostracisme verbannen. Themistokles kreeg daardoor de leidingvan het volk geheel in handen en begrijpende, dat het onverstandig zijn zou te veel op eens te vragen, deed hij herhaalde malen het voorstel om wederom eenige schepen te bouwen en stelde hij zoo van lieverlede de Atheners in het bezit eener groote vloot.

Daar naderde ongeveer een millioen Aziatische krijgers (480 v.C.) er werd voor hen een brug geslagen over den Hellespont; twaalfhonderd schepen volgden dat onmetelijk leger langs de kusten. Hoe zal Griekenland weerstand kunnen bieden? Hellenen tegenover barbaren, dat was een der denkbeelden, waarmee men het meest vertrouwd was; doch had wel ooit in werkelijkheid, behalve in den ouden tijd van den Argonautentocht en den Trojaanschen oorlog, een vereenigd Griekenland tegenover den buitenlandschen vijand gestaan? Het Hellenendom bezat eigenlijk nog geen organisatie. Het Spartaansche bondgenootschap in den Peloponnesos omvatte betrekkelijk slechts weinige staten. Hoeveel veeten en twisten verdeelden ook niet de verschillende stammen? Zou het, zoodra de barbaren slechts in werkelijkheid

naderden, blijken moeten, dat er eigenlijk geen Hellenendom bestond? Reeds onderwierpen zich meerdere Helleensche staten aan den vijand, die weder gezanten om aarde en water vooruitgezonden had. De zaak van Hellas' vrijheid stond hopeloos.

Het was de groote Attische staatsman, op wiens breede schouderen thans de toekomst van het gansche Helleensche vaderland scheen te rusten. Hij vooral was het, die den tegenstand tegen den vijand organiseerde. Twisten werden bijgelegd; Athene verzoende zich met Aigina. Op zijn raad zal de stad der Marathon-overwinnaars zich gewillig onder de leiding van Sparta stellen. De Spartaansche bond in den Peleponnesos werd uitgebreid over al degenen, die den moed hadden ook in dat bange tijdsgewricht voor hunne waardigheid als Helleen op te komen.

Sparta's dapperen sneuvelden bij de Thermopylai. De onmetelijke scharen stortten zich uit over Griekenland en naderden Athene. Het was de krachtige hand van Themistokles, die eene geheele bevolking uit hare woonplaatsen wist op te drijven. Men moest zijn heiligdommen in handen van de barbaren overlaten; men moest het wagen of men ook buiten zijn oud geheiligd grondgebied onder bescherming der Onsterfelijken staan zou. De Peiraieus, nog niet versterkt, biedt geen schuilplaats aan. Vrouwen, kinderen, grijsaards vluchten naar Salamis, Troizen, naar Aigina, - wie zon voor weinige jaren dat mogelijk geacht hebben? - de mannen verschuilen zich achter de houten muren van de vloot. Van Salamis ziet men de stad en de heiligdommen van den burcht in vlammen opstijgen.

De Perzische vloot verschijnt op de reede van Phaleros. Die der Grieken heeft zich niet ver vandaar teruggetrokken tusschen Salamis en het vasteland. Er heerscht op deze laatste groote tweespalt. De Peloponnesiërs willen de plaats verlaten om alleen hun schiereiland te verdedigen. Met moeite houdt Themistokles hen tegen. Daar komt het bericht dat de Perzische vloot in aantocht is. Zeer weinigen wisten toen, dat de koning door een list van Themistokles er toe gebracht was de Grieken daar in eene nauwe zeeengte, een voor hunne kleinere vloot zoo veel geschikter terrein, aan te tasten en zoo tot eensgezindheid te dwingen.

Met welk een uitslag werden zijn pogingen bekroond: de Perzische vloot werd overwonnen. De meeste Hellenen hadden zich Happer gedragen; bovenal wilden de Aigineten de vlek uitwisschen,

die zij door hunne aanvankelijke onderwerping op zich geladen hadden. Niemand echter kon redelijkerwijze twijfelen, dat de overwinning vooral te danken was aan de stad, die tien jaren geleden twintig schepen aan de Korinthiërs had moeten vragen om zich tegen een Helleenschen vijand te kunnen verdedigen, doch die thans met een vloot van tweehonderd schepen was opgetreden, meer dan de helft van de gansche Helleensche scheepsmacht (372 schepen). Welk een omkeer ook in den tijd van dertig jaar; de trotsche Chalkidiërs van weleer hadden in Atheensche schepen medegestreden.

De koning verlaat het land, slechts een gedeelte van het leger, driemaal honderdduizend man, onder Mardonios achterlatende; ook de Perzische vloot trekt zich uit de Grieksche wateren terug. Men vernam later, dat wederom een list van Themistokles van dat alles de oorzaak geweest was. Daar echter zeilt onder zijn bevel de Attische vloot uit als heerscheresse over de zeeën tusschen Azië en Griekenland; de eilanden, die zich bij de Perzen hadden aangesloten, moesten daarvoor eene boete opbrengen. Indien slechts de Attische zeemacht op deze de hand houdt, is de weg versperd, waarlangs de Perzische vloot naar Griekenland kan terugkeeren.

Nog altijd echter staat Mardonios met zijn groot leger in Griekenland. Wederom wordt Athene door de barbaren bezet; de nauwelijks teruggekeerde bevolking moet andermaal de stad ontwijken. Het werk der vernieling werd thans voltooid; slechts betrekkelijk weinige huizen bleven overeind staan.

Ook is de koning vast besloten, zijn gezag op de Grieksche kuststeden van Kleinazië krachtig te handhaven. Van alle troepen, waarmee hij uit Griekenland was teruggekeerd, was het grootste gedeelte door honger en ziekte omgekomen; doch er stond daar nog een belangrijk reserveleger, dat de klein-aziatische Grieken in bedwang kon houden, terwijl nog een belangrijke vloot voor de kusten lag om iederen aanval van die zijde af te weren.

Mardonios' leger echter wordt bij Plataiai zoo goed als vernietigd; hij zelf sneuvelt. Op denzelfden dag, naar men wil, wordt op het voorgebergte Mykale de kleinaziatische reservearmee totaal verslagen en de Perzische vloot met haar versterkte landingsplaats, waarbinnen zij gevlucht was, verbrand. Bij Plataiai hadden de Atheensche landtroepen onder Aristides, minstens evenveel tot den goeden uitslag bijgedragen als die

der Spartanen; dat bij Mykale de overwinning in de eerste plaats aan de Atheensche vlotelingen te danken was, daarover kon zelfs geen twijfel bestaan.

Het Perzische leger telde moedige, beleidvolle mannen, doch die groote vormelooze drommen van krijgers, om zoo te zeggen, zonder naam, waren niet bestand tegen mannen zoo krachtig lichaamlijk ontwikkeld en van een zoo hoog moreel gehalte als deze kampvechters der gymnasiën, die geen oogenblik door het bewustzijn verlaten werden, van even als in de renbaan te Olympia te strijden onder de oogen hunner mede-Hellenen. Veel hadden zij ongetwijfeld te danken aan hunne betere organisatie en uitrusting, doch waardoor anders bezaten zij ook deze weder dan doordien zij Hellenen waren? Bovenal echter welk een verheven karakter droeg de strijd hier niet! Zoo als later in den tijd der kruistochten de meest verschillende volken, de elkander meest vijandige legerbenden, als Christenen vereenigd tegenover de Mohamedanen stonden, evenzoo moesten hier voor een hoog beginsel alle eeuwenheugende veeten, alle kleine ambitiën op zij gezet worden. De mensch handhaaft zich niet zoo gemakkelijk op zulk een verheven standpunt. Evenals in dien heldentijd van het Katholicisme, ontbrandde thans het vuur der onderlinge tweedracht telkens weder. Meermalen dreigde dit zelfs het groote werk geheel te niet te doen gaan. Welk eene verbittering en hartstocht vooral over de vraag, welk volk en welke personen na iederen slag den prijs der overwinning verkrijgen zouden, want zoo geheel en al had de strijd het karakter der kampgevechten in het worstelperk aangenomen, dat men ook hier prijzen toekende aan den dapperste. Thans echter vierde het Panhellenendom (vereeniging aller Hellenen) zijn hooggetij. Een geest van vrede en verzoening spreidde zijne vleugelen uit over het vereenigde heldenleger bij Plataiai; het was de invloed van Aristides, den bevelhebber der Atheners, die zich hier gelden deed. Spartanen en Atheners stonden op het punt het zwaard te trekken over de vraag, aan wie de prijs der dapperheid in den slag bij Plataiai ten deel zou vallen. Hij voorkwam iedere uitbarsting, en toen het voorstel gedaan werd, dien aan het kleine, dappere volk der Plataiërs toe te kennen, had hij namens de Atheners zich daarbij het eerst aangesloten. De storm der hartstochten had zich geheel ter nedergelegd. Plechtig en heilig was het oogenblik; de zorg

voor de goddelijke zaken, edele gedachten van vrijheid en eens gezindheid namen de ziel geheel in. Alle vuren in het land der Plataiërs werden uitgebluscht; zij waren door de aanwezigheid der barbaren bezoedeld geworden. Nieuw vuur werd van den haard van Delphi gehaald; van de wereldherstellende macht daarvan was men zeker. Een altaar van ‘den Zeus der vrijheid’ (Eleutherios) werd opgericht. Op voorstel van Aristides werd het grondgebied der Plataiërs heilig en onschendbaar verklaard. Feestgezanten uit alle Grieksche staten zouden daar jaarlijks heentrekken; om de vier jaar zou er een groot feest der vrijheid (dat der Eleutheriën) gevierd worden. Het kleine volk der Plataiërs, dat om zijn betoonden heldenmoed door iedereen bewonderd werd, doch waartegen niemand naijver koesterde, zou de offerplechtigheden voor geheel Griekenland te verrichten hebber). Nog werd op voorstel van denzelfden Aristides besloten eene vaste Helleensche leger- en scheepsmacht voor den strijd tegen de barbaren op te richten. Zoo ooit, dan was de eenheid van het Hellenendom thans eene werkelijkheid geworden

Maar welk eene drukte en beweging heerschen daar te midden van de bouwvallen van Athene! De voortvluchtige bevolking is teruggekeerd en herstelt zijne huizen en heiligdommen. Doch ziet, er worden ook muren opgetrokken en wel over een zoo verbazenden omvang, dat daarachter bij een nieuwen overval wellicht de geheele bevolking van Attica een plaats zal kunnen vinden. De oude vijanden van Athene schrikken op: het Attische volk, reeds zoo machtig ter zee, onbedwingbaar van zelfgevoel, zal achter hooge muren zich nestelen, om van daaruit geheel Hellas te kunnen trotseeren. Het was Themistokles, Neokles' zoon, die hier wederom voorging. Zijn kracht was de kracht van het geheele volk; het Athene zijner ontwerpen stond verwezenlijkt te worden. Ook hij had meermalen den band tusschen de Hellenen weten saam te houden, doch hij meende de menschen genoeg te kennen om te weten, hoeveel men op de duurzaamheid hunner edelste gevoelens staat kan maken. Ook te midden van het vereenigde Hellenendom moest Athene voor zijn veiligheid zorg dragen. En was het in ieder geval niet haar goed recht zich te versterken, zoo als zij het dienstig achtte? Kon ook een Athene met muren niet grooter diensten aan de Helleensche zaak bewijzen, dan een zonder? Zelfs een man als Aristides moest dat volkomen toegeven.

Athene's vijanden echter, vooral Aigina, zijn rusteloos in de weer. Uit naam van de meerderheid der Helleensche bondgenooten eischt Sparta de staking van den vestingbouw; een versterkt Athene zou immers bij een mogelijken terugkeer der barbaren tot een steunpunt hunner operatiën kunnen dienen. Themistokles wist door list de Spartanen een geruimen tijd op te houden. Inmiddels moesten mannen, vrouwen en kinderen onafgebroken doorwerken. Alle geschikte steenen, die men vond, bewerkte en onbewerkte, grafteekenen en steenen waarop actestukken gebeiteld stonden, - wij hebben er nog, die uit dien muur voor den dag gehaald werden, - kort en goed, alles wat slechts dienst kon doen, werd opgestapeld tot een wel onregelmatigen maar toch sterken muur. Deze was gereed vóór iemand tusschenbeiden kon komen. Ook de vestingwerken van den Peiraieus werden thans voltooid. Athene was op zijn ouden, geheiligden bodem onaantastbaar.

Met hoeveel zelfvoldoening kon ook Aigina op den doorgestanen heldenstrijd terugzien. Het had na den slag bij Salamis den prijs der dapperheid verworven en ofschoon iedereen weten kon, dat bij dergelijke beslissingen niet altijd de stiptste rechtvaardigheid in acht genomen werd, stond het toch boven alle verdenking, dat de Aigineten, zooals zoo dikwijls op de kampplaats te Olympia, zoo ook hier zich het waardige volk der Aiakiden betoond hadden. Die zelfde oude halfgoden, Aiakos, Telamon, Achilles, Ajax, waren door de Hellenen bij Salamis zeer bijzonder te hulp geroepen en sommigen meenden hunne gestalten duidelijk zich door de lucht te hebben zien bewegen. - Wanneer men van Attica het eiland naderde, viel zeer spoedig aan de zeezijde een platform in het oog, waarop een tempel van Athena gebouwd was. Nu schitterde, zoo als wij weten, Aigina sedert de tijden van Smilis door een onovertroffen school van beeldhouwers. Thans na den heldenstrijd, nu men zijn krachten levendiger gevoelt dan ooit, worden twee omvangrijke beeldhouwgroepen vervaardigd voor de beide gevels van dien tempel, een schitterend proefstuk van hetgeen ook de beeldhouwkunst der Aigineten vermocht[1)]. Het tot stand brengen van een kunst-

1) In de mededeelingen der Beiersche academie van 1867 stelde Brunn op meesterlijke wijze in het licht, dat de bedoelde Aiginetische beeldhouwwerken in dien tijd vervaardigd zijn. Slechts zeer weinigen houden thans nog aan een. ouderen datum vast.

werk was hier, zooals zoo dikwijls in Griekenland, een nationale daad. In den oostgevel zag men een kampstrijd tusschen Grieken en Trojanen om het lijk van een gevallenen, vermoedelijk Oïkles, waarbij de Aiakide Telamon voorging; in den westgevel den strijd eveneens tusschen beide volken om het lijk van Patroos, waarbij Ajax de voorvechter was. In beide karopstrijden komt de Godin Athena tusschenbeiden, zooals altijd ten gunste van de Grieken. Zoo blonk den vreemdeling, zoodra hij den voet aan wal gezet had, de oude glorie der Aiakiden in de oogen, die bij den vernieuwden kampstrijd van Europa tegen Azië, die men thans beleefd had, wederom de voorgangers geweest waren.

Belangrijke gedeelten van dat kunstwerk zijn bewaard gebleven en staan thans in de glyijtotheek te München[1]. Ongetwijfeld doet het den meesters, die het vervaardigden, groote eer aan. De treffende juistheid, waarmede de lichaamsvormen zijn wedergegeven en de veelzijdigheid van standen, waarin men de figuren componeerde, zijn die van eene reeds zeer ontwikkelde kunst. De Aiginetische beedhouwwerken namen ontegenzeglijk onder de kunstvoortbrengselen van hun tijd eene zeer hooge plaats in.

Echter was hier het volle licht der echt Helleensche kunst nog niet doorgebroken. De hoofden met hun goed-Assyrisch haar en ouderwetschen glimlach op het gelaat zijn op de baan der ontwikkeling achtergebleven. Van een fijnere groepeeringskunst, waarbij de rijke verscheidenheid der verschillende deelen slechts even, doch juist genoeg, door den band der symmetrie wordt bijeengehouden, is nog geen sprake. De figuur der Goden is in hooge mate stijf en conventioneel. Al het grootsche wordt zoowel bij haar als bij de strijdende helden volkomen gemist. Vooral in den westelijken gevelgroep zijn bovendien de bewegingen der lichamen, hoe geweldig dikwijls, toch niet innig waar genoeg en in de kleine bijzonderheden weergegeven om een krachtigen indruk van leven te weeg te brengen. Er bestaat namelijk tusschen beide gevelgroepen een niet onbelangrijk verschil. De oostelijke groep is kennelijk vervaardigd door een jonger geslacht van kunstenaars[2], dat door voort-

1) In afgietsel te Leiden.
2) Men heeft namen genoemd voor de vervaardigers beider groepen. Wij missen echter de gegevens om het verder te brengen dan tot losse gissingen.

gezette waarneming der natuur aan de kunsttraditie, die in den westelijken groep gehuldigd werd, begon te ontgroeien. Niet slechts zijn daarbij kleinigheden, als aderen en pezen, veel nauwkeuriger weergegeven, - iets wat dadelijk den indruk van leven zeer verhoogt, - maar ook de houdingen en gebaren zijn met veel meer fijnheid naar de natuur genomen. Vooral geldt dit van een stervenden strijder, die tegen den grond gevallen is, doch die het bovenlijf nog eenigszins omhoog houdt met het recht overeind geplaatste schild aan den linkerarm en de zich zwak van den grond afduwende rechterhand. Deze figuur is werkelijk vol uitdrukking; zelfs is het conventioneele glimlachen van den westgevel hier door een vrij goed weergegeven uitdrukking van smart vervangen: de toegeknepen lippen zijn aan de hoeken eenigszins geopend.

Het was echter den Aigineten niet beschoren nog verder op dit gebied zegeprijzen te behalen. 't Is ontwijfelbaar, dat eene krachtige ontwikkeling van de kunst gewoonlijk met de algeheele nationale verheffing van een volk samengaat. Toch worden wij er meermalen aan herinnerd, dat de geniën in de eerste plaats zijn bij de gratie Gods, en zoo behoorde ook de groote kunstenaar, die er het meeste toe heeft bijgedragen om de Helleensche beeldhouwkunst van al het barbaarsche, dat haar nog aankleefde, te bevrijden, te huis in Rhegion, in een uithoekje van de Grieksche wereld, een Zuid-Italiaansche kolonie ver van de slagvelden van Marathon en Plataiai, met eene bevolking, wier lafhartigheid eerlang spreekwoordelijk worden zou. Reeds één beroemd beeldhouwer had die stad voortgebracht, Klearchos, leerling van Skyllis en Dipoinos, en Pythagoras, - want dit was de naam van den grooten Rheginischen meester, die thans optrad, - zou een leerling van dien Klearchos geweest zijn. Bezat de Grieksche kunst van den beginne af aan een geopend oog voor de natuur, Pythagoras was de eerste, die het tot een stelregel verhief, dat men haar, wilde men aan de lichaamsvormen de uitdrukking van leven schenken, tot in de kleinste bijzonderheden volgen moest. Hij maakte dan ook een eind aan de Assyrische en andere ouderwetsche haarbehandelingen; hij gaf aderen en pezen met groote duidelijkheid weer; doch bovenal gevoelde hij, dat het de zoogenaamde rythmos der bewegingen is, die aan de lichamen de volle natuurlijkheid schenkt, en wilde men het nu niet aan het toeval

overlaten of de gestalten, die men schiep, bezield zouden schijnen of niet, dan moest men vooral dien rythmos fijn en juist trachten weder te geven. Wat echter verstond men daaronder?[1)] Het menschelijke lichaam is om zoo te zeggen meer één geheel, dan eene samenvoeging van meerdere ledematen; alle bewegingen van eenige beteekenis zijn daardoor min of meer bewegingen van het geheele lichaam, ook al gaan zij van één lid uit; de beweging plant zich over het geheele lichaam voort en veroorzaakt tegenbewegingen. Eerst echter, wanneer die voortplanting geleidelijk geschiedt, zonder horten of stooten, verkrijgt men eene beweging, die op één bepaald oogenblik, - en slechts zulk een kan de beeldende kunst voorstellen, - het geheele lichaam beheerscht. Zulke bewegingen noemde men ‘goed van rythmos,’ ‘eurythmisch’. De lijnen dier bewegingen, hoe ook gekronkeld, traden toch onmiddellijk als een geheel voor oogen, gelijk men gevoelt dat een versregel één geheel vormt, hoe verschillend ook de voeten zijn, waaruit die werd samengesteld. Eurythmisch was de veerkrachtige gang vol zelfbeheersching van den athletisch geoefenden, vrijen Helleen; eurythmisch waren ook in hooge mate de bewegingen der danseres, die uitgingen van de voeten en zich mededeelden aan het geheele lichaam, dat in zijne rythmische golvingen als het ware gedragen werd door den rythmos der begeleidende muziek. Een niet minder sterk sprekend voorbeeld, schoon van gansch anderen aard, geeft ons een der beroemdste werken van Pythagoras zelf, namelijk zijn hinkende Philoktetes, waarvan wij ons van navolgingen op cameën eenigermate een begrip kunnen vormen. Het was juist een onderwerp uitlokkend voor Pythagoras om er zijne krachten op te beproeven, een moeilijke, pijnlijke gang, waarnaar de geheele houding van het lichaam zich richtte.

Doch ook de overwinnaars van Marathon bleven niet achter. De fijnheid en het liefelijke van Kalamis, vooral van zijne Aphrodite Sosandra, troffen niettegenstaande - of eigenlijk min of meer ómdat hij aan de oude kunstmanier vasthield. Van grooter beteekenis in de gevolgen echter was het, dat Myron uit Eleutherai, eene Boiotische grensplaats, die zich bij

1) De volgende verklaring is het meest in overeenstemming met die van Overbeck Plast. I. 205. Op het voorbeeld der danseres bracht mij Lucianus Mer. Dial. III. p. 285, wiens woorden ik zelfs eenigermate gevolgd ben. Grieksche danseressen zijn voor ons goede kennissen van terracotten, vazenafbeeldingen en dergel.

Attica had aangesloten, een leerling van den beroemden meester uit Argos Ageladas, het waagde met den genialen Pythagoras in het strijdperk te treden. Wel behaalde de meester met zijn pankratiast (een soort van kampvechter) ditmaal de overwinning, maar toch is het buiten twijfel, dat de beweging, die in het verre Rhegion begonnen was, naar Athene werd overgeleid en daar werd voortgezet. Myron studeerde, zooals ook Pythagoras gedaan had, zeer veel in de gymnasiën en palaistren. Hoogen roem verwierven ook zijne dieren, vooral zijne koe. Een paar zijner werken kennen wij uit navolgingen. In de eerste plaats zijn diskoswerper; deze wordt voorgesteld juist op het oogenblik, dat zijn diskos (werpschijf) weg zal snorren; het geheele lichaam verkeert op het hoogste punt van spanning, een ondeelbaar oogenblik vóór dat die zal ophouden. Verder hebben wij kopiën van Marsyas, die terugschrikt voor Athena juist op het oogenblik, dat hij zich van de door haar weggeworpen fluit wilde meester maken. Zeer beroemd was ook zijn hardlooper Ladas, die stierf tengevolge van zijne inspanningen in de renbaan te Olympia; ‘diens adem zweefde’, zoo luidt eene oude dichterlijke beschrijving, ‘uit de ingevallen zijden op de randen van zijne lippen’. De stand der lippen duidde dus in verband met de ingetrokken zijden en natuurlijk ook platte borst den toestand aan van den hardlooper, die naar zijn adem snakt. Uit deze voorbeelden blijkt, hoe zeer Myron, evenals Pythagoras, in samenhangende bewegingen het leven wist uit te drukken. Hij ging echter verder dan deze. Naar hetgeen ons wordt medegedeeld, - en wat wij van zijne werken weten, stemt daar geheel mee overeen, - wist hij den indruk van leven in zijne scheppingen krachtiger weer te geven, dan hij die in de natuur had waargenomen. Verder moet hij in betrekkelijke kleinigheden, als de haarbehandeling, minder zorgvuldig in het nabootsen der natuur geweest zijn dan Pythagoras. Het was Myron klaarblijkelijk meer te doen om de natuur te verklaren dan haar te volgen, en daarom gaf hij zich voor de kleine bijzonderheden van uitvoering geen moeite, in zooverre deze met hetgeen hij door zijne werken duidelijk voor oogen wilde stellen, niet samenhingen. Al was hij met dat al nog geen idealist in den vollen zin des woords, toch had hij buiten twijfel den voet reeds gezet op den weg, waarop het idealisme alleen bereikbaar was. Myron behoefde niet meer zooals nog Pythagoras naar de vor-

men der natuur te zoeken, doch hij was die reeds genoeg meester om ze als de stof te gebruiken voor de kunstscheppingen eenei phantasie, welke verder reikte dan de natuur.

Reeds leefde en werkte echter in Athene de man, in wiens geest het eigenaardige idealisme der Attische kunst tot rijpheid komen zou. Phidias, Charmides' zoon, had eerst als schilder zijn geluk beproefd, doch daarna zich zijne eigenlijke roeping bewust geworden, had hij zich in de leer begeven bij den Attischen beeldhouwer Hegias; waarschijnlijk niet geheel bevredigd, door hetgeen hij van dezen leeren kon, had hij evenals Myron, zijn troost gezocht bij den Argivischen meester Ageladas. Men meent wel, dat zoowel in zijne kunstwijze als in die van Myron, sporen van Ageladas' invloed nevens die van de vroegere Attische beeldhouwerschool zijn waar te nemen[1)]. Phidias was in den tijd van den slag bij Salamis nog een jong man. Hij vervaardigde echter niet lang daarna een groote groep van bronzen beelden, ter herinnering aan den slag bij Marathon en wel voor een deel van het geld, dat de daar behaalde buit had opgebracht; deze groep werd geplaatst in den tempel van Delphi; Miltiades stond daarin tusschen Apollo en Athena. Een ander werk uit den eersten tijd van zijn kunstenaarsloopbaan was een groot bronzen beeld van de Godin Athena, dat op den burcht geplaatst werd; ook dit is waarschijnlijk gemaakt van een deel van de opbrengst van den buit behaald in de Perzische oorlogen. - Geen Helleensch volk was inniger met de Atheners verbonden dan de Plataiërs; zij waren de eenige die meegestreden hadden op het slagveld van Marathon; zonder den naijver der overige Hellenen zouden zij, door hun grondgebied bij Attica te laten inlijven, volkomen Atheners geworden zijn. Van het geld, dat zij als prijs der dapperheid in den slag bij hunne stad verworven hadden, lieten zij een tempel voor Athena Areia bouwen. Phidias vervaardigde daarvoor het beeld der Godin. Zoo was hij van den beginne af aan de nationale beeldhouwer der Atheners en hunne trouwste vrienden, toen, om zoo te zeggen, de beeldhouwer van de Perzische oorlogen, evenals de vervaardigers der bovengemelde Aiginetische groepen dat voor Aigina waren. Prijkten deze op de naar Attica toegewende oostkust van het eiland, hij die de tegenover Aigina gelegene Attische westkust

1) Kekulé über den Kopf des Praxit. Hermes, p. 26, volg.

naderde, kon zeer spoedig boven op den burcht Phidias' bronzen standbeeld der Burchtgodin in de oogen krijgen.

Onder welke machtige indrukken leefde niet het geslacht dat een reuzenstrijd om zijn volksbestaan gestreden had en daarbij het hoogste nationale ideaal, tot nu toe ter nauwernood van praktische beteekenis, plotseling eene volle werkelijkheid had zien worden. In de krachtige zielsverheffing, die het bewustzijn schonk, van naar de edelste inspraken van zijn gemoed den ongelijken kamp te hebben gewaagd voor het beste wat men kende, ademde men als in den hemelschen dampkring der Onsterfelijken, door wiens hulp men immers ook in de eerste plaats, - men was daarvan diep overtuigd, - de kracht der barbaren verpletterd had. Het was de gewijde stemming van het slagveld van Plataiai, en dacht men zich veelal die hulpverleenende Goden volgens de gewone volksvoorstelling als medestrijdende bondgenooten, zeer bijzonder was hier ook plaats voor die dichterlijk-wijsgeerige opvattingen eener hoogere geestelijke ontwikkeling. Men had de ontknooping van een ontzettend werelddrama bijgewoond. De oude strijd tusschen Europa en Azië, reeds begonnen in den tijd van den Argonautentocht en den Trojaanschen oorlog, was weder opgevat. Er waren oude voorspellingen in omloop, dat de legermacht van Azië bij een aanval op Griekenland te gronde zou gaan. In zijn blinden overmoed had Xerxes zich als 't ware met de Goden gelijkgesteld. Het was geen God[1)], die aan het hoofd van zulke ontzettende legerdrommen en zulk eene geweldige vloot tegen Griekenland optrok, die bij den Hellespont om zich een weg te banen een ‘juk wierp om den hals der zee’[2)], die het voorgebergte Athos liet doorgraven om aan zijn schepen een veiligen doortocht te verleenen! De list der Goden leidde den overmoedige steeds verder op den weg des verderfs, nadat hij dien eenmaal had ingeslagen. Xerxes' verblinding deed die oude godsspraken spoediger vervuld worden dan anders wellicht het geval zou geweest zijn. De Moira en Atê der Goden[3)] waren de oorzaak van de ontzettende ramp, die de barbaren getroffen had.

1) Herod VII, 203.
2) Aisch. Pers. 71.
3) Aisch. Pers. 97.

In dien geest dichtte Aischylos zijne ‘Perzen’. Wij weten, dat 's dichters godsdienstige opvattingen meer hem in het bijzonder eigen waren. Toch hingen, gelijk wij zagen, met denkbeelden hoedanige toen werden opgewekt, verhevener voorstellingen omtrent de Godheid samen, dan die volgens welke de godenwereld eene rusteloos heen- en weerbewogen klein-menschelijke maatschappij vormde. De tijdsgebeurtenissen brachten dus levendiger dan ooit de Goden voor den geest als de ontzaglijke wezens, die daar in rustige majesteit en hemelsche kalmte op den Olympus troonden en den mensch bestuurden op al zijn wegen, ook zonder dat dit door dezen bespeurd werd. Zoo nu dacht ze ook buiten twijfel de verheven kunstenaar, die tot heldenzanger en hymnendichter van zijn volk in metaal en marmer verkoren scheen. Hij zou de poging wagen ze in die volle goddelijke majesteit aan land- en tijdgenooten als voor oogen te stellen, nadat de beeldende kunstenaar tot nu toe ze als een beweginglooze klomp of in menschelijke bedrijvigheid had voorgesteld. Den vorm van den kolossus schonk hem de reeds bestaande kunstenaarsoverlevering, doch hij zou de juistheid der Peloponnesische beeldhouwers in het weergeven der lichaamsvormen, de betrekkelijke vaardigheid in het afbeelden van het kleed in zijne verschillende schikkingen, in zijn vouwen en plooien, welke men dankte, zoo het schijnt, aan de Ionische kunstenaarsschool, de eurythmie ook van Pythagoras en Myron, - hij zou in één woord al wat voorgeslacht en tijdgenoot in zijn kunst vermocht, om zoo te zeggen als speeltuig in de handen nemen om het te volmaken en te verheerlijken en gestalten te scheppen, hoedanige, ofschoon geheel met de natuur in overeenstemming, toch nimmer door de natuur werden voortgebracht. De weg, langs welken de natuur werd overtroffen, door Myron op inspraak van zijn verbeeldingskracht ingeslagen, werd door Phidias betreden met het besef van hoogere roeping. Dit Attisch idealisme toch was geen willekeurig spel der verbeelding. Het waren werkelijk bestaande Goden en Halfgoden die moesten worden afgebeeld, zooals men werkelijk geloofde dat zij waren, menschelijk en toch meer dan menschelijk. Men neemt wel eens aan, dat in Phidias' eerste werken de invloed van Ageladas nog tamelijk sterk te bespeuren was, en natuurlijk heeft de meester ook niet dadelijk zijn grootste hoogte bereikt; toch toont zich het gronddenkbeeld zijner godsdienstige scheppingen,

zoo het schijnt, reeds bij dat bronzen beeld van Athena. Het was niet slechts zeer groot, doch de krijgshaftige houding, die men der Godin gewoonlijk gaf, is - wij kennen Phidias' beeld in zijn hoofdtrekken van Attische munten, - door die van kalme waardigheid vervangen.

Nog echter was Athene niet, wat het worden kon. Themistokles smaakte de hoogste voldoening; Salamis overwon, om zoo te zeggen, Marathon. Was het mogelijk het Attische zeevolk, waaraan Athene, waaraan geheel Hellas voor het grootste deel zijn behoud te danken had, langer als minder gerechtigde medeburgers te behandelen, aan wie de belangen van den Staat niet ten volle konden worden toevertrouwd? Op voorstel van Aristides zelf werden de meeste ambten voor de burgers van al de vier klassen naar het grondbezit opengesteld. Het was een dier hervormingen, die onvermijdelijk zijn, ook al is de staatsman niet volkomen gerust over hunne gevolgen.

Reeds onder den slag van Mykale waren de Ionische troepen van 's konings leger overgeloopen; ten tweede male was het Aziatisch Hellenenland in vollen opstand tegen de barbaren. De Europeesche Grieken begrepen hunne stambroeders niet aan de wraak van dezen te mogen overlaten en beraadslaagden, wat er te doen stond. De Spartanen, van nature tegen elke gewaagde onderneming opziende, waren van oordeel, dat het het beste was hen hunne steden en landen te doen ontruimen en hun in Europa andere woonplaatsen aan te wijzen. Zulk een kleinmoedigheid, juist nadat men dergelijke overwinningen behaald had, was den Atheners volkomen onbegrijpelijk; in hun eigen land moest men de Ionische stambroeders handhaven ondanks alle legers en vloten der barbaren; Klein-Azië aan deze overlaten stond ook gelijk met hun den weg naar Europeesçh Hellas vrij te geven. Waren ook eigenlijk die Dorische Spartanen wel de rechte lieden om mede omtrent het lot der Ionische stambroeders te beslissen? Wat voelden zij voor hen? Was niet veel meer Athene hun natuurlijke beschermer, dat reeds in overoude tijden in den bond van Delos met hen vereenigd was? - Toen de Spartanen kort daarop den veldtocht van dat voorjaar geëindigd hielden, zetten de Atheners met hun Klein-Aziatische stambroeders den strijd nog een tijdlang voort.

Inmiddels was ook bij Plataiai, zooals wij zagen, tot vernieuwden strijd tegen de barbaren besloten. Dien ten gevolge zeilde onder leiding van de Spartanen andermaal eene Helleensche scheepsmacht naar Klein-Azië. Cyprus werd voor het grootste gedeelte overmeesterd; vandaar zou men alle nieuwe scheepstoerustingen op de tegenoverliggende Phoenicische kust kunnen verhinderen. Byzantium werd ingenomen; door de overmeestering van de landen aan den Hellespont kon ook daar de weg voor de Perzen versperd worden. De Spartaansche bevelhebber Pausanias echter nam eene zeer trotsche houding aan en veroorloofde zich allerlei geweldenarijen, vooral tegen de Klein-Aziatische Hellenen. Alle bondgenooten behalve de Peloponnesiërs stelden zich onder de hoede van de Atheners en droegen hun de hegemonie op. Inmiddels werd Pausanias naar Sparta ontboden, daar hij van verraad beschuldigd werd, en bleven slechts de Atheners en zij die zich bij hen hadden aangesloten, op het oorlogsterrein achter. Nog slechts eene zwakke poging wendden de Spartanen aan om de leiding van den oorlog weer in handen te krijgen. Toen het hun bleek, dat dit niet gelukken zou, lieten zij den oorlog in Azië ook zonder al te veel tegenzin aan de Atheners en hunne bondgenooten over; immers reeds van den beginne af aan viel die verre onderneming al zeer weinig in hun geest. Het verbond van Plataiai gold niet voor verbroken, doch waartoe zouden alle verbondenen ten strijde trekken, nu het bleek, dat een gedeelte van hen voor het voeren van den oorlog volkomen voldoende was?

De oude bond van Delos werd vernieuwd. Schatmeesters der Hellenen (Hellenotamiën) bestuurden de gemeenschappelijke geldmiddelen bij den tempel van Apollo op Delos. Ieder der bondgenooten betaalde naar vermogen; het was de rechtvaardige Aristides, die dat voor ieder had vastgesteld. Niet een overheerscht Hellenendom, zooals min of meer in Themistokles' bedoeling gelegen had, maar een vrij bondgenootschap van met elkaar gelijkgestelde staten zou Hellas' bolwerk tegen de barbaren vormen. De leiding van den oorlog kwam in handen van Kimon Miltiades' zoon, een bevelhebber van eene snelle, stoute krijgsvoering, handelende met dien zelfden geweldigen, stoutmoedigen aandrang, waardoor toen de geheele Attische burgerschap bezield werd. De Ionische bondgenooten moesten in dezen in zijn bijzonder

leven zorgeloozen, weinig strengen edelman, bijna een der hunnen erkennen; wanneer evenwel de tijd van handelen gekomen was, was hij geheel zelfbeheersching, moed en geestkracht. Boeiend was hij altijd door zijne innemende, onbekrompen manieren. Niemand deed op grooter schaal wel dan hij; blijkbaar kostte zijne milddadigheid hem nooit eenige overwinning op zich zelf. Hij liet, naar verhaald wordt, de omheiningen van zijne tuinen wegnemen, opdat zijne arme medeburgers daar onbelemmerd zoo vele vruchten van daan zouden kunnen halen als zij verkozen; dagelijks hield hij open tafel, waaraan zeer vele arme lieden door hem gevoed werden; het is begrijpelijk, dat, hoezeer die onbekrompenheid met zijn aard strookte, zij toch van zelf ook een met bewustheid aangewend middel werd om aanhang te verkrijgen. De vaderlijke traditie, strijd tegen de barbaren, vervulde dezen dapperen krijgsman, zoon van den held van Marathon, geheel en al, en verre ging bij hem het algemeen. Helleensche boven wat iedere staat, zelfs zijn beroemde vaderstad, op zich zelf mocht willen zijn. Voor Sparta bezat hij den overgeleverden eerbied der aloude Panhelleensche gevoelens en niets bedoelde hij minder met zijne krijgsbedrijven dan Sparta de loef af te steken door Athene te verheffen. De bond van Plataiai had voor hem nog zijn volle kracht.

Er werd wederom gestreden in Thracië, op Cyprus, op de kusten van Klein-Azië. Geweldig waren de slagen, die aan de macht van den grooten koning werden toegebracht; op en langs de westelijke kusten van zijn rijk zegepraalden en heerschten de Hellenen.

En toch namen de zaken van het Panhellenendom al eene zeer ongelukkige wending. De Ioniërs begonnen zich te beklagen over het Attische juk, evenals vroeger over het Spartaansche van Pausanias. Die voortdurende inspanning druischte te zeer tegen hun aard in en de Atheners eischten van hen de nakoming hunner verplichtingen met groote stiptheid. Men vond er op, dat de onwilligen hunne deelneming aan den oorlog zouden kunnen afkoopen; de Atheners bouwden voor dat geld schepen en vochten voor de teruggeblevenen. Deze werden daardoor begrijpelijkerwijze van den bondsaanvoerder des te afhankelijker; zij ontwenden geheel aan den oorlog en bezaten spoedig zelfs geen schepen of krijgsmateriaal meer. Ook moest reeds kimon herhaalde malen bondgenooten, die

waren afgevallen, wederom tot onderwerping brengen; uit den aard der zaak verloren de zoodanige zelfs iederen schijn van zelfstandigheid.

Sparta zag met leede oogen hoe zeer Athene's macht zich daardoor bevestigde. Kon ook die aloude bestrijder der tyrannen eigenlijk wel dulden, dat de eene Helleensche Staat den anderen van zijn vrijheid beroofde? Het ging in het geheim eene overeenkomst aan met het afgevallen Thasos; door een inval in Attica te doen zou het aan dat eiland indirect hulp verleenen. Als door eene bittere bespotting van het lot maakten echter juist op dat oogenblik de Messeniërs, sedert eeuwen Sparta's slaven, van de verwarring, die door eene aardbeving veroorzaakt werd, gebruik om tegen hunne onderdrukkers op te staan en werden daardoor de Spartanen verhinderd tot redding van Thasos' vrijheid tusschenbeiden te komen. Sparta kwam zóó in het nauw, dat het de hulp zijner bondgenooten moest inroepen en daar de overeenkomst van Plataiai rechtens nog bestond, richtte het zich ook tot Athene. Niettegenstaande het verzet van den vurigen democraat Ephialtes wist Kimon de Atheners te bewegen hem met een leger Sparta te hulp te zenden.

Voor het eerst na ongeveer vijftien jaren zagen thans de Spartanen wederom een Atheensch leger nevens zich in het veld. Nu zij op nieuw met die lieden in nauwe aanraking kwamen, gevoelden zij ook op eenmaal wederom levendiger, welk een klove er eigenlijk tusschen hen beiden bestond. Ook waren die eigenschappen die hen altijd in die bondgenooten zoo gehinderd hadden, - die gemakkelijkheid waarmede zij bestaande toestanden schenen omver te werpen, dat overmoedig handelen naar de inspraak van het oogenblik, dat nimmer terugdeinzen voor het onzekere van den uitslag, - ook was dat alles er buiten twijfel in die jaren niet beter op geworden. Die mannen kwamen van tal van overwinningen, waarin door hunne stoutmoedigheid bereikt was, wat de Spartaansche voorzichtigheid niet had aangedurfd, de bevrijding namelijk van het Aziatisch Hellenenland. Meer dan ooit waren zij vol geloof aan zich zelf en hunne democratie. Als een bliksemstraal schoot den Spartanen het denkbeeld door de ziel, dat zulke revolutionaire vrijheidsmannen wel eens sympathie konden gaan koesteren voor die Messenische slaven, die zij helpen moesten wederom

onder het juk te brengen. Het was onmogelijk zulke lieden langer bij zich te houden. Onder voorwendsel, dat zij hun hulp niet verder noodig hadden, zonden zij hen weder naar huis terug, hen alleen van alle bondgenooten (461 v.C.).

Men begrijpt de woede en verbittering van het hooghartige Attische volk na zulk eene bejegening. Het beschouwt den bond van Plataiai als geheel verbroken en sluit zich ten nauwste aan bij Argos, Sparta's alouden vijand in de Peloponnesos. Juist te dien tijde geraakte Megara zeer in 't nauw in een strijd met Korinthe over de grensscheiding. Het maakte zich van Sparta's Peloponnesischen bond los en zocht steun bij de Atheners. Deze traden met hen in bondgenootschap en bezetten hun land om dat tegen de Korinthiërs te beschermen. Inmiddels waren ook de ondernemingen tegen Perzië weder uitgebreid: Aegypte viel af en de Atheners van Cyprus kwamen het te hulp. Het scheen dat geen inspanningen te zwaar waren voor die burgerschap met hare twintigduizend weerbare mannen; zij tastte de onmetelijke Perzische wereldheerschappij aan ook buiten hare Helleensche landen, zij hield een bondsgebied omkneld van onwillige bondgenooten, dat bijna alle kuststreken en eilanden van den Griekschen archipel omvatte, en stond thans gereed ook in de Peloponnesos den strijd aan te binden, nu zij door het Peloponnesische bondsopperhoofd zich tot den dood toe beleedigd achtte.

Toch was het nog iets anders dan eene opwelling van wraakzucht, die haar hier voortdreef. Juist op het oogenblik, dat zij aldus in haar innigste wezen werd aangetast, vloeide haar de ziel over van het bewustzijn van kracht en kwam het haar steeds helderder voor den geest, hoe zeer zij op den weg was van grootheid en heerschappij. In zekeren zin was haar die uittarting welkom; gretig wendde zij zich naar alle zijden, waar haar gelegenheid tot strijd geboden werd; geweldig was de innerlijke aandrift, die zij gevoelde, om zich allerwege te doen gelden. Het was haar alsof zij door iederen weerstand dien zij had te overwinnen, hare krachten voelde stijgen, en zij besefte ook wel dat zij de groote plaats, die zij zich bewust was te kunnen innemen, slechts innemen kon door aan alles, wat haar omringde, ontzag in te boezemen. Zij speelde thans hoog spel en wierp zich in een verschrikkelijke crisis, doch zij handelde daarbij ontegenzeglijk naar de inspraak, dat uit dien

bajert van inspanningen en gevaren werkelijk haar nationale grootheid schitterend aan den dag zou treden.

Zulk een zelfvertrouwen laat zich voor geen rechtbank van het redeneerend verstand rechtvaardigen; ook is de mensch, waar hij door zulk een natuurdrift om zich te handhaven en te doen gelden wordt voortgedreven, uit den aard der zaak volkomen buiten staat het oor te leenen aan eene bezadigdheid, die in de eerste plaats voorzichtig zijn wil, en eene stiptste rechtvaardigheid, die zich nimmer plooit naar de omstandigheden. Zulk eene bezadigdheid en rechtvaardigheid vertegenwoordigde te Athene de eerbiedwaardige Raad van den Areopagos. Het was den Atheners onmogelijk zich langer door dezen in hunne bewegingen te laten belemmeren. Wat in de richting lag der zich ontwikkelende democratie, was tevens een eisch der praktijk. Met de heiligste verontwaardiging en diepste zielsontroering kwamen velen er tegen op, dat zulk eene oude, eerwaardige instelling zou worden aangetast. De noodzakelijkheid echter te groot. Op voorstel van Ephialtes werd aan den Areopagos was elk toezicht over de besluiten der volksvergadering ontnomen.

Het Athene van Aristides en Kimon trad steeds meer op den achtergrond; de tijd voor eene volkomen onbaatzuchtige toewijding aan de algemeen Helleensche zaak ging meer en meer voorbij; een geheele andere gezindheid verkreeg thans den boventoon.

Behalve Ephialtes, - een hartstochtelijk, maar oprecht partijman, doortastend, vol veerkracht en van een onkreukbaar karakter, - waren er nog andere volksleiders, die zich tegen Kimons staatkunde verzetten, onder hen Perikles: Xanthippos' zoon, die na Aristides' dood op het staatstooneel getreden was en grooten invloed had weten te verwerven. Hij was een man van hoogadellijke afkomst ook van de zijde zijner moeder, die tot het beroemde, schoon met bloed bevlekte geslacht der Alkmaioniden behoorde; nog eenmaal eischten later de Spartanen met het oog op hem de uitdrijving van allen, die door hunne geboorte met de bloedschuld van Kylo[1)] besmet waren; toen echter bleek dat oude wapen geheel afgestompt. Zijn vader Xanthippos was blijkbaar één dier adellijken, die zich bij de democratie hadden aangesloten, - hij was de aanvoerder der Atheners

1) Gids van. Mei, p. 278.

bij Mykale, - de zoon kon zich Athene niet anders denken, dan democratisch. Vooral door zijn invloed verkreeg dan ook de democratie nog eene zeer eigenaardige volmaking. Het was eigenlijk beneden de waardigheid van den vrijen Athener door aanzienlijke lieden onthaald te worden. Hadden ook niet de mannen, die zooveel voor hun land deden, een onbetwistbaar recht op de genietingen des levens? Niet slechts behoorde de staat zorg te dragen, dat er steeds genoeg koren voor een matigen prijs te verkrijgen was, en moesten bij de groote feesten alle burgers zich aan het vleesch der staatsoffers te goed kunnen doen, ook door directe uitkeeringen uit de staatskas moest de Athener tot een zijner waardig feestvieren worden in staat gesteld. Het was in die richting, dat vooral Perikles zijn invloed gelden deed; zoo werd besloten, dat de armere Atheners geld uit de staatskas zouden ontvangen om den toegangsprijs te kunnen betalen bij de tooneelvoorstellingen der Dionysosfeesten. Op dien weg is men verder gegaan. De vrije Athener had voor hetgeen hij op zoodanige wijze ontving, niemand te danken; hij schonk het om zoo te zeggen zich zelf. Dergelijke maatregelen waren eene zaak van beginsel, doch zij waren tevens ook een krachtig wapen tegen Kimon, wiens natuurlijke vrijgevigheid eveneens, zooals wij zagen, een middel van politiek werd.

Perikles was in de eerste plaats, men zou haast kunnen zeggen uitsluitend, een Athener; het vaderland kon toen nog, - spoedig zou het anders worden, - aan alle hoogere behoeften van een rijkbegaafden geest voldoen. Toch was Perikles' Athene er het allerminst een, waaraan, als aan dat der tyrannen, - men vergeleek hem wel met Pisistratos, en ouden van dagen stonden verstomd ook over de gelijkenis in uiterlijk en stem, - alle hoogere Helleensche wijding ontbrak. Toch was hij natuurlijk ook weer ver verwijderd van Panhelleensche gevoelens als die van Kimon. Een Athene, dat ook maar eenigszins in Hellas opging, was in zijn oog eene theorie met den werkelijken stand van zaken ten eenenmale in strijd. Veeleer kon men omgekeerd zeggen, dat Hellas niets was dan door Athene. Eerst toch was het hoofdzakelijk aan Athene te danken geweest, dat de barbaren waren teruggedreven; daarna, nadat Sparta zich had teruggetrokken, was de nationale strijd alléén volgehouden doordien Athene de bondgenooten bijéén hield, ja zelfs den last van den

oorlog steeds meer alléén op eigen schouders nam, de onwilligen slechts dwingende geld op te brengen. Zoo leidde de strijd met de barbaren zelf de Atheners tot heerschappij. Het kwam er slechts op aan die te aanvaarden, en het was de natuurlijkste zaak ter wereld, dat men dat deed. Men kon haar echter, - dit moest vooral nooit uit het oog verloren worden, - slechts bezitten ondanks Sparta en de Peloponnesiërs en bovenal was een machtig Aigina, vlak tegenover de haven van het zeebeheerschend Athene, volkomen onduldbaar.

Perikles was in hooge mate een man des verstands en zoo wekte datgene wat te dier tijde de Attische burgerschap in felle gemoedsbeweging bracht, hem op tot nadenken en redeneering en daarom was ook hij te midden van de verwikkelingen, die thans volgden, de meest aangewezen leidsman van zijn volk. Nog echter sloot dit iets anders in. De heerschappij der rede beteekent ook zelfbeheersching. Perikies was bestemd om, om zoo te zeggen, de Areopagos van zijn volk te worden, natuurlijk echter een die gevoelde en dacht zooals dit. Hij begreep spoediger en beter dan iemand, dat die geweldige Attische volkskracht gevaar liep, zich in nuttelooze uitbarstingen te vernietigen. Meermalen in oogenblikken van verslapping, - en ook deze moesten veelvuldiger worden hoe meer men zijne krachten verspilde, - riep ook Perikles zijn volk tot nieuwe krachtsinspanning op, doch deze Athener was ook in dit opzicht een echte Helleen, dat hij levensgenot als een der eerste eischen van het leven beschouwde, en hij was de man niet voor een rusteloos drijven, dat scheen te vergeten, dat niet het verwerven, maar het genieten van de heerschappij de hoofdzaak zijn moest. Vooral ook door Perikles drong de meening steeds meer door, dat evenals de Atheensche burger ten koste van de staatskas, - Perikles kwam hier op hetzelfde punt terecht als bij zijne democratische theoriën, - evenzoo de voorvechter van Hellas recht had op een hem waardig, genotvol leven, een leven vol glans en heerlijkheid, - ten koste van Hellas' bondskas.

Het duurde niet lang of Kimon werd door het ostracisme verbannen. Verbijsterend is de massa kampstrijden, waarin men zich stortte. In Europa streed men in het gebied van Megara en in Argolis (het land van Argos) met Korinthiërs, Epidauriërs en Aigineten; voor Aigina werd het beleg geslagen. Een

enkele maal was men minder gelukkig; over het geheel echter was de geweldige aandrang der Attische scharen volkomen onweerstaanbaar. Wij bezitten nog een stuk van een grafsteen[1)], volgens de inscriptie opgericht voor lieden uit den Erechtheïschen stam, welke ‘in hetzelfde jaar (458 v.C.) in Cyprus, in Aegypte, in Phoenicië, in Halieis (een plaats in Argolis), bij Aegina, bij Megara in den oorlog gevallen waren.’ Er volgt een tal van namen.

Eigenlijk was het de staatkunde van Themistokles, welke in dezen tijd volledíger ontwikkeld en volmaakt werd. Zoo verkrijgen ook diens bouwwerken thans eene voltooiing, waardoor zij aan de bedoeling van den ontwerper nog beter zouden beantwoorden. Een versterkt Athene en een versterkte Peiraieus voldeden niet zoolang zij ieder op zich zelf stonden. Daarom bouwde men twee evenwijdige muren over eene lengte van twee uur gaans, om de nevens elkaar liggende havenplaatsen Peiraieus en Phaleros met de stad in verbinding te brengen. Rusteloos werkte men daaraan voort te midden van al die veldtochten. Tusschen die beide muren zou de stad bij een mogelijk beleg altijd met de havenstad in verbinding kunnen blijven en verbazend werd thans de ruimte, waarin in dat geval de voortvluchtige bevolking van Attica kon worden opgenomen.

Juist te dien tijde verscheen eene belangrijke Spartaansche en Peloponnesische legermacht in midden-Griekenland om het aldaar gelegene Dorische moederland tegen de naburige Phocensers te beschermen. Toen deze wilde terugkeeren, sneed de Atheensche vloot hun den terugweg ter zee en de Attische bezetting van Megara dien over land af. Nog waren de lange muren niet voltooid en toch sloot de Attische burgerschap een machtig vijandig leger op aan zijn open liggende noordgrens te midden van de Boeotiërs, waarvan zeer velen Athene innig haatten en snakten naar de vernedering van dien zoo gevaarlijken nabuur. In de stad zelf roert zich de oud-adellijke partij, die sedert de dagen van Klisthenes volkomen machteloos geweest was. Dat Spartaansche leger in de nabijheid schonk haar moed; zij stelde er zich in het geheim mee in verbinding. Het was geen tijd om te dralen. De Attische burgerschap trekt op naar Boeotië. Er wordt bij Tanagra een verschrikkelijke slag geleverd (457).

1) Corp. Inscript. Att. I. no. 433.

De toestand werd, zoo het scheen, nog hachelijker. De Atheners leden de nederlaag. Gelukkig echter waren de Spartanen tevreden, indien de overwinning hun een vrijen terugtocht naar huis verschafte. Nadat zij waren vertrokken, rukt opnieuw een Attisch leger Boeotië binnen. Dat land wordt veroverd; ook de Phocensers sluiten zich bij Athene aan; de Lokriërs onderwerpen zich; Athene heerscht in midden-Griekenland.

Inmiddels boog, na een ongeveer tweejarig beleg, het trotsche Aigina het hoofd (456). Het moest zijne muren afbreken, zijne schepen uitleveren, het zou voortaan aan de Atheners schatting moeten betalen. Een tijdvak van eeuwen was afgesloten. Al de heerlijkheid van het glansrijke Aiahiden-eiland ging voor altijd te gronde. Van zijn eerste opkomst af aan had de Attische staat zich steeds ondanks dien westelijken nabuur moeten ontwikkelen; thans, nu hij op zijn hoogste standpunt van kracht gekomen is, verbrijzelt hij die belemmering, die hem zoolang getart heeft.

Ook waren in dien tusschentijd de lange muren in gereedheid gekomen. Reeds dadelijk verspreidde een Attische vloot schrik en ontzetting langs de kusten van de Peloponnesos. Later werd onder bevel van Perikles een belangrijke expeditie ondernomen. Men landde in Sikyon (in het N. van den Peloponnesos) en versloeg de Sikyoniërs, nam daarop Achaia in bondgenootschap op, stak de golf van Korinthe over en onderwierp Akarnanië. Een groot doel was bereikt geworden. Werkelijk stond thans Athene onaantastbaar daar, met volle vrijheid van beweging om zelf ieder ander aan te tasten. Echter wierp het een diepe schaduw op al dat geluk, dat bijna het geheele leger, hetwelk in Aegypte streed, jammerlijk was omgekomen. Ook was eene expeditie naar Thessalië niet gelukkig.

Te gelijkertijd had zich ook Athene's heerschappij over de zee-bondgenooten bevestigd. De bondkas werd van Delos naar Athene overgebracht. Niet meer onder de hoede van den Ionischen Apollo, maar onder die van de Atheensche Athena zouden de Hellenotamiën hun bestuur voeren. De Stadsgodin verkreeg een zestigste van alle schattingen, die inkwamen. Wij bezitten nog belangrijke overblijfselen van de officieele lijsten, die jaarlijks van die uitkeeringen aan de Godin werden opgemaakt. Zij beginnen met den aanvang van het

beheer der bondskas te Athene en loopen over ruim dertig jaar[1]; de Atheners hadden immers de gewoonte dergelijke stukken in steen te doen uitbeitelen. Bondgenooten, die meenden, dat hun meer werd afgevorderd dan zij behoefden te betalen, konden bij de volksrechtbank der Attische gezworenen in beklag komen. Was het nu niet billijk, dat deze gezworenen eene zekere bezoldiging uit de bondkas verkregen? Deze werd spoedig geheel en al als Atheensch eigendom aangemerkt.

Niet alles echter wat geschied was, was in overeenstemming met Perikles' zienswijze geschied. Hij had werkelijk reden om beducht te zijn voor nuttelooze verspilling van volkskracht. Op zijn bedrijf werd Kimon teruggeroepen en door diens bemiddeling een wapenstilstand voor vijf jaren met Sparta tot stand gebracht (454). Kimon hervatte den oorlog tegen de barbaren op Cyprus en in Aegypte, doch stierf spoedig.

Het duurde echter niet lang of de Attische burgerschap wierp zich in nieuwe verwikkelingen. De verbinding met de Phocensers bracht haar wederom op vijandigen voet met Sparta. Geheel tegen den raad van Perikles wordt een nieuwe veldtocht naar Boeotië ondernomen om de vijanden aldaar uit hunne laatste schuilhoeken te verdrijven. Thans echter bleek Athene aan de grenzen van zijn kunnen gekomen te zijn. Het leger in Boeotië werd bij Koronea jammerlijk verslagen (447). Dat geheele landschap maakte zich onafhankelijk. De gevaren verrijzen nu van alle kanten. Euboia valt af. Perikles steekt met een leger naar dat eiland over. Daar echter komt een bericht, dat Megara eveneens is afgevallen, dat een Peloponnesisch leger Attica binnenrukt, dat bijna de geheele Attische bezetting van Megara is neergehouwen. Snel als de bliksem wendt Perikles zich om. Het Peloponnesisch leger trekt zich terug; Perikles had den Spartaanschen bevelhebber weten om te koopen. Onmiddellijk wendt de veldheer zich weder naar Euboia. Dit wordt weder onderworpen.

Hoe onwederstaanbaar werd de man, die voor het gevaar gewaarschuwd, en uit het gevaar gered had. Thans naderde de tijd, waarop naar het woord van Thucydides[2] de Attische staat, in naam eene democratie, met der daad de regeering van

1) C.J.A. Class. III sect. I.
2) II. 65, 6.

één enkelen worden zou. Perikles was een koninklijk man. Zijne tijdgenooten verhaalden, dat vóór zijne geboorte zijne moeder een droomgezicht gehad had, volgens hetwelk zij een leeuw zou ter wereld brengen. Zijne hooge gezindheid echter bezat hij wederom als Athener, in den tijd van zulk eene nationale verheffing, en het Attische volk gevoelde, dat het eerst dan was zooals het als echt heerschersvolk wezen moest, wanneer Perikles het tot zijne hoogte ophief. Met het rustig zelfgevoel van een geboren heerscher moest men zijn grootheid genieten: pronken en pralen met zijn heerlijkheid deed slechts hij, die zich ter nauwernood gerechtigd achtte die te bezitten. In het verheffende bewustzijn, dat men Athener was, moest men moeiten en gevaren minachten en het oog onafgebroken op de groote zaak gericht, nimmer de ziel door voorbijgaanden tegenspoed laten neerdrukken, evenals ook omgekeerd die opwellingen van overmoed, waardoor men, buiten zich zelf gebracht, zijn krachten overschatte en verspilde, niet slechts, zooals gebleken was, hoogst gevaarlijk waren, maar ook weinig strookten met de zelfbeheersching en de gelijkmatige gemoedsstemming van den waren heerscher[1]. Slechts door zulk eene gezindheid kon het Attische volk zich op zijn verheven standpunt handhaven en het scheen, dat men die alleen door Perikles bezitten kon.

Ook was het alsof het geheele moderne Athene zich volmaakte in dien man. Hoeveel dankte die stad niet aan dien geest van verlichting, welke, tegelijk met de Helleensche wijsbegeerte opgekomen, reeds sedert bijna twee eeuwen zijn invloed gevoelen deed[2]. Zonder dezen geen Attische democratie, geen Solon, geen Klisthenes, - zonder dezen geen staatkunde van Themistokles, geen Attische vloot, die tegen de oude tradities in tot stand moest komen, geen overlaten van de oude heiligdommen vóór den slag bij Salamis, - zonder dezen geen beperking van de macht van den Areopagos, - zonder dezen ook geen tragoedie of kunst van Phidias. In Perikles zien wij hem zeer krachtig optreden en tevens in de nauwste aanraking komen met die strengere wijsbegeeste, die, zoo al niet de moeder, toch zeer zeker zijn voedster was. Te Athene leefde toen ten tijde een wijsgeer uit Klazomenai, Anaxagoras. Het

1) Ik schreef onder den indruk van Perildes' redevoeringen bij Thukydides.
2) Gids van Mei, p. 285.

volk noemde hem spottenderwijs ‘Nous’ (Verstand), omdat het er zoo iets van gehoord had, dat die man de wereld door een groot denkend verstand bezield achtte. Met dezen verkeerde Perikles op zeer hartelijken voet; ook nog met andere denkers van zijn tijd kwam hij in aanraking, bijv. met den wijsgeer Zeno. Hij warmde zich aan hun vuur zonder er zich nog aan te branden; was hij in strengen zin hun aanhanger geworden, hij zou niet langer binnen een Helleenschen of Attischen horizont bevangen gebleven zijn. Het beginsel echter alleen reeds der natuurphilosophie van dien tijd, dat de verschijnselen der natuur zich lieten verklaren, gaf hem een bewustzijn van souvereiniteit des verstands, hetwelk hem hoogst welkom was en met de verstandelijke richting van zijn geest geheel overeenstemde; al die teekenen, zonsverduisteringen, zonderling vergroeide dieren en dergel, die der menigte schrik aanjoegen door hetgeen zij schenen aan te kondigen, lieten dengene in het rustig bezit van zich zelf, die overtuigd was, dat men daarin niets te zien had dan natuurlijke gevolgen van natuurlijke oorzaken. Ook nog in een ander opzicht gaf die wijsbegeerte den mensch het gevoel van geestelijk kunnen. Zij kwam tot resultaten door redeneeringen, waardoor anderen zich dikwijls zelfs onwillig gewonnen moesten geven. Met zekere naïveteit zag men toen en nog lang daarna de logica, waarvan men zich voor het eerst bewust werd gebruik te maken, min of meer als een bijzondere kunst aan, die men als het ware het geluk gehad had op éénmaal te ontdekken. Perikles wilde die kunst nu ook eens praktisch aanwenden voor het staatsleven, - voor een volksleider was die zeer veel waard, - en hij werd daardoor de vader der Attische redenaarskunst.

Die hooge gezindheid, dat levendige bewustzijn van geestelijke kracht, gingen bij dien koning der democratie natuurlijk gepaard met groote onbekrompenheid van karakter. Verre stond hij boven eiken kleinen naijver. De geest van uitsluiting van een partijman als Ephialtes was hem ten eenenmale vreemd; zijn tegenstander Kimon heeft dat meermalen ondervonden. Ook was zijne hoogheid er eene, die goedheid en menschenmin juist in zich sloot, daar hij het volkomen tegenbeeld was van dien kleingeestigen lust om zich te doen gelden door te kwellen. Wel deed zijn zin voor orde en verstandig overleg, een natuurlijk uitvloeisel van zijn geestesrichting, hem in zijne bijzondere zaken

soms bekrompen en kleingeestig schijnen. Het ging in zijn huis betrekkelijk spaarzaam en met stipte regelmaat toe; hij schuwde alle overdreven weelde en nuttelooze verkwisting; de Attische zelfbeperking in het genot[1] zat dien man diep in het bloed. Zijn kinderen echter, den vader maar al te ongelijk, beklaagden er zich over, dat het hon niet vergund was overeenkomstig hunne hooge geboorte te leven. De Attische adel, geheel in den trant van Kimon, zag nog veelal in eene uiterst weelderige levenswijze en een onbekommerd genieten van zijne rijkdommen, min of meer een kenmerk van zijn stand; hij was in dit opzicht eigenlijk nog Ionisch. Perikles echter was aan dergelijke gevoelens geheel ontwassen; ook in zijn bijzonder leven was hij een tegenhanger van Kimon. Toch kon er met dat al bij hem geen sprake zijn van bekrompen gehechtheid aan geld en goed. Ook van hem wist men vele voorbeelden aan te halen van grooten weldadigheidszin, al hadden zij met zijn staatkunde niets te maken. Hij stond veel hooger boven alle lage geldzucht, dan de meeste zijner tijd- en landgenooten, hij de man, die door niets grooter invloed op zijn medeburgers uitoefende dan doordien alle wisten, dat hij voor de schatten der aarde niet om te koopen was. Hoe kon men het hem euvel duiden, dat hij ook wederom tot geen enkelen prijs door eene verwaarloosde huishouding van zijne uiterlijke omstandigheden afhankelijk wilde worden?

Perikles zou geen Athener, zou geen Helleen geweest zijn, indien hij aan het uiterlijke geen hooge waarde had toegekend. In al zijn gedragingen, in zijn gansche optreden en wijze van zich voor te doen, spiegelden zich dan ook zijne gezindheid en geestesstemming getrouw af. Hij was er verre van ooit eene zenuwachtige bedrijvigheid aan den dag te leggen; nooit liet hij zich in zijn spreken en handelen door oogenblikkelijke stemmingen beheerschen. Hij bewoog zich niet dan spaarzaam in het gezellige leven en trad niet meer op den voorgrond dan noodig was, - ook als staatsman achtte hij dat raadzaam, - doch verscheen hij te midden van zijn volk, dan was het met majestueuse kalmte en waardigheid. Statig was zijn gang, waardig zijn houding, de trekken van zijn gelaat beheerschte hij volkomen. Op het hoofd droeg hij een helm, die hem vooral ook voegde, daar hij gewoonlijk tot

1) Εγκράτεια

strateeg (legerbevelhebber) verkoren werd; doch zijn hoofd was eenigszins misvormd, daar het wat spits toeliep, en hij schijnt te hebben willen voorkomen, dat het lachverwekkende dier misvorming aan den indruk, dien zijn persoon maakte, afbreuk deed[1]. Ook de schikking zijner kleeding werd niet aan het toeval overgelaten; de linkerarm was naar de meer statige dracht gewikkeld in het opperkleed, daar de rechter geheel voldoende was voor de gematigde bewegingen, die hij te maken had. - Zijn mond opende zich, zijn krachtige, plechtige stem rolde over het geheele plein der volksvergadering. Die man had Athene vurig lief; dien man kon men blind vertrouwen; niemand wist beter dan hij, wat de grootheid van het vaderland bevorderen kon; zijn betoogtrant had iets geheel buitengewoons; op verrassende wijze moest men zich telkens gewonnen geven. Het was een verheven schouwspel: een gansch volk, dat krach - tig zich zelf gevoelde, beheerscht alleen door het zedelijk overwicht van een enkele, in wien het zijn meest verheven en grootsche eigenschappen en gevoelens op de volmaaktste wijze vertegenwoordigd zag.

Was het wonder dat het optreden van dien man zijn landgenooten den naam van ‘Olympiër’ op de lippen deed nemen? Hoe hingen de Helleensche godsdienstige begrippen ook in hun hoogsten vorm aan eene vermenschelijkte godheid. Ook die teruggetrokken, hemelschkalme goden der verlichtere denkwijze vonden hunne evenbeelden hier op aarde en niemand was dit in hooger mate dan juist die man, in wien die verlichte geestesstrooming meer dan in iemand haar toppunt bereikte.

Perikles leefde, zooals werd opgemerkt, eenigszins teruggetrokken; dit werd ook door zijne vele zorgen en werkzaamheden noodzakelijk gemaakt. Toch waardeerde hij het Attische leven, dat hij slechts spaarzaam genieten kon, met echt patriottische geestdrift. Ongetwijfeld had zich dan ook in Athene het gezellige bestaan der menschen tot een zeer hooge volmaaktheid ontwikkeld. Men genoot samen, men bewonderde samen, men offerde gemeenschappelijk op de altaren der Goden. Evenwel ontbrak hier een zeer gewichtig bestanddeel. De eer-

1) Die gewoonte een helm te dragen blijkt, dunkt mij, duidelijk uit het bekende Frag, van Kratinos (Plut. Vit. Perikl. c. 13 Koch Com, Att. Frag. Krat. 71) Anders Müller- Strübing Arist. und die Hist. Krit. p. 382 noot.

bied voor eene aloude maatschappelijke regeling, van wier opheffing men meer dan van iets anders verwildering van zeden vreesde, was oorzaak dat, terwijl het leven zich al rijker en rijker ontwikkelde, de Attische vrouw in haar toestand van teruggetrokken afzondering bleef voortleven. Dit was een der schuilhoeken, waarin de nieuwe geest van verlichting nog niet was doorgedrongen. Toch gevoelden vooral ook de verlichteren zeer diep, wat de vronw in het leven zijn kon; Sophokles' heerlijke vrouwengestalten zijn er het bewijs van. Het was ook eene leemte zoo groot, dat die moest aangevuld worden. Vreemde, vooral Ionische vrouwen hielden zich in grooten getale in de stad op en leefden als hetairen (gezellinnen) in vrije gemeenschap met Attische mannen. Het was ongetwijfeld ook de behoefte aan gezellig verkeer met vrouwen, die den omgang met die hetairen aanlokkend maakte. Dat zulke vrije vereenigingen een zeer groot gevaar met zich brachten, behoeft wel geen betoog. Men verlieze echter bij de beoordeeling daarvan nimmer uit het oog, dat er ook een vrij gemakkelijk oplosbaar huwelijk nevens stond.

Ook Perikles leefde met zijne echtgenoote niet gelukkig. Socrates zegt bij Xenophon, - en deze pleegt de gevoelens van den meester tamelijk getrouw weer te geven, - tot zekeren Kritobulos, dat eene goede vrouw niet minder tot het geluk en de welvaart van het huis kan bijdragen dan de man. Doch wat begrijpt, - aldus vaart Socrates voort, - de Attische vrouw van huisbestier? Zij kan het ook niet leeren, want niemand wijst haar den weg ten goede, het allerminst haar man. Op zeer jeugdigen leeftijd wordt zij uitgehuwelijkt en tot wien spreekt de man minder dan tot zijne echtgenoote? Doch welke voorbereiding tot het huwelijk zou voor de Attische meisjes wenschelijk zijn? In bijzonderheden kan de wijsgeer dat aan Kritobulos niet uiteenzetten, maar hij wil Aspasia wel eens tot hem zenden; die is van dat alles beter op de hoogte[1]. Ook elders haalt Socrates met zekere voorliefde eene uitspraak van Aspasia aan betreffende huwelijkszaken: hoe verkeerd het is jonge lieden bij elkander te brengen, die niet bij elkander passen, daar ook degene, die ze bij elkander bracht, daardoor slechts beider haat inoogst[2].

1) Oec. III, 3.
2) Mem. II, 6, 36.

Het staat buiten twijfel, dat de edele wijsgeer die vrouw zeer hoogachtte. Wij vernemen zelfs, dat hij vergezeld van zijn leerlingen zich zeer dikwijls met haar onderhield. Zij was geen Attische, doch afkomstig uit de Ionische stad Miletos, de dochter van Axiochos; wij weten van hare lotgevallen vóór zij in Athene kwam niets hoegenaamd. Met deze vrouw nu kwam Perikles in zeer nauwe betrekking. Met wederzijdsch goedvinden scheidde hij zich van zijne echtgenoote. Deze trad op nieuw in den echt, - ten derde male, daar zij reeds vroeger met Hipponikos gehuwd was geweest, - terwijl Aspasia in het huis van Perikles kwam en zijn levensgezellin bleef tot zijn dood toe. Een huwelijk met haar, de niet-Attische van geboorte, was eene onmogelijkheid; het is ons volkomen onbekend of zij dat ooit betreurd hebben; wel was het Perikles hoogst aangenaam, dat, toen zijn beide wettige zonen gestorven waren, het Attische volk aan zijn onwettigen zoon, waarvan het zoo goed als zeker is dat Aspasia de moeder was, het burgerrecht toekende, waardoor de gevolgen zijner onwettige geboorte voor hem werden opgeheven. Wij kunnen niet anders aannemen dan dat die man en die vrouw ook door een band van hoogere sympathie met elkaar verbonden waren. Buiten twijfel boeide Athene's grootheid en heerlijkheid de Helleensche ziel dier Milesische in hooge mate en vond Perikles bij haar een volkomen begrip voor zijn streven, zijn zorgen, zijn inspanningen. Het praatje ging, dat zij Perikles en vele anderen onderwijs gaf in de welsprekendheid; ook zou Perikles haar eigenlijk om den wille van zijn staatkunde gezocht hebben. Hoe dwaas dit ook wezen mocht, men bleek toch te beseffen, dat zij iets anders voor hem was, dan gewoonlijk de Attische vrouwen voor haar echtgenooten zijn konden. Zoo verkreeg het Attisch leven bij Perikles eene meest noodzakelijke voltooiing. Ook Plato herinnerde zich nog wel zijn meester over Aspasia gehoord te hebben. Hij laat in zijn Menexenos Socrates van harte den draak steken met dat praatje over haar onderricht in de redenaarskunst. Vooral de Attische comoedie heeft haar op gruwelijke wijze zwart gemaakt; de laster was in dien in zoovele opzichten zoo naïeven tijd misschien wel het meest naïeve van alles. Aspasia stond bovenaan eene rij, langs welke men door tal van geleidelijke overgangen gevoerd werd tot de diepste diepten van gemeenheid; was het wonder dat

het algemeen geen grenzen trok, waar wet en conventie het niet deden? Zij was en bleef immers in ieder geval eene hetaire. Min of meer deelde zij in het lot van haar wijsgeerigen vriend. Als wij Socrates eens alleen kenden uit. Aristophanes' 'Wolken', waarin hij bespot wordt als sophist, schoon hij juist zeer beslist tegen die jeugdbedervers optrad! Was echter ook die man met zijn kunstmatigen redeneertrant niet in zekeren zin een sophist en daarom die verwarring eene zeer begrijpelijke oppervlakkigheid? Aspasia heeft ook op het Attische leven werkelijk eenigen invloed uitgeoefend. Niet slechts vrouwen, die later in vrije gemeenschap met mannen leven zouden, maar ook Attische burgeressen bracht men in hare omgeving. Haar inzicht in hetgeen de vrouw voor hare vorming behoefde, waarop Socrates zich beriep, was dus gebleken in de praktijk. De wijze, waarop zij onderricht gaf, was ongetwijfeld die echt Helleensche door middel van omgang[1)], die wederom ook door Socrates in praktijk gebracht werd.

En werkelijk scheen de tijd thans aangebroken, waarin het genot van het leven in al zijn heerlijkheid de hoofdzaak zijn zou. De strijd met de Perzen werd na Kimons dood niet voortgezet. Toch kon men zeggen, dat ten naastenbij alles wat in Azië Helleensch sprak onder Athene's scepter veilig was voor de aanvallen der barbaren. Met de Peloponnesiërs sloot Perikles een vrede voor dertig jaar (445); Boeotië en Phokis en de veroveringen in den Peloponnesos werden opgegeven.

De Attische burgerschap gaf daarmee een groot bewijs van gematigdheid en zelf beheersching. Niemand echter begreep beter dan Perikles, dat men eenmaal wederom den strijd zou moeten aanbinden om te behouden, wat men verworven had. Hij overreedde zijne medeburgers nog een langen muur te bouwen tusschen de beide anderen in. Door deze toch werd zoowel de moeilijk verdedigbare Phaleros als de zeer sterke Peiraieus met de stad verbonden; door den nieuwen muur zou de laatste ook op zich zelf met Athene in verbinding komen te staan. Zoo zou Athene bijna even onaantastbaar zijn als op een eiland[2)], en de Attische burgerschap zou, als zij zich slechts van nuttelooze ondernemingen, die hare krachten te boven gingen,

1) όμιλειν.
2) Thucyd. I 123.

wist te onthouden en zij die ware heerschersgezindheid wist te bewaren, waarvan Perikles haar het voorbeeld gaf, eiken vijand, die zich op mocht doen, met de grootste gerustheid kunnen afwachten.

Thans echter had men in ieder geval een oogenblik van verademing. Sedert den tijd der tyrannen had men zulk een rust niet gekend. Meer dan dertig jaren waren voorbijgegaan, sedert men den barbaar in Griekenland zelf bestreden had en nog had men den tijd niet gehad om zich als het ware weder te verzamelen. Nog lagen door geheel Griekenland tal van heiligdommen in puin, die de barbaren verwoest hadden; zoolang deze nog met hersteld waren, schenen de zaken nog niet weder op vasten voet gebracht. Op Perikles' voorstel besloten de Atheners gezanten door geheel Griekenland rond te zenden om alle Helleensche staten tot eene vergadering in Athene uit te noodigen, ten einde maatregelen te nemen om alle door de Perzen verwoeste heiligdommen weder op te bouwen.

Hoe konden echter vooral de Peloponnesiërs zich als het ware onder de hegemonie van Athene scharen bij de godsdienstige herstelling van het gansche Hellenendom? Perikles zag zich genoodzaakt zich met zijn plan tot zijn eigen vaderland te beperken. Een uitverkoren werkkring werd voor een geheel geslacht van kunstenaars geopend: het vaderland in zulk een tijd van nationale grootheid moest op eenmaal van bijna alle monumentale gebouwen, die het behoefde, voorzien worden. Het geld was aanwezig; Athene dankte dat aan hare heerschappij; het beschikte vrij over de bondskas.

Geen bouwwerken echter waren van hooger belang, dan die op den burcht van Athene. Daar lag het middelpunt van Athene's bestaan en grootheid. Daar maakte men het plan Propylaeën te bouwen, een voorhof, die tot den burcht leiden zou; daar moesten het huis van Erechtheus en de tempel van Athena-Nike vernieuwd worden; daar moest ook, - en alles stond daarbij in beteekenis achter; - die tempel wederom worden opgebouwd, die daar eertijds prijkte op het hoogste punt van den burcht, het Parthenon der Pisistratiden.

Hoe zou Athene zulk een trap van grootheid en heerlijkheid kunnen bereikt hebben, zonder dat ook de luister der Panathenaien was verhoogd geworden? Perikles had aan den voet van den burcht een groot gebouw doen optrekken, het Odeion

genaamd, waarin muzikale wedstrijden gehouden werden, die op zijn raad aan de spelen der Panathenaien waren toegevoegd. De redenen, waarom vroeger het huis van Erechtheus niet meer aan de behoefte voldeed[1)], bestonden thans in nog hooger mate; men had een tempel noodig meer in overeenstemming met de verlichtere godsdienstige beschouwingswijze en den verhoogden glans van het stadsfeest, een tempel, waarin men met het verheffende gevoel der overwinning in de borst thuis behoorde. Bij dat alles kwamen thans nog nieuwe drangredenen. Athene's Burchtgodin was tegelijk met haar volk de opperste beheerscheresse van een groot Helleensch gebied geworden; de geldsommen, die haar uit dat gebied toestroomden, moesten een waardige bergplaats vinden; niet minder de verbazende massa wijgeschenken, waarin zulk eene Godheid zich verheugen mocht. Met den bouw van dien tempel moest worden aangevangen.

Het was het bouwwerk, waarin het Attische volk zich als het ware uitdrukte in al zijn glans en kracht. Als door een oorspronkelijke aandrift der natuur gevoelden de oude volken behoefte aan monumentale kunst. Een Aziatisch veroveraar, die van zijn krijgstochten teruggekeerd was, stelde zich zijn grootheid als handtastelijk voor oogen in kolossen, tempels, paleizen. Hier gevoelt thans een volk dat het na een lange, bange worsteling, het hoogste punt heeft bereikt, dat het bereiken kan, en het wil nu ook in een blijvend gedenkteeken als het ware aan alle volgende geslachten toeroepen: ‘dit ben ik.’

Niet dan na heftigen strijd werden Perikles' bouwplannen aangenomen. Hadden de tegenstanders onrecht als zij beweerden, dat Athene aan zijn goeden naam afbreuk zou doen, wanneer het de gelden der bondgenooten zoo tot verhooging van eigen glans en heerlijkheid aanwendde? De Attische burgerschap echter eischte die bouwwerken, - de noodwendige voltooiing harer grootheid, - bijna als een voorwaarde voor haar bestaan, zoodat ook hier gronden van recht en eerlijkheid weinig indruk maken konden.

Perikles was de invloedrijkste dergenen, aan wie het was opgedragen, dat nieuwe Parthenon te doen opbouwen. Aan

1) Gids van Mei. p. 341.

wien anders kon men de opperste leiding van dat werk toevertrouwen, dan aan den verheven kunstenaar, die geheel van de hooge ideeën van zijn tijd vervuld, alleen in staat scheen daaraan eene waardige uitdrukking te geven, aan den vriend van Perikles, Phidias Charmides' zoon?

Terwijl echter de kunstenaar arbeidde, kon de staatsman niet rusten. Met vaste hand moest hij bijéén houden, wat alleen het tot stand komen van al dat heerlijke mogelijk maakte. Een groote Attische vloot vertoonde zich onophoudelijk in de zeeën tusschen Europa en Azië om den barbaren te toonen, dat Hellas' wachters nog waakten, - was het niet billijk dat dezen uit de bondkas eene goede soldij werd uitbetaald? - en tegelijk ook de bondgenooten in ontzag te houden. Deze toch voegden zich slechts ongaarne naar Athene's heerschappij; juist in den tijd, dat het Parthenon gebouwd werd, had Perikles een zwaren oorlog tegen het afgevallen Samos te voeren.

En nog dieper werden de grondslagen van het toenmalig Athene door gansch andere gevaren bedreigd. Was oorspronkelijk geestdrift voor de vrijheid de ziel der democratie, de geslachten, die thans opgroeiden, verwijderden zich steeds verder van dien eersten bezielden tijd van worsteling voor vrijheid en bestaan en vonden bij hun optreden de democratie als een rechtens bestaanden toestand. Democratie was zelfregeering, democratie was gelijkheid. Het kon niet missen of thans moesten werkelijk het regeeren en rechtspreken op zich zelf de grootste aantrekkelijkheid verkrijgen en moest men steeds minder geneigd worden de meerderheid van anderen, ook de zedelijke en verstandelijke, te erkennen. - Waartoe zou men tegen zijn medeburgers opzien? De gemeente had elk voorstel, dat haar gedaan werd, als de opperste souverein te beoordeelen. - In één woord de democratie liep groot gevaar als alle aardsche zaken hare oorspronkelijke naïveteit te verliezen en daarmee werd de bodem bedreigd van eene heerschappij als die van Perikles.

En stond de meer ouderwetsche richting in het godsdienstige oorspronkelijk niet vijandig tegenover de nieuwere, ja was zij er niet eens door een scherpe grens van onderscheiden[1)], thans nu deze haar hoogste toppunt van ontwikkeling bereikt heeft,

1) Gids van Mei, p. 289.

kan dat zoo niet blijven. Er moest zich eene godsdienstige reactie gaan ontwikkelen. Het vrijere leven van meerdere Atheensche vrouwen onder invloed van Aspasia gaf vooral aanstoot. Diep gevoelt de reactionair den samenhang van oude godsdienstige denkwijzen en oude maatschappelijke instellingen.

Perikles heeft waarschijnlijk den vollen omvang van dat kwaad niet gevoeld: het vertoonde zich ook nog slechts in zijne eerste voorteekenen. - De kothurn, de hooge tooneelschoen der tragoedie, heeft als door eene natuurwet het lagere schoeisel van het kluchtspel nevens zich. Wanneer men in Attica in de tragische tooneelvoorstellingen de Halfgoden der mythologie in ideale hoogheid aanschouwd had, voldeed het aan een zekere behoefte, dat men hen daarop in het satyrische drama ook eens in platte werkelijkheid, vol van lager leven voor zich kreeg. Zoo bijv. trad daarin de meest verheven held Herakles als veelvraat en drinkebroer op; het genre van Jan Steen ligt even diep in de menschelijke natuur als dat van Raphaël. Evenzoo had ook Attica van ouds haar carnavalspret, namelijk bij de landelijke Dionusosfeesten, waar men zelf zich voor een wijl met zeker brutaal opzet geheel aan die lagere genietingen der menschelijke natuur overgaf en in ruwe geestigheid uitspatte ten koste van een ieder, die men onder zijn bereik kreeg: zij had daar zelfs haar eigen genre van volkspoëzie in den spot- en schimpzang der comoedie. Thans echter, nu men niet slechts de wereld van Halfgoden in de tragoedie, maar een geheel geslacht van tijdgenooten op den kothurn tegen zich overziet, krijgt ook die comische zin voor hetgeen laag bij den grond is, van zelf de beteekenis van eene geestelijke richting des tijds. - Wat beduidde al die hoogheid? Bezat Athene zoo veel meer ware grootheid dan in vroegere tijden? Was het godvreezender, was het rechtvaardiger? - Van zelf werd thans ook die comoedie een hooger letterkundig genre met staatkundige beteekenis. De eerste comoediedichter in dien zin was Kratinos, die juist in Perikles' tijd in zijn kracht was. Hij was in hooge mate een dier naturen, die juist met te meer ijver zich bij de gewone werkelijkheid houden, naarmate zij anderen meer door een hoog streven bezield zien. Ook Kratinos ontsnapte niet aan het gevaar, dat die richting uit haren aard met zich meebrengt; nog minder dan onze Jan Steen of Breeroo

was hij een toonbeeld van ingetogenheid. Met ruwen, onbeschaamden spot, doch die juist door zijne ruwheid en onbeschaamdheid geestig was, beschimpte hij, doelende op 's mans bijnaam, Perikles, den ‘uienkoppigen Zeus’ - een quasi-Homerisch epitheton, naar diens spitstoeloopend hoofd, - en Hera-Aspasia. Meer een man van eene in den grond gemoedelijk conservatieve overtuiging was bijv naar alle waarschijnlijkheid een ander kluchtspeldichter uit Perikles' tijd, Hermippos, en buiten eenigen twijfel de iets jongere Aristophanes. Reeds echter door hetgeen al die kluehtspeldichters gemeen hadden, dat volslagen ongeloof namelijk aan die hoogere geestesrichting van hun tijd, dat innig welgevallen, waarmee zij trachten te doen zien, hoe gewoon laag bij den grond, zoo niet gemeen, die zoogenaamde hoogheid eigenlijk was, - reeds daardoor oefenden zij zeer grooten invloed uit en droegen zij er zeker niet weinig toe bij om dien eerbied voor geestelijke meerderheid bij het volk geheel te ondermijnen. Gedurende eenige jaren werd de vrijheid dier comoediedichters door een wet beperkt. Het was wederom juist in den tijd, waarin het Parthenon gebouwd werd, dat die wet werd uitgevaardigd.

Nog kon de Olympiër den toestand volkomen beheerschen. Men arbeidde voort aan het groote werk, rusteloos voort, zooals in den gloed der hoogste nationale bezieling de Attische burgerschap arbeiden kon, en ook buiten twijfel niet geheel zonder den toeleg om gereed te komen vóór wellicht gansch andere tijden aanbraken. In de havenplaatsen heerschte eene ontzettende bedrijvigheid: kostbare steen- en houtsoorten, koper, ivoor, goud, kortom de schatten der wereld, werden van alle kanten daar aangevoerd. Lastdrijvers reden tusschen die havens en den burcht onophoudelijk af en aan; ook uit het Attische land zelf waren groote vrachten te vervoeren, vooral uit de Pentelische marmergroeven. Op en om den burcht zelf werken steenhouwers, timmerlieden, koperslagers, ciseleurs, bewerkers van het ivoor, metaalsmelters, beeldhouwers, schilders en dergelijken. Ook de niet dadelijk bij het werk betrokken ambachten, als die van wagenmaker en touwslager, gevoelen er den invloed van. Gelijk de krijgers op de vloot genieten thans ook de werklieden in de stad de voordeelen der verworven heerschappij. Onder Phidias werkte de beroemde architekt Iktinos en de voortreffelijke werkmeester Kallikrates; meer in het bijzonder hadden de beeldhouwers naar Phidias'

teekeningen en modellen te arbeiden. Groot was de toevloed van belangstellenden, die onophoudelijk zich op den burcht vertoon den. Met verwondering, - was hier wellicht de invloed van Aspasia te ontdekken? - merkte men daaronder ook vrouwen op. Er heerschte onder dat alles eene zeer opgewekte stemming. Zeer werd de aandacht getrokken door een afgedankt muildier, tachtig jaar oud, dat, ofschoon het geen werk meer te verrichten had, toch met de overige trekdieren meeliep, zoo het scheen om hen tot meerderen ijver aan te sporen. Zooveel toewijding aan de publieke zaak moest beloond worden. Het volk nam een besluit, - was het half ernst, half kortswijl? - dat dit dier niet van de kribben zou mogen verjaagd worden, dus op staatskosten zou worden gevoed.

Na eene inspanning van weinige jaren werd bij de groote Panathenaien van het jaar 438 de nieuwe tempel ingewijd[1].

Leiden.
A.E.J. HOLWERDA.

(*Slot volgt*.)

1) Michaelis' meening, dat het werk 16 jaren geduurd zou hebben, is met de niet verdachte historische overlevering moeilijk in overeenstemming te brengen. Dat men lang vóór 444 met het werk zou begonnen zijn, is niet aannemelijk.

Uit de dagen der restauratie.

Mémoires et relations politiques du Baron de Vitrolles, publiés selon le voeu de l'auteur, par Eugène Forgues. I. II. Paris 1884.

De baron de Vitrolles is geen onbekende figuur. Wie geen vreemdeling is in de jaren 1815-1830 heeft hem waargenomen. Hij staat niet op den voorgrond van het tooneel, maar gluurt telkenmale om den hoek. Hij is zooals hij zich zelf noemt, une espèce de spectre, remuant de grands bras, derrière une toile dont on voyait les mouvements, les plis et les ondulations.

't Is inderdaad zijn schuld niet, zoo het daarbij gebleven is. Hij is steeds bereid geweest meer te zijn. Men heeft ministeriën geformeerd en hem buitengesloten. Zelfs toen de Martignac aftrad, en men een man, een staatsman noodig had, een koel en energiek hoofd van het nieuwe kabinet, stelde men zich met een ledepop, een mijnheer Jules de Polignac tevreden. Een onbeduidende diplomatieke betrekking in Italië - onbeduidend voor een man van zijn gewicht - was alles wat de Vitrolles aan de gunst der Bourbons had te danken, die aan hem de kroon van Frankrijk dankten. Ja nog iets: ter elfder ure, aan den vooravond der revolutie van 1830, werd hij met een pairschap beschonken: schamel legaat van het legitieme koningschap

't Is inderdaad ergerlijk, als wij mijnheer Eugène Forgues zullen gelooven. De restauratie heeft in de Vitrolles zijn redder afgewezen. Zoo zij èn zelve hem niet had afgewezen èn hem gesteund had tegenover de jaloezie van de hofkliek en de vijandschap zijner tegenstanders, zij zou, om zoo te zeggen, nog staan. 1830 en 1848 zouden geen beteekenis hebben.

In hem toch vond Frankrijk alles, wat het noodig had.

‘En 1814 - laat ik den politicus Eugène Forgues het woord mogen geven - le légitimiste utile, pour ainsi parler, ne devait pas avoir plus de quarante ans, seul âge qui lui permit d'avoir traversé la Revolution sans en être effrayé, et l' Empire sans en être corrompu. Il lui fallait d'ailleurs assez de jeunesse pour qu'il pût avoir un -peu d'enthousiasme. Il devait être gentilhomme, sans pourtant qu'il lui fût nécessaire de porter un trop grand nom. L'ancienne noblesse, décimée par vingt-cinq années d'exil et de luttes, n'était plus que l'ombre d'elle-même: il fallait prendre au second rang de quoi combler les vides du premier, de quoi gouverner sans choquer l'amour propre de l'aristocratie, et sans diminuer le prestige du pouvoir. Il devait en outre être nouveau en politique, et n'avoir dans son passé aucune attache trop lourde, aucun serment trop léger. Pour édifier une oeuvre de rénovation il fallait des hommes, sans réminiscences. Il devait être doué d'une énergie exceptionnelle, et pouvoir déployer une vigueur dont les princes ne se vantaient pas. Il devait avoir enfin l'esprit prompt à se plier à des emplois divers, et une intelligence assez universelle pour pouvoir, le cas échéant, commander à des troupes, parler à une assemblée delibérante, diriger une administration compliquée, ou conduire une intrigue à la cour. Joignez à ces hautes facultés les qualités de finesse et de tenue que Napoleon dedaignait trop, ces qualités qui font l'honnête homme et l'homme d'esprit, la correction dans l'attitude, la discrétion dans le sourire, l'ironie facile qui fait craindre, le scepticisme aimable qui empêche d'être pris pour dupe, et l'on aura le résumé du ministre comme il en manquait à la Restauration.’

Deze kurieuse schets van den ideaal-minister, dien de Bourbons bij hun terugkeer behoefden, is geen product der fantaisie. Het is nog veel minder de slotsom van een streng historisch onderzoek naar de behoeften van Frankrijk, bij den val van het eerste keizerrijk. Het is dood eenvoudig een kopie naar 't leven. Het model heet de Vitrolles.

De uitgever dezer Mémoires heeft herhaaldelijk over den schrijver der Mémoires het woord gevoerd. Bij de uitgave van de *Correspondance de Lamennais*[1], in 1859, bij de mededeeling

1) *Oeuvres posthumes de F. Lamennais*. I. II. Correspondance. 2 tom Paris, Paulin, 1859.

in 1882, van diens *Lettres inédites*[1], en misschien nog wel meermalen heeft Forgues hetzelfde onderwerp, gewoonlijk in dezelfde termen, behandeld. De Vitrolles is in zijne oogen een miskend politiek genie, dat slechts tot schade van Frankrijk en van de Bourbons zelven door hen met ondankbaarheid is bejegend. Een edelman, van de zeldzame beschaving en de fijne vormen, zoo als men alleen in het salonleven. van het ancien régime verkreeg, die aan zijn breede studiën - hij heeft 'zelfs Kant gelezen - en aan het verblijf in den vreemde, twee zeldzame vruchten der emigratie, rijke menschenkennis en diep staatkundig inzicht dankte, scheen de Vitrolles door den loop der gebeurtenissen en zijn groote diensten in 1814 aan de Bourbons bewezen, als van zelve de aangewezen persoon om als raadsman der terugkeerende dynastie op te treden. De zwakheid der vorstelijke personen en de intrigues van jaloersche middelmatigheden hebben hem de schitterende loopbaan doen missen, waarop èn zijn groote talenten èn zijn bewezen diensten hem aanspraak gaven. Terwijl hij vijftien jaar lang door zwakke vrienden en intrigueerende vijanden op den achtergrond geschoven en tot machteloosheid gedoemd werd, was zijn naam niettemin het symbool der reactie, en werd hij aansprakelijk gesteld voor staatkundige handelingen, die bij niemand op minder goedkeuring mochten hopen dan bij hem.

Dit is in korte woorden de thesis, door Eugène Forgues ontwikkeld: en dit ook is de thesis, die de Vitrolles in zijn Mémoires voortdurend zoekt te bewijzen.

De vraag, of dat bewijs geleverd is, zal ik niet pogen te beantwoorden. Van de Mémoires van de Vitrolles zijn nog slechts twee deelen verschenen, en zij loopen niet verder dan tot 1815. Hij stierf in 1854. Doch ook al zette hij zijn verhaal niet na de Julirevolutie - het einde van zijn politieke loopbaan - voort, dan nog staan wij pas aan het begin van het eigenlijk restauratietijdperk. Wij moeten dus, om een eindoordeel op te maken, geduldig Wachten. Wij doen het in de stille hoop, dat met de belangrijkheid der te behandelen onderwerpen zijn breedsprakigheid en breedvoerigheid liever

1 *Lamennais et sa correspondance. Lettres inédites à M. de Vitrolles* in *La Nouvelle Revue* 1882.

dalen dan stijgen. Doch ik mag niet ontveinzen, dat mijn vrees voor het tegendeel groot is.

De Vitrolles hoort zich gaarne spreken: en de glimlach van genadige waardeering, orn het woord van voorname minachting niet te gebruiken, die zich om zijn lippen krult, waar van anderen sprake is, verklaart ons, waarom hij ons zoo breedvoerig zijn eigen woorden en redevoeringen mededeelt. Hij is wel zoo goed het nageslacht te willen voorlichten omtrent hetgeen hij gedacht en gesproken heeft. Aangaande anderen geeft hij dikwerf beschouwingen en mededeelingen, waarin misschien veel waars is, maar zijn eigen persoon is toch in zijn oogen de meest belangwekkende figuur. Indien hij voortgaat als in deze deelen, ik vrees, dat hij bij zijn lezers langzamerhand de gedachte opwekt: och, zwijg een weinig over u zelf, en vertel ons wat belangrijkers van anderen.

Indien *le haut baron* in het schimmenrijk deze stille verzuchting hoorde, zou hij bij kalm nadenken moeten erkennen, dat het in zijn eigen belang was, zoo hij er aan voldeed. Want ronduit gesproken, er leeft geen sterveling meer, wien het belang inboezemt, of de baron de Vitrolles een miskend genie was en is, of niet. Er is niemand ter wereld, wien het iets schelen kan, of de dynastie der Bourbons dankbaar of ondankbaar jegens hem is geweest: of zij behouden ware gebleven door zich aan hem toe te vertrouwen, of niet.

Dit is nu eenmaal het fatum, dat op niet slagen rust. Als Karel II Clarendon laat vallen, kan het nageslacht sympathie gevoelen voor den man, die zooveel voor de dynastie en Engeland had gedaan: het kan, lettende op de gedragslijn, die zijn opvolgers den Engelschen vorst deden volgen en het lot, dat zij aan Engeland bereidden, het betreuren, dat de eerste staatsman niet ook in de volgende jaren zijn meester heeft ter zijde gestaan. Maar de baron, later graaf de Vitrolles, heeft in geen enkel oogenblik van zijn leven getoond zulk een hooge plaats onder de politieke mannen des tijds in te nemen, dat men zijn ter zijde laten door de Bourbons als een staatkundigen misslag kan bejammeren. Wie ons niets anders te zeggen heeft, dan dat hij zoo groot zou geweest zijn, ware hij maar niet zoo klein geweest, kan wellicht een kort oogenblik onze nieuwsgierigheid wekken, maar onze belangstelling kan hij niet behouden.

Het recht van beroep op de nakomelingschap komt volkomen aan hen toe, die iets geweest zijn. Indien Herostratus een memorie had nagelaten, om te bewijzen, dat hij voor de hem toegeschreven daad zeer gewichtige gronden, van welken aard ook, had gehad, dan zou men de bevoegdheid er toe hem niet kunnen ontzeggen. Maar als mijn buurman goed vindt in dezen oogenblik mémoires te schrijven, om aan het nageslacht te. betoogen, dat niet Heemskerk, maar hij in 1884 minister van binnenlandsche zaken in Nederland had moeten zijn, dan loopt hij gevaar uitgelachen te worden.

Zonder twijfel gaat de vergelijking met den baron de Vitrolles niet volkomen op, maar toch geldt ze in de hoofdzaak. De Vitrolles is er, ondanks zijn leven aan 't hof, zijn uitgebreide relatiën, zijn persoonlijke vriendschap met Karel X, nier in geslaagd, een enkelen der tijdgenooten te overtuigen, dat hij in eenig politiek oogenblik the right man on the right place was. Niemand, dan hij zelf, heeft de rechtmatigheid van zijn aanspraken ooit erkend. Zelfs geen tegenstander, voor zoover mij bekend, heeft ooit beweerd, dat de partij, waartoe hij gerekend werd, ondankbaar jegens hem was en hem miskende. En nu komen, veertig jaar na zijn dood, èn hij zelf èn zijn protégé Forgues ons vertellen, dat de Restauratie alleen schipbreuk heeft geleden, omdat zij dit genie heeft voorbijgegaan. Zelfs, indien het zonneklaar bewezen was of bewezen kon worden, voor wie of voor wat zou het waarde hebben? Wat een maal geschied is, kan niet ongedaan worden gemaakt. De dooden in de eerste plaats behooren het voorbeeld van berusting te geven.

De baron de Vitrolles heeft met dit boek voor een niet klein deel de reden van zijn niet slagen blootgelegd. Het was zijn bedoeling niet: maar het is de vrucht er van. Wij begrijpen dat een man, die zoozeer van eigen grootheid overtuigd was, slechts ongeloof in zijn omgeving heeft gewekt. Hij moge zoo fijn beschaafde vormen hebben gehad, als Eugène Forgues en wie ook maar wil: een zoo aangenaam causeur zijn geweest, als de salons der 18e eeuw maar weten aan te wijzen: een rijkdom van lofwaardige eigenschappen, kennis, persoonlijken moed, slimheid enz. tot zijn aanbeveling hebben gehad - dat alles is overschaduwd door die alles overheerschende eigenschap, die uit elke bladzijde van zijn Mémoires spreekt, grenzenlooze

ingenomenheid met zich zelf. Men legge de Mémoires van Guizot eens naast deze, om het verschil te zien tusschen een man van waarachtige beteekenis en een hoogmoedigen zwetser. ‘Qui voudra se servir de moi, selon moi, qu'il me donne des affaires où il fasse besoing de vigueur et de liberté, qui aient une conduite droite et courte et encore hasardeuses, j'y pourrai quelque chose: s'il la faut longue, subtile, laborieuse, artificielle ou tortue, il fera mieux de s'adresser a quelqu'autre’.

Deze woorden van Montaigne schreef de Vitrolles als motto boven zijn Préface. De uitgever zou deze Mémoires juist hebben gekarakteriseerd, indien hij als motto de woorden er boven had gesteld, waarin Guizot indertijd de Vitrolles teekende: ‘un homme d'esprit et de courage, ambitieux, remuant, adroit et mécontent pour son propre compte comme pour son parti.’

De grond, waarop de Vitrolles bouwt, is zijn verdienste in 1814. Feitelijk danken de Bourbons aan hem de kroon, want hij is het, die de geallieerden heeft bewogen, om de onderhandelingen met Napoleon, te Chatillon gevoerd, af te breken en rechtstreeks op Parijs aan te rukken. Zonder hem ware dit niet geschied. Dit is der vele woorden korte zin.

Die tocht naar Chatillon is voor de tijdgenooten volstrekt geen geheim gebleven. De ministers der geallieerden maken, voor zoover ik mij herinner, geen melding van den Franschen bezoeker, die hen kwam overhalen tot iets, dat reeds bijna vast stond, voordat hij tot hen kwam. Niettemin is het volkomen natuurlijk, dat voor de Vitrolles dit eerste politieke optreden onvergetelijk is geweest. Hij moest het onthouden om velerlei redenen. Hij had een tal van staatslieden leeren kennen, die in de politiek van den dag de eerste rol speelden, Stadion, Metternich, Castlereagh, Hardenberg enz. Die tocht had hem. den toegang geopend tot den graaf d' Artois en was de eerste aanleiding tot zijn vriendschap met den lateren Karel X. Zulke souvenirs vergest men niet. De onbekende conseiller général des Basses Alpes werd door zijne reizen in het voorjaar van 1814 een man van eenige beteekenis, die voortaan tot den hofkring behoorde en invloed, zij het ook minder dan hij zelf wenschte, uitoefende. Ter wille van de plaats, die de persoon er door had verworven, werd door de Pranschen aan zijn reizen hooger gewicht toegekend, dan anders het geval zou geweest zijn. De Vitrolles zelf zorgde er bovendien voor, dat hij niet

vergeten werd. Er is geen de minste twijfel aan, dat de Vaulabelle mondelinge inlichtingen van hem heeft ontvangen: de meer of min vriendschappelijke verhouding, die er tusschen hen bestond, en de uitdrukkingen, in de *Histoire des deux restaurations* voorkomende, bewijzen het[1]. In 1872 schreef de Vitrolles het eerste stuk zijner Mémoires, en behalve Karel X hebben anderen ze bij zijn leven gelezen. Thiers voor zijn *Consulat et l'Empire* heeft ze gebruikt. De uitgever Eugène Forgues wist dan ook in zijn geest te handelen, toen hij ook aan Duvergier de Hauranne het gebruik voor zijn *Histoire du Gouvernement parlementaire en France*[2] vergunde. En hij zelf en zijn uitgever hebben dus al het mogelijke gedaan, dat deze pièce de resistance niet bloot volgens de voorstellingen van de Pradt, den eerste, meen ik, die hem noemt, maar naar zijn eigen nauwkeurige aanteekeningen aan het nageslacht bekend zouden zijn. Zij, die aan hem voorlichting dankten, gewaagden van den man, die hen had geholpen, met welwillendheid. Zoo groeide zijn reputatie en zijn beteekenis.

Dit alles is zeer natuurlijk, maar het komt de Mémoires niet ten goede. Wanneer wij hier eenige honderde bladzijden moeten doorworstelen, vol van woorden en daden van de Vitrolles, die in hoofdzaak bekend zijn en waarvan wij weten, dat zij volstrekt het gewicht niet hebben, dat de schrijver er aan toekent, dan valt de armoede aan wezenlijk belangrijke zaken te scherper in 't oog. Er is niets in zijn verhalen omtrent Metternich, Castlereagh of een der vele staatslieden, met wie hij in aanraking komt, dat ons de fijnheid van opmerking, die hem wordt toegeschreven, te bewonderen geeft. Daarentegen kost het moeite zich rekenschap te geven, hoe iemand, die ruim dertig jaar na de gebeurtenissen de laatste hand aan dezen arbeid legt, die dus ruim den tijd heeft gehad om te kalmeeren, zijn leven in het ware licht te zien en zijn eigen beteekenis tot de juiste afmetingen te herleiden, hoe zoo iemand allerlei dingen kan laten staan, die in de opgewondenheid van het eerste oogenblik neergeschreven en verklaarbaar, bij eenige de minste zelfkritiek al jaren te voren zouden geschrapt zijn. Een enkel proefje. Als hij te Troyes den Oos-

1) Tome 1, 271, 283, 341 etc. cf. *Oeuvres posthumes dc Lamennais*, I. LX.
2) II. 59.

tenrijkschen minister Stadion verliet, die hem gedurende drie dagen eenige malen had ontvangen en druk met hem gepraat, schrijft hij: ‘nous savions plus l'un de l'autre que beaucoup d'amis intimes: et je l'avais mieux apprecié dans ces trois jours que je n'aurais pu le faire pendant des années dans le cours ordinaire de la vie.’ Hoe kon een politiek man, die aanspraak maakte op menschenkennis, zulk een jongensinbeelding nog in 1847 voor goede munt uitgeven?

Onder de Republiek, in de laatste jaren der 18de eeuw, had Provence met een kring van royalisten, te Parijs gevestigd, betrekkingen onderhouden, om van den stand van zaken en den loop der gebeurtenissen onderricht te blijven. Ook Artois had zijn aanhangers, die met hem in correspondentie waren. Tusschen deze twee groepen van royalisten bestond weinig overeenstemming. Terwijl de eersten steunden op de rechtvaardigheid hunner zaak en volstrekt ongenegen waren om door eenig gewelddadig ingrijpen over de gevluchte prinsen en zich zelven gevaar te brengen, waren de laatsten de ziel van allerlei samenzweringen. Nadat Napoleon zich tot keizer had verheven, gelastte Provence, ofschoon hij de inzichten van d'Artois niet deelde, ter wille van de samenwerking der groepen, de ineensmelting der verschillende comités. Maar zijn aanhangers weigerden de vereeniging. Royer Collard en de zijnen wilden niets te maken hebben met de agenten van Monsieur, die zij afschilderden als ‘des intrigants en discorde, étrangers à la grande scène des affaires, sans considération personnelle et sans capacité, et dont la correspondance mensongère ne pouvait servir qu'a entretenir des illusions déplorables.’

Tot welke der groepen de Vitrolles heeft behoord, is in 't minst niet twijfelachtig. Al gewaagde hij niet uitsluitend van Artois, dan zou er nog veel zijn, dat het duidelijk maakt. De minachtende wijze, waarop hij zich aanmatigt van Royer Collard te spreken; de zorg, die hij draagt, dat deze vroegere correspondent van Lodewijk XVIII niet op den voorgrond treedt; en de weigering, die hij, de Vitrolles, in 1813 bij de royalisten te Parijs vond, om hem in zijn plannen bij te staan, geven grond om aan te nemen, dat er tusschen de aanhangers der twee Bourbonsche broeders en inzonderheid met hem ook in 1813 en 14 meer is

voorgevallen, dan hij goed vindt te vertellen. Door hen afgewezen, zocht hij elders hulp, bij Talleyrand. Met het oog op de beschuldiging van intrigueeren, die van alle kanten tegen hem wordt ingebracht, is het zeker niet onaardig, eens van hem te vernemen, waarom hij onder de dienaren des keizers de steun zocht, die elders hem werd geweigerd. ‘C'est une vérité - zoo leert hij ons - qu'un gouvernement; un parti, une institution quelconque ne périssent jamais par les attaques de ceux qui sont en dehors, mais par la défection de ceux qu'ils comptent dans leur sein. Luther n'aurait jamais réussi à fonder la grande secte s'il n'eût été catholique et moine. La Révolution francaise n'aurait jamais pu se développer si l'ébranlement n'eût été donné par un prince du sang, et par des grands seigneurs qui reniaient le principe de leur existence. Enfin, en d'autres ternies un pouvoir ne périt que par la trahison des siens, et, pour ainsi dire, par le suicide.’ Van kieskeurigheid in de keus der middelen getuigt een dergelijke beschouwing niet. De hulp van verraders zocht hij op, toen de Parijsche royalisten weigerden hem te steunen. Door Dalberg, den vertrouwde van Talleyrand, poogde hij den laatste voor zich en zijn plannen te winnen.

De sluwe diplomaat hoorde zijn politieke beschouwingen, bij monde van Dalberg hem overgebracht, aan, wierp hem van tijd tot tijd een ontevreden uitdrukking over Napoleon, als een lokaas toe, en eindigde met hem te gebruiken, zonder hem de eer aan te doen, om hem te ontvangen. Maar de Vitrolles, die bij zijn komst te Parijs, geen ander plan had dan om Artois op te zoeken en alleen op Talleyrands raad of wenk of bevel - men kieze, wat men wil - naar Chatillon vertrok om de geallieerden de stemming te Parijs te berichten, wist van Talleyrand's naam een uitnemend gebruik te maken. Al had de prins van Beneventum geen letter schrifts hem toevertrouwd, Dalberg, diens intimus, had het wel gedaan. De Vitrolles kon dus gerustelijk Talleyrand als zijn zender noemen, en door dien naam zich den toegang verschaffen tot personen en kringen, die anders zonder twijfel voor hem niet toegankelijk zouden geweest zijn. Dat Talleyrand niettemin in deze bladen niet dan met zwarte kleuren wordt geteekend en al het mogelijke kwaad van hem wordt verteld, spreekt wel van zelf. Trouwens, hij deelt dit zoowat met iedereen, die, groot of klein, de Vitrolles

in den weg staat om zijn grootheid te doen uitkomen.

Toen de onderhandelingen te Chatillon waren afgebroken, kreeg de Vitrolles van Metternich, die o zoozeer op zijn gezelschap gesteld was, permissie om Artois op te zoeken. Hij zou hem de declaratie der geallieerden, na Chatillon uitgevaardigd, mededeelen en een briefje van den Oostenrijkschen kanselier overhandigen. Bij de familiariteit, die er spoedig tusschen hem en Artois ontstond, is het vreemd, dat hij van Metternich's briefje niet anders weet te vertellen, dan dat het niet heel duidelijk was, maar in 't algemeen te kennen gaf, dat er een omkeer in de gezindheid der verbondenen was gekomen. Mij dunkt, Artois, die hem zijn geloofsbrieven als luitenant-generaal zijns broeders liet lezen, zal hem dat briefje van Metternich ook wel hebben laten lezen. Namelijk, indien het bestaan heeft.

Te Nancy vond hij Artois. De eerste blik, dien hij op den prins mocht slaan, vertoont dezen in zijn volle grootheid: ‘il parlait à quelques bonnes soeurs de la charité, premiers et dignes courtisans d'un Bourbon.’ Hoe de Vitrolles ontvangen werd, kan men begrijpen. Terwijl Artois, ontmoedigd door de koelheid, waarmede hij door bevolking en geallieerden op Franschen bodem was ontvangen, of, juister gezegd, niet was ontvangen, er reeds aan dacht, om te vertrekken, bracht deze bode hem de eerste bemoedigende berichten. Er kwam eindelijk licht in de duisternis. Tot dusver door de geallieerden eenvoudig geïgnoreerd, zag hij zich thans door een vertrouweling van Talleyrand, Metternich, Alexander, Stadion, enz. opgezocht. ‘Non, mon ami, ce n'est pas vous qui avez fait cela, c'est la Providence qui vous envoyé.’

De verrukking aan de zijde van de Vitrolles was niet minder groot. ‘Je venais de voir et pour ainsi dire de toucher - Artois had hem een hand gegeven - ce qu'il avait pour moi de plus grand sur la terre, l'héritier de tant de rois, le frère du martyr couronné, le successeur au trône de France: il n'avait été jusque-là pour moi qu'un être idéal environné du cortège des rois ses ancêtres, de leur puissance, de leurs grandes actions, de leurs vertus, une illustre victime de cette Révolution que j'avais détestée sans toutes ses formes.’

Wanneer de troonsopvolger, de jonger broeder reeds tot zulk een verrukking stemt, tot welk een geestdrift zal deze

oprechte dienaar der Bourbons dan niet stijgen, waar het den ouderen broeder, den legitiem en koning van Frankrijk geldt! Zoo zou men meenen en - dwalen.

Over hem wordt natuurlijk veel tusschen Artois en de Vitrolles gesproken. Maar het is blijkbaar niet op die wijze, dat de laatste in vervoering raakt. Artois sprak met eenige terughouding over den koning, schoon ‘de la supériorité de son esprit avec déférence.’ Dat ontbrak er ook waarachtig maar aan, dat deze Artois, alias Karel X, de schouders ophaalde over het verstand van Provence (Lodewijk XVIII), die, wat ook tegen hem gelde, zijn broeder in intelligentie wel maken en breken kon! Ook, wat de vorstelijke digniteit aanging, had Artois en dus mede de Vitrolles niets aan te merken. Lodewijk was, ook naar het oordeel van onzen schrijver, een echte Bourbon. ‘Il regnait à Hartwell dans cette asile du Roi exilé une atmosphère de grandeur que personne n'aurait pu se donner. Il y paraissait environné du souvenir des trente rois, ses ancêtres, qui avaient régné pendant neuf siècles sur le premier trône du monde. Les grandeurs passées semblaient l'élever au dessus de l'abaissement actuel de sa fortune, et il en conservait toute la dignité. On la retrouvait dans tous les actes qui émanaient de lui, dans les réponses aux insidieuses propositions de Bonaparte, dans ses rapports difficiles avec l'empereur Paul de Russie. Il se relevait devant ce qui aurait humilié tout autre et opposait aux coups du sort les plus cruels, les plus inattendus, une courageuse patience, une inaltérable sérénité. La pauvreté même ne lui avait pas appris à connaitre la valeur de l'argent. Le sentiment de sa propre grandeur ne le quittait jamais. C'etait dans son sang: il ne le démentait en aucune occasion.’

Men voelt, de woorden klinken als een lofspraak, maar de ingenomenheid wordt gemist. De venijnige inkleeding van Lodewijks breedheid met geld bewijst, dat er iets hapert. De sleutel is elders neergelegd. Onder de rhetorische bloemen en hoogklinkende phrasen schuilt de adder. ‘Il portait dans son coeur royal la dignité des sentiments et toute la majesté de sa race. La noblesse des pensées lui était aussi naturelle que celle du sang qui coulait dans ses veines, et toutes les fois qu'il avait a prendre une détermination, il se grandissait de toute la hauteur de tant de rois qu'il représentait’. Wat deze holle phrase bedoelt, blijkt uit hetgeen onmiddellijk volgt.

‘-Dans l'habitude de sa vie d'exilé, il aimait assez le rôle et l'apparence de la royauté; des capitaines des gardes, des premiers gentilhommes de la chambre prenaient leur service tour a tour; le duc de Duras partait quelquefois de Paris pour faire son année. Enfin, il avait un favori.’

Een gunsteling had Lodewijk - ziedaar de grief. Een gunsteling, dien hij handhaaft tegen allen. M. de Blacas wordt door Lodewijk XVIII tegen zijn broeder en diens zonen gehandhaafd. Inde irae. De Blacas stookt Lodewijk op, zegt de Vitrolles, tegen zijn broeder, qui l'avait toujours surpassé par les agréments de sa personne et ses succès du monde. Onze memoirenschrijver was nog jong, zoo jong, dat hij nog in de lange kleeren stak, toen Artois reeds bloeide, maar de historie geeft hem hier gelijk. De jongste broeder van Lodewijk XVI was in zijn jeugd zeer bekend bij de Parijsche schoonheden en de dames du demi-monde. Provence had andere lief hebberijen en ondermijnde liever Lodewijk XVI en Marie Antoinette. Van dit laatste weet de Vitrolles niets af, ten minste hij gewaagt er niet van. Artois is zijn held, en in zijn oogen is het ongehoord, dat iemand, die steeds bekend was om de agréments de sa personne et ses succès du monde, achter moest staan bij een Provence. Dit was ook in de ballingschap het geval. Artois, die na 1789 voor eigen rekening de rol van pretendent had waargenomen, kon het met den broeder ook in Engeland niet vinden. De Blacas had hiervan partij getrokken. Hij stookte den ouderen broeder tegen den jongeren op. Artois en zijn zonen vergolden de intrigues van den gunsteling met insultes, qu'on ressent d'aiutant plus qu'il est impossible de les qualifier et de s'en plaindre, parce qu'elles n'ont point de corps. De koning-, die d'Artois van jongsaf kende, en zijn rol na 1789, handhaafde de Blacas. Iedere lompheid aan zijn gunstelingaangedaan, vergoedde hij door een gunstbetoon. ‘Ik zal hem zoo hoog verheffen, dat men hem niet meer zal durven aanvallen,’ riep hij uit en hij maakte de Blacas grand-maître de la Garde-Robe. Voor een legitimist, als de Vitrolles, die in den Bourbon den wettigen koning van Frankrijk, krachtens recht van erfenis, erkent, moest die koninklijke beslissing heilig en onschendbaar zijn. Integendeel, zij is hem een voorwerp van spot: ‘quelle confiance dans sa royauté, de croire qu'il faisait quelque chose en nommant à Hartwell un grand officier de sa maison.’

De Vitrolles is partijganger van Artois. Uit dit oogpunt kunnen zijn Mémoires, als zij eens tot de eigenlijke restauratieperiode zijn genaderd, belangrijke gegevens verschaffen. Maar zijne persoonlijke grieven, ook tegen Artois, die hem even weinig als Lodewijk XYI1I heeft gebruikt, schoon hij op vriendschappelijken voet met hem bleef verkeeren, zullen ook hier zijn verhalen beheerschen. In welken geest zijn oordeel zal uitvallen over de personen, tot den staatsdienst geroepen, waar men hem ter zijde liet, behoeven wij niet te vragen. Zijn geesteskind, aan wien hij de uitgave zijner Mémoires vertrouwde, bereidt ons op hetgeen wij vernemen zullen voor, waar hij de Montesquieu incapable, Dambray en Barbé de Marbois têtes de bois, Decazes un intriguant obséquieux: allen, esprits étroits et mesquins, plus préoccupés des mots que des choses, dénués d'énergie et d'activité: den financier Louis un bon commis d'administration, en de Polignac un mannequin heet. Deze karakteristieken zijn de resultaten van de Vitrolles' onderricht bij monde en ha geschrifte.

Keeren wij naar Nancy terug.

Toen de eerste verrukking bedaard was, begon de Vitrolles belang te stellen in de vraag, welke instellingen de Restauratie aan Frankrijk zou geven. Hem dacht, de Bourbons hadden den tijd gehad zich rekenschap te geven, in welke vormen zij het geluk van Frankrijk wilden verzekeren. Hij voor zich had een soort programma: het oude met het nieuwe verbinden. De instelling van Provinciale Staten, zoo als zij in de pays d'état hadden bestaan, scheen hem een der hoofdpunten toe. Maar 't bleek dat te Hartwell geen politieke gedragslijn was vastgesteld. Artois was naar Frankrijk gekomen, met 't denkbeeld, in het leger der geallieerden te strijden. Zelfs toen de Vitrolles hem de gunstige berichten bracht, het hij dit denkbeeld nog niet los: en in zijn brieven aan de Russische en Oostenrijksche keizers vroeg hij niets anders, dan om deel te mogen nemen aan den krijg. Monsieur pouvait être roi - klaagt de Vitrolles - et il demandait encore à être soldat.

Er ware niettemin eenige punten, die nog ha Engeland waren besproken. Een der belangrijkste was dat der gepoederde haren. Les princes ses fils - deelde Artois aan de Vitrolles mede -

l'avaient supplié de conserver les cheveux coupés, et quoiqu'il pût arriver, de ne pas reprendre la poudre. Dit was dan ook bepaald.

Wie - vraagt onze staatsman, aan 't eind zijns levens - wie had kunnen denken, dat zulk een kleine inschikkelijkheid zulke ernstige gevolgen kon hebben?

Men zal zoo spoedig niet begrijpen, wat die ernstige gevolgen zijn geweest. Zij hebben, zegt de Vitrolles, aan het leger de eenige grief tegen de Restauratie verschaft, die rechtmatig was. Want: ‘les cheveux coupés et sans pondre ont interdit à la cour l'usage des habits habillés!’ Waar deze ontbraken, nam men tot uniformen de toevlucht: hooge staatsambtenaren konden geen luitenants-uniform dragen, maar werden kolonel, generaal enz. Zij kregen den rang en trokken de bezoldiging. Dit verbitterde de generaals van het keizerrijk en vandaar de afval der militairen in de Honderd dagen.

Wat de wereld aan kleinigheden hangt: het gemis van haarpoeder heeft de Bourbons in 1815 weggeblazen.

Dit was intusschen ha 1814 niet te voorzien: de doling was te goeder trouw. Had men het kunnen voorzien, de zaak ware te herstellen geweest en het land met kleine moeite tegen militaire ontrouw beveiligd. Doch er waren andere, ook ernstige zaken, die niet door goeden wille te verbeteren waren. De koning was soms podagreus, vertelde Artois: ‘quelquefois au point de ne pouvoir marcher.’ Kan men zich den verpletterenden indruk van dit bericht op de Vitrolles voorstellen? Mon étonnement fut tel que je ne pus en cacher l'expression. Je me levai et je reculai de deux pas. - Comment, dis-je avec trop de vivacité, le Roi ne peut pas marcher? ... mais, au moins, il peut monter à cheval? - Pas du tout, me repondit le prince. - Eh, mon Dieu, m'ecriai-je, qu'allons nous devenir?

Et après un moment de silence, je repris: Eh bien, ‘nous monterons à cheval pour lui!’

Wie zich niet kan voorstellen, met welk een zelfvoldoening deze staatsman in 1847 op dit oogenblik vol zelfverloochening en dynastieke trouw heeft teruggezien, gevoelt de diepte niet van dit staatsmansbesluit: ‘nous monterons à cheval pour lui.’

Artois gevoelde het blijkbaar wel. Hij schonk aan de Vitrolles zijn volle vertrouwen en keuvelde met hem. over alles en allen. Als deze over Etats Généraux, clergé, adel enz. sprak, als

grondslagen van de nieuwe staatsorde, haalde de prins zijn schouders op: hij had een afkeer zoowel van het oude als van het nieuwe. Er waren voor hem interessanter dingen. Hij gaf of vroeg inlichtingen omtrent allerlei personen, die in Frankrijk het ver trouwen van zijn broeder genoten of een hooge plaats onder het keizerrijk hadden ingenomen. En de Vitrolles, de type van den volmaakten causeur, naar Eugène Forgues verzekert, luisterde met aandacht, als de prins vertelde, en gaf op zijn beurt al de cancans ten beste, die hij had opgezameld.

Doch nog tot gewichtiger diensten werd hij geroepen. Monsieur stelde hem tot zijn gevolmachtigde bij de geallieeerden aan. De luitenant-generaal des rijks - zoo was de titel, dien Lodewijk XVIII aan zijn broeder had gegeven - droeg aan Vitrolles op, de tractaten te sluiten, die de positie der Bourbons tegenover Europa zouden vaststellen, de erkenning van den souverein, den vrede, en de verbonden met de geallieerde mo gendheden verzekeren. Zorgvuldig was in de bepalingen voor de hoogste belangen van Frankrijk gewaakt.

Men ziet, de tweede zending, die aan de Vitrolles volgens zijn beweren ten deel viel, is volstrekt niet onbelangrijker dan de eerste. Hij trad op namens den luitenant-generaal des rijks om aan Frankrijk den vrede te schenken. Het lot van zijn land lag in zijne handen.

Het zou laster zijn, te beweren, dat hij het gewicht van de grootsche taak, hem toevertrouwd, niet heeft gevoeld. Breedvoerig is zijn uiteenzetting, wat Frankrijk zou gewonnen hebben, indien hij zijn last had kunnen volbrengen. Geen der oorlogvoerenden zou er aan gedacht hebben de teruggave van eenig schip, van eenig oorlogsmaterieel te weigeren. Engeland zou met volle handen teruggegeven hebben: et mêmes nos frontières étendues vers le Rhin n'auraient pas paru trop larges. De verbondenen, nu vrienden geworden, zouden onmiddellijk Frankrijk verlaten hebben, slechts hulptroepen achterlatende ten dienste der nieuwe regeering en l'appui moral de leur alliance. Green vreemde vorst zou binnen Parijs gekomen zijn: geen vreemde instellingen zouden der natie zijn opgedrongen, in strijd met haar verleden. Het leger zou geen oppositie hebben gevoerd en geen conditiën hebben opgelegd, maar gewillig en oprecht zich onderworpen. Le retour du Roi aurait été semblable à une intervention de la Divinité dans les grandes calamités publiques.

Puissant et radieux, il venait dénouer l'inextricable noeud de nos malheurs, apportant d'une main la Paix qui fermait l'abime du passé, et de l'autre la Liberté qui allait ouvrir une ère nouvelle.

Maar Frankrijk heeft, helaas, al deze zegeningen van de Vitrolles zending gemist. Aan wie de schuld?

Den 25 Maart verliet de Vitrolles, beladen met volmachten en papieren, die al deze schatten inhielden, Nancy. Een paar dagen later werd hij met eenige Oostenrijksche troepen, waarmede hij reisde, door oproerige boeren en keizerlijke soldaten gevangen genomen. Slechts aan zijn beleid was het te danken, dat al die compromitteerende papieren, die niemand dan hij ooit gezien heeft, werden verscheurd en alzoo aan 's keizers kennis ontsnapten. Welk een verlies het was, laat zich met geen woorden beschrijven. Hij zelf wist ook te ontkomen, en kwam haveloos en verwaaid den tweeden April te Parijs aan. Le cours et la conséquence des évènemens, ce qu'on appelle la force des choses, hadden Frankrijk van den zegen van zijn staatsmansbeleid beroofd. Is het niet droevig?

Doch mannen als hij laten den moed niet zinken. Ook te Parijs bleef veel te doen over. Twee dagen vroeger, den 31en Maart, waren de geallieerden in de hoofdstad van Frankrijk gekomen. Aan het hôtel van Talleyrand, rue Saint Florentin, was Alexander van Rusland afgestapt.

De keus van dit eerste verblijf was niet zonder beteekenis. De hoofden van 't verbonden Europa richtten zich tot den staatsman, die van 1789 af, een kleine periode uitgezonderd, de meest bekende vertegenwoordiger van Frankrijks buitenlandsche staatkunde was geweest. In de onzekerheid en weifeling, waarin zij verkeerden, wachtten zij van hem voorlichting, wat, wien Frankrijk behoefde. Talleyrand verwierp eiken voorslag buiten de Bourbons. Noch de zoon van Napoleon, noch Bernadotte vonden bij hem genade: les Bourbons seuls sont un principe. Maar niet de Bourbons als voor 1789 geen beperking hunner macht erkennende, dan in eigen willekeur was gelegen: de Bourbons liés par de sages lois. De vreemde vorsten geloofden hem en vereenigden. zich met zijn denkbeelden. Den eersten April werd door den Senaat een voorloopig bewind benoemd, waarin Talleyrand en Dalberg zitting hadden. Een constitutie zou ontworpen worden, die de terugkeerende koning als voor

waarde voor de erkenning zou moeten aannemen. In den avond van den volgenden dag viel het besluit, waarbij Napoleon en zijn familie vervallen verklaard werd van den troon.

Het was op dienzelfden 3^{en} April, dat de Vitrolles wederkeerde. Een zijner eerste bezoeken gold Dalberg. Wat hij van dezen vernam, was niet geschikt om hem te bemoedigen, wel om hem te leeren, hoe weinig hij had uitgewerkt: Alexander en de koning van Pruissen aarzelen nog: nog eergisteren dachten zij aan onderhandeling met Napoleon, en spraken zij van een regentschap voor zijn zoon. Nu is de vervallenverklaring der Napoleons wel geteekend, maar alles is overigens nog onzeker. De Vitrolles schrikte en kon zijn verbazing niet verbergen: ‘maar alles, waarover gij delibereert, hebben wij reeds besloten te Bar-sur-Seine.’ - ‘Dan moet gij keizer Alexander maar een proces aandoen, antwoordde Dalberg: en de protocollen van Bar-sur-Seine kunnen u dan van veel dienst zijn.’

Het was duidelijk aan onzen staatsman: ce navire qui portait toutes nos fortunes, semblait abandonné au hasard, personne ne pensait à le diriger. Hoe gelukkig, dat hij had kunnen ontsnappen en juist bij tijds was aangekomen.

Hij zette zich aan 't werk en het ging, zoo. als steeds, waar hij de hand aan den ploeg sloeg. Met een oogopslag veranderde alles, of juister gezegd, hij veranderde alles. Hij tastte door en stelde de weifelenden voor het fait accompli.

Na hem zelven, was Artois geroepen om redder van Frankrijk te zijn. Hij moest naar Parijs komen en krachtens de volmacht zijns broeders het bewind aanvaarden. Toen Talleyrand het denkbeeld niet verwierp, gaf ook Alexander, ofschoon hij niet van de Bourbons hield, toe. De Vitrolles zou de blijde tijding naar Nancy overbrengen; de broeder des konings mocht te Parijs komen.

Artois hield een wapenschouwing over het garnizoen van het stadje, toen de Vitrolles er aankwam. De Prins haastte zich om zijn vriend te begroeten. Sa joie de me revoir se confondait avec celle de son heureuse fortune, mais c'était moi qu'il embrassait: je représentais à ses yeux cette espèce de miracle qui tout à coup lui ouvrait si larges les portes de la France, et lui rendait une couronne. Met verbazing hoorde hij de verhalen van de Vitrolles aan omtrent den toestand in de hoofdstad en de grenzenlooze verwarring, waarin alles verkeerde:

zijn komst alleen kon redding brengen. Na eenige aarzeling liet hij zich overhalen: hij zou gaan. Doch voor zijn vertrek moesten eenige onvermijdelijke maatregelen worden genomen, o.a.: men moest Lodewijk van alles onderrichten. ‘Nous expédiâmes’ een der Polignacs naar Engeland, maar deze ‘notre envoyé’ werd opgehouden in Holland, zoodat de koning reeds voor diens aankomst het gebeurde had vernomen.

Eindelijk werd de reis, die het werk zou bekronen, aanvaard. Met een gevoel van innig geluk en zelfvoldoening trok de kleine stoet, die Artois vergezelde, op. De erfgenaam van de kroon van Frankrijk was gereed de huldiging zijner aanhangers te ontvangen. Maar plotseling, onverwacht, kwam er een kink in de kabel. De Vitrolles had Parijs verlaten in de zoete illusie, dat de tegenstanders het hoofd hadden verloren en, bukkende voor zijn vastheid en volharding, Artois zouden erkennen, krachtens de volmacht van Lodewijk. Het krachteloos voorloopig bestuur, en met name Talleyrand, zouden geen weerstand meer bieden. Doch toen hij te Vitry le Français was aangekomen, ontving hij eenige schriften, die hem ontnuchterden en met verontwaardiging vervulden. Talleyrand zond hem de Constitutioneele Acte toe, zooals zij door den Senaat was vastgesteld en gepubliceerd. En daarin las hij tot zijn overgroote ergernis: ‘le peuple français appelle librement au trône de France Louis- Stanislas-Xavier de France, frère du dernier roi, et apres lui les autres membres de la maison du Bourbon.’ En als ware dit niet genoeg, bevatte het staatstuk nog den eed, dien de koning moest bezweren en teekenen, voordat hij als Roi des Français zou geproclameerd worden.

Een kreet van ergernis ontsnapte den lezer. Is het dan zoo heel erg? vroeg Artois. Zoo erg, leerde hem zijn raadsman, que le Roi n'est pas roi, que Monsieur n'est pas lieutenant-général du royaume. Doch hij weifelde daarom niet. Ofschoon het gevoel van zijn groote verantwoordelijkheid, omdat het alleen zijn werk was, dat Artois sans autorité reconnue, sans pouvoir, sans commandement den tocht naar Parijs waagde, hem een oogwenk benauwde en ontmoedigde, aarzelde hij daarom niet. Hij zond aan het voorloopig bewind een missive, waarin hij namens den prins de al of niet aanneming der Constitutioneele Acte onbeslist liet, maar verklaarde dat Monsieur als lieutenant-général du royaume kwam, om in het lijden des volks te voorzien. Hij

zou de neerbuigende goedheid hebben zich in het kleed der nationale garde te steken, maar niet de cocarde der Revolutie dragen; die van zijn dynastie, l'ancienne, la véritable cocarde de la France, couverte d'un honneur sans tache, zou hij trouw blijven.

Inhoud en toon van dit antwoord bewezen, dat Artois of liever de Vitrolles, volgens deze geloofwaardige memoires, besloten had den strijd te aanvaarden en niet te bukken voor eischen, die met de erfelijke, legitieme rechten der Bourbons in strijd schenen. Niet voorwaardelijk, maar onvoorwaardelijk, als de eenig wettig rechthebbende moest de eigenaar van den troon in den persoon van zijn vertegenwoordiger worden erkend. Terwijl Artois, gelijk zijn broeder, geleerd door de ervaringen der laatste 25 jaren, af keerig was van elke poging om op den loop der gebeurtenissen in te grijpen en tot schikken bereid, dacht de raadsman heel anders. ‘J'etais, par caractère, dans une disposition toute différente, et la part, que j'avais prise aux derniens événements l'avait confirmée, et peut-être exaltée. Je croyais que la puissance de la volonté et de l'action qu'elle produit domine les destinées humaines’. Dit is, voegt hij er bij, de verklaring van mijn lot in volgende jaren: de lijdelijkheid der Bourbons heeft hen dikwerf van mij verwijderd. Ik kon dat niet goedkeuren en ook geen goedkeuring veinzen. West pas flatteur qui veut.

Men ziet - een pendant van G.K. van Hogendorp. Niet alleen een meerdere in verstand, maar ook van karakter tegenover zijn vorst.

Jammer, dat zijn eigen verhalen dat schoone beeld niet altijd bevestigen.

Van Meaux vertrok de Vitrolles naar Parijs, om zijn vijand te verslaan. Diens hoofdkwartier was natuurlijk bij Talleyrand. Daarheen spoedde hij zich. Talleyrand vertelde hem, welke schikkingen hij gemaakt had: hij had een woning voor Artois laten klaar maken en een detachement garde nationale zou den prins te Lury opwachten, om hem tot eerewacht te dienen.

- Et alors Monsieur fera demain son entrée solennelle a Paris?
- Certainement, me dit-il.
- Vous avez pris soin de faire trouver à une demi lieue en avant de la barrière des chevaux pour le Prince et sa suite?
- Oui, assurément, me répondit-il.
- Monsieur se rendra à Notre Dame où toutes des autorités publiques seront réunies pour assister au *Te Deum*?

- C'est ainsi réglé, dit M. de Talleyrand.
- De là le prince viendra aux Tuileries, qu'il occupera?
- Eh oui! reprit mon interlocuteur, tout y est préparé pour le recevoir.
- Il sortira ensuite, dis-je, pour visiter le roi de Prusse et l'empereur Alexandre?
- C'est cela, me répondit-il.

Maar nu kwam de hoofdkwestie: zijn hart klopte, erkent de Vitrolles, toen hij vroeg:

- Le lendemain vous porterez au Senat les lettres patentes du lieutenant-général du royaume pour qu'elles y soient solennellement enregistrées?

Doodkalm antwoordde Talleyrand: ‘certainement, c'est parfaitement convenu.’

De Vitrolles stond verstomd. Op zulk een succes had hij, zelfs hij niet durven rekenen. Zijn minachting voor de mannen, die een waarborg van constitutioneele rechten hadden durven eischen, steeg: ici les principes n'ont pas leurs conséquences.

Doch het bezoek was nog niet geëindigd. Talleyrand nam heel hartelijk zijn arm om op te rusten, wat altijd een gunst was, en voerde hem in een nevenvertrek. Daar kwamen zeer toevallig eenige heeren bijeen, o.a. Barbé de Marbois, senateur. Talleyrand vertelde hem, dat de volmachten van Monsieur in den Senaat zouden ingeschreven worden.

De Marbois viel hem in de rede: dat kan niet, dat kan niet; ‘la constitution déclare formellement que le Roi, appelé au trône par le Sénat, ne sera reconnu que lorsque, rendu sur le territoire français, il aura juré et signé cette constitution. Il est donc évident que le Sénat ne peut vérifier, enregistrer, ni même reconnaître des lettres patentes du Roi, antérieures à l'acte qui l'appelle au trône, et à l'exécution des clauses qui sont imposées à l'exercice de ses pouvoirs’.

Zonder eenige verwondering te toonen, zonder een spier van zijn gelaat te vertrekken, draaide Talleyrand zich om, greep de Vitrolles bij een knoop van zijn jas, ‘ge ziet, mijn waarde heer, het zal niet gaan: de volmachten van den graaf van Artois zullen door den Senaat niet erkend worden.’

Nu had de Vitrolles reden, om opnieuw verstomd te zijn. Hij gaf er de voorkeur aan, een beetje boos te worden en in zijn verder gesprek met Talleyrand, nadat de andere heeren,

die hun rol hadden vervuld, waren vertrokken, hem ernstig voor te kouden, dat hij, Talleyrand, Monsieur naar Parijs geroepen had en dus voor de zaak moest zorgen. Onze memoriënschrijver voelt volstrekt niet, hoe deze bekentenis zijn eigen rol vermindert: als te Chatillon is hij ook te Nancy slechts de boodschappenlooper van den sluwen Talleyrand geweest. Wees maar gerust, alles zal in orde komen, troostte deze hem. Maar hij liet zich niet troosten, parce qu'il était trop évident qu'il ne savait pas lui-même comment il parviendrait à cette fin.

Hij zou echter spoedig ontdekken, dat deze sukkel, die Talleyrand heette, rijker was aan hulpmiddelen, dan hij giste: vooral, waar het gold, zijn eigen doel te bereiken.

De Vitrolles deed hem de eer aan, om met keizer Alexander bij hem te blijven dineeren. Na den eten nam de keizer onzen staatsman ter zijde en bleef met hem praten in een hoek der kamer. ‘Les yeux des spectateurs étaient fixés sur nous: à peine échangaient ils quelques mots à voix basse: ils cherchaient à deviner sur le mouvement de nos physionomies ce qu'ils ne pouvaient entendre.’ Het was een schoon oogenblik voor den redder van Frankrijk. Jammer, dat het zoo treurig verstoord werd. Talleyrand, toen hij vond dat het lang genoeg geduurd had, draaide zoo wat rond, tot hij bij het tweetal stond. Hij legde de hand op de Vitrolles schouder; ‘voila, Sire, le héros de la Restauration. Jamais personne n'a entrepris une si grande chose, et ne l'a conduite avec autant de courage et de succès. Il n'a cherché d'appui qu'en lui-même, en se traçant tout seul le but, les voies et les moyens.’

Ditmaal gevoelde toch de Vitrolles, dat hij voor den gek werd gehouden. Hij wist niet wat te zeggen. Maar zijn naïeve verwaandheid verloochent zich niet. Hij gist, dat Talleyrand eigenlijk den Russischen keizer een steek wilde geven, qui se posait volontiers lui-même comme le héros de la Restauration!

In den avond van denzelfden dag liet Alexander de Vitrolles in zijn kabinet roepen.

Het was maar goed, dat er geen getuigen waren. Op bevelenden toon gaf de keizer te kennen, dat Artois moest begrijpen, dat de oude monarchie had afgedaan. De constitutie van den Senaat moest aangenomen worden. Hij, Alexander, verwachtte, dat de gunsteling van Artois het zijn meester duidelijk zou maken. Maar de Vitrolles weigerde, naar hij zegt,

op hoogen en beslisten toon. Het koninklijk huis van Frankrijk zou zijn kroon niet danken aan den Senaat, het lage werktuig der keizerlijke tyrannie. Alexander zond hem met blijkbare teekenen van ontevredenheid weg.

En nu, waarheen? Alweer naar Talleyrand, die wel zelf den weg niet wist, maar ze toch hem, de Vitrolles, moest wijzen. Talleyrand ontving hem allerhupst, als altijd. Als waren er zooveel dagen als halve uren verloopen, sedert hij hem gezien had, vroeg hij hem naar Alexander. ‘Il est bien, l'empereur . . . et vous avez dû être content de lui? . . . Et puis, voyez-vous, pour un roi, il a beaucoup d'esprit, ne trouvez-vous pas?’

Die groote de Vitrolles! Comment être en garde contre tant de bonhommie? roept hij in den eenvoud van zijn staatsmanshart uit.

Met zijn gastheer, die hem weer de eer bewees op zijn arm te leunen, daalde hij naar de entresol af, waar Talleyrands slaapkamer was, het heilige der heilige van het voorloopig bewind. Daar werd nu het eigenlijke vraagstuk besproken: men moest tot een beslissing komen. Artois eischte erkend te worden op grond van de volmacht zijns broeders: de Senaat weigerde het. Er moest iets op gevonden worden, maar wat? Niemand wist het: le bel esprit est une bouffée de gaz qu'on ne produit pas à volonté, quand même on est M. de Talleyrand, merkt onze schrijver in het volle gevoel van minachting op. Dalberg, Jaucourt, waren aanwezig. De Fontanes en Beugnot kwamen heel toevallig, maar wisten ook geen redmiddel. De Vitrolles bleef onverzettelijk. Beugnot kwam eindelijk op het lumineus idee, dat Talleyrand zijn ontslag zou nemen als president van het bewind, ten gunste van Monsieur. Na veel tobbens kwam men overeen, dat van den afstand van Talleyrand geen gewag zou worden gemaakt, maar eenvoudig Artois als chef du gouvernement erkend.

Met deze belofte in den zak keerde de Vitrolles den volgenden dag naar Lury terug, waar inmiddels zijn meester was aangekomen. Hij vond Artois omgeven van nationale gardes en royalisten, die uit Parijs toegestroomd, zich de champagne, waarvoor Talleyrand rijkelijk had gezorgd, zonder ze ooit te betalen, goed lieten smaken. Het enthousiasme voor de Bourbons steeg iedere minuut. De trouwe dienaar drong zich door de dichte drommen heen, om den genietenden Artois verslag te doen.

Son regard plus caressant semblait me remercier des joies de son coeur. Hij hoorde de verhalen van de Vitrolles aan, zonder er zich aan te ergeren of er veel waarde aan te hechten. Hij was in de prettigste en gelukkigste stemming van de wereld, en had vertrouwen in zijn fortuin en bovenal in de voorzienigheid. Ce n'était pas pour lui le moment de raisonner. Il était tout à ses impressions: la France de sa jeunesse se représentait à lui, et il couvrait d'un voile les tristes souvenirs du temps où il en était séparé. Dat zijn zoo de gewone zegenrijke vruchten van Champagne: de souvenirs van Artois' jeugd waren ook zoo liefelijk.

De volgende dag was voor den intocht bepaald. Het was schitterend: er is geen tweede voorbeeld in de wereldgeschienis van zulk een geestdrift, schrijft onze waarheidslievende auteur. Zelfs de maarschalken, die aanvankelijk koel waren uit zorg voor hun toekomst, werden er door medegesleept. Als het volk een oogenblik ophield met toejuichen, gaven zij het sein en élevant leurs chapeaux, encore chargés des couleurs de la Révolution. Les paroles manquent pour dire les manifestations du sentiment universel. Les visages, les gestes, les larmes exprimaient le transport des coeurs. Il était tel, que beaucoup mourront sans l'avoir éprouvé, et que les siècles passent sans en citer de semblables exemples. Artois was zenuwachtig en zijn antwoorden op de verschillende toespraken droegen er de sporen van. De Vitrolles deelt geen enkel proefje mede en zwijgt ook geheel over het antwoord aan het voorloopig bewind, dat later door Talleyrand en Beugnot zoo mooi werd geredigeerd: ‘Rien n'est changé: il n'y a qu'un Français de plus.’

Het was een schoone dag voor Artois: maar niet minder voor de Vitrolles. C'est nous qui avons fait tout cela, verkondigde hij, de hand op de borst.

Doch zijn groote taak was nog niet afgeloopen. Bij den intocht van Artois had de Senaat ontbroken. Het hooge staatscollege had van Monsieur geen notitie genomen.

Tot dusver meende men, dat het de invloed van Alexander was geweest, die den broeder van Lodewijk XVIII tot toegeven heeft gedwongen. Uit deze Mémoires blijkt het, dat de verdienste aan de Vitrolles toekomt.

Toen den 12^{en} April Artois te Parijs was gekomen, was hij ontvangen als de broeder van den aanstaanden koning. De

afspraak, den vorigen dag gemaakt, dat men hem als chef du gouvernement zou erkennen, was eenvoudig onuitgevoerd en bleef onuitgevoerd. De Senaat, steunende op Alexander, bleef onverzettelijk op zijn stuk staan. Artois mocht in de Tuileriën zetelen, zijn aanhangers ontvangen, autoriteit bezat hij niet.

Aan dezen toestand moest een einde komen. De Vitrolles bedacht een middel. Tegen den Senaat, die impopulair was, wilde hij het corps législatif doen optreden. Zoo het laatste college Artois als luitenant-generaal des rijks erkende, zou de Senaat moeten volgen. Hij ontbood eenige leden bij zich, die hij persoonlijk kende en stelde hun de zaak voor. Maar wat hij ook deed om hun jaloezie tegen den Senaat op te wekken en te prikkelen, het mocht niet baten. Onder allerlei voorwendselen weigerden zij wat hij vroeg.

Een andere weg moest ingeslagen worden. In een zijvleugel van het paleis der Tuileriën, waar sedert twee dagen Artois was gezeteld, huisde ook het voorloopig bewind. Daarheen begaf zich den 14^{en} de Vitrolles, om een oplossing der moeielijkheid te zoeken. Hij poogde Talleyrand en zijne ambtgenooten te overreden, om vrijwillig hun gezag in handen van Monsieur over te geven. Onmogelijk, was het antwoord, wij zijn slechts de gedelegeerden van den Senaat en kunnen dus niet eigenmachtig beschikken over het gezag, ons toevertrouwd. Een der aanwezigen, die zwijgende het gesprek had aangehoord, gaf in zeer beleefde termen te kennen, dat Vitrolles' voorstel niet deugde, maar dat er een veel eenvoudiger middel was. Kent gij dat dan? luidde de vraag. Ja, antwoordde Fouché, die juist den vorigen dag was aangekomen. Laat de Senaat zelf aan den graaf d'Artois het luitenant-generaalschap des rijks opdragen.

Het ei van Columbus scheen gevonden. Fouché stond er voor in, dat de Senaat het denkbeeld zou omhelzen, mits Artois door de een of andere declaratie de vereischte geruststellingten aanzien der constitutioneele beginselen zou geven. In der haast ontwierp hij zelf een verklaring, die de hoofdpunten der constitutie vermeldde.

De Vitrolles keerde naar het paleis terug, en stelde aan Artois het alternatief: óf eigenmachtig het gezag in handen te nemen, en te rekenen op den steun der aanhangers, zoo de Senaat zich verzetten wilde, óf voor de eischen van den Senaat

te bukken. De onzekerheid, de dubbelzinnige positie, waarin men verkeerde, moest ophouden. Artois had snel zijn keus gedaan: hij waagde het eerste niet, en moest dus het tweede ondergaan.

Het werpt een eigenaardig licht op den schrijver der Memoires, dat hij, om de eer voor zich te houden en zijn eigen rol te vergrooten, eenvoudig verzwijgt, wat zonder eenigen twijfel de aanleiding tot zijn bezoek aan Talleyrand c.s. is geweest.

In het *Journal des Débats* van 14 April, werd het volgende opmerkelijke bericht medegedeeld:

'L'empereur de Russie s'est rendu aujourd'hui (13) au palais des Tuileries, seul et comme un simple particulier. S.M.J. est restée trois quarts d'heure à conférer avec le prince dans la plus grande intimité. Lorsque S.M. s'est retirée, S.A.R. voulait l'accompagner jusqu'à sa voiture: mais le monarque a constamment refusé cet hommage. Monsieur insistant toujours, l'empereur lui a dit en lui serrant la main de la manière la plus affectueuse: non, vous n'irez pas plus loin. Sire, a répondu Monsieur, *mon premier devoir est l'obéissance*.'

Wat het doel van dit bezoek is geweest, weet men. Keizer Alexander had aan Artois verklaard, dat de verbonden vorsten bij hun verklaring van 3 April plechtiglijk beloofd hadden de constitutie te zullen erkennen en waarborgen, die de Franschen zich zouden geven. Zij waren vast besloten hun belofte te houden. Tevens had hij hem de diensten herinnerd, die de Senaat aan de zaak der restauratie had bewezen. Artois, hoe afkeerig ook van elke concessie, die zijn erkenning aan voor- Avaarden bond, had begrepen te moeten gehoorzamen.

Wat kon hij, wat konden de Bourbons, zoo de geallieerden hen aan hun lot overlieten?

Van dit alles vermeldt de schrijver der Memoires niets. Hij alleen is het, die Artois heeft bewogen, om toe te geven, doch alleen onder voorwaarde, dat de verklaring, die van hem geeischt werd, veranderd werd en minder stellig en duidelijk zou luiden. Dit werk nam de Vitrolles op zich en wijdde er een deel van den volgenden nacht aan. Doch toen hij in den morgen van den 15^{en} zijn ontwerp had gereed gemaakt, het den Prins had voorgelezen en diens goedkeuring verkregen, kwam onverwacht als een deus ex machina Alexander tusschen beide.

Nesselrode, de Russische minister, liet de Vitrolles melden, dat hij hem wenschte te spreken. Het was duidelijk, dat Fouché en Talleyrand den autocraat van het Noorden, die in Frankrijk als beschermer der constitutioneele rechten optrad, tegen den invloed van Artois' raadsman hadden gewaarschuwd. Nesselrode had in last hem mede te deelen, dat de geallieerden besloten waren de eischen van den Senaat te steunen. Z.M. was onderricht, dat de Vitrolles de verklaring, door Artois te geven, geheel had gewijzigd en van alle kracht beroofd. Een botsing met den Senaat en de constitutie zou daarvan het gevolg zijn. Nesselrode berichtte de Vitrolles, namens zijn meester, dat si de pareilles circonstances venaient à se produire, toutes les forces, toutes les baionnettes étrangères qui étaient en France, se réuniraient pour le soutien du Senat et de sa constitution, envers et contre tous.

De mededeeling liet aan duidelijkheid niets te wenschen over. De Vitrolles antwoordde, zegt hij, met heftigheid, dat hij de geallieerden tartte, om de bedreiging uit te voeren. Heeft hij werkelijk die taal gevoerd? Ik geloof en geen woord van, want zijn verdere houding was weinig in overeenstemming met zijn groote woorden. Toen Talleyrand hem het besluit van den Senaat bracht, waarbij dit staatslichaam aan Artois het voorloopig bestuur van Frankrijk opdroeg, in afwachting dat Louis-Stanislas-Xavier de France, appelé au trône des Français, ait accepté la Charte constitutionnelle, waagde hij het niet den Prins een weigering aan te raden. Het krachtig volhouden van den Senaat, geleid door Talleyrand, en de besliste houding van Alexander droegen vruchten. De erfgenaam van zoo vele koningen was door Talleyrand naar Parijs geleid, om een beginsel te erkennen, dat in lijnrechten strijd was met de hooge eischen der legitimiteit. Niet op grond van erfelijke rechten, niet van een machtiging van een legitiem en vorst, maar op grond van Artois' aanneming en erkenning van de grondslagen der constitutie trad de broeder van den graaf van Provence als luitenant-generaal des rijks op.

Als bewijs voor den eerbied voor beloften en trouw aan plechtige toezeggingen, die dezen raadsman van den lateren Karel X bezielden, mogen de woorden gelden waarmede hij Artois de concessie aanried: le pouvoir reconnu au lieutenantgénéral du royaume est sans limites et, pour ainsi dire, dicta-

torial. Si Monsieur accepte aujourdhui ce qui lui est offert, *il n'y a plus de constitution du Sénat*, et même, il n'y a plus de Sénat si telle était la volonté de Monseigneur.....

Schaamteloozer aandrang tot valsch zweren en eedbreuk heeft wel zelden een zoogenaamd staatsman gebezigd en openlijk beleden.

De optreding van den nieuwen luitenant-generaal had onmiddellijk de aftreding van het voorloopig bewind en van de ministers ten gevolge. Artois behield de laatsten en hervormde het eerste tot een staatsraad. Wat zou bij de instelling van het nieuw bestuur van de Vitrolles worden? Hij had tot dusver de plaats van secretaris vervuld, en verlangde natuurlijk een positie, waarin hij den verworven invloed kon behouden en versterken. Artois wist niet, hoe het te regelen, toen de Vitrolles een gelukkigen inval had. Il me vint tout à coup une idée, dont je ne mesurai pas d'abord l'ambition. Alle ministeriën waren begeven, behalve dat van secretaris van staat. Hij maakte Monsieur duidelijk, wat dat eigenlijk voor een betrekking was: de secretaris van staat is de particuliere secretaris, in den ruimsten zin des woords, en de directeur van het kabinet van den souverein de bewaarder der minuten, de redacteur van de proces-verbalen van den raad der ministers. . . .

Dat is juist iets, wat ik voor u wou hebben, zei Artois. Ik zal het hun zeggen.

In dezelfde korte vergadering, waarin hij de leden van het voorloopig bewind zijne beschikkingen omtrent' hen en de ministers mededeelde, gaf hij hun tevens bericht van de aanstelling van de Vitrolles.

Talleyrand was er zeer boos om: ‘Een hof betrekking, een hooge titel, een fortuin had hij verdiend, maar ministeriën dienen niet voor belooningen.’ Had hij ongelijk?

De betrekking, die de Vitrolles zoo handig had weten te verwerven, was onder het keizerrijk een der gewichtigste posten geweest. De staats-secretaris was de tusschenpersoon tusschen den keizer en de andere ministers. De hertog de Bassano, die het langen tijd was geweest, had een overwegenden invloed er door uitgeoefend. Juist daarom had de Vitrolles de betrekknig gevraagd en Artois ze hem gegeven. Door zijn vriend en protégé zou hij de regeering van zijn broeder kunnen leiden, naar hij

hoopte. Maar wat hij wenschte, vreesden anderen. De Vitrolles had de gunst van Artois gewonnen, maar van weinig anderen. Noeh de mannen van het keizerlijk regime, die toetraden, Talleyrand, enz., noch de nieuwe raadsleden van Lodewijk XVIII erkenden de aanspraken van iemand, wiens eenige verdiensten in zijn bewegelijk intrigueeren en zijn boodschappenloopen voor Talleyrand was geweest. Dat zijn belachelijk hooge toon, zijn voorbeeldelooze aanmatiging, die bijkans op elke bladzijde van dit boek den lezer ergert, hen, die in 1814 met hem te doen hadden en hem moesten verdragen, weinig genegen maakten om hem te steunen, ligt voor de hand. De gunst van Artois was bovendien voor hem geen aanbevelingbij koning Lodewijk.

Zoo deze een secretarisschap van staat wenschte te behouden, zoo gewichtig als het onder het keizerrijk was geweest, begeerde hij het niet voor een werktuig van zijn broeder, maar voor zijn eigen gunsteling. Redenen te over, om het lot, dat de Vitrolles trof, te verklaren. Toen de koning den 13den Mei het bestuur definitief regelde, werd de Vitrolles eenvoudig voorbijgegaan, en de secretaris niet als de andere ministers tot het afleggen van den eed geroepen. Daarmede had zijn betrekking opgehouden een ministerieele te zijn en was tot een ondergeschikte verlaagd. Hij werd niets dan de schrijver van den ministerraad, dien hij bijwoonde, door al de aanwezigen als een indringer beschouwd en behandeld.

Onder den eersten indruk der vernedering wilde hij zich terugtrekken: hij sprak er ten minste van. Maar hij liet zich door Artois gemakkelijk overreden, om te blijven. Het staatssecretarisschap van staat was le pivot du dernier gouvernement geweest, en zou het toch blijven in zijn handen, meende hij. Hoe hij zich roerde en al het mogelijke deed, om Lodewijk XVIII voor zich. in te nemen, vertelt hij breedvoerig. Zoo bezorgde hij den koning, uit de archieven van den Staatsraad, twee documenten, die Lodewijk gaarne in handen had. Het eene was een overeenkomst indertijd met Mirabeau gesloten: zij was eigenhandig door Lodewijk, toen graaf van Provence, geschreven. De andere was de brief, indertijd, evenzeer eigenhandig, aan Bonaparte door Lodewijk geschreven. Dat de koning gaarne deze stukken terug had, is gemakkelijk te begrijpen: maar minder gemakkelijk, met welk recht de secretaris van staat de archieven van een der hoogste staats-

lichamen bestal. De koning nam ze aan, zegt de Vitrolles, avec une. sourire de satisfaction. Wij willen het gaarne gelooven, maar dat de overwegingen, in het hart van den cynischen Lodewijk opgerezen, bijzonder vleiend voor den zich insinueerenden secretaris waren, durven wij niet verzekeren.

De vruchten van al zijn moeiten beantwoordden niet aan zijn wenschen. Lodewijk hoorde hem aan, liet hem tot zich toe, zoo dikwerf het noodig was, maar betaalde hem met woorden of met stilzwijgen. De Vitrolles had allerlei ideeën over de Charte, die een koninklijke genadegift, maar geen namaak van een Engelsche constitutie moest zijn. Hij wilde États-Généraux, uit representanten van verschillende standen samengesteld en in twee kamers verdeeld, die over verschillende zaken zouden delibereeren, en deze deliberatiën den koning mededeelen, wiens souverein gezag ongedeeld en ongeschonden blijven moest. Maar Lodewijk, die in Engeland de voordeelen en de kracht van een constitutioneele monarchie had leeren kennen, liet hem praten, en zelfs Artois keurde de denkbeelden van zijn vriend als te idealistisch en te onpraktisch af.

Van de commissie, die over de ontwerp-Charte zou beraadslagen, werd hij buitengesloten. Het prikkelde hem slechts, om te meer te intrigueeren. Indien zijn verhalen waar zijn, dan mag hij zich beroemen, een stellige verklaring tot geruststelling der koopers van nationale goederen, waartoe in den ministerraad besloten was, door onderhandschen invloed bij Lodewijk belet te hebben. Een der grieven, die bij den terugkeer van Napoleon van Elba den algemeenen afval van de Bourbons verklaarden, behoort dus tot zijn verantwoording te komen. De luchthartigheid en oppervlakkigheid, waarmede de geheele kwestie hier besproken wordt, zonder eenig inzicht in de diepgaande beteekenis, bewijst, dat de druk dezer verantwoordelijkheid hem nooit heeft bezwaard. Als in dit geval, kantte hij zich telkenmale tegen de beslissingen en mengde hij zich in de discussiën van den ministerraad, waarvan hij slechts de secretaris, niet lid was. Geen wonder, dat de intrigueerende secretaris van staat als een der gevaarlijkste royalistische brouillons, die uit het pavillon Marsan, de residentie van Artois, Lodewijk en Frankrijk zochten te beheerschen, door de gematigde en constitutioneele partij gehaat werd.

Gedurende de honderd dagen roerde hij zich even onvermoeid,

als in het voorjaar van 1814. Hij had den raad gegeven, dat Lodewijk zich in de provinciën zou terugtrekken, zijn aanhangers om zich vereenigen, en een burgerkrijg aanvangen. De royalistische nationale garden zouden de kern van zijn leger zijn. Hoe verstandig Lodewijk gehandeld had, door dien raad te verwerpen, en de taak, om een Napoleon te weerstaan en te overwinnen, aan de legers der geallieerden over te laten, bewees de loop van den krijg. Vitrolles zelf poogde zijn denkbeeld in uitvoering te brengen te Toulouse. Alles ging uitstekend, als in de fabel van den man, die zijn paard wilde leeren te. leven zonder te eten. Het arme dier stierf juist den dag, voordat hij het kunstje kende. Napoleon zou door den staatsman de Vitrolles, die te Toulouse ‘regeerde’, ten val zijn gebracht, indien de militairen niet 's keizers partij hadden gekozen en hem gevangen hadden genomen. Hij werd opgesloten te Vincennes. Hij had daar ruim den tijd om wat tot bedaren te komen van al de schokken der laatste dagen en zijn stekken te zetten voor het vervolg.

Dat hij ze goed gezet heeft, weten wij. De koningsmoorder Fouché redde het kostbaar leven van de Vitrolles, en bezorgde hem later de vrijheid. Gelijk vroeger van Talleyrand, werd hij thans het werktuig van Fouché. In de volgende deelen zullen wij lezen, hoe de Vitrolles dien nietswaardigen regicide voor zijn grootsche plannen gebruikte, en hoe de Bourbons voor de tweede maal de kroon aan hem, de Vitrolles, hadden te danken. Aan slijk op den toch reeds zoo zwaar getroffenen hertog van Otrante zal het niet ontbreken. De diensten, die hij aan den schrijver heeft bewezen, waarborgen ons dat.

Aan dit talent, om zich steeds aan te sluiten en te laten gebruiken door hen, die de partij, waartoe zij behooren, verraden en dus in 't vijandelijke kamp, waarheen zij overloopen, verstandhouding behoeven, had de Vitrolles in 1815 te danken, dat de bescherming van Fouché hem ten deel viel, en het secretarisschap van staat hem opnieuw werd opgedragen. Doch toen en Fouché en Talleyrand, korten tijd na elkander, vielen, was ook zijn tijd gekomen. De hertog de Richelieu, die als hoofd van het nieuwe kabinet optrad, hief het secretarisschap op, en deed de Vitrolles de plaats ruimen, waarin hij zich door de gunst van Monsieur in 1814 zoo handig had ingeschoven.

De titel van minister van staat moest tot vergoeding dienen.

De volgende deelen zullen het verhaal dezer schandelijke bejegening en van de reeks der miskenningen, waarvan zij de inleiding vormden, bevatten. Ministre d'etat, hoveling, vriend van Artois en een tijdlang depute, was de Vitrolles zeker ruimschoots in de gelegenheid, belangrijke mémoires na te laten. Maar een malcontent, een verbitterde over eigen levenslot, een intriguant, stikkende van ijdelheid, ziet zelden bij anderen iets, dat hij de moeite waard acht eerlijk mede te deelen. Wij zullen dan ook in de volgende deelen voornamelijk lezen, hoe anderen zich tegen hem hebben vergrepen, en welk een groot man hij toch eigenlijk was. Bevat het iets van meer algemeen belang, dan zullen wij op zijn mémoires terugkomen. Anders moge deze bespreking voldoende zijn voor de wenschen van de Redactie van dit tijdschrift, die een aankondiging van mij vroeg.

Het groot publiek, dat memoires leest, gelijk het rornannetjes verslindt, kan ook deze van de Vitrolles genieten. De stijl, zonder bezig te houden, schrikt niet af. De verhalen zijn langen breed, doch dit hindert niet, als men maar den tijd heeft en niets belangrij kers te doen. De personen bovendien, prinsen, koningen en ministers, hebben door den regel het voorrecht belangstelling te wekken. Er zijn tal van sententiën, die voor diepe gedachten willen doorgaan, schoon zij niets dan phrases zijn. Aan de bewonderaars van Louise Mühlbach, Samarow en soortgelijken zullen deze Mémoires vermoedelijk welkom zijn, als een aangename afwisseling; niet het minst, als in schijn heel solide, na zooveel lichter spijs.

Voor ander gebruik zijn de Mémoires minder aanbevelenswaardig. Als een vertrouwbare bron voor de beoordeeling van personen en toestanden kunnen zij niet dienen. Niemand mag gevonnisd worden naar hetgeen de Vitrolles van hem vertelt. Want elk oordeel dat hier voorkomt, bijkans, zou ik zeggen, elk feit, dat van anderen wordt medegedeeld, wordt ingegeven niet door politieke antipathie - dit kon men verdragen - maar door zijn persoonlijke verhouding tot hen. Niet alleen Talleyrand, de oude raadsman van Napoleon, wordt door 't slijk gesleurd, maar mannen als Montesquieu, Chateaubriand enz. Over den laatste wordt een fiool des oordeels uitgegoten, die van bitteren haat en jaloezie op den schrijver van *le Génie du Christianisme* getuigt.

Wee, wie het gewaagd heeft, niet voor dit genie in eigen oog te

buigen. Dit is het, wat dit boek zoo ergerlijk en den schrijver zoo verachtelijk maakt. Hij vervolgt met zijn schimp en haat, in gladgelijnde zinnen ingeweven, vol van het meest kwetsende dedain, niet het minst hinderlijk, waar hij de genade bewijst van iets goed te vinden, niet slechts de tegenstanders van zijn zoogenaamde politieke beginselen, maar allen, die het verder hebben gebracht en hooger hebben gestaan dan hij. Met den voet in 't graf, legt hij in 1847 de laatste hand aan dezen arbeid, om allen te bezwaren, die, trouwe aanhangers der Bourbons, schuldig zijn aan de misdaad, zijn hooge meerderheid niet te hebben erkend.

Het is onmogelijk telkenmale na te gaan, wat van zijn verhalen waarheid is. Ik twijfel er geen oogenblik aan, of hij heeft dikwerf gelogen. Maar het is inderdaad niet de moeite waard, dit telkenmale te gaan onderzoeken. De partij, waartoe de Vitrolles heeft behoord, rust sedert lang in 't graf. La résurrection du passé, moge, naar 't schoone woord van Michelet, de taak van den historicus zijn, zij eischt niet, dat ook al het vuil van het verleden op nieuw in beroering worde gebracht. Daarvoor intusschen zou deze arbeid ruime bouwstof aanbieden.

Wie de jammerlijke omgeving der Bourbons, de aanmatiging der partij, die niets geleerd en niets vergeten had, nader wenscht te lee ren kennen, vindt in dezen fatsoenlijken salonzwetser een gids, die hem nog veel meer zal doen begrijpen, dan hij vertelt. De Vitrolles teekent zich zelf in dit boek op eene wijze, die beter dan vele woorden het ongeluk van Frankrijk doet peilen, dat zulke mannen onder de eersten aan 't hof telde.

THEOD. JORISSEN.

Fransche landschap-schilders.

Albert Wolff, Cent chefs-d'oeuvre des collections Parisiennes. Paris Georges Petit et Ludovic Baschet, 1884.

Den 12^{den} Juni 1883 werd te Parijs in de galerij van Georges Petit een tentoonstelling van honderd schilderijen geopend. Die expositie was weldra een der meest besproken gebeurtenissen op het terrein der kunst. Men had toch dáár uit particuliere verzamelingen bijeengebracht het beste wat de Fransche schilderschool der laatste vijftig jaren had opgeleverd: en daartusschen had men enkele meesterstukken der oude, vooral der oud-Hollandsche school opgehangen. Het was een stout waagstuk die Fransche moderne stukken in de onmiddellijke nabijheid der oude doeken met hun stralend koloriet te brengen. Maar de Franschen bestonden de vuurproef. Er was maar één roep over het voortreffelijke dat de nieuwe Fransche school aanbood. Nu was dan ook het allerbeste dáár bijeen. De schilders van den tweeden rang waren niet, of bijna niet vertegenwoordigd. En tot zulke schilders van den tweeden rangrekende men bv. Paul Delaroche, éénmaal door de mode op den hoogsten trap gesteld. De schilders wier werken men wilde doen genieten waren vooral Delacroix, Millet, Dupré, Rousseau, Corot, Diaz, Daubigny, Troyon, Meissonier, Decamps, Fromentin en Fortuny. Ook van Gericault en anderen was een enkel schilderij aanwezig. Toen de termijn der tentoonstelling ten einde liep, kwam de wensch op, of men niet een duurzame herinnering aan die gebeurtenis zou geven, door, in een verzamelwerk, naar deze schilderijen, die een gelukkig toeval had bijeengebracht, etsen te doen vervaardigen. De beste graveurs en etsers van Parijs werden daarvoor opgeroepen. Albert Wolff,

de bekende Figaro-redacteur, een der uitnernendste kenners der nieuwere Fransche schilderkunst, leverde den tekst, en zóó kwam in twaalf afleveringen het werk tot stand, dat wij hier aankondigen. Het is een rijk, prinselijk boek; een werk dat blijven zal, omdat het een tweevoudige waarde heeft. Allereerst is de artistieke uitvoering der meeste etsen zeer goed, maar ten andere geeft het werk volledig het beeld weder der glansrijke Fransche schüderschool uit het midden van onze eeuw. Het boek verrukt het oog door de groote en kleinere etsen die kwistig (honderd in getal) aan de afleveringen zijn toegevoegd, en waarvan vele het bewijs leveren, dat de Fransche etsers hun kunstvak voortreffelijk verstaan en hanteeren. Maar de hoofdindruk, die verkregen wordt bij het inzien van het boek, is de waarde der fransche moderne schilderkunst, en vooral der phalanx schilders die na het jaar 1830 in Frankrijk opstond.

Het is ons onmogelijk van het geheele werk een denkbeeld ie geven. Wij willen slechts met een fragment volstaan. Anderen mogen er op wijzen welke hooge rang toe te kennen is aan de historie- en genreschilders, die de beroemde namen dragen van Eugène Delacroix, Decamps, Meissonier, Fromentin en Fortuny. Zij hebben dan ook te wijzen op de buitengewoon schoone etsen, die in dit werk o.a. naar Meissonier zijn geleverd, etsen waaronder er één weergeeft zijn ‘graveur à l'eau forte,’ dien hij zelven als proeve en meesterstuk van zijn arbeid aan de Louvre na zijn dood zal vermaken. Wij laten dit verleidelijk werk aan meer bevoegden over, en bepalen ons tot de Fransche landschapschilders na 1830, tot wier kring wij natuurlijk ook rekenen hen, die het landvolk en het landvee op hun doeken deden leven.

De Fransche landschapschilders van den nieuweren tijd zijn in elk opzicht der studie overwaardig. Het algemeen karakter dier schildergroep was een strijd tegen de quasi-academische opvatting. Zij beweerden te moeten breken met het zoogenaamd idealisme, waaronder zij eensdeels verstonden de conventioneele voorstelling der natuur, ontleend aan de klassieke modellen, bijv van Poussin, maar ten andere ook zekere voorliefde of poging om een *would-be* schoone natuur, een verheven gebergte, een wild bruisenden stroom of prachtige eeuwen-heugende wouden te schilderen. Neen: zij waren realisten. Zij versmaadden rijke

lijnen, en gaven slechts weêr de gewone natuur, die hen omringde: een eenvoudig landschap, belangwekkend alleen dooide werking van lucht en licht: een natuur, die zich op niets voorstond, maar die juist daardoor een vast resultaat te weeg bracht, namelijk dat zij, op het schilderij overgebracht, een poëtische stemming aan de toeschouwers wist mede te deelen. Dit was het wat die schilders bedoelden met hun woord ‘paysage intime’, en dat onze Duitsche naburen door den naam van ‘Stimmungslandschaft’ aanduiden. Zij gingen uit van de volgende denkbeelden. De natuur die wij voor onze oogen zien is allereerst een bezielde natuur. Die boomen dáár, met hun schijnbaar grilligen groei, hebben elk een geschiedenis te vertellen: zij hebben gestreden en geworsteld: zij hebben zich gekeerd naar den kant van de zon om de weldadige warrmte op te vangen: zij hebben het hoofd gebogen onder het schudden van den wind: zij hebben hun kruin weten op te houden, hoe ook een storm hen deed kraken of regenvlagen hen teisterden. En voorts elk hoekje van het terrein, dat gij ziet, heeft een indruk mede te deelen. Het weeke moeras met zijn mischend riet, de bochtige oeverrand der beeken, de holle weg tusschen struiken, hebben allen iets te vertellen. Bezie ze bij elke verandering in het wisselziek spel van het licht: hetzij in den morgen de wazige ochtendmist optrekt, of in den middag de volle zon alles bestraalt, of tegen den avond de stille toon over het landschap neerdaalt: telkens zal elke aanblik u een gewaarwording van ernst, van rust, van blijdschap of van geheimzinnigheid geven. Het komt er nu slechts op aan of een schilder de ware opmerkingsgave heeft en het talent om de gewaarwording, die hij bij het zien gevoelde, u mede te deelen.

De Fransche schilderschool is werkelijk daarin geslaagd. De werken van Millet, Dupré, Rousseau, Corot, Daubigny, Diaz en Troyon kunnen het bewijzen.

Aan de hand van het werk der *Cent Chefs-d'oeuvre* en der etsen ons naar die meesters aangeboden, willen wij trachten dit onzen lezers duidelijk te maken.

Onder die schilders is zeker de grootste JEAN FRANCOIS MILLET, die in 1875, op zestigjarigen leeftijd, is gestorven. Hij leefde en stierf arm en eenzaam te Barbizon, het dorp aan den zoom van het bosch van Fontainebleau. Watal droeve ernst is

op zijn schilderijen verspreid! Hij had zich ten taak gesteld vooral het leven van het landvolk wêer te geven: maar hij zag geen boeren, zooals Leopold Robert hen maalde, die, lachend en zonnig, met bontgeschakeerde kleeding of fraai gevormde armen en borst, in bevallige groepen geschaard, zich lieten bewonderen; neen: de daglooners en veldarbeiders, door Millet voorgesteld, waren povere grove lieden, niet geschaafd, ter nauwernood beschaafd, hijgend onder het wicht van het werk, in vereelte vingers spade of houweel knellend, met gebogen hooge schouders en ingevallen borst rondloopend en met een gelaat door langdurig zwoegen wezenloos: heete zonnestralen waren over hen heengegaan en wind en regen hadden hun kleederen grijs en grauw getint, met een kleur overdekt als van den grond dien zij bewerkten. Het was de boer worstelende met de aarde, om die aarde vruchtbaar te maken en daaruit het leven voor zich en voor het gezin te trekken. Zoo schilderde hem Millet, en onder dit schilderen vereenzelvigde hij zich met hem. Millet zelf was als landman gekleed. Als men hem zag met zijn hooge gestalte, zijn flinke schouders,zijn verbrand en energiek gezicht, zijn armelijke kleeding, zijn klompen, dan meende men een van de typen zelven zijner schilderijen te zien. Hij leefde even eenvoudig en armoedig als de landlieden en 's avonds las hij, als zijn werk gedaan was, omringd door zijn talrijk gezin, den bijbel, om zich te troosten en te sterken aan de lotgevallen der oude aartsvaders, die ook van landbouw en veeteelt leefden. Hij had dien troost noodig, want zijn bestaan was bitter droevig. Het Frankrijk van die dagen, bedorven van smaak, begreep zijn eenvoudige, natuurgetrouwe kunst niet. De stemming, waarin die schilderijen waren gevat, werd niet gevoeld. Zijn melankolieke kunst werd niet genoten. Wat hielp het hem of een kleine groep van kunstgenooten hem bleef aanmoedigen? Soms had hij geen brood voor vrouw en kinderen, want zijn stukken werden niet verkocht of brachten slechts een luttele winst op. Zóó zwoegde en werkte hij dertig jaren voort. Hij bleef zichzelven. Aan den waan en smaak van den dag offerde hij geen oogenblik een duimbreed zijner beginselen op. Toen eindelijk naderde de dag, dat hij zou worden begrepen. De zege was in aantocht. Doch de krachten begaven den kunstenaar. Hij stierf in 1875. En thans worden zijne schilderijen als met goud belegd. Prijzen van zestig, van honderd duizend franken zijn voor zijn schilderijen niet ongewoon. -

Het werk der *Cent chefs-d'oeuvre* bevat drie grootere etsen naar zijn drie bekende schilderijen: de arenleesters, de schaapskooi en den man met het houweel. Voorts zijn nog drie kleinere etsen in den tekst gevoegd, en wel de vrouw aan tie waschtobbe, de vrouw aan het spinnewiel en ‘la bruleuse d'herbes’. Al die etsen geven zeer goed de breede, eenigszins geheimzinnige stemming zijner kunst aan. De ets naar de arenleesters (les glaneuses) is misschien de schoonste, zeker de bevalligste. De oogst is zoo even gedaan; de lucht is helder, warm; de pachter ziet met welgevallen naar de schoven die zijne knechts vergaren; de grond heeft veel opgeleverd en de armen kunnen dus hun deel oprapen; drie vrouwen lezen de afgevallen korenaren na; het zijn arme vrouwen, die de ruggen bukken en de vingers uitstrekken; maar er is iets zeer teeders in de geheele opvatting; de zon straalt niet alleen hoog in de lucht, maar heeft een glimp in het hart der armen weten te dringen; het is een zachte dag ook voor haar. - Die eenigszins warme toon is geheel afwezig in de tweede ets, naar het schilderij *le Pare à Moutons*. Het is een vochtige avond. De maan schijnt onzeker en droef. Zoo ver men zien kan is het stil in het veld. De herder kiest het oogenblik om zijn kudde in de kooi te leiden. Hij wikkelt zich in zijn mantel, en de schapen, verlicht door de bleeke stralen der maan, dringen zich tegen elkander aan om de nattige koelheid van den avond te ontgaan. De lijnen en vormen lossen zich hier haast op. Men gevoelt alleen een lichten indruk van huivering. - Die huivering wordt beklemming, wanneer men de derde ets voor oogen neemt, de ets naar het schilderij *l' Homme à la houe*. Gij hebt daar vóór u den daglooner, die, met de beide handen geleund op zijn houweel, een oogenblik uitrust van zijn afmattenden arbeid. Hij buigt zich naar voren als een schepsel dat op het punt is om door moêheid overstelpt te worden. De wilskracht overwint echter. Maar het is als of een schorre kreet van opstand tegen het lot, een roep van deernis, uit zijn borst weêrklinkt. De kreet van den arme. En die kreet weêrklinkt op een dorren met steenen bezaaiden grond, die elke kans op grooter welvaart voor goed wegneemt, en die slechts spreekt van een eeuwigheid van ellende. Zóó uitte zich Millet in de uren wanneer zijn talent het machtigst was.

De groep der meer eigenlijke fransche landschap-schilders onzer eeuw wordt geopend door JULES DUPRÉ. Hij is hier op dit terrein

de baanbreker geweest. Hij heeft den weg gewezen. Hij voor het eerst. heeft in Frankrijk de groote traditie van onzen Ruysdael en onzen Hobbema weder opgevat. Niet gering was de verdienste den rug voor goed te keeren aan de conventioneele opvatting, die in elk landschap een motief zoekt te vinden, en te besluiten Voortaan *waar*, geheel en al waar, als schilder tegenover de natuur te staan. Jules Dupré durfde het. Aan de boorden van de Oise, te l'Isle Adam, waar hij geboren was, bleef hij zich vestigen, en op zijn zwerftochten door bosch en weide, langs beek en rivier, verwerkte hij nu de indrukken die hem de natuur onafgebroken gaf. En terwijl hij nu met altijd frissche bezieling schilderde, wist hij aan zijn schilderijen mede te deelen de ontroering, welke hem zelven had bevangen, toen hij het landschap in dít of dát licht, in dezen of genen toon had gezien. Het schilderij, dat hij schiep, sprak weder tot de ziel. Het bosch behield op het doek zijn groeikracht, de weide haar waas van vochtigheid, de lucht haar jagende wolken. Dupré wist vooral de kracht en de macht der natuur in zijn schilderijen tot haar recht te doen komen. Zijn landschappen zijn in den regel strenge ernstige kunst. Trouwens zijn eigen leven was een voorbeeld van ernst. Stel u voor, dat hij eigenlijk geen meester had. Hij was op zijn twaalfde jaar leerling in de porceleinfabriek van zijn vader, en decoreerde daar de borden. Maar als hij slechts even vrij was, vluchtte hij naar buiten en begon hij naar de natuur te teekenen en te schilderen. Alleen door het gedurig contact niet de natuur en door zijn volledig isolement in de natuur werd hij de landschap-schilder, op wien thans Frankrijk roem draagt. Hij was daarbij een fier karakter. Wel was hij arm en begreep hij, dat er een lange tijd zou moeten verloopen eer men zijn werken zon waardeeren; toch weigerde hij de 40,000 francs, die een kunstkooper hem bij zijn huwelijk aanbood, mits hij eenige concessies aan den smaak van het publiek wilde doen. Die het eerst een goed schilderij tegen een goeden prijs van hem kocht was de hertog de Nemours. Toen na den oorlog van 1870 de hertog in het land zijner vaderen terugkeerde, kwam Dupré hem dadelijk begroeten. Beiden zagen elkander lang aan. Zij waren beiden oud geworden. Wel tintelde nog het blauwe oog van den kunstenaar, maar het haar en de baard waren wit. Zij begrepen elkanders blik. De hertog vond het

passende woord: ‘Uw kunst - zoo zeide hij tot Dupré - is niet oud geworden, zij blijft jong.’ Zoo is het inder- daad. Dupré's schilderijen blijven even frisch als toen zij voor het eerst werden gepenseeld. Hij zelf is nog altijd blijven werken, altijd nieuwe gezichtspunten zoekende. In de stad Parijs heeft hij het nooit lang kunnen harden. Steeds ging hij weder naar de Oise. Een tijd lang week hij in het bosch van Compiègne, en later, was hij gewoon eenige weken aan zee (te Cayeux-sur-Mer) door te brengen. Zijn verblijf aan zee bracht hem van-zelf tot studies op den Oceaan. De macht van de onmetelijke naar eigen wetten luisterende en onbedwingbare zee trok hem zeer aan. Telkens beproefde hij zijn krachten om te zien, of hij de aandoening, door die zee bij hem opgewekt, op het doek kon weergeven. Want het blijft een karaktertrek bij Dupré, dat hij nooit volkomen over zich zelven tevreden is, dat hij evenals Lessing in het zoeken en trachten, in het streven naar ieus hoogers, de ware eigenschap van den mensch vindt. - De *Cent chefs-d' oeuvre* geven naar zijn werken drie etsen: twee kleinere - een beek langs boomen en het doorwaden van een breeden, doch ondiepen stroom door een kudde koeien - en een grootere. Die grootere ets is genomen naar het beroemde schilderij, dat Dupré vóór veertig jaren schiep, en dat den titel draagt: *Paturage sur la lisière d'une forêt*. Het is een heerlijk doek. De boomen staan zoo flink en zoo kranig tegen het weiland, ze zijn zoo krachtig van bouw en hebben tegelijk zulk een heugenis van het verleden, dat men geneigd zou zijn van een doorleefde geschiedenis van dien zoom van het woud te gewagen. Een Eranschman zou uitroepen: ‘c'est vécu’.

Had Dupré voor het eigenlijk gezegde landschap den weg gebaand en door zijn werken getoond, hoe men de strenge kracht der natuur moest voorstellen: iets later begon THÉODORE ROUSSEAU zijn arbeid, Théodore Rousseau, die de meest compleete landschap-schilder van Erankrijk zou worden. Ook hij wierp spoedig de traditiën van overgeleverde lessen over boord en zette zich rustig neder, ergens in de omstreken van Parijs., om het landschap zelf in al zijn schoonheid te bespieden. Hem kwam daarbij te stade een onbegrensde liefde voor den Franschen bodem. Wanneer anderen van Italië spraken, wilde hij daarvan niet hooren. Frankrijk was voor hem het schoonste land, heerlijker dan wat een droom schoons kon voortooveren. En op alle

wijzen heeft hij getoond oog voor dat schoone te hebben. Alle kanten, alle ‘aspecten’ van dat Frankrijk heeft hij op zijn schilderijen overgebracht. In alle verscheidenheid ontplooit zich de fransche natuur op zijn doeken. Niemand gaf zooals hij het groote overzicht van een landschap weêr; maar ook het meest vertrouwde geheim der dichte hoekjes werd door Rousseau geopenbaard. De poëzie der wouden en bosschen is voortreffelijk door hem gegrepen; maar ook het watervlak der stroomen, hetzij de golven zachtkens kabbelen of opgezweept worden door den wind, verfrischt u als gij zijn werk aanschouwt De eerste glimlach van den dag, het laatste vaarwel van den avond, wordt door hern u overgeleverd. Nu eens ziet gij bij hem de natuur in al haar liefelijkheid en zachtheid: de wolken zijn weggevaagd door het tintelende zonlicht; dan weder is alles zwart bewolkt, huilt de wind en nadert de orkaan, met al de grimmigheid en toorn eener verstoorde natuurkracht. Hij is in zijn kunst volledig, zooals weleer Ruysdael en Hobbema. Ook hij had geweldig te kampen tegen den kunstsmaak zijner landgenooten. Hij voerde dien reuzenkamp met vuur en moed. Zijn groote vriend, wiens werken altijd door hem werden vereerd, was Millet. Als de strijd hem te bang werd, als de uitspraken van instituut en jury's hem te sterk prikkelden, vlood hij naar het bosch van Fontainebleau, om daar dicht, zeer dicht bij Millet te wonen. Dan was hij's avonds te vinden in de eenzame woning te Barbizon en sterkte hij zich door de gesprekken met zijn vriend. Het zijn van die verheffende en bemoedigende oogenblikken in het leven der menschheid! Ziet men in zijn verbeelding in het armoedige huis te Barbizon, onder het schijnsel der lamp, deze twee groote schilders zitten, die elkander opbeuren in den strijd des levens, die al het andere gering achten, wanneer slechts de kunst waarachtig en oprecht wordt gediend, dan gevoelt men zichzelven gesterkt in de opvatting om toch in het leven, in elke richting, waar te zijn en de waarheid te dienen. Millet was van die twee het sterkste, het standvastigste karakter. Zulk een stoïcijn als Millet was Rousseau niet. Hij had behoefte aan zekere instemming van de zijde der anderen. Inderdaad had hij die reeds veel meer dan zijn vriend; zijn schilderijen vonden reeds vroeger beter prijs. Aandoenlijk is het, hoe hij Millet in diens armoede bijstond; toen hij wat begon te verdienen, kocht hij zelf teeke-

ningen en schetsen van Millet en liet dezen in den waan dat een rijk Amerikaan hem had opgedragen die voor hem te koopen. Zulke feiten doen andere fouten vergeten: ook dit zwak, dat Rousseau, telkens als hij goed tot rust gebracht was in het bosch van Fontainebleau, toch weer snakte naar Parijs, en naar de toejuiching die dat Parijs kon geven. Zelfs - en dit is zijn groote misstap geweest - schikte hij zich op het laatst van zijn leven eenigszins naar de eischen van een onverstandig publiek. Hij dong naar bijval, hij zocht als een kind ijdele eer, tot zelfs decoraties. Zijn vrienden verhalen dat de dood van zijn vrouw, die hij zeer lief had, de schuld van dit laatste was. Zeker is het dat de tekortkoming van geringen duur is geweest. Trouwens de speldeprikken van datzelfde domme publiek bleven niet uit. Nu vluchtte hij weder naar Barbizon, naar Millet. Het was ditmaal voor goed. IJlende koortsen grepen hem aan; men hoorde slechts van zijn lippen de namen van zijn vrouw en van zijn vriend. Die vriend, Millet, drukte hem (December 1867) de oogen toe. - De *Cent chefs-d'oeuvre* bevatten van Théodore Rousseau vier kleinere etsen - de hut, het dorp onder zware boomen, de oevers van een rivier en een vijver - en zeven groote etsen. Dit zevental is uitnemend geschikt om van Rousseau's talent een denkbeeld te geven. Twee daarvan zijn ochtendtafereelen. Het eerste is een boomrijk landschap, waarin het water naar verschillende kanten zich verspreidt, een blauwe hemel spiegelt zich daarin, het licht is blond en harmonieus. Het tweede stelt een lentemorgen voor in de omstreken van l'Isle Adam, op het oogenblik dat de zon door de nevelen breekt; een visscher komt op den voorgrond met zijn netten en hengels. Twee andere tafereelen stellen den avond voor; op het ééne werpt de zon haar laatste gouden stralen op een groep ijle eiken, waarvan het loof reeds herfstachtig is getint; op het andere - een zeer schoon stuk - is de zon reeds verdwenen achter een purper geverfden horizont: de hemel is met zware wolken bedekt, het geheele veld is nog warm getint: een visscher aan den rand van een beek gaat juist zijn vischtuig uitwerpen. Een vijfde ets stelt de Oise voor; de rivier is over haar boorden gegaan en de lucht is in een schoon blond koloriet als van van Goyen gehuld. De zesde ets geeft een groep zware eiken van Fontainebleau te zien in vollen bladerendos, terwijl de laatste den

naam draagt van ‘la lisière des Monts Girard’. Het is een woeste groep uit den zoom van het woud. Aan den kant van een bosch weg staat daar een oude, wilde eik als vergramd tegen het jonge groen, dat na allerlei kappingen toch weder opschiet. De eik omknelt met zijn kwastige wortels een steenachtige plaat, die bijna één geheel met den boom uitmaakt.

Even harden strijd tegen de routine als zijn voorgangers heeft COROT gevoerd: maar zelden is de natuur door een blijder, onbezorgder kunstenaar aangezien. Trouwens hij was in zekeren zin een gunsteling van het lot: welgesteld, ja rijk, door de erfenis van zijn vader, behoefde hij zich al zeer weinig 's levens wederwaardigheden aan te trekken. Hij woonde't liefst in de buurt van Parijs, te Ville d'Avray, en zwierf dan als een scholier in de omstreken van dat dorp rond. Men zag hem altijd met een glimlach op de lippen, met oogen stralend van goedheid, vroolijk, jong van harte, liefst een of ander referein neuriënd. En de natuur toonde zich aan hem in al haar bevalligheid en poëzie. Geen schilder heeft zoo goed weergegeven den dauw van den morgen: den zachten adem van den wind, die slechts even het riet beweegt en het effen water doet rimpelen: het doorzichtig loof der boomen, waarachter het zonlicht fonkelt: de geheimzinnige bleeke stralen van de maan: de fijne veerkracht van takken en twijgen. Alles bekoort op een schilderij van Corot. Men gevoelt dat de schilder geïnspireerd was door de natuur. Wat zij in haar innigste vertrouwelijkheid wist te openbaren, dat heeft zij Corot medegedeeld. En let wel, dat Corot de schilder bij uitnemendheid bleef van heldere dagen, schilder van zonneschijn en van zomer-warmte. Licht, jong groen ziet men 't meest op zijn tafereelen. De menschelijke figuren, die hij daarop voorstelde, dienen slechts om den indruk, den toon van het geheel nog meer te doen uitkomen: het is een visscher, die 's morgens uitgaat naar de rivier, een jager, die 's avonds door het bosch huiswaarts keert. Soms trok het mysterieuse van de natuur hem meer bijzonder aan: dan waren het nymfen en faunen, die als lichte zonnestralen in het heerlijke groen dansten: die ethérische gestalten deden dan des te beter de stemming van het geheel begrijpen. Hoever was men hier van de quasihistorische of mythologische landschappen, waar de oude routine-school zich op beroemde! Bij Corot trilt de kunst van

aandoening. De natuur leeft op zijn stukken. Alles is poëzie bij hem. Hij zelf was zoo goed voor allen. Toen, na zeer veel jaren, zijn stukken voor het eerst verkocht werden - in 't begin ging het zeer langzaam, en moest hij bekennen dat zijn collectie vrij compleet bleef - toen hij veel geld ging verdienen, deelde hij het met handenvol aan zijn medebroeders, de arme schilders uit. Hij gaf aan de weduwe van Millet jaarlijks een pensioen van duizend francs. Aan den armen Daumier schonk hij het huis, dat deze uit geldgebrek moest verkoopen. Om zóó in het groot wèl te kunnen doen, werd hij op het laatst van zijn leven, toen hij de 70 jaren naderde, zelfs tuk op geld, en schilderde hij te veel en te schielijk. Dát is de fout geweest die men hem heeft verweten en die men hem gaarne vergeeft. Voor zich zelven bleef hij even eenvoudig en haast zonder behoeften. Zijn eenige passie was muziek, bovenal de muziek van Mozart, den meester, die in zijn ruischende klanken-melodieën even sterk de helderheid en den glans der eeuwige lente weet te doen gevoelen, als COROT het door zijn kleuren heeft vermogen te doen. Hij stierf 1875. - De *Cent chefs-d'oeuvre* geven van Corot acht kleinere en vier groote etsen. Onder de kleinere munten vooral uit een gezicht op een water, vijver of breede beek, aan beide zijden door abeelen en olmen beplant, terwijl op den achtergrond een huis uit het groen opduikt; voorts een voorstelling van een morgen, als zoo even de zon is opgerezen en hare eerste stralen het waas doorbreken dat een vijver bedekt: de met houtgewas omzoomde oevers zijn nog nat van den dauw en half omfloersd door den nevel: een visscher zet zijn schuit in beweging. De vier grootere etsen behelzen de voorstelling van nymfen en faunen, van de vrouw met den tijger, van den vijver van Corot's landhuis te Ville d'Avray en van het Garda-meer. Weêrgegeven op de etsen zijn vooral de eerste en laatste merkwaardig. De nymfen en faunen zijn eigenlijk niet anders dan een schildering van het vallen van den avond. Onder hooge boomen, met dicht zwart loof, dansen aan den rand van een vijver mythologische wezens, die door hun verschijning den toon moeten aangeven van het geheimzinnige, onbestemde en overweldigende, dat in de natuur intreedt op het oogenblik dat de helderheid van de zon gaat wijken. Het is alles diep en donker. Even schoon is de ets naar het meer van Garda. Hier wordt een morgen-indruk bedoeld. Ter lin-

kerzijde strekt het meer zich uit, dat een hemel weerspiegelt verzilverd door de opgerezen zon. Ter rechterzijde, langs eenig geboomte, slingert zich ietwat opgaand over rotsen een pad. Twee meisjes zijn gezeten op het uiteinde van dien voorgrond. Verrukkelijk is het morgenlicht dat door de fijne takken glinstert: een luchtig windje schijnt het loof te doen trillen. Tooverachtig is het effect van warmte en glans dat zóo verkregen wordt.

Hij, die den ouden COROT op de aandoenlijkste wijze kon smeeken toch niet zoo overhaast te werken, was zelf in zekeren zin een improvisator in het landschapschilderen: wij bedoelen DAUBIGNY. COROT was altijd degeen, tot wien hij opzag, aan wien hij zich het meest verwant gevoelde. Trouwens Daubigny was even jong van harte als zijn vriend. Op zestigjarigen léeftijd had hij nog al het enthousiasme en al de illusies der jeugd. Hij werkte verbazend snel: maar in elk zijner improvisatiën stortte hij zijn gansche ziel. Hij woonde het grootste deel van het jaar, evenals Jules Dupré, aan de oevers van de Oise, te Auvers; slechts des winters ging hij eenige maanden naar Parijs. In den zomer was hij met het ochtendkrieken in zijn boot, en liet hij zich op de Oise voortdrijven, totdat een hoek, een kromming van den stroom hem trof. Dan bond hij de boot vast en begon zijn schets. Lachte het onderwerp hem toe, dan zette hij het met één worp op het doek, en schilderde en kleurde hij totdat alles gereed was. Het volk in den omtrek kende hem, zoo als hij daar in zijn boot afdreef. Men noemde hem ‘den kaptein’ en Daubigny was zeer in zijn schik dat hij in zijn uiterlijk al zoo iets van een zeeman had. Dobberend op de golven der Oise heeft hij verwonderlijk schoone schilderijen geleverd, werken die uitmunten door het teeder koloriet en tegelijk door de energieke uitvoering. Zijn kunst lief koost als een zonnestraal het landschap dat hij wil weergeven. Hij wijzigt zijn manier van schilderen naar het onderwerp dat hij onder handen heeft. Slechts dit ééne staat als een paal boven water, dat elke schilderij op zich zelve een doorleefde en gevoelde gewaarwording moet uitdrukken. Zend zulk een schilder naar Italië en hij zal geen enkelen indruk medebrengen. Zoo ging het Daubigny; Italië was niets voor hem; hij vond - 23 jaar oud - aan de Oise zijn doel en levenstaak. Ook zijn succès werd langzaam verkregen. Eerst in 1860, na twintig jaren arbeids

werd hij algemeen als meester erkend. Toen was het dat hij zijn ideaal steeds hooger begon te stellen, en dat hij het woord uitte dat sinds zoo dikwijls is herhaald. Als hij toch 's winters in Parijs vertoefde werd hij allengs bestormd in zijn atelier door bezoekers en kunstkoopers. Ieder wilde wat van hem koopen. Ieder vroeg hem naar het beste. Averechts liepen zij dan bij het rondloopen in het atelier altijd de waarachtig schoonste zaken voorbij. En de schilder beet hun dan, als zij weder met de eentonige vraag aankwamen, toe: ‘onze beste werken - dat zijn die, welke niet verkocht worden’ (*qui ne se vendent pas*). In de laatste jaren van zijn leven schilderde hij dan ook doeken, die reeds door de afmetingen buiten de evenredigheden der gewone koopkracht vielen. Hij zelf bleef even eenvoudig als frisch, al plaagde hem het rheumatiek, dat hij in zijn watertochten op de boot had opgedaan. Toen hij in 1878 op zeventigjarigen leeftijd stierf, hoorde men van de lippen van den stervende deze woorden: ‘ik ga naar Corot, ik ga zien, of hij mij nieuwe landschappen kan wijzen.’ - De *Cent Chefs-d'oeuvre* geven twee groote en vijf kleine etsen naar zijn schilderijen. De kleinere geven drie gezichten op de Oise, waarvan het eerste sterk verlicht, en even donker in de schaduwpartijen, geheel en al op een oud-hollandsch watergezicht gelijkt: verder een voorstelling der rotsen van Chateau-Gaillard en der Vallée de l'Arques, dicht bij Dieppe. De grootere twee etsen geven ook twee studies op de Oise. Vooreerst het gehucht Portijois. Aan de rechterzijde op een eenigszins hooger terrein staat een groep van huizen, omringd door boomen en een steenen muur; ganzen gaan de helling af, naar eene vrouw die in de rivier bezig is te wasschen. Aan de linkerzijde is de overkant van de rivier bezet met schoone boomen. Zachte wolken drijven in de lucht. Het geheel is keurig, bijna oud-hollandsch bewerkt. Even schoon is de tweede studie op de Oise. De rivier is aan beide zijde met wilgeboomen omzoomd. Links komt een vrouw die twee koeien aan de rivier laat drinken. Een schuit ligt aan den anderen oever. In den achtergrond strekt de vlakte zich uit in een gouden tint.

Is de hoofdtrek van Dupré's schildermanier de strengheid, bij Rousseau de haast wetenschappelijke volledigheid, bij Corot de poëzie, zoo kan men zeggen dat in de werken van

DIAZ de fantasie het alles overheerschend element is. Diaz is de schilder van de zon. De gloed der stralen van die zon wordt door hem op alles geworpen. De vorm is bij hem van weinig beteekenis: het koloriet, de kleur is alles. En in het weergeven der schitterende kleuren is hij virtuoos bij uitnemendheid. Omdat hij den vorm soms wel wat veel heeft verwaarloosd, omdat hij ongelijk in de uitvoering was, zal hij misschien niet op de eerste plaats komen, wanneer de definitieve rang aan de fransche schilders van de latere jaren zal worden toegekend, maar allerlei tekortkomingen in de teekening zullen licht worden geteld, wijl hij den glans van het palet zoo heeft lief gehad. Een schilderij van Diaz is soms werkelijk een ‘féerie’. De personen die in het landschap voorkomen zijn hoofdzakelijk een voorwendsel tot het aanbrengen van schoone kleuren. Hun costuum dient om een schakeering van schoone verven te doen uitkomen. Licht en leven is bij hem alles; en het leven is dan weder bij hem een in de zon gekoesterde droom. Men stelt zich hem voor, alsof hij luid zingend zijn schitterende stukken vervaardigde. Trouwens hij was nog een type van de schilders der oude school. Een kunstenaar die om niets ter wereld, om geen enkele maatschappelijke conventie gaf, maar alleen voor zijn kunst leefde. Een zeer oorspronkelijk man. Van zuidelijke afkomst - zijn volle naam was Diaz de la Pena - had hij een uiterlijk dat de aandacht trok. Hij had een houten been en zag er uit als een oud-militair. Zijn gestalte was groot, zijn bewegingen kort en afgebroken en zijn stem wat ruw. Luid gaf hij zijn meening te kennen en als hij lachte, wat dikwijls gebeurde, dan daverde het. Zijn aard was zoo expansief, zijn humeur zoo goed, dat hij in alle kunstenaarskringen een welkome vriend en gast was. Doch aan het oordeel der menschen stoorde hij zich niet, het gestamp van zijn houten been werd nog al eens begeleid door een of anderen vloek; hij was brutaal als de beul. Doch in die eenigszins ruwe schors was het teederste gemoed gehuld. Zijn groote liefde en vriendschap voor Millet en Rousseau is haast een legende. Hij woonde geruimen tijd dicht bij die schilders te Barbizon, in het bosch van Fontainebleau. Hij was het, die telkens naar Parijs ging, om schetsen en teekeningen van Millet te verkoopen, en die dan 's avonds laat het karige geld aan het arme gezin van Millet bracht. Als de kinderen het kloppen van het houten been hoorden naderen,

dan wisten zij dat het brood en de spijs in aantocht was. Toen hij wat geld verdiende, was zijn eerste aankoop een paar kleine schilderijen van Rousseau, dien hij als den meester bij uitnemendheid vereerde. In zijn atelier bracht hij de vrienden, die hem bezochten, steeds daarvoor met den uitroep: ‘godenspijs - niet waar?’ Later, vooral na 1870, werd hij rijk. Iedereen wilde wat van hem hebben. Hij kon zich de weelde veroorloven van een villa te Etretat, met volle perken van bloemen, wier kleur hij zoo waardeerde. Hij vond het verrukkelijk op de zee te staren en plannen te ontwerpen van nog grooter werken dan hij tot nu toe had afgeleverd. Hij omringde zich in zijn huis met de glansrijkste tapijten uit het oosten en rnet alle kunstwerk dat door kleuren uitmuntte. Doch tegen 1876 werd zijn gezondheid slechter. Hij toog naar Mentone. En dáár, altijd uitziende naar de heerlijke zon der Middellandsche Zee, naar de blauwe en lichtgele tinten der Riviera, blies hij den laatsten adem uit. - De *Cent Chefs-d'oenvre* geven naar zijne schilderijen drie kleinere en twee grootere etsen. Van de kleinere trekken twee vooral de aandacht. De eene stelt een groepje dorpskinderen voor, die in een bosch hazelnoten komen plukken; een jongen weet een tak te bemachtigen en is bezig dien af te stroopen, twee meisjes vangen de vruchten op in haar boezelaars: het bosch is dicht en don ker, maar de zonnestralen verlichten en verwarmen boomstam en kinderen, en maken van het kleurenspel een zeer liefelijk geheel. De tweede ets stelt een troep Zigeuners voor, mannen, vrouwen en kinderen, die in bontgekleurde dracht een hollen rotsweg afdalen. De boomen, met herfstachtig geel bladerenloof, die ter weerzijde van den weg staan, vormen als het ware een ‘berceau’ welks bladerendak op ettelijke, plaatsen lange stroomen, licht op de kleine karavaan laat doorschieten. Het schilderij is een der meest volledige uitdrukkingen van zijn kunst. Het is eene betoovering voor de oogen. Alles tintelt er van licht en leven. Van de twee grootere etsen is de eene genomen naar eeu schilderij getiteld: ‘Causerie d'amour.’ Twee verliefde paren zitten tusschen zonnig loof aan den rand van een vijver. Maar bovenal schoon is de ets naar het schilderij ‘ le Parc aux boeufs’. Gij ziet voor u een kleine open plek in een woud: de plek zelf is begroeid met heideplanten en gras van allerlei soort, en bevat een kleine strook water. Ter linker- en rechterzijde staan forsche eiken, terwijl een hek op den achtergrond

toegang geeft tot een nieuw gedeelte van het bosch. Het geheel is een zeer schoon bosch-gezicht.

De laatste dezer groep van schilders, die wij wenschten te bespreken naar aanleiding der *Cent Chefs-d'oeuvre* is TROYON. Evenals Millet heeft hij meestal slechts ééne zijde van het landschap weergegeven. Nam Millet vooral den boer, den arbeider op het veld, als onderwerp zijner schilderijen Troyon bepaalde zich tot het vee van den landman. Hij begon zijn loopbaan op dezelfde wijze als Dupré, als schilder-werkman in een porcelein-fabriek. Eenige jaren tobde hij zich af met het decoreeren van borden en tafelserviesen. Nog geen twintig jaren oud, draaide hij echter de fabriek van Sèvres, waar hij zijn brood verdiende, den rug toe en besloot hij zijn eigen ster te volgen. Hij ging op goed geluk de wijde wereld in, met het vaste besluit natuur- en landschapschilder te worden. Het is verbazend zooveel gebrek hij in die dagen heeft geleden. Soms moest hij zijn oud handwerk, het porcelein-schilderen, weder ter hand nemen, om voor eenige weken brood te hebben. Had hij op die wijze zijn vrijheid opnieuw gekocht, dan toog hij weder verder, hield slechts stil, waar de natuur hem een motief voor een schets aanbood en wandelde door, als de studie op het papier was aangegeven. Het was een grootsche worsteling die Troyon zoo durfde bestaan. Hij was hardnekkig van aard en gaf dus zijn plan niet op, al was het brood dat hij moest eten zuur en de bejegening der menschen in dien leertijd hard. Hij bleef meester in den kamp tegen het lot, en werd een landschap-schilder van naam. Ongelukkig echter bleef er een bittere herinnering steeds bij hem over uit de dagen van gebrek. Anderen hebben lachend hunne jaren van armoede doorleefd en herdacht: niet alzoo Troyon. Hij was gegriefd in al zijn gevoelens en zijn aandoeningen, en zou het leed, dat hij meende ondervonden te hebben, tot aan zijn dood (hij stierf 1865) nooit vergeten. Een edel karakter was hij misschien niet. Doch wel een zeer groot kunstenaar. Vooral toen zijn eigenlijke roeping en aanleg hem helder werd. Het was bij gelegenheid van een reis door Holland. Hij zag de schilderijen van Potter en begreep dat hij dien weg moest volgen. En toen begon hij die stukken te leveren, die Frankrijk verbaasden. Dat waren waarachtige dieren, koeien uit wier neusgaten de adem, opsteeg, geen opgezette beesten, maar vee dat leefde. En de vroegere

landsahapsstudiën deden nu Troyon als dierenschilder een kenmerk en een deugd verkrijgen, die van geen der andere veeschilders (ook niet van Rosa Bonheur) het deel was geweest. Troyon's groote superioriteit boven zijn evenknieën onder de dierenschilders ligt namelijk hierin, dat hij vee en landschap opvat als een onafscheidelijk geheel, zoo als men beide dan ook werkelijk te zamen ziet. Troyon's dieren nemen steeds hun juiste plaats in het landschap in, en ondergaan in tinten en schakeeringen even goed de werking van atmosfeer en weêrsgesteldheid als het landschap zelf. Troyon deed dus met het vee, wat Millet met de boeren deed. Hij vereenzelvigde ze met de natuur. Andere veeschilders - en wij zonderen de oud-Hollandsche schilders niet altijd hier uit - geven, met hun keurige detailwaarheid, u den indruk van een aantal elk *à part* in een zeker landschap opgezette dieren, met groot talent nagemaakt. Troyon alleen geeft in zijn veestukken den grootschen totaalindruk van de natuur. De natuur met haar vee, boomen en planten was voor hem een samenhangend geheel. Geen schilder toonde ooit zulk een fijn gevoel voor de tinten, rijk of sober, die het weder en het tijdstip van dag of avond mededeelen aan het landschap met al wat zich daarin bevindt. In dien zin heeft hij het domein van zijn vak verbreed, de perken daarvan uitgezet. Zijn groote zin voor kleuren kwam bij dat alles hem bijzonder te pas. Hij is colorist bij uitnemendheid. Hij heeft nu eenmaal het ware schilder-temparement, schildert volgens de kenners breeder, vetter, sappiger dan eenig ander veeschilder. De frischheid der natuur kwam bij hem tot haar volle recht. -. De etsen der *Cent Chefs-d' oeuvre* geven gelegenheid Troyon's talent vrij goed te doen waardeeren. Wij vinden er vijf kleinere en vier grootere etsen naar Troyon's schilderstukken. Onder de kleinere treft vooral de ets naar het doek genaamd de regenboog. Zoo even heeft een onweder uitgewoed. Boven de donkere zwarte wolken, die naar den gezichteinder jagen, welft zich een regenboog: vooraan op den voorgrond, naast een water, waar- van de golven nog zwalpen, staat tegen wat struikgewas een koe, wit met roode vlekken: een schuins vallende zonnestraal zet het dier in een eigenaardig grillig licht. De vier grootere etsen geven een wei met vee in Touraine, voorts een span van zes ossen voor een ploeg op het oogenblik dat de ploeg moet

keeren om een nieuwe voor te leggen. Een derde ets stelt een rivier voor waarin vier koeien, geleid door een vrouw, komen drinken. Hooger op ziet men een boot; aan de overzijde groote boomen. Er komt een onweder op. De zon is schuil gegaan, maar van achter de wolken baadt zij nog het landschap, het water en de huid der dieren in een eigenaardige sprenkeling van licht. Dat lichteffect is volgens kenners een meesterstuk. De vierde ets is genomen naar de beroemde schilderij van ‘la Vallée de la Toucque’, een uitgestrekt landschap met vee, dat een talrijke kudde met al de bewegingen van het. vee - grazend, drinkend, liggend, staand, loopend - u voor oogen stelt. Opmer- kelijk zijn de twee koeien, welke op den voorgrond drinken uit de sloot, die het landschap in twee helften scheidt, en voorts ter linkerzijde de stier die in vol krachtsbewustzijn daar komt aanloopen.

Deze zijn de Fransche landschap-schilders op wie wij, naar aanleiding van het werk der *Cent chefs-d'oeuvre*, de aandacht onzer lezers wenschten te vestigen.

Wat ons in deze richting, in dit werken der opgenoemde fransche schilders zoo bijzonder treft, is hun uitgesproken bedoeling, dat zij de traditie weder opnemen der Hollanders Ruysdael, Hobbema, Cuyp en Potter zijn hun voorvaderen, op wie zich beroepen. Heb het geluk een adept dier fransche landschap-schilders te ontmoeten, en hij zal u dadelijk spreken van zijn vereering voor Ruysdael. Wij kennen er van die jongere fransche schilders, die niet rusten vóórdat zij hun tocht naar Haarlem hebben gedaan, om zelven met eigen oogen de landschappen te zien en te bestudeeren, die Ruysdael heeft vereeuwigd. Die dezen heerlijken zomer van ons zonnig jaar 1884 mocht dwalen langs den groenen duinkant van het Bloemendaalsche bosch, kon, als het geluk hem meêliep, achter deze of gene groep van struiken en boomen, eensklaps een fransch schilder van naam - ook als schrijver in de *Revue des deux Mondes* bekend - aan 't werk hebben gezien, die, als gij hem een oogenblik durfdet ophouden, gaarne met u over de nieuw-fransche en oud-hollandsche opvatting van het landschap een praatje wilde aanknoopen. Hij zou u hebben medegedeeld, dat er maar twee eigenschappen zijn, die de landschap-schilder in acht moet nemen, te weten: eenvoud en ernst. Die eenvoud,

die ernst, zich oplossend in een naïeve argelooze studie der natuur zonder eenig bijmotief, waren vroeger het deel van de oud-hollandsche schilders. Deze verwierpen al dadelijk elk zoogenaamd idealisme in de kunst als iets eenzijdigs, omdat de kunstenaar daarbij zich aanmatigde de natuur naar zijn eigen welgevallen te fatsoeneeren of te schikken. De natuur stond daarvoor te hoog. Het was alsof die Hollanders den wenk hadden begrepen van hun tijdgenoot Spinoza, toen hij sprak van een bezielde natuur, van een natuur die haar doel in zich zelve vindt. Eerbied voor de natuur was dus hoofdzaak.

Aan dien eerbied voor de natuur danken de Hollandsche landschap-schilders der XVII^{de} eeuw hun roem. De moderne fransche ‘paysagistes’ onzer dagen varen er wel bij, dat zij een zelfde beginsel weder gevolgd hebben, toen zij de *impressies* der natuur op hun doeken weêrgaven.

H.P.G. QUACK.

Letterkundige kroniek.

Camera Obscura van Hildebrand. Vijftiende, met zorg herziene druk. Haarlem, De Erven Bohn. 1884.

Nog eens Najaarsbladen. Gemengde Gedichten, 1880-1884, van Nicolaas Beets. Leiden, A.W. Sijthoff.

Een Zondagskind mocht mevrouw Bosboom-Toussaint haar vriend N i c o l a a s B e e t s noemen, en hij blijft dien naam verdienen, ook al bleet sedert, dat de 13e September 1814 op een Dinsdag viel. Als een echt Zondagskind vierde hij, die niet te vergeefs bad dat hem een ‘wintersche ouderdom’ bespaard mocht blijven, op een zomerschen herfstdag zijn zeventigste geboortefeest. De zon gaf haar schitterendste stralen, de bloemen schonken kleuren en geuren in overvloed, de muziek begeleidde het feest met haar liefelijkste klanken, mannen van allerlei richting brachten om strijd hulde aan den geliefden man, en zoo werd, naar het verlangen van mevrouw Bosboom, niet enkel Hildebrand, niet enkel de dichter, of de prediker of de hoogleeraar, maar de geheele Beets door zijne dankbare landgenooten gevierd. Dat maakte dit feest zoo verheffend en verkwikkend, dat ongeveinsde hartelijkheid en onopgeschroefde geestdrift het van het begin tot het einde bezielden.

> Lof verdienen en ontvlieden
> Is het werk van wijze lieden,

schrijft Beets in zijn nieuwen dichtbundel; maar niemand had dit den 13en September nog gelezen, en al had men het ge-

lezen, niemand zou het in 't hoofd zijn gekomen den dichter aan zijn woord te houden.

Men zou wenschen dat er ieder jaar zulk een feest gevierd kon worden, waar allen die hun land en hun taal lief hebben bijeenkwamen, niet om elkander op te hemelen, maar om elkander de hand te drukken en den eed van trouw te hernieuwen aan dat vaderland dat boven partij- en geloofsverdeeldheid, dat boven alles gaat, en dat men omdat men het liefheeft, zoo gaarne - gelijk Beets het op den feestmaaltijd uitdrukte - crediet geeft voor alle deugden. Hoeveel krachtiger zouden wij niet zijn in dagen van tegenspoed, wanneer wij gewoon waren elkander op dit onzijdige terrein te ontmoeten!

En nu, nadat het Nederlandsche volk zijn cijns van dankbaarheid en bewondering aan den voortreffelijken vaderlander heeft betaald, komt de zeventigjarige ons op nieuw aan zich verplichten door een uitgaaf van de oude *Camera* in een nieuw kleed, en door een bundel nog onuitgegeven verzen uit de laatste vier jaren.

In zwaren prachtband, op glanzig papier en met een letter die een verkwikking is voor onze door alles wat de 19de eeuw ons te lezen geeft vermoeide oogen, ligt de 15de druk van de *Camera Obscura* voor ons, versierd bovendien met een goed gelukte gravure naar een voortreffelijke teekening van Charles Rochussen. Wij vinden op die gravure onze Hollandsche jongens terug, sommigen wat minder bol van wangen dan Kaisers gravure in de eerste uitgaven ze ons voorstelde, maar toch in dezelfde spelen zich vermeiend, even vroolijk en gezond, lustig en stevig, als toen in 1839 Hildebrands hart voor hen openging.

Het is nog als in de dagen, toen Melchior in zijn brief over Humoristen aan Hildebrand schreef': ‘Daar is tegenwoordig zulk een ontzettende consumtie van humor, mijn vriend, dat dit artikel verschrikkelijk duur moet geworden zijn en dan ook bijgevolg akelig wordt vervalscht.’ Daarom blijven wij onder de boeken die wij telkens weer ter hand nemen, steeds een plaats openhouden voor den bundel onvervalschten humor, die *Camera Obscura* tot opschrift draagt, en roepen wij dezen nieuwen druk wederom een hartelijk welkom toe.

Mijn luim is in mijn *Camera*,
Mijn hart in mijn *gedichten*,

zong Beets, doch hij liet er gelukkig op volgen:

Maar 't een verzaakt het ander niet,
Of heeft zich zijns te schamen,
't Is ééne bron, waar 't al uit vliet;
Mijn scherts, mijn ernst, mijn leer, mijn lied
Gaan broederlijk te samen.

Ook in den nieuwen verzenbundel zijn zij broederlijk vereend al is het niet te verwonderen dat zich bij het klimmen der jaren de ernst soms wat luider doet hooren. Een schalksch gedicht als dat kostelijke *M aartje van Schalkwijk*, waarvoor Richard Hol, die het onlangs in muziek zette, den rechten toon trof, en dat door mej. van Rennes den 13^{en} September met evenveel smaak als talent werd voorgedragen, zal men hier te vergeefs zoeken; maar ook van Beets' ernst geldt dat zij is

waardig, kalm en zacht;
Niet hartontzettend zwaar, noch pijnlijk scherp in de ooren.

En dat er nog een goede voorraad luim in den dichter schuilt, dit zou, indien zijn glimlach het niet verraadde, uit de vele puntdichten kunnen blijken, welke in dezen bundel worden aangetroffen.

Blijmoedigheid blijft de grondtoon van Beets' lied.

Wees vroolijk! vroolijkheid is kracht,
Is kracht tot arbeid, kracht tot deugd,
Daar wordt niets goeds, niets groots volbracht
Dan bij een innerlijke vreugd,

zoo luidt de aanhef van een in 1881 vervaardigd gedicht. En twee jaar later klinkt het nog even verkwikkend en opwekkend:

Mij dunkt daar klopt geen jonger hart
In iemands borst dan 't mijn.

Een lief gelaat, een zoet geluid,
Een vriendlijk oogenpaar,
Werkt nog in mij niets anders uit
Dan voor ruim vijftig jaar.

Dat heeft ook Inga ervaren, de lieve Noorsche met wie de dichter op den Engelberg bij Lucern vertoefde.

Gedenkt gij somtijds d'ouden man,

zingt hij haar toe,

Voor wien gij bloemkens fijn en schoon
Hebt aan uw moeders zij geplukt;
Die, op zijn beurt, een bloemenkroon
Heeft op uw jeugdig hoofd gedrukt?
Gij, zelve een bloem van 't frissche Noord,
Die aller oog en hart bekoort!

En als hij bedenkt, dat, ‘in dit aardsche dal, de schoonste bloem op d'ergsten wind’ staat, dan bidt hij Hem, die het onheil af kan weren:

O weer het van dit lieflijk hoofd!
O spaar het aan dit lief gemoed!
Al wat zoo schoon een jeugd belooft,
Dat schenk' haar 't leven mild en goed,
Als de oude man, wiens hart zij stal,
Reeds lang den doodslaap slapen zal.

‘Oude man’ staat hier natunrlijk bij wijze van spreken. *Die man wordt oud*, zong hij aan het slot van ‘Mij dunkt daar klopt geen jonger hart’,

Die oud te zijn verkiest

en Nioolaas Beets wil jong blijven. Met dat jonge hart vermeit hij zich in de liefelijkste herinneringen, wanneer hij in September '82 nog eens het lustoord van zijn vroegste jeugd, Haarlem, Bloemendaal, Kraantje-lek bezoekt, en zijn groenen duinkant wederziet.

'k Tel achtenzestig jaar. 'k Verjongde vijftig jaren,
Toen ik omringd van liefde, schoonheid, deugd,
En vriendschap die veel jaren heugt,
Lief lustoord van mijn vroegste jeugd!
Bekoorlijk Bloemendaal! uw bosschen door mocht waren. . .

Daar ziet hij de oude stammen van weleer, al is naast hen een jonger teelt opgeschoten; en de eigen bloemen lachen hem aan van de eigen plaatsen, waar hij ze het eerst bewonderde.

Waar zijn mijn jonglingsdagen?
Mijn mannenleeftijd nijgt
Ten ouderdom; reeds stijgt
De nevel op, dien niemand kan vertragen.

Maar *ik* ook blijf het hoofd naar boven steken;
Ook *mijn* stam is niet zwak,
Al brak wel menig tak
Ontijdig af en liet een jammerteeken.

En als wij dan in de ‘Toeëigening’ aan de dames Ida en Cornelia de Marez Oyens lezen:

> Gij jongste Telgen, aan een Stam ontsprongen,
> Mijn vriendenhart zoo dier,
> Aanvaardt deez' klanken van mijn lier,
> En denkt: ‘ook wij, wij deden hem verjongen’,

dan betrekken wij gaarne in onzen dank voor dit opwekkend gedicht ook deze Bloemendaalsche vriendinnen.

Aan het slot van den bundel worden wij verrast door eene vertaling van fragmenten uit Ariosto's *Orlando furioso*, waarvan, voor zoover ons bekend, tot heden geen Nederandsche vertaling werd gegeven. Vooral ‘Astolfos Maanbezoek’, de zonderlinge luchtreis van den woesten Engelschen prins Astolfo op zijn gevleugeld paard, dunkt ons voortreffelijk geslaagd.

En zoo bewonderen wij, blad voor blad, deze najaarsbladen, zoo rijk van schakeering als slechts een zomersche herfst, gelijk Beets dien genieten mag, kan schenken. Het is zoo, een nieuwe toon wordt hier niet aangeslagen; nieuwe onderwerpen worden, hier niet bezongen; van een nieuwe zijde leeren wij Beets hier niet kennen, maar dat heeft ook niemand verwacht, noch gewenscht; zooals wij hem kennen, willen wij hem houden, met zijn deugden en met zijn gebreken. Een later geslacht zal uit de vier bundels gedichten gaan schiften; het zal ter zijde leggen en vergeten wat door vorm of gedachte zich niet boven een zekere maat verheft, wat meer gepreekt dan gezongen is; maar het zal in hart en hoofd steeds een plaats openhouden voor het van ‘tranen zwellende’ lied, zooals Huet het noemt, voor den frisschen meizang, voor de *Stukjes in den volkstoon*, en zoovele andere gedichten, welke zullen blijven leven, zoolang er Hollandsch gesproken wordt.

***Gies Reevers, een verhaal, waarvan de grond waarheid is*, door J. Kneppelhout. Amsterdam, Tj. van Holkema. 1884.**

De schrijver der *Studententypen* is nooit voor zulk een wilden romanticus aangezien, dat hij, wanneer hij zijn landgenooten een nieuw verhaal aanbiedt, daarbij de verzekering behoeft te voegen,

dat de grond ervan waarheid is. Wie zoo nauwkeurig weet waar te nemen als de heer K n e p p e l h o u t , zal, of hij wil of niet, gelijk zijn tijdgenoot Hildebrand deed, op de gezichten van Verbeelding neuzen van Herinnering plaatsen.

In dit zeer eenvoudig verhaal krijgen wij de geschiedenis te hooren van een knaap, die, op zijn 15de jaar, door de behandeling welke hij van een aan den drank verslaafden vader ondervindt gedwongen, het ouderlijk huis verlaat met het vaste voornemen, zelf zijn weg door de wereld te maken. Niet zonder kleine avonturen bereikt hij reeds spoedig zijn doel. Het valt niet te ontkennen, dat het geluk hem hierbij dient. Al erkent men de geestkracht, waarvan hij blijk geeft, men zou om ze op haar volle waarde te kunnen schatten, den knaap aan zwaarder beproevingen willen zien blootgesteld, dan die, welke hem in een stad, zoovol voetangels en klemmen als Amsterdam, worden opgelegd. Wanneer hij, op den dag van zijn vertrek uit het ouderhuis, zich onderweg te slapen heeft gelegd, dan verkeert hij wel in gevaar van door kwaad volk geplunderd te worden, maar dit gevaar wordt in tijds afgewend; op zijne verdere wandeling naar Apeldoorn, rijdt hem een welwillend kruidenier achterop, die hem naast zich in het rijtuig neemt. Dit begin is kenschetsend voor Reevers' geheele loopbaan. Het gevaar wordt steeds tijdig van hem afgewend, en ook op zijn verderen levensweg ontmoet hij nog al eens brave lieden, die hem. vergunnen meê te rijden.

Gies Reevers is een boek dat voor aankomende knapen bestemd schijnt, en in zooverre verdient het, om zijne strekking, aanbeveling. Maar wij vreezen wel dat de critiek van onze *spes patriae* den schrijver niet aal sparen. *Cet âge est sans pitié!* En al ziter in vele van onze Hollandsche jongens nog steeds dat vroolijke en onbezorgde, dat geestige en levenslustige, dat Hildebrand in hen liefhad, zij hebben ook geleerd zich rekenschap te geven van hetgeen zij lezen, en wij kennen er heel wat, die vast besloten zijn zieb op de markt des levens geen knollen voor citroenen in de hand te laten stoppen. Wanneer deze knapen op den titel de woorden hebben gelezen: *een verhaal waarvan de grond waarheid is*, en uit de inleiding hebben vernomen dat de schrijver, als knaap, in de zomervacantie, de geschiedenis hoorde uit den mond van den held zelven, den toen 70jarigen heer Reevers, dan is het tien tegen een dat zij aan het uitrekenen zullen gaan. De Keyser's *Neerland's Let-*

terkunde, dien zij in de bibliotheek hunner Hoogere Burgerschool vinden, leert hun dat de heer Kneppelhout in 1814 is geboren; als knaap, stel omstreeks 1830, vernam hij de geschiedenis; de toen 70jarige grijsaard was dus 15 jaar oud omstreeks 1775. Het verhaal speelt derhalve in het laatst der vorige eeuw. Dit kan niet anders. Welke groote oogen moet nu onze jeugdige lezer niet opzetten, wanneer hij, op bladzijde 135, een dienstmeisje de heerlijkheden van het Vondelpark en den Apentuin hoort beschrijven, van dienzelfden Apentuin, waarvan hij op bladzijde 204 zal lezen dat ze in den tijd, waarin het verhaal voorvalt, nog niet bestond. ‘O ondoorgrondelijke grond der waarheid!’ hooren wij hem uitroepen.

Wat den heer Kneppelhout bewoog *Gies Reevers* te schrijven, weten wij niet. K l i k s p a a n , den schrijver der *Studententypen*, den oorspronkelijken fijnen geest, hebben wij in dit zeer alledaagsche boek niet herkend. Van harte hopen wij dat het dezen vergund zal zijn ons nog in den avond van zijn leven een werk te schenken, waarin ons de rijpe vruchten van zijn mannelijken leeftijd op gouden schalen worden aangeboden. Doch al werd die wensch niet vervuld, dan nog zullen wij den heer Kneppelhout blijven eeren als den rijk begaafden, aan wien in de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde een geheel eigene en waardige plaats toekomt.

***The tragedy of Sir John van Olden Barnavelt*. Herdruk naar de uitgave van A.H. Bullen, met een inleiding van R. Fruin. 'S Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1884.**

‘Het is op mijn aanraden dat de firma Nijhoff' deze tragedie, die in den kostbaren bundel, waarin zij voor het eerst in het vorige jaar is uitgegeven, voor ons Nederlanders zoo goed als verholen staat, herdrukt heeft en afzonderlijk verkrijgbaar stelt’, zegt Prof. F r u i n in den aanhef van de inleiding, welke hij aan dit stuk vooraf laat gaan, en wij hebben alle reden om den Leidschen hoogleeraar dankbaar te zijn voor zijn raad.

Onder de handschriften in het Britsch museum berustende, werd eenige jaren geleden een Engelsch treurspel gevonden, blijkbaar van de hand van een dichter uit de school van Shakespeare, en waarvan eene belangrijke episode uit onze Nederlandsche geschiedenis, de

strijd tusschen Oldenbarnevelt en Prins Maurits, met Oldenbarnevelts tragisch uiteinde, het onderwerp uitmaakte. Dat bij den rijkdom van tooneelstukken, waarin de Engelsche letterkunde zich verheugt, onder de ontelbare drama's van allerlei gehalte aan welke, tegelijk met Shakespeare's meesterstukken en kort na Shakespeare's dood, op het Engelsch tooneel een langer of korter bestaan gegund werd, een tragedie als deze, waarin een voor dien tijd modern historisch, onderwerp, voor het Engelsch publiek van weinig belang, behandeld werd, in vergetelheid geraakte, is niet te verwonderen. Toch. was het stuk, nadat de Bisschop van Londen de vertooning eerst verboden had, door het Engelsch publiek in Augustus 164 9 gunstig ontvangen. Dit blijkt uit een brief van Thomas Locke aan den Engelschen gezant in den Haag, Carleton. Het stuk is dus op het Engelsch tooneel gebracht weinige maanden nadat de Oldenbarneveltsche tragedie op het Binnenhof in werkelijkheid was afgespeeld. Welke de reden was van het verbod tot opvoering, is onzeker. Prof. Fruin schrijft hieromtrent: ‘De dichter stelde Oldenbarnevelt en de Arminianen in het ongelijk: of nu John King, want deze was toen ter tijd de Bisschop van Londen, tot de Arminiaansche leer overhelde, gelijk velen zijner medebisschoppen van de Anglikaansche Kerk, kan ik niet zeggen. Na zijn dood werd uitgestrooid, dat hij op zijn sterfbed tot het Katholicisme was bekeerd: dit gerucht schijnt inderdaad zijn rechtzinnigheid in twijfel te trekken. Maar aan den anderen kant stond hij te hoog aangeschreven bij koning Jacobus ... Ook vervulde hij in 1611 een hoofdrol bij het veroordeelen van den armen Bartholomew Legate, die alleen om zijn kettersche gevoelens aangaande den persoon van Jezus, en niettegenstaande zijn onbesproken levenswandel, ten vure gedoemd en op Smithfield verbrand werd. Het kan ook zijn dat geen reden van kerkelijken aard den Bisschop in dit geval bewoog, en dat zijn kieschheid het slechts laakte dat nog levende staatslieden. met Prins Maurits aan het hoofd, op het tooneel gebracht werden.’

Wij zullen ons niet verdiepen in een onderzoek naar den ongenoemden dichter van deze tragedie. De Engelsche ontdekker van het stuk, A.H. B u l l e n , is tot de overtuiging gekomen dat niemand anders dan Fletcher en Massinger de dichters kunnen zijn. Fletcher, wiens naam gewoonlijk in éénen adem met Beaumont wordt genoemd, schreef met dezen, zijn boezemvriend, nog tijdenshet leven van Shakespeare, verschillende tragedies, tragicomedies en

blijspelen. Beaumont stierf in hetzelfde jaar als Shakespeare, 1616. Toen werd Massinger Fletcher's vertrouwde vriend, die ook met hem samenwerkte. Hun gemeenschappelijk graf heelt het volgende opschrift:

> Plays they did write together, were great friends
> And now one grave includes them in their ends.
> To whom in earth nothing could part beneath,
> Here in their fame they lie in spite of death.

Aan hen, die van het oud-Engelsche tooneelspel eene bijzondere studie hebben gemaakt, zij het overgelaten te beslissen of Bullen's overtuiging op degelijke gronden berust en niet slechts op eene toevallige overeenkomst in sommige uitdrukkingen en vormen met die, welke in Fletcher's of Massinger's stukken voorkomen, zooals het bezigen van ‘ye’ voor ‘you’, het gebruiken van tusschenzinnen en dergelijke. Zij zullen zich herinneren, dat de historische stukken van Fletcher, welke bewaard bleven, bijna allen aan de oude geschiedenis ontleend zijn, en dat eene groote nuchterheid van uitdrukking, afgewisseld door iets zeer gekunstelds, bij Massinger wordt opgemerkt. Dat de heer Bullen aanvankelijk geneigd was Chapman voor den dichter van deze tragedie te houden laat zich daaruit verklaren, dat deze, die met de meest beteekenende mannen van zijn tijd in betrekking stond, en veel op het vasteland schijnt te hebben vertoefd, het liefst de stof voor zijne stukken, zelfs voor zijne tragedies, aan de geschiedenis van zijn eigen tijd ontleende.

Wat hiervan zij, daarover zullen allen het wel eens zijn, dat wij dit treurspel te danken hebben aan een of meer dichters van groot talent.

De inhoud laat zich in het kort aldus samenvatten. In het eerste bedrijf treedt al aanstonds de held, hier *Barnavelt* genoemd, op en met hem zijn vertrouwelingen *Modesbargen* (Moersbergen), *Leidenberck* (Ledenberg) en *Grotnis*. Niet zonder bitterheid bespreken zij hoe Prins Maurits in de oogen van het volk alles is geworden. Oldenbarnevelt herinnert er aan hoe hij in den doolhof der staatkunde den sleutel tot bevrijding van zijn land heeft gevonden; Engelands en Frankrijks steun zijn zijn werk; en nu hij aan den avond van een eervollen dag een roemvolle rust hoopte te vinden - nu moet hij dulden dat de oogst van hetgeen hij wrocht een ander

ten deel valt. Dit ondankbare volk moge dan eerst met schrik vernemen dat hij, die den Staat gemaakt heeft tot wat hij is, dat alles weder te niet zal doen, liever dan met oneer te vallen. Moersbergen waarschuwt hem: hij is de eenige van Oldenbarnevelts vrienden, die hem niet vleit, en onder zijn aandacht durft te brengen wat de Prins ook voor hem geweest is; hoe deze hem in alles geraadpleegd en naar zijn raad gehandeld heeft. Is dat niet genoeg voor uwe eerzucht? Maar Oldenbarnevelt luistert niet naar het vriendenwoord. Indien ‘the fire of honour’ in Moersbergen uitgebluscht is, in hem blijft het branden, Oldenbarnevelt weet de Arminianen te bewegen om nieuwe soldaten in dienst te nemen (de Waardgelders), waarmede zij aan de soldaten der Republiek onder Maurits het hoofd zullen kunnen bieden. De leden der Staten, Bredero en Van Dort, tracht hij op te zetten tegen Maurits:

> What will you doe? Have we with so much blood
> Maintaind our liberties,
> to offer up our slavish necks
> To one that only is what we have made him?
> For be but you yourselves, this Prince of Orange
> It but as Barnavelt, a servant to
> Your Lordships and the State;

en hij weet de meerderheid te bewegen, Maurits, die zich aanmeldt om aan de beraadslagingen van den Staatsraad deel te nemen, den toegang tot de vergadering te ontzeggen. Maurits wacht tot de Raad uiteengaat en beklaagt zich dan op haast al te bescheiden toon over de krenking hem aangedaan:

> I humbly ask in what I have offended.

Oldenbarnevelt antwoordt hem scherp:

> Your Grace is growne too haugtie,

maar toch weet de Prins door zijn ernstig woord den Raad van gevoelen te doen veranderen, en machtiging te erlangen om de waardgelders af te danken.

Bij den aanvang van het tweede bedrijf, dat te Utrecht speelt, blijkt het dat Oldenbarnevelt nog altijd hoopt het garnizoen op zijn hand te krijgen; maar dit, grootendeels uit Engelschen bestaand e, weigert Maurits afvallig te worden:

We were entertaind
To serve the generall States and not one Province;
To fight as often as the Prince of Orange
Shall lead us forth, and not to stand against him;
To guard this Cuntrie, not to ruyn it;
To beat of foreigne Enemies, not to cherish
Domestique factions -

is hun duidelijk antwoord. Oldenbarnevelt ziet met verbeten woede hoe de stroom zich tegen hem keert. Hij wil naar den Haag terug.

And something there Ile doe that shall divert
The torrent that swells towards us, or sinck us it;
And let this Prince of Orange seat him sure,
Or he shall fall when he is most secure.

Maurits nadert; het valt hem niet moeilijk de waardgelders te ontwapenen. Oldenbarnevelts vertrouwde vriend Ledenberg wordt gevangen genomen, Moersbergen ontvlucht bij tijds.

Myne Heire Vandort, what thinck ye of the Prince now?

vraagt Bredero bij den aanvang van het derde bedrijf aan zijn ambtgenoot, en uit het antwoord blijkt dat Maurits zich edelmoedig gedragen heeft.

.... Without bloodshed, Lords, without the Sword
And those Calamaties that shake a kingdom:
So gently and without noyse he has perfound this
As if he had don it in a dreame.

Als Oldenbarnevelt met zijn zoon binnentreedt moet hij bemerken hoe de leden van den Raad hem schijnen te ontwijken, althans met koelheid en achterdocht ontvangen. Wat is dit? vraagt hij: word ik zoo beloond voor mijn zorgen, mijn diensten, mijn waken? Welaan, valt neêr voor uw nieuwen vorst, aanbidt hem; hij, en hij alleen, heeft u eerlijk gediend! Vergeet mij en den vrede, dien ik uw land bezorgd heb;

Bury my memory, raze out my name,
My forty yeares endeavonres write in dust
That your great Prince may blow' em into nothing.

Te vergeefs trachten de leden van den Raad hem tot bedaren te brengen, hem te overtuigen dat met ‘gentle and faire demea-

nours' meer te winnen is dan met stijf hoofdigen toorn en geweld, en dat het van al zijn wijze daden in de oogeu van alle weldenkenden niet de minst verstandige zou zijn, wanneer hij Maurits' vriendschap zoeken wilde, Oldenbarnevelt stuift op; wanneer hij een vleier, een lage gunstbejager is, gelijk zij allen die voorthinken op Maurits' krukken, dan schande over zulk een zachtheid en zulk een onderwerping! En dan gaat hij met de gewone zelfverheffing voort:

> I am myself, as great in good as he is,
> As much a master of my Cuntries fortunes,
> And one to whom (since I am forced to speak it
> Since mine owne tongue must be my Advocate)
> This blinded State that plaies at boa-peep with us,
> This blinded State that's weary of hir lovers
> And cryes out 'Give me younger still and fresher!'
> Is bound and so far bound: I found hir naked,
> Floung out a dores and starvd, no frends to pitty hir,
> The marks of all her miseries upon hir,
> An orphan State that no eye smild upon:
> An then how carefully I undertooke hir,
> How tenderly and lovingly I noursd hir!
> But now she is fatt and faire againe and I foold,
> A new love in hir armes, my doatings scornd at.
> And I must sue to him! be witness, heaven,
> If this poore life were forfeyt to his mercy,
> At such a rate I hold a scorn'd subjection
> I would not give a penney to redeem it.
> I have liv'd ever free, onely depended
> Upon the honestie of my faire Actions,
> Nor am I now to studdy how to die soe.

Doch daar nadert zijn zoon en deelt hem mede dat Moersbergen vluchtte en dat Ledenberg gevangen genomen is. - Ledenberg, die in het bezit is van Oldenbarnevelt's geheim: zijn voornemen om bij vreemde mogendheden, desnoods bij het vijandige Spanje, heul en steun te zoeken. Als Ledenberg dat geheim eens uitbracht! Hij moet een onderhoud met hem hebben. Hij verkrijgt toegang tot den gevangene en verneemt dat deze werkelijk reeds geklapt heeft. Oldenbarnevelt vaart in de hevigste verwijtingen tegen Ledenberg uit; hij weet den karakterloozen man tot wanhoop te brengen over

zijn verraad. Hoe zal hij die daad ooit kunnen goed maken? Er is slechts één middel - zegt Oldenbarnevelt, wiens belang het is Ledenberg uit den weg te ruimen: Sterf, sterf vrijwillig, sterf moedig. Ledenberg schrikt terug; maar Oldenbarnevelt weet hem gerust te stellen. Te sterven is niets, onze verbeelding alleen maakt het tot iets verschrikkelijks. Ledeuberg laat zich overhalen. Zijn zoontje komt om hem te bed te helpen, maar Ledenberg zegt hem dat hij nog wat te schriven heeft en dat hij zich maar vast ter rust moet begeven. Een kort, maar roerend tooneel. Het valt Ledenberg hard van dit kind te scheiden;

> To dye were nothing - simply to leave the light;
> No more then going to our beds and sleeping;
> But to leave al these dearnesses behind us,
> These figures of ourselves that we call blessings,
> Is that which trebles.

De knaap heeft zich te slapen gelegd, en als hij ontwaakt op het hooren van een val, vindt hij zijn vader dood, badende in zijn bloed. O, roept hij uit:

> Why did I goe to bed, why was I heavy?
> O, I will never sleep againe.

Het vierde bedrijf vangt aan met de gevangenneming van Moersbergen. Want de zelfmoord van Ledenberg heeft Maurits tot de overtuiging gebracht, dat de schuld van Oldenbarnevelt en de zijnen grooter is dan aanvankelijk vermoed werd, en het dus zaak is gestrenger dan tot nu toe te werk te gaan. Reeds heeft Oldenbarnevelt, op het vernemen dat Ledenberg zich het leven benam, nieuwen moed gevat, maar schier op hetzelfde oogenblik wordt hij zelf in naam van den Prins gevangen genomen. Hij wordt verhoord, de bekentenis van Ledenberg wordt hem voorgelezen, en Moersbergen wordt tegenover hem gesteld. Oldenbarnevelt treedt wederom in een opsomming van alles wat hij voor de Repbliek gedaan heeft, zoodat Van Dort terecht opmerkt:

> This is a point you often choose to treat of,

en de Prins zelf hem toevoegt:

Pawse, I beseech you, . . .
We have heard a glorious Catalogue of your virtues
But not one vice or slip of yours rememberd;
But I will help your memory.

Oldenbarnevelt gaat intusschen voort met te pochen op zijn daden en te loochenen wat men hem ten laste legt. Als het te laat is, meent hij,

youll howle in vaine
And wish you had a Barnavelt againe.

De ontdekking van een briefje in een peer verborgen, dat men tracht Oldenbarnevelt te doen toekomen en waarin hem wordt gezegd moed te houden, daar hij nog vrienden heeft, dwingt Maurits niet te aarzelen, maar den staatsman zijn gerechte straf te doen ondergaan. Met de terechtstelling van Oldenbarnevelt eindigt het treurspel. Ook in deze laatste oogenblikken verloochent de Advokaat zijn karakter niet. Ook nu nog herinnert hij aan alles wat hij voor zijn land deed. Toch is hij in een kalmer stemming, die hem. slechts één oogenblik verlaat, wanneer hij op de vraag of hij zijne fouten wil biechten, ten antwoord geeft, dat hij zich slechts één fout en wel een groote bewust is:

I dye for saving this unthanekfull Cuntry.

Doch dit is slechts voorbijgaand. Met wenschen voor den vrede en den voorspoed van zijn land, terwijl hij zijn vrouw en kinderen in de gunst van de Heeren van den Raad aanbeveelt, met woorden van vergeving op de lippen en den blik hemelwaarts gericht, ondergaat Oldenbarnevelt den dood op het schavot.

Uit het overzicht dat wij, met weglating van verschillende minder beteekenende episodes, van ‘The tragedy of John van Olden Barnavelt’ gaven, blijkt, dat het stuk rijk is aan dichterlijke schoonheden, aan welsprekende gespierde tirades, en ook in enkele fijne trekken - wij herinneren o.a. aan het roerende ‘*O, I will never sleep againe!*’ van Ledenbergs zoontje - de meesterhand verraadt; maar tevens dat er die zuivere, krachtige karakterteekening, zoowel als die breede dramatische strooming in ontbreken, welke men bij een treurspel, dat zulk een onderwerp behandelt, niet missen kan.

Er zijn over de eischen van het historisch drama bladzijden vol geschreven; het eerst door Aristoteles, die voor den dichter de volle vrijheid eischt in de keus en de bewerking der historische stof, in welke opvatting hij door Lessing, Schiller en Goethe wordt gevolgd. Met Eckerman dit punt aanroerende zeide Goethe: ‘De dichter moet weten wat hij wil bereiken, en daarnaar den aard zijner karakters inrichten. Hadde ik Egmont zóó willen voorstellen als de geschiedenis hem geeft, als vader van een dozijn kinderen, dan zouden zijn lichtzinnige handelingen zeer absurd geleken hebben. Ik moest derhalve een anderen Egmont hebben, meer in overeenstemming met zijn handelingen en mijn dichterlijke bedoelingen; en dat is, zooals lärchen zegt, m i j n Egmont. En waartoe zouden de dichters dienen, wanneer zij alleen de geschiedenis van den historicus herhaalden! De dichter moet verder gaan en ons zoo mogelijk, iets hoogers en beters geven.’

In ‘The Tragedy of Olden Barnavelt’, waar de gebeurtenissen welke het treurspel behandelt, eerst enkele maanden te voren hadden plaats gevonden, kon van een diepe opvatting, van ‘iets hoogers en beters’ moeilijk sprake zijn. Hoe weinig vrij daardoor ook de dichter was, blijkt hieruit dat hij personen heeft weggelaten of niet met name heeft durven noemen, die toch in de gebeurtenissen, welke hier ten tooneele gebracht werden, een meer of min beteekenende rol vervulden. Prof. Fruin wijst hierop met deze woorden: ‘Sir Dudley Carleton, die namens zijn koning zich diep in onze kerk- en burgertwisten had gestoken, treedt in het stuk niet op. Sir John Ogle, de commandant van het garnizoen te Utrecht, wordt niet genoemd; hij komt slechts voor als een der *captains*. Ja zelfs als er van vroeger tijden wordt gewaagd en op Leicester gedoeld, heet deze niet anders dan “one that then ruled all”. Koningin Elisabeth wordt geprezen als wijlen de doorluchtige beschermvrouw der Republiek, maar de Majesteit van haar opvolger schittert alleen door zijn afwezigheid van het tooneel.’

Desniettemin hindert ons de wijze, waarop de onbekende dichter ons z i j n Oldenbarnevelt geeft en z i j n e geschiedenis van de gebeurtenissen welke hem ten val brachten. Oldenbarnevelt - dit is de karakterschets, welke Fruin in zijn voortreffelijke *Tien jaren uit den tachtigjarig en oorlog* van hem geeft - ‘was een man van voorbeeldigen moed en volharding, die op het doel, dat hij zich na rijp beraad gekozen had, onversaagd afging, door geen tegen-

spoed afgeschrikt, door geen voorspoed tot roekeloosheid verlokt. Koelbloedig en streng; een man die zichzelven en zijn krachten gevoelde, hoogmoedig boven zijn afkomst en stand, heerschzuchtig en eigenzinnig, en toch behendig in het leiden der vergaderingen, waarin hij de plaats van dienaar bekleedde, en wier zelfgevoel licht geraakt werd. Eerlijk, en toch niet onbaatzuchtig; zijn eigen voordeel zoekende, terwijl hij de belangen des lands behartigde. Een goed patriot, zooals hij, op het punt van te sterven, zichnog beroemde, maar die het heil des lands onafscheidelijk achtte van de belangen zijner partij en van zijn eigen gezag. Een man, die niemand onverschillig liet, die aan sommigen dweepende bewondering en gehechtheid inboezemde, anderen met afkeer en bitteren haat vervulde. Het toonbeeld van den oud-Hollandschen regent, met velerlei gaven van verstand en gemoed toegerust, dien men niet kan nalaten te bewonderen en te vereeren, maar dien men niet zal beminnen.'

En wien zien wij hier? Ja, ook een hoogmoedig en heerschzuchtig man, maar wiens pochen op eigen verdiensten, wiens tot vervelens toe herhaalde opsomming van hetgeen de Republiek hem te danken heeft, hem schier belachelijk maken; die niet schroomt aan zijn zelfzucht het leven van zijn vriend Ledenberg en aan zijn jaloezie ten opzichte van Maurits het heil van zijn land op te offeren. Nooit krijgen wij den indruk dat wij hier te doen hebben met een buitengewoon man, die de ziel was der Europeesche staatkunde van zijn tijd. Tegenover dezen sluwen dienaar, door den dichter met zulke donkere kleuren geschilderd, stelde hij den Prins als den edele, onbaatzuchtige bij uitnemendheid, op wien geen smet kleeft, maar die juist ten gevolge van die vlekkeloosheid volkomen ongeschikt is om in de tragedie een rol van eenige beteekenis te vervullen.

Aan de rhetorische schoonheden van het stuk lieten wij, ook door onze aanhalingen, reeds recht wedervaren; doch het zijn niet welsprekende redevoeringen welke het drama tot zijn doel voeren. De karakters moeten de handeling voortdrijven en wel zóó, dathet eene noodzakelijk uit het andere voortvloeit: een geleidelijke ontwikkeling welke de eind-catastrophe motiveert. Zulk eene motiveering zoekt men in deze tragedie te vergeefs. De dichter laat den zwetsenden en door afgunst verteerden Oldenbarnevelt allerlei even onwaardige als onwaarschijnlijke middelen aangrijpen;

hij doet de leden van den Raad op onbegrijpelijke wijze van gevoelen veranderen - alles ter wille van het tragisch einde, dat de geschiedenis hem aan de hand deed.

Na den onbekende, aan wien wij dit schoone dramatische gedicht danken, hebben nog anderen Oldenbarnevelt tot held van een treurspel gemaakt. V o n d e l vertoonde, onder Grieksche namen en met Troje als plaats van handeling, in zijn *Palamedes* het tragisch lot van den Landsadvocaat; maar veel indrukwekkender dan dit treurspel in vijf bedrijven is de aandoenlijke klacht over den dood van Oldenbarnevelt in des dichters *Geusevesper*:

> Had hij Holland dan gedragen
> Onder 't hart ....

In 1787 gaf N o m s z zijn treurspel *Oldenbarnevelt*. Dit stuk in drie bedrijven vangt aan op den dag vóór Oldenbarnevelts terechtstelling en wanneer het scherm voor het 3e bedrijf opgaat is de straf reeds voltrokken, en hooren wij uit den mond van Oldenbarnevelts dienaar hoe zich alles heeft toegedragen. Hoewel ook Maurits in het treurspel optreedt, laat de dichter hem nooit met Oldenbarnevelt samenkomen.

Door Louise de Coligny, - in deze rol debuteerde in 1795 te Amsterdam Helena Snoek, de begaafde zuster van Andries Snoek - die de partij voor den Landsadvocaat opneemt, vernemen wij dat Maurits tot zijn val besloot,

> Uit wraak omdat uw trouw voor 't volk niet kon gehengen
> Den hoed der graaflijkheid op 't Koofd mijns zoons te brengen.

Het slot van de ellenlange redeneeringen, zonder verheffing noch kleur, vormt een tooneel, waarin Maurits door wroeging gefolterd, zich verbeeldt dat zijn geslacht hem vloekt en hem de rampen verwijt, die zijn trots over het Huis van Oranje gebracht heeft.

In de dagen der Fransche omwenteling vinden wij in 1790 *Barneveld* van het Akademie-lid L e m i e r r e , dat tot de zwakste stukken van dezen middelmatigen dramatischen dichter wordt gerekend, en een paar jaar later *Barnevelt ou le Stathoudérat aboli* van zekeren Fattel, waarin Barnevelt den stadhouder verjaagt en ... de Republiek uitroept met de door het Fransche volk natuurlijk luid toegejuichte woorden:

> Vous n'êtes qu'un sujet; le peuple est souverain!

Boven die allen verheft zich, ondanks al de gebreken die het als tragedie aankleven, dit gedicht *The tragedy of Sir John van Olden Barnaveld* verre. Moge het in den Nederlandschen herdruk, uitgegeven in dienzelfden aantrekkelijken vorm, waarin eenige maanden geleden de ‘Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van moord gepleegd op Prins Willem van Oranje’ ons werden aangeboden, met belangstelling worden ontvangen.

***De Stokvischorders*, in de tijd toegelicht door Lodewijk Muilder, en thans in beeld vertoond door Willem Staring Jr.: Haarlem, De erven F. Bohn 1884.**

Het was in overonde tijden; in den bloeitijd van de slobkousen bij het leger; in de dagen toen, - zoo vertelt L o d e w i j k M u l d e r , - de geweren gepoetst werden tot de loop niet veel dikker was dan een dubbeltje, zoodat zij gevaarlijk werden, niet voor den vijand maar voor hem die er meê schieten moest; toen voor vele chefs het hangen van het leergoed als het ‘aintersieke’ van den dienst, en het ‘ekseeren’ met de lijntjes als het intersieke van de taktiek beschouwd werd; toen op de officierstheoriën naar de dikte van den vuursteen in millimeters werd gevraagd, en de soldaat hing tusschen trekkers en draagbanden, zooals de souspieds en de bretels toen genoemd werden.

In die dagen werden er bij zeker regiment infanterie, bij het naderen van den Goeden Vrijdag, orders uitgevaardigd welke onder den naam van *de stokvischorders* beroemd zijn gebleven. Die beroemdheid hebben zij te danken, zoowel aan hunne ‘intersieke’ waarde als aan de gelukkige omstandigheid dat het regiment in quaestie in zijne gelederen zeker jong 2en luitenant telde, wien toen reeds de satirieke pen tusschen de vingers trilde, waarmede hij later zijn ‘Builenpartijtje,’ ‘Uit den tijd toen ik nog een lief vers maakte’ en ‘De kiesvereeniging van Stellendijk’ zon schrijven. Hij schreef de orders af uit het dagelijksch orderboek van zijn sergeant majoor, maar hij voegde er een toelichting bij, die bij zijn wapenbroeders een algemeen succes had, weldra in talrijke afschrift ten door het geheele leger verspreid werd en tot op den huidigen dag menige officierstafel heeft opgevroolijkt.

Die ‘stokvisch-voedings-voorbereidings-maatregelen’ zijn dan ook allervermakelijkst. De aardappelen, voor wier gelijksoortigheid de voedingscommissie te zorgen heeft; die vriendelijke uitnoodiging (‘Het zal mij aangenaam zijn’) aan de manschappen om zich, ‘voor de properteit en goede orde’ van een vork te voorzien, met de bijvoeging: ‘dit zonder dwang op het appèl voordragen’; die last aan de kompagniën om met het eten niet op elkander te wachten, terwijl er onmiddellijk op volgt: ‘het lot zal beslissen wie de eerste zullen zijn’ - het zou jammer geweest zijn, indien dit alles voor het nageslacht verloren ware gegaan.

L o d e w i j k M u l d e r's paraphrase is den schrijver van ‘de Kiesvereeniging’ waardig. Zij is op zich zelve reeds een zoo geestige illustratie van den dwazen tekst, dat die ook zonder meer haar weg zou hebben gevonden. Maar nu de heer W i l l e m S t a r i n g Jr., in twaalf door onveranderlijken lichtdruk gereproduceerde teekeningen, met geest en talent, de verschillende momenten der vijfdaagsche voorbereiding, van het oogenblik waarop de dagorder wordt ontvangen en geboren, tot het groote uur, waarop het loon van zooveel zorgen zal worden geoogst, in beeld bracht, en de erven Bohn de verzameling in een sierlijk, door den teekenaar geestig ontworpen ontslag in het licht gaven, zal zij zeker nog meer de aandacht trekken

‘Een spiegelbeeld van lang verloopen tijden en zeden,’ noemt Mulder deze *Stokvischorders*. Lang verloopen? Wij hopen het van harte. Maar mocht de geest, die in deze orders tot het leger sprak, nog eens in de gelederen trachten binnen te sluipen, dan houde men hem die er zich aan bezondigen mocht, dit spiegelbeeld als een schrikbeeld voor oogen. En ook elders moge het niet enkel opvroolijken, maar ook waarschuwen. Want al zijn de stokvischorders in het leger tot de zeldzaamheden gaan behooren, daarbuiten waren zij in verschillende gedaanten nog maar al te dikwijls rond.

Ten slotte een schuldbekentenis, naar aanleiding van - een drukfout. Van Nicolaas Beets ontvingen wij dezer dagen den volgenden brief.

Aan den Secretaris der Gidsredactie.

Men wijst mij aan dat een mijner opmerkingen op het Sonnet van Richepin (*La neige est belle*), in ‘de Gids’ van de vorige maand op een drukfout berust. Ik heb mij te zeer verlaten op de lezing die ik daarvan in het Julinommer gevonden had, en die ik niet in de gelegenheid was met de echte te vergelijken.

> Dans ton manteau dou*ble* de blanche serge.

stond er; en Richepin had geschreven:

> Dana ton manteau dou*blé* de blanche serge.

Mijn dicht-gehoor had mij moeten doen gevoelen dat dit waarschijnlijk was. Hoe het zij, de vraag: ‘Een mantel van *serge* - daargelaten of hij heel koesterend is, al is hij ook dubbel: - is het wel een dracht voor een persoon, wier wagen vorstelijk door getemde beren getrokken wordt?’ enz. komt nu niet te pas; want wie weet van hoe vorstelijk een stof wij ons nu dien mantel moeten voorstellen, wanneer hij met niet minder dan *blanche serge* gevoerd is!

Och, die drukfouten! Wilt gij misschien voor het verzuimde *accent aigu* boete doen en Richepin recht laten wedervaren door de plaatsing dezer regelen ergens in een hoekje van het Octobernommer: mij is het, *si tanti est*, wèl.

NICOLAAS BEETS.
Utrecht, 21 Sept. 1884.

Gaarne doen wij boete. Dat *accent aigu* was ons scherp in het geweten gedrongen. Het ergste is, dat wij niet beloven kunnen: het zal niet weer gebeuren.

> Schoon gij met gierenblik gewaakt hebt voor kopy,
> Proef en revisie,

een drukfout weet altijd een onbewaakt oogenblik te vinden om binnen te sluipen, en wanneer gij ze dan te laat ontdekt, dan is het, of ze uw blik opzoekt; gij ziet niets dan haar, die ellendige drukfout, die uw beste bladzijde bederft en uw vroolijksten dag vergalt.

Och, die drukfouten! zeggen wij met Beets.

Belastingbegrippen.[1)]

I.

Men vergeet wel eens dat de maatschappij niet tegenover of boven de natuur staat, maar zelve er toe behoort, zelve een stuk natuur is. Het is meer dan een spel der verbeelding wanneer wij de betrekkelijk eenvoudige verschijnselen van de organische en zelfs van de anorganische wereld te baat nemen, om de meer ingewikkelde verschijnselen van het sociale levente verklaren en duidelijk te maken. Er zijn ongetwijfeld zekere algemeene wetten van samenhang en ontwikkeling, die de natuur in haren geheelen omvang beheerschen en doorblinken in al hare deelen.

Zoo leerde ons de natuurkunde de groote wet der continuiteit. De natuur maakt geene sprongen, ook dan niet wanneer wij snelle wisselingen meenen waar te nemen. De grootste veranderingen komen geleidelijk en onmerkbaar tot stand. Wie herkent in den krachtigen breedgetakten eik nog de kleine eenvoudige kiem waaruit hij ontsproot en toch ook wie was in staat van oogenblik tot oogenblik wijziging of gedaantewisseling te bespeuren?

In het maatschappelijk leven is het niet anders. Wanneer wij de toestanden van vorige eeuwen vergelijken met wat *wij* beleven, dan is het ons vaak te moede, alsof wij te doen hadden met een nieuwe vorming. Al het oude is voorbijgegaan, zeggen wij, en ziet alles is nieuw geworden. Maar inderdaad heeft zich de zaak geheel anders toegedragen. De

1) De aanteekeningen welke mij tot leiddraad strekten bij eene voordracht in de jaarlijksche vergadering van de vereeniging: Belastingstelsel, te Oldenhove gehouden, vormen den grondslag van dit opstel.

hervormingen der maatschappij gaan rusteloos en zonder ophouden, voort. Wij zelf worden gewijzigd met onze wenschen. en behoeften; de middelen om in die behoeften te voorzien veranderen van aard en omvang; onze gewoonten en onze instellingen verschillen van jaar tot jaar, bijna van dag tot dag. Het is alzoo nimmer eene nieuwe maatschappij, die gevormd wordt, maar een oude die zich zelve vervormt.

De maatschappij is nimmer te begrijpen, wanneer men zich deze eerste waarheid niet voor den geest weet te houden. Evenals men in het individu organen vindt, wier functie ten nauwste samenhangt met het oogenblikkelijk individueele leven, naast andere wier belang eerst uit een vroegere periode van ontwikkeling begrepen kan worden, vinden wij in de maatschappij instellingen, die wij geneigd zijn als hare levensvoorwaarde te beschouwen, naast andere die, in min of meer rudimentairen toestand overgebleven, ons herinneren dat ons sociaal organisme niet is een gewrocht van ons alleen, maar met ons van het geheele voorgeslacht.

Telkens wanneer een nieuwe uitvinding ons in staat stelt, beter dan voorheen een onzer nooden te vervullen, achten velen het laatste uur nabij voor die oude middelen, waarmede wij ons tot zoover moesten behelpen. De ervaring logenstraft in den regel zulke vermoedens. De ploeg heeft de spade niet afgeschaft en de handploeg is niet buiten dienst gesteld door het stoomwerktuig. De kunstige toestellen in onze groote weverijen zijn nauwelijks te herkennen als de verre verwanten van de onbeholpen getouwen, waarmede de eerwaardige echtgenooten der Trojaansche helden of de Romeinsche matronen moesten tevreden zijn en toch is de oude weefstoel nog niet geheel in onbruik geraakt. De spoortrein heeft den vrachtwagen niet overbodig gemaakt en de intrede van het electrische licht zal geenszins samengaan met den uittocht van het steenkolengas. Voor iedere nieuwe uitvinding openen zich nieuwe banen van ontwikkeling, maar de oude vormen leven voort bij de achterlijke deelen der bevolking of tot bevrediging van behoeften, die door de nieuwe middelen onvervuld bleven; ja niet zelden is het nieuwe zelf de aanleiding, dat de kring der behoeften, die het best op de oude wijze worden bevredigd, zich uitbreidt Er ontstaat een splitsing als het ware. De eene categorie wordt het terrein van het hooger bewerktuigde nieuwe leven;

de andere blijft voorbehouden aan de minder volmaakte maar tot zekere grenzen volkomen voldoende oudere inrichting.

Met, de instellingen is het niet anders dan met de gewrochten op materieel gebied Op den; bodem van het gemeen bezit groeide langzamerhand de erfelijke individuëele eigendom, maar nog in onze. dagen getuigen de Russische Mir de Zwitsersche Allmend, de marken en meenten, van een vroegere periode, terwijl aan den anderen kant reeds de uitbreiding van het publiek domein het gebied van de bijzondere machtskringen inkort. In vervlogen dagen had het verkeer tusschen de menschen hoofdzakelijk het karakter van ruilhandel, maar ook als het geldverkeer een hoogeren vorm van oeconomische ontwikkeling bepaalt, blijft der dadelijke ruiling van dienst een eigen terrein voorbehouden, en de toenemende macht van het crediet kenmerkt wel nieuwen vooruitgang, maar maakt het geld niet overbodig. De berechting van misdrijven is tegenwoordig eene zaak van publieke orde, van; staatswege door een publiek aanklager te behartigen, maar de misdrijven alleen op klachte, veryolgbaar getuigen van een tijd, toen aan het particulier initiatief veel grooter ruimte was gelaten en de eigenrichting, die nog immer in; sommige, gevallen wordt geduld, herinnert aan nog vroegere dagen, toen de individu schier tegen iedere rechtskran king alleen vertrouwen kon op eigen kracht.

Op ieder gebied kunnen wij dergelijke verschijnselen vinden, verschijnselen die wij alleen kunnen begrijpen in verband met de gestadige ontwikkeling der maatschappij. Zou ook niet in het zeer ingewikkeld samenstel onzer belastingen deze leidende gedachte ons tot beter inzicht brengen kunnen?

II.

Wanneer men in de middelenwet de lange lijst van onze staatsinkomsten nagaat, vindt men er waarschijnlijk geen van ouder datum dan de domeinen. De inkomsten uit de domeinen dagteekenen, gelijk genoeg bekend is, uit een tijd toen den landsheer als vergoeding voor de plichten die hij te vervullen had, een deel van den bodem in eigendom werd afgestaan.Uit de opbrengst van die domeinen werden evenzeer de eigene zaken van den vorst als de landsbelangen bekostigd, terwijl bijzondere diensten zelfs met een deel van den grond of het eigendoms-

recht werden betaald. - Eene splitsing tusschen het eigen vermogen van den lieer en de middelen waarover hij als regent kon beschikken volgde eerst veel later, toen de begrippen omtrent staatsmacht en bestuursplicht begonnen op te klaren.

Intusschen verminderden de heerlijke goederen door herhaalde vervreemding, terwijl tegelijkertijd de taak van den regeerder hoe langer hoe meer in omvang toenam. Men werd alzoo gedwongen om te zien naar telkens nieuwe middelen om devaak ledige schatkist te vullen. Maar toch blijven nog langen tijd de opbrengsten der domeinen de hoofdbron der finantiën - *rechtens* zelfs nog toen *feitelijk* de subsidiaire inkomsten verreweg de belangrijkste geworden, waren.

Tot in onzen tijd hebben de domeinen hun recht van bestaan gehandhaafd, ofschoon hun belang in verschillende landen verschilt. Bijzondere omstandigheden zullen moeten beslissen welke plaats deze opbrengsten in het belastingstelsel kunnen innemen.Dat zij spoedig geheel in het staatshuishouden zullen kunnen worden gemist is bij voortdurende uitbreiding van den kring der staatszorg niet waarschijnlijk. Wel is het debat over de vraag of de staat inderdaad met vrucht bijzondere eigendommen kan beheeren of als industrieele ondernemer kan optreden nog niet geheel gesloten, maar zooveel schijnt zeker dat de bezwaren, die op dogmatische gronden tegen de domaniale inkomsten worden te berde gebracht, vaak door de praktijk worden gelogenstraft en anderdeels soms door bijzondere voordeelen worden opgewogen.

Onder de bronnen die al spoedig de opbrengst der heerlijke goederen aanvulden, behooren in de eerste plaats sommige den vorst verschuldigde bijdragen. Oorspronkelijk was wel is waarde vasal slechts bij enkele bijzondere gelegenheden gehouden tot geldelijke ondersteuning van zijn heer, maar weldra werd deze plicht op allerlei wijze uitgebreid; en men ging hierin somwijlen met zooveel virtuositeit te werk, dat o.a. een Duitsch Rijksgraaf bij gelegenheid dat hij een been brak, op het denkbeeld kwam een beenbreukbijdrage op den stam der feudale verplichtingen te enten (Roscher). Bovendien werd uit het reeds vervreemde eigendomsrecht zooveel mogelijk gered en zoo b.v. het recht op de bona vacantia, op de mijnen, de visschen en het wild verdedigd.

Maar bovenal werd de uitoefening der bestuursdaden eene

voortdurende gelegenheid om de staatskas te stijven. Volgens een zuiver privaatrechtelijk begrip, onjuist toegepast, verleende de overheid hare hulp alleen tegen betaling, eene betalingwelke bovendien vaak de grenzen van billijke vergoeding ten eenenmale overschreed. - Niet zelden trad de regeering zelfs zoodanig op, dat hare tusschenkomst volstrekt overbodig werd en haar machtsbetoon slechts strekte om door middel eener fictie zuiver finantieele bedoelingen te verwezenlijken. De tollen b.v. werden schier onbeperkt vermenigvuldigd, ja zelfs over vast land bruggen gemaakt, ten einde aan een erkend praerogatief ook buiten zijne natuurlijke grenzen vruchten te kunnen afdwingen; ambten en titels werden in het leven geroepen, alleen om de benoemingen, - uit den aard der zaak slechts door de eischen van het bestuur te wettigen - ter wille van de belangen der schatkist te verkwanselen; de lijst der strafbare feiten werd voortdurend aangevuld, omdat vermeerderde tusschenkomst van het gerecht gepaard ging met meerdere geldboeten en verbeurdverklaringen. - Men ging zelfs verder: niet alleen werden de enkele bestuursdaden talrijker, maar men breidde opzettelijk het gebied der regeeringsbevoegdheid uit, om de aanleidingen tot heffing te vermenigvuldigen. Terwijl men thans het toenemen der staatsbemoeiing uit een finantieel oogpunt steeds zorgvol gadeslaat, trachtte men vroeger vooral om het belang der schatkist de praerogatieven en hoogheidsrechten voortdurend te vermeerderen. Niet alleen was het recht der munt, het recht van tolheffing op wegen, op vlot en bevaarbare rivieren of aan de grenzen en dergelijke aan de regeering voorbehouden, maar ook de verkoop van buskruit, van zout, van tabak, van brandewijn, ja ten slotte het drijven van allen handel en alle industrie.

Zoover uitgebreid vertoonen de regalia praktisch geen verschil meer met die door monopolie begunstigde industrieele ondernemingen, die oorspronkelijk behooren tot het staatsdomein. Trouwens zeer lang vloeiden ‘de principieel zoo verschillende rechten van een middeneeuwsch grondeigenaar en een modern staat hoofd als het ware ineen.’ (Roscher.) Theoretisch blijft het onderscheid echter gewichtig genoeg, in zoover de staat bij de regalia inkomsten genoot ten gevolge van de behartiging van werkelijke of vermeende bestuursplichten, terwijl de zoogenaamde staatsmonopoliën steeds uitsluitend als winstgevende onderne-

mingen werden uitgeoefend Bij beiden heeft men het oog op de geldelijke voordeelen, alleen bij de laatste erkent men deze als uitsluitend doel

Regalia als bijzondere hoogheidsrechten van den vorst behooren niet in de tegenwoordige orde van zaten. Toch zijn er verscheidene inrichtingen, die er in het wezen der zaak meê gelijk staan én ten deele uit afstammen: in het bijzonder de post, de telegrafie, de spoorwegen. Het motief voor staatsbemoeiing is altijd eensdeels dat de staat dergelijke groote werken beter tot stand brengt of wel beter exploiteert dan bijzondere personen, maar anderdeels ook dat de inmenging der overheid wordt gevorderd wegens meer bijzondere belangen van het staatsbestuur bij aanleg of richtig beheer:. Bij de post b.v. is.de algemeene rijksdienst, bij het spoorwegverkeer de landsverdediging ten nauwste betrokken. In geen geval worden bedoelde ondernemingen door den staat louter als bron van inkomsten tot zich getrokken. De opbrengst blijft gevolg, wordt nimmer motief.

Bij een behoorlijk finantieel beleid zullen deze openbare werken steeds één. belangrijke bijdrage aan 's rijks kas blijven leveren. Het steeds zich uitbreidende veld van staatszorg vormt een voortdurend zich bewegende grens, welke tevens het gebied der staatsondernemingen bepaalt. De staat moet vroeger of later zelf als ondernemer optreden, zoodra de behoeften der regeering zich op eenzelfde terrein naast de behoeften van bijzondere personen beginnen te doen gelden.

Vaak gaat het halfslachtig karakter dat deze Industriën uit den aard der zaak aankleeft weder verloren. Terwijl het staats belang eerst alleen nevens de bijzondere belangen behartiging eischte, wordt later de geheele exploitatie als een zaak van publiek nut erkend. De bakens worden op nieuw verzet; wat vroeger geheel behoorde tot het gebied van het bijzonder initiatief, later om bijzondere redenen aan de zorg der regeering werd overgelaten, behoort nu geheel tot de openbare zaak. - Menerkent alleen nog dat sommige personen van de bemoeiingen der overheid bijzondere voordeelen genieten en eischt voor de diensten die men bewijst: vergoeding, zonder langer voordeel of winst te beoogen. - De staat heft rechten: Gebühren.

De rechten die de staat heft zijn ongetwijfeld niet alle langs den weg dezer ontwikkeling geleidelijk tot stand gekomen: maar zij dragen allen dat quasi privaatrechtelijk karakter, dat aan

een tijd herinnert toen de betrekkingen van. den individu tot de gemeenschap nog hoofdzakelijk als eene bijzondere ruiling van diensten werden begrepen. - In vele gevallen kan inderdaad dat karakter nog niet door een zuiver publiekrechtelijke verhouding worden vervangen, omdat geen ander remedie aanwezig is om het gemis aan voldoenden gemeenschapszin bij het gros der burgers te verhelpen. Betaling voor genoten voordeel of dienst is vaak het eenig middel om de staatshulp binnen billijke grenzen te houden.

Maar ook waar een beroep op deze utiliteitsgronden niet ontvankelijk zou wezen, zal het behoud van de heffing van: sommige rechten steeds worden geboden door de eischen van een goede finantieele politiek. Immers het is geraden bij de ontwikkeling der instellingen rekening te houden met de geleidelijke hervorming der begrippen. De historische wording van den staatsdienst is evenwel juist de oorzaak dat in vele takken van het bestuur de betaling van rechten, telkens wanneer het bijzonder belang bij de ambtelijke hulp overwegend schijnt, in volkomen overeenstemming zal blijken te zijn met de heerschende gevoelens van billijkheid en recht.

Naarmate echter meer en meer het publiekrechtelijk element in de handelingen der ambtenaren hooger wordt geschat, naarmate meer en meer hunne werkzaamheid het karakter aanneemt van dienst aan het algemeen belang, verzwakken de motieven welke voor de billijkheid der rechten schenen te pleiten, en ten slotte maten de laatste overblijfselen eener privaatrechtelijke ruiling van diensten plaats voor eene ruimer behartiging deipublieke zaak. Het is met de uitbreiding der gemeenschapsbelangen als met een wassenden vloed. Telkens bereikt het water een hooger peil: wat: nu droog is, zal weldra drassig zijn en na verloop van tijd geheel door den stroom worden bedolven. Op welk oogenblik men ook het schouwspel gadeslaat, steeds ontwaart men water en moeras en drogen bodem, maar intusschen klimt gestadig het getij.

Intusschen, naarmate het begrip van publiek belang zich ontwikkelt, en de arbeid voor de gemeene zaak toeneemt, dringt ook het begrip van belasting door en wordt de gedwongen heffing voor algemeene staatsbehoeften ruimer toegepast.- In tweeërlei opzicht valt van de eerste beginselen af vooruitgang te bespeuren. Vooreerst wordt meer en meer regel wat vroeger

uitzondering was, meer en meer hoofdzaak wat eerst als aanvulling dienst deed. - De steden, waar de gemeenschapsidee het vroegst tot wasdom komt, zien ook het eerst de uitbreiding der belastingen. Langzamerhand volgen ook de landsregeeringen. De beden verliezen het vrijwillig karakter en vervormen zich tot vaste middelen naar vaste regelen opgebracht. Personeele dienstplichten veranderen met den tijd in geldelijke bijdragen. Heffingen voor bescherming of hulp worden omgezet in belastingen verschuldigd ook door hem, die geen bijzonder voordeel van staatswege geniet, ook dan wanneer de individu niet gesteld is op de diensten der overheid.

In de tweede plaats ontwikkelt zich het begrip belastingplicht. Langen tijd blijft de meer privaatrechtelijke opvatting den boventoon houden. Wel wordt erkend eene algemeen e verplichting om bij te dragen aan de rijksmiddelen in tegenstelling van den vroegeren bijzonderen ruil van diensten, maar men zoekt altijd nog den maatstaf der belasting in de algemeene voordeelen die de staat aan de bijzondere standen, of klassen, of groepen verschaft. Vandaar dat de voorrechten aan de hoogere standen toegekend, niet alleen worden geduld, maar op wetenschappelijke gronden worden verdedigd. De armen en zwakken moeten betalen voor den vrede en het recht dat de nieuwere beschaving hun verleent, voor de bescherming tegen de machtigen die hun van staatswege ten deel valt. - Eerst de groote revolutie breekt baan voor het inzicht, dat allen gelijke rechten hebben in de gemeenschap en daarom ook gelijken plicht om de regeering in staat te stellen hare roeping te vervullen. De eerste consequentie die uit de nieuwe beginselen scheen voort te vloeien: gelijke bijdragen verschuldigd door allen als gelijk gerechtigd in het gemeene goed, was al te zeer in strijd met de heerschende begrippen van recht en billijkheid dan dat zij voor verwezenlijking vatbaar had kunnen zijn. Bij de verdediging van deze belastingleer zag men over het hoofd dat de zoogenaamd gelijkgerechtigden in de gemeenschap, bovendien in zeer ongelijke mate eigen vermogen en eigen kracht konden aanwenden om al hunne behoeften te bevredigen, zoodat een gelijke geldelijke bijdrage in werkelijkheid een zeer ongelijk offer zou worden, het zwaarst voor hen die toch reeds het meest het wicht gevoelden van den last des levens.

Gaandeweg begon de reeds door Adam Smith verdedigde leer

ingang te vinden, dat een zuiver evenwicht van belasting alleen mogelijk was, indien ieder betaalde overeenkomstig zijn draagkracht. Geheel overeenkomstig de onvervalschte dogmatiek van het laissez-faire werd geëischt, dat de verhoudingen der burgers onderling door de kwijting der belasting niet zouden veranderen. De toestand gelijk die in het leven was geroepen door de vrije concurrentie, mocht door de vorderingen van het staatsbestuur niet worden gewijzigd. De eisch, belasting naar het draagvermogen, werd dus verstaan in den zin van belasting naar evenredigheid van het inkomen en nog heden ten dage zweeft deze voorstelling velen als een min of meer bereikbaar ideaal voor den geest.

Intusschen begint men zich vooral in Duitschland los te maken van de gedachte, die als een laatste herinnering aan vroegere verhoudingen nog in vele hoofden zich nestelt, dat de belasting in verhouding tot het inkomen ook hierin rechtvaardiging zou vinden, dat daardoor degeen die meer bijdraagt tot de rijksmiddelen, ook juist hij zal zijn die de meeste vruchten plukt van de staatsinrichting. Volgens de nieuwe denkbeelden moeten op zuiver publiekrechtelijk terrein al dergelijke overwegingen van privaatrechtelijken aard worden achtergelaten. De voordeelen die het individu van den staat geniet, zijn geheel ongelijksoortig aan het geldelijk offer dat van hem wordt gevraagd. Van praestatie en tegenpraestatie kan geen sprake zijn, omdat hetgeen de gemeenschap schenkt niet te meten is met clenzelfden maatstaf, waarmede zuivere individueele verhoudingen worden vergeleken. Het publiek belang staat zoo ver boven den kring der bijzondere belangen, dat de staat zoo noodig het geheele vermogen, ja het leven van de burgers aan zijn hoogere doeleinden ondergeschikt maakt. Het is echter een eisch van het recht, hetwelk de staat in de eerste plaats verwezenlijken moet, dat van allen een gelijk offer worde gevraagd. Niet alzoo naar evenredigheid van het inkomen behoort de belasting te worden omgeslagen, want de druk van evenredige bijdragen wordt grooter, naarmate het inkomen kleiner is. Door progressieve belasting alleen kan eenigermate en bij benadering het offer dat de staat van zijne burgers vordert, gelijk over allen worden verdeeld; langs dien weg alleen is belasting naar het draagvermogen inderdaad te verwezenlijken.

Deze begrippen beginnen vrij wel gemeen goed te worden, zelfs ten onzent, waar het nationale koopmansinstinct niet

gunstig, is voor de verspreiding van door Duitsche wetenschap gewonnen waarheden[1]. Maar al schijnt men het tamelijk eens te worden over hetgeen men te verstaan heeft onder belasting naar het draagvermogen,, het is er verre van af dat de werkelijkheid aan het voorgestelde ideaal zou beantwoorden. Terwijl de rechtsovertuiging klaarder begint te worden, zijn de in het volk vastgewortelde instellingen krachtige hinderpalen op den weg der hervorming, hinderpalen wier gewelddadige wegruiming vaak het doel dat men wil bereiken, eer zou verijdelen dan bevorderen. Toch moet op geleidelijke hervorming met kracht Worden aangedrongen; want het geldt hier niet een verplaatsingvan grenzen, maat de zuivere toepassing van een als deugdzaam erkend beginsel; de vereeniging van elementen, die nog al te vaak den stempel dragen van hun heterogeenen oorsprong.

Maar terwijl alzoo deze periode van belasting, welke men de burgerlijke politische heeft genoemd (Wagner), nog niet is afgesloten, terwijl zelfs de consequente toepassing der theorie in de naaste toekomst niet verwacht wordt, vraagt reeds een nieuw beginsel waardeering en erkenning. Men verlangt na de burgerlijk politische de sociaal-politische belasting en wanneer niet alle kenteekenen bedriegen, zal ook dit kindeke groeien evenals zijne voorgangers en als zij zich eenmaal krachtig doen gelden.

Een dubbele gedachtengang heeft deze jongste ontwikkelingvan het belastiugbegrip ingeleid. Te midden der Fransche revolutie ontlook een nieuw ideaal voor de hervorming der maatschappij. Tegenover het oude feudale systeem, geheel gegrond op voorrechten van stand of bloedverwantschap, werd het beeld gesteld van den arbeidstaat, waar alleen verdienste rechtsgrond zal zijn voor genot. Langs verschillende wegen trachtte men, toen de beroeringen der groote omwenteling voorbij waren, het gestelde doel te bereiken. De misdeelden in de wereld richtten het oog vooral op sociale hervormingen. Meer en meer verspreidde zich het bewustzijn onder de arbeidersbevolking van Europa, dat de verdeeling der rijkdommen niet strookt met de

1) Mr A.H. van Nierop verwijt mij in het Rechtsgeleerd Magazijn, voorliefde voor de ‘stijlvan sommige Duitsche geleerden.’ Hij gelieve de verzekering te aanvaarden dat mijn eerbied voor de Duitsche wetenschap mij niet minder gevoelig zal maken, voor wenken, van zoo geachte zijde zoo heusch tot mij gericht. Het doet mij slechts leed, dat de heer van Nierop min of meer met den Franschen slag zich van zijne hooggewaardeerde kritiek heeft afgemaakt.

ware beginselen van recht en billijkheid. Maar terwijl de beweging in kracht wint, laten praktische Voorstellen tot hervorming op zich wachten. Het ideaal, onmisbaar richtsnoer bij iederen geleidelijken vooruitgang, wordt utopie, zoodra men eischt dat erkenning van groote beginselen noodwendig moet leiden tot oogenblikkelijke toepassing. De leemten, welke steeds door de groote lijnen eener abstracte theorie worden gelaten, moeten dan aangevuld worden niet door praktisch gelouterde denkbeelden, maar door de onrijpe vruchten der fantasie. Inderdaad: is de betrekkelijke onmacht der socialisten alleen te verklaren uit het gemis aan zekerheid, dat de maatregelen die zij verlangen indien al voor uitvoering Vatbaar, tot de gewenschte gevolgen zullen moeten leiden. De verzekering dat de socialistische staatsinrichting de maatschappij beter en de menschen gelukkiger zal maken, kan ten slotte niet de plaats vervullen eener duidelijke voorstelling van de wijze hoe de verschillende deelen van het zeer ingewikkeld werktuig zullen in elkaar grijpen en werken. De voorstelling evenwel van schier oneindig samengestelde verhoudingen moet uit den aard der zaak alle klaarheid missen.

Met meer praktisch gevolg werden de revolutionaire begrippen toegepast op politiek terrein. De liberale staatkunde mag zich in bijna alle landen van Europa op een reeks overwinningen beroemen. Privilegiën werden overal afgeschaft of verminderd; in grondwetten beginselen vastgesteld waarin regeering voor het volk als hoogste rechtsbeginsel werd erkend en behartiging van de publieke zaak door alle belanghebbenden werd voorbereid; de controle over het uitvoerend gezag werd stap voor stap verscherpt, de zelfstandigheid der staatsorganen ontwikkeld, en inrichtingen in het leven geroepen waardoor hervorming overeenkomstig den wil der natie langs den zekeren weg van voorgeschreven vormen mogelijk en tevens gewaakt werd tegen overijling of voorbijgaanden volkswaan. Is alzoo door de volhardende pogingen van de voorwaarts strevende burgerij een toestand in het leven geroepen nauwelijks met dien van het ancien regime te vergelijken, het is niet te miskennen dat zij in den strijd voor liberale staatsinstellingen de sociale hervorming al te veel uit het oog heeft verloren. Door de eenigszinsbeperkte opvatting van haar taak heeft de liberale partij tot stand gebracht: wat zij anders niet zou hebben bereikt, maar

velen schijnen althans in de praktijk te vergeten dat ook de beste vormen middel moeten zijn, geen doel, en dat de politieke opvoeding van het volk alleen waarde heeft indien zij er toe leidt, dat de sociale verhoudingen meer in overeenstemming worden gebracht met de eischen der rechtvaardigheid.

Mag ik een beeld gebruiken uit het gebied van het strafrecht, dan zou ik het socialisme willen kenschetsen als poging met ondeugdelijk middel, het liberalisme van sommige liberalen als poging met ondeugdelijk object.

Er is intusschen niets waaruit zou kunnen blijken dat de liberale partij, vooral daar waar haar staatsrechtelijk programma voor het grootste deel is verwezenlijkt, voor sociale hervormingen zou terugdeinzen. Yan socialistische zijde wordt met eene bitterheid en een gebrek aan waardeering, welke meer het gevoel van onrecht dan het bewustzijn van eigen kracht verraden, beweerd dat de burgerij niet in staat zou zijn tot ingrijpende maatregelen, omdat deze hare bevoorrechte stelling zouden in gevaar brengen. Dergelijke beweringen logenstraft de geschiedenis. - De man, die in waarheid de vader is der arbeiderspartij, was een edelman van het ancien regime, die voor zijne, overtuiging goed en leven, aanzien en achting heeft veil gehad, en in alle landen ontvangt het socialisme voorlichting en steun van mannen uit de middel- en hoogere standen, welke van de noodzakelijkheid van spoedige hervorming zijn doordrongen geworden.

Van het plichtbesef der bezadigde burgers is per slot vau rekening meer te hopen dan van de onstuimige drift der volkspartij.

Inderdaad beginnen reeds in deze richting sommige denkbeelden na lange voorbereiding en ontwikkeling te rijpen. - Men weet na Ricardo dat de eigenaar van den grond, zonder eenig toedoen zijnerzijds, alleen door het toenemen der bevolking, voordeelen geniet die van jaar tot jaar grooter worden,en motiveert de grondbelasting als eene gedeeltelijke terugvordering door de gemeenschap van de vrachten van hare eigeneontwikkeling. - Men heeft ingezien dat bedrijven en ondernemingen eveneens, ofschoon met grooter wisselvalligheid, door den vooruitgang der maatschappij zonder evenredige inspanning der ondernemers in bloei kunnen toenemen en inkomsten verzekeren, Welke nakomende of minder gelukkige concurrenten

met meer ijver, talent en energie niet kunnen machtig worden. Een naar de vermoedelijke winsten geheven patentbelasting kan ook hier voor den Staat een deel der voordeelen vorderen en zoodoende eenigermate onverdiende voorrechen temperen en onge.motiveerde ongelijkheden verevenen. - Maar ook het roerend kapitaal zal de exceptioneele stelling welke het thans nog inneemt, niet kunnen behouden. - Wel is in dit opzicht niet die eenstemmigheid verkregen welke b.v. ten aanzien der grondrente heerscht, maar toch gaan hoe langer hoe meer stemmen op voor een belasting op de opbrengst van roerend vermogen. - Inderdaad heeft ieder kapitalist, direct of indirect, in allerlei vormen de uitsluitende beschikking over een deel van de krachten der natuur of van het arbeidsvermogen zijner medemenschen. De aandeelhouder b.v. in een industrieele onderneming geniet jaarlijks van de vruchten welke de natuurkrachten schenken; de eigenaar van een aandeel in een staats- of gemeentelijke leening heeft recht op rente jaarlijks te vinden uit de belastingen, welke weder door den arbeid der burgers worden bijeengebracht. Die jaarlijksche opbrengst kan weder kapitaal worden en opnieuw de vrucht van dat kapitaal zelve weder kapitaal, enz. En de oorzaak van dit reproductief vermogen is geen andere dan dat zelfde voortdurende toenemen der bevolking, welke ook de bron is der grondrente. Door den aanwas deibevolking kan het product steeds weder vruchtdragend vermogen worden, want de behoefte aan kapitaal neemt onophoudelijk toe. - Mag men al stellen dat de kapitalist begint met niet meer te ontvangen dan eene billijke belooning voor arbeid of verdienste, door het reproductief vermogen van het kapitaal wast weldra die belooning buiten alle grenzen van kwijting van schuld. - In het wezen der zaak heerscht bij ieder kapitaal volmaakt dezelfde orde van zaken als bij den grondeigendom. Alleen de vorm verschilt. - Bij den grondeigendom vinden wij voortdurende uitbreiding der relatieve waarde van gelijkblijvende krachten, bij kapitaal in 't algemeen voortdurende uitbreiding van bijzondere beschikking over toenemende krachten. - De aanwas van het vermogen ontstaat in beide gevallen door den vooruitgang der maatschappij buiten alle toedoen, althans buiten alle verdienste van het individu. Feitelijk geniet de grondeigenaar dan ook niet meer dan ieder ander kapitalist, want hij moest om eigenaar te worden juist zooveel

van zijn aandeel in de productieve krachten der maatschappij afstaan dat zijn vermogen onveranderd blijft *Naast* de heffingen van de inkomsten uit den bodem en het bedrijf ware derhalve eene belasting op de opbrengst van roerend vermogen slechts een eisch der rechtvaardigheid.

De billijkheid, ja inderdaad de. noodzakelijkheid eener der gelijke belasting springt eerst recht. in het oog, wanneer men zich de maatregel toegepast denkt in een enkelen geïsoleerdenstaat, of wat hetzelfde is in alle staten der beschaafde wereld. De kapitalist die thans zijn vermogen in onroerend goed wil beleggen, berekent de jaarlijksche voordeelen die hij uit zijn grondbezit zal trekken en bepaalt daarnaar den koopprijs. Kan hij op andere wijze 4½%. interest bedingen en schat hij de grootere voordeelen van grondbezit - soliditeit, kans van waardevermeerdering - wellicht op 1%, dan, zal hij zooveel voor den aankoop besteden, dat hij na aftrek van alle lasten juist 3½%. 'sjaars geniet. De grondbelasting zal ongetwijfeld somwijlen in zijne berekeningen een zeer standvastige factor uitmaken, terwijl in andere gevallen die factor min of meer onbekend zal blijven Dit hangt van bijzondere omstandigheden, hoofdzakelijk van de onveranderlijkheid der belasting af, en naarmate van die verschillende omstandigheden zal dus ook de belasting meer of min het karakter van een vaste rente ver krijgen. Maar ten slotte zal de rentenier binnen zekere grenzen geheel onaf hankelijk zijn van de lasten die de. Staat aan het grondbezit verbindt. Ieder die geld beleggen wil in grondbezit zal ceteris paribus zich ongeveer dezelfde inkomsten verzeker zien, hetzij de grondbelasting hoog wprdt opgevoerd, hetzij beperkt, of, schoon - behoeft het herinnerd? - de minste wijziging van grooten invloed is op het vermogen van hen die tijdens die verandering reeds eigenaars zijn. De oorzaak van dit verschijnsel is eenvoudig, dat zoodra ten gevolge van de concurrentie van geldbeleggers, de prijs der landerijen dreigt te stijgen boven het peil waarop de normale opbrengst verzekerd is, zich sommigen terugtrekken om hun vermogen elders te beleggen. Werd *ook* van de opbrengst van roerend kapitaal belasting geheven, dan zou het gevolg: noodwendig zijn dat alle geldbeleggers met eenige mindere interest moesten, tevreden zijn. Het ontbreken van dezen schakel in het belastingwezen daarentegen veroorzaakt, dat kapitalen als het ware kunstmatig aan den

landbouw worden onttrokken en aan industrie en handel worden in den schoot gevoerd.

Hoe billijk echter de belasting in beginsel moge zijn het ware een groote fout, haar anders dan tot een zeer matig bedrag::te heffen. De: consequentiën van sociaal-politische stellingen schijnen aan sommigen toe, ds-dzdelizk daarheen te meten leiden, dat de geheele grondrente, en ten minste een groot deel der ondernemerspremie en der kapitaalinterest door den staat worde in beslag genornen. Dit is echter niet meer dan schijn. De sociale gevolgen van nieuwe Wetten worden eerst door de ervaring beproefd en het staat geenszins vast dat maatregelen, welke binnen zekere grenzen toegepast, inderdaad strekken in het algemeen belang, op breeder schaal niet juist het tegendeel bewerken van hetgeen zij beöogen. Dat bij onze tegenwoordige toestanden een matige belasting van de opbrengst van roerend kapitaal ernstige bezwaren zou opleveren, als belemmering voor kapitaalvorming, schijnt mij moeielijk vol te houden:. De voordeelen van het bezit van vermogen vermeerderen ontegenzeggelijk, naarmate de rechtszekerheid in de maatschappij grooter wordt. Een meer rechtvaardige verdeeling van lasten zal daarom, wat invloed op: de kapitaalvorming betreft, kunnen opwegen tegen vermindering van voorrechten. Maar even zeker schijnt mij een opvoeren der belasting eene hoogst gewaagde onderneming, omdat de grens volkomen onbekend is waar het voorrecht van den kapitalist begint en de noodzakelijke premie voor de kapitaalvorming aanvangt. Wij kunnen zelfs niet weten op welke wijze en onder welke voorwaarden de voortdurende beschikking over kapitaal mogelijk zal zijn zonder een bijzonder gepriviligieerde klasse van kapitalisten, en de staat zou door Overdrijving de ontwikkeling van nieuwe toestanden slechts kunnen belemmeren of beletten. - Zij die ter wille van de consequentie ingrijpende maatregelen aanbevelen, evenzeer als zij die de consequentie als een middel bezigenom van geleidelijken vooruitgang af te schrikken, verlaten inderdaad den bodem der werkelijkheid en redeneeren niet meer over menschen en feiten, maar over abstracties gelijkelijk pasklaar voor alle mogelijke combinatien.

III.

Met enkele trekken zij hier nog de conclusie uit deze beschouwingen getrokken uit het oogpunt van onze eigene finan-

tiën. - Voor een volledig programma van belastinghervorming is natuurlijk meer noodig dan het opsommen van eenige gewenschte wijzigingen, en de politieke moeielijkheden schuilen wellicht het meest in de uitvoering der détails. Dit belet echter niet dat de bespreking van algemeene beginselen geenszins is overbodig te achten. - Schetsen is niet schilderen: toch is een zuivere schets voorwaarde voor een schoone schilderij.

Onze finantieele hervorming kan zich bepalen tot zuivering en aanvulling: hoe verward ons belastingstelsel er uit moge zien: het bevat zonder twijfel den grondslag eener voorbeeldige regeling.

1°. De inkomsten die wij uit onze domeinen ontvangen zijn uiterst matig en hervorming op dit gebied is, zooal gewenscht, zeer zeker niet urgent.

2°. Onze staatsondernemingen zijn tamelijk wel op de hoogte van onzen tijd, al moge eenige uitbreiding der staatszorg vooral op het terrein der vervoermiddelen zijn aan te bevelen. -

3°. Daarentegen eischt ons stelsel van rechten herziening. Dringend noodig bovenal is de afschaffing van die heffingen, die onder den naam van rechten zeer drukkende belastingen verbergen. Het mag overbodig worden geacht op nieuw de algemeen erkende bezwaren aan overgangs- en hypotheekrechten verbonden, uit te meten. Hier dient echter er op gewezen dat deze onsystematische belasting een overblijfsel is uit vroegere tijden van nood en verwarring en reeds daarom in een geregeld staatshuishouden hoe eer hoe beter behoort te verdwijnen. - Niet alleen wordt een levenszenuw der welvaart, het onbelemmerd ruilverkeer, gedrukt, maar deze inkomsten zijn bovendien van dien aard, dat zij niet op redelijke wijze met de overige belastingelementen in verband kunnen worden gebracht.

4°. Ook het stelsel der eigenlijk gezegde belastingen behoort te worden verbeterd. Een zaak van groot gewicht daarbij is, dat nauwkeurig worde onderscheiden tusschen het gebied der sociaal-politische inkomsten en het terrein der zuivere fmantiëele belastingen, waar het bereikte evenwicht als maatstaf geldt van staatsbeleid. Op dit terrein spelen uit den aard der zaak individueele verhoudingen de hoofdrol en eene zuiver *personeele* heffing schijnt daarom boven allen de voorkeur te verdienen. De inkomende rechten en accijnsen echter, behalve die op de eerste levensbehoeften, bieden zoovele voordeelen aan - gemakkelijk te dragen, gemakkelijk te heffen, automatische beweging in over-

eenstemming met de verschillen van de volkswelvaart - dat zij niet vatbaar zijn voor vervanging door directe belastingen. Maar wanneer dit zoo is, dan is ook de weg der hervorming afgebakend. De inkomende rechten en accijnsen toch zijn in het wezen der zaak fragmenten eener algemeene belasting naaiden maatstaf der vertering, en de aanvulling der ontbrekende elementen kan derhalve logisch alleen geschieden door belasting van andere verteringsobjecten. Volkomen terecht heeft m.i. de heer van Houten o.a. in zijne nota terzake ontwerp-klassenbelasting, er op gewezen, dat de aanslag naar teekenen van den uiterlijken welstand veel vaster grondslag aanbiedt, dan eene schatting van het zuiver inkomen, dat in den regel aan derden onbekend is en zelfs door den belanghebbende met de meeste goede trouw niet altijd nauwkeurig kan worden berekend. Maar ook afgescheiden van deze zuiver praktische overweging, verdient de verteringsbelasting de voorkeur boven eene rijksinkomstenbelasting, omdat door deze laatste het verband met inkomende rechten en accijnsen niet dan hoogst gebrekkig is te verwezenlijken. De inkomsten zouden *direct* alleen dan nog maatstaf van heffing mogen zijn, indien de behoeften der schatkist eene nieuwe personeele bijdrage zouden eischen en verhooging der verteringsbelasting den druk al te zeer tot één punt zou beperken.

De eenvoudigste weg schijnt alzoo ook hier de beste. Indien het rijk de ⅘ van het personeel terugneemt en de grondslagen meer in overeenstemming brengt met de tegenwoordige maatschappelijke toestanden, zal een ruim vloeiende bron van inkomsten aan den staat zijn verzekerd, tevens een door de gewoonte bevestigd steunpunt voor een behoorlijk evenwicht van belasting worden verkregen, en eindelijk na afschaffing der accijnsen op de eerste levensbehoeften, de gewenschte progressieve druk zonder kwelling of vertoon kunnen worden tot stand gebracht.

5°. Ten slotte moet het stelsel onzer sociaal-politische belastingen worden voltooid. - Ook op dit terrein zijn de bouwstoffen voor een uitmuntend geheel aanwezig.

De rechten van successie en overgang bij overlijden zijnongetwijfeld voor verbetering vatbaar. - Het is echter een niet gering voordeel dat deze belasting, ter voltooiing en aanvulling van leemten in het systeem onmisbaar, in onze zeden wortel heeft geschoten en over het geheel bevredigende uitkom-

sten oplevert. - Bovendien zijn de inkomsten zoowel van den bodem als van de bedrijven schatplichtig. Een meer billijke heffing der grondbelasting is evenwel gewenscht; tevens vermeerdering van opbrengst, als aequivalent van andere de waarde van vastgoed drukkende rechten. Daarnaast is hervorming van het patent in een beter geregelde belasting op de bedrijfswinsten een onafwijsbare eisch. - Als volkomen nieuw doch onmisbaar element in ons belastingstelsel is, ten slotte, alleen de invoering noodig van een reëele belasting op de opbrengst van roerend kapitaal.

Eene hoofdbedenking tegen de meeste onzer nieuwere finantiëele hervormingsplannen schijnt mij hierin gelegen, dat men door een personeele heffing de leemte tracht aan te vullen, welke onmiskenbaar ten voordeele van het roerend vermogen in het stelsel onzer belastingen bestaat. - Deze theoretisch valsche gedachte sticht verwarring en biedt ook uit een zuiver praktisch oogpunt geen enkel voordeel, want het is niet te miskennen, dat reeds meer dan eene poging tot verbetering van onze finantiëele instellingen is afgestuit op het gebrekkig verband der voorgestelde heffing met grond- of patentbelasting.

Het eerste ontwerp tot het heffen eener effectenbelasting van den heer Gleichman was inderdaad op den goeden weg. - Het berustte op eene eenvoudige volkomen logische gedachte; het valt des te meer te betreuren dat de minister zich van zijn uitnemend standpunt langzamerhand heeft laten afdringen en in zijn tweede ontwerp ‘met terzijdestelling van het denkbeeld, voor zoover het bij het eerste ontwerp voorzat, om het effect zelf als object van belasting steeds vast te houden’, ‘het werkelijk personeel vermogen in zekere waarden belegd’ heeft willen treffen.

Een groot bezwaar tegen het eerste ontwerp lag in de moeielijkheid om de bijzondere schuldvorderingen, in het bijzonder de hypotheken, onder de belaste objecten te brengen. Het komt mij echter voor dat deze moeielijkheid zeer bevredigend kan worden opgelost, wanneer men althans strikt vast wil houden aan het ware karakter der voorgestelde belasting. - Effecten: aandeelen in leeningen, aandeelen in industriëele ondernemingen of credietinstellingen en ter beurze genegotiëerde obligatiën, verschillen van gewone particuliere schuldvorderingen vooral hierin, dat men bij de eersten mag aannemen, dat de debiteur feitelijk degeen is die het vermogen als kapitaal gebruikt of

tot openbare doeleinden aanwendt, terwijl bij de laatsten hetzelfde vermogen van hand tot hand gaat, zonder dat steeds van kapitaalgebruik sprake is. - Men mag uitgaan van de stelling dat, in den regel, iedere rente ten slotte uit de opbrengst van het kapitaal wordt gekweten, maar het spreekt van zelf dat daarom niet raag worden aangenomen dat iedere debiteur, *op nieuw*, de rente volledig opbrengt. - A leent b.v.ƒ 1000 aan B tegen 3 %, B leent aan C tegen 3⅛, C weder aan D tegen 3¼, of wellicht indien hij slechts voor korten tijd het geld noodig had, zelfs voor minder, tot eindelijk X of Z het geld voor den aankoop van machines gebruikt of voor de betaling van arbeiders en zoo de winst maakt, waardoor hij instaat is de ƒ40 of ƒ 50 rente te betalen aan P, en deze weder aan O en zoo terug tot D, C, B en A. - Het is dus volkomen onjuist om van iedere bijzondere schuldvordering belasting te heffen. Daardoor zouden sommige vermogens zeer zwaar, anderen zeer weinig getroff n worden en dat wel naarmate den omloop van het geld van hem die het beschikbaar heeft tot hem die het als kapitaal gebruikt grooter is. M.a.w. eene dergelijke belasting zou in hooge mate de zoo wenschelijke vrijheid van den omloop van het vermogen belemmeren. Bovendien behoort het vermogen dat noch tot kapitaal bestemd is, noch voor openbare doeleinden wordt aangewend, in het wezen der zaak tot eene geheel andere categorie van belastingsobjecten. Maar het is dan ook duidelijk dat men het kapitaal moet opsporen aan de bron. Behalve de effecten zou men al het kapitaal moeten treffen dat in eenig bedrijf of onderneming wordt aangewend. Bangs dien weg is het doel dat men zich voorstelt, te bereiken en kantevens de billijkheid volkomen worden betracht. Het is ongetwijfeld een nadeel dat in dit geval de debiteur de belastingschuldige zal zijn; maar overwegend is het niet, omdat de lastgemakkelijk zal worden overgedragen.

Een enkel woord over de gemeentefinantiën is ten slotte onmisbaar. Wanneer men raadt, aan de gemeenten een zoo belangrijke bron van inkomsten als de ⅘ van het personeel genoemd mag worden te ontnemen, schijnt het noodig het aequivalent aan te geven waardoor het verlies zal kunnen worden gedekt. Het komt mij echter voor dat men aan de gemeenten zelf zal moeten overlaten de leemte in hare geldmiddelen aan te vullen.

De weg van hervorming der gemeentefmantiën ligt in de richting van meerdere vrijheid. Wordt die weg bewandeld dan kan het vinden van voldoende inkomsten ter vervanging van de geheel abnormale rijksbijdrage weinig bezwaren opleveren; hetzij daartoe verhooging der hoofdelijke omslagen, hetzij opcenten op rijksbelastingen, hetzij uitbreiding van het stelsel van vergunningsrechten, hetzij zelfs eigen algemeene verteringsbelasting worde gekozen. De vrees dat door meerdere vrijheid eene belasting naarmate van het draagvermogen voor het geheele rijk zou worden in gevaar gebracht, schijnt mij toe volkomen ijdel te zijn. Het denkbeeld alsof ooit door samenvoeging vanrijks- en gemeentebelasting een evenredige druk voor alle staatsburgers zou zijn tot stand te brengen, is nieb alleen niet voor verwezenlijking vatbaar, maar vloeit voort uit eene begripsverwarring. - De locale belangen zijn uit den aard der zaak verschillend in de verschillende gemeenten en inderdaad is er van dit standpunt bezien tusschen de ingezetenen van tweegemeenten nauwelijks meer samenhang en verband dan tusschen de burgers van twee Staten. Evenwicht van rijksbelasting is binnen zekere grenzen bereikbaar en op dezelfde wijze evenzeerevenwicht der belasting in iedere gemeente, maar gelijkheid van druk te vinden door eenvoudige optelling van wat ieder voor het rijk en zijne gemeente opbrengt, om vervolgens alle verkregen resultaten in eene vergelijking samen te vatten, is onmogelijk.

Ik eindig met te herinneren aan de woorden van den heer N.G. Pierson in *de Gids* van October 1881: ‘Wat de denker op het papier brengt, zal den staatsman nooit, zooals het daar ligt, tot richtsnoer kunnen dienen. Maar indien het de vrucht is van nauwgezette overpeinzing, wijst het hem misschien de richting, waarin hij met goed gevolg kan werkzaam zijn, of kweekt het idealen bij hem aan, die hem met geestdrift voor zijn taak vervullen.’ Moge men eveneens in de beschouwingen thans door mij ten beste gegeven, niet meer zien dan een poging om enkele denkbeelden, welke de studie van ons belastingstelsel deed ontkiemen, in meer vruchtbaren bodem over te planten.

Groningen.

P.W.A. Cort van der Linden.

Fransche beeldhouwers.

Dubois, Chapu en Mercié.

Wij behooren tot hen, die meenen, dat op het gebied der beeldhouwkunst Frankrijk in de laatste twintig jaren een periode beleeft, die in de geschiedens der kunst een schitterende bladzijde zal beslaan. Van alle kanten dringen in Parijs oudere en jongere beeldhouwers zich naar voren en dragen hun werken aan, werken, die van den eersten rang zullen blijken te zijn. Want terwijl alle kunsten in dat Parijs min of meer gaan gehoorzamen aan lagere hedendaagsche neigingen en lusten, blijven hier op dit gebied de meesters rustig en eerbiedig den eeredienst der schoonheid handhaven. En zij gaan nog een stap verder. Blijven zij toch getrouw aan de traditiën der hooge kunst, zoo durven zij tegelijk nieuwe aspiraties en voorstellingen in de altijd zich gelijk blijvende onberispelijke vormen van het marmer en van het brons verwerken. Zij ondernemen dus iets nieuws. Zij hebben een tijdvak der kunst geopend, dat, als wij ons niet zeer bedriegen, haast weder op ééne lijn kan genoemd worden met het tijdvak der Renaissance in Italië. Zeker heeft de Fransche beeldhouwkunst nooit schooner uur gehad dan het tegenwoordige; nooit is er dichter en ééndrachtiger drom van beeldhouwers dáár opgestaan, met zulk een ontzag voor grooten stijl en zulk een vereering van hooge gevoelens en idealen.

Ten einde onzen lezers een denkbeeld te geven van wat die meesters willen en uitwerken, stellen wij ons voor van drie

der uitnemendste levende Fransche beeldhouwers, van Dubois, Chapu en Mercié, den arbeid te beschouwen.

Let echter allereerst op, hoe zeer de beeldhouwkunst een nationale kunst in Frankrijk is. Voortdurend weet die kunst in Frankrijk heerlijke vruchten af te werpen. De Italiaansche sculptuur heeft één of twee schitterende phases. De. Fransche weet nu reeds gedurende vier eeuwen stand te houden, bijna zonder verflauwing, en vermag beurtelings kracht, bevalligheiden stoutheid als karaktertrekken van haar werken in die lange reeks van jaren aan te wijzen. Er is een samenhang in die gestadige, onafgebrokene uiting der Fransche beeldhouwkunst. Haar bestaan is een aaneenschakeling van momenten, niet een enkel uit de lucht vallend of op zich zelf staand feit.

Wij moeten daarom even - zij het zoo snel mogelijk - in vogelvlucht den blik achterwaarts richten.

Wanneer wij met de eeuw der Renaissance - de regeering van Frans I en zijn onmiddellijke opvolgers - beginnen, dan wordt de Fransche beeldhouwkunst van dat tijdvak het bestvertegenwoordigd door de beroemde namen van Michel Colomb,Jean Goujon en Germain Pilon. Colomb's werk is het mausoléum, dat in de cathedraal van Nantes oprijst ter eere van den hertog van Bretagne. Van Jean Goujon kent ieder, die Parijsheeft bezocht, de Cariatiden in de benedenzaal van de Louvre,voorts de Diana (leunende tegen het hert) met het rijkversierde hoofd, dat volgens de overlevering Diana de Poitiers' gelaatstrekken weergeeft, en de schoone nymfen op de *bas-reliefs* van ‘la fontaine des Innocents’. De rustige bevalligheid zijner vrouwenfiguren wekt nog altijd de bewondering der kenners op. Germain Pilon staat misschien wel niet zoo hoog, maar zijn groep der drie vrouwengestalten (gratiën of deugden), die ook in de verzameling van de Louvre wordt gevonden, is toch in alle opzichten een blijvend werk, een merkwaardig kunstvoorwerp.

De zeventiende eeuw prijkt met de drie namen van Puget, Girardon en Coyzevox. Vooral Puget is een geweldig meester. Zijn Milo van Crotone, wiens hand in den boom is vastgeklemd op het oogenblik dat een leeuw hem bespringt, is een wonderwerk. Het drama, dat hier in marmer wordt weergegeven, is ontzettend. Men hoort den kreet, dien de athleet ten hemel

uitstoot, en men is vast overtuigd dat de leeuw geveld zou zijn, als de hand maar vrij kon komen. Girardon en Coyzevox staan niet zoo hoog. Girardon's beelden, o.a. zijn ontvoering van Proserpina, zijn echter de beste voorbeelden van hetgeen de eeuw van Lodewijk XIV zich onder sculptuur voorstelde: terwijl Coyzevox de talrijke beelden voor de tuinen van Versailles en Marly vervaardigde, - een Flora, een Hamadryade, een herder spelende op een fluit - die nog altijd zulk een eigenaardige bekoring te midden vanhet statig geschoren groen te weeg brengen.

In de achttiende eeuw treffen ons terstond de namen der broeders Nicolas en Guillaume Couston, de leerlingen en neven van Coyzevox. In den tuin der Tuileriën en bij den ingang der Champs-Elysées te Parijs bewonderen wij hun werken: hetzij ons meer de groep der Seine en Marne van Nicolas aantrekt dan wel de twee beroemde paarden (de zoogenaamde paarden van Marly) van diens broeder. Die twee steigerende rossen blijven een model van kracht, losheid en juist evenwicht. Welhaast kwam echter in het midden der eeuw die vereering der bevalligheid en gratie op, welke in Falconnet (‘la baigneuse’) haar schoonsten triomf vierde, met Allegrain reeds toegaf aan manier, met Pajou in sierlijkheid zich verlustigde, en in Clodion tot de verfijnste decoratiekunst zich ontwikkelde. Bouchardon en Pigalle hielden tegenover die smaakvolle afdoling weder aan strenge eischen vast. Zij wisten door hun voorbeeld de beeldhouwkunst voor verweekelijking te behoeden. Trouwens een Caffïeri, anders niet afkeerig van de denkbeelden van Clodion en Pajou, had reeds getoond door zijn onsterfelijke buste van Rotrou (thans in het foyer van het Theatre Français), dat de kunst er wel bij vaart, wanneer zij eenzijdigheid, die tot routine vervalt, vaarwel zegt en karakter durft uitdrukken. Wij slaan thans de namen over van Lemoyne, Jullien en Roland, om nog even stil te staan bij den laatsten en waarlijk niet den minsten beeldhouwer der 18de eeuw, bij Houdon. Deze heeft de Fransche school weder tot het allernauwgezetst bestudeeren der waarheid geleid. Hij zelf gaf een voorbeeld dat zich in ieders geheugen prentte, toen hij zijn beeld van den ouden Voltaire in zijn armstoel (thans ook in het foyer van het Théatre Français) schicp.

Wij komen in onze negentiende eeuw. Twee namen be-

heerschen hier het tijdvak der Restauratie en der regeering van Louis Phillippe. Wij bedoelen Rude en David d'Angers.Rude heeft ontegenzeggelijk de oorspronkelijkste en geniaalste bladzijde der Fransche beeldhouwkunst geschreven, toen hif zijn onsterfelijke groep ‘le Départ’ op den Arc de Triomphe de l'Etoile hechtte. Zij is het beeld van het Frankrijk van 1793 dat naar de grenzen trekt, en wordt het best gekenschetst door het woord, dat het de Marseillaise in actie voorstelt. Rude's graf van Godefroy Cavaignac, zijn jonge Napolitaansche visscher, zijnbeeld van Lodewijk XIII als jongeling (toebehoorende aan den hertog van Luynes) toonen voorts de verschillende ka.nten van zijn veelzijdig talent. David d'Angers - wiens medaillons altijd in eere blijven - schonk, in zijn jeugdig Grieksch meisje op het graf van Botzaris, een meesterwerk en wist in zijn verschillende beelden vooral het leven weder te geven. Zijn beelden nemen heftige en fiere gestes aan, zij zijn bewogen voor zoover het marmer het toelaat, en in hun rust toch trillend van handeling. Hij is daarbij geheel modern, ook inzooverre hij ons hedendaagsch costuum voor zijn beelden niet versmaadt. - Rude en David werden op iets lager trap vergezeld door Pradier en Duret. Pradier was vooral de beeldhouwer dergratie en der bevalligheid. Hij wilde het marmer als het ware verzachten, ja verweekelijken. Hij was bijna een opvolger der Pajou's en der Clodion's van de 18^{e} eeuw. Zijn nymfen en bacchanten nemen allengs al te weelderige, al te zinnelijk verwijfde uitdrukkingen aan. Duret had met meer smaak en meerstudie wellicht minder bezieling. Toch is de keus zijner lijnen en vormen altijd bewonderenswaardig. In den Napolitaanschen danser heeft hij in dit opzicht een keurig voorbeeld geleverd. Wij gaan nu verder allerlei namen voorbij, stippen alleen aan dat, tijdens de regeering van Napoleon III, vooral Carpeaux en Clesinger de aandacht bezig hielden: beide mannen van een eersten rang, vooral de eerste, maar die toch niet dan grootsche pogingen, niet dan aanwijzingen en aanloopen tot meesterstukken hebben nagelaten. De één heeft soms de kunstmotieven als het ware afgemarteld, om tot iets zeer bijzonders te komen: de ander heeft zich allengs laten afglijden tot naturalisme, conventie en burgerlijk winkelwerk Ter zijde van hen allen staat een kunstenaar van zeer hoog en zuiver allooi, de dieren- beeldhouwer Barye, de vriend der schilders Millet en Rousseau, met

wie hij te Barbizon woonde. Zoo zijn werken ontgraven waren aan de ruïnen van het Parthenon, zou men echt Grieksche trekken daarin meenen te erkennen. Zijn strijd van den Centauren den Lapith blijft een meesterwerk voor alle tijden.

En zóó zijn wij genaderd tot het tijdstip waarin de jongere Fransche beeldhouwers-school opstaat. Wij kunnen Dubois, Chapu en Mercié thans beter op hun plaats waardeeren.

Het allerhoogst staat PAUL DUBOIS.

Hij is in alle opzichten meester, hoofd van de school. Hij heeft de fransche beeldhouwkunst weder teruggebracht tot debeginselen der Italiaansche Renaissance. Zijn vaderland is in zekeren zin Florence. Zijn voorganger Donatello. Zonderling is het, hoe langzaam, hoe geheel oorspronkelijk en als vanzelf Dubois zich tot beeldhouwer heeft gevormd. Hij zag den I8^{den} Juli 1829 het levenslicht te Nogent-sur-Seine. Ziju vader was er een welgesteld notaris, gedurende vijf en twintig jaren tevens maire van die plaats. Van de moeder kwam de artistieke ader, zij was een Pigalle, achternicht van den beeldhouwer. Dubois zal dan ook later van tijd tot tijd zich Dubois-Pigalle teekenen. De vader deed hem op zijn achtste jaar op het lycée Louis le Grand te Parijs, om een wetenschappelijke opvoeding te erlangen. Hij bleef er tot zijn twintigste jaar. Niemand vermoedde destijds in hem den aanstaanden hoogen kunstenaar. Hij leerde zelfs wat zorgeloos en traag, behaalde geen prijzen, al ontwikkelde hij zich goed. Het bleek dat hij goed kon teekenen: maar de teekenmeester van de school gafnatuurlijk geen kunstenaars-opleiding. Het profiel van zijn medeleerlingen en meesters werd telkens door hem wedergegeven; dock overigens openbaarde zich geen bijzondere aanleg. Hij werd echter twintig jaren oud en moest een carrière kiezen. Op goed geluk koos hij de Polytechnische school. Doch bij de voorbereiding struikelde hij op het eerste examen. Nu nam hij de studie der rechten ter hand. Maar spoedig begreep hij dat ook hier niet zijn roeping was. Toen - het was intusschen 1856 geworden en hij zelf was bijna 27 jaar oud - zag hij in een atelier meer oplettend dan vroeger een beeldhouwer aan het werk. En eensklaps lag zijn toekomst hem helder voor oogen. Hij had met

vasten wil voor goed zijn. besluit genomen. Ook hij zou beeldhouwer worden.

Hij ging arbeiden in het atelier van den beeldhouwer Toussaint, een der leerlingen van David d'Angers, en werkte met woedenden ijver den ganschen morgen tot 4 uur. Dan nam. hij teeken-les bij Picot. Hij gunde zich geen rust. Na twee en een half jaar aldus gearbeid te hebben, was hij het procedé van zijn vak meester en op de hoogte om met vrucht naar Italië te kunnen gaan.

Hij was nu bijna dertig jaar en dus te oud om mede te dingen naar de prijskampen door den staat uitgeschreven, doch zijn familie had geld, en kon hem de middelen geven om de reis naar Italië te ondernemen. Zoo ging hij in Januari 1859 op reis naar Genua, Livorno, Pisa en Rome. Pisa, waar Orcagna en Benozzo Gozzoli aan het Campo Santo hadden gewerkt, wekte vooralzijn aandacht. Weldra echter was hij in Home, waar hij in de villa Medicis met de jonge Franschen, die aldaar vertoefden - wij noemen Henner, Falguiére, Chapu - arbeidde en studeerde. Vooral de musicus Georges Bizet, de componist van Carmen, behoorde tot zijn vrienden, want Paul Dubois was ook daarin een com- pleet kunstenaar, dat hij de muziek hartstochtelijk lief had. Met Bizet en met den landschapschilder Didier deed hij in den zomer van 1859 een uitstap naar Napels. Doch overigens werkte hij rustig en gestadig in Rome. Een klein bas-reliëf, Ruth en Naomi, werd door hem vervaardigd, en was zijn eerste werk.

Toch zou Rome niet het ware uitgangspunt van zijn talent zijn. De kunst die hem bovenal aantrok was te Florence. Daar waren de beste meesterstukken van Michel Angelo, in de praalgraven der twee Medici's, daar was het reliëf-werk van Ghiberti, van Lucca della Robbia, daar waren de beelden van Donatello. Vooral onder den invloed van dien laatsten meester kwam Dubois. Op alle wijzen poogde hij Donatello te begrijpen en dan op zijde te streven. Twee beelden werden door hem in Italië onder handen genomen en afgewerkt, die hij, als vrucht van zijn studie, in den salon te Parijs van het jaar 1863 zou tentoonstellen. Het waren de kleine Johannes de Dooper en de Narcissus.

De expositie dezer twee beelden is haast een gebeurtenis geweest in de kroniek der fransche beeldende kunst. Het

ééne beeld was gegrepen uit de christelijke traditie, het andere was zuiver antiek opgevat. De kleine ‘Saint Jean’ is in ons land bekend genoeg. De jongen, mager en naakt voorgesteld, komt daar aanloopen: hij wijst met den rechter arm naar boven, terwijl de linker als lichten staf een kruis vasthoudt, dat hem bijna tot aan het hoofd reikt. Er is in de beweging van den arm een prophetische zwaai: in den gang van het lichaam een bezielende beweging: hetfijne kinderhoofd met de wijde strakke oogen en den open mond spreekt: hij komt als bode van Hem die hooger staat dan hij zelf: hij roept u op: zijn stem klinkt als metaal: hij laat u geen rust; hij is de voorlooper. - Geheel anders is het beeld, dat naar antieke gegevens door Dubois werd gemodelleerd: wij bedoelen den Narcissus. Théophile Gautier zegt er in zijn kritiek van den salon van 1863 het volgende van: ‘Volgens onze fransclie denkbeelden hecht zich een zekere glimlach aan den uaam van Narcissus. Men drijft een weinig den spot met dien jongen man, die verliefd werd op zijn eigen schoonheid en niet wilde scheiden van defontein, vloeibaren spiegel, die zijn beeld weergaf. Dubois heeft Narcissus goed verdedigd tegen het sarcasme van zoo platten stempel. Bij de Grieken toch was het geen vaste wet, dat het ideaal der schoonheid zich enkel (als bij ons) verwezenlijkte iu de vormen der vrouw. Neen, de zuiverste, de volmaaktste vorm werd in hun oogen dikwerf gevonden bij den jongen man, ontwikkeld in het worstelperk: want bij hem vereenigde zich kracht aan bevalligheid. Zóó heeft Dubois Narcissus opgevat. Hij heeft geen verwijfden fat van hem gemaakt. De jonge Griek, voordat hij in het bad gaat, ontdoet zich van zijn kleed, en beschouwt met de bewondering van een kunstenaar zijn onberispelijk schoone lijnen. Die beweging is geheel in den geest der oudheid. Phidias, Cleomenes en Praxiteles hadden zeker de grootsche en rustige elegantie van die houding bewonderd.’

Toen hij die beelden in 1863 kon toonen, vestigde hij zich tevens voor goed in Parijs. Hij huwde er en ging wonen in de rue d'Assas, de beeldhouwers-straat, waar David d'Angers had gehuisd, waar Falguière en Delaplanche hun atelier hebben. Hij zelf kon nu, in vol krachtsbewustzijn, eenvoudig doch fier, ingetogen en toch man van de wereld, zijn arbeid voortzetten. In zijn rustig atelier, afgesloten en beschermd tegen het ge-

druisch der straat, kon hij, volkomen meester van zichzelven, zijn idealen verwerkelijken.

Uit dat atelier in de rue d'Assas zou nu allereerst voortkomen in 1865 de ‘Chanteur Florentin.’

Die Florentijnsche zanger is een der bekoorlijkste concepties der nieuwere beeldhouwkunst. Dubois is gewoon te vertellen, dat de ingeving om dat beeld te ontwerpen hem in het breinkwam, toen hij in het museum van de Louvre rondliep, zoekende, in de aanraking met de oudheid, naar een motief voor een heiligen Sebastiaan. Hij dacht toen aan de leerlingen van de ateliers der Renaissance, die, door hun jeugdigen kunstzin, de vreugde der meesters waren. Als zij, met begeleiding van een door hen zelven bespeelde gitaar, de verzen der Italiaansche dichters of der melodieuse volksliedjes zongen, dan was er blijdschap in het atelier. Die mijmering, die gedachte - éénzelfde denkbeeld dat Francois Coppée zou bezielen tot het dichten van zijn ‘Passant’ - was de oorsprong van ‘le Chanteur Florentin.’ Hoe bevallig, hoe artistiek staat daar de jonge zanger met zijn mandoline! Hoe teeken en en ronden zich de vormen van het schoone lichaam door de nauwsluitende kleederen heen! De opvatting was geheel nieuw en oorspronkelijk: en toch was het beeld zoo weergegeven, dat ieder het rast in zijn geheugen opnam als een oude bekende. Het had een verbazend succès.

Toch kwam de fortuin nog niet opdagen. Integendeel: daarDubois zijn werk eerst aan het publiek gaf als het geheel gerijpt was, werd het vaderlijk erfdeel nog al aangesproken, om in dien tusschentijd het levensonderhoud te geven. Hij werkte ondertusschen aan een Heilige familie voor een der kerken van Parijs, Eglise de la Trinité, en aan een ‘Eve naissante’ die hij van tijd tot tijd retoucheerde.

Het werk aan deze ‘Eve naissante’ kon hij blijven doorzetten, omdat de bestelling der Heilige familie hem wat geld en dus wat vrijen tijd had gegeven. Het was omstreeks het jaar 1867. Toch sloop juist tegen dien tijd zekere ontmoediging in zijn stemming. De arbeid van een beeldhouwer is veelal hard. Als hij jaren lang op een werk heeft gezwoegd, als hij gelijk een werkman met dat marmer heeft geworsteld, ontvangt hij eindelijk een loon, dat ter nauwernood de kosten van de doorleefde jaren vergoedt. Hoe het zij, Dubois begon reeds er aan te denken voor goed den beitel tegen het penseel te ruilen,

toen twee feiten hem weder geheel opbeurden. Ten eerste bood de heer de Chennevières hem aan, zijn plaatsvervanger te worden in het conservatorschap der musea van het Luxembourg, en ten andere kreeg hij de opdracht om het praalgraf te maken voor Lamoricière.

Dat praalgraf - nu sinds eenige jaren voleindigd - is geplaatst in de kerk te Nantes, tegenover het beeld van den hertog Frans II van Bretagne, dat door Michel Colomb is ontworpen. Maar het beeld van Colomb zinkt weg naast den arbeid van Paul Dubois. Want, naar de schatting van alle bevoegde kenners, is Lamoricière's praalgraf een van de meest grootsche openbaringen, die een kunstrichting kan opleveren, een werk dat de eeuwen zal overleven, en dat eenigszins doet denken aan den arbeid van Michel Angelo, toen hij voor de beide vorsten uit het huis van Medicis het mausoleum schiep. Lamoricière ligt in marmer uitgestrekt op zijn graf, met de oogen gesloten, en met dat waas van schoonheid en majesteit over het gelaat, dat door den dood wordt gegeven. Het is de geloofsheld die in zijn laatste rustplaats slaapt. Hij rust. Maar even als Michel Angelo weleer onder en naast de beelden van zijn Penseroso en Superbo de vier allegorische figuren van Dag, Nacht, Morgen en Avond beitelde: zoo plaatste Dubois, aan de vier hoeken van zijn Lamoricière, de vier marmeren allegorieën van de dapperheid, de liefde, het geloof en het nadenken. Het zijn deze vier gestalten die de wijding aan het geheele werk geven.

Van de vier beelden is de ‘Charité’ misschien de schoonste. Het is een schilderij van André del Sarto in mariner omgezet. Het stelt een zittende jonge vrouw voor met twee kinderen op den schoot, waarvan het kleinste, door den rechterarm geheel omvat, gretig aan de borst zich klemt, terwijl het ander, vastgehouden door den linkerarm, verzadigd zachtkens in slaap is gevallen. De vrouw is hoogst eenvoudig, bijna boersch gekleed: armen en voeten zijn bloot. Om het hoofd is een doek gewonden, die het haar omsluiert. Maar het gelaat, rein en ernstig, heeft een profiel dat aan dat der madonna's van Rafael herinnert. Met innigen blik ziet de vrouw naar de twee kinderen, die in de ronde wieg van haar twee armen zijn ingesloten. Toch is het niet geheel de blik van een moeder, die vol verrukking opgaat tot zelfs in het physiek genot van haar eigen kinderen zelve de moedermelk te geven. Neen, deze Charité ziet eenigszins wee-

moedig haar voedsterlingen aan. De hoofdtrek van haar wezen is grenzenloos mededoogen, barmhartigheid. Zij vertegenwoordigt de hemelsche liefde, die de menschelijke armoede moet te hulp komen, die de hongerende kleinen moet spijzen en drenken. Hoe flink, hoe forsch het beeld zij opgevat, toch is er iets mystieks in dit laven door de borst. Zij is de hemelsche voedster. In den eenvoud der vormen, in de breede strengheid der plooien, waarmede het kleed der vrouw afhangt, in de engelachtige kuischheid der gelaatstrekken, heeft de beeldhouwer het denkbeeld willen verwezenlijken dat, zoo men hier een familie-tafereelmeent te zien, die familie het groote menschelijke gezin is.

Op ééne lijn met deze ‘Charité’ staat het mansfiguur dat door Dubois ‘le Courage Militaire’ wordt genoemd. Het is een jonge zittende krijger, wiens hoofd door een helm, wiens bovenlijf met een leeren kuras is bedekt. Om den hals is een leeuwenvel geknoopt. De beenen zijn bloot en de voeten gestoken in niet zeer hooge laarzen. De rechterhand rust op het rechterbeen, terwijl de linkerhand steunt op het gevest van een langen staanden degen. Let wel dat deze krijger modern is opgevat. De houding is niet die van een avonturier, neen zij is kalm, waardig, denkend. Hij ziet naar de hoogte, over de hoofden der menigte heen, en hij rust op zijn degen als op zijn goed recht. Hij is de strijdende dienaar der rechtvaardige zaak, ridder der gedachte. Het is een grootsch opgevat beeld, dat slechts één gebrek heeft, - een gebrek in anderen zin haast een hoedanigheid te meer - namelijk dat het dadelijk de voorstelling van den Penseroso van Michel Angelo opwekt.

De twee andere beelden zijn ‘la Méditation’ en ‘la Foi.’ Het nadenken en de overpeinzing zijn voorgesteld in de fijne en overleggende trekken van een grijsaard: daarentegen is de figuur van het geloof weergegeven door de jeugdige en reine gestalte eener jonkvrouw, die als in verrukking haar handen ten hemel vouwt.

Na dezen geweldigen arbeid voltooid te hebben kon Dubois wat rusten. De verpoozing, die hij zich verschafte, bestond hierin, dat hij den beitel een tijd lang uit de hand zette, en het penseel tusschen de vingeren nam. Want Dubois is een compleet kunstenaar, zoo als de mannen uit het tijdvak der Renaissance. Hij is ook uitnemend in de wereld der kleuren thuis. Bij voorkeur levert hij dan portretten. In 1876 gaf hij op die wijze op den

jaarlijkschen salon het doek getiteld: ‘portraits de mes enfants’, waarvoor de jury hem dadelijk een der eerste medailles gaf. Ten zeerste wordt ook van hem geroemd een portret van een klein meisje en dat der princes de Broglie. Wij echter vinden het jammer, wanneer deze éénige beeldhouwer zich te zeer door het succes van zijn schilderijen laat verleiden. Het is waar, de schilderijen geven veel rijkelijker geldelijke belooning in verhouding tot den arbeid: die schilderijen hebben misschien medegewerkt om hem thans tot directeur der Ecole des Beaux Arts te maken; maar... maar een beeldhouwer als Paul Dubois wordt niet elke vijftig jaren geboren.

Wij wachten dan ook weder met spanning op een nieuw beeldhouwwerk van Dubois. Gelukkig heeft de hertog d'Aumale begrepen, dat het op zijn weg lag aan het genie van Dubois een nieuwe taak te geven. Voor het kasteel van Chantilly, dat de hertog op glansrijke wijze laat restaureeren, waarvoor Baudry een eetzaal decoreerde, heeft hij aan Dubois een ruiterstandbeeld besteld van den connétable de Montmorency. In de oogenblikken, die Dubois over heeft van zijn thans bijna allen tijd in beslag nemende betrekking van directeur der kunstacademie, werkt hij aan het paard en het beeld: hij zelf is nog niet tevreden over zijn arbeid; maar Dubois is het niet licht, en geeft zijn vruchten eerst als zij geheel gerijpt zijn.

Begroeten wij uit de verte dezen strengen krachtigen kunstenaar, die altijd een idee, een drama in zijn werken legt, die de gedachte altijd in haar hoogste uitdrukking zoekt, en die bij de uitvoering alleen de zuiverste, eenvoudigste, edelste lijnen kiest.

Iets lager misschien dan Dubois staat CHAPU.

Ook deze beeldhouwer hecht zich aan de traditie der Renaissance: maar hij gevoelt zich vooral verwant aan die Florentynen, die allereerst bevallige smaakvolle vormen hebben weten uit te drukken. Wat men haast in de eerste plaats in de werken van Chapu bewondert is de teedere poëzie en het spiritualistische element. Hij is de kunstenaar der aspiraties. In veel van zijn werken is als het ware een heimwee naar hooger sferen te bespeuren: maar dien trek naar het ideëele huwt hij aan de meest nauwlettende inachtneming en nabootsing der werkelijkheid, aan de meest grondige studie der natuur.

Hij is bijna even oud als Dubois. Hij werd echter dadelijk als kunstenaar opgeleid. In de ateliers van Pradier en Duret was hij leerling. Dáár ontwikkelde zich bij hem dat uitnemend gevoel voor smaak en bekoorlijkheid, waarvan al zijn latere werken zouden doortrokken zijn. Het onderwijs, van die meesters ontvangen, werd bekroond door een verblijf in Italie, dat hem als ‘grand prix de Rome’ in 1855 te beurt viel.

Zijn eerste werk, vrucht van zijn studiën, waa de ‘Mercure inventant le caducée’, dien hij op den salon van het jaar 1861 tentoonstelde. In dat genre der phantasie gaf hij later nog den ‘Triptolème’ en den ‘Semeur’, die allen eenigszins de herinnering der Grieksche oudheid, door den smaak en de zuiverheid der vormen, opriepen. Weldra legde hij zich ook toe op het beitelen der bustes van beroemde tijdgenooten. Zijn bustes van Bonnat, Montalembert, Yitet, Alexandre Dumas den vader, en vooral van Berryer zijn beroemd in Frankrijk.

Maar hij had nog niet zijn laatste en hoogste gedachte uitgesproken. Het eerste woord, waarin hij dat zou doen, was de zoogenaamde ‘Jeunesse.’

Het is het monument, dat ter zijde van het plein der Ecole des Beaux Arts oprijst ter eere van den schilder Henri Regnault, die bij de verdediging van Parijs, in het gevecht van Buzenval, den 19^{den} Januari 1871 gesneuveld is. Hier kwamen alle motieven te zamen om iets zeer verhevens te leveren. De doodvoor het vaderland, het offer en het leven van een beroemd schilder, die als gewoon soldaat des morgens was uitgetrokken, de betrekkelijke jeugd van den kunstenaar en de verwachtingen die door het geweerschot van den vijand eensklaps werden afgesneden, eindelijk de plaats die het beeld zou krijgen midden in de Parijsche academie, waar de jonge Pransche kunstenaars zich voranen om de vlag van Frankrijk's kunst-ideaal hoog opgeheven in de armen te houden. En Chapu heeft door zijn beeld aan al die eischen voldaan. De conceptie is zoo aandoenlijk, zoo edel mogelijk. Een diepe droefheid is op de verhevenste wijze in beeld weergegeven. Het is hoog reliéf. Stel u voor een jonge vrouw, in profiel gezien, die boven aan het monumentale graf, waar de schilder rust, een gouden palmtak tracht te bevestigen. Zij is het symbool der Jeugd. Zoo even is tot haar gekomen het bericht van den dood van haar lieveling, van den schilder, wiens werk zij bezielde, en die op zijn beurt den glans van

den roem haar wist te schenken. Zij zal hem niet meer zien, en zij is in elkander gezonken van droefheid, haar knieën zijn onder haar als weggeslonken. Tegen het grafgesteente lag zij neêrgeknield. Doch zie, daar richt zij zich nog half knielend op, zij neemt den eersten den besten dorren tak op, die in haar handen een gouden twijg wordt, en, terwijl zij met de rechterhand zich stevig aan het grafgebouw vasthoudt, strekt zij, met haar borst zich klemmend tegen het verticale kille marmer, en het hoofd in diepe smart eenigszius trotsch naar achteren werpend, den linkerarm zoo hoog als zij kan uit, om den palmtak, als laatste en hoogste hulde van haar vereering, boven aan het monument vast te hechten. Het is een verrukkelijk aandoenlijke beweging. Het beeld der jonge vrouw is daarbij zoo bevallig mogelijk. Het bovenkleed, dat haar van de schouders glijdt,- de geheele linkerschouder en arm zijn onbedekt - golft in weelderig, haast te weelderig, plooien-spel naar beneden, en laat slechts de voeten vrij. De rug van de vrouw, de buiging der lendenen is met een onvergelijkelijk talent weergegeven. Het slanke lichaam komt - slechts half verholen door de dunne doorzichtige onderkleeding - in al zijn vormen volkomen tot zijn recht. Maar men denkt er haast niet aan die lijnen nauwgezet te volgen en te waardeeren. Men leeft mede met de actie zelve, met de allegorie. In antieke volmaaktheid is hier een moderne gedachte verzinnelijkt. Een gedachte die alle jonge Fransche kunstenaars doet trillen en opwekt. Tot dat beeld zien zij op, als zij des ochtends aan hun arbeid - den arbeid van het ideaal - zich zetten, en vaster dan ooit begrijpen zij, dat het bloed voor het land vergoten een zaad der toekomst is. Als een lichte lentestraal over dat marmer glijdt en den gouden palmtak doet flikkeren, dan gevoelen zij dat er naast de smart voor de hoop een plaats is.

Eenige jaren later gaf Chapu een beeld, dat in alle opzichten als een evenknie van de ‘Jeunesse’ is te beschouwen. Wij bedoelen zijn Jeanne d'Arc, die men in de Luxembourg kan bewonderen. Uit de fransche geschiedenis heeft hij de heroïekste vrouwenfiguur genomen, en die als hoogste belichaming van geloof, zelfverloochening en vaderlandsliefde voorgesteld. Zij wordt nog ondersteld te Domremy te zijn. Zij is alléén op het veld. Daar hoort zij voor het eerst de stemmen, de geheimzinnige stemmen, die haar tot de heldhaftige onderneming aan-

zetten. Zij is op de knieën gevallen, en ligt in een soort van biddende extase: de armen zijn naar beneden uitgestrekt en de handen gevouwen: maar het hoofd is naar boven gewend en luistert: de groote, haast doordringende oogen peilen en meten het onbekende, waar het meisje zich voelt heen getrokken: het is, alsof zij zich los moet maken van de aarde, om opgenomen te worden in die onzichtbare ethérische sferen, waarhaar ziel reeds vertoeft. Het is een heerlijke indruk, dien dit beeld uitwerkt. Van alle figuren, die de kunst aan de Lotharingsche martelares heeft toegewijd, is Chapu's beeld het meest dichterlijk opgevat. Zij is bij hem geheel en al de nederige, zachte, schroomvallige bewoonster van het land, jonge boerin of herderin, die voor het eerst in haar hart voelt kloppen het mededoogen voor het Fransche vaderland (la tendre pitié pour le pays de France), het gevoel dat haar tot heldin zal maken. Anderen, bijv. Rude, hebben Jeanne d'Arc opgevat als de heldhaftige strijdster; Chapu geeft een wezenlijk ideëele voorstelling der maagd van Domremy. De teekening van het eenvoudige beeld is daarbij zoo zuiver, de schikking der kleeding zoo kiesch, de uitdrukking zoo innig, dat dit werk, afgescheiden van de voorstelling, als plastisch geheel door hoedanigheden van den eersten rang aller blikken boeit.

Het derde werk van Chapu, waarop wij de aandacht willen vestigen, is het beeld dat hij als grafmonument heeft ontworpen voor Daniel Stern, de gravin d'Agoult, de bekende schrijfster. Ook dit beeld is bij uitstek merkwaardig. Het is weder een allegorie evenals de ‘Jeunesse’. Ditmaal heeft de beeldhouwer daaraan den naam gegeven van ‘la Pensée’. Het is een jonge vrouw, zittende tegen het grafgesteente. Zij ziet ter rechterzijde naar boven, en licht met haar arm boven haar hoofd het kleed op dat haar omhulde. De linkerarm hangt neder op de knieën, met een papyrus in de hand, terwijl een diaphaan onderkleed de schoone ronding der ledematen doet uitkomen. Hals en armen zijn volkomen onbedekt. Fraai is het hoofd, een soort van Juno-kop. Het oog, droomend, peinzend, ziet naar boven, nu de arm alle sluiers heeft weggeschoven, die het onbekende verborgen. Bijzonder schoon is de rechterarm, in haar zuivere halfronde lijn, in haar eenvoudige, gedistingeerde beweging. Die beweging heeft zelfs iets zoekends, iets onzekers, dat zeer goed het karakter weergeeft van den geest

tegenover de onbekende wereld. De ‘Gedachte’ beveelt niet, zij roept aan. De geste is dus zacht, niet energiek. Wat de kenners vooral in dit beeld roemen is de verdeeling van het licht. Het licht straalt ten volle op het gelaat, loopt over den arm, doet de borst goed uitkomen, en glijdt met een machtigen sprong tot op de dij, waarvan het relief onder de drapeering wordt aangegeven. De schaduw komt onder de kin en accentueert ter linkerzijde den geheelen omtrek van de gestalte, waardoor de verlichte zijden geheel tot haar recht komen. Toch zijn er, hoe schoon en edel de opvatting zij, wel aanmerkingen te maken, wanneer men bedenkt dat het beeld de gedachte moet voorstellen. Wij zijn toch zoo gewend bij de pose van het optillen van den sluier boven het hoofd aan een Terpsichore te denken, dat wij een kleine inspanning moeten overwinnen, eer wij geheel en al - bij het zien van Chapu's beeld - ons vereenzelvigen met en als het ware opgaan in de bedoeling des beeldhouwers, die hier de gedachte wilde voorstellen. Het hoofd heeft het ‘sentiment,’ de pose allen adel waarvoor zij vatbaar is: maar alles is misschien te bevallig, te sierlijk. In deze houding peinzen de menschen niet. Wellicht de godinnen.

Chapu heeft in 1880 nog eens een dergelijk werk geleverd, en wel voor het graf van Jean Reynaud ‘le Génie de l'Immortalité.’ Hier is het een jongeling die uit het graf stijgt, en het *Resurgam* verzinnelijkt. Het is behandeld als hoog reliëf en wordt als uitnemend geprezen.

Trouwens Chapu is een wegsleepend kunstenaar: hij verovert de harten door de zuiverste en teederste gevoelens bij de menschheid op te wekken. Zijn kunst trilt door de aandoening die hij zelf gevoelt. Bij het zien van zijn beelden mompelt men de oude zoo dikwerf misduide woorden: sunt lacrymae rerum.

De jongste der drie is ANTONIN MERCIÉ.

Hij werd den 29sten October 1845 te Toulouse geboren, dezelfde stad waar ook de beeldhouwer Falguière het levenslicht zag. Van dien Falguière ontving hij de eerste raadgevingen en lessen en van hem ook het geloof in zijn roeping. In het jaar 1868 verwierf hij den ‘prix de Rome’ en dus het voorrecht om tijdelijk in de villa Médicis te mogen vertoeven. Daar in Italië vormde zich zijn kunstenaarstalent. Het bleek weldra dat twee

eigenschappen in hern vereenigd zouden zijn. Onstuimige drang in de conceptie, en tegelijk groote evenredigheid of harmonie in de compositie. Deze jonge man zou de stoutste der tegenwoordige fransche beeldhouwers zijn. Hij durft. Hij stelt altijdhet liefst een actie, een handeling voor, en deinst niet terug voor de spannendste oogenblikken, de meest saamgestelde momenten: doch tegelijk heeft hij een zin voor harmonie der vormen, die weder alles afrondt en tot zuiverheid van lijnen brengt. Hij is de man der synthese: doch niet de rust van den stand bekoort hem: neen hij zoekt het leven, de beweging: hij wil soms het meest verwikkeld drama in den eenvoud der steenen of der metalen lijnen dringen. Zeer dikwijls gelukt het hem. Een enkele maal is de drift, de vaart wellicht te uitbundig voor de vormen, waarin alles moet besloten zijn. De zee van aandoeningen golft dan over de grens heen.

Uit Italie, uit den leertijd, zond hij zijn eerste werk dat dadelijk een meesterstuk bleek te zijn. Het was een David na den strijd tegen Goliath. Een adem der Italiaansche Renaissance is over dat beeld heengegaan. Men weet, hoe de Italianen der 15de en 16de eeuw dit onderwerp liefhadden en behandelden. Men kent Donatello's jongen naakten David met het zwaard en dien grooten herdershoed, en zijn jongen, geheel gekleeden David zonder zwaard: voorts den David van Andrea Verrochio en den colossalen David van Michel Angelo. Elk dier beelden heeft een anderen stand. Mercié nu heeft het oogenblik gekozen, dat David, na het hoofd van den reus te hebben afgehouwen, den voet op dat geweldig groote hoofd zet en het zwaard van den reus in de scheede steekt. Hij is aankomend jongeling, nog geen man. Het lichaam is sterk en flink, maar de vormen zijn nog mager. De houding is waardig, eenigszins koud, uit de hoogte. Hij zal immers de gezalfde des Heeren worden en heeft een werk volvoerd, hem door den Heer zelven opgedragen. Daar is dus geen zweem van drift of aandoening in de handeling. Neen - met de wreedheid van een natuurkracht plaatst hij zijn voet juist op het oog van Goliath's hoofd. Zijn blik volgt slechts met voorliefde de flikkering van het staal dat hij opsteekt. Hij weet dat dit niet zijn laatste overwinning zal wezen.

Wanneer men het beeld ziet in dat schilderachtige oude klooster te Toulouse, dat tot museum is ingericht - want Mercié stelde er prijs op het origineel van zijn eerste werk aan

zijn vaderstad te doen toekomen - dan treft het u, dat het zoo slanke en zoo elegante beeld tegelijkertijd zooveel spier en zenuw toont, en als het ware in al zijn leden trilt. Het lichaam schijnt taai als het staal dat het hanteert, en tegelijk zoo elastiek mogelijk. Het is in alle opzichten een bewegelijk beeld.

Mercié bleef nu in Parijs aan het werk; leverde o.a. een buste van Delila, vol wilde bekoring en zinnelijken lust; doch eenklaps - het was in 1874 - verbaasde en verrukte hij Frankrijk door zijn beeld Gloria Victis.

Die Gloria Victis was de eerste kreet van hoop, welke het in 1870 en '71 zoo deerlijk geslagen Frankrijk weder uitte. Het was de eerste strophe van een hymne der herrijzing. Nog heerschte alom rouw over de wonden, waaraan het land leed: de treurige politieke twisten schenen daarbij weinig uitkomst voor de toekomst te geven: dof was de atmosfeer: gedrukt de stemming: toen plotseling dat bezielde en verheffende woord door Mercié aan zijn volk werd toegesproken.

Zonderling: het was geen dichter, die zulk een woord uitsprak of zong: neen, het was een jong beeldhouwer, die het op de lippen durfde nemen. De eerste karaktertrek van zijn werk is dan ook de geheel moderne gedachte, die aan zijn allegorie ten grondslag ligt. De tweede is, dat zijn plastische groep, hoe streng van omtrek en vorm, toch het best te vergelijken is met zeer hartstochtelijke poëzie.

Men kent het onderwerp der groep. De Roem, een jonge krachtig gevormde vrouw, komt daar aanloopen met uitgespreide in de hoogte zich verheffende vleugels. Zij heeft over het bovenlijf een wapenrok, die de armen bloot laat, terwijl een luchtig gewaad om de beenen heenwaait, in dier voege dat het sterke, schoone linkerbeen bijna geheel onbedekt blijft. De linkervoet raakt den grond, de rechter is achterwaarts opgeheven. Zij draagt in de armen, hem klemmend tegen de linkerborst, een stervenden jongen krijgsman. Het hoofd en het bovenlijf van den gedragene helt achter haar hoofd om naar haar rechterschouder, waartegen zijn rechterarm den afgebroken degen richt: zijn linkerarm heeft nog de kracht om weeklagend zich naar boven te richten. Het is een bewonderingswaardige schoone groep. Er is een zeer forsche zwaai in de beweging. De gestalte van de Roem drukt voortreffelijk uit de energie van haar geloof en de teederheid van haar groote liefde voor de.

gewonden. Niet in haar armen of aan haar borst wil zij de overwonnenen drukken, om hen te troosten en op te beuren. Neen, de stervende soldaten, onbekenden, die het leven voor hun vaderland lieten, die door den vijand onder de voeten worden getreden: - zij, de Roem, neemt hen op, om hen op haar vleugelen naar de hoogte, in het licht en tot de ongemeten ruimte te voeren. Iets van een arend of liever nog van een aartsengel is er in deze figuur. Haar roeping is op te heften. Haar woord luidt: eer aan de overwonnenen, die tot den dood hebben stand gehouden: Gloria Victis.

Er wordt wel eens twijfel geopperd, of de beeldhouwkunst in deze groep van Mercié niet wat te ver buiten haar sfeer gaat: of deze kunst niet te veel wil omvatten, wanneer zij zich vermeet lessen te geven. Met andere woorden men keurt niet goed deze titels als ‘Gloria Victis’ in de sculptuur: men meent, dat het plastische werk slechts ééne les mag prediken, die der schoonheid. Wij zouden deze opval ting niet geheel deelen. Wanneer de gedachte van-zelf spreekt uit de groep, is er geen vrees voor kunst met een etiket. Bij Merciés welsprekende allegorie zou het verwijt ook niet passen. Want daargelaten de dramatische aandoening, die uit de jongste fransche geschiedenis voortvloeide, en die in het werk is verzinnelijkt, is de groep als zuiver beeldhouwwerk voortreffelijk. De sterke jonge vrouw, die de Roem voorstelt, en die werkelijk soms doet denken aan de Diana (met de hinde) uit de Grieksche oudheid, is een wonderschoone figuur.

Na dit grootsche werk volvoerd te hebben heeft Mercié weder eens het motief vau David ter hand genomen. Hij wilde, als tegenstelling tegenover zijn David na het gevecht met Goliath, zijn krachten beproeven aan een David vóór het gevecht. Het is een klein beeld geworden, uitmuntende door soberheid en eenvoud. De jonge slingeraar staat daar naakt, in een uitdagende, uittartende houding; een gordel heeft hij achteloos om zijn middel gewonden: een doek bedekt (naar florentijnsch model) zijn hoofd: de linkerhand laat hij op zijn heup rusten en in de rechterhand houdt hij met volle vuist steen en slinger; een harp met drie snaren ligt aan zijn voeten. Deze statuette wordt door de kenners buitengewoon gewaardeerd. De techniek is hier volkomen. De prinsen der Renaissance hadden het kleine beeld als kostbaar kleinood zeker in goud of zilver

doen gieten. De evenredigheden zijn bij uitstek juist. De werking is volmaakt dezelfde als van een groot beeld. Het is als een klein schilderstuk van een eersten meester, dat de grootste doeken van anderen evenaart of verslaat.

Wij kunnen niet bij al zijn verdere werken stilstaan: noch bij de antiek gedachte Juno, wanneer zij in den kamp der schoonheid volgens de uitspraak van Paris overwonnen wordt door Venus: noch bij het standbeeld van Arago of het beeld van Judith: noch bij de groep 'Quand même', gedenkteeken der verdediging van Belfort.

Wij wenschen er ons toe te bepalen, slechts even de aandacht nog te vestigen op hetgeen Mercié geleverd heeft in het vak van het *laag* en *hoog reliëf*. Al dadelijk, na zijn verblijf in Italie, legde hij zich toe op dergelijken arbeid, vooral tot voorbeeld nemende hetgeen Ghiberti had gewrocht. In die orde van denkbeelden en pogingen leverde hij een basrelief naar de fabel van Lafontaine: 'la Mère, le loup et l'enfant.' Het is min of meer decoratief werk. De samenstelling der groep is zeer eenvoudig en bekoorlijk. De schikking der beeldjes, de rijzing en daling der figuren, is zoo aangelegd, dat het als schilderij, ter versiering onzer wanden, uitnemend voldoet. Grootscher doel werd natuurlijk door Mercié nagejaagd, toen hij de opdracht verkreeg om voor een der 'frontons' van de Louvre, en wel voor het 'guichet' aan den kant van de Seine, waar de schilderwerken zijn geplaatst, een 'haut-relief' te ontwerpen. Hij heeft daarvoor gemaakt het veelbesproken werk 'le Génie des Arts.' Dit werk is weder tintelend van leven. Het is zeer stout gedacht. Op den Pegasus, die steigerend zich opheft, vertoont zich, den rechterarm om den hals van het ros slaande, de Genius der Kunsten. Hij is geheel naakt, ziet den toeschouwer recht in het gelaat, wijst met de linkerhand naar boven, en heeft een ster boven het hoofd. Het paard zelf wordt geleid door een gedrapeerde vrouwenfiguur, een soort van Muze met den palmtak in de hand. Daar is een ontzettende gloed in dit werk. Het paard zelf, de torso en de armen van den Genius zijn voortreffelijk van vormen. Het geheel drukt de bezieling uit, die den beeldhouwer zelven doortrilde, toen hij dit werk schiep. Het schittert en voert de verbeelding opwaarts. Toch is het niet te ontkennen, dat hier de uiterste grenzen der beeldhouwkunst worden aangeraakt. Er is misschien reeds iets uitbundigs in deze groep.

En die soort van te groote uitzetting der vormen, waarin de beeldhouwkunst zich moet bewegen, wreekt zich dadelijk. De kritiek heeft allerlei vragen gedaan, die niet dadelijk door het werk worden beantwoord. Onzeker is bijv. het oogenblik van stilstand in deze groep. Beteekent het, dat de Pegasus een oogenblik zijn loop inhoudt om den Genius gelegenheid te geven zich aan de menschen te openbaren, of stijgt de Genius bepaald van het paard? Ziedaar een kleine aarzeling, waartoe het beschouwen der groep aanleiding geeft. Ook tegen de Muze kan men aanmerkingen richten. Dadelijk voegen wij er echter bij, dat, zoo er gebreken zijn, het tevens erkend moet worden dat juist de stoutste en hoogste eigenschappen van Mercié mede in dit haut-reliëf te bewonderen zijn.

Tot denzelfden kring van werken behoort ook eenigszins het werk, dat hij omstreeks het jaar 1880 voleindigde, namelijk het *haut-relief* voor het graf van Michelet op het kerkhof Père-Lachaise. De beroemde historieschrijver ligt uitgestrekt op het sterfbed, naakt, het lijf en de beenen overdekt door de linnen wade. Naast dien doode daalt neder een machtige symbolische figuur, de Waarheid. Een lichte sluier omgeeft haar strenge vormen. Zij houdt in de nedergestrekte linkerhand een rol papyrus, en wijst met de rechter naar de inscriptie op het graf, de eigen woorden van Michelet: ‘l'histoire est une resurrection.’ Mercié heeft zich de Waarheid somber en streng gedacht. Velen hadden een meer opgewekte, meer geidealiseerde, blijmoedige, glimlachende muze naast Michelet gewenscht. Maar Mercié heeft alles als het ware realistisch opgevat en in die opvatting iets zeer merkwaardigs geleverd.

Mercié heeft thans afgewerkt het standbeeld van Willem II, dat onze koning in Luxemburg gaat onthullen.

Veel wordt nog van hem verwacht. Hij is in zooverre even als Dubois een compleet kunstenaar, dat hij ook als schilder naam heeft. Zijn schilderij de ‘Vénus frileuse’ werd op den salon van 1883 zeer opgemerkt. Als beeldhouwer is hij de fransche kunstenaar, die de stoutste denkbeelden durft verwezenlijken. Zijn blik is steeds voorwaarts gericht. Zijn hand draagt een vlammende fakkel.

Dit is de arbeid der drie groote meesters, op wie wij meer in het bijzonder de aandacht wilden vestigen.

En naast en onder die drie groote vertegenwoordigers der Fransche hedendaagsche beeldhouwkunst verdringt zich een gansche stoet van gevierde kunstenaars. In dien drom onderscheiden wij: Falguière met zijn Eva en zijn overwinnaar bij het hanengevecht: Guillaume met zijn Romeinsch huwelijk en zijn Geloof, Hoop en Liefde: Delaplanche met zijn opvoeding der moeder: Carrier-Belleuse met zijn in slaap gevallen Hebe: Barrias met zijn eerste begrafenis, zijn Spartacus en zijn Bernard Palissy: Gautherin met zijn Clotilde de Surville: Aizelin met zijn Mignon: Bartholdi met zijn vrijheid voor America: MoreauVauthier met zijn godin der Fortuin: Caïn met al zijn dierenfiguren: de Saint Marceaux met zijn Arlequin en zijn Genius die het geheim van het graf bewaakt en eindelijk Dalou met zijn bas-relief van Mirabeau en de Dreuz-Brézé.

Zij allen - en wij vergeten hier bijna Fremiet, Franceschi, Cavelier, Aimé Millet, Mathurin Moreau, Delorme, Schoenewerk, Crauk, Lanson, Idrac en Marqueste - vragen hun plaats in de zon en wijzen op het beeld in marmer of brons, dat hen, naar zij hopen, tot meesters zal stempelen.

Zeer vele van hun werken zullen in den loop en wenteling der tijden vergaan of der vergetelheid worden prijsgegeven. Slechts enkele der opgenoemde werken zijn meesterstukken die niet zullen sterven. Maar de enkele, die in alle opzichten het ideaal bereiken, zullen dan ook voor goed overblijven. En dan heeft het verrassend en verheven feit plaats, dat van een ganschen tijd alleen het kunstwerk kan getuigen. Ministers en staatslieden worden vergeten. Wie weet nog wie de podesta in Padua was toen Donatello zijn Gattamelata dáár schiep? De troebele wateren der politiek rollen over elkander heen en breken weg als de golven der zee. De schijnbeelden, die de politieke heeren najagen, zijn meestal van ijler gehalte dan het stof waarvan de droom en zijn gemaakt. Maar wat aan het kunstideaal deelachtig is duurt zoolang de aarde blijft. Van de Ferry's en consorten zal men na eeuwen niet veel meer weten; maar een fragment van een Jeunesse van Chapu zal wellicht in laterdagen nog vertellen van een tijd vol droefheid en wee, van naamloos leed te midden van een al te verfijnde beschaving, van een stad die zich wilde opofferen, maar de waarachtige kracht daartoe niet meer bezat, van een keizer die vlood als een verloopen avonturier. Men zal dan zoeken en gissen

en oude zeden en oude tijden in gedachten weder gaan opbonwen.
Dan geldt het woord van Théophile Gantier:

Tout passe. L'art robuste
Seul a l'éternité.
Le buste
Survit à la cité.

Et la médaille austère
Que trouve un laboureur
Sous terre
Révèle un empereur.

H.P.G. QUACK.

Van den Rijn naar zee op een driewieler.

Zomervreugde.

Wo bist du? Wo bist du, mein geliebtes Land?
Gesucht, - geahnt - und nie gekannt,
Das Land, das Land so hoffnungsgrün,
so hoffnungsgrün,
Das Land wo meine Rosen blühn,
Wo meine Freunde wandeln gehn,
Wo meine Todten auferstehn,
Das Land, das meine Sprache spricht,
O Land wo bist du!

Lied van Schubert.

Van de heide tot de duinen, van de Rozendaalsche bosschen tot aan zee, door Gelderland, het Sticht, het Gooi en 't hart van Holland reed ik in dezen zomer op een driewieler, die snel, onhoorbaar voorwaarts gleed, en nooit heb ik zoo beseft hoe liefelijk schoon ons land is, hoe het te over vreugde geeft aan het oog en zonnig leven aan gemoed en hoofd.

Maar welk een zomer was het ook! Het was eiken morgen een genot om het venster te openen; men was dankbaar gestemd door 't gouden zonnelicht, eer men den langen, schoonen zomerdag begon te leven.

De zachte, parel-grijze dagen van Holland's lente stemmen teeder als een lied van Mendelssohn, maar nu speelden gloeiend licht en vonkelende kleuren de zomer-symphonie, de Eroïca der vruchtbare aarde, der duizendstemmige aarde, die God prijst.

We hadden een onafgebroken reeks van zomerdagen, waarvan de zonnewijzer al de uren telde, in welke het een vreugde was adem te halen, een geluk was zich te voelen leven.

Wat moeten deze zomermaanden den doffen gedachtengang en de sombere gewoonten in de war hebben gebracht van hen, die pessimisten zijn bij de gratie van de grauwe wolken, van regen, slijk en mist. Blijmoedig en hoopvol stemt de zon alles wat leeft en adem haalt. Haar invloed maakt dat menigeen in 't land der zon, in 't stralend Insulinde, een onderneming aanpakt en der toekomst oogsten vragen durft met een opgewektheid, welke roekeloos schijnt aan mannen, die in Holland met gebogen hoofd, tegen regen en wind in, naar kantoor gaan onder November-wolken van grauwe asch.

In een zomer als deze moet het besturen van Indië uit Holland mogelijk zijn geweest.

En zoo de zon, eentonig trouw, dus hoopvol maakt in Java, wat moet ze dan wel jeugd en frissche kracht verwekken, als zij in Holland, na zeer donkere zomers en langen dorst naar warmte en licht, met milden overvloed haar goddelijke stralen stroomen laat, met zomerweelde aarde en lucht vervult, met hemelgloed, electrisch leven ons doordringt, ons drenkt met gouden zonnewijn!

Het was een zomer-carnaval voor velden, bosschen, weiden; zoo wild als duinpatrijzen werden andere vogels; het woud was vol gejubel en gefluit; nooit vielen uit het hooge blauw zulke kristallen klankparels als gouden munt in zilveren schalen neêr.

't Klonk soms hoog boven 't zonnig veld alsof het moedig leeuwerikkenhart zou barsten van wilde verrukking en genot, als het jubelend dier steil opsteeg naar de zon, die het aanbidt.

De natuur, door zonnelicht doorgloeid, was vol muziek, bekoring, geur. De lucht was gereinigd, hernieuwd, met frissche veerkracht en wit licht doordrongen.

Deze zomer zal vonr kunst en letterkunde vruchtbaar zijn. De zon moet in den inktkoker schijnen, zal het schrijven goed gaan; verjongden hartstocht voor den gloed van reine kleur wekt zij bij kunstenaars.

Tusschen de onhoorbare wielen van een *tricycle*, gleed ik in drie dagen over straatwegen en door lanen van den Rijn naar zee. Uren lang spoedt men voort zonder zich te vermoeien; het is als zweefde men op schaatsen; elke kleine beweging doet ons voorwaarts glijden; men schijnt te vliegen over den weg. Hoe het vroolijke, veerkrachtige gevoel te beschrijven, dat ieder vroolijk

maakt en opwekt, die dus langs veld en bosch is gesneld! Men is zich niet langer de zwaarte van het lichaam bewust, want dit wordt door het zaal gedragen; gelijk men een koffer gemakkelijker voortkruit dan torscht, - ofschoon 't gewicht van den kruiwagen dat van den koffer vermeerdert, - is het gemakkelijker op den snelwieler voort te glijden dan te loopen. Dubbel zoo lang als een span paarden voor een rijtuig houdt men het uit. Terwijl ouderwetsche Hollandsche paarden niet van Amsterdam naar Haarlem kunnen gaan, zonder te Halfweg te rusten, rijdt gij op uw driewieler van Vondelpark naar Zandvoort zonder af te stijgen of bijzonder moe te worden.

Ge zit volkomen veilig; remt uw stalen meier in een oogwenk; glijdt en buigt tusschen alle beletselen door; keert u om met een korten, gladden zwaai als zweefdet gij op schaatsen; houdt op, als het u gelieft, zonder gevaar van om te vallen; oefent tal van spieren, en vult de longen, die steeds rustig blijven ademen, met frisch, jong leven als ge, tegen den zoeten zomerwind in, onhoorbaar over den straatweg glijdt.

Van de Geldersche heuvelen, de beeken en bosschen van het statig Rozendaal en de breede, machtige rivier, leidde de weg door groene lanen en zonnige dorpstraten langs vriendelijke buitens, hooge kerktorens, purperen heide, donkere bosschen en geurende oogstvelden, nu stijgend, dan dalend, naar geel-groene weiden, waar het gouden hooi lag opgestapeld, naar de wilde duinen en de groote zee.

De jonge dag daalt neder uit den azuren aether op onze aarde, die ontwaakt. Geen reiner, dieper kleur is er dan die van het purperblauw dat van den ochtendhemel straalt. Ik ken kinderoogen die er mij een denkbeeld soms van geven, maar anders zag ik nooit een kleur die haar nabijkomt. Het Oosten vlamt; het licht stroomt van den horizon over de wolken en de stille vlakte; een gouden mist trekt op tusschen de boomen; het bosch zingt en de velden flonkeren van den dauw.

De hemel toont, wanneer 't in het oosten daagt, niet zulk een groot verschil met 't westen als de zon weer daalt. Doch als het daagt wordt het steeds lichter, de blijde zomerdag is vóór ons. Het is de voorjaarsvreugde met de zaligheid van Junidagen, Julinachten, die nog komen moeten; doch op zonsondergang en najaar volgt de duisternis.

Hoe jong en onschuldig ziet de moederaarde er 's morgens vroeg uit. Zonsopgang is hernieuwde jeugd en morgendauw schijnt mij een Mei die telkens weder bloeit. Hooge, onuitsprekelijke gedachtelij idealen der toekomst trillen in het zonnig hemelblamw. Het valt gemakkelijk te hopen en te gelooven. 't Is of het lichaam vleugelen kreeg.

Ik glijd door de koele, doorschijnende schaduw der zomerbosschen, gestreeld door de muziek van vinken, merels, lijsters, en 't gonzen der millioenen gevleugelde insekten; verfrischt door zoete geuren van de lindeboomen, gekrulde kamperfoelies en witte boekweitzeeën; opgewekt door een atmospheer van zomerleven, een overdaad van bloesems en van vruchten, een stroom van vruchtbaarheid en genot; in spanning gehouden door een tooverreeks gedaanteverwisselingen van knop in blad, van bloem in vrucht, van rups in vlinder. De eieren der nesten kregen vleugelen, de lucht is vol gewiekte zaden, alles groeit, alles bloeit, alles is in beweging, heeft lief en geniet, alles geurt en draagt vrucht. De hooge hemel is blauw; de zon spreidt goud met milden overdaad! Hoe heerlijk jong is de aarde! Hoe oneindig groot is de Almachtige!

Tegen den zoelen zomerwind in rijd ik tusschen hooge boomen van ouderwetsche buitens. Ik zie de faisanten voedsel zoeken langs den zoom van het bosch, want als men tusschen de zwijgende wielen door schaduwrijke lanen glijdt, verrast men telkens de dieren van het bosch en 't veld. Men houdt onmerkbaar op, en - roerloos zittend - leeft men voor een oogenblik het leven mede van de wilde kinderen der natuur, die onbespied zich wanen. Van achter het groene veld zag ik soms een paar jonge hazen al dartelende te voorschijn komen en spelen langs den weg. Ik zag kleine patrijzen met bevallige huppelende beweging, als liepen ze op haar teenen, op een rij achter de bezadigde ouders aantrippelen en tal van vogels heb ik leeren kennen, die mij tot nu slechts bij naam of door hun stem bekend waren. Voor het eerst heb ik een koekkoek aanschouwd en op het bladerlooze uiteinde van een eiken tak heb ik een paar zwaluwen zien zitten. Het gaf een gevoel van kalmte die vogels uit Afrika, welke van over zee de zoete lente in 't land brachten, dus voor het eerst te zien uitrusten van hun eindeloos zweven en zwaaiend gieren door de lucht. Doch niet lang duurde de rust. Ze duiken naar omlaag met zulk een snelheid,

dat het is of ze in den grond het mooie kopje zullen boi n, doch ze glijden langs den grond en schieten langs de boomen weer omhoog naar het blauw, waartegen het zilverwit lijf en de zwarte vleugels afsteken, als ze met een korten zwaai links en rechts zwevende en duikende, de zomerinsekten najagen. Dus deden hun voorouders reeds in den tijd toen de Middellandsche zee nog niet geboren was, die nu tusschen hun jachtveld in Europa en het winterkamp in Afrika haar blauwe vlakte spreidt, in welken voortijd onze zwaluwen over land, steeds verder, verder, verder het zonnelicht der lange zomerdagen van het Noorden zochten.

Vinken en lijsters zingen en fluiten, en uit een hoogen kastanjeboom klinkt het vloeiende welluidend roekoeken van een houtduif. Zoodra men stilstaat om te luisteren en naar den zanger te kijken, heerscht er eensklaps stilte omhoog, men hoort een geluid van weggeduwde takken en een korte, snelle vleugelslag meldt dat de wilde duif gevloden is.

Doch rust men even uit en zit men onbewegelijk, dan heerschen vrede en vertrouwen weer in het bosch en men ziet snuffelende konijnen uit het kreupelhout komen.

Als ik de houtduif in de eiken of kastanjes het woud met haar zoete muziek hoor vullen, denk ik vaak aan een verhaal uit een brief van de zuster van Wordsworth. Zij liep door een der lanen van Westmoreland tusschen hooge hagen, en luisterde naar het vloeiend zangerig gekir, toen een boerin haar inhaalde, en met veel gevoel opmerkte: ‘ik houd zoo erg veel van houtduiven.’

‘Hier is nu ten laatste een vrouw uit den boerenstand, die hart heeft voor het liefelijke in de natuur’ dacht ze, en zich met een glimlach naar de vrouw keerend, zeide ze: ‘ja 't zijn heerlijke zangers, en ze doen het hart goed’, doch de droom verdween, want de vrouw merkte met toenemend gevoel op: ‘*Some like them in pies, and some like them roasted, but for my part I think there's nothing like them stewed with onions*.’

Naar het schijnt heeft een zoon van deze boerin in Engeland het duivenschieten uitgevonden.

Een zachte wind deed de hooge toppen der bloeiende linden ritselen. Uit het dichte loover van de ronde toppen daalt een sluimerziek gesuis van ontelbare vleugeltjes, het gegons van

bijen en hommels, waarnaar men niet lang kan luisteren zonder dat de oogen half zich sluiten, als dwong het zoete gemommel en gegons ons tot zomerdags-droomen.

De weg daalde een weinig. Ginds glinsteren beuken, die van verre gelijken op hooge groene fonteinen met ronde ombuiging van loover aan den top. Grijs wit schiet de stam als een straal op, slechts hier en daar als een lichte schaduw te onderkennen tusschen den waterval van glanzend groen.

Nu komen we aan een breede, welvende vlakte van bloeiende heide. Haar purperen koningsmantel heeft onze aarde in zomerfierheid omgeslagen. Hoe gloeit de heide in de zon! Is er iets zoo elastiek, zoo jong veerkrachtig als de hei, die frisch en kleurig weer van onder onze voeten opspringt? Ik was even afgestapt, want ik zag tusschen 't stralend purper een paar gentianen, wier blauw deed denken aan 't lazuur, 't ultramarijn door de oude Italiaansche schilders zoo geliefd.

Daar zijn de berken en de dennen. Vrij dikke stammen van glanzend wit, dicht aaneengeschaard, geven hier en daar aan het bosch een sneeuwwitte toets van het winterlandschap, die te midden van dien overdaad van sappig groen en bloeiend hout vreemd en toch aantrekkelijk is, als het gepoederd haar eener achttienjarige met donkere, levendige oogen, die comedie speelt en als marquise voor ons nijgt.

Is er iets bevalligers in de natuur dan de slanke berk met zijn wit satijnen schors en dunne zwiepende twijgen, aan welke de driehoekige bleekgroene bladeren als vlinders dansen in de voorjaarszon! Drink het geurige houtsap van den berkenboom, leg u neer in het warme gras, en ge voelt het bloeiende zomerleven uit de aderen van den boom in de uwe overgaan.

De rook, die blauw opdwarrelt langs de donkere dennenbosschen, trekt het oog naar de bouwhoeven, die tusschen de graan- en boekweitvelden gelegen zijn. De rook geurt naar naaldhout en dennenappels en prikkelt de neus op aangename wijze. Ik wilde dat ik er een snuifdoos mede vullen konde voor een zomerherinnering op winteravond-vergaderingen. Het is de aromatische woudgeur, die aan versch geploegde akkers, langs den zoom van het bosch, van het purperen heideveld enhetgloeiend woud der dennenboomen denken doet.

Verder, immer verder glijd ik tusschen bosschen en velden door, langs Geldersche tabaksplantages, waar de glanzende,

frisch groene reuzenbladeren zich ombuigen tusschen de hooge, doorzichtige hagen van roode gevleugelde boonen-bloesems.

Schaduwgolven drijven over het buigende koren dat in de zon glinstert.

Tusschen halmen verscholen glanst de zachte vrede-kleur der blauwe korenbloemen, en straalt het gloeiend rood der klaprozen, in wier blinkende open kelken de gouden zon haar lichtwijn schenkt. Welk een kleur voor triomfeerende helden is dat rood! Terecht vergeleek de beeldhouwer Storey de gloeiende kleur van het rood bij den klank der bazuinen.

Doch nu vieren ook sneeuwwit en roze-wit feest in de zon. Het boekweit-veld geurt ambrozijn ons toe:

Wat een wolk van balsemgeur
Heft zich walmend in den hoogen!
Welk een pracht van bloesemkleur
Biedt zich overal aan de oogen?
Zijn we in Morgenlandsche lucht,
Waer de geur der rijpe vrucht
Onder versche bloeisels wademt,
Zijn we 't welig oord omtrent,
Waer de Araeb in zijne tent
Ambrozijn en reukwerk ademt?
Zijn we in de eeuwig groene tent,
Waer, in Hyblaes zachte streken,
Bloem en blaên van honig leken?
Wat een wolk van balsemgeur,
Welk een kracht van bloesemkleur![1)]

Ja, de zomer zelve leeft in de boekweit-geur. Het is alsof een week, trillend, zangerig lied van zomer-rijpheid en vruchtbaarheid uit de witte bloesems opstijgt. Langs de boekweitzeeën van Rijzenburg en Driebergen gingen we in de jonge jaren met hen, die niet meer bij ons zijn, en die zoo gaarne de zon zagen ondergaan over die zomervelden. Het boekweitveld brengt de jeugd in herinnering als een lied uit de Deutsche Liederschatz. Er worden verborgen, onuitgesproken stemmingen der ziel door enkele geuren gewekt, welke nog steeds op een dichterlijken, rauzikalen Columbus wachten. Soms gevoelt men iets bij de kleuren

1) Ledeganck.

en geuren van bosch en veld dat ons doet dorsten naar de macht van een half-god als Joachim, wanneer hij de viool boven zijn hart vastklemt. O, de vloed, de zonnevloed der vioolmuziek alleen, kan de zwijgende gedachten, door de natuur gewekt, een stem geven. Zoo ontwaakt het vogelenkoor als de dag aanbreekt. Weemoed zonder pijn, vreugde zonder opwinding geeft ze; diep gevoel wekt ze en geeft ze lucht; muziek is natuuropenbaring.

Doch voor een schrijver, die op zwakke wieken drijft, ware de gave om op piano en viool zich te uiten de gave van een Nessuskleed, dat al zijn kracht verteren zou. Als diepe aandoening zijn hart vermeestert, moet hij toch worstelen met de taal; hoe martelt hem dat kruipen van de pen; wat is het langzaam werk om vorm te geven aan de schoone beelden, die hij slechts even ziet doch die bij 't hooren van één enkele streek op Joachims viool in rhytmischen optocht langs hem zouden trekken. Hoe spoedig wordt in witte asch de gloed onzichtbaar, die tot schrijven dwingt; hoe moet men het kwartier van gisteren aan de tien minuten van vandaag weten te schakelen! Wat strijd, wat zoeken, en wat vreugd .... doch zoo die kracht, die komt, wie weet van waar? die blaast, wie weet waarheen? gemakkelijk uiting vinden kon, dan ware het gedaan met het worstelend schrijven. De kunstenaar moge ook anderen met zijn snarenspel nog geen genoegen doen, doch hoe onmiddellijk lucht hij eigen overkropt gemoed op, wanneer 't gevoel, dat hem de goddelijke tranen in de oogen brengt, hem naar viool en strijkstok grijpen doet. Vrij ademt hij nu weer; de spanning is verdwenen; de stoom heeft dadelijk een veiligheidsklep gevonden; het evenwicht is weer hersteld, doch tevens is de kracht vervlogen. De strijkstok heeft de pen verbrijzeld.

Kon ik muziek met stem of hand gebieden, ik zong of speelde nu aan 't boekweitveld het lied van Schubert:

Das Land, das Land so hoffnungsgrün,
so hoffnungsgrün,
Das Land wo meine Rosen blühn,
O Land wo bist du!

Langs het boekweitveld gaat een boerenmeisje, met kort jak en rooden halsdoek, dat zacht blozend de donkere oogen

ernstig een pas of wat voorwaarts gericht houdt, en zorgvuldig in de gestrekte armen een grove witaarden schaal vol gouden honigraten draagt!

Hier, kunstenaar, gaat een zinnebeeld van zonneweelde en zomervrnchtbaarheid voorbij.

Honig van appel- en frambozenbloesems, van witte klaverhloemen, boekweit en purperen heide, straalt met zonneglans u toe. Hoe heerlijk is het hongerig en moede te zijn! 'k Zit neer op het gras met een honiggraat, die gulzig slurpen belet, verhindert dat men stikt in al de lekkernij van het overzoete goedje, maar u dwingt langzaam en bij droppels den nectar der onsterfelijken, de aroma van ontelbare bloemen te drinken. Dus op brood genoten is honig frisch en geurig als het boekweitveld zelf. Hij is de suiker der Grieken, die leefden voor den tijd van beetwortelsuiker, die niet zoet is, en suiker-wetgeving, die wrang is; ze doet denken aan den tijd, toen bij zoo onmisbaar was, dat een land overvloeiend van melk en honig het herwonnen paradijs scheen; hij heeft een wilden smaak, die hem verheft boven banketbakkers-suiker als bruine patrijzen boven 't blasbleeke kalfsvleesch.

Zulke Geldersche honig is een extract van dauw en geurige voorjaarsregens, van zachte zomernachten en zonnige bloemen; hij is uit bloesems geboren; hij toovert het boekweitveld voor oogen wanneer het roemrijk rood het zachte wit heeft overwonnen, en de vonkelend roode stelen van de gemaaide boekweit van vuur schijnen te gloeien als de korven geleegd worden.

Hier, in het tegenovergelegen veld, staat een ander meisje aan een dier Geldersche putten, waarboven het donkerhouten windas zich verheft. Ze haalt uit de diepte aan het lange touw emmers koel water omhoog, en, zich overbuigend, ziet ze haar frisch gelaat in dien donkeren spiegel weerkaatst.

Hoe brengen zulke waterputten de poëzie van den bijbel en van het Oosten in het geheugen! Men denkt aan hetgeen de put is in het zengende woestijnland; men herinnert zich hoe Izaäk de waterputten, die door zijn vader Abraham gegraven waren, maar die de Philistijnen met zand gestopt hadden zoodra Abraham dood was, weder uitgroef. ‘En Izaäk noemde de namen dier putten, die vol levend water waren, naar de namen, waarmede zijn vader ze genoemd had.’

We denken aan Rebekka en de vrouw uit Samarië, en 't is alsof wij nog da Costa's stem hooren, dien we op een lezing in geestvervoering eens hoorden uitroepen: ‘Toen zong Israël dit lied: Spring op gij put! Zing daarvan bij beurte! Gij put die de vorsten gegraven hebben, die de edelen des volks gedolven hebben!’

Is er voor den oosterling, die de verlatenheid der dorre woestenijen kent, een strenger veroordeeling mogelijk van de zoogenaamde geloovigen, die toch niet ophouden met zondigen en niet door daden hun geloof toonen, dan de uitdrukking van Petrus: ‘ze zijn putten zonder water!’

Een treffend beeld van dood eu van het einde aller dingen is het vernielde, wreed gebroken rad, dat de waterkruiken uit de diepte ophaalt.

Onwillekeurig komen de schoone bijbelwoorden in herinnering: ‘Gedenk aan uwen Schepper in de dagen uwer jongelingschap., eer dat de kwade dagen komen, en de jaren naderen van welke gij zeggen zult: Ik heb geen lust in dezelve. Eer de z n en het licht en de maan en de sterren verduisterd worden; eer de kruik aan de sprinkader gebroken wordt en het rad aan den bornput in stukken gestooten is.’

Het is Zondag en over de velden klinken zilveren kerkkloktonen.

Ik hoorde dit jaar op een voorjaarsmorgen in een stille, zonnige straat der stad een orgel een oude, sinds lang niet gehoorde deun beginnen, die moeder dikwijls na den eten voor haar kinderen speelde, en 't was mij of ik weer een kleine knaap was, en nu die kerkkloktonen over zomervelden klinken, terwijl ik rust bij de Geldersche waterput, komen deze teksten op in mijn herinnering, die mij de Hilversumsche kostschool en het ernstige, vriendelijke gelaat van den leeraar der gemeente, Ds. Gunning, in 't geheugen brengen. Opgevoed op een school met den bijbel, komen schoone bijbelteksten, liefelijke regels uit psalmen en profecieën mij nog steeds in de gedachten, wanneer het gemoed diep bewogen wordt door smart of vreugde.

Soms treft mij in jongere schrijvers eene zekere onbekendheid met den bijbel, die men onwillekeurig gevoelt door een gemis in beeld en vergelijking. Hun dichterlijk woordenarsenaal is verarmd door deze leemte.

Wat heeft de letterkunde der protestantsche volken niet te danken aan de dichters en denkers van Israël, die den eenvoudigsten zelven klassieke letterkunde deden bestudeeren, daar oud en jong den bijbel niet zoozeer lazen, als wel zich met den bijbel gansch doordrongen. Die gespierde taal, die wonderschoone beeldspraak, die kernachtige eenvoud hebben het proza en de poëzie van menig volk geadeld met den morgengloed der profeten.

Toch is het wellicht goed dat de goud-mijn een weinig uit het oog verloren wordt, om later met jonge vreugde door een nieuw geslacht weder ontdekt te worden. De beelden en woorden zijn dan niet langer traditioneel en conventioneel, men heeft ze niet geleerd, eer men hun schoonheid en gedrongen kracht begreep; men zal niet langer gedachteloos het gedegen goud gebruiken waar tin voldoende was, maar men zal de wondere taal- en beelden-mijn weêr gaan ontginnen, zoodra de kracht der nieuwe wetenschap in 't bloed is opgenomen, wanneer men aan het handtasten zal gaan naar woorden om den nieuwen bouwstof aan te wenden tot die ideale godsvereering, waaruaar de menschheid streeft. En bij de tempelbouwers van Palestina zal men dan weder in de leer gaan.

Daar staat het wintergraan op schoven; dit is nu de oogst, het dagelijksch brood van 't ‘Onze Vader’ de vrucht van 's menschen denken, zorg en noesten arbeid, van hoopvol zaaien en geduldig wachten. Slechts anderhalf jaar is de menschheid steeds van hongerdood verwijderd. Indien de regen wegbleef van alle akkers en al het hemelwater eens in zee viel! Voor voedsel moet men nog altijd, als in de dagen van weleer, tot de aarde komen. We zijn geheel afhankelijk van de zon en van de groote Macht van het heelal. Dit stemt den landman nederig, en doet kerkspitsen verrijzen tusschen korenvelden. 'k Lees die gedachte als raapgraan van den akker.

Liangs liefelijke wegen gaan we verder; nu over den heirweg, door de dorpen, dan langs een binnenweg, die achter donkere buitens voert. O! deze lanen, deze velden bezitten een wonderkracht, die aan de schoonste streken van Amerika ontbreekt. Ze hebben nog esn geur van de oude wereld, van 't machtige verleden. Bij het graven van de fundamenten van een huis dicht bij Nieuw Sterkenburg, vond men nog overblijfselen van een oude paalwoning, zoodat de heide nu zijn purper rolt

over een grond, die vroeger drassig was. Metalen eetschotels en wapenschilden der Romeinen vindt de heer Kneppelhout soms op zijn landgoed. Bij Bunnik ziet men nog gedeelten van een ond Romeinsche legerplaats. Wanneer men door de vruchtbare kleistreek gaat, die aan den Doornschen zandgrond grenst, en eens de bedding van den Rijn was, vindt men nog de ijzeren ringen waaraan de schepen werden vastgemeerd der Noormannen, op weg naar Wijk bij Duurstede.

Door den boomgaard van den Lagen Leemkolk liep eens een Romeinsche heirweg. De stemmen van 't verleden spreken hier nog in legenden, in oude rijmen en in getuigenissen van den grond. In Neerlangbroek was schrale grond, dien Utrechts bisschoppen in leen gaven aan de edellieden, op voorwaarde dat zij den grond verbeteren zouden.

Langs de oude heerlijkheden glijdend, komt mij het oude liedje in gedachten:

> Neerlang broek,
> Die schrale hoek
> Daar wonen niets als Edelluî,
> Als bedelluî,
> Als ridders
> En broodbidders.
> Daar zijn niets als kasteelen en als nesten.
> Maar van die allen is toch Sterkenburg de beste.

Hoe schoon zijn Sterkenburg, Amerongen, Broekhuizen en Moersbergen en heel die reeks van schaduwrijke goederen, dank zij den eikenpooters van 't verleden, dank zij den edelen, die de beukenlanen plantten op den grond, waarmede aanvankelijk de dorper niets te doen wist.

Wist gij 't slechts, vreemdeling, die van Zutphen over Arnhem spoort naar Zandvoort, over den langen ijzeren weg, terwijl, half dommelend, gij, in dolle hitte, met stof bepoeierd en met gruis en rook in neus en keel, moê voortsnelt, hoe daar links en rechts van u zich frissche groene lanen buigen om het gouden korenveld en waterstroomen langs begroeide heuvelen spoelen! Wist gij 't slechts hoe een bloemenkrans van buitens ... van zonnige witte zomerhuizen tusschen 't graan, ... van statige kasteelen in het groen van 't erfelijke bosch verscholen ... van kleine *cottages* en *villa's* lachend in hun rozentuinen, zich slingert in onafgebroken reeks door Gelderland, het Sticht, het

Gooi en langs het bloemhout van den binnenzoom der duinen! Geen geuriger en liefelijker guirlande, met rood en geel en purper van de bloemen tusschen 't groen, sloeg ooit in zomerweelde een land zich om de schouders. 't Is als een stroom van bloemen die, ter linker- en ter rechterzijde zich bevallig buigend, naar alle kanten uitweg zoekt. Hier windt hij langs de donkere dennenbosschen . . . daar slingert hij langs donkere vaarten, die 't rood der cannas en begonias en 't glanzend groen der beuken zacht weerspiegelen... iets verder splitst hij zich in tweeën en zendt zijn bloementakken in de heide en tusschen 't gouden graan.

Gedurende drie dagen reed ik langs die onafgebroken reeks van zomerhuizen en paleizen. Het Hollandsche familieleven gaf zulk een vroolijke, vriendelijke gezelligheid aan menig statig huis in 't lommer. Ouden van dagen zaten dicht bij den straatweg onder hooge boomen thee te drinken, terwijl ze met een glimlach het spelen hunner kleinkinderen aanschouwden. Niet achter hooge steenen muren verborgen zij hun bloemen en hun leven, gelijk in Engeland gewoonte is. Ook de voorbijganger mag van de zonnige zomervreugde op 't groen gazon langs vijvers wit van waterlelie's vrij genieten.

Lachende groepen jongelieden zag ik hier en daar met opgewektheid het schoone spel *lawn tennis* spelen, het heerlijk balspel dat de Grieken zeker hebben uitgevonden, 't is zoo bevallig, sterkend, schoon. Wat krijgen Gelderland en Utrecht mooie vrouwen, dacht ik, als ik de slanke meisjes zag, met wangen blozende van de inspanning, met donkere oogen stralend van jeugd, die met een glijdende beweging, nu hier, dan daar de ballen vingen. Ziet hoe bevallig ze achterover buigen om met gewiekten slag den bal te raken met raket, en over 't net weer te doen zweven. Menig profiel kwam tegen donkere stammen uit als een camée.

Tusschen de bloemen van een optrekje aan den straatweg staat een kind, met 't opgeheven groen kapellennet in de hand. Een losse stroohoed, breed van randen, omlijst een schalksch gezichtje, vol glimlachen en wilde rozen, frisch, zonnig, rein. De zon verlichtte haar van achteren, zoodat het was alsof een gouden aureool het kopje omstraalde van het heiligje daar ik bij zweer, en dat van het jaar het volle zoete jonge leven genoot tusschen de zomervelden van het Sticht.

Ik zie verwonderde, groote kinderoogen, met lange, donkere

wimpers, een boogvormigen half geopenden mond, met korte bovenlip, plotseling verlicht worden door een vroolijken lach, als hadden ze een vriend op het vreemde wieltuig herkend.

Iets verder heffen hooge boomen 't hoofd, want wonderschoone bosschen geven 't groen aan dezen krans van bloemen.

Met vorstelijke edelmoedigheid openen de eigenaars van die wouden hun erfelijken grond den wandelaar. Hun aantal echter wordt helaas steeds kleiner. In Aardenhout en Zeist is nu gesloten wat in mijn jeugd nog open stond, doch rondom Arnhem geeft nog menig landgoed vreugde aan duizenden, en zoo in het liefelijk Doorn als in Leusden wordt men welkom geheeten waar men ook gaat.

Ik ken bij Doorn, in de stille lanen van de buitens, bij zandwegen die achterom naar Darthuizen en den Rijn en links naar 't Rijzenburger Bosch ons brengen, een aantal plekjes waar men zomervreugd kan opdoen voor de winterdagen wanneer men slechts half leeft.

Zulk tooverplekje in 't bosch zie ik voor mijn oogen wijl ik schrijf.

'k Zat op een omgehouwen dennestam te rusten. De frissche lach van jonge kinderen klonk van ver mij toe. Tusschen dehooge stammen en het donker loof viel 't licht op een klein feeën-dansperk, groen door varens, hoog gras en welige blauwbessenstruiken. Het was alsof groen licht door een hoog kerkvenster op den grond neerdaalde. Het frissche, reine, stralende groen van die kleine vrije plek te midden der hooge boomen, waartusschen men hier en daar het hemelblauw kon zien, was treffend geheimzinnig door schoonheid van kleur en diepte van licht.

Op dit feeën-dansperk, te midden van de dichte pluimen der wuivende varens, was het alsof kleur en licht Haydn's serenade voor strijkinstrumenten speelden, dat zingende, goddelijke snarenlied, dien zwevenden, teederen, spelenden zang, zoo eenvoudig schoon als de zonnige glimlach der jonge geliefde!

Geen bloedrood of kopergeel .... geen trommelslag of schetterende fanfare .... neen, enkel een donkergroene violoncellenzang, die de stemming aangaf, en het hemelsche zonnige blauw van het lied der violen, dat de melodie jubelde en het oog deed schitteren van jonge vreugde.

De tuinen, vonkelend van kleur, die langs den weg ons:

tegenstralen, zijn niet altijd zoo schoon en zoo natuurlijk als de bosschen. Enkelen gelijken op een handschrift uit de middeleeuwen, met een onafgebroken reeks van kleurige bloemen schoon versierd, maar wel wat stijf, schoon kunstig.

Soms ziet men heerlijke ouderwetsche bloemen; in menige plaats vindt men het ideaal van 's dichters tuin, of van den tuin des kunstenaars. Doch nu en dan meende ik dat ik vooral veel tuinen van den tuinbaas zag, niet zeer oorspronkelijk, al te netjes en steeds bedorven door een overmaat van bloemen, die in potten zijn gekweekt.

De tuinbaas is te zelden kunstenaar en te netjes en precies. Zijn bewondering is te groot voor gladgestoken randen, net geharkte zwarte aarde. Zoodra een plant is uitgebloeid, moet hij gauw weggeborgen, de blaadjes worden weggeveegd en andere potten aangevoerd.

De kunst van 't kweeken wordt vaak meer geëerd dan de natuur van het eenvoudig groeien, bloeien. Bloemisten-bloemen, die van enkele dubbel zijn geworden, en die goed afgericht van dubbelen zich weer versmalden tot enkelen, zijn lievelingen der specialiteiten, die de symmetrie der natuur verknipten tot een zeldzaamheid.

Het heerlijkst oogenblik voor menig tuinbaas zou geslagen zijn als hij de witte vogelkers de kleur van guttegom gegeven had en korenbloemen had gedwongen ons groen met gele puntjes te vertoonen.

Wij leven in een zeer gezegend land, waar het nog lang zal duren eer heide en duinen zijn ontgonnen, eer wilde bloemen zijn verdwenen voor de spade, eer sloten de geheele aarde in vierkante blokken vetten grond verdeelen. Doch onze steden worden toch steeds grooter en bijtijds dient er gezorgd om in de tuinen de natuur te blijven eeren. Waarom de bloembedden zoo duur en stijf gemaakt als bal-bouquetten van bloemisten, die teedere witte azaleas aan snijdend ijzerdraad verbinden?

Wanneer 't het doel is van een tuin om groote massa's kleur te toonen, tapijt, karpet en vruchtentaarten na te bootsen, dan wordt dat doel zeer vaak bereikt. Maar welk een vreemde smaak heeft tot die mode onzen deftigen tuinbaas toch gebracht, die bij dat zeer goedhartig en toegevend deel van 't volk, dat buitenplaatsen heeft, de dwingeland in den tuin is, gelijk de koetsier dit is op stal? Men lacht vaak om den wansmaak van

gepruikte voorouders, die hun boomen snoeiden tot ze op een regenscherm of pauw geleken, die knutselden met heggen als met een bouwdoos, en doolhofjes vervaardigden, doch is het knutselen met een legprent op het gras, het nabootsen van kleurige tapijten met wat bloemen beter? Er waren eens tapijtenwevers, die den dwazen wansmaak hadden om bloemen tot patroon te kiezen. Dit was de eerste fout, want niemand treedt ooit op de rozen van zijn tuin, en 't denkbeeld zelfs is hinderlijk. Toen kwam de tweede fout. De tuinman ging op zijn beurt het onnatuurlijke maar dure tapijt weer nabootsen in zijn netjes aangestoften tuin. Een cirkel werd getrokken in het gras en met een aantal planten, waarvan vele sierlijk schoon door bladerloof, maar weinig belangwekkend en zeer stijf geschikt, werden tapijt en vruchtentaart zeer kunstig nagebootst. Men zou er zoo in happen! vlekken schitterende kleur zijn eensklaps in het gras geschilderd; de voorbijganger heeft van verre niet te klagen, maar hoe een eigenaar van zulk een kunsttuin kan gaan houden is mij een raadsel. 't Moet even gemakkelijk zijn om diep geroerd te worden door het tapijt, dat men bij Jansen klaargeweven, met rand en al gekocht heeft! Een zonnig struikgewas van rhododendrons, die jaar in jaar uit met frissche overdaad van heldere kleuren bloeien en groeien in de zon, die telkens weer herleven, oude vrienden worden, zich uitbreiden in kracht, in grootte winnen en waarin vogelen nestelen, geeft beter ons vreugde. Toch wordt zoo menig stukje grond, waarin de rhododendron tieren zou, zoowel als zandgrond, die om eigen kinderen roept, gegeven aan den tuinbaas, die het nu met volwassen planten snel gaat vullen, zonder te vragen of temet ook veengrond, klei of zand die weezen uit het glazen gesticht het liefste is.

De tuinbaas is gedemoraliseerd door bloemententoonstellingen, die een onheil zijn voor vrienden der natuur. Bloeiende struiken..... het geurende bloemhout..... dikke hagen van *pyrus japonica*, van vlindervleugelige, ruikende laterus, van hagedoorn, egelantier en wilde rozen, van roomkleurige, opwaarts krullende kamperfoelie, van wilde wingert.... een dichte menigte van woud-violen, reseda en anjelieren, krijgen geen medailles en worden dus verwaarloosd.

Het is ridderorden-tijd, tentoonstelling-ridderorden-tijd, ook voor tuinieren. Zij worden eentonig als specialiteiten; zij offeren de weelderige schoonheid van een geheele plant voor

een enkele zware dikke bloem; en 't zou hen zeer verwonderen te hooren, dat een groote rozenstruik vol witte rozen aan menigen aanbidder der natuur veel grooter vreugde geeft dan een enkele stamroos, ook al geurt zij zoo bedwelmend zoet als een *la France*.

Verban de vruchten-taarten-leer,
Geef ons natuur en waarheid weer,

zucht men bij 't zien van al die dure perken.

Een plant die groeit en zich ontwikkelt jaar in jaar uit op 't zelfde plekje grond is zoo oneindig schooner en aantrekkelijker.

Daarom verklaar ik mij ook nooit de voorkeur die de bloemenschilderessen voor afgesneden bloemen toonen. Als men die bloemen, afgeknipt van hunnen wortel ziet, denkt men aan dood en niet aan leven, ze moeten dra verwelken; afgesneden bloemen behooren zeer te recht bij de afdeeling: '*nature morte*'. Doch van stil leven tot het landschap zou de bloemen-schilder stijgen, die een struik mosrozen, waar de dauw op parelt, waarboven vlinders en insekten in het zonlicht zweven, deed bloeien op het doek. Dan rijst de vraag niet: wat is mooier de porceleinen vaas, gekleurd door menschen, of de gele en roode roos, die in die vaas in 't water staan. Wie durft dit stukje purperen hei aan? Het zonlicht leeft er in; het is een feest van kleurengloed. Ik ken in 't duin, wanneer de duinroos bloeit, of als in Juli zich aldaar de wilde bloemen verdringen in hun zomervreugd over het jonge leven en den westenwind, tusschen de bramenstruiken zoo menig hoekje vol van schoonheid, dat haar, die het op den wand van Arti leven deed, de onsterfelijkheid zou schenken.

Ik ben, dit alles overwegend, al sneller en al sneller met mijn voeten aan het trappelen gegaan en ik glijd en vlieg thans langs een heuvelweg omlaag.

De rondedans der wielen is zoo vroolijk! We kruisen door het land langs harde wegen, waarop de grint glad aangereden is, langs straatwegen, die enkel doen verlangen dat er de steenen in de lengte lagen. Men neuriet, of men wil of niet, de velden zweven langs ons heen, de boomen springen achter elkaar ons tegemoet. Hoe glinsteren links en rechts van mij de zilverdraden van de wielen, die zonneglans weerkaatsen in hun spinrag, en die met cirkels licht snel draaien. Er is een rhyt-

mus en een brio in den zang der wielen, die recht meêsleepend is. Het is een ritornel, 't drieregelig herhalingsthema der snelle vaart, de rhytmus, glijdend, golvend, snel van het vliegend rolpaard. 't Is een recitatief, een sprekend zingen, het zangerig dreunen op bepaalde maat der wielen, die het denken helpt. Ik verkies mijn stalen driewieler boven de gouden drievoet, waarop nietsdoende de goden van den Olympus zitten. Men geniet oneindig meer, men merkt meer op wanneer men in beweging is.

En is men moede, wat is dan het rusten zoet in 't maaigras, in den tropischen tuin, waarin gouden hommels, bronzen mieren en blauw-metalen kevers ronddolen? Die gelijkenis komt mij in gedachten omdat ik juist te Zeist een levendige beschrijving heb gehoord van Java's plantengroei, door een Nederlandschen bloemenkenner, den heer Eduard Voûte. Te midden van de buitens van Gelderland en Utrecht wordt men door oostersche liefde voor kleur, door Indische planten, door donkere baboes die met blanke kinderen door de lanen wandelen, vaak aan het Morgenland herinnerd, en in 't vervolg zullen planten en bloemen dit waarschijnlijk nog meer doen, nu ten laatste een jonge wetenschappelijke bloemist uit Holland zich naar Insulinde heeft begeven.

Hij ging niet zoozeer om op nieuwe planten jacht te maken, als wel om te onderzoeken welke gewassen voor de Europeesche tuinbouw-markt geschikt zijn, en welke Europeesche plantensoort onder de keerkringen kan geteeld worden. Waarom aan onze buren in Engeland en Belgie dien Indischen bloemenhandel overgelaten? vroeg hij te recht zich af, en ging naar Java, om weer te keeren met rijke natuurschatten van het morgenland beladen, met orchideeën uit de groote bosschen, met Lycopodiums uit de wildernis, die hun gewoonte om op reis te sterven, moesten afleeren, en frisch en sappig hier te Zeist hun intrek maakten.

Met grillige kwasten en lange staarten van geelgroene koorden, waartegen kleine groene blaadjes zich vastklampten, hangen de lycopodiums tegen de schors van den Indischen boom, waaraan gegroeid, ze mede zijn gebracht uit 't bergwoud. Die slingerende takken verdeelen telkens zich in tweeën, zoodat een tak ten laatste een bundel van acht of meerdere stengels vormt. Hier wuift een andere soort (hycopodium phlegmaria), bezet met spits-

toelpopende blaadjes, die loodrecht op den stengel staan. Ook zij vertakken telkens zich in tweeën, om in van schubjes voorziene kwasten te eindigen, die toonen dat de plant aan 't bloeien is. Geen bloemen ziet men, want de plant is als de varens die bedekt bloeien.

In manden, van een bamboes snel gemaakt, met wilde pisangbladeren toegedekt, aanvaarden deze planten, nog aan den tak of aan de schors gehecht waarop ze groeiden, de reis naar 't Sticht, en dra zullen ze in de kassen van de bloemenlief hebbers zoo van Engeland of Belgie prijken.

De heer Voûte is eenige dagen in de wilde, maagdelijke bosschen boven de koffietuinen geweest, enkel door inlanders begeleid, bij groote vuren overnachtende, en barrevoets gaande om niet uit te glijden op de schuinliggende, gladde, natte stammen der omgevallen boomen, en op de steile steenen helling. De boomen zijn van onderen tot boven met varens, orchideeën en andere planten dicht begroeid, doch de meeste varens zijn zoo fijn en teer, dat ze, schoon met aardkluit in bamboes meegevoerd en met bladeren dichtgedekt, onmiddellijk verdorren zoodra ze in droger lucht dan die van het woud komen.

Die weelderige plantengroei beschreef mij de heer Voûte door de opmerking dat men de tropische planten in twee klassen kan verdeelen: de eene helft der planten worden groote boomen en de andere helft leeft daarop oogenschijnlijk als parasieten. Zoekt men een plant, dan kijkt men niet omlaag, maar omhoog. Eens zag hij midden in de wildernis der bergen hoog in een grooten boom prachtige oranjeroode bloemen. Dit zal zeker een zeldzame orchidee zijn, dacht hij. Een paar javaantjes klauterden den boom in en wegens de opdracht om vooral geen wortels te beschadigen, kapten ze eenvoudig den top af van den boom even onder de plaats waar de plant is vastgegroeid. Voorzichtig wordt de top aan touwen neergelaten. En wat komt nu omlaag? een rhododendron. Nu, rhododendrons kent een elk, maar niemand zal die bij ons boven in de boomen zoeken gaan!

Neen, om hier in 't land, dat slechts bij uitzondering in zonneweelde baadt, van de natuur te genieten moet men in 't maaigras bukken en krachtig helpt een loup den tropischen tuin bewonderen. We zien in 't miniatuurwoud loover van groenachtig goud, donzige, zachte witte pluimen, vuurroode blaadjes en glinsterende sprieten, glanzend smaragdgroen en het lichte brons der bruine beuken.

Is dit het zilverwit niet der blinkende bladeren van de wilgen, die met een zijdeachtigen gloed glinsteren? Zijn dit de kleine driehoekige blaadjes niet der bleekblinkende berken, die als een zwerm witgroene vlinders aan de zwiepende twijgen zweven?

Maar schooner vlinders zijn er dan deze. Is het een der klaproosbladeren die daar plotseling opspringt en gaat zweven? Neen, het is een kleine bruine kapel, wier doffe geplooide vleugels, als ze op een bloemkelk wiegelt, aan vogels hoog in 't blauwe een dorrend blad moeten toeschijnen. Doch nu vouwt ze de vleugels weer uiteen, en in de zonnestralen zwevend is ze een rood juweel, een karmozijne luchtbloem, een vreugd der oogen.

De helft van het gras is gemaaid. De zoete zomer-geur van het lichtgroene hooi is frisch en zonnig. Verwarmd en doorgloeid door de zon, offeren halmen en bloemen hun Westersche specerijengeur aan den ochtendwind, die met de droppels van het springend water speelt.

Op den rijzenden weiderand tegen den heuvel uitgestrekt bevind ik mij in een weelderig bosch van gras, een tuin van witte rose en purperen bloemen en buigende grasbloesems.

Het maai-gras - hier met zonnig goudlaken van stralende boterbloemen overdekt, ginds gebronsd door de rijpende pluimen, die het gras-zaad van zich schudden, verderop flonkerend van roode zuringbladeren - bootst, waar het in het water badend hoog opschiet, met breede bladsprieten en hooge halmen het oeverriet na.

Ik zie pyramiden zeer gevulde pluimen; wijdgetakte uitgespreide losse vederen; trilgras op fijne steeltjes immer heen en weer bewogen; zachtharige ruwrandige bladen; ruigbloemige. haver-pluimen, zachte dravik, tengere paarsche aren, weêr andere donzig door bijna onzichtbare witte wol, vliezige kelkkafjes, halmen overhangend naar de zijde waar al de aartjes zijn geplaatst, zeegroene kelken en pijlvormig sappig groen. Hier is de gele tros, de aar op dunne halm, zoo licht herkenbaar van het reukgras, den *Anthoxanthum odoratum*, die aan het hooi de zoete specerijgeur geeft.

Om de schoonheid van den wonderen grastuin, door kinderen en vlinders geliefd, te genieten, moet men een zonaanbidder zijn, die er vreugde en geluk in schept om zich door haar stralen te laten doorgloeien als hij ligt in het gras.

Naar de zijde van de zon ziende, blinken hooge, breede

gras-degens, die omhoog zijn geheven. Wie nimmer dus door de zon doorglansd gras bewonderde, weet werkelijk niet wat groen is. Men ziet de fijne lijnen, satijnig dicht aan elkander gesloten, tot de punt zich uitstrekken, lichtgroen met enkele donkerder strepen. Een ondenkbaar fijn zilverstof glinstert hier en daar op het groen.

Braamstruikbladen, met lichtgele beginsels van bloemkelken, dringen zich vruchtbaar en krachtig tusschen de halmen door wier schoonheid men van nabij moet zien. Dat kantwerk van licht-groene twijgen, vuurroode sprieten, bladeren, die van geel tot donker purper overgaan, grasbloesems die als doorschijnende, lichtgrijze miniatuur denneboomen en sparren opschieten en met flonkerenden metaalglans in de zon wiegelen, kunnen niet van verre bewonderd worden. Men moet ze van nabij zien dansen in het zonlicht, dat ze doet gloeien en glinsteren, wil men ze van kleur zien veranderen, als het lichte windje er overheen glijdt.

Boven deze sprieten en bladen rijzen lange bloemenritsen op, als dik gezwollen korenaren, licht-rose aan het uiteinde der tallooze kelkjes en roodpaarsch dicht aan den stengel.

Amarant-roode, fladderende bloemen, verdeeld in lange smalle linten, wiegelen met hun drieën op buigende halmen. Hitsen driehoekige, vuurroode, scherphoekige, gladde nootjes, met groen hart, nestelen zich in dichten overvloed op hooge, dikke grashalmen. Ze hangen omlaag, doch ontplooien de roode wiekjes. 't Zijn zaden, die als roode vruchtbloesems de wijde wereld willen invliegen over de rivier en de velden.

De paardebloem groeit als de bloeitijd voorbij is. Dan heft zij 't pluimig hoofd, wollig en dons door gevleugelde zaden, hoog boven 't gras, opdat de zoele westenwind van 't voorjaar er mede spelen moge, om ze in dartelen overmoed te verspreiden.

Doch een zoete geur doet mij 't hoofd wenden naar de purperen koningin der grasbloemen.

In dichte groepen, tegen elkander leunend, verheffen de roode en witte klaverbloemen zich. De kleur van de nog niet geheel ontloken klaverbloem is zoo vroolijk, rein, en gloeiend tevens.

Klaver, met den vollen klaterenden waterklank van de *a*

is een heerlijke naam voor die zomerbloemen! Ze zijn zoo geurig frisch als men het gelaat er in verbergt.

O! de honiggeur, de zoete, dronken makende liefdegeur van zomervruchtbaarheid en zonneweelde der lauwe klaverbloesems, waarin het zonlicht sluimert. 't Is voor een jonge minnaar, denkende aan zijn geliefde en aan het zomerleven dat hem wacht, om met kloppend hart die bloemen saam te binden voor de liefelijke in wie hij zijn koningin gevonden heeft.

We zijn van 't gras aan de rivier weer opgerezen en gaan nu even door de boomen, langs het boekweitveld op naar de drie groote lindenboomen op den Grebschen berg, van waar men door het stille land omlaag den Rijn ziet kronkelen en midden in zwartgroene bosschen het zilver van de Waal ziet. De Rijn glijdt zacht door groene weiden, langs rooden grond van pannebakkerijen. Het zwart-wit vee, klein door den afstand, schuilt voor de zon in dichte groepen hier en daar vereend onder de boomen, 'k Zie tal van torens en alleenstaande populieren. Een stoomboot met lichtgroene streep komt langs den Rijn. De Juli-hemel toont in 't middaguur een zweem van rood in 't licht. Door het kristal van de lucht zien we in den aether der oneindige ruimte. Dunne witte wolken lossen zich op in 't blauw als lichte sneeuw in 't water; 't is alsof 't zonlicht hen opslurpt. Wat is het landschap vol van stillen vrede!

De wind is nu gaan liggen en roerloos is het element waarin wij ademen. Wij, die leven op den bodem van dien grooten luchtoceaan, den machtigen, wiens geringsten wenk door de waterzeeën met een wilden sprong gehoorzaamd wordt, genieten van die stilte en van die rust.

Op nieuw den snelwieler bestegen.

Den Grebschen berg af snort hij van zelf, zonder dat ik de pedaal heb aan te raken, tot de brug over den rivier bij Rhenen. Tusschen eiken en dennen rechts en accacias links, langs de hooge beuken-oprijlaan van het schaduwrijke Heymerstein, nadert men den Rijn, en den schoonen grijzen toren, door welks hooge, smalle, open boogramen de zomerhemel fonkelt.

Hier aan den bocht, op den weg naar Amerongen, krijgen wij voor 't laatst een kijkje op den Rijn.

De goud-bruine rivier, met zonlicht doorglinsterd, stroomt onder hooge boomen door met haar zachte atmospheer van geluid en beweging. Ze rimpelt over de keien van de steenen waterkeering, en glijdt, als olie krinkelend, met zacht gladde wieling in spiegelende kalmte voort. Hoe liefelijk klinkt het zachte plassen en trekkend spoelen van het water tusschen de ontelbare grassprieten langs den oever. Het groen van het watergras is als van ‘versch gebroken smaragden’.

‘Gelijk een bloem is ons kortstondig leven’, zingt men daar in de gindsche kerk, tusschen de boekweitvelden, doch is een stroom geen trouwer beeld van het leven van de menschheid op deze aarde? De rivier stroomt de eeuwen door, wel altijd nieuw doch steeds dezelfde, nu glanzend in de zon, tusschen de zomervelden, dan donker grauw, waar ze door groote steden stroomt en wrakken, lijken medevoert naar zee.

Hoe jong is niet de Rijn, wiens breede rhytmus ons nu rustig stemt, wanneer hij in de hooge Alpen voor 't eerst het zonlicht ziet. Is dit hetzelfde water dat we in Juli onder de Duivelsbrug in diepe bergkloof zagen storten?

Door Hasslithal, langs Gotthard-weg en Via Mala schieten omstuimig woest de wilde golven van gletscherbeek en pas gesmolten sneeuw, waaruit de breede koningsstroom daar ginds in blauwe meeren wordt geboren. 't Is geen muziek van stroomend water die ons wiegelt... neen, 't is onmogelijk schier 't opbruisende geluid stil-zittend aan te hooren. Het dwingt ons op te springen, doet het hart onrustig kloppen, vooruit! vooruit! 't Geelgrijze, troebele water met wit schuim bedekt, vliegt over druipenden granietsteen naar omlaag; 't kaatst niets terug van rots en hemel; 't heeft daarvoor nu geen tijd: vooruit! vooruit! De golven krullen achterwaarts, als hielden zij, gelijk bergbewoners, die snel bergaf gaan, met ronde rug op al te steile helling zich terug; maar 't water is in veel te dolle haast om lang dus te aarzelen, het werpt en stort zich neer; 't is geen rivier, het is eene mijlenlange waterval; met ademlooze snelheid bruist het voort naar 't meer. Men hoort niets dan den bergstroom in de kloof; alle geluiden overstemt het rommelend dof geraas der wateren, en ontzagwekkend rolt die woeste klank met het witte schuim der golven meê .... stroomdonder is het van den jongen Rijn.

Dat Zwitserland zoo weinig kunstenaars en dichters vormt schijnt mij natuurlijk. Een wilde stroom als deze vormt soldaten, berg-geuzen, vrijheidshelden, maar zonder rust en horizons en droomen, bloesemt de kunst niet in de ziel. De Duitsche beeken, Holland's stroomen, die in den Rijn hun wateren glijden doen, zijn betere voedsters van de muzen.

Weer zie ik, wijl ik langs den breeden Rijn bij Amerongen ga, in mijn gedachten een van de kleinere rivieren, die mij in Duitschland de muziek van stroomend water het eerst deden verstaan.

Als een waterlaan slingert de stroom zich tusschen grijze steenen muren, met overhangende struiken wilde rozen, langs gras en varens op de rotsen. Glad voorwaarts vloeiend en zich zachtkens buigend naar eigen zoeten wil, glijdt de rivier onder hooge boomen door, met koele weerspiegeling van het groen der bladeren, die in het water worden verdubbeld met speelsche wijzigingen van vorm en kleur. Het schijnt een frissche tooverachtige onder-watergroei van het bosch, een kristallen droom van het woud.

Aan het in rotskristal te saamgedrongen licht doet de in het vloeibare juweel saamgeperste zormeglans mij denken. De diepte, zoo kristal rein en toch donker, opent ons kijkjes in het tooverland, dat Alice op haar tocht naar 't rijk achter den spiegel kort geleden heeft ontdekt[1)]. Hoe is die heldere diepte aantrekkelijk voor vogels en voor boomen.

Fluweelen, zonnige luipaardshuiden spreidt het zonlicht tusschen de bladeren door over den stroom, die, tusschen bosschen glijdend, het landschap glad weerspiegelt in haar donker vlak.

Het is alsof de rivier in de bosschen, waardoor ze slingert, roof pleegt. Daar is het water zilverwit als glinsterende berkenstammen; ginds is het lichtbruin als voorjaarsbeuken in het zonlicht; iets verder smaragdgroen als jonge lindebladeren, doch vindt ge 't niet het heerlijkst, waar het gouden brons met zonlicht is doorgloeid? Dat is juist de kleur van een glanzenden kastanje die uit zijn groenen prikkelbast in 't najaar rolt.

Met een bocht om den heuvelkling, stroomt de rivier onder de bruine beuken uit, die donkere gypsies met de zonnige oogen onder de boomen; zij teekent eene witte dwarslijn schitterend licht schuim over eene rij uitstekende steenen; rimpelende en

1) Het dichterlijk kinderverhaal van *Alice in Wonderland*.

met kleine golven, die met zilver getopt zijn, als sprong er een forel omhoog en dus, zacht over gladde keien vloeiend, murmelend tegen het gras aan de oevers, waartusschen het water trekt en dwarrelt, komt ze eensklaps met een sprong, langs steile helling, in het volle licht der Junizon.

Allegro! juichte ons hart. Fonteinen van den ochtend, die van het oosten komen, met het jonge morgenlicht doordrongen, spatten in parelen tegen lichtbruine rotsen. Met versnelden spoed stort de rivier zich over een paar ronde steenen, die met zwart-roode roestvlekken zijn verweerd en over wier top ze een dunnen, spiegelenden, snel voortschietenden watersluier spreidt, om aan de benedenzijde der donkere steenen weer uit de schaduw in het licht op te spuiten en te springen, borrelende met trillend wit schuim en geel-bruine bellen fonkelend water.

Het rechter deel van den stroom stort zich als een molenbeek onstuimig naar beneden, doch de groote massa zwaait links omlaag met wilden spoed en spreidt zich als een waaier in de breedte uit, met ondiepe cascades, die over steenen en rotsen, murmelend en zingend voortschieten.

Hoe wispelturig en ongedwongen danst en valt het water naar eigen vrijen wil. Hier huppelt en springt het; daar werpt het zich ter zijde, terwijl het kleine gladde draaikolken vormt, waar het wielt en cirkelt om steenen en over ondiepten; ginds buigt het spiegelend en effen met zachte aarzeling even terug, als keek het om naar de bergen, als verlangde het naar zijn oorsprong, vol vrees voor den breeden stroom daar ginds, die naar de ruwe, bittere, onbekende zee voert.

Doch een rots biedt tegenstand en met stormend water vliegt de snelle stroom tegen het beletsel op. Vooruit, vooruit! roepen de aandringende golven nu ook hier.

Duizende kleine fonteinen fonkelend wit water spuiten op; dikke kristallen droppelen spatten als watervonken uiteen; hier bootst het gekamde water het korrelig sneeuwijs na, want naar alle zijden springt het voort in wilden kadans, in jubelenden overmoed. Als schaatsrijders over glad ijs, vliegen de golftoppen her- en derwaarts; de zon schijnt op dat flonkerend diamantenfeest van het dansende water; alles straalt en schittert van zonnegoud.

Een nieuwe bocht . . . . . en 't spreidend water sluit zich weer aaneen om donker, kalm en diep opnieuw zacht voort

te glijden door een dal van stille weiden, waar het met koel gekabbel en geplas langs frisch groene oevers spoelt.

Met rustige kracht glijdt het diepe water voort. Slechts even glinsterende lijnen, kleine draaiende kolken, trillende rimpels en bochten, die als waterrook dwarrelen en zweven, toonen dat er stroom in het water is. Links en rechts vormen zich reeksen doorschijnende, glanzende, licht-bruine watervederen, die wuivende omkrullen en buigende zich verder weder aansluiten.

Waterlianen van doorschijnend vochtig groen wuiven als linten met den stroom, mede in de donkere kristallen poelen, die metalen spiegels der begroeide heuvelen, welke met een trillend landschap in de heldere diepte, schier zwart glanzen in de schaduw der sparren.

Lange slierten groen wier, met gele stengels en pluimen van zacht en plooibaar water-naaldhout, overdekt met bloesems, als van wilde aardbeien, bewegen zich even onder de oppervlakte, - kronkelende alen niet ongelijk. Ze blijven op dezelfde plaats, doch gaan door den stroom heen en weder met regelmatigen polsslag als groene slingers van een altijd loopende waterklok.

Hoe vele regelen uit Duitsche dichters, liederen van Körner en van Heine komen in gedachten, terwijl men luistert naaide muziek van het stroomend water. De Rijn houdt steeds dien toon aan en is vol stroom-muziek ook in ons Holland. Wellicht is de orgelklank enkel wat dieper en wat statiger, door de nabijheid van de groote zee. Hoe vol verscheidenheid is die machtige zang der wateren! Het luidste hoor ik hier een ruischen, dat ver af klinkt, maar dicht bij wordt het borrelend geluid gehoord van bellen tusschen 't oeverriet, 't kristallen spatten van het water. Dat zachte plassen en dat ruischend stroomen klinken mij in 't oor als een wiegelied voor een pas geboren kunstenaar of dichter, die met den rhytmus der natuur gewiegeld wordt tot kinderdroomen.

Gelijk koningskinderen prinsen en prinsessen zijn bij hun geboorte, zijn de genieën door Gods genade reeds dichters als ze voor 't eerst de oogen openen, maar welke omgeving en opvoeding zijn voor hen de beste? Zou de moeder van Shakespeare er besef van hebben gehad, dat ze een trooster en helper der ontelbare geslachten in haar armen wiegde, toen ze met hem langs den Avon ging? Heeft de zacht murmelende Avon de heldenziel van

dat wondere rhytmische genie door zijn zang niet reeds met harmonie en natuur-kadans doordrongen? Aan zee of aan een rivier zou men alle kunstenaars willen opvoeden. Ze zouden dan de rhytmische muziek van 't stroomend water hun geheele leven lang vernemen, en telkens weder sterk en jong worden als ze de rivier of zee op nieuw bezochten. In slaap vallend, terwijl in den stillen zomernacht het ruischen der rivier plechtig en geheimzinnig opstijgt, zou de jonge kunstenaar gedroomd hebben van toekomst en verleden, hij zou doordrongen zijn door het bewustzijn dat dit lied van het stroomend water de ontelbare eeuwen door was opgestegen dag na dag en nacht na nacht. Welke horizons zouden zijn droom en hem dan toonen, welke harmonieën zouden zijn geheele wezen onmerkbaar doordringen! Gelijk een viool zangeriger wordt door de muziek die haar jarenlang doortrilt, moet de kunstenaar voor rhytmische emotie, dat is voor poëzie, gevoeliger worden, naarmate hij sinds de ochtend-jaren van het leven door zomergeluiden, door de stemmen der natuur, het lied van 't stroomend water harmonisch is gestemd en gevormd. Niet alle hout is violenhout, en duizende kinderen zullen die stroom-muziek niet wel verstaan en er dus niet welluidend door kunnen worden. Maar aan de jonge kunstenaarszielen, onze prinsen door Gods genade, geeft de natuur haar wijding, het zon-instinkt dat planten naar het licht buigt.

Hoe wist het kalme machtige water van den Rijn van Holland de Ruijsdaels, Vondels en Rembrandts van Rijn, liefde voor schoonheid in te boezemen.

Wie aan den oever van den Rijn verwijlt, zal vaak beseffen hoe het wonder plaats had. Stroomafwaarts glijdt een tjalk met roode zeilen; het water zingt tegen den ronden boeg; de groene weiden en de verre horizon zijn vol kleur en tevens vol mysterie, want de rivier geeft een gevoel van iets verafs en onbekends, als ze onder 't overhangend groen ginds bij de Grebbe verdwijnt.

De lijn der schoonheid zweeft en speelt door Holland, door het waterland, geadeld door rivier en zee. Die lijn speelt door het water, dat zelfs op 't oeverzand in ronde golving boogen trekt. De zeehoorn, die, gladlippig omgebogen, in 't zonlicht glanst, is een paarlemoer geworden golf.

Gelijk vioolmuziek het zand op 't bruine hout harmonisch de muziek-kristallen na doet bootsen, rondt het zingende water

alles wat het aanraakt naar zijn eigene muzikale ronde lijn Parelen zijn droppelen uit de doorschijnende diepte, en de uit water geboren regenboog doet haar ineensmeltende kleuren als een lichtdauw zijgen in de glanzend gebogen schelp waar de parel ontkiemt.

Wat groote dichters waren de Grieken, die Aphrodite, de goddelijke en schoone, zagen oprijzen uit de bevallig golvende lijnen van 't blauwe water! Tusschen berg-stroomen en diepe bronnen werden de Muzen geboren, die met muziek zich doordrongen bij 't vallende water, en hadden de naiaden, die in de koele stroomen onder 't groene lover baden, niet jonge dichters lief?

Als veders en pluimen zweven en wuiven de bladen van de boomen die de oevers beminnen, en wie in Holland nooit de zilver-groene wilgen, die over 't water buigen, liefkreeg, werd nooit schilder. Als ge den hemel in het water ziet, schijnt hij meer nabij. 't Is of het water den hemel op de aarde trekt en haar dwingt deel te nemen aan onze vreugde, aan ons leven. Doch gelijk waterdroppelen door de vingers glippen, glijden de droomen en gedachten, gewekt door het stroomend water en de breede horizon, zwijgend en onmerkbaar weg, tenzij een kunstenaar nadert, die de toovergave heeft om die beelden in 't doorschijnende kristal van kunst of poëzie voor ons te omsluiten, om dus op winteravonden in onze huiskamer het ochtendlicht van Juni ons te brengen.

Voor kunst en letterkunde is de natuur de vruchtbare alma mater, zoo als voor menig deel der wetenschap de hoogescholen zijn. De zonnestralen, bergen, stroomen, wouden toonen ons iets ontastbaars, boven en voorbij wat wijsbegeerte formuleeren kan; ze wijzen ons de horizons aan de andere zij der boeken, waarop ons deze slechts een kijkje geven. Men doet geen letterkunde groeien door jonge kunstenaars af te richten om met voorbedachten rade en zelfbewuste degelijkheid zich toe te leggen op 't vervaardigen van hooge kunst. Neen, beter raad gaf Bakhuizen van den Brink, die iets hoogers was dan een geleerde, en horizons aan de andere zij der boeken zag. Hij gaf den raad om weer als kinderen de moeder aller schoone denkbeelden en edele boeken op te zoeken. Hij toonde ons waar de bron was die deed denken en die helpen, kon om plastische lenigheid te hergeven aan onze taal.

‘Want,’ zeide hij, ‘onze taal moet levendiger, moet aanschou-

welijker, moet rijker worden, wanneer wij, kinderen aan den boezem der groote gesluierde moeder, hare klanken, hare spreuken leeren nastamelen.

Om de vormen onzer gedachten op te schikken, hebben wij den Olympus geplonderd, en het beste gestolen uit gewijde en ongewijde geschiedenis. Wij hebben elkander nageklapt en elkander voorgepraat. Maar één boek ligt er opgeslagen, waarin geen enkele verouderde zegswijze voorkomt, maar iedere zinsnede zoo frisch en klaar voor den geest der lezers staat, als de gedachte uit het brein van den schrijver voortkwam: het boek der natuur.'

Wat is er een muziek in de zomergeluiden van het bosch en van het stroomend water! De natuur is vol van nog niet ontdekte harmoniën en melodiën, waarmede de rassen doordrongen worden, die ver van de steden sinds eeuwen in haar midden verkeeren. Krijgen ze een stem en een kunst, dan zal een veredelde gamelang-muziek in hooge wouden eens weerklinken. De natuurgeluiden doen ons de muziek begrijpen, die in negers en zigeuners sluimert, en die in de vioolmuziek van de Tziganen reeds somtijds opspringt.

Wat dichters zooals Goethe, Wordsworth, Shelley geleerd hebben in de natuur, is onder anderen de wet van den rhytmus, van dien gemoduleerden, naar den maat geschikten, onafgebroken loop, dien ordelijken voortgang en beweging, welke alles in de schepping naar zich luisteren doet, en de eerste dichters dwong hun liederen aan muziek te paren. Niet op eentonigen trippeldeun, maar met harmonische, levende verscheidenheid golft maatklank door de schepping. Hoe rijst en daalt der vrouwen boezem, hoe klopt de pols, hoe rijst en daalt de zee, hoe volgen de seizoenen op elkander en komen knoppen bladeren, bloesems, vruchten in schoon gemoduleerde volgreeks na elkaar!

Wat rhytmus is, kan men van Matthew Arnold leeren, wanneer hij 's avonds op het strand bij Dover naar 't lied der golven luistert:

> 'Come to the window, sweet is the night air!
> Only, from the long line of spray
> Where the ebb meets the moon-blanched sand,
> Listen! you hear the grating roar
> Of pebbles which the waves suck back, and fling,

At their return, up the high strand,
Begin, and cease, and then again begin,
With tremulous cadence slow, and bring
The eternal note of sadness in.'

Daar is een breede rhytmus als van ademhalen in al de stemmen der natuur.

Aan Goethe scheen onze aarde een machtig levend wezen, dat ademhaalde, en dan den dampkring tot zich trok, de nevels kil verdikkende tot water, om straks, met hart en longen opgelucht, zich te verademen, wanneer de dampen opwaarts stijgen naar hooger atmospheer, en alles wat op aarde leeft hart, ziel en oog omhoog strekt.

Daar is een vloed en eb, daar is een rhytmische beweging en kadans in alle krachten der natuur. Het is mij of ik soms den water-rhytmus der Niagara nog hoor, dien donder-polsslag van den waterval; dat beurtelings rijzen en weer dalen van den diepen klank; dat wilde jubelen en diep sombere klagen der woeste wateren in hun wanhoopssprong.

En 't lied der zee! Wie ooit in zomernachten mocht luisteren naar den zang der golven, door geen wind bewogen, maar enkel door de hemelkracht beroerd, die d'oceaan vol liefde tot zich trekt, hij hoort denzelfden rhytmus en kadans, den nu zeer kalmen polsslag stijgend, dalend der natuur. Hier is de rhytmus teeder, zacht als van het wiegelied der moeder, doch 't muzikale tempo is steeds hoorbaar, 't geluid golft mede met de zee.

Die teedere kadans van het wiegelied geniet men in het warme donker van den zom ernacht aan den oever van zeer stille wateren en als de lente-rhytmus van het rijzend sap in voorjaarsnachten het woud doet trillen.

Dan is het als in de Walküre, wanneer de avondwind zachtkens de deuren openwaait, zoodat de lentenacht naar binnen dringt. Siegmund omhelst de luisterende Sieglinde en zingt:

'Winterstürme wichen dem Wonnemond,
In mildem Lichte leuchtet der Lenz;
Auf lauen Lüften, lind und lieblich,
Wunder webend wiegt sich der Lenz.'

Voorgelicht door de wetenschap, die ook in de natuur nieuw leven, jonge kracht gevonden heeft, zal letterkunde heerlijker

mysteries, edeler evoluties, treffender gedaantewisselingen openbaren dan al wat de oude fabelleer getoond heeft.

De aarde is zoo schoon, de hemelen zijn zoo diep, Gods wijsheid is zoo ondoorgrondelijk heilig, predikt de nieuwe kennis der natuur. De natuur vervolgt ons, overweldigt ons met haar geheimzinnige schoonheid, haar eindelooze gezichteinders en haar vragend gelaat. Raadt mijn geheim, fluistert elke bloem en boom en bemoste rotssteen ons toe. Men behoeft den tuin niet in te gaan om de natuur te ontmoeten. Als ik niet tot den berg ga, komt de berg tot mij. Een handvol bloemen uit de duinen, waarboven een gele vlinder dartelt, staat op de tafel voor mij, en brengt mij, nu het hart mij trilt, te midden van den wilden tijm der duinen. Het is echter slechts in het gelukkig uur van den vloed, als alles opwaarts trekt, dat we kunnen opmerken dat de berg nadert. Toen Mahomet vruchteloos wachtte en de berg niet kwam, was het zeker juist eb in zijn hoofd en hart.

Doch als het vloed is, hooren wij wat de natuur te zeggen heeft, dan raken wij met haar in harmonie.

Het luisteren naar het metrum, naar den rhytmus der natuur is velen dichters eigen. Ze gevoelen den invloed van de muzikale macht die in de schepping leeft. De een wil dat het jonge meisje worde grootgebracht te midden van de bosschen aan den oever van de murmelende beeken:

> ‘And beauty born of murmuring sound
> Shall pass into her face.’

Een ander is getroffen door de harmonische ontwikkeling der schepping en zingt:

> For the world was built in order
> And the atoms march in time.

Een Fransch dichter gevoelt dien rhytmus zoo diep, dat hij gelooft dat rhytmische beweging den denker helpt in het begrijpen van de schepping:

> L'ordre même est un rythme, et pour le bien comprendre,
> Un bercement sublime est utile au penseur.

Luisterend naar de welluidende stemmen der natuur, naar 't stroomgemurmel en de kadans der vloedgolven, beseft men hoe de maat en klank der verzen van enkele dichters, het gevoel des zangers dikwijls beter doen begrijpen dan zijn woorden.

Vol majesteit en woudmuziek is poëzie van dichters die van de natuur bezieling, droomen, liefde erlangen; tusschen hun regels zingen geestesstemmen de liederen die vizioenen wekken. Hoe slingert zich in zachte omknelling het opwaartsstrekkend lied van Shelley langs het hooge woud van Windsor, tot het in 't blauw te huis des leeuweriks bloeit; hoe vloeit de rhytmus van de stroomen onmerkbaar in zijn dichtmaat over. Zijn verzen, trillende van lyrische verrukking, vibreeren als een vogellied, terwijl de toon steeds hooger stijgt en langer aanhoudt. Hij poogt te doen wat niemand zal vermogen, zoolang een ondoorschijnend lichaam zielen als de zijne houdt gevangen en, door het stof gebonden, zelfs de diepste emotie van het hart slechts vluchtig is.

Maar de muziek en majesteit van zijne verzen doen ons zijn geestenstem verstaan, al kunnen ook de woorden zijn ideaal van schoonheid niet verwezenlijken en op aarde trekken.

Verzen als de volgende verstaat men 't beste als de natuurgeluiden het wonderlied, vol bovenaardsche schoonheid, begeleiden.

Life of Life! thy lips enkindle
With their love the breath between them;
And thy smiles before they dwindle
Make the cold air fire; then screen them
In those looks where whoso gazes
Faints, entangled in their mazes.

Child of Light! thy limbs are burning
Through the vest which seems to hide them,
As the radiant lines of morning
Through the clouds, ere they divide them;
And this atmosphere divinest
Shrouds thee wheresoe'r thou shinest.

Fair are others; none beholds thee,
But thy voice sounds low and tender,
Like the fairest, for it folds thee
From the sight, that liquid splendour,
And all feel, yet see thee never,
As I feel now, lost for ever!

Lamp of Earth! where 'er thou movest
Its dim shapes are clad with brightness,
And the souls of whom thou lovest
Walk upon the winds with lightness,
Till they fail, as I am failing
Dizzy, lost, yet unbewailing.

Dit is een lied der natuurgeesten, dat men onder den blauwen hemel moet lezen, en waarvan de rhytmus ons in de stemming brengt, die sommige symfonieën wekken.

Hoe vol gedrongen kracht het gevoel, de geestdrift van den zanger was, leert men uit dezen rhytmus. Hoe dieper en hoe inniger zijn geestvervoering is, des te indrukwekkender wordt, zoo hij zijn gevoel weet in bedwang te houden, het metrum zijner verzen, dat metrum, hetwelk zijn oorsprong vindt in hartstocht, door den wil bedwongen en geleid[1)].

Gelijk een krijgsman, die ten strijde vliegt, zich onbewust, van zelf en met een sprong voegt in 'den stormpas van het voorwaarts rukkend leger, zoo laat de dichter, die in geestvervoering is, 't onstuimig kloppend hart de maat slaan voor 't aanstormend woordental; 't is geen verward, onregelmatig vleugelfladderen, ... neen, 't is de donderschred van 't overwinnend heir.

Hoe aan die heldenschaar de pasmaat voor te schrijven!

Zwenkt streng en statig de oude garde van Napoleon niet als een ijzeren deur langzaam, verpletterend, zwaar naar voren, maar vliegt en rent ook niet 't chargeerend regiment van Engeland's lichte ruiterij bij Balaklava, in dreunen den galop, met woeste sprongen rhytmisch voorwaarts?

Doch het oogenschijnlijk rustige, lang volgehouden rhytmus van een Ilias toont grooter kracht dan 't lyrisch leeuwriklied, gelijk de rythmus van den Rijn van breeder macht bewijs geeft, dan die waarvan de Reuss getuigt.

Wanneer de strijder 't dreigend leger van den vijand nadert, dat, op de knie gebogen, 't geweer gereed, hem afwacht met een stortbui kogels, dan dreigt het hart hem uit de borst te springen; hij wil vooruit; zijn vuist omknelt het

1) Het schoonste dat ik ooit van gebonden maat, van metrum las schreef Coleridge; ‘This metre I would trace to the balance in the mind, effected by that spontaneous effort which strives to hold in check the working of passion.’

zwaard; zijn voeten splinteren schier den grond in hun begeerte storm te loopen. ‘Geef toch 't bevel om te chargeeren’, kreunt hij zachtkens, doch niettemin dwingt hij zich zelf om mee te gaan in de rhytmische kadans van 't door één wil beheerschte leger, dat zijne krachten spaart, ze in stalen orde samendringt. Blijft in den pas! geduld! want als het leger in zijn drift den maatpas wegwerpt, zou in die wilde onstuimigheid zijn kracht verloren gaan.

Juist eveneens gevoelt de dichter, wanneer zijn geestdrift hem vermeestert; gebonden vorm, klankmaat en orde eischt juist de hartstocht, die hem drijft.

Dit maakt de poezie zooveel kernachtiger, pittiger dan proza, zoo vol verborgen kracht, zoo onuitputtelijk rijk.

Niet anderen indruk maakt op mij de rhytmus van de zee, van stroomen en natuurgetijden. Ik vind er een bewijs in van bedwongen kracht, van luisteren naar een machtigen Wil. Doch door dien rythmus der natuur kan tevens onze dichter nieuwe harmoniewetten ontdekken.

Bestudeert hij dien, dan verliest zijn metrum het tamme, vingertellende, uitgerekende en mechanische; er is iets zorgeloos in de onregelmatige symmetrie van wolken, wouden, zeeën. De frischheid en het wilde van dien rhytmus verstaat men als ons Shakespeare naar het woud van Arden roept en aanheft:

> Under the greenwood tree
> Who loves to lie with me,
> And tune his merry note
> Unto the sweet bird's throat, -
> Come hither, come hither, come hither!
> Here shall he see,
> No enemy
> But winter and rough weather!

Dit is poëzie van een dichter die door de bosschen doolt.

Doch hier zijn onze bosschen, hier is het heerlijk dennenwoud, van Gelderland, van Sticht en Gooi. Hier rijst de hooge den, *rex fidelissimus* der boomen die de zon aanbidden.

Als men van het stroomend water opkijkt naar de hooge boomen op de heuvels, vergeet men langzamerhand de rivier en worden de gedachten van de horizontale bewegelijke lijn

van het levend water geleid langs de stille, loodrechte lijn van de omhoogwijzende boomen, naar het onzienlijke, naar het ideaal, dat men niet ziet, maar waarvan men droomt, als natuur of kunst de ziel stemmen, want kunst is zonneschijn der ziel.

Hoe wel verstaat men tusschen deze dennen wat Beethoven in een van zijne brieven schreef: ‘Elke boom schijnt mij te zeggen: Heilig! Heilig!’

Aan de zijde van den weg stijgen de gladde stammen van sparren, bruingrijs in de schaduw, witgrijs in het zonnelicht, met frisch groene uitspruitsels aan de spreidende takken, die in kransen van licht-waaiers, als groene palmen om helden te begroeten, de stammen van beneden tot boven omringen. 't Zijn pyramiden van onverwelkbaar loover. De stijve naalden, glanzig groen, zijn naar alle zijden gekeerd en de dikke onderste takken hangen zwaar omlaag.

Dicht aaneengeschaard verheffen zich de rood-bruine dennenstammen, die, omhoog afgeschilferd, van oranje lichtgloed stralen. Zonder takken schieten ze steil omhoog; ze laten hier en daar slechts donkere gesplinterde knoesten over, want ze hebben de takkenladder omhoog gehaald, om den grijs-groenen top onbereikbaar te laten wiegelen en geuren in hooger lucht.

De lichtbruine dennenschubben, de alligatorhuid van den boom, met netwerk van donkere barsten, gloeien rood in 't zonnelicht. Dennen zijn geen zonnebloemen, maar zonneboomen. Geen boom dien de zon zoo liefheeft, zich zoo door haar doet koesteren en doordringen!

Men kan bij regen, onder donkeren hemel, door dennenbosschen gaan, zonder dat de geest van het woud getuigt. Maar als de zon de grijze sparren en bruinroode dennen aanraakt en bezielt, begint het wilde naaldhout frisch te geuren en reukoffers op te zenden aan de godheid van de bloeiende aarde.

Zeepbellen zonder kleur zijn deze boomen in de schaduw. De zon geeft hun eerst toovergloed. Als ik hun roodbruin hout en zonnig grijsgroen zie, schijnt het mij toe dat ik, ware ik een kunstenaar, hun schoonheid beter met een etsnaald zou doen gissen, dan schilderen met het penseel. Want verw, doordrongen van natuurlicht en van zonneglans, ware er toe noodig. Op grauwe dagen kan men over de bekoring van het dennenbosch zoo luttel oordeelen als over de donkere oogen en het

edele profiel van een schoone vreemdelinge in een spoorwegtunnel.

De den trekt de zon aan, ze slurpt haar licht, haar warmte, haar electriciteit in door al haar poriën, takken en naalden; ze houdt het licht vast en doorgloeit er haar violen-hout mede; ze maakt er haar goudgele, geurige sappen van. De zon van het gouden hars geeft licht en warmte aan het snarenspel, wanneer de strijkstok van den maestro trilt. Gloeienden barnsteen met balsemgeur van specerijen offert de boom aan den zonnegod.

Ziet, hoe de alleenstaande dennen in de groene diepte van den Woudenbergschen straatweg of op den Grebschen heuvel aan oostersche dennen uit platen van het Heilige Land doen denken, die als vuurpilaren van Galilea de roode kronkelende kruintakken wijd uitspreiden. De goud-bronzen takken stralen den oranjegloed van 't zonnelicht tegen den hoogen heuvel, die boven 't dennenwoud altijd het blauwste schijnt.

Neem, waterstaat, die wilde dennen aan den Woudenbergschen straatweg, waar de grintweg ombuigt naar de heide en de zonnige heuvelen van Maarn, altijd in bescherming. Handhaaf die reuzen, wier breed wortelennet den bodem vastknelt en verdedigt tegen de watervloeden, wier wilde vrije takken het zonnegoud doet stralen in de lucht van 't Sticht.

De dennen brengen, langs den Rijn van de Alpen afgedaald, aan ons vlak land den geur en geest der bergen.

Wanneer ik onder dennen doorga, denk ik vaak aan hetgeen Ruskin heeft geschreven van de dennen van Unterwalden, van het onbereikbaar pijnboomwoud in de Alpen.

‘Heerlijke, vermetele kracht, die soms bijna schrikwekkend is. Andere boomen geven toe aan hoogte en heuvel, ze volgen zacht, gedwee de golvingen van berg en dal, bekleeden die met groen, gedeeltelijk als onderdanen, gedeeltelijk als vleiers en als troosters. Maar fier, onbuigzaam rijst de pijnboom op, zelfstandig, onafhankelijk, weerstandbiedend. Nooit kan ik zonder diep ontzag onder een hooge Alpenrots verwijlen, ver van de huizen en het werk der menschen, waar ik opwaarts zie naar de gelederen van dennen, zooals die pal staan op de ontoegankelijke klippen, en den gevaarlijken kam van een reusachtigen Alpenmuur. Ze staan in stille menigten, elk als een schaduw van zijn buurman, recht op en neer, sterk ingeworteld, en gelijkende

op de schimmen, de troepen reuzen langs de borstwering van Hades, niet van elkanders tegenwoordigheid bewust, voor altijd sprakeloos.

Ge kunt niet tot hen gaan, hen niet bereiken met uw stem - die boomen hoorden nooit der menschen stem; ze staan ver boven elk geluid, behalve dat der winden. Geen mensch heeft ooit de dorre naalden, aan hun voet gevallen, geroerd. Dus ongetroost staan zij tusschen twee eeuwigheden: 't oneindige en de rots; toch is hun ijzeren wil zoo groot, dat zelfs de rots gebogen en gebroken schijnt tusschen hun stammen - bros, zwak, toegevend, week, vergeleken bij hun donkere geestkracht van teer leven, bij de onveranderlijke fierheid, die hun is ingetooverd - ze staan daar ongeteld, onoverwinbaar.

En het kan u te beurte vallen om onder deze dennen door te gaan, wanneer gij van het heiligst oord uit Zwitserland's geschiedenis, de weide der Drei Brunnen, neerdaalt tot het meer, en in uw boot u zuidwaarts een eind ver langs den oever van de baai van Uri op laat roeien.

Het steilste rijzen aan de westelijke zijde van het meer de muren van zijn rotsen op ten hemel. In het blauwend waas van den avond ligt als de mozaiekvloer van een groote kathedraal het meer in duisternis, en van ontelbare vallende waters hoort gij 't gefluister tot u komen uit al de kloven van de rotsen, gelijk de stemmen van eene groote menigte die binnensmonds gebeden prevelt. Van tijd tot tijd hoort gij het plassen van een golf, die, langzaam opgeheven, de rots raakt waar ze over de donkere diepte leunt, en het geluid sterft weg gelijk de laatste tonen van een requiem. Aan de andere zijde van het meer, groen van steil gras en met châletdorpen tusschen hare weiden, rijst de Frohn-Alp in een plechtigen gloed van licht en landelijken vrede omhoog; en boven ons tegen de wolken van de schemering staan als zoovele spoken tegen de grijze afgrondssteilte, met hunne tienduizendtallen en tienduizendtallen, de nevelachtige legers van de pijnboomen van Unterwalden.

Ik heb gezien dat het voor den vreemdeling mogelijk is om door dat groote heiligdom te gaan, met zijn doopvont water, zijn bergpilaren, zijn wolkgewelf, zonder getroffen te worden door ééne enkele edele gedachte, of geroerd te worden door één heiligen hartstocht; doch voor hen, die van zijn wateren de doop van hunne jeugd ontvingen, die onder zijne rotsen de

trouw van hunne mannelijke jaren leerden, en die te midden van zijn wolken met de oogen van den ouderdom een gelijkenis ontdekten op den droom van het leven, - voor hen wil ik niet gelooven dat te vergeefs deze kerk der bergen is gebouwd en de plechtige stilte van zijn woudschaduw omhoog door God gehandhaafd is’.

Hier in het dennenwoud gevoelen wij wat wij den zomervelden, het bosch, den open hemel danken, met welke nieuwe levenskracht we zijn gesterkt. Wij, die uit de aarde geboren zijn, wij hebben op nieuw de moederaarde aangeraakt: wij hebben ons in gemeenschap gevoeld met de wonderkrachten die in haar werken; haar frischheid is in ons gedrongen; we hebben een nieuw besef gekregen van ruimte, van breede horizons, van vrijheid; 't is ons, als hadden we voor een wijle vleugelen gehad; de zon heeft ons doorgloeid, met reine hemelkleur ons oog gelaafd en onze ziel versterkt; ons bloed stroomt vroolijk door onze aderen, gereinigd en verrijkt door lucht van heidevelden, van dennenwouden die in 't zonlicht geuren, van westewinden die langs zomerzeeën naar de duinen spoeden.

Al die rhytmische schoonheid heeft ons gestemd en opgewekt, ze heeft ons gezegend met blijde herinneringen en nieuwe hoop.

Zelfs in de hoogste kathedraal is er altijd nog een bewustzijn van beperking, van een steenen grens; het parthenon is te volkomen, te voltooid; 't oneindige, dat ons geen rust laat, het onzichtbare, dat ons steeds aantrekt, maken dat wij de diepste vreugde vinden in de natuur, op bergen en aan zee.

De natuur is een der openbaringen die ons zielen leert zien. Men leert zijn eigen aangezicht niet kennen, tenzij het weerspiegeld wordt door glas of donker water; hoe zouden wij dan onze ontastbare ziel kunnen aanschouwen?

Wel, rechtstreeks evenmin als ons gelaat. We denken en we peinzen wat de ziel is, en als een droom, een nevelbeeld versmelten de gedachten in een mist van onbestemd gevoel.

Daar komt de blijde mare tot ons van een edele daad, een onzelfzuchtig heldenstreven . . . . we zien den avondhemel over zee . . . . in een voorjaarsruiker bladeren en bloemen verbergt een lachend kind het frisch gelaat . . . en we vinden onze ziel weerspiegeld in wat schoon is, als 't gelaat in 't glas.

Laat ons die ideale weerspiegeling, die onbewust is van allooi en enkel 't goud kan dulden, daarom eeren.

Langs Rijsenburg, Zeist, het Huis ter Heide, over de schoone Soesterberg, door Soest, door Baarn en de beide Eenmessen, ging ik over Laren, voorbij het slot van Muiden, langs de singels van de groote stad, naar Haarlem en naar zee.

Bij Laren neemt men afscheid van de heide, van dennenhout en boekweitveld en van den bloemenkrans der zomerhuizen. Nu is men weer in Holland tusschen groene weiden, waarover langzaam de wolkschaduwen zweven. Ik zie weer:

> ‘De trage vaart, de geelgebloemde weide,
> Het wuivend wilgengroen,
> En 't zeil dat in 't verschiet zijn breede banen spreidde.’

Ik glijd langs boerderijen aan de donkere vaart. Blauwe melkemmers en tobben leunen schuins tegen de zonnig roode muur. Boerinnen staan op de steigers met de armen in de zijde en staren mij met groote ronde oogen en half open monden na.

Het Hooge Huis van Muiden rijst op tusschen de parelkleurige lichtsluiers, welke de zomerzon over de weiden zweven doet. Terzijde ziet men 't felle rood der lage daken, waarboven tal van masten hun wimpels wuiven doen.

Lischbloemen met hun geelen gloor vormen een gloedrand hier en daar bij 't donkere stille water, waarlangs het hooge riet paarsch-bronzen pluimen wiegelen doet.

Het eenige wat nog aan het dennenbosch herinnert zijn de zingende telegraafpalen, die met een diepen klank welluidend den zang van den metalen draad doen klinken langs den weg. Dit is de laatste getuigenis van het violenhout der dennen, die mij doet denken aan de bevallige Tyrolerin, die op den Axenstein dezen zomer haar *Walzer auf Holz- und Stroh*. speelde, en aan het dennenhout welluidende glasklanken ontlokte.

Wij naderen nu een breeden horizon, waar vele hooge spitsen het zonlicht trekken.

Tusschen de groene weiden strekt de oude zee-gebieder de roodbruine armen uit. 'k Zie lange straten nieuwe huizen in het groen van 't grasveld eindigen. 'k Zie tal van schepen langs de vaarten allen voorwaarts stevenen naar eenzelfde doel.

Daar is de stad der vele torens, het doorluchtig kind van den oceaan en van de vrijheid, de kern der oude Republiek, de stad van Rembrandt, Hooft en Vondel en van paleizenbouwende patriciërs, waarheen de westewind van zee door het. kanaal van Holland aan rookwimpel en vlag den weg weer wijst.

Hier is de roemrijke oude stad, waarom 't geheele volk zich scharen moet, indien het krachtig, onafhankelijk, vrij wil blijven; de stad, die niemand onverschillig laat, die liefde wekt of weerzin. Ze kreeg tot adelmerk de gave van zich hartelijk te doen beminnen door hen, die van nabij haar en haar grootsch verleden kennen, doch een booze tooverfee schonk haar als doopgift de eigenschap van een mist van wrok te wekken in de verte, waar men alleen den klank van hare torens hoort. De trage wangunst en de slappe jalouzie, ‘die meer op schimmel of op mot dan op een vlam gelijken’, en die menige vergaderzaal onfrisch en duf doen rieken, hebben moeras en ondiep water gehandhaafd tusschen den grooten stroom van 't land en haar. 'k Gleed op mijn driewieler gemakkelijker en sneller van den Rijn naar zee dan d'Amstelschepen dit verinogen!

> 't Hervormd Amsterdam, de gelukkige moeder
> Der fiere gemeent' die haar glansrijk herschiep,

heeft zeker vele van hare teleurstellingen te danken aan hare voorrechten. Ze ligt omgeven door de ongetemde vrije natuur, die kunstenaars kweekt en onafhankelijk en oorspronkelijk maakt. In haar onmiddellijke nabijheid heeft ze zoowel de heide als de duinen en de zee. De groote verscheidenheid van ras die op de kortste reis door het land reeds treft, maakt echter dat ons volk zich moeielijk eng aaneensluit om een hoofd. Hoe kneden omgeving en beroep der menschen aard! Hoe weinig gelijken de Geldersche boeren en de herders uit het Sticht, op de matrozen van Amsterdam en de visschers van Zandvoort!

Ik rijd langs de zoete boorden des Amstels en over de Hoogesluis met het weergaloos riviergezicht, rechts op de stad, links op den zilveren stroom. Wat geeft de natuur zelfs in een groote stad toch nog oneindig veel te genieten! We hebben niet alleen boven ons hoofd de wolken, waaraan geen slooper ooit de bijl kan leggen . . . de stormen, die met zouten frissche zeelucht al de straten vullen . . . zonsondergangen, die de

daken fonkelen doen, maar Y en Amstel geven horizons en 't heerlijk spel van 't licht op 't water. Ik rijd nu langs het Vondelpark, getuigenis in groen en bloemen van 't goede hart van hen, die, zelven zomers buiten levende, den dorst naar de natuur der honderdduizenden wilden bevredigen. Wanneer ik aan het Vondelpark denk, zie ik weer voor mij dat liefelijk beeld van 't voorjaar, dat ik er in Mei aanschouwen mocht.

Uit de laan, waar de jonge kastanjeboomen hun bloesempyramieden omhoog hieven, kwamen een paar jonge kinderen in schamele kleeding mij te gemoet, met de armen vol madelieven en geele boterbloemen, die als goud glinsterden. De kleintjes, trotsch op hun schat, drukten de bloemen tegen het hart, en zooals ze daar met hun vroolijke gezichtjes hand aan hand het park uitgingen, boden ze een schilder een aardig beeld van het voorjaar aan.

Dus viert de lente ook feest in stad.

De natuur is overal. Ze tjilpt des winters met de musschen op de daken; ze jubelt met den vroolijken lach der kleinen in de zonnige kinderkamer. De zeemeeuw brengt in Amsterdam de zee voor onze huizen. Men gaat des winters door den modder naar zijn werk . . . daar ziet men eensklaps over het water van de grachten de wilde meeuwen van den oceaan met breeden wiekslag zweven, en 't is ons juist als hadden golven vleugelen gekregen, om ons te midden van den mist en de duisternis, te midden van de hooge huizen, die den gezichteinder af dammen, een frisschen groet van onze vrije zee, van Holland's moeder toe te brengen.

Wanneer wij Amsterdam achter ons hebben en langs de groenen weiden westwaarts snellen, zien wij al spoedig de duinrij aan den horizon.

Daar rechts is het kanaal, dat ons Noord-Holland tot een eiland maakt. Vooruit mijn driewieler, vooruit! Ik voel den Westewind! Ik ruik de zee van verre, vooruit! vooruit!

Door 't eiland Noord-Holland,
Langs weiland en bolland,
  Door Kennemerland's tuin,
Naar 't droogland van natland,
Naar 't hoogland van platland,
  Naar 't Hollandsche duin!

Hier slingert zich de bloemenkrans der zomerhuizen en der rozentuinen, die ons van Rozendaal en Middachten den weg naar zee wees, weer tusschen hooge boomen en langs het witte duin.

De hemel heeft een lichter blauw dan ginds in Bijzenburg en Amerongen; de lucht, die we ademen, is zoo verschillend, als hadden wij dagen lang gespoord om een nieuw klimaat te vinden. De toppen van de boomen toonen naakte takken, die allen oostwaarts buigen, als had het land zich hier te verdedigen tegen een machtige uit het Westen. Voortdurend sluiten zandheuvels den weg al enger en al enger in.

Wij naderen nu het einde, waarnaar alles streeft, waarheen, ons werelddeel met al zijn stroomen de armen strekt.

Wij voelden reeds sinds lang dat iets aanstaande was. We werden voorbereid door nu en dan een blik op wijde horizons; we hoorden hier en daar het geruisch van stroomend water; de nachtwind bracht stroom op de geuren en geluiden van den oneindigen oceaan; een zeemeeuw, golf met vleugelen, getuigde, als het drijfhout aan Columbus, van gindsche nieuwe wereld. De boomen, macht der aarde, trekken zich terug: ze worden kleiner, buigen 't hoofd, verdwijnen. Een vreemde stilte maakte zich meester van de vogelen.... de vijfde symphonie komt in gedachten ..... iets onvermijdelijks, iets zeer machtigs nadert.

We hooren nu van verre een nieuw geluid als van zeer vele stroomen. De trommelen vangen aan met zacht geroffel.

Onrustig worden de violen, die half verward ontwaken; hun klank is nog gedempt als van verwijderde muziek. 't Is of wij op een hoogvlak, in een pas tusschen de Alpen zijn. 'k Zie toppen van ontelbare bergen en dalen vol van schaduw. De trommelslagen worden sneller, worden luider. Daar springen de violen op, om met hun volle kracht de machtige te begroeten. Hoe springt met hen het hart op, frisch en frank tot heldenmoed gestemd! 't Geluid wordt sterker; het crescendo sleept ons mede; 't geheel orkest barst uit met klank van koper en cymbalen, met stormwind van bezielde snaren; daar rolt de donder van de jubelende finale .... daar is de zee en het luidklinkend strand!

Hoe bonst het water tegen 't zand! hoe rusteloos breekt het golfgeruisch! Met eindelooze gelederen rollen de golven aan

naar Holland's kust. Er is geen schaduw en de reine lucht laat het zonlicht ongebroken door. Dat sterke, witte licht is zoo vol leven, zoo vol kracht. Het roept om kleur. Brengt rood op 't strand..... heft in de lucht de violettenvlammen van 't doorschijnend glas der kerkvensters ... bouwt op het duin een kathedraal, met het avondpurper van het westen in zijne bogen! Dat machtige licht doordringt en overstroomt hen die uit de schaduw van de bosschen treden. Het oog gewent er echter spoedig aan; het witte licht is sterkend en genezend gelijk de frissche lucht.

Wij zijn hier op de duinen.

't Was een adem des levens, zoo koel en zoo blij!
'k Mocht op thijm en op bloemengeur treden:
'k Had het woud met zijn toppen en wildzang nabij
En zoet Holland lag voor mij beneden.

Dus rustend tegen 't duin, met den top er van tusschen ons en den oceaan, genieten wij van het geheimzinnige van de wereld aan de andere zijde der bergen. De zee is ook indrukwekkend als wij haar enkel hooren, en weten dat ze zich daar spreidt aan gene zij der heuvels.

Doch als de zon daalt doet zij, van der duinen top gezien, nog meer van onbekende kusten droomen. Zij opent ons een gouden poort in den gezichteinder. Van 't Westen waren wolken aangespoed, wier uiteinden aan tot flarden gescheurde zeilen, aan verbrijzelde wrakken denken deden. Het was alsof Zeus, de vader van goden en menschen, den vuist, waarin hij de bliksem klemt, achter deze donkere wolken verborgen hield. Naar alle zijden schoten roode lichtstralen flitsend en flonkerend uit.

De wind voerde telkens nieuwe wolkgevaarten aan, tusschen wier openingen men gloeiende afgronden van vuur zag. De geheele hemel was nu en dan door opschietende vlammen verlicht en ten laatste openden zich de poorten van vuur .... en purperen vonken, vlokken donzig gloeiend smaragd spatten naar alle zijden uit. Daar zeilt het flonkerend schip van rood goud door de poorten aan den horizon, en verdwijnt in het droomeland van het Westen. Met de zon mede, over de om-

hoogspringende golven, gaat de verbeelding, langs eilanden en koraalriffen met zilverschuim omkranst, naar het land van 't licht, en in 't oneindige, steeds verder, en steeds verder . . . . De zon, die dezen zomer ons gelukkig maakte, deed de natuur weer in gelijkenissen tot ons spreken, en gaf in 't liefelijk land tusschen den Rijn en zee ons onvergetelijke uren.

Zandvoort,
CHARLES BOISSEVAIN.
September 1884.

Reisschetsen uit Noorwegen.

III. *Van Hönefos over Drammen naar Christiania*.

Verrast keek ik op, toen ik den volgenden morgen in 't hotel te Hönefos aan de ontbijttafel, die om plaats te winnen diagonaalsgewijze stond, mijn' Russischen contubernaal van Sundvolden zag zitten. Hij was den vorigen dag in den omtrek van Hönefos blijven ronddwalen, en had van zijn plan de Randsfjord om te trekken afgezien. Met mij wilde hij naar de hoofdstad terugkeeren, om den volgenden dag verder samen te reizen.

's Morgens om zeven uur zaten we al weer in den trein. Voorbij Ask, met het schoone landgoed van de familie Gram, voor wie ik na 't heldenfeit door den ouden generaal bedreven, 't hoogste respect had gekregen, loopt de baan gedurende een uur langs den westelijken oever van de Tyrifjord, waarvan ik twee dagen vroeger den tegenovergestelden oever bereisd had. Voortdurend biedt die tocht de schoonste gezichten over 't water en op de begroeide bergen aan de overzijde, en nog eens weer zagen we Krokskoven's westelijken rand en Gyrihaugen. Van 't station Vikersund af loopt de lijn langs de Drammenselv, die daar in de Tyrifjord uitloopt, en ten behoeve van den spoorweg verscheidene malen overbrugd is. Na een uur sporens in zuidelijke richting waren we in Haugsund, en nog een uur later in Drammen.

Aan alle stations, maar vooral hier, heerschte groote levendigheid en drukte. 't Was Zondag, het weer heerlijk en daarenboven trok het bij Drammen opgeslagen kamp vele bezoekers.

Dit had nu wel zijne aangename zijde, maar was me toch ook eenigszins hinderlijk. In de volle wagens was 't soms onmogelijk juist aan dien kant plaats te nemen, waar men de mooiste uitzichten heeft. Is het zien van een schoon landschap uit een' spoorweg op zich zelf reeds dikwijls een twijfelachtig of tantalizeerend genot, 't wordt eene bron van ergernis, wanneermen alleen tusschen hoofden en armen van mede-passagiers door kan zien, wat men onder gunstiger omstandigheden zou kunnen genieten. Na Drammen verkeerde ik in dit geval. Vastgeklemd tusschen twee zwaarlijvige heeren kon ik alleen iets van de buitenwereld gewaar worden, wanneer ik me door wringen en schuiven een weinig naar voren had weten te werken. Maar dan hing ik nog van de genade van een paar dames af, die aan 't portier tegenover elkander gezeten, in druk gesprek hare hoofden bij elkander staken, die met luifelhoeden van buitengewoon groot model gewapend waren. Dat zij daardoor haar eigen schoon voor onbescheiden blikken verborgen, ik had er vrede meê. Maar wie gaf haar het recht de schoonheden van 't landschap, dat we doortrokken, aan mijn oog te onttrekken? Alleen wanneer er eene enkele maal eene pauze kwam in hare vertrouwelijke mededeelingen en ze om adem te scheppen zich achterover vlijden, was 't me mogelijk iets te zien, maar voordat ik me had weten los te wringen, was 't gesprek meestal op nieuw begonnen en alles weer voor mijn oog verduisterd. Verschikking was onmogelijk; eene plaats aan den rechterkant, waar men anders de schoonste uitzichten had, was niet te krijgen.

Dit maakte me gedurig gemelijker, vooral toen ik even voor 't hooggelegen station Roken het heerlijke panorama in 't kleine, maar bekoorlijke Lierdal moest missen. In de beide tunnels, die we kort daarop doorgingen, zag ik bijna evenveel.

Maar nu was ook mijn besluit genomen. Die verwenschte luifelhoeden zouden mijn genot niet meer bederven! De Rus moest bij zijne aankomst in Christiania een paar bezoeken afleggen en wachtte daar brieven, die beantwoord moesten worden. Hij zou me dus toch eenige uren alleen moeten laten. Van Christiania had ik voorloopig genoeg gezien en ik maakte dus een ander plan.

Ik haalde het spoorwegboekje voor den dag. Dit ziet er anders uit dan die wij in ons land gebruiken. De naam boekje

is trouwens ook minder gepast voor die 24 bladzijden in groot folio. ‘Norges Communicationer’ komen wekelijks uit en voor den geringen prijs van 20 öre bevat ieder nummer alle mededeelingen van verkeers- en vervoermiddelen - ook soms nog een kaartje - die een reiziger noodig heeft. Ook de inrichting getuigt van den praktischen zin der Noren. Behalve een uitvoerig plaatsregister, aanwijzigingen voor post en telegraaf bevat het uitvoerige dienstregelingen van alle sporen, stoombooten en diligences, met uitgewerkte tarieven, en kortom alles wat men in andere landen slechts na veel vragen te weten kan komen. De advertenties hebben alle betrekking op reizigers.

Ik haalde 't nummer, dat ik aan een of ander station had gekocht, uit den zak en maakte mijne berekening. Wanneer ik aan 't eerstvolgende station uitstapte, dan gedeeltelijk den weg in eene kariool, gedeeltelijk te voet aflegde, kon ik tijdig genoeg in Drammen aankomen om met een' lateren trein naar Christiania te gaan. Ik zou dan wel zorgen, eene plaats aan de rechterzijde te krijgen. Dit plan verschafte me daarbij gelegenheid het kamp bij Drammen te zien, in die stad mijne Noorsche reisgenooten van de ‘Christiania’ te bezoeken en de dompige spoorwegcoupé, waarin ik nu reeds ongeveer vijf uur had doorgebracht, met de vrije natuur te verwisselen.

Spoedig werd dit plan, waartegen mijn reisgenoot geenerlei bezwaren had, ten uitvoer gebracht. Ik nam voor de tweede maal voorloopig afscheid van den Rus en stapte te Asker uit.

Spoedig begaf ik me naar het skydsstation De regeering heeft in Noorwegen en Zweden op uitstekende wijze voor 't vervoer van reizigers in 't binnenland gezorgd. Aan sommige boeren is de verplichting opgelegd steeds een zeker aantal paarden en rijtuigen - aan de kust booten en roeiers - voor reizigers beschikbaar te houden; op andere plaatsen is het uitoefenen van een of ander bedrijf, het houden van eene ‘landhandleri’ alleen vergund op voorwaarde van tevens een ‘skydsstation’ te houden; meer dan eens bleek me later uit aanplakbilletten, dat in vrij druk bezochte streken de regeering door openbare inschrijving contracten zoekt te sluiten voor 't vervoer van 't reizend publiek.

Zonder deze maatregelen zou 't binnenland niet te bereizen zijn. Nu is men zeker er reisgelegenheid te vinden, al moet

men er soms lang op wachten. Maar ook dit wachten heeft zijne grenzen.

Door de regeering is namelijk bepaald, hoelang een posthouder op paarden mag laten wachten; dit hangt natuurlijk van plaatselijke omstandigheden af, soms moet de boer zijne paarden van vergelegen bergweiden halen. De reiziger vindt dien wachttijd opgegeven in 't register, ‘skydsbog’, dat in ieder station aanwezig is en waarin hij moet opschrijven, waarheen en met hoeveel paarden en rijtuigen hij wenscht te vertrekken. Van knevelarijen kan geene sprake zijn; want de vastgestelde tarieven - in den regel 17 öre per kilometer - staan mede in 't skydsbog vermeld, waarin de reiziger tevens, zoo 't noodig is, zijne klachten kan opschrijven. Geregeld wordt dit skydsbog door regeeringsambtenaren nagezien en aan gegronde klachten wordt gevolg gegeven.

Ik had in 't skydsbog in Asker niet te klagen. Ondanks de groote levendigheid ook hier, reed spoedig eene kariool met een vlug paardje bespannen voor en stapte ik er in. De kariolen zijn, uit de reisbeschrijvingen althans, vrij bekend; ook hier te lande zag ik ze eene enkele maal. 't Zijn rijtuigjes zoo als er voor die bergstreken onmogelijk betere, voor sommige reizigers moeilijk aangenamere te bedenken waren. Licht als eene vélocipède maken ze den last zoo gering mogelijk voor 't paard, dat behalve den reiziger slechts geringe bagage behoeft te trekken. Immers in den bak is alleen plaats voor één persoon, minus zijne beenen, die hij moet laten bungelen, of in sommige karretjes in beugels aan den boom kan laten rusten. In 't laatste geval is er in 't verlengde van den zetel plaats voor een handkoffertje, dat anders op 't plankje achter den bak kan bevestigd worden. Gewoonlijk neemt de jongen, dien men als koetsier medekrijgt, daarop plaats; vaak legt hij zich op zijn allerlangst daarop neer tot slapen, terwijl de groote wielen rakelings langs zijn hoofd draaien.

Dit doet de ‘skydsgut’ evenwel alleen dan, wanneer de reiziger de hem aangeboden teugels aanneemt om zelf te mennen; de jongen is dan van alle verantwoordelijkheid ontslagen. Ik liet den mijnen bij mijn' proefrit de teugels behouden. Het makke paardje, dat na 't hooren van een' eigenaardigen slag van den tong tegen 't verhemelte zich in beweging zette, was wakker genoeg. De jongen, die, wat trouwens regel is,

geene zweep medekreeg, had niet noodig zich in plaats daarvan eenen boomtak te snijden. Vlug rolde de kariool over den uitstekenden weg voort en ik herademde na den spoorwegrit.

De lichte aanval van slecht humeur was verdwenen; ik geraakte weer in de beste stemming. En zie, was het me den vorigen dag aan tafel bij mijn' gastheer slechts gedeeltelijk gelukt, hem en den zijnen mijnen dank uit te spreken, hier in de kariool zittende vond ik woorden voor mijne dankbaarheid. Een Noorsch vers te dichten, daaraan waagde ik me nog niet; Hollandsch verstond slechts mijne gastvrouw, maar met het Duitsch waren alle leden der familie vertrouwd.

En zoo voegden onder 't rijden de woorden zich in de maat, die onze zwarte aangaf. Toen hij bij 't beklimmen van eene aanzienlijke hoogte moest stappen, scheurde ik bij gebrek aan papier het schutblad uit Nielsen's Reisehaandbog en schreef daarop het volgende:

Aus frohem Herzen nur ein Wort:
Es leb', es blüh' der schöne Nord,
Gresegnet du, o gastlich Haus,
Aus dem Sanct Olaf sah hinaus.
Gesegnet Eltern und die Kinder,
Wenn einst was drück', dasz Gott es linder'.
Der Gastwirt sei dem König gleich,
Dess in der Vorzeit war dies Reich.
Nur nicht dem Namen nach ein ‘Sonn',’
Nein, wirklich strahl' sein Glück und Wonn',
Und steig' zum ‘Berg’ noch stets empor,
Umschleiert nie durch Nebelflor.
Und wie zur Sonn' der Mond sich hält,
Wie Sterne an dem Himmelszelt,
Beselig' ihn der Gattin Glück,
Erfreue ihn der Kinder Blick.
Doch, nein - es sei dennoch nicht ganz
Wie mit dem Mond- und Sternenglanz;
Die spenden ihre Strahlen nicht,
Bevor verschwand der Sonne Licht.
Nein, immerdar bei Tag und Nacht
Der Multer frommes Auge lacht,
Und wenn erwachsen, sei nicht fern
Der Kinder doppelt Zweigestern.
Gesegnet der Verwandten Schaar,

Glückselig schau' noch manches Jahr,
Der würd'gen Greisin klarer Blick
Der Kinder und der Enkel Glück.
Das Kleeblatt, fünffach eingeteilt,
Das Eine bot, als ich verweilt',
Versprech' kein Glück nur dem 's erhielt
Nein, ihr auch, die mir war so mild.
Erleb' auf Steen in Ringerike
Ein jeder frohe Augenblicke.
Aus meiner ersten Kariol
Dies Lied zum Dank und Lebewohl!

Toen we tegen half twee in Gjellebaek kwamen, bleef de zwarte staan op een ‘prrr’ door den skydsgut met vooruitgestoken lippen voortgebracht. Ik stapte uit, gaf den vroolijken jongen eene fooi en nadat ik mijn' groet aan de bewoners van Steen aan de post had toevertrouwd, zette ik den tocht naar Drammen te voet voort.

Mijn weg leidde gedeeltelijk door een dicht bosch, waar ik op verschillende plaatsen tal van reusachtige paddenstoelen zag, waaronder vooral de fraaie vliegenzwam (Agaricus muscarius).

Op de zuiver witte stelen prijkten de hoeden, die van boven prachtig rood en met witte vlokkige schubbetjes bedekt waren, alsof suiker daarop gestrooid was. Hoe jammer, dat deze plant, die werkelijk een sieraad der bosschen is, zoo zwaar vergiftig is. Toch werd ze vroeger, vooral in de voor-christelijke tijden in 't Noorden gegeten. Men vindt in de noorsche en zweedsche geschiedboeken namelijk herhaaldelijk gewag gemaakt van den ‘Berserksgang’ een toestand van waanzin, van woede, die sommige mannen overviel en waarin deze gevoelloos voor pijn, en tot buitengewone krachtsinspanning in staat waren. Brullend wierpen ze zich dan naakt op vriend en vijand en stieten, als de amokmakers, alles overhoop, wat hun in den weg kwam. Na zulk eene overspanning volgde dan een toestand van afmatting, die dagen lang aanhield.

De Berserkers[1)] werden door allen gevreesd; hunne buitenge-

1) ‘Berserk’ van ber, bar = bloot en serk = hemd, dus: iemand, die slechts met een hemd gekleed is. De Zweedsche dichter Geyer gebruikt Berserksgang figuurlijk in de regelen:

‘Een strijd is 't leven reeds bij d' aanvang,
De jonkheid is zijn Berserksgang.’

wone sterkte en onbedwingbare strijdlust, die niemand en niets spaarde, wekten bij iedereen ontzag. In dien toestand werden ze gebracht door 't eten van vliegenzwam. Bier noch meê bracht ooit dergelijke verschijnselen teweeg; van brandewijn, dien men eerst in 1531 in Noorwegen vermeld vindt, kanevenmin sprake zijn als van opium of haschisch, welke dezelfde werking veroorzaken. Aan tijdelijken waanzin ware te denken, indien niet nu nog dezelfde verschijnselen werden waargenomen bij de Korjaken en andere volksstammen van Noord-Azië, die ook de vliegenzwam eten, die zoo sterk werkt, dat zelfs 't vleesch van rendieren, die zulk eenen paddenstoel hebben gegeten, opwindt. Zelfs wordt in Siberië de urine van personen, die zulk eene vliegenzwam hebben gebruikt, opgezameld en, als sterk werkend bedwelmend middel, met drank vermengd.

Dat men in de historische geschriften den Berserksgang òf niet verklaard òf aan waanzin toegeschreven vindt, is daaraan toe te schrijven, dat de Berserkers 't middel, waarvan ze zich bedienden, geheim hielden om hun ontzag onder 't volk te bewaren. Ongeveer tegen het jaar 1000 hield de Berserksgang in Noorwegen bijna geheel op: met de invoering van het Christendom werden ook daar de zeden verzacht. Het eten van vliegenzwam werd later, ook in IJsland, naar de christenwetten met eene ballingschap van drie jaar gestraft. In Siberië is dit kwaad nog niet geheel uitgeroeid; voor een tiental jaren zag een Engelsch reiziger er, ondanks 't verbod der Russische regeering, eene enkele vliegenzwam voor 20 dollars verkoopen. Ook daar merkte hij dezelfde uitwerking van 't gebruik van dezen paddenstoel op. Of ook misschien de oprichters onzer vaderlandsche hunnebedden indertijd door 't eten van den agaricus muscarius de reuzenkrachten kregen, die noodig zijn geweest om die steenkolossen te verplaatsen en op elkander te stapelen? Ik beveel dat onderwerp aan een Genootschap aan, dat prijsvragen uitschrijft; ik kon er op mijn' weg geene oplossing op geven.

Spoedig werd mijne aandacht ook weer van de Drentsche hunnebedden afgeleid door wat ik in mijne nabijheid zag. Ik naderde Sörum, waar de infanterie en cavallerie gekampeerd waren, waarover koning Oscar den volgenden dag eene revue zou houden, en waarheen ook de soldaten waren getrokken, die ik enkele dagen vroeger in het Humledal had ontmoet. Reeds van

verre klonken me muziek en zang tegen. 't Wemelde van bezoekers uit den omtrek, en waarlijk, 't was een bezoek waard dat uitgestrekte kamp, waar de heldere zon schitterde op de hagelwitte tenten, waar een frisch windje het dundoek vroolijk deed wapperen en allen in de beste stemming verkeerden. Daar werd op de wijs van de ‘Krakauvienne’, beter bekend misschien als ‘Lot is dood’ de nationale dans, de beroemde ‘Hailing’ uitgevoerd. 't Waren vooral de rekruten uit Valdres, die daar den roem van de beste Hallingdansers te zijn, schitterend handhaafden. Wordt de Hailing, zooals meestal, binnenshuis uitgevoerd, dan bestaat de kunst daarin met de hak of hiel gedurig den zolder aan te raken. Hier zag ik op 't veld een' omtrent negen voet hoogen staak opgericht, waarop een hoed hing. Een flinke borst liep in zijne hemdsmouwen en blootshoofds bij de melodie eener Hardangerviool eerst langzaam heen en weer, danste op de maat eenigszins voorovergebogen, sloeg de beenen kruiselings onder zich en sprong dan weer ineens op. Terwijl hij zoo bij afwisseling liep en danste en sprong, werd het tempo vlugger, de muziek woester. Daar boog de danser eenige malen het hoofd en ineens sloeg hij met den hiel den hoed van den staak. Een oorverdoovend gejuich van den kring toeschouwers om hem heen beloonde den kunstenaar. Maar de melodie werd hervat nog sneller dan te voren; in spanning stonden meisjes en knapen te wachten naar wat nu komen zou. Weer liep en danste en sprong de jonge boerenzoon, en voordat iemand er op bedacht was, had hij met de hak een' soldaat als een boom den flambard van 't hoofd gewipt en onmiddellijk daarop onderging de hoed op den staak hetzelfde lot. Tweemaal buitelde hij om en stond dadelijk kaarsrecht, alsof hij voor 't front zijner compagnie geïnspecteerd moest worden. Nu scheen aan de bijvalskreten geen einde te komen, maar de danser liet zich wijselijk niet bewegen tot eerje herhaling van dien reuzensprong. Ook het geroep om den ‘Springdans,’ waarin de danser bij afwisseling zijne danseres in duizelingwekkende vaart om zich draait en haar omvattende in eens over zijne schouders heenzet, liet de jonge boer onverhoord. Geen Berserkerwoede was in hem gevaren, hij wist zich te bedwingen en ook de speelman vertraagde het tempo en spoedig waren dans en spel geëindigd.

Was de eerste echt nationaal, het laatste was het niet minder.

Het muziekinstrument, de Hardangerviool, en de melodie hebben dan ook volgens het volksgeloof een' bovennatuurlijken oorsprong. Isak Nilssön Botnen, een boer uit Vikör in Hardanger, die omtrent 1670 de eerste viool maakte, zou die kunst van niemand minder dan van den Booze zelf geleerd hebben: hij kon ze dan ook zelfs in den donker maken en met ivoor en snijwerk inleggen. Maar toen zijn lijk in de boot naar de kerk gebracht werd, kwam er zulk een hevig onweer opzetten, dat de roeiers aan land moesten gaan. Toen ze later weer in de boot gingen, was het lijk uit de kist verdwenen: boontje was om zijn loontje gekomen.

Zijne nakomelingen lieten er zich niet door afschrikken, maar gingen voort violen te maken en te bespelen. Nog tegenwoordig vervaardigen vele boeren zelf hunne instrumenten; de beste violen komen echter uit Bö in Telemarken en worden, al naarmate zij nieuw of oud zijn, met 100 tot 200 kronen betaald. Ze zijn kort en breed; de vier snaren loopen ook onder den stapel binnen de viool door en brengen, den toon verlengende, daar trillingen voort, die een eigenaardig effect geven.

De viool is 't nationale instrument der Noren; geen feest, geen bruiloft, of de speelman, een persoon van gewicht, doet hare snaren ruischen. Ja, tot in 't einde der vorige eeuw werden ze zelfs in 't sterfhuis gehoord, waar de speelman als eene soort trooster, den heelen dag op de doodkist zat te spelen.

De wijzen zijn meerendeels echte volkswijzen, waarvan er vele verzameld zijn, maar nog meer laten zich bijna niet op noten zetten. De ‘molenaarsjongen’ speelde melodieën, die zelfs Ole Bull niet in schrift kon brengen. Ze zijn dan ook van bovennatuurlijken oorsprong. De ruischende watervallen, de schuimende beken, de loeiende bergstroomen worden door de fantasie der Noren bevolkt met een' geest, ‘de Fossegrim,’ de nekker, die vooral in stille en donkere avonden speelt om menschen tot zich te lokken.

De scheemring daalt op weide en woud
't Is stil op tak en twijgen,
Nu klinkt zijn heerlijkste gezang;
Zijn nacht is lang:
Hij rust niet, noch kan zwijgen.

Het verwijt, dat ze nimmer zalig worden, vervult de stroomgeesten met diepe smart, en weemoedig klagen zij hun leed, vooral wanneer eene der schoone dochteren van het land hun harte bekoord heeft. Dan ruischt iederen avond hun lied:

Gij ademt rein, gij leeft gerust,
Weet niet, hoe ik moet kwijnen,
'k Verdoof in snarenklank mijn smart,
Maar uit mijn hart
Zal nooit uw beeld verdwijnen.[1]

Meer dan ééne roerende sage is hieraan haren oorsprong verschuldigd.

Die kunst, die hun een vloek maar tegelijk een troost is, leeren zij ook aan de menschenkinderen. Wie op den avond van den aan Thor gewijden dag met een afgewend hoofd den stroomgeest een wit geitje offert, en dit in een naar 't noorden stroomenden waterval werpt, dien wijdt hij in de geheimen zijner kunst in. Is het offer mager, dan brengt de leerling het niet verder dan tot het stemmen der viool; is het vet, dan grijpt de stroomgeest de rechterhand van den speelman en leidt die zoolang heen en terug over de snaren, dat het bloed uit iederen vingertop springt. Maar dan is de speelman ook volleerd en kan spelen, dat de boomen bij zijne melodieën dansen en de watervallen ophouden zich neer te storten om naar hem te luisteren.

En zoo vindt men zeer dikwijls ook in afgelegen dalen boeren, die meesterlijk de viool bespelen zonder ooit een' anderen leermeester dan den ‘Fossegrim’ gehad te hebben. Hier zag ik er een' in 't kamp, de volgende week hoorde ik er een' in Valdres, een reeds bejaard man, en in Bergen woonde ik eene voorstelling bij van den meest bekenden ‘meistarspilemann,’ den jongen Hallvard Lie, die in Telemarksch kostuum niet alleen de honderden overgeleverde oude melodieën speelde, maar ook de door hem gemaakte. Zijne viool had hij terecht den naam van ‘de geest’ gegeven, want verwonderlijk waren de tonen, die hij er aan ontlokte. Onwillekeurig dacht ik toen terug aan dien begaafden violist, evenals Lie uit Telemarken,

1 Welhaven, Nökken.

en die hier in Bergen zijne roemvolle, maar korte en jammerlijk geëindigde kunstenaarsloopbaan begon.

Begaafde muzikale talenten als hij, zijn in de lagere klassen in 't Noorden geene zeldzaamheden, gelukkig is eene levens- en lijdensgeschiedenis als de zijne dit wel.

Roerender dan de geschiedenis van den half verdichten persoon van den bedelaar Christiaan uit Andersen's roman, ‘'t Was maar een speelman,’ is het werkelijke leven van dezen kunstenaar, wien zijn talent ten vloek werd. Door den grootsten virtuoos van zijn land beschermd, door de beste dichters van zijnen tijd bezongen[1], een poos de lieveling van 't publiek, verkreeg geen der ‘meister-spilemenn’ zulk eene beroemdheid als die eenvoudige Torgeir Audunssön, die onder den naam ‘Möllarguten’ - de molenaarsjongen - zelfs in de letterkundige geschiedenis van zijn land voortleeft.

Op 't woeste en eenzame plateau van Haukelid in Thelemarken, waar zelfs in Juli meestal de sneeuw het eenige voetpad bedekt, wies het knaapje op, wien in Bö, de woonplaats van de beste vioolmakers en vele beroemde ‘meistarspilemenn’ de liefde voor de kunst als met de moedermelk was ingegeven. Overdag het vee op de bergweide hoedende, had hij in zijne viool eene gezellin, die hem de lange uren deed voorbijvliegen, zoodat hij vaak het oogenblik van huiswaarts keeren vergat, en de melkster bij den saeter op de koeien deed wachten. 's Avonds weerklonken daar danswijzen en liederen van zijn speeltuig, en knapen en meisjes van de omliggende saeters verzamelden er zich tot dans en zang. Vooral des Zondags ruischten nu de zoetste, dan de wildste en stoutste akkoorden van zijne snaren. Maar meest en liefst zocht de jonge Torgeir de eenzaamheid en beluisterde den zang der vogels, het ruischen der bladeren, het donderen van den waterval, of hij al die klanken en tonen mocht weergeven.

Sint Jansnacht was het eens en bij den waterval
Zat luistrend weer de knaap, die 't speeltuig vast omklemde,
Of hij geen melodie, nog onbekend in 't dal
Vernam in 't golfgebruis, dat alles overstemde.
Zie, plotseling verrees de stroomgeest uit het nat,
Zijn hand hield de elpen harp met forschen greep omvat,

1 Zie Welhaven's Digte en L. Dietrichson, Kivle-slaatten. IV. Möllarguten.

En roerde wondervol en vlug de gouden snaren,
Terwijl de dauw neervloeide, of 't tranendrupplen waren[1].

In den ‘Fossegrim’, den geest van den waterval, vond de jonge Torgeir den leermeester, die hem alle geheimen der kunst ontsluierde. Geen kunstenaar, uren in den omtrek, die aan zijne viool zulke tonen wist te ontlokken als hij, de onbeschaafde, arme koewachter.

Maar wat de booze leert, helaas! betaalt men duur:
De stroomgeest had als loon voor zijn geheim bedongen,
Dat aan het instrument, bespeeld in 't nachtlijk uur,
Gewijd werd heel de ziel van d' armen herdersjongen.
Zoo werd hij dan vervuld van onuitbluschbaar vuur,
Maar eeuwig ook geboeid door geesten dier natuur,
En mocht in ander oord zijn speeltuig soms weerklinken,
Toch zag hij in den geest zijn sneeuwgebergte er blinken.

De herdersjongen werd molenaarsknecht en 't scheen, of hij in 't lief en leed van eigen haard de stem wilde smoren, die hem vervolgde. Helaas, hij vermocht het niet.

Hij sloofde daaglijks zich voor vrouw en kindren af,
Om 't vreugdeloos bestaan uit plichtgevoel te rekken,
Maar schoon zijn moeilijk werk hem lust noch ruste gaf,
Scheen nu ook zijn viool hem huivring te verwekken.
En vroeg men: ‘Speel een lied,’ dan werd hij gram te moê,
Maar pas klonk de eerste toon, zoo stroomde een vloed hem toe
Van klanken, wonderschoon, of 't tooverzangen waren,
En wijd en zijd weerklonk de roem van Torgeirs snaren.

Geen bruiloft werd gevierd in dorp of in gehucht,
Waar niet de molenaar zijn wijzen moest doen hooren,
Al ging van mond tot mond het licht geloofd gerucht,
Dat slechts door duivelskunst zijn spel zoo kon bekoren.

1) L. Dietrichson, Kivle-Slaatten. Et polemisk Digt. Christ. 1879.
De vriendelijke ‘Bergenske’ dames, die me een exemplaar van dit boeksken dat eene belangrijke periode behandelt uit de ontwikkeling der Noorsche kunst en letteren, vereerden ‘i taknemmelig Erindring om en underholdende Aften på Hardangerfjorden’ mogen dit lezende zien, dat ik een dankbaar gebruik van haar geschenk heb gemaakt.

Zijn roem werd door reizigers ook buiten Haukelidfjeldet verbreid en zoo drong die ook door tot Paganini's opvolger, den begaafden Ole Bull, die toen - 1850 - juist met lauweren beladen uit Amerika was teruggekeerd naar zijne geboortestad Bergen, en zich daar bezig hield met allerlei plannen. In dien tijd was in Noorwegen groote belangstelling voor de nationale kunst opgewekt. Koning Oscar deed Oscarshall bouwen en versieren door Noorsche architecten, beeldhouwers en schilders; professor Dahl ijverde voor het behoud der Stavekirker en andere oudheden, hierin bijgestaan door de dichters; Lindeman verzamelde de volksmelodieën en Halfdan Kjerulf gaf zijne nationale komposities uit. Ole Bull wilde zijn vaderland een nationaal tooneel schenken, en zijne mildheid en energie wisten te bewerken, dat den tweeden Januari reeds de schouwburg in Bergen geopend werd, natuurlijk met een stuk van den Bergenser blijspeldichter L. Holberg. In dien schouwburg volksstukken te spelen, waarin echte volksdansen en volksmelodieën gegeven zouden worden was het ideaal van hen, die niet inzagen, dat de kunst geen natuurprodukt is, en ons 't leven niet in zijne ruwe werkelijkheid moet doen zien, maar dat studie en inspanning van lange jaren soms zich moeten vereenigen met den natuurlijken aanleg om een' kunstenaar te vormen. Dat was de groote fout in Bull's streven, hoe loffelijk overigens en hoe zeer te waardeeren, daar het den stoot gaf tot vorming van nationale tooneelkunstenaars en tooneeldichters. De leerlingen waren om zoo te zeggen zonder eenige voorbereiding van de straat op het tooneel verplaatst; uit Hardanger deed men boeren komen om in Wergeland's ‘Fjeldstuen’ den Hallingkast en den Springdans te vertoonen. Maar de flinke dansers, die thuis keer op keer met den hiel tegen de hanebalken sloegen, gleden op het tooneel uit en vielen neer, dat het dreunde.

Aanvankelijk was de vioolkunstenaar gelukkiger, maar zijn latere val was dieper. Dat de arme Torgeir Audunssön zijne kunst met zijne eeuwige zaligheid heeft betaald, behoeft men niet te gelooven, maar dat ze hem zijn aardsch geluk kostte, is zeker. De vader der Noorsche muziek zond een' bode naar de hoeve Edland in Haukelid, en op sneeuwschoenen trok de speelman in den oudejaarsnacht over 't Hardangerfjeld en stond op Nieuwjaarsdag voor Ole Bull.

Hij speelde voor den meester, die in verrukking geraakte

over dezen oorspronkelijken kunstenaar en over zijne verwonderlijke melodieën, die hij vergeefs in schrift trachtte te brengen. En nu moest hij, de stille, zwaarmoedige speelman, die geworsteld had met gebrek en den vloek eener karige natuur, welke hem zelfs met afkeer voor muziek vervuld had, voor een talrijk publiek optreden als de vertegenwoordiger der nationale toonkunst.

Daar stond hij in de zaal, waar kijkers zonder tal,
Gelijk een wonderdier, den vedelaar betrachtten,
En speelde voor die schaar, wat vaak zijn enge dal
Verrukt had aangehoord in zoele zomernachten.
Hoe vreemd, hoe wondervol dat snarenspel nu klonk,
Waarop geen vogellied, geen stroomgeest antwoord schonk,
Geen beek of waterval welluidende echo ruischte,
Maar daavrend handgeklap en woeste bijval bruiste.

En avonden aaneen verscheen de speelman weer,
Wien, held nu van den dag, alle even druk bespraken,
Maar 't wondervreemde spel kon wel een enklen keer,
Doch bij het groot publiek geen blijvende' indruk maken.
Och, enklen slechts was 't klaar, hoe hier een tooverbron
Opsprong, waarin de kunst zich als verjongen kon.
Dus trad de speelman ras zijn schaamle hut weer binnen,
Verrijkt met goud, helaas, maar als verward van zinnen.

En als hij nu eens weer in stillen zomernacht
Door 't dal weerklinken doet de wondervolle akkoorden,
Klinkt daar niet, als voorheen, een ruischen zoet en zacht,
Waar bosch en beek en beemd door prijzen, wat zij hoorden.
Neen, alles zwijgt in 't rond en de arme kunstnaar weent,
Zijn speeltuig is verstomd, hij zelf zit als versteend.
o Al zijn kostbaar goud - hij had het graag geschonken,
Zoo eenmaal na zijn spel weer de oude echo's klonken.

Geen weerklank gaf zijn dal meer op zijn melodie,
Den schoonsten klankboôm had zijn speeltuig nu verloren,
Sinds hij verkocht voor goud de wondre tonen, die
De stroomgeest op zijn harp hem eenmaal had doen hooren.
En, vreemd in 't eigen dal, dat hem verloochend had,
Trok hij om goud en roem gejaagd weer naar de stad.
Daar was, schoon pas begroet met luide bijvalskreten,
De vreemde vedelaar bijna geheel vergeten.

o Had die zoon des volks den roem maar niet gekend,
Welks roes zijn ziel en zin voor goed bedwelmend streelde!
Zijn korte roem bracht hem slechts levenslange ellend'
En bittre ontbering volgde op ongekende weelde.
De wufte menigt' schonk aan andren reeds haar gunst,
Leeg bleef de eens volle zaal, luid juublend om zijn kunst,
En hij, die lauwren won in rijk vergulde zalen,
Moest nu van kermistent tot kroeg en danshuis dalen.

En hoor, bij smeerkaarslicht speelt half versuft omtrent
De veedlaar in de kroeg voor wufte en wulpsche scharen
Danswijzen nacht aan nacht op 't eigen instrument,
Waar Ole Bull eens zelf van ruischen deed de snaren.
Nu is hij ver, zeer ver van 't blinkend berkenwoud,
Van 't machtig sneeuwgebergt', dat straalde in 't zonnegoud,
Van vloed en waterval, wier golven helder springen -
Doch daar ontwaken plots weer de oude erinneringen.

Een wondre toon weerklinkt, de woeste walsrei stokt,
En in gedachten zit de vedelaar verloren,
Waar hij aan zijn viool den eersten klank ontlokt,
En waar de geest des strooms zijn spel hem had doen hooren.
Zijn oor verneemt nu weer de stemmen der natuur,
Zijn matte boezem hijgt, zijn oogen schieten vuur
En wijl de gasten zich verwonderd om hem scharen.
Ruischt wondre tooverklank van zijn bezielde snaren.

Een huivrende angst doorvoer den ruwsten varensgast:
Die tonen grepen zelfs den schuldigste in 't geweten.
Steeds woester werd de maat, aan allen duidlijk was't,
Door booze machten werd de vedelaar bezeten.
Het was, of Odin[1)] zelf door 't davrend luchtruim reed,
En 't al met schrik vervulde en 't huis zelfs beven deed,
Want in den klankenstroom, die vloeide van zijn snaren,
Scheen zich het geestendom van d' afgrond te openbaren.

Hoor, daar springt onverwacht van 't speeltuig snaar op snaar,
Een bange kreet weerklonk, een gil, die elk deed beven;

1) Misschien heeft men bij den muzikalen Grim of Fossegrim te denken aan den oudnoorschen god Brage of Odin, die in Grimnism ål Str. 46 Grim d.i. de vermomde, of Grimner, d.i. die weet te misleiden, genoemd wordt. Minder waarschijnlijk komt me de gissing van Uhland voor, die (vgl. zijne Sagenforschungen I. Der Mythos von Thor S. 180-183) in den Fossegrim trekken herkent van Starkard, den noorschen Herkules.

't Be-tooverde instrument en de arme kunstenaar
Hen beiden had de ziel terzelfder tijd begeven.
Heen vlood de ontstelde schaar, de frissche morgenlucht
Droeg 't laatste akkoord omhoog en 's kunstnaars laatsten zucht.
't Gepeupel uit de kroeg vertelde, rondgezworven,
‘De noorsche molenaar, de speelman, is gestorven.’

Het kamp lag reeds lang achter me, maar vóór me uit was de weg nog vol wandelaars en rijtuigen van allerlei grootte en vorm, die uit Sörum en Drammen trokken om het kamp te bezien. Ik begon reeds te vreezen, dat ik Drammen uitgestorven en mijne vroegere reisgenooten niet thuis zou vinden. Toch stapte ik welgemoed door, en nam ieder gezelschap, dat me tegenkwam, goed op, of ik er bekende gezichten onder zag. Mijne vorschende blikken gaven me reeds bij voorbaat een' goeden dunk van de welvaart van Drammen en den smaak zijner schoone sekse. De dames waren keurig gekleed en de toen nieuwste vinding der toongeefsters van de Parijsche mode, de handschoenen à la mousquetaire, was hier niet onbekend.

Spoedig naderde ik nu de stad, die uit twee aan de beide oevers der Drammenrivier gebouwde deelen bestaat; aan den linker ligt Bragernaes, aan den rechter Strömsö en Tangen. Daar mijn medepassagier in Bragernaes woonde, behoefde ik de lange steenen brug niet over te gaan, die beide deelen verbindt.

De stad vormt eigenlijk twee zeer lange straten; aan den eenen kant verhinderde de rivier, aan den anderen de dicht daarlangs oprijzende rotswanden, die wel slechts weinige honderden voeten hoog, maar vooral bij Bragernaes zeer steil zijn, dat de stad zich anders dan in de lengte uitbreidde. En naar uitbreiding heeft Drammen gestreefd en die verkregen ondanks alle tegenwerking van vroegere regeeringen. Kristiaan IV gelastte na 't bouwen der naar hem genoemde hoofdstad den bewoners van het toen een paar eeuwen vroeger aangelegde Bragernaes naar Christiania te verhuizen. Later werd dit verbod wel verzacht, maar toch mocht geen burger uit de hoofdstad daar pakhuizen of woningen bezitten, ofschoon de bewoners van Bragernaes moesten bijdragen in de belastingen der hoofdstad. Op alle mogelijke wijzen werd de laatste be-

voordeeld. Eerst in 1800 werd Bragernaes van de drukkende boeien van Christiania ontslagen, en in 1881 met Strömsö vereenigd tot eene koopstad onder den naam Drammen.

Deed de regeering eeuwen aaneen niets voor Drammen, de natuur had het eene uitstekende ligging geschonken. Door de Drammenrivier was het verbonden met de grootste dalen in het zuiden, 't Hallingdal, Valdres Hadeland en de streken om de Randsfjord; door deze weer had het den besten verkeersweg met het oosten en westen en werd zoo de stapelplaats van 't zuiden, Voor 't verkeer ter zee was Christiania evenwel gunstiger gelegen, welks fjord gemakkelijker binnengeloopen kan worden dan de Drammensfjord, die wel diep genoeg, maar door zijne bochten toch altijd min of meer gevaarlijk is. Vooral vroeger, voordat de stoomschepen algemeen waren, gold dit voordeel, want terwijl men naar Christiania kon zeilen om zoo te zeggen met alle winden, behalve dien vlak uit het noorden, moet ‘wind en weder’ bijzonder ‘dienende’ zijn, zal men eenigszins spoedig de Drammensfjord kunnen inzeilen.

Buitengewone krachtsinspanning was ook hier het gevolg van onderdrukking en maakte Drammen tot de derde handelsstad van Noorwegen en tot eene geduchte mededingster van Christiania.

Dit alles en meer nog vernam ik uit den mond van den heer Gullichsen, dien ik gelukkig met zijne familie thuis vond. De verrassing elkander zoo spoedig weer te zien was wederkeerig, de ontvangst hartelijk. Spoedig zat ik in den familiekring mijne eerste indrukken en ontmoetingen te vertellen; het door hem aanbevolen bezoek op Sanct Hanshaugen in de eerste plaats. Fröken Aletta was op dit oogenblik afwezig, zoodat ik haar niet behoefde op te biechten, dat wij haren wenk niet hadden opgevolgd.

Gaarne nam ik het geleide van mijn' gastheer en Fröken Sophy, ‘min Skolemester under Reisen up til Norge’, zooals haar vader haar betitelde, aan om eene wandeling door de stad te doen. Welvaart heerscht er in Drammen, dat als de meeste harer zustersteden herhaalde malen door brand werd geteisterd. In 1866 werd bijna geheel Bragernaes in de asch gelegd; van daar dat meest alle huizen daar nieuw zijn. Nu van steen weer opgebouwd, getuigen vele door hunne vaak smaakvolle ornamenten, en met beeldhouwwerk versierde kroonlijsten van

den kunstzin zijner inwoners. Van de openbare gebouwen trokken mijne aandacht vooral dat van 't gymnasium en wat wij zouden noemen de hoogere burgerschool, die onder één bestuur en in één gebouw vereenigd, ruim vierhonderd leerlingen tellen; het ‘Raadhuis’, waarop een R en S prijkten, ten teeken dat de magistraat daar recht (Bett) en waarheid (Sandhed) handhaaft, en de beurs, met post-, telegraaf- en .... telefoon. Misschien wordt er in geen land zoo druk gebruik gemaakt van deze laatste uitvinding als in Noorwegen. Zooals ik reeds zeide, telt Christiania twee telefoon maatschappijen; Drammen, dat 18000 inwoners had - men vergete niet, dat ik over 't jaar 1882 spreek - bezat een telefoonnet van meer dan honderd geabonneerden. Toen ik mijne verbazing daarover te kennen gaf en liet blijken, dat ik zoo iets hier niet had verwacht, kon ik den zweem van lichtgeraaktheid bij mijne geleiders alleen verdrijven door de openhartige verklaring, dat wij in dit opzicht wat achterlijk waren. Ik vernam nu, dat nog veel kleiner plaatsen, o.a. het stadje Porsgrund, dat maar 3400 inwoners telt, een telefoonnet bezit.

Maar ook voor de kunst wordt er meer gedaan dan men wel zou vermoeden. Met rechtmatigen trots wees Frök en Sophy me op den stadsschouwburg. Ik geloof niet, dat er in ons land vele steden van die grootte zijn aan te wijzen, die op zulk een gebouw kunnen roemen. De schouwburg, die er van buiten smaakvol uitzag, wordt bespeeld door gezelschappen uit de hoofdstad en dient tevens om er concerten in te geven.

Het is misschien hier de geschikte plaats om eens te doen zien, dat ook der regeering in Noorwegen, instrijd met wat wel eens door andere reizigers bericht is, veel aan kunsten en wetenschappen gelegen is.

Ik kan daartoe niet beter doen dan enkele posten afschrijven uit de Staatsbegrooting voor 1884.

Na de uitgaven voor de universiteit en hare verzamelingen volgt het hoofdstuk:

Uitgaven voor Wetenschappen en Kunsten:

't Wetenschappelijk Genootschap in Kristiania.	2000 Kroner.
dito in Trondhjem	6000 Kroner.
Bergens museum	10000 Kroner.
Het museum in Tromsö	3600 Kroner.
Het museum in Stavanger	2000 Kroner.

De Vereeniging tot instandhouding van Noorsche oudheden	8500 Kr.
Voor het internationaal onderzoek van de natuurlijke gesteldheid der poolstreken	11560 Kr.
Het herstellen van de Haakonshal in Bergenhus.	20000 Kr.
Wetenschappelijke reizen naar 't buitenland.	6000 Kr.
Den houtvester Norman voor het uitgeven van Noorwegens arktische flora	6400 Kr.
Voor 't uitgeven van 't ‘Archief voor Mathesis en Natuurwetenschappen’.	1200 Kr.
Voor 't uitgeven van ‘Bronnen voor de geschiedenis van Noorwegen’	4200 Kr.
Voor 't uitgeven van de oude wetten van Noorwegen	5000 Kr.
Voor 't uitgeven van het ‘Noorsch diplomatorium’.	2000 Kr.
Voor 't deelnemen in de graadmeting	6500 Kr.
Voor 't uitgeven der organen van de Vereeniging van noorsche ingenieurs en architecten.	2600 Kr.
H. Ross voor reizen in 't binnenland tot het bestudeeren van dialecten en 't opteekenen daarvan	3500 Kr.
Voor 't uitgeven der nagelaten werken van den wiskundige Abels	1833.09 Kr.
Voor eene proeve van vertaling van gedeelten van 't nieuwe testament in de volkstaal	2000 Kr.
Toelage voor't Noorsch mathematisch tijdschrift.	1000 Kr.
Toelage aan den taalvorscher Ivar Aasen	3000 Kr.
Toelage voor 't ‘Nieuwe magazijn voor de natuurwetenschappen’ en de ‘Universiteitsen Schooljaarboeken’	1400 Kr.
Toelage aan den predikant Belsheim voor 't uitgeven van letterkundigen arbeid	1000 Kr.
Aan Sophus Tromholt voor het voortzetten van het onderzoek van 't Noorderlicht.	1000 Kr.

Aan den candidaat Moltke Moe voor de studie en 't verzamelen van noorsche volksoverleveringen	2000 Kr.
Voor't uitgeven van het tijdschrift ‘Onze jeugd’.	300 Kr.
Voor 't uitgeven van 't Archief voor Noorsche filologie	1000 Kr.

Aan Constantius Flood tot ondersteuning van letterkundigen' arbeid	1000 Kr.
Aan Kr. Glöersen voor dito	2000 Kr.
Toelage aan J. Olsen, cand.-medic. voor 't onderzoek naar de eetbare groenten	600 Kr.
De Koninklijke teekenschool in Kristiania	31960 Kr.
Openbare teekenscholen buiten Kristiania	7980 Kr.
Knut Bergliens schilderschool	1200 Kr.
Reizen van kunstenaars in 't buitenland	6000 Kr.
Vergaderlokaal en bibliotheek voor noorsche kunstenaars in Rome	600 Kr.
Bijksmuseum	10395 Kr.
Museum van gravuren en teekeningen in Kristiania	1200 Kr.
Museum van Kunstnijverheid in Kristiania.	6000 Kr.
Toelagen aan de dichters B. Björnson, H. Ibsen en J. Lie, ieder 1600 Kr.	4800 Kr.
Toelagen aan de komponisten J. Svendsen, E. Grieg en J. Selmer, ieder 1600 Kr.	4800 Kr.
Toelage aan de schrijfster mevrouw Camilla Collett.	800 Kr.
Toelage aan den beeldhouwer Borch	1200 Kr.
Aan den organist Lindeman voor 't verzamelen en uitgeven van volksmelodiën	1200 Kr.
	197328.09 Kr.

Deze uitgaven bedragen dus ongeveer 200,000 Kroner. Ook op andere onderdeelen der begrooting komen posten voor, die in 't belang van kunsten of wetenschappen zijn; o.a. 4000 Kr. voor verdere herstelling van Trondhjems dom; 29000 Kr. voor uitbreiding der kennis van 't Noorsch onder Lappen en Q. Kvaenen; 12000 Kr. voor eene statistisch-topografische beschrijving van Noorwegen; 17000 Kr. voor 't uitgeven van een verslag over de IJszee-expeditie e.a.m. Telt men deze sommen bij de vorige, dan komt men tot een bedrag van ongeveer 300,000 Kronen voor kunsten en wetenschappen, op eene geheele begrooting van 41,000,000 Kroner. Wanneer men nu in aanmerking neemt,dat de Storthing, die deze uitgaven vaststelt,voor het grootste gedeelte bestaat uit leden uit den boerenstand, kan men zeker het Noorweegsche volk in 't algemeen geene onverschillig-

heid voor kunsten en wetenschappen ten laste leggen. Wat het onderwijs kost, daarover spreek ik later. Ook over wat particulieren voor kunsten en wetenschappen doen. Bovendien zijn er zeker weinig landen, waar door ernatingen zoovele liefdadige instellingen zijn opgericht als in Noorwegen.

Onder de wandeling door Drammen werden ze me door den heer Gullichsen of Fröken Sophy gewezen of genoemd. Hier was Claus Tronsen's armenhuis, dáár het Bragernaes' hospitaal, juist honderd jaar geleden door den koopman Jens Hofgaard en den goudsmid Niels Römer gesticht. Een eind verder werd me Hans Henriksens' stichting gewezen, nieuwe gebouwen, waarin de oud-zeekapitein een twaalftal behoeftige zeelieden met hunne huisgezinnen doet verplegen. Erik Börresen schonk bij zijnen dood een legaat tot stichting van ‘Rust in ouderdom,’ waarin ongehuwde bejaarde dames worden gehuisvest, en bestemde zijn overige vermogen tot het oprichten van een weeshuis, waar ook verwaarloosde kinderen worden opgenomen. Een schoolfonds werd door Peter Söberg nagelaten, bij wiens beschikking op ieder Kerstfeest aan behoeftigen eene ruime uitdeeling wordt geschonken. Al deze liefdadige instellingen hebben over ruime fondsen te beschikken, die van 10,000 tot 500,000 Kroner beloopen.

Is het wonder, dat ik nog meer sympathie kreeg voor Drammen en zijne bewoners?

Fröken Sophy had beloofd, me naar een bijzonder mooi uitzicht te brengen, waar zij, evenals hare familie, groote voorliefde voor scheen te koesteren. Gaarne volgde ik haar en we kwamen langs de in gothischen stijl gebouwde kerk van Bragernaes en gingen den berg op, waar de brandwacht gestationneerd is om van hier door kanonschoten brandalarm te maken. Mijne geleidster had niet te veel gezegd, toen ze me voorsloeg die steile begroeide helling te beklimmen. Het uitzicht van de warande van 't wachthuisje was verrukkelijk. Beneden ons lag het smalle dal der Drammen met de drie stadswijken. Vroolijk was het gezicht op de rivier zelve, die hier vijfhonderd el breed is. Tallooze houtvlotten lagen daar nu in rust aan de kaai van Bragernaes, waar de zeeschepen kunnen aanschieten, voor de groote pakhuizen; gedeeltelijk verder op stroom lagen vaartuigen van allerlei grootte en natie, van de kleine Noorsche kof tot de reusachtige Amerikaansche stoomboot. Het frissche koeltje deed

de vlaggen en wimpels, die ze als zondagstooi droegen, vroolijk wapperen. Verscheidene schepen van de Drammensche handelsvloot, die ruim 300 bodems telt, waren met het oog op 's Konings komst geheel met wimpels behangen. Verder op zagen we den breeden mond der Drammenselv, die in tweeën verdeeld wordt door een tamelijk groot eiland, waarop ik groote houtmagazijnen waarnam, ja, wij konden een groot gedeelte van de Drammensfjord afzien. 't Gezicht moest nog winnen, meende ik, wanneer op werkdagen alles in bedrijvigheid was, schepen en booten af- en aanvoeren en op werkplaatsen en scheepstimmerwerven bijl- en hamerslag weerklonken. Eene drukke handels- en zeestad moet men niet op eenen rustdag zien, waagdeik Fröken Sophy op te merken, die met beminnelijk enthousiasme de fraaie ligging prees. De heer Gullichsen was het met me eens; maar hij vond het niet alleen nu, maar voortdurend te stil in Drammen.

Aan de scheepstimmerwerven ging weinig of niets om; nieuwe zeilschepen werden er niet meer gebouwd, soms een enkel stoomschip. De vrachtprijzen waren laag, handel en nijverheid waren zeer gedrukt. De houthandel, de voornaamste van alle takken, ging slecht, er werd weinig verkocht en dat weinige tot spotprijzen; alle houtstapelplaatsen lagen vol. Toch ligt het niet aan de afwachtende houding, die de houthandelaars aannemen. Heinde en verre zoeken zij afzet voor hunne gezaagde en ongezaagde houtwaren geschaafde en geploegde deelen in alle afmetingen, kozijnen en deuren verzenden zij over de geheele wereld. Enkele dagen later hoorde ik o.a. een fabrikant vertellen, dat hij behalve eene bezending schoolmeubelen eene partij bewerkt hout had afgeleverd naar Sidney, die op maat pasklaar gemaakt, daar eenvoudig in elkaâr gezet werd om eene school te vormen.

Als inboorling van de Zaan, eenmaal de groote stapelplaats, die als 't ware het monopolie van den Noorschen houthandel had, hoorde ik dit met belangstelling en een gevoel van spijt aan.

Behalve hout is 't zaagsel - dus onderrichtte mijn gastheer me - tegenwoordig een belangrijk artikel van uitvoer; dat houtmeel of pulp wordt voornamelijk voor papierfabrieken gebruikt. Maar ook van dat artikel had de overproductie de prijzen zeer gedrukt. Er werd nu juist in Drammen eene

groote papierfabriek gebouwd, die hoofdzakelijk zaagsel, scheikundig bereid, verwerken zou.

Dus ook hier concurrentie in een' tak van nijverheid, die eenmaal mijn' geboortegrond en mijn' geslachtsnaam bekend maakte tot over de grenzen van ons vaderland. Maar al verzuchtte ik een oogenblik: ‘Waar moet het met ons oud hollandsch papier heen!’ ik moest toch voor de eer onzer vaderlandsche industrie optreden. En met niet weinig trots vertelde ik den heer Gullichsen: ‘Weet gij wel, dat een Zaansch papierfabrikant eens - ik verzweeg wijselijk, dat het meer dan eene eeuw geleden is - op één' enkelen marktdag 100.000 gulden verdiende door 100.000 riem papier te verkoopen? Zoover hebben uwe landsluî het met hun houtpapier toch niet gebracht! En 't zal zeker ook nog wel lang duren, eer de Parijsche uitgevers als aanbeveling voor hunne prachtuitgaven aankondigen, dat die op “papier de bois” zijn gedrukt, in plaats van zooals nu op papier de Hollande!’

Zie, dien kleinen nationalen bluf mocht ik me wel veroorloven, dacht ik. De mededeeling, dat er dat jaar een vijftigduizend kubieke meter ijs uit Drammen naar ons land werd uitgevoerd, koelde mij weer wat af; dit artikel bedreigt onze nijverheid immers met geenerlei gevaar.

‘Maar wat brengen uwe schepen uit Holland dan wel hierheen?’ mocht ik vragen. En 't antwroord luidde: Rogge, en wel een vierde van wat wij uit den vreemde halen; boter, kaas, kaarsen, vleesch en spek, brandewijn en gedistilleerd, schoon veel minder in de laatste jaren dan vroeger; maar vooral koloniale waren. In de eerste plaats suiker en koffie. Wij hebben smaak gekregen in dien drank en per hoofd gebruiken we gemiddeld 3½ kilogram in 't jaar. Bij de koffie behoort cichorei en verleden jaar is hier in Drammen uit uw land ongeveer 200.000 kilo cichoreiwortel aangevoerd. - ‘Aha, nu begrijp ik al,’ viel ik hem in de reden, ‘waarom de koffie me hier in Noorwegen maar niet smaken wil.’

Ik haastte me mijne ‘skolemester’ nu ook eens een lesje te geven en wel in 't koffiezetten, drukte haar op 't hart daarbij alleen den zuiveren Mokkaboon zonder eenig surrogaat te gebruiken, en niet te vergeten, dat koffie in bron- of pompwater, thee in regenwater afgetrokken moet worden.

Zoo keuvelende waren wij een eind verder gewandeld in de

richting van ‘Kloptjern’, een eenzaam, tweehonderd meter hoog gelegen bergmeer, waaruit de waterleiding voorzien wordt. Maar halverwege moesten we terugkeeren, de tijd bleek te kort en we zochten langs een' gemakkelijken zigzagweg, waar de talrijke banken met rustende wandelaars bezet waren, die er een mooi uitzicht en een verfrisschend koeltje zochten, de stad weer op. Langs het kerkhof kwamen wij die binnen en spoedig weer in 't huis van mijnen gastheer.

Hier vond ik mijne andere reisgenoote, die me voorstelde aan haren aanstaande, den eersten luitenant ter zee, den heer Eivind S**. Hoorende dat ik een Hollander was, vertelde hij me, dat hij de vorige week landslieden van me had gesproken, eenige zeeofficieren namelijk, die tot onderzoek van de Noorsche torpedobooten hierheen waren gezonden. Ik had dus onverwacht en ongedacht het genoegen met een ‘torpedo-officier’, en wel, zooals ik later vernam, met een' der best aangeschrevenen kennis te maken. Na een praatje over 't ongeluk met ‘de Adder’, vroeg ik hem, of er veel Noorsche torpedobooten waren, die Hollandsche namen droegen. Verwonderd keek hij op, maar toen ik hem de aanleiding van mijne vraag mededeelde, vertelde hij lachend, dat de Noorsche oorlogschepen historische of mythologische namen dragen, of naar dieren, rivieren of steden genoemd zijn, en dat zij alle Noorsche namen dragen, met uitzondering van 't oefenschip, dat naar de eerste koningin uit het huis van Bernadotte ‘Desideria’ heet.

Alleen dus voor eene vorstin is men van dezen regel afgeweken en de hoffelijkheid in 't doopen van torpedobooten met uitheemsche namen bestaat dus alleen aan den kant van den Nederlandschen minister van marine.

Terzelfder tijd ontving ik opnieuw een bewijs, dat de Noren evenwel niet minder hoffelijk en gastvrij zijn. Trouwens reeds, in de oudheid stonden zij er voor bekend. Toch trad geen reiziger een huis binnen, al stond de deur open; zoo hij niemand der bewoners buiten zag, klopte hij aan en eerst bij de uitnoodiging binnen te treden, die zelden uitbleef, trad hij nader. Met ontbloot hoofd begroette men elkander met de woorden: ‘Heill ok saell!’ (Gezondheid en geluk!) - Naar het doel der reis, noch naar den naam van den bezoeker werd gevraagd, maar alle hulp vriendelijk bewezen.

In de oudere Edda komt een gedicht voor Haavamaal (‘het

lied des Hoogen’), dat aan niemand minder dan aan Odin zelf wordt toegeschreven. Daarin wordt ook reeds hulpvaardigheid jegens vreemden aanbevolen; het luidt daar (vs. 3):

> Vuur behoeft
> Hij die binnen is gekomen,
> En die koude knieën heeft.
> Spijs en kleed
> Heeft die man van noode,
> Die het woest gebergte
> Over is getrokken.

Van kou noch vocht hadden we last gehad, maar het vriendelijk aangeboden maal was me welkom en smaakte heerlijk. Er werd van alle zijden op aangedrongen, dat ik daar zou blijven, maar ik had den Rus beloofd den volgenden dag met hem verder te reizen. Mijn gastheer liet dus zijn rijtuig voorkomen en na een hartelijk afscheid stapte ik er in met den zeeofficier, die weer naar Dröbak moest, waar niet zijne korvet torpedoproeven gedaan werden.

In 't station geraakte ik in eene kleine moeielijkheid, waaruit luitenant S* me gelukkig redde. Dat in 't binnenland klinkende munt soms schaarsch is, wist ik en ondervond ik later menigmaal, maar 't verbaasde me, dat ik in 't station Drammen geen vijfkronenstuk kon gewisseld krijgen. Luitenant S* vond hier nog een' vriend, den luitenant bij de infanterie K*. en zoo maakte ik achtereenvolgens kennis met de zee- en landmacht. Van hen vernam ik vele bijzonderheden over leger en marine, die ik evenwel grootendeels weer vergat, toen we door 't Lierdal spoorden. Ik zat nu aan de goede zijde en er was van 't bekoorlijke gezicht in dat kleine, maar schilderachtige dal niets te veel gezegd. Ook de uitzichten over de Drammensfjord wonnen nu nog door 't avondlicht.

Toen ik eindelijk weer in 't hôtel Scandinavië aangekomen was, kon ik dan ook op een' schoonen en welbesteden dag terugzien. Het begin mijner reis beloofde veel goeds voor 't vervolg.

IV.
Van Christiania naar Giövik en door Valdres naar Laerdalsören.

Den volgenden morgen liet ik mijn handkoffertje en ransel door den knecht naar 't station dragen. Ik had met mijn' reisgenoot afgesproken derde klasse te reizen. Maar de knecht vond het blijkbaar beneden zijne waardigheid een reiziger in de wachtkamer derde klasse te vergezellen en zei met eene ploertigheid als slechts een kellner zich kan aanmatigen, dat wij in de wachtkamer 2e klasse zouden gaan. Het was het laatste staaltje van dien aard, dat ik zou ondervinden, want voor geruimen tijd zou ik afscheid nemen van hôtels en witgedaste en zwartgerokte kellners, zwaarlijvige portiers en inhalige huisknechts. Gulle eenvoud wachtte me in 't binnenland en daarom, vergaf ik den snaak zijne voornaamheid.

Met de Noordbaan reisden we tot Eidsvold, een afstand van ongeveer twee en een half uur sporens. De weg loopt voor een groot deel door Romerike en herhaaldelijk door groote bosschen. Geen wonder dan ook, dat in alle wagens de reizigers herinnerd worden aan het verbod lucifers of stompjes sigaren uit de portieren te werpen. Dat de vrees voor boschbranden niet ijdel is, bleek uit de verkoolde stammen, die ik hier en daar langs de lijn zag liggen.

De sporen zijn goed ingericht; in alle wagens vindt men kaartjes aangeplakt, waar de route benevens de uren van aankomst en vertrek vermeld staan. Ook voor de noodige verkoeling of verwarming naar gelang der jaargetijden is gezorgd. Boven in de wagens, waar 's avonds en 's winters de glazen lampen hangen, bevinden zich 's zomers flesschen met ijswater en ook voor de stations staat altijd eene groote waterkan gereed voor ieder, die zich verfrisschen wil. 's Winters worden alle wagens, ook die der derde klasse, verwarmd, meestal door stoom.

Aan de stations werden ons aardbeien te koop aangeboden. Gretig maakten we daarvan gebruik en zelden heb ik er geuriger gegeten. Hoe noordelijker men komt, des te sterker is het aroma der vruchten, des te krachtiger de geur der bloemen. Ook de planten zijn forscher, de bloemen en de zaadkorrels grooter, de kleuren sterker. De wilde roos, die bij ons bleek

van kleur is, had hier groote donkerroode bloemen, die haar bijna voor me onkenbaar maakten. Eveneens de leeuwenbek, de koningskaars en andere bloemen, die ik aan den weg of in bosschen zag groeien. Ook het groen der boomen is donkerder dan bij ons. Professor Schübeler, die 't eerst hierop gewezen heeft, schrijft dit alles toe aan het meer intensieve licht.

Lichtgele, bijna witte wintertarwe, uit Bessarabië, die hij in Noorwegen uitzaaide, gaf ieder jaar donkerder en eindelijk bruine korrels; lichtgele erwten, die op Hindö (68° 35' N.B.) uitgezaaid werden, gaven groote grasgroen gekleurde als oogst weder. En toen er van deze in Breslau eenige werden gepoot, kregen ze de oorspronkelijke lichte kleur en grootte weer terug. Ook de specerijkruiden zijn sterker en dit bleek voor eenige jaren op eigenaardige wijze. Toen in Christiania de eerste volksgaarkeuken werd opgericht, stelde men een' Deenschen opperkok aan, die in Kopenhagen in dergelijke betrekking werkzaam, geweest was en die de gerechten zoo toebereidde als hem uit ondervinding gebleken was het best te zijn. Voor eene bepaalde hoeveelheid soep en andere spijzen werd dus dezelfde hoeveelheid peterselie, selderij, uien, prei en mierikwortel gebruikt als in Kopenhagen. Nauwelijks echter was de gaarkeuken voor 't publiek open, of er kwamen klachten over den te duidelijk merkbaren smaak van verschillende soepkruiden. Die klachten werden al luider en gaven zelfs tot krantengeschrijf aanleiding. Men verminderde de hoeveelheid kruiden en de spijzen vielen in ieders smaak.

Toen men een paar jaar later wegens de hooge prijzen in Christiania de groenten uit Kopenhagen liet komen, was de kok genoodzaakt om nu dezelfde hoeveelheden te gebruiken als vroeger in de Deensche hoofdstad, ten einde de Noorweegsche tongen even sterk te prikkelen als anders. Zoo bevestigde op onloochenbare wijze de praktijk in de keuken, wat de theorie in 't laboratorium van den botanicus had geleerd.

Maar niet alleen de inhoud van wat wij aan 't station kochten, ook het mandje, waarin de aardbeien lagen, trok onze aandacht. 't Waren nette vierkante bakjes van berkenbast, uit één stuk; door insnijdingen halverwege de dikte was de helderwitte schors omgevouwen en dus een rand gevormd.

Hier had ik dus een eerste voorbeeld van 't nut van dezen boom, die bij de Noren de koningin der bosschen heet.

Aan sommige eeuwenoude berken zijn dan ook sagen verbonden van schatten, die daaronder door draken bewaakt worden of het heet, dat hem, die een tak daarvan breekt of den bast beschadigt, een ongeluk zal overkomen. En nog een menschenleeftijd geleden werd als een overblijfsel van afgodische vereering der heilige boomen op enkele plaatsen aan den voet van sommige berken op Zaterdagavond karnemelk, en op Kerstavond bier uitgegoten. Dit geschiedt nu niet meer, wél worden enkele oude berken nog bijzonder beschut en doen de eigenaars jaarlijks den grond daaromheen losmaken en gooien daar eenige vrachten mest omheen.

Wien 't onwaarschijnlijk voorkomt, dat men hier nog te doen zou hebben met herinneringen aan voorchristelijke tijden, bedenke, dat de Noor zeer gehecht is aan oude zeden en gebruiken. Eén voorbeeld zal genoeg en mijn zegsman, professor Schübeler, borg zijn voor de waarheid. Hij vertelt, dat hem een man bekend was in eene eenzame streek, die aan een steenen beeldje van Thor, dat in zijn geslacht eeuwen lang van vader op zoon in eigendom was overgegaan, in stilte goddelijke eer bewees. En dat had plaats in het jaar eenduizend achthonderd vijf-enzeventig onzer christelijke jaartelling!

Het berkenhout wordt niet alleen als brand-, maar ook als timmerhout zeer gewaardeerd; meubelen daarvan vindt men bijna in iedere huishouding. Hunne duurzaamheid verheugt den arme; de schoone glans, dien ze door 't polijsten verkrijgen, bekoort den rijke. Waar de eik ontbreekt, gebruikt men berkenbast tot looien. Met berkenschors dekt men in plattelandsdistricten de daken der huizen, zooals ik verder zal beschrijven.

Uit berkenbast maakt men cilindervormig vaatwerk (Skrukke of Näverskrukke) van verschillenden vorm en grootte voor 't bewaren van natte en droge waren, snuif- en sigarendoozen enz. De Finmarker Lappen gebruiken een stukje berkenbast om met behulp van tabak daaruit cigaretten te maken. Nu de Noren ons hun houtzaagsel voor papier willen verkoopen, is niets billijker dan dat de kinderen des lands ook geen cigarettenpapier, maar cigarettenhout gebruiken.

Of heeft men hier in plaats van met een teeken van concurrentie te doen met circumferentie, met een nieuw bewijs voor den cirkelgang der menschheid? Ik zou 't haast gaan denken, wanneer ik me herinner, dat vroeger en zelfs nog in 't begin

dezer eeuw vaak op bladen van de witte berkenbast werd geschreven in plaats van op papier.

Uit reepen berkenbast van 1½ tot 2 duim werden door de Finnen tot voor weinige jaren eene soort ransels gevlochten, ‘Finkunte’ en in de omstreken van Kongsvinger maakt men er schoenen van - ‘Finsko’ - die men 's zomers bij veldarbeid gebruikt en die wel niet sterk, maar ook zeer goedkoop - 30 tot 40 öre - zijn. Ook legt men wel zulke reepen tusschen de schoenzolen om die waterdicht te maken. Ja, in vroeger tijd maakte die berkenbast soms het eenige schoeisel uit. De beroemde koning Sverre Sigurdsön (1151-1202), die als een talentvol en gelukkig avonturier de macht der oude Noorsche aristocratie en der geestelijkheid fnuikte, wist zich de alleenheerschappij te verzekeren door de hulp van krijgers van geringe afkomst, aanvankelijk maar eene bende van zeventig man, waarmede hij wonderen van dapperheid verrichtte. Die krijgers zijn nog in de geschiedenis bekend onder den naam van ‘Birkebejner’ (Berkebeenen), omdat zij zoo arm waren, dat hun schoeisel alleen uit berkenbast bestond.

Nadat we een paar tunnels waren doorgekomen, zagen we spoedig de rivier Vormen aan onze rechterhand en weldra kwam het stadje Eidsvold in 't gezicht. Bij 't hooren van dien naam klopt het hart van iederen echten Noor hoog. Hier werd in eene eenvoudige zaal, welker ruwe uit ongeschaafde planken bestaande wanden met taxistakken bekleed waren, naar 't voorbeeld der amerikaansche, fransche, spaansche en hollandsche constitutie de tegenwoordige Noorsche grondwet vervaardigd en aangenomen (17 Mei 1814). Hier, waar zijn vader predikant was, heeft ook Wergeland gewoond als student, en zijne kamer, met levende visschen en slangen in glazen en allerlei zeldzaamheden, waar verscheidene vogels vrij rondvlogen, waar zijn lievelingshond Bella de bezoekers aanblafte en een éénoorig konijntje op drie pooten tusschen mos, steenen en versche takken rondhuppelde[1)], geleek deels een kabinet van zeldzaam-

1) Zie o.a. in zijn ‘Min lille Kanin’ (Saml. Skrifter I, 75):

Eénvorig, driebeenig, vioolblauw eu fijn,
Sprong vlug om me henen mijn kleine konijn.
Zijn hol was mijn boezem, mijn bed lag vol voer,
En gras maakte een weide voor hem van mijn vloer.
Eénoorig, driebeenig, vioolblauw eu fijn,
Sprong vlug om me henen mijn blauwe konijn.
En roerde ik de harp maar, dan danste riet dra,
En 't rood zijden liut sleepte kronklend hem na.

heden, deels de kluis van een' heremiet, deels het laboratorium van een' heksenmeester.

Ik had evenwel geen tijd om het een of het ander te gaaa zien. Mijn reisgenoot, die brieven had ontvangen, welke hem drongen zijne reis te bespoedigen, wilde doorsporen naar Trondhjem. Ik besloot voorloopig alleen mijne bagage die reis te laten doen, en pakte al 't overtollige in mijn handkoffer en zond dit vooruit naar het noorden om het pas na weken daar terug te vinden. Ik behield alleen demi-saison, paraplu en reisransel met het allerontbeerlijkste gevuld, bij me.

Het spoorwegstation ligt vlak bij den steiger der stoomboot, en na een hartelijk afscheid van den Rus stapte ik spoedig op de ‘Kong Oscar’ over, die weldra zich in beweging zette.

Ruim en netjes was deze boot ingericht, op de wijze der salonbooten op den Rijn.

De vaart op Mjösen is dan ook aanvankelijk een genot,maar wordt door weinige afwisseling der landschappen aan de oevers vervelend, zoo men het geheele meer ineens bevaart, 't Is namelijk niet minder dan 100 kilometer lang. Eigenlijk is het eene voortzetting van het Gudbrandsdal, welke als bedding dient van de rivier de Laugen, die bij Lillehammer daarin stroomt om haar onder den naam Vormen bij Eidsvold weer te verlaten. Merkwaardig is ook bij dit binnenmeer evenals bij de meeste Alpenmeren de buitengewone diepte. Op sommige plaatsen bedraagt die niet minder dan 450 Meter of 325 Meter beneden de oppervlakte der zee. Soms bemerkt men in 't meer Mjösen, zelfs bij stil weer, groote beweging in 't water, zooals bij Alpenmeren ook wel 't geval is. Toen in 1755 Lissabon door eene hevige aardbeving verwoest werd, rees het water in Mjösen twintig voet en overstroomde de oevers.

Het volk schrijft deze bewegingen toe aan zeeslangen, waaraan velen in Noorwegen op grond van onloochenbare getuigen en eigen aanschouwing stellig gelooven. Dat er zich werkelijk in den Atlantischen oceaan en aan de Noorsche kusten van tijd tot tijd buitengewoon groote robachtige zoogdieren vertoonen,

onder den naam van ‘groote zeeslang’ bekend, is ook bij mij na hetgeen ik daarvan in Bergen hoorde en zag, buiten twijfel, al neem ik daarom ook niet alle fabelachtige verhalen daaromtrent aan. Een der beroemdste van die monsters huisde voor eeuwen in 't meer Mjösen en wel in de nabijheid van Hamar, waar hij op 't ondiepe geraakte. Een monnik doodde hem door pijlschoten in het oog, en 't monster dreef toen bij 't ‘Heilige Eiland’ aan op eene plaats, die nog Pilestöa heet. Toch bevindt er zich nog eene zeeslang in het meer, die zich om de groote klok van Hamar heeft gekronkeld, welke in den zevenjarigen oorlog op den bodem werd neergelaten. De klok kan men bij helder weer nog zien blinken, maar vergeefs heeft men beproefd haar te lichten, ofschoon men haar eens tot vlak onder den waterspiegel had opgehaald.

Wat er echter voor geheimzinnigs op den bodem, van deze binnenzee ook nog moge schuilen, moeilijk zal dit in smakelijkheid de forellen overtreffen, die men daarin vangt en die onder den naam van ‘Hunnerörret’eene welverdiende beroemdheid bezitten. Aan de uitstekende table d'hôte, die eene aangename afwisseling gaf aan de vaart, werd hun dan ook de noodige eer bewezen. Een paar Engelschen, die er zich bijzonder aan te goed hadden gedaan, meenden zeker hunne zintuigen te ontheiligen, wanneer ze daarna iets anders deden dan zich te slapen leggen. Ze sliepen tot het stadje Hamar, vanwaar ze met den nachttrein naar Trondhjem vertrokken. En toch waren het geene menschen van zaken, maar reisden ze voor hun pleizier. Wonderlijke exemplaren zijn er toch onder dit volk. Op de stoomboot van Bergen ontmoette ik er een, die van die stad tot Molde toe niets deed dan lezen, rooken of slapen in de kajuit. De zonderling had een klein aardrijkskundig handboekje, dat hij scheen te willen kontroleeren - bij aankomst in eene der daarin genoemde steden keek hij even op, of het sloot, en maakte fluks een potloodstreep voor ‘accoord’ bevonden. Voor 't niet vermelde had hij oor noch oog, en zoo had hij op den langen zeeweg tusschen Bergen en Hammerfest alleen maar een oogenblikje aandacht voor die beide steden. Een mijner Noorsche vrienden had eens gereisd met een' Engelschman, die den tocht naar de Noordkaap maakte om met zijn vergrootglas door de middernachtszon een gaatje in zijnen hoed te laten branden.

Maar dit zijn uitzonderingen, en ik ontmoette later zeer

hupsche landslieden van 't vervelende tweetal, van wie ik de aangenaamste herinneringen bewaar.

De boot legde nu eens aan den linker- dan aan den rechteroever aan. Overal zag ik vruchtbare landschappen, bosschen en weilanden en tal van landhoeven, die er net en vriendelijk uitzagen.

Na bij 't stadje Hainar, waar de ruïnen der door de Zweden in 1567 verwoeste domkerk een oogenblik mijne aandacht trokken, passagiers voor den spoorweg afgezet te hebben, wendde Kong Oscar zich weer naar het westen en voer langs het straks genoemde vruchtbare ‘Heilige Eiland.’

Om eenige afwisseling te hebben, begaf ik me eens onder de passagiers der tweede klasse, en werd hier spoedig aangeklampt door een' rondreizend koopman. Zijn in ons land scheermessen en horlogeketten de meest gewilde handelsartikelen voor lieden van zijne soort, in Noorwegen zijn het voornamelijk, ‘tolleknive’, de nationale gordelmessen en horloges. Op geene boot, geene kermis of jaarmarkt ontbreken de handelaars in deze voor iederen Noor hoogst begeerlijke zaken. Een horloge had ik, maar een ‘tollekniv’ ontbrak aan mijne uitrusting en de koopman wist me zoo te overtuigen van het onontbeerlijke daarvan, vooral toen hij hoorde, dat ik te voet ging reizen, dat ik voor den geringen prijs van 3 Kronen een flink mes in keurig bewerkte metalen schede kocht. Van dit mes, dat de bewondering van menigen skydsgut opwekte, heb ik later goede diensten gehad, al was het, dat ik maar eenmaal en toen nog wel uit een misverstand van mijne zijde, er de hand aan sloeg tot zelfverdediging.

Nu volkomen toegerust kon ik onbezorgd te Gjövik de stoomboot verlaten. Ik had slechts het zuidelijke gedeelte van het meer bevaren; na eenige weken zou ik het noordelijke gedeelte bezien. Voorloopig verlangde ik meer naar Valdres.

't Was half vijf, toen ik ‘Kong Oscar’ verliet. Het station Mustad, waar ik zou overnachten, lag 14 kilometer van Gjövik en ik had dus eene wandeling van ongeveer vier uur voor de borst. Ik laadde mijn' ransel op den rug, en begon den tocht. De weg door Vardal - Avant Valdres begint pas achter Tomlevolden - loopt vrij steil opwaarts. Door uitgestrekte bosschen, wier versterkende geuren ik met genot inademde, ging ik steeds westwaarts, 't Was er eenzaam; slechts eene

enkele maal zag ik ter zijde van den weg eene landhoeve liggen. Ik geloof, dat ik op dien geheelen afstand geene vijf menschen heb ontmoet.

Mijne berekening faalde weinig; even over achten zag ik aan den kant van den weg een' handwijzer, die me naar het Skydsstation en herberg Mustad wees.

De indruk, dien ik hier van dergelijke inrichtingen kreeg, was allergunstigst. Op mijne vraag, of ik logies kon krijgen, werd dadelijk door een meisje bevestigend geantwoord. Mijn' ransel neerleggen en me van stof ontdoen was het werk van enkele oogenblikken. Ik zette me toen neer in de ruime gelagkamer, zal ik het maar noemen, ofschoon zich daar voorwerpen bevonden, die men bij ons te lande in dergelijke vertrekken vergeefs zou zoeken. Ik zag op de tafel en in de vensterbanken vazen en schalen met bloemen gevuld; daar lag, behalve de beste werken der Noorsche schrijvers Lie en Björnson en Ibsen, eene kompleete uitgave van Goethe's werken. Op de piano vond ik een' grooten voorraad muziek. Alles verraadde bij den eenvoud van meubelen toch een' zekeren smaak en groote netheid. Het ‘aftensmad’ liet, wat qualiteit noch quantiteit aangaat, iets te wenschen over en de bediening muntte uit door vlugheid en vriendelijkheid.

Pas had ik den inwendigen mensch versterkt, of ik hoorde de bel, die boven de ‘Stabbur’ hing, luiden: 't was het teeken voor de arbeiders op de landhoeve om het werk te staken. Ik stopte mijn pijpje en zette me met een glas van 't krachtige öl op de bank voor de deur, waar spoedig de gjaestgiver zich bij me neerzette. Toen ik hem, na zijne eerste vragen naar herkomst en doel mijner reis, mijne bewondering te kennen gaf over 't flinke, forsche voorkomen der huiswaartskeerende arbeiders, die voorbijgingen, vertelde hij, dat het hier een flink ras menschen was en wees onder anderen een' man van 86 jaar aan, die nog op éénen dag naar Gjövik heen en terugwandelde.

In Ringerike had ik het eerst de sage hooren spreken over den Heiligen Olaf; hier vertelde ze mij het eerst van het andere hoofdpunt, waarom ze zich beweegt: de Zwarte dood. De naam Mustad herinnerde me aan de vreeselijke pestziekte, waarvan de overlevering van geslacht op geslacht voortgeplant, nog heden getuigt. Door een Engelsch koopvaardijschip in Augustus van 1349 uit Londen overgebracht, verspreidde de

ziekte zich snel over 't geheele land. In de gedaante eener oude taangele vrouw, de ‘pestvrouw’, waarde zij - dus geloofde het volk - van het westen naar het oosten en van het noorden naar het zuiden. In de eene hand hield zij een' bezem, in de andere eene hark; waar de pestvrouw de hark gebruikte, ontkwamen enkelen aan den dood, waar zij den bezem zwaaide, stierf iedere levende ziel. In Bergen alleen overleden 10000 menschen; twee derden der bevolking bezweek er aan in Noorwegen, dat eerst na eeuwen zich herstelde van alle geleden verliezen. Geheele dalen stierven uit en eerst honderden jaren later vond men in de door bosschen weer begroeide streken vervallen kerken, verlaten huizen en hoeven en sporen van vroegere bewoners terug. Zulke dalen noemde men Funddale en Fundgaarde d.i. ‘weergevonden dalen en hoeven’[1].

Wel werd later menig dal weer opnieuw bebouwd, maar nog hoort de reiziger, als hij door woeste, hoogere bergstreken trekt, dikwijls vertellen, dat het daar in den ouden tijd vóór de ‘Groote Sterfte’ bebouwd en bewoond was. Zoo kwam ik een paar dagen later langs het onbewoonde Helestrand, tusschen Yaldres en Hallingdal, waar men nog sporen ziet van de kerk, waaromheen eens een twaalftal hofsteden lagen. En nog een paar dagen later trok ik op 't Fillefjeld door 't eenzame Smeddal, dat ook eenmaal de hoofdplaats was van een kerspel, welks kerk pas in 1808 werd gesloopt.

Ook de hofstede Musstad, waar ik nu overnachtte, behoort tot die zoogenaamde ‘weergevonden hofsteden’ (Fundarhuse). Hier lag namelijk in overoude tijden de koningshoeve Framstad, de schoonste en grootste hofstede in 't geheele Vardal. Maar de ‘Zwarte Dood’ kwam en ontvolkte de geheele hoeve evenals bijna de gansche streek en na verloop van eene eeuw wist men alleen bij overlevering, dat het westelijke gedeelte van het dal eenmaal bewoond was geweest.

Op zekeren dag - verhaalde de gjaestgiver me - verdwaalde

1) De naam ‘Fundnegaarde’ heeft wel niets te maken met funden = gevonden, daar de oudere schrijfwijze niet was ‘funnigarthr’ maar ‘fornigarthr’ van forn = oud, en is dus waarschijnlijk ouder dan het jaar 1349. Maar dit bewijst, zoowel als enkele sagen over den ‘Zwarten dood’ hoe groot de indruk bij het volk was, dat ook veel, wat vroeger was gebeurd, daarmede in verband bracht.

een berenjager in de groote bosschen, die een deel van deze streek in verloop van jaren hadden bedekt. Vergeefs staarde hij rond naar een spoor van menschen, vergeefs zag hij op naar opstijgende rook of eenig ander teeken van menschelijk leven. Reeds had hij de hoop opgegeven in deze woestenij onder dak te komen, toen hij plotseling stiet op huizen, die dicht omgeven waren door honderdjarige boomen. Alles zag er zoo eenzaam en woest uit, dat de jager zich niet zonder heimelijke vrees in eene der woningen waagde. Hij vond er alleen sporen van vroegere bewoners. Op de lang uitgedoofde kolen stond een half door roest verteerde ketel, op de tafel lagen eenige spinrokken en half vergane kluwens garen, aan den wand hing een boog en andere wapens, maar alles bedekt met stof van eeuwen.

Zou daar geen spoor van vroegere bewoners te vinden zijn, dacht hij en ging de trap op naar boven en zie, daar vond hij groote bedsteden en in ieder daarvan geraamten van twee menschen. Toen hij nader bijkwam, stormde eene groote menigte muizen uit die slaapplaatsen en zocht in hoeken en gaten te ontkomen.

Nu de eerste schrik voorbij was, onderzocht de jager ook de overige gebouwen en vond alles, zooals de bewoners het door den dood overvallen, hadden achtergelaten. Daar de hoeve nog in goeden staat was en hij buitendien talrijke sporen van vroegere bebouwing zag, hoopte hij zich hier eene goede woonplaats te verwerven; en hij eigende zich de vondst toe door met zijn bijl zijne naamletters en 't jaartal op den wand te hakken. Nu ging hij naar huis terug, gedurig naar de boomen omkijkende, om de plaats terug te kunnen vinden.

Terugkomende met knechts en gereedschappen, velde hij de bosschen en bebouwde de vroegere akkers weer. Zijne nieuwe bezitting noemde hij naar de eerste levende wezens die hij er had gezien: Musstad (Muizenplaats) en zoo heet nog die landhoeve.

‘En tot op den huidigen dag’ - zoo besloot de boer zijn verhaal - ‘ wonen hier afstammelingen uit het geslacht van den berenjager. En zie hier’ - zeide hij, me naar een oud bijgebouw brengende - ‘hier op den buitenwand staat nog het jaartal van het weervinden der hoeve.’ En werkelijk, het door ouderdom donkere pijnboomhout was door den tijd zoo hard geworden, dat een scherpe bijl daarop afschampte en schaarden kreeg. Zoo

was 't jaartal bewaard gebleven. Ook kon ik in den oostelijken en westelijken wand nog de plaatsen zien, waar eens de bedsteden uitgebouwd waren.

Eene andere sage, die me later in de Sognefjord door een' mijner roeiers werd verteld, speelt in het Jostedal, een eenzaam oord, hoog in Sogn, en bekend door de Jostedalsbrae, den grootsten van alle Scandinavische gletschers[1]. Toen de Zwarte Dood of - zooals hij ook in den volksmond wel heet - ‘de groote menschendood’ in Noorwegen zich verspreidde, begaven vele der rijkste en voornaamste bewoners uit Sogn zich naar dat eenzame dal, waar zij zich neerzetten en huizen bouwden. Tegelijkertijd maakten zij eene afspraak, dat niemand van hunne familie of vrienden naar hen toe mocht komen, zoolang de pest woedde. Als deze hun wilden schrijven, moesten zij hunne brieven leggen onder een' grooten steen bij den ingang van het dal, die nog heden de ‘brievensteen’ heet en daaronder zouden zij dan ook het antwoord vinden. Maar ondanks al deze voorzorgen sloop toch de gevreesde pest het Jostedal binnen en richtte er vreeselijke verwoestingen aan. Alle bewoners van het dal stierven; slechts één klein meisje op de hoeve ‘Berkenheuvel’ werd gespaard.

Na verloop van tijd verspreidde zich het vee, dat niet meer gehoed werd, in de bosschen en kwam langzamerhand bij kudden afdalen in 't naburige kerspel Vaage, welks inwoners zich verbaasden bij 't zien van vreemde dieren, die door geen' eigenaar werden opgehaald. Zij bewaarden intusschen het vee en daar zij vreesden, dat het in 't Jostedal niet richtig was, begaven eenige zich daarheen.

Overal waar zij kwamen, vonden zij de huizen leeg en de bewoners gestorven. Eindelijk gaven ze de hoop op een levend wezen te vinden en wilden zij zich weer huiswaarts begeven. Daar zagen ze onverwachts in een berkenbosch een meisje. Zij riepen haar toe, maar als eene gejaagde hinde vluchtte zij dieper het bosch in en trachtte zich daar te verbergen. Zij besloten haar zoo mogelijk te vangen en met veel moeite gelukte hun dat. Het meisje was zoo schuw en wild als een vogel en

1) Deze gletscher is tusschen 90 en 100 kilometer lang, heeft eene uitgestrektheid van 1300 □ kilom. en op sommige plaatsen eene diepte van over de 2000 meter. Het is de grootste van alle gletschers op het vasteland, en wordt in omvang alleen overtroffen door den Vatnajökul op de zuidoostkust van IJsland.

daarom noemden zij haar ‘sneeuwhoen’ (Rypa). Geen derboeren kon hare woorden verstaan, evenmin als zij het tot haar gesprokene scheen te begrijpen. Men nam haar mede naar Vaage, waar zij werd verpleegd en langzamerhand hare woeste manieren aflegde. Toen zij later huwde, begaf zij zich weer naar hare geboorteplaats, de ‘Berkenheuvel’ en woonde daar tot haren dood. Haar nageslacht, dat eeuwen lang naar haar het ‘Rypegeslacht’ werd genoemd, stond in hoog aanzien bij de bewoners van 't Jostedal, dat langzamerhand weer meer bevolkt werd.

Ook in Thelemarken woedde de pestvrouw. Nog wijst men daar, dicht bij de oude kerk van Raudland, eene kloof aan, door het volk ‘het graf van het bruine paard van Fornaes’ geheeten, en het is eene waarlijk roerende overlevering, die aan deze plaats verbonden is. De naaste kerk bij Fornaes was die van Raudland en alle dooden moesten daar ter aarde besteld worden. Groot was het getal der offers aan de vreeselijke ziekte. Dag aan dag moest het bruine paard van den boer van Fornaes een lijk naar het kerkhof brengen en zoo dikwijls ging het heen en weer, dat het eindelijk den weg ook zonder geleide wist te vinden. Geheel alleen ging de trouwe bruine er heen, wachtte, totdat hem op het kerkhof te Raudland de dooden waren afgenomen en keerde daarop weer naar Fornaes. Lange rust was hem intusschen niet vergund, want dikwijls wachtten hem bij zijne thuiskomst reeds andere lijken, die naar hunne laatste rustplaats gebracht moesten worden. Dikwijls was het arme dier zoo uitgeput, dat het zich nauwelijks verder kon sleepen, en toch vervulde het getrouw zijn plicht. Was de grond hard gevroren, dan kon het den terugweg vlugger afleggen; lager veel sneeuw, dan kon het slechts langzaam vooruit komen.

Eindelijk was er van de geheele bevolking slechts één man overgebleven en ook deze werd door de ziekte aangetast. Genezing was niet mogelijk, dat wist hij; zoo bevestigde hij dan de sneeuwschoenen aan de pooten van den trouwen bruin, spande het in, bond zich toen zelf met een touw op de slede - nog heden worden op 't platte land in Noorwegen altijd, ook in den zomer, de dooden op eene slede vervoerd - en stierf. Langzaam begaf zich het trouwe dier met den laatsten bewoner naar het verre kerkhof op weg. Toen het den 3000 voet hoogen heuvel Falkeriset bereikt had, verloor het een zijner

sneeuwschoenen; te vergeefs beproefde het verder te gaan. Al dieper en dieper zonk het in den sneeuw. Zoo luide begon het te hinneken, dat de lieden in Baudland het hoorden en andere sneeuwschoenen brachten. Nu zette het paard zijnen weg voort.

Toen het zijn doel bereikt had en de doode ter aarde besteld was, liep het op het kerkhof rond, en langs alle graven van hen die het vervoerd had en bleef bij ieder graf een oogenblik staan. Zijn werk was gedaan, niemand had bij leven of sterven zijne diensten meer noodig. Met gebogen kop verliet het den Godsakker en wendde zich oostwaarts van de kerk naar eene kloof. Hier trapte het, zijne sneeuwschoenen stuk, begaf zich aan den kant van de kloof en stortte zich daarin neer. Nog heden noemt elk daar dien afgrond de paardenkloof en ieder kind kent er de geschiedenis van den trouwen Bruin van Fornaes.

Ik had eene heerlijke nachtrust genoten. De herinnering aan de muizen, die eenmaal de eenige bewoners der slaapsteden waren geweest, had mijn' slaap niet gestoord. Mijn nachtverblijf was eenvoudig, maar ruim en buitengewoon zindelijk. Om zes uur werd ik gewekt en vond, spoedig naar beneden gaande, daar een stevig ontbijt met verschillende vleeschspijzen, gevogelte en eieren gereed staan. Alles was zeer smakelijk en zooals me bij de afrekening bleek, zeer goedkoop.

Den vorigen avond was me gebleken, dat vele reizigers - niet alleen de handelsreizigers - bij 't vertrek hun kaartje hadden afgegeven; voor hen, die na hen komen, is zulk eene aanwijzing aangenaam en soms van belang. De gjaestgtvers schijnen met deze gewoonte, die ze als eene beleefdheid aanmerken hun huis bewezen, zeer ingenomen te zijn. Ik volgde dus die gewoonte, en werd voor een vriendelijk woord, dat ik op mijn kaartje schreef, met een' hartelijken handdruk en een' welgemeenden gelukwensen beloond. Ik nam afscheid van mijnen gastheer; dit woord, dat me daaruit de pen vloeit, teekent ook werkelijk de opvatting, die de meeste gjaestgivers in Noorwegen van hun beroep hebben. Ze zien in den reiziger geen prooi, dien ze beloeren om eerst uit te vorschen op welke wijze zij hem het best zullen uitzuigen. Toch verwachte men evenmin reeds dadelijk eene toeschietende vriendelijkheid. In den regel bekommert zich bij aankomst in een skydsstation de gjaestgiver zoomin

als een zijner onderhoorigen om u. De eerste stappen moeten van u zelf uitgaan. Maar ook hier moet men met den eenvoudigen, eenigszins langzamen aard van den Noor rekening houden. Overstelp hem niet dadelijk met tal van vragen. Toon alleen, maar duidelijk, dat gij belang stelt in zijn land, in zijne omgeving. Verstaat ge daarbij zijne taal, toont ge u geen volslagen vreemdeling hi zijne geschiedenis, vooral die van den dag, dan is het ijs reeds zoo goed als gebroken en verneemt gij de belangrijkste dingen.

Ik had tot mijn' spijt vergeten mijn' gastheer naar iets belangrijks te vragen. Ons gesprek over den ‘Zwarten Dood’ was daarvan schuld. Ik had namelijk willen vragen, of hij nog den mooien Deenschen prentbijbel van 1589 bezat, dien een zijner voorvaderen Jacob Mustad (1618-1673) in Kopenhagen kocht, toen hij naar de Deensche hoofdstad gegaan was om bij den koning over den geestelijke van het kerspel te klagen. De overlevering vertelt, dat hij dien bijbel, een der eerste gedrukte boeken, die naar Noorwegen werden gebracht, den geheelen weg van Kopenhagen naar Mustad onder den arm droeg als een kostbaren schat. Ik had me dan met eigen oogen willen overtuigen, of het geslachtregister der bewoners van Mustad, op het schutblad van dien bijbel, werkelijk met den berenjager begint, die de landhoeve weer ontdekte.

Maar zooals ik zeide, ik dacht daar te laat aan; alleen uit eene schriftelijke mededeeling van den gjaestgiver bleek me, dat èn bijbel èn geslachtregister nog in zijn bezit zijn.

Het was ongeveer zeven uur, toen ik Mustad verliet. De lucht was helder, de weg aanvankelijk vrij vlak en aan beide kanten meestal met bosch bezet. Ook hier was 't rustig; alleen het melodieus geklingel der klokjes van koeien en schapen weerklonk van de berghellingen. Verrassend was het uitzicht enkele minuten voor het station Granum, waar ik plotseling voor me in de diepte de noordelijke punt van de Randsfjord zag.

Hier had ik eene der aangenaamste ontmoetingen van mijne geheele reis. Ik had reeds van tijd tot tijd met kinderen gesproken, waar ik die zag. Die meestal blonde jongens en meisjes trokken me vooral door hunne vriendelijkheid en vlugheid. Het beklimmen van bergen, het voortdurende klauteren geeft aan hunnen gang iets zoo gracieus en bevalligs - ook de oudere meisjes en vrouwen hebben soms eene houding, die eene koningin

haar zou kunnen benijden - dat ik het herhaalde malen betreurde, dat ik niet teekenen kon om die bevallige standen weer te geven. Een schilder - dacht me - zou er een schetsboek meê kunnen vullen. Evenals die vlugheid is de vriendelijkheid innemend natuurlijk, 't Was niet om misschien eene kleinigheid te ontvangen, want op de steile hellingen zelfs maakten kleine vlaskopjes in 't voorbijgaan eene dienaresse voor me, of wuifden de jongens met hunne mutsen onder 't roepen van: ‘God morgen!’

Een eind vóór Granum ontmoette ik eene jonge vrouw, die breiende een paar koeien hoedde. Een aardig blond meisje, ik denk van een jaar of zes, zeven, volgde haar spelende en bloempjes plukkende. Ik vroeg de vrouw, hoever ik nog van 't station was en bleef een poosje met haar en de kleine Ingebjör - zoo heette ze - praten. Vrijmoedig en vriendelijk antwoordde ze op mijne vragen. Toen ik verder wilde gaan, haalde ik uit mijn' ransel een koekje chocolade. ‘Dat heeft mijn dochtertje me meegegeven voor de zoete meisjes in Noorwegen,’ zeide ik, terwijl ik het haar gaf. Ingebjör bedankte en ging even in het kreupelboschje aan den kant van den weg. Spoedig kwam ze terug met eene handvol in 't wild groeiende aardbeien. ‘Geef dat dan aan uw dochtertje, sprak ze. ’Ik had de onvoorzichtigheid te zeggen: ‘Ja, lief kind, dat zou ik graag willen doen, maar het land, waar ik van daan kom en waar mijn dochtertje nu is, ligt zoo ver van hier, dat de aardbeien reeds lang allen verrot zouden zijn, voordat ze daar aankwamen.’

Ingebjör stond een oogenblik bedroefd te kijken. ‘Dat is erg, erg jammer,’ zeide ze. Even bedacht ze zich en ging weer naar het kreupelboschje, plukte daar eenige bloempjes en gaf me die, zeggende: ‘Wel, dan mag u zelf de aardbeien opeten, en stuur dan de bloempjes aan het meisje in dat vreemde land.’

Ik behoef zeker niet te zeggen, hoe me dat trof. Met een' handdruk nam ik afscheid van de kleine Ingebjör en hare moeder en nog dien eigen avond zond ik de bloempjes in een' brief naar huis en toen ik na weken terugkwam, vond ik er de eenvoudige bloempjes - 't waren er voornamelijk van achillea ptarmica, of wilde dragon - en bewaar die nog altijd als de kostbaarste reisherinnering en 't liefelijkste aandenken aan de blonde Ingebjör uit Noorwegen.

Na Granum daalt de weg in groote bochten, totdat hij bij Odnaes het einde van de Randfjord bereikt. Omdat deze weg

soms nog al druk bereisd wordt, had ik den raad gekregen mijne wandelingen nog al vroeg te beginnen, ten einde den grooten stroom van reizigers, die de stations soms vullen en rijtuigen, eten en bedden in beslag nemen, vóór te zijn. Dit kwam goed met mijne neiging overeen en zoo had ik voor twaalven meestal eenen tocht van een uur of vijf achter den rug. Dan reed ik met eene kariool een paar uren verder om wat uit te rusten en niet op het warmste gedeelte van den dag te wandelen, eu besloot dan mijne dagreis met een' tweeden marsch van een uur of vijf. Op die wijze legde ik iederen dag een goed eind weegs af, zonder me buitengewoon te vermoeien en had tevens de noodige afwisseling. Zoo nam ik, nadat ik te Odnaes gegeten had, daar eene kariool en reed eerst naar Sköien en vandaar naar Tomlevolden. De weg loopt langs de Etneelv, die in de Randsfjord uitstroomt, en voert later over de Dokka, die wel eene breede bedding, maar weinig water had. Ook hier zag ik gedurig schoone berkenbosschen. Tomlevolden, waar ik mijne kariool weer afdankte, is een goed kwartier. Bij 't oprijden der plaats viel mijn oog op de gebouwen, die eene goede voorstelling geven van eene Noorsche landhoeve. Het hoofdgebouw, met zijne warande voor beide verdiepingen, de ruime bijgebouwen, de ‘stabbur’, alles van hout, zag er flink en ruim uit. Ook daar binnen vond ik alles uitstekend ingericht.

Ongeveer halverwege tusschen Tomlevolden en Sveen kwam ik bij de brug over de Etneelv, waar ik een heerlijk uitzicht had op het Etnedal. Een weinig verder is de grens tusschen de districten Hadeland en Valders. Het landschap werd nu schooner, de weg steiler. De berghellingen zijn wel meestal bebouwd of begroeid, en hier en daar zag ik, soms vrij hoog, enkele hofsteden liggen, doch menigmaal zag ik ook neer in schilderachtige, woeste bergkloven. Het hoogste punt genaderd, had ik bij 't verlaten van 't bosch een heerlijk uitzicht in het dal Valdres. In zijne geheele uitgestrektheid overzag ik het, terwijl ik aan de rechterhand op een' afstand van bijna honderd mijlen, enkele sneeuwtoppen aanschouwde van den zuidelijksten keten van Jötunheim. Verrassend werkt die aanblik op ieder, welke dien voor 't eerst geniet, en zoo was het laatste gedeele van mijn' dagmarsch niet het minst schoone.

Weldra had ik het station Frydenlund bereikt, waar ik

wilde overnachten. Er was gelukkig plaats voor me, ofschoon, er verscheidene gasten waren. Enkelen waren nog beneden en spoedig was ik met hen in gesprek. Ik had dien dag opgemerkt, dat er op verscheidene landhoeven eene korenschoof aan een' staak of op 't dak van de stabbur was gebonden en vroeg nu aan een der gasten, een veearts, of dit misschien eene soort bezweringsmiddel tegen veeziekten was of wel - zooals bij ons in sommige streken - het teeken, dat zulk een huis te koop was. o, Dat zijn Juleneget (‘kerstschoven’). Nu was ik nog even wijs en vroeg daarom verder, hetgeen groote verwondering verwekte, en de wedervraag werd tot me gericht, of wij in Holland dan geen Kerstfeest vierden. Toen ik vertelde, dat dit bij ons bijna uitsluitend een kerkelijk feest is, riep de dochter des huizes, die zich even als haar vader in 't gesprek had gemengd, op een' meewarigen toon: ‘Arme, arme Hollander.’ En met oogen, glinsterende van genot, begon ze me op mijn verzoek te vertellen, hoe men in 't noorden dit feest viert, dat den langen, eentonigen winter breekt. Op 't land duurt het meestal dertien dagen, in sommige streken zelfs tot den 13^{en} Januari. Daaraan gaat nog een tijd van voorbereiding vooraf; zoomin de landbouwer als de veehouder hebben dan drukke werkzaamheden en kunnen zich dus geheel met de toebereidselen bezighouden. En deze zijn niet gering, want de Kersttijd is de tijd voor 't ontvangen en afleggen van bezoeken. Uren in 't rond komen verwanten en vrienden elkander zien, en vooral de jongeren zijn onvermoeid; geen tijd is dan ook zoo gunstig voor 't aanknoopen van liefdesbetrekkingen als 't Kerstfeest.

Twee, drie weken van te voren begint men reeds met toebereidselen. Vooral het brouwen van het Kerstbier, dat sterker moet zijn dan het gewone, is eene zaak van belang. Het grootste gedeelte van den hopoogst wordt dan ook daarvoor bewaard. Ook voor spijzen wordt gezorgd: de mannen sleepen meel uit de molens en dagen aaneen wordt er gebakken. Een groote voorraad visch en wild wordt gereed gemaakt, gevogelte, vooral korhoenders geplukt; er wordt geslacht en de voorraadschuren met alle soorten van vleeschspijzen gevuld.

Maar hoe druk men het heeft, daags vóór Kerstmis moet alles gereed zijn; dan moeten de huizen van boven tot onder schoongemaakt en de vloeren met versch dennengroen bestrooid worden. Hierop neemt ieder een bad, en trekt de beste

kleeren aan. Zoodra het donker wordt, begint het feest: het Kerstlicht wordt ontstoken, allen scharen zich om de tafel; de vader leest uit den bijbel voor van de geboorte van den Heiland en het Kerstlied wordt door groot en klein aangeheven.

En den volgenden dag reeds klinken de schelletjes der sleden, en het gehinnik der vlugge paarden. In pelzen gewikkeld komen de gasten en worden op den drempel des huizes reeds verwelkomd. Dan weergalmt het daar binnen van gulle vreugde; muziek en zang doen zich hooren. Allerlei gezelschapsspelen worden uitgevoerd, en - zeide de spreekster, terwijl hare zangerige stem als de maat der dansmuziek aangaf - iederen avond wordt er gedanst.

Allen deelen in de feestvreugde. Er heerscht in Noorwegen in de meeste streken nog eene gelukkige, patriarchale verhouding tusschen den landheer of boer èn zijne onderhoorigen, en de laatsten begroeten met blijdschap het Kerstfeest. Niet alleen dat de dienstboden dan hun loon en de daarboven bedongen kleeren en schoenen ontvangen, maar hun wacht nog meer.

‘Nu nadert het Kerstfeest’, - schreef mijne gastvrouw van Steen me na mijne terugkomst - ‘en al het volk komt hier feestvieren en ieder komt zien, wat de Kerstboom hem brengt. Vier koeien en drie varkens zijn geslacht om allen te onthalen; reeds eenige dagen aaneen wordt er brood en koek van allerlei vorm gebakken en iedereen maakt zich gereed voor het heerlijke feest.’

Maar ook de dieren worden niet vergeten. De huisdieren krijgen een lekker hapje, ieder naar zijn' smaak: de hond eenen vetten kluif, de kat eenen grooten visch en eenen flinken schotel melk. En paarden en runderen, schapen en geiten en varkens, alle krijgen eene dubbele portie van het lekkerste voer, soms zooveel, dat ze het met mogelijkheid niet alles kunnen verteren.

Maar de vroolijk en vroom gestemde Noor doet op 't Kerstfeest nog meer dan zich alleen over zijn vee ontfermen. Hij denkt ook aan de vogelen des hemels, die noch uit den hard bevroren grond noch van de onder sneeuw bedekte struiken hun kostje kunnen ophalen. Voordat de zon op Kerstavond ondergegaan is, haalt hij de dikste korenschoof uit zijne schuur en steekt die op eenen paal of bindt die op het dak. En de uitgehongerde vogels vinden een rijkelijk maal en eene beschutting tegen storm en sneeuwjacht in de Kerstschoof.

Twee of drie dagen vóór het Kerstfeest worden geheeleladingen haver naar de steden gebracht, op de markten staan stapels Kerstschoven en ieder koopt er eene of meer van, ja zelfs de schamele luidjes sparen een paar penningen om op Kerstavond de vogeltjes te kunnen onthalen.

Ik kon niet nalaten dit gebruik zeer te prijzen, dat me op nieuw eeii' innemenden karaktertrek van het Noorsche volk deed kennen.

'Wel, hebt ge dan dat mooie vers van Wergeland "Smaafuglene paa Juleneget" niet gelezen?' vroeg de veearts. Maar voordat ik zijne vraag kon beantwoorden, had de dochter des huizes van den boekenhanger een der negen deelen van Wergeiand's Volledige Werken genomen. Zonder veel zoekens had zij 't ras gevonden en met hare melodieuze stem las ze, op dien eigenaardigen zangerigen toon, den Noren en Zweden zoo bijzonder eigen, het volgende gedicht voor:

De vogeltjes op de kerstschoof.

Groen staat in Solör[1)] nu het dennenwoud nog,
Maar waar zijn de vroolijke zangertjes toch?

Zij zwegen: zij hoorden den landman zoo klagen,
En vluchtten, toen woest daar de schout langs kwam jagen[2)].

Nu fladdren zij over de heide stil heen,
Den vorigen kerstavond zong er nog een:

'Kom, sijsje, vlieg mede zoo vlug als de winden,
Een kostelijk kerstmaal weet ik nu te vinden.

De schamele landman hierachter in 't woud,
Heeft ons weer een kerstschoof gebonden aan 't hout.

Twee schoven zijn nu hem slechts overgebleven,
In Jezus' naam heeft hij er ons een van gegeven.

1) Het landschap Solör ligt in het oosten van Noorwegen, ten oosten van de Glommen, tusschen Kongsvinger en Elverum.
2) Wergeland verplaatst ons in den tijd, toen Noorwegen, met Denemarken, verbonden, znchtte onder de knevelarijen der bijna uitsluitend Deansche ambtenaren, die herhaalde malen aanleiding gaven tot ongeregeldheden en opstanden. Zie over een dezer onder Chr. Lofthuus, Wergeland Samlede Skrifter VIII.

Kom, sijsje, zit niet meer bedrukt op dien boom,
Maar volg nu den musch gauw, uw grauw-grijzen oom.

Toch mag nu dat grijs-grauwe pak wel bekeken:
Want 'k heb het voor 't Kerstfeest mooi gladjes gestreken.

Hoe stuift hier de jachtsneeuw, wat vriest het weer fel,
Maar ginds in de schoof is het warmpjes en wel.

Daar zitten we in 't voedsel tot over onze o oren,
Ja, ons ook werd nu een Verlosser geboren.

Wij vullen daar gretig de hongrige maag,
De vogeltjes vieren ook Kerstfeest van daag.'

En vroolijk nu vlogen ze heen met hun beiden,
Waar de arme den vooglen een feest wou bereiden.

Ze ontkwamen een ekster, die rondvloog om buit,
En rustten een poosje op een windwijzer uit.

Daar klauterde onhoorbaar de kat op naar boven:
Vol moordlust om een van die kleinen te rooven.

Maar 't hongrige tweetal scheen doof en scheen blind:
Het vloog onbevreesd naar de kerstschoof gezwind.

Slechts sterretjes waren het, die hen daar zagen,
Daar binnen beveiligd voor sneeuw en voor vlagen.

Zij vulden hun buikje op de zwiepende stang:
De Kerstnacht viel geen van hun beiden te lang.

En eerst toen de klokken de vroegmis verkondden,
Was 't moogiijk, dat zij zich verwijderen konden.

Als goud blonk de haan op den kerktorentop,
Daar zetten de vogeltjes zingend zich op.

Zij zagen, toen zij daar aan 't rondkijken waren
Den Hemel gevuld met Gods engelenscharen.

'Mijn kindren! brengt altijd eerbiedig uw dank' -
Dus sprak er een engel - 'Voor spijs en voor drank.'

En zij hadden straks het bedanken vergeten -
Hoe heeft dat den vriendlijken vogels gespeten!

Wij moeten terug naar den gastvrijen boer, -
'Al zitten ook ekster en kat op den loer.'

Zij vonden den landman, maar hoorden hem zuchten;
''k Ben raadloos, het vreeslijkste heb ik te duchten.'

‘De inhalige schout komt op Nieuwejaarsdag
En legt op mijn huis en mijn have beslag.’

De vogeltjes smeekten, geroerd door zijn weenen,
Aan God, den barmhartige hulp te verleenen.

‘Ja, God zal u helpen’ zoo troostten hem die,
Gij gaaft ons een Kerstschoof en hadt er slechts drie.

‘Gij gaaft ze ons, die ook tot Gods kindren behooren,
In naam van het Kind, dat dees nacht werd geboren’.

‘Wij komen en danken voor 't Kerstgeschenk nu,
God helpe en verblijde, barmhartige, ook u.’

Toen zijn zij op nieuw naar de Kerstschoof gevlogen,
Maar hoor, wat zij blij daar toch jubelen mogen?

‘o Brave! hier is een mirakel geschied,
Laat komen den schout, want nu deert hij u niet.’

‘Want zie, zooveel korrels als gistren hier waren,
Lei 't Kerstkind nu goudstukken neer in deze aren.

Wel duizend en meer nog vindt gij hier bijeen,
Nu is ook voor goed uw bekommering heen.’

En krijschende schreeuwde toen de ekster van boven:
‘Op d'akker des braven groeit goud in de schoven.’

‘Alleen onzen schout maak' dat geld nimmer rijk,
Verkeerde 't bij hem maar in modder en slijk.’

‘Neen,’ zeiden de vogeltjes, ‘'t worde weer koren,
En 't koren des landmans weer goud als te voren.’

C. HONIGH.

(*Wordt vervolgd.*)

Koloniale literatuur.

***Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht van Nederlandsch Indië*, door Mr. J. de Louter. 3e herziene uitgave, 's Gravenhage. 1884.**
***Onze Indische financien*. Nieuwe reeks aanteekeningen door E. de Waal. VII. 's Gravenhage. 1884.**
***Een woord over 'Nederland en Indië'*, door Mr. J.C. van Eijk. Haarlem. 1884.**
***Bekrompenheid of kwade trouw*? Bijdrage tot de kennis van de tegenwoordige positie en de vooruitzichten van den Oost-Indischen ambtenaar, door Justus. Nijmegen. 1884.**
***De geschiedenis*. Nawoord.**
***De particuliere landerijen en de geschiedenis van Buitenzorg*. Batavia. 1884.**
***De spoliatie (wederrechtelijke toeëigening) gepleegd door de Nederlandsch-Indische regeering ten opzichte van het particuliere landbezit op Java*, door M.T.H. Perelaer. Rotterdam. 1884.**

Ofschoon het jaar, dat wij beleven, zich tot heden toe, wat onze koloniale literatuur betreft, niet bijzonder van zijne voorgangers onderscheidt, en weinige uitgaven kunnen worden vermeld, die bestemd zijn om grooten opgang te maken, zoo heeft men o.a. op het gebied van ons koloniaal staatsrecht niet geheel stil gezeten, en zagen, - de bovengenoemde werken bewijzen het - eene reeks bijdragen ter beoordeeling van, of ter kennismaking met het Nederlandsch-Indische staatsbestuur het licht. Bovenaan noemen wij het werk van Mr. de Louter, omdat dit zich ten taak stelt, de

organisatie van dat bestuur in hare hoofdtrekken te schetsen, en. aan hem, die de Indische administratie wil leeren kennen, den draad in handen te geven, om-in dien doolhof den weg te vinden.

Het boek van de Louter is voor velen mijner lezers zeker geen vreemdeling. De beide eerste uitgaven zijn in ‘de Gids’ vroeger besproken en de goede en minder gunstige zijden uiteengezet. Het oordeel, dat ik bij de aankondiging der tweede uitgave uitsprak, blijf ik ook nu liandhaven. Ik kan mij ook nu nog geen voorstander verklaren van dergelijke handleidingen, die niet veel anders zijn dan verwaterde uittreksels uit de Staatsbladen en andere officieele uitgaven, met historische inleidingen voorzien, die in korte woorden soms een geheel tijdvak moeten schetsen, en daardoor genoodzaakt zijn, vele nuances onbesproken te laten, die toch juist voor eene onpartijdige beoordeeling zoo noodzakelijk zijn. Te meer is dit het geval, wanneer zooveel mogelijk naar volledigheid is gestreefd en daardoor - zeer zeker tegen des schrijvers bedoeling - de indruk wordt gegeven, alsof de lezing van het werk van verdere studie mag ontslaan. En dat inderdaad velen dien indruk ontvingen, bewijst mij de ondervinding telkens. Niet gering is het aantal van hen, die zich voor de taak vau Indisch ambtenaar voorbereiden, en mij vroegen, of het voldoende was, indien zij het boek van de Louter hadden ingewerkt? En grooter nog is het getal van hen, die zonder mij die vraag te doen, zich zelven een bevestigend antwoord hadden gegeven, zeer ten nadeele van eene grondige, alleen vruchtdragende studie. Het nadeel van dergelijke handleidingen schijnt mij in één woord dit, dat zij een vernis van kennis aanbrengen, maar in werkelijkheid van wetenschappelijke beoefening van het vak afschrikken, omdat men schijnbaar aan den inhoud genoeg heeft. Ploe geheel anders is de invloed van wetenschappelijke werken, zooals die van Gneist en Lorenz von Stein, die tot nadenken en verdere studie prikkelen! En waar, zooals ik hoop aan te toonen, de derde uitgave van de handleiding van de Louter eene in vele opzichten verbeterde is, mag ik toch niet ontkennen dat zij, meer nog dan hare voorgangsters, het gewraakte euvel in de hand werkt, daar zij door eene zeer uitvoerige behandeling yan eenige onderwerpen, zooals het rechtswezen op de Buitenbezittingen en de heerendiensten, in eene tot in zeer kleine details afdalende opsomming getreden is, die het werk op vele plaatsen tot niet veel meer maken dan tot eene leesbare samenstelling uit Staats-en bij blad.

Doch wanneer men nu eenmaal vrede heeft met dergelijke uitgaven en rekenschap houdt met het feit, dat zij ook op ander gebied veelvuldig voorkomen, dan spreek ik gaarne uit, dat ik veel lof over heb voor de wijze waarop de heer de Louter zijne taak heeft opgevat. Met groote helderheid en beknoptheid zijn ook in deze uitgave de verschillende wettelijke voorschriften teruggegeven; de historische overzichten, die vele hoofdstukken openen, kunnen met het door mij gemaakte voorbehoud, als zeer geschikte inleiding dienen voor de uiteenzetting van de bestaande toestanden, terwijl hier en daax eene enkele opmerking, die diepere studie verraadt, dan het enkel teruggeven der wetsbepalingen vereischt, de soms zeer eentonige opsomming der bestaande voorschriften aangenaam afwisselt. Want ofschoon de schrijver in de voorrede zich uitlaat, dat hij de kritische methode heeft willen uitsluiten, en zich tot de bescheiden taak van wetsuitlegger bepalen, zoo is hij, - trouwens hij erkent het zelf, - van tijd tot tijd uit zijne rol gevallen, en kan hij zijn oordeel niet altijd geheel tertighouden. Zoo gispt hij de toenemende krediet-openingen van den Gouverneur-Generaal; keurt de bestaande regeling van de strafbaarheid van het verbreken van werkcontracten af; en spreekt in een enkel woord zijn oordeel uit over de rechtsgeldigheid van het nieuwe Billiton-contract, doch zonder dit te motiveeren. Dit alles bewijst, dat de natuur boven de leer gaat, zoodat men zelfs daar, waar de behandeling van een onderwerp eene volkomen kleurlooze behoort te zijn, het onmogelijk vindt, niet hier en daar een tintje aan te brengen. Toch zal men mij toegeven, dat de schrijver deze klip had behooren te vermijden, daar nu de eenheid verbroken is, en als het -ware een compromis tusschen twee verschillende systemen is aangegaan.

De nieuwe uitgave onderscheidt zich voor het overige weder gunstig van de voorgaande. Dat de nooit rustende werkzaamheid eener administratie, zooals die over Nederlandsch-Indië, reeds op zich zelve gedurige wijzigingen in het handboek noodig maakt, behoeft wel geen betoog. De Louter heeft zich dan ook beijverd, de veranderingen in het positieve recht tot het begin van dit jaar bij te houden. Maar ook in andere opzichten is de nieuwe editie eene verbeterde. Enkele onderwerpen zijn volledíger bewerkt, dan te voren. Zoo vindt men thans onder de rechten der bewoners ook het brievengeheim behandeld, en zag ik met genoegen, dat de Louter, bij de bespreking van de contracten met inlandsche vorsten,

ook nu weder het Yoorbeeld volgde, dat ik o.a. bij de bewerking van den catalogus voor de tentoonstelling gegeven heb. Maar waar vooral eene schrede op den goeden weg gezet werd, is dat in de opgave van literatuur. Vermeldde ik in eene aankondiging der vorige uitgave dat zij bijna uitsluitend bestond uit de aanhaling van staatsbladen en andere officieele stukken, thans wordt bij vele onderwerpen ook naar andere geschriften verwezen. Toch is zij ook nu nog de zwakste zijde van het boek, en ontbreken opgave van werken, die men ongaarne mist. Waarom wordt b.v. naast de dissertatie van Smuldens niet die van Hoek genoemd? en wordt wel de uitgave der Indische wetboeken van Mr. Reitz enz., maar niet de minstens even goede van Mr. v. Dissel vermeld? Waarom is geen gewag gemaakt van zoovele andere dissertaties, zooals die van Buyskes over de wees-kamer en van Toewater, Semler e.a. over de Indische wetgeving? en waarom mist men de vermelding van het zoo bekende verslag der staatscommissie van 24 Dec. 1857, dat zulk een grooten invloed op het vraagstuk der kolonisatie in Indië heeft uitgeoefend? Mocht bij de opgave van de literatuur over het Indische muntwezen de dissertatie van v. Bosse en het bekende opstel van J.P.P. van Zuylen van Nijevelt ontbreken? En waar de heer de Louter de gevaarlijke onderneming begon, ook naar tijdschrift-artikelen te verwijzen, mocht hij wel met meer zorg zijn te werk gegaan. Wel deelt hij ons vele van die artikelen mede, welke in de laatste jaren verschenen zijn, maar de oogst van vorige jaren is al bitter schraal uitgevallen, terwijl belangrijke opstellen, die niet in de meest bekende Indische tijdschriften verschenen (zooals het opstel van Mr. v. Dissel over de particuliere landerijen beoosten de Tjimanoek, de hoofdbron voor de kennis dier landen) ons geheel worden onthouden.

Maar genoeg gewezen op 't geen aan het werk ontbreekt: ik zou anders zoo licht den indruk geven, alsof ik de groote vlijt en inspanning niet waardeer, die door de Louter daaraan ten koste zijn gelegd. Te meer lofwaardig is het dat de schrijver, nu een geheel andere werkkring dan dien hij vroeger bekleedde, hem dwingt zijne krachten ook op een veel uitgebreider gebied te beproeven, nog tijd en lust heeft gehad eene nieuwe en veel omvattende omwerking van zijn vorigen arbeid te ondernemen. Nu er eenmaal eene dergelijke handleiding verschenen is, ben ik dankbaar dat zij aan zijne handen is toevertrouwd geworden; van harte wenschen wij dan ook

den schrijver toe, dat bij eene eventueele latere uitgave dezelfde goede eigenschappen, die nu zijn werk sieren, in vermeerderde mate daarin mogen worden aangetroffen.

Onvermoeid gaat de heer de Waal voort, zijne groote talenten en onovertreffelijke nauwkeurigheid te wijden aan het bijeenbrengen van bouwstoffen voor de staatkundige geschiedenis der zoogenaamde Buitenbezittingen en wordt op nieuw een deel toegevoegd aan de breede reeks van aanteekeningen, die in de eerste plaats moeten genoemd worden, wanneer er sprake is van uitstekende werken op het gebied van het Nederlandsche koloniale recht. Ditmaal worden Riouw, Palembang, Bangka en Billiton behandeld, en dat wel op de gewone wijze, in gepersten vorm, als fragmenten van bouwstoffen voor studeerenden; dus ‘niet voor breingestellen, die slechts vloeiende lectuur verdragen kunnen.’ Dat ook dit deel voor laatstgenoemden weinig aantrekkelijks heeft, geloof ik gaarne; maar ieder, die zich uit ware belangstelling aan de studie dier landen wijdt, zal de lezing daarvan zonder moeite len einde brengen, en den schrijver dankbaar zijn voor 't geen hij bijeenbracht. De bekende, saamgedrongen, scherpe maar ietwat pretentieuse stijl van den heer de Waal behoeft den zoodanige waarlijk niet af te schrikken: integendeel waarborg ik hem, dat hij daarin spoedig een zeker behagen zal vinden en zeer spoedig bemerken, dat deze schrijver met enkele woorden veel kan zeggen en dat hij de gave bezit, door eene, zij het dan ook niet weinig scherpe opmerking, 't een of ander uitnemend te karakteriseeren. Hoogst belangrijk schijnen mij zijne beschouwingen over de verhouding tusschen Sulthan en onderkoning te Riouw-Lingga, en ook voor den tegenwoordigen tijd zeer leerzaam, evenals de uiteenzetting der onlusten in het Palembangsche gedurende de eerste helft dezer eeuw. Rijke lessen biedt de geschiedenis, vooral van het laatste gewest; de commentaar van de Waal mag daarbij niet ongelezen blijven. Van niet minder gewicht is datgene, wat de Waal over Billiton mededeelt. Men weet, hoe eigenaardig de toestand van dat ‘tinrijke’ eiland is. Aan den eenen kant is er eene machtige maatschappij gevestigd, die langen tijd onder zeer invloedrijke bescherming stond, en het vroeger zoo onbeduidende eiland tot een bron van rijkdom voor de betrokkenen maakte en ruime winsten ook voor de regeering afwierp. Aan den anderen kant vindt men den vertegenwoordiger

van den staat, die de algemeene belangen, ook soms teg'enover die maatschappij, moet verdedigen, en daarbij van een standpunt moet uitgaan, dat door partikulieren niet altijd begrepen en gewaardeerd wordt. Men klaagt zoo dikwijls, dat de ambtenaren in Indië vestiging van partikulieren, en vooral van groote maatschappijen, ongaarne zien en die tegenwerken. Meermalen wordt die klacht terecht aangeheven, en moeten wij erkennen dat, ware de Indische administratie doordrongen van het nut, dat dergelijke ondernemers opleveren, er heel wat meer in het algemeen belang in Indië tot stand zou zijn gekomen, dan nu het geval is. Maar men vergeté ook niet bij de beoordeeling van dergelijke vraagstukken, hoe ingewikkeld de oplossing soms is, en hoe dikwijls door de gedragingen van hen, die aan het hoofd van de ondernemingen staan, het evenwicht gevaar loopt en het staatsgezag te lijden heeft. Werken beide partijen samen, dan kan een vestiging van partikulieren groot voordeel opleveren. Maar wanneer de eene partij er zich op toelegt, om den invloed van en het ontzag voor den vertegenwoordiger der regeering te ondermijnen, en zich als het ware in zijne plaats te stellen; of wanneer de laatste door een overdreven besef van zijne waardigheid aanleiding tot onnoodige botsingen geeft, dan zijn die concessiën een bron van onaangenaamheden, en leiden zij tot allerlei moeielijkheden en gevaren. Ook in dit opzicht kan de lectuur der bladzijden, door de. Waal aan Billiton gewijd, van groot nut zijn. Men kan daaruit zien, hoe reeds van den aanvang af door de vertegenwoordigers der maatschappij eene zeer eigenaardige stelling werd ingenomen, welke weinig strookte met het ontzag, aan de regeering verschuldigd. Al is men grooten dank verschuldigd aan de mannen, wier initiatief te Billiton zooveel tot stand bracht, ontkend mag het niet worden, dat zij niet altijd in het oog hielden, dat zij slechts vertegenwoordigers eener partikuliere maatschappij waren, nevens wier belangen, andere, van hoogere orde bestonden, die ontzien moesten worden. Greene moeielijker stelling misschien, dan die van hoofd van een gewest, waar dergelijke ondernemingen gevestigd zijn. Niet altijd, helaas! werden de daartoe hoog noodige eigenschappen in den titularis aangetroffen.

Dat ook eene bespreking van de nieuwe, zooveel geruchtmakende contracts-verlenging der Billiton-maatschappij niet ontbreekt, spreekt wel van zelf. Zij kon in eene studie van staalsrechterlijken aard niet gemist worden. Terecht breekt de schrijver den staf over

menige harer bepalingen, vooral van het oogpunt der behartiging van de belangen der inlandsche bevolking, van wier mogelijke wenschen en bezwaren de regeering zich niet vergewiste, niettegenstaande zij daartoe de volle vrijheid bezat. De publiek- en privaatrechtelijke vraag: in hoeverre de staat aan het nieuwe contract gebonden is, behandelt de heer de Waal niet, voorzichtiger dan de Louter, die in een ongemotiveerde uitspraak de geldigheid van dat contract in rechten aanneemt, terwijl civilisten van naam op niet weinig sterke gronden het tegendeel volhouden.

Dit weinige zij genoeg, om te doen uitkomen, dat ook dit werk van de Waal, evenals bijna al zijne voorgangers, hooge waarde heeft, en om te verklaren, waarom ik gaarne den wensch uit, dat de reeks, door hem aangevangen, nog in langen tijd niet worde afgebroken, en dat het hem worde gegeven, ook de overige Buitenbezittingen op dezelfde wijze te behandelen. Dan zal in de eerste plaats voor den ambtenaar, maar bovendien voor ieder, die met ernst studie van onze koloniën wil maken, eene ruim vloeiende bron van kennis geopend zijn.

Hadden wij in het voorgaande werk met een veteraan op koloniaal staatsrechterlijk gebied te doen; - de brochure, door mij in de derde plaats genoemd, is het werk van een schrijver, die eerst sedert kort dat terrein in het openbaar betreedt. De methode, door hem gevolgd, is eene geheel andere dan die van den heer de Waal. Waar deze door nauwkeurig, tot in kleinigheden afdalend onderzoek en door mededeeling van feiten gegevens voor eene ernstige studie bij elkander zoekt te brengen, ontvouwt de heer van Eijk in 54 bladzijden zijne meening over het geheele staatsbestuur van Indië en geeft in losse trekken hervormingen aan die, naar zijne meening, tot eene verbetering van den bestaanden toestand kunnen leiden. Hij oordeelt, dat in de allereerste plaats, behalve scheiding tusschen de geldmiddelen van het moederland en die der koloniën, hervorming der wetgevende macht voor Indië in aanmerking behoort te komen. De eerste verandering bespreekt hij niet, daar over dit onderwerp reeds genoeg zou gezegd zijn, maar wat de wetgeving aangaat bepleit hij, althans wanneer ik hem goed begrijp, het overbrengen van de geheele wetgeving voor de koloniën naar den Rijkswetgever, zoodat de koloniale wetgever zou worden ter zijde gezet. Verder wordt door hem eene acte van

beschuldiging uitgebracht en daarin geëischt: hervorming van de samenstelling der Indische regeering; - herziening van de inrichting van het binnenlandsch bestuur; - beperking van de staatsbemoeienis tot datgene, wat tot het eigenlijk gebied harer zorgen behoort; - terwijl hij ten slotte de tegenwoordige opleiding der Tndische ambtenaren aanvalt, en daarin hervormingen voorstelt.

Nu schijnt het mij toe, dat eene bespreking en gisping van de hoofdbeginselen van ons koloniaal bestuur, en het aangeven van diep ingrijpende hervormingen nuttig kan zijn en indruk maken, indien zij aan een dezer voorwaarden voldoet. Zij behoort te wezen eene ernstige, door studie voorbereide, en grondige uiteenzetting van de bestaande gebreken, door feiten en zoo noodig door cijfers toegelicht, en gepaard aan wel overwogen voorstellen tot hervorming, waarvan men de gevolgen kan aantoonen, en die de vrucht zijn van rijpe ervaring of grondige kennis. Maar dan is het niet voldoende, slechts enkele grepen in de bestaande administratie te doen en te verklaren, dat dit of dat naar des schrijvers oordeel verandering behoeft. Eene staatsrechtelijke studie van breeden omvang is daartoe noodig; - niet het ijdel spel van een kind, maar de diep gegronde en door ernstig nadenken gerijpte overtuiging van den man moel uit het geschrift blijken. Een dergelijk vertoog zal ingang vinden, zelfs al is het het werk van een nog onbekenden schrijver, die geen antecedenten heeft: dan maakt de inwendige waarde van het geschrift indruk, dien de persoon van den steller daaraan niet kan bijzetten.

Maar waar men zich bepaalt tot het geven van een soort van ministerieel program, dan wordt dat ter zijde gelegd, tenzij hij, die hel, openbaar maakt, een man is van gevestigden naam, wiens ervaringof kennis algemeen erkend is, en aan wiens woorden hoog gewicht wordt gehecht, juist omdat hij ze uitspreekt. En de heer van Eijk zal zeker niet beweren, dat dit laatste reeds met hem het geval is, en wel toegeven, dat de eischen, die ik in de eerste plaats noemde, niet aan zijn vlugschrift kunnen gesteld worden.

Naar het mij toeschijnt, laad hij dan ook beter kunnen doen dan hier losweg en op hoogen toon enkele, reeds elders voldoende besproken gebreken nog eens aan te stippen en zeer in het vage enkele hervormingen aan te geven, die voor een goed deel óf van anderen zijn overgenomen òf, om bij zijn beeld eener akte van beschuldiging te blijven, straften zouden zijn, die men hier niet de

beschuldigde - in dit geval de Indische regeering, - maar deiIndische maatschappij zou aandoen. Want welke zwaardere en barbaarscher straf zou men voor de laatste kunnen verzinnen, dan om Indië, dat zoozeer eene krachtige en snel optredende wetgeving noodig heeft, in *alle* aangelegenheden aan het wisselend spel van de meerderheid onzer Kamers over te geven? En weinig minder zwaar zou de straf zijn, indien men het gewrijf en geschrijf, dat nu reeds zoo schadelijk is, ging vermeerderen door het oprichten van 3 gouvernementen op Java. Volgens den schrijver is dit noodzakelijk op grond van de ethnographische verdeeling, die op dat eiland bestaat, en waarmede o.a. het communaal en individueel bezit samenhangt. Alsof men niet, zonder vermeerdering van administratieven omslag, ook nu reeds ditzelfde doel bereiken kan. Dat men thans inderdaad te weinig op plaatselijke verschillen let, is volkomen juist, maar dit ligt niet aan 't gemis van meerdere raderen in de administratie. De redenen zijn bekend: voor een deel ook door den heer van Eijk opgegeven, en daaronder bekleeden de almacht der algemeene secretarie en zekere gemakzucht, om alles naar één model te regelen, geen geringe plaats. Want het spreekt wel van zelf dat, waar de heer van Eijk over allerlei in de Indische administratie keuvelt, hij van tijd tot tijd den vinger op de wonde legt. Maar 't zijn bekende gebreken, en meermalen besproken geneesmiddelen, die hij aangeeft, en het verraadt een vrij groote mate van zelfvertrouwen om de laatste zoo maar in 't voorbijgaan weer te herhalen, zonder zich te bekommeren over de zwarigheden, die de toepassing in den weg staan. Zoo is de oprichting van plaatselijke besturen in de grootere steden en afscheiding van plaatselijke en algemeene uitgaven op zich zelf zeer wenschelijk, - al zou ik het den schrijver niet gaarne toegeven, dat de ontevredenheid in Indië over de nieuwe belastingen hoofdzakelijk door die vermenging wordt veroorzaakt. Maar de heer van Eijk weet zeker wel, dat een plan daartoe ernstig is onderzocht en voorloopig wegens overwegende bezwaren ter zijde gesteld: meent hij, dat de bezwaren tegen 't geen hij wenscht, ongegrond zijn, welnu! laat hij ons dan door eene ernstige studie daaromtrent voorlichten, maar niet zoo losweg uitspreken, dat het oprichten dier besturen noodzakelijk is. Daarbij kan hem de studie van de Britsch-Indische wetgeving op dit punt ten sterkste worden aanbevolen.

Een ander plan door den heer van Eijk voorgestaan: oprichting

van een departement voor de Buitenbezittingen, is reeds lang geleden door den heer de Waal geopperd en zeker zeer aanbevelingswaardig. Maar wat baat het den heer van Eijk dat nog eens te herhalen, wanneer een man als de Waal het denkbeeld te vergeefs aanpredikt? En wanneer de heer van Eijk de samensmelting van den Raad van Indië en van de hoofden der departementen van algemeen bestuur nader wil bepleiten, worde hem eveneens de studie van 't geen in Britsch-Indië bestaat, aanbevolen. Hij zal daarin stof genoeg vinden om 't geen hij nu met groote oppervlakkigheid even aanroert, nauwkeurig en grondig toe te lichten en te verdedigen.

Eindelijk nog een woord over 't geen de heer van Eijk over de opleiding van de Indische ambtenaren in het midden brengt. Niemand die meer dan ik den tegenwoordigen toestand afkeur, maar ik zoek het hulpmiddel niet alleen, zelfs niet hoofdzakelijk, in 't geen die schrijver wil: verandering namelijk in het programma der examens, maar in wijziging van de opleiding der aanstaande ambtenaren. Het is merkwaardig, - maar tegelijkertijd betreurenswaardig, - dat iemand, die althans eenige ondervinding van deze zaak heeft opgedaan, nog altijd alleen aan de examens blijft hechten en zich niet in het hart van de kwestie kan verdiepen. Zoolang de Regeering die opleiding uit handen geeft, kan zij niet anders dan gebrekkig zijn, omdat door allerlei middelen naar schitterende resultaten bij de examens gestreefd wordt, zonder zich eenigszins om de degelijkheid der opleiding te bekommeren. En zelfs, wanneer wij bij het examen-programma van den heer van Eijk blijven, bevreemdt het mij ten hoogste, dat hij èn de land- en volkenkunde èn de kennis der godsdienstige wetten enz., voor den aanstaanden rechterlijken ambtenaar overbodig acht. Dat in het eerste vak, vroeger vooral, op het staatsexamen hoofdzakelijk naar de van buiten geleerde namen van kapen, bergen, enz. werd gevraagd, is zeker zeer af te keuren. Eene dergelijke studie is voor reeds gepromoveerden geestdoodend en hoort bij het lager onderwijs tehuis. Maar eene slechte methode, bij een examen gevolgd, kan geen bewijs zijn tegen het feit, dat de rechter het volk moet kennen, over 't welk hij recht spreekt. En eveneens zal het voor hem noodzakelijk zijn, zich rekenschap te geven van de godsdienstige meeningen van den inlander, en daarom is de kennis van den Islam wel degelijk voor hem een vereischte en niet alleen, - zelfs niet hoofdzakelijk - de kennis van het Moslemsche familierecht.

Ook over het programma van andere examens, door den heer van Eijk op gegeven, heb ik 't een en ander op het hart, al kan ik mij daarbij meer met eenige zijner voorstellen vereenigen. Maar ik mag niet te uitvoerig worden. Eén raad zij den schrijver gegeven. Hij wachtte met de uitgave van dergelijke programma's ter hervorming van het staatsbestuur, totdat uit andere ernstige studiën blijke, dat hij, die ze opstelde, recht heeft zijne zienswijze als die van een gezaghebbend persoon voor te stellen. Dan zal hij zich zeker ook wachten, aan den ambtenaarsstand, die in 1854 in Indië werd aangetroffen, zonder schijn of schaduw van bewijs plichtverzuim aan te wrijven, zooals hij op pag. 27 deed, en zal de apodictische toon, door hem aangeslagen, ook wel gewijzigd worden.

Terwijl de heer van Eijk zich op het eind zijner brochure bezig houdt met de opleiding der indische ambtenaren - of liever met de examens, die men van de candidaten voor die betrekking behoort af te nemen - ontwikkelt de schrijver van het vlugschrift ‘Bekrompenheid of kwade trouw?’ zijne zienswijze over de tegenwoordige positie dier ambtenaren. Tal van bezwaren worden door hem opgesomd, die hem tot het besluit brengen, eene waarschuwende stem te doen hooren aan hen, die voornemens zijn zich aan den burgerlijken dienst in Indië te verbinden. Schijnbaar schoone vooruitzichten aanbiedende, is volgens hem van dien dienst, enkele bevoorrechten uitgezonderd, weinig anders dan teleurstelling te wachten, en moet, zoolang de regeering geene andere gedragslijn tegenover hare ambtenaren volgt, de dienstneming onvoorwaardelijk worden afgeraden.

Voor een deel zijn de opmerkingen van Justus helaas! gegrond. Wanverhouding moet het gevolg zijn van de omstandigheid, dat de traktementen en pensioenen in de laatste jaren over het algemeen niet in zoodanige mate zijn verhoogd, dat zij gelijken tred kunnen houden met de waardevermindering van het geld, terwijl ook enkele bronnen van inkomsten, die vroeger voor sommige ambtenaren vloeiden, thans verstopt zijn. Komt een ambtenaar, die eene gewone carrière gemaakt heeft, na normalen, 20-jarigen diensttijd, met pensioen in het moederland terug, dan is het bedrag daarvan veel te gering, om daar volgens zijn stand te leven, althans wanneer hij kinderen heeft. Immers de kosten hunner opleiding beginnen juist dan te drukken, wanneer hij door zijne pensioneering eene aan-

merkelijke vermindering van inkomsten ondergaat. De traktementen die hij genoot, vooral in mindere rangen, laten niet toe, dat hij eene beduidende som ter zijde legt; en juist in die rangen brengt hij tegenwoordig, althans bij het binnenlandsch bestuur, geruimen tijd door. Want de bezwaren, die ik aangaf, doen menigen hoogen ambtenaar besluiten, geen pensioen aan te vragen dan na zeer langen diensttijd, zoodat ook de promotie daardoor uiterst traag gaat. Mocht dil bij de rechterlijke ambtenaren tot nu toe eenigszins beter zijn, daar zij reeds spoedig in 't genot van betrekkelijk ruime traktementen zijn, zoo staat daartegenover, dat zij weinig uitzicht op promotie tot hooge betrekkingen hebben, terwijl de kans voor hen, die nu in dienst komen, nog geringer is, daar de ruimer bezoldigde betrekkingen meest in handen van jonge ambtenaren zijn. Voeg hierbij dat de regeering, zooals Justus vermeldt, door de bepalingen omtrent verlof inderdaad getoond heeft, niet het hooge belang in te zien Tan eene eerlijke politiek tegenover hare ambtenaren, en dat de Indische dienst zijne eigenaardige en groote bezwaren heeft, die onze schrijver wel scherp, maar niet overdreven doet uitkomen, dan kan men begrijjpen, dat hij gemeend heeft, verplicht te zijn, eene waarschuwende stem te verheffen tegen het dienst nemen als Indisch ambtenaar.

Maar hoe komt het dan, dat er zich toch zoovele liefhebbers - en daaronder van de besten - opdoen, en dat er jaarlijks nog altijd zich een veel te groot getal candidaten voor dien dienst aanbieden, terwijl dit vroeger, toen de vooruitzichten beter waren, het geval niet was? Voor een deel is dit zeker wel het gevolg van de omstandigheid, dat ook in het moederland de markt overvoerd is, en ook daar de vooruitzichten slecht zijn. Want - en dat vergeet Justus wel eenigszins - want zijn de traktementen in Indië te gering, hier te lande zijn zij dat in vele gevallen niet minder. De som, die aan den Indischen ambtenaar als pensioen wordt toegelegd, terwijl de kans niet voor hem is uitgesloten, nog iets daarbij te verdienen en hij in allen gevalle de keus van zijne woonplaats heeft; die som is voor velen van gelijken rang hier te lande het maximum van het activiteitstraktement, waarvoor zij moeten arbeiden, terwijl hun pensioen op een bespottelijk gering bedrag is vastgesteld. En wanneer Justus het feit, dat er zich zoovelen voor den Indischen dienst aanbieden, toeschrijft aan den wensen, bij onze burgerij bestaande, om hare zonen in staatsdienst te brengen, en hij dezen aanraadt,

liever in handel of nijverheid hunne toekomst te zoeken, dan mag wel gevraagd worden, of de vooruitzichten daarbij zoo schitterend zijn voor hen, die geen kapitaal bezitten. Dat de door den schrijver gegispte neiging, die ook door mij betreurd wordt, bestaat, valt niet te ontkennen; maar inderdaad, er zijn verzachtende omstandigheden in menigte te pleiten.

Maar voor een deel zijn er ook andere omstandigheden, die op dien toevloed invloed uitoefenen. Vooreerst de betrekkelijk vele groote prijzen, welke in den Indischen dienst te behalen zijn, en die groote aantrekkingskracht hebben. Niet onbelangrijk toch is het aantal van hen, die na langeren of korteren diensttijd, eene zeer schoone stelling verworven hebben, terwijl voor hen, bleven zij in het moederland, slechts geringe vooruitzichten zich openden. En bovendien: de vraag, welke loopbaan men zal inslaan, wordt gelukkig niet alleen door de geldkwestie beheerscht! En nn moge het volkomen waar zijn, dat groote teleurstellingen ook in het leven van den Indischen ambtenaar voorkomen, zoo is toch die betrekking eene der schoonste, welke men kiezen kan. Aan de taak, in Indië bestuur te voeren, is zooveel edels verbonden, dat dit tegen de minder goede zijden wel mag opwegen. Ik weet het: de idealen, die men bij de intrede zijner loopbaan bij zich omdraagt, worden vaak wreed verstoord. Menigeen verliest de energie onder allerlei tegenwerking, en de staaltjes, door Justus gegeven, zouden met tal van anderen en oneer authentieke kunnen vermeerderd worden. Maar gelukkig blijven toch velen aan hun plicht getrouw, en niet gering is het aantal van hen, die in het moederland teruggekeerd, uit den grond van hun hart verklaren: dat de loopbaan van Indisch ambtenaar een der schoonste is, die men kiezen kan.

Dit neemt natuurlijk niet weg dat, zoo mogelijk, de positie dier ambtenaren verbeterd behoort te worden en ook geldelijk behoorlijk moet beloond worden, om te zorgen, dat ook de besten zich tot den Indischen dienst aangetrokken gevoelen. Mits dan ook voor eene goede opleiding gezorgd worde. Want wat baat het, goede elementen tot zich te trekken, indien de opleiding, die zij genieten, er niet op berekend is, het goede dat in hen is, te ontwikkelen en hen voor te bereiden voor de taak, die hen wacht.

Gaarne verklaar ik, met Justus in te stemmen, waar hij meent, dat herziening van de bestaande bepalingen ten opzichte van de verloven, daartoe dringend noodzakelijk is. Al is het waar, dat

vroeger groote misbruiken plaats grepen, zou zouden die op geheel andere wijze kunnen zijn opgeheven, zonder hen, voor wie verlof een levenskwestie is, zoozeer te benadeelen, als thans het geval is. Men heeft weder, als zoo menig keer - het kind tegelijk met het badwater weggeworpen. En toch is een verlof in zoovele gevallen hoogst weldadig voor den ambtenaar en daardoor in de gevolgen voordeelig voor den lande, zelfs daar, waar het niet om redenen van gezondheid wordt aangevraagd. Maar in het laatste geval alleen, indien men hem het verblijf hier te lande nuttig weet te maken; want weinig baat het, indien die tijd in ledigheid wordt doorgebracht.

Maar in een ander opzicht meen ik, dat de schrijver zich op een gevaarlijken weg begeeft, wanneer hij op traktementsverhooging aandringt, zonder daarnevens andere voorzieningen aan te raden. Het is zoo verleidelijk te verlangen, dat voor het een of ander nuttig onderwerp grootere uitgaven worden gedaan, vooral wanneer deze op zich zelf gerechtvaardigd schijnen. Maar juist een toegeven aan dergelijke eischen, zonder het geheel te overzien, is naar mijn oordeel de zwakke zijde van ons koloniaal bestuur in de laatste jaren geweest, te meer te betreuren, omdat zij maar al te zeer gelegenheid tot kritiek gaf, die ook het goede, dat werd aangebracht, niet verschoonde. Overziet men het geheel, dan zal men, dunkt mij, wel tot de slotsom moeten komen, dat aan eene verhooging van het gezamenlijk bedrag der Indische traktementen niet gedacht kan worden. Niet omdat men het geld voor Nederland wil besteden,- want die tijden zijn voorbij en zullen, hoop ik, nooit terugkeerenmaar omdat, zelfs bij eventueele overschotten, zoovele eischen aan den staatsdienst zullen worden gesteld, dat verhooging van het budget voor traktementen wel eerst veel later in aanmerking zal kunnen komen. Naar het mij toeschijnt, is de eenige weg, die mag worden ingeslagen, deze: inkrimping van het getal ambtenaren, met verhooging van de traktementen der overblijvenden. Wanneer men toch nagaat, hoe zeer in vele takken van administratie uitbreidingvan personeel heeft plaats gehad, dan mag men misschien toegeven, dat dit bij eene ruimgevulde schatkist eenig nut had, maar zal men tevens moeten erkennen dat nu, met handhaving van de rechten der in dienst zijnde ambtenaren, naar vermindering van hun getal moet worden gestreefd, tenzij men liever op nieuw een onvoorzichtigen greep in de schatkist doen wil, of hoogere belangen achterstellen. En slaat men dien weg in, dan twijfel ik niet of men zal onder-

vinden, dat een Klein getal goed bezoldigde en voortreffelij ke ambtenaren beter werk zullen doen, dan een grootere menigte slecht beloonde staatsdienaren. En dit vooral, wanneer men er naar wil streven, hen van lal van werkzaamheden te ontlasten, die hun nu tot groote schade voor hunne eigenlijke werkzaamheden worden opgelegd, zonder tot evenredige resultaten te leiden. Wordt dan weer meer dan nu, de lessenaar met het paard verwisseld, dan zal èn hun werkkring aantrekkelijker èn hunne belooning hooger èn het nut, dat zij stichten, grooter zijn.

De onderneming, door den heer Riesz op touw gezet, en waarvan et eerste gedeelte reeds vroeger hier door mij werd aangekondigd, wordt door hem met prijzenswaardigen spoed voortgezet. Na in een kort ‘nawoord’ eenige bedenkingen te hebben beantwoord, die zijne eerste verhandeling had uitgelokt, wordt in een tweede gedeelte de geschiedenis der Buitenzorgsche landen door hem beschreven. Het is hoofdzakelijk gewijd aan de uiteenzetting van de wijze, waarop Buitenzorg in handen van den Gouverneur-Generaal van Imhoff en van diens erfgenamen, - en later in het bezit van zijne opvolgers is gekomen. Volgens den schrijver is dit land niet, zooals men gewoonlijk aanneemt, aan den fungeerenden GouverneurGeneraal gekomen, met verplichten overgang op en overname door zijnen opvolger, maar als particulier vol en vrij eigendom, zoodat de landvoogd Alting de voordeelen, uit Buitenzorg getrokken, niet beschouwde als inkomsten van den Gouverneur-Generaal, maar als voordeelen, hem persoonlijk toekomende. De argumenten, door den heer Riesz aangevoerd, zijn krachtig, maar zullen alleen door een onderzoek in de archieven kunnen getoetst en zoo mogelijk, wederlegd worden. Eén zaak komt mij daarbij echter eenigszins raadselachtig voor. Volgens 't geen de schrijver mededeelt, had ook de G.-G. Daendels, van 't begin van zijn bestuur aan, Buitenzorg in vollen eigendom, vrij en onbelast gekocht, zonder eenige verplichting het later over te doen: ‘in vollen eigendom voor zich en zijne erven’ Maar in zijn bekenden Staat (p. 29) zegt Daendels zelf, dat de gewone schikkingen, welke met den Gouverneur-Gene, raal omtrent Buitenzorg en Weltevreden plaats hadden, medebrachten, dat deze landen wel aan hem als bijzonder eigendom werden afgestaan, doch onder de verplichting van die weder, voor gelijken prijs, aan zijn opvolger over te laten. Nu is het toch niet waar-

schijnlijk, dat Daendels zich korten tijd na zijn vertrek uit Indië (de Staat is in 1814 uitgegeven) zoo weinig van zijne rechten' herinnerde, dat hij 't bovenstaande zou hebben -neergeschreven zouder dat dit waarheid bevatte, en zonder dat de verplichting tot overdracht op hem rustte. Want dat die verplichting slechts eene ‘beschouwing’ zou zijn geweest en niet op bepaald overeenkomsten steunende, is te minder aannemelijk, omdat de voorstelling, die Daendels in zijn werk geeft, de niet ongegronde verdenking heeft doen ontstaan, dat deze Gouverneur-Generaal in de latere schikkingen omtrent die landen veel meer zijn eigen belang, dan dat van den lande zou hebben geraadpleegd. En voor een dergelijk vermoeden zou geen reden geweest zijn, wanneer het vaststond, dat Buitenzorg in vol, onbezwaard eigendom aan Daendels behoorde. Ik ben echter dankbaar, dat de heer Riesz dit punt weder ter sprake brengt, en niet minder voor de interessante mededeelingen, in deze verhandeling voorkomende, die de lezing overwaard maken, voor allemdie in den rechtstoestand der particuliere landen belang stellen.

De brochure van den heer Perelaer, die we het laatst vermeldden, beweegt zich eveneens op het terrein der particuliere landerijen, zij het dan ook in een ander, meer oostelijk gelegen deel van Java. Brochure is eigenlijk een zeer ongepast woord voor een boekwerk van meer dan 300 bladzijden. Toch behoort het door den aard van het daarin behandelde onderwerp tot de vlugschriften en is dus de eerste vraag die oprijst, of de zaak, in dit geschrift behandeld, van zooveel gewicht is, dat zij eenen dergelijken omvang waard is. En terwijl ik nu meen, dat het aantal bladzijden gerust tot één derde van het opgegeven bedrag had kunnen worden ingekrompen, waardoor herhaling op herhaling ons zou gespaard zijn, en het boek leesbaar zou zijn geworden, wat het nu bijna niet is, aarzel ik toch niet te verklaren, dat de zaak - eene op zich zelf vrij onbeduidende twist tusschen de regeering en een landeigenaar - het dubbel getal bladzijden zou verdienen, indien het noodig geweest ware, die er aan te wijden. Zij raakt toch rechts- en regeeringsbeginselen, die van het uiterste gewicht zijn. Zij is reeds door de dagbladen bekend gemaakt: eene korte uiteenzetting is echter noodig voor hen, die zich haar niet meer mochten herinneren.

Een van de vele particuliere landerijen, welke in het oosten van

Java worden aangetroffen, is het landgoed Gemoelak, in de residentie Samarang, door ongeveer 17000 inlanders: bewoond. Toen de tegenwoordige eigenaar dat land overnam, vond hij daar een paar Chineezen, die er eene opium-verkoopplaats hadden opgericht en naar hun, later bevestigd, voorgeven op last van den wettigen pachter, opium sleten. De eigenaar, overtuigd van het groote nadeel, dat het gebruik van opium aan zijne opgezetenen toebracht en overtuigd dat zijn recht van eigendom hem de volle beschikking over zijn land gaf, en dus ook de bevoegdheid, de Chineezen van zijn land te weren, wendde zich tot de regeering, met verzoek, hen te verwijderen. Doch dit verzoek werd van de hand geslagen, en nadat een eisch, voor den rechter ingesteld, aan den eigenaar de overtuiging had gegeven, dat zijne zaak in rechten niet zou zegevieren, heeft hij zich tot de Tweede Kamer gewend, om bij haar steun tegen de regeering te zoeken. Dit alles wordt door den heer Perelaer medegedeeld, en daarbij tal van toevoegsels, als rechterlijke vonnissen, dagbladartikelen enz. ten beste gegeven.

Dat bij deze zaak twee vraagstukken betrokken zijn, springt in het oog. Ten eerste, of het recht van eigendom, aan den landeigenaar toekomende, door de regeering is geschonden. Naar het oordeel van den heer Perelaer is dit het geval, daar de regeering het recht mist, aan een pachter de vergunning te geven, eene verkoopplaats in te nemen op het gebied van den eigenaar, en zoo diens grond als het ware in beslag te nemen. En ook mij schijnt die handeling niet te rechtvaardigen. Wel heeft de regeering, volgens mijne meening, volkomen recht, den pachter te machtigen, opium op het gebied van den eigenaar te verkoopen, daar zij volkomen bevoegd is, haar monopolie overal in de streken, aan haar bestuur onderworpen, Ste handhaven, en het eigendomsrecht geenszins het recht van den staat uitsluit, om belastingen te heffen, die bij algemeene verordeningen zijn vastgesteld. Maar de sprong van die redeneering tot de slotsom, dat de regeering dan ook de bevoegdheid bezit, zonder meer, grond van den eigenaar in beslag te nemen, om daar eene opiumkit te vestigen, is gewaagd en zou ik niet gaarne voor mijne rekening nemen. Het is mij onbegrijpelijk, hoe de regeering den resident van Samarang kan steunen in zijne bewering: dat het eigendomsrecht van den eigenaar niet wordt aangetast door de aanwijzing van een deel van het landgoed als de plaats, waar de opiumverpachter een kit houden

mag, tenzij men moet aannemen, dat de wensch, het opiumdebiet op alle manieren te handhaven, haar de oogen voor hoogere belangen doet sluiten. En ten hoogste af te keuren is de manoeuvrer, door de regeering aangewend, om een schijn van recht aan hare handeling te geven, door misbruik van hare bevoegdheid als wetgever te maken. Want alsof de regeering zelve de onjuistheid van haar standpunt inzag, liet zij korten tijd na het begin van den strijd met den eigenaar eene koloniale ordonnantie volgen, die den landeigenaar de verplichting oplegt, vestiging van pachters en hunne zaakgelastigden op hun land toe te laten, met bedreiging van boete tegen elk verzet. Ieder moet inzien, dat het hier niet minder geldt dan eene poging der regeering, om waar zij vreest, in rechten het onderspit te zullen delven, door de uitoefening van de macht, haar op een ander gebied gegeven, onrecht tot recht, - althans tot wettelijk recht te maken. Volgens mijn oordeel zou dit haar echter weinig gebaat hebben, wanneer de eigenaar de zaak had doorgezet. Immers is de koloniale ordonnantie, die de regeering uitvaardigde, ondergeschikt aan het burgerlijk wetboek, dat dooiden Koning is vastgesteld, en kan zij dus geen inbreuken op het eigendomsrecht maken, anders dan langs den weg van onteigening. Dat die weg door de regeering kan worden ingeslagen, spreekt van zelf; maar zij zal, dunkt mij, zich wel tweemalen bedenken, voor zij verklaart, dat de vestiging van een opiumkit in het algemeen belang moet gerekend worden, terwijl in allen gevalle schadevergoeding zou moeten worden uitgekeerd. Maar geef ik dus den heer Perelaer gaarne toe, dat hier het recht op de zijde van den landeigenaar is, zoo kan ik niet instemmen met zijn oordeel over de in deze vaak gevelde vonnissen. De eigenaar werd daarbij in het ongelijk gesteld, maar niet wat de hoofdzaak betreft, doch alleen in bijkomende incidenten. En nu moge het vergeeflijk zijn, dat een niet - jurist zoo weinig aan formaliteiten hecht, dat hij hier van subtiliteiten spreekt, zoo behoorde hij toch in te zien, dat het de plicht van den rechter is, 't geen in de wet geschreven is, na te komen en te begrijpen, dat vormen juist ter handhaving van het recht noodzakelijk zijn. Ware de zaak voor den rechter gebracht op eene wijze, zoodat alleen over het recht van den eigenaar, om in volle vrijheid over zijn grond te beschikken, uitspraak behoefde gedaan te worden, dan zou, naar ik met vrij groote zekerheid durf voorspellen, de eigenaar tevreden geweest zijn. Geheel

schaar ik mij in dit opzicht aan den kant van de beschouwingen van een schrijver in het ‘Indische Vaderland’ (brochure p. 91) - al betreur ik het dat ook deze van eene ‘handigheid van den rechter’ spreekt. Jammer genoeg, dat de zaak niet van den beginne af goed op touw is gezet, en het hart van de kwestie onmiddellijk aangetast. In dat geval zou het wel gebleken zijn, dat de rechterlijke macht in Indië aantasting van 't eigendomsrecht niet gedoogt, zelfs niet van den kant der regeering. En mocht dat, 't geen ik ontken, niet het geval zijn, dan zou er inderdaad reden geweest, om krachtig op te treden en niet op te houden, voor dat hervorming tot stand ware gekomen.

Maar er is nog een tweede vraagstuk, dat door den schrijver met kracht wordt behandeld: de onzedelijke verkoop van opium, door het Gouvernement gedreven. Niet, dat het punt in geschil de onzedelijkheid van dien verkoop doet uitkomen, want het geldt daarbij eigenlijk niet meer, dan de vraag: of de opiumkit eenige minuten dichter bij de opgezetenen van het landgoed zou geplaatst worden. Maar 't geen hier de zaak zoo stuitend maakt is, dat de eigenaar door zijn invloed de bevolking tracht te behoeden tegen het onzalig gebruik van dat vergif, terwijl de regeering van haren kant, althans zoo schijnt het, alle pogingen in het werk stelt, om daaraan verdere verbreiding te geven. Ik erken, dat de opiumkwestie een der moeielijkste vraagstukken is, maar meen toch dat het veel heeft van het zoeken naar de quadratuur van den cirkel om aan den eenen kant te trachten, voordeel uit dat heulsap te trekken, en aan den anderen kant naar beperking van het gebruik te streven, zooals toch, naar bekend is, de politiek der regeering heet te zijn. Met den gloed eener innige verontwaardiging toont de heer Perelaer aan, hoe telkens het laatste gedeelte van dat programma uit het oog werd verloren, en alleen naar de baten gestreefd. Voor zooverre men uit de geschriften van anderen - waarbij die van Mr. Bn. v. Dedem, het bekende kamerlid, vooral behooren genoemd te worden - nog niet genoeg heeft geleerd, is 't geen de schrijver aanvoert wel beslissend. En het wordt dan hoog tijd, èn in 't belang van den goeden naam onzer regeering èn ter voorkoming van eene steeds toenemende demoralisatie der inlandsche bevolking, dat men besluit tusschen beide stelsels te kiezen. En gaat men daartoe over zonder te transigeeren - (waarbij toch ten slotte onder het vernis van goede bedoelingen

de onzedelijkheid zou zegevieren), dan ben ik zeker, dat de goede richting zal zegepralen, want daar, waar de Nederlandsche natie geplaatst werd voor de keuze tusschen recht en onrecht is, - mits de vraag? zuiver gesteld worde - de oplossing nooit twijfelachtig geweest.

Augustus.
P.A. VAN DER LITH.

Naschrift.

Nadat bovenstaande regelen waren geschreven, heeft de regeeringinlichtingen gegeven over de zaak, door den heer Perelaer behandeld. Volgens haar is er geen sprake van schennis van eigendom, daar de opiumkit geplaatst is op een stuk grond, toebehoorende aan een der opgezetenen van het landgoed, die dat aan den pachter heeft verhuurd. De regeering verdedigt hare hardnekkigheid in de handhaving van de kit juist op dat landgoed door de bewering, dat het land een brandpunt van den smokkelhandel in opium zou zijn. Wij moeten de verdediging van den heer Perelaer afwachten, maar wijzen op de onzedelijkheid van den Opiumhandel, zooals de regeering dien thans drijft, die naar zulke middelen doet grijpen, en demoralisatie door nog grootere demoralisatie bestrijdt.

Sonnetten.

I. Slapen gaan.

Wijl reeds, in 't West, de rozeverven flauwen,
staakt nu de kleine 't prettig popje-sussen
en 't heel voorzichtig kaartehuizen bouwen
om ‘zoet papaatje’ goeden nacht te kussen.

De moeder helpt - zoo lastig zijn die lussen! -
haar bij 't ontkleeden en bij 't kleertjes vouwen.
Hoe 't schalksche mondje babbelt ondertusschen!
Reeds blikkert de avondster; de kimmen grauwen.

Doch eensklaps heeft, op de effen kinderwangen,
een ernstig trekje kuiltje en lach vervangen.
Deemoedig knielt ze en bidt haar avondbede,

aan moeders schoot. Onhoorbaar sluipt de vader
in 't slaapvertrek en treedt zijne englen nader.
En heel het groepje zwemt in hemelvrede.

II. Op school.

Eentonig bromt de stem der leerares.
Het woelig meisje wendt zich om en gluurt
naar gindschen tuin, waar 't bieken honig puurt
en zomerzonne blinkt op bloem en bes.

Op de enge schoolbank zwiert de blonde tres.
Hoe vaak heeft niet haar blik zich blind getuurd
naar 't strookje blauw - de hof is hoog ommuurd -!
- ‘Die blijde vogels! hen kwelt boek noch les!’

Daar klinkt haar naam: ‘Aan 't cijferbord!’ Zij richt
zich op en wankelt, blozend en verward.
Heen is de droom! haar wekt verzuimde plicht.

Hoe, duizlig van getallen, wit op zwart,
zij onder 't wicht van al die blikken zwicht,
door 't gichlend koor der meisjes moêgesard!

III. Lentevlag.

Ontvouw, kastanje, uw witgewolde knoppen
en hef in 't blinkend blauw de lentevlag!
Reeds beuren boomen hoog de omkransde koppen,
met loof bekroond, door éénen tooverslag.

De zonne zegent de aarde met haar lach
en streelt met stralen, warm als vingertoppen,
't ontwakend woud, waar duizend polsen kloppen,
in tronk en twijg, bij d'eersten weeldedag.

Een wegje weet ik, waar de dauwdrop vonkelt,
waar de anemoon haar melkwit kelkje ontplooit.
Hoe lokkend lief dat smalle paadje kronkelt!

In 't heesterhout, met zwellend groen getooid
trilt vogelzang. - Ontvlied der velden vlakte!
Zoek, voor uw droom, de schaûw van 't weidsch getakte

IV. Liefdedroom.

O jeugdig beeld, verheerlijkt beeld eens dooden,
zoo vaak aanschouwd in zaalge weemoedsdroomen,
u blijf ik trouw, hoewel de jaren vloden,
de vluggewiekten, die niet wederkomen!

Nog voel 'k een tranenvloed mijn ziel doorstroomen,
wanneer ik peinze aan u en hoe de goden
u, ach! zoo vroeg, een koele wijkplaats boden,
melodisch door den wiegezang der boomen.

Ik hoor uw stem in 't lied der nachtegalen,
ik zie, van milden zilverglans omgeven,
uw blonden kruin in blonde manestralen.

'k Zie aan den hemeltrans uwe oogen blauwen
en 'k voel uw adem liefdevol omzweven
mijn handenpaar, aanbiddend saamgevouwen.

HÉLÈNE SWARTH.
Elsene-Brussel.

Letterkundige kroniek.

La chaire de français dans une Université Neerlandaise. Discours prononcé le 29 Septembre 1884, à l'occasion de son installation comme professeur ordinaire à la faculté des lettres de l'Université de Groningue, par A.G. van Hamel. Groningue, J.B. Wolters. 1884.

Een gelukkige beschikking heeft de Senaatskamer in het gebouw der Groningsche Universiteit door een langen gang van de Gehoorzaal gescheiden. Want indien zij het hadden kunnen hooren de hooggeleerden, die met hunne achtbare beeltenissen de wanden dier Senaatskamer versieren, dat in het auditorium, waar de moderne begrippen het klassieke Latijn reeds door de moedertaal deden verdrijven, deze thans op hare beurt plaats moest maken voor het Fransch; dat daar een jonge geleerde met een Hollandschen naam, bij zijn optreden als professor, geen Latijnsche oratio, geen Hollandsche redevoering, maar een Fransch *discours* hield - wat zouden velen hunner zich hebben geërgerd!

Toch scheen het wel of er, ondanks den afstand, iets tot hen was doorgedrongen van die Fransche klanken, en het was ons toen wij in die Senaatskamer vertoefden, of vooral een hunner, die bij nadere kennismaking Prof. Lulofs bleek te zijn, het erg te kwaad had.

‘Het schijnt wel’ - hoorden wij hem mompelen - ‘dat ik in 1815, in mijne inwijdingsredevoering te vergeefs betoogd heb, dat, de Fransche overweldiging vooral ook daaraan te wijten was wijl de Fransche letterkunde in vele van derzelver takken vol verrotting, Zich over geheel Europa had uitgebreid; wijl de Fransche taal bij grooten en kleinen zich had ingedrongen; wijl met dezelve

Fransche winderigheid en opgeblazenheid alom waren overgewaaid; kortom wijl de pestziekte der venfranschtheid alle zelfstandigheid “bij de walken verwoest had.” “Bewonder toch den slechte, en gij zijt gereed de dienstknecht des slechten te worden!” heb ik toen gezegd! En nu komt daar alweêr zoo'n verfranschten Hollander zijn Fransche geleerdheid luchten in een Nederlandsche Hoogeschool. Dat is er zeker een die tot de vrienden van *de Gids* behoort; van die *Gids* die in '38 mijne aanteekeningen op Blair's Lessen over de Redekunst zoo schandelijk heeft aangevallen. Tien tegen één, dat die “vuilnisbak van hatelijkheden legen mij en anderen,” dat “wierookvat van vleijerijen voor zijn vrienden” - ik heb het ding indertijd in *de Letterbode* openlijk zoo genoemd! - dat gaat toejuichen en voor den Professor niets dan lof over heeft.’

Nu, in dit laatste zou Prof. Lulofs bijna gelijk kunnen hebben. Wij hebben inderdaad genoten bij het hooren uitspreken van deze nede, waarmede de heer van Hamel, op 29 September jl., zijne betrekking als Hoogleeraar in het Fransch aan de Groningsche Universiteit aanvaardde, en een talrijk publiek, waaronder,vele Groningsche dames, heeft met ons den begaafden redenaar toegejuicht. En nu wij, te huis gekomen, de rede, ontdaan van de aantrekkelijkheid welke een voortreffelijke voordracht haar leende, overlezen, schamen wij ons niet over onze ingenomenheid met dit werk van den man, die na in den vreemde zijne letterkundige studiën te hebben gemaakt, thans de vruchten daarvan zijnen landgenooten komt aanbieden.

Het heeft heel wat voeten in de aarde gehad, eer de Nederlandsche Regeering er toe heeft kunnen besluiten, een der Rijksuniversiteiten met een leerstoel voor de wetenschappelijke beoefening van ihet Fransch te begiftigen. Wel werd in tijdachriften, als *Taalstudie*, en elders:door geleerden als Dozy, Jonckbloet, Matthes en Byvanck, het Fransch wetenschappelijk beoefend; wel werdend er zoowel door Curatoren en Professoren der Universiteit, als door het Gemeentebestuur van Groningen, pogingen in het werk gesteld om een leerstoel voor de Fransche taal op te richten - maar die pogingen hadden tot heden schipbreuk geleden. Terwijl Duitschland, Oostenrijk, Zwitserland, Zweden, Denemarken voorgingen, bleef Nederland achter. Eens - zoo vertelt Prof. van Hamel - had een onzer Academies een Professor in het Fransch. Het was

in den tijd toen ons land bij Frankrijk was ingelijfd. De titularis een verwaand en weinig beminnelijk man, heette Mielle. De man kon zich maar niet begrijpen waartoe de leerstoel voor de Hollandsche taal diende, welke toen door Siegenbeek werd ingenomen ‘Pour le reste - zegt Prof. van Hamel - M. Mielle n'a laissé à Leyde que le souvenir d'avoir fait de l'espionnage au profit de son gouvernement, du journalisme pour son propre compte, et de la réclame pour son tailleur.’

De redenaar zet het bijzonder karakter uiteen van de wetenschap, welke hij geroepen is te doceeren. Die wetenschap is nog jong, althans wat betreft het taalkundig gedeelte en de geschiedenis van de middeneeuwsche letterkunde. Aan Raynouard, die in 1838 stierf, en vooral aan den Bonner Hoogleeraar Friedrich Diez (geb. 1794, gest. 1876) komt de eer toe van den grond gelegd te hebben voor de Romaansche taalwetenschap. Sedert heeft dit vak een groote vlucht genomen. In Frankrijk behooren o.a. Gaston Paris, Paul Meyer, Littré, in Duitschland Tobler, Körting, tot deuitstekendste vertegenwoordigers van deze wetenschap.

Al is het hier geen leerstoel van Romaausche philologie, welke thans te Groningen door Prof. van Hamel werd ingewijd, de studievan het Fransch, waarin hij als voorganger optreedt, behoort toch als een tak van de Romaansche taalstudie te worden beschouwd, en de historische methode, welke de zoogenaamde Romanisten volgen, zal hierbij voor hem tot richtsnoer moeten strekken. Den oorsprong, de ontwikkeling van de verschillende taalvormen na te gaan, de wijzigingen op te sporen, welke zij in den loop der tijden hebben ondergaan, dat is de taak ook van den hedendaagschen Hoogleeraar in de moderne talen. De grondslag van dat onderzoek is, bij de studie van het Fransch, het Latijn, niet het klassieke, maar het populaire Latijn, de *lingua rustica*, het taaleigen van het dagelijksch leven, door de Romeinsche legerbenden en wie met haar kwamen in de veroverde landen ingevoerd.

De etymologie of woordafleiding, die vroeger als een kunstje beoefend werd, - zoodat Ménage het Fransche *haricot* van het Latijnsche *faba* kon afleiden, door de volgende filiatie: *faba, fabaricus, fabaricotus, aricotus, haricot*, - is dank zij de historische methode, door de leer der klanken, *la phonétique*, en de leer der vormen, *lamorphologie*, een wetenschap geworden. Ook de geschiedenis van de beteekenis der woorden knoopt zich hieraan vast. Eindelijk moet.

ook bij de *syntaxis*, de leer van den zinbouw, de historische methode worden gevolgd. Een en ander wordt door den Hoogleeraar met goed gekozen voorbeelden duidelijk toegelicht.

Terecht herinnert hij er aan, dat de studie van het Fransch niet alleen een ernstige wetenschap is, maar ook een kunst. Al staat, uit het oogpunt der wetenschap, het dorpsdialect gelijk met de taal van het beschaafdste volk, naast die wetenschappelijke beschouwing moet er plaats blijven voor een artistieke beschouwing van de taal. ‘J'aime à me dire’ - zegt hij - ‘qu'on ne connaît pas la langue française à moins d'être devenu sensible à son admirable clarté, à son élégance exquise, à cette diction simple et naturelle qui n'exclut pas l'élévation, mais qui est surtout inséparable de l'esprit, qui appelle l'éloquence, mais qui repousse la déclamation pompeuse, - à toutes ces qualités de pensée, de forme, de timbre, d'accentuation rapide qui font du français la langue de la diplomatie et celle des confidences, la musique bruyante des foules et le chant discret des coeurs tendres, un murmure dans l'intimité, un éclat de rire dans les salons et un tonnerre à la tribune.’

Na uiteengezet te hebben op welke wijze hij het tweede gedeelte van zijn onderwijs, de geschiedenis der Fransche letterkunde, denkt te behandelen, wijdt de redenaar ook eenige woorden aan de letterkundige critiek. Hij meent, dat de Hoogleeraar in het Fransch op dit gebied met groote omzichtigheid en groote bescheidenheid te werk behoort te gaan. Wel zijn er zekere algemeene wetten, waaraan elk letterkundig voortbrengsel, uit welk land ook afkomstig, zich heeft te onderwerpen, maar naast die groote beginselen zijn er een tal van aesthetische begrippen, welke slechts een betrekkelijke, een plaatselijke, een persoonlijke, een voorbijgaande waarde hebben. Een vreemdeling zal vaak moeite hebben om de bijzondere elementen, welke in ieder werk worden aangetroffen, te begrijpen, en wanneer hij ze al begrepen heeft, zal hij ze ter nauwernood durven beoordeelen. De Hoogleeraar in het Fransch aan een vreemde Universiteit, zal daarom het best doen de historische studie als zijn hoofdtaak te beschouwen. Zelfs de groote letterkundige critici in Frankrijk - Sainte-Beuve, Taine, Bpurget - gaan uit van het beginsel, dat de historische analyse aan de beoordeeling vooraf moet gaan, en dat het zaliger is te begrijpen dan te richten. Wanneer hij in ons land met geringschatting van Corneille en Racine hoort spreken, ‘parceque ce n'est pas du

Shakespeare', wanneer hij leest dat men van Daudet durft schrijven, dat hij zich in een van zijn romans op een verkeerden weg heeft begeven, dan kan onze Hoogleeraar de gedachte niet van zich weren, dat noch zij, die zoo spreken, noch onze voorouders, noch onze vrienden, die meesterstukken hebben geschreven, 'qu'après tout les Français sont les maîtres chez eux ... et des maîtres le plus souvent.'

De heer van Hamel zou, dunkt ons, voorzichtiger gedaan hebben met dit punt te laten rusten en voor eene latere behandeling, te gelegener tijd, te bewaren. Nu toch, terwijl hij zoo terloops deze quaestie aanroerde en er zich op deze wijze van afmaakte, liep hij gevaar van misverstaan te worden. Dat men zich van critiek dient te onthouden, omdat men zelf, of zijn grootvader, of zijn vriend, geen meesterstuk heeft gemaakt, kan toch in ernst zijne bedoeling niet zijn.

Had de redenaar er ons op gewezen, dat er een kleingeestige critiek is, een critiek bekrompen van opvatting, die alles geregeld, alles binnen zekere grenzen besloten wil zien, die elk kunstwerk op reen Procrustesbed legt en knot wat uitsteekt; had hij daar tegenover ons de gevaren voor oogen gesteld van een andere richting, die zich in holle algemeenheden verliest, en die, roemende op haar ruimen blik, op zulk een afstand van het voorwerp dat zij waarneemt gaat staan, dat zij zelf er slechts een vagen indruk van ontvangt, dien zij even vaag aan anderen mededeelt, - wij zouden volkomen met hem hebben ingestemd. Nu moeten wij een bescheiden protest doen hooren.

Er moet gekozen worden tusschen het *admirer tout, comme une brute*, zooals Victor Hugo, in een fraze die ook alweêr niet letterlijk behoeft te worden opgevat, tegenover Shakespeare beweerde te doen, en het oefenen van critiek. Wie bewondert oefent reeds critiek uit, zoodra hij rekenschap geeft van de redenen zijner bewondering. Het is niet mogelijk de algemeene beginselen van letterkundige aesthetiek uiteen te zetten, zonder de regels met voorbeelden toe te lichten, zonder te rangschikken en - te oordeelen. Het is niet mogelijk de werken der groote dichters aan eeue instelling van hooger onderwijs te behandelen, zonder een keus te doen, en dus critiek uit te oefeuen. Racine behandelende, zal men mogen en moeten zeggen dat met *La Thebaïde* 'il a fait fausse route', - en zoo zal het steeds gaan.

Prof. van Hamel zal derhalve, of hij wil of niet, telkens en telkens weer critiek uitoefenen. Zooals Mons. Jourdain proza sprak, *sans le savoir?* Neen; met volkomen bewustheid, geleid door dien goeden smaak en die grondige kennis van de Fransche letterkunde, waarvan hij ons reeds zoo menigmaal de kostelijkste bewijzen gaf.

Reeds werd in Frankrijk zelf de aandacht gevestigd op het feit van zijn optreden als Hoogleeraar in het Frausch en op de door hem bij deze gelegenheid uitgesproken rede. Zij die met leedwezen constateeren, dat het Fransch in Europa en in de geheele beschaafde wereld allengs minder plaats inneemt, dat het wordt teruggedrongen door het Engelsch en Duitsch, zien met dubbele vreugde dat hun taal in Nederland onder de vakken van hooger onderwijs wordt toegelaten. ‘C'est là pour nous, pour nos idées, pour notre langage, pour notre influence une heureuse fortune’, schrijft een hunner.

Het Fransch zal dan ook in ons land zeker gezocht en beoefend blijven, zooals het er, in spijt van de Lulofs'en van vroeger en later, ten allen tijde gezocht en beoefend werd.

In het laatst verschenen deel der nieuwe uitgaaf van Jonckbloet's Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde (Middeleeuwen I) - een werk dat wij met ingenomenheid begroeten - vinden wij herinnerd hoe groot die invloed van het Fransch reeds in de middeleeuwen was, hoe reeds toen Fransche zeden werden nagevolgd en de kennis van het Fransch tot een goede opvoeding behoorde. Van de opvoeding van Floris V sprekende, zegt Stoke:

> Doe dede sine ter scolen gaen,
> Walsch ende Dietsch leren wel.

En in den *Roman de Berte aus grans piés* wordt verhaald:

> Que tout li grant seignor, li cunte et li marchis,
> Avoient entour aus gent françoise tous-dis
> Pour aprendre françois leur filles et leur fils.

Hoe frisch en opwekkend dat onderwijs in handen van den heer van Hamel belooft te worden, daarvan gaf ons zijn openingsrede een smakelijke voorproef.

Groningen, de vrcolijke stad met hare breede straten en ruime pleinen, thans bevrijd van het knellende keurslijf harer vestingen, toont telkens dat zij ook op iatellectueel gebied van geen wallen weten wil, dat zij licht en lucht naar binnen wil laten komen van

alle kanten. Het terrein kan dus gunstig zijn voor het werk dat Prof. van Hamel onderneemt.

Den nieuwen Hoogleeraar wenschen wij een welverdiend succes toe op zijn arbeid, een succes zóó groot, dat het den naijver derandere Universiteiten wekke, en deze weldra het voorbeeld van Groningen volgen.

***De kunst in het dagelijksch leven*, vrij naar het Engelsch van *Lewis Foreman Day*, door Mr. C. Vosmaer. 's Gravenhagc, Martinus Nijhoff. 1884.**

Wanneer onze woningen nog vaak met zoo weinig smaak zijn ingericht, wanneer harde kleuren er den boventoon voeren, wanneer soms onze binnenkamer op een kajuit, onze salon op de wachtkamer van een station gelijkt, en de schikking onzer gordijnen herinneringen aan de poppenkast wakker roept, dan is het waarlijk niet omdat Wij geen gelegenheid hadden om van mannen van kennis en smaak te leeren, en ons de oogen te laten openen voor veel wat wij gewoon zijn gedachteloos voorbij te gaan. Behalve uit tal van opstellen in binnen- en buitenlandsche dagbladen en tijdschriften, konden wij, indien wij ons over eenige Duitsche wijdloopigheid wisten heen te zetten, in Jacob Falke's *Die Kunst im Hause*, menigen nuttigen wenk ontvangen, of wel wij konden een boek, in behagelijker vorm en door een aantal voortreffelijke illustraties toegelicht, Havard's *L'art dans la maison*, tot gids nemen bij de inrichting en meubileering van onze woonvertrekken.

Thans ligt weder een zeer nuttig werkje, *De kunst in het dagelijksch leven*, voor ons, gedeeltelijk naar het Engelsch bewerkt, gedeeltelijk een oorspronkelijke arbeid van Mr. C. V o s m a e r , die zich als kunsthistoricus niet te hoog, noch te geleerd acht om, in bevattelijken vorm, eenvoudige practische wenken te geven, waarmede wie ooren heeft om te hooren zijn voordeel zal kunnen doen.

Reeds het motto van het boek geeft te denken. Hoe vaak, waar wij ons zelven en anderen rekenschap trachtten te geven van hetgeen ons tegenstond in den vorm van een meubel, in de schikking van een vertrek, in de lijnen en kleuren van een behangsel - ‘of in de versiering van een brug’, hoor ik mij door een

Amsterdamsch raadslid toevoegen -, zijn wij niet afgescheept met een deftig: '*De gustibus non est dispudandum*', of met een vriendelijk: 'Ieder zijn smaak'. Lewis Foreman Day schreef boven zijn boek: '*De gustibus* EST *disputandum*' (Over de smaken valt *wel* te redeneeren).

Men kan een beschaafd man op meer of min bescheiden toon doen gevoelen, dat hij geen muzikaal gehoor heeft; zelf zal hij u gereedelijk toestemmen, dat hij van deze of gene kunst geen verstand heeft; maar tracht dien man te beduiden dat het hem aan smaak hapert, en gij zult hem eens zien opvliegen! In het hoofdstuk dat 'Smaak' tot opschrift draagt, behandelt de schrijver ook dit punt. Hij toont aan, dat de verschillende beteekenissen, waarin het woord gebruikt wordt, vaak worden verward. Smaak kan ook keus, lust of voorkeur beteekenen en daarin moet ieder zijn eigen wetgever zijn. Op dat punt valt inderdaad niet te twisten. Of wij daarmede onze goede keuze of onze onkunde blootleggen, gaat niemand dan ons zelven aan. 'Maar in kunst' - zoo gaat de schrijver voort - 'behoorde er geen vergissing omtrent die beteekenis van het woord te zijn. Voorkeur is ééne zaak, smaak iets gansch anders. Men kan bij eenig kunstwerk van ganscher harte zeggen: ik houd er niet van; en toch erkennen dat het goed is; het vermogen dat hiertoe in staat stelt is de smaak .... Maar smaak is geene persoonlijke zaak. Smaak is evenmin louter voorkeur als oordeel louter meening is. De smaak is even zeldzaam als men meent dat hij algemeen is. Smaak bevat niet alleen kunstgevoel en onderscheidend oordeel, maar ook beider ontwikkeling. Missen wij het vermogen om door kunst sympathiesch aangedaan te worden, dan ontsnapt ons juist het aroma der kunst, die wij beweren te willen beoordeelen; zouder kritisch oordeel worden wij onvermijdelijk door ons gevoel meegesleept, en zonder ondervinding loopen wij gevaar molshoopen voor bergen te houden.'

'Le goût fin et sûr' - zeide Voltaire in zijn *Dictionnaire philosophique* - 'consiste dans le sentiment prompt d'une beauté parmi les défauts, et d'un défaut parmi les beautés.'

De schrijver van dit werkje stelde zich ten doel wenken te geven voor de versieringskunst, het ornament, dat in alle voorwerpen, welke ons in het dagelijksch leven omringen, een voorname rol speelt, en waaraan wij ons niet kunnen onttrekken, al zouden wij

het willen. Meer dan eenige kunst nu hangt de versieringskuust van smaak af. Smaak bepaalt haar. ‘Hij stelt in de eerste plaats vast òf er versierd zal worden, en hoe; hoe uitgevoerd, waar aangebracht en in welke mate. Hij schrijft voor wat vereischt wordt, wat toelaatbaar is, wat voegt.’

Wat heeft de kunstenaar hierbij in het oog te houden? Hoe kan hij zijn smaak vormen?

Wij geven, zooveel mogelijk met de eigen woorden van den schrijver, weer, wat hij hieromtrent opmerkt. De kunstenaar heeft te letten op de natuur, die in geen enkel kunstvak verwaarloosd mag worden; maar haar slaafs volgen mag hij niet. Wat bewonderenswaardig is in de natuur, is het niet altijd in de kunst. Het zoogenaamd ornament, dat louter een kopie der natuur is, is evenmin natuurlijk als het strookt met de eischen van degelijk werk of verstand. Niets is in de versiering voegzamer dan gematigdheid. In een schilderwerk kwamen eens aardbeziën voor die zoo natuurlijk waren, dat iemand zei, dat zij als in uw mond vlogen. Wel, dat had de kunstenaar juist moeten vermijden; hij had zijn aardbeziën in bedwang moeten houden. ‘Trouw naaide natuur’ is de strijdleus eener partij. In de kunst is de wezenlijkste trouw, getrouwheid aan het doel.

De kunstenaar moet verder te rade gaan met de oudere kunst; maar ook hier mag hij niet werktuigelijk kopieëren. De vroegere ornamentstijlen zijn de talen, waarin het verleden zich uitdrukte, en, ten ware dat wij dwaselijk meenden uit ons zelven het even goed of beter dan al dat oude te doen, wij moeten beginnen met de oude beginselen en de oude praktijk te bestudeeren. Bijna alle oude stijlen kunnen ons leeren, maar hoe meer wij ze beoefenen, hoe meer wij zullen bemerken, dat naast ieders verdiensten hunne bijzondere gebreken liggen. Hier missen wij bevalligheid, ginds kracht en karakter. De eene munt uit door kleur, een ander door vorm, een derde is symbolisch, een vierde zinnelijk. De kunstenaar moet dat oude werk bestudeeren, doch niet enkel om de oude vormen, maar vooral ook om de wijze van doen van de ouden af te zien. Het verledene is voor ons om te leeren, het tegenwoordige om te werken.

Ook in de verdere hoofdstukken komen over het toepasselijk gebruik van het ornament, de deugden en tekortkomingen der nabootsing, over vorm en kleur, gezonde opmerkingen en heldere verklaringen voor. Van den werkman en zijne werktuigen sprekende,

verklaart de schrijver ons in duidelijk geteekende voorbeelden, dat de verschillende bladvormen op de Grieksche vazen niet, zooals men voorheen meende, uit de vormen van de kamperfoelie ontstaan zijn, maar dat zij louter penseelwerk zijn, niet alleen voortgebracht, maar voor een groot deel aangegeven en ingegeven door het gebruik van het penseel.

Dit alles geldt meer speciaal de ornamentleer, maar in de tweede helft van het boek neemt de heer Vosmaer, die in de vorige hoofdstukken in verschillende aanteekeningen de belangrijkste opmerkingen van Day toelichtte, wederlegde of aanvulde, zelf het woord en behandelt in een zestal hoofdstukken veel wat van direct practisch nut is voor hen, die hun huis met smaak en gezond verstand wenschen in te richten. Het verschil in toon en vorm tusschen het vertaalde en het oorspronkelijke gedeelte is zeer in het oog vallend. De vertaling klinkt nu en dan wat stroef en gezocht. Wat de heer Vosmaer zelf schrijft is oneindig losser en duidelijker van stijl.

Er zijn brave, beminnelijke en beschaafde menschen, wier kunst geen duit waard is en die volmaakt tevreden zijn ook in een kamer, die gemeubeld en geschikt is als een kajuit, als er maaide noodige stoelen en tafels in staan, en het er netjes en knap uitziet. Anderen zouden het wel fraaier en sierlijker willen hebben, wanneer kunst maar zoo duur niet was. Neen - zegt Vosmaer - kunst is niet duur. Marmeren beelden, schilderijen van groote meesters, Perzische tapijten zijn kostbaar, maaier zijn kunsteigenschappen die weinig geld kosten: eenvoud, harmonie in zich zelve en met de omgeving, juiste proportie. Dit kost eenige inspanning en nadenken; maar indien het ons ernst is kunnen wij in onze woningen de noodige en wezenlijke degelijkheid verkrijgen.

De eenvoudige en matige vorderingen van goede woonkamers kunnen door den man van smaak zelven worden beoordeeld. Van de bestemming welke men aan de kamer wil geven, hangen dekleuren, de stoffen, de meubelen en hunne plaatsing af. Maar steeds kan men zorg dragen, dat de koude stijfheid uitgesloten zij, en dat de gezelligheid en het gemak met goeden smaak en bevalligheid gepaard gaan. Terecht waarschuwt de heer Vosmaer tegen het angstvallig volgen van eenen vroeger bestaanden stijl, die bij andere zeden en gewoonten paste, maar voor de verfijndere levens-

vormen van onzen tijd allerlei inconveniënten oplevert. Men denke aan de Oud-Hollandsche kleine ruitjes, die te weinig licht, aan de hooge open schouwen, die te weinig warmte geven. Het karakter van onze beschaving, welke ons met al het schoone van vroegere eeuwen in de nauwste aanraking brengt, is haar veelzijdigheid-; Dat maakt dat wij geen volledigen stijl uit vroegere dagen, maar een stijlrichting kunnen kiezen, en wel die, welke met onze gebruiken het meest overeenstemt. Aan keus behoeft het ons niet te ontbreken. Uit den rijken schat van voorwerpen, welke de studie van de beste modellen uit alle landen en alle eeuwen heeft voortgebracht, kieze de door kunstzin en kunstbegrip gevormde goede smaak die welke zich door bruikbaarheid en duurzaamheid onderscheiden en in harmonie zijn, zoowel onderling als met de bestemming van het vertrek. In tal van voorbeelden geeft de heer Vosmaer de toepassing van deze algemeene beginselen op de keus van stoften en vormen, op de samenvoeging van schijnbaar uiteenloopende meubelvormen en tapijtstoffen, op de kleur van het marmer onzer schoorsteenmantels, op de wit gestucadoorde of met ornament geverfde zolderingen, op de versiering der wanden, en op tal van andere zaken.

De twee laatste hoofdstukken ‘Dameswerken’ en ‘Iets over de toekomst’, zijn weder grootendeels van de hand van Day en sluiten zich aan diens beschouwingen over het ornament aan.

Een geleerd werk is dit net uitgevoerde boekske niet, maar er uit leeren kan men schier op iedere bladzijde. In aangenamen vorm wekt het tot nadenken, en, als een vriendehjke gids, tracht het ons op onderhoudende wijze den weg te wijzen, en, al koutende, onzen smaak te ontwikkelen.

Luit en Fluit, dichtbundel van Frs. S. Daems, Norbertijner kanunuiek-reguher der abdij van Tongerloo, enz. Roeselare, De Seijn-Verhougstraete. 1884.

Van smaak gesproken; - er zullen er zeker zijn, die, als wij, het bont gekleurde omslag van dezen bundel gedichten, dien bloemenrand op gouden ondergrond, hoe kunstig uitgevoerd ook, in den trant der middeleeuwsche verhchte handschriften, niet naar hun smaak vinden, en meenen dat zulk eene middeleeuwsche ver-

siering voor een in het jaar onzes Heeren 1884 uitgegeven verzenbundel minder voegt. Doch wat zullen wij van den inhoud zeggen? Toegelaten door den Overste van de Orde, opgedragen aan den kanunnik Claessens, geheim kamerheer van den Paus, moest dit boek ons - zoo meenden wij - in een atmosfeer van vroomheid en ernst verplaatsen. Wij slaan het eerste gedicht van den bundel op, en lezen:

De zielensmokkelaar.

SINT PIETER heeft de sleutels van de poort
Des hemels. Hij is goed maar streng *ook tevens*,
Men mag onedel, arm zijn en zoo voort,
Indien men maar geleefd heeft als 't behoort;
Zoo ruimt hij plaats in 't zahg Rijk des Levens;
Maar *kom eens af*, zoo gij het eeuwig loon
Niet hebt verdiend! noch purpren kleed, noch kroon,
Noch schepter helxpt u om er in te komen:
Gij bhjft er uit, al waart gij Paus van Romen.

In dien trant gaat het voort. Petrus is crimineel; maar toch klaagt hij:

't Is alles niet van goed gehalte, *man*,
Hier in den hemel ... Zie het is een wonder:
'k Bewaak de poort zoo nauw het iemand kan,
Geen smokkelwaar komt over mijnen drempel,
En toch daar loopt van alle volk hier rond! ...

Het is de schuld van Sint Joseph, dien zielensmokkelaar,

Sint JOSEPH helpt het in de war; .. .
Wie maar wat van devotie spreken kan
Tot hem, al was hij zondaar heel zijn leven,
In 't doodsuur maakt hij er een heil'ge van!

Petrus beklaagt zich bij den Zaligmaker, en als deze hem toevoegt:

Maar Petrus hef, indien ik wil vergeven,
. . . . . dat, immers, is genoeg?

dan antwoordt de hemelsche portier, vrij brutaal:

Als dat zoo is, wat doet uw plaatsvervanger,
Te Rome, met de hemelsleutels langer?

Zij kunnen het niet eens worden: Petrus wil dat men den hemel

slechts *verdiene*, Jezus *geeft* hem. Doch de Zaligmaker weet raad: Hij zal met Joseph en Maria een anderen hemel stichten, waar zij; zich verplichten

> Te aanvaarden wie in 't doodsuur zich bekeert,
> ‘Gij, kies uw volk naar dat gij 't zelf begeert’ ...
> Toen zag men zich Sint JAN tot PETRUS richten,
> En vragen met een schalkschen lach: ‘He wel!
> Hoe dunkt het u? En voelt gij lust, gezel,
> Om tot de daad dit voorstel door te drijven?’ ...
> En PETRUS: ‘Heer, och, laat ons samen blijven!’

Dergelijke legenden, waarin God en de Heiligen, in menschelijke gedaanten, op schertsende, satirieke wijze worden voorgesteld, en waarin de hemel vaak het tooneel der handeling is, kunnen in middeleeuwschen taal- en versvorm, door hunne naieven, schalkschen humor hare bekoring hebben. De vertellingen van Hans Sachs (1495-1576), den vruchtbaren, levenslustigen meesterzanger van Neurenberg, die ze spelend schijnt gedicht te hebben, zijn modellen in hun soort. Hans Sachs laat vooral ook Petrus een voorname rol in zijn tooneelspelen en kluchten vervullen (‘St. Peter mit der Geis’, ‘St. Peter und die Landsknechte’). Het is bekend, hoe Goethe, toen hij zich voor zijn ‘Faust’ in de OudDuitsche letterkunde verdiepte, Hans Sachs leerde liefhebben en zijn open blik op de natuur en het leven bewonderde. Ten bewijze daarvan schreef hij, als bijschrift bij eene houtsnede, ‘Hans Sachs' poetische Sendung’ voorstellende, in den trant van den Neurenberger zanger, het voortreffelijk gedicht, waarvan Hirsch in zijne ‘Geschichte der Deutschen Litteratur’ zegt: ‘Wer jenes Gedicht liess, erspart sich dadurch ein ganzes Litteraturgeschichtskapitel über Hans Sachs.’ Goethe, die alle dichtsoorten beoefende en zich in alles den meesterzanger toonde, konde zich ook aan de legende wagen in den trant van Hans Sachs, maar door zijn fijnen geest tot een gedicht van hooger orde verheven. En hij dichtte de bekoorlijke ‘Legende vom Hufeisen,’

Jezus ziet op straat een gebroken hoefijzer liggen, en verzoekt Petrus, die met andere jongeren hem vergezelt, het op te rapen. Maar Petrus, die van een koninkrijk op deze wereld droomt, - wat zou hij zich bukken voor een half hoefijzer?

> Er also sich zur Seite kehrt
> Und thut, als hätt er 's nicht gehört.

De Heer raapt nu zelf het ijzer op. Hij verkoopt het aan een smid voor drie penningen.

> Und als sie über den Markt nun gehen,
> Sieht er daselbst schöne Kirschen stehen,
> Kauft ihrer, so wenig oder so viel,
> Als man für einen Dreier geben will,
> Die er sodann nach seiner Art
> Ruhig im Aermel aufbewahrt.

Jezus zet met zijne discipelen de wandeling buiten de stad voort; het is warm, de weg onbeschaduwd, allen verlangen naar een frisschen dronk. Nu laat de Heer onverwachts een kers vallen. Petrus haast zich om haar op te rapen.

> Das Beerlein schmeckte seinem Gaum.

Na een poos laat Jezus weer een kers vallen, en Petrus bukt zich weder snel om hem machtig te worden.

> So läszt der Herr ihn seinen Rücken
> Gar vielmal nach den Kirschen bücken,
> Das dauert eine ganze Zeit.
> Dann sprach der Herr mit Heiterkeit:
> Thät'st du zur rechten Zeit dich regen,
> Hätt'st du's bequemer haben mögen.
> Wer geringe Ding' wenig acht't,
> Sich um geringere Mühe macht.

Is dat niet, in al zijn kinderlijken eenvoud, onovertrefbaar fijn van kleur en teekening?

Hoe grof van kleur, hoe triviaal van toon daarentegen is die ‘Zielensmokkelaar’, met zijn uitdrukkingen als *Gij blijft er uit, Daar loopt van alle volk hier rond!*

Dat een geloovig Zuid-Nederlandsch zoon der kerk van Rome, als de heer D a e m s , nog wel onder het opschrift ‘*magnificat anima mea Dominum*’, een gedicht als dit waardig oordeelde om uit het Fransch vertaald te worden en zijn versbundel te openen, is wel geschikt om ons te verbazen.

Worden wij misschien schadeloos gesteld door de ernstige gedichten? Vinden wij daar in gespierde taal, in sierlijken versbouw, een uiting van dat bezield en bezielend geloof dat da Costa's lier ‘van verrukking en hemellust’ deed bruisen, dat een dichter als Schaepman zoo menigen krachtigen, meesleependen zang op de lippen

legde; of, indien, het talent van den Tongerloo'schen dichter hem zulk een vlucht niet vergunt, treft ons hier het eenvoudig stichle.- lijk lied, uit een diep godsdienstig gemoed geweld en door een waarachtig dichter tot kunstwerk gestempeld? Wij hebben het te vergeefs gezocht. Wel vonden wij naast berijmde gemeenplaatsen als ‘De arme blinde knaap’ ‘Arm en Rijk’, ‘Scheiden! Bitter woord’ (met het kernachtig refrein ‘O vaarwel, vergeet mij niet!’) vrome liederen als ‘Op Golgotha’, ‘Aan Sint Joseph’, ‘Des Heeren stemme’, maar vrome ontboezemingen zijn nog geen kunst. Noch in de opvatting, noch in de keuze en uitwerking van een of ander dichterlijk beeld, noch in den bouw dier gedichten, herkennen wij de hand van dën kunstenaar. In de humoristische verzen ‘De Agastiade’, ‘Ovidius' vertrek naar de ballingschap’ en hoe zij meer heeten mogen, worden wij niet door fijnen geest, maar door grovere boert en gezochte geestigheid getroffen.

Het best slaagt de dichter waar hij noch zeer vroom, noch zeer verheven, noch zeer geestig tracht te zijn, maar een eenvoudig liedje zingt, vlot van de tong. Als zoodanig verdienen de aandacht zijn *Kempische liedjes*: ‘k Ben maar een boer’, ‘Zaaierslied’, en het opgewekte gedichtje ‘Vogeltje Bertha’, de vroolijke zangster, die 't nog van haar broertjes, de vogels wint.

> Want, zingen haar broertjes eer 't zomieken lacht
> Aan 't oosten, zij zingt ook voor 't krieken der dagen,
> En is hun het uur om te rusten geslagen,
> Dan zingt zij nog immer tot laat in den nacht.

Van een ‘Vogeltje Bertha’ laten wij ons dat zingen uitentreuren gaarne gevallen, maar van een geleerde als. Daems, wiens proeven van middeleeuwsche poezie, de *suverlike liedekens*, in een vroegeren bundel verschenen, door bevoegde beoordeelaars zeer worden geroemd, hebben wij het recht wat anders te vorderen.

Volgens Prof. Land's pas verschenen belangrijke studie over het Luitboec van Thysius[1)] lag de waarde van de luit vooral in haar edel geluid en in de mogelijkheid om door een zekere wijze van de snaren aan te raken, groote verscheidenheid van uitdrukking in de voordracht te brengen. De heer Daems herinnere zich die eigenschappen van het instrument, waaraan zijn bundel een gedeelte van

1) Tijdschrift der Verecniging voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis. Deel I. 3de stuk.

zijn titel ontleende, en trachte door adel van toon en door keurigheid en verscheidenheid van uitdrukking aan zijn gedichten die wijding der hoogere kunst te geven, welke hun thans al te zeer ontbreekt.

Een klaver ken uit 's levens akker. Drie idyllen door Hilda Ram. Roeselare, De Seyn-Verhougstraete.

Wanneer wij van idyllen hooren spreken, dan denken wij aan een liefelijk herdersdicht, aan een of ander sentimenteel beeld uit den eenvoudigen, patriarchalen tijd. Zoo schreef omstreeks het midden der vorige eeuw de Duitsche Zwitser Salomon Gessner, de vriend van Kleist, idyllen in proza en hij maakte er zich een naam meê door geheel Europa. Vooral in Frankrijk hadden deze sentimenteele verhalen grooten opgang. De Franschen van de tweede helft der 18e eeuw maakten zich zelven wijs dat zij met de natuur dweepten. Men speelde gaarne natnurtje; men deed aan eenvoud, aan onschuld, aan naïeveteit, en al die onnatuurlijke natuurlijkheid vond men in Gessner's idyllen terug. Aan navolgers van Gessner was dan ook geen gebrek. Legouvé, de oude, schreef een tragedie *La mort d'Abel*, die slechts één lang herdersdicht in drie bedrijven is. Berquin vulde twee deelen met de weekste, zoetelijkste idyllen.

De achttiende-eeuwsche idylllen verschillen intusschen in vorm en inhoud hemelsbreed van die, zooals ze het eerst bij de Grieken Theocritus schreef, en waarmede op zijn voorbeeld Virgilius de Romeinsche letterkunde verrijkte. De Idyllia (Ει δύλλια d.i. kleine liederen) van Theocritus bevatten niet alleen landelijke schetsen, maar ook trouw waargenomen tafereelen uit het volksleven.

Waar zij dus in onze nieuwere letterkunde, gelijk o.a. bij Pol de Mont en thans bij H i l d a R a m , beelden schetsen uit het volk, uit het leven op de kostschool (de Mont's ‘Hector en Andromache’), kleine vertellingen geven uit het eenvoudige familieleven, daar wordt aan de natuur van deze dichtsoort niet zooveel geweld aangedaan als men het wel heeft doen voorkomen, maar keert de idylle veeleer tot hare oorspronkelijke beteekenis terug.

Een meesterstukje van Goethe, *Alexis und Dora*, in zijne werken onder de rubriek Elegiën gebracht, droeg oorspronkelijk *Idylle* tot opschrift. Die verbintenis voor het leven aangegaan op het oogen-

blik dat Alexis zijn geluk op zee gaat beproeven, dat lange afscheid, terwijl de schepelingen hem steeds dringender naar het schip roepen; het mandje dat Dora voor hem met vruchten vult en zorgvuldig schikt, de zware oranjeappel onder op, als een gouden bal, en daarboven de weeke vijg, die geen druk kan velen - het vormt met allerlei fijne trekjes het bekoorlijkste idyllisch tafereeltje dat men zich denken kan.

De begaafde Zuid-Nederlandsche, wier idyllen wij hier wenschen aan te kondigen, vergeve ons deze uitweiding. Zonder verder af te dwalen, verklaren wij gaarne dat ons haar dichterlijke arbeid aangenaam verrast heeft. Er spreekt een onmiskenbaar talent uit. Bovendien trof het ons dat de laatst geschrevene idylle ‘TanteMoeder’ boven de anderen uitmunt en dat die, welke de oudste dagteekening draagt, de zwakste van het drietal is. Dat is een goed teeken.

Aan het schrijven van dergelijke eenvoudige verhalen, in rijmlooze jamben als ons hier worden aangeboden, is een eigenaardig gevaar verbonden. Het is moeilijk er de noodige kleur en relief aan tegeven. Al schrijvende wordt men den vorm steeds meer meester, de eene jambe volgt de ander als van zelf, men laat zich gaan, schrijft voort, heeft van alles te vertellen en te beschrijven, en' wordt dan licht prozaïsch langdradig en vervelend. Het is hier vooral dat de bekende regel geldt:

> Le secret d'ennuyer est celui de tout dive.

Dit gevaar is door Hilda Ram niet vermeden, noch in de eerste noch in de derde idylle. Beiden lijden aan een gerektheid, welke menigen lezer onvatbaar zal maken voor de waardeering van de fraaie en smaakvolle details, waaraan beiden rijk zijn. ‘TanteMoeder’ daarentegen, hel verhaal van de jonge vrouw, die om zich aan de zorg voor de kinderen harer overledene zuster te kunnen wijden, een aanzoek van den man dien zij liefheeft afslaat, die met een glimlach op het gelaat, en met voorbeeldelooze trouw de taak die zij zich oplegde vervult, maar in haar binnenste een harden strijd te strijden heeft, en eindelijk, slechts dertig jaar oud, aan tering wegkwijnt - dit oude verhaal is met soberen smaak en meestal in dichterlijken toon geschreven.

Reeds de aanhef geeft daarvan het bewijs:

Reeds waarde de avondwind door 't ritslend loof
Der populieren. Onder d'ouden beuk
Wiens trotsche kruin de woning dekte, stond
Een kind'renpaar. De laatste schuinsche straal
Der zonne maalde om hunne blonde kruin
Een bloedgen krans en spreidde een vreemden gloed
Om 't kruiskeu en 't bloemenperkjen aan
Den voet des booms.
  Daar hadden zij hun sijs
Begraven: dezen morgend stierf ze. Wat
Vermaak het was een graf te delven, zich
In kerkgewaad te kleeden met wat eerst
Ter hand kwam, stoetsgewijs en zingend door
Den tuin te wandlen, tot m' op 't kerkhof, aan
Den beuk gelandde en de oudste, een jongen, Heer
Pastoor voor heden, met zijn zwaarste stem
Uit moeders lijvig kerkboek las.

Ook de teekening van het landschap, van den naderenden nacht, getuigt op meer dan eene plaats van dichterlijk talent.

  Zwart
Had, aan de kim, een wolk zich neergevlijd
En dekte als met een zerk het stervend licht;
Wijl, over 't wijde veld, de grauwe mist
In bochtge kronkels voortsloop, als een slang,
En 't kwijnend kruid verplette met zijn wicht.

De bijeenkomst van Dirk met Rika, waarbij de jonge man haar zijn liefde wil verklaren, en zij, het doel van zijn komst gissend, hem door haar spreken daarin wil verhinderen, schetst Hilda Ram aldus:

      ... het woord
Nam zij en zegde hoe 't haar speet, dat thans
De kindren daar niet waren: 't was reeds lang,
Dat hij ze niet gezien had. Kwamen zij
Toch snel! Hun vader ging van daag met hen
Hun moeders broeder in 't naburig dorp
Bezoeken. Zij verwachtte elk oogenblik
Hen weêr. Zoo sprak ze voort, in vreeze, want
Ze wist waarvoor hij kwam en wat hij haar
Wou zeggen, en verhoeden wou ze 't. Doch
Zijn wil stond vast, en spreken deed hij.
        Ach!
Wat kon het baten, dat hij gansch zijn hart
Haar open lei, van zijne liefde sprak, -

't Was al vergeefs!
Strak bleef ten gronde 't oog gericht, welks blik
Hij zoo verlangde, en toen het eindelijk
Zich ophief, blonk daarin een traan! - een traan
Van medelij; want zachtjes drukte zij
Zijn hand, die immer nog de hare omsloot,
En sprak: ‘Mijn vriend, om uwe en mijne rust
Spreek thans niet verder ....
.... Keer 't oog uws harten af
Van mij, vergeet wat ik u was, en wat
Ik u had kunnen worden!’

Deze bladzijde is, dunkt ons, wel geschikt om een gunstigen indruk van het talent der schrijfster te geven. Er komen in deze en de andere idyllen eenige vergrijpen voor tegen de taal; men vindt er een zeker aantal germanismen in, als *oerlieren, wonne, netschen* (*netzen*), *genoegt* (*genügt*), die ons den wensch doen uitspreken, dat Hilda Kam ernstige zorg bestede aan de taal harer gedichten. Maar er schuilt in deze eerstelingen van de Vlaamsche schrijfster zooveel gezond talent, zooveel degelijken zin, dat wij haar optreden met genoegen begroeten, en naar nieuwe, nog rijpere proeven van de hand dezer begaafde Antwerpsche verlangend uitzien.

***In en om den Schouwburg*, door Mr. de V. nos. 1-5. 's G-ravenhage, A. Rössing.**

Op geen terrein wellicht tiert de anekdote zoo welig, als op dat van het tooneel. De literatuur der mémoires, souvenirs, tooneelcuriositeiten is verbazend rijk. In vlugschriften, schotschriften en prenten, in almanakken en dagbladen vindt men tooneelanekdotes te kust en te keur. Janin's zoogenaamde ‘Histoire de la littérature dramatique’ is er vol van, en ontleent voornamelijk aan die anekdoten, en aan de manier waarop de schrijver ze vertelt, haar waarde.

De reizende troepen, waarvan Scarron in zijn *Roman Comique* het vermakelijk tafereel schetste, het leven van *bohémiens*, dat de tooneelspelers in vroeger dagen en thans nog in sommige streken

leiden, leverde rijke stof voor deze soort van literatuur. En ook de aard van het kunstvak zelf draagt er toe bij om die stof steeds te doen aangroeien.

Dit bewegelijk volkje, indien het werkelijk van het vleesch en het bloed is dat den tooneelspeler maakt, voelt levendiger, is lichter geraakt, maar ook spoediger tevreden gesteld dan eenig ander. Heden ‘himmelhoch jauchzend’ is de tooneelspeler morgen ‘zum Tode betrübt’. Elken avond moet hij, naar Lemaître's uitdrukking, in een andere huid kruipen; en in. één uur vaak moet hij de toonschaal van de meest verschillende aandoeningen doorloopen, van de dolste vreugde tot de diepste smart.

De tooneelwereld is een wereld op zich zelf. Er mag uit die wereld in de andere, in de zoogenaamde groote wereld of in eenvan die vele andere werelden, welke de samenleving vormen, van tijd tot tijd gehospiteerd worden, maar tot iets meer dan hospiteeren komt men zelden. Het leven op het tooneel en dat in de werkelijkheid loopen bij den tooneelspeler zóó in elkander, dat hij er zich vaak geen rekenschap van geeft, waar het eene eindigt en het andere begint. Wat de Pontmartin van den ouden Dumas beweert, dat hij niet meer wist of zijn jas een kleedingstuk of een kostuum was, of de man met wien hij sprak zijn leverancier was of een van zijn helden, of de plek die hij bewonderde een werkelijk landschap was of een tooneeldecoratie, zou zeker ook bij menigen tooneelspeler zijn waar te nemen. Geen wonder dus dat het tooneelspelersleven zoo rijk is aan avonturen in den ruimsten zin, avonturen die te merkwaardiger zullen zijn, naarmate de kunstenaar, die ze uitlokt of ondergaat, hooger staat op de ladder deikunst.

Mr. d e V. wist dan ook dat hij niet om stof verlegen behoefde te zijn, toen hij besloot op onbepaalde tijden, in kleine boekdeeltjes van ongeveer 2 vel druks, historische en actueele bijzonderheden over het tooneel, zoowel in ons vaderland als in het buitenland, mede te deelen. Hij had daartoe slechts te grijpen uit den schat, dien de geschriften over het tooneel, de mémoires der buitenlandsche tooneelspelers hem aanboden, en te luisteren naar hetgeen tooneelspelers en tooneelliefhebbers hem uit hunne herinneringen wilden mededeelen. Uit dat alles een geschikte keus te doen en die in een lossen en aangenamen vorm, ongekunsteld en toch niet zonder kunst, terug te geven, was het dankbare werk,

dat hem wachtte. Dankbaar, vooral in zoover, dat de schrijver zijn taak goed vervullende, van een uitgebreiden kring van lezers verzekerd konde zijn. Alles toch werkt mee om de tooneelwereld tot iets geheimzinnigs te maken, en de nieuwsgierigheid op te wekken naar wat van verre of nabij op haar betrekking heeft.

Mr. de V. onderhoudt ons in de tot heden verschenen nummers van zijn tijdschrift over heel wat menschen en zaken. In het eerste nummer krijgen wij al wat hij bijeen heeft kunnen garen over Arlequin en het ballet. Dat dit vluchtig overzicht bezwaarlijk aanspraak kan maken op den naam van ‘studie’, zooals hij het op de eerste bladzijde noemt, weet de schrijver even goed als wij. Zoo wat overdreven uitdrukkingen vinden wij op meer dan eene bladzijde van dit werkje, o.a. op blz 41 waar van ‘het genie’ van J. Eduard de Vries wordt gesproken! In de volgende aflevering wordt o.a. over Parijsche tooneelreclame gesproken en worden ons staaltjes medegedeeld van de ergerlijke wijze, waarop een zeker gedeelte der Parijsche pers gewoon is de artisten, die met lof in de tooneelverslagen vermeld wenschen te worden, te exploiteeren. Van de manier waarop reclame gemaakt en tooneelgeschiedenis geschreven wordt, kregen wij nog onlangs een merkwaardig voorbeeld onder de oogen, toen van de, althans in ons vaderland, mislukte Macbeth-vertooningen van Sarah Bernhardt in de deftigste en bezadigste dagbladen, o.a. in het Journal des Débats melding gemaakt werd als van een ‘tournée triomphale’!

In hetgeen Mr. de V. ons van Albregt, Kistemaker, Morriën, Peters en Tjasink vertelt is, bij veel onbeteekenends, veel dat die kunstenaars goed karakteriseert, en waarvan het voor jonge tooneelspelers of voor hen, die op weg zijn om zich door den glans van het voetlicht te laten verblinden, nuttig kan zijn kennis te nemen. In het laatste opstel van de laatst verschenen aflevering waagt Mr. de V. zich op een ander, vrij gevaarlijk terrein: de beoordeeling en kenschetsing van het talent van nog levende nederlandsche tooneelkunstenaars. Hoeveel waars er ook schuilen moge in zijne opmerkingen over Josephine de Groot en Louis Bouwmeester, ook hier is hij, gelijk in zijne andere schetsen, onvolledig: hij verzuimt namelijk melding te maken van de twee voortreffelijkste creaties der door hem genoemde artisten, van Bouwmeester's *Werkstaking* en Josephine de Groot's Claire de Beaulien in *le Maitre de forges*.

Jammer dat aan den vorm van deze schetsen zoo weinig zorg is besteed. Niet alleen is de toon vaak gemeenzamer dan noodig is, bij het triviale af; maar de hem ‘aangeboren schrijfwijze’, gelijk de schrijver dat ergens noemt, overschrijdt vooral in de laatste aflevering soms alle grenzen. Wat dunkt u van zinnen als de volgende:

‘Aan de opera verbonden als chanteuse légère de Grand Opéra, die toen nog onder beheer van “den baron” stond, met welke uitdrukking gemeenzaam baron Sirtema de Grovestins aangeduid werd, die 's Konings intendant voor den Haagschen schouwburgwas, welke door Z.M. rijkelijk gesubsidieerd werd, scheen deze vrouw bij een groot aantal aanzienlijke heeren ergernis gewekt te hebben, die geen middel ontzagen om haar dit te doen gevoelen.’

Elders vinden wij ‘als echtgenoot, *ik spreek niet eens van als Koning*.’ ‘Dit *pleitte voor gebrek* zoowel aan menschen- als aan tooneelkennis.’ ‘Hij was een nieuw ballet *wezen zien*...’; ‘dat mij steeds *afgeschrokken* heeft.’-

Wij verwachten niet dat iemand zulk een ‘aangeboren schrijfwijze’ in bescherming zal nemen. Kon Mr. de V. er toe besluiten om er niet zoo op los te schrijven, maar aan deze schetsen over kunstenaars en kunst ook wat kunst te besteden, zijn tijdschrift zon er zeker zeer door winnen.

Jan C. de Vos. *Ik heb een stuk geschreven!* Blijspel in drie bedrijven, met een antwoord aande critiek. 's Gravenhage, A. Rossing. 1884.

Met den heer Jan C. de Vos, den begaafden en beschaafden tooneelspeler dien de Rotterdamsche afdeeling van ‘Het Nederlandsch Tooneel’ het voorrecht heeft onder hare leden te tellen, blijven wij ‘in en om den Schouwburg.’

Wij zijn steeds van meening dat, gelijk men de zuiver letterkundige waarde van sommige stukken, bijv. van een drama in verzen, alleen bij de lezing kan schatten, het tooneelstuk als tooneelstuk eerst beoordeeld kan worden, zoodra men het op het tooneel zelf ziet. Wij zouden dan ook van dit blijspel in deze Kroniek geen melding maken, indien niet de auteur in een levendig geschreven

voorrede een ‘antwoord aan de critiek’ - de tooneelcritiek wel te verstaan - had gegeven, en daarin kunstbeginselen had verdedigd, waarover wij een enkel woord wenschen te zeggen.

De tooneelcritiek had den heer de Vos verweten, dat zijn stuk geen blijspel is - zooals hij het noemt - maar een klucht; meer een parodie dan een schets naar het leven. De tooneelschrijver, de acteurs en actrices, die er in voorkomen, dienen vooral om komische effecten te verkrijgen en als kapstokken voor de aardigheden van den auteur. Het gevaar bestaat dat men over vijftig of honderd jaar naar de voorstelling, welke in dit stuk gegeven wordt, onze tooneelspelers zal beoordeelen, en dan zal natuurlijk dat oordeel volstrekt niet gunstig luiden.

Zóó oordeelde een deel der critiek, en daar komt de heer de Vos tegen op.

Ik ben, zegt hij, geen leverancier in komische typen. Ik vat mijn kunst ernstiger en hooger op. Ik wil alleen afbeelden, zoo fijn, zoo getrouw mogelijk. Dat is het doel van alle kunst. Ik behoefde niets te verzinnen. Ik had slechts te teekenen naar levende modellen. Ik weet wel dat het tooneel niet buiten conventie kan. Maar moet er één vierde conventie zijn, er kan drie vierden waarheid blijven. Wat ik hier trachtte af te beelden zijn vroegere tooneeltoestanden, die thans niet meer bestaan; daarom schreef ik op de programma's: ‘Speelt eenige jaren geleden.’

Zoomin de beschuldiging als de verdediging kunnen ons bevredigen.

Het tooneel is conventie; - echter niet voor één vierde, zooals de heer de Vos meent, zelfs niet voor de helft; het is een geheel van conventies. De waarheid, het werkelijk leven geeft slechts het thema aan, dat de tooneelschrijver moet uitwerken, volgens de conventioneele regels der dramatische kunst; zij leveren het geraamte, dat hij met vleesch moet bekleeden, waarin hij leven moet blazen en dat hij, altijd volgens de eischen van het tooneel, in beweging moet brengen. En dat geldt niet enkel van de personen zooals zij er uitzien en spreken; dat geldt van hnnne handelingen, hunne hartstochten, hunne ondeugden, hun dwaasheden. Labiche, dien men zich toch wel wachten zal enkel een schrijver van kluchten en parodiën, te noemen, handelt niet anders. Zijn blijspelen zijn ook geen ‘schetsen der werkelijkheid’, hij streeft er niet naar de menschen ‘zoo getrouw mogelijk af te beelden’, maar terwijl hij de menschelijke dwaasheden pakt, waar hij ze vinden

kan, en ze met scherpen blik van alle kanten bekijkt, zet hij die hartstochten tot hunne uiterste consequentie door, laat hij zijn verbeelding al de gevolgen er van uitwerken, en brengt hij dat alles tot die proportiën, en bekleedt het met die kleuren, welke voor het tooneelperspectief noodig zijn.

De critiek heeft derhalve niet te vragen: zijn er inderdaad zulke menschen? De tooneelschrijver behoeft niet te antwoorden: ik heb de waarheid getrouw afgebeeld. De critiek heeft den tooneelschrijver niet te verwijten, dat na vijftig jaar de klasse van personen, die hij in zijn stuk tentoonstelde, naar hetgeen hij er van maakte, ongunstig zal worden beoordeeld; en de schrijver heeft zich daartegen niet te verdedigen met de opmerking: ik heb vroegere toestanden willen schetsen.

Dat alles laat ons koud, en mag, naar ons oordeel, bij de waardeering van het stuk niet in aanmerking komen.

Het raakt mij niet of de menschen, die gij op het tooneel brengt, nu of vroeger, of ooit geleefd hebben; wanneer uw stuk slechts leeft.

Nog ééne opmerking. Daar het tooneel conventie is, mag het gevaarlijk heeten op die conventie nog een andere te enten, en tooneelspelers tooneelspelers te laten voorstellen. Op het tooneel moet dat, dunkt ons, een effect maken als van valsch licht. Bij de lezing hindert zoo iets niet. Dit stuk lezende, kan men zich, gelijk wij deden, kostelijk vermaken met die aardig geschetste repetitie en de koddige tooneelen, welke daarbij voorvallen. Doch dit is voor ons een reden te meer om ons te onthouden van een oordeel over dit voor het tooneel geschreven stuk, waarvan alleen de voorrede ons bovenstaande opmerkingen in de pen gaf.

***Omtrekbladen*, door Johan Guam (Guldens-editie n°. 151). 's Gravenhage, Charles Ewings. 1884.**

De heer J o h a n G r a m heeft ten behoeve van de Guldenseditie zijn portefeuille leeggeschud, die een aantal grootere en kleinere schetsen over allerlei onderwerpen bleek te bevatten. Loopt er ook al eens een schetsje onder, gelijk ‘Mijn oudoom’, ‘Een zonderling condoleantiè-bezoek’, dat al te weinig om het lijf heeft of waarin van een aardigen toestand te weinig partij is getrokken, daar waar hij inderdaad wat heeft te vertellen komt het talent

van beschrijven en verhalen van den schrijver opnieuw gunstig aan den dag.

In het stukje, dat de verschillende woningen beschrijft, welke achtereenvolgens door Mevrouw Bosboom - Toussaint werden betrokken, betreedt de heer Grain een terrein, dat bij ons in den regel zorgvuldig vermeden wordt. Van het uiterlijk van een beroemd landgenoot, van de omgeving, waarin hij pleegt te werken, zijn woning, zijn studeervertrek een beschrijving te geven, den muur over te klimmen, de gracht over te zwemmen, welke het kasteel dat zijn huis heet omringen, is in veler oogen een ergerlijke indiscretie. Langzamerhand worden wij op dit punt wat minder angstvallig en wat minder kleinzeerig. ‘Eigen Haard’ gaf onlangs een afbeelding van het studeervertrek van Nicolaas Beets. Gram beschrijft thans o.a. de eenvoudige bovenvoorkamer op de Veenlaan in den Haag, waar Mevrouw Bosboom werkt. Deze weinige bladzijden zullen zeker niet minder belangstelling wekken, dan de beschrijving van des schrijvers uitstapjes naar oorden, minder spoedig te bereiken dan de Haagsche Veenlaan. Toch verdienen ook de reisschetsen, welke dit boekje bevat, dat men er kennis van neemt.

De heer Gram moet, dunkt ons, een aangenaam reisgezel zijn. Hij is opgeruimd, ziet de dingen liefst van den vroolijken kant, merkt het dwaze in de wereld op zonder er zich erg boos of wanhopend verdrietig over te maken, en verliest zich niet in bespiegelingen. De ‘philosophische eieren’ laat hij voor de lief hebbers, hij bevindt zich het best bij de andere.

Het belangrijkste stuk uit den bundel schijnt ons de schets ‘In het Teutoburgerwoud’. De beschrijving van het vriendelijke, rustige Detmold, van het Hermanns-gedenkteeken en het Teutoburgerwoud is frisch en levendig, en zóó verlokkend, dat onder onze landgenooten, die, al lieten zij in hun vaderland de bekoorlijkste plekjes onbezocht, ‘Overal’ geweest zijn en niet meer weten waar zij hun reisgenot zoeken moeten, er zeker velen zullen zijn die een volgenden zomer, op Gram's aanbeveling, hun schreden zullen richten naar het gemakkelijk te bereiken Detmold en het Teutoburgerwoud met al zijn heerlijkheden.

Het Attische volk en de kunst van Phidias.

IV. (*Slot.*) Het Parthenon.

Het was de heerlijkste tempel der oudheid, die daar blonk op het hoogste punt van den burcht, een wijgeschenk der hemelsche jonkvrouw aangeboden[1]. Hij was opgetrokken in den Dorischen bouwtrant. Van een voetstuk, dat zich met drie trappen tot de hoogte van ruim 1½ meter verhief, rezen krachtige Dorische zuilen omhoog, - 8 aan de kortere, 17 aan de langere zijden van den tempel, - die een indrukwekkenden bovenbouw droegen, met een dak, dat naar de beide langere zijden van het gebouw af helde, terwijl er zich aan de kortere voor- en achterzijde een stomphoekige gevel tegen aansloot. Men kon het den zuilen aanzien, dat zij voor hunne groote taak berekend waren: twintig omhoogstrevende kanneluren veraanschouwlijkten hun kracht, en, versmald en zij zich naar boven, zij deden dat eenigszins volgens een gebogen lijn, zoodat zij vooral in het midden, waar de druk tusschen voetstuk en bovenbouw het sterkste was, iets breeder waren (ἔντασις) en dus voor het oog krachtiger, dan zij geweest zouden zijn, indien de versmalling volgens een volmaakt rechte lijn had plaats gegrepen. Ook schenen zij, behalve dat zij den bovenbouw schraagden, eenigszins althans, te moeten medewerken om dien bijeen te

1) Eene nauwkeurige beschrijving van het Parthenon en zijn beeldhouwwerken kan niet in de bedoeling van dit opstel liggen. Het komt er vooral op aan Phidias' kunst te karakteriseeren in verband met hetgeen omtrent haar ontstaan gezegd is. Het hoofdwerk over het Parthenon is wel Michaëlis ‘Der Parthenon. Leipzig 1871.’ Schoone afbeeldingen heeft vooral het groote werk van het Britsch Museum ‘Ancient Marbles’ etc. part. VI, VII, VIII, welks tekst ook veel voortreffelijks biedt. Bovendien bestaan er van de beeldhouwwerken van het Elginroom goede photographiën.

houden; dien indruk gaf hurme een weinig naar binnen geneigdestelling, niet zuiver loodrecht op het grondvlak. Vrijer dan de omhoog strevende zuilenstam. spreidden de bladeren, die voor het oog het kapiteel vormden, zich uit, doch met de naar elkander toegekeerde spitsen onder het plat van den abakos samengevat, waren zij als bol naar buiten uitgedrukt, tengevolge van de niets toegevende kracht van onderen en den zwaren last van boven. Het begin van den bovenbouw vormden de effen balken van het: epistyl, dat over alle zuilenkapiteelen heenliep; daarboven weder in onophoudelijke afwisseling de rij van triglyphen en metopen, de laatste met reliefs versierd. De kroonlijst verder daarboven ving aan de langere zijden het dak, aan de kortere de opstaande lijsten van de geveldriehoeken op, waarin wederom groepen van beeldhouwwerk Avaren aangebracht. Een groot bladornament stond op de toppen dier geveldriehoeken, op ieder der uiteinden een gouden oliekruik, die de kruiken in herinnering brachten, welke de overwinnaars in Athena's wedstrijden plachten te ontvangen. De tempel bereikte eene hoogte van ongeveer 17 met., tegen eene breedte van ruim 30 en eene lengte van bijna 70, zoodat hij breeder naar evenredigheid van de lengte Avas, dan de andere Dorische tempels, die buiten twijfel wat te langwerpig waren. Het geheele gebouw blonk in zachte kleuren; was het wellicht niet in al zijne deelen beschilderd, ook het Pentelisch marmer, waaruit het geheel was opgetrokken, verspreidde een zachten lichtgelen gloed. Aan den bovenbouw was vooral veel rood en blauw aangebracht, doch de glans van het marmer schitterde door alle beschilderingen heen[1)]. De bladeren van de kapiteelen waren door kleuren aangeduid; evenzoo liepen aan de binnenzijden van de gevelomlijsting kumatiën met gekleurde bladornamenten. Twee prachtige maeanders omslingerden den geheelen bovenbouw, de eene onder, de andere boven de triglyphen- en metopenrij; dicht onder den bovensten maeander liep ook nog een fijn parelsnoerornament, eveneens geheel in het rond. De uiterste randen der gevels werden door een fraai bloemen- en palmettenornament omzoomd. Al die ornamenten deden de hoofdvormen van het gebouw gemakkelijker met één oogopslag overzien, - iets wat geheel beantwoordde aan de echt Attische behoefte aan duidelijkheid.

1) Een bepaald stucco is althans niet waarschijnlijk.

En het schoone uiterlijk werd niet verkregen dan door eene degelijke en keurige bewerking van alle bouwstukken, de kleinste niet uitgezonderd; alles paste en sloot volkomen in elkander; geen slordigheden behoefden bedekt te worden. Het is bij de verwoestingen, die de tempel later onderging, meermalen voorgekomen, dat marmerblokken, die zonder uiterlijke verbinding samengevoegd waren, dwars doorbraken zonder dat zij op de voegen van elkaar geraakten; door zulk een sterke cohaesie waren zij bij den grooten druk, waaraan zij bloot stonden, ten gevolge van de zuiverheid waarmee zij op elkaar pasten, verbonden geworden. Wel heeft men blijkbaar opzettelijk ettelijke onderdeelen, - metopen, triglyphen, zuilen, - niet volmaakt gelijk aan elkander gemaakt; ook is zelfs de tusschenruimte tusschen de zuilen niet altijd even groot. De verschillen echter zijn zoo, dat het meest geoefende oog ze niet bemerkt, en toch kreeg de bouw daardoor iets lossers en vrijers, om zoo te zeggen iets meer van een natuurprodukt. Men heeft ook de opmerking gemaakt, dat alle horizontale lijnen, aan den bovenbouw zoowel als aan het voetstuk, eene kleine kromming bezaten, waardoor zij midden in wat hooger waren. Anderen echter meenen hier hoofdzakelijk aan de gevolgen van verzakking te moeten denken. In alle opzichten kan men zeggen, dat de Dorische tempelbouw hier in Attica zijne volmaking en verfijning vond, gelijk in het algemeen het Attische eene volmaking en verfijning van het Helleensche was.

Deze bovenbouw nu met de zuilen was ‘als een baldakijn’[1] over den eigenlijken tempel heen gesteld, zoodat men, - gelijk altijd bij Dorische peripteraal-tempels, - tusschen dien inwendigen tempel en de zuilen kon rondwandelen. Van boven was die gaanderij tusschen de tempelmuren en de omringende zuilen afgesloten door een prachtig in vakken beschilderde zoldering, en onder die zoldering, daarvan slechts door een kumation en een schoonen ornamentalen band gescheiden, liep om den geheelen inwendigen tempel over een lengte van ongeveer 160 meter, een fries in bas-relief. Uit die omloopende gaanderij kwam men aan de voorzijde van het gebouw, - d.i. aan de oostelijke, een der smallere zijden, - in den zoogenaamden Proneos (voortempel), bestemd ook voor wijge-

1) Aldus Semper, der Stil, II p. 320.

schenken, en van daar door een groote deur in de eigenlijke tempelruimte, den zoogenaamden Hekatompedos (honderdvoetigen. tempel). Deze was door Wee zuilenrijen in drie schepen verdeeld. Aan het eind van het breede middenschip, vlak tegenover den ingang, zag men in een groote nis het beeld der Godin voor zich; voor die nis was door een niet zeer hoog metalen traliewerk een gedeelte van het middenschip afgenomen, dat den naam van Parthenon - 'maagdelijk vertrek' - droeg, welken naam men ook op het geheele gebouw heeft overgedragen. In dit Parthenon in engeren zin stond hoogstwaarschijnlijk eene hoogte, waarop de overwinnaars in de wedstrijden zich te plaatsen hadden tegenover het beeld der Godin, niet onwaarschijnlijk voor eene meer plechtige toekenning der overwinning[1]; de zijschepen en bovengaanderijen konden dan door toeschouwers ingenomen worden. Dit afgeschoten Parthenon was ook voor wijgeschenken bestemd; even zoo de overige. Hekatompedos. Het licht ontving men in die inwendige tempelruimte van boven door eene opening in het dak (ΟπαΐΟν). Aan de westzijde van het gebouw kwam men door een gelijksoortig voorhofje als de Proneos, het Tamieion, - een locaal voor de schatmeesters der heilige gelden, - in het ruime achterhuis (Opisthodomos), de bewaarplaats dier heilige gelden.

Wandelde men buiten, rondom den tempel, dan zag men achtereenvolgens de reliefs der metopen aan zijn oog voorbijgaan, die, zooals wij zagen, in den bovenbouw, afgewisseld door triglyphen, onder de kroonlijst waren aangebracht. Zij waren 92 in getal, 14 aan ieder der kortere, 32 aan ieder der langere zijden. Het reliefwerk verhief zich tot eene hoogte van ongeveer een kwart meter en kwam op den gekleurden achtergrond helder uit, terwijl het, - dit kunnen wij veilig aannemen, - ook zelf in onderscheidene onderdeelen door kleuren verduidelijkt was. Zeer vele dier metopen nemen aan de ruïne van het Parthenon nog hunne plaats in; zij zijn op een paar uitzonderingen na bijna geheel onkenbaar geworden. Eenige anderen, de best bewaarde, vindt men in de musea, hoofdzakelijk in het Britsche. De reliefs van het middelste deel des tempels, dat bij de kruitoutploffing van 1687 uit elkaar sprong, zijn natuurlijk

1) Gids van Mei, p. 302.

verloren gegaan; van die aan de zuidzijde hebben wij nog Carrey's teekeningen[1]. Wat al die rijen van metopen voorstelden, is dus niet met volle zekerheid te zeggen. Weinig aan twijfel onderhevig is het, dat aan de voorzijde van het gebouw, de oostelijke, de strijd van Goden en Giganten was voorgesteld. Aan de achterzijde, de westelijke, zag men waarschijnlijk den strijd tusschen Hellenen en Amazonen. De tamelijk goed bewaarde metopen behoorden aan de zuidzijde te huis; zij stellen den strijd voor op de bruiloft van Peirithoos, toen de Kentauren de Lapithen-vrouwen rooven wilden; deze voorstellingen werden in het midden door eenige andere afgebroken, niet onwaarschijnlijk uit de sagen omtrent Troje's ondergang, gelijk het omgekeerd niet onaannemelijk is, dat aan de noordzijde hoofdzakelijk scène's uit die sagen van Troje's ondergang voorgesteld werden, deze in het midden afgebroken door eenige Kentauren-gevechten. Dit waren allen kampstrijden, waarin hoogere zeden geacht werden te zegepralen over ruwheid en barbaarschheid, of wel de mythische voorgangers van den eigen heldenstrijd tegen de barbaren. De nationale inspiratie is hier dus onmiskenbaar. In den Gigantenstrijd, die aan de voorzijde van den tempel was voorgesteld, had de Godin zelf een groote rol gespeeld; deze was ook geborduurd op het statiekleed (peplos), dat zij jaarlijks ontving. De metopen, die bewaard zijn gebleven, zijn in voldoenden staat om ons een oordeel over het beeldhouwwerk mogelijk te maken. Aan de verbeeldingskracht des kunstenaars werden hier hooge eischen gesteld. Iedere metope kon slechts een enkele kleinere voorstelling bevatten, en wat kon dat anders zijn, dan een tweegevecht tusschen een Kentaur en een Lapith, - of wil men. liever een Helleen, - of een Kentaur, die een vrouw rooft? Hetzelfde moest dus telkens op andere wijze worden voorgesteld. Nu eens bijv. drukt de Kentaur den Lapith neder, hem een arm om den hals slaande (Ie met. bij Michael.), dan weder is de Lapith den Kentaur achtergesprongen en duwt hij hem met de linkerknie naar beneden, tegelijkertijd den linkerarm, met groote kracht om zijn hals slaande (2e met.). Elders heeft een Kentaur den Lapith tegen een vat gedrongen, die er natuurlijk op de bruiloft meerdere aanwezig waren, en rolt hij hem daar

1) Gids van April, p. 99.

naar achter overheen, hein bij een been oplichtende (9e met.). Met een geweldigen uitval, een beweging, waar als het ware zijn geheele lichaam, aan deelneemt, en die zich ook mededeelt, aan zijn kleed, heeft op een andere metope (de 7e) een Lapith den Kentaur bij den strot gegrepen en hem zoover achterover gedrongen, dat hij zich nog slechts ter nauwernood op zijn achterpooten staande houdt. Evenzoo is eene andere Kentaur in de minderheid (27 met.), die de hand op een wond in den rug houdt en wil vluchten, naar links; de Lapith houdt hem tegen, de linkerhand heeft hij om den hals geslagen en daarmee trekt hij hem naar rechts, zich met den linkervoet van den grond afduwende. Lang zal de Lapith zoo zijn vijand niet kunnen terughouden; hij hief echter den vrijen rechterarm (deze is verloren gegaan) reeds op tot een doodelijken stoot. Lapith en Kentaur, ieder naar een tegenovergestelden kant strevende, houden elkaar voor een wijle in evenwicht, tegelijk valt den Lapith de breede mantel van den schouder, recht naar den grond evenmin heen en weer bewogen als de beide strijders, Gelukkiger is een Kentaur op een metope vlak naast deze aatste (de 28e). Vol vreugde met kwispelende staart springt hij over het lijk van zijn vijand heen, een schoon jongeling, die in treffend ware houding achterover tegen den grond ligt.

Andere metopen Avederom anders. De drie laatst beschrevene behooren tot de voortreffelijkste toonbeelden van Attische beeld-houwkunst. De gekozen momenten zijn hoogst belangwekkend; alles is vol uitdrukking, de houdingen en lichaamsvormen zijn zeer schoon; de kleedij is voortreffelijk bewerkt. Op de meeste andere laten zich aanmerkingen maken; toch bieden vele van deze ook zeer veel schoons (bijv. de 1e, 5e, 7e en 9e). Er zijn er echter ook, die zelfs tamelijk laag staan: de strijders bijv raken daarop elkaar wel aan, doch niets spreekt van een worsteling (bijv. de 6e en 32e); de lichamen zijn schriel uitgevallen (bij de 32e) en niet geheel juist gevormd; de compositie laat leelijke gapingeu op den achtergrond open (bijv. de 26e); de houdingen zijn tot in het onmogelijke verwrongen (bijv. die van den arm van den Lapith op de 31e). Ook vertoonen vele, zelfs overigens schoone metopen de duidelijkste sporen van de oudere kunstmanier: de lichaamsvormen zijn scherp afgeteekend; het is nog niet gelukt de lichamen in hunne verschillende bochten juist weer te geven; de beweging is niet

sprekend (bijv. in de 30e) en dergel. Groot is ook het verschil in de koppen; van het meest edel gevormde gelaat (Kentaur op de 4e met.) heeft men allerlei verscheidenheid tot het potsierlijk monsterachtige toe (Kentaur op de 31e). Buiten twijfel is het ook, dat een der Kentaurenkoppen (de 19e met.) in type veel overeenkomst heeft met het hoofd van Myrons satyr. Er is dus bij die metopen een zeer groot verschil van handen waar te nemen en dit geeft ons een duidelijk inzicht in den aard van Phidias' werkzaamheid. Hij had met werklieden te doen van allerlei scholen, ook uit die van Myron, nog geheel gewend aan andere kunstmanieren. Deze moesten alle op de hoogte van zijn kunst gebracht worden, doch dat ging zoo op eens niet. De metopen waren het eerste beeldhouwAverk, dat moest worden afgeleverd, - zij moesten tusschen de triglyphen geschoven worden vóór de kroonlijst er op kwam, - en toen was het kunstenaarscorps nog lang niet geheel van 's meesters geest bezield. Wij zien hier als voor onze oogen, hoe de geheele Attische kunst wordt omgeschapen.

Dit was reeds zoo goed als geschied, toen de gevelgroepen, bestaande uit losstaande beelden, op hun plaats gebracht werden, al zijn ook daarvan niet alle stukken met gelijk meesterschap bewerkt. De groep in den oostelijken gevel, d.i. aan de voorzijde van den tempel, had betrekking op de geboorte van Athena; die in den westelijken, gaf een voorstelling van den strijd tusschen Athena en Poseidon om het bezit van het Attische land. Nog altijd Avees men immers in het oude huis van Erechtheus zoowel de zoutwaterbron aan, die Poseidon door een slag met den drietand uit de rotsen te voorschijn gebracht had, als den eersten olijfboom, dien Athena bij die gelegenheid had doen verrijzen[1)]. Van de oostelijke gevelgroep was reeds in Carrey's tijd het grootste gedeelte, en wel het middelste, waar het vooral op aankomt, verloren gegaan. Gelukkig echter bewaart het Madridsche museum een opstand boven een bron uit den Romeinschen tijd, waarop buiten twijfel eene kopie van de middelste hoofdfiguren uit de groep voorkomt. Het is er nu verre vandaan, dat Phidias naar de gewone volksvoorstelling, die men bijv. op teekeningen op vazen weervindt, een klein Athena'tje

1) Gids van April, p. 133.

uit het hoofd van Zeus zou hebben laten voor den dag komen Zijn opvatting is veel grootscher. Hoe het mogelijk is, dat zij er kwam, laat de kunstenaar geheel in het midden. Zij is er, en staat in haar volle grootte voor haar vader, op het punt van weg te ijlen, doch nog niet volkomen van hem afgewend; men ziet haar bijna geheel van voren. Zeus zit op een troon, dien men van terzijde ziet, doch ook hij heeft zich eenigermate naarvoren gewend. Dit zijn de beide hoofdfiguren van de groep, in het midden van den gevel. Tusschen deze beide in zweefde Nike (de Overwinningsgodin), onder de hoogste nok dus van dezen tempel der overwinning; zij voegt zich bij Athena, wier gewone gezellin zij worden zal; op wier hand zij ook zweefde aan het groote beeld binnen in den tempel[1]. - Naast Zeusstaat Hephaistos of Prometheus, een van welke twee naar het gewone mythische verhaal met zijn bijl het hoofd had opengespleten.

Ook omtrent de verdere compositie verkeeren wij niet geheel in het duister; de uiteinden van de groep namelijk zijn nog in betrekkelijk goeden staat aanwezig. Het was op den 'veeltoppigen'[2] Olympos, dat die groote gebeurtenis plaats greep. In den linkerhoek van den gevel rees Helios, de zon, uit de zee op; reeds schudden zijne vier rossen de koppen onstuimig uit de golven omhoog en ziet men hoofd en schouders van den voerman, die met uitgestrekte armen, blijkbaar niet zonder inspanning, de teugels vasthoudt, waarmee hij de koppen zijner onstuimige paarden naar zich toetrekt. Kalm zinkt aan de andere (rechter) hoek Selene, de Maan, weg in het duister, het hoofd achterover gewend om vóór zij die gaat verlaten nog een laatsten blik over de aarde te werpen. Spoedig zal zij geheel verdwenen zijn. Van hare paarden ziet men nog slechts de koppen.

Zoo was de hemel aangeduid, waarlangs zon, maan en sterren zich voortbewogen, die tegelijk met de aarde den Olympos omwelfde, de verheven woonplaats der Goden. Aan het uiteinde van dezen (links) zat een schoone jongeling, een jeugdige God, in eene houding van de meest kalme rust, eenigszins achterover

1) Schneider in zijn 'die Geburt der Athcna, Abh. des Archaeol. Epigraph. Semin der Univ. Wien 1880,' meent dat die Nikê een vreemd toevoegsel is op het Madridsche relief, dat in den gevel zelf niet aanwezig was. Dit acht ik zeer onaannemelijk; waarmee ik niet zeggen wil, dat ik den Nike-torso, die nog overis, hier zon willen plaatsen. Matz rekent dien tot den westgevel. Terecht?

2) Homerisch epitheton.

geleund en steunende met den linkeronderarm op eene verhevenheid van den bodem; hij wijdt min of meer zijn aandacht aan den opkomenden Helios. Evenzoo blikte aan den anderen hoek een Godin in rustende houding naar de nederzinkende Maan. Zij leunt in den schoot en tegen de borst van een Godin nevens haar. Naast deze zat weer een derde. Evenzoo had de liggende God een tweetal Godinnen nevens zich. Naar het pantervel, waarop hij schijnt te rusten, moet hij Dionysos geweest zijn en dan zijn zijn beide gezellinnen ongetwijfeld Demeter en hare dochter Kora. Wie de drie godinnen aan de andere zijde zijn, is eigenlijk niet uit te maken. Nu is er nog een figuur bewaard gebleven, die naast de zoogenaamde Demeter en Kora stond; haar geweldig terugfladderend kleed toont hare heftige beweging; men houdt haar, wellicht niet ten onrechte, voor Iris, de bodin der Goden; aan de andere zijde moet dan een soortgelijke figuur gestaan hebben.

Buiten twijfel stelde die gevelgroep de Godenwereld voor, zooals zij in ontzetting geraakte, toen op eenmaal de Hemelsche jonkvrouw haar voor de oogen trad. De Hephaestos (of Prometheus) aan de zijde van Zeus wijkt op het Madridsche relief op zijde uit. In soortgelijke houding stond waarschijnlijk aan de andere zijde nevens Athena een vrouwelijke geboortegodheid, een Ilithyia, gelijk er gewoonlijk één of meer op de afbeeldingen van de geboorte der Godin voorkomen. Dat de dan nog overschietende ruimte geheel of gedeeltelijk door Goden of Godinnen ingenomen werd, die op de een of andere wijze van hunne ontzetting deden blijken, is wel waarschijnlijk. Wij bezitten nog een romp van een manlijke Godheid, die aan de zijde van Athena moet gestaan hebben. Hij week terug, doch had, dit kan men den romp nog aanzien, den arm omhoog en het hoofd naar het midden van den gevel gericht. Dit kan zeer goed eene houdingvan verbazing geweest zijn[1].

1) Ter verduidelijking het volgende overzicht. De gecursiveerde namen zijnvan stukken die nog aanwezig zijn.

Dat echter de Godin nog slechts kort te voren voor den dag gekomen is, blijkt duidelijk. Nog heeft de geheele Olympos niet bemerkt, wat er heeft plaats gegrepen. De beide uiterste Godheden staren nog voor zich uit naar Helios en Selene. Die echter dan volgen, wenden zich reeds eenigermate naar het midden; de daar weder op volgende gevoelen zich nog sterker daartoe aangetrokken. De houdingen van deze vier Godinnen toonen duidelijk, dat zij nog even te voren hunne aandacht naar eene geheel andere zijde gewend hadden. Zij weten nog niet wat er gaande is; de twee Godinnen aan de rechterzijde maken blijkbaar bewegingen om dat goed te kunnen zien; die welke zich het dichtst bij het midden bevindt, is zelfs op het punt daartoe op te staan; aan de andere zijde wendde de het meest naar het midden gekeerde het hoofd om tot haar gezellin, haar met de hand naar het midden wijzende, blijkbaar eene aanmaning om ook eens toe te zien. In de onmiddellijke omgeving van Zeus en Athena stonden dan waarschijnlijk, zooals wij opmerkten, de Goden, geheel ontzet over hetgeen zij zagen.

Beter zijn wij in staat gesteld de compositie van de westelijke gevelgroep te beoordeelen, al is daarvan bijna nog minder bewaard gebleven dan van de andere. Carrey zag die nog in tamelijk ongeschonden staat en behalve van hem hebben wij nog eene afbeelding van een teekenaar uit denzelfden tijd. De strijd tusschen Poseidon en Athena, de groote gebeurtenis waardoor de laatste Attica's nationale Godheid geworden was, had eenmaal op denzelfden heuvel plaats gegrepen, waarop men herrs thans in beeld voor zich zag. Wanneer men staande voor die groep van den burcht naar beneden blikte, werd men in de vlakte aan de linkerzijde de rivier de Kephisos gewaar; in den linkerhoek van den gevel zag men nu ook dien stroomgod uit het water voor den dag gekomen, om te zien wat er op den burcht voorviel. Aan de andere zijde van den burcht vloeide het beekje Kallirrhoe, en zijtak van den Ilissos; deze vrouwelijke stroomgodheid zag men in den anderen hoek van den gevel. Zoo bestond er zekere samenhang tusschen de afbeelding en de werkelijkheid. - Het was het beslissende oogenblik in den strijd, waarvan men in dien gevelgroep getuige gemaakt werd. Poseidon had hoogstwaarschijnlijk door zijn drietand een bron uit den grond doen ospringen; daar verrijst midden in den gevel Athena's olijf-

boom en de God wijkt terug, gevoelende dat hij thans overwonnen is, en evenzoo wijkt aan de andere zijde de Godin eenigermate op zij, vermoedelijk in zegevierende houding tot den God gewend. Evenals Nike aan den anderen gevel tusschen Zeus en Athena, evenzoo stond hier de olijfboom tusschen haar en Poseidon. Achter haar bevond zich haar wagen, dien Nike, zoo het schijnt, bestuurde, terwijl Hermes op zij van de paarden stond, dieper in den gevel dus, door hen gedeeltelijk bedekt. Achter Poseidon stond eveneens diens wagen, bestuurd wordende door diens echtgenoot Amphitrite; eene vrouwelijke figuur, - men noeme haar eene Nereide, - stond, zooals Hermes aan de andere zijde, nevens de paarden. Achter Poseidon volgde dan Leucothea met den knaap PalaimonMelikertes, Thalassa (de Zee) met de nog jeugdige Aphrodite op schoot, die geheel naakt was en de kleine Eros (Liefde-god) nevens zich had. Dit waren de Godheden, die op de landengte van Korinthe nevens Poseidon, welke daar de hoofdgod was, vereerd werden. Had Poseidon overwonnen, dan zou hij met dezen Attica in bezit genomen hebben. Achter Athena's wagen heeft men dus alle recht Godheden te verwachten, die nevens haar het meest kenmerkend zijn voor Attica, en het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat de beide vrouwelijke Godheden die daar voorkwamen Demeter en Kora waren en de jeugdige naakte God, - de tegenhanger van de naakte Aphrodite aan de andere gevelhelft, - Iakchos, d.i. Dionysos in zijn jeugd; dit waren de Godheden van de beroemde mysteriën van Eleusis in Attica. Aan Athena's kant volgden dan niet onwaarschijnlijk Hygieia (de Gezondheid), die in nauwe betrekkingtot Athena stond, en haar vader Asklepios (de God der geneeskunst), en overeenkomstig daarmee, aan den kant van Poseidon, achter diens deelgenooten in de vereering te Korinthe, vermoedelijk de nymf Euryte en haar zoon bij Poseidon Halirrhothios. Dan volgden aan beide zijden de stroomgoden in de hoeken[1)].

1) Wat ik hier, - ik geloof met grooter waarschijnlijkheid, - Euryte noem, houdt men gewoonlijk voor eene Nereïde, en den door mij als Halirrhotios gedoopte voor den stroomgod Ilissos, die met Kalirrhoë in den rechter gevelhoek zou te huis behooren. Naast den Kephisos zou dan ook nog een tweede riviergod aanwezig geweest moeten zijn, wat ilc onaannemelijk acht. Ook de geheele verdeeling van de groep in zijne onderdeelen geef ik daardoor eenigszins anders. Zie hier een overzicht daarvan. Door afwisseling van lettersoorten springen de corresponderende groepen in het oog. (*Zie ommezijde* *)

Reeds in de schikking der figuren zien wij, welke verbazendevorderingen de kunst bij deze beide gevelgroepen gemaakt had. Nog in de Aiginetische groepen bijv.[1)] berustte de samenhang op een bijna volkomen overeenstemming tusschen de beide helften van iedere groep aan weerszijden van de middenfiguur en, waar daar de helling van den gevel verhinderde een figuur recht overeind te plaatsen, stelde men dit doodeenvoudig op de knieën, zonder dat er altijd voor den persoon, die voorgesteld werd, werkelijk eenige aanleiding voor zulk knielen bestond. In onze gevels echter hebben alle figuren eene volkomen begrijpelijke houding of beweging, doch alle een, waardoor zij geheel in de plaats passen, die zij moeten innemen. Krachtig wordt ook hier de eenheid der compositie bewaard. Deze hangt geheel samen met het middelpunt. De strijdende partijen in den westelijken gevel vestigen hun aandacht op de beslissing, die in het midden valt; evenzoo de stroomgoden in de hoeken. In den oostelijken gevel zien wij eene beweging, die toeneemt van de hoeken naar het midden. Aan de uiterste einden rijst Helios op naar het midden toe, doch daalt Selene neer daarvan afgekeerd; deze laatste echter wendt, zooals wij opmerkten, het hoofd naar de aarde om, die zij verlaat, - eene op zich zelf zeer begrijpelijke beweging, - en verkrijgt daardoor ook eenige richting naar het midden. De zoogenaamde Iris moge verder, daar zij geweldig van het midden voortijlt, bijna uit het raam der compositie streven; zij werd nog zóó zeer geboeid door hetgeen in het midden voorvalt, dat zij het hoofd vrij sterk daarheen terugwendt. Evenzoo werd de eenheid ook bij deze groepen gehandhaafd door zekere overeenstemming in de overeenkomstige onderdeelen aan weerszijden van het midden van den gevel. Hoe zeer echter wist hier de kunstenaar tot de uiterste grens van verscheidenheid te gaan.[*)] Aan

1) Gids van October, p. 82.

*)

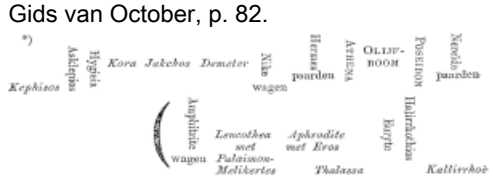

de uiteinden van den oostelijken gevel, die wij nog bezitten, zijn Helios en Selene zeker gelijksoortig, maar toch zeer verschillend. Daarop volgen aan weerszijden, zooals wij weten, drie Godheden. Van twee van deze leunde de eene tegen de andere, doch aan de rechterzijde zijn dit de beide uiterste, aan de linkerzijde, de beide binnenste. Verder is de Godheid, die in liggende houding naar Helios kijkt, manlijk en naakt, die welke in soortgelijke, schoon toch weder in allerlei opzichten verschillende houding Selene nastaart, vrouwelijk en bekleed. Evenzoo lieten zich op de overeenkomstige plaatsen in de beide helften van de westelijke groep gelijkwaardige, maar toch weer tamelijk ongelijke onderdeelen aanwijzen. De aesthetische behoefte tot groepeeren, die aan onze menschelijke natuur eigen is, komt hier voor het eerst tot hare volle ontwikkeling. Verscheidenheid trok de Athener aan, doch niets viel minder in zijn geest, - dit zagen wij reeds bij de architectonische ornamentiek des tempels, - dan een verward tafereel, dat niet onmiddellijk een duidelijken indruk van het geheel gaf, waardoor de geest het gemakkelijk beheerschen kon.

Toen in het begin van deze eeuw de beeldhouwer Daenecker den Dionysos en Kephisos in afgietsel had leeren kennen, verklaarde hij nooit zoo ‘iets gezien te hebben;’ zij waren ‘naar zijne uitdrukking als uit de natuur gevormd en toch had hij nooit het geluk gehad zulke naturen te zien’; met die woorden gaf de kunstenaar eene kenschetsing van het Attische kunstidealisme, waarop niet veel valt af te dingen. Welk een verscheidenheid heerschte er ook al weder bij al die gestalten. Was Dionysos' lichaam een toonbeeld van jeugdige kracht, de Kephisos vertoonde in zijn slap en hangend vleesch treffend het karakter van een in het water levend wezen. Tegenover welke ontzag-verwekkende vormen worden wij echter weer gesteld, wanneer wij het droevig overschot van Poseidons rug en schouders beschouwen! Nu staat buiten twijfel de behandeling van het naakt bij Phidias het hoogst; toch heeft hij ontegenzeglijk ook bij de bewerking van het kleed, - al hebben daarbij waarschijnlijk zijn voorgangers meer voor hem te doen overgelaten, - de kunst op de ware hoogte gebracht. Fijn is ook allerwege het eigenaardige van iedere houding en beweging uitgedrukt. Wie ziet het niet aan het teruggewaaide kleed van de zoogenaamde Iris, met welk een snelheid zij voortijlt? De

stroomgod Kephisos heeft zich Met moeite op den rand van zijn stroom, getrokken; hij beweegt zich nn eenmaal niet gemakkelijk buiten zijn element. Van Poseidon's wagenmenster hebben wij slechts den romp; doch wie ziet daar niet aan wat zij is? Slechts door de hoogste technische vaardigheid kon begrijpelijkerwijze dat alles worden tot stand gebracht. Het lijdt verder geen twijfel of kleuren verduidelijkten de onderdeelen der figuren, die eveneens tegen een gekleurd gevelveld krachtiger uitkwamen.

Hoe zeer waait ons ook uit die gevelgroepen de geest dier breedere en meer verlichte godsdienstige opvatting tegemoet, die vooral den tijd des kunstenaars kenmerkte![1)] Welk eene klove tusschen zijne geboorte van Athena en die populaire voorstelling der afbeeldingen op vazen![2)] Ook de conceptie der westelijke groep, volgens welke door de enkele verschijning van den olijfboom de geheele strijd beslist wordt, is zeker meer poëtiscn, dan dat zij getuigt van een stipt vasthouden aan de overlevering. Het is eene gelijksoortige behandeling van de mythologische stof als de tragedie zich veroorlooft, en duidelijk zien wij hier Wederom de geestelijke verwantschap van Phidias' kunst met deze. De oude mythe wist buiten twijfel ook nog van een formeel gevecht en een episch dichter zou zeker met groote voorliefde zich bij allerlei bijzonderheden opgehouden hebben en bijv. de verschillende door Zeus aangestelde scheidsrechters, waar het gewone verhaal ook nog van gewaagt, in eene deftige parlementaire vergadering redevoeringen hebben laten houden. Hier is alles op één punt samengegrepen; het is het oogenblik waarop de zaken een wending nemen: de olijfboom verrijst, alles is beslist. Treffend, doch de mythe is tegelijkertijd bijna een gansch andere geworden.

Evenzoo getuigen de Godengestalten dier gevelgroepen van eene hoogere geestelijke vrijheid. Phidias karakteriseerde buiten twijfel zijn Goden ook door attributen, de gewone toevoegsels, waardoor ieder ze gemakkelijk herkennen kon; zoo bijv. Hermes door zijn kromstaf, Poseidon door zijn drietand. Dei-gelijke attributen zijn aan onzen gevel verloren gegaan; alleen zou dan Dionysos nog op zijn pantervel rusten. Waarschijnlijk waren

1) Gids van Oct., p. 101.
2) Gids van Mei, p. 288.

zij meestal in metaal aangebracht. Deze dingen echter waren voor den kunstenaar geen zaken van zóó overwegend belang als in de oudere kunst - die de figuren der Goden er vaak mee overstelpte - of in de gewone volksoverlevering. Veel meer was het hem te doen de Goden in de gebaren, houdingen en lichaamsvormen, die hun mythologisch karakter eischte, te kenschetsen, - zooals bijv. Athena streng jonkvrouwelijk, Hera eene matrone was, - en daar nu zijn voorgangers slechts weinig schreden op dien weg gedaan hadden, zoo was zijne phantasie bijna slechts door die mythologische overlevering, die natuurlijk veel speelruimte liet, beperkt. En ook zelfs met deze nam hij het niet al te nauw. Volgens de mythische overlevering was bijv. Dionysos een gebaard man; Phidias herschept hem in een krachtig jongeling. Toch stond, zooals reeds werd opgemerkt[1)], die vrijegeestesrichting des tijds, die zich hier gelden deed, nog geheel, op den bodem van den volksgodsdienst. Die oude mythen waren dan ook voor den kunstenaar nog iets hoogers dan een geschikte stof voor een beeldengroep. Dadelijk toen de ‘Elginmarbles’ bekend werden, trok het de aandacht, dat die beelden, die in een gevel staan moesten, aan de achterzijde, waar zij nooit gezien zouden worden, met evenveel zorg bewerkt waren als aan de voorzijde. Dit werpt een zeer eigenaardig licht op het karakter van Phidias' kunst. Levendig gevoelen wij hierbij hoe zeer die groepen voor den kunstenaar meer waren dan eene bloote versiering van den gevel. Het was eene ernstige, heilige taak, die hij bij de vervaardiging daarvan te vervullen had; de voor zijn volk meest gewichtige godsdienstige overleveringen moesten eene verhevene, harer waardige uitdrukking ontvangen en dat zij haar ontvingen was op zichzelf voor zijn gevoel eene hooge noodzakelijkheid. Hij moest ze daar nederzetten als voor alle eeuwen vastgesteld in monumentalen vorm, en dat zij dien in alle volkomenheid werkelijk bezaten, daarop kwam alles aan. Het werk, dat niet in het oog zou vallen, was niets minder dan overtollig werk.

De bijna 160 meter lange fries, dis in de omloopende gaanderij des tempels het inwendige tempelgebouw geheel omvatte, gaf eene voorstelling van den optocht bij het feest der Panathe-

1) Gids van Oct., p. 102; Gids van Mei, p. 288.

naïen[1], een beeld, zooals wij zagen[2], van het Attische volk, gelijk het zich in den loop der eeuwen ontwikkeld had. Reeds bij de verdeeling van die stof over de daartoe bestemde ruimte vertoont zich die Attische zin voor eene juiste en schoone schikking in al haar fijnheid. De kunstenaar kon er niet aan denken dien optocht als een rondloopenden band te componeeren zonder begin of einde, zooals de jacht-en vechtscènes naar Oostersch voorbeeld, die o.a. op oude vazen prijkten Er moest een stoet worden afgebeeld, die ergens heenging, maar hoe? Waar men ook het einde van dien optocht plaatsen wilde, het begin zou er altijd naast moeten liggen en onmogelijk konden die beiden zich zóó laten componeeren, dat de natuurlijke gaping daartusschenin zich niet krachtig aan den geest van den toeschouwer opdrong, waardoor natuurlijk de fries alle karakter van een band verliezen zou. Waar echter moest dat einde liggen, - zonder twijfel het voornaamste deel van den optocht? Natuurlijk aan de oostelijke voorzijde van het gebouw. Doch waar? Aan een der hoeken? Men gevoelt dadelijk, dat dit niet gaat. Het midden boven den hoofdingang is eigenlijk de eenig voegzame plaats, doch daar zouden buiten twijfel begin en einde van zulk een optocht bijna potsierlijk naast elkander liggen. Phidias lost al dergelijke bezwaren op eenmaal op, - straks zal ons de volle beteekenis dier oplossing geheel duidelijk worden, - door den optocht in twee deelen, twee kolonnen, te verdeelen, die beide boven den oostelijken hoofdingang samenkomen; de eene besloeg de geheele westzijde, boog zich vandaar naar het noorden om en kwam zoo op de oostzijde; de andere kwam daar, na eerst over de zuidzijde geloopen te hebben[3].

Aan de Westfries zag men een ruiterstoet. Sommige ruiters

1) Andere meeningen hebben eigenlijk nog slechts belang voor de geschiedenis ider wetenschap.
2) Gids van April, p. 135, van Mei, p. 297, 301 en 309, van Oct., p. 108.
3) De volgende graphische voorstelling diene ter verduidelijking:

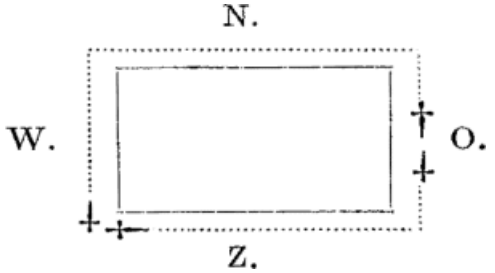

zijn reeds te paard gezeten; anderen hebben nog iets aan hunne uitrusting te doen, bijv. hunne sandalen op te binden; of wel die der paarden is nog niet voltooid. Het is een keur van Attica's jongelingschap, die op schoone paarden, - Attica was daarvoor beroemd[1], - den optocht gaat volgen. Dat onder die ruiters ook overwinnaars in de wedstrijden voorkomen, - zoo ze het niet alle zijn, - is wel buiten twijfel. Aan het eind in den linker hoek van deze westzijde gaat een regelaar van den optocht de ruiters voor. Deze vormt aldus voor het oog een geleidelijken overgang naar de noordfries, in den aanvang van welke nog eenige ruiters niet geheel met hunne uitrusting gereed zijn. Spoedig echter zien wij den ruiterstoet onafgebroken voorwaarts rijden: echter in ongelijke gelederen en zonder veel regelmaat, zoodat men blijkbaar geen militaire ruiterschaar voor zich heeft. Dit blijkt ook uit de uitrusting der ruiters; er heerscht daarin een groote verscheidenheid, van den naakten jongeling, wien slechts een soort van mantelschuins over den rug hangt, tot den zelfs meer militair uitgedosten. Alles wat naar eentonigheid zweemt missen ook de bewegingen van paarden en ruiters; nu eens bijv. werpt een paard onstuimig den kop achterover in de hoogte, dan weder vooruit, of wel het dier springt geheel van den grond op. - Was men nu die ruiterschaar voorbij, dan kwam men op de wagens der apobaten, een hardlooper nevens den wagenmenner[2]; daarop bij een groep van zestien mannen te voet, waaronder waarschijnlijk de Thallophoren, de schoone grijsaard met een tak in de hand, uitgelezen door een soort van wedstrijd[3]; voor dezen uit liepen muzikanten, - dit herinnert ons aan de door Perikles ingestelde muzikale wedstrijden[4], - totdat men eindelijk het groote offer voor zich zag, dat der Godin gebracht werd. Metoiken (vreemdelingen, die onder bescherming van den staat stonden) droegen als skaphephoren of hydriaphoren de zware bakken en waterkruiken met de natte en droge waren, die bij het offer noodig waren; voor dezen uit gingen met hun begeleiders de offerdieren zelf, schapen en koeien, het offer der Attische koloniën. Met deze offerdieren eindigt de

1) ειπποϛ Soph. Oed. Col. 668.
2) Gids van April, p. 134.
3) Gids van Mei, p. 309.
4) Gids van Oct., p. 108.

noordfries en iedereen gevoelt, dat daarmee de stoet niet kan afgesloten zijn en zich deze dus op de oostfries nog zal voortzetten.

De tweede kolonne, die welke van de zuidelijke fries eveneens naar de oostelijke zijde voortging, opende met een afdeeling geregelde Attische ruiterij, een schitterend corps, gevormd uit gegoede lieden, die behoorlijk voor paarden en eene goede uitrusting zorgen konden. Ook was hier, evenals bij het begin van de noordelijke en op de geheele westelijke fries, de optocht nog in voorbereiding; de eerste ruiters namelijk hadden nog geen gelederen gevormd. Thans zien wij duidelijk, welk groot voordeel de splitsing van den optocht in twee kolonnes den kunstenaar opleverde. De gaping tusschen het begin en het einde van een optocht was volkomen onhandelbaar; die tusschen den aanvang van twee optochten, en zoo ook, gelijk straks zal blijken, die tusschen beider einde, lieten zich in de compositie voor de niet opzettelijke waarneming bijna onmerkbaar maken. Wel bood ontegenzeglijk die splitsing in tweeën het groote gevaar, dat daardoor zelfs de indruk ontstaan kon, alsof er twee geheel op zichzelf staande tafereelen op de fries waren afgebeeld, doch dit liet zich geheel voorkomen. Reeds daardoor had Phidias zich zijn taak gemakkelijker gemaakt, dat hij de beide kolonnes niet in het midden van de westzijde liet aanvangen, maar de geheele westelijke zijde aan een der beiden, - die van de noordelijke fries, - toewees, zoodat de scheiding op een hoek viel, waardoor die natuurlijk altijd minder krachtig uitkwam. Nu echter zag men, zooals wij opmerkten, zoowel aan het begin van de zuidelijke fries als op de geheele westelijke een nog niet georganiseerden ruiterstoet voor zich en reeds deze overeenstemming in de stof maakte de klove minder voelbaar. Dan was wel in het algemeen de richting op de westelijke fries naar het noorden, doch die beweging van ruiters, die juist opreden, afgewisseld door anderen, die nog niet gereed waren, was niet bijzonder krachtig en bovendien had de kunstenaar hier bij den zuidhoek het een en ander kunnen aanbrengen wat meer bepaald naar het zuiden wees: een paar ruiters, die nog met hunne uitrusting bezig waren, hadden zich daarheen gewend en evenzoo een onwillig paard, dat geweldig omhoog steigerend, zich geheel had omgekeerd. Zoo kwam men dus tamelijk geleidelijk van de Westfries ook op de zuidzijde. Was men nu daar de nog niet in orde rijdende ruiters voorbij, dan

zag men geregelde gelederen van zes man in schuinsche stelling voor zich. Daarop echter kwam men weder op eenige niet ordelijk geschaarde ruiters; het voorste gelid had zich namelijk op moeten lossen, omdat het stootte op een rij van strijdwagens[1], die aan den wedstrijd hadden deelgenomen. Voor deze wagens uit liepen voetgangers, waaronder niet onwaarschijnlijk Thallophoren en muzikanten, die eveneens op de noordfries voorkwamen Daarop zag men ook hier offerdieren tot het eind van de fries, tot ditmaal het groote offer van de stad zelf.

Plaatste men zich. nu voor de oostfries, aan de voorzijde van het inwendige tempelgebouw, dan zag men aan weerszijden de hoofden der beide kolonnes, die de hoeken omgewend waren, zich naar het midden van de fries begeven. Het was aan beide zijden een stoet van statig voortschrijdende meisjes, die de benoodigdheden tot het offer droegen, en dat daaronder de kanephoren[2] waren, lijdt wel geen twijfel. Reeds zijn meer naar het midden van het fries de beide kolonnen op de plaats hunner bestemming aangekomen; zoo bijv. neemt reeds een tempelbeambte van een der voorste meisjes een schaal over, die deze gedragen had, en voor de meisjes staat aan weerszijden een groep mannen van middelbaren leeftijd in rustende houding de meesten leunende op hun staf, wachtende tot de geheele stoet zal zijn aangekomen. Het waren waarschijnlijk hoogwaardigheidsbekleeders in den staat, welke is niet met zekerheid te zeggen. Geheel in het middelste gedeelte van de fries zijn de uiterste spitsen der beide kolonnes aangekomen, op een plaats, die men zich als het inwendige van den tempel denken moest, juist boven den ingang van den werkelijken tempel. Men ziet daar aan de eene zijde, de rechter, een knaap, die den peplos, het prachtgewaad dat der Godin gebracht werd, aan een priester heeft overgegeven, die het in zijn vouwen schikt; aan de andere, de linkerzijde, dragen twee meisjes een soort van tabouretten op het hoofd, die zij aan de pooten vasthouden en waarop iets gelegen is; eene priesteres is bezig ze van haar aan te nemen; een der meisjes draagt nog iets anders in den arm. Hoogstwaarschijnlijk waren die meisjes de arrephoren en wellicht

1) Gids van April, p. 134.
2) Gids van April p. 135; - Gids van Mei, p. 303 en p. 309.

brachten zij de Godin hare geheimnissen[1]. Bovendien was de toeschouwer zoo gelukkig aan dit oostfries een schouwspel te zien, dat blijkbaar aan het oog der feestgangers zelf geheel onttrokken was. De Onsterfelijken namelijk waren van den Olympos nedergedaald om het Attische volk in al zijn glans en heerlijkheid te zien optreden. Zij zaten daar in twee groepen, aan weerszijden van die middelste groep, - van de plaats dus, die men zich als inwendige tempelruimte te denken had, - geheel daarvan afgekeerd voor zich uitziende naar de van weerszijden naderende kolonnes[2]. Dadelijk herkent men Zeus en zijne gemalin, Hera, rechts de Burchtgodin zelf met Hephaistos. Verder zijn Poseidon en Aphrodite met den knaap Eros (Cupido) duidelijk te onderscheiden. Minder zeker laten de andere Goden zich bestemmen. Allen zaten daar in eene gemakkelijke, behaaglijke houding, blijkbaar geheel uit de meer officiëele plooi; Zeus bijv, die te Olympia later door Phidias recht opzittende op zijn troon zou worden voorgesteld, leunt hier met zijn linkerarm gemakkelijk over de leuning van zijn stoel. De Burchtgodin draagt niets van haar gewoon ornaat, slechts haar speer had zij nevens zich. Hier dus vooral had de kunstenaar de taak, het wezen der verschillende goden uit te drukken, zonder het al te veel op de gewone attributen te laten aankomen. Het was eene geheele Olympos van veertien Godengestalten, wier heerlijke schoonheid de kunstenaar hier wederom voor zijn tijdgenooten te vertolken had, en in ieder opzicht behooren die Godengroepen tot het voortreffelijkste, wat wij van Phidias' kunst kennen. - Hoe zeer ontbreekt nu ook op die oostelijke fries, waar de beide kolonnes samenkomen, alles waardoor een begrip van scheiding zou

1) Gids van April, p. 134 volg. Dit acht ik waarschijnlijker, dan dat de voorwerpen op die tabouretten kussens zijn zouden en dus die arrephoren gewone stoelen zouden aanbrengen. Zulk een lastdragen was zeker veel eer iets voor een metoiken-vrouw en welk een pendant waren zulke stoelen tegenover den hoogheiligen peplos! Toch heeft reeds de verbinding van dat terugbrengen dier geheimnissen met de Panathenaien ontegenzeglijk groote bezwaren en is zeker het laatste woord over deze middengroep nog lang niet gezegd.

2) Ter verduidelijking de volgende graphische voorstelling:

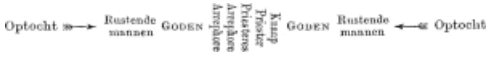

ontstaan kunnen. Twee gelijksoortige kolonnes bewegen zich van weerszijden naar het midden, daarop volgen van weerszijden die twee groepen van rustende mannen, daarop die der Goden; die rustende mannen wachten als het ware voor den tempel, terwijl, achter de Goden om, de beide uiterste spitsen in de inwendige tempelruimte zijn doorgedrongen. Deze laatste was door niets anders aangeduid, dan door hetgeen er in voorviel, doch tusschen die beide Godengroepen in was zij voor het gevoel der toeschouwers voldoende van de overige fries afgescheiden, en doordien die groepen bij alle verschil toch weer zooveel overeenkomst aanboden, dat het oog ze onwillekeurig met elkaar in verbinding bracht, kon de voorstelling niet opkomen, dat tusschen die beiden eenige grensscheiding zou moeten gezocht worden. Zoo deed zich het terrein, waarop de beide spitsen samenkwamen, krachtig voor als één geheel, en daar nu niets de voorstelling kon opwekken, alsof deze niet met den optocht achter hen samenhingen, zoo werden daar de beide kolonnen in hunne uiteinden stevig bijeen gehouden. Bovendien vielen deze daar natuurlijk zoo klein uit, dat de tegenstelling tusschen beide kolonnes zich daarin slechts zwak voortzette, en de kunstenaar componeerde hier vrijer door die uiteinden aan de eene zijde uit twee meisjes, aan de andere uit één jongen te laten bestaan, zoodat er geen scheiding precies in het midden viel. Deze lag tusschen den priester en de priesteres, die zich naar verschillende zijden gewend hebben. Dat dit echter nog slechts sedert kort geschied was, toont de houding des priesters, en in de voorstelling behooren beide weder geheel bij elkander, op de plaats, waar wij ze aantreffen.

Slechts in zeer laag relief was die fries bewerkt; de verheffing bleef over het geheel beneden de vijf centim. Dit was noodzakelijk omdat zij onder de zoldering van de omloopende gaanderij natuurlijk slechts van beneden licht ontving en bij grooter reliefverheffing de schaduwen van de onderste gedeelten de bovenste onzichtbaar maken zouden; slechts bij deze laatste ging men dan ook iets boven de 5 centira door den achtergrond daar wat dieper uit te graven. Zeer groot was het gevaar voor onduidelijkheid op de plaatsen waar de verschillende ruiters elkaar bedekten. De kunstenaar voorkwam dat door de omtrekken der figuren hier en daar wat scherper uit te graven. Wel ging daardoor iets van het plastisch karakter dier figuren te

loor, daar zij dan niet meer zoo geleidelijk uit hunnen achtergrond te voorschijn kwamen, doch het streed geheel tegen het wezen van den Attischen kunstenaar compositiën te vervaardigen, die niet ook in kunne afzonderlijke figuren onmiddellijk met volkomen duidelijkheid den toeschouwer in de oogen sprongen[1]. Buiten twijfel waren op deze fries ook kleuren aangebracht, waardoor eveneens de duidelijkheid bevorderd werd; ook hier teekenden de figuren zich af op een gekleurden achtergrond en waren verscheidene harer onderdeelen door kleuren verduidelijkt. Evenzoo waren er talrijke toevoegsels van metaal aangebracht. Sterk spreekt ook hier dat zuivere niet te misleiden gevoel voor stijl en die zelfbeheersching, die zich met hetgeen in ieder kunstgenre mogelijk is, weet te vergenoegen, welke mede tot de kostelijkste gaven van den Attischen geest behoorden. Hier dan ook geen pogingen om op de reliefs diepe perspectieven aan te brengen, om, achter de eene voorstelling om, meer naar den achtergrond eene andere te doen gaan, om figuren min of meer in hare lengte eene richting te geven van den toeschouwer naar den achtergrond, ze in het verkort beeldhouwende, gelijk een teekenaar in een dergelijk geval in het verkort teekent. Van het laatste heeft zich bijv de maker van de iets jongere fries van Phigaleia (een stad in Arkadië) niet weten te onthouden; vooral een Kentaur, die daar met den kop naar den toeschouwer gekeerd ligt, geeft er een sterk sprekend voorbeeld van. Zulk een verkort beeldhouwwerk krijgt natuurlijk iets monsterachtigs; een in het verkort geteekend figuur schijnt de ware gedaante te bezitten, een verkort beeldhouwwerk schijnt ook verkort. Phidias echter gevoelde blijkbaar zelfs geen aanvechting tot dergelijke afwijkingen. Strikt genomen behoorde bijv aan de oostelijke fries de Godengroepen niet in één lijn te staan met den optocht en de spitsen daarvan op het middelste gedeelte van de fries. Bij Phidias echter is de gedachte die Godengroepen òf weg te laten, óf te trachten ze meer naar voren te brengen, opdat de optocht daar als het ware werkelijk achter heen zou kunnen gaan, - zóó weinig opgekomen, dat hij ze, gelijk wij zagen, zelfs in de compositie gebruikte om tusschen den optocht en zijne spitsen eene scheiding te vormen.

Nog in een ander opzicht toont zich dat onbekommerd af-

1) Gids van Mei, p. 311.

wijken van de werkelijkheid. De ruiters en wagenmenners staken in zulk een optocht natuurlijk ver boven de voetgangers uit. Bracht men dit op de fries over, dan ontstonden daardoor leelijke open plaatsen en vormde de friesband voor het oog niet meer een gelijkmatig geheel. De Attische kunstenaar bracht daarom kort en goed alle hoofden ten naastenbij in één lijn (Isokephalisme) en, ontstond daardoor tusschen ruiters en voetknechten eene sterke wanverhouding in grootte, men kon over het geheel door eene geschikte groepeering wel zorgen, dat die niet te zeer in het oog viel, en in ieder geval was dit van de twee kwaden verreweg het geringste.

Evenzoo was het voor Phidias geen bezwaar, dat in werkelijkheid de optocht der Panathenaien niet in twee kolonnes naar den burcht optrok, noch gevoelde hij zich geroepen met stipte nauwkeurigheid elk onderdeel van den optocht in beeld te brengen. Het was door geheel andere zaken, dat de geest des kunstenaars geboeid werd. Trad in dien optocht het Attische volk in zijne meest uitgelezen vertegenwoordigers op, hier op die tempelfries ontrolde zich aan het oog van den toeschouwer een onafgebroken tafereel van de hoogste schoonheid! Hier schitterden voor Goden en menschen jeugd, middelbare leeftijd en ouderdom, ieder in zijn eigenaardigeu glans. Heerlijke offerdieren, vaak in karaktervolle bewegingen, worden naar den burcht opgeleid. Slechts Attica met zijn schoone paarden kon zulk een ruiterstoet voortbrengen. Welk een verscheidenheid bood die aan! De paardenkenner kou hier de bewegingen terugvinden, waartoe die dieren gewoonlijk werden afgericht[1]; daarnevens echter zag men tal van andere, waarin meer uitsluitend de aard van het dier zich uitdrukte; in alle vertoonde zich, telkens gewijzigd, een beeld van prachtige schoonheid. Welk een gevoel van verrukking stroomde den. Athener door de borst, - als een echten Helleen, - wanneer hij zich bekennen moest, hoe heerlijk de aarde toch was, en hoe onuitsprekelijk gelukkig gevoelde hij zich bij de gedachte, dat al dat schoons werkelijk door zijn vaderland werd voortgebracht[2]. Ook onder die twee-, driehonderd menschengestalten, die daar optraden,

1) Die welke Xenophon in zijn boekje over de rijlcunst vermeldt, vindt men bijna alle op de fries terug.
2) Een gevoel als dat van Sophokles, Oed. Col. v. 668.

heerschte een groote afwisseling, doch éénzelfde geest spreidde zich uit over het gansche tafereel: statig en plechtig trokken die lieden op naar den burcht, allerwege heersclite de diepste ernst, alles sprak van een heilige handeling, die daar verricht werd. En immers niet slechts werden daar der Schutsgodin de kostelijkste offergaven gebracht, ook op zichzelf was het tooneel van pracht en schoonheid, dat die schitterende stoet in haar optreden ontvouwde, een hulde aan de Onsterfelijken[1)], wier tegenwoordigheid allen diep gevoelden, al hadden zij niet zooals wij het geluk die met eigen oogen te aanschouwen. Hoe zou men zijn kleedij niet op statige wijze geschikt hebben; bij al de vrijheid van beweging, die men zich nam, geen matiging hebben in acht genomen vol waardigheid en zelfgevoel! In stille zedigheid trok die uitgelezen maagdenstoet daarhenen; vol zekerheid en fiere kalmte beheerschte de hemelsch schoone jongeling zijn ros; rustig zelfbezit sprak uit de houding en gebaren der mannen. Het was het volk van Perikles, dat daar schitterde voor het oog der Onsterfelijken, - een heerlijk beeld van majestueuze schoonheid, - het volk van Perikles, zooals het door dezen ook werd voorgegaan, wanneer hij in de volksvergadering optrad; het was in één woord een Olympisch volk[2)]. - Zoo was het dus vooral in zijn hoogere eigenschappen, dat Phidias dat heerlijke pronkbeeld van zijn volk kenschetste, en levendig gevoelen wij, hoe zeer de man, die reeds bij de uiterlijke compositiën in de eerste plaats naar zijn kunstenaars-ingevingen handelde, zich daarbij boven de werkelijkheid verheft. En daarmee hangt nog iets anders nauw samen. Bij al die verscheidenheid, die wij in deze fries bewonderen, is toch ieder dier talrijke figuren er alleeu om den wille van den optocht; alle handelingen, houdingen en gebaren laten zich daarmee in verbinding brengen. Evenzoo ontbreekt alles wat zweemt naar kenschetsing vanbepaalde personen; bovenal de gelaatstrekken vertoonen niets individueels. Zoo is elke gedachte aan dezen of genen Panathenaien-optocht hier ten eenenmale uitgesloten en zien wij dezen om zoo te zeggen in zijn eeuwigen vorm, verheven boven alle toevalligheden. Niet alleen waar hij de gestalten van den Olympos afbeeldde, maar ook waar hij, gelijk op deze Mes, de voorvallen der werkelijkheid had weer te geven, die ieder

1) Gids van Mei, p. 301.
2) Gids van Oct., p. 103.

zijner tijdgenooten met eigen oogen aanschouwen kon, was Phidias in den strengsten zin een idealistisch kunstenaar.

Beschenen door het heldere licht, dat door de groote opening in het dak naar beneden viel, zag men in het inwendige tempelhuis de hemelsche jonkvrouw Athena in al haar statige macht en goddelijke schoonheid voor zich; eerst bij de groote tempelbeeiden, waar de Godheid in al den omvang van haar waardigheid optrad, kon Phidias zijn volle kracht als vertolker van het goddelijke ontvouwen. Het was reeds uiterlijk eene prachtige verschijning, dat tien meter hooge beeld op een voetstuk van twee meter; de naakte deelen, gelaat, armen en voeten waren van ivoor; het kleed en de verdere uitrusting van gedreven goud; het geheel teekende zich helder af op den roodgekleurden wand daarachter. Van de compositie kunnen wij ons behalve uit de beschrijvingen eenige voorstelling vormen met behulp van kopieën, waaronder twee tamelijk getrouwe, en afbeeldingen op reliefs, cameeën en munten. Op het voetstuk stond de geboorte van Pandora, de eerste vrouw, afgebeeld, die door Athena dadelijk in de kunst van weven onderricht werd. Evenzoo is ook de uitrusting der Godin buitengewoon rijk versierd. Een prachtstuk was haar helm met zijn sphinx tusschen twee gevleugelde paarden; rondom haar sandalen liep een strijd van Lapithen en Kentauren. Aan de buitenzijde van haar schild was een strijd van helden en Amazonen, aan de binnenzijde die van Goden en Giganten afgebeeld. Hoe kon Phidias bij dat alles zijne bekwaamheid als ciseleur tentoonspreiden! De Atheners vergunden hem niet op dit beeld zijn naam te plaatsen. Hij stelde zich daarvoor schadeloos door onder de strijdende helden in den Amazonenkamp zijn eigen portret en dat van Perikles aan te brengen. Op een copie van dat schild in het Britsch museum kan men zoowel Phidias zelf, een kaalkoppigen grijsaard, als Perikles, die met den opgeheven arm zijn gelaat ten deele bedekt, - Phidias wilde klaarblijkelijk, dat wat hij gedaan had, niet al te zeer in het oog zou vallen, - nog duidelijk herkennen. - Het was geheel eene Godheid naar de hoogere godsdienstige voorstellingswijze, die men in Phidias' beeld voor zich zag. Zij stond daar in stille majesteit, rustig, zonder eenige in het oog vallende beweging. Zij steunde vooral op haar linker-

voet; het rechterbeen had zij eenigszins opgetrokken; daardoor alleen werden de rechtstandige vormen van haar kleed eenigszins gebroken. Haar schild had zij. aan hare linkerzijde naast zich gesteld, het met de hand even vasthoudende. Daarachter kronkelden zich in den aan allen bekenden vorm van een slang Erichthonios, de stamvader des Attischen volks, hij zelf Athena's voedsterling, gelijk ook het Attische volk onder hare hoede stond. Haar speer leunde tegen haar linkerschouder. Op haar rechterhand hield zij Nike, de Godin der overwinning, eenigszins voor zich uit. Werkelijk waren de verschillende hoedanigheden, waarin zij kon optreden, hier eenigermate tot een hooger geheel verhouden. Was het Parthenon een soort van samenvatting van het oude huis van Erechtheus, den tempel van Athena als Schutsgodin, en het tempeltje van Athena-Nike[1] aan de helling van den burcht, - in het beeld der Godin in het Parthenon vereenigde zich het wezen van Schutsgodin en Overwinningsgodin, en evenzoo herinnerde de voorstelling op het voetstuk er aan, dat hetzelfde goddelijke wezen ook de ‘kunstvaardige’ was, de ‘Ergane,’ als hoedanige zij eveneens op den burcht een heiligdom bezat. Had nu bij dat alles buiten twijfel de kunstenaar haar vooral ook als hemelsche jonkvrouw (Parthenos) kenbaar gemaakt, dan had hij haar daardoor in de eerste plaats in haar meest algemeen wezen gekenschetst.

Doch Athena in al haar verhevenheid gaf nog slechts een verzwakt beeld van de hooge eigenschappen haars. vaders, van Zeus, en scheen daardoor als het ware bestemd, den menschen nader te treden, dan deze. Het was Phidias gegeven ook dat ontzaglijke wezen in vormen zijner hoogheid waardig af te beelden en wel te Olympia, als den ‘oppersten God van het gansche Hellenendom’[2], dat daar zijn voornaamste godsdienstig en nationaal middelpunt vond. Alles overtrof de weidsche pracht, waarmee het beeld zelf, eveneens van goud en ivoor, en het omvangrijke bijwerk was uitgevoerd. Hier zat Zeus op zijn troon in een oogenblik vol plechtige majesteit, een Nike zweeft ook hem van de rechterhand. Het beeld was met zijn voetstuk ongeveer veertien meter hoog en scheen nog veel grooter; de Parthenos,

1) Gids van April, p. 132; van Oct., p. 108.
2) Ζεύς Ιιαρελλήός.

die stond, bereikte, zooals wij opmerkten, een hoogte van ongeveer twaalf meter. Wortelde ongetwijfeld de meer grootsche godsdienstige opvatting eenigemnace ook in de oude godsdienstige overlevering, vooral was dit het geval bij den ‘vader van Goden en menschen’[1]. Bij Homeros was Zeus zonder twijfel heel wat meer in majesteit teruggetrokken en rustig van bewegingen dan de andere Goden, en naar het gewone verhaal beweerde Phidias zelf door eene plaats uit dien dichter tot zijne opvatting van die hoogste goddelijke majesteit gekomen te zijn. Als Thetis hem om. een gunst vraagt, stemt Zeus met welwillende hoogheid toe; hij wenkte even met de wenkbrauwen, - aldus ongeveer Homeros, - zoodat zijn haar in golving geraakte langs het hoofd, en deed daardoor den geheelen Olympos daveren[2]. Dat was die goddelijke hoogheid, die menschen en Goden in ontzag hield en zijn wil deed ten uitvoer leggen, zonder dat dit eenige inspanning van hem vorderde. Jammer dat wij geenerlei eigenlijk beeldhouwwerk bezitten, dat bepaald als kopie van Phidias' beeld gelden kan. Ook de bekende Zeus van Otricoli is dat buiten twijfel hoogstens slechts zeer in de verte; die leeuwachtige type, die het heeft, vooral ook in die naar manen zweemende lokken, is zeker niet van Phidias. Zulk eene bijzondere individualiseering als van een mensch met een dierentype, hoe echt ook naar de natuur genomen, lag nog niet op den weg van dien kunstenaar, en bovenal waren - zijne Goden slechts de verheven uitdrukking van het algemeen menschelijke. Gelukkig hebben Elische munten ons niet slechts een af beelding van het geheel, doch ook van den Zeuskop bewaard. Nog spreekt ons dat kleine kunstwerk, eenigermate althans, van die stille, ontzagverwekkende majesteit en hemelsche goedheid, - die echte openbaring van eene boven alles verheven hoogheid, onbewogen als de dampkring van den Olympos, - waardoor zoovelen in verstomden eerbied het hoofd naar dat tempelbeeld ophieven. Het was een gewichtig oogenblik, toen het daar voor het eerst voltooid in den Zeustempel stond: het Helleensche idealisme had het hoogste punt bereikt, dat het bereiken kon. Eene schoone Elische sage stelt Phidias voor, neergeknield voor zijn beeld, den God zelf om zijn oordeel daarover vragend.

1) Homeros.
2) Iliad. I. 527.

Daar slaat Zeus' bliksem voor den kunstenaar neder. De God heeft gesproken en aan het werk zijn zegel gehecht.

Het was den meester vergund daarop zijn naam te vermelden

Doch Phidias' werkzaamheid te Olympia is van iets laterea tijd. Nadat dan die prachtige tempel op den burcht van Athene, dat Parthenon met al zijn beeldhouwwerken voltooid was en bij de groote Panathenaien van het jaar 438 was ingewijd, werd het van lieverlede geheel in gebruik gesteld. Behalve toch dat hij dienen moest bij dat zoo gewichtige jaarlijksche stadsfeest, - om de vier jaren met nog verhoogden luister gevierd, - was hij, gelijk werd opgemerkt[1)], ook bestemd tot bewaarplaats voor de verbazende schatten, die de bezitting der Godin uitmaakten, haar geld, - zij had belangrijke jaarlijksche inkomsten; men denke bijv. slechts aan het zestigste van alle schattingen van bondgenooten, dat haar uitgekeerd werd[2)], - en de wijgeschenken, die zij in den loop der tijden en in steeds grooteren toevloed ontvangen had. Deze laatste nu werden zoo goed als allen uit het huis van Erechtheus en het tempeltje van Athena-Nike daarheen gebracht. Een verbazende massa van gouden en zilveren schalen, wapens, halssieraden met edelgesteenten bezet en tal van anderevrouwelijke tooisels in schoone kistjes, gouden beeldjes van allerlei aard, vooral ook schitterend ottergereedschap en de benoodigdheden voor den grooten optocht, dat alles en nog zooveel meer versierde den ‘voortempel’ (Proneos) en de beide deelen van het inwendige tempelruim, den ‘Hekatompedos’ en het ‘Parthenon’ in engeren zin. Alles, wat de heilige schatten betrof, werd op vasten voet geregeld. Wij bezitten nog het daartoe strekkend volksbesluit[3)]. Er was klaarblijkelijk vóor dien tijd zeer veel heilig geld gebruikt, - van Athena en van de overige goden ‘geleend’. Dit nu zon voor een groot gedeelte worden teruggeven en dan zouden voortaan de Schatmeesters der Godin in het ‘Achterhuis’ (Opisthodomos)

1) Gids van Oct., p. 109.
2) Gids van Oct., p. 99. Sedert Boeckh meent men algemeen, dat de schatmeesters der Godin niet slechts heilig geld bewaarden, maar dat hij hen ook de gelden van den staat gedeponeerd werden. Zie ik wel, dan bestaat er voor die meening geen afdoende grond.
3) C.J.A. I, No. 32.

hun beheer voeren, waar ook het geld der Godin zou bewaard worden, terwijl er een college van ‘Schatmeesters der overige Goden’ werd ingesteld, die eveneens in het Achterhuis, tegenover die van Athena, hun beheer voeren, en hunne gelden bewaren zouden. Voor beide werden er regelen van beheer vastgesteld. Zoo bezitten wij nog in tamelijk goeden staat de meeste der inventarissen, waarmee in overeenstemming met deze finantieele regeling, - die bestond tot het eind van den Peloponnesischen oorlog, - volgens vast model en op bepaalde wijze de kostbaarheden der Godin door de verschillende college's van Schatmeesters, - een jaarlijksch ambt, - aan hunne opvolgers werden overgedragen[1)]. Er werd verder bepaald voor welke doeleinden en tot welk bedrag uit den schat der Godin gelden mochten worden besteed, begrijpelijkerwijze voor doeleinden, als de verdere verfraaiing van den burcht en het verschaffen van gereedschappen voor den eeredienst. Een andere bestemming mocht niemand voorstellen aan dat geld te geven, tenzij hem vooraf indemniteit (ἄδεια) tot het doen van dat voorstel gegeven was. De Godin werd dan beschouwd zulk geld aan den Atheenschen staat te leenen en kreeg daarvoor eene rente (tusschen 1 en 2 pCt.). Wij bezitten nog een soort van schuldbekentenissen voor dergelijke leeningen[2)] en van reeds verschenen rente[3)]. Evenzoo kon haar volk in tijd van nood op hare kostbaarheden rekenen, zelfs op het goud van haar standbeeld, dat op raad van Perikles zóó bewerkt was, dat het er kon worden afgenomen. Zij was dus ook met hare stoffelijke hulpmiddelen Athene's Schutsgodin. Bij dat alles spreekt nog een naïef geloof, dat geen twijfel kende; toch springt het hier duidelijk genoeg in het oog, hoe zwak bij een godsdienst als de Grieksche, vooral in die latere ontwikkeling van meer verlichte tijden, de grensscheiding tusschen het gewijde en ongewijde worden kon.

Hoe oneindig veel dankte Attica en Hellas aan het machtige genie van den Attischen kunstenaar. Het kan verwondering baren, dat er van het leven van zulk een man maar zoo uiterst weinig bekend is. Dit echter is het geval met dat van

1) C.J.A.I. Class. I. sect. I.
2) C.J.A.I. Pars. II Cl. I. Sect. II.
3) Ib. Cl. III, Sect. II.

alle kunstenaars der oudheid en er bestaat daarvoor een zeer natuurlijke reden. De kunst werd beschouwd als handwerk en daar alle handwerken in de oudheid zeer weinig in achting stonden, zoo genoot de kunstenaar, schoon de Helleen hem de bevrediging dankte zijner hoogste behoeften, toch slechts een gering maatschappelijk aanzien. Geen welgeboren Helleensch jongeling, die zijn verstand gebruikte, - aldus lezen wij bij twee oude schrijvers Plutarchos[1] en Lucianos[2], - gevoelden bij den aanblik van den Olympischen Zeus of de werken van. Polykleitos den lust om zelf ook kunstenaar te worden. Dit was een vooroordeel uit den ouden ridderlij ken tijd, dat zelfs de glorie der Attische democratie nog eeuwen lang overleefde. Phidias kwam door zijne verbinding met Periklde iets meer op den voorgrond dan andere kunstenaars; toch werd ook hij noggerekend tot die groote massa van handwerkslieden, wier levensbijzonderheden, verklaarbaar genoeg, slechts weinig belangstelling konden inboezemen.

Heeft echter de kunstenaar zich wel te beklagen, dien wij nog na twintig eeuwen zóó kunnen leeren kennen uit zijn werken? Nog is het ons volkomen duidelijk wat Phidias' kunst in zijn tijd en voor zijn volk geweest is. Zij stond aan het eind eener duizendjarige volksontwikkeling als een rijpe vrucht van den Helleenschen en Attischen geest, gekoesterd in een tijdvak van de hoogste ontwikkeling van nationale levenskracht, voldoende zoowel aan de meer praktische als aan de hoogere behoeften van zijn volk. Alles scheen te moeten samenwerken om haar op een gegeven oogenblik mogelijk te maken.

Het was dan ook slechts in eene spanne des tijds, dat dat. produkt van zooveel eeuwen kon tot stand komen. Spoedig trad een teruggang in, waarbij alle voorwaarden en omstandigheden, die daartoe hadden samengewerkt, in betrekkelijk korten tijd verdwenen. De. stormen braken los, wier nadering reeds onder het werk zelf zich had aangekondigd[3] en een der eerste slachtoffers was de kunstenaar zelf. Het was ongeveer zeven jaren na de voltooiing van het Parthenon, - Phidias was ongetwijfeld nog slechts kort uit Elis teruggekeerd, - toen een.

1) Vit. Perikl., C. 2.
2) Somn. C. 14.
3) Gids ran Oct., p. 110 e.v.

aanklacht tegen hem werd ingediend, dat hij een deel van het goud, dat voor het beeld van Athena Parthenos bestemd was, zou ontvreemd hebben. Op aandrijven van Phidias' vijanden zette een zijner vroegere werklieden Menon, - wie zegt u dat de meester, zooals later Michel Angelo, niet een zeer streng heer voor zijn ondergeschikten geweest is? - zich op de markt neder, het volk smeekende, dat men hem bescherming zou verleenen, daar hij iets omtrent Phidias had aan te brengen, doch zonder dat niet durfde. Het volk zegde die toe en zoo trad Menon tegen zijn vroegeren meester op. Met die beschuldiging van diefstal echter was men niet gelukkig. Het goud immers kon van het beeld worden afgenomen en Perikles noodigde de aanklagers uit het na te wegen. Toch kwam Phidias hiermee niet vrij. De woede tegen hem werd vooral gaande gemaakt, omdat hij op het schild der Parthenos zichzelf en Perikles onder de Halfgoden had afgebeeld, die tegen de Amazonen streden. Phidias werd naar de gevangenis gevoerd, waar hij door ziekte gestorven is. Menon verkreeg tot belooning vrijdom van alle staatslasten en werd door het volk onder bijzondere bescherming der tien strategen (legeraanvoerders) gesteld[1)]. Het was in Elis, dat de nagedachtenis des grooten kunstenaars werd in eere gehouden, - zijn nakomelingen werden daar met het erfelijke eerambt bekleed om voor het onderhoud van het groote Zeusbeeld zorg te dragen (als Phaidrunten).

De aanval op Phidias was hoofdzakelijk slechts een proef geweest om te zien, hoe het met de stemming des volks ten opzichte van Perikles gelegen was. Het was er door de wijze waarop men Menon liet optreden ook op aangelegd, de ijverzucht des volks tegen Perikles gaande te maken. Wat beteedende die zoo hoog geroemde heerschappij der gemeente, als

1) Ik heb hier zeer beslist partij gekozen in eene brandende kwestie. Het bovenstaande verhaal steunt op de berichten van Plutarchos en Diod. Sic, welke laatste uit Ephoros putte, een geschiedschrijver, die betrekkelijk kort na Phidias leefde. Alles wordt ons verhaald als zaken, die iedereen weten kan. Twee scholiasten op Aristoph. de Pace, 605, deelen mede dat Phidias uit Athena naar Elis gevlucht zou zijn en daar wegens diefstal ter dood zou zijn gebracht. Die beide verhalen stemmen in sommige kleine bijzonderheden niet overeen, en zijn op zichzelf om allerlei redenen zeer onwaarschijnlijk. Voornamelijk houden Michaëlis en anderen zich daaraan, omdat die scholiasten uit Philochoros, een zeer betrouwbaren schrijver, zouden geput hebben. Ik geloof echter met Curtius (Archaeol. Zeit. 1877, p. 134), schoon niet geheel op dezelfde gronden, dat dit slechts zoo schijnt, niet werkelijk zoo is.

men iemand, die zich tegen haar vergrepen had, niet durfde aanklagen, omdat hij de vriend van Perikles was? Het Attische volk had thans door Phidias te doen gevangen nemen en Menon te beloonen, duidelijk getoond, dat het tegenover niemand van zijn hoog gezag afstand zou willen doen en het terrein scheen thans geschikt tot den verderen aanval. De tooneelspeler Hermippos diende een aanklacht in tegen Aspasia, wegens goddeloosheid en de misleiding van vrije Atheensche vrouwen, die zij, - dezen uitleg gaf men er aan dat zij vrouwen en meisjes tot onderrichtenden omgang bij zich ontving, - om Perikles op schandelijke wijze ter wille te zijn tot zich gelokt zou hebben. Daarop nam het volk op voorstel van Diopeithes een besluit, dat godloochenaars en zij die zoogenaamd onderrichtinggaven omtrent bovennatuurlijke dingen op de strengste wijze gerechtelijk zouden vervolgd worden. Men doelde hierbij op Anaxagoras en dit moest weer terugslaan op Perikles. Ten slotte werd ook tegen dezen onmiddellijk een besluit genomen. Op voorstel van Drakontidas, - eenigszins gewijzigd door Hagnon, - zou hij eene extra-verantwoording wegens zijn beheer van gelden moeten afleggen.

Een belangrijke rol speelde bij dat alles ongetwijfeld kleingeestige ijverzucht. Die aldus verheven werkman Phidias was zeer natuurlijk het voorwerp van veler jaloezie; hij had het zelfs gewaagd zich en zijn vriend met Halfgoden op één lijn te stellen; en hoe zou Perikles zelf voor den nijd verschoond hebben kunnen blijven? Toch waren die mannen, die daar in gesloten phalanx tegen Perikles en al wat met zijn richting samenhing, optraden, - hoeveel boosaardige kwaadwilligheid zij ook aan den dag mogen hebben gelegd,-niet in de eerste plaats bewogen door zelfzuchtige hartstochten. Hermippos was, zooals werd opgemerkt, een man van oprecht conservatieve geestesrichting, Diopeithes een godsdienstig ijvenaar, Drakontidas, zoo het schijnt, een verklaard vijand der democratie. Het was de geheele richting van het oude Athene, die hier krachtig tegen de nieuwere optreedt; het was om zoo te zeggen de richting van het oude huis van Erechtheus tegenover die van het Parthenon.

Dat oude Athene heeft niet over het nieuwe gezegepraald. Wel kon Perikles Anaxagoras slechts redden door hem uit de stad te verwijderen, doch Aspasia werd vrijgesproken en buiten

twijfel, - al wordt ons dat niet meegedeeld, - ook hij zelf. Met dat al echter was de tijd, waarop het Attische volk zich onbevangen door den Olympiër leiden liet, voor goed voorbij, en ongetwijfeld waren thans velen tot de overtuiging gekomen, dat die nieuwe hoogere geestesrichting voeren moest tot verzaking der Goden.

Inmiddels was ook, - en hoe kon het anders? - de spanning tusschen Athene en de Peloponneiërs weer toegenomen. Tal van botsingen waren ontstaan en de toestand was van dien aard geworden, dat, wilde Athene zich op zijn hoog standpunt handhaven, de oorlog onvermijdelijk was. Het was vooral Perikles die meende, dat men het daar thans op moest laten aankomen. Athene was nooit beter in staat dien te voeren dan toen; verbazend waren de hulpmiddelen waarop het rekenen kon, bijna onaantastbaar hare positie. Nog waren van den dertigjarigen wapenstilstand[1)] slechts veertien jaren verloopen, toen de oorlog met de Peloponnesiërs opnieuw uitbrak.

Velen meenden in Athene, dat Perikles vooral tot den oorlog gedreven had, omdat hij hoopte, daardoor zijn geschokt aanzien weder te herstellen, daar het volk dan zijn krachtige leiding minder dan ooit zou kunnen ontberen. Wie zal zeggen, dat dergelijke overwegingen niet mede van invloed kunnen geweest zijn, al waren zij buiten twijfel niet de hoofddrijfveer. In ieder geval nam juist onder den oorlog de ontstemming tegen Perikles zeer toe; men gevoelde zich gedrukt door de lasten daarvan en keerde al zijn misnoegen tegen den man, op wiens raad men hem had aangevangen. Hij beliep een geldboete en werd, nadat hij jaren lang achtereen strateeg geweest was, uit het opperbevel verwijderd. Wel werd hij spoedig weer teruggeroepen en genoot hij in den laatsten tijd van zijn leven ook nog in andere opzichten eenige voldoening, maar toch was zijn tijd eigenlijk voorbij, toen een pest, die in die dagen te Athene groote verwoestingen aanrichtte, ook hem wegrukte (429 v. c).

Het is een droevig schouwspel, te zien hoe alles wegzinkt, wat eenmaal de kracht van Perikles had uitgemaakt of den grooten staatsman met hoop vervuld had. Er is na dezen tijd weinig sprake meer van eene vrije burgerschap, saamgehouden en in een vaste

1) Gids van Oct., p. 107.

richting gestuurd door ontzag voor geestelijke meerderheid en eerbied voor hetgeen men als hooger en beter erkent[1]. De democratie wil in de eerste plaats zich zelf zijn, en alles streeft uit elkander en dobbert heen en weer, nu naijver om zich toch vooral als opperste souvereine te doen gelden, de gemeente geheel beheerscht en alles wat op een oogenblik toelacht, onmiddellijk met hartstocht gevolgd wordt. Men wijte toch vooral niet te veel aan enkele personen. Kon een Kleon of Hyperbolos aan het volk geen leiding geven, wie Avas daartoe in staat, nu immers reeds den Olympiër de schepter bijna uit de handen zonk? Met de beste verwachtingen was Perikles den oorlog te gemoet gegaan; als het Attische volk zich weet te beheerschen, als het tegen geen inspanning opziet, maar zich ook weder niet tot nuttelooze ondernemingen laat verleiden, die zijn krachten te boven gaan, zal het ontegenzeggelijk zegevierend uit den strijd komen! Edoch, het Attische volk beheerschte zich niet, het morde over inspanningen, het wierp zich in nuttelooze ondernemingen, die iets bekoorlijks hadden voor de phantasie, doch de beste volkskracht opteerde en - straffeloos kon het tegen de door Perikles voorgeschreven regelen tal van fouten begaan, zoo verbazend waren zijn hulpbronnen; doch het beging er zoo velen, dat ten laatste de Peloponnesiërs in de stad kwamen, de lange muren gesloopt werden en zijn vloot voor zijn oogen verbrand werd, terwijl ook het Attische bondgenootschap was uitéén gevallen en de Klein-Aziatische Hellenen onbeschermd tegenover de barbaren stonden. Alles was te niet gegaan wat eenmaal de ziel van den Athener met zulk een hoog gestemd zelfgevoel vervuld had.

Dat vooral ook in het achterhuis van Athena's tempel de gevolgen van de rampen, die de stad troffen, diep gevoeld werden, spreekt wel van zelf. Wij hebben, zooals wij zagen, nog tal van schuldbekentenissen van geleend heilig geld en vervallen rente; zij loopen vooral over dezen tijd. Reeds in het begin van den oorlog ving men rnet dat leenen aan en later aerhaalde zich dat onophoudelijk; natuurlijk werd de indemniteit om het voorstel tot zulk een leening te doen dan telkens gevraagd en gekregen. Zoo smolten de schatten op den burcht steeds meer en meer in. Na eenigen tijd verlangde men, zoo het

1) Gids van Oct., p. 110.

schijnt, den rentevoet. Ten laatste werd, wat er inkwam, onmiddellijk tot leeningen gebruikt. Reeds in het begin van den oorlog had men bepaald, dat ten minste de 1000 talenten onaangeroerd zouden blijven; een voorstel ook daarvan te leenen werd op doodstraf verboden, behalve voor het geval dat een vijandelijke vloot de stad naderde; evenzoo werden 100 schepen aangewezen, die slechts in dat geval mochten worden uitgerust, en dan van dat geld. Na kwam later, ook al naderde nog geen vijandelijke vloot, de nood verschrikkelijk aan den man. Die bedreiging van doodstraf werd opgeheven; de schepen werden tot andere doeleinden gebruikt; de 1000 talenten werden aangesproken. Evenmin konden ook de kostbaarheden der Godin op den duur ontzien worden. Langen tijd heeft men van deze schatten de handen afgehouden, ja er kwam zelfs - de inventarissen, die wij er nog van bezitten, brengen ons daarvan op de hoogte, - nog al wat bij. Dit houdt op; enkele stukken verdwijnen; de laatste post van den laatsten inventaris van de schatten des Proneos onder deze regeling luidt, dat alles aan den Hellenotamiën, voor het voeren van den oorlog dus, was overgedragen: ‘blijft over één gouden krans, gewicht zooveel.’ Wat met de kostbaarheden van den Proneos geschiedde, geschiedde buiten twijfel, - al missen wij daarvan over dien allerlaatsten tijd de inventarissen, - ook met die van de Hekatompedos en het Parthenon. Zoo vervloeiden Athene's rijkdommen en, nu de zeeheerschappij was te gronde gegaan, was alle hoop op volledig herstel geheel vervlogen. Ook de stoffelijke voorwaarden, die eens Phidias' kunstwerken mogelijk gemaakt hadden, waren verdwenen. Meermalen werden later nieuwe finantieele regelingen getroffen; er werden wederom inventarissen opgemaakt, - ook daarvan bezitten wij er niet weinige, - en werkelijk heeft men op sommige tijden heel wat kostbaarheden bij elkaar gebracht, - een schat echter, die ook maar eenigszins in vergelijk kon komen met dien, welken zij gehad had, kreeg de Schutsgodin nimmer weder. Diep werd ook deze in het ongeluk van haar volk betrokken.

Doch de macht van den ondergang greep nog oneindig dieper. Niet ten onrechte hadden de vijanden van Perikles hunne aanvallen tegen Anaxagoras gericht. Werkelijk was de nauwe aanraking waarin de verlichtere godsdienstige denkwijze met de strengere wijsbegeerte trad, voor den volksgodsdienst

zeer gevaarlijk. Het behoud gevoelt in dergelijke zaken gewoonlijk oneindig juister dan de vrijere richting. Een der wijsgeerige scholen van dien tijd, die van de Zuid-Italiaansçhe stad Elea, was al zeer duidelijk in strijd met den volksgodsdienst. Haar stichter Xenophanes trad zelfs met zekere felheid tegen het oude veelgodendom op, en hebben, zoo het schijnt, de andere Eleatische wijsgeeren zich daarover minder uitgelaten, dan was dat niet onwaarschijnlijk, omdat zij zich over zulke zaken niet zoo warm meer maakten. Een der voornaamste dier Eleatische wijsgeeren was Zeno, die ook in Athene geleefd heeft en daar, zooals wij weten[1)], omgang met Perikles had. Xenophanes beweerde, om eens iets te noemen, dat als de koeien, leeuwen en paarden handen hadden, zij de Goden als leeuwen, koeien en paarden zouden afschilderen. Hoe valt daarmee alle bodem weg tegelijk voor den geheelen Griekschen godsdienst en de geheele Grieksche kunst! - Steeds meer heeft later de wijsbegeerte de beste intellectueele krachten aan den volksgodsdienst onttrokken en die wijsgeeren, die niet met dezen braken, vatten hem toch niet op in zijn ware karakter. Was het wonder, dat hij steeds meer aan zijn natuurlijke neiging toegaf om den standaard van het goddelijke te verlagen? Reeds Phidias ontzag zich niet zichzelf en zijn vriend op het schild van den Parthenos onder de Halfgoden te plaatsen. Op dien weg behoefde men slechts verder te gaan om bij de platte menschenvergoding van het Romeinsche keizerrijk aan te landen. En werkelijk daalde thans de Godenwereld steeds meer tot het peil van die der menschen, zoodat ten laatste het verheffen van een mensch tot God een zeer gewone zaak werd. Ook de geschiedenis van het Parthenon en zijn feest vertoont ons den Griekschen volksgodsdienst in die richting. Op het eind van de -ie eeuw v.C. nam het Atheensche volk een besluit, dat Antigonos en zijn zoon Demetrios als Goden zouden vereerd worden met offers, spelen en een optocht en dat hunne beeltenissen zouden voorkomen in het borduurwerk op het prachtgewaad der Godin, den peplos, nevens haar en Zeus zelf, als goddelijke deelnemers aan den strijd tegen de Giganten. Toen vonden velen daar nog iets zeer stootends in; het gold voor een Godsoordeel, dat er bij den optocht door een windvlaag een groote scheut in het pracht-

1) Gids van Oct., p. 102.

gewaad kwam, en als een straf der Goden werd een zware ijzel beschouwd, waardoor boomen en veldgewassen veel schade leden. Al dergelijke gevoelens zijn later afgestompt. Reeds echter eeuwen voordat het zóóver gekomen was, betrekkelijk kort na Athene's hoogsten bloei, toen die teruggaande beweging van den volksgodsdienst nog slechts in haren aanvang was, reeds toen schonk deze den kunstenaar niet meer zulke verheven en strenge idealen van het goddelijke als eenmaal in den tijd van Phidias.

Toch was met dat al de scheppende kracht van den Helleenschen en Attischen geest nog op verre na niet uitgeput. Vooral ook de Grieksche beeldende kunst ontvouwt steeds nieuwe kracht en heerlijkheid te midden van al het godsdienstig, staatkundig en maatschappelijk verval, te midden van alle stoffelijke en zedelijke ellende, die na dat tijdvak van hoogsten bloei in zoo ruime mate Hellas' en Attica's deel werden. Eenmaal door de macht van nationale en godsdienstige bezieling op een hoog standpunt gebracht, wist zij zich te handhaven en ontwikkelen, zelfs zoo dat zij in menig opzicht eerst thans hare hoogste volmaking bereikte. Ook onderging zij den invloed der tijdsveranderingen in enkele richtingen zelfs in haar voordeel. Bij Phidias was de kunst nog meer middel dan doel. Hij wilde de Goden van den Olympos aan zijn tijdgenooten als voor oogen stellen en hij gaf hun een hemelsch schoone gestalte, omdat hij zonder deze geen Godheid denken kon. Dat was buiten eenigen twijfel het meest ernstige standpunt, dat een kunstenaar kon innemen. Toch was voor zijn opvolgers een nieuwe baan van vrije ontwikkeling ontsloten, nu zij over het geheel niet meer zoo door dergelijke hooge opvattingen bevangen waren. Bij de latere kunstenaars wordt het schoone zelf het voorname doel en, waar Phidias met machtige trekken had aangegeven, ontwikkelden en verfijnden zij; verbazend werd de rijkdom van schoone vormen, nu deze meer om hun zelfswil, dan om de Godengestalten, die men had af te beelden, gezocht werden. Had verder Phidias getracht het verschillende karakter der Goden ook in lichaamsvormen, houdingen en gebaren weer te geven, zijn ziel werd te zeer beheerscht door het algemeene ideaal van teruggetrokken goddelijke majesteit, dan dat hij ver op dien weg van specialiseering kon voorgaan. Thans nu de Godenwereld die der

menschen dichter naderde en haar veel meer in alle opzichten gelijkvormig werd, kon zij ook weder veel gemakkelijker de vertolking van deze laatste worden in al hare bonte verscheihenheid, terwijl er nog langen tijd idealisme genoeg overbleef om den kunstenaar naar verheerlijking van de gestalten, die de natuur oplevert, te doen streven. Eerst thans werd Aphrodite de echt vrouwelijke schoonheid vol levensgloed, die zij naar haren aard wezen moest, Apollo de krachtige, fiere jongeling, bij wien alles spreekt van edel zelfgevoel en geestelijke kracht, Dionysos de meer weekelijke, wiens schoonheid zweemt naar het vrouwelijke, gelijk Hera glanst in hare hoogheid als matrone, Athene in strenge jonkvrouwlijkheid[1]. Eerst thans werd in één woord de Grieksche kunst in vollen omvang diegene, die de heerlijkheid der menschelijke verschijning in haar onuitputtelijken rijkdom van schoonheid voor altijd aan ons geslacht geopenbaard heeft.

Doch aan den aanvang van dat alles staat die machtige Attische kunstheros. Hij was het, die de beeldende kunst het eerst hare ware roeping leerde, de natuur te vertolken door haar te idealiseeren; door hem vooral behaalde de mensch eene nieuwe overwinning op de natuur, leerde hij haar kennen en geestelijk beheerschen; en indien werkelijk de Grieksche kunst de volgende geslachten meermalen tot verjongd leven heeft opgewekt, dan was zij daartoe vooral in staat gesteld door den stempel, dien hij er op gedrukt heeft. Daarom, - omdat de Grieksche kunst, gelijk zij door Phidias werd, onzen nieuweren tijd zoo machtig bewogen heeft, omdat de meester een Michel Angelo en Raphaël bezielde, zij het vaak slechts door de verste afschaduwingen van hetgeen hij vermocht, - daarom voorzeker zou, ook al stonden de overblijfselen van zijn meesterstukken niet in het Elginroom van het Britsche museum, toch zijn geest nog onder ons voortleven, - al was hij dan voor ons niet veel meer dan een vage schim uit het verre verleden, waarvan wij maar niet op eene eenigszins bevredigende wijze zouden kunnen te weten komen, wat hij voor ons geweest is.

Leiden.
A.E.J. HOLWERDA.

1) Opzettelijk richt ik mij in mijne uitdrukkingen eenigszins naar Winckelmann's Charakteristieken.

Sjoelammit.

't Lied der Liederen, Liefdes Lof, verdietscht door B.G. de Vries van Heyst Haarlem, G.G. Vonk, 1884.

De Synode der Nederlandsch Hervormde Kerk heeft het met hare nieuwe Bijbelvertaling niet verder gebracht, dan tot het Nieuwe Testament. De tijdsomstandigheden gaven haar geen vrijmoedigheid om zich te wagen aan het Oude. Toch zijn er onder degenen, die op gothische lettervormen of zelfs op de van ouds bekende klanken niet buiten mate verzot zijn, nog bijbelvrienden te over, die zich gelukkig zouden rekenen, zoo zij den ganschen gewijden bundel in betrouwbare en smakelijke overzetting te hunner beschikking hadden. Met het oog op der zoodanigen behoefte zijn particulieren aan het werk getogen. De Bloemlezing van Herderschee is in veler handen. Johannes Dyserinck heeft niet het minst aan zijn verdienstelijke vertaling van Psalmen en Spreuken den doctorstitel te danken. En nu onlangs sloegen - om van ten Kate's ‘Job’ niet meer te spreken - Gunning Jr. en de Vries van Heyst ter vertolking van het Hooglied de handen aan het werk.

Opmerkelijk. Twee verschillende bewerkingen van hetzelfde origineel. De bijbelvrienden, straks bedoeld, zullen vragen, of verdeeling van arbeid bij samenwerking van krachten niet sneller tot het oogmerk voeren zou; of de vertalers niet beter handelden, zoo zij met hunnen arbeid zich bepaalden tot nog onontgonnen terrein. Wellicht onderstellen zij de mogelijkheid, dat het aantal bijzondere vertolkingen op die wijze dermate wassen zal, dat het straks een gemakkelijk werk zal zijn voor eenige geleerden om het ontbrekende aan te vullen en ten slotte mis-

schien een lichte taak voor Synode of Bijbelgenootschap om de volledige verzameling voor matigen prijs verkrijgbaar te stellen in smakelijken band.

Door zoo te vragen en te onderstellen zouden zij evenwel toonen met hunne gedachten zich te bewegen in een denkbeeldige wereld. Niet de vrees voor een te gering debiet alleen weerhield van den arbeid, maar aan dien arbeid zijn ook eigenaardige bezwaren verbonden. De tekst is vaak zoo bedorven. De beteekenis der woorden is vaak zoo onzeker. Op den weg der interpretatoren staat zoo menig ‘kruis.’ Waar is de autoriteit, die elke moeilijkheid oplost, elk geschil beslecht? De gemeente is zoo verwend - ik zeg niet aan een verstaanbaren tekst, maar toch - aan een vertolking, die den schijn aanneemt van betrouwbaar te zijn. Zou zij met stippellijnen en vraagteekens voor woorden en volzinnen in het vervolg zich tevreden willen stellen? En als het poëzie geldt, als in het boek Job, of dramatiek, als in het Hooglied, welken dichter zal het gelukken tot aller genoegen aan den suffenden geleerde het werk uit de handen te nemen? Waar is de poëet, wiens dichtervlucht de lezers zonder schade aan het wetenschappelijk geweten heentilt over bergen van bezwaren? waar de dramaturg, die zonderrechtmatig verzet ter rechter of ter linker zijde de rollen verdeelt? 't Zou kunnen zijn, dat een algemeene aarzeling, instinctmatig of welbewust, den reuzenarbeid der nieuwe Bijbelvertaling tot een voorloopig nog niet te bepalen morgen verschuiven deed.

Zoolang die morgen nog niet is aangelicht[1)] zullen wij wel doen met ons tevreden te stellen met de sporadische vruchten van het particulier initiatief en ze te dankbaarder te genieten, naarmate zij geuriger zijn. Den hebraïcus mogen bij de lec-

1) Toen deze regelen geschreven werden, was het plan op een nieuwe Bijbelvertaling nog niet openbaar geworden. Sinds hebben de dagbladen er melding van gemaakt. Het daghet in het Oosten! Zal de zon opgaan? Och, dat alle mannen van invloed en kapitaal de handen ineen sloegen om ons volk te verrijken met een schat, waarop het tot in lengte van dagen zal kunnen teren. Twintig duizend gulden worden gevraagd om den reuzenarbeid te kunnen beginnen, waarin de critische school ten onzent de wereldberoemde resultaten van hare studiën neerleggen en voor de groote menigte toegankelijk maken zal. Wie helpt mee om ons land de schande te besparen, die besloten ligt in de verijdeling eener grootsche en veelbelovende onderneming door gebrek aan belangstelling en offervaardigheid?

tuur van ten Kate's *Job* de hairen te berge rijzen, den leek zal het geen ongeneeselijke schade toebrengen, indien hij zich bijwijlen aan het dichterlijk voortbrengsel verkwikt, en Gunnings *Lied der Liefde* behoeft er ons niet minder om te zijn, dat de Vries van Heyst zich gedrongen voelde het door zijn *Liefdes Lof* onschadelijk te maken, zoomin als diens *Sjoelammit* in onze schatting behoefde te dalen, als ons bleek, dat de dichter bijwijlen den commentator had verschalkt. Geen der onverstoorbare Bijbellezers van verleden of tegenwoordigen tijd zal na het nuttigen van het Hooglied als geestelijk ontbijt zijn Statenvertaling dichtgeslagen hebben met de gedachte aan ‘een der heerlijkste dichtstukken der wereld-litteratuur’ (de Vries van Heyst), veel min de lectuur geëindigd hebben onder 't genot als van een ‘avond-zonnelicht,’ dat ‘in purperen verven langzaam zich verliezend, stillekens heengaat en de ziel vervult met zoeten, heerlijken vrede’ (Gunning). Indien dan de dichters onzer dagen, in dezen voorspoediger dan die vóór dezen op last der Hoogmogende Heeren Staten aan den arbeid togen, in staat zijn dergelijke geneuchten hem te bereiden, heeft hij geen reden hun dankbaar te zijn?

Of is wellicht het gansche pogen om oostersche poëzie te wringen in westerschen dichtvorm op zich zelf reeds een waagstuk, dat afkeuring verdient? Ook indien wij toegeven, dat aldus gemoderniseerde antiquiteiten in geen geval een plaats zullen mogen ontvangen in de, immers liefst zoo sober en getrouw mogelijk in te richten, volledige Bijbelvertaling, daareven bedoeld?

Deze vraag zal wellicht oprijzen bij de leden der Hollandsche Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen, die den 20sten Februari ll. te Rotterdam hebben neergezeten onder het gehoor van prof. Chantepie de la Saussaye, toen deze Hoogleeraar tot de slotsom kwam, dat de gewrochten van oostersche dichters geen plaats kunnen innemen in onze poëzie. Hoezeer de redenaar zich ook beijverde om onbevangen, meer dan onbevangen zelfs, het goede in die soort letterkunde tot zijn recht te doen komen, het mocht hem niet gelukken tot gunstiger uitkomst te geraken, en de groote Goethe, die blijkens zijnarbeid van tegenovergesteld gevoelen was, had het deswege voor zijn rechtbank hard te verantwoorden. Althans zoo

hebben cms de dagbladen bericht. Zij voegden er evenwel bij, dat het Oude Testament dien avond buiten beschouwing gelaten werd. Of dit laatste geschiedde ter wille van de neutraliteit, of van een onschendbare souvereiniteit, of om eenige andere, meer dadelijk practische reden, werd niet gemeld, maar het feit komt in elk geval aan Job en het Hooglied ten goede. De mogelijkheid bestaat, dat de Rotterdammers bovengenoemd de lijn niet ten einde toe hebben doorgetrokken en dat ook de hooggeleerde redenaar nog altijd de auteurs der Jobeïde en van Sulamith als lofwaardige dichters vereert en begroet. Zoo dan deze laatsten niet verdacht behoeven te worden van met geheel het Oosten te liggen onder denzelfden vloek, zullen wij vrijmoedigheid vinden om onze poëten aan te manen in westersche vormen weer te geven, wat de musen eertijds fluisterden in oostersche ooren? palaestijnsche zangen van vóór twee, drie duizend jaren te tokkelen op een nieuwmodische harp?

Men zou zich kunnen voorstellen, dat de professoren Kuenen en Oort, ingelicht aangaande de plannen van Gunning of de Vries van Heyst betreffende een metrische vertaling van hetHooglied, desgevraagd geantwoord hadden: doet dat niet! Bij het vernemen van die plannen zou dezen hooggeleerden heeren vermoedelijk een stroom van commentaren en conjecturen door het hoofd gevaren zijn, zoo groot, dat de beoogde dichtproeven in hunne verbeelding reeds bij voorbaat verdronken. Als dan na maanden of jaren bleek, dat de waarschuwing in den wind geslagen was, als de sierlijke kwartijnen hun werden binnengedragen en zij in een verloren oogenblikje den tijd vonden om er kennis mee te maken, vermoedelijk zou onder het lezen een glimlach nu en dan hunne lippen of, erger, een rimpel hun voorhoofd plooien, en de dichtproeven zouden weggelegd worden bij de vele anderen, die nu eenmaal uit haren aard bestemd waren om te mislukken. Mompelde niet ook prof. Kern, bijhet lezen van Edwin Arnolds *Light of Asia*: o sancta simplicitas?

‘Ons inzigt in den gang van het gedicht en den samenhang zijner deelen m o e t om onderscheidene redenen gebrekkig blijven,’ schreef prof. Kuenen in 1865, en er bestaat alle kans, dat deze verzekering in den herdruk van het *Historisch-kritisch Onderzoek* zal worden herhaald.

In een noot werd het volgende ter verklaring er aan toegevoegd:

‘Niets is duidelijker, dan dat in het Hooglied verschillende personen spreken en wel tot elkander, m.a.w., dat de vorm dialogisch is. Zoo spreekt b.v.H. I: 7, eene vrouw tot haren geliefde, in het onmiddellijk volgende vers wordt het woord gericht tot “de schoonste onder de vrouwen,” zonder dat het aanstonds blijkt, wie haar zoo toespreekt of toespreken; vs. 9 is gericht tot “mijne vriendin”; zoo ook vs. 15, waarop vs.16 (“gij zijt schoon, mijn liefste!”) antwoordt, enz. enz. Nu wordt echter nergens gezegd, wie de sprekende personen zijn, waar zij zich ophouden, hoe de woorden van het gedicht onder hen moeten worden verdeeld. Dat dit aanleiding geeft tot dubbelzinnigheid en onzekerheid, behoeft geen betoog. Hierbij komt nog iets; de tekst van het Hooglied stond bloot aan verontreiniging, gelijk die der overige boeken des Ouden Testaments; doch de middelen, die ons elders ten dienste staan bij de verbetering der ingeslopen fouten, zijn hier dikwerf onvoldoende, en wel 1°. omdat het Hooglied, wat zijn onderwerp betreft, in het Oude Testament nagenoeg geheel op zich zelf staat; 2°. omdat het verband der rede, juist wegens de onzekerheid der rolverdeeling, hier minder licht geeft dan gewoonlijk’

Elders lezen wij:

‘Herder en vele anderen hebben beweerd, dat het Hooglied niet is één geheel, maar een verzameling van losse liederen; door sommigen worden deze aan één auteur, door anderen aan verschillende dichters toegekend....’

‘Ook ten aanzien van de s t r e k k i n g van het Hooglied loopen de denkbeelden, zelfs onder hen, die daarin één geheel zien, verre uiteen.....’

‘Wanneer wij nu verder onderzoeken, hoe deze hoofdgedachte (8: 6b, 7, sterk als de dood is de liefde) door den dichter wordt uitgewerkt; welke personen in het gedicht sprekend optreden; waar zij geacht moeten worden zich op te houden, enz., dan stuiten wij op vele en groote moeijelijkheden - geen der uitleggers van het Hooglied, die in het algemeen de juiste opvatting huldigen, is er in geslaagd deze bezwaren op eenvoudige en natuurlijke wijze geheel uit den weg te ruimen...’

‘Het feit, dat ieder uitlegger zooveel meent te moeten verbeteren in het werk zijner voorgangers en op zijne beurt weer door de opvolgers wordt teregt gewezen, is een afdoend bewijs,

dat de volkomen bevredigende oplossing van het exegetisch probleem nog niet is gevonden.'

Als de muse geen vleugelen had, zou zij over zooveel bergen van bezwaren wel behoorlijk haren weg vinden en ware het den mannen der wetenschap wel euvel te duiden, zoo zij noode dien luchthartigen vleugelslag konden aanzien, terwijl zij zelve, helden met reuzenkrachten, als aan den grond genageld zijn?

Gelukkig dan voor onze dichters, dat de recensent, aan wien de aankondiging hunner schepping - eigenlijk werd alleen *Sjoelammit* van de Vries van Heyst bedoeld - door de redactie van dit tijdschrift werd toevertrouwd, bescheidenlijk een plaats wenscht in te nemen op het min of meer zwevend standpunt, dat tusschen hooge geleerdheid en poëtisch dilettantisme het midden houdt. Ware hij hebraïcus en commentator, hij zou zich verplicht zien woord voor woord en zin voor zin te toetsen aan het origineel en wegens elke dichterlijke vrijmoedigheid den pleger van het onwetenschappelijk vergrijp ter verantwoording te roepen, totdat - totdat de muse met uitgerukte pennen roerloos ter aarde lag. Nu evenwel de eene zoomin als de andere eeretitel hem voegt, bestaat er kans, dat zijn oordeel te genadiger en zijn vergevensgezindheid ten opzichte van zonden tegen de wetenschap te grooter wezen zal.

Zelfs ware het denkbaar, dat hij de opvatting van het Hooglied door de verschillende dichters niet aan de slotsommen der exegese toetste, maar aan de eischen der poëzie.

'Ik weet' - schrijft Gunning - 'dat daar menschen zijn, die een opvatting van Salomo's Hooglied, als ik ze, aan de hand van prof. Delitzsch, op de volgende bladzijden geef, eenesmaadheid "der Kerke Christi" of zelfs wel "den hoogheiligen Verlosser zelven" aangedaan zullen noemen.'

De opvatting, waarvoor hij vreest bij zekere lieden zoo weinig sympathie te zullen vinden, formuleert hij zelf als het ware in de volgende bewoordingen:

'Salomo heeft eene dochter der bergen lief. Schoon is ze en sierlijk als eene bloeme des velds, hoewel haar de verschroeiende zonne het blank der wangen en armen gebruind heeft. Schooner nog is hare ziel, rein en getrouw aan hem, dien ze liefheeft, ontoegankelijk voor onreinheid en onwaarheid. De machtige vorst verheft dit kind tot koningin, wier liefde hem tot een

kind maakt; met haar de bergen beklimmend, de dalen doorwandelend, verruilt hij gaarne het rumoerige en onware hof met het eenvoudige en zoo bekoorlijke landleven. Zijn vader verwisselde den herdersstaf met den koninklijken scepter; hij legt gaarne den gekroonden staf een wijle ter zijde, om weer, gelijk de jeugdige zoon van Isaï deed, langs velden en bergen de sporen der geitjes te volgen en de kudden der loeiende runderen te bezien....'

'Een Liefdelied.... is het, waar in de rijke taal van het Oosten twee harten elkander vinden, een wijle verlaten, om zich daarna des te vaster aanéén te sluiten; en is de beminde, de bruid, eene nederige en onaanzienlijke dochter der bergen, de bruidegom een machtige koning, beide koninklijk en rein is de hefde dezer schoone Sulammith voor haren Salomo.'

Onder de doemwaardige ketterijen der nieuwere Bijbelcritiek rekende Dr. A. Kuyper onlangs ook de bewering: 'het Hooglied heeft in het minst geen heilig karakter en is eenvoudig een lied op de liefde tusschen man en vrouw, een product van Oostersche erotische poëzie.'

Zoo weten wij dan nu, in welk kamp wij de lieden te zoeken hebben, naar wier oordeel Gunning Jr. met zijn dichterlijke bewerking van het Hooglied 'der Kerke Christi' smaadheid heeft aangedaan.

Het is bekend, dat er te allen tijde geweest zijn, die met zulk een minnedicht in den Bijbel geen vrede hadden. Wie las niet van Limburg Brouwers geestige proefpredikatie over de liefdekoetsen als het beeld der kerk van den hemelschen Salomo, met rood gevoerd, door bloed verworven, met zilveren voeten, op het evangelie gegrond. De parodie betrof de velerlei pogingen, die men sinds overoude tijden gewaagd heeft om den minnezang te vergeestelijken. Allegorie is de toevlucht geweest der exegeten, die weigerden de werkelijkheid te aanvaarden. Met hare hulp is het Hooglied hun het meest zinrijke, het meest stichtelijke boek geworden bijna van den ganschen Bijbel. Men leze de inleiding op het lied in de oude Statenvertaling: 'Het is een ghespreck tusschen Christum als Bruydegom ende de Bruydt syne Kercke, onder het voorbeeldt van Salomo ende syne Bruydt: in voegen, als in den 45 Psalm. Ook spreken in dit Hooghe-liedt somtydts de vrienden des Bruydegoms ende de speelmaeghden der Bruydt. Onder den name

van de Vrienden des Bruydegoms kan men verstaen de oprechte vroome, godtsalighe Propheten des Ouden ende d'Apostelen des Nieuwen Testaments, mitsgaders alle ghetrouwe Predicantsn ofte Leeraers ende voorstanders der Kercke. Onder den name der Speel-maeghden of vriendinnen der Bruydt kan men verstaen, de belyders des naems Jesu Christi, ende der ware Religie. Onder den name des Bruydegoms ende der Bruydt worden in dit Hooghe-liedt, onder verbloemde woorden, beschreven de hertelijcke liefde ende de voortreffelycke weldaden des Heeren Jesu Christi, des Bruydegoms, tot de Christelyke Kercke, syne Bruydt; ende aen d'ander zyde der Bruydt, sijner H. Kercke, hertelyck verlanghen na haren lieven Bruydegom, den Heere Jesum Christum. Oock wordt in dit boeck ons voor oogen ghestelt de ghelegentheyt, die het met de Kercke Godes hier op aerden - heeft: als oock derselver deughden, oock hare vlecken ende onvolmaecktheden.' 'Diepgrondige redenen ende saken' voorzeker, die wel een mannelyck geset ende wel gheoeffent verstaut noodtwendigh vereysschen." Nevens de voorgedragene worden daarenboven 'andere schriftmatige uytlegginghen' niet verworpen. Zoo heeft men geallegoriseerd en getypologiseerd, en als de dichter Gunning alle deze fantasieën als gewelddadigheden verwerpt, zeggende: 'Liefde, Liefde, Liefde is het eenig en onmetelijk rijke thema van dit Lied der Liederen Salomo's,' en deze liefde als een echtelijke liefde omschrijft, dan wijkt hij daarmee verder nog dan zijn leidsman Delitzsch van de door dr. Kuyper op straffe van verkettering aanbevolen oud-gereformeerde opvatting af. Maar wat nood? zou ik vragen. Dichten en exegetiseeren zijn twee. Verleen aan de berijming van Gunning gelijk aan iedere andere een zeker recht van bestaan. Sprookjes worden immers op verschillende wijzen verteld, naar gelang van de lezers, die de vertellers onderstellen, Romans en novellen worden immers soms 'bewerkt' in plaats van vertaald. Als dan een dichter opgewektheid voelt, om het Hooglied over te brengen in 'Nederdietsch gewaad,' van dat lied een 'paraphrase' te geven, en hij verlokt wordt het beeld te ontwerpen van de zielsvriendin eens konings, waarom hem de vrijheid ontzegd, om door zijn dichterfantasie zich te laten voeren werwaarts hem goeddunkt? Dr. Kuyper geniete zonder zich te ergeren van deze geurige dichtervrucht en trooste zich met de gedachte, dat Gunnings Lied der Liefde een ander dan het Hooglied des

Bijbels, en - zoo zouden wij er kunnen bijvoegen - wederom een ander dan het Lied der Liederen uit den kanon der gereformeerden is.

Door aldus Gunning in bescherming te nemen tegen aanvallen uit het leger der antieke schriftverklaarders, heb ik tevens de verplichting aanvaard om voor hem in de bres te springen, als hij in het nauw gebracht wordt door exegeten uit het moderne kamp.

Geen mindere dan de Vries van Heyst zelf is tegen hem ten strijde getrokken.

In het Februarinummer van de ‘Tijdspiegel’ des vorigen jaars heeft de Alkmaarsche dichter het werk van zijn Utrechtschen voorganger onder handen genomen en getoetst aan de slotsommen der moderne critiek. De uitslag kon niet twijfelachtig zijn. ‘Gunning heeft zich met de tekstkritiek van het oorspronkelijk gedicht n i e t ingelaten en wie goed vertalen wil, die moet eerst recht verstaan,’ zoo schreef hij. Hij noemde dat ‘een treurig verzuim, 't welk zwaar drukt op dit overigens uit zoo menig oogpunt allerverdienstelijkst werk.’ Maar ‘pijnlijker fout’ achtte hij het, dat Gunning zich had laten leiden door een verkeerden gids en Salomo's z e g e p r a a l in plaats van zijn n e d e r l a a g had bezongen.

De zaak is, dat de nieuwere critiek, ten onzent reeds vóór jaren vertegenwoordigd door prof. Hoekstra, gemeend heeft in het Hooglied te moeten erkennen een soort van dramatisch gedicht, ongeveer van den volgenden inhoud:

Een meisje uit Noord-Israël, een Sulamitische, door de zon gebruind, is opgenomen in den harem van koning Salomo. De koning stelt zich voor haar tot zijn koningin te verheffen en zijne hofdames beijveren zich mede om haar hart voor hem te winnen. Maar het meisje heeft een vriend onder de herders van haar land. Al de loftuitingen van den vorst beantwoordt zij met verzuchtingen om den afwezige en beden, dat hij haar ontvoere aan haren luisterrijken kerker. Tegen zoo volhardende trouw is Salomo machteloos. Al zijn pogen blijkt ijdel en de landelijke schoone dankt het aan hare standvastigheid, dat zij ten slotte in de armen van haren minnaar terug mag keeren. Thema van het gansche lied - of van den ganschen liederengroep - want solisten en koorzangers worden ondersteld in deze operette elkaâr af te wisselen - is dan: ‘de kracht der

liefde, die alle verzoekingen wederstaat en zegevierend de verleiding afwijst, ook al is een koningskroon de prijs, die haar geboden wordt.'

Voor deze opvatting nu heeft de Vries van Heyst partij gekozen en aan haar het dichtwerk van Gunning toetsende achtte hij het een misteekening. Het 'edelst streven,' zoo meende hij, had het doel n i e t bereikt. 'Te groote weelderigheid van taal, hofreukwerk, weinig voegend bij den hoogen eenvoud, trots zijn oosterschen bloemenschat, des oirspronlcelijks, doch vooral de onjuiste opvatting, het geheel voorbijzien van den zin dezer verheerlijking van de zuivere maagdelijke liefde, maakten die vertolking ongeschikt om een trouwe voorstelling te geven van wat de hebreeuwsche harp hier had g e w i l d en werkelijk g e z o n g e n ,' zoo luidde het vonnis in de voorrede van zijn *Sjoelammit*, een poging om 'iets anders te leveren, dat verlangde iets beters te zijn.'

Wij verheugen ons, dat de Alkmaarsche dichter over het werk van den Utrechtschen zoo weinig tevreden was, want daaraan hebben wij het voor een deel te danken, dat wij nu twee dichterlijke bewerkingen hebben in plaats van een; maar overigens vragen wij ook nu: wat let het, dat Gunning, geïnspireerd door het Hooglied of door Delitzsch, Salomo's zegepraal en niet zijn nederlaag bezong? Als het dichterlijk beeld maar een harmonisch geheel oplevert en als de lezers maar niet zich laten verlokken tot de meening, dat de bloemenruiker, die hun geboden wordt, al spreidt hij oostersche geuren, van palaestijnschen oorsprong is. Dat de dichter zelf tegen die verzoeking hen niet wapent, ja opzettelijk in die verzoeking hen brengt, moge zijn wetenschappelijke zwakheid wezen, zijn dichtervrijheid blijve niettemin onverkort. Zóó toegevend ben ik in dit opzicht, dat, als straks dezelfde of een andere dichter een der vele allegorische of typische opvattingen van het Hooglied mocht berijmen en een werk leverde, dat genade vond in de oogen dermusen, ik onder bovengenoemd voorbehoud ook zulk een poëem met ingenomenheid begroeten zou. Dichters zijn dichters en hun arbeidsveld is een ander dan dat der strenge wetenschap.

De Vries van Heyst zal om deze toegevendheid mij niet te hard vallen, als hij bemerkt, dat zij ook hem zelven ten goede komt. Immers 't zou kunnen zijn, dat iemand, op zuiver critisch standpunt zich stellende, aarzelde te erkennen, dat ook

de opvatting van het Hooglied, waarvoor hij partij koos en waarvan hij de zoetvloeiende vertolker was, voor de rechtbank der wetenschap het pleidooi reeds gewonnen heeft. Men denke aan de vele onzekerheden in vertaling en verklaring, die zoo groote verscheidenheid van opvattingen hebben mogelijk gemaakt. Men denke aan de bezwaren, die bij elke opvatting overbleven en zoo menigmaal slechts overwonnen werden door tekstverminking te onderstellen en tekstzuivering te beproeven. Men denke aan de menigvuldige afwijkingen in verklaring en rolverdeeling, die in de werken ook van overigens geestverwante critici te bespeuren is.

Prof. Hoekstra, wiens naam wij boven reeds noemden, verrijkte in 1856 de *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* met een degelijke, voor ons land epoquemakende verhandeling, onder den titel: *Het Hooglied van Salomo onderzocht, vertaald en verklaard*. Die verhandeling was voor de theologen bestemd, maar de daarin voorkomende vertaling werd onder den titel: *de triumf der liefde in alle beproeving* ten zelfden jare onder het bereik aan alle leeken gebracht. Evenzoo plaatste de ten onzent algemeen bekende dr. Réville, thans Hoogleeraar te Parijs, in de *Revue de Théologie* van 1857 een artikel: *le Cantique des cantiques*, dat drie jaren later werd omgewerkt en opgenomen in zijn *Eissais de critique religieuse* en alzoo ter kennis kwam van het grootere publiek. Van denzelfden datum als deze *Essais* was ook het boek, dat Ernest Renan uitgaf, onder den titel: *le Cantique des cantiques, traduit de l'hébreu avec une étude sur le plan, l'âge et le caractère du poême*.

Tot dit drietal bepaal ik mij, omdat de auteurs bij hunnen arbeid mede aan de behoeften der leeken dachten en op hunne belangstelling rekenden.

In geval nu dit vertrouwen niet beschaamd geworden is en Bijbelvrienden - een vijfentwintig jaren geleden waren ze nog talrijker dan thans - deze verschillende studiën ter hand genomen en met elkaar vergeleken hebben, zal hun openbaar geworden zijn, dat ook bij dezelfde opvatting in hoofdzaak verschil in bijzonderheden niet uitgesloten is.

Hoeveel te meer dan, indien theologen de gangbare commentaren legden naast Hoekstra's monographie. Dan was het hun, als traden zij een gansch andere wereld in!

Reeds terstond in het begin laat Réville de Sulamitische zingen:

Oh! s'il me baisait des baisers de sa bouche!
Car doux est ton amour plus que le vin.
Car tes parfums sont suaves
Et ton nom est un baume répandu:
C'est pourquoi les jeunes filles t' aiment.
Tire-moi après toi! Allons-nous-en vite!
Le roi m'a fait conduire dans son harem.

Rijst daarbij de vraag, hoe een meisje, dat gewelddadig in een vorstelijken harem gevoerd is, zoo kalm haren achtergelaten beminde bezingen kan en hem herinneren aan andere ‘jeunes filles,’ die hem liefhebben, Hoekstra komt aan die bezwaren te gemoet door de eerste vijf regels eene van Salomo's vrouwen op de lippen te leggen. Zij zingt:

Hij kusse mij met een kus van zijn mond;
Want zoeter dan wijn is uwe liefde.
De geur uwer zalven is lieflijk,
Een uitgegoten balsem is uw naam;
Daarom hebben de maagden u lief,

waarna Sulamith invalt met een bede om hulp aan den afwezige:

Voer mij met u: laat ons ijlings gaan!
De koning heeft mij in zijne vertrekken gebragt.

Wie dan nog de emphase te bevreemdend vindt, waarmede de minnende, na eerst in den derden persoon aan haren minnaar gedacht te hebben, plotseling in den tweeden persoon tot het voorwerp harer bewondering zich richt, zal misschien weer de voorkeur geven aan de rolverdeeling van Renan, die schrijft:

Une femme du harem.

Qu'il me baise d'un baiser de sa bouche! ...

Les femmes du harem, en choeur.

Tes caresses sont plus douces que le vin, quand elles se mêlent à l'ôdeur de tes parfums exquis; ton nom est une huile épandue, c'est pourquoi les jeunes filles t'aiment.

L a S u l a m i t e , amenée de force et s'adressant à un ami absent.

Entraîne moi après toi; courons ensemble. Le roi m'a fait entrer dans son harem.

Zoo groote verscheidenheid in den aanhef zal den lezer geen hoogen dunk geven van de eenstemmigheid, die later te wachten is.

En niet alleen in de rolverdeeling openbaart zij zich. Verschil van opvatting is natuurlijk vaak van invloed op de vertaling en op de geheele mise-en-scène.

Renan vooral is vindingrijk in de groepeering.

Terwijl Hoekstra en Révilule eerst in het achtste hoofdstuk de treurende terugvoeren in de armen van haren geliefde, laat Renan den ‘berger’ bij voortduring zich mengen in de vertooningen.

Reeds in den aanvang van het tweede hoofdstuk, als de Sulamitische gezongen heeft:

> Je suis le lis de Saron,
> Le narcisse des vallées! ...

komt de herder op, ‘entrant brusquement en scène,’ en zegt hij:

Comme un lis au milieu des épines, telle est mon amie au milieu des jeunes filles.

Zijn beminde antwoordt hem:

Comme un pommier au milieu des arbres de la forêt, tel est mon bien-aimée au milieu des jeunes hommes. J'ai longtemps désiré m'asseoir à son ombre, et son fruit est doux à mon palais.

En dan: ..... ‘les deux amants se réunissent,’ - waarna de Sulamitische uitroept:

Il m'a introduite dans le cellier; l'étendard, qu'il lève sur moi, c'est l'amour.

Vervolgens tot het koor:

Soutenez-moi avec un peu de raisin, fortifiez moi avec des fruits, car je meurs d'amour...

Daarna, de daad bij het woord voegende - ‘elle tombe en pâmoison entre les bras de son amant, et dit à mi-voix’ -:

Sa main gauche soutient ma tête et sa droite me tient embrassée.

De herder, vol deernis, bezweert nog haastig het koor met de bede:

Je vous en prie, filles de Jérusalem, par les gazelles et les biches des champs, ne réveillez pas, ne réveillez pas la bienaimée, avant qu'elle le veuille.

Dit alles is wel dramatisch, maar teekent een geheel ander beeld, dan Hoekstra en Réville te aanschouwen geven. Zij laten Salomo en Sulamith hier een beurtzang zingen, waarvan de slotstrofe luidt:

> Ik bezwere u, gij dochters van Jeruzalem!
> Bij de gazellen of de binden des velds:
> Zoo gij de liefde opwekt, en zoo gij haar aandringt,
> Eer het haar luste!

Want de Sulamitische weerstaat de beden des konings en blijft aan haren afwezigen minnaar trouw, met het oog op wien zij zucht:

> Zijn linkerhand zij onder mijn hoofd,
> En zijn regterhand omhelze mij.

Wil men een ander voorbeeld, men leze wat er onder de handen van Renan uit het vierde hoofdstuk groeit.

Terwijl Hoekstra en Réville Salomo en Sulamith wederom een beurtzang laten zingen, voert de fransche oriëntalist nogmaals zijn ‘berger’ ten tooneele.

Na Salomo's ontboezeming: ‘Zie, gij zijt schoon, mijne vriendin!’ en wat er verder volgt - een lofdicht, van welks vertaling Réville vrijstelling verzoekt, gedachtig aan de vele passages ‘décidément épineux pour le traducteur moderne,’ die het bevat, - zingt de Sulamitische een ‘solo,’ een ‘idylle,’ waarin zij vroegere ontmoetingen met haren boezemvriend herdenkt. Renan daarentegen maakt het verleden tot heden. Den herder laat hij in eigen persoon op het tooneel verschijnen.

De laatste regels van Salomo's ontboezeming zondert hij van de anderen af, onderstellende, dat intusschen zeker tijdsverloop is voorbijgegaan. De avond is ingevallen. Uit den mond van den vorst klinkt het nu der Sulamitische te gemoet: Tu es toute belle, mon amie, et il n'y a pas de tache en toi! Maar de herder, ‘censé au pied de la tour du sérail’, is den koning te slim af. A moi, fluistert hij, à moi, ma fiancée! Viens à moi du Liban; regarde moi du haut de l'Amana, du sommet du Sanir et de l'Hermou, du fond de la caverne des lions, du haut des montagnes qu'habitent les léopards! Hij bedoelt de ontoegankelijke hoogten van het paleis en het gevaar, waaraan de onschuld van zijn vriendin is blootgesteld. Zijn poging om hare aandacht te trekken blijft niet zonder gevolg. ‘Elle le regarde.’ Bemoedigd zet hij zijne ontboezemingen voort, totdat de Sulamitische goedgunstig uitroept: Que mon bien-aimé entre dans son jardin et qu'il mange de ses beaux fruits! en .... ‘lui accorde un baiser.’ Verrukt zingt dan de herder: Je suis entré dans mon jardin, ma soeur fiancée, j'ai ceuilli ma myrrhe et mon baume; j'ai mangé mon sucre et mon miel; j'ai bu mon vin et mon lait! en hij besluit met de opwekking tot het koor: mangez, camarades, buvez, enivrez-vous, amis!

Alweer dramatisch genoeg, maar geheel iets anders, dan de stemmige idylle, waarmee bij de andere vertalers de droomerige zangster den hoofschen vleier beantwoordt.

Het is onnoodig deze voorbeelden te vermenigvuldigen. De zaak is, dat ook bij de opvatting, die zich beroemen kan de kundigste oriëntalisten onder hare voorstanders te tellen, nog zooveel onzekerheid en vrijheid van beweging overblijft, nog zooveel tusschen de regels door te lezen valt, nog zoo menigmaal den tekst een weinig geweld moet worden aangedaan, dat men billijkerwijze huiverig wezen kan om haar als de eenig wetenschappelijk gerechtvaardigde te omhelzen. Indien derhalve de Vries van Heyst zijn dichterlijk talent en zijn meesterschap over de taal wijdt aan een poging om een dier moderne opvattingen van het Hooglied in beeld te brengen, dan verheugen wij ons daarin van harte en wij aanvaarden zijn kunstwerk met blijdschap, maar als critici behouden wij ons de vrijheid voor, om de mogelijkheid te onderstellen, dat ook zijne vertolking nog iets anders gaf dan een ‘trouwe voorstelling’ van ‘wat de

hebreeuwsche harp heeft g e w i l d en werkelijk g e z o n g e n .’

Uit de woorden ‘een dier moderne opvattingen’ leide niemand af, dat de jongste bewerking niets oorspronkelijks hebben zou. Integendeel, door haar zijn, om zoo te zeggen, de moderne opvattingen met eene vermeerderd. Onze dichter heeft het thema zelfstandig gevariëerd.

Hij splitst het Hooglied in vier tafereelen.

Het eerste is een koninklijk jachtkamp in den omtrek van Baäl-Hamôn. Sjoelámmît treedt er op, ‘alleen in een boschje rondwarend,’ nu eens een odaliske beantwoordend, die zich mengt in hare overleggingen, dan eens Salomo van zich werende, door hem den lof te zingen van haren afwezigen vriend, maar meest om de wille van dien vriend in herinnering en gepeins zich verliezend. De beide eerste hoofdstukken en de vijf eerste verzen van het derde leveren voor de schildering van dit tafeareel de stof.

Het tweede vindt zijn plaats om en in 's konings tent. Landlieden en odalisken slaan er een optocht gade tusschen de tenten der laatsten en die des konings en onderhouden elkander over de heerlijkheden van de draagkoets, die zij zien. De odalisken zijn door de bewegelijkheid der landlieden naar buiten gelokt. Allen prijzen zij den koning gelukkig, weinig vermoedende, dat zijner majesteits ontboezemingen tot lof van zijn uitverkorene beantwoord worden met het pijnlijk verhaal van een gesprek, dat zij tijdens een bergwandeling met haren onvergetelijken minnaar hield.

Het derde tafereel stelt voor Sjoelámmîts haremtent. Het beslaat de Hoofdstukken 5: 2 tot 8: 4. De bruid tegen wil en dank verhaalt aan de odalisken een droom, waaruit blijkt, hoezeer haar hart naar haren beminde verlangt, en somt haar op hare bede al zijn lichamelijke voortreffelijkheden op, zóó welsprekend, dat de dames, meewarig, op het punt zijn van de lang verbeide voor haar te gaan opsporen. Zij worden gestoord door den koning, die in bruiloftsdos optreedt en alweer den lof zijner onovertroffene zingt, maar als vroeger ten antwoord krijgt: ‘Mijn hart behoort den liefste in 't land,’ en het ook nu moet aanhooren, dat zij hare vriendelijkste woordjes ‘tot den afwezige’ richt.

Het vierde tafereel omvat wat er van het achtste hoofdstuk

rest. Het verplaatst ons in den omtrek der woning van Sjoelámmîts moeder. Als een andere Dorothea met haren Herman nadert de Sulamitische met haren boezemvriend, ‘geleund op 's jongelings schouder.’ Zij is fier op de overwinning, die zij bevocht op een machtig vorst. Na al wat zij doorleefde is het haar een zaligheid onder een oranjeboom haren aanbidder te herinneren aan de eerste dagen der verloving en aan den zegen, dien hare moeder er op gaf. Straks begroet zij hare broeders, onverwachts zich mengende in hun gesprek. Aan allen, die het hooren willen, verzekert zij voorts, dat zij haren vriend voor geen koningsschatten prijs geeft, en eindelijk verdwijnt zij, guitig zingende, met een vluchtige herinnering aan de verzuchtingen des harems, van het tooneel.

In deze groepeering is het een en ander, waardoor deze nieuwe opvatting van anderen, die haar voorgingen, zich onderscheidt.

Reeds terstond in het begin, waar Sjoelámmît hare alleenspraak langer voortzet, dan nog iemand ondersteld had, en door een odaliske op ongewone wijze in de rede gevallen wordt.

> Werd me een enkle kus geboden
> door mijns liefsten rozenmond ....
> Zoeter is dan most zijn minne ....
> Heerlijk, als in d'avondstond
> 't maaiveld geurt, klinkt door de dreven
> de eer zijn naam en faam gegeven;
> g e e n wier hart hij n i e t bekoort.
>
> Kom! .... Verlos mij uit dit oord! ....
> Help me ontvluchten! .... Want de Koning
> deed mij, in zijn euvelmoed,
> Schaken naar zijn weids che woning....
>
> ‘Jonkvrouw’ - sprak hij, - ‘rijk en zoet
> wenkt ons Liefdes Lenteweven. -
> 'k Prijs uw schoon het hoogste goed. -
> Meer dan schatten, - meer dan 't l e v e n
> is wat slechts ùw gunst kan geven,
> áller harten Koningin!’ ....

Zoo had Sjoelámmît loopen mijmeren, toen een naderende odaliske kwam vragen:

Hoe? - Een vorst biedt u zijn min,
[en gij doolt hier! 't oog vol tranen,
in het eenzaamst van den hof?
Zonneluister doet gij tanen,
't zilvren maanlicht straalt gij dof
door uw schoonheid, nooit volprezen,
Lieflijke als het Morgenrood....]

In verband met het boven reeds gezegde geven deze regelen tevens een denkbeeld van de eigenaardige moeilijkheden, waarmede de dichter te worstelen had, en van de wijze, waarop die overwonnen zijn. Men vergelijke ze met de meer letterlijke vertalingen, die vroeger werden aangehaald, en men zal zich bij benadering een voorstelling kunnen vormen van de vrijheden, die de dichterlijke vertolker zich veroorloofde. Ook lette men op de verzen, die tusschen haakjes geklemd zijn. Zij staan in het oorspronkelijke niet. Hier gelijk elders dienen ze, - met zoovele anderen, die niet geëncadreerd werden, om de overgangen wat vloeiender of de tegenstellingen wat begrijpelijker te maken. Als oostersche poëzie in westersche vormen weergegeven wordt, dijt zij als van zelve onder de handen uit, Laurens Bake, ‘der dicht'ren Baak’, was vooral niet zuiniger, toen hij zijn ‘korte uitbreiding over Salomons Hooglied’ gaf - behalve dat somwijlen de bijzondere opvatting van den schrijver oorzaak werd, dat hier en daar een lijntje in de teekening werd aangedikt.

Onafhankelijk van zijn mede-exegeten is onze dichter ook, als hij Sjoelámmît laat door-redeneeren of door-fantaseeren, waar anderen in de tooneelen meer opzettelijk afwisseling brengen.

Een geheel hoofdstuk lang is zij bij hem alleen aan het woord, nadat de koning haar vergeleken heeft met een lelie onder de distelen (2: 2). De rozijnen en de vruchten, die in het drama van Renan te hulp geroepen worden om er de met minnepijn bezwaarde van den minnedood te redden, verkrijgen in dat verband tevens een meer geestelijke beteekenis.

Hoe zoet smaken kusjens
Van lippen zóó dier ....
Z i j n woord is mijn kracht, en
Z i j n min mijn banier ....

zingt de treurende, en dan, ‘den koning, die zich inmiddels verwijdert, vergetend,’ wendt zij zich weêr tot den afwezige met de bede:

Verzadig mijn lippen
met most van uw mond,
met sap van oranjes,
en maak mij gezond.
Doe wijken het lijden
der min, dat mij kwelt! ....
[Kom haastig! - Verlos mij
nit 's Konings geweld.]
Uw linkerhand steune
mijn machteloos hoofd,
uw rechter bevrijde
wie .... u is ontroofd! -

En ten slotte tot de odalisken:

Jeroesjalêms Dochters, bij Hinde en Gazel
bezweer ik u: eindige uw folterend spel!
De moeite u bespaard, en die martling gestaakt:
ge wekt toch geen liefde, eer van-zelve ze ontwaakt.

Evenzoo, waar anderen het koor een geheel nieuw tooneel laten openen met den uitroep: ‘Wie is zij, die zich daar laat zien? Zij is het morgenrood gelijk, schoon als de maan, heerlijk als de zon, vreeselijk als legerscharen’ (Hoekstra), laat de Vries van Heyst Salomo ongestoord voortgaan met zijn ontboezemingen. ‘Van uw lof weergalmt het land,’ had hij het laatst gezegd (6: 10). Nu geeft een dubbele punt den koning vrijmoedigheid zelf dien lof te herhalen in de woorden:

- ‘W i e kan 't wezen?
't Veld der Rozen
op de Morgenzonnebaan,

't nooit volprezen
Oosterblozen? -
Of de glans der zilvren Maan?

Uit het duister
blindt mijne oogen
't vlammen van den helsten Dag ....

Welk een luister!
Diepbewogen,
trilt mijn hart van stil ontzag.’

Deze afwijkingen springen in het oog, krachtiger dan anderen van geringere beteekenis. Na al wat ik boven reeds mededeelde aangaande vertolkingen van den tekst, haalde ik deze proeven met opzet aan, om den lezers eenig denkbeeld te geven van de moeilijkheden, die dichters bij pogingen tot metrische bewerking van het Hooglied ondervinden en waarboven zij zich met dichtervrijmoedigheid moeten verheffen.

Is het aan de Vries van Heyst gelukt, bij zoo enge aansluiting aan het origineel, als hij zich tot taak stelde, een harmonisch beeld te ontwerpen?

'Misschien had haar vrucht nòg "eenvoudiger" moeten wezen' - getuigt hij van zijn eigen werk, met een beroep op de tusschen [ ] geplaatste regels. Te zijner verontschuldiginglaat hij er op volgen: 'Maar bij den wensch om zoo getrouw mogelijk aan den letter des oirspronkelijks te blijven, gold het hier toch bovenal zijn geest te doen uitkomen. Dit vorderde soms eenige parafrase, die evenwel zichzelve onmiddellijk op de aangeduide wijze verraadt.'

Natuurlijk. Een berijmde vertaling van het Hooglied, zonder meer, ware evenmin verstaanbaar en te genieten als een onberijmde. De vrijheid in de vertaling, de parafrase, de uitweidingen tusschen haakjes zoowel als die daar buiten, de 'weelderigheid van taal,' het 'hofreukwerk,' hebben dit poëem 'uit lang vervlogen dagen' in de overzetting tot een zoo 'zonnig poëem' gemaakt.

Met veel talent, vernuftig vaak, is het materiaal van het israëlietisch minnedicht bij de reproductie aangewend.

Zelfs de 'passages épineux', waarvoor Réville terugdeinsde, worden begeerlijk onder 's dichters handen.

Zoo laat hij den koning zingen (4: 1-7):

> Hoe praalt ge, o Liefste,
> in schoonheidsglansen!
> Hoe vriendlijk spreken,
> als die der Duiven,
> uw zedige oogen! -
> Uw lokken hupplen
> langs de elpen wangen,
> als dartle Geitjens
> op iedre helling
> der groene bergen
> van Gilead.

Uw tanden tarten
't geschoren Schaapjen,
wanneer 't den vijver
verlaten heeft;
en tweelingsparen
zijn ze allen, - samen
een parelsnoer. -
Van purper gloren
uw kersenlippen.
Als 't Roosjen schittert
uw schalke mond. -
Granaten appels,
ter helft gespleten,
zijn uwe wangen. -
Uw hals? - 't Is Davids
roemruchte toren,
het bolwerk Tsions,
versierd met duizend
metalen schilden,
den buit der speren
eens Heldendroms. -
Een paar Gazellen,
Twee Hindewelpen,
die onder Lelies
en Cypren grazen,
zijn uwe borsten .....

Eer 't avondkoeltjen
door 't lommer lispelt,
de schaduw wegslinkt,
de westerzonne
ter kimme duikt,
zij 't mij gegeven
naar zulke dreven,
ten Myrrhe-heuvel,
ter Wierook-nolle,
het pad te vinden ....

Elders (7: 1-5), waar het origineel zoo ‘oostersch’ luidt, dat een criticus zijn mede-critici verwijt van door een schalk zich parten te hebben laten spelen, toen zij een voor zedige ooren leesbare vertaling leverden; waar de ‘hals als een elpenbeenen toren’ en de ‘neus als Libanons toren, die heenziet naar Damascus,’ de ‘oogen als vijvers te Hesbon aan de poort

van Bath-Rabbim' en het 'hoofd als Karmel' ons westerlingen als beeldspraak te krachtig zijn, daar weet de dichter ons een beeld te ontwerpen, waarmede wij vrede hebben, als hij zingt:

> Hoe wendt, als een kettinkje uit zilver gesmeed,
> uw heup zich lieftallig in 't plooijende kleed!
> Uw schoot is een graanschoof met Lelies omschaard,
> een kelk, voor wien 't edelste worde bewaard.
> Uw borsten zijn welpen van 't schuchtere Ree,
> Als Libanôns sneeuw glanst uw lenige hals;
> uw neusjen is fijn, als de Toren des Dals.
> Uw oogen zijn helder, als Cinnerets Zee.
> Uw hoofd heft zich fier als van Karmel de kruin;
> uw hair golft als 't beekjen langs 't hellende duin ....

Zoo heeft ook de beschrijving van Salomons staatsiekoets een niet onbevallige wijziging ondergaan, als bij het aanschouwen van den optocht het landvolk vraagt:

> Wie komt daar, met dien hoofschen stoet,
> in onze lustwarand?
> [Wie is zij, met d'albasten voet,
> dien eedlen leest, die fijne hand?
>
> Fier, - als de Palmboom hemelwaarts
> zijn rijke bladkroon beurt, -]
> slank als de rookzuil des altaars,
> die van den Saudel geurt,
> treedt ze op, van reukwerk rijk omstroomd:
> W i e is zij, die daar koomt?

en 'sommigen' daarop antwoorden:

> Ziet! - De draagbaar van den Koning.
> Zestig helden, stout in kracht,
> vaak beproefd op 't bloedig slagveld,
> welgewapend,
> waken daarbij dag en nacht.....

'anderen':

> Neen! - 't Is 't bruidsbed, door den Koning
> aan de Schoonste toegedacht,
> 't Hout der Ceedren schoort zijn hemel;
> 't gloort van goud- en purperpracht....

weer ‘anderen’:

> Purpre dekens tooijen 't leger,
> Kussens, zacht als lammervacht....

en ‘allen’ eindelijk verzekeren:

> Op die sponde wordt de sier van
> Isrels Maagdenrij verwacht!

Elders is het ‘huis des wijns,’ dat terecht ons mishaagt (2: 4), verborgen achter de ontboezeming:

> Hoe zoet smaken kusjens
> van lippen zoo dier!

en de myrrhe, die van Sulamits handen en vingeren op de ‘handvatsels des slots’ druppelen (5: 5), vergeestelijkt tot het ‘zoetste gevoel,’ dat haar ‘doorstroomt.’

Werkelijk is van het Hooglied gemaakt, wat er in metrische vertaling van te maken was. Als ik niet vreesde onbescheiden te veel ruimte in te nemen en vooral voor mijn lezers de reden te doen vervallen om zich ‘Sjoelámmît’ aan te schaffen, ik zou gaarne dit mijn gevoelen door het aanvoeren van meer voorbeelden staven. Met minder parafrase en minder vrijheden had de dichter inderdaad niet kunnen volstaan.

De vraag is evenwel, of hij, om een harmonisch geheel te leveren, niet nog verder van zijn origineel zich had moeten verwijderen.

Mij is, als ik het zeggen mag, deze van haren boezemvriend wreedelijk gescheiden en in de macht van een overweldiger roekeloos overgeleverde bruid wat al te luchthartig, te vroolijk en te guitig.

Onder hare omstandigheden zou ik wat meer droefgeestigheid hebben verwacht.

Zij heet te treuren.

> 't Myrrhebuideltje op mijn boezem
> is .... de vriend, dien ik betreur.

Kom! .... Verlos mij uit dit oord! Help me ontvluchten! jammert zij, gedachtig aan haren geliefde. ‘Streng en beslissend den koning terug wijzend,’ roept zij: Mijn hart behoort den

liefsten in 't land! en dan tot den afwezige: Kom haastig, mijn minnaar! Jeroesjalêms dochters bezweert zij herhaaldelijk een einde te maken aan hare martelingen. Zooveel hartzeer belet evenwel niet, dat zij straks, als Salomo zich voorstelt:

ten Myrrhe-heuvel
ter Wierook-nolle
het pad te vinden,

'guitig ontwijkend' vraagt:

de Wierook-nolle?
in den Libanon?

en dan weer aan het landvolk, dat haar schoon aanschouwen wil, 'schalk' vraagt:

goede mannen, beste vrouwen,
zegt, wat ge aan Sjoelámmît ziet!

Ja, als zij straks de overwinning behaald heeft en tot het huis harer moeder is wedergekeerd, dan zingt zij nog, der verzuchting des harems gedachtig, 'guitig' haar lied.

Voor ons westersch gevoel neemt deze jonge dame het, zou ik zeggen, wat al te oostersch op.

Zoo vat ik ook niet, waarom een zoo dartele deerne, die vrijmoedigheid vindt om voor de hofdames de lichamelijke voortreffelijkheden van haren uitverkorene stuk voor stuk op te sommen en hare armen in het openbaar te strengelen door die van haren vriend, een andermaal zoo bedeesd moet zijn, dat zij zucht:

Waart gij mijn b r o e d e r ! O dàn mocht
ik vrij het stoutste wagen:
ik prangde u aan mijn kloppend hart,
of a l l e r oogen 't zagen.

En wat moet haar vriend wel gedacht hebben, toen, na onder den oranjeboom hem herinnerd te hebben aan het eerst ontluiken zijner liefde en den moederlijken zegen op hunne verbintenis, en hare zeker fluisterend uitgesproken bede:

Laat me u de bagge b l i j v e n ,
die aan uw boezem rust,
het teeken uwer waarde,
dat uwe vingren kust,

zij plotseling losbarstte in een pathetische ontboezeming als deze:

.... Liefde alléén is leven,
Geen perken kent haar macht.
[Zij leent den zwaksten kracht
En leert tyrannen beven.]

Ontzaglijk, als de kluister
van 't graf, in 's Aardrijks schoot,
is zij - schoon Licht en Luister, -
geweldig als .... de dood....

Geen oceanen dooven,
geen opgezweepte vloed
háár vlammen. Hemelgloed,
n i e t s gaat úw macht te boven!

Renan laat hier een ‘sage’ optreden, ‘apparaissant pour tirer la conclusion da poême.’ Zulk een wijze kan er zijn eigen stijl op na honden en zijn eigen levenservaringen hebben opgedaan, maar een gelukkige bruid hoorde ik onder dergelijke omstandigheden liever een zachteren toon aanslaan, gelijk omgekeerd eenig ‘beven,’ toen zij aan den euvelmoed des konings was prijsgegeven, haar beter gesierd zou hebben dan de guitigheid, waarmede zij zich vermeide in het ‘beven’ van den tyran.

't Komt mij voor, dat hier eenige disharmonieën zijn overgebleven, die vermeden hadden kunnen worden, indien de dichter zich wat losser gemaakt had van zijn origineel.

Ik bedoel hiermee geen aanmerkingen te maken, noch verwijten te doen, maar slechts eenige bijdragen te leveren ter beantwoording van de vraag, in hoever het Hooglied, naar de moderne opvatting, oorspronkelijk een geheel vormt, harmonisch genoeg om voor westerlingen metrisch te worden bewerkt. Indien er leemten zijn overgebleven in het kunstproduct van de Vries van Heyst, geef ik niet aan den ontwerper, maar aan de bron, waaruit hij putte, de schuld.

Nu zou ik nog, na deze algemeene mededeelingen en opmerkingen als een echt recensent eenige ‘vlekjes’ kunnen aanwijzen en eenige wenken geven met het oog op een eventueelen ‘tweeden druk’ maar ditmaal heb ik gemeend in verdere bijzonderheden niet te moeten afdalen. Mijn bedoeling was den lezer een weinig te oriënteeren in de quaestiën, die door het Hooglied voor dichters en prozamenschen worden opgeworpen en in de litteratuur, die het in het leven riep.

Die quaestiën zijn vele en deze litteratuur is rijk.

Menig Bijbellezer, geletterd en ongeletterd, zal vermoedelijk ook later nog zich vergrijpen aan pogingen om dat lied in al zijn deelen en onderdeelen te verstaan. De geleerde zal daarbij steeds stuiten op menig ‘non liquet.’ Dat ‘m o e t steeds onzeker blijven,’ van prof. Kuenen, is als orakeltaal niet te stout Den leeken zij daarom de vrijheid gegund om dichtervleugelen aan te schieten en heen te vliegen over de bezwaren. Als zij het doen zooals Gunning en de Vries van Heyst, dan maken zij zich verdienstelijk genoeg[1)]. Voor de geleerden de taak, om desverkiezende uit te maken, wie van allen het meest getrouw bleef aan den oorspronkelijken tekst; de leeken hebben geen ongelijk, zoo zij hun voordeel doen met de waarheid, dat poëzie en exegese twee zijn. Laten zij aan geurige dichtervruchten vrijmoedig zich verkwikken ... in de oogenblikken, waarin zij zich verzadigd voelen van of den waren lust niet hebben aan de meer gedegen spijs eener, op hare wijze toch ook exacte, litteraische of historisch - critische wetenschap.

De Vries van Heyst spreekt nog over de toekomst van den Bijbel en zegt, dat hij in de handen der beschaafden weer m o e t worden .... ‘gewrongen’ des noods.

Of zijn *Sjoelámmît* bestemd is om daartoe mede te werken?

Maar in zulk ‘wringen’ is iets gewelddadigs.

Men zegt, dat de kleuren der bloemen de insecten aanlokken. *'t Lied der Liefde* nu, *Liefdes Lof*, is zeker kleurig genoeg en 't zou kunnen zijn, dat de vlinders zich niet lieten wachten.

1) Met dankbaarheid zij hier melding gemaakt van een nieuw kunstproduct dat sedert het stellen dezer aankondiging aan de pen van denzelfden dichter ontvloeide, onder den titel: *Der Ballingen trooster, Jesaiah XL - LXVI, in Nederlandsch dicht overgebracht*, door B.G. de Vries van Heyst; Haarlem G.G. Vonk, 1884.

Laat ons dan hopen, dat het ook aan bijen niet ontbreke en dat ze niet verzuimen ook naar andere meer bescheiden plantjes in den lusthof om te zien.

't Is evenwel geschied, dat ze in redeloos gefladder zich lieten verschalken door de prenten van een kamerbehang.

Ook leert de ondervinding ons, dat de honiggrage diertjes door helderen hemel- en zonneschijn meer nog dan door kleuren en geuren van bloemen worden uitgelokt.

Assen.

H.U. MEYBOOM.

Shakspeare-schetsen.

II.[1)]

Cleopatra.

Shakspeare, de fijne kenner van het vrouwelijk hart, - in deze moeilijke wetenschap niet minder meester dan in de kunst van verzen dichten, - heeft ons in zijne werken een geheele rij van vrouwen en meisjes nagelaten, aan welke hij door zijn plastisch vermogen de onsterfelijkheid heeft verzekerd in het rijk der poëzie. Het is alsof zijne fantasie elk type, elke schakeering der vrouwelijke natuur beurtelings heeft aangegrepen, tot een voorwerp van studie gemaakt, verwerkt en in beeld gebracht. Welk een overgang en opklimming in karakter en leeftijd van de kinderlijke Miranda, de frissche ontluikende roos., tot aan de eerbiedwekkende matrone koningin Catharina van Arragon en de grootsche, geweldige lady Macbeth! En tusschen die uiteinden en kontrasten, een gansche stoet van meisjes en vrouwen, Sosalinde, Viola, Julia, Beatrix, Helena, de beide Portia's, Cordelia, Desdemona, Imogene - ik noem slechts de voornaamste, - allen met elkaar wedijverende in schoonheid, lieftalligheid, geest, gevoel, zachtheid, vroolijkheid en andere heerlijke vrouwelijke eigenschappen. Zij zijn den lezer van. Shakspeare wel bekend, en zoo zijne verbeelding sterk genoeg is, kan hij zich bij het doorbladeren van een deel van Shakspeare haast als een sultan te midden van zijn serail bevinden. - Shakspeare is de Kislar Aga, die de vrouwen een voor eenvoorstelt, terwijl de Sultan op zijne sofa rustig zit te rooken. Alléén zou het de vraag kunnen zijn, of men in één serail ter wereld, ja zelfs uit de Duizend en een Nacht, zulk een keur en verscheidenheid van vrouwelijk schoon bijeen zou vinden.

1) Zie *de Gids* van Januari 1884.

Het is een gewaagde onderneming over Shakspeare's vrouwengestalten te spreken. Zoo ergens, dan gevoelt men hier de waarheid van Goethe's gezegde: ‘Man kannüber Shakspeare gar nicht reden, est ist alles unzulänglich’, en men zou mismoedig de pen willen neêrleggen en zich onbevoegd verklaren over dit onderwerp verder door te praten. Misschien is het zelfs niet mogelijk het eigenaardig schoone van Shakspeare's vrouwen te vatten en te doorgronden, in elk geval een onvruchtbare en hopelooze taak het in woorden uit te drukken.

Wie genoeg verbeelding en gevoel bezit, bespeurt al zeer spoedig bij het lezen, dat zulke vrouwen geheel afwijken van alle andere bekende typen en heldinnen uit de latere, zelfs uit de beste litteratuur; er bestaat een zekere grens tusschen haar en al wat de dichterlijke fantasie in later tijd voor vrouwelijke schoonheid geschapen heeft, want zij bezitten geen familieverwantschap met de romantische heldinnen van Byron, Scott of Victor Hugo, noch met de idealistische van Schiller en de latere duitsche poëzie, noch zelfs met de meer realistische van Goethe, hoewel deze laatste de meeste gelijkenis vertoonen en Philine misschien een verre bloedverwant is van Rosalinde. Het zijn geheel andere wezens, die wellicht bij de eerste kennismaking aan onze negentiende-eeuwsche oogen en smaak zich wel wat bizar, al te krachtig of te kordaat van natuur voordoen, voor ons, die in de moderne litteratuur gewoon zijn in de vrouwenfiguur steeds het zwakke, lijdende en tengere te veel te bewonderen; en zwak en tenger zijn Shakspeare's vrouwen volstrekt niet. Maar bij aanhoudende lektuur gewennen wij ons zeer spoedig aan dat schijnbaar onvrouwelijke en hoe meer wij lezen, hoe meer wij verrukt en betooverd worden door die innig-gezonde, hartstochtelijke, realistische naturen.

Die betoovering werkt hoe langer hoe sterker op ons, ons gevoel wordt ten laatste door die zonderlinge wezens in waarheid betooverd en ons eenmaal veroverd hebbende, laten zij ons niet meer los, maar dwingen ons, aan hare voeten te bekennen, dat zij de eenige ware vrouwen zijn, en dat al wat na haar geschapen is, flauw namaaksel of machtelooze inspanning tot oorspronkelijkheid geweest is. Zoozeer loopen wij gevaar ons te laten meêsleepen tot blinde bewondering, en grove ketterij tegenover Goethe en Byron. Bestaat nu die grens tusschen deze toover-wezens en de dichterlijke beauté's van later tijd hierin,

dat de eerste meer actief zijn, meer energie openbaren, de laatste lijdelijker, stiller van aard zijn? Het is mogelijk, ik durf het niet verzekeren.

Shakspeare's vrouwen staan op een onmetelijken afstand van de sentimenteele, etherische en nerveuse wezens, die het Romantisme ons dikwijls als idealen heeft opgedrongen; - maar de verwijdering tusschen haar en wat velen tegenwoordig onder realisme gelieven te verstaan, is, zoo mogelijk, nog grooter. Vader Shakspeare heeft op zijne kinderen zulk een bloemenregen van poëzie doen nederdalen, heeft haar zoo liefelijk doen geuren, met het welriekendste dat zijn tooverland bezit en waarvan hij alleen het geheim kent, dat men zich in haar gezelschap in een geheel andere wereld dan de werkelijke verplaatst voelt, - en toch zijn zij weder zoo levenslustig, vroolijk en nemen zij zoo flink deel aan het leven met zijn vreugde en smart, dat men toestemt dat zulke menschen even goed de aarde zouden kunnen bewonen als wij en onze naasten, ja zelfs tienmaal meer geschiktheid voor het leven bezitten dan wij kinderen der 19de eeuw met onze lusteloosheid en ons pessimisme.

Waarmede moet men u vergelijken, gij lievelingen van Shakspeare's fantasie? Met de schitterendste sterren aan den hemel - maar die zijn immers te koel; of met een bloembed, waar een fijn bloernenkenner een uitgelezen collectie heeft bijeengebracht van frissche rozen, geurige viooltjes, welriekende heliotropen, reine leliën, trotsche camelia's, op wier schoonheid starende en wier geuren inademende, de gelukkige eigenaar in gepeins en droomen verzinkt en zijn gevoel voor de werkelijkheid met hare ruwheid en smakeloosheid verliest? Maar wat baten die vergelijkingen? Sterren en bloemen, - de meest versleten beelden, die den eersten den besten recensent in de pen vloeien, wanneer hij verslag moet geven van een bal of eene opera. Wanneer men eene vergelijking maakt tusschen twee voorwerpen, behooren die beiden toch min of meer op gelijken trap te staan. Wat beteekent anders de vergelijking? Welnu, hoe waagt men het dan de koude sterren en de ziellooze bloemen op één trap te stellen met de hoogste gestalte der glorierijke, alles-doordringende en beheerschende schoonheid, de incarnatie van den schoonheids-waanzin des dichters, de afstraling van het goddelijke, dat onze zintuigen verblindt en te fijn is voor het gevoel van den gewonen mensch. Men zou de

beelden-verwantschap moeten zoeken in die geheimzinnige too-verwereld, waarvan de opium en de haschisch de gouden sleutels zijn, of de, dithyramben moeten afluisteren van een uit liefde waanzinnig geworden dichter, een Tasso of een Gérard de Nerval. Dan eerst zou men de poëzie van Shakspeare's heldinnen verstaanbaar kunnen maken voor hem, die haar niet kent, - althans zoo poëzie zich verstaanbaar laat maken.

Of wil men liever op den bodem van het werkelijk leven blijven staan, welnu, men leze dan Shelley's heerlijk gedicht ‘Epipsychidion’, en men verbeelde zich dat deze minnebrief niet aan de gravin Emilia Viviani, maar aan een Julia of Rosalinde geschreven is. Dan zal men zich uit de overstelpende vervoering van den hartstocht in Shelley's ziel, die zich een weg baande in een stroom van de stoutste en schitterendste metaforen, als golven over elkaar heen bruisende en jagende, kunnen voorstellen welke vrouw het moet zijn, wier schoonheid de macht bezit dien dichterlijken storm op te wekken.

Shakspeare laat in den regel geen vrouw of meisje de hoofdrol vervullen op zijn tooneel. Waarom? Waarschijnlijk omdat, naar zijne meening, de vrouwelijke natuur minder dramatisch is dan die van den man, en hoogst zelden tragisch. Hij houdt het vrouwelijk geslacht dikwijls een weinig op den achtergrond, is spaarzaam met het te laten optreden, en laat het weinig spreken. Zoo is het ten minste in de tragedies en de stukken van meer ernstigen inhoud; in de komedies nemen de vrouwen iets meer deel aan de handeling. Cordelia bijvoorbeeld spreekt in den geheelen Lear ongeveer honderd regels, en treedt slechts viermaal op, alsof Shakspeare bang was hare bescheidenheid en teerheid te zullen kwetsen door haar al te dikwijls voor het voetlicht te doen treden. Shakspeare is dus zuinig met de schatten van vrouwelijke beminnelijkheid, waarover zijne verbeelding kan beschikken. Een van de uitzonderingen op dien regel is C l e o p a t r a . Zij speelt waarlijk geen kleine rol. Verder is zij nog op een andere manier eene uitzondering. Gewoonlijk schildert Shakspeare zijne vrouwen met een paar flinke penseelstreken; het gelaat vertoont zich dan in omtrekken, maar wordt niet verder afgewerkt. De lezer leert eene eenvoudige natuur kennen, waaraan enkele, meer uitkomende eigenschappen het karakteristieke verleenen, zoo-

dat hij met zijn eigen fantasie de schets moet aanvullen en afmaken. Skakspeare's vrouwen zijn nooit zielkundige raadsels, die veel te denken en te analyseeren geven, zooals de meeste mannen-figuren; het zijn eenvoudige karakters; bij de eene spreekt het meest diep gevoel, bij de tweede teedere gehechtheid, bij de derde vernuft en vroolijkheid, bij de vierde verstand en zachte ernst. Met Cleopatra is hij nu een anderen weg ingeslagen: zij boeit niet alléén onze fantasie en ons gevoel voor ‘das ewig Weibliche,’ zij prikkelt ook ons verstand, dat gaarne wil analyseeren en begrijpen. Zij bezit al de eigenschappen en eigenaardigheden aan het schoone geslacht eigen, zij is door en door vrouw, zoowel in haar handelen als in hare woorden, haar denken en haar gevoelen; in niets van dat alles wijkt zij eigenlijk af van hare zusters. Zij is volstrekt geen Xantippe, een man-wijf of een virago; zij bezit niets onvrouwelijks, maar zij is, - hoe zal ik het noemen? - meer een compleete vrouwelijke natuur, met alle deugden en gebreken van hare sekse begaafd, voor zoover die vereenigbaar zijn. Alléén de onschuld, de naïveteit en de trouw bezit zij niet; voor 't overige ongeveer alles wat der vrouw behoort. Bij haar is het een schijnbare chaos, veroorzaakt door het ineensmelten van een aantal bestanddeelen, die men in den regel niet bijeen vindt; de grootste tegenstrijdigheden wonen hier in één hart samen: vurige liefde en egoïsme, wispelturigheid en standvastigheid, verslaafdheid aan leven en genot, en doodsverachting, vrouwelijke zwakheid en vorstelijke grootheid. Door dien rijkdom aan hoedanigheden is haar karakter moeilijker te verstaan, dan de Viola's en de Portia's en wordt zij voor ons een belangwekkend persoon. Mrs. Jameson, die in haar werkje: Shakspeare's Heroines, een harer fraaiste schetsen aan Cleopatra gewijd heeft, drukt het zeer juist uit, wat haar eigenaardigheid is - zij zegt: ‘What is most astonishing in the character of Cleopatra is its antithetical construction - its *consistent inconsistency* if I may use such an expression - which renders it quite impossible to reduce it to any elementary principles,’ - en iets verder: ‘In some others of Shakspeare's female characters, also remarkable for their complexity (Portia and Juliet for instance), we are struck with the delightful sense of harmony in the midst of contrast, so that the idea of unity and simplicity of effect is produced in the midst of

variety; but in Cleopatra it is the absence of unity and simplicity which strikes us; the impression is that of perpetual and irreconciliable contrast. The continual approximation of whatever is most opposite in character, in situation, in sentiment would be fatiguing, were it not so perfectly natural: the woman herself would be distracting, if she were not so enchanting.' Dat is, geloof ik, de sleutel op het raadsel: afwezigheid van eenheid en eenvoudigheid, datgene wat bij de meeste vrouwen regel is. Nu zou het mij niet verwonderen, wanneer iemand tegen mij opkwam met de vraag, of hef dan inderdaad zoo gemakkelijk is een zoogenaamde eenvoudige natuur, die uit verwante eigenschappen bestaat of waarin zich de weinige kontrasten dadelijk oplossen in een harmonisch geheel, te doorgronden. Neen, zeker niet; in de werkelijke wereld kan dat dikwijls zeer moeilijk zijn en men overschat zijn eigen scherpzinnigheid zeer, wanneer men waant dat het eenvoudige zoo voor de hand ligt, dat ieder het zonder moeite zien kan. Maar in de dichterlijke wereld is het anders. Het is juist het wezen der poëzie, dat zij wat ons in de werkelijkheid dikwijls onduidelijk en verward toeschijnt, klaar en plastisch voor onze oogen brengt, omdat zij helderder en scherper vormen en krachtiger kleuren bezit dan de werkelijkheid. Zij bewijst ons den dienst van een goeden bril voor hen, die bijziende zijn, en dat zijn wij in figuurlijken zin allen min of meer. Slechts de dichters Gottes Gnaden, zooals Heine zegt, hebben de hoogere gave van *zien* gekregen, hun blik dringt dieper door en zoekt in het chaotische de harmonie.

De wereld te willen zien, zooals de dichter die ziet en de menschen te willen begrijpen zonder zijn hulp, gelukt ons niet dan na veel ervaring, lange oefening en inspanning, en misschien wel nooit. Shakspeare laat ons in zijne eenvoudige vrouwen-figuren tot op den bodem harer ziel zien, omdat hij met den tooverstaf der poëzie onze oogen beroert, waardoor het floers, dat in de wereld de dingen voor ons omhult, wegvalt. Het is vrij wat gemakkelijker de Ofelia van Shakspeare te verstaan, dan in de werkelijkheid de Ofehlia's op te sporen en te herkennen, ofschoon hun aantal niet gering is en menigeen door zijn gebrekkig gezicht de dupe Averd. Maar ik dwaal af. Ik had enkel willen duidelijk maken dat, terwijl Shakspeare's vrouwenkarakters over het algemeen licht verstaanbaar zijn,

Cleopatra. hierop eene uitzondering vormt. Maar de plastische dichter verloochent zich ook hier niet: hij heeft al de hulpmiddelen van zijn kunst van karakterschilderen - aangewend, elke zin, elk woord bijna, dat zij spreekt, heeft eene beteekenis, is een stoot aan onze fantasie, die zich snel in beweging stelt om het beeld te vormen. In alles is bij haar kleur, nu deze, dan gene, met een rijkdom en een afwisseling, die ons het recht geven het beeld van Cleopatra naast de schoonste schilderijen van Kembrandt of Paolo Veronese te plaatsen, zonder vrees dat het daarbij zal afsteken. Wanneer de andere vrouwen meer schetsen zijn, en ook aan geen hoogeren eisch behoeven te beantwoorden, dan kan men haar bij een geacheveerd schilderij vergelijken, evenals Hamlet, Lear, Othello, Falstaff, en andere figuren.

Cleopatra, - de antieke Parisienne, zooals Heine haar schertsend noemt, - is in kennis gekomen met den triumvir Antonius. De wijze van kennismaking laat Shakspeare door Enobarbus aan Agrippa verhalen (Akte II, sc. 2.)-, het is het bekende verhaal uit Plutarchus door Shakspeare dichterlijk bewerkt.

Sedert dien tijd nu heeft hij haar niet verlaten. Hoelang die omgang reeds geduurd heeft, zegt Shakspeare niet; het kan ons ook niet schelen. Bij den aanvang van het stuk wordt ons medegedeeld, dat Antonius zulk een hevigen hartstocht voor Cleopatra heeft opgevat, dat niets in staat is hem daarvan af te leiden. Hij verwaarloost zijne plichten als bestuurder van het Romeinsche rijk, denkt aan niets dan aan Cleopatra en volgt haar overal als haar gehoorzame slaaf. In één woord, buiten Alexandrië en Cleopatra bestaat voor Antonius geen wereld meer. Na deze mededeeling door anderen gedaan treedt zij nu zelve op in zijn gezelschap, en komen wij voor het eerst met haar in aanraking. (Sc. 1, 2 en 3 der I^{stc} Akte.)

Wij zien hoe zij met Antonius omgaat, - of omspringt, is misschien juister gezegd. Deze is in de volle beteekenis van het woord door haar betooverd; hij hangt aan haar kleed, als een kind aan dat van zijn moeder; wat niet op Cleopatra betrekking heeft, is hem te veel, wordt een last; ter nauwernood wil hij het nieuws uit Home aanhooren, het is hem te veel moeite er naar te luisteren en hij beveelt den bode kortaf de hoofdzaak mede te deelen en het andere weg te laten.

Cleopatra - men moet het erkennen uit de woorden, die

zij tot Antonius spreekt - verstaat de kunst, een man aan zich te boeien, in de volmaaktheid en zij legt in deze tooneelen tegenover haren hartstochtelijken en wispelturigen minnaar een schitterend proefstuk van haar bekwaamheid af.

Alle middelen van de kunst van boudeeren en coquetteeren staan haar ten dienste en zij brengt die in onuitputtelijken. voorraad het een na het ander schitterend in praktijk.

Wat haar eigen persoon betreft, zij is zich zelve volkomen meester en daardoor kan zij beschikken over al de gaven van aantrekkings- en afstootingskracht, die de natuur haar geschonken en die zij door kunst ontwikkeld heeft.

CLEO.
Where is he?

CHAR.
I did not see him since.

CLEO.
See where he is, who's with, him, what he does: -
I did not send you: - if you find him sad, -
Say I am dancing; if in mirth, report
That I am sudden sick: quick, and return.
(Exit Alexas)-

CHAR.
Madam, methinks, if you did love him dearly,
Yo do not hold the method to enforce
The like from him.

CLEO.
What should 1 do, I do not?

CHAH.
In each thing give him way, cross him in nothing.

CLEO.
Thou teachest like a fool, - the way to lose him.

CHAR.
Tempt him not so too far, I wish, forbear:
In time we hate that which we often fear.
But here comes Antony.

CLEO.
I'm sick and sullen.

Ziedaar haar geheim: hem in niets toegeven, steeds in de contramine spelen, koel en teruggetrokken zijn wanneer hij aandringend en teeder wordt, zacht vleiend en streelend wanneer hij zich ontstemd voelt over hare stugheid, vol caprices en kuren, twijfelende aan zijn liefde, zich houdende alsof zij geen macht over hem bezit en hem tergend met zijn ontzag voor Caesar - terwijl zij zeer goed weet dat Antonius op den jongeren Caesar neêrziet als op een kwâjongen - en vooral hem uitlachend, dat hij zich schaamt voor zijn vrouw, shrill-tongu'd Fulvia. Is dat niet de volleerde kunst der coquetterie, - zooals slechts een Cleopatra die verstaat, en - het wagen durft

uit te oefenen. Deze scène zou een goed handboek kunnen zijn voor vrouwen, die deze kunst wenschen te bestudeeren, maar het zou, vrees ik, spoedig blijken voor vele niet geschreven te zijn.

ANT.
Fie, wrangling queen!
Whom everything becomes, - to chide, to laugh,
To weep; whose every passion fully strives
To make itself, in thee, fair, and admir'd!

Juist, een vrouw, wie alles goed staat, die vermag veel te doen, zonder van hare charmes te verliezen. Zij is een dier zeldzame wezens, die de natuur tot hare lievelingen uitgekozen heeft, wie zij de schoonste gaven van lichaam en geest heeft geschonken en daarenboven nog die geheimzinnige macht van altijd en ieder te kunnen behagen, van op ieder mensch met gevoel begaafd - Octavianus niet, zullen wij later zien, - een onweerstaanbare betoovering uit te oefenen; die eigenschap, welke de Italiaan Firenzuola in zijn geschrift over de schoonheid der vrouwen *la Gratia* noemt, en waarvan hij eerlijk genoeg is te betuigen, dat hij niet weet waarin zij bestaat. Zulke Zondagskinderen kunnen alles doen, zelfs de gewaagdste dingen, tot op het kantje af; bij hen schijnt alles beminnelijk of vindt ten minste genade.

Ter illustratie leze men het gesprek tusschen Enobarbus en Antonius, Akte I, sc. 3, - en Akte II, sc. 2, - verder de beroemde 5de scene (Akte II) met den boodschapper, die haar het huwelijk van Antonius met Octavia mededeelt. De toomelooze drift, waarmede zij tegen dien man uitvaart, hare verschijning als een razende furie in deze episode, zou elke andere vrouw tot een heks, een vischwijf verlaagd hebben. Cleopatra alléén behoudt hare vorstelijke schoonheid.

Hare ondeugende streken en guitige plagerijen met Antonius, waarover hij zich toch niet boos kon maken, het verhaaltje van de visscherij en de kostelijke manier waarop zij Antonius bij den neus gehad heeft en die fraaie maskerade, toen zij hem haar kleed aantrok en zelve zijn Philippisch zwaard aangordde, - al die herinneringen, die haar door 't hoofd spelen gedurende zijne afwezigheid en die zij zoo gaarne ophaalt voor hare kamervrouwen, wat zijn het anders dau meesterlijke trek-

ken van haren geest, haar dartelheid en speelschheid, die altijd iets nieuws weet te verzinnen, en waarop Antoniussen en anderen zoo verliefd zijn, dat zij geen tijd hebben tot zich zelven te komen en maar met zich laten sollen.

Hoe treffend zijn die fraaie bijnamen, die hij haar geeft: enchanting queen, grave charm, spell, enz. vooral: my serpent of old Nile. Het Nijlslangetje is zeker de beste van al die epitheta. Zij kan zoo betooverend spartelen en kronkelen en spelen met haar fijn tongetje, dat de arme Antonius, ondanks zijn Philippisch zwaard, er niet veel tegen doen kon.

Ook het gedrag van Antonius, die na elke bui van drift, na haar met de bitterste en verdiende verwijten overladen te hebben, de grofste, die men tot een vrouw kan zeggen, altijd weer tot haar terugkeert en met teedere kussen en liefkoozingen de verzoening sluit, - ook dat stelt hare onweerstaanbare bekoorlijkheid in het helderste daglicht.

Wanneer men het slot van Akte I, sc. 3 aandachtig naleest, ziet men wat eigenlijk het gevoel is, dat op den bodem van Cleopatra's ziel ligt, begraven onder vlagen van humeur, vrouwelijke spijtigheid en stuurschheid.

Zij heeft Antonius lief, zeer lief zelfs, en de angst hem te verliezen, spoort haar aan al hare toovermiddelen te gebruiken om. hern vast te houden. Wanneer zij ziet, dat zijn besluit om haar te verlaten vaststaat, er niets meer aan te veranderen is, omdat Antonius naar Rome *moet* gaan, de scheiding onvermijdelijk wordt, dan verjaagt op eens de ware hart stocht al hare luimen en kuren. Met echt vrouwelijke teederheid drukt zij hem aan haar hart; de volleerde tooneelspeelster ruimt hier de baan voor de vrouw, die haren geliefde ziet vertrekken. Waarlijk, de pijlen van Amor hebben haar niet even de huid geschramd, zij zijn diep in haar hart doorgedrongen. Wie twijfelt er aan, die de heerlijke 5de scene der I^{c} Akte leest, waarin Shakspeare met gloed haar liefdekwalen beschrijft, hare ongedurigheid en rusteloosheid, het smachtend verlangen om in den slaap de vergetelheid te zoeken, het vuur dat haar verteert niet te gevoelen. ‘Give me to drink mandragora, ... That I might sleep out this great gap of time, My Antony is away.’ Kort en veelzeggend. Haar egoïsme maakt haar wreed: de arme eunuch Mardian wordt in figuurlijken zin met naalden doorstoken; het is der naar liefde dorstende tijgerin een genot de

sombere woorden van den ongelukkige aan te hooren. Wat een. veld voor onze verbeelding in die enkele regels:

CLEO.
Hast thou affections?

MAR.
Yes, gracious Madam.

CLEO.
Indeed!

MAR.
Not in deed, Madam; for I can do nothing
But what indeed is honest to be done;
Yet have I fierce affections, and think
What Venus did with Mars.

Arm schepsel, die Mardian! te moeten leven te midden van een wereld van wellust, en te dienen als werktuig, zelf eeuwig ontberend.

Antonius' afwezigheid is voor Cleopatra een marteling, nog meer de onzekerheid, waar hij is, wat hij doet en of hij nog aan haar denkt. Daar komt nu de bode door An-Antonius' gezonden en brengt haar de groeten van zijnen meester over, begeleid van een klein geschenk.

In verrukking hoort zij den man aan, ondervraagt hem hoe Antonius het maakt en prijst alles wat hij doet. De kwijnende melancholie van daareven heeft plaats gemaakt voor de opgewonden juchtonen van haar hart, dat zich gelukkig gevoelt, nu hij haar niet vergeten heeft. Van hare vroegere minnaars wil zij niet meer hooren spreken, van Caesar zelfs niet, dien Charmian in een opwelling van sarkasme opzettelijk gaat prijzen, als om haar te herinneren, dat die hartstochtelijke buien meer voorgekomen zijn, ofschoon zij nu goedvindt het te vergeten.

My salad days,

zegt Cleopatra,

When I was green in judgment: - cold in blood,
To say as I said then?

De 5de scene der IIe Akte is een voortzetting van dit tooneel, het koloriet is zoo mogelijk nog warmer, maar zoo weelderigsensueel de vorige is, zoo heftig en hartstochtelijk is deze.

Er is een leelijke ommekeer in de geschiedenis gekomen: Antonius heeft zich met Octavianus verzoend en uit politieke berekening een huwelijk gesloten met diens zuster Octavia, en die onwelkome tijding komt nu een bode uit Italië aan Cleopatra mededeelen. De man handelt in zijn oprechtheid op een zeer onvoorzichtige en hardhandige manier. Hij schijnt nog

niet geleerd te hebben, hoe men met koninginnen als Cleopatra moet omgaan en wat de beste wijs is, haar het bittere drankje in te geven. Zij leest al voor hij iets gezegd heeft op zijn gelaat dat hij geen goede tijding komt brengen; de woorden waarmede hij haar wil voorbereiden doen den storm in haar binnenste opsteken; eindelijk kan de man het niet langer verzwijgen, hij moet haar den slag toebrengen: Antonius is gehuwd. Die slag is verpletterend voor haar. Zij vliegt op als een gekwetste leeuwin, slaat den bode in het gezicht, trekt hem bij de haren als dol geworden heen en weêr, en vereenzelvigt in hare woede den armen drommel met hem, die het huwelijk bewerkt heeft, zoodat hij wel met recht mag uitroepen: ‘Gracious Madam, I that do bring the news made not the match.’ Wat geeft het? Voor de drift van Cleopatra is schuldig of onschuldig zijn aan het feit volkomen hetzelfde. ‘Some innocents scape not the thunderbolt.’ Verg van haar geen zelfbeheersching eu billijkheid tegenover anderen; dat ligt in het geheel niet in haar natuur. Het is haar een behoefte hare gevoelens luide uit te schreeuwen, er ieder deelgenoot van te maken. Wanneer zij vroolijk is en zich gelukkig gestemd voelt, laat zij anderen in die stemming deelen, liefkoost en vleit hen en beloont hen vorstelijk; - maar beheerscht haarde toorn, dan moet zij ook iemand hebben aan wien zij hare woede kan koelen, den eersten den beste, die binnen haar bereik komt. Zóó zijn die naturen, zij kennen geen verbergen, zij weten geen scheiding te maken tusschen henzelven en anderen, de geheele wereld moet hetzelfde gevoelen als zij. De eruptie van dezen kleinen vulkaan is voorbij, en zooals het meer gaat: na de oogenblikken van geweldige opwinding volgen die van verslapping. Zij gevoelt spijt dat zij den onschuldigen man mishandeld en haar koninklijke waardigheid vergeten heeft; de drift lost zich op in tranen, de vrouwelijke natuur doet zich gelden; wankelende en ondersteund door hare kamervrouwen verlaat zij het vertrek. Het schijnt alsof haar de moed geheel begeven heeft; de slag was zoo zwaar en liet haar haast geen hoop meer over. Maar de vrouwelijke slimheid laat haar toch niet in den steek. Als zij Antonius eens aan Octavia kon ontrooven? Die kans bestaat nog. De bode wordt teruggeroepen en moet haar eens verhalen, hoe Octavia er uitziet, of zij een fraai gezicht heeft, hoe oud zij is, vooral de kleur van

haar haar. In Akte III, sc. 3, wordt dit verder uitgesponnen. De man is nu behoedzamer geworden, en heeft begrepen dat de are takt om met vorstinnen om te gaan daarin bestaat, dat men haar naar den mond praat. De beschrijving van de persoon van Octavia spreekt Cleopatra moed in. Zulk een onbeduidend wezen, een onderkruipsel met een pieperig stemmetje en een vollemaansgezicht en die daarbij nog weduwe is en over de dertig, - wat wil die met Cleopatra in het strijdperk treden! Belachelijk! dat is geen portuur voor haar; zij moet het dadelijk afleggen. En dat gebeurt dan ook. Van de arme Octavia heeft Shakspeare naar mijn gevoelen niet veel gemaakt, zij is een vrij onbeduidend persoontje en met recht. Zoo Shakspeare Plutarchus hier gevolgd had, had hij dit niet behoeven te doen, daar deze van haar verhaalt, dat zij een grootmoedige en flinke Romeinsche vrouw was, die de kinderen van Antonius en Cleopatra na hun beider dood tot zich nam en geheel belangeloos een goede opvoeding gaf. - Doch hoe zou naast een Cleopatra nog een tweede vrouwenfiguur van beteekenis hebben kunnen optreden, zonder achter deze geheel te verdwijnen? De arme Octavia wordt al zeer spoedig na de bruiloft door haren gemaal aan haar lot overgelaten. Antonius verveelt zich doodelijk, eerst te Rome in gezelschap van haren broeder, den aanmatigenden Octavianus, daarna niet minder in de echtelijke woning te Athene, waar hij niet die immer boeiende vermaken vindt, welke Cleopatra hem dagelijks in nieuwen overvloed wist te verschaffen. Kortom, zijn hart hunkert en trekt naar het oude, dolle leven te Alexandrië; zoet verlangen bekruipt hem naar het oude Nijlslangetje, dat beter wist wat hem smaakte dan de saaie Octavia. Wat zal hij zich langer pijnigen? Een kloek besluit genomen, en hij keert terug naar Alexandrië, in de oude rozen-ketenen. -

Maar de tijden zijn veranderd, - ‘die schönen Tage in Aranjuez sind nun zu Ende.’ Octavianus, minder uit broederlijke liefde, dan wel uit welbegrepen politiek, meent dat de tijd nu gekomen is, met zijn collega in het Triumviraat voor eens en voor goed af te rekenen. - Hij trekt met een goed uitgerust leger naar het oosten om aan het lustige Schlaraffenleben met de schoone Egyptische een einde te maken, en, wat voor Octavianus de hoofdzaak is, aan die malle verkwis-

ting van Antonius, die aan Cleopatra en zijne vrienden in het oosten landen en vorstendommen uitdeelt, alsof het ridderordes zijn, moet paal en perk gesteld worden. -

Nu blijkt het, dat vrouwen van de soort als Cleopatra in de politiek best gemist kunnen worden. Zoolang het er om te doen was, fraaie feesten op touw te zetten, grappen te bedenken en ieder in een vroolijke luim te houden, was zij de rechtepersoon; maar nu het er op aankomt snel en verstandig te handelen om het lieve lijf te redden, deugt zij tot niets, dan om ieder in den weg te loopeu en door haar eigenzinnigheid zooveel mogelijk te bederven, wat de bekwame veldheeren van Antonius trachten te redden. Vandaar dat de praktische Enobarbus haar en al het andere vrouwenvolk gaarne met pak en zak zag vertrekken. Maar dat gaat zoo niet; zulke vrouwen als Cleopatra zijn niet tevreden met in haar boudoir demannen om haar kleinen vinger te winden; zij moeten bovendien nog in de ernstige zaken der raadzaal haar neusje steken.

Typisch vrouwelijk wil Cleopatra ook hier haar zin hebben, het koste wat het wil. - Men zal den beslissenden strijd wagen ter zee, zij beveelt het zóó, - en, ofschoon Enobarbus zijn. waarschuwende stem daartegen laat hooren, Antonino ‘whom never the word of no woman heard speak’ buigt zich onderdanig - zegt ja en amen op al de onwijsheid die de lieve mond uitkraamt en kust de zachte hand. - En wat er verder gebeuren moet, wanneer de vrouwen het roer van staat in handen nemen - tenzij zij een Elisabeth van Engeland of een Katharina van Rusland zijn - dat volgt met logische consequentie. In het begin van den slag bij Actium verlaat Cleopatra met hare schepen den strijd en kiest het hazenpad. Wat doet Antonius? Alsof zijn tegenwoordigheid bij den strijd verder overbodig is, vlucht hij haar achterna ‘like a doting mallard,’ zooals Scarus het zonder omwegen noemt, en laat zijne generaals, officieren en soldaten verder zorgen, hoe zij het met den vijand klaar spelen. Het gevolg van die dwaasheid blijft natuurlijk niet uit: Antonius' leger lijdt een geduchte nederlaag.

De volgende scènes 11, 12 en 13 van Akte III zijn een weergaloos meesterstuk van plastische schildering. Men moet die stukken lezen en erkennen, dat de natuur zelve zulk een toestand niet beter zon kunnen scheppen. Welk een leven in dat getwist en gekibbel der beide gelieven, in Antonius' recht-

matigen toorn, die eerst niet van haar weten wil en haar van zich afstoot, terwijl zij een poging tot verzoening doet en door stille droefheid zijn medelijden tracht te winnen, vervolgens onder een vloed van tranen, nederig en ter neergeslagen om vergiffenis smeekt, die de goede Antonius haar ten slotte toch niet weigeren kan, omdat zij er zoo onweerstaanbaar bekoorlijk uitziet in haar deemoedigheid, en hij tegen vrouwentranen nooit goed bestand is geweest; dan vooral in dien fijnen Shaksperiaanschen zet met den diplomaat Thyreus, dien Octavianus gezonden heeft. - Hoe doorgronden wij hier het karakter dezer merkwaardige vrouw! Wat een wispelturigheid, berekening, trouweloosheid en egoïsme! Na zoo even vergiffenis bekomen te hebben voor haar verraad, zoekt zij, alles vergeten, op listige manier haar voordeel bij dezen Thyreus, die grooten invloed bezit bij Octavianus, en staat zelfs den onbeschaamden lummel toe hare hand te kussen, die hand waarvoor Antonius neerknielde. - Ongelukkig komt deze voor het fraaie tooneel afgeloopen is binnen en ziet het slot.

Dol van drift over zoo'n beleediging laat hij den ongelukkigen Thyreus dat genoegen duur bekoopen door een geeseling. Dat is dan ook te erg; grievender nog dan de nederlaag bij Actium en de brutale eischen van den schooljongen Octavianus: toe te moeten zien, dat een kerel die fooitjes aanneemt en God loone het u! daarbij zegt, vrijpostig is met zijn speelmakkertje, de blanke hand van Cleopatra. - O gruwel! Hij spuwt zijn gal tegen haar uit; de woorden, die zij te hoor en krijgt, zijn niet malsch: haar zonden-register wordt in alle volledigheid opgemaakt en haar voorgelezen.

> You were half blasted ere I knew you: ha!
> Have I my pillow left unpress'd in Rome,
> Forborne the getting of a lawful race,
> And by a gem of women, to be abus'd
> By one that looks on feeders?
>
> 'You have been a boggler ever: -'

en het volgende, kras genoeg:

> I found you as a morsel cold upon
> Dead Caesar's trencher; nay, you were a fragment
> Of Cneius Pompey's: besides what hotter hours,

Unregister'd in vulgar fame, you have
Luxuriously pick'd out: for, I am sure,
Though you can guess what temperance should be,
You know not what it is. -

en de schoone klacht aan den Bijbel ontleend:

O, that I were
Upon the hill of Basan, to outroar
The homed herd! for I have savage cause.

Zeker, savage cause!, - arme Antonius! Nu leert gij de streken kennen van het zoete Nijlslangetje, - te verraden en te verschacheren den man, die alles aan haar opgeofferd, zijn geheele fortuin aan haar verspeeld heeft. Dàt te moeten ondervinden is het pijnlijkste wat den man overkomen kan. En deze scène lezende, is men geneigd Salomo gelijk te geven, die zegt iets gevonden te hebben: ‘bitterder dan de dood, eene vrouw, nl. welker hart netten en garen, en hare handen banden zijn.’ - Maar de band door de gewoonte gelegd laat zich zoo gemakkelijk niet verscheuren. Toch winnen het de almachtige tranen en beden der schoone Sirene voor de tweede maal.

Wat baat al dat schelden en schimpen? hij kan immers niet buiten haar en dat weet zij zeer goed, de duivelsche heks! In de IVe Akte vinden wij een herhaling van dit tooneel. Het is Shakspeare niet genoeg ons één keer Cleopatra's trouweloosheid te hebben laten zien. Om ons allen twijfel te ontnemen of zij het werkelijk bedoeld heeft, overtuigt hij ons door een tweede schandelijk verraad, dat van haar geen enkel bewijs van trouw te verwachten valt. Het zonnetje van den voorspoed heeft Antonius een oogenblik flauw beschenen, om hem daarna voor altijd aan de duisternis van zijn ondergang over te laten. Na een kort, gelukkig gevecht wordt hij andermaal te land en ter zee door Octavianus geslagen, zoo volkomen, dat geen enkele kans op redding meer overblijft; en ook nu weer heeft Cleopatra hem den slag doen verliezen door met hare schepen de vlucht te nemen. Nu loopt de maat vol. Het schijnt dat hij niets meer van haar weten wil; althans hij jaagt haar weg uit zijn tegenwoordigheid. Maar Cleopatra's schat van vrouwelijke kunstjes is nog niet uitgeput. Een nieuw middeltje moet er bedacht worden om den woedenden *lion amoureux* weer aan hare voeten te brengen. Deze keer is zij echter niet gelukkig

in haar keus: het middel werkt al te goed, het kost den armen Antonius het leven; dat gevolg heeft zij niet voorzien, en zij wordt zwaar gestraft voor haar lichtzinnigheid.

Zij laat door hare vrouwen het gerucht verspreiden, dat zij uit hartzeer dat hij niet meer van haar weten wil en met het woord ‘Antonius’ op hare lippen gestorven is, en de lichtgeloovige man is dwaas genoeg geloof te hechten aan het sprookje, vergetende met welk een volleerde actrice hij te maken heeft. Het diepste wee verscheurt zijn mannelijk, gevoelend hart; - al zijn gramschap is verdwenen op het bericht van haar dood: - hij beseft slechts, dat hier het einde van zijn leven gekomen is, want zijn fortuin, zijn macht heeft hij verloren, opgeofferd ter wille van die vrouw, die hem al het leed heeft aangedaan, dat hem geschied is, maar wie hij alles vergeeft, omdat hij met zijn geheele ziel aan haar hangt. En nu is ook zij dood; waarvoor zou dus Antonius nog langer voortleven?

ANT.
Unarm me, Eros; the long day's task is done,
And we must sleep. -
Off, pluck off: -
The seven-fold shield of Ajax cannot keep
The battery from my heart. O, cleave, my sides!
Heart, once he stronger than thy continent,
Crack thy frail case! - Apace, Eros, apace, -
No more a soldier: - bruised pieces, go;
You have been nobly borne. - From me awhile (*Exit Eros*)
I will o'ertake thee, Cleopatra, and
Weep for my pardon. So it must be, for now
All length is torture: - since the torch is out,
Lie down, and stray no further: now all labour
Mars what it does: yea, very force entangles
Itself with strength: seal then, and all is done. -
Eros! - I come, my queen. - Eros! - Stay for me;
Where souls do couch, on flowers, we'll hand iu hand,
And with our sprightly port make the ghosts gaze:
Dido and her Aeneas shall want troops,
And all the haunt be ours.

Welk een weemoedige schoonheid in die regels! Hoe verblind en onnadenkend Antonius ook handelde, men moet toch dien man bewonderen en toestemmen, dat er iets grootsch, iets heroïsch in hem is: de toewijding en ridderlijke op-

offering van zijn leven aan een vrouw. Niet alleen bonden zinnelijkheid en genotzucht hem aan Cleopatra; er bestond nog een andere band tusschen deze twee zielen, want hoezeer ook zij door haar zelfzucht en hij door zijn drift beheerscht werd, zij begrepen en waardeerden elkaâr, zij waren voor elkaâr geschapen. Er kunnen in de menschelijke ziel - wie weet het niet? - gevoelens verborgen liggen, wier kracht en omvang men in het alledaagsche leven niet kent, wier bestaan men zelfs niet vermoedt: alleen in de gewichtigste oogenblikken van het leven doemen zij plotseling uit de duisternis van het hart op, en nemen dan een grootschen, alles-omvattenden vorm aan.

De hartstochtelijke Antonius begaat nu den zelfmoord; hij stort zich in zijn zwaard, en wordt stervende door zijne weinige trouwe volgelingen gevonden. Te laat verneemt hij de waarheid. Zijn laatste begeerte is, dat men hem naar haar schuilplaats drage en hij in hare armen kalm moge sterven. En zoo zien wij nu in de volgende scène Antonius bij haar brengen en voor hare oogen den geest geven.

Karakteristiek is alweder, dat Cleopatra niet tot hem wil komen, maar den dragers beveelt hem op te hijschen en door het raam in haar vertrek te brengen. Want zij durft haar schuilplaats niet te verlaten uit vrees, dat een op haar loerende soldaat van Caesar van dat oogenblik zou kunnen gebruik maken om haar geva,ngen te nemen.

Zelfs de stervende Antonius doet haar geen oogenblik zich zelve en haar veiligheid vergeten. Zich zelve te verloochenen en op te ofteren, zelfs voor den meest geliefden man, daaraan denkt zij niet. Toch is hare liefde voor Antonius groot: met zijn dood is alle vreugde voor haar uit het leven gevloden, het overige is eentonigheid en verveling, troosteloos en zonder uitzicht op een betere toekomst.

CLEO.
Noblest of men, woo't die?
Hast thou no care of me? shall I abide
In this dull world, which in thy absence is
No better than a sty? - O, see, my women (*Antony dies*)
The crown o'th' earth doth melt - My lord! my lord!
O, wither'd is the garland of the war
The soldier 's pole is fall'n: young boys and girls
Are level now with men; the odds is gone,

And there is nothing left remarkable
Beneath the visiting moon.

en iets verder:

It were for me
Tho throw my sceptre at th'injurious gods;
To tell them that this world did equal theirs
Till they had stol'n our jewel. All's but naught;
Patience is sottish, and impatience does
Become a dog that's mad! then is it sin
To rush into the secret house of death,
Ere death dare come to us? How do you, women?
What, what? good cheer! Why, how-now, Charmian!
My noble girls! - Ah, women, women, look,
Our lamp is spent, it's out! - Good sirs, take heart: -
W'ell bury him: and then, what's brave, what's noble,
Let's do it after the high Roman fashion,
And make death proud to take us, Corne, away; -
This case of that huge spirit now is cold:
Ah, women, women! - come: we have no friend
But resolution, and the briefest end.

Ziedaar het klaaglied, waarmede zij van den grooten Romein afscheid neemt.

Na Antonius' dood is Cleopatra niet meer dezelfde van vroeger; niets meer van de oude luimen en grillen, de opwellingen van humeur en de veranderlijkheid van stemming, - het is alles veranderd. Zij is ernstig geworden, in zich zelve gekeerd en melancholisch. Waarlijk, geen wonder! De tijdsomstandigheden stonden er naar om haar het leven anders te doen inzien, dan zij het tot nu toe beschouwd had. Zij verveelt zich in haar eenzaamheid; met een dof en onverschillig oog ziet zij haar omgeving aan, - en, wat het ergste is, Caesar is meester in Alexandrië, haar koninkrijk is zoo goed als verloren, en daarbij nog wordt zij bedreigd met het verlies harer vrijheid.

De wolken pakken zich samen boven het hoofd der arme Cleopatra, - en de bui kan niet lang meer uitblijven. -

Zij barst dan ook spoedig los; Proculejus en Gallus, officiers van Octavianus, maken zich op behendige wijze van haar

persoon meester, beletten haar met een dolkstoot een einde aan haar leven te maken - wat zij misschien zou gedaan hebben? - en leveren haar als gevangene over in de handen van Octavianus, die naar willekeur over haar beschikken kan. Een tweede Antonius bestaat niet; de harde politicus Octavianus blijft ijskoud bij hare bekoorlijkheden en vleierijen, en zij weet dat haar lot beslist is: meêgevoerd te worden naar Rome, Caesar's triomftocht op te luisteren, ten spot te strekken aan het gepeupel van Rome, dat haar met den vinger zal nawijzen, haar uitjouwen en liedjes op haar maken. En dan - het pijnlijkste voor haar wellicht - vernederd te worden voor de minachtende blikken der hooghartige Octavia, hare mededingster, die zij verachtte en die nu over haar triomfeeren zal. Welk een hard lot voor de arme koningin van Egypte! De gedachte aan Octavia is in staat haar dol te maken, het staat gelijk met het ergste, wat zij zich denken kan:

> Rather a ditch in Egypt
> Be gentle grave unto me! rather on Nilus' mud
> Lay me stark-nak'd, and let the water-flies
> Blow me into abhorring! rather make
> My country's high pyramides my gibbet,
> And hang me up in chains.

En ik geloof dat ieder haar den dood als de beste uitkomst zal toewenschen. Of wenscht men liever, dat de schoone, trotsche en in zekeren zin ook edele vorstin overgegeven werd aan de morsige handen van het Janhagel, wiens liefste schouwspel te Rome en elders steeds geweest is en zal zijn: de val van wat schoon en schitterend is; wiens zoetste genot: het edele door het slijk te trekken, opdat het even bezoedeld zij als zij zelven.

Liever sterven dus dan die schande te beleven. Maar het sterven valt zoo gemakkelijk niet aan een vrouw als Cleopatra, zoo loszinnig en weelderig, zoo gehecht aan het leven; - het besluit daartoe was reeds genomen toen Antonius stierf, - maar zou zij tot de uitvoering gekomen zijn zonder de zekerheid welk lot haar wachtte, en zonder eerst beproefd te hebben of zij door hare vrouwelijke kunsten ook Octavianus nog kon winnen? In de beschrijving van haren dood en het middel,

dat zij daartoe kiest, laat Shakspeare ons weêr de ware natuur des menschen kennen. Zulk een vrouw kan niet zoo gemakkelijk het leven vaarwel zeggen, en vooral niet met een enkelen dolkstoot zonder ophef er een einde aan maken; - verre van daar. Eerst moet zij zich zelve en hare vrouwen opwinden tot een koortsachtigen toestand, hare verbeelding te hulp roepen om zich al den smaad en het grievend leed, dat haar te Rome wacht en waaraan geen ontkomen mogelijk is, levendig voor te stellen, reeds half te gevoelen. Zonder die kunstmatige overspanning der fantasie gelukt haar de zelfmoord niet. Het is haar ook niet onverschillig op welke wijze zij sterven zal. Aan het slot van het drama hooren wij, dat zij haren geneesheer heeft geraadpleegd over de gemakkelijkste manier om zich het leven te benemen. En zoo er werkelijk een voor de kennis van den mensch belangrijk verschil bestaat in den zelfmoord, en men nog aan deze laatste daad den mensch kan herkennen, - wat Shakspeare schijnt gemeend te hebben, - dan ziet men dit bij Cleopatra bevestigd. Haar zelfmoord heeft noch iets heldhaftigs, noch iets wanhopigs; het is eigenlijk een wellustige manier om van het leven in den dood over te gaan, als een harmonisch slot aan haar leven, dat voor het grootste deel aan den wellust gewijd was.

Daarbij heeft deze wijs nog een tweede bekoorlijkheid: zij gaat gepaard met veel éclat, er wordt een theatrale mise-enscène, met de kroon op het hoofd en den koningsmantel om, bij in gereedheid gebracht. Zij is na haren dood niet misvormd, maar ligt nog even verleidelijk-schoon op haar rustbed als bij haar leven; nog na haren dood beminnelijk en aangebeden.

De sterfscène is een verwonderlijk schoon stuk, een prachtig mengsel van majesteit, stillen weemoed, en humor. - De vis comica ontbreekt er niet in. - Meesterlijk toch is die kleine episode met het boertje, dat het maudje met vijgen brengt, waaronder de adders verscholen liggen. Echt Shaksperiaansch. A1 sterft ook een Cleopatra - wat toch waarlijk geen alledaagsche zaak is - dat gaat het boertj e niets aan en verhindert hem niet in het minste goedmoedig zijne grappen te slijten. - Zoo nabij raakt het boertige aan het verhevene, zooals overal: de wereld gaat zijn gang en laat de poppen dansen in de menschelijlce Tragikomedie. Dat is de wereld-humor, die op:

I wish you joy o' the worm

laat volgen:

Give me my robe, put on my crown; I have
Immortal longings in me: now no more
The juice of Egypt's grape shall moist this lip: -

Methinks I hear
Antouy call; I see him rouse himself
To praise mij noble act: I hear him mock
The luck of Caesar which the gods give men
T'excuse their after wrath: - husband, I come.
Now to that name my courage prove my title!
I'm fire and air; my other elements
I give to baser life. -

Welk een prachtig stuk poëzie, welk een majesteit! - Maar de fijne Shakspeare geeft ons nog een geestigen trek tot slot.

Come, thou mortal wretch,
With thy sharp teeth this knot intrinsicate
Of life at once untie: poor venomous fool,
Be angry and dispatch.

Peace, peace!
Dost thou not see my baby at my breast,
That sucks the nurse asleep?

Coquetteeren en in den spiegel kijken nog met den dood zelven - dàt kan alleen een Cleopatra.

Wanneer ik mij haar beeld nog eens in zijn geheel voor den geest zou halen, dan zou ik zeggen, dat Shakspeare ons in Cleopatra een vrouw heeft willen schilderen, van wie een tooverkracht uitgaat, die niet alleen Antonius, maar ook den lezer aan haar boeit, die onze verbeelding verrukt en gevangen neemt, een meesterstuk van kunst met een weergaloos koloriet geschilderd en een verbazingwekkend mengsel van de meest tegenstrijdige eigenschappen, van de schoonste en beminnelijkste af tot de slechtste en afkeuringwaardigste toe, die een vrouw bezitten kan, tot een volmaakte harmonie vereenigd; a wonder-

ful piece of work, - zooals Enobarbus zegt. Hare zinnen zijn sterk ontwikkeld, zóó sterk dat zij er niet de geringste heerschappij over bezit en hare grillige daden een uitvloeisel zijn van haar sensuecle natuur; haar temperament is vurig, het warme bloed bruist door hare aderen; egoïstisch en wellustig als zij is, moet men van haar geen kuischheid en zedigheid verwachten. Men kan haar vergelijken bij een zuide-lijk landschap aan de blauwe Middellandsche Zee, door een. warme zon beschenen, waar alles tot u spreekt van kleur, van gloed, van zingenot en zalige luiheid; niet bij een frisschen morgen in de bosschen doorgebracht of bij het stille avondrood in de Zuid-hollandsche duinen genoten. Wie voor deze laatste natuurschoonheden te uitsluitend gevoelig is, wie daarmede al-leen dwepen kan, die zal de zinnelijke kleurenpracht van Cleopatra niet verstaan; licht zal hij de warmte te verschroeiend vinden. De natuur had haar nu eenmaal zóó geschapen, - en men kan niet tegelijk het een en het ander zijn -, want de natuur gaat meer harmonisch te werk dan men gewoonlijk wil zien of erkennen, en de mensch heeft zijn temperament van haar gekregen, niet zelf uitgekozen. Wat zou de vulkaan wel moeten antwoorden, wanneer de ijsberg hem verweet, gloeiende lava uit te werpen en asch te regenen? Of is dat niet een dwaas verwijt van den ijsberg. Welnu, de zinnelijkheid heeft in de wereld evenveel recht van bestaan als de ingetogenheid en de onthouding.

Toch is de grondtoon van dit menschelijk concert, waarin het waarlijk niet aan schoone melodiën ontbreekt: liefde, - ontegenzeggelijk en onloochenbaar, liefde; ondanks hare grillen, ondanks haar plagen van Antonius en haar liebaügeln met anderen, - ondanks zelfs haar verraad aan Antonius gepleegd, - had zij hem oprecht en hartstochtelijk lief. Trouw te zijn, zich een teedere, opofferende gade te betoonen, dat lag nu eenmaal niet in haren aard en het was een dwaasheid van Antonius dit te verwachten. Daartoe bezat Octavia wellicht meer aanleg, maar deze was hem te vervelend en prikkelde zijn verwenden smaak niet genoeg. Men moet nu eenmaal in de wereld, en vooral op het punt van de vrouwen, kiezen: het een of het ander.

Wanneer ik naar een beeld zou willen zoeken, dat eenige verwantschap met Cleopatra bezit, zou ik niet aarzelen het uit

haar onmiddellijke nabijheid te nemen: de sfinx. De sfinx zelve veel diepzinniger raadsel, dan de flauwe charade, welke zij aan Oedipus op te lossen gaf, - de Thebanen schijnen wel groote domkoppen geweest te zijn, dat zij met hen allen dat nog niet raden konden -, zelve het raadsel, herhaal ik, of is het dat niet: het hoofd en de boezem eener vrouw vereenigd met het lijf en de klauwen eener leeuwin. Terwijl Antonius in zijne bedwelming de zoete kussen van hare lippen dronk en zich aan haren boezem gelukkig gevoelde, sloeg zij hem de scherpe nagels in de zijden, en bracht wonden toe, waaraan de arme Antonius helaas! dood moest bloeden.

O Liebe! was soll es bedeuten,
Dass du vermischest mit Todesqual
All' deine Seligkeiten!

M.P. DE HAAN.

Reisschetsen uit Noorwegen.

V. *Door Valdres naar Loerdalsören*.

Voor vergelijkende studie der Scandinavische zustertalen bood de herberg in Frydenlund mij eene uitstekende gelegenheid. Behalve den Noorschen veearts vond ik er 's morgens aan het ontbijt een tweetal Zweedsche fabrikanten en een' Deenschen student. De laatste hield me voor een' landgenoot van hem. Toen ik met hem pratende het woord ‘skib’ gebruikte, riep hij verheugd uit: ‘Aha, ge zijt ook een Deen.’ Evenals de mannen van Gilead die van Efraïm herkenden aan de uitspraak van 't woord ‘Schibboleth,’ blijkt de herkomst van een' Scandinaviër aan de wijze, waarop hij de *sk* uitspreekt. De Deen geeft daaraan ongeveer den klank onzer *sch*, in den mond van den Zweed luidt ze, behalve voor de *e* en *i* als eene *k*, terwijl de Noor die letters uitspreekt als *sj*. Ook in klank, accent, buigingsvormen, woord oeging en woordenkeus kon mijn oor duidelijke verschillen waarnemen tusschen de Noren, Zweden en den Deen. De laatste noemde het bosch ‘Skov,’ waarvoor de veearts zeide: ‘Skog.’

De veearts noemde 't meisje, dat ons bediende ‘Pige’, in den mond der Zweden heette zij eene ‘flicka;’ de laatsten prezen den zalm als ‘mycket bra’, (zeer goed), wij drieën vonden dien ‘meget godt.’ Toen de student bij ongeluk 't eierdopje van een der fabrikanten omstiet, verontschuldigde hij zich met: ‘Om Forladelse!’ (neem me niet kwalijk); de Zweed gebruikte bij eene dergelijke gelegenheid: ‘Ursäkta!’ De room heette bij de Noren ‘Flöde’[1], bij de Zweden ‘grädde.’ De eersten vonden het weer dien morgen wat ‘mörkt’ (donker), maar als de ‘skyer’ (wolken) wat optrokken, zou 't wel weer ‘smukt’ (mooi) worden; de laatsten gebruikten voor die uitdrukkingen ‘mulet’, ‘Moln’ en ‘vackert.’

Voordat het ontbijt was afgeloopen, had ik dan ook reeds zoveel verschil in taal bij de medeaanzittenden opgemerkt, dat ik, als men me geblinddoekt had, aan 't spreken de Denen en Noren en Zweden van elkander had kunnen onderscheiden.[2]

1) Ook in sommige streken van ons land spreekt men van: vlente- of vlotenelk, d.i. afgeroomde zure melk, en van vloten d.i. afroomen.
2) Letterlijk: derdehalf maal twintig, driemaal twintig, vierdehalf maal twinig, enz.

De Denen zoowel als de Zweden erkennen dan ook zelve, dat er na de wedergeboorte van Noorwegen in 1814 in 't staatkundige, maatschappelijke en letterkundige leven der Scandinavische volken eene afscheiding heeft plaats gehad. Het Noorsche volk, welks kern ontegenzeggelijk uitmaakte en nog uitmaakt een' zelfstandigen tak van den Scandinavischen stam, versterkte en ontwikkelde zijne taal, die onder de Deensche overheersching bijna was verlaagd tot een dialect, door te putten uit frissche bronnen. Het zuiverde die taal van de vreemde bestanddeelen en herstelde de schatten, die verworpen voor uitheemschen pronk, slechts nog bij 't volk in eere waren, weer in hunne waarde. Eene beweging, die 't herwinnen der zelfstandigheid van een' volksstam beoogde, kon niet anders en beters doen dan uit den mond van 't eigenlijke volk op nieuw de taal te gaan leeren. Want immers, in de taal ligt alles, wat een' volksstam drijft, beweegt, doordringt, bezighoudt; zij is het levend uitvloeisel van het volksbestaan. En terwijl dus de mannen der nieuw-noorsche beweging werkten voor de hervorming hunner taal, leerden zij tevens de behoeften en de belangen van dat volk, den volksaard kennen, die in de taal zich voor een' helderen blik openbaart.

Maar op deze wijze werd tevens de kloof, die 't Noorsch van hare zustertalen scheidde, met ieder jaar wijder. Vertoonden deze, als kinderen van dezelfde ouders, aanvankelijk sterk sprekende familietrekken, zoodat ze voor wie ze niet van nabij kende, moeilijk te onderscheiden waren, langzamerhand liepen ze meer en meer uit elkander. En nu erkennen de Zweden zelve, dat naast het IJslandsch, het Zweedsch en het Deensch het Noorsch is opgegroeid als eene jongere zuster, wier sterk geteekende trekken al scherper en scherper beginnen af te steken bij die van hare zusters.

En de Denen moesten - hoezeer 't hun leed deed - betuigen, dat de taal, die Björnson bijv. schrijft, zooveel verschilt van de hunne, dat men niet meer kan zeggen, dat het Deensch is. Bij de nieuwe Noorsche schrijvers ontmoet men dan ook tal van woorden en uitdrukkingen, die voor Denen en Zweden geheel onverstaanbaar zijn en verklaring behoeven. Ja, sommige worden door hunne zucht tot het gebruik van verouderde woorden of woorden uit de volkstaal zoover gedreven, dat zij, zooals Jonas Lie bijv. onlangs deed in zijn' laatsten roman ‘Familjen

paa Gilje'[1)], zelfs voor hunne landgenooten verklarende aanteekeningen aan den voet der bladzijden noodig achten. Terwijl de grootste Noorsche dichters en prozaschrijvers hunne werken in Kopenhagen uitgeven, en ook daar talrijke lezers vinden, is zuiver Deensch ('dansk-dansk') voor de Noren eene vreemde taal, evenals 't onvermengde Noorsch ('norsk-norsk') zulks voor de Denenis. Want behalve 't verschil, waarop ik pas wees, bezit het Noorsch tal van woorden, die de zustertaren missen. In 1866 gaf de Deen Listov eene 'Woordenlijst uit de Noorsche fraaie letteren sedert 1842' uit, die niet minder dan 3400 uitsluitend Noorsche woorden bevat. Dat getal is sedert dien tijd aanmerkelijk vermeerderd en ik overdrijf zeker niet, als ik het nu op het dubbele schat. En een aantal van zes à zevenduizend woorden is zeker genoeg om aan 't Noorsch een van 't Deensch en Zweedsch geheel afwijkend karakter te geven. Men herinnere zich slechts, dat Shakespeare, wiens woordenschat zeker rijker is dan die der meeste schrijvers, zich van ongeveer vijftienduizend woorden bediende.

Maar alles afdoend is het feit, dat de werken van Asbjörnsen, Björnson, Lie en andere schrijvers in 't Deensch en Zweedsch, die van Andersen en andere zijner landgenooten in 't Noorsch en Zweedsch, van Tegnér, Frederika Bremer en andere Zweden in 't Noorsch en Deensch worden vertaald, terwijl ook werken op ander gebied uit de eene zustertaal in de andere worden over-gebracht. Wanneer - en men bedenke wel, dat men te doen heeft met kleine volken - de uitgevers hiermede voortgaan en er dus blijkbaar rekening mede maken, blijkt zonneklaar, dat zij daardoor werkelijk in gevoelde behoeften voorzien.

'Dat is taaie kaas voor je ontbijt; vervelend stijltje en dat op je nuchtere maag', laat Klikspaan Gusje den Aflegger zeggen, als de oude heer van IJken dezen een pak brieven van Leidsche schuldeischers voorlegt.

Wanneer de lezer meent, dat wat ik hem naar aanleiding van mijn ontbijt in Frydenlund opdisch, minder smakelijk is

1) Eene vertaling van dezen aanbevelingswaardigen roman, waarop ik spoedig hoop terug te komen, is dezer dagen onder den titel 'Gescheiden' verschenen bij den uitgever W. Gosler te Haarlem.

dan wat ik bij mijn avondeten te berde bracht, moge hij bedenken, dat een reiziger, wien 't niet uitsluitend om lust maar ook om leering te doen is, zeker de gelegenheid moet te baat nemen, om een lesje te nemen in vergelijkende taalstudie, al wordt die niet in de gehoorzaal van eene hoogeschool, maar aan de ontbijttafel in eene dorpsherberg gegeven.

Hij stelle zich evenwel gerust, dat ik na de wijsheid in dat morgenuur opgedaan, me voor dien dag verder gerust aan genot meende te mogen wijden. Ik vroeg om mijne rekening. Deze bewees me, dat men hier in 't binnenland 't belang van adverteeren kent. De achterkant bevatte eene lijst van wat al zoo in Olsens Landhandleri te koop was, eene lijst, die zeker menig Engelschman verlokt heeft, want zij begon met eene reeks van benoodigdheden voor hengelaars en eindigde met ‘Kjaex og Drops.’ Van de plaatsruimte op rekeningen wordt overigens in de steden veel partij getrokken. De hôtelrekeningen in Christiania, Bergen en Trondhjem waren als bedekt met advertenties.

Nu is trouwens Frydenlund, dat een eind links beneden aan den ouden weg ligt, terwijl het station aan den hoogeren nieuwen weg gelegen is, een vrij groot dorp. Er woont een Sorenskriver, wiens ambt ongeveer overeenkomt met dat van een' kantonrechter hier te lande; een Vogt, een Lensman en andere autoriteiten. Maar wat in een land, dat misschien van alle staten van Europa door zijne natuurlijke gesteldheid het. minst geschikt is voor centralisatie, opmerking verdient, er is hier eene ‘Verbruiksvereeniging.’

Om half acht stapte ik op; 't was door 't gehouden gesprek wat later dan anders geworden. Aanvankelijk stofregende het wat. Uit diepten, spleten en kloven stegen reusachtige nevelwolken op, maar de zonnestralen drongen van lieverlede daar door en het werd op nieuw het prachtigste weer van de wereld. Ik was dus gelukkiger dan de Engelschman, die eene maand te voren in 't Skydsbog van Frydenlund had geschreven: ‘Shut up for a whole week by rain.’ Gelukkig had hij er tot troost voor zich zelf en als eene aanbeveling aan zijne landgenooten, welke dien weg langs mochten komen, kunnen bijvoegen: ‘The landlady happily makes excellent rice-pudding.’

Mij kwam die vroeger gevallen regen nu uitstekend te stade.

Tengevolge daarvan stonden nu de haver, gerst en rogge, die anders om dezen tijd reeds gemaaid zijn, nog voor een groot deel te veld en gaven aan de vruchtbare streek rijker schakeeringen. Voorbij de kerk van Aurdal en 't kerkhof, welks poort een afzonderlijk gebouwtje vormt, nu langs vruchtbare akkers, dan door bosschen, zette ik mijnen weg voort, die meestal boven de Baegna liep. Deze snelstroomende rivier houdt den reiziger door Valdres trouw gezelschap en verraadt nu aan de linker-, dan aan de rechterhand hare aanwezigheid door 't geraas, waarmede ze zich eenen weg baant tusschen de rotswanden, die haar trachten te weerhouden. Soms stelt zij zich voor die beperking schadeloos. Zoodra zij de kans gunstig ziet, verbreedt zij hare bedding tot een meer. Mjösen, Strandefjord en Vangsmjösen zijn de grootste der door haar behaalde overwinningen.

Had ik vroeger verschil ontdekt tusschen onzen minister van marine en diens ambtgenoot in Noorwegen, even voorbij Fagerlund, bij Onstad, bleek me, dat de ministers van jus- titie verwonderlijk wel eenstemmig zijn. In ons vaderland heeft men meer dan ééne gevangenis op de fraaiste punten gebouwd. Ook in Noorwegen doet men dat. De districtsgevangenis, die ik hier langs kwam, was zoo uitmuntend schoon gelegen, alsof men door 't uitzicht op die heerlijke Omgeving gunstig hoopte te werken op 't gemoed der misdadigers. Of heeft misschien eene fijne berekening door die Tantaluskwelling de straf van opsluiting des te zwaarder zoeken; te maken?

Ook later zag ik in 't Gudbrandsdal op een der schoonste punten eene gevangenis. Dat men 't hospitaal voor melaatschen in Molde op een verrukkelijk plekje heeft gebouwd, ik heb er vrede meê - die diep beklagenswaardige lijders hebben zeker wel eene tot vroolijkheid stemmende omgeving noodig. Maar wat aan gevangenissen zulk eene uitverkoren plek ten deel doet vallen, was me niet duidelijk en niemand wist het me op te helderen. Zeker behoeft men in Noorwegen althans den grond niet als met goud te betalen.

De weg naderde steeds meer den schoonen Strandefjord, een smal, lang meer, en liep eindelijk vlak daarlangs. De bergen ter weerszijden weerspiegelden zich in het heldere water, dat door geen golfje bewogen werd. Alles stemde hier tot vrede. Op

den weg was 't rustig en stil: slechts eene enkele maal ontmoette ik een rijtuig, of kon ik een' groet wisselen met een boer, die op de akkers op de berghelling werkte. In de verte hoorde ik wel een uur lang het donderend geraas van de Baegna, die in eene diepe bergkloof den Vaslefos (Fos = waterval) vormt. Vriendelijker klonk het gezang der vogelen uit de steeds schaarscher en lager wordende boschjes. Spoedig bereikte ik nu Fagerlund, dat zijn' naam ‘Schoonbosch’ te recht draagt, evenals Frydenlund werkelijk ‘Vredebosch’ mag heeten. In Fagerlund houden zich dan ook zomers dikwijls schilders op, die in den omtrek hun schetsboek komen vullen, en Engelschen, die er met onuitputtelijk geduld gaan visschen of in 't gebergte jagen. Bij Fagerlund zag ik onder anderen een' Engelschman uit zijne kariool onmiddellijk naar de rivier stappen. Op zijne hooge laarzen stond de flink gebouwde zoon van Albion in den schuim enden vloed; het hengelsnoer, dat hij om zijn' hoed had gewonden, werd spoedig aan den uit elkander geschoven hengelstok bevestigd, het kunstaas aangeslagen en zoo zette hij de vangst voort op eene vroegere plaats reeds begonnen Hij was niet de laatste hengelaar, dien ik in Noorwegen ontmoette. Zulk een jacht- eu vischtocht behoort reeds lang tot de geliefkoosde uitspanningen van de Engelschen. Vooral langs rivieren, die rijk aan zalm zijn, bouwen ze zich vaak eene woning, waar zij in groote eenzaamheid en buiten alle verkeer met anderen den zomer al visschende doorbrengen.

Vroeger konden ook de minder rijken zich gemakkelijk en goedkoop dat genot verschaffen. Maar de regeering, die voor ontvolking der wateren en bergen vreesde - vooral de sportsmen richtten soms verschrikkelijke slachtingen aan - geeft nu alleen verlof tot visschen en jagen aan wie zich eene vrij kostbare acte aanschaffen. Sommige pachters van vischwater, waaronder vele herbergiers, geven tegen afgifte van 't gevangene voor eene kleinere vergoeding vergunning tot het visschen.

Voorbij Fagerlund is de Strandfjord op sommige plaatsen zeer smal en ondiep. Vóór 't kerkje van Ulnaes voert eene brug daarover. Verwonderd keek ik op, hoe verder ik wandelde. Dat schoone dal met die begroeide bergen ter rechterzijde, de nu rustig stroomende Baegna; die glooiende bergrug, waarachter zich besneeuwde toppen verhieven aan de linkerhand; dat kerkje met zijnen ranken toren, die brug, die berkenboschjes - ik had dat

alles meer gezien. Maar waar dan, vroeg ik me zelf af. Mijn geheugen liet me lang vergeefs raden. Eindelijk, ja, daar bracht de naam Fagerlund me dien van Fagerli in gedachte -. Ja, Welhaven, de bestrijder van den vroeger genoemden Wergeland, had me vaak in mijne verbeelding hier rondgeleid. Hij had me dit liefelijk oord doen kennen beter dan een gids of eene reisbeschrijving het vermocht. Wat kan ik dus verstandiger doen dan hier eene vertaling in te lasschen van een zijner bekendste gedichten[1)], dat speelt in het door hem tot Fagerli herdoopte Fagerlund, waar ook de Noorsche prozaschrijver Steffens het middelpunt van zijnen roman Malcolm, plaatst.

Gudmund Torsen Store-Bingen
Was een flinke, wakkre borst,
Hij alleen verrichtte dingen,
Die geen ander wagen dorst.
En was Gudmund arm aan goed,
Rijk was hij aan blijden moed,
Steeds ging hij door wind en weder
Met zijn draagkorf op en neder.

Knut Labeit, een van zijn buren,
Was een norsche, nare boer;
Maar hij had gevulde schuren,
Geld als water, vee en voer.
Knut was leelijk, oliedom,
Daarbij kreupel nog en krom;
't Doodmak bruintje moest hem dragen,
Dorst hij soms van huis zich wagen.

Ingeborg van Fagerliën -
Mooier meisje was er geen,
Ieder knaap ging haar bespieën,
Trok zij naar den saester heen.
Elk bezocht er Zondags haar,
Schertste, smeekte beurtlings, maar -
Wie er kwamen, wie er gingen,
Zij zag slechts naar Store-Bingen.

1) J.S.C. Welhaven, Rejsebilleder og Digte, 1851.

Toen de herfst weer was gekomen,
Keerde ook Ingeborg naar 't dal.
Gudmund heeft zijn mars genomen
En ging venten overal.
Maar de winst door hem behaald,
Werd door groot verlies betaald:
Knut zat, zonder zich te roeren,
Op schoone Ingeborg te loeren.

Gudmund keerend van zijn tochten,
Vond ze als bruid reeds van Labeit,
Aan wie de ouders haar verkochten,
Hoe ook de arme had geschreid.
Gudmund sprak tot Ingeborg:
'Ween niet langer, heb geen zorg
Nog zijt gij de kerk niet binnen,
Ik zal nog wel raad verzinnen.'

's Voorjaars sneeuw smolt in de dalen,
't Water rees en 't groen liep uit,
Knut wou pronken nu en pralen
Met het feestmaal voor zijn bruid.
Hij deed bakken nacht en dag,
Loovers slingeren en vlag;
Speellui trokken rond als boden
Gasten heinde en ver te nooden.

Tusschen Fagerliëns berken
En den breedgezwollen vloed
Reed op Pinksterdag ter kerken
Labeits groote bruiloftsstoet.
Hans, de speelman, liep vooruit,
Dan met haar gevolg de bruid,
Daarna kwam de trommelslager,
Eindlijk Labeit, mank en mager.

Gudmund ook trok, maar verborgen
Onder struikgewas en berk,
Met de gasten d'eigen morgen
Heen naar Fagerliëns kerk.
Stap voor stap hield hij hen bij
En bleef steeds de bruid op zij.
Niemand zag 't, toch waren beiden
Slechts door 't kreupelhout gescheiden.

Eindlijk was de stoet gekomen
Aan de kromming der rivier,
Maar het water zag men stroomen
Over pad en weide hier.
't Kerkje was men wel nabij,
Maar het lag aan de overzij,
En - de brug was weggedreven
Niets was daarvan meer gebleven.

‘Durft daar niemand door te waden?’
Dus riep Knut zijn gasten toe.
‘Wie beproeft het, kameraden?
Hem mijn allerbeste koe.’
Spottend schudde een ieder 't hoofd:
‘Ja, gemaklijk is 't beloofd:
Daar zal niemand toch naar dingen’ -
‘Ik kan 't wel’ riep Store-Bingen.

Elk ziet naar de berkeboomen,
Snel loopt Gudmund naar de bruid,
En heeft haar reeds opgenomen,
Voor men weet, wat dit beduidt.
Tot zijn heup rees wel de vloed,
Maar hij stapte er door met moed,
Rechtop gaande kwam hij blijde
Met zijn Jast aan de overzijde.

Luide klonken bijvalskreten,
Toen hij daar op 't kerkplein stond,
't Bruidjen op zijn arm gezeten,
Met haar kroontje op 't golvend blond.
Bleek van nijd zag Knut dat aan,
Maar bij dorst dat pad niet gaan,
En bij gasten noch bij magen
Was er een, die hem wou dragen.

Erger nog: hij moest nu hooren
Wat door ieder werd gezegd:
Gudmund moest de bruid behooren,
Elk wou strijden voor diens recht.
Ook de priester gaf zijn stem
En schonk Ingeborg aan hem.
Toen dorst Knut geen woord meer kikken,
Maar moest in zijn lot zich schikken.

En nog leeft er in die streken
't Spreekwoord onder 't landvolk voort,
Dat van Gudmunds kracht blijft spreken,
Waartoe elk wordt aangespoord.
Valt een taak soms uiterst zwaar,
Dan zegt men vaak tot elkaâr
Om tot nieuwen moed te dringen:
‘Ja, ik kan 't’ zei Store-Bingen.

Achter 't kerkje van Ulnaes begint de weg te stijgen. Langs Reien kom ik voorbij de kerk van Röen, waar de klok in een afzonderlijk antiek gebouwtje hangt, zooals men zulks in enkele Friesche dorpen ook nog wel ziet. Vroeger schijnt dit algemeen gebruik geweest te zijn; de oudste kerken hadden in den regel geen' toren; de klokken hingen aan den zolder in den westervleugel of in een afzonderlijk klokkenhuis (Stöpel), niet ver van de kerk. Ik wandel nu verder voort aan den oever van den bekoorlijken Strandefjord, die hier den naam van Slidrefjord draagt. 't Is al ver over den middag en ik begin naar wat rust voor mijne voeten, wat versterking voor mijne maag te verlangen. Wat ik eetbaars in mijn' ransel had, is verteerd. Intusschen moet ik nog wat wachten. Zoo aanstonds bereik ik Ölken, een bekend gezondheidsoord, waar vele zieken genezing zoeken door de frissche, reine berglucht. Daar zal ik eene goede tafel en eene kariool vinden. Helaas, er wacht me eene teleurstelling. Het hôtel is er - geweest. Voor enkele jaren brandde het af, en kort daarop stierf de eigenaar. Er is hier geene blijvende plaats voor mijnen voet. Er was niets aan te doen. Ik mocht geen' tijd verliezen, wilde ik in Laerdalsören den volgenden avond de boot halen naar Bergen. Trof ik die niet meer, dan moest ik er drie dagen wachten. Ik stapte dus maar weer moedig voort om het tiental kilometers, dat me van 't eerstvolgende station scheidden, spoedig achter den rug te hebben en kwam tegen drieën in 't skydsstation Löken. De inrichting was nieuw en zeer eenvoudig. De op elkander gestapelde alleen wat afgeschaafde boomstammen, niet overal met planken wanden betimmerd, gaven aan de woning 't voorkomen van een blokhuis in ‘the far West.’ De kamers waren doortrokken van de harsgeur uit het versche hout. De lof, door de meestal niet gemakkelijk voldane Engelschen, dien ze in 't Skydsbog aan den bewoner en diens tafel brachten, was weiver-

diend. De bediening was netjes en vlug, en mijne maag werd voor 't lange vasten ruim schadeloos gesteld.

Maar ook voor geestelijk voedsel droeg de gjaestgiver zorg. Op de tafel vond ik de nieuwste werken van Björnson en Ibsen, aan den ruwen wand prijkten hunne portretten. Ook het radicale blad, ‘Verdens Gang’ ('s Werelds loop) vond ik hier. Deze courant, die men als 't orgaan der uiterste linkerzijde kan beschouwen, en waarin Björnson dikwijls schrijft, wordt in Noorwegen veel gelezen; zelfs in de onherbergzaamste streken, in de eenzaamste hoeven en hutten vond ik die verspreid. De geringe prijs van 6 Kronen jaarlijks voor een blad, dat driemaal in de week uitkomt en afgezien van zijne richting goed wordt geschreven, daarbij ieder jaar den inteekenaren een goed volksboek, nu eens eene bloemlezing uit zijne beste dichters, dan weer eene heldere uiteenzetting van de staatsinrichting gratis aanbiedt, draagt zeker veel tot verspreiding daarvan bij. Het aantal dag- en weekbladen is trouwens in Noorwegen in evenredigheid tot de bevolking zeer groot. Nog eene kleinigheid, maar die op nieuw van den praktischen blik der Noren getuigt. Het feuilleton van sommige couranten - o.a. van ‘Faedrelandet’, een eveneens veel gelezen blad maar van tegenovergestelde richting als ‘Verdens Gang’ - wordt met afzonderlijke pagineering op dezelfde grootte als de hoofdinhoud gedrukt. De inteekenaar knipt de bladen af, en verkrijgt aan 't eind van 't jaar door ze te laten inbinden een deeltje uitstekende lectuur. Wie in 't lezen van een boeiend verhaal niet telkens door 't ‘wordt vervolgd’ gestuit wil worden, wacht eenvoudig totdat het geheel afgedrukt is.

De gjaestgiver van Löken hield het met ‘Verdens Gang’, dat naar hij me verzekerde 15000 inteekenaren telde, hoofdzakelijk onder de boeren en den werkenden stand. Met Björnson Hep hij verbazend hoog en hij vertelde met geestdrift van eene staatkundige vergadering, onlangs in de buurt gehouden. Daarin had deze dichter, die - wat in Noorwegen meer tot de regels dan tot de uitzonderingen behoort - tevens een staatkundig partijhoofd is, zijne bekende gevoelens in eene redevoering vol gloed en bezieling uitgesproken. Te oordeelen naar mijn' zegsman, had die veel indruk gemaakt.

Mij bleef evenwel weinig tijd tot luisteren. Zoodra na 't geëindigde middagmaal ingespannen was, stapte ik in. Ik kreeg

geene kariool hier, maar eene zoogenaamde ‘Stolkjaerre’, eene stoelkar. Zulk een rijtuigje gelijkt veel op een zoogenaamd slagerswagentje, 't is een vierkante bak, waarin voorop een bankje is gemaakt. Meestal niet op veeren, slingert en schokt het geducht; daarbij kan de reiziger zijne bagage niet in den bak vastleggen. Vooral bij snel afrijden der hellingen schoof dus mijn ransel gedurig tegen mijne beenen en dreigde mij ontvelde of blauwe kuiten te bezorgen. Stemde mijn voertuig me niet gemoedelijk, mijn voerman was er wel toe in staat. Ik had mijne pijp gestopt, en bood hem. mijnen tabakszak aan. Hij maakte er een bescheiden gebruik van, maar verder gaan dan stoppen durfde hij niet. Eerst na sterken aandrang van mijnen, en herhaalde vragen van zijnen kant: ‘of het mij dan wezenlijk niet hinderde?’ was hij er toe te brengen zijne pijp aan te steken. Spoedig ontspon er zich nu een gesprek, dat natuurlijk weer ingeleid werd door zijne vragen naar mijne herkomst, of ik getrouwd was enz. Toen hij hoorde, dat ik vrouw en kind had, schudde hij bedenkelijk het hoofd. ‘Dat hadt ge niet moeten doen, Hollander,’ zeide hij, ‘zoover van huis gaan, en vrouw en kind alleen laten.’ Ik verzekerde hem, dat beide bij verwanten en vrienden waren. ‘Ja, dat mag wezen, zoo 't wil, ge hadt dat toch niet mogen doen. Kijk, ik ben weduwnaar. Maar als mijne goede, beste vrouw nog leefde, ik zou geen' enkelen dag buitenshuis willen doorbrengen, hoe graag ik mijn eigen land ook eens geheel zou willen doorreizen. Neen, neen, ge doet verkeerd; geloof me, ik ben een oud man.’

De man verzoende me dus met zijn karretje, de weg deed het overige. Op nieuw vormde de Baegna een' schoonen waterval, den Lofos. Daarna verliet de weg voor een' geruimen tijd den oever en liep door bosschen. Toen ik deze ten einde was, werd het dal gedurig enger, en scheen zich soms geheel te sluiten. Te Oilo, waar ik even zes uur aankwam, zond ik mijne kariool terug om den tocht te voet verder voort te zetten.

Mijn koetsier had gesproken van de herberg in Öilo, waar zomers vaak schilders hunnen intrek nemen. Sommige hadden er schetsen achtergelaten, door andere waren de wanden van een klein kamertje versierd met teekeningen. Gaarne had ik er eens een kijkje genomen; vooral om te zien, of onze Hollandsche schilders de ten Kate's, Bak-

huizen en van Trigt, die Noorwegen bereisden, er misschien ook sporen van hun verblijf hadden achtergelaten. Maar de tijd drong me mijn' ransel op te vatten en den weg te vervolgen. Bovendien dreigde de lucht nu en dan; donderwolken trokken zich soms samen en ik wilde dien avond op zijn minst Grindaheim bereiken.

Verrasserd was het gezicht, toen ik na eene kromming in den weg eensklaps het 500 meter hoog gelegen Alpenmeer Vangsmjösen vlak aan mijne linkerhand zag liggen. In 't heldere spiegelgladde water teekenden zich de hooge en steile rotswanden af, waarvan de meesten niet in éénen dag te beklimmen zijn. Een, twee, drie watervallen stroomden als zilveren banden langs de zwarte rotshellingen. Een dichte nevelsluier vulde de hooge, maar smalle kloof, die twee bergreuzen scheidde.

De zonnestralen verscheurden dien aan den top en drongen er doorheen, maar daar beneden was alles in duisternis gehuld. Van tegenovergestelde zijde kwam me een postwagen te gemoet Depostillon greep zijn' hoorn en vroolijk klonken de tonen van het volksliedje over de wateren en werden door de echo in het gebergte weerkaatst. En wel mocht hij blazen! Nu was zijn rit een pleizierrit. Maar vroeger, toen de oude weg over Kvamskleven leidde, was die tocht een der gevaarlijkste op de gansche route tusschen Christiania en Bergen en heeft menigeen het leven gekost. Sedert 1862 is de weg verlegd; men heeft hem ten deele in de rotswanden van den Hugakolle uitgehouwen of doen springen. Toch is, vooral in het voorjaar en in den herfst, deze tocht niet zonder gevaar. Vaak storten van de dreigende overhangende spitsen van den Hugakolle reusachtige steenmassa's neer. Wee den reiziger, die door zulk eene bergstorting (Stenskred) overvallen wordt! Wel heelt men op de gevaarlijkste plaatsen den weg door houten daken trachten te beveiligen, maar wat baten die tegen rotsklompen, zooals ik er hier en daar zag liggen? Den ongelukkige blijft geene redding op den vaak smallen weg, waar de aan den kant geplaatste steenen geene voldoende borstwering aanbieden, om een' noodlottigen val in den stroom te verhoeden. Uit lange balken, die in steenen pilaren zijn bevestigd, heeft men dan ook eene stevige en hooge leuning gemaakt. Aan de eene zijde heeft hij dus onmiddellijk den dreigenden, lijnrecht oprijzenden rotswand, aan de andere het door sneeuwwater gezwollen meer

dat met donderend geraas over zijne klippenbedding voortbruist. Waarlijk, toen ik deze en dergelijke gevaarvolle wegen zag en me voorstelde, hoe moeilijk het verkeer in den winter moet zijn, kreeg ik medelijden met den armen brievenpost, die te nacht en ontijden moet reizen. Ik had berouw over menigen klacht over 't lange wegblijven van brieven uit het binnenland en ik nam me stellig voor, daarover nooit meer, zelfs niet in stilte te klagen.

De lucht werd intusschen voller. Donkere wolken maakten de hoogste bergtoppen onzichtbaar en gaven het geheele landschap een woest voorkomen. Er was een onweer in aantocht. In zulk eene omgeving te zijn, wanneer de donder door de bergen honderdvoudig wordt weerkaatst, de bliksemstralen door de nevelen scheuren, moet een van die oogenblikken zijn, die men gaarne doorleeft, maar toch wenscht niet meer dan eenmaal te beleven. Vol spanning wachtte ik af, wat komen zou. In het ergste geval wist ik, dat mijn nachtkwartier Grindaheim nabij was. Reeds stak de wind op, dikke regendroppels voortjagende. Een enkele bliksemstraal verlichtte het donkere gebergte, de donder rommelde als 't geraas van honderden strijdwagens. Maar wat ik half hoopte, half vreesde, gebeurde niet: na korten tijd trok het onweer westwaarts over 't Grindefjeld. De regen hield weldra op en toen ik Tune in Vang had breikt, was de lucht weer geheel helder.

Bij den ingang van de kerk van Vang noopte een daar opgestelde runensteen me tot een oogenblik toevens. Behalve eenige ornamenten, zag ik er runen ingegrift. ‘*Gosa sunir ristu stin thinsi aftir Gunar*’ d.i. ‘Gose's zonen richtten dezen steen op ter herinnering aan Gunar’ kon ik ontcijferen. De overige letters, ongeveer tien, waren onleesbaar. Het nieuwe, maar onoogelijke houten kerkje was rood, als bloosde het van schaamte, dat het een ander eerwaardig monument verdrongen had. Voor ruim veertig jaar stond hier namelijk eene houten kerk (Stave-kirke =balken-kerk), een merkwaardig overblijfsel van bouwkunst, meer dan acht eeuwen oud. Maar ze werd te klein voor de steeds grooter wordende gemeente. Men besloot in 1841 eene nieuwe te bouwen en de oude te sloop en, toen zich tot ieders verbazing een kooper opdeed voor de vervallen kerk. De schilder Schierz bood er 80 Speciesdaler - ongeveer ƒ 225 - voor en gaarne stond men hem de bouwvallige kerk voor die som af. Nog grooter werd de

verbazing der kerspelbewoners, toen de kooper 't gebouw zorgvuldig afbreken, per as over 't Fillefjeld naar Laerdalsören, van daar per schip naar Bergen en vervolgens naar Stettin deed vervoeren. Nog was de zwerftocht der oude kerk niet ten einde. Van Stettin moest ze den langen weg naar het Silezische Reuzengebergte afleggen. Koning Friedrich. Wilhelm III - want hij was de eigenlijke kooper - liet haar daar op een zijner goederen in Höchsberg weer opbouwen en daar staat zij nu nog.

Deze verkoop, waardoor een der weinige overblijfselen van echt-nationale bouwkunst verloren ging, wekte een' storm van verontwaardiging in Noorwegen, Reeds vijf jaar vroeger had de bekende Noorsche landschapsschilder Dahl de geleerden en kunstenaars in Europa verrast met zijn werk over ‘Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den früheren Jahrhunderten in den inneren Landschaften Norwegens.’ Maar meer dan dit werk met zijne talrijke afbeeldingen van ‘Stavekirker’ wekte het gebeurde in Vang de belangstelling voor deze en dergelijke oudheden op. Men begreep, hoe weinig er te verliezen was. Spoedig daarop werd er eene ‘Vereeniging tot instandhouding van Noorsche oudheden’ gesticht, die allereerst er voor zorgde, dat alle Stavekirker werden afgebeeld en voorts deze en dergelijke herinneringen uit het verleden voor ondergang trachtte te bewaren. In de museums werden de aangekochte of geschonken voorwerpen geplaatst; geldelijke steun - ook van regeeringswege - werd verleend voor de herstelling van oude monumenten. Bleek eene Stavekirke werkelijk geheel onbruikbaar, dan werd ze in haar geheel door de Vereeniging aangekocht en dus voor verval bewaard, zooals met die van Borgund gebeurde. Juist tijdens mijn verblijf kocht zij Hobberstadskerk te Vilt in Sogn om haar in de nabijheid van 't Museum van oudheden in Bergen, en Gol's kerk in Hallingdal om die bij Oscarshall weer op te bouwen. 't Is evenwel de vraag, of de indruk dier overoude gebouwen in zulk eene omgeving velen niet zal teleurstellen. En zoo dagteekent van de kerkverhuizing van Vang een nieuw tijdperk in de Noorsche oudheidkunde.

't Was kwart voor negen, toen ik even voorbij Vang's kerk de postherberg te Grindaheim binnenstapte, die den weidschen naam ‘Vang Hôtel’ draagt, maar nog vrij primitief is, ofschoon.

ze overigens aan iemand, die zijne eischen niet hoog stelt, genoeg aanbiedt. Wij zijn geneigd sommige gebruiken, die wij nog niet lang ontwassen zijn, bespottelijk te vinden. Verbaasd keek ik op, hier na jaren weer eens een' snuiter te moeten gebruiken bij mijn nachtlicht: Maar zou ik de goede zorgen belachelijk vinden, waardoor de reiziger hier op zijne waschtafel zelfs eene haarkam vindt, al ziet die er niet bijzonder aanlokkelijk uit? Wat zindelijkheid aangaat, is 't echter in deze streken de laatste jaren er veel op vooruitgegaan. Slechts eenmaal is 't me voorgekomen, dat ik het tafellaken, 's middags herkenbaar aan de koffievlekken, 's avonds als beddelaken moest gebruiken, om het den volgenden morgen weer aan de ontbijttafel terug te vinden. Ik haast me echter te zeggen, dat dit niet in Grindaheim gebeurde. Daar toonde men, als trouwens meestal in Noorwegen, groote liefde voor bloemen. In de vensterbanken stonden er potten vol, klimopranken waren om de spiegels en schilderijen geleid, en zelfs de blankgeschuurde spuwbakjes waren met groen bemaskerd. Haarlem kende men er, al was 't bij naam als de bloemenstad. Toch schijnt de invoer van bloembollen, planten enz. uit ons land naar Scandinavië af te nemen. Professor Fries in Upsala verzekerde me, dat er meer en meer uit Noord-Duitschland werd ontboden en dat, wegens grocter overeenkomst van klimaat, de bollen van daar beter tierden dan die uit ons land.

Hier in Grindaheim at ik voor het eerst rendiervleesch, dat me na mijne wandeling heerlijk smaakte. Het rendier leeft hier niet in 't wild, maar eenige; ‘Vangsgjeldinger’ hadden deels uit de Zweedsche, deels uit de Noorsche rendierdistricten eene kudde van tweehonderd van die dieren aangeschaft. Niet ver van 't hôtel vond deze tamme kudde op 't hooggebergte 't onontbeerlijke rendiermos in overvloed. Gaarne had ik den wenk gevolgd die dieren- te gaan zien, maar ik verlangde naar rust. Ook den volgenden morgen kon ik er geenen tijd voor vinden. Wel was ik om half zes weer reisvaardig, maar ik zou me moeten reppen om 's avonds de boot te halen en daarom besloot ik geene noodelooze zijwegen in te slaan. Zoo stapte ik dan weer voort, in gezelschap van ‘Björn’ den grooten hond van den kastelein. Ik ben geen vriend van vreemde, groote honden, en trachtte het zwarte beest, dat ik niet terug kon drijven, maar dat gedurig tegen me aan- en me haast omver-

sprong, tevreden te stellen door hem wat van mijne ‘Cakes’ te geven. 't Arme beest had zeker grooten honger. Gretig verslond hij, wat ik hem toewierp, en toen ik mijne zakken omkeerde ten bewijze, dat ik, gevende wat ik had, dus ook waard was te leven, liet hij me met vrede. Björn was voldaan; dat hij dankbaar was, toonde hij me later. Hij hield me gezelschap op den ganschen tocht van Grindaheim tot Skogstad, zoo trouw als met zijn' hondenaard overeen te brengen was, die hem natuurlijk nu voor- dan zijwaarts dreef om hier eene patrijs op te jagen, daar eene aan de berghelling grazende geit na te zitten, of te blaffen tegen wien en wat voor hem onbereikbaar was.

Het landschap wordt nu woester en eenzamer, en vertoont steeds meer het karakter van een hooggebergte. Steeds zeldzamer zie ik roode landhoeven zich in den spiegel van het meer afteekenen. De huizen worden schaarscher en kleiner en eindelijk zie ik er van tijd tot tijd alleen een liggen aan de ‘Solside’, de zonnezijde, op de noordelijke berghellingen. Ook de akkers worden kleiner, de te velde staande gerst en haver, - die ik tot mijn' spijt vergat te meten - ziet er dwergachtig klein uit.

Merkwaardig is het te zien, hoe bij 't verder en hooger gaan de natuur steeds arm er wordt. Ofschoon ik nog niet de halve hoogte van 't plateau heb bereikt, worden de boomen steeds schaarscher. Elzen had ik reeds den vorigen dag nog maar enkelen gezien. Dicht achter Grindaheim verdwijnen ook achtereenvolgens de dennen en sparren. Alleen de berk houdt den strijd tegen de ongunst van 't klimaat het langst vol, maar ook hij krimpt en kromt ineen voor de snerpend koude winden, die van over 't Grindafjeld en het Fillefjeld heenstrijken, zoodat hij eindelijk niets meer is dan een schraal, verschrompeld struikgewas. Maar worden de boomen lager en schaarscher, de hofsteden kleiner en zeldzamer, steeds machtiger verheffen zich alom de bergen, steeds talrijker worden de watervzallen. Voor mij ligt de reusachtige Skodshorn, de geheimzinnige bergreus, van wiens top men van tijd tot tijd een' knal hoort als van een schot - van daar zijn naam - en rook ziet opstijgen. Door de hooge Alpenmeren of de smeltende sneeuw gevoed, klatert van hoogten van meer dan duizend voet waterval bij waterval. Uren aaneen begeleidt mij het geruisch der neerstortende vallen. Op zeker oogenblik tel ik er zeven te gelijk.

En dat geen kinderspel, zooals in Lichtenhain en andere plaatsen in Saksisch Zwitserland, welks vertooners Beets zoo geestig in den mond legt:

> ‘Vijf groschen, Heeren! Geeft wel acht,
> Zoo gij een oogenblikje wacht,
> Zult gij een waterval zien stroomen.’

Neen, breede stroomen storten zich bruisend omlaag en beroeren een eind ver nog het meer. Van zulk een' overvloed, van zulk eene verspilling van water had dan ook het duitsche juffertje geen begrip, dat ik in Romsdal bij den Vermafos aan haar papa hoorde vragen, of men dien waterval 's nachts ook altijd maar door liet stroomen.

Dat in dergelijke woeste omgeving het karakter en de zeden der bewoners, vooral in vroeger eeuwen, wild en woest waren - wien zal het bevreemden? Maar niet alleen de boeren uit Valdres en Laerdal, ook die uit Thelemarken en Numedal stonden bekend om hunne ruwheid. Dronkenschap, vechtpartijen, moord en doodslag waren aan de orde van den dag. De Deensche bisschoppen konden bijna geene priesters vinden, die zich onder de woeste Noren wilden wagen. Zoo kwamen er weinig andere dan verloopen, onbeschaafde studenten, die niet veel beter waren dan de leeken en de toestanden eer verergerden dan verbeterden. Bekend is 't wat Peder Claussön (†1614) in eene der eerste beschrijvingen van Noorwegen verhaalt van een' Thelemarkschen boer. Diens vader had drie priesters gedood en toen die verdronk, bad de zoon tot God, dat hij niet mocht sterven, alvorens er ten minste evenveel vermoord te hebben.

In sommige bergstreken, in Thelemarken, Valdres en Hallingdal heerschte 't bijgeloof, dat niemand rijk kon worden, voordat hij twee menschen gedood en daarvoor geldboeten had betaald. Maar ook van alle priesters waren de handen niet rein van bloed. Kort na de invoering der hervorming vroeg men immers aan koning Christiaan III, of de ‘vele’ priesters, die een' manslag hadden begaan, niet afgezet of ten minste verplaatst moesten worden. Een doodslag in dronkenschap of in eene vechtpartij gold in de oogen der boeren niet als een moord; zoo iets kon immers den besten gebeuren? Men vergenoegde zich met voor de zielsrust van den verslagene een kruis op te richten - en daar-

mede was alles uit. Zulke houten of in rotsen uitgehouwen kruisen zag jk er meer dan een. Het verwekte een' heelen storm in 't land, toen Christiaan V in 1687 eene wet uitvaardigde, waarbij op dergelijke misdrijven, in plaats van geldboete, als tot dusver dan ook de doodstraf werd gesteld. Onder 't volk leven nog vele verhalen voort van gevluchte moordenaars en vogelvrij verklaarde vechtersbazen (Fredlöse, Römningsmaend of Skoggangsmaend), die in eenzame bergstreken of dichte bosschen zich schuil hielden.

De bruilofts- en lijkmalen gaven meestal aanleiding tot dergelijke vechtpartijen met doodelijken afloop. Daarom namen in de vorige eeuw nog de vrouwen als zij ter bruiloft gingen linnen mede om de gewonden te verbinden en het doodshemd hunner mannen, die mochten verslagen worden. De ergste kemphanen trokken ééne zwarte en ééne witte kous aan. Wee dengene, die hen daarover uitlachte: hij werd dadelijk op 't mes gedaagd.

Maar het hoogst stonden zij in aanzien, die in den ‘Knivgang’ uitmuntten. Wanneer twee kampioenen zich eens goed met elkander wilden meten, plaatsten zij zich namelijk rug aan rug en lieten zich stevig met een' gordel vastbinden, ieder met een mes in de hand. Die messen moesten even lang en breed zijn. De kunst bestond nu daarin met de linkerhand de gewapende hand van de tegenpartij te omklemmen en hem met het mes zulke wonden toe te brengen, dat hij of zich overgaf óf bezweek. Eerst dan werd de gordel weer losgemaakt en de kampioenen gescheiden. In den bergwand vlak aan den weg bij de hofstede Vik in Thelemarken staan twee kruisen uitgehouwen. Ze herinneren aan twee mannen, die van een drinkgelag uit Numedal huiswaarts keerende, hier een gordelgevecht hielden en elkander doodden. Ook te Rollag in Numedal ziet men zulk eene herinnering aan twee gevallen gordelspanners, wier naamletters in de rots zijn uitgehouwen.

Wie 't Nationale museum in Stokholm heeft gezien, zal zich ongetwijfeld de schoone bronzen groep herinneren, die op 't pleintje voor den westelijken vleugel staat. 't Is het meesteren hoofdwerk van Molin en stelt zulk een paar ‘Bältespännere’ (gordelstrijders) voor. Op 't voetstuk zijn vier reliefs, die met hunne aan de Edda ontleende Runen-opschriften de aanleidingen 't verloop van den tweestrijd schilderen. Eerst staat de

‘IJverzucht’: ‘Galna från kloka görer memniskors söner han, den mäktiga kärleken’, d.i.: ‘Dwazen uit wijzen maakt der menschen zonen zij, de machtige liefde.’ Het tweede relief stelt de dronkenschap voor als aanleiding van tweekampen, met het opschrift: ‘Ar ikke så godt som godt säga, öl menniskors söner; ty allt mindre vet, som mer dricker, till sitt sinne mannen’, d.i.: ‘Niet zoo goed is, als zij zeggen, bier voor der menschen zonen, want steeds minder weet, hoe meer hij drinkt, in zijn' geest de man.’ Op het derde relief staat het begin van den strijd afgebeeld, waaronder deze aanhaling uit de Edda: ‘Drogo de ur skidan skidejern, svärdets eggar till behag trollen’, d.i.: ‘Trokken zij uit de scheede het scheidsijzer, des zwaards scherpte, tot vermaak der booze geesten.’ Het vierde relief stelt eene klagende weduwe voor, die uitroept: ‘Ensam är jag vorden som asp i lunden, fattig på fräuder som furan på qvistar’ d.i.: ‘Eenzaam ben ik geworden als de esp in het bosch, arm aan verwanten als de pijn aan takken.’

Geen wonder, dat de overheid zulke gruwelen trachtte te keer te gaan. De rijks-kanselier Jens Bjelke gelastte dan ook, dat wanneer bij 't eindigen van den maaltijd ‘het bier uit de kan en de wijsheid uit den man’ was, ieder der aanzittenden zijn mes aan den schout of een' ander aanwezig overheidspersoon moest uitleveren. Niet altijd evenwel voorkwam deze maatregel bloedige gevechten, want vele gasten hadden, behalve het mes in den gordel, er een in de kousen verstopt. Nog lang bleef deze ruwheid voortleven en in 't midden der vorige eeuw waren zulke gevechten vooral in 't Laerdal niet zelden. Een schoolmeester in 't Kerspel Aas - in Hallingdal - herinnerde zich in 1827 niet minder dan dertig moorden, die alleen in dat kerspel waren geschied.

Een geliefkoosd volksvermaak, dat ook de ruwheid der zeden bewijst, waren geene hanen-, maar hengstengevechten. Op eene vlakte door hoogten omgeven, waarop de toeschouwers, zoowel mannen als vrouwen, zich plaatsten, werd eene merrie gebracht en daarna een paar hengsten losgelaten, die daarom moesten vechten. De kampioenen, die groote en scherpe tanden moesten hebben, werden opzettelijk voor die ‘Hestekampe’ gefokt. Waren ze niet vurig genoeg, dan werden ze door slagen met ijzeren staven en woest geschreeuw opgehitst. Of ze elkander verwondden, en soms doodsloegen, daarom bekommerde men zich weinig.

Op zulk een hengstengevecht volgde gewoonlijk eene harddraverij op ongezadelde paarden, indien althans niet vóór dien tijd de kamp der paarden tot een gordelgevecht tusschen de naijverige eigenaars aanleiding had gegeven. Hoe algemeen deze wedstrijden waren, blijkt uit de vele plaatsnamen in Noorwegen, die met ‘Skei’ of ‘Skeie’ of ‘Leikr’ zijn samengesteld. Wel trachtten de geestelijken dit gebruik uit te roeien, maar lang te vergeefs. In 't Saetersdal werd het eerst in 1820 afgeschaft. Ik haast me evenwel hier bij te voegen voor mijne lezers of lezeressen, die bij de gedachte aan een verblijf onder dit volk alleen reeds kippenvel mochten krijgen, dat ze zich nu gerast daar kunnen wagen. Van ruwheden als hierboven heb ik niets bespeurd. Hoe ik mijn geheugen of mijne aanteekeningen ook raadpleeg, ik herinner me geen enkel staaltje van ruwe bejegening, die ik van de zijde der Noren ondervond, al had het eene enkele maal den schijn er van. Ja toch, éénen keer had ik eene onaangename ontmoeting en wel juist op den weg tusschen Grindaheim en Öye. Daar werd ik aangerand door een wezen van de alleronaangenaamste soort. De aanvaller scheen het minder op mijne beurs dan op mijn leven gemunt te hebben. Reeds eenigen tijd had ik verdachte geluiden opgemerkt in 't kreupelhout. Eerst meende ik, dat het Björn was. In eens schiet evenwel mijn belager van woede snuivend te voorschijn, 't Was - een zwart, smerig varken. Nooit heb ik grimmiger en grooter exemplaar van die dierensoort, waarvoor ik geen greintje sympathie koester, gezien dan het beest, dat grommend en knorrend op me losschoot. Een houten driehoek om zijnen hals toonde reeds, dat zijn eigenaar het noodig achtte zijne woede te beteugelen. Gedachtig aan de eerste ontmoeting met Björn wilde ik beproeven 't ongure beest van me af te houden, door hem wat eetbaars toe te gooien. Maar hoe ik mijn' ransel en mijne zakken doorzocht, ik vond niets meer. Björn had alles verorberd. Alleen chocolade had ik; maar mocht ik wat voor de kinderen des lands bestemd was, hier - al waren het dan ook geen parelen - voor de zwijnen werpen? 't Was buitendien de vraag, of de grimmigheid van een varken zich door een koekje chocolade laat bezweren. Ik trachtte het beest nu door roepen en geschreeuw te verdrijven. Maar of ik misschien een voor hem onverstaanbaar accent had, dan of - zooals gewoonlijk, wanneer men een beleefd verzoek herhalen moet -

mijne woorden steeds minder vriendelijk klonken, in plaats van zich te verwijderen, naderde het oncliev me steeds meer. Ik bleef stil staan, keek hem grommend en roepend aan, maar mijne dappere houding boezemde hem evenmin ontzag in als mijn krijgsgeschreeuw. Reeds vatte mijn aanvaller met zijn' viezen bek vol groote tanden mijn pantalon aan en greep dien onder een nijdig geknor steeds vaster, hoe meer ik achteruitschopte. Reeds had ik mijn tollekniv uit de scheede getrokken, om ten minste mijn leven tot het uiterste te verdedigen, toen me uit mijne jongensjaren een verhaal te binnen schoot, hoe eene dame in Indië zich van een' haar aanvallenden tijger wist te verlossen. Met geweld rukte ik mijne onderdanen uit de tanden van 't zwijn los. Ik deed eenige stappen achteruit, nam mijne parapluie en sloeg die vlak voor den kop van mijn aanvaller eensklaps uit, terwijl ik met al de kracht mijner longen schreeuwde, brulde en siste. En zie, het varken verschrikt voor die vertooning, maakte rechtsomkeert en rende zoo snel zijne zwaarlijvigheid 't hem toeliet, terug en 't kreupelhout weer in. Ik wilde geen kwaad met kwaad vergelden en liet hem dus met rust. Kort daarop kwam Björn aan, dien ik vergeefs geroepen en gefloten had, - hij had weer op zijn eigen houtje gejaagd - en nam uit eigen beweging de rol van vervolger op zich. Een verschrikkelijk geknor overtuigde me, dat hij me zijne dankbaarheid toonde door kwaad te doen, aan die mij haatte. Kwispelstaartend kwam hij na eene poos terug en sprong vroolijk bij me op.

Ik was intusschen tegenover 't stoute Skyrifjeld aan 't einde van Vangsmjösen gekomen, en naderde langs den Strandefjord - gelijknamige wateren en dorpen ontmoet men hier herhaalde malen - 't station Skogstad. Nu bleek me, waarom Björn me had gevolgd. Hij had me als gids van de eene herberg naar de andere gebracht. De kasteleins der vier opeenvolgende stations Skogstad, Nystuen, Maristuen en Haeg, zijn allen broers. 't Is dus eene familieregeering, maar eene, onder wier beheer goed wonen is. De dynastie was sedert het bezoek van Keller uit de vrouwelijke linie in de mannelijke overgegaan, maar het was er niet minder goed op geworden. Dat ik het in de eerste pleisterplaats niet te best trof, was niet de schuld van den herbergier, maar van vroegere gasten. Skogstad, waar ik om 10¾ uur aankwam, is namelijk een

uitgangspunt tot het bezoeken van Jötunheim, en daaraan had ik een slecht onthaal te wijten. Op mijne vraag, of ik wat te eten kon krijgen, werd door 't meisje, dat de honneurs des huizes waarnam, zeer flauwtjes en ontwijkend geantwoord. Ik meende haar gerust te stellen door te zeggen, da,t ik geen warm eten verlangde, maar me desnoods met kouden visch of vleesch en wat beschuit zou vergenoegen. ‘Ja, dat zal slecht gaau, want vleesch of visch hebben we niet.’ ‘Misschien Hermetik?’ (blikjes met ingemaakte vleesch- of vischspijzen). ‘Dat is er ook niet’, was 't antwoord. Ik moest dus maar weer een' tand wagen aan 't harde fladbröd. Schoon aarzelend vroeg ik er om, maar tevens om eene flesch bier, ten einde het daarin te weeleen. ‘'t Spijt me, mijnheer, maar ik kan niet aan brood of bier helpen.’ ‘Geef me dan maar wat melk, kind’ vroeg ik. Maar nieuwe verlegenheid van haren, nieuwe teleurstelling van mijnen kant. ‘Ik vind het erg naar’, zei ze, ‘maar we hebben nu geen' druppel in huis en de koeien zijn alle daarboven op den saeter.’ - ‘Maar, mijn beste meid, zeg me dan 'reis, wat je wel hebt!’ En nu kwam het hooge woord er uit. Den vorigen avond was er een groot gezelschap Engelschen gekomen, die een' tocht door de Jötunfjelde gingen doen en die al wat eetbaar was in Skogstad, óf verorberd óf als teerkost op die reis hadden meêgenomen. Vader was van morgen er op uitgegaan om brood, vleesch en bier te halen, maar 't zou nog wel eenige uren aanhouden, voordat hij terug-kwam en daarop kon ik niet wachten. Maar in dit land, oervloeiende van water, zou ik dit toch wel kunnen krijgen. Ik vroeg haar dus wat heet water om met behulp van 't meegenomen Liebig's vleesch- en koffeextract, zelf mijn potje koken. Ik was nauwelijks daarmede klaar, of er kwam van den anderen kant een tweede reiziger. 't Was een Noor. Een vermoeiende bergtocht - hij had een' bergweg van 17 kilometer in niet meer dan 3 uur te voet afgelegd - had hem, even als mij, eene hongerige maag bezorgd. Broederlijk deelden we samen, wat we hadden: ik gaf hem van mijn bouillon en koffie, hij voorza.g mijne leege veldflesch van wat cognac.

Niet alleen van spijzen, maar ook van gedachten wisselden wij. De staatkundige strijd, of de grondwet den koning al of niet een absoluut veto toekent, bracht toen aller hoofden in

beweging. Een enkel woord van mij daarover naar aanleidingvan 's konings redevoering bij de sluiting van den Storthing, die ook hier was aangeplakt, was voldoende om den Noor te doen ontvlammen. Opmerkelijk was het, hoe hij, zoo pas omringd door sneeuw en ijs, te midden van deze woeste natuur blaakte van geestdrift. In een' stroom van woorden betoogde hij het goed recht der radicalen en declameerde het artikel der Noorsche grondwet, waarin over de verandering in die wet wordt gehandeld en waarover de strijd eigenlijk liep. Toen ik hem in de rede viel en opmerkte, dat ik door zijn haastig spreken de beteekenis van dit artikel niet volkomen begreep, haalde hij onmiddellijk een exemplaar der grondwet uit zijn' zak en wees me het artikel, dat hij met roode (!) inktstrepen had onderschrapt.

‘Ja, mijn waarde lieer,’ eindigde hij, ‘als de koning niet toegeeft, maar zijn recht van veto handhaaft, zal er bloed stroomen, want de Noor wil vrij zijn!’ En daarbij stampte hij op den grond.

't Was misschien gelukkig, dat er in Skogstad geen bier of wijn, maar alleen frisch, afkoelend water te verkrijgen was. De opgewondenheid was anders licht nog grooter geworden. Nu dronken we met een' kop koffie ‘skaal’.

Nog eene andere wisseling tusschen ons had er plaats en wel eene briefwisseling. Skogstad en de volgende stations zijn wel tevens wat wij zouden noemen hulpkantoren van de brievenposterij, maar de post komt er maar eenmaal in de week langs. Toch is dit nog beter dan in andere bergstreken, die niet aan een grooten weg liggen. Daar zag ik hier en daar aan boomen of 't inrijhek van eene hofstede, houten kastjes, die ik eerst voor kunstmatige vogelnestjes hield. Later bleek me, dat het brievenverzend end publiek hier zijne epistels aan toevertrouwt, tot tijd en wijlen een postbode er langs komt, die ze medeneemt en de te bestellen brieven er in neerlegt. Gaat de Noorsche posterij langzaam, zij gaat echter zeker. Eene briefkaart door mij uit het binnenland verzonden naar een vriend in Baarn, zonder verdere aanwijzing van land of provincie, kwam goed en wel aan 't adres. Gunstig stak deze stiptheid af bij die van onzen postpakketdienst, die een door mij naar 't Noorsche stadje Lillehammer bestemd pakje, naar Frankrijk verzond, meenende, dat ik Lille (Rijssel) bedoelde.

Daar de Noor zoo min als ik zijne brieven eene week lang wilde opgehouden zien, wisselde we onze epistels, om die een' der eerstvolgende dagen aan een hoofdpostkantoor af te geven. Daarop nam ik afscheid van hem met mijne beste wenschen voor het heil van zijn wonderschoon vaderland en diens wakkere bevolking.

Na een uur toevens verliet ik Skogstad. Dit ligt reeds 1700 voet hoog, maar op' twee uur gaans moet ik nog 1300 voet klimmen naar Nystuen. En vlak bij 't laatstgenoemde station, op 't hoogste gedeelte van 't plateau, verheft zich de steile Stugunös nog weer 1500 voet hooger. Dat de weg dus verbazend steeg, is af te leiden uit deze cijfers. Maar hoeden af voor de Noorsche ingenieurs en wegopzichters! Zij hebben de grootste moeilijkheden weten te overwinnen. De ontwerper van den nieuwen weg over 't Fille-fjeld had dan ook beter een gedenkteeken verdiend, dan zijn voorganger, die er zich zelf een zette voor een' weg, die weinig gebruikt is en spoedig door een' beteren vervangen werd.

Aan bouwstoffen voor harde granietwegen ontbreekt het hier niet, maar overigens is alles bar en woest en ledig. Hier en daar ziet men langs den weg enkele veen- en moerasgronden, die door neerdalend sneeuwwater of 't Utza-meer worden gevoed. De boom- en plantengroei houdt hier zoo goed als op. Alleen in de zomermaanden wast op beschutte bergvlakten mooi lang gras. Dan trekt het vee naar de weiden, onder begeleiding van de saeterjente. Ik zag den rook uit verschillende van die saeters opstijgen. Maar vóór 't begin van September moet voor 't onderhoud van mensch en vee gedurende negen volgende maanden gezorgd worden, want omstreeks dien tijd, soms reeds vroeger, houdt alle plantenleven weer op.

Men stelle zich evenwel de bezwaren voor, die het reizen in deze onherbergzame streek vroeger vooral 's winters opleverde. Geheel bedekt met sneeuw kon het pad niet bereden worden met paarden, die geheel inzakten. De reiziger werd vervoerd in sleden, welke getrokken werden door mannen, die uit de naaste, dat wil zeggen uren ver verwijderde hoeven werden ontboden. Ze liepen op sneeuwschoenen of zoogenoemde ‘Truvier,’ een vlechtwerk van takken, waaruit ze ook kleine sleden ‘Kjaelker’ vervaardigden. Iedere éénpersoonsslede werd door zes man getrokken, die na een honderd pas moesten uitblazen en bezweet

als ze waren zich in de sneeuw wierpen en als Gideon's soldaten van het daaronder loopende ijskoude water lekten. Bisschop Pontoppidan, van wien een merkwaardig reisverhaal uit het einde der achttiende eeuw bestaat, had voor 't vervoer van vier personen en een paar koffers een gevolg van acht en dertig man noodig!

Met blijdschap begroet ieder reiziger ook nu nog de herberg Nystuen, die evenals het hospitium op den Sint Gotthard, reeds in de oudste tijden van regeeringswege werd opgericht, om den reizigers een toevluchtsoord te verschaffen. Ook op 't Dovrefjeld vindt men vier zulke Fjeldstuer, die in 1120 door koning Eystein gebouwd zijn. Jaarlijks geeft de Staat aan deze Fjeldstuer subsidiën tot een gezamenlijk bedrag van 10.000 kronen. Aan 't kristalheldere bergmeer, Utza Vand, liggen tusschen de kale hemelhooge rotsen een paar woningen en schuren, die van 't westen naar 't oosten geplaatst zijn om met de smalste zijde des te beter den stormen weerstand te kunnen bieden. Dat is Nystuen. Ook hier mocht ik van geluk spreken. Ik trof het met het weer namelijk vrij wat beter dan professor Veth, die in 1865 hier verkleumd en klappertandend van de kou aankwam. Het was toen de 30ste Juli en 's nachts viel er zooveel sneeuw, dat de voordeur slechts met moeite geopend kon worden. Verrast is ieder, die deze herberg binnentreedt en daar niet alleen een uitstekend middagmaal vindt met heerlijke visch uit het Utzameer, maar ook, in plaats van al weer öl te moeten drinken, eene keus kan doen uit de wijnkaart.

‘En hoe maakt het Knud Nystuen? Leeft hij nog?’ vroeg ik het meisje, toen zij kwam afnemen. ‘o, Best’ was 't antwoord. Ik vertelde haar, dat ik gehoord had van dien braven man, die zoovele jaren in deze woestenij doorgebracht en zoo menig menschenleven gered had.

In den winter, als sneeuwhoopen den weg onkenbaar maakten, en de groote steenen en berkenpalen - de telegraaflijn, die nu van Bergen naar Christiania loopt, en welker palen voor den reiziger een voortdurende wegwijzer zijn, was er toen nog niet - die den weg moesten aanduiden, door sneeuwstormen en duisternis niet zichtbaar waren, was de overtocht van 't Fillefjeld eene gevaarvolle onderneming. Op uren afstands was geene hulp te vinden. De verdoolde reiziger liep gevaar van de bittere kou of vermoeienis te bezwijken, in een der moerassen

te verzinken of eene prooi te worden van de roofdieren, die toen deze geheele streek 's winters in groote troepen onveilig maakten en bij gebrek aan rendierbonten het menschenvleesch niet versmaadden. In zulke nachten trok Knud Nystuen in den omtrek zijner woning rond, en waar hij 't spoor of 't hulpgeroep van een verdwaalden vernam, verder eu steeds verder. Met levensgevaar doorwaadde hij de besneeuwde woestijn en rustte niet, voordat hij den ongelukkige, vaak een stcrvende, onder zijn gastvrij dak in veiligheid had gebracht. Zoo mocht het hem gelukken verscheidene menschen aan den dood te ontrukken.

Toen ik de jonge Marit met een enkel woord liet blijken, dat ik van deze edele daden van Knud Nystuen kennis droeg, blonk haar gelaat van blijdschap en met een fieren trots, die haar even goed stond als ze mij goed deed, zeide ze: ‘Dette er min Bestefader’ (dat is mijn grootvader). Of ik hem spreken wilde? Ja, als dat kon, gaarne. - Wel zeker, dat zou hem veel plezier doen. Ik moest maar met haar medegaan naar eene achter het hoofdgebouw staande woning, waar de oude man, die de herberg aan 't beheer van zijn' zoon had overgedaan, wooude. Daar leefde hij als een eerwaardig patriarch te midden van een' grooten kring verwanten. Het deed me goed de hand te drukken van den brave, die meer edele zelfopoffering en moed had getoond en der menschheid betere diensten bewezen had dan menig gelauwerde held. Zijn vorst schonk hem de zilveren medaille voor burgerverdiensten eu zeker wordt dit onderscheidingsteeken door weinig waardigeren gedragen. Ofschoon tachtig jaar was de man nog frisch en wel; ook zijne vrouw, Kari Nystuen, die door geheel Noorwegen en bij vele reizigers in. 't buitenland bekend en beroemd is, was ondanks haren leeftijd nog eene wakkere, hupsche vrouw.

Laat me mijn eigen geschrijf eens afwisselen met een' der eerste brieven, die ik na mijn' terugkeer als antwoord op eene enkele vraag van den kloeken Knud ontving.

Hij schreef:

Nystuen paa Fillefjeld, 3/1 '83.

Hr. C. Honigh![1)]

Uw' brief van 12n van de vorige maand heb ik ontvangen,

1) De Noren hebben de titulatuur in particuliere brieven afgeschaft. Wanneer zullen wij den moed hebben hen na te volgen?

en dank u daarvoor vriendelijk. Het verheugde me uit uw' schrijven onder anderen te vernemen, dat gij zoo tevreden waart met ons eenvoudig kwartier, op uwe reis door Valdres hier heen. Als ge weer deze kanten uitkomt, zoudt ge ons een plezier doen nog eens bij ons te komen. Ondanks mijn' hoogen ouderdom - den 18n Februari j.1. werd ik tachtig jaar - maak ik het boven verwachting wel. Nu heb ik, God zij gedankt! altijd eene sterke en goede gezondheid gehad. Mijn eene oog werd een poos geleden beschadigd, maar ik kan met eene bril toch nog goed lezen. Mijne vrouw is ook nog tamelijk gezond en zij heeft onlangs haar 72^{e} jaar voltooid.

Mijn oudste zoon, de brievengaarder en poststationhouder in Haeg (Laerdal), mijn tweede, de brievengaarder en poststationhouder in Skogstad (Valdres), mijn derde, de schoolmeester in Borgund, en mijn zoon en opvolger hier op mijne geboorteplaats Nystuen maken het allen wel en laten u groeten. Mijn jongste zoon is vertrokken naar Minnesota in Amerika.

Ook Marit en Kari maken het wel en brengen u vele groeten. Ook mijn broeder op Maristuen, die voor u op de Hardangerviool speelde, is nog gezond. Hij is nu ook al 70 jaar. Maar hij speelt nog alle mooie deuntjes voor zijne kleinkinderen. Met het Kerstfeest heeft hij het wat druk gehad. Gij moet nog maar eens weer hier komen, zegt hij. Dan zal hij voor den Hollander weer nieuwe wijzen spelen.

We hadden dezen zomer veel reizigers hier. Maar nu is 't stil, heel stil. Soms zien we weken lang niemand dan de post. De Stugunös, de berg achter ons huis, ligt vol sneeuw en alles is veel witter dan toen gij hier waart. Maar nu is het toch ook mooi hier, vooral bij 't noorderlicht en als de zon op de sneeuw glinstert. Dat moest ge ook eens zien. Maar ge zijt nu ver, heel ver van hier. Nu wanneer ge komt, zult ge ons welkom wezen.

Vele vriendelijke groeten van mijne vrouw en kinderen en kleinkinderen.

KNUD JOHNSEN NYSTUEN.

Ofschoon ik reeds twijfelde of ik 's nachts Laerdalsören nog bereiken zou, wilde ik toch het mogelijke beproeven. Ik nam dus in Nystuen eene kariool; de jongste der zonen van Knud

was mijn voerman. Of hij toen al het hoofd vol had met zijne landverhuizersplannen, weet ik niet. Maar hij was zeer stil en slechts enkele malen nam hij ongevraagd het woord. Alleen toen ik hem vroeg, hoe 't kwam, dat ik in 't noorden van Valdres van tijd tot tijd leegstaande, vervallen woningen had gezien, vertelde hij met meer levendigheid dan ik tot dusver bij hem had waargenomen, dat de bewoners daarvan naar Amerika waren vertrokken. Na 't ontvangen van bovenstaanden brief werd mij die levendigheid duidelijk.

De weg over 't Fillefjeld wordt na Nystuen gemakkelijker, althans veel beter te begaan dan de oude, wat zuidelijker gelegene, die over een 1500 meter hoogen bergrug liep, waarvan de Suletind (1772 meter) de hoogste spits vormt.

Nu kwam ik door 't vroeger genoemde Smeddalen ('t Srnidsdal), waar vroeger eene ijzermijn was. Dwergen hadden daar vroeger werkplaatsen, waar zij 't opgegraven ijzer bearbeidden. Maar toen uit de Thomaskerk in 't oosten van 't dal 't psalmgezang in hunne ooren drong, trokken zij verder 't gebergte in en lieten de zware aanbeelden staan, die voor de ‘ziende’ nog zichtbaar, maar onverplaatsbaar zijn. Tegenwoordig, beweert men, klinken de hamerslagen der dwergen weer, sedert de kerk vervallen of liever gesloopt is.

Waar de oude en nieuwe weg door 't Smeddal elkander kruisen, ligt de saeter Kirkestöl (Stöl = saeter), zoo geheeten naar de kerk, waarvan nog puinhoopen over zijn. Op 't kerkhof werden de lijken begraven der ongelukkige verdwaalden, die in sneeuwstormen op het Fillefjeld den dood vonden.

Waarom die kerk Thomaskerk heet en waarom zij in 1808 werd gesloopt, vertellen sage en geschiedenis en volkslied en geven daardoor tevens eene merkwaardige bijdrage tot de kennis van dit land en de volkszeden.

Ook het Smeddal zou vóór den ‘Zwarten Dood’ een bevolkt dal met groote hofsteden zijn geweest. Maar de geheele bevolking stierf uit. Eeuwen aaneen bleef het dal onbewoond; alles verwilderde er. De hofsteden werden bouwvallen, bosschen bedekten weer het bouwland. Na vele, vele jaren dwaalde een jager, Thomas, die op sneeuwhoenders jaagde, in dat dal af. Een pijl, dien hij op een' wegvliegenden vogel afschoot, miste zijn doel, stiet ergens tegen aan en gaf een' klank als van metaal op metaal. Nieuwsgierig dringt hij verder door 't kreu-

pelhout en ziet eene overoude balken-kerk. Naar het volksgeloof van die dagen, dat zulke voorwerpen weer dadelijk verdwijnen, wanneer men de betoovering niet verbreekt door staal daarover te werpen, neemt hij zijn vuurstaal en werpt dat over de kerk. Na dezen voorzorgsmaatregel gaat hij verder. De sleutel stak in de kerkdeur, die half geopend was. Midden op den vloer stond eene groote klok. Groeide rondom de kerk een dicht bosch, hare muren waren bedekt met mos en slingerplanten, die door de weinige gebroken ramen zich een' weg hadden gebaand en daarbinnen over het koor en het altaar zich slingerden. Aan den voet van het altaar had een reusachtige beer zijn winterleger opgeslagen. De jager doodde den ongnren gast[1)]. Naar hem werd de kerk Thomaskerk genoemd. Aanvankelijk werd ze alleen gebruikt als nachtverblijf door jagers, of wel deze bewaarden er den buit in, dien zij niet dadelijk konden medenemen. Ook rookten zij er wel rendierbonten in. Soms zochten de dieren des velds eene schuilplaats in dit Godshuis. Eerst in 't begin der 17e eeuw werd zij weer in eere hersteld, en eenmaal 's jaars werd er sedert dienst in gedaan. In 1650 werd die jaarlijksche dienst voor goed bepaald op den 2n Juli, den dag van Onzer Lieven Vrouwe Visitatie, zeker met de gedachte aan de woorden van Lucas: ‘Ende Maria opgestaen zijnde in dieselve dagen, reysde met haeste na het gebergte.’

Van heinde en ver, uit Valdres, Sogn en Hallingdal, ja zelfs

1) Eene dergelijke sage wordt ook verhaald van de kerk van Hedal in Valdres, waar de huid van den gedooden beer nog aan den wand hangt. Op de plaats, waar de jager zijn vuurstaal (‘Ildjern’) neerwierp, ligt eene hoeve, die den naam ‘Ildjarustad’ draagt. Vier groote klokken, eene van welke het opschrift draagt: ‘Nicolaus Angelus me fecit,’ benevens eene kleinere werden in 't oude gebouw gevonden. Tegen eene van deze was de pijl van den jager afgestooten, en daardoor was de metaalklank veroorzaakt, die hem tot de ontdekking geleid had. Die kleine klok wordt nog geluid, als iemand in 't bosch verdwaald is, want men gelooft, dat de verdwaalde dien klank overal hooren en daardoor den weg terugvinden kan. Van de vier andere klokken wilde men de grootste naar de hoofdkerk brengen, maar toen men er meê over een klein meer roeide, viel ze over boord en zonk in de diepte weg. Bij stil helder weêr kan men haar nog zien liggen, maar haar te lichten is bijna onmogelijk, want daartoe heeft men zeven volle broeders noodig, die bij dat werk geen woord mogen spreken. Eenmaal vond men zulk een zevental, die dit werk wilden ondernemen. Reeds hadden zij de klok gelukkig tot den rand van de boot opgetrokken en wilden haar juist daarin halen, toen een van hen onvoorzichtig uitriep: ‘Goddank! daar is zij.’ In 't zelfde oogenblik zonk de klok met een geweldig geraas weer in 't water, waar zij nog ligt.

uit het Gudbrandsdal stroomden op dien dag de bezoekers, waarvan er vele genezing voor allerlei kwalen zochten. Rijke offers werden er geschonken, en splinters van kerkdeur en wand werden als heilaanbrengend ver door 't land verspreid. Maar 't meerendeel der menigte kwam er om eenige dagen feest te vieren in al de ruwheid dier tijden. De aanwezigheid van bewoners uit verschillende dalen gaf aanleiding tot vechtpartijen; dronkenschap en onzedelijkheid gaven mede reeds in 't midden der vorige eeuw aan de godsdienstoefening op 't Fillefjeld een' slechten naam. Meer clan eens deden kerkelijke en wereldlijke overheden 't voorstel voor goed aan die schandalen een einde te maken door slooping der kerk. In 1808 ging de regeering er toe over[1]. Met moeite vond de priester mannen, die bereidwillig waren tot het slooperswerk. Slechts arme zwakken lieten er zich toe overhalen, en toen deze, toevallig na dit werk, misschien door vermoeienis, sukkelden, vond onder 't volk gereedelijk het praatje ingang, dat dit de straf was voor 't sloopen van eene gelofte-kerk.

Het Smeddal biedt overigens weinig bijzonders. Hier en daar vertoonden zich aan de berghellingen s/aeterhutten, eenmaal konden we eene kudde wilde rendieren over 't gebergte zien ijlen. In een oogenblik waren ze echter uit het gezicht verdwenen. De jonge Nystuen beweerde, dat hij een schot had gehoord.

Nadat we een paar malen waren afgestegen om onzen bruin den tocht wat gemakkelijker te maken, bereikten we het hoogste punt van den weg. 3800 voet boven den zeespiegel staat hier eene zuil, die de grens tusschen oostelijk- en westelijk Noorwegen, tusschen 't stift Hamar en Bergen aanwijst. Nu daalde de weg langzaam, maar die geringe daling geeft aan 't landschap een geheel ander karakter. Van de Baegna, die ons zoo trouw vergezeld heeft, hebben wij afscheid genomen, maar eene andere rivier zal ons tot reisgezel verstrekken: 't is de schuimende Laer, naar wie het dal, dat op het Smeddal begint, genoemd is, en die in Laerdalsören zich in een' arm van den Sognefjord stort. Langzamerhand zien we meer plan-

1) Ook de dienst in de genoemde Hedalslkerk gaf aanleiding tot ruwe feestgelagen, waaraan pas in 1858 een einde gemaakt werd.

tengroei; de struiken worden boomen en,welk eene verrassing, niet ver van Maristuen rijden we zelfs door een berkenboschje. Spoedig hebben we het station van dien naam bereikt, evenals Nystuen een toevluchtsoord, eene Fjeldstue. De laatste is blijkens den naam Ny (= nieuw) niet zoo oud als Maristuen, dat omstreeks 1300 werd gesticht. In de middeleeuwen was 't een geestelijk hospitium, dat zijnen naam droeg naar eene kapel daar, waarin de reizigers over 't Fillefjeld de Moedermaagd om bijstand smeekten bij hunnen gevaarvokllen tocht. Nu nog verleent de Staat eene jaarlijksche subsidie aan den bewoner, die overigens eigenaar is. Deze bewoner was een broeder van den ouden Knud Nystuen; ook de vrouwen zijn zusters; zij zijn het, die tijdens Kellers reis aan den in en uitgang van het Smeddal de reizigers ontvingen. Het echtpaar op Maristuen deed voor dat op Nystuen niet onder: trouwens ze waren een tiental jaren jonger.

De zeventigjarige stationshouder droeg als een ‘Valdrisar’ van den echten, ouden stempel de langzamerhand in onbruik geraakte kleederdracht van die streek, waarvan de korte hartslederen broek niet het minst opmerkelijk is.

Zijn broêr Knud had me verteld, dat hij een ‘Spillemand’ was. Na onze kennismaking, die door mijn voorafgaand bezoek zeer vlot ging, kwam ik dan ook gauw met mijn verzoek voor den dag iets van zijne muziek te hooren. Spoedig nam de krasse grijsaard de viool van den wand en speelde de eene wijs na de andere. Voor iemand als ik, die alleen muziekliefhebber, maar noch dilettant noch kenner is, valt het zeker dubbel moeilijk zich thuis te vinden in die ongewone klanken, die wonderlijke overgangen, die origineele melodieën. Werd ik niet moê te hooren, zijne hand werd niet moede te spelen. Onverwacht werd zijn spel gestoord door de komst van andere reizigers. Eene zware hand legt zich op mijn' schouder, ik kijk op en zie in de van genot stralende oogen van den Engelschman, dien ik een paar dagen had aangetroffen, toen hij in de Baegna vischte. De man was vol verrukking, zijn tenger vrouwtje niet minder. Zij kwamen van de jacht uit het hooggebergte, waar 't hem gelukt was - o zaligste aller genietingen voor een Nimrodshart - een rendier te schieten. De jonge Nystuen had dus daareven goed gehooid; het schot van den Engelschman had de rendierkudde op de vlucht gejaagd. Ik moest zijn buit zien. Buiten lag het dier, met een gewei van bijna

twee el, en veertien takken. De fijne hand der Engelsche streek de van bloed en zweet natte huid van het rendier met zulk een welgevallen, of het een Bologneesch schoothondje was.

‘En is uwe vangst in de Baegna ook nog al naar uw zin?’ vroeg ik den gelukkigen jager. ‘O, ik heb nog nooit zoo'n goed jaar gehad,’ zei hij en haalde meteen een net gebonden journaal uit den zak. Hierin had hij netjes jaar, maand dag en uur benevens 't gewicht van iedere vangst opgeteekend. En de dagen aan de Baegna hadden dat boek met menigen post vergroot. Gelukkig maar, dat de hartstocht voor jacht en visscherij zijn hart noch oog had gesloten voor edeler genietingen. Toen ik hem een paar dagen later op de boot naar Bergen ontmoette, bleek het me, dat hij een man van smaak zoowel als van kennis was.

Tegen mijne gewoonte nam ik in Maristuen weer eene kariool. Ik moest het geheele Laerdal, dat 57 kilometer lang is, nog doortrekken, of duidelijker ik had nog juist, volgens den offieieelen reiswijzer, 5½ uur te rijden. De boot naar Bergen voer 's nachts om twaalf uur af, en daar ik pas kwart over vijven uit Maristuen kon vertrekken, had ik nog geen anderhalf nur te verliezen. Een oponthoud aan een der vier volgende stations zon mijne geheele berekening in de war kunnen brengen. Want een kijkje aan de beroemde Stavekirke in Borgund *moest* ik er afnemen. Gelukkig was de weg best en daalde steeds, zoodat de zwarte niet behoefde te stappen. In grootschheid en wildheid overtreft het Laerdal verre Valdres, waarvan het door het hooge plateau, dat ik was overgetrokken, is gescheiden. Overal beken en kleine riviertjes, die zich in de Laerdalselven werpen. Dat vaak in de lente sneeuw- en steenlawinen neerstorten en groote verwoestingen aanrichten, wijzen de tallooze rotsblokken aan, die aan den voet der bergen liggen. Sommige zijn zoo groot als huizen, andere zijn in den val versplinterd als glasscherven, die ze in scherpte evenaren. Vooral bij de brug van Börlaug waar de groote weg uit Valders dien uit het Hallingdal ontmoet, getuigt zulk eene steenmassa - ‘Ur’ - nog van een' grooten Sne- en Jordskred, die in 1873 hier plaats vond.

In 't station Haeg wachtte mij eene teleurstelling. Alle paarden en rijtuigen waren weg. En zoo er al spoedig een thuis mocht komen, dan was dit niet voor mij, maar - wie het eerst komt, of liever wie 't eerst zijn' naam in 't Skydsbog schrijft, wie 't eerst

maalt - voor een Engelschman, die al twee uur op een paard en wagen wachtte. Hij was 's morgens om acht uur uit Laerdalsören vertrokken en pas om vijf uur in Haeg aangekomen. Negen, zegge negen uur had hij dus besteed over een afstand, dien men in de helft van den tijd kan afleggen. Nu was hij ook juist onderweg op dat gedeelte van den dag, waarop eene soort van diligence, waarvoor paarden gereed *moeten* gehouden worden, dezen weg langs komt. Intusschen droeg hij zijn lot geduldig, en toen hij na een half unr kon wegrijden troostte hij zich daarmede, dat zijn oponthoud hier een half uur korter had geduurd dan aan 't vorige station.

Wanneer ik een paard zou kunnen krijgen? Op die vraag kon de stationshouder, weer een zoon van den ouden Knud Nystuen, me geen bevredigend antwoord geven. 't Kon twee uur, maar wanneer de eerst te verwachten kariool den passagier in plaats van één twee stations ver gebracht had, ook vier uur duren. Ik trachtte me evenals de zoon van Albion in mijn lot te schikken. Ik gebruikte den tijd om alvast mijn avondeten te gebruiken in de nette herberg, en nam toen eens een kijkje om en achter het gedoe van den kastelein. 't Was een ‘net spul,’ zooals men hier te lande zou zeggen. Maar de grond is zeer ondankbaar. Met een paar kleine jongens, die achter het huis speelden en waarvan er een den koninklijken naam David, de andere dien van den profeet Samuel droeg, liep ik al pratende rond, en onthaalde hen ten slotte op wat zoetigheid. Eindelijk keerde ik weer naar de herberg terug, om nog eens poolshoogte te nemen. Neen, er was nog geen paard teruggekomen. Terwijl ik bij den stationshouder mijne belangen bepleit, komt eene vrouw het erf oploopen, neemt den kastelein terzijde en voert met hem een levendig gesprek, daarbij gedurig op mij wijzende. Eenige oogenblikken later komt hij naar me toe, klopt me op mijn' schouder, en zegt: ‘Je zult een paard hebben, ik zal 't van mijn buurman leenen en ik zal je zelf rijden.’ Wat was er gebeurd? Onwetend had ik zijn zoontjede kleine David was een zijner telgen - een plezier gedaan en hij haastte zich dit door een grooter dienstbewijs te vergoeden. Zoowel de Engelschman als ik hadden beloofd te betalen, wat er gevraagd werd voor een paard, rnaar konden er geen krijgen. Alle paarden, die geen dienst deden voor ‘skyds,’ werden gebruikt voor 't binnenhalen van den oogst. Maar wat geld niet

vermocht, vermocht een goed woord, eene kleine beleefdheid. Een oudere broeder van David werd naar de dichtstbij gelegen hoeve gezonden en kwam na een half uur met een paard van den buurman terug. Spoedig zat ik in de kariool en voort ging het in gezwinden draf. Pas dicht voor Husum kwam ons eene kariool tegen, de skydsgut stapte bij mij over en de stationshouder reed met zijne kariool weer naar Haeg terug.

Daar verrees een eind verder, zijwaarts van den weg, een der merkwaardigste gebouwen van geheel Noorwegen, de beroemde Stavekirke van Borgund. Hoe groote haast ik had, ik mocht haar niet ongezien laten en de skydsgud spoedde zich om den sleutel uit de bijgelegen hoeve Kirkevold te halen. De vroeger vermelde ‘Vereeniging tot instandhouding van Noorsche oudheden’ heeft deze kerk aangekocht, die te klein werd voor de talrijke gemeente. Eene moderne, eveneens houten kerk werd opgericht niet ver van de oude, die, ontdaan van alle versierselen en bijvoegsels van lateren tijd, de best bewaarde van alle Stavekirker is. Vond men vroeger minstens 500 van zoodanige balkenkerken, er zijn er nu - wanneer men een paar van geringe beteekenis in Romsdal uitzondert - slechts 23 over, die in Gudsbrandsdal, Valders, Hallingsdal, Numedal en Thelemarken worden gevonden. Maar de meeste - ook de bekende kerk in Hiterdal, de grootste Stavekirke - zijn bedorven door moderne restauratie. De Noorsche oudheidkundige Vereeniging deed dus een verdienstelijk werk door zich het lot van Borgunds kerk aan te trekken.

Bouwde men aan de kuststreken steenen kerken, meestal in Engeischen stijl, in 't binnenland grepen de bewoners, die zich of der godheid een huis wilden stichten, naar den bijl. Boomstammen werden geveld, de bast er afgehakt en de ruwe balken vormden op elkander gestapeld een blokhuis. De spleten tusschen de balken lagen werden met mos, soms roode of blauwe wollenstof dichtgestopt. Die oudste huizen hadden vensters noch schoorsteenen en heetten daarom terecht Rögstuer (rookhuizen). In Hardanger, Voss en Numedal en misschien enkele andere afgelegen streken vindt men er nog. De groote balken dier huizen, zooals men ze nu zelden meer aantreft, hebben alle verwoestingen van den tijd weerstaan. Uit de runenopschriften, die vele dragen, blijkt, dat vele dagteekenen vóór het jaar 1000, ja enkele zelfs uit de 7^{e} en 8^{e} eeuw. Zoo stond vóór 30 jaar in Nes nog het houten huis, waarin

Olaf de heilige in 1021 overnachtte, toen hij door 't Lordal kwam.

De Stavekirker zijn evenwel alle van jongeren datum dan de houten huizen; slechts weinige zijn onder dan 1200; de meeste stammen uit het tijdvak tusschen 1200 en 1250: Van de oudste bouworde zijn slechts enkele fragmenten overgebleven, die in latere kerken zijn gebruikt.

Aanvankelijk is men geneigd den hoogen ouderdom van deze houten kerken in twijfel te trekken. Maar die twijfel wijkt, als men bedenkt, dat het vette pijnboomhout zoowel den worm als den invloed van het weer nog te beter kon weerstaan, daar men het met eene dikke teerkorst overdekte. Ook de bouworde, de verschillende over elkander schietende daken, de gaanderijen en verdere bijgebouwen, droegen veel bij tot haar behoud. Maar meer dan dat alles deed misschien het koude klimaat zelve. En zoo is dat eeuwenoude, bruinzwarte hout zoo hard als ijzer geworden, dat de bijl er op afschampt.

Deze Stavekirker dragen haren naam terecht: hout was het eenige materiaal. Alleen de deurhengsels en 't beslag was ijzer. Op de zware in de hoeken verbonden onderste balkenlaag verhieven zich ronde stammen. Hiertusschen is een wand van planken, of behakte balken gemaakt, die in elkander waren geploegd. Bovenaan wordt deze planken- of balkenwand evenals van onderen door zware stammen gedekt. Hierop rusten ook de daksparren. De daken bestaan uit houten pannen, waarmede ook de wanden van binnen meestal belegd werden. Evenals tot andere verbindingen werden die met houten pinnen bevestigd. Het langwerpig schip wordt door zuilen in een breeder middenschip en smaller zijschip verdeeld. Naar het oosten eindigt het laatste in een halfrond koor. Behalve aan deze oostzijde wordt de kerk omgeven door eene lage gaanderij (Löbgang), die bij de drie deuren vooruitspringt. Kleine rondboogvormige openingen ter halver hoogte in de gaanderij laten het licht door.

Ieder van die genoemde deelen heeft eene verschillende hoogte en is door een afzonderlijk dak gedekt. Toen ik aan de buitenzijde van 't halfronde koor stond, zag ik als 't ware, vijf verdiepingen van kappen en daken, die trapsgewijze achter elkander uitsteken. Eerst het sterk hellende dak der gaanderij; daarboven dat van 't halfronde koor, waaruit zich een suikerbroodvormig torentje van twee verdiepingen verhief.

Boven dit torentje staken nog een heel eind de kap en het dak van 't tusschenschip uit, terwijl het dak van het middenschip zich boven alles verheft. In 't midden van 't hoogste dak verheft zich een klokkenhuis van twee verdiepingen. Een' toren missen de oudste Stavekirker, en het klokkenhuis bevatte meestal geene klok.

Het geheel maakt van buiten reeds een' eigenaardigen indruk waartoe de zonderlinge hoornvormige gesneden versiersels, die veel op scheepssnebben gelijken, op de daken het hunne bijdragen[1)].

Maar niet minder vreemd leek me het inwendige. Venstersheeft de kerk niet. Al het licht moet vallen door ronde gaten, een halven voet in middellijn, die op gelijke hoogte even boven de gaanderij zijn aangebracht, of door de openstaande deur. Toen ik deze dicht deed, kon ik geene hand voor mijne oogen zien. Glas was in den tijd, toen deze kerken verrezen, weinig bekend en zeer kostbaar. Bovendien vergete men niet, dat de gemeenteleden geene psalmboeken hadden en het grootste gedeelte van den dienst bij 't altaar verricht werd bij het licht van waskaarsen.

Eene zoldering heeft de kerk niet, men ziet dus onmiddellijk tegen de daksparren aan. Van binnen is het hout niet geteerd; alleen de uitsnijdingen zijn met eene donkere verfstof bestreken om ze beter te doen uitkomen. Die uitsnijdingen vindt men vooral bovenaan aan de kapiteelen der zuilen. 't Is het gewone motief van den noorschen kunststijl, het slangornament (Drakslingor). Het talrijkst en 't schoonst ontwikkeld vertoonden zich die ornamenten op de deurposten en portalen. Een ongelukkig toeval deed echter vele daarvan tot onherstelbaar verlies der kunstkenners verloren gaan.

In 1823 namelijk kwam er onder de godsdienstoefening brand in de Stavekirke van Grue in Solör. De menigte trachtte zich te redden en verdrong zich met geweld naar de deur, waarvan

1) In een levenswaard opstel (Eigen Haard, 1883) van den ijverigen directeur van het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem, den heer van Eeden, zegt deze o.a. ‘In Noord-Holland, waar de invloed der Noormannen zeker niet het geringst geweest is, leeft de noordsche stijl nog voort in de eigenaardige versiering der gevels, hetzij met sierlijk gesneden hoornvormige uitsteeksels, hetzij met slangvormige kronen. Op het eiland Wieringen, waar de oude volksgeest het langst bewaard bleef en dat nog steeds op een nederlandschen Schliemann wacht, zag ik voor een tiental jaren nog vele van die gevelversieringen.’

de vleugels naar binnen sloegen. De uitgang werd door de dichtslaande deur versperd; de talrijke menigte bleef in de brandende kerk opgesloten en allen vonden den dood in de vlammen. Deze verschrikkelijke ramp ontzette de geheele bevolking. Onmiddellijk vaardigde de regeering een bevel uit om de kerkdeuren, die naar binnen opengingen, te veranderen. Nu was dit bij alle Stavekirker het geval. In plaats van met deze verandering voorzichtig te werk te gaan, brak men ruw deurposten en portalen, de schoonst en rijkst versierde deelen der kerken, weg, zoodat bijna alle ornamenten om en aan de deuren òf geheel vernield òf zeer beschadigd zijn.

Die van Borgund zijn gelukkig gespaard gebleven. Gestalten van draken, de hoofdfiguren der Noorsche mythologische dierenwereld, slingeren zich door kunstig dooreengevlochten ornamenten. Ze kronkelen zich over de deurposten en naderen met gapende muilen elkander boven den deurboog. Vooral de ornamenten boven den westelijken ingang wekten mijne bewondering. Het geheel is zoo fijn en edel uitgewerkt, dat een bevoegd kunstbeo ordeelaar zegt, dat deze deurposten gerustnevens die van Ghiberti in Florence genoemd kunnen worden.

Aan de beide kanten van de vooruitspringende portiek der gaanderij staan eenige runen, die evenwel niet duidelijk meer zijn. Alleen 't begin van 't opschrift links is leesbaar: ‘Thorir raist runar thissar than olau misso,’ d.i. ‘Thorer schreef deze runen op Olafsmis.’ Aan de andere zijde staat: ‘thittai (?) kirkia a kirkiuvelli,’ d.i. ‘de kerk op Kirkevoll.’ De nabijgelegen hoeve draagt nog den naam Kirkevold.

De afzonderlijke Stöpul - ‘klokkenstoel’ zooals men in Friesland zegt - in de nabijheid van de kerk is wel van jonger materiaal, maar heeft bij de vernieuwing in de 16de eeuw den oorspronkelijken vorm herkregen. Hij is even fantastisch van vorm en versieringen als de kerk zelve, die onze gedachten terugvoert naar de tijden, toen de Vikingen op hunne zwerftochten in de romeinsche basiliken en byzantijnsche kerken den grondvorm vonden, dien zij naar eigen smaak wijzigden.

Wie Noorwegen bezoekt, zal zeker gaarne ter herinneringaan Borgund's kerk een van de modellen meebrengen, die in de winkels der voornaamste steden in alle grootte en van verschillend materiaal te koop zijn. Uit Trondhjem werd er me door de goede zorgen van mijn' hospes een nagezonden, dat.

een halven meter hoog, in de gevangenis daar is gemaakt. Zelfs de kleinste zal eene duidelijker voorstelling van dit gebouw geven dan mijne beschrijving.

Kort voorbij de kerk van Borgund komt men langs de beruchte Vindhellen, waarover vroeger de weg heen liep, een weg, die in gevaarlijkheid zijns gelijke nauwelijks had. Later maakte de ingenieur Finne uit Vossevangen een' nieuwen. Vijf slangvormige windingen deed hij in de rotswanden uithouwen. Door granietzuilen geschraagd, door ijzeren leuningen en schutdaken beschermd, wekte deze weg algemeene bewondering. Een meesterstuk van wegenbouw mocht hij heeten. Maar zie, op een' donkeren winternacht in 1869 kwam de post naar L/aerdalsören den weg over. Nauwelijks was hij den laatsten bocht over, of met donderend geraas, dat uren en uren ver weerklonk, stortte een gedeelte van den weg in den afgrond. Ware dit ééne minuut vroeger gebeurd, de postbode had het lot ondergaan van vele zijner ambtgenooten vóór hem.

Eerst in 1872 werd een nieuwe weg gelegd, die langs de rivier leidt. Dit gedeelte is eene der meeste romantische en wilde partijen van Laerdal. Men daalt in een' afgrond, waaruit men schijnbaar niet kan verrijzen, afgesloten als hij schijnt. Eng is de spleet, waarin men verzinkt; geweldige kale rotsen verheffen zich aan beide zijden. Naast den weg in de diepte, holt in woeste vaart de Laerdalself voort over zijne rotsbedding, en doet met donderend geweld onophoudelijke aanvallen op de zware steenklompen, die haar weerhouden. Als een edel ros, dat schuimbekkend van woede steigert, bespat de machtige stroom de zwarte gneiswanden met witte schuimvlokken, springt onverhoopt omhoog en koelt zijnen toorn aan de schutsteenen, die den reiziger bij een' onverhoopt omslaan zijner kariool voor een' val omlaag moeten behouden. Meer dan eenen heeft hij er reeds medegerukt. Wee den ongelukkige, die in zijn angst zijn paard wil sturen. Vertrouw op het beleid van dat schrandere dier, reiziger, want beter dan de ervarenste koetsier weet het de gevaarlijke plekken te vermijden. Sluit uwe oogen, zoo die ziedende, loeiende afgrond, waarvan slechts ééne schrede u scheidt, u doet duizelen, maar waag het niet de hand te slaan aan de teugels. Gij zoudt uw eigen ondergang bewerken: één tred zijwaarts en ge zijt reddeloos verloren.

Hoe veilig men op 't instinct der wakkere paarden kan ver-

trouwen, zou me een uur later blijken. We waren de kloof door, die 's winters zoo gevaarlijk is door sneeuw- en steenstortingen, dat men dan den ouden steilen weg over de Vindhellen verkiest. Daar lag het station Husum. 't Was reeds over tienen. Ik had dus nog maar twee uur. Gelukkig bood mijn skydsgut aan me verder te rijden naar Blaaflaten. Ik had dus geen oponthoud. Voort ging het over eene steenen brug en nu langs den linkeroever van de rivier. Ook hier is de beruchte weg Galderne met zijne steilten en duizelingwekkende bruggen reeds in 1870 vervangen door een' beteren over Seltunaasen. In 1878 werd er weer een nieuwe aangelegd, zeker een der zonderlingste en stoutste wegen. Hij ligt niet door een dal, maar door eene scheur, eene gleuf, gedeeltelijk door het vroegere rivierbed. Aan de eene zijde hooge rotswanden, boven ons overhangende rotsblokken. Op enkele passen stormde dertig meter beneden ons de woeste bergstroom. 't Was intusschen donker geworden. De hemel had zich met zwarte wolken bedekt. En zoo ging het in snellen draf voort, steeds voort. Ik verkeerde in eene zonderlinge stemming. Was het angst, was het overspanning? De voerman zat zwijgend naast me. Was ook hij onder den indruk van de woeste dreigende omgeving? Op mijne vragen kreeg ik niet dan met moeite een antwoord. Eindelijk bleek me, dat hij sliep. Na een' vermoeienden dag op het veld gaf hij zich over aan de zorgen van zijn paard. Mijne gejaagdheid verminderde er niet door. Wat zou er van ons worden, als hier bij eene kromming plotseling eene kariool ons tegemoet kwam? En de stationshouder in Haeg verwachtte er immers nog verscheidene, die uit Laerdalsören moesten terugkeeren. Ik trachtte nu door gedurige vragen, dan door een zachten stoot mijnen begeleider wakker te houden. 't Gelukte maar half. Ik greep stevig de leuning van de kar vast, en wist mijne overjas uit te trekken, om bij een' mogelijken sprong meer vrijheid van beweging te hebben. Ik berekende de kansen, cn prees me - egoïstisch genoeg - gelukkig, dat ik ten minste aan den linkerkant zat. Waarom - verweet ik me zelven reeds - waarom maar liever niet in Husum overnacht? De dolle rit zou me toch mijn doel niet doen bereiken, want met veel moeite zag ik bij 't licht van eenen lucifer, dat het reeds bij elven was.

Daar hoor ik boven 't geluid van den stroom naderende geluiden. Ik stoot den voerman wakker. ‘Daar komt wat. Om Gods-

wil voorzichtig.' - ''t Is niets, 't is niets' spreekt hij slaperig. 'Mijn Blakke (schimmel) kan den weg droomend wel vinden.' 'Maar we moeten wijken. Hier is geene ruimte. Ik wil er uit.' - 'Blijf zitten, 't is niets', hervat hij op nog bedaarder toon. In doodsangst wacht ik mijn lot af. Ik tracht door de duisternis heen te boren, maar kan nog niets zien. Ik hoor alleen in de verte hoeven en wielengeratel over den granietbodem. Daar naderen donkere gestalten. Blakken vertraagt zijne vaart: stapvoets wijkt hij een paar passen zijwaarts uit. De as van 't linkerwiel der kariool schuift tegen den rotswand voort. En rakelings langs het rechterwiel sukkelen een, twee, drie, vier losse paarden achter elkander ons voorbij. Was dat een spokenrit? Geen geleider volgde hen. Een oogenblik later hoor ik rammelen van een rijtuig. Een, twee, drie bespannen kariolen gaan vrij snel langs ons henen, eu sluiten den stoet. Maar hoe ik ook tuurde, in de kariolen noch op de paarden zag ik een menschelijk wezen. Mijn angst slaat in verbazing over. 'Mijn hemel gaat dat maar zoo alleen in den donker?' vroeg ik mijn' voerman.

'O, die luie skydsgut ligt zeker te slapen,' antwoordt hij. 'Prrr', klinkt het van tusschen zijne lippen, Blakken staat stil, en hij roept zich omkeerende uit: 'Hola, Lars, kom je van Laerdalsören?' - 'Ja,' antwoordt eene slaperige stem uit de achterste kariool. - 'Wel te rusten,' roept mijn voerman hem nog toe. Maar geen antwoord volgt. 'Hij slaapt alweer,' zegt Haldor en na den schimmel, door te klappen met zijn' tong, weer in den draf gebracht te hebben, zette ook hij zich gemakkelijk tegen mijn' rechterschouder om zijn dutje voort te zetten.

Na dit staaltje van zelfvertrouwen begreep ik, dat angst overtollig was, en ik gaf me van dien tijd met het volste vertrouwen over aan 't instinct der wakkere Noorsche paarden.

Zwijgend reden we nu voort. Alleen de witte schuimvlokken in de rivier waren zichtbaar. Daar straalt op duizelingwekkende hoogte een licht. Haldor zegt me, dat daar eene hoeve ligt - ik kan den naam niet verstaan. Vlak naast die woning zie ik een witte, afgebroken streep. Het is een waterval. Lang, lang nog hoor ik hem springend en bruisend neerschieten. Over elven kwamen we in Blaaflaaten. Blakken kon niet verder. We riepen den stationshouder op. Binnen 't half uur

kon ik stellig geen paa.rd krijgen, en naar Laerdalsören was nog vijf kwartier rijden.

Ik besloot dus 't onmogelijke maar niet te beproeven. 't Station Blaaflatten stond wel in een kwaden reuk, maar er bleef me geene keus over. Daarbij verlangde ik naar rust. In de slaapkamer, die me werd aangewezen, hoorde ik uit alle hoe-ken, langs alle wanden en niet minder tusschen de bedgordijnen verdachte geluiden. Ik lichtte en keek, maar zette mijne kaars weer neer. Zou ik na zooveel gevaar me om een klein insect beangst maken? Moedig stapte ik het bed in en dank zij mijne vermoeidheid en de gelukkige eigenschap overal goed te kunnen slapen, dacht ik vijf minuten later aan duizelingwekkende afgronden noch aan bloeddorstig gedierte.

Den volgenden morgen bleek ook deze weer ijdel geweest te zijn. Wat mij een oogenblik verontrust had, waren myriaden muggen en vliegen, die 't op mijn ontbijt hadden gemunt. Nu, ik gunde hun gaarne 't meerendeel. De koffie was slecht - melk was niet te krijgen - het brood steenhard. Van de eieren gelukte het me er een naar binnen te krijgen. Gelukkig was het bier goed. Overigens beaam ik ten volle wat een Engelschman hier in 't Skydsbog had geschreven: ‘This place is poor enough, as Baedeker says, but while he can get as good salmon and beer as I did, the traveller needs not starve. Perhaps if more patronized, it would improve.

Ik zeide met een gevoel van verlichting na mijn ontbijt met Schiller tot alle die na mij kwamen: Ich habe das Meinige gethan: thun Sie dits Ihrige.’

Toen ik den volgenden morgen in Laerdalsören aankwam, was de boot vertrokken. Gaarne had ik u, lezer, die me reeds zoover vergezeld hebt, uitgenoodigd, mij nu te begeleiden op een' tocht door de fjorden en naar den Vettisfos, den hoogsten waterval in Europa, een' tocht, waardoor ik mijn gedwongen oponthoud daar me ten nutte maakte. Maar ik heb misschien reeds te veel van uw geduld gevergd. Laten we dus in Laerdalsören voorloopig afscheid nemen. Misschien blijkt het later toch, evenals met vele mijner reisgenooten, een spoedig verwezenlijkt: ‘Tot weerziens!’ geweest te zijn.

Wageningen.

C. HONIGH.

Schetsen uit Japan.

Een tocht naar Kamakura.

De leeuwerik zal verstommen! - Zoo luidde het slot van een kernachtig kreupelrijm, welks aanhef beter in de pen blijft, en waardoor een mijner ambtgenooten op het genie-bureau te *** zijne voldoening te kennen gaf over een pas voltooiden vogelaanblik van een groot bomvrij gebouw, den schrik van alle rechtgeaarde krijgsbouwkundigen. Het bovenvlak van zulk een gebouw bestaat uit een aantal facetten, afwateringsvlakken genaamd; en de taak van hem, die tot in de kleinste bijzonderheden moet napluizen, waar en hoe deze afwateringsvlakken elkaâr snijden in elkanders ‘ruggen’, ‘lenden’ en ‘kielen’, is half aan de minst verkwikkelijke bladzijden van den wiskundigen cursus, half aan de gerechtelijke naweeën eener ouderwetsche boerenkermis verwant.

Met gelijksoortige, hoewel minder treffend ingekleede gevoelens bezield, legde ik op een zaterdagnamiddag in Mei de laatste hand aan de teekening der afwateringsvlakken van een toekomstig Japansch pantserfort, borg mijn gereedschap weg en klapte in de handen. Denk, wat ik u bidden mag, niet aan zelfvergoding: de gehoorige Japansche huizen gedoogen aldus het uitsparen van schellen; en het is verwonderlijk, welk een graad van bedrevenheid in handgeklap men zich hier in korten tijd eigen maakt. Als ik mijzelven voorstel, na mijne terugkomst in het vaderland op eene drukbezochte Nutsvergadering als spreker optredend - zelfs stoutere droomen dan deze zijn verwezenlijkt! - dan wordt de trots, die mij bij voorbaat doortintelt, voor een deel door de herinnering aan het magere hollandsche handgeklap vergald. Doch welk een gewenscht toehoorder zal ik zijn, zoodra het daverend samenspel

mijner handen de aandacht zal getrokken hebben! Vrijkaarten van alle Nutten wellicht .... in dien oceaan van suikerwater met open mond naar hartelust te mogen rondplassen .... voorproef van godenspijs.

Mijn *kodzukai* (huisbediende) is inmiddels toegesneld, en deelt mij mede dat mijn bad gereed is. Ik heb, o noodlot! een oom - oom Thermopeter noemen wij hem schertsenderwijze - die volgens het eenparig getuigenis van al zijne bloedverwanten, hun nooit een brief geschreven heeft, waarin geen opgaaf der temperatuur voorkwam; en deze ietwat hinderlijke gewoonte ontlokte mij twintig jaren geleden, in den aanvang mijner langzamerhand ten einde spoedende vlegeljaren, de plechtige gelofte, nimmer in hetzelfde euvel te zullen vervallen. Nooit heb ik deze onbezonnenheid mijner jeugd zoozeer betreurd als op dit oogenblik. Het ‘'s lands wijs, 's lands eer’ betrachtend, leerde ik door smartelijke oefening eene bad-temperatuur verdragen, die wel is waar nog eenige graden beneden het gewone Japansche cijfer ligt, doch wier vermelding den ongevoeligsten Westerling, zelfs bij het ziekbed zijner schoonmoeder, met schrik vervullen zoude. Het cijfer brandt mij op de lippen; doch Salomo's wijze spreuk, die zekeren apotheker-exegeet aan 't malen bracht, - dat hij, die zich zelven beheerscht, sterker is dan hij die een stad inneemt - zij als een slot op mijnen mond!

Rood als een kreeft, dampend als een afgebeuld paard bij helder winterweder, geene koude ten gevolge dier verdamping gevoelend - het kenmerkend onderscheid tusschen een warm en een zéér warm bad - doch door een onbeschrijfelijk gevoel van welbehagen voor het doorstaan der kortstondige marteling beloond, werp ik mijn *kimono* om de schouders, en klap alweder in de handen: ditmaal om mijne *jinrikisha* te bestellen, eene kleine tilbury met een stevigen koelie als trekschepsel, die mij een half uur later in vluggen draf naar het station brengt.

Mijn tolk Hasegawa wacht mij aan den ingang. De aanblik van den reiszak, dien hij torscht, doet mijn hart sneller kloppen: 't is waarlijk het oud-Hollandsch model - de kikvorschromp met platten bodem, een kleurig haardkleedje als huid, en witte ingewanden met blauwe strepen - zonder welken geen onzer grootvaders, die de achting zijner medeburgers te ver-

beureu had, zich langer dan voor een dag van huis begaf. Tuk op elk spoor mijner landgenooten in Japan, en wetende dat Hasegawa uit de buurt van Nagasaki stamt, ondervraag ik hem over de herkomst van den zak, doch kom niet verder dan tot de plaats, waar reeds zoo menige navorscher het hoofd stootte: den uitdragerswinkel.

De twee nauwe poorten in het hek, dat den toegang tot den wagen-intreê afsluit, worden geopend; bij elke poort vat een kaartknipper post met een bril op den neus - zestig van de honderd lagere beambten in Japan dragen een bril; de overige veertig een respirator - en als de wachtende menigte zich in beweging stelt, weêrklinkt zulk een oorverdoovend geklapper der houten *geta* op het plaveisel, dat men, de oogen sluitend, zich in een parlement van ooievaars verplaatst waant.

Binnen het uur brengt de trein, die vijf tusschenstations aandoet, ons van Tōkiō naar Yokohama. Reeds dadelijk vertoont de baai zich in hare volle schoonheid, en spaart geene bekoring om den reiziger te boeien. Haar peilloos azuur doet u mijmeren over de raadselen in haren schoot; - wolkschaduwen glijden over haar oppervlakte en stemmen u tot weemoed, als laast gij smart op het gelaat der geliefde; - de wolken breken: zie hoe hare lonkende kabbelingen samensmelten tot een zonnigen lach; - en hijscht gindsche visscher zijn helderwit zeil, gij meent dat zij zich tooit met een zilveren kleinood ter uwer eere. Dan, behaagzieke plaagster die zij is, gaat zij eensklaps schuil achter een heuvelrug. Houd u onverschillig, het baat u niet: bewust van hare macht, zal zij bij gindsche terreinplooi even tusschen een groep pijnboomen en een tempel komen heengluren, zich tien seconden lang stemmig verlustigen in uwe ingehouden bewondering en uw uitgerekten hals, en oolijk lonkend verdwijnen, om u straks op nieuw te komen bespieden, wanneer gij er het minst op verdacht zijt.

Te Yokohama aangekomen, begeven wij ons naar het Clubhôtel, aan de *Bund*, de huizenrij langs de reede gelegen, en bestellen er kamers. 't Is over zeven en de etensbsl klinkt voor de eerste maal, als wij de *bar-room* binnentreden, waar eenige bekenden juist den koker met de dobbelsteenen ter hand nemen, ten einde door het lot te doen beslissen, wie de eer zal hebben het gezelschap op eene hartsterking te onthalen. Mijn reisgenoot wordt beurtelings voorgesteld - *vorgestellt - in-*

troduced - présenté; wij sluiten ons aan; en weinige oogenblikken later schuift de boy mij het *chit-book* toe, waarin ik eene schuldbekentenis nederschrijf voor *three cocktails, two vermouth, one sherry and two gin-and-bitters*, - eene geestrijke vertolking van de bekende zinsnede uit de Troonrede: ‘mijne betrekkingen met vreemde mogendheden zijn van den meest vriendschappelijken aard’.

Het is heden voor de tweede maal in zijn acht-en-twintigjarig leven dat mijn tolk een westersch maal eet; en al moge hij de Japansche *hashi* (eetstokjes) gemakkelijker hanteeren, hij bedient zich voor een beginner wonderwel van vork en lepel. De veertien nummers der Fransche spijskaart, waaruit hij, zooals in de hôtels in het Oosten gebruikelijk is, naar hartelust kiezen mag - al wilde hij de kaart eerst van N°. 1 tot N°. 14, en daarna van N°. 14 tot N°. 1 dooreten - zijn hem even zoo vele verrassingen; en ik verdenk hem b.v,, bij het bestellen van *hachi-ban* (N°. 8), de knoopen van zijn jas geteld, en bij *san-ban* (N°. 3) den aanvalligen leeftijd van zijn jongste zusje tot richtsnoer gekozen te hebben.

- *Let us have a pool*! klinkt het een oogenblik later. *All right*! Wij verhuizen naar de biljart-zaal, en na een fellen strijd streelt de Heer von Hemert mijn nationalen trots, door den laatsten der Galliërs met kracht te bloqueeren, en daarna den laatsten der Yankees schitterend te doubleeren; waarop de biljartjongen roept: ‘*game*!’, ieder het overschot zijner *pips* natelt, en ons zuur verdiend *kinsatsu* (papierengeld) in de portefeuille des overwinnaars verdwijnt. Troostrijke gedachte, dat de sluimerende handelsbetrekkingen tusschen Nederland en Japan er niet anders dan wèl bij varen kunnen!

O wonder nooit gehoord, en vreugd na zooveel smarte . . . er is twee dagen geleden een Europeesch muziekgezelschap van vijf dames en vier heeren te Yokohama aan wal gestapt, dat heden avond in het Café de Paris voor het eerst optreedt. Ik ben, lieve lezeressen, helaas niet van het hout, dat gij als grondstof voor den hechten en weldoortimmerden echtgenoot verlangt, aan wiens zijde gij de toekomst vol vertrouwen tegemoet durft schrijden; en ik moet erkennen, van tijd tot tijd niet ongaarne een café-concert te bezoeken. Beoordeelt mij zacht! Wij betalen onze vijftig *sen* toegangsprijs, treden binnen, en ik herken de Bohemers, onder wier gehoor ik tien maanden geleden met eenige

kameraden onzer zeemacht, die te Singapore lagen om ‘te timmeren’, zulk een gezelligen avond doorbracht. De vriendelijke groet, dien de alt-viool mij toewerpt, een herkenningsteeken waardoor ik mij aanvankelijk zeer gestreeld gevoel, kan, nu ik er over nadenk, bezwaarlijk als eene hulde aan mij zelven gelden: neen, ik ben slechts het stramien, waarop hare verbeelding zekeren levenslustigen adelborst 1ste klasse borduurt ... ai mij, plaats voor het jongere geslacht! Van de Polder, de Secretaris-tolk der Hollandsche legatie, die ons morgen naar Kamakura vergezellen zal en ook de muziek is komen genieten, wenkt ons, en weldra zijn wij met hem en een Chinees broederlijk aan hetzelfde tafeltje gezeten. Het orchest en de zang zijn meer dan dragelijk en bezitten bovendien de bekoring van het ongewone. Terwijl van de Polder met mijn tolk een druk gesprek voert in 't Japansch, dat hij benijdenswaardig goed spreekt, knoopt mijn Chineesche buurman er een in 't Engelsch met mij aan. Aanvankelijk liep het gesprek over koetjes en kalfjes, doch weldra bespeurde ik met verbazing waar de man heen wilde en de vraag waarop hij eindelijk neerkwam, terwijl hij een verliefden blik naar het orkest wierp, deed mij van schrik opspringen. *His smile is so childlike and bland*! Wat zal ik doen, hem bij zijn staart.... Daar krijg ik den chef van den generalen staf der amazonen-brigade in het oog, eene vierkante, breedgeschouderde gestalte, toonbeeld van den meedoogenloozen uitwerper in zijne zelfbewuste majesteit. Ik wenk hem. - *Dieser Herr*, zeg ik - hij grijnst *childlike and bland - fragt mich* .... en ik stel de vraag niet in perceelen, doch in massa, met uitdrukkelijk inbegrip eener kleurige dame in het buffet, die ik terecht voor Mevrouw von Moltke aanzie ... *bitte, wollen Sie die Güte haben ihm* ... Het volgende tafereel gaat zoo snel in zijn werk, dat ik ter nauwernood tijd heb om te zien hoe mijn Chinees mij uit het deurgat voor het laatst toelacht - *childlike and bland* - en om hem den Chineeschen afscheidsgroet *tschien - tschien*! te brengen, waarmede de aanwezigen als één man instemmen.

Een Fransch schrijver, wiens naam - Paul Sauniére - voorzeker verdient aan de vergetelheid ontrukt te worden, kwijt zich van zijne taak, om een nieuw hoofdstuk van een zijner

romans met de beschrijving van een schoonen meimorgen te openen, op de volgende hoogst eigenaardige wijze: *le mois de mai banal étalait ses splendeurs tant de fois décrites*; keert daarna uit de frissche morgenlucht met kennelijk welbehagen naar la comtesse en haren amant terug, die hij den vorigen avond zoo handig ter ruste bracht, dat de phoenix der kameniers bij hem in de leer zou kunnen gaan; en steekt eindelijk den nauwgezetsten commissaire-priseur naar de kroon, door eene volledige opsomming der splendeurs van het lang niet banale slaapvertrek, waar zoo even de meesterlijke knoop in de draden van zijn kunstwerk gelegd werd, dien M. le comte eerlang met behulp van zijn degen zal hebben te ontwarren.

Op gevaar af, dat ik voor een volgeling van dezen handigen natuurschilder aangezien zal worden, moet ik mijne schets van den aangebroken. Zondag beginnen met de rouwige verklaring, dat een regenzwangere nevel den morgenstond, wiens liefelijkheid ik zoo gaarne naar verdienste vertolkt zoude hebben, ontluisterde. De drie tochtgenooten plegen raad op de stoep van het hôtel, en als de weêrkundige major domus naar buiten treedt, wordt een metereologische vierschaar gespannen. De overwegingen dreigen eindeloos te worden. Hosianna, daar werpt de kortstondige verschijning van Amaterasu de Dagvorstin[1)] een nieuw licht op het geding, en doet de schaal ten gunste van Kamakura overslaan. En het zij ter harer eere gezegd, dat zij ons niet paaide met een bedriegelijken schijn: moesten wij aanvankelijk een paar vergezichten derven en ons door middelen, erger dan de kwaal, tegen een fijnen motregen beschutten, - binnen een paar uren glansde zij onbestreden, en konden wij naar waarheid getuigen, een koninklijken dag voor onzen tocht gekozen te hebben.

Het is zeven uur, als wij in onze *jinrikisha* stappen. Dank zij het geoefend oog mijner reisgenooten, hebben wij beste koelie's: een tusschen de boomen van den wagen, en een tweede die beurtelings als voorspan, als aanzetter, en bij dalingen als vertrager dienst doet. De opgeruimde kreten, waarmede zij elkander aanmoedigen, den volgeling waarschuwen bij belemmerende gaten, bruggen en plassen, of de voertuigen en voetgangers, die wij voorbij snellen, tot wijken brengen,

1) Vgl. Gids van September 1884, blz. 455.

getuigen dat het bedongen loon van twee en een halve *yen* - ongeveer vijf gulden - per span niet te gering is. Nauwelijks zijn wij buiten de stad en begint het zweet door te komen, of tusschen onze voeten wordt een gestadig aangroeiende hoopkleedingstukken neêrgelegd, waarvan zij zich al dravend ontdoen, en die gelukkig eerlang onder de zitting een passende plaats vindt. Aan elke pleisterplaats is hun eerste werk, zich tot op den *fundoshi* (heupband) te ontkleeden, en na zich verfrischt te hebben, aanvaarden zij aldus, in den bijna vollen luister hunner mannelijke schoonheid, een kopje thee uit de handen der ongekunstelde schenkmaagden, die zich ongetwijfeld zelfs tegenover Dr. Abraham Kuijper in zijn ambtelijkprofessorale toga minder op haar gemak zouden gevoelen, dan tegenover een Japanschen doordraver in zijne ambtelijke naaktheid.

Zondert men eenige hoofdverbindingen uit, onder welke de *Tōkaidō*, de oude heirbaan tusschen Tōkiō en Kiōto, de voornaamste is, dan valt van de overige wegen in Japan weinig goeds te zeggen. Voor voetgangers en pakpaarden aangelegd, leveren zij, zelfs voor het verkeer met de handelbare *jinrikisha* van slechts 1 meter radstand, tal van zwarigheden op, die den nieuw aangekomen vreemdeling in 't bijzonder onoverkomelijk toeschijnen, en waardoor ook de minst teergevoelige reiziger herhaaldelijk genoopt wordt, uit te stappen en een eindweegs te voet af te leggen. Komt, bij volkomen onberijdbare wegvakken of loopbruggen, de uiterste nood aan den man, dan spelen de vindingrijke koelie's hunne laatste troefkaart uit, tillen de voertuigen van den grond en dragen ze tot waar het spoor weder gangbaar wordt.

Het landschap is bergachtig, boschrijk en vol afwisseling. Niet slechts de dalen, doch ook groote terrasvormige gedeelten der berghellingen, dienen voor den landbouw, en geven een allergunstigst getuigenis van de zorg, die de Japansche boeren aan hunne akkers ten koste leggen. Kunstig wordt met het water, dat van de bergen afstroomt, gewoekerd om de rijstvelden, die het grootste deel der bebouwde oppervlakte beslaan, naar den eisch dras te zetten. De talrijke hofsteden met hare strooien daken, op wier breede nok vaak eene reeks *ayame* (*calamus aromaticus*) in bloei staan, liggen rustig en schilderachtig in 't geboomte verscholen, waartegen hier niet de verdelgingskrijg woedt, die elders zoo menige boschrijke landouw

het vruchtdragend kerkhof- harer eigen bekoorlijkheid deed worden. De grillige kronkelingen van den weg, gepaard met zijne sterke klimmingen en dalingen, roepen eene rijke verscheidenheid van uitzichten te voorschijn: liefelijke landelijke tafereelen, waarvan gij meenen zoudt, dat geene bijzonderheid u ontging, afgewisseld door grootsche vergezichten, wier trotsche schoonheid u overweldigt. Nauw hebt gij noode het oog afgewend van een diep ravijn, waar het geestige spel der zonnestralen door het dichte dennenloover u boeide, of, eenige schreden verder, doemt eensklaps de zilverwitte kruin van den Fuji-yama statig boven de blauwe Oyama-bergketen op, en vervult u met eene eerbiedige bewondering, die hare verwantschap met de goddelijke vereering van den Heiligen Berg door de kinderen des lands noch vermag noch wenscht te verloochenen. Weer kromt zich de weg. Een watermolen; spelende kinderen in den hof eener boerenwoning; eene smidse, wier vroolijke hamertonen nog zwak weerklinken in het pijnbosch, waar honderden azalea's u uit het dichte struikgewas, dat den bodem bedekt, tegenblinken, als staken dartele boschnimfen u de roode lippen toe; eene steile klimming, door het houweel gebaand, en gij bevindt u tusschen hooge rotswanden, waar gij uwen verrekijker voor een vergrootglas wenscht te verruilen, om u naar hartelust in het fijne kantwerk van mossen en varens te vermeien, waarmede deze behaagzieke ouden de gebreken van den plioceenen dag trachten te vergoelijken. Aan den uitgang van den hollen weg zett'en wij ons een oogenblik neder om het verrukkelijke schouwspel te genieten, dat zich voor ons oog ontrolde: over het malsche groen lag, als een afscheidsgroet van den morgenstond, een vochtige parelglans; liefkoozend als eene moeder, die hare lievelingen wekt, gleed het gulden zonnelicht over bergtop en woud, en vaagde de laatste nevelen weg uit de vallei aan onzen voet; en ginds in het zuiden glansde de azuren oceaan, oostwaarts door statige bergen met duizenderlei schakeeringen van groen, bruin en blauw omzoomd, en zich zuid- en westwaarts verliezend in het deinzend verschiet. DAÏ-NIPPON, tooverland, parel van het Oosten! Voorwaar, de Natuur heeft u een kus op het voorhoofd gedrukt, u onder alle landen der wereld tot haar lieveling gestempeld, voor wien zij hare rijkste schatkameren ontsluit; en uit elken krans dien zij u om de slapen vlecht, uit elk kleinood waar-

mede zij u tooide, lacht ons hare reine moederweelde tegen!

O hairi nassai! Treedt binnen als 't u blieft! Ziedaar de tekst van het koor, dat door den minzaam bnigenden en lachenden maagdenstoet der theehuizen wordt aangeheven, zoodra zij een naderend reisgezelschap in het oog krijgen; en de lieve meisjes zien er in den regel zoo aanminnig, en zonder uitzondering zoo kraakhelder uit, dat het moeite kost, geen gehoor aan hare lokstem te geven. De verdachtmaking der theehuizen door sommige schrijvers over Japan berust veelal op misverstand en vertoont somtijds eene verraderlijke gelijkenis op verholen spijt. Worden er, dank zij den invloed der fijne Westersche beschaving, in de buurt der vrijhavens enkelen gevonden, die met recht verdacht mogen heeten, het Japansche theehuis is niet anders dan eene herberg, tevens gaarkeuken en slaapsteê, waar de gasten bediend worden door meisjes, zoo goedlachs, zoo vriendelijk, zoo ongekunsteld natuurlijk in één woord, dat menige vreemdeling, door de bedorven omgeving waarin hij opgroeide onbewust bevooroordeeld, er ten onrechte den weêrschijn en den weêrklank dier ontheiligende spotvormen der vrouwelijke lieftalligheid in meent te bespeuren, die ons door de scheuren van het knellend keurslijf der Europeesche maatschappij allerwege toegrijnzen.

Een belangrijk onderdeel van de taak der meisjes, die in een Japansch theehuis bedienen, is dat zij den gasten al keuvelend den tijd korten; en zoowel O-Hana-san (Juffrouw Bloem) als O-Matsu-san (Juffrouw Pijnboom) kweten zich hiervan te Kanazawa, waar wij een oogenblik uitstapten, wonderwel. Toen zij ons een kopje thee gebracht en de schaal met allerlei soorten van *kuwashi* (suikerbaksel) aangeboden hadden, zett'en zij zich vertrouwelijk bij ons neder en openden de sluisdeuren harer welbespraaktheid. De deernen zijn nieuwsgierig in de hoogste mate; en ik achtte mij gelukkig dat mijne reisgenoot-en haar dapper te woord staan, en op den stortvloed van vragen, waarmede zij ons al dadelijk overstelpten, antwoorden konden. Toen zij wisten, wat voor landslieden en hoe oud wij waren; waar wij woonden en waar wij heêngingen; waarom ik zoo met den mond vol tanden zat - eene vraag waarop Van de Polder een guitig antwoord gaf, dat uitbundige vroolijkheid wekte - kreeg Bloempje mijn medaillon in het oog, en vroeg met een minzamen hoofdknik, of zij eens zien mocht wat daar in zat.

- Wel zeker kindlief, waarom niet! - Ik ontsier mij bereidwillig. Pijnboompje komt toeschieten en kijkt over O-Hanasan's schouder; fluisterend maken zij eenige opmerkingen, die mij wellicht zouden gevleid hebben . . . als ik ze slechts had mogen verstaan, en vragen eindelijk: wie is dat?

- *Watakushi no okka-san*, antwoord ik, trotsch dat ik ten minste weet wat 'mijne moeder' in 't Japansch is; en daarop volgde een langgerekt *hêêê*?! Zóó koddig, omdat er zoo duidelijk uit klonk: 'Och kom, is 't heusch waar, houdt gijlieden er ginds ook moeders op na!' - dat Van de Polder en ik als één man in een lach schoten, waarmede *Okka-san* zelve ongetwijfeld van harte ingestemd zoude hebben, als zij deze verrassende uitwerking harer beeltenis had mogen waarnemen.

Het zal ongeveer elf uur geweest zijn, toen wij het doel van onzen tocht bereikten. Thans een vlek met nog geen 7000 inwoners, was Kamakura in zijn bloeitijd eene stad, die er meer dan 200,000 telde, en waar van het einde der 12de tot het midden der 14de eeuw de feitelijke bestuurders van Japan hofen huishielden. Het spreekt van zelf dat met deze eer geen gering aandeel in de lasten der bloedige binnenlandsche oorlogen gepaard ging, die het land vijfhonderd jaren lang onafgebroken teisterden, en waaraan eerst in den aanvang der 17de eeuw een einde kwam: al te gader kampen tusschen de Fujiwara-, Minamoto-, Taira-, Hōjō- en andere familiën, die elkander het bezit van den sleutel der 'Ledige Kist,' zooals een oud Japansch geschiedschrijver het gezag der toenmalige *Mikado* vergelijkenderwijs noemt, betwistten.

Toen Yoritomo, een Minamoto-Shōgun die de machtige Tariafamilie ten onder bracht en zich in 1192 te Kamakura vestigde, in 1199 gestorven was,wist zijn schoonvader Hōjō Tokimasa het gezag in handen te krijgen, dat diens afstammelingen, de gehate *Shukken* (Regenten) uit het Hōjō-stamhuis, rnim 130 jaren lang uit die plaats over vorst en volk bleven uitoefenen. Twee zonen van Yoritomo openen de rij der elf zoogenaamde schijn*Shōgun* (1199-1334): onmondige kinderen, vaak afgezet voordat zij wisten wat dit beduidde, of volwassen speelpoppen der oppermachtige Regenten. De 96ste Mikado, Go-Daigō-Tennō, steunend op zijne twee geduchte legeraanvoerders Ashikaga Taka-uji en Nitta Yoshisada, besloot den Hōjō hun gezag te ontwringen; en in het voorjaar van 1334 verscheen een kei-

zerlijk leger onder bevel van laatstgenoemden veldhecr voor Kamakura, dat bestormd, ingenomen en aan de vlammen prijsgegeven werd. De Regent Takatoki volgde het voorbeeld zijner verwanten, die, na een dapperen tegenweer den dood boven de gevangenschap verkiezend, zich den buik opensneden (*harakiri*); en de keizerlijke Prins Moriyoshi werd tot *Shōgum* aangesteld. Reeds in het volgende jaar gelukte het den zoon van Takatoki, hem uit Kamakura te verdrijven; doch de keizerlijke troepen, aangevoerd door Ashikaga Taka-uji, bemachtigden voor het einde des jaars de stad opnieuw, waar hun bevelhebber eerlang als *Shōgum* optrad. Toen hij in 1349 zijn zetel naar Kiōto verplaatst had, kwam Kamakura onder het beheer van Stadhouders, die verschillende titels droegen en een werkzaam aandeel in de onlusten namen, welke spoedig met vernieuwde woede ontbrandden en niet het minst in deze streek hun 'wicht van wee' deden gevoelen. Den genadeslag kreeg de stad in 1455, toen de Stadhouder Shige-uji zijnen eersten minister Uyesuci verraderlijk vermoordde. Op hoogen last verzamelde Imagawa, heer van Suruga, een leger om deze euveldaad te wreken; en Kamakura werd stormenderhand ingenomen, platgebrand en van toen af voor goed naar den achtergrond van het staatstooneel gedrongen[1)].

De volgende woorden uit Busken Huet's *Land van Rembrand* (I blz. 309) mogen Lier eene plaats vinden en voor zich zelven spreken:

'Men kan zeggen dat gelijk in de jeugd van bijzondere personen, evenzoo in het leven van jonge volken sommige hartstochten moeten uitgegist hebben, eer het tot vorming komen kan. De middeneeuwsche Nederlanders althans, Vlamingen, Brabanders, Hollanders, Gelderschen, Friezen, zijn een geslacht van onderlinge plunderaars, brandstichters en doodslagers geweest, en hunne geschiedenis heeft slechts eene aaneenschakeling van even bloedige als nietige burgeroorlogen te vertoonen.'

Eenige steenen en metalen gedenkteekenen, en enkele her-

1) Zie voor nadere bijzonderheden over dit tijdperk: *Japan nach Reisen und Studien, von J.J. Rein*, I blz. 264 vgg.; alsmede *A. handbook for travellers in central and northern Japan, by E.M. Satow and A.G.S. Hawes*, blz. 54 vgg.

bouwde tempels: ziedaar de eenige zichtbare herinneringen aan het bloeiende Kamakura van weleer. Geene puinhoopen en bouwvallen, als ten onzent den tand des tijds trotseeren, wijzen de plaats aan, waar de uitgestrekte houten stad gestaan heeft, en waar de landman sedert eeuwen weder zaait en oogst als voorheen.

Wij stappen uit aan de *Kado-ay*, het groote theehuis opeen hoek (Kado) der straat gelegen, trekken onze schoenen uit en begeven ons, geleid door den waard in persoon, die in van de Polder een ouden klant vereert, naar eene bovenkamer, waar wij ons op de dikke vloermatten nedervlijen. Boven den ingang van het vertrek prijkt een dichtstuk, waarvan mijne reisgenooten het kloeke schrift[1)] niet minder bewonderen dan de welgekozen woorden, die de genoegens van het gezellig samenzijn verheerlijken; verder in eene nis een bronzen vaas en een fraaie *kakemono* (schilderij) in Shijo-stijl, wellicht van den beroemden Hōshū zelven, waarop de heer des huizes met rechtmatigen trots onze aandacht vestigt. De zoldering der nis, wier wanden met schubben van sparappels bekleed zijn, wordt gesteund door een stijl, die niet als het overige houtwerk van het vertrek vierkant bezaagd en net geschaafd is, doch waarvoor men een geschilden knoestingen boomstam van den grilligsten vorm gekozen heeft. Verbeeld u, waarde lezer, dat gij een krombeenigen gebochelde naast eenige flink gebouwde grenadiers in 't gelid ziet staan, en gij zult u bij benadering eene voorstelling gevormd hebben van den indruk, dien de speelzieke kunstzin des bouwmeesters beoogde. Alles even rechthoekig, even glad, even regelmatig . . . welk een gruwel! De gasten in zulk een vertrek zouden immers nooit in een vroolijke luim, doch veeleer aan 't gapen geraken; komaan, laat ons een potsierlijke Quasimodo tusschen al die stijve harken plaatsen, en aldus de klip ontzeilen! Geen Japansch huis, waarin ik tot nu toe den voet zette, of ik zag er de eentonigheid der horizontale en verticale lijnen op die wijze verbroken; en de verandah mijner eigen woning, een toonbeeld van keurig timmerwerk, vertoont een geschilden boomstam van 10 M. lengte, die als ligger op de buiten stijlen rust,

1) Het handschrift is in Japan geene bijzaak, doch wordt als schilderwerk beschouwd en beoordeeld, vooral wanneer de karakters groot zijn.

en wiens sterk gekromd beloop door de bovenregels der met papier beplakte vensters, die er met eene sponning inschieten, getrouw gevolgd wordt.

De uitrusting der Japansche huizen is zeer karig en, met uitzondering van enkele kunstvoorwerpen, tot het strikt noodige beperkt; in ons vertrek is letterlijk niets anders los dan het dichtstuk, de vaas, de *kakemono* en de vloermatten. Onze Hebe brengt ons nog zitkussens, thee met *kuwashi*, en een *tabako-bon*, een houten kistje met een vuurpot en een bamboezen koker, die als aschbak en kwispedoor dient; daarop vraagt zij ons knielend of wij een maal verlangen. Doch wij hebben onzen eigen mondkost medegebracht, en begeven ons naar beneden om zelven ons eenig warm gerecht - *ham and eggs* - gereed te maken. In de ruime keuken heerscht groote bedrij - vigheid om de talrijke gasten van het noodige te voorzien, want veel en velerlei te smullen is de eerste eisch van een Japanner, die voor zijn genoegen uit is; - men leent ons sloffen, en ons dienstmeisje ontruimt een haard, werpt nieuwe houtskolen op het vuur, en doet ze met behulp van haren waaier ras ontgloeien. Gelukkig dat van de Polder, *an old brand at picnics*, wiens spijskorf onuitputtelijk schijnt als de buidel van Fortunatus, ook de braadpan niet vergeten heeft, want zij ontbreekt op den inventaris der *Kado-ya*, die slechts één Westersch artikel heeft aan te wijzen: een oude stalen vork, waarmede de waard ons zegevierend komt verrassen! Onze bezigheid, en de verschillende dingen, die wij ontpakken, wekken de algemeene belangstelling: zoowel de jeugdige keukenprinsessen als de bedaagde matronen, die voor meer heete vuren gestaan hebben, slaan ons aandachtig gade, en wisselen met elkander en met mijne tochtgenooten een kruisvuur van opmerkingen en kwinkslagen, zoodat het gesis van ons baksel telkens door een vroolijk gelach overstemd wordt. Onze zes koelies, tot op den *fundoshi* ontkleed, zitten in het voorvertrek rondom eene groote houten doos met dampende rijst, en twee dienstmaagden hebben de handen vol om hunne eetbakjes en theekopjes onophoudelijk te vullen. De hoeveelheden rijst, die zij ten lijve slaan, zouden Pantagruel verbaasd hebben, doch beletten hen niet, om straks nog het lang niet onbeduidende overschot van ons maal met smaak te verorberen; dan laten zij de *sake* aanrukken, het vaderlandsche

geestrijke vocht, dat uit rijst gestookt en warm uit kleine porseleinen koppen gedronken wordt, en ontsteken een pijp, waarvan de metalen kop, niet grooter dan een kindervingerhoed, binnen het kwartier zeker dertig malen gevuld en in twee of drie diepe halen leeggerookt wordt.

Als het op betalen aankomt, behoedt mijn tolk mij door een angstig '*Oh, please sir, let me do that!*' voor eene grove onbeleefdheid. Het wordt namelijk kwetsend geacht om het *kinsatsu*, dat men in een theehuis betaalt, onbedekt te overhandigen; en zulk eene naaktheid ware gewis veel erger dan die van den betaler zelven. De billetten worden op eene bepaalde wijze (*go-shūgi*) in een vel wit papier gevouwen, dat de dame met eene buiging tusschen de plooien van haar *obi* (gordel) steekt, om het eerst na het vertrek der gasten te openen. Al zij het dus nog eene verrassing, hoeveel wij betalen, bij ons vertrek komt de gansche maagdenstoet, ten getale van tien of twaalf, toeschieten; zij knielen naast elkander neder, brengen het voorhoofd op den grond, en heffen een herhaald *arigato gozarimasu!* (hartelijk dank) aan, waarmede de kassier achter zijn lessenaar, de buigende waard en het keukenpersoneel uit één mond instemmen.

Onder de tempels van Kamakura is die van Tsuru-ga-oka (kraanvogel-heuvel) de voornaamste; hij werd in het laatst der 12de eeuw door den *Shōgun* Yoritomo den beroemden krijger Hachiman gewijd, doch sedert dien tijd eenige malen vernield en herbouwd. Op de trappen van dezen tempel werd Yoritomo's tweede zoon, de schijn-*Shōgun* Sanetomo, door zijn neef, den Opperpriester Kugiō, die hem den moord zijns vaders weet en wraak gezworen had, verraderlijk omgebracht. De geschiedschrijver Rai Sanyō beschrijft in zijn vermaard werk *Nihonguai-shi*, dat in 1827 verscheen, deze gebeurtenis als volgt:

> 'Sanetomo had het negende uur na den middag van den 27sten Januari 1219 gekozen om, op het voetspoor zijner voorgangers, naar den tempel Tsuru-ga-oka van den krijgsgod Hachiman op te gaan, waar Kugiō opperpriester was. Vóór zijn vertrek uit het kasteel trad zijn oude dienaar Hirotomo op hem toe, en zeide: "Tot heden heeft uw dienaar slechts zelden tranen gestort, doch thans weent hij zonder de reden zijner droefheid te beseffen. Vrees beklemt het hart uws dienaars. Toen de overleden *Taishō* (groote Ge-

neraal; de *Shōgun* Yoritomo) den Tōdaiji-tempel inwijdde droeg hij een pantser onder zijne kleederen. Moogt gij, mijn vorst, dit voorbeeld navolgen en niet overijld handelen!" Een der volgelingen, Minamoto no Nakankira, antwoordde voor den *Shōgun*: "*Daijin* (een der hoogste burgerlijke ambten) en *Taishō* kunnen geene pantsers dragen." Toen smeekte Hirotomo zijnen heer, dat de plechtigheid dan over dag geschieden mocht, doch Nakaakira antwoordde: "bij lamplicht ten tempel op te gaan, is een oud gebruik." Toen het uur gekomen was, liet Sanetomo zich door Hada. Kinuji kappen, trok zich een haar uit, en gaf het dezen, terwijl hij lachend zeide: "dit vermaak ik u." De hooge staatsbeambten en een gewapend gevolg van duizend man vergezelden Sanetomo. Yoshitobi (de Hōjō-Regent, die in dit alles de hand had) was ook aanwezig; doch toen de stoet binnen den voorhof des tempels kwam, veinsde hij onwel te worden, gaf Nakaakira zijn zwaard en ging henen. Daarop dankte Sanetomo zijn gevolg af, en hield slechts Nakaakira bij zich. Toen zij de trap afgingen sprong eensklaps een man met getrokken zwaard op hen toe, hieuw beiden het hoofd af, en ontvlood met de twee hoofden. Eene dichte duisternis heerschte toen dit geschiedde en niemand wist wie de daad bedreven had. Daar deed zich eene luide stem hooren. "Ik ben Kugiō! Ik heb wraak genomen op de moordenaars mijns vaders!" Nu wist men dat Kugiō de schuldige was en omsingelde zijne woning; doch hij was in het huis van een zekere Bichiu gevlucht, waar hij at zonder Sanetomo's hoofd uit de hand te leggen. Daarop vaardigde hij een zijner kweekelingen naar diens vader Miura Yoshimura af, om met dezen te overleggen wat hem te doen stond. Doch Yoshimura misleidde hem door de belofte, dat hij hem met troepen te hulp zoude komen, terwijl hij tevens den Regent Yoshitoki zijne schuilplaats verried. Deze gaf bevel dat Kugiō onverwijld ter dood gebracht zoude worden, en Yoshimura droeg Nagas Sodakage met vijf beproefde krijgers deze taak op. Kugiō, die te vergeefs naar de beloofde hulptroepen uitzag, begaf zich eindelijk op weg naar Yoshimura's woning en ontmoette op een heuvel nabij den tempel de soldaten, die gezonden waren om hem te dooden.

> Hij verweerde zich dapper, doch Sodakage hieuw hem eindelijk het hoofd af en bracht dit den Regent. Den volgenden dag werd Senetomo's romp zonder hoofd begraven, want dit was nergens te vinden. Kugiō was 19 Sanetomo 28 jaren oud. Aldus stierf de hoofdtak Minamoto uit.'

Vergeleken met andere Japansche tempels van naam, treedt die van Hachiman, uit een bouwkunstig oogpunt beschouwd, naar den achtergrond; en op gevaar af, dat mijne lezers aan mijne gaven als tempelbeschrijver zullen twijfelen, ontvouw ik die voor ditmaal niet, doch vermeld slechts, dat eene verzameling van wapenrustingen, zwaarden en andere oudheden, waaraan sprekende herinneringen verbonden zijn, mij bezienswaardiger toescheen, dan het gebouw zelf. Terugkeerende komen wij langs een grooten steen, in het oog vallend op een voetstuk geplaatst en door een fraaien *biaku-shin* (*Juniperus Chinensis*) overschaduwd Het is de bekende *onna-ishi* (vrouwensteen), even waard om nader bezien als ongeschikt om nader beschreven te worden, en waarheên kroostdervende echtgenooten ter beêvaart tijgen. Hij prijkt heden met een dankoffer: een vaasje met bloemen en eene geschreven opdracht, waarin een dankbare bedevaartganger op ongekunstelden trant vermeldt, hoe de wonderdadige steen hem sterkte en baat verschafte. Heilige eenvoud!

Eenigszins gejaagd spoor ik mijne tochtgenooten aan, hier niet langer te vertoeven: het is immers reeds bij drieën, en wij hebben nog een langen weg af te leggen. Wij stappen weder in onze *jinrikisha*, en bereiken binnen een half uur het merkwaardigste gedenkteeken van Kamakura, den DAI-BUTSU.

De *Dai-Butsu* (Groote Buddha) is een reusachtig bronzen beeld van Amida (Amitâbha) in zittende houding. De lengte van het gelaat bedraagt 8, en de geheele hoogte der figuur bijna 50 voet. Zij bestaat uit een aantal aaneengesoldeerde gegoten bronzen platen, wier voegen aan de buitenzijde met den beitel bijgewerkt zijn, en is het werk van Ono Gorōyemon, die het beeld in 1252 voltooide. Verraden de houding en vooral de losse plooien van het gewaad eene vaardige hand, de uitdrukking van het gelaat getuigt van een waarlijk ongemeenen kunstzin. Eene trapsgewijze gelouterde ziel heeft hier een laatste omhulsel gevonden, waaruit eene verheven gemoedsrust spreekt,

reeds nauw aan de gelukzaligheid[1)], die eerlang haar deel zal zijn, verwant. Ook op dit gelaat staat te lezen: 'Het is volbracht!' en de majesteit van den volstreden strijd neemt hier, volkomen gespeend van alle bijmengselen eener lagere orde, geen mindere vlucht dan de omgeving van den stervenden strijder op Golgotha immer kan gedoogen. Deze plechtige soberheid verheft het kunstwerk; en slechts voor een fijn bewerktuigden geest, die over eene meesterhand beschikte, kon zulk eene schijnbare armoede der stof een welkom middel heeten om zijn eigen rijkdom te ontvouwen. Het meerendeel der menschelijke figuren, waarin groote kunstenaars een 'greep naar het Hoogste' belichaamden, treft ons door haar tweeslachtig karakter, dat wij in de inkleeding van menig godsbegrip insgelijks aantreffen[2)]; en ook de *Dai-Butsu* is een onbetwistbare Androgyne: de borst en de gestalte van een man, gepaard aan een gelaat, waarin het vrouwelijke sterk op den voorgrond treedt.

Mochten Multatuli's *Ideën* ooit in het Japansch vertaald worden, dan zal de diepzinnigste regel van het gedicht, waarin de veelbelovende Klaasje van der Gracht zulk een ongeëvenaard meesterschap in de tale Kanaäns ten toon spreidt, de Japanners voorzeker aan hun *Dai-Butsu* doen denken. Immers:

.... *in, en door, en op, en onder .... Amida* te kruipen en te klimmen, - ziedaar een eigenaardig genoegen, dat geen bezoeker, die wel ter been is, zich ontzegt. Binnen in het beeld bevinden zich vier bronzen lotosplanten in groote vazen, ter versiering van den tempel, dien men om den *Dai-Butsu* henen bouwen wil, bestemd, benevens eenige reliquiën en offeranden. In een klein gebouw in de nabijheid legt de priester, die heden de wacht betrokken heeft, ons het vreemdelingenboek voor en biedt ons eene gedrukte afbeelding van den ontworpen tempel aan, waarvoor in een Engelsch bijschrift giften van de vreemde bezoekers gevraagd worden; terwijl zijn adjudant, een kleine knaap, wiens kaal geschoren hoofd den priester in knop verraadt, ons een kopje thee aanbiedt. Ik offer een *yen* om den *Dai-Butsu* op

1) De secte der Buddhisten, die voor de Nirwâna van den oorspronkelijken Buddha (Siddhâtha) een Hemelsch Paradijs in de plaats stelde, huldigt Amitâbha als leidsman naar die gewesten der eeuwige gelukzaligheid.

2) De *Revue Britannique* bevatte omstreeks tien jaren geleden eene zeer lezenswaardige studie over dit onderwerp, onder den titel: *De l'Androgyne dans l'art ancien et moderne*. Ik kan niet naslaan, in welken jaargang het opstel verscheen.

ieuw onder dak te brengen, en ontving een fraai gesteendrukt getuigschrift in 't Japansch, waarop de volgende Engelsche vertaling gedrukt staat.

RECEIPT.

I have duly received (one) yen which you have contributed in the work of rebuilding the temple of Dai-Butsu.
(Een zegel)
Director of Ko-Toku-in, name of monastery at Kamakura in Sagami of Japan.
To Mr. . . . . (hier wordt mijn naam zoo nauwkeurig mogelijk in *kata-kana*-schift ingevuld) ..... Wa-n-su-ke-re-mu-b-e-ku.

Had men mij anderhalf jaar geleden gevraagd, waarop ik in de naaste toekomst meer kans meende te hebben: dat Mejuffrouw Thérèse Schwartze mij smeeken zoude om voor haar te zitten, of dat ik door een Buddha-priester in ambtsgewaad gephotografeerd zoude worden, - ik had, hoe verwaand het klinken moge, de eerste onderstelling waarschijnlijker geacht dan de tweede, en aldus een nieuw bewijs mijner kortzichtigheid gegeven. De priester vertoont ons onderscheidene zeer goed geslaagde proeven zijner kunst, en weet ons, als waren wij bekeerlingen, in Buddha's schoot te lokken. Hasegawa neemt op den linker duim plaats, die 3 voet omtrek heeft; Van de Polder en ik gaan achter hem staan; en binnen weinige minuten is de kunstbewerking naar wensch afgeloopen. Wij betalen voor de afdrukken, die wij eerstdaags ontvangen zullen, en vernemen dat het geld ten bate van den tempelbouw strekken zal. Toch bekruipt mij, als ik voor het laatst naar den *Dai-Butsu* opzie en op nieuw door de verheven uitdrukking van het gelaat geboeid en getroffen word, een gevoel van schaamte, als had ik mij aan heiligschennis schuldig gemaakt.

Tōkiō, 10 Juli 1884.
P.G. VAN SCHERMBEEK.

I.

Sennuccio.[1)]

De nacht was zwoel; een heimlijk-zoete rust
Hield d'oever van den vloed in vreê verzonken,
In droomenszware sluimering gesust.

Der nachtegalen trillers wederklonken
Met klaterende klaarte in 't dicht geblaêrt,
Waardoor de bleeke, blanke stralen blonken.

Uit rozenhof en uit jasmijnengaard
Hief balsmend zich een geurenweelde omhooge,
Als wiekte 't lied der bloemen weg van de aard,

Toen weenend zij zich op heur stenglen bogen.
De maan, die 't raaflend wolkjen juist ontgleê,
Dat half als donzen schaûw reeds was vervlogen,

Giet over 't oord zoo mild een stralenzee,
Als plengt zij gantsch heur glanzend-gouden horen,
En elke sterre ontsteekt haar luchter meê,

En doet het zwerk in zilverschemel gloren.
De, licht zich rimpelende, Rhônestroom,
- Geschubde slang, in 't loover half verloren, -

1) Zie *Santa Chiara, Een Star van Hope* en *Een Dag van Weelde* in ‘de Gids’ van Okt. en Nov. '83 en Jan. '84.

Buigt ginds zijn bocht weêr tusschen boom bij boom.
En, zwevende als op blanke voeten, spelen
De stralen langs den spiegel, langs den zoom,

Door 't donker loof, door 't duister der struweelen,
Hier 't zwartig groen doorschietend met hun schijn,
Daar 't sneeuwig wit verzilvrend der abeelen!

‘Of reeds de gondel weggeroeid zoû zijn!’
Hoe vaak legt angst dit woord niet op haar lippen,
Wanneer zij over 't kabblend krystallijn

Een zwarte streep ... een vaartuig voort ziet glippen ...
't Wordt hem tot weelde, schoon de jonkvrouw beeft;
Zijn hand omvat haar lelievingertippen;

Het hair, dat Laura met een wijle omweeft,
Beroert zijn koon, nu zij in schuchter nijgen,
Alsof ze gantsch der vrees zich overgeeft,

Op zijnen schouder 't lokkig hoofd laat zijgen.
O, zalig is Petrarcaas ziel dit uur!
Of de eenzaamheid haar onrust ook doe stijgen,

Hij bidt, dat eindloos-lang die pooze duur'!
Toen dwalend beî teruggetogen waren
Naar 't oord, dat, trots het vierigst zonnevuur,

Nog luwte en lommer bood in schaûw der blaêren -
Waarom weêrklonk er toen geen dartel spel
En blij gespelemei der schalke scharen?

't Al zweeg er stil ... slechts ruischte 't uit de wel ...
Zoo stil ... slechts ruischte 't er van nachtegalen,
Nu kwijnend-kweêlend, dan weêr schaatrend-schel ...

Deed zorgelooze vreugd zoo veer hen dwalen?
Is dit de plek niet, waar men schuilplaats zocht,
Den gloed vermijdend van het middagstralen?

Der beek zich grillig krinkelende bocht ...
Daar ginds de spond van geurig-zoete zoden ...
De bloemen hier, die tot een tuil zij vlocht ...

Geen twijfel meer, en toch gelooft zij 't noode,
Want de echo maar weêrgalmt op hunnen kreet,
Want heel de boute zwerm is heengevloden!

‘Of 't niet de gondel was, die ginder gleed!’
Hoe angstvol vraagt zij 't weêr en telkens weder,
Terwijl tot d'oever toe zij voorwaarts treedt ...

Green roeispaan klieft den vloed, maar klagend-teeder,
Of 't murmlend zong, glijdt haar het golfjen toe,
En buigt aan Lauraas voet de lelies neder ...

‘Madonn', o, dat uw hart geen vreeze voê!’
Zoo klinkt zijn stem betoovrend haar in de ooren:
Dat aan al 't aardsche uw ziele nu ontspoê!

Omlaag blijkt soms reeds zaligheid beschoren!
Schoon niet van alle boei des stofs bevrijd,
Straalt me aan uw zijde een hemel toe ... dat gloren

Verblind' wien 't leven lagen wellust wijdt,
Ons worde 't weelde ... op zee van licht en zangen
Is 't of mijn ziel den ether binnenglijdt,

‘Aan de uw' gekluisterd in heur hoogst verlangen!’
En bij haars dichters vuurge tale vreest
De maagd niet meer; de blos der bleeke wangen,

Die blik, waarin maar louter liefd' hij leest,
Vertolkt, zij moge zwakker vleuglen kleppen
Dan de aadlaarswieken van zijn eedlen geest,

Toch dien ter zij' blijft zich haar ziele reppen!...
O, zaligheid! In paradijschen beemd
Schijnt zich het oord, verheerlijkt, te herscheppen,

Als wordt aan alle zorg der aarde 't vreemd ...
Of hemelglans den glans der maan komt dooven?
Of reeds hun oor het harpgejuich verneemt,

Waar englenzang hun liefde meê zal loven?
Ach, dat zoo kort ook 't godlijkst vizioen
De ziel, die smacht, der werklijkheid kan rooven!

Toch is 't in weelde, dat zij voort zich spoên ...

Maar zie, verblindend-blank in 't maanlichtweemlen,
Heft plots een lustpaleis uit zee van groen

Zijn marmerbogen tegen 't blauw der heemlen,
Terwijl een statig-trotsche zuilenrij
Heur spiegelschaduw in den stroom doet scheemlen.

Een dubble trap voert op ter galerij,
En vaas bij vaze luikt er op de treden,
Of elke vaas een reuzenlelie zij.

De dreef, van rozen lachend, bloeit als Eden;
Een wolk van rozengeur voert er de wind
Met zachtkens-zuyend zwaatlen zwevend mede.

Hoe de aanblik in het eerst hun blik ook blind',
Verrassing schittert weldra hun uit de oogen,
En Lauraas laatste zweem van vrees verzwindt.

't Is hier dat wij een vriend ontmoeten mogen,
Die zeker ons, verdoolden, hulp verschaff'!
‘Sennuccio ... zie ginds, hij komt!’

Gebogen,

Met beide handen stennend op zijn staf,
't Gelaat omkranst door zilvren baard en lokken,
Treedt ginds een grijsaard traag de trappen af.

Verbazing moge een wijle hem doorschokken,
Wen de onde vreugdevol ze naadren ziet
Voelt door hun schoonheid hij zich aangetrokken:

‘Op aarde, o, vindt hun wedergaê men niet!’
Hij heft de handen, hij herkent ze:
Ik droome!
Is dit mijn Laura, die haar kus me biedt!

Is dat mijn dichter! Wat u hier doet komen
‘In nachtelijken stond!’
't Zij snel gezegd,
Zij blikt en bloost in bloô-jonkvrouwlijk schroomen,

Tot om heur leest Francesco de armen vlecht,
Tot zij in liefdesschuchter overlenen
Het hoofd hem minziek aan den boezem legt ...

‘Uw gastvrijheid, Sennuccio del Bene!’
Zoo smeekt uit beider mond hun schuwe beê ...
Zijn armen breidt de grijsaard om hen henen ...

Mijn hof en have biede u veilgen vreê,
Wat onrust ook het harte u moge pramen!
‘U minde ik als mijn eigen bloed alreê!’

Glimlachend vouwt hij beider handen samen,
Terwijl een roos hij in hun vingren plant, ...
- Wat vaderlijk gevoel zijn woorden aêmen! -

O, kwijne nooit uw liefde als in uw hand
‘Deêz bloem verkwijnen zal ...’
Een enkle roze!
‘Voor beiden maar deze enkle bloem ... O, schand!’

Bij 't schalk verwijt mart de oude zelfs geen pooze,
En de ernst, die minzaam van zijn lippen vloeit,
Doet met een schaamteblos heur wangen blozen:

Pluk al wat in mijn gaarde blinkt en bloeit,
Maar dat de bloem, die ik u beiden geve,
't Symbool der liefde blijk', die beide boeit,

‘Des rozenbands, die beide steeds omweve!’
Hoe 's dichters hart van zaalge ontroering trilt,
Nu reine paerlen aan heur pinkers beven!

Hoor wat daar ruischt! ...
In midnachts zoete stilt
Weêrgalmt een gondelzange langs de Rhône,
Zoo zuiver of ze in zilverdrupplen smilt ...

Daar doemt het vaartuig op ... een tal van schoonen
Rust droomend onder 't wapprend zijden floers,
En tokkelt er lier en luite bij de tonen

Van 't lied eens liefdezieken troebadoers,
Die, schoon in donzen armen neêrgezonken,
Den helmstok houdt des rijk vergulden roers ...

Betooverd door 't geschenk, van weelde dronken,
Bespeurt daar 't tweetal, hoe de boot hen wacht ...
‘Toeft nog, tot meer mijn hand u hebb' geschonken!’

Reeds gaêrt zich de oude een geurge rozenvracht ...
Maar Laure lispt:

‘’k Wensch *nu* niet dan deze eene!
Heb dank, o vriend!’
en beide murmlen zacht:

‘Heb dank, heb dank, Sennuccio del Bene!’

Juni '84.

Aanteekening.

Voor het laatste gedeelte van dit gedicht zie men in *Ludwig Geigers* biografie: *Petrarka* (Leipzig, Duncker & Humblot, 1874) bl. 225:

Nur einmal verweilt der Dichter etwas länger bei der Schilderang eines Zusammenseins mir der Geliebten. An einem Maientage lustwandelt er mit ihr, komt an dem Garten eines seiner Freunde, vielleicht des alten Sennuccio del Bene vorüber, und tritt mit ihr hinein. Da reicht ihnen beiden der Alte freundlichen Antlitzes eine Rose, umarmt sie und spricht lächlend und seufzend:

Nie hat der Tag solch' Liebespaar beschienen.

II.

Vaucluse.

Vaucluse, zoet Vaucluse, volzoet dal!
O, dat mijn luit haar lied van leed hier weene!

Ruische ook van weelde uw klaatrend beekkrystal
Bij 't zilvren orglen van uw vooglenkelen,
Bij 't schel geschetter van 't schalmeigeschal,

Laat me in uw lommer toch mijn leed verhelen,
Daar troost mij uit uw vliet en loover luwt:
De vreugde der Natuur zal zalig streelen,

Wen 't brekend hart de vreugd der Waerelcl schuwt!
Vaucluse, zoet Vaucluse, laat me klagen,
Tot klacht bij klacht, door de echoos voortgestuwd,

Der wreede hare erbarming kome vragen!
Zoo al wat lieft ontroerd mijn zang verneemt,
Wanneer de wieken van mijn roem dien dragen,

Wondt wis haar weemoed, die naar wroeging zweemt!

Helaas!

Hoe op 't festijn heur wang zich kleurde,
Als ware aan tweestrijd haar gemoed niet vreemd,

Toen fier zij onze rozenboeyen scheurde!
Hoe zoet, bedwelmend-zoet, de kuische kus,
Die 's dichters voorhoofd ze eenmaal waardig keurde!

Heb thands, mijn hart, geen hope meer, die suss'!
Niet zoete schroom, maar gramschap deed haar blozen!
Meen niet, dat ooit heur mond uw mingloed blussch'!

Bij 't gunstbewijs bleef haar de ziel bevrozen,
Daar 't niet den minnaar, maar den minstreel gold,
Toen hij de maagd zijn Muze had verkozen:

Een koude, die mij 't bloed in de aadren stolt!
Vaucluse, dat ik veer van weidsche hoven,
Wier pracht en praal ik steeds als wuftheid schold,

Deêz pijnigende smart hier poog te dooven,
Tot door uw troost de kluizenaar bekoord
Het eenzaam Leven[1] zijne stift doe loven,

Ter uwer eere, o, wedergaêloos oord!
Ach, dat z' heur ziel niet aan de mijn' wil kluistren,
Door 't in een strik van liefde strenglend woord,

Dat zeegnend priesterlippen zouden fluistren! -
Zal nooit geheel de mijne zij dan zijn!
'O, neevlen, die mijn star van hoop verduistren!'[2]

1) De vita solitaria.
2) Zie de Aant. I, hierachter.

Reeds zwijmt de zonne, en zwindt in purperschijn,
Als nog de heuvlen van zijn klacht weêrgalmen,
Die kweêlt tot alle wildzang er bij kwijn' ...

Er koomt een rust; de wind doorruischt de halmen,
En golft de zee van glanzig-geluw graan,
En wuift de waayers ranker dadelpalmen.

En koomt een rust; het regent bloesemblaên
Op 't sparkelzieke spiegelvlak der vlieten,
Waar, met een paerlenwemeling belaên,

Zij over groenen marmerbodem schieten.
En wijngaard glooit bij wijngaard langs de kling
Der heuvlen, die de stralen overgieten

Met goud, dat vloeit in vlammenflikkering ...
Vizioen of waarheid? Zijne blikken richten
Naar gindschen top zich, waar - betoovering!

In louter laaye hij ze als aan ziet lichten!
De wind omwoelt heur wapprend wit gewaad;
De zonne omschittert haar met gulden schichten;

Een rozenweelde luikt er waar ze gaat....
‘Mij schijnt de Muze zelve te genaken!
O, de englengloor op Laures rein gelaat,

Doe weêr een sprank van blijde hope blaken!’
Maar .... welt heur niet een weemoed uit den blik
Dien duistrer nog de donkre wimpers maken,

En schokt haar spijt dien hemelglans geen snik?
Daar ruischt van veer der jonkvrouw zilverstemme,
Een harp gelijk, schoon ze in haar smart verstikk' ....

- Wat klimmende angsten komen hem beklemmen! -
O, wederzien van wien ik vlieden zag,
Om tochten door geen teuglen meer te temmen!

O, wederzien, dat vreugd te wezen plach
Voor wie beminde, en wie het lot deed scheiden,
Wat doet gij tranen vlieten op deêz dag,

'In steê van zaalge weelde te bereiden!'
Daar zweeft ze nader en een vlijmend wee
Doorflitst zijn boezem....
O, onduldbaar lijden,

Dat snerpte, of mij een zwaard de ziel doorsneê,
Toen ik bedrogen mij in u ontdekte,
Die 't maagdlijk harte uit mijmrenszoeten vreê,

Tot, ja, tot weelde .... ach, meer tot wanhoop wekte!
Gij, dichter, om wiens hoogen roem de faam,
Italië uit, de breede vleuglen strekte,

Gij noemdet Laure .... onsterilijk wierd heur naam!
En toch .... vergeef het haar, zoo om die hulde
Ze in dezen uur' tot blozens toe zich schaam'!

Vervlogen is de vreugd, die mij vervulde,
Toen van uw liefde zoet me uw luite zong,
Wen 't zwijmend licht als nu de lucht verguldde,

Wen 't zuchtje' als nu zacht in mijn lokken drong ...
Erbarmen! Wist ik, dat wijl in die wijzen
Een wedergalm uit zuivrer sfeer ik vong,

Uw blik maar 't beeld der aardsche min zag rijzen,
Wier brand de heilge vlam van liefde smoort,
Die reinen zielen uit den Paradijze[1)]

1) Zie de Aant. II hierachter.

Voor eeuwig toebeschikt, op oúters gloort;
‘Die nooit aan hoogtijdsfakklen werd ontstoken,
En ... door uw lagen hartstocht wierd verstoord!’

Ze zwijgt ...

Van smart, die overstelpt, gebroken,
Zonk hij als wanklend neêr aan Lauraas voet ...
Heeft met zoo wreed een taal zij zich gewroken,

Dat zelfs hij ook niet weeklaagt hoe hij boet?
O, beuren moog' zich 't matte hoofd ten leste,
Bedwongen blijk' der driften dwaze gloed,

Tot ook niet zweem van hartstocht meer hun reste;
Nog vloeit geen beê die bleeke lippen af,
Verstout dat oog zich niet op haar te vesten,

Die toch reeds waant, dat hem te streng een straf,
- Hoe hij heur zoetsten droom ook deed verzweven! -
Zij in 't verwijt, dat haar ontwelde, gaf!

En heeft ten slotte zich zijn blik geheven,
Zoo raadloos-droef een wanhoop smacht haar toe,
Als knakte ze al de bloesems van zijn leven.

En klinkt ten. slotte zijne stem, zoo moê,
Zoo troosteloos weêrtrillen hare klanken,
Alsof een zwanezang zij mischen doe:

O, star, die aan mijn hemel wilde spranken!
O, lelie, reiner dan een englendroom!
O, heilge, die van weiflen weet noch wanken!

Meen niet, dat ik in deugd nabij u koom'!
Eens jonkmans bloed bruist vurig hem in de aadren,
En schoon mijn mond met eerbied zelfs den zoom

Van uw gewaad, o Laura, zoude naadren,
Schoon maar mijn kus uw lippen streelen zoû.
Als koeltes aêm den blos der rozenblaadren,

Toch schijnt het zalig, aangebeden vrouw!
Een maagd zich teeder aan de borst te drukken
Tot zij haar bloeme in geurenweelde ontvouw',

En heimelijk-zoet verlang', dat men ze plukke!
Veracht me niet, daar ik een mensch me toon:
Mijn geest kent ook het weêrgaêloos verrukken,

Waar paradijsgenucht in wordt geboôn;
Dan slechts zoo lange konde 't mij vervoeren,
Als 't vizioen me blonk in schittrendst schoon!

Men strijde en streve! Ach, de aardsche kluistren snoeren
Te vast, dan dat de ziel naar wil die slaak'!
O, moge 't u, zoo engelrein, dus roeren,

Dat, trots dien dwang, zij nog naar hooger haak';
Dat, hoe heur wieken door het slijk ook slieren,
Zij nog van heimwee naar den ether blaak'!

Moog milde ontferming dan uw hart bestieren:
Gun mij een blijk, dat meld' hoe medelij'
Toch over uwen trots kan zegevieren,

Hoe gerechtvaardigd, ach, die trots ook zij!
Ik sterf van smart, wil mij die smart verzoeten!
O, dat, terwijl ik aan uw voet verschei',

Niet onvergeven ik mijn misdrijf boete!
Dat in uw blik, die mij als leidster blonk,
Mijn brekend oog voor 't laatst den gloor ontmoete,

Die mij zoo reine zaligheid eens schonk,
Als nooit omlaag gewierd aan stervelingen,
‘En die ... in eeuwig-duistren nacht verzonk....!’

Geen nacht, dien uchtendrood niet komt verdringen!
‘Geen duister, dat voor zongegloei niet wijkt!’
O, droomt hij? Zoet als serafijnen zingen

Weêrtrilt dat woord, wen 't troostend nederstrijkt....
Geen twijfel meer, dat Laura 't weenende uitte,
Nu in haar blik zoo groot een liefd' hem blijkt,

Als 't harte maar der vrouwe kan besluiten:
Herleef, mijn dichter, hef uw ziele omhoog,
En wanhoop niet; grijp weer uw gulden luite,

Opdat haar schoonsten zang zij ruischen moog',
Want hoe ik u vergeef, hoe ik u minne . .,
‘Dat leest ... mijn stemme breekt ... ge mij in 't oog!’

O, lusten, die een liefde mocht verwinnen,
Zoo heilig, dat het heiligste er bij taan',
Gij ziedt, gij zengt hem nooit meer ziele en zinnen!

Want, zijne sterre lacht weêr zoet hem aan,
Zijn lelie wolkt hem weêr haar reinste geuren,
Zijn heilge wijst hem weêr welk pad te gaan!

O, schitterende scharen! Zie, daar scheuren
De heemlen 't helgestarnd azuur van een',
En englen zien ze uit louter lieht zich beuren,

En 't hallel trilt er, of 't van vreugde ween':
Gezegend zij, wier zielen t'zamenkomen,
‘Opdat de heilgste liefde haar vereen'!’

Aug. '84.
LOUIS COUPERUS.

Aanteekeningen.

I.... Petrarka hat ganz gewisz wie, aus verschiedenen Stellen seiner Gespräche mit Augustin und seiner Gedichte hervorgeht, besonders in seinen Jugendjahren, heftiges Verlangen in sich empfunden Laura zu besitzen, und an eine Verbindung mit ihr gedacht. Nicht er also, sondern sie hat sich einer Verheirathung widerseizt. Geigers Petrarka, pag. 218.

II. Zie in *Le Rime di Francesco Petrarca secondo l'edizione et col proemio di Antonio Marsand* (*Parigi. Firmin-Didot et Cia* 1879) in het hoofdstuk *Sopra l'amore del Petrarca* o.a. het volgende, wat *la Celeste Vettere* in onderscheiding van *la Terrestre Venere* betreft:

Le animo nostro emanano da Dio e a lui retornano di bel nuovo. Sono preesistenti a' nostri corpi in altri mondi. Le più tenere e belle abitano Venere, lucentissimo e purissimo de' pianeti, chiamato il terzo cielo.... Vengono esse appajate da una predestinata ed immutabile simpatia etc.

Letterkundige kroniek.

De werken van William Shakespeare, vertaald door Dr. L.A.J. Burgersdijk. Tweede deel. Leiden, E.J. Brill. 1884.

Er waait deze weken een gunstige wind voor Shakespeare. In Parijs is op de door Richepin vertaalde *Macbeth*, de vertooning van Lacroix' vertaling in verzen van dezelfde tragedie gevolgd. In Londen kan men op het Princess Theatre Wilson Barrett als Hamlet bewonderen en in het Lyceum Mary Anderson in *Romeo and Juliet* zien optreden.

Op het oogenblik dat wij dit schrijven, wordt in den Amsterdamschen Stadsschouwburg met grooten bijval *Richard III* vertoond, en verrast Dr. B u r g e r s d i j k ons met een deel van zijn Shakespeare-vertaling.

Deze twee laatste gebeurtenissen verdienen in eene kroniek van de merkwaardigste verschijnselen, welke op letterkundig gebied in ons vaderland voorvallen, ongetwijfeld iets meer dan een vluchtige vermelding.

Naar aanleiding van de vertooning van *Richard III*, hoorde men in beschaafde kringen van gedachten wisselen over het karakter van den held uit Shakespeare's aangrijpende tragedie, en over de opvatting van den titelrol door Louis Bouwmeester. Sommigen betreurden het dat de begaafde kunstenaar niet dieper in de rol was doorgedrongen; dat hij, op het afzichtelijke het volle licht latende vallen, al wat er van den held, al wat er demonisch betooverends in deze figuur ligt, en waardoor veel van het anders ten eenenmale onaannemelijke in de tragedie wordt verklaard, op

den achtergrond had geschoven. Anderen bewonderden den man, wien geen letterkundige of artistieke opvoeding te beurt viel, die zich niet naar het model van groote tooneelspelers heeft kunnen vormen, die, in de jaren, waarin het talent tot volle rijpheid pleegt te komen, voortdurend in en met het melodrama geleefd heeft, en die zich niettemin in een rol als deze heeft weten in te werken en haar met zoo groote meesterschap, met vaak zoo geniale stoutheid, teneinde weet te brengen. Maar allen waren het eens dat de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ met aan *Richard III* een plaats te geven op haar repertoire een gelukkigen greep heeft gedaan.

In de voortreffelijke vertaling van Dr. Burgersdijk, bij een naar de voorhanden krachten voldoende bezetting der verschillende rollen, schonk de tragedie het ontwikkeld publiek een ongemeen genot; door de zorg aan de uiterlijke vertooning, aan de costumes, het decoratief en de schikking der optochten en gevechten besteed, bood het stuk ook voor hen die in de eerste plaats komen om te z i e n , stof genoeg tot bewondering.

Bekend is de strijd over de vraag, hoe Shakespeare op ons hedendaagsche tooneel behandeld behoort te worden.

Toen Goethe *Romeo en Julia* voor het tooneel inrichtte, liet hij geheele brokken weg, die voor het juist begrip en voor de volledige waardeering van het stuk niet zonder belang zijn, o.a. het gevecht in het eerste tooneel, en voegde er verschillende stukken van eigen hand aan toe. Zoo vinden wij in Goethe's bewerking aan het eind van het eerste bedrijf een tooneel waarin de Vorst in gegezelschap van Mercutio op het bal verschijnt om de verzoening der huizen Montague en Capulet voor te bereiden.

Schiller zag er niet tegen op om voor de vertooning van *Othello*, in de vertaling van H. Voss, onder meer, het eerste tooneel van het vierde bedrijf te schrappen, waarin Jago in ruwe termen de bewijzen voor Desdemona's ontrouw tracht aan te voeren, Othello in woede ontsteekt en eindelijk in onmacht valt. In Schiller's bewerking zien wij, wanneer het scherm opgaat, Othello reeds in onmacht liggen.

Tieck overdreef in een andere richting: bij hem mocht uit Shakespeare geen regel, geen woord worden weggelaten. Bovendien wilde Tieck zooveel mogelijk terugkeeren tot de primitieve inrichting van het tooneel, gelijk dit in Shakespeare's tijd bestond. Daarom maakte hij in den *Sommernachtstraum*, die in 1843 onder zijn

leiding met de muziek van Mendelssohn te Berlijn werd opgevoerd, op het tooneel een soort van trap, die naar een verhoogd gedeelte voerde, en richtte hij alles verder zóó in dat er slechts ééne verandering van decoratief noodig was.

Wat ‘de Meiningers’ van sommige Shakespeare-stukken weten temaken, hebben wij in Mei 1880 te Amsterdam gezien. Het op den voorgrond dringen van al wat uiterlijke vertooning is, het coquetteeren met archeologische kennis, met lichteffecten, met natuurverschijnselen, de drukte, die de figuranten maakten, ook waar zij niet handelend optreden, werd toen beschouwd als een der schaduwzijden van het systeem der Meiningers. Aan hunne smaakvolle tooneelschikking intusschen, aan de regeling van de volkstooneelen, aan het samenspel werd alle eer gegeven.

Voor de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ is het bezoek van het Meininger tooneelgezelschap niet verloren gegaan. In de omgeving waarin wij ons met *Richard III* bevinden, verwacht men een zekeren luister; de costumes mogen rijk en schitterend, de decoraties en accessoires van dien aard zijn, dat men zich aan het Engelsche hof verplaatst kan wanen. Mits slechts deze lijst, waarin het schouwspel gevat is, niet meer de aandacht trekke dan de schilderij zelve, en de hoofdzaak, het drama, hoofdzaak blijve. Dit nu is door de Vereeniging niet uit het oog verloren. En zoo werd een geheel verkregen dat, met al zijn tekortkomingen, een gunstig getuigenis geeft van hetgeen ons tooneel vermag en de aandacht verdient van hen, voor wie dat tooneel nog iets anders is dan een rots der ergernis.

Het eerste deel van Burgersdijk's welhaast voltooid reuzenwerk, de vertaling van den geheelen Shakespeare, kon op geen gelukkiger tijdstip verschijnen. Dat het verscheen, getuigt zoowel voor het talent en de werkkracht van den vertaler, als voor onze landgenooten, van welke een 500tal, door reeds vóór dat er nog iets van verschenen was op het geheele werk in te teekenen, de uitgaaf mogelijk maakte. Het thans verschenen 2e deel (het 1e deel verschijnt later) bevat E e n M i d z o m e r n a c h t s d r o o m , R o m e o e n J u l i a , D e K o o p m a n v a n V e n e t i ë , K o n i n g J a n .

Er zijn in den loop der tijden ten onzent van Shakespeare's werken al heel wat vertalingen verschenen: van Grambergen's

Kluchtige tragoedie of den hartoog van Pierlepon, een navolging van het tusschenspel in ‘Midsummernightsdream’, in 1650 te Amsterdam vertoond, en Sybant's *Dolle Bruiloft* (the Taming of the Shrew) in 1654, tot de verdienstelijke vertalingen van J. Moulin en A.S. Kok, welke in onze dagen verschenen. Indien echter niet alles ons bedriegt, dan zal Burgersdijk's werk voor geruimen tijd de rij der Nederlandsche Shakespeare-vertalingen sluiten, en gelijk de Schlegel-Tiecksche vertaling in Duitschland, als de vertaling bij uitnemendheid, zoowel op het tooneel als in de huisbibliotheek haar plaats onbetwist innemen.

Hoe moet men een dichter als Shakespeare vertalen? Woordelijk? Zóó, dat men tot in de kleinste bijzonderheden de eigenaardigheden van taal, de wendingen, de woordspelingen van het origineel terug vindt? Zóó vertalende, zou men den dichter schijnbaar het grootste recht, maar in werkelijkheid het grootste onrecht doen. *Summum jus, summa injuria*. Het is volkomen juist gezegd: zulk een vertaling is even trouw en tegelijk even weinig gelijkend als een niet geretoucheerde photographie. Alle trekken vindt men er in terug, alle proporties zijn juist, en toch gelijkt het portret niet. Er ontbreekt uitdrukking, leven aan. Om er dat leven aan te geven, daartoe is de hand van een kunstenaar noodig. Deze moge er een trek aan toevoegen of een plooi uit verwijderen, - de gelijkenis is er niet minder om en het beeld spreekt. Zoo is het met de vertaling van dichterlijke scheppingen als de werken van Shakespeare. Er is een dichter voor noodig - al is het er ook een, die nooit een oorspronkelijk vers schreef - een dichternatuur, die, doordrongen van eerbied voor het genie dat hij vertolkt, er zich op toelegt om de grootst mogelijke gelijkenis met het origineel te verkrijgen door het op den voet te volgen, maar die tegelijk dichterlijke phantasie genoeg heeft, zijn eigen taal genoeg machtig en in den geest dier taal diep genoeg is doorgedrongen, om, waar het noodig blijkt, ook voor het onvertaalbare een vorm te vinden; een, die de dichterlijke beteekenis, de kleur van het oorspronkelijke weet te bewaren, en wiens werk daardoor een zelfden of althans nagenoeg denzelfden indruk geeft als het oorspronkelijke deed.

Maar welk een kunst behoort daartoe! Lessing schrijft in het 73ste stuk van zijn *Hamburgische Dramaturgie*: ‘Auf die geringste von seinen Schönheiten ist ein Stempel gedruckt, welcher gleich der

ganzen Welt zuruft: ich bin Shakespeares! Und wehe der fremden Schönheit, die das Herz hat sich neben ihr zu stellen!' Zulk een uitspraak zou van het vertalen van Shakespeare kunnen afschrikken. Maar moet, omdat de volkomene gelijkenis niet te verkrijgen is, van elke poging om het oorspronkelijke zoo dicht mogelijk te naderen, worden afgezien? Er zijn er die het meenen en die onmeedoogend den staf breken over elke vertaling in verzen. Gelukkig dat Dr. Burgersdijk er anders over heeft gedacht. Niet alleen heeft hij door zijn arbeid Shakespeare op ons tooneel gebracht, maar hij heeft aan onze taal een dienst bewezen, die hoog geschat behoort te worden.

Het is uiterst merkwaardig dat deze arbeid, waarvoor men een menschenleeftijd noodig zou rekenen, volbracht zal zijn in een tijdperk van ongeveer acht jaren, en dat niet door een letterkundige van beroep, niet door een taalgeleerde, die aan de studie van Shakespeare zijn leven heeft gewijd, maar door een doctor in de wis- en natuurkunde, een beoefenaar der natuurkundige wetenschappen, die zich als zoodanig een gunstigen naam heeft verworven en die straks zijn dichterlijken arbeid zal afwisselen met de bewerking van een tweeden druk van zijn zeer gewaardeerd werk: 'De dieren afgebeeld, beschreven en in hunne levenswijze geschetst.'

Toen Dr. Burgersdijk in Februari 1877 zijn Shakespeare ter hand nam, om het hem weinig bekende *Twelfth-Night* te lezen, en de gedachte bij hem opkwam of dit blijspel niet in het Nederlandsch zou zijn terug te geven, toen zou men hem zeker niet weinig verbaasd hebben met de voorspelling dat Shakespeare hem voortaan niet meer los zou laten. Toch zou het zoo zijn. Toen de poging met *Twelfth-Night* gelukte, waagde hij zich, met gelijken uitslag, aan *Cymbeline* - en nu volgden alle andere. Al den tijd, dien hem zijne betrekking aan het gymnasium te Deventer liet, besteedde hij aan zijn dichterlijken arbeid. Slechts twee keer schorste hij het werk: eens om zijn 'Blikken in het leven en de ontwikkeling der lagere dieren' te schrijven, een andermaal, - toen hij, na *King Lear* vertaald te hebben, den *Prometheus* van Aeschylus ging bestudeeren en ook hieraan zijn krachten als vertaler ging meten.

Zulk een werkkracht dwingt bewondering af. Op dit oogenblik zijn niet minder dan 33 stukken gereed voor de pers. Met nog drie of vier kleinere is het geheel voltooid.

Het is ons niet bekend, in hoever Dr. Burgersdijk bij de vertaling van Shakespeare van de bestaande Duitsche overzettingen, en in 't bijzonder van de voortreffelijke Schlegel-Tiecksche, gebruik heeft gemaakt, of die ook maar heeft geraadpleegd. Op ons maakt zijn werk den indruk van groote oorspronkelijkheid.

Nemen wij het eerste stuk: *A Midsummer-Night's dream*, door Burgersdijk *Een Midzomernachtsdroom* genoemd. De samenvoeging ‘Midzomer’ moge vreemd klinken, welluidend klinkt ze zeker, en met het oog op woorden als ‘midscheeps’, ‘midoogst’ - van Dale heeft ook ‘midwinter’ - mag zij ongetwijfeld geoorloofd heeten.

In het kiezen van ongewone, in het smeden van nieuwe woorden is Burgersdijk zeer gelukkig; daardoor toont hij welk een juist oor hij heeft voor de kracht, zoowel als voor de muziek van onze taal, en hoe hij onze Nederlandsche klassieken, Vondel, Hooft, Huyghens, heeft bestudeerd. Wij kennen het gevaar dat er bestaat in het zoeken naar vreemde, naar verouderde uitdrukkingen, naar zelf gevormde woorden, daar waar men uit de levende taal het juiste woord slechts voor het kiezen heeft. Er zijn er onder onze jongere dichters, die, om toch maar niet alledaagsch, niet banaal te zijn, zondigen door gemaaktheid, gedrongenheid, door *precieuse* taal, en die in het vinden van dergelijke ongemeene, zonderlinge, onbegrijpelijke woorden en wendingen, een groote virtuositeit hebben bereikt. Wij zullen niet ophouden, tegen die manier te waarschuwen. Maar Dr. Burgersdijk vervalt niet in dat euvel. Waar hij het ongewone, het door hemzelf gevormde woord bezigt, daar kwam het ongezocht; daar stoort of verbaast het niet, maar is het in den regel het rechte woord op de rechte plaats. Naast ‘waagzieke elf’ (venturous fairy) ‘zwartgebrauwde nacht’ (blackbrowd night) vinden wij in *Een Midzomernachtsdroom* Titania den eigenaardigen gang der moeder van het knaapje, dat zij uit Indië medebracht, schilderen met den voortreffelijk gevonden naam van ‘dobbergang’:

> (Zij) zat in Indië's zoet doorgeurde lucht
> Vaak gansche nachten keuvlend aan mijn zij,
> Op 't blanke strand der zee: wij sloegen dan
> De handelsschepen, die er zeilden, gâ;
> Hoe lachten wij, bij 't bollen van het zeil
> En 't spannen van den schoot door dartlen wind,
> Als zij dan aardig met haar dobbergang, -

Zij droeg mijn kleinen knaap toen in den schoot, -
Een schip geleek, dat voortzeilde op het land.

De woordspelingen, die Shakespeare zoo overvloedig gebruikt, zijn een hachelijk iets voor den vertaler. Hier komt hem al zijn kunst, maar ook al zijn goede smaak te pas. Enkele laat Burgersdijk glippen. In het 2de tooneel van het 2de bedrijf van ‘Een Midzomernaehtsdroom’, waar Lysander tot Hermia zegt, wanneer hij zich naast haar in het woud neervlijt, en haar te verstaan geeft, dat zij hem vertrouwen kan:

For, lying so, Hermia, I do not lie,

vertaalt Schlegel de woordspeling

Denn, Herz, ich lüge nicht, wenn ich so liege.

Het Hollandsch *liegen* en *liggen* maakt het licht, de woordspeling ook in de vertaling over te nemen. Burgersdijk ziet hier echter van de woordspeling af. Maar waar het hem elders te pas komt, daar weet hij in Shakespeare's geest een woordspeling te vinden, die men in het oorspronkelijke te vergeefs zoekt. In den woordentwist tusschen Titania en Oberon, geeft hij de regels:

And thorough this distemperature we see
The seasons alter,

aldus weer:

Ziet, ons verstoord zijn heeft den loop verstoord
Der jaargetijden.

Ook in het eerste tooneel van *Romeo en Julia* zijn Shakespeare's woordspelingen handig en geestig in Hollandsche omgezet.

En nu merke men verder op, hoe het rijm Burgersdijk ten dienste staat; hoe het, door hem opgeroepen, misschien niet altijd vliegt op zijn wenken, - dat is het geheim van des dichters werkplaats, en ook hier zal de onderdaan wel eens het *j' ai failli attendre* van zijn meester moeten hooren - maar toch eindigt met hem te gehoorzamen en hem te dienen, alsof niet gedwongen was. In het 3de bedrijf van ‘Een Midzomernachtsdroom’ roept Titania de elfen op om Spoel (Bottom) te bedienen. In het oorspronkelijke luidt haar bevel:

Be kind and courteous to this gentleman:
Hop in his walks, and gambol in his eyes;
Feed him with apricocks, and dewberries,
With kurple grapes, green figs, and mulberries,
The honey-bags steal from the humble-bies,
And for night-tapers crop their waxen thighs,
And light them at the fiery glow-worms eyes,
To have my love to bed, and to arise;
And pluck the wings from painted butterflies,
To fan the moonbeams from his sleeping eyes,
Nod to him, elves, and do him courtesies.

Schlegel vertaalt dit aldus:

Gefällig seid und dienstbar diesem Herrn.
Hüpft, wo er geht, und gaukelt um ihm her,
Sucht Aprikos' ihm auf und Stachelbeer;
Maulbeeren geht ihm, Feigen, Purpertrauben.
Ihr müsst der Biene Honigsack ihm rauben;
Zur Kerze nehmt von ihr ein wächsern Bein,
Und steckt es an bei eines Glühwurms Schein,
Zu leuchten meinem Freund' Bett aus und ein
Mit bunter Schmetterlinge Flügelein
Wehrt fächelnd ihm vom Aug den Mondenschein.
Nun, Elfen, huldigt ihm und neigt euch fein.

Waar Schlegel drie verschillende rijmklanken noodig heeft en ééns tot een sleepend rijm zijn toevlucht moet nemen, weet Burgersdijk met één enkelen rijmklank en een doorloopend staand rijm, het couplet aldus na te dichten:

Bedient deze' edelman, vliegt op zijn wenk; -
Omzweeft zijn schreên, springt hupp'lend om hem heen;
Zoekt abrikoos en moerbei, zoete peen,
Brengt vijg en druif, wat edel is alleen;
Rooft 't honigblaasjen aan de bij; haar scheen,
Met was beladeu, zij zijn kaars, en leen'
Van 's glimworms oog het vuur: verlicht zijn schreên
Met zorg, als hij ter ruste wenscht te treên;
En 't bonte wiekjen, vlinders afgesneên,
Weer 't maanlicht van zijn slapende oogeleên;
Buigt voor hem, Elfen, viert hem ongemeen!

Deze ‘Midzomernachtsdroom’, waarin Shakespeare's phantasie speelsch en dartel, de bekoorlijkste beelden ons voor oogen toovert, vluchtig en ontastbaar schier, maar schitterend en dichterlijk als

droombeelden zijn kunnen, is wel de betrouwbaarste proefsteen voor de kunst van den vertaler.

> In schoonen waanzin rolt des dichters oog,
> Blikt uit den hemel neêr, van de aard ten hemel;
> En waar verbeelding dingen, ongekend,
> Te voorschijn roept, daar schept des dichters stift
> Hun een gestalte, en schenkt aan 't ijdel niets
> Op de aard bestaan, een woning en een naam -

zoo luidt in Burgersdijks vertolking het heerlijk woord, waarmeê Theseus het scheppen van den kunstenaar omschrijft. Door zijn ongemeene taalkennis, meer nog misschien door zijn aangeboren taalgevoel en zijn dichterlijke phantasie geleid, weet Dr. Burgersdijk des dichters schepping na te scheppen, haar een gestalte te geven, zoo treffend van toon en kleur, dat wij het stuk lezen en herlezen en bewonderen als lazen wij een oorspronkelijk werk van hoogen rang.

Het meesterschap, dat wij in ‘Een Midzomernachtsdroom’ bewonderden, vinden wij in de andere stukken van dit deel, *Romeo en Julia, De Koopman van Venetië, Koning Jan*, op iedere bladzijde weêr.

In *Romeo en Julia* zal wel vooral het drama van den hartstocht gezien moeten worden, van den zinnelijken liefdedrang, waarvoor Italië het rechte tooneel biedt. Bij Julia vinden wij al de bekoorlijke onstuimigheid van een eersten hartstocht - getuige haar eerste woord tot de voedster na de allereerste ontmoeting met Romeo:

> Is zijn hand niet vrij
> Dat dan het graf mijn huwlijkssponde zij, -

begrijpelijk gemaakt door de omgeving, waarin het schoone kind is opgegroeid: een ruwe vader, een ongevoelige moeder en een onbeschaafde voedster. Bij Romeo, die niet meer voor het eerst in liefde ontvlamt, zien wij den liefdesdrang in de meest chevalereske, beminnelijke vormen gehuld. Van de verblinding van zulk een hartstocht toont Shakespeare ons de tragische gevolgen in een taal, met een waarheid van karakterteekening, met een rijkdom van schakeering en met een dramatische logica, die bewondering wekken.

In een geheel anderen dampkring zien wij ons verplaatst met den *Koopman van Venetie*, en toch vinden wij ook in dat drama datgene terug wat Shakespeare Shakespeare maakt. In den vertrap-

ten, vervolgden Jood, die gelijk hij het zijn geld doet, zoo ook zijn haat tegen de Christenen, zijn vervolgers, oppot, maar die zich wrekende op de gruwelijke wijze, welke men kent, tegelijk als wreker voor een verdrukt ras optreedt, krijgen wij geen conventioneele figuur te aanschouwen, geen Jood, zooals de traditie ons die met schelle kleuren schildert, maar een mensch, tintelend van waarachtig leven.

Dat is meenen wij Shakespeare's geheel eenige waarde. Hij geeft ons natuur - niet echter zooals sommige realisten onzer dagen ons die meenen voor te zetten, terwijl ze ons, in plaats van in de levende wereld, hetzij in de snijkamer brengen, waar ze ons tot getuigen maken van hunne proefnemingen, hetzij naar de broeikassen geleiden, waar zij ons hunne sierlijke kasplanten te bewonderen geven. Shakespeare's planten staan in den vollen grond,en voor onze oogen groeien ze, zetten ze knoppen en ontwikkelen zij haar bloemen.

Hij, die zich aan de overzetting van deze meesterwerken waagt, heeft dit in het oog te houden. Ook zijn taal dient dat merk van natuurlijkheid, van het van zelf gewordene te dragen. De conventioneele taalvormen en uitdrukkingen, welke elders, bij voorbeeld bij de vertaling der Fransche klassieke drama's, den vertaler ten dienste staan, en die hem ongetwijfeld herhaaldelijk in de pen zullen komen, moet hij zooveel mogelijk uit den weg loopen.

Ook hierin is Dr. Burgersdijk in den regel goed geslaagd.

Men heeft ze slechts voor het grijpen de tooneelen, die door juisten toon, vloeiende phraseering, rechte woordenkeus schier even machtig boeien en even diep treffen als het oorspronkelijke.

Uit het bekende tooneel tusschen den *Koopman van Venetië*, die borg wil blijven voor Bassanio, en Shylock, die den laatste drieduizend dukaten zal leenen, grijpen wij het volgende fragment: het antwoord van Shylock op de vraag van Antonio: ‘Nu, Shylock, kunnen we op u reeknen, zeg?’

> Signore Antonio, meermalen, vaak,
> Hebt gij me op den Rialto doorgehaald
> Ter zake van mijn leenen en mijn rente;
> Ik zeide niets, maar trok de schouders op,
> Want dulden is het erfdeel van ons volk.
> Gij scholdt mij voor een onbekeerde, een bloedhond,
> Gij spuwdet op mijn tabbaard, en dat alles

Omdat ik weet te handlen met wat mijn is.
Welnu, thans blijkt het dat ge mij behoeft,
Zoo is 't; thans komt ge tot mij, en gij zegt:
‘Shylock, wij wenschen geld’; en dat zegt gij,
Gij die mijn baard bespuwdet, met den voet
Mij stiet, zooals ge een vreemden hond zoudt schoppen
Van uwen drempel, thans verlangt gij geld!
Wat moet ik tot u zeggen? moet ik zeggen:
Heeft een hond geld? Is 't mooglijk, dat een bloedhond
‘Drie duizend stukken gonds u leent?’ Of moet ik
Ten grond toe buigen, en gelijk een schuld'naar
Met fluisterstem, waar needrigheid in suist,
Dus spreken:
Uw edelheid heeft Woensdag mij bespuwd,
Op dien dag weggeschopt, een andermaal
Mij hond genoemd; voor zooveel vriendlijkheid
‘Leen ik u zooveel geld?’

In het 4de bedrijf luiden de bekende regels over de genade door Portia, als rechtsgeleerde vermomd, uitgesproken, aldus:

Genade wordt verleend, niet afgedwongen;
Zij drupt, als zachte regen uit den hemel
Op de aarde neer en dubblen zegen brengt ze;
Zij zegent hem, die geeft, en die ontvangt;
Ze is 't machtigste in den machtigste; ze siert
Den Koning op zijn troon meer dan de kroon;
De scepter toon' zijn wereldlijk gezag,
Zij 't zinn'beeld zijner macht en majesteit,
Wekke eerbied en ontzag voor 't koningschap,
Maar boven dezen scepter heerscht genade;
Zij heeft haar zetel in der vorsten hart;
Zij is een eigenschap der godheid zelf;
En aardsche macht zweemt meest naar die van God,
Wanneer genade 't recht doortrekt.

Dat schijnt als van zelf zoo uit de pen gevloeid, en het behoort, in al zijn natuurlijkheid, tot de hoogste kunst.

Wanneer de heer Burgersdijk zich in de volgende deelen blijft houden op de hoogte, waarop hij zich met dit deel geplaatst heeft, dan zal hij ons een Shakespeare-vertaling hebben geschonken, welke andere landen ons mogen benijden.

Onze beste wenschen vergezellen de verdere uitgaaf.

Louise B.B. *Kindervreugd en kinderleed*. Voorrede van Cd. Busken Huet. Teekeningen van J. Linse. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

.... Zie maar eens een wilde, dartle kudde,
Of troepjen veulens, jong en ongetemd;
Zij springen dol, zij loeien, brieschen luid,
Want dat is de aard en de eisch van 't warme bloed;
Maar nauwlijks hooren ze een trompet, die schalt,
Of treft het mischen van muziek hun oor,
Gij ziet ze plotsling, luistrend, stil bijeen;
De macht der tonen dwingt dat vlammend oog
Tot kalmen blik. Van daar 't verhaal des dichters,
Dat Orpheus boomen, rotsen, stroomen boeide,
Daar niets zoo stug, zoo hard, zoo woedend is,
Dat niet muziek het voor een tijd verandert.
Heeft iemand in zichzelve geen muziek,
Roert hem de meng'ling niet van zoete tonen,
Die man deugt tot verraad, tot list en roof,
't Is duister in zijn geest als middernacht,
In zijn gemoed zoo zwart als 't rijk der schimmen; -
Vertrouw hem nooit! - O, hoor eens die muziek!

Wie zal ons zeggen hoe het kwam, dat bij het lezen van dit smaakvol uitgevoerde boekje, bovenstaande regelen van Lorenzo uit Burgersdijk's vertaling van *De Koopman van Venetië*, ons te binnen schoten? Hebben misschien de kindertoon, het kindersprookje dezelfde macht als muziek? Stemmen zij ons zachter, dwingen ook zij ‘het vlammend oog tot kalmer blik’; weten zij den stuurschen mond tot een glimlach te plooien, en tot het spreken van vriendelijke woorden te bewegen?

Het boekje, dat wij hier aankondigen, bevat drie aardige verhaaltjes. Of eigenlijk bevat het er vier: drie voor kinderen en één voor groote menschen. Dit laatste, waarmede de bundel opent, is geschreven door niemand minder dan Cd. B u s k e n H u e t . En het is niet het minst belangrijke van het viertal. De heer Huet vertelt daarin een sprookje van zichzelven.

Het boekje dat hij inleidt - zegt de heer Huet - heeft hem tot zelfonderzoek bewogen en hem een lesje in de zachtzinnigheid gegeven. Bij zijn zelfonderzoek is hij tot de slotsom gekomen, dat hij verschillende onvriendelijke eigenschappen bezit, en dat de rozengeur van de schrijfster dezer kinderverhalen bevalliger is dan

zijn maneschijn. Ja, hij heeft zichzelven in een van die verhaaltjes herkend in den persoon van den Wind, - ge weet wel, dien Wind, tot wien in het versje van Gouverneur gezegd wordt: ‘Heer Wind, wat zijt ge onbeleefd!’. Gelijk de Wind uit ‘Een sprookje’ in den tuin van ouden Pieternel verwoestingen aanrichtte en zelfs den kleinen rozenboom van de ouderlooze Johan en Marietje niet spaarde, zoo - aldus verbeeldt zich de heer Huet - zijn door hem ‘in den litterarischen bloemhof van meer dan één land- en tijdgenoot verwoestingen aangericht’, en gelijk de Wind luisterde naar de berispingen van het Haantje van den Toren, zoo wil hij... ja, de conclusie is niet zeer duidelijk. Vooral niet omdat de heer Huet, na in zijne verbeelding eerst voor Wind gespeeld te hebben, zich naderhand zelf voor Haan uitmaakt en nog wel voor een ouden haan, die alleen kraait.

Nu, dit moet de heer Huet met zich zelven maar uitmaken. De hoofdzaak is, dat wij hier een drietal alleraardigste bladzijden van hem ontvangen. De twintigjarige schrijfster van *Kindervreugd en Kinderleed*, die, op hare ‘hoopvolle wandeling berg op, met vleiende stem zijn arm vroeg’, heeft er eer van dat zij hem in zulk een stemming wist te brengen. Als dat kraaien heeten moet, dan is het toch als een Fransche haan, waarvan men zegt: *il chante*; en dan zouden wij - de herinneringen uit Shakespeare laten ons niet los! - hem willen toeroepen: ‘Goed gekraaid, Haan!’

Mej. L o u i s e B.B. heeft intusschen de eer, niet alleen van Busken Huet tot het schrijven van deze bladzijden te hebben gebracht, maar ook van zelf een alleraardigst kinderboekje te hebben geschreven. Wanneer de ouders zich met de voorrede hebben vermaakt, dan zullen de kinderen de drie verhaaltjes verslinden en zich vermeien in het bezichtigen der teekeningen van den heer Linse, die verre staan boven hetgeen ons in onze kinderboeken in den regel als ‘keurige platen’ wordt opgedischt. De inhoud is zeer eenvoudig en misschien zullen er onder de jonge lezers en lezeressen negen- en tienjarige critici gevonden worden, die beweren, dat zij een geschiedenis als van dien hond, die kunstjes moest leeren, met zijn jongen meester in een schuur sliep en diens leven redde, toen hij 's nachts in zijn slaap werd overvallen, wel eens meer hebben gelezen. Maar wat hen, al is de stof niet nieuw, in deze verhaaltjes zal aantrekken, ook al geven zij er ziehzelven geen rekenschap van, is de voortreffelijke wijze, waarop de schrijfster

weet le vertellen en het sobere en zuivere van de taal, welke zij schrijft. In dit opzicht zijn deze vertellingen modellen. De schrijfster preekt niet, is niet te kinderachtig en niet te verheven. Prettig en opwekkend ia haar trant het geheele boek door. In ‘Een Sprookje’ weet zij den rechten toon aan te slaan en de allegorie vol te houden tot het eind, zonder dat haar verhaal gedwongen, gezocht of breedsprakig wordt. Aan het slot van deze laatste vertelling lezen wij:

‘De wind omhelsde het haantje van den toren zoo hartelijk, dat het er geheel van ronddraaide.

Hartelijk lachte het haantje om zijn onstuimigen vriend, en het heeft nog lang daarna den wind allerlei mooie geschiedenissen van de menschen daar beneden verteld.’

Dat heeft Louise B.B. aan geen dooven verklapt; en het zal ons niet verwonderen, wanneer wij binnenkort honderden kinderstemmen met aandrang hooren vragen, waar de mooie geschiedenissen blijven, die het haantje van den toren aan den wind te vertellen had.

***Ahasverus*, Nieuwe Phantasieën. door C. van Nievelt. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1884.**

De novellist V a n N i e v e l t is lemand. Dit is, dunkt ons, in een tijd, waarin zoovele romans en novellen allen naar hetzelfde model geknipt zijn, allen in hetzelfde kringetje ronddraaien en allen in denzelfden bloedeloozen stijl geschreven zijn, geen gering lofspraak. Hij geniet de voordeelen van dat lemand-zijn door onder zijn lezers een groot aantal te tellen, die met hem dwepen, en een ander groot aantal, die het moeilijk met hem vinden kunnen.

Die met hem dwepen, bewonderen het in Van Nievelt, dat hij altijd iets oorspronkelijks weet te geven; dat hij, hoewel steeds op het pad, de door de novellistiek platgetreden wegen weet te vermijden; dat hij de dingen dezer wereld uit een anderen gezichtshoek beschouwt dan negen en negentig percent van de gewone stervelingen; dat hij voortdurend *en veine* is; dat hij eindelijk het geheim verstaat van zijn lezers te pakken en hen niet los te laten, voordat zij de laatste zinsnede van zijne vertellingen hebben ver-

slonden en dat hij hen, ook dan nog, zóó onder den indruk laat van hetgeen hij vertelde, dat zij voort blijven droomen en voortphantaseeren tnt in het oneindige.

Neem deze ‘Nieuwe Phantasieën’, - zeggen zij - bewonderen moet gij in het eerste stak de mise en scene op den Grimsel, de phantastische figuur van den titelheid: Baron von Goldstetten, den Joodschen ‘Lebemann’, in wien het gevoel van trots op zijn afkomst zoo levendig is als in een van zijn rasgenooten - er klinkt in zijn welsprekend woord als een echo uit Shylocks ‘Hath not a Jew eyes?’ -; die het goud aanbidt als den God, welke hem macht geeft, maar die met dat al geen rust heeft, telkens den wandelstaf grijpt en voort moet, steeds voort. En hoe goed verteld is in ‘Neef Jaspers Windvaan’ de geschiedenis van dien zwakken man, die telkens weer sterk poogt te zijn, ‘den kop er tegen in’, tegen de zee, die dreigt hem te verslinden, tegen een booze vrouw, die hem misleidt, tegen de openbare meening, die hem steenigt. Of verkiest ge iets nog fatalistischers, laat u dan aangrijpen door het verhaal van ‘Meinardus’ die sterven wil, maar geen keus weet te doen uit de vele middelen, waardoor een mensch aan zijn eind kan geraken, tot hij een Duitsch dokter ontmoet, op wiens wensch hij zich aan een geneeskundige proefneming onderwerpt, tot bestrijding van de cholera. Met welk een ernst, en toch hoe boeiend, is dit ernstige onderwerp behandeld! En in al deze en de andere vertellingen uit den bundel, welk een kleur en een gloed! Hoe menig tafereeltje, dat ge uit zoudt willen knippen; dat, bijvoorbeeld, op de Groote Markt te Rotterdam, als Neef Jasper het strooien sabbathshoedje van het jodenjongetje uit de haven haalt; dat, waar de scheepsjongen hem waarschuwt, dat men het op zijn leven gemunt heeft, en dat men hem voor den haai bestemt, die reeds dagen lang het schip heelt gevolgd. En dan, in ‘Meinardus’, de beschrijving van Venetië, boven van de Campanile gezien, op dien dompigen Septemberavond, waarop het verhaal aanvangt. De lezers van *De Gids*, die van enkele dezer ‘phantasiën’ de *primeur* hadden, zullen ze in dezen bundel gaarne nog eens genieten, en de overige met ingehouden adem en gloeiende wangen lezen en herlezen.

Er zijn er, zeiden wij, die het met den novellist Van Nievelt niet zoo goed kunnen vinden. Zij waardeeren natuurlijk - anders behoorde er van hun oordeel geen notitie genomen te worden - het oorspronkelijke der verdichting, het talent van vertellen, dat in elk van

deze novellen doorstraalt, maar wat hen in den novellist tegenstaat, is de Ahasverus in hem. Het moge waar zijn, dat wij, zooals het motto luidt dat de schrijver aan zijn eerste novelle ontleent, allen Ahasverussen zijn, ‘die dolen moeten van wieg tot graf, on geene rust kunnen vinden, zoekend hier op aarde naar een plaats des vredes, en daar buiten naar een woning voor onze ziel’, er zijn er toch onder die dolenden, bij wie de Ahasverusnatuur meer naar buiten treedt dan bij anderen. Het onrustige, het gejaagde, het koortsige, dat schier al de helden en heldinnen in van Nievelt's vertellingen bezielt, is velen hinderlijk. Zij kunnen er eenvoudig niet tegen. Bovendien maakt het op enkelen hunner den indruk, alsof er bij de behandeling der gekozen stof, bij de inkleeding, in den stijl, door den schrijver meer gezocht wordt dan noodig is en, ook daardoor, over hetgeen hij eigenlijk bedoelt soms een nevel blijft hangen. Hoe smakeloos barok - zoo klagen zij - is de geschiedenis van Juffrouw Celestine, die, als neef Jasper door een slang in het been is gebeten, met oogen, glimmende als van een zwelgenden tijger, hem de tanden in het gewonde lichaamsdeel slaat en, steeds voortzuigende en spuwende, hem hare liefde verklaart. En wat is - zoo vragen zij - van het aangrijpende verhaal ‘Meinardus’ eigenlijk de diepe zin, daar de proefneming mislukt, de dokter, die met het preservatief werd ingespoten, sterft en Meinardus, die onbeschermd bleef, het leven behoudt? Of weet gij soms te raden, wat de schrijver voor heeft met ‘Dolende Zielen’, dat als bouquet van het schitterende vuurwerk het boek besluit? En ontstemd over het feit, dat zij niet begrepen hebben, vragen zij verder, of het zuiver Hollandsch is, te spreken van ‘beroering’ en ‘beroeren’ voor aanraking en aanroeren, van ‘een last, die als een Alp drukt’, van ‘gestemdheid’ voor stemming, van ‘zwijmelig’, van ‘ielen’ voor ijlen.

Het zou ons intusschen zeer verwonderen, indien ook zij die zóó spreken, hunne grieven en bezwaren niet op zijde zetten althans voor één der in dezen bundel voorkomende phantasieën en wel voor die, welke ‘Stormnood’ tot opschrift draagt. Dit stuk behelst eene memorie, welke in *1915* heet geschreven te zijn door iemand, die de Fransche overheersching, Napoleon's val en den Fransch-Duitschen oorlog beleefde, en eindelijk ook de groote worsteling bijwoonde, welke in *1891* door de Russen en de Franschen tegen de Duitschers werd ondernomen en waarvan ons land het

slachtoffer werd. De oude heer, die indertijd te vergeefs al zijn overredingskracht heeft aangewend om zijn volk uit den dommel op te wekken, waarin jaren van vrede en voorspoed het gebracht hadden, en die eindelijk voor dat volk alleen nog redding kon zien in een gang door het vuur, moet het beleven dat Noord - Brabant wordt platgetreden door de Franschen, dat de Engelschen de monden van Schelde en Maas in hunne macht hebben, dat Friesland wordt opgegeten door een Pruisisch legerkorps en dat Russen Gelderland brandschatten, maar ook - zoo lezen wij in de memorie -: 'Holland's vernedering werd Holland's overwinning. Want sedert het zijn legertje van lotelingen en huurlingen had zien verstuiven als kaf voor den wind; sedert het de troepen van vier vreemde natiën dulden moest op zijn bodem; sedert het in zijn eigen huis op alle denkbare wijzen geslagen was en gehoond - sedert dien gezegend noodlottigen oogenblik herwon Holland zichzelven weer! In stormnood herboren. *Gerichtet - gerettet*!'.

Waardig en rustig, misschien, voor sommigen, te eenzijdig dwepend met den Germaanschen geest en te weinig waardeerend wat wij aan Frankrijk's beschaving te danken hebben, maar met indrukwekkenden ernst en bezielende overtuiging, zonder de overdrijving en het gewrongene waaraan dergelijke toekomst-phantasieën niet zelden lijden, richt de heer Van Nievelt zijn waarschuwend woord tot allen die ooren hebben om te hooren.

Dat woord, het kweeke geen onrustig dolende Ahasverussen, maar rustig voortschrijdende, kloeke mannen, die, uit den zwijmalroes gewekt, in toewijding en zelfopoffering hun - levenstaak vinden, en pal staan, wanneer voor hen inderdaad de stormnood naakt.

***Arabesken*, door Cornélie Huijgens. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon, 1884.**

Het is pas een half jaar geleden, dat wij de aandacht vestigden op Mej. C o r n é l i e H u i j g e n s en hulde brachten aan haren roman *Regina*; en reeds ligt weder een nieuw werk van haar hand voor ons, ditmaal niet een geheele roman, maar een bundel van vijf grootere en kleinere novellen. Ook in dit kleiner kader komt

het talent van de schrijfster gunstig uit en handhaaft zij zich op de eervolle plaats, welke zij onder de Nederlandschc romancières inneemt.

Mej. Huijgens zoekt het niet in het zonderlinge, in het ‘nooit vertoonde’; zij brengt u niet in spanning door een kunstige intrige; gij vraagt onder het lezen harer novellen niet, hoe of dat alles toch wel af zal loopen en ‘of zij elkaar krijgen.’ Op een dergelijk, dikwijls goedkoop te verkrijgen sncces speculeert zij niet. Misschien zelfs neemt zij, met opzet, te spoedig genoegen met deeerste de beste intrige, welke haar invalt.

Er ligt in die wijze van handelen een zekere letterkundige fierheid, die, als alle fierheid, hare goede zijde heeft en bewondering en waardeering verdient. Zij hangt, wanneer niet alles ons bedriegt, samen met de artistieke geloofsbelijdenis van de begaafde schrijfster. In het eerste stuk van den bundel, ‘Een Zolderkamertje’, - in vorm en bewerking het minst geslaagde van het vijftal - laat Mej. Huijgens eene arme schilderes een droom hebben. De kunstenares ziet zich door een genius den weg gewezen naar het Eden der kunst. Maar dat oord kan door twee poorten worden bereikt. De poort ter rechterzijde brengt langzaam maar zeker tot het doel, doch onder voorwaarde, dat er telkens offers worden gebracht en knieën gebogen voor menschelijke machten, die Zelf verheerlijking, Naijver, Zelfzucht heeten. Wie door de poort ter linkerzijde gaat, moet op eigen kracht steunen, al rijten doornen en distels de handen en voeten open, al dreigen rotsblokken hem te verpletteren; alleen gelouterd door den strijd kan hij het hoogste bereiken. En deze kunstenares - wat kiest zij? Liever wil zij lijden door de kunst, dan aan valsche goden te offeren. En als de genius haar voor die keus gelukkig prijst en haar den stempel van het genie op het voorhoofd drukt - dan ontwaakt de schilderes, bemoedigd en versterkt door den droom.

Wij herhalen het: zulk een opvatting van de kunst, die door velen alleen als de melkgevende koe beschouwd wordt, verdient waardeering. Maar toch men vergete niet dat er, ook zonder dat dit aan het literair karakter behoeft te schaden, een tegemoet komen, een accommodeeren mogelijk is. Er moet ook hier - al mag het niet ‘gezocht’ *schijnen* - soms wat gezocht worden, wil men zijn doel bereiken. Wie de geoorloofde hulpmiddelen versmaadt, maakt het zich zonder noodzaak moeilijk, en verspilt, met minder succes,

oneindig meer intellectueele kracht dan menig gevierd schrijver aan zijn tot in de wolken verheven romantische scheppingen besteedde.

Dit een en ander mag niet uit het oog worden verloren bij de beoordeeling van Mej. Huygens' jongste novellen. En dan zal men met ons in deze stukken, en wel voornamelijk in de vierde en vijfde novelle ‘Op den Dennenheuvel’ en ‘Johanna’, de fijne zielkundige analyse waardeeren, de soberheid en den smaak bewonderen, waarmede hier zeer moeilijk te ontleden gemoedstoestanden zijn geteekend.

Mathilde Deslant is na een kort, gelukkig huwelijk, op 2l jarigen leeftijd, toen haar Max nauwelijks twee jaren telde, weduwe geworden, en heeft zich teruggetrokken uit de wereld, waarin zij placht te schitteren. Zij wil zich voorbereiden op de taak, die voortaan op haar rust, en zich geheel wijden aan haar zoon. De moederliefde, die groote bezielende macht, geeft aan haar leven een hoogere wijding. Al keuren hare meeste vriendinnen hare afzondering af, zij wankelt niet. Terwijl zij zoo met dit levensdoel voor oogen haren weg gaat, ontmoet zij op dien weg een man, een fier karakter, die zich ongemeen tot, haar voelt aangetrokken en die ook haar niet lang onverschillig blijft. Die wederzijdsche genegenheid wordt aangewakkerd door een oppervlakkig vrouwtje, dat uit louter goedhartigheid die beiden, die haar als voor elkander geschapen voorkomen, tot een huwelijk zou willen brengen. Een oogenblik laat Mathilde zich gaan; zij kan het zich niet ontveinzen, dat zij dien man liefheeft, zooals zij niet meer dacht te kunnen lief hebben; maar dan weet zij tot zich zelve te komen, meester te worden over den hartstocht die haar geheele hart dreigt in te nemen, over die liefde, ‘die voor den man slechts een deel van zijn leven uitmaakt, maar voor de vrouw het leven zelf is’. Zulk een geheele overgave, gevoelt zij, zou onvercenigbaar zijn met haar plicht als moeder. In den strijd, dien zij te strijden heeft, overwint zij. En wanneer straks de man, dien zij liefheeft, haar zijne bekentenis doet, dan wijst zij hem af, ernstig en waardig. Zij zal haar taak tot het einde toe blijven vervullen.

Er behooren een groot talent en een diepe studie van het vrouwelijk gemoed toe, om zulk een strijd, hoofdzakelijk in den vorm van gesprekken, zóó te schetsen, dat men dien niet overdreven of onnatuurlijk vindt, maar dat men, gelijk hier, mede leeft en zich.

verheugt in de overwinning, die de zwaar op de proef gestelde vrouw ten slotte op zich zelve behaalt.

In deze novelle zoowel als in ‘Johanna’, treft de schrijfster door de nobele opvatting der karakters van hare heldinnen, bij volkomene natuurlijkheid. Niets opgeschroefds, niets sentimenteels komt hier het genot storen, niets gekunstelds ons herinneren aan den arbeid, dien de analyse der fijnste vrouwelijke gemoedsaandoeningen gekost heeft.

Juist omdat de groote verdienste van deze beide novellen in de fijne ontleding van de teederste aandoeningen bestaat, valt het moeilijk iets aan te halen. Toch kan misschien de volgende bladzijde eenig denkbeeld geven van den toon van het geheel.

De ouderlooze Johanna heeft in het huis van haren voogd, waarin zij met haar broertje als kind is opgenomen, dokter Rapper leeren kennen. Beiden hebben elkander lief gekregen, maar beiden bewaren voor elkander het geheim hunner liefde. Johanna denkt niet anders dan dat de veertigjarige dokter haar, de twintigjarige, als een kind beschouwt, en Dr. Rapper van zijne zijde meent dat Johanna niets voor hem gevoelt. Hij wordt in die meening versterkt, nadat zij op een morgen, toen haar broertje door keelziekte bleek aangetast te zijn, en de dokter haar verbood den kleine op te passen, in haar drift hem op de beleedigendste wijze had toegesproken, hem verantwoordelijk stellende voor de gevolgen, wanneer het knaapje, van haar hulp verstoken, kwam te sterven. Wanneer zich liet gerucht van een spoorweg-ongeluk door de stad verspreidt, en er alle reden is. voor het vermoeden dat Dr. Rapper tot de slachtoffers behoort, dan verraadt Johanna, door haren radeloozen angst, aan hare pleegouders haar geheim. Dr. Rapper blijkt ongedeerd te zijn, en komt nog zeer laat in den avond zijne vrienden geruststellen. En nu volgt daze fraaie bladzijde, waarmede wij onze aankondiging besluiten:

George Rapper en Johanna bleven alleen.

‘Gij hadt zoo laat niet moeten opblijven...’ sprak hij op hartelijken toon, nadat zij een oogenblik zwijgend tegenover elkander hadden gestaan.

Zij kon niet spreken, met gebogen hoofd stond zij voor hem. Tranen van verlichting, van dankbaarheid voor zijn behoud, parelden in hare oogen en rolden langzaam langs de bleeke wangen eder.

‘Maar gij zijt geheel ontdaan, Johanna; gij zijt verkleumd, verstijfd!’ ging hij voort, haar marmerkoude handen ia de zijne nemende, om die te verwarmen.

‘Dus zijt gij nu niet meer boos op me? ...’ En schuchter, beschroomd, werden de zachte, blauwe oogen tot hem opgeslagen.

Een donkere gloed overtoog zijn gelaat. Hij sprak niet, hij drukte de kleine, bevende handen slechts vaster en inniger in de de zijne, staarde een oogenblik in de zielvolle oogen, die een taal spraken, welke hij nauwelijks durfde verstaan, want hij las daarin de uitdrukking eener groote, ernstige liefde, die de vrouwelijke schuchterheid op de lippen terughield.

‘Johanna ...’ en de wijze waarop hij ditmaal haar naam uitsprak, deed haar sidderen van geluk: ‘Waart gij zóó angstig om mijnentwille? ... O! kind, kind, breng mij niet in verzoeking! ...’ fluisterde hij hartstochtelijk.

Doch reeds had zij het gouden kopje als een schuw vogeltje aan zijn borst genesteld.

‘Ik zou dezen nacht zeker gestorven zijn, als gij niet waart wedergekeerd, om mij vergiffenis te schenken...’

‘Mijn lieveling! ... Hoe kunt ge mij zoo lief hebben?’

Zij antwoordde niet; maar dat arme, bleeke gezichtje, dat nog zoo duidelijk de sporen droeg van baar vreeselijk lijden in die bittere uren, en dat nu in stille verrukking aan zijn hart rustte, was welsprekend genoeg. Hij vroeg dan ook niets meer, maar klemde haar vaster in zijn armen, en drukte in vervoering zijn lippen op het geliefde hoofdje, dat aan dit groote, trouwe mannenhart zulk een veilige schuilplaats gevonden had.

***Magen en Hilda*, eene Stamsage door G.W. Lovendaal. Nijmegen, H.C.A. Thieme. 1885.**

Wij kenden den heer L o v e n d a a l tot dus ver slechts als den smaakvollen dichter van zoetvloeiende kinderversjes (*Aan moeders schoot*) en van vurige liefdeliederen (*Een lied der liefde*). Het schijnt wel, dat de sage de macht heeft, om wie haar aandurft met nieuwe dichtkracht te bezielen. Uit de worsteling met de vaak

taaie stof treedt de dichter krachtiger te voorschijn; breeder en stouter leert hij de wieken uitslaan. Hoe verraste ons, nu een jaar geleden, Marcellus Emants met zijn *Godenschemering* en met welk een machtig talent dichtte A.S.C. Wallis, die vrij vroeger enkel als prozaschrijfster bewonderden, de sage van *Gerda*!

De heer Lovendaal koos zich voor zijn ‘Stamsage’ een minder streng en vorm dan die beiden; niet de rijmlooze jambe, maar een in de verschillende zangen afwisselend metrum. Ook houdt hij zich, in den regel, aan het rijm. Het valt niet te ontkennen, dat het streng episch karakter in het door Emants en Wallis gekozen metrum beter bewaard blijft, en dat het rijm, dat de taak van den dichter verzwaart, allicht iets weeks en soms iets al te moderns geeft aan hetgeen op mannelijken toon, in klassieken rustigen gang behoort voort te schrijden. Maar, aan den anderen kant, welk een afwisseling geeft niet, het rijm, hoe teekent en kleurt het soms, en hoe veel draagt het niet bij om de aandacht gespannen te houden.

Wij zijn aan de Waal nabij Angrina in Batau (Angeren in deBetuwe), waar de sage de eerste nederzetting van de Batten plaatst. De Franken vallen Angrina aan en hun koning Samot sterft in den strijd. In zijne plaats zal zijn zoon, de 16jarige Magen, tot koning gekozen worden, maar de sluwe Rulf waarschuwt tegen die keus. De Bat rust zich opnieuw ten strijd; en zal men nu een kind aan het hoofd der Franken stellen? Men luistert naar Rulf's raad. Na drie jaren - zoo besluit men - zal Magen des vaders zetel bestijgen, tot zoolang zal Vaarnoot (de uitverkoren strijder) Wigman hem ter zijde staan. Magen is bedroefd en vertoornd over den hoon hem aangedaan. Bij hel zwaard zijns vaders zweert hij,

> Dat het eenmaal recht zal spreken
> En (zijn) heilige assche wreken.

Wigman prijst hem om die edele gelofte, maar hij waarschuwt hem tegen het verraad, dat rondsluipt.

Bij een spelevaart met de zonen van Rulf komt het tot een twist tusschen een hunner en Magen. Magen doodt den jongeling, wordt voor den ring gedaagd en tot ballingschap veroordeeld. Doch hij vlucht op zij n schip de Meeuw, dat zeilensree ligt:

Door den wilden vloed gezwommen,
Heeft hij rap,
Onder bootslui's handgeklap,
't Hooge boord der Meeuw beklommen.

't Vaartuig steigert aan de keten.
Maar de tand
Van het anker scheurt het zand
Van de bedding. Dolle kreten
Vloeken 't zeil, dat zwelt in top,
En de steven splijt het sop.

Magen, de erfzoon, moet scheiden van zijn land, scheiden ook van Hilda, de dochter van Kuno, den Battenkoning. Zij waren, als kinderen, elkanders speelnooten, en hebben elkander liefgekregen; maar hare ouders bestemmen Hilda voor den schatrijken Hurner, den vorst van Heden. Dat is vooral het werk van de moeder, die eens M.agens vader beminde, maar door hem werd versmaad en zich thans wreken wil op den zoon. Magen moet heen. Als het schip voor anker ligt, staat Hilda aan den oeverkant; en wanneer zij hoort, dat hij zonder haar vertrekken wil:

- 'Gij, zwerven - alleen? Uw pad is 't mijn?
Laat wrok u doemen,
Mijn liefde znl u een dageraad zijn,
En strooien uw weg met bloemen.

Waar een u smade, zal ik als vorst
En heer u groeten;
En rusten zal uw hoofd aan mijn borst,
Waar 't heem wordt ontzegd aan uw voeten.'

- Geen jammer bied ik, geen rouw mijne bruid
Als morgengave;

antwoordt Magen. En zij:

'Is dat de taal, die de liefde spreekt?
Trek vrij dan henen,
Maar tot heur hart van vertwijfling breekt.
Zal Hilda dit nur beweenen.

Neen, liefde bloeit in de vlakte niet
Voor adelaren!
'k Geloofde aan de uwe - een elvenlied,
Dat zwelt en verwaait met de blaren.

Ga vrij dan! Als kind was Hilda goed
Bij vreugdespelen.
Als maagd heeft ze u te luttel moed
Om nood eu ellende te deelen.

Vaarwel! ...'

Zoo scheiden zij. Hilda begeeft zich tot Wider, den ziener, en vraagt hem, dat zijn toovermacht een storm verwekke, die de afreis van het schip, waarop Magen zich bevindt, belette. Als zij terugkeert in de duisternis, voelt zij zich door twee armen omklemmen: 't is Hurner, die haar ontvoeren wil. Zij roept om hulp;

Doch de nachtwind slaat heur kreten
In het slapend loover neer,
De echo's schrikten op en bauwden
Droomrig na, en sluimren weer.

Magen wil afvaren, maar op dat oogenblik hoort hij het klettren van wapenen, ruiters naderen, zwaarden en lansen flikkeren.

Een grijsaard bliksemt
De spiesen voor:
Stofwolken wielen
In 't duizlend spoor,
En de oereuhuid, die
Zijn hals omklauwt,
Vliegt, log van weerzin,
Hem na door 't woud.

't Is Kuno, Hilda's vader, die hem komt vragen dat hij Hilda weergeve, die sinds den ochtend verdwenen is. Magen moge althans zeggen, wat Hilda hem beleed en wat haar deed vluchten. Magen zal wat Hilda hem vertrouwde niet verraden, maar wel deelt hij den armen vader mede wie zijn dochter ontvoerde.

'Doch ginder spoedt zich
De vuige gier
Zijn prooi omkl'emmend,
Gewiekt van hier,
Hij voert uw vreugde,
Mijn zielsrust mee,
En rept de pennen
Naar Hedenzee.

Maar wee den schenner!
Mijn woede zal
Zijn leden strooien
Door Hedens hal;
Dan moge gulzig
Het roofgebroed
De pest zich zwelgen
Aan Hurners bloed.'

Kuno ziet dat hij zich in Magen vergiste. Hij noodt hem aan zijn hof, ten einde te beraden wat hun te doen staat om Hilda te redden.

Bijzonder fraai zijn de beide zangen, die nu volgen: 'Magen aan Kuno's Hof' en 'Magen wordt weerbaar verklaard.'

't Beraad verbeidt in. Kuno's zaal
De vroonliên. Op het blank metaal
Der schilden, tusschen eikloofkransen
Zacht schommlend langs den gladden paal,
Verschieten vluchtig heldre glansen,
- Lichtelven, die in 't lommer dansen -
Zoo vaak de tocht de zaal doorvliegt
En 't wichtig wapen zachtkens wiegt.

Een sombere ernst omhuift den raad;
En 't bier, dat bruisend ommegaat
Ontgloeit het bloed en port de zinnen.
Daar treedt vorstinne Frida binnen,
En schrijdt bedeesd de rijen door:
Bewondring gaat haar schreden voor,
En stille lof valt haar ten deele,
Die in heur hagelrein gewaad,
Gelijk een bloeiend schoone abeele
Daar tusschen krachtige eiken staat.

Er wordt besloten tot een tocht naar Heden, het verblijf van Hurner, die Hilda roofde. Men rust zich ten strijd. Een meesterlijk tooneeltje is het volgende:

Voor 't tuighuis joelt met luchtigen spoed
Een dartle stoet
Van blonde, blauwoogige knapen.
Zij poetsen 't wapen en monstren den glans
Van zwaard en lans
En passen den helm om hun slapen.

Zij wrijven het schild een zon in het blad;
Het spiegelglad
Gloeit onder de forsche gewrichten,
En schaatrend zien ze in de gladde plaat
Hun rood gelaat,
Hun kluchtig gezwollen gezichten.

Doch ook in Batau loert de krijg en Koning Kuno's tegenwoordjgheid wordt daar geëischt. Magen moge dus zonder hem naar Heden stevenen. Wider verwekt storm, maar Magen weet dien te bezweren door zijn zilvren armband in de golven te werpen. Op de verdere reis sterft Wigman in een gevecht met wilden Robbert. Plechtig wordt zijn lijk verbrand.

Intusschen zit Hilda troosteloos in Hurners burcht. Te vergeefs tracht de Vorst haar te vermurwen, en als zij zijn beden blijft versmaden, dan dreigt hij haar te zullen uithuwen aan den minsten zijner hoorigen. Herda, zijn moeder, rukt haar de zijden kleeren van het lijf en werpt haar een pij om de leden. Walter stookt zij op, om tot Magen te gaan en hem te melden dat Hilda Hurner toebehoort. Walter en zijne mannen tarten Magen; een voor een velt hij ze neer. Doch in den strijd wordt Magen ernstig gewond; en wanneer de Meeuw Heden nadert, dan ligt hij in het scheepsruim in heete koorts De drie mannen, die de kust zijn gaan verkennen, of zij ook een hut vinden, waarin de gewonde kan worden opgenomen, ontmoeten een jonge vrouw, die hun aan een kreek een verlaten bouwval aanwijst. Daarheen wendt het schip zijn steven.

Schuchter kussen luchte spanen
't Slapend wed. In zilvren banen
Geert het breede spiegelvlak,
Dat, waar 't breekt, in 'tgroen derboorden,
Magisch licht, en heimlijk zwak
Murmelt, als elvinnenwoorden.
Wiegend naakt de Meeuw de kreek;
Daar staat Hilda, marmerbleek,
Als een lelie tusschen 't loover,
't Lieflijk droomend hoofd voorover.

Magen ligt in zwijm.

Nog bewustloos, werd hij zacht
In den ouden burcht gebracht,
En het licht der flauwe lampen,
Die zijn duistren nacht bekampen,

Spreidt een nevelmatten schijn
Over 't leger. Maar geen pijn
Heeft het bleek gelaat vertrokken;
Als in 't strijden onverschrokken,
Ligt hij, kampend met den dood;
En de wonde, bloesemrood
Lacht vol fierheid Hilda tegen.

Hilda hoort hoe hij in koortsig ijlen haar een trouwelooze scheldt, en als hij weder tot bewustzijn gekomen is, en Hilda, aan zijn legerstede gezeten, hem betuigt, dat haar hart rein bleef en voor hem bleef slaan, dan heeft een hevige strijd in Magen's binnenste plaats. Wanneer zij hem eindelijk weet te overtuigen, dat zij nog rein en nog vrij is, dan roept hij uit:

‘Vrij?! ... o, zegt het duizendmalen,
Zoete lippen; vrij! o woord,
Mild als lentezonnestralen,
Lieflijk als een harpakkoord!
Vrij! - kom, trouwe bruid, kom mede,
'k Voer u heen naar Battenstede,
Waar de berk, in lentepracht
Ons in zijne schaduw wacht’.
Aan zijn borst ligt de ademlooze,
Moede, als na den storm, een roze
Tegen d'eiktronk, die zijn kroon.
Neerbuigt over 't lieflijk schoon.

Maar Magen moet zijn taak volvoeren. Heden's burcht, waar Herda de koningsdochter weder gevangen houdt, moet bestormd. Ook deze zang, ditmaal in rijmlooze jamben, is rijk aan schoone gedeelten:

Reeds ging de zon door 't Zuiden, maar geen klank
Verried, dat leven woonde in Hedenszate.
Van ongeduld en wrevel dol, roept Magen
‘De teerling vall'; 't sa Franken, op! en slingert
Houweel en dagge en beukt de poort aan splinters!
Den stormram voor en baant den weg!’ Dus sprak hij.
En achttien vuisten drillen fluks den mast
Dat stang en spil en grendel knerst en gilt;
Bij dol getier dreunt schok op schok, vertolkend
Wat ziedend kookt in 't grimmig hart. De torens
En muren rillen op hun grondslag; stijl
En drempel wijkt; geheng en udim schokt los,

De splinters spatten wilder om de bijlen;
En gillend krijscht de ram in de enge spleet.

Hilda's leven wordt door Herda bedreigd, en alleen door de bestorming te staken, kan Magen dat leven redden, Hilda spoort hem aan om niet te vertsagen, maar Magen's arm hangt als verlamd, hij weet geen uitkomst. Eindelijk is ook Hurner het werkloos nederzitten moede; hij wil kamp als mannen past, zege of dood; en daarom geeft hij last dat men Hilda bevrijde. Zij snelt in Magens armen, en na vangt de strijd met nieuwe woede weder aan. Hurner weert zich als een held, maar als ook hij valt is de tegenweer gebroken. Als Magen in de burcht treedt, vindt hij Herda doodelijk gewond.

Met ‘Magens terugkeer’ naar het land zijner vaderen, waar hij tot koning gekozen wordt, en met de schitterende ‘Bruidsvaart’, eindigt het uitvoerig gedicht.

Uit de aanhalingen, waarmede wij dit overzicht van *Magen en Hilda* trachtten toe te lichten, zal men zich, hopen wij, van toon en vorm van het gedicht eenig denkbeeld hebben kunnen vormen. De dichterlijke opvatting, de zeggingskracht, waarmede de meest tragische, de meest karakteristieke momenten zijn weergegeven, verdient waardeering. De epische hoogte, welke Emants en Wallis in hunne dichterlijke sagen bereikten, haalt Lovendaal niet. Zoowel het onderwerp, dat de lotgevallen van menschen, niet van Goden of halfgoden behandelt, als de vorm, welke soms dichter bij de vertelling, bij de moderne ballade dan bij het epos staat, bepalen den afstand, welke dit gedicht van de eerstgenoemde werken scheidt. Wij mogen niet verzwijgen dat het ook zijne zwakke zijden heeft. Daartoe rekenen wij de ongemotiveerde bekeering van de wraakzuchtige Herda, wanneer zij doodelijk gewond in de burcht wordt aangetroffen, en het slot van den 20sten zang dat een al te duidelijke navolging is van het bekend afscheid van Romeo en Julia: ‘It was the nightingale, and not the lark’; daartoe behooren ook enkele onjuiste uitdrukkingen en min gelukkige wendingen, waartoe ‘het lieve rijm’ den dichter soms verleidde.

Doch de poging om aan een sage van eigen bodem, het ontstaan der vereeniging van Franken en Batten,

de krachtige tronken,
Waarop Neêrlands geslachtsboom staat,

een dichterlijken vorm te geven, is te goed geslaagd, dan dat wij aan den arbeid van den heer Lovendaal niet een goed onthaal zouden toewenschen, en durven voorspellen.

Van eene Sultane, en andere gedichten, door Fiore Della Neve. Sneek, H. Pijttersen. 1884. *Idyllen* en andere gedichten door Pol de Mont. Sneek, H. Pijttersen. -1884. *Perles de la Poésie française contemporaine*, 3me édition. Sneek, H. Pijttersen. 1884.

Wij zijn aan den vooravond van St. Nicolaas. Reeds zien wij in gedachten, wanneer straks de geheimzinnige pakjes, waaraan jong en oud de schatten van hun geduld en van hunne vindingrijkheid hebben ten koste gelegd, worden losgewikkeld, meer dan een zich ‘entpuppen’ tot een van de smaakvol uitgevoerde bundels, zoo pas door don heer Pijttersen te Sneek in het licht gezonden, waarvan wij de titels hierboven afschreven.

De dichter met den liefelijken naam, de zangerige F i o r e d e l l a N e v e, die met *Een liefde in het Zuiden* en *Liana* veler harten won, biedt ons een kleinen bundel aan, onder den geheimzinnigen titel *Van eene Sultane. Honni soit qui mal y pense!* De tengere Sultane, die dc dichter hare sprookjes en liederen voorzingt - zoo zullen wij den titel toch zeker hebben te verklaren? - het weelderige serailportret, in een hoek van de ongezellige Leidsche studentenkamer aangetroffen,

> Op het hoofd een scharlaken mutsje,
> Parelsnoeren om den hals,
> In de hand den veeren waaier,
> En een roos op 't boezemmalsch,

is geen ‘donkere roze van Damascus’.

> 'k Werd geboren . . . a u s e p t i è m e
> Aan den drukken boulevard,
> En mijn oog is als mijn paarlen.
> Vinding van den kunstenaar.
>
> Wij zijn dochtren van Lord Byron,
> Van Murger en van Gautier ....

Wilt gij met mij mededroomen
't Lied der bonte romantiek,
Zal 'k mijn Spaanschen mandoline
Stemmen naar uw hartmuziek?

Zoo spreekt zij. En de ‘Scheherazade i n p a r t i b u s ’ rijgt sprookje aan sprookje, verhaal aan verhaal. Zijn er onder, zooals de. dichter meent, die 't vergeten waard zijn? Wij zullen het niet beslissen. Maar zeker zou zulk een vonnis nooit mogen gelden voor het omvangrijkst gedicht van den bundel: *Paola*.

Een bedelares, een vreemdelinge, is te Florence door een ongeluk getroffen, gestorven; haar laatste kreet is voor het kind dat zij achterlaat, Een arme buurvrouw ontfermt zich over het wicht en neemt het in haar eigen, reeds talrijk gezin op.

Maar toen de tijd kwam, dat het, eenzaam werd
In 't schoon Florence, en.'t schaarsche werk vermoeide,
En nauw voor eigen kroost de bete strekte,
Zag zij het heidenkind bezorgd vaak aan,
En deelde met den blik de schrale spijs,
En dacht dat er voor elk iets meer zou zijn,
Als kleine Paola heenging.

Een schilder, Clandius, ziet haar en wordt getroffen door het eigenaardig type van de kleine, die niets gelijkt op de andere kinderen der Florentijnsche.

‘Wat. is haar afkomst, waar is zij geboren?’
-‘De heilgen mogen 't weten, Excellenza,’
Zoo sprak de vrouw; ‘zij eet zooveel ala de andren.’

Clandius, de dichterlijke geest, vol kunstgenot en smaak, maar in wien een te diep genoten en te wreed verstoorde liefde het geloof aan zijn roeping en daardoor de kracht tot scheppen heeft gebroken, neemt Paola tot zich, eerst met het doel om dit droomerig, ernstig heidentype dat hem boeide, te schilderen. Maar weldra begeeft hem moed en lust; hij laat haar verf voor hem wrijven. Spelend tracht hij haar nu toch wat teekenen te leeren, en verrast ziet hij dat er in dat kind een kunstenares schuilt. Nu droomt hij dat zij zal verwezenlijken wat hij eens beloofde, maar niet gaf.

Zoo wies zij voort; en toen, na luttel jaren,
De leeftijd kwam, dat op haar bleeke wang

Van zelf de blos met plotsling gloeien rees,
En zonder reden week, en 't kloppend hart
Van zelf ziju slag versnelde, en 't starend oog
Geheimen zocht aan verren horizont,
En vroeg, niet wetend wat het vragen wilde.
En antwoord vond, niet wetend wat 't beduidde,
Toen zei hij haar, dat dit bezieling was
Der kunst, en wees haar op het grauwe doek.
En gaf palet haar en penseel in handen,
En noodde haar, in vorm en lijn en kleur,
Den droom, dien zij ten verren hemel zond,
Op 't doek te tooveren ....

Eens komt op het atelier een jonge, schoone Florentijnsche knaap, Orlando. Hij prijst. Paola's werk; ter nauwernood durft zij naar hem opzien, en bij zijn spreken voelt zij terstond,

Dat in haar leven zich iets grootsch beslist.

Verrukkelijk schoon - het is het schoonst wat wij tot heden van Fiore della Neve lazen - is het beeld, waarmeê de dichter het ontwaken van het jonge meisjeshart schildert. Wij weerstaan niet aan de verzoeking om het in zijn geheel aan te halen.

Zoo wordt de koop, des morgens nog gesloten,
Geheimen droomend in 't satijnen hulsel,
Onkundig van haar eigen blos en balsem,
Nu plotseling door zefirs lauwe kussen,
Door 't, zoele zonlicht en den morgendauw,
Geopend, en met schaamte en met verrukking
Ontplooit zij 't harte voor den vollen dag.
Zij zou het willen sluiten, de enge blaadjes
Weer willen samenvouwen om den boezem,
Om na te denken en nog eens den droom
Van 't wachtend meisjesharte weer te droomen,
Nog eens te sluim'ren, om nog eens te ontwaken;
Zij kan niet meer; zij giet haar geuren uit,
De kleurgloed bruist in de aadren van haar kelk
En stroomt naar 't zonnelicht met milden drang;
Zij bloost en straalt, lokt vlinders, zefirs, licht,
Ze is bloem en moet ten einde verder bloeien.

Claudius, die bij ervaring weet hoe een aardsch genpt de vlucht van den kunstenaar kan verlammen, waarschuwt haar, dat het oogenblik van strijd genaderd is, en dat wie de kunst wil dienen,

haar geheel zijn hart moet geven. Paola tracht na te denken over hetgeen Claudius haar zegt en zij verklaart zich bereid zijn raad te volgen. Maar daar wordt Orlando door typhus aangetast; Claudius en zijn pleegkind verzorgen hem. De ziekte neemt een goeden keer, maar alleen volstrekte rust kan den zieke redden. ‘Als hij te vroeg ontwaakt, is hij verloren’, luidt het vonnis. Paola heeft, terwijl de dood Orlando bedreigde, eerst recht gevoeld hoe dierbaar hij haar is, en hoe zwaar het haar zal vallen aan Claudius' eisch te voldoen.

> Vergeving, vader; 't offer is te zwaar ....

smeekt zij. En Claudius, die zijn droom van roem voor het kind dat hij opleidde verwoest ziet, als de knaap blijft leven, hem vervolgen steeds de woorden: ‘Als hij te vroeg ontwaakt, is hij verloren’. Met een forschen ruk doet hij het zware wapenrek dat aan den wand hangt nederploffen; Orlando ontwaakt met een gil, rijst als waanzinnig op en valt dood neder.

Maar het offer, dat Claudius aan de kunst dacht te brengen, is te vergeefs gebraeht. De slag heeft ook Paola geknakt voor het leven. De kunst, de natuur laten haar onverschillig; alles is dood voor haar. Zij kwijnt weg en sterft in Claudius' armen.

De Sultane vertelt nog een enkel aangrijpend verhaal, zij zingt nog eenige zangerige liederen, maar lang niet zoo treffend, noeh zoo schoon als in *Paola*.

Indien men dit gedicht tot maatstaf neemt van de overige grootere en kleinere gedichten in dezen bundel, dan zal men er onder vinden, die te onbeteekenend van inhoud, of te weinig sprekend van vorm blijken te zijn. Maar Fiore della Neve heeft in *Paola* getoond wat hij vermag, wanneer hij zich niet aan enkel taalmuziek overgeeft, niet enkel bekende melodiën nazingt.

Het moge ook hem gaan als de bloem, waarvan hij zoo heerlijk zong, die, eens ontloken, de blaadjes niet meer samenvouwen kan, die niet meer sluimren mag:

> Ze is bloem, en moet ten einde verder bloeien.

Aan het talent van P o l d e M o n t lieten wij, nu welhaast twee jaar geleden, in onze kroniek alle recht wedervaren. Met vele zijner vrienden hebben wij toen den wensch geuit, dat hij zijne groote

gemakkelijkheid van verzen maken mocht wantrouwen; dat hij de liederen en zangen, die in hem bruisten, niet terstond, als improviseerend, op het papier werpen mocht; dat hij mocht leeren sparen, kapitaliseeren om later van zijn talent te grooter rente te kunnen genieten.

Pol de Mont heeft sedert nog voortdurend verzen geschreven; maar hij heeft de zelfbeheersching, de zelfverloochening gehad, om twee volle jaren te laten verloopen alleer hij een nieuwen bundel aan de pers toevertrouwde. Dit verdient op zich zelf reeds waardeering. Thans schenkt de dichter ons onder den titel *Idyllen en Gedichten* een zeker aantal vertellingen en schetsen, de meesten in rijmlooze, zeer vrij behandelde jamben.

Binnen kort zullen de lezers van *de Gids*, in eene opzettelijke studie over de jongste voortbrengselen der Zuid-Nederlandsche letterkunde, hel werk van Pol de Mont uitvoerig besproken vinden. Wij bepalen er ons daarom thans toe, de aandacht op den nieuwen bundel van den rijk begaafden dichter te vestigen.

De derde, herziene en veel vermeerderde, uitgaaf van de bekende *Perles de la poésie conlemporaine* zal haar publiek zeker gemakkelijk vinden. Tu keurigen vorm vindt men hier van het beste wat de Fransche poëzie onzer eeuw heeft voortgebracht bijeen. In den nieuwen druk treffen wij van de jongste generatie voor het eerst aan: Richepin, Guy de Maupassant, Rollinat, Delpit en Jean Lorrain. Zij, die zich op de hoogte plegen te houden van hetgeen de poëzie in Frankrijk voortbrengt, vragen waarom hier verzen van een middelmatig poëet als Henri Cantel worden gegeven, terwijl dichters als José Maria de Heredia, die in den kring der zoogenaamde ‘Parnassiens’ om zijn sonnetten zeer hoog geschat wordt, of als Jacques Normand, die zich met zijn bundels ‘Paravents et trésaux’ en ‘A tire-d'aile’ een goeden naam gemaakt heeft, worden gemist. Bij een vierden druk, die niet uit kan blijven, moge dit verzuim worden hersteld.

Register der in dezen jaargang behandelde werken

A. (Mr. H.v.), Herinneringen van vroeger en later leeftijd	Dl. I.	Blz. 377.
B.B. (Louise), Kiudervreugd on kinderleed	Dl. IV.	Blz. 540.
Bagehot (Walter), Essays on parlementary reform	Dl. I.	Blz. 377.
Beekman (A.A.), Nederland als Polderland	Dl. I.	Blz. 153.
Beets (Nicolaas), Nog eens Najaarsbladen	Dl. IV.	Blz. 164.
Bode (Wilhelm), Studien zur Gesch. der Holländische Malerei.	Dl. III.	Blz. 484.
Boekeren (R. Koopmans van), Kikkerstudiën }	Dl. III.	Blz. 535.
Boekeren (R. Koopmans van), Kathederkout }	Dl. III.	Blz. 535.
Boelen (H.Th.), Lachen, lieven, lijden	Dl. I.	Blz. 562.
Boeles (Mr. W.B.S.), De patriot J.H. Swildens	Dl. I.	Blz. 383.
Brink (Dr. J. ten), Litterarische Schetsen en kritieken	Dl. I.	Blz. 196.
Brinkley (Capt. F.A.), History of the Japanese Drama	Dl. III.	Blz. 453.
Broms (C.E.), Ben Liederkrans	Dl. III.	Blz. 363.
Bulletin de la Commission pour l'hist. des Eglises Wallonnes	Dl. III.	Blz. 503.
Catalogus der Biblioth. van de Maatsch. der Nederl. Letterk.	Dl. III.	Blz. 179.
Chantepie (Dr. P.D.) de la Saussaye, Vier schetsen uit de godsdienstgeschiedenis	Dl. II.	Blz. 331.

Couperus (Louis), Een Lent van Vaerzen	Dl. III.	Blz. 359.
Daems (Frs. S.), Luit en fluit	Dl. IV.	Blz. 350.
Daudet (Alphonse), Sapho	Dl. III.	Blz. 177.
Dclinotte (Paul), Dictionnaire pratique des Synonymes français	Dl. III.	Blz. 541.
Dyserinck, Het boek der Spreuken	Dl. I.	Blz. 16.
Drentsche (Nieuwe) Volksalmanak voor 1883	Dl. I.	Blz. 199.
Droz (Gustave), Tristesses et Sourires	Dl. I.	Blz. 177.
Eyk (Mr. J.C. van), Een woord over Nederland en Indië.	Dl. IV.	Blz. 323.
Emants (Marcellus), Langs den Nijl	Dl. II.	Blz. 402.
Gantier (Victor), Rénovation de i'histoire des Franks	Dl. II.	Blz. 609.
Gemälde-galerie (Die K.K.) in Wien	Dl. I.	Blz. 316.
Gonse (Louis), L'art Japonais	Dl. I.	Blz. 184.
Gram (Johan), Omtrekbladen	Dl. IV.	Blz. 363.
Gratama (Menno O.), Het landrecht van Drenthe van 1608.	Dl. III	Blz. 506.

Hamel (A.G. van), La chaire de français dans une Université Néerlandaise	Dl. IV.	Blz. 340.
Hartogh Heys (Dr. H.) van Zouteveen, Over den oorsprong der godsdienstige denkbeelden	Dl. II.	Blz. 331.
Heine (Heinrich)'s Memoiren	Dl. III.	Blz. 168.
Heyst (B.G. de Vries van), Lied der Liederen	Dl. IV.	Blz. 403.
Hildebrand, Camera Obscura, 14e druk. Dl. I, 175; 15e druk	Dl. IV.	Blz. 162.
Holland (Jan), Doris en Doortje	Dl. II.	Blz. 408.
Huygens (Cornélie), Regina	Dl. II.	Blz. 605.
Huygens (Cornélie), Arabesken	Dl. IV.	Blz. 545.
Jonge (Jhr. Mr. J.K.J. de), De opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië	Dl. I.	Blz. 552.
Jonckbloet (G.), Uit eigen en vreemde gaarde	Dl. I.	Blz. 562.
Jullien (Adolphe), Paris dilettante	Dl. III.	Blz. 545.
Justus, Bekrompenheid of kwade trouw?	Dl. IV.	Blz. 327.
Kern (Dr. H.), Geschiedenis van het Buddhisme in Indië	Dl. II.	Blz. 331.
Kneppelhout (J.), Ce qui m'a passé par la tête en Italië	Dl. III.	Blz. 495.
Kneppelhout (J.), Gies Reevers	Dl. IV.	Blz. 169.
Koninck (L. de), Het menschdom verlost	Dl. III.	Blz. 315.

Koopmans (S.), Het notariaat in Friesland vóór 1811	Dl. III.	Blz. 514.
Kuyper (Dr. A.), Tractaat van de refonnatie der kerken	Dl. I.	Blz. 195.
Laprade (Victor de), Poésies	Dl. I.	Blz. 93.
Laveleye (Emile de), l'Italie actuelle }	Dl. III.	Blz. 495.
Laveleye (Emile de), Nouvelles lettres d'Italie }	Dl. III.	Blz. 495.
Liederbuch des Deutschen Volkes	Dl. II.	Blz. 195.
Louter (Mr. J. de), Handleiding tot de kennis van het Staats- en administratief recht van Neerl. Indië	Dl. IV.	Blz. 317.
Lovendaal (G.W.), Magen en Hilda	Dl. IV.	Blz. 549.
Magasin (Le) littéraire et scientifique	Dl. I.	Blz. 575.
Mont (Pol de), Hendrik Conscience	Dl. I.	Blz. 199.
Mont (Pol de), Idyllen en andere gedichten	Dl. IV.	Blz. 560.
Mulder (Lodewijk), De Stokvischorders	Dl. IV.	Blz. 182.
Naber (Mr. J.C.), Calvinist of Libertijusch	Dl. III.	Blz. 366.
Neeb (Mr. J.F.), De Grootboeken der Nationale schuld	Dl. III.	Blz. 529.
Nellie, Bloemensprookjes	Dl. II.	Blz. 192.
Neve (Fiore délla), Van eene Sultane en andere gedichten	Dl. IV.	Biz. 557.
Nievelt (C. van), Ahasverus	Dl. IV.	Blz. 542.
Oorspronkelijke Verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd aan Prins Willem van Oranje	Dl. II.	Blz. 226.

Oud-Holland, onder redactie van Mr. A.D. de Vries Az. en Mr. N. de Roever	Dl. I.	Blz. 162.
Perelaer (M.T.H.), De spoliatie	Dl. IV.	Blz. 332.
Perles de la poésie française, 3me edition	Dl. IV.	Blz. 561.
Pierson (A.), Nieuwe Studiën over Johannes Kalvijn	Dl. I.	Blz. 180.

Pont (M.W. Maclaine), Sprookjes	Dl. II.	Blz. 192.
Proost (P.J.zn.), Jodocus van Lodenstein	Dl. IV.	Blz. 42.
Ram (Hilda), Een klaverken uit 's levens akker	Dl. IV.	Blz. 355.
Ranke (Leopold von), Weltgeschichte	Dl. I.	Blz. 389.
Realistische Schetsen	Dl. II.	Blz. 199.
Richepin (Jean), Les blasphémes	Dl. III.	Blz. 174.
Riesz (C.H.F.), De particuliere landerijen en de geschiedenis Dl. I. Blz. 552.	Dl. IV.	Blz. 331.
Rooses (Max), Christophe Plantin	Dl. III.	Blz. 129.
Rop (Ant. L. de) Immortellen en rozen	Dl. III.	Blz. 361.
Sally, Schetsen uit het dagelijksch leven	Dl. II.	Blz. 406.
Schérer (E.), La démocratie et la France	Dl. III.	Blz. 298.
Schrader (O.), Sprachvergleichung und Urgeschichte	Dl. III.	Blz. 145.
Shakespeare's Werken, vertaald door Dr. L.A.J. Burgersdijk	Dl. IV.	Blz. 529.
Sloet (Mr. L.A.J.W. Baron), De Heilige Ontkommer	Dl. I.	Blz. 574.
Soera Rana, Met een Meeuwepluim en andere gedichten	Dl. III.	Blz. 355.
Spruyt (Dr. C.B.), De aanspraken der ‘Vrije’ Universiteiten	Dl. I.	Blz. 570.
Swarth (Hélène), Eenzame bloemen	Dl. I.	Blz. 562.
Thym (Dr. P.P.M. Alberdingk), De gestichten van liefdadigheid in België	Dl. III.	Blz. 473.

Tiele (P.A.), Nederl. bibliogr. van Land- en Volkenkunde	Dl. III.	Blz. 182.
Tragedy (The) of Sir John van Olden Barnavelt	Dl. IV.	Blz. 171.
Uilkens (J.A.), Een bezoek aan 't paleis te Buitenzorg	Dl. I.	Blz. 552.
Ulbach (Louis), La Hollande et la liberté de penser	Dl. III.	Blz. 551.
Unger (J.H.W.), G.Az. Brederoo	Dl. III.	Blz. 180.
V. (Mr. de), In en om den Schouwburg	Dl. IV.	Blz. 358.
Veeckens (Mr. L. Zegers), Over de bevoordeeling bij tweede en, verdere huwelijken	Dl. III.	Blz. 521.
Veth (P.J.), Ontdekkers en Onderzoekers	Dl. III.	Blz. 182.
Viotta (Mr. Henri), Lexicon der Toonkunst	Dl. III.	Blz. 550.
Vitrolles (Baron de), Mémoires	Dl. IV.	Blz. 114.
Vluchtig (Piet), Haagsche hopjes	Dl. I.	Blz. 373.
Vos (Jan C. de), Ik beb een stuk geschreven	Dl. IV.	Blz. 361.
Vosmaer (Mr. C), De kunst in het dagelijksch leven	Dl. IV.	Blz. 347.
Vries (M. de), Woordenboek der Nederlandsche taal	Dl. II.	Blz. 413.
Waal (E. de), Onze Indische financiën, VII	Dl. IV.	Blz. 321.
Wazenaar, In de Natuur	Dl. II.	Blz. 197.
Wertheim (J.L.), Proza en Poëzie	Dl. II.	Blz. 200.
Wet betreffende de burgelijke pensioenen	Dl. II.	Blz. 616.
Wilbrandt (Dr. Adolf), Heinrich von Kleist	Dl. I.	Blz. 228.
Wolff (Albert), Cent Chefs-d'oeuvre des collections Parisiennes	Dl. IV.	Blz. 146.